श्रीमज्जयतीर्थयतिकृता

श्रीमन्न्यायसुधा

श्रीमद्राघवेन्द्रगुरुसार्वभौमकृत 'परिमळ' टिप्पणीसमेता

गुरुभावं व्यञ्जयन्ती भाति श्रीजयतीर्थवाक् ॥

सम्पादकाः

श्री १०८ श्री प्रज्ञाननिधितीर्थश्रीपादाः

मुळबागलु

प्रथमं सम्पुटम्

।। श्रीनिवासो विजयते ।।

श्रीमदानन्दतीर्थभगवत्पादाचार्यविरचित-
श्रीमद्बादरायणप्रणीतब्रह्मसूत्रानुव्याख्यानस्य टीका

श्रीमज्जयतीर्थयतिकृता

श्रीमन्न्यायसुधा

श्रीमद्राघवेन्द्रगुरुसार्वभौमकृत 'परिमळ' टिप्पणीसमेता

प्रथमं सम्पुटम्

द्वितीयाध्यायस्य द्वितीयपादे अन्यथानुमित्यधिकरणपर्यन्तम्

(१-१-१ तः २-२-५ अधिकरणानि)

सम्पादकाः

श्री १०८ श्री प्रज्ञाननिधितीर्थश्रीपादाः

(संस्थापकाः - श्रीप्रसन्नराघवेन्द्रस्वामिमठः)

मुळवागलु

Tīkā of Srīmad-Anuvyākhyāna
written by Śrī Madhvācārya on Brahmasūtras

Śrīman Nyāyasudhā

written by Śrī Jayatīrtharu
with 'Parimala' Tippaṇī of Śrī Rāghavendra Swāmīji

Valume : I - Adhikaraṇas 1-1-1 to 2-2-5

First Edition : 1986
Second Edition : 2011

Price : Rs. 1750/- (for Two volumes).

Editor :
Śrī 108 Śrī Prajñānanidhi Tīrtha Śrīpādaṅgalavaru
(Founder : Śrī Prasanna Rāghavendra Swāmī Mutt)
Mulbāgalu, Kolar Dist.

Published By :
D. N. Vyasarāja, D. N. Vāsudeva, D. N. Kṛṣṇamūrty
Śrī Prasanna Rāghavendra Swāmī Mutt
Agrahār, Mulbāgalu, Kolar Dist. Mobile No. 98453 36414

Copies also available at :
Sri Narasimha Krupa
No. 358, 2nd A Main, 5th Cross
Srinivasanagar, BSK I Stage
Bangalore 560 050 Ph. 080 - 2669 7128
Mobile : 98445 88759, 94485 38833

Printed By :
Dhananjay Warkhedkar
at : **Sudhā Mudraṇa**
Śaṅkarpuram, Bangalore - 560 004.
☎ 080-65602836 *Mobile* : 92430 74414

॥ श्री दिग्विजयरामो विजयते ॥

श्रीमज्जगद्गुरु श्रीमध्वाचार्य मूलमहासंस्थानम्

उ त्त रा दि म ठः

5th Cross, Shankarpuram, Basavanagudi BANGALORE - 560 004 Ph : 080 - 2242 6203

Camp : ಧಾರವಾಡ

॥ ಶ್ರೀಃ ॥

ಶ್ರೀಮಜ್ಜಗದ್ಗುರು ಶ್ರೀಮನ್ ಮಧ್ವಾಚಾರ್ಯ ಮೂಲ ಮಹಾಸಂಸ್ಥಾನ ಉತ್ತರಾದಿಮಠಾಧೀಶ್ವರರಾದ

ಶ್ರೀ 1008 ಶ್ರೀ ಸತ್ಯಪ್ರಮೋದತೀರ್ಥ ಕರಕಮಲಸಂಜಾತರಾದ

ಶ್ರೀ 1008 ಶ್ರೀ ಸತ್ಯಾತ್ಮತೀರ್ಥ ಶ್ರೀಪಾದಂಗಳವರ

ಅನುಗ್ರಹ ಸಂದೇಶ

ಬಾನಗಲಾಗಿ ಬೆಳೆದ ತತ್ತ್ವಜ್ಞಾನ ಪ್ರಪಂಚದಲ್ಲಿ ಸೂರ್ಯನಂತೆ ರಾರಾಜಿಸುವ ಗ್ರಂಥರಾಜ ಶ್ರೀಮದಾನಂದತೀರ್ಥ ಭಗವತ್ಪಾದಾಚಾರ್ಯರು ರಚಿಸಿದ "ಶ್ರೀಮದನುವ್ಯಾಖ್ಯಾನ". ಪರಾಪರ ತತ್ತ್ವಗಳ ವಿಷಯದಲ್ಲಿ ವೇದವ್ಯಾಸದೇವರ ಭಾವವನ್ನು ಜಗತ್ತಿಗೆ ತಿಳಿಸುವ ಅದ್ವಿತೀಯ ಅಮೃತಕೃತಿ. ವೇದಮತ ವ್ಯಾಸಮತಗಳಿಗೆ ಎದುರಾದ ಸಕಲ ದರ್ಶನಗಳನ್ನು ನಿರಾಕರಿಸುವ ತಪ್ಪು ತಿಳುವಳಿಕೆಗಳನ್ನು ದೂರ ಓಡಿಸುವ ವಜ್ರಕೃತಿ ಶ್ರೀಮದನುವ್ಯಾಖ್ಯಾನ. ಇಂತಹ ಅನುವ್ಯಾಖ್ಯಾನದ ನಿಜವಾದ ಮರ್ಮವನ್ನು ತಿಳಿಸುವ ಮೋಕ್ಷದ ಶರ್ಮವನ್ನು ನೀಡುವ ಮಾಧ್ವರ ಮರ್ಮದಂತೆ ಇರುವ ಯಾರೂ ನರ್ಮದಿಂದ ನೋಡಲಾಗದ ಧರ್ಮಕೃತಿ ಶ್ರೀಮಜ್ಜಯತೀರ್ಥರ "ಶ್ರೀಮನ್ನ್ಯಾಯಸುಧಾ". ಶ್ರೀಮನ್ನ್ಯಾಯಸುಧಾ ಗ್ರಂಥದ ಸೂಕ್ಷ್ಮವಾದ ಪ್ರಮೇಯರಹಸ್ಯಗಳ ಪ್ರಮೆಯನ್ನು ಅಪ್ರಮೇಯನಿಗೆ ಪ್ರೇಮ ಉಂಟಾಗುವಂತೆ ಪ್ರಮೇಯ ಪಿಪಾಸುಗಳಿಗೆ ಪ್ರದಾನ ಮಾಡುವ ಕೃತಿ ಶ್ರೀಮದ್ರಾಘವೇಂದ್ರಸ್ವಾಮಿಗಳವರು ರಚಿಸಿದ "ಶ್ರೀಮನ್ನ್ಯಾಯಸುಧಾಪರಿಮಳ".

ಈ ಮೂರು ಕೃತಿಗಳನ್ನು ವಿದ್ಯಾರ್ಥಿಗಳ ಹಾಗೂ ವಿದ್ವಾಂಸರ ಅನುಕೂಲಕ್ಕಾಗಿ ನಮ್ಮ ಗುರುಗಳ ಪ್ರಿಯ ಶಿಷ್ಯರಾದ ಶ್ರೀಪ್ರಜ್ಞಾನನಿಧಿತೀರ್ಥರು ನಮ್ಮ ಗುರುಗಳ ಆಜ್ಞೆಯಂತೆ ಈಗಾಗಲೇ ಮುದ್ರಣ ಮಾಡಿದ್ದರು. ಈಗ ಪುನಃ ಅವರ ಪೂರ್ವಾಶ್ರಮದ ದೌಹಿತ್ರರಾದ ವ್ಯಾಸರಾಜ, ವಾಸುದೇವ ಮತ್ತು ಕೃಷ್ಣಮೂರ್ತಿ ಇವರು ಪುನರ್ಮುದ್ರಣ ಮಾಡಿ ಪ್ರಕಾಶನ ಮಾಡುತ್ತಿರುವುದು ಬಹಳ ಸ್ತುತ್ಯವಾದ ಕಾರ್ಯ.

ಈ ಕಾರ್ಯದಿಂದ ಪ್ರಸನ್ನರಾದ ನಮ್ಮ ಉಪಾಸ್ಯಮೂರ್ತಿಗಳಾದ ಶ್ರೀಮೂಲಸೀತಾಸಮೇತ ಶ್ರೀಮೂಲರಾಮ ಶ್ರೀದಿಗ್ವಿಜಯರಾಮ ಹಾಗೂ ಶ್ರೀವೇದವ್ಯಾಸದೇವರು ಅನುಗ್ರಹಿಸಲಿ ಎಂದು ಪ್ರಾರ್ಥಿಸುತ್ತೇವೆ.

ಇತಿ ಅನೇಕ ನಾರಾಯಣ ಸ್ಮರಣೆಗಳೊಂದಿಗೆ

ಶ್ರೀ 1008 ಶ್ರೀ ಸತ್ಯಾತ್ಮತೀರ್ಥ ಶ್ರೀಪಾದಂಗಳವರು
ಶ್ರೀ ಉತ್ತರಾದಿ ಮಠ.

॥ श्रीः ॥

॥ श्रीनिवासाय नमः ॥

प्रस्तावना

(प्रथमावृत्तेः प्रस्तावना)

सनीरनीरदप्रख्यं सच्चिदानन्दविग्रहम् ।
रमारमणमीशेशं विठ्ठलं समुपास्महे ॥

आपादमौलिपर्यन्तं गुरूणामाकृतिं स्मरेत् ।
तेन विघ्नाः प्रणश्यन्ति सिद्ध्यन्ति च मनोरथाः ॥

अहो ! महदिदं भागधेयमस्माकं विष्णुपादैकसंश्रितानां सद्वैष्णवानां, यदस्माकं भूदेवानां पीयूषपानं विना श्रमेण सञ्जातमिति । यथा हि अतिमहता परिश्रमेण देवासुरसन्धानेन विघातानन्त्यपरिहारपूर्वकं क्षीरोदधिमथनेन तत्रोद्भूतममृतं, पुनर्विनियोगावसरे भगवान् श्रीमन्नारायणः अतिसुन्दरं मनोहरं स्त्रीरूपं समवधार्य अप्रदायैवाऽसुरेभ्यः, केवलं देवान् पाययित्वा तानमृतान् कारयामास ॥

तथैव, भगवदाज्ञामवलम्ब्य श्रीमदानन्दतीर्थनाम्ना मुख्यः प्राणः भूमण्डलमवतीर्य सद्वैष्णवान् भूदेवानुद्दिधीर्षुः निखिलचराचरप्रपञ्चविलक्षणस्य भगवतो नारायणस्य अपरावतारभूतेन भगवता व्यासेन प्रणीतानि यानि इतिहासपुराणवचनानि वेदवेदाङ्गानुकृतीनि, तानि सर्वाण्यपि सम्यक् समालोड्य, श्रीव्यासप्रणीतानां ब्रह्मसूत्राणां व्याख्यानत्वेन 'अनुव्याख्यानं' सूत्रकाराशयमनुसृत्य व्याख्यानं रचयामास ।

सोऽयमनुव्याख्याननामा कोशः अध्यात्मविद्यादेवतातत्त्वादिबहुरहस्यरत्नानामनर्घ्यो निक्षेपः ॥

उक्तं हि श्रीमदाचार्यस्य साक्षाच्छिष्यभूतैः, श्रीसुब्रह्मण्यशाखिमहोदयानामात्मजैः, श्रीमत् त्रिविक्रमपण्डिता-चार्यैः तत्त्वप्रदीपे– "तस्यैतस्य सर्वश्रुतीतिहासपुराणतन्त्रयुक्तिमूलं, परमात्मतत्त्वविषयनिर्णयात्मकं सूत्रजातं जगति सुरवरपुरस्सरकविजनमनस्सरसिजसमूहसहस्रकिरणेभ्यो गुरुतमभाष्यकारभट्टारकेभ्य एभ्योऽपरः को व्याचक्षीत । किन्तु प्राज्ञतमानामेषामाज्ञामवलम्ब्य आरूढप्रौढदुराधिगममार्गाः कतिचन भाष्यपदानि व्याचिख्यासवः, सूत्रमिह गुरुभिरुदाहृतमुदाहराम एव केवलम्, क्वापि च मुखतो विवृतमपि किमपि पदं अभिमुखविकसितकरकमलविलसिता-ऽऽमलकवदविरतमनुवीक्ष्यमाणसूत्रार्थजातानां दुर्विगाहं अतिमहासमुद्राणां मितपदं चेदं भाष्यं, बह्वर्थमिह कुर्वतां कृपालूनामनुग्रहात् अर्थाक्षिप्तमर्थं प्रतिपादयामः" इति ॥

तत्तादृशस्यैवानुव्याख्यानस्य व्याख्या सेयं 'सुधा'।

यस्यास्सुधायाः पानेन सद्वैष्णवाः देवसध्रीचीना भूसुरा अमृता भवन्ति।

यस्याश्च सुधाया आस्वादनेन स्वस्वरूपानन्दानुभवेन निरन्तरनिरवधिकसुखमनुभवन्तः पुनरावृत्तिरहिताः परममोक्षमनुभवन्तीति निश्चप्रचम्॥

यत्र च अस्यां सुधायां विचित्रतरनानाशक्तिकनिखिलचराचरप्रपञ्चनिर्माणकारणस्य निखिलागमप्रतिपाद्यस्य भगवतस्सर्वेश्वरस्य सर्वोत्तमत्त्वादिकं दृढीकृत्य, भगवतस्स्वरूपं यथावद्विविच्य, परमताशयं सप्रमाणं दूरीकृत्य च करालकलिकालकलुषितान् मिथ्याज्ञानाऽन्यथाज्ञानविशिष्टानस्मान् अत एवाऽन्धीभूतान् सज्जनान् उन्मीलिताक्षांश्चक्रुः परमकृपालवः श्रीमज्जयमुनिवर्याः॥

यथा वा स्वर्लोकवासिनो देवाः देवासुरमथनोद्धृतं पीयूषं पायं पायं केवलममृताः (मरणरहिताः) अभूवन्, तथा भूदेवास्सज्जनाः सुधामिमामनन्यलभ्यां कर्णपुटैः श्रावं श्रावं भक्त्या मनसा च भगवन्तं ध्यायं ध्यायं अमृताः (मुक्ताः) भवन्तीति यत् तत्र, न काचिदपि विचिकित्सा॥

किञ्च सेयं सुधा सदागमगीयमानस्वातन्त्र्यसार्वज्ञादिगुरुतमगुणगणपरिपूर्णपरमानन्दामृतमहार्णवस्य विष्णोः प्रसादमन्तरेण न लभ्यत इति निष्टङ्कितम्। उच्यते ह्यभियुक्तैः "सुधा वा पठनीया वसुधा वा पालनीया" इति॥

सेयं सुधा श्रीमज्जयमुनिवर्यैः श्रीमदाचार्याणां ग्रन्थानां टीकाकरणायैव भूमाववतीर्णैः, अत एव च टीकाचार्याः इति सार्थनामधेयैस्सम्पादिता मनोहरा विराजते॥

एते च महानुभावाः पूर्वस्मिन् जन्मनि श्रीमदाचार्यस्य सेवां चिकीर्षुः इन्द्र एव अंशतः वृषभरूपतामालम्ब्य आचार्याणां निखिलकोशजातभारमुद्वहन्तः प्रत्यहं पाठकाले आचार्यमुखोद्गीर्णं सर्वमपि प्रमेयजातं परमया भक्त्या श्रावं श्रावं करकमलविलसिताऽऽमलकवत् संविदितसकलशास्त्ररहस्यार्थाः, जन्मन्यस्मिन् मानुषतामवाप्य प्रायः विंशतिवर्षदेशीयाः राजकीयसेनासमित्या सह ग्रामाद्बहिरागताः अश्वारूढाः तत्र तत्र सञ्चरणेन नितान्तं श्रान्ताः अत एव पिपासापीडिताः तुरगारूढास्सन्त एव मुखेनैव यदा नदीजलमपिबन्, तदैव श्रीमदाचार्याणां साक्षाच्छिष्यभूताः अद्वैतमातङ्गसिंहायिताः श्रीमदक्षोभ्यमुनिवर्याः पूर्वस्मिन् दिने स्वप्रदृष्टान् पशुवज्जलं पिबन् एतान् "किं पशुः पूर्वदेहे" इति यदाऽपृच्छन्, तदा झटित्येव स्वावतारप्रयोजनं स्मारं स्मारं अनुपदमेव तेषां पदकमलयोर्दण्डवत्प्रणम्य, स्वस्य तुरीयाश्रमपदं ययाचिरे॥

तेऽपि अक्षोभ्यतीर्थवर्याः श्रीमदाचार्योक्तामुक्तिं मनसा स्मरन्तः, तानेतान् शिष्यत्वेन परिगृह्य यथाऽऽचार्योपदिष्टं सर्वाणि शास्त्राण्युपदिदिशुः॥

आश्रमस्वीकारानन्तरं एते च महानुभावाः श्रीजयतीर्थश्रीमच्चरणेति नामभाजाः श्रीमदाचार्यसकाशादेव विदितवेद्याः इदानीमपि साक्षाद्गुरुभिरुक्तं सर्वं शास्त्रजातं मनसिकृत्य, भगवता वायुसूनुना समलङ्कृतं परमपावनतमं यरगोळक्षेत्रमवाप्य श्रीमदाचार्यप्रणीतानां प्रायस्समेषां ग्रन्थानां व्याख्यामकुर्वन्नचिरेणैव कालेन।

तदा श्रीमदाचार्योपदिष्टवचनोदधेर्मथनेनैव समुद्भूतेयं '**न्यायसुधा**'।

निखिलवेदवेदान्तस्मृतीतिहासपुराणप्रमाणविशिष्टात् श्रीमतामाचार्याणां ग्रन्थोदधेस्समुपपन्ना सेयं सुधा पूर्वजन्मनि पशुतामापन्नानां तेषां टीकाचार्याणां इह जन्मनि रोमन्थमाचरन्त इव सुधादिरूपेण बहिराविर्भूता इति निश्चिनुमः ॥

एते च मुनिवर्याः तुरीयाश्रमात्पूर्वं न्यायमीमांसाव्याकरणादिशास्त्रनिचयेषु अकृतभूरिपरिश्रमाः अनधिगत-शास्त्रार्था अपि, दशसु वा द्वादशेषु हायनेषु सुधादिग्रन्थजालानि कथं रचयामासुरिति नितान्तमाश्चर्यमुद्भावयति ॥

आर्षचक्षुस्सम्पन्ना एते मुनिवर्याः केवलमाचार्यग्रन्थव्याख्यानव्याजेन भूमाववतीर्णाः, अत एव टीकाचार्या इति सार्थनामधेयाः, केवलं द्वात्रिंशत्संवत्सरान् भूमावुषित्वा, इदानीं वृन्दावनरूपेण शिष्यवृन्दमनुगृह्णन्तः मल्खेड-क्षेत्रमधिवसन्तीति नः प्रमोदः।

तत्तादृशयास्सुधायाः, मन्त्रालयप्रभुभिः गुरुसार्वभौमैः शिष्यजनतावात्सल्यात् कृतेन परिमलविनियोगेन च सेयं सुधा परिमलविशिष्टेति यत् अनुभूयते – तेन हेम्नः परमामोदो जात इति नितान्तमानन्दतुन्दिला भवेमेति मन्यामहे ॥

इमां च न्यायसुधां परिमलयुक्तां सार्वजनीनसुलभां चिकीर्षुरहं मुळबागलुक्षेत्रस्थश्रीप्रसन्नराघवेन्द्रस्वामिनां मठे वृन्दावनमधितिष्ठतां, सर्वदा श्रीमदाचार्यग्रन्थपठननिष्णातानां श्री १०८ श्रीप्रेक्षानिधितीर्थमहोदयानां चतुश्चत्वा-रिंशत्संवत्सरस्मारकतया, तथा श्री १००८ श्रीपरिमलाचार्याणां प्रतिष्ठापनं च चत्वारिंशत्-हायनस्मारकतया तथैव मदीयसप्ततितमसंवत्सरस्मारकतया च प्रोद्घाटितेति निवेदयन्, सर्वे भक्तजनाः, कोशमिमं स्वीकृत्य पठनपाठन-पूजनादिना, कृतार्थीभूताः श्रीमदाचार्यकृपापात्रीभूताः भवेयुरिति सम्प्रार्थये।

अत्र ग्रन्थे 'गच्छतः स्खलनमि'ति न्यायेन अङ्कनदोषेण वा यदि दोषास्स्युः, तान् मह्यमेव बोधयन्त्विति साञ्जलिबन्धं सम्प्रार्थये ॥

इति बुधजनविधेयः

हे. कृ. रङ्गनाथाचार्यः

(श्री प्रज्ञाननिधितीर्थश्रीपादाः)

अध्यक्षाः

श्रीमदानन्दतीर्थसत्तीर्थोत्साहिनी सभा

श्री प्रसन्नराघवेन्द्रमठः, मुळबागिलु.

॥ ಶ್ರೀ ಬಾದರಾಯಣೋ ವಿಜಯತೇತರಾಮ್ ॥

ಮುನ್ನುಡಿ

(ಪ್ರಥಮಾವೃತ್ತಿಯ ಮುನ್ನುಡಿ)

ನರಸಿಂಹೋಽಖಿಲಾಜ್ಞಾನಮತಧ್ವಾಂತದಿವಾಕರಃ ।
ಜಯತ್ಯಮಿತಸಜ್ಜ್ಞಾನಸುಖಶಕ್ತಿಪಯೋನಿಧಿಃ ॥
ಲಕ್ಷ್ಮೀಲಾವಣ್ಯಪೀಯೂಷಪಾನಪಾತ್ರಾಯಿತೇಕ್ಷಣಃ ।
ಸನೀರನೀರದಶ್ಯಾಮೋ ಪಾತು ವೋ ಭಗವಾನ್ ಹರಿಃ ॥

ಭಾರತೀಯ ಆಧ್ಯಾತ್ಮಿಕ ವೈಚಾರಿಕ ವಾಙ್ಮಯದಲ್ಲಿ ಸೂತ್ರಗಳ ಸ್ಥಾನ ಅತ್ಯಂತ ಮಹತ್ವದ್ದು. ಅನಾದಿ ಕಾಲದಿಂದಲೂ ಅನೇಕ ವಿಧವಾದ ಸೂತ್ರಗಳು ಭಾರತೀಯ ತತ್ವದರ್ಶನಸಾಗರದಲ್ಲಿ ಅಲೆಅಲೆಯಾಗಿ ಬಂದಿರುವದನ್ನು ನಾವು ಕಂಡಿದ್ದೇವೆ. ಧರ್ಮಾಧರ್ಮಗಳಂತಹ ವಿಶಿಷ್ಟ ವಿಷಯಗಳನ್ನು ವಿವರಿಸಹೊರಟ ಪ್ರಾಚೀನತಮವಾದ ಧರ್ಮ-ಗುಹ್ಯ-ಶ್ರೌತಸೂತ್ರಗಳಲ್ಲದೆ ತತ್ವನಿಶ್ಚಯಕ್ಕಾಗಿ ಪ್ರವೃತ್ತವಾದ ನ್ಯಾಯ, ವೈಶೇಷಿಕ, ಸಾಂಖ್ಯ, ಯೋಗ, ಪೂರ್ವಮೀಮಾಂಸಾ ಉತ್ತರಮೀಮಾಂಸಾ – ಈ ಷಡ್ದರ್ಶನಗಳಿಗೂ ಸಹ ಸೂತ್ರಗಳೇ ಮೂಲಭೂತವಾಗಿರುವವು. ಕಾಲಕಾಲಕ್ಕೆ ಪೂರ್ವಪಕ್ಷಗಳ ರೂಪದಲ್ಲಿ ಹೊರಬಂದ ಎಲ್ಲ ಸೂತ್ರಗಳ ಅಂತಿಮನಿರ್ಣಯವನ್ನು ಉತ್ತರಮೀಮಾಂಸಾ ಸೂತ್ರಗಳಾದ ಬ್ರಹ್ಮಸೂತ್ರಗಳಲ್ಲಿ ಕಾಣಬಹುದಾಗಿದೆ. ಮಿತವಾದ ಪದಾಕ್ಷರಗಳಿಂದ ಸರ್ವತಸಾರಭೂತವಾದ ತತ್ವವಿಹಿತ ಹಿತಾರ್ಥವನ್ನು ತಿಳಿಸುವ ಶಬ್ದಸಮೂಹಕ್ಕೆ 'ಸೂತ್ರ'ಗಳೆಂದು ಹೇಳುವ ಸಾಮಾನ್ಯ ವಾಡಿಕೆಯುಂಟು.[1] ಆದರೆ ದೇವಾನುದೇವತೆಗಳಿಂದಲೂ ಆದರಣೀಯವಾಗಿ ದೇವಮಾನ್ಯವಾದ ಸೂತ್ರಗಳ ಲಕ್ಷಣವು ಪುರಾಣಗಳಲ್ಲಿ ಈ ರೀತಿಯಾಗಿ ಹೇಳಲ್ಪಟ್ಟಿರುವುದು :-

ಅಲ್ಪಾಕ್ಷರಮಸಂದಿಗ್ಧಂ ಸಾರವದ್ವಿಶ್ವತೋಮುಖಮ್ ।
ಅಸ್ತೋಭಮನವದ್ಯಂ ಚ ಸೂತ್ರಂ ಸೂತ್ರವಿದೋ ವಿದುಃ ॥

"ಪ್ರಸುಕ್ತ ವಿಷಯವನ್ನು ವಿವರಿಸಲು ಉಪಯುಕ್ತವಾದ ಮಿತಾಕ್ಷರಗಳಿಂದ ಕೂಡಿ ಸರ್ವಥಾ ಅರ್ಥಸಂದೇಹಕ್ಕೆ ಅವಕಾಶವನ್ನೀಯದೇ ಅಸಂದಿಗ್ಧವಾಗಿ ಅಪೌರುಷೇಯ ವೇದಗಳಲ್ಲಿಯ ಸರ್ವ(ಬಹು)ಶಾಖಾನಿರ್ಣಯಾತ್ಮಕವಾದ ಸರ್ವಶ್ರೇಷ್ಠವಾದ ಅರ್ಥಪ್ರತಿಪಾದನೆ – ಪ್ರತಿಪಾದಿತವಾದ ಅರ್ಥದ ಪ್ರತಿಷ್ಠಾಪನೆಗೈಯುವ ಶಬ್ದಾರ್ಥದೋಷವಿರಹಿತವಾದ ಪದಸಮೂಹಕ್ಕೆ 'ಸೂತ್ರ'ವೆನ್ನುವರು. "ಶ್ರುತ್ಯರ್ಥನಿರ್ಣಾಯಕಗಳಾದ ಸದ್ಯುಕ್ತಿ ಪ್ರತಿಪಾದನೆಗಾಗಿ ಹೊರಟ ಇಂತಹ ಸೂತ್ರಗಳೇ 'ಬ್ರಹ್ಮಸೂತ್ರಗಳು' ಅಥವಾ 'ಬ್ರಹ್ಮಮೀಮಾಂಸಾಶಾಸ್ತ್ರ. 'ಬ್ರಹ್ಮ' ಎಂದರೆ ವೇದ. ಅಥವಾ ವೇದಗಳಿಂದ ಪ್ರತಿಪಾದ್ಯನಾದ ಪರಬ್ರಹ್ಮ. ವೇದಾರ್ಥನಿರ್ಣಾಯಕ ಅಥವಾ ಸಕಲ ವೇದಾರ್ಥಸಾರಭೂತನಾದ ಪರಬ್ರಹ್ಮನಾದ ಶ್ರೀಮನ್ನಾರಾಯಣನ ಸ್ವರೂಪವನ್ನು ನಿರ್ಣಯಾತ್ಮಕವಾಗಿ ವಿವರಿಸಹೊರಟ ಸೂತ್ರಗಳೇ 'ಬ್ರಹ್ಮಸೂತ್ರಗಳು'.[2]

---

1. ಲಘೂನಿ ಸೂಚಿತಾರ್ಥಾನಿ ಸ್ವಲ್ಪಾಕ್ಷರಪದಾನಿ ಚ ।
ಸರ್ವತಃ ಸಾರಭೂತಾನಿ ಸೂತ್ರಾಣ್ಯಾಹುರ್ಮನೀಷಿಣಃ ॥

2. ಬ್ರಹ್ಮ ವೇದಃ ತದರ್ಥಃ ಪರಬ್ರಹ್ಮ ವಾ । ತಸ್ಯ ಸೂತ್ರಾಣಿ ಬ್ರಹ್ಮಸೂತ್ರಾಣಿ ।
ಸಕಲವೇದಾರ್ಥಭೂತಸ್ಯ ಪರಬ್ರಹ್ಮಣೋ ವಿಷ್ಣೋಃ ಸ್ವರೂಪನಿರ್ಣಾಯಕಾನಿ
ಸೂತ್ರಾಣೀತಿ ಯಾವತ್ । (ನ್ಯಾ.ಸು. 1-1-1)

ಎಲ್ಲ ವಿದ್ಯೆಗಳಲ್ಲಿಯೂ ಬ್ರಹ್ಮವಿದ್ಯೆಯು ಅತ್ಯಂತ ಮುಖ್ಯವಾದುದು. ಆದುವೇ ಎಲ್ಲವಿದ್ಯಾಮೂಲಭೂತವಾದುದು.[1] ಅಂತಹ ಪರಬ್ರಹ್ಮಜ್ಞಾನವನ್ನು ಅಸಂದಿಗ್ಧವಾಗಿ ಮಾಡಿಕೊಡಲು ಪ್ರವೃತ್ತವಾದ ಈ ಬ್ರಹ್ಮಮೀಮಾಂಸಾಶಾಸ್ತ್ರವು ಎಲ್ಲ ಶಾಸ್ತ್ರಗಳಿಗಿಂತಲೂ ಅತ್ಯಂತ ಉತ್ತಮವಾದುದು. ಆದುದರಿಂದಲೇ ಈ ಶಾಸ್ತ್ರವು 'ಪರವಿದ್ಯೆ'ಯೆಂದು ಪರಿಗಣಿಸಲ್ಪಟ್ಟಿರುವದು. ಬ್ರಹ್ಮವೈವರ್ತ ಪುರಾಣವು ಬ್ರಹ್ಮಸೂತ್ರಗಳ ಮಹತಿಯನ್ನು ವಿವರಿಸುತ್ತ, "ಬ್ರಹ್ಮಸೂತ್ರಗಳಿಗನುಗುಣವಾಗಿ ವೇದಾದಿ ಸಕಲ ಶಾಸ್ತ್ರವನ್ನು ಅರ್ಥಮಾಡಿಕೊಳ್ಳಬೇಕು"[2] ಎಂದು ಸ್ಪಷ್ಟಪಡಿಸಿರುವರು. ಶ್ರುತಿ ಹಾಗೂ ಶ್ರುತ್ಯನುಸಾರಿಯಾದ ಸ್ಮೃತಿಗಳಲ್ಲಿಯ ನಿಶ್ಚಿತ ತಾತ್ತ್ವಿಕಜ್ಞಾನವು ಈ ಶಾಸ್ತ್ರದಿಂದ ಮಾತ್ರ ಸಾಧ್ಯ.[3] ಆದುದರಿಂದಲೇ ಇದಕ್ಕೆ ಸರಿಮಿಗಿಲಾದ ಪ್ರಮಾಣಭೂತವಾದ ಶಾಸ್ತ್ರ ಮತ್ತೊಂದಿಲ್ಲವೆಂದು[4] ಶ್ರೀಮದಾಚಾರ್ಯರು ಉದ್ಘೋಷಿಸಿದ್ದಾರೆ. ಮಹಾಭಾರತದ ಭಾವವೂ ಸಹ "ಸರ್ವೋತ್ತಮನಾದ ದೇವತೆ ಬೇರೆ ಯಾರೂ ಇಲ್ಲ"[5] ಎಂಬುದೇ ಆಗಿರುವುದು. ಮಹಾಭಾರತಪಾರಿಜಾತಮಧುಭೂತವಾಗಿ ಸರ್ವಭಾರತಾರ್ಥ ಸಂಗ್ರಹವಂತಿರುವ ಶ್ರೀಮದ್ಭಗವದ್ಗೀತೆಯೂ ಸಹ "ನಿಶ್ಚಿತ ತತ್ತ್ವಜ್ಞಾನವನ್ನು ಹೊಂದುವದು ಬ್ರಹ್ಮಸೂತ್ರಗಳಿಂದಲೇ" ಎಂಬು ದನ್ನು ಸ್ಪಷ್ಟಪಡಿಸಿರುವದು.[6]

II

ವೇದಾಂತರಹಸ್ಯಮಯ ಸಿದ್ಧಾಂತಪ್ರತಿಪಾದಕವಾದ ಸರ್ವೋತ್ತಮಶಾಸ್ತ್ರವೆಂದು ಶಾಸ್ತ್ರಸಾರಜ್ಞರಿಂದ ಜೇಗೀಯ-ಮಾನವಾದ ಈ ಬ್ರಹ್ಮಮೀಮಾಂಸಾಶಾಸ್ತ್ರವನ್ನು ನಿರ್ಮಾಣ ಮಾಡಿ ಜಗತ್ತಿಗೆ ದಯಪಾಲಿಸಿದವರು - ಕೃಷ್ಣದ್ವೈಪಾಯನ ಅಥವಾ ವೇದವ್ಯಾಸ ಮಹರ್ಷಿಗಳೆಂದು ಪ್ರಸಿದ್ಧಿಯನ್ನು ಹೊಂದಿದ ಭಗವಾನ್ ಬಾದರಾಯಣರು. ನಾರಾಯಣನಿಂದ ಉಪದಿಷ್ಟವಾದ ತತ್ತ್ವಜ್ಞಾನವು, ದ್ವಾಪರಾಂತ್ಯದಲ್ಲಿ ಗೌತಮಶಾಪದಿಂದ ತಿರೋಹಿತವಾದಾಗ, ಸಜ್ಜನಾನುಗ್ರಹಾಕಾಂಕ್ಷಿಗಳಾದ ಬ್ರಹ್ಮ-ರುದ್ರಾದಿದೇವತೆಗಳಿಂದ ಸಂಪ್ರಾರ್ಥಿತನಾದ, ಶ್ರೀಮನ್ನಾರಾಯಣನು ವ್ಯಾಸರೂಪದಿಂದ ಧರೆಗಿಳಿದು ಜ್ಞಾನ-ಸಂಸ್ಥಾಪನೆಗೈದನೆಂದು ಪ್ರಮಾಣವಚನಗಳು ಸಾರುತ್ತಿವೆ.[7] ವೇದವಿಭಾಜಕರು, ಅಷ್ಟಾದಶಪುರಾಣನಿರ್ಮಾತೃಗಳೂ[8] ಆದ

---

1. ಬ್ರಹ್ಮವಿದ್ಯಾಂ ಸರ್ವವಿದ್ಯಾಪ್ರತಿಷ್ಠಾಮ್ । (ಮುಂ. 1-17)
2. ಬ್ರಹ್ಮಸೂತ್ರಾನುಸಾರೇಣ ವೇದಾದ್ಯಂ ಸರ್ವಮೇವ ತು ।
   ಯೋಜ್ಯಂ ನ ಬ್ರಹ್ಮಸೂತ್ರಾಣಿ ದೃಶ್ಯಮಾನಾರ್ಥತೋಽನ್ಯಥಾ ॥
3. ನಿರ್ಣೀಯತೇ ಯತಸ್ಸಮ್ಯಗಿದಂ ಸತ್ಯಮಿತಿ ಸ್ಫುಟಮ್ ।
   ಶ್ರುತಿಸ್ಮೃತ್ಯುದಿತಂ ಸರ್ವಂ ವ್ಯಕ್ತಂ ಮೀಮಾಂಸಯೈತಯಾ ॥
4. .... ಚಕ್ರೇ ಶಾಸ್ತ್ರಮನುತ್ತಮಮ್ ।
   ಅತೋ ನೈತಾದೃಶಂ ಕಿಂಚಿತ್ಪ್ರಮಾಣತಮಮಿಷ್ಯತೇ ॥ (ಅನು. 1-1-1)
5. ಸತ್ಯಂ ಸತ್ಯಂ ಪುನಃ ಸತ್ಯಮುದ್ಧೃತ್ಯ ಭುಜಮುಚ್ಯತೇ ।
   ವೇದಶಾಸ್ತ್ರಾತ್ಪರಂ ನಾಸ್ತಿ ನ ದೈವಂ ಕೇಶವಾತ್ಪರಮ್ ॥
6. ಭ.ಗೀ. 15-5.
7. ಬ್ರಹ್ಮಸೂತ್ರಭಾಷ್ಯ 1-1-1. ಹೆಚ್ಚಿನ ವಿವರಗಳಿಗಾಗಿ ನೋಡಿ : -
   ತತ್ತ್ವಪ್ರದೀಪ 1-1-1, ತತ್ತ್ವಪ್ರಕಾಶಿಕಾ ಭಾವದೀಪ 1-1-1.
8. ವ್ಯಾಸನಾಮಾತ್ಮಕೋ ವಿಷ್ಣುಃ ಪುರಾಣಾನಾಂ ಪ್ರವರ್ತಕಃ ।
   ವೇದಾಂತನಿಶ್ಚಯಂ ಬ್ರಹ್ಮಸೂತ್ರಂ ಹರಿಗುಣಾತ್ಮಕಮ್ ॥

ಶ್ರೀ ವ್ಯಾಸರೇ ಭಗವದ್ಗುಣವರ್ಣನಪರಗಳಾದ ಈ ಬ್ರಹ್ಮಸೂತ್ರಗಳನ್ನು ರಚಿಸಿದವರೆಂದು ಸ್ಕಂದಪುರಾಣ ಮತ್ಸ್ಯಪುರಾಣ ಹಾಗೂ ವಾಯುಪುರಾಣದ[1] ವಚನಗಳು ಸ್ಪಷ್ಟಪಡಿಸುತ್ತವೆ. ಬಹುಶಃ ಎಲ್ಲ ಭಾಷ್ಯಕಾರರಿಗೂ ಈ ವಿಷಯದಲ್ಲಿ ಐಕಮತ್ಯವಿರುವದು. ಆದರೆ ಶಂಕರಾಚಾರ್ಯರು ಮಾತ್ರ ವ್ಯಾಸರ ಹೆಸರನ್ನು ಉಲ್ಲೇಖಿಸಿದ ಸಂದರ್ಭದಲ್ಲಿ ಅವರು ಸೂತ್ರಕಾರರೆಂಬುದನ್ನು ಸ್ಪಷ್ಟಪಡಿಸಿಲ್ಲವಾದ್ದರಿಂದ ಕೆಲವು ಸಂಶೋಧಕರು ಶಂಕರಾಚಾರ್ಯರ ದೃಷ್ಟಿಯಲ್ಲಿ ಸೂತ್ರಕಾರರಾದ ಬಾದರಾಯಣರು ಹಾಗೂ ವ್ಯಾಸರು ಭಿನ್ನ ವ್ಯಕ್ತಿಗಳು ಎಂಬ ಅಭಿಪ್ರಾಯವನ್ನು ವ್ಯಕ್ತಪಡಿಸಿರುವರು. ಆದರೆ ಶಂಕರಾಚಾರ್ಯರು ಈ ವಿಷಯದಲ್ಲಿ ಸ್ಪಷ್ಟವಾಗಿ ಹೇಳದಿದ್ದರೂ ಸಹ ಶಾಂಕರಭಾಷ್ಯವ್ಯಾಖ್ಯಾನಕಾರರಾದ ಭಾಮತೀಕಾರರು[2] ರತ್ನಪ್ರಭಾ[3]ವ್ಯಾಖ್ಯಾಕಾರರು ಮೊದಲಾದವರು ವ್ಯಾಸರೇ ಸೂತ್ರಕಾರರೆಂಬುದನ್ನು ಸ್ಪಷ್ಟಪಡಿಸಿರುವದರಿಂದ ಈ ವಿಷಯದಲ್ಲಿ ಹೆಚ್ಚಿನ ವಿವಾದವಿರುವದಿಲ್ಲ. "ಸರ್ವೇ ವೇದಾ ಯತ್ಪದಮಾಮನಂತಿ", "ವೇದೈಶ್ಚ ಸರ್ವೈರಹಮೇವ ವೇದ್ಯಃ" ಇತ್ಯಾದಿ ಶ್ರುತಿಸ್ಮೃತಿಗಳಲ್ಲಿ ಉದ್ಘೋಷಿಸಲ್ಪಟ್ಟ ಪರಮಾತ್ಮನಾದ ಶ್ರೀಮನ್ನಾರಾಯಣನ ಸರ್ವೋತ್ತಮತ್ವ ಆತನಿಂದ ಸೃಷ್ಟವಾದ ಜಗತ್ತಿನ ಸತ್ಯತ್ವ ಹಾಗೂ ಪಂಚಭೇದಗಳ ನಿತ್ಯತ್ವವನ್ನು ಶ್ರೀಬಾದರಾಯಣರು ತಮ್ಮ ಬ್ರಹ್ಮಮೀಮಾಂಸಾಶಾಸ್ತ್ರದಿಂದ ಸ್ವೀಕರಿಸಿರುವರು.

III

ವಿಭಿನ್ನಾಂತಃಕರಣ ಹಾಗೂ ಅವರವರ ಪ್ರವೃತ್ತಿಯೋಗ್ಯತೆಗಳಿಗನುಗುಣವಾಗಿ ಕಾಲಕ್ರಮದಲ್ಲಿ ಈ ಬ್ರಹ್ಮಸೂತ್ರಗಳ ಸ್ವಾರ್ಥವನ್ನು ವಿವರಿಸಲು ಅನೇಕ ವ್ಯಾಖ್ಯಾನಗಳು ಹೊರಟವು. ಶ್ರೀಮದಾಚಾರ್ಯರ ಭಾಷ್ಯಕ್ಕಿಂತಲೂ ಪೂರ್ವದಲ್ಲಿ ಸುಮಾರು ಇಪ್ಪತ್ತೊಂದು ಭಾಷ್ಯಗಳಿದ್ದವೆಂದು ತಿಳಿದುಬರುವದು. ಖಂಡನ-ಮಂಡನ ಪ್ರಸಂಗಗಳಲ್ಲಿ ಅಲ್ಲಲ್ಲಿ ಈ ಭಾಷ್ಯಕಾರರ ಹೆಸರುಗಳು ಕೇಳಿಬರುತ್ತಿದ್ದರೂ ಸಹ ಸಾಕಷ್ಟು ಅನುಯಾಯಿಗಳಿಂದ ಸುಭದ್ರವಾಗಿ ರಕ್ಷಿಸಿಕೊಂಡು ಬಂದಿರುವ ಶಂಕರ, ರಾಮಾನುಜ ಹಾಗೂ ಪೂರ್ಣಪ್ರಜ್ಞರ ಭಾಷ್ಯಗಳು ಮಾತ್ರ ಈಗ ಹೆಚ್ಚಿನ ಪ್ರಸಿದ್ಧಿಯಲ್ಲಿರುವವು. ಸ್ಥೂಲವಾಗಿ ಹೇಳಬೇಕಾದರೆ ಉಳಿದೆಲ್ಲ ಭಾಷ್ಯ-ವ್ಯಾಖ್ಯಾನಗಳು ಒಂದಿಲ್ಲೊಂದು ದೃಷ್ಟಿಯಿಂದ ಈ ಮೂರರಲ್ಲಿಯೇ ಅಂತರ್ಭಾವ ಹೊಂದುವವೆಂದರೆ ತಪ್ಪಾಗದು. ಬ್ರಹ್ಮಸೂತ್ರಗಳ ಆಧಾರದಿಂದ ಈ ಮೂವರು ಭಾಷ್ಯಕಾರರು ಭಿನ್ನ ಭಿನ್ನ ತತ್ವಗಳನ್ನೊಳಗೊಂಡ ತಮಗೆ ಅಭಿಮತವಾದ ಮತಗಳನ್ನು ಸ್ಥಾಪಿಸಿದರು. ಅವು ಈಗ ಅದ್ವೈತ-ವಿಶಿಷ್ಟಾದ್ವೈತ-ದ್ವೈತಗಳೆಂದು ಪ್ರಸಿದ್ಧಿಯಲ್ಲಿರುವವು.

"ಬ್ರಹ್ಮವೊಂದೇ ಪಾರಮಾರ್ಥಿಕ ಸತ್ಯವು. ಬ್ರಹ್ಮವ್ಯತಿರಿಕ್ತವಾದ ಸಮಸ್ತವೂ ಮಾಯಾಮಯವಾದ್ದರಿಂದ ಮಿಥ್ಯಾ-(ಸುಳ್ಳು)ಭೂತವಾಗಿರುವದು. ಬ್ರಹ್ಮನೇ ಉಪಾಧಿಗಳಲ್ಲಿ ಪ್ರತಿಬಿಂಬಿಸುವನಾದ್ದರಿಂದ ಜೀವೇಶಭಾವವನ್ನು ಹೊಂದಿರುತ್ತಾನೆ. ಈ ಸಂಸಾರವೆಲ್ಲವೂ ಜೀವನ ಭ್ರಾಂತಿ. ಭ್ರಾಂತಿನಿವೃತ್ತಿಯೇ ಜೀವನಿಗೆ ಮುಕ್ತಿಯು. ಜೀವ-ಬ್ರಹ್ಮರುಗಳ ಐಕ್ಯವನ್ನು ಬೋಧಿ-

---

1. ಉತ್ಪನ್ನಾನ್ನಗವಾನ್ವೇದಾನುಜ್ಜಹಾರ ಹರಿಃ ಸ್ವಯಮ್ ।
ಚಕಾರ ಬ್ರಹ್ಮಸೂತ್ರಾಣಿ ಯೇಷಾಂ ಸೂತ್ರತ್ವಮಂಜಸಾ ॥ (ಸ್ಕಂದಪುರಾಣ)
ಅಸ್ಮತ್ಸಮ್ಯಕ್ತ ವಿವಾರ್ಥೋಽ ಭವತಾ ಸಂಪ್ರದರ್ಶಿತಃ ।
ಪುರಾಣೇಷ್ವೇತಿಹಾಸೇಷು ಸೂತ್ರೇಷ್ವಪಿ ಚ ನೈಕಧಾ । (ವಾಯುಪುರಾಣ)
ಅಂಗಾನಿ ಚತುರೋ ವೇದಾನ್ ಪುರಾಣಂ ನ್ಯಾಯವಿಸ್ತರಮ್ ।
ಮಿಮಾಂಸಾನ್ಯಾಯಶಾಸ್ತ್ರಂ ಚ ಪರಿಗೃಹ್ಯ ಮಯಾ ಕೃತಮ್ ॥ (ಮತ್ಸ್ಯಪುರಾಣ)
2. ಬ್ರಹ್ಮಸೂತ್ರಕೃತೇ ತಸ್ಮೈ ವೇದವ್ಯಾಸಾಯ ಧೀಮತೇ ॥ ಭಾಮತೀ ಮಂಗಲಾಚರಣ (5) ॥
3. ರತ್ನಪ್ರಭಾ 1-1-1.

ಸುವ ವೇದಾಂತವಾಕ್ಯಶ್ರವಣದಿಂದ ಈ ಭ್ರಮವು ನಿವೃತ್ತವಾಗುವದು"[1] ಎಂಬುದು ಶಂಕರಾಚಾರ್ಯರು ಬೋಧಿಸಿದ ಅದ್ವೈತಮತದ ಸಾರವಾಗಿರುವದು. ಒಂದೇ ಮಾತಿನಲ್ಲಿ ಹೇಳಬೇಕಾದರೆ "ಬ್ರಹ್ಮವು ಸತ್ಯ, ಜಗತ್ತು ಮಿಥ್ಯಾ, ಜೀವನು ಬ್ರಹ್ಮಸ್ವರೂಪ"[2] ಎಂಬುದು ಅದ್ವೈತಮತದ ಮೂಲ ಸಿದ್ಧಾಂತವಾಗಿರುವದು.

"ಪ್ರಪಂಚವು ಸತ್ಯವಾದದ್ದು ಲಕ್ಷ್ಮೀಪತಿಯು ಈ ಪ್ರಪಂಚದ ಅಧಿಪತಿ. ಅವನೇ ಪರಬ್ರಹ್ಮನು. ಎಲ್ಲ ಚರಾಚರ ವಸ್ತುಗಳು ಆ ಪರಬ್ರಹ್ಮನ ಶರೀರವಾಗಿ ಧರಿಸಲ್ಪಟ್ಟಿರುವವು. ಚೇತನಗಳು ಪರಮಾತ್ಮನಿಗಿಂತ ಭಿನ್ನವಾಗಿರುವವು. ಪರಮಾತ್ಮನ ನಿಯಮಗಳನ್ನು ಉಲ್ಲಂಘನೆ ಮಾಡಿದ ಜೀವರುಗಳಿಗೆ ಶಿಕ್ಷಾರೂಪವಾಗಿ ಜನನ-ಮರಣ ರೂಪವಾದ ಈ ಸಂಸಾರಪ್ರಾಪ್ತಿಯಾಗುವದು. ಈ ಸಂಸಾರವು ಸತ್ಯವಾಗಿರುವದು. ಭಕ್ತಿಯೇ ಮುಂತಾದ ಉಪಾಯಗಳಿಂದ ವೈಕುಂಠಸ್ಥಾನದಲ್ಲಿ ಪರಬ್ರಹ್ಮಾನುಭವವನ್ನು ಹೊಂದುವದೇ ಪರಮಾತ್ಮಪ್ರಾಪ್ತಿರೂಪ ಮುಕ್ತಿ"[3] ಎಂದು ವಿಶಿಷ್ಟಾದ್ವೈತ ಮತದ ಸಾರವಾಗಿರುವದು.

"ಪರಿದೃಶ್ಯಮಾನವಾದ (ಕಣ್ಣಿಗೆ ಕಾಣುವ) ಈ ಜಗತ್ತು ಸತ್ಯವಾದುದು. ಜಗತ್ತಿಗೆ ಜನ್ಮ-ಸ್ಥಿತಿ-ಸಂಹಾರ-ನಿಯಮನ-ಜ್ಞಾನ-ಅಜ್ಞಾನ-ಬಂಧ-ಮೋಕ್ಷಗಳನ್ನು ಕರುಣಿಸುವ ಕರುಣಾಸಮುದ್ರನಾದ ಅನಂತಕಲ್ಯಾಣಗುಣಪರಿಪೂರ್ಣನಾದ ಶ್ರೀಹರಿಯು ಸರ್ವೋತ್ತಮನಾಗಿರುವನು. ಆತನಿಗೆ ಸರಿ-ಮಿಗಿಲಾದವರಾರೂ ಇಲ್ಲ, ಜೀವರಾಶಿಗಳೆಲ್ಲರೂ ಆತನಿಂದ ಭಿನ್ನವಾಗಿದ್ದು ಆತನ ದಾಸರಾಗಿರುವರು. ಜೀವಗುಣ ನೀಚೋಚ್ಚಭಾವದಿಂದ ಕೂಡಿರುವದು. ಜೀವನ ನಿಜವಾದ ಸ್ವರೂಪಾನಂದಾನುಭವವೇ ಮುಕ್ತಿಯು, ನಿರ್ಮಲವಾದ ಭಕ್ತಿಗೊಲಿದ ಪರಮಾತ್ಮನ ಪ್ರಸಾದದಿಂದ ಈ ಮುಕ್ತಿಯು ಜೀವನಿಗೆ ಲಭಿಸುವದು. ಸರ್ವವೇದಗಳಿಂದಲೂ ಶ್ರೀಹರಿಯೇ ವೇದ್ಯನಾಗಿರುವನು"[4] ಎಂಬುದು ಶ್ರೀಮದಾಚಾರ್ಯರು ಬೋಧಿಸಿದ ತತ್ತ್ವಸಾರವಾಗಿರುವದು.

---

1. ಬ್ರಹ್ಮೈಕಂ ಪರಮಾರ್ಥಸತ್ತದಿತರನ್ಮಾಯಾಮಯತ್ವಾನ್ಮೃಷಾ
   ಬ್ರಹ್ಮೇವೇಕಮುಪಾಧಿಜಂಭಿತಮತೋ ಜೀವೇಶಭಾವಂ ಗತಮ್ ।
   ಭ್ರಾಂತಿಃ ಸಂಸೃತಿರಸ್ಯ ತತ್ಪ್ರಶಮನಂ ಮುಕ್ತಿಸ್ತದಪ್ಯಾತ್ಮನೋ
   ಬ್ರಹ್ಮೈಕ್ಯಾವಗಮಾತ್ ಶೃತಿಶ್ರವಣಜಾದಿತ್ಯಾಹುರದ್ವೈತಿನಃ ॥
2. ಶ್ಲೋಕಾರ್ಧೇನ ಪ್ರವಕ್ಷ್ಯಾಮಿ ಯದುಕ್ತಂ ಗ್ರಂಥಕೋಟಿಭಿಃ ।
   ಬ್ರಹ್ಮ ಸತ್ಯಂ ಜಗನ್ಮಿಥ್ಯಾ ಜೀವೋ ಬ್ರಹ್ಮೈವ ನಾಪರಃ ॥
3. ಅಸ್ತಾಂ ಕ್ಷುದ್ರಪದಾರ್ಥದೂಷಣಮಿದಂ ಯತ್ಸಮ್ಮತಂ ತನ್ಮತ-
   ಪ್ರೌಢಾನಾಮಪಿ ತೇ ಯಥಾರುಚಿ ಯತೋ ಜಲ್ಪಂತಿ ನಾನಾವಿಧಮ್ ।
   ಯುಕ್ತ್ಯೋ ವಸ್ತುನಿ ನೋ ವಿಕಲ್ಪ ಇತಿ ತೇ ಸುಂದೋಪಸುಂದಾದಿವತ್
   ಸರ್ವೇಽನ್ಯೋನ್ಯವಿರೋಧತಃ ಪ್ರತಿಹತಾ .... ॥ (ಅದ್ವೈತಕಾಲಾನಲಃ 1-20)
   ಶ್ರೀಮಲ್ಲಕ್ಷ್ಮಣಯೋಗಿನಸ್ತು ಭುವನಂ ಸತ್ಯಂ ತದೀಶಃ ಶ್ರಿಯಃ
   ಕಾಂತೋ ಬ್ರಹ್ಮ ಸ ಏವ ಸೋಽಖಿಲತನುಃ ಭಿನ್ನಾಸ್ತತಶ್ಚೇತನಾಃ ।
   ಸತ್ಯಾಸಂಸೃತಿರೀಶ ನಿಗ್ರಹಕೃತಾ ಮುಕ್ತಿಸ್ತು ಭಕ್ತ್ಯಾದಿನಾ
   ತತ್ಪ್ರಾಪ್ತಿಃ ಪರಮೇ ಪದೇ ತದನುಭೂತ್ಯೈ ಹಿ ಸಂಚಕ್ಷತೇ ॥
4. ಶ್ರೀಮನ್ಮಧ್ವಮತೇ ಹರಿಃ ಪರತರಃ ಸತ್ಯಂ ಜಗತ್ತತ್ವತೋ
   ಭಿನ್ನಾ ಜೀವಗಣಾ ಹರೇರನುಚರಾ, ನೀಚೋಚ್ಚಭಾವಂಗತಾಃ ।
   ಮುಕ್ತಿರ್ನೈಜಸುಖಾನುಭೂತಿರಮಲಾ ಭಕ್ತಿಶ್ಚ ತತ್ಸಾಧನಂ
   ಹ್ಯಕ್ಷಾದಿ ತ್ರಿತಯಂ ಪ್ರಮಾಣಮಖಿಲಾಮ್ನಾಯೈಕವೇದ್ಯೋ ಹರಿಃ ॥

ಪರಸ್ಪರ ವಿರುದ್ಧವಾದ ಪ್ರಮೇಯಗಳನ್ನು ಪ್ರತಿಪಾದಿಸುವ ಈ ಸಿದ್ಧಾಂತಗಳೆಲ್ಲವೂ ಸರಿಯೆಂದು ಹೇಳಲಾಗುವದಿಲ್ಲ, ಈ ಸಿದ್ಧಾಂತಗಳಲ್ಲಿ ಯಾವದಾದರೊಂದು ಸಿದ್ಧಾಂತವು ಯಥಾರ್ಥವಾಗಿರುವದೆಂಬುದರಲ್ಲಿ ಯಾವ ಸಂಶಯವೂ ಇಲ್ಲ, ಆದರೆ ಅದನ್ನು ಕಂಡುಕೊಳ್ಳಬೇಕಾದರೆ ಆಚಾರ್ಯತ್ರಯರ ವ್ಯಾಖ್ಯಾನಗಳನ್ನು ತುಲನಾತ್ಮಕವಾಗಿ ಅಭ್ಯಸಿಸಿದಾಗ ಯಾವದು ಯಥಾರ್ಥವಾದುದೆಂಬುದು ನಮಗೆ ಸ್ಪಷ್ಟವಾಗುವದು.

ಸಾಮಾನ್ಯವಾಗಿ ಶಂಕರಾಚಾರ್ಯರ ಭಾಷ್ಯ - ಅದರ ವ್ಯಾಖ್ಯಾನಗಳನ್ನು ಅವಲೋಕಿಸಿದಾಗ ಅದ್ವೈತ ಮತದ ಮೂಲಭೂತ ಅಥವಾ ಮತಕ್ಕೆ ಆಧಾರಸ್ತಂಭದಂತಿರುವ ಮುಖ್ಯ ಪ್ರಮೇಯಗಳಲ್ಲಿಯೇ ಶಾಂಕರಭಾಷ್ಯಕ್ಕೆ ಅದರ ವ್ಯಾಖ್ಯಾನಗಳಿಗೂ ಭಿನ್ನಾಭಿಪ್ರಾಯವಿರುವದನ್ನು ಗಮನಿಸಬಹುದು. ಅವಿದ್ಯಾ, ಅವಿದ್ಯಾನಿವೃತ್ತಿ, ಅನಿರ್ವಚನೀಯ ಇವೇ ಮುಂತಾದ ಮೂಲಭೂತ ಸಿದ್ಧಾಂತಗಳಲ್ಲಿ ಶಾಂಕರಭಾಷ್ಯ, ಅದರ ವ್ಯಾಖ್ಯಾನಗಳಾದ ಭಾಮತೀ ಹಾಗೂ ವಿವರಣಗಳು ಒಂದಕ್ಕೊಂದು ಭಿನ್ನವಾದ ಅಭಿಪ್ರಾಯವನ್ನು ಹೊಂದಿವೆಯೆಂಬುದು ಅದ್ವೈತಸಿದ್ಧಾಂತವ್ಯಾಖ್ಯಾನಕಾರರಲ್ಲಿ ಕೆಲವರು ಒಪ್ಪಿಕೊಂಡ ಮಾತಾಗಿರುವುದು. ಉದಾ :-

ಶಾಂಕರಭಾಷ್ಯ	ವಿವರಣ	ಭಾಮತೀ
ಅವಿದ್ಯಾ : ಆತ್ಮ-ಅನಾತ್ಮಗಳೆಂಬ ಸತ್ಯ-ಅನೃತಗಳ ವಿವೇಕವಿಲ್ಲದೆ ಒಂದನ್ನೊಂದು ತಿಳಿಯುವ ಅಧ್ಯಾಸವೇ ಅವಿದ್ಯೆ. ಈ ಅವಿದ್ಯೆಯು ಪ್ರಮಾಣ-ಪ್ರಮೇಯಾದಿ ವ್ಯವಹಾರಕ್ಕೆ ಕಾರಣವಾಗಿದೆ. ಅವಿದ್ಯೆಯೆಂಬುದು ತಪ್ಪು ತಿಳುವಳಿಕೆ.	ಅಧ್ಯಾಸಕ್ಕೆ ಉಪಾದಾನಕಾರಣವಾಗಿರುವ ಅನಿರ್ವಚನೀಯವಾದ ಜ್ಞಾನವಿರೋಧಿಯಾದ ಜಡಾತ್ಮಕ ಶಕ್ತಿಯೇ ಅವಿದ್ಯೆ. ಇದು ಆತ್ಮನಿಗೆ ಆವರಣವು. ಅಂತಃಕರಣವು ಇದರ ಪರಿಣಾಮವಾಗಿರುವದು.	ಅವಿದ್ಯಾಶಕ್ತಿಯು ಬ್ರಹ್ಮ ಅಥವಾ ಜೀವರುಗಳಿಗಿಂತ ಬೇರೆಯೆಂದಾಗಲೀ ಬೇರೆಯಲ್ಲವೆಂದಾಗಲೀ ಗೊತ್ತುಪಡಿಸಲಾಗುವದಿಲ್ಲ, ಇದು ಪ್ರತಿ ಜೀವರಿಗೂ ಬೇರೆ ಬೇರೆಯಾಗಿ ಜ್ಞಾನನಾಶ್ಯವಾಗಿದೆ. ಬ್ರಹ್ಮವು ಅವಿದ್ಯೆಗೆ ಆಶ್ರಯವಲ್ಲ, ವಿಷಯವಾಗಿದೆ. ಅವಿದ್ಯಾ ಜೀವರುಗಳು ಬೀಜಾಂಕುರ-ನ್ಯಾಯದಿಂದ ಅನಾದಿ.

ಶಾಸ್ತ್ರಾರ್ಥದ ಸರಿಯಾದ ಜ್ಞಾನವಾಗದಿರುವದೇ ಈ ರೀತಿಯಾದ ತಪ್ಪುತಿಳಿವಳಿಕೆಗೆ ಕಾರಣವಾಗಿರುವದು. ಪ್ರಮಾಣದ ಆಧಾರದಿಂದ ವಿಷಯಗಳನ್ನು ಸಾಧಿಸದೆ ಮನಬಂದಂತೆ ವಿಷಯರಚನೆಮಾಡಿ ಅದಕ್ಕೆ ಪ್ರಮಾಣಗಳನ್ನು ಹುಡುಕುತ್ತ ಹೊರಟಿರುವದು ಇಂತಹ ಪರಸ್ಪರ ಭಿನ್ನಾಭಿಪ್ರಾಯಕ್ಕೆ ಇನ್ನೊಂದು ಕಾರಣವೆಂದು ಹೇಳಬಹುದು. ಬಾದರಾಯಣರ ಬ್ರಹ್ಮಸೂತ್ರಗಳು ಪ್ರತಿಯೊಂದು ಹಂತದಲ್ಲಿಯೂ ಜೀವ-ಬ್ರಹ್ಮರಿಗೆ ಭೇದವನ್ನೇ ಬೋಧಿಸಹೊರಟಿವೆ ಎಂಬುದು ಸೂತ್ರವನ್ನು ಸರಿಯಾಗಿ ಅಭ್ಯಸಿಸಿದವರಿಗೆ ಸ್ಪಷ್ಟವಾಗಿ ಗೋತ್ತಾಗುವದು. ಅದ್ವೈತವನ್ನು ಸಾಧಿಸಹೊರಟ ಶಂಕರಾಚಾರ್ಯರಿಗೂ ಈ ವಿಷಯ ಹೊಸದೇನಲ್ಲ, ವ್ಯಾಸಸೂತ್ರಗಳಲ್ಲಿ ಪ್ರತಿಪಾದಿತವಾಗದಿರುವ ಅದ್ವೈತವನ್ನು ಬಹು ಪರಿಶ್ರಮವಹಿಸಿ ಸಾಧಿಸಲು ಪ್ರಯತ್ನಿಸಿದರೂ ಶಂಕರಾಚಾರ್ಯರು ಈ ದಿಶೆಯಲ್ಲಿ ಸಫಲವಾಗದೇ ಒಂದೆರಡು ಸೂತ್ರಗಳನ್ನು ಹೊರತುಪಡಿಸಿ ಸಮಗ್ರ ಸೂತ್ರರಾಶಿಯೇ ಭೇದಪರವಾಗಿದೆಯೆಂದು ಒಪ್ಪಿಕೊಳ್ಳಬೇಕಾಯಿತು. ಶಾಂಕರಭಾಷ್ಯವ್ಯಾಖ್ಯಾನಕಾರರಾದ ಆನಂದಗಿರಿ, ಭಾಮತೀ, ರತ್ನಪ್ರಭಾ ಮುಂತಾದವರು ತಮ್ಮ ವ್ಯಾಖ್ಯಾನಗಳಲ್ಲಿ ಈ ಅಂಶವನ್ನು ಸ್ಪಷ್ಟಪಡಿಸಿರುವರು. ಶಾಂಕರಭಾಷ್ಯದ ಭಾವಗಾಂಭೀರ್ಯವರ್ಣನಪರವಾಗಿ ಹೊರಟ ವ್ಯಾಖ್ಯಾನವೊಂದು,

ಶಾಸ್ತ್ರಾಣಾಂ ಭೇದ ಏವ ಶ್ರುತಿಶಿಖರಗಿರಾಮಾಗಮಾನಾಂ ಚ ನಿಷ್ಠಾ
ಸಾಕಂ ಸರ್ವೈಃ ಪ್ರಮಾಣೈಃ ಸ್ಮೃತಿನಿಕರಮಹಾಭಾರತಾದಿಪ್ರಬಂಧೈಃ ।

ತತ್ರೈವ ವ್ಯಾಸಸೂತ್ರಾಣ್ಯಕುಟಿಲವಿಧಯಾ ಭ್ರಾಂತಿತಾತ್ಪರ್ಯವಂತಿ
ಪ್ರತ್ಯೈರಾಚಾರ್ಯರತ್ನೈರಪಿ ಪರಿಜಗೃಹೇ ಶಂಕರಾರ್ಯೈಃ ಸ ಚಾಪಿ ॥

"ಸಮಗ್ರವಾದ ವೇದರಾಶಿ, ವೇದಶಿರೋಭೂತಗಳಾದ ಉಪನಿಷತ್ತುಗಳು, ಮಹಾಭಾರತ ಮುಂತಾದ ಪ್ರಬಂಧದ ಮಕುಟಗಳು, ಸ್ಮೃತಿಗಳು, ಪ್ರತ್ಯಕ್ಷಾದಿ ಸಮಸ್ತ ಪ್ರಮಾಣಗಳು, ಹೀಗೆ ಸಮಗ್ರ ಶಾಸ್ತ್ರಕ್ಕೆ ಭೇದಪ್ರತಿಪಾದನೆಯೇ ತಾತ್ಪರ್ಯ-ವಿರುವದು. ವೇದವ್ಯಾಸರ ಬ್ರಹ್ಮಸೂತ್ರಗಳೂ ಸಹ ಸರಳವಾದ ಸ್ಪಷ್ಟವಾದ ರೀತಿಯಲ್ಲಿ ಭೇದವನ್ನು ಪ್ರತಿಪಾದಿಸುವವು. ಸೂತ್ರಭಾಷ್ಯಕಾರರಾದ ಆಚಾರ್ಯರತ್ನರಾದ ಶಂಕರಾಚಾರ್ಯ ಮುಂತಾದ ಆಚಾರ್ಯವರ್ಯರೂ ಸಹ ಇದೇ ವಿಷಯ ವನ್ನು ಅಂಗೀಕರಿಸಿರುವರು" ಎಂದು ಸ್ಪಷ್ಟವಾಗಿ ಎಲ್ಲ ಶಾಸ್ತ್ರಗಳಿಗೂ ಜೀವ-ಬ್ರಹ್ಮರ ಭೇದವಾದದಲ್ಲಿ ತಾತ್ಪರ್ಯವಿದೆ-ಯೆಂಬುದನ್ನು ಸ್ಪಷ್ಟಪಡಿಸಿರುವದು. ಆದುದರಿಂದಲೇ ಪ್ರಸಿದ್ಧ ಇತಿಹಾಸಕಾರರಾದ ವಿದ್ಯಾರಣ್ಯರ ಶಂಕರದಿಗ್ವಿಜಯ ಮತ್ತು ಅದರ ವ್ಯಾಖ್ಯಾನಗಳಲ್ಲಿ,

ವ್ಯಾಸೋಪದಿಷ್ಟಸೂತ್ರಾಣಾಂ ದ್ವೈತವಾಕ್ಯಾತ್ಮನಾಂ ಶಿವೈ ।
ಅದ್ವೈತಮೇವ ಸೂತ್ರಾರ್ಥಂ ಪ್ರಾಮಾಣ್ಯೇನ ಕರಿಷ್ಯತಿ ।
ಅವಿಮುಕ್ತೇ ಸಮಾಸೀನಂ ವ್ಯಾಸಂ ವಾಕ್ಯೈರ್ವಿಜಿಗ್ಯ ಚ ॥

"ಜೀವೇಶಭೇಧವನ್ನು ಪ್ರತಿಪಾದಿಸುವ ವ್ಯಾಸರಿಂದ ಉಪದೇಶಿಸಲ್ಪಟ್ಟ ಬ್ರಹ್ಮಸೂತ್ರಗಳಿಗೆ, ಶ್ರೀ ಶಂಕರಾಚಾರ್ಯರು ವೇದವ್ಯಾಸರನ್ನು ಜಯಿಸಿ ಅದ್ವೈತಪರವಾಗಿ ವ್ಯಾಖ್ಯಾನಮಾಡಿದರು" ಎಂದು ಹೇಳುವದರ ಮೂಲಕ ವೇದವ್ಯಾಸರ ಬ್ರಹ್ಮಸೂತ್ರಗಳಿಗೆ ಸ್ವಾಭಾವಿಕವಾಗಿ ಭೇದಪ್ರತಿಪಾದನೆಯಲ್ಲಿ ತಾತ್ಪರ್ಯವಿದೆಯೆಂಬುದನ್ನು ಸ್ಪಷ್ಟಪಡಿಸಿರುವವು.

ಅದ್ವೈತಸಿದ್ಧಿಯಂತಹ ಪ್ರಸಿದ್ಧ ಗ್ರಂಥಕಾರರಾದ, ಅದ್ವೈತತತ್ವನಿಷ್ಣಾತರಾದ ಮಧುಸೂದನ ಸರಸ್ವತಿಗಳಂತಹ ಕುಶಾಗ್ರಮತಿಗಳೂ ಸಹ ವ್ಯಾಸಸೂತ್ರಗಳಲ್ಲಿ ಐಕ್ಯವಾದ ಹಾಗೂ ಅದಕ್ಕೆ ಸಾಧಕವಾದ ಪ್ರಮೇಯಜಾಲವನ್ನು ಕಾಣದೇ ನಿರಾಶರಾಗಿ ರೋಷಗೊಂಡು ತಮ್ಮ ಕೃತಿಯೊಂದರಲ್ಲಿ,

ನ ಸ್ತೌಮಿ ತಂ ವ್ಯಾಸಮಶೇಷಮರ್ಥಂ
ಸಮ್ಯಕ್ ನ ಸೂತ್ರೈರಪಿ ಯೋ ಬಬಂಧ ।
ವಿನಾಽಪಿ ತೈಃ ಸಂಗ್ರಹಿತಾಽಖಿಲಾರ್ಥಂ
ತಂ ಶಂಕರಂ ನೌಮಿ ಸುರೇಶ್ವರಂ ಚ ॥

"ಅದ್ವೈತ ಹಾಗೂ ಅದ್ವೈತಸಾಧನೆಗೆ ಉಪಯುಕ್ತವಾದ ವಿಷಯಗಳನ್ನು ಭಗವಾನ್ ವ್ಯಾಸರು ತಮ್ಮ ಸೂತ್ರಗಳಲ್ಲಿ ಸಂಗ್ರಹಿಸಿರುವದಿಲ್ಲ. ಆದುದರಿಂದ ಶ್ರೀವ್ಯಾಸರನ್ನು ನಾನು ಸ್ತೋತ್ರಮಾಡುವದಿಲ್ಲ. ವ್ಯಾಸಸೂತ್ರಗಳಲ್ಲಿ ಹೇಳದಿದ್ದರೂ ಸಹ ಸೂತ್ರಗಳನ್ನು ಅವಲಂಬಿಸದೆ ಅದ್ವೈತಸಾಧಕವಾದ ಸಮಸ್ತ ವಿಷಯಗಳನ್ನು ಸಂಗ್ರಹಿಸಿದ ಶಂಕರಾಚಾರ್ಯರನ್ನು ಹಾಗೂ ಸುರೇಶ್ವರಾಚಾರ್ಯರನ್ನು ನಮಸ್ಕರಿಸುತ್ತೇನೆ" ಎಂದಿದ್ದಾರೆ. ಮಧುಸೂದನ ಸರಸ್ವತಿಗಳ ಅಭಿಪ್ರಾಯವನ್ನು ಪುಷ್ಟೀಕರಿಸುತ್ತಾ ಬ್ರಹ್ಮಾನಂದೀ ವ್ಯಾಖ್ಯಾನಕಾರರೂ ಸಹ,

ಸೂತ್ರೈರಪಿ ವ್ಯಾಸಃ ಸರ್ವಾರ್ಥಾನ್ ನ ಬಬಂಧ ಸಂಗ್ರಹೀತವಾನ್
ಶಂಕರಾಚಾರ್ಯಸ್ತು ಸೂತ್ರಾಣ್ಯನಾಶ್ರಿತ್ಯಾಪಿ ಸರ್ವಾರ್ಥಾನ್
ಸಂಗೃಹೀತವಂತಃ ಸೂತ್ರಾನುಕಾರ್ಯಾನಪಿ ವಕ್ತುತ್ವಾತ್ ॥

ಶಂಕರಾಚಾರ್ಯರ ವಿಷಯರಚನೆಯೇ ಸೂತ್ರಗಳನ್ನು ಆಶ್ರಯಿಸದೆ ಪ್ರವೃತ್ತವಾಗಿರುವದೆಂದು ಹೇಳಿರುವರು.

ಹೀಗೆಯೇ ಕೂಲಂಕಷವಾಗಿ ಅಧ್ಯಯನ ಮಾಡಿದಾಗ ಶಂಕರಾಚಾರ್ಯರ ಅದ್ವೈತಪರಭಾಷ್ಯ, ವ್ಯಾಸಸೂತ್ರಾಭಿಪ್ರಾಯವನ್ನು ಆವಿಷ್ಕರಿಸುವ ವ್ಯಾಖ್ಯಾನವಾಗಿರದೇ, ಸೂತ್ರಕ್ಕೆ ಪ್ರತಿಸ್ಪರ್ಧಿಯಂತಿದೆ ಎಂಬ ಅಭಿಪ್ರಾಯವನ್ನು ವಿಮರ್ಶಕರು ಹೊಂದಬಹುದಾಗಿದೆ. ಇದರಿಂದ ಅದ್ವೈತತತ್ತ್ವ ವ್ಯಾಸಸೂತ್ರಸಮ್ಮತವಲ್ಲವೆಂದು ಸ್ಪಷ್ಟವಾಗುವದು. ಸೈದ್ಧಾಂತಿಕ ಶಿರೋಮಣಿಗಳಾದ, ಪ್ರಾತಸ್ಮರಣೀಯ ಸುನಾಮಧೇಯರಾದ ಶ್ರೀ 108 ಶ್ರೀಮತ್ಸತ್ಯಧ್ಯಾನತೀರ್ಥ ಪೂಜ್ಯಚರಣರ ಅಮರ ಕೃತಿಯಾದ "ಭೇದಪರಾಣ್ಯೇವ ಖಲು ಬ್ರಹ್ಮಸೂತ್ರಾಣಿ" ಎಂಬ ಪ್ರೌಢ ಪ್ರಬಂಧ ವಿಶೇಷದಲ್ಲಿ ಎಲ್ಲ ಸೂತ್ರಗಳು ಜೀವ-ಬ್ರಹ್ಮ-ಭೇದ ಪರವಾಗಿ ಹೊರಟಿವೆಯೆಂಬುದನ್ನು (ಪರಕೀಯರ ದೃಷ್ಟಿಯಿಂದ) ಸ್ಪಷ್ಟಪಡಿಸಿರುವರು. ಗ್ರಂಥಗೌರವ ಭಯದಿಂದ ಹೆಚ್ಚಿನ ವಿಷಯಗಳನ್ನು ಇಲ್ಲಿ ಸಂಗ್ರಹಿಸಲಾಗುವದಿಲ್ಲ. ಹೆಚ್ಚಿನ ವಿಷಯಗಳನ್ನಪೇಕ್ಷಿಸುವವರು "ವ್ಯಾಸತಾತ್ಪರ್ಯನಿರ್ಣಯ" ಹಾಗೂ "ವೇದಾಂತಸಿದ್ಧಾಂತ" ಇವೇ ಮುಂತಾದ ನವೀನ ಗ್ರಂಥಗಳ ವಿಮರ್ಶಾತ್ಮಕವಾಗಿ ಪ್ರವೃತ್ತವಾದ ನನ್ನ "ವ್ಯಾಸಸಿದ್ಧಾಂತದರ್ಪಣ"ವೆಂಬ ವಿಸ್ತೃತ ಹೊತ್ತಿಗೆಯನ್ನು ನೋಡಬಹುದು. "ಓಂ ಭೇದವ್ಯಪದೇಶಾತ್ ಓಂ, ಓಂ ಭೇದವ್ಯಪದೇಶಾಚ್ಚಾನ್ಯಃ ಓಂ, ಓಂ ಅಂಶೋ ನಾನಾ ವ್ಯಪದೇಶಾತ್ ಓಂ, ಓಂ ಆನಂದಮಯೋಽಭ್ಯಾಸಾತ್ ಓಂ, ಓಂ ಸರ್ವಧರ್ಮೋಪಪತ್ತೇಶ್ಚ ಓಂ, ಓಂ ಜಗದ್ವ್ಯಾಪಾರವರ್ಜ್ಯಂ ಓಂ, ಓಂ ಭೋಗಮಾತ್ರಸಾಮ್ಯಲಿಂಗಾಚ್ಚ ಓಂ" ಇತ್ಯಾದಿ ಅನೇಕ ಸೂತ್ರಗಳು ಮುಕ್ತಕಂಠದಿಂದ ಶ್ರೀಮನ್ನಾರಾಯಣನ ಸರ್ವೋತ್ತಮತ್ವ ಗುಣಪೂರ್ಣ ತತ್ತ್ವಗಳನ್ನು ಸಂಸ್ಥಾಪಿಸಿ, ಜೀವಬ್ರಹ್ಮರಿಗೆ ನಿತ್ಯಭೇದಪ್ರತಿಪಾದನೆಯೊಂದಿಗೆ ಜೀವ-ಬ್ರಹ್ಮರ ಬಿಂಬ-ಪ್ರತಿಬಿಂಬ ಭಾವ, ಜೀವ-ತಾರತಮ್ಯ, ಆ ಮುಕ್ತಾನಂದ ತಾರತಮ್ಯಗಳನ್ನು ಹೊಗಳುತ್ತಿದ್ದರೂ ಸಹ, ಸೂತ್ರಾಭಿಪ್ರಾಯಕ್ಕೆ ವಿರುದ್ಧವಾದ ಶರೀರ-ಶರೀರ ಭಾವ, ಆನಂದ-ಸಾಮ್ಯ ಇವೇ ಮುಂತಾದ ಸೂತ್ರ-ಶ್ರುತಿ-ಸ್ಮೃತಿ-ಬಹಿರ್ಭೂತವಾದ ವಿಷಯಗಳನ್ನಂಗೀಕರಿಸಿರುವದರಿಂದ ರಾಮಾನುಜಾಚಾರ್ಯರ ವಿಶಿಷ್ಟಾದ್ವೈತ ಸಿದ್ಧಾಂತವೂ ಸಹ ವ್ಯಾಸಸಮ್ಮತವಲ್ಲವೆಂಬುದು ನಿರ್ವಿವಾದ. ಬ್ರಹ್ಮಸೂತ್ರಗಳಲ್ಲಿ ಹಾಸುಹೊಕ್ಕಾಗಿ ಹೆಣೆಯಲ್ಪಟ್ಟ ಪ್ರಮೇಯಜಾಲದಿಂದಲೇ ರಚಿತವಾದ ತತ್ತ್ವಗಳನ್ನು ಶ್ರೀಮದಾಚಾರ್ಯರ ದ್ವೈತಸಿದ್ಧಾಂತದಲ್ಲಿ (ಇದನ್ನು ಮುಂದೆ ಉಪಪಾದಿಸಲಾಗುವದು) ಕಾಣಬಹುದಾದ್ದರಿಂದ ದ್ವೈತಸಿದ್ಧಾಂತವೇ ವ್ಯಾಸಸಮ್ಮತವೆಂದು ಸ್ಪಷ್ಟವಾಗುವದು.

IV

ಅವಿದ್ಯಾ ಪಟಲಪಿಹಿನೇತ್ರಗಳಿಂದೊಡಗೂಡಿದ ವ್ಯಾಖ್ಯಾತೃಗಳಿಂದ ವಿಪರೀತವಾಗಿ ವಿವರಿಸಲ್ಪಟ್ಟ ಬ್ರಹ್ಮಸೂತ್ರಗಳಿಗೆ ವ್ಯಾಸಸಮ್ಮತವಾದ ಅರ್ಥವನ್ನು ಪ್ರಕಾಶಪಡಿಸಲು "ಬ್ರಹ್ಮಸೂತ್ರಭಾಷ್ಯ", "ಅಣುಭಾಷ್ಯ", "ಅನುವ್ಯಾಖ್ಯಾನ", "ನ್ಯಾಯವಿವರಣ"ಗಳೆಂಬ ನಾಲ್ಕು ಭಾಷ್ಯಗ್ರಂಥಗಳನ್ನು ಶ್ರೀಮದಾಚಾರ್ಯರು ರಚಿಸಿದರು. ಇವುಗಳಲ್ಲಿ ಬ್ರಹ್ಮಸೂತ್ರಭಾಷ್ಯವು ಅನೇಕ ಅಪೂರ್ವ ಪ್ರಮಾಣಪುಂಜಗಳಿಂದ ಸೂತ್ರಗಳ ನಿಶ್ಚಿತಾರ್ಥವನ್ನು ವಿವರಿಸುವದು. ಸಕಲ ಅಪವ್ಯಾಖ್ಯಾನನಿರಸನಪುರಸ್ಸರವಾಗಿ ಭಾಷ್ಯಾಭಿವೃದ್ಧಿಯ ಅಸಂಖ್ಯಾತ ನ್ಯಾಯರತ್ನಗಳನ್ನು ಹೊರತೆಗೆದು, ಅವುಗಳ ಪ್ರಜ್ವಲಿಸುವ ಪ್ರಕಾಶದ ಹಿನ್ನೆಲೆಯಲ್ಲಿ ಭಾಷ್ಯೋಕ್ತಾರ್ಥಗಳನ್ನು ಪ್ರಕಾಶಪಡಿಸುವ ವ್ಯಾಖ್ಯಾಪ್ರವಾಹವೇ ಅನುವ್ಯಾಖ್ಯಾನವು. ಸೂತ್ರಾಭಿಮತ ಪೂರ್ವಪಕ್ಷಸಿದ್ಧಾಂತ ನ್ಯಾಯಸಂಗ್ರಾಹಕ ಅತಿಗಂಭೀರ ಗ್ರಂಥವೇ ನ್ಯಾಯವಿವರಣವು. ಬಹ್ವರ್ಥಗರ್ಭಿತವಾದ ಸಂಕ್ಷಿಪ್ತ ಶಬ್ದಗಳಿಂದ ಸೂತ್ರಾರ್ಥವರ್ಣನಪರವಾದುದು ಅಣುಭಾಷ್ಯವು. "ಅಸಂಶಯಃ ಸಂಶಯಚ್ಛಿತ್ ಗುರುರುಕ್ತೋ ಮನೀಷಿಭಿಃ" ಎಂಬ ಉಕ್ತಿಗೆ ಕಳಶಪ್ರಾಯರಾದ ಸಂಶಯ-ವಿಪರೀತಜ್ಞಾನ-ಅಜ್ಞಾನಗಳಿಂದ ರಹಿತರಾಗಿ, ಅನ್ಯರಲ್ಲಿಯ ಈ ದೋಷಗಳನ್ನು ದೂರಮಾಡಲು ಸಮರ್ಥರಾದ ಶ್ರೀಮದ್ವಾಯುದೇವರ ತೃತೀಯಾವತಾರರೆಂದು ಶ್ರುತಿ-ಸ್ಮೃತಿ-ಪುರಾಣ-ಇತಿಹಾಸಗಳಲ್ಲಿ ಪ್ರಥಿತರಾದ ಶ್ರೀಮದಾಚಾರ್ಯರಿಂದ ಸೂತ್ರಕಾರರ ಅನುಜ್ಞಾನುಸಾರವಾಗಿ ಸಜ್ಜನರಿಗೆ ಶುಭಮಾರ್ಗ-ದರ್ಶನಕ್ಕಾಗಿ ರಚಿತವಾದ ಈ ಪ್ರಬಂಧಗಳೆಲ್ಲವೂ, ಸಕಲ ಲಕ್ಷಣಗಳಿಂದ ಲಕ್ಷಿತವಾಗಿ ಕಲಂಕಲೇಶರಹಿತವಾಗಿರುವದರಿಂದ ನಾಯಕರುಗಳಿಂದಲೂ ಮಾನ್ಯವಾಗಿ ವೇದವ್ಯಾಸದೇವರಿಗೆ ಅತ್ಯಂತ ಪ್ರಿಯವಾಗಿರುವದೆಂಬುವರಲ್ಲಿ ಯಾವ ಸಂಶಯವೂ ಇಲ್ಲ. ಅದುದರಿಂದಲೇ "ಈ ಗ್ರಂಥಭಾವವನ್ನು ಸ್ವಶಕ್ತ್ಯನುಸಾರವಾಗಿ ಆವರ್ತನನಿರತರಾದ ದೇವತೆಗಳನ್ನು ಮೊದಲ್ಗೊಂಡು ನರಾಂತರಾದ ಸಕಲರೂ ಮುಕ್ತಿಭಾಗ್ಯವನ್ನು ಹೊಂದುವರು" ಎಂಬುದು ಅಭಿಯುಕ್ತರ ವಚನವಾಗಿರುವದು.

ಪಂಡಿತರುಗಳಿಂದಲೂ ದುರ್ನಿರೂಪವಾದ ಶ್ರೀಮದಾಚಾರ್ಯರ ಈ ಗ್ರಂಥಗಳಿಗೆ ದೇವಾಂಶಸಂಭೂತರನೇಕರು ವ್ಯಾಖ್ಯಾನಗಳನ್ನು ರಚಿಸಿ, ಸಜ್ಜನರನ್ನು ಅನುಗ್ರಹಿಸಿದ್ದಾರೆ. ಇಂತಹ ದೇವಾಂಶಸಂಭೂತ ವ್ಯಾಖ್ಯಾಕೃತಿಗಳಲ್ಲಿ ಇಂದ್ರಾವತಾರಗಳಾದ ಶ್ರೀಮಜ್ಜಯತೀರ್ಥರ ಪಾತ್ರ ಅತ್ಯಂತ ಮಹತ್ವದ್ದು , ಹಾಗೂ ಅನನ್ಯ ಸಾಧಾರಣವಾದುದು. ಶ್ರೀಜಯತೀರ್ಥ ಪೂಜ್ಯಚರಣರು ಅವತರಿಸಿ ಶ್ರೀಮದಾಚಾರ್ಯರ ಅಮರ ಕೃತಿಗಳಿಗೆ ವ್ಯಾಖ್ಯಾನ ರಚಿಸಿರದಿದ್ದರೆ ಸೂತ್ರಸದೃಶವಾದ ಶ್ರೀಮದಾಚಾರ್ಯರ ವಾಕ್‌ಸ್ವಾರಸ್ಯ, ಅವುಗಳ ನಿಜವಾದ ಅರ್ಥ ಸಜ್ಜನರಿಗೆ ದೊರೆಯುತ್ತಿದ್ದಿಲ್ಲವೆಂಬುದು ಎಲ್ಲರೂ ಒಪ್ಪಬೇಕಾವ ವಿಷಯವಾಗಿರುವದು. ಶ್ರೀಮದಾಚಾರ್ಯರ ಕೃತಿಗಳಿಗೆ ಅಸದೃಶ ವ್ಯಾಖ್ಯಾನ ರಚಿಸಿರುವದರ ಮೂಲಕ ಶ್ರೀಜಯತೀರ್ಥರು 'ಟೀಕಾಚಾರ್ಯ'ರೆಂಬ ಅನ್ವರ್ಥನಾಮದಿಂದ ಜಗತ್ತಿನಲ್ಲಿ ಪ್ರಸಿದ್ಧಿಯನ್ನು ಹೊಂದಿರುವರು. ಅಖಂಡಿತವಾದ ಚಿತ್ರ ವಿಚಿತ್ರ ಪದಗಳಿಂದೊಡಗೂಡಿ ಶೋಭಿಸುತ್ತಿರುವ ಶ್ರೀಜಯತೀರ್ಥಪೂಜ್ಯಚರಣರ ಟೀಕಾವಾಗ್ಜಾಲವು, ಅಜ್ಞಾನವಿಧ್ವಂಸನ ವಿಚಕ್ಷಣವಾಗಿ ಶ್ರೀಮದಾನಂದತೀರ್ಥರು ರಕ್ಷಿಸಿಕೊಂಡು ಬಂದ ನಾರಾಯಣನೆಂಬ ನಿಧಿಯನ್ನು ಸರಿಯಾಗಿ ಪ್ರದರ್ಶಿಸುವುದರ ಮೂಲಕ ಸತ್ಸಂಪ್ರದಾಯವನ್ನು ಸಂರಕ್ಷಿಸಿ ಸಜ್ಜನರನ್ನುದ್ಧರಿಸಿರುವರು. ಕಲಿಯುಗ ಕಾಮಧೇನು ಕಲ್ಪವೃಕ್ಷರೆಂದು ಪ್ರಸಿದ್ಧರಾದ ಶ್ರೀ ರಾಘವೇಂದ್ರತೀರ್ಥ ಗುರುಸಾರ್ವಭೌಮರಂತಹ ಮಹನೀಯರೂ ಸಹ ಟೀಕಾಗಾಂಭೀರ್ಯ ಗೌರವ ಹಿರಿಮೆಯನ್ನು "ಟೀಕಾಗಾಂಭೀರ್ಯಮುದ್ಧರ್ತುಂ ವ್ಯಾಸತೀರ್ಥಾದಯಃ ಕ್ಷಮಾಃ" ಎಂದು ಗೌರವಪೂರ್ವಕ ಹೊಗಳಿರುವರು. ಶ್ರೀಜಯತೀರ್ಥರ ಇಂತಹ ಸರ್ವಾಂಗ ಪರಿಪೂರ್ಣ ಟೀಕಾಗ್ರಂಥಗಳ ಉದಯದಿಂದಾಗಿ "ತರ್ಕ-ಕುತರ್ಕಗಳಿಂದ ಅಂದಿನ ಸಮಯದಲ್ಲಿ ಮಹತ್ವವನ್ನು ಹೊಂದಿದ ತಾರ್ಕಿಕಮತವು ಆಭಾಸವನ್ನು ಹೊಂದಿತು. ಪ್ರಭಾಕರರ ಪ್ರಕ್ರಿಯೆಯು ಶೋಭಾಹೀನವಾಯಿತು. ಬೌದ್ಧಾದಿ ಪಾಷಂಡಿಗಳ ಯುಕ್ತಿಗಳು ಹೆದರಿ ದೂರ ಸರಿದವು. ಇವರ ಅಸದೃಶಭಾಷ್ಯವ್ಯಾಖ್ಯಾನದಿಂದಾಗಿ ಶಾಂಕರಭಾಷ್ಯ, ಆದರ ವ್ಯಾಖ್ಯಾನಗಳಾದ ಭಾಮತಿ, ವಿವರಣ ಮುಂತಾದವುಗಳು ಲಜ್ಜೆಯಿಂದ ತಮ್ಮ ಮುಖ ತಗ್ಗಿಸುವಂತಾಯಿತು, ಭಾಸ್ಕರಾದಿಗಳು ಈ ವ್ಯಾಖ್ಯಾನ ಉತ್ಕರ್ಷಯಿಂದ ಅತ್ಯಂತ ಚಿಂತಾಕುಲರಾದರು." ಎಂದು ಶ್ರೀ ಸತ್ಯಪ್ರೀಯತೀರ್ಥರು ಟೀಕಾಗಾಂಭೀರ್ಯವನ್ನು ಅತ್ಯಂತ ಸ್ವಾರಸ್ಯವಾಗಿ ವರ್ಣಿಸಿ, "ಇಂತಹ ಟೀಕಾಕೃತ್ಪಾದರ ವಾಗ್ಧಾಟಿಯು ನಮ್ಮ ಮನದಲ್ಲಿ ಸದಾ ಇರಲಿ" ಎಂದು ಪ್ರಾರ್ಥಿಸಿರುವರು. ಈ ರೀತಿಯಾಗಿ ಸರ್ವರಿಂದಲೂ ಜೇಗೀಯಮಾನವಾದ ಪರಮಪವಿತ್ರತಮವಾದ ಟೀಕಾಗ್ರಂಥಗಳಲ್ಲಿ ಶ್ರೀಮದಾಚಾರ್ಯರಿಂದ ಶ್ರೀ ತ್ರಿವಿಕ್ರಮಪಂಡಿತಾಚಾರ್ಯರ ಪ್ರಾರ್ಥನಾನುಸಾರವಾಗಿ ರಚಿಸಲ್ಪಟ್ಟ ಶ್ರೀಮದನುವ್ಯಾಖ್ಯಾನದ ವ್ಯಾಖ್ಯಾರೂಪವಾಗಿ ಹೊರಟಿರುವ "ಶ್ರೀಮನ್ನ್ಯಾಯಸುಧಾ" ಗ್ರಂಥವು "ಮಹತ್ವಾದ್ಭಾರವತ್ವಾಚ್ಚ" ಎಂಬ ರೀತಿಯಂತೆ, ಅರ್ಥಗಾಂಭೀರ್ಯ ಶಬ್ದಗಾಂಭೀರ್ಯ ಎರಡರ ದೃಷ್ಟಿಯಿಂದಲೂ ಅತ್ಯಂತ ಮಹತ್ವದ್ದಾಗಿ, ಮಧ್ವ ವಾಙ್ಮಯದಲ್ಲಿಯೇ ಅನನ್ಯಸದೃಶವಾದುದೆಂದು ಪ್ರಸಿದ್ಧವಾಗಿರುವದು. ಆಮೂಲಾಗ್ರತರ್ಕಜಟಿಲನಿಬದ್ಧವಾಗಿ, ವ್ಯಾಕರಣವಿಚಾರಗಳಿಂದ ಪರಿಷ್ಕೃತವಾಗಿ ಮೀಮಾಂಸಾನಯಗಳಿಂದ ವ್ಯಾಪಿಸಿ ವೇದಾಂತ ಅಪವ್ಯಾಖ್ಯಾನಗಳ ಹುಂಕಾರವನ್ನಡಗಿಸಿ, ಸಿದ್ಧಾಂತಸ್ಥಾಪಕವಾದ ಈ ನ್ಯಾಯಸುಧೆಯು ತಂತ್ರಚತುಷ್ಟಯಾತ್ಮಕವಾದ ಶ್ರೇಷ್ಠ ಪ್ರಬಂಧವಾಗಿರುವದು. ಈ ಗ್ರಂಥದ "ಪ್ರತ್ಯಕ್ಷರ ಪ್ರತಿಪದವೂ ಸಹ ಅನೇಕ ರಹಸ್ಯಾರ್ಥಗರ್ಭಿತವಾಗಿರುವುದು", "ಈ ಗ್ರಂಥವು ಲೌಕಿಕ-ವೈದಿಕ ಸಂಪತ್ತನ್ನು ಕೊಡುವ ವಿಷಯದಲ್ಲಿ ನಾವೇ ಸಾಕ್ಷಿಗಳು", "ಸುಧಾ ಓದಬೇಕು ಸುಜನರು", "ಸುಧಾ ವಾ ಪಠನೀಯಾ ವಸುಧಾ ವಾ ಪಾಲನೀಯಾ" ಇವೇ ಮುಂತಾದ ಶ್ರೀ ರಾಘವೇಂದ್ರತೀರ್ಥರು, ಶ್ರೀ ವಾದಿರಾಜತೀರ್ಥರು, ಶ್ರೀ ಪುರಂದರದಾಸರಂತಹ ದೇವಾಂಶಸಂಭೂತ ಮಹಾನುಭಾವರ ವಚನಗಳಿಂದ ಶ್ರೀ ಸುಧಾ ಮಹಾತ್ಮೆಯು ವರ್ಣನಾತೀತವಾದುದೆಂದು ಸ್ಪಷ್ಟವಾಗುವದು. ಅಮೋಘಮಹಿಮಾಯುತರಿಂದಲೂ ತಿಳಿಯಲು ಕಷ್ಟಸಾಧ್ಯವಾದ ಶ್ರೀಸುಧಾ ರಹಸ್ಯಸ್ವಾರಸ್ಯವನ್ನು ತಿಳಿಸಲು ಶ್ರೀ ಶ್ರೀಪಾದರಾಜರು, ಶ್ರೀ ವಾದಿರಾಜರು, ಶ್ರೀರಾಘವೇಂದ್ರರು, ಶ್ರೀವಿದ್ಯಾಧೀಶರು, ಶ್ರೀಸತ್ಯವ್ರತರು, ಶ್ರೀಯಾದವಾರ್ಯರು, ಶ್ರೀ ಶ್ರೀನಿವಾಸರು, ಶ್ರೀ ಸತ್ಯನಾಥರು, ಶ್ರೀ ವ್ಯಾಸತತ್ವಜ್ಞರು, ಇವರೇ ಮುಂತಾದ ಮಹಾನುಭಾವರು ವ್ಯಾಖ್ಯಾನಗಳನ್ನು ರಚಿಸಿ ಶ್ರೀಮನ್ನ್ಯಾಯಸುಧಾವು ಜಗತ್ತಿನಲ್ಲಿ ಪ್ರಕಾಶಿತವಾಗುವಂತೆ ಮಾಡಿರುವರು.

V

ಹೀಗೇ ಇಪ್ಪತ್ತಕ್ಕೂ ಹೆಚ್ಚು ವ್ಯಾಖ್ಯಾನಗಳಿಂದ ಶ್ರೀಮನ್ನ್ಯಾಯಸುಧಾ ಸುಶೋಭಿತವಾಗಿದ್ದರೂ ಸಹ ಕರಾಲ ಕಲಿಮಹಾತ್ಮೆಯಿಂದ ಇವುಗಳಲ್ಲಿ ಕೆಲವು ಸಮಗೆ ಉಪಲಬ್ಧವಾಗದಿರುವದು ನಮ್ಮ ದುರದೃಷ್ಟಕರ ಸಂಗತಿ. ಮೂಲ ಸುಧೆಯೂ ಸಹ ಉಪಲಬ್ಧವಿರದ ಇಂದಿನ ದುಸ್ಥಿತಿಯನ್ನು ಅರಿತ ವಿದ್ವಾನ್ ಶಿರೋಮಣಿ ಇತ್ಯಾದಿ ಪದವೀಭಾಜರಾಗಿ ಹರಿಗುರುಭಕ್ತಿಸೇವಾಪರಾಯಣರಾಗಿ ಶ್ರೀಮನ್ಮಧ್ವಶಾಸ್ತ್ರ ಪ್ರವಚನನಿರತರಾದ ಶ್ರೀ।। ಮ।।ಶಾ।।ಸಂ।। ರಾದ ಮುಳಬಾಗಿಲಿನ ಎಚ್.ಕೆ. ರಂಗನಾಥಾಚಾರ್ಯರು ತಮ್ಮ ಸಮರ್ಥ ಸಂಪಾದಕತ್ವದಲ್ಲಿ ಶ್ರೀಮದ್ರಾಘವೇಂದ್ರತೀರ್ಥರ ಪರಿಮಳವ್ಯಾಖ್ಯಾನ ಸಹಿತವಾಗಿ ಶ್ರೀಮನ್ನ್ಯಾಯಸುಧಾ ಗ್ರಂಥದ ಮುದ್ರಣ ಕಾರ್ಯ ಕೈಗೊಂಡು ಪ್ರಕಾಶಿಸುತ್ತಿರುವದು ನಿಜವಾಗಿಯೂ ಸಂತೋಷದ ಹಾಗೂ ಹೆಮ್ಮೆಯ ವಿಷಯ. ಈಗಾಗಲೇ "ಸತ್ತರ್ಕದೀಪಾವಲೀ" "ವಾಗ್ವಜ್ರ"ಗಳಂತಹ ಇದುವರೆಗೂ ಅಪ್ರಕಾಶಿತವಾಗಿಯೇ ಉಳಿದಿದ್ದ ಅಮೌಲ್ಯ ಕೃತಿಗಳನ್ನು ಪ್ರಕಾಶಪಡಿಸಿರುವದಲ್ಲದೆ, ಈಶ, ತಲವಕಾರ, ಕಾಠಕ ಮುಂತಾದ ಉಪನಿಷತ್ತುಗಳನ್ನು ಅರ್ಥಸಹಿತವಾಗಿ ಪ್ರಕಾಶಿಸಿದ್ದಾರೆ. 'ಮಧ್ವಸಿದ್ಧಾಂತ'ವೆಂಬ ವಿಮರ್ಶಾತ್ಮಕ ಕೃತಿಯನ್ನು ಬರೆಯುವದಲ್ಲದೆ ಮೂವತ್ತಕ್ಕೂ ಹೆಚ್ಚು ವರುಷಗಳಿಂದ ಪ್ರಕಟವಾಗುತ್ತಿದ್ದ ಶ್ರೀಮದುತ್ತರಾದಿಮಠದ ಮುಖಪತ್ರಿಕೆಯಾದ "ಶ್ರೀಸುಧಾ" ಮಾಸಪತ್ರಿಕೆಯ ಸಂಪಾದಕತ್ವ ನಿರ್ವಹಿಸಿಕೊಂಡು ಬಂದು ಎಲ್ಲ ಆಸ್ತಿಕವರ್ಗಕ್ಕೂ ಚಿರಪರಿಚಿತರಾಗಿರುವರು. ಇಳಿಯ ವಯಸ್ಸಿನವರಾದರೂ ಎಳೆಯ ವಯಸ್ಸಿನ ತರುಣರಲ್ಲಿ ಕಾಣಬರದ ಸ್ಫೂರ್ತಿ ಉತ್ಸಾಹಗಳಿಂದ ಇವರು ಕಾರ್ಯಮಾಡುತ್ತಿರುವದು ಅನುಕರಣೀಯವಾಗಿರುವದು. ಇವರಿಂದಲೇ ಮುಳಬಾಗಿಲಿನಲ್ಲಿ "ಶ್ರೀ ಶ್ರೀಪ್ರೇಕ್ಷಾನಿಧಿಗಳು (ರಾಮಣ್ಣಾಚಾರ್ಯ)" ಶ್ರೀಗಳವರ ಅಪೇಕ್ಷೆಯಂತೆ ಸಂಸ್ಥಾಪಿತವಾದ ಶ್ರೀ ಶ್ರೀರಾಘವೇಂದ್ರತೀರ್ಥಾದಿ ಬೃಂದಾವನಗಳ ಸುವರ್ಣ ಮಹೋತ್ಸವದ ಶುಭಸಂದರ್ಭದ ಸವಿನೆನಪಿಗಾಗಿ ಈ ಗ್ರಂಥ ಪ್ರಕಾಶಿತವಾಗುತ್ತಿರುವದು ಸ್ವಾಗತಾರ್ಹವಾಗಿರುವದು.

ಬೆಲೆಗಳು ಗಗನದೆತ್ತರಕ್ಕೆ ಏರುತ್ತಿರುವ ಇಂದಿನ ಸಮಯದಲ್ಲಿಯೂ ಸಹ ಧೈರ್ಯವಾಗಿ ಮುನ್ನುಗ್ಗಿ ಕಾರ್ಯೋನ್ಮುಖರಾದ ವಿದ್ವಾನ್ ಶ್ರೀ ರಂಗನಾಥಾಚಾರ್ಯರ ಈ ಪರಮ ಮಂಗಲಕಾರ್ಯಕ್ಕೆ ಎಲ್ಲ ಆಸ್ತಿಕ ಮಹಾಶಯರುಗಳ ಸಹಾಯ ಸಹಕಾರವನ್ನು ಕೋರಿ ನಾನು ಈ ಲೇಖನದಿಂದ ವಿರಮಿಸುತ್ತೇನೆ.

ಇತಿ ಶಮ್ ॥

ಹನುಮೇಶಾಚಾರ್ಯ ಗಂಗೂರ

ರುಧಿರೋದ್ಗಾರಿ ಸಂವತ್ಸರ, ಚೈತ್ರ ಶು. 14
ಶ್ರೀಪಾದರಾಜರ ಆರಾಧನಾ.

॥ ಶ್ರೀಬಾದರಾಯಣೋ ವಿಜಯತೇತರಾಮ್ ॥

ಪ್ರಕಾಶಕರ ನುಡಿ

ಪರಮಪವಿತ್ರವಾದ ಮಹಾಕ್ಷೇತ್ರ ಮುಳಬಾಗಿಲು ಜ್ಞಾನಿವರೇಣ್ಯರ ಬೀಡು. ಈ ಕ್ಷೇತ್ರದಲ್ಲಿ ಶ್ರೀಅಕ್ಷೋಭ್ಯತೀರ್ಥರು ವಿದ್ಯಾರಣ್ಯರನ್ನು "ತತ್ವಮಸಿ" ಎಂಬ ವಿಷಯದ ವಾದದಲ್ಲಿ ಸೋಲಿಸಿ ಶ್ರೀಗಳವರಿಂದಲೇ ಅಂಗಾರದಿಂದ ಬರೆದು ಉದ್ಭವವಾದ ಯೋಗಾನರಸಿಂಹದೇವರು, ಶ್ರೀಅರ್ಜುನಪ್ರತಿಷ್ಠಿತ ಪ್ರಾಣದೇವರು, ಶ್ರೀ ಅಗಸ್ತ್ಯಮುನಿಗಳಿಂದ ಪ್ರತಿಷ್ಠಿತವಾದ ಶ್ರೀ ರುದ್ರದೇವರು, ಶ್ರೀ ಶ್ರೀಪಾದರಾಜರಿಂದ ಪ್ರತಿಷ್ಠಿತಗೊಂಡ ಶ್ರೀ ಲಕ್ಷ್ಮೀನಾರಾಯಣದೇವರು, ಶ್ರೀ ವ್ಯಾಸರಾಜರಿಂದ ಪ್ರತಿಷ್ಠಿತಗೊಂಡ ಶ್ರೀ ಪ್ರಾಣದೇವರು ಹಾಗೂ ಶ್ರೀ ವ್ಯಾಸರಾಜಗುರುಸಾರ್ವಭೌಮರ ಗುರುವರೇಣ್ಯರಾದ ಶ್ರೀ ಶ್ರೀಪಾದರಾಜರ ಮೂಲ ವೃಂದಾವನದಿಂದ ಕಂಗೊಳಿಸುತ್ತಿದೆ.

ಈ ಕ್ಷೇತ್ರದಲ್ಲಿ ಜ್ಞಾನಿಗಳಾದ ಶ್ರೀ ಶ್ರೀಪಾದರಾಜಮಠಾಧೀಶರಾದ ಪರಮಪೂಜ್ಯ ಶ್ರೀ 1008 ಶ್ರೀ ಸುಧೀನಿಧಿತೀರ್ಥ ಶ್ರೀಪಾದಂಗಳವರ ಶಿಷ್ಯರಾದ ಶ್ರೀ 108 ಶ್ರೀ ಪ್ರೇಕ್ಷಾನಿಧಿತೀರ್ಥರು ಸದಾ ಮಧ್ವಸಿದ್ಧಾಂತದ ಗ್ರಂಥಗಳ ಪಾಠ - ಪ್ರವಚನ - ಪಾರಾಯಣ ಹಾಗೂ ಅನ್ನದಾನದಲ್ಲಿ ನಿರತರಾಗಿದ್ದರು. ವ್ಯಾಸತ್ರಯ ಗ್ರಂಥಗಳಲ್ಲಿ ಅದ್ವಿತೀಯ ಪಾಂಡಿತ್ಯವನ್ನು ಹೊಂದಿದ್ದರು. ಶ್ರೀಗಳವರ ಇಚ್ಛೆಯಂತೆ ವಿದ್ವಾಂಸರಾದ ಶ್ರೀ ಹೆಬ್ಬಣಿ ರಂಗನಾಥಾಚಾರ್ಯರ ನೇತೃತ್ವದಲ್ಲಿ, ಮುಳಬಾಗಿಲಿನಲ್ಲಿ ಕ್ರಿ.ಶ. 1943ರಲ್ಲಿ ಕಲ್ಪವೃಕ್ಷ - ಕಾಮಧೇನು - ಭಕ್ತಾಭೀಷ್ಟಪ್ರದಾಯಕರಾದ ಶ್ರೀರಾಘವೇಂದ್ರ ಗುರುಸಾರ್ವಭೌಮರ ಮೃತ್ತಿಕಾ ವೃಂದಾವನವು ಪ್ರತಿಷ್ಠಾಪಿತವಾಗಿ ನಿರಂತರವಾಗಿ ಅನೇಕ ಧಾರ್ಮಿಕ ಕಾರ್ಯಕ್ರಮಗಳು ನಡೆಸಿಕೊಂಡು ಬಂದಿವೆ.

ವಿದ್ವಾಂಸರಾದ ಶ್ರೀ ಹೆಬ್ಬಣಿ ರಂಗನಾಥಾಚಾರ್ಯರು, ವಿದ್ವಾನ್ ಶಿರೋಮಣಿ ಇತ್ಯಾದಿ ಪದವಿಭಾಜರು, ಶ್ರೀ-ಹರಿ-ವಾಯು-ಗುರು-ಭಕ್ತಿಪರಾಯಣರು, ನಿರಂತರ ಪಾಠ-ಪ್ರವಚನದಲ್ಲಿ ನಿರತರಾಗಿದ್ದರು. ಇವರು ಆ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಅಪ್ರಕಾಶಿತವಾಗಿದ್ದ ಶ್ರೀ ವಾಗ್ವಜ್ರ, ಸತ್ತರ್ಕದೀಪಾವಳೀ, ಹಾಗೂ ಪುರುಷಸೂಕ್ತ (ಶ್ರೀರಾಯರ ವ್ಯಾಖ್ಯಾನ), ಶ್ರೀ ಹರಿವಾಯುಸ್ತುತಿ, ಈಶ, ತಲವಕಾರ, ಕಾಠಕ ಉಪನಿಷತ್‌ಗಳನ್ನು ಪ್ರಾಕೃತಭಾಷೆಯಲ್ಲಿ ಅನುವಾದ ಸಹಿತವಾಗಿ ಪ್ರಕಟಿಸಿದರು. ಅನೇಕ ಶ್ರೇಷ್ಠ ದಾಸವರೇಣ್ಯರಿಂದ ರಚಿತವಾದ ದೇವರ ನಾಮಗಳಿಂದ ಸಂಗ್ರಹವಾದ ಮಧ್ವಾಮೃತ ಮಹಾರ್ಣವ ಎಂಬ ದೇವರ ನಾಮದ ಪುಸ್ತಕ, ಮಧ್ವಸಿದ್ಧಾಂತವೆಂಬ ವಿಮರ್ಶಾತ್ಮಕ ಕೃತಿಯನ್ನು ರಚಿಸಿದ್ದಲ್ಲದೇ ಶ್ರೀಮದ್ ಉತ್ತರಾದಿಮಠದ ಮುಖಪತ್ರಿಕೆಯಾದ "ಶ್ರೀಸುಧಾ" ಮಾಸಪತ್ರಿಕೆಯ ಸಂಪಾದಕತ್ವವನ್ನು 30 ವರ್ಷಕ್ಕೂ ಹೆಚ್ಚು ಕಾಲ ನಿರ್ವಹಿಸಿಕೊಂಡು ಎಲ್ಲಾ ಆಸ್ತಿಕ ಮಾಧ್ವ ಜನತೆಗೆ ಚಿರಪರಿಚಿತರಾಗಿದ್ದರು.

"ಯದಾ ವಿರಕ್ತಃ ಪುರುಷಃ ಪ್ರಜಾಯತೇ ತದೇವ ಸಂನ್ಯಾಸವಿಧಿಃ ಶ್ರುತೌ ಶ್ರುತಃ" ಎಂಬ ವಚನಾನುಸಾರ ತಮ್ಮ 75ನೇಯ ವಯಸ್ಸಿನಲ್ಲಿ ಪಂಡಿತರಾದ ಶ್ರೀ ರಂಗನಾಥಾಚಾರ್ಯರು ವೈರಾಗ್ಯದಿಂದ ಜಗದ್ಗುರು ಶ್ರೀಮನ್ಮಧ್ವಾಚಾರ್ಯರ ಮೂಲ ಮಹಾಸಂಸ್ಥಾನ ಶ್ರೀಮದುತ್ತರಾದಿಮಠದ ಅವಿಚ್ಛಿನ್ನ ಪರಂಪರೆಯಲ್ಲಿ ವಿರಾಜಮಾನರಾಗಿದ್ದ ಶ್ರೀ ಶ್ರೀ 1008 ಶ್ರೀ ಸತ್ಯಪ್ರಮೋದತೀರ್ಥ ಶ್ರೀಪಾದಂಗಳವರಿಂದ ಸಂನ್ಯಾಸಾಶ್ರಮವನ್ನು ಸ್ವೀಕರಿಸಿ ಶ್ರೀ ಪ್ರಜ್ಞಾನನಿಧಿತೀರ್ಥರೆಂದು ನಾಮವನ್ನು ಹೊಂದಿದರು. ಶ್ರೀಗಳವರು ಅತ್ಯಂತ ಭಕ್ತಿ-ಉತ್ಸಾಹಗಳಿಂದ ಶ್ರೀಮದಾಚಾರ್ಯರಿಗೆ ಪ್ರೀತಿಕರವಾದ ಪೂಜಾ-ಪ್ರವಚನ-ಪಾಠ-ಗ್ರಂಥರಚನೆ-ಗ್ರಂಥ ಪ್ರಕಟನ ಕಾರ್ಯಗಳನ್ನು ಮುಂದುವರೆಸಿದರು. ಅಜ್ಞಾನಲೇಶರಹಿತರಾದ ಶ್ರೀವಾಯುದೇವರ ಸರ್ವಜ್ಞತ್ವ - ಸರ್ವಶಕ್ತಿತ್ವ ಪರಮಾತ್ಮಪ್ರೀತ್ಯಾಸ್ಪದ ಇತ್ಯಾದಿ ಗುಣಗಳನ್ನು ತಿಳಿಸಿಕೊಡುವ ವಾಯುಗುಣಸೌರಭವೆಂಬ ವಿಮರ್ಶಾತ್ಮಕ ಗ್ರಂಥವನ್ನು ರಚಿಸಿದರಲ್ಲದೇ ಪರಮಾತ್ಮನಿಗೆ ಪ್ರೀತಿಕರವಾದ ಅತ್ಯಮೂಲ್ಯವಾದ ಶ್ರೀಮದಾಚಾರ್ಯರ

ಸರ್ವಮೂಲ ಗ್ರಂಥಗಳನ್ನು ಮೂರು ಸಂಪುಟಗಳಲ್ಲಿ ಪ್ರಕಟಿಸಿದರು. ಇಷ್ಟಕ್ಕೆ ತೃಪ್ತರಾಗದೆ ಶ್ರೀಮದಾನಂದತೀರ್ಥ ಭಗವತ್ಪಾದಾಚಾರ್ಯರಿಂದ ರಚಿತವಾದ "ಅಸ್ತದೂಷಣಮವಂದ್ಯಭಾಷಣಂ ಲಕ್ಷಿತಂ ಸಕಲಲಕ್ಷಣೈಃ ಸಮಮ್ । ಮಾನನೀಯಮಪಿ ನಾಕಿನಾಯಕೈಃ ರೂಪಮನ್ಯಮಿವ ಧನ್ಯಮಾತ್ಮನಃ" ಇತ್ಯಾದಿ ರೀತ್ಯಾ ಕವಿಕುಲತಿಲಕರಾದ ಪಂಡಿತಾಚಾರ್ಯರಿಂದ ಉಕ್ತಮಾಹಾತ್ಮ್ಯೋಪೇತವಾದ ಶ್ರೀಮದ್ ಅನುವ್ಯಾಖ್ಯಾನಕ್ಕೆ ಅಸದೃಶವಾದ ವ್ಯಾಖ್ಯಾನ "ಶ್ರೀಮನ್ನ್ಯಾಯಸುಧಾ" ಎಂಬ ಗ್ರಂಥವನ್ನು ರಚಿಸುವುದರ ಮೂಲಕ ಶ್ರೀ ಟೀಕಾಚಾರ್ಯರೆಂದು ಜಗತ್ಪ್ರಸಿದ್ಧಿ ಹೊಂದಿದ ಶ್ರೀಮದ್ ಜಯತೀರ್ಥರ ಸೇವೆ ಮಾಡಲು ಹಾಗೂ ಕಲಿಯುಗದ ಕಾಮಧೇನು ಕಲ್ಪವೃಕ್ಷರೆಂದು ಪ್ರಸಿದ್ಧರಾದ ಶ್ರೀಮದ್ ರಾಘವೇಂದ್ರತೀರ್ಥ ಗುರುಸಾರ್ವಭೌಮರ ಸೇವೆ ಮಾಡುವ ಸಲುವಾಗಿ, "ಟೀಕಾಗಾಂಭೀರ್ಯಮುದ್ಧರ್ತುಂ ವ್ಯಾಸತೀರ್ಥಾದಯಃ ಕ್ಷಮಾಃ" ಎಂದು ಗೌರವಪೂರ್ವಕವಾಗಿ ಹೊಗಳಿರುವ ಶ್ರೀಮನ್ನ್ಯಾಯಸುಧಾಗೆ ಪರಿಮಳ ವ್ಯಾಖ್ಯಾನಸಹಿತ ಗ್ರಂಥವನ್ನು ಮೂರು ಸಂಪುಟಗಳಲ್ಲಿ ಅಂದವಾಗಿ ಮುದ್ರಿಸಿ ಪ್ರಕಟಪಡಿಸುವುದರ ಮೂಲಕ ಶ್ರೀಹರಿವಾಯುಗುರುಗಳಲ್ಲಿ ಸೇವೆ ಸಲ್ಲಿಸಿದರು.

ಶ್ರೀಪಾದರಾಜರ ಕ್ಷೇತ್ರವಾದ ಮುಳಬಾಗಿಲಿನಲ್ಲಿ ಶ್ರೀ ಪ್ರಸನ್ನ ರಾಘವೇಂದ್ರಸ್ವಾಮಿ ಮಠದ ಸಂಸ್ಥಾಪಕರಾಗಿ ಪೂಜಾ ಮಂದಿರ, ಸಭಾ ಮಂಟಪವನ್ನು ನಿರ್ಮಾಣ ಮಾಡಿ ಜಗದ್ಗುರು ಶ್ರೀಮನ್ಮಧ್ವಾಚಾರ್ಯ ಮೂಲಮಹಾಸಂಸ್ಥಾನಾಧೀಶರಾದ ಎಲ್ಲಾ ಪೀಠಾಧಿಪತಿಗಳನ್ನು ಆದರದಿಂದ ಗೌರವಿಸಿ, ಅನೇಕ ಪಂಡಿತರು ಹಾಗೂ ವಿದ್ಯಾರ್ಥಿಗಳನ್ನು ಸನ್ಮಾನಿಸಿ ಬಡ ಕುಟುಂಬವರ್ಗದವರ ಮಕ್ಕಳ ಉಪನಯನ ಹಾಗೂ ವಿವಾಹಗಳನ್ನು ಉಚಿತವಾಗಿ ನೆರವೇರಿಸಿ ಕ್ರಿ.ಶ. 2001ಲ್ಲಿ ತಮ್ಮ ತೊಂಬತ್ತನೆಯ ವಯಸ್ಸಿನಲ್ಲಿ ಶ್ರೀಕ್ಷೇತ್ರವಾದ ಮುಳಬಾಗಿಲಿನ ಶ್ರೀ ಪ್ರಸನ್ನ ರಾಘವೇಂದ್ರ ಸ್ವಾಮಿಗಳ ಮಠದಲ್ಲಿ ಶ್ರೀ ಪ್ರೇಕ್ಷಾನಿಧಿತೀರ್ಥರ ಸನ್ನಿಧಾನದಲ್ಲಿ ವೃಂದಾವನಸ್ಥರಾದರು.

ಇಂತಹ ಗುರುಗಳ ಪೂರ್ವಾಶ್ರಮದ ಮೊಮ್ಮಕ್ಕಳಾದ ನಾವು ಭಕ್ತಿಯಿಂದ ಪೂಜ್ಯ ಶ್ರೀ 108 ಶ್ರೀ ಪ್ರಜ್ಞಾನನಿಧಿತೀರ್ಥರ ವೃಂದಾವನ ಪ್ರವೇಶದ ದಶವಾರ್ಷಿಕೋತ್ಸವ, ಶ್ರೀ 108 ಶ್ರೀ ಪ್ರೇಕ್ಷಾನಿಧಿತೀರ್ಥರ ವೃಂದಾವನಪ್ರವೇಶದ ಸಪ್ತತಿತಮ ವರ್ಷ ಉತ್ಸವದ ಅಂಗವಾಗಿ ಹಾಗೂ ನಮ್ಮ ಪೂಜ್ಯ ಮಾತಾಪಿತೃಗಳಾದ ಶ್ರೀಮತಿ ಪದ್ಮಾ ಹಾಗೂ ಶ್ರೀ ಡಿ.ಕೆ. ನಾಗರಾಜಾಚಾರ್ಯರು ಮಾಡಿದ ಉಪಕಾರ, ಪ್ರೀತಿ ವಾತ್ಸಲ್ಯದ ಸವಿನೆನಪಿಗಾಗಿ ಶ್ರೀಮನ್ನ್ಯಾಯಸುಧಾ-ಪರಿಮಳ ಗ್ರಂಥದ ಪರಿಷ್ಕೃತ ದ್ವಿತೀಯ ಮುದ್ರಣವನ್ನು ಸುಮಾರು 2000 ಪುಟಗಳಿಂದ ಕೂಡಿದ ಎರಡು ಸಂಪುಟಗಳಲ್ಲಿ ಶ್ರೀಸುಧಾ-ಪಾಠ-ಪ್ರವಚನನಿರತರಿಗೂ ಹಾಗೂ ಶ್ರೀಸುಧಾ-ವಿದ್ಯಾರ್ಥಿಗಳಿಗೂ ಉಪಯೋಗವಾಗುವಂತೆ ಮುದ್ರಿಸಿ ಸೇವೆಯನ್ನು ಮಾತಾಪಿತೃಗಳ ಅಂತರ್ಯಾಮಿಯಾದ ಶ್ರೀಭಾರತೀರಮಣಮುಖ್ಯಪ್ರಾಣಾಂತರ್ಗತ ಕುಲಸ್ವಾಮಿಯಾದ ಅಹೋಬಲ ಶ್ರೀನರಸಿಂಹದೇವರಲ್ಲಿ ಸಮರ್ಪಿಸುತ್ತಿದ್ದೇವೆ.

॥ ಭೂಯಾತ್ ಶ್ರೀಪಾದರಾಜೋ ನಿಖಿಲಶುಭತತಿಪ್ರಾಪ್ತಯೇ ಸಂತತಂ ನಃ ॥

॥ ಆಚಾರ್ಯಾಃ ಶ್ರೀಮದಾಚಾರ್ಯಾಃ ಸಂತು ಮೇ ಜನ್ಮಜನ್ಮನಿ ॥

ಪುಷ್ಯ ಶುಕ್ಲ ಅಷ್ಟಮಿ, ಭಾನುವಾರ
ಖರ ನಾಮ ಸಂವತ್ಸರ
ದಿ॥ 1-1-2012.

ಶ್ರೀಹರಿವಾಯುಗುರ್ವನುಗ್ರಹಾಕಾಂಕ್ಷಿಗಳಾದ
ವ್ಯಾಸರಾಜ, ವಾಸುದೇವ, ಕೃಷ್ಣಮೂರ್ತಿ

★ ★ ★

॥ ಶ್ರೀಬಾದರಾಯಣೋ ವಿಜಯತೇತರಾಮ್ ॥

ಕೃತಜ್ಞತೆಗಳು

ಶ್ರೀಮಜ್ಜಗದ್ಗುರು ಶ್ರೀಮನ್ ಮಧ್ವಾಚಾರ್ಯ ಮೂಲ ಮಹಾಸಂಸ್ಥಾನ ಶ್ರೀ ಉತ್ತರಾದಿಮಠಾಧೀಶ್ವರರಾದ ಶ್ರೀ 1008 ಶ್ರೀ ಸತ್ಯಪ್ರಮೋದತೀರ್ಥರ ಕರಕಮಲಸಂಜಾತರಾದ ಶ್ರೀ 1008 ಶ್ರೀ ಸತ್ಯಾತ್ಮತೀರ್ಥ ಶ್ರೀಪಾದಂಗಳವರು ಶ್ರೀಮತ್ ಜಯತೀರ್ಥರಿಂದ ವಿರಚಿತವಾದ ಮೇರುಕೃತಿಯಾದ ಶ್ರೀಮನ್ನ್ಯಾಯಸುಧಾ-ಪರಿಮಳ ಗ್ರಂಥಕ್ಕೆ ಅನುಗ್ರಹ ಸಂದೇಶವನ್ನು ನೀಡಿ ಅವರ ಅಮೃತಹಸ್ತದಿಂದ ಉದ್ಘಾಟನೆಯನ್ನು ಮಾಡಿ ನಮ್ಮನ್ನು ಆಶೀರ್ವದಿಸಿರುವ ಗುರುಗಳ ಚರಣಾರವಿಂದಗಳಿಗೆ ನಮ್ಮ ಭಕ್ತಿಪೂರ್ವಕವಾದ ಅನಂತಾನಂತ ಶಿರಸಾಷ್ಟಾಂಗ ನಮಸ್ಕಾರಗಳು.

ನಮ್ಮ ಕೋರಿಕೆಯನ್ನು ಅಂಗೀಕರಿಸಿ, ಶ್ರೀಮನ್ನ್ಯಾಯಸುಧಾ-ಪರಿಮಳ ಗ್ರಂಥದ ದ್ವಿತೀಯ ಮುದ್ರಣ ಕಾರ್ಯಕ್ಕೆ ಸರ್ವವಿಧದಿಂದ ಮಾರ್ಗದರ್ಶನವನ್ನು ನೀಡಿ ಕರಡು ಪ್ರತಿಗಳನ್ನು ಶೋಧಿಸಿ ಸಂಪೂರ್ಣ ಸಹಾಯವನ್ನು ದಯಪಾಲಿಸಿದ ಪಂಡಿತ ಪೂಜ್ಯ ಶ್ರೀ ಗಂಗೂರು ಮಧ್ವಾಚಾರ್ಯರು, ಪಂಡಿದ ಶ್ರೀ ಅಡವಿ ಜಯತೀರ್ಥಾಚಾರ್ಯರು, ಪಂಡಿತ ಶ್ರೀ ಸತ್ಯಧ್ಯಾನಾಚಾರ್ಯ ಕಟ್ಟಿ ಹಾಗೂ ಪಂಡಿತ ಶ್ರೀ ತಿರುಮಲಾಚಾರ್ಯರಿಗೆ ನಮ್ಮ ಕೃತಜ್ಞತಾಪೂರ್ವಕ ಅನಂತ ನಮಸ್ಕಾರಗಳು.

ಈ ಗ್ರಂಥದ ಪ್ರಕಟನೆ ಕಾರ್ಯದಲ್ಲಿ ವಿಶೇಷ ಶ್ರಮವಹಿಸಿ ಸಹಕರಿಸಿದ ಪಂಡಿತ ಶ್ರೀ ಭೀಮಸೇನಾಚಾರ್ಯ ವರಪೇಡಕರ್‌ರವರಿಗೆ, ಶ್ರೀ ಶ್ರೀಪಾದರಾಜರಿಂದ ಪ್ರತಿಷ್ಠಿತವಾದ ಶ್ರೀ ಲಕ್ಷ್ಮೀನಾರಾಯಣದೇವರ ಅಪ್ರಕಟಿತ ಭಾವಚಿತ್ರವನ್ನು ನೀಡಿದ ಶ್ರೀ ಹೆ. ಬಿ. ಜಯರಾಜಾಚಾರ್ಯರಿಗೆ, ಮುದ್ರಣ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಕರಡು ತಿದ್ದುಪಡಿಯಲ್ಲಿ ಸಹಕರಿಸಿದ ವಿದ್ವಾನ್ ಉಂಡಾರು ಶ್ರೀನಿವಾಸಮೂರ್ತ್ಯಾಚಾರ್ಯರವರಿಗೆ ಕೃತಜ್ಞತಾಪೂರ್ವಕವಾದ ವಂದನೆಗಳು.

ನಮ್ಮೊಂದಿಗೆ ಸಹಕರಿಸಿ ಈ ಗ್ರಂಥದ ಅಕ್ಷರವಿನ್ಯಾಸ ಮತ್ತು ಮುದ್ರಣದ ಭಾರವನ್ನು ವಹಿಸಿಕೊಂಡು ಅತ್ಯಲ್ಪ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಸುಂದರವಾಗಿ, ಶುದ್ಧವಾಗಿ ಈ ಗ್ರಂಥವನ್ನು ಹೊರತರಲು ನಮ್ಮ ತಾತಪಾದರ ವಿಶೇಷಾನುಗ್ರಹಕ್ಕೆ ಪಾತ್ರರಾದ "ಸುಧಾ ಮುದ್ರಣ"ದ ಮಾಲೀಕರಾದ ಶ್ರೀಯುತ ಧನಂಜಯ ವರಪೇಡಕರ ಅವರ ಕಾರ್ಯ ಶ್ಲಾಘನೀಯವಾಗಿದೆ. ಅವರಿಗೆ ಅನೇಕ ಧನ್ಯವಾದಗಳು.

ಅನಿವಾರ್ಯವಾಗಿ ಸಂಭವಿಸಬಹುದಾದ ಮುದ್ರಣಲೋಪದೋಷಗಳನ್ನು ಮನ್ನಿಸಿ ವಾಚಕರು ಇದರ ಉಪಯೋಗ ಪಡೆದು ತನ್ಮೂಲಕ ಶ್ರೀಮದಾಚಾರ್ಯರ ಅಂತರ್ಯಾಮಿಯಾದ ಶ್ರೀವೇದವ್ಯಾಸರಲ್ಲಿ ಸಮರ್ಪಿಸುವಲ್ಲಿ ಕೃತಾರ್ಥರಾಗೋಣ.

ವ್ಯಾಸರಾಜ, ವಾಸುದೇವ, ಕೃಷ್ಣಮೂರ್ತಿ
ಪ್ರಸನ್ನಶ್ರೀ ರಾಘವೇಂದ್ರಸ್ವಾಮಿ ಮಠ
ಮುಳಬಾಗಿಲು

॥ ಭೂಯಿಷ್ಠಾಂತೇ ನಮ ಉಕ್ತಿಂ ವಿಧೇಮ ॥

॥ ಶ್ರೀಕೃಷ್ಣಾರ್ಪಣಮಸ್ತು ॥

॥ ಶ್ರೀಮಧ್ವೇಶಾರ್ಪಣಮಸ್ತು ॥

★ ★ ★

श्रीअहोबलनरसिंहः

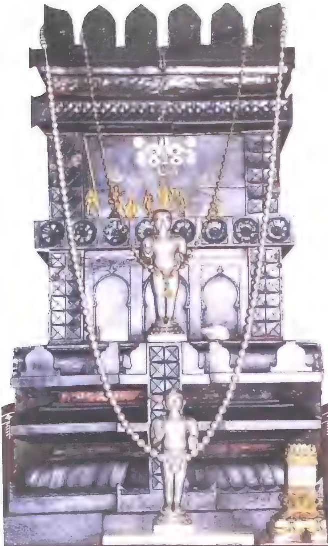
श्रीमज्जयतीर्थानां मूलवृन्दावनम्

श्रीश्रीपादराजतीर्थानां मूलवृन्दावनम्

श्रीव्यासराजतीर्थानां मूलवृन्दावनम्

श्रीराघवेन्द्रस्वामिनां मूलवृन्दावनम्

श्री १०८ श्री प्रेक्षानिधितीर्थाः

श्री १०८ श्री प्रज्ञाननिधितीर्थाः

ಸಮರ್ಪಣೆ

ಶ್ರೀಮತಿ **ಪದ್ಮ ಮತ್ತು** ಶ್ರೀಯುತ ಡಿ. **ಕೆ.** ನಾಗರಾಜಾಚಾರ್ಯ

ಅನಾದಿಕರ್ಮಗಳ ಜಾಲ ಇದು ಸಂಸಾರ
ಇಲ್ಲಿರುವುದು ಅನೇಕ ವ್ಯಸನಗಳ ಸಂಚಾರ
ತೋರುವ ಅನೇಕ ವಸ್ತುಗಳೆಲ್ಲ ನಿಸ್ಸಾರ
ಈ ಸಂಸಾರ ದಾಟಲು ಬೇಕು ಸೂತ್ರಾರ್ಥಗಳ ಸಾರ
ಅದರ ಮೇಲೆ ಕವಿದಿತ್ತು ಕುಯುಕ್ತಿಗಳ ಪ್ರಾಕಾರ
ಅದು ನಾಶವಾಗಲು ಕಾರಣ ಆಚಾರ್ಯರ **ಯುಕ್ತಿ** ಪ್ರಹಾರ
ಆ ಯುಕ್ತಿಗಳ ಪ್ರಕಾಶಕ್ಕೆ ಶ್ರೀಮನ್ನ್ಯಾಯಸುಧಾ ಒಂದೇ ಆಧಾರ
ಶ್ರೀ ನ್ಯಾಯಸುಧೆಯ ಗಂಧ ಹೊರಡಲು **ಬೇಕು** ಪರಿಮಳದ ಪ್ರಸಾರ ॥

ಇಂತಹ ಶ್ರೀಮನ್ನ್ಯಾಯಸುಧಾ ಹಾಗೂ **ಪರಿಮಳ** ಗ್ರಂಥದ
ದ್ವಿತೀಯ **ಆವೃತ್ತಿಯನ್ನು ನಮ್ಮ ಪೂಜ್ಯ** ಮಾತಾಪಿತೃಗಳ ಅಂತರ್ಯಾಮಿಯಾದ
ಶ್ರೀಪದ್ಮನಾಭತೀರ್ಥಾದಿ **ಸಮಸ್ತ ಗುರ್ವಂತರ್ಗತ ಭಾರತೀರಮಣ** ಮುಖ್ಯಪ್ರಾಣಾಂತರ್ಗತ
ನಮ್ಮ ಕುಲಸ್ವಾಮಿಯಾದ **ಶ್ರೀಅಹೋಬಲ ಲಕ್ಷ್ಮೀನರಸಿಂಹ** ದೇವರಲ್ಲಿ ಸಮರ್ಪಿಸುತ್ತಿದ್ದೇವೆ.

ಸಜ್ಜನವಿಧೇಯ
ವ್ಯಾಸರಾಜ, ವಾಸುದೇವ, ಕೃಷ್ಣಮೂರ್ತಿ

श्रीमज्जयतीर्थयतिकृता

श्रीमन्न्यायसुधा

श्रीमद्राघवेन्द्रतीर्थकृत'परिमळ'टिप्पणीसमेता

॥ श्रीमद्धनुमद्भीममध्वान्तर्गतरामकृष्णवेदव्यासात्मकलक्ष्मीहयग्रीवाय नमः ॥

॥ श्रीगुरुभ्यो नमः ॥ हरिः ॐ ॥

श्रीमन्न्यायसुधा—

श्रियः पत्ये नित्यागणितगुणमाणिक्यविशद
प्रभाजालोल्लासोपहतसकलावद्यतमसे।
जगज्जन्मस्थेमप्रलयरचनाशीलवपुषे
नमोऽशेषाम्नायस्मृतिहृदयदीपाय हरये ॥ १ ॥

परिमळः—

पूर्णागण्यगुणोदारमूर्तये पुण्यकीर्तये। नमः श्रीपतये भक्तदत्तस्वानन्दमूर्तये ॥ १ ॥
पूर्णागण्यगुणोदारनित्यसुन्दरमूर्तिने। श्रीब्रह्मवीन्द्रपूर्वेड्यकीर्तिने ब्रह्मणे नमः ॥ २ ॥
विश्वं यस्य वशे सर्वमनिशं शङ्करादिकम्। तस्य वायोस्तृतीयांशमाश्रये शमवाप्तये ॥ ३ ॥
सत्पद्मबन्धवो यस्य गावो विश्वतमोनुदः। स स्यात् तत्त्वप्रकाशाय जयतीर्थरविर्मम ॥ ४ ॥
पदवाक्यप्रमाणज्ञो दुर्मतध्वान्तभास्करः। व्यासतीर्थमुनीन्द्रो मे भूयाज्ज्ञानसमृद्धये ॥ ५ ॥
अस्मद्देशिकपादानां प्रणम्य चरणाम्बुजम्। श्रीमन्न्यायसुधावाक्यव्याख्यां कुर्यां यथामति ॥ ६ ॥

आद्यपद्यं विवृण्वानो ग्रन्थादौ नम्यत्वप्रयोजकविशिष्टत्वेष्टत्वाधिकृतत्वयुक्तदेवतानतिरूपं मङ्गलमाचरति **श्रिय इति** ॥ मूले अशेषविशेषतोऽपीत्यनेन सङ्कल्प्य श्रीब्रह्माद्युत्तमत्वमुक्तम्। तत्र सकलवाङ्मनसदेवतायाः देव्याः ग्रन्थारम्भेऽवश्यं वन्द्यत्वद्योतनाय श्रियः पत्य इति विशिष्योक्तिः। तदपि ईश्वरोपसर्जनतयेति ज्ञापनाय श्रिय इति पृथगुक्तिः। निखिलेति निर्दोषमिति च विशेषणद्वयस्य हेतुहेतुमद्भावेन योजनाद्योतनाय नित्येत्याद्युक्तम्। 'प्रच्युतोऽशेषदोषैः सदा पूर्तित' इत्युक्तेः सर्वस्वातन्त्र्यसर्वज्ञानसर्वशक्तिसर्वैश्वर्यादिगुणसत्त्वे पारतन्त्र्यादिदोषाणामयोगात्। एतच्च ब्रह्मपदेन गुणपूर्तिवन्निर्दोषत्वस्यापि लाभाय। तेन नारायणशब्दस्य ब्रह्मशब्दसमानार्थत्वसूचनेन ब्रह्मतन्त्रे

नारायणनतिः मूले न युक्तेति शङ्का परास्ता । यद्वा लोके गुणदोषयोरविनाभावदृष्टेरिहापि गुणित्वे दोषित्वापत्तिरित्यतः मितगुणित्वे दोषित्वमत्रामितगुणित्वान्न दोषितेति सूचनायैवमुक्तिः । देहस्य ज्ञानादिगुणात्मकत्वे लोके ज्ञानादेरनित्यत्वाद्देहोऽपि तथा स्यात् इति शङ्कानिरासाय नित्येति गुणविशेषणम् । तेन मूले सदापदस्य निखिलेत्यत्रापि अन्वयः सूचितः । निर्दोषमित्यत्र दोषपदम् अशेषदोषपरमिति ज्ञापनाय सकलावद्येत्युक्तिः । अस्योद्भवादिदमित्यत्र अस्येतिपदं प्रमितसर्वपरं सदपि नेश्वरपरमिति ज्ञापनाय जगज्जन्मेत्युक्तम् । अनेनास्य समस्तस्योद्भवादिदमित्यन्वयः सूचितः । स्थेमा स्थैर्यं रक्षेत्यर्थः । उक्तं हि श्रुतप्रकाशेऽपि 'अखिलभुवनजन्मस्थेमभङ्गादिलील' इति भाष्यव्याख्यानावसरे स्थेमा स्थितिरिति । स्थिरशब्दादिमनिच्प्रत्यये प्रियस्थिरेत्यादिसूत्रेण स्थिरशब्दस्य स्थादेशे आद्गुण इति गुणे च स्थेमेति रूपम् । यद्यपि वामनवृत्त्यादौ मुग्धप्रौढस्थिरशब्दानां पृथ्वादिष्वपाठात्पृथ्वादिभ्य इमनिज्वेत्युक्तेमनिजप्राप्तेरिमनिजन्तप्रयोगोऽसाधुरिति उक्तम् । तथापि नैषधद्वादशसर्गस्थस्य 'यत्करयामपि भानुमात्र ककुभि स्थेमानमालम्बत' इत्यस्य व्याख्याने 'वर्णदृढादिभ्यः ष्यञ्च' इति सूत्रे चकारेणेमनिचः समुच्चितत्वात् स्थिरशब्दस्य दृढादिषु पाठादिमनिजित्युक्तत्वात्साधुरेवायं ध्येयः । यद्वा तिष्ठतेरौणादिकेमनिचि गुणे रूपं स्थेमेति । स्थितिरित्यर्थः । उद्भवादिदमित्यनेन सृष्ट्याद्यष्टकग्रहणेऽपि वियदधिकरणन्यायेन ईशादन्यसर्वसंबन्धित्वाज्जन्मादित्रयस्यैवात्रोक्तिः । नियतिरप्युपलक्ष्या । ईश्वरस्य जगज्जन्मादिना फलं नास्ति चेदस्योद्भवादिदमित्ययुक्तम् । प्रेक्षावतो निष्फले प्रवृत्त्ययोगात् । अस्ति चेन्निखिलपूर्णगुणेत्ययुक्तमित्यतः **शीलेति** । जन्मादिरचनास्वभावेत्यर्थः । फलाभावेऽपि स्वभावोऽयं सृष्ट्यादिव्यापारः । यथा चैतत्तथा नप्रयोजनाधिकरणे वक्ष्याम इति भावः । अनेन सदाऽस्योद्भवादिदमित्यप्यन्वयः सूचितः । मूले देहमित्युक्तिर्न केवलं ज्ञानादिगुणसत्त्वाद्युपपत्त्यर्थं किन्त्वस्योद्भवादिदमित्युक्तस्रष्टृत्वाद्युपपत्त्यर्थं चेति सूचनाय **वपुष** इत्युक्तिः । अन्यथा पत्युरसामञ्जस्यादित्यधिकरणे संबन्धानुपपत्तेश्चेति सूत्रेऽशरीरस्य जगता कर्तृकार्यभावरूपसंबन्धानुपपत्तेरिति वक्ष्यमाणदोषापत्तेरिति भावः । सुवाक्यैरित्येतद्वेदवेदानुसारिसर्वपौरुषेयापौरुषेयपरमिति भावेनोक्तम् **अशेषाम्नायस्मृतीति** । आपाततो नोक्तगुणविशिष्टो हरिः प्रतीयत इत्यत उक्तं **हृदयेति** । तात्पर्यप्रकाशितायेत्यर्थः । सदा प्रियतममित्यस्यार्थः **हरय इति** ।

नित्येत्यादिविशेषणद्वयेन विशिष्टत्वम् अशेषेत्यधिकृतत्वम् हरत्यशेषक्लेशानिति हरय इत्यनेन इष्टत्वमुक्तं ध्येयम् । 'हरिं हरन्तमनुयन्ति देवा' इत्यादेः । यद्वा मूले तमेवेति श्लोके व्यासगुरोः नारायणैक्यमुच्यते । 'प्रादुर्भूतो हरिर्व्यास' इति श्लोके च हर्यैक्यम् । तत्कथमित्यतस्तावेक एवेति ज्ञापनाय मूलोक्तनारायणविशेषणान्येवोक्त्वा हरय इति विशेष्यमुक्तम् । 'वेदाक्षराणि यावन्ति पठितानि द्विजातिभिः । तावन्ति हरिनामानी'ति स्मृतिसूचनाय हरिपदप्रयोग इत्येके । अनेन हरेर्नारायणानन्यत्वप्रतीत्या प्रादुर्भूतो हरिर्व्यास इति व्यासस्य हर्यवतारत्वोक्तेः नारायणानवतारत्वात् तमेवेति तदभेदोक्तिः अयुक्तेति शङ्काऽनवकाश इति । तमेव शास्त्रप्रभवमित्युपपत्त्यर्थमित्यन्ये । हरेर्नारायणविशेषणविशिष्टत्वोक्त्या हरिविशेषणानां कृत्यं मूलविशेषणकृत्यवद्बोध्यम् । निखिलेत्यादिविशेषणत्रये वेदादिरेव मानमिति ज्ञापनाय मूलक्रमोल्लङ्घनेनाशेषाम्नायेत्यस्यान्ते निवेशः । नित्येति विशेषणेन पूर्वाध्यायद्वयस्य अशेषेत्यादिविशेषणविशेष्याभ्याम् उत्तरद्वयस्यार्थोक्तिः । 'नासिकास्तनयोर्ध्माधेटोः' इति निर्देशादल्पाच्तरमित्यस्य प्रायिकत्वाद्वाऽभ्यर्हितत्वाद्वा आम्नायशब्दस्य पूर्वनिपातः ॥ १ ॥

सु०— येन प्रादुरभावि भूमिवलये व्यस्तारि गोसन्ततिः
प्रावोधि श्रुतिपङ्कजं करुणया प्राकाशि तत्त्वं परम्।
ध्वान्तं ध्वंसमनायि साधुनिकरश्चाकारि सन्मार्गग-
स्तेन व्यासदिवाकरेण सततं मा त्याजि मे मानसम्॥ २॥

परि०— प्रतिपाद्यं नत्वा द्वितीयपद्यस्थशास्त्रप्रभवत्वादि विवृण्वन् सूत्रकृतमभीष्टं याचते **येनेति**। गोसन्ततिरित्यनेन भारतपुराणब्रह्मसूत्रादिग्रन्थसमूहः किरणसन्ततिश्चोच्यते। प्रावोधीत्यनेन वेदप्रभवत्वं वेदव्यञ्जकत्वमेवेति दर्शितम्। गोपदश्रुतिपदयोरुक्त्या शास्त्रपदेन पौरुषेयापौरुषेयग्रन्थसङ्ग्रह इति सूचितम्। यद्वा गोसन्ततिर्ज्ञानसन्ततिरित्यादि ध्येयम्॥ २॥

सु०— व्याप्तिर्यस्य निजे निजेन महसा पक्षे सपक्षे स्थिति-
र्व्यावृत्तिश्च विपक्षतोऽथ विषये सक्तिर्न वै वाधिते।
नैवास्ति प्रतिपक्षयुक्तिरतुलं शुद्धं प्रमाणं स मे
भूयात्तत्त्वविनिर्णयाय भगवानानन्दतीर्थो मुनिः॥ ३॥

परि०— भाष्यकर्तारमभीष्टं प्रार्थयते **व्याप्तिरिति**॥ तत्त्वविनिर्णयाय इदमदो वाऽन्यदेव वा तत्त्वज्ञानमद्वैतादिज्ञानं वा तत्त्वज्ञानमिति संशयविपर्ययानास्कन्दितनिर्णीतप्रामाण्यकनिश्चयरूपतत्त्वज्ञानायेति साध्योक्तिः। प्रमाणमिति करणे ल्युट्। इतरकरणवदस्य प्रमातृप्रयोज्यत्वाभावेऽपि सर्वप्रमितिकरणमनआदिशक्तिप्रबोधकतया प्राधान्येन प्रमाहेतुत्वात् 'बृहत्तुलैऽप्यतुलै'रित्यादाविवातुलमनुपममित्यर्थः। शुद्धं निर्दोषम्।

पक्षवृत्तित्वं सपक्षे सत्त्वं विपक्षाद्व्यावृत्तिरबाधितविषयत्वं असत्प्रतिपक्षत्वं चेति अन्वयव्यतिरेकिणः पञ्च रूपाणीति तानि क्रमेणाह **व्याप्तिरित्यादिना**॥ **निजे** भक्तवर्गाख्ये पक्षे। भक्तवर्गस्य विष्णूत्कर्षादिज्ञानं वा तत्त्वज्ञानमिति तत्त्वज्ञानगोचरसन्देहवत्त्वेन विष्णूत्कर्षादिज्ञानमेव तत्त्वज्ञानं नान्यदित्येवं तत्त्वनिर्णयरूपप्रमाणफलस्य तस्मिन्सिषाधयिषितत्वेन तस्य पक्षत्वात्। स्वमाहात्म्यस्य तत्र प्रकटितत्वेन तैरवगतमाहात्म्यत्वात्तत्र सान्निध्यविशेषाद्वा निजेन महसा तं व्याप्नोतीति व्याप्तिपदेन पक्षे सर्वत्र वृत्तिरुक्ता। 'व्यावृत्तं यद्विपक्षेभ्यः सपक्षे च कृतान्वयि। व्याप्त्या पक्षे वर्तमानमन्वयव्यतिरेकि तदि'त्युक्तेः। सपक्षे हरौ इदमदो वेति सन्देहानास्कन्दितानुपचरिततत्त्वनिर्णयवति, स्थितिः निष्ठा न तु तत्र व्याप्तिः, हरिविषये कृत्स्नाविषयत्वात्, ईशादन्यत्रैवालोचने सर्वविषयकत्वादिति भावः। विपक्षतः उक्तरूपतत्त्वनिर्णयहीनायोग्यजनेभ्यः, व्यावृत्तिः उपदेशादावप्रवृत्तिः बाधिते निषिद्धे विषये सक्तिः सङ्गो नैवास्तीति अवधारणे प्रसिद्धिद्योतको वा वैशब्दः, भ्रान्तिशून्य इति वार्थः; ऋजुज्ञानस्य यथार्थैकस्वभावत्वात्। प्रतिपक्षयुक्तिः प्रतिवादियोगः। स नैव, प्रतिभटशून्य इत्यर्थः॥

वेदभारतबौद्धादिग्रन्थाः पक्षसपक्षविपक्षा इत्येके॥ ३॥

सु०— भवति यदनुभावादेडमूकोऽपि वाग्मी
जडमतिरपि जन्तुर्जायते प्राज्ञमौलिः ।
सकलवचनचेतोदेवता भारती सा
मम वचसि निधत्तां सन्निधिं मानसे च ॥ ४ ॥

परि०— देवीं सरस्वतीं व्यासमिति शिष्टाचारशिक्षामनुसृत्य वायुपत्नीसन्निधिमर्थयते **भवतीति** ॥ एडमूकः वक्तुं श्रोतुमशक्तः 'जडोऽज्ञ एडमूकस्तु वक्तुं श्रोतुमशिक्षितः' इत्यमरोक्तेः । किम्वनीदृश इति कैमुत्यार्थोऽपिशब्दः । वाग्मित्वभवने प्राज्ञमौलित्वभवने च हेतुः **सकलवचनचेतोदेवतेति** ॥ ४ ॥

सु०— रमानिवासोचितवासभूमिस्सन्न्यायरत्नावलिजन्मभूमिः ।
वैराग्यभाग्यो मम पद्मनाभतीर्थामृताब्धिर्भवताद्विभूत्यै ॥ ५ ॥

परि०— प्राचीनटीकाकारादभीष्टमाशास्ते **रमेति** ॥ सन्न्यायरत्नावल्याः अनुव्याख्यानटीकाग्रन्थस्य जन्मभूमिः जनक इत्यर्थः । अब्धिपक्षे वैराग्यं शौक्ल्यं ध्येयम् ॥ ५ ॥

सु०— पदवाक्यप्रमाणज्ञान् प्रतिवादिमदच्छिदः ।
श्रीमदक्षोभ्यतीर्थाख्यानुपतिष्ठे गुरून्मम ॥ ६ ॥

परि०— स्वगुरून्नमति **पदेति** ॥ शब्दमीमांसान्यायशास्त्रज्ञानित्यर्थः । उपतिष्ठे मनसा पूजयामि । 'उपान्मन्त्रकरण' इति सूत्रे 'उपाद्देवपूजासङ्गतिकरणमित्रकरणपथिष्वि'ति वार्तिकेन पूजायामात्मनेपदम् ॥ ६ ॥

सु०— श्रीमदानन्दतीर्थार्यसन्मनःसरसीभुवि ।
अनुव्याख्याननलिने चञ्चरीकति मे मनः ॥ ७ ॥

परि०— स्वचिकीर्षितं व्यनक्ति **श्रीमदिति** ॥ सन्मनोरूपसरस्यां सरोवरे भुवि जात इत्यर्थः । 'तृतीयादिषु भाषितपुंस्कं पुंवद्गालवस्ये'ति पुंवद्भावः । अनुव्याख्यानाख्यकमले चञ्चरीकति चञ्चरीकवद् भ्रमरवत् आचरति । 'इन्दिन्दिरभ्रमरषट्पदचञ्चरीका' इत्यादि शब्दरत्नाकरोक्तेः । इन्दिन्दिरश्चञ्चरीक इति काचित्कामरपाठः प्रक्षिप्तः, अनेककोशेष्वदर्शनात्, तद्व्याख्यातृभिरस्पृष्टत्वाच्च । अनेकधा व्याख्यातुं मनः प्रवर्तत इत्यर्थः । आचारार्थात्क्विबन्ताच्चञ्चरीकशब्दात्तिङ्प्रत्ययः ॥ ७ ॥

सु०— न शब्दाब्धौ गाढा न च निगमचर्चासु चतुरा
न च न्याये प्रौढा न च विदितवेद्या अपि वयम् ।
परं श्रीमत्पूर्णप्रमतिगुरुकारुण्यसरणिं
प्रपन्ना मान्याः स्मः किमपि च वदन्तोऽपि महताम् ॥ ८ ॥

परि०— चञ्चरीकतीत्युक्त्या प्राप्तं स्वमहत्त्वं विनयेन भूषयितुं विनयप्रदर्शनं करोति **न शब्देति** । निगमचर्चासु वेदविचारेषु । क्वचिदपि चेन्न प्रौढिस्तर्हि किं बलं व्याख्यान इत्यत आह **परमिति** ॥ अन्यद्बलमस्तीत्यर्थः । तत्किं गुरुकारुण्यसरणिं प्रपन्ना इति यत्तदेव बलम् । अतो मान्या इत्यन्वयः । एतेन अग्रे वक्ष्यमाणं सर्वं मूलाभिप्रेतमिति ध्वनितम् । किमपि साध्वसाधु वेत्यर्थः । विनयोक्तिरेवैषा । वस्तुतो मयि गुरुकारुण्यसरणिप्रतिपत्तिलब्धशब्दाब्ध्यवगाहादयो व्याख्यानप्रयोजकीभूता धर्माः सन्तीति स्वगतव्याख्योपयुक्तधर्मबाहुल्याभिप्रायेण बहुवचनोक्तिः । यद्वा गाढा इत्यादेः निषेधप्रतियोगितया प्रपन्ना इत्यस्य मान्यत्वोपपादकतयोपात्तत्वेन मान्यत्वादेः विधेयतया च वयमित्येतदविशेषणत्वेन सविशेषणस्य तु नेति निषेधाप्रवृत्तेरस्मदो द्वयोश्चेत्येकस्मिन्नपि बहुवचनं ध्येयम् । श्लोकानां च वक्तव्यबहुत्वेऽपि ग्रन्थगौरवभयात्सङ्क्षेपः ॥

(प्रत्यक्षरं) प्रतिवाक्यं प्रतिपदमनेकाकूतगर्भिता ।
प्रतिभाति सुधाऽथापि ग्रन्थाल्पत्वाय नोच्यते ॥ ८ ॥

सु०— भगवता बादरायणेन प्राणिनां निःश्रेयसाय प्रणीतमपि ब्रह्ममीमांसाशास्त्रं असाधुनिबन्धान्धतमसाऽवकुण्ठितत्वेन अप्रणीतमिव मन्यमानो भगवानानन्दतीर्थमुनिः यथाऽऽचार्याभिप्रायम् अस्य भाष्यं विधाय अनुभाष्यमपि करिष्यन् विलीनप्रकृतितया स्वयमन्तरायविधुरोऽपि अनवरतमीश्वरप्रवणकायकरणवृत्तिरपि नारायणप्रणामादिकं प्रारिप्सितस्यानन्तरायपरिसमाप्तेः प्रचयस्य च हेतुतयाऽविगीतशिष्टाचारपरम्परादिना अवगतमवश्यं करणीयं शिष्यान् ग्राहयितुं ग्रन्थादौ निबध्नाति नारायणमिति ।

परि०— भाष्यादिवैयर्थ्यशङ्कां निराह भगवतेत्यादिना ॥ **असाध्विति** । असमीचीनग्रन्थाख्यान्धतमसेन प्रतिबद्धतत्त्वज्ञानजननशक्तिकत्वेनाप्रणीतमिवेत्यर्थः । सूत्रकृतेः पूर्वं विद्यमानयोः साधुजनमनोगतसंशयविपर्यययोरनपगमादिति भावः ॥ **यथाचार्याभिप्रायं** सूत्रकाराभिप्रायमनतिक्रम्य ॥ **अस्य** ब्रह्ममीमांसाशास्त्रस्य ॥ **अनुभाष्यमपीति** तत्कृत्यमन्वपि चेत्यादावग्रे व्यक्तम् ॥ ग्रन्थादौ निबन्धनेन प्रणामादिकं कृतमिति तावदवगम्यते, अन्यथा तदयोगात् । तच्चेतरजनकृतमिव विघ्नविघाताद्यर्थमिति, इदानीमेव कृतमिति च प्रतीयते । तत्प्रतीतिद्वयं निरसितुं स्वयमित्याद्यप्यन्तं विशेषणद्वयम् ॥ प्रणामादिकं प्रणामस्तवनादिकम् ॥ **अविगीतेति** । अविप्रतिपन्नव्यासादिशिष्टानामाचारेण मन्वादिशिष्टानामाचार इत्येवमाचारपरम्परया तदनुमितश्रुत्यादिना चावगतमित्यर्थः ॥ श्रुत्यनुमानप्रकारश्चाग्रे 'तत्र तारेत्ये'तदवतारिकायां व्यक्तः ।

अनुव्याख्यानम्—

नारायणं निखिलपूर्णगुणैकदेहं निर्दोषमाप्यतममप्यखिलैः सुवाक्यैः ।
अस्योद्भवादिदमशेषविशेषतोऽपि वन्द्यं सदा प्रियतमं मम सन्नमामि ॥ १ ॥

सु०— अत्र नारायणं सन्नमामीत्यन्वयः । उत्तमपुरुषप्रयोगादेव 'अहम्' इति लभ्यते । 'सम्' इति भक्त्याद्यतिशयसाहित्यलक्षणां प्रणामस्य सम्यक्तामाह । तथाविध एव हि नारायण-प्रणामो भवत्यभिमतसिद्धेरङ्गम् । **निखिलेत्यादीनां** तु प्रणामकर्मणा नारायणेन विशेषणतया संबन्धः ।

परि०— द्वितीयान्तविशेषणानां विशेष्यद्वारा क्रियान्वयो, न साक्षादिति वक्तुं वाक्यव्यवहिततया अन्वयाप्रतीतेर्वा नारायणमित्यपि विशेषणमिति भ्रमनिरासाय विशेष्यमिति सूचनाय वाऽऽह **इत्यन्वय इति** ॥ कर्त्रनुक्तेर्न्यूनतामाशङ्क्य ममेत्यस्यैव विपरिणामेन कर्तृत्वभ्रमनिरासाय वाऽऽह **उत्तमेति** । 'अस्मद्युत्तम' इति सूत्रेऽस्मच्छब्दे उपपदत्वेन श्रूयमाणेऽश्रूयमाणे वा तदर्थविवक्षायामुत्तमपुरुषो भवतीत्युक्त्या तदविनाभावादह-मित्यस्येति भावः ॥

सु०— प्रयोजनं च स्तुतिपदानां विशेष्यप्रशंसैव । तत्रार्थिकपुनरुक्तेः स्तुतित्वमेव समाधानमवधातव्यम् ।

परि०— नन्वेतावन्ति विशेषणानि व्यर्थानि । यदि विशेष्यस्तुत्यर्थानि तथापि न कृत्यं पश्याम इत्यत आह **प्रयोजनं चेति** । प्रशंसैवेत्युक्तस्तवनं च तत्प्रीत्यर्थमिति भावः ॥ नन्वेवं गुणपदेन सार्वज्ञसर्वस्वातन्त्र्यादिगुणोक्त्या अज्ञानपारतन्त्र्यादिदोषाभावलाभान्निर्दोषमिति पुनरुक्तम्, 'जन्माद्यस्येति सूत्रेण गुणसर्वस्वसिद्धये । ब्रह्मणो लक्षणं प्रोक्तम्' इति वक्ष्यमाणदिशा अस्योद्भवादिदमित्युक्त्यैव गुणपूर्णतालाभान्निखिलपूर्णगुणेति च पुनरुक्तम्, उद्भवा-दिदमित्युक्त्या देहस्यापि लाभादेहमिति च पुनरुक्तमित्यत आह **तत्रार्थिकेति** ।

सु०— अथवा । कुतो नारायणस्य नम्यत्वम् । तथात्वेऽपि कुतोऽन्यासु देवतासु सतीषु तस्यैव नमनमिति । अत्रोक्तम्— **अशेषविशेषतोऽपि वन्द्यमिति** । विशिष्यते वस्त्वेभिरिति **विशेषाः**, असाधारणधर्माः । अशेषाश्च ते विशेषाश्च । **अपिः** अभिव्याप्तौ । यावन्तो वन्द्यत्व-निमित्तभूता धर्माः तेभ्यो विशेषेभ्योऽपि हेतुभ्यो वन्द्यम् । तथा **अशेषात्** वन्द्यत्वेन समा-शङ्कितात्पद्मापद्मभवादेर्जगतो **विशेषः** अतिशयः अशेषविशेषः सर्वोत्तमत्वम् । ततो हेतोः सतीष्वन्यासु देवतासु वन्द्यमिति ॥

एतदुभयं कथं नारायणस्येत्यतोऽभिहितम् **निखिलेत्यादि** ।

परि०— अन्यथापि स्तुतिसंभवादेतैरेव विशेषणैः स्तुतौ न किञ्चिद्बीजमित्यत आह **अथवेति** ॥ आद्यचोद्यं निरसितुमाह **विशिष्यत इति** । व्यावर्त्यत इत्यर्थः ॥ **यावन्त इति** । विशिष्टत्वेष्टत्वाधिकृतत्वरूपा इति भावः ॥ द्वितीयचोद्यं निराह **तथेत्यादिना** ॥ **पद्मेति** । श्रीब्रह्मादेरित्यर्थः । **एतदुभयमिति** । वन्द्यत्वप्रयोजकासाधारणधर्मवत्त्वं, सर्वोत्तमत्वं चेत्येतदुभयमित्यर्थः ॥ **निखिलेत्यादीति** । विशेषणपञ्चकमित्यर्थः ।

सु०— त्रिविधा हि देवता वन्द्या भवति। विशिष्टा अधिकृता इष्टा चेति ॥ न हि देवतावन्दनं व्यसनितया क्रियते। किन्तु विघ्नविघातादिप्रयोजनापेक्षितया। विशिष्टैव देवता तस्येष्टे ॥ अधिकृता च स्वविषयग्रन्थप्रवोधादिकं संपादयति ॥ वन्दनं खलु भक्त्याद्युपेतमेव सफलम्। तच्चेष्टायामेव देवतायामुपपद्यत इति।

परि०— तत्र विशेषणत्रयेण विशिष्टत्वम् अन्याभ्यामधिकृतत्वेष्टत्वे, इति वक्तुं वन्द्यत्वप्रयोजकधर्मास्तावदाह **त्रिविधा** हीत्यादिना **उपपद्यत** इत्यन्तेन ॥ विशिष्टा वन्द्या इत्येतद्व्यनक्ति **न हीति** ॥ अधिकृता वन्द्या इत्येतद्व्यनक्ति **अधिकृता चेति** ॥ इष्टा वन्द्या इत्येतद्व्यनक्ति **वन्दनमिति** ॥ इतिशब्दो हेत्वर्थः। इतिहेतोस्त्रिविधा वन्द्येति पूर्वेणान्वयः।

सु०— तत्र वैशिष्ट्योपपादनाय **निखिलपूर्णगुणैकदेहं निर्दोषं अस्योद्भवादिदम्** इति विशेषणत्रयम्। **निखिलाः** निःशेषाः **पूर्णाः** प्रत्येकमप्यनवधिकाः **गुणाः** आनन्दादयः। **एकशब्दः** केवलार्थः। **त एव देहो** यस्य न पुनः प्राकृतादिरिति तथोक्तः ॥ **निष्क्रान्तो दोषेभ्यः** पारतन्त्र्यादिभ्य इति **निर्दोषः** ॥ **अस्य** प्रत्यक्षादिप्रमाणसिद्धतया वुद्धिसन्निहितस्य स्वव्यतिरिक्तप्रपञ्चस्य **उद्भवः** उत्पत्तिः **आदिः** अस्येति **उद्भवादि** जन्माद्यष्टकं तद्यथासंभवं **ददातीति** उद्भवादिदः **तम्**। **अस्येति** संवन्धमात्रे षष्ठी। **अशेषविशेषतोऽपि** इत्येतत् **अस्योद्भवादिदमिति** अनेनापि संवध्यते। वियदधिकरणादिव्युत्पाद्यसमस्तावान्तरभेदसहितोद्भवादिदमिति ॥

परि०— ततः किमित्यत आह **तत्रेति**। त्रेधा वन्द्यत्वे सतीति वा, विशेषणपञ्चकमध्य इति वाऽर्थः ॥ एकशब्दस्य सङ्ख्यार्थत्वेन गुणविशेषणत्वे 'पूर्वकालैकसर्वजरत्पुराणनवकेवलाः समानाधिकरणेन' इत्यनेनैकशब्दस्य प्रथमान्तनिर्देशेन समासविधानात् 'प्रथमानिर्दिष्टं समास उपसर्जनम्' इत्युपसर्जनसंज्ञायां उपसर्जनं पूर्वमिति पूर्वनिपातो, निखिलेत्यनेन विरोधश्च प्राप्नोतीत्यत आह **एकशब्द इति**। एके मुख्यान्यकेवला इत्युक्तेः। 'दोषैकदृक्पुरोभागी दीर्घसूत्रश्चिरक्रिय' इत्यमरे 'नियतिकृतनियमरहितां ह्लादैकमयीमि'ति काव्यप्रकाशे च प्रयोगात्सङ्ख्यार्थस्यैवैकशब्दस्य पूर्वकालैकेति सूत्रे निर्देशः, न केवलार्थस्येति न दोष इति भावः ॥ केवलार्थैकशब्दस्य गुणविशेषणत्वे लब्धार्थमाह **त एवेति**।

'निरादयः क्रान्ताद्यर्थे पञ्चम्ये'त्युक्तेराह **निष्क्रान्तो दोषेभ्य इति**। पारतन्त्र्यादिभ्य इत्युक्त्वा कथं सर्वोत्तमत्वं नारायणस्य इत्येतदंशोऽप्युपपादितो ध्येयः ॥ ईश्वरस्य जन्मलयाद्यभावोक्तिपरैः असंभवस्त्वित्याद्यधिकरणैरविरोधाय वा, व्याघातपरिहाराय वाऽऽह **स्वव्यतिरिक्तेति**। एतेनापि सर्वोत्तमत्वमस्योपपादितं ध्येयम् ॥ **जन्माद्यष्टकमिति**। 'गुणव्यत्यय एतस्मिन्मावाक्त्वादधीशितुः। न पौर्वापर्यमिच्छन्ति नद्यां भ्राम्यद्भ्रमेरिवे'ति तृतीयस्कन्धोक्त्या पौर्णमास्यमावास्यातिथ्योरिव जन्मस्थित्यादेरादिप्राथम्याभावेऽपि लब्धजन्मन एव स्थितिलया-

दीति जन्मन आदित्वमुपेत्य जन्मादीत्युक्तम् ॥ **यथासंभवमिति** । जन्मस्थितिलयनियमनानि सर्वस्य, ज्ञानाज्ञान-बन्धमोक्षान् ब्रह्मादिचेतनस्य, तत्रापि मोक्षं सतामेव इत्येवंरूपेणेत्यर्थः ।

'चतुर्थी संप्रदाने' इति चतुर्थ्या भाव्यम्, कथम् 'अस्य' इति षष्ठीत्यत आह **संबन्धमात्र इति** । न तु संप्रदानत्वमप्यत्र विवक्ष्यत इति मात्रपदार्थः । 'कर्मणा यमभिप्रैति स संप्रदानमि'ति सूत्रे 'अचोन्त्यादिटी'त्यादाविव लघुसंज्ञायाः कार्यत्वेऽपि 'संप्रदानम्' इति गुरुसंज्ञाकरणमन्वर्थत्वविज्ञानार्थम् । तेन, बहुमानपूर्वं स्वस्वत्वत्यागेन परस्वत्वापादनादिरूपदानं यत्र, तत्रैव संप्रदानसंज्ञा, नत्वन्यत्र रजकस्य वस्त्रं ददातीत्यादौ इति वृत्त्यादावुक्तेः इहापि संप्रदानसंज्ञाऽभावात् 'षष्ठी शेष' इति षष्ठ्येवेति भावः ॥ यद्वोद्भवादीतिपदस्य नित्यसापेक्षत्वात् समास इत्युपेत्य कर्मत्वसंप्रदानत्वविशेषौदासीन्येन संबन्धसामान्याश्रयेणोद्भवादीत्यनेन, तदमिति ददातिना वाऽन्वय इति भावेनाह **संबन्धमात्र इति** ॥ अथवा अस्येति षष्ठी कर्तरि चेत् आदिपदोक्तपालनादिनाऽन्वयः, तस्य जगत्कर्मकत्वात्; कर्मणि चेदुद्भवादिना अनन्वयः तस्य तत्कर्तृकत्वादत आह **संबन्धमात्र इति** ॥ ननु 'स्वव्यतिरिक्तप्रपञ्चस्ये'ति व्याख्या न युक्ता, प्रकृतिजीवकालवेदादेर्नित्यस्य जन्माद्ययोगादित्यत आह **अशेषेति** ॥ तथात्वे कोऽर्थ इत्यत आह **वियदिति** । विशेषत इति तृतीयार्थे तसिरित्युपेत्यार्थमाह **अवान्तरभेदसहितेति** । 'न वियदश्रुतेः' । 'एतेन मातरिश्वा व्याख्यातः' । 'ज्ञोऽत एव' इत्येतेष्वधिकरणेषु नित्यस्यापि पराधीनविशेषावाप्तिरूपजनिरुच्यते । प्रकृतेः जडस्य परिणामः, तदभिमानिश्रियः सिसृक्षुत्वम्, गगनस्य मूर्तसंयोगित्वम्, मातरिश्वादिजीवस्य देहयोगः, इन्द्रियाणामुपचयः, इत्यादि-रूपेण व्युत्पाद्याशेषविशेषसहितो य उद्भवः; तथा जीवानां प्रकृतैतावत्त्वं हीत्यत्रोक्तदिशा अन्नादिदानेन, अन्येषां नित्यानामुत्तरकालसंबन्धादिना स्थितिरित्यादि तथा संहतिरपि कार्यस्य जडस्य ध्वंसः, जीवानां देहलयः, श्रियो-ऽत्यन्तसामीप्यमित्यादि; तदादिदमित्यर्थः ।

सु०— अधिकृतत्वप्रदर्शनाय **आप्यतममप्यखिलैः सुवाक्यैरिति** । **अपि**शब्दो वन्द्यत्वे हेतुसमुच्चयार्थः । अभिव्याप्तौ वा । अपौरुषेयत्वेन तन्मूलत्वेन वा अनाशङ्कितदोषत्वादिना शोभनानि वाक्यानि वेदादीनि ब्रह्मसूत्रादीनि च सुवाक्यानि, तैः **अखिलैरपि आप्यतमं** अतिशयेन प्रतिपाद्यम् ॥ यदि व्याचिख्यासितेन ब्रह्ममीमांसाशास्त्रेण तन्निर्णेतव्यार्थेन वेदादिना च प्रतिपाद्य इति नारायणो वन्दनीयः । हन्त तर्हि तत एव धर्मादिकं प्राणादिकं वा वन्दनीयं स्यात् । न स्यात् । तस्य नारायणप्रतिपत्त्यङ्गतया वेदाद्येकदेशप्रतिपाद्यत्वात् । अस्य पुनरन-न्यार्थतया अखिलवेदादिवेद्यत्वात् । तथाविधमेव चाधिकृतत्वमुच्यत इत्याशयवता आप्य-तममिति अखिलैरिति चोक्तम् ॥

परि०— **हेतुसमुच्चयार्थ इति** । 'न केवलं विशिष्टत्वात् अधिकृतत्वादपि वन्द्यमि'ति समुच्चयार्थ इत्यर्थः । अखिलैरित्युक्तावपि तन्मध्ये किञ्चिदपि नान्यपरमिति द्योतनाय यावदर्थकमप्यपिपदमिति भावेनाह **अभिव्याप्तौ वेति** । अत एव आह **अखिलैरपीति** ॥ पदवर्णस्वरादिरूपेणापि प्रतिपाद्यत्वमित्यभिप्रेत्याभिव्याप्तौ वेत्युक्तमित्यप्याहुः ॥

तमप्प्रत्ययाखिलशब्दापिपदानां कृत्यं व्यनक्ति **यदीत्यादिना** ॥ **तस्येति** । धर्मादिः प्राणादेश्चेत्यर्थः । 'अन्यार्थं तु जैमिनिरि'त्यादिना वक्ष्यमाणन्यायेन नारायणप्रतीत्यङ्गत्वं ज्ञेयम् ॥ एतावता धर्मादिरधिकृतत्वं न निरस्तमिति वन्द्यत्वं प्राप्तमत आह **तथाविधमेवेति** । अनन्यार्थतयाऽखिलवेदादिवेद्यमेवेत्यर्थः ॥ **अखिलैरिति चोक्तमिति** । अखिलैरपीति चोक्तमित्यभिव्याप्त्यर्थकमपिपदं च ध्येयम् । अन्यथा धर्मादिरखिलवेदाप्रतिपाद्यत्वेऽपि 'ता या एताः सर्वा ऋच' इत्यत्रैतरेयभाष्ये सर्ववेदाभिधेयत्वं वायोरप्यस्तीत्युक्त्या प्राणस्याप्यखिलवेदप्रतिपाद्यत्वादखिलपदं तद्व्यावर्तकं न स्यात्, व्यर्थं चाभिव्याप्त्यर्थकमपिपदं स्यात्; तस्मिन् सति तु 'पूर्वप्रसिद्धवर्जं तु शक्रान्ता देवता मताः' इति ऋग्भाष्योक्तदिशा, 'मन्त्रादिवद्वे'त्यत्रोक्तन्यायेन च विष्णुसूक्तपुरुषसूक्तलक्ष्मीसूक्ताद्यन्यत्रैव प्रतिपाद्यत्वाद्भवति व्यावर्तकमखिलपदम् ।

सु०— इष्टत्वप्रदर्शनं सदा प्रियतमं ममेति । अत्रापि पूर्ववत् सदापदस्य तमपश्च प्रयोजनमवधेयम् ।

परि०— पूर्ववदिति । पूर्वत्रानयोर्यत्प्रयोजनमुक्तं तदत्र ज्ञेयमिति नार्थः । किन्तु 'यथा अन्यार्थतया वेदैकदेशप्रतिपाद्यस्य धर्मादेः प्राणादेश्चाधिकृतत्ववारणायाप्यतममिति तमप्प्रत्ययः अखिलादिपदं च प्रयुक्तम् । तथात्रापि धर्मादेः प्राणादेश्च प्रियत्वमेव न तु प्रियतमत्वम् । तदपि धर्मादेर्भगवत्प्रतिपत्त्यङ्गत्वदशायाम्, काम्यता-दशायां तु प्रियत्वमपि नास्ति; प्राणादेर्भगवदङ्गत्वेनैव प्रियत्वं न तु स्वतः । तथाच तयोः कदाचित्प्रियत्वमात्रेऽपि न तयोर्नन्यत्वप्रयोजकेष्टत्वम् । अनाद्यनन्तकालमतिशयेनानन्यार्थतया प्रियत्वरूपनन्यत्वप्रयोजकमिष्टत्वं नारायण-स्यैव । अतस्तस्यैव नतिरिति द्योतनाय सदेति प्रियतममिति चोक्तम्' इति व्याख्येयमित्यर्थः ।

सु०— यद्वा, "नानिर्धारितस्वरूपस्य प्रणामो युक्तः, न चान्तरेण लक्षणं वस्तु-निर्धारणमित्यतो विभवादनेकानि नारायणस्य लक्षणान्यनेनोच्यन्ते । तत्र निखिलेत्यनेन निखिलगुणत्वं, पूर्णगुणत्वं, स्वतो गुणैकदेहत्वं चेति विवक्षाभेदेन त्रीणि लक्षणान्युदितानि । निर्दोषमित्यनेनैकम् । आप्यतममित्यनेन वेदादिमुख्यार्थत्वम् अखिलवेदाद्यर्थत्वं चेति द्वयम् । अस्येत्यनेनाष्टौ । अशेषेत्यनेन मुख्यवन्द्यत्वमुक्तम् अशेषाद्विशेषेण वन्द्यमिति । सदेत्यनेन परमप्रेमयोग्यत्वमुक्तम् । तस्य अनानुभाविकत्वादसंभवमाशङ्क्य सदा ममेत्युक्तम् । अन्येषा-मपि ज्ञानोत्तरकालमिदमानुभाविकं मम तु सदेति । अपिशब्दो लक्षणसमुच्चये ।"

परि०— ननु नम्यत्वप्रयोजकवैशिष्ट्यस्याधिकृतत्वादेरैकेन विशेषणेनाप्युक्तिसंभवाद्विशेषणत्रयोक्ति-र्निर्बीजेत्यत आह **यद्वेति** ॥ वैयर्थ्यनिरासायोक्तं **विभवादिति** । ऐश्वर्याधिक्यादित्यर्थः । अनेन आद्यपद्येन ॥ **स्वत** इति श्रीमुक्तयोर्व्युदासाय ॥ **अस्येत्यनेनेति** । अस्योद्भवादिदमित्यनेनेत्यर्थः ॥ **सदेत्यनेनेति** । सदा प्रियतमं ममेत्यनेनेत्यर्थः ॥ सदाममेतिपदयोर्लक्षणासंभवपरिहारः फलमित्याह **तस्येति** । परमप्रेमयोग्यत्वस्येत्यर्थः ॥ तर्हि ममेत्येकमेवालमित्यत आह **अन्येषामिति** । अन्येषां जीवानां ज्ञानिनां भगवदपरोक्षानन्तरं भगवतः परमप्रेम-

योग्यत्वमनुभवसिद्धम्, मम त्वनाद्यनन्तकालम्; अतो यावद्द्रव्यभावीदं हरेर्लक्षणं, न कदाचिदागतमिति द्योतनाय सदेत्युक्तमित्यर्थः। प्रेमयोग्यत्वं च निरुपाधिकेष्टत्वम्।

सु०— अथवा "निखिलेत्याद्युक्तलक्षणोपपन्नतया नारायणः केन प्रमाणेन प्रतिपत्तव्यः, इत्यतः **सुवाक्यैराप्यम्** इत्युक्तम्। 'ननु वेदाद्येकदेशे अन्यथाऽप्युच्यते। न। तत्प्रतीतेः अपरामर्शपूर्वकत्वात्' इत्याशयेन **अखिलैः** इत्युदितम्। 'तर्हि धर्माद्यसिद्धिः स्यात्, तस्य प्रमाणान्तरागोचरत्वात्। मैवम्। अमुख्यया वृत्त्या धर्मादेरपि वेदादिवेद्यत्वात्' इत्याशयवता **आप्यतमम्** इत्यभिहितम्। **अपि**शब्दो वक्ष्यमाणप्रमाणसमुच्चयार्थः। सकलजगन्निमित्तकारण-त्वादिहेतुभिरपि उक्तलक्षणो नारायणः प्रत्येतव्य इत्यभिप्रेत्योक्तम् **अस्येति**।"

परि०— ननु विभवादनेकलक्षणोक्तावप्येवंरूपेणैव लक्षणानि वाच्यानीत्यत्र न बीजमस्तीत्यतः सर्वस्योपयोगमाह **अथवेत्यादिना दुःखादिदोषरहितश्चेत्यन्तेन**॥ तमपोऽग्रे पृथक्कृत्यं वक्तुमाप्यमिति प्रतीकोक्तिः॥ वक्ष्यमाणप्रमाणेत्युक्तम्। तद्वचनक्ति **सकलेति**। आदिपदाज्जगत्पालकत्वसंहर्तृत्वनियन्तृत्वाद्यष्टौ हेतवो ग्राह्याः। उक्तं हि भागवते 'कर्तृत्वात्सगुणं ब्रह्मे'ति। वक्ष्यति च भाष्यकारोऽपि आनन्दमयनये। 'जन्माद्यस्येतिसूत्रेण गुणसर्वस्वसिद्धये। ब्रह्मणो लक्षणं प्रोक्तमि'तीति भावः। न हि जगज्जन्मादिकर्तुर्दोषाः संभवन्तीति जगत्कर्तृत्वादिनैव गुणसर्वस्ववन्निर्दोषताऽपि सिद्ध्यतीति भावेनोक्तलक्षण इत्युक्तम्।

सु०— यद्वा, " 'नारायणस्य देहसद्भावे दुःखादिदोषानुषङ्गः, तदभावे ज्ञानादिगुणाभावः। उभयथाऽपि जगज्जन्मादिकारणत्वासंभवः' इत्याशङ्क्योक्तम् **निखिलपूर्णगुणैकदेहं निर्दोषमिति**। देहवत्त्वाद् ज्ञानादिगुणपूर्णः, तस्यापि निखिलपूर्णगुणमात्रत्वेन दुःखादिदोषरहितश्चेति।"

परि०— ननु जन्मादिहेतुत्वमेवाशरीरस्यायुक्तमिति वादिनं प्रति कथं तत्साधनम्। किञ्च जन्मादिहेतुत्वमेव जन्मादिसूत्रे लक्षणत्वेन प्रसिद्धमित्यतोऽस्त्विदमेव लक्षणम्, एतदुपपादकत्वेन निखिलेत्यादिप्राप्तमिति भावेनाह **यद्वेति**॥ **दुःखादिदोषेति**। 'करणवच्चेन्न भोगादिभ्य' इत्यादिना सूत्रकृतैव पत्युरधिकरणे तथा वक्ष्यमाणत्वादिति भावः॥ **ज्ञानादिगुणाभाव इति**। 'अन्तवत्त्वमसर्वज्ञता वे'ति वक्ष्यमाणसूत्रादिति भावः॥ **तस्यापीति**। 'विकरणत्वान्नेति चेत्तदुक्तम्, आह च तन्मात्रमि'त्यादिषु सूत्रेषु तथा वक्ष्यमाणत्वादिति भावः।

सु०— अथवा " 'नायं **नारायण**शब्दो डित्थादिशब्द इव भगवति साङ्केतिको, घटादिशब्द इव वा रूढिमात्रप्रवृत्तः। किन्तु विशिष्टगुणानप्याचष्ट इति ज्ञापयंस्तदर्थमनेन कथयति। एतदपि स्तुत्यर्थमित्यवगन्तव्यम्।"

परि०— नन्वेवमस्तु विशेषणानामर्थवत्त्वं यदि नारायणनतिरेवात्र युक्ता स्यात्। सैवायुक्ता, ब्रह्मतन्त्रारम्भे ब्रह्मनतेरेव कार्यत्वादित्यतः 'ओतत्ववाची ह्योङ्कारो वक्त्यसौ तद्गुणोतताम्। स एव ब्रह्मशब्दार्थो नारायणपदोदित' इति, 'दोषारच्छिद्रशब्दानां पर्यायत्वं यतस्ततः। गुणा नारा इति ज्ञेयास्तद्वान्नारायणः स्मृतः। ब्रह्मशब्दोऽपि हि गुणपूर्तिमेव वदत्ययमि'ति च वक्ष्यमाणदिशा गुणपूर्तिवाचिब्रह्मशब्दसमानार्थवाचित्वान्नारायणशब्दस्य तदर्थो ब्रह्मैव अतो ब्रह्मतन्त्रारम्भे नारायणनतिः युक्तेति भावेन प्रयोजनान्तरमाह **अथवेति**॥ **साङ्केतिक इति**। अस्माच्छब्दादयमर्थो बोद्धव्य इतीच्छया नियमित इत्यर्थः॥ **विशिष्टगुणानपीति**। न केवलं रूढः किन्तु निखिलपूर्णगुणत्वनिर्दोषत्वादीन् इतरासाधारणान् गुणानप्याचष्ट इत्यर्थः॥ **तदर्थं** नारायणशब्दार्थम्॥ **अनेन** श्लोकेनेत्यर्थः॥ स्तुत्यर्थमित्युपलक्षणं, ब्रह्मशब्दसमानार्थत्वसूचनार्थं चेत्यपि ध्येयम्॥ निखिलेत्यनेनैव ब्रह्मपदसमानार्थत्वलाभादितरनिरुक्तिसार्थक्याय स्तुत्यर्थमित्येवोक्तम्॥

सु०— तथा हि। अराः दोषाः, तद्विरुद्धत्वाद् गुणाः **नाराः**, तदयनत्वात् **नारायणः**। अराणामयनं न भवतीति वा। उपकारित्वादिना नराणामिमे **नारा** वेदादयः, प्रतिपाद्यतया तदयनत्वाद्वा। नराणामिदं नारमुद्भवादिदातृतया तदयनत्वाद्वा। नरसमूहो नारं, वन्द्यतया तदयनत्वाद्वा। नराणामधिपतिः **नारो** मुख्यवायुः, परमप्रेमास्पदतया तस्य अयनत्वाद्वेति यथाक्रममवगन्तव्यम्।

परि०— **अराणामयनं न भवतीत्यत्र** अरविरुद्धा नारा इति पूर्वत्र चानरायण इति स्यात्; इत्यादिचोद्यं तु 'दोषारच्छिद्रशब्दाना'मित्यादिव्याख्यावसरे अधिकरणान्ते निरसिष्यते॥ **तस्यायनत्वाद्वेतीति**। परमप्रेमास्पदतया वाय्वयनत्वोक्त्यैव वाय्ववतारत्वादाचार्यस्य मम प्रियतममित्येतन्नारायणमित्यनेन प्राप्तमेवेति भावः।

सु०— अथवा श्रोतृबुद्ध्यनुकूलनाय सकलशास्त्रार्थं सङ्क्षेपतः अनेनाचष्टे। विदित-सङ्क्षेपा हि प्रपञ्चं जिज्ञासवो भवन्ति।

परि०— ननु बुद्धिचातुर्येण नानाप्रकारेण नारायणपदस्य निर्वचनसंभवेऽप्येवंरूपेणैव तत्रापि एतावद्भिरेव निर्वचनैर्नारायणस्तुतौ न प्रवलहेतुं पश्यामः, श्रोतृबुद्ध्यानुकूल्यादिप्रयोजकस्यैवादौ अवश्यवक्तव्यत्वात्; इत्यतो वा 'व्याख्यां करोमी'तिवक्ष्यमाणवर्तमाननिर्देशघटनाय वा योजनान्तरमाह **अथवेति**॥ **प्रपञ्चं जिज्ञासव इति**। 'सनाशंसभिक्ष उरि'त्युप्रत्ययान्तजिज्ञासुपदप्रयोगे 'न लोकाव्ययनिष्ठाखलर्थतृनामि'ति षष्ठीनिषेधाद् द्वितीयोक्ता। प्रपञ्चविषयकजिज्ञासावन्तो भवन्तीत्यर्थः॥

सु०— तत्र 'सदा वन्द्यमि'ति प्रथमसूत्रार्थोक्तिः। मनोवृत्तेस्तत्प्रवणता हि वन्दनम्। जिज्ञासाऽपि तद्विशेष एव। तस्य जीवादिव्यावृत्तये यद् ब्रह्मेत्युक्तं तस्यार्थो निखिलेति। तदुपपादनाय द्वितीयसूत्रे लक्षणमभिहितम्। तदाह अस्येति। तृतीयसूत्रेण तत्र शास्त्रं प्रमाण-मभिधाय तस्याध्यायशेषेण तद्विषयतोपपादिता, तत्कथनम् आप्यतममिति।

परि०— तत्र शास्त्रमिति । ब्रह्मशब्दार्थरूपगुणपूर्णत्वे तदुपपादकजगज्जन्मादिहेतुत्वलक्षणे चेत्यर्थः । तेन, भाष्ये आद्यद्वितीयसूत्रार्थयोः मध्ये तृतीयसूत्रार्थोक्तिः पूर्वोत्तरयोरन्वयेन द्वयोरपि शास्त्रप्रमाणकत्वसूचनायेत्युक्तं भवति ॥ सन्न्यायरत्नावलीनयचन्द्रिकयोस्तु निखिलेत्यादिविशेषणचतुष्टयं क्रमादध्यायचतुष्टयार्थोक्तिपरमित्युक्तम् ॥

सु०— प्रथमाध्यायार्थे शङ्कितदोषनिरासो द्वितीयेऽभिहितस्तमाह निर्दोषमिति ।

परि०— निर्दोषमितीति । एतदपि शास्त्रप्रमाणसिद्धमिति सूचनाय तृतीयसूत्रार्थोक्तेः पूर्वं निवेशितमिति भावः । प्रियतमस्यैव आप्यतमत्वात् प्रियतममित्यस्यैवाप्यतममित्यर्थमुपेत्य वा आप्यतमम् इत्यत्राप्यनुवर्तत इति भावेन वा प्रियतममाप्यतममित्युक्तम् । अनुवृत्तिपक्षे प्रियतमत्वाज्ज्ञातव्यमिति हेतुगर्भं बोध्यम् । मनसाऽऽप्यत्वस्य ज्ञातव्यत्वानतिरेकात् ।

सु०— एवं ब्रह्मस्वरूपे सिद्धे, अधिकारिणस्तत्प्रसादसाधनोपायभूततत्साक्षात्कार-जननाय वैराग्यभक्तिभ्याम् अखिलवेदार्थश्रवणादि तृतीये निरूपितम् । तस्यायं सङ्ग्रहः अशेष-विशेषतोऽपि प्रियतमम् आप्यतममिति । ल्यब्लोपनिमित्ता पञ्चमी । अशेषान् विषयविशेषान् विहाय ज्ञातव्यतममिति । 'इयदामननादि'त्याद्यर्थसूचनं ममेति ।

परि०— ननु प्रियतममित्यनेन भक्तेर्लाभेऽप्यशेषेत्यनेन कथं वैराग्यलाभ इत्यत आह ल्यब्लोपेति । पञ्चमीविधाने 'ल्यब्लोपे कर्मण्युपसङ्ख्यानमि'ति वार्तिके ल्यबन्ताप्रयोगे तदर्थे गम्यमाने ल्यबन्तं प्रति कर्मकारके पञ्चमी वाच्येत्युक्तत्वादिति भावः ॥ तर्हीश्वरज्ञानस्य सर्वसदधिकारित्वान्ममेति व्यर्थमित्यत आह इयदिति । उपासनापादे 'इयदामनना'दित्यधिकरणे उपासनाधिकारिणामियदेतावत् मुख्यप्राणावधित्वमेव । 'प्राणो वाव सर्वेभ्यो भूयान्' इत्यामननादिति प्राणस्य सर्वाधिकार्युत्तमत्वोक्तेर्ग्रन्थकृतश्च प्राणावतारत्वान्ममेति युक्तमित्यर्थः ॥ आदिपदेन 'त इन्द्रियाणि तद्व्यपदेशादन्यत्र श्रेष्ठा'दित्यादेः प्राणोत्तमत्वपरस्य परिग्रहः ।

सु०— प्रसन्नं च तद्यादृशं पुमर्थं प्रयच्छति तत्स्वरूपनिरूपणं चतुर्थेऽभिहितम् । तदभिधानम् आप्यतममिति । आप्तिमात्रस्य नित्यसिद्धत्वात् तमपा तां विशिनष्टीति ।

परि०— प्रियतममित्यस्य प्रागाप्यतममिति प्रतिपदं दत्तम् । तदेवानुवदति आप्यतममितीति ॥ नित्यसिद्धत्वादिति । 'अन्तर्बहिश्च तत्सर्वं व्याप्य नारायणः स्थित' इत्यादेरिति भावः ॥ तमपेति । अतिशया-र्थकतमप्प्रत्ययेन श्वेतद्वीपादिस्थल्पविशेषप्राप्ति-रेखेहासिशब्दार्थ इति भावेन तां प्राप्तिं विशेषणयुक्तां करोतीत्यर्थः । इतिशब्दः आद्यपद्यव्याख्यासमाप्तौ ।

सु०— नारायणप्रणामस्येव गुरुप्रणामस्यापि अभिमतसिद्ध्यङ्गतया कार्यारम्भे अवश्यमनुष्ठेयत्वात् तदाचरणपुरःसरं ब्रह्ममीमांसाशास्त्रव्याख्यानं समर्थयमानः प्रतिजानीते तमेवेति ।

अनु०— तमेव शास्त्रप्रभवं प्रणम्य जगद्गुरूणां गुरुमञ्जसैव ।
विशेषतो मे परमाख्यविद्याव्याख्यां करोम्यन्वपि चाहमेव ॥ २ ॥

तं पूर्वप्रणतं नारायणमेव, **अन्वपि** पुनरपि, **प्रणम्य** भक्त्याद्युपेततालक्षणेन प्रकर्षेण नत्वा, **अहं**, **परमाख्यविद्याया** ब्रह्ममीमांसाशास्त्ररूपायाः व्याख्यां करोमि इति संवन्धः । वर्तमानसामीप्याद् वर्तमानव्यपदेशः । सङ्क्षेपतो व्याख्यानस्य प्रक्रान्तत्वाद्वा ।

परि०— गुरुनतिवैयर्थ्यमाशङ्क्याह **नारायणेति** ॥ **अभिमतेति** । 'यस्य देवे परा भक्तिर्यथा देवे तथा गुरौ । तस्यैते कथिता ह्यर्था' इत्युक्तेरिति भावः ।

परमाख्यविद्येत्यस्य व्यर्थतां निराह **ब्रह्ममीमांसेत्यादि** ।

नन्वोतत्ववाचीत्यादिनैव सूत्रव्याख्यानस्य करिष्यमाणत्वात्ततः पूर्वग्रन्थस्य शास्त्रस्य व्याख्येयतोपयुक्त-प्रमेयप्रतिपादनपरत्वात् करिष्यामीत्येव प्रयोक्तव्यं न तु करोमीति, लडन्तस्य 'वर्तमाने लडि'ति सूत्रेण प्रारब्धा-परिसमाप्तक्रियोपलक्षिते काले विवक्षिते लट् भवतीत्युक्त्या भविष्यदर्थावाचित्वादित्यत आह **वर्तमानेति** । 'वर्तमानसामीप्ये वर्तमानवद्वे'ति सूत्रादिति भावः ॥ वर्तमानव्यपदेशे हेत्वन्तरमाह **सङ्क्षेपत इति** । 'श्रोतृबुद्ध्यनु-कूलनाये'त्यादिना पूर्वोक्तप्रकारेणेत्यर्थः ॥

सु०— ननु प्रणतस्य पुनः प्रणामः किमर्थः । न हि प्रणामावृत्तिर्विघ्नविघातादिहेतुरित्यत्र नियामकमस्ति । भावे वा पूर्वश्लोक एव बहुशः सन्नमामीति वक्तव्यम् । मैवम् । गुरुत्वेनात्र प्रणामाचरणात् ।

कथं नारायणस्य गुरुत्वमित्यत आह **शास्त्रप्रभवमिति** । **शास्त्रशब्देन** प्रकृतत्वात् **ब्रह्ममीमांसाशास्त्रं वेदादिकं चोच्यते । प्रभवति उत्पद्यते प्रथममुपलभ्यते वा यस्मात्सः प्रभवः । यथासंभवं शास्त्रस्य प्रभवः शास्त्रप्रभवः, तम् । यो हि यच्छास्त्रे प्रवर्तते तस्य तत्प्रभवो गुरुरिति प्रसिद्धमेव ।**

प्रकृतशास्त्रसंप्रदायप्रवर्तकत्वाच्च नारायणस्य गुरुत्वमित्याह जगद्गुरूणामिति । जगतः एतच्छास्त्रप्रवक्तॄणां ब्रह्मादीनाम्, अञ्जसा मुख्यतया न तु वयोऽधिकत्वादिमात्रेण । गुरुम् अस्य शास्त्रस्य प्रवक्तारमिति यावत् ॥

परि०— प्रकृतत्वादिति । सुवाक्यैरित्यनेनेति भावः । पौरुषेयानुरोधेनाह **उत्पद्यत इति** । अनादिवेदाभि-प्रायेणाह **प्रथममिति** । 'ऋदोरप्' इतिसूत्रे ऋवर्णान्तादुवर्णान्ताच्चाप्प्रत्ययो भवति कर्तृभिन्नकारक इत्युक्तेरिति भावः ॥ 'भुवः प्रभव' इति पञ्चमीविधानाद्यस्मादित्युक्तम् । 'कथं गुरुत्वमि'त्यस्य कथमनेन निरास इत्यत आह **यो हीति** ।

जगतः साधुवर्गस्य । मानस्तेनेभ्य इत्यादेः । गुरूणामित्यस्यार्थ एतच्छास्त्रप्रवक्तृणामिति । उक्तं हि दशमतात्पर्ये 'गुरुर्ब्रह्माऽस्य जगतो दैवं विष्णु'रित्यादि । वक्ष्यति चात्राप्युपासनापादे 'गुरुर्ब्रह्माऽखिलानां चे'त्यादि ॥ 'कर्तृकर्मणोः कृती'ति कर्मणि षष्ठी ॥ गुरुमित्यस्यार्थः अस्येति । प्रागुक्तपौरुषेयापौरुषेयग्रन्थस्येत्यर्थः ॥

सु०— प्रकारान्तरेण गुरुत्वं नारायणस्य समर्थयते **विशेषत इति** । गुरुमिति वर्तते । विशेषत इति साक्षादुपदेष्टृत्वेन, न तु जगत इव परम्परया ॥

परि०— साक्षादुपदेष्टृत्वेनेति । तथा चोक्तं मध्वविजये 'इतिहाससुन्दरपुराणसूत्रसत्प्रियपञ्चरात्र-निजभावसंयुतम् । अशृणोदनन्तहृदनन्ततोऽचिरादि'त्यादि ॥ परम्परया ब्रह्मादिद्वारा ।

सु०— अत्र यदि **शास्त्रप्रभवम्** इत्याद्येवोच्येत तदा पृथक्प्रणामेन देवताया गुरोश्च पार्थक्यशङ्का स्यात् । तदर्थं **तमेव** इत्युक्तम् ।

न चैवं पृथक्प्रणामानुपपत्तिः । निमित्तद्वयसमावेशे नैमित्तिकविलोपनियमाभावात् ।

परि०— गुरुत्वेनात्र पुनर्नतिरिति पूर्वं समाधाने उक्तेऽपि लोके क्वचिदेकत्र पितृत्वस्योक्तरूपगुरुत्वस्य च सत्त्वेऽपि तदुभयनिमित्तकनत्यादिक्रियाऽऽवृत्तेरदर्शनाच्छङ्कते न चेति । अन्यथा पितृत्वस्वामित्वादिनिमित्तापि नतिः कार्येति शङ्काभिप्रायः । परिहारस्य तु, सत्यमेवम्, तथापि क्वचित्सत्रादौ ऋत्विक्त्वयजमानत्वोभयनिमित्तक-क्रियानुष्ठानस्यापि दृष्टेः, तथा ज्योतिराकाशादिशब्देष्वप्यन्यत्रप्रसिद्धत्वाद्यनेकनिमित्तकविचारक्रियायाश्च दृष्टेर्दर्शे-ष्टीनामाग्नेयादीनां तिसृणामेककाले समावेशेन तन्निमित्तकानां प्रयाजानां सकृदनुष्ठानेऽपि दर्श एव सांवत्सरिकप्राप्तौ दार्शिकस्य सांवत्सरिकस्य च श्राद्धस्य करणवदिहाभ्यर्हितत्वाद्देवतात्वगुरुत्वरूपनिमित्तद्वयसमावेशेऽपि नैमित्तिकस्य नमनस्य तत्प्रीत्यतिशयार्थं पुनरनुष्ठानोपपत्तेरिति भावः ।

सु०— शिष्यशिक्षायै चैतद्ग्रन्थे निवेशनम् । शिष्याणां चास्ति गुरुदेवताभेदः । तदपे-क्षयैव जगद्गुरूणाम् इत्युक्तम् । अन्यथा **विशेषतो मे** इत्युक्तमयुक्तं स्यात् ।

परि०— तर्हि मनसैव कार्यं किं ग्रन्थे निबन्धनेनेत्यत आह **शिष्येति** । ग्रन्थे तन्निवेशनं च शिष्यशिक्षार्थम् । अस्माभिरपि देवतानतिर्गुरुनतिश्च कार्येत्येवं शिष्याणां बुद्ध्युत्पादनद्वारा तदनुष्ठानाय । 'यद्यदाचरति श्रेष्ठ' इत्यादेः । नन्वस्तु तेषामपि देवतानतिरेव, तस्या एव गुरुत्वादित्यत आह **शिष्याणां चेति** । शिष्याणां गुरुदेवताभेदात्तैः पृथङ्नतिः कार्येति शिष्यशिक्षार्थमेतन्निवेशनमिति कथं ज्ञातव्यमित्यत आह **तदपेक्षयैवेति** । शिष्याणां गुरु-देवताभेदापेक्षयैवेत्यर्थः ॥ जगद्गुरूणां गुरुमित्युक्तावपि जगत्प्रति साक्षाद्गुरुत्वं किं न स्यादित्यत आह **अन्यथेति** । साक्षादपि गुरुत्वे विशेषतः साक्षान्मे गुरुमित्येतदयुक्तं स्यात् । साक्षात्त्वबोधकस्य विशेषत इति पदस्य व्यावर्त्या-भावात् । मे गुरुमित्येतावतैव सिद्धत्वात् । तेन ज्ञायते जगच्छब्दितशिष्याणां ब्रह्मादयो गुरवः, देवता तु नारायणः इति शिष्याणां गुरुदेवताभेदज्ञापनमस्य फलम् । तेन च तैः पृथङ्नतिः कार्येति शिक्षार्थमेव निवेशनमिति ।

सु०— "स्यादेतत् । 'अथातो ब्रह्मजिज्ञासे'त्यादिकं ग्रन्थं व्याख्यातुमयं देवतादिप्रणामः । न चायं व्याख्यातव्यः । अर्थविवक्षापूर्वकस्यैव पौरुषेयवाक्यस्य व्याख्यातव्यत्वात् । न हि मातृकामात्रव्याख्याने प्रेक्षावान् प्रवर्तते । न चास्यार्थविवक्षापूर्वकत्वे मानमस्ति । प्रणयनमात्रस्य व्यभिचारित्वात् । प्रेक्षावत्प्रणयनस्य चानिश्चयात् । निश्चये वा विषहरमन्त्रस्येव जपादिना अभ्युदयसिद्धये निर्माणोपपत्तेः । गृहीतसङ्गतेरर्थप्रतिभासो हि विषहरमन्त्रेऽपि समानः ।

परि०— परमाख्यविद्येत्येतदवतारयितुमाह **स्यादेतदिति** ॥ विद्याशब्दस्य व्यावर्त्यमाह **अर्थविवक्षेति** ॥ **मातृकेति** । कखगघङेत्यादिवर्णमात्रेत्यर्थः ॥ व्याप्तिमुपपाद्योपनयमाह **न चास्येति** । अथातो ब्रह्मजिज्ञासेत्यादिग्रन्थस्येत्यर्थः ॥ तथा च प्रयोगः । अथात इत्यादिग्रन्था न व्याख्येयः । अर्थविवक्षापूर्वकत्वाभावात् । मातृकाक्षरमात्रसन्दर्भवत् । यो व्याख्येयः सोऽर्थविवक्षापूर्वक इति व्यतिरेकव्याप्तौ काव्यादिदृष्टान्तः ॥ न च हेतुरसिद्धः । विमतो ग्रन्थः अर्थविवक्षाशून्यः अर्थविवक्षावत्त्वसाधकमानहीनत्वादिति । ननु मानाभावोऽसिद्धः । प्रणीतत्वस्य वा प्रेक्षावत्प्रणीतत्वस्य वा व्युत्पन्नप्रतीयमानार्थकत्वस्य वा मानत्वादित्यतः क्रमेण निराह **प्रणयनेत्यादिना** । हेतोरप्रयोजकत्वमाह **निश्चये वेति** । विषहरमन्त्रे वर्णमालामात्रपाठेन कार्यकरत्वस्य लोके प्रसिद्धेरिति भावः ।

सु०— न चार्थविवक्षापूर्वकत्वमात्रेण उपादेयतया व्याख्यानं युक्तम्, विप्रलम्भकादिवाक्यव्याख्यानप्रसङ्गात् । किं नाम याथार्थ्ये च सति । न चास्य याथार्थ्ये मानमस्ति ।

परि०— विद्यापदस्य व्यावर्त्यान्तरं चाह **न चेति** । किं चेति चार्थः । ख्यात्यर्थमप्रमाणत्वेन निश्चितबौद्धादिग्रन्थव्याख्यानदर्शनेन व्यभिचारनिरासायोपादेयतयेत्युक्तम् । पुरुषार्थहेतुतयेत्यर्थः ॥ न च अस्येत्युपनयः । अत्रापि प्रयोगौ । विमतं नोपादेयतया व्याख्येयम् अयथार्थज्ञानजनकत्वात् विप्रलम्भकादिवाक्यवत् । न चासिद्धो हेतुः, विमतं न यथार्थं याथार्थ्यनिर्णायकमानशून्यत्वात् विप्रलम्भकादिवाक्यवदिति ॥

सु०— तद्भावेऽपि तथाविधवाक्यान्तरपरित्यागेन अस्यैव व्याख्याने कारणं वक्तव्यम्" इत्याशङ्कानिरासाय **परमाख्यविद्या** इत्युक्तम् ।

परि०— परमाख्यपदव्यावर्त्यमाह **तद्भावेऽपीति** । याथार्थ्यभावेऽपीत्यर्थः ।

सु०— अयमभिसन्धिः । अस्ति तावदस्मिन् ग्रन्थे 'द्वे विद्ये वेदितव्ये परा चैवापरा च' इत्यादौ परविद्याख्या । तत्र विद्याशब्देनार्थविवक्षा याथार्थ्यं चास्यावगम्यते । यथार्थज्ञानतत्साधनयोः विद्याशब्दस्य योगरूढिभ्यां प्रवृत्तत्वात् । 'संज्ञायां समजनिषद' इत्यत्र संज्ञायामित्यनुवृत्तेः । परशब्देन च यथार्थाद्वाक्यान्तरादुत्कर्षः ॥ तदेवमागमेनैवास्य सर्वोत्तमप्रामाण्यप्रतीतेः गहनार्थत्वाच्चोपपन्नमन्यपरित्यागेनास्यैव व्याख्यानमिति ।

परि०— कथमनेनोक्तशङ्कात्रयनिरास इत्यत आह **अयमभिसन्धिरिति** ॥ आद्यं शङ्काद्वयं तावत् निराह **अस्तीत्यादिना** ॥ **अस्मिन् ग्रन्थे** 'अथातो ब्रह्मजिज्ञासे'त्यादिब्रह्ममीमांसात्मकग्रन्थे । विषयसप्तमीयम् ॥ **इत्यादौ** आथर्वणाद्युपनिषदि । ब्रह्मसूत्रसन्दर्भवाचितया परविद्यापदप्रयोगः श्रूयत इत्यर्थः ॥ परविद्याशब्दस्य ब्रह्मसूत्रवाचित्वमग्रे व्यक्तम् ॥ **अस्येति** । व्याख्येयग्रन्थस्येत्यर्थः ॥ कथमित्यत आह **यथार्थेति** । यद्यपि 'यथार्थज्ञानसाधने विद्याशब्दस्ये'त्येवात्र प्रकृतसङ्गतत्वात् वक्तव्यमथापि ज्ञानसाधनमात्रोक्तौ ज्ञानस्य विद्याशब्दार्थत्वं नेति स्यात् । तथाच 'विद्यैव तु निर्धारणात्', 'विद्याकर्मणोरिति तु प्रकृतत्वादि'ति सूत्रे 'विद्ययाऽमृतमश्नुत' इत्यादिश्रुतौ च विद्यापदप्रयोगो ज्ञाने गौण इति शङ्का स्यात्; सा मा भूदित्येतदर्थं ज्ञानपदमप्युपात्तम् ॥ 'ज्ञान इवे'ति दृष्टान्तत्वेन वा ज्ञानेत्युक्तिः ॥ **योगरूढिभ्यामिति** । ननु 'व्रजयजोर्भावे क्यप्' इति सूत्रेण भावे क्यप् विहितः । अत्र च पूर्वस्माद्भावे इत्यनुवर्तमाने पुनः भावग्रहणं भाव एव व्रजयजोर्यथा क्यप्स्यान्न तु 'अकर्तरि च कारके संज्ञायाम्' इत्यस्यापि अनुवर्तमानत्वात्कर्तृव्यतिरिक्तकारकेऽपि स्यादित्येतदर्थम् । तथाच व्रज्या इज्येतिवत् 'संज्ञायां समजनिषदनिपतमनविदषुञ्शीङ्भृञिणः' इत्युत्तरसूत्रेऽपि तस्यैव क्यपोऽनुवर्तमानत्वाद्भाव एव क्यविति विद्याशब्दो ज्ञान एव मुख्य इति प्राप्नोतीति चेन्मैवम् । 'व्रजयजोर्भावे क्यबित्य'त्रोक्तं भावग्रहणं 'संज्ञायां समजे'ति सूत्रे नानुवर्तते, क्यबेवानुवर्तत इति वृत्त्यादावुक्तत्वेन ततः पूर्वं दूरे सामान्यतोऽधिकृतस्य 'भावे' इत्यस्य 'अकर्तरि चे'ति सूत्रस्य च 'कृत्यल्युटो बहुल'मित्येतत्पर्यन्तमनुवर्तनेन 'समजनिषदे'ति सूत्रेऽपि संबन्धेन भावे कर्तृभिन्ने कारके च संज्ञायां विषये क्यप्प्रत्ययो भवतीत्युक्तत्वेन वेदनमित्यर्थे च विदेः क्यपि सति 'लशक्वतद्धिते' इति ककारस्य 'हलन्त्यमिति' पकारस्य च इत्संज्ञायां लोपे 'पुगन्तलघूपधस्य चे'ति गुणस्य 'क्ङिति चे'ति निषेधे, स्त्रीप्रत्यये, टापि सति विद्येतिरूपनिष्पत्तेर्विद्याशब्दे 'अकर्तरी'त्युक्तेः योगस्य, 'संज्ञायामि'त्युक्तेः रूढेश्चोक्तत्वादिति भावः । अत एवैतावन्तमभिप्रायं द्योतयितुं समजनिषदेत्यत्र संज्ञायामित्यनुवृत्तेः इत्युक्तम् । अकर्तरि च कारके संज्ञायामित्यस्यानुवृत्तेरित्यर्थः । तेन तत्सहनिविष्टभावपदानुवृत्तिरपि सूचिता । अन्यथा संज्ञायां समजेति सूत्र एव संज्ञायामित्यस्य सत्त्वादनुवृत्तेः इत्युक्तिरयुक्ता स्यात् । संज्ञायामित्यनुवृत्तेरित्युक्तौ त्वन्यथानुपपत्त्या एकदेशद्वारा अकर्तरि च इति सूत्रस्मरणेन तस्यैवानुवृत्तिं ज्ञापयन्तीत्यभिप्रायः ।

ननु च 'अकर्तरी'त्यतः संज्ञापदेऽनुवर्तमानेऽपीह संज्ञाग्रहणं किमर्थमिति चेत् उच्यते । अकर्तरि चेत्यत्रोपात्तं संज्ञापदमव्यावर्तकम् । चशब्दस्य संज्ञायां चेत्यत्रान्वयेन संज्ञायामसंज्ञायां चेति व्याख्यानात् । एवं तर्हि तत्रत्यसंज्ञापदानुवृत्तिः किमर्थमुक्तमिति चेन्न । तत्सूत्रस्यैव अत्रानुवृत्त्यर्थत्वात् इत्युक्तत्वात् । तर्हि यथार्थज्ञानसाधने विद्याशब्दस्य रुढिर्न ज्ञापिता स्यादिति चेन्न । 'समजनिषदे'ति सूत्रस्थसंज्ञापदस्यैव रूढिज्ञापकत्वात् । अत एव 'समजनिषदे'त्यत्र प्रतिपदं संज्ञायामित्यनुवृत्तेः अनुषङ्गादित्यप्यर्थ इत्यास्तां तावत् ।

संज्ञायां समजनिषदेत्युक्तेरित्येव क्वचित्पाठः । तदा तु न क्लेशः । अर्थविशेषालाभः । समर्थितं च ज्ञानतत्साधनयोर्मुख्यत्वं विद्याशब्दस्य अदृश्यत्वनयचन्द्रिकायाम् ।

'तद्भावेऽपी'त्यादिना कृतं चोद्यं निराह **परशब्देनेति** ॥ उत्कर्षः आधिक्यम् ॥ **आगमेनेति** । 'द्वे विद्ये वेदितव्ये' इति प्रागुक्तवाक्येनेत्यर्थः ॥ **अस्य ब्रह्मतन्त्रादिशास्त्रस्य** ॥

सु०— तथाऽप्यन्यैरेव व्याख्यातत्वान्न पुनरिदं व्याख्यातव्यमित्यतो व्याख्यामित्युक्तम्। विशिष्टा आख्या व्याख्या। अनेन परकृतानामपव्याख्यानतामभिप्रैति । तथाच तत्र तत्र प्रदर्शयिष्यते ॥

तथाऽपि स्वप्रणीतभाष्येणैव कृतव्युत्पादनमिदं शास्त्रमिति किमनेन व्युत्पादनेन इत्यतः **अन्वपि च** इत्याह। चशव्देन अनुव्याख्याने प्रयोजनसद्भावं समुच्चिनोति। तच्च वक्ष्यते ॥

परि०— **अनुव्याख्यान इति**। पुनरपि विवरणकरण इत्यर्थः ॥ **वक्ष्यत इति**। 'स्वयंकृताऽपि तद्व्याख्या क्रियते स्पष्टतार्थत' इत्यत्रेति भावः ॥

सु०— प्रयोजनसद्भावे भाष्यदिशा शिष्या एवानुव्याकरिष्यन्तीत्यतः **अहमेव** इत्यभिहितम्। एवशव्देन अन्येषामसामर्थ्यं सूचयति।

"यदुक्तं नारायणोऽस्य शास्त्रस्य प्रभव इति। तदयुक्तम्। व्यासोपज्ञताप्रसिद्धिविरोधात्। न च नारायण एव व्यासः । जननविरोधात् । कृतकृत्यस्य प्रयोजनाभावेन शास्त्रप्रणयनासम्भवाच्च ॥ यच्चास्य श्रौत्या परविद्याख्यया सर्वोत्तमप्रामाण्यसिद्धिरिति । तदप्ययुक्तम् । परशव्दस्यानेकार्थत्वेन विद्याशव्दस्य च अर्थविवक्षाविरहिण्यपि मन्त्रे प्रयोगदर्शनेन परविद्याख्यायाः सर्वोत्तमप्रामाण्यानिश्चायकत्वात्। किं चेयं परविद्याख्यैतद्विषया इत्यत्रापि न नियामकमस्ती"त्यत आह **प्रादुर्भूत इति**।

अनु०— प्रादुर्भूतो हरिर्व्यासो विरिञ्चिभवपूर्वकैः।
अर्थितः परविद्याख्यं चक्रे शास्त्रमनुत्तमम् ॥ ३ ॥

परि०— उत्तरश्लोकमवैयर्थ्याय अवतारयति **यदुक्तमिति**। **हरिर्व्यास** इत्यस्य व्यावर्त्यं नारायण इत्यादि ॥ **व्यासोपज्ञतेति**। व्यासेनोपज्ञायते प्रथमं ज्ञायत इत्यर्थः। आतश्चोपसर्गे इति प्राप्त अङ्प्रत्ययान्तोपज्ञाशब्दस्योपज्ञोपक्रमं तदाद्याचिख्यासायामि'ति सूत्रेण नपुंसकलिङ्गत्वोक्तेः । व्यासप्रणीतेति यावत् । प्रादुर्भूतपदव्यावर्त्यं **न चेत्यादि**। अर्थित इत्येतद्व्यावर्त्यं **कृतकृत्यस्येपि**। अनुत्तमपदव्यावर्त्यं **यच्चेत्यादि** ॥ **श्रौत्येति**। श्रौत्येति पाठः साधुः। श्रौतयेति पाठे तु श्रुतिस्थेत्यर्थे श्रुत्युक्तेत्यर्थे वा तद्धिता इति प्राप्तणप्रत्यये टापि श्रौतेति रूपम्। शास्त्रपदव्यावर्त्यं **विद्याशव्दस्य चेति** ॥ **किं चेति**। मुक्तिहेतुज्ञानपरत्वेनोपपत्तेरिति भावः। नन्वेवं **चक्रे** इत्ययुक्तम्। कृञः ञित्वेन 'स्वरितञितः कर्त्रभिप्राये क्रियाफल' इति क्रियाजन्यफलस्य कर्तृगामित्व एवात्मनेपदत्वोक्तेः।

सु०— अत्र 'कृतकृत्योऽपि हरिरात्मकृपास्पदैर्विरिञ्चिभवपूर्वकैरमरैरर्थितो व्यासः प्रादुर्भूतो न तु जातो ग्रन्थमिमं चक्रे' इत्यनेन नारायणस्य शास्त्रप्रभवत्वे अनुपपत्तिः परिहृता।

दृश्यन्ते हि केवलं कृपापारवश्येन परोपकाराय प्रवर्तमानाः सुतरां तैरर्थितः । अत एव पर-प्रयोजनमप्यात्मगामीव मन्यमानस्य भगवतः शास्त्रप्रणयनमिति ज्ञापयितुमात्मनेपदप्रयोगः । अत्र च 'नारायणाद्विनिष्पन्नम्' इत्याद्यागमः प्रमाणम् ।

परि०— अत्र कर्तुः कृतकृत्यतया फलानपेक्षित्वादित्यत आह **अत एवेति** । परार्थप्रवृत्तिमत्त्वादेवेत्यर्थः ॥ **अत्रेति** । श्लोकोक्तार्थे । भाष्योक्तागमो मानमित्यर्थः ।

सु०— परविद्याख्यया अस्य सर्वोत्तमप्रामाण्यसिद्धिं व्युत्पादयितुं **परविद्याख्यम्** इत्यनूद्य **अनुत्तमं शास्त्रम्** इति व्याख्यातम् । नास्त्युत्तमं शास्त्रमस्मादिति **अनुत्तमम्** । शिष्यते यथास्थितं प्रतिपाद्यते तत्त्वमनेनेति **शास्त्रम्** ।

इदमुक्तं भवति । 'द्वे विद्ये वेदितव्ये परा चैवापरा च' इति विद्याद्वयमुद्दिश्य 'तत्रापरे'-त्यादिना साङ्गान् वेदानपरविद्यात्वेनोक्त्वा 'अथ परा यया तदक्षरमधिगम्यत' इति परविद्या प्रदर्शिता । सा तावद्वेदादिशास्त्रप्रकरणात् परमाक्षराधिगतिकरणत्वलिङ्गाच्च शास्त्रमेव भवितु-मर्हति । अन्यथा सकृदुक्तविद्याशब्दस्यानेकार्थत्वकल्पनाप्रसङ्गाच्च । शास्त्रं चाप्रमाणं चेति विप्रतिषिद्धम् । तस्य च परत्वं नाम अन्यत्र संभवतीति अनुत्तमत्वमेव । तदपि सन्निधानात् प्रमाणत्वेनैव । शब्दान्तरसमभिव्याहारवशेन सामान्यशब्दस्य विशेषार्थस्य कल्पनीयत्वात् । तद्यथा परमधार्मिक इत्यभिहिते परमत्वं धर्मेणेति ज्ञायते । तच्चानुत्तमं शास्त्रमिदमेव विवक्षि-तम् । निर्णेतव्यार्थानाम् ऋगादिपदोपलक्षितानाम् अशेषशास्त्राणाम् अपरविद्यात्वेनोक्तत्वात् । अन्यस्य अप्रसङ्गात्परत्वासंभवाच्च । संभवति त्वस्य परत्वमनुग्राहकत्वात् ।

परि०— नन्वेतावता विद्याशब्दः शास्त्रपर इत्यत्र न नियामकमुक्तमित्यत आह **इदमुक्तं भवति इति** । 'द्वे विद्ये वेदितव्ये परा चैवापरा च । तत्रापरा ऋग्वेदो यजुर्वेदः सामवेदोऽथर्ववेदः शिक्षाकल्पो व्याकरणं निरुक्तं च्छन्दो ज्योतिषमिति । अथ परे'त्यादिपाठक्रमः । अपरोक्षज्ञानं परविद्याशब्दार्थ इति वादिभिरुक्तमसदिति भावेनोक्तं **वेदादिशास्त्रेति** । युक्तिस्तु चन्द्रिकायामुक्ता । वक्ति चात्रापि लेशतः ॥ **अन्यथेति** । ज्ञानार्थत्व इत्यर्थः ॥ **सकृ-दुक्तेति** । द्वे विद्ये वेदितव्ये इत्यत्र सकृत् श्रुतेत्यर्थः । परोक्षज्ञानमपरविद्या । अतो नानेकार्थत्वमिति तु तत्रापरे-त्यादिविरोधादयुक्तमेवेति भावः । तावता प्रामाण्यं सर्वोत्तमप्रामाण्यं वा कुतः । परशब्दस्यानेकार्थत्वादित्युक्तेरित्यत आह **शास्त्रं चेति** । **अन्यत्र संभवतीति** । अपरत्वप्रतिद्वन्द्वितया निर्देशादिति भावः । **प्रमाणत्वेनैव** तत्त्वज्ञान-करणत्वेनैव इत्यर्थः ॥ **सामान्येति** । अनेकार्थसाधारणपरशब्दार्थस्येत्यर्थः । किञ्चेयं परविद्येत्यनेनोक्तशङ्कां निराह **तच्चेति** । **इदमेव** ब्रह्मतन्त्रमेव । **अन्यस्य** कर्मतन्त्रादेः । अक्षराख्यपरब्रह्माप्रतिपादकत्वात् इति भावः ॥ **परत्वेति** । मुक्तिहेतुज्ञानजनकत्वादिति भावः ॥ **अस्य** ब्रह्मतन्त्रस्य ॥

सु०— एतेन 'उपनिषदः परविद्ये'ति व्याख्यानमपि परास्तम्। ऋगादिग्रहणेन तासामपि गृहीतत्वात्। ब्राह्मणपरिव्राजकन्यायश्च अगतिका गतिः।

परि०— मायावाद्युक्तं निराह एतेनेति। ब्राह्मणा आगताः परिव्राजकाश्चागता इतिवत्स्यादित्यत आह ब्राह्मणेति। अगतिकेति भिन्नं पदम्।

सु०— 'तज्जन्यं ज्ञानं परविद्ये'त्यपि न युक्तम्। अधिगतिकरणत्वानुपपत्तेः। अनेकार्थताकल्पनापत्तेश्च।

परि०— रामानुजोक्तं निराह तज्जन्यमिति। ऋगादिजन्यं उपनिषज्जन्यं वा। अनेकार्थतेति। द्वे विद्ये इत्यत्र ऋगादिकं तज्जन्यज्ञानं चेत्यनेकार्थत्वं सकृच्छ्रुतविद्याशब्दस्येत्यर्थः।

सु०— अतोऽनया परविद्याख्ययाऽस्य शास्त्रस्य सर्वोत्तमप्रामाण्यसाधनमुपपन्नमिति।

यद्यपि विद्याशास्त्रशब्दौ शिष्याचार्यव्यापारानुबन्धिनौ, तथाऽप्युभयानुगततत्त्वज्ञानकरणत्वमात्रमुपादाय द्वयोरैकार्थ्यमुक्तमित्यवगन्तव्यम्।

परि०— ननु विद्यते अनेन शिष्येण कर्त्रा वेदादिना करणेनेति विद्याशब्दः शिष्यप्रयत्नजन्यज्ञानकरणवाची। शिष्यते प्रतिपाद्यते आचार्येण कर्त्रा वेदादिना करणेनेति शास्त्रशब्दः आचार्यप्रयत्नसाध्यशासनकरणवाची। तथाच विद्याशब्दशास्त्रशब्दौ भिन्नार्थाविति न व्याख्यानव्याख्येयभावमापद्येते। अतः कथं परविद्याख्यमित्यनूद्यानुत्तमं शास्त्रमिति व्याख्यातमित्युक्तमित्याशङ्क्य निराह यद्यपीति ॥ तथापीति ॥ वेदनशासनयोः शिष्याचार्यप्रयत्नसाध्यत्वेऽपि शिष्याचार्यव्यापारांशं विहाय वेदनशासनयोः तुल्यतत्त्वज्ञानत्वधर्ममात्रमुपादाय तज्जनकत्वमात्रेणैकार्थ्यमुक्तमित्यर्थः। उभयानुगतेत्यस्य विद्याशास्त्रोभयानुगतेति वार्थः।

सु०— 'ऋगाद्या अपरा विद्या यदा विष्णोर्न वाचकाः। ता एव परमा विद्या यदा विष्णोस्तु वाचकाः' इति भगवत्पादीयं व्याख्यानमपि एतमेवार्थं सूचयति। ब्रह्ममीमांसाशास्त्रव्युत्पादितन्यायानुपकृता हि वेदादयो विष्णोरवाचकाः, तदुपकृताश्च तस्य वाचका भवन्तीति।

परि०— नन्वेवमाथर्वणभाष्यविरोधः। तत्र ऋगादेरेव परविद्यात्वोक्तेः इत्यत आह ऋगाद्या इति। यदा विष्णोर्न वाचका इति मन्त्रब्राह्मणाभिप्रायम्। कर्मदेवतन्त्रोक्तन्यायानामपि कर्मकाण्डदेवकाण्डमात्रनिर्णायकत्वात्। उपनिषदां तु विष्ण्ववाचकत्वदशायाः अभावात्। उक्तं हि छान्दोग्यभाष्ये तृतीयेऽध्याये। 'आरण्यकमावर्तयेदारण्यकमावर्तयेदि'ति। अन्यथेतरपरत्वे आवृत्तिविधानं व्यर्थं स्यात्। 'आरण्यकेष्वृते विष्णुं नैवान्यत्किञ्चिदुच्यत' इति तत्रोक्तस्मृतिविरोधश्च स्यात्। यदा वाचका इति तु त्रित्पकृत्स्नवेदाभिप्रायम्। ब्रह्मतन्त्रस्य कृत्स्नवेदेतिकर्तव्यतारूपत्वात्। यदेत्युक्तिरपि मन्त्रब्राह्मणरूपैकदेशाभिप्राया।

सु०— तथाऽपि केवलस्य न परविद्यात्वं लभ्यत इति चेत्। मा लाभि। वेदादीति-कर्तव्यतारूपस्यास्य पृथक्प्रामाण्यानभ्युपगमात्।

एवं तावदागमेनास्य शास्त्रस्यानुत्तमं प्रामाण्यं प्रसाध्य अधुना अनुमानतोऽपि तत् सिषाधयिषुरादौ तावत्प्रामाण्यमात्रे अनुमानं वक्तुमाह **गुरुरिति।**

अनु०— **गुरुर्गुरूणां प्रभवः शास्त्राणां बादरायणः।**
यतस्तदुदितं मानमजादिभ्यस्तदर्थतः ॥ ४ ॥

परि०— आगमेन 'द्वे विद्ये वेदितव्ये' इत्यागमेनेत्यर्थः ॥ **अनुमानत इति।** 'आप्तवाक्यतया तेन श्रुतिमूलतया तथे'त्यादिग्रन्थेन आप्तवाक्यत्वादिप्रमाणत्रयावगतत्वात् ब्रह्मतन्त्रप्रामाण्यमनुत्तममित्यनुमानेन अनुत्तम-प्रामाण्यं सिषाधयिषुरित्यर्थः ॥ **वक्तुमाहेति।** एतच्छास्त्रं प्रमाणं अनुकूलवक्तृश्रोतृप्रसङ्गवत्त्वात् भारतवदित्यनुमानं अतो मानमित्यंशेन वक्तृमनुकूलवक्त्रादिमत्त्वरूपहेतुसाधकान् हेतूनाहेत्यर्थः।

सु०— **यतो** यत्कारणं, बादरायणो, **गुरूणां** जगतस्तत्त्वोपदेशकानां ब्रह्मादीनां, गुरुः उपदेष्टा। **यतश्च, शास्त्राणां** वेदानां भारतादीनां च, यथासंभवं **प्रभवः, गुरूणां** अशेषार्थ-प्रतिपादकानां सविस्तराणां वेदादिशास्त्राणां गुरुर्मुख्यः प्रभवो न तु संप्रदायमात्रप्रवर्तक इति वा। **यतश्च अजादिभ्यः** श्रोतृभ्यः, तेषामर्थो मोक्षस्तदर्थः तस्मै **तदर्थतः। तदुदितं** तेन बादरायणेनोपदिष्टं इदं शास्त्रमतो मानं भवितुमर्हति।

परि०— यत इति हेतौ पञ्चमीतिभावेन प्रकृतिप्रत्यययोरर्थमाह **यत्कारणमिति।** निमित्तकारणहेतुषु सर्वासामिष्टिरित्युक्तेः प्रथमोक्तिः। यस्मात्कारणादित्युक्तावपि पञ्चम्योः शब्दसाधुत्वमात्रार्थत्वेनाधिकार्थत्वाभावात्। यद्वा यत इत्यस्य नेयमर्थोक्तिः किन्तु यत्कारणं यस्य शास्त्रस्य कारणमिति बादरायणविशेषणम्। यत्कारणमित्युक्त-यच्छब्दार्थस्येदं शास्त्रमित्यन्वयः। पूर्वस्मादनुवृत्तिं मत्वाऽऽह **जगत इति।** अर्थतः शब्दतश्च गुरुत्वमाह **अशेषार्थेति।** आद्यादिभ्य उपसङ्ख्यानमिति सर्वविभक्त्यर्थे तसिप्रत्ययोक्तेश्चतुर्थ्यर्थे तसिरिति भावेनाह **तस्मै तदर्थत इति॥**

सु०— अत्र गुरुर्गुरूणामित्यादिहेतूनां वक्तृश्रोतृप्रसङ्गानामानुकूल्यान्येव साक्षा-त्साध्यानि, मानमिति तु परमसाध्यनिर्देश इति ज्ञातव्यम्। तथा हि। विवक्षितार्थतत्त्वज्ञानं, करणपाटवं, विवक्षा चेति त्रयं वक्तुरानुकूल्यं नाम। तत्त्वज्ञानयोग्यता वक्तृप्रीतिविषयता चेति द्वयं श्रोतुः। श्रोतृप्रयोजनोद्देशः प्रसङ्गस्य।

परि०— **इति ज्ञातव्यमिति।** अयं भावः। यत इति श्रवणात्प्राप्तं अत इत्येतदावर्त्यम्। अत एतच्छास्त्रमनुकूलवक्तृकं शास्त्रप्रभवत्वादिविशिष्टेनोक्तत्वात् भारतादिवत्। विमतमनुकूलश्रोतृकं जगदुपदेष्टृभ्यो

अजादिभ्य उपदिष्टत्वात् । विमतमनुकूलप्रसङ्गोपेतं श्रोतृप्रयोजनोद्देशशब्दत्वात् भारतवदेवेत्यतःशब्दोक्तहेतुत्रय-परामर्शेन साध्यत्रयम् । तथैतच्छास्त्रं मानं भवितुमर्हति अनुकूलवक्त्रादिमत्त्वात् भारतवदिति । अनुकूलवक्तृत्यादि-रतःशब्दार्थ इति । अनुकूलवक्त्रादिमत्त्वमपि प्रामाण्यं साक्षान्न हेतुः । किन्तु आप्तवाक्यत्वसाधनद्वारेत्यग्रे व्यक्तमिति परमसाध्यनिर्देश इत्येवोक्तम् । आद्यसाध्यत्रयं हेतुत्रयं नाप्रयोजकमिति उपपादयति तथा हीत्यादिना ॥ श्रोतुरिति । आनुकूल्यमित्यनुषङ्गः । एवमग्रेऽपि ।

सु॰— तत्र 'गुरूणां गुरुरि'ति वक्तुर्बादरायणस्य विवक्षितार्थतत्त्वज्ञानसाधने हेतुः । यो हि यस्य तत्त्वोपदेष्टा स ततोऽधिकतत्त्वज्ञानवानुपलब्धः । अयं च सर्वज्ञकल्पानां ब्रह्मादीनां तत्त्वोपदेष्टा 'ब्रह्मरुद्रादिदेवेष्वि'त्याद्यागमादवगतः । अतः सर्वज्ञो भवितुमर्हतीति ॥

'गुरूणां शास्त्राणां गुरुः प्रभवः' इत्यनेनापि तत्त्वज्ञानं करणपाटवं च साध्यते ॥ यो हि यावदर्थप्रतिपादकस्यागमस्य प्रभवः स तावन्तमर्थं तत्त्वतो जानन्नवगतः । अयं चाशेषार्थ-प्रतिपादकस्यागमस्य प्रभवः; 'अनुक्तं पञ्चभिर्वेदैः', 'उत्सन्नान् भगवान्वेदानि'त्यादिवचना-दवगतः । ततो भवितव्यमनेन सर्वज्ञेन ॥ यश्च बहोरागमस्य प्रभवः सोऽसति निमित्तान्तरे पटुकरणो दृष्टः । अयं चापारस्य वेदादेः प्रभवः कथमपटुकरणो भवेदिति ।

'तदुदितमि'ति वचनेन कार्येण वक्तुर्विवक्षा कारणभूतोपपादिता ।

परि॰— उपपादयति इत्यागमादिति । 'ब्रह्मरुद्रादिदेवेषु मनुष्यपितृपक्षिषु । ज्ञानं संस्थाप्य भगवान्' इति भाष्योक्तागमादित्यर्थः । 'अनुक्तं पञ्चभिर्वेदैर्न वस्त्वस्ति कुतश्चन' इत्येकं वाक्यम् । 'उत्सन्नान् भगवान्वेदानुज्जहार हरिः स्वयमि'ति अपरम् ॥

सु॰— 'गुरूणामि'ति श्रोतॄणां तत्त्वज्ञानयोग्यतोपपादने हेतुः । न हि स्वयं तत्त्व-ज्ञानायोग्यः परेषां तत्त्वोपदेष्टा दृष्टः ।

'अजादिभ्य' इति वक्तृप्रेमास्पदत्वोपपादनम् । ब्रह्मादयो हि परमेश्वरप्रेमविषयाः सुप्रसिद्धाः ।

'तदर्थत' इति प्रसङ्गानुकूल्योपपादनम् ।

अत्र सर्वत्राकारणकार्योत्पत्त्यादिप्रसङ्गो विपक्षे बाधकस्तर्क उन्नेयः ।

परि॰— अत्र सर्वत्रेति । गुरूणां गुरुत्वात्तत्त्वज्ञानवत्त्वमित्यत्र गुरुशास्त्रप्रभवत्वात् सार्वज्ञं करणपाटवं चेत्यत्र वक्तृत्वाद्विवक्षावानित्यत्र गुरुत्वादजादयस्तत्त्वज्ञानयोग्या इत्यत्र अजादित्वात्प्रेमास्पदत्वमित्यत्र चेत्यर्थः । व्याघातप्रमाणबाधादिरादिपदार्थः तेनाजादित्वात्प्रेमास्पदत्वमित्यत्रापि विपक्षे बाधकमुक्तं ध्येयम् ।

सु०— तथाऽपि केवलस्य न परविद्यात्वं लभ्यत इति चेत् । मा लाभि । वेदादीति-कर्तव्यतारूपस्यास्य पृथक्प्रामाण्यानभ्युपगमात् ।

एवं तावदागमेनास्य शास्त्रस्यानुत्तमं प्रामाण्यं प्रसाध्य अधुना अनुमानतोऽपि तत् सिषाधयिषुरादौ तावत्प्रामाण्यमात्रे अनुमानं वक्तुमाह गुरुरिति ।

अनु०— गुरुर्गुरूणां प्रभवः शास्त्राणां बादरायणः ।
यतस्तदुदितं मानमजादिभ्यस्तदर्थतः ॥ ४ ॥

परि०— आगमेन 'द्वे विद्ये वेदितव्ये' इत्यागमेनेत्यर्थः ॥ अनुमानत इति । 'आप्तवाक्यतया तेन श्रुतिमूलतया तथे'त्यादिग्रन्थेन आप्तवाक्यत्वादिप्रमाणत्रयावगतत्वात् ब्रह्मतन्त्रप्रामाण्यमनुत्तममित्यनुमानेन अनुत्तम-प्रामाण्यं सिषाधयिषुरित्यर्थः ॥ वक्तुमाहेति । एतच्छास्त्रं प्रमाणं अनुकूलवक्तृश्रोतृप्रसङ्गवत्त्वात् भारतवदित्यनुमानं अतो मानमित्यंशेन वक्तुमनुकूलवक्त्रादिमत्त्वरूपहेतुसाधकान् हेतूनाहेत्यर्थः ।

सु०— यतो यत्कारणं, बादरायणो, गुरूणां जगतस्तत्त्वोपदेशकानां ब्रह्मादीनां, गुरुः उपदेष्टा । यतश्च, शास्त्राणां वेदानां भारतादीनां च, यथासंभवं प्रभवः, गुरूणां अशेषार्थ-प्रतिपादकानां सविस्तराणां वेदादिशास्त्राणां गुरुर्मुख्यः प्रभवो न तु संप्रदायमात्रप्रवर्तक इति वा । यतश्च अजादिभ्यः श्रोतृभ्यः, तेषामर्थो मोक्षस्तदर्थः तस्मै तदर्थतः । तदुदितं तेन बादरायणेनोपदिष्टं इदं शास्त्रमतो मानं भवितुमर्हति ।

परि०— यत इति हेतौ पञ्चमीतिभावेन प्रकृतिप्रत्यययोरर्थमाह यत्कारणमिति । निमित्तकारणहेतुषु सर्वासामिष्टिरित्युक्तेः प्रथमोक्तिः । यस्मात्कारणादित्युक्तावपि पञ्चम्योः शब्दसाधुत्वमात्रार्थत्वेनाधिकार्थत्वाभावात् । यद्वा यत इत्यस्य नेयमर्थोक्तिः किन्तु यत्कारणं यस्य शास्त्रस्य कारणमिति बादरायणविशेषणम् । यत्कारणमित्युक्त-यच्छब्दार्थस्येदं शास्त्रमित्यन्वयः । पूर्वस्मादनुवृत्तिं मत्वाऽऽह जगत इति । अर्थतः शब्दतश्च गुरुत्वमाह अशेषार्थेति । आद्यादिभ्य उपसङ्ख्यानमिति सर्वविभक्त्यर्थे तसिप्रत्ययोक्तेश्चतुर्थ्यर्थे तसिरिति भावेनाह तस्मै तदर्थत इति ॥

सु०— अत्र गुरुर्गुरूणामित्यादिहेतूनां वक्तृश्रोतृप्रसङ्गानामानुकूल्यान्येव साक्षा-त्साध्यानि, मानमिति तु परमसाध्यनिर्देश इति ज्ञातव्यम् । तथा हि । विवक्षितार्थतत्त्वज्ञानं, करणपाटवं, विवक्षा चेति त्रयं वक्तुरानुकूल्यं नाम । तत्त्वज्ञानयोग्यता वक्तृप्रीतिविषयता चेति द्वयं श्रोतुः । श्रोतृप्रयोजनोद्देशः प्रसङ्गस्य ।

परि०— इति ज्ञातव्यमिति । अयं भावः । यत इति श्रवणात्प्राप्तं अत इत्येतदावर्त्यम् । अत एतच्छास्त्रमनुकूलवक्तृकं शास्त्रप्रभवत्वादिविशिष्टेनोक्तत्वात् भारतादिवत् । विमतमनुकूलश्रोतृकं जगदुपदेष्टृभ्यो

अजादिभ्य उपदिष्टत्वात् । विमतमनुकूलप्रसङ्गोपेतं श्रोतृप्रयोजनोद्देशशब्दत्वात् भारतवदेवेत्यतःशब्दोक्तहेतुत्रय-परामर्शेन साध्यत्रयम् । तथैतच्छास्त्रं मानं भवितुमर्हति अनुकूलवक्त्रादिमत्त्वात् भारतवदिति । अनुकूलवक्तृत्वादि-रतःशब्दार्थ इति । अनुकूलवक्त्रादिमत्त्वमपि प्रामाण्ये साक्षान्न हेतुः । किन्तु आप्तवाक्यत्वसाधनद्वारेत्यग्रे व्यक्तमिति परमसाध्यनिर्देश इत्येवोक्तम् । आद्यसाध्यत्रये हेतुत्रयं नाप्रयोजकमिति उपपादयति तथा हीत्यादिना ॥ श्रोतुरिति । आनुकूल्यमित्यनुषङ्गः । एवमग्रेऽपि ।

सु०— तत्र 'गुरूणां गुरुरि'ति वक्तुर्वादरायणस्य विवक्षितार्थतत्त्वज्ञानसाधने हेतुः । यो हि यस्य तत्त्वोपदेष्टा स ततोऽधिकतत्त्वज्ञानवानुपलब्धः । अयं च सर्वज्ञकल्पानां ब्रह्मादीनां तत्त्वोपदेष्टा 'ब्रह्मरुद्रादिदेवेष्वि'त्याद्यागमादवगतः । अतः सर्वज्ञो भवितुमर्हतीति ॥

'गुरूणां शास्त्राणां गुरुः प्रभवः' इत्यनेनापि तत्त्वज्ञानं करणपाटवं च साध्यते ॥ यो हि यावदर्थप्रतिपादकस्यागमस्य प्रभवः स तावन्तमर्थं तत्त्वतो जानन्नवगतः । अयं चाशेषार्थ-प्रतिपादकस्यागमस्य प्रभवः; 'अनुक्तं पञ्चभिर्वेदैः', 'उत्सन्नान् भगवान्वेदानि'त्यादिवचना-दवगतः । ततो भवितव्यमनेन सर्वज्ञेन ॥ यश्च वहोरागमस्य प्रभवः सोऽसति निमित्तान्तरे पटुकरणो दृष्टः । अयं चापारस्य वेदादेः प्रभवः कथमपटुकरणो भवेदिति ।

'तदुदितमि'ति वचनेन कार्येण वक्तुर्विवक्षा कारणभूतोपपादिता ।

परि०— उपपादयति इत्यागमादिति । 'ब्रह्मरुद्रादिदेवेषु मनुष्यपितृपक्षिषु । ज्ञानं संस्थाप्य भगवान्' इति भाष्योक्तागमादित्यर्थः । 'अनुक्तं पञ्चभिर्वेदैर्न वस्त्वस्ति कुतश्चन' इत्येकं वाक्यम् । 'उत्सन्नान् भगवान्वेदानुज्जहार हरिः स्वयमि'ति अपरम् ॥

सु०— 'गुरूणामि'ति श्रोतृणां तत्त्वज्ञानयोग्यतोपपादने हेतुः । न हि स्वयं तत्त्व-ज्ञानायोग्यः परेषां तत्त्वोपदेष्टा दृष्टः ।

'अजादिभ्य' इति वक्तृप्रेमास्पदत्वोपपादनम् । ब्रह्मादयो हि परमेश्वरप्रेमविषयाः सुप्रसिद्धाः ।

'तदर्थत' इति प्रसङ्गानुकूल्योपपादनम् ।

अत्र सर्वत्राकारणकार्योत्पत्त्यादिप्रसङ्गो विपक्षे बाधकस्तर्क उन्नेयः ।

परि०— अत्र सर्वत्रेति । गुरूणां गुरुत्वात्तत्त्वज्ञानवत्त्वमित्यत्र गुरुशास्त्रप्रभवत्वात् सार्वज्ञं करणपाटवं चेत्यत्र वक्तृत्वाद्विवक्षावानित्यत्र गुरुत्वादजादयस्तत्त्वज्ञानयोग्या इत्यत्र अजादित्वात्प्रेमास्पदत्वमित्यत्र चेत्यर्थः । व्याघातप्रमाणबाधादिरादिपदार्थः तेनाजादित्वात्प्रेमास्पदत्वमित्यत्रापि विपक्षे बाधकमुक्तं ध्येयम् ।

सु०— नन्वत्र 'गुरुर्गुरूणामि'त्यादीनां शास्त्रप्रामाण्येन यथाश्रुत एव साध्यसाधनभावो व्याख्यायताम्। किं मध्ये साध्यान्तराध्याहारकल्पनया। यद्यपि यथाश्रुतानामेषां व्यधिकरणता। तथाऽपि 'तदुदितमि'ति वचनाद्विभक्तिविपरिणामेन एकाधिकरणता भविष्यति।

यद्यपि चैते प्रत्येकं बौद्धागमादौ मानतां व्यभिचरन्ति। तथाऽपि मिलितानां हेतुताऽस्तु।

परि०— सन्न्यायरत्नावल्यादावयोजितं पारम्पर्यं किमिति योज्यत इत्याक्षिपति नन्वित्यादिना सत्यमित्यन्तेन ॥ विपरिणामेनेति । यः गुरूणां गुरुः शास्त्राणां प्रभवश्च तेनैतादृग्गुणकेनोदितत्वात् इत्येवं रूपविपरिणामेनेत्यर्थः ॥ एते इति । गुरूणां गुरुणोदितत्वम् । अशेषशास्त्रप्रभवेनोक्तत्वम् । अजादीन् श्रोतॄन् प्रत्युपदिष्टत्वं प्रयोजनोद्देशेनोक्तत्वमित्येते हेतव इत्यर्थः । नारायणावतारेण बुद्धेन कृतत्वाद्बौद्धागमस्य बुद्धस्य च ब्रह्मादिगुरुत्वात्तत्राद्यस्य सर्वशास्त्रप्रभवप्रणीतत्वस्य च वेदविरुद्धशैवादिपुराणभागे तृतीयस्य नर्मादौ चतुर्थस्य कापिलादावपि गतत्वादेकैकस्य व्यभिचारेऽपि अजादिप्रयोजनोद्देशेन उक्तत्वाभावात् तन्मिलितस्य हेतुत्वं भविष्यतीति भावः । अजादिमोक्षोद्देशेनोक्तत्वमात्रस्यैव हेतुत्वमव्यभिचाराद्युक्तमित्येतदग्रे व्यक्तम् । ननु विशिष्टस्यापि हेतोर्बौद्धागमादौ व्यभिचार एव । भारततात्पर्यनिर्णये द्वात्रिंशाध्यायोक्तदिशा बौद्धागमाभिप्रेतार्थस्य देवेभ्य उपदिष्टत्वादिति चेत् । न । तन्मोक्षार्थोद्देशेन उक्तत्वाभावात् अभिप्रेतार्थे प्रामाण्यसद्भावाच्चाशेषशास्त्रकर्त्रा व्यासेनाकृतत्वाच्चेति भावः ।

सु०— भारताद्यशेषसच्छास्त्रप्रभवप्रणीतत्वांशस्य सपक्षाप्रवेशितत्वेन असाधारण्यं स्यादिति चेन्न। तेष्वेव हेतुवृत्तिसंभवात्। तत्प्रामाण्यस्य महाजनपरिग्रहादिना निश्चितत्वात्।

परि०— शास्त्रप्रभवत्वं विशेषणं मत्वा भारतादिसपक्षे हेतुर्नेति भावेन शङ्कते भारतादीति । उपलक्षणत्वाशयेनाह तेष्वेवेति । भारतादिष्वेवेत्यर्थः । ननु तत्राप्यनेनैव हेतुना मानत्वं साध्यमिति पक्षतौल्यान्न सपक्षत्वमित्यत आह तदिति । 'इतिहासपुराणः पञ्चमो वेदानां वेद' इति श्रुतिपरिगृहीतत्वादिरादिशब्दार्थः ।

सु०— एवं तर्हि भारतादिप्रणयनविशिष्टेन तेषामप्रणीतत्वात् बादरायणेन ब्रह्मादीन्प्रति तन्मोक्षार्थमुपदिष्टत्वमात्रं हेतुः स्यादिति चेद् बाढम्। तावन्मात्रस्यैव व्यभिचाराभावात्।

परि०— प्रामाण्ये परम्परया हेतुरयमिति वादी शास्त्रप्रभवत्वस्य विशेषणत्वपक्षे विशिष्टहेतोरप्यसाधारण्यात् विशेष्येणैवालमिति भावेनाशङ्कते एवं तर्हीति । बाढमित्यङ्गीकारे हेतुमाह तावन्मात्रस्येति ।

सु०— तथा सति 'गुरुर्गुरूणां प्रभवः शास्त्राणामि'ति व्यर्थमापद्यत इति चेन्न। तस्य हेतुशरीराप्रवेशिनोऽपि दृष्टान्तोपदर्शनादिना सार्थक्योपपत्तेरिति।

परि०— परम्परया हेतुवादी शङ्कते तथा सतीति ॥ हेतुशरीरेति ॥ यतः यतश्चेत्येवं हेतुशरीरप्रवेशितया प्रयोजनाभावेऽपि गुरूणां गुरुरित्यंशेन अजादिमोक्षोद्देशेन इत्यंशस्य शास्त्राणां प्रभव इत्यंशेन बादरायणेनोक्तत्वांशस्य

महाजनपरिग्रहादिना सिद्धप्रामाण्ये भारतादौ लाभेन भारतादिदृष्टान्तः। तत्र साधनं चास्तीति प्रदर्शनेन सार्थक्योपपत्तेरित्यर्थः॥

सु०— सत्यम्। तथाऽपि नैतदेवं विज्ञातुं शक्यम्। तथा सत्युत्तरवाक्ये वक्त्राद्यानुकूल्यस्य साध्यसंबन्धव्युत्पादनमसङ्गतं स्यात्।

परि०— एवमिति। साक्षाद्धेतुत्वेनेत्यर्थः॥ साध्येति। आप्तिपदोक्ताप्तवाक्यत्वरूपसाध्येत्यर्थः॥

सु०— तदनुमानान्तरं भविष्यतीति चेन्न। तथात्वे प्रामाण्यं त्रिविधं महदिति वक्ष्यमाणविरोधात्।

परि०— तदनुमानान्तरमिति। विमतं शास्त्रं मानं भवितुमर्हति॥ अजादिमोक्षोद्देशेन व्यासप्रोक्तत्वाद्भारतादिवदिति पूर्वश्लोकोक्तानुमानाद्विमतं मानमाप्तवाक्यत्वादिति प्रामाण्ये अनुमानान्तरं भविष्यतीति आप्तवाक्यत्वासिद्धिपरिहारार्थं वक्तृश्रोत्रित्यादिरसार्थकं भविष्यतीत्यर्थः॥ त्रिविधमितीति। आप्तिमूलत्वश्रुतिमूलत्वयुक्तिमूलत्वरूपत्रैविध्यवदजादिमोक्षोद्देशेन प्रोक्तत्वरूपैकविधस्याधिकस्य प्राप्ततया प्रामाण्यं चतुर्विधं महदिति वक्तव्यं स्यादिति भावः॥

सु०— विजातीयसंवादित्वेनानयोरैक्यविवक्षया त्रित्वोक्तिः अस्त्विति चेत्। एवं तर्हि वक्ष्यमाणश्रुतियुक्तिसंवादोऽपि सजातीयसंवादत्वेनैक एव स्यात्। अर्धज(च)रतीयानुपपत्तेः। तथा च पुनस्त्रित्वानुपपत्तिरेव।

परि०— विजातीयेति। शास्त्रप्रतिपाद्यार्थविषयकं सजातीयं विजातीयं तु साक्षात्तदर्थाविषयकं तत्प्रामाण्यनिश्चायकम्। यथा सत्यरजते इदं रजतमिति ज्ञानस्य तादृशज्ञानान्तरं सजातीयम्। विजातीयं तु कटकाद्यर्थक्रियाकारित्वम्। प्रकृते च वक्ष्यमाणदिशा श्रुतियुक्त्योर्ब्रह्मतन्त्रार्थसमानविषयकत्वमेव साक्षादिति सजातीयत्वम्। अजादिमोक्षोद्देशेनोक्तत्वस्याप्तवाक्यत्वस्य च न साक्षात्तदर्थविषयकत्वं किन्तु तत्प्रामाण्यविषयकतयेति विजातीयत्वम्। अतो विजातीयसंवादित्वेन सजातीयसंवादतयेत्युक्तम्। तथा च द्वैविध्यमेव प्रामाण्यस्य प्राप्तं न त्रैविध्यमिति भावः॥ अर्धचरतीयेति। सगर्भमत्स्यस्यार्धं भक्षणायार्धं गर्भप्रसवायेति यथा न युक्तं तथेत्यर्धचरतीयन्याय इत्येके। अलाब्वादिफलादेरर्धं भक्षणायार्धं बीजाभिवृद्धिद्वारा अङ्कुरादिप्रसवाय यथा न युक्तं तथेत्यर्थ इत्यन्ये॥

सु०— भवेदयं ग्रन्थकृतोऽभिप्रायः। तेनापीदं प्रयत्नगौरवं कस्मादाश्रितमिति चेन्न। उक्तसाधनोपपन्नत्वेऽपि 'अस्तु भारतादीनां प्रामाण्यं मा भूच्चास्ये'ति शङ्कायां वक्त्राद्यानुकूल्यसाधनस्य अवश्याश्रयणीयत्वात्। अन्यथाऽप्रयोजकत्वापत्तेरिति।

परि०— इदमिति। शास्त्रप्रभवत्वादिना वक्त्राद्यानुकूल्यन्तेन च प्रामाण्यमिति प्रयत्नगौरवमित्यर्थः। विमतं शास्त्रं प्रमाणं शास्त्रप्रभवत्वादिविशिष्टेन प्रोक्तत्वाद्भारतवदित्येवोक्तावप्रयोजकत्वशङ्का स्यात्तन्निवृत्त्यर्थमेवमाश्रितमिति भावेनाह **उक्तसाधनेति**। यथा हि क्षित्यादिकं सकर्तृकं सावयवत्वादित्युक्ते हेतोरप्रयोजकत्वशङ्कानिरासाय मध्ये कार्यत्वं निवेश्यते तद्वदिति भावः॥ **वक्त्रादीति**। तत्र च नाप्रयोजकत्वमिति भावः॥

सु०— ननु तर्ह्यनेनेदमुदितं भवति। 'एतच्छास्त्रं प्रमाणमनुकूलवक्त्रादिमत्त्वाद् भारतादिवत्। वक्त्राद्यानुकूल्यं चोक्तहेतुसिद्धमि'ति। एतदनुपपन्नम्। आप्तवाक्यतायास्तत्रोपाधित्वात्। न च 'प्रत्यक्षादौ सत्यपि प्रामाण्ये नास्त्याप्तवाक्यत्वमिति साध्याव्यापकत्वान्नायमुपाधिरि'ति वाच्यम्। वाक्यत्वावच्छिन्नसाध्यव्यापकत्वेनोपाधित्वोपपत्तेः॥ तथाऽप्यपौरुषेये वेदे तदभावादनुपाधित्वमिति चेन्न। वेदापौरुषेयत्वस्यासम्मतत्वात्॥ सम्मतत्वे वा साधनावच्छिन्ने पौरुषेयवाक्यत्वावच्छिन्ने वा साध्येऽस्योपाधित्वोपपत्तेरिति।

मैवम्। अभिप्रायानवगमात्। न हि वयं वक्त्राद्यानुकूल्येन शास्त्रप्रामाण्यं साक्षात्साधयितुमुद्यताः। येनात्रोपाध्युद्भावनं सङ्गच्छेत। अपि तर्ह्यनुकूलवक्त्रादिमत्त्वस्य आप्तवाक्यतया व्याप्तत्वात्तेन तां प्रसाध्य तया प्रामाण्यं शास्त्रस्य साध्यत इत्याशयवानाह वक्तृश्रोतृप्रसक्तीनामिति।

अनु०— वक्तृश्रोतृप्रसक्तीनां यदाप्तिरनुकूलता।
आप्तवाक्यतया तेन

परि०— वक्त्राद्यानुकूल्यमपि प्रामाण्ये साक्षान्न हेतुः किन्त्वाप्तवाक्यत्वानुमानद्वारैव। कुत एवम्। अन्यथा सोपाधिकत्वेन प्रामाण्यसाधकत्वानापत्तेरिति भावेनाशङ्कोत्तराभ्यां मूलमवतारयति **नन्वित्यादिना**॥ **उक्तहेत्विति**। गुरुर्गुरूणामित्यादिनोक्तहेतुत्रयेण वक्त्राद्यानुकूल्यत्रयं सिद्धमित्यर्थः॥ **वाक्यत्वावच्छिन्नेति**। साध्यव्यापकत्वं हि द्वेधा। शुद्धसाध्यव्यापकत्वमवच्छिन्नसाध्यव्यापकत्वं चेति। तत्राद्यं यागीयहिंसा पापसाधनं हिंसात्वादित्यत्र निषिद्धत्वस्य। द्वितीयं च द्वेधा। पक्षधर्मावच्छिन्नसाध्यव्यापकत्वं साधनधर्मावच्छिन्नसाध्यव्यापकत्वं चेति। तत्राद्यं वायुः प्रत्यक्षः प्रत्यक्षस्पर्शाश्रयत्वादित्यत्र उद्भूतरूपवत्त्वोपाधेः बहिर्द्रव्यत्वावच्छिन्नसाध्यव्यापकत्वम्। द्वितीयं तु ध्वंसो विनाशी जन्यत्वादित्यत्र भावत्वोपाधेर्जन्यत्वावच्छिन्नसाध्यव्यापकत्वम्। प्रकृतेऽस्योपाधेः शुद्धसाध्याव्यापकत्वेऽपि वाक्यत्वरूपेण वा पौरुषेयवाक्यत्वरूपेण वा पक्षधर्मेणानुकूलवक्त्रादिमत्त्वरूपसाधनेन वा अवच्छिन्नसाध्यव्यापकत्वोपपत्तेः। न च स एव सत्प्रतिसाधन इति प्रमाणलक्षणोक्त्योपाध्यभावेनानुमीयमानोऽपि विशिष्टस्याभाव एव सिद्ध्येत् न तु अभिमतशुद्धसाध्यस्याभाव इति न प्राचीनहेतोः सत्प्रतिपक्षत्वमिति वाच्यम्। विशेषणवति विशिष्टाभावसिद्धेर्विशेष्याभावेनैव पर्यवसानादिति भावः॥ **उद्यता इति**। उद्युक्तवन्त इत्यर्थः।

सु०— **यत् यत्र वाक्ये, वक्तृश्रोतृप्रसक्तीनामनुकूलता तत्राप्तिः । यद्वक्त्राद्यानुकूल्योपेतं तदाप्तवाक्यमिति यावत् । यत एवं व्याप्तिर्यतश्चास्य शास्त्रस्यास्त्यनुकूलवक्त्रादिमत्त्वम् तेन सिद्धया आप्तवाक्यतया मानमिदं शास्त्रमिति पूर्वेण संवन्धः ।**

परि०— तत्राप्तिरित्ययुक्तम् । आप्तेः पुंगतत्वादित्यतः सामानाधिकरण्याय फलितार्थमाह **यद्वक्त्रादीति** । यदित्यस्य पञ्चम्यन्ताव्ययत्वं आवृत्तिं आप्तिरित्यस्य व्याप्तिरिति चार्थमुपेत्याप्तवाक्यतया तेनेत्यन्तस्य योजनान्तरमाह **यत एवमिति** । वक्तृश्रोतृप्रसक्तीनामनुकूलतेत्यत्रास्तीति शेषमुपेत्य फलितार्थमाह **अस्येत्यादि** ॥

सु०— **एतदुक्तं भवति । विमतम् आप्तवाक्यम् अनुकूलेन वक्त्राऽनुकूलान् श्रोतॄन् प्रति तदीयहितसाधनवोधायोपदिष्टत्वात् संप्रतिपन्नवत् । विमतं प्रमाणम् आप्तवाक्यत्वात् संप्रतिपन्नवदिति । वक्तुरानुकूल्याभावाद् जैनाद्यनाप्तवाक्यम् । श्रोत्रानुकूल्यविरहाद् वौद्धादि । प्रसङ्गानुकूलतावैधुर्यात् नर्मादि ।**

परि०— **विमतमिति** । ब्रह्मतन्त्रम् । आद्यप्रयोगे हेतुविशेषणकृत्यान्याह **वक्तुरिति** । वौद्धादीत्यत्र नर्मादीत्यत्र चानाप्तवाक्यमित्यनुषङ्गः । नर्मादौ अनृतोक्तावप्यदोषात् । 'न नर्मयुक्तमनृतं हिनस्ति न स्त्रीषु राजन्न विवाहकाले । प्राणात्यये सर्वधनापहारे पञ्चानृतान्याहुरपातकानी'ति भारतोक्तेरिति भावः ।

सु०— **ननु कोऽयम् आप्तो नाम यद्वाक्यत्वं साध्यते ॥ यथादृष्टार्थवादीति चेन्न । भ्रान्तिदृष्टार्थवादिन्यपि प्रसङ्गात् ॥ प्रमाणदृष्टेति विशेषणेऽपि प्रमाणदृष्टस्य प्रमादादिना अन्यथाकथके अपि प्रसङ्गात् ॥ प्रमाणेन यथा दृष्टं तथा वादीति चेन्न । एकदेशे तथाभूतवादित्वेऽप्यंशान्तरेऽतथाभूतवादित्यपि प्रसङ्गात् ॥ यावत्प्रमाणदृष्टं तावतो वक्तेति चेन्न । प्रायेणातथाभूतत्वादेव लक्ष्याणां तदव्याप्तेः । न हि केनापि यावत्प्रमाणप्रमितं तावदभिधीयते ॥ यावत्प्रमाणदृष्टं तावत एव वक्तेति चेन्न । अज्ञातसन्दिग्धानुवादवाक्यप्रयोक्तुरनाप्तत्वप्रसङ्गात् । भीमाग्रजस्य अपि कदाचिच्चाटुवादित्वसंभवेन अनाप्तत्वापत्तेश्च ।**

परि०— विमतमाप्तवाक्यमित्यादिप्रागुक्तप्रयोगे हेतुसाध्ययोर्व्याप्तिं एवं च वक्तुरित्यादिना व्युत्पादयितुं मैवमित्यादिनैवं चेत्यन्तेनात्र विवक्षिताप्तत्वं समर्थयमान आप्तत्वमाक्षिपति **ननु कोऽयमित्यादिना मैवमित्यन्तेन** ॥ **अज्ञातेति** । अज्ञातसन्दिग्धार्थकवाक्यानुवादरूपवाक्ययोः प्रयोक्तुरित्यर्थः । तत्राज्ञानादिविषयस्यापि वक्तृत्वेन प्रमाणदृष्टस्यैव वक्तृत्वाभावादिति भावः ॥

सु०— **निर्दोष आप्त इति चेन्न । आप्तानामपि क्वचिद्रागादिदोषसंभवात् ॥ यत्र विषये निर्दोषस्तत्राप्त इति चेन्न । यत्तच्छब्दयोर्विशेषविषयत्वेनासाधारण्यादव्याप्तेरिति ।**

सु०— मैवम् । विवक्षितार्थतत्त्वज्ञानमविप्रलिप्सा विवक्षा करणपाटवं चेतीयम् **आप्तिः । तद्वान् आप्त इत्यङ्गीकारात्** ॥ आप्तत्वाभिमतेऽपि कदाचिदिदं नास्तीति चेन्मा भूत् । तदाऽसावनाप्त इत्यङ्गीकारात् । कालादिभेदेनाविरोधात् ॥ एवं सति यो यत्रैवंभूतः स तत्राप्त इत्युक्तं स्यादिति चेदस्तु को दोषः । यत्तच्छब्दार्थयोरननुगम इति चेत् । कोऽयमननुगमो नाम, किं सार्वत्रिकव्यवहारानौपयिकत्वम् उत एकस्यानेकवृत्तित्वाभावः । नाद्यः, 'यो यस्य सुतः स तदीयं धनं अर्हती'त्यादौ सार्वत्रिकव्यवहारहेतुतोपलम्भात् । न द्वितीयः, अदोषत्वात् । यथा चाननुगतस्यापि नाव्याप्तिः सार्वत्रिकव्यवहारहेतुता च तथा सामान्यपरीक्षायां वक्ष्यामः ।

परि०— **यत्तच्छब्दार्थयोरननुगम इति चेदिति** । यत्त्वतत्त्वरूपजातेरभावेन व्यक्तिविशेषग्रहणे सति सर्वत्राननुगम इत्यर्थः । नन्वाप्तवाक्यत्वरूपहेतुशरीरप्रविष्टाप्तेरननुगमे सति यद्यदाप्तवाक्यं तत्सर्वं प्रमाणमिति आप्तवाक्यत्वमात्रे व्याप्तिर्न स्यात् व्यक्तिविशेष एव व्याप्तिः स्यादित्यत आह **यथा चेति** । अव्याप्तिः व्याप्तिहीनता । यद्वाऽऽप्तत्वावच्छिन्नाप्तमात्रे अनुगतस्यैकस्याभावे तत्तद्व्यक्तिमात्रनिष्ठधर्मस्यैवाप्तलक्षणत्वेनोक्तावेकत्र व्यक्तौ विद्यमानस्यान्यत्र व्यक्तावभावेनाप्तलक्षणस्याव्याप्तिः । आप्तत्वावच्छिन्नसर्वव्यक्तिषु अयमाप्त इति व्यवहारश्च न स्यादित्यत आह **यथा चेति** । वैशेषिकाधिकरणे 'नरत्वादिकमप्येवं तत्तद्धर्मतयेष्यते । न सर्वधर्म एकोऽस्ति समुदायस्तु भिन्नग' इत्यादि सामान्यास्तित्वनास्तित्वविचारप्रकरणे । 'इति व्युत्पत्तिरपि हि सादृश्येनैव गम्यते । सर्वेषु युगपच्छब्दः सदृशेषु च वर्तत' इत्यादिना सादृश्येनैवाननुगतस्यापि धर्मस्य नाव्याप्त्यादिकमित्यादि वक्ष्याम इत्यर्थः । तत्र सादृश्येन सार्वत्रिकव्यवहारस्यैव स्फुटत्वेऽपि तुल्यन्यायतया लक्षणाव्याप्तेरपि सुपरिहरत्वादिति भावः । अत एव च तर्कताण्डवे सादृश्येनैव लक्षणाव्याप्तिं च निरस्य चतुर्णामपि पक्षाणामनुव्याख्यानोक्तं सादृश्यमेव जीवातुरिति ग्रन्थेन स्वोक्तपक्ष-चतुष्टयं मूलारूढतया दर्शितमिति ज्ञेयम् ।

सु०— एतेन 'निर्दोषः, प्रमितस्यैव वक्ता' इति लक्षणद्वयमपि समाहितं वेदितव्यम् । अनुवादस्य वादविषयत्वेन तत्प्रयोक्तुरप्याप्तत्वाविरोधात् ।

परि०— आप्तेरुक्तरूपत्वे विमतमाप्तवाक्यमिति प्रागुक्तप्रयोगे हेतोर्वक्ष्यमाणदिशा कथञ्चित् साध्यावैशिष्ट्यं मन्वानं प्रति लक्षणान्तरं समाधत्ते **एतेनेति** । यत्रैवंभूत इत्यननुगमस्यादोषत्वकथनेन इत्यर्थः । द्वितीयलक्षणे प्रागुक्तदोषं निराह **अनुवादस्येति** ।

सु०— एवं च वक्तुरानुकूल्यमाप्त्येकदेश एव । विप्रलिप्सा च श्रोतृप्रसङ्गाननुकूल-तैकनिबन्धना तदभावे निवर्तत इति वक्त्राद्यानुकूल्यवत्ताया आप्तवाक्यतया सुस्थः प्रतिबन्धः ।

परि०— **प्रतिबन्धः** अविनाभाव इत्यर्थः ।

सु०— नन्वाप्तवाक्यता तावत् स्वकपोलकल्पितेषु मालतीमाधवादिषु प्रामाण्यं व्यभिचरति । न हि नाटकादिप्रबन्धं विरचयन्नपि कदाचिदुक्तलक्षणोपपन्नो न भवति भवभूति-

रिति चेन्न। 'यो यत्रैवंभूत' इत्यनेनैवोक्तोत्तरत्वात्, आप्तिमूलवाक्यस्याप्तवाक्यतया विवक्षितत्वाच्च।

परि०— विमतं प्रमाणमाप्तवाक्यत्वादिति द्वितीयानुमानेऽव्याप्तिमाक्षिप्य समाधत्ते **नन्वित्यादिना कार्योत्पत्तिप्रसङ्गादित्यन्तेन**। मालतीमाधवेति भवभूतिनामककवीश्वरकृतनाटकग्रन्थस्य नामधेयम्। आदिपदेन मेघसन्देशादेर्मानान्तरासिद्धकथाप्रतिपादकप्रबन्धस्य सङ्ग्रहः॥ **उक्तोत्तरत्वादिति**। मालतीमाधवादिग्रन्थविषये तस्यानाप्तत्वेन हेतोरेवाभावान्न व्यभिचार इति भावः।

सु०— अबोधकं विपरीतबोधकं वा वाक्यमप्रमाणमित्युच्यते। तत्राबोधकं वक्तुरपटुकरणतया भवति, विपरीतबोधकं च विपरीतज्ञानादिना, इत्याप्तिपूर्वकवाक्यत्वस्य प्रामाण्येन प्रतिबन्धसिद्धिः। अन्यथा कारणेन विना कार्योत्पत्तिप्रसङ्गादिति।

परि०— हेतोरप्रयोजकत्वनिरासाय विपक्षे बाधकं व्यनक्ति **अबोधकमित्यादिना**॥ **अन्यथेति**। अपटुकरणत्वादेरभावेऽपि अप्रामाण्ये इत्यर्थः।

सु०— ननु चानुकूलवक्त्रादिमत्तया प्रामाण्यसाधनमेवात्र व्याख्यायताम्। किमाप्तवाक्यतासाधनं मध्ये व्याख्यायते। व्याप्तिपक्षधर्मतयोस्तुल्यत्वात्। न हि यद् यद्व्यापकस्य व्यापकं तत्तस्याव्यापकमिति संभवति। अनुकूलवक्त्रादिमत्तया आप्तवाक्यतासाधने वक्त्रानुकूल्यस्य आप्त्येकदेशत्वेन साध्याविशिष्टता च स्यात्। 'वक्तृश्रोतृप्रसक्तीनामि'ति वाक्यं तु शङ्कितस्य उपाधेः साधनव्यापकताप्रदर्शनार्थं भविष्यति।

परि०— वक्तृश्रोत्रित्यादित्रिपाद्याः स्वकृतव्याख्यानस्य दार्ढ्याय शङ्कोत्तराभ्यां परीक्षामारभते **ननु चेत्यादिना को निवारयिता** इत्यन्तेन॥ **अत्रेति**। वक्त्रित्यादित्रिपाद्यामित्यर्थः॥ **व्याप्तिपक्षधर्मतयोरिति**। पक्षीकृतशास्त्रनिष्ठप्रामाण्यरूपसाध्येनाप्तवाक्यत्वस्येव वक्त्राद्यानुकूल्यवत्त्वरूपहेतोरपि व्याप्तेः सत्त्वात्पक्षधर्मतायाश्च पूर्वश्लोकेनैव सिद्धत्वादिति भावः। व्याप्त्यंशं स्पष्टयति **न हीति**। यत्प्रामाण्यमनुकूलवक्त्रादिमत्त्वव्यापकाप्तवाक्यत्वस्य व्यापकं तत्प्रामाण्यं तस्यानुकूलवक्त्रादिमत्त्वस्याव्यापकं न हीत्यर्थः। तथा व्याख्याने दोषोऽप्यस्तीत्याह **अनुकूलेति**॥ **आप्त्येकदेशत्वेनेति**॥ विवक्षितार्थतत्त्वज्ञानमविप्रलिप्सा विवक्षा करणपाटवं चेति चतुष्टयस्याप्तित्वात्। अविप्रलिप्सां विनोर्वरितत्रयस्य वक्त्रानुकूल्यरूपत्वादंशतः साध्याविशिष्टतेति भावः। वक्त्रित्यर्धस्य व्यर्थतामाशङ्क्याह **वक्त्रिति**॥ **शङ्कितस्येति**। एतच्छास्त्रं प्रमाणं अनुकूलवक्त्रादिमत्त्वादिति प्रयोगे शङ्कितस्याप्तवाक्यत्वरूपोपाधेरित्यर्थः॥ **साधनव्यापकतेति**। पूर्वोक्तव्याख्यानरीत्यैवेति भावः॥

सु०— मैवम्। 'आप्तवाक्यतया तेने'त्युत्तरवाक्यवैयर्थ्यप्रसङ्गात्। उपाधेः साधनव्यापकताया 'वक्तृश्रोतृप्रसक्तीनामि'त्यनेनैवोपपादितत्वात्। न हि उपाधिं दूषयता साधनव्यापकतां व्युत्पाद्य साधनेनोपाधेः पक्षे साधनं विधाय तेन साध्यं साधनीयमिति कुलधर्मः।

परि०— उत्तरवाक्येति ॥ तत्र वक्त्राद्यानुकूल्यस्याप्तवाक्यत्वरूपसाध्यसंबन्धस्यैव प्रतीतेरिति भावः । ननु वक्त्राद्यानुकूल्येन हेतुना आप्तवाक्यत्वस्योपाधेः पक्षे साधनार्थमाप्तवाक्यतया तेनेत्येतदर्थवदित्यत आह **न हीति** ॥ **व्युत्पाद्येति** । वक्त्रित्यर्थेनेत्यर्थः ।

सु०— उपाधेः साधनाभेदं प्रदर्श्य तेन साध्यं साध्यत इति चेन्न । आप्तेर्वक्तृमात्रधर्मस्य साधनाभेदानुपपत्तेः । साध्याविशिष्टता तु नास्त्येव । वक्त्रादीनामानुकूल्येन वक्तुराप्तिसाधने खल्वंशतः सा स्यात् । अनुकूलवक्त्रादिमत्तया आप्तवाक्यता साध्यत इति चोक्तम् ॥ तथाऽपि साध्यसाधनयोः आप्त्येकदेशानुप्रवेशोऽस्तीति चेत् । सत्यम् । तथाऽपि विशिष्टभेदेन अदोषत्वात् । अन्यथा यो धूमवानसावग्निमानिति व्याप्यव्यापकभावोऽपि न स्यात् । विशेष्यांशस्योभयत्र अनुप्रवेशात् । कृतकत्वानित्यत्वयोस्सत्तानुप्रवेशेऽपि परैर्व्याप्यव्यापकभावस्याङ्गीकृतत्वाच्च ॥ यदा तु 'निर्दोषः प्रमितस्यैव वक्ता आप्त' इत्याश्रितं तदा साध्याविशिष्टतायाः शङ्कैव नास्ति ।

परि०— ननु वक्तृश्रोत्रित्यर्थं भवद्व्याख्यानरीत्या यत् यत्रेत्याश्रित्योपाधेर्न साधनव्यापकत्वदर्शनार्थं प्रवृत्तम् । किन्त्विदमेव ह्याप्तत्वं यद्वक्तृश्रोतृप्रसक्त्यानुकूल्यमिति सन्न्यायरत्नावल्युक्त्यानुकूलवक्त्रादिमत्त्वरूपसाधनस्य आप्तवाक्यत्वरूपोपाधेश्चाभेदं दर्शयितुं आप्तवाक्यतया तेनेत्येतत्तु यस्मादभेदस्तेन कारणेनाप्तवाक्यतया हेतुना मानमिति पूर्वेणान्विततया प्रवृत्तमित्येव योज्यत इत्याशङ्क्याह **उपाधेरिति** ॥ **तेनेति** । साधनाभिन्नोपाधिना प्रामाण्यरूपं साध्यमित्यर्थः । मूले आप्तिरित्येव श्रवणादाह **आप्तेरिति** । अत एव नयचन्द्रिकायां 'स वै बलं बलिनां चापरेषामि'त्यादाविव यदाप्तिरनुकूलतेति निमित्तनैमित्तिकयोरभेदव्यवहार इत्युक्तम् । ननु भवत्पक्षे साध्याविशिष्टतेत्युक्तमित्यत आह **साध्येति** ॥ **इति चोक्तमिति** । वक्त्रित्यर्थावतारिकायामित्यर्थः ॥ **सत्तानुप्रवेशेऽपीति** । उत्पत्तिर्नाम कारणाधीनसत्तालाभ इत्येतदध्यायान्त्यभागे वक्ष्यमाणदिशा वा पूर्वमसतः सत्तासमवायवत्त्वं वा कृतकत्वम् । उत्तरकालमसतः पूर्वं सत्तासमवायवत्त्वं वा सत्तासंबन्धापगमो वा अनित्यत्वमित्येवंरूपेणेति भावः ॥

सु०— ग्रन्थकृताऽपि कस्मादियं परम्पराऽऽश्रितेति चेन्न । वक्त्राद्यानुकूल्येन प्रामाण्यं साधयताऽप्यन्ततोऽस्यार्थस्याश्रयणीयत्वात् । अन्यथा 'अस्तु वक्त्राद्यानुकूल्यं वक्तुर्विप्रलिप्सामूलत्वेनाप्रामाण्यं च भवतु' इत्याशङ्कायाः को निवारयिता ।

परि०— ग्रन्थकृता भाष्यकृतेत्यर्थः ॥ **अस्यार्थस्येति** । आप्तवाक्यत्वद्वारकत्वस्येत्यर्थः ॥

सु०— यद्यपि 'प्रामाण्यं स्वत एवे'ति बादरायणीयं मतम् । यद्वक्ष्यति 'न विलक्षणत्वादि'ति । जैमिनिरपि 'तत्प्रामाण्यं बादरायणस्य अनपेक्षत्वादि'ति । तथाऽप्यप्रामाण्यशङ्कानिरासार्थोऽयं प्रयत्न इत्यविरोधः ।

परि०— प्रामाण्यं स्वत इति ॥ ननु कथमेतत् । पद्धतौ करणप्रामाण्यं ब्रूमो परत इत्युक्तेरित्यत आह **यद्वक्ष्यतीति** । तच्च विवरिष्यते 'प्रत्यक्षवच्च प्रामाण्यम्' इत्यत्र । पद्धत्युक्तिस्तु विवक्षाभेदेन युक्तेति प्रत्यक्षवच्चेत्यत्रैव व्यक्तीकरिष्यतीति भावः ॥ नन्वेतच्छास्त्रं प्रमाणं प्रमितिजनकम् । आप्तवाक्यत्वादिति शास्त्रप्रामाण्यज्ञानाय न विजातीयसंवादरूपानुमानोक्तिर्युक्ता । शास्त्रस्य ज्ञानजननशक्तिः येन ज्ञायते तेनैव तस्य प्रमाजननशक्तिरूप-प्रामाण्यस्यापि ज्ञायमानत्वरूपस्वतस्त्वोपगमविरोधात् । न चाप्तवाक्यत्वरूपमनुमानं प्रमाजननशक्तिग्राहकं सत् ज्ञानजननशक्तिं न गृह्णातीति युक्तम् । तयोरभेदात् । भेदे वा इदं ज्ञानजनकमाप्तवाक्यत्वादिति प्रयोगसंभवेन तस्या अपि ग्राहकत्वादिति चेन्न । पर्यायेण ग्राहकत्वे अपि ज्ञानं प्रमाणमितिवत् ज्ञानजनकमिदं प्रमाजनकमिति युगपद्ग्रहात् । ननु च ज्ञानजनकमिदं शास्त्रं प्रमाजनकमाप्तवाक्यत्वादित्युक्तौ युगपदुभयग्राहकत्वमप्यस्तीति चेत् । एवं तर्हि वक्ष्यमाणश्रुतियुक्तिसंवादेन प्रामाण्यग्रहस्योत्तरवाक्ये वक्ष्यमाणत्वात्तदपेक्षयैते शङ्कोत्तरे स्याताम् । अत एव 'न विलक्षणत्वात्' इति संमत्युक्तिः सङ्गता । तत्र संवादनिरपेक्षेण प्रामाण्यग्रहस्य वक्ष्यमाणत्वात् । यद्वा मूले ब्रह्मसूत्राणां प्रामाण्यमित्यस्य ब्रह्मसूत्रज्ञानप्रामाण्यमित्यर्थः । आप्तवाक्यतयेत्यादेराप्तवाक्यजन्यत्वेनेत्यादिरर्थः । एवं च तत्प्रामा-ण्यस्य साक्षिवेद्यतयाऽनुमानावेद्यत्वादाप्तवाक्यत्वादित्युक्तिरयुक्तेति शङ्काभिप्रायः । 'न विलक्षणत्वात्' इत्यत्रापि तज्जन्यज्ञानप्रामाण्यस्वतस्त्वाशयेनैव संमत्युक्तिरिति ध्येयम् । अथवेदं शास्त्रं प्रमाजनकं ज्ञानजनकत्वे सति संशयविपर्ययाजनकत्वात्संमतवाक्यवदित्यनुमानमेव प्रामाण्यग्राहकम् । आप्तवाक्यत्वादिहेतुत्रयं चोक्तहेतोः विशे-ष्यासिद्धिवारकमिति शङ्कोत्तरे ध्येये । वस्तुतस्तु वाक्यश्रवणात् जायमानबोधरूपकार्यलिङ्गेन ज्ञानजननशक्तिरनुमीयते । तेनैव प्रमाजननशक्तिरपि न त्वाप्तवाक्यत्वादिनेति स्वतःप्रामाण्यमिति शङ्कार्थः ॥ **नेति** । 'न विलक्षणत्वादस्य तथात्वं च शब्दात्' इति युक्तिपादीयद्वितीयाधिकरणे अस्य वेदादिशास्त्रस्य विलक्षणत्वात्संवादानपेक्षत्वरूपस्वतःप्रामा-ण्याख्यात् पाशुपताद्यागमविलक्षणत्वान्न तथात्वं नाप्रामाण्यमिति वक्ष्यतीत्यर्थः । **जैमिनिरपीति** । स्वत एव प्रामाण्यमिति बादरायणीयं मतमित्येतत्प्रमेयं 'औत्पत्तिकस्तु शब्दस्यार्थेन संबन्धस्तस्य ज्ञानमुपदेशोऽव्यतिरेकश्चार्थे अनुपलब्धे तत्प्रमाणं बादरायणस्य अनपेक्षत्वात्' इति सूत्रेण आद्याध्यायाद्यपादस्थेनाहेत्यर्थः । सूत्रार्थस्तु शब्दस्यार्थेन संबन्ध औत्पत्तिकः स्वाभाविकः उपदेशो वेदात्मा तस्य ज्ञानं ज्ञापकः अव्यतिरेको विपर्ययाजनकः चशब्दात्संशया-जनकश्च । बोधकत्वे सति संशयविपर्ययाजनक इति यावत् । तत्तस्मात् अनुपलब्धे मानान्तरानवगतेऽर्थे प्रमाण-मनपेक्षत्वादन्यानपेक्षत्वादिति । बादरायणग्रहणं पूजार्थम् । बुद्धिदोषनिरासमात्रकारणत्वाद्युक्तीनामिति तत्त्वनिर्ण-योक्तदिशा समाधिमाह **तथाऽपीति** ॥

सु०— एवं विजातीयसंवादेनास्य शास्त्रस्य प्रामाण्यमुपपाद्य तदनुत्तमतासिद्धये सजातीयद्वयसंवादमप्याह श्रुतीति ।

अनु०— श्रुतिमूलतया तथा ॥ ९ ॥

युक्तिमूलतया च

परि०— **उत्तरवाक्येति** ॥ तत्र वक्त्राद्यानुकूल्यस्याप्तवाक्यत्वरूपसाध्यसंबन्धस्यैव प्रतीतेरिति भावः । ननु वक्त्राद्यानुकूल्येन हेतुना आप्तवाक्यत्वस्योपाधेः पक्षे साधनार्थमाप्तवाक्यतया तेनेत्येतदर्थवदित्यत आह **न हीति** ॥ **व्युत्पाद्येति** । वक्त्रित्यर्थेनेत्यर्थः ।

सु०— उपाधेः साधनाभेदं प्रदर्श्य तेन साध्यं साध्यत इति चेन्न । आप्तेर्वक्तृमात्रधर्मस्य साधनाभेदानुपपत्तेः । साध्याविशिष्टता तु नास्त्येव । वक्त्रादीनामानुकूल्येन वक्तुराप्तिसाधने खल्वंशतः सा स्यात् । अनुकूलवक्त्रादिमत्तया आप्तवाक्यता साध्यत इति चोक्तम् ॥ तथाऽपि साध्यसाधनयोः आप्त्येकदेशानुप्रवेशोऽस्तीति चेत् । सत्यम् । तथाऽपि विशिष्टभेदेन अदोषत्वात् । अन्यथा यो धूमवानसावग्निमानिति व्याप्यव्यापकभावोऽपि न स्यात् । विशेष्यांशस्योभयत्र अनुप्रवेशात् । कृतकत्वानित्यत्वयोस्सत्तानुप्रवेशेऽपि परैर्व्याप्यव्यापक-भावस्याङ्गीकृतत्वाच्च ॥ यदा तु 'निर्दोषः प्रमितस्यैव वक्ता आप्त' इत्याश्रितं तदा साध्या-विशिष्टतायाः शङ्कैव नास्ति ।

परि०— ननु वक्तृश्रोत्रित्यर्थं भवद्व्याख्यानरीत्या यत् यत्रेत्याश्रित्योपाधेर्न साधनव्यापकत्वदर्शनार्थं प्रवृत्तम् । किन्चिदमेव ह्याप्तत्वं यद्वक्तृश्रोतृप्रसक्त्यानुकूल्यमिति सन्यायरत्नावल्युक्त्यानुकूलवक्त्रादिमत्वरूपसाधनस्य आप्तवाक्यत्वरूपोपाधेश्चाभेदं दर्शयितुं आप्तवाक्यतया तेनेत्येतत् यस्मादभेदस्तेन कारणेनाप्तवाक्यतया हेतुना मानमिति पूर्वेणान्विततया प्रवृत्तमित्येव योज्यत इत्याशङ्क्याह **उपाधेरिति** ॥ **तेनेति** । साधनाभिन्नोपाधिना प्रामाण्यरूपं साध्यमित्यर्थः । मूले आप्तिरित्येव श्रवणादाह **आप्तेरिति** । अत एव नयचन्द्रिकायां 'स वै बलं बलिनां चापरेषामि'त्यादाविव यदाप्तिरनुकूलतेति निमित्तनैमित्तिकयोरभेदव्यवहार इत्युक्तम् । ननु भवत्पक्षे साध्याविशिष्टते-त्युक्तमित्यत आह **साध्येति** ॥ **इति चोक्तमिति** । वक्त्रित्यर्थावतारिकायामित्यर्थः ॥ **सत्तानुप्रवेशेऽपीति** । उत्पत्तिर्नाम कारणाधीनसत्तालाभ इत्येतदध्यायान्त्यभागे वक्ष्यमाणदिशा वा पूर्वमसतः सत्तासमवायवत्त्वं वा कृतकत्वम् । उत्तरकालमसतः पूर्वं सत्तासमवायवत्त्वं वा सत्तासंबन्धापगमो वा अनित्यत्वमित्येवंरूपेणेति भावः ॥

सु०— ग्रन्थकृताऽपि कस्मादियं परम्पराऽऽश्रितेति चेन्न । वक्त्राद्यानुकूल्येन प्रामाण्यं साधयताऽप्यन्ततोऽस्यार्थस्याश्रयणीयत्वात् । अन्यथा 'अस्तु वक्त्राद्यानुकूल्यं वक्तुर्विप्र-लिप्सामूलत्वेनाप्रामाण्यं च भवतु' इत्याशङ्कायाः को निवारयिता ।

परि०— **ग्रन्थकृता** भाष्यकृतेत्यर्थः ॥ **अस्यार्थस्येति** । आप्तवाक्यत्वद्वारकत्वस्येत्यर्थः ॥

सु०— यद्यपि 'प्रामाण्यं स्वत एवे'ति बादरायणीयं मतम् । यद्वक्ष्यति 'न विलक्षण-त्वादि'ति । जैमिनिरपि 'तत्प्रामाण्यं बादरायणस्य अनपेक्षत्वादि'ति । तथाऽप्यप्रामाण्यशङ्का-निरासार्थोऽयं प्रयत्न इत्यविरोधः ।

परि०— प्रामाण्यं स्वत इति ॥ ननु कथमेतत् । पद्धतौ करणप्रामाण्यं ज्ञप्तौ परत इत्युक्तेरित्यत आह **यद्वक्ष्यतीति** । तच्च विवरिष्यते 'प्रत्यक्षवच्च प्रामाण्यम्' इत्यत्र । पद्धत्युक्तिस्तु विवक्षाभेदेन युक्तेति प्रत्यक्षवच्चेत्यत्रैव व्यक्तीकरिष्यतीति भावः ॥ नन्वेतच्छास्त्रं प्रमाणं प्रमितिजनकम् । आप्तवाक्यत्वादिति शास्त्रप्रामाण्यज्ञानाय न विजातीयसंवादरूपानुमानोक्तिर्युक्ता । शास्त्रस्य ज्ञानजननशक्तिः येन ज्ञायते तेनैव तस्य प्रमाजननशक्तिरूप-प्रामाण्यस्यापि ज्ञायमानत्वरूपस्वतस्त्वोपगमविरोधात् । न चाप्तवाक्यत्वरूपमनुमानं प्रमाजननशक्तिग्राहकं सत् ज्ञानजननशक्तिं न गृह्णातीति युक्तम् । तयोरभेदात् । भेदे वा इदं ज्ञानजनकमाप्तवाक्यत्वादिति प्रयोगसंभवेन तस्या अपि ग्राहकत्वादिति चेन्न । पर्यायेण ग्राहकत्वे अपि ज्ञानं प्रमाणमितिवत् ज्ञानजनकमिदं प्रमाजनकमिति युगपदग्रहात् । ननु च ज्ञानजनकमिदं शास्त्रं प्रमाजनकमाप्तवाक्यत्वादित्युक्तौ युगपदुभयग्राहकत्वमप्यस्तीति चेत् । एवं तर्हि वक्ष्यमाणश्रुतियुक्तिसंवादेन प्रामाण्यग्रहस्योत्तरवाक्ये वक्ष्यमाणत्वात्तदपेक्षयैते शङ्कोत्तरे स्याताम् । अत एव 'न विलक्षणत्वात्' इति संमत्युक्तिः सङ्गता । तत्र संवादनिरपेक्षेण प्रामाण्यग्रहस्य वक्ष्यमाणत्वात् । यद्वा मूले ब्रह्मसूत्राणां प्रामाण्यमित्यस्य ब्रह्मसूत्रज्ञानप्रामाण्यमित्यर्थः । आप्तवाक्यतयेत्यादेराप्तवाक्यजत्वेनेत्यादिरर्थः । एवं च तत्प्रामा-ण्यस्य साक्षिवेद्यतयाऽनुमानावेद्यत्वादाप्तवाक्यत्वादित्युक्तिरयुक्तेति शङ्काभिप्रायः । 'न विलक्षणत्वात्' इत्यत्रापि तज्जन्यज्ञानप्रामाण्यस्वतस्त्वाशयेनैव संमत्युक्तिरिति ध्येयम् । अथवेदं शास्त्रं प्रमाजनकं ज्ञानजनकत्वे सति संशयविपर्ययाजनकत्वात्संमतवाक्यवदित्यनुमानमेव प्रामाण्यग्राहकम् । आप्तवाक्यत्वादिहेतुत्रयं चोक्तहेतोः विशे-ष्यासिद्धिवारकमिति शङ्कोत्तरे ध्येये । वस्तुतस्तु वाक्यश्रवणात् जायमानबोधरूपकार्यलिङ्गेन ज्ञानजननशक्तिरनुमीयते । तेनैव प्रमाजननशक्तिरपि न त्वाप्तवाक्यत्वादिनेति स्वतःप्रामाण्यमिति शङ्कार्थः ॥ **नेति** । 'न विलक्षणत्वादस्य तथात्वं च शब्दात्' इति युक्तिपादीयद्वितीयाधिकरणे अस्य वेदादिशास्त्रस्य विलक्षणत्वात्संवादानपेक्षत्वरूपस्वतःप्रामा-ण्याख्यात् पाशुपताद्यागमविलक्षणत्वान्न तथात्वं नाप्रामाण्यमिति वक्ष्यतीत्यर्थः । **जैमिनिरपीति** । स्वत एव प्रामाण्यमिति बादरायणीयं मतमित्येतत्प्रमेयं 'औत्पत्तिकस्तु शब्दस्यार्थेन संबन्धस्तस्य ज्ञानमुपदेशोऽव्यतिरेकश्चार्थे अनुपलब्धे तत्प्रमाणं बादरायणस्य अनपेक्षत्वात्' इति सूत्रेण आद्याध्यायाद्यपादस्थेनाहेत्यर्थः । सूत्रार्थस्तु शब्दस्यार्थेन संबन्ध औत्पत्तिकः स्वाभाविकः उपदेशो वेदात्मा तस्य ज्ञानं ज्ञापकः अव्यतिरेको विपर्ययाजनकः चशब्दात्संशया-जनकश्च । बोधकत्वे सति संशयविपर्ययाजनक इति यावत् । तत्तस्मात् अनुपलब्धे मानान्तरानवगतेऽर्थे प्रमाण-मनपेक्षत्वादन्यानपेक्षत्वादिति । बादरायणग्रहणं पूजार्थम् । बुद्धिदोषनिरासमात्रकारणत्वाद्युक्तीनामिति तत्त्वनिर्ण-योक्तदिशा समाधिमाह **तथाऽपीति** ॥

सु०— एवं विजातीयसंवादेनास्य शास्त्रस्य प्रामाण्यमुपपाद्य तदनुत्तमतासिद्धये सजातीयद्वयसंवादमप्याह श्रुतीति ।

अनु०— श्रुतिमूलतया तथा ॥ ५ ॥

युक्तिमूलतया च

तथाचशब्दौ समुच्चयार्थौ। मानमित्यस्यानुकर्षणार्थौ वा। यथा आप्तवाक्यतया तथा श्रुतिमूलतयाऽपि इत्युपमार्थो वा तथाशब्दः।

परि०— विजातीयेति। आप्तवाक्यत्वरूपप्रमाणसंवादेनेत्यर्थः। तस्य श्रुतियुक्त्योरिव साक्षाच्छास्त्र-समानार्थविषयकत्वेन विजातीयत्वमिति भावः॥ **अनुत्तमतेति।** सर्वोत्तमतेत्यर्थः। 'चक्रे शास्त्रमनुत्तमम्' इत्यत्र प्रागेव विग्रहः प्रदर्शितः। तदनुवादत्वादेतत्प्रयोगः॥ **अनुकर्षणार्थौ वेति।** श्रुतिमूलतया मानं युक्तिमूलतयाऽपि मानमिति प्रत्येकमनुकर्षणार्थावित्यर्थः॥

सु०— यद्यपि 'श्रुतियुक्तिमूल'शब्दौ श्रुतियुक्तिभ्यामर्थमुपलभ्य रचितस्य वाचकौ। तथाऽप्यत्र समानार्थतासाम्येन गौण्या वृत्त्या श्रुतियुक्तिसंवादितार्थौ व्याख्येयौ। भगवतो बादरायणस्य स्वतः सर्वज्ञत्वेन मुख्यार्थासंभवात्॥ यदि च 'श्रुतियुक्तिसंवादित्वादि'त्येवावक्ष्यत्तदा यादृच्छिकसंवादिताऽपि व्यज्ञास्यत। सा मा विज्ञायीति गौणप्रयोगः॥ एवं हि प्रयोगे अङ्गाङ्गिभावोऽप्यधिको विज्ञायते। स च पक्षधर्मतोपपादको भविष्यति।

परि०— समानार्थतेति। मूलमूलिभावापन्नयोर्यथैकार्थत्वं तथाऽत्रापीत्येकार्थतागुणसाम्येनेत्यर्थः। किं गौणप्रयोगे प्रयोजनमित्यत एकं प्रयोजनमुक्त्वाऽन्यदप्याह **एवं हि प्रयोग इति।** श्रुतिमूलतयेति प्रयोगे हि तद्विचारपरत्वाच्छास्त्रमङ्गं अङ्गि तु श्रुतय इत्येवं विज्ञायते। मूलमूलिनोरङ्गाङ्गित्वस्य काव्यटीकादौ प्रसिद्धेः। न चाङ्गाङ्गिभावज्ञापनं व्यर्थम्। शास्त्रं मानं श्रुतिसंवादित्वादित्यत्र असिद्धिशङ्कानिरासार्थत्वात्। मूलमूलितया अङ्गाङ्गिभावापन्नयोरेकार्थत्वस्यान्यत्र दर्शनादित्येतत् प्रयोजनलाभाय च गौणप्रयोग इति भावः।

सु०— ततश्चायमर्थः। यत् श्रुतिसंवादि तत्प्रमाणम्। यथा मन्वादिवाक्यम्। श्रुति-संवादि चेदं शास्त्रम्। तदर्थविचारपरत्वात्। विसंवादे तदनुपपत्तेः। तच्च 'पुनस्तस्यार्थवित्तय' इत्यागमसिद्धम्॥ यच्च युक्तिसंवादि तत्प्रमाणम्। यथा धूमवन्तं पर्वतमुद्दिश्य पर्वतोऽयमग्नि-मानित्युक्तं वाक्यम्। युक्तिसंवादि चेदम्। मीमांसारूपत्वात्। मीमांसायाश्च युक्त्यनु-सन्धानात्मकत्वात्। तस्मात् प्रमाणम्। अन्यथा श्रुतेर्युक्तेश्च अप्रामाण्यप्रसङ्गः। अर्धवैशसा-संभवादिति।

परि०— यद्वा 'उदाहरणादिकानि'त्युक्तत्वादस्य मीमांसाशास्त्रत्वादुदाहरणावयवपूर्वं प्रयोगमाह **यत् श्रुतीति।** उपनयमाह **श्रुतीति।** तत्र हेतुः **तदर्थेति॥ तच्चेति।** श्रुतिविचारणपरत्वम्। 'पुनस्तस्यार्थवित्तये। चकार ब्रह्मसूत्राणि' इति भाष्योक्तस्मृतिसिद्धमित्यर्थः। तस्य वेदराशेरित्यर्थः। उभयत्र निगमनमाह **तस्मादिति।** श्रुतियुक्तिसंवादित्वादित्यर्थः। अप्रयोजकत्वनिरासाय विपक्षे बाधकमाह **अन्यथेति।** शास्त्राप्रामाण्ये श्रुत्यादेः कुतोऽप्रामाण्यप्रसङ्ग इत्यत आह **अर्धेति। वैशसः** हिंसा। अङ्गाङ्गिनोः एकशरीरापन्नत्वादिति भावः। विपूर्वाच्छसु हिंसायामित्यतः पचाद्यजन्तात् तस्येदमित्यणि वैशसेति रूपनिष्पत्तेः।

सु०— किमतो यद्येवमित्यत आह **एव प्रामाण्यमिति।**

अनु०— एव प्रामाण्यं त्रिविधं महत्।
दृश्यते ब्रह्मसूत्राणां

एवशब्दो ब्रह्मसूत्राणाम् इत्यनेन संबध्यते। **त्रिविधम्** इति क्रियाविशेषणम्॥ **ब्रह्म** वेदः, तदर्थः परंब्रह्म वा। **तस्य सूत्राणि** ब्रह्मसूत्राणि। सकलवेदार्थभूतस्य परस्य ब्रह्मणो विष्णोः स्वरूपनिर्णयार्थानि सूत्राणीति यावत्। सूत्रशब्दार्थश्च 'अल्पाक्षरम्' इत्याद्यागमादवगन्तव्यः।

परि०— प्रमाजनकत्वरूपप्रामाण्यस्यैकविधत्वेन त्रैविध्यायोगादाह **क्रियाविशेषणमिति** । विवरिष्यते चैतत्। त्रिविधं दृश्यते। आप्तवाक्यत्वादिप्रमाणत्रयेण दृश्यत इति यावदिति ग्रन्थेन॥ ब्रह्मपदस्य तन्त्रतामुपेत्यार्थमाह॥ ब्रह्म वेद इत्यादि। वाशब्दः समुच्चये॥

सु०— एतेनैतच्छास्त्रवाचिनः शारीरकशब्दस्य 'शरीरमेव शरीरकं, तत्र भवः शारीरको जीवः। तमधिकृत्य कृतोऽयं ग्रन्थः शारीरक' इति व्याख्यानं निरस्तं भवति। ब्रह्मसूत्रशब्दार्थेन विरुद्धत्वात्। '' 'त्वं'पदाभिधेयस्य 'तत्'पदाभिधेयब्रह्मरूपतामीमांसे''ति व्याख्यानादविरोध इति चेन्न। असंभवात्। 'न हि जन्मादिसूत्राणि अभेदपराणि। प्रत्युत तन्निरासपराणी'ति वक्ष्यते। अतः शारीरकः परमात्मैव। यथोक्तम् 'शारीरौ तावुभौ ज्ञेयौ जीवश्चेश्वरसंज्ञित' इति। तस्य सकलगुणपूर्णत्वादिमीमांसैव शारीरकमीमांसा। तथा चोक्तं पुराणे 'सर्वदोषविहीनत्वम्' इत्यादि।

परि०— एतेनेति। ब्रह्मसूत्रपदोपादानेनेत्यर्थः॥ **त्वंपदेति।** तत्त्वमसीतिवाक्यस्येत्यर्थः॥ **यथोक्तमिति।** सप्तमे गीताभाष्ये। 'शारीरौ तावुभौ ज्ञेयौ जीवश्चेश्वरसंज्ञित' इति। परमन्त्रथेति पाठो लेखकायत्तः। **सर्वदोषविहीनत्वमिति।** 'सर्वदोषविहीनत्वं गुणैः सर्वैरुदीर्णता। अभेदः सर्वरूपेषु जीवभेदस्सदैव च। विष्णोरुक्तानि सूत्रेषु सर्ववेदेड्यता तथा। तारतम्यं च मुक्तानां विमुक्तिर्विद्यया तथा' इति भारततात्पर्यनिर्णयोक्तपुराणे उक्तमित्यर्थः।

सु०— यत एवं ब्रह्मसूत्राणां प्रामाण्यं त्रिविधं दृश्यते। आप्तवाक्यत्वादिप्रमाणत्रयेण दृश्यत इति यावत्। अतस्तन्महदनुत्तमं मन्तव्यम्।

आप्तवाक्यत्वादिलिङ्गत्रयावसितं प्रामाण्यं अन्यत्रापि चेत् स्यात् तदा कथमेषां तदनुत्तममित्यतो ब्रह्मसूत्राणामेवेत्युक्तम्। तत्कथमित्यत आह **एकधेति।**

अनु०— एकधाऽन्यत्र सर्वशः॥ ६॥

'सर्वश' इति वचनाद् 'एकधे'त्युपलक्षणम्।

तथा हि ॥ क्वचिदेकधा । यथाऽऽप्तिमूलतया लौकिकविषये पितृवाक्ये । श्रुतिसंवादेन धर्मादिविषये प्रतिवाद्युदीरितवचने । तदुक्त एव 'पर्वतोऽग्निमान्' इतिवाक्ये युक्तिसंवादेन ॥ क्वचिद् द्वेधा । यथाऽऽप्तिश्रुतिभ्यां मन्वादिवाक्ये । आप्तियुक्तिभ्यां 'पर्वतोऽग्निमानि'त्यादौ पितृवाक्ये। श्रुतियुक्तिभ्यां 'ईश्वरः सर्वज्ञ' इति प्रतिवाद्युदीरितवचसीति।

जैमिन्यादिवाक्ये त्रेधाऽप्यस्तीति चेत्। सत्यम्। यथा ब्रह्मसूत्रेषु न तथा। निरवधिकं हि तत्राप्त्यादिकम्। एतदर्थमपि 'महत्' इत्येतत् 'त्रिविधम्' इत्यनेनापि योजनीयम्।

परि०— उपलक्षणत्वे बीजोक्तिः **इति वचनादिति** । सर्वशः सर्वत्रान्यत्रेत्युक्त्यैकधेत्युक्तिरयुक्ता । क्वचिद् द्वेधा त्रेधाऽपि संभवादत उपलक्षणं कार्यमिति भावः ॥ **श्रुतियुक्तिभ्यामिति** । यः सर्वज्ञः इत्यादिश्रुत्या ईश्वरः सर्वज्ञः सर्वकर्तृत्वादित्यादियुक्त्या च मूलभूतयेत्यर्थः । प्रामाण्यमिति सर्वत्रानुषङ्गः ॥ **एतदर्थम्** । जैमिन्यादिवाक्यव्यावृत्त-प्रामाण्यसिद्ध्यर्थमित्यर्थः ॥ **त्रिविधमित्यनेनापि इति** । त्रिविधमित्यस्य क्रियाविशेषणत्वादाप्तवाक्यत्वादिप्रमाण-त्रयेणेति पूर्वं तदर्थो दर्शितः ॥ तत्र महदित्यस्य प्रामाण्येनेव तेनाप्यन्वये सति महदाप्तवाक्यत्वादिप्रमाणत्रयेणेत्यर्थः । महत्त्वं च प्रमाणस्य आप्तेः निरवधिकत्वेन । श्रुतियुक्त्योरनन्तत्वेनेत्यर्थो लभ्यत इति कर्ममीमांसादेवमीमांसाव्यावृत्त-प्रामाण्यं सिद्ध्यतीति भावः ॥

सु०— ननु प्रमाणैकत्वानेकत्वयोः प्रमेयतादवस्थ्यात् कथमेतत् । इत्थम् । न हि प्रमाणमात्रं निःशङ्कप्रवृत्तावुपयुज्यते । किं नाम प्रमाणतया प्रमितमेव । तच्च यावद्यावदधिकं प्रमीयते तत्तदनुसारिणीमविशङ्कां क्षिप्रप्रवृत्तिं प्रसूत इत्यनुभवसिद्धम् । ततः प्रामाण्यमेव स्वकार्यातिशयवशेनातिशयवदुच्यते।

परि०— प्रमाणेति । प्रामाण्यज्ञापकप्रमाणैकत्वानेकत्वयोरित्यर्थः ॥ **एतदिति** । उत्तमानुत्तमप्रामाण्ये इत्येतदित्यर्थः ।

सु०— एवं विषयप्रयोजनातिशयवशेनाप्यतिशयो द्रष्टव्यः ।

परि०— ब्रह्मसूत्रपदप्रयोगसूचितं तदर्थत इति पदप्रयोगसूचितं च कार्यातिशयमप्याह **एवं विषयेति** । यथा निःशङ्कक्षिप्रप्रवृत्तिजनकत्वेनातिशयः तथा कर्मदेवतादितोऽपि प्रागुक्तदिशा सर्वदोषविहीनत्वादिगुणविशिष्ट-परब्रह्माख्यातिशयितविषयप्रतिपादनेन अनल्पस्थिरमोक्षाख्यातिशयितप्रयोजनकत्वेन चैतच्छास्त्रप्रामाण्यस्यातिशयो द्रष्टव्य इत्यर्थः ।

सु०— तदेवं श्रुत्यनुमानाभ्यामिदमेव शास्त्रं प्रमाणतमम्, नान्यदेतादृशमस्तीत्युप-संहरति अत इति ।

अनु०— अतो नैतादृशं किञ्चित्प्रमाणतममिष्यते ।

इष्यते प्रामाणिकैरिति शेषः । तथा चान्यपरिहारेणास्यैव व्याख्यानं युक्तमिति हृदयम् ।

परि०— एकधाऽन्यत्र सर्वश इत्युक्तमात्रोपसंहारपरत्वभ्रमनिरासाय व्याकुर्वन्नेवावतारयति **तदेवमित्यादिना** । अत इत्यस्यार्थः **श्रुत्यनुमानाभ्यामिति** । परविद्याख्यं चक्रे शास्त्रमित्यत्रोक्तया 'द्वे विद्ये वेदितव्ये' इत्यादिश्रुत्या । आप्तवाक्यत्वाद्यनुमानत्रयावगतप्रामाण्यकत्वरूपानुमानेन चेत्यर्थः । शास्त्रपदमनुवर्त्य तेन प्रमाणतमपदस्य अन्वयमुपेत्योक्तम् **इदमेवेत्यादि** । प्रमाणतमत्वोक्तेः क उपयोग इत्यतः प्रागुक्तशङ्कानिरासः फलमित्याह **तथा चेति** । गीताभाष्ये प्रथमं 'वेदादपि परं चक्रे पञ्चमं वेदमुत्तमम्' ॥

सु०— ननु भारतं सर्वशास्त्रेषूत्तममुच्यते । सत्यम् । विचार्येषु शास्त्रेषु तदित्यविरोधः ।

परि०— भारतमिति । 'भारतं सर्वशास्त्रेषु भारते गीतिका वरा' इत्यादिनोक्तभारतोत्तमत्वविरोधमाशङ्क्य निराह **नन्विति** ।

सु०— ननु चास्य शास्त्रस्यारम्भणीयत्वं सूत्रकार एव प्रथमसूत्रे समर्थयते । तद्व्याख्यानेनैव सर्वं संपद्यते । किमनेन । प्रथमसूत्र एव कथं प्रवृत्तिरिति चेत्, प्रथमभाष्येऽपि कथम् । सन्देहात्प्रवृत्तस्य पुनरुक्तप्रमाणैर्निर्णय इति चेत्, समं प्रथमसूत्रेऽपि ॥ मैवम् । विषयादिसंपादनेनैव तत् । न च तावता आरम्भणीयत्वम् । प्रामाण्ये हि सति काकदन्तपरीक्षादिग्रन्थवैलक्षण्यार्थं विषयादिव्युत्पादनमुपयुज्यते । अतः सूत्राक्षिप्तमेवेदं शिष्याणां बुद्धिशुद्ध(सिद्ध)ये भाष्यकृतोक्तमिति ।

परि०— प्रादुर्भूत इत्यादिश्लोकचतुष्टयस्योत्सूत्रितार्थत्वेन वक्ष्यमाणदिशा परमते अध्यासभाष्यस्येव वैयर्थ्यदोषमाशङ्क्य निराह **ननु चेत्यादिना** ॥ **समर्थयत इति** । तत्प्रकारोऽग्रे व्यक्तः ॥ **किमनेनेति** । श्लोकचतुष्टयकृतेनारम्भणीयतोपयुक्तप्रामाण्यसमर्थनेनेत्यर्थः ॥ **कथं प्रवृत्तिरिति** । आरम्भणीयत्वानिर्णये तत्प्रवृत्तेरयोगात् प्रादुर्भूत इत्यादिभाष्येणारम्भणीयत्वसिद्धौ पश्चात्तत्र प्रवृत्तिरिति भावः ॥ **कथमिति** । प्रवृत्तिरित्यनुषङ्गः । सूत्रस्यैवारम्भणीयत्वानिर्णये तद्व्याख्यारूपभाष्येऽपि प्रवृत्तेरयोगादिति भावः । उत्तरं शङ्कते **सन्देहादिति** । आरम्भणीयत्वानारम्भणीयत्वसन्देहात् इत्यर्थः ॥ **उक्तेति** । आप्तवाक्यत्वादिरूपप्रमाणैः सूत्रप्रामाण्यसिद्धौ तद्व्याख्यानत्वयुक्त्या आरम्भणीयत्वनिर्णयो भविष्यतीत्यर्थः । सत्यम् । प्रथमसूत्रेऽप्यारम्भणीयत्वसन्देहात्प्रवृत्तस्य सूत्रस्याथादिपदोक्तप्रमाणैरारम्भणीयत्वनिर्णयो भवतीति । तथाप्यारम्भणीयत्वसन्देहो द्वेधा । प्रामाण्यसन्देहनिमित्तको विषयप्रयोजनाधिकारिसंबन्धसन्देहनिमित्तकश्च । तत्रान्त्यस्य सूत्रेण परिहारेऽपि आद्यस्य न परिहारः । अतो भाष्यमेतत्सार्थकमिति भावेनाह **मैवमित्यादिना** ॥ **तदिति** । प्रथमसूत्रे आरम्भणीयत्वसमर्थनमित्यर्थः । तावतैवालमित्यत आह **न चेति** । बौद्धादावपि तत्संपादनस्य बौद्धादिग्रन्थकर्तृक्रियमाणत्वेन व्यभिचारादिति भावः । तर्हि सूत्रे

विषयादिव्युत्पादनं व्यर्थम् । तावन्मात्रस्यारम्भानुपयोगादित्यत आह **प्रामाण्ये हीति** ॥ **अत इति** । प्रामाण्ये सत्येव विषयादिव्युत्पादनस्योपयोगात् इत्यर्थः ॥ **सूत्राक्षिप्तमिति** । विषयादिव्युत्पादनान्यथानुपपत्त्यैवार्थाल्लब्धं प्रामाण्यमित्यर्थः । आर्थिकोऽप्यर्थः सूत्रार्थ एवेति तु बन्धमिथ्यात्वमित्येतदवतारिकायां परमतानुवादप्रस्तावे निपुणतरमुपपादयिष्यत इति भावः । एतेन प्रामाण्ये हीत्यादिग्रन्थेनैव श्रौतार्थं प्रागनुक्त्वा आर्थिकार्थमेव प्राक्कथयन् भाष्यकारोऽकुशल इति परास्तम् । प्रामाण्येन विना विषयादिव्युत्पादनस्यैव अयोगादिति । **बुद्धिसिद्धये** प्रवृत्तिबुद्ध्युत्पादनाय ॥

सु०— 'तथाऽपि नेदं व्याख्यातव्यं व्याख्यातत्वादि'त्यत्र 'अन्वपि चे'ति यत् प्रयोजनान्तरमस्तीति सूचितं तद्विवरणार्थमाह **स्वयमिति** ।

अनु०— **स्वयं कृताऽपि तद्व्याख्या क्रियते स्पष्टतार्थतः ॥ ७ ॥**

यद्यपि, तेषां ब्रह्मसूत्राणां व्याख्या **स्वयं** मयैव भाष्ये कृता, तथाऽपि पुनरत्र स्पष्टैव **अर्थः** प्रयोजनं यस्य **स्पष्टतार्थः**, तस्मै **स्पष्टतार्थतः** । भाष्ये अस्पष्टीकृतमर्थं स्पष्टीकर्तुं क्रियते ।

परि०— **सूचितमिति** । 'अन्वपि चाहमेव' इत्यत्रस्थचशब्देनेति भावः ॥

सु०— स्पष्टीकरणं चानेकविधम् । क्वचिदनुक्तांशस्योक्तिः । क्वाप्यतिसंक्षिप्तस्य विस्तरणम् । क्वचिदतिविस्तृततया बुद्ध्यनारूढस्य सङ्क्षेपः । क्वापि विक्षिप्तस्य एकीकरणम् । कुत्राप्युक्तस्योपपादनम् । क्वचिदपव्याख्याननिरासेन दृढीकरणमित्यादि तत्र तत्र द्रष्टव्यम् ।

परि०— **अनुक्तांशस्येति** । सिद्धार्थे व्युत्पत्त्यादेः । **अतिसङ्क्षिप्तस्येति** । व्यक्तमेतदनुपदं तत्र भाष्याद्यपद्यार्थ इत्यादौ ॥ **सङ्क्षेप इति** । 'एतद्भावाभिधं लिङ्गम्' इत्यादिविषयमालायाः पूर्वोत्तरपक्षयुक्तिमालादेश्च करणादिति भावः ॥ **एकीकरणमिति** । आनन्दमयनयादौ ॥ **कुत्रापीति** । अन्तरादिनयेष्वभ्यधिकाशङ्कादिनोपपादनम् । अपव्याख्याननिरासस्तत्र तत्र व्यक्त एव । इत्यादि इत्यादिपदेन क्वचिद्बाधकोद्धारादिर्ग्राह्यः ॥

सु०— नन्वेकत्रैव सर्वं वक्तव्यं वक्तव्यं, किं प्रस्थानभेदेन । मैवम् । यतः सङ्क्षेपविस्तराभ्यामुक्तं श्रोतॄणां सुग्रहं सुप्रयोजनं च भवति । यथोक्तम् । 'सङ्क्षेपविस्तराभ्यां च (तु) कथयन्ति मनीषिणः । वहुवारस्मृतेस्तस्य फलबाहुल्यकारणात्' इति ।

परि०— **यथोक्तमिति** । प्रथमस्कन्धतात्पर्ये ।

सु०— तत्र भाष्याद्यपद्यार्थः अत्र श्लोकत्रयेण विवृतः । तथा हि । सर्वगुणोदीर्णतोक्त्या प्राप्ता गुणगुणिभेदशङ्का **निखिलेत्यादिना** निराकृता । 'ज्ञेयत्वगम्यत्वयोरितरसाधारण्यात्कथं विशेषणत्वमि'त्याशङ्क्य 'आप्यतममि'त्यनेन परिहृता । **अपिशब्दो** विशेषणान्तरसमुच्चयार्थः,

तद्विवरणम् अस्येत्यादि। 'शास्त्रप्रभवं' इत्यादिभिर्बहुभिः प्रकारैर्यद्गुरुत्वोपपादनं तेन 'गुरूंश्चे'ति वहुवचनान्तं पदं विवृतम्। गुरुदेवतयोः भेदे 'अपि'पदेनारुचिः सूचिता। तद्विवृतिः 'तमेवे'ति। 'सम्प्र'शव्दाभ्यां 'नत्वे'ति विशेषितम्। निरुपपदसूत्रग्रहणेन यद्ब्रह्मसूत्राणां सर्वोत्तमप्रामाण्यं सूचितं तदुपपादनं परमाख्येति। यद् 'द्वापर' इत्यादिभाष्यं तदसङ्गतम्। सूत्रार्थवचनं प्रतिज्ञाय तदुत्पत्तिक्रमकथनस्योपयोगादर्शनात्। मैवम्। यस्माद् आप्तिमूलत्वादियुक्त्याऽपि ब्रह्मसूत्राणां सर्वोत्तमं प्रामाण्यं समर्थयितुं एतदिति दर्शयति 'गुरुर्गुरूणामि'त्यादिनेति।

परि०— अतिसङ्क्षिप्तस्य विस्तरणमित्यनद्वचनक्ति **तत्रेति**। **निखिलेत्यादिना निराकृतेति**। देहस्य गुणात्मकत्वोक्त्या देहदेहिनोरभेदस्य प्रमितत्वाद्गुणाभेद एवोक्तो भवतीति भावः॥ **इतरेति**। कर्मदेवतासाधारण्यादित्यर्थः। अपिशब्दस्यारुचिसूचकत्ववदनुक्तसमुच्चयरूपार्थान्तरमप्युपेत्य आह **अपिशव्द इति**॥ **सम्प्रेति**॥ आद्यद्वितीयश्लोकस्थसम्प्रशब्दाभ्यां यथाक्रमं देवनाननिर्गुरुत्वनिश्च विशेषितेत्यर्थः। द्वापर इत्यादिभाष्यविवृतिपरं गुरुर्गुरूणामित्यादीत्याह **द्वापर इतीति**।

सु०— तथाऽपि नेदं शास्त्रं व्याकर्तव्यं मङ्गलाचरणरहितत्वात्। मङ्गलाचरणपुरःसराणि खलु कर्माणि निरन्तरायं परिसमाप्यन्ते प्रचीयन्ते च। न चाकृतमङ्गलाचरणानामपि कार्यपरिसमास्त्यादिदर्शनात्, कृतमङ्गलाचरणानामपि तदभावोपलम्भान्न तद्धेतुत्वमस्येति सांप्रतम्। तथा सति कारीयदिरपि वृष्ट्यादिहेतुत्वाभावापत्तेः।

परि०— तत्रेत्यादिमूलमवतारयति **तथाऽपीत्यादिना**। प्रामाण्ये सत्यपीत्यर्थः॥ **मङ्गलाचरणेति**। मङ्गलाचारपूर्वमकृतत्वादित्यर्थः। हेतोरप्रयोजकत्वमाशङ्क्य समाप्तिप्रचयभङ्गो विपक्षे वाधक इति भावेन तयोर्मङ्गलहेतुकत्वमाह **मङ्गलाचरणपुरस्सराणीति**। निरन्तरायं निर्विघ्नं यथा भवति तथेत्यर्थः। प्रचीयन्तेऽविच्छिन्नपारम्पर्यरूपसंप्रदायवन्ति भवन्तीत्यर्थः। मङ्गलस्य हेतुत्वासिद्धिमाशङ्क्य निराह **न चेति**। अकृतमङ्गलाचरणानां कृतमङ्गलाचरणानां चेति च वहुव्रीहिः। पुरुषाणामित्यर्थः॥ **कार्येति**। भोजनपचनादिकार्यपरिसमाप्तिप्रचयदर्शनादित्यर्थः। परमुखेन समाधिं वाचयितुं प्रतिवन्दीमाह **तथा सतीति**। व्यतिरेकादिव्यभिचारेणाहेतुत्वे सतीत्यर्थः। कारीरी नाम 'शुष्यत्सस्य(संजीवन)वृद्धिकामः कारीर्या यजेत' इत्युक्तेष्टिविशेषः। आदिपदेन च पुत्रेष्ट्यादिः। तत्राप्युक्तव्यभिचारद्वयदर्शनादिति भावः।

सु०— स्यादेतदेवम् यदि कारीयदिर्वृष्ट्यादिहेतुत्वं निष्प्रमाणकं स्यात्। न चैवम्। श्रुतिनिश्चिते तु साध्यसाधनभावे तदभावेऽपि भावोऽनेककारणकत्वस्य कल्पको भवति। दर्शपूर्णमासाभ्यामिव त्रैवर्णिकपरिचर्यादिनाऽपि स्वर्गप्राप्तेः॥ भावेऽप्यभावस्तु कर्तृकरणादिवैगुण्यनिमित्तो भवति। न हि सामग्रीवैकल्येन साध्यं व्यभिचरन् हेतुरहेतुः स्यात्॥ कर्त्रादि-

विषयादिव्युत्पादनं व्यर्थम्। तावन्मात्रस्यारम्भानुपयोगादित्यत आह **प्रामाण्ये हीति** ॥ **अत इति**। प्रामाण्ये सत्येव विषयादिव्युत्पादनस्योपयोगात् इत्यर्थः ॥ **सूत्राक्षिप्तमिति**। विषयादिव्युत्पादनान्यथानुपपत्त्यैवार्थाल्लब्धं प्रामाण्यमित्यर्थः। आर्थिकोऽप्यर्थः सूत्रार्थ एवेति तु बन्धमिथ्यात्वमित्येतदवतारिकायां परमतानुवादप्रस्तावे निपुणतरमुपपादयिष्यत इति भावः। एतेन प्रामाण्ये हीत्यादिग्रन्थेनैव श्रौतार्थं प्रागनुक्त्वा आर्थिकार्थमेव प्राक्कथयन् भाष्यकारोऽकुशल इति परास्तम्। प्रामाण्येन विना विषयादिव्युत्पादनस्यैव अयोगादिति। **बुद्धिसिद्धये** प्रवृत्तिबुद्ध्युत्पादनाय ॥

सु०— 'तथाऽपि नेदं व्याख्यातव्यं व्याख्यातत्वादि'त्यत्र 'अन्वपि चे'ति यत् प्रयोजनान्तरमस्तीति सूचितं तद्विवरणार्थमाह **स्वयमिति**।

अनु०— **स्वयं कृताऽपि तद्व्याख्या क्रियते स्पष्टतार्थतः ॥ ७ ॥**

यद्यपि, तेषां ब्रह्मसूत्राणां व्याख्या **स्वयं** मयैव भाष्ये **कृता**, तथाऽपि पुनरत्र स्पष्टतैव **अर्थः** प्रयोजनं यस्य **स्पष्टतार्थः**, तस्मै **स्पष्टतार्थतः**। भाष्ये अस्पष्टीकृतमर्थं स्पष्टीकर्तुं **क्रियते**।

परि०— **सूचितमिति**। 'अन्वपि चाहमेव' इत्यत्रस्थचशब्देनेति भावः ॥

सु०— स्पष्टीकरणं चानेकविधम्। क्वचिदनुक्तांशस्योक्तिः। क्वाप्यतिसंक्षिप्तस्य विस्तरणम्। क्वचिदतिविस्तृततया बुद्ध्यनारूढस्य सङ्क्षेपः। क्वापि विक्षिप्तस्य एकीकरणम्। कुत्राप्युक्तस्योपपादनम्। क्वचिदपव्याख्याननिरासेन दृढीकरणमित्यादि तत्र तत्र द्रष्टव्यम्।

परि०— **अनुक्तांशस्येति**। सिद्धार्थे व्युत्पत्त्यादेः। **अतिसङ्क्षिप्तस्येति**। व्यक्तमेतदनुपदं तत्र भाष्याद्यपद्यार्थ इत्यादौ ॥ **सङ्क्षेप इति**। 'एतद्भावाभिधं लिङ्गम्' इत्यादिविषयमालायाः पूर्वोत्तरपक्षयुक्तिमालादेश्च करणादिति भावः ॥ **एकीकरणमिति**। आनन्दमयनयादौ ॥ **कुत्रापीति**। अन्तरादिनयेष्वभ्यधिकाशङ्कादिनोपपादनम्। अपव्याख्याननिरासस्तत्र तत्र व्यक्त एव। इत्यादि इत्यादिपदेन क्वचिद्बाधकोद्धारादिर्ग्राह्यः ॥

सु०— नन्वेकत्रैव सर्वं वक्तव्यं वक्तव्यं, किं प्रस्थानभेदेन। मैवम्। यतः सङ्क्षेपविस्तराभ्यामुक्तं श्रोतृणां सुग्रहं सुप्रयोजनं च भवति। यथोक्तम्। 'सङ्क्षेपविस्तराभ्यां च (तु) कथयन्ति मनीषिणः। बहुवारस्मृतेस्तस्य फलबाहुल्यकारणात्' इति।

परि०— **यथोक्तमिति**। प्रथमस्कन्धतात्पर्ये।

सु०— तत्र भाष्याद्यपद्यार्थः अत्र श्लोकत्रयेण विवृतः। तथा हि। सर्वगुणोदीर्णतोक्त्या प्राप्ता गुणगुणिभेदशङ्का **निखिलेत्यादिना** निराकृता। 'ज्ञेयत्वगम्यत्वयोरितरसाधारण्यात्कथं विशेषणत्वमि'त्याशङ्का 'आप्यतममि'त्यनेन परिहृता। **अपिशब्दो** विशेषणान्तरसमुच्चयार्थः,

तद्विवरणम् **अस्येत्यादि**। 'शास्त्रप्रभवं' इत्यादिभिर्बहुभिः प्रकारैर्यद्गुरुत्वोपपादनं तेन 'गुरूंश्चे'ति बहुवचनान्तं पदं विवृतम्। गुरुदेवतयोः भेदे 'अपि'पदेनारुचिः सूचिता। तद्विवृतिः 'तमेवे'ति। 'सम्प्र'शब्दाभ्यां 'नत्वे'ति विशेषितम्। निरुपपदसूत्रग्रहणेन यद्ब्रह्मसूत्राणां सर्वोत्तमप्रामाण्यं सूचितं तदुपपादनं **परमाख्येति**। यद् 'द्वापर' इत्यादिभाष्यं तदसङ्गतम्। सूत्रार्थवचनं प्रतिज्ञाय तदुत्पत्तिक्रमकथनस्योपयोगादर्शनात्। मैवम्। यस्माद् आप्तिमूलत्वादियुक्त्याऽपि ब्रह्मसूत्राणां सर्वोत्तमं प्रामाण्यं समर्थयितुं एतदिति दर्शयति 'गुरुर्गुरूणामि'त्यादिनेति।

परि०— अतिरङ्क्षिसस्य विस्तरणमित्येतद्व्यनक्ति **तत्रेति**। **निखिलेत्यादिना निराकृतेति**। देहस्य गुणात्मकत्वोक्त्या देहदेहिनोरभेदस्य प्रमितत्वाद्गुणाभेद एवोक्तो भवतीति भावः॥ **इतरेति**। कर्मदेवतासाधारण्यादित्यर्थः। अपिशब्दस्यारुचिसूचकत्ववदनुक्तसमुच्चयरूपार्थान्तरमप्युपेत्य आह **अपिशब्द इति**॥ **सम्प्रेति**॥ आद्यद्वितीयश्लोकस्थसम्प्रशब्दाभ्यां यथाक्रमं देवतानतिर्गुरुनतिश्च विशेषितेत्यर्थः। द्वापर इत्यादिभाष्यविवृतिपरं गुरुर्गुरूणामित्यादीत्याह **द्वापर इतीति**।

सु०— तथाऽपि नेदं शास्त्रं व्याकर्तव्यं मङ्गलाचरणरहितत्वात्। मङ्गलाचरणपुरःसराणि खलु कर्माणि निरन्तरायं परिसमाप्यन्ते प्रचीयन्ते च। न चाकृतमङ्गलाचरणानामपि कार्यपरिसमास्त्यादिदर्शनात्, कृतमङ्गलाचरणानामपि तदभावोपलम्भान्न तद्धेतुत्वमस्येति सांप्रतम्। तथा सति कारीयदिरपि वृष्ट्यादिहेतुत्वाभावापत्तेः।

परि०— तत्रेत्यादिमूलमवतारयति **तथाऽपीत्यादिना**। प्रामाण्ये सत्यपीत्यर्थः॥ **मङ्गलाचरणेति**। मङ्गलाचारपूर्वमकृतत्वादित्यर्थः। हेतोरप्रयोजकत्वमाशङ्क्य समाप्तिप्रचयभङ्गो विपक्षे बाधक इति भावेन तयोर्मङ्गलहेतुकत्वमाह **मङ्गलाचरणपुरस्सराणीति**। निरन्तरायं निर्विघ्नं यथा भवति तथेत्यर्थः। प्रचीयन्तेऽविच्छिन्नपारम्पर्यरूपसंप्रदायवन्ति भवन्तीत्यर्थः। मङ्गलस्य हेतुत्वासिद्धिमाशङ्क्य निराह **न चेति**। अकृतमङ्गलाचरणानां कृतमङ्गलाचरणानां चेति च बहुव्रीहिः। पुरुषाणामित्यर्थः॥ **कार्येति**। भोजनपचनादिकार्यपरिसमाप्तिप्रचयदर्शनादित्यर्थः। परमुखेन समाधिं वाचयितुं प्रतिबन्दीमाह **तथा सतीति**। व्यतिरेकादिव्यभिचारेणाहेतुत्वे सतीत्यर्थः। कारीरी नाम 'शुष्यत्सस्य(संजीवन)वृद्धिकामः कारीर्या यजेत' इत्युक्तेष्टिविशेषः। आदिपदेन च पुत्रेष्ट्यादिः। तत्राप्युक्तव्यभिचारद्वयदर्शनादिति भावः।

सु०— स्यादेतदेवम् यदि कारीयदिर्वृष्ट्यादिहेतुत्वं निष्प्रमाणकं स्यात्। न चैवम्। श्रुतिनिश्चिते तु साध्यसाधनभावे तदभावेऽपि भावोऽनेककारणकत्वस्य कल्पको भवति। दर्शपूर्णमासाभ्यामिव त्रैवर्णिकपरिचर्यादिनाऽपि स्वर्गप्राप्तेः॥ भावेऽप्यभावस्तु कर्तृकरणादिवैगुण्यनिमित्तो भवति। न हि सामग्रीवैकल्येन साध्यं व्यभिचरन् हेतुरहेतुः स्यात्॥ कर्त्रादि-

साद्गुण्ये वा प्रबलप्रतिबन्धकसद्भावः कल्प्यते । न हि प्रतिबद्धं कार्यमजनयत् कारणमकारणं भवति । वह्नेरपि स्फोटं प्रत्यकारणत्वप्रसङ्गात् ।

परि०— तत्र परेणैव समाधिं वाचयित्वा समं मङ्गलाचरणेऽपीत्याह स्यादेतदित्यादिना ॥ एवं व्यभिचारादिना कारीयदिरहेतुत्वं स्यात् । यदि हेतुत्वं निष्प्रमाणकं स्यात् इति योजना । श्रुत्युक्तसाधनाभावेऽपि साध्यसत्त्वमनेककारणकत्वकल्पकमित्येतत् दृष्टान्तेन व्यनक्ति दर्शेति । दर्शो नामामावास्यायां क्रियमाणमाग्नेय-यागदधियागपयोयागरूपेष्टित्रयरूपकर्मविशेषः । पूर्णमासस्तु पौर्णमास्यां क्रियमाणमाग्नेयोपांश्वग्नीषोमीयाख्येष्टि-त्रयाख्यं कर्म । ताभ्यां दर्शत्रिकपूर्णमासत्रिकाभ्यां यथा 'दर्शपूर्णमासाभ्यां स्वर्गकामो यजेत' इति श्रुतिबलात्स्वर्गप्राप्तिः तथा 'परिचर्यात्मकं कर्म शूद्रस्यापि स्वभावजम् । स्वे स्वे कर्मण्यभिरतः संसिद्धिं लभते नरः' इत्यष्टादशे गीतायामुक्तदिशा त्रैवर्णिकपरिचर्यातीर्थस्नानदानादिनाऽपि त्रैवर्णिकेतरस्य स्वर्गप्राप्तिर्यथा तथैव कारणान्तरेणाऽपि वृष्ट्यादिसंभवादिति भावः । अन्वयव्यभिचारं निराह भावेऽपीति । साधनस्य भावेऽपि साध्यस्य अभाव इत्यर्थः ॥

सु०— न चैवं सामग्रीवैगुण्यशङ्कया प्रतिबन्धकशङ्कया वा अस्याननुष्ठानम् । औत्सर्गिकी खलु प्राणभृतां प्रवृत्तिः निवृत्तिस्तु अपवादात् । अन्यथैवंविधायाः शङ्कायाः सर्वत्र सौलभ्येन सकलप्रवृत्तिविलयापातादिति ।

परि०— अस्येति । कारीयादिश्रौतसाधनस्येत्यर्थः । औत्सर्गिकी स्वाभाविकी ।

सु०— सममेतत्सकलं प्रकृतेऽपि ।

मङ्गलाचरणस्य निर्विघ्नपरिसमाप्त्यादिहेतुत्वस्यापि अविगीतशिष्टाचारानुमितश्रुति-सिद्धत्वात् ।

परि०— ननु सममित्ययुक्तम् । 'समाप्तिकामो मङ्गलमाचरेत' इति स्पष्टश्रुतेरभावादित्यत आह मङ्गलेति । कर्मादौ शिष्टैः क्रियमाणो मङ्गलाचारः तत्कर्मसमाप्त्यादिहेतुत्वप्रमापूर्वकः तत्कामनयैव शिष्टैरनुष्ठीयमानत्वात् तृप्तिकामनया अनुष्ठीयमानभोजनवत् । तद्धेतुत्वप्रमा च श्रौती भवितुमर्हति प्रत्यक्षानुमानागम्यत्वे सति जन्यप्रमा-त्वात् यदेवं तदेवं यथा संमतमित्येवंरूपेणानुमितश्रुतिसिद्धत्वात् इत्यर्थः ।

सु०— न तावत्प्रेक्षावत्प्रवृत्तिर्विफला संभाविनी । नापि प्रयोजनान्तरार्था । दृष्टपरि-त्यागादृष्टकल्पनाप्रसङ्गात् । कार्यमारिप्सुः खलु तत्समाप्त्यादिकं कामयत इत्यनुभवसिद्धम् । न च फलान्तरानुसन्धाने प्रमाणमस्ति । न चैतेषामियं साध्यसाधनभावप्रतीतिर्भ्रान्तिः । तथा सत्यविगानानुपपत्तेः । न च प्रत्यक्षादेरत्रावकाश इति श्रुतिरेव शिष्टाचारमूलं कल्प्यते ॥ न च विघ्नहेतुसद्भावानिश्चयादिदमननुष्ठेयम् तत्सन्देहेऽप्यनुष्ठानस्य 'पाक्षिकोऽपि दोषः परिहर्तव्य'

इति न्यायप्राप्तत्वात् ॥ न च 'भगवतः सूत्रकारस्य विघ्ना एव न सन्तीति तत्परिहारार्थाननुष्ठानं न दोषाये'ति युक्तम् । शिष्यार्थमपि कर्तव्यत्वात् । यतो मङ्गलाचरणपुरःसराणि शास्त्राणि वीर्यवन्ति भवन्त्यायुष्मत्पुरुषकाणि च । अन्यथा भारतादावपि न कुर्यात् ।

परि०— आद्यहेतुप्रयोगे फलकामनारूपविशेषणासिद्धिं निराह न तावदिति । तत्कामनयेत्यस्य असिद्धिं निराह नापीति । दृष्टत्यागाददृष्टकल्पने क्रमेण व्यनक्ति कार्यमिति । आरिप्सुः आरब्धुकामः । हेतोरप्रयोजकत्वं निराह न चैतेषामिति । द्वितीयप्रयोगे विशेषणासिद्धिं निराह न चेति । नन्वस्तु मङ्गलाचारस्याविघ्नपरिसमाप्त्यादिहेतुत्वम् । तथापि नास्य कर्तव्यत्वम् । विघ्नसन्देहेन वा सूत्रकृतो निर्विघ्नत्वादेव वाऽननुष्ठानस्य, अनुष्ठानेऽपि वा फलाभावेन ग्रन्थे निवेशनाभावस्य वा संभवेन मङ्गलाचाररहितत्वादित्यस्य अन्यथोपपत्तेरसिद्धत्वादित्यतः क्रमेण त्रयमपि निराह न चेत्यादिना ॥ भारतादाविति । 'नारायणं सुरगुरुं जगदेकनाथं भक्तप्रियं सकललोकनमस्कृतं च । त्रैगुण्यवर्जित मजं विभुमाद्यमीशं वन्दे भवघ्नममरासुरसिद्धवन्द्यम्' इत्यादि भारते । 'जन्माद्यस्य यतोऽन्वयात्' इत्यादि भागवतादौ च न कुर्यादित्यर्थः ॥

सु०— एतेन 'सूत्रकृता कृतमेव मङ्गलम् । किं नाम ग्रन्थादौ न निवेशितम्' इत्यपि निरस्तम् । ग्रन्थे निवेशनस्यापि शिष्टाचारप्राप्तत्वात्, शिष्यार्थत्वाच्च ॥ अत एव 'अन्यत्किमपि विघ्नविघाताद्यर्थमनुष्ठितं सूत्रकारेण' इति निरस्तम् ।

परि०— एतेनेति । शिष्यार्थमपि ग्रन्थे निवेशनस्य कर्तव्यत्वकथनेनेत्यर्थः । अत एवेति । आवश्यकस्य ग्रन्थे निवेशनस्य अभावादेवेत्यर्थः ॥ अन्यदिति । ध्यानादिकमित्यर्थः ।

सु०— अत्रोच्यते । कर्तव्यमेव कार्यारम्भे मङ्गलाचरणम् । कृतं च भगवता सूत्रकारेण । निवेशितं च ग्रन्थादौ । यदयमोङ्काराथशब्दावादितः कृतवान् । तयोर्माङ्गलिकत्वात् । यथोक्तम् "ॐकारश्चाथशब्दश्च द्वावेतौ ब्रह्मणः पुरा । कण्ठं भित्त्वा विनिर्यातौ तस्मान्माङ्गलिकावुभौ" इति ।

परि०— माङ्गलिकत्वात् मङ्गलप्रयोजनकत्वात् ॥ 'तत्प्रयोजने ठगि'ति ठक्प्रत्ययः ।

सु०— नन्वेतदनुपपन्नम् । तथा सत्येतयोर्विघ्नविघातादिहेतुत्वेन समस्तशास्त्राङ्गतया प्रथमसूत्रावयवत्वाभावप्रसङ्गात् । तथात्वे च प्रथमसूत्रं न्यूनमापद्येत । अधिकार्यादिप्रतिपादकस्य अन्यस्याभावात् । तत्प्रतिपादनस्य चावश्यकत्वात् । अन्यथा अधिकारिविषयवैधुर्येण शास्त्रस्य अनारम्भणीयत्वशङ्का न निराकृता स्यात् इत्यनर्थकं सूत्रमापद्येतेत्यत आह तत्रेति ।

अनु०— तत्र ताराथमूलत्वं सर्वशास्त्रस्य चेष्यते ।

'तरन्ति अनेन अनिष्टनिचयम्' इत्योङ्कारः तारः । तारश्चाथश्च तयोः मूलत्वं क्रमेण आदित्वम् । आदौ प्रयुक्तौ ओङ्काराथशब्दाविति यावत् । तत्र प्रथमसूत्रे अवयवतया, सर्व-शास्त्रस्य चाङ्गतया चेष्यते अङ्गीक्रियते, सूत्रकृतेति शेषः ।

परि०— अधिकार्यादिप्रतिपादकस्यान्यस्य इत्यत्रादिपदेन विचारशास्त्रानुग्राह्यविषयबोधकवेदरूप-प्रमाणप्रतिपादकस्य अन्यस्य अभावादिति ग्राह्यम् । ॐकारस्य तदर्पकत्वेनाग्रे व्याख्यानात्तस्य विषयार्पकपदत्वेऽपीह न तदर्थग्रहणम् । तथात्वे ब्रह्मपदस्यापि विषयार्पकस्यात्र भावेनान्यस्य अभावादित्ययोगात् । अधिकारिविषयेत्युत्तर-वाक्यस्थविषयपदेन विषयसमर्पकवेदरूपप्रमाणं ग्राह्यम् । ॐकारप्रयोगलब्धस्य व्याहृतिगायत्रीपुरुषसूक्तद्वारा तद्व्याख्यानभूतसकलवेदरूपप्रमाणस्याभावे ब्रह्मपदमात्रस्याविचार्यत्वेनानुग्राह्यप्रमाणाभावाभिप्रायेण विषयवैधु-र्येणेत्येवोक्तम् । ब्रह्मपदेन विषयलाभेऽप्युपर्योङ्कारस्य विषयार्पकत्वेनापि व्याख्यानं तु चन्द्रिकोक्तदिशा अत्रापि 'नारायणपदोदित' इत्यत्र वक्ष्यमाणदिशा च युक्त्यन्तरसूचनायेति ध्येयम् ॥ तरन्त्यनेनेति । तॄ प्लवनतरणयोरिति धातोः 'अकर्तरि च कारके संज्ञायाम्, इति करणे घञ्प्रत्यये 'अचो ञ्णिति' इति वृद्धौ रूपम् । यद्यपि तॄ प्लवन-तरणयोरित्यस्य धातोर्दीर्घॠवर्णान्तत्वेन 'ॠदोरप्' इति सूत्रेणाप्प्रत्यये तर इत्येव भाव्यम् । अप्प्रत्ययस्य घञपवाद-त्वात् । तथापि तृ प्लवनतरणयोरिति ह्रस्वऋवर्णान्ताद्धात्वन्तराद्घञ्प्रत्यये तार इति रूपं ध्येयम् । अन्यथा सांपराये तर्तव्याभावादिति प्रयोगोऽसाधुः स्यादिति भावः । यद्वा तॄ प्लवनतरणयोरित्यस्यैव 'ॠदोरप्' इति अप्प्रत्यये तर इति रूपम् । तस्य 'प्रज्ञादिभ्यश्च' इति स्वार्थिकेऽण्प्रत्यये तार इति सिद्ध्यति । अथवा तॄ धातोर्ण्यन्तस्य 'एरच्' इत्यच्प्रत्यये सति तार इति रूपम् । तारयति पुरुषाननिष्टनिचयमिति व्युत्पत्तिदशनि कार्ये स्पष्टार्थत्वाय करणत्वव्यक्तीकरणेन तरन्त्यनेनेत्यर्थकथनमात्रमेतदिति ज्ञेयम् । अत एव 'आसमन्तात् गमयति धर्माधर्मौ परं पदम्' इत्युपासनापादीयानु-व्याख्यानसुधादौ करणे कर्तृत्वोपचारेण गमयतीत्युक्तिः । गमेः करणार्थ एवाप्प्रत्ययविधानादित्यादिना तत्र तत्र व्युत्पत्तिप्रकारापेक्षया अन्यथाप्यर्थकथनं दृश्यते । तथा चाथर्वशिरसि श्रुतिः 'अथ कस्मादुच्यते तारं यस्मादुच्चार्यमाण एव गर्भजन्मव्याधिजरामरणसंसारमहाभयात्तारयति' इत्यादि । तत्रेत्यनुवादः प्रथमसूत्रे इति व्याख्या ॥ **अवयव-तयेति** । अन्वयप्रतियोगिसमर्पकतयेत्यर्थः । ब्रह्मपदार्थस्य विशेषणीभूतं यद्गुणपूर्णत्वरूपमोतत्वं तदर्थकत्वात्तस्येति भावः । यद्वा जिज्ञासायां कर्मकारकार्पकतयेति भावः । **अङ्गतयेति** । अविघ्नपरिसमाप्तिप्रचयकारकत्वेनेत्यर्थः ।

सु०— एतदुक्तं भवति । प्रथमसूत्रे अधिकार्यादिप्रतिपादनायोपात्तौ ॐकाराथशब्दौ, शङ्खवीणावेणुध्वनिवत् श्रुतितो माङ्गलिकत्वात् कृत्स्नशास्त्रस्यानन्तरायपरिसमाप्त्यादिकं कुर्वाते । अन्यार्थानीयमानपूर्णकलशदर्शनवदिति । 'ताराथावि'त्येतावता पूर्णे यत् 'मूलत्वम्' इत्याह तत्सूत्रकाराङ्गीकारलिङ्गसूचनम् । यत्पर्यायान्तरं विहाय, अनयोरेव क्रमान्तरं विहाय, आदावेव उपादानं तेन जानीमो, ज्ञापकतया आदिसूत्रस्य, कारकतया समस्तशास्त्रस्य च, उपयोगित्वेन एतौ सूत्रकृता विवक्षितौ इति । न चैतद्याहच्छिकम् । सकलसूत्रकारैरेवमेव

प्रयुक्तत्वात् । न चानेकेषां प्रेक्षावतां यदृच्छयैकविधा प्रवृत्तिरुपलब्धेति ॥ अनेन 'अथशब्दो मङ्गलार्थ' इत्यादिभाष्यं विवृतं भवति ।

परि०— तावता नन्वेतदनुपपन्नमिति कृतचोद्यस्य किमुत्तरमित्यत आह **एतदुक्तमिति** ॥ **ज्ञापकतयेति** । अधिकार्यादिबोधकतयाऽऽद्यसूत्रस्योपयोगित्वेन निरन्तरायपरिसमाप्त्यादिजनकतया शास्त्रस्योपयोगित्वेन इत्यर्थः । अन्यथासिद्धिं निराह **न चैतदिति** । ताराथमूलत्वमित्यर्थः ॥ **सकलेति** । 'अथातो धर्मजिज्ञासा' । 'अथातो दैवी-मीमांसा' । 'अथातो दर्शपूर्णमासौ व्याख्यास्याम' इत्यादि कर्मतन्त्रदेवतन्त्रकल्पसूत्रकारादिभिरित्यर्थः । न च तत्रोङ्कारो न श्रूयते इति वाच्यम् । 'सवत्यनोङ्कृतं ब्रह्म' इति वक्ष्यमाणदिशा तत्रापि तस्यावर्जनीयतया प्राप्तत्वात् । तद्भाष्यकारादिभिस्तस्याव्याख्यानं त्वनुपयोगादज्ञानाद्वा । अथ शब्दमूलत्वस्य सर्वत्र प्रत्यक्षत्वेन तदभिप्रायाद्वा सकलेत्युक्तिः । एतेन सर्वशास्त्रस्य इत्येतत् सर्वेषां शास्त्रं सर्वशास्त्रं तस्येति प्रकारान्तरेण व्याख्यातं ध्येयम् ॥ **अनेनेति** । तत्र तारेत्यर्थेन इत्यर्थः ।

सु०— अत्र यत्परेषां दूषणं 'मङ्गलस्य वाक्यार्थे समन्वयाभावादि'ति । तथा हि । पदार्थ एव हि वाक्यार्थे समन्वीयते । स च वाच्यो वा लक्ष्यो वा । न चेह मङ्गलम् अथशब्दस्य वाच्यं लक्ष्यं वा । किन्तु मृदङ्गध्वनिवद् अथशब्दस्य कार्यम् । न च कार्यज्ञाप्ययोर्वाक्यार्थे समन्वयः शाब्दे व्यवहारे दृष्टः । अस्तु वा मङ्गलस्य पदार्थत्वम् । तथाऽपि न वाक्यार्थे समन्वयः । तथा हि । न तावत् मङ्गलं ब्रह्मजिज्ञासायाः कर्तृकर्मकरणभावेन वाक्यार्थे अन्वेति । कर्त्राद्यन्यतमभावे प्रमाणाभावात् । कारकान्तराणां विद्यमानत्वाच्च । नापि सामानाधिकरण्येन अन्वयः, जिज्ञासा मङ्गलमिति प्रशंसापरतया अर्थवादत्वप्रसङ्गात् इति ॥ तदेतेनापास्तं भवति । अस्माभिरपि आनन्तर्याभिधेयः अथशब्दः श्रुत्या मङ्गलप्रयोजन(क) इत्यङ्गीकारात् ।

परि०— **अत्रेति** । अथपदस्य मङ्गलार्थत्व इत्यर्थः । **परेषां मायिनाम्** । परभाष्यवाक्यमाह **मङ्गलस्येति** । कथं समन्वयाभाव इत्यतो वाचस्पत्युक्तव्याख्यानप्रकारमाह **पदार्थ एवेति** ॥ **मृदङ्गध्वनिवदिति** । मृदङ्गध्वनेः यथा मङ्गलं फलं तथाऽथशब्दस्य फलमित्यर्थः ॥ **कार्यज्ञाप्ययोरिति** । कार्यं फलम् । ज्ञाप्यं द्योत्यमुच्यते । परभाष्यवाक्यस्य विवरणोक्तमर्थमाह **अस्तु वेति** ॥ **कारकान्तराणामिति** । मुमुक्षुरूपकर्तृकारकस्य । ब्रह्मरूपकर्मकारकस्य । न्यायादिरूपकरणकारकस्य च भावादित्यर्थः । इति यत्परेषां दूषणमिति पूर्वेणान्वयः ॥ **तदेतेनेति** । यद्वाचस्पतिना मङ्गलस्याथपदार्थत्वं नेत्युपेत्य वाक्यार्थेऽनन्वयव्युत्पादनम् । यच्च विवरणकृता पदार्थत्वमुपेत्य वैयधिकरण्येन वा सामानाधिकरण्येन वाऽनन्वयव्युत्पादनं कृतं तदुभयं ताराथमूलत्वमिति कथनेन निरस्तमित्यर्थः । तद्व्यनक्ति **अस्माभिरिति** । अथशब्देन मङ्गलस्याप्रतीतेरानन्तर्यमुखेनाधिकार्याद्यसूचनापातात् । तस्मान्माङ्गलिकावुभाविति स्मृतेश्च मङ्गलप्रयोजनकत्वमेव न वाचकत्वमिति भावः । **श्रुत्या** श्रवणेनेत्यर्थः ।

सु०— ननु अत्र सूत्रादावोङ्कार एव न विद्यते। तत्कथमुच्यते 'ताराथमूलत्वम्' इति। यद्यपि शिष्टैरध्येतृभिः उच्चार्यमाणः अध्यक्षसिद्धः तथाऽपि नायं सूत्रावयवः। लक्षणान्तराभावे सत्यसंहिततया संपाठे अखिलैः पठ्यमानत्वात्। वेदाध्ययनोपक्रमे अध्येतृभिरुच्चार्यमाणोङ्कारवत्। अन्यथा अथशब्दवत् संहिततया निर्दिश्येत ॥ न च दृष्टान्तः साध्यविकलः। अध्ययनोपक्रमविरतिवैचित्र्येण तत्तत्स्थानपरित्यागेन अन्यान्यस्थाने अखिलैः पठ्यमानस्य वेदवाक्यानवयवतायाः सुप्रसिद्धत्वात्। अन्यथा अध्ययनोपक्रमविरतिवैचित्र्येऽपि 'ओमिति ब्रह्म' इत्यादिवन्नियतस्थानतया पाठप्रसङ्गात्। पक्षसपक्षयोरादावुच्चारणं तु प्राङ्मुखत्वादिवत् अध्ययननियमान्तर्गतमध्येतृभिरनुष्ठीयत इत्यस्तु ॥ एवं च 'अयमोङ्कारः सूत्रकृता मङ्गलार्थतया सूत्रादावुपनिबद्ध' इत्यनुपपन्नमित्यत आह सर्वत्र इति।

अनु०— सर्वत्रानुगतत्वेन पृथगोंक्रियतेऽखिलैः ॥ ८ ॥

अखिलैः सूत्रपाठकैः यत् **पृथग्** असंहिततया **ॐक्रियते** तत् **सर्वत्र** सूत्रेषु **अनुगतत्वेन** अभिलषितेन निमित्तेन उपपद्यते।

परि०— उत्तरार्धमवतारयति **नन्वित्यादिना** ॥ **अध्येतृभिरिति**। ब्रह्मसूत्राणामिति योज्यम् ॥ **सूत्रावयव इति**। सूत्रेऽन्वयप्रतियोगिसमर्पको नेति साध्यार्थः। **संपाठ इति**। संहिताध्ययन इत्यर्थः। अथादिपदे व्यभिचारवारणायोक्तम् **असंहिततयेति**। असंश्लिष्टतयेत्यर्थः। 'परः सन्निकर्षस्संहिता' इति पाणिन्युक्तेः। 'हरी इहोपवक्षतः'। 'इन्द्रवायू इमे सुताः'। 'उभे अहनी सुदिने विवस्वतः'। 'अः इति ब्रह्म'। 'तमेवैकं जानथ आत्मानमि'त्यादौ हरी इहेत्यादिशब्देषु सामान्यतः प्रवृत्तव्याप्तेरव्यभिचाराय सत्यन्तम्। 'ईदूदेद् द्विवचनं प्रगृह्यम्'। विवृतावविसर्गः स्यात्। विश्लिष्टार्थे च विशिष्टमित्यादिलक्षणान्तराभावे सतीत्यर्थः। पदाध्ययनेऽसंहिततया पठ्यमानपदेष्वव्यभिचाराय संपाठ इति। य एवमुक्तहेतुयुक्तः स तदवयवो नेति सामान्यव्याप्तिमुपेत्याह **वेदेति**। विपक्षे हेतूच्छित्तिरूपबाधकतर्कमाह **अन्यथेति**। **अन्यान्यस्थान इति**। एतेन विमत ॐकारो न वेदवाक्यावयवः अन्यान्यस्थाने पठ्यमानत्वात् साम्नि स्तोभाक्षरवत्। व्यतिरेकेण वेदगतपदवदिति सूचितम्। विपक्षे बाधकमाह **अन्यथेति**। ॐ इति **ब्रह्मेतीति**। 'ॐ इति ब्रह्म, ॐ इतीदꣳसर्वं, ॐ इत्येतदनुकृति ह स्म वा' इत्यादितैत्तिरीयोपनिषदीव ऋगादिशाखादावपि तत्र तत्रोङ्कारपाठप्रसङ्गादित्यर्थः। नन्वयमोङ्कारः सूत्रवेदयोरवयवो भवितुमर्हति। तदादावध्येतृभिर्नियमेन पठ्यमानत्वादथादिपदवदित्यवयवत्वेऽप्यस्ति मानमित्यतोऽस्य हेतोरन्यथोपपत्तिं सदृष्टान्तमाह **पक्षसपक्षयोरिति**। 'अथ स्वाध्यायविधिः प्राग्वोदग्वा ग्रामान्निष्क्रम्य अप आप्लुत्य शुचौ देशे यज्ञोपवीत्याचम्याक्लिन्नवाससा दर्भाणां महदुपस्तीर्य प्राक्कूलानां तेषु प्राङ्मुख उपविश्ये'त्याद्युक्त्वा 'अधीयेते'त्याम्नाता आश्वलायनसूत्रे। ब्रह्मयज्ञेन यक्ष्यमाण इत्यादिना तैत्तिरीयादौ चोक्तदिशा पूर्वाभिमुखत्वशुचिदेशस्थत्वशुचित्वादिर्यथा अध्ययनाङ्गत्वेनोच्यते तथोङ्कारोऽप्यस्तु न तु

सूत्रावयवत्वेनेत्यर्थः । **मङ्गलार्थतया** मङ्गलप्रयोजनकत्वेनेत्यर्थः ॥ अभिलपितेनेति शेषोक्तिः । अभिमतेन इत्यर्थः । अनुगतत्वेनेति हेतौ तृतीयेत्युपेत्य तदर्थमाह **निमित्तेनेति** ॥

सु०— एतदुक्तं भवति । सर्वाणि हि सूत्राणि प्रत्येकमनेकवेदवाक्यविचारपरत्वात् अवान्तरब्रह्मविद्याः । 'स्रवत्यनोंकृतं ब्रह्म परस्ताच्च विशीर्यत' इति श्रौतार्थवादसामर्थ्यात् सर्वास्वपि ब्रह्मविद्यासु आद्यन्तयोरोङ्कारस्योहः कर्तव्य इति गम्यते ।

परि०— ननु सूत्रादावोङ्कार एव नेति वदन्तं प्रति पृथगुच्चारणस्य गत्युक्तिरयुक्ता । अध्येतृपरम्परयो-च्चार्यमाणत्वस्यापि निर्मूलत्वेनान्धपरम्परात्वानिवारणाच्चेत्यत आह **एतदुक्तमिति** । नमदशगीतातात्पर्योक्तश्रुतिमाह **स्रवतीति** । **ब्रह्मेति** मन्त्र उच्यते ॥ **अनोङ्कृतं** आदावोङ्कारशून्यतयोच्चारितं चेदामघटजलवत्स्रवति सुकृतजनकं नेत्यर्थः । परस्तादनोङ्कृतं चेत् **विशीर्यते** हिंस्यते फलजनकं नेत्यर्थः ॥ **श्रौतेति** । श्रुत्युक्तनिन्दारूपार्थवादबलेन मन्त्रस्य स्रवणविशरणाभावकामः आद्यन्तयोरोङ्कुर्यादिति कल्पितविधिवाक्येन सर्वास्वपि सूत्रादिरूपब्रह्मविद्यास्वाद्यन्तयो-रोङ्कारस्योहोऽध्याहारः कार्य इत्यर्थः । 'अध्याहारस्तर्क ऊह' इत्यमरोक्तेः । न तु मीमांसकाभिमत ऊहः । तथैव चन्द्रिकोक्तेः ॥ ननु यद्यध्याहार एवोहशब्दार्थः तर्हि यदयमोङ्काराथशब्दावादितः कृतवानित्यादिपूर्वतनसुधावाक्य-विरोधः । प्रयुज्यमानस्य अध्याह्रियमाणत्वायोगात् । अन्यथाऽथादिपदस्याध्याहार इति स्यादिति चेत् । अत्राहुः । आदितः कृतवानित्यादिपूर्वतनसुधावाक्यानामादितः द्वयोरपि सत्त्वादित्यर्थः । अथशब्दस्यादौ कृतत्वमस्तीति वा श्रुतिप्राप्तत्वेन सूत्रकृदभिमततया कृतप्रायत्वाद्वा तदभिप्रायेण कृतवानित्यादिकृतनिवेशितादिशब्दप्रयोगः । एवमग्रे प्रयुक्तत्वादितिशब्दप्रयोगोऽपि ध्येयः । सूत्रकृताऽथातो ब्रह्मजिज्ञासेत्येवोक्तावपि स्रवतीत्यादिनिन्दार्थवादबलेन आद्यन्तयोरोङ्कारमध्याहृत्य अग्निमीळ इत्यादाविव अध्येतारो अधीयते तदभिप्रायेणैव ताराथमूलत्वमिति पूर्वार्धं प्रवृत्तम् । न तु सूत्रकृताऽथादिपदसमानतयाऽप्योङ्कारस्य कृतत्वाभिप्रायेण । अत एव श्रीमद्भाष्येऽपि अथादि-पदादेरेवार्थोक्तिः । 'अथातः शब्दपूर्वाणि सूत्राणि निखिलान्यपि' इति 'तावेवादौ प्रयुञ्जत' इति चोपक्रमोपसंहारोपेत-प्रमाणोदाहरणं चेति । यद्वा चन्द्रिकोक्तदिशा अथादिपदतुल्यतया 'ॐकारश्चाथशब्दश्च तस्मात्प्राथमिकौ क्रमात्' इति स्मृतिसिद्धोङ्कारपरोऽयं ग्रन्थः । न तु स्रवतीति श्रुतिप्राप्तसाधारणोङ्कारपरः । स्रवतीति श्रुत्युक्तिस्तूपलक्षणं ध्येयमिति । केचित्तु सूत्रकृतोङ्कारोऽप्यादौ कृत एव । ऊह इत्युक्तिस्तु निन्दार्थवादरूपश्रुतिमूलत्वाभिप्राया । वस्तुतस्तूच्चारितोऽपि सूत्रकृताथादिशब्दवन्न सूत्रोपनिबद्ध इति । यत्तु 'ब्रह्मणः प्रणवं कुर्यादादावन्ते च सर्वदा । स्रवत्यनोङ्कृतं ब्रह्म परस्ताच्च विशीर्यत' इति शिक्षाग्रन्थे पूर्वार्धे विधेरप्युक्तेरर्थवादसामर्थ्यादिति सुधोक्तिरयुक्ता । कुमारसंभवे द्वितीयसर्गे 'उद्घतः प्रणवो यासामि'ति श्लोके 'ब्रह्मणः प्रणवं कुर्यादादावन्ते च सर्वदे'त्यादि शिक्षावचनमित्युक्तत्वाच्चेति तन्न । तत्र शिक्षावचनस्य स्रवतीति निन्दार्थवादमूलत्वेन स्पष्टार्थतया सावधिकतया शिक्षाग्रन्थकर्तृकृतत्वेनोपपत्तेः ।

सु०— न चोह्यमानं वाक्यात्पृथगिति शक्यते वक्तुम् । मन्त्रेष्वप्यूह्यमानस्यामन्त्रा-वयवत्वप्रसङ्गात् ।

परि०— नन्वस्त्वोङ्कारस्य सूत्रादौ वेदाध्ययनोपक्रमसाधारण्येन सत्त्वं निन्दार्थवादसिद्धम् । तावता कथमवयवत्वमित्यत आह **न चेति** । ऊह्यमानमध्याह्रियमाणम् ॥ **पृथगिति** । वाक्यार्थतया अन्वयप्रतियोग्यसमर्पकं इत्यर्थः ॥ **अमन्त्रावयवत्वेति** । मन्त्रावयवत्वाभावप्रसङ्गादित्यर्थः । क्वचिन्मन्त्रानवयवत्वेति पाठः । 'संयज्ञपतिराशिषे'त्यत्र गच्छतामित्यस्य 'इषेत्वे'त्यादौ छिनत्तीत्यादेरध्याहृतस्य अन्वयप्रतियोगिसमर्पकत्वरूपावयवत्वाभावप्रसङ्गात् । तथात्वे 'व्यवायात्रानुषज्यत' इत्यादिजैमिनिसूत्रकृतः 'व्यतिहारो विशिंषन्ति हि' इति ब्रह्मसूत्रकृतश्च तत्र तत्राध्याहारोक्तिरयुक्ता स्यात् इति भावः ।

सु०— ततश्च प्रतिसूत्रमाद्यन्तयोरुच्चारणे गौरवं स्यादित्यादावेव ओङ्कारः अधिकृतत्वेनोच्चार्यते ।

परि०— अनवयवत्वसाधकप्रागुक्तहेतोः का गतिरित्यतोऽन्यथोपपत्तिमाह **ततश्चेति** । प्रथमसूत्रावयवत्वे सतीत्यर्थः । यद्वा प्रतिसूत्रमाद्यन्तयोरोङ्कर्तव्यत्वस्यावश्यकत्वे सतीत्यर्थः ॥ **प्रतिसूत्रम्** । द्वितीयादिसर्वसूत्रेष्वित्यर्थः । **आदावेवेति** । प्रथमसूत्र एवेत्यर्थः । ॐकार इत्येकवचनेन प्रथमसूत्रेऽपि आदावेवोच्चार्यमाणः न त्वन्तेऽप्युच्चार्यमाण इति गम्यते । अन्तिमस्य सूत्रानवयवत्वेनादृष्टमात्रार्थतया पृथक्करणाभावेऽपि एतत्सूत्रमात्रसंबन्धत्वशङ्कानुदयेनादिमोङ्कारस्यैव तथात्वे शङ्कोदयात् । यद्वोङ्कार इत्याद्यन्तयोरप्युच्चार्यमाणो गृह्यते । केचित्तु प्रथमसूत्रेऽप्येक एवोङ्कार आदावुच्चार्यमाणः । अन्तिमस्तु सर्वसूत्रपारायणानन्तरमनावृत्तिःशब्दादिति सूत्रसमाप्त्यनन्तरमुच्चार्यमाण एव वेदाध्ययनवदेवेत्याहुः । **अधिकृतत्वेनेति** । द्वितीयादिसूत्रेऽप्यनुवर्तमानत्वेनेत्यर्थः । इदं सर्वत्र द्वितीयादावप्यनुवर्त्यतामिति बुद्ध्योच्चार्यत इति यावत् ।

सु०— तस्य संहिततया निर्देशे, प्रथमसूत्रावयव एवायं विज्ञायेत । तन्मा विज्ञायीति शिष्टैः पृथगोङ्क्रियते ।

परि०— अस्त्वेवं पृथक्पाठस्तु कुत इत्यत आह **तस्येति** । संहिततया संश्लिष्टतया निवेशोऽध्ययने कृते सतीत्यर्थः । प्रथमसूत्रावयव एवेत्यत्रावयवशब्द उपकारकमात्रपरः नत्वन्वयप्रतियोगिसमर्पकरूपावयवपरः । तथात्वे सति तन्मा विज्ञायीत्युत्तरवाक्ये प्रथमसूत्रावयवत्वमात्रं विज्ञातं मा भूत् किन्तु द्वितीयादिसूत्रावयवत्वमपि व्यज्ञायीत्यर्थस्य वाच्यत्वेन द्वितीयादावदृष्टमात्रोपकारकतया अन्वयप्रतियोगिसमर्पकत्वस्य बाधात् । यद्वा प्रथमसूत्रावयव एव विज्ञायेतेति द्वितीयादावदृष्टमात्रोपकारकत्वेन अनुवृत्तिर्न ज्ञायेतेत्येवं व्याख्येयम् ॥ **पृथगोङ्क्रियत इति** । यथा पाणिनीये । 'प्रत्ययः' 'परश्च' 'धातोः' 'अङ्गस्ये'त्यादीन्यनेकसूत्रेष्वनुवृत्त्यर्थं पृथक्कृत्य निर्दिश्यन्ते न तूपरितनसूत्रसंश्लिष्टतया तथा इहापीति भावः । 'ढ्रलोपे पूर्वस्य दीर्घोऽण' इत्यादौ पाणिनीये संहिततया निर्दिष्टस्यापि दीर्घादिपदस्य अनेकसूत्रेष्वनुवृत्तिर्भाष्यवृत्तिकारादिव्याख्यानाद्यथाऽवसीयते तथेहापि भाष्यकारादिव्याख्यानात् अनुवृत्त्यवगमसंभवादनुवृत्त्यर्थं शिष्टानां पृथक्पाठ इत्ययुक्तम् ।

सु०— न च व्याख्यानतोऽप्यधिकारो ज्ञायत इति व्यर्थं पृथक्करणमिति वाच्यम्। अन्तरङ्गज्ञापकाभाव एव बहिरङ्गस्यान्वेषणीयत्वादिति।

परि०— किन्त्वनवयवत्वादेवेत्यत आह न चेति । अधिकार उत्तरसूत्रेष्वनुषज्यमानत्वमित्यर्थः ॥ **अन्तरङ्गेति** । असंहितापाठोऽन्तरङ्गम्। व्याख्यानं बहिरङ्गमिति भावः। इतिपदस्यैतदुक्तमिति पूर्वेणान्वयः।

सु०— तदनेनासंहिततया निर्देशे निमित्तान्तरं वदता हेतोः अन्यथासिद्धिरुक्ता भवति।

परि०— तावताऽनवयवत्वसाधकहेतोः का गतिरुक्ता इत्यत आह **तदनेनेति**। सर्वत्र इत्यर्थेन ॥

सु०— ननु च श्रौतार्थवादबलेन आद्यन्तयोरोङ्कारस्योहो वा प्राङ्मुखत्वादिवत् बहिर्भूतस्यैव उच्चारणं वा विधेयत्वेन कल्प्यमिति सन्दिह्यते। सत्यम्। सन्देहेऽपि तया प्रणाड्यानुमानस्य सन्दिग्धान्यथासिद्ध्याऽप्याभासत्वमेव। वक्ष्यमाणन्यायेन ओङ्कारार्थस्य प्रथमसूत्रवाक्यार्थे समन्वयेन निश्चयोपपत्तौ बाधितविषयं चानुमानमिति।

अथवा दृष्टान्तदूषणमनेन क्रियते। तथा हि। अखिलैर्वेदपाठकैः पृथग् रूपान्तरेण स्थानव्यत्यासेन यदोङ्क्रियते तदुक्तन्यायेनादावुच्चारणेनैव लब्धेन सर्वत्रानुगतत्वेन कारणेनैवोपपद्यत इति। अनेन दृष्टान्ते साधकस्य हेतोरन्यथासिद्धिरुक्ता भवति। तथा च दृष्टान्तस्य साध्यविकलतेति।

एवमनुमाने निरस्ते निरपवादेनादावुच्चारणेनोङ्कारस्य प्रथमसूत्रावयवतासिद्धावुक्तमुपपन्नम्।

परि०— ऊहो वेति। अवयवतयाऽध्याहारो वेत्यर्थः। उत्तरमाह **सत्यं सन्देहेऽपीति** ॥ **तया प्रणाड्येति** । प्रागुक्तकोटिद्वयरूपप्रणाड्येत्यर्थः। यद्वा एतदुक्तं भवतीत्यादिनोक्तप्रणाड्येत्यर्थः ॥ **वक्ष्यमाणेति**। ओतत्ववाचीत्यादिना वक्ष्यमाणेत्यर्थः। **अनेन**। सर्वत्रेत्यर्थेन। रूपान्तरेणेत्यस्यार्थः स्थानेति ॥ **हेतोरिति**। अन्यान्यस्थाने पठ्यमानत्वरूपस्य वेदोपक्रमे पठ्यमानोङ्काररूपदृष्टान्ते वेदानवयवत्वसाधकहेतोरित्यर्थः। अग्निमीळ इत्यादौ स्रवणादिदोषपरिहारकतया अध्यापकैरुच्चार्यमाणस्य वेदवाक्यावयवत्वं च वेदब्रोध्याग्न्यादिरूपार्थे गुणपूर्णत्वादिविशेषणार्पकत्वानुसन्धानाभिप्रायेणेति ध्येयम्। तथैव चन्द्रिकोक्तेः ॥ **साध्येति**। अनवयवत्वरूपसाध्यविकलतेत्यर्थः। अनुमाने सूत्रानवयवत्वसाधकानुमान इत्यर्थः ॥ **उक्तमिति**। ताराथमूलत्वमित्युक्तमित्यर्थः ॥ छ ॥

उपोद्घातः समाप्तः ॥

सु०— तदेवं सिद्धे शास्त्रव्याख्येयत्वे, प्रेक्षावत्प्रवृत्तिविषयस्यैव आरम्भणीयत्वात्, प्रयोजनाभिधेयसंबन्धवत्येव च प्रेक्षावतां प्रवृत्तेः, आरम्भणीयतासिद्धये प्रेक्षावतः प्रवर्तयितुं प्रयोजनाद्यभिसंबन्धं प्रतिपादयतः प्रथमसूत्रस्य व्याख्याम् **ओतत्ववाचीत्यादिना** आरभते।

परि०— ओतत्ववाचीत्यादेरप्युपोद्घातत्वभ्रमनिरासाय आह **तदेवमिति** । उक्तप्रकारेण प्रामाण्य-मङ्गलाचाराभ्यां युक्तत्वात्सिद्धे शास्त्रव्याख्येयत्व इत्यस्य प्रथमसूत्रस्य व्याख्यामारभत इत्यनेनान्वयः। शङ्कोत्थापनाय वा वैयर्थ्यनिरासाय वा आद्यसूत्रतात्पर्यमाह **प्रेक्षावदिति** ॥ **प्रयोजनेति** । प्रयोजनविषयसंबन्धवतीति वा ताभ्यां संबन्धवतीति वाऽर्थः ॥ **प्रयोजनाद्यभिसंबन्धमिति** । शास्त्रस्येत्यनुषङ्गः ॥ मोक्षरूपप्रयोजनेन ब्रह्मरूपविषयज्ञानद्वारा जन्यजनकभावरूपसंबन्धं ब्रह्मसूत्रसन्दर्भरूपशास्त्रस्य प्रतिपादयत इत्यर्थः । तज्ज्ञानाधीनत्वात्प्रवृत्तेरिति भावः । एतच्च जिज्ञासाद्वारेत्यग्रे व्यक्तम्।

सु०— ननु ब्रह्मज्ञानस्य मोक्षहेतुता यदि शास्त्रप्रवृत्तेः प्रागेव प्रमाणान्तरसिद्धा व्यर्थं तदा तदभिधानं शास्त्रे । प्रमाणान्तरसिद्धे क्वचिदुपदेशानपेक्षणात् । अथैहैव तन्निश्चयः, तदा प्रवृत्तौ प्रयोजनादिनिश्चयो निश्चिते च प्रयोजनादौ प्रवृत्तिरित्यन्योन्याश्रयत्वम्। अथ प्रथमसूत्रात् तन्निश्चयः । तत्रैव कथं प्रवृत्तिः । तदर्थं च प्रयोजनान्तराभिधाने अनवस्था । एवमेव तत्र प्रवृत्तावुत्तरत्रापि तथात्वप्रसङ्गादनर्थकं सूत्रे प्रयोजनाद्यभिधानमिति ।

परि०— प्रयोजनाद्यभिसंबन्धज्ञानं प्रवृत्तिहेतुरित्युक्तम्। तत्किं मानान्तरेणाथैतच्छास्त्रेणोत आद्यसूत्रेणेति विकल्पान्क्रमेण निराह **नन्वित्यादिना** ॥ **ब्रह्मज्ञानस्य मोक्षहेतुतेति** । ब्रह्मज्ञानद्वारा शास्त्रस्य मोक्षहेतुतेत्यर्थः । यद्यपि प्रयोजनाद्यभिसंबन्धं प्रतिपादयतः प्रथमसूत्रस्येत्युक्तत्वान्न कोट्यन्तरशङ्काऽवकाशः । शास्त्रे प्रवृत्त्यर्थं तस्य प्रयोजनाद्यभिसंबन्धाभिधानमाद्यसूत्रे चेत्तत्रैव कथं प्रवृत्तिरित्येव शङ्कनीयम्। तथापि यदि कश्चिदन्यत एव तज्ज्ञानमिति ब्रूयात्तदा तं प्रत्युत्तरं वक्तुं परिशेषादाद्यसूत्रादेव तदिति दृढीकर्तुं प्रमाणान्तरसिद्धेत्यादिकोटेरप्युपन्यास इत्यदोषः ॥ **कथमिति**। आद्यसूत्रजन्योक्तरूपनिश्चयस्यापि फलान्तरहेतुत्वानिश्चये तज्जनक-आद्यसूत्रेऽपि प्रवृत्त्ययोगादिति भावः। **तदर्थमिति** । यथा जन्माद्यस्येत्यादिशास्त्रप्रवृत्तिहेतुतया तज्जन्यब्रह्मज्ञानद्वारा तस्य प्रयोजनाद्यभिसंबन्धज्ञानजननाय आद्यसूत्रमित्युच्यते । तथा आद्यसूत्रेऽपि प्रवृत्त्यर्थमाद्यसूत्रस्यापि तज्जन्योक्तरूपज्ञानद्वारा तस्य प्रयोजनाद्यभिसंबन्धं ज्ञापयितुं सूत्रान्तरं तत्राप्येवमित्यर्थः ॥ **एवमेवेति** । प्रयोजनहेतुत्वाननुसन्धानेनैवाद्यसूत्रे प्रवृत्तावित्यर्थः।

सु०— उच्यते। त्रिविधा हि पुंसां चित्तवृत्तिः। अनुभव इच्छा प्रयत्नश्च। तत्र साधन-गोचराविच्छाप्रयत्नौ प्रवृत्तिरिति उच्येते। न त्वनुभवो नापि फलगोचरेच्छा । येन तयोरपि प्रयोजननिश्चयापेक्षा स्यात् ।

न हि उपेक्षणीयं निष्प्रयोजनमिति नानुभूयते।

नापि सुखं प्रयोजनान्तररहितमिति नेष्यते।

न च मुमुक्षुणा अनपेक्षिते स्वर्गे यागादिकं तत्साधनतया नानुभूयते।

पुरुषार्थसाधने तु इच्छालक्षणा प्रयत्नलक्षणा वा प्रवृत्तिस्तथा न स्वरससिद्धा। न हि कश्चित्क्षुत्प्रहाणादिकमननुसन्धाय भोक्तुमिच्छति प्रयतते वा।

तस्माद्यो यत्र प्रवर्तनीयः स तत्प्रयोजनादिकं दर्शयित्वैव इति सार्थकं सूत्रे प्रयोजनाद्यभिधानम्।

परि०— तत्रैव कथं प्रवृत्तिरित्यादिनोक्ताम्नवस्थां निरसितुं प्रवृत्तिशब्दार्थं तावन्निर्धारयति **त्रिविधा हीत्यादिना**। प्रयत्नश्चेत्यनन्तरमितिशब्दोऽध्याहार्यः। इच्छा च द्वेधा। साधनगोचरा फलगोचरा चेत्यपि योज्यम्। **नत्वनुभव इति**। पुमर्थसाधनत्वप्रकारकसाधनगोचरानुभव इत्यर्थः। फलगोचरेच्छाऽपि न प्रवृत्तिरित्युच्यत इत्यन्वयः॥ **येनेति**। प्रवृत्तिशरीरप्रवेशेन निमित्तेन साधनत्वप्रकारकसाधनगोचरनिश्चयफलेच्छयोरपि स्वस्वविषयस्य स्वस्य वा फलहेतुत्वनिश्चयापेक्षा स्यात्तथा तन्निमित्तानवस्था च स्यादित्यपि योज्यम्॥ एतच्चोपलक्षणम्। येन फलेच्छापि फलान्तराधीनेच्छा स्यात्। तथा तन्निमित्ता अनवस्था च स्यादित्यपि ध्येयम्॥ **प्रयोजननिश्चयापेक्षेत्यस्य** प्रयोजनहेतुत्वनिश्चयापेक्षेत्यर्थः। साधनानुभवफलेच्छयोः प्रयोजनापेक्षा नेत्येतत्क्रमेण व्यनक्ति **न हीति**। ननूक्तरूपानुभवस्य फलान्तरानपेक्षत्वेऽपि इच्छाप्रयत्नयोरेवं फलेच्छापेक्षत्वं तु स्यादित्यतस्तदपि नेत्याह **न चेति**। अनपेक्षितत्वे हेतुः **मुमुक्षुणेति**। 'ज्योतिष्टोमेन स्वर्गकामो यजेते'त्यादिवाक्यश्रवणे सति स्वर्गादौ विरागिणोऽपि व्युत्पन्नस्य वाक्यार्थबोधोदयानुभवादिति भावः। ननु यथाऽऽद्यसूत्राच्छास्त्रस्य पुमर्थहेतुत्वानुभवस्तस्य फलहेतुत्वज्ञानानपेक्षस्तथेच्छाप्रयत्नावपि तदनपेक्षौ स्याताम्। एवं चाद्यसूत्रं व्यर्थमित्यत आह **पुरुषार्थसाधने त्विति**। शास्त्ररूप इति भावः। इच्छा प्रारम्भेच्छा॥ **प्रयत्नेति**। श्रवणाद्यनुकूलप्रयत्नेत्यर्थः॥ **न स्वरससिद्धेति**। पुरुषार्थहेतुत्वज्ञानं विना फलेच्छां च विना न सिद्धेत्यर्थः। तद्व्यनक्ति **न हीति**। क्षुत्प्रहाणादिकं भोजनसाध्यत्वेनाननुसन्धायेत्यर्थः॥ **सार्थकमिति**। एतेन आद्यपक्षे भाष्यकारीयं प्रयोजनाभिधेयसंबन्धव्युत्पादनमपि समर्थितं ध्येयम्।

सु०— उक्तं च प्रयोजनादिकं श्रोता कथं श्रद्दधीताश्रद्दधानश्च कथं प्रवर्तेतेति पुनरवशिष्यते।

परि०— प्रयोजनाद्यभिधानस्यार्थवत्त्वमङ्गीकृत्यापि प्रवृत्त्यसंभवं शङ्कते **उक्तं चेति**। अवशिष्यते शङ्केति शेषः।

सु०— तत्रैके समाधानमाहुः। अवगतसूत्रकाराप्तभावस्तावत्तद्वचनादेव श्रद्धास्यति। यद्यपि आप्तत्वावधारणे, प्रयोजनाद्यनभिधानेऽपि तत्सामान्यनिश्चयो भवत्येव 'प्रयोजना-

दिमदिदं शास्त्रम् आप्तोक्तत्वादि'ति । तथाऽपि नासौ प्रवृत्त्यङ्गम् । न हि प्रयोजनादिमदित्येव प्रवर्तते । किं नामास्मदभिम(लषि)तप्रयोजनादिमदिति । स च प्रयोजनादिविशेषो वचनादेवावसीयत इति सार्थकं तदभिधानम् ।

परि०— स्वयं किन्तु श्रौतस्येत्यादिना समाधिं विवक्षुः प्रकारान्तरेण समाधिद्वयं तदेतदनुपपन्नमित्यादिना निरसितुमनुवदति **तत्रैक इत्यादिना** । **तद्वचनादेवेति** । प्रथमसूत्ररूपतद्वचनादेवेत्यर्थः । तथात्वे आद्यसूत्रानर्थक्यमित्याशङ्क्य निराह **यद्यपीति** ॥ **असौ** सामान्यनिश्चयः ॥ **वचनादेवेति** । प्रथमसूत्रादित्यर्थः । मानान्तराभावादिति भावः ॥ **तदभिधानमिति** । आद्यसूत्र इति योज्यम् । समाधानान्तरमाह **आप्तत्वेति** । यथा कृष्यादावश्यं फलं भवत्येवेत्यनिश्चयेऽपि फलोत्पत्तिसन्देहात्प्रवृत्तिरेवं शास्त्रेऽप्यस्तु प्रवृत्तिरित्यर्थः । अस्मिन्पक्षेऽप्याद्यसूत्रं व्यर्थमित्याशङ्क्य समाधत्ते **नन्वित्यादिना** ॥ **विशेषेति** । मोक्षफलकं भवति न वा स्वर्गफलकं भवति न वेत्यादिरूपेण मोक्षादिकोटिविशेषस्मृतिरित्यर्थः । तदर्थमप्याद्यसूत्रं व्यर्थमिति भावः ॥

सु०— आप्तत्वानिश्चयेऽप्यर्थसन्देहादेव कृष्यादाविव प्रवृत्त्युपपत्तिः ।

ननु सन्देहः प्रयोजनाद्यवचनेऽपि साधकबाधकप्रमाणाभावे सति सुलभ एव । विशेषस्मृतिश्च तदर्थित्वविशेषाद्भविष्यति ।

मैवम् । यो हि यद्वचनात्प्रवर्तते स तद्वचनादेव विशेषस्मृतिमपेक्षते । न तु स्वातन्त्र्येण । न हि रोगार्तो ममेदं रोगनिवृत्तिसाधनं न वेति यत्र तत्र उच्छृङ्खलः स्वयम् उत्प्रेक्ष्य प्रवर्तते । किं नामानवधृताप्तभावस्यापि वैद्यस्यैव वचनात् । अन्यथा स्वयं प्रयोजनाभिधानमनधिगच्छन् अनर्थमप्याशङ्केत । किं निष्प्रयोजनमिदं काकदन्तपरीक्षाग्रन्थवदुत अशक्यसाधनप्रयोजनं मृतिहरहिममहीधरोत्तरसानुसिद्धसञ्जीवनीकथनवत् । उत मदनभिमतप्रयोजनमार्यावर्तवासिनं प्रति दाक्षिणात्यस्य मातुलकन्यापरिणयनप्रकारोपदेशवत् । अथवा अभिमतस्यापि प्रयोजनस्य सत्यपि लघीयस्युपायान्तरे गरीयानयमुपायः पिपासुं प्रति गीर्वाणतरङ्गिणीसमीपकूपखननोपदेशवदित्यादि । एतासु चानर्थसंभावनासु न प्रवर्तेत ।

न च प्रयोजनाद्यभिधानेऽप्येतासामवकाशः । लोकव्यवहारोच्छेदप्रसङ्गात् । न हि कश्चिद्वैद्यवचनादावेवमाशङ्क्य निवर्तते ।

तस्मादुपपन्नमुभयथाऽपि प्रयोजनाद्यभिधानमिति ।

परि०— **अन्यथेति** । आद्यसूत्राभाव इत्यर्थः । अनर्थाशङ्कामेव व्यनक्ति **किमित्यादिना** । **गीर्वाणतरङ्गिणी** गङ्गा ॥

सु०— तदेतदनुपपन्नम् । तथा हि । यदि तावदाप्तवाक्यतया सूत्रमिदं प्रयोजनादेर्निश्चायकं स्यात्तदा आगमतया न्यायसूत्रत्वहानिः ।

किञ्चाप्तत्वं सूत्रकृतो येन वेदादिना प्रमाणेनावगन्तव्यं तेनैव प्रयोजनाद्यभिसंबन्धोऽपि शास्त्रस्यावगम्यत इति व्यर्थं तदभिधानमापद्येत ।

'आप्तत्वानिश्चयेऽप्यर्थसन्देहात् प्रवृत्तिरि'ति चातिस्थवीयः । न हि कश्चित् प्रयोजनादिसन्देहे (सति) अतिमहायाससाध्ये प्रवर्तते प्रागुक्तानर्थपरम्पराश्च कथं न शङ्केत ।

परि०— येनेति । 'पाराशर्यश्च कपिलो वैकुण्ठो ऋषभस्तथा । यज्ञो धन्वन्तरिश्चैव क्षीरूपस्तापसो मनुः । नारायणो हरिः कृष्णः उपेन्द्रः सर्व एव च । ...द्या हरेस्साक्षात् प्रादुर्भावाः प्रकीर्तिता' इति बृहद्भाष्योक्तपैङ्गिश्रुत्यादिरूपवेदेन । 'नारायणाद्विनिष्पन्नम्' इत्यादिप्रागुक्तस्मृत्या चेत्यर्थः ॥ **तेनैवेति** । 'गुणोत्कर्षे देवदेवस्य विष्णोः' । 'तमेवं विद्वानमृत इह भवति' इत्यादिना तज्जातीयवाक्येनैवेत्यर्थः ॥ **अतिस्थवीयः** । अतिस्थूलतरं समाधानमित्यर्थः ।

सु०— तस्मान्नेदं प्रयोजनाद्युपदेशमात्रं किन्तु श्रौतस्य प्रयोजनादेः न्यायेनोपपादनार्थमित्येव परिहारः ।

'आप्तत्वं तु न्यायस्योपोद्बलकमात्रमि'ति भाष्यकारीयं तद्व्युत्पादनमपि नानर्थकम् ।

अत एवास्य सूत्रस्य न शास्त्रवहिर्भावः । अध्ययनविध्यादिवदस्याप्यतएवारम्भणीयत्वसिद्धेः नानवस्थादिदोषोऽपीति ।

परि०— श्रौतस्येति । तद्विजिज्ञासस्वेत्यत्र विशब्दतच्छब्दाभ्यां यस्य प्रसादादित्यादौ मुच्यत इत्यादिशब्दैः श्रुतस्येत्यर्थः ॥ **न्यायेनेति** । पूर्वपक्षिणा वक्ष्यमाणदिशा प्रयोजनाद्यभावशङ्कायां प्रयोजनस्य कर्माद्यजन्यत्वरूपन्यायेन । विषयब्रह्मणोः जीवाद्भिन्नत्वन्यायेनाधिकारिणः शूद्रादिव्यावृत्तत्वोपपादकाध्ययनादिमत्त्वरूपन्यायेनोपपादनार्थमित्यर्थः ॥ **तद्व्युत्पादनमपीति** । प्रादुर्भूत इत्यादिना कृतमिति भावः ॥ **अत एवेति** । न्यायव्युत्पादकत्वादेव इत्यर्थः । प्रेक्षावतां शास्त्रारम्भसिद्धये यथैतत्सूत्रं तथैतदारम्भार्थमस्य प्रयोजनाद्यभिसंबन्धबोधकस्यान्यस्योक्तावनवस्थाऽऽत्माश्रयादिर्वा स्यादित्यत आह **अध्ययनेति** । 'स्वाध्यायोऽध्येतव्य' इति वाक्यं स्वाध्यायमात्रस्याध्ययनं विदधदात्मनोऽपि तद्विधत्ते तद्वदित्यर्थः । आदिपदेन 'सर्वे वेदा यत्पदमामनन्ति' 'वाचा विरूप नित्यया' इत्यादेर्ग्रहः ॥ **अत एवेति** । एतत्सूत्रादेवेत्यर्थः । न चैकस्य द्वैरूप्यविरोधः ॥ अन्यसाहित्यकैवल्यरूपावच्छेदकधर्माभ्यामुपपत्तेरिति भावः । एतेन शास्त्रे प्रवृत्तिहेतुप्रयोजनाद्यभिसंबन्धज्ञानायाद्यसूत्रं चेत्तत्र प्रवृत्त्यर्थं तस्य प्रयोजनाद्यभिसंबन्धबोधकस्य अन्यस्योक्तावनवस्थितिरिति निरस्तम् । स्वेनैव स्वस्यापि शास्त्रत्वेन रूपेण तद्बोधनादिति ।

सु०— कः पुनरस्य सूत्रस्य प्रसङ्गः । उच्यते । प्रारिप्सिततया हि बुद्धिसन्निहितं शास्त्रं सूत्रकारस्य । तत्र संशयः किमिदमारम्भणीयं न वेति । उपलभ्यन्ते खलूभयविधान्यपि वाक्यानि । वाक्यं चेदम् । न च विशेषो दृश्यते । येनान्यतरपक्षनिश्चयः स्यात् ।

परि०— श्रौतस्य प्रयोजनादेर्न्यायेनोपपादनार्थमिदं सूत्रमित्युक्तमयुक्तम् । श्रौतस्य अन्यथात्वप्रसक्तावेव न्यायावतारावसरादिति भावेन पृच्छति कः **पुनरिति** ॥ **अस्येति** । श्रौतप्रयोजनादेः न्यायेनोपपादनपरस्य, संशयादिरूपप्रसञ्जकमित्यर्थः । यद्वा 'जीवव्यतिरिक्तेश्वराभावात्तस्य च स्वप्रकाशत्वान्न जिज्ञास्यतेति प्राप्त' इति न्यायविवरणोक्तमत्र वक्ष्यमाणदिशाऽनेकधा सौत्रपदार्थनिरूपणाननुरूपमिति भावेन पृच्छति **क इति** । संशयबीजमाह **उपलभ्यन्त इति** । काकदन्तपरीक्षादिरूपवाक्यान्यनारभ्याणि इष्टगोष्ठीपरवाक्यान्यारभ्याण्युपलभ्यन्त इत्यनेन वाक्यत्वरूपधर्मस्यारभ्यत्वानारभ्यत्वरूपकोटिद्वयसहचारो दर्शितः । पुरोवर्तिनिष्ठतामाह **वाक्यं चेति** ॥

सु०— ननु कस्यायं संशयः । न तावत्सूत्रकारस्य । अवगतविशेषत्वात् । अन्यथा निर्णायकसूत्रप्रणयनानुपपत्तेः । नापि परस्य । परेणाद्यापि शास्त्रस्यानुपलब्धत्वात् । अनुपलब्धे च समानधर्मदर्शनाद्ययोगेन संशयोत्पादानुपपत्तेः ।

मैवम् । यदीदं शास्त्रं परेणोपलभ्येत तदोक्तसन्देहकारणोपपत्तौ प्रयोजनार्थित्वेन विशेषस्मृतिमतैवं सन्दिह्येतेति सूत्रकृत एव परकीयसंभावितसंशयाहरणोपपत्तेः ।

परि०— **उक्तेति** । धर्मिज्ञानविशेषादर्शनरूपसन्देहकारणेत्यर्थः ॥ **विशेषेति** । आरम्भणीयत्वादिकोटिस्मृतिमतेत्यर्थः । तत्र हेतुः **प्रयोजनेति** । अस्मात्प्रयोजनं मया लब्धव्यमिति फलकामित्वेनेत्यर्थः ।

सु०— नन्विदं युक्त्यनुसन्धानात्मकविचारमीमांसामननापरनामकजिज्ञासाङ्गभूतन्यायनिबन्धनं जिज्ञासायाः कर्तव्यतायामारम्भणीयं भविष्यति । न हि विचारः कर्तव्यः तद्द्वारभूतन्यायनिबन्धनं च नारम्भणीयमिति संभवति । निःसाधनस्य विचारस्यैवानुत्थानात् । अन्यथा तु नेति जिज्ञासैव विचारणीया ।

परि०— शास्त्रधर्मिकसंशयस्य जिज्ञासाकर्तव्यत्वोक्तिपरसूत्राननुरूपत्वभ्रमनिरासाय सौत्रजिज्ञासाकर्तव्यत्वाकर्तव्यत्वयोः शास्त्रानारम्भारम्भौ फले इति शङ्कामुखेन दर्शयति **नन्वित्यादिना** । शास्त्रम् इदंशब्दार्थः । शब्दानां भिन्नार्थत्वभ्रमनिरासायोक्तं **युक्त्यनुसन्धानात्मकेत्यादि** । श्रवणाद्यात्मकत्वे शास्त्रारम्भेण हेतुहेतुमद्भावायोगादुक्तं **युक्त्यनुसन्धानेति** । भाष्यटीकायां श्रवणादिरूपत्वोक्तेर्भावः चन्द्रिकायां व्यक्तः । इच्छायां सन्निधानात्कथमेतदित्यतो रूढोऽयं जिज्ञासाशब्द इति भावेन उक्तं **मीमांसेत्यादि** । जिज्ञासायाः कर्तव्यतायामारम्भणीयं भविष्यतीत्यस्यान्यथा तु नेतीत्यनेनान्वयः । मध्ये हेतुहेतुमद्भावं व्यनक्ति **न हीति** ॥ **न्यायेति** । न्यायाः करणानि यस्याः सा न्यायकरणिका तस्यामित्यर्थः ॥

सु०— सत्यम् । एतच्छास्त्रव्युत्पादनीयन्यायकरणिकायां जिज्ञासायाम् उभयविध-व्यापारदर्शनाद् विशेषादर्शनाच्च संशयः किं कर्तव्या न वेति । ननु च 'तद्विजिज्ञासस्व' इति जिज्ञासायाः श्रुतिविहितत्वात् कथं विशेषादर्शनम् । मैवम् । विना विचारेण श्रुत्यर्थस्य अद्याप्यनिर्णीतत्वेन संशयास्पदत्वात् ।

परि०— विना विचारेणेति । विषयप्रयोजनादिमत्त्वकल्पन्यायानुसन्धानेन विना जिज्ञासाकर्तव्यत्व-रूपश्रुत्यर्थग्येत्यर्थः ॥

सु०— तत्र तावज्जिज्ञासा न कर्तव्येति प्रामम् । कुतः । विषयप्रयोजनसंवन्धाधि-कारिलक्षणानुबन्धविधुरत्वात् । कर्तव्यता खलु विषयादिमत्तया व्याप्ता । कृष्यादिकं हि सति विषयभूते भूम्यादौ, प्रयोजने च सस्याधिगमादौ, अधिकारिणि च कृषीवलादौ कर्तव्यमुप-लब्धम् । सा च व्यापिका व्यावर्तमाना इतो व्याप्यामपि कर्तव्यतां व्यावर्तयतीति प्रतिवन्ध-सिद्धिः ।

परि०— अनुवन्धेति । अनुबध्यतं प्रवर्त्यतेऽनेन प्रणेता श्रोता चेत्यनुवन्धः प्रवर्तकस्तद्विधुरत्वादित्यर्थः । व्यतिरेकमुखेन व्याप्तिमाह कर्तव्यतेति ॥ प्रतिवन्धेति । व्याप्तिसिद्धिरित्यर्थः ।

सु०— विषयादिसद्भावो हि जिज्ञासायाः कारणम् । न च कारणाभावे कार्यमुत्पत्तु-मर्हति । विषयशून्यत्वाद्धि समनस्केन्द्रियसन्निकृष्टस्य स्फीतालोकमध्यवर्तिनो घटस्य न जिज्ञासा क्रियते । प्रयोजनविकलत्वात्खलु सन्दिग्धमपि वायसदशनादिकं न जिज्ञास्यते । संवन्धवैधुर्याद्धि सप्रयोजनं सविषयमपि शव्दज्ञानमर्थयमानो न वैद्यके प्रवर्तते । अधिकार-विरहाच्च न मुमुक्षोर्वात्स्यायने प्रवृत्तिः ।

परि०— हेतोरप्रयोजकत्वं निराह विषयादीति । विषयादिवैधुर्यं प्रत्येकं हेतुरिति भावेन हेतुचतुष्टये अन्वयव्याप्तिं दृष्टान्तोक्त्या व्यनक्ति विषयशून्यत्वाद्धीति । सन्दिग्धस्यैव विषयत्वेन निश्चितस्य अविषयत्वादिति भावः । विषयाभावनिमित्तमजिज्ञास्यत्वमत्रेति शङ्काव्युदासायोक्तं सन्दिग्धमपीति । शव्दज्ञानं सुशब्दापशब्द-विवेकेन साधुशब्दज्ञानम् ॥ वात्स्यायने कामतन्त्रे ।

सु०— विषयादिवैधुर्यमेवात्र कथमिति चेदित्थम् ॥ न तावदनात्मविषयेयं जिज्ञासा ॥ तस्य तृणादिलक्षणस्य प्रत्यक्षादिनैव निश्चितत्वात् । सन्दिग्धश्चार्थो न्यायविषयो भवति । यथोक्तम् । 'अविज्ञाततत्त्वेऽर्थे कारणोपपत्तितस्तत्त्वज्ञानार्थमूहस्तर्क' इति । निष्पादितक्रिये च कर्मण्यविशेषाधायिनः साधनस्य साधनन्यायातिपातः । नाप्यसौ जिज्ञासितः कस्मैचन प्रयोजनाय कल्पते ।

परि०— सौत्रब्रह्मादिपदार्थोक्तिपरस्योतत्ववाचीत्यादेर्व्यावर्त्यं निर्विषयत्वं तावद्व्यक्तीकुर्वन्नैन्द्रियका-नैन्द्रियकरूपेण वा श्रेयोऽहेतुतद्धेतुरूपेण वा द्विविधाऽनात्मनां स्वात्मपरात्मपरमात्मनां च विषयत्वं क्रमेण निराह **अनात्मेत्यादिना प्रयोजनं चेश्वरजिज्ञासाया** इत्यतः प्राक्तनग्रन्थेन । तार्किकोक्तमाह **यथोक्तमिति** ॥ **कारणोपपत्तित इति** । कारणस्य प्रमाकरणस्य प्रमाणस्येति यावत् । **उपपत्तिः** अनुग्रहः । ततः प्रमाणानुग्रहकरणेन तत्त्वज्ञानसंपादको य ऊहः स तर्क इति न्यायसूत्रार्थः । निश्चितार्थकत्वेऽप्यस्तु जिज्ञासायास्तृणादिविषयत्वमित्यत आह **निष्पदितक्रिये चेति** बहुव्रीहिः । **कर्मणि** कर्मकारके । साधनन्यायोऽतिशयाधायकत्वं तस्यापगम इत्यर्थः ॥ **नाप्यसाविति** । तृणादिः इत्यर्थः ॥ **कस्मैचनेति** । चनशब्दोऽप्यर्थे निपातः ।

सु०— एवंविधे चाधिकारी दूरोत्सारितः । यतोऽर्थी समर्थो विद्वानधिक्रियते । न च एतादृशोऽर्थेऽर्थिता संभवति ।

परि०— अर्थी । फले तत्साधने वा कामनावान् । **समर्थः** पटुकरणः । **विद्वान्** कर्तव्योपयुक्तज्ञानी ॥ **एतादृश इति** । निष्फले तृणादौ ।

सु०— धर्मादिलक्षणस्त्वनात्मा शास्त्रान्तरादिनैव निर्णीतः ।

परि०— ऐन्द्रियकस्याविषयत्वमुपपाद्यातीन्द्रियस्यापि तदुपपादयति **धर्मादीति** । यद्वा निष्फलस्या-विषयत्वमुपपाद्य सफलस्य अनात्मनस्तदाह **धर्मादीति** ॥ **शास्त्रान्तरादिनेति** । कर्ममीमांसया धर्मादिस्वरूपस्य दैवीमीमांसया देवतादिस्वरूपस्य कालादिस्वरूपस्य ज्योतिःशास्त्रादिना सिद्धत्वादिति भावः ॥

सु०— आत्मा तु (च) शरीरेन्द्रियादिसङ्घातव्यतिरिक्तो नास्त्येव । शरीरादिकं च यथायथं प्रत्यक्षादिनैव निश्चितम् । नन्वात्मा शरीरादिव्यतिरिक्तोऽहमिति असन्दिग्धाविपर्यस्त-साक्षात्प्रतीत्यैव निश्चीयत इति चेत् । एवं तर्हि तत एव न जिज्ञास्यः ।

अत एवानादितस्तदीयतत्त्वज्ञाने विद्यमानेऽपि इष्टानिष्टप्राप्तिपरिहारयोरदर्शनान्नासौ जिज्ञासितः कस्यचित्प्रयोजनस्येष्टे ।

परि०— तत एवेति । साक्षात्प्रतीतिसिद्धत्वादेवेत्यर्थः । सन्दिग्धार्थ एव न्यायविषय इति प्रागुक्तत्वादिति भावः । अत एव इत्यस्य विवृतिः अदर्शनादित्यन्तेन । प्रयोजनस्येत्यधीगर्थदयेशां कर्मणीति षष्ठी ।

सु०— नन्वयं कर्ता भोक्ता दोषसंसर्गी चाहंप्रत्यये प्रकाशते, तद्विपरीतस्तु श्रुति-प्रतिपादितः प्रतिपत्तव्योऽतो जिज्ञासेति चेत् । एवं तर्हि जरद्गवादिवाक्यवत्पावकशैत्यानु-मानवच्च प्रतीतिविरोधेन श्रुतिजिज्ञासयोराभासतापातः ।

परि०— मायावादिरीत्या विषयत्वसंभवमाशङ्क्याक्षप्राबल्येन निराह **नन्वयमिति**। अहंधीविषय इत्यर्थः ॥ **श्रुतीति**। 'निष्कलं निष्क्रियं' 'निरनिष्टो निरवद्य' इत्यादिश्रुतीत्यर्थः ॥ **प्रतिपत्तव्य इति**। जिज्ञासवेति योज्यम् ॥ **जरद्गवेति**। 'जरद्गवः कम्बलपादुकाभ्यां द्वारि स्थितो गायति भद्रकाणि'निवाक्यवदिति श्रुतेरयं दृष्टान्तः ॥ **जरद्गवो** वृद्धबलीवर्दः। पावकशैत्यानुमानवदिति न्यायचिन्तात्पजिज्ञासायाः दृष्टान्तः।

सु०— अत एव न परात्मा जिज्ञास्यः। तस्य प्राणादिलिङ्गैरवगतत्वात्। सैव जिज्ञासेति चेन्न। तस्याः लौकिकप्रवेदनीयार्थत्वेन शास्त्राव्युत्पादनीयत्वात्। न खलु बालकः स्तन-पानेष्टसाधनत्वानुमाने शास्त्रव्युत्पादनमपेक्षते। यत्कचिच्छास्त्रेऽपि लौकिकप्रवेदनीयार्थ-व्युत्पादनम्; अनुवादोऽसौ, न पुनः स एव प्रधानव्यापारः।

परि०— अत एवेति। उपायान्तरसिद्धत्वादेवेत्यर्थः। **परात्मा** परशरीरस्थजीवः ॥ **प्राणादीति**। हिताहितप्राप्तिपरिहारानुकूलचेष्टादिलिङ्गैरित्यर्थः। 'चेष्टालिङ्गेन सात्मत्वं परदेहस्य साधिन' इत्युपाधिखण्डनोक्तेः। प्राणवाय्वादिमत्त्वलिङ्गेनेति वाऽर्थः ॥ **लौकिकप्रवेदनीयार्थेति**। धूमाग्न्यादिव्याप्त्यादिव्युत्पादनमित्यर्थः। अनुवादो दृष्टान्तार्थमिति भावः ॥

सु०— ईश्वरविषया जिज्ञासा भविष्यतीति चेन्न। तस्यैवाभावात्।

न चैवमीश्वरादिपदानामानर्थक्येनापदत्वप्रसङ्ग इति वाच्यम्। तेषां कथञ्चिज्जीव-विषयत्वोपपत्तेः। सोऽपि हि स्वशरीरेन्द्रियादीनामीष्टे। प्रतीतार्थत्वोपपत्तावप्रतीतार्थता(त्व)-कल्पनायां गौरवप्रसङ्गात्।

सु०— जीवस्य चाहमिति स्वप्रकाशतया स्वप्रकाशज्ञानाश्रयतया मानसप्रत्यक्ष-वेद्यतया वा सिद्धत्वेन न जिज्ञासाविषयत्वमित्युक्तम्।

परि०— अस्तु जीव एव विषय इत्यत आह **जीवस्य चेति**। न्यायविवरणरीत्याऽऽह **स्वप्रकाश-तयेति**। प्राभाकररीत्या आह **स्वप्रकाशज्ञानेति**। तार्किकरीत्या आह **मानसेति**। अत्र भाष्यटीकाद्यविरोधश्चन्द्रिकायां व्यक्तः ॥ **उक्तमिति**। सन्दिग्धश्चार्थो न्यायविषय इत्यादिनोक्तमित्यर्थः।

सु०— किं चेश्वरः प्रमितो न वा। नोभयथाऽपि जिज्ञासा संभवति। नेति पक्षे अनुग्राह्यप्रमाणाभावेन जिज्ञासायास्तर्कत्वव्याघातात्। 'कारणोपपत्तितः' इति हि उक्तम्। प्रमाकरणस्य प्रमाणस्य, उपपत्तिः अनुग्रहः, तत्करणेन इत्यर्थः। न च बुद्ध्यावनारूढं शक्यं जिज्ञासितुम्। प्रमितत्वे तु निश्चितत्वादेव। न चैवं सकलतर्कानुपपत्तिप्रसङ्गेन व्याघातः। सामान्यतः प्रतीतौ विशेषे तदवकाशात्। न चात्र तथात्वं पश्यामः।

परि०— ब्रह्मणि वेदरूपप्रमाणोक्तिपरतयोद्धारस्य व्याख्यानपरं 'स एव भर्गशब्दार्थ' इत्यादि । तद्व्यावर्त्यं व्यनक्ति **किञ्चेति** ॥ **तत्करणेनेति** । अनुग्रहकरणेनेत्यर्थः । **निश्चितत्वादेवेति** । न जिज्ञासितुं शक्यमित्यन्वयः ॥ **न चात्रेति** । ईश्वरविषये सामान्यतः प्रमितत्वं विशेषेणाप्रमितत्वं च न पश्याम इत्यर्थः । अतो नेश्वरोऽपि विषय इति भावः ।

सु०— किं चेश्वरे प्रमाणं भवन्न तावत्प्रत्यक्षम् । तस्यापाततस्तदभावावेदकत्वात् । नाप्यनुमानम् । तत्प्रतिबद्धलिङ्गाभावात् । आगमस्तु कार्यनिष्ठो न निष्पन्नस्वरूपमीश्वरं शक्नोत्यवगमयितुम् । न चान्यत्प्रमाणमस्ति यन्मीमांसया अनुगृह्येत ।

परि०— एवं ॐब्रह्मपदव्याख्यानपरौतत्ववाचीत्यादिसपादश्लोकद्वयव्यावर्त्यं प्रमेयारोपितान्यथाकारमूलचोद्यमुक्त्वा अधुना वदतःपदस्य वेदानां सिद्धार्थपरत्वात् इति व्याख्यानं कार्यता चेत्यादिना क्रियते, यच्च वेदस्य प्रामाण्यमात्रस्य स्वतस्त्वादिति व्याख्यानं 'प्रत्यक्षवच्च प्रामाण्यमि'त्यादिना क्रियते तदुभयव्यावर्त्यं प्रमाणे आरोपितान्यथाकारमूलचोद्यं क्रमेणाह **किञ्चेश्वर इत्यादिना** । **तत्प्रतिबद्धलिङ्गेति** । कार्यत्वादिकं शास्त्रयोनिसूत्रे निरसिष्यत इति भावः ॥ **कार्येति** । प्राभाकररीत्या यागादिजन्यापूर्वलक्षणकार्यपर इत्यर्थः । तत्परत्वप्रकारश्च कार्यता चेत्येतदवतारिकायामग्रे स्फुटीकरिष्यत इति भावः । **न चान्यत्प्रमाणमिति** । पाशुपतादिकं तु न प्रमाणमिति भावः ॥

सु०— किं चागमोऽपि भवन् वेद एव वक्तव्यः । अन्यस्यानाशङ्कनीयत्वात् पारतन्त्र्याच्च । वेदस्य पौरुषेयत्वापौरुषेयत्वयोः कारणाभावेन प्रामाण्यमेव दुर्लभम् । स्वतः प्रामाण्याङ्गीकारे तु वेदविरुद्धानामपि शाक्यादिवचसां तथात्वापातेन पुनर्वेदाप्रामाण्यतादवस्थ्यम् । किं च शब्दस्यैव प्रामाण्यं दुर्घटमर्थसंस्पर्शशून्यत्वात् । वाक्यार्थप्रत्यायनप्रकारानिरूपणाच्च । कुतस्तद्विशेषस्य वेदस्य ।

परि०— **पारतन्त्र्याच्चेति** । वेदमूलपञ्चरात्रादेर्वेदप्रामाण्यपरतन्त्रत्वादित्यर्थः ॥ **कारणेति** । आप्तोक्तत्वलक्षणगुणरूपप्रामाण्यकारणाभावेनेत्यर्थः । पौरुषेयत्वे 'अविप्रलम्भस्तज्ज्ञानमि'ति वक्ष्यमाणदिशाऽऽप्त्यसंभवात् इति भावः ॥ 'अप्रामाण्यं तथाऽन्यत' इत्येतद्व्यावर्त्यमाह **स्वत इति** । गुणमनपेक्ष्य ज्ञानजनकादेव प्रामाण्यजन्माङ्गीकार इत्यर्थः ॥ **अर्थसंस्पर्शशून्यत्वादिति** । एतच्च प्रत्यक्षवच्चेत्यत्र व्यक्तीकरिष्याम इति भावः । 'शक्तिश्चैवान्विते स्वार्थे' इत्यादिना अतःपदस्यान्विताभिधायकत्वादिति व्याख्या क्रियते । तद्व्यावर्त्यमाह **वाक्यार्थेति** । एतदपि शक्तिश्चैवान्विते स्वार्थ इत्येतदवतारिकायां व्यक्तीभविष्यति ।

सु०— प्रयोजनं चेश्वरजिज्ञासाया अभ्युदयो वा स्यात् मोक्षो वा । नाद्यः । तस्य धर्मादिलघूपायसाध्यस्य शास्त्रान्तरप्रयोजनत्वात् । न द्वितीयः । तस्यापि 'अपाम सोमम्'

इत्याद्यागमेन लघूपायान्तरसाध्यतावगमात् । न चैकस्यैव कर्मणोऽभ्युदयनिःश्रेयसहेतुत्वं विरुद्धम् । फलाभिसन्ध्यादिभावाभावाभ्यां विशेषोपपत्तेः ।

परि०— एवं विषयाभावमुपपाद्य यच्च 'ज्ञानी प्रियतमोऽतो मे' इत्यादिना अतःपदस्य मोक्षहेतुप्रसाद-जनकज्ञानजनकत्वादिति व्याख्यानान्तरं तद्व्यावर्त्यप्रयोजनाभावे हेतुं व्यनक्ति **प्रयोजनं चेत्यादिना** । यद्यपीदं मूलकृत्करिष्यमाणव्याख्यानक्रमानुरोधेन किञ्चेश्वर इत्यादितः पूर्वं वक्तव्यं तथाऽप्यतःपदस्य पश्चात्करिष्यमाण-व्याख्यानत्रयव्यावर्त्यत्रयस्यापि ॐब्रह्मपदव्यावर्त्यविषयाभावोपपादकत्वेन तत्संबद्धत्वात्तद्व्याख्यानत्रयव्यावर्त्यं किञ्चेश्वर इत्यादिना पूर्वमुक्त्वेदं पश्चादुक्तमित्यदोषः ॥ **शास्त्रान्तरेति** । धर्मादिस्वरूपप्रतिपादककर्मतन्त्रप्रयोजन-त्वादित्यर्थः ॥ **अपामेति** । 'अपाम सोमममृता अभूम' इति सोमपानस्यामृतशब्दितमुक्तिहेतुत्वश्रवणादिति भावः ॥ **फलाभिसन्धीति** । यथैकमेवान्नमनुपानभेदात् पथ्यमपथ्यं तथैवेत्यर्थः । 'निष्कामं ज्ञानपूर्वं तु निवृत्तमिह चोच्यते । निवृत्तं सेवमानस्तु ब्रह्माभ्येति सनातनम्' इत्युक्तेरिति भावः ॥

सु०— जिज्ञासा च मोक्षसाधनं भवन्ती किं साक्षादुत ज्ञानद्वारेण । नाद्यः । दृष्टा-दृष्टत्यागकल्पनाप्रसङ्गात् । न द्वितीयः । 'कर्मणा ज्ञानमातनोती'त्याद्यागमेन ज्ञानस्य लघूपाया-न्तरसाध्यताध्यवसायात् । ज्ञानस्यापि साक्षान्मोक्षहेतुत्वाभ्युपगमेऽदृष्टकल्पनैव । न चेश्वर-प्रसादद्वारा । ज्ञानस्य प्रसादहेतुतायाः क्वाप्यदृष्टत्वात् । 'तत्कर्म हरितोषं यत्' इत्यादिना तत्प्रसादस्य कर्माद्यल्पोपायसाध्यताप्रतीतेश्च ।

परि०— दृष्टेति । लोके गान्धर्वादिशास्त्रविचारेण ज्ञानस्यैव तत्फलत्वेन दर्शनान्मोक्षस्य तत्त्वेनादर्शनात् दृष्टत्यागादृष्टकल्पनाप्रसङ्गादित्यर्थः ॥ **अदृष्टकल्पनैवेति** । लोके क्वाप्यदृष्टेः इति भावः । राजदर्शनस्य तत्प्रसादद्वारा निगडमोक्षहेतुत्वं दृष्टमित्यरुचेराह **तत्कर्मेति** । 'तत्कर्म हरितोषं यत्सा विद्या तन्मतिर्यये'त्येकादशस्कन्धोक्तेरित्यर्थः ।

सु०— किञ्चायमात्माऽविद्याकल्पितो वन्धस्तद्विद्ययैव निवृत्तिमर्हति । शुक्तिका-ऽविद्याकल्पितं रजतमिव शुक्तिविद्यया । तत्र (तत्) कुतो वन्धनिवृत्तिलक्षणे मोक्षे परमेश्वर-प्रसादस्योपयोगः । कुतस्तरां तज्ज्ञानस्य कुतस्तमां च तज्जिज्ञासायाः ॥ अथ परमार्थ एवायं वन्धस्तर्हि न ज्ञानेन निवर्तेत । न च सत्यस्य अनादेरात्मस्वरूपमात्रानुवन्धिनो वन्धस्य आत्मस्वरूपस्येव केनापि निवृत्तिर्युक्ता ।

परि०— यदप्यतःपदस्य वन्धसत्यत्वादिति व्याख्यानान्तरं 'इत्युक्तेर्वन्धमिथ्यात्वमि'त्यादिनोच्यते तद्व्यावर्त्यमाह **किञ्चायमिति** । सिद्धान्ती शङ्कते **अथ परमार्थ एवेति** । पूर्वपक्षी निराकरोति **न ज्ञानेन निवर्तेतेति** । तद्व्यनक्ति **न चेति** । एतच्च 'अज्ञानां ज्ञानदो विष्णुर्ज्ञानिनां मोक्षदश्च सः' इत्येतद्व्यावर्त्यमिति ज्ञेयम् ।

सु०— अपि च मुक्तस्य शरीरेन्द्रियविषयादिसंसर्गे मुक्तत्वव्याघातः । दुःखादिप्रसङ्गश्च । कारणसामग्रीसद्भावात् । तथा चाभ्युदयतुल्यतयोक्तदोषः ॥ शरीराद्यभावे च तत्साध्यसुखाभावेन कस्यापि तत्रार्थितानुपपत्तेरनधिकारिकं शास्त्रमापद्येत । को हि स्वस्थात्मा सहसा सुखतत्साधने हातुमुत्सहते ।

परि०— 'आनन्ददश्च मुक्तानामि'त्येतद्व्यावर्त्यमाह **अपि चेति** । अत्रानुव्याख्याने सौत्राथपदव्याख्यानस्याकृतत्वात्तद्व्यावर्त्यप्रपञ्चनमकृत्वा सङ्क्षिप्योपसंहरति **कस्यापि तत्रार्थितेत्यादि** ।

सु०— तदेवं विषयाद्यनुबन्धविधुरत्वान्न जिज्ञासा कर्तव्या । तद्विधयोऽपि न प्रमाणम् । शास्त्रं चेदमनारम्भणीयमिति प्राप्ते सूत्रयामास भगवानाचार्यः **ॐ अथातो ब्रह्मजिज्ञासेति** ।

परि०— 'तद्विजिज्ञासस्वे'त्यादेस्तर्हि का गतिरित्यत आह **तद्विधय इति** । विना विचारेण श्रुत्यर्थस्याद्याप्यनिर्णीतत्वेनेति पूर्ववाक्यानुरोधेन न प्रमाणमित्यस्य जिज्ञासाकर्तव्यत्वरूपेऽर्थे न प्रमाणमिति वा सर्वथा न प्रमाणमिति वा द्वेधाऽर्थो ध्येयः । तथैव चन्द्रिकोक्तेः । **आचार्यः** सूत्रकारः ॥

ब्रह्मसूत्रम्— **ॐ ॐ अथातो ब्रह्मजिज्ञासा ॐ** ॥ १-१-१ ॥

सु०— यत्तावदुक्तं 'विषयाभावान्न जिज्ञासा कर्तव्ये'ति तदनुपपन्नम् । अनात्मजीवात्मनोर्विषयत्वानुपपत्तावपीश्वरस्य तदुपपत्तेः ।

परि०— तदयुक्तमित्यादिना भाष्यमवतारयितुं विषयाभावशङ्कानिरासकत्वप्रकारं ॐब्रह्मपदयोः व्यनक्ति **यत्तावदित्यादिना** । तदिति जिज्ञास्यं वस्तु । इतीत्यस्येत्ययमर्थः सूचित इति पूर्वेणान्वयः ।

सु०— अत्र यदुक्तं 'जीवव्यतिरिक्त ईश्वर एव नास्ती'ति तत्परिहाराय सूत्रकृतोङ्कारब्रह्मशब्दौ प्रयुक्तौ । तेनायमर्थः सूचितः । 'ॐ इत्येतदक्षरमुद्गीथमुपासीत', 'तद्विजिज्ञासस्व तद्ब्रह्मे'त्यादिश्रुतावोङ्कारब्रह्मशब्दौ जिज्ञास्ये वस्तुनि श्रूयेते, ताभ्यां च तत् सकलजीवजडात्मकात्प्रपञ्चाद्विलक्षणमवगम्यत इति । तदयुक्तमिवाभाति । ॐ आदिपदस्य अलौकिकार्थेऽनवगतसङ्गतित्वात् । न हि पदं चक्षुरादिवदप्रतीत एवार्थे प्रतीतिं जनयति । येनापूर्वमर्थं पदप्रयोगादेव प्रतीमः । स्वर्गापूर्वदेवताद्यर्थोऽपि न पदप्रयोगादेव सिद्धः । किन्तु सन्निहितानेकवाक्यार्थसामर्थ्याल्लभ्यत इत्यत आह भाष्यकारः **ओतत्ववाचीति** ।

अनु०— **ओतत्ववाची ह्योङ्कारो वक्त्यसौ तद्गुणोतताम् ।**

परि०— अत्र ब्रह्मपदेनैव जीवादिविलक्षणविषयसंभवेऽप्योमित्युक्तेः कृत्यं नारायणपदोदित इत्यत्राग्रे व्यक्तं भविष्यति । स्वर्गाद्यलौकिकार्थावबोधवत्स्यादित्यत आह **स्वर्गेति** ॥ **सन्निहितेति** । 'यन्न दुःखेन सम्भिन्नं न च

ग्रस्तमनन्तरम् । अभिलाषोपनीतं च सुखं स्वर्गपदास्पदमि'त्यनेकवाक्यार्थलभ्यः स्वर्गपदार्थः । 'ज्योतिष्टोमेन स्वर्गकामो यजेते'ति यागस्य स्वर्गसाधनत्वरूपवाक्यार्थसामर्थ्यलभ्योऽपूर्वाख्योऽर्थः । 'वज्रहस्तस्सहस्राक्ष' इत्यनेकवाक्यार्थसामर्थ्यलभ्येन्द्रादिदेवतारूपोऽर्थ इत्यर्थः । सामर्थ्यमन्यथाऽनुपपत्तिः ॥

सु०— हिशब्दो हेत्वर्थे । ॐकारः तावदोतत्वस्य गतत्वस्य प्रविष्टत्वस्य वा वाचकः । गत्याद्यर्थस्यावतेः खलु रूपमेतत्, 'अवतेष्टिलोपश्चे'ति सूत्रात् । 'ॐ इति पुनः कस्य वक्ते'ति प्रश्नपूर्वकं 'अवतिर्नामाऽयं धातुर्गतिकर्मा प्रवेशनकर्मा चे'त्यन्यत्राप्येवमेव निरुक्तत्वात् । तथा च यद्यसौ कर्मणि तदा कर्तुर्यदि वा कर्तरि तदा कर्मणोऽपेक्षायामुपपदाद्यभावेऽपि योग्यतया श्रुत्यन्तरादिबलाद्वाऽसावोङ्कारस्तस्य जिज्ञास्यस्य गुणैरानन्दाद्यनन्तकल्याणगुणैर्गुणान्वोततां वक्ति । पक्षद्वयेऽप्यनन्तानवद्यकल्याणगुणपूर्णतैवोङ्कारस्यार्थः । ब्रह्मशब्दस्यापि स एव अर्थः । बृहतेर्वृद्ध्यर्थस्य खल्वेतद्रूपम् । तथा च पूर्ववद्योग्यतया 'अथ कस्मादुच्यते ब्रह्मेति बृहन्तो ह्यस्मिन् गुणा' इत्यादिश्रुत्यन्तरादिबलाद्वा गुणानां संवन्धः ।

परि०— गत्याद्यर्थस्येति । अव रक्षणगतिकान्तिप्रीतितृप्त्यवगमप्रवेशश्रवणस्वाम्यर्थयाचनक्रियेच्छादीप्त्यवाप्त्यालिङ्गनहिंसादानभागवृद्धिष्विति भीमसेनधातुपाठेऽवतेरनेकार्थत्वोक्तेर्गत्याद्यर्थस्येत्युक्तम् । कथं रूपमित्यत आह **अवतेरिति** । उणादावाद्यपादे 'अर्तिस्तुसुहुसृधृक्षिक्षुभायावापदियक्षिनीभ्यो मन्' इत्यव्यवहितसूत्रात् मन्प्रत्ययमनुवर्त्य 'अवतेष्टिलोपश्च' इति सूत्रे अवतेर्मन्प्रत्ययः टिलोपश्च भवतीति सूत्रार्थ उक्त उणादिवृत्तौ । टिलोपश्चेति सामान्योक्तावपि मन्प्रत्ययस्यैव टिलोपो भवति । टिग्रहणसामर्थ्यात् । अवतिधातोरेव टिलोपे टिग्रहणमनर्थकम् । लोप इत्युक्तावप्यवधातोर्लोपो भविष्यति । न च 'अलोऽन्त्यस्य' इति परिभाषया अवधातोर्वकारमात्रलोपनिवृत्त्यर्थं टिग्रहणमिति शङ्क्यम् । षष्ठीनिर्दिष्टस्याल एवालोऽन्त्यपरिभाषावतारात् । इह च मन्प्रत्ययविधानार्थमवतेरित्यस्य पञ्चम्यन्तत्वात् । 'अलोऽन्त्यस्य' इति वकारमात्रस्य लोपेऽप्यतो लोप इत्यकारस्य लोपः स्यादेवेत्यनर्थकं टिग्रहणम् । ननु चातो लोप इत्यस्याकारान्तस्य लोप इत्यर्थ इति चेत्सत्यम् । आद्यन्तवदेकस्मिन्नित्याद्यन्तवद्भावसंभवात् । केचित्तु यदि धातोष्टिलोपस्तर्हि 'अवतेर्डिच्च' इति सूत्रकरणेनैवावतेर्मन्प्रत्ययो डिच्चेत्युक्तावपि धातोस्सर्वस्य लोपः सिद्ध इति टिलोप इति न वक्तव्यम् । तेन ज्ञायते प्रत्ययस्यैव टिलोप इति टिग्रहणसामर्थ्यं प्रकारान्तरेण आहुः । तथाच अव् म् इति स्थिते 'ज्वरत्वरस्रिव्यविमवामुपधायाश्च' इत्यकारवकारयोर्द्वयोरपि ऊठि कृते सवर्णदीर्घे 'सार्वधातुकार्धधातुकयोरि'ति गुणे 'नेड्वशि कृति' इतीडागमाभावे च ओमिति रूपमित्यर्थः । यद्यप्यङ्गपादे ज्वरत्वरेति सूत्रवृत्तौ क्वौ झलादौ क्विति परत ऊठ् भवतीत्येवोक्तं न त्वनुनासिके परत इत्यपि । तथाप्युणादिवृत्तौ ज्वरत्वरेत्यूठ् इत्युक्त्वा ओमिति रूपसिद्धेरुक्तत्वात् । 'छ्वोः शूडनुनासिके च' इति पूर्वसूत्रादनुनासिके चेत्येतत् ज्वरत्वरेत्यत्राप्यनुवर्तत इति ज्ञायत इत्यदोषः । धातुवृत्तावप्येवमुक्तेश्च । औणादिकानामर्थानुगत्यदृष्टेरोंपदेऽप्येवमिति शङ्कानिरासायाह **ॐ इतीति** । गतिकर्मेति बहुव्रीहिः । गतिक्रियावाचीत्यर्थः । एवमग्रेऽपि । अन्यत्रेति महाभाष्य इत्येके । निरुक्तग्रन्थ इत्यन्ये ।

कर्मणीति । यद्यप्युणादीनामपि धात्वधिकारविहितत्वेन 'कृदतिङ्' इति कृत्संज्ञकत्वात् 'कर्तरि कृद्' इति कर्तर्येवोणादिः विहितः । तथाऽपि 'उणादयो बहुलम्' इति बहुलग्रहणात् कर्मणीत्युक्तम् । निष्पन्न इति योज्यम् । **श्रुत्यन्तरादीति** । 'ओतं जगद्यत्र स्वयं च पूर्णो वेदोक्तरूपोऽनुपचारतश्च । सर्वैः शुभैश्चाभिहितो न चान्यैरों तत्सदित्येनमतो वदन्ति' इति सप्तदशगीताभाष्योक्तश्रुतिबलात् 'ॐ इति ब्रह्म' इति श्रुतिबलाच्च 'ॐनामा भगवान्विष्णुरधिकोच्चगुणत्वत' इत्यादि तैत्तिरीयभाष्योक्तस्मृतिबलात् । 'ओतमस्मिन् जगत्सर्वमत्युच्चश्चाखिलैर्गुणैः' इत्यादिछान्दोग्यभाष्योक्तस्मृतिबलाच्चेत्यर्थः । कर्मसाधनत्वेऽर्थमाह **गुणैरिति** ॥ कर्तरि निष्पन्नत्वेऽर्थमाह **गुणान्वेति** ॥ **पक्षद्वयेऽपीति** । गतिप्रवेशरूपार्थद्वयपक्षेऽपीति वा कर्तृकर्मणोरन्यतरार्थनिष्पन्नत्वपक्षेऽपि इति वाऽर्थः । **बृहतेरिति** । बृहबृहिवृद्धाविति भीमसेनधातुषु शब्विकरणेषु पठितस्य बृहधातोः तृतीयाध्यायद्वितीयपादे 'आतो मनिन् क्वनिब्वनिपश्च' इति सूत्रानन्तरेण 'अन्येभ्योऽपि दृश्यत' इति सूत्रेण 'मनिन्प्रत्यये दृशिग्रहणसामर्थ्याद्धातोरमागमश्च' इति चतुर्थाध्यायाद्यपादे 'ब्रह्मदृष्टिरुत्कर्षात्' इत्यत्र सुधायां वक्ष्यमाणदिशा रूपमित्यर्थः । यद्यपि बृहिवृद्धावित्यस्मात् 'बृंहेरम्नलोपश्च' इत्यादि चतुर्थपादीयौणादिकसूत्रेण 'मनिन्नार्वधातुभ्य' इति पूर्वसूत्रादनुवृत्तमनिन्प्रत्यये नलोपेऽमागमे यणादेशे च ब्रह्मेति रूपं सिद्ध्यति । न च बृहिधातुरेव नास्ति भीमसेनधातुष्वपाठादिति शङ्क्यम् । अङ्गपादेऽनिदितां हल उपधायाः 'क्ङिति' इति सूत्रे बृंहेश्चानिटीति वार्तिके भाष्ये च बृंहेरुक्तत्वात् । तथाप्यौणादिकसूत्रानुशिष्टानामव्युत्पन्नप्रातिपदिकत्वस्य 'अतः कृकमिकंसकुम्भपात्र' इत्यादिसूत्रे कंसग्रहणेन ज्ञापितत्वात् ब्रह्मशब्दस्य यौगिकत्वासिद्धेरष्टाध्यायीगतसूत्रेणैव रूपादिसिद्धिर्ध्येयेति भावः । अत एवानुमानिकपादे योगादिवृत्तिलक्षणोक्तिप्रस्तावे सुधायामौणादिकानामर्थानुगमादर्शनादित्युक्तम् । नन्वेवं शब्विकरणस्य तिपा निर्देशे बर्हते रूपमेतदिति निर्देशापत्त्या बृहतेरिति कथं निर्देशः । 'पुगन्तलघूपधस्य च' इति गुणेन भाव्यत्वादिति चेत्सत्यम् । अनुक्रियमाणरूपविनाशप्रसङ्गेनाकृतगुणस्यानुकरणात् 'न लोकाव्ययनिष्ठाखलर्थतृनाम्' इत्यत्र तृनो णत्वाभावेन निर्देशो यथा तथेत्येके । 'संज्ञापूर्वको विधिरनित्य' इत्यगुणेन निर्देश इत्यपरे । 'अथ कस्मादुच्यते ब्रह्मेति बृहति बृंहयति च'त्यादि श्रुत्यनुरोधात् शब्विकरणेऽप्यस्ति बृहधातुरित्यन्ये । अत एव दशमगीताभाष्यटीकायां 'अथ कस्मात्' इति श्रुतिव्याख्यानावसर एव बृहतेर्मनिन्नमागमश्चेति उक्तमित्याहुः ।

सु०— एतदुक्तं भवति । यौगिका हि शब्दाः नावश्यमर्थप्रत्यायने सङ्गतिग्रहणमपेक्षन्ते । किं नाम निगमनिरुक्तव्याकरणबलेनावयवार्थावगमे सति तत्संसर्गसंभावनायां प्रसिद्धमन्यथाऽपूर्वमेवार्थमवगमयन्ति । वाक्यरूपत्वात् तेषाम् । यथाऽऽह 'श्रोत्रियंश्छन्दोऽधीते' 'वाक्यार्थे पदप्रयोग' इति । न च वाक्यं सङ्गतिग्रहणापेक्षमर्थमवबोधयति । अधिगतार्थत्वप्रसङ्गादशक्यत्वाच्च ।

परि०— तदयुक्तमिवाभातीति कृतचोद्यस्य त्रिपाद्या कः समाधिरुक्त इत्यत उपोद्घातमाह **एतदुक्तमित्यादिना** तदेताविति पर्यन्तेन । **सङ्गतीति** । अवयवसङ्गतिग्रहणं विना पृथक्समुदायस्य सङ्गतिग्रहणं नापेक्षन्त इत्यर्थः । 'इदं तच्छिर एष ह्यर्वाग्बिलश्चमस ऊर्ध्वबुध्न' इत्यादिसङ्केतग्राहकवाक्यं निगमः । अग्र्यत्वमग्रनेतृत्व-

मित्यादिर्वैदिकाग्न्यादिशब्दनिरुक्तिपरवेदाङ्गरूपनिरुक्तसंज्ञग्रन्थः । प्रसिद्धमर्थमवगमयन्तीत्यन्वयः । **अन्यथेति** । प्रसिद्धेऽर्थेऽवयवार्थसंसर्गसंभावनाया अभावे इत्यर्थः । तेषां यौगिकशब्दानां वाक्यरूपत्वात् वाक्यतुल्यत्वादित्यर्थः । यौगिकस्य वाक्यरूपत्वे पञ्चमाध्यायद्वितीयपादपाणिनीयसूत्रसंमतिमाह **यथाऽऽहेति** । छन्दोऽधीते वेदाध्ययनकर्तरि श्रोत्रियन्निति नकारान्तः शब्दो निपात्यते । नकारः 'ञ्नित्यादिर्नित्यमि'त्याद्युदात्तस्वरार्थः । श्रोतृशब्दाद्धप्रत्यये तस्येयादेशे यणादेशे श्रोत्रिय इति रूपम् । कथमस्य वाक्यरूपतेत्यतो वृत्तिकारादिवचनमाह **वाक्यार्थ इति** । छन्दोऽध्ययनकर्तृरूपवाक्यार्थे श्रोत्रियपदप्रयोग इति । वाक्यरूपत्वेऽपि यौगिकस्य कुतो न सङ्गतिग्रहणापेक्षेत्यत आह **न चेति** । **अधिगतेति** । सङ्गतिग्रहस्य संबन्धिज्ञानाधीनत्वेन प्रागेव वाक्यार्थरूपसंबन्धिनो ज्ञातत्वादिति भावः ॥ **अशक्यत्वाच्चेति** । वाक्ये शक्तेरभावेन तन्निष्ठशक्त्यविषयत्वाच्चेत्यर्थः ।

सु०— तदेतावोङ्कारब्रह्मशब्दावपि यौगिकौ जिज्ञास्यमनन्तगुणपरिपूर्णं प्रतिपादयन्तौ जीवजडयोस्तदयोगात् तद्व्यतिरिक्तमेव किञ्चिद्गमयतः । तच्च अविदितत्वात् संभवति जिज्ञासाविषयः । न च तत्रापि गुणपूर्णता विरुद्धा । प्राक्प्रतीतेर्निराश्रयस्य विरोधिप्रत्ययस्य अनुत्थानात् । प्रतीत्या चैवमेव सिद्धत्वादिति ।

परि०— ततश्च किमित्यत आह **तदेताविति** । 'ॐ इत्येतदक्षरम्' इत्यत्र श्रुतोपासनाया अपि जिज्ञासारूपत्वाज्जिज्ञास्यमित्येवोक्तम् । तावता पूर्वपक्ष्युक्तविषयाभावशङ्का कथं निरस्तेत्यत आह **तच्चेति** । **तत्रापीति** । अपूर्वेऽप्यर्थे इति व्याख्यानं मायिनामिति योज्यम् । **प्रमाणविरुद्धमिति** । ओतं जगद्यत्रेति पूर्वोक्तश्रुतिस्मृतिरूपप्रमाणविरुद्धमोङ्कारव्याख्यानम् । अथ कस्मादुच्यत इत्यादिप्रमाणविरुद्धं ब्रह्मपदव्याख्यानमित्यर्थः । प्रमाणविरुद्धं चेत्यस्येति स्फुटमेवेत्याशयवता न व्याख्यानान्तरं दूषितमित्यन्वयः । **आप्तेरिति** । 'अकारः प्रथमा मात्रा आप्तेरादिमत्त्वाद्वा उकारो द्वितीया मात्रा उत्कर्षादुभयत्वाद्वे'ति माण्डूक्योपनिषद्योङ्कारस्य व्याख्यानमिति संबन्धः । आप्तेः कामितावाप्तेर्हेतुत्वात् । प्राज्ञतैजसाख्यरूपद्वयादिमत्त्वाच्च इत्यर्थः । नित्येत्यादिरामानुजभाष्योक्तमविरोधीति स्फुटमेवेत्याशयवता द्वितीयव्याख्यानं न दूषितमनुमतं चेत्यर्थः ।

सु०— यत्पुनः 'अकारवाच्येन तत्पदार्थेनोकारवाच्यस्य त्वंपदार्थस्याभेदो मकारेणोच्यते । ब्रह्मशब्देन च सकल-वस्त्वात्मकत्वलक्षणपूर्णताऽभिधीयत' इति व्याख्यानम् । तदप्रामाणिकं प्रमाणविरुद्धं च । यत्त्वाप्तेरादिमत्त्वाद्वेत्याद्योङ्कारस्य नित्यशुद्धबुद्धमुक्तस्वभावं सर्वज्ञं सर्वशक्तिसमन्वितमित्यादि ब्रह्मशब्दस्य व्याख्यानम्, तज्जीवादिव्यतिरिक्तवस्तुसाधनाविरोधीति स्फुटमेवेत्याशयवता न व्याख्यानान्तरं दूषितमनुमतं च ।

सु०— ननु 'गुणोततामि'ति कथम् । 'वृद्धिरेची'ति भवितव्यम् । मैवम् । 'ओमाङोश्च' इति चशब्देनान्यत्रापि पररूपत्वानुशासनात् ।

परि०— ओतत्ववाचीत्यत्रेवात्राप्योतशब्दं मत्वा आक्षिपति **ननु गुणोततामिति कथमिति । वृद्धिरेचीति भवितव्यमिति ।** एजित्येकारौकारैकारौकाराणां नाम । अवणदिचि परतः पूर्वपरयोरेकादेशतया वृद्धिसंज्ञका-देचामन्यतमो वर्णो भवतीति पाणिनिसूत्रोक्त्या अत्रौकारे कृते गुणौततामिति स्यादिति भावः । **चशब्देनेति ।** षष्ठस्याद्यपादे ओमाङोश्चेति सूत्रम् । अस्यार्थः । ओमि आङि च आत् परतः पररूपमेकादेशः स्यादिति, का ओमित्याह कोमित्याहेति । आ ऊढा ओढा अद्य ओढा अद्योदेति उदाहरणम् । अत्र महाभाष्ये । आ ऋश्यादित्यत्राङो ऋश्यशब्दे परतो गुणे कृते अर्श्यादिति रूपम् । एतस्मिन्परतः अद्यशब्दस्य पररूपनिवृत्त्या अद्यार्श्यादिति सवर्णदीर्घार्थं 'एङि पररूपम्' इति सूत्रादेङ्रूपे आङि परत इत्यर्थलाभायैङीत्यस्यानुवृत्त्यर्थश्चकार इत्यापाततः प्रयोजनमुक्त्वा नैतदस्ति चकारस्य प्रयोजनं अद्यर्श्यादित्यत्र पररूपस्यैवेष्टत्वेनानर्थकश्चकारोऽनधिकारादेङीत्यस्येति चकारः प्रत्याख्यातः । स च व्यर्थः सन्नोतशब्देऽपि परतः पररूपसमुच्चयार्थो ज्ञायत इत्यत्रापि पररूपता भविष्यति । सा च वृद्धेरपवाद इति भावः ॥

ननु मञ्जर्यां मध्येऽपवादाः पूर्वान्विधीन्बाधन्ते नोत्तरानिति पररूपं न सवर्णदीर्घस्य बाधकम् । अतो-ऽद्यर्श्यादित्यत्र पररूपस्येष्टत्वेऽपि न सवर्णदीर्घापवादकत्वमतश्चकारः पुनर्विधानार्थः सन् उत्तरस्यापि सवर्णदीर्घस्य अपवादनार्थो भविष्यतीति चकारस्यान्यदेव प्रयोजनमुक्तमिति चेत् । मैवम् । प्रतिपदविधेर्बलवत्त्वात्परोऽपि सवर्णदीर्घ ओमाङोश्चेत्यनेन बाध्यत इति कैयटोक्तदिशा सवर्णदीर्घबाधसंभवेन चकारस्य मञ्जर्युक्तप्रयोजनवत्त्वासिद्धेः चकारो-ऽधिकविधानार्थः । तेन शकन्ध्वादिषु पररूपं सिद्ध्यतीति न्यासोक्तेश्चेत्यास्तां तावत् ॥

सु०— अथवा ऊयते रूपमेतत् । नन्वसौ तन्तुसन्ताने पठ्यते । अनेकार्थत्वाद्धातूना-मित्यदोषः । कथं तर्ह्योतत्ववाचीति गुणः । तत्रावतिरूपाङ्गीकारात् । वैचित्र्यं तु धातुद्वयजत्व-सूचनार्थम् ।

परि०— ऊयतेरिति । अत्रैके चोदयन्ति । यदि वेञ् तन्तुसन्तान इत्यस्येत्यर्थः तदा वयतेरिति निर्देशः स्यात् । यदि च विशेष्यनिघ्नवर्गे 'ऊतं स्यूतमुतं चेति त्रितयं तन्तुसन्तताविं'त्यमरोक्त्या ऊयी तन्तुसन्तान इत्यस्य रूपमित्यमरव्याख्यानवन्दिघटीयाद्युक्त्या च ईकारेत्संज्ञकयकारान्तधातोः निर्देशस्तदा तस्यात्मनेपदवर्ग एव भीमसेन-धातुपाठे पठितत्वात् । तथैव धातुवृत्तौ व्याख्याततत्वात् । ऊयीङ् सेवन इति कविकल्पद्रुमे ङकारानुबन्धकरणाच्चात्मने-पदित्वेन तिपा निर्देशायोगः । तिपोऽत्र कर्त्रर्थकलादेशत्वाभावतया कर्तृवाचित्वाभावेन कर्तरि शबिति सूत्रविहित-शब्विकरणयुक्तत्वेन निर्देशायोगश्चेति । अत्राहुः । अस्तु वेञ् तन्तुसन्तान इत्यस्य रूपमित्यर्थः । न चोयतेरिति निर्देशायोगः । तृतीयाध्यायतृतीयपादे 'रोगाख्यायां ण्वुल्बहुलम्' इति सूत्रे 'इक्श्तिपौ धातुनिर्देशे' इति वार्तिके इक्तिपावित्यनुक्त्वा श्तिपाविति शित्वेन निर्देशस्य कर्तृकर्मादिवाचित्वाभावेऽपि तन्निबन्धनशबादिप्रत्ययादि-रूपकार्यसिद्धिप्रयोजनार्थत्वोक्तेः । अत्रापि वेञः श्तिपा निर्देशे तस्य भावकर्मवाचित्वाभावेऽपि भावकर्मणोरित्यधिकारे 'सार्वधातुके यगि'ति सूत्रोक्तयक्प्रत्ययेन सह तिपा निर्देशे तस्य कित्वात् 'वचि स्वपि यजादीनां किती'ति सूत्रेण 'यजिर्वपिर्वहिश्चैव वेञ् व्येञौ श्वयतिस्तथा । वद्वसौ ह्वयतिश्चैव स्मृता नव यजादय' इति यजादित्वाद्वकारस्य संप्रसारणे

'संप्रसारणाच्च' इति एकारस्य पूर्वरूपत्वेऽकृत्सार्वधातुकयोरिति दीर्घे च ऊयतेरिति निर्देशोपपत्तेः। अत एव लीङ् श्लेषणे ली श्लेषण इत्यनयोः क्रमात् श्यन्श्नाविकरणयोर्धात्वोः विलाय विलीयेत्यादिरूपसिद्ध्यर्थं ल्यबादावात्वविधायके 'विभाषा लीयतेः' इति षष्ठाद्यपादीयसूत्रे महाभाष्ये लीयतेरिति लीयतिलीनात्योर्यका निर्देश इत्युक्तम्। कैयटे मञ्जर्यां च श्तिपः शित्करणसामर्थ्यात् भावकर्मवाचित्वाभावेऽपि यग्भवति। यथा कर्तृवाचित्वाभावेऽपि शबादयो 'भवतेर' इत्यादिसौत्रनिर्देशेषु दृश्यन्त इत्युक्तम्। ऊयी तन्तुसन्तान इत्यस्य वा अयं निर्देशः। न चोक्तदोषः। लीङादेरिवात्मनेपदिनोऽपि 'विभाषा लीयतेरुपसर्गस्यायतौ नित्यं स्मयतेः' इत्यादौ तिपा निर्देशदर्शनादत्र शास्त्रेऽपीक्षति कर्मेत्यादिनिर्देशदर्शनाच्च तिपः कर्तृवाचित्वाभावेऽपि शपा निर्देशस्योक्तदिशोपपन्नत्वाच्चेति। न चाद्यपक्षे वयतेरित्येव कुतो नोक्तम्। मैवम्। वय गताविति भ्रान्तिनिरासाय वाऽन्यत्रापि तिपा निर्देशस्थले शबादिविकरणेन सह निर्देशो ज्ञेय इति ज्ञापनार्थत्वाय वा गुणोनतामिति कर्मणि निष्पन्नताद्योतनाय वा वयतेरित्येव नोक्तम्। तथा च 'ईक्षतेर्नाशब्दम्' इत्यादिनिर्देशोपपत्तिरिति। एवं च वेञ् इत्यस्य क्तप्रत्यये यजादित्वात्संप्रसारणे पूर्वरूपे कित्त्वेन गुणाभावे च उतेति भवति। ऊयी इत्यस्य वा क्तप्रत्यये श्वीदितो निष्ठायामितीडभावे 'लोपो व्योर्वलि' इति यकारलोपे ऊतेति भवति। एवं च गुण उतेति वा गुण ऊतेति वा स्थिते आद्गुण इति गुणे गुणोततामिति स्यादिति भावः। **अनेकार्थत्वाद्धातूनामिति।** 'क्रियावाचित्वसिद्ध्यर्थमेकैकोऽर्थः प्रदर्शते। प्रयोगतोऽनुगन्तव्या अनेकार्था हि धातवः' इत्युक्तेर्गत्यर्थोऽपि भविष्यतीति भावः। **कथं तर्हीति।** वेञ् तन्तुसन्तान इत्यस्य रूपत्वं उतत्ववाचीति स्यात्। ऊयी तन्तुसन्तान इत्येतद्रूपत्वे तु ऊतत्वेति स्यात्। उकारस्य ऊकारस्य वा गुणप्राप्तेः प्रत्ययकित्त्वेन 'क्ङिति च' इति बाधादिति भावः। **अवतिरूपेति।** ननु कथमेतत्। अवतेः क्तप्रत्यये इडागमे झलादित्वाभावात्। औणादिके तप्रत्यये च कित्वाभावादूठोऽप्राप्तेरिति चेत्। सत्यम्। बहुलग्रहणेन ऊठ्सवर्णदीर्घगुणानां संभव इत्येके। छ्वोः शूडिति सूत्रवृत्तौ केचिदत्र क्ङितीति नानुवर्तयन्तीत्युक्तत्वेन तत्पक्षे ज्वरेत्वत्रापि क्ङितीत्यस्याननुवृत्तेः अवतेरौणादिके तप्रत्यये 'तितुत्रतथसिसुसरकसेषु च'ेति इडभावे झलादौ प्रत्यये ज्वरत्वरेति ऊठि सवर्णदीर्घे गुणे च ओतेति रूपम्। अत एव धातुवृत्तौ उणादिवृत्तौ काशिकावृत्तौ चावतेरौणादिकतुन्प्रत्ययान्तस्य ओतुरिति रूपं प्रदर्शितमित्यन्ये। एतेन गुणोततामिति कथम्। वृद्धिरेचीति भाव्यमिति पूर्वतनशङ्काग्रन्थोऽपि समर्थितो ध्येयः। अवतेरोतेतिरूपस्योक्तदिशा संभवेन वृद्धिरेचीति भाव्यमिति पूर्वशङ्कोपपन्ना। ननु गुणोततामित्यत्र वेञो वा ऊयीति धातोर्वा रूपम्। ओनत्ववाचीत्यत्रावते रूपं कुत उपात्तं भाष्यकृतेत्यत आह **वैचित्र्यमिति।** ॐकारस्यावधातुजत्वमिव वेञ् तन्तुसन्तान इत्यादिधातुजत्वमप्यस्तीति सूचनार्थमित्यर्थः। 'उणादयो बहुलम्' इति बहुलग्रहणाद्वेञः कर्मणि मन्प्रत्यये यजादित्वात्संप्रसारणे बहुलग्रहणादेव गुणे च सति ॐ इति रूपस्य ऊयीत्यस्य वा मन्प्रत्यये नेड्वशीतीडभावे वलिलोपे गुणे च ओमितिरूपस्य संभवात्। तथा च 'ओतमस्मिञ्जगत्सर्वम्' इत्यादिव्याख्यानं युक्तमिति भावः।

सु०— अथवाऽऽकारोपसर्गपूर्वकोऽसावित्यदोषः।

परि०— ऐकरूप्यमेवाह **अथवेति।** **आकारेति।** ओतत्ववाचीत्यत्र वेञो वा ऊयीत्यस्य वा रूपम्। आङ्पूर्वकत्वेन आ उतेति ऊतेति वा स्थिते गुणे च ओतत्ववाचीतिरूपमित्यप्रसिद्धप्रत्ययकल्पनदोषो वैचित्र्यदोषो वा वृद्धिरेचीति भाव्यमिति दोषो वा नेत्यर्थः।

सु०— अस्तु वोङ्कारब्रह्मशब्दाभ्यां जीवजडातिरिक्तस्य जिज्ञास्यस्य सिद्धिः । तथापि ईश्वरस्य किमायातमित्यत आह **नारायणेति** ॥

अनु०— स एव ब्रह्मशब्दार्थो नारायणपदोदितः ॥ ९ ॥

स एव इत्यनुवर्तते । न हि नाम्नि विप्रतिपत्तिरित्याशयः ।

सु०— अथवा सूत्रकारोक्तावोङ्कारब्रह्मशब्दावुपलक्षणमात्रम् । 'नारायणं महाज्ञेयं' इत्यादिश्रुतौ जिज्ञास्ये नारायणशब्दोऽपि श्रूयते । नारायणपदोदितश्चार्थः स एव यो गुणपूर्णत्वाख्यः । अतो नारायणशब्देनापि जिज्ञास्यं जीवादिव्यतिरिक्तं सिद्ध्यतीत्यनेनोच्यते ।

सु०— एतदप्युपलक्षणम् । आत्मानन्तेश्वरादिशब्दा अपि ज्ञातव्याः । तेषामपि 'आत्मानमेव लोकमुपासीत' इत्यादौ जिज्ञास्ये श्रवणात् । गुणपूर्णत्वाभिधायित्वाच्च । न च अलौकिकार्थकल्पने गौरवप्रसङ्गाद्वरं कथञ्चिदेषां शब्दानां जीवादिविषयताङ्गीकरणमिति वाच्यम् । यौगिकशब्दप्रयोगान्यथाऽनुपपत्तेरुक्तत्वेन कल्पनाभावात् । अन्यथा वाक्यादपि अलौकिकार्थप्रत्ययो न स्यात् । लौकिकार्थ एव कथञ्चिदर्थानुगमस्य वक्तुं शक्यत्वात् । किञ्च क्वचिन्मुख्यार्थ एव शब्दोऽनुपपत्त्या क्वचिदमुख्यार्थोऽनुगम्यते । न पुनरमुख्यार्थ एव । तथा च श्रौतं ब्रह्मादिशब्दं जीवादिविषयमङ्गीकुर्वाणेनापि निरवग्रहपूर्णतायुक्तं किञ्चिदभिधेयं मुख्यमङ्गीकरणीयमेव । ततश्चानेन किं कृतं स्यात् । जीव एवैते मुख्यार्थास्तदनुपलब्धिस्तु अविद्यावरणनिमित्तेति चेन्न । यतोऽत्राचार्यः स्वयमेव प्रतिवक्ष्यतीति ।

परि०— **इत्यादाविति** । 'स एष परोवरीयानुद्गीथः स एषोऽनन्त' इत्यादावनन्तशब्दः । 'मायां तु प्रकृतिं विद्यान्मायिनं तु महेश्वरम्' इत्यादावीश्वरशब्दः 'त्वं बन्धदो मुक्तिदोऽतो मतो नरस्त्वं ज्ञानदोऽज्ञानदश्चासि विष्णो' इत्यादौ विष्णुशब्दः । एतेन ब्रह्मपदेनैव विषयसिद्धौ ओमादिपदानर्थक्यमिति निरस्तम् । न केवलं ब्रह्मपदात् किन्त्वोमादिपदादपीति युक्त्यन्तरसूचनार्थत्वेन सार्थक्यात् । **अनेनेति** । जीवे गौणार्थाङ्गीकारेण किं कृतं स्यान्मुख्यार्थभूतापूर्वार्थस्यावश्यमङ्गीकृतत्वादिति भावः । **प्रतिवक्ष्यतीति** । 'निर्विशेषे स्वयं भाते किमज्ञानावृतं भवेत्' इत्यादिनेत्यर्थः । यद्वैतदधिकरणान्ते हरेरेव ब्रह्मादिपदमुख्यार्थत्वकथनेनेत्यर्थः ।

अनु०— स एव भर्गशब्दार्थो व्याहृतीनां च भूमतः ॥
भावनाच्चैव सुत्वाच्च

सु०— यदत्रोक्तमीश्वरः प्रमितो न वेति । तत्र प्रमित इत्युत्तरम् । तत्पक्षदोषश्च परिहरिष्यते । तथा च शास्त्रस्य विषयसंबन्धः समाहितो भवति ।

यत्पुनरत्रोक्तं केन प्रमाणेनेति । तत्र वेदेनेति वदामः । वेदस्येश्वरविषयता कुत इत्यतोऽप्योङ्कारः सूत्रकृता ब्रह्मणि प्रयुक्तः ।

तत्कथमस्यार्थस्योपपादकमित्याशङ्क्य इदमत्राकूतं सूत्रकारस्येत्याह **व्याहृतीनां चेति ।**

स एवार्थ इति संबन्धः । ओङ्कारस्तावद्भगवत ईश्वरस्य वाचकः । 'ओमिति ब्रह्म' इत्यादिश्रुतेः । अतः स एव व्याहृतीनां च भूरादीनामर्थ इति गम्यते । 'प्रणवार्था व्याहृतय' इत्याद्यागमेन तिसृणां व्याहृतीनां वर्णत्रयात्मकोङ्कारव्याख्यानतया अवगतत्वात् । व्याख्यानव्याख्येययोश्चैकविषयता सुप्रसिद्धेति । एवकारो व्याहृतीनामग्निवायुसूर्यदेवताकत्वप्रसिद्ध्या तत्प्रतिपादकत्वभ्रमं निवारयति । अग्न्यादीनामधिदेवतात्वेनापि प्रसिद्ध्युपपत्तेः । अन्यथोक्तव्याख्यानव्याख्येयभावानुपपत्तिप्रसङ्गः ।

केन निमित्तेन व्याहृतीनां च स एवार्थ इत्यत आह **भूमत इति ।**

भूमा पूर्णत्वं, ततो भूः । भवतेर्बहुत्वार्थस्य क्विपि रूपमेतत् । **भावनात्** जगत उत्पादनात्, भुवः । भवतेरेवान्तर्णीतण्यर्थस्य कप्रत्यये रूपम् । **सुत्वात्** सुखत्वात्स्वः । स्वःशब्दो हि सुखवाची प्रसिद्धः । चकारो निमित्तान्तरसमुच्चये । यथोक्तम् । 'पूर्णो भूतिवरोऽनन्तसुखो यद्व्याहृतीरित' इति ॥ एतैरेव निमित्तैर्व्याहृतीनामर्थो न पुनर्लोकत्रयात्मकत्वेन । तस्य प्रमाणविरुद्धत्वात् । 'भूरिति वा अयं लोक' इत्यादिश्रुतिरपि लोकत्रयान्तर्गतभगवद्विषयैवेत्येवशब्दार्थः ।

परि०— तत्पक्षदोषश्चेति । निश्चितत्वान्न जिज्ञासितुं शक्यम् । सामान्यतो ज्ञातत्वस्य विशेषतोऽज्ञातत्वस्याभावादित्युक्तदोषो जिज्ञास्योऽयं विधीयत इत्येतद्व्याख्यानावसरे निरसिष्यत इत्यर्थः । **विषयसंबन्ध इति ।** तन्निर्णयजनकत्वरूप इत्यर्थः । **इदमत्राकूतमिति ।** व्याहृतिगायत्रीपुरुषसूक्तद्वारा सर्ववेदानां ओँकारव्याख्यानत्वादोङ्कारार्थस्य ब्रह्मण इति ब्रह्मण ओँकारार्थत्वोक्त्या सर्ववेदार्थत्वं तस्य सिद्ध्यतीत्यभिप्राय इत्याहेत्यर्थः । शब्दक्रमादर्थक्रमो बलीयानिति न्यायेन स एव भर्गशब्दार्थ इत्येतत्पश्चाद्व्याकुर्वन्व्याहृतीनां चेति प्रतीकग्रहणं कृतवान् । तैत्तिरीयभाष्योक्तस्मृतिमाह **प्रणवार्था इति । एवकार इति ।** स एवेत्येवकार इत्यर्थः । **अग्नीति ।** 'भूरिति वा अग्निः । भुव इति वायुः । सुवरित्यादित्य' इति तैत्तिरीयश्रुत्युक्तदिशा अग्न्यादिदेवताकत्वप्रसिद्धेरित्यर्थः । **अधिदेवतात्वेनेति ।** अभिमानिदेवतात्वेनापीत्यर्थः । **भूमा पूर्णत्वमिति ।** 'बहोर्लोपो भू च बहोः' इति सूत्रे बहुशब्दस्य भावार्थे मन्नन्तस्य रूपत्वादिति भावः । **बहुत्वार्थस्येति ।** धातूनामनेकार्थत्वस्य प्रागुक्तत्वादिति भावः । यद्वा भू बहाविति छान्दोग्यभाष्यादावुक्तेरेवमुक्तिः । **कप्रत्यय इति ।** 'उणादयो बहुलम्' इति बहुलग्रहणात्कप्रत्यये कित्वाद्गुणनिषेधे उवङादेशे रूपमित्यर्थः । **निमित्तान्तरेति ।** भूतिवरत्वानन्तसुखत्वरूपयोः क्रमाद्भुवरादिशब्दद्वयनिमित्तान्तरयोरित्यर्थः ।

यथोक्तमिति । ऋग्भाष्योपक्रमे उक्तमित्यर्थः । भूत्या ऐश्वर्येण वरो महेश्वर्यवानिति भुवः । भवतेरौणादिको डुप्रत्ययः । वरशब्दस्यान्तलोपो निरुक्तत्वात् । यथोक्तम् । 'पृषोदरादीनि यथोपदिष्टमि'त्यत्र वृत्तौ 'वर्णागमो वर्णविपर्ययश्च द्वौ चापरौ वर्णविकारनाशौ । धातोस्तदर्थातिशयेन योगस्तदुच्यते पञ्चविधं निरुक्तमि'ति । एवमग्रेऽपि ज्ञेयम् । शोभनं वः सुखं यस्य स्वः उकारलोपः । **एतैरेवेति ।** उक्तनिर्वचनलभ्यनिमित्तैरेव इत्यर्थः । **प्रमाणेति ।** 'पुरुषेणेदं सर्वं व्याप्तम्' । 'मया ततमिदं विश्वम्' । 'इदं हि विश्वं भगवानिवेतर' इत्यादिप्रमाणविरुद्धत्वादित्यर्थः ।

सु०— किमतो न हि व्याहृतय एव वेद इति चेत् । व्याहृत्यर्थतया तावत्परमेश्वरस्य गायत्रीप्रतिपाद्यता अवगम्यते । त्रिपदायाः गायत्र्याः व्याहृतित्रयव्याख्यानत्वस्यागमसिद्धत्वात् । ननु गायत्र्यां 'यो भर्गो नोऽस्माकं धियः प्रचोदयात् प्रेरयेत्, तस्य सवितुर्देवस्य तत् वरेण्यं रूपं धीमहि चिन्तयाम' इति भर्गनामकः सविता प्रतिपाद्यो दृश्यते । तत्कथं भगवत्परत्वमित्यत आह स एव भर्गशब्दार्थ इति ।

परि०— त्रिपदा गायत्र्या इति । ऋग्वाचिनस्त्रिपदा इत्यस्य टाबृचीति टाबन्तस्याभाषितपुंस्कत्वान्न पुंवद्भावः । क्वचित् त्रिपदाया इति पाठः । **आगमेति ।** 'नारायणाष्टाक्षराच्च व्याहृतित्रिगुणात्पुनः । वेदमाता तु गायत्री'ति तन्त्रसारोक्तेरित्येके । तच्चिन्त्यम् । तत्र व्याहृतिशब्दस्य व्याहरणार्थत्वात् । किन्तु पञ्चरात्रागमसिद्धत्वादित्यर्थ इत्यन्ये । तस्य स्पष्टमाचार्यैः क्वाप्यनुक्तत्वादिहाप्यनुक्तिरिति । **यो भर्ग इति ।** ऋग्भाष्यटीकायां तु सकारान्तनपुंसकमुपेत्य भर्गोरूपमित्युक्तम् । तच्चाद्युदात्तत्वसिद्ध्यर्थमिति ज्ञेयम् । यस्य भर्गाख्या तच्चिन्तयामीति मैत्रायणीयश्रुत्यादा-वकारान्तताश्रवणादत्र अकारान्त उक्तः । तथात्वे रूढ्या रुद्रः स्यादिति न शङ्क्यम् । आगमविरोधात् । चुद प्रेरण इत्यस्माल्लेटि रूपमित्युपेत्य आह **प्रेरयेदिति ।** ध्यै चिन्तायामित्यस्य संप्रसारणं विकरणलोप आत्मनेपदं च छान्दसम् । व्यत्ययो बहुलमिति वचनादित्युपेत्यार्थमाह **चिन्तयाम इति ।**

सु०— भरणगमनयोगादिति शेषः । उपलक्षणं चैतत् । जगत्प्रसवहेतुत्वात्सवितेत्यपि द्रष्टव्यम् ॥ न तु सूर्यः । तथात्वे गायत्र्या व्याहृत्यर्थत्वानुपपत्तेः । 'ध्येयः सदा सवितृमण्डल-मध्यवर्ती नारायण' इत्याद्यागमविरोधाच्चेत्येवार्थः ।

परि०— भरणेति । भृञ् भरणे गम्लृ गतौ धातुद्वयादौणादिको डन्प्रत्ययः । 'अदिभूभ्यां डुतजि'तिवत् । भृञो गुणो गमेष्टिलोप इति भावः । तेन डनो नित्वात् ञ्नित्यादिर्नित्यमित्याद्युदात्तत्वं सिद्धं ज्ञेयम् । षूङ्प्राणिप्रसव इत्यस्मात्तृजित्युपेत्याह **जगदिति ।** **आगमेति ।** ऐतरेयभाष्योक्तादित्यपुराणरूपागमेत्यर्थः । एतेन मूले स एव भर्गशब्दार्थ इति व्याहृतिव्याख्यानात्पूर्वं गायत्र्यर्थोक्तेर्बीजं प्रकटितं भवति ।

सु०— अस्तु गायत्र्यर्थो नारायणः किमेतावताऽपि । गायत्र्यर्थत्वात्पुरुषसूक्तार्थोऽपि स एवेति सिद्ध्यति । वर्गत्रयात्मकस्य तस्य त्रिपदागायत्रीव्याख्यानत्वेन 'तद्वेदः पौरुषं

सूक्तमि'त्याद्यागमसिद्धत्वात्। ननु पुरुषसूक्ते पुरुषस्य पशोर्हिरण्यगर्भस्य वा प्रतिपादनात्कथं नारायणः प्रतिपाद्यत इत्यत आह **सोऽयमिति**।

अनु०— सोऽयं पुरुष इत्यपि ॥ १० ॥

पूर्णत्वादिनेति शेषः। तथा च श्रुतिः 'स वा अयं पुरुषः सर्वासु पूर्षु पुरिशयो नैनेन किञ्चनानावृतं नैनेन किञ्चनासंवृतम्' इति। अन्यथोक्तयुक्तिविरोधः। वक्ष्यते चैतत्।

परि०— शङ्कोत्तरमाह गायत्र्यर्थत्वादिति। इत्याद्यागमेति। 'नद्धेदः पौरुषं सूक्तं वेदाः पुरुषसूक्तगा' इति तन्त्रसारोक्तागमसिद्धत्वादित्यर्थः। 'स पूर्णत्वात्पुमान्नामे'ति ऋग्भाष्योक्तेराह **पूर्णत्वादिनेति**। पृ पालनपूरणयो-रित्यस्मात् 'पुरः कुषन्' इति कुषन्प्रत्यये 'उदोष्ठ्यपूर्वस्ये'त्युत्वम्। अत्र विवक्षितबहिरन्तर्व्याप्तित्वरूपपूर्णत्वाख्यनिमित्ते आदिपदोपात्तनिमित्तान्तरं च काण्वश्रुतिमाह **तथा चेति**। सर्वासु पूर्षु वर्तमान इत्यनुवादेन 'स वा अयं पुरुष' इति पुरुषशब्दवाच्यत्वविधानं पुरिशय इति तस्य व्याख्यानम्। आवरणमन्तर्व्याप्तिः। संवरणं बहिराच्छादनमिति व्याख्यातैषा श्रुतिरष्टमं गीताभाष्यव्याख्यायाम्। उक्तेति। आगमसिद्धव्याख्यानत्वरूपयुक्तिविरोध इत्यर्थः॥ **वक्ष्यते चैतदिति**। विष्णोः पुरुषसूक्तप्रतिपाद्यत्वं 'सूक्तेन पौरुषेणैनं यजन्त्यध्यात्मकोविदाः इति पैङ्गिश्रुतिश्चाह' इत्यानन्दमयनये। तथोपासनापादे 'विद्यैव तु निर्धारणात्' इत्यत्र 'नान्यः पन्था इति ह्युक्तं पुरुषज्ञानतः श्रुतौ' इत्यादौ च वक्ष्यत इत्यर्थः। उत्तरमाह **सर्ववेदार्थत्वमेवेति**।

सु०— सिद्धे च पुरुषसूक्तार्थत्वे विष्णोः किं स्यात्। सर्ववेदार्थत्वमेव सिद्धम्। 'वेदाः पुरुषसूक्तगा' इत्यागमेन सर्ववेदानां पुरुषसूक्तार्थतयाऽवगतत्वादित्याह स एवेति।

अनु०— स एव सर्ववेदार्थो

एवशब्दः कार्यादिव्यावृत्त्यर्थः। 'सर्वे वेदा यत्पदमामनन्ति' इत्यादिश्रुतिसिद्धमपि भगवतः सर्ववेदार्थत्वं न्यायेनोपपादयितुमयं प्रयत्नः सूत्रकारस्य।

परि०— कार्यादीत्यादिपदेन प्रकृतिदेवतादिपरिग्रहः। **न्यायेनेति**। ''भगवान्सर्ववेदार्थः तद्व्याख्येय-पुरुषसूक्तप्रतिपाद्यत्वात् सामान्यव्याप्त्या संमतवत्। भगवान्पुरुषसूक्तार्थः। तद्व्याख्येयगायत्र्यर्थत्वात्। भगवान् गायत्र्यर्थः। तद्व्याख्येयव्याहृत्यर्थत्वात्। भगवान् व्याहृत्यर्थः। तद्व्याख्येयप्रणवार्थत्वात्। न चासिद्धिः। सर्वत्र व्याख्यानव्याख्येयभावस्यागमसिद्धत्वात्। ॐकारवाच्यत्वादौ 'तस्योपव्याख्यानम्। तद्ब्रह्म (ओमिति ब्रह्म)' इत्यादिश्रुतेः। न चाप्रयोजकत्वम्। सर्वत्र विपक्षे व्याख्यानव्याख्येयभावव्याघातस्योक्तत्वात्'' इति प्रबलानुमान-रूपन्यायेनेत्यर्थः॥ **अयं प्रयत्नः** ॐकारोच्चारणरूपप्रयत्नः। इत्यादिश्रुत्येति। छन्दोगश्रुत्येत्यर्थः।

सु०— स्यादेतत् । 'ईश्वरः सर्ववेदार्थस्तद्व्याख्येयोङ्कारार्थत्वात् । यो यद्व्याख्येयार्थः स तदर्थो यथा संप्रतिपन्न' इति वा 'सर्वो वेद ईश्वरपरस्तत्परोङ्कारव्याख्यानत्वादि'ति वा साक्षादेवानुमानं किं न व्याख्यायते । 'तद्यथा सर्वाणि पर्णानि शंकुना सन्तृण्णान्येवमोङ्कारेणैव सर्वा वाक् सन्तृण्णा' इत्यादिश्रुत्या हेत्वर्थसमर्थनं भविष्यति, किमनेन परम्पराव्याख्यानेन । सत्यम् । तथाऽपि वाक्यान्तरबलेन न सर्वा वागोङ्कारव्याख्यानं साक्षात्, किं नामोक्तप्रकारेण परम्परयैवेति ज्ञापयितुमित्थं व्याख्यानमित्यदोषः ।

परि०— **वाक्यान्तरेति** । 'प्रणवार्था व्याहृतय' इत्याद्युदाहृतवाक्यान्तरबलेनेत्यर्थः । एतेन ओंकारो जिज्ञासागुणभूतब्रह्मविशेषणम् । कृन्मेजन्त इत्यव्ययात् षष्ठ्यन्तस्याप्योमित्येव रूपमिति सूचितम् ।

सु०— ननु चेश्वरे प्रमाणं पृष्टवत ओङ्कारब्रह्मशब्दावेव कस्मान्नोक्तौ किं वेदानुमानेन । न च पदस्याप्रमाणतेति वाच्यम् । यौगिकपदप्रामाण्यस्य उक्तत्वात् । मैवम् । मीमांसानुग्राह्य-प्रमाणस्य पृष्टत्वात् । न चोङ्कारादिमात्रं तथा विवक्षितम् । किं नाम समस्तो वेद एवेति ।

परि०— अत एव वेदस्येश्वरविषयता कुत इत्यतोऽप्योङ्कारो ब्रह्मणि प्रयुक्त इति पूर्वमुक्त्वा इयता प्रबन्धेन तद्विवरणं कृतम् । **वेदानुमानेनेति** । ब्रह्मणि प्रमाणतया वेदानुमानेन किमित्यर्थः । **आकाङ्क्षिताध्याहारमिति** । कर्तव्यपदाध्याहारमित्यर्थः ॥ **निश्चिततयेति** । तादृशस्यापि विषयत्वं युक्तिवाक्याभासेत्यादिग्रन्थेनाग्रे व्यक्तीकरिष्याम इत्यर्थः । **शक्येति** । मीमांसया इति योज्यम् ।

सु०— किमतो यद्येवमीश्वरः सर्ववेदार्थ इति चेत् । विषयसंबन्धसंभवाज्जिज्ञासायाः कर्तव्यता शास्त्रस्य चारम्भणीयत्वं सिद्धमित्याशयवान् साकाङ्क्षस्य वाक्याभासस्याप्रतिपादकत्वात् आकाङ्क्षिताध्याहारं सूचयन् सूत्रवाक्यार्थमाह **जिज्ञास्य इति** ॥

अनु०— **जिज्ञास्योऽयं विधीयते ॥**

अयम् इति उक्तविधया जीवजडात्मकात्प्रपञ्चात् अत्यन्तविविक्तत्वेन निश्चिततया विषयभूतः सर्ववेदार्थतया शक्यप्रतिपादनश्चेत्यर्थः ।

ननु वेदानामीश्वरप्रतिपत्तिजनकत्वाद् भवतु तद्विषयत्वम् । शास्त्रं तु तेषामीश्वर-प्रतिपादनानुसरणोपायन्यायविषयं कथमीश्वरपरमुच्यते । मैवम् । वेदानामीश्वरमवबोधयता-मितिकर्तव्यता हि मीमांसा । तेनोपकारकत्वाद् भवति तद्विषया । तद्द्वारा शास्त्रमपि । न हि वीजस्यांकुरं जनयतः सहकारिणो जलादेरंकुरो न कार्यम् ।

परि०— सूत्रसन्दर्भरूपशास्त्रस्येश्वरविषयकत्वमाक्षिप्य समाधत्ते नन्वित्यादिना । न्यायविषयं न्यायप्रतिपादकम् । इतिकर्तव्यता हि मीमांसेति । सहकारिरूपं हि न्यायानुसन्धानमित्यर्थः ।

सु०— ननु मीमांसाऽपि संभावनादिविषया कथमीश्वरविषया भवति । मैवम् । द्विविधं खलु कर्म कारकं भवति । किञ्चिदव्यवधानेन व्यापारजन्यातिशययोगि, यथोद्यमननिपतनव्यापारजन्योर्ध्वाधोदेशसंयोगविभागातिशयविशिष्टः कुठारः कर्तृव्यापारस्याव्यवधानेन कर्म भवति । किञ्चिदुद्देश्यफलसंबन्धितया करणव्यापारव्यवधानेन, यथा द्वैधीभाववान् वृक्षः । तत्र कर्तृव्यापारस्य करणव्यापारव्यवधानेन वृक्षकर्मतेव मीमांसाव्यापारस्यापि प्रमाणादिसंभावनाद्वारेण ईश्वरावबोध एवोद्देश्य इति भवति तत्कर्मता ।

परि०— संभावनादीति । प्रमाणतद्विषयगोचरासंभावनाविपरीतसंभावनानिरासेन एतदर्थप्रतिपादने इदं योग्यम् इदं चैतत्प्रमाणवेद्यमित्येवं योग्यत्वादिविषयिकेत्यर्थः । मीमांसायास्तर्कानुसन्धानरूपत्वात्तर्कस्य संभावनाविषयकत्वादिति भावः । विवरिष्यते चैतद्भक्तिपादे सन्ध्ये सृष्टिरित्यधिकरणे 'स्वन्यायैरसाधनं कार्यं परन्यायैश्च दूषणम्' इत्येतदवतारिकायाम् । करणव्यापारेति । कुठारदारुसंयोगादिरूपेत्यर्थः ॥ मीमांसेति । कर्तृभूतेति योज्यम् ।

सु०— स्यादेतदेवम् । यदि वेदेतिकर्तव्यताविचारः स्यात् । न चैवम् । विनाऽपि विचारेण शब्दोपलब्धिसमयग्रहणतत्स्मरणसहकृताच्छब्दादेवार्थावगमदर्शनात् । न च मन्तव्यं शक्तितात्पर्याज्ञानविपर्ययदोषाच्छब्दः संशयविपर्ययावुत्पादयति । तत्र दोषापनयनेन संशयादिव्युदासाय शक्तितात्पर्यविचारोऽङ्गं भवतीति । यतस्तत्रापि शब्दो विना विचारेण तत्त्वज्ञानस्येष्टे । किं नाम प्रतिबन्धमात्रं विचारेणापनीयते । न हीतिकर्तव्यतैवम् । तत्कथं वेदेतिकर्तव्यता जिज्ञासा । कथन्तरां चेश्वरविषया । कथन्तमां च शास्त्रस्य तद्विषयतेति ।

परि०— शक्तितात्पर्याज्ञानेति । युक्त्याद्याभासनिमित्तेति योज्यम् । तत्रापि इति । दोषोपनिपातस्थलेऽपि स्वगतशक्त्यैवेष्ट इत्यर्थः । अन्यथा प्रामाण्यस्य परतस्त्वापत्तेरिति भावः ॥ न हीति । किन्तु कार्योत्पादिकैवेति योज्यम् ।

सु०— अत्रोच्यते । सत्यमेवम् । तथापि प्रतिबन्धनिवृत्तौ सत्यामेव निर्णय इति प्रतिबन्धकनिरासहेतोरपि विचारस्योपचारेण निर्णयहेतुत्वादुपपन्नमीश्वरविषयत्वम् ।

एतेनैतदपि निरस्तम् । ईश्वरस्य वेदप्रमाणकत्वे तत एव निश्चितत्वात्किं मीमांसयेति । युक्तिवाक्याभासजनितविप्रतिपत्तिप्रतिबन्धस्य उक्तत्वात् ॥ तथा हि । वेदप्रामाण्यमेव अनङ्गी-

कुर्वाणाः केचिदीश्वर एव नास्तीति प्रतिपन्नाः । अपरे तु तदङ्गीकृत्यापि तद्वाचिनां पदानां जीवादिविषयतां व्याकुर्वन्तः तदभावमास्थिताः । अन्ये तु पुनरस्तीश्वरः किन्तु परमार्थतो निर्गुण एवेति सङ्गिरन्ते । एके तु सगुणोऽपि न जगतः कारणमपि तूदासीन एवेत्यातिष्ठन्ते । केचित्कारणत्वेऽप्युपादानमित्यभ्युपयन्ति । निमित्तमात्रत्वेऽपि कतिपयगुणं गुणेभ्यो भिन्नमन्ये मन्यन्ते । इतरे तु भिन्नाभिन्नमुपगतवन्तः । केचिद्विग्रहवन्तम् इत्येवमाद्यास्वनेकासु विप्रतिपत्तिषु सतीषु तत्त्वज्ञानकरणादपि वेदात्तदनुत्पत्तौ तदपनोदनद्वारेण वेदेतिकर्तव्यतारूपा जिज्ञासा कर्तव्येति ।

परि०— युक्तिवाक्याभासेति । युक्त्याभासवाक्याभासेत्यर्थः ।

सु०— तत्र तावद् ब्रह्मणो जिज्ञासा ब्रह्मजिज्ञासेति षष्ठीसमासो न पुनर्धर्माय जिज्ञासेतिवत् चतुर्थीसमासः । तादर्थ्यसमासे प्रकृतिग्रहणं कर्तव्यमिति वार्तिककृता प्रकृतिविकारभाव एव चतुर्थीसमासस्य नियमितत्वात् । तथैवोदाहरणं 'यूपाय दारु यूपदार्वि'ति । प्रकृतिविकारभावरहितेषु चाश्वघासादिषु अश्वघासादयः षष्ठीसमासा भवन्तीति प्रतिविहितम् । न चात्र प्रकृतिविकारभावः अस्ति ॥ षष्ठीसमासेऽपि केचिच्छेषे षष्ठीति प्रतिपन्नाः । केचित्कर्मणीति । तत्र कर्मणि षष्ठीपरिग्रहाय जिज्ञास्य इत्युक्तम् । कृत्यानां कर्मणि स्मरणात् । अन्यथा जिज्ञासास्येत्यवक्ष्यत् । जिज्ञासा खलु कर्मापेक्षा, विना कर्मणा न ज्ञातुं शक्या ॥ न तु संबन्धिनं विनेति कर्मणः प्राधान्यात्तदेव वक्तव्यम् । संबन्धिसामान्योक्तावर्थात्कर्मापि लभ्यत इति चेन्न । साक्षात्प्रतीतपरित्यागेनार्थलभ्यस्वीकारस्य वैयर्थ्यात् । एवं सति लक्षणादिजिज्ञासाऽपि प्रतिज्ञाता स्यादिति चेन्न । तस्या विनाऽप्यभिधानेन लाभात् । न हि लक्षणादिजिज्ञासामन्तरेण ब्रह्मजिज्ञासाऽस्ति । अन्यथाऽनेकविषयत्वेन शास्त्रभेदप्रसङ्गः । निर्विषयताशङ्कापनोदार्थं प्रयुक्तं पदमिदं कर्माभिधाय्येव युक्तम् । तद्विजिज्ञासस्वेत्यादिश्रुत्यर्थानुगतं चैवं सति सूत्रं स्यात् ।

परि०— 'जिज्ञासाऽस्य विधीयत' इति वक्तव्ये जिज्ञास्योऽयं विधीयत इत्युक्तेः कृत्यं वक्तुमाह तत्र तावदित्यादिना । तत्र सूत्र इत्यर्थः । सा च कर्मणीति पश्चाद्वक्ष्याम इति तावच्छब्दः । षष्ठीसमास इति । षष्ठीति सूत्रेणेति भावः । वृत्तिकारादिमतं निराह न पुनरिति । इतिवदिति । 'अथातो धर्मजिज्ञासा' इति जैमिनिसूत्रे तद्भाष्यकारादिभिरुक्तदिशेति भावः । इतिवदिति दृष्टान्तोक्तिः वक्ष्यमाणगतार्थताशङ्कोपयोगायेति ज्ञेयम् । कुतो नेत्यत आह तादर्थ्येति । 'चतुर्थीतदर्थार्थबलिहितसुखरक्षितैः' इति चतुर्थ्यन्तं तदर्थादिभिः समस्यत इति चतुर्थीसमासविधायकसूत्रे वार्तिकं तादर्थ्येत्यादि । तस्यार्थः । तदर्थमिदमित्येतदर्थवाचकयोः पदयोः समासेऽभिमते

प्रकृतिग्रहणं कर्तव्यं उपादानग्रहणं कर्तव्यम्। उपादानोपादेयभावापन्नार्थवाचिनोरेव समास इत्यवगन्तव्यमिति। कथं तर्हि अश्वाय घासोऽश्वघास इति समास इत्यतो भाष्यकारायुक्तिमेवाह **प्रकृतीति**। **प्रतिविहितमिति**। प्रतिविधानं निषेधः। चतुर्थीसमासो निषिद्ध इत्यर्थः। अत एव तन्त्रवार्तिके धर्मजिज्ञासयोः यूपदार्वादिवत् प्रकृतिविकृति-भावाभावात् चतुर्थीसमासविरोधमाशङ्क्य फलितप्रदर्शनपरतया शाबरभाष्यं भट्टेन व्याख्यातमिति भावः। **न चात्रेति**। ब्रह्मजिज्ञासेत्यत्रेत्यर्थः। **केचिच्छेषेति**। 'षष्ठी शेषे' इति सूत्रेण कारकप्रातिपदिकार्थव्यतिरिक्ते संबन्धसामान्ये विवक्षिते षष्ठी भवतीति विहितषष्ठ्यन्तस्य समास इत्यर्थः। **कर्मणीति**। 'कर्तृकर्मणोः कृती'ति कर्मणि षष्ठीत्यर्थः। ब्रह्मजिज्ञासेत्यत्र कर्मणि षष्ठीसमास इत्यत्र जिज्ञास्य इति भाष्यं कथं ज्ञापकमित्यत आह **कृत्यानामिति**। सन्प्रत्ययान्तजिज्ञासशब्दात् 'अचो यत्' इति सूत्रेण यत्प्रत्यये 'अतो लोप' इति सूत्रेणाकारलोपे जिज्ञास्य इति निष्पन्नत्वात्। यत्प्रत्ययस्य च 'कृत्याः प्राङ्ण्वुल' इति सूत्रेण कृत्यसंज्ञकत्वात्। कृत्यसंज्ञकप्रत्ययानां च 'तयोरेव कृत्यक्तखलर्थाः' इति सूत्रेण भावकर्मणोर्विधानादित्यर्थः। तथा च जिज्ञास्यः जिज्ञासाकर्मेत्यर्थो लभ्यत इति भावः। कर्मणि षष्ठीसमासग्रहे का युक्तिरित्यत आह **जिज्ञासा खल्विति**। **एवं सतीति**। शेषे षष्ठीसमासग्रहे सति लक्षणप्रमाणसाधनफलानामध्यायचतुष्टये वक्ष्यमाणानामपि जिज्ञासा प्रतिज्ञाता स्यात्। अन्यथाऽप्रतिज्ञातकीर्तन-मग्रेतनं स्यादित्यर्थः। तस्या इति। लक्षणादिजिज्ञासाया इत्यर्थः। ब्रह्मजिज्ञासयैव नान्तरीयकतया तल्लाभं व्यनक्ति **न हीति**। **अन्यथेति**। ब्रह्मजिज्ञासयैव लक्षणादिजिज्ञासाया अलाभे स्वातन्त्र्येण जिज्ञास्यत्व इत्यर्थः। कर्मणि षष्ठीग्रहे युक्त्यन्तरद्वयं निर्विषयताशङ्केत्यादि तद्विजिज्ञासस्वेति च। **पदमिदमिति**। सौत्रब्रह्मपदमित्यर्थः। **श्रुत्यर्थेति**। श्रुतौ तत्पदस्य द्वितीयान्तत्वादिति भावः।

सु०— ननु च 'प्रतिपदविधाना षष्ठी न समस्यत' इति कर्मणि षष्ठ्याः समासः प्रतिषिद्ध्यत इति चेन्न। 'कृद्योगलक्षणा च षष्ठी समस्यत' इति प्रतिप्रसवात्।

परि०— प्रतिपदेति। यत्किञ्चित्पदनिमित्तेन विधानवती या षष्ठी 'ज्ञोऽविदर्थस्य करण' इत्यादिषष्ठी तदन्तं पदं तेन निमित्तभूतपदेन न समस्यते। यथा सर्पिषो ज्ञानमित्यादीति द्वितीये न निर्धारण इति सूत्रे वार्तिककृता निषिद्धत्वादित्यर्थः। इयं च वक्ष्यमाणदिशा प्रतिपदविहितेति भावः। **कृद्योगेति**। कृत्प्रत्यययोगनिमित्तेत्यर्थः। ज्ञाऽवबोधन इत्यस्माद्धातोः 'कर्मणः समानकर्तृकादिच्छायां वा' इतीच्छार्थे सन्प्रत्यये 'सन्यङोः' इति द्विर्वचने हलादिः शेषे ह्रस्वं इति सूत्रेण पूर्वस्य ह्रस्वत्वे सन्यत इतीत्वे जिज्ञास इति स्थिते सनस्तृतीयधात्वधिकारविहितत्वेनाकृत्त्वेऽपि 'अः प्रत्ययादि'ति सूत्रेण प्रत्ययान्ताद्धातोः अप्रत्ययो भवतीत्यकारप्रत्यये अजाद्यतष्टाविति टाप्प्रत्यये सवर्णदीर्घे च जिज्ञासेति सिद्ध्यति। 'कृदतिङ्' इति प्राप्तकृत्संज्ञकाकारप्रत्ययस्य स्थाने स्त्रीप्रत्ययस्य स्थाने च प्राप्तसवर्ण-दीर्घस्याप्यन्तादिवच्चेति सूत्रेण पूर्वस्यान्तवद्भावेन कृत्संज्ञकतया तदन्तजिज्ञासाशब्दयोगे 'कर्तृकर्मणोः कृति' इति सूत्रेण प्राप्तषष्ठ्यन्तत्वाद्ब्रह्मपदस्य कृद्योगेति वार्तिके प्रतिप्रसवात्समास इत्यर्थः। प्रतिप्रसवो नाम सामान्यतो निषि-द्धस्य विषयविशेषेऽभ्यनुज्ञानम्। यत्तु कर्मणि चेति सूत्रेण कर्मणि षष्ठ्याः समासनिषेध इति। तन्न। 'उभयप्राप्तौ कर्मणि' इति सूत्रेण कर्तृकर्मणोर्योगे कर्मणि षष्ठीतिविहितषष्ठ्यन्तस्यैव कर्मणि चेति सूत्रेण समासनिषेधो नान्यस्य।

यथाऽऽश्चर्यो गवां दोहोऽगोपालेनेत्यादौ । न चेह षष्ठी तत्सूत्रप्राप्ता । सूत्रे कर्मणो ब्रह्मण उपादानेऽपि जिज्ञासायाः कर्तुः सूत्रेऽनुपादानेन प्राप्त्यभावात् । किन्तु 'कर्तृकर्मणोः कृति' इत्यनेनैवेति । अन्यत्तु चन्द्रिकाव्याख्यानेऽवसेयम् ।

सु०— अथवा ब्रह्मणः कर्मत्वेनाप्राधान्यशङ्कां निवर्तयितुं जिज्ञास्य इति कर्मप्राधान्यं सूचितम् । ज्ञानविधौ हि ब्रह्मणोऽप्राधान्यं स्यात् । तज्ज्ञानोद्देशेन जिज्ञासाविधाने कुतः अप्राधान्यम् ।

परि०— भाष्यनिर्देशस्य फलान्तरं चाह **अथवेति** । राजपुरुष इत्यादौ षष्ठ्यन्तराजपदनिर्दिष्टस्य राज्ञ इवेहाप्यप्राधान्यशङ्कायां तां कर्मत्वोक्त्या निवारयितुमित्यर्थः । यद्वा विधीयमानजिज्ञासां प्रति ब्रह्मणः कर्मत्वेनाप्राधान्यशङ्कायामित्यर्थः । स्वर्गाद्युद्देशेन यागादिविधिस्थले स्वर्गादिरुद्देश्यस्याप्राधान्येन विधीयमानयागादेप्राधान्यवदिहापि मोक्षादिफलोद्देशेन विधीयमानजिज्ञासाया अप्रधानत्वेन तद्विशेषणस्यापि विधेयविशेषणत्वेन अप्राधान्यशङ्का स्यादतः जिज्ञास्योऽयमिति प्राधान्येन कर्मकारकभूतं ब्रह्म निर्दिष्टमिति भावः । तावता कथं सूत्रे प्रतीतविधेयविशेषणत्वप्राप्ताप्राधान्यशङ्कानिरास इत्यत आह **ज्ञानविधाविति** । ब्रह्मज्ञानं संपाद्यमिति वा ब्रह्मजिज्ञासा कर्तव्येति वा न सूत्रवचनव्यक्तिः किन्तु ब्रह्मज्ञानाय सकलवेदार्थविषयकजिज्ञासा कर्तव्येत्येव वचनव्यक्तिः । उक्तं हि न्यायामृते तृतीयपरिच्छेदे । 'ब्रह्मज्ञानाय ब्रह्मविचारः कर्तव्य इति न वचनव्यक्तिः । तथात्वे ब्रह्मणो विधेयविशेषणतया गुणत्वापातात् । किन्तु ब्रह्मज्ञानाय वेदविचारः कर्तव्य इत्येव वचनव्यक्तिः' इत्यादि । अत्रापि ग्रन्थेऽग्रे बन्धमिथ्यात्वमित्येतदवतारिकायां परमतानुवादप्रस्तावे स्पष्टीभविष्यति । तथा चोद्देश्यज्ञानविशेषणत्वेन ब्रह्मणोऽप्युद्देश्यकोटिप्रवेशात्प्राधान्यलाभ इति भावः ।

सु०— विधीयत इत्यनेन कर्तव्येति पदाध्याहारं सूचयति ॥ ननु भवतीति स्वतःसिद्धम् । मैवम् । तथा सत्यनुवादत्वप्रसङ्गात् ।

परि०— वाचस्पतिमतमाशङ्कते **नन्विति** । स्वत इति । यत्नेन विना 'अस्तिभवत्योः सर्वत्राध्याहार' इति न्यायादित्यर्थः ।

सु०— अत्रैके चोदयन्ति । सिद्धैव ननु ब्रह्मजिज्ञासा । अथातो धर्मजिज्ञासेति सकलवेदार्थविचारस्योदितत्वात् । ब्रह्मज्ञानस्य चोदनालक्षणत्वेन धर्मस्वरूपत्वादभ्यधिकाशङ्काऽभावादिति ।

परि०— **सिद्धैव नन्विति** । नन्वित्यस्य खल्वित्यर्थो ध्येयः । तथा च अनुवादकत्वं न दोषायेति भावः । ननु धर्माय सर्ववेदविचारः कार्य इति जैमिनीसूत्रस्य तद्भाष्येऽर्थ उक्तः । न च ब्रह्मज्ञानं धर्मः येन ब्रह्मज्ञानाय वेदविचारः कार्य इत्यर्थोऽपि लब्धः स्यात् । तथा च सकलवेदार्थविचारस्योदितत्वादित्युक्तिरयुक्तेत्यत आह **ब्रह्मज्ञानस्येति** । पूर्वतन्त्रे अथातो धर्मजिज्ञासेत्युक्तौ किं धर्मस्वरूपं यदर्थं विचारः कार्य इति शङ्कायां 'चोदनालक्षणोऽर्थो धर्म' इति

द्वितीयसूत्रे धर्मस्वरूपमुक्तम्। तस्यायमर्थः। चोदनेति विधिवाक्यमात्रमिति प्राभाकरमतम्। मन्त्रार्थवादनामधेयसहितं विधिवाक्यमिति भाट्टमतम्। लक्षणशब्दः प्रमाणवचनः। यश्चोदनाप्रमाणकोऽर्थरूपश्च स धर्म इति। शत्रुवध-हेतुश्येनयागादेरपि श्येनेनाभिचरन्यजेतेति चोदनाप्रमाणकत्वेन धर्मत्वप्राप्तिनिरासायार्थ इति विशेषणोक्तिः। श्येनयागादेरनर्थत्वादिति। तथाच जैमिनिसूत्रोक्तदिशा ब्रह्मज्ञानस्यापि 'आत्मन्येवात्मानं पश्येद्विज्ञाय प्रज्ञां कुर्वीत' इत्यादि चोदनाप्रमाणकत्वेन धर्मस्वरूपत्वादित्युक्तम्।

सु०— तत्र केचिदभ्यधिकाशङ्कां प्रदर्शयन्तो ब्रह्मजिज्ञासां पृथगारभन्ते। अपरे तु कार्यनिष्ठ एव वेदभागो विचार्यत्वेन तत्र प्रक्रान्तो विचारितश्च। न वस्तुतत्त्वनिष्ठ इत्यतो वस्तुतत्त्वनिष्ठं वेदभागं विचारयितुमिदमारभ्यत इत्याहुः॥ सेयं गतार्थताशङ्का तत्समाधानं च नोपपद्यते। सर्ववेदानामीश्वरैकनिष्ठत्वेन सर्ववेदार्थस्यात्रैव जिज्ञास्यत्वात्। धर्मजिज्ञासाशास्त्रं तु वेदैकदेशामुख्यार्थधर्मविचाराय प्रवृत्तमित्याशयेन वा 'स एव भर्गशब्दार्थ' इत्याद्युक्तम्। तत्र 'सर्ववेदार्थ' इत्यनेन गतार्थताशङ्कानिरासः। स एव न तु कार्यशेषतयेत्याद्यं समाधानं, सर्वेति द्वितीयं च, निरस्तम्। तदुपपादनाय पूर्ववाक्यम्। जिज्ञास्य इति साध्यनिर्देशः। वक्ष्यति च एतद्विस्तरेण कार्यता चेत्यादिना।

परि०— केचिदिति। 'व्युत्पत्त्यभावः प्रतिपत्तिदौस्थ्यमन्येन सिद्धत्वमथाफलत्वम्। एतानि वै सूत्रचतुष्टयेन नारम्भमूलानि निराचकार' इति वदन्तो रामानुजीयादयः सिद्धेऽर्थे व्युत्पत्त्यभावेन वेदान्तानां ब्रह्मण्यमानत्वान्न तद्विचार आरभ्य इत्यादिरूपाभ्यधिकाशङ्कां दर्शयन्त इत्यर्थः। यद्वा केचिदिति मायावाद्येकदेशिन इत्यर्थः। तैरपि सिद्धेऽर्थे व्युत्पत्त्यभावाद्यभ्यधिकाशङ्कां प्रदर्श्य कार्यशेषे ब्रह्मणि व्युत्पत्त्यादेरुक्तत्वात्। **अपरे त्विति।** मायावादिन इत्यर्थः। **आद्यमिति।** स्वप्रधाने प्रामाण्यायोगेऽपि उपासीतेत्यादिलिङाद्युक्तकार्यशेषे ब्रह्मणि प्रामाण्ययोगात्तद्विचारः कार्य इति समाधानमित्यर्थः। निरस्तमित्यन्वयः। **द्वितीयं चेति।** कार्यनिष्ठ एवेत्यादिनोक्तमित्यर्थः। **तदिति।** सर्ववेदार्थ-त्वोपपादनाय ओतत्ववाचीत्यादिपूर्ववाक्यमित्यर्थः। यद्वा स एव भर्गशब्दार्थ इत्यादिपूर्ववाक्यमित्यर्थः। **साध्येति।** स एव सर्ववेदार्थ इत्यनेन कृतस्य गतार्थताशङ्कासमाधिनिरासस्य जिज्ञासाविधिरूपं फलं जिज्ञास्योऽयमिति पादेन निर्दिश्यत इत्यर्थः। अत्र सङ्ग्रहः—

> मङ्गलाश्रवणे युक्तिविशेषद्योतनं तथा। मीमांसानुग्राह्यमानकीर्तनं पूर्वतन्त्रतः ॥ १ ॥
> अगतार्थतासूचनं चेत्येवं पञ्चप्रयोजनः। सौत्रप्राथमिकोङ्कारः श्रुतिसिद्धोऽवधारितः ॥ २ ॥

सु०— ब्रह्मजिज्ञासाया निष्प्रयोजनत्वं शङ्कितमपाकर्तुं अतःशब्दं व्याचष्टे ज्ञानीति।

अनु०— ज्ञानी प्रियतमोऽतो मे तं विद्वानेव चामृतः ॥ ११ ॥
वृणुते यं तेन लभ्य इत्याद्युक्तिबलेन हि।

जिज्ञासोत्थज्ञानजात्तत्प्रसादादेव मुच्यते ॥ १२ ॥

तं विद्वानित्यनेन 'तमेवं विद्वानमृत इह भवति' इति वाक्यम्, एवशब्देन 'नान्यः पन्था अयनाय' इत्युत्तरवाक्यमवधारणार्थं च संगृहीतम्। चशब्दो वाक्यसमुच्चये। 'वृणुते यम्' इत्यनेन 'यमेवैष वृणुत' इति वाक्यं संगृहीतम्। आदिपदेन 'आत्मा वा अरे द्रष्टव्य' इत्यादेः संग्रहः। हिशब्दो हेतौ। एवशब्दः प्रत्येकमभिसंबध्यते।

परि०— एवं ॐब्रह्मपदाभ्यां चिदचिद्विलक्षणविषयसिद्धिमनुग्राह्यप्रमाणमन्येनागतार्थत्वं चोपपाद्य अथपदस्य भाष्य एव सङ्क्षेपविस्तराभ्यामर्थस्योक्तत्वेनेह वक्तव्यविशेषाभावादुपासनापादोपक्रमे सङ्ग्रहेण व्याख्यास्य-मानत्वाच्चातःपदस्यैव ज्ञानादिप्रणाड्या मोक्षफलकत्वाद्ग्रन्थस्य सत्यत्वाद्वेदस्य सिद्धरूपवस्तुपरत्वाद्वेदस्य प्रामाण्या-द्वेदस्यान्विताभिधायित्वादित्येवंरूपहेतुपञ्चकपरत्वेन पञ्चधा व्याख्या आचार्येण प्रारभ्यते ज्ञानीत्यादिना स्वयं भगवतेत्यतः प्राक्तनग्रन्थेन। तत्र ज्ञानीत्यादेर्वैयर्थ्यनिरासाय प्रयोजनमाह **ब्रह्मेति**। ब्रह्मपदादिना चिदचिदन्यविषय-सिद्धवैव ज्ञानस्वभावतोऽपीत्यत्र वक्ष्यमाणदिशा अथपदजिज्ञासापदाभ्यामन्यथानुपपत्त्या च तज्ज्ञानतत्प्रसादद्वारा मोक्षाख्यप्रयोजनसिद्धावपि ज्ञानादित्रयस्यापि कर्मजत्वप्रयुक्तं यन्निष्प्रयोजनत्वं प्रयोजनं चेश्वरजिज्ञासाया इत्यादिना पूर्वपक्षे शङ्कितं तद्विचारैकजन्यज्ञानैकजन्यप्रसादद्वारकमोक्षाख्यफलत्वोक्त्या निवारयितुमित्यर्थः। 'ज्ञानी प्रियतमोऽतो मे ज्ञानेनासौ बिभर्ति माम्' इति भागवतवाक्यं व्यक्तमिति तदनुक्त्वाऽन्यदाह **तमिति**। अवधारणार्थं चेति बहुव्रीहिः। तमेवं विद्वानेवेत्यवधारणोक्तौ योऽर्थो लभ्यते तदर्थकथनपरमुत्तरवाक्यं च गृह्यत इत्यर्थः। **वाक्येति**। भाष्योपात्त-श्रुतिस्मृतिवाक्यानामन्योन्यसमुच्चय इत्यर्थः। **हेताविति**। एतच्च यस्मादित्यादिना अतो ब्रह्मजिज्ञासा कर्तव्ये-त्यन्तेनानुपदमेव व्यक्तम्। **प्रत्येकमिति**। प्रसादादेवेत्येवशब्दः जिज्ञासयैवोत्थाज्ज्ञानादेव जातात्प्रसादादिति संबध्यत इत्यर्थः। एतदप्यग्रे व्यक्तम्। एतच्चावधारणं 'सिद्धे सत्यारम्भो नियमाय' इति न्यायेन जीवान्यविषयसमर्पकब्रह्मपदेनैव ब्रह्मज्ञानादिद्वारा मोक्षफलकत्वसिद्धावपि पुनरत इति कथनाल्लब्धमिति भावः। भाष्यवाक्यानि योजयति **यस्मा-दित्यादिना**। इति श्रुतिबलेन गम्यत इत्ययुक्तमित्याक्षिप्य समाधत्ते **यद्यपीति**। **निमित्तेनेति**। ज्ञानेन तज्जन्य-प्रसादोपलक्षणात् इत्यर्थः। तमेवं विद्वानित्यस्य तत्प्रसादवानित्यर्थो लक्षणया ध्येयः। वेदनजन्यत्वरूपशक्य-संबन्धसत्त्वात् इति भावः। तथैव श्रुतौ कुतो नोक्तमित्यत आह **मुमुक्ष्विति**। प्रसादो हीश्वरसंबन्धी सन्मोक्षसाधनं ज्ञानं च मुमुक्षुनिष्ठत्वात्तत्संबन्धि सत् मोक्षसाधनं तत्र तत्प्रसादवानमृत इह भवतीत्युक्तौ नान्यः पन्था इति वाक्यशेषो व्यर्थः। भगवन्निष्ठस्य प्रसादादन्यस्य मोक्षसाधनतयाऽप्रसक्ततया तन्निरासायोगात्। विद्वानमृत इत्युक्तौ तु मुमुक्षुनिष्ठं भगवद्वेदनमिव कर्माप्यपाम सोममित्यादि पूर्वपक्ष्युक्तश्रुत्यादिवशेन प्रसक्तमिति तन्निरासकतया नान्यः पन्था इति वाक्यशेषोऽर्थवान्। मुमुक्षुनिष्ठं ज्ञानमेव मोक्षसाधनं न तु कर्मेत्यवधारणोपपत्तेः। अतः प्रसादो न साक्षादुक्त इत्यर्थः। एतेन नान्यः पन्था इति ज्ञानादन्यस्य साधनत्वनिषेधात्कथं प्रसादः साधनत्वेन निवेश्यत इति प्रत्युक्तम्। मुमुक्षुसंबन्धिसाधनान्तरस्यैव निषेधात्। यमेवैष इति वाक्यानुरोधेनेत्ययुक्तम्। तत्र प्रसादाप्रतीतेरित्यत आह **वरणं त्विति**। पूर्वपक्ष्युक्तश्रुतेः का गतिरित्यत आह **अपामेति**। **सावकाशत्वादिति**। 'भाक्तं वा अनात्मवित्वात्'

इति वैराग्यपादीयन्नसमाधिकरणभाष्यटीकयोरुक्तदिशेति भावः । ज्ञानजादित्यंशं व्याचष्टे **ईश्वरेति** । यस्मादित्येतदत्राप्यन्वेति । तत्कर्म हरितोषं यदित्यादिवचनाविरोधायोक्तम् । **परमेति** । कर्मजस्त्वपरम इति भावः । एवशब्दः प्रत्येकमभिसंबध्यत इत्येतद्व्यक्तीकृतं **ज्ञानादेवेति** । **तद्वचनमिति** । तत्कर्म हरितोषं यदित्यादि पूर्वपक्षयुक्तवचनमित्यर्थः । जिज्ञासेत्येत्यंतद्योजयति **ईश्वरज्ञानं चेति** । यस्मादित्येतदत्राप्यन्वेति । कर्मणा ज्ञानमातनोतीत्यादिपूर्वपक्षयुक्तवचनानां गतिम् आह **कर्मणां त्विति** । **ज्ञानाङ्गत्वेति** । 'उत्क्रमिष्यत एवं भावादित्यादौ तथा वक्ष्यमाणत्वादिति भावः । जिज्ञास्योऽयं विधीयत इत्यनेनान्वयमुपेत्यान्तःशब्दाध्याहारेणार्थमाह **अत इति** ।

सु०— यस्मात् तस्य ब्रह्मणो नारायणस्य प्रसादात् परमानुग्रहादेव मुच्यते संसारात् । न तु कर्मादिनेति 'तमेवं' 'यमेवैष वृणुत' इति श्रुतिवलेन गम्यते । यद्यपि 'तमेवमि'ति परमपुरुषप्रसादो न श्रूयते । तथाऽपि 'यमेवैष वृणुत' इति वाक्यानुरोधेन तत्राप्यनुसन्धेयः । निमित्तेन नैमित्तिकोपलक्षणात् । मुमुक्षुसंबन्धिसाधनावधारणाय तु न साक्षादुक्तः । वरणं तु प्रसाद उच्यते । 'अपाम सोमम्' इत्याद्यास्तु श्रुतयः सावकाशत्वादन्यथा योज्याः । 'ईश्वरपरमप्रसादश्च तज्ज्ञानादेव भवति, न पुनः कर्मादिने'ति 'ज्ञानी प्रियतमः', 'तमेवं विद्वानि'त्युक्तिवलेनावगम्यते । विद्वानित्यस्यापि प्रसादातिशयद्वारेणेत्यर्थपर्यवसानस्योक्तत्वात् । कर्मादेरनुग्रहमात्रहेतुत्वेनापि तद्वचनं सार्थकम् । ईश्वरज्ञानं च तज्जिज्ञासयैव नान्येनेति 'आत्मा वा अरे द्रष्टव्य' इति परमात्मदर्शनानुवादेन तत्साधनतया 'श्रोतव्य' इत्यादिना श्रवणादिविधायकोक्तिवलेन प्रतीयते । कर्मणां त्वन्तःकरणशुद्धिद्वारेण ज्ञानाङ्गत्वोपपत्तेस्तद्वाक्यं सार्थकं भविष्यति । अतो ब्रह्मजिज्ञासा कर्तव्येति संबन्धः ।

इदमुक्तं भवति । यद्यपि न जिज्ञासायाः स्वर्गादिरूपोऽभ्युदयः प्रयोजनं संभवति । तथाऽपि मोक्षो भविष्यति । तस्यानन्यसाध्यत्वात् । मोक्षसाधनं हि साक्षात् भगवानेव । 'बन्धको भवपाशेन भवपाशाच्च मोचक' इत्यादिवचनात् । साधनं च द्विविधम् । सिद्धमसिद्धं च । तत्रासिद्धमुत्पाद्यं फलकामेन । यथा यागादि । सिद्धं तु सव्यापारीकरणीयम् । यथा कुठारादि । सिद्धं च साधनं भगवानिति मुमुक्षुणा सव्यापारीकरणीयः । व्यापारश्च प्रसन्नता एव । निगडादिमोचकेषु राजादिषु तथा दर्शनात् । 'यस्य प्रसादात्परमार्तिरूपादस्मात्संसारान्मुच्यते नापरेण' इत्यादिश्रुतेश्च । व्यापारप्राधान्योक्तिश्च 'इन्द्रियार्थसन्निकर्षः प्रत्यक्षमि'त्यादाविव औपचारिकी । मोचकश्चेश्वरप्रसादस्तद्भक्त्येकसाध्यः । 'भक्त्यैव तुष्टिमभ्येति विष्णुर्नान्येन केनचिदि'त्यादिवचनात् । स्वर्गादिहेतुप्रसादमात्रं कर्मादिसाध्यम् । 'कर्मणा त्वधमः प्रोक्तः प्रसाद' इत्यादिस्मृतेः । प्रसादो नामेच्छाविशेषो गुणान्तरं वा न नः काचित्

क्षतिः । **परमेश्वरभक्तिर्नाम** निरवधिकानन्तानवद्यकल्याणगुणत्वज्ञानपूर्वकः स्वात्मात्मीय-समस्तवस्तुभ्योऽनेकगुणाधिकोऽन्तरायसहस्रेणाप्यप्रतिबद्धो निरन्तरप्रेमप्रवाहः । **यमधिकृत्य** 'यत्र नान्यत्पश्यति' 'सा निशा पश्यतो मुनेः' इत्यादिश्रुतिस्मृतयः । **न चासौ** तत्साक्षात्कार-मन्तरेणोत्पद्यते । **लोके** तथाऽदर्शनात् । न चाव्यक्तस्वभावो भगवांत्सहस्रेणापि प्रयत्नानां शक्यः साक्षात्कर्तुं, विना तदनुग्रहात् । प्रसन्नस्त्वनन्ताचिन्त्यशक्तियोगादात्मानं दर्शयतीति युज्यते । दर्शनसाधनं चानुग्रहः स्वयोग्यगुणोपेतस्य निर्दोषस्य भगवद्विग्रहविशेषस्य आदर-नैरन्तर्याभ्यां विषयवैराग्यतद्भक्तिसहिताद् बहुकालोपचितान्निदिध्यासनापरनामकाद्विचिन्तना-दृते न लभ्यते । न च निदिध्यासनं वाक्यार्थग्रहणलक्षणे श्रवणे कृतेऽपि विना मननापरनाम्ना विचारेणोपपद्यते । संशयविपर्ययोस्तादवस्थ्यात् । न हि तयोः सतोरादरनैरन्तर्याद्युपपद्यते । अतो जिज्ञासा निदिध्यासनपरमेश्वरानुग्रहतद्दर्शनपरमभक्तिपरमानुग्रहद्वारा मोक्षसाधनत्वात् कर्तव्येति ।

परि०— कथमनेन ज्ञानीत्यादिना मुच्यत इत्यन्तेन भाष्येण पूर्वपक्षदशायामुक्तनिष्प्रयोजनत्वशङ्कानिरास इत्यत आह **इदमुक्तमिति** । श्रुतौ मूले च यस्य प्रसादादित्यादिप्रसादप्राधान्योक्तिः कथमित्यत आह **व्यापारेति** । परेण चशब्दस्य ताद्विध्यं भूयस्त्वात्त्वनुबन्ध इति सूत्राद्युक्तमाह **तद्भक्त्येकेति** । भारततात्पर्योक्तमाह **भक्त्यैवेति** । तत्कर्म हरितोषं यदित्यादि तु कथमित्यत आह **स्वर्गादीति** । भाष्योक्तस्मृतिमाह **कर्मणेति** । ननु प्रसादस्येच्छा-विशेषत्वाद्भगवतश्च 'आप्तकामस्य का स्पृहा' इति श्रुत्येच्छानिषेधात्कथं प्रसादो भगवत उच्यत इत्यत आह **प्रसादो नामेति** । **न नः काचित्क्षतिरिति** । प्रसादद्वारा ज्ञानं मुक्तिहेतुरिति प्रकृतप्रमेये काचिद्धानिर्नास्ति इत्यर्थः । युक्तिपादे 'न प्रयोजनवत्त्वात्' इत्यधिकरणानुव्याख्याने सुधायां च समर्थयिष्यमाणं प्रसादस्य इच्छारूपत्वं तु वास्तवाभिप्रायम् । अत एवेच्छाविशेष इति कोट्यन्तरोक्तिः श्रुतेरर्थान्तरस्य वक्ष्यमाणत्वादिति भावः । ननु प्रसादस्य भक्तिसाध्यत्वे ज्ञानजात्तत्प्रसादादिति कथमित्यतः ज्ञानस्य भक्तिभागत्वादिति भक्तिपादान्त्यभागे वक्ष्यमाणदिशैकदेशकीर्तनमेतदिति भावेनाह **परमेश्वरभक्तिर्नामेति** । 'माहात्म्यज्ञानपूर्वस्तु सुदृढः सर्वतोऽधिकः । स्नेहो भक्तिरिति प्रोक्तस्तया मुक्तिर्न चान्यथा' इति भारततात्पर्योक्तेरिति भावः । असंभावितोऽयं प्रेमप्रवाह इत्यत आह **यमधिकृत्येति** । उक्तरूपप्रेम-प्रवाहमाश्रित्य 'यत्र नान्यत्पश्यति नान्यच्छृणोति नान्यद्विजानाति स भूमा' इति छान्दोग्ये सप्तमाध्याये भूमप्रकरणे यत्र यस्मिन् भूमविषये उक्तरूपभक्तौ सत्यामन्यदर्शनादिकं नास्तीत्याद्यर्थकश्रुतयो वर्तन्ते । तथा । 'या निशा सर्वभूतानां तस्यां जागर्ति संयमी । यस्यां जाग्रति भूतानि सा निशा पश्यतो मुनेः' इत्यादि गीतादिस्मृतयः प्रवर्तन्त इत्यर्थः । अस्तु मोक्षहेतुप्रसादो भक्त्येकसाध्यः । किं जिज्ञासया कृत्यमित्यतः प्रणाड्या तदुपयोगमाह **न चासावित्यादिना कर्तव्येत्यन्तेन** । असौ भक्तिरित्यर्थः । लोक इति । राजादौ । **अव्यक्तेति** । 'तदव्यक्तमाह हि' इति वक्ष्यमाणन्यायेनेति भावः । नन्वव्यक्तैकस्वभावः प्रसन्नः सन्नपि कथं मुक्तिहेतुप्रसादजनकभक्तिकारणस्य साक्षात्कारस्य विषयः स्यादि-

त्यतः 'अतोऽनन्तेन तथा हि लिङ्गम्' इति सूत्राद्युक्तमाह **प्रसन्नस्त्विति**। नन्वस्त्वेवं तावता मुक्तिहेतुप्रसादजनकभक्तिकारणसाक्षात्कारोत्पादकस्य ईश्वरानुग्रहस्य अन्येनापि संभवात्र जिज्ञासया विचाररूपया कृत्यमित्यतस्तन्निर्धारणार्थनियमस्तदृष्टेः पृथग्ध्यप्रतिबन्धः फलम्' इति सूत्राद्युक्तोपयोगमाह **दर्शनसाधनं चेति**। **विग्रहविशेषस्येति**। विम्बरूपस्येत्यर्थः। न सामान्यादप्युपलब्धेरित्यादेरिति भावः। **भक्तीति**। 'अनुबन्धादिभ्यः' इति सूत्रादिति भावः। कर्तव्येतीति शब्दस्येदमुक्तं भवतीति पूर्वेणान्वयः।

सु०— ये तु ध्यानमेव परमपाटवापन्नमपरोक्षाकारमिति मन्यन्ते तेषां दर्शनश्रुतय उपचरितार्थाः प्रसज्येरन्।

परि०— ये त्विति। रामानुजीयाः। **दर्शनश्रुतय इति**। 'आत्मा वा अरे द्रष्टव्यः' 'दृष्ट्वैव तं मुच्यत' इत्यादिश्रुतय इत्यर्थः।

सु०— स्यादेतत्। अतःशब्दस्तावत्प्रकृतस्य हेतुभावे वर्तते। तत्र ब्रह्मजिज्ञासायाः प्रयोजनाकाङ्क्षायामधिकारिविशेषणतया अथशब्देन प्रकृतो मोक्षः संबध्यते। ज्ञातुमिच्छा जिज्ञासा। न चात्रावयवार्थेन जिज्ञासाशब्दोऽर्थवान्। इच्छायाः स्वातन्त्र्याविषयत्वेन विधातुमशक्यत्वात्। अत एवेष्यमाणज्ञानोपलक्षणाऽप्ययुक्ता। तस्माज्ज्ञानेच्छान्तर्णीतो विचारो जिज्ञासापदेन लक्ष्यते।

परि०— 'द्रव्यं कर्म च कालश्च' इत्यादिश्लोकद्वयं पूर्वसङ्गतमिति दर्शयंस्तार्किकशङ्कोत्तरत्वेन अवतारयति **स्यादेतदित्यादिना**। एतत् वक्ष्यमाणम्। पूर्वं मोक्षहेतुप्रसादजनकज्ञानजनकत्वाज्जिज्ञासा कर्तव्येति जिज्ञासोत्थेत्यादिनोक्तम्। तत्र मोक्षहेतुज्ञानजनकत्वमात्रस्य प्रकृतत्वसंभवोऽतःशब्दस्तावदित्यादिनोपपाद्यते। ईश्वरप्रसादस्य त्वित्यादिना तु प्रसादांशस्याप्रकृतत्वमुच्यते। **प्रकृतस्य हेतुभाव इति**। एतस्माद्धेतोरित्यर्थे वर्तत इत्यर्थः। एतच्छब्दात्पञ्चम्यास्तसिलादेशे एतदोशिति प्रातिपदिकस्याशादेशेऽत इति रूपम्। तथाच सर्वनामसंज्ञकेन प्रातिपदिकेनाकारेण प्रकृतं परामृश्य तस्य तसिल्विभक्त्या हेतुत्वमतःशब्दो वक्तीत्यर्थः। **अधिकारीति**। अधिकारिविशेषणेच्छाविषयत्वेन इत्यर्थः। अथेत्यस्याधिकारानन्तर्यमर्थः। अधिकारश्च मुमुक्षादिरिति भाष्य एव व्यक्तत्वादिति भावः। मोक्षस्याथपदेन प्रकृतत्वमुक्त्वा ज्ञानस्य जिज्ञासापदेन प्रकृतत्वं वक्तुं वाचस्पतिनोक्तमर्थमनूद्य निराह **ज्ञातुमिच्छेति**। **स्वातन्त्र्येति**। विषयविशेषदर्शनादेवेच्छाया जायमानत्वेन प्रयत्नानपेक्षणादिति भावः। **विधातुमशक्यत्वादिति**। प्रयत्नविषयस्यैव विधेयत्वादिति भावः। रामानुजाभिमतार्थं निराह **अत एवेति**। ज्ञानस्य करणपरतन्त्रतया पुरुषप्रयत्नाविषयत्वादेवेत्यर्थः। **अन्तर्णीत इति**। प्रकृत्यर्थज्ञानसाधनत्वेन सन्प्रत्ययार्थत्वेच्छासाध्यत्वेन मध्ये प्राप्त इत्यर्थः। अनेन मुख्यार्थसंबन्धो लक्षणाबीजभूतो दर्शितः। अत्रान्तर्णीतेति पाठः साधुः। 'श्रदन्तरोरुपसर्गवद्वृत्तिर्वाच्या' इत्युक्त्यन्तःशब्दस्योपसर्गत्वेन 'उपसर्गादसमासेऽपि णोपदेशस्य' इति णत्वेन भाव्यत्वात्।

सु०— मुख्यप्रयोगातिक्रमेण लाक्षणिकाश्रयणे चेदं प्रयोजनम् यत् विचारस्य ज्ञानद्वारैव मोक्षसाधनत्वज्ञापनम् । अन्यथा योग्यताविरहेणान्वयाभावप्रसङ्गात् । यदि च जिज्ञासाशब्दो मीमांसाशब्दवद्विचार एवोपसंख्यायते तदाऽप्यन्वयव्यतिरेकाभ्यां विचारस्य ज्ञानसाधनता ज्ञास्यते ।

एवं च विचारो यतो ज्ञानसाधनं ज्ञानं च मोक्षसाधनम् अतः असौ कर्तव्य इति लभ्यते ।

परि०— अन्यथेति । मुख्यविचारपदस्यैवोक्तावित्यर्थः । साक्षाद्धेतुत्वाभावादिति भावः । विचार एवोपसङ्ख्यायत इति । यद्यपि श्रीमद्भाष्यटीकायां जिज्ञासितं सुसंपन्नमिति प्रयोगान्मुख्यार्थ एव जिज्ञासाशब्दो विचारेऽभिमतस्तथापि पूर्वत्र लक्ष्यत इत्युक्तिः । अत्र च यदि चोपसङ्ख्यायत इति चोक्तिरनास्थयेति चन्द्रिकायामुक्तम् ।

सु०— मोक्षादेरन्यलभ्यत्वस्य शङ्कितत्वात्सावधारणताऽपि ।

परि०— शङ्कितत्वादिति । पूर्वपक्षिणेति योज्यम् । सावधारणतेति । विचार एव यतो ज्ञानसाधनं ज्ञानमेव यतो मोक्षसाधनमिति सावधारणतेत्यर्थः । अन्यथा पूर्ववादिकृतशङ्कानिरासाभावेन अत इत्यस्य वैयर्थ्यापत्तेरिति भावः ।

सु०— ईश्वरप्रसादस्य तु ज्ञापकं न किंचिदत्र पश्यामः ।

परि०— अत्रेति । सूत्रे न पश्याम इत्यर्थः ।

सु०— न च ज्ञानस्य मोक्षसाधनता न युक्ता । येनेश्वरप्रसादो मध्येऽध्याहियते । आत्मयाथात्म्याज्ञानादनात्मनि शरीरादावात्मत्वारोपे सति हि तदनुकूलप्रतिकूलयो रागद्वेषौ भवतः । ताभ्यां प्रयुक्तः पुण्यपापलक्षणां प्रवृत्तिमाचिनुते । ततश्च सुरनरतिर्यगादिनानायोनिषु नवीनशरीरेन्द्रियादिसंयोगलक्षणं जन्मास्य भवति । तस्माच्च दुःखानुभव इत्यनादिरयं कार्यकारणप्रवाहः संसार इत्युच्यते । आत्मतत्त्वज्ञानाच्चाज्ञानविपर्ययौ निवर्तेते । तत्त्वज्ञानस्य स्वसमानाश्रयविषयाज्ञानमिथ्याज्ञाननिवर्तनस्वाभाव्यात् । शुक्तिकातत्त्वज्ञानस्य तदज्ञानरजतारोपनिवर्तकत्वदर्शनात् । मिथ्याज्ञाननिवृत्तौ च रागद्वेषानुदयः । कारणाभावात् । तयोरभावे च न प्रवृत्तेरुत्पत्तिः । तत एव प्रागुपचितायाश्चोपभोगेन प्रक्षयः । प्रवृत्त्यभावे च जन्मान्तराभावो हेत्वभावादेव । वर्तमानशरीरादेश्चारंभकक्षये सति निवृत्तिः । जन्माभावे च न निर्बीजस्य दुःखस्योत्पाद इत्येवमात्यन्तिकी दुःखनिवृत्तिर्मुक्तिः । तथा च ज्ञानस्वभावलभ्यायां मुक्तौ किमीश्वरप्रसादेन ॥ न हि अन्धकारनिवन्धनदुःखनिवृत्तये प्रदीपमुपाददानाः कस्यचि-

त्प्रभोः प्रसादमपेक्षन्ते । स्वभावो हि प्रदीपस्यायं यत्समानाधिकरणान्धकारनिवर्तकत्वम् । तथा च न्यायसूत्रम् । 'दुःखजन्मप्रवृत्तिदोषमिथ्याज्ञानानामुत्तरोत्तरापाये तदनन्तरापायादपवर्ग' इति ।

परि०— ननु यथा यजेत स्वर्गकाम इत्यादौ स्वर्गयागयोर्मध्यभाविनोऽपूर्वस्याश्रवणेऽपि 'अपूर्वद्वारा यागः स्वर्गसाधनम्' इत्युच्यते । यथा वा स्रुवेणावद्यतीत्यत्र द्रवद्रव्यमित्यध्याह्रियते एवमस्त्वित्यत आह **न च ज्ञानस्येति** ॥ 'दुःखजन्मप्रवृत्तिदोषमिथ्याज्ञानानामुत्तरोत्तरापाये तदनन्तरापायादपवर्ग' इति गौतमसूत्रं हृदि कृत्वा प्रसादमृतेऽपि ज्ञानस्य मोक्षसाधनत्वं व्यनक्ति आत्मेत्यादिना । तदनन्तरापायादिति । पूर्वपूर्वापायादित्यर्थः ।

सु०— यत्तु मोक्षस्येश्वराधीनत्ववचनं तज्ज्ञानादिजन्मनीश्वरस्य निमित्ततापरमित्यविरुद्धम् । तदर्थं च तदुपास्त्यादेरुपयोगः ।

परि०— ज्ञानिनां मोक्षदश्च स इत्यादेः का गतिरित्यत आह **यत्त्विति** । **ज्ञानादिजन्मनीति** ॥ ज्ञानादिजन्ये मोक्षे ईश्वरोऽपि निमित्तमित्येवंपरमित्यर्थः । कार्यमात्रं प्रति तस्य निमित्तत्वादिति भावः । यद्वा ज्ञानादिजन्मनि ज्ञानादेरुत्पत्तौ ईश्वरस्य निमित्ततापरमित्यर्थः ।

सु०— तदेवं ज्ञानस्वभावेनाज्ञानादिनिवृत्तौ कारणाभावे कार्यानुदयस्य ईश्वरप्रसादानपेक्षत्वादयुक्तमिदमतःशब्दव्याख्यानमित्यत आह **द्रव्यमिति** ।

अनु०— **द्रव्यं कर्म च कालश्च स्वभावो जीव एव च ।**
यदनुग्रहतः सन्ति न सन्ति यदुपेक्षया ॥ १३ ॥
नर्ते त्वत्क्रियते किञ्चिदित्यादेर्न हरिं विना ।
ज्ञानस्वभावतोऽपि स्यान्मुक्तिः कस्यापि हि क्वचित् ॥ १४ ॥

द्रव्यशब्देन प्रकृत्यादितत्त्वमुच्यते । **कर्मेति** धर्माधर्मौ । **स्वभावः** प्रकृत्यादीनां परिणामादिः । **जीव** इत्यभिमानी । **एव** इति यदनुग्रहत इत्यतःपरं द्रष्टव्यम् । अनेन सर्वोत्पत्तिमदुपादाननिमित्तानां सत्ताऽपि परमेश्वराधीनेत्युच्यते । 'न ऋते त्वत्क्रियते किञ्चन' इति श्रुत्या सर्वार्थक्रियायास्तदधीनत्वम् । इत्यादेः 'आगमादवगम्यत' इति शेषः । 'ज्ञानस्वभावतोऽपी'ति अपिशब्देनाङ्गीकारवादोऽयमिति सूचयति । हिशब्दो हेतौ । यस्मादेवं तस्मादुपपन्नं पूर्वव्याख्यानमिति ।

परि०— श्रीतत्त्वस्यापि लाभाय जीवशब्दार्थमाह **जीव इतीति** ॥ प्रकृत्यादितत्त्वानां तत्परिणामानामभिमानी । तथाच सर्वोऽपि चेतन इत्यर्थः । इति शेष इति । इत्यादेरित्यनन्तरमागमादिति । क्वचिदित्यनन्तर-

मित्यवगम्यत इति शेष इत्यर्थः ॥ **अङ्गीकारवादोऽयमिति** । ज्ञानस्वभावाद्भवन्नपि मोक्षो न हरिं विनेति मोक्षस्य ज्ञानस्वभावाधीनत्वमुपेत्य हर्यधीनत्वोक्तिपक्षोऽङ्गीकारवादेन ।

सु०— ततश्चायमर्थः । स्यादेतदेवं यद्यज्ञानमात्रनिबन्धनोऽयं बन्धो जीवस्य स्यात् । न चैवम् । श्रुतिस्मृतीतिहासपुराणेषु परमेश्वरेच्छानिमित्तत्वावगमात् । अद्वैतिनामविद्याधीन-जीवब्रह्मविभागवत् तार्किकादीनां च गुणवत्त्वाधीनद्रव्यत्ववदनादेरपीश्वराधीनत्वोपपत्तेः । उपपादयिष्यते हि 'ज्ञानानन्दादिस्वरूपोऽयं जीव' इति 'पुंस्त्वादिवत्' इत्यादिना । तद्भावा-नुपलब्धिश्चानुभवसिद्धा । तेनावगम्यतेऽस्ति किमप्यावरकम्, येनावृतः स्वप्रकाशचैतन्य-रूपोऽपि नात्मनस्तत्त्वं वेद ॥ न च कामकर्मादिकमेव तथा भवितुमर्हति । तस्यापि सादिनः कारणापेक्षत्वात् । न च पूर्वपूर्वस्मादुत्तरोत्तरमिति युक्तम् । सुप्तिप्रलययोः तद्वृत्त्यभावेन निष्कलङ्कचैतन्यबलात्स्वरूपावभासप्रसक्तेः । अतः कामकर्माद्यतिरिक्तं 'मायाऽविद्या प्रकृतिः' इत्यादिशब्दाभिधेयमनाद्येव किमपि द्रव्यमङ्गीकरणीयम् । 'अनादिमायया सुप्त' इत्यादिश्रुति-स्मृतयश्चात्र भवन्ति ॥ न च 'मायाऽपि कथं स्वप्रकाशमावृणोती'ति युक्तम् । आवरकतयैव तस्याः प्रमितत्वात् । वक्ष्यते चात्रोपपत्तिः । न च जडस्य स्वतः किञ्चित्करत्वं युक्तम् । 'द्रव्यं कर्म चे'त्यादिवाक्यविरुद्धं च ।

परि०— वस्तुतस्तु ज्ञानस्वभावाधीनत्वमेव अस्य नेत्यर्थः । अङ्गीकारवादमस्तु वेत्यादिनाऽग्रे विवरिष्य-न्नेतिपक्षं तावत्प्रपञ्चयति **स्यादेतदित्यादिना** । **श्रुतीति** । 'त्वं मुक्तिदो बन्धदोऽतो मतो न' इति श्रुतिः । तत्र तत्र भाष्यकारोक्तपञ्चरात्रस्मृतिः । 'सुखं दुःखं भवो भावो भयं चाभयमेव च' इत्यादीतिहासः । 'तदिच्छया यतो ह्यस्य बन्धमोक्षौ प्रतिष्ठितौ' इत्यादिपुराणम् । ननु कथमनादेरनाधेयातिशयस्येशाधीनतेत्यत आह **अद्वैतिनामिति** । विवृतमेतद्वायत्र्यधिकरणचन्द्रिकायाम् । 'अनादीनां गुणादीनां यथा गुण्यादि तन्त्रता' इत्यादिना । ननु गौतमसूत्रोक्त-दिशा देहात्मैक्यारोपनिमित्तत एव बन्धोपपत्तावनादिबन्धमुपेत्य तस्येशाधीनता किमर्थमुपेयेत्यतोऽनादिबन्धस्थितिं स्वाभिमतां साधयति **उपपादयिष्यते हीत्यादिना तदेवमितिपर्यन्तेन** ॥ **इत्यादिनेति** । सूत्रेणेत्यर्थः । **तद्वृत्तीति** । तत्परिणामरूपकार्याभावेनेत्यर्थः । तत्तच्छब्दघटितनानाश्रुत्यैकमत्यायोक्तमित्यादिशब्दाभिधेयमिति । **वक्ष्यते चेति** । 'स्वभावाज्ञानवादस्य निर्दोषत्वान्न तद्भवेत्' इत्यत्र सविशेषाङ्गीकारादित्युपपत्तिर्वक्ष्यत इत्यर्थः । अस्त्वेवं किमीशेनेत्यत आह **न च जडस्येति** । प्रकृत्येति स्वशक्त्येति च व्यधिकरणे तृतीये ।

सु०— अतः परमेश्वर एव सत्त्वादिगुणमय्या विद्याविरोधित्वेनाविद्यया स्वाधीनया प्रकृत्या अचिन्त्याद्भुतया स्वशक्त्या च जीवस्य स्वप्रकाशमपि स्वरूपचैतन्यमाच्छादयतीति युक्तम् । स एव च स्वाधिष्ठानलब्धपरिणाममहदहङ्कारादिप्रकृत्यंशैः संयोज्य कर्तृत्व-

भोक्तृत्वस्वातन्त्र्यं कारकफलस्वाम्यं चास्याविद्यमानमेवोपदर्श्य रागाद्युत्पादनद्वारा दुःखमनुभावयति ।

परि०— संयोज्य जीवमित्यर्थः ।

श्रीनि०— सत्त्वादिगुणात्मकप्रकृतेरविद्याशब्दवाच्यत्वे निमित्तम् । विद्याविरोधित्वेनेति । तथा च सिद्धान्ते भावरूपाज्ञानशब्देन सत्त्वादिगुणमयी प्रकृतिरेवोच्यत इति संप्रदायः । चतुर्थाध्यायटिप्पण्यामस्मदाचार्यैः एतत्स्फुटतरं प्रतिपादितमस्तीति ज्ञेयम् ।

सु०— तदेवं बन्धस्येश्वराधीनत्वात्स एव मोचकोऽङ्गीकार्यः । अपरस्य स्वातन्त्र्याभावात् । प्रसन्न एवासौ स्वकीयां मायां व्यावर्तयतीति तत्प्रसादार्थं सर्वोऽप्ययं साधनसन्दर्भ इत्युक्तम् । ततो यद्यपि न सूत्राक्षरेभ्यो भगवत्प्रसादो लभ्यते तथाऽप्यनुपपत्त्या अङ्गीकरणीय इति युक्तं व्याख्यानम् । वक्ष्यति चैतत्सूत्रकारः 'ततो ह्यस्य बन्धविपर्ययौ' इति । एवमुक्तेन न्यायेन न ज्ञानस्यैवायं स्वभावो यत्साक्षान्मोक्षसाधनत्वम् ।

अस्तु वा तथाऽपीश्वरप्रसादोऽपेक्षितः । सकलकारकाणां तदधीनसत्ताप्रवृत्तित्वेन तदिच्छां विना कस्यापि कार्यस्यानुदयादिति ॥ अङ्गीकारवादस्य चेदं प्रयोजनं यत्पूर्वस्यैवार्थस्य समर्थनम् । तथा हि । येन ज्ञानस्य मोक्षहेतुत्वमङ्गीकृतं न तेनापि ईश्वरेच्छा त्यक्तुं शक्यते । कारकप्रेरकत्वादिनाऽवश्याभ्युपगमनीयत्वात् । तथा च किमनेन ज्ञानेनाप्रमितेन । प्रमित ईश्वर एवाङ्गीकार्य इति ।

परि०— इत्युक्तमिति । मुच्यत इत्यन्तपूर्वग्रन्थव्याख्यावसर इत्यर्थः । वक्ष्यति चैतदिति । बन्धमोक्षावीशाधीनावित्येतद्भक्तिपादे 'पराभिध्यानात्तु तिरोहितं ततो ह्यस्ये'ति वक्ष्यतीत्यर्थः । पूर्वमङ्गीकारवादोऽयमित्युक्तं व्यनक्ति अस्तु वेति । मोक्षसाधनत्वं ज्ञानस्वभाव इत्यनुकर्षः । पूर्वस्यैवेति । तत्प्रसादादेव मुच्यत इत्यत्रोक्तार्थस्यैवेत्यर्थः । अप्रमितेनेति । ज्ञानिनां मोक्षदश्च स इतीश्वरस्येव ज्ञानस्वभावे मुक्तिहेतुत्वस्याप्रमितत्वादिति भावः ।

सु०— "यदुक्तं 'न कार्यो मोक्षः किन्तु प्राचीनेषु मिथ्याज्ञानादिषु निवृत्तेषु कारणाभावादेवोत्तरप्रवाहानुत्पादमात्रम् । तत्र का नाम परमेश्वरापेक्षा । तद्वचनानि तु ज्ञानोत्पत्त्यादिनिमित्ततापराणी'ति । तदनुपपन्नम् । ज्ञानप्रदानाद्यतिरिक्तस्यापि ईश्वरप्रयोजनस्यागमेषूक्तेः" इत्याह अज्ञानामिति ।

अनु०— अज्ञानां ज्ञानदो विष्णुर्ज्ञानिनां मोक्षदश्च सः ।

आनन्ददश्च मुक्तानां स एवैको जनार्दनः ॥ १९ ॥
इत्युक्तेः

मोक्षदः प्रागुक्तप्रकृतिबन्धात्।

परि०— **प्रागुक्तप्रकृतिबन्धादिति**। सत्त्वादिगुणमय्येत्यादिना प्रागुक्तेत्यर्थः।

सु०— नन्वनादेः प्रकृतिबन्धस्य कथं निवृत्तिरिति चेत्।

अत्राह कश्चित्। न सादित्वमनादित्वं वा विनाशाविनाशयोर्निमित्तम्। किन्तु विरोधिसन्निपातासन्निपातावेव ।

किञ्च लोके तावदनादिः प्रागभावो निवर्तते। सुगतानां तत्त्वपरिभावनाप्रकर्षेणानादिवासनासन्तानानां निवृत्तिरिष्टा । नैयायिकानामप्यनादिमिथ्याज्ञानप्रवाहः परमाणुश्यामता च निवर्तते। साङ्ख्यानामप्यविवेको निवर्तते विवेकेन। मीमांसकानामिदानीन्तनधर्मतत्त्वज्ञानप्रागभावोऽनादिर्निवर्तते।

अनादिभावरूपस्य न निवृत्तिरिति चेन्न। अनिर्वचनीयत्वादज्ञानस्य।

अनादिर्न निवर्तत इति सामान्यव्याप्तिः। ज्ञानेनाज्ञाननिवृत्तिरिति विशेषव्याप्तिः। अतः सैव बलवती।

परि०— कथं निवृत्तिरित्याक्षेपस्यात्रोच्यत इत्यादिना स्वयं समाधिं वक्ष्यन् विवरणोक्तं निरसितुं तावदनुवदति **अत्राह कश्चिदित्यादिना तदयुक्तमित्यन्तेन**। बन्धो न निवर्तते अनादित्वादिति हेतोरप्रयोजकत्वमुक्त्वा प्रागभावादावनेकत्र व्यभिचार इति भावेनाह **किञ्च लोक इति**। **परमाण्विति**। पार्थिवपरमाणुश्यामतेत्यर्थः। तस्या अपाकजत्वादिति भावः। **विवेकेनेति**। प्रकृतिपुरुषविवेकेन तदविवेको निवर्तत इत्यर्थः। वासनादावनादित्वं नेति मन्वानः शङ्कते **अनादिभावरूपस्येति**। हेतोः सत्प्रतिपक्षत्वासिद्धत्वाद्यभिप्रायेण निराह **अनिर्वचनीयत्वादिति**। भावाभावविलक्षणत्वादित्यर्थः। भावत्वमुपेत्यापि समाधिमाह **अनादिरिति**। **सैवेति**। विशेषव्याप्तिरेवेत्यर्थः।

सु०— ननु स्वोपादानगतोत्तरावस्था विनाशः। तत्कथमनादेर्निरुपादानस्य विनाशः। न। स्वाश्रयगतोत्तरावस्थेत्येतावत्त्वात्। अन्यथा परमाणुश्यामत्वादीनामनिवृत्तिप्रसङ्गात् ॥ अभाववैलक्षण्यादात्मवदज्ञानस्यानिवृत्तिरिति चेन्न। सद्वैलक्षण्यात्प्रागभाववन्निवृत्तिः किं न स्यात्॥ कस्तर्हि निर्णयः। ज्ञानाज्ञानकृतो विशेषान्वय इत्युक्तमिति ।

परि०— तार्किकोक्तविनाशस्वरूपं निषेधति **नेति**। स्वयं प्रकारान्तरेण विनाशस्वरूपं निर्वक्ति **स्वाश्रयेति**। न तूपादानंत्यप्याश्रयो विशेषणीय इत्यर्थः । **परमाणुश्यामत्वादीनामिति** । तेषामनादित्वादिति भावः । अनिर्वचनीयत्वादित्युक्तपक्षेऽपि दोषमाशङ्क्य निराह **अभावेति**। **ज्ञानाज्ञानकृत इति**। यदज्ञानं तद् ज्ञानेन निवर्तन इति विशेषव्याप्तिरित्युक्तमित्यर्थः।

सु०— तदयुक्तम् । तथाहि ।

यत्तावत् 'न सादित्वमनादित्वं वे'त्यादि। तत्र किं निवर्तकाभाव उपाधिरनेनोच्यते किंवा निवर्तकसद्भावेन सत्प्रतिपक्षता। नाद्यः। साधनव्यापकत्वात्। न द्वितीयः। असिद्धेः। न हि अज्ञानस्यानादितया निवृत्त्यनुपपत्तिं ब्रुवाणस्तन्निवर्तकमभ्युपैति। किन्त्वनादित्वेन तदभावमप्यनुमिनोति ।

परि०— निवृत्तौ विरोधिसन्निपातः प्रयोजक इत्यादि क्रमेण निरस्यति **यत्तावदित्यादिना** । **उपाधिरिति** । अज्ञानं न निवर्ततेऽनादित्वादात्मवदित्यनुमाने निवर्तकाभाव उपाधिः । निवर्तकवत्त्वादज्ञानं निवर्तत इति प्रतिपक्षोऽभिप्रेयत इत्यर्थः। साधनव्यापकत्वमसिद्धिं च व्यनक्ति **न हीति**।

सु०— यदपि प्रागभावे व्यभिचारोद्भावनं तदपि भावत्वेन हेतुविशेषणादयुक्तम्।

यदपि सुगतानामित्यादि तदत्यन्तमसङ्गतम् । न हि वासनानामनादित्वं वैनाशिका अभ्युपयन्ति। न च तद्व्यतिरिक्तं सन्तानम्। येन तत्र व्यभिचार उद्भाव्येत। न च नैयायिकादयो मिथ्याज्ञानस्यानादितां तद्व्यतिरिक्तं वा प्रवाहमङ्गीकुर्वते। परमाणुश्यामताऽपि सादिरेव। न हि परमाणुपाकस्येदंप्रथमता तत्सिद्धान्तः।

परि०— किञ्च लोक इत्यनेन उक्तदोषं निराह **यदपीति**। नन्वन्यत्राप्युक्तो व्यभिचार इत्यत आह **यदपि सुगतानामित्यादीति** ।

सु०— यदप्यज्ञानस्यानिर्वचनीयत्वमुक्तम्। तत्रानिर्वचनीयत्वं सदसद्विलक्षणत्वं चेत् किमनेन प्रकृतानुपयुक्तेन। प्रतिपक्षोऽयमिति चेन्न। परस्यासिद्धेरव्यासेश्च। भावाभावविलक्षणत्वमनिर्वचनीयत्वम्। तेन विशेषणासिद्धिरुच्यत इति चेन्न। स्वोक्तिविरोधात्। स्वयमेव हि 'अनादिभावरूपं यद्विज्ञानेन विलीयत' इत्यज्ञानलक्षणमभिधाय भावरूपाज्ञानसाधनाय प्रमाणान्युपन्यस्तानि । अभाववैलक्षण्यमात्रं तत्र विवक्षितमिति चेन्न । तस्यैव हेतुविशेषणत्वोपपत्तेः।

नन्वत्रोक्तम् । सद्वैलक्षण्यात्प्रागभाववन्निवृत्तिः किं न स्यादिति । सत्यमुक्तं दुरुक्तं तत् । प्रागभावस्यापि सत्त्वाङ्गीकारात् । अथ सद्विलक्षणत्वं नाम भावविलक्षणत्वं विवक्षितम् । तदा अभाववैलक्षण्याङ्गीकारविरोधेनासिद्धिप्रसङ्गः । अत्यन्ताभावे व्यभिचारश्च । तस्यापि निवृत्तिसाधने तन्निवृत्तावेव व्यभिचारः । किञ्चात्मनि भावत्वं नास्तीति तत्रानैकान्त्यं दुष्परिहरम् । तथाऽप्यारोपितं भावत्वं तत्रास्तीति चेत् । तदविद्यायामपि समानमित्यसिद्धिः ।

परि०— नन्वनादिभावत्वहेतोरप्यनिर्वचनीयत्वादित्यनेन दोष उक्त इत्यतस्तद्विविच्य निराह **यदप्यज्ञानस्येति** । **प्रतिपक्षोऽयमिति** । बन्धो निवर्तते सदसद्विलक्षणत्वरूपानिर्वचनीयत्वाच्छुक्तिरजतवदिति वा सद्विलक्षणत्वाच्छुक्तिरजतवदिति वेति भावः । **परस्येति** । प्रतिवादिनो नैयायिकादेरनिर्वचनीयत्वस्य सद्विलक्षणत्वस्य वाऽसंप्रतिपत्त्याऽसिद्धेः । शुक्तिरजतादावनिर्वचनीयत्वादेर्हेतोर्निवृत्तिशब्दितध्वंसप्रतियोगित्वस्य चासंप्रतिपत्त्या व्याप्त्यभावाच्चेत्यर्थः । **विशेषणेति** । भावत्वे सत्यनादित्वादिति हेतोरित्यर्थः । **प्रमाणानीति** । तानि चाग्रे ग्रन्थकार एव दूषयितुं स्पष्टयिष्यति **तत्रेति** । लक्षणादौ । **तस्यैवेति** । अभावविलक्षणत्वे सत्यनादित्वाद्बन्धो न निवर्तत इति प्रयोगोपपत्तेरित्यर्थः । सदिति सत्पदेन किं सत्त्वमेव विवक्षितं भावत्वं वा । आद्य आह **प्रागभावस्यापीति** । द्वितीयमनूद्य निराह **अथेति** । **अभाववैलक्षण्याङ्गीकारविरोधेनेति** । अभाववैलक्षण्यमङ्गीकुर्वता त्वया तद्विरोधेन तद्धान्यापातेनेति यावत् । भावत्वस्यैवाभ्युपगम्यत्वेन भाववैलक्षण्यस्यासिद्धेरित्यर्थः । भावविलक्षणत्वे सत्यनादित्वहेतोः परीत्या आत्मनि व्यभिचारमाह **किं चात्मनीति** । अव्यभिचारादिसंपत्ताविति । विशेषत्वेनाभिमतस्येति योज्यम् । उपलक्षणं चेदम् । सामान्यत्वेनाभिमतस्य व्याभिचारादौ सतीत्यपि ज्ञेयम् ।

सु०— यदपि व्याप्त्योः सामान्यविशेषभावकथनं तस्योपयोगो वक्तव्यः । तेन बलाबलनिश्चय इति चेत् । स किं सामान्यविशेषभावमात्रेण उत अव्यभिचारादिसंपत्तौ सत्याम् । आद्ये धूमवानग्निमानिति सामान्यव्याप्तेः पर्वतो निरग्निक इति विशेषव्याप्तिः बलवती प्रसज्येत । द्वितीये किं सामान्यविशेषभावेन व्यभिचारादिकमेव व्युत्पाद्यताम् । किं वा अनेन प्रबलत्वेन दुर्बलत्वेन च ।

परि०— अङ्गीकृत्यापि बलाबलत्वं तेनाप्युपयोगो नेत्याह **किं वा अनेनेति** । सामान्यविशेषभावेन प्राप्तप्राबल्यदौर्बल्याभ्यां किं प्रयोजनमित्यर्थः ।

सु०— विशेषव्याप्त्या सामान्यव्याप्तिर्बाध्यत इति चेत् । किं सङ्कोचनं बाध्यत्वमुत व्यभिचारप्रदर्शनमथोपाध्युद्भावनम् ।

नाद्यः । यदनादि तदज्ञानातिरिक्तं न निवर्तत इति सङ्कोचनीयम्, न पुनर्यदनादित्वरहितं तदेव ज्ञाननिवर्त्यमिति सङ्कोच्यमित्यत्र नियामकाभावात् । सामान्यविशेषभावे तूक्तम् ।

न द्वितीयः। व्यभिचारस्थलस्यादर्शितत्वात्। व्याप्तिबलेनाज्ञानस्य ज्ञाननिवर्त्यत्वे सिद्धेऽनादित्वस्य तत्रैव व्यभिचार इति चेत्। तर्ह्येतदेवोच्यताम्। किं सामान्यविशेषभावेन। अनादित्वेनाज्ञानस्यानिवर्त्यत्वे सिद्धे अज्ञानत्वस्य तत्रैव व्यभिचार इति किं न स्यात्। अस्तु तर्हि प्रतिपक्ष एवेति चेत्। किं व्याप्तिमात्रेणोत पक्षधर्मतोपेतया व्याप्त्या। न प्रथमः। व्याप्तिमात्रस्याप्रतिपादकत्वात्। अन्यथा पक्षधर्मतावैयर्थ्यात्। द्वितीये संसारकारणमज्ञानं ज्ञाननिवर्त्यं भवितुमर्हति अज्ञानत्वात् शुक्तिकाऽज्ञानवदित्युक्तं स्यात्। अत्रापि किं सामान्यविशेषभावेन। किं च शुक्तिकाऽज्ञानं नाम किं ज्ञानाभावोऽथ भावरूपमज्ञानम्। आद्ये दृष्टान्तस्य साधनवैकल्यम्। न हि शब्दसाम्यमात्रेण दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकभावोऽस्ति। तथात्वे गोत्वेन वागादीनामपि शृङ्गित्वसाधनप्रसङ्गात्। द्वितीये किं तत्साद्युतानादि। आद्ये कथमयं विशेषः स्यात्। द्वितीये तदपि पक्षतुल्यम्।

न तृतीयः। अज्ञानेतरत्वस्य समव्याप्त्यभावात्पक्षेतरत्वाच्च।

परि०— **सङ्कोचनमिति**। यदनादि तन्न निवर्तत इति सामान्यव्याप्तेरज्ञानभिन्नं यदनादिरूपमिति सङ्कोचनमित्यर्थः। **व्यभिचारेति**। अज्ञाने अनादिभावरूपत्वमस्ति न निवर्तत इति नास्तीत्यज्ञान एव व्यभिचारप्रदर्शनमित्यर्थः। **उपाधीति**। अज्ञानान्यत्वरूपोपाध्युद्भावनमित्यर्थः। **यदनादित्वरहितमिति**। यदनादि तन्न निवर्तते यदज्ञानं तत्तु ज्ञाननिवर्त्यमित्यनयोर्व्याप्त्योरविरोधाय क्वचित्सङ्कोचः कार्यः। यदज्ञानभिन्नमनादीति सङ्कोचेऽप्यविरोधः। यदनादित्वरहितमज्ञानं तद् ज्ञाननिवर्त्यमिति सङ्कोचेऽप्यविरोधः सिद्ध्यत्येव। तथाच त्वदुक्तदिशैव सङ्कोचो नान्यथेत्यत्र न किमपि नियामकमित्यर्थः। सामान्यविशेषभाव एव नियामक इत्यत आह **सामान्येति**। स किं सामान्येत्यादिना दूषणमुक्तमित्यर्थः। पराभिप्रायव्यक्तीकरणाय सामान्येन दोषमाह **व्यभिचारस्थलस्येति**। **एतदेवेति**। अज्ञानेऽनादित्वहेतोर्व्यभिचार इत्येतदेवेत्यर्थः। किञ्च यदनादि तन्न निवर्तत इति व्याप्तौ प्रतिपक्षतया जाग्रत्यां यदज्ञानं तद् ज्ञाननिवर्त्यमिति व्याप्त्या कथमज्ञानस्य निवर्त्यत्वनिश्चयः। येन तत्र व्यभिचारोऽवधार्येतेति भावेनाह **अनादित्वेनेति**। यदनादि तन्न निवर्तत इति व्याप्तिबलेनेत्यपि योज्यम्। सामान्यविशेषभावमात्रस्य यो धूमवानित्यादावकिञ्चित्करत्वस्य दर्शितत्वादिति भावः। व्यभिचारानिश्चयेऽपि द्वयोर्व्याप्त्योः परस्परप्रतिबध्यप्रतिबन्धकभावोऽस्तु। तावताऽप्यनादित्वहेतोः सन्दिग्धव्यभिचारादिना दुष्टता स्यादिति भावेन शङ्कते **अस्तु तर्हीति**। **कथमयं विशेषः स्यादिति**। शुक्त्यज्ञानं सादि बन्धरूपमज्ञानमनादीत्ययं विशेष इत्यर्थः। उपाध्युद्भावनं वेति पूर्वविकल्पितपक्षत्रयगतान्त्यपक्षं निराह **न तृतीय इति**।

सु०— एतेन ज्ञानाज्ञानकृतो विशेषान्वय इति निरस्तम्।

परि०— प्रागुक्तमन्यदपि निराह **एतेन ज्ञानेति**।

सु०— यदपि निरुपादानस्य विनाशानुपपत्तिमाशङ्क्योक्तं स्वाश्रयगतोत्तरावस्था विनाश इति। तदनुपपन्नम्। अनुपादानभूताश्रयोत्तरावस्था चेदाश्रितविनाशः स्यात्तदा भूतलादपसारिते घटे घटविनाशः स्यात्। परमाणुश्यामताप्रतिबन्दी तु तस्या अपि सोपादानत्वेनैव निरस्तेति ।

सु०— अत्रोच्यते। यत्तावदविद्याया अनादित्वेनानिवृत्तिरिति सोऽयं प्रसङ्गः स्वतन्त्रानुमानं वा। नाद्यः। अविद्यानादित्वस्य श्रुतियुक्तिसिद्धत्वेन विपर्ययापर्यवसानात्। न द्वितीयः। 'विश्वमायानिवृत्तिः' 'मायामेतां तरन्ति ते' 'तरन्त्यविद्याम्' इत्यादिश्रुतिस्मृतिविरुद्धत्वात्। अनादेरपि निवृत्तौ बाधकाभावेनाप्रयोजकत्वाच्च। आत्मनोऽपि निवृत्तिप्रसङ्गो बाधक इति चेन्न। व्याप्त्यभावात्। निवर्तकभावाभावाभ्यां विशेषोपपत्तेः। प्रमितनिवर्तकानभ्युपगमस्य अनुचितत्वात्। अनादित्वेन निवर्तकाभावानुमानस्य बाधितत्वात्।

एतेन निवर्तकाभावस्योपाधित्वं तद्विपर्ययस्य प्रतिपक्षत्वं च समाहितम्।

परि०— एवं परोक्तं समाधिं निरस्यानादिबन्धस्य कथं निवृत्तिरित्याक्षेपं स्वयं समाधत्ते **अत्रोच्यत इत्यादिना**। **श्रुतीति**। अनादिमायया सुप्त इत्यादिश्रुत्या जीवानादित्वयुक्त्या च सिद्धत्वेन यद्यज्ञानमनादि स्यात्तर्हि न निवर्तेत निवर्तते च तस्मादनादि नेति विपर्ययपर्यवसानस्य बाधितत्वादिति भावः। **विश्वमायेति**। 'तस्याभिध्यानाद्योजनात्तत्वभावाद्भूयश्चान्ते विश्वमायानिवृत्तिः' इति श्रुतिः। 'मामेव ये प्रपद्यन्ते मायामेतां तरन्ति त' इति सप्तमे गीता। 'तरन्त्यविद्यां विततां हृदि यस्मिन्निवेशित' इति विष्णुपुराणे षष्ठांशे। **एतेनेति**। श्रुत्यादिना निवर्तकसमर्थनेन साधनाव्यापकत्वपक्षधर्मतयोः संभवादिति भावः।

सु०— नन्ववयवतत्संयोगविनाशाभ्यां द्रव्यनाशो दृष्टस्तत्कथमत्र विनाश इति चेत्। कुतोऽयमुभयाभ्युपगमः। एकैकपरिहारेणापि विनाशदर्शनादिति चेत्। तर्हि सादेरेवमस्तु। अनादेस्तृतीयोऽपि प्रकारोऽनुसर्तव्यः। प्रमितत्वादेव विनाशस्य। अनादेः कीदृशो विनाश इति चेत्। स्वरूपप्रध्वंस एव। स्वोपादानगतोत्तरावस्था स्वोपादानमात्रत्वापत्तिरित्यादि कार्यविषयम्। नन्वविद्या चेन्निवर्तेत। तर्ह्येकमुक्तौ सर्वमुक्तिः स्यात्। न स्यात्। प्रतिजीवमविद्याभेदाङ्गीकारात्। अत्र विशेषः 'स्वगुणाच्छादिका त्वेका' इत्यागमादनुसन्धेयः।

परि०— **अवयवेति**। समवाय्यसमवायिकारणनाशाभ्यामित्यर्थः। **स्वगुणेति**। 'स्वगुणाच्छादिका त्वेका परमाच्छादिका परा। स्वगुणाच्छादिकां हत्वा परमाच्छादिकां परः। व्यावृत्य मोक्षपदवीं ददाति पुरुषोत्तम' इत्यादिश्रुतिगीतातात्पर्योक्तागमादनुसन्धेय इत्यर्थः।

सु०— स्यादेतत् । ब्रह्मविदामप्यविद्याऽनुवर्तते । तेन न श्रुतिस्मृतीनां प्रामाण्यम् । ब्रह्मसाक्षात्कारः अविद्यानिवर्तकः न विवेकमात्रमिति चेन्न । तद्वतामपि संसारानुवृत्तिदर्शनात् । साक्षात्कृतब्रह्मणां सद्यः शरीरादिपाते वातपुत्रीयाः पौरुषेयाः ब्रह्मोपदेशाः प्रसज्येरन्निति ॥ मैवम् । न स्मरति भवानुक्तार्थस्य । प्रसन्नः परमेश्वर एव बन्धविध्वंसं करोतीत्युक्तम् । न च साक्षात्कारस्तत्प्रसादसाधनम् । येन सोऽपि कथं तेषां नेति पर्यनुयुज्येत । भक्तेः परावस्था हि तद्धेतुरुक्ता । तत्संपत्तिश्च कार्यगम्या । परचित्तवृत्तीनामप्रत्यक्षत्वात् ॥ प्रारब्धकर्मप्रतिबद्धो भगवत्प्रसाद इति तु मन्दम् । अचेतनानां कर्मणां स्वतन्त्रभगवत्प्रसादप्रतिबन्धकत्वायोगात् ।

परि०— **श्रुतिस्मृतीनामिति** । ज्ञानिनां मोक्षद इत्यादीनां ज्ञानान्मोक्षोक्तिपराणामित्यर्थः । **न विवेकमात्रमिति** । देहात्मादिविवेकमात्रमिति वा नित्यानित्यविवेकमात्रमिति वाऽर्थः । **वातपुत्रीया इति** । अशरीरवाक्यानि भवेयुरित्यर्थ इत्येके । पिशाचवार्ता भवेयुरित्यर्थ इत्यन्ये । वातपुत्रो वायुः तदीयाः वातपुत्रीयाः वाय्वानीतवार्ता भवेयुर्निर्मूला भवेयुरित्यर्थ इत्यपरे । वातागमनमिव पुत्रपतनमिव वातपुत्रीयं काकतालीयमितिवदयं शब्दः । यादृच्छिकत्वात्पुत्रपतनं न वातागमनहेतुकम् । तथेहापि शुकवामदेवाद्युपदेशा अहेतुका भवेयुरित्यर्थ इत्यप्याहुः । शुकवामदेववैशंपायनादिपुरुषसंबन्धिनः पौरुषेयाः । शुकादेरपरोक्षज्ञानित्वादिति भावः । 'अधीगर्थदयेशां कर्मणीति' षष्ठीमुपेत्याह **न स्मरति भवानुक्तार्थस्येति** । उक्तार्थः कः यस्य विस्मृतिरुच्यत इत्यत आह **प्रसन्न इति** । तत्संपत्तिः भक्तेः परावस्थासंपत्तिः । **प्रारब्धेति** । ज्ञानिप्रारब्धेत्यर्थः ।

सु०— तान्यपि तदिच्छाविशेषानुगृहीतानीति चेत् । भगवदिच्छयोर्विरोधप्रसङ्गात् । मोचकप्रसाद एवंरूप इति चेत् । तर्हि स एवापरिपूर्ण इत्येवागतम् । अन्यथा कथं प्रारब्धानामप्युपमर्दं वक्ष्यति । प्रारब्धप्रतिबन्धादिवादास्तूपचरितार्था एव ।

परि०— **विरोधेति** । इदानीमिमं मोचयामि प्रारब्धवशान्न विमोचयामीत्येवंरूपविरोधप्रसङ्गादित्यर्थः । **अन्यथेति** । विष्णुप्रसादस्य ज्ञानिप्रारब्धप्रतिबद्धत्वे सति तृतीयाध्यायचतुर्थपादे 'उपमर्दं चे'ति सूत्रेऽनेककालं भोक्तव्यप्रारब्धस्याल्पभोगेन ज्ञानिन उपमर्दकथनमयुक्तं स्यात् । ज्ञानजन्यप्रसादेनैवोपमर्दस्य वाच्यत्वात्प्रतिबद्धत्वे तदयोगादिति भावः । नन्वेवं तर्हि ऐहिकमप्रस्तुतप्रतिबन्धे तद्दर्शनात् । एवं मुक्तिफलानियम इत्यादौ सूत्रे अवसन्नं यदारब्धं कर्म तत्रैव गच्छति । न चेद्बहूनि जन्मानि प्राप्यैवान्ते न संशय इत्यादौ च ज्ञानिनः प्रारब्धप्रतिबन्धे सति न तस्मिन्नेव जन्मनि मुक्तिरित्यादिवादः कथमित्यत आह **प्रारब्धेति** । ईश्वरप्रसादपूर्तेरिव नास्तीत्येवमर्थ इत्यर्थः ।

सु०— वस्तुतस्तु भगवानेव अनादेरपि बन्धस्य निवर्तक इति साधूक्तं 'ज्ञानिनां मोक्षदश्च स' इति ।

सु०— ननु चानन्दः स्वरूपमेव । स चाविद्यावृतोऽविद्यानिवृत्तौ स्वतः सिद्ध एव । अनुभवोऽप्येवमेव । विषयित्वमप्यनुभवस्वभावो न त्वागन्तुको धर्मः । ततो मोक्षदानात्कथं पृथगानन्दादिदानम् । उच्यते । परमेश्वरशक्तिरेव जीवस्वरूपावरणं मुख्यम् । अविद्या तु निमित्तमात्रम् । ततोऽविद्यायां निवृत्तायामपि नाशेषानन्दाभिव्यक्तिर्यावदीश्वर एव स्वकीयां बन्धकशक्तिं न ततो व्यावर्तयति । अत एवानन्दह्रासवृद्धी वक्ष्येते इति ।

परि०— सप्तमे योगमायासमावृत इत्येतद्व्याख्यापरगीताभाष्ये गतं ''सामर्थ्योपायेने''त्यादिवाक्यं हृदि कृत्याऽऽह परमेश्वरेति । अत एवेति । ईश्वरशक्तेरप्यावरकत्वादेव स्वशक्तिरूपावरणाव्यावर्तनव्यावर्तनाभ्यां ह्रासवृद्ध्योरुपपन्नत्वादेव 'स्तुतयेऽनुमतिर्वेति ज्ञानपादीयाधिकरणे ज्ञानिनोऽसत्प्रवृत्तिसत्प्रवृत्तिभ्यां मुक्तावानन्द-ह्रासवृद्धी वक्ष्येते । अन्यथा ते अनुपपन्ने स्यातामिति भावः ।

सु०— एवं तावत्स्वमतेन सूत्रं व्याख्याय तत्परिशुद्धये परेषां भाष्यं दूषयति बन्ध-मिथ्यात्वमित्यादिना ।

अनु०— बन्धमिथ्यात्वं नैव मुक्तिरपेक्षते ॥

परि०— श्रोतृबुद्धिसौकर्यायाह एवमिति ॥ तत्परिशुद्धय इति । परकृतापव्याख्यामापातरमणीयां पश्यतां श्रोतृणां स्वकृतव्याख्यानं न मनसि स्थिरं भवतीति तत्स्थैर्यसिद्धय इत्यर्थः । यद्वा सौत्रातःशब्दस्य मोक्षहेतुप्रसाद-जनकज्ञानकारणत्वादित्यर्थ इति जिज्ञासोत्थज्ञानजादित्यादिनोक्तमयुक्तम् । बन्धस्य मिथ्यात्वेन ज्ञानादेव बन्ध-निवृत्तिरूपमोक्षसंभवेन प्रसादनैरपेक्ष्यादित्यतस्तद्व्याख्यास्थैर्यायेत्यर्थः ।

सु०— मायावादिना हि कर्तृत्वभोक्तृत्वदोषसंसर्गक्रियाकारकफललक्षणस्य बन्धस्य आत्मन्यारोपितत्वेन मिथ्यात्वं स्वभाष्यादौ वर्णितम् । तदनुपपन्नम् । बन्धमिथ्यात्वस्य असूत्रितत्वात् । असूत्रितार्थवर्णने च भाष्यलक्षणाभावेनाभाष्यत्वप्रसङ्गात् । 'सूत्रार्थो वर्ण्यते यत्र वाक्यैः सूत्रानुकारिभिः । स्वपदानि च वर्ण्यन्ते भाष्यं भाष्यविदो विदुः' इति हि भाष्य-लक्षणमाचक्षते ।

परि०— दोषेति । रागद्वेषादीत्यर्थः । क्रियेति । विहितनिषिद्धादिक्रिया कर्त्रादिकारकतज्जन्यैहिका-मुष्मिकफलरूपस्येत्यर्थः ।

सु०— अत्राह । द्विविधो हि सूत्रार्थः । श्रौत आर्थश्च । तत्र 'अथातो ब्रह्मजिज्ञासेतिसूत्रे अनुवादत्वपरिहाराय शास्त्रे पुरुषप्रवृत्तिसिद्धये च कर्तव्येति पदमध्याहार्यम् । जिज्ञासापदं चानुष्ठानयोग्यस्यान्तर्णीतस्य विचारस्योपलक्षणमि'ति स्थिते साधनचतुष्टयसंपन्नस्य ब्रह्म-

ज्ञानाय विचारः कर्तव्य इति सूत्रवाक्यस्य श्रौतोऽर्थः संपद्यते । अर्थादधिकारिविशेषण-मोक्षसाधनं ब्रह्मज्ञानमिति सिद्ध्यति । सन्निधानाच्च वेदान्तवाक्यविचारः । इति श्रुत्यर्थाभ्यां साधनचतुष्टयसंपन्नस्य मोक्षसाधनब्रह्मज्ञानाय वेदान्तवाक्यविचारः कर्तव्य इति सूत्रवाक्यस्य तात्पर्येण प्रतिपाद्योऽर्थोऽवगतः ।

एवं च शास्त्रे प्रेक्षावत्प्रवृत्त्यङ्गतयाऽर्थतः सूत्रितस्य प्रयोजनादेरुपपादकं वन्धमिथ्यात्वमिति तदपि सूत्रार्थ एव ।

परि०— **अत्राहेति** । सङ्गतित्रयोक्त्या अध्यासभाष्यस्योपपन्नतामाहेत्यर्थः । **अनुवादत्वेति** । भवतीत्युक्तौ सिद्धार्थनिर्देश-रूपतयाऽनुवादत्वं स्यादिति भावः । **शास्त्र इति** । न्यायानुसन्धानरूपविचारस्य कार्यत्वं हि न्यायनिबन्धनरूपशास्त्रे पुरुषप्रवृत्तिर्भवति नान्यथेति भावः । **अन्तर्णीतस्येति** । यथा चैतत्तथोक्तं प्राक् । **साधनेति** । नित्यानित्यवस्तुविवेकविषयवैराग्यशमदमादिमुमुक्षारूपसाधनचतुष्टयेन्यर्थः । **सन्निधानाच्चेति** । निर्णेयार्थकत्वेन बुद्धौ सान्निध्यादित्यर्थः । **प्रयोजनादेरुपपादकं वन्धमिथ्यात्वमितीति** । अनेन प्रयोजनविषयोपपादकत्वं वन्धमिथ्यात्वस्योक्तम् ।

सु०— ब्रह्मज्ञानं हि सूत्रितमनर्थहेतुनिवर्हणम् । अनर्थश्च प्रमातृताप्रमुखं कर्तृत्वं भोक्तृत्वं च । तद्यदि वस्तुकृतं स्यान्न ज्ञानेन निवर्हणीयम् । यतो ज्ञानमज्ञानस्यैव निवर्तकम् । तद्यदि कर्तृत्वं भोक्तृत्वमज्ञानहेतुकं स्यात्ततो ब्रह्मज्ञानमनर्थहेतुनिवर्हणमुच्यमानमुपपद्येत । तेन सूत्रकारेणैव ब्रह्मज्ञानमनर्थहेतुनिवर्हणं सूत्रयता अविद्याहेतुकं कर्तृत्वं भोक्तृत्वं प्रदर्शितं भवति ।

विचारविषयतया च ब्रह्म सूत्रितम् । आत्मा च ब्रह्म । तस्य चाहं कर्ता भोक्तेति प्रतीयमानं रूपं यदि पारमार्थिकं स्यात्तदा असन्दिग्धतया विचारविषयता न स्यात् । तद्यदि कर्तृत्वादि-रूपमविद्यारोपितम् । पारमार्थिकं तु निष्क्रियं निष्कलं ब्रह्मरूपं स्यात्ततोऽस्य सन्दिग्धतया विषयतोच्यमानोपपद्यते । तेनात्मस्वरूपं विचारविषयं सूत्रयता सूत्रकृतैव कर्तृत्वाद्यतदाकारस्य मिथ्यात्वं सूत्रितं भवति ।

परि०— तत्र प्रयोजनोपपादकत्वं ब्रह्मज्ञानं हीत्यादिना विव्रियते । **प्रमातृताप्रमुखं** प्रमातृप्रमेयप्रमाण-रूपम् । **अज्ञानहेतुकमिति** । अज्ञानं साक्षाज्ज्ञाननिवर्त्यं तत्कार्यं तु तन्निवृत्तिद्वारा निवर्त्यम् । प्रमात्रादि च नाज्ञान-रूपमिति तद्धेतुकमेव वाच्यम् । तथात्व एव हि तदुपादानाज्ञाननिवृत्तिद्वारा निवृत्तिः संभवतीति भावः । विषयोपपादकत्वं वन्धमिथ्यात्वस्याह **विचारविषयतया चेति** । **ब्रह्म सूत्रितमिति** । वेदान्तार्थस्यैव ब्रह्मत्वाद्वेदान्तविचारः कार्य इत्युक्तावपि विचारविषयतया ब्रह्मणः प्राप्तत्वादिति भावः ।

सु०— कर्तृत्वादेर्बन्धस्य मिथ्यात्वं च यावता विना नोपपद्यते तदपि सूत्रितमेव । न चैवमनेकार्थतादोषः । श्रौतार्थिकत्वभेदस्योक्तत्वात्सूत्रत्वाच्च । अलङ्कार एव ह्ययं सूत्रस्य यदनेकार्थत्वम् । यथाऽऽहुः 'अल्पाक्षरमसन्दिग्धं सारवद्विश्वतोमुखम् । अस्तोभमनवद्यं च सूत्रं सूत्रविदो विदुः' इति । विश्वतोमुखमित्यनेकार्थतामाह । अन्यत्रापि 'लघूनि सूचितार्थानि स्वल्पाक्षरपदानि च । सर्वतः सारभूतानि सूत्राण्याहुर्मनीषिण' इति । 'यावांत्सूचितः स सर्वोऽप्येषामर्थ' इति सूचितार्थानि । अतो यः कश्चिदर्थः शब्दसामर्थ्येनार्थवशाद्वा प्रतीयते स सर्वस्तदर्थ एवेति भवत्ययमर्थकलापस्तन्महिमाधिगतः ।

तदेवं विध्यपेक्षितेष्वधिकारिविषयप्रयोजनानुबन्धेषु सूत्राक्षिप्तप्रयोजनविषययोरुपपादकं बन्धमिथ्यात्वं प्रतिपादयत् युष्मदस्मत्प्रत्ययगोचरयोरित्यादिभाष्यं सूत्रार्थसङ्गतमेव ।

परि०— वाचस्पत्युक्तवचनं चाह **लघूनीति** । एवं वा एवं वेति नानाकोटिकतयोक्तिहीनानीत्यर्थः । तथोक्तेर्गुरुत्वादिति कल्पतरूक्तोऽर्थः । **तदेवंविध्यपेक्षितेष्विति** । जिज्ञासाविध्यपेक्षितेष्वित्यर्थः । **अधिकारीति** । अधिकार्यादिरूपानुबन्धेष्वित्यर्थः ।

सु०— स्यादेतत् । प्रथमप्रतिपन्नं श्रौतार्थमुल्लंघ्य चरमप्रतिपन्नमार्थिकार्थमेवोपपादयन् कथमकुशलो न स्यादिति । अत्रोच्यते । स्यादेतदेवम् । यदि युष्मदस्मदित्यादिभाष्यं प्रथमसूत्राक्षिप्तार्थस्यैवोपपादकं स्यात् । न चैवम् । किं नाम सकलतन्त्रार्थोपोद्घातोऽपि प्रयोजनमस्य भाष्यस्य । तथा हि । अस्य शास्त्रस्यैदंपर्यं सुखैकतानसदात्मकूटस्थचैतन्यैकरसता संसारित्वाभिमतस्य आत्मनः पारमार्थिकं स्वरूपमिति वेदान्ताः पर्यवस्यन्तीति । तच्चाहं कर्ता सुखी दुःखीति प्रत्यक्षाभिमतेनाबाधितकल्पेनावभासेन विरुद्ध्यते । अतस्तद्विरोधपरिहारार्थं ब्रह्मस्वरूपविपरीतरूपमविद्यानिमित्तमात्मन इति यावन्न प्रतिपाद्यते तावज्जरद्गवादिवाक्यवदनर्थकं प्रतिभाति । अतस्तन्निवृत्त्यर्थमविद्याविलसितमब्रह्मस्वरूपत्वमात्मन इति प्रथममेव प्रेक्षावत्प्रवृत्तये प्रतिपादनीयम् । तदनेन भाष्येणोच्यत इति ।

परि०— **भाष्यमिति** । परभाष्यमित्यर्थः । ऐदंपर्यमित्यस्य पर्यवस्यन्तीतिवक्ष्यमाणेतिपदेनान्वयः । सूत्रसन्दर्भरूपस्य अस्य शास्त्रस्य वेदान्ताखण्डैकरसचैतन्यस्वरूपप्रतिपादनेन पर्यवस्यन्तीत्येतदर्थसमर्थनपरत्वशब्दितमैदंपर्यं इदंपरत्वं तावदस्तीत्यर्थः । **सुखैकतानेति** । सुखैकघनेत्यर्थः । **सदात्मेति** । सद्रूपेत्यर्थः । **तच्चेति** । शास्त्रस्यैदंपर्यमित्यर्थः । **जरद्गवेति** । विस्तृतमेतत्पूर्वपक्षदशायामस्माभिः ।

सु०— तदेतदादिभाष्यस्य सङ्गतित्रयमप्यसङ्गतम् । तथा हि । यत्तावदुक्तं सूत्रित-प्रयोजनाक्षिप्तं वन्धमिथ्यात्वमिति । तदसत् । यत्खलु प्रमितमप्यनुपपद्यमानं स्वोपपत्तये यदपेक्षते तत्तदाक्षिपति नान्यत् । यथा जीवतो देवदत्तस्य गृहेऽभावो वहिर्भावं न पुनः शब्दानित्यत्वम् । तत्कस्य हेतोः । यतो गृहेऽभावो वहिर्भावेनैव उपपद्यमानस्तमपेक्षते । एवं च प्रयोजनतयोक्ता मुक्तिर्यदि वन्धमिथ्यात्वमपेक्षेत तदा तदाक्षिपेत् । न चैतदस्तीत्याह **बन्धमिथ्यात्वमिति**। एवशब्देनान्यथैवोपपन्नतां सूचयति। कथम्। उक्तमेतत् यत् ज्ञानात्प्रसन्नः परमेश्वर एव वन्धनिवृत्तिं करोतीति। उपपद्यते च सत्यस्यापि प्रभुप्रसादान्निवृत्तिरिति वक्ष्यते।

परि०— **सङ्गतित्रयमिति** । प्रयोजनोपपादकत्वरूपं विषयोपपादकत्वरूपं सर्वशास्त्रस्योपोद्घातरूपं सङ्गतित्रयमित्यर्थः। **अन्यथैवोपपन्नतामिति**। मुक्तिरूपप्रयोजनस्य बन्धमिथ्यात्वेन विनैव युक्ततामित्यर्थः। **वक्ष्यत इति**। 'यथा दृष्ट्या प्रसन्नः सन् राजा बन्धापनोदकृदि'त्यादाविति भावः।

सु०— ननु दर्शनेन वन्धनिवृत्तिरुभयी दृष्टा । यथा सत्यस्यापि निगडादिवन्धस्य दर्शनजन्येन राजप्रसादेन । यथा च मिथ्याभूतस्य स्वाप्ननिगडवन्धस्य प्रवोधेनैव साक्षात् । तत्र ब्रह्मज्ञानात्संसारबन्धनिवृत्तिः सूत्रिता कं पक्षमवलम्बतामिति सन्दिह्यते । तथा च अन्यथाऽप्युपपत्तिः स्यान्नान्यथैवोपपत्तिरिति। मैवम्। विशेषोक्त्या निर्णयोपपत्तेरित्येतदर्थो-पपादनाय 'अज्ञानामि'त्युक्तमत्राप्यनुषञ्जनीयम् । 'तरति शोकमात्मविदि'ति सामान्यवचनं विशेषवचनेन बाध्यते । 'दृष्ट्वैव तं मुच्यत' इति श्रुतिर्दर्शनमोक्षावन्तरा किञ्चिन्न सहत इति चेन्न । अवधारणस्यायोगव्यवच्छेदपरत्वोपपत्तेः । दर्शनजन्यादेवेश्वरप्रसादान्न पुनः कर्मादि-हेतुकादित्यन्ययोगव्यवच्छेदपरत्वोपपत्तेश्चेति।

परि०— एवकारानुपपत्तिमाशङ्क्य निराह **नन्वित्यादिना** । **अज्ञानामित्युक्तमत्रापीति** । इत्युक्ते-रित्यन्तमित्यर्थः । ननु साक्षाज्ज्ञाननिवर्त्यत्वेऽप्यस्ति विशेषोक्तिस्तरतिशोकमित्यादि । तथाच पुनरपि सन्देहेन अन्यथाऽप्युपपत्तिरेव नान्यथैवोपपत्तिरित्यत आह **तरतीति** । ज्ञानिनां मोक्षदश्च न इति विशेषवचनेनात्मप्रसादा-त्तरतीत्यर्थपरतया नेतव्यमित्यर्थः । **दर्शनमोक्षावन्तरेति** । अन्तरान्तरेण युक्त इति द्वितीया । तयोर्मध्य इत्यर्थः । एवकारसाहित्यादिति भावः । **अयोगेति** । ज्ञानिनोऽपि केनचिच्छापादिना प्रबलनिमित्तेन मुक्तिर्नेतिशङ्कायाम् 'अनियमः सर्वेषामि'ति वक्ष्यमाणन्यायेनेति भावः । दर्शनेन तज्जन्यप्रसादे लक्षणामभिप्रेत्याह **दर्शनजन्यादेवेति** । इतिशब्दोऽन्यथैवोपपत्तियुक्तिसमाप्तौ ।

सु०— अस्तु वा ज्ञानाद् वन्धनिवृत्तिः । तथाऽपि **बन्धमिथ्यात्वं नैवमुक्तिरपेक्षते** । कथम्। न हि दृष्टसामर्थ्याज्ज्ञानाद् बन्धनिवृत्तिः । येन बन्धमिथ्यात्वमपेक्षेत। किंत्वागम एव

ज्ञानाद्बन्धनिवृत्तिं श्रावयति । प्रमिते च साध्यसाधनभावे का नामानुपपत्तिर्यच्छमनायोपपादकं मृग्यम् ।

परि०— कथमितिप्रश्नस्योत्तरमाह **न हीति** । प्रबोधादौ स्वाप्ननिगडबन्धस्य मिथ्याभूतस्यैव निवृत्तिर्दृष्टेति प्रबोधादौ दृष्टं मिथ्याभूतबन्धनिवर्तनसामर्थ्यं यस्य तस्माज्ज्ञानाद्बन्धनिवृत्तिर्यदि कल्प्येत तदा परमेवं स्यात् । न हि तथा कल्प्यत इत्यर्थः । **दृष्टसामर्थ्यादिति** । दण्डादेरिवान्वयव्यतिरेकावगतशक्तिकादित्यर्थः । **आगम एवेति** । तरति शोकमात्मविदित्यादिरित्यर्थः । **आग्नेयादीनां षण्णामिति** । विवृतमेतद्यागषट्कं तत्र तारेत्येतदवतारिकाव्याख्यानप्रस्तावे ।

सु०— ननु यथाग्नेयादीनां षण्णां यागानामपूर्वकारणभावे श्रुतेऽपि कालान्तरभाविप्रधानापूर्वसाधनत्वोपपत्त्यर्थं क्रमभावियागजन्यानि मध्यवर्तीन्यवान्तरापूर्वाणि कल्प्यन्ते । यथा वा श्रुतस्यैव यागस्य स्वर्गसाधनत्वस्योपपत्तयेऽपूर्वं कल्प्यते । तथा श्रुतोपपत्त्यर्थमेव बन्धमिथ्यात्वकल्पनमिति । मैवम् । वैषम्यात् । युक्तं हि तत्रापूर्वकल्पनम् । यत्कालान्तरभावि न तत्कारणमिति नियमात् । न चेह तथाऽस्ति ।

परि०— प्राभाकरमतेनाह **अपूर्वेति** । अपूर्वं प्रति करणभावे श्रुतेऽपीत्यर्थः । तन्मतेऽपूर्वस्यैव लिङर्थत्वात् । दर्शपूर्णमासाभ्यां स्वर्गकामो यजेतेत्यादौ विधिप्रत्ययबोध्यस्वर्गापूर्वं प्रति यागकरणताऽवगमादिति भावः । **प्रधानापूर्वेत्यादेरयमर्थः** । अमावास्यायां क्रियमाणदर्शत्रिकेण पौर्णमास्यां क्रियमाणेन पूर्णमासत्रिकेण च मिलित्वा एकं स्वर्गजनकं प्रधानापूर्वं जायते । तत्र त्रिकद्वयस्य व्यवहितत्वात् । एकैकेन प्रधानापूर्वानुदयात् । आग्नेयादिषड्भिर्यागैः षडपूर्वाणि यागानुष्ठानक्रमेण जायन्ते । तैश्चापूर्वैः पश्चात्प्रधानापूर्वमिति । अयं सप्तापूर्वीपक्षः प्रभाकरस्य । भट्टरीत्या नवापूर्वीपक्षस्तु दर्शापूर्वत्रयेण किञ्चिदपूर्वमवान्तरं जायते । पूर्णमासापूर्वत्रयेणाप्येकमपूर्वम् । ताभ्यां च प्रधानापूर्वमिति । भट्टमतेनाह **यथा वेति** । ज्योतिष्टोमेन स्वर्गकामो यजेतेत्यत्र कालान्तरभाविस्वर्गं प्रति श्रुतस्य यागनिष्ठस्य साधनत्वस्योपपत्तयेऽपूर्वं कल्प्यत इत्यर्थः । व्यक्तमेतत्सर्वं षष्ठाद्ये स्वर्गकामाधिकरणे द्वितीयाद्ये च भावार्थाधिकरणापूर्वाधिकरणयोश्च । **तथा श्रुतेति** । 'तरति शोकमात्मविदि'ति श्रुतेत्यर्थः । **न चेहेति** । ज्ञानोदयादेवाज्ञाननिवृत्तेरिति भावः ।

सु०— इहापि ज्ञानमज्ञानस्यैव निवर्तकमिति नियमोऽस्तीति चेन्न । सत्यस्यापि ज्ञानेन निवृत्तौ बाधकाभावेन तदनिश्चयात् । न च दर्शनादर्शनमात्रं व्याप्तेर्नियामकमिति वक्ष्यामः । नियतपूर्वक्षणवृत्तित्वशून्यमपि कारणमस्त्विति व्याहता शङ्कैव नोदेति यन्निवृत्तये बाधकमुपन्यसनीयम् । सत्यस्यापि निवृत्तावात्माऽपि निवर्तेतेति चेन्न । व्याप्त्यभावात् । विपक्षे बाधकाभावाच्च । अनादेश्च अज्ञानस्य निवृत्तावात्मनोऽपि निवृत्तिः किं न स्यात् । मिथ्याभूत-

मज्ञानमनाद्यपि निवर्तते न सत्य आत्मेति चेत्। क्वेदमुपलब्धं भवता यत्सत्यं न निवर्तत इति। निवृत्तावनादित्वमप्रयोजकीकृत्य मिथ्यात्वं प्रयोजकीकुर्वताऽज्ञानस्य येन केनापि निवृत्तिः कस्मान्नेष्यते। किं ज्ञाननियमेन। ज्ञानमेवाज्ञानविरोधीति चेत्। हन्त तर्हि विरोधिसद्भाव एव निवृत्तौ प्रयोजक इति कुत आत्मनिवृत्तिः।

परि०— प्रबोधे मिथ्याभूतस्वाप्ननिगडबन्धनिवर्तकत्वं दृष्टम्। सत्यनिवर्तकत्वं तु ज्ञानस्य न दृष्टमित्यत आह **न च दर्शनेति**। **वक्ष्याम इति**। 'सहदर्शनमात्रेण न व्याप्तिरवसीयत' इति वैशेषिकाधिकरणे विपक्षे बाधकं विना दर्शनमात्रं व्याप्तिनिश्चायकं नेति वक्ष्याम इत्यर्थः। ननु यथा सत्यस्यापि ज्ञानेन निवृत्तौ बाधकाभावेन तन्निवर्त्यबन्धस्य मिथ्यात्वं न कल्प्यमित्युच्यते तथा यागस्यापि कालान्तरभाविस्वर्गहेतुत्वे बाधकाभावान्मध्येऽपूर्वमपि न कल्प्यमिति वक्तुं शक्यत एवेत्यत आह **नियतेति**। सत्यस्यापि ज्ञानेन निवृत्तौ बाधकाभावेनेत्युक्तमयुक्तमिति भावेन बाधकमाशङ्कते **सत्यस्यापीति**। आत्मनो निवृत्त्यापत्तिभयेनाज्ञानस्य सत्यत्वत्यागेऽनादित्वत्यागोऽपि स्यादिति भावेन आभाससाम्यं चाह **अनादेश्चेति**।

सु०— ननु ज्ञानेन सत्यं निवर्तमानं किं विषयगतं निवर्तते। उताश्रयगतम्। अथोभयगतम्। नाद्यः। यतश्चित्रावयविनि नीलविशिष्टद्रव्यज्ञानं स्वविषयं वा स्वविषयसमवेतं वा रसादिकं विरोधिनं वा पीतिमादिगुणं न निवर्तयति। न द्वितीयः। घटादिज्ञानेनात्मगतधर्माद्यनिवृत्तेः। न तृतीयः। आत्मनः शरीरविषयज्ञानेन शरीरात्मसंबन्धानिवृत्तेरिति॥ मैवम्। उक्तोत्तरत्वात्। यदि ज्ञानमाश्रयगतं निवर्तयेत् तदा धर्मादिकमपि निवर्तयेदित्यत्र व्याप्त्यभावात्। विपक्षे बाधकाभावाच्च। घटादिज्ञानं धर्माद्यविरोधि आत्मयाथात्म्यज्ञानं तु बन्धविरोधीति वैषम्याच्च। आत्मयाथात्म्यज्ञानस्यैवापादनविषयतायामिष्टापादनम्। चित्रावयविनि नीलविशिष्टद्रव्यज्ञानं तु मिथ्याज्ञानमेव। नापि तत्र पीतिमगुणोऽस्ति। एकमेव हि चित्रं नाम रूपमाश्रयव्याप्यवृत्तीति पदार्थविदः।

परि०— विवरणोक्तमाशङ्कते **ननु ज्ञानेनेति**। **विषयेति**। ज्ञानविषयगतं ज्ञानाश्रयगतं वेत्यर्थः। आद्ये किं स्वविषयगतं किञ्चित्स्वविषयमेव निवर्तयति ज्ञानं उत स्वविषयसमवेतं यत्किञ्चिन्निवर्तयति। अथ स्वविषयसमवेतं स्वविषयस्य विरोधिनमेव विषयगतमिति त्रीनपि कल्पान् क्रमेण निराह **स्वविषयं वेत्यादि**। स्वविषयं नीलमित्यर्थः। स्वविषयसमवेतं वा रसादिकमित्येकान्वयः। **घटादिज्ञानेनेति**। न्यायमते घटादिज्ञानस्य धर्मादिश्चात्मधर्मत्वात् आत्मगतेत्युक्तम्। उक्तोत्तरत्वादित्येतद्व्यनक्ति **यदीति**। घटादिज्ञानस्य धर्माद्यनिवर्तकत्वेऽप्यात्मज्ञानस्य तु स्यादेवेत्याह **घटादीति**। आत्मयाथात्म्यज्ञानं स्वाश्रयगतं निवर्तयति चेद्धर्मादिकमपि निवर्तयेदित्यापाद्यत इत्यत आह **आत्मेति**। **इष्टेति**। 'ज्ञानाग्निः सर्वकर्माणि भस्मसात्कुरुतेऽर्जुने'त्यादेरिति भावः। एतच्चेष्टापादनं न्यायमतरीत्येति

ध्येयम् । तन्मते षोडशपदार्थविविक्तत्वेनात्मयाथात्म्यज्ञानस्यैव धर्मादिनिवर्तकत्वात् । यद्वाऽऽत्मपदेन परमात्मैव ग्राह्यः । परमात्मयाथात्म्यविषयकज्ञानस्यैव जीवगतस्य स्वाश्रयसंबन्धि सकलकर्मनिवर्तकत्वात् । यदपि चित्रावयविनीत्यादि तदपि न । ज्ञानपदेन प्रमारूपज्ञानस्य विवक्षितत्वादिति भावेनाह **चित्रेति** । **एकमेव हीति** । नानारूपोपेतावयवैर्जाते द्रव्ये जायमानं रूपमनेकं न भवति । तथात्वे रूपस्य संयोगादिवदव्याप्यवृत्तित्वापत्तेः । किन्तु कार्यद्रव्यरूपस्वाश्रयव्यापिचित्ररूपं नामैकमेव तद्रूपमिति पदार्थविदो नैयायिका मन्यन्ते । तान्प्रति त्वया कथ्यमानमापादनमसङ्गतमेवेति भावः ।

सु०— अस्तु वा ज्ञानमज्ञानस्यैव निवर्तकमिति व्याप्तिस्तथाऽपि बन्धमिथ्यात्वं नैव मुक्तिरपेक्षते । किन्तु बन्धस्याज्ञानतत्कार्ययोरन्यतरत्वमेवेति तदेव वर्णनीयम् । अध्यासवर्णनस्य का सङ्गतिः । अज्ञानस्य मिथ्यात्वं तु कपोणिगुडायितम् । निराकरिष्यमाणत्वात् ।

परि०— नन्वज्ञानकार्यत्वे बन्धस्य मिथ्यात्वं सिद्धमेव । अज्ञानस्यैव मिथ्यात्वादित्यत आह **अज्ञानस्येति** । यद्वा बन्धस्याज्ञानरूपत्वात् तस्य च मिथ्यात्वात्तद्वर्णनं युक्तमित्यत आह **अज्ञानस्येति** । **कपोणिगुडायितमिति** । कपोणिगुडवदाचरितमित्यर्थः । कपोणिर्नाम बाहुमध्यसन्धिः । 'भुजबाहूप्रवेष्टो दोः स्यात्कपोणिस्तु कूर्परः । अस्योपरि प्रगण्डः स्यात्प्रकोष्ठस्तस्य चाप्यध' इत्यमरोक्तेः । अत्र कपोणीतिपवर्गाद्यक्षरपाठः साधुः । न तु कफोणीति पवर्गद्वितीयवर्णपाठः । कं कर्म प्रसारणादिकं पुणति करोतीत्यमरव्याख्याने पुणधातुजत्वस्यैवोक्तेः । मध्यसन्धिबाह्यप्रदेशान्तर्भागे विद्यमानस्य गुडस्य रसनेन्द्रियस्पर्शो यथा न शक्यते तथाऽज्ञाने मिथ्यात्वसंबन्धोऽपि न शक्यत इत्यर्थः । **निराकरिष्यमाणत्वादिति** । 'अज्ञानस्य च मिथ्यात्वमज्ञानादिति कल्पन' इत्यत्रेति भावः ।

सु०— अपि च सत्यस्यापि विषस्य गरुडध्यानेन निवृत्तिदर्शनात् बन्धमिथ्यात्वं नैव मुक्तिरपेक्षते । विषं न सत्यमिति चेन्न । तथा सति नीलविशिष्टद्रव्यादेरपि तवासत्यत्वेन तन्निवृत्त्यापादनस्यानुपपत्तिप्रसङ्गात् । सत्यम् । तदपि मम मिथ्या । पराङ्गीकारेण त्वापादनमिति चेत् । तर्हि तदेव न ज्ञानान्निवृत्तमिति न मिथ्याभूतस्यापि ज्ञानान्निवृत्तिः । मिथ्याभूतं विरोधि ज्ञाननिवर्त्यमिति चेन्न । विशेषणवैयर्थ्यात् । अविरोधादेव आत्मनोऽनिवृत्तिसंभवात् । मिथ्यात्वमङ्गीकृत्यापि विरोधोऽङ्गीकार्यः । ततो वरं स एव प्रयोजक इत्यङ्गीकारो लाघवात् । ज्ञानविरोधित्वं मिथ्याभूतस्यैवेति चेन्न । प्रमाणाभावात् । दर्शनादिति चेत् । तर्ह्यागमेन सत्यस्यापि भवत्केन वार्यते । न च दर्शनमात्रं व्याप्तेर्नियामकम् ।

परि०— ज्ञाननिवर्त्यत्वस्य मिथ्यात्वरूपसाध्येन व्यभिचारं चाह **अपि चेति** । मिथ्याभूतजगदन्तःपातित्वाभिप्रायेण शङ्कते **विषं न सत्यमिति चेदिति** । **तवेति** । सर्वमिथ्यात्ववादिन इत्यर्थः । **तन्निवृत्तीति** । स्वविषयनीलादेः सत्यस्य निवृत्तिः स्यादिति पूर्वोक्ता-पादनमसङ्गतं स्यादित्यर्थः । **दर्शनादिति चेदिति** ।

स्वाप्नपदार्थेषु शुक्तिरूप्यादौ चेति भावः । **आगमेन सत्यस्यापि भवदिति** । विश्वमायानिवृत्तिरित्याद्यागमेन सत्यस्याप्यज्ञानादिबन्धस्य निवर्तनमावेद्यमानं केन वार्यते । तदप्युपेयमेवेत्यर्थः । यद्वा सेतुदर्शनगरुडध्यानादिना ब्रह्महत्यादेः सत्यस्य 'सेतुं दृष्ट्वा समुद्रस्य ब्रह्महत्यां व्यपोहती'त्याद्यागमेन सत्यस्यापि भवन्निवर्तनमवगम्यमानं केन वार्यत इत्यर्थः । तत्र सत्त्वं नोभयसंमतम् । शुक्तिरूप्यादौ मिथ्यात्वमुभयसंमतमित्यतो दोषान्तरमाह **न चेति** । किञ्चेति चार्थः । तथात्वे वह्नेरपि धूमव्याप्यतापत्तेः । क्वचित्सहदर्शनस्य सत्त्वादिति भावः ।

सु०— ध्यानं मानसी क्रिया न ज्ञानमिति चेन्न । यदि क्रिया परिस्पन्दः स तर्हि अतीन्द्रियाश्रितः अतीन्द्रिय इत्यपरोक्षावभासविरोधो रूपरहितत्वेन तदवभासविरोधश्च । यदि च मानसी सृष्टिरिति मतम् । अनुमतमेतत् । श्रवणदर्शनादिजनितमानसवासनामयस्य वस्तुनो मनसाऽवलोकनं ध्यानमित्यङ्गीकारात् । अतीन्द्रियोपादानकस्यापि द्रव्यस्यैन्द्रियकत्वं त्र्यणुकादेरिवोपपद्यते । नीरूपाद्वायो रूपवतस्तेजसो जन्म वेदान्तिनां प्रसिद्धमेव । तार्किकादींस्तु आरम्भवादनिराकरणेन तोषयिष्यामः । एवं च ध्यायतेश्चिन्तार्थताऽपि स्मृतिसिद्धा सिद्धा । अत एव क्रियामानसवदिति सूत्रविरोधोऽपि परिहृतः ।

परि०— नन्वस्तु नाम परीत्या विषं सत्यम् । न तस्य ज्ञाननिवर्त्यत्वम् । ध्यानस्य ज्ञानरूपत्वाभावादिति शङ्कते **ध्यानमिति** । मानसक्रियेति कोऽर्थः । क्रियापदेन मनोनिष्ठः परिस्पन्द एव भाति नातोऽन्यत्किञ्चिदस्ती-त्यभिप्रायः । उत मनःपरिणामविशेषस्य मानसावभासो **ध्यानमिति** । आद्ये आह **यदीति** । स्वमते साक्षिवेद्यत्वेऽपि न्यायमतावष्टम्भेनाह **स तर्ह्यतीन्द्रियेति** । साक्षिवेद्यत्वपक्षेऽप्याह **रूपेति** । रूपमाकृतिः । परिस्पन्दस्यामूर्तत्वेन करचरणाद्यवयवोपेतगरुडाकृत्यवभासविरोध इत्यर्थः । द्वितीयपक्षे त्वाह **यदि चेति** । नन्वेवं संस्कारोपादानकत्वे गरुडाकृतेरतीन्द्रियत्वापत्तिरित्यत आह **अतीन्द्रियेति** । **वेदान्तिनामिति** । 'आकाशाद्वायुर्वायोरग्निरग्नेराप' इत्या-द्युपनिषद्वाक्यं विचारयतामित्यर्थः । **आरम्भवादेति** । वैशेषिकाधिकरणे आरम्भवादनिरासे सति तैरप्येवमेवोपेयं भविष्यतीति भावः । **स्मृतीति** । ध्यै चिन्तायामिति व्याकरणस्मृतिसिद्धा चिन्तार्थता सिद्धेत्यर्थः । चिती संज्ञान इति धातोरिति भावः । **क्रियेति** । 'पूर्वविकल्पः प्रकरणात्स्यात्क्रिया मानसवदि'त्युपासनापादीयब्रह्मसूत्रविरोधोऽपि प्रत्युक्तः । तत्रापि मानसक्रियापदेनोक्तदिशा मानससृष्टेरेवाभिमतत्वादित्यर्थः । नन्वेवं ध्यानस्य ज्ञानरूपत्वे ध्यायीतेति ध्यानविध्ययोग इति शङ्कते **विधिजन्येति** । लिङादिज्ञानजन्येत्यर्थः । **विधेरिति** । ध्यायीतेत्यादि-लिङादिप्रत्ययस्येत्यर्थः । **इच्छाप्रयत्नयोरिति** । ध्यायीतेत्यादिलिङादिप्रत्ययादिना ध्यानस्य पुमर्थसाधनत्वावगतौ सत्यां तदनन्तरं ध्यानं मेऽस्त्वितीच्छया तत्साधनगोचरप्रयत्नेन च प्रागनुभूतवस्तुगोचरसंस्कारोद्बोधे सति तत्परिणामरूपस्य वस्तुनो मनसावलोकनस्य ध्यानत्वेन विधेर्वा विधिजन्यप्रयत्नेच्छयोर्वा ध्यानेऽनुपयोगेन ध्यानस्य ज्ञानत्वेऽपि ध्यानविध्यनुपपत्तिर्नेति भावः । एतच्चाभ्युपेत्योक्तमिति ज्ञेयम् । न्यायामृते तृतीयपरिच्छेदे ज्ञानविधेरपि

समर्थनात् । **मानसेति** । वस्तुनोऽवलोकनस्य च द्वयोरपि विशेषणम् । मानसं संस्कारद्वारा मनःपरिणामरूपं यद्वस्तु तस्य मानसं मनोजन्यं यदवलोकनं तत्रेत्यर्थः । एतेन ध्यानं स्मृतिरूपमेवेति वदन्तो निरस्ताः । स्मृतिचिह्नतत्तोल्लेखाभावात् । मानसवासनापरिणततया सन्निकृष्टवस्तुविषयकत्वात् । संस्कारस्य वस्तुपरिणाम एवोपक्षीणत्वेन मानसावलोकनस्य संस्काराजन्यत्वाच्चेति । **तदुपयोग इति** । प्रयत्नस्योपयोग इत्यर्थः ।

सु०— विधिजन्यपुरुषेच्छाप्रयत्ननिरपेक्षमेव सर्वत्र ज्ञानस्य पुष्कलकारणम् । अनिच्छतोऽप्यनिष्टज्ञानदर्शनात् । तत्कथमिदं ज्ञानमिति चेन्न । विधेः साध्यसाधनभावमात्रज्ञापनेन चरितार्थत्वात् । इच्छाप्रयत्नयोश्च संस्कारोद्बोधे कृतार्थत्वान्मानसवस्त्ववलोकने व्यापाराभावात् । चक्षुश्चलननिरासवत् मनोविक्षेपनिरासे वा तदुपयोगः ।

सु०— किञ्च सेतुदर्शनादिना पापादिनिवृत्तिः सुप्रसिद्धा । मध्येऽदृष्टकल्पनायां तु न प्रमाणमस्ति । अन्यथा प्रकृतेऽप्यदृष्टकल्पनाप्रसङ्गात् । अदृष्टसाध्यत्वे मोक्षस्यानित्यताप्रसक्तिरिति चेत् । ज्ञानजन्यत्वेऽपि साम्यात् । ज्ञानजन्यत्वेऽपि प्रध्वंसत्वान्न अनित्यत्वमिति चेत् । समानमेतददृष्टसाध्यत्वेऽपीति ।

परि०— अपि च । सत्यस्यापीत्यादिना गरुडध्याननिवर्त्यत्वं सत्यस्याप्युक्तम् । ध्यानस्य ज्ञानत्वं च व्युत्पादितम् । तथापि चेद्ध्यानस्य ज्ञानत्वमुपेत्य ज्ञाननिवर्त्यत्वं सत्यस्य न मन्यते तं प्रति सत्यस्य ज्ञाननिवर्त्यत्वे स्थलान्तरमाह **किञ्चेति** । **सुप्रसिद्धेति** । 'सेतुं दृष्ट्वा समुद्रस्य ब्रह्महत्यां व्यपोहती'त्यादिपुराणेषु प्रसिद्धेत्यर्थः । ननु साक्षाज्ज्ञाननिवर्त्यत्वं मिथ्याभूतस्यैव न सत्यस्य । पापादि तु सेतुदर्शनेनादृष्टे जाते सति तद्द्वारा निवर्तते न साक्षात् । अज्ञानं तु 'भूयश्चान्ते विश्वमायानिवृत्तिरि'ति साक्षादेव निवर्तते । अतोऽज्ञानादिबन्धस्य मिथ्यात्वमेव न पापादेरित्यत आह **मध्य इति** । प्रकृतेऽपि ज्ञानेन बन्धो निवर्तत इत्यत्रापीत्यर्थः ।

सु०— अपि च बन्धविध्वंसलक्षणत्वाद् बन्धमिथ्यात्वं नैव मुक्तिरपेक्षते । किं नाम सत्यत्वमेव । न हि मिथ्याभूतस्य शशविषाणादेर्ध्वंसोऽस्ति ।

परि०— शेषोक्त्या व्याचष्टे बन्धविध्वंसलक्षणत्वादिति । मुक्तेरिति योज्यम् ।

सु०— ननु यथा मिथ्याभूताच्छशविषाणादेर्व्यावृत्तौ ध्वंसः सत्ये पर्यवस्यतीति भवतोच्यते । तथा सत्याच्चिदात्मनोऽपि व्यावृत्तौ मिथ्याभूते पर्यवस्यतीति मयाऽपि वक्तुं शक्यत एव । सत्यमापाततस्तथा । तथाऽपि सौत्री अर्थापत्तिः सन्देहास्कन्दिता कुण्ठितैव । अनिर्वाच्यनिरासेन निश्चयमपि भवतो जनयिष्यामः ।

परि०— शङ्कां निराह **सत्यमित्यादिना** । **अर्थापत्तिः** । ज्ञाननिवर्त्यत्वान्यथाऽनुपपत्तिरूपार्थापत्तिः । **कुण्ठितैव** । बन्धमिथ्यात्वनिर्णयायाक्षमैवेत्यर्थः । **अनिर्वाच्यनिरासेनेति** । मिथ्यापदस्यानिर्वाच्यमर्थ इति त्वदभिमतस्य 'वैलक्षण्यं सदसतोरप्येतेन निषिध्यत' इत्यादिना वक्ष्यमाणदिशा निरासे सति ज्ञाननिवर्त्यत्वं सत्यस्यैवेति तव निश्चयो भविष्यतीत्यर्थः । मुक्तिर्न बन्धध्वंसः ।

सु०— बन्धबाध एव मुक्तिरिति चेत् । नैवं श्रुतिसूत्रे वदतः । तरति शोकमित्यादौ विपरीताभिधानात् । विमुक्तश्च विमुच्यत इति श्रुतार्थापत्तिस्तु भाष्यकृतैवान्यथोपपादिता ।

परि०— येनोक्तदोषः स्यादिति शङ्कते **बन्धबाध इति** । **श्रुतिसूत्रे इति** । तरतीत्यादिश्रुतिरग्रे व्यक्ता । जिज्ञासासूत्रं चेत्यर्थः । तत्र बन्धरूपानर्थनिवर्हणहेतुब्रह्मज्ञानाय वेदान्तविचारः कर्तव्य इत्येव प्रतीत्या बन्धबाधस्याप्रतीतेरिति भावः । ननु मास्तु ज्ञाननिवर्त्यत्वबोधकश्रुत्यन्यथानुपपत्त्या बन्धमिथ्यात्वसिद्धिः । 'विमुक्तश्च विमुच्यत' इति संसारिणोऽपि, विमुक्तत्वश्रवणान्यथानुपपत्त्या बन्धमिथ्यात्वसिद्धिरस्तु । बन्धस्य सत्यत्वे तदयोगादित्यत आह **विमुक्तश्चेति** । 'प्रमादात्मकत्वाद्बन्धस्येत्यानन्दमयाधिकरणे भाष्यकृतैव जीवगतबन्धस्य अज्ञानमूलत्वेनास्वाभाविकत्वादस्वाभाविके च अविद्यमानपदप्रयोगदर्शनात् तदभिप्रायेण विमुक्तश्चेत्युक्तिः न तु मिथ्यात्वाभिप्रायेणेत्युप-पादितेत्यर्थः ।

सु०— अपि च एवमुक्तिः ब्रह्मज्ञानं जीवगतं बन्धं निवर्तयतीति सौत्री प्रयोजनोक्तिः बन्धमिथ्यात्वं नापेक्षते । यदि जीवज्ञानं जीवगतस्य बन्धस्य निवर्तकमिति प्रयोजनोक्तिः सूत्रे स्यात्तदा कथञ्चिदपेक्षेताऽपि बन्धमिथ्यात्वम् । न चैवं सूत्रकृदाह । न हि शुक्तिकायामारोपितं रजतं घटज्ञानान्निवर्तते । ब्रह्मज्ञानं नाम त्वंपदार्थस्य जीवस्य तत्पदार्थेन ब्रह्मणैक्यानुभव इति तु स्वगोष्ठीनिष्ठं प्रलापमात्रम् । निराकरिष्यमाणत्वात् ।

परि०— **इतिप्रयोजनोक्तिरिति** । अथातो जीवजिज्ञासेति यदि स्यादित्यर्थः । **कथञ्चिदिति** । गरुडध्यानसेतुदर्शनरूपज्ञानस्य स्वसमानाधिकरणसत्यविषादिनिवर्तकत्वं दृष्टमिति तदाऽपि न मिथ्यात्वसिद्धिर्बन्धस्य । तथापि स्वात्मन्यारोपितदेहादितादात्म्यं स्वात्मयाथात्म्यज्ञाननिवर्त्यं दृष्टमिति तद्वच्छङ्कास्पदं भवतीति कथञ्चिदित्युक्तम् । जीवेऽध्यस्तो बन्धो ब्रह्मज्ञानान्निवर्ततामित्यत आह **न हीति** । किन्त्वधिष्ठानभूतशुक्तितत्त्वज्ञानादेवेति वाक्यशेषः । **निराकरिष्यमाणत्वादिति** । 'सत्यत्वात्तेन दुःखादेः प्रत्यक्षेण विरोधतः । न ब्रह्मतां वदेद्वेदो जीवस्य हि कथञ्चने'त्यादिना अत्रैवाधिकरणे किञ्चिदुपरिभाग इति भावः ।

सु०— अपि च यदि बन्धमिथ्यात्वं यदि च ज्ञानमात्राद्बन्धबाधः तदा ज्ञाने सति किमपि मुक्तिर्नैवापेक्षत इति सद्य एव साक्षात्कृतब्रह्मणां शरीरादिनिवृत्तिः प्रसज्येतेति अर्थापत्तेस्तर्कविरोधः । एतच्च तृतीये प्रपञ्चयिष्यामः ।

एवं सूत्रितप्रयोजनाक्षिप्तं बन्धमिथ्यात्वमिह वर्णितमित्येतन्निराकृतम् ।

परि०— यदि तदेत्यध्याहृत्य वाक्यं योजयति **यदि बन्धमिथ्यात्वमिति** । तस्यैवार्थः यदि च ज्ञानमात्राद्बन्धबाध इति । **अर्थापत्तेरिति** । मिथ्यात्वसाधकज्ञाननिवर्त्यत्वान्यथाऽनुपपत्तेरित्यर्थः । **तृतीय इति** । अध्याये 'परप्रसादनेच्छोस्तु विलम्बो नाम युज्यते। पुमिच्छाधीनता नोचेद्विलम्बः किं कृतो भवेदि'त्यादिनोपासनापादे अन्त्यभागे प्रपञ्चयिष्याम इत्यर्थः।

सु०— अथवा विषयोक्त्याक्षिप्तम् इत्येतदनेन निराचष्टे । एवमुक्तिः सौत्री ब्रह्मणो विषयत्वोक्तिः बन्धमिथ्यात्वं नैवापेक्षते । यदि हि सूत्रे जीवात्मनो विषयतयोक्तिः स्यात्तदा सा तस्य सन्दिग्धतासिद्धये कर्तृत्वादिबन्धमिथ्यात्वं कथञ्चिदपेक्षेतापि । ब्रह्मैव ह्यत्र विषयतयोच्यते । न ह्यन्यस्य सन्दिग्धतयाऽन्यस्य विचारविषयतोपपद्यते । अतिप्रसङ्गात् । आत्मैव ब्रह्मेत्येतां तु दुराशामपाकरिष्यामः ।

परि०— कथञ्चिदपेक्षेतापीति । बन्धस्य सत्यत्वेऽपि देहादिविविक्तत्वाविविक्तत्वाणुत्वमहत्त्व-नित्यत्वानित्यत्वादिनापि सन्देह-संभवात्कथञ्चिदित्युक्तम् **न ह्यन्यस्येति** । जीवस्येत्यर्थः । **अन्यस्येति** । ब्रह्मण इत्यर्थः। **अपाकरिष्याम इति**। 'न ब्रह्मतां वदेद्वेद' इत्यादिनेति भावः।

सु०— यद्वा सकलतन्त्रार्थोपोद्घातः प्रयोजनं युष्मदस्मदित्यादिग्रन्थस्य इत्येतदनेन अपाकरोति । तथा हि । एवमुक्तिः सकलजगज्जन्मादिनिमित्तत्वलक्षणं समस्तजीवजडात्मकात्प्रपञ्चादत्यन्तव्यावृत्तं ब्रह्मैवाशेषवेदप्रतिपाद्यमित्येवं "तत्तु समन्वयात्" इत्यादिकोक्तिः जीवगतबन्धमिथ्यात्वं नैवापेक्षते । एषा हि ब्रह्मण्येव प्रमाणाभासप्रतिपन्नस्य जीवाभेदादेरेव मिथ्यात्वमपेक्षते । यदि हि जीवस्य ब्रह्मतायां सकलवेदान्तपर्यवसानं प्रतिपादयितुमिदं शास्त्रं प्रवृत्तं स्यात्तदा विरोधशान्त्यै बन्धमिथ्यात्वापेक्षा । न चैवम् । यथा चैतत्तथा वक्ष्यामः ।

परि०— एवमध्यासभाष्यस्य परोक्तसङ्गतिद्वयं निरस्य तृतीयामपि सङ्गतिं निराकर्तुमिदमेव वाक्यं प्रकारान्तरेण व्याख्याति **यद्वा सकलेति** । **इत्यादिग्रन्थस्येति** । परकीयाध्यासभाष्यस्येत्यर्थः । **यथा चैतत्तथा वक्ष्याम इति**। 'निर्गुणत्वं च तेनैव निषिद्धं प्रभुणा स्वयमि'ति 'कथं नित्यगुणस्यास्य स्यादैक्यं गुणहानत' इत्यादि च जन्माधिकरणे । 'तस्माच्छास्त्रेण जिज्ञास्यमस्मदीयं गुणार्णवम् । वासुदेवाख्यमद्वन्द्वं परं ब्रह्माखिलोत्तममि'तीक्षत्यधिकरणे तत्रतत्रेति भावः।

सु०— नन्वपेक्षायाः पुरुषधर्मत्वात्कथमेतत्। इत्थम्। प्रतीयमानोऽर्थोऽर्थान्तरविषयां पुरुषस्यापेक्षामुपजनयन् सापेक्ष इत्युपचर्यते। यद्वा प्रमितस्यानुपपद्यमानस्यार्थस्यैवोपपादकाक्षेपशक्तिरपेक्षाऽत्रोच्यत इति ।

एवञ्च ज्ञानाद्बन्धनिवृत्तेर्बन्धमिथ्यात्वेन विनाऽनुपपद्यमानत्वाभावान्न तदाक्षेपकत्वमित्युक्तम् ॥

परि०— मुक्तिरपेक्षते उक्तिरपेक्षत इति योजनाद्वयेऽप्यनुपपत्तिमाशङ्क्य निराह **नन्वपेक्षाया इति**।

सु०— दूषणान्तरं चार्थापत्तेराह **मिथ्यात्वमपीति**।

अनु०— मिथ्यात्वमपि बन्धस्य न

न केवलं बन्धमिथ्यात्वं नैव मुक्तिरपेक्षते किं नाम बन्धस्य मिथ्यात्वं न अस्तीति अपिसंबन्धः।

परि०— **दूषणान्तरं चेति**। बाधितविषयत्वं चेत्यर्थः। **इति संबन्ध इति**। अपिपदस्य नञश्चाध्याहृतास्तीतिपदेनान्वय इत्यर्थः।

श्रीनि०— **नास्त्यपीति**। बन्धमिथ्यात्वमसिद्धमित्यर्थः। प्रत्यक्षविरोधत इति मूलमवतारयितुं शङ्कते **नन्विति**। **तथात्व इति**। प्रमाणमूलभूताया अर्थसिद्धेः प्रागेवोक्तत्वादिति भावः। **तथात्वेनेति**। प्रमाणस्य प्रागर्थसिद्धिसापेक्षत्वेन प्रागर्थसिद्धिरपि प्रमाणाधीना तत्प्रमाणमपि प्रागर्थसिद्धिसापेक्षं साऽपि पुनः प्रमाणाधीनेत्यनवस्था स्यादित्यर्थः।

सु०— **नन्वेतदनुपपन्नम्**। प्रमाणं हि स्वमहिम्नैवार्थं व्यवस्थापयति। न पुनः प्रागर्थसिद्धिमपेक्षते। तथात्वे वा प्रमाणवैयर्थ्यं पूर्वप्रमाणस्यापि तथात्वेनानवस्था च स्यात्। अतः प्रागाक्षेप्यासिद्धिरर्थापत्तेर्भूषणमेव। प्रवृत्तायां त्वर्थापत्तौ नाक्षेप्यासिद्धिः प्रमितत्वादेव। एवं तर्हि परिचितचरपुरुषस्य दिवाऽभुञ्जानस्य पीनत्वमनुपपद्यमानं रसायनसिद्धिं योगर्द्धिं वा कस्मान्नाक्षिपेत्। तदसिद्धिरपि प्रागर्थापत्तिप्रवृत्तेरलङ्कार एव। उत्तरकालं तु नास्त्येवेति चेत्। न। वैषम्यात्। न हि रसायनसिद्ध्याद्यसिद्धतया नार्थापत्तिप्रमेयम्। अपि तर्हि परिचितचरे पुरुषे प्रमाणबाधिततया। असिद्धं साधयति प्रमाणं न तु प्रमाणविरुद्धमिति हि प्रसिद्धम्। एषा खल्वर्थापत्तिसामग्री। यदाक्षेपकस्य प्रमितत्वमनुपपद्यमानत्वं च। आक्षेप्यस्य अपि उपपादकत्वं प्रमाणाविरुद्धत्वं च। अत एवाप्रमितत्वमनुपपत्त्यभावः अन्यथाऽप्युपपत्तिः अन्यथैवोपपत्तिः प्रमाणविरुद्धार्थत्वं चेत्यर्थापत्तिदूषणानीति॥ सत्यम्। वयमपि हि बन्धमिथ्यात्वं 'अहं कर्ता भोक्ता सुखी दुःखी'त्यादिप्रत्यक्षविरुद्धत्वादेव नार्थापत्तिप्रमेयमिति ब्रूमः। तदिदमुक्तं प्रत्यक्षविरोधत इति।

अनु०— **प्रत्यक्षविरोधतः ॥ १६ ॥**

प्रत्यक्षविरोधतोऽपीति वा योजना। तेन प्रमाणान्तरविरोधं समुच्चिनोति। चेष्टादिलिङ्गैः 'अहमित्येव यो वेद्य' इत्याद्यागमैश्च आत्मनः कर्तृत्वाद्युपेतस्यैव प्रमितत्वात् ।

परि०— परमुखेनैव समाधिं वाचयितुं प्रतिबन्दीमाशङ्कते **एवं तर्हि परिचितचरपुरुषस्येति** । रसायनमौषधविशेषः । योगस्य ऋद्धिर्योगर्धिः । योगसमृद्धिं वेत्यर्थः । **नास्त्येवेति** । असिद्धिर्नास्त्येवेत्यर्थः । परेणैव समाधिं वाचयति **वैषम्यादित्यादिना** । तत्सममस्माकमित्याह **सत्यं वयमपीत्यादिना** । अनुक्तसमुच्चयेऽपि-पदमित्युपेत्याह **प्रत्यक्षविरोधतोऽपीति वेति** । तत्किं प्रमाणान्तरमित्यतो अनुमानागमावित्याह **चेष्टादीति** । हिताहितप्राप्तिपरिहारानुकूलपरिस्पन्दविशेषश्चेष्टा । चक्षुरादीन्द्रियाणि श्वासवायवश्चादिपदार्थाः । 'अहमित्येव यो वेद्यः स जीव इति कीर्तितः । स दुःखी स सुखी चैव स पात्रं बन्धमोक्षयोः' इत्यादितत्त्वनिर्णयोक्तागमैरित्यर्थः ।

सु०— अथवाऽर्थापत्तेराभासत्वेनानाक्षिप्तबन्धमिथ्यात्वं वर्णयत्परेषां भाष्यमनुपयुक्तमित्युक्तम् । अयुक्तमपि प्रत्यक्षादिविरुद्धार्थप्रतिपादकत्वादित्यनेनोच्यते ।

परि०— **अनेनेति** । मिथ्यात्वमपीत्यादिनेत्यर्थः ।

सु०— ननु प्रत्यक्षं बन्धस्वरूपमात्रं गोचरयति न तु तस्मिन् मिथ्यात्वाभावम् । अतोऽर्थापत्तेः भाष्यकारीयस्य वा तन्मिथ्यात्वव्युत्पादनस्य कथं प्रत्यक्षविरोधः । मैवम् । प्रत्यक्षं खलु बन्धं गोचरयदस्तीति नास्तीति वा गोचरयेत् । उभयोदासीनस्य ज्ञानस्यादर्शनात् । आद्येऽस्तित्वं मिथ्यात्वाभावश्चेत्यनर्थान्तरमिति कथं न प्रत्यक्षविरोधः । द्वितीयेऽनुभवविरोधः तद्व्युत्पादनवैयर्थ्यप्रसङ्गश्च ।

परि०— **भाष्यकारीयस्येति** । परभाष्यकारीयस्येत्यर्थः । **तद्व्युत्पादनेति** । बन्धमिथ्यात्वव्युत्पादनवैयर्थ्यमित्यर्थः । प्रत्यक्षेणैव बन्धगतनास्तित्वग्रहणादिति भावः ।

सु०— स्यादेतदेवम् । यदीदं प्रत्यक्षं तत्त्वावेदकं भवेत् । न चैतदस्ति । समस्तोपाध्यनवच्छिन्नानन्तानन्दचैतन्यैकरसमुदासीनमेकमेवाद्वितीयं खल्वात्मतत्त्वं 'नेहनानाऽस्ति किञ्चने'त्यादिश्रुतिस्मृतीतिहासपुराणेषु गीयते । न चैतान्युपक्रमादिवशादीदृगात्मतत्त्वमभिदधति तत्पराणि सन्ति वाक्यानि शक्यानि केनाप्युपचरितार्थानि कर्तुम् । तद्विरुद्धं च प्रादेशिकमनेकविधदुःखादिप्रपञ्चोपप्लुतं आत्मानमादर्शयत्प्रत्यक्षं कथमुपप्लवो न भवेत् । येयं चैतन्यस्य स्वत एव स्थितलक्षणब्रह्मरूपतावभासं प्रतिबध्य जीवत्वापादिका अविद्याकर्मपूर्वप्रज्ञा-

संस्कारचित्रभित्तिरनादिरनिर्वाच्या अविद्या। तस्याः परमेश्वराधिष्ठितत्वलब्धपरिणामविशेषो विज्ञानक्रियाशक्तिद्वयाश्रयः कर्तृत्वभोक्तृत्वैकाधारः कूटस्थचैतन्यसंवलनसञ्जातज्योतिरपरोक्षोऽहङ्कारः। स च चिदात्मनो बुद्ध्या निष्कृष्य वेदान्तवादिभिरन्तःकरणं मनो बुद्धिरहंप्रत्ययीति च विज्ञानशक्तिविशेषमाश्रित्य गीयते। परिस्पन्दशक्त्या च प्राण इति। तदुपरागनिमित्तं मिथ्यैवात्मनः कर्तृत्वादिकं प्रतिभाति। स्फटिकमणेरिवोपधाननिमित्तो लोहितिमा। तदेवं 'अहं कर्ता भोक्ता सुखी दुःखी'त्यादिप्रत्यक्षे श्रुत्यादिविरोधेन पूतिकूष्माण्डीकृते' बन्धमिथ्यात्वव्युत्पादनमुपपन्नतरमित्यत आह **मिथ्यात्वं यदीति**।

अनु०— मिथ्यात्वं यदि दुःखादेस्तद्वाक्यस्याग्रतो भवेत्॥

परि०— अभिदधतीति। शत्रन्तम्। अभिदधानानीत्यर्थः। सन्तीत्यपि शत्रन्तम्। तात्पर्यवत्त्वेन विद्यमानानीत्यर्थः। प्रादेशिकं प्रदेशस्थं अल्पपरिमाणमिति यावत्। अहमिहैवास्मि सदने जानान इति प्रतीतेरुदयात्। उपप्लवोऽप्रमाणम्। न केवलं श्रुत्यादिविरोधेन कर्तृत्वादिविषयं प्रत्यक्षमतत्त्वावेदकं अपि तु वस्तुस्थितिपर्यालोचनयाऽपीत्याह **येयंचैतन्यस्येत्यादिना**। येयमित्यादिकं वक्ष्यमाणाहङ्काररूपकार्यस्योपादानसङ्कीर्तनम्। स्वत एव स्वभावत एव स्थितं यल्लक्षणमानन्दादि। या च स्वत एव स्थिता ब्रह्मरूपता तदुभयावभासं प्रतिरुध्येत्यर्थः। जीवेभ्यो ब्रह्मान्यदिति मतमपाकर्तुमेतदुक्तम्। जीवत्वापादिकेत्यस्यानादिरनिर्वाच्याविद्येत्यनेनान्वयः। अविद्या भ्रान्तिः। तां विशिनष्टि **विद्येति**। विद्या वृत्तिरूपं ज्ञानम्। कर्म पुण्यपापलक्षणम्। पूर्वप्रज्ञा स्मृतिः। संस्कारो वासनापर्यायः। एतेषां विद्यादीनां चित्रभित्तिर्मूलभूतेत्यर्थः। विद्याकर्मादिरूपचित्रस्य भित्तिरिव भित्तिः। कारणमिति वार्थः। **पूतिकूष्मांडीकृते**। पूतिकूष्माण्डवत्प्रकृतेऽप्रमाणीकृत इति यावत्।

सु०— भवेदेतन्नेहनानेत्यादिवाक्यविरोधेन प्रत्यक्षमाभासीकृत्य बन्धमिथ्यात्ववर्णनम्। बालजनमनोहरा चैषा प्रक्रिया। यदि तद्वाक्यमुक्तविधात्मतत्त्वपरं स्यात्। न चैवम्। तथाहि। किमापाततः प्रतिपन्न एव वाक्यार्थः। अथवा 'उपक्रमोपसंहारावभ्यासोऽपूर्वता फलम्। अर्थवादोपपत्ती च लिङ्गं तात्पर्यनिर्णये' इत्याद्युक्तलिङ्गानुगुणस्तदविरुद्धश्च। नाद्यः। मीमांसावैयर्थ्यापत्तेः। द्वितीये तु कथमिदं वाक्यमुक्तलक्षणात्मतत्त्वपरं स्यात्। उपक्रमादिलिङ्गेषु बलवत्योपपत्त्या विरुद्धत्वात्। अत एव हि 'असतः सदजायते'त्यादिवाक्यप्रतिपन्नोऽर्थः 'कुतस्तु खलु सोम्यैवं स्यात्कथमसतः सज्जायेते'त्युपपत्तिविरुद्धः त्यज्यते। वक्ष्यति च भगवान् सूत्रकारः अभिमान्यधिकरणे 'मृदब्रवीदि'त्यादिवाक्यात्प्रतीतमप्यर्थमुपपत्तिविरुद्धं परित्यज्यार्थान्तरम्।

परि०— उपपत्तिविहीनस्य वाक्यस्यार्थो न गम्यत इति ज्ञानपादीयानुव्याख्यानानुरोधेन मूलवाक्यं योजयितुमुपोद्घातमाह **भवेदेतदित्यादिना एवमितिपर्यन्तेन । बालजनेति** अज्ञजनमनोहरा । एषा । येयं चैतन्यस्येत्यादिनोक्ता । प्रक्रिया च भवेदित्यन्वयः । **तद्वाक्यमिति** । एकवचनं समुदायाभिप्रायं मूलवाक्यानुरोधेन कृतमिति ध्येयम् । तेन श्रुतिस्मृतीतिहासपुराणेष्वित्युपक्रमाविरोधः । इत्याद्युक्तेत्यादिपदेन 'श्रुतिर्लिङ्गं समाख्या च वाक्यं प्रकरणं तथा । पूर्वं पूर्वं बलीयः स्यादेवमागमनिर्णय' इत्युक्तदिशेति ग्राह्यम् । **मीमांसेति** । 'आकाश-स्तल्लिङ्गादित्यादिना हि आकाश इति होवाचे'त्यादिवाक्ये प्रतीतार्थत्यागेन अर्थान्तरमुपादीयते । यद्यापाततः प्रतिपन्न एव श्रुत्यर्थस्तर्हि श्रुत्यर्थनिर्णयकन्यायविचाररूपमीमांसारंभ एव न स्यादित्यर्थः । **उपपत्तिविरुद्ध इति** । निःस्वरूपस्यासतः पूर्ववृत्तित्वरूपकारणत्वानुपपत्तिरूपोपपत्तिविरुद्धः त्यज्यत इत्यर्थः । **उपपत्तिविरुद्धमिति** । मृत्र वक्त्री जडत्वादित्याद्युपपत्तिविरुद्धं मृत्पदस्य जडरूपमर्थं परित्यज्य चेतनरूपमर्थान्तरं वक्ष्यतीत्यर्थः ।

सु०— कथमत्रोपपत्तिविरोध इति चेत् । एवं यदि दुःखादेरात्मातिरिक्तस्य समस्तस्य मिथ्यात्वं श्रुत्यादिबलेन स्यात्तर्हि तस्य श्रुत्यादिवाक्यस्य तावन्मिथ्यात्वं भवेत् । आत्मातिरिक्तत्वात् । अन्यथा स्वस्मिन्नेवास्य प्रामाण्यं प्रतिहतमिति न कश्चिदर्थं प्रतिपादयेत् । यदि चेदं वाक्यं मिथ्या स्यात्तथाऽपि न दुःखादेर्मिथ्यात्वं प्रतिपादयेत् । मिथ्याभूतस्य वन्ध्यासुतवचसः साधकत्वादर्शनात् ।

परि०— कथमत्रेति । 'नेहनाने'त्यादिवाक्ये । मूलं योजयति **यदीत्यादिना** । तदिति व्यस्तं समस्तं चेत्युपेत्य वा तदिति व्यस्तमेवाव्ययमित्युपेत्यार्थद्वयमाह **तत्तर्हि तस्येति** । अस्तु वाक्यस्य मिथ्यात्वं किं नश्छिन्नमित्यतस्तदेव वाक्यं यदीत्यस्य तद्वाक्यस्येत्यत्रान्वयं पूर्वस्मादनुवृत्तनञो दुःखादेर्न मिथ्यात्वं भवेदि-त्यन्वयं चोपेत्य प्रकारान्तरेण व्याचष्टे **यदि चेदं वाक्यमिति** ।

सु०— तदेवमस्य वाक्यस्य मिथ्यात्वामिथ्यात्वयोर्बन्धमिथ्यात्वप्रतिपादनासामर्थ्यात् प्रत्यक्षबाधकत्वानुपपत्तेर्न दुःखादिबन्धमिथ्यात्वसिद्धिरिति ।

परि०— मिथ्यात्वं दुःखादेर्न भवेदित्यस्य फलितार्थः न दुःखादेर्मिथ्यात्वं प्रतिपादयेदिति । **सिद्धि-रितीति**शब्दो मूलव्याख्यानेन पूर्वोक्तशङ्कोत्तरसमाप्तौ ।

सु०— तत्त्वविदो वदन्ति । सर्वोऽपि हि बन्धो बुद्धीन्द्रियशरीरविषयतद्धर्मलक्षणो-ऽस्माभिरप्यात्मन्यारोपित एवेत्यङ्गीक्रियते । यथोक्तं भाष्यकृता । प्रमादात्मकत्वाद् बन्धस्येति । अतः किन्निबन्धनो बन्धमिथ्यात्वनिरासे निर्बन्धः ॥ सत्यम् । तथाऽप्यस्त्यत्र दर्शनभेदः । एवं खल्वध्यात्मविदां दर्शनम् । क्रियाज्ञाने प्रति कारकान्तराप्रयोज्यत्वादिलक्षणं कर्तृत्वं भोक्तृत्वं च

परमेश्वरायत्तमात्मनि स्वतो विद्यत एव। क्रियावेशादिरूपाया विक्रियाया विनाशाद्यहेतुत्वस्य वक्ष्यमाणत्वात्। तस्यापरायत्तत्वावभासः अविद्यानिमित्तको भ्रमः। अविद्यादिकं च स्वरूपेणात्मसंवन्धित्वेन च सदेव। एवं बुद्धीन्द्रियशरीरविषयाः स्वरूपसन्त एवेश्वरवशा अप्यविद्यादिवशादात्मीयतयाऽध्यस्यन्ते। परायत्तात्मीयताऽप्यस्त्येव। तांश्च आत्मनो विविक्तानपि विस्पष्टतयाऽनुपलभमानस्तद्धर्मान् दुःखादीन् सत्यानेवात्मीयत्वेन पश्यंस्तत्कृते नीचोच्चत्वलक्षणे विकृती सत्ये एव प्रतिपद्यते। ततो रागद्वेषाभ्यां प्रयुक्तस्तद्विनिवृत्तये यत्करोति तदप्येतादृगेवातनोतीत्यनेकयोनिषु वंभ्रमीति। न क्वाप्यात्यन्तिकं तदुपशमं लभते विना परमपुरुषाराधनादिति।

परि०— अत्र मिथ्यात्वं यदि वन्धस्येति वा मिथ्यात्वं यदि तस्य स्यादिति वा वक्तव्ये दुःखादेरिति विविच्य कीर्तनस्य फलं वक्तुं शङ्कामाह **तत्त्वविद इति**। तत्त्वज्ञानिनः शङ्कन्त इत्यर्थः। निर्वन्ध इत्यनन्तरमितिशब्दोऽध्याहार्यः। किन्निवन्धनो निर्वन्ध इति तत्त्वविदो वदन्तीत्यन्वयः। **यथोक्तमिति**। आनन्दमयनये। **प्रमादात्मकत्वादिति**। यद्यपि प्रमादात्मकत्वादित्यस्यास्वाभाविकत्वादित्येवार्थो न मिथ्यात्वादिति। तथापि जीवस्वातन्त्र्यविवक्षायां मिथ्यात्वमपि तदर्थ इत्यत्रैतदुदाहरणमिति ज्ञातव्यम्। **दर्शनभेद इति**। तत्त्वज्ञानिदर्शनमायिदर्शनयोर्भेद इत्यर्थः। 'स्वतन्त्रः कर्ते'ति पाणिन्युक्तस्वातन्त्र्यं विवृण्वन्नेवाह **कारकान्तराप्रयोज्यत्वादीति**। आदिपदेन तार्किकरीत्या ज्ञानचिकीर्षाकृतिसमवायित्वलक्षणमिति गृह्यते। उच्चत्वादिरूपं भोक्तृत्वमिति वा। **स्वत इति**। न परमत इवोपाधिसंवन्धमपेक्ष्येत्यर्थः। 'कर्ता शास्त्रार्थवत्त्वादि'त्यत्र द्वितीये तथैव सूत्रकृता निर्णीतत्वादिति भावः। नन्वेवमौदासीन्यप्रच्युतिरूपक्रियावेशरूपविकारवत्त्वादात्मनो जनिमत्त्वादनित्यत्वं स्यादित्यत आह **क्रियावेशेति**। **वक्ष्यमाणत्वादिति**। 'नानित्यताऽस्मत्पक्षे तु चैतन्यादेर्विशेषिण' इत्यादिना समयपादे 'नैकस्मिन्नसंभवादि'ति जैनमतापाकरणाधिकरणे वक्ष्यमाणत्वादित्यर्थः। **वम्भ्रमीतीति**। पुनःपुनः भ्रमति। क्रियासमभिहारे यङ्लुगन्तम्।

सु०— मायावादिनस्तु दुःखादिकं स्वरूपेणापि मिथ्येति मन्यन्ते। यदवोचत् 'सत्यानृते मिथुनीकृत्ये'ति।

परि०— **यदवोचदिति**। तद्भाष्यकार इति शेषः। **सत्यानृते इति**। सत्यं चैतन्यं अनृतमन्तःकरणादिकम्। मिथुनीकृत्य तादात्म्येन भ्रान्त्या अहं ममेत्यादि नैसर्गिकव्यवहारं करोतीत्यादि। परिभावयितुं प्रकटयितुमित्यर्थः। अपरायत्तत्वावभासो भ्रम इत्युक्तम्।

सु०— अतस्तन्निराकरणनिर्बन्धो युक्त एवेत्येतत्परिभावयितुं **बन्धमिथ्यात्वमिति** संमुग्धे प्रस्तुतेऽपि दुःखादेरिति निष्कृष्योक्तम्। स्वातन्त्र्यादेः 'नान्योऽतोऽस्ति कर्ता'

इत्यादिश्रुतिबाधितत्वात् । न हि सर्वमिथ्यात्वश्रुतेरिवास्याः कश्चिद्विरोधोऽस्ति । वक्ष्यति चैतत्तत्र तत्र सूत्रकारः ।

परि०— तत्कुत इत्यत आह **स्वातन्त्र्यादेरिति** । **एतत्तत्रतत्रेति** । जीवस्य स्वतः कर्तृत्वादिमत्त्वेऽपि तस्य स्वातन्त्र्यबुद्धिर्भ्रम इत्येतत्पूर्वोक्तं प्रमेयं सर्वं 'कर्ता शास्त्रार्थवत्वादि'त्यादिसूत्रेषु 'इतरव्यपदेशादि'त्यधिकरणसूत्रेषु 'अन्यथानुमितौ च ज्ञशक्तिवियोगादि'त्यादौ च वक्ष्यतीत्यर्थः ।

सु०— यदपि परेणात्मानात्मनोरितरेतराध्याससमर्थनाय 'तमेतमविद्याख्यमात्मानात्मनोरितरेतराध्यासं पुरस्कृत्य सर्वे प्रमाणप्रमेयव्यवहारा लौकिकाः प्रवृत्ताः । सर्वाणि च शास्त्राणि' इत्यादिना प्रमाणान्तरमादर्शितम् । तदनेनैव निरस्तम् । अत्र हि प्रमातृप्रमाणप्रमेयकर्तृकर्मकार्यभोक्तृभोग्यभोगलक्षणव्यवहारत्रयस्य शरीरेन्द्रियादिष्वहंममाध्यासपुरःसरत्वप्रदर्शनेन व्यवहारकार्यलिङ्गकमनुमानं व्यवहारान्यथाऽनुपपत्तिर्वाऽध्यासे प्रमाणमुक्तम् । न चानेन अन्तःकरणशरीरेन्द्रियविषयाणां तद्धर्माणां दुःखादीनां च मिथ्यात्वं सिद्ध्यति । स्वरूपसतामपि तादात्म्यतत्संबन्धित्वाभ्यामारोपेणैव व्यवहारोपपत्तेः । न चारोपितत्वमात्रेण मिथ्यात्वम् । आत्मनोऽप्यन्तःकरणादिष्वारोपितत्वेन मिथ्यात्वप्रसङ्गात् । अङ्गीकृतश्च अन्तःकरणादिषु परेणात्माध्यासः । यथोक्तम् । तं प्रत्यगात्मानं सर्वसाक्षिणं तद्विपर्ययेण अन्तःकरणादिष्वध्यस्यतीति । चेतनस्याचेतने स्वरूपाध्यासाभावात्संसृष्टतयैवाध्यासात् तन्मात्रेणैव सकललौकिकवैदिकव्यवहारोपपत्तेर्न मिथ्यात्वमिति चेत् सममचेतनस्यापि ।

परि०— मूले वाक्यस्येत्युपलक्षणम् । परोक्तमन्यदपि बन्धमिथ्यात्वप्रमाणं निरसनीयमिति भावेन तदप्यनूद्य निराह **यदपीति** । प्रमाणान्तरमादर्शितमित्यन्वयः । **तमेतमिति** । अध्यासमित्यन्वयः । **अविद्याख्यं** अविद्यानिमित्तम् । **शास्त्राणि** 'ब्राह्मणो वाजपेयेन यजेते'त्यादिशास्त्राणीत्यर्थः । प्रमाणान्तरमनुमानमर्थापत्तिर्वेत्यग्रे व्यक्तम् । ननु तदात्मतया तत्संसृष्टतया वाऽऽरोपितत्वाद्देहादेर्मिथ्यात्वमस्त्वित्यत आंह **न चेति** । परमुखेन समाधिं वाचयित्वा समं ममेत्याह **चेतनस्येति** । **समम् अचेतनस्यापीति** । नन्वेवमिदं रजतमित्यादिभ्रमस्थलेऽपि रजतस्यासत्त्वं न सिद्ध्येत् । चिरन्तनतार्किकरीत्या तादात्म्यतत्संसर्गयोरेवासत्त्वापत्त्याऽभिनवान्यथाख्यातिर्वक्ष्यमाणा न युक्ता स्यादिति चेत् । मैवम् । स्मर्यमाणारोपस्थले आरोप्यस्य सर्वस्यासत्त्वेऽपि गृह्यमाणारोपस्थले सिद्धान्तेऽपि तादात्म्यादिरूपधर्ममात्रस्यासत्त्वेन धर्मिणस्सत्त्वस्यान्यथाख्यातिवादे वक्ष्यमाणत्वात् । अस्यापि गृह्यमाणारोपत्वान्नान्तःकरणादेरचेतनस्य मिथ्यात्वसिद्धिरित्युक्तमिति ध्येयम् ।

सु०— यदत्र केनचित्प्रलपितम् । इतरेतराध्यासेऽपि देहेन्द्रियादिप्रपञ्चस्य बाधनं श्रुतियुक्तिभिरुपपादयिष्यते । चिदात्मा तु श्रुतिस्मृतीतिहासपुराणतदविरुद्धन्यायनिर्णीतो-

ऽवाधित इति । तदसत् । प्रपञ्चवाधकश्रुत्यादेः निराक्रियमाणत्वात् । युक्तीनां च निराकरिष्यमाणत्वात् । श्रुत्यादिसिद्धत्वे च मिथ्यात्वस्य तमेतमविद्याख्यमित्यादि व्यर्थमापद्येत । न खलु कोऽपि वादी वदति केनापि रूपेण शरीरादिकमात्मनि नाध्यस्तमिति । येनाध्यासमात्रमुपपाद्येत । तादात्म्याध्यासं च निराकरिष्यत्याचार्यः । विना च तेन व्यवहारमुपपादयिष्यति ।

परि०— युक्तीनां च निराकरिष्यमाणत्वादिति । विश्वं मिथ्या दृश्यत्वाज्जडत्वात्परिच्छिन्नत्वाच्छुक्तिरूप्यवदित्यादियुक्तीनां समयपादे शून्यवादापाकरणप्रस्तावे भेदो मिथ्या भेदत्वादित्यादेः पृथगुपदेशादित्येतद्व्याख्यावसरे विवादपदं सदसद्विलक्षणं ज्ञाननिवर्त्यत्वादित्यादेर्वैलक्षण्यं सदसतोरप्येतेन निषिध्यत इत्यादिनाऽत्रैवाग्रे निराकरिष्यमाणत्वादित्यर्थः । **इत्यादीनि** । अनुमानादिप्रमाणोपन्यासपराध्यासभाष्यमित्यर्थः । **कोऽपि वादीति** । अस्माभिरप्यपरोक्षत्वेनारोपाङ्गीकारादिति भावः । स्वरूपसतामपि तादात्म्यतत्संबन्धित्वाभ्यामारोपेणैव व्यवहारोपपत्तेरिति पूर्वमुक्तम् । नच्च तादात्म्याध्यासमङ्गीकृत्य । वस्तुतस्त्वयुक्तं चैतद्वर्णनमिति भावेनाह **तादात्म्येति** । तृतीयाध्याये भक्तिपादे 'देहात्मत्वं यदि न तत्प्राप्तं प्रत्यक्षतः क्वचित् । मम देह इति ह्येव न देहोऽहमिति प्रमे'त्यादिनेति भावः । कथं तर्हि कृष्णोऽहं कृशोऽहमित्यादि व्यवहारः । 'नैषां ममाहमिति धीः श्वसृगालभक्ष्य' इत्यादि पौराणिकव्यवहारश्चेत्यत आह **विना च तेनेति** । तादात्म्यारोपेण विनैव । उपचारश्च कृष्णोऽहमित्यादिना । 'व्याप्तत्वादात्मनो देहे व्यवहारस्वपाटवात् । भेदज्ञानेऽपि चाङ्गारवह्निवत्स्वाविविक्तवत् । भवन्ति व्यवहाराश्चे'त्यादिना चेति भावः । विवृतमेतत्सम्यग्देहात्मैक्याध्यासभङ्गे न्यायामृते ।

सु०— यदप्यहङ्कारस्थं कर्तृत्वादिकं तदुपरागादात्मनि चकास्तीति । तदयुक्तम् । अहंप्रत्ययस्यात्मविषयत्वात् । ननु तथा सति सुप्तावप्यहमुल्लेखः स्यात् । तदाऽऽत्मनः स्वप्रकाशतया प्रकाशमानत्वात् । न चाविद्याकार्यस्यापि तदानीं प्रतीतिप्रसङ्गः । सुप्तावविद्यायाः समुत्खातितनिखिलपरिणामत्वेन तदभावादिति । मैवम् । सुप्तावप्यहमवभासस्येष्टत्वात् । तथा सति स्मर्येत ह्यस्तन इवाहङ्कारः । अनुभूते स्मृतिनियमाभावेऽपि स्मर्यमाणात्ममात्रत्वादिति चेन्न । सुखमहमस्वाप्समिति सुप्तोत्थितस्य स्वापसुखानुभवपरामर्शदर्शनात् । तदा विशेषतः स्मर्येतेति चेत् । किं स्पष्टं स्मरणमापाद्यते । उत विषयविशेषोपरक्तम् । आद्ये त्विष्टापादनम् । न द्वितीयः । अविषयजन्यत्वात्सौषुप्तिकसुखस्य । न चायमस्ति नियमो यत्स्मर्यमाणमशेषसंबन्धिविशेषसहितं स्मर्यत इति । अत एव मुख्यसुखतदनुभवे बाधकाभावाद् दुःखाभावविषयकत्वकल्पनं परामर्शस्यापास्तम् ।

परि०— सुप्तावात्मनः प्रकाशमानत्वे सत्यविद्याकार्यान्तःकरणतद्धर्माणां दुःखादीनामप्युपलब्धिप्रसङ्ग इत्याशङ्क्य निराह **न चेति** । **तदभावादिति** । अविद्याकार्यस्याभावादित्यर्थः । ह्यस्तन इव पूर्वदिवस इव । नन्वनुभूतं

स्मर्तव्यमेवेति न नियम इत्यत आह **अनुभूत इति**। आत्ममात्रत्वात्स्मर्येतेत्यन्वयः। अहङ्कारस्मरणाभावोऽसिद्ध इति परिहरति **सुखमहमित्यादिना**। **सुखानुभवेति**। सुखानुभवजन्यपरामर्शदर्शनादित्यर्थः।

सु०— यत्तु 'अथातोऽहङ्कारादेशोऽथात आत्मादेश' इत्यात्माऽहङ्कारयोर्भेदवचनं तद्भाष्यकृतैव अन्यथा व्याख्यातम्। वक्ष्यति च सूत्रकारः 'सैव हि सत्यादय' इति। कथमन्यथाऽहङ्कारस्य सर्वगतत्वमुपपद्येत। 'महाभूतान्यहङ्कार' इत्यादिस्मृतिसिद्धस्त्वहङ्कारो यद्यप्यात्मनो भिन्नः। तथाऽपि नासौ 'अहं कर्ते'त्युल्लेखविषयः। तथा सति 'अहं ब्रह्मास्मि' इत्यादावपि तथात्वप्रसङ्गात्। अत्रापि 'यः स्थाणुः स पुरुष' इतिवद् व्याख्यानमिति चेन्न। तदा 'आत्मानमेवावेदहंब्रह्मास्मी'ति निरवद्यस्य ब्रह्मणोऽप्यहमुल्लेखदर्शनात्। 'मामेव ये प्रपद्यन्ते मायामेतां तरन्ति ते' इति स्वप्रपन्नमायानिरसनसमर्थस्येश्वरस्यापि 'अहं सर्वस्य प्रभव' इत्याद्युल्लेखोपलम्भाच्च। स्पष्ट एव शब्दतोऽप्यनयोर्भेदः। यत्प्रकृतिपरिणामवाचि मकारान्त-मव्ययमहंपदं न जातु तदात्मनि प्रयुज्यते। यच्चात्मवाचि दकारान्तास्मच्छब्दजं तन्न कदाचिदपि मायापरिणामे प्रयुज्यत इति। तदेवं सर्वमिथ्यात्वपरत्वे श्रुतेरेव मिथ्यात्वप्रसङ्गेनासाधकत्वापत्तौ दुःखादिबन्धमिथ्यात्वासिद्ध्या न प्रत्यक्षमतत्त्वावेदकमिति।

परि०— नन्वहमर्थस्यात्मत्वे छान्दोग्ये सप्तमे 'यो वै भूमा तत्सुखमि'ति भूमशब्दितब्रह्मण आदेशो-क्त्यनन्तरमथातोऽहङ्कारादेश इत्युक्त्वा अनन्तरं अथात आत्मादेश इत्यात्मनः पृथगुक्त्यनुपपत्तिरित्यत आह **यत्त्विति**। **भाष्यकृतेति**। 'सैव ही'त्येतत्सूत्रभाष्यकृता। 'सत्याद्या अहमात्मान्ता यद्गुणास्समुदीरिता' इति। तथा छान्दोग्यभाष्ये च 'भूमा नारायणाख्यः स्यात्स एवाहङ्कृतिः स्मृतः। आकार्योऽहमिति ह्येष ततोऽहङ्कार उच्यते। जीवस्थस्त्वनिरुद्धो यः सोऽहङ्कार इतीरितः। अणुरूपोऽपि भगवान्वासुदेवः परो विभुः। आत्मेत्युक्तः स च व्यापी न च भेदो हरौ क्वचिदि'त्यादिना भगवद्गुणपरत्वेन रूपविशेषपरत्वेन च व्याख्यातमित्यर्थः। आत्माहङ्कारयोर्भेदे सूत्रविरोधमप्याह **वक्ष्यति चेति**। सैव परदेवता सत्यादय इति सत्याद्यहङ्कारात्मान्तानां परदेवतात्वं च वक्ष्यती-त्यर्थः। श्रुतिगताहङ्कारपदस्येश्वरपरत्वाभावेऽहमेवाधस्तादिति वाक्यशेषे तस्य सर्वगतत्वप्रतिपादनं न घटत इत्याह **कथमन्यथेति**। स उपरिष्टादित्यादिना पूर्णत्वं भगवतोऽन्यस्याहङ्कारस्योपदिशतीति न युज्यत इत्यादि छान्दोग्यभाष्योक्तं किञ्चिदाह **कथमन्यथेति**॥ ननु 'महाभूतान्यहङ्कारो बुद्धिरव्यक्तमेव च। इन्द्रियाणि दशैकं च पञ्च चेन्द्रियगोचरा' इति त्रयोदशे गीतायां अन्यत्राप्यहङ्कारपदप्रयोगो दृष्ट इत्यत आह **महाभूतानीति**। श्रुतिसिद्धाहङ्कार-तत्त्वस्याहमित्युल्लेखविषयत्वे बाधकमाह **तथा सतीति**। ब्रह्माहङ्कारयोरैक्यमनभिमतमापतेत्। न जीवब्रह्मैक्य-मभिमतमित्याशयः। नन्वहं ब्रह्मेत्यादावपि यदहन्त्वेन प्रतीतं तद्ब्रह्मेति व्याख्यानमस्तु। यः स्थाणुत्वेन प्रतीतः स पुरुष इतिवत्। एवं चाहं ब्रह्मेत्यादावप्यहमर्थस्याना-त्मत्वेऽपि न दोष इत्याशङ्क्य निराह **अत्रापीति**। **तदात्मानमिति**। तत् ब्रह्म अवेत् व्यजानादित्यर्थः। तत्र जडरूपाहमर्थलेशस्याप्यभावादिति भावेनोक्तं **निरवद्यस्येति**। अहमित्यु-

ल्लिख्यमानस्य जडाहङ्कारभूतत्वाभावं प्रकारान्तरेण व्यनक्ति **मामेवेति**। गीतायां कृष्णवाक्यमेतत्। शब्दतोऽपि भेद इत्युक्तं व्यनक्ति **यदिति**। **अस्मच्छब्दजमिति**। अस्मच्छब्दस्य त्वाहौसाविति मपर्यन्तस्याहादेशे अतो गुण इति पररूपे शपि लोपे ङेप्रथमयोरमिति सुपोऽमादेशे अमि पूर्वरूपे अहमिति जातत्वात्। अत एव पञ्चमस्य तृतीयपादान्ते 'अहंशुभमोर्युस्'त्यत्र सूत्रे वृत्तौ अहमितिशब्दान्तरं मकारान्तमव्ययमहङ्कारे वर्तत इत्युक्तम्। मञ्जर्यामपि त्वाहौ-साविन्त्यहादेशो योऽहंशब्दः तदपेक्षया शब्दान्तरमस्तीत्युक्तमिति भावः। सम्यग्विवृतमेतत् यदप्यहङ्कारस्येत्यादिनोक्तं प्रमेयं सर्वं न्यायामृते अहमर्थस्यानात्मत्वभङ्गे। न प्रत्यक्षमतत्त्वावेदकमितीतिशब्दो मूलतात्पर्योक्तिसमाप्तौ।

सु०— नन्वग्रत इति कथम्। नेहनानेतिवाक्येनात्मातिरिक्तं सकलमपि मिथ्येत्यैकैव बुद्धिरुत्पद्यते। न च बुद्धेर्विरम्यव्यापारोऽस्ति। यावत्स्वविषयगोचराया एव तस्याः समुत्पादात्तदतिरिक्तव्यापाराभावादिति। सत्यम्। वाक्येन सकृदेव जातायाः सकलमिथ्यात्वविषयायाः बुद्धेः प्रामाण्यावधारणाय परीक्षकबुद्धय एव तद्विषयं बुद्ध्या विभज्य क्रमेणावगाहन्त इत्यदोषः। समानमेतत् 'यावज्जीवमहं मौनी'त्यादिवाक्यप्रामाण्यचिन्तायामिति।

परि०— अग्रत इति। कथमित्याक्षेपं व्यनक्ति **नेहनानेत्यादिना सत्यमित्यन्तेन**। नन्वग्रत इत्युक्तिः परीक्षकबुद्धिक्रमापेक्षया चेत्तर्हि वाक्यं युगपदेव स्वस्य स्वव्यतिरिक्तसर्वस्य मिथ्यात्वं प्रतिपादयतीत्यभ्युपगतम्। तथाच कुतो वाक्यस्योपपत्तिविरोधः। येन प्रतीतार्थे प्रमाणं न स्यादित्यत आह **समानमेतदिति**। यथा यावज्जीवमहं मौनीतिवाक्यं स्वक्रियाविरुद्धत्वादप्रमाणम्। एवं नेहनानेत्याद्यपि वाक्यमहमन्यच्चासदितिवत्स्वक्रियाविरुद्धत्वात् अमानमेव। स्वस्यासत्त्वे स्वयमन्यच्चासदिति बोधजनकत्वायोगात्। बोधजनकत्वेऽसत्त्वायोगात्। नाहं कदापि क्वापि अस्मीति व्याहतत्वादप्रमाणमेव भवति। अन्यथा यावज्जीववाक्यमपि मानं स्यादिति भावः। इतिशब्दो वाक्यव्याख्यासमाप्तौ।

सु०— ननु श्रुत्यादेर्मिथ्यात्वेऽपि साधकत्वं संभवति। मया मिथ्याभूतस्यैव साधकत्वाभ्युपगमादित्यत आह मिथ्याया इति।

अनु०— मिथ्यायाः साधकत्वं च न सिद्धं प्रतिवादिनः ॥ १७ ॥

याः श्रुत्यादिवाचो मिथ्या तासामिति योजना। विभक्तिप्रतिरूपकं वा मिथ्याया इत्यव्ययम्।

परि०— मिथ्यापदस्याकारान्ताव्ययत्वान्मिथ्याया इत्यस्यासाधुत्वमाशङ्क्य द्वेधा गतिमाह **या इत्यादिना**। **विभक्तीति**। यत्किञ्चित्स्त्रीव्यक्त्यादौ सङ्केतितषष्ठ्यन्तमिथ्याशब्दस्य संभवेन तत्प्रतिरूपकमित्युक्तम्। चिरायेत्यादिवदिति भावः।

स्मर्तव्यमेवेति न नियम इत्यत आह **अनुभूत इति**। आत्ममात्रत्वात्स्मर्येतेत्यन्वयः। अहङ्कारस्मरणाभावोऽसिद्ध इति परिहरति **सुखमहमित्यादिना**। **सुखानुभवेति**। सुखानुभवजन्यपरामर्शदर्शनादित्यर्थः।

सु०— यत्तु 'अथातोऽहङ्कारादेशोऽथात आत्मादेश' इत्यात्माऽहङ्कारयोर्भेदवचनं तद्भाष्यकृतैव अन्यथा व्याख्यातम्। वक्ष्यति च सूत्रकारः 'सैव हि सत्यादय' इति। कथमन्यथाऽहङ्कारस्य सर्वगतत्वमुपपद्येत। 'महाभूतान्यहङ्कार' इत्यादिस्मृतिसिद्धस्त्वहङ्कारो यद्यप्यात्मनो भिन्नः। तथाऽपि नासौ 'अहं कर्ते'त्युल्लेखविषयः। तथा सति 'अहं ब्रह्मास्मि' इत्यादावपि तथात्वप्रसङ्गात्। अत्रापि 'यः स्थाणुः स पुरुष' इतिवद् व्याख्यानमिति चेन्न। तदा 'आत्मानमेवावेदहंब्रह्मास्मी'ति निरवद्यस्य ब्रह्मणोऽप्यहमुल्लेखदर्शनात्। 'मामेव ये प्रपद्यन्ते मायामेतां तरन्ति त' इति स्वप्रपन्नमायानिरसनसमर्थस्येश्वरस्यापि 'अहं सर्वस्य प्रभव' इत्याद्युल्लेखोपलम्भाच्च। स्पष्ट एव शब्दतोऽप्यनयोर्भेदः। यत्प्रकृतिपरिणामवाचि मकारान्त-मव्ययमहंपदं न जातु तदात्मनि प्रयुज्यते। यच्चात्मवाचि दकारान्तास्मच्छब्दजं तन्न कदाचिदपि मायापरिणामे प्रयुज्यत इति। तदेवं सर्वमिथ्यात्वपरत्वे श्रुतेरेव मिथ्यात्वप्रसङ्गेनासाधकत्वापत्तौ दुःखादिबन्धमिथ्यात्वासिद्धया न प्रत्यक्षमतत्त्वावेदकमिति।

परि०— नन्वहमर्थस्यात्मत्वे छान्दोग्ये सप्तमे 'यो वै भूमा तत्सुखमि'ति भूमशब्दितब्रह्मण आदेशो-क्त्यनन्तरमथातोऽहङ्कारादेश इत्युक्त्वा अनन्तरं अथात आत्मादेश इत्यात्मनः पृथगुक्त्यनुपपत्तिरित्यत आह **यत्त्विति**। **भाष्यकृतेति**। 'सैव ही'त्येतत्सूत्रभाष्यकृता। 'सत्याद्या अहमात्मान्ता यद्गुणारस्समुदीरिता' इति। तथा छान्दोग्यभाष्ये च 'भूमा नारायणाख्यः स्यात्स एवाहङ्कृतिः स्मृतः। आकार्योऽहमिति ह्येष ततोऽहङ्कार उच्यते। जीवस्थस्त्वनिरुद्धो यः सोऽहङ्कार इतीरितः। अणुरूपोऽपि भगवान्वासुदेवः परो विभुः। आत्मेत्युक्तः स च व्यापी न च भेदो हरौ क्वचिदि'त्यादिना भगवद्गुणपरत्वेन रूपविशेषपरत्वेन च व्याख्यातमित्यर्थः। आत्माहङ्कारयोर्भेदे सूत्रविरोधमप्याह **वक्ष्यति चेति**। सैव परदेवता सत्यादय इति सत्याद्यहङ्कारात्मान्तानां परदेवतात्वं च वक्ष्यती-त्यर्थः। श्रुतिगताहङ्कारपदस्येश्वरपरत्वाभावेऽहमेवाधस्तादिति वाक्यशेषे तस्य सर्वगतत्वप्रतिपादनं न घटत इत्याह **कथमन्यथेति**। स उपरिष्टादित्यादिना पूर्णत्वं भगवतोऽन्यस्याहङ्कारस्योपदिशतीति न युज्यत इत्यादि छान्दोग्यभाष्योक्तं किञ्चिदाह **कथमन्यथेति**॥ ननु 'महाभूतान्यहङ्कारो बुद्धिरव्यक्तमेव च। इन्द्रियाणि दशैकं च पञ्च चेन्द्रियगोचरा' इति त्रयोदशे गीतायां अन्यत्राप्यहङ्कारपदप्रयोगो दृष्ट इत्यत आह **महाभूतानीति**। श्रुतिसिद्धाहङ्कार-तत्त्वस्याहमित्युल्लेखविषयत्वे बाधकमाह **तथा सतीति**। ब्रह्माहङ्कारयोरैक्यमनभिमतमापतेत्। न जीवब्रह्मैक्य-मभिमतमित्याशयः। नन्वहं ब्रह्मेत्यादावपि यदहन्त्वेन प्रतीतं तद्ब्रह्मेति व्याख्यानमस्तु। यः स्थाणुत्वेन प्रतीतः स पुरुष इतिवत्। एवं चाहं ब्रह्मेत्यादावप्यहमर्थस्याना-त्मत्वेऽपि न दोष इत्याशङ्क्य निराह **अत्रापीति**। **तदात्मानमिति**। तत् ब्रह्म अवेत् व्यजानादित्यर्थः। तत्र जडरूपाहमर्थलेशस्याप्यभावादिति भावेनोक्तं **निरवद्यस्येति**। अहमित्यु-

लिख्यमानस्य जडाहङ्कारभूतत्वाभावं प्रकारान्तरेण व्यनक्ति **मामेवेति** । गीतायां कृष्णवाक्यमेतत् । शब्दतोऽपि भेद इत्युक्तं व्यनक्ति **यदिति** । **अस्मच्छब्दजमिति** । अस्मच्छब्दस्य त्वाहौसाविति मपर्यन्तस्याहादेशे अतो गुण इति पररूपे शेषे लोपे ङेप्रथमयोरमिति सुपोऽमादेशे अमि पूर्वरूपे अहमिति जातत्वात् । अत एव पञ्चमस्य तृतीयपादान्ते 'अहंशुभमोर्युसि'त्यत्र सूत्रे वृत्तौ अहमितिशब्दान्तरं मकारान्तमव्ययमहङ्कारे वर्तत इत्युक्तम् । मञ्जर्यामपि त्वाहौ-सावित्यहादेशे योऽहंशब्दः तदपेक्षया शब्दान्तरमस्मीत्युक्तमिति भावः । सम्यग्विवृतमेतत् यदप्यहङ्कारस्येत्यादिनोक्तं प्रमेयं सर्वं न्यायामृते अहमर्थस्यानात्मत्वभङ्गे । न प्रत्यक्षमतत्त्वावेदकमितीतिशब्दो मूलतात्पर्योक्तिसमाप्तौ ।

सु०— नन्वग्रत इति कथम् । नेहनानेतिवाक्येनात्मातिरिक्तं सकलमपि मिथ्येत्येकैव वुद्धिरुत्पद्यते । न च वुद्धेर्विरम्यव्यापारोऽस्ति । यावत्स्वविषयगोचराया एव तस्याः समु-त्पादात्तदतिरिक्तव्यापाराभावादिति । सत्यम् । वाक्येन सकृदेव जातायाः सकलमिथ्यात्व-विषयायाः बुद्धेः प्रामाण्यावधारणाय परीक्षकवुद्धय एव तद्विषयं बुद्ध्या विभज्य क्रमेणावगाहन्त इत्यदोषः । समानमेतत् 'यावज्जीवमहं मौनी'त्यादिवाक्यप्रामाण्यचिन्तायामिति ।

परि०— **अग्रत इति** । कथमित्याक्षेपं व्यनक्ति **नेहनानेत्यादिना सत्यमित्यन्तेन** । नन्वग्रत इत्युक्तिः परीक्षकवुद्धिक्रमापेक्षया चेत्तर्हि वाक्यं युगपदेव स्वस्य स्वव्यतिरिक्तसर्वस्य मिथ्यात्वं प्रतिपादयतीत्यभ्युपगतम् । तथाच कुतो वाक्यस्योपपत्तिविरोधः । येन प्रतीतार्थे प्रमाणं न स्यादित्यत आह **समानमेतदिति** । यथा यावज्जीवमहं मौनीतिवाक्यं स्वक्रियाविरुद्धत्वादप्रमाणम् । एवं नेहनानेत्याद्यपि वाक्यमहमन्यच्चासदितिवत्स्वक्रियाविरुद्धत्वात् अमानमेव । स्वस्यासत्त्वे स्वयमन्यच्चासदिति बोधजनकत्वायोगात् । बोधजनकत्वेऽसत्त्वायोगात् । नाहं कदापि क्वापि अस्मीति व्याहतत्वादप्रमाणमेव भवति । अन्यथा यावज्जीववाक्यमपि मानं स्यादिति भावः । इतिशब्दो वाक्यव्याख्यासमाप्तौ ।

सु०— ननु श्रुत्यादेर्मिथ्यात्वेऽपि साधकत्वं संभवति । मया मिथ्याभूतस्यैव साधक-त्वाभ्युपगमादित्यत आह मिथ्याया इति ।

अनु०— मिथ्यायाः साधकत्वं च न सिद्धं प्रतिवादिनः ॥ १७ ॥

याः श्रुत्यादिवाचो मिथ्या तासामिति योजना । विभक्तिप्रतिरूपकं वा **मिथ्याया** इत्यव्ययम् ।

परि०— मिथ्यापदस्याकारान्ताव्ययत्वान्मिथ्याया इत्यस्यासाधुत्वमाशङ्क्य द्वेधा गतिमाह **या इत्या-दिना** । **विभक्तीति** । यत्किञ्चित्स्त्रीव्यक्त्यादौ सङ्केतितषष्ठ्यन्तमिथ्याशब्दस्य संभवेन तत्प्रतिरूपकमित्युक्तम् । चिरायेत्यादिवदिति भावः ।

सु॰— अयमभिसन्धिः । 'नेहनाने'त्यादिवाक्यैः किं पुमान् निश्चिताद्वैतो बोध्यते । उत तद्विपरीतः । नाद्यः । वैय्यर्थ्यात् । द्वितीयस्तु 'सत्यस्यैव साधकत्वमि'ति मन्यमानो "यदीदं वाक्यं सकलमिथ्यात्वं प्रतिपादयेत्तदा सकलान्तर्गतत्वात्स्वयमपि मिथ्या स्यात् यथा 'शब्दोऽनित्य' इतिशब्दोऽनित्यः । यदि चैतद्वाक्यं मिथ्या स्यान्न कस्याप्यर्थस्य साधकं स्यादि"-त्यनिष्टप्रसङ्गं पश्यन् कथं त्वदभ्युपगममात्रेण स्वतर्कस्य विरुद्धतां प्रतिपद्येतेति ।

परि॰— स्वतर्कस्येति । यदीदं वाक्यं मिथ्या स्यान्न कस्याप्यर्थस्य साधकं स्यादिति तर्कस्य विरुद्धत्वम् । आपाद्याभावेन आपादकस्य व्याप्तत्वलक्षणविरुद्धहेत्वाभासत्वमित्यर्थः ।

सु॰— ननु 'वाक्यस्य साधकत्वं' नाम पदार्थसंसर्गप्रमितिजनकत्वम् । तत्क्वचित्पददोषेण विहन्यते क्वचित्सङ्गत्यग्रहणात्क्वापि तद्विस्मरणात्कदाचिदाकाङ्क्षादिविरहात् कुत्रचिद्विपरीतप्रतिपादनेन । तदत्रापि 'नेहनाने'त्यादिवाक्ये साधकत्वाभावमापादयता पददोषाद्यन्यतममेवापादकमुपादेयम् । किं मिथ्यात्वेन ॥ तत्किमविद्यमानस्यापि वाक्यस्य निर्दोषपदावयवत्वादिकं विद्यत इति वक्तुमुद्यतो भवान् । एवं च वदता भवता कस्मिंश्चन विप्रतिपन्नेऽर्थे वन्ध्यासुतवचनं प्रमाणयन्तं प्रतिवादिनं प्रति नूनं पददोषादिकमेवोपपाद्य साधकत्वं दूषयिष्यते । स्वरूपस्यैवाभावेनासाधकत्वे सिद्धे किं तत्र चरमभाविन्या पददोषादिचिन्तया । न हि शब्देऽविद्यमानत्वेनैव चाक्षुषत्वस्यानित्यत्वसाधकत्वाभावे सिद्धे व्याप्तिचिन्ता क्रियत इति चेत् । समं प्रकृतेऽपि ।

परि॰— मिथ्यावास्साधकत्वं च नेत्युक्तमयुक्तमिति शङ्कते नन्विति । ननु वाक्यस्येत्यादिना कृतशङ्काया उत्तरमाह तत्किमिति । उद्यतः उद्युक्त इत्यर्थः । बाढमिति वदन्तं प्रत्याह एवं च वदतेति । पददोषाद्यन्यतममेवोपादेयमिति वदतेत्यर्थः । नूनमिति काकुस्वरः । तत्र तथा वक्तुमशक्यत्वात् । तत्र तव प्रत्युत्तरमेव न स्यादिति भावः । परमुखेन समाधिं वाचयति स्वरूपस्यैवेति । प्रतिपद्य विज्ञायेत्यर्थः ।

सु॰— ननु मा भूत्प्रतिवाद्यपेक्षया तर्कस्य विरुद्धता । वाद्यपेक्षया तु भविष्यति । मैवम् । वादिनाऽपि हि श्रुतिवाक्येनात्मातिरिक्तस्याखिलस्य मिथ्यात्वं प्रतिपद्य मिथ्याभूतस्यापि साधकत्वमिति प्रतिपत्तव्यम् । सोऽपि हि प्राक् सकलमिथ्यात्वबोधात्प्रतिवादितुल्य एव । तथाच श्रुतेः सर्वमिथ्यात्वप्रतिपादकत्वे मिथ्याभूतस्यैव साधकत्वं प्रतीत्य तद्विरोधेन तर्को निरसनीयः । तन्निरासे च श्रुतेः सर्वमिथ्यात्वप्रतिपादकत्वमित्यन्योन्याश्रयमनुत्तीर्णः कथमसावपि तर्कस्य विरुद्धतां प्रतिपद्येत ।

सु०— अथ मतम् । प्रत्यक्षादिकस्य साधकत्वं तावदनुभवसिद्धम् । तन्मिथ्यात्वं च श्रुतिभिर्युक्तिभिश्चावगम्यते । मिथ्याभूतस्य साधकत्वमित्येषोऽर्थः कुतः सिद्ध इति मा वोचः । एकज्ञानजनितसंस्कारसहकृतस्येतरप्रमाणस्यैव 'सुरभिचन्दनमि'तिवद्विशिष्टप्रत्ययजनकत्वोपपत्तेः । अथवोभयप्रतिसन्धातुरात्मनो विद्यमानत्वाद्दर्शनस्पर्शनाभ्यां एकार्थग्रहणवद्विशिष्टप्रतिपत्तिर्भविष्यति । एवञ्च प्रमाणेनैव मिथ्याभूतस्यैव साधकत्वे सिद्धे विरुद्धस्तर्को न मदभ्युपगममात्रेणेत्येतद् दूषयितुं विकल्पेन पृच्छति **तच्चेति** ।

अनु०— तच्च मिथ्या प्रमाणेन सता वा साध्यते त्वया ।

तदिति मिथ्याभूतस्यैव साधकत्वम् । आत्मातिरिक्तस्य मिथ्यात्वमिवेति **च**शब्दः । **सता वा प्रमाणेनेति** संबन्धः । यदिदं मिथ्याभूतस्यैव साधकत्वं साधयितुं त्वया प्रमाणद्वयसमाहारात्मकं प्रमाणमुपन्यस्यते तत् **मिथ्या सद्वेति** प्रश्नार्थः ।

परि०— **अनुभवसिद्धमिति** । प्रमितिरूपकार्यलिङ्गजन्यानुमितिसिद्धमिति वा अनुमितिप्रामाण्यग्राहकसाक्षिसिद्धमिति वाऽर्थः । **श्रुतिभिर्युक्तिभिरिति** । नेहनानेत्यादिश्रुतिभिर्दृश्यत्वादियुक्तिभिरित्यर्थः । **इतरप्रमाकरणस्यैवेति** । मिथ्यात्वप्रमाकरणस्य वा साधकत्वप्रमाकरणस्य वेत्यर्थः । क्वचित्प्रमाणस्यैवेति पाठः । **सुरभीति** । यथा घ्राणजन्यगन्धज्ञानजनितसंस्कारसहकृतचक्षुष एव चन्दनकाष्ठे सुरभि चन्दनमिति विशिष्टज्ञानजनकत्वं तथेत्यर्थः । **दर्शनस्पर्शनाभ्यामिति** । यथा चक्षुरिन्द्रियत्वगिन्द्रिययोरेकत्र घटादौ समावेशे रूपवान् स्पर्शवांश्चेति रूपस्पर्शरूपविशेषणद्वयविशिष्टवस्तुविषयकं ज्ञानं जायते तथा मिथ्यात्वप्रमाणसाधकत्वप्रमाणयोः समावेशे मिथ्यात्वसाधकत्वोभयविशिष्टैकवस्तुविषयकं ज्ञानं भविष्यतीत्यर्थः । **इवेतीति** । तद्यथा मिथ्याभूतवाक्येन साध्यते तथा मिथ्याभूतस्य साधकत्वमपि मिथ्याभूतप्रमाणेन साध्यते किमित्यर्थः । **वक्ष्याम इति** । अविशेषस्य साध्या साधकतेत्यत्रेति भावः ।

सु०— सत्त्वपक्षं दूषयति **सता चेदिति** ।

अनु०— सता चेद् द्वैतसिद्धिः स्यात्

यद्यपि परेणाङ्गीचिकीर्षितत्वेन प्राधान्यान्मिथ्यात्वविकल्पः प्रथमं प्रश्नावसरे निर्दिष्टः । तथाऽपि मिथ्यासत्ययोः सत्यमर्थतः प्रधानमिति तत्क्रिमेण दूषणम् । **सता चेत्** इत्यतःपरम् 'आत्मरूपेण तदन्येन वे'ति विकल्पः । 'प्रथमपक्षे वक्ष्याम' इत्याद्यपक्षदूषणप्रतिज्ञानं चाध्याहार्यम् । 'आत्मेतरेण सते'ति द्वितीयपक्षदूषणं **द्वैतसिद्धिः स्यादिति** । तथा चाद्वैतप्रतिपादकश्रुतेरुपपत्तिविरोध इति हृदयम् । न पुनरपसिद्धान्तमात्रे तात्पर्यम् । प्रक्रमाननुरूपत्वात् । श्रुतेरुपपत्तिविरोधेनाद्वैतप्रतिपादकत्वाभावस्य प्रक्रान्तत्वात् ।

परि०— **अद्वैतप्रतिपादकेति** । 'नेहनानेत्यादिश्रुतेः सर्वमिथ्यात्वबोधनांशे बाधितविषयत्वरूपोपपत्तिविरोध इत्यर्थः । **अद्वैतेति** । आत्मान्यसर्वमिथ्यात्वप्रतिपादकत्वाभावस्य 'मिथ्यात्वं यदि दुःखादेः' इत्यत्र प्रक्रान्तत्वादित्यर्थः ।

सु०— मिथ्यात्वपक्षे दोषमाह **न सिद्धं चेति** ।

अनु०— **न सिद्धं चान्यसाधनम् ॥ १८ ॥**

चशब्दोऽवधारणे तुशब्दार्थो वा । सतः **अन्यत्** मिथ्याभूतं तु **साधनं न सिद्धमेव** । मिथ्याभूतस्य प्रमासाधनत्वं न सिद्धमेवेति यावत् ।

परि०— अन्यसाधनमित्यत्र कर्मधारय इत्युपेत्याह सतोऽन्यदिति । चशब्दस्यार्थद्वयमपि योजयति **मिथ्याभूतं त्विति** । न सिद्धमेवेति च ।

सु०— इदमुक्तं भवति । यो हि यन्मिथ्या न तत्साधकमिति व्याप्तिमङ्गीकृत्य श्रुतेर्मिथ्यात्वे असाधकत्वं प्रसञ्जयति स मिथ्याभूतस्यैव साधकत्वमित्यर्थसाधनायोपन्यस्तप्रमाणस्यापि मिथ्यात्वेऽसाधकत्वमापादयिष्यत्येव । तथाच अस्य प्रमाणस्य साधकत्वे सिद्धे मिथ्याभूतस्यैव साधकत्वमित्यर्थसिद्धिः । ततश्च तर्कस्य विरुद्धतासिद्धिः । ततश्चास्य प्रमाणस्य साधकत्वसिद्धिरिति चक्रकप्रसङ्गेन नैकस्यापि सिद्धिरिति ।

परि०— **तर्कस्येति** । यदीदं वाक्यं मिथ्या स्यान्न किञ्चिद्बोधयेदिति तर्कस्य विरुद्धहेत्वाभासतेत्यर्थः ।

सु०— ननु च श्रुतिः स्वव्यतिरिक्तस्य दुःखादेर्मिथ्यात्वं प्रतिपादयन्ती कथमुपपत्तिविरुद्धेति चेत् । कुतोऽयं श्रुत्यर्थसङ्कोचः । साधकत्वानुपपत्तिप्रमाणबलादिति चेत् । तर्हि प्रमितं विहाय मिथ्यात्ववादिनी कथं दुःखादिमिथ्यात्वमपि प्रतिपादयेत् तस्यापि प्रत्यक्षसिद्धत्वात् ।

ननु च श्रुतिविरोधेन प्रत्यक्षमाभासीकर्तुं मयोपक्रान्तम् । तेनैव श्रुतिविरोधाभिधाने कथमितरेतराश्रयत्वं न स्यात् । श्रुतेरप्रामाण्ये बाधकाभावात्प्रत्यक्षप्रामाण्यम् । ततश्च तद्विरुद्धत्वेन श्रुतेरप्रामाण्यमिति । हन्त ! तवापि कथमितरेतराश्रयत्वं न स्यात् । श्रुतिप्रामाण्ये तद्विरोधेन प्रत्यक्षाप्रामाण्यम् । ततश्च बाधकाभावेन श्रुतिप्रामाण्यसिद्धिरिति । श्रुतेः प्रबलत्वान्नैवमिति चेन्न । तस्य दूष्यत्वात् । साधयिष्यते च प्रत्यक्षप्राबल्यम् ।

परि०— **तवापीति** । मिथ्यात्ववादिनोऽपीत्यर्थः ॥ **दूष्यत्वादिति** । उपपत्तिविरोधादिनेति भावः ॥ **साधयिष्यते चेति** । 'ब्रह्मत्वमपि जीवस्य प्रत्यक्षस्याविशेषत' इत्यादावुपजीव्यत्वेन प्राबल्यं साधयिष्यत इत्यर्थः ॥

सु०— ननु चात्र श्रुतेः प्रत्यक्षविरोधमेवोपन्यस्य तत्प्राबल्यव्युत्पादनं कुतो न कृतम्। किमुपपत्तिविरोधव्युत्पादनेन । उच्यते । परेण ह्यत्राद्वैतपरत्वे तात्पर्यलिङ्गानुगुणत्वं महता प्रवन्धेनोपपादितम् । अतस्तद्विरोध एव परस्य विचाराकौशलप्रकटनाय व्युत्पादितः । उपक्रमादिविरोधस्य चैतदुपलक्षणम्। तं च व्युत्पादयिष्यामः ।

परि०— **व्युत्पादयिष्याम** इति । पृथगुपदेशादित्यादाविति भावः ।

सु०— ननु मा भूत्तर्कस्य विरुद्धता। तथाऽपि मिथ्याभूतोऽपि स्वाप्नोऽर्थः शुभाशुभयो रेखारोपितो वर्णोऽर्थस्य, प्रतिविम्बं च विम्बस्य, स्फटिकलौहित्यं चोपधानसन्निधानस्य, वर्णदैर्घ्यादिकं चार्थभेदस्य, सवितृसुषिरप्रभृति चारिष्टस्य, साधकमुपलब्धमिति प्रशिथिलमूलत्वेनाभासत्वम्।

परि०— यदीदं वाक्यं मिथ्या स्यात्र किञ्चिद्बोधयेदिति तर्कस्य व्यभिचारोक्त्या व्याप्तिवैकल्यमाशङ्कते **ननु मा भूदित्यादिना**। उपधानसन्निधानस्य उपाधिसन्निधानस्येत्यर्थः। **प्रशिथिलमूलत्वेन** व्याप्तिविकलत्वेनेत्यर्थः।

सु०— मैवम्। यतोऽत्र, यत्साधकं न तन्मिथ्या, यच्च मिथ्या न तत्साधकम्। तथा हि स्वप्नस्य तावज्ज्ञानार्थरूपस्य सत्यतां वक्ष्यति। रेखाऽपि वर्णे पदमिवार्थे सङ्केतिता तं स्मारयतीति न किञ्चिदत्र मिथ्याऽस्ति। अत एव रेखामुपलभ्य वर्णमुच्चारयन्ति। प्रतिबिम्बस्य तु सत्यता परेणाप्यङ्गीकृता । विच्छेदस्यापि सत्यतामुपपादयिष्यामः । स्फटिकलौहित्यमपि एतेनैव व्याख्यातम्। दैर्घ्यादयोऽपि ध्वनिष्विव वर्णेष्वपि स्वाभाविका एव। अन्यथा स्वरेष्विव व्यञ्जनेष्वपि ध्वानोपधानवशेन दीर्घादिप्रतिभासप्रसङ्गात्। न तथाविधध्वनिव्यङ्ग्यं व्यञ्जनमिति चेन्न। तथात्वे वर्णेष्वेव विशेषः अङ्गीकार्यः स्यात्। स एव दैर्घ्यादिपदाभिधेयो भविष्यति। सवितृसुषिरप्रभृतिज्ञानमेवारिष्टसूचकम्। वक्ष्यते चैतत्। एवमन्यदप्यूहनीयमिति।

परि०— **यतोऽत्रेति**। उदाहृतस्वाप्नादिपदार्थेषु। अतो मैवमित्यन्वयः॥ **वक्ष्यतीति**। तृतीये भक्तिपादे 'सन्ध्ये सृष्टिराह हि' इत्यत्र॥ **प्रतिविम्बस्य त्विति**। अन्यथा विम्बस्य प्रतिविम्बेनाभेदोक्त्ययोग इति भावः। भेदविशिष्टस्यास्ति मिथ्यात्वमित्यत आह **विच्छेदस्येति**। विम्बप्रतिविम्बभेदस्यापीत्यर्थः॥ **उपपादयिष्याम इति**। 'पृथगुपदेशात्' 'अत एव चोपमा सूर्यकादिवत्' इत्यादाविति भावः॥ **एतेनैवेति**। प्रतिविम्बतद्भेदयोः सत्त्वकथनेनेत्यर्थः। लौहित्यस्यापि प्रतिविम्बत्वादिति भावः। **स्वरेष्विवेति**। अकारादिवर्णेष्विवेत्यर्थः। 'अचः स्वरा' इत्युक्तेः। व्यञ्जनेषु ककारादिष्वित्यर्थः॥ **वक्ष्यते चैतदिति**। आनुमानिकपादे 'सर्पभ्रमादावपि हि ज्ञानमस्त्येव तादृशम्' इत्यादाविति भावः॥ **एवमन्यदप्यूहनीयमिति**। शङ्काविषं च मरणस्येत्याद्यपि विषत्वशङ्काया एव मृतिहेतुत्वमित्येवंरूपेणेत्यर्थः। प्रपञ्चितमेतन्न्यायामृते 'असतः साधकत्वाभावे बाधकोद्धार'वादे।

सु०— तस्मात्पदवाक्यप्रमाणविदामग्रेसरेण परमास्तिकेन भगवता भाष्यकारेणोक्तो भगवति स्वरूपभेदाभाव एव श्रुत्यर्थोऽवधेयः।

परि०— नन्वेवं श्रुतेः सर्वमिथ्यात्वार्थकत्वाभावे निरर्थकत्वेनाप्रामाण्यं स्यादित्यत आह तस्मादिति।

सु०— नन्वत्राप्यनुपपत्तिरेव। यतो नानेति नानाभूतः प्रपञ्चोऽभिधीयते। न तु भेदः। तथात्वे नानात्वमिति स्यात्। मैवम्। ''मुक्तोपसृप्यव्यपदेशादि''त्यादाविव भावप्रधान-निर्देशोपपत्तेः। भवितृप्राधान्येऽपि ब्रह्मणि नानाभूतावयवगुणकर्मादिनिषेधे नानात्वमेव निषिद्धं भवति। 'सविशेषणे हि विधिनिषेधौ विशेषणमुपसंक्रामत' इति न्यायात्। उभयनिषेधे गौरवात्। विशेषणस्य प्रथमप्राप्तत्वात्। अन्यथा तदुपादानवैयर्थ्यात्। 'न जीर्णमलवद्वासाः स्नातकः स्यादि'त्यादौ दर्शनाच्च। अत एवोक्तम्। 'विशेष्यं नाभिधा गच्छेत्क्षीणशक्तिर्विशेषण' इति। यत्किंचिद्विशिष्टविधिनिषेधाङ्गीकरणं तदगतिकतयैव। सविशेष(ण)त्वं च ब्रह्मणो वक्ष्यामः। नन्वेवं सत्यप्राप्तप्रतिषेध इति चेन्न। आभासप्राप्तत्वात्। तथाच 'न स्थानतोऽपी'-त्याद्यधिकरणपूर्वपक्षे दर्शयिष्यामः। परस्यैव स्वर्गापूर्वादिनिषेधोऽप्राप्तत्वादनुपपन्नः। 'एक-मेवाद्वितीय'मित्यादौ सजातीयविजातीयस्वगतनानात्वनिषेधं व्याकुर्वता भवताऽपि समा-धातव्यमेतत्।

परि०— विशिष्टस्य विशेष्यस्य वा कुतो न निषेध इत्यत आह उभयेति। तदुपादानवैयर्थ्यादिति। नानेतिपदोपादानवैयर्थ्यात्। किञ्चनेत्यनेनैव सर्वनिषेधप्राप्तेरिति भावः। न जीर्णेति। जीर्णत्वमलिनत्वरूप-विशेषणनिषेधस्यैव तत्र दर्शनादित्यर्थः॥ उक्तं प्राभाकरैरित्यर्थः। यत्किंचिदिति। दण्डी नास्तीत्यादाविति भावः। ननु सविशेषणे हीति न्यायो विशेष्यबाधे सत्येवेति वदन्तं प्रत्याह सविशेषत्वं हीति। जन्माधिकरणे पराभि-मताखण्डत्वनिरासपूर्वमनन्तगुणवत्त्वलक्षणं सविशेषत्वं वक्ष्याम इत्यर्थः। तथाच किञ्चनेतिपदोक्तधर्मनिषेधायोगा-द्भेदस्यैव निषेध इति भावः। प्रपञ्चितश्चैतत् श्रुत्यर्थो न्यायामृते। 'न स्थानतोऽपी'ति भक्तिपादे॥ समाधातव्य-मेतदिति। अप्राप्तनिषेधचोद्यं श्रुतितात्पर्याभासयुक्त्याभासप्राप्तत्वात्सजातीयादिभेदस्येति समाधातव्यमित्यर्थः।

सु०— ननु यथा भवतो मिथ्याभूतस्य साधकत्वं न सम्मतम्, तथा मम सत्यस्य साधकत्वं न सम्मतम्। चैतन्यातिरिक्तस्य सत्यताऽनभ्युपगमात्। चैतन्यस्य च क्रियावेश-शून्यस्य साधकत्वायोगात्। तत्र यथा मिथ्याभूतस्य साधकत्वानभ्युपगमेन श्रुतेर्मिथ्यात्वे असाधकत्वप्रसङ्गान्न बन्धमिथ्यात्वंसाधकतेत्युक्तं भवता, एवं मयाऽपि सत्यस्य साधकत्व-मनभ्युपगच्छता वक्तुं शक्यत एव। प्रत्यक्षस्य सत्यत्वे साधकत्वं न स्यात्। मिथ्यात्वं तु त्वयैव नोपेयते। ततश्च प्रत्यक्षस्यापि बन्धसत्यत्वसाधकत्वाभावात् 'मिथ्यात्वमपि बन्धस्य न

प्रत्यक्षविरोधत' इत्यनुपपन्नमिति । एवं च प्रथममेव मतिकर्दमे कथारम्भणमशक्यमापद्येत । तेनाविचार्यैव तावत्प्रमाणसदसत्त्वं विचार आरब्धव्य इति । मैवम् । दुःखादिसत्यताग्राहिणः प्रत्यक्षस्य सत्यत्वेऽप्यविरोधात् । सतः साधकत्वं मया न स्वीकृतमित्युक्तमिति चेत्तत्राह साधकत्वमिति ।

अनु०— **साधकत्वं सतस्तेन साक्षिणा सिद्धिमिच्छता ॥**
स्वीकृतं हि

तेन मायावादिना । भावरूपाज्ञानस्येति शेषः । हिशब्दो हेतौ, प्रसिद्धिद्योतको वा ।

परि०— क्रियावेशेति । औदासीन्यप्रच्युतिहोऽन्स्येत्यर्थः ॥ मतिकर्दम इति । बुद्धिकालुष्य इत्यर्थः ।

सु०— मायावादिना खलु भावरूपाज्ञानं सिषाधयिषता 'प्रत्यक्षं तावदहमज्ञो मामन्यं च न जानामीत्यपरोक्षावभासदर्शनादि'त्यादिना तत्साधनाय साक्षिप्रत्यक्षं प्रमाणमङ्गीकृतम् । 'आश्रयप्रतियोगिज्ञानभूतमपि साक्षिचैतन्यमि'त्याद्युत्तरवाक्येन प्रत्यक्षस्य साक्षित्वावगमात् । एवं च साक्षिणा अज्ञानसिद्धिमिच्छता परेण सतः साधकत्वं स्वीकृतमेव । साक्षिचैतन्यस्य सत्त्वात् । अतो 'मया सतः साधकत्वं नाङ्गीकृतमि'ति न शक्यते वक्तुम् । अस्माभिरपि दुःखादि-बन्धसत्यतायां साक्षिप्रत्यक्षमेवोपन्यस्तमिति हृदयम् ।

परि०— प्रसिद्धिद्योतक इत्युक्तं व्यनक्ति मायावादिना खल्विति ॥ आश्रयेति । अज्ञानाश्रयप्रतियोगिनो-ज्ञनित्यर्थः । प्रतियोगिपदेनात्राज्ञानविषयो ध्येयः । हेतावित्युक्तम् । तद्व्यनक्ति अतो मयेति ॥ यस्मात्सतः साधकत्वं तेनापि स्वीकृतमत इत्यर्थः । अस्त्वज्ञानादिसाधकं साक्षिरूपं सत्यं दुःखादिसाधकं प्रत्यक्षं कथं सत्यमित्यत आह अस्माभिरपीति ।

सु०— अज्ञानवशादेव साक्षिणः साधकत्वं मया अङ्गीक्रियते न स्वत इति चेन्न । इतरेतराश्रयत्वप्रसङ्गात् । न खलु साक्ष्यवभासादन्याऽज्ञानसत्ता तवास्ति । ततोऽज्ञाने सति साक्षिणः साधकत्वसिद्धिस्तस्यां चाज्ञानसिद्धिरिति कथं नेतरेतराश्रयत्वम् । द्वयोरनादित्वा-न्नैवमिति चेत् तर्ह्यज्ञानवशादिति रिक्तं वचः । न हि सर्वथा यद्यन्नापेक्षते तत्तदधीनमिति युज्यते । अपेक्षायां तु परस्पराश्रयानुत्तारः ।

परि०— साक्षिणः साधकत्वं नेति भावेन आशङ्कते अज्ञानवशादेवेति ॥ इतरेतराश्रयत्वं व्यक्तीकर्तुमाह न खल्विति ॥ द्वयोरिति । अज्ञानसाक्षिणोरित्यर्थः ॥

सु०— एवमुभयवादिसंप्रतिपन्नं प्रमाणं स्वमतेऽस्तीति दर्शयितुं सत्यस्य साक्षिणोऽज्ञानसाधकत्वं पराभ्युपगतमुपन्यस्तम्। सांप्रतं प्रसङ्गात्तदपि नोपपद्यत इत्याह **अविशेषस्येति**।

अनु०— **अविशेषस्य साध्या साधकता पुनः ॥ १९ ॥**

भावरूपमज्ञानमनिच्छन्तं प्रति हि तत्र साक्षिप्रत्यक्षं प्रमाणमुपन्यस्तम्। न च तदुचितम्। साक्षिणोऽशेषविशेषविधुरत्वाङ्गीकारात्। अविशेषस्य साधकता तु परं प्रति त्वया साध्यैव। न तु सिद्धा। यत्साधकं करणं वा फलं वा नित्यं वा ज्ञानं तत्सर्वं जात्यादिविशेषवत्। यच्च निर्विशेषं शशविषाणादि न तत्साधकमिति परेण नियमस्याङ्गीकृतत्वात्। न ह्यसंप्रतिपन्नसाधकभावं कस्याप्यर्थस्य साधनायोपन्यासमर्हति। अतिप्रसङ्गात्।

परि०— फलं वेति। जन्यज्ञानादिरूपं फलं वेत्यर्थः। तस्यापि व्यवहारादिसाधकत्वादिति भावः। **नित्यं वा ज्ञानमिति**। ईश्वरसंबन्धिनित्यज्ञानं वेत्यर्थः। तस्य कार्यमात्रे हेतुत्वादिति भावः। **परेणेति**। भावरूपमज्ञानमनिच्छता तार्किकादिना त्वत्प्रतिवादिनेत्यर्थः।

सु०— ननु प्रमाणं वस्तुसिद्धावुपयुज्यते। तत्सविशेषत्वं तु किमर्थमिति चेत्सत्यम्। निर्विशेषस्य प्रामाण्यमेव नोपपद्यत इति तदर्थमेव विशेषानुसरणम्। न हि साधकतमत्वादिविशेषाभावे प्रामाण्यं शक्यनिर्वाहम्। साक्षिण्यारोपितत्यैवाज्ञानं सिद्ध्यति। न ततोऽतिरिक्तं साधकत्वं तस्येति चेत्। न तर्हि सुतरां साक्षिणाऽज्ञानसिद्धिः। प्रकाशाश्रयं तमः प्रकाशेनैव सिद्ध्यतीत्यस्यार्थस्याविशेषवादिना भवता परं प्रत्युपपादयितुमशक्यत्वात् ॥ किञ्चाज्ञानमारोपितमपि साक्षिणो विषयो न वा। आद्ये विषयित्वं साक्षिण्यापतितम्। द्वितीये साक्षित्वमेवानुपपन्नम्। 'साक्षाद्द्रष्टरि संज्ञायामि'ति निर्वचनासंभवात्। अतद्विषयेण तत्सिद्धिरलौकिकी। निर्विशेषस्याप्यज्ञानवशात्साक्षित्वमिति च निरस्तम्।

परि०— यदुक्तं पूर्वत्राज्ञानवशादेव साक्षिणः साधकत्वमित्युक्ते इतरेतराश्रयत्वप्रसङ्गादिति। तन्न। अधिष्ठानतया ज्ञानावभासत्त्वमेव साक्षित्वम्। तथाच साक्षित्वमज्ञानसत्त्वं चैकमेव। साक्ष्यवभासादन्यस्याज्ञानसत्त्वस्याभावादज्ञानावभासत्त्वादन्यस्य साक्षिणः साधकत्वस्याभावात् कुतोऽन्योन्याश्रय इति शङ्कते **साक्षिणीति**। ततः अज्ञानारोपादित्यर्थः। तमोऽज्ञानम्। **अशक्यत्वादिति**। प्रकाशाश्रयमित्यनेनाश्रयत्वस्य प्रकाशेनेति तृतीयया साधकत्वस्य च विशेषस्य चाभावे परं प्रति त्वया वक्तुमशक्यत्वादित्यर्थः। ननु प्रकाशेनैव सिद्ध्यतीत्यस्य प्रकाशजन्यज्ञानेन विषयीक्रियत इति नार्थः। येन साधकत्वं स्यादित्यत आह **किञ्चेति**। इति **निर्वचनेति**। व्याकरणसूत्रे हि साक्षिपदस्य साक्षादितिपदात् द्रष्टर्थे संज्ञायां विषये इनिप्रत्ययो भवतीति इनिप्रत्यये 'अव्ययानां भमात्रे

टिलोप' इति साक्षात्पदस्य टिलोपे च साक्षात्पश्यतीति साक्षीति यद्व्युत्पादनं तस्यासंभवादित्यर्थः। दोषान्तरं चाह **अतदिति** ॥ तदविषयकेणेत्यर्थः। तद्विषयमानेनैव तत्सिद्धेर्घटादौ दृष्टेरिति भावः॥ **निरस्तमिति**। इतरेतराश्रय-प्रसङ्गादित्यनेनेति भावः॥

सु०— यस्तु वैय्यात्याद् ब्रवीति 'सिद्धप्रामाण्यमिव साध्यप्रामाण्यमपि प्रमाणं प्रयोगार्हमेव। अन्यथा शब्दानित्यत्वे कृतकत्वमुपन्यस्य परेणान्यतरासिद्धावुद्भावितायां तत्साधन-स्फूर्तिमताऽपि तूष्णीं भवितव्यम्। अहं चाविशेषस्य साक्षिणः साधकत्वं विप्रतिपत्तौ साधयिष्यामी'ति। स प्रष्टव्यः। किं सविशेषेण प्रमाणेनैतत्साध्यते। उताविशेषेणेति। नाद्यः। तस्य तव मिथ्यात्वात्। परेण चोक्तन्यायेन तस्य साधकत्वानभ्युपगमात्। अतो द्वितीय एवाङ्गीकर्तव्य इत्याह तच्चेति।

अनु०— तच्चाविशेषमानेन साध्यम्

परि०— परेणेति। शब्दनित्यत्ववादिनेत्यर्थः॥ **तत्साधनेति**। शब्दः कृतकः व्यञ्जकप्रयत्नानन्तर-भावित्वादिति कृतकत्वसाधकलिङ्गोपस्थितिमता तार्किकेणेत्यर्थः॥ साधयिष्यामीतीति शब्दस्येति ब्रवीतीति पूर्वेणान्वयः॥

सु०— किमतः। इदं ततः। तदविशेषप्रमाणं किं साक्ष्युतान्यत्। आद्ये अन्योन्याश्रयत्वम्। साक्षिणः साधकत्वसिद्धावविशेषस्यापि साधकत्वमित्येषोऽर्थः सिद्ध्यति। तत्सिद्धौ च साक्षिणः साधकत्वसिद्धिरिति। न द्वितीयः। तदभावात्। अविशेषान्तराङ्गीकारे दूषणमाह इत्यनवस्थितिरिति।

अनु०— इत्यनवस्थितिः॥

तस्यापि अविशेषस्य साधकत्वमविशेषप्रमाणेनैव साध्यमित्युपपादनम् इतिशब्देन सूचयति।

परि०— किमत इति। अविशेषस्य साधकत्वं चाविशेषप्रमाणान्तरसाध्यमित्युक्तितः किमनिष्टमिति प्रश्नार्थः। इदं वक्ष्यमाणमन्योन्याश्रयादिकमिति परिहारार्थः॥

सु०— ननु च 'अविशेषस्य साध्या साधकते'ति प्रकृतमतः सा चेति परामर्शो युक्तः। सत्यम्। तथाऽपि प्राग्यन्मिथ्याभूतस्यापि साधकत्वं प्रमाणविकल्पनिराकरणेन निरस्तं तत्सविशेषत्वादिविकल्पनिराकरणेनापि निराकरणीयमिति सूचनाय सामान्येन नपुंसकनिर्देशः। एतेन प्राग्विकल्पितः सताऽऽत्मभूतेनेति पक्षोऽपि निरस्तो वेदितव्यः।

परि०— तच्चेति निर्देशायोगमाशङ्कते ननु चाविशेषस्येति । तत्सविशेषत्वादीति ॥ मिथ्याभूतस्य साक्षिणः साधकत्वम् । 'तच्च मिथ्याप्रमाणेन सता वा साध्यते त्वये'ति साधकप्रमाणविकल्पेन यथा निरस्तं, एवं मिथ्याभूतस्य साधकत्वं सविशेषप्रमाणेन साध्यते, अथाविशेषमानेन । आद्ये तस्यापि तव मिथ्यात्वात् । परेण च तस्य साधकत्वानङ्गीकारात् । न द्वितीयः । प्रतिवादिनस्तस्य साधकत्वासम्मतेरिति निराकरणीयमिति सूचनायेत्यर्थः ॥ प्राग्विकल्पित इति । 'सता चेद्वैतसिद्धिः स्यादि'त्यत्र सतेत्यात्मभूतेन वा आत्मातिरिक्तेन वेति विकल्पितात्मभूतेनेति पक्षोऽप्यविशेषस्य साधकत्वखण्डनेन निरस्त इत्यर्थः ।

सु०— 'मिथ्यात्वं यदी'त्यादिनोक्तं प्रसङ्गमुपसंहरति **अनङ्गीकुर्वतामिति ।**

अनु०— **अनङ्गीकुर्वतां विश्वसत्यतां तत्र वादिता ॥ २० ॥**

यस्मादेवं न मिथ्याभूतस्य साधकत्वं तत् तस्मात् **विश्वसत्यतामनङ्गीकुर्वताम्** आत्मातिरिक्तस्य सर्वस्यापि मिथ्यात्वं प्रतिपादयतां 'नेहनाने'त्यादिवाक्यानामपि मिथ्यात्वप्रसक्त्या **न वादिता** न साधकता स्यात् । 'तद्वाक्यस्ये'ति प्रकृतमेकवचनं समूहविषयमिति ज्ञापयितुमुपसंहारे बहुवचनम् ।

परि०— 'सता वा साध्यते त्वये'ति 'साधकत्वं सतस्तेने'ति चैकवचनेन प्रस्तावात्पुरुषपरत्वे बहुवचनायोगं मत्वा श्रुत्यादिवाक्यपरतया योजयति **यस्मादिति ।**

सु०— अथवाऽतिप्रसङ्गान्तराभिधानमेतत् । तथा हि । यदि चैतन्यातिरिक्तं समस्तं मिथ्या स्यात्तदा समस्तान्तर्गतं कथाव्यवहाराङ्गभूतं प्रमाणादिकमपि मिथ्या स्यात् । तथा च **विश्वसत्यतामनङ्गीकुर्वतः** तन्मिथ्यात्वमङ्गीकुर्वतो मायावादिनो निरुपायस्य कथकता न स्यात् । कुतः । तत् तस्मादुक्तरीत्या मिथ्याभूतस्य साधनबाधनाङ्गताऽयोगादिति ॥ विश्वमिथ्यात्वमङ्गीकुर्वतामपि चार्वाकाणां बौद्धानां च वादित्वोपलंभाद् व्यभिचार इति चेन्न । तेषामप्यापादनविषयत्वात् । तदिदमुक्तम् **अनङ्गीकुर्वतां** चार्वाकबौद्धमायावादिनामिति । अन्यथा त्वया तेनेत्येकवचनस्य प्रस्तुतत्वादनङ्गीकुर्वत इत्यवक्ष्यत् ।

परि०— बहुवचनं वाद्यन्तराभिप्रायं मत्वा शब्दशक्तिस्वारस्यमनुल्लङ्घ्य पुरुषपरतया योजयति **अथवेति ॥ अतिप्रसङ्गान्तराभिधानमिति ।** सर्वमिथ्यात्वपक्षे नेहनानेत्यादेर्मिथ्यात्वापातेनासाधकत्वापत्तिरूपातिप्रसङ्गापेक्षया वादिनः कथाधिकाराभावरूपातिप्रसङ्गान्तराभिधानमित्यर्थः । 'मिथ्यात्वं यदि दुःखादेरि'त्याद्यर्धश्लोकं तावदनुवर्त्यार्थमाह **यदीति ।** तद्वाक्यस्येत्येतत् प्रमाणादिकथाङ्गमात्रपरं मत्वा व्याचष्टे **कथाव्यवहाराङ्गभूतं प्रमाणादिकमिति ।** आदिपदेन व्याप्तिदृष्टान्तादिप्रमाणाङ्गस्य हेत्वाभासादिनिग्रहस्थानादेश्च ग्रहः । ततश्च किमित्यतोऽनङ्गीकुर्वतामित्यर्धं योजयति **तथा चेति ॥** बहुवचनकृत्यमग्रे विवरिष्यन्नेकवचनान्तत्वमुपेत्य फलितार्थमाह

तन्मिथ्यात्वमङ्गीकुर्वत इति ॥ वादितेत्यस्यार्थः **कथकतेति** । कथाधिकारितेत्यर्थः । इतिशब्दस्यातिप्रसङ्गान्तराभिधानमंतदिति पूर्वेण अन्वयः । बहुवचनकृत्यं व्यनक्ति **विश्वेत्यादिना** ॥

सु०— तथाऽपि प्रमाणवाधः । चार्वाकादीनां वादित्वस्य प्रत्यक्षादिसिद्धत्वात् । मैवम् । वादित्वाभावस्यात्रापाद्यमानत्वात् । साधनस्य हि प्रमाणवाधो दूषणम् । न त्वापादनस्य । तस्यानिष्टविषयत्वात् । अनिष्टस्य च प्रामाणिकपरित्यागाप्रामाणिकस्वीकाररूपत्वात् । अन्यथाऽतिप्रसङ्गमात्रोच्छेदप्रसङ्गादित्याशयवानुक्तस्य प्रसङ्गत्वं स्फुटीकर्तुं विपर्ययपर्यवसानमाह **तस्मादिति** ।

अनु०— तस्माद् व्यवहृतिः सर्वा सत्येत्येव व्यवस्थिता ।

यस्मादस्ति परस्य वादित्वाभिमानः तस्मात् । अन्यथा युष्मदस्मदित्यादिपूर्वोत्तरपक्षवलाबलचिन्ता न स्यात् । व्यवहियतेऽनयेति **व्यवहृतिः** । कथाङ्गभूतप्रमाणादीति यावत् । प्रमाणादीनां कथाव्यवहारकारणत्वात्कारणाभावे च कार्याभावस्य सुलभत्वात्सुस्थोऽतिप्रसङ्गमूलभूतः प्रतिवन्ध इति ज्ञापयितुं प्रमाणादीति रूढपदपरित्यागेन **व्यवहृतिरिति** यौगिकपदोपादानम् ।

परि०— **नत्वापादनस्येति** । 'प्रसङ्गार्थनया प्रोक्ता न सिद्धान्तस्य दूषका' इति सन्ध्ये सृष्टिरित्यधिकरणानुव्याख्याने तथा विवरिष्यमाणत्वादिति भावः । युष्मदस्मदित्यादि परभाष्योपक्रमानुवादः । **चिन्तेति** । परस्येत्यनुषङ्गः ॥ **व्यवहियतेऽनयेति** । 'अकर्तरि च कारके संज्ञाया'मित्यनुवृत्तौ 'स्त्रियां क्तिनि'ति विधानात्करणे क्तिन्प्रत्ययः । प्रमाणादीत्येव कुतो नोक्तमित्यत आह **प्रमाणादीनामिति** । प्रतिवन्धः व्याप्तिः । पूर्वार्धोक्तातिप्रसङ्गमूलभूतेत्यर्थः । **व्यवहारेति** । प्रमाणादिविषय इत्यर्थः ॥

सु०— अस्तु कथाङ्गभूतप्रमाणादिव्यवहारस्य सत्यता, दुःखादिवन्धस्य तु किमायातमित्यत आह **व्यावहारिकमिति** ।

अनु०— व्यावहारिकमेतस्मात्सत्यमित्येव चागतम् ॥ २१ ॥

एतस्मात् प्रमाणादिव्यवहारस्य सत्यत्वाद् **व्यावहारिकं** व्यवहारविषयो दुःखादि । चशब्दो न केवलं व्यवहारो व्यावहारिकं चेति संवध्यते । 'न हि प्रमेयं नास्त्यस्ति च प्रमाणमिति संभवति व्याघातादि'त्यर्थप्रतिपादनाय **व्यावहारिकम्** इत्युक्तम् ।

परि०— **इत्युक्तमिति** । अन्यथा प्रामाणिकमित्यवक्ष्यदिति भावः ।

सु०— यदत्रोक्तम् । प्रमाणादीनां सत्त्वं यदभ्युपेयं कथकेन तत्कस्य हेतोः । किं वाग्व्यवहारस्य प्रमाणादिसत्ताऽभ्युपगमव्याप्तत्वेन तदभावे प्रवर्तयितुमशक्यत्वात् । अथ कथकप्रवर्तनीयवाग्व्यवहारं प्रति हेतुभावात् । उत लोकसिद्धत्वात् । अथवा तदनभ्युपगमस्य तत्त्वनिर्णयविजयातिप्रसञ्जकत्वात् ।

परि०— अनङ्गीकुर्वतामित्यत्र द्वितीययोजनायामुक्ततर्के परोक्तबाधकमनुवदति यदत्रेत्यादिना तदेतत्सर्वमनेनापहसितमित्यन्तेन । अत्र विश्वसत्यतामनङ्गीकुर्वतां कथकता न स्यादित्युक्तप्रसङ्गे यद्बाधकमुक्तं तदपहसितमिति दूरेणान्वयः । हेतुभावाद्धेतुत्वादित्यर्थः । **लोकसिद्धत्वादिति** । प्रमाणादिसत्त्वस्य लोकव्यवहारसिद्धत्वादित्यर्थः । **तदिति** । प्रमाणसत्त्वानभ्युपगमस्येत्यर्थः । प्रमाणहीनस्यापि तत्त्वनिर्णयेऽतिप्रसङ्गादिति भावः ।

सु०— आद्येऽपि किं व्यवहारमात्रं प्रमाणादिसत्ताऽभ्युपगमव्याप्तमुत साधनबाधनक्षमो व्यवहारः । न प्रथमः । तदनभ्युपगच्छतोऽपि चार्वाकमाध्यमिकादेर्वाग्विस्तराणां प्रतीयमानत्वेन व्यभिचारात् । तस्यैवानिष्पत्तौ भवतस्तन्निरासप्रयासानुपपत्तेः । तस्यापि पक्षत्वे बाधः । द्वितीये बाधतादवस्थ्यम् । मम सत्तानभ्युपगमस्यानुभवसिद्धत्वात् । हेतुश्च तवासिद्धः । सिद्धत्वे वा सिद्धं मम समीहितम् । व्यतिरेके च सद्वचनाभासलक्षणयोगित्वमुपाधिः । यतोऽभ्युपगम्यापि प्रमाणसत्तां प्रवर्तिताः मतान्तरानुसारिभिर्व्यवहारा अभ्युपगतप्रमाणादिसत्त्वैर्मतान्तरानुसारिभिरपरैः साधनाद्यक्षमा इति कथ्यन्ते । तेन ज्ञायते व्यवहारस्य साधनाद्यक्षमतायां सद्वचनाभासलक्षणयोगित्वमेव प्रयोजकम् । न तु सत्ताऽनभ्युपगम इति ॥ ननु यदि प्रमाणादीनि न सन्ति । तदा व्यवहार एव धर्मी कथं सिद्ध्येत् । दूषणादिव्यवस्था वा कथं स्यात् । सर्वविधिनिषेधानां प्रमाणाधीनत्वात् । मैवम् । न ब्रूमो वयं न सन्ति प्रमाणादीनीति स्वीकृत्य कथारभ्येति । किं नाम सन्ति न सन्ति प्रमाणादीनीत्यस्यां चिन्तायाम् उदासीनैः, यथा स्वीकृत्य तानि भवता व्यवह्रियन्ते तथा व्यवहारिभिरेवं कथा प्रवर्त्यतामिति ॥ किञ्च कीदृशीं मर्यादामवलम्ब्य प्रवृत्तायां कथायामिदं दूषणमुक्तं भवता । किं प्रमाणादीनां सत्त्वमभ्युपगम्योभाभ्यां वादिप्रतिवादिभ्यां प्रवर्तितायाम्, उतासत्त्वमभ्युपेत्य, अथैकेन सत्त्वमपरेण च असत्त्वमङ्गीकृत्य । नाद्यः । अभ्युपगतप्रमाणादिसत्त्वं प्रत्येतादृक्पर्यनुयोगानवकाशात् । न द्वितीयः । स्वस्याप्यापत्तेः । न तृतीयः । तथैव कथान्तरप्रसक्तेः । तस्मात्प्रमाणादिसत्त्वासत्त्वाभ्युपगमौदासीन्येन, व्यवहारनियमे समयं बद्ध्वा, प्रवर्तितायां कथायां भवतेदं दूषणमुक्तमिति वाच्यम् । तथा च व्याघातः । न च वाच्यं नेदं दूषणं प्रतिवादिनं प्रत्युच्यते । किं नाम

शिष्यादयः प्रमाणादिसत्ताऽनभ्युपगन्तुः कथाऽनधिकारं ज्ञाप्यन्त इति। यतः शिष्यादीन्प्रत्यपि चार्वाकादेर्दोषोऽयमित्येवाभिधातव्यम्। कथं च तथा स्यात्। तस्य कथाप्रवेशाप्रवेशयोस्तद्बोधाक्षमत्वात्। कथायामेव हि निग्रहः।

परि०— किं व्यवहारमात्रमिति। विमतो व्यवहारः प्रमाणसत्त्वाभ्युपगमपूर्वकः व्यवहारत्वादिति साध्यते, साधनबाधनक्षम-व्यवहारत्वादिति वेति प्रश्नार्थः। **बाध इति।** चार्वाकादिनाऽनुमानादिप्रमाणसत्ताऽनभ्युपगमादिति भावः॥ **सिद्धं ममेति।** मायावादिव्यवहारस्य साधनादिक्षमत्वं प्रतिवादिसिद्धं चेत्तर्हि विश्वमिथ्यात्वं प्राप्तमेवेति भावः। **व्यतिरेके चेति।** नायं व्यवहारवान्। साधनादिक्षमव्यवहारवान् वा न भवति, प्रमाणसत्त्वानभ्युपगन्तृत्वादिति वा, त्वदीयव्यवहारः साधनाद्यक्षमः प्रमाणसत्ताभ्युपगमपूर्वकत्वविधुरत्वादिति वा। व्यतिरेकसाधने चेति वा पूर्वोक्तसाध्यहेत्वोर्व्यतिरेकव्याप्तौ चेति वा प्रमाणसत्त्वानभ्युपगमो न प्रयोजकः। किन्तु सद्वचनस्य निर्दोषशब्दस्य आभासः तद्वदवभासमानत्वे सति तल्लक्षणशून्यः शब्दस्तस्य यल्लक्षणं योग्यताराहित्यादिरूपं तद्युक्तत्वमेवोपाधिः प्रयोजकमित्यर्थः। कथमिदं ज्ञायते प्रमाणसत्त्वानभ्युपगमोऽप्रयोजकः त्वदुक्तमेव प्रयोजकमित्यतो व्यभिचाराव्यभिचाराभ्यामिति भावेनाह **यत इति**॥ मतान्तरानुसारिभिः तार्किकमतानुसारिभिः प्रवर्तिताः शब्दानित्यत्वादिव्यवहाराः अपरैर्मीमांसकैः शब्दनित्यत्वमतानुसारिभिरित्यर्थः। कथ्यन्त इत्यनन्तरं सद्वचनाभासलक्षणायोगित्वे च प्रत्यक्षप्रामाण्यादिव्यवहाराः साधनादिक्षमा इति कथ्यन्त इत्यपि ध्येयम्। सिद्धान्ती शङ्कते **ननु यदीति।** मायावादी समाधत्ते **न ब्रूमो वयमिति। भवतेति।** सत्त्ववादिनेत्यर्थः। **इदमिति।** प्रमाणसत्ताऽभावे साधनादिक्षमव्यवहारो न स्यादिति दूषणमित्यर्थः॥ **पर्यनुयोगेति।** दूषणाभिधानेत्यर्थः। **कथान्तरेति।** शब्दनित्यत्वानित्यत्वविषये तावदेका कथा। तदुपायस्यैकेन सत्त्वमन्येनासत्त्वमुपेत्योपक्रान्ता। तत्र च शब्दनित्यत्वादिचिन्तां हित्वा तदुपायो यदि तेऽसन्स्यात्तर्हि तव कथा न स्यादित्यापादने कथान्तरप्रसक्तिदोषः। असतो व्यवहाराङ्गत्वानङ्गत्वचिन्तारूपकथान्तरमप्यसतो व्यवहाराङ्गत्वसाधनोपायस्यैकेन सत्त्वमन्येनासत्त्वमुपेत्य पूर्ववत्प्रवर्तनीयम्। तथैवोपक्रमात्। तत्रापि कथान्तरे एवमापादने द्वितीयकथात्यागेन तदुपायगोचरतृतीयकथाप्रसक्तिः। साऽपि तथैव चालनीया। तत्राप्येवमापादने पुनस्तथैव कथान्तरप्रसक्तिरित्यपर्यवसितकथान्तरप्रसक्तेरित्यर्थः। एके तु अन्तरशब्दो विशेषवाची। तथैवैकेन सत्त्वमपरेणासत्त्वमुपेत्यैव तादृशकथाविशेषस्य प्रसक्तत्वेन तत्रैवं दोषोक्तेरयुक्तत्वादित्यर्थः इत्याहुः। तच्चिन्त्यम्। न चैवं कथान्तरप्रसक्त्यादिदोष इत्यग्रिमग्रन्थविरोधादित्यन्ये। ज्ञाप्यन्त इत्यस्य 'गतिबुद्धिप्रत्यवसानार्थशब्दकर्माकर्मकाणामणि कर्ता स णाविति' द्विकर्मकत्वात्कर्मणि प्रयोगाच्च शिष्यादय इत्यनधिकारमिति च निर्देशो युक्तः। **कथाप्रवेशाप्रवेशयोरिति।** प्रवेशे कीदृशी मर्यादामित्यनेनोक्तविकल्पदोषाणामापत्तेरित्यस्य स्फुटत्वादप्रवेशपक्षे व्यनक्ति **कथायामेव हि निग्रह इति।** हियत इत्यर्थः।

सु०— न द्वितीयः। स्यादप्येवं यदि कथकप्रवर्तनीयवाग्व्यवहारं प्रति प्रमाणादीनां हेतुता तत्सत्तानभ्युपगमे निवर्तेत। न त्वेवं संभवति। तथा सति तत्सत्तानभ्युपगन्तृणां वाग्व्यवहारस्वरूपमेव न निष्पद्येत। हेत्वनुपपत्तेः। अथ मन्यसे। कथकवाग्व्यवहारं प्रति

हेतुत्वात्प्रमाणादीनां सत्त्वम् । सत्त्वाचाभ्युपगमो यत्सत्तदभ्युपगम्यत इति स्थितेरिति मैवम् । कयाऽपि नियमस्थित्या प्रवृत्तायां कथायां कथकवाग्व्यवहारं प्रति हेतुत्वात्प्रमाणादीनां सत्त्वं सत्त्वाचाभ्युपगमो भवता प्रसाध्यः । कथातः पूर्वं तु तत्त्वावधारणं परपराजयं वाऽभिलषद्भ्यां कथकाभ्यां यावता विना तदभिलषितं न पर्यवस्यति तावदनुरोद्धव्यम् । तच्च व्यवहारनियम-समयबन्धादेव द्वाभ्यामपि ताभ्यां संभाव्यत इति व्यवहारनियममेव बध्नीतः । स च प्रमाणेन तर्केण च व्यवहर्तव्यमित्यादिरूपः । न च प्रमाणादीनां सत्ताऽपीत्थमेव ताभ्यामङ्गीकर्तुमुचिता । तादृशव्यवहारनियममात्रेणैव कथाप्रवृत्त्युपपत्तेः । प्रमाणादिसत्तामभ्युपेत्यापि तथाविधव्यव-हारनियमव्यतिरेकेण कथाप्रवृत्तिं विना तत्त्वनिर्णयस्य जयस्य वाऽभिलषितस्य कथकयो-रपर्यवसानात् ।

परि०— प्राग्विकल्पितकल्पचतुष्टयमध्ये कथकप्रवर्तनीयवाग्व्यवहारं प्रति हेतुभावादिति पक्षं निराह **न द्वितीय इति** । **हेत्वनुपपत्तेरिति** । प्रमाणादेः सत्त्वानङ्गीकारे कारणायोगादित्यर्थः । **तच्चेति** । तत्त्वावधारणादि च संभाव्यत इत्यन्वयः । **व्यवहारेति** । पञ्चावयवत्र्यवयवादिप्रमाणतर्कादिव्यवहारविषयसमयबन्धादेवेत्यग्रे व्यक्तम् । समयः सङ्केतः । इत्थमेव । व्यवहारनियमवदेवेत्यर्थः ।

सु०— नापि तृतीयः । लोकव्यवहारोऽपि प्रमाणव्यवहारो वा स्यात् पामरादिसाधारण-व्यवहारो वा । नाद्यः । विचारप्रवृत्तिमन्तरेण तस्य दुर्निरूपत्वात् । तदर्थमेव च पूर्वं नियमस्य गवेषणात् । नापि द्वितीयः । शरीरात्मत्वादीनामपि तथा सति भवता स्वीकर्तव्यतापातात् । पश्चात्तद्विचारवाध्यतया नाभ्युपेयत इति चेत् । तर्हि प्रमाणादिसत्ताऽपि यदि विचारवाध्या भविष्यति तदा नाभ्युपेयैव । अन्यथा तूपगन्तव्येति लोकव्यवहारसिद्धतया सत्त्वमभ्युपगम्यत इति तावन्न भवति ।

परि०— लोकसिद्धत्वादिति पक्षं निराह **नापि तृतीय इति** । **पूर्वं नियमस्य गवेषणादिति** । तथाच पूर्वं व्यवहारनियमसमयबन्धादेव प्रवृत्तकथायां प्रमाणव्यवहारोपपत्तौ किं तत्सत्तयेति भावः । **इति तावन्न भवतीति** । **किन्तु** विचारवाध्यत्वावाध्यत्वाभ्यामेवेति प्राप्तमिति भावः ।

सु०— न चतुर्थः । यादृशो भवता प्रमाणादिसत्तामभ्युपगम्य व्यवहारनियमः कथाया-मवलम्ब्यते तस्यैव प्रमाणादिसत्त्वासत्त्वानुसरणौदासीन्येनास्माभिरप्यवलम्बनात् । तस्य यदि मां प्रति फलातिप्रसञ्जकत्वम् । तदा त्वां प्रत्यपि समानः प्रसङ्गः । तस्मात्प्रमाणादिसत्ताऽभ्युप-गमस्य कथोपयोगाभावादनङ्गीकुर्वतां प्रमाणादिसत्तां न वादितेत्यनुपपन्नमिति ।

परि०– प्रमाणसत्त्वानभ्युपगमस्य तत्त्वनिर्णयविजयातिप्रसञ्जकत्वादिति कल्पं निराह **न चतुर्थ इति**। विश्वशब्दार्थः प्रमाणादीति।

सु०— तदेतत्सर्वमनेनापहसितं वेदितव्यम्।

तथा हि। **यत्तावद्व्यवहारमात्रस्य प्रमाणादिसत्ताऽभ्युपगमव्याप्तत्वपक्षे दूषणमुक्तम्।** तदसत्। यदि खल्वेवमस्माभिः साध्येत। मायावादी प्रमाणादिसत्ताऽभ्युपगमवान् व्यवहर्तृत्वात्, तद्व्यवहारो वा प्रमाणादिसत्ताऽभ्युपगमपुरःसरो व्यवहारत्वात्तत्त्ववादिवत् तद्व्यवहारवच्चेति। यद्वा (यदि वा) नायं व्यवहर्ता प्रमाणादिसत्ताऽनभ्युपगन्तृत्वात्। तद्व्यवहारो वा न व्यवहारः प्रमाणादिसत्ताऽभ्युपगमपुरःसरनाशून्यत्वादिति। तदा स्यादेव व्यभिचारादिदोषः। को (हि) नाम स्वस्थात्मैवमनुमिमीते। किं नाम यदि प्रमाणादीनि सन्ति न स्युः तर्हि साधकानि न स्युः। असतः साधकत्वानुपपत्तेः। तेषां चासाधकत्वे तत्कार्यो व्यवहारो न निष्पद्येत। तथा च वादिता न स्यात्। अस्ति चेयम्। तस्मात्तद्धेतूनां प्रमाणादीनां सत्ताऽभ्युपगन्तव्येत्याचार्येण प्रसङ्गत्वेनाभिमतत्वात्। व्यभिचारस्थलस्य च प्रसङ्गविषयतुल्यता अङ्गीकृता। बाधस्तु प्रसङ्गस्यालङ्कार एवेत्युक्तम्।

परि०— तदेतदिति। यद्त्रोक्तमित्यादिनोक्तमित्यर्थः। **अनेनेति**। पूर्वोक्तस्य प्रसङ्गत्वद्योतकविपर्ययपर्यवसानपरेण तस्मादित्यादिश्लोकेनेत्यर्थः। पक्षचतुष्टयदूषणमपि क्रमेणोज्जिहीर्षुराद्यपक्षेऽप्याद्यपक्षदोषं तावन्निराह **यत्तावदित्यादिना**। **दूषणमिति**। तदनभ्युपगच्छतोऽपि चार्वाकमाध्यमिकादेरित्यादिनोक्तमित्यर्थः। एवमित्युक्तं व्यनक्ति **मायावादीति**। **व्यभिचारस्थलस्येति**। चार्वाकादेस्तद्व्यवहारस्य चेत्यर्थः। **अङ्गीकृतेति**। अनङ्गीकुर्वतामिति बहुवचनं प्रयुञ्जानेनाचार्येणेत्यर्थः। तथैव प्राग्व्याख्यानादिति भावः। तस्यापि पक्षत्वे बाध इत्युक्तं निराह **बाधस्त्विति**। **इत्युक्तमिति**। 'तस्माद्व्यवहर्तारि'त्येतद्वनारिकायामिति भावः।

सु०— साधनबाधनक्षमव्यवहारस्य प्रमाणादिसत्ताऽभ्युपगमव्याप्तत्वपक्षेऽप्युक्तं दूषणमनेनैव निरस्तम्। मायावादिनं तद्व्यवहारं वा पक्षीकृत्य विशिष्टव्यवहारकर्तृत्वेन विशिष्टव्यवहारत्वेन वा हेतुना प्रमाणादिसत्ताऽभ्युपगन्तृत्वे तत्पूर्वकत्वे वा साध्यमाने तत्स्यात्। विमतो व्यवहारो न साधनादिक्षमः। प्रमाणादिसत्ताऽभ्युपगमपूर्वकतारहितत्वादिति वा साधने कथञ्चिदन्वये पूर्वोक्तोपाधिः स्यात्। न चैवमित्युक्तम्।

परि०— आद्यपक्षेऽपि द्वितीयकल्पदोषमुद्धरति **साधनबाधनेति**। **अनेनैव** प्रसङ्गपरमूलेनैव। **विशिष्टेति**। साधनादिक्षमेत्यर्थः। प्रागुक्तं सद्वचनाभासलक्षणयोगित्वोपाधिं च निराह **विमत इत्यादिना**। **इति वा साधन इति**।

'मायावादिनं तद्व्यवहारं वा पक्षीकृत्ये'ति पूर्वोक्तसाधनद्वयप्रकारापेक्षया वाशब्दः । **कथञ्चिदन्वय इति** । कथञ्चित्साध्यव्यापकत्व इत्यर्थः । यत्र साधनाद्यक्षमत्वं तत्र सद्वचनाभासलक्षणयोगित्वमिति नास्ति । शशविषाणादौ प्रत्यक्षाभासादौ च साध्याव्यापकत्वात् । व्यवहारत्वादिरूपपक्षधर्मावच्छिन्नसाध्यव्यापकत्वं तु संभाव्यत इति कथञ्चिदन्वय इत्युक्तम् । **न चैवमित्युक्तमिति** । साधनं न भवत्यापादनमेवेत्युक्तमित्यर्थः ।

सु०— किञ्चायमुपाधिर्न साधनाद्भिद्यते । यदा हि प्रमाणादिसत्ता नाभ्युपगता तदा तदसत्त्वमेवाङ्गीकृतमिति स्वरूपासिद्धत्वम् । तच्च सद्वचनाभासलक्षणविशेष एव ॥ नन्वेतदाशङ्क्योक्तं न ब्रूमो वयमित्यादि । दुरुक्तं तत् । सत्त्वासत्त्वे विहाय प्रमाणस्वरूपस्य बुद्धावारोपयितुमशक्यत्वेनोदासीनस्य तत्स्वीकारानुपपत्तेः । एवं च वदता यदनिर्वचनीयत्वमभिप्रेतं तदग्रे निराकरिष्यते ।

परि०— **साधनादिति** । प्रमाणसत्ताभ्युपगमपूर्वकतारहितत्वादिति साधनादित्यर्थः । तादृशश्चानुमानमात्रोच्छेदकतया नोपाधिरिति भावः । साधनाभेदं व्यनक्ति **यदा हीति** । तदसत्त्वं प्रमाणादिव्यवहारासत्त्वमित्यर्थः । **तत्स्वीकारेति** । प्रमाणस्वीकारेत्यर्थः । **एवं च वदतेति** । सत्त्वाद्युदासीनैस्तानि स्वीकृत्येतिवदता स्वरूपासत्त्वं नाभिप्रेतम् । सदसद्विलक्षणत्वरूपानिर्वचनीयत्वं यदभिप्रेतं तत् 'वैलक्षण्यं सदसतोरि'त्यादावग्रे निरसिष्यत इत्यर्थः ।

सु०— यदप्यत्रोक्तं 'कीदृशीं मर्यादामि'त्यादि । तत्र यः प्रमाणाद्यसत्त्वमभ्युपैति, यश्च तत्सत्तां प्रतीत्यापि 'सत्ताद्युदासीनोऽहमि'ति मन्यते तं प्रतीदं दूषणमिति वदामः । न चोक्तदोषः । न हि वयं प्रमाणादिसत्ताऽभ्युपगमं कथाप्रवृत्ति-कारणतयाऽवश्यं ततः पूर्वभाविनं ब्रूमः । किं नाम यो यथाकथञ्चित्कथायां प्रवृत्तस्तं विपक्षे कथाऽनुत्पत्तिप्रसङ्गं दण्डं प्रदर्श्य तत्कारणानां प्रमाणादीनां सत्तामङ्गीकारयामः । न चैवं कथान्तरप्रसक्त्यादिदोषः । प्रमाणादिसत्ताऽनभ्युपगमे कथाया एवानिष्पत्तेः । एतेन शिष्यज्ञापनमपि समाहितम् । प्रतिवादिनः कथाप्रवेशमभ्युपगम्य तत्र प्रवृत्तं प्रति प्रमितकथाकार्यबलेन कारणप्रमाणादिसत्ताया अभ्युपगन्तव्यत्वस्योक्तत्वात् ।

परि०— **इत्यादीति** । तथाच व्याघात इत्यन्तमित्यर्थः । **न चोक्तदोष इति** । व्याघातदोष इत्यर्थः । ब्रूम इत्यनन्तरं येन व्याघातदोष इति योज्यम् । **न चैवमिति** । प्रारब्धप्रमेयान्तरकथात्यागेन प्रमाणसत्तापादने प्रकृतकथातः कथान्तरप्रसक्तिदोषः । कथान्तरेऽपि प्रमाणासत्त्ववादिनं प्रति एवमेवापादनीयमित्येवं पूर्वोक्तानेककथान्तरप्रसक्तिरित्यादिपदार्थः ।

सु०— द्वितीयपक्षोक्तदोषोऽप्यसङ्गत एव । न हि वयं प्रमाणादिसत्ताऽभ्युपगममपि कथकप्रवर्तनीयवाग्व्यवहारकारणकोटौ निवेशयामः । येन तत्सत्ताऽनभ्युपगन्तॄणां वाग्व्यव-

हारस्वरूपं न निष्पद्येतेति प्रसङ्गः स्यात्। अपि तर्हि प्रमाणादीनामेव कथाकारणता। सा च सत्त्वाभावे नोपपद्यत इति तत्सत्त्वमङ्गीकरणीयमिति वदामः॥ यत्पुनः 'कथकवाग्व्यवहारं प्रती'त्याद्याशङ्क्योक्तम्। 'एवं वदता कथाप्रवृत्त्युत्तरकालं प्रमाणादिसत्ता अङ्गीकारयितव्या। तथा च कथाफलस्य प्रमाणादिसत्ताऽभ्युपगमस्य न कथाकारणत्वम्। किन्तु प्रमाणैर्व्यवहर्तव्यमित्यादिव्यवहारनियमस्यैवे'ति तदस्माभिरभ्युपगतमेव॥ यस्तु सत्ताऽभ्युपगममपि कथाकारणं ब्रूते। स एवैवं पर्यनुयोज्यः॥ यत्पुनः 'न च प्रमाणादीनाम्' इत्यादिना कल्पनागौरवमवादि। तत्र किं प्रमाणादिसत्ताऽभ्युपगमे कल्पनागौरवमुत तत्सत्ताऽभ्युपगमस्य कारणकोटिप्रवेशने। नाद्यः। कारणत्वान्यथाऽनुपपत्त्या तत्सत्तायाः प्रमितत्वात्। प्रमितस्य परीक्षकैरङ्गीकरणीयत्वात्। द्वितीये तु संवाद एव।

परि०— 'स्यादप्येवं यदि कथकप्रवर्तनीये'त्यादिनोक्तदोषं चोद्धरति **द्वितीयपक्षोक्तेति**। **द्वितीये तु संवाद एवेति**। अस्माभिरपि सत्ताऽभ्युपगमस्य कारणकोटौ प्रवेशानङ्गीकारादिति भावः।

सु०— तृतीयेऽप्याद्यं तावदङ्गीकुर्मः। तत्रोक्तं दूषितप्रायम्। द्वितीयाङ्गीकारेऽपि न दोषः। देहात्मत्वादिकं तु पश्चाद्विचारबाध्यतया नाभ्युपगम्यत इति। यदत्रोक्तं 'प्रमाणादिसत्ताऽपी'त्यादि। तेन किमुक्तं भवति। किं विचारसाध्यः प्रमाणादिसत्ताऽभ्युपगमो न विचारप्रवृत्तेः कारणमिति। किंवा विचाराबाध्यताया एव प्रमाणादिसत्ताऽभ्युपगमप्रयोजकत्वेन व्यवहारस्याप्रयोजकत्वमिति। आद्ये संप्रतिपत्तिः। न द्वितीयः। औत्सर्गिकं प्रामाण्यं बाधकादपोद्यत इत्यत्र दर्शने तस्यैव प्रयोजकत्वात्।

परि०— **तृतीयेऽप्याद्यमिति**। 'लोकव्यवहारोऽपि प्रमाणव्यवहारो वा पामरादिसाधारणव्यवहारो वे'त्यत्राद्यमित्यर्थः। **तत्रोक्तमिति**। 'विचारप्रवृत्तिमन्तरेण तस्य दुर्निरूपत्वादि'ति तु 'यो यथाकथंचित्कथायां प्रवृत्तः तं विपक्षे कथानुत्पत्तिप्रसङ्गदण्डं प्रदर्श्ये'त्यादिना दूषितप्रायमित्यर्थः। **द्वितीयेति**। 'पामरादिसाधारणव्यवहारो वे'ति द्वितीयेत्यर्थः। **इत्यत्रदर्शने** इत्येतस्मिन्सिद्धान्ते। **तस्यैवेति**। व्यवहारस्यैवेत्यर्थः। देहात्म्यैक्यादि त्वपवादात् त्यज्यते। तावताऽपवादहीनस्थले तस्य मानत्वे बाधकाभावात्। वक्ष्यते च भक्तिपादे। 'उत्सर्गतोऽपि यत्प्राप्तमपवादविवर्जितम्। व्यभिचार्यपवादेन मानमेव भविष्यतीत्यादी'ति भावः।

सु०— चतुर्थपक्षोक्तदोषोऽप्यनेनैव परिहृतः। न हि वयं प्रमाणादिसत्ताऽभ्युपगमं कथाफलनिष्पत्तिहेतुं ब्रूमः। किन्तु प्रमाणादीन्येव। तेषां च तद्धेतुता नासतामुपपद्यत इति तत्सत्ताऽवश्यमभ्युपगमनीयेति।

स्यादेतत् । नियतवाग्व्यवहारक्रियासमयवन्धेन कथां प्रवर्तयताऽपि व्यवहारसत्ता अभ्युपगन्तव्या। न हि सत्तामनभ्युपगम्य व्यवहारक्रियाऽभिधातुं शक्या। क्रिया हि निष्पादना। असतः सद्रूपताप्रापणमिति यावत्। प्रमाणैर्व्यवहर्तव्यमिति च नियमबन्धनं प्रमाकरणभावस्य नियमान्तर्भावान्नियतपूर्वसत्त्वरूपं कारणत्वं प्रमाणानामनादाय न पर्यवस्यति । दूषणानां चास्तित्वेन भङ्गावधारणनियमवन्धने साधनाङ्गानां च व्याप्त्यादीनां सत्त्वेन तद्विषयस्य तत्त्वरूपताव्यवहारनियमनादौ च कण्ठोक्त्यैव तस्य सत्त्वमङ्गीकृतमिति रिक्तमिदमुच्यते।

परि०— यदपि सत्यत्ववादिनोक्तं पूर्वपक्षयित्वा समाधानं मायावादिनोक्तं तच्छङ्कासमाधाने द्वे अप्यनूद्य निराह **स्यादेतदित्यादिना तदप्यनेनैव परिहृतमित्यन्तेन**। **व्यवहारक्रिया** व्यवहारकृतिः। व्यवहारकरणविषयसमयवन्धेनेत्यर्थः । **व्यवहारक्रियाऽभिधातुं शक्येति** । व्यवहारकर्तव्यताऽभिधातुं शक्येत्यर्थः । 'एभिरपि बाधकैरि'त्यस्याभिमतस्य प्रसाधनीयत्वेनेत्यन्वयः।

सु०— प्रमाणादीनां सत्तामनभ्युपगम्य कथाऽऽरम्भः शक्यत इत्येवमाशङ्क्य यदुक्तम् 'एतैरपि बाधकैः कथायामारब्धायामभिमतस्य प्रसाधनीयत्वेन पूर्वोक्तबाधाया न निस्तारः स्यादि'ति तदप्यनेनैव परिहृतम्। कथास्वरूपफलनिष्पत्तये स्वेच्छास्वीकृतस्यैव व्यवहारनियमस्य प्रमाणादिसत्तास्वीकार एव पर्यवसानमिति कथायां प्रवृत्तं स्वव्याघातमप्यचेतयन्तं प्रत्यस्माभिरुच्यमानत्वात्॥ ननु कथादेः कार्यस्य सत्त्वे कथञ्चित्कारणस्य प्रमाणादेः सत्त्वमङ्गीकरणीयं स्यात्। कार्यस्यैव सत्त्वाभावे किं कारणसत्तयेति चेत्। कुतः प्रमाणात्कथादिसत्ताऽभावो भवता निश्चितः । श्रुत्यादेरिति चेन्न । तस्यैवानेकातिप्रसङ्गगहननिविष्टत्वात् । तथाच सिद्धे तत्प्रामाण्ये कथादिकार्यासत्त्वसिद्धिः, ततोऽन्यथासिद्ध्या तर्कस्याभासतासिद्धिः, तस्यां च श्रुत्यादिप्रामाण्यसिद्धिरिति चक्रकापत्त्या नैकस्यापि सिद्धिः॥ असतः कारणत्वं तु सूत्रकृतैव निराकरिष्यत इत्यलं प्रसङ्गेन।

परि०— **पूर्वोक्तेति** । सत्ताऽनभ्युपगन्तुश्चार्वाकादेरपि व्यवहारदर्शनान्मायावादिनाऽपि सत्ताऽनभ्युपगमात्कथारूपकार्यलिङ्गेन तत्सत्ताऽभ्युपगमसाधने बाधस्य न निस्तार इत्यर्थः। केचित्तु पूर्वोक्तबाधकान्न निस्तार इत्यर्थ इत्याहुः। **अनेकातिप्रसङ्गगहनेति**। सर्वमिथ्यात्वपरत्वे स्वयं मिथ्या स्यात्। तथा च असाधकं स्यात्। तस्य साधकत्वसाधकमपि सच्चेद्ब्रह्मातिरिक्तमद्वैतभङ्गः। ब्रह्मैव चेन्निर्विशेषस्य साधकत्वायोगः। मिथ्या चेत्तस्याप्यसाधकत्वमित्याद्यनेकातिप्रसङ्गारण्यनिविष्टत्वादसाधकत्वमिति भावः। श्रुत्यादेरसाधकत्वमेव व्यनक्ति **तथा चेति**। **तर्कस्येति** । यदि प्रमाणसत्ता न स्यात्तर्हि कथाऽऽदिकार्यनिष्पत्तिर्न स्यादित्येवंरूपतर्कस्य प्रमाणसत्त्वेन विनाऽप्युपपत्त्या आभासत्वसिद्धिरित्यर्थः। **सूत्रकृतैवेति**। नासतोऽदृष्टत्वादिति समयपादीयशून्यवादापाकरणाधिकरण इति भावः।

सु०— स्यादेतदेवम् । यदि 'नेहनाने'त्यादिवलेनात्मातिरिक्तस्य सर्वस्यासत्त्वमभ्युपगच्छामः । न चैवम् । किं नाम । व्यावहारिकी सत्ताऽभ्युपगम्यत एव । तथा च सर्वान्तःपातिनो व्यवहारसतः प्रमाणादेः साधकत्वसंभवान्नोक्तप्रसङ्ग इत्यत आह **व्यवहारसतश्चेति** ।

अनु०— **व्यवहारसतश्चापि साधकत्वं तु पूर्ववत् ।**

चशब्दो हेतौ । अपिशब्दः समुच्चये । तुशब्दोऽवधारणे । व्यवहारसतोऽपि साधकत्वं पूर्वस्यासत इव, प्रतिवादिनो न सिद्धमेव यतोऽतो नोक्तप्रसङ्गनिस्तार इति ।

परि०— चशब्दादित्रयस्योक्तार्थतामन्वयं दर्शयन्नेव योजयति व्यवहारसतोऽपीति । पञ्चम्यन्ताद्वतिरित्युपेत्य पूर्ववदित्येतत् पूर्वस्यासत इवेत्युक्तम् ।

सु०— अमयर्थः । यदि 'व्यावहारिकं सत्' नाम सदेव, तदा मिथ्यात्वप्रतिपादनं व्याहतम् । फलितं चास्मन्मनोरथद्रुमेण । व्यर्थं च 'व्यावहारिक'पदम् । अथ तदसत्तदा किमनेन अधिकमाचरितम् । सत्त्वाभावे साधकत्वं न स्यादित्यनिष्टप्रसङ्गस्य तदवस्थत्वादिति ।

परि०— नोक्तप्रसङ्गनिस्तार इत्येतद्व्यनक्ति यदि व्यावहारिकं सन्नामेति । तस्यापि वाद्यादिमात्रग्यापि ।

सु०— ननु च द्विविधं 'सत्' मुख्यममुख्यं च । तत्र यस्य सर्वप्रकारेण वाधितत्वं नास्ति तन्मुख्यं सत्, पारमार्थिकमिति च गीयते । यस्य तु सत्प्रतीतिरेव सत्ता तदमुख्यं सत् । न च ततः सत्ता सिद्ध्यति ।

सु०— तथा हि । किं सत्ताऽवगममात्रात्तत्सत्ताऽभ्युपगम्येति मन्यसेऽवाधितात् तदवगमाद्वा । नाद्यः, मरुमरीचिकाऽऽदौ जलरूपतासद्भावाभ्युपगमप्रसङ्गात् । द्वितीयेऽपि वादिप्रतिवादिमध्यस्थमात्रस्य । तस्यापि कथाकाल एव वाधितत्वावगमाभावात्, अथवा कस्यचिदपि कालान्तरेऽपि च वाधितत्वबोधविरहात् । नाद्यः अतिप्रसङ्गात् । पुरुषत्रयावगतस्याप्येकक्षणावगतस्य पुरुषान्तरेण तेनापि क्षणान्तरेऽपि वहुलं वाधदर्शनात् । न च असावर्थोऽसत्योऽपि द्वित्रादिपुरुषमात्रपूर्वजाततत्प्रतीत्यनुरोधाद् बाधदर्शने सञ्जातेऽपि तथैव सन्नित्यभ्युपगम्यते । तस्मात् द्वितीयः पक्षः परिशिष्यते । न चासावमुख्येऽस्तीति कुतः पारमार्थ्यप्राप्तिः । न च वाच्यं सत्प्रतीतेरपि प्रतीत्यन्तरमेव सत्तेत्यनवस्थेति । प्रतीतेः पारमार्थिकत्वात् । न हि तस्याः वाधोऽस्ति । अस्ति चेत्सैव प्रतीतिरवाधिता परमार्थसती । न च प्रतीतेः स्वरूपभेदोऽस्तीत्यतो विज्ञानं ब्रह्मैव परमार्थसत् ।

परि०— ननु बाधदर्शनेऽपि वाद्यादित्रयावगतोऽर्थः सत्य एवास्त्वित्यतो नेत्याह **न चासाविति ।** असत्योऽपि ह्यसावर्थः तथैव सन्निति न चाभ्युपगम्यत इत्यन्वयः । **तत्प्रतीतीति ।** अर्थप्रतीतीत्यर्थः । पूर्वजातेत्यस्य तु बाधापेक्षया पूर्वोत्पन्नेत्यर्थः । **सैव प्रतीतिरिति ।** बाधरूपप्रतीतिरित्यर्थः । ब्रह्मरूपत्वात्तस्या इति भावेनाह **न चेति ।** परव्यामोहनकरी माया स्वाश्रयव्यामोहनकरी अविद्या क्रमादीशजीवयोराश्रिता । लौकिको व्यवहारो हानोपादानादिः ।

सु०— अमुख्यं पुनर्द्वेधा । मायोपाधिकमविद्योपाधिकं चेति ॥ तत्र आद्यमंबरादिकम् । तच्चाऽऽब्रह्मज्ञानाद् बाधवैधुर्येण हानादिव्यवहारनिर्वाहकत्वाद् व्यावहारिकमिति गीयते । कतिपयप्रतिपत्तृकतिपयकालतथात्वावगमादेव हि लौकिको व्यवहारः प्रतीयते ॥ द्वितीयं शुक्तिरजतादि । तत्तु प्रतीतिसमयमात्रपरिवर्ति । न पुनर्हानादिहेतुरिति प्रातीतिकमुच्यते ॥

तदेवं सत्त्रैविध्यादम्बरादिकं विश्वं सदपि पारमार्थिकत्वाभावान्मिथ्येति युज्यते । व्यावहारिकसत्त्वाच्च तदन्तर्गतस्य प्रमाणाऽऽदेः कथाऽङ्गतोपपद्यते । पारमार्थिकप्रातीतिकव्यावृत्त्यर्थत्वेन व्यावहारिकपदं च संभवतीति ॥

अत्रेदं वक्तव्यम् । किं पारमार्थिकसदेव सत् असच्च बाधकभेदेन द्विविधमिति सत्त्रैविध्यम्, उत सत्येवावान्तरभेदेन ।

परि०— बाधकभेदेनेति । ब्रह्मज्ञानतदितरबाधकभेदेनेत्यर्थः ।

सु०— आद्ये प्रागुक्तदोषानिस्तारः । न हि सदिति ज्ञानमात्रेणासदर्थक्रियार्हम् । येन तथाविधं प्रमाणादि कथाङ्गतां गच्छेत् । तथात्वे विषमपि पीयूषतयाऽवगतं तदर्थक्रियां कुर्यात् । बाधविलम्बस्त्वप्रयोजकः । अर्थतादवस्थ्यानिवृत्तेः । एवं ज्ञानसत्यताऽपि । शुक्तिरजतादेरपि रजतोचितार्थक्रियाकारित्वप्रसङ्गात् । यदपि 'तथैव लौकिको व्यवहारः प्रतीयत' इति, तदग्रे निराकरिष्यते । 'अर्थक्रियाऽप्यसती'ति चेतरेतराश्रयादिना निरस्तम् । सतोऽर्थक्रियाऽसंभवादसत्येव कथञ्चित् सा अङ्गीकार्येति चेत् । श्रुतिप्रामाण्यनिश्चयोत्तरकालमेवैतत् । प्राक्तन्निश्चयात्परमार्थसत एवार्थक्रियेति मन्यमानः प्रतिवादी कथं बोधनीयः । अन्योन्याश्रयादिप्रसङ्गादित्युक्तम् ।

परि०— एवं ज्ञानसत्यताऽपीति । असत्त्वावान्तरभेदश्चेदुक्तदोषेण दुष्टेत्यर्थः । सदितिज्ञानमात्रेणार्थक्रियाहेतुत्वे दोषान्तरमाह **शुक्तिरजतादेरिति । अग्रे निराकरिष्यत इति ।** 'अतत्त्वावेदकत्वं चेदप्रामाण्यं सतां मतम् । दीर्घभ्रान्तिकरी चेत्स्यादतत्त्वावेदकप्रमा । रज्जुसर्पादिविज्ञानादप्याधिक्यादमानते'त्यादिना चतुर्थस्य द्वितीयपाद इति

भावः । **निरस्तमिति** । 'कुतः प्रमाणात् कथाऽऽदिसत्त्वाभावो भवता निश्चितः । श्रुत्यादेरिति चेदित्या'दिना निरस्तप्रायमित्यर्थः । सेति । अर्थक्रिया । **श्रुतिप्रामाण्येति** । नेहनानेति सर्वासत्त्वावबोधकश्रुतिप्रामाण्येत्यर्थः । **इत्युक्तमिति** । 'कुतः प्रमाणात्कथादीन्या'दिग्रन्थ एवेति भावः ।

सु०— द्वितीयं दूषयति सत्त्रैविध्यं चेति ।

अनु०— सत्त्रैविध्यं च मानेन सिद्ध्येत्केनेति पृच्छ्यते ॥ २२ ॥

केन इत्यस्य परमार्थसता वा व्यावहारिकसता वा प्रातिभासिकसता वा । आद्येऽपि किमात्मेतरेण उत आत्मनेत्यर्थः । पृच्छ्यते अस्माभिरिति शेषः । यथा मिथ्याभूतस्य साधकत्वं केन सिद्ध्येदिति पृष्टं तथेति चार्थः । व्यावहारिकसतः साधकत्वसिद्धये यदुपन्यस्तं तच्चेति वा ॥

परि०— उत सत्येवावान्तरभेदेन सत्त्रैविध्यमितिकल्पदूषकतयाऽवतारयति **द्वितीयमिति** । अनुक्तसमुच्चयार्थत्वमुपेत्याह **यदुपन्यस्तं तच्चेति** वेति । अब्रह्मज्ञानाबाधितत्वं कतिपयप्रतिपत्तृकतिपयकाले तथाऽवगतत्वं चेत्यर्थः ।

सु०— पृच्छाविषयत्वमेव न दोष इत्यत आह तस्यापीति ।

अनु०— तस्याप्युक्तप्रकारेण नैव सिद्धिः कथञ्चन ।

असतः साधकत्वस्येव तस्य सत्त्रैविध्यस्यापि कथञ्चन विकल्पितपक्षेषु कस्मिंश्चन पक्षे नैव सिद्धिः । कुतः । उक्तप्रकारेणैव । तथा हि । न तावत्परमार्थसताऽऽत्मेतरेण, द्वैतापत्तेः । नाप्यात्मनैव, तस्य निर्विशेषस्य साधकताऽयोगात् । व्यावहारिकप्रातीतिकयोस्तु स्वरूपमेवाद्यापि न सिद्धमिति । नामुख्यं सदसन्नापि सत् । येनोक्तदोषप्रसङ्गः । किन्त्वनिर्वचनीयम् । न च तदपि दुर्वचम् । सदसद्वैलक्षण्यस्यैव तत्त्वात् । तच्चोक्तविधया व्यावहारिकप्रातिभासिकभेदाद् द्विविधम् । तत्र व्यावहारिकस्य प्रपञ्चस्य सदसद्विलक्षणस्य सद्विलक्षणत्वादुपपन्नं श्रुत्यादिना मिथ्यात्वसमर्थनम् । असद्विलक्षणत्वात्तदन्तर्गतस्य प्रमाणादेः साधकत्वं चेति ।

परि०— अपिपदार्थमाह **असत इत्यादि** । **स्वरूपमेवेति** । सदवान्तरभेदभिन्नं स्वरूपमेवासिद्धं दूरे तत्साधकत्वमित्यर्थः । विवृतमेतन्न्यायामृते सत्तात्रैविध्यभङ्गे । शङ्कते **नामुख्यमिति** । अमुख्यं सदित्यनुवादः । नासत् नापि सदिति कोटिद्वयनिषेधः ।

सु०— स्यादेतदेवं कथञ्चिद्यदि विश्वस्य सदसद्विलक्षणत्वं स्यात् । तदेव न सिद्ध्यतीत्याह वैलक्षण्यं सदसतोरिति ।

अनु०— वैलक्षण्यं सदसतोरप्येतेन निषिद्ध्यते ॥ २३ ॥

सु०— विश्वस्येति शेषः । **सदसतोरिति** संबन्धमात्रे षष्ठी । तथा च सदसद्भ्यामित्यर्थः ॥ **एतेन** प्रमाणविकल्पनिरासेन । तथा हि । विश्वस्य सदसद्वैलक्षण्यं किं सता प्रमाणेन साध्यते, उतासता, अथ सदसद्विलक्षणेन । नाद्यः, वादिनोऽनुपपत्तेः । न द्वितीयतृतीयौ, प्रतिवादिनोऽसंप्रतिपत्तेरिति ॥ नन्वत्र सदसद्वैलक्षण्ये साधकत्वं न स्यादिति प्रसङ्गो वाच्यः । न च तत्र व्याप्तिः । मैवम् । साक्षिणि व्याप्त्यवधारणोपपत्तेः । सत्त्वाभावे साधकत्वं न स्यादिति वा प्रसङ्गं वक्ष्यामः । तत्रासत्त्वमुपाधिरिति चेन्न । तस्य सत्त्वाभावानतिरेकात् । तद्भङ्गस्य च प्रागनिर्वचनीयसिद्धेरशक्यत्वात् । एतेन सद्विलक्षणत्वान्मिथ्यात्वोपपादनमसद्विलक्षणत्वात्साधकत्वं चोपपन्नमिति परास्तम् । सद्वैलक्षण्येऽसत्त्वापत्त्या साधकत्वाभावस्य, असद्वैलक्षण्ये च सत्त्वापातेन मिथ्यात्वोपपादनस्यासंभवस्यापत्तेः । प्रागनिर्वाच्यसिद्धेः व्याप्तिद्वयनिरासायोगात् । असद्वैलक्षण्यमात्रेण हानादिव्यवहारोपपत्तौ शुक्तिरजतादावपि तत्प्रसङ्गः । मायाविद्यावैलक्षण्यान्नैवमिति चेन्न । तस्य निराकरिष्यमाणत्वात् । वैलक्षण्यमात्रस्य प्रकृतानुपयोगादिति ।

परि०— 'अन्यारादितरर्ते दिक्शब्दाञ्चूत्तरपदाजाहियुक्त' इति पञ्चमीविधिसूत्रेऽन्य इत्यर्थग्रहणोक्तेः सदसद्भ्यामिति भाव्यमित्यत आह **संबन्धमात्रे षष्ठीति** । प्रतियोग्यनुयोगिभावमविवक्षित्वा संबन्धमात्रे 'षष्ठी शेषे' इति सूत्रेण षष्ठीत्यर्थः । **वादिनोऽनुपपत्तेरिति** । आत्माऽतिरिक्तेन सता चेदद्वैतभङ्गात् । आत्मना चेन्निर्विशेषस्य साधकत्वायोगादित्यर्थः । **सत्त्वेति** । सत्त्वाभावे साधकं न स्यादिति वा प्रसङ्गं वक्ष्यामो ब्रवामेत्यर्थः (ब्रूम इत्यर्थः) । **तत्रेति** । सत्त्वाभावे साधकं नेत्यत्रेत्यर्थः । **व्याप्तिद्वयेति** । सद्वैलक्षण्येऽसत्त्वम् असद्वैलक्षण्ये सत्त्वमिति व्याप्तिद्वयेत्यर्थः । असद्वैलक्षण्ये समानेऽपि मायिकत्वाविद्यकत्वाभ्यां प्रपञ्चप्रातिभासिकयोर्वैलक्षण्यान्न हानाद्यतिप्रसङ्ग इति शङ्कते **मायेति** । **निराकरिष्यमाणत्वादिति** । विश्वमायिकत्वादेरिति योज्यम् । 'सा मन्ददृष्टिस्तस्यैव ब्रह्मणश्चेत्स्वतोऽन्यगे'त्यादिना आनुमानिकपादे प्रकृत्यधिकरण इति भावः । एके तु 'निर्विशेष' इत्यादावज्ञानखण्डनेन तदवान्तरभेदस्य निराकरिष्यमाणत्वादित्यर्थ इत्याहुः ।

सु०— आस्तां वा सत्त्वादिविकल्पनिरासेन दूषणाभिधानम् । प्रमाणमेव प्रपञ्चानिर्वचनीयतायां नोपपद्यते । न हि 'नेहनाने'त्यादिश्रुतिः सदसद्वैलक्षण्यलक्षणानिर्वचनीयतां विश्वस्य वक्ति ॥

अथ मन्येत "विवादपदं सदसद्विलक्षणं ज्ञानबाध्यत्वाद्यदेवं तदेवं यथा शुक्तिरजतमित्यनुमानं विश्वस्य सदसद्विलक्षणत्वे मानम् । तद्बलात् श्रुतिरपि तत्रैव पर्यवस्यती"ति ।

तदसत्। अनुमानस्याऽभासत्वादित्याशयवान् प्रथमप्राप्तत्वात्प्रतिज्ञां तावन्निराकरोति **वैलक्षण्यं सतश्चेति**।

अनु०— **वैलक्षण्यं सतश्चापि स्वयं सद्भेदवादिनः।**
असतश्चापि विश्वस्य तेनानिष्टं कथं भवेत्॥ २४॥

चशब्दौ अवधारणे। **अपिशब्दौ** मिथः समुच्चये।

अयमर्थः। किमत्र सदसच्छब्दौ भावाभाववाचिनौ, किंवा विद्यमानाविद्यमानवाचिनौ।

आद्ये दूषणम्। **सतो** भावात्मकस्य **विश्वस्यासतः** अभावात् **वैलक्षण्यमपि** भावाभावभेदवादिनो मम मते **स्वयं सत्** अस्त्येव। एवम् **असतः** अभावात्मकस्य **विश्वस्य सतो** भावात् **वैलक्षण्यमपि** भेदवादिनः **स्वयं सत्** एव। अतः **तेन** साधितेन मम **अनिष्टं कथं भवेत्**। किं नामैवं विभागेन सदसद्वैलक्षण्यसिद्ध्याऽपि प्रतिज्ञातार्थसिद्धेरर्थान्तरता परस्य स्यादिति॥ १॥

यदि च प्रत्येकं भावाभाववैलक्षण्यं विवक्षितम्। तदा **सतो** भावस्य **अपि विश्वस्य सतो** भावात् **वैलक्षण्यं** भावभेदवादिनो मम **स्वयं सदेव**। भावान्तरवैलक्षण्याङ्गीकारात्। **असतः** अभावात् **अपि वैलक्षण्यं** सुतरां भावाभावभेदवादिनः **स्वयं सदेव**। एवम् **असतः** अभावस्य **विश्वस्यासतः** अभावात् **वैलक्षण्यम्** अभावभेदवादिनः **स्वयं सदेव**। भावान्तरवैलक्षण्याङ्गीकारात्। **सतो** भावात् **वैलक्षण्यमपि** सुतरां **स्वयं सदे**वेति **तेनानिष्टं कथं भवेत्**॥ २॥

परि०— **यदि च प्रत्येकं भावाभाववैलक्षण्यमिति**। भावस्य भावादभावाच्च वैलक्षण्यमभावस्याभावाद्भावाच्च वैलक्षण्यमित्यर्थः। सत इत्यस्यासत इत्यस्य चावृत्त्या पञ्चम्यन्तत्वषष्ठ्यन्तत्वाभ्युपगमेन योजयति **तदा सतो भावस्येत्यादिना**।

सु०— **भावाभाववैलक्षण्यं नाम तत्त्वानधिकरणत्वं विवक्षितमिति चेत्**। तथाऽपि **सतो** भावस्यापि **विश्वस्यासतः** अभावात् **वैलक्षण्यम्** अभावत्वानधिकरणत्वम् **अपि स्वयं सदेव**। **असतः** अभावस्य **विश्वस्य सतो** भावात् **वैलक्षण्यमपि** भावत्वानधिकरणत्वमपि मम **स्वयं सत्** एव। भावाभावभेदवादित्वात्। यदि हि भावेऽप्यभावत्वमभावेऽपि भावत्वमङ्गीकुर्यां कुतस्तदा भावाभावभेदवादः। तथा च **कथं तेन** साध्यमानेन **अनिष्टं** मम **भवेत्**॥ ३॥

अथ प्रत्येकं भावाभावत्वानधिकरणत्वं विवक्षितमिति मन्येत। तदा **सतो** भावस्यापि **विश्वस्य** भावाभाववैलक्षण्यं भावाभावरूपत्वानधिकरणत्वं मम **स्वयं सदेव**। तथा **असतः**

अभावस्य **अपि विश्वस्य** उक्तरूपं **वैलक्षण्यं स्वयं सदेव** । भावाभावभेदवादिनैकैकार्थ-स्योभयरूपताऽनङ्गीकारात् । 'भावे हि भावत्वमेव । नाभावत्वमपि । अभावे चाभावत्वमेव । न भावत्वमपी'त्यतः **तेन साधितेन अनिष्टं मम कथं भवेत्** ॥ ४ ॥

परि०— प्रत्येकं भावाभावत्वानधिकरणत्वं विवक्षितमिति । अत्र पक्षत्रयं संभवति । भावाभावरूपं यत् तत्त्वानधिकरणत्वं वा एकैकस्य भावत्वानधिकरणत्वाभावत्वानधिकरणत्वरूपधर्मद्वयं वा भावत्वानधिकरणत्व-विशिष्टमभावत्वानधिकरणत्वं साध्यमिति वा । तत्राद्ये दोषोक्तिपरतया योजयति **तदेति** । सत इति षष्ठ्यन्तत्वे-नावृत्तस्यार्थः । **सतो भावस्यापीति** । सतोऽसतश्च वैलक्षण्यमित्यस्य प्रतिपदं भावाभाववैलक्षण्यमिति । तस्याप्यर्थः । **भावाभावत्वेत्यादि** । असत इत्यस्य षष्ठ्यन्तत्वेनावृत्तस्यार्थोऽसतोऽभावस्यापीति । **उक्तरूपं वैलक्षण्यं** भावाभाव-रूपत्वानधिकरणत्वलक्षणमित्यर्थः । **भावाभावभेदेति** । भावाभावयोरन्योन्यं भेदवादिनेत्यर्थः ।

सु०— अथैकैकस्य वस्तुनो भावत्वानधिकरणत्वमभावत्वानधिकरणत्वं च साध्यतया विवक्षितमिति मन्वीत । तथाऽपि सतो भावस्य **अपि विश्वस्यासतः** अभावात् **वैलक्षण्यम्** अभावत्वानधिकरणत्वं **मम सत् एव** । एवम् **असतः** अभावस्य **अपि विश्वस्य सतो** भावात् **वैलक्षण्यं** भावत्वानधिकरणत्वं **स्वयं सदेव** । भावाभावभेदवादित्वात् । अतः **कथं** मम **तेनानिष्टं भवेत्** । अंशे सिद्धार्थतया परस्य निग्रहात् । उभयसाधनाददोष इति चेन्न । असिद्धसन्निधानेऽपि सिद्धस्य तत्त्वानपायात् । विशिष्टसाधनान्नैवमिति चेन्न । तथाऽपि वैयर्थ्यानिस्तारात् ॥ ५ ॥

परि०— द्वितीयमाशङ्कते **अथैकैकस्येति** । भावे भावत्वानधिकरणत्वस्याभावे अभावत्वानधिकरणत्वस्य असिद्धत्वेऽपि अभाव-त्वानधिकरणत्वं भावत्वानधिकरणत्वं भावे अभावे च सिद्धमेवेति भावेनांशे सिद्धत्वोक्तिपरतया योजयति **तथापि सतो भावस्यापीति** । पूर्ववत्सदसत्पदयोरावृत्तिर्ध्येया । **अंशे सिद्धार्थतयेति** । पृथिवी इतरभिन्ना पृथिवीत्वादित्यत्र तु जलाद्यैकैकान्योन्याभावो न पृथिवीत्वोपहिते सिद्धः । अन्यथा तत्रापि दोषः स्यादेवेति भावः । तृतीयपक्षमाशङ्कते **विशिष्टेति** । साध्यताऽवच्छेदकैक्यान्नांशे सिद्धार्थतादोष इति भावः । **वैयर्थ्येति** । एकैकांशस्य सिद्धत्वेनासिद्धांशस्यैव परं प्रति साध्यत्वादिति भावः । अस्य वाक्यस्याप्रसिद्धविशेषणत्वे तात्पर्यमिति मिथ्यात्व-निरुक्तिभङ्गे न्यायामृते व्यक्तम् । अत उद्देश्यार्थत्वान्न वैयर्थ्यमित्यादिदोषानवकाशः ।

सु०— अथ भावाभिमते भावत्वानधिकरणत्वमभावाभिमते चाभावत्वानधिकरणत्वं साध्यते । अतो **नोक्तदोष** इति चेन्न । तथाऽपि **सतो** भावस्य **अपि विश्वस्य सतो वैलक्षण्यं** भावत्वानधिकरणत्वं **मम स्वयं सदेव** । कथं भावत्वभेदवादिनो नैकमेव भावत्वं सर्वभावेष्वनु-गतम् । किं नाम प्रतिभावं भावत्वानि भिद्यन्ते । प्रतिपादयिष्यते चैतत् । तथा च भावोऽपि भावत्वान्तरानाधारो भविष्यति । एवम् **असतः** अभावरूपस्य **अपि विश्वस्यासतो वैलक्षण्यम्**

अभावत्वानधिकरणत्वं मम स्वयं सदेव। कथम्। अभावत्वभेदवादिना अभावेऽप्यभावत्वान्तराभावस्वीकारात्। **तथा च तेनानिष्टं कथं भवेत्।** परस्यैव सिद्धार्थताऽनिस्तारात्॥ ६॥

परि०— सद्वेदेत्यत्र भावप्रधानत्वमुपेत्याह **भावत्वभेदवादिन इति।** नन्वनुगतधर्मस्य प्रमितस्य कथमपलापः। तादृशधर्माभावे शक्तिव्याप्तिकारणतानामग्रहप्रसङ्ग इत्यत आह **प्रतिपादयिष्यत इति।** वैशेषिकाधिकरणे 'नरत्वादिकमप्येवं तत्तद्धर्मतयेयन' इत्यादिना। अनुगतधर्माभावग्नदभावेऽपि व्युत्पत्त्यादिग्रहश्चोपपादयिष्यत इत्यर्थः।

सु०— अथ भावाभावाभिमतयोः सर्वथा भावाभावत्वे न स्त इत्यर्थो विवक्षितः। तथाऽपि **सत एव** भावस्यैव **असतो वैलक्षण्यम्** अभावत्वानधिकरणत्वं **स्वयं सदेव** नियतं भवत्येव। एवम् **असत** एवाभावस्यैव **सतो वैलक्षण्यं** भावत्वानधिकरणत्वम् **अपि स्वयं सदेव।** यतस्तस्मात् **विश्वस्य तेन** साधितेन भेदवादिनः **अनिष्टं कथं भवेत्।** इदमुक्तं भवति। यदि प्रागभावादिकं पक्षीकृत्याभावत्वानधिकरणमिति साध्यते। तदा तस्य भावत्वं प्रतिज्ञातं स्यात्। भावस्यैवाभावत्वानधिकरणत्वनियमात्। द्वौ नञौ हि प्रकृतमर्थं सातिशयं गमयतः। एवं वियदादिकं पक्षीकृत्य भावत्वानधिकरणत्वे साध्यमाने तस्याभावत्वं प्रतिज्ञातं स्यात्। अभावस्यैव भावत्वानधिकरणत्वनियमात्। भावनिषेध एव ह्यभावः। तथा च विश्वस्य भावाभावविभागस्य च परेणाभ्युपगतत्वान्न भावाभावभेदवादिनो ममानिष्टं किञ्चित्। किन्तु भावाभावव्यतिकरमात्रम्। तत्साधनं च प्रकृतानुपयुक्तमिति॥ ७॥

परि०— **सर्वथा भावाभावत्वे न स्त इति।** भावे भावत्वानां सर्वेषामभावः। भावत्वसामान्याभाव इति यावत्। एवमभावे-ऽप्यभावत्वसामान्याभाव इत्यर्थः। चोऽवधारण इत्युपेत्याह **सत एवेति।** असत एवेति च। दोषोक्तेरस्फुटत्वादाह **इदमुक्तमिति। परेणापीति।** सत्यत्ववादिनाऽपीत्यर्थः। **व्यतिकरमात्रमिति।** विनिमयमात्रम्। न तु भावाभाववस्तुनोरभाव इत्यर्थः। तदपि तवानभिमतमेव किलेत्यत आह **तत्साधनं चेति। प्रकृतेति।** अनिर्वाच्यत्वरूपमिथ्यात्वानुपयुक्तमित्यर्थः।

सु०— भावाभावाभिमतयोरभावभावत्वानधिकरणत्वे वादिप्रतिवादिसंमते, भावाभावत्वानधिकरणत्वमप्यधिकं साध्यते। अतो नोक्तदोष इति चेन्न। यतः **सतो** भावस्यैव **विश्वस्य** वियदादेः **असतो वैलक्षण्यम्** अभावत्वानधिकरणत्वं **स्वयं सदेव** प्रमितमेव। यतश्च **असतः** अभावस्यैव **विश्वस्य** प्रागभावादेः **सतो वैलक्षण्यं** भावत्वानधिकरणत्वं **स्वयं सदेव।** अतो भेदवादिनः **तेन** विपरीतेन प्रतिज्ञातेन **अनिष्टं कथं भवेत्।** प्रतिज्ञातार्थासिद्धौ खल्वनिष्टं भवेत्। न हि प्रमाणबाधितोऽसौ सिद्ध्यति। व्यावहारिकभावत्वाभावगोचरं प्रमाणं तत्त्व-

विषयेण अनुमानेनैव बाध्यत इति चेन्न। यतोऽस्माकं तावद्भावाभावत्वविषयं प्रमाणं तत्त्व-गोचरमेव। अन्यथा चक्रकादिप्रसङ्गादतिप्रसङ्गाच्चेति॥ ८॥

परि०— शङ्कते **भावाभावाभिमतयोरिति**। **नोक्तदोष इति**। व्यतिकरमात्रदोषो नेत्यर्थः। **भाव-त्वाभावत्वगोचरमिति**। भावाभावयोः क्रमाद्भावत्वाभावत्वगोचरमिति योज्यम्। **तत्त्वविषयेणानुमानेनैवेति**। विवादपदं सदसद्विलक्षणं बाध्यत्वादिति प्रागुक्तेनेत्यर्थः। **चक्रकादीति**। सिद्धे च भावत्वादिगोचरमानस्यातत्त्वा-वेदकत्वे तद्बाधाभावसिद्धिः। सिद्धे च तस्मिन्ननुमानप्रामाण्यसिद्धिः। सिद्धे च तस्मिंस्तद्बाधेन भावत्वादिगोचर-प्रमाणस्य व्यावहारिकसत्त्वविषयकत्वसिद्धिरित्यर्थः। आदिपदेन सिद्धे चानुमानप्रामाण्ये भावत्वादिप्रत्यक्षाप्रामाण्यं, तत्सिद्धौ चानुमानप्रामाण्यसिद्धिरित्येवमन्योन्याश्रयादिर्गृह्यते। एवं सति बाधमात्रोच्छेदः स्यादित्याह **अतिप्रसङ्गा-च्चेति**। विवृतमेतन्न्यायामृते वह्निशैत्यानुमानसाम्योक्तिवादे। इतिशब्दो भावाभावपक्षदूषणोक्तिसमाप्तौ।

सु०— द्वितीयेऽप्येतदेवोत्तरम्। **विश्वस्य सतः** सत्यात् **वैलक्षण्यमपि मम स्वयं** सम्मतमेव। तथा **असतः** अविद्यमानात् **अपि वैलक्षण्यं स्वयम्** एव अतः **तेन** साधितेन मम **अनिष्टं कथं भवेत्**। भवतु विश्वस्यासतः शशविषाणादेर्वैलक्षण्यं स्वमतम्। सतो वैलक्षण्यं तु कथम्। सत्त्वाङ्गीकारादिति चेन्मैवम्। **सतो** विद्यमानस्यापि **असतो** भेदं वदतो मम **यथा विश्वस्यासतो वैलक्षण्यं स्वयम्** एव। तथा **सतोऽपि विश्वस्य सतो वैलक्षण्यं** सतां भेदवादिनः **स्वयम्** एव। सदन्तरवैलक्षण्यात्॥ ९॥

परि०— **द्वितीयेऽपीति**। सदसच्छब्दौ भावाभाववचनौ किं वा विद्यमानाविद्यमानवचनाविति प्रागुक्त-द्वितीयपक्षेऽपीत्यर्थः। शङ्कते **भवत्विति**। **स्वयमेवेति**। स्वमतमेवेत्यर्थः।

सु०— सत्त्वासत्त्वानधिकरणत्वं सदसद्विलक्षणत्वमिति चेत्। तदाऽपि **सतो विश्वस्यासतो वैलक्षण्यं** सदस-द्भेदवादिनः **स्वयं सदेव**। अतः **तेन** साधितेन मम **अनिष्टं कथं भवेत्**। परस्यैवांशतः सिद्धार्थता भवेत्। तर्हि सत्त्वानाधारत्वमेव साध्यत इति चेन्न। **असत** एव हि **सतो वैलक्षण्यं** सत्त्वानधिकरणत्वं भेदवादिनो मम **स्वयं सदेव** नियमेन भवति। तथा च विश्वस्य तेन सत्त्वानधिकरणत्वेन साधितेनासत्त्वापत्त्या परस्यैवानिष्टं भवेत्। अनिष्टप्रसङ्गेन परं निगृहीतवतो मम **अनिष्टं कथं भवेत्**॥ १०॥

परि०— **सत्त्वासत्त्वानधिकरणत्वमिति**। सत्त्वानधिकरणत्वमसत्त्वानधिकरणत्वं चेति धर्मद्वय-मित्यर्थः। **असतो वैलक्षण्यमिति**। असत्त्वानाधारः सत्त्वानाधारः सदसदिति सदसतोरन्योन्यं भेदवादिन इत्यर्थः। **अनिष्टेति**। असत्त्वापत्तिरूपानिष्टेति वा व्याहत्या कस्यापि सिद्धिर्नेति वा अनिष्टानिस्तारादित्यर्थः।

सु०— अथासत्त्वानधिकरणत्वे वादिप्रतिवादिसिद्धे सत्त्वानधिकरणत्वमप्यधिकं साध्यत इति चेन्न। अनिष्टानिस्तारात्। किञ्च, न सत्त्वं नामैकमनुगतं किन्तु प्रतिवस्तु सत्त्वानि भिद्यन्ते। तत्र वियदादेरसद्वैलक्षण्ये सति सत्त्वानधिकरणत्वं साध्यमानं किमेकसत्त्वानधिकरणत्वम्, उतानेकसत्त्वानधिकरणत्वम्, अथ सर्वसत्त्वानधिकरणत्वम्, किंवा अविशेषितसत्त्वानधिकरणत्वम्, अथवा सर्वथा सत्त्वानधिकरणत्वं विवक्षितम्॥ नाद्यः **विश्वस्य सतोऽपि वैलक्षण्यं** तावन्मम **स्वयम्** एव **सतोऽपि वैलक्षण्यं** सत्त्वानधिकरणत्वमपि **स्वयम्** एव। कथम्। सत्त्वभेदवादिनो मम सतोऽपि सत्त्वान्तरानधिकरणत्वाङ्गीकारात्। तथा च सिद्धेन **तेन साध्यमानेन मम अनिष्टं कथं भवेत्**॥ एवमेव चतुर्थनिराकरणमपि व्याख्येयम्॥ न द्वितीयतृतीयौ। **विश्वस्यासतो वैलक्षण्यम्** असत्त्वानधिकरणत्वं तावन्मम **स्वयम्** एव। **सतो वैलक्षण्यम्** अनेकसत्त्वानधिकरणत्वम् सर्वसत्त्वानधिकरणत्वम् **अपि स्वयं सदेव**। कथम्। भेदवादिनैकैकस्यार्थस्यानेकसर्वसत्त्वास्वीकारात्। स्वीकारे च भेदभङ्गः स्यात्। ततश्च **तेनानिष्टं कथं भवेत्**॥ न पञ्चमः। यतः **सत एव असतो वैलक्षण्यं स्वयं सदेव** नियतमेवास्ति। यतश्च **असत एव सतो वैलक्षण्यमपि** नियतमेवातः **तेन साध्यमानेन विश्वस्य** सदसत्त्वापत्त्या भेदवादिनः **कथमनिष्टं भवेत्**।

परि०— **चतुर्थेति**। अविशेषितसत्त्वेतिपक्षेत्यर्थः। स्वोपाधौ स्वाश्रये भूतलैकदेशादौ। **अयं विप्रतिषेध इति**। सत्त्वासत्त्वयोस्तदभावयोर्वा एकत्रानवस्थानरूपविरोध इत्यर्थः। **अस्मादेवेति**। बाध्यत्वाच्छुक्तिरूप्यवदिति प्रागुक्तहेतोरित्यर्थः। **वक्ष्यमाणेति**। माता वन्ध्येति प्रतिज्ञाता पुरुषः प्रतिज्ञाऽनन्तरं स्त्रीत्वादित्यादिकं यं हेतुं स्वविवक्षितं वक्ष्यति तेन हेतुनेत्यर्थः। **सममिति**। विवादपदं सदसद्विलक्षणमिति प्रतिज्ञायामपि सममित्यर्थः। **असतोऽपि वैलक्षण्यमिति**। न केवलं सदन्तरादित्यपेरर्थः।

सु०— मया ह्येकस्यैव सदसत्त्वमङ्गीकृतम्। स्वोपाधौ प्रतिषेधाप्रतियोगित्वात्परोपाधौ च तत्प्रतियोगित्वात्। द्वयोरपि सर्वथा प्रतिषेधात्कथं सदसत्त्वप्रसङ्ग इति चेत्तर्हि **असत एव सतो वैलक्षण्यं स्वयं सत्** नियतमेव। **सतः सद्वैलक्षण्यम्** उक्त्वा पुनः **असतोऽपि वैलक्षण्येन** व्याहतेन प्रतिज्ञातेन भेदवादिनः **कथमनिष्टं भवेत्**। एवं **सत एव असतोऽपि वैलक्षण्यं** नियतमित्यसद्वैलक्षण्यमुक्त्वा पुनर्विश्वस्य सद्वैलक्षण्यप्रतिज्ञा व्याहता द्रष्टव्या। न ह्यनिर्वाच्यसिद्धेः प्रागयं विप्रतिषेधो निवारयितुं शक्यः। अस्मादेव हेतोस्तत्सिद्धिरिति चेत्तर्हि 'माता वन्ध्ये'ति प्रतिज्ञा कुतो विप्रतिषिद्धा। वक्ष्यमाणहेतुनैव प्रतिज्ञातार्थसिद्धेस्तत्रापि सुवचत्वात्। 'संभावितः प्रतिज्ञाया अर्थः साध्येत हेतुने'ति न्यायात्तत्र हेत्वाकाङ्क्षैव नास्तीति चेत्सम्मम्।

सु०— किञ्च सत एव विश्वस्यासतो वैलक्षण्यं स्वयं **सत्** एव साक्षिप्रमितमस्ति। अतस्तेन बाधितेन सर्वथा सत्त्वानधिकरणत्वेन प्रतिज्ञातेन भेदवादिनः **कथमनिष्टं भवेत्**। अमुख्यसत्त्वावेदकं प्रमाणं तदिति चेत्। मम तावन्मुख्यमेव तत्सत्त्वमित्युक्तम्। परकीयप्रमाण-तर्काणामद्यापि गहने निविष्टत्वादिति।

परि०— **इत्युक्तमिति**। यतोऽस्माकं तावद्भावाभावत्वविषयं प्रमाणं तत्त्वगोचरमेवेत्यादिग्रन्थेनेति भावः। **प्रमाणतर्काणामिति**। नेहनानेत्यादिप्रमाणानां बाध्यत्वादित्यादितर्काणामित्यर्थः।

सु०— केचित् **ते तव अनिष्टं कथं न भवेत्** इति व्याचक्षते। तत्र 'न पादादावि'ति प्रतिषेधस्य नञा निर्दिष्टमनित्यमिति समाधानमवसेयम्।

परि०— 'तेमयावेकवचनस्येति' विहितादेशस्य पादादौ निषेधात्तवानिष्टमिति निर्देशः स्यादित्यत आह **तत्र न पादादाविति**। अष्टमस्याद्यपादे 'अनुदात्तं सर्वमपादादावि'ति सूत्रादपादादावित्यनुवर्तमाने तेमयावेकवचनस्येति युष्मदस्मदोस्ते मे इत्यादेशविधायके सूत्रे अपादादौ पादादौ न भवत इति निषेधादत्र त इति कथमिति शङ्कायां 'नञा निर्दिष्टमनित्यमि'त्यादेशनिषेधोऽनित्य इत्यदोष इत्युत्तरं ज्ञेयमित्यर्थः। अनित्यत्वं च इदमस्थमुरित्युकारेण ज्ञाप्यते। नविभक्तौ तुस्मा इति नञा निर्दिष्टस्य नित्यत्वे हि निषेधादेव प्राक् दिशो विभक्तिरिति विभक्तिसंज्ञकथमुप्रत्ययस्थ-मकारस्य हलन्त्यमितिलोपाप्रसक्तेर्मकाररक्षणार्थकोकारो नोच्येतेति ज्ञापकत्वमुकारस्य ज्ञेयमित्येके। 'इकोचि-विभक्तावि'त्यत्राज्ग्रहणेन ज्ञाप्यत इत्यन्ये। 'नलुमताङ्गस्ये'ति नञानिर्दिष्टस्य नित्यत्वे हि हे वारीत्यत्र विभक्तिनिमित्त-नुमोऽप्राप्तेस्तत्र नुमभावार्थमज्ग्रहणमदोऽनर्थकमिति नलुमतेति नञा निर्दिष्टमनित्यमिति ज्ञायत इति। अपादादा-वित्यस्यार्थोक्तिर्न पादादाविति।

सु०— द्वितीये दूषणान्तरमाह **यद्युच्यत इति**।

अनु०— **यद्युच्यतेऽपि सर्वस्मादिति सद्भेदसंस्थितिः।**

अपिशब्दो दूषणसमुच्चये। सर्वस्मादपीत्यभिविधौ वा। यदीति श्रवणात्तर्हीति ग्राह्यम्। **सर्व**शब्दोऽनेकार्थः। यदि **अनेकस्मात् सतो वैलक्षण्यम्** अनेकसत्त्वानधिकरणत्वं विश्वस्य साध्यमित्युच्यते तर्हि **सतां भेदसंस्थितिः** ततश्चापसिद्धान्तः। इदमुक्तं भवति। विश्वमनेक-सत्ताऽनधिकरणमिति प्रतिजानता अनेकसत्त्वान्यङ्गीक्रियन्ते न वा। द्वितीयेऽनेकविशेषणं व्यर्थम्। आद्येऽप्येकस्मिन्नेवार्थेऽनेकानि सत्त्वान्युताधारभेदेन। नाद्यः वैयर्थ्यात्। द्वितीये त्विदमुपतिष्ठते **सद्भेदसंस्थितिरिति**। अनेकसत्त्वाधिकरणताप्रतिषेधसामर्थ्याद् एकैकसत्त्व-स्वीकारापत्तेरिति वा।

परि०— **द्वितीय इति**। अनेकसत्त्वानधिकरणत्वमिति पक्ष इत्यर्थः। **दूषणसमुच्चय इति**। प्रागुक्तसिद्धसाधनत्वरूपदूषणेन सहोच्यमानदूषणसमुच्चय इत्यर्थः। विकल्पपूर्वकं योजनां विनैव प्रकारान्तरेण तद्बहुत्वमाह **अनेकसत्त्वानधिकरणताप्रतिषेधेति**।

सु०— तृतीयस्य वेदं दूषणान्तरम्। यदि सर्वस्मात्सतो वैलक्षण्यं सर्वसत्त्वानधिकरणत्वं विश्वस्य साध्यतयोच्यते तर्हि सद्भेदसंस्थितिः। न ह्यनेकसदनङ्गीकारे सर्वशब्दस्य प्रयोजनमस्ति। सन्त्येवानेकानि सन्ति पारमार्थिकं त्वेकमेवेति चेन्न। तत्सिद्ध्यर्थमेवाद्यापि भवता प्रयतनात्। तदनधिकरणत्वसाधनं चांशेऽपसिद्धान्तात्।

परि०— **तृतीयस्य वेति**। सर्वसत्त्वानधिकरणत्वपक्षस्येत्यर्थः। **अनेकानि सन्तीति**। अनेकसत्यवस्तूनीत्यर्थः। **अंशेऽपसिद्धान्तादिति**। असत्त्वानधिकरणत्वांशेऽपसिद्धान्ताभावेऽपि व्यावहारिकसत्त्वानधिकरणत्वांशेऽपसिद्धान्तः। तादृशसत्त्वस्य जगति त्वया स्वीकारादिति भावः।

सु०— चतुर्थे दूषणान्तरमाह **सन्मात्रत्वमिति**।

अनु०— सन्मात्रत्वं ब्रह्मणोऽपि तस्मात्तदपि नो भवेत्॥ २९॥

अविवक्षितविशेषं सत्त्वं यस्माद् ब्रह्मणोऽप्यस्ति। तस्मात्कारणात्तस्मात्सतो ब्रह्मणस्तद्वैलक्षण्यम्। तत्सत्त्वानधिकरणत्वमपि विश्वस्य नोऽस्माकं मतं भवेत्। तथाच सिद्धत्वात्तदपि साध्यं नो भवेत्। अविवक्षितविशेषसत्त्वानधिकरणत्वे साध्ये ब्रह्मगतसत्त्वानधिकरणतयाऽपि प्रतिज्ञातार्थोपपत्तेरर्थान्तरतेति।

परि०— **चतुर्थ इति**। अविशेषितसत्त्वेतिपक्ष इत्यर्थः। तस्मादित्यस्यावृत्तिमुपेत्यार्थमाह **तस्मात्सतो ब्रह्मण इति**। तस्मात्तदपि नो भवेदित्यस्यार्थान्तरमाह **सिद्धत्वात्तदपीति**। 'अमानोनाः प्रतिषेध' इति निषेधार्थो नोशब्दः।

सु०— अथवा किमिदं सत्त्वं नाम यदनधिकरणत्वं विश्वस्य साध्यते। किं सामान्यसत्त्वमुत स्वरूपसत्त्वम्। आद्यं दूषयति **यद्युच्यत इति**। **सर्वस्मात्** सर्वार्थानुगतात् सामान्यात् **वैलक्षण्यं** तदनाधारत्वमिति यावत्। साध्यतया **यद्युच्यते** तदा **सद्भेदसंस्थितिः**। यदि सत्तैव नास्ति तदा तदनधिकरणत्वप्रतिज्ञा व्यर्था स्यात्। नेदं शशविषाणाधिकरणमितिवद् विप्रतिपत्तेरेवानुदयात्। सत्तासामान्याङ्गीकारे च सद्भेदो दुर्वार एव। न ह्येकाश्रयं सामान्यमस्ति। सन्ति सत्ताधिकरणानि सन्तीति चेत्तर्हि कानीति वक्तव्यानि। द्रव्यादीनीति चेत्कथं तर्हि तेषामेव तदनधिकरणत्वसाधनम्। व्यवहारतः सर्वमस्ति। परमार्थतस्तु नेति चेन्न। उक्तोत्तर-

त्वात् । एतच्च परमतेनोत्तरमुक्तं वेदितव्यम् । स्वमतेन तु सिद्धसाधनत्वं द्रष्टव्यम् । द्रव्याद्यतिरिक्तानुगतसत्त्वसामान्यस्यैवानङ्गीकारात् ।

परि०— 'जात्यङ्गीकारे सद्ब्रहत्वमित्यादितत्त्वोद्योतरीत्या योजयति अथवेति । सत्ताऽनधिकरणत्वं प्रतिजानता सत्ताऽङ्गीक्रियते न वेति विकल्पौ हृदि कृत्वा द्वितीये दोषोक्तिपूर्वमाद्यकल्पे मूलं योजयति यदि सत्तैवेत्यादिना । शङ्कते सन्तीति । एकं क्रियापदम् । अपरं शतृप्रत्ययान्तं कारकपदम् । उक्तोत्तरत्वादिति । तत्सिध्यर्थमेव भवता प्रयतनादित्यादिग्रन्थेनेत्यर्थः ।

सु०— द्वितीयं दूषयति सन्मात्रत्वमिति । सत्तानपेक्षं सत्त्वं सन्मात्रत्वं स्वरूपसत्त्वमिति यावत् । तत् ब्रह्मणोऽपि अस्ति यतः तस्मात् कारणात् तस्मात् ब्रह्मणः तत् वैलक्षण्यमब्रह्मत्वम् अपि विश्वस्य नो भवेदिति ।

परि०— द्वितीयमिति । स्वरूपसत्त्वपक्षम् । तस्मात्तदपीत्यादेरर्थः । तस्मात्सतो वैधुर्यस्येत्यादि ।

सु०— अथवा सामान्यसत्तापक्षे दोषान्तरमनेनोच्यते । तथा हि सत्तासामान्यविधुरस्य अपि ब्रह्मणः सन्मात्रत्वं स्वरूपसत्त्वं तावदस्ति । न पुनः सत्त्ववैधुर्यादसदनिर्वाच्यं वा ब्रह्म । तस्मात् सत्तावैधुर्यस्यासत्त्वाद्यहेतुत्वात् तत् सत्तानधिकरणत्वम् अपि विश्वस्य नो भवेदिति ।

एतेन 'ब्रह्मस्वरूपं सत्त्वमि'ति पक्षोऽपि निरस्तः ।

'अर्थक्रियाकारित्वं ज्ञानाबाध्यत्वं वा सत्त्वमि'ति पक्षद्वयं स्फुटदोषत्वान्न दूषितम् । अर्थक्रियावैधुर्यसाधने हि बाधः स्फुट एव । 'परमार्थतो नास्ती'त्यप्युक्तोत्तरम् । 'सत्यस्य नार्थक्रिये'ति वदता मिथ्याभूतस्यैवार्थक्रिया अङ्गीकृतेति सिद्धान्तविरोधश्च । अर्थक्रियाविधुरस्यापि ब्रह्मणः सत्त्वात्तद्वैधुर्यं नासत्त्वादिहेतुः । अर्थक्रियाऽनधिकरणतामात्रसाधनं प्रकृतानुपयुक्तं तद्विरुद्धं च । ज्ञानाबाध्यत्ववैधुर्यं च तद्बाध्यत्वमेव । तच्च हेत्वर्थान्न भिद्यत इति स्फुटमेव । हेत्वन्तराभिधानेऽपि वक्ष्यमाणन्यायेन बाधसिद्धार्थताद्यापत्तिः स्फुटैव ।

परि०— प्रागुक्तपक्षान्तरं च निराह उक्तोत्तरमेवेति । तत्सिद्ध्यर्थमेवेत्यादिनेति भावः । नासत्त्वादिहेतुरित्यादिपदेन अनिर्वाच्यत्वग्रहः । तथा च तद्वैधुर्यसाधनेऽर्थान्तरतेति भावः । अर्थक्रियाकारित्वरूपसत्त्वानधिकरणत्वपक्षस्य भाष्ये अत्र चानिरासे हेतुद्वयं चाधिकमाह अर्थक्रियाऽनधिकरणतामात्रेति । मिथ्याभूतस्यापि साधकत्वस्य निर्वहणं हि प्रकृतं, तस्यानुपयुक्तं प्रत्युत साधकत्वविरुद्धं चातोऽत्र भाष्ये तदाशङ्क्य न निरस्तमिति भावः । हेत्वर्थादिति । विवादपदं सदसद्विलक्षणं ज्ञानबाध्यत्वादिति प्रागुक्तहेत्वर्थादित्यर्थः । तथा च साध्याविशिष्टेति

भावः। हेत्वन्तरेति। दृश्यत्वजडत्वादिहेत्वन्तरेत्यर्थः। **वक्ष्यमाणेति**। विवादपदं असत्त्वानधिकरणं ज्ञानाबाध्यत्वरूपसत्त्वानधिकरणं दृश्यत्वादित्याद्युक्तावपि 'ज्ञानबाध्यत्वमपि तु' इत्यत्र वक्ष्यमाणव्याघाताद्यनिस्तार इत्यर्थः।

सु०— यदत्रोक्तम्। त्वयाऽपि द्वे तत्त्वे सदसदिति तत्त्वं व्यवस्थापयता यदेव सत्त्वेन व्यवस्थापितं तस्यैव मयाऽप्यङ्गीकारान्न सच्छब्दार्थानिरुक्तिरिति। तदतीव मन्दम्। मया हि क्वचित्सदिति भावो व्यवह्रियते। क्वचिच्च प्रतिपन्नोपाधौ निषेधाप्रतियोगि। क्वापि मूर्तमित्यादि। तत्सर्वं च निरस्तमिति।

परि०— क्वापि मूर्तमिति। 'नासदासीन्नोसदासीदि'त्यत्र सत्पदेन पृथिव्यप्तेजोरूपं मूर्तमुच्यत इत्यर्थः। आदिपदेन 'नासतो विद्यते भावो नाभावो विद्यते सत' इत्यादौ कर्माद्युच्यते। सदेव सोम्येत्यादौ स्वातन्त्र्याद्युच्यत इत्यादि ग्राह्यम्। **निरस्तमिति**। भावस्यापि भावान्तरवैलक्षण्यभावत्वानधिकरणत्वादेः सिद्धत्वाद्युक्त्येति भावः।

सु०— एवं प्रतिज्ञां निराकृत्य हेतुमप्यपाकरोति ज्ञानबाध्यत्वमिति।

अनु०— ज्ञानबाध्यत्वमपि तु न सिद्धं प्रतिवादिनः।

न केवलं प्रतिज्ञा दुष्टा, किं नाम हेतुभूतं ज्ञानबाध्यत्वमपि इत्यर्थः। तुशब्दः सिद्धान्त्यभिमताद् ज्ञानबाध्यत्वाद् व्यवच्छिनत्ति। ज्ञानबाध्यत्वं हि ज्ञाननिवर्त्यत्वं वा प्रतिपन्नोपाधौ निषेधप्रतियोगित्वं वा हेतुत्वेन परस्याभिमतम्। न च प्रपञ्चे तत् प्रतिवादिनो मम सिद्धम्। अतोऽन्यतरासिद्धो हेतुरिति।

परि०— प्रतिज्ञामिति। विवादपदं सदसद्विलक्षणमितिप्रतिज्ञां वैलक्षण्यं सतश्चेत्यादिना निराकृत्येत्यर्थः। **सिद्धान्त्यभिमतादिति**। अन्यथाविज्ञातस्य सम्यग्विज्ञातत्वरूपस्य वा वक्ष्यमाणदिशेश्वरज्ञाननाश्यत्वरूपस्य वा सिद्धान्त्यभिमतबाध्यत्वस्य पक्षे सत्त्वान्न सिद्धमित्ययुक्तं स्यादतः पराङ्गीकृतम् ज्ञानबाध्यत्वं त्वित्युक्तमिति भावः। 'अज्ञानस्य स्वकार्येण, वर्तमानेन प्रविलीनेन वा सह ज्ञानेन निवृत्तिर्बाध' इति विवरणोक्तेराह **ज्ञाननिवर्त्यत्वं वेति**। 'प्रतिपन्नोपाधावभावप्रतियोगित्वलक्षणस्य मिथ्यात्वस्ये'ति विवरणोक्तेः। 'तत्त्वमस्यादिवाक्योत्थसम्यग्धीजन्ममात्रतः। अविद्या सह कार्येण नासीदस्ति भविष्यती'ति सुरेश्वरोक्तेश्चाह **प्रतिपन्नेति**।

सु०— नन्वीश्वरज्ञानेन प्रपञ्चनिवृत्तिस्त्वयाऽपीष्यत एव। अन्यथा तस्य संहारकर्तृत्वानुपपत्तेः। ज्ञानादिमत एव कर्तृत्वात्। सत्यम्। नैवं ज्ञाननिवर्त्यत्वं परस्याभिप्रेतम्। अपि तर्ह्यज्ञानोपादानकस्य समाने विषये विरोधिना ज्ञानेनोपादाने निवृत्ते स्वयमेव विलपनम्। यथाऽऽह। 'अज्ञानस्य स्वकार्येण वर्तमानेन प्रविलीनेन वा सह ज्ञानेन निवृत्तिर्बाधः' इति। न चायं प्रपञ्चेऽस्माकं संमतः। किन्तु मुद्गरप्रहारादिना घटस्येवेश्वरस्य ज्ञानेच्छाप्रयत्नव्यापारै-

र्विनाश एव। स एव हेतुरस्त्विति चेन्न। तथाविधम् **अपि ज्ञानबाध्यत्वं** पक्षैकदेशे प्रकृत्यादौ **न सिद्धं प्रतिवादिन** इति भागासिद्धत्वात्।

परि०— **यथाऽऽहेति**। विवरणकार इत्यर्थः। भागासिद्धिपरत्वेनापि योजयितुमाह **स एवेति**।

सु०— **किञ्च सत्यस्यापि ज्ञानविनाश्यत्वमस्तु। न च विपक्षे किञ्चिद्बाधकमस्तीत्यतः अप्रयोजकत्वाद् ज्ञानबाध्यत्वं न सिद्धमपि** व्याप्यत्वासिद्धमपीति यावत्। **प्रतिवादिनो** मतेनेति गुडजिह्विकामात्रम्। बाधकानुपन्यासे वादिनोऽपि व्याप्यत्वासिद्धेरावश्यकत्वात्। सतो विनाशे चैतन्यस्यापि विनाशप्रसङ्ग इति चेत्। तर्हि विनाशमात्रस्य साध्यप्रयोजकत्वेन **ज्ञानबाध्यत्वमसिद्धमपि** व्यर्थविशेषणासिद्धमपि स्यात्। नाश्यत्वमात्रं हेतुः, **ज्ञान** इति स्वरूपकथनमात्रम्। स चोक्तबाधकसानाथ्येन नाप्रयोजक इति चेन्न। सत्त्वसाम्येऽपि विनाशकारणसदसद्भावेन विशेषस्योक्तत्वात्॥ ननु च 'नेह नानाऽस्ती'तिप्रतिपन्नोपाधौ श्रौतनिषेधात्मा बाधः प्रपञ्चेऽस्तीति चेन्न। श्रुत्यर्थनिर्णयोत्तरकालमेवैतत्। स एव तूपपत्तिविरोधादशक्य इत्युच्यमानत्वात्।

परि०— अपिपदं भिन्नक्रममुपेत्य व्याप्यत्वासिद्धिपरत्वेनापि योजयति **किञ्चेत्यादिना**। **गुडजिह्विकेति**। गुडयुक्तजिह्वा सैव गुडजिह्विका। बालानां कद्वादि ग्रासयितुमास्यव्यादानार्थं जिह्वायां गुडं यथा स्थापयन्ति तद्वदिदमित्यर्थः। विपक्षे बाधकमाशङ्कते **सतो विनाश इति**। **तर्हीति**। आत्मनो विनाशित्व इत्यर्थः। प्रकारान्तरेण मूलार्थमाह **असिद्धमपीत्यादिना**। **उक्तत्वादिति**। ज्ञानिनां मोक्षदश्च स इत्यत्रेति भावः। **स एवेति**। श्रुत्यर्थ एव। 'मिथ्यात्वं यदि दुःखादेस्तद्वाक्यस्याग्रतो भवेत्' इत्यादिनोपपत्तिविरोधादशक्य इत्युच्यमानत्वादित्यर्थः।

सु०— अथवा **ज्ञानबाध्यत्वं त्वसिद्धं** व्याप्तिरहितम् **अपि** इति योज्यम्। तथा हि। किं त्वदभिमतं ज्ञानबाध्यत्वमत्र हेतूक्रियते किं वाऽस्मदभिमतमिति वाच्यम्। आद्यं चेदुक्तन्यायेन **न सिद्धं प्रतिवादिनः**। द्वितीये व्याप्तिवैधुर्यमिति। तत्कथमित्यत आह **विज्ञातस्येति**।

अनु०— **विज्ञातस्यान्यथा सम्यग्विज्ञानं ह्येव तन्मतम्॥ २६॥**

हि यस्मात् **अन्यथाविज्ञातस्य सम्यग्विज्ञानमेव** बाधस्तद्विषयत्वमेव तद्बाध्यत्वं **मतम्** अस्माकम्। तच्चात्मनि विपक्षे गतमिति व्याप्तिविकलमिति वाक्यशेषः। सत्योऽप्यात्मा देहाद्यात्मना विज्ञातो वेदान्तवाक्यजनितसम्यग्विज्ञानवृत्तिविषय इति परेणाप्यङ्गीकार्यम्। अन्यथा अविद्यानिवृत्त्यनुपपत्तेरिति।

परि०— परेणाप्यङ्गीकार्यमिति। अन्यथा विज्ञातत्वमात्राङ्गीकारांशसमुच्चय एवापिपदं ज्ञेयम्। सिद्धान्तिना देहात्मैक्यारोपानङ्गीकारात् । **अन्यथेति** । सम्यग्ज्ञानरूपवृत्त्यविषयत्वे तद्विषयाविद्यानिवृत्तिर्न स्यात् । समानविषयकत्वेनैव ज्ञानाज्ञानयोरालोकान्धकारयोरिव विरोधादिति भावः।

सु०— अथवा दृष्टान्तं प्रत्याचष्टे ज्ञानबाध्यत्वमिति। अपिपदेन सदसद्विलक्षणत्वलक्षणं साध्यमनिर्वाच्यत्वं समुच्चिनोति। तुशब्दो ज्ञानबाध्यत्वमनभिमताद् व्यवच्छिनत्ति॥ न सिद्धं शुक्तिरजतादाविति शेषः। शुक्तिरजतादेरनिर्वचनीयत्वं तावत् प्रतिवादिनो ममासिद्धम्। मयाऽत्यन्तासत्त्वेनाङ्गीकृतत्वात्। अत एव ज्ञानबाध्यत्वं मम तत्रासंमतम्। तद्धि ज्ञाननिवर्त्यत्वं परस्याभिमतम्। न च असतः तत्संभवति। तस्य नित्यनिवृत्तत्वात् । अतः साध्यसाधनविकलोऽयं दृष्टान्ताभासः ।

परि०— अनभिमतादिति। मायावाद्यनभिमतान्सिद्धान्त्यभिमतादित्यर्थः। क्वचिदभिमतादित्येव पाठः। व्याहतिनिरासाय दृष्टान्त इत्येवानुक्त्या, दृष्टान्तत्वेन नवाभिमत इति भावेनोक्तम् **दृष्टान्ताभास इति**।

सु०— ननु प्रतिपन्नोपाधौ निषेधप्रतियोगित्वं बाध्यत्वमस्त्येव शुक्तिरजतादौ। मैवम्। तथा सत्यसत्त्वप्रसङ्गात्। वक्ष्यते चैतत्। यदि तर्हि न बाध्यत्वं शुक्तिरजतादेः। (बाढम्। ननु) सकललोकविरोधादिप्रसङ्गः। मैवम्। त्वदभिमतस्याभावेऽप्यन्यस्य बाध्यत्वस्य तत्र विद्यमानत्वात्। किं तदित्यत आह विज्ञातस्येति। बाध्यत्वमिति प्रकृतप्रकृत्यर्थं बाधं तत् इति सामान्येन परामृशति।

परि०— वक्ष्यते चैतदिति । 'नासीदस्ति भविष्यच्च तदिति ज्ञानमेयता । यदि बाधस्तदाऽसत्त्वं तेनैवाङ्गीकृतं पुनरि'ति वियत्पादे 'पृथगुपदेशादि'त्यधिकरण इति भावः । नपुंसकत्वनिर्वाहाय आह **सामान्येन परामृशतीति**।

सु०— केचिन्नेदं रजतमिति ह्यध्यस्तवस्त्वभावबोधं बाधमाहुः। अपरे तु शुक्तिरियमिति विरोधिभावान्तरज्ञानम्। तदुभयं प्रत्येकमव्यापकम्। शाब्दादौ द्वयोरपि बाधत्वप्रसिद्धेः। तस्मादुभयानुगतमेतदुच्यते।

परि०— शाब्दादाविति । अग्निना सिञ्चेदित्यादिशाब्दबोधस्थले तदभावबोधनस्य वह्निः शीतः पदार्थत्वादित्यनुमाने च तद्विपरीतभावान्तरज्ञानस्य च बाधत्वदर्शनादित्यर्थः।

सु०— रजतत्वादिना विज्ञातस्य पुरोवर्तिनः शुक्तित्वादिना विज्ञानं खल्वन्यथाविज्ञातस्य सम्यग्विज्ञानं भवति। एवमसतो रजतस्य सत्त्वादिनाऽवगतस्यासत्त्वादिना विज्ञानमपि

अन्यथाविज्ञातस्य सम्यग्विज्ञानं भवत्येव। सम्यग्विज्ञानं बाध इत्येवोक्ते सर्वमपि सम्यग्ज्ञानं बाधः प्रसज्येत। न च तथा व्यवहारः। तन्निवृत्त्यर्थम् **अन्यथाविज्ञातस्येत्युक्तम्**। अन्यथाविज्ञातस्य ज्ञानमित्येवोक्ते धारावाहिकभ्रमे रजतत्वेनावगतस्य शुक्तिकाशकलस्य पुनर्नागवङ्गत्वादिज्ञानेऽपि प्रसङ्गः। तन्निरासाय **सम्यगित्युक्तम्**। **अन्यथेति** तत्स्वरूपापेक्षया। तेन घटस्यैव, पटाद्यपेक्षया **अन्यथा** घटत्वेन ज्ञातस्य, पुनर्घटत्वेन ज्ञाने प्रसङ्गो निरस्तः। छलप्रसङ्गात्। तथाऽपि रजतत्वेनावगतस्य शुक्तिकाशकलस्य शुक्लत्वादिज्ञाने प्रसङ्गः तदवस्थः। एवमेकेनान्यथाविज्ञातस्य पुरुषान्तरसंबन्धिनि तस्यैव वा पुरुषस्य कालान्तरभाविन्याजानसिद्धे सम्यग्विज्ञाने प्रसङ्गोऽपीति चेन्मैवम्। बाधतिः खलु लोडने पठ्यते। तच्च ज्ञानस्यार्थस्य वाऽस्तु। न तावद् ज्ञानस्य। तस्य क्षणिकत्वेन स्वत एव लोडितत्वात्। सम्यग्विज्ञानस्याप्युत्तरज्ञानविनाश्यस्य बाधितत्वव्यवहारप्रसङ्गात्। नाप्यर्थस्य। शुक्तिशकलादेस्तादवस्थ्यात्। रजतादेर्नित्यलोडितत्वात्। अतः पूर्वज्ञानप्रसञ्जितस्यान्यथाकारस्य लोडनमिवेति वक्तव्यम्। तथा च सति कोऽतिप्रसङ्गः। तत्किं वक्तव्यमेतत्। न हि। कथमनुच्यमानं ज्ञास्यते। अन्यथाविज्ञातस्येति वचनसामर्थ्यात्। अन्यथा सम्यग्विज्ञानमित्येवावक्ष्यत्। किमनेनेति। तद्विषयत्वं बाध्यत्वमिति शेषः।

परि०— उभयानुगतमेतदुच्यत इत्येतद्व्यनक्ति **रजतत्वादिनेति**। **छलेति**। अन्यथेत्यस्य तत्स्वरूपापेक्षयेत्यस्य विवक्षितत्वादभिप्रायान्तरकल्पनेनातिव्याप्तिं कथयतः छलोत्तराख्यदूषणं स्यादित्यर्थः। **आजानसिद्ध इति**। भ्रान्तिपूर्वकत्वं विना स्वभावसिद्ध इत्यर्थः। अतिव्याप्तिं निराकर्तुमुपोद्घातमाह **बाधतिरित्यादिना अत** इत्यन्तेन। बाधृ विलोडन इति धातुपाठादिति भावः। **क्षणिकत्वेनेति**। आशुविनाशित्वेनेत्यर्थः। परमतेन चैवमुक्तिः। **नित्यलोडितत्वादिति**। असत्त्वादिति भावः। **कोऽतिप्रसङ्ग इति**। तथापि रजतत्वेनेत्यादिना शङ्कितस्थलद्वयेऽतिव्याप्तिरूपदोषो नेत्यर्थः। शङ्कते **तत्किमिति**। तदेतत्पूर्वज्ञानप्रसञ्जितस्यान्यथाकारस्य लोडनमिव यज्ज्ञानमस्ति स बाध इत्येतत् विज्ञातस्येत्यादिमूलवाक्ये शेषतया प्रक्षेप्तव्यं किमित्यर्थः। पूर्वज्ञानप्रसञ्जितस्यान्यथाकारस्य लोडनमिवेत्यंशबोधकपदस्य मूलवाक्येऽनुपलब्धेः। यथा पाणिनीयसूत्रेषु विवक्षितार्थस्याशेषस्याप्राप्तिस्थले वार्तिककृता तत्रतत्र इदं वक्तव्यमिदमुपसङ्ख्येयमित्युच्यते तथेति भावः। सिद्धान्ती परिहरति **न हीति**। तदेतन्नहि वक्तव्यमित्यर्थः। शङ्कते **कथमिति**। तस्योत्तरमाह **अन्यथेत्यादि**। इति वचनसामर्थ्यादनुच्यमानमपि गम्यत इत्यन्वयः। **अन्यथेति**। अन्यथा विज्ञातस्येत्यंशेन प्राग्विवक्षितार्थस्यालाभे सम्यग्विज्ञानमेव तन्मतमित्येवं ब्रूयात्किमन्यथाविज्ञातस्येत्यंशेनेत्यर्थः।

सु०— अथवाऽनिवर्चनीयममुख्यं सदित्युक्तम्। तत्र किमिदमनिर्वचनीयत्वम्। किं निरुक्तिविरहः, किंवा निरुक्तिनिमित्तविरहः। नाद्यः। अनिर्वचनीयमित्यादिनिरुक्तेः सत्त्वेनासंभवित्वात्। द्वितीयेऽपि निरुक्तिनिमित्तं ज्ञानमर्थो वा स्यात्। नाद्यः ज्ञानस्योभयवादिसिद्धिसद्भावात्। न द्वितीयः यथा प्रतिभासमर्थस्यालौकिकस्य रजतादेर्मायावादिना अभ्युपगतत्वादित्याशङ्क्य परेणानिर्वचनीयस्य लक्षणद्वयमभिहितम्। सदसद्विलक्षणत्वम् अनिर्वचनीयत्वं ज्ञानबाध्यत्वं चेति।

परि०— पूर्वमनिर्वचनीयत्वप्रमाणखण्डनपरतया व्याख्यातं 'वैलक्षण्यं सतश्चापी'त्यादिश्लोकत्रयम्। तल्लक्षणखण्डनपरतयाऽपि व्याख्यातुमाह अथवेति। उक्तमिति। 'सत्रैविध्यं च मानेने'त्यत्रोक्तमित्यर्थः।

सु०— तत्राद्यं तावन्निराकरोति **वैलक्षण्यं सतश्चेति**। व्याख्यानानि तु पूर्ववदेव। तत्र यावत्सु पक्षेषु सिद्धार्थत्वपर्यवसानं तावत्स्वनिर्वचनीयत्वस्य सत्त्वाविरोधित्वेन न सन् प्रपञ्चः किन्त्वनिर्वचनीय इत्यारम्भासङ्गतिर्दोषोऽवगन्तव्यः। यत्र पुनर्बाधादिपर्यवसानं तत्र अव्याप्तिरवगन्तव्या। अथवाऽनिर्वचनीयत्वेन वियदादिकं शुक्तिरजतादिकं च परस्य अभिमतम्। तत्र **सत** एव सत्त्वेन प्रमितस्यैव वियदादेः **विश्वस्य असद्विलक्षणत्वमेव स्वयं सत्**। एवम् **असत** एवासत्त्वेन प्रमितस्यैव शुक्तिरजतादेः **विश्वस्य** सर्वस्याप्यारोपितस्य **सद्विलक्षणत्वमेव स्वयं सत्**। वियदादावसद्विलक्षणत्वमेवास्ति। सद्वैलक्षण्यं तु प्रमाणवाधितम्। तथा शुक्तिरजतादौ सद्विलक्षणत्वमेवास्ति। असद्वैलक्षण्यं तु प्रमाणविरुद्धम्। अतोऽसंभविना तेन लक्षणेनोक्तेन **कथं तेऽनिष्टं निग्रहस्थानं न भवेत्** इत्यादियोजना द्रष्टव्या। भेदवादिन इत्यनेन मायावादिनो वियदादौ सद्वैलक्षण्याङ्गीकारः शुक्तिरजतादौ चासद्विलक्षणत्वाभ्युपगतिराग्रहमात्रमूलैवेत्यभिप्रैति॥ 'यद्युच्यत' इत्यत्राप्युक्तरीत्या असंभवित्वादिकं ज्ञातव्यम्। 'सन्मात्रत्वमि'त्यनेन अतिव्याप्तिरुच्यते। तथा हि। **ब्रह्मणोऽपि सन्मात्रत्वं** सत्त्वानधिकरणत्वमिति यावत्। 'मायावादिनाऽभ्युपगतमि'ति शेषः। निर्धर्मकत्वाङ्गीकारात्। असत्त्वानधिकरणत्वं तु निश्चितमेव। **तस्मात्तदपि** ब्रह्मापि सन् **नो** भवेत् किन्त्वनिर्वाच्यं प्रसज्येतेति। सत्त्वेनासत्त्वेन च विचारासहत्वम् **अनिर्वचनीयत्वं** न पुनः सत्त्वासत्वधर्मानधिकरणत्वम्, ब्रह्म तु सत्त्वेन विचारसहं कथमनिर्वचनीयं स्यादिति चेन्न। सत्त्वेनेति त्वप्रत्ययार्थस्यानभ्युपगमात्। किञ्च यो वियदादौ विचारः स ब्रह्मण्यपि समान इति कथं न तस्यानिर्वचनीयत्वम्। यथोक्तम्। 'सर्ववैलक्षण्याङ्गीकारादि'त्यादि। निराकरिष्यते चासौ दुर्विचारस्तत्र तत्रेति।

परि०— आरम्भासङ्गतिः । उपक्रमानानुगुण्यम् । आद्यपद्यं प्रकारान्तरेणाद्यलक्षणस्यासंभवोक्तिपरतया व्याचष्टे **अथवेति** । चोऽवधारण इति भावेन सत एवेत्यनुवादः । सत्त्वेन प्रमितस्यैवेति व्याख्या । असतश्च वैलक्षण्यमित्यस्यार्थोऽसद्विलक्षणत्वमेवेति । असत एवेत्यनुवादो ध्येयः । विश्वस्येत्यनुवादः । सर्वस्यारोपितस्येति व्याख्या । सतश्च वैलक्षण्यमित्यावृत्तस्यार्थः **सद्विलक्षणत्वमेवेति** । तात्पर्यमाह **वियदादाविति** । चतुर्थपादं व्याचष्टे **अत इति** । इत्यादीत्यादिपदेन सतो घटादेः सतो वैलक्षण्यं च सदन्तरपटादिवैलक्षण्यमेव स्वयं सत् न तु सर्वात्मना सद्वैलक्षण्यम् । एवमसतोऽसत्त्वेन प्रमितशुक्तिरूप्यादेरसदन्तरवैलक्षण्यमेव प्रमितं न सर्वात्मनाऽसद्वैलक्षण्यम् । अतोऽसंभविना तेन लक्षणेनेत्यादियोजनाग्रहः । 'यद्युच्यतेऽपि सर्वस्मादि'तीत्यर्धश्लोकस्यापि लक्षणखण्डनपरत्वं लेशेन दर्शयति **यद्युच्यत इत्यत्रापीति** । **उक्तरीत्येति** । मानखण्डनपरतया कृतयोजनायामुक्तरीत्येत्यर्थः । यद्वा सत्त्वेन प्रमितस्य वियदादेः असद्विलक्षणत्वमेवेत्युक्तरीत्येत्यर्थः । तथाच सर्वस्मात्सतो वैलक्षण्यं सर्वसत्त्वानधिकरण-त्वादिरूपसद्वैलक्षण्यं यद्युच्यते तर्हि सद्भेद एव प्राप्त इति वियदादौ लक्षणमसंभवि । शुक्तिरूप्यादौ सर्वसद्वैलक्षण्य-भावेऽपि वियदादावभावादव्याप्तिरित्येवं ज्ञेयमिति भावः । **इत्यनेनेति** । इत्यर्धेनेत्यर्थः । शङ्कते **सत्त्वेनेति** । अन-भ्युपगमात् । ब्रह्मणीति योज्यम् । काल्पनिकं तदस्तीति मन्वानं प्रत्याह **किञ्चेति** । **यो विचार इति** । सत्त्वेनासत्त्वेन नित्यत्वानित्यत्वादिना केनापि रूपेण विचारसहं नेति विचारासह इत्यर्थः । **यथोक्तमिति** । तत्त्वोद्योते । 'दृष्टस्य वस्तुनो बलवद्दृष्टिं विना नान्यद्बाधकमिति दुर्घटत्वे सुघटत्वे वा नानिर्वचनीयसिद्धिरि'ति पूर्ववाक्ये प्रमाणसिद्धेऽर्थे तर्कविरोधोऽकिञ्चित्कर इत्युक्ते तत्कथमित्याकाङ्क्षायां 'सर्ववैलक्षण्याङ्गीकारात् दुर्घटमपि ब्रह्म प्रमाणादङ्गीक्रियत एव । जगतो भिन्नमभिन्नं वेत्यादि विकल्पस्तत्रापि युज्यत' इत्यादिना जगतः सत्त्वादिदौर्घट्यवत् ब्रह्मणोऽपि दौर्घट्य-मुक्तमित्यर्थः । **असौ दुर्विचार इति** । सत्त्वेनासत्त्वेन वा विचारासहत्वरूपो दुर्विचारः 'प्रकृतिश्च', 'नाभाव उपलब्धेः', 'पृथगुपदेशादि'त्याद्यधिकरणव्याख्याऽवसरे तत्र तत्रेत्यर्थः ।

सु०— द्वितीयमपि लक्षणं निराकरोति ज्ञानबाध्यत्वमिति ॥ यदि ज्ञानबाध्यत्वं नामोक्तविधया ज्ञाननिवर्त्यत्वं तदा वियदादौ शुक्तिरजतादौ च न सिद्धम् । वियदादेः सत्त्वेन शुक्तिरजतादेश्चासत्वेनाविद्योपादानकत्वाभावात् । ततश्च असंभवित्वं लक्षणदोषः । यदि पुनर्ज्ञानविनाश्यत्वमात्रम् । तथाऽपि वियदादौ नित्ये नित्यत्वादेव, शुक्तिरजतादौ चासत्त्वान्न सिद्धमित्यव्याप्तिः । यदि च प्रतिपन्नोपाधौ निषेधप्रतियोगित्वं तदपि वियदादौ न सिद्धमित्य-व्याप्तिरेव । उपपत्तयस्तूक्ता वक्ष्यमाणाश्चानुसन्धेयाः ॥ ननु भवताऽपि बाध्यत्वं किमप्यङ्गी-करणीयमेव । पदस्य निरर्थकत्वायोगात् । तदेवास्माकमनिर्वचनीयलक्षणं भवत्वित्यत आह **प्रतिवादिनो विज्ञातस्येति** ॥ **प्रतिवादिनो मम मतम्** इति संबन्धः । तच्चात्मन्यनिर्वचनीये-ऽप्यस्तीत्यतिव्याप्तमिति शेषः । अत्र 'अन्यथाविज्ञानमेव भ्रान्तिः । तत्प्रसञ्जितान्यथाऽऽकार-

लोडनं सम्यग्विज्ञानमेव बाध' इत्यवधारयता मतान्तराणि निरस्तानि वेदितव्यानि । हिशब्देन तत्र प्रमाणप्रसिद्धिं सूचयति ॥

परि०— उक्तविधयेति । पूर्वयोजनायां उक्तविधयाऽज्ञानलक्षणोपादाननिवृत्तिद्वारा निवर्त्यत्वं यदीत्यर्थः । ननु वियदादेः सत्त्वे शुक्तिरूप्यादेरसत्त्वे चोपपत्तयो वाच्या इत्यत आह **उपपत्तयस्त्विति** । मिथ्यात्वमपि वन्धस्येत्यादिना उक्ताः साक्षिविरुद्धत्वं नेहनानेत्यादेर्मिथ्यात्वाप्रतिपादकत्वं तद्वादिनां कथकत्वाभावः इत्यादयः, प्रकृतिनयादौ वक्ष्यमाणाः विश्वभ्रान्त्यादेः ब्रह्माद्यधिष्ठानत्वायोगः अर्थक्रियाकारित्वायोगः श्रुत्यादिविरोध इत्यादयो ज्ञेयाः ।

॥ अथ पञ्चख्यातिवादः ॥

सु०— इह खलु केचित् 'यथार्थमेव सर्वं विज्ञानमि'ति मन्यमाना नान्यथाख्यातिं सहन्ते । तथा हि । केयमन्यथाख्यातिर्नाम ।

यदि तावत् 'अन्यथापरिणते वस्तुनि ख्यातिरन्यथाख्यातिः' । तदा घटादिप्रत्ययाः सर्वेऽप्यन्यथाख्यातित्वाद्विभ्रमाः प्रसज्येरन् ।

किञ्च शुक्तिकाया रजताकारपरिणामः किं सकारण उताकारणः । न तावदकारणः कादाचित्कत्वानुपपत्तेः । आद्ये कारणं वाच्यम् । करणदोष इति चेन्न । तस्य करणसंबन्धिनः शुक्तिकापरिणामहेतुत्वानुपपत्तेः । अन्यथा तदैव सकलार्थानां रजतरूपपरिणामप्रसङ्गात् ।

परि०— स्वोक्तरूपभ्रान्तिबाधौ प्रपञ्चयाम इति भावेनाख्यातिपक्षं तावदपाकर्तुमनुवदति । **इह खलु केचिदि**त्यादिना **अत्रोच्यत** इत्यन्तेन । केचित्प्राभाकरा इत्यर्थः । अन्यथाख्यातिर्नामान्यथापरिणते वस्तुनि ख्यातिरुतान्यवस्तुनोऽन्यात्मनाऽवभासः असंबद्धविशेषणविशिष्टप्रतीतिर्वाऽन्यथाकारं ज्ञानं वा अन्याकारोल्लेख्यन्यालम्बनं ज्ञानं वा । तत्राद्यं परिणामपक्षं तावन्निराह **यदि तावदि**त्यादिना **तस्मान्न परिणामपक्षो युक्त** इत्यन्तेन । **अन्यथा परिणत इति** । शुक्त्यादिके रजताद्यात्मना परिणते या ख्यातिः प्रतीतिः सेत्यर्थः । कारणमिन्द्रियादिकरणदोषो वा दुष्टेन्द्रियसंबन्धो वा दुष्टेन्द्रियसंप्रयोगजन्यं विज्ञानं वा । आद्यमाशङ्क्य निराह **करणदोष इति चेन्नेति** ।

सु०— दुष्टकरणसंसर्गो हेतुरिति चेत्तथाऽपि किं शुक्तित्वापगमेन रजतरूपपरिणामः किं वा तदनपगमेन । आद्ये पुरुषान्तरेणापि तदा शुक्तित्वं न प्रत्येतव्यम् । द्वितीये भ्रान्तेनापि तत्प्रत्येतव्यम् ॥ किञ्च शुक्तित्वापगमे बाधेऽपि न तद्भायात् ॥ अथ पुनः शुक्त्याकारेण रजतं परिणतमिति चेन्न । करणदोषस्य कारणस्याभावात् । बाधोऽप्येवं सति भ्रमः स्यात् ॥ अपि चैतत्समस्तप्रतिपत्तृसाधारणमपि कुतो न भवेत् । यत्करणपरिणतं तेनैव गृह्यत इति चेन्न ।

घटादेरपि कुलालादिमात्रवेद्यतापातात् । सुखादिवदिति चेन्न । बाह्यान्तरत्वेन विशेषात् । अन्यथोक्तातिप्रसङ्गानिस्तारात् ।

परि०— द्वितीयमाशङ्क्य निराह **दुष्टेति** । **सुखादिवदिति चेदिति** । सुखादिकं तत्पुरुषप्रयत्नसाध्यमपि न सर्वैरुपलभ्यते किन्तु तेन तेनैव तथा शुक्त्यादिपरिणामोऽपीति चेदित्यर्थः । आन्तरत्वात्सुखादेरस्तु तथात्वम् । बाह्यत्वाच्छुक्त्यादिपरिणामस्य न तथात्वमित्याह **बाह्येति** । **अन्यथेति** । बाह्यपरिणामत्वेऽपि तत्तन्मात्रवेद्यत्वोपगमे घटादेरपि कुलालादिमात्रवेद्यताऽऽपातादित्यर्थः ।

सु०— किञ्च दोषवशाद्रजताकारेण परिणता चेच्छुक्तिस्तदा दोषापगमेऽपि तथैव कथं नावतिष्ठते । न हि निमित्तकारणनाशात्कार्यनाशो दृष्टः । कमलकुड्मलविकासनिमित्तसावित्र-तेजोऽपगमस्य विकासनिवृत्तिहेतुता दृष्टेति चेत् । मैवम् । दलविभागो हि विकासो नाम । स च क्षणिकत्वात्सत्येव सावित्रतेजसि निवृत्तः । संयोगप्रध्वंसस्तु न कदाऽपि निवर्तते । पुनःसंयोगलक्षणो मुकुलीभावस्तु शीतादिनोदनजन्य एव । स्थायित्वेऽपि विभागस्यान्यदेव तन्नाशे निमित्तमिति यत्किञ्चिदेतत् । परत्वादिवत् स्यादिति चेन्न । विप्रतिपत्तेः ॥ किञ्चोत्पन्नं चेद्रजतं विनष्टं तदा तथैव प्रतीतिः स्यात् । न पुनर्नेदं रजतमिति बाधबुद्धिः ।

परि०— **परत्वादिवत्स्यादिति चेदिति** । यथा दूरदेशसंबन्धनिमित्तकं परत्वं समीपदेशसंबन्धनिबन्धनं त्वपरत्वं च तादृग्देशसंबन्धनाशादपैति तथेह शुक्त्यादिपरिणामभूतरजतादिरपि निमित्तनाशादपैत्वित्यर्थः । **विप्रति-पत्तेरिति** । अपरत्वादिजन्मनैव तन्नाशोपपत्तेरिति भावः ।

सु०— एतेन दुष्टकरणजन्याद्विज्ञानाद् रजतजन्मेत्यपि परास्तम् । का चैवं सति दोषवाचो युक्तिः । न हि मृदो घटाकारपरिणामस्य निमित्तं दण्डचक्रादिकं दोषत्वेन मन्यन्ते । किञ्च यस्याः प्रतीतेस्तदालम्बनं तत एव तज्जन्म, किंवा प्रतीत्यन्तरात् ॥ नाद्यः । परस्पराश्रय-प्रसङ्गात् । उत्पन्ने हि रजते तदालम्बनायाः प्रतीतेर्जन्म, तस्यां जातायां रजतोत्पत्तिरिति । न खलु निरालम्बना प्रतीतिरुत्पद्यते ॥ द्वितीयेऽपि किं तत्प्रतीत्यन्तरं शुक्तिकाऽऽलम्बनम्, उत शुक्तिकारजतान्तरालम्बनम्, अथवाऽर्थान्तरालम्बनम् । नाद्यः । सर्वत्र शुक्तिप्रतीत्यनन्तरं रजतोत्पादप्रसङ्गात् । शुक्तिरजतप्रतीतेः प्राक् शुक्तिरिति प्रतीतिनियमाभावाच्च । दुष्टकरणा-लोचितशुक्तिसाधारणाकारप्रतीते रजतजन्मेति चेन्न । साधारणाकारमात्रदर्शनानन्तरं रजत-प्रतीतिनियमाभावात् । कारणवैकल्यं तत्र कल्प्यत इति चेत् । स्यादेतदेवम् । यदि रजतजन्म प्रमितं स्यात् । प्रतीतिं तु प्रकारान्तरेणोपपादयिष्यामः । न द्वितीयः । पूर्वरजतस्यापि तदेव

कारणमिति रजतप्रतीतिप्रवाहाविच्छेदप्रसङ्गात् । न तृतीयः । अतिप्रसङ्गात् ॥ तदेवं भ्रान्तिवाधयोरनुपपत्तेर्न परिणामपक्षो युक्तः ।

परि०— तृतीयं परिणामहेतुं निराह एतेनेति । तथा प्रतीत्यभावेनेत्यर्थः । वाचोयुक्तिरित्येकं पदम् । वाग्व्यवहार इत्यर्थः । 'वाग्दिक्पश्यद्भ्यो युक्तिदण्डहरेष्वि'त्यलुक्समासः । निर्विषयतया प्रागुत्पन्ना प्रतीतिः पश्चाद्रजतं जनयत्वित्यत आह न खल्विति । ननु रजतजन्मनोऽभावे इदं रजतमिति कथं प्रतीतिरित्यतः प्राभाकरः पूर्वपक्षी समाधत्ते प्रतीतिं त्विति । 'ननु तर्हीदं रजतमित्यादिप्रत्ययानां का गतिरि'त्यादिना ग्रन्थेन ग्रहणस्मरणाद्यात्मकतयोपपादयिष्याम इत्यर्थः । शुक्तिकारजतान्तरालम्बनमिति पक्षं निराह न द्वितीय इति ।

सु०— नापि 'वस्तुनो वस्त्वन्तरात्मनाऽवभासोऽन्यथाख्यातिरि'ति युक्तम् ॥ तथा हि किं वस्तुनो वस्त्वन्तरात्मता सती उतासती । आद्ये न भ्रान्तिर्नापि वाधः । सर्वेषां च सर्वं सर्वात्मना प्रतीयेत । न हि दोषः करणसंस्कारः । तथा सत्यदुष्टकरणेन न किञ्चिदुपलभ्येत । किञ्चैवं सति रजतसंवित्समीचीना शुक्तिरेवेयमिति चासमीचीनेत्यापद्येत । न द्वितीयः । असतः प्रतीत्यनुपपत्तेः । उपपत्तौ वा किं रजतस्यापि वस्तुत्वग्रहणेन ।

एतेन 'असंवद्धविशेषणविशिष्टप्रतीतिरन्यथाख्यातिरि'ति निरस्तम् । असतो विशेषणसंवन्धस्य प्रतीत्यनुपपत्तेः । उपपत्तौ वा किमसत्ख्यातिवादिभिरपराद्धम् ।

अथ ब्रूषे 'अन्याकारं ज्ञानमन्यथाख्यातिरि'ति । तदसत् । समीचीनज्ञानस्याप्यान्तरबाह्यत्वादिना अर्थविलक्षणाकारत्वेन विभ्रमत्वापत्तेः ।

परि०— अन्यस्यान्यात्मनाऽवभासोऽन्यथाख्यातिरिति द्वितीयं निराह नापीति । किं रजतस्यापीति । आपणादिस्थरजतस्यापीत्यर्थः । असत्त्वेऽपि रजतमितिप्रतीतेरुपपत्तेरिति भावः । तृतीयं निराह एतेनेति । असंवद्धस्याविद्यमानसंवन्धवतो विशेषणस्य विशिष्टप्रतीतिः संवन्धप्रतीतिरित्यर्थः । चतुर्थमाशङ्कते अथ ब्रूष इति ।

सु०— 'अन्याकारोल्लेखिज्ञानमन्यालम्बनमन्यथाख्यातिरि'ति तु विरुद्धम् । तथा हि । न तावत्सदसद्भावमात्रेणालम्बनं सद्भावमात्रस्य सर्ववस्तुप्रत्ययसाधारण्येन सर्वप्रत्ययानां सर्वार्थालम्बनत्वापत्तेः । सर्वसर्वज्ञता चैवं सति स्यात् । अतीतादिविषयस्य निरालम्बनतापातश्च ॥ एतेन पुरोदेशे सद्भावेनालम्बनत्वमपि प्रत्युक्तम् ॥ न च कारणत्वेनालम्बनम् । रूपादिज्ञानस्य चक्षुराद्यपि कारणमिति तदालम्बनत्वप्रसङ्गात् । अतीतानागतविषयत्वं च ज्ञानस्य न स्यात् । अतीतानागतयोरसत्त्वेन कारणत्वानुपपत्तेः ॥ एतेन विषयतया कारण-

त्वमित्यपि निरस्तम् । आत्माश्रयत्वं चैवं सति स्यात् । विषयत्वस्यैव निरूप्यमाणत्वात् । किञ्चैवं विषयत्वमित्येवास्तु, किं कारणतया व्यर्थयाऽनर्थजनन्या ।

परि०— पञ्चमं निराह **अन्याकारेति** । अन्याकारमुल्लिखतो ज्ञानस्यान्यालम्बनत्वं किमन्यस्य सत्त्वमात्रेण पुरोदेशे सद्भावेन वा कारणत्वेन निमित्तेन वा विषयतया कारणत्वेन निमित्तेन वा । आद्यं निराह **न तावदिति** । द्वितीयं निराह **एतेनेति** । अतीतादिज्ञानस्य निरालम्बनत्वापातेनेत्यर्थः । तृतीयं निराह **न चेति** । चतुर्थं निराह **एतेनेति** । अतीतादेरकारणत्वकथनेनेत्यर्थः । **कारणत्वमिति** । निमित्तमन्यस्यान्याकारोल्लेखिज्ञानालम्बनत्व इति योज्यम् । आलम्बनत्वं विषयत्वमेकमेवेति भावेनोक्तम् । **विषयत्वस्यैवेति** । आत्माश्रयादबिभ्यतं प्रत्याह **किं चैवमिति** ।

सु०— किं चेदं विषयत्वम् । येन यस्यातिशय उत्पद्यते स तस्य विषय इति चेत् । अतिशयो हि ज्ञातता वा स्याद् व्यवहारो वा । नाद्यः । अनभ्युपगमात् । अभ्युपगमेऽप्यतीतादि-ज्ञानस्य निर्विषयत्वापातात् । न ह्यसति धर्मिणि धर्मोत्पादो युज्यते । न द्वितीयः । अतदर्थिनो व्यवहारानुत्पत्तावविषयत्वापत्तेः । व्याघ्रचोरादिज्ञानानन्तरमादीयमानस्य दण्डादेरपि तद्विषय-त्वप्रसक्तेश्च ॥ यद्विज्ञानं यदाकारं तत्तदालम्बनमिति तु तथागतमतमनुधावति ॥

परि०— अस्तु तर्हि तथैवेति वदन्तं प्रत्याह **किं चेदं विषयत्वमिति** । तथागतमतमिति बौद्धमतमनु-करोति । बौद्धा हि ज्ञानमर्थाकारमिति वदन्तीति यद्विज्ञानं यदाकारमित्युक्तौ बौद्धमतप्रवेशः प्राप्नोतीत्यर्थः ।

सु०— यत्सन्निकृष्टकरणेन यज्ज्ञानं जन्यते तत्तद्विषयमित्यपि न; रूपादिज्ञान-स्याकाशादिविषयतापातात् । न हि रूपादिज्ञानमुत्पादयच्चक्षुराकाशादिना न सन्निकृष्यत इति युज्यते । प्रत्यभिज्ञा च तत्ताऽसन्निकृष्टकरणजन्या न तद्विषया स्यात् । न च वाक्यं वाक्यार्थेन सन्निकृष्यते येन तज्जनितज्ञानस्य वाक्यार्थो विषयः स्यात्, आकाशादिविषयतैवं चापद्येत । लिङ्गज्ञानाद्यात्मसन्निकृष्टाज्जायमानं लिङ्गिज्ञानमात्मविषयमापद्येत ॥ तस्माद्यज्ज्ञानं यत्प्रतिभासं तदेव तस्यालम्बनमिति मन्तव्यम् ॥ तत्र रजतज्ञाने शुक्तिरवभासते न वेति वक्तव्यम् । अवभासत इति ब्रुवाणः श्लाघनीयप्रज्ञो देवानां प्रियः । यदि संविदि बहुमानवान्नेति ब्रूयात्तदा कथं तच्छुक्तिकालम्बनं स्यात् । किञ्च रजतमवभासते शुक्तिकालम्बनं चेदतिप्रसङ्गः कथं परिहरणीयः । ननु रजतावभासस्य रजतविषयकत्वे तेन रजतेन भवितव्यम् । कथं न भवित-व्यम् । न हि संप्रतिपन्नसमीचीनरजतस्वीकारेऽपि निमित्तमस्त्यन्यद्रजतावभासात् । न ह्यन्य-(तर)रजतप्रतिभासपक्षपाते कारणमस्ति । नास्त्यत्र रजतमित्यपि प्रतिभासोऽस्तीति चेत् ।

सत्यम्। प्रतिभाससामर्थ्याद्रजताभावोऽप्यङ्गीकृत एव पुरतः। प्रतीत्योर्विरोधः स्यादिति चेन्न। यथा न विरोधस्तथा वक्ष्यमाणत्वात्।

परि०— यज्ज्ञानमिति। यदिति भिन्नं पदम्। न तु यस्य ज्ञानं यज्ज्ञानमिति समासः। पुनरव्याप्त्यतिव्याप्ती चाह **न च वाक्यमित्यादिना**। शब्द आकाशगुणो वायुगुणो वेतिमनेनाह **आकाशादीति**। आत्मसन्निकृष्टा-दात्मसमवेतादित्यर्थः। ज्ञानादेरात्मगुणत्वादिति भावः। देवानां प्रिय इत्येकं पदम्। अज्ञ इत्यर्थः। षष्ठस्य तृतीयपादे 'षष्ठ्या आक्रोश' इति सूत्रे 'देवानां प्रिय इति वक्तव्यम्' इति वार्तिकादलुक्। श्लाघनीयप्रज्ञ इत्यपहासः काकुस्वरेण द्योत्यते **अतिप्रसङ्ग इति**। पटाद्यवभासकमपि ज्ञानं घटाद्यालम्बनं स्यादित्यतिप्रसङ्ग इत्यर्थः। शुक्तिकायामिदं रजतमिति ज्ञानस्य शुक्तिकालम्बनत्वाभावे रजतमेवालम्बनं स्यात्। तथाच रजतं वास्तवं स्यादिति शङ्कते **नन्विति**। इष्टापत्तिं मन्वान उत्तरमाह प्राभाकरः **कथं न भवितव्यमिति**। भवितव्यमेवेत्यर्थः। प्रतीतिविषयस्य सत्त्वेन भाव्यमित्येतदुपपादयति **न हीति**। **वक्ष्यमाणत्वादिति**। ननु तर्हीत्यादिना ग्रन्थेनेदमिति ज्ञानादगृहीतविवेकं रजतमिति स्मरणं नास्तीह रजतमिति त्वनुभवो विवेकग्रहरूप इत्यादिरूपेण वक्ष्यमाणत्वादित्यर्थः।

सु०— न चान्यथाख्यातिजनने कारणं पश्यामः। न च चक्षुरादिकमेव कारणम्। तस्य समीचीनज्ञानकरणतावधारणात्। न खलु जरामरणविध्वंसहेतुर्जातु सुधा तद्धेतुरपि भवति। कारणैक्ये कार्य(भेद)स्याकस्मिकत्वप्रसङ्गात्। न चादृष्टभेदात्कार्यभेदः। तस्य कार्यभेद-निश्चयोत्तरकालं निश्चेयत्वात्। कार्य(भेद)स्य च विप्रतिपन्नत्वात्। दोषसहकृतादिन्द्रियादेवा-न्यथाज्ञानजननमित्यप्यसत्। दोषा हि कारणानामौत्सर्गिककार्यजननसामर्थ्यं निघ्नन्ति। न तु विपरीतकार्यजननसामर्थ्यमादधति। न खलु दुष्टं कुटजबीजं वटं जनयति। किं नाम न जनयत्येव कुटजांकुरम्। न च वक्तव्यं दावदहनदग्धवेत्रबीजानां कदलीकाण्डजननसामर्थ्यमुपलब्धमिति। पाकेन द्रव्यान्तरोत्पत्तेस्तेषामबीजत्वात्।

परि०— जात्विति। कदाऽपीत्यर्थः। **कार्यस्य चेति**। अन्यथाख्यातिशब्दितभ्रमरूपकार्यस्य चेत्यर्थः। कार्यभेदस्य चेतिपाठे भ्रमप्रमारूपकार्यभेदस्य चेत्यर्थः। कुटजबीजं गिरिमल्लिकाबीजम्। **दावदहनदग्धेति**। वनवह्निदग्धेत्यर्थः। इति न च वक्तव्यमित्यन्वयः।

सु०— किञ्च प्रदर्शिताकारव्यभिचारे प्रत्ययस्य सर्वत्र व्यभिचारशङ्का दुर्वारा स्यात्। तथा च कथं बाह्यार्थनिह्नवं निराकुर्मः। तथा हि ज्ञानमेव खलु सर्वत्र वस्तुव्यवस्थापकं नान्यत्। तच्चेत्कचिद् व्यभिचरति तदा तत्सर्वत्र शङ्कितव्यभिचारमेव। न च तच्छङ्कापङ्कसङ्क्षालनक्षमं किञ्चिदन्यद्विज्ञानात्। तच्च सकलमपि शङ्काकलङ्कसङ्कोचितप्रभावं न प्रभवतीत्युक्तम्। ततश्च

कुतो बाह्यार्थप्रत्याशा। न च वाच्यं यथा घटादेः पार्थिवस्य वह्निव्यभिचारेऽपि न धूमस्यापि तद्व्यभिचारः शङ्क्यते एवमेकज्ञानस्यार्थव्यभिचारेऽपि न सर्वत्र व्यभिचारशङ्केति। वैषम्यात्। अस्ति हि तत्र पार्थिवत्वाविशेषेऽप्यव्यभिचारनिश्चयोपायो धूमत्वादिरेवावान्तरो विशेषः। न हि तत्र बाधकं किञ्चित्। तेनोपपद्यते तत्राश्वासः। प्रकृते तु न ज्ञानत्वावान्तरविशेषमनाश्वास-निरसनक्षममीक्षामहे। न च बाधकभावाभावरूपाद्विशेषाद् व्यवस्थेति वाच्यम्। बाधकस्यापि ज्ञानत्वेन शङ्कास्पदत्वात्। न खलु बाधकस्य किमपि शृङ्गमस्ति। बाधकाभावश्चानुपसञ्जात-बाधभ्रमे समानः। संवादकभावाभावाभ्यां विशेष इति चेन्न। उक्तोत्तरत्वात्। संवादकमपि ज्ञानमेवेति तदपि कथं संशयास्पदं न स्यात्। तत्रापि संवादकान्तरान्वेषणेऽनवस्था कुतो न भवेत्। अङ्गीकृतश्च परेण धारावाहिकभ्रमेऽन्योन्यसंवादः। एतेन ज्ञानजन्यव्यवहारविसंवादा-विसंवादलक्षणोऽपि विशेषः परास्तो वेदितव्यः। तद्विशेषग्राहिण्यपि विश्वासकारणाभावात्।

परि०— एवं 'साकारवादादसतो न भानात्संविद्विरोधादथ हेत्वभावादि'त्यन्यथाख्यात्यनुपपत्तौ परोक्त-हेतून् विवृत्य ज्ञानस्य व्यभिचारित्वे विश्वासः किंनिबन्धन इति परोक्तं व्यनक्ति किञ्च प्रदर्शितेति। बाह्यार्थनिह्नवं बाह्यार्थापलापम्। आन्तरं ज्ञानमेव घटादिबाह्यार्थात्मना अवभासते। वस्तुतो बाह्यभूतोऽर्थो नास्तीति बौद्धैरुच्यमाने बाह्यार्थापलापमित्यर्थः। तदिति। ज्ञानमित्यर्थः। न प्रभवतीति। शङ्कानिवर्तने अर्थसत्त्वनिश्चये वा न क्षमत इत्युक्त-मित्यर्थः। प्रत्याशा दुराशा। अन्ते अन्ततः। शङ्केतीति। न च वाच्यमिति पूर्वेणान्वयः। बाधकाभावोऽपि नाश्वास-हेतुरित्याह बाधकाभावश्चेति। उक्तोत्तरत्वादित्येतद्व्यनक्ति संवादकमपीति। परेणेति। अन्यथाख्यातिवादिना। अन्यथाख्यातिवादिनां भ्रमवादिनामित्यर्थः। तथात्वे भ्रान्तित्वाभावाऽऽपत्तेरिति भावः।

सु०— अपि च प्रतीयमानोऽयं रजताकारः कुतस्त्य इति वक्तव्यम्। न तावत्पुरोवर्ति-निष्ठ इतीष्टमन्यथाख्यातिवादिनाम्। बाधविरोधश्च तथा सति स्यात्। नापि देशान्तरवर्तीति वक्ष्यामः। ततश्च ज्ञानस्थ एवायमित्यापतितम्। तथा च जितं साकारविज्ञानवादिभिर्बौद्धैः।

परि०— वक्ष्याम इति। तार्किकाभिमतान्यथाख्यातिनिरासप्रस्तावे।

सु०— ननु तर्हीदं रजतमित्यादिप्रत्ययस्य का गतिः। उच्यते। रजतमिदमिति द्वे ज्ञाने स्मृत्यनुभवरूपे। तत्रेदमिति पुरोवर्तिद्रव्यमात्रग्रहणम्। दोषवशात्तद्गतस्य शुक्तित्वसामान्य-विशेषस्याग्रहणात्। तन्मात्रं च गृहीतं सदृशतया संस्कारोद्बोधक्रमेण रजतस्मृतिं जनयति। सा च गृहीतग्रहणस्वभावाऽपि दोषवशाद् गृहीततत्तांऽशप्रमोषेण गृहीतिसरूपाऽवतिष्ठते। तथा च रजतस्मृतेः पुरोवृत्तिग्रहणस्य च मिथः स्वरूपतो विषयतश्च भेदाग्रहणात् सन्निहित-

रजतज्ञानसारूप्येणेदंरजतमिति भिन्ने अपि ग्रहणस्मरणे अभेदव्यवहारं सामानाधिकरण्यव्यपदेशं च प्रवर्तयतः। कुत एतदिति चेन्न। अन्यथाऽनुपपत्तेरुक्तत्वात्।

परि०— **सामान्यविशेषस्य**। जातिविशेषस्येत्यर्थः। **गृहीतग्रहणस्वभावाऽपीति**। अनुभूतवस्तुविषयीकरणस्वभावाऽपीत्यर्थः। **गृहीतीति**। अनुभवसदृशी। **सन्निहितेति**। चक्षुःसन्निकृष्टरजतज्ञानं यथा तथैवेत्यर्थः। **कुत इति**। कस्मान्मानादेतज्ज्ञेयमित्यर्थः। विपक्षे बाधादित्याह **अन्यथेति**। एवं कल्पनाभावे। अनुपपत्तेः। परिणामपक्षे भ्रान्तिबाधानुपपत्तेः। अन्यात्मना भानपक्षे च 'असतोनभानात् साकारवादात्संविद्विरोधाद्वैत्यभावादि'त्याद्यनुपपत्तेरुक्तत्वादित्यर्थः।

सु०— किञ्चेदमिति पुरोवर्ति नयनसंप्रयोगजं ज्ञानमनुभव इत्यविवादम्। रजतज्ञानं च न तावदिन्द्रियजम्। इन्द्रियस्य सन्निकृष्टार्थ एव ज्ञानजननसामर्थ्यात्। अन्यथा सर्वसार्वज्ञप्रसङ्गात्। न च विप्रकृष्टेन रजतेन सन्निकर्षोऽस्ति। तत्कार्यस्य साक्षात्कारस्य कदाप्यदर्शनात्। न च शुक्तिशकलसन्निकर्षादिवेन्द्रियं रजतज्ञानमुत्पादयतीति सांप्रतम्। अतिप्रसङ्गात्। न च दोषसदसद्भावाभ्यां व्यवस्था। दोषाणां विपरीतकार्यकारिताया निरस्तत्वात्। भस्मकदोषदूषितस्य जाठरजातवेदसो बहुतराऽऽहारपरिणतिहेतुतोपलभ्यत इति चेन्न। विप्रतिपत्तेः। दोषस्यैवाऽऽहारविकारहेतुतोपपत्तेः। न च दहनकार्यं कथं दोषः करोतीति वाच्यम्। कार्येऽपि वैजात्योपलम्भात्। जाठराग्निपरिणता हि रसाः शरीरोपचयहेतवो न भस्मकपरिणतास्तथा। तस्मान्नेदमिन्द्रियजम्। न च लिङ्गाद्यनुसन्धानविधुराणामपि जायमानमनुमानादिप्रभवमिति वक्तुं शक्यते। अतः प्रत्युत्पन्नकरणाभावेऽप्युत्पद्यमानेनानेन परिशेषात्स्मरणेनैव भवितव्यम्।

परि०— परिशेषरूपप्रमाणाच्च ग्रहणस्मरणरूपं इदं रजतमिति ज्ञानमित्याह **किञ्चेत्यादिना**। अस्तु सन्निकर्ष इत्यत आह **न च विप्रकृष्टेनेति**। नास्तीति कथं ज्ञायत इत्यत आह **तत्कार्यस्येति**।

सु०— किञ्चेदं स्मरणमनाकलितरजतस्यानुत्पद्यमानत्वात्संप्रतिपन्नस्मरणवत्। न च इदमस्मरणं तत्तांऽशविकलत्वात्संप्रतिपन्नवदिति युक्तम्। पदात्पदार्थस्मृतौ हरिहरादिस्मृतौ च व्यभिचारात्। किञ्चानुभूतं तावन्न समस्तं स्मर्यते। तत्तांऽशश्चातीतदेशकालसंबन्धः स्मर्यमाणधर्मः। तथा च स्मरणं च भवतु। भवतु दोषवशात्प्रमुषिततत्तांऽशम्। न च विपक्षे बाधकं किञ्चिदित्यप्रयोजको हेतुः।

परि०— इदं रजतमिति ज्ञानद्वयं ग्रहणस्मरणात्मकं दोषवशादगृहीतशुक्तिविशेषं प्रमुषिततत्ताकमित्यत्र अन्यथानुपपत्तिपरिशेषौ प्रमाणीकृत्यात्र पुनरविवादेदमंशज्ञानं हित्वा रजतज्ञानं स्मरणमित्यंशेऽनुमानं च प्रमाणयति

यस्त्विति। अग्रहणमिति पदच्छेदः। यथा पीतः शङ्ख इति दृष्टान्तमुक्त्वा दार्ष्टान्तिकमाह **एवमिति**। जिह्वाग्रवृत्तिरसनेन्द्रियेण तत्रत्यतिक्तद्रव्यगततिक्तरसमात्रस्य ग्रहे सति त्वगिन्द्रियोपनीतगुडद्रव्यतिक्तरसयोरसंसर्गाग्रहात्तारूप्यान्निम्बफलप्रत्ययाविशेषेणाभेदव्यवहार इत्यर्थः। **अनयैव दिशेति**। अनुभूतत्वे ग्रहणस्मरणे स्मरणरूपे वा न चेत् ग्रहणरूपे एवेत्येवमुक्तदिशेत्यर्थः।

सु०— किञ्च विपर्ययमङ्गीकुर्वाणेनापि विवेकाग्रहो ग्राह्य एव। न हि विवेकग्रहे विपर्ययावकाशोऽस्ति। विरोधात्। अन्यथा विपर्ययनिवृत्त्यनुपपत्तेः। तथा च तत एव सर्वस्योपपत्तौ किं विपर्ययकल्पनया।

परि०— ननु भ्रमवादिना विशिष्टज्ञानादभेदव्यवहार उच्यते त्वया तु विवेकाग्रहात्। को न्वत्र विशेष इत्यत आह **किञ्च विपर्ययमिति**। गृह्यमाणस्मर्यमाणयोर्विवेकाग्रहः स्वीकार्य एवेत्यर्थः। **विवेकेति**। पुरोवर्तिनि इदं रजतं नेति भेदग्रह इत्यर्थः।

सु०— न चान्यथाख्यातौ किमपि प्रमाणमस्ति। भेदाग्रहप्रसञ्जिताभेदव्यवहारबाधनेनैव नेदमिति विवेकज्ञानस्य बाधकत्वमप्युपपद्यते। तदुपपत्तौ चागृहीतविवेकस्य ज्ञानद्वयस्य भ्रान्तित्वमपि लोकसिद्धं सिद्धम्। तथा च प्रयोगः। विगीतप्रत्ययो यथार्थः प्रत्ययत्वात्संप्रतिपन्नवत्।

परि०— स्वाभिमतेऽर्थेऽन्यथानुपपत्तिपरिशेषानुमानानि प्रमाणान्युक्त्वा परमतमप्रामाणिकमित्याह **न चान्यथाख्याताविति**। ननु नेदं रजतमिति भेदज्ञानस्य बाधकत्वान्यथानुपपत्त्या तद्बाध्यमभेदज्ञानमुपेयम्। अन्यथा तस्य बाधकत्वानुपपत्तेः। अतस्तदनुपपत्तिरेव वा भ्रमत्वेन लोके प्रसिद्धिर्वाऽन्यथाख्यातौ प्रमाणमित्यत आह **भेदाग्रहप्रसञ्जितेति**। **विगीतः** विमतः।

सु०— नन्वत्र विगीतप्रत्ययो नाम किं पुरोवर्तिनिर्विकल्पकज्ञानमुत सदृशदर्शनोत्थं रजतस्मरणम्। किं वोभयमाहोस्विद्रजतपुरोवर्त्येकताज्ञानमाहोस्वित्प्रमुषितभेदं वेदनद्वयम्। तत्राद्यपक्षत्रये सिद्धसाधन(साध्य)ता। चतुर्थे वाद्याश्रयासिद्धत्वमपसिद्धान्तो व्याघातश्च। पञ्चमे प्रतिवाद्याश्रयासिद्धतेति चेत्। मैवम्। अस्ति तावत्पुरोवर्ति निर्विकल्पकज्ञानम्। अस्ति च सदृशपुरोवर्तिदर्शनजनिता रजतस्मृतिः। तथाऽस्त्येव च तत्समुत्थं सविकल्पकमिदमिति वेदनात्सविवादभेदाभेदं रजतवेदनम्। तत्र विप्रतिपन्नौ भेदाभेदौ विहायेदं रजतमित्यवगममात्रमिदं रजतमित्यादिसामानाधिकरण्यव्यवहारकारणं पक्षत्वेन विवक्षितं चेत्को विरोधः।

न हि विप्रतिपन्नाकारेणैव पक्षीकारः क्वचित्। मा हि भून्नित्यानित्याग्निमदनग्निमच्छब्दपर्वतपक्षीकारे प्रकृतदोषानुषङ्गाद्भङ्गोऽनुमानमुद्रायाः।

किञ्चेदं स्मरणमिति । इदमिति । रजतज्ञानमित्यर्थः । स्मरणमिति साध्यनिर्देशः । अनाकलितरजतस्यानुत्पद्यमानत्वादिति साधननिर्देशः । प्रतिपक्षमाशङ्क्य व्यभिचाराप्रयोजकत्वदोषाभ्यां निराह **न चे**त्यादिना **हेतु**रित्यन्तेन । **पदार्थस्मृतौ ।** व्युत्पन्नस्य पदाज्ज्ञायमानपदार्थस्मृताविन्यर्थः ।

सु०— न च नेयं स्मृतिरिन्द्रियजन्यत्वात् । तच्चेन्द्रियव्यापारान्वयव्यतिरेकानुविधायित्वादिति वाच्यम् । स्मृतिबीजसंस्कारोद्बोधहेतुपुरोवर्तिसाधारणाकारग्रहण एवेन्द्रियव्यापारान्वयव्यतिरेकयोरुपक्षीणत्वात् ।

परि०— प्रतिपक्षान्तरमाशङ्क्यासिद्धिदोषेण निराह **न च नेयमि**त्यादिना **उपक्षीणत्वादि**त्यन्तेन । शङ्कितासिद्धिदोषमुद्धरति **तच्चेति ।** इन्द्रियजन्यत्वमित्यर्थः । **स्मृतीति ।** स्मृतिबीजं यः संस्कारोद्बोधः तस्य हेतुभूतं यत्पुरोवर्तिनः इदंत्वादिसाधारणाकारस्य ग्रहणं तत्रैवेत्यर्थः । तथाचेन्द्रियजन्यत्वस्यासिद्धिरेव साधकाभावादिति भावः ।

सु०— नन्वेवं सत्यनास्वादिततिक्तस्य शिशोस्तिक्तस्मरणानुपपत्तेः कथं तिक्तो गुड इति प्रत्यय इति चेन्न । जन्मान्तरानुभूतत्वात् । अदृष्टवशाच्च कस्यचिदेव स्मरणमुपपद्यते । अथवा नायं नियमो ग्रहणस्मरणे एवागृहीतविवेके व्यवहारादिप्रवर्तके इति, किन्तु क्वचिद् ग्रहणे एव मिथोऽगृहीतभेदे । यथा पीतः शङ्ख इति । अत्र हि विनिर्यन्नयनरश्मिवर्तिनः पित्तद्रव्यस्य पीतत्वं दोषवशाद् द्रव्यरहितं गृह्यते । शङ्खोऽपि गुणहीनः स्वरूपमात्रेण गृह्यते । तदनयोः गुणगुणिनोः इतरेतरापेक्षिणोरसंसर्गाग्रहात्सारूप्यात्पीतचिरविल्वादिफलप्रत्ययाविशेषेणाभेदव्यवहारः सामानाधिकरण्यव्यपदेशश्च भवतः ।

परि०— असंसर्गाग्रहात्सारूप्यादिति । पीतचिरविल्वफले इदं पीतमिति प्रत्ययस्यैकत्वेन तत्र गुणगुणिनोरसंसर्गाग्रहस्य सत्त्वाद्यथा तत्रासंसर्गाग्रहनिबन्धनः पीतमिदं फलमित्यभेदव्यवहारसामानाधिकरण्यव्यपदेशौ भवतः तथा पीतः शङ्ख इत्यत्र ग्रहणरूपज्ञानद्वयसत्त्वेऽपि गुणगुणिनोरसंसर्गाग्रहादभेदव्यवहारादिकमित्यर्थः ।

सु०— यत्तु कज्जलकालिमाऽग्रहणं तत्तिर्यगवस्थानात् । कज्जलस्य अस्वच्छतया नयनरश्मिप्रतिबन्धकत्वाच्च । पित्तं तु आर्जवावस्थितं काचमिव स्वच्छं न प्रतिबन्धकमिति विशेषः । एवं तिक्तो गुड इति व्यवहारोऽपि । क्वचित्पुनः स्मरणे एवागृहीतविवेके । यथा स घटस्तत्रासीदिति । अनयैव दिशाऽलातचक्रादिव्यवहाराः सर्वेऽपि निर्वाह्याः ।

परि०— नन्वेवं पीतः शङ्ख इतिवन्नयनगतकज्जलकालिमग्रहणेन कालः शङ्ख इत्यपि धीः कदाचित्स्यात् । पीतत्वप्रत्ययोपपादकप्रक्रियाया अत्रापि सुवचत्वात् तदग्रहणे पीतत्वाग्रहणं च स्याद्विशेषाभावादित्यत आह

परि०— **निर्विकल्पकमिति** । शुक्तित्वाद्यसाधारणधर्माप्रकारकमिदंत्वादिसाधारणधर्मप्रकारकमित्यर्थः । **वादीति** । अनुमानप्रयोक्तित्यर्थः । **व्याघातश्चेति** । शुक्तिरजतयोस्तादात्म्यज्ञानरूपान्यथाख्यातिर्नेति वदता तदङ्गीकारे आश्रयासिद्धत्वमपसिद्धान्तो व्याघातश्चेत्यर्थः । यद्वा रजतपुरोवृत्तितादात्म्यज्ञानं पक्षीकृत्य याथार्थ्यं तादात्म्याविषयकमित्युक्ते व्याघात इत्यर्थः । **तत्समुत्थं सविकल्पकमिति** । रजतत्वरूपासाधारणधर्मप्रकारकमित्यर्थः । इदमितिज्ञानाद्रजतस्मृतौ पश्चादिदं रजतमिति पुनः पुरोवृत्तिरजतयोः ज्ञानजन्मेत्याशयेन तत्समुत्थमित्युक्तिः । न्यायमते विशेष्यताव्यधिकरणप्रकारमेकं ज्ञानं प्राभाकरमते त्वगृहीतभेदं ज्ञानद्वयमिति ज्ञेयम् । किन्त्वेन पक्षीकरणमित्यत आह **इदं रजतमित्यादीति** । ननु मिथो भिन्नः प्रत्यय इति एकः प्रत्यय इति वा पक्षीकर्तव्य इत्यत आह **न हीति** । विप्रतिपन्नधर्मेणैव पक्षीकारो न हीत्यर्थः । एवमपक्षीकारः किमर्थमित्यत आह **मा हि भूदिति** । अनुमानमुद्रायाः अनुमानमर्यादाया भङ्गो मा भूदित्येतदर्थमित्यर्थः । अन्यथाऽनुमानप्रयोगप्रवृत्तिभङ्गः स्यादित्यर्थः । कुत इत्यत उक्तं **नित्येत्यादि** । नित्यः शब्द इति वा अनित्यः शब्द इति वा पक्षीकृत्य अनित्यत्वादिसाधने प्रकृतानां वाद्याश्रयासिद्धत्वापसिद्धान्तव्याघातरूपदोषाणामनुषङ्गात् तथाग्निमान्पर्वत इति वा अनग्निमान्पर्वत इति वा पक्षीकृत्याग्निमत्वादिसाधने सति प्रतिवाद्याश्रयासिद्धत्वदोषानुषङ्गादित्यर्थः ।

सु०— किञ्च सिद्धस्यैव पक्षीकरणम् । विमताकारस्यापि सिद्धत्वे किं साध्येत । विमतौ च भेदाभेदौ विभ्रमगोचरविवादावसरे । भेदे हि वेदनयोरिदं वेदनं पुरोवर्तिमात्रगोचरम् । न रजतवार्तां वेत्ति । रजतवेदनमपि रजतमात्रग्राहि नेदमिति पुरोवर्तिनमनूद्य तस्यैव रजततामिदं रजतमिति विदधाति । किन्तु रजतमित्येव यस्य कस्यचिद्रजतत्वमनुसन्धत्ते । तच्च न प्रमाणविरुद्धमिति क्वान्यथाख्यातिः । अतस्तद्वादिभिरभेद एव वक्तव्योऽपाकर्तव्यश्चाख्यातिवादिभिरित्यस्त्येव विप्रतिपत्तिः । ततो विप्रतिपन्नाकारं परित्यज्येदं रजतमित्यवगममात्रपक्षीकारे न कश्चिद्दोषः । कथमन्यथा ख्यातिवादीदं रजतमिति ज्ञानस्य पुरोवर्तिविषयत्वसाधनाय साधनमुपन्यस्यन्नितो दोषाद्विमुच्येत ।

परि०— न केवलं सर्वत्रानुमानमात्रे प्रागुक्तदोषापातादेवमपक्षीकारः किन्त्वनुमानवैयर्थ्यापातादपीत्याह **किञ्चेति** । नन्वस्त्वेवं तथापि मिथो भिन्नमिदं ज्ञानमिति वाऽन्योन्यमभिन्नं ज्ञानमिति वा न पक्षीकर्तुं शक्यम् । भेदाभेदयोर्विमतत्वाभावात् । यथार्थत्वस्यैव साध्यत्वेन यथार्थमिदमयथार्थं वेत्येव विप्रतिपत्तेः । तथाच प्रागुक्तदोषस्तदवस्थ एवेत्यत आह **विमतौ चेति** । **विभ्रमेति** । भ्रान्तिरूपज्ञानमस्ति न वेति भ्रमविषयचिन्ताप्रस्ताव इत्यर्थः । विमतत्वं व्यनक्ति **भेदे हीत्यादिना** । इदं वेदनं इदमंशज्ञानम् । नेदमित्यत्र नेति नञो विदधातीति क्रिययाऽन्वयः । तत्र हेतुः **रजतमात्रग्राहीति** । **तद्वादिभिः** अन्यथाख्यातिवादिभिः । अभेद एवेति वेदनयोरित्यनुषङ्गः । **विप्रतिपत्तिरिति** । वेदनयोर्भेद इत्यनुषञ्जनीयम् । भेदाभेदयोरिति वा योज्यम् । भ्रान्तित्वसाधकेनाप्येवमेव

पक्षीकर्तव्यम् । नो चेदुक्तदोषस्तस्यापीत्याह **कथमन्यथेति** । **ख्यातिवादी** भ्रान्तिरस्तीतिवादी । साधनमनुमानप्रयोगम् । इतो दोषात् बाधाश्रयासिद्धत्वादिप्रागुक्तदोषात् ।

सु०— अथ रजतार्थिनः शुक्तिकायां प्रवृत्तौ हेतुभूतं ज्ञानं मया पक्षीक्रियत इति चेन्मोच्चैर्वोचः परोऽपि श्रोष्यति । ईश्वरज्ञानेन सिद्धसाधनता स्यादिति चेत्तवापि बाधः कथं न स्यात् । प्रकृतप्रवृत्तिहेतुरनीश्वरज्ञानं पक्षीक्रियत इति चेन्ममापि तथैव स्यात् । त्वयेश्वरानभ्युपगमाद् व्यर्थं विशेषणमिति चेत्तर्हि मां प्रति तवापि कथं न व्यर्थम् । तथाऽपि व्याप्तिज्ञानेन सिद्धसाधनतेति चेत्तत्रैव तव बाधप्रसङ्गः । इदंज्ञानादगृहीतविवेकं रजतज्ञानमिति विप्रतिपत्तिविषयमुद्घाटयामीति चेत्सममेतन्ममापि ।

परि०— ख्यातिवादी स्वमतं पक्षीकरणप्रकारमाशङ्कते **अथेति** । **मेति** । उच्चैर्मा वोचः परस्यापि श्रवणं भविष्यतीत्यपहारः । मयापि तथैव पक्षीकरणात् । इदं रजतमित्यादिसामानाधिकरण्यव्यवहारकारणमित्युक्तत्वादिति भावः । यद्वा तादृक्प्रवृत्तिहेतुज्ञानमिदमिति ज्ञानं च भवतीत्यख्यातिवादिनोपगमात्तदयथार्थमिति त्वया साधने तव बाधः स्यादिति भावः । यद्वा यत्र शुक्तिका तदधस्ताद्रजतमिति श्रुतवतः शुक्तिकाज्ञानमपि रजतार्थिप्रवृत्तिहेतुर्भवतीति तदयथार्थमितिसाधने तव बाधः स्यादिति भावः । वस्तुतस्तु तादृशं ज्ञानम् अगृहीतभेदं ज्ञानद्वयमेवेति मदुक्तमेवागतमिति भावो बोध्यः । ननूक्तव्यवहारादिकारणं ज्ञानं यथार्थमित्युक्ते कार्यमात्रकारणमीश्वरज्ञानमादाय सिद्धसाधनमिति शङ्कते अन्यथाख्यातिवादी **ईश्वरेति** । अख्यातिवादी उत्तरमाह **तवापीति** । ख्यातिवादिन इत्यर्थः । तेनाप्येवमेव पक्षीकृत्यायथार्थमिति साधनीयत्वादिति भावः । ख्यातिवादी शङ्कते **प्रकृतेति** । रजतार्थिनः शुक्तिकायां प्रवृत्तिहेतुरित्यर्थः । अख्यातिवाद्याह **ममेति** । कथं न व्यर्थमित्यनन्तरं स्वरूपकथनार्थं चेन्ममापि तथास्त्विति योज्यम् । उभयसिद्धप्रयोजनवत्त्वं विशेषणदाने तन्त्रम् । न तु प्रयोजनस्योभयसिद्धत्वम् । एवञ्च मन्मते बाधपरिहारेण त्वां प्रति उपरञ्जकत्वेनार्थवत्त्वं विशेषणस्येति यदि तर्हि तत्समं ममापि । त्वां प्रति सिद्धसाधनतापरिहारेण मां प्रति चोपरञ्जकत्वेनार्थवत्त्वमस्त्विति वा योज्यम् । ख्यातिवादी **शङ्कते तथापीति** । ईश्वरज्ञानेन सिद्धसाधनतानिरासेऽपि प्रवृत्तेरिष्टसाधनताज्ञानसाध्यत्वात्तस्य चानुमितिरूपत्वेन यद्रजतं तदिष्टसाधनमिति व्याप्तिज्ञानसाध्यत्वात् प्रकृतप्रवृत्तिहेतुज्ञानं यथार्थमित्युक्ते प्रवृत्तिहेतुः यद्रजतं तदिष्टसाधनमिति व्याप्तिज्ञानमपि भवतीति तेन सिद्धसाधनतेत्यर्थः । अख्यातिवाद्याह **तत्रैवेति** । तवान्यथाख्यातिवादिनः । उक्तप्रवृत्तिहेतुज्ञानमयथार्थमित्युक्ते बाधः स्यात् । व्याप्तिज्ञानस्य याथार्थ्यादिति भावः । **इदंज्ञानात्** इदमंशज्ञानादित्यर्थः । **विप्रतिपत्तिविषयं** विशेष्यतया विप्रतिपत्तिविषयम् । पक्षमिति यावत् । **ममापीति** । विगीतः प्रत्ययो यथार्थ इत्यनुमानप्रयोक्तुर्ममापि तथैव पक्षोऽस्त्वित्यर्थः ।

सु०— किञ्च विवादाध्यासितं रजतज्ञानं रजतविषयं रजतज्ञानत्वात्सम्मतवत् । अत्रापि पूर्ववद्विमतिविषयो विवेचनीयः ।

परि०— पूर्ववदिति । इदंज्ञानादगृहीतविवेकं रजतज्ञानमित्येवंरूपेणेत्यर्थः ।

सु०— स्यादेतत् । किमिदं रजतज्ञानं नाम रजतस्य ज्ञानं रजतज्ञानम्, रजतं च तद् ज्ञानं चेति वा, रजतशब्दोल्लेखिज्ञानं वा, रजतार्थिनः प्रवृत्तिहेतुज्ञानं वा, रजतमिति ज्ञानं वा । न प्रथमः । षष्ठ्यर्थस्य विषयविषयिभावव्यतिरेकेणासंभवात् साध्याविशिष्टत्वात् । न द्वितीयः उभयासिद्धेः । ज्ञानस्य निराकारत्वात् । न तृतीयः उल्लेखार्थस्य विषयत्वेऽसिद्धेः; तज्ज्ञानजनितस्मृतिमात्रयोनित्वे पूर्वपदमात्रज्ञानेनापि रजतपदस्य स्मरणसंभवेन व्यभिचारात् । न चतुर्थः । विवेकाग्रहवादिनामिदमितिज्ञानस्यापि शुक्तिकालम्बनस्य तद्धेतुत्वेन व्यभिचारात् । न पञ्चमः । पूर्वोक्तपक्षाबहिर्भावादिति ॥ मैवम् । अन्यथाख्यातिवादिना किं शुक्तिकाज्ञानं शुक्तिविषयमन्यथाख्यातिरुच्यते । उत रजतज्ञानं शुक्तिविषयम् । आद्ये न नो विवादो यथार्थख्यातित्वात् । द्वितीये रजतज्ञानशब्देन योऽर्थः परेण विवक्ष्यते स एवास्माकं हेतुर्भविष्यति । तथा हि न तावदाद्यः कल्पः परेणाङ्गीकर्तुमुचितः व्याघातप्रसङ्गात्, शुक्तिरजतयोरभेदप्रसङ्गाच्च । न द्वितीयः अनभ्युपगमात् । न तृतीयः कदाचिच्छुक्तिकाज्ञानस्यापि अन्यथासङ्केतितरजतशब्दस्मृतिहेतुत्वसंभवेन अन्यथाख्यातित्वप्रसङ्गात् । नापि चतुर्थः । यत्र शुक्तिका तदधस्ताद्रजतमस्तीति वाक्यं श्रुतवतः शुक्तिज्ञानमपि रजतार्थिप्रवृत्तिहेतुर्भवतीति तस्याप्यन्यथाख्यातितापातात् । नापि पञ्चमः । प्रागुक्तपक्षाबहिर्भावात् ॥ अतो रजतज्ञानं नामोक्तपक्षेषु किञ्चिदङ्गीकृत्य तद्दोषो वा परिहरणीयः, पक्षान्तरं वोत्प्रेक्षणीयम् । तत्त्वमेव मया हेतूकरिष्यत इति यत्किञ्चिदेतत् ।

परि०— **उल्लेखार्थस्य** उल्लेखशब्दार्थस्य । **तज्ज्ञानेति** । यस्य ज्ञानस्योल्लेखित्वमुच्यते तज्ज्ञानजनिता या स्मृतिः रजतशब्दगोचरस्मृतिः तन्मात्रकारणत्वं रजतशब्दोल्लेखित्वम् । रजतशब्दस्मृतिमात्रहेतुज्ञानत्वं रजतशब्दोल्लेखिज्ञानत्वमिति फलितार्थः । रजतज्ञानात् संबन्धिदर्शनादिति न्यायेन रजतशब्दस्मृतेर्जननात् । न तु रजतशब्दविषयकत्वमिति मात्रशब्दार्थः । **पूर्वेति** । क्वचिद्वाक्यविशेषे चन्द्रचूडावासरजताचलवासिनेत्यादौ रजतवाचकपदापेक्षया पूर्वं विद्यमानपदश्रवणेन तद्वाक्यपरिचयवतः रजतपदस्य स्मरणं भवति । इति पूर्वपदज्ञानस्य रजतपदस्मरणहेतुज्ञानत्वमस्ति । रजतविषयकत्वं नेति व्यभिचारादित्यर्थः । रजतशब्दस्मारकत्वं रजतशब्दोल्लेखित्वमित्यर्थमुपेत्याह **कदाचिदिति** । **अन्यथासङ्केतितेति** । शुक्तिशब्दपर्यायतया सङ्केतितरजतशब्देत्यर्थः । **यत्किञ्चिदेतदिति** । मदीयहेतुखण्डनं यत्किञ्चिन्नातीव दोषावहम् । त्वयापि तस्य निर्वाह्यत्वेनोक्तत्वात् । 'यत्रोभयोस्समो दोष' इति न्यायादिति भावः ।

सु०— केचित्पुना रजतविषयं ज्ञानमित्येव हेत्वर्थमुपगम्य रजतेतराविषयत्वं साध्यमङ्गीकृत्य साध्याविशिष्टतादोषं परिहरन्ति । तदसत् । रजतघटाविति ज्ञाने व्यभिचारात् । अन्यतरासिद्धेश्च । तस्मादुक्त एव परिहारः ।

परि०— अख्यातिवाद्येकदेशिमतमनूद्य निराह पूर्वपक्षी **केचित्पुनरित्यादिना**। पुना रजतेति संहितायां 'रोरी'ति रेफस्य लोपे 'ढ्रलोपे पूर्वस्य दीर्घोऽण' इति दीर्घे पुना रजतेति साधु। एवमग्रेऽपि बोध्यम्। **अन्यतरेति**। ख्यातिवादिना शुक्तिविषयत्वाङ्गीकारात्। यत्सन्निकृष्टकरणेनेत्यादिना वक्ष्यमाणविषयत्वस्य शुक्तावेव भावेन रजतेऽभावादिति भावः। **उक्त एवेति**। अतो रजतज्ञानं नामेत्यादिनोक्त एवेत्यर्थः।

सु०— अपि च ज्ञानत्वं यथार्थमात्रवृत्ति ज्ञानमात्रवृत्तित्वात्प्रमात्ववत्। शुक्तिका न रजतत्वेनावभासते तद्रूपेणासत्त्वात्; यद्यद्रूपेणासत्तत्तद्रूपेण नावभासते यथा मेरुः सर्षपत्वेन। इदं रजततादात्म्यं न प्रत्येतुं शक्यमसत्त्वात्कूर्मरोमवत्। तस्मादख्यातिपक्ष एव श्रेयानिति।

अत्रोच्यते। यत्तावदन्यथाख्यातिलक्षणं निराकृतम् 'अन्याकारोल्लेखी'त्यन्तेन तदिष्टमेव अस्माकम्। अन्यदन्यात्मना विषयीकुर्वज्ज्ञानमन्यथाख्यातिरित्यङ्गीकारात्। यथोक्तम् 'असतः सत्त्वप्रतीतिः सतोऽसत्त्वप्रतीतिरित्यन्यथाप्रतीतेरेव भ्रान्तित्वादि'ति॥ नन्वन्यस्यान्यात्मता सती उतासती। असतीति ब्रूमः। असतो न प्रतीतिरिति चेन्न। तस्या उपपादयिष्यमाणत्वात्। एवं सति रजतस्यापि कुतः सत्त्वमङ्गीकरणीयमिति चेन्न। को हि ब्रूते रजतं सदिति। वक्ष्यामो ह्यभिनवान्यथाख्यातिस्वरूपमुपरिष्टात्॥

परि०— इत्यन्तेनेति। अन्याकारोल्लेखिज्ञानमन्यालम्बनमन्यथाख्यातिरिति तु विरुद्धमित्यन्तेनेत्यर्थः। **यथोक्तमिति**। विष्णुतत्त्वनिर्णये। **उपपादयिष्यमाणत्वादिति**। 'असद्विलक्षणज्ञप्त्यै' इत्यादिव्याख्यावसर इति भावः। तादात्म्यतत्संसर्गमात्रमसदिति प्राचीनतार्किकरीतिं मत्वा शङ्कते **एवं सतीति**। **उपरिष्टादिति**। तत्रारोप्यमाणं रजतं सदेवेति केचिदातिष्ठन्न इत्यादिना तार्किकमतानुवादपूर्वं तन्निरासप्रस्ताव इत्यर्थः।

सु०— अत्र केनचित्प्रलपितं 'खण्डो गौः, शुक्लः पट, इत्यादयः सर्व एव सविकल्पकप्रत्यया विभ्रमाः प्रसज्येरन्। सामानाधिकरण्यप्रत्ययस्य तादात्म्यालंबनत्वात्। तस्य चात्राभावादि'ति। तदतीव मन्दम्॥ तथाहि। सामानाधिकरण्यप्रत्ययो हि कयोस्तादात्म्यमवलम्बते। किं गुणक्रियाजात्यादेः द्रव्येणोत, गुणादीनामेव परस्परमथ, गुणाश्रयस्य क्रियाश्रयेणेत्यादि।

परि०— अत्रेति। अविद्यमानतादात्म्यविषयकत्वेन ज्ञानस्य भ्रमत्वमित्युक्तार्थविषये केनचिद् दूषणमलग्नकमेवोक्तमित्यर्थः। **इत्यादीति**। क्रियाश्रयस्य जात्याश्रयेण जात्याश्रयस्य क्रियाश्रयेण गुणाश्रयेण वा क्रियाश्रयस्येत्यर्थः।

सु०— नाद्यः। असंमतेः। न हि 'शुक्लः पट' इत्यस्य 'शौक्ल्यं पट' इत्यर्थोऽभिमतो लौकिकानाम्। न च 'चलति पट' इत्यस्य 'चलनं पट' इत्यर्थोऽभिमतः। नापि 'खण्डो गौरि'-

त्येतत् 'खण्डत्वं गोत्वं च पिण्ड एवे'त्यनेन समानार्थम्। तथात्वे 'दण्डी देवदत्त' इत्यस्यापि दण्डदेवदत्ततादात्म्यविषयतापत्तेः। 'दण्डी'ति शाब्दव्यवहारे भेदार्थप्रत्ययप्रयोगाद् ज्ञानमपि तादृशं कल्प्यत इति चेत्सममत्रापि। 'शुक्लगुणोऽस्यास्ती'त्यस्मिन्नर्थे 'अर्शआदिभ्योऽच्' इत्यकारप्रत्ययविधानात्। 'चलती'त्यादौ तु स्फुट एव प्रकृतिप्रत्यययोरर्थभेदः। न हि 'गौरि'ति गोत्वमुच्यते तथात्वे त्वप्रत्ययवैयर्थ्यात्। अत एव 'शुक्लः पट' इत्युक्त्वा 'शौक्ल्यं पटस्ये'ति व्याकर्तारो भवन्ति।

परि०— निर्विशेषाभेदाभिप्रायेणाह **असंमतेरिति**। **भेदार्थप्रत्ययेति**। दण्डोऽस्यास्तीति दण्डी। 'तदस्यास्त्यस्मिन्नि'त्यर्थे 'अत इनिठनावि'तीनिप्रत्ययस्य भेदार्थबोधकस्य प्रयोगादित्यर्थः। **तादृशमिति**। ज्ञानव्यवहारयोरेकविषयकत्वेनैव जन्यजनकभावापन्नत्वादिति भावः। **अकारप्रत्ययेति**। व्यञ्जनस्य स्वरार्थत्वेनेत्संज्ञकत्वादकार इत्येवोक्तम्। तथाच यस्येतिप्रातिपदिकाकारलोपे शुक्ल इत्येव शुक्लवानित्यर्थे रूपमिति भावः। यद्यपि पञ्चमस्य द्वितीयपादे 'तदस्यास्त्यस्मिन्निति मतुप्'इतिसूत्रे 'गुणवचनेभ्यो मतुपो लुग्वक्तव्यः'। शुक्लः पट इति वार्तिकान्निर्वाहो वृत्तौ दर्शितः। तथापि तत्प्रकरणे 'अर्श आदिभ्य' इतिसूत्रे वर्णादिति वृत्तौ उक्तपदस्य मञ्जर्यां वर्णवाचिनः शुक्लादिशब्दादपि अच्प्रत्ययो भवति। शुक्लोऽस्यास्तीति शुक्लः पट इत्युक्त्वा गुणवचनेभ्यो मतुपो लुग्वक्तव्य इत्येव सिद्धमेतदित्याशङ्क्य ये आद्युदात्ता वर्णवाचिनः शब्दाः तद्वत्यन्तोदात्तसिद्ध्यर्थमच्प्रत्ययविधानमित्युक्तत्वादर्शआदिभ्योऽजित्यनेनैव निर्वाहो दर्शितः। नापि खण्डो गौरित्युक्तमुपपादयति **न हि गौरिति**।

सु०— अत एव न द्वितीयः। न हि 'शुक्लः पटश्चलती'त्यस्य 'शौक्ल्यं पटत्वं चलनं चैकमि'त्यर्थश्चेतसि चकास्ति प्रतिपत्तॄणाम्। तथा सति 'दण्डी कुण्डली देवदत्त' इत्यस्यापि ज्ञानस्य दण्डकुण्डलदेवदत्तत्वतादात्म्यविषयतापातात्॥

परि०— **चकास्तीति**। चकासृ दीप्तौ भातीत्यर्थः।

सु०— तृतीयस्तु स्यादेव। समानमेकमधिकरणं येषां ते हि समानाधिकरणास्तेषां भावः सामानाधिकरण्यम्। तथा च गुणादीनामाश्रयेण परस्परं च भेदः आश्रयाणां चाभेदः स्फुट एव॥ न हि स्वयमेव स्वस्याधिकरणम्। नापि समानमधिकरणं येषामिति परस्पराभेदे युज्यते। न चाश्रयभेदे तस्य समानताऽस्ति। न च गुणाद्याश्रयस्य भेदे प्रमाणमस्ति। विशिष्टयोर्भेदेऽपि न तत् गुणाद्याश्रयः। किन्तु गुणाद्याश्रयाश्रितं वस्त्वन्तरं तत्॥ एवञ्च यत्र भेदो न तदभेदेन प्रतिभासते, यच्चाभेदेन प्रतिभासते न तत्र भेद इति क्वातिव्याप्तिः।

परि०— आश्रयेण भेदः, परस्परं च भेदः, आश्रयाणामभेदः, इत्येतत्क्रमेणोपपादयति **न हीति**। आश्रयाणामिति बहुवचनमाधेयानां बहुत्वात्तदभिप्रायेणौपचारिकमिति भावः। **विशिष्टयोरिति**। गुणविशिष्टक्रिया-

विशिष्टयोरित्यादेरित्यर्थः। विशिष्टं पदार्थान्तरमिति भावेनाह **वस्त्वन्तरमिति**। **कातिव्याप्तिरिति**। मदुक्तान्यथा-ख्यातिलक्षणस्येति योज्यम्।

सु०— ननु गुणादीनामाश्रयेण परस्परं चाभेदो भगवतो मुनेः सिद्धान्तः। क्वचिद्भेदाभेदौ च। सामानाधिकरण्यप्रतीतिस्तु भेदनिष्ठैव व्याख्याता। तथा च पुनः 'शुक्लः पट' इत्यादि-प्रत्यया विभ्रमाः प्रसक्ताः। मैवम्। सविशेषत्वाङ्गीकारात्। विशदं चैतद्विशेषनिरूपणे व्युत्पादयिष्यामः।

परि०— भगवतो मुनेरिति। सूत्रकर्तुः भाष्यकर्तुराचार्यस्य चेत्यर्थः। तथैव तत्त्वविवेकादावुक्तेः। उभयव्यपदेशादौ वक्ष्यमाणत्वाच्चेति भावः। **व्युत्पादयिष्याम इति**। जन्माधिकरणे 'अभिन्नेऽपि विशेषोऽयं बलादापतति स्वतः' इत्यादिव्याख्यावसरे कार्यकारणयोश्चेत्यादिसमवायनिरासकग्रन्थव्याख्यावसरे चेति भावः।

सु०— यत्पुनः 'अन्याकारोल्लेखी'त्यादिना अस्मदभिमतान्यथाख्यातेरनुभवविरोधं प्रतिज्ञाय तदुपपादनाय 'यत्सन्निकृष्टकरणेने'त्यन्तेनालंवनलक्षणनिराकरणं कृतं तदनुमतमेव अस्माकम्। 'यद्विज्ञानं यत्सन्निकृष्टकरणेन जन्यते स तस्य विषय' इत्यङ्गीकारात्॥

नन्वत्रापि दोषोऽभिहित इति चेन्न। सन्निकर्षस्यापि कारणतया विवक्षितत्वेन तस्या-सम्बद्धत्वात्। न हि चक्षुरादेराकाशादिसन्निकर्षो रूपादिज्ञानकारणम्, नापि वाक्यस्या-काशादिसन्निकर्षो वाक्यार्थज्ञाने हेतुः, न च लिङ्गज्ञानस्यात्मना सन्निकर्षो लिङ्गिज्ञाननिमित्तम्। किं नामावर्जनीयसन्निधयस्ते सन्निकर्षाः। लिङ्गस्य साध्यधर्मिसन्निकर्षो लिङ्गिज्ञानकारणमिति चेन्न। लिङ्गज्ञानस्य करणतयाऽभ्युपगमात्।

परि०— असंवद्धत्वादिति। कारणीभूतसंबन्धहीनत्वादित्यर्थः। आकाशादिविषयतैवं चापद्येतेत्यादि-प्रागुक्तदोषं निराह **नापि वाक्यस्येति**। **साध्यधर्मीति**। साध्यं प्रति यो धर्मी पर्वतादिः तत्सन्निकर्ष इत्यर्थः। तथाच तस्यानुमितिविषयत्वं स्यादिति भावः। तदुक्तं न्यायामृते। पक्षसन्निकृष्टलिङ्गजानुमितिं प्रति पक्षोऽपि विषयः स्यादित्यादि। ननु नेदमनिष्टं साध्यधर्मिणोऽप्यनुमितिविषयत्वात्। यद्वक्ष्यति भक्तिपादे साध्यसिद्धेरदोषत्वोक्ति-प्रस्तावेऽनुमितिविषयः पक्ष इति। मैवम्। तत्सन्निकृष्टकरणजन्यज्ञानं प्रति स विषय इत्येवंरूपविवक्षितविषयत्वस्य साध्य एव सत्त्वेन साध्यधर्मिण्यभावात्। सन्निकर्षस्य लिङ्गे व्याप्तिरूपत्वेन अभिमतत्वात्। न हि वक्ष्यमाणदिशा यद्व्याप्तलिङ्गविषयकज्ञानजन्यं ज्ञानं यत् तत्प्रति स विषय इत्युक्तिदशायां साध्यधर्मिणो विषयत्वशङ्कावकाशोऽस्ति। न चैवं पर्वतादेरनुमितावभानं शङ्क्यम्। भानस्य विषयत्वाप्रयुक्तत्वात्। तथात्वे शुक्तिरूप्यादाविदं रूप्यमिति ज्ञाने रजतस्याभानापत्तेः। 'रजतं दृष्टमिति भ्रममात्रत्वादि'त्यादिमिथ्यात्वानुमानखण्डनटीकादौ शुक्तिरजतस्योक्तविवक्षया विषयत्वाभावकथनात्। अत्राप्यग्रे शुक्तेरेव विषयत्वेन रजते विषयत्वाभावस्य स्पष्टत्वात्। न चातिप्रसङ्गः।

रूप्यावभासादौ दोषस्यैवानुमितिविषयधर्मित्वादेर्नियामकत्वात् । अनुमितिविषयः पक्ष इत्युक्तिस्तु पर्वतादेरनुमितौ स्फुरणमात्रेण शुक्तिरूप्यस्य विषयत्वव्यवहार इव वाऽस्तु वेत्यादिवक्ष्यमाणलक्षणानुरोधेन वोपपत्तेः । केचित्तु साध्यधर्म्येव विषयः स्यादिति तात्पर्यं वर्णयन्ति । अन्ये तु लिङ्गज्ञानांश एव धर्मी विषयः स्यादित्यभिप्रायमाहुः ॥ **लिङ्गज्ञानस्येति** । अतीतादिस्थलेऽप्यनुमितिदर्शनादिति भावः । विस्तृतमेतत्तर्कताण्डवे तृतीयपरिच्छेदे ।

सु०— अनेनैव वाक्यस्य श्रोतृश्रोत्रसन्निकर्षाश्रयणेन दूषणं परास्तम् । वाक्यज्ञानस्यैव करणत्वाङ्गीकारात् । तथाऽपि प्रत्यभिज्ञायां तत्तांशेन चक्षुरादेर्लिङ्गिना च लिङ्गज्ञानस्य वाक्यार्थेन वाक्यज्ञानस्य सन्निकर्षाभावादविषयतापत्तिरिति चेन्न । असन्निकृष्टज्ञापनेऽतिप्रसङ्गात् । तदनुभवजनितसंस्कारसहकृतेनेन्द्रियेण प्रत्यभिज्ञा जायते, तद्व्याप्तलिङ्गविषयेण च लिङ्गज्ञानेन लिङ्गिज्ञानमुत्पद्यते, संसर्गधर्मकपदार्थवाचिपदसमुदायरूपवाक्यविषयज्ञानेन वाक्यार्थज्ञानं जन्यते; अतो नातिप्रसङ्ग इति चेत् तर्हि अभ्युपगतः सन्निकर्षः । न हि संयोगादिरेव सन्निकर्षः किं नाम प्रत्यासत्तिमात्रम् ।

परि०— **श्रोत्रेति** । श्रोत्रसन्निकृष्टवाक्यजन्यवाक्यार्थज्ञानं प्रति श्रोत्रं विषयः स्यादिति दूषणमित्यर्थः । अतिव्याप्तिं निरस्याव्याप्तिं चाशङ्क्य निराह **तथापीत्यादिना** । परमुखेनैव तदनुभवेत्यादिना समाधिं वाचयितुं सन्निकर्षाभाववादिनं प्रति अनिष्टं तावदाह **असन्नि-कृष्टेति** ।

सु०— तथाऽपि रूपप्रतीतेरात्मा विषयः प्रसज्येत । तत्र मनसः करणत्वात् । आत्ममनःसन्निकर्षस्यापि रूपज्ञानं प्रति कारणत्वादिति चेन्न । असाधारणकारणस्य विवक्षितत्वात् । मनसश्च साधारणत्वात् ॥ तर्हि मनःसन्निकृष्टेन चक्षुषा जायमानं रूपज्ञानं मनोविषयमापन्नमिति चेन्न । सन्निकर्षस्याप्यसाधारणकारणतया विवक्षितत्वात् । चक्षुर्मनःसन्निकर्षो हि द्रव्यादिज्ञानसाधारणः ॥ एवमन्येऽपि क्षुद्रोपद्रवाः परिहरणीयाः ।

परि०— पुनरपि स्थलान्तरेऽतिव्याप्तिमाशङ्क्य निराह **तथापि रूपेत्यादिना** । नन्वथापि तद्व्याप्तलिङ्गविषयेण च लिङ्गज्ञानेनेत्यत्र वक्ष्यमाणवाक्यविषयज्ञानेन चेत्यत्र च विषयत्वनिर्वचनशरीरे विषयत्वप्रवेशेनात्माश्रयः । नित्यज्ञानविषये चात्मतद्धर्मादौ योगिप्रत्यक्षविषयेऽतीतानागतादौ सुरभिचन्दनमित्याद्युपनीतचाक्षुषप्रत्यक्षविषये सौरभ्यादौ चाव्याप्तिः । यत्त्वतत्त्वजात्योरभावेनाननुगमश्चेत्यत आह **एवमन्येऽपीति** । लिङ्गज्ञानवाक्यज्ञानयोर्लिङ्गवाक्याभ्यां संबन्धस्य विषयत्वरूपतया विषयेणेत्युक्तावपि न विषयत्वेनानुप्रवेशः । किन्तु तद्व्याप्तलिङ्गसंबन्धिना वाक्यार्थपरवाक्यसंबन्धिनेत्येवंरूपेणोभयसंमतसंबन्धित्वेनैव । अतो नात्माश्रयः । नापि नित्यज्ञानविषयादावव्याप्तिः । अस्य नियतविषयजन्यज्ञानविषयत्वमात्रलक्षणत्वेनान्यस्यालक्ष्यत्वात् । योगिप्रत्यक्षविषये च योगजधर्मस्यैव प्रत्यासत्तिरूपत्वात् । यत्त्वादेरजातित्वेऽपि कस्य को विषय इति प्रश्नेऽस्यायं विषय इत्यननुगतस्यैव वाच्यत्वादिति ।

सु०— तदेवं जन्यज्ञाने विषयत्वस्यान्यथाव्यवस्थितत्वात् 'यज्ज्ञानं यत्प्रतिभासम्' इत्यन्यथापरिभाषणमनुपपन्नम्। न चैवं सत्यनुभवविरोधः, रजतावभासस्य शुक्तिकासन्निकृष्टकरणजन्यत्वेन तद्विषयत्वोपपत्तेः। न चातिप्रसङ्गः, दोषजन्यत्वतदभावादिना व्यवस्थोपपत्तेः। अन्यथा रजतज्ञानादरजते प्रवृत्तावपि कथं नातिप्रसङ्गः ॥

यत्पुना रजतावभासस्येत्याद्याशङ्क्य समाधानमभिहितं तज्ज्ञानैकत्वसमर्थनेन निराकरिष्यामः।

परि०— तद्विषयत्वोपपत्तेरिति । शुक्तिकाविषयत्वोपपत्तेरित्यर्थः । अन्यविषयज्ञानस्यान्यावभासत्वे दोषमाशङ्क्य निराह **न चेति** । दोषजन्यत्वतदभावादिनेत्यादिपदेन प्रागुक्तानुमितिविषयधर्मित्वतदभावादिग्रहः । **यत्पुनरिति** । ननु रजतावभासस्य रजतविषयत्वे तेन रजतेन भवितव्यमित्याशङ्क्य कथं न भवितव्यमित्यादिना रजतज्ञानस्य स्मृतित्वमुपेत्य तद्विषयस्य सत्त्वमुक्तम् । तत्त्वनुपदमेव 'एवं सति रजतस्यापि ज्ञानविषयता प्रसज्यत' इत्यादिना ग्रन्थेन निराकरिष्याम इत्यर्थः।

सु०— अस्तु वा 'यद्विज्ञानं यत्प्रतिभासं तत्तद्विषयमि'त्येव व्यवस्था । तथाऽपि नानुभवविरोधः ॥ तत्किं रजतावभासस्य शुक्तित्वविषयतायामनुभवविरोधं ब्रूषे उतेदंत्वाकारस्य ॥ आद्ये संप्रतिपत्तिः। न हि वयमस्मिन्प्रत्यये शुक्तित्वमवभासत इति ब्रूमो येन विरोधः स्यात्, शुक्तित्वप्रतिभासस्य रजतावभासविरोधित्वाभ्युपगमात् ॥ द्वितीये तु न कश्चिद्विरोधः। विरोधे वा समीचीनरजते 'इदं रजतमि'ति प्रतीतिर्न स्यात् । इदमाकारस्य रजतप्रतिभासविषयतामनभ्युपगच्छत एव प्रतीतिविरोधं वक्ष्यामः । एवं सति रजतस्यापि ज्ञानविषयता प्रसज्यत इति चेत्; सत्यम्, इष्टमेवैतत्। न चैवमख्यातिपक्षपातः, ज्ञानैक्याभ्युपगमात्। नापि 'शुक्तिकारजते' इति ज्ञानं विभ्रमः प्रसज्यते रजतस्यासत्त्वाभ्युपगमात् तादात्म्यावभासाभ्युपगमाच्च। अत एवोक्तम् 'असतः सत्त्वप्रतीतिः सतोऽसत्त्वप्रतीतिरि'ति। वक्ष्यति च 'विषयस्य कुतो बाध' इत्यसतो रजततादात्म्ययोर्ज्ञानविषयतामाचार्यः।

परि०— एवं रजतं दृष्टमिति भ्रममात्रत्वादित्याद्युक्त्यनुरोधेन शुक्तिरूप्यादेर्विषयत्वं नेत्युपेत्य एकं लक्षणमुक्तम् । इदानीं पक्षस्य शुक्तिरूप्यादेश्च विषयत्वमस्तीत्युपेत्य 'विषयस्य कुतो बाध' इत्यादिवक्ष्यमाणानुव्याख्यानानुरोधेन पक्षादिगतविषयत्वसाधारणं जन्याजन्यसर्वज्ञानविषयसाधारणं च लक्षणमाह **अस्तु वेति** । यदिति भिन्नं पदम् । न तु यस्य विज्ञानं यद्विज्ञानमिति । यत्प्रतिभासं यदुल्लेखीत्यर्थः । उल्लेखित्वं चाभिलपनकारणत्वम् । यदभिलपनरूपव्यवहारकारणं ज्ञानं तद्विषयकमित्यर्थः । कारणत्वं च योग्यतारूपं न फलोपधानम् । **वक्ष्याम इति** । ज्ञानैकत्वसमर्थनेनेति भावः । **उक्तमिति** । विष्णुतत्त्वविनिर्णये । **वक्ष्यति चेति** । वियत्पादे पृथगुपदेशादित्येत-

द्व्याख्यानावसरे । एतेन क्वचित्प्रकरणादौ शुक्तिरूप्यादेर्विषयत्वं नेत्युक्तं क्वचिदस्तीत्युच्यते । अतो विरोध इति प्रत्युक्तम् । विषयत्वस्य विवक्षाभेदेनोपपत्तेरिति । न चान्यथाख्यातिजनने कारणं पश्याम इत्यादिनोक्तमुद्धरति ।

सु०— न चान्यथाख्यातिजनने कारणाभावः । इन्द्रियादेरेव तत्कारणत्वात् । समीचीनज्ञानकारणस्यापि तस्य दोषकलुषितस्य विभ्रमहेतुत्वोपपत्तेः । न च दोषाणां स्वारसिकशक्तिविरोधितामात्रमिति वाच्यम् । तथा सति समीचीनव्यवहारहेतोर्विज्ञानाद् अयथार्थव्यवहारजन्मानुपपत्तिप्रसङ्गात् ॥ किञ्च सहकारिमात्रस्य विपरीतशक्त्यनाधायकत्वमङ्गीकर्तव्यं दोषाणामेव वा । आद्ये पशुहिंसा किं धर्मजनने स्वारसिकशक्तिमती उताधर्मजनन इति वाच्यम् । आद्ये कथं क्रतुबाह्यापि धर्मं न जनयेत् । द्वितीये कथं क्रत्वन्तर्गतापि धर्मं जनयेत् । सहकारिवशादिति चेत् अङ्गीकृतं तर्हि सहकारिणां स्वारसिकशक्तिप्रतिबन्धेन विपरीतशक्त्याधायकत्वम् । न द्वितीयः नियामकाभावात् ।

परि०— **न चान्यथाख्यातीति** । ननूक्तमत्र तस्य समीचीनज्ञानकारणतावधारणादिति तत्राह **समीचीनेति** । ननु ज्ञानहेतावेवायं नियमो न त्वन्यत्रेति वादिनं प्रत्याह **किञ्चेति** । **सहकारीति** । मन्त्रादिरूपसहकारिवशादित्यर्थः ।

सु०— किञ्च काचादयोऽपि विपरीतज्ञानजनने सहकारिण एवाङ्गीक्रियन्ते । दोषत्वं त्विष्टकार्यविघातितामात्रेणोच्यते । कामुकस्य कामिनीविभ्रमेषु गुणत्वाभिमानात् । न चैवं भर्जिता(ताः)कुटजधाना वटांकुरं कुतो न जनय(यं)तीति वाच्यम्, पदार्थशक्तिवैचित्र्यात् । केचिद्वस्त्वन्तरशक्तिमेव प्रतिबध्नन्ति, यथा भर्जनादयः । केचित्सहजशक्तिप्रतिबन्धेन विपरीतामपि शक्तिमादधति; यथा विषस्य मारकत्वशक्तिं प्रतिबद्ध्यारोग्यादि(जनन)शक्तिमादधानाः पदार्थाः । 'गुणा एव न ते दोषा' इति चेत् 'काचादयोऽपि गुणा एव न ते दोषा' इत्युक्तमेव ॥

परि०— ननु दोषत्वान्यथानुपपत्तिरेव नियामिका प्रतिबन्धकरूपत्वाद्दोषस्य शक्त्यन्तराधानेन कार्यानुकूलत्वे सहकारितापत्त्या दोषत्ववाचोयुक्ती रिक्ता स्यादिति मन्वानं प्रत्याह **किञ्च काचादयोऽपीति** ॥ तेषु काचादिषु । **कुटजधाना** गिरिमल्लिकाबीजम् ॥ **पदार्था इति** । ते च वैद्यके प्रसिद्धाः । एवमसतो नभानात्संविद्विरोधाद्धेत्वभावाच्चेति अन्यथाख्यातौ पूर्वपक्षिणोक्तं बाधकत्रयं परिहृतम् ।

सु०— ननु जनकस्यैव साक्षात्कारिप्रत्ययविषयत्वं दृष्टम् । न च रजतस्येदन्तादात्म्यस्य वाऽसतो जनकत्वमस्ति । तत्कथं विषयत्वमिति । मैवम् । तथा सति ईश्वरज्ञानस्य नित्यस्यार्थो

विषयो न स्यात् । प्रत्यभिज्ञानस्य च तत्तांशो विषयो न भवेत् । तन्निरूपकत्वादिमात्रेण विषयत्वाङ्गीकारे रजतादेरपि ज्ञाननिरूपकत्वेन विषयत्वोपपत्तेः ।

परि०— तत्र यदुक्तमिष्टमेवैतदिति तदयुक्तमिति शङ्कते **ननु जनकस्यैवेति** । जन्यज्ञान एवायं नियम इत्यत आह **प्रत्यभिज्ञानस्य चेति** ॥

सु०— कथमसतो निरूपकत्वमिति चेत् । (न) । 'गुरूणां टीका', 'कुरूणां क्षेत्रमि'ति-वदुपपत्तेः । अतीतादिविषयानुमित्यादिव्यावर्तकत्वं च प्रमेयस्य न स्यात् । तत्र व्यावर्तकं कदाचिदस्ति रजतादिकं कदाऽपि नास्तीति वैषम्यमिति चेत् । तत्किं यदाकदाचित्सतः कारणत्वं पूर्वक्षणे सतो वा । नाद्यः अतिप्रसङ्गात् । द्वितीये तु किमनेन ॥ अथ नातीतादिरर्थः स्वसामर्थ्येन अनुमित्यादिकं व्यावर्तयति, येन तत्सत्तापेक्षा स्यात्; किन्तु स्वहेतुसामर्थ्या-दर्थव्यावृत्तं ज्ञानमुत्पद्यत इति चेत् । समं प्रकृतेऽपि ॥ किञ्च सत्यस्थलेऽपि न साक्षात्साक्षा-त्कारं प्रति कारणत्वमर्थस्य किन्त्विन्द्रियसन्निकर्षस्यैव । स च यत्रासता नोपपद्यते तत्रार्थ-सत्तामपेक्षत इति पारम्पर्येणैवार्थस्य कारणत्वम् ॥ ननु तर्ह्यसता रजतादिना सन्निकर्षायोगा-त्कथमिन्द्रियेण तज्ज्ञानजन्मेति चेन्न । शुक्तिकासन्निकृष्टं दुष्टमिन्द्रियं तामेवात्यन्तासद्रजता-त्मनाऽवगाहमानं ज्ञानं जनयतीत्यङ्गीकारात् । अत एव नासत्ख्यातिप्रसङ्गः । यावत्खलु [illegible]ते प्रत्यये भासते तस्य सर्वस्यासत्त्वेऽसत्ख्यातिः स्यात् । न चैवमित्युक्तम् ।

परि०— **व्यावर्तकत्वं चेति** । व्यावृत्तिबुद्धिकारणत्वं चेत्यर्थः ॥ **अतिप्रसङ्गादिति** । विनष्टकारणादपि कार्योत्पत्तिप्रसङ्गादित्यर्थः । अर्थव्यावृत्तं अर्थेन व्यावृत्तमित्यर्थः ॥ **प्रकृतेऽपीति** । शुक्तिरूप्यादिज्ञानस्थलेऽपीत्यर्थः । ननु सत्यरूप्यादिस्थले जनकस्यैव जन्यज्ञानं प्रति विषयत्वं दृष्टमित्यतस्तत्रापि नेत्याह **किञ्च सत्येति** ॥ **कारणत्व-मिति** । प्रयोजकत्वमित्यर्थः । सन्निकर्षेणान्यथासिद्धस्य कारणत्वायोगात् । न चैवं चक्षुरादेरपि साक्षाद्धेतुत्वं न स्यात् । सन्निकर्षस्य व्यापारत्वेनाव्यवधायकत्वेऽर्थस्याप्येवं स्यादिति चेन्न । रूपादिज्ञानं करणसाध्यं कार्यत्वादित्यादि-धर्मिग्राहकमानेन चक्षुरादेर्हेतुत्वसिद्धिवदर्थस्य तदभावात् । तदुक्तं तर्कताण्डवे प्रत्यक्षादिप्रमास्वनुगतगुणभङ्गे । चक्षुरादिवत्कारणत्वेन धर्मिग्राहकमानासिद्धोऽर्थः सन्निकर्षेणान्यथासिद्धत्वादतीतादिविषययोगिप्रत्यक्षादावसत्त्वाच्च न प्रत्यक्षप्रमाहेतुरिति ॥ **तस्य सर्वस्यासत्त्व इति** ॥ अन्यथा सदुपरागेणासदपि तादात्म्यादि भासत इति प्राचीनतार्किकमतेऽप्येष दोषः स्यादिति भावः ॥

सु०— यच्चोक्तं 'विषयव्यभिचारे ज्ञानस्य सर्वत्रानाश्वास' इति तत् 'औत्सर्गिकं ज्ञानानां प्रामाण्यमपवादाद्विपर्यय' इति वदताऽऽचार्येणैव परिहरिष्यते । 'साक्षी खलु चैतन्यरूपो नियतयाथार्थ्यः कदाचिदपि संशयानास्कन्दितोऽन्तःकरणवृत्तीनां याथार्थ्यं स्वयमेव गृह्णाति ।

परीक्षासहकृतस्त्वयाथार्थ्यमि'ति बादरायणीयं मतम् । अत एव 'अनाश्वासनिरसनोपायो न ज्ञानेषु कश्चिद्विशेषोऽस्ती'ति निरस्तम् । अन्यथा परस्यापि कथं विषयव्यभिचारे व्यवहृते-र्व्यवहारान्तरे समाश्वासः स्यात् । तदभावे च कथं व्यवहारदर्शनेनान्वितार्थे व्युत्पत्तिः । क्वचिद्विवेकाग्रहे च कथमन्यत्र विशिष्टप्रत्यये विश्वासो भवेत् । तदभावे च कथं निःशङ्का प्रवृत्तिः । 'बाधकाभावादिना समाश्वासः' तु परोक्तरीत्यैव निरस्तः । किञ्च प्रवृत्त्युत्तरकालीनो बाधकाभावः कथं निःशङ्कप्रवृत्तावुपयुज्यते । बाधकाभावादिना विशिष्टज्ञानस्वरूपनिश्चय-मङ्गीकुर्वाणः कथं स्वप्रकाशविज्ञानवादं न जह्यात् । 'औत्सर्गिकी प्रवृत्तिरपवादान्निवृत्तिरि'ति चेत् । समं प्रकृतेऽपि ।

परि०— परिहरिष्यत इति ॥ 'प्रत्यक्षवच्च प्रामाण्यं स्वत एवागमस्य हि । अनवस्थान्यथा हि स्यादप्रामाण्यं तथान्यत' इत्यत्रैवाधिकरण उत्तरत्र । तथा 'तत्प्रामाण्यं यथा साक्षी स्थापयत्येवमेव हि । सर्वकालेष्वपि स्थैर्या-द्व्यभिचारमपोह्य च' इत्यादौ प्रकृत्यधिकरणे । 'उत्सर्गतोऽपि यत्प्राप्तमपवादविवर्जितम् । व्यभिचार्यपवादेन मानमेव भविष्यती'ति भक्तिपादादौ च तत्र तत्र परिहरिष्यत इत्यर्थः । तत्कथमित्यतः किञ्चिद्वचनक्ति **साक्षी खल्विति** ॥ **अत एवेति** ॥ साक्षिगृहीतयाथार्थ्यकत्वादेवेत्यर्थः । उक्तमर्थं प्रतिबन्द्याऽपि साधयति **अन्यथेत्यादिना समं प्रकृतेऽपीत्यन्तेन** । **परोक्तरीत्यैवेति** ॥ बाधकस्यापि ज्ञानत्वेन शङ्कास्पदत्वादित्यादिनाऽत्र पूर्वपक्षग्रन्थोक्त-रीत्यैवेत्यर्थः ।

सु०— यदप्युक्तं विपरीतख्यातिपक्षे 'ज्ञानं साकारमापतेदि'ति । तदनुपपन्नम् । अत्यन्तासत एवाकारस्य स्फुरणाङ्गीकारात् । अन्यथा व्यवह्रियमाणस्याकारस्य वहिरभावाद् व्यवहारोऽपि तदाकारः प्रसज्येत ॥

या चेयं प्रक्रिया 'रजतमिदमि'त्यादिनोक्ता सा ज्ञानद्वित्वे रजतज्ञानस्य च स्मृतित्वे प्रमाणाभावादनुपपन्ना । विशिष्ट-ज्ञानबाधकानां परिहृतत्वात् । अनुमानानां च दूष्यत्वात् ॥

परि०— अपि च प्रतीयमानोऽयं रजताकारः कुतस्त्य इति वक्तव्यमित्यादिनोक्तमनूद्य निराह **यदप्युक्त-मित्यादिना** ॥ **इत्यादिनेति** । रजतमिदमिति द्वे ज्ञाने स्मृत्यनुभवरूपे इत्यादिनोक्तेत्यर्थः । नन्वन्यथाऽनुपपत्तेरेव मानतयोक्तत्वात्कथं मानाभाव इत्यत आह **विशिष्टेति** ॥ साकारवादासद्भानसंविद्विरोधहेत्वभावरूपबाधकाना-मित्यर्थः । नन्वन्यथाऽनुपपत्तेरमानत्वेऽपि किञ्चेदमिति तावदित्यादिनोक्तपरिशेषादिरूपानुमानानामस्तु मानत्व-मित्यत आह **अनुमानानां चेति** ॥

सु०— यस्तु 'रजतज्ञानस्य स्मृतित्वे परिशेषो'पन्यासः सोऽपि प्रत्युत्पन्नक(का)रण-दुष्टेन्द्रियादिजन्यतोपपादनात् परिशेषानुपपत्तेरयुक्तः ।

अनाकलितरजतस्यानुत्पद्यमानत्वं गगनादावनैकान्तिकम् । रजतज्ञानवत एवोत्पद्यमानत्वं विवक्षितमिति चेन्न । तथाऽपि रजतसंस्कारव्यवहारादौ व्यभिचारात् । ज्ञानत्वे सतीति-विशेषणाददोष इति चेन्न । रजतनिर्विकल्पकज्ञानवत एवोत्पद्यमाने रजतसविकल्पकानुभवे व्यभिचारतादवस्थ्यात् । रजतसविकल्पकज्ञानवत एवोत्पद्यमानत्वं विवक्षितमिति चेन्न । हानादिबुद्धिष्वनैकान्तिकताऽनिस्तारात् । संस्कारमात्रसहकृतमनोजन्यत्वोपाधिग्रस्तं चानुमानम् । न चानेनैव हेतुनाऽस्य पक्षे साधनं, व्यभिचारस्योक्तत्वात् ।

परि०— दूष्यत्वादित्युक्तं तदाह यस्त्वित्यादिना । **प्रत्युत्पन्नेति** । प्रागजातं तदानीमेव संपन्नं क(का)रणं यददुष्टेन्द्रियादि तज्जन्यतायाः 'न चान्यथाख्यातिजनने कारणाभाव' इत्यादिना ग्रन्थेनोपपादनादित्यर्थः । यच्चोक्तं इदं स्मरणं अनाकलितरजतस्यानुत्पद्यमानत्वात्संप्रतिपन्नस्मरणवदिति तन्निराह **अनाकलितेति** । **संस्कारमात्रेति** । प्रत्यभिज्ञायां साध्यव्याप्यत्वसिद्ध्यं समव्याप्त्यभिप्रायेण मात्रपदम् । साधनाव्यापकत्वसिद्ध्यं वा ॥ **अनेनैव हेतुनेति** । अनाकलितेत्युक्तहेतुना रजतज्ञानवत एवेत्यादिविवक्षितहेतुना चेत्यर्थः ।

सु०— किञ्चेदं स्मरणत्वं साध्यं न तावत्सामान्यं गुणेषु प्राभाकरैरभ्युपगतम् । अननुभवत्वमिति चेत् । तदपि किमनुभवादन्यत्वमनुभवत्वानधिकरणत्वं वा ॥ आद्येऽनुभवस्यापि तत्संभवेन सिद्धसाधनता स्यात् ॥ द्वितीयेऽनुभवत्वं किमिति वाच्यम् । स्मृत्यन्यत्वमिति चेन्न स्मृतावपि प्रसङ्गात् । इतरेतराश्रयप्रसक्तेश्च ॥ ज्ञानसंस्कारमात्रप्रभवत्वं स्मृतित्वमिति चेन्न । मानसप्रत्यक्षजा स्मृतिरित्यस्माभिः अङ्गीकृतत्वेन पक्षस्याप्रसिद्धविशेषणत्वात्, दृष्टान्तस्य साध्यवैकल्याच्च ।

परि०— साध्यविकल्पेनाप्यनुमानं दूषयितुं साध्यं पृच्छति **किञ्चेदमिति** । जातिर्वा अननुभवत्वं वा अनुभवत्वानधिकरणत्वं वा ज्ञानसंस्कारमात्रप्रभवत्वं वा अप्रत्युत्पन्नकारणप्रभवत्वं वा अनुभूतविषयत्वं वा तत्तांशोल्लेखित्वं वा ज्ञानसंभिन्नार्थगोचरत्वं वेत्यष्टौ विकल्पान्हृदि कृत्वा क्रमेण निराह **न तावदित्यादिना अनेनैवेत्यन्तेन** । **अनुभवस्यापीति** । रजतज्ञानस्यानुभवत्वेऽपीत्यर्थः । यत्किञ्चिदनुभवस्यानुभवान्तरादन्यत्वादिति भावः । ननु स्मृतित्वानधिकरणत्वमनुभवत्वमतो न दोष इत्यतो दोषान्तरमाह **इतरेतरेति** ॥ त्वया गुणगत-जातेरनङ्गीकारेण स्मृतित्वं नामानुभवत्वानाधिकरणज्ञानत्वं वाच्यम् । अनुभवत्वं च स्मृतित्वानधिकरणत्वमिति ज्ञप्तावन्योन्याश्रय इत्यर्थः । **ज्ञानसंस्कारेति** । ज्ञानजन्यसंस्कारेत्यर्थः । क्रियाजन्यसंस्कारमात्रप्रभवे अतिव्याप्ति-वारणाय ज्ञानेत्युक्तिः । प्रत्यभिज्ञाव्यावृत्तये मात्रेत्युक्तिः । **मानसेति** । 'मानसं तद्धि विज्ञानमि'ति न विलक्षण-नयान्ते वक्ष्यमाणत्वादिति भावः । यद्वा प्रमाणलक्षणवाक्यानुवादोऽयम् । **अप्रसिद्धेति** । इदं स्मरणमिति प्रतिज्ञायां ज्ञानजन्यसंस्कारमात्रप्रभवमित्यर्थः स्यात् । तादृशप्रभवत्वं च क्वाप्यप्रसिद्धमित्यप्रसिद्धविशेषणत्वमित्यर्थः । इदं च परीत्यैव दूषणं बोध्यम् । तेन 'आश्रयव्यासश्रयासिद्धी साध्यासिद्धिश्च दूषणम् । केषाञ्चिन्न च ते दोषाः' इति

भक्तिपादीयानुव्याख्यानविरोधो न शङ्क्यः । एवमग्रेऽपि । दृष्टान्तस्येति । संप्रतिपन्नस्मरणवदिति पूर्वपक्ष्युक्तस्ये-त्यर्थः । स्मृतिमात्रस्य मनोजन्यत्वादिति भावः ।

सु०— किञ्च 'इन्द्रियव्यापारान्वयव्यतिरेकानुविधायीदं रजतज्ञानं तत्कार्यम्' इत्यवसीयते। तथा च बाधितविषयत्वम्। अन्वयव्यतिरेकयोरन्यत्रोपयोगान्नैवमिति चेत्। तत्किमस्य स्मृतित्वे सिद्धेऽन्यत्रोपक्षयः कल्प्यते उतैवमेव । नाद्यः तदभावात्, अस्मादेव अनुमानात्तत्सिद्धावन्योन्याश्रयप्रसङ्गात् । न द्वितीयः । समीचीनरजतप्रत्ययेऽपि तथात्वप्रसङ्गात् । अन्यत्रोपक्षयः शङ्कित इति चेन्न, तथाऽपि सन्दिग्धकालातीतताऽनिस्तारात्। समीचीनरजतानुभवेऽपि कथमन्यत्रानुपक्षयो निश्चितो भवता। अनुभवत्वनिश्चयादिति चेन्न। इन्द्रियव्यापारस्यान्यत्रोपयोगशङ्कयाऽनुभवत्वस्यापि सन्दिग्धत्वात् । पुरोवर्तिव्यवहारसंवादादनुभवत्वनिश्चय इति चेन्न । संवादानुभवस्याप्यनिश्चितत्वात् । असति बाधके न वृथाऽन्यत्रोपक्षयः शङ्क्यत इति चेत् समं प्रकृतेऽपीति ॥

परि०— **बाधितविषयत्वमिति** । बाधितसाध्यकत्वं, पक्षस्येत्यनुषङ्गः । **अन्यत्रेति** । इदमिति ज्ञानजनन इत्यर्थः । तथाच रजतमितिज्ञानमिन्द्रियकार्यं तदन्वयव्यतिरेकानुविधायित्वादित्युक्तौ हेतोरसिद्धत्वान्न बाधितविषयत्वमिति भावः । **एवमेवेति** । निर्बीजमेवेत्यर्थः । **अस्मादेवेति** । अनाकलितरजतस्य अनुत्पद्यमानत्वादित्युक्तानुमानादेव स्मृतित्वसिद्धिरित्युक्तौ स्मृतित्वे सिद्धे इन्द्रियान्वयव्यतिरेकयोरन्यत्रोपयोगकल्पना कल्पिते चान्यत्रोपयोगे तेन बाधितविषयत्वाभावेन निर्दोषादनुमानात् स्मृतित्वसिद्धिरित्यन्योन्याश्रयप्रसङ्गादित्यर्थः । बाधकत्वेन शङ्कितानुमानं सन्दिग्धासिद्धमिति भावेन शङ्कते अन्यत्रेति । **सन्दिग्धकालातीततेति** । पक्षे हेतुसत्त्वासत्त्वसन्देहे तत्प्रयुक्तसाध्यतदभावगोचरसन्देहस्यावर्जनीयत्वात्सन्दिग्धबाधितत्वदोषः स्यादेवेत्यर्थः । साध्यसन्देहस्य स्वरसतो जायमानस्यानुमित्यङ्गत्वेऽपि उपाधिसन्देहाहितसाध्यसन्देहस्येव हेतोरप्रयोजकत्वाहितसाध्यसन्देहस्येव च सन्दिग्धासिद्धयाहितसाध्याभावसन्देहस्याप्यनुमितिप्रतिबन्धकत्वमस्त्येवेति भावः । निश्चितबाधोऽपि संभवतीति प्रतिबन्दीमुखेनाह **समीचीनेति** ।

सु०— एतेन "अप्रत्युत्पन्नकारणप्रभवत्वं स्मृतित्वम्" इत्यपि परास्तम्। संस्कारोत्पत्त्यनन्तरमेव जातायां स्मृतावनैकान्तिकत्वं च ॥

'अनुभूतविषयत्वं स्मृतित्वमि'त्यपि चेन्न । द्वितीयादिभ्रमे सिद्धसाधनत्वात्, साध्याविशिष्टताप्रसङ्गाच्च ॥

'तत्तांशोल्लेखित्वं स्मृतित्वमि'ति चेन्न अनुभवबाधितत्वात्॥

एतेन 'ज्ञानसंभिन्नार्थगोचरत्वमि'त्यपि परास्तम्॥

अनेनैव प्रतिपक्षानुमानद्वयमपि समाहितं वेदितव्यम् । 'नेदं स्मृतिरिति व्यवहर्तव्यं तत्तोल्लेखादिस्मृतिचिह्नविकलत्वादि'ति प्रथमप्रयोगे विवक्षितत्वात् । अत एव तिक्तगुडादि-प्रत्ययप्रक्रियाऽपि परास्ता ।

परि०— **एतेनेति** । इन्द्रियजत्वसाधकानुमानबाधितत्वकथनेनेत्यर्थः । **अप्रत्युत्पन्नेति** । चिरकालोत्पन्नेत्यर्थः । संस्काररूपकारणोत्पत्त्यनन्तरं चिरकाले स्मृतेरुत्पत्तेरिति भावः । **साध्याविशिष्टतेति** । अनाकलितरजतस्यानुत्पद्यमानत्वादित्यस्य हि 'द्वौ नञावि'ति न्यायेन आकलितरजतस्यैवोत्पद्यमानत्वादिति विवक्षितमित्युक्तत्वादस्य चानुभूतविषयत्वादित्येतदनन्यत्वादिति भावः । **अनुभवेति** । विप्रतिपन्नं भ्रमस्थलीयरजतज्ञानं पक्षीकृत्येदं ज्ञानं तत्तांशोल्लेखीतिसाधनेऽनुभवबाध इत्यर्थः । **एतेनेति** । अनुभवबाधेनैव ज्ञानमिल्लितार्थविषयकत्वं स्मृतित्वमित्यपि निरस्तमित्यर्थः । **अनेनैवेति** । तत्तांशोल्लेखित्वस्य अनुभवबाधितत्वकथनेनैव । तथा किञ्चेन्द्रियव्यापारान्वयव्यतिरेकानुविधायीदं रजतमितिज्ञानमित्यादिनेन्द्रियव्यापारस्यान्यत्रोपयोगाभावकथनेनैव च । यथाक्रमं इदमस्मरणं तत्तांशविकलत्वात् संप्रतिपन्नवत् । नेयं स्मृतिः इन्द्रियजन्यत्वादिति प्रागुक्तप्रतिपक्षद्वयमपि समाहितमित्यर्थः । नन्वाद्यमप्रयोजकत्वेन दूषितं प्रागित्यतो यथा नाप्रयोजकत्वं तथाऽऽह **नेदमिति** । हेतूच्छित्तिरेवात्र विपक्षे बाधिकेत्यर्थः । यद्वा नेदं स्मरणं तत्तांशविकलत्वादित्युक्तौ तत्तोल्लेखस्यानुभवबाधेन स्वरूपासिद्ध्यभावेऽपि साध्याविशिष्टता तु स्यादेव स्मृतित्वस्य तत्तोल्लेखित्वरूपत्वादित्यत आह **नेदं स्मृतिरिति व्यवहर्तव्यमिति** । न च हरिहरादिस्मृतौ व्यभिचारः शङ्क्यः । तत्र पूर्वानुभूतविषयकत्वसंस्कारजन्यत्वादिस्मृतिचिह्नान्तरसत्त्वात् । अत एव तत्तोल्लेखादीत्यादिपदप्रयोगः । **अत एवेति** । ज्ञानद्वित्वे प्रमाणाभावादेवेत्यर्थः ।

सु०— यदपि विपर्ययाभ्युपगमे कल्पनागौरवमुक्तम् । तत् विवेकाग्रहमात्रेण प्रवृत्त्यादेरुपपत्तौ तथाऽस्तु । न चैवमिति वक्ष्यामः ।

किञ्चैवमन्त्यतन्तुसंयोगपर्यन्तं कारणकलापमुपादाय पटोऽपि नाङ्गीकरणीयः । तन्मात्रेण सर्वस्योपपत्तेः । पटोऽपि प्रमितो न हातुं शक्यते । न च तेन विना एकत्वादिप्रत्ययोपपत्तिरिति चेत् विपर्ययेऽप्येवमिति कुतो गौरवम् ॥

परि०— **गौरवमुक्तमिति** । तत एव सर्वस्योपपत्तौ किं विपर्ययकल्पनयेतिग्रन्थेनोक्तमित्यर्थः । **वक्ष्याम इति** । नन्वियं प्रवृत्तिः स्वरूपतो विषयतश्चागृहीतभेदाद्वेदनद्वयादुपपद्यत इति चेदित्यादिना ग्रन्थेनेति भावः । **किञ्चैवमिति** । विवेकाग्रहमादाय विशिष्टज्ञानापलापे सतीत्यर्थः ।

सु०— अन्यथाख्यातौ किं प्रमाणमिति चेत् । अनुभव एवेति ब्रूमः ॥ (त)यथा हि पुरोवर्तिनि रजते 'रजतमिदमि'ति विशिष्टविषयमेकमेव विज्ञानं स्वप्रकाशतया वा मानसप्रत्यक्षतया वा साक्षिणा वाऽवभासते, तथेदमपीति कुतोऽस्य न विशिष्टविषयैकज्ञानत्वम् ।

न हि ततोऽस्य मात्रयाऽपि विशेषं पश्यामः । दर्शने वाऽस्मात्प्रवृत्तिर्न स्यात् ॥ केवलमेकं तादृग्विषयसद्भावाद्यथार्थं तदभावादपरमयथार्थम् । अविशिष्टविषयमनेकमपि तद्विशिष्टविषयैकत्वेन प्रतिभासत इति चेन्न । अन्यस्यापि विशिष्टविषयैकत्वे समाश्वासासंभवप्रसङ्गात्, विपर्ययाङ्गीकारप्रसक्तेश्च । नास्त्येव विशिष्टविषयैकत्वग्राहिप्रत्यय इति चेन्न । अनुभवसिद्धज्ञानापलापे स्मृत्यनुभवस्वरूपापलापप्रसङ्गात् ॥

परि०— न चान्यथाख्यातौ किमपि प्रमाणमस्तीति पूर्वपक्षिणा यदुक्तं तदाशङ्क्योत्तरमाह **अन्यथाख्यातावि**ति । प्राभाकरमतेनाह **स्वप्रकाशतया वे**ति । न्यायमतेनाह **मानसे**ति । स्वमतेनाह **साक्षिणा वे**ति । **अन्यस्यापी**ति । सत्यरजतविषयकस्यापीत्यर्थः । सत्यस्थलेऽपि अगृहीतासंसर्गकधर्मधर्मिविषयकैकज्ञानत्वमेव विशिष्टज्ञानत्वमित्युपेत्याह **नास्त्येवे**ति ।

सु०— किञ्च रजतार्थिनः शुक्तिकायां प्रवृत्तिरन्यथाऽनुपपन्नाऽन्यथाज्ञानमाक्षिपति । नन्वियं प्रवृत्तिः स्वरूपतो विषयतश्च अगृहीतभेदाद्वेदनद्वयादुपपद्यत इति चेत् । कोऽयं भेदो नाम । किं स्वरूपम्, उत पृथक्त्वम्, उतान्योन्याभावः, अथवा वैधर्म्यम् ॥ न प्रथमः स्वप्रकाशज्ञानज्ञेयप्रतिभासे तदनवभासानुपपत्तेः ॥ न द्वितीयः, गुणे गुणानभ्युपगमात् । सर्वत्र भेदाग्रहसंभवेनान्यार्थिनोऽन्यत्र प्रवृत्तिप्रसङ्गात् ॥ तृतीये वक्तव्यं किमिदंरजतत्वयोरन्योन्याभावो नावभासते उतेदंरजतयोरिति । नाद्यः । अपर्यायशब्दस्मारकयोः जातिव्यक्त्योस्तदनवभासासंभवात् । किञ्चान्योन्याभावो नामान्योन्यस्वरूपमेव परस्य, तच्चोपलब्धमिति कथं तदनुपलम्भः । अत एव न द्वितीयः ॥ नापि चतुर्थः । रजतासंभविनः पुरोवर्तिनीदंत्वस्य पुरोवर्त्यसंभविनश्च रजते रजतत्वस्य गृहीतत्वात् ।

परि०— अनुभवं प्रमाणीकृत्यान्यथानुपपत्तिं च विपर्ययस्यैकत्वज्ञानत्वे प्रमाणयति **किञ्चे**ति । **स्वप्रकाशज्ञानज्ञेये**ति । स्वप्रकाशज्ञानज्ञेययोरस्त्वदभिमतग्रहणस्मरणयोर्ग्रहणज्ञेययोर्वा शुक्तिरजतयोश्चावभासे सति ज्ञानस्वरूपभेदः तद्विषययोः स्वरूपभेदश्च न भासत इति न युक्तमित्यर्थः । वैधर्म्यमितिपक्षं निराह **नापि चतुर्थ** इति ।

सु०— इदंरजतत्वयोरसंसर्गाग्रहो विवक्षित इति चेन्न । असंसर्गो हि संसर्गस्याभावः । स चेदंरजतत्वयोः स्वरूपमेव परेषाम् इति कथं तदवभासे नावभासेत । विपर्ययाभ्युपगमवादिभिरपि भेदाग्रहोऽभ्युपगमनीय एव । तत्रापि समानो दोष इति चेन्न । भेदस्य स्वरूपतावन्मात्रत्वानभ्युपगमात् ।

परि०— शङ्कते **विपर्यये**ति । **स्वरूपतावन्मात्रत्वे**ति । तथा च तदवभासेऽपि भेदानवभासोऽयुक्त इति भावः ।

सु०— अथ मन्यसे पुरोवर्तिनो यः शुक्तित्वादिधर्मो रजतव्यावर्तको यश्च रजते व्यवहितदेशत्वादिधर्मः पुरोवर्तिव्यावर्तकस्तयोरग्रहणं प्रवर्तकमिति। तदसत् ॥ पुरोवर्तिनो हि शुक्तित्वाग्रहे न शुक्तिकार्थी तत्र प्रवर्तेत। रजतस्य चासन्निहितत्वादिधर्माग्रहे रजतार्थी न तत्र प्रवर्तताम्। रजतार्थिनः पुरोवर्तिनि प्रवृत्तिस्तु कुतः ॥

किञ्च भेदाग्रहादन्यार्थिनोऽन्यत्र प्रवृत्तिमाचक्षाणः प्रष्टव्यः— किमयमेव व्यवहारो भेदाग्रहादन्यस्त्वभेदग्रहात्; उत सर्वोऽपि भेदाग्रहादिति ॥

परि०— न तत्र प्रवर्ततामिति। स्थलविशेषस्थत्वाज्ञानादिति भावः। अयमेवेति। भ्रमस्थलीय-प्रवृत्त्यादिरूपव्यवहार इत्यर्थः।

सु०— नाद्यः। अनियतकारणतापातात्।

ननु च सर्वत्राभेदग्रह एव प्रवर्तकः। तत्सारूप्याद् भेदाग्रहोऽपि तथेष्यते। तथा हि। अस्ति तावत्प्रवर्तकत्वाभिमतप्रत्ययेऽप्यपेक्षितोपायपुरोवृत्त्यवगमांशयोः स्वरूपतो विषयतश्च भेदविरहादेव भेदाग्रहः। तथाऽत्राप्यविवेचकं साधारणं रूपमवगम्यते। नावगम्यते च विवेचकोऽसाधारणधर्मो वेद्ययोर्वेदनयोश्च। ततश्चैकप्रवर्तकप्रत्ययसदृशवपुरुपजनयतीदं वेदनद्वयं प्रवृत्तिमिति। मैवम्। अनियतहेतुकत्वानिस्तारात्।

परि०— प्रवर्तकाभिमतप्रत्यय इति। इदं रजतमित्येवंरूपे सत्यरूप्यज्ञान इत्यर्थः। अपेक्षितोपायेति। इष्टसाधनावगमांशपुरोवृत्त्यवगमांशयोरित्यर्थः। साधारणं रूपम्। इदंत्वज्ञानत्वादिलक्षणमित्यर्थः। असाधारणेति। शुक्तित्वग्रहणत्वादिरूपः। एकेति। एको यः प्रवर्तकः प्रत्ययस्तत्सदृशवपुरिदं वेदनद्वयं प्रवृत्तिमुपजनयतीत्यर्थः।

सु०— किञ्च प्रवर्तकसादृश्यात्प्रवृत्तिरित्यत्रैव कल्प्यते, उत यद्यत्सदृशं तत्तत्कार्यकारीति सर्वत्र नियमः ॥ नाद्यः, अदृष्टकल्पनाप्रसङ्गात्। प्रवृत्तिलोभादित्थमास्थीयत इति चेन्न, तस्याः विपर्ययाङ्गीकारादेव सुव्यवस्थितेः ॥ न द्वितीयः, कृशानुसदृशाद् गुञ्जापुञ्जाच्छीत-निवृत्तेरदर्शनात्।

परि०— अत्रैव भ्रमस्थल एव।

सु०— नन्विदं रजतमिति यथा रजतसाध्या बुद्धी रजतसदृशाच्छुक्तिशकलाद् भवति भवताम्। तथा प्रवर्तकैकज्ञानसदृशाज्ज्ञानद्वयात्प्रवृत्तिरपि कुतो न स्यात्। मैवम्। अर्थस्य साक्षाज्ज्ञानकारणत्वानभ्युपगमात्। सादृश्यं तु काचादिवद् दोषतयोपयुज्यते।

न हि ततोऽस्य मात्रयाऽपि विशेषं पश्यामः । दर्शने वाऽस्मात्प्रवृत्तिर्न स्यात् ॥ केवलमेकं तादृग्विषयसद्भावाद्यथार्थं तदभावादपरमयथार्थम् । अविशिष्टविषयमनेकमपि तद्विशिष्टविषयैकत्वेन प्रतिभासत इति चेन्न । अन्यस्यापि विशिष्टविषयैकत्वे समाश्वासासंभवप्रसङ्गात्, विपर्ययाङ्गीकारप्रसक्तेश्च । नास्त्येव विशिष्टविषयैकत्वग्राहिप्रत्यय इति चेन्न । अनुभवसिद्धज्ञानापलापे स्मृत्यनुभवस्वरूपापलापप्रसङ्गात् ॥

परि०— न चान्यथाख्यातौ किमपि प्रमाणमस्तीति पूर्वपक्षिणा यदुक्तं तदाशङ्क्योत्तरमाह **अन्यथाख्याताविति** । प्राभाकरमतेनाह **स्वप्रकाशतया वेति** । न्यायमतेनाह **मानसेति** । स्वमतेनाह **साक्षिणा वेति** । **अन्यस्यापीति** । सत्यरजतविषयकस्यापीत्यर्थः । सत्यस्थलेऽपि अगृहीतासंसर्गकधर्मधर्मिविषयकैकज्ञानत्वमेव विशिष्टज्ञानत्वमित्युपेत्याह **नास्त्येवेति** ।

सु०— किञ्च रजतार्थिनः शुक्तिकायां प्रवृत्तिरन्यथाऽनुपपन्नाऽन्यथाज्ञानमाक्षिपति । नन्वियं प्रवृत्तिः स्वरूपतो विषयतश्च अगृहीतभेदाद्वेदनद्वयादुपपद्यत इति चेत् । कोऽयं भेदो नाम । किं स्वरूपम्, उत पृथक्त्वम्, उतान्योन्याभावः, अथवा वैधर्म्यम् ॥ न प्रथमः स्वप्रकाशज्ञानज्ञेयप्रतिभासे तदनवभासानुपपत्तेः ॥ न द्वितीयः, गुणे गुणानभ्युपगमात् । सर्वत्र भेदाग्रहसंभवेनान्यार्थिनोऽन्यत्र प्रवृत्तिप्रसङ्गात् ॥ तृतीये वक्तव्यं किमिदंरजतत्वयोरन्योन्याभावो नावभासते उतेदंरजतयोरिति । नाद्यः । अपर्यायशब्दस्मारकयोः जातिव्यक्त्योस्तदनवभासासंभवात् । किञ्चान्योन्याभावो नामान्योन्यस्वरूपमेव परस्य, तच्चोपलब्धमिति कथं तदनुपलम्भः । अत एव न द्वितीयः ॥ नापि चतुर्थः । रजतासंभविनः पुरोवर्तिनीदंत्वस्य पुरोवर्त्यसंभविनश्च रजते रजतत्वस्य गृहीतत्वात् ।

परि०— अनुभवं प्रमाणीकृत्यान्यथानुपपत्तिं च विपर्ययस्यैकत्वज्ञानत्वे प्रमाणयति **किञ्चेति** । **स्वप्रकाशज्ञानज्ञेयेति** । स्वप्रकाशज्ञानज्ञेययोरन्त्यदभिमतग्रहणस्मरणयोर्ग्रहणज्ञेययोर्वा शुक्तिरजतयोश्चावभासे सति ज्ञानस्वरूपभेदः तद्विषययोः स्वरूपभेदश्च न भासत इति न युक्तमित्यर्थः । वैधर्म्यमितिपक्षं निराह **नापि चतुर्थ इति** ।

सु०— इदंरजतत्वयोरसंसर्गाग्रहो विवक्षित इति चेन्न । असंसर्गो हि संसर्गस्याभावः । स चेदंरजतत्वयोः स्वरूपमेव परेषाम् इति कथं तदवभासे नावभासेत । विपर्ययाभ्युपगमवादिभिरपि भेदाग्रहोऽभ्युपगमनीय एव । तत्रापि समानो दोष इति चेन्न । भेदस्य स्वरूपतावन्मात्रत्वानभ्युपगमात् ।

परि०— शङ्कते **विपर्ययेति** । **स्वरूपतावन्मात्रत्वेति** । तथा च तदवभासेऽपि भेदानवभासोऽयुक्त इति भावः ।

सु०— अथ मन्यसे पुरोवर्तिनो यः शुक्तित्वादिधर्मो रजतव्यावर्तको यश्च रजते व्यवहितदेशत्वादिधर्मः पुरोवर्तिव्यावर्तकस्तयोरग्रहणं प्रवर्तकमिति । तदसत् ॥ पुरोवर्तिनो हि शुक्तित्वाग्रहे न शुक्तिकार्थी तत्र प्रवर्तेत । रजतस्य चासन्निहितत्वादिधर्माग्रहे रजतार्थी न तत्र प्रवर्तताम् । रजतार्थिनः पुरोवर्तिनि प्रवृत्तिस्तु कुतः ॥

किञ्च भेदाग्रहादन्यार्थिनोऽन्यत्र प्रवृत्तिमाचक्षाणः प्रष्टव्यः— किमयमेव व्यवहारो भेदाग्रहादन्यस्त्वभेदग्रहात्; उत सर्वोऽपि भेदाग्रहादिति ॥

परि०— न तत्र प्रवर्ततामिति । स्थलविशेषस्थत्वाज्ञानादिति भावः । अयमेवेति । भ्रमस्थलीयप्रवृत्त्यादिरूपव्यवहार इत्यर्थः ।

सु०— नाद्यः । अनियतकारणतापातात् ।

ननु च सर्वत्राभेदग्रह एव प्रवर्तकः । तत्सारूप्याद् भेदाग्रहोऽपि तथेष्यते । तथा हि । अस्ति तावत्प्रवर्तकत्वाभिमतप्रत्ययेऽप्यपेक्षितोपायपुरोवृत्त्यवगमांशयोः स्वरूपतो विषयतश्च भेदविरहादेव भेदाग्रहः । तथाऽत्राप्यविवेचकं साधारणं रूपमवगम्यते । नावगम्यते च विवेचकोऽसाधारणधर्मो वेद्ययोर्वेदनयोश्च । ततश्चैकप्रवर्तकप्रत्ययसदृशवपुरुपजनयतीदं वेदनद्वयं प्रवृत्तिमिति । मैवम् । अनियतहेतुकत्वानिस्तारात् ।

परि०— प्रवर्तकाभिमतप्रत्यय इति । इदंरजतमित्येवंरूपे सत्यरूप्यज्ञान इत्यर्थः । अपेक्षितोपायेति । इष्टसाधनावगमांशपुरोवृत्त्यवगमांशयोरित्यर्थः । साधारणं रूपम् । इदंत्वज्ञानत्वादिलक्षणमित्यर्थः । असाधारणेति । शुक्तित्वग्रहणत्वादिरूपः । एकेति । एको यः प्रवर्तकः प्रत्ययस्तत्सदृशवपुरिदं वेदनद्वयं प्रवृत्तिमुपजनयतीत्यर्थः ।

सु०— किञ्च प्रवर्तकसादृश्यात्प्रवृत्तिरित्यत्रैव कल्प्यते, उत यद्यत्सदृशं तत्तत्कार्यकारीति सर्वत्र नियमः ॥ नाद्यः, अदृष्टकल्पनाप्रसङ्गात् । प्रवृत्तिलोभादित्थमास्थीयत इति चेन्न, तस्याः विपर्ययाङ्गीकारादेव सुव्यवस्थितेः ॥ न द्वितीयः, कृशानुसदृशाद् गुञ्जापुञ्जाच्छीतनिवृत्तेरदर्शनात् ।

परि०— अत्रैव भ्रमस्थल एव ।

सु०— नन्विदं रजतमिति यथा रजतसाध्या बुद्धी रजतसदृशाच्छुक्तिशकलाद् भवति भवताम् । तथा प्रवर्तकैकज्ञानसदृशाज्ज्ञानद्वयात्प्रवृत्तिरपि कुतो न स्यात् । मैवम् । अर्थस्य साक्षाज्ज्ञानकारणत्वानभ्युपगमात् । सादृश्यं तु काचादिवद् दोषतयोपयुज्यते ।

अपि चेदं ज्ञानद्वयं प्रवर्तकसादृश्यमात्राद्यदि प्रवृत्तिमुपजनयेत् निवृत्तिमपि कुतो न जनयेत्। अस्ति हि तत्र निवर्तकभेदग्रहसारूप्यमभेदाग्रहणम्।

परि०— नन्वर्थस्य सन्निकर्षद्वारेव हेतुत्वे सादृश्यान्वेषणं व्यर्थम्, तस्यार्थहेतुत्वपक्ष एवोपयोगस्य वाच्यत्वादित्यत आह **सादृश्यं त्विति । निवर्तकेति** । इयं शुक्तिः इदं तु रजतमितिज्ञानयोर्भेदग्रहाद्यत्र शुक्तौ न प्रवर्तते तत्राभेदग्रहणमस्ति विषययोर्ज्ञानयोश्चेत्यर्थः । **भेदाग्रह इति** । भेदाग्रहसहितचक्षुरादिकरणमित्यर्थः । **पुरोवृत्तिप्रवृत्तेर्हीति** । शरीरपरिस्पन्दरूपप्रवृत्तेरित्यर्थः । **पक्षधर्मताया इति** । इष्टसाधनतानुमाने पक्षीभूतप्रवृत्तिविषयशुक्तिकादाविष्टसाधनताप्रयोजकस्य अज्ञातत्वादित्यर्थः । **भेदाग्रहसारूप्यादिति** । इदंरजतमिति सत्यरजतस्थलीयेदंग्रहरजतग्रहयोरेकत्वेन तत्र यथा ज्ञानं स्वरूपतो विषयतश्च भेदाग्रहात् पुरोवर्तिनीष्टसाधनतानुमानद्वारेच्छादिकं तथाऽत्रापीत्यर्थः ।

सु०— ननु च यथा भेदाग्रहो भवतामभेदग्रहं जनयति तथा प्रवृत्तिमपि किं न जनयेदिति । मैवम् । वैषम्यात् । ज्ञानजनने हि कारणानां स्वातन्त्र्यं न पुरुषस्य । तानि च यादृशसामग्रीमध्यपतितानि तादृशं ज्ञानमुपजनयन्ति । न तु पुरुषाकाङ्क्षामपेक्षन्ते हेयोपेक्षणीयज्ञानजननात् । प्रवृत्तौ तु पुरुष एव स्वतन्त्रो न ज्ञानम् । स हि सत्यपि ज्ञानेऽपेक्षित एव प्रवर्तते । न तु 'ज्ञानं जातमि'त्येवोदासीनविपरीतयोरपि । तथा च भेदाग्रहदोषकलुषितानि नयनादीनि विपर्ययं जनयन्ति । न तु पुरुषः प्रवर्तकसादृश्यमात्रेण प्रवर्तितुमर्हति । तथात्वे वा निवर्तकसादृश्यात्प्रेक्षावान्निवर्तेतापीत्युक्तम् ।

किञ्च ज्ञानमर्थे प्रवृत्तिं किं साक्षादुपजनयति उतेच्छाप्रयत्नद्वारेण । नाद्यः, हेयोपेक्षणीययोरपि प्रवृत्तिप्रसङ्गात् । द्वितीये कथमगृहीतभेदाज्ज्ञानद्वयात्प्रवृत्तिः । पुरोवर्तिप्रवृत्तेर्हि साक्षात्कारणं प्रयत्नः । तस्य चेच्छा, तस्याश्च समीहितसाधनतानुमानम् । न च तत्संभवति । रजतत्वस्य पक्षधर्मताया अप्र(तयाऽप्रति)तिपन्नत्वात् ।

अथ रजते प्रतिपन्नेन रजतत्वेन तत्समीहितसाधनताज्ञानमुपजातं भेदाग्रह(भेदाग्रहेऽभेदग्रह)सारूप्यात्पुरोवर्तिनीच्छामुपजनयतीति चेन्न । तथा सति भेदग्रहसारूप्यादभेदाग्रहादुपेक्षाया अप्यापातादिति ॥

नन्वस्तु तर्हि द्वितीयः पक्षः । तथा हि । सत्यरजते तावदस्ति रजतव्यक्तिज्ञानं रजतत्वजातिबोधश्च । न चास्त्यसंसर्गज्ञानम् । एतावतैव तत्र तदर्थिनां प्रवृत्तिः । न हि तयोस्तादात्म्यं पश्यन्ति । जातिव्यक्त्योस्तादात्म्याभावात् । न च तत्र संसर्गग्रहः प्रवर्तकः । समवायो हि तयोः

संसर्गः । न चासौ प्रत्यक्षः । इन्द्रियसन्निकर्षाभावात् । नाप्यनुमानतस्तदा शक्यते ज्ञातुम् । लिङ्गाभावात् । अविसंवादिव्यवहारजनकत्वविशिष्टसाकाङ्क्षरूपरूपिसहोपलम्भो हि तल्लिङ्गम् । न चाविसंवादित्वं प्राक् प्रवृत्तेः शक्याधिगमम् । अस्ति चेदं सकलमपि प्रवर्तकं विभ्रमेऽपीति कुतो विपर्ययाभावे प्रवृत्त्यनुपपत्तिः ।

परि०— उक्त सर्वोऽपि भेदाग्रहादिनिपक्षमाशङ्कते **अस्तु तर्हि द्वितीयः पक्षः** इत्यादिना **एतदप्ययुक्तमित्यन्तेन** । संयोगस्य संयुक्तसमवायस्य वा सन्निकर्षस्याभावमुपेत्याह **इन्द्रियसन्निकर्षाभावादिति** । विसंवादिन्यव्यभिचारायाविसंवादिव्यवहारजनकत्वविशिष्टेत्युपलम्भविशेषणम् । **साकाङ्क्षेति** । साकाङ्क्षौ यौ रूपरूपिणौ धर्मधर्मिणौ तयोः सहोपलम्भ इत्यर्थः । **निरस्तत्वादिति** । किञ्चान्योन्याभावं नामेत्यादिना ग्रन्थेनेत्यर्थः ।

सु०— इदंरजतत्वाधारयोर्भेदाग्रहो वा सत्यरजते प्रवृत्तिहेतुः । अस्ति चासौ प्रकृतेऽपि । न च पुरोवर्तिनि रजतत्वाप्रतीताविच्छानुपपत्तिरिति वाच्यम् । रजतत्वेन सहागृहीतासंसर्गतया वा रजतादगृहीतभेदतया वा समीहितसाधनतानुमानोपपत्तेरिति ॥

एतदप्ययुक्तम् ॥ असंसर्गाग्रहभेदाग्रहयोः निरस्तत्वात् । किञ्चैवं सति सविकल्पकप्रत्यक्षोच्छेदप्रसङ्गः । वस्तुमात्रग्रहस्यासंसर्गाग्रहस्य च निर्विकल्पकसाम्यात् । रूपरूपिभावः सविकल्पके चकास्ति, निर्विकल्पके तु वस्तुस्वरूपमात्रमिति भेद इति चेत् । कोऽयं रूपरूपिभावः । धर्मधर्मिणोः परस्पराकाङ्क्षाविषयत्वमिति चेत् । तत्किं तयोः स्वरूपमुतान्यत् । आद्ये तदपि निर्विकल्पके प्रकाशत एव । द्वितीये किं तदैन्द्रियकमुतातीन्द्रियम् । प्रथमे कथमविकल्पके न प्रकाशेत । द्वितीये कथं सविकल्पके प्रकाशेत ॥ अथ तद्वस्तुदर्शनसापेक्षदर्शनं निर्विकल्पकेऽचकासदपि सविकल्पके भातीति चेत् । तर्हि न तत्संसर्गातिरिक्तमस्तीति संसर्गग्रहादेव सविकल्पकोपपत्तिः । न च निर्विकल्पकस्य प्रवर्तकत्वमस्ति । किञ्च असंसर्गाग्रहादेव सर्वत्र प्रवृत्त्यङ्गीकारे मध्यमवृद्धप्रवृत्तेरपि तथात्वेन बालस्य तदीयसंसर्गज्ञानानुमानोपायाभावात् पदानामन्वितार्थेषु व्युत्पत्त्यनुपपत्तौ शाब्दप्रमाणोच्छेदप्रसङ्गः ।

परि०— **एवं सतीति** । सर्वोऽपि व्यवहारो भेदाग्रहादित्यङ्गीकारे सतीत्यर्थः । कस्तर्हि व्यवहारहेतुरित्यतो निर्विकल्पकप्रत्यय एव हेतुर्भविष्यतीतिभावेन तत्र परोक्तसामग्रीमुपपादयति **वस्तुमात्रेति** । शङ्कते **रूपेति** । तथाच तादृश एव व्यवहारहेतुरिति भावः । अचकासदपीति पदविभागः । नन्वेवं तर्हि सविकल्पक एव मास्तु व्यवहारस्तु निर्विकल्पकादेवास्तु । तथाच न संसर्गग्रहस्वीकार इत्यत आह **न च निर्विकल्पकस्येति** ।

सु०— अथैवं मन्येत । अस्त्येव व्यवहर्तुरन्वयज्ञानं किं नाम सदपि न प्रवृत्तावुपयुज्यते, अतो न कश्चिद्दोष इति । तत्र किं तदन्वयज्ञानं प्रवृत्तौ नियतमुतानियतमिति वाच्यम् । आद्येऽस्तु

अपि चेदं ज्ञानद्वयं प्रवर्तकसादृश्यमात्राद्यदि प्रवृत्तिमुपजनयेत् निवृत्तिमपि कुतो न जनयेत्। अस्ति हि तत्र निवर्तकभेदग्रहसारूप्यमभेदाग्रहणम्।

परि०— नन्वर्थस्य सन्निकर्षद्वारेव हेतुत्वे सादृश्यान्वेषणं व्यर्थम्, तस्यार्थहेतुत्वपक्ष एवोपयोगस्य वाच्यत्वादित्यत आह **सादृश्यं त्विति**। **निवर्तकेति**। इयं शुक्तिः इदं तु रजतमितिज्ञानयोर्भेदग्रहाद्यत्र शुक्तौ न प्रवर्तते तत्राभेदग्रहणमस्ति विषययोर्ज्ञानयोश्चेत्यर्थः। **भेदाग्रह इति**। भेदाग्रहसहितचक्षुरादिकरणमित्यर्थः। **पुरोवृत्तिप्रवृत्तेर्हीति**। शरीरपरिस्पन्दरूपप्रवृत्तेरित्यर्थः। **पक्षधर्मताया इति**। इष्टसाधनतानुमाने पक्षीभूतप्रवृत्तिविषयशुक्तिकादाविष्टसाधनताप्रयोजकस्य अज्ञातत्वादित्यर्थः। **भेदाग्रहसारूप्यादिति**। इदंरजतमिति सत्यरजतस्थलीयेदंग्रहरजतग्रहयोरेकत्वेन तत्र यथा ज्ञानं स्वरूपतो विषयतश्च भेदाग्रहात् पुरोवर्तिनीष्टसाधनतानुमानद्वारेच्छादिकं तथाऽत्रापीत्यर्थः।

सु०— ननु च यथा भेदाग्रहो भवतामभेदग्रहं जनयति तथा प्रवृत्तिमपि किं न जनयेदिति। मैवम्। वैषम्यात्। ज्ञानजनने हि कारणानां स्वातन्त्र्यं न पुरुषस्य। तानि च यादृशसामग्रीमध्यपतितानि तादृशं ज्ञानमुपजनयन्ति। न तु पुरुषाकाङ्क्षामपेक्षन्ते हेयोपेक्षणीयज्ञानजननात्। प्रवृत्तौ तु पुरुष एव स्वतन्त्रो न ज्ञानम्। स हि सत्यपि ज्ञानेऽपेक्षित एव प्रवर्तते। न तु 'ज्ञानं जातमि'त्येवोदासीनविपरीतयोरपि। तथा च भेदाग्रहदोषकलुषितानि नयनादीनि विपर्ययं जनयन्ति। न तु पुरुषः प्रवर्तकसादृश्यमात्रेण प्रवर्तितुमर्हति। तथात्वे वा निवर्तकसादृश्यात्प्रेक्षावान्निवर्तेतापीत्युक्तम्।

किञ्च ज्ञानमर्थे प्रवृत्तिं किं साक्षादुपजनयति उतेच्छाप्रयत्नद्वारेण। नाद्यः, हेयोपेक्षणीययोरपि प्रवृत्तिप्रसङ्गात्। द्वितीये कथमगृहीतभेदाज्ज्ञानद्वयात्प्रवृत्तिः। पुरोवर्तिप्रवृत्तेर्हि साक्षात्कारणं प्रयत्नः। तस्य चेच्छा, तस्याश्च समीहितसाधनतानुमानम्। न च तत्संभवति। रजतत्वस्य पक्षधर्मताया अप्र(तयाऽप्रति)तिपन्नत्वात्।

अथ रजते प्रतिपन्नेन रजतत्वेन तत्समीहितसाधनताज्ञानमुपजातं भेदाग्रह(भेदाग्रहेऽभेदग्रह)सारूप्यात्पुरोवर्तिनीच्छामुपजनयतीति चेन्न। तथा सति भेदग्रहसारूप्यादभेदाग्रहादुपेक्षाया अप्यापातादिति॥

नन्वस्तु तर्हि द्वितीयः पक्षः। तथा हि। सत्यरजते तावदस्ति रजतव्यक्तिज्ञानं रजतत्वजातिबोधश्च। न चास्त्यसंसर्गज्ञानम्। एतावतैव तत्र तदर्थिनां प्रवृत्तिः। न हि तयोस्तादात्म्यं पश्यन्ति। जातिव्यक्त्योस्तादात्म्याभावात्। न च तत्र संसर्गग्रहः प्रवर्तकः। समवायो हि तयोः

संसर्गः । न चासौ प्रत्यक्षः । इन्द्रियसन्निकर्षाभावात् । नाप्यनुमानतस्तदा शक्यते ज्ञातुम् । लिङ्गाभावात् । अविसंवादिव्यवहारजनकत्वविशिष्टसाकाङ्क्षरूपरूपिसहोपलम्भो हि तल्लिङ्गम् । न चाविसंवादित्वं प्राक् प्रवृत्तेः शक्याधिगमम् । अस्ति चेदं सकलमपि प्रवर्तकं विभ्रमेऽपीति कुतो विपर्ययाभावे प्रवृत्त्यनुपपत्तिः ।

परि०— उत सर्वोऽपि भेदाग्रहादितिपक्षमाशङ्क्ते **अस्तु तर्हि द्वितीयः पक्षः** इत्यादिना **एतदप्ययुक्तमित्यन्तेन** । संयोगस्य संयुक्तसमवायस्य वा सन्निकर्षस्याभ्युपेत्याह **इन्द्रियसन्निकर्षाभावादिति** । विसंवादिन्यव्यभिचारायाविसंवादिव्यवहारजनकत्वविशिष्टेत्युपलम्भविशेषणम् । **साकाङ्क्षेति** । साकाङ्क्षौ यौ रूपरूपिणौ धर्मधर्मिणौ तयोः सहोपलम्भ इत्यर्थः । **निरस्तत्वादिति** । किञ्चान्योन्याभावो नामेत्यादिना ग्रन्थेनेत्यर्थः ।

सु०— इदंरजतत्वाधारयोर्भेदाग्रहो वा सत्यरजते प्रवृत्तिहेतुः । अस्ति चासौ प्रकृतेऽपि । न च पुरोवर्तिनि रजतत्वाप्रतीताविच्छानुपपत्तिरिति वाच्यम् । रजतत्वेन सहागृहीतासंसर्गतया वा रजतादगृहीतभेदतया वा समीहितसाधनतानुमानोपपत्तेरिति ॥

एतदप्ययुक्तम् ॥ असंसर्गाग्रहभेदाग्रहयोः निरस्तत्वात् । किञ्चैवं सति सविकल्पकप्रत्यक्षोच्छेदप्रसङ्गः । वस्तुमात्रग्रहस्यासंसर्गाग्रहस्य च निर्विकल्पकसाम्यात् । रूपरूपिभावः सविकल्पके चकास्ति, निर्विकल्पके तु वस्तुस्वरूपमात्रमिति भेद इति चेत् । कोऽयं रूपरूपिभावः । धर्मधर्मिणोः परस्पराकाङ्क्षाविषयत्वमिति चेत् । तत्किं तयोः स्वरूपमुतान्यत् । आद्ये तदपि निर्विकल्पके प्रकाशत एव । द्वितीये किं तदैन्द्रियकमुतातीन्द्रियम् । प्रथमे कथमविकल्पके न प्रकाशेत । द्वितीये कथं सविकल्पके प्रकाशेत ॥ अथ तद्वस्तुदर्शनसापेक्षदर्शनं निर्विकल्पकेऽचकासदपि सविकल्पके भातीति चेत् । तर्हि न तत्संसर्गातिरिक्तमस्तीति संसर्गग्रहादेव सविकल्पकोपपत्तिः । न च निर्विकल्पकस्य प्रवर्तकत्वमस्ति । किञ्च असंसर्गाग्रहादेव सर्वत्र प्रवृत्त्यङ्गीकारे मध्यमवृद्धप्रवृत्तेरपि तथात्वेन बालस्य तदीयसंसर्गज्ञानानुमानोपायाभावात् पदानामन्वितार्थेषु व्युत्पत्त्यनुपपत्तौ शाब्दप्रमाणोच्छेदप्रसङ्गः ।

परि०— **एवं सतीति** । सर्वोऽपि व्यवहारो भेदाग्रहादित्यङ्गीकारे सतीत्यर्थः । कस्तर्हि व्यवहारहेतुरित्यतो निर्विकल्पकप्रत्यय एव हेतुर्भविष्यतीतिभावेन तत्र परोक्तसामग्रीमुपपादयति **वस्तुमात्रेति** । शङ्कते **रूपेति** । तथाच तादृश एव व्यवहारहेतुरिति भावः । अचकासदपीति पदविभागः । नन्वेवं तर्हि सविकल्पक एव मास्तु व्यवहारस्तु निर्विकल्पकादेवास्तु । तथाच न संसर्गाग्रहस्वीकार इत्यत आह **न च निर्विकल्पकस्येति** ।

सु०— अथैवं मन्येत । अस्त्येव व्यवहर्तुरन्वयज्ञानं किं नाम सदपि न प्रवृत्तावुपयुज्यते, अतो न कश्चिद्दोष इति । तत्र किं तदन्वयज्ञानं प्रवृत्तौ नियतमुतानियतमिति वाच्यम् । आद्येऽस्तु

तत्प्रवृत्तावुपयोगि मा वा भूत् । अन्यथाख्यातिं विना न रजतार्थिनः पुरोवर्तिनि प्रवृत्तिरिति तावत्सिद्धम् । द्वितीये तु शब्दोच्छेदस्तदवस्थः ।

परि०— अन्यथाख्यातिं विनेति । शुक्तौ रजतत्वसंसर्गज्ञानस्य प्राप्तत्वादिति भावः ।

सु०— किञ्च नियतपूर्वभावि चाकारणं चेत्यनुपपन्नम् । प्रतिभासमानयोरसंसर्गाग्रहे सति संसर्गग्रहोऽवर्जनीयसन्निधिरिति चेन्न । विपर्ययस्यापि वक्तुं शक्यत्वात् । अवश्यं चैतदेवम् । व्यवहारो हि व्यवहर्तव्योपलंभनिबन्धनो युक्तः । न तु व्यवहरणीयविपर्ययानुपलब्धिनिबन्धनः । न हि घटव्यवहारो घटमतिमतिक्रम्य तद्विपर्ययाप्रतिभासे सति भवति । तदमी प्रयोगाः । विमतो व्यवहारो व्यवहर्तव्यज्ञानपुरःसरो व्यवहारत्वाद्घटव्यवहारवत् । विवादपदं ज्ञानं पुरोवर्तिविषयं तद्विषयव्यवहारजनकत्वात्संमतवत् । पुरोवर्ती वा रजतज्ञानगोचरो रजतानुपायत्वे सति तदर्थिप्रवृत्तिविषयत्वात्सम्यग्रजतवत् । विवादपदं रजतज्ञानमिदंज्ञानान्न भिद्यते प्रकाशमानात्ततोऽप्रकाशमानभेदत्वे सति प्रकाशमानत्वात्संप्रतिपन्नरजतज्ञानवदित्यादयः ॥

परि०— आद्ये दोषान्तरमाह किञ्चेति । विपर्ययस्यापीति । संसर्गग्रहे सति असंसर्गाग्रहोऽवर्जनीयसन्निधिरिति त्वदुक्तविपर्ययस्यापीत्यर्थः । तर्हि विनिगमनाविरहात्संसर्गग्रह एव प्रवर्तक इत्यस्य भङ्ग इत्यत आह अवश्यं चेदमिति । विमत इति । शुक्ताविदंरजतमिति व्यवहार इत्यर्थः । रजतोपाये व्यभिचारनिरासाय रजतानुपायत्वे सतीति । प्रतियोगिज्ञानाभावेन अन्यथोपपत्तिवारणाय प्रकाशमानादिति । धर्म्यज्ञानेनान्यथोपपत्तिनिरासाय प्रकाशमानत्वादित्युक्तम् । विवादपदमिदंज्ञानं रजतज्ञानात्र भिद्यते उक्ताद्धेतोरित्यादिरादिपदार्थः ।

सु०— किञ्च विपर्ययाभावे 'नेदं रजतमि'ति ज्ञानस्य बाधकत्वमनुपपद्यमानं तं गमयति । न हि तथात्वे बाधकत्वमस्ति । न तावदग्रहणनिवर्तकतया बाधकत्वम् । सर्वप्रत्ययानां तथात्वापातात् । नापि व्यवहारविच्छेदकत्वेन । अतदर्थिनां व्यवहारानुत्पत्तौ नेदं रजतमितिज्ञानस्याबाधकत्वप्रसङ्गात् । व्याघ्रचोरादिज्ञानस्यापि प्रवृत्तिविच्छेदकत्वेन बाधकत्वप्रसक्तेश्च । न चार्थस्य व्यवहारयोग्यताविच्छेदकत्वेन; समयान्तरेऽपि तत्र विभ्रमात्प्रवृत्त्यभावापत्तेः । न च व्यवहारप्रतिबन्धकत्वेन; अविवेकनिवृत्तौ कारणाभावादेव व्यवहारानुत्पत्तेः प्रतिबन्धककल्पनायोगात्, व्याघ्रचोरादिज्ञानस्य बाधकतापत्तेश्च । विमतमयथार्थं बाध्यत्वाद् व्यवहारवदिति । अत एव भ्रान्तित्वप्रसिद्ध्याऽपि विपर्याससिद्धिः ॥

परि०— हेतूनामप्रयोजकत्वनिरासाय विपक्षे बाधोच्छेद एव बाधक इति भावेन आह किञ्च विपर्ययेति । यद्वाऽनुमानेन विपर्ययं समर्थ्यार्थापत्त्यापि तं साधयति किञ्चेति । यद्वा वक्ष्यमाणप्रयोगस्याप्रयोजकत्वशङ्का-

निगमायान्यथोपपत्तिं निराह **किञ्चेत्यादिना** । **तथात्वे** विपर्ययाभावे । तथात्वापातात् बाधकत्वापातादित्यर्थः । **समयान्तरे** कालान्तरे । विमतमित्यतः प्राक् तदयं प्रयोग इति विपरिणामेनानुषङ्गः । अत्र सर्वत्र पक्षपरिष्कारः पूर्वोक्तरीत्यैव ध्येयः । **अत एवेति** । साधकानामुक्तत्वात् बाधकानां परिहृतत्वात्ताभ्यां हेतुभ्यामेवेत्यर्थः ।

सु०— एवं च सति प्रत्ययत्वानुमानं कालात्ययापदिष्टं वेदितव्यम् । अदुष्टकरण-जन्यत्वोपाधिग्रस्तं च ॥

एतेन रजतज्ञानत्वानुमानमपि निरस्तम् । अन्यथा 'विमतो व्यवहारो यथार्थो व्यवहार-त्वात्, रजतविषयो वा रजतव्यवहारत्वादि'त्यपि स्यात् ।

परि०— एवं च सतीति । भ्रान्तित्वस्य प्रमाणसिद्धत्वे सतीत्यर्थः । **प्रत्ययत्वेति** । विगीतः प्रत्ययो यथार्थः प्रत्ययत्वादिति पूर्वपक्ष्युक्तानुमानमित्यर्थः । विधाऽध्यासितं (विवादपदं) रजतज्ञानं रजतविषयं रजत-ज्ञानत्वादिति प्रागुक्तं परकीयानुमानं च निराह **एतेनेति** । कालात्ययापदिष्टत्वादिदोषेणेत्यर्थः । शुक्तिविषयकत्वस्य साधितत्वादिति भावः । निरस्तानुमानद्वयेऽस्मदुक्तदोषेण दुष्टत्वानङ्गीकारे चाभाससाम्यरूपबाधकं चाह **अन्यथेति** ।

सु०— यदपि 'ज्ञानत्वं च यथार्थमात्रवृत्ती'त्यादि; तत्र किमिदं ज्ञानत्वं सामान्यं वा प्रतिनियतं वा । नाद्यः । वादिप्रतिवादिनोराश्रयासिद्धेः । द्वितीये यथार्थज्ञानवृत्तिज्ञानत्वे सिद्ध-साधनता । विमतज्ञानवृत्तिज्ञानत्वपक्षीकारेऽपि मात्रेति व्यर्थं स्यात् । तत्त्यागेन च प्रतिज्ञाने प्रथमानुमानदोष एव ॥ किञ्च यथार्थमात्रवृत्तीत्ययथार्थावृत्तित्त्वमात्रं विवक्षितम् । उत अयथा-र्थज्ञानावृत्तित्वम् । आद्ये सिद्धसाधनम्, अयथार्थव्यवहारावृत्तित्वस्य सिद्धत्वात् । द्वितीये परस्याप्रसिद्धविशेषणता, अदुष्टसामग्रीजन्यमात्रवृत्तित्वमुपाधिश्च ॥

परि०— ज्ञानत्वं यथार्थमात्रवृत्ति ज्ञानमात्रवृत्तिधर्मत्वात्प्रमात्ववदिति पूर्वपक्षिणोक्तमनुमानान्तरं च निराह **यदपीत्यादिना** । **विमतज्ञानेति** । भ्रमस्थलीयज्ञानेत्यर्थः । **तत्त्यागेन च प्रतिज्ञान इति** । मात्रपदं हित्वा यथार्थज्ञानवृत्तीत्येव प्रतिज्ञाकरणे सति याथार्थ्यसाधकेषु यत्प्राथमिकं विगीतः प्रत्ययो यथार्थः प्रत्ययत्वादि-त्यनुमानं तत्रोक्तो बाधितत्वरूपो दोष एवेत्यर्थः ।

सु०— यच्च 'शुक्तिका रजतत्वेन नावभासत' इत्यादि; तदप्यसत् । मेरुः सर्षप इत्यादि-वाक्यान्मेरोरपि सर्षपत्वेन प्रतिभासाद् दृष्टान्तस्य साध्यवैकल्यात् । अन्यथा तथाविधवाक्या-भासं श्रुतवता तत्प्रतिषेधो न क्रियेताप्रसक्तत्वात् । न हि पदार्थप्रतिषेधो युक्तः ॥ अपि चैवं सति 'अग्निरनुष्ण' इति वाधितविषयस्य वाक्यस्य 'घटः पचति(न्ति)' इत्यपार्थकाद्भेदो न स्यात् ॥ ॥

यदपि 'इदं रजततादात्म्यमि'त्यादि । तच्चायुक्तम् । तदप्रतीतावाश्रयासिद्धेः, प्रतीतौ व्याघातात् । दृष्टान्तस्य साध्यसमत्वाच्चेत्यास्तां विस्तरः ॥ १ ॥

परि०— शुक्तिका न रजतत्वेनावभासते तद्रूपेणासत्त्वात्। यद्यद्रूपेण असत् तत्तद्रूपेण नावभासते। यथा मेरुः सर्षपत्वेन। इदं रजततादात्म्यं न प्रत्येतुं शक्यम् असत्त्वात्कूर्मरोमवदिति पूर्वपक्षान्ते परोक्तमन्यदपि निराह **यच्चेति**। **पदार्थेति**। मेरुपदस्य सर्षपपदस्य वा योऽर्थः तस्य प्रतिषेधो न युक्तः प्रमितत्वात्। किन्तु तत्तादात्म्यस्यैवेत्यर्थः। व्यक्तमुक्तमेतत्तर्कताण्डवे योग्यतावादे। **एवं सतीति**। बाधितस्थले संसर्गबोधाभावे सत्यनन्वितवाचकपदादिप्रयोगरूपत्वात् घटः पचति कुण्डमजाजिनं दश दाडिमानि षडपूपा इत्याद्यपार्थकवाक्याद्भेदो न स्यात्। अन्वयाप्रतीतेरुभयत्र तुल्यत्वादिति भावः।

सु०— कश्चित्पुनरेवमाह। 'तासां त्रिवृतं त्रिवृतमेकैकामकरोदि'त्यादिश्रुतेः, 'समेत्यान्योन्यसंयोगमि'त्यादिपुराणात्, 'त्र्यात्मकत्वादि'सूत्राच्च सर्वस्य सर्वात्मकत्वं प्रतीयते॥ किञ्च 'सोमाभावे पूतिकग्रहणं, व्रीह्यभावे च नीवारग्रहणम्' अन्यथाऽनुपपद्यमानं पूतिकनीवारयोः सोमव्रीह्यवयवसद्भावं गमयति॥ अपि च वस्तुनो वस्त्वन्तरसादृश्यं प्रत्यक्षत एव प्रतीयते। न च तद्द्रव्यावयवयोगादन्यत्सादृश्यं नामास्ति। अतः शुक्तिकादिषु रजतादेः सद्भावाद्यथार्थ एवायं रजतप्रत्ययः। निर्देशव्यवस्थाऽर्थक्रियाव्यवस्था च भूयस्त्वादुपपद्यते। दोषवशादिन्द्रियं भूयांसमप्यंशं परित्यज्याल्पीयांसमंशं प्रकाशयतीति रजतार्थिनस्तत्र प्रवृत्तिरपि युज्यते। अपगते तु दोषे भूयस एवांशस्योपलम्भे निवर्तते। बाध्यबाधकभावोऽपि ज्ञानयोरत एवोपपद्यते॥ पीतशङ्खादौ नयनवृत्तिपित्तसंभिन्नाः नायनरश्मयः शङ्खादिभिः संयुज्यन्ते। ततः पित्तगतपीतिमाऽभिभूतः शङ्खगतशुक्लिमा न गृह्यते। अतः सुवर्णानुलिप्तशङ्खवत् 'पीतः शङ्ख' इति प्रतीयते॥ एवं स्वप्नस्फटिकलौहित्यमरीचिकाजलालातचक्रदर्पणमुखदिगन्तरद्विचन्द्रादिप्रत्ययाः सर्वेऽपि यथार्था बोद्धव्या इति॥

परि०— अख्यात्यवान्तरचोदनं निराह **कश्चित्पुनरिति**। रामानुजादिः। **तासां** तेजोऽबन्नशब्दितदेवतानाम्। त्रिवृतं तेजोऽबन्नरूपवस्तूनामंशत्रयमेलनम्। एकैकपृथिव्यादिद्रव्यमकरोदिति षष्ठच्छन्दोगश्रुतेरित्यर्थः। 'समेत्यान्योन्यसंयोगं परस्परसमाश्रयाः। महदाद्या विशेषान्ता ह्यण्डमुत्पादयन्ति ते' इति पुराणवाक्यात्। 'त्र्यात्मकत्वात्तु भूयस्त्वादि'ति तृतीयाद्यपादे वक्ष्यमाणसूत्रादित्यर्थः। सर्वात्मकत्वं तेजोऽबन्नरूपभूतत्रयात्मकत्वमिति वा। त्रिवृत्त्वस्योपलक्षणत्वेन सर्वभूतात्मकत्वमिति वाऽर्थः। अर्थापत्तिं चाह **किञ्च सोमेति**। ज्योतिष्टोमे हि 'सोमेन यजेत' इति सोमलतारूपद्रव्यस्य 'दर्शपूर्णमासयोर्व्रीहिभिर्यजेते'ति व्रीहिद्रव्यस्य साधनत्वेन प्राप्तत्वात् सोमादिरेव गृह्यते। कदाचित् सोमादेरभावे पूतिकादिरूपसोमप्रतिनिधिग्रहणं याज्ञिकैर्यज्ञाङ्गत्वेन क्रियते। तदन्यथानुपपत्तिरन्यत्रान्यावयवसत्त्वे मानम्। समग्रसोमाद्यवयवानामलाभे कतिपयतदवयवलाभाय पूतिकाद्युपादानात्। तथैव पूर्वतन्त्रे षष्ठे तृतीयपादे व्युत्पादितत्वादिति भावः। प्रत्यक्षं च प्रमाणयति **अपि चेति**। कथं तर्हीयं शुक्तिः इदंरजतमित्यादिनिर्देशः

शुक्तिकया कटकादिरजतोचितार्थक्रियाऽभाव इत्यत आह **निर्देशेति**। **अत एवेति**। भूयोऽवयवज्ञानेनाल्पावयवज्ञाननिवर्तनादेवेत्यर्थः। **एवं स्वप्नेत्यादि**। एतच्चाग्रे दूषणावसरे स्फुटीकरिष्यामः।

सु०— तदिदमयुक्तम् ॥ तथा हि ॥ यानि तावच्छुक्तिकादिषु रजतादिसद्भावे श्रुतिपुराणसूत्राणि पठितानि तानि तेजोऽवन्नादीनां मिश्रतामभिदधति; न पुना रजतादीनां शुक्तिकादौ सद्भावम्। न हि कारणसद्भावे कार्यस्य सद्भावो नियतो येनोपपत्त्याऽपीममर्थं प्रतीमः। तथात्वे वा शुक्तौ रजतवत्सर्वस्यापि प्रतीतिः प्रसज्येत। अदृष्टादिवशान्नैवमिति चेन्न कार्यनिश्चयोत्तरकालीनत्वादस्याः कल्पनायाः ॥

परि०— ननु तेजोऽवन्नरूपकारणानां मेलनेन सर्वकार्येषु तेजोऽवन्नकारणसत्त्वे तत्कार्याणामपि सर्वत्र सत्त्वमनुमीयत इत्यत आह **कारणसद्भाव इति**। **कार्येति**। सर्वत्र सर्वावयवसत्त्वरूपकार्यनिश्चयेत्यर्थः।

सु०— श्रुतार्थापत्तिस्त्वत्यन्तायुक्ता। तथा हि। पूतिकादौ किं सोमाद्यवयवाः भूयांसः कल्प्यन्ते, उत समाः, अथाल्पीयांसः। आद्ये सोम एवासौ; तत्कथमनुकल्पः स्यात्। न हि सोमोऽपि केवलः सोमः; किन्तु सोमांशभूयस्त्ववान्। न द्वितीयः। उभयदर्शनप्रसङ्गात्। तृतीयं तु कथं सोमकार्यं कुर्यात्। अन्यथा शुक्तिकाऽपि कुतो रजतार्थक्रियां न कुर्यात्। श्रुतिप्रामाण्यात्तदर्थक्रियाकारिताऽवगम्यत इति चेत्। किं तर्हि सोमावयवकल्पनया। श्रुतिप्रामाण्यादत्यन्तविविक्तानामेव वस्तूनामर्थक्रियासाम्यमुपगम्यताम् ॥

परि०— अनुकल्प इति। 'कस्यचिन्मुख्यस्याभावेऽमुख्यस्यान्यस्योपादानमनुकल्प' इति मीमांसकैः परिभाष्यते। ननु सोमलाभे समग्रसोमावयवलाभोऽस्ति। भूयःसोमावयववतोऽन्यस्योपादाने तु सकलसोमावयवालाभेनामुख्यत्वादनुकल्प एवायमित्यत आह **न हीति**। सोमेऽपि त्वदुक्तत्रिवृत्करणप्रक्रियया द्रव्यान्तरावयवसत्त्वादिति भावः। **श्रुतीति**। 'सोमाभावे पूतिकानभिषुणुयादि'ति श्रुतिप्रामाण्यादित्यर्थः।

सु०— सादृश्यं च सामान्यं वा धर्मान्तरं वा नान्योन्यावयवसंयोग इति वक्ष्यामः ॥ किञ्च घृततैलयोरन्योन्यसदृशयोरन्योन्यावयवसंयोगादन्योन्यार्थक्रियया भाव्यम्। न भाव्यं च विसदृशयोर्द्रव्ययोः ॥ किञ्च मातृमातङ्गमदिराद्यतिसादृश्यं भार्यादिष्वप्यस्तीति तदुपभोगे प्रत्यवायः स्यात्। अल्पावयवसंयोगान्नैवमिति चेत् कथं तर्हि नीवारा व्रीहिकार्यं कुर्युः। श्रुतिप्रामाण्यादिति वदतो दत्तमुत्तरम् ॥ अपरावयवसंयोग एव सादृश्यं चेत् कथं ककारखकारयोः सादृश्यमिति चिन्त्यम् ॥

परि०— यद्यपि चेत्यादिना प्रत्यक्षमुक्तं तदपि निराह **सादृश्यं चेति**। न्यायमतेनाह **सामान्यं वेति**। स्वमतेनाह **धर्मान्तरं वेति**। **वक्ष्याम इति**। वैशेषिकाधिकरणे। 'न सर्वधर्म एकोऽस्ति समुदायस्तु भिन्नगः। एतादृशं च सादृश्यं पदार्थेषु पृथक्पृथक्' इत्याद्यनुव्याख्यानव्याख्यावसर इति भावः। **भार्यादिष्विति**। भार्यायां मातृसादृश्यम्। पितृगुरुप्रभृतिषु मातङ्गशब्दितचण्डालसादृश्यम्। घृतक्षीरादौ मदिराशब्दितमद्यसादृश्यमस्तीत्यर्थः। **ककारखकारयोरिति**। निरवयवत्वात्तयोरिति भावः। न च तत्र सादृश्यमेव नेति वाच्यम्। 'वर्ग्यो वर्गेण सवर्ण' इति शिक्षाग्रन्थविरोधादिति भावः।

सु०— रजतार्थिनः शुक्तिकायां प्रवर्तकं च किं भूयसां शुक्त्यवयवानामदर्शनमुताल्पीयसां रजतावयवानां दर्शनमुतोभयम्। नाद्यः सुप्तस्यापि प्रवृत्तिप्रसङ्गात्। द्वितीयेऽपि किं तेषामल्पीयस्त्वज्ञानम् उत भूयस्त्वज्ञानम् अथवा ज्ञानमात्रम्। आद्ये तस्य अरजतत्वमेव विदितमिति कथं ततः प्रवृत्तिः। द्वितीयेऽन्यथाख्यातिप्रसङ्गः। तृतीये सदृशमात्रे प्रवृत्तिप्रसक्तिः। न तृतीयः किमपि तत्रास्तीत्यादिज्ञानादपि प्रवृत्तिप्रसङ्गात्। कथं चास्य ज्ञानस्य भ्रान्तित्वम्। अल्पांशग्रहणादिति चेत् नूनं ब्रह्मज्ञानमपि महाभ्रान्तिरापन्ना। अत एव न बाधस्य बाधकत्वमपि॥

परि०— अरजतत्वमेवेति। रजतावयवानां भूयस्त्वज्ञानस्यैव रजतत्वज्ञानत्वादिति भावः। उतोभयमिति पक्षं निराह **न तृतीय इति**। **ब्रह्मज्ञानमपीति**। सर्वस्यापि पुंसो जायमानब्रह्मज्ञानस्य ब्रह्मैकांशविषयकत्वादित्यर्थः। **अत एव** पूर्वस्य भ्रान्तित्वानुपपत्तेरेव। यद्वा भूयोंऽशग्रहणस्य बाधत्वे सत्यरूप्यादाविदं रूप्यमिति ज्ञानस्यापि बाधत्वप्रसङ्गरूपातिप्रसङ्गादेवेत्यर्थः।

सु०— पित्तगतपीतिमानुलिप्तश्चेच्छङ्खः कथं तर्हि न तथा पार्श्वस्थेन दृश्यते॥ सूक्ष्मत्वादिति चेत् किमिदं सूक्ष्मत्वम्। अतीन्द्रियत्वं चेत् न तर्हि भ्रान्तेनापि दृश्येत। अन्यच्चेत् किमनेन॥ पित्तोपहतेन तु सामीप्याद् दृश्यत इति चेत्। किमिदं सामीप्यं नाम। इन्द्रियसन्निकर्षश्चेत् स तर्हि उभयोः समानः। शरीरसामीप्यं चेत्तदनुपयुक्तम्। अन्यथा परशरीरसमीपस्थानां दण्डकुण्डलादीनामदर्शनप्रसङ्गात्॥ पीतः शङ्खः प्रतीयत इति कोऽर्थः। किं पीतरूपवत्तयेति उत पीतरूपद्रव्यसंयुक्ततयेति। नाद्यः अन्यथाख्यातिप्रसङ्गात्। द्वितीये अनुभवविरोधः॥ एवमुदाहरणान्तराणि विप्रतिपन्नानि निरसनीयानीत्यलमपहसनीयप्रक्रियानिराक्रियाविस्तरेण॥ २॥

परि०— याऽपि पीतशङ्खादौ त्वित्यादिनोक्ता प्रक्रिया तां निराह **पित्तगतेति**। **किमनेनेति**। पार्श्वस्थादर्शनानुपयुक्तेनेत्यर्थः। अतीन्द्रियत्वादन्यस्यादर्शनानुपपादकत्वादिति भावः। **उभयोरिति**। पीत इति पश्यतः

पार्श्वस्थस्य चेत्युभयोरित्यर्थः। **अन्यथेति**। द्रष्टृशरीरसामीप्यस्यैव दर्शनोपयुक्तत्व इत्यर्थः। **एवमिति**। स्वप्न-स्फटिकलौहित्यादिप्रागुक्तोदाहरणान्तराणीत्यर्थः। तथा हि। अथ रथानित्यादिश्रुतेः स्वाप्नार्थानामपीश्वरसृष्टत्वात् तद्धीः सर्वा यथार्थेत्ययुक्तम्। स्वप्न एवायं न जाग्रदिति बाधविरोधात्। स्फटिके रक्तकुसुमप्रभोपलम्भात्तल्लौहित्यधीर्यथार्थे-त्यपि न। रक्तकुसुमसमीपस्थवस्त्वन्तरेऽपि तथोपलब्धिप्रसङ्गात्। मरीचिकासु जलावयवसत्त्वात्तद्धीरिव तत्रेति तु शुक्तिरूप्यप्रक्रियानिरासेन निरस्तम्। अलातचक्रे तु अलातस्य सर्वदेशसंयोगधीरिव न भ्रान्तिरिति तन्न। फल्गुपामराणां चक्रताबुद्धेर्भ्रान्तित्वानिवारणात्। नायनरश्मयो दर्पणप्रतिहताः ग्रीवास्थमुखमेव गृह्णन्तीति तद्धीरपि यथार्थेत्यपि न। 'अत एव चोपमा' इत्यत्र निरसिष्यमाणत्वात्। दिगन्तरे दिगन्तरावयवसत्त्वात् शुक्तौ रूप्यधीरिव तद्धीरपि यथार्थेत्यपि शुक्तिरूप्यप्रक्रियानिरासेन निरस्तम्। या तु द्विचन्द्रप्रक्रिया नयनस्याङ्गुल्यवष्टम्भे हि नायनरश्मयो द्वेधा बहिर्गच्छन्ति। ऋजुतया वक्रतया च। तत्र ये ऋजवस्ते स्वदेशस्थं समीपस्थं गृह्णन्ति। ये तु वक्राः ते तु दूरदेशं व्याप्य तमेव चन्द्रं विप्रकृष्टदेशस्थं गृह्णन्तीति द्वित्वधीर्यथार्थेति। सा तु धीमाद्यथार्थ्यनिश्चयुत्तरकालीनैषा अत्यन्ताप्रामाणिककल्पना नैव न सिद्धेत्यादिरूपेण निरसनीयेत्यर्थः।

सु०— अन्यस्तु मन्यते। गृह्यमाणयोर्भेदाग्राहि सविकल्पकमेकमेव विज्ञानं भ्रमः। तथा हि। रजतसंस्कारदोषसचिवमिन्द्रियं शुक्तिशकलसन्निकृष्टं रजतशुक्तीदमंशविषयं तत्संसर्गा-संसर्गावनवगाहमानमेकमेव सविकल्पकज्ञानमुत्पादयति। तथा च तयोरेकविज्ञानोपारोहिणो-र्भेदाग्रहादयथार्थव्यवहारः। तन्निरासादेव विवेकज्ञानं बाधकमित्युच्यते। न पुनः 'अन्यदन्या-त्मना प्रतीयत' इति॥

परि०— तार्किकैकदेशिमतमनूद्य निराह **अन्यस्त्विति**। **गृह्यमाणयोरिति**। ज्ञायमानयोरित्यर्थः। तेन स्मर्यमाणारोपस्य संग्रहः। नत्वनुभवविषययोरित्यर्थः। रजतसंस्कारेत्यग्रेतनग्रन्थविरोधात्। **तत्संसर्गासंसर्गाविति**। रजतस्य शुक्तीदमंशस्य च तादात्म्यभेदाववियवीकुर्वदित्यर्थः। **अयथार्थव्यवहार इति**। अन्यार्थिनोऽन्यत्र प्रवृत्तिः, अन्यस्यान्यात्मनाभिलपनं चेत्यर्थः। **तन्निरासादेव** भेदाग्रहनिरासादेव।

सु०— तदिदमनुपपन्नम्॥ 'विवेकाग्रहः किं सर्वत्र प्रवृत्तिहेतुरुतात्रैवे'ति प्रागुक्त-विकल्पदोषाणामशेषाणामविशेषात्॥ किञ्च प्राभाकराणां वेदप्रामाण्यसिद्धयङ्गतयाऽस्ति अख्यातिस्वीकारे प्रयोजनमिति विद्यते भ्रमः। कणभक्षाक्षचरणपक्षपातिना तु 'अतस्मिंस्तदिति प्रत्ययो विपर्यय' इति पूर्वाचार्यवचनमनादृत्य परमतप्रमोषः कस्मादिष्यते। असत्ख्याति-परिहारार्थमिति चेन्न, तथा सत्ययथार्थव्यवहारस्यापि परिहारप्रसङ्गात्। न ह्यसत्प्रत्येतुमशक्यं, शक्यं तु व्यवहर्तुमित्यत्र कारणविशेषोऽस्ति। व्यवहारः प्रतीतिसिद्ध इति चेत्तत्किं विशिष्ट-प्रत्ययो न प्रतीतिसिद्ध इत्यलम्॥

परि०— **सर्वत्रेति** । सत्यस्थलेऽपीत्यर्थः । **अत्रैवेति** । भ्रमत्वेन विमतस्थल एवेत्यर्थः । **प्रागुक्तेति** । प्राभाकरमतदूषणोक्तिप्रस्तावे किमयमेव व्यवहारो भेदाग्रहादन्यस्त्वभेदग्रहात् । उत सर्वोऽपि भेदाग्रहात् । नाद्यः । अनियतकारणतापातादित्यादिनोक्ताद्यपक्षदोषाणां नन्वस्तु तर्हि द्वितीयः पक्ष इत्यादिनाऽनूद्योक्तद्वितीयपक्षदोषाणां चाशेषाणामविशेषादित्यर्थः । **कणभक्षाक्षचरणेति** । कणादाक्षपादपक्षपातिनेत्यर्थः ।

सु०— ननु विपर्ययाभ्युपगमे कथं वेदप्रामाण्यसिद्धिः । वेदजनितप्रत्ययेऽपि विपर्ययशङ्काप्रसरात् । सर्वस्यापि विज्ञानस्य याथार्थ्ये तु नेयं शङ्कावकाशमासादयतीति । मैवम् । तथा सति विवेकाग्रहस्याप्यनङ्गीकार्यत्वापातात् । तथा हि । न तावद्वेदवाक्यं पदार्थेषु प्रमाणम् । तेषामन्यतोऽधिगतत्वात् । नापि संसर्गे; विनाऽपि संसर्गग्रहमसंसर्गाग्रहेणैव व्यवहारान् पश्यतो वेदजनितविज्ञानेऽपि शङ्काप्रसरात् । अपौरुषेयत्वादिना सा निरसिष्यत इति चेत्; किं तर्हि; सकललोकावसितविपर्यासनिरासेन, तच्छङ्काया अपि तत एव निराकर्तुं शक्यत्वात्; इति सिद्धमेतच्छुक्ती रजतत्वेनावभासत इति ।

परि०— प्राभाकराणां वेदप्रामाण्यसिद्ध्यङ्गतयाऽस्त्यख्यातिस्वीकारे प्रयोजनमिति विद्यते भ्रम इति प्रागुक्तं शङ्कोत्तराभ्यां व्यनक्ति **नन्वित्यादिना शक्यत्वादितीत्यन्तेन** । **अन्यत इति** । प्रत्यक्षादितोऽधिगतत्वादित्यर्थः । इह खलु केचिद्यथार्थं सर्वं विज्ञानमिति मन्यमाना नान्यथाख्यातिं सहन्त इत्यादिनैतावत्पर्यन्तेन ग्रन्थेन सिद्धार्थमनुवदति **सिद्धमेतमिति** । किं तदित्यत आह **शुक्तिरिति** । अन्यदन्यात्मना अवभासत इत्यस्योपलक्षणमेतत् । उक्तं प्रमेयं क्वचित्स्थलविशेषे प्रतिपादयितुं शुक्ती रजतत्वेनेति विशिष्योक्तिः ।

सु०— तत्र 'आरोप्यमाणं रजतं सदेवे'ति केचिदातिष्ठन्ते ॥ तथा हि । यद्धि यथावभासते तत्तथेत्यौत्सर्गिको न्यायः । अपवादस्तु बलवद्बाधकोपनिपातात् । तथा चेदं च रजतं च तत्तादात्म्यं चेति त्रितयमिहावभासते । इदं च रजतत्वं च तत्संसर्गश्चेति वा । तत्र रजतरजतत्वयोरिदङ्कारास्पदस्य च बाधकाभावान्नासत्त्वमुपपद्यते, संवादसद्भावाच्च । तत्तादात्म्यस्य संसर्गस्य वा बाधकाद्विसंवादाच्चासत्त्वमस्तु । यथोक्तम् 'असंभवि च यावत्तु तावत्संपरिहीयतामि'ति । न च 'नेदं रजतमि'ति बाधबोधो रजतस्याप्यसत्त्वमावेदयतीति वाच्यम्; तस्य तादात्म्यमात्रगोचरत्वेनोपपत्तौ रजतगोचरत्वकल्पनायां गौरवप्रसङ्गात् । यथाहुः 'एकदेशापवादेन कल्प्यमाने च बाधके । न सर्वबाधनं युक्तमिति न्यायविदः स्थिताः' इति ॥ किञ्च रजतस्यात्यन्तासत्त्वे प्रतिभासो नोपपद्यते । स्थिते चैवं सत्त्वे बाधसमये पुरोऽदर्शनाद् देशान्तरे सत्त्वमास्थीयते । दोषदूषितं चक्षुः शुक्तिशकलमात्रसन्निकृष्टमपि विप्रकृष्टरजतात्मना तदा दर्शयतीति को दोष इति ॥

परि०— तत्रेति । एवं सिद्धे सतीत्यर्थः । **केचित् प्राचीनतार्किकाः** । **इदंकारेति** । इदंत्वास्पदस्येत्यर्थः । **परिहीयतां** परित्यज्यताम् । सत्त्वेन नाङ्गीकार्यमित्यर्थः । न केवलं बाधन्यान्यथोपपत्त्या रजतासत्त्वे मानाभावात्सत्त्वमुपेयम् । किन्तु प्रतीत्यन्यथोपपत्त्या चेत्याह **किञ्चेति** । तावता देशान्तरे सदिति कुत इत्यत आह **स्थिते चैवमिति** । अदर्शनादिति भावः । **तदिति** । शुक्तिशकलमादर्शयतीत्यर्थः ।

सु०— एतदप्ययुक्तम् ॥ सत्त्वेऽपि रजतस्य 'असदेव रजतं प्रत्यभात्' इत्यनुभवविरोधात् । अत्रासत्त्वेऽप्यन्यत्र सत्त्वमङ्गीक्रियत इति चेन्न । अत्र प्रतीतस्यैवान्यत्र सत्त्वे मानाभावात् ।

तथा हि । भ्रान्त्यनुभवो वा तत्र प्रमाणम्, बाधानुभवो वा, भ्रान्त्यनुपपत्तिः, बाधानुपपत्तिर्वा ॥

नाद्यः तस्याप्रमाणत्वात्, अत्रैव सत्त्वावेदकत्वाच्च ॥

न द्वितीयः तस्येह रजतनिषेधात्मनोऽन्यत्र सत्त्वासत्त्वयोरौदासीन्यात् ॥

न तृतीयः । भ्रान्तेः पुरोवर्तीन्द्रियदोषादिभिर्विना अनुपपद्यमानायास्तन्मात्राक्षेपहेतुत्वात् । असत्त्वे कथं प्रतीतिरिति चेत्; सत्त्वेऽपि कथम् । न ह्यन्यत्र सत्त्वमत्र प्रतीतेरुपकारि । इन्द्रियसन्निकर्षार्थं वा तदास्थेयम्, संस्कारसिद्ध्यर्थं वा । नाद्यः । विप्रकृष्टेन सन्निकर्षाभावात्, पुरोवर्तिसन्निकर्षमात्रेणैव भ्रान्त्युत्पादाङ्गीकाराच्च । न द्वितीयः । संस्कारो हि रजतानुभवमाक्षिपेत्, अनुभवश्च यथार्थो रजतसत्ताम्, अत्र प्रतीतस्यैवान्यत्र सत्ता कुतः कल्प्या ॥ किञ्च घटान्तरं विनष्टोत्पत्स्यमानघटान्तरतया यदा प्रत्येति, तदा कथम् । न हि विनष्टोत्पत्स्यमानयोरन्यत्र सत्ताऽस्ति । कालान्तरेऽस्तीति चेत्सत्यम्; न तस्या भ्रान्तावुपयोगं साक्षात्पश्यामः । संस्कारादिना हि तदुपयोगः । स च रजतान्तरानुभवमात्रेण भविष्यतीति व्यर्था तस्यैवान्यत्र सत्त्वकल्पना । एतेन प्रवृत्त्यनुपपत्तिरपि परास्ता ॥ किञ्चासतः प्रतिभासासंभवे तादात्म्यमपि न प्रतिभासेत; तस्य कुत्राप्यभावात् । धर्मधर्मिभावस्तु वैधर्म्यमात्रम् ॥

परि०— सत्त्वेऽपीति । अन्यत्र सत्त्वेऽपीत्यर्थः । कुतो नोपकारीत्यतः प्रसक्तपक्षद्वयमाशङ्क्य उपकाराभावं व्यनक्ति **इन्द्रियेति** । **तदिति** । अन्यत्र सत्त्वमित्यर्थः । ननु भ्रान्तिहेतुसंस्कारः स्वजनकानुभवविषयमेवान्यत्रावभासयतीत्यतो नायं नियम इति भावेनाह **किञ्च घटान्तरमिति** । गेहे घटो मया निहितः तं त्वं गृहाणेति चैत्रेणोक्तो मैत्रः श्वो ग्रहीतास्मीत्यवदत् । तन्मध्ये स घटो नष्टोऽन्यस्तु तत्स्थाने केनचिन्निहितः । मैत्रश्च परेद्युस्तत्र गत्वा तमेव घटं चैत्रेणोक्तघटत्वेन भ्राम्यति चेत्तदा कथमित्यर्थः । एवमुत्पत्स्यमानघटे तथा भ्रान्तिरप्युपपाद्या । **एतेनेति** । अन्यत्र

सत्त्वस्य पुरोवर्तिनि प्रतीतावनुपयोगकथनेनेत्यर्थः । तेनैव प्रवृत्त्यनुपयोगस्यापि सिद्धेरिति भावः । यद्वा भ्रान्त्यनुपपत्तिनिरासेनेत्यर्थः । ननु धर्मत्वात्तादात्म्यमसदपि भासितुमर्हति न तु रजतम् तस्य धर्मित्वादित्यत आह **धर्मधर्मिभावस्त्विति**। धर्मत्वं धर्मित्वमित्यर्थः ।

सु०— न चतुर्थः । बाधस्यान्यत्र सत्तया विनाऽनुपपत्त्यभावात् । अत्रैव रजतसत्तानिषेधानुपपत्त्याऽन्यत्र सत्त्वसिद्धिरिति चेन्न; तस्यात्रैव प्राप्तत्वेनैवोपपत्तेः ।

एतेन 'यद्यथावभासते तत्तथैवे'त्यादि परास्तम् । 'असदेव रजतं प्रत्यभादि'ति रजतासत्त्वप्रमाणस्योपन्यस्तत्वात् । तद्विषयसङ्कोचप्रमाणस्य निरस्तत्वात् ॥

तत्किं सर्वत्रारोप्यमत्यन्तासदेव । उच्यते । यत्रारोप्यमधिष्ठानसन्निहितं तत्र तत्तादात्म्यमात्रमसत्, यथा दूरस्थयोश्चूतपनसयोः 'एक एवायं चूत' इति, बाधोत्तरकालमपि स्वरूपद्वयानुवृत्तेः । यत्र पुनरसन्निहितमारोप्यं तत्र तत्तादात्म्यं चोभयमप्यसत्, उक्तन्यायेनेति ॥ तदेवं नैवंविधान्यथाख्यातिवादोऽप्युपपन्नः ॥ ३ ॥

परि०— बाधानुपपत्तिर्वेति पक्षं निराह **न चतुर्थ इति** । ननूक्तमसत्त्वग्राहिप्रमाणं तादात्म्यतत्संसर्गयोरेवासत्त्वग्राहि, न तु रजतस्यापि; तथात्वे रजतप्रतिभासानुपपत्तेरित्यत आह **तद्विषयेति** । प्रतिभासानुपपत्तिरूपसङ्कोचकप्रमाणस्य न तृतीय इत्यादिना वैधर्म्यमात्रमित्यन्तेन निरस्तत्वादित्यर्थः । **दूरस्थयोरिति** । द्रष्टृपेक्षया दूरदेशस्थयोरेकदेशे सतोश्चूतपनसयोः दूरस्थत्वदोषेण पनसे चूततादात्म्यमारोप्यते एक एवायं चूतवृक्ष इति । चूत इतीतिशब्दस्य यत्रारोप्यमित्यादिपूर्ववाक्येनान्वयः । कुत एवं तत्रापि स्मर्यमाणारोपस्थल इवारोप्यस्य स्वरूपमप्यसत्त्यात्किं तादात्म्यमात्रासत्त्वोपगमेनेत्यत आह **बाधेति** । नायं चूत एव किन्तु चूतपनसाविति बाधोत्तरकालमित्यर्थः । **उक्तन्यायेनेति** । असदेव रजतं प्रत्यभादित्यनुभवविरोधादित्यादिनोक्तन्यायेनेत्यर्थः । **एवंविधेति** । तादात्म्यमात्रं गृह्यमाणारोपे स्मर्यमाणारोपे च सर्वत्रासदित्येवंरूपान्यथाख्यातिवादः प्राचीननैयायिकोक्त इत्यर्थः ।

सु०— अपरे पुना रजतं सदेव किन्त्वन्तरेवेति मन्यन्ते । तथा हि । न तावदसदेव रजतं, प्रतीत्यनुपपत्तेः । नापि पुरत एव सत्; भ्रान्त्यनुपपत्तेः, बाधविरोधाच्च । न च देशान्तरे सत्, प्रमाणाभावात् । अतः परिशेषाज्ज्ञानाकारमेवावतिष्ठते ॥ किञ्चेदं ज्ञानरूपम् इन्द्रियसंप्रयोगे असति अपरोक्षत्वाज्ज्ञानवत् । न च सत्यत्वे भ्रान्त्यनुपपत्तिः, आन्तरस्यैव बाह्यतयाऽवभासो भ्रम इत्यङ्गीकारात् । तस्य 'नेदमि'ति बाह्यतानिषेधेनैव बाधकस्य बाधकत्वोपपत्तिरिति ॥

परि०— **अपर इति** । बौद्धैकदेशिनो विज्ञानात्मतत्त्ववादिन इत्यर्थः । परिशेषमुक्त्वाऽनुमानं चाह **किञ्चेति** । इदमितिपक्षः शुक्तौ प्रतीयमानं रजतमित्यर्थः । ज्ञानरूपमिति साध्यम् । **इन्द्रियसंप्रयोगेऽसति अपरोक्षत्वादिति** । प्रतीयमानरजतस्येन्द्रियसन्निकर्षाजन्यप्रत्यक्षविषयत्वादित्यर्थः ।

सु०— एतच्चानुपपन्नम् । सत्त्वे 'असदेव रजतमि'त्यसत्त्वावेदकप्रत्ययविरोधस्योक्तत्वात् । असतः प्रतीत्यनुपपत्तौ च वहिष्ठताया अपि प्रतीत्यनुपपत्तिप्रसङ्गात् । तत्सत्त्वे भ्रान्तित्वानुपपत्तेः । वहिस्सत्त्वमेवासत्प्रत्ययेन निषिध्यत इति चेन्न । आन्तरत्वे प्रमाणाभावात् । इन्द्रियसंप्रयोगमन्तरेणापरोक्षत्वस्य हेतोर्वाह्यतायामनैकान्त्यात् । शुक्तिसंप्रयोगेणापरोक्षतायाः स्वीकारादसिद्धेश्च । दृष्टान्तश्च साधनविकलः । ज्ञानस्यापि इन्द्रियसंप्रयोगादेवापरोक्षताऽङ्गीकारात् । किञ्च गुञ्जापुञ्जादौ दहनादिसमारोपे तस्यान्तःसत्त्वे देहदाहादिप्रसङ्गः । अन्यथा अन्तरपि तदसदित्यत्यन्तासदेवापन्नमिति नात्मख्यातिपक्षोऽप्युपपत्तिमान् ।

परि०— उक्तत्वादिति । पूर्वमननिरासप्रस्ताव उक्तत्वादित्यर्थः । तथा चासत्त्वेनोपपत्त्या न परिशेषावतार इति भावः । तत्सत्त्वे वहिष्ठतायास्सत्त्वे । असत्त्वेऽसदेव रजतमित्यादिनोक्तदोषोद्धारमाशङ्कते वहिस्सत्त्वमेवेति । कल्पकाभावादिति भावेनाह आन्तरत्व इति । अनुमानं च निरसितुं किं प्रतीयमानरजतादिसन्निकर्षमन्तरेणापरोक्षत्वमभिमतम् उत सन्निकर्षमात्रं विनेति हृदि कृत्वा आद्य आह इन्द्रियेति । अन्त्येऽसिद्धिरिति भावेनाह शुक्तीति । ज्ञानस्यापीति । स्वरूपेन्द्रियसंप्रयोगाभिव्यक्तसाक्षिरूपापरोक्षज्ञानविषयत्वस्य ज्ञानेऽपि स्वीकारादिति भावः ।

सु०— अन्ये पुनः 'इदं रजतमि'ति प्रतीतिरसदालम्बनैवेत्यास्थिताः ॥ तथा हि । न तावदिदं सदेव, बाधबोधविरोधात् । नापि सदसत्, तत्रैव तदैव तस्यैव सदसत्त्वविरोधात् । देशकालप्रकारव्यवस्थया सदसत्त्वाङ्गीकारे घटादितुल्यतापातात् । किञ्चैवं सति 'सदिदं रजतमि'ति ज्ञानं भ्रान्तिर्नैव भवेत्, सत्त्वस्य विद्यमानत्वात् । सदसदात्मकं सत्त्वेन विषयीकुर्वत्कथं न भ्रान्तिरिति चेत्, तत्किमेकदेशदर्शनं भ्रान्तिः । तथा च बाधकप्रत्ययोऽप्यसत्त्वमात्रावलम्बी न कथं भ्रान्तिः । 'सदेवे'त्यसत्त्वनिषेधाद् भ्रान्तित्वमिति चेत् तर्हि 'असदेवे'ति सत्त्वप्रतिषेधाद् बाधस्यापि भ्रान्तिताऽनिस्तारः । तस्मादसदेव विभ्रमालम्बनम् । न चासतोऽवभासानुपपत्तिः विवेकाग्रहवादस्य निरस्तत्वात् । अन्यथाख्यातिवादिभिरसत एव तादात्म्यस्य संसर्गस्य वा प्रतिभासाभ्युपगमात् । विज्ञानख्यातिवादिभिरप्यसत्याया एव वाह्यतायाः प्रतीत्यङ्गीकारात् । 'सत एव प्रतीतिरि'ति पक्षे न भ्रान्तिर्नापि बाध इति ॥

परि०— बौद्धैकदेशिनामसत्ख्यातिवादिनां मतं निरसितुमनुवदति अन्ये पुनरित्यादिना न भ्रान्तिर्नापि वाध इत्यन्तेन । कुतोऽसद्विषयैव धीरित्यतः परिशेषादिति भावेन प्रसक्तं सत्त्वपक्षं सदसत्त्वपक्षं च क्रमेण निराह न तावदित्यादिना तस्मादसदेवेत्यन्तेन । इदमिति । इदं रजतमितिप्रतीयमानम् । वाधेति । भ्रान्तित्वायोगाच्चेत्यपि ध्येयम् । तस्यैवेति । येन धर्मेण विशिष्टस्य सत्त्वं तेन विशिष्टस्यैवासत्त्वमेवेत्येतद्विरोधान्नेत्यर्थः । घटादीति । घटादेरपि देशभेदेन कालभेदेन घटत्वपटत्वादिप्रकारभेदेन च सत्त्वासत्त्वयोर्भावात् । तथा चेयं भ्रान्तिः । घटादिधीस्तु प्रमेति

न स्यादिति भावः । अस्त्वित्यतो दोषमाह **तथा चेति** । **असत्त्वमात्रेति** । सदसदात्मके रजते सत्त्वमात्रावगाहिनो भ्रमत्वेऽसदेवेदं रजतमभादित्यसत्त्वमात्रग्राहिणः कथं न भ्रमत्वमतो नैकदेशविषयकत्वेन भ्रमत्वमिति भावः । सदसदात्मकमितिपक्षे इदं रूप्यमिति धियो भ्रमत्वं प्रकारान्तरेणाशङ्क्य निराह **सदेवेति** । परिशेषादसद्धीरुपेयेत्याह **विवेकेति** । अन्यथाख्यातिवादिनाऽप्युपगतेरसद्धीरुपेयेत्याह **अन्यथाख्यातीति** । भ्रान्तिबाधान्यथानुपपत्त्या चासतो धीरुपेयेत्याह **सत एवेति** । पूर्वं रजतस्य सन्मात्रत्वे बाधाद्ययोग उक्तोऽत्र तु सत एव प्रतीताविति भेदः ।

सु०— अत्रेदं विवेचनीयम् । केयमसत्ख्यातिरिति ॥ यदि सदेव शुक्तिकाशकलं सकलदेशकालासद्रजतात्मनाऽवगाहमानं ज्ञानमिति, तदाऽनुज्ञया वर्तामहे । यथोक्तम् । 'तस्माद्यदन्यथासन्तमन्यथा प्रतिपद्यते । तन्निरालम्बनं ज्ञानमसदालम्बनं च तदि'ति ॥ यदि पुनः 'इदं रजतमि'त्यवभासे चकासत् 'असदेवाखिलमि'ति, तदसत्; इदङ्कारास्पदस्य शुक्तिकाशकलस्य प्रागूर्ध्वं सत्त्वावगमात् । यदि च न तदिदङ्कारास्पदं तदा न भ्रान्तिबाधयोरङ्गुल्यग्रेण निर्दिशेन्नोपादद्यान्न परित्यजेत् ॥

परि०— एवंरूपख्यातिः तैरुपेतेत्यत्र किं ज्ञापकं येन भवतां तत्रानुमतिः स्यादित्यतः तदीयसंमतिमाह **यथोक्तमिति** । **चकासत्** भासमानम् । **नोपादद्यात्** भ्रान्तिकाले । **न परित्यजेत्** बाधोत्तरकाल इति भावः ।

सु०— किञ्चास्य ज्ञानस्य कारणं वक्तव्यम् । दुष्टेन्द्रियादिकमिति चेन्न तस्य सन्निकर्षाद्यनपेक्षस्य कारणतायामतिप्रसङ्गात्, असता च सन्निकर्षायोगात् । शुक्त्यादिना सन्निकर्षोऽस्तीति चेन्न तथा सति तज्ज्ञानस्यावर्जनीयत्वात् । अथ संवृतिरेव रजतादिप्रतिभासकारणं तदा अन्धस्याप्यसन्निहिते शुक्तिशकले किं न स्यात् । अथ काचादिवच्छुक्तीन्द्रियसन्निकर्षोऽपि संवृतेः सहकारीति चेन्न तथात्वे भूतलवच्छुक्तेरपि शुक्तित्वेनावभासप्रसङ्गात् । दोषनिमित्तः शुक्तित्वानवगमोऽपि कारणमिति चेन्न अधिष्ठानत्वानभ्युपगमे भूतलशुक्तिशकलयोरविशेषेण कस्यानवगमः कारणमिति विवेक्तुमशक्यत्वात् ॥

परि०— **अस्येति** । असन्मात्रविषयकस्येत्यर्थः । **तज्ज्ञानस्येति** । एवं चेदं रूप्यमिति ज्ञानं शुक्तिविषयकमप्यासीदित्यसन्मात्रविषयकमित्युक्तिभङ्ग इति भावः ।

सु०— अपि चासदेव रजतमवभासमानं न तावदसत्तयैवावभासते । अर्थक्रियाऽनर्हे प्रवृत्त्यनुपपत्तेः । सत्तया प्रतिभासे त्वन्यथाख्यातिरङ्गीकृतेति 'शुक्तिरेव रूप्यतयाऽवभासत' इति कुतो नाङ्गीकरणीयम् । तथा सत्यङ्गुल्यग्रनिर्देशादयोऽप्यनुकूलिताः स्युः । केशोण्ड्रकादिभ्रमस्तर्हि कथमिति चेत् सोऽपि तेजःप्रभृतिद्रव्यमालम्ब्यैवेति वदामः ॥ तस्मान्नैवंविधासत्ख्यातिपक्षोऽपि साधीयान् ॥ ४ ॥

परि०— भ्रमस्य साधिष्ठानत्वे बाधकमाशङ्क्य निराह **केशोण्ड्रकादीति** । **एवंविधेति** । सदविषयकेत्यर्थः ।

सु०— मायावादिनो वदन्ति; अनिर्वचनीयमेव शुक्तिकादौ प्रतीयमानं रजतादिकमिति ॥

तदनुपपन्नं प्रमाणाभावात् । 'शुक्तिरजतादिकमनिर्वाच्यं दोषप्रयुक्तभानत्वाद् भ्रान्तिसिद्धतादात्म्यवदित्यनुमानं मानम्' अत्रेति चेत् ।

किमिदमनिर्वाच्यत्वं नाम । यन्न सन्नासन्नापि सदसत्तदनिर्वाच्यं तस्य भावस्तत्त्वमिति चेन्न । शुक्तिरजतादेरसत्त्वस्य सदसत्त्वस्य चास्माभिरनङ्गीकृतत्वेन सिद्धसाधनत्वात् ॥ अथासत्त्वाभावमात्रं साध्यम्; तथाऽपि 'असदेव रजतं प्रत्यभादि'त्यनुभवविरोधः ।

परि०— **दोषप्रयुक्तभानत्वाद्** इति बहुव्रीहिः । सद्वैलक्षण्यादिधर्माणां त्रयाणां प्रत्येकं साध्यत्वमित्युपेत्यांशतः सिद्धसाधनमिति भावेनाह **शुक्तिरजतादेरित्यादिना** ।

सु०— किञ्चेदं दोषप्रयुक्तभानत्वं किं दोषजन्यज्ञानविषयत्वं किंवा दोषजन्यप्राकट्याश्रयत्वम् ॥ नाद्यः । दोषजन्येतिविशेषणवैयर्थ्यात् । असतो ज्ञानविषयत्वानङ्गीकारेण व्यावर्त्याभावात् ॥ किञ्च मायावादिमतेऽधिष्ठानज्ञानस्यान्तःकरणवृत्तित्वेन सत्यत्वान्न दोषजन्यत्वम् । भ्रमस्य दोषजन्यत्वेऽप्यविद्यापरिणामतया न ज्ञानत्वम् । साक्षिणस्तु जन्यत्वमेव नास्तीत्यसिद्धो हेतुः ॥ अपि चास्माकं ज्ञानस्यैकत्वेन तज्ज्ञानविषयता अधिष्ठानस्याप्यस्तीति व्यभिचारः ॥ न द्वितीयः असिद्धेः । न चान्यद्दोषप्रयुक्तभानत्वं निरूपयितुं शक्यम् ॥

दृष्टान्तश्च साध्यविकलः, भ्रान्तिप्रतिपन्नतादात्म्यस्यास्माभिरसत्त्वेनाङ्गीकृतत्वात् ।

परि०— प्रतिज्ञां निरस्य हेतुं च निराह **किञ्चेति** । व्यर्थविशेषणत्वमुक्त्वाऽसिद्धिं चाह **किञ्च मायावादिमत इति** । इदमंशे चेन्द्रियजन्यान्तःकरणवृत्तिरध्यस्तांशे तदजन्याविद्यावृत्तिरिति ज्ञानद्वयम् । तादात्म्यस्यापि तत्र भानाङ्गीकारान्नाख्यातित्वमिति हि तत्सिद्धान्तः । तत्राद्ये कस्य दोषजन्यज्ञानत्वमादाय रजतस्य तद्विषयत्वेन हेतुनाऽनिर्वाच्यत्वं साध्यते । किं शुक्तिरूपाधिष्ठानज्ञानमादाय । रजतभानमादाय वा । आद्ये दोषोऽधिष्ठानेत्यादि । **सत्यत्वात्** यथार्थत्वात् । ब्रह्मज्ञानेतराबाध्यत्वादिति यावत् । **भ्रमस्येति** । रजतावभासस्येत्यर्थः । **दोषजन्यत्वेऽपि** । अविद्यादिरूपदोषकार्यत्वेऽपीत्यर्थः । ननु रजतावभासरूपो भ्रमोऽत्र नाविद्यावृत्तिः । किन्त्वविद्यावृत्त्यभिव्यक्तशुक्त्यवच्छिन्नाधिष्ठानचैतन्यज्ञानरूपः साक्षिरूप एवेत्यत आह **साक्षिणस्त्विति** । **व्यभिचार इति** । तत्रासन्न सदसन्नेति साध्यांशस्य सत्त्वेऽपि सन्नेति साध्यांशस्याभावाद्व्यभिचार इत्यर्थः । प्राकट्याश्रयत्वमिति पक्षं निराह **न द्वितीय इति** । ज्ञाततायास्तत्राभावादिति भावः ।

सु०— 'विवादपदमनिर्वचनीयं भ्रमविषयत्वात्, यन्नैवं तन्नैवम्, यथात्मे'त्यनुमानमस्त्विति चेन्न। अत्रापि सिद्धसाधनत्वाद्यपरिहारात् ॥ अप्रसिद्धविशेषणश्च पक्षः ॥ शुक्त्यादावात्मनि च वर्तमानतया विरुद्धश्च हेतुः ॥

'विमतमनिर्वचनीयं, बाध्यत्वाद् व्यतिरेकेणात्मवदि'त्यनुमानं भवत्विति चेन्न । सिद्धसाधनताबाधाप्रसिद्धविशेषणत्वानामपरिहारात्।

परि०— अत्रापीति । न सन्नाप्यसन्न च सदसदित्युक्तदिशाऽनिर्वाच्यत्वस्य त्वया वक्तव्यत्वात्तत्र च सिद्धसाधनत्वबाधव्यभिचाररूपदोषाणामपरिहारादित्यर्थः । ननु प्रत्येकं साध्यत्रयं न विवक्षितं येनांशे सिद्धसाधनत्वादिकम्। किन्तु सद्विलक्षणत्वासद्विलक्षणत्वविशिष्टं सदसद्विलक्षणत्वं साध्यते। विशिष्टं च न भवतां सिद्धम् अतो न सिद्धसाध्यत्वदोष इत्यतो दोषान्तरमाह **अप्रसिद्धेति**। सिद्धान्तदिशा साध्याभावमुपेत्याह **शुक्त्यादाविति**। उभयवादिसंमत्याऽऽह **आत्मनीति** । तस्यापि मायिमतेऽधिष्ठानत्वेन भ्रमविषयत्वात् । सिद्धान्ते च निर्गुणत्वादिभ्रमविषयत्वोपगमादिति भावः।

सु०— 'सदसत्त्वे एकधर्मिनिष्ठात्यन्ताभावप्रतियोगिनी धर्मत्वाद्रूपरसवदि'त्यनिर्धारितधर्मिनिष्ठतया सामान्यतः सिद्धस्य सदसद्वैलक्षण्यस्य केवलव्यतिरेकिणा रजतधर्मिनिष्ठतयोपसंहारान्नाप्रसिद्धविशेषणतेति चेन्न । सत्त्वासत्त्वयोरत्यन्ताभावप्रतियोगितासाधने घटादावपि सत्ताऽद्यभावप्रसङ्गेन बाधितविषयत्वात् । यद्वि सकलदेशकालासत्तदत्यन्ताभावप्रतियोगीत्युच्यते, यथा शशविषाणादिकम्, घटादौ च सत्त्वमभावप्रतियोगित्वलक्षणमसत्त्वं च प्रत्यक्षादिसिद्धमिति कथं न बाधितविषयत्वम्।

परि०— अप्रसिद्धतां परिहर्तुं सामान्यप्रसिद्धिं साधयति **सदसत्त्वे इति**। सत्त्वासत्त्वे इत्यर्थः। सिद्धान्तिना सदसदात्मकत्वस्य क्वाप्यनङ्गीकारात्। सदात्मकमसदात्मकं चेति द्वैविध्यस्योपगमेन तं प्रत्येकस्मिन्वस्तुनि सत्त्वासत्त्वरूपधर्मराहित्यरूपमेवानिर्वाच्यत्वमिति भावेन धर्मद्वयमेव पक्षत्वेनोपात्तम् । न तु सदसदात्मकत्वरूपधर्मोऽपि । यद्वा सत्त्वासत्त्वराहित्यस्य क्वचिद्धर्मिणि साधने सदसत्त्वराहित्यमपि स्वत एव सेत्स्यतीतिभावेन द्वयोरेवोपपादनमिति ध्येयम्। **एकेति**। एकधर्मिनिष्ठौ यावत्यन्ताभावौ तत्प्रतियोगिनी इत्यर्थः। सत्त्वं विद्यमानत्वं असत्त्वमभावप्रतियोगित्वमित्यर्थमुपेत्य दोषमाह **घटादावपि सत्त्वाद्यभावप्रसङ्गेनेति** । कुत एवमित्यतः एवं साधने सत्त्वासत्त्वयोरलीकतापत्तेरिति भावेन तद्व्यनक्ति **यद्वीति** । नन्वत्यन्ताभावप्रतियोगिनी इत्यत्रात्यन्तपदं परित्यज्यत इत्यत आह **अभावप्रतियोगितामात्रेति**। सत्त्वासत्त्ववत्यपि वस्तुनि तदन्योन्याभावसंभवेन त्वदभिमतोभयराहित्यसिद्धेरर्थान्तरतेत्यर्थः।

सु०— अभावप्रतियोगितामात्रसाधनेऽप्यन्योन्याभावमुपादाय अर्थान्तरत्वापातः ॥ 'एकस्मिन्न स्त' इति साध्यत इति चेत्। किमिदं सत्त्वं नाम। सत्तासामान्यं वा, स्वरूपसत्त्वं

वा ॥ नाद्यः आश्रयासिद्धेः । अस्माभिरप्यनुगतसत्ताया अनभ्युपगमात् । तदभ्युपगमवादिनां च सामान्यादित्रये सत्त्वासत्त्वयोरभावादर्थान्तरतादवस्थ्यात् ॥ न द्वितीयः यत्किञ्चित्स्वरूपसत्त्वपक्षीकारे घटादौ पटादिस्वरूपसत्त्वस्यासत्त्वविशेषस्य च अभावेन अर्थान्तरताऽनिस्तारात् ॥ 'सर्वाणि स्वरूपसत्त्वानि सर्वाणि चासत्त्वान्येकधर्मिनिष्ठसंसर्गाभावप्रतियोगीनी'ति साधनेऽपि स्वरूपसत्त्वस्य धर्मत्वाभावेनासिद्धिः स्यात् ।

परि०— नन्वत्यन्ताभावप्रतियोगिनी इत्येव साध्यार्थः । न चैवमुक्तरूपसत्त्वासत्त्वयोर्नृशृङ्गवदलीकता । यथा गोत्वमश्वे नास्तीत्युक्तौ गोत्वस्य नालीकत्वमपि तु गोत्वाश्वसंसर्गस्यैवात्यन्ताभावप्राप्त्या संसर्गस्यालीकत्वम् । एवं सत्त्वासत्त्वयोरेकधर्मिसंसर्गस्यैव निषेधो न सत्त्वासत्त्वयोर्येन तयोरलीकत्वप्राप्त्या घटादौ तद्ग्राहकप्रत्यक्षबाध इति भावेन शङ्कते **एकस्मिन्न स्त इति साध्यत इति चेदि**ति । इयता ग्रन्थेन 'वैलक्षण्यं सतश्चापी'तिश्लोकस्य जगतोऽनिर्वाच्यत्वानुमानदूषणपरतयोक्तयोजनारीत्या शुक्तिरूप्यानिर्वाच्यत्वानुमानदूषणेऽपि योजना सूचिता । एवं 'यद्युच्यतेऽपि सर्वस्मादि'त्यादेरपि शुक्तिरूप्यादेरनिर्वाच्यत्वसाधकदूषणपरतयाऽपि योजनां सूचयन्पक्षीकृतसत्त्वं विकल्प्य निराह **किमिदमिति** । असत्त्वं च निःस्वरूपत्वमिति भावः । **आश्रयेति** । एकांश इति ध्येयम् । 'वैलक्षण्यं सतश्चापी'त्यत्र सदसच्छब्दयोः स्वरूपसत्त्वासत्त्वविशेषपरत्वं मत्वा तस्यार्थान्तरपरत्वपरयोजनां सूचयन्नाह **यत्किञ्चिदिति** । असत्त्वविशेषस्य निःस्वरूपत्वरूपस्येत्यर्थः । 'यद्युच्यतेऽपी'त्यर्धस्य योजनान्तरं सूचयन्नाह **सर्वाणीत्यादिना** ।

सु०— विशेषणत्वं धर्मत्वम् । तच्च वस्त्वन्तरापेक्षया सर्वस्याप्यस्तीति चेत् । तथा सति वस्तुत्वमात्रं हेतुरित्युक्तं स्यात् । तच्चात्मन्यभावप्रतियोगित्वरहितेऽप्यस्तीति व्यभिचारः ॥ अपि च प्रमेयत्वादिना अनैकान्तिकं धर्मत्वम् । प्रमेयत्वादीनामपि सकलधर्मरहिते ब्रह्मण्यवृत्तेः सपक्षतैवेति चेत्तर्हि तस्मिन्नेव सत्वासत्त्वयोरभावेन प्रकृतप्रतिज्ञातार्थपर्यवसानादर्थान्तरता स्यात् ॥ एकशब्देनैकत्वगुणवतो विवक्षितत्वाद् ब्रह्मणो गुणाभावान्नेति चेत् । तथाऽप्येकत्वगुणवद्भिन्नाधिकरणसंसर्गराहित्येन प्रतिज्ञातार्थसंभवादर्थान्तरताऽपरिहारात् । सत्त्वमसत्त्वानधिकरणानात्मनिष्ठसंसर्गाभावप्रतियोगीति प्रतिज्ञाने न दोष इति चेन्न । प्रमेयत्वादिषु व्यभिचारात् ।

'असत्त्वं सत्त्वानधिकरणानात्मनिष्ठसंसर्गाभावप्रतियोगि अनात्मनिष्ठसंसर्गाभावप्रतियोगिधर्मत्वाद् रूपवदि'त्यनुमीयत इति चेत् । किमिदमसत्त्वं नाम ॥ अभावप्रतियोगित्वमात्रं चेत् ॥ तदनात्मनि सर्वत्रास्तीति परेणाङ्गीकृतत्वादसिद्धो हेतुः ॥ अत्यन्ताभावप्रतियोगित्वं चेत् । तदाऽपि वक्तव्यम् । किं प्रतिज्ञाहेत्वोरनात्मपदेनात्मव्यतिरिक्तमात्रं विवक्षितम् उतात्म-

व्यतिरिक्तं वस्तु । आद्ये शशविषाणादावनात्मनि निर्धर्मके सत्त्वासत्त्वयोरभावेनार्थान्तरत्वापातः । द्वितीये दृष्टान्तस्य साध्यविकलता । रूपादीनां सत्त्वानधिकरणानात्मवस्तुनिष्ठसंसर्गाभावप्रतियोगित्वस्य असंप्रतिपत्तेः ॥ स्यादेतत् । सद्विलक्षणत्वमसत्यसद्विलक्षणत्वं च सति प्रसिद्धमेव, अतः कथमप्रसिद्धविशेषणतेति । मैवम् । विशिष्टस्याप्रसिद्धत्वात् । अन्यथा 'शशविषाणोल्लेखिता भूरि'त्याद्यप्रसिद्धविशेषणोदाहरणेऽप्येकैकदेशप्रसिद्धिव्युत्पादनसंभवेन तदभावप्रसङ्गात् ।

सद्विलक्षणत्वासद्विलक्षणत्वे स्वतन्त्रे साध्ये इति चेन्न सिद्धसाधनस्योक्तत्वात् । तर्ह्यसद्वैलक्षण्यमात्रं साध्यमस्त्विति चेत्, न, जगद्ब्रह्मणोरसद्विलक्षणयोरवृत्तेर्बाध्यत्वस्य असाधारण्यापातात् । प्रतीतत्वस्य चासत्यपि वृत्तेर्वक्ष्यमाणत्वात् ।

परि॰— **वस्त्वन्तरापेक्षयेति** । घटसत्त्वस्य धीरित्यादिप्रयोगे सत्त्वस्य विशेषणत्वादिति भावः । 'सन्मात्रत्वं ब्रह्मणोऽपी'त्यस्य वस्तुत्वमात्रत्वमित्यर्थान्तरं सूचयन्नाह **तच्चात्मनीत्यादिना** । **प्रमेयत्वादिनेति** । तस्य केवलान्वयिधर्मत्वेनाभावाप्रतियोगित्वादिति परैरुपगमादिति भावः । **एकत्वगुणेति** । एकधर्मिनिष्ठेत्यादेर्हि एकत्वगुणयुक्तधर्मिनिष्ठेत्यादिरर्थः । तथाच एकत्वगुणवती एकत्वगुणयुक्ते ये अन्योन्यभिन्ने अधिकरणे तन्निष्ठौ यावत्यन्ताभावौ एकत्र सत्त्वसंसर्गाभावो परत्रासत्त्वसंसर्गाभाव इत्येवंरूपौ तत्प्रतियोगिनी इत्यर्थसंभवेन त्वदभिमतोभयराहित्यस्यैकत्रासिद्ध्याऽर्थान्तरतेत्यर्थः । अत्यन्ताभावेत्यस्य एकस्मिन्नस्त इति साध्यत इति पूर्वग्रन्थे अप्रामाणिकसंसर्गप्रतियोगिकाभावपरत्वस्योक्ततया संसर्गराहित्येनेत्युक्तम् । **नत्वत्यन्ताभावेनेति** । **असत्त्वेति** । असत्त्वानधिकरणं यदनात्म तन्निष्ठेत्यर्थः । **न दोष इति** । अर्थान्तरतादोषो नेत्यर्थः । प्रमेयत्वादावव्यभिचाराय असत्त्वपक्षकं प्रयोगमाह **असत्त्वमिति** । शशनृभृङ्गनिष्ठाभावप्रतियोगित्वेन प्रमेयत्वादौ साध्यमस्तीति भावः । हेत्वभावाच्च न व्यभिचार इति भावेन हेतुं विशिनष्टि । अनात्मनिष्ठसंसर्गाभावप्रतियोगिधर्मत्वादिति । सत्त्वपक्षके असत्त्वपक्षके चोभयत्र दोषमाह **आद्य इति** । **असंप्रतिपत्तेरिति** । अनात्मवस्तुमात्रस्य सत्त्वाधिकरणत्वादिति भावः । अप्रसिद्धिवारकसामान्यानुमानस्य खण्डितत्वात् । विमतमनिर्वचनीयं बाध्यत्वादित्यत्राप्रसिद्धिनिवारणाय प्रकारान्तरेण साध्यमाशङ्कते **स्यादेतदित्यादिना** । **सिद्धसाधनस्येति** । सद्वैलक्षण्याद्यंशे सिद्धसाधनस्य शुक्तिरजतादेः सत्त्वस्य सदसत्त्वस्य चास्माभिरनङ्गीकृतत्वेन सिद्धसाधनत्वादितिग्रन्थेनोक्तत्वादिति भावः । **बाध्यत्वस्येति** । ब्रह्मज्ञानेतरनिवर्त्यत्वरूपस्येत्यर्थः । नन्वेवं प्रतीतत्वं हेतुरस्तु । जगद्ब्रह्मणोश्च दृश्यत्वेन नासाधारण्यमित्यत आह **प्रतीतत्वस्य चेति** । **वक्ष्यमाणत्वादिति** । असद्विलक्षणेत्याद्युत्तरग्रन्थ इति भावः । असतीत्युपलक्षणम् । ईक्षतिनयादौ ब्रह्मणोऽपीति ज्ञेयम् । तथाच तत्र व्यभिचार इत्याकूतम् ।

सु॰— बाध्यत्वविकल्पदूषणानि चोक्तवक्ष्यमाणान्यनुसन्धेयानीति नानुमानाच्छुक्तिरजतादेरनिर्वाच्यतासिद्धिः ।

ख्यातिबाधान्यथाऽनुपपत्तिश्चानेनैव निराकृता वेदितव्या ॥

परि०— नन्वेवं बाध्यत्वमेव हेतुरस्तु । न चासाधारण्यम् । तस्य दशाविशेष एव दोषत्वेनानुकूलतर्के सत्यदोषत्वादित्यत आह **बाध्यत्वेति** । 'ज्ञानबाध्यत्वमपि त्वि'त्यत्रोक्तानि, 'कश्चायं बाध उद्दिष्टो न हि नाशोऽसतो भवेदि'त्यादिना द्वितीये 'पृथगुपदेशादि'त्येतदनुव्याख्यानादौ वक्ष्यमाणानीत्यर्थः । विवृतानि चानिर्वाच्यत्वानुमान-दूषणानि न्यायामृते प्रथमपरिच्छेदेऽनिर्वाच्यत्वानुमानभङ्गे तदर्थापत्तिभङ्गे च । **ख्यातीति** । असच्चेन्न ख्यायेत सच्चेन्न बाध्येत ख्यायते च शुक्तिरूप्यं बाध्यते च तेन तदुभयान्यथानुपपत्तिश्च शुक्तिरूप्यादेः सदसद्विलक्षणत्वे मानमिति निरस्तमित्यर्थः । **अनेनेति** । असतोऽपि ख्यातेर्वक्ष्यमाणत्वात् । सतोऽपि ब्रह्मणो विज्ञातस्यान्यथासम्यगित्युक्त-बाध्यत्वसत्त्वेन व्यभिचारः कश्चायं बाध इत्यादिवक्ष्यमाणदिशा ज्ञाननिवर्त्यत्वरूपबाधस्य शुक्तिरूप्यादावभावात् त्रैकालिकनिषेधप्रतियोगित्वेऽसत्त्वापत्त्या असद्विलक्षणत्वपक्षे बाध्यत्वे चेति विपर्ययपर्यवसानायोगादित्याद्युक्त-वक्ष्यमाणबाध्यत्वादिदूषणगणेनेत्यर्थः ॥

सु०— किञ्चानिर्वचनीयं चेद्रजतं, कथं तर्हि प्रतीतिसमये सदित्युत्तरकालं चासदिति प्रतीयते । 'अनिर्वचनीयमि'त्येव प्रतीतिः कुतो न भवेत् । 'अधिष्ठानेदन्तासंसर्गवत्तत्सत्ता-संसर्गस्यारोपात्, प्रातीतिकसत्त्वस्य रजतेऽपि विद्यमानत्वाद्वा, न सत्प्रत्ययविरोध' इत्येत-दनन्तरमेव निराकरिष्यते ।

'असदि'त्यर्थक्रियासामर्थ्यलक्षणमेव सत्त्वं निराक्रियते, नात्यन्तासत्त्वं गृह्यत, इति चेन्न । अर्थक्रियासामर्थ्यस्य तवाप्रसक्तत्वात् । प्रसक्तौ चान्यथाख्यातिस्वीकारप्रसक्तेश्च । वक्ष्यते चैतत् ।

परि०— **अनन्तरमेवेति** । तस्यानिर्वचनीयत्व इत्येतद्व्याख्यानावसर इत्यर्थः । उत्तरकालमसदिति कथं प्रतीयत इत्यस्योत्तरमाशङ्कते **असदित्यर्थक्रियेति** । ननु प्रसक्तमप्यर्थक्रियासामर्थ्यमनिर्वचनीयमेवातो नान्यथा-ख्यातिदोषो नाप्यप्रसक्तनिषेधो नैव च सत्त्वधीविरोध इत्यत आह **वक्ष्यते चेति** । 'तस्यानिर्वचनीयत्वे स्यादेव ह्यनवस्थितिरि'त्यत्रास्य पक्षस्य दूषणमित्यर्थः ।

सु०— किञ्चेदं रजतं नित्यमनित्यं वा । आद्ये सर्वदोपलम्भप्रसङ्गः । द्वितीये कारणं वाच्यम् । अविद्येति चेन्न, तस्यास्त्वन्मतेऽनुपपत्तेर्वक्ष्यमाणत्वात् ॥ किञ्चाविद्याया आत्म-निष्ठत्वात्तत्परिणामभूतं रजतमपि प्रत्यक् प्रकाशेत ॥ आत्मनः सर्वगतत्वाच्छुक्त्यवच्छिन्न-चैतन्यस्थाविद्याविवर्तभूतं तत्संभिन्नतया प्रतीयत इति चेन्न । तथा सति सर्वोपलब्धिप्रसङ्गात् ।

परि०— **वक्ष्यमाणत्वादिति** । 'निर्विशेषे स्वयंभात' इत्यादिनेति भावः । **प्रत्यगिति** । अन्तःप्रकाशेत न बहिरित्यर्थः । **विवर्तभूतं** परिणामभूतम् । **तत्संभिन्नतया** शुक्तिसंभिन्नतया ।

व्यतिरिक्तं वस्तु । आद्ये शशविषाणादावनात्मनि निर्धर्मके सत्त्वासत्त्वयोरभावेनार्थान्तरत्वापातः । द्वितीये दृष्टान्तस्य साध्यविकलता । रूपादीनां सत्त्वानधिकरणानात्मवस्तुनिष्ठसंसर्गाभावप्रतियोगित्वस्य असंप्रतिपत्तेः ॥ स्यादेतत् । सद्विलक्षणत्वमसत्यसद्विलक्षणत्वं च सति प्रसिद्धमेव, अतः कथमप्रसिद्धविशेषणतेति । मैवम् । विशिष्टस्याप्रसिद्धत्वात् । अन्यथा 'शशविषाणोल्लेखिता भूरि'त्याद्यप्रसिद्धविशेषणोदाहरणेऽप्येकैकदेशप्रसिद्धिव्युत्पादनसंभवेन तदभावप्रसङ्गात् ।

सद्विलक्षणत्वासद्विलक्षणत्वे स्वतन्त्रे साध्ये इति चेन्न सिद्धसाधनस्योक्तत्वात् । तर्ह्यसद्वैलक्षण्यमात्रं साध्यमस्त्विति चेत्, न, जगद्ब्रह्मणोरसद्विलक्षणयोरवृत्तेर्बाध्यत्वस्य असाधारण्यापातात् । प्रतीतत्वस्य चासत्यपि वृत्तेर्वक्ष्यमाणत्वात् ।

परि०— **वस्त्वन्तरापेक्षयेति** । घटसत्त्वस्य धीरित्यादिप्रयोगे सत्त्वस्य विशेषणत्वादिति भावः । 'सन्मात्रत्वं ब्रह्मणोऽपी'त्यस्य वस्तुत्वमात्रत्वमित्यर्थान्तरं सूचयन्नाह **तच्चात्मनीत्यादिना** । **प्रमेयत्वादिनेति** । तस्य केवलान्वयिधर्मत्वेनाभावाप्रतियोगित्वादिति परैरुपगमादिति भावः । **एकत्वगुणेति** । एकधर्मिनिष्ठेत्यादेर्हि एकत्वगुणयुक्तधर्मिनिष्ठेत्यादिरर्थः । तथाच एकत्वगुणवती एकत्वगुणयुक्ते ये अन्योन्यभिन्ने अधिकरणे तन्निष्ठौ यावत्यन्ताभावौ एकत्र सत्त्वसंसर्गाभावो परत्रासत्त्वसंसर्गाभाव इत्येवंरूपौ तत्प्रतियोगिनी इत्यर्थसंभवेन त्वदभिमतोभयराहित्यस्यैकत्रासिद्ध्याऽर्थान्तरतेत्यर्थः । अत्यन्ताभावेत्यस्य एकस्मिन्नस्त इति साध्यत इति पूर्वग्रन्थे अप्रामाणिकसंसर्गप्रतियोगिकाभावपरत्वस्योक्ततया संसर्गराहित्येनेत्युक्तम् । **नत्वत्यन्ताभावेनेति** । **असत्त्वेति** । असत्त्वानधिकरणं यदनात्म तन्निष्ठेत्यर्थः । **न दोष इति** । अर्थान्तरतादोषो नेत्यर्थः । प्रमेयत्वादावव्यभिचाराय असत्त्वपक्षकं प्रयोगमाह **असत्त्वमिति** । शशनृभृङ्गनिष्ठाभावप्रतियोगित्वेन प्रमेयत्वादौ साध्यमस्तीति भावः । हेत्वभावाच्च न व्यभिचार इति भावेन हेतुं विशिनष्टि । अनात्मनिष्ठसंसर्गाभावप्रतियोगिधर्मत्वादिति । सत्त्वपक्षके असत्त्वपक्षके चोभयत्र दोषमाह **आद्य इति** । **असंप्रतिपत्तेरिति** । अनात्मवस्तुमात्रस्य सत्त्वाधिकरणत्वादिति भावः । अप्रसिद्धिवारकसामान्यानुमानस्य खण्डितत्वात् । विमतमनिर्वचनीयं बाध्यत्वादित्यत्राप्रसिद्धिनिवारणाय प्रकारान्तरेण साध्यमाशङ्कते **स्यादेतदित्यादिना** । **सिद्धसाधनस्येति** । सद्वैलक्षण्याद्यंशे सिद्धसाधनस्य शुक्तिरजतादेः सत्त्वस्य सदसत्त्वस्य चास्माभिरनङ्गीकृतत्वेन सिद्धसाधनत्वादितिग्रन्थेनोक्तत्वादिति भावः । **बाध्यत्वस्येति** । ब्रह्मज्ञानेतरनिवर्त्यत्वरूपस्येत्यर्थः । नन्वेवं प्रतीतत्वं हेतुरस्तु । जगद्ब्रह्मणोश्च दृश्यत्वेन नासाधारण्यमित्यत आह **प्रतीतत्वस्य चेति** । **वक्ष्यमाणत्वादिति** । असद्विलक्षणेत्याद्युत्तरग्रन्थ इति भावः । असतीत्युपलक्षणम् । ईक्षतिनयादौ ब्रह्मणोऽपीति ज्ञेयम् । तथाच तत्र व्यभिचार इत्याकूतम् ।

सु०— बाध्यत्वविकल्पदूषणानि चोक्तवक्ष्यमाणान्यनुसन्धेयानीति नानुमानाच्छुक्तिरजतादेरनिर्वाच्यतासिद्धिः ।

ख्यातिबाधान्यथाऽनुपपत्तिश्चानेनैव निराकृता वेदितव्या ॥

परि०— नन्वेवं बाध्यत्वमेव हेतुरस्तु । न चासाधारण्यम् । तस्य दशाविशेष एव दोषत्वेनानुकूलतर्के सत्यदोषत्वादित्यत आह **बाध्यत्वेति** । 'ज्ञानबाध्यत्वमपि त्वि'त्यत्रोक्तानि, 'कश्चायं बाध उद्दिष्टो न हि नाशोऽसतो भवेदि'त्यादिना द्वितीये 'पृथगुपदेशादि'त्येतदनुव्याख्यानादौ वक्ष्यमाणानीत्यर्थः । विवृतानि चानिर्वाच्यत्वानुमान-दूषणानि न्यायामृते प्रथमपरिच्छेदेऽनिर्वाच्यत्वानुमानभङ्गे तदर्थापत्तिभङ्गे च । **ख्यातीति** । असच्चेन्न ख्यायेत सच्चेन्न बाध्येत ख्यायते च शुक्तिरूप्यं बाध्यते च तेन तदुभयान्यथानुपपत्तिश्च शुक्तिरूप्यादेः सदसद्विलक्षणत्वे मानमिति निरस्तमित्यर्थः । **अनेनेति** । असतोऽपि ख्यातेर्वक्ष्यमाणत्वात् । सतोऽपि ब्रह्मणो विज्ञातस्यान्यथासम्यगित्युक्त-बाध्यत्वसत्त्वेन व्यभिचारः कश्चायं बाध इत्यादिवक्ष्यमाणदिशा ज्ञाननिवर्त्यत्वरूपबाधस्य शुक्तिरूप्यादावभावात् त्रैकालिकनिषेधप्रतियोगित्वेऽसत्त्वापत्त्या असद्विलक्षणत्वपक्षे बाध्यते चेति विपर्ययपर्यवसानायोगादित्याद्युक्त-वक्ष्यमाणबाध्यत्वादिदूषणगणेनेत्यर्थः ॥

सु०— किञ्चानिर्वचनीयं चेद्रजतं, कथं तर्हि प्रतीतिसमये सदित्युत्तरकालं चासदिति प्रतीयते । 'अनिर्वचनीयमि'त्येव प्रतीतिः कुतो न भवेत् । 'अधिष्ठानेदन्तासंसर्गवत्तत्सत्ता-संसर्गस्यारोपात्, प्रातीतिकसत्त्वस्य रजतेऽपि विद्यमानत्वाद्वा, न सत्प्रत्ययविरोध' इत्येत-दनन्तरमेव निराकरिष्यते ।

'असदि'त्यर्थक्रियासामर्थ्यलक्षणमेव सत्त्वं निराक्रियते, नात्यन्तासत्त्वं गृह्यत, इति चेन्न । अर्थक्रियासामर्थ्यस्य तवाप्रसक्तत्वात् । प्रसक्तौ चान्यथाख्यातिस्वीकारप्रसक्तेश्च । वक्ष्यते चैतत् ।

परि०— **अनन्तरमेवेति** । तस्यानिर्वचनीयत्व इत्येतद्व्याख्यानावसर इत्यर्थः । उत्तरकालमसदिति कथं प्रतीयत इत्यस्योत्तरमाशङ्कते **असदित्यर्थक्रियेति** । ननु प्रसक्तमप्यर्थक्रियासामर्थ्यमनिर्वचनीयमेवातो नान्यथा-ख्यातिदोषो नाप्यप्रसक्तनिषेधो नैव च सत्त्वधीविरोध इत्यत आह **वक्ष्यते चेति** । 'तस्यानिर्वचनीयत्वे स्यादेव ह्यनवस्थितिरि'त्यत्रास्य पक्षस्य दूषणमित्यर्थः ।

सु०— किञ्चेदं रजतं नित्यमनित्यं वा । आद्ये सर्वदोपलम्भप्रसङ्गः । द्वितीये कारणं वाच्यम् । अविद्येति चेन्न, तस्यास्त्वन्मतेऽनुपपत्तेर्वक्ष्यमाणत्वात् ॥ किञ्चाविद्याया आत्म-निष्ठत्वात्तत्परिणामभूतं रजतमपि प्रत्यक् प्रकाशेत ॥ आत्मनः सर्वगतत्वाच्छुक्त्यवच्छिन्न-चैतन्यस्थाविद्याविवर्तभूतं तत्संभिन्नतया प्रतीयत इति चेन्न । तथा सति सर्वोपलब्धिप्रसङ्गात् ।

परि०— **वक्ष्यमाणत्वादिति** । 'निर्विशेषे स्वयंभात' इत्यादिनेति भावः । **प्रत्यगिति** । अन्तःप्रकाशेत न बहिरित्यर्थः । **विवर्तभूतं** परिणामभूतम् । **तत्संभिन्नतया** शुक्तिसंभिन्नतया ।

सु०— अपि चेदमिन्द्रियसन्निकर्षादुपलभ्यते घटादिवत्, संस्काराद्वा अतीतघटादिवत्, साक्षिणा वा सुखादिवत् ॥ नाद्यः प्रतीतिसमय एव रजतजन्माङ्गीकारात् । न द्वितीयः अननुभूतत्वात् । न तृतीयः इन्द्रियव्यापारान्वयव्यतिरेकानुविधानविरोधात् ।

परि०— एवं रजतस्याविद्यकत्वं निरस्य तत्प्रतीतिं च निराह **अपि चेति** । **प्रतीतिसमय एवेति** । दुष्टेन्द्रिययोगाच्छुक्त्यवच्छिन्नचैतन्यस्थमज्ञानं रूप्यात्मना तत्प्रतीत्यात्मना च परिणमत इति स्वीकारादिति भावः ।

सु०— अधिकरणग्रहणे तदुपक्षयान्नेति चेन्न । रजतग्रहेऽधिकरणग्रहस्योपयोगाभावात् ॥ रजतं गृह्यमाणं साक्षिणा शुक्तिसंभिन्नं गृह्यते । न हि शुक्तिः साक्षात्साक्षिवेद्या व्यावहारिकत्वात्, किन्तु इन्द्रियव्यवधानेन । रजतं तु प्रातिभासिकं नेन्द्रियव्यवधानमपेक्षते । अतोऽस्ति रजतप्रतीताविन्द्रियोपयोग इति चेन्न । शुक्तिसंभेदप्रतीतिनियमे नियामकाभावात् ॥

किञ्चेन्द्रियेणाधिकरणग्रहणं रजतग्रहणं च साक्षिणेत्यङ्गीकारेऽख्यातिमतानुमतिप्रसङ्गेन प्रवृत्त्याद्यनुपपत्तिः । शुक्तितादात्म्यमपि रजतस्य साक्षिणा गृह्यते अतो नैवमिति चेन्न, तथाऽपि ज्ञानद्वयाङ्गीकारेणानुभवविरोधापरिहारात् । इन्द्रियजन्यवृत्तेरपि साक्षिचैतन्यमेव फलमिति फलैक्यान्नेति चेन्न, अस्याः प्रक्रियाया निरसिष्यमाणत्वात् ।

परि०— इन्द्रियव्यवधानेनेति । यथा तटाकोदकं छिद्रान्निर्गत्य कुल्यात्मना केदारान्प्रविश्य तद्वदेव चतुष्कोणाद्याकारं भवति तथा सावयवं तैजसमन्तःकरणं चक्षुरादिद्वारेण निर्गत्य शुक्त्यादिविषयपर्यन्तं दीर्घप्रभाकारेण परिणम्य विषयं व्याप्य तदाकारं भवति । सेयं वृत्तिरित्युच्यते । तथाच शुक्तिग्रहणरूपवृत्त्यवच्छिन्नशुक्त्यधिष्ठानचैतन्यमन्तःकरणावच्छिन्नजीवचैतन्येनैकोपाध्यवच्छिन्नतयैकीभूतम् । तेन चाधिष्ठानचैतन्येन जीवचैतन्येनैकीभूतेन साक्षिशब्दितेन शुक्तिसंभिन्नतया रूप्यं भासत इति वक्तव्यत्वादिति भावः । **नियामकाभावादिति** । शुक्त्याकारान्तःकरणवृत्त्याऽभिव्यक्तेन वा तत्र प्रतिफलितेन वा शुक्त्याधिष्ठानचैतन्येन शुक्तिरवभासते । शुक्त्यधिष्ठानचैतन्यस्थाविद्यापरिणतिरूपया रूप्याकारवृत्त्याऽभिव्यक्तेन वा तत्प्रतिफलितेन वा रूप्यं भासत इति हि तव प्रक्रिया । तस्मिन्पक्षे शुक्तिसंभेदप्रतीतिनियमे न नियामकमस्तीति भावः । ननु शुक्त्याकारपरिणतान्तःकरणवृत्त्युपहितमेवाधिष्ठानचैतन्यमविद्यावृत्तिप्रतिबिम्बितं सत् रूप्यावभासकमिति सिद्धान्तोपगतिरेव शुक्तिसंभेदप्रतीतिनियामिकेति वदन्तं प्रत्याह **किञ्चेति** । **इन्द्रियेणेति** । इन्द्रियजन्येदमंशवृत्त्यभिव्यक्ताधिष्ठानचैतन्येनेत्यर्थः । अन्यथा इदमंशस्यानपरोक्षतापत्तेः । चैतन्यस्यैव तन्मतेऽपरोक्षत्वादिति ज्ञेयम् । **साक्षिणेति** । अविद्यावृत्त्युपहिताधिष्ठानचैतन्यरूपेण साक्षिणेत्यर्थः । **अनुभवविरोधेति** । ज्ञानैकत्वसमर्थनप्रस्तावोक्तरीत्येति भावः । **इन्द्रियजन्यवृत्तेरपीति** । इन्द्रियजन्येदमंशाकारवृत्त्या सादृश्यादिदोषसहितया अधिष्ठानचैतन्यस्थाविद्यापरिणतिद्वारा अविद्यावृत्तिप्रतिफलितरूपसाक्षिचैतन्यमेव फलम् । तस्य चैकत्वादैक्यानुभवविरोधो नेत्यर्थः । **निरसिष्यमाणत्वादिति** । अध्यासकार्यानुपपत्तिरूपाविद्याप्रमाणनिरासप्रस्तावे ।

सु०— अनिर्वचनीयनिराकरणं च तत्र तत्र आचार्यः **स्वयमेव** करिष्यति इति अलं पल्लवेन ॥ ५॥

तस्मात्साधूक्तं 'विज्ञातस्यान्यथा सम्यग्विज्ञानं ह्येव तन्मतमि'ति ॥ ॥

परि०— तत्र तत्रेति। 'पृथगुपदेशात्' 'मध्ये सृष्टिराह ही'त्यादौ तत्रतत्रेत्यर्थः ॥

इति पञ्चाख्यातिवादः समाप्तः ॥

★ ★ ★

सु०— 'शुक्तिरजतादौ सदसद्विलक्षणत्वं ज्ञाननिवर्त्यत्वं च न विद्यते असत्त्वात्' इत्युक्तम्। तदयुक्तम्। असतः प्रतीत्यभावात्। अस्य च प्रतीतत्वादित्यत आह **असद्विलक्षणेति।**

अनु०— असद्विलक्षणज्ञप्त्यै ज्ञातव्यमसदेव हि।
तस्मादसत्प्रतीतिश्च कथं तेन निवार्यते॥ २७॥

हिशब्दो हेतौ। यस्मात् **असद्विलक्षणत्वज्ञप्त्यै असज्ज्ञातव्यमेव तस्मादसत्प्रतीतिश्च कथं तेन** 'असद्विलक्षणं शुक्तिरजतादिकमि'ति जानता, **निवार्यते।** कथंतरां च तया रजतादेरसत्त्वं निवार्यत इति चशब्दार्थः।

सु०— इदमुक्तं भवति। स्यादिदं प्रतीतत्वहेतुना शुक्तिरजतादेरसत्त्वाभावानुमानम् यदि 'यदसत्तन्न प्रतीयत' इति व्याप्तिः स्यात्। न चैवम्। परस्यैवासत्प्रतीतिमत्त्वेन व्याप्तिभङ्गात्। विप्रतिपन्नोऽसत्प्रतीतिमान्, असद्विलक्षणमिति प्रतीतिमत्त्वात्, यो यद्विलक्षणं प्रत्येति स तत्प्रतीतिमान्, यथा 'घटविलक्षणः पट' इति प्रतीतिमान् देवदत्तो, घटप्रतीतिमान्; इत्यनुमानात्।

परि०— ननु शुक्तिरूप्यमसन्न प्रतीतत्वादित्यनुमानस्य किं दूषणमनेनोक्तमित्यत आह इदमुक्तमिति।

सु०— ननु भवतु 'असद्विलक्षणं रजतमि'ति ज्ञानं, मा भूच्चासज्ज्ञानम्; न च वाधकं किञ्चिदिति चेन्न। वैलक्षण्यज्ञानं प्रति प्रतियोगिज्ञानस्य कारणत्वात्। कारणाभावे च कार्योत्पत्तौ नियामकाभावेन कादाचित्कत्वानुपपत्तिप्रसङ्गात्। कारणत्वं चान्वयव्यतिरेकाभ्यां गम्यते। तदिदमुक्तम् **असद्विलक्षणज्ञप्त्यै** इति चतुर्थीप्रयोगेण। अन्यथाऽसद्विलक्षणज्ञेनेत्यवक्ष्यत्।

परि०— हेतोरप्रयोजकत्वमाशङ्क्य निराह ननु भवत्वित्यादिना । कारणत्वं चेति । प्रतियोगिज्ञान-स्येत्यनुकर्षः । चतुर्थीप्रयोगेणेत्युपलक्षणम् । ज्ञातव्यमेवेत्यन्वितैवकारेणेत्यपि ध्येयम् ।

सु०— किञ्चास्तां तावदन्यो व्यवहारः । असतोऽप्रतीतौ **असत्प्रतीतिश्च कथं तेन** मायावादिना **निवार्यते** । न हि यो यन्न जानाति स तत्संबन्धितया किञ्चिन्निषेधति ॥ अयमत्र प्रयोगः । विमतोऽसत्प्रतीतिमान्, तत्संबन्धिधर्मनिषेधकत्वात्, यो यत्संबन्धितया किञ्चिन्निषे-धति स तत्प्रतीतिमान्, यथा 'घटस्य नास्ति शौक्ल्यमि'ति निषेधको घटप्रतीतिमानिति ।

परि०— चतुर्थ्या कार्यकारणभावसूचनेऽपि कारणाभावे कार्योत्पत्तौ चेत्युक्तबाधकस्यैवकारलब्धत्वा-दसत्प्रतीतिश्चेत्याद्यंशं प्रकारान्तरेण योजयति किञ्चेति । **अन्य** इति । असद्वैलक्षण्यव्यवहारोऽसत्प्रतीतौ कारणमिति तावदास्तामित्यर्थः ।

सु०— **असत्प्रतीतिश्च कथं तेन निवार्यत** इति व्यतिरेकप्रदर्शनं चान्वयावधारणार्थम् । असत्प्रतीतिनिषेधसामर्थ्यात् तस्यासत्प्रतीत्यभावावधारणाद् बाधितविषयतेति चेत् । तर्हि 'मूकोऽहमि'ति वचननिषेधसामर्थ्यात्तस्य वचनाभावावधारणाद्वचनप्रतीतेरपि बाधितत्वं स्यात् । स्वक्रियाविरोधात्प्रतिषेध एवायुक्त इति चेत् समं प्रकृतेऽपि ।

परि०— अयं प्रयोगोऽनेन कथं लब्ध इत्यत आह **इति व्यतिरेके**त्यादि । **अन्वये**ति । विमतोऽसत्प्रतीति-मानित्याद्युक्तान्वयेत्यर्थः ।

सु०— किञ्च 'नरशिरसि विषाणमस्ती'ति वाक्यं बोधकं न वा ।

परि०— असत्प्रतीतिश्चेत्यादेः शब्दाज्जायमाननृशिरोविषाणादिरूपासत्प्रतीतिश्च कथं मायावादिना निवार्यत इत्यर्थान्तरं च वक्तुमाह **किञ्च नरे**ति ।

सु०— आद्ये स बोधः सद्विषयोऽसद्विषयो वा । नाद्यः बाधाभावप्रसङ्गात् । द्वितीये कथमसतः प्रतीत्यभावः । अनिर्वचनीयार्थप्रतीतिरसाविति चेन्न । निराकृतत्वात् ॥ अपि च शशविषाणादिकमपि चेन्नासत् तदा कुतो वैलक्षण्यं शुक्तिरजतादेराशास्यते । निरुपाख्यादिति चेत् । तर्हि तद्वैलक्षण्यं नाम सोपाख्यत्वमेव । न च तत्र कश्चिद्विप्रतिपद्यते येनायं परस्य प्रयासः सार्थकः स्यात् ।

कश्चिदाह । नास्माद्वाक्यान्नरशिरसि विषाणबोधो जायते किन्नाम विकल्पमात्रम्, यथो-क्तम् 'शब्दज्ञानानुपाती वस्तुशून्यो विकल्प' इति । स प्रष्टव्यः कोऽयं विकल्पः । ज्ञानमन्यद्वा ॥ द्वितीयो द्वितीये अन्तर्भवति ॥ आद्ये वस्तुशून्य इति कोऽर्थः । किं किमप्यनुल्लिखन्, असदेवो-

लिखन्वा । आद्येऽनुभवविरोधः । न हि विषयानुपरक्तो घटादिवदसावनुभूयते । यो हि शशविषाणं नास्तीति न प्रतीतवान् तस्य शशविषाणशब्दाज्जायमानं ज्ञानं न गोविषाणज्ञानाद्विशिष्यते ॥ द्वितीये सिद्धं नस्समीहितम् ।

परि०— मूलस्य फलितार्थमाह **कथमसत** इति । **द्वितीयो द्वितीय** इति । अन्यद्वेति विकल्पो बोधकं न वेति प्राग्विकल्पितद्वितीयविकल्पेऽन्तर्भवतीत्यर्थः । तद्दोषेणैव दूषितो भविष्यतीति भावः । **असाविति** । नरशिरसि विषाणमितिवाक्याज्जायमानो विकल्प इत्यर्थः । **द्वितीय** इति । असदंवोल्लिखन्निति पक्षेऽसतो ज्ञानमस्तीत्यस्माकमिष्टं सिद्धमित्यर्थः ।

सु०— नापि द्वितीयः । अनुभवविरोधात्, 'विमतानि पदानि स्वार्थान्वयप्रतिपत्तिजनकानि आकाङ्क्षासन्निधिमत्पदत्वात् गामानयेत्यादिपदवदि'त्यनुमानविरोधाच्च । न च योग्यतावत्त्वमुपाधिः । प्रतिवादिप्रयुक्तपदेषु साध्याव्यापकत्वात् । तेषां च स्वार्थसंसर्गाबोधकत्वे बधिरविवादवद्बादिवचनस्य निर्विषयत्वापत्तेः । अत एव योग्यताराहित्येन प्रतिपक्षोऽपि परास्तः ॥ ननु कथमसतो भाति भास्यत इति कर्तृत्वं कर्मत्वं वा समस्तसामर्थ्यविरहितत्वादिति । अथ समस्तसामर्थ्यरहितत्वमपि कथम् । भाववदभावस्यापि सद्धर्मत्वदर्शनात् । बौद्धमेवाभावाश्रयत्वं न वस्तुकृतम् अतो न विरोध इति चेत् । समं कर्तृत्वकर्मत्वयोरपि । अन्यथा 'जायते घट' इत्यादि न स्यात् ।

परि०— न बोधकमितिपक्षं निराह **नापि द्वितीय** इति । **विमतानीति** । नरशिरसि विषाणमस्तीत्यादिपदानीत्यर्थः । **प्रतिवादीति** । तस्यानाप्तत्वेन तदुक्तवाक्ये बोधकत्वसत्त्वेऽपि योग्यताविरहादिति भावः । **अत एवेति** । साध्याव्यापकत्वेन प्रतिवादिवाक्ये व्यभिचारापातादेवेत्यर्थः । अभावरूपधर्मो नाश्रयसत्त्वमपेक्षत इत्यत आह **भाववदित्यादि** ।

सु०— सत्कार्यवादं त्वारम्भणाधिकरणे निराकरिष्यामः ।

अतोऽसतः प्रतीत्युपपत्तेः प्रतीतत्वान्नासच्छुक्तिरजतादिकमित्ययुक्तम् ।

परि०— ननु घटस्यापि कारणे मृदि सत्त्वाद्घटो जायत इत्युक्तिर्युक्तेत्यत आह **सत्कार्येति** । 'तदनन्यत्वमारम्भणशब्दादिभ्य' इति द्वितीयाद्यपादीयाधिकरणे ।

सु०— स्यादेतत् । न ब्रूमो वयमसतः प्रतीतिरेव नास्तीति किन्नामापरोक्षतया सत्त्वेन च । यथोक्तम् । न हि 'नरि शृङ्गं भाति गवीवे'ति । शुक्तिरजतादिकं चापरोक्षतया सत्त्वेनावभासते । अतः कथमसदित्यत आह **अन्यथात्वमिति** ।

अनु०— अन्यथात्वमसत्

रजतादिकमनिर्वचनीयं प्रतिपद्यमानेनापीदंरजतयोस्तादात्म्यावभासोऽङ्गीक्रियत एव । यथोक्तम् 'अध्यासो नामातस्मिंस्तदिति प्रत्यय' इति । न चैवमन्यथाख्यातिप्रसङ्गः, 'अधिष्ठानस्य संसृष्टरूपेण मिथ्यात्वेऽपि स्वरूपेण सत्यत्वम्, अध्यस्तस्य संसृष्टरूपेण स्वरूपेण च मिथ्यात्वमि'ति मायावादिभिरङ्गीकृतत्वात् । तथा चोक्तम् 'सत्यानृते मिथुनीकृत्य लोकव्यवहार' इति । अन्यथाख्यातिवादिभिः 'अधिष्ठानारोप्ययोरुभयोरपि संसृष्टरूपेणैव असत्त्वं स्वरूपेण तु सत्त्वमेवे'त्यङ्गीकृतम् । इदंरजतयोस्तादात्म्यानवभासे प्रवृत्त्याद्यसंभवश्च । तत्र यदन्यथात्वं शुक्तिकेदमंशस्य रजतत्वसंसर्गो रजतस्येदन्तासंसर्गः तत्तावदसदेव । प्रतीयते चापरोक्षतया, सत्त्वेन च । अपरोक्षावभासस्यानुभवसिद्धत्वात् । सत्त्वेनाप्रतीतौ प्रवृत्त्यनुपपत्तेश्च । न हि प्राग्बाधात्सत्यरजतेदन्तासंसर्गादयं संसर्गो मात्रयाऽपि विलक्षणोऽनुभूयते । तथा चासदपरोक्षतया सत्त्वेन च नावभासत इति व्याप्तेरन्यथात्वे भग्नत्वान्नानेन हेतुनाऽसत्त्वाभावोऽनुमातुं शक्यत इति ।

परि०— मूले भ्रान्तावन्यथात्वस्य प्रतीतिमुपेत्य तस्यासत्त्वोक्तिरयुक्ता । भ्रान्तावन्यथात्वप्रतीतेरनिर्वचनीयख्यातिवादिनोऽसंमतेरित्यतस्तत्र यदित्यादिना श्लोकं व्याख्यातुमुपोद्घातमाह **रजतादिकमित्यादिना** । **प्रतिपद्यमानेन** मन्यमानेन । **अन्यथाख्यातिवादिभिः** प्राचीनतार्किकैः । **तत्तावदिति** । उक्तद्विरूपमन्यथात्वमित्यर्थः । एवेत्यस्यान्वयोक्तिः **असदेवेति** । **अन्यथात्वे भग्नत्वादिति** । उक्तद्विरूपसंसर्गस्थले त्वदुक्तव्याप्तेर्भग्नत्वादित्यर्थः ।

सु०— स्यादेवं यद्यन्यथात्वमसत्स्यात् । तत्कुत इति चेत् । शुक्तिकेदन्तारजतादिसंसर्गरूपस्यान्यथात्वस्यासत्त्वमनभ्युपगच्छतः कोऽभिप्रायः । किं तदन्यथात्वं सदिति उत अनिर्वचनीयमिति । 'द्वितीये वक्ष्याम' इत्याशयेनाद्यं दूषयति **तस्मादिति** ।

अनु०— **तस्माद् भ्रान्तावेव प्रतीयते ।**

'एवे'ति 'तस्मादि'त्यनेनापि संबध्यते । असत्त्वादेव हि तत् **भ्रान्तावेव प्रतीयते** । यदि सत्स्यात्तर्हि शुक्तिकादिवदभ्रान्तावपि प्रतीयेत । न चैवम् । तस्मान्न सत् । न हि कारणसामग्र्ये सति कार्यानुत्पत्तिर्युक्तेति ॥ किञ्च अन्योन्यस्मिन्नन्योन्यात्मकत्वमपि चेत् सत् स्यात्तदा अतस्मिंस्तदिति न भवेत्, किन्तु तस्मिंस्तदिति । तथा च न तत्प्रत्ययस्य भ्रान्तित्वं स्यात् सत्यरजतप्रत्ययवत् । तदिदमुक्तम् 'अन्यथात्वमि'ति 'भ्रान्तावि'ति च । उपलक्षणं चैतत् । अन्योन्यसंसर्गस्य सत्त्वे बाधोऽपि 'नेदं रजतमि'ति न स्यादित्यपि द्रष्टव्यम् ।

परि०— ननु सत्त्वेऽप्यभ्रान्तावपि कुतः प्रतीयेतेत्यत आह **न हि कारणसामग्र्य इति**। कादाचित्कस्य चिदिन्द्रियसन्निकर्षादेः संभवादिति भावः।

सु०— 'असदपरोक्षतया सत्त्वेन च नावभासत' इति व्याप्तेः स्थानान्तरेऽपि व्यभिचारं दर्शयति **सत्त्वस्येति**।

अनु०— **सत्त्वस्यासत एवं हि स्वीकार्यैव प्रतीतता ॥ २८ ॥**

एवंशब्दः समुच्चये उपमार्थो वा। हिशब्दो अनुभवप्रसिद्धिद्योतनार्थः। **स्वीकार्यैवेति**। युक्त्युपेततामाह। **प्रतीतता** अपरोक्षतया, 'सत्त्वेन चे'ति शेषः।

परि०— **समुच्चय इति**। सत्त्वस्य चेति समुच्चय इत्यर्थः। **उपमार्थो वेति**। यथा अन्यथात्वस्यासत्त्वं तथा सत्त्वस्या-प्यसत्त्वमित्युपमार्थ इत्यर्थः।

सु०— अयमर्थः। रजतमनिर्वचनीयं मन्यमानस्यापि मते तत्किमनिर्वचनीयतया प्रतीयते, उतासत्त्वेन, अथवा सत्त्वेन ॥ न प्रथमद्वितीयौ तथाप्रतीत्यनुपलम्भात्, तथाप्रतीतौ प्रवृत्त्यभावप्रसङ्गाच्च। न ह्यसत्प्रातिभासिकं वा कदाचिदनेनार्थक्रियासूपयुज्यमानं दृष्टम् येनास्यासत्त्वादिकं प्रतीत्यापि प्रवर्तेत ॥ तस्मात्सत्त्वेनैव प्रतीयत इत्येव स्वीकार्यम्। तथा चानुभवः 'सदिदं रजतमि'ति। प्रवृत्तिश्चैवमुपपद्यते ॥ रजतप्रतीतिमात्रात्प्रवृत्तिरिति चेन्न। उक्तानुभवविरोधात्, विधिनिषेधाववधूय प्रत्ययायोगाच्च।

परि०— **अनिर्वचनीयमिति**। प्रातिभासिकरूपानिर्वचनीयं मन्यमानस्यापीत्यर्थः। **अनिर्वचनीयतया** प्रातिभासिकतया। व्यावहारिकरूपानिर्वचनीयमर्थक्रियाकारि दृष्टमिति मायी वदिष्यतीत्यतो अनिर्वचनीयशब्दार्थः प्रातिभासिकं वेति विवृतः।

सु०— तथा च तत्सत्त्वं सदसदनिर्वचनीयं वा। नाद्यः अनिर्वचनीयताविरोधात्। न हि यस्य सत्त्वं सत्तदनिर्वाच्यमिति संभवति। द्वितीयस्तु स्यात्। ततश्च यथा असतो अन्यथा-त्वस्यापरोक्षतया सत्त्वेन च प्रतीतता स्वीकार्या, एवमसतस्सत्त्वस्यापि विशिष्टप्रतीतता स्वीकार्यैव। तथा च यदसत्तदपरोक्षतया सत्त्वेन च नावभासत इति व्याप्तेः सत्त्वे भग्नत्वात् एतेन हेतुना नासत्त्वाभावो रजतस्यानुमातुं शक्यत इति।

परि०— **अनिर्वचनीयताविरोधादिति**। भ्रान्तिविषयरजतस्येति योज्यम्। सत्यभूतसत्त्वाश्रयस्य सद्विलक्षणत्वायोगेन सदसद्विलक्षणत्वरूपानिर्वचनीयतानुपपत्तेरितिभावेन व्यनक्ति **न हीति**। यथाऽसतोऽन्यथा-

त्वस्येत्युक्त्या एवंशब्द उपमार्थ इत्युक्तं विवृतम् । सत्त्वस्यापीत्यनेन समुच्चयार्थ इति विवृतम् । **विशिष्टेति** । सत्त्वेनापरोक्षतया प्रतीततेत्यर्थः । सत्त्वे सत्त्वरूपपदार्थस्थले इति व्याप्तेर्भग्नत्वादित्यर्थः । एतेनेति । सत्त्वेना-परोक्षतया प्रतीतत्वहेतुनेत्यर्थः ।

सु०— आह । 'अपरोक्षतया सत्त्वेन च प्रतीतत्वमसत्यप्यन्यथात्वे वर्तमानमनैका-न्तिकमि'ति यदुक्तं तदयुक्तम् । अन्यथात्वस्यासत्त्वाभावात् । शुक्तौ तावदिदन्ता सत्यैव । तत्संसर्गश्च रजते रजत(त्व)वदनिर्वचनीय एवारोपितः । एवं रजतत्वं च रजतेऽनिर्वचनीयं, तत्संसर्गश्चेदमास्पदे अनिर्वचनीय एवारोपितः ।

परि०— आहेति उक्तदोषपरिहारमाह । मायीत्यर्थः । तमनुवदति **अपरोक्षतयेति** । **अन्यथात्व इति** । शुक्तिकेदमंशस्य यो रजतत्वसंसर्गः यश्च रजते इदंतासंसर्गः तदुभयरूपान्यथात्व इत्यर्थः ।

सु०— यदपि 'रजते सत्त्वमसदेवापरोक्षतया सत्त्वेन प्रतीयत' इत्यभिहितम् । तच्चानुपपन्नम्, शुक्तिकायां सदेव सत्त्वं रजते प्रतीयते न तु रजतस्य परं सत्त्वं नामास्ती-त्यङ्गीकारात् ।

'शुक्तिकेदन्तासंसर्गवत्तत्सत्तासंसर्गस्याप्यनिर्वचनीयस्यैवारोपितस्य प्रतीयमानत्वात्' इति प्राग्विकल्पितं पक्षमाशङ्क्य परिहरति **तस्येति** ।

अनु०— तस्यानिर्वचनीयत्वे स्यादेव ह्यनवस्थितिः ।

इदन्तारजतत्वयोरितरेतरसंसर्गस्य तथा रजते शुक्तिकासत्त्वसंसर्गस्य **अनिर्वचनीयत्वे** अङ्गीक्रियमाणे **अनवस्थितिः स्याद्धि** यस्मात्तस्मात् 'उभयमसदेवाङ्गीकरणीयमि'ति पूर्वेण संवन्धः ।

परि०— **प्राग्विकल्पितमिति** । तस्मात् भ्रान्तावेवेत्येतदवतारिकायां विकल्पितं तथा तत्सत्त्वं सत् असत् अनिर्वचनीयं वेति विकल्पितं चेत्यर्थः ।

सु०— तथा हि । 'संसर्गद्वयमनिर्वचनीयमि'ति कोऽर्थः । किं व्यावहारिकमुत प्रातिभासिकमिति ॥ नाद्यः अनङ्गीकारात् । तथात्वे वा रजतस्यापि व्यावहारिकत्वापातात् ॥ द्वितीये प्रातिभासिकतयैव प्रतीयते, व्यावहारिकतया वा । नाद्यः प्रवृत्त्यभावप्रसङ्गात् । न हि प्रातिभासिकमर्थक्रियासूपयुक्तं क्वचिदुपलब्धं यतस्तद्भावं प्रतीत्यापि प्रवर्तेत । द्वितीये तु किं व्यावहारिकता सती अथासती । नाद्यः प्रातिभासिकत्वानुपपत्तेः । द्वितीयेऽपरोक्षतया सत्त्वेन

चासतोऽपि प्रतीतिप्रसङ्गः ॥ अथ सा व्यावहारिकताऽप्यनिर्वचनीयैवारोपितेत्युच्यते तदा 'अनिर्वचनीये'ति कोऽर्थ इत्यादेरावृत्त्याऽऽरोपपरम्पराऽपर्यवसानापत्तिः स्यात् । यत्रैवारोपपर्यवसानं तत्रैव प्रवृत्त्यभावो वाऽसतो विशिष्टप्रतीतिर्वा प्रसज्येत ।

परि०— प्रातिभासिकत्वानुपपत्तेरिति । संसर्गद्वयस्येत्यनुकर्षः । नहि यस्य व्यावहारिकता सती तस्य प्रातिभासिकत्वं संभवतीति भावः । **विशिष्टप्रतीतिरिति** । सत्त्वप्रकारकापरोक्षप्रतीतिरित्यर्थः ।

सु०— न चेयमपर्यवसिता परम्परा सिद्धविषया येन वीजाङ्कुरपरम्परावद्दूषणं स्यात् ॥ न चेयं कस्याप्यप्रतिवन्धकत्वाददोष इति वाच्यम् । पूर्वपूर्वारोपानुपपत्तावुत्तरोत्तरारोपानुपपत्तेः । प्रवृत्त्यनुपपत्तेश्च ॥ न च वाच्यं सर्वेऽप्यारोपा एककालमेव भवन्तीति । ज्ञानानां यौगपद्यायोगात् । अधिष्ठानसिद्धयुत्तरकालीनत्वाच्चारोपस्य ॥ यथा विसर्पणविशिष्टः सर्पो रज्ज्वावारोप्यते एवमेक एवायं विशिष्टारोप इति चेन्न । अनन्तानिर्वाच्यविशेषणविशिष्टार्थगर्भस्यारोपस्याननुभवात् । विशेषणभेदेन विशिष्टप्रत्ययभेदस्यावश्यकत्वाच्च ॥ ननु च संसर्गद्वयं न प्रातिभासिकतया प्रतीयते, नापि व्यावहारिकतया, किन्तु स्वरूपेणैव; अतो नानवस्थेति चेत् । व्यावहारिकत्वाप्रतीताविष्टाभ्युपायत्वानुमानाद्यनुपपत्तौ प्रवृत्त्यनुपपत्तेः । अन्यथा रजतावभासादेव प्रवृत्त्युपपत्तौ किं संसर्गग्रहणेनेति वदता जितं प्राभाकरेण ॥ तस्मादपरिहार्यैवेयमनवस्था । तदिदमुक्तं स्यादेवेति ।

परि०— पूर्वपूर्वेति । उक्तसंसर्गद्वयस्यारोपे सिद्धे तत्र सत्त्वस्यारोप इति स्यात् । न चासतः सत्त्वस्य तत्र भानानङ्गीकारे स एवारोपो युक्तः । एवं च तदनुपपत्त्या तत्र सत्त्वारोपः सत्त्वे च सत्त्वान्तरारोप इत्यादि न युक्तमित्यर्थः । **प्रवृत्तीति** । सत्त्वप्रतीतिनिमित्तत्वात्प्रवृत्तेः सत्त्वप्रतीतेश्च त्वन्मतेऽयोगादित्युक्तत्वादिति भावः । यद्वा संसर्गद्वये भासमानं सत्त्वमनिर्वचनीयरूपमपि न सत्त्वेन भाति । किन्तु स्वरूपेणातो नानवस्थेत्यत आह **प्रवृत्तीति** । **अधिष्ठानेति** । उत्तरोत्तरारोपं प्रति पूर्वपूर्वस्याधिष्ठानत्वेन तदारोपानन्तरमेवोत्तरोत्तरारोपस्य वाच्यत्वादिति भावः ।

सु०— ननु भवत्पक्षेऽपि रजतस्य प्रतीयमानं सत्त्वं सदसद्वा ॥ नाद्यः । रजतस्यापि सत्त्वापत्तेः ॥ द्वितीये किमसत्त्वेन प्रतीयते किंवा सत्त्वेन । नाद्यः प्रवृत्त्यभावापत्तेः । द्वितीये तदपि सदसद्वेति समानो दोषः । न समानः विधिप्रत्ययस्यैव सत्त्वविशिष्टविषयत्वाभ्युपगमात् । न च सत्त्वस्यापरं सत्त्वमस्माभिरभ्युपगम्यते । किन्तु रजतविधिप्रत्ययमात्रादेव प्रवृत्त्युपपत्तेः । न चैवं परस्याभ्युपगमः । सत्त्वेऽप्यवान्तरभेदाङ्गीकारेण तत्प्रतीतिमात्रस्य प्रवृत्त्यनुपयोगित्वादिति ।

परि०— **विधिप्रत्ययस्यैवेति** । इदं रौप्यमित्यादिप्रत्ययस्यैवेत्यर्थः । **सत्त्वेऽप्यवान्तरभेदेति** । पारमार्थिकसत्त्वं व्यावहारिकसत्त्वं प्रातिभासिकसत्त्वमिति सत्त्वेऽप्यवान्तरभेदोपगमेन तत्प्रतीतिमात्रे सत्यपि किमिदं प्रतीतं सत्त्वं प्रातिभासिकं सत्त्वमथ व्यावहारिकं सत्त्वमिति सन्देहावस्कन्दनेन निःशङ्कप्रवृत्त्यर्थं सत्त्वस्यापि सत्त्वेन भानस्यावश्यकत्वादिति भावः । न्यायामृते तु परमतेऽनिर्वाच्यस्य सत्त्वस्य सत्त्वेनाभाने प्रातिभासिकत्वासिद्धिवत् मन्मतेऽसतः सत्त्वस्य सत्त्वेनाप्रतीतौ असत्त्वासिद्धेरभावादिति प्रकारान्तरेण प्रतिबन्दी मोचिता । निपुणतरमुपपादितमेतत् असद्विलक्षणशस्या इत्यादिनाऽनवस्थितिरित्यन्तेनोक्तं प्रमेयं ख्यातिबाधान्यथानुपपत्तिभङ्गे न्यायामृते ।

सु०— अपर आह । 'सदिदं रजतमि'ति प्रतीयमानं सत्त्वं नासत् । येनोक्तव्याप्तेर्भङ्गः स्यात् । किं नाम ब्रह्मणीव पारमार्थिकमम्बरादेरिव मायोपाधिकं व्यावहारिकं शुक्तिरजतादावपि अविद्योपाधिकं प्रातिभासिकं सत्त्वमस्त्येवेति ॥ तदसत् । सत्त्वत्रैविध्यस्यैव दूषितत्वात् । दूषणान्तरं चाह **तस्येति** ।

परि०— दूषितत्वादिति । सत्त्वत्रैविध्यं चेत्यत्रेति भावः ।

सु०— **तस्य सत्त्वस्य अनिर्वचनीयत्वे** प्रातीतिकत्वे तथैव प्रतीतौ स्वरूपमात्रप्रतीतौ वा **स्यादेव अनवस्थितिः** अव्यवस्थितिः । 'प्रवृत्तेरि'ति शेषः । व्यावहारिकत्वाद्याकारेण प्रतीतौ पूर्ववदनवस्थितिः स्यादेवेति ।

तस्मान्न वियदादिप्रपञ्चस्यानिर्वचनीयत्वमिति सिद्धम् ।

एवं 'बन्धस्याध्यस्तत्ववर्णनं प्रकृतानुपयुक्तमयुक्तं चे'त्यभिधायाधुना यत्परेण 'मिथ्याज्ञाननिमित्त' इति बन्धस्य मिथ्याभूताज्ञानोपादानकत्वमुक्तं तदप्यनुपपन्नमित्याशयवान् परमते अज्ञानासम्भवं तावदाह **निर्विशेष इत्यादिना** ।

अनु०— **निर्विशेषे स्वयंभाते किमज्ञानावृतं भवेत् ॥ २९ ॥**

तथा हि । यत्तावत्परेण भावरूपमज्ञानमङ्गीकृतं तत्किं जीवाश्रयम्, उत जडाश्रयम्, अथ ब्रह्माश्रयम् ॥ नाद्यः । प्रकृत्यधिकरणे निराकरिष्यमाणत्वात् ।

परि०— प्रकृत्यधिकरण इति । 'सा मन्ददृष्टिस्तस्यैव ब्रह्मणः किं ततोऽन्यगे'त्यादिनेति भावः ।

सु०— **न द्वितीयः** । अनभ्युपगमात् । जडस्याज्ञानकल्पितत्वेनेतरेतराश्रयत्वात् । कारणस्य कार्याश्रितत्वादर्शनाच्च ।

परि०— इतरेतरेति। अज्ञाने सिद्धे तेन कल्पितजडसिद्धिः। सिद्धे च जडे तदाश्रितत्वेनाज्ञानसिद्धिः। न हि निराश्रयमज्ञानं संभवतीति भावः।

सु०— तृतीयेऽपि वक्तव्यम्। किं तद् ब्रह्माश्रितमज्ञानं ब्रह्मैव प्रतिबध्नाति, उत जीवम्, अथ जडम्।

परि०— ब्रह्मैव प्रतिबध्नाति ब्रह्मैवावृणोति। ब्रह्माश्रितमज्ञानं स्वाश्रयस्यैव ब्रह्मणो ब्रह्मविषयकं ज्ञानं यथा न भवति तथा करोतीत्यर्थः। एवं जीवं जडमित्यत्रापि ज्ञेयम्।

सु०— आद्ये तस्य ब्रह्माश्रितस्य ब्रह्मावरणस्याज्ञानस्य विषयो वाच्यः। आवरणं खलु पटलादिकं क्वचिदाश्रितं किञ्चिद्विषये किञ्चित्प्रतिबध्नातीत्युपलब्धम्। तत्र ब्रह्मावरणेनाज्ञानेन ब्रह्मगतः कश्चिद्धर्मो वाऽऽव्रियते, स्वरूपमेव वा, अन्यद्वा किञ्चित्। आद्यं पक्षद्वयं निराकरोति **निर्विशेष इति।**

हेत्वर्थगर्भं विशेषणद्वयम्। **किम्** आक्षेपे। ब्रह्मण्यावरणतया अङ्गीकृतेन **अज्ञानेन किमावृतं भवेत्।** न किमपि भवेत्। न तावद्धर्मः; परेण ब्रह्मणो निर्विशेषत्वाङ्गीकारात्। नापि स्वरूपम्; स्वयंप्रकाशत्वेन नित्यसिद्धत्वात्। न हि प्रकाशमानं चावृतं चेति संभवति, आवरणकृत्याभावात्।

परि०— आवरणकृत्येति। सिद्धप्रकाशलोपरूपकृत्यस्य नित्यसिद्धप्रकाशेऽनुपपत्तेः। स्वप्रकाशे च तस्मिन्प्रकाशान्तरानपेक्षणेन प्रकाशान्तरानुपपत्तिरूपकृत्यस्याप्यभावादिति भावः। विवृतमेतन्न्यायामृते अविद्याविषयभङ्गे।

सु०— स्यादेतत्। मा भूद् ब्रह्मावरकेणाज्ञानेन स्वरूपमावृतम्, तथाऽप्यद्वितीयत्वादिस्तद्धर्मो भविष्यति। परमार्थतो ब्रह्मणो निर्विशेषत्वेऽपि मिथ्याधर्माङ्गीकारात्। मिथ्यात्वं चाद्वितीयत्वादीनां न स्वरूपेण किं नाम धर्मत्वेनैव। यथोक्तम् 'अपृथक्त्वेऽपि चैतन्यात्पृथगिवावभासन्त' इति। तत्राह **मिथ्याविशेषोऽपीति।**

अनु०— .... मिथ्याविशेषोऽपि

नाज्ञानावृत इति **अपेरर्थः।** कुत इत्यत आह **अज्ञानसिद्धिमेवेति।**

अज्ञानसिद्धिमेव ह्यपेक्षते।

परि०— नन्वद्वितीयत्वादिधर्माणामपि चैतन्याभिन्नत्वेनाङ्गीकारात्कथं मिथ्यात्वमित्यत आह **मिथ्यात्वं चेति।**

सु०— **हिशब्दो** हेतौ । अद्वितीयत्वादिधर्मो ह्यज्ञानावृतो भवन्न तावत्स्वरूपेण, स्वरूपस्यावरणविषयताया निरस्तत्वात् । मिथ्याभूतेन धर्मत्वेनाज्ञानावरणविषयतायां तु परस्पराश्रयत्वं स्यात् । यतो मिथ्याधर्मः **अज्ञानसिद्धिमपेक्षते** । अज्ञानातिरिक्तस्य मिथ्याभूतस्याज्ञानकार्यत्वाभ्युपगमात् । अज्ञानं च मिथ्याभूतविशेषमपेक्षते । निर्विषयस्यावरणस्यानुपपत्तेः ।

एतेन ब्रह्मान्यद्ब्रह्मावरणाज्ञानावृतमिति तृतीयोऽपि निरस्तः । तस्य मिथ्यात्वेनाज्ञानसापेक्षतयाऽन्योन्याश्रयत्वात् ।

अत एव जीवं प्रतिबध्नाति अविद्येति द्वितीयो निरस्तो वेदितव्यः ।

परि०— अज्ञानावरणेति । अज्ञानरूपावरणविषयतायामित्यर्थः । मिथ्याविशेषं मिथ्याभूतधर्मरूपविशेषमित्यर्थः । तृतीयोऽपीति । अथवा जडमिति प्रागुक्ततृतीयपक्षस्याग्रे विवरणेन इति तृतीयोऽपीत्युक्तम् । अत एवेति । अन्योन्याश्रयत्वादेवेत्यर्थः । जीवस्याप्यज्ञानकल्पितत्वादिति भावः ।

सु०— मा भूद्ब्रह्मणोऽज्ञानमावरणं, मा च भूज्जीवस्य, जडस्य तु भविष्यतीति तृतीयं **निराचष्टे न चेति** ।

अनु०— **न चावरणमज्ञानमसत्ये तेन चेष्यते ॥ ३० ॥**

'जड' इति वक्ष्यमाणमत्रापि संबध्यते । तेनाद्यस्य चशब्दस्य संबन्धः । आवरणमिति ज्ञानाभावनिवृत्त्यर्थम् । तस्य जडेऽपि संभवात् । **असत्य** इति हेत्वर्थगर्भं विशेषणम् । तेन च नेष्यत इति दूषणान्तरम् ।

परि०— इति तृतीयं निराचष्ट इति । दोषान्तरोक्त्येति योज्यम् । तेनेति । तृतीयोऽपि निरस्त इति पूर्वग्रन्थेन न पौनरुक्त्यं ध्येयम् । तेन च नेष्यत इति दूषणान्तरमित्युक्तम् ।

सु०— तदयमर्थः । जडस्याप्यावरणरूपमज्ञानं न संभवति । तस्य मिथ्यात्वेनाज्ञानसापेक्षतया पूर्ववत् इतरेतराश्रयतापातात् । कारणस्य कार्याश्रितत्वादर्शनाच्च । मायावादिनाऽपि जडावरणाज्ञानानभ्युपगमाच्च । यदाह 'सा च न जडेषु वस्तुषु तत्स्वरूपावभासं प्रतिबध्नाती'ति ।

परि०— तत्किमपेक्षयेत्यतोऽसत्यपदसूचितात्प्रागस्माभिरुक्तादन्योन्याश्रयादिति भावेन तत् व्यनक्ति **तदयमर्थ इत्यादिना** । **कारणस्येति** । कारणस्य कार्योपजीवित्वादर्शनाच्चेत्यर्थः । **जडावरणेति** । अज्ञानस्य जडं प्रत्यावरकत्वानभ्युपगमाच्चेत्यर्थः ।

सु०— केन हेतुना मायावादी जडेऽज्ञानं नाङ्गीकरोतीत्यत आह **अप्रकाशेति**।

अनु०— अप्रकाशस्वरूपत्वाज्जडेऽज्ञानं न मन्यते।

'आवरणमि'त्यत्राप्यनुवर्तते। **न मन्यते** मायावादीति शेषः। सति पुष्कलकारणे कार्यानुदयेन खलु प्रतिबन्धकमावरणं कल्प्यम्। जडस्याप्रकाशस्वरूपत्वादेव स्वपरग्रहणासंभवे किमावरणकल्पनयेति परो मन्यते। यथाऽऽह 'प्रमाणवैकल्यादेव तद्ग्रहणसिद्धेरि'ति। प्रमाणवैकल्यात्प्रकाशस्वरूपत्वाभावादित्यर्थः।

परि०— अज्ञानमित्यस्य ज्ञानाभावार्थत्वभ्रमनिरासायाह आवरणमित्यत्राप्यनुवर्तत इति।

सु०— अथवा। 'अप्रकाशस्वरूपत्वादि'त्यनेन जडाश्रयत्वेऽविद्यायाः प्रतीत्यभावप्रसङ्गमाह। प्रतीतिर्हि स्वप्रकाशतया वा, प्रकाशाश्रयतया वा। न तावदाद्यः अविद्यायाम्(याः)। अप्रकाशस्वरूपत्वात्तस्याः। नापि द्वितीयः। तदाश्रयस्य जडस्याप्रकाशस्वरूपत्वादिति।

परि०— ब्रह्माश्रितमज्ञानं जडं प्रतिबध्नातीति तृतीयपक्षनिरासकतया व्याख्यातमेव वाक्यं जीवाश्रयं जडाश्रयं ब्रह्माश्रयं वेति प्राग्विकल्पितद्वितीयपक्षस्योक्तदोषाद्दोषान्तरपरतया योजयति **अथवेति**। प्रकाशाश्रयतया वेति बहुव्रीहिः। पूर्वमप्रकाशस्वरूपत्वादित्यस्य जडस्येत्यन्वयमुपेत्यार्थ उक्तः। इदानीमज्ञानस्येत्यन्वयमुपेत्याह **तस्या इति**। अज्ञानाश्रयस्य जडस्येत्यन्वयमुपेत्याह **तदाश्रयस्य जडस्येति**। पक्षद्वयेऽपि जडपदात्पूर्वमज्ञानस्य प्रतीत्यभावप्रसङ्गो नेति शेषो मूले ध्येयः।

सु०— अनेन परोक्तिव्याजेन जडेऽज्ञानावरणनिराकरणे युक्त्यन्तरमुक्तं भवति। यद्यप्यत्रापि 'अप्रकाशस्वरूपत्वादि'त्येवालम्, तेन 'नेष्यत' इत्यनेनान्वयोपपत्तेः। तथाऽपि 'तेन नेष्यत' इत्यनावर्त्य 'इयं स्वमतेनैव युक्तिरभिहिते'ति प्रतीतिः स्यात्तदर्थं 'जडेऽज्ञानं न मन्यत' इत्युक्तम्।

परि०— ननु जडाश्रितमज्ञानमितिपक्षस्य भवद्भिरेवानभ्युपगमादितरेतराश्रयत्वाच्चेति युक्तिद्वयेन निरस्तत्वात्पुनरत्र तन्निरासपरतया कुतो व्याक्रियत इत्यत आह **अनेनेति**। अप्रकाशेत्यर्धश्लोकेन। **युक्त्यन्तरमिति**। अज्ञानस्वरूपप्रतीत्यभावप्रसङ्गरूपयुक्त्यन्तरमित्यर्थः। **इति प्रतीतिः स्यादिति**। तथात्वे 'न चावरणमज्ञानमसत्वे तेन चेष्यत' इत्यत्र पराभिमतहेत्वनुक्त्या प्रागुक्तार्थस्यासिद्धिप्रसङ्गादिति भावः।

सु०— किमतो यद्येवमित्यत आह **अज्ञानाभावत इति**।

अनु०— अज्ञानाभावतः शास्त्रं सर्वं व्यर्थीभविष्यति॥ ३१॥

आवरणं हि खल्वाश्रयादिमत्तया व्याप्तमुपलब्धम् । यथा नयनपटलादि । अज्ञानावरणस्य चाश्रयादि उक्तविकल्पान्यतमत्वेन व्याप्तम् । अतिरिक्तस्य शङ्कितुमप्यशक्यत्वात् । व्यापकाभावे व्याप्याभावः सुलभ एव । तथा चोक्तविकल्पानुपपत्तावाश्रयाद्यभावे अज्ञानावरणस्यापि **अभावः** परमते प्रसक्तः । अज्ञानाभावे च बन्धस्य न तदुपादानत्वम् । ततश्च सर्वं शास्त्रं वेदतन्मीमांसात्मकं **व्यर्थीभविष्यति** ।

परि०— **उक्तविकल्पेति** । जीवाश्रयं ब्रह्माश्रयं जडाश्रयं वेति । तथा ब्रह्मैव प्रतिबध्नाति जीवं जडं वेति च प्रागुक्तविकल्पेत्यर्थः ।

सु०— **अर्थो** विषयः प्रयोजनं च । प्रसङ्गस्यानिष्टत्वख्यापनायाभूततद्भावार्थस्य च्वेः प्रयोगः । मायावादिना हि शास्त्रस्य विषयप्रयोजनवत्तासिद्धयर्थमात्मनि मिथ्याभूताज्ञानोपादानको बन्धाध्यासो वर्णितः 'अज्ञानानुपपत्तौ च तदुपादानकस्यात्मनि बन्धाध्यासस्याप्यनुपपत्तेस्तदधीना विषयप्रयोजनवत्ता च शास्त्रस्य न स्यादि'ति ।

परि०— ननु व्यर्थं भविष्यतीति वाच्ये व्यर्थीतिच्विप्रत्ययान्तप्रयोगः कुत इत्यत आह **प्रसङ्गस्येति** । अभूतेति । अभूततद्भावे, 'कृभ्वस्तियोगे संपद्य कर्तरि च्विरि'ति पाणिनिसूत्रोक्तेः अभूततद्भावेत्युक्तम् । यत्र भूतपूर्वं तद्भाववाचिनः च्विप्रत्ययस्येत्यर्थः । व्यर्थशब्दात् भूधातुयोगे च्विप्रत्यये, 'अस्यच्वावि'ति व्यर्थशब्दस्य ईकारान्तादेशे च्वेः सर्वस्य चुटू इत्यादिना लोपे व्यर्थीभविष्यतीति रूपं ज्ञेयम् । शास्त्रस्य न स्यादितीतिशब्दस्य इत्यनिष्टत्वख्यापनायेति पूर्वेणान्वयः ।

सु०— किञ्चास्तु वा बन्धोऽज्ञानोपादानकस्तथाऽप्यज्ञानस्य सत्यत्वे बन्धस्यापि सत्यत्वात्सत्यस्य च ज्ञाननिवर्त्यत्वाभावाभ्युपगमाच्छास्त्रस्य वैयर्थ्यं तदवस्थमेव ।

परि०— उत्तरश्लोकमवतारयितुमाह किञ्चेति ।

सु०— नन्वत एव अज्ञानस्यापि मिथ्यात्वमुक्तं 'मिथ्याज्ञाननिमित्त' इति । सत्यमुक्तं दुरुक्तं तत् । तथा हि । मिथ्या चेदज्ञानं तदप्यात्मन्यारोपितमिति वक्तव्यम् । मिथ्याभूतस्याशेषस्य तथात्वाभ्युपगमात् । तथा चाज्ञानारोपः स्वाभाविकः सहेतुको वा ॥ आद्येऽनिर्मोक्षप्रसङ्गः । स्वाभाविकस्य निवृत्त्यनुपपत्तेः । उपपत्तौ वाऽऽत्मरूपस्यापि तदापत्तेः ॥ द्वितीयेऽपि किमात्मस्वरूपमेव निमित्तमज्ञानारोपस्य, उताज्ञानम् । नाद्यः । निष्कलङ्कैकरसाद्वितीयस्य चैतन्यस्य तदयोगात् । योगे वाऽहङ्काररजतादिसमारोपस्यापि तथात्वोपपत्तावज्ञानकल्पनावैयर्थ्यात् । चैतन्यमात्रहेतुकस्य मोक्षेऽपि प्रसङ्गाच्च ॥ द्वितीये दूषणमाह **अज्ञानस्येति** ।

अनु०— अज्ञानस्य च मिथ्यात्वमज्ञानादिति कल्पने।
अनवस्थितिः

मिथ्यात्वं तत एवारोपितत्वं च ॥ अभ्युपगम इति वक्तव्ये **कल्पन** इति वचनमस्याभ्युपगमस्याप्रामाणिकत्वं सूचयितुम्। तेनाज्ञानारोपोपादानमप्यज्ञानं सत्यं चेद् वन्धस्यापि सत्यत्वापत्तिः, आरोपितत्वे पूर्ववदज्ञानान्तरारोपोपगमादनवस्थेत्यदूषणं वीजाङ्कुरानवस्थावत्कर्मानवस्थावद्वाऽस्या अप्यनवस्थायाः सिद्धविषयत्वादित्यपास्तं भवति। न ह्यहङ्काररजताद्यारोपोपादानमज्ञानमपि प्रागारोपिताज्ञानान्तरोपादानकं तदप्येवमेवेत्यत्र किमपि प्रमाणमस्ति।

परि०— प्रागुक्तमेवाद्वैतिवाक्यं संघटयति **मिथ्याज्ञानेनेति**। अन्तर्वात्यारोपाभिप्रायेणोक्तम् अहङ्काररजतादीति। तेनेत्यस्येत्यपास्तमित्यनेनान्वयः।

सु०— स्यादियमनवस्था यद्यज्ञानोपादानमज्ञानान्तरोपादानकमित्यभ्युपगच्छामः। न चैवम्। प्रथमाज्ञानस्यैव तदुपादानत्वादित्यत आह **तथा चेति**।

अनु०— तथा च स्यादन्योन्याश्रयता

अज्ञानद्वयस्यापि अन्योन्योपादनत्वं शङ्कितुर्बुद्धौ परिवर्तमानं **तथा च सतीति** परामृश्यते ॥ अथवा **तथा**शब्द उपमायाम्। **च**शब्दः समुच्चये। यथाऽज्ञानस्याज्ञानोपादानत्वे अनवस्थितिः, तथाऽन्योन्याश्रयता च स्यादिति योज्यम्। दूषणसमुच्चयश्चोक्तविधया व्यवस्थित इति ॥

परि०— **उक्तविधयेति**। अज्ञानस्याज्ञानान्तरमुपादानं तस्याप्यन्यदित्यङ्गीकारेऽनवस्था। अन्योन्यसापेक्षज्ञानव्यक्तिद्वयाङ्गीकारे चान्योन्याश्रय इत्युक्तविधया व्यवस्थित इत्यर्थः।

सु०—नन्वज्ञानस्याज्ञानोपादानकत्वेऽपि नानवस्थादिदोषः, एकमेवाज्ञानं स्वोपादानमित्यभ्युपगमादित्यत आह **अथवेति**।

अनु०— अथवा ॥ ३२ ॥

आत्माश्रयतेति शेषः। अथवेत्युक्तपक्षान्तरद्योतको निपातः।

परि०— **उक्तपक्षान्तरेति**। एकमेवेत्यादिनोक्तेत्यर्थः। **निपात इति**। तेनाथेति एकः पक्षः वेति च कश्चित्पक्ष इति न भ्रमितव्यमिति भावः।

सु०— ननु चाज्ञानारोपस्यानादित्वात् कथमनवस्थितिप्रसङ्ग इति चेन्न । स्वाभाविकत्वसहेतुकत्वपक्षयोरन्यतरस्यावश्याभ्युपगमनीयत्वात्।

अपि चानादिरेकैवाविद्येत्यभ्युपगच्छताऽपि न तावत्तस्याः स्वरूपतः सत्त्वमभ्युपगतं किं नाम प्रातिभासिकम् । न च तत्प्रतिभासोऽसङ्गस्य निष्कलङ्कचैतन्यस्य विनाऽज्ञानप्रतिभासादुपपद्यते । ततो मा नाम भूदज्ञानपरम्परादिना अनवस्थादिदोषः । तत्प्रतिभासपरम्परादिकृतस्तु कथं परिहरणीयः । कर्मपरम्पराप्रतिबन्दी तु मोचितैवेति ।

'न वैकेनाक्षरेण छन्दांसि वियन्ति न द्वाभ्यामि'ति वचनादत्र छन्दोभङ्गो न शङ्कनीयः ॥ 'अनवस्थे'ति वक्तुं शक्ये यत् **अनवस्थितिः** इत्याह तद्वैदिकत्वज्ञापनार्थम् ।

परि०— अभ्युपगमनीयत्वादिति । तत्र च दोषोऽभिहित एवेति भावः । प्रातिभासिकं प्रतिभासमात्ररूपम् । अविद्याप्रतिभास एवाविद्यायाः सत्त्वं नान्यदित्यर्थः । **तत्प्रतिभासपरम्परेति** । चैतन्यस्याज्ञानप्रतिभासत्त्वं अज्ञानप्रतिभासान्तरात् । तदपि प्रतिभासान्तरादित्येवंरूपपरंपराकृत इत्यर्थः । **मोचितैवेति** । कल्पन इति पदस्वारस्यवर्णनप्रस्तावे पूर्वत्रैवेति भावः । नन्वष्टाक्षराऽनुष्टुबिति द्वात्रिंशदक्षरानुष्टुबितिश्रुत्या अनुष्टुप्छन्दसोऽष्टाक्षरपादत्वेनानवस्थितिस्तथाच स्यादित्यस्य नवाक्षरत्वादनुष्टुप्छन्दसो भङ्ग इत्यत आह **न वा इति** । **वैदिकत्वेति** । कुमारसंभवे 'त्रियम्बकं संयमिनं ददर्श'त्यत्र त्रियम्बकपदप्रयोगः स्वस्य वैदिकत्वद्योतनायेति तद्व्याख्यातप्यवादीत् । परन्तु तत्र वैदिकत्वमपरमार्थमिह तु परमार्थम् ।

सु०— स्यादेतत् । अवश्यं तावदज्ञानमनादि भावरूपं विज्ञानविलाप्यमभ्युपगन्तव्यम्, प्रत्यक्षानुमानागमार्थापत्ति-सिद्धत्वात् ।

परि०— नन्वज्ञानाभावत इत्ययुक्तम् । तस्यानेकप्रमाणसिद्धत्वादिति भावेन शङ्कते **स्यादेतदित्यादिना अत्रोच्यत** इत्यन्तेन ।

सु०— प्रत्यक्षं तावत् 'अहमज्ञो मामन्यं च न जानामी'त्यपरोक्षावभासदर्शनात् । ननु ज्ञानाभावविषयोऽयमवभासः । न । अपरोक्षावभासत्वात् । 'अहं सुखी'तिवत् । अभावस्य षष्ठप्रमाणगम्यत्वात् ॥ प्रत्यक्षाभाववादिनोऽपि नात्मनि ज्ञानाभावावगमः संभवति । 'मयि ज्ञानं नास्ती'ति प्रतिपत्तावात्मनि धर्मिणि प्रतियोगिनि चार्थेऽवगते तत्र ज्ञानसद्भावाज्ज्ञानाभावप्रत्ययायोगात् । अनवगतेऽपि धर्म्यादौ सुतरामभावानवगमात् । षष्ठप्रमाणगोचरे फललिङ्गाभावानुमेयेऽपि ज्ञानाभावे आत्मादाववगतेऽनवगते आत्मनि ज्ञानाभावप्रतिपत्त्ययोगात् । इह च 'त्वदुक्तमर्थं सङ्ख्यां वा शास्त्रार्थं वा न जानामी'ति विषयव्यावृत्तमज्ञानमनुभूय तच्छ्रवणादौ प्रवर्तते ।

परि०— **प्रत्यक्षाभाववादिन इति** । प्रत्यक्षगम्याभाववादिन इत्यर्थः । अभावबुद्धेर्धर्मिप्रतियोगिबोधाधीनत्वेन तद्भावाभावाभ्यामभावबुद्धिर्न संभवतीत्याह **मयि ज्ञानमिति** । **प्रतियोगिनि चार्थ इति** । ज्ञानरूपार्थ इत्यर्थः । यद्वा प्रतियोगिनि ज्ञाने तदवच्छेदकतयाऽर्थे चेत्यर्थः । ज्ञानस्य विषयनिरूप्यत्वेन ज्ञानं नास्तीत्यस्य त्वदुक्तार्थज्ञानं नास्ति घटज्ञानं नास्ति पटज्ञानं नास्तीत्यादिरूपार्थकत्वात् । **पष्ठेति** । प्राभाकररीत्या प्रतियोग्यनुपलब्धिरूपषष्ठप्रमाणगोचरं, भाट्टरीत्या ज्ञाततालक्षणफलरूपकार्याख्यलिङ्गाभावानुमेयेऽपीत्यर्थः । भट्टमते ज्ञानस्य अतीन्द्रियत्वेन तदभावस्याप्यनुमेयत्वात् । ननु प्रतियोगिन्यर्थेऽनवगते ज्ञानाभावरूपाज्ञानस्य ज्ञानं न संभवतीत्ययुक्तम् । अर्थस्याज्ञानेऽपि तज्ज्ञानाभावधीसंभवादित्यतो नैवमित्याह **इह चेति** । विप्रतिपन्नाज्ञानविषये चेत्यर्थः । सविषयकपदार्थे विषय एव व्यावर्तक इति वादिभिरङ्गीकाराद्विषयव्यावृत्तमित्युक्तम् । विषयावच्छिन्नमित्यर्थः । तच्छ्रवणादौ अज्ञानव्यावर्तकतयाऽनुभूयमानार्थसद्भावादिश्रवणादावित्यर्थः । तच्च न ज्ञानाभावपक्षे युक्तम् । अर्थानुभवस्यैव सत्त्वादिति भावः ।

सु०— भावरूपाज्ञानप्रत्यक्षवादे तु सत्यप्याश्रयप्रतियोगिज्ञाने ज्ञानाभावस्येव भावान्तरस्यापि नानुपपत्तिर्नियन्तुं शक्यते । न चाश्रयप्रतियोगिज्ञानभूतमपि साक्षिचैतन्यं भावान्तरस्याज्ञानस्य निवर्तकम् । तस्याज्ञानविषयप्रतिभासत्वात् । न हि स्वज्ञानेन स्वयं निवर्तते ॥ नन्वज्ञानस्य व्यावर्तको विषयः कथं साक्षिचैतन्येनावभास्यते, प्रमाणायत्तत्वाद्विषयसिद्धेरिति । उच्यते । सर्वं वस्तु ज्ञाततयाऽज्ञाततया वा साक्षिचैतन्यस्य विषय एव । तत्र ज्ञाततया विषयः प्रमाणव्यवधानमपेक्षते । अन्यस्तु सामान्याकारेण विशेषाकारेण वाऽज्ञानव्यावर्तकतया सदा साक्षादवभास्यत इत्युपपत्तिसहितमज्ञानप्रत्यक्षं भावरूपमेवात्मन्यज्ञानं गमयतीति सिद्धम् ।

परि०— भावरूपाज्ञानपक्षे तु युज्यत इत्याह **भावरूपेति** । **नियन्तुमिति** । आपादयितुमिति यावत् । कुत इत्यत आह **न चेति** । न हीत्यर्थः । आश्रयः आत्मा प्रतियोगि च ज्ञानम् । तदुभयं च साक्षिवेद्यम् । ज्ञानद्वारा ज्ञानविषयोऽर्थश्च साक्षिवेद्य इति भावः ।

सु०— किञ्च न किञ्चिदवेदिषमिति परामर्शसिद्धसौषुप्तिकानुभवोऽप्यत्र प्रमाणम् । न च ज्ञानाभावविषयोऽयमनुभवः, अभावप्रतीतेर्धर्मिप्रतियोगिबोधपराधीनतया तदभावे तस्यानुभवितुमयोग्यत्वस्योक्तत्वात् । न च नायं सुषुप्तिकालीनानुभवपरामर्शः, किन्तु तदुत्थितस्येदानीमेव सौषुप्तिकज्ञानाभावानुमानमिति वाच्यम्; तदनुमापकलिङ्गासिद्धेः । न च सामग्र्यभावो लिङ्गम्, तस्याप्यसिद्धेः । न च ज्ञानाभावेन तदनुमानम्, अन्योन्याश्रयतापत्तेः । न च स्मरणाभावो ज्ञानाभावे लिङ्गं, व्यभिचारात् ।

परि०— **अन्योन्याश्रयतेति** । सिद्धे सौषुप्तिकज्ञानाभावे सौषुप्तिकसामग्र्यभावसिद्धिः सिद्धे च तस्मिन् तेन ज्ञानाभावसिद्धिरित्यन्योन्याश्रयतापत्तेरित्यर्थः । **व्यभिचारादिति** । पूर्वेद्युरनुभूतेषु मध्ये कस्यचिदस्मर्यमाणस्य संभवादिति भावः ।

सु०— तदेवं प्रत्यक्षसिद्धेऽज्ञानेऽनुमानमपि ।

विवादगोचरापन्नं प्रमाणज्ञानं स्वप्रागभावव्यतिरिक्तस्वविषयावरणस्वनिवर्त्यस्वदेशगतवस्त्वन्तरपूर्वकम् अप्रकाशितार्थप्रकाशकत्वात् अन्धकारे प्रथमोत्पन्नप्रदीपप्रभावदिति । ततश्च ज्ञानेन समानाश्रयविषयं भावरूपमज्ञानं सिद्धम् ।

अपि च न तावदज्ञानं ज्ञानाभावः अभावमानागम्यत्वात् संप्रतिपन्नवत् । अभावो ह्यभावस्य प्रत्यक्षस्य वा विषयः परेणेष्यते । अज्ञानं च न मानगम्यं माननिवर्त्यत्वात् संप्रतिपन्नवत् ।

परि०— विवरणोक्तमनुमानमाह **विवादेति** । स्वप्रागभावेत्यादिसाध्यगतवस्त्वन्तरविशेषणचतुष्टयकृत्यं प्रमाणज्ञानप्रागभावेन तदुत्पादकादृष्टेन तत्प्रतिबन्धकादृष्टेन विषयगताज्ञातत्वरूपधर्मान्तरेण चार्थान्तरतावारणमिति वादावलीन्यायामृतयोर्व्यक्तम् । दृष्टान्ते प्रदीपप्रभायां तादृशवस्त्वन्तरमन्धकारः सिद्धः । तद्दृष्टान्तेनोक्तहेतुना सिध्यद्वस्त्वन्तरं किंरूपमित्यत आह **ततश्चेति** । समानः एकः आश्रयः विषयश्च यस्य तदिति विग्रहः । **अभावमानागम्यत्वादिति** । अभावमानयोरगम्यत्वादित्यर्थः । उपलब्ध्यभावागम्यत्वात्प्रमाणागम्यत्वादिति हेतुद्वयं बोध्यम् । **अभावस्येति** । उपलब्ध्यभावस्येत्यर्थः । **परेणेति** । ज्ञानाभाववादिनेत्यर्थः । **न मानगम्यमिति** । ''अविद्याया अविद्यात्वमिदमेव हि लक्षणम् । मानाघातासहिष्णुत्वमसाधारणमिष्यते'' इति सुरेश्वरोक्तेरिति भावः । **संप्रतिपन्नवत्** । शुक्तिरूप्यादिवदित्यर्थः ।

सु०— किञ्च विगीतं देवदत्तनिष्ठप्रमाणज्ञानं देवदत्तनिष्ठप्रमाप्रागभावातिरिक्तानादेर्निवर्तकं प्रमाणज्ञानत्वात् यज्ञदत्तगतप्रमाणज्ञानवत् ॥

'तम आसीत्', 'मायां तु प्रकृतिं विद्यादि'त्याद्यागमोऽत्र प्रमाणम् ।

परि०— तत्त्वप्रदीपोक्तमाह **विगीतमिति** । देवदत्तनिष्ठो यः प्रमाप्रागभावः तदतिरिक्तानादेर्निवर्तकमिति साध्यार्थः । चैत्रनिष्ठप्रमाप्रागभावातिरिक्तस्य देवदत्तगतप्रमाप्रागभावस्य निवर्तकत्वेन अर्थान्तरनिरासाय **देवदत्तनिष्ठेत्युक्तिः** । पूर्वज्ञाननिवर्तकत्वेनार्थान्तरनिरासाय **अनादेरिति** । भ्रान्तावव्यभिचाराय **प्रमाणेति** हेतुविशेषणम् । यज्ञदत्तप्रमाणज्ञाने च दृष्टान्ते देवदत्तनिष्ठप्रमाप्रागभावातिरिक्तस्य अनादेर्यज्ञदत्तगतप्रमाप्रागभावस्य निवर्तकत्वेन साध्यं बोध्यम् । हेतोः पक्षधर्मताबलेन चानादिभावरूपं ज्ञाननिवर्त्यं किञ्चित्सिध्यति । तदेव चाज्ञानमिति भावः ।

सु०— 'त्वदुक्तमर्थं न जानामी'ति व्यवहारान्यथाऽनुपपत्तिरपि भावरूपाज्ञानसद्भावे मानम्। न च 'प्रमाणतो न जानामी'त्येवंपरतया व्यवहारोपपत्तिः। 'त्वदुक्तेऽर्थे प्रमाणज्ञानं मम नास्ती'त्यस्य विशिष्टविषयज्ञानस्य प्रमाणत्वात्। तद्विशेषणतयाऽर्थस्यापि प्रमाणेनाधिगमात्स्ववचनव्याघातापत्तेः। 'एतदतिरिक्तप्रमाणज्ञानं मम त्वदुक्तेऽर्थे नास्ती'ति च वदतो वचनव्याघातदोष एव। अस्यापि ज्ञानस्य पूर्ववदेव प्रमाणत्वात्। न च प्रमाणेन सामान्यतोऽर्थस्याधिगमेऽपि विशेषानधिगमाददोषः। विशेषस्याप्यधिगमानधिगमयोः पूर्वोक्तदोषानतिवृत्तेः ॥ ननु भावरूपमप्यज्ञानं ज्ञाननिरस्यमभ्युपगम्यते भवद्भिः, तत्कथं ज्ञायमानेऽर्थे न जानामीति व्यवहारः। मैवम्। अस्मन्मतेऽज्ञानस्य साक्षिवेद्यतया प्रमाणाबोध्यत्वात्। प्रमाणज्ञानोदयात्प्राक् चाज्ञानविशेषितोऽर्थः साक्षिसिद्धोऽज्ञात इत्यनुवादगोचरो भवति। भवति च प्रश्नार्हः।

परि०— **इति व्यवहारान्यथानुपपत्तिरिति**। अस्य व्यवहारस्य ज्ञानाभावपरत्वे प्रतियोगिभूतज्ञानावच्छेदकार्थस्य ज्ञानद्वारा ज्ञातत्वाज्ञानत्वाभ्यां तथा व्यवहारायोगात्। भावरूपाज्ञानपक्षे प्रागुक्तदिशोपपत्तिरिति भावः। ननु त्वदुक्तमर्थं न जानामीत्यत्र प्रतियोगिभूतज्ञानावच्छेदकतयार्थस्यावगमेऽपि प्रमाणजन्यार्थगोचरज्ञानाभावेन तादृशज्ञानाभावविषयत्वेन वा सामान्यस्य ज्ञातत्वेऽपि तद्विशेषज्ञानाभावविषयकत्वेन वा न जानामीति व्यवहारो युक्त इत्याशङ्क्याद्यं निराह **न च प्रमाणत इति**। **एतदिति**। त्वदुक्तेऽर्थे मम प्रमाणज्ञानं नास्तीत्येतदतिरिक्तेत्यर्थः। द्वितीयमाशङ्क्य निराह **न च प्रमाणेनेति**। अविद्या नेति वादी शङ्कते **नन्विति**। **भवद्भिः** अद्वैतवादिभिरित्यर्थः। सत्यमेवं तथापि न जानामीत्यज्ञानानुभवः साक्षिरूप एव। स च भावरूपाज्ञानप्रत्यक्षवादे त्वित्यादिनोक्तदिशा नाज्ञानविरोधी किन्तु प्रमाणज्ञानमेव तथा। तथा च अज्ञानावच्छेदकतया साक्षिणा ज्ञायमानेऽप्यर्थे न जानामीति व्यवहारो युक्त एवेत्याह अद्वैती। **अस्मन्मत इति**। अज्ञानस्येति विभागः।

सु०— किञ्च विशुद्धब्रह्मात्मनि शुक्तिकायां चाहङ्काररजताद्यध्यासस्यार्थज्ञानात्मकस्य मिथ्याभूतस्य मिथ्याभूतमेव किञ्चिदुपादानमन्वेषणीयम्। सत्योपादानकत्वे कार्यस्य कारणस्वभावतयाऽध्यासस्यापि सत्यत्वप्रसङ्गात्। तस्यापि मिथ्योपादानस्य सादित्वे तथाविधोपादानान्तरकल्पनाप्रसङ्गादनाद्येव तन्मिथ्योपादानमिति कल्पनीयमिति मिथ्याध्यास एव तथाविधाज्ञानोपादानकारणमन्तरेणानुपपद्यमानस्तत्कल्पयतीति।

परि०— भ्रमरूपकार्यान्यथानुपपत्तिश्च प्रमाणमित्याह **किञ्च विशुद्धेति**। तन्मतेऽर्थतद्धियोरप्यारोपितत्वादुक्तम् **अर्थज्ञानात्मकस्येति**। **अध्यासस्यापीति**। भावे कर्मणि च निष्पन्नोऽयं शब्दः। अध्यस्तस्य तद्भ्रान्तेश्चेत्यर्थः। इतिशब्दः त्वदुक्तमर्थमित्यादिनोक्तदृष्टार्थापत्तिद्वयोक्तिसमाप्तौ।

सु०— किञ्च ज्ञानाद् बन्धनिवृत्तिश्रवणाद्यन्यथाऽनुपपत्तिरपि बन्धोपादानाज्ञाने प्रमाणम्।

परि०— श्रवणेति। तस्याभिध्यानाद्योजनात्तत्त्वभावात् 'भूयश्चान्ते विश्वमायानिवृत्तिरि'ति श्रवणेत्यर्थः। आदिपदेन ज्ञानान्मोक्षश्रवणाद्यनुपपत्तिग्रहः।

सु०— तदेवं प्रत्यक्षादिप्रमाणतः सिद्धमज्ञानं न तावदनात्मनि संभवति। प्रमाण-प्रयोजनयोरभावात्। अतः परिशेषादात्मन्येवाज्ञानमङ्गीकरणीयम्। तत्कथमुच्यते 'अज्ञाना-भावत' इति।

अत्रोच्यते ॥ यत्तावद्भावरूपाज्ञानसिद्धौ प्रत्यक्षमुपन्यस्तम् तस्य ज्ञानाभावविषयत्वे को दोषः। अभावस्य षष्ठप्रमाणविषयत्वान्नेति चेन्न प्रत्यक्षत्वस्याङ्गीकर्तुमुचितत्वात्। धर्मि-प्रतियोगिज्ञानभावाभावयोरनुपपत्तिरिति चेन्न तथा सति ज्ञानाभावस्य तव सर्वथाऽपि अप्रती-तिप्रसङ्गात्। ततश्च तन्निरासप्रयासानुपपत्तिः।

परि०— परोक्तं सर्वं ज्ञानाभावविषयतयोपपन्नमिति सिद्धान्तयति **अत्रोच्यत इत्यादिना। उचितत्वा-दिति।** उन्मीलितनेत्रस्य झडित्यभावबुद्धेरुत्पत्तेरिति भावः। ज्ञानस्य प्रत्यक्षत्वेन तदभावस्य तथात्वौचित्यादिति वाऽभिप्रायः। वक्ष्यते चैतत् 'प्रत्यक्षान्तर्गतोऽभावः सुखादेर्नियमेन तु। अन्यत्र झडितिप्राप्त' इति भक्तिपादे।

सु०— मम साक्षिणा ज्ञानाभावप्रतीतिरिति चेत्। तर्हीयमेव सा भवतु।

परि०— इयमेव सेति। न जानामीत्यादिधीरेव साक्षिरूपज्ञानाभावधीर्भवत्वित्यर्थः।

सु०— सौषुप्तिकज्ञानाभावानुमानेऽपि काऽनुपपत्तिः। पक्षाप्रतीतेर्नेति चेन्न। तस्या-प्यनुमानोपपत्तेः। न च ज्ञानाभावानुमाने लिङ्गाभावः। अवस्थाविशेषत्वस्यैव लिङ्गत्व-संभवात्।

परि०— पक्षेति। सुप्तिकालं पक्षीकृत्य ज्ञानाभावोऽनुमेयः। सुप्तिकालस्य चाप्रतीतेर्नानुमानावकाश इत्यर्थः। **तस्यापीति।** जाग्रदाद्यवस्थाऽवस्थान्तरपूर्विकेत्यादिरूपेणेति भावः। विवृतमेतन्न्यायामृते अविद्या-प्रत्यक्षभङ्गे।

सु०— अनुमानं त्वसंबद्धमेव ॥ प्रकाशकत्वस्य ज्ञाने प्रदीपप्रभायां चैकस्याभावेन असिद्ध्यादिप्रसङ्गात्। शब्दसाम्यमात्रेणानुमाने तु गोत्वेन वागादीनामपि शृङ्गित्वादिप्रसङ्गः। तमोविरोधित्वमेकमुभयत्रास्तीति चेन्न। तमोऽप्यविद्यान्धकारो वा। नाद्यः। दृष्टान्तस्य

साधनविकलत्वात् । न द्वितीयः । असिद्धेः ॥ अभावमानागम्यत्वं त्वसिद्धमेव । अज्ञानं न मानगम्यं माननिवर्त्यत्वादिति चेन्न । तथा सति तत्र प्रमाणोपन्यासवैयर्थ्यापातात् । तदभावो व्यावर्त्यत इति चेन्न । अभावव्यावर्तनं भावसाधनमित्येकार्थत्वात् ॥ तृतीयानुमानं तु घटादेरपि तत्साधनसौलभ्येन परास्तम् ।

परि०— **अनुमानं त्विति** । अप्रकाशितार्थप्रकाशकत्वादित्यनुमानमित्यर्थः । **असिद्धत्वादीति** । ज्ञापकाप्यायकत्वरूपत्वेऽसिद्धिः । ज्ञापकत्वरूपत्वे चक्षुरादौ व्यभिचारः । ज्ञानत्वरूपत्वे साधनवैकल्यं दृष्टान्तस्येति भावः । प्रागुक्तानुमानान्तरं च निराह **अभावेति** । **घटादेरिति** । घटोऽयमेतद्घटप्रागभावातिरिक्तानादेर्निवर्तको घटत्वाद्घटान्तरवदिति वादावल्युक्तदिशेति भावः ।

सु०— 'त्वदुक्तमर्थं न जानामी'ति व्यवहारस्तु ज्ञानाभावविषयोऽपि भविष्यति ॥ अध्यासकार्यानुपपत्तिस्तु नास्त्येव, ज्ञानस्यान्तःकरणोपादानतोपपत्तेः । सत्योपादानत्वे सत्यताप्रसङ्गस्त्विष्ट एव । न हि रजतवद् ज्ञानस्यापि बाधोऽस्ति । तथात्वे याथार्थ्यमपि स्यादिति चेन्न स्वरूपसतोऽपि विषयासत्त्वेन अयथार्थत्वोपपत्तेः । न हि स्वरूपसतो विषयसत्तयाऽपि भाव्यमिति नियामकमस्ति, साक्षिचैतन्ये व्यभिचारात् । अर्थस्तु रजतादिरसत्त्वात्कारणमेव नापेक्षते । ज्ञानाद्बन्धनिवृत्तिस्त्वसिद्धैवेत्युक्तम् । अतो नोक्तप्रमाणैर्भावरूपाज्ञानसिद्धिः ।

परि०— **ज्ञानाभावविषयोऽपीति** । तत्रोक्तानुपपत्तिस्त्वयाऽपि समाधेया । अन्यथा त्वन्मतेऽपि ज्ञानाभावव्यवहारासिद्धिप्रसङ्गादिति भावः । **नास्त्येवेति** । कुत इत्यतस्तत्र किं भ्रान्तेरनुपपत्तिरुच्यते । उत रजतादिरूपार्थस्य वेति हृदि विकल्प्याद्यं निराह **ज्ञानस्येति** । परमतेनाह **साक्षिचैतन्य इति** । द्वितीयं निराह **अर्थस्त्विति** । श्रुतार्थापत्तिं च निराह **ज्ञानादिति** । **उक्तमिति** । 'इत्युक्तेर्बन्धमिथ्यात्वं नैव मुक्तिरपेक्षते' इत्यत्रेति भावः । एतदपि सर्वं प्रपञ्चितमविद्यानुमानादिभङ्गेष्विति विस्तरस्तत्रैव ध्येयः ।

सु०— किञ्च न वयं भावरूपाज्ञानस्य परिपन्थिनः; किं नाम परपक्षे तन्न संभवतीति ब्रूमः । नन्वङ्गीकृतं चेदज्ञानं तर्हि भवतोऽप्युक्तानुपपत्त्या शास्त्रवैयर्थ्यमापन्नमित्यत आह **स्वभावेति** ।

अनु०— **स्वभावाज्ञानवादस्य निर्दोषत्वान्न तद्भवेत् ।**

स्वश्चासौ भावश्चेति **स्वभावो** जीवस्तदाश्रितं तदावरणं चाज्ञानमिति **वादः स्वभावाज्ञानवादः** । तस्य, **निर्दोषत्वात्** जडब्रह्माज्ञानवादोक्तदोषाभावात् **न तत्** शास्त्रवैयर्थ्यमस्मन्मते **भवेत्** ।

सु०— किञ्च ज्ञानाद् बन्धनिवृत्तिश्रवणाद्यन्यथाऽनुपपत्तिरपि बन्धोपादानाज्ञाने प्रमाणम्।

परि०— श्रवणेति। तस्याभिध्यानाद्योजनात्तत्त्वभावात् 'भूयश्चान्ते विश्वमायानिवृत्तिरि'ति श्रवणेत्यर्थः। आदिपदेन ज्ञानान्मोक्षश्रवणाद्यनुपपत्तिग्रहः।

सु०— तदेवं प्रत्यक्षादिप्रमाणतः सिद्धमज्ञानं न तावदनात्मनि संभवति। प्रमाण-प्रयोजनयोरभावात्। अतः परिशेषादात्मन्येवाज्ञानमङ्गीकरणीयम्। तत्कथमुच्यते 'अज्ञाना-भावत' इति।

अत्रोच्यते ॥ यत्तावद्भावरूपाज्ञानसिद्धौ प्रत्यक्षमुपन्यस्तम् तस्य ज्ञानाभावविषयत्वे को दोषः। अभावस्य षष्ठप्रमाणविषयत्वान्नेति चेन्न प्रत्यक्षत्वस्याङ्गीकर्तुमुचितत्वात्। धर्मि-प्रतियोगिज्ञानभावाभावयोरनुपपत्तिरिति चेन्न तथा सति ज्ञानाभावस्य तव सर्वथाऽपि अप्रती-तिप्रसङ्गात्। ततश्च तन्निरासप्रयासानुपपत्तिः।

परि०— परोक्तं सर्वं ज्ञानाभावविषयतयोपपन्नमिति सिद्धान्तयति अत्रोच्यत इत्यादिना। उचितत्वा-दिति। उन्मीलितनेत्रस्य झडित्यभावबुद्धेरुत्पत्तेरिति भावः। ज्ञानस्य प्रत्यक्षत्वेन तदभावस्य तथात्वौचित्यादिति वाऽभिप्रायः। वक्ष्यते चैतत् 'प्रत्यक्षान्तर्गतोऽभावः सुखादेर्नियमेन तु। अन्यत्र झडितिप्राप्त' इति भक्तिपादे।

सु०— मम साक्षिणा ज्ञानाभावप्रतीतिरिति चेत्। तर्हीयमेव सा भवतु।

परि०— इयमेव सेति। न जानामीत्यादिधीरेव साक्षिरूपज्ञानाभावधीर्भवत्वित्यर्थः।

सु०— सौषुप्तिकज्ञानाभावानुमानेऽपि काऽनुपपत्तिः। पक्षाप्रतीतेर्नेति चेन्न। तस्या-प्यनुमानोपपत्तेः। न च ज्ञानाभावानुमाने लिङ्गाभावः। अवस्थाविशेषत्वस्यैव लिङ्गत्व-संभवात्।

परि०— पक्षेति। सुप्तिकालं पक्षीकृत्य ज्ञानाभावोऽनुमेयः। सुप्तिकालस्य चाप्रतीतेर्नानुमानावकाश इत्यर्थः। तस्यापीति। जाग्रदाद्यवस्थाऽवस्थान्तरपूर्विकेत्यादिरूपेणेति भावः। विवृतमेतन्न्यायामृते अविद्या-प्रत्यक्षभङ्गे।

सु०— अनुमानं त्वसंबद्धमेव ॥ प्रकाशकत्वस्य ज्ञाने प्रदीपप्रभायां चैकस्याभावेन असिद्धयादिप्रसङ्गात्। शब्दसाम्यमात्रेणानुमाने तु गोत्वेन वागादीनामपि शृङ्गित्वादिप्रसङ्गः। तमोविरोधित्वमेकमुभयत्रास्तीति चेन्न। तमोऽप्यविद्यान्धकारो वा। नाद्यः। दृष्टान्तस्य

साधनविकलत्वात् । न द्वितीयः । असिद्धेः ॥ अभावमानागम्यत्वं त्वसिद्धमेव । अज्ञानं न मानगम्यं माननिवर्त्यत्वादिति चेन्न । तथा सति तत्र प्रमाणोपन्यासवैयर्थ्यापातात् । तदभावो व्यावर्त्यत इति चेन्न । अभावव्यावर्तनं भावसाधनमित्येकार्थत्वात् ॥ तृतीयानुमानं तु घटादेरपि तत्साधनसौलभ्येन परास्तम् ।

परि०— **अनुमानं त्विति** । अप्रकाशितार्थप्रकाशकत्वादित्यनुमानमित्यर्थः । **असिद्ध्यादीति** । ज्ञापकाप्यायकत्वरूपत्वेऽसिद्धिः । ज्ञापकत्वरूपत्वे चक्षुरादौ व्यभिचारः । ज्ञानत्वरूपत्वे साधनवैकल्यं दृष्टान्तस्येति भावः । प्रागुक्तानुमानान्तरं च निराह **अभावेति** । **घटादेरिति** । घटोऽयमेतद्घटप्रागभावातिरिक्तानादेर्निवर्तको घटत्वाद्घटान्तरवदिति वादावल्युक्तदिशेति भावः ।

सु०— 'त्वदुक्तमर्थं न जानामी'ति व्यवहारस्तु ज्ञानाभावविषयोऽपि भविष्यति ॥ अध्यासकार्यानुपपत्तिस्तु नास्त्येव, ज्ञानस्यान्तःकरणोपादानतोपपत्तेः । सत्योपादानत्वे सत्यताप्रसङ्गस्त्विष्ट एव । न हि रजतवद् ज्ञानस्यापि बाधोऽस्ति । तथात्वे याथार्थ्यमपि स्यादिति चेन्न स्वरूपसतोऽपि विषयासत्त्वेन अयथार्थत्वोपपत्तेः । न हि स्वरूपसतो विषयसत्तयाऽपि भाव्यमिति नियामकमस्ति, साक्षिचैतन्ये व्यभिचारात् । अर्थस्तु रजतादि-रसत्त्वात्कारणमेव नापेक्षते । ज्ञानाद्बन्धनिवृत्तिस्त्वसिद्धैवेत्युक्तम् । अतो नोक्तप्रमाणैर्भाव-रूपाज्ञानसिद्धिः ।

परि०— **ज्ञानाभावविषयोऽपीति** । तत्रोक्तानुपपत्तिस्त्वयाऽपि समाधेया । अन्यथा त्वन्मतेऽपि ज्ञानाभावव्यवहारासिद्धिप्रसङ्गादिति भावः । **नास्त्येवेति** । कुत इत्यतस्तत्र किं भ्रान्तेरनुपपत्तिरुच्यते । उत रजतादिरूपार्थस्य वेति हृदि विकल्प्याद्यं निराह **ज्ञानस्येति** । परमतेनाह **साक्षिचैतन्य इति** । द्वितीयं निराह **अर्थस्त्विति** । श्रुतार्थापत्तिं च निराह **ज्ञानादिति** । **उक्तमिति** । 'इत्युक्तेर्बन्धमिथ्यात्वं नैव मुक्तिरपेक्षत' इत्यत्रेति भावः । एतदपि सर्वं प्रपञ्चितमविद्यानुमानादिभङ्गेष्विति विस्तरस्तत्रैव ध्येयः ।

सु०— किञ्च न वयं भावरूपाज्ञानस्य परिपन्थिनः; किं नाम परपक्षे तन्न संभवतीति ब्रूमः । नन्वङ्गीकृतं चेदज्ञानं तर्हि भवतोऽप्युक्तानुपपत्त्या शास्त्रवैयर्थ्यमापन्नमित्यत आह **स्वभावेति** ।

अनु०— **स्वभावाज्ञानवादस्य निर्दोषत्वान्न तद्भवेत् ।**

स्वश्चासौ भावश्चेति **स्वभावो** जीवस्तदाश्रितं तदावरणं चाज्ञानमिति **वादः स्वभावा-ज्ञानवादः** । **तस्य, निर्दोषत्वात्** जडब्रह्माज्ञानवादोक्तदोषाभावात् **न तत्** शास्त्रवैयर्थ्यमस्मन्मते **भवेत्** ।

परि०— उत्तरवाक्यमवतारयितुमाह **किञ्चेति** । न परिपन्थिन इत्युक्त्या प्रागुक्तप्रत्यक्षादिकमस्माकमपि साधकमेवेत्यपि सूचितम् । **स्वश्चासौ भावश्चेति** । स्व इति प्रत्यगर्थः । **भाव इति** । तज्ज्ञानरूप इत्यर्थः । भुक् शुद्धिचिन्तयोरिति कविकल्पद्रुमोक्त्या चिन्तार्थस्य भवतेर्णप्रत्यये रूपत्वात् । तदित्यनुवादः । शास्त्रवैयर्थ्यमिति व्याख्या ।

सु०— तथा स्वयमेव भवत्यस्तीति **स्वभावो** नाज्ञानकल्पित इति यावत् । तदज्ञानवादस्योक्तेतरेतराश्रयदोषविकलत्वात् **न तद्भवेत्** ।

तथा **स्वः** स्वतन्त्रो **भावः** परमात्मा, स्वस्य भावो धर्मः पारतन्त्र्यादिर्वा स्वभावस्तद्विषयमज्ञानं जीवस्येति वादः **स्वभावाज्ञानवादः** तस्य स्वप्रकाशे स्वविषयाज्ञानासंभवदोषविधुरत्वान्न **तद्भवेत्** ।

तथा **स्वभावभूतमेव अज्ञानं** न मिथ्येति **वादस्य** अनवस्थादिदोषरहितत्वान्न **तद्भवेत्** ।

तथा **स्वभावेन** स्वतन्त्रेण परमेश्वरेण **अज्ञानं** जीवस्येति **वादस्य** स्वप्रकाशस्वरूपाभिन्नधर्मविषयमपि **अज्ञानं** जीवे न युक्तमिति दोषहीनत्वान्न **तद्भवेत्** ।

एतदुक्तं भवति । नास्मन्मतेऽज्ञानाङ्गीकारे दोषोऽस्ति; येन शास्त्रस्य विषयप्रयोजनशून्यता स्यात् । जीवाश्रितं जीवावरणं चाज्ञानमित्यङ्गीकारात् । तस्य च स्वत एव ब्रह्मणो भिन्नत्वात्, ज्ञानस्वभावत्वाच्च । तस्य स्वप्रकाशस्यापि परमेश्वरेच्छया परमेश्वरे स्वधर्मेषु चाज्ञानं संभवत्येव ॥ यद्यपि धर्माः स्वप्रकाशचैतन्यान्न भिद्यन्ते तथाऽपि सविशेषत्वाङ्गीकारादज्ञानविषयतोपपत्तिः ॥ अज्ञानमपि सत्यमेव नाज्ञानकल्पितम् । तथाविधस्यापि निवृत्तिं वक्ष्यामः । यद्यपि जीवचैतन्यं ब्रह्म स्वधर्मप्रकाशात्मकं तथाऽपि परमेश्वराचिन्त्याद्भुतशक्त्युपबृंहिताविद्यावशान्न तथा संसारे प्रकाशयतीति ।

परि०— ननु जीवाज्ञानपक्षेऽप्यावरणकृत्याभावः । अज्ञानस्य स्वाभाविकत्वे सत्यत्वे च निवृत्त्यनुपपत्तिः । जीवधर्माणां स्वप्रकाशचैतन्याभेदेनाज्ञानविषयतानुपपत्तिरित्यतः स्वकृतयोजनापञ्चकस्याप्युपयोगं दर्शयन्नभिप्रायमाह **एतदुक्तं भवतीति** । ज्ञानस्वभावत्वाच्चेत्यनेनावरणकृत्यमस्तीति सूचितम् । **वक्ष्याम इति** । 'यथा दृष्ट्या प्रसन्नः सन्नि'त्यत्रेति भावः ।

सु०— स्यादेतत् । अस्ति तावदविद्या । सा च दुर्घटघटनास्वभावा । यथोक्तम् 'दुर्घटत्वमविद्याया भूषणं न तु दूषणम् । कथञ्चिद्घटमानत्वेऽविद्यात्वं दुर्घटं भवेत् ॥' इति । तथा चानुपपत्तिः कथं तत्स्वरूपापलापाय प्रभवतीति ॥ अत्र वक्तव्यम् । किमविद्या दुर्घट-

सुघटघटनास्वभावा वा, उत दुर्घटैकस्वभावा वा। नाद्यः सुघटांशेऽविद्यात्वाभावप्रसङ्गात्। द्वितीये दोषमाह **अविद्येति**।

अनु॰— अविद्यादुर्घटत्वं चेत्स्यादात्माऽपि हि तादृशः ॥ ३३ ॥

अविद्याया दुर्घटत्वं चेत् 'स्वभाव' इति शेषः। **हि**शब्दस्तस्मादित्यर्थे। **तादृशः** अविद्यासदृशः। मिथ्येति यावत्।

सु॰— अयमर्थः। यद्यविद्या दुर्घटैकस्वभावा स्यात्तदा साधिष्ठाना ससाक्षिका च न स्यात्। तथात्वे सुघटत्वप्रसङ्गेनाविद्यात्वाभावप्रसङ्गात्। ततश्चात्माभावेन शून्यवादापत्तिरिति।

नन्वीश्वरशक्तिरपि कथम्। यावत्प्रमाणसिद्धं तावतः सुघटस्य दुर्घटस्य वा घटनायां पटुरिति ब्रूमः। न चैवं त्वया वक्तुं शक्यत इत्युक्तम्। सर्वस्यापि सुघटस्यापह्नवोऽनेनातिप्रसङ्गेनोपलक्षितो बोद्धव्यः।

परि॰— **इत्युक्तमिति**। सुघटांशेऽविद्यात्वाभावप्रसङ्गादिति ग्रन्थेनोक्तमित्यर्थः। **सर्वस्यापि सुघटस्येति**। अविद्यायाः दुर्घटैकस्वभावत्वे तन्मयस्यापि तथात्वापत्त्या घटस्य पृथुबुध्नोदराकारता पटस्यातानवितानात्मकता ज्ञानेच्छादेः सविषयकतेत्यादि न स्यादित्येवं द्रष्टव्यमित्यर्थः।

सु॰— 'निर्विशेष' इत्यादिनोक्तमुपसंहरति **अत इति**।

अनु॰— अतोऽधिकारिविषयफलयोगादिवर्जितम्।
अनन्तदोषदुष्टं च हेयं मायामतं शुभैः ॥ ३४ ॥

सु॰— परमतेऽविद्यानुपपत्तेरित्यर्थः। **योगो** विषयप्रयोजनयोः परस्परं शास्त्रेण च संबन्धः। **आदि**ग्रहणेन स्वपक्षसाधकं प्रमाणं गृह्यते। **अनन्तदोषा** उक्ता वक्ष्यमाणाश्च। सति खल्वज्ञाने अज्ञो विप्रतिपन्नः सन्दिग्धो वा शास्त्रेऽधिकारी स्यात्। अज्ञातश्च विषयो भवेत्। अज्ञाननिवृत्तिश्च फलम्। न च विषयाद्यभावे संबन्धः संभवी। अधिकार्यादिवर्जितत्वादनादरणीयं दुष्टत्वाद्धेयं च।

'अज्ञानमि'त्युपक्रम्य 'माये'त्युपसंहारोऽज्ञानस्यैवावस्थाभेदेन संज्ञाद्वयं न तु वस्तुभेद इति परमताविष्करणार्थः॥ उपपादितं चैतत्परेणैवेति।

सु०— जीवब्रह्मणोरेकत्वं शारीरकमीमांसाविषयो न भवतीत्यतस्तदुपपत्त्यर्थं बन्ध-मिथ्यात्ववर्णनमसङ्गतमित्युक्तम्। तत् 'सत्यत्वात्तेने'त्यादिना प्रपञ्चयति।

परि०— असङ्गतमित्युक्तमिति। बन्धमिथ्यात्वं नैवमुक्तिरपेक्षत इत्यत्रोक्तमित्यर्थः।

सु०— तथा हि। जीवब्रह्मणोरेकत्वं शारीरकमीमांसाशास्त्रविषयं प्रतिपद्यमानेन वेद-स्यापि तद्विषयत्वं प्रतिपत्तव्यम्। तदितिकर्तव्यतारूपत्वान्मीमांसाशास्त्रस्य। करणेतिकर्तव्य-तयोरेकविषयतानियमात्। न च वेदो जीवब्रह्मणोरेकत्वं वक्ति। सर्वस्यापि मन्त्रब्राह्मणोप-निषद्रूपस्य वेदस्य भेदावलम्बनत्वावभासनात्।

परि०— मन्त्रब्राह्मणेति। देवताकाण्डकर्मकाण्डब्रह्मकाण्डरूपस्येत्यर्थः।

सु०— ननु कथं वेदो न जीवब्रह्मणोरेकत्वपरः। मन्त्रब्राह्मणयोरतत्त्वावेदकयोः अविद्वद्विषययोः द्वैतालम्बनत्वेऽप्युपनिषदामद्वैतनिष्ठत्वात्। तत्र हि 'तत्त्वमसी'त्यादिवाक्यं साक्षाज्जीवस्य ब्रह्मतां प्रतिपादयति। 'सदेव सोम्ये'त्यादीनि वाक्यानि तत्पदार्थस्वरूप-निरूपणपराणि तत्रैव समन्वितानि। 'अथ यो वेदेदं जिघ्राणी'त्यादीनि त्वंपदार्थपराण्यपि तत्रैव समन्वयं प्रतिपद्यन्ते। सृष्ट्यादिकथनं च ब्रह्मणो निष्प्रपञ्चताप्रतिपादनायानुवादतयोपयुज्यते। प्राणाद्युपासनानि चान्तःकरणस्य पराग्वृत्तिनिरोधद्वारेण अद्वैतप्रतिपत्तावेवोपयुक्तानि॥ तदेवं वेदान्तानां जीवब्रह्मणोरेकत्वं विषय इति तदुपकरणभूता मीमांसाऽपि तद्विषयैवेति युक्तम्॥ अत्रोच्यते॥

परि०— तत्रैव जीवस्य ब्रह्मतायामेवेत्यर्थः।

सु०— आस्तां तावदियं समन्वयप्रक्रिया। 'तत्त्वमसी'त्यादिवेद एव तावदेकताविषयो न भवति। तथा हि। 'तत्त्वमसी'त्यत्र त्वंपदार्थस्य जीवस्य तत्पदार्थब्रह्मता मुख्यया वृत्त्या वा प्रतिपादनीया विरोधिभागत्यागेन स्वरूपमात्रलक्षणया वा। नोभयथाऽपि संभवतीत्याह सत्यत्वादिति।

अनु०— सत्यत्वात्तेन दुःखादेः प्रत्यक्षेण विरोधतः।
न ब्रह्मतां वदेद्वेदो जीवस्य हि कथञ्चन॥ ३९॥

वेदः तत्त्वमसीत्यादिः। **कथञ्चन** उक्तप्रकारद्वयेनापि। **जीवस्य** त्वंपदार्थस्य तत्पदार्थ-ब्रह्मतां **न वदेद् हि** यस्मात् 'तस्मान्मीमांसाऽपि तद्विषया न भवती'ति शेषः। कुतः। **प्रत्यक्षेण विरोधतः।** कथम्। **तेन** प्रत्यक्षेण **दुःखादेः सत्यत्वात्** सत्यत्वावधारणात्।

सु०—-अथवा पृथक् साध्यद्वये हेतुद्वयम् । इदमुक्तं भवति । न तावत् 'तत्त्वमसी'-त्यादिवाक्यं त्वंपदमुख्यार्थस्य तत्पदमुख्यार्थैक्यप्रतिपादकमिति युक्तम्; प्रत्यक्षविरोधात् । दुःखादिविशिष्टो हि त्वंपदमुख्यार्थः । तस्य निर्दुःखत्वाद्युपेततत्पदमुख्यार्थैक्यप्रतिपादने कथं न प्रत्यक्षविरोधः ॥ स्ववचनविरोधस्य चोपलक्षणं चैतत् ।

परि०— पूर्वं प्रत्यक्षविरोध इत्येतदुपपादकत्वेन सत्यत्वादितिपादो व्याख्यातः । अधुना मुख्यवृत्त्या ब्रह्मतां न वदेदित्यत्र प्रत्यक्षविरोध इत्ययं हेतुः । लक्षणया विरुद्धभागत्यागेन ब्रह्मतां न वदेदित्यत्र सत्यत्वात्तेन दुःखादेः इत्ययं हेतुरित्याह अथवा पृथक्साध्येति । तद्वचनक्ति इदमित्यादिना । स्ववचनविरोधस्येति । अपसिद्धान्तस्येत्यर्थः ।

सु०— नापि जहदजहल्लक्षणया । विरोध्याकारपरित्यागो हि विवक्षाभावमात्रेणोत तस्यानित्यत्वेन अथवा मिथ्यात्वेन ॥ नाद्यः तन्मात्रेण विरोधानिवृत्तेः । न हि पृथिवीत्वा-द्यविवक्षामात्रेण क्षितिजलादेरभेदो वक्तुं शक्यते । विरोध्याकारस्याविवक्षायामप्यनपायात् ॥ न द्वितीयः 'असी'ति वर्तमाननिर्देशायोगात् । तथा सति 'तत्त्वं भविष्यसी'ति स्यात् ॥ न तृतीयः प्रत्यक्षेण दुःखादेर्विरोध्याकारस्य सत्यत्वावगमादिति ।

परि०— पक्षद्वयं बहिरेव निरस्य तृतीयपक्षदोषं मूलारूढतया दर्शयति न तृतीय इत्यादिना ।

सु०— ननु कथमेतत्प्रत्यक्षविरोधेन श्रुतेः प्रतीतार्थात्प्रच्यावनम्, क्वाप्येवमदर्शनात्; प्रत्युत परत्वान्निर्दोषत्वाच्च बलवत्या श्रुत्या विरुद्धं पूर्वं दोषशङ्काकलङ्कितमहं दुःखीत्यादि-प्रत्यक्षमेवाप्रमाणं भवितुं युक्तमित्यत आह यजमानेति ।

अनु०— यजमानप्रस्तरत्वं यथा नार्थः श्रुतेर्भवेत् ।
ब्रह्मत्वमपि जीवस्य

श्रुतेः 'यजमानः प्रस्तर' इत्यस्याः । तथा, ब्रह्मत्वमपि जीवस्य 'तत्त्वमस्या'दिश्रुतेरर्थो न भवेदित्यर्थः ।

परि०— परत्वादिति । पश्चात्तनत्वादित्यर्थः । प्रत्यक्षप्रवृत्त्यनन्तरमेव जीवब्रह्माद्वैतादिवाक्यस्य प्रवृत्तेरिति भावः । यजमानःप्रस्तर इत्यस्या इति । प्रस्तरो दर्भमुष्टिः । तत्र यजमानप्रस्तरयोर्न तादात्म्यं श्रुत्यर्थः । किन्तु यजमानवत् प्रस्तर इति यजमानकार्यं प्रस्तरः करोतीति पूर्वतन्त्रे प्रथमाध्याये चतुर्थपादे 'तत्सिद्धिजातिसारूप्य-प्रशंसाभूमलिङ्गसमवायादि'ति सूत्रेऽभिहितं ध्येयम् ।

सु०— अत्रेमौ प्रयोगौ । जीवब्रह्मणोरेकत्वं न मीमांसाशास्त्रस्य विषयस्तदुपकर्तव्य-वेदाविषयत्वात्, यद्यदुपकर्तव्यप्रमाणस्याविषयः न तत्तदितिकर्तव्यताविषयः, यथा संप्रति-

पन्नम् । तथा तत्त्वमस्यादिवाक्यं न प्रतीतार्थं प्रत्यक्षविरुद्धत्वात्, 'यजमानः प्रस्तर' इति वाक्यवदिति । अनेनैव परत्वनिर्दोषत्वयोः 'यजमानः प्रस्तर' इति वाक्ये व्यभिचारश्च सूचितो भवति ।

परि०— नन्वनेन परत्वान्निर्दोषत्वाच्चेति परोक्तहेत्वोः को दोष उक्तः स्यादित्यत आह **अत्रेति** । सत्यत्वादित्यादिसार्धश्लोके इमौ प्रयोगावभिहितावित्यर्थः । अप्रयोजकतानिरासाय तदुपकर्तव्येति हेतुविशेषणम् । **यथा संप्रतिपन्नमिति** । चैत्यवन्दनादिकं न कर्मकाण्डविषय इति तदितिकर्तव्यताभूतकर्मतन्त्रस्य न विषय इत्यर्थः । हेत्वसिद्धिनिरासाय द्वितीयप्रयोगमाह **तथेति** । **व्यभिचारश्चेति** । न केवलं प्रतिपक्ष इति चार्थः ।

सु०— नन्वत्र निर्दोषत्वमेव नास्ति अगृहीतवृत्तित्वस्यैव दोषस्य विद्यमानत्वात्; अमुख्यवृत्त्या हीदं प्रवृत्तमिति चेत् । तर्हि 'तत्त्वमस्या'दिवाक्यमप्येवमित्यसिद्धिः । कुतोऽत्रामुख्यवृत्तिरिति चेत् समं 'यजमाना'दिवाक्ये । प्रत्यक्षविरोधादिति वदतस्समस्समाधिः ।

परि०— **असिद्धिरिति** । निर्दोषत्वहेतोरिति योज्यम् ।

सु०— स्यादेतत् । न 'यजमानः प्रस्तर' इत्यादिवाक्यस्य प्रत्यक्षविरोधमात्रेण प्रतीतार्थपरित्यागः । तथात्वे परमेश्वरावतारनिर्दोषतावाक्यस्यापि प्रत्यक्षविरोधेनार्थपरित्यागप्रसङ्गात् । किं नामोपजीव्यप्रत्यक्षविरोधात् ॥ उपजीव्योपजीवकयोरुपजीव्यं बलवदिति हि न्यायः ।

ननु यजमानस्वरूपं न प्रत्यक्षविषयः, शास्त्रीयत्वात्तद्भावस्य; तत्कथमुपजीव्यप्रत्यक्षविरुद्धा श्रुतिरिति चेत्; तर्हि प्रत्यक्षविरोधोऽपि कथम् । प्रत्यक्षाकारस्य प्रस्तराभेदप्रतिपादने निदर्शितेयमिति चेत्समं ममापीत्यत आह **प्रत्यक्षस्येति** ।

अनु०— **प्रत्यक्षस्याविशेषतः ॥ ३६ ॥**

सत्यं, 'यजमानः प्रस्तर' इति श्रुतिरुपजीव्यप्रत्यक्षविरोधात्प्रतीतार्थे न प्रमाणमिति । तथाऽपि नोक्तदोषः । अद्वैतश्रुतिबाधकतयाऽस्माभिरुपन्यस्तस्यापि प्रत्यक्षस्य यजमानग्राहिप्रत्यक्षादविशेषात्; अस्याप्युपजीव्यत्वात् । प्रत्यक्षावगतं हि जीवं 'त्वमि'त्यनूद्य तस्य 'तदसी'ति ब्रह्मता विधातव्या । तदनेनोपजीव्यप्रत्यक्षविरोध एवास्माभिर्हेतूकृत इति सूचितं भवति ।

परि०— चतुर्थपादमवतारयितुं शङ्कते **स्यादेतदित्यादिना** । सिद्धान्ती चोदयति **ननु यजमानेति** । **तद्भावस्येति** । यजमानभावस्येत्यर्थः । दीक्षारूपसंस्कारोपेतत्वरूपं यजमानत्वम् । तच्च दीक्षावबोधकशास्त्रगम्यमिति

भावः। पूर्वपक्ष्येव पृच्छति **तर्हीति**। सिद्धान्ती समाधानमाह **प्रत्यक्षाकारस्येति**। **निदर्शितेति**। 'यजमानप्रस्तरत्वं यथा नार्थः श्रुतेर्भविदि'त्यनेन दृष्टान्तितेत्यर्थः। **ममापीति**। उपजीव्यविरोधादेव प्रस्तरश्रुतेः प्रतीतार्थत्याग इतिवादिन इत्यर्थः। आकारग्राहिण एव प्रत्यक्षस्योपजीव्यत्वात्। ऐक्यवाक्ये तु नोपजीव्यप्रत्यक्षविरोध इति भावः। प्रस्तर-वाक्यवैषम्ये वाचस्पत्याद्युक्तमन्यदपि प्रत्यक्षस्य बाध्यत्वे बाधकोक्तिप्रस्तावे न्यायामृते निरस्तं बोध्यम्।

सु०— एवं जीवमनूद्य तस्य ब्रह्मत्वं प्रतिपादयन्तीनां 'तत्त्वमसी'त्यादिश्रुतीनामुप-जीव्यप्रत्यक्षविरोधादतत्परत्वमुक्तम्। अधुना याः ब्रह्मानुवादेन तस्य जीवैक्यं विदधति तासां 'तद्योऽहं सोऽसौ योऽसौ सोऽहमि'त्यादीनामुपजीव्यश्रुतिविरोधादतत्परत्वमाह **सार्वज्ञ्या-दीति**।

अनु०— सार्वज्ञ्यादिगुणं जीवाद्भिन्नं ज्ञापयति श्रुतिः।
ईशं तामुपजीव्यैव वर्तते ह्यैक्यवादिनी ॥ ३७ ॥
उपजीव्यविरोधेन नास्यास्तन्मानता भवेत्।

ताम् इति श्रवणात् 'या' इत्यध्याहार्यम्। **सार्वज्ञ्यादिगुणं** तत एव **जीवाद्भिन्नमिति** विरोधस्फुरणार्थम्। एवशब्देनेशस्य प्रमाणान्तरागोचरत्वमाह। हिशब्दो यस्मादित्यर्थे। **अस्याः** 'तद्योऽहमि'त्याद्यायाः श्रुतेः। **तत्** तस्मात्, तस्मिन्नर्थ इति वा।

तदयमर्थः। ईश्वरमनूद्य तस्य जीवाभेदं प्रतिपादयन्त्या श्रुत्या सर्वथा तावदीश्वर-सिद्धिरपेक्षिता; अप्रतीतस्यानुवादायोगात्। न चेश्वरसिद्धिः श्रुतिं विना संभवति। ततो 'यः सर्वज्ञ' इत्यादिश्रुतिरेवास्या उपजीव्येति वाच्यम्। सा चासर्वज्ञाज्जीवादीश्वरस्य भेदमेव प्रतिपादयतीति तद्विरुद्धा 'तद्योऽहमि'त्याद्या श्रुतिर्नाद्वैतवादिनीति।

एतेन जीवब्रह्मस्वरूपानुवादेन तदैक्यमात्रपराणां 'परेऽव्यये सर्व एकीभवन्ती'त्यादि-वाक्यानामुपजीव्यप्रत्यक्षागमविरोधोऽप्युक्तो वेदितव्यः।

ननु 'सर्पोऽयमि'त्युपजीव्यप्रत्यक्षविरुद्धमपि 'नायं सर्पः, किन्तु रज्जुरेवे'त्युपजीवक-माप्तवचनं प्रमाणं दृश्यत इति चेत्। तत्किमुपजीव्योपजीवकन्यायो व्यभिचरितत्वादकिञ्चि-त्कर इति वक्तुमुद्यमः, आहोस्वित्सापवाद इति ॥ नाद्यः दहनानुष्णताऽनुमानस्य यजमानः प्रस्तर इति वाक्यस्य चाप्रामाण्ये कारणान्तरस्य वक्तव्यतापातात्। द्वितीयेऽपवादो वक्तव्यः। तत्त्वविषयेणोपजीवकेनाप्युपजीव्यं बाध्यत इति चेत्। तत्त्वविषयता किमेवमेव निश्चिता उत

न्यायान्तरेण ॥ नाद्यः विनिगमने कारणाभावेनानिर्णयात् । द्वितीये तदेव वाच्यम्; किमनेन । निरसिष्यते चैतदिति ।

परि०— **आहोस्वित्सापवाद इति** । उपजीव्योपजीवकन्यायः सापवादोऽकिञ्चित्कर इत्यर्थः । ऐक्यवाक्यस्थले च स न्यायः सापवाद इति भावः । **उपजीवकेनेति** । ऐक्यवाक्यं हि नायं सर्प इत्याप्तवाक्यवत्तत्त्वविषयम् । जीवेश्वरग्राहिप्रत्यक्षश्रुती चोपजीव्ये अपि न तत्त्वविषये इति भावः । **एवमेवेति** । निर्बीजमेवेत्यर्थः । **न्यायान्तरेणेति** । मानान्तराप्राप्तार्थकत्वरूपापूर्वतादितात्पर्यलिङ्गरूपन्यायान्तरेणेत्यर्थः । **तदेवेति** । न्यायान्तरमेव प्राबल्यप्रयोजकतया वाच्यम् । किमनेन तत्त्वविषयकत्वकथनेनेत्यर्थः । भङ्ग्यन्तरेण तदेवोच्यत इत्यत आह **निरसिष्यते चैतदिति** । पृथगुपदेशादित्यादौ ।

सु०— किञ्च सर्वा अप्यद्वैतश्रुतयो 'द्वा सुपर्णे'त्यादिभेदश्रुतिविरुद्धत्वान्न प्रतीतार्थे प्रामाण्यं भजन्ते । नन्वधिकबलविरोधेन हीनबलमप्रमाणं भवति । भेदश्रुतीनां च कथमद्वैतश्रुतिभ्योऽधिकबलत्वं येन तद्बाधकतोच्यत इत्यत आह **स्वातन्त्र्ये चेति** ।

अनु०— स्वातन्त्र्ये च विशिष्टत्वे स्थानमत्यैक्ययोरपि ॥ ३८ ॥
सादृश्ये चैक्यवाक् सम्यक् सावकाशा यथेष्टतः ।
अवकाशोज्झिता भेदश्रुतिर्नातिबला कथम् ॥ ३९ ॥

स्वातन्त्र्य इत्यादिका निमित्तसप्तमी । **स्थानमत्यैक्ययोरिति** द्वन्द्वात्परमैक्यपदं प्रत्येकमभिसंबध्यते । **सम्यगिति** स्वातन्त्र्यादिनिमित्तमैक्यव्यवहारसद्भावमभिप्रैति । तेन 'स्वतन्त्रामुख्यप्रयोगे प्रयोजनं वाच्यम् । न ह्यस्मदायत्ते शब्दप्रयोगेऽकस्मादमुख्यं प्रयुञ्ज्महे' इति निरस्तम् । व्यवहारास्तु टीकाकृतोक्ता द्रष्टव्याः ।

परि०— **स्वतन्त्रामुख्यप्रयोग इति** । मुख्यप्रयोगे स्वतन्त्रस्यामुख्यप्रयोगे प्रयोजनं वाच्यमित्यर्थः । अकस्मादित्यस्य निष्कारणमित्यर्थः । निष्कारणममुख्यं न हि प्रयुञ्ज्महीति न्यायस्यार्थः । सम्यगित्यनेन सूचितव्यवहारसद्भावः कथमित्यत आह **व्यवहाराश्चेति** । **टीकाकृतेति** । सन्न्यायरत्नावलीकृतेत्यर्थः । वशीकृतग्रामं पुरुषमधिकृत्यायं ग्रामोऽयमेवेति स्वातन्त्र्ये अभेदव्यवहारः । विद्याविशिष्टं ब्राह्मणमधिकृत्यायमेव ब्राह्मणोऽस्मिन् ग्राम इति वैशिष्ट्ये । सायं गोष्ठ एकीभूता गाव इति स्थानैक्ये । पूर्वं परस्परविरुद्धा ब्राह्मणा इदानीमेकीभूता इति मत्यैक्ये । अग्निर्माणवक इति सादृश्ये चाभेदव्यवहार इति उक्ता द्रष्टव्या इत्यर्थः ।

सु०— काऽद्वैतश्रुतिः स्वातन्त्र्यादिषु किन्निमित्तमुपादाय प्रवृत्तेत्यपेक्षायामुक्तम् **यथेष्टत इति** । यथासंभवमित्यर्थः । एतच्च स्पष्टीकरिष्यत्याचार्यः । वृत्तिचिन्तां च तत्रैव करिष्यामः ।

परि०— एतच्चेति। यथासंभवमित्येतत्। 'पृथगुपदेशादित्यधिकरणे तद्गुणसारत्वादि'ति गुणसूत्रव्याख्यावसरे 'तथापि तु चिदानन्दपूर्वास्तत्सदृशा गुणाः' इत्यादिना तत्त्वमसीत्यादिवाक्यं सादृश्यनिमित्तकम्। 'सर्वं खल्विदं ब्रह्मे'त्यादिकं स्वातन्त्र्यवैशिष्ट्यनिमित्तकं 'परेऽव्यय' इत्यादिकं तु स्थानैक्यादिनिमित्तकमित्यादिरूपेण स्पष्टीकरिष्यतीत्यर्थः। वृत्तिचिन्तामिति। सादृश्यस्थले गौणी। स्थानैक्यस्थले लक्षणा। मत्यैक्यस्थले लक्षितलक्षणेत्येवंरूपवृत्तिचिन्तामित्यर्थः।

सु०— एतदुक्तं भवति। सावकाशनिरवकाशयोर्निरवकाशं बलवत्। सावकाशा चाद्वैतश्रुतिः, विनाऽपि साक्षादद्वैतं स्वातन्त्र्यादिना निमित्तेनामुख्यार्थतयाऽपि घटमानत्वात्। भेदश्रुतिस्तु निरवकाशा; जीवेशभेदमन्तरेणार्थान्तराप्रतीतेः। अतो निरवकाशतया बलवत्या भेदश्रुत्या सावकाशतया दुर्बलाया अद्वैतश्रुतेर्बाधो युक्त इति।

परि०— तावता नन्वधिकबलेत्यादिना कृतचोद्यस्य स्वातन्त्र्ये चेत्यादिना किमुत्तरं जातमित्यत आह एतदुक्तं भवतीति।

सु०— ननु भेदश्रुतिरपि सावकाशा मिथ्याभेदपरत्वादिति चेत्। कोऽयं मिथ्याभेदो नाम। किमसन् उतानिर्वचनीयः। नाद्यः अनङ्गीकारात्। द्वितीये दोषमाह अज्ञानेति।

अनु०— अज्ञानासंभवादेव मिथ्याभेदो निराकृतः।

अज्ञानातिरिक्तमनिर्वचनीयमज्ञानकार्यमिति हि परसम्मतम्। न च अज्ञानं तन्मते संभवतीत्युक्तम्। ततो मिथ्याभेदासंभवान्न तदर्थत्वं भेदश्रुतेरिति।

ननु 'भेदश्रुतिरनुवादिनी'त्युक्तम्। यथा नानुवादिनी तथा वक्ष्यते॥ किञ्च प्रमितस्यानुवादो भ्रान्तिसिद्धस्य वा॥ नाद्यः अनभ्युपगमात्। अभ्युपगमे वा तत्प्रमाणप्रतिरोधोऽद्वैतश्रुतेः॥ न द्वितीयः। अज्ञानासंभवेन निरस्तत्वात्॥ एतेन 'अपूर्वताविरहाद् दुर्बला भेदश्रुतिरि'ति निरस्तम्।

परि०— अनुवादिनीत्युक्तमिति। अद्वैतवादिभिरिति योज्यम्। वक्ष्यत इति। पृथगुपदेशादित्यत्र द्वितीये। 'न च मानान्तरोपेयं ब्रह्म तद्वति क्वचिदि'त्यादिना वक्ष्यत इत्यर्थः। एतेन अनुवादिनी नेति वक्ष्यत इति कथनेन किञ्चेति विकल्पपूर्वं दूषणकथनेन चेत्यर्थः।

सु०— परकृतापव्याख्याप्रत्याख्यानमुपसंहरन् 'परदोषं पश्यसि त्वमात्मदोषं न पश्यसि' इत्याभाणकविषयता भवतामापन्ना; यतः सूत्रव्याख्यानमुपक्रम्य परापव्याख्याननिराकरणेऽप्यसङ्गतिर्नालोचितेत्याशङ्कां परिहर्तुं सूत्रार्थमनुवदति अत इति।

अनु०— अतो यथार्थबन्धस्य विना विष्णुप्रसादतः ॥ ४० ॥
अनिवृत्तेस्तदर्थं हि जिज्ञासाऽत्र विधीयते ।

अस्मदुक्तः सूत्रार्थो न तावच्छिष्याणां चेतसि स्थिरो भवति यावत्परकृतापव्याख्यामापातरमणीयां पश्यन्ति । अतस्तदपाकरणमपि सूत्रार्थस्थिरीकरणार्थतया सङ्गततरमिति भावः ।

परि०— परकृतेति । आद्यसूत्रोक्तविषयादिनाऽर्थात्सिद्धं बन्धमिथ्यात्वमिति जिज्ञासासूत्राभिमतं बन्धमिथ्यात्वमिति यत्परकृतमपव्याख्यानं तस्य 'इत्युक्तेर्बन्धमिथ्यात्वं नैव मुक्तिरपेक्षत' इत्यादिना यत्प्रत्याख्यानं कृतं तदुपसंहरन्सूत्रार्थमनुवदतीत्यर्थः । सूत्रार्थानुवादे किं फलमित्यतः शङ्कापरिहारः फलमिति भावेनोक्तम् **परदोषमित्यादि** । परस्याध्यासभाष्यकारिणः सूत्रार्थानुपयुक्तमध्यासभाष्यकरणमसङ्गतमिति दोषो 'बन्धमिथ्यात्वं नैव मुक्तिरपेक्षत'इत्यादिनोक्तः । स च दोषो भवतामपि प्राप्तः, सूत्रार्थानुपयुक्तस्यैव परमतनिरासस्य कृतत्वात् । एवं च 'परदोषं पश्यसी'ति गाथाविषयता प्राप्तेत्यर्थः । मूलेऽत इत्यस्य प्रत्यक्षादिसाधकभावाद्बाधकाभावाच्चेति स्पष्टत्वात्तात्पर्यमेवाह **अस्मदिति** ।

सु०— अथवा 'अज्ञानां ज्ञानदो विष्णुरि'त्यादिबन्धमिथ्यात्वनिराकरणं तत्सत्यत्वसमर्थनं च सूत्रगततातःशब्दस्यैव वर्णकान्तरमित्यतो नासङ्गतमिति दर्शयन् सूत्रेऽप्यस्यार्थस्योपयोगं दर्शयति अतो यथेति ।

अत्रेयमाशङ्का । 'अतो ब्रह्मजिज्ञासे'ति खलु सूत्रखण्डेन मोक्षस्य भगवत्प्रसादैकसाध्यत्वान्मुमुक्षुणा तदर्था ब्रह्मजिज्ञासा कर्तव्येत्युक्तम् । एतदयुक्तम् । मोक्षो बन्धनिवृत्तिमात्रम्, न पुनरभ्युदयावाप्तिः, स्वर्गादिवदनित्यतापातात् । बन्धश्च मिथ्याभूत एव; 'तरति शोकमात्मविदि'ति ज्ञाननिवर्त्यत्वश्रवणस्याप्यन्यथाऽनुपपत्तेः । न खलु सत्यं ज्ञानेन निवर्तते; सत्यभृङ्खलाबन्धस्य तथात्वादर्शनात् । न च मिथ्याभूतस्य निवृत्तौ कस्यचित्प्रसादोऽपेक्षणीयः, रजतादिनिवृत्तौ तथाऽनुपलम्भात्; किं नाम यदज्ञानकल्पितोऽयं बन्धस्तज्ज्ञानमेव । ततो न भगवत्प्रसादार्था जिज्ञासा मुमुक्षुणा कर्तव्येति ॥ सेयमाशङ्का **अतःशब्देन** अपेक्षितार्थसाधकहेतुसूचकेन निराकृतेति ॥

तदर्थं विष्णुप्रसादार्थम् । अत्र सूत्रे ।

परि०— वर्णकान्तरमिति । 'जिज्ञासोत्थज्ञानजाततत्प्रसादादेव मुच्यत' इत्युक्तव्याख्यानापेक्षया बन्धसत्यत्वार्थपरत्वरूपव्याख्यानान्तरमित्यर्थः । ननु कथं बन्धसत्यत्वरूपातःशब्दार्थस्योपयोग इत्यत आह **अत्रेय-**

माशङ्केत्यादिना । अत्रेत्यस्य प्रागुक्तसूत्रार्थ इत्यर्थः । तमेव व्यनक्ति **अतो ब्रह्मेत्यादिना** । **भगवत्प्रसादेति** । जिज्ञासोत्थज्ञानजन्यप्रसादसाध्यत्वोक्तावपि इह तन्मात्रोपयोगादेकदेशानुवादः । एकेति कर्मण एव व्यावृत्तिः । **तदर्थेति** । ज्ञानजन्यप्रसादार्थेति ध्येयम् । नन्वत इति सर्वनाम्नः प्रकृतपरामर्शित्वादप्रकृतबन्धसत्यत्वपरामर्शित्वं कथमित्यत उक्तम् **अपेक्षितेति** । यावता विना जिज्ञासाविधानं न भवति यावता च भवति तावतस्सर्वस्य सङ्क्षेपेणाभिधायकतया हि सूत्रेऽतः शब्दः प्रयुक्तः । अन्यथाऽत इत्यस्य व्यर्थताऽऽपत्तेः । अत इत्युक्तेऽप्यपेक्षितहेत्वन्तराणां तेनालाभेन जिज्ञासाविधानस्य कुण्ठितत्वात् । न च बन्धसत्यत्वं विना ज्ञानद्वारा जिज्ञासाजन्यप्रसादफलकत्वं युक्तम् । तच्च प्राक्साधितम् । अतो बन्धनिवृत्तिरूपमोक्षहेतुप्रसादफलकत्वान्यथाऽनुपपत्त्या लब्धं बन्धसत्यत्वमत इति सौत्र-अतःपदेन परामृश्यत इति नाप्रकृतपरत्वदोष इति भावः । एतेन वक्ष्यमाणसिद्धार्थव्युत्पत्त्याद्यर्थकत्वमपि समाहितं ध्येयम् । मूले विधीयत इति विधानं नामेष्टोपायत्वज्ञापनमेवेत्युक्तं सन्न्यायरत्नावल्याम् ।

सु०— ननूक्तमत्र 'सत्यश्चेद्बन्धो न निवृत्तिमर्हती'ति तत्राह यथेति ।

अनु०— यथा दृष्ट्या प्रसन्नः सन्राजा बन्धापनोदकृत् ॥ ४१ ॥
एवं दृष्टः स भगवान्कुर्याद् बन्धविभेदनम् ।

दृष्ट्या प्रेमातिशययुक्तया । सन् उत्तमः कृपालुत्वादिगुणवान् । स तथाविधगुणः ।

ननु विषमोऽयमुपन्यासः सादिरयं निगडादिबन्धो राज्ञा निवर्त्यताम् । अनादिरयं कथं निवर्त्येत इति । तत्रोक्तं भगवानिति । अघटितघटकानन्तैश्वर्यादिगुणवानित्यर्थ इति ।

परि०— कृपालुत्वेति । ननु तृतीयस्य द्वितीयपादे 'स्पृहिगृहिपतिदयिनिद्रातन्द्राश्रद्धाभ्य आलुजि'ति सूत्रे कृपू सामर्थ्ये इत्यत आलुच्प्रत्ययस्याविधानात्कथं कृपालुशब्दप्रयोगः । न चात्र सूत्रे शकारेत्संज्ञकलुश्प्रत्ययस्य विधानेनापि तस्य सिद्धत्वेन 'तिङ् शित्सार्वधातुकमि'ति सार्वधातुकसंज्ञायां 'कर्तरि शबि'ति शपि सति गुणेऽयादेशे च 'अतो दीर्घो यञी'ति दीर्घे च सति ण्यन्तानां स्पृहीत्यादीनां स्पृहयालुरित्यादिरूपसिद्धावपि आलुच्ग्रहणं शयालुरित्यादिरूपसिद्ध्यर्थमिति मञ्जर्यामुक्तत्वात्कृपि धातोरपि आलुचि कृते 'संज्ञापूर्वको विधिरनित्य इति 'पुगन्तलघूपधस्य चे'ति प्राप्तगुणाभावे च सति कृपालुशब्दनिष्पत्तिरिति वाच्यम् । तथात्वे 'कृपो रो ल' इत्युक्तलत्वाभावस्य दयावत्त्वरूपार्थलाभस्य चानुपपत्तेः । मैवम् । 'कर्कर्यालुर्गलन्तिके'त्यमरोक्तेरालुशब्दस्य कलशवाचितया कृपाकलशार्थत्वेन कृपालुशब्दनिर्वाहात् । तथैव गीताभाष्यटीकोक्तेः । यद्वा कृपां लाति आदत्त इति कृपापदोपपदात् ला आदान इति धातोर्डुप्रत्यये कृपालुरिति निष्पत्तिः । 'विप्रसंभ्यो ड्वसंज्ञायामि'त्यत्र 'मितद्र्वादिभ्य उपसंख्यानमि'त्युक्तेः । 'षिद्भिदादिभ्योऽङि'त्यत्र 'क्रपेः संप्रसारणं चे'ति भिदादिगुणसूत्रेण क्रपकृपायामिति धातुरूपस्य कृपेर्लाक्षणिकत्वेन कृपो रोल इत्यत्राग्रहणमित्यष्टमे वृत्तावुक्तत्वेन लत्वाभावोऽर्थानुगमश्च । 'स्याद्दयालुः कारुणिकः कृपालुः सूरतस्समा' इत्यमरव्याख्याने बन्दिघटीये दुर्घटवृत्त्यादौ च कृपां लातीत्यत्र साधुत्वोक्तेः । 'ऐश्वर्यस्य समग्रस्य वीर्यस्य यशसः

अनु०— अतो यथार्थबन्धस्य विना विष्णुप्रसादतः ॥ ४० ॥
अनिवृत्तेस्तदर्थं हि जिज्ञासाऽत्र विधीयते ।

अस्मदुक्तः सूत्रार्थो न तावच्छिष्याणां चेतसि स्थिरो भवति यावत्परकृतापव्याख्यामापातरमणीयां पश्यन्ति । अतस्तदपाकरणमपि सूत्रार्थस्थिरीकरणार्थतया सङ्गततरमिति भावः ।

परि०— परकृतेति । आद्यसूत्रोक्तविषयादिनाऽर्थात्सिद्धं बन्धमिथ्यात्वमिति जिज्ञासासूत्राभिमतं बन्धमिथ्यात्वमिति यत्परकृतमपव्याख्यानं तस्य 'इत्युक्तेर्बन्धमिथ्यात्वं नैव मुक्तिरपेक्षत' इत्यादिना यत्प्रत्याख्यानं कृतं तदुपसंहरन्सूत्रार्थमनुवदतीत्यर्थः । सूत्रार्थानुवादे किं फलमित्यतः शङ्कापरिहारः फलमिति भावेनोक्तम् **परदोषमित्यादि** । परस्याध्यासभाष्यकारिणः सूत्रार्थानुपयुक्तमध्यासभाष्यकरणमसङ्गतमिति दोषो 'बन्धमिथ्यात्वं नैव मुक्तिरपेक्षत'इत्यादिनोक्तः । स च दोषो भवतामपि प्राप्तः, सूत्रार्थानुपयुक्तस्यैव परमतनिरासस्य कृतत्वात् । एवं च 'परदोषं पश्यसी'ति गाथाविषयता प्राप्तेत्यर्थः । मूलेऽत इत्यस्य प्रत्यक्षादिसाधकभावाद्बाधकाभावाच्चेति स्पष्टत्वात्तात्पर्यमेवाह **अस्मदिति** ।

सु०— अथवा 'अज्ञानां ज्ञानदो विष्णुरि'त्यादिबन्धमिथ्यात्वनिराकरणं तत्सत्यत्वसमर्थनं च सूत्रगतातःशब्दस्यैव वर्णकान्तरमित्यतो नासङ्गतमिति दर्शयन् सूत्रेऽप्यस्यार्थस्योपयोगं दर्शयति अतो यथेति ।

अत्रेयमाशङ्का । 'अतो ब्रह्मजिज्ञासे'ति खलु सूत्रखण्डेन मोक्षस्य भगवत्प्रसादैकसाध्यत्वान्मुमुक्षुणा तदर्था ब्रह्मजिज्ञासा कर्तव्येत्युक्तम् । एतदयुक्तम् । मोक्षो बन्धनिवृत्तिमात्रम्, न पुनरभ्युदयावाप्तिः, स्वर्गादिवदनित्यतापातात् । बन्धश्च मिथ्याभूत एव; 'तरति शोकमात्मविदि'ति ज्ञाननिवर्त्यत्वश्रवणस्याप्यन्यथाऽनुपपत्तेः । न खलु सत्यं ज्ञानेन निवर्तते; सत्यभृङ्खलाबन्धस्य तथात्वादर्शनात् । न च मिथ्याभूतस्य निवृत्तौ कस्यचित्प्रसादोऽपेक्षणीयः, रजतादिनिवृत्तौ तथाऽनुपलम्भात्; किं नाम यदज्ञानकल्पितोऽयं बन्धस्तज्ज्ञानमेव । ततो न भगवत्प्रसादार्था जिज्ञासा मुमुक्षुणा कर्तव्येति ॥ सेयमाशङ्का **अतःशब्देन** अपेक्षितार्थसाधकहेतुसूचकेन निराकृतेति ॥

तदर्थं विष्णुप्रसादार्थम् । अत्र सूत्रे ।

परि०— वर्णकान्तरमिति । 'जिज्ञासोत्थज्ञानजाततत्प्रसादादेव मुच्यत' इत्युक्तव्याख्यानापेक्षया बन्धसत्यत्वार्थपरत्वरूपव्याख्यानान्तरमित्यर्थः । ननु कथं बन्धसत्यत्वरूपातःशब्दार्थस्योपयोग इत्यत आह **अत्रेय-**

माशङ्केत्यादिना । अत्रेत्यस्य प्रागुक्तसूत्रार्थ इत्यर्थः । तमेव व्यनक्ति **अतो ब्रह्मेत्यादिना** । **भगवत्प्रसादेति** । जिज्ञासोत्थज्ञानजन्यप्रसादसाध्यत्वोक्तावपि इह तन्मात्रोपयोगादेकदेशानुवादः । एकेति कर्मण एव व्यावृत्तिः । **तदर्थेति** । ज्ञानजन्यप्रसादार्थेति ध्येयम् । नन्वत इति सर्वनाम्नः प्रकृतपरामर्शित्वादप्रकृतबन्धसत्यत्वपरामर्शित्वं कथमित्यत उक्तम् **अपेक्षितेति** । यावता विना जिज्ञासाविधानं न भवति यावता च भवति तावतस्सर्वस्य सङ्क्षेपेणाभिधायकतया हि सूत्रेऽतः शब्दः प्रयुक्तः । अन्यथाऽत इत्यस्य व्यर्थताऽऽपत्तेः । अत इत्युक्तेऽप्यपेक्षितहेत्वन्तराणां तेनालाभेन जिज्ञासाविधानस्य कुण्ठितत्वात् । न च बन्धसत्यत्वं विना ज्ञानद्वारा जिज्ञासाजन्यप्रसादफलकत्वं युक्तम् । तच्च प्राक्साधितम् । अतो बन्धनिवृत्तिरूपमोक्षहेतुप्रसादफलकत्वान्यथाऽनुपपत्त्या लब्धं बन्धसत्यत्वमत इति सौत्र-अतःपदेन परामृश्यत इति नाप्रकृतपरत्वदोष इति भावः । एतेन वक्ष्यमाणसिद्धार्थव्युत्पत्त्याद्यर्थकत्वमपि समाहितं ध्येयम् । मूले विधीयत इति विधानं नामेष्टोपायत्वज्ञापनमेवेत्युक्तं सन्न्यायरत्नावल्याम् ।

सु०— ननूक्तमत्र 'सत्यश्चेद्बन्धो न निवृत्तिमर्हती'ति तत्राह यथेति ।

अनु०— यथा दृष्ट्या प्रसन्नः सन्राजा बन्धापनोदकृत् ॥ ४१ ॥
एवं दृष्टः स भगवान्कुर्याद् बन्धविभेदनम् ।

दृष्ट्या प्रेमातिशययुक्तया । सन् उत्तमः कृपालुत्वादिगुणवान् । स तथाविधगुणः ।

ननु विषमोऽयमुपन्यासः सादिरयं निगडादिबन्धो राज्ञा निवर्त्यताम् । अनादिरयं कथं निवर्त्यत इति । तत्रोक्तं भगवानिति । अघटितघटकानन्तैश्वर्यादिगुणवानित्यर्थ इति ।

परि०— कृपालुत्वेति । ननु तृतीयस्य द्वितीयपादे 'स्पृहिगृहिपतिदयिनिद्रातन्द्राश्रद्धाभ्य आलुजि'ति सूत्रे कृपू सामर्थ्य इत्यत आलुच्प्रत्ययस्याविधानात्कथं कृपालुशब्दप्रयोगः । न चात्र सूत्रे शकारेत्संज्ञकलुश्प्रत्ययस्य विधानेनापि तस्य सिद्धत्वेन 'तिङ् शित्सार्वधातुकमि'ति सार्वधातुकसंज्ञायां 'कर्तरि शबि'ति शपि सति गुणेऽयादेशे च 'अतो दीर्घो यञी'ति दीर्घे च सति ण्यन्तानां स्पृहीत्यादीनां स्पृहयालुरित्यादिरूपसिद्धावपि आलुच्ग्रहणं शयालु-रित्यादिरूपसिद्ध्यर्थमिति मञ्जर्यामुक्तत्वात्कृपि धातोरपि आलुचि कृते 'संज्ञापूर्वको विधिरनित्य इति 'पुगन्तलघूपधस्य चे'ति प्राप्तगुणाभावे च सति कृपालुशब्दनिष्पत्तिरिति वाच्यम् । तथात्वे 'कृपो रो ल' इत्युक्तलत्वाभावस्य दयावत्त्व-रूपार्थलाभस्य चानुपपत्तेः । मैवम् । 'कर्कर्यालुर्गलन्तिके'त्यमरोक्तेरालुशब्दस्य कलशवाचितया कृपाकलशार्थत्वेन कृपालुशब्दनिर्वाहात् । तथैव गीताभाष्यटीकोक्तेः । यद्वा कृपां लाति आदत्त इति कृपापदोपपदात् ला आदान इति धातोर्डुप्रत्यये कृपालुरिति निष्पत्तिः । 'विप्रसंभ्यो ड्वसंज्ञायामि'त्यत्र 'मितद्र्वादिभ्य उपसंख्यानमि'त्युक्तेः । 'षिद्भि-दादिभ्योऽङि'त्यत्र 'क्रपेः संप्रसारणं चे'ति भिदादिगुणसूत्रेण क्रपकृपायामिति धातुरूपस्य कृपेर्लाक्षणिकत्वेन कृपो रोल इत्यत्राग्रहणमित्यष्टमे वृत्तावुक्तत्वेन लत्वाभावोऽर्थानुगमश्च । 'स्याद्दयालुः कारुणिकः कृपालुः सूरतस्समा' इत्यमरव्याख्याने वन्दिघटीये दुर्घटवृत्त्यादौ च कृपां लातीत्यत्र साधुत्वोक्तेः । 'ऐश्वर्यस्य समग्रस्य वीर्यस्य यशसः

श्रियः । ज्ञानविज्ञानयोश्चैव षण्णां भग इतीरणे'ति स्मृतिं हृदि कृत्वाऽऽह अघटितघटकानन्तैश्वर्यादीति । इति द्वितीयमतःशब्दव्याख्यानम् ।

सु०— एवं मीमांसाप्रयोजनसमर्थनार्थत्वेन 'अतः'शब्दं द्वेधा व्याख्याय विषयसमर्थनपरतयाऽपि व्याख्याति कार्यता चेत्यादिना ।

परि०— एवं मीमांसाप्रयोजनेत्यादि । ब्रह्मजिज्ञासेत्यत्र जीवान्यविषयसमर्पकब्रह्मशब्दादिनैव जीवान्यब्रह्मसिद्धौ तज्ज्ञानतत्प्रसादद्वारा मोक्षरूपफलसिद्धावपि तेषां मोक्षप्रसादज्ञानानां प्रत्येकं कर्मजन्यत्वशङ्कया जिज्ञासारूपमीमांसाप्रयोजनत्वाप्राप्तावन्यजन्यत्वशङ्कायां 'दुःखजन्मप्रवृत्तिदोषमिथ्याज्ञानानामुत्तरोत्तरापाये तदनन्तरापायादपवर्ग' इति न्यायसूत्रदिशा प्रसादनैरपेक्ष्यशङ्कायाः, तथा मिथ्याभूतबन्धनिवृत्तिरूपमोक्षस्य ज्ञानादेव संभवेन प्रसादानपेक्षणात् प्रसादद्वारा मोक्षफलकत्वमयुक्तमिति शङ्कायाश्च निरासेन ज्ञानप्रसादद्वारा मोक्षरूपप्रयोजनसमर्थनार्थत्वेन जिज्ञासयैव ज्ञानं, ज्ञानादेव च प्रसादः, प्रसादादेव मोक्ष इत्येतदर्थकतया; तथा बन्धसत्यत्वार्थकतया च; द्वेधा 'ज्ञानी प्रियतमोऽतो मे' इत्यादिना 'इत्युक्तेर्बन्धमिथ्यात्वम्' इत्यादिना च व्याख्यायेत्यर्थः । विषयेति । विषयसमर्थने हेतुभूता या शब्दस्य सिद्धार्थप्रमापकत्वरूपा युक्तिः तत्परतयेत्यर्थः । विषयसमर्थनं हि द्वेधा भवति । स्वप्रकाशप्रत्यगर्थाभिन्नत्वाद्ब्रह्मणो न विषयत्वमिति प्रमेये आरोपितान्यथाकारशङ्कानिरासेन, तथा ब्रह्मप्रमाणे आरोपितान्यथाकारशङ्कानिरासेन चेति । द्वितीयमपि त्रेधा शब्दस्यैवार्थसंस्पर्शशून्यत्वान्न प्रामाण्यं कुतस्तद्विशेषवेदस्येति शङ्कानिरासेन, वाक्यार्थबोधोपायाभावान्न वेदस्य प्रामाण्यमिति शङ्कानिरासेन, प्रामाण्येऽपि न सिद्धार्थे प्रामाण्यमिति कुतस्तेन विषयसिद्धिरिति शङ्कानिरासेन चेति । एवं चतुर्षु विषयसमर्थनप्रकारेष्वाद्यः 'ओतत्ववाची ह्योङ्कार' इत्यादिना ॐकारब्रह्मशब्दयोर्जीवभेदकगुणपूर्तिवाचकत्वव्याख्यानपरेण दर्शितः । द्वितीयस्तु 'प्रत्यक्षवच्च प्रामाण्यं स्यत एवागमस्य हि' इत्यत्र अतःशब्दस्य वेदादिशब्दप्रामाण्यार्थपरत्वव्याख्यानेन । तृतीयस्तु 'शक्तिश्चैवान्विते स्वार्थ' इत्यत्र शब्दस्यान्वितार्थशक्तत्वादित्येवंरूपार्थपरत्वव्याख्यानान्तरेण प्रदर्शयिष्यते । चतुर्थस्तु वेदादेः सिद्धार्थे ब्रह्मणि प्रामाण्यादित्येवंरूपार्थपरत्वव्याख्यानरूपेण 'कार्यता चे'त्यादिना प्रदर्शयिष्यत इति विषयसमर्थनपरतयेत्युक्तम् ।

सु०— अत्र जैमिनीया मन्यन्ते । विध्यर्थवादमन्त्रात्मकः समस्तोऽप्याम्नायः कार्यनिष्ठ एव न वस्तुतत्त्वनिष्ठः । स च 'अथातो धर्मजिज्ञासे'त्यादिना मीमांसितः । तत्कथं ब्रह्ममीमांसारम्भसंभवः ।

परि०— जैमिनीयाः जैमिनीयत्वमात्मनो मन्यमाना इत्यर्थः ।

सु०— कार्यनिष्ठतैव कथमिति चेत् । इत्थम् । अनेकपदात्मकवाक्यश्रवणादनेकार्थप्रतीतावपि वाक्यस्य तावदेकत्र तात्पर्यं कल्प्यम् । अन्यथैकवाक्यताऽसंभवात् । यत्परः शब्दः स शब्दार्थ इति च शाब्दाः । वाक्यतात्पर्यविषयश्च स एव; यत्प्रतिपादनेन वाक्यपर्यवसानं, यत्प्रतिपादनाय च पदार्थान्तरोपादानम् । तथाभूतश्च कार्यात्मैव । न हि 'गौरश्वः पुरुषो हस्ती'ति

वा 'देवदत्तः पचती'ति वा पर्यवसितमनुभूयते; किन्तु 'देवदत्त ! गामानये'त्यादिकार्यनिष्ठमेव। अतः कार्यमेव सर्वत्र वाक्यार्थः ॥ तत्र लिङादिप्रत्ययः साक्षात्कार्यताऽभिधायी; पदान्तराणि तु तत्प्रतीतये तदन्वितस्वार्थानभिदधति तत्पराण्येव। एवं कार्यान्तरविधुराणि वाक्यान्तराण्यपि तदेकवाक्यतामापद्यन्ते। अनेनैव न्यायेनाम्नायोऽप्यशेषः कार्यताबोधे पर्यवसितः।

परि०— **कार्यनिष्ठ एवेति**। स्वर्गादिजनकपरमापूर्वशब्दितकार्यपर एवेत्यर्थः। यद्यप्येषा शङ्का ॐपद-प्रयोगात्प्रागेव निरस्ता तथापि तस्यैव प्रपञ्चनमित्यदोषः। तथा चोक्तं पूर्वत्र। 'स एव भर्गशब्दार्थ' इत्यादेरभिप्राया-न्तरोक्तिप्रस्तावे ग्रन्थकारैरेव 'वक्ष्यते चैतद्विस्तरेण कार्यता चेत्यादिने'ति। **कथमितीति**। अनेकपदात्मकवाक्यप्रयोगे सत्यनेकपदार्थानामेवान्योन्यसंसृष्टानां प्रतीत्या प्राधान्येन कार्यप्रतीतेरभावादिति भावः। शक्यार्थानामनेकत्वेऽपि तात्पर्यविषयः कार्यरूपार्थ एवेति भावेनाह **इत्थमित्यादिना**। **शाब्दाः** शब्दमर्यादाऽभिज्ञाः। कार्यवादिनोऽर्था-ध्याहारवादित्वात् पदार्थान्तरेत्युक्तम् **न तु पदान्तरेति**। गवादिरूपपदार्थान्तरेत्यर्थः। **कार्यात्मैवेति**। कृतिसाध्य-वस्तुरूप एवेत्यर्थः। कुत इत्यत आह **न हीति**। अस्त्वेवं लोके, वेदे तु कथमित्यत आह **अतः कार्यमेव सर्वत्रेति**। लोके वेदे चेत्यर्थः। लोके धात्वर्थरूपकार्यमेव वाक्यार्थः। वेदे तु यागादिधात्वर्थजन्यापूर्वरूपकार्यमित्येतावान् भेद इति भावः। यत्प्रतिपादनेन वाक्यार्थपर्यवसानमित्येतल्लौकिकवाक्ये उपपाद्य यत्प्रतिपादनायेत्युक्तमुपपादयितुं विवेकमाह **तत्रेति**। पर्यवसानान्यथाऽनुपपत्त्या कार्यस्य वाक्यार्थत्वे सतीत्यर्थः। लौकिकवाक्यार्थ इति वाऽर्थः। **लिङादीति**। लोट्तव्यलेट्प्रत्यया आदिपदार्थः। **कार्यतेति**। लोके हि लिङादिप्रत्ययस्य कार्यत्वमभिधेयमित्यङ्गीकृत्य कार्यते-त्युक्तम्। पदान्तराणीत्युपलक्षणम्। धातुरूपप्रकृतिरपि लिङादिना कार्यत्वप्रतीतये तदाधारतया तदन्वितमानयन-मभिदधाना तत्परैवेत्यपि ध्येयम्। यद्वा कार्यताभिधायीत्यस्य धात्वर्थनिष्ठकार्यताभिधायी धात्वर्थरूपकार्याभिधायीति यावत्। **तत्प्रतीतये तदन्वितेति**। गवानयनं कार्यमित्येवंरूपेण तदन्वितस्वार्थानभिदधानानीत्यर्थः। **कार्यतेति**। कृतिसाध्यन्त्यादिरूप-कार्यताऽऽधारभूतापूर्वे पर्यवसित इत्यर्थः।

सु०— किञ्च प्रत्याय्यप्रत्यायकभावसंबन्धग्रहणलक्षणव्युत्पत्त्यपेक्षो हि शब्दोऽर्थ-मवबोधयतीत्यविवादम्। अन्वयव्यतिरेकाभ्यां तथाऽवगमात्। व्युत्पत्तिश्च वृद्धव्यवहार-दर्शनादेव। वृद्धव्यवहारश्च कार्यप्रतिपत्तिनिबन्धन इति कार्यप्रतिपादकतैव युक्ता।

परि०— एवं पर्यवसानानुपपत्तिं वेदस्य कार्यपरत्वे प्रमाणमुक्त्वा लोकसिद्धकार्यव्युत्पत्तिं च प्रमाणं 'इष्टे व्युत्पत्तिरिष्यत' इति वक्ष्यमाणव्यावर्त्य व्युत्पत्तिप्रकारोपपादनपूर्वमाह **किञ्चेति**। **अविवादमिति**। विवादाभावो-ऽविवादम्। 'अर्थाभावे यदव्ययमि'त्यव्ययीभावे 'अव्ययीभावश्चे'ति नपुंसकता।

सु०— तथा हि। 'जलं चैत्र आहरस्वे'ति प्रयोजकवृद्धवाक्यश्रवणात्प्रयोज्यवृद्धस्य विशिष्टार्थविषयां प्रवृत्तिं दृष्ट्वा व्युत्पत्स्यमानोऽन्यो बाल एवमाकलयति, 'स्वाधीनाऽस्य

प्रवृत्तिः सा मद्वद्बुद्धिपूर्विके'ति ॥ पुनस्तस्यायं विमर्शो जायते, 'या चास्य प्रवृत्तिहेतुभूता वुद्धिः सा यद्विषया सती मम प्रवृत्तिहेतुस्तद्विषयैवे'ति । तदेवमनुमानद्वयमेतत् । वृद्धस्य स्वतन्त्रा प्रवृत्तिर्धर्मिणी । बुद्धिपूर्विकेति साध्यो धर्मः । स्वतन्त्रप्रवृत्तित्वात्, मदीयस्वतन्त्रप्रवृत्तिवत् ॥ तथा वृद्धस्य प्रवृत्तिहेतुभूता बुद्धिर्धर्मिणी । यद्विषयैव बुद्धिर्मम प्रवृत्तिहेतुभूता तद्विषयैवेति साध्यो धर्मः । प्रवृत्तिहेतुभूतबुद्धित्वात्, मदीयप्रवृत्तिहेतुभूतबुद्धिवदिति ।

परि०— **विशिष्टार्थेति** । इतरव्यावृत्तजलरूपार्थविषयामित्यर्थः । **धर्मिणीति** । साध्यं प्रति धर्मिभूतेत्यर्थः ।

सु०— पुनश्च तस्यायं विमर्शः प्रवर्तते । यद्विषया सा बुद्धिः प्रवृत्तिहेतुभूता तद्वस्त्वनेन शब्देन बोध्यते, तद्भावे भावात्; मम तु मानान्तरेण तद्बोध; इत्यावयोर्विशेषः । तेन यद् बुद्ध्वा प्रवृत्तिर्मम तदनेन शब्देन बोध्यत इति शब्दस्य प्रवृत्तिहेतुभूतार्थबोधकतामवधारयति ॥ पुनश्च कोऽसौ प्रवृत्तिहेतुभूतोऽर्थः शब्दाभिधेय इति निर्धारयितुं स्वात्मनि प्रतिपन्नं प्रवृत्तिहेतुभूतार्थमनुसन्धत्ते । तत्र न तावदहं क्रियामात्रं फलमात्रं वा क्रियाफलसंबन्धमात्रं वा बुद्ध्वा प्रवृत्तः; किन्तु कार्यतामेव । 'ममेदं कार्यमि'ति प्रतीत्य हि सर्वत्र प्रवृत्तोऽस्मि ।

परि०— **अनेन शब्देनेति** । चैत्र जलमाहरस्वेति शब्देनेत्यर्थः । **मानान्तरेणेति** । प्राग्भवीयानुभवजन्यसंस्कारादिरूपेणेत्यर्थः । **क्रियामात्रमिति** । भोजनादिक्रियामात्रं तृप्त्यादिरूपफलमात्रं तयोर्जन्यजनकभावरूपसंबन्धमात्रं वेत्यर्थः ।

सु०— आस्तां तावदन्या क्रिया अन्ततः स्तनपानादिकमपि यावन्मया कार्यतया नावधारितं न तावत्तत्राहं प्रवृत्त इति स्वप्रवृत्तेः कार्यताबोधपूर्वकत्वं निश्चित्य प्रवर्तमानं चैत्रं दृष्ट्वा अनुमिनोति चैत्रोऽपि कार्यबोधात्प्रवर्तत इति ॥ चैत्रस्य प्रवृत्तिर्धर्मिणी, कार्यबोधपूर्विकेति साध्यो धर्मः, बुद्धिपूर्वप्रवृत्तित्वात्, मदीयप्रवृत्तिवदिति ॥ लिङादयश्च प्रवृत्तिहेतुभूतार्थाभिधायकाः कार्यमेवाभिदधतीति वाक्यस्य तावत्सामान्यतः कार्यपरतामवधार्य लिङाद्यावापे कार्यतावगतिदर्शनात् तदुद्धारे चादर्शनात्त एव कार्यतावगतिं कुर्वन्ति । पदान्तराणि च तदन्वितांस्तांस्तानर्थान् । इत्यावापोद्धाराभ्यामवगच्छति ।

परि०— **निश्चित्येति** । अनुमिनोतीतिक्रिययाऽस्यान्वयः ।

सु०— एतेन शब्दस्तद्व्यापारो वा प्रवर्तक इति निरस्तम् । बालेन स्वप्रवृत्तौ तयोः कारणतया अनवधृतत्वात् । तथाविधस्यैव परप्रवृत्तावधारणात् ॥ किञ्च शब्दस्यैव प्रवर्तकत्वे

सर्वेऽपि तच्छ्राविणः प्रवर्तेरन् ॥ याऽपीयं शङ्खादिशब्दश्रवणानन्तरं प्रवृत्तिः साऽपि पुरुषाभिप्रायानुमानादेव; न साक्षात्।

परि०— भट्टमतं निराह एतेन शब्द इति। व्यापारो भावना। **पुरुषाभिप्रायेति**। आगन्तव्यमित्येवं कार्यताभिप्रायानुमानादेवेत्यर्थः।

सु०— रागद्वेषयोर्यद्यपि प्रवर्तकत्वमस्ति, यथाऽऽह 'प्रवर्तनालक्षणा दोषा' इति; तथाऽपि सत्तयैव न तु ज्ञाततया। ज्ञानं त्वबुभुत्सितग्राह्यतयाऽवर्जनीयसन्निधिः। अतो न वाक्ये बोध्यतया तौ कल्प्येते। किन्तु कार्यमेवेति तदेव वेदार्थः।

परि०— **यथाहेति**। नैयायिक इति योज्यम्। दोषाः रागद्वेषमोहाः। **ज्ञानं त्विति**। रागादेरिति योज्यम्।

सु०— अपि च यद्यपि बोधकत्वेनैव प्रामाण्यम्। तथाऽपि वाक्यप्रयोगस्य परार्थत्वात् परप्रवृत्तिनिवृत्त्यौपयिक एवार्थो वाक्यबोध्यो अङ्गीकार्यः। कार्यमेव तथाविधमित्युक्तमिति तत्रैव सर्ववेदपर्यवसानादनुग्राह्यप्रमाणाभावान्न ब्रह्ममीमांसारंभः संभवतीति।

परि०— 'इष्टमाकाङ्क्षत' इति वक्ष्यमाणव्यावर्त्यं प्रवृत्त्याद्यर्थत्वान्यथानुपपत्त्या च कार्यनिष्ठत्वमुपेयमित्येतदाह **अपि चेति**।

सु०— अत्रोच्यते। स्यादेतदेवम्। यदि वेदो ब्रह्मनिष्ठो न भवेत्। न त्वेवम्। तन्निष्ठत्वे प्रमाणस्योदितत्वाद् बाधकाभावाच्च ॥ ननूक्तमत्र कार्यताबोध एव वाक्यस्य पर्यवसानं न सिद्धार्थबोध इत्यतः कार्यमेव वाक्यार्थो न सिद्धस्वरूपं ब्रह्मेति। सत्यमुक्तम्। सा चेद्वाक्यार्थपर्यवसानोपयोगिनी कार्यता सिद्धविशेषस्य स्यात्तदा तस्यापि वाक्यार्थत्वे कीदृशो दोषः स्यादित्याशयवान् कार्यतां तावन्निर्धारयति **कार्यता चेति**।

अनु०— **कार्यता च न काचित्स्यादिष्टसाधनतां विना ॥ ४२ ॥**

चशब्दो व्याख्यानान्तरसमुच्चयार्थः। गवानयनादौ या कार्यता वाक्यपर्यवसानहेतुः सा तावत् इष्टसाधनतातिरिक्ता नास्तीति प्रतिज्ञा।

परि०— **प्रमाणस्येति**। 'स एव भर्गशब्दार्थ' इत्यादौ पूर्वत्र ॐमिति ब्रह्मेत्यादिश्रुत्या विष्णुवाचितया प्रसिद्धोङ्कारस्य स्रवतीत्यादिश्रुतिसिद्धसूत्रादिमस्य ब्रह्मणि मानत्वोक्त्या व्याहृतिगायत्रीपुरुषसूक्तद्वारा तद्व्याख्यानरूपसर्वविदानां ब्रह्मनिष्ठत्वेन पुरुषसूक्तादिव्याख्यानरूपप्रमाणस्योक्तत्वादित्यर्थः। **बाधकेति**। पूर्ववाद्युक्तबाधकत्रयस्याप्यभावाच्चेत्यर्थः। तत्कथमित्यत आद्यं बाधकमाशङ्क्य तन्निरासकतया मूलं योजयति **नन्वित्यादिना**। अन्ये तु बाधके 'इष्टे' इत्यत्र 'इष्टमि'त्यत्र च निरसिष्येते इति भावः। **सिद्धविशेषस्येति**। इष्टसाधनादिरूपसिद्धविशेषस्ये-

त्यर्थः । **कीदृश इति** । न कोऽपि दोष इत्यर्थः । **व्याख्यानान्तरेति** । अतःशब्दस्य प्रयोजनसमर्थनाय कृताज्ञानादिद्वारा मोक्षफलकत्वार्थकत्वव्याख्यानाद्ग्रन्थस्य सत्यत्वपरत्वव्याख्यानाच्च विषयसमर्थनायापेक्षितं वेदान्तानां यत्सिद्धार्थप्रमापकत्वं तत्परत्वरूपव्याख्यानान्तरसमुच्चयार्थ इत्यर्थः । कार्यता इष्टसाधनतेत्येका व्याख्या । इष्टतेत्यपरा । तथा चेष्टसाधनतां विनेतिवत् इष्टतां विनेत्यपि समुच्चयार्थ इत्यर्थ इत्येके ।

सु०— कुत इत्यतोऽन्यस्या अनुपपत्तेरित्यभिप्रेत्य प्रसक्तान्पक्षान्निराचष्टे **कार्यमिति** ।

अनु०— कार्यं न हि क्रियाव्याप्यं निषिद्धस्य समत्वतः ।

कार्यमिति हि कृत्यप्रत्ययान्तः शब्दः । कृत्याश्च **कर्मणि** स्मर्यन्ते । 'तयोरेव कृत्यक्तखलर्थाः' इति । कर्म च तदुच्यते यत्कर्तुः क्रिययाऽऽसुमिष्टतमम् । तथा च **क्रियया विशेषेणाप्यं** कार्यं, तद्भावः कार्यतेति प्राप्नोति । न च तत्संभवति; **निषिद्धस्यापि** ब्राह्मणहननादेः क्रिययाऽऽसुमिष्टतमत्वसाम्यात् । तदपि कार्यमस्त्विति चेन्न; तत्रापि कार्यताबुद्धिप्रसङ्गात् । अस्त्येव निषिद्धताबोधात्प्रागिति चेत्, परतोऽपि किं न स्यात् । न हि निषिद्धताबोधे ब्राह्मणहननादेः क्रियया व्याप्यताऽपगता । तन्मात्रं च कार्यतेति कथं निषेधज्ञानादपि परतो न स्यात्कार्यताबोधः । सति च तस्मिन्प्रवर्तेत; तस्यैव प्रवर्तकत्वाभ्युपगमात् ।

परि०— **कृत्यप्रत्ययेति** । ण्यत्प्रत्ययान्त इत्यर्थः । डुकृञ्करण इत्यस्य 'ऋहलोर्ण्यदि'त्युक्तण्यत्प्रत्यये अचोञ्णितीतिवृद्धौ कार्यमिति निष्पत्तेः । ण्यत्प्रत्ययस्य च 'कृत्याः प्राङ्ण्वुल' इति सूत्रेण कृत्यसंज्ञकत्वात् । **कृत्याश्चेति** । कृत्यसंज्ञकाः प्रत्यया इत्यर्थः । **तयोरेवेति** । 'लः कर्मणि च भावे चाकर्मकेभ्यः' इति पूर्वसूत्रप्रकृतभावकर्मणोरेव कृत्यसंज्ञकप्रत्ययः क्तप्रत्ययः खलर्थप्रत्ययश्च भवतीति पाणिनिसूत्रेण च स्मर्यन्त इत्यर्थः । **कर्तुः क्रिययेति** । 'कर्तुरीप्सिततमं कर्मे'ति पाणिनिस्मरणादिति भावः ।

सु०— **न भविष्यत्क्रियेति** ।

अनु०— न भविष्यत्क्रिया कार्यं

'देवदत्त कृतः किं त्वया कटः, क्रियते वे'ति पृष्टः प्रत्याह 'न मया कृतो, नापि क्रियते, किन्तु कार्य' इति । तेन प्राप्नोति भविष्यत्क्रिया कार्यं, भविष्यत्त्वावच्छिन्नं क्रियात्वं, क्रियागतं भविष्यत्त्वं वा कार्यतेति । तदपि नोपपद्यते । कुत इत्यत आह **स्रक्ष्यतीति** ।

अनु०— स्रक्ष्यतीश इति ह्यपि ॥ ४३ ॥

कार्यं स्यात्

हिशब्दो हेतौ। 'तथा सती'ति शेषः। भविष्यत्क्रिया कार्यमित्यङ्गीकारे **हि** यस्मात् 'ईशो विश्वं स्रक्ष्यति', 'देवदत्तो गामानेष्यती'ति वाक्यात्प्रतिपन्नं भविष्यत्सर्जनादिकम् **अपि कार्यं** प्रसज्येत तस्मान्नेति। न च तदपि कार्यं लिङादिवाच्यताऽङ्गीकारात्। किञ्च परसंबन्धिन्यां वाक्यादितोऽवगतायां भविष्यत्क्रियायां परस्य 'ममेदं कार्य'मिति प्रत्ययोऽपि किं न स्यात्। न हि परं प्रति सा न क्रिया नापि न भविष्यन्तीति। तन्मात्रशरीरा च कार्यता, प्रवृत्तिरपि तत्र परस्य प्रसज्येत।

परि०— देवदत्तेति संबुद्ध्यन्तम्।

सु०— **नैव चेति**।

अनु०— **नैव चाकर्तुमशक्यं कार्यमिष्यते।**
साम्यादेव निषिद्धस्य

'कृत्याश्चे'त्यावश्यकार्थे कृत्याः स्मर्यन्ते। आवश्यकत्वं चाकर्तुमशक्यत्वम्। तथा **चाकर्तुमशक्यं कार्यं** तद्भावश्च कार्यतेति प्रसक्तम्। तच्च प्रामाणिकैः **नैवेष्यते**। कुतः। **निषिद्धस्य** परनारीगमनादेरपि अकर्तुमशक्यत्व**साम्यादेव**। भवति हि कस्यचिदतिकामाद्याक्रान्तचेतसो 'न पराङ्गनागमनेन ब्राह्मणस्य वा हननेन विना स्थातुं शक्नोमी'ति बुद्धिः। न च तत्कार्यमेव; तस्यैव श्रुतशास्त्रस्यापि कार्यताबुद्धिप्रसङ्गात्। आस्तिककामुको 'ह्यकार्यमेवेदमकृत्वा स्थातुं नोत्सह' इति मन्यते।

परि०— **कृत्याश्चेति**। तृतीये 'आवश्यकाधमर्ण्ययोर्णिनि'रिति पूर्वसूत्रात्प्रकृतावावश्यकेऽर्थे कृत्याश्चेति सूत्रेण कृत्यविधानादिति भावः।

सु०— यत एवं न पक्षान्तरसंभवः। तस्मात् 'इष्टत्वमिष्टसाधनत्वं वा कार्यता' इत्युपसंहरति **तदिति**।

अनु०— **तदिष्टं साधनं तथा॥ ४४॥**
कार्यम्

अत्रेष्टग्रहणादुपक्रमेऽपि तद् ग्राह्यम्।

परि०— **उपक्रमे इति**। इष्टसाधनतां विनेत्यत्रेष्टतां विनेत्यपि ग्राह्यमित्यर्थः। मूले तदित्यस्य तस्मादिति, इष्टमेवेत्यस्येष्टत्वमिति, साधनं तथेत्यस्येष्टसाधनत्वमिति, कार्यमित्यस्य कार्यत्वमित्यर्थस्य अवतारिकायामेवोक्तत्वान्न व्याख्यातं मूलमिति ध्येयम्।

सु०— ननु 'कृतिसाध्यं प्रधानं यत्तत्कार्यमभिधीयत' इति परोदीरितं कार्यलक्षणं कुतो न शङ्कितमिति चेन्न । अनेनैव गतार्थत्वात् । तथा हि । किमिदं प्रत्येकं लक्षणमुत मिलितम् ॥ आद्ये कृतिसाध्यत्वस्योक्तो दोषः, 'कार्यं न हि क्रियाव्याप्यमि'ति । कृतिप्राधान्यं च किमुच्यते । प्रयत्नोद्देश्यत्वमिति चेत् । तत्किं मुख्यमुतामुख्यम् । आद्यं त्विष्टत्वमेव । द्वितीयं त्विष्टसाधनत्वमेवेत्यङ्गीकृतमेव ॥ न द्वितीयः कृतिसाध्यताविशेषणस्य व्यर्थत्वात् ।

परि०— अनेनैवेति । मूलकृदुक्तविकल्पेनैवेत्यर्थः । उक्त इति । 'कार्यं न हि क्रिये'ति कल्पस्य 'निषिद्धस्य समत्वत' इति यो दोष उक्तस्स एवेत्यर्थः । व्यर्थत्वादिति । अत्र कर्मनिर्णयतत्त्वनिर्णयटीकाभ्यां विरोधनिरासस्तर्कताण्डवे कृतिसाध्यत्वविशिष्टेष्टसाधनत्वस्य विधित्वभङ्गे ध्येयः ।

सु०— एतेनैतदपि निरस्तम् । यदुक्तं 'फलसाधनता नाम या सा नैव हि कार्यता । कार्यता कृतिसाध्यत्वं फलसाधनता पुनः । कारणत्वं फलोत्पादे ते भिद्येते परस्परमि'ति ॥ ननु सत्यपि चन्द्रमण्डलादाविष्टसाधनत्वे न कार्यताबुद्धिरिति चेत् । केयं कार्यताबुद्धिः । इष्टसाधनताबुद्धिस्तदतिरिक्ता वा । आद्ये कथं सा नास्ति । द्वितीयो न, अनिरूपणात् ।

ननु कार्यज्ञानं प्रवर्तकं नेष्टसाधनज्ञानमिति चेन्न असिद्धेः । अतीतादौ प्रवृत्तिप्रसङ्ग इति चेन्न तस्येदानीमिष्टसाधनत्वाभावात् । अन्यथाऽतीतकार्येऽप्ययं प्रसङ्गस्तुल्यः ।

परि०— एतेनेति । कृतिसाध्यत्वस्य निषिद्धेऽपि समत्वादितिकथनेनेत्यर्थः । न कार्यताबुद्धिरिति पदच्छेदः ।

सु०— किञ्च कृतिसाध्यत्वं कृत्युद्देश्यत्वमिष्टसाधनत्वं चेत्येकार्थसमवायिनस्त्रयो धर्माः । तत्र कृतिसाध्यतावच्छिन्नं कृत्युद्देश्यत्वं कार्यत्वम्; तदवगमस्त्विष्टसाधनतावगमनिबन्धन इति परस्य मतम् । यथाऽऽह 'किन्तु स्वयं क्लेशरूपं कर्म यत्कार्यतां व्रजेत् । फलसाधनता तत्र कारणं तेन कार्यते'ति । तथा चेष्टसाधनताज्ञानात्प्रवृत्ताविव कार्यताऽवगमेऽपि कथं नातीतादावतिप्रसङ्गः ।

परि०— परमुखेनैवातीतादावप्रसङ्गादि वाचयति किञ्चेत्यादिना । परस्येति । प्राभाकरस्येत्यर्थः ।

सु०— न तत्रेष्टसाधनतामात्रं गमकं किन्तु कृतिसाध्यतावच्छिन्नम्; गम्यं तु कृत्युद्देश्यत्वमात्रमिति चेत् । तथाऽपि भूताद्यतिप्रसङ्गानिवारणात् । न हि भूतादिकं न कृतिसाध्यम् । तथा सति कथं तत्ततो जातम् । तथाऽपि नेदानीं कृतिसाध्यमिति चेत् । इष्टसाधनत्वमपि तथेति

व्यर्थं विशेषणम् ॥ गम्यगमकयोः कथं न भेद इति चेन्न । तद्भावस्यैवानभ्युपगमात् ॥ ननु तथा सति लोकविरोधः स्यात् । तथा हि । लौकिका 'हीदं मे कार्यमि'त्युक्त्वा 'कुत' इति पृष्टा 'इष्टसाधनत्वादि'ति हेतुमाचक्षत इति चेन्न । द्विविधं खलु कार्यमिष्टमिष्टसाधनं च । तत्रेष्ट-साधनत्वादिति विवक्षितकार्यव्याख्यानं लौकिकानाम् ।

परि०— व्यर्थं विशेषणमिति । कृतिसाध्यत्वावच्छिन्नत्वविशेषणमित्यर्थः । विवृतमेतत्सर्वं निपुणतरं कार्यताज्ञानस्य प्रवर्तकत्वभङ्गे तर्कताण्डवे द्वितीयपरिच्छेदे ।

सु०— किञ्च प्रथममिष्टसाधनताज्ञानं ततश्चेच्छा ततः प्रयत्नस्ततः परिस्पन्द इत्या-त्मन्येवैकार्थविषया धर्मा जायन्ते । न त्वर्थे कश्चिदतिशयोऽनुभूयते योऽभिमतसाधनतया-ऽनुमीयत इति ।

अस्तु वा वाक्यपर्यवसानस्य कारणं कार्यमिष्टमिष्टसाधनं वा; ततः किमित्यत आह **साधनमिति** ।

अनु०— **साधनमिष्टस्य भगवानिष्टदेवता ।**
मुख्येष्टं वा सुमनसाम्

मीमांसाविषयस्य ब्रह्मणो वक्तव्यत्वे किमुच्यते 'भगवानि'ति । तत्रोक्तम् इष्टदेवतेति । मीमांसाविषयत्वेन इष्टदेवता ब्रह्मैव भगवानित्यर्थः ।

सु०— इष्टसाधनमपीष्टं भवति अतो **मुख्येत्युक्तम्** । निरुपाधिकमित्यर्थः ॥ नन्विष्टस्य सुखादेः साधनं भवतु भगवान्निरुपाधिकेष्टस्तु कथमित्यत आह **सुमनसामिति** । पुरुषार्था-न्तराभिलाषाऽकलुषितमनसामित्यर्थः ।

यथा प्रकृतमिष्टसाधनमिष्टं चानूद्य 'भगवानि'ति विधानान्न लिङ्गव्यत्यासदोषः । यथा 'यदिदं दृष्टं स स्थाणुरि'ति ॥ एवं यदिष्टमिष्टसाधनं वा वाक्यपर्यवसानकारणं स भगवानिति ।

मुख्येष्टत्वं भगवतोऽस्तीत्यत्र संभावनैवोक्ता, कुतः प्रमाणात्तन्निश्चय इत्यत आह **प्रेय इति** ।

अनु०— **प्रेयस्तदिति च श्रुतिः ॥ ४९ ॥**

न केवलं संभावना; श्रुतिश्चात्रास्तीति चशब्दः । प्रेयोऽतिशयेन प्रियम् । अतिशयश्च निरुपाधिकत्वम् ।

परि०— संभावनैवेति । सुमनसामित्यनेनेति भावः ।

सु०— 'तदेतत्प्रेयः पुत्रात्प्रेयो वित्तात्प्रेयोऽन्यस्माच्च सर्वस्मादन्तरतरं यदयमात्मे'-त्युदाहृतश्रुतावात्मनो जीवस्य प्रियतमत्वमुच्यत इति प्रतिभाति; ततो विस्पष्टैः पुराणादि-वाक्यैर्भगवतो मुख्येष्टत्वं प्रतिपत्तव्यमित्याह **प्राणेति** ।

अनु०— प्राणबुद्धिमनःखात्मदेहापत्यधनादयः ।
यत्संपर्कात्प्रिया आसंस्ततः को न्वपरः प्रियः ॥ ४६ ॥
इत्यादिवाक्यैः

प्राणः शारीरो वायुः । **बुद्धिर्मनश्च** अन्तःकरणवृत्ती । **खानि** इतरेन्द्रियाणि । आत्मा जीवः ।

परि०— श्रुताविति । वाजसनेयश्रुतौ । मूले इत्यादिवाक्यैरित्यस्य 'मुख्येष्टं वै'त्यनेनान्वयः ।

सु०— किमतो यद्येवमीश्वर इष्ट इष्टसाधनीभूतश्चेत्यत आह **आकाङ्क्षेति** ।

अनु०— आकाङ्क्षासन्निधियोग्यता यतः ।
तस्मिन्नेव समस्तस्येति

इतिशब्दस्तस्मादित्यर्थे, 'स एव सर्ववेदार्थ' इत्यनेन संबन्धः ।

परि०— तस्मादित्यर्थ इति । इतिशब्दस्य हेत्वर्थत्वात् । पूर्वत्र यत इति श्रवणात्तस्मादित्यर्थ इत्युक्तम् । **इत्यनेन संबन्ध इति** । सोऽयं पुरुष इत्यपि । स एव सर्ववेदार्थ इति पूर्वेण संबन्ध इत्यर्थः । तस्यैवाक्षेपसमाध्योरिह प्रस्तुतत्वादिति भावः ।

सु०— यत्खलु येन जिज्ञासितं यच्च सन्निहितं यच्च प्रतीतान्वययोग्यं तत्तं प्रति प्रति-पादनीयं शब्देन । अजिज्ञासितत्वाद्धि नापिपासुं प्रति जलाशयोपदेशः क्रियते । सत्यामपि जिज्ञासायां दाक्षिणात्यस्य पिपासोरसन्निहितत्वात् 'अस्ति गीर्वाणतरङ्गिण्यां शीतलं जलम्' इति नोपदिश्यते । सतोरपि जिज्ञासासन्निधानयोरयोग्यत्वान्नाकाशपानं विधीयते ।

परि०— आकाङ्क्षादित्(म)त्त्वमात्रेण कथं सर्ववेदार्थत्वमित्यतो व्यनक्ति **यत्खल्विति** । विशेषणत्रयस्य क्रमेण कृत्यमाह **अजिज्ञासितत्वाद्धीत्यादिना** ।

सु०— तथा च परमेश्वरस्येष्टेष्टसाधनत्वात्समस्तस्यापि वेदाधिकारिणोऽस्ति **तस्मिन् आकाङ्क्षा** जिज्ञासा । अस्ति च **सन्निधिः**; सर्वगतत्वात्; **योग्यता** च बाधकप्रमाणाभावात् ।

यत, एवं, तस्मात्स एव सर्ववेदार्थो भवितुं युक्तः ॥ कार्ये जिज्ञासाद्यभावं दर्शयितुम् एवशब्दः। तच्चोपपादयिष्यते। तेन स 'एव सर्ववेदार्थ' इत्यवधारणमुपपद्यते।

परि०— **इष्टेष्टसाधनत्वादिति**। इष्टत्वादिष्टसाधनत्वाच्चेत्यर्थः। अधिकारिभेदेनेति भावः। **आकाङ्क्षा** इत्यनुवादः। **जिज्ञासा** इति व्याख्या। **उपपादयिष्यत** इति। 'वर्तमानमतीनं चे'त्यादाविति भावः।

सु०— ननु तथाऽपि नेश्वरे वेदस्य प्रामाण्यं संभवति। केवलसिद्धार्थे व्युत्पत्त्यभावात्। कार्य एव लोके व्युत्पत्तिदर्शनात्। 'लोकावगतसामर्थ्यः शब्दो वेदेऽपि बोधक' इति नियमात्। कार्यान्वितत्वेन व्युत्पत्त्यङ्गीकारे च ईश्वरस्याप्राधान्यप्रसङ्गेन 'स एवे'त्यवधारणानुपपत्तेः। यद्यपि इष्टत्वमिष्टसाधनत्वं च कार्यत्वम्, तच्चास्तीश्वरस्य इत्युपपादितम्; तथाऽपि नैतावता व्युत्पत्तिसंभवः, वृद्धचेष्टैकलिङ्गत्वाद् व्युत्पत्तेः। वृद्धचेष्टायाश्च कृतिसाध्यार्थे नियतत्वात्। न हि चन्द्रादावकृतिसाध्येष्टसाधने प्रवृत्तिरस्ति। न चेश्वरस्य कृतिसाध्यताऽस्ति येन तत्र प्रवृत्तिं दृष्ट्वा व्युत्पद्येतेत्यत आह **इष्ट इति**।

अनु०— इष्टे व्युत्पत्तिरिष्यते ॥ ४७ ॥

केवलसिद्धमात्रे व्युत्पत्त्यभावेऽपि **इष्टे** सिद्धविशेषे **व्युत्पत्तिरिष्यत** एव। 'प्रामाणिकैः' इति शेषः।

परि०— द्वितीयमपि बाधकमाशङ्क्य निराह नन्वित्यादिना। **लोके व्युत्पत्तिदर्शनादिति**। तत्प्रकारश्च कार्यता चेत्येतदवतारिकायामेव प्रपञ्चित इति भावः। **चेष्टेति**। देहस्पन्दादिरूपप्रवृत्तिः।

सु०— तत्कथमित्यत आह **अत्तीति**।

अनु०— अत्यपूपांस्तव भ्रातेत्यादावावापतोऽपि च।
उद्वापाद्वर्तमानत्वादाकाङ्क्षादिवलादपि ॥ ४८ ॥
वालो व्युत्पत्तिमप्येति

इत्यादौ वाक्ये प्रयुक्ते सति, व्युत्पत्तिम् एतीति संबन्धः। अपिशब्दचशब्दावावापो-द्वापयोरितरेतरयोगे वर्तेते। आदिग्रहणेनाङ्गुलिप्रसारणभ्रूविक्षेपच्छोटिकावादनादिकमुच्यते।

अयमर्थः। छोटिकावादनादिना अव्युत्पन्नमभिमुखीकृत्य अपूपानदन्तं तद्भ्रातरमङ्गुली-प्रसारणादिना प्रदर्श्य 'देवदत्त तव भ्राताऽयमपूपानत्ती'ति वाक्ये प्रयुक्ते अपूपादिपदार्थानां वर्तमानत्वेन प्रतिसंबन्धिनां प्रत्यक्षत्वोपपत्तेः। इष्टत्वेनाकाङ्क्षाया जिज्ञासायाः संभवात्। पद-

समुदायस्यार्थसमुदाये तावत्सामान्यतः शक्तिमवधार्य पुनः तव भ्राता पयः पिबती'ति प्रयोगान्तरे यदर्थप्रक्षेपे यच्छब्दप्रक्षेपो यदर्थोद्धारे च यच्छब्दोद्धारः स तस्य वाचक इति विशेषतोऽप्यवधारयतीति किमनुपपन्नम् । तथा 'इयं तव माता' 'अयं तव पिते'त्यादिवाक्ये प्रयुक्तेऽपि पूर्ववद्व्युत्पत्तिः संभवति ॥ किञ्च 'देवदत्त पुत्रस्ते जात' इति वाक्यश्रवणसमनन्तरं विकसितवदनं देवदत्तमवलोक्य पार्श्वस्थो व्युत्पित्सुस्तेन लिङ्गेन देवदत्तस्य हर्षोदयमनुमाय तस्य चात्मदृष्टान्तेन प्रियार्थज्ञानं हेतुमवगम्य तस्य च शब्दश्रवणे सत्येव भावाच्छब्दस्य सामान्यतस्तत्र शक्तिं विदित्वा प्रियार्थं स्वदृष्टं पुत्रजन्म परित्यज्य अन्यस्य कल्पनाऽयोगात्तदेवेति ज्ञात्वा पुनरावापोद्धाराभ्यां विशेषतोऽप्यवगच्छति ॥

परि०— **छोटिकावादनेति** । अङ्गुलीद्वयाग्रमेलनेन क्रियमाणः शब्दः । इत्यादावित्युक्तादिपदार्थं व्यनक्ति **तथेयन्तवेत्यादिना** । तथेति मूलपदानुकारित्वात् 'तेमयावेकवचनस्ये'ति न शङ्क्यम् । 'वा ल्यपी'त्युक्तेः अवगम्येति साधु ।

सु०— यदत्रोक्तम् 'अतीतानागतवर्तमानानामनेकेषां प्रियाणां संभवाद्विशेषावधारणानुपपत्तिः' इति । तदयुक्तम् । सन्निहितस्वदृष्टपरित्यागेनान्यकल्पनानुपपत्तेरुक्तत्वात् । तत्रैव प्रियासुखप्रसवादीनां संभवेऽपि प्रयोगान्तरेष्वावापोद्धाराभ्यां विशेषावधारणं युज्यते । अन्यथा 'गामानये'ति प्रयुक्तो दण्डादिकमप्याददानो दृश्यत इति कथं तवापि विशेषावधारणम् । यदुक्तं 'यावती सिद्धार्थपरादपि वाक्याद् व्युत्पत्तिः सा सर्वा प्रथमभाविकार्यव्युत्पत्त्यनन्तरभावित्वात्कार्यव्युत्पत्तिरेवे'ति । तन्निरासायोक्तं **बालोऽपीति** । यद्यपि 'इह प्रभिन्नकमलोदरे मधूनि मधुकरः पिबती'त्यादिवाक्ये व्युत्पन्नेतरपदार्थो ज्ञातविभक्त्यर्थश्च अविदितमधुकरप्रातिपदिकार्थो यं मधुपानकर्तारं पश्यति तं मधुकरशब्दार्थं जानाति, तथा 'पिकः कोकिल' इत्युपदेशाद्व्युत्पद्यते, तथा 'सास्नादिमान् गौरि'ति वाक्याद् व्याप्तिमवधार्य सास्नादिमति पिण्डे गोशब्दवाच्यतामनुमिनोतीत्येवमादिरानन्तरिकी व्युत्पत्तिः; तथाऽपि व्युत्पादिता बालस्याप्युक्तविधया संभवत्येव । किञ्चास्या व्युत्पत्तेरनन्तरभावित्वेऽपि कार्यव्युत्पत्त्यधीनत्वं कुतः । कमलादिपदानामुक्तरीत्या योग्यान्वितस्वार्थ एव व्युत्पत्त्युपपत्तेरिति ।

परि०— **यदत्रोक्तमिति** । प्राभाकरैः स्वग्रन्थे उक्तमित्यर्थः । **उक्तत्वात्** । पूर्ववाक्य इति भावः । **प्रियासुखेति** । प्रियायाः सुखप्रसवेत्यर्थः । **यदुक्तमिति** । स्वग्रन्थ इति ज्ञेयम् । न तु पूर्वपक्ष्यनुवादप्रस्ताव इति भ्रमितव्यम् । अप्येतीत्यत्रस्थापिपदं संयोज्याह **बालोऽपीति** । ननु 'शक्तिग्रहं व्याकरणोपमानकोशाप्तवाक्याद्व्यवहारतश्च । वाक्यस्य शेषाद्विवृतेर्वदन्ति सान्निध्यतः सिद्धपदस्य वृद्धा' इत्युपायान्तरमपि व्युत्पत्तावुक्तम् । तच्च

प्राथमिककार्यव्युत्पत्त्यधीनम् । अन्यथोपायान्तराद् व्युत्पत्तिग्रहो न स्यादित्यतस्तदनूद्य समाधत्ते **यद्यपीत्यादिना । आनन्तरिकीति** । तथाच व्यवहारतो जायमानव्युत्पत्तेः प्राथमिकत्वात्सैव प्रदर्शिता मूलकारैरिति भावः । **व्युत्पादितेति** । व्युत्पत्तिरित्यनुकर्षः । ननूक्तं प्रथमं कार्ये व्युत्पत्त्यभावे उपायान्तरादपि व्युत्पत्तिर्न स्यादिति तत्राह **किञ्चास्या इति । योग्यान्वित इति** । तत्प्रकारश्चाग्रे 'शक्तिश्चैवान्विते स्वार्थे' इत्यादौ वक्ष्यत इति भावः ।

सु०— एवं सिद्धार्थे व्युत्पत्तिसंभवमभिधायेदानीं परव्युत्पादितं व्युत्पत्तिप्रकारं निराकर्तुमाह **नानयेति** ।

अनु०— **नानयेत्यादिवाक्यतः ।**

'देवदत्त गामानय'त्याद्युत्तमवृद्धवाक्यश्रवणात्प्रवृत्तं मध्यमवृद्धमुपलभ्य प्रवृत्तिलिङ्गेन तस्य प्रवर्तकबोधमनुमाय तस्य स्वात्मदृष्टान्तेन कार्यताविषयत्वमवधार्य ततः शब्दानन्तरभावित्वेन शब्दजत्वं ज्ञात्वा पुनरावापोद्धाराभ्यां लिङादेः साक्षात्कार्यवाचित्वमन्येषां शब्दानां तदन्वितस्वार्थवाचित्वमवगच्छतीति यदुक्तं तत् न इत्यर्थः ।

परि०— पूर्वपक्षदशायामुक्तं सर्वं संग्रहेणानुवदति **देवदत्तेत्यादिना । यदुक्तमिति** । कार्यता चेत्येतदवतारिकायाम् ।

सु०— कुत एतदिति चेत्कल्पकाभावात् । तथा हि । प्रौढमतीनामपि दुरधिगमयाऽनया प्रक्रियया बालो व्युत्पद्यत इति किं सिद्धार्थे व्युत्पत्त्यनुपपत्त्या कल्प्यते, किंवा संभवन्त्यामपि सिद्धार्थव्युत्पत्तौ तदनादरेण व्युत्पित्सुरेवैतां गरीयसीं प्रक्रियामाश्रयतीति । नाद्यः । सिद्धार्थे प्राथमिकव्युत्पत्तिसंभवस्योक्तत्वात् । द्वितीयं दूषयति **आनीयमानेति** ।

अनु०— **आनीयमानदृष्ट्यैव व्युत्पत्तेः संभवे सति ॥ ४९ ॥**
एष्यदानयनायायं कुत एव प्रतीक्षते ।

प्रयोजनार्थिनो हि प्रयोजन एव निर्बन्धो न तूपायविशेषे । तत्रोपायानेकत्वे च गुरुं परित्यज्य लघुमाश्रयते, न तु लघुं परित्यज्य गुरुमिति स्वात्मन्येव तावत्सिद्धम् । व्युत्पित्समानेऽप्येवं कल्पयितुं युक्तम् । तत्र 'देवदत्तो गामानयति', 'तव भ्राताऽपूपानत्ती'ति पदानामानीयमानाद्यमानगवादिदर्शनेनैवोक्तरीत्या व्युत्पत्तिर्लघीयसी; वर्तमानत्वेन कालान्तरभाव्यर्थप्रतीक्षाभावात्, तावत्पर्यन्तं शब्दानुसन्धानप्रयासाभावाच्च । 'देवदत्त गामानय' इत्यादिपदानामेष्यदानयनादौ व्युत्पत्तिस्तु गरीयसी; वाक्यश्रवणानन्तरं तावत्तदनुसन्धानस्य आगामिकार्य-

प्रतीक्षणस्य च प्रयाससाध्यत्वात्। तत्र गवादिशब्दव्युत्पत्त्यर्थं लघीयांसमुपायमनादृत्य एष्य-दानयनप्रतीक्षादिकं गरीयांसमुपायं व्युत्पित्सुः अनुतिष्ठतीति कल्पना निर्मूलैवेति।

सु०— तत्किं प्रयत्नगौरवाद्भविष्यत्क्रियायां तदन्वितेषु च व्युत्पत्तिर्नास्त्येव। तथा सति तच्छब्दव्यवहारोऽपि कथमित्यत आह **व्युत्पन्न** इति।

अनु०— **व्युत्पन्नो वर्तमाने तु क्रियाशब्दे भविष्यति ॥ ५० ॥**
पुनर्दृष्ट्यैव शब्दश्रुत्यश्चाद्व्युत्पत्तिमेष्यति।

वर्तमाने वर्तमानार्थे, **क्रियाशब्दे** आनयतीत्यादौ, **व्युत्पन्नः** अर्थसंबन्धज्ञानवान्, **भविष्यति** भविष्यदर्थे क्रियाशब्दे, 'देवदत्त गामानये'त्यादिशब्दश्रुत्, **पुनर्दृष्ट्या** गवानयनस्य।

परि०— पदानि योजयन्नेवार्थमाह वर्तमान इत्यादिना।

सु०— अयमर्थः। वर्तमानायां क्रियायां तदन्वितेषु चार्थेषु 'गामानयती'त्यादिपदानां संबन्धं प्रथमतः अवगच्छति। भविष्यत्क्रियायां तु 'पश्चादानये'त्यादिपदानां संबन्धं जानाति त्वदुक्तरीत्येत्येव ब्रूमः। न तु सर्वथा तत्र व्युत्पत्त्यभावम्। अतो न काचिदनुपपत्तिरिति। 'शब्दश्रुत्, पुनर्दृष्ट्ये'ति परोक्तप्रक्रियानुवादः।

परि०— तात्पर्यार्थमाह अयमर्थ इति।

सु०— एवं लिङादीनां स्वार्थे व्युत्पत्तिः पश्चात्तनीत्युक्तम्। पराभ्युपगते तु कार्ये न कदाचिदपीत्याह **वर्तमानमिति**।

अनु०— **वर्तमानमतीतं च भविष्यदिति च क्रमात् ॥ ५१ ॥**
आकाङ्क्षादियुतं यस्माद्विधेर्व्युत्पादनं कुतः।

यस्मात्। वर्तमानादिक्रमेण कालत्रयसंबन्ध्येव वस्त्वाकाङ्क्षासन्निधियोग्यतायुक्तं च भवति। आकाङ्क्षाद्युपेत एव च व्युत्पत्तिः। न ह्यजिज्ञासितेऽर्थे प्रवृत्तिसहस्रदर्शनेऽपि व्युत्प-द्यन्ते। कार्यं च कालत्रयासंबद्धं परेणेष्यते। तस्मात्। आकाङ्क्षादिविरहात् **विधेः** कार्यापरनाम्नो **व्युत्पादनं** व्युत्पत्तिर्लिङादिवाच्यताज्ञानं **कुतः** संभवतीति ॥ अथवा लिङादिशब्दो **विधिः** तस्य **व्युत्पादनं** कार्ये व्युत्पत्तिः **कुत** इति योज्यम् ॥ अत्र कालसंबन्ध्येवेति वक्तव्ये क्रम-प्रदर्शनमुत्तरार्थम्।

परि०— **उत्तरार्थमिति**। दृष्ट्येत्युत्तरवाक्यं पूर्वं वर्तमाने पश्चादनागतादावाकाङ्क्षाक्रमेण व्युत्पत्तिक्रमस्य वक्ष्यमाणत्वात्तदुपयोगित्यार्थमित्यर्थः।

सु०— किञ्च कालत्रयानवमर्शो विधेः किम् अर्थतः किंवा शब्दतः। आद्ये शशविषाणादिवत्तस्य सत्त्वमेवासंभावितम्, व्युत्पत्तिस्तु तद्विषये लिङादीनां कुतः। द्वितीये घटादितुल्यत्वात्कालत्रयानवमृष्टो विधिरिति विशेषाभिधानं व्यर्थम्। अनुभवविरुद्धं चैतत्। कर्तव्यमितिशब्दादेष्यत्कालीनताप्रतीतेरुक्तत्वात्।

परि०— **किंवा शब्दत इति**। शब्देन प्रतिपाद्यत इति वेत्यर्थः। **उक्तत्वादिति**। 'न भविष्यत्क्रिया कार्यम्' इत्येतद्व्याख्यावसरे उक्तत्वादित्यर्थः॥

सु०— यदप्युक्तं 'वर्तमानार्थक्रियादिशब्दव्युत्पत्त्यनन्तरभाविनी भविष्यदर्थक्रिया शब्दव्युत्पत्तिरि'ति। तदयुक्तम्। व्युत्पत्तिसंभवे प्राथमिकत्वस्यैवोपपत्तावानन्तरिकत्वकल्पनायां नियामकाभावादित्यत आह **दृष्ट्येति**।

अनु०— **दृष्ट्या ज्ञातपदार्थस्य स्यादाकाङ्क्षा भविष्यति॥ ९२॥**
व्युत्पत्तिः प्रथमा तस्माद्वर्तमाने(ऽ)गते ततः।

'प्रथमत एवानागतार्थे जिज्ञासाप्रतीक्षयोरसंभवान्न व्युत्पत्तिरि'त्युक्तम्। वर्तमानार्थस्य तु दृष्टिसंभवेन जिज्ञासोपपत्तौ प्रतीक्षाऽऽयासासंभवाच्च प्रथमं व्युत्पत्तिस्ततो **ज्ञातः पदस्यार्थो** येन तस्य वर्तमानक्रियायां तदन्वितेषु चार्थेषु व्युत्पन्नस्य पश्चाद् **भविष्यति** अतीते **चाकाङ्क्षा स्यात्**। 'देवदत्तो गामानयती'त्यादिपदानां वर्तमानक्रियायां तदन्वितेषु व्युत्पत्तौ जातायां 'देवदत्त गामानये'त्युक्ते गवादिपदानामानयतेश्च ज्ञातार्थत्वेनोर्वरितप्रत्ययार्थमात्रे जिज्ञासाप्रतीक्षा च स्यात्। तस्माद्वर्तमानार्थव्युत्पत्तेराकाङ्क्षादिजननद्वारेण कारणत्वेन भविष्यदाद्यर्थव्युत्पत्तेश्च कार्यत्वात्पौर्वापर्योपपत्तिरिति॥ **अगते अनागत** इत्यर्थः।

परि०— अगते गत इति च द्वेधा पदविभागमुपेत्यार्थमाह **भविष्यत्यतीते चेति**। नन्वत्र भविष्यतीत्येतस्य कथं लाभ इत्यत आह **अगते अनागत इति**।

सु०— यदप्युक्तं 'प्रवृत्तिनिवृत्त्यौपयिकार्थशासनाच्छास्त्रत्वम्। न च सिद्धार्थबोधस्तथा। अतः कार्यबोधस्यैव तद्भावात्कार्यपरत्वं वेदस्ये'ति॥ तत्र वक्तव्यम्। किं प्रवृत्त्यादिकमेव वेदस्य मुख्यं प्रयोजनम् उत अवान्तरप्रयोजनम्। नाद्य इत्याह **इष्टमिति**।

अनु०— इष्टमाकाङ्क्षते सर्वो न प्रवृत्तिमपेक्षते ॥ ९३ ॥

पुरुषापेक्षितं हि प्रयोजनं भवति; अन्यस्यानिरूपणात्। पुरुषश्च इष्टावाप्तिमनिष्टनिवृत्तिं चापेक्षते, न प्रवृत्तिनिवृत्ती; क्लेशरूपत्वात्। अतो न तयोर्मुख्यप्रयोजनतेति।

परि०— तृतीयमपि बाधकमनूद्य निराह यदप्युक्तमिति। कार्यता चेत्येतदवतारिकायामुक्तमित्यर्थः।

सु०— अस्तु प्रयोजनत्वमिष्टानिष्टप्राप्तिप्रहाणयोः, तत्साधनं प्रवृत्तिनिवृत्ती इति अवान्तरप्रयोजनमिति द्वितीयं दूषयति **अपरोक्षमिति**।

अनु०— अपरोक्षं परोक्षं वा ज्ञानमिष्टस्य साधनम्।

ज्ञानमेवेष्टावाप्तिसाधनं न प्रवृत्त्यादिकमित्यर्थः॥

तत्किं नोपदेष्टव्यैव क्रिया। न। क्वचिज्ज्ञानार्थत्वादित्याह **क्वापीति**।

क्वापि चेष्टा तदर्था स्यात्

तत्कथमित्यत आह **अत्तिर्हीति**।

अत्तिर्हि रसवित्तये ॥ ९४ ॥

अत्तिः चर्वणादिरूपा क्रिया। रससाक्षात्काराय भवति।

परि०— नोपदेष्टव्या क्रिया किमितिप्रश्नं निराह नेति। तत्र हेतुमाह **क्वचिदित्यादि**।

सु०— नन्वभिमतरसादिसाक्षात्कारस्यैवेष्टसाधनत्वं दृष्टम्। तत्कथं 'परोक्षं वा ज्ञानमिष्टस्य साधनम्' उक्तमित्यत आह **वाक्यार्थेति**।

अनु०— वाक्यार्थज्ञानमात्रेण क्वचिदिष्टं भवेदपि।

अपिशब्दो वाक्यार्थज्ञानमात्रेणापीति संबध्यते। **क्वचिदिति** 'पुत्रस्ते जातः', 'पिता ते राजा वर्तत' इत्यादौ।

यद्यप्यभिमतार्थानुमितिज्ञानमपीष्टसाधनम्। तथाऽपि प्रकृतानुपयोगात्तन्नोक्तम्।

परि०— प्रकृतानुपयोगादिति। वेदादिशब्दजन्यस्य साक्षात्काररूपस्य वा ब्रह्मज्ञानस्येह प्रकृतत्वात्तदनुपयोगादित्यर्थः।

सु०— अयमत्राशयः। यो हि सात्त्विकप्रकृतिर्लोकप्रवादात्कार्यत्वादिलिङ्गानुसन्धानाद्वा स्वतनुभवनादेः कर्तारं सामान्यतो जानन् स्नेहमाहात्म्यज्ञानाभ्यां तद्विशेषज्ञानार्थमुत्कण्ठितमानसस्तत्संस्कारवशाच्चान्यदगणयन्वर्तते तं प्रत्याप्तो वन्धुरिवायं समस्तो वेदस्तत्स्वरूपं स्वप्रधानमेव प्रतिपादयति। ततो वाक्यार्थज्ञानादवाप्तपरमानन्दस्तत्साक्षात्कारं कामयते। तं प्रति तदुपासना विधीयते। सा च प्रक्षीणान्तःकरणमलस्यैव संभवतीति तदर्थं कर्मविधयः॥ अथवा यः सांसारिकविविधदुःखं जिहासुः परमानन्दं च प्रेप्सुस्तत्साधनं जिज्ञासते; तं प्रति परमेश्वर एव प्रसन्नः परमेष्टसाधनतयोपदिश्यते। ततः कथमसौ प्रसीदतीत्यपेक्षायां तत्साक्षात्कारस्तदङ्गतया कर्माणीत्युभयथा स्वप्रधान एव परमेश्वरो वेदार्थ इति।

परि०— ननु परेण सर्वस्य वेदादेः कार्य एव तात्पर्यस्य वर्णितत्वाद्वृद्धैः सिद्धे व्युत्पत्त्युपपादनेन समस्तवेदराशेः कथं ब्रह्मण्येव तात्पर्यमुपपादितं भवतीत्यत आह अयमत्राशय इति। केषाञ्चिदिष्टं केषाञ्चिदिष्टसाधनं भगवानित्युक्तम्। तत्राद्यानुरोधेन वाक्यान्वयप्रकारमाह यो हीत्यादिना। द्वितीयानुरोधेनाह अथवेति। य इति। सात्त्विकप्रकृतिरित्यनुकर्षः।

सु०— न च प्रयोजनशेषतयेश्वरस्याप्राधान्यं प्रतिपत्तावपरार्थत्वात्। प्रतिपत्तेरेव प्रमाणफलत्वात्।

परि०— अन्त्यपक्षे दोषमाशङ्क्य निराह न च प्रयोजनशेषतयेति। प्रयोजनार्थतयेत्यर्थः। प्रतिपत्ताविति। यथा ज्योतिष्टोमादिकं प्रतिपाद्यमानं स्वर्गादिफलशेषत्वेनैव 'ज्योतिष्टोमेन स्वर्गकामो यजेते'त्यादिना अवगम्यते तथा 'सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्मे'त्यादौ प्रतिपत्तिवेलायां परार्थत्वेनाप्रतीत्या प्रतिपत्तौ वेदेन जनितव्यायां ब्रह्मणोऽपरार्थत्वादित्यर्थः। प्रमाणेति। वेदरूपप्रमाणेत्यर्थः।

सु०— एवमकार्यशेषतया स्वप्रधाने ब्रह्मणि वेदस्य प्रामाण्यसंभवाद्युक्ता ब्रह्मजिज्ञासेत्युक्तम्। इदानीमस्तु वा कार्यपरत्वं वेदस्य, तथाऽप्यात्मानमुपासीतेत्युपासनाकार्ये कर्मकारकतया प्रतीतस्य ब्रह्मणः स्वरूपं प्रतिपादयतां 'सत्यं ज्ञानमि'त्यादिवाक्यानां तत्र प्रामाण्यसंभवाद्युक्ता ब्रह्मजिज्ञासेति पक्षान्तरं समर्थयमानः अविधिपरेभ्योऽपि वाक्येभ्यो वस्तुतत्त्वसिद्धिर्भवतीत्यत्र परसंप्रतिपन्नं निदर्शनमाह न चेति।

अनु०— न च स्रुक्स्रुववद्यूपादावतात्पर्यं श्रुतेर्भवेत्॥ ५५॥

आदिग्रहणाद्यूपादयः। सर्वस्याम्नायस्य कार्यपरतां मन्यमानस्यापि मते यूपाहवनीयादिस्वरूपे श्रुतेरप्रामाण्यं तावन्न भवेत्; किन्तु 'यूपे पशुं वध्नाती'ति वन्धनाय यूपे विनियुक्ते

तस्यालौकिकत्वात्कोऽसौ यूप इत्यपेक्षायां 'खादिरो यूपो भवति । यूपं तक्षति । यूपमष्टाश्रीकरोती'ति वाक्यैस्तक्षणादिविधिपरैरपि संस्काराविष्टं विशिष्टसंस्थानं दारु यूप इति गम्यत एव । एवं स्रुक्स्रुवादयोऽपि द्रष्टव्याः ॥ अप्रामाण्यमिति वक्तव्ये अतात्पर्यमिति वचनं यत्परेण प्रत्यक्षादिवैधर्म्यं शास्त्रस्योक्तं तन्निरासार्थम् ।

परि०— तस्य (यूपस्य) अलौकित्वादिति । संस्कारविशेषविशिष्टकाष्ठविशेषरूपत्वेन तक्षणाऽष्टाश्रीकरणादेर्लोकतोऽनवगतत्वादिति भावः । **एवं स्रुक्स्रुवादयोऽपीति** । चतुर्जुह्वां गृह्णाति स्रुवेण अभिघारयति यदाहवनीये जुहोतीत्यादिवाक्यैश्चतुर्ग्रहणाद्यर्थं जुह्वादौ विनियुक्तेऽलौकिकत्वात्किं जुह्वादीन्याकाङ्क्षायां पर्णमयी जुहूर्भवति खादिरः स्रुवो भवत्यर्थोदिते प्रातरादधातीत्यादिवाक्यैः पर्णमयीत्यादिविधिपरैरपि स्रुक्स्रुवादिस्वरूपं गम्यत एवेति भावः । **प्रत्यक्षादिवैधर्म्यमिति** । प्रत्यक्षादेः सिद्धार्थबोधकत्वेन प्रामाण्यसंभवेऽपि शास्त्रस्यासिद्धरूपकार्यपरत्वेनैव प्रामाण्यमिति यद्वैधर्म्यमित्यर्थः । **तन्निरासार्थमिति** । तथात्वे यूपस्रुवादिपदार्थानामसिद्धिप्रसङ्गादतः प्रत्यक्षादिनेव शास्त्रेणापि सिद्धरूपोऽप्यर्थः सिद्ध्यति । तात्पर्यविषयश्च तादृशोऽप्यर्थ इति वाच्यमिति भावः ।

सु०— कुतो न भवेदित्यत आह यत्किञ्चिदिति ।

अनु०— यत्किञ्चित्करणस्यापि यज्ञैवान्यथा भवेत् ।

अन्यथा यूपाहवनीयादिवाक्यानां यूपादिस्वरूपे तात्पर्याभावे । यत इति शेषः ।

किमतो यद्येवं स्रुक्स्रुववह्न्यादावपि श्रुतेस्तात्पर्यमस्तीत्यत आह तस्मादिति ।

अनु०— तस्मादुपासनार्थं च स्वार्थे तात्पर्यवद् भवेत् ॥ ५६ ॥

यस्मात्कार्यान्वितत्वेन यूपाहवनीयादिशब्दानां स्वार्थे तात्पर्यमस्ति । तस्मात्तत्समानन्यायेनोपासनाकार्यार्थत्वेन 'सत्यं ज्ञानमि'त्यादिवेदवाक्यं च स्वार्थे सकलगुणक्रियाद्युपेते ब्रह्मणि तात्पर्ययुक्तं भवेत् ।

ननु विषमोऽयमुपन्यासः । यूपादिस्वरूपाभावे पशुबन्धादिकार्यमेव न निष्पद्यत इति तत्स्वरूपेऽपि तात्पर्यमवश्याश्रयणीयम् । न चैवमुपासनं विना कर्मकारकसत्तया नोपपद्यते, आरोपिताकारेणापि संभवादिति । मैवम् । पार्थिवद्रव्यमात्रे वन्धनसंभवेन खादिरत्वादावतात्पर्योपपत्तेः । तदप्यपूर्वत्वादविरुद्धत्वाच्च गृह्यत इति चेत् समं प्रकृतेऽपि । अथ खादिरत्वाद्यभावे नापूर्वोत्पत्तिरिति चेन्न । श्रुतेस्तत्र प्रामाण्यस्याद्याप्यनिश्चयात् । अविद्यमानार्थोपासनेऽपि फलाभावस्य साधयिष्यमाणत्वात् ।

परि०— अपूर्वत्वादिति। मानान्तराप्राप्तत्वादपूर्वजनकत्वाद्वेत्यर्थः। **प्रकृतेऽपीति**। गुणकर्मादिविषये-ऽपीत्यर्थः। **साधयिष्यमाणत्वादिति**। चतुर्थाद्यपादे 'न प्रतीके न हि स' इत्यत्रेति भावः।

सु०— **ननु श्रुतिरेवात्मादिस्वरूपे तात्पर्याभावं गमयति ॥** 'आत्मेत्येवोपासीते'-त्यादावितिशब्दसंबन्धात्। इतिशब्दो हि वैपरीत्ये वर्तते। 'न वेति विभाषे'ति यथा शब्दप्रकरणे 'न वा' इति शब्दयोर्विभाषासंज्ञायां वैपरीत्यवाचिनेतिशब्देन तावर्थपरौ व्यवस्थाप्येते; तथे-हाप्यर्थप्रकरणे श्रुतेनेतिशब्देनात्मनः स्वरूपेणोपासनासंबन्धं निवार्य स्मृतिमात्रेण संबन्धो ज्ञाप्यते। तत्कथमात्मसिद्धिर्वेदादिति चेन्न। अत्रेतिशब्दस्य प्रकारवाचित्वात्। विपक्षे बाधक-माह **इतिशब्दोऽन्वय इति**।

अनु०— **इतिशब्दोऽन्वयेऽग्नावित्यप्युन्नीते स्मृतिर्भवेत्।**

आत्मादिशब्दैरितिशब्दस्य वैपरीत्यवाचिनो योगे व्याख्यायमाने 'अग्नौ जुहोति' इत्यादावपि वैपरीत्यार्थे इतिशब्दे योजितेऽग्नेरपि स्वरूपेण होमान्वयो न स्यात्। किन्तु स्मृतिमात्रेणेति।

परि०— **वैपरीत्य इति**। यस्माच्छब्दात्परत इति शब्दः श्रुतः तस्य शब्दस्य प्रकरणप्राप्तार्थं प्रच्याव्य तद्विपरीतार्थपरत्वं संपादयतीत्यर्थः। क्वोपलब्धमेतदित्यत आह **न वेति विभाषेति यथेति**। व्याकरणे प्रथमस्याद्यपादे न वेत्यादिसूत्रे न वा शब्दात्परत्र श्रुतेतिशब्दे दृष्टमेतदित्यर्थः। तत्कथमित्यतो महाभाष्योक्तप्रकारेण तदनुवदति **शब्देति**। 'क्तक्तवतू निष्ठे'त्यादिरूपेण शब्दस्वरूपं गृहीत्वा तस्य संज्ञाविधानप्रकरणे न वा विभाषेत्युक्तौ नेति वेति यौ शब्दौ तयोर्विभाषेति संज्ञा प्राप्नोति प्रकरणबलात्। तथा च विभाषेत्यादिकार्यस्थले विभाषा भवतीत्युक्ते न वा शब्दौ भव(तः)तीत्यर्थस्यापत्त्येष्टसिद्धिर्न स्यादतः प्राकरणिकार्थवैपरीत्यवाचिनेतिशब्देन निषेधविकल्पार्थपरौ व्यवस्थाप्येते इत्यर्थः। **प्रकारेति**। 'इति हेतुप्रकरणप्रकारादिसमाप्तिष्वि'त्यभिधानादिति भावः। आहवनीये जुहोतीत्यस्यार्थानु-वादोऽयमग्नौ जुहोतीत्यादावपीति। यदग्नौ जुहोतीत्यपि समिधमित्यस्य वाऽयमनुवादः।

सु०— **ननु 'अग्नौ जुहोती'त्यत्रेतिशब्द एव नास्ति, तस्य वैपरीत्यार्थत्वं कुत इति चेन्न।** तर्हि उपासनावाक्यानामपीतिशब्दविधुराणां बहुलमुपलम्भात् स्वार्थे तात्पर्योपपत्तिरित्याह **इतिशब्देति**।

अनु०— **इतिशब्दव्यपेतानि ह्यपि सन्ति वचांस्यलम्॥ ९७॥**
आत्मानमेवेत्यादीनि

अलं बहूनीति शेषः।

तस्यालौकिकत्वात्कोऽसौ यूप इत्यपेक्षायां 'खादिरो यूपो भवति । यूपं तक्षति । यूपमष्टाश्रीकरोती'ति वाक्यैस्तक्षणादिविधिपरैरपि संस्काराविष्टं विशिष्टसंस्थानं दारु यूप इति गम्यत एव । एवं सुक्स्रुवादयोऽपि द्रष्टव्याः ॥ अप्रामाण्यमिति वक्तव्ये **अतात्पर्यमिति** वचनं यत्परेण प्रत्यक्षादिवैधर्म्यं शास्त्रस्योक्तं तन्निरासार्थम् ।

परि०— तस्य (यूपस्य) अलौकित्वादिति । संस्कारविशेषविशिष्टकाष्ठविशेषरूपत्वेन तक्षणाऽष्टाश्रीकरणादेर्लोकतोऽनवगतत्वादिति भावः । **एवं सुक्स्रुवादयोऽपीति** । चतुर्जुह्वां गृह्णाति स्रुवेण अभिघारयति यदाहवनीये जुहोतीत्यादिवाक्यैश्चतुर्ग्रहणाद्यर्थं जुह्वादौ विनियुक्तेऽलौकिकत्वात्किं जुह्वादीत्याकाङ्क्षायां पर्णमयी जुहूर्भवति खादिरः स्रुवो भवत्यर्धोदिते प्रातरादधातीत्यादिवाक्यैः पर्णमयीत्यादिविधिपरैरपि स्रुक्स्रुवादिस्वरूपं गम्यत एवेति भावः । **प्रत्यक्षादिवैधर्म्यमिति** । प्रत्यक्षादेः सिद्धार्थबोधकत्वेन प्रामाण्यसंभवेऽपि शास्त्रस्यासिद्धरूपकार्यपरत्वेनैव प्रामाण्यमिति यद्वैधर्म्यमित्यर्थः । **तन्निरासार्थमिति** । तथात्वे यूपस्रुवादिपदार्थानामसिद्धिप्रसङ्गादतः प्रत्यक्षादिनेव शास्त्रेणापि सिद्धरूपोऽप्यर्थः सिद्ध्यति । तात्पर्यविषयश्च तादृशोऽप्यर्थ इति वाच्यमिति भावः ।

सु०— कुतो न भवेदित्यत आह यत्किञ्चिदिति ।

अनु०— यत्किञ्चित्करणस्यापि यज्ज्ञैवान्यथा भवेत् ।

अन्यथा यूपाहवनीयादिवाक्यानां यूपादिस्वरूपे तात्पर्याभावे । यत इति शेषः ।

किमतो यद्येवं सुक्स्रुववहव्यादावपि श्रुतेस्तात्पर्यमस्तीत्यत आह **तस्मादिति** ।

अनु०— तस्मादुपासनार्थं च स्वार्थे तात्पर्यवद् भवेत् ॥ ९६ ॥

यस्मात्कार्यान्वितत्वेन यूपाहवनीयादिशब्दानां स्वार्थे तात्पर्यमस्ति । तस्मात्तत्समानन्यायेनोपासनाकार्यार्थत्वेन 'सत्यं ज्ञानमि'त्यादिवेदवाक्यं च स्वार्थे सकलगुणक्रियाद्युपेते ब्रह्मणि तात्पर्ययुक्तं भवेत् ।

ननु विषमोऽयमुपन्यासः । यूपादिस्वरूपाभावे पशुबन्धादिकार्यमेव न निष्पद्यत इति तत्स्वरूपेऽपि तात्पर्यमवश्याश्रयणीयम् । न चैवमुपासनं विना कर्मकारकसत्तया नोपपद्यते, आरोपिताकारेणापि संभवादिति । मैवम् । पार्थिवद्रव्यमात्रे बन्धनसंभवेन खादिरत्वादावतात्पर्योपपत्तेः । तदप्यपूर्वत्वादविरुद्धत्वाच्च गृह्यत इति चेत् समं प्रकृतेऽपि । अथ खादिरत्वाद्यभावे नापूर्वोत्पत्तिरिति चेन्न । श्रुतेस्तत्र प्रामाण्यस्याद्याप्यनिश्चयात् । अविद्यमानार्थोपासनेऽपि फलाभावस्य साधयिष्यमाणत्वात् ।

परि०— अपूर्वत्वादिति । मानान्तराप्राप्तत्वादपूर्वजनकत्वाद्वेत्यर्थः । प्रकृतेऽपीति । गुणकर्मादिविषयेऽपीत्यर्थः । साधयिष्यमाणत्वादिति । चतुर्थाद्यपादे 'न प्रतीके न हि सः' इत्यत्रेति भावः ।

सु०— ननु श्रुतिरेवात्मादिस्वरूपे तात्पर्याभावं गमयति ॥ 'आत्मेत्येवोपासीते'-त्यादावितिशब्दसंबन्धात् । इतिशब्दो हि वैपरीत्ये वर्तते । 'न वेति विभाषे'ति यथा शब्दप्रकरणे 'न वा' इति शब्दयोर्विभाषासंज्ञायां वैपरीत्यवाचिनेतिशब्देन तावर्थपरौ व्यवस्थाप्येते; तथेहाप्यर्थप्रकरणे श्रुतेनेतिशब्देनात्मनः स्वरूपेणोपासनासंबन्धं निवार्य स्मृतिमात्रेण संबन्धो ज्ञाप्यते । तत्कथमात्मसिद्धिर्वेदादिति चेन्न । अत्रेतिशब्दस्य प्रकारवाचित्वात् । विपक्षे बाधकमाह इतिशब्दोन्नय इति ।

अनु०— इतिशब्दोन्नयेऽग्नावित्यप्युन्नीते स्मृतिर्भवेत् ।

आत्मादिशब्दैरितिशब्दस्य वैपरीत्यवाचिनो योगे व्याख्यायमाने 'अग्नौ जुहोति' इत्यादावपि वैपरीत्यार्थे इतिशब्दे योजितेऽग्नेरपि स्वरूपेण होमान्वयो न स्यात् । किन्तु स्मृतिमात्रेणेति ।

परि०— वैपरीत्य इति । यस्माच्छब्दात्परत इति शब्दः श्रुतः तस्य शब्दस्य प्रकरणप्राप्तार्थं प्रच्याव्य तद्विपरीतार्थपरत्वं संपादयतीत्यर्थः । कोपलब्धमेतदित्यत आह न वेति विभाषेति यथेति । व्याकरणे प्रथमस्याद्यपादे न वेत्यादिसूत्रे न वा शब्दात्परत्र श्रुतेतिशब्दे दृष्टमेतदित्यर्थः । तत्कथमित्यतो महाभाष्योक्तप्रकारेण तदनुवदति शब्देति । 'क्तक्तवतू निष्ठे'त्यादिरूपेण शब्दस्वरूपं गृहीत्वा तस्य संज्ञाविधानप्रकरणे न वा विभाषेत्युक्तौ नेति वेति यौ शब्दौ तयोर्विभाषेति संज्ञा प्राप्नोति प्रकरणबलात् । तथा च विभाषेत्यादिकार्यस्थले विभाषा भवतीत्युक्ते न वा शब्दौ भव(तः)तीत्यर्थस्यापत्त्येष्टसिद्धिर्न स्यादतः प्राकरणिकार्थवैपरीत्यवाचिनेतिशब्देन निषेधविकल्पार्थपरौ व्यवस्थाप्येते इत्यर्थः । प्रकारेति । 'इति हेतुप्रकरणप्रकारादिसमाप्तिष्वि'त्यभिधानादिति भावः । आहवनीये जुहोतीत्यस्यार्थानुवादोऽयमग्नौ जुहोतीत्यादावपीति । यदग्नौ जुहोतीत्यपि समिधमित्यस्य वाऽयमनुवादः ।

सु०— ननु 'अग्नौ जुहोती'त्यत्रेतिशब्द एव नास्ति, तस्य वैपरीत्यार्थत्वं कुत इति चेन्न । तर्हि उपासनावाक्यानामपीतिशब्दविधुराणां बहुलमुपलम्भात् स्वार्थे तात्पर्योपपत्तिरित्याह इतिशब्देति ।

अनु०— इतिशब्दव्यपेतानि ह्यपि सन्ति वचांस्यलम् ॥ ५७ ॥
आत्मानमेवेत्यादीनि

अलं बहूनीति शेषः ।

परि०— इतिशब्दविधुराणामिति । 'ओमित्येतदक्षरमुद्गीथमुपासीत' 'आत्मानमेव लोकमुपासीते'-त्यादीनामिति भावः ।

सु०— सत्यम्, तथाऽपि तत्राध्याहारः क्रियत इत्यत आह **योग इति** ।

अनु०— योगेऽग्नावपि तत्समम् ।

योगे इतिशब्दस्याध्याहृतस्य योजने । 'अग्नौ जुहोती'त्यत्रापि तद्योजनं समम् । आत्मादिशब्दात्परतो यद्यश्रुतेति शब्दोऽध्याहियते तदाऽग्न्यादिशब्दात्परतोऽपि कुतो नाध्याहियत इत्यर्थः ॥

एकदेशिनस्त्वेवं परिहारमाहुः । "सत्यं कार्यनिष्ठो वेदस्तथाऽपि न सर्वः । वेदान्तास्तु परिनिष्ठितस्वरूपेऽपि ब्रह्मणि प्रमाणम् । 'अथातो धर्मजिज्ञासे'ति कार्यनिष्ठवेदभागे विचारितेऽपि वस्तुतत्त्वनिष्ठवेदान्तविचाराय शारीरकमीमांसारंभस्संभवती"ति ॥ सोऽयमयुक्तः परिहारः ।

तथा हि । 'वेदान्ता ब्रह्मनिष्ठा, अपरो वेदभागः कार्यनिष्ठ' इति वाक्यभेदः किमेकवाक्यत्वासंभवात् कल्प्यते उतैकवाक्यत्वसंभवेऽपि ।

परि०— **एकदेशिन इति** । ब्रह्मतन्त्रव्याख्यातृषु मध्ये केचन मायावादिन इत्यर्थः ।

सु०— न तावत् द्वितीयः कल्पनागौरवप्रसङ्गादित्याह **एकवाक्यत्वेति** ।

अनु०— एकवाक्यत्वयोगे तु वेदस्यापि ह्यशेषतः ॥ ५८ ॥
वाक्यभेदो न युक्तः स्यात्

अशेषतोऽपि इति संबन्धः । **हि**शब्दः कल्पनागौरवादिप्रसङ्गं हेतुं सूचयति ।

आद्यं दूषयति **योगश्चेति** ।

अनु०— योगश्च स्यात्

अशेषतोऽपि वेदस्यैकवाक्यताया, **योगो** घटना, **च**, **स्या**देव । यथोक्तं पुरस्तात् । वक्ष्यति च 'अतो ज्ञानफलान्येव कर्माणी'ति ॥

परि०— **यथोक्तं पुरस्तादिति** । अयमत्राशय इत्यादिपूर्वग्रन्थेन द्वेधा वाक्यान्वयस्योक्तत्वादिति भावः ।

सु०— किञ्च 'कृत्स्नोऽपि वेदः कार्यनिष्ठ' इति वदन्तं प्रत्येकस्यापि वाक्यस्य परिनिष्ठितवस्तुप्रतिपादकत्वप्रतिपादने यः प्रयासस्तेनैव कृत्स्नस्यापि वेदस्य तथात्वे संभवति किं वाक्यभेदकल्पनया । 'दृष्टो हि तस्यार्थः कर्मावबोधनमि'त्याद्यभियुक्तवाक्यानुरोधादिति चेत् । तर्हि 'वेदोषरा वेदान्ता' इत्यभियुक्तवाक्यं परमास्तिकेन भवता अनुरोद्धव्यं स्यात् । उपक्रमादिना कार्यनिष्ठतावगमादेवमिति चेन्न । अवान्तरवाक्येऽपि उपक्रमाद्यानुगुण्यस्य संभवात् । अधिकारादिविरोधादिति चेन्न । तथा सत्युपनिषत्स्वपि वाक्यभेदप्रसङ्गादिति ।

परि०— मीमांसकवाक्यानुरोधाद्वाक्यभेदः कल्प्यत इति मायावादी शङ्कते **दृष्टो हीति** । तस्य कर्मकाण्डरूपवेदस्य कर्माव-बोधनरूपेणेत्यर्थः । प्रयोजनं दृष्टमिति तदीयवाक्यस्यार्थः । **वेदोषरा इति** । निष्फलवेदभागा इत्यर्थः । भवता मायावादिना । तथाच वेदान्तनिकर्तव्यताभूतब्रह्मतन्त्रभाष्यमपि त्वया न कार्यं स्यादिति भावः । **परमास्तिकेन** इत्युपहासः । **एवमिति** । वाक्यभेदकल्पनेनेत्यर्थः । **अवान्तरेति** । सर्ववेदस्य ब्रह्मपरमहावाक्यैकवाक्यतयैकवाक्यत्वेऽपि तज्ज्ञानाङ्गकर्मप्रतिपादकतया ब्रह्मकाण्डस्य ब्रह्मपरमहावाक्ये अवान्तरवाक्यभूतेऽप्युपक्रमाद्यानुगुण्यसंभवादित्यर्थः । कर्मकाण्डस्य फलकामनावदधिकारिकत्वादनित्यफलत्वाद्वेदान्तानां निष्कामाधिकारिकत्वान्नित्यफलकत्वाच्च विरोधान्नैकवाक्यतेति शङ्कते **अधिकारेति** । **उपनिषत्स्वपीति** । पुत्री पशुमानित्यादीनामत्रापि श्रवणादिति भावः ।

सु०— अपर आह । भवति कृत्स्नस्यापि वेदस्यैकवाक्यता । सा च आत्मज्ञानस्य स्वर्गादिफल(कर्म)शेषतयाऽस्तु । देहव्यतिरिक्तात्मज्ञानव्यतिरेकेण पारलौकिककर्मप्रवृत्त्यनुपपत्तेः ॥ अथवा कर्माङ्गभूतदेवतानुस्मरणार्थमात्मप्रकरणमस्तु । तत्र फलश्रुत्यादिकमर्थवादोऽस्तु । यथोक्तम् 'आत्मा ज्ञातव्य इत्येतन्मोक्षार्थं न तु चोदितम् । कर्मप्रवृत्तिहेतुत्वमात्मज्ञानस्य लक्ष्यते । विज्ञाते चास्य पारार्थ्ये याऽपि नाम फलश्रुतिः । साऽर्थवादी भवेदेव न स्वर्गादेः फलान्तरमि'ति । तत्राह **महाफल इति** ।

अनु०— महाफले ।

महाफले महत्फलं कैवल्यं यस्मात्तन्महाफलं ब्रह्म तस्मिन्नेवाशेषतो वेदस्य योगः संबन्धः स्यात् । न पुनरल्प(फले)के कर्मणि । प्रयाजादिषु तथा दर्शनात् ।

परि०— सर्वस्यैकवाक्यतामुपेत्य कर्मपरतयैकवाक्यतां वदतो मीमांसकैकदेशिनो निरीश्वरवादिनो मतमाह **अपर आहेति** । **अस्य पारार्थ्य इति** । आत्मज्ञानस्य कर्माङ्गत्वे विज्ञात इत्यर्थः । अत्रात्मपदेनैतन्मते जीव एव ग्राह्यः । **फलश्रुतिरिति** । 'तरति शोकमात्मविदि'त्यादिफलश्रुतिरित्यर्थः । अर्थवादीभवेदित्येकं पदम् । **स्वर्गादेः** स्वर्गादितः । **फलान्तरम्** आत्मज्ञानस्य नेत्यर्थः । **प्रयाजादिष्विति** । 'समिधो यजति' 'तनूनपातं यजती'त्यादि-

वाक्योक्तेषु प्रयाजादिनामकयज्ञेषु दर्शपूर्णमासाभ्यां स्वर्गकामो यजेतेतिश्रुतस्वर्गादिफलवति दर्शादिकर्मण्यङ्गाङ्गिभावेन योगस्य दर्शनादित्यर्थः । यद्वा क्रतूपकाररूपाल्पफलकप्रयाजादिषु वाक्यापर्यवसानेन प्रधानकर्मणि महाफलहेतावेव वाक्यपर्यवसानस्य दर्शनादित्यर्थः ।

सु०— अथवा 'योगेऽग्नावपि तत्समम्' इति न युक्तम् । संभवति खलु उपासनावाक्ये क्वचित् 'आत्मेत्येव उपासीते'तीतिशब्दश्रवणाद् अविद्यमानेतिशब्देष्वपि उप्युपासनावाक्येष्वितिशब्दाध्याहारः । न च कर्मप्रकरणे क्वचिदपीतिशब्दोऽस्ति; येन तदभावस्थानेऽध्याहारो भविष्यति । अत्रैव विधिवाक्ये श्रवणात् कर्मकाण्डेऽपि तथाऽध्याहारः किं न स्यादिति चेन्न । वेदान्तानां कर्मकाण्डस्य च भिन्नवाक्यत्वादित्यत आह **एकवाक्यत्वेति** ।

अस्तु वा कर्मब्रह्मकाण्डयोर्वाक्यभेदः तथाऽपि अग्न्यादिशब्दात्परमितिशब्दाध्याहारो युज्यते । कर्मप्रकरणेऽपि क्वचिदितिशब्दश्रवणादित्यभिप्रेत्याह **इति ब्रूयादिति** ।

अनु०— इति ब्रूयादिति वचो गतमग्नौ समीपगम् ॥ ५९ ॥

'न गिरा गिरेति ब्रूयात्' इति वचः 'अग्नावि'त्यस्य समीपगम् । गतम् अवगतमित्यर्थः ।

परि०— **न गिरा गिरेति ब्रूयादिति वच इति** । ज्योतिष्टोमप्रकरणे यज्ञायज्ञीयेन स्तुवीतेति स्तोत्रसाधनत्वेन प्राप्ते 'यज्ञायज्ञावोऽग्नये गिरागिरा च दक्षसे । प्र प्रवयममृतं जातवेदसं प्रियं मित्रं न शंसिषम्' इति मन्त्रे गिरागिरेत्यक्षरस्थाने इराइरेत्यक्षरस्थापनं कृत्वा तेन समायुक्तस्तोत्रं कार्यमितिभावेन न गिरागिरेति ब्रूयात् । ऐरं कृत्वोद्गायेदिति वाक्यं पठ्यते । तथैव नवमाद्यपादान्तेऽभिधानात् । तथाच ज्योतिष्टोमाख्यकर्मप्रकरण एवेतिपदश्रवणमस्तीति 'आहवनीये जुहोती'ति 'अग्नौ जुहोतीत्याहवनीयाग्निसमीपमितिपदमस्ति आहवनीये जुहोतीत्यादावाहवनीय इति जुहोतीत्यध्याहारेणेतिपदान्वयेऽग्निस्मृतिमात्रेण होमः स्यादित्यर्थवैपरीत्यवाचकत्वमितिशब्दस्योक्तम् ।

सु०— नन्वत्र इतिशब्दः शब्दस्वरूपग्रहणार्थ इति सत्यम् । अत एवार्थप्रकरणे शब्दस्वीकारार्थे वैपरीत्यवाचीत्युक्तमिति । तथाऽपि नोपासनाकर्मतया ब्रह्मणः सिद्धिः । ब्रह्मप्रतिपादकवाक्यानां ह्युपासनाकार्यत्वे तावत्तात्पर्यमावश्यकम् । ब्रह्मस्वरूपेऽपि तात्पर्यमित्यङ्गीकारे तु कल्पनागौरवप्रसङ्गादित्यत आह **कल्पनेति** ।

अनु०— कल्पनागौरवं चेत्स्यात् पृथक् तात्पर्यकल्पने ।
कल्पनागौरवादेव पदार्था न स्युरेव हि ॥ ६० ॥

परि०— तदिह नेति वाऽत्रेवाध्याहृतस्थलेऽप्यग्निस्वरूपपरः स्यादिति भावेन वाऽऽशङ्कते **नन्वत्रेति** । **उक्तमिति** । पूर्वग्रन्थे उक्तमित्यर्थः ।

सु०— एवं तर्हि यूपाहवनीयादिवाक्यानामपि पशुबन्धादिकार्ये तात्पर्यं तावदावश्यकम्। यूपादिस्वरूपेऽपि **पृथक् तात्पर्यकल्पने कल्पनागौरवं स्यात्**। ततश्च वेदात्तदसिद्धौ प्रमाणान्तराभावाद् यूपादिपदार्थाभाव एव प्रसज्यत इत्यर्थः।

ननु यूपादिषु तद्वाक्यानां तात्पर्याणि प्रमाणसिद्धानि। न तु कल्प्यन्ते। येन खलु वाक्येन यस्यार्थस्य प्रमितिरुत्पद्यते तत्तत्परमित्युच्यते। यूपादिवाक्याच्च यूपादिज्ञानं तावदुत्पद्यते। न च अयं संशयः एकाकारनियतत्वात्, न च विपर्ययः बाधकाभावात्, न चानुवादोऽयम् अप्राप्तत्वात्; तत्कथं कल्पनागौरवम्; कथं च यूपादिपदार्थाभाव इत्याशङ्क्याह **प्रमाणेति**।

अनु०— **प्रमाणावगतत्वं चेत्तात्पर्याणां तथैव हि।**

तथैव हि तर्हि, 'ब्रह्मवाक्यानां ब्रह्मणि तात्पर्यं प्रमाणावगतमिति न कल्पनागौरवम्' इति शेषः।

परि०— तथैव हीति। येन खलु वाक्येनेत्युक्तप्रकारेणेत्यर्थः।

सु०— कल्पनागौरवं परिहृत्योपसंहरति **तस्मादिति**।

अनु०— **तस्मात्पदार्थे वाक्यार्थे तात्पर्यमुभयत्र च॥ ६१॥**

सत्यज्ञानादिपदानां **पदार्थे** ब्रह्मणि **वाक्यार्थे** कार्ये **च** उपासनादाविति **उभयत्र तात्पर्यं** ग्राह्यम्। **पदार्थ** इत्यवान्तरवाक्यार्थोपलक्षणम्।

परि०— ननु पदार्थे ब्रह्मणि तात्पर्यं चेत्तर्हि सत्यब्रह्मादिपदानां पर्यायता सत्यादिपदव्यर्थता ब्रह्मणि सत्यत्वादिधर्मसंसर्गासिद्धिश्च स्यादित्यतो वा पृथगेवेत्युत्तरवाक्यसङ्गत्यर्थं वाऽऽह **पदार्थ इति**। सत्यं ब्रह्म ज्ञानं ब्रह्मेत्याद्यवान्तरवाक्यार्थे सत्यत्वाद्यन्वयरूपे इत्यर्थो ध्येय इति भावः।

सु०— ननु तत्र(थाऽ)पि सत्यज्ञानादिवाक्यानां कथं स्वार्थे तात्पर्यम्। सत्यत्वे हि विधातव्ये ज्ञानत्वादीनामनुवादेन भाव्यम्; ज्ञानत्वे च विधातव्ये सत्यत्वादीनाम्। न चैतत्संभवति युगपदाकारद्वयविरोधात्। मैवम्। सत्यं ब्रह्म, ज्ञानं ब्रह्मेति पृथगन्वयेन पृथग्वाक्यत्वाङ्गीकारादित्याह **पृथगेवेति**।

अनु०— **पृथगेव च वाक्यत्वं पृथगन्वयतो भवेत्।**

परि०— यज्ज्ञानं ब्रह्म तत्सत्यं ब्रह्म तज्ज्ञानमित्यादिरूपेण यत्सत्यं तज्ज्ञानं तद्ब्रह्मेति वाऽन्वयं मत्वा शङ्कते नन्वित्यादिना।

सु०— तर्हि वाक्यभेददोष इत्यत आह **अवान्तरत्वादिति।**

अनु०— अवान्तरत्वाद्वाक्यानां वाक्यभेदो न दूषणम् ॥ ६२ ॥

एकवाक्यत्वे संभवति स्वतन्त्रवाक्यभेदकल्पनैव दोषो न त्ववान्तरवाक्यभेदः । तथात्वे क्वापि महावाक्यं न स्यात्।

परि०— तथात्व इति । अवान्तरवाक्यभेदाभाव इत्यर्थः । भिन्नावान्तरवाक्यसमुदायरूपत्वान्महा-वाक्यस्येति भावः ।

सु०— किञ्च परेणाप्येवमङ्गीकृतमित्याह **अङ्गीकृतत्वादिति।**

अनु०— अङ्गीकृतत्वादपि तैः पदानां च पृथक् पृथक् ।
क्रियापदेनान्वयस्य वाक्यभेदो हि दूषणम् ॥ ६३ ॥

'अरुणयैकहायन्या पिङ्गाक्ष्या गवा सोमं क्रीणाती'त्यादौ तैर्मीमांसकैरपि **पदानाम्** अरुणयेत्यादीनां क्रीणातीत्यादिक्रियापदेनैकैक(श्येना)स्यान्वयो अङ्गीकृतः । अनुवादविधान-योर्युगपद्विरोधभयादरुणादीनां गवादिभिस्त्वाकाङ्क्षादिवशात्पार्ष्ठिकान्वयोऽभ्युपगतः । ततश्च तेषामपि **वाक्यभेदो दूषणं प्रसज्येत** ॥ तत्रैतावदेव वक्तव्यम् । महावाक्यभेद एव दोषो नावान्तरवाक्यभेद इति। तदस्माकमपि समानमिति।

परि०— एकैक(श्येना)स्यान्वयोऽङ्गीकृत इति । तृतीयाध्यायस्याद्यपादे 'अर्थैकत्वे द्रव्यगुणयोरैक-कर्म्यान्नियमः स्यादि'त्यधिकरणे ज्योतिष्टोमप्रकरणगतमरुणयेत्यादिवाक्यमुदाहृत्य तथैव उक्तत्वादिति भावः । **अनुवादेति ।** 'गवा सोमं क्रीणाती'ति क्रयसाधनत्वेन गोर्विधानं या गौः क्रयसाधनत्वेन विहिता तदनुवादेनारुणया गवेत्यारुण्यविधाने सति क्रयं प्रति गोस्साधनत्वेन विधानं आरुण्यादिविधिं प्रत्यनुवादविधानयोर्यौगपद्ये सति नामधेयपादीयवाजपेयाधिकरणोक्तदिशा विधेयत्वानुवाद्यत्वयोरन्योन्यप्रतिद्वन्दीभूतत्वेन सहानवस्थितयोरेकत्र समा-वेशलक्षणविरोधः स्यात् । तथा विधेयत्वसमानाधिकरणस्य गुणत्वोपादेयत्वरूपधर्मद्वयस्यानुवाद्यत्वसमानाधिकरण-त्वेन प्रधानत्वोद्देश्यत्वरूपधर्मद्वयस्य वाऽन्योन्यप्रतिद्वन्द्वीभूतस्यैकत्र समावेशलक्षणविरोधः स्यादिति विरुद्धत्रिक-द्वयसमावेशलक्षणविरोधभयादित्यर्थः । एवं तर्ह्यस्मिन्नेव वाक्ये खले कपोतन्यायेन तृतीयान्तपदचतुष्टयस्य प्रत्येकं युगपत्क्रीणातिनाऽन्वये वाक्यचतुष्ट्वं प्राप्नोतीत्यत आह **अरुणादीनामिति ।** अरुणया पिङ्गाक्ष्येत्येवमादिरूपेण विशेषणविशेष्यभावापन्नतया आरुण्यादिविशिष्टगोरूपवस्तुना क्रीणातीत्येकवाक्यता पश्चात्तनी अङ्गीकृतेत्यर्थः ।

सु०— स्यादेतत् । तथाऽपि वेदान्तपदानां स्वार्थेषु तात्पर्यं नोपपद्यते । प्रत्यक्षादि-विरोधात् । तथा हि । 'विज्ञानमानन्दं ब्रह्म', 'सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म', 'तत्त्वमसी'त्यादौ ब्रह्म-

नुवादेनानन्दादित्वमद्वितीयत्वं च विधीयत इति व्याख्येयम्। ब्रह्म च प्रत्यक्षादिसिद्धो जीवः। न च तस्यैतद्रूपत्वं प्रत्यक्षादिकं सहते, तेन तद्विपरीतोल्लेखनादित्यत आह **प्रत्यक्षादिविरोध इति।**

अनु०— प्रत्यक्षादिविरोधे तु गौणार्थस्यापि संभवात्।
अतात्पर्यं पदार्थेऽपि न कल्प्यम्

न तावत्सर्वत्र प्रत्यक्षादिविरोधः। सत्यं ज्ञानमित्यादिवाक्यानां जीवातिरिक्तेश्वरविषयत्वाङ्गीकारात्॥ 'तत्त्वमस्या'दिवाक्यानां **प्रत्यक्षादिविरोधेऽपि न स्वार्थे तात्पर्याभावः** कल्पनीयः। प्रतीतार्थस्य प्रत्यक्षादिविरोधादेव 'अग्निर्माणवक' इत्यादेरिव अमुख्यार्थकल्पनोपपत्तेः। न ह्याभिधानिक एव स्वार्थो नान्य इति कस्यचिदभ्युपगमः। न च गौणार्थे तात्पर्याङ्गीकृतौ कश्चिद्विरोधोऽस्ति।

परि०— कश्चिद्विरोध इति। 'रूढियांगौ विना कश्चिन्नैवार्थो वेदगो भवेदि'त्यादिकर्मनिर्णयवाक्यं तु तत्रैव सम्यग्व्याख्यातवन्त इति न तद्विरोधोऽपीति। मूले पदार्थेऽपीत्यस्य सत्यं ब्रह्मेत्याद्यवान्तरवाक्यार्थेऽपीति पूर्वोक्तदिशा व्यक्तत्वादर्थो नोक्तः।

सु०— ननु गौणार्थाङ्गीकारेऽपि जीवस्य आनन्दादिरूपत्वमङ्गीकार्यम्; तच्च प्रत्यक्षादिविरुद्धम्। मैवम्। अविद्यावरणतिरोभावसंभवात्। तदिदमुक्तं **अविरोधत इति।**

अनु०— अविरोधतः॥ ६४॥

'योगश्च स्यान्महाफल' इत्युक्तं प्रपञ्चयन् उक्तार्थमुत्सूत्रितत्वभ्रमनिरासाय 'अतः'शब्दारूढं कुर्वन् उपसंहरति **अत इति।**

अतो ज्ञानफलान्येव कर्माणि ज्ञानमेव हि।
मुख्यप्रसाददं विष्णोर्जिज्ञासायाश्च तद्भवेत्॥ ६५॥
कर्तव्या तेन जिज्ञासा श्रुतिप्रामाण्ययोगतः।

परि०— उक्तार्थम् कार्यता चेत्यादिनोक्तार्थमित्यर्थः।

सु०— अत्र **ज्ञानफलान्येव कर्माणी**त्युक्तप्रपञ्चनम्। **अतः श्रुतिप्रामाण्ययोगतो** ब्रह्मणि श्रुतिप्रामाण्यस्योपपन्नत्वाद् **जिज्ञासा कर्तव्ये**त्युपसंहारः। न विषयसद्भावमात्रेण· जिज्ञासोपपत्तिरित्यत उक्तं प्रयोजनसंवन्धं स्मारयति **ज्ञानमेव हीति।**

परि०— अत्रेति। श्लोक इत्यर्थः। अत इति गौत्रपदानुवादः। तस्य श्रुतिप्रामाण्ययोगत इत्येतद्व्याख्यानमिति दर्शयति। **अतः श्रुतिप्रामाण्ययोगत इति**। तस्याप्यर्थमाह **ब्रह्मणीति**। सिद्धरूपेऽपि ब्रह्मणीत्यर्थः। **उपसंहार इति**। तेन न पुनरुक्ततादोष इति भावः। **न विपयेति**। विषयसमर्थनपरतयाऽप्यतःशब्दं व्याचष्ट इति कार्यता चेत्यादेरवतारितत्वेन सिद्धरूपे ब्रह्मणि वेदस्य प्रामाण्यादित्येनदर्थकतयाऽतःशब्दव्याख्यानं विषयसद्भावस्य प्रामत्याद्विषयसद्भावमात्रेणेत्युक्तम्। **उक्तं प्रयोजनसंबन्धमिति**। 'ज्ञानी प्रियतमोऽतो मे' इत्यादिनोक्तमित्यर्थः।

सु०— हि यस्मात् ज्ञानमेव विष्णोर्मुख्यप्रसाददम्; जिज्ञासाया एव तत् ज्ञानं भवेत्; तेन; न तु विषयादिसिद्धिमात्रेणेति। मुख्यप्रसादो मोक्षहेतुप्रसादः। कर्माणि तु जिज्ञासाजनकत्वेन ज्ञानफलानीत्युक्तानीति न विरोध इति।

परि०— ननु 'जिज्ञासायाश्च तद्वेदि'ति 'कर्माणि ज्ञानफलानी'ति द्वयं विरुद्धमित्यत आह **कर्माणीति**। सिद्धार्थपरत्वरूपं तृतीयमतःशब्दव्याख्यानम्।

सु०— ननु शब्दस्यैव तावत्प्रामाण्यं दुर्लभम्। तथा हि। प्रमाकरणं हि प्रमाणम्। प्रमाकरणं च तदुच्यते यस्मिन्सति प्रमा भवत्येव, नासति। सत्यपि शब्दे न प्रमा जायते। तत्कथं प्रमाकरणं स्यात्॥ किञ्च प्रमाणं हि विषयसद्भावेन व्याप्तम्। विषयश्च द्वेधा। अपरोक्षः परोक्षश्च। तत्रापरोक्षः प्रत्यक्षसिद्धः। परोक्षस्त्वनुमानवेद्य इति विषयाभावान्न प्रमाणं शब्दः॥ अपि च यत्प्रमाणं तद्विज्ञानात्मकं दृष्टम्। यथा धूमज्ञानम्। अविज्ञानात्मकश्च शब्दोऽतो न प्रमाणम्॥ एवं वाह्यकरणप्रत्यक्षत्वादात्मन्यनाश्रितत्वाच्च; घटवत्॥ आकाशगुणत्वाच्च तत्परिमाणवत्।

परि०— शब्दाप्रामाण्यवादिबौद्धमतमनुवदति **नन्वित्यादिना**। एवकारतात्पर्यमुपसंहारे व्यक्तम्। प्रकृताभिप्रायमाह **प्रमाकरणं हीति**। शब्द इति योज्यम्। अन्वयव्यभिचारान्न प्रमाकरणत्वमिति भावेन बौद्धमतरीत्या व्यतिरेकव्याप्त्युपनयरूपावयवद्वयोक्तिपूर्वं निगमयति **प्रमाकरणं चेति**। निर्विषयत्वाच्च न प्रमाणं शब्द इत्याह **किञ्चेति**। अविज्ञानात्मकत्वाच्च न प्रमाणं शब्द इति व्यतिरेकोदाहरणोपनयपूर्वमाह **अपि चेति**। **एवमिति**। वक्ष्यमाणहेतुत्रयेणापि शब्दो न प्रमाणमित्यर्थः। हेतूनाह **वाह्येति**। हेतुद्वये दृष्टान्तः **घटवदिति**।

सु०— किञ्च किं शब्दोऽर्थेन संवद्धस्तं वोधयति, उतासंवद्धः॥ आद्ये संवन्धस्तादात्म्यं, संयोगः, समवायो वा॥ न प्रथमः (वह्न्या)अग्न्यादिशब्दोच्चारणे सति मुखदाहादिप्रसङ्गात्। वर्तमानस्य शब्दस्यातीतादिनार्थेन तादात्म्येऽर्थस्यापि वर्तमानतापत्तिः, शब्दस्य वाऽतीतत्वादिप्राप्तिः॥ न द्वितीयः गुणत्वात्। द्रव्यत्वेऽपि मूर्तस्य क्रिययार्थसंयोगे अन्तरावस्थितार्थविषयत्वापत्तिः। सर्वगतत्वे तु सर्वार्थप्रतिपादकत्वप्रसङ्गः। सर्वथाऽतीतादिना संयोगानुपपत्तौ तदप्रतिपादकत्वं स्यात्॥ न तृतीयः आकाशगुणस्यान्यत्र समवायायोगात्।

सर्वशब्दानामाकाशार्थतापत्तेश्च । द्रव्यस्यापि मूर्तस्य वा अमूर्तस्य वा न घटादिना समवायो युज्यते ॥ असंबद्धस्य च बोधकत्वे नियामकाभावात्सर्वोऽपि सर्वं बोधयेत् ।

परि०— उक्ताप्रामाण्यसाधकसंकेतनामप्रयोजकत्वनिरासाय प्रामाण्यपक्षे बाधकमाह किं शब्द इत्यादिना । गुणत्वादिति । शब्दस्येति योज्यम् । द्रव्यत्वेऽपीत्यत्राप्येवं योज्यम् । किं मूर्तः उत सर्वगतः शब्दः । आद्ये आह मूर्तस्येति । अन्त्ये आह सर्वगतत्वे त्विति । आकाशार्थतेति । सर्वशब्दानामाकाशसमवेतत्वेन समवायस्य सत्त्वादाकाशमात्रार्थत्वं स्यादित्यर्थः । तृतीयपक्षे दोषान्तरमाह द्रव्यस्यापीति । घटादिनेति । अयुतसिद्धत्वाभावात् । तथाचाकाशेनसर्वपदार्थप्रतिभान एव शब्दान्स्यादिति भावः । प्राग्विकल्पितासंबन्धपक्षं निराह असंबद्धस्येति ।

सु०— किञ्च आमानामयोः 'नद्यास्तीरे पञ्चफलानि सन्ती'ति वाक्ययोरस्ति कश्चिद्विशेषो न वा ॥ नाद्यः अनुपलम्भात् । पुरुषे विशेषोऽस्तीति चेन्न तस्य वाक्योच्चारण एवोपक्षीणत्वेन तदुत्पाद्यज्ञानेऽनुपयोगात् ॥ द्वितीये तु कथमेकस्यार्थविसंवादोऽपरस्य तु संवादः । अतः संभावनामात्रेण शब्दात्कृष्यादाविव प्रवृत्तिः ।

परि०— प्रामाण्यपक्षे बाधकान्तरं चाह किञ्चेति । पुरुषे विशेष इति । आप्तत्वानाप्तत्वे इति भावः । तदिति । शब्दोत्पाद्यज्ञान इत्यर्थः । संभावनेति । उत्कटकोटिकसन्देहेत्यर्थः ।

सु०— तदेवं शब्दस्यैवाप्रामाण्यात्कुतस्तद्विशेषस्य वेदस्य प्रामाण्यं, कुतस्तरां सिद्धरूपे ब्रह्मणि, कुतस्तमां च तन्मीमांसारम्भ इत्यत आह प्रत्यक्षवच्चेति ।

अनु०— प्रत्यक्षवच्च प्रामाण्यं स्वत एवागमस्य हि ॥ ६६ ॥

चशब्दो व्याख्यानान्तरद्योतकः । न केवलं सिद्धविषयत्वं प्रामाण्यं चेति वा । अनुमानवच्चेति वा । हेतुसमुच्चयं वा ।

परि०— व्याख्यानान्तरेति । अतःशब्दस्य प्रयोजनसमर्थनाय कृतज्ञानप्रसादद्वारा मोक्षफलकत्वोक्तिपरत्वबन्धसत्यत्वपरत्वरूपव्याख्यानद्वयात् तथा विषयसमर्थनाय कृताद्वेदानां सिद्धब्रह्मपरत्वोक्तिपरत्वरूपव्याख्यानाच्च वेदानां यथार्थज्ञानजनकत्वरूपं यत्प्रामाण्यं तदर्थकत्वरूपव्याख्यानान्तरद्योतक इत्यर्थः ।

सु०— तथा हि ॥ शब्दाज्ज्ञानमुत्पद्यते न वा ॥ नेति पक्षेऽनुभवविरोधः । स्वक्रियाविरोधश्च; 'न शब्दोऽर्थप्रत्यायक' इति ब्रूते, परप्रत्यायनार्थं च शब्दमेव प्रयुङ्क्ते इति ॥ आद्ये स बोधः संशयो विपर्ययो वा । नाद्यः एकाकारनियतत्वात् । न द्वितीयः बाधबोधविरहात् । सर्वत्रापि बाधाभ्युपगमे स्वप्रयुक्तवाक्यस्य तद्भावाभावयोस्स्वव्याघातात् ॥ एवं व्यवस्थिते प्रयुज्यते 'शब्दः प्रमाणं संशयविपर्ययाजनकत्वे सति ज्ञानजनकत्वात् प्रत्यक्षादिवदि'ति । न हि

प्रत्यक्षादेरपि अन्यत्प्रामाण्यनियामकमस्ति ॥ नन्विदमेव प्रामाण्यमिति साध्याविशिष्टत्वम् । न। याथार्थ्यं प्रामाण्यमिति वक्ष्यमाणत्वात् ।

परि०— हेतुसमुच्चय इत्युक्तं व्यनक्ति तथा हीत्यादिना । एवं व्यवस्थित इति । बोधकत्वे सन्देहाद्यजनकत्वे च सिद्धे सत्यनुमानमुच्यत इत्यर्थः । प्रत्यक्षादिवदित्युक्त्याऽनुमानवच्चेत्युक्तमपि विवृतं ध्येयम् । हेतोरप्रयोजकत्वं निराह न हीति । याथार्थ्यं यथार्थ-ज्ञानजनकत्वम् । वक्ष्यमाणत्वात् । नविलक्षणत्वादित्यधिकरणे ।

सु०— यदुक्तं 'सत्यपि शब्दे प्रमानुदयादप्रमाणं शब्द' इति । तदयुक्तम् । सत्यपि चक्षुषि रूपज्ञानानुत्पत्तेः, सत्यपि धूमेऽग्निज्ञानानुदयात्प्रत्यक्षानुमानयोरप्यप्रामाण्यप्रसङ्गात् ॥ अथ ब्रूषे 'नेन्द्रियमात्रं प्रत्यक्षं किन्त्वन्तःकरणाधिष्ठितं, विषयसन्निकृष्टं च । तथा न धूममात्रमनुमानम् अपि तु व्याप्तिपक्षधर्मतावत्त्वेन अनुसंहितम् । न च तस्मिन्सति न प्रमोत्पद्यत' इति तर्हि वयमपि ब्रूमो न शब्दमात्रं प्रमाणम्, किन्तु श्रुतोऽनुस्मृतसंबन्धश्च । न चैवंविधे शब्दे सति न प्रमोत्पद्यते ॥ तथा च शब्दमात्रपक्षीकरणे सिद्धसाधनम् । विशिष्टशब्दपक्षीकारे चासिद्धिरिति ॥ तदिदमुक्तं प्रत्यक्षवच्चेति ।

परि०— विशिष्टशब्दपक्षीकारे चेति । श्रुतमनुस्मृतसंबन्धं च शब्दं पक्षीकृत्य तादृशशब्दो न प्रमाणं प्रमाव्यभिचारित्वादित्युक्तौ त्वसिद्धिरित्यर्थः । प्रत्यक्षवच्चेतीति । चशब्दादनुमानवदिति च ग्राह्यम् ।

सु०— यदुक्तं 'विषयाभावान्न शब्दः प्रमाणमि'ति । तदप्ययुक्तम् । तथा सति चाक्षुषप्रत्यक्षस्यापि अप्रामाण्यप्रसङ्गात् । तस्यापि हि 'परोक्षोऽपरोक्षो वा विषयः । नाद्यः तस्यानुमानविषयत्वात् । न द्वितीयः तस्य श्रोत्रादिविषयत्वादि'ति वक्तुं शक्यत एव ॥ तत्र चैवं वक्तव्यम् । उत्पद्यते तावच्चक्षुषा 'शुक्लोऽयं पट' इति प्रमा । तथा च अपरोक्षत्वेऽपि विषयस्य श्रोत्राद्य-विषयत्वाद्युक्तं तत्र चक्षुषः प्रामाण्यम् ॥ किञ्च प्रयोजनाभावेन न स्पष्टदृष्टं वस्तु निराकर्तुं शक्यते सर्वापलापप्रसङ्गात्; किन्तु वस्तुदर्शनात्प्रयोजनमपि किञ्चित्कल्पनीयमिति । तदेतच्छब्देऽपि समानम् । 'परोक्षोऽपि स तादृशः कश्चिद्विषयो यो नानुमानस्य विषय' इति वक्ष्यामः ॥ एतदप्युक्तं प्रत्यक्षवदिति ।

परि०— एवं वक्तव्यम् इत्यस्य कल्पनीयम् इत्यनेनान्वयः । प्रयोजनाभावेनेति । अनुमानविषयश्रोत्रादिविषयाभ्यां विषयान्तरकल्पने प्रयोजनाभावेनेत्यर्थः । वक्ष्यामः । न विलक्षणत्वनये 'न हि धर्मादिसिद्धिः स्यादि'त्युत्तरवाक्ये । 'आसमन्ताद्गमयति धर्माधर्मौ परं पदम् । यच्चाप्यतीन्द्रियं त्वन्यत्' इत्युपासनापादे चेति भावः ।

सु०— तथाऽपि चक्षुरादीनां प्रत्यक्षत्ववच्छब्दानुमानयोरेकजातीयत्वं स्यादिति चेत्। तत्किं सर्वथोत यथाकथञ्चित् अथानुमानत्वेन । नाद्यः चक्षुरादावप्यभावात् । न द्वितीयः इष्टापादनात् । न तृतीयः वैलक्षण्यस्यापि वक्ष्यमाणत्वात् ।

परि०— वक्ष्यमाणत्वादिति । 'स्वत एवागमस्य हीत्यत्र स्वतः स्वेनैव रूपेण नत्वनुमानत्वेनेति व्याख्यानेन वक्ष्यमाणत्वादित्यर्थः।

सु०— किञ्चैवं विषयविकल्पेन शब्दनिराकरणे शब्दमुपादायानुमानमपाकुर्वन्तं प्रति किं वक्तव्यम् । अनुमानाप्रामाण्ये सकललोकव्यवहारोच्छेदप्रसङ्गात् । परचित्तवृत्त्याद्यसङ्कीर्ण-विषयदर्शनात्परोक्षविषयत्वेऽपि शब्दाद्भिन्नं तदङ्गीकरणीयमिति वाच्यमिति चेत्; सममेत-च्छब्देऽपि। एतदपि चशब्देनोक्तमनुमानवदिति।

यच्च 'अविज्ञानात्मकत्वान्न शब्दः प्रमाणमि'ति । तदप्ययुक्तम् । यथेन्द्रियमिन्द्रिय-सन्निकर्षो वा प्रत्यक्षमविज्ञानात्मकमपि विज्ञानकरणत्वात्प्रमाणम्, तथा शब्दस्याप्युपपत्तेः ॥ किञ्च धूमाद्यनुमानस्य अविज्ञानात्मकस्यापि प्रामाण्यं दृष्टमिति शब्दस्य कथं न स्यात् ॥ अथ न धूमादिकमेवानुमानं किं नाम तज्ज्ञानम् । यथाऽऽहुः प्रमाणविदः; 'लिङ्गपरामर्शोऽनुमान-मि'ति। तर्हि शब्दमात्रं न प्रमाणं किन्तु तज्ज्ञानमेवेत्यसिद्धिः ॥ एतदप्याह प्रत्यक्षवच्चेति।

परि०— प्रमाणविद इति । तार्किकाः । प्रत्यक्षवच्चेतीति । अत्रापि चशब्देनानुमानवदिति गृह्यते । एवमग्रेऽपि।

सु०— एतेन बाह्यकरणप्रत्यक्षत्वादात्मन्यसमवेतत्वादित्यपि हेतुद्वयं निरस्तं वेदि-तव्यम्। बाह्यकरणप्रत्यक्षस्यापि धूमवत्प्रामाण्योपपत्तेः। आत्मन्यसमवेतस्यापि प्रत्यक्षवदनु-मानवच्च तत्संभवात्। ज्ञानाङ्गीकारेण व्यभिचारपरिहारे शब्दोऽपि ज्ञानात्मेत्यसिद्धिरेवेति।

परि०— धूमादिलिङ्गरूपार्थाभिप्रायेणाह अनुमानवच्चेति । ननु धूमादिर्नानुमानम् । येन तत्रात्मासमवे-तत्वहेतुसत्त्वेऽपि अप्रामाण्याभावाद्व्यभिचारः स्यात्। किन्तु धूमादिज्ञानमेव। तच्च न्यायमतरीत्याऽऽत्मसमवेतमेवातो न दोष इत्यत आह ज्ञानाङ्गीकारेणेति। शब्दोऽपि ज्ञानात्मेति। शब्दः प्रमाणमित्यस्य शब्दज्ञानं प्रमाणमित्यर्थ इति हेतोरसिद्धिः । शब्दज्ञानस्याप्यात्मसमवेतत्वादित्यर्थः । पररीत्येदं दूषणमिति ध्येयम् । 'परसिद्धैर्दूषणमि'त्युक्तेः । स्वरीत्या तु प्रमाणभूतानुमित्यादौ व्यभिचारो ध्येयः। वृत्तिज्ञानमात्रस्यान्तःकरणाश्रितत्वात्। असिद्धिरित्युपलक्षणम्। चक्षुरादीन्द्रियप्रत्यक्षप्रमाणे तथापि व्यभिचारापरिहारादित्यपि ध्येयम्।

सु०— यदप्याकाशगुणत्वादिति । तदसिद्धम् । वर्णात्मा हि शब्दः प्रमाणम् । न च असावाकाशगुणस्तत्त्वविदाम् । अत्र च प्रत्यक्षवच्चेति व्यतिरेकदृष्टान्तः । यथा प्रत्यक्षस्य नाकाशगुणत्वं तथा शब्दस्यापीति तस्य प्रामाण्यं न विहन्यत इति ।

अप्रयोजकाश्चैते हेतवो विपक्षे वाधकाभावादवगन्तव्याः ।

परि०— व्यतिरेकेत्युक्तमेव व्यनक्ति **यथेति** । शब्दस्यापीतीतिशब्दो हेत्वर्थः । यथा प्रत्यक्षस्याकाशगुणत्वं नास्तीति कृत्वा प्रामाण्यं न विहन्यते । तथा शब्दस्यापि तन्नास्तीति प्रामाण्यं न विहन्यत इत्यर्थः । यद्वा इत्यन्तेन दृष्टान्तविवरणम् । ततश्च किमित्यत उक्तं **तस्येत्यादि** ।

सु०— यच्चोक्तं 'शब्दस्यार्थेन संबन्धोऽस्ति न वे'ति । तत्रास्तीति ब्रूमः । स च तादात्म्यादेरसंभवेऽन्यो भविष्यति । यथा खलु चक्षुरादेः प्रत्यक्षस्यासंवद्धस्य ग्राहकत्वेऽतिप्रसङ्गात्तादात्म्यादेरसंभवात्कार्यवशादेव घटादिना संयोगः कल्प्यते । श्रोत्रस्य शब्देन संयोगाद्यसंभवात्समवायः । अनुमानस्य च धूमादेरग्न्यादिना संयोगादेरव्याप्त्यतिव्याप्त्यादिना असंभवाद् व्याप्यव्यापकभावः कल्पितः । एवं शब्दस्यासंवद्धस्य गमकत्वेऽतिप्रसङ्गात् तादात्म्यादेरसंभवात्संबन्धान्तरं कल्पनीयम् । न पुनः स्पष्टदृष्टतत्कार्यापलापो युक्तः ॥ तदिदमाह प्रत्यक्षवच्चेति ।

परि०— वाधकाभावादित्यस्यासिद्धिनिरासाय प्रागुक्तवाधकान्यनूद्य निराह **यच्चोक्तमित्यादिना** । **अव्याप्तीति** । रूपरसादौ ।

सु०— स च संवन्धः पारमेश्वरः सङ्केत एवेत्येके । स्वाभाविकः प्रत्याय्यप्रत्यायकत्वलक्षण इत्यपरे । तत्र कः संवन्धो विवक्षित इत्यपेक्षायामुक्तं स्वत एवेति । स्वाभाविकेनैव संवन्धेनेत्यर्थः । तदुक्तं जैमिनिना 'औत्पत्तिकस्तु शब्दस्यार्थेन संबन्धः' इति । वक्ष्यति चाचार्यः 'नित्ययोगोऽपि शब्दानामर्थैर्नैव निषिद्ध्यत' इति ।

परि०— पारमेश्वरः सङ्केत इति । अस्माच्छब्दादयमर्थो बोद्धव्य इति परमेश्वरेच्छारूप इति तार्किका इत्यर्थः । **औत्पत्तिकस्त्विति** । विवृतश्चैतत्सूत्रार्थः प्राक् 'दृश्यते ब्रह्मसूत्राणां प्रामाण्यं त्रिविधं महदि'त्येतत्सुधावाक्यविवृतिप्रस्तावे । **वक्ष्यति चेति** । आनुमानिकपादे । नैवेति पदच्छेदः ।

सु०— ननु यदि शब्दस्य स्वाभाविकी वाच्यविषया शक्तिस्तदा व्युत्पन्नवदव्युत्पन्नोऽपि शब्दादर्थं प्रतीयात् । न ह्यग्निरविदितशक्तिर्न दहतीति । मैवम् । यथा प्रत्यक्षस्य चक्षुरादेः

स्वाभाविक्यां रूपप्रतीतिजननशक्तौ सत्यामप्यागन्तुकसन्निकर्षापेक्षया रूपप्रत्यायकत्वम्, यथा च लिङ्गस्य सत्यपि स्वाभाविके साध्यसंवन्धे तदनुसन्धानापेक्षयैव गमकत्वम् एवं शव्दस्यापि सत्यप्यर्थेन स्वाभाविके संवन्धे विदितसंवन्धस्यैव वोधकत्वं नान्यथेति नियमात् ॥ तदेतदप्याह **प्रत्यक्षवचेति**।

सु०— अथापि स्यात् । स्वाभाविकोऽपि संवन्धः, किं सर्वेषां शव्दानां सर्वैरर्थैरुत कस्यचिच्छव्दस्य केनचिदर्थेन । नाद्यः शव्दार्थव्यवस्थाऽनुपपत्तिप्रसङ्गात् । न द्वितीयः ऋष्यार्यम्लेच्छानामनियमाभावप्रसङ्गात् । तथा हि । यवशव्दमार्या दीर्घशूके प्रयुञ्जते, यवशव्दाद्दीर्घशूकमेव प्रतिपद्यन्ते । म्लेच्छास्तु प्रियङ्गौ प्रयुञ्जते, प्रियङ्गुमेव प्रतिपद्यन्ते । त्रिवृच्छव्दमार्या लताविशेषे प्रयुञ्जते, ऋषयोऽन्यत्रेत्येवमादिरनियमः स्वाभाविक्यां शव्दशक्तौ न स्यात् न हि प्रदीपो रूपप्रकाशनशक्ती रसमपि कदाचित्प्रकाशयति । साङ्केतिकत्वे त्वनियमो युज्यते, पुरुषेच्छाधीनत्वात् तस्याश्चानियतत्वात् चेष्टासङ्केतवदिति ॥ अत्रोच्यते ।

परि०— सङ्केतवादी शङ्कते **अथापीति**। दीर्घशूको नाम गोधूमसदृशधान्यविशेषः। प्रियंगुस्तु सूक्ष्मधान्यविशेषः । **अन्यत्रेति** । त्रिवृदग्निष्वि(प्वि)त्यादिस्तोत्रियानवके । **चेष्टासङ्केतवदिति** । भ्रूनयनहस्तादिचेष्टानामर्थविशेषे सङ्केतं कृत्वा व्यवहरन्ति नयनादिभाषणचतुरा लोके । तत्र यथा पुरुषभेदेन स च सङ्केतो नानार्थप्रत्यायकत्वेन अनियतस्तथाऽसावपि अस्माच्छव्दादयं वोध्य इतीच्छारूपसङ्केत एवानियत इत्यर्थः ।

सु०— न वयं क्वचिदपि शव्दस्य सङ्केताद् वोधकत्वं नास्तीति व्रूमः; किन्त्वर्थविशेषे स्वाभाविकी च शक्तिरस्तीति । तथा च स्वाभाविक्या शक्त्या क्वचिद्वोधः क्वचित् सङ्केतादित्यनियमो युज्यते । अथवोभयत्र स्वाभाविकी शक्तिरस्तु; व्युत्पत्तिवशाद्व्यवहारनियमसम्भवात् ।

परि०— 'शास्त्रस्था वा तन्निमित्तत्वादि'ति यववराहाधिकरणोक्तरीत्या समाधिमाह **न वयमिति** । ननु क्वचित्सङ्केतेन प्रयोगप्रत्यययोरङ्गीकारे तेनैव सर्वत्र तयोरुपपत्तौ किमपूर्वशक्तिकल्पनयेत्यतः सर्वत्र शक्त्यैवार्थवोधकत्वं शव्दस्येत्याह **अथवेति** । तर्ह्यार्याणामपि प्रियंगुव्यवहारो म्लेच्छानां दीर्घशूकव्यवहारश्च स्यादित्यत आह **व्युत्पत्तीति**।

सु०— यथा खलु शुक्तिसन्निकृष्टेन चक्षुषा कश्चिच्छुक्तिकां प्रतिपद्यते कश्चिद्रजतम् । न चैतावता चक्षुषोऽर्थप्रत्यायकत्वमस्वाभाविकं दोषसहकारिसदसद्भावाभ्यामनियमसंभवात् । यथा कृतकत्वाल्लिङ्गात् कश्चिदनित्यतां प्रत्येति, कश्चिन्नित्यताम् । अन्यथा विरुद्धहेत्वाभासा-

सु०— यदप्याकाशगुणत्वादिति । तदसिद्धम् । वर्णात्मा हि शब्दः प्रमाणम् । न च असावाकाशगुणस्तत्त्वविदाम् । अत्र च प्रत्यक्षवच्चेति व्यतिरेकदृष्टान्तः । यथा प्रत्यक्षस्य नाकाशगुणत्वं तथा शब्दस्यापीति तस्य प्रामाण्यं न विहन्यत इति ।

अप्रयोजकाश्चैते हेतवो विपक्षे वाधकाभावादवगन्तव्याः ।

परि०— व्यतिरेकेत्युक्तमेव व्यनक्ति **यथेति** । शब्दस्यापीतीतिशब्दो हेत्वर्थः । यथा प्रत्यक्षस्याकाशगुणत्वं नास्तीति कृत्वा प्रामाण्यं न विहन्यते । तथा शब्दस्यापि तन्नास्तीति प्रामाण्यं न विहन्यत इत्यर्थः । यद्वा इत्यन्तेन दृष्टान्तविवरणम् । ततश्च किमित्यत उक्तं **तस्येत्यादि** ।

सु०— यच्चोक्तं 'शब्दस्यार्थेन संवन्धोऽस्ति न वे'ति । तत्रास्तीति ब्रूमः । स च तादात्म्यादेरसंभवेऽन्यो भविष्यति । यथा खलु चक्षुरादेः प्रत्यक्षस्यासंवद्धस्य ग्राहकत्वेऽतिप्रसङ्गात्तादात्म्यादेरसंभवात्कार्यवशादेव घटादिना संयोगः कल्प्यते । श्रोत्रस्य शब्देन संयोगाद्यसंभवात्समवायः । अनुमानस्य च धूमादेरग्न्यादिना संयोगादेरव्याप्त्यतिव्याप्त्यादिना असंभवाद् व्याप्यव्यापकभावः कल्पितः । एवं शब्दस्यासंवद्धस्य गमकत्वेऽतिप्रसङ्गात् तादात्म्यादेरसंभवात्संबन्धान्तरं कल्पनीयम् । न पुनः स्पष्टदृष्टतत्कार्यापलापो युक्तः ॥ तदिदमाह प्रत्यक्षवच्चेति ।

परि०— बाधकाभावादित्यस्यासिद्धिनिरासाय प्रागुक्तबाधकान्यनूद्य निराह **यच्चोक्तमित्यादिना** । **अव्याप्तीति** । रूपरसादौ ।

सु०— स च संवन्धः पारमेश्वरः सङ्केत एवेत्येके । स्वाभाविकः प्रत्याय्यप्रत्यायकत्वलक्षण इत्यपरे । तत्र कः संवन्धो विवक्षित इत्यपेक्षायामुक्तं स्वत एवेति । स्वाभाविकेनैव संवन्धेनेत्यर्थः । तदुक्तं जैमिनिना 'औत्पत्तिकस्तु शब्दस्यार्थेन संबन्धः' इति । वक्ष्यति चाचार्यः 'नित्ययोगोऽपि शब्दानामर्थैर्नैव निषिद्ध्यत' इति ।

परि०— पारमेश्वरः सङ्केत इति । अस्माच्छब्दादयमर्थो बोद्धव्य इति परमेश्वरेच्छारूप इति तार्किका इत्यर्थः । **औत्पत्तिकस्त्विति** । विवृतश्चैतत्सूत्रार्थः प्राक् 'दृश्यते ब्रह्मसूत्राणां प्रामाण्यं त्रिविधं महदि'त्येतत्सुधावाक्यविवृतिप्रस्तावे । **वक्ष्यति चेति** । आनुमानिकपादे । नैवेति पदच्छेदः ।

सु०— ननु यदि शब्दस्य स्वाभाविकी वाच्यविषया शक्तिस्तदा व्युत्पन्नवदव्युत्पन्नोऽपि शब्दादर्थं प्रतीयात् । न ह्यग्निरविदितशक्तिर्न दहतीति । मैवम् । यथा प्रत्यक्षस्य चक्षुरादेः

स्वाभाविक्यां रूपप्रतीतिजननशक्तौ सत्यामप्यागन्तुकसन्निकर्षापेक्षया रूपप्रत्यायकत्वम्, यथा च लिङ्गस्य सत्यपि स्वाभाविके साध्यसंवन्धे तदनुसन्धानापेक्षयैव गमकत्वम् एवं शब्दस्यापि सत्यप्यर्थेन स्वाभाविकं संवन्धे विदितसंवन्धस्यैव वोधकत्वं नान्यथेति नियमात् ॥ तदेत-दप्याह **प्रत्यक्षवचेति**।

सु०— अथापि स्यात् । स्वाभाविकोऽपि संवन्धः, किं सर्वेषां शव्दानां सर्वैरर्थैरुत कस्यचिच्छव्दस्य केनचिदर्थेन । नाद्यः शव्दार्थव्यवस्थाऽनुपपत्तिप्रसङ्गात् । न द्वितीयः ऋष्यार्यम्लेच्छानामनियमाभावप्रसङ्गात्। तथा हि। यवशव्दमार्या दीर्घशूके प्रयुञ्जते, यवशव्दा-द्दीर्घशूकमेव प्रतिपद्यन्ते। म्लेच्छास्तु प्रियङ्गौ प्रयुञ्जते, प्रियङ्गुमेव प्रतिपद्यन्ते। त्रिवृच्छव्दमार्या लताविशेषे प्रयुञ्जते, ऋषयोऽन्यत्रेत्येवमादिरनियमः स्वाभाविक्यां शव्दशक्तौ न स्यात् न हि प्रदीपो रूपप्रकाशनशक्ती रसमपि कदाचित्प्रकाशयति। साङ्केतिकत्वे त्वनियमो युज्यते, पुरुषे-च्छाधीनत्वात् तस्याश्चानियतत्वात् चेष्टासङ्केतवदिति ॥ अत्रोच्यते।

परि०— सङ्केतवादी शङ्कते **अथापीति**। दीर्घशूको नाम गोधूमसदृशधान्यविशेषः। प्रियंगुस्तु सूक्ष्मधान्य-विशेषः। **अन्यत्रेति**। त्रिवृदग्निष्वि(ष्वि)त्यादिस्तोत्रियानवके। **चेष्टासङ्केतवदिति**। भ्रूनयनहस्तादिचेष्टानामर्थ-विशेषे सङ्केतं कृत्वा व्यवहरन्ति नयनादिभाषणचतुरा लोके। तत्र यथा पुरुषभेदेन स च सङ्केतो नानार्थप्रत्यायकत्वेन अनियतस्तथाऽसावपि अस्माच्छव्दादयं वोध्य इतीच्छारूपसङ्केत एवानियत इत्यर्थः।

सु०— न वयं क्वचिदपि शव्दस्य सङ्केताद् वोधकत्वं नास्तीति व्रूमः; किन्त्वर्थविशेषे स्वाभाविकी च शक्तिरस्तीति। तथा च स्वाभाविक्या शक्त्या क्वचिद्बोधः क्वचित् सङ्केता-दित्यनियमो युज्यते। अथवोभयत्र स्वाभाविकी शक्तिरस्तु; व्युत्पत्तिवशाद्व्यवहारनियम-सम्भवात्।

परि०— 'शास्त्रस्था वा तन्निमित्तत्वादि'ति यववराहाधिकरणोक्तरीत्या समाधिमाह **न वयमिति**। ननु क्वचित्सङ्केतेन प्रयोगप्रत्ययोरङ्गीकारे तेनैव सर्वत्र तयोरुपपत्तौ किमपूर्वशक्तिकल्पनयेत्यतः सर्वत्र शक्त्यैवार्थ-वोधकत्वं शव्दस्येत्याह **अथवेति**। तर्ह्यार्याणामपि प्रियंगुव्यवहारो म्लेच्छानां दीर्घशूकव्यवहारश्च स्यादित्यत आह **व्युत्पत्तीति**।

सु०— यथा खलु शुक्तिसन्निकृष्टेन चक्षुषा कश्चिच्छुक्तिकां प्रतिपद्यते कश्चिद्रजतम्। न चैतावता चक्षुषोऽर्थप्रत्यायकत्वमस्वाभाविकं दोषसहकारिसदसद्भावाभ्यामनियमसंभवात्। यथा कृतकत्वाल्लिङ्गात् कश्चिदनित्यतां प्रत्येति, कश्चिन्नित्यताम्। अन्यथा विरुद्धहेत्वाभासा-

नवसरप्रसङ्गात् । तावता न तस्यास्वाभाविकं गमकत्वम्; अनियमस्य संबन्धग्रहणदोषभावाभावाभ्यामुपपन्नत्वात् । तथा शब्दस्यापि शक्त्यनुसार्यननुसारिव्युत्पत्तिलक्षणसहकारिवशादनियमेऽपि स्वाभाविकशक्तिसद्भावः संभवतीति ॥

तदिदमाह **प्रत्यक्षवच्चेति** ।

इयांस्तु विशेषः । शब्दस्सङ्केतादपि प्रमापकः । नैवं चक्षुरादि । तेन संवादविसंवादोपपत्तिरिति ।

परि०— नन्वेवं पूर्वतन्त्रे यवशब्देन प्रियंग्वादिव्यवहारोऽसाधुरित्युक्तमित्यतो दीर्घशूकविषयिणीमेव शब्दशक्तिं दोषवशादन्यविषयतया व्युत्पद्य व्यवहरन्ति । शब्दश्च व्युत्पत्तिमनुसृत्यार्थं बोधयतीति तस्य साधुत्वं युक्तमिति दृष्टान्तपूर्वं व्यनक्ति **यथेति** । **दोषसहकारीति** । दोषरूपसहकारीत्यर्थः । **संबन्धेति** । व्याप्यव्यापकाभिमतयोः संबन्धग्रहणेत्यर्थः । **प्रत्यक्षवच्चेतीति** । चशब्दादनुमानवदिति पूर्ववत् गृह्यते । नन्वेवं प्रत्यक्षादिवदर्थविसंवादोऽपि प्रियंग्वादिव्यवहारे स्यादित्यत आह **इयांस्त्विति** ।

सु०— ननु ये स्वाभाविकं संबन्धमास्थिषत शब्दार्थयोस्तेषामपि नैष सत्तामात्रेणावगमाङ्गम् । अपि तु विज्ञातस्सन् । विज्ञाने च 'अस्यायमर्थस्य वाचक' इति वा 'अस्मादयं बोद्धव्य' इति वा सङ्केत एवोपायः । वृद्धव्यवहारोऽपि गवादिशब्दानां देवदत्तादिशब्दवत्सङ्केतपूर्वक एव । तद्वरमस्तु सङ्केत एव । कृतमत्र स्वाभाविकेन संबन्धेन । तन्मात्रादेव प्रयोगप्रतिपत्तिव्यवहाराणामुपपत्तेः ।

परि०— सङ्केतवाद्यभिमतचोद्यमनुवदति **ननु ये स्वाभाविकमि**त्यादिना अत्र ब्रूम इत्यन्तेन । **इति वा सङ्केत इति** । परमेश्वरेच्छाधीनो यः सङ्केतः तज्ज्ञानमेवोपाय इत्यर्थः । वृद्धव्यवहार एव शक्तिज्ञानोपायोऽस्त्वित्यत आह **वृद्धेति** ।

सु०— नन्वयं सङ्केत एव केषाञ्चिच्छब्दानामसति स्वाभाविकार्थसंबन्धे न शक्यः कर्तुम् । निर्दिश्य ह्यर्थं ब्रूयात् 'अयमस्माद् बोद्धव्य' इति । न च निर्देशोऽसति स्वाभाविके संबन्धे केषाञ्चिच्छब्दानां सिध्यति । सङ्केताधीने तु वाचकत्वे सर्वेषां शब्दानामकृतसमयत्वात्किं केन निर्दिशेत् । तस्मात्सङ्केतकरणमेव स्वाभाविकसंबन्धं प्रतिपादयति शब्दानाम् ॥ मैवम् ॥ सर्गादिभुवां महर्षिदेवतानां परमेश्वरानुग्रहाद्धर्मज्ञानवैराग्यैश्वर्यसंपन्नानां परमेश्वरस्य तावत्सुकर एव सङ्केतः कर्तुम् । तद्व्यवहाराच्चास्मदादीनामपि सुग्रहः सङ्केतः । तथा हि । वृद्धवचनानन्तरं तच्छ्राविणो वृद्धान्तरस्य प्रवृत्तिहर्षशोकभयादिप्रतिपत्तेस्तद्धेतुं प्रत्ययमनुमिमीते बालस्तस्य

सत्स्वप्यन्येष्वभूतस्य वाक्यश्रवणसमनन्तरं भवतो वाक्यश्रवणहेतुतामवगच्छति । तदवयवानां च पदानामावापोद्धारभेदेन तत्तदर्थप्रत्ययजननोपायत्वदर्शनात् । तेषु तेष्वर्थेषु तेषां पदानां वाचकत्वं च कल्पयति । एवं पदावयवेषु प्रकृत्यादिष्वपि द्रष्टव्यम् । स्वाभाविकीं शक्तिमभ्युपगच्छताऽप्येषा प्रक्रिया अनुसरणीया । साऽपि न सत्तामात्रेणावगमाङ्गमित्युक्तम् ।

परि०— शक्तिवादी शङ्कते **नन्वयमिति** । **केषाञ्चिदिति** । इदमादिपदानाम् । सङ्केतवादी निराह **मैवमिति** । **सर्गादीति** । सर्गादौ जातान्महर्षिप्रभृतीन्प्रति प्रत्यक्षेण दृष्टार्थे सङ्केतः सुकर एव । तत्र शब्देन निर्देशानपेक्षणादिति भावः । विसंवादादिव्यवहाराभावसूचनाय धर्मज्ञानवैराग्यसंपन्नानामित्युक्तिः ।

सु०— स्यादेतत् । यदि शब्दानां साङ्केतिकः संवन्धो न स्वाभाविकः; कृतं तर्हि साध्वसाधुविभागपरेण व्याकरणेन । स्वाभाविकं हि यस्य वाचकत्वं स शब्दः साधुरसाधुश्चेतरः । सामयिकत्वे तु सर्व एव साधवोऽसाधवो वा स्युः । मैवम् । परमेश्वरसमयपरिपालनार्थत्वात् । तथा च येषां पदानां येष्वर्थेषु परमेश्वरेण कृतः समयस्तानि तत्र साधूनि; असाधूनि चेतरत्रेति विभागाय व्याकरणमर्थवदिति ।

परि०— सिद्धान्ती शङ्कते **स्यादेतदिति** । पूर्ववादी निराह **मैवमिति** ।

सु०— अत्र ब्रूमः ॥ परस्यापि मते किमीश्वरसङ्केत एवावगमाङ्गम् उतास्मदादीनामपि ॥ आद्ये कथमृष्यार्यम्लेच्छानामनियताः प्रयोगप्रत्ययव्यवहाराः । किञ्चेश्वरसङ्केतोऽपि गृहीत एवावगमाङ्गं न स्वरूपेण । व्युत्पन्नवदव्युत्पन्नस्यापि प्रतिपत्ति(त्तीति)प्रसङ्गात् । तद्ग्रहश्च त्वदुक्तरीत्योपदेशादिनैव । तथा चास्त्वस्मदाद्युपदेश एव । किमदृष्टेश्वरसङ्केतकल्पनयेति समानम् । अस्मदादिभिरपि पूर्वतनस्सङ्केतो ज्ञाप्यत एव न तु क्रियत इति चेत् । तर्ह्यस्मन्मतेऽपि वृद्धेन स्वाभाविकी शक्तिर्ज्ञाप्यत एव । न त्वपूर्वसङ्केतः क्रियत इति तुल्यम् ॥ द्वितीये तु व्याकरणादिवैयर्थ्यम् । व्यवहारमात्रं हि शब्दप्रयोजनम् । तच्चेश्वरानीश्वरसङ्केतयोः समानम् । अदृष्टार्थमिति चेन्न प्रमाणाभावात् । श्रुत्यादेः सङ्केतशक्तिपक्षोदासीनत्वात् । किञ्च चरमभाविनं सहकारिणमुपदेशादिकमुपादाय शक्तिप्रत्याख्याने अतिप्रसङ्गः ।

परि०— **अदृष्टार्थमिति चेदिति** । व्याकरणनिगमनिघण्ट्वादिकमिति योज्यम् । ईश्वरर्ष्यार्यकृतसङ्केतज्ञानेन व्यवहारेऽदृष्टमस्तीति तत्प्रतिपालनपरव्याकरणादिकमप्यदृष्टार्थं भविष्यतीति भावः । ईश्वरादिसङ्केतज्ञानस्यैव अदृष्टार्थत्वमप्रामाणिकं येन तत्परिपालनद्वारा व्याकरणाद्यपि तथा स्यादिति भावेनाह **प्रमाणाभावादिति** । ननु 'एकः शब्दः सम्यग्ज्ञातः सुष्टु प्रयुक्तः स्वर्गे लोके कामधुग्भवतीति ब्राह्मणेन । न म्लेच्छितवै नापभाषित वै म्लेच्छो ह वा एष

यदपशब्द' इत्यादिश्रुत्या। 'यस्तु प्रयुङ्क्ते कुशलो विशेषैः शब्दान्यथावद्व्यवहारकाले। सोऽनन्तमाप्नोति जयं परत्र वाग्योगविद् दुष्यति चापशब्दैरि'त्यादिस्मृत्या च साध्वसाधुशब्दज्ञानप्रयोगयोरर्थानर्थयोरुक्त्या परमेश्वरसङ्केत-ज्ञानपूर्वकं व्यवहारेऽदृष्टं नान्यथेति परिकल्प्यत इत्यत आह **श्रुत्यादेरिति। चरमभाविनं सहकारिणमुपदेशमिति।** तथाहि वृद्धव्यवहारानन्तरमित्यादिनोक्तवृद्धव्यवहाररूपोपदेशमित्यर्थः। **अतिप्रसङ्ग इति।** दण्डचक्रादिसहकारि-संपत्तिमादाय घटादिकार्यापलापोऽपि स्यात्। क्षितिसलिलादिसहकारिसंपत्तिमादाय बीजस्याङ्कुरजननसामर्थ्याप-लापप्रसङ्गात्। अन्त्यतन्तुसंयोगसहकार्युपादाय पटापलापोऽपि स्यादित्यर्थः।

सु०— अर्थोत्पत्तिकशक्तिसद्भावे किं प्रमाणम्। अर्थावबोधस्य स्वरूपसहकारिभ्यां शब्दसङ्केताभ्यामेवोपपत्तेरिति॥ उच्यते। किं स्वरूपसहकारिव्यतिरिक्तातीन्द्रिया शक्तिः क्वापि नाङ्गीक्रियते, उत शब्द एव॥ आद्ये वक्ष्यामः। द्वितीये चाधुनातनास्तावन्न सङ्केतयितार इति तवापि संमतम्। न च लोकोत्तरे सङ्केतयितरि प्रमाणमस्ति। तथा च स्वभाव एवायं शब्दानामिति गम्यते॥ गवादिशब्दाः साङ्केतिकाः शब्दत्वाद्देवदत्तादिशब्दवदिति चेत्। किमत्र साङ्केतिकत्वमात्रं साध्यम्, उत सास्नादिमत्यर्थे। आद्ये सिद्धसाधनम्। गुप्तभाषणादौ मया गोशब्दस्य घटेऽपि सङ्केतितत्वात्। द्वितीये व्यभिचारः। न हि 'सर्वेऽपि शब्दाः सास्नादिमति पिण्डे सङ्केतिता' इत्यत्र प्रमाणमस्ति। गोशब्दः सास्नादिमत्यर्थे सङ्केतितः तत्र प्रयुज्यमान-शब्दत्वात् गाव्यादिशब्दवदिति चेन्न असाधुशब्दत्वस्योपाधित्वात्। साधनावच्छिन्नसाध्य-व्यापकत्वेनाप्युपाधित्वस्य वक्ष्यमाणत्वात्। अन्यथाऽस्मदादिविशेषणप्रक्षेपोऽपि प्रतिज्ञायां प्रसज्येतेति।

तदेवं शब्दस्यार्थसंबन्धसंभवान्नाप्रामाण्यम्।

परि०— ननु घटपटादि कार्यं प्रमितमिति नापलापार्हम्; शक्तिर्न प्रमितेति शङ्कते **अथेति। वक्ष्याम इति।** लिङ्गपादे। 'इति पैङ्गिश्रुतिः प्राह शक्तिसद्भाव एव तु' इत्याद्यनुव्याख्याव्याख्यावसर इति भावः। गोपिण्डे केनचित्सङ्केतितचेष्टाविशेषे साध्यव्यापकत्वादाह **साधनावच्छिन्नेति। वक्ष्यमाणत्वादिति।** द्वितीयाद्यपादे 'न विलक्षणत्वादि'ति नये 'साध्याव्यापकवैलोम्यमव्याप्तिः साधनस्य च' इत्येतद्व्याख्यावसर इति भावः। **अन्यथेति।** साङ्केतिकत्वस्यासाधुशब्दत्वनिबन्धनत्वाभावे गोशब्दः सास्नादिमत्यर्थेऽस्मदादिभिः सङ्केतितः तत्र प्रयुज्यमान-शब्दत्वादित्यपि प्रयोगप्रसङ्गेन त्वदभिमतपारमेश्वरसङ्केत इत्यस्यासिद्धिप्रसङ्गादिति भावः। प्रपञ्चितमेतत्सङ्केत-पक्षखण्डनं तर्कताण्डवे द्वितीयपरिच्छेदे।

सु०— यत्पुनरुक्तम् 'आम्नानाम्नप्रयुक्तयोरि'त्यादि। तदप्यसारम्। प्रत्यक्षवदेवोपपत्तेः। चक्षुरादिप्रत्यक्षं हि क्वचिद्यथार्थज्ञानं क्वचिदयथार्थज्ञानं जनयदपि प्रमाणमङ्गीक्रियत एव।

दोषसदसद्भावाभ्यां तत्र भेद इति चेत्; तर्हीत्राप्यनाप्तवक्तृसदसद्भावाभ्यां भेदो भविष्यति। वक्ता वाक्योच्चारण एवोपयुज्यत इति चेन्न । यतस्तदेवाविषये प्रयुञ्जानो दुष्टं करोति निशातमसिमाकाशे प्रयुञ्जान इव । अन्यथाऽनुमानमप्यप्रमाणं स्यात् । कृतकत्वं हि शब्दानित्यत्वसाधने साधु, असाधु चाग्न्यवयविनोऽनुष्णत्वसाधने । तत् कस्माद्विशेषात् । व्याप्तिपक्षधर्मताभावाभावाभ्यामिति चेन्न कालातीतत्वस्य पृथग्दूषणताया वक्ष्यमाणत्वात् । ततः (अतः) अविषयवृत्तित्वतदभावरूप एव विशेषो वक्तव्यः । स च समानः शब्देऽपीति । तदिदमुक्तं **प्रत्यक्षवच्चेति** ।

परि०— **यत्पुनरुक्तमिति** । प्रत्यक्षवच्चेत्यादेरवतारिकायामुक्तमित्यर्थः । **अन्यथेति** । विषयवृत्तित्वतदभावाभ्यां प्रामाण्याप्रामाण्यव्यवस्थाऽनङ्गीकार इत्यर्थः । तदेव व्यनक्ति **कृतकत्वं हीति** । **अग्नीति** । अग्निरूपस्थूलावयविन इत्यर्थः । परमाण्वादेरनुष्णतासाधने बाधव्याप्रसक्तेरेवमुक्तम् **व्याप्तीति** । कृतकत्वं चानुष्णत्वेन न व्याप्तं नापि सन्दिग्धसाध्यवत्पक्षवृत्तित्वरूपपक्षधर्मतोपेतमिति । अनुष्णत्वसाधने तदुभयहीनत्वात् । शब्दानित्यत्वसाधने तदुभयवत्त्वात्साधुत्वादिकं तस्य संस्यतीति भावः । एवं हि अविषयवृत्तित्वरूपकालातीतत्वं नाम दोषो न स्यात् । अस्तु को दोष इत्यत आह **कालातीतत्वस्येति** । **वक्ष्यमाणत्वादिति** । युक्तिपादे 'विरोधोऽपि त्रिधैव स्यात्प्रतिज्ञार्थविरुद्धता'त्येतद्व्याख्यावसर इति भावः । **प्रत्यक्षवच्चेतीति** । अनुमानवच्चेति चार्थः ।

सु०— एतद्दोषभयात्केचित् शब्दस्यानुमानेऽन्तर्भावमिच्छन्ति । अपरे पुनरपौरुषेयतया निरस्तसमस्तदोषाशङ्कस्य वेदस्य शब्दतयैव प्रामाण्यम्; पुरुषवचसां त्वनुमानतयेत्यातिष्ठन्ते ॥ तदुभयमप्य(त एवा)युक्तम् । किन्तु प्रत्यक्षवत् अनुमानवत् च शब्दमात्रस्यापि **प्रामाण्यं स्वतः** स्वेन एव रूपेण न त्वनुमानत्वेन । अत एव श्रुतेः प्रकृतत्वेऽपि सर्वशब्दपरिग्रहाय **आगमस्य** इत्युक्तम् । हिशब्दस्तत्र प्रमाणप्रसिद्धिद्योतकः । तच्चोत्तरत्र वक्ष्यामः ।

परि०— **एतद्दोषेति** । आप्तानाप्तवाक्ययोर्विशेषानुपलम्भेन प्रामाप्रामाण्यदोषभयादित्यर्थः । **तच्चोत्तरत्र वक्ष्याम इति** । 'गौरवं कल्पनेऽन्यथे'त्यस्य चतुर्थव्याख्यावसरे केचिदाहुरित्यादिग्रन्थेनेति भावः । न विलक्षणत्वनये स्मृतिप्रामाण्यप्रस्तावे 'स्मृतिः प्रत्यक्षमैतिह्यमनुमे'ति श्रुत्यादेः सुधायां वक्ष्यमाणत्वादिति भावः ।

सु०— ननु तथाऽपि वेदस्य प्रामाण्यं नोपपद्यते । अनृतव्याघातपुनरुक्तदोषात् ॥ तथा हि ॥ अनृतमप्रमाणं दृष्टम् । यथा विप्रलम्भकवाक्यम् । अनृतश्च वेदः पुत्रकामेष्ट्यनुष्ठानेऽपि फलानुपलब्धेः ॥ व्याहतं चाप्रमाणम् । यथोन्मत्तवाक्यम् । व्याहतश्चायम् 'अतिरात्रे षोळशिनं गृह्णाति', 'नातिरात्रे षोळशिनं गृह्णाति'; 'उदिते जुहोति', 'अनुदिते जुहोती'त्यादि ॥ पुनरुक्तं चाप्रमाणम् । पुनरुक्तिश्च वेदे 'त्रिः प्रथमामन्वाहे'त्यादिदर्शनादिति ॥ तदिदमपि अयुक्तम् ।

परि०— ननु तथापीति । शब्दस्यार्थेन स्वाभाविकसंबन्धेऽनाप्तवाक्याद्विशेषे च सत्यप्यनुमानाद्बहिर्भविऽपीत्यर्थः । **अतिरात्र इति** । ज्योतिष्टोमस्याग्निष्टोमात्यग्निष्टोमोक्थ्यषोळ(ड)श्यतिरात्राप्तोर्यामवाजपेयभेदेन सप्त संस्थाः । तत्रातिरात्रसंज्ञके ज्योतिष्टोमयागे षोडशिनामकं सोमपात्रं गृह्णातीति किञ्चिद्वाक्यम् । न गृह्णातीत्यपरम् । अहोरात्रप्रकरणे शाखाभेदेन उदिते जुहोति अनुदिते जुहोतीतिवाक्यद्वयं श्रुतम् । त्रिः प्रथमामिति दर्शपूर्णमासप्रकरणे पञ्चदश सामिधेनीर्विधाय एकादश ऋचः पठित्वा त्रिः प्रथमामन्वाह त्रिरुत्तमां ताः पञ्चदश संपद्यन्त' इति श्रुतम् । प्रथमां प्रथमपठितां ऋचं त्रिरनुवदेदित्यर्थः ।

सु०— तथा हि । किं वेदमात्रं पक्षीकृत्यैतैर्हेतुभिरप्रामाण्यं साध्यते उत तदेकदेशम् । नाद्यः । यथा कस्यचित्प्रत्यक्षस्यानुमानस्य वाऽनृतत्वादौ सत्यप्यन्यस्य प्रामाण्यमेवं वेदस्यानृतादिभागपरिहारेण प्रामाण्योपपत्तेः । अन्यथा हेतूनां भागासिद्धिप्रसङ्गात् । द्वितीये त्वास्तां विप्रतिपन्नो वेदभागः । संप्रतिपन्नवेदभागमीमांसा कथमनुपपन्ना ॥ अथ वेदत्वात् तस्यापि वेदभागस्याप्रामाण्यं साधयामीति मन्यसे । तन्न । यथा हि कस्यचित्प्रत्यक्षस्यानुमानस्य वा अप्रामाण्येऽप्यन्यस्य प्रामाण्यं न प्रत्यक्षत्वादिमात्रेण विहन्यते; तथा वेदस्यापि । अन्यथा सर्वप्रत्यक्षानुमानविलयप्रसङ्गः ।

परि०— अन्यथेति । अनृताननृतादिरूपोभयविधवाक्यपक्षीकारेऽनृतत्वादिहेतूनां भागासिद्धिरित्यर्थः ।

सु०— किञ्चेदमनृतत्वम् । अर्थव्यभिचारित्वमिति चेत् । नन्विदमेवाप्रामाण्यमिति साध्याविशिष्टता । न चानृतत्वमेकदेशेऽपीति सूत्रकार एव वक्ष्यति ।

परि०— नन्विदमेवेति । इदमेव (खल्वि)नन्विति खल्वर्थे ननुशब्दः । अरे इति संबोधनार्थे वा । **न चेति** । चकारः किञ्चेत्यर्थे । **सूत्रकार इति** । नविलक्षणत्वनये दृश्यते चेति गुणसूत्रेणेति भावः ।

सु०— व्याघातेन चाप्रामाण्यं साधयन् किं वाक्यद्वयं पक्षीकुर्यादुतैकमेव । नाद्यः । व्याहतयोः प्रत्यक्षयोरनुमानयोर्वा मध्येऽन्यतरप्रामाण्यसंभववद्वाक्ययोरप्यन्यतरप्रामाण्यसंभवात् । न द्वितीयः अनिश्चितदशायामन्यतरप्रत्यक्षादिवत्पक्षीकृतस्यापि प्रामाण्यसंभवात् ॥ अपि च व्याघातोऽप्यापाततः सर्वथा वा । नाद्यः आपाततो व्याघातवतोऽपि प्रत्यक्षादेरिव वेदस्यापि प्रामाण्यसंभवात् । न द्वितीयः प्रत्यक्षादाविवासिद्धेः । यथा चासिद्धिस्तथा सूत्रकृदेव वक्ष्यति ।

परि०— अन्यतरप्रामाण्यसंभवादिति । तथाच तत्त्वनिर्णयटीकोक्तदिशा सन्दिग्धकालातीतत्वस्य सन्दिग्धानैकान्तिकत्वस्य चा(वा)पातः । स्वारसिकसाध्यसन्देहस्यादोषत्वेऽप्यप्रयोजकत्वाहितपक्षीयसाध्यसन्देहस्य दोषत्वादिति भावः । एवमग्रेऽपि ध्येयम् । **प्रत्यक्षादाविवेति** । अयं घटो द्रव्यमिति न शुक्ल इति प्रत्यक्षयोः पर्वतोऽग्निमान्धूमवत्त्वान्न तस्मान्पाषाणमात्रराशित्वादित्यनुमानयोर्यथा तथेत्यर्थः । **वक्ष्यतीति** । उपासनापादे द्वितीयनये ।

'उपसंहारोऽर्थाभेदाद्विधिशेषवत्समाने चे'ति। 'न वा प्रकरणभेदात्परोवरीयस्त्वादिवदि'ति च सूत्राभ्यामुक्तोपसंहारानुपसंहारयोस्तदनुगुणवाक्ययोश्च व्याघातनिरासाय 'प्राप्तेश्च समञ्जसमि'ति तृतीयनयेऽधिकारिभेदेन द्वयोश्च सामञ्जस्योक्त्या षोडशिग्रहणाग्रहणोदितानुदितहोमादिवाक्यानामपि व्याघातो नेति प्राप्तत्वात्सूत्रकृदेव वक्ष्यतीत्युक्तम्। उपसंहारानुपसंहारादिबोधकवाक्यानामेवात्रोदाहर्तव्यत्वेऽपि कर्मकाण्डगतवाक्योदाहरणं वाचन्तैरुदाहृतत्वात्प्रसिद्धत्वाच्च। यद्वा 'न वियदश्रुतेरि'त्यादिद्विपाद्यामशेषवाक्यव्याहतेः परिहरिष्यमाणत्वात् सूत्रकृदित्युक्तम्।

सु०— पौनरुक्त्येऽपि प्रत्यक्षादिवद्वेदप्रामाण्यं संभवति। न ह्येकस्मिन्नर्थे संप्लवमानं प्रत्यक्षमनुमानं वाऽप्रमाणं भवति। अर्थवैपरीत्ये हि तत्स्यात्। न हि प्रत्यक्षेण गृहीतो घटः पुनर्गृह्यमाणः पटो भवति। नापि कृतकत्वेनानित्यतयाऽनुमितः शब्दस्तीव्रत्वादिधर्मोपेतत्वेन पुनस्तथाऽनुमीयमानो नित्यो भवति। तथा शब्देऽपि वैयर्थ्यं तु कथञ्चिच्छङ्क्येत। तच्चाभ्यासानुवादादिरूपेण व्याकुर्वद्भिरेव वृद्धैः परिहृतमिति।

परि०— वृद्धैरिति। जैमिनीयप्रभृतिभिर्वेदप्रामाण्यवादिभिः। प्रमाणसंप्लवश्च दार्ढ्यहेतुरेवेत्यादिवदद्भिरचार्यैरपीत्यर्थः।

सु०— नन्वस्त्वेवं वेदस्याप्रामाण्यपरिहारः। प्रामाण्यं तु कुतः। न ह्यप्रामाण्यप्रतिक्षेप एव प्रामाण्यम्। घटादावभावादिति। ज्ञानकरणस्य सतोऽप्रामाण्ये निरस्ते स्वत एवेति ब्रूमः। तदिदमुक्तम् आगमस्येति। आगम्यतेऽवगम्यतेऽनेनेत्यागमः।

ये हि न्यायविदः प्रत्यक्षविशेषस्यानुमानस्य च प्रामाण्यं स्वत एवेत्यङ्गीकृत्य आगमप्रामाण्यस्वतस्त्वं नाङ्गीकुर्वन्ति तान्प्रति प्रत्यक्षवच्चेति दृष्टान्तोपादानम्। हिशब्दः प्रमाणत्वहेतुसूचकः॥

ये तु प्रमाणमात्रस्य प्रामाण्यं स्वतो नेति मन्यमाना आगमप्रामाण्यस्वतस्त्वे विप्रतिपद्यन्ते तान्प्रति प्रत्यक्षवच्चेति प्रत्यक्षानुमानयोरपि प्रसङ्गात्स्वीकारार्थमुक्तमिति ज्ञातव्यम्।

परि०— स्वत एवेति ब्रूम इति। ज्ञानजननसामर्थ्यादिवेत्यर्थः। आगम्यत इति। आङ्पूर्वाद्गमेः 'ग्रहवृदृनिश्चिगमश्चे'त्यप्प्रत्यय इति भावः। 'आसमन्ताद्गमयति धर्माधर्मौ परं पदम्' इत्युपासनापादे भगवत्पादीयकर्तृव्युत्पत्तिप्रदर्शनस्याप्येवमेव तात्पर्यस्य वक्ष्यमाणत्वान्न तद्विरोध इति भावः। प्रत्यक्षविशेषस्येति। अनाशङ्कितदोषधर्म्यंशादिप्रत्यक्षस्येत्यर्थः।

सु०— ननु किमिदं प्रमाणानां प्रामाण्यस्य स्वतस्त्वम्॥ उच्यते॥ प्रत्यक्षानुमानागमास्तज्जनितं विज्ञानं च प्रमाणम्॥ तत्र ज्ञानस्य यद्याथार्थ्यलक्षणं प्रामाण्यं तस्य ज्ञानजनक-

(सामग्री)मात्राधीनजन्मत्वं स्वतस्त्वम् । करणानां च ज्ञानजननशक्त्यैव तद्याथार्थ्यजनकत्वं स्वतस्त्वम् ॥ तथा ज्ञानगतयाथार्थ्यस्य ज्ञानग्राहकमात्रग्राह्यत्वं (ज्ञप्तौ) स्वतस्त्वम् । करणानां तु ज्ञप्तौ स्वतस्त्वं नाङ्गीक्रियते; तत्स्वरूपस्य यथायथं प्रत्यक्षादिवेद्यत्वात्, यथार्थज्ञान-जनकत्वस्यानुमानवेद्यत्वात् । अथवा तेषामपि ज्ञानजनकत्वं येन गृह्यते तत एव यथार्थ-ज्ञानजनकत्वस्य तदीयस्य ग्राह्यत्वं स्वतस्त्वमिति ।

परि०— **प्रमाणमिति** । इह विवक्षितमिति योज्यम् । **याथार्थ्यलक्षणमिति** । तत्स्वरूपं च युक्तिपादे विवरिष्याम इति भावः । उत्पत्तौ स्वतस्त्वं निर्वक्ति **ज्ञानजनकेति** । न चेदं नित्यज्ञानप्रामाण्येऽव्याप्तमिति वाच्यम् । तज्जनितं च ज्ञानं प्रमाणमिह विवक्षितमिति प्रागुक्ततया जन्यज्ञानप्रामाण्यस्यैवेह लक्ष्यत्वात् । न चैवमपीदं रजत-मिति भ्रमरूपज्ञाने ज्ञानजनके सत्यपि प्रामाण्यानुत्पत्तेरन्वयव्यभिचारान्न ज्ञानजनकमात्राधीनजन्मत्वमिति वाच्यम् । ज्ञानजनकमात्राधीनजन्मत्वमित्यस्य तदधीनजननयोग्यत्वमित्यर्थात् । फलोपधानविवक्षायामपि केवलं जनकं जनकमात्रं प्रामाण्यविरोधिसामग्र्यसमवहितज्ञानजनकाधीनजन्मत्वमिति मात्रपदव्याख्यानात् । नन्वेवं यत्किञ्चि-ज्ज्ञानजनके विरोधिसामग्र्यसमवहिते सत्यपि प्रामाण्यजन्मनोऽभावात् अन्वयव्यभिचारान्न तदधीनजन्मत्वं तस्येति वाच्यम् । ज्ञानजनकेत्यत्र ज्ञानजन्मरूपफलोपधानस्य वा मात्रपदेन कात्स्न्यार्थत्वस्यापि वाऽभिप्रेतत्वेन ज्ञान-सामग्र्यधीनेत्यर्थस्य लाभात् । न चैवमपि परं प्रति साधने सिद्धसाधनतैव प्राप्नोति । परेण गुणजन्यत्ववादिनापि विरोधिसामग्र्यसमवहितज्ञानसामग्र्यधीनत्वस्याप्यङ्गीकारादिति वाच्यम् । कैवल्यार्थेन मात्रपदेन तदेकाधीनजन्मत्वस्य लाभादिति भावः । ज्ञप्तावाह **तथेति** । **ज्ञानग्राहकमात्रेत्यादि** । व्याख्यातं चैतद्वाक्यं त्रेधा तर्कताण्डवे । पद्धत्युक्त-दिशा करणस्वरूपतत्प्रामाण्यग्राहकयोर्भेदविवक्षया परतस्त्वमुक्त्वा विवक्षाभेदेन स्वतस्त्वमप्यस्तीत्याह **अथवेति** ।

सु०— उत्पत्तौ स्वतस्त्वं कुत इति चेत् । प्रामाण्यं ज्ञानकारणातिरिक्तकारणानपेक्षम् अप्रामाण्येतरज्ञानधर्मत्वात् ज्ञानत्ववदित्यनुमानात् ॥ न च प्रमा ज्ञानहेत्वतिरिक्तहेत्वधीना कार्यत्वे सति तद्विशेषत्वात् अप्रमावदिति सत्प्रतिपक्षत्वम्; ईश्वरप्रमायां बाधादसिद्धेश्च ॥ तदतिरिक्तप्रमापक्षीकारेऽपि किं ज्ञानस्यैवंविधत्वेनोत प्रमात्वस्य अथवा तत्संबन्धस्य साध्य-पर्यवसानम् ॥ नाद्यः व्याघातात् ॥ द्वितीये च प्रमात्वं जातिरन्यद्वा । जातित्वे बाधः । अकार्य-त्वात् । अन्यत्वे भावोऽभावो वा । नाद्यः ज्ञाने जात्यतिरिक्तभावानभ्युपगमात् । न द्वितीयः । प्रध्वंसातिरिक्तस्य तस्याजन्यत्वात्, प्रध्वंसस्य चात्रासंभवात् ॥ नान्त्यः । संयोगस्य गुणे-ऽसंभवात्, समवायस्य चाकार्यत्वात् ॥ एतेन प्रमात्वपक्षीकारेणापि प्रयोगो निरस्तः ।

परि०— **प्रामाण्यमिति** । जन्यज्ञाननिष्ठसाक्षाद्यथावस्थितज्ञेयविषयीकारित्वरूपमित्यर्थः । ज्ञानजनक-मात्राधीनजन्मत्वमित्यत्र अवधारणार्थमात्रपदेन लब्धार्थोक्तिः ज्ञानकारणातिरिक्तेत्यादि । अतिरिक्तकारणं च गुणो

दोषाभावश्च ध्येयः। इत्यनुमानादितीतिशब्दः प्रभृत्यर्थः। अनुमानान्तराणि च तर्कताण्डवे व्यक्तानि। **असिद्धेश्चेति**। तत्र कार्यत्वरूपविशेषणाभावेन विशिष्टहेतोरभावादीश्वरज्ञानभागेऽसिद्धेरित्यर्थः। संबन्धस्यैवंविधत्वेनेति पक्षं निराह **नान्त्य इति**। **प्रमात्वपक्षीकारेणापीति**। प्रमात्वं ज्ञानकारणातिरिक्तकारणाधीनं कार्यज्ञानविशेषधर्मत्वात् भ्रमत्ववदिति प्रयोगोऽपि प्रमात्वविकल्पदूषणेन निरस्त इत्यर्थः।

सु०— अस्तु जातिः प्रमात्वम्। तथाऽपि ज्ञानकारणातिरिक्तकारणजन्यैव व्यक्तिः प्रमात्वाधार इति तात्पर्यमिति चेन्न। साऽपि व्यक्तिः किं ज्ञानमेवोत सातिशयम्। अतिशयोऽपि भावोऽभावो वेति पक्षाबहिर्भावात्॥ किञ्चातिरिक्तं कारणं गुण एव वक्तव्यः। स चाप्तोक्तत्वमेव शब्दे। न च तस्यान्वयव्यतिरेकौ प्रामाण्यमनुकरोति। वेदापौरुषेयत्वस्य वक्ष्यमाणत्वात्।

परि०— **जन्यैव व्यक्तिः प्रमात्वाधार इति**। ईश्वरज्ञानं च गुणदोषाभ्यामजन्यत्वान्न प्रमा नाप्यप्रमाऽतो न बाध इति भावः। **न च तस्येति**। तस्येत्यावर्तते। तस्य शब्दस्य प्रामाण्यं तस्याप्तोक्तत्वगुणस्यान्वयव्यतिरेकौ तन्निरूपितान्वयव्यतिरेकाविति यावत्। **वक्ष्यमाणत्वादिति**। अपि वेदानामित्यादिनाऽनुपदमेवेति भावः।

सु०— ज्ञप्तौ स्वतस्त्वेऽपि प्रामाण्यं ज्ञानग्राहकमात्रग्राह्यमप्रामाण्येतरज्ञानसमवेतधर्मत्वात् ज्ञानत्ववत्॥ न च प्रामाण्यं परतो ज्ञायते, अनभ्यासदशायां सांशयिकत्वादप्रामाण्यवदिति वाच्यम्; व्यर्थविशेषणत्वात्। असिद्धिपरिहारार्थमिति चेन्न तथाऽनभ्युपगमात्। यथोक्तं स्वयमेव एकामसिद्धिं परिहरतो द्वितीया आपन्नेति। अन्यथा शरीराजन्यत्वहेतोरपि विशेषणवैयर्थ्यं नोद्भाव्येत॥ अथानभ्यासदशायामिति प्रतिज्ञाविशेषणम्। तथाऽपि स्वतः-प्रमाणतया त्वदभ्युपगतधर्मिप्रत्यक्षानुमानोपमानेष्वपि संशयादिदर्शनेन अनैकान्त्यमिति।

परि०— **तथाऽनभ्युपगमादिति**। असिद्धिपरिहारार्थत्वस्य हेतुविशेषणत्वेनानभ्युपगमादित्यर्थः। उदयनसंमतिमाह **यथोक्तमिति**। एकामसिद्धिं स्वरूपासिद्धिम्। द्वितीया व्याप्यत्वासिद्धिः। विशेषणयुक्तविशिष्टधर्मस्य नीलधूमत्वादेरिव गुरुत्वेन तदवच्छेदेन व्याप्तिग्रहे प्रमाणाप्रवृत्तेरिति भावः। **शरीरेति**। विमतं क्षित्यादि, अकर्तृकं शरीराजन्यत्वादिति प्रयोग इति भावः। **त्वदभ्युपगतेति**। उदयनाभ्युपगतेत्यर्थः। **धर्मीति**। इदंत्वप्रकारकेदंविशेष्यकेदंत्ववैशिष्ट्यगोचरप्रत्यक्षेत्यर्थः। तत्रापि परतस्त्वोपगन्तृनवीनखण्डनप्रकारश्च तर्कताण्डवे ध्येयः।

सु०— ज्ञप्तौ स्वतस्त्वानभ्युपगमे बाधकमाह अनवस्थेति।

अनु०— अनवस्थाऽन्यथा हि स्यात्

अवश्यवेद्यत्वानभ्युपगमान्नानवस्थेति चेत्। निःशङ्कप्रवृत्तावश्यवेद्यत्वात्। तथा हि। ज्ञानं तावदबुभुत्सितग्राह्यतया तीव्रसंवेदनम्। ज्ञाते च तस्मिन् प्रामाण्याप्रामाण्यानुपलब्धौ कथं

संशयो न स्यात् । सति च प्रामाण्यसंशये अर्थसंशयोऽपि कथं न स्यात् (कथं च प्रामाण्यसंशयेऽर्थे संशयोऽपि न स्यात्) तथा च कथं निःशङ्का प्रवृत्तिः स्यात् ॥ तथाऽप्यनुमानात्प्रामाण्यग्रहणमनुमिति(ते)श्च स्वतःप्र(प्रा)माण(ण्य)मिति कथमनवस्थेति चेन्न । धर्मिलिङ्गदृष्टान्तद्वारिकायास्तस्या अनिवारणात् ॥ किञ्चानुमितिप्रामाण्यं येन ज्ञानेन विषयीक्रियते । तस्यापि प्रामाण्यमन्येनेति कथं नानवस्था ।

परि०— **तीव्रसंवेदनमिति** बहुव्रीहिः । शीघ्रं ज्ञायत इत्यर्थः । नन्वर्थनिश्चयादस्तु प्रवृत्तिः निःशङ्केत्यत आह **सति चेति** । **धर्मिलिङ्गदृष्टान्तेति** । प्रत्यक्षज्ञानप्रामाण्यमनुमेयं चेदनुमितिप्रामाण्यस्य ज्ञानग्राहकज्ञानवेद्यत्वेऽपि प्रामाण्यानुमितिजनकानुमाने धर्मिलिङ्गदृष्टान्ताः तज्ज्ञानप्रामाण्यं चानुमानान्तरेण गृह्यते चेत्तत्राप्येवमित्यनवस्थेत्यर्थः । **आहार्येति** । केनचिदाहितसंशयविषयत्वमपि नेत्यर्थः ।

सु०— ननु स्वतःप्रामाण्येऽपि कथं नानवस्था । इत्थम् । साक्षी खलु वृत्तिज्ञानग्राहकः । स एव च तत्प्रामाण्यं गृह्णातीति तेषां स्वतःप्रामाण्यम् । स च स्वप्रकाशः स्वप्रामाण्यमपि गृह्णातीति तस्य स्वतःप्रामाण्यम् । तस्य यथार्थत्वनियमान्नाहार्यसंशयविषयत्वमपीति ।

ननु यदि प्रामाण्यमुत्पत्तौ ज्ञप्तौ च स्वतः स्यात् तर्हि बौद्धादिवाक्यजनितमपि ज्ञानं प्रमाणं स्यात् । अस्ति हि तत्र ज्ञानहेतुः, अन्यथा ज्ञानमपि न स्यात् । तथा प्रमाणतया ज्ञायेत ज्ञानग्राहकसद्भावात् । अस्तु तदपि प्रमाणमिति चेत्; तस्य वेदविरोधित्वात् । वेदविरोधिनः प्रामाण्ये पुनर्वेदप्रामाण्यं न स्यात्, वस्तुनो द्वैरूप्यं वाऽऽपद्येतेति सर्वथा मीमांसाऽनुपपत्तिरित्यत आह **अप्रामाण्यमिति** ।

अनु०— **अप्रामाण्यं तथाऽन्यतः ।**

तथाशब्दः समुच्चये । नायं नियमो यज्ज्ञानकरणमिन्द्रियं लिङ्गं शब्दो वा प्रामाण्यमेवोत्पादयतीति । किं नाम इन्द्रियादीनामौत्सर्गिकी शक्तिः प्रामाण्यजनने; दोषापवादादप्रामाण्यमपि जनयत्येव । दोषाणां सहजशक्तिप्रतिबन्धेन विपरीतकार्यजननसामग्रीनिवेशात् । तर्हि दोषाभावः प्रामाण्यस्य कारणमित्यायातमिति चेन्न; तथा सत्युत्सर्गापवादयोः क्वाप्यभावप्रसङ्गात् ॥ तथा न ज्ञानग्राहकस्य साक्षिणोऽयं नियमः यत्प्रमाणतयैव गृह्णातीति, किन्तु प्रवृत्त्यसामर्थ्यादिना अपवादकस्य सद्भावेऽप्रामाण्यमपि गृह्णात्येव; औत्सर्गिकत्वात्प्रामाण्यस्वतस्त्वस्येति ।

परि०— **उत्सर्गापवादयोः क्वाप्यभावप्रसङ्गादिति ।** यस्य कस्य हि स्वसामग्रीवत्त्वप्रसक्तिस्तदौत्सर्गिकम् । सत्यामपि सामग्र्यां यद्वशात्तदभावो विपरीतकार्यं च भवति तत्तस्यापवादकं, दोषाभावस्यापि सामग्रीकोटिप्रवेशे सति दोषसत्त्वस्थले कार्याभावस्य विपरीतकार्यस्य च तत्सामग्र्यभावविपरीतसामग्रीसद्भावाभ्यामेवोपपत्त्या सत्यां तत्सामग्र्यामित्यादेरभावादुत्सर्गापवादः क्वापि न स्यादित्यर्थः । देवताधिकरणे भाष्यटीकयोर्दोषाभावस्य कारणत्वाभ्युपगमे तात्पर्यं दोषाभावहेतुत्वभङ्गे तर्कताण्डवे व्यक्तमिति न तद्विरोधोऽप्यत्र शङ्क्यः । **अप्रामाण्यमपि गृह्णातीति ।** तत्त्वनिर्णयटीकायां वादावल्यां चाप्रामाण्यमनुमेयमित्युक्तेस्तात्पर्यं तर्कताण्डवे प्रथमप्रामाण्यानुमित्यसंभववादे व्यक्तमिति न तद्विरोधोऽप्यत्राशङ्क्यः ।

सु०— किमतो यद्येवमित्यत आह **मिथ्याज्ञानेति ।**

अनु०— **मिथ्याज्ञानविप्रलम्भादेस्तेन वेदविरोधि यत् ॥ ६७ ॥**
न मानम्

यत एवमप्रामाण्यं परतः **तेन** कारणेन, **मिथ्याज्ञानविप्रलम्भा**पटुकरणत्वलक्षणादपवादात् **वेदविरोधि यत्** ज्ञानं तत् अप्रमाणमेवोत्पद्यते न प्रमाणम् । बाधकप्रत्ययाच्चापवादादप्रमाणमेव गृह्यत इति नोक्तदोषः ।

परि०— अध्याहारेणार्थमाह **अप्रमाणमिति ।** यद्वा न मानमपीत्यन्वयेनापि पदार्थमाह **अप्रमाणमिति ।**

सु०— ननु मिथ्याज्ञानादिमूलत्वं तेषां कुतः कल्प्यते । वेदविरोधित्वादित्युक्तम् । वस्तुनो द्वैरूप्यासंभवात् । पौरुषेयेषु तत्संभवाच्च । अथ वेदस्यैव तत्कुतो न कल्प्यमिति चेत्, वेदस्यापौरुषेयत्वेन पुरुषदोषमूलत्वासंभवादित्याह **अपीति ।**

अनु०— **अपि वेदानामङ्गीकार्या हि नित्यता ।**

अथवा कुतोऽप्रामाण्यस्य दोषकारणत्वम् । अन्वयव्यतिरेकाभ्यामिति चेत् । हन्त तर्हि गुणान्वयव्यतिरेकित्वात्प्रामाण्यमपि तज्जन्यं स्यात् । न । वेदस्यापौरुषेयत्वेन तदभावादित्याह **अपि वेदानामिति** ॥ अपिः समुच्चये । प्रामाण्यं नित्यताऽपीति । हिशब्देन वाचा विरूपनित्ययेत्यादिश्रुतिप्रसिद्धिं द्योतयति ॥ अत्र नित्यताशब्देनापौरुषेयता विवक्षिता । नित्यताया बौद्धागमेष्वपि सत्त्वात् । यस्मान्नित्यता अङ्गीकार्या तस्मान्नोक्तदोष इति वा ।

परि०— द्वयोः प्रामाण्यं किं न स्यादन्यतराप्रामाण्येऽपि बौद्धागम एव दोषादिकल्पनं कुत इत्यत आह **वस्तुन इति ।** धर्मब्रह्मादिवस्तुन इत्यर्थः । **बौद्धागमेष्वपि सत्त्वादिति ।** ईश्वरबुद्धिघटितवर्णक्रमरूपानुपूर्व्याः कदाप्यनाशादिति भावः ॥ (वेदप्रामाण्यसमर्थनम् ॥)

सु०— ननु कोऽयं वेदः; किञ्च तस्यापौरुषेयत्वम्। क्रमविशेषविशिष्टवर्णा वेदः तस्य नियतैकप्रकारत्वं अपौरुषेयत्वम्। स्वतन्त्रपुरुषपूर्वकत्वाभाव इति यावत्।

परि०— धर्माधर्मादिबोधकवाक्यादिरूपं चेद्वेदवाक्यं बौद्धादिवाक्यमपि तथा स्यादिति भावेन पृच्छति **ननु कोऽयमिति**। वर्णानां नित्यसर्वगतानां स्वतःक्रमस्यायोगेन उच्चारणादिक्रियादिघटितत्वेनैव वाच्यत्वात्तस्य चाध्येतृपुरुषजन्यत्वादिति भावेन प्रश्नः **किञ्च तस्यापौरुषेयत्वमिति**। नियतैकप्रकारत्वं प्रागुक्तदिशा नित्यभूतबौद्धागमादिष्वप्यस्तीत्यतो व्यनक्ति **स्वतन्त्रेति**। आधुनिकाध्यापकेन स्वबुद्धिस्थपूर्वपूर्वदिवसीयक्रमानुसारेण उत्तरोत्तरदिवसेष्विव ईश्वरेणापि स्वबुद्धिस्थप्रवाहानादिपूर्वपूर्वकल्पीयक्रमानुसारेणैव उत्तरोत्तरकल्पेष्वपि वेदस्योच्चारितत्वेन पुराणादिक्रम इव वेदक्रमे स्वातन्त्र्याभावात् स्वतन्त्रपुरुषपूर्वकत्वाभाव इत्युक्तम्।

सु०— अत्रोपपत्तिमाह न हीति।

अनु०— न हि धर्मादिसिद्धिः स्यान्नित्यवाक्यं विना क्वचित्॥ ६८॥

क्वचिदिति निमित्तसप्तमी; केनापि प्रमाणेन इत्यर्थः। उत्तरवाक्योपक्रमे वा॥ अस्ति तावद्धर्माधर्मस्वर्गनरकादिकं सर्ववादिसंप्रतिपन्नम्। यस्तु तन्नाङ्गीकरोति चार्वाकस्तं प्रत्युपपादयिष्यमाणत्वात्। तच्च प्रमाणोपेतं वस्तुत्वाद्घटवत्। न हि विना प्रमाणेन धर्मादिसिद्धिविनिश्चयः सर्ववादिनां भवितुमर्हति, अतिप्रसङ्गात्।

तदेवं सामान्यतःसिद्धं प्रमाणं न तावत्प्रत्यक्षम्। तद्धि बाह्यं मानसं वा स्यात्। न तावद्बाह्यम्, तस्य रूपादिमति द्रव्ये तत्समवेतगुणकर्मसामान्येष्वेव प्रवर्तमानत्वात्। नापि मानसम्, सुखादिवद्धर्मादावनुभवाननुव्यवसायात्; अन्यथा सुखमनुभवामीतिवद्धर्ममनुभवामीति स्यात्। स्वर्गादीनां तु विप्रकृष्टत्वान्न प्रत्यक्षगोचरता। न च योगादिसिद्धानां प्रत्यक्षमस्मदतीन्द्रियार्थविषयमिति वाच्यम्, तेन तेषां कथञ्चिद्धर्मादिसिद्धावप्यस्माकं तन्निश्चयोपायाभावात्। न ह्यन्यप्रत्यक्षेणान्यस्य निश्चयोऽनुष्ठानं वा संभवति॥ नाप्यनुमानम्। तत्प्रतिबद्धलिङ्गाभावात्। सामान्यतो दृष्टेन कथञ्चित्तत्स्वरूपमात्रसिद्धावपि साधनफलसंबन्धरूपस्तद्विशेषोऽनुष्ठानयोग्यो नानुमातुं शक्यः। न हीदृशयज्ञदानादिभिरुपजनितो धर्मः फलमीदृशं जनयतीत्यादयः सूक्ष्मतरा विशेषास्सर्ववादिभिरनुष्ठीयमानाः शक्यानुमानाः॥ वाक्यमपि न पौरुषेयं धर्मादिनिश्चयाय प्रभवति। पुरुषाणामज्ञानसंशयविप्रलंभापटुकरणत्वस्य बहुलमुपलम्भेन धर्माद्युपदेष्टर्याश्वासानुपपत्तेः।

परि०— **सामान्यतो दृष्टेनेति**। चैत्रदेहश्चैत्रविशेषगुणजन्यः चैत्रभोगायतनत्वात्। चैत्रप्रयत्नजन्यपुष्पमालादिवदिति सामान्यतो दृष्टानुमानेनेत्यर्थः।

सु०— तदेवमपौरुषेयवाक्यं विना धर्मादिनिश्चयासंभवात् सामान्यसिद्धिपरिशेषाभ्यामपौरुषेयं किमपि वाक्यं धर्मादिप्रतिपादकमस्तीति सर्ववादिभिरभ्युपेयमिति ।

परि०— सामान्यसिद्धिपरिशेषाभ्यामिति । धर्माधर्मस्वर्गनरकादिकं प्रमाणोपेतं वस्तुत्वात् घटवदित्युक्तप्रमाणसामान्यसिद्ध्या, तद्धि न तावत्प्रत्यक्षमित्यादिनोक्तपरिशेषेण चेत्यर्थः ।

सु०— स्यादेतदेवम्; यदि धर्मादिकं पुरुषवचसा न निश्चेतुं शक्येत । शक्यते तु बुद्धर्षभजिनकपिलपशुपतिप्रभृतिप्रणीतागमादवधारयितुम् । न च तेष्वनाश्वासकारणमस्ति । परमाप्तत्वेन विप्रलम्भादिशङ्काऽविषयत्वादित्यत आह **अविप्रलम्भ** इति ।

अनु०— **अविप्रलम्भस्तज्ज्ञानं तत्कृतत्वादयोऽपि च ।**
कल्प्या गौरवदोषेण पुंवाक्यं ज्ञापकं न तत् ॥ ६९ ॥

अविप्रलम्भो विप्रलम्भाभावः । तज्ज्ञानं धर्मादिप्रमितिः । तत्कृतत्वं तेन पुरुषेण कृतत्वम् । आदिग्रहणात्करणपाटवं कृपालुत्वमैश्वर्यमित्यादीनां ग्रहणम् । चः यस्मादित्यर्थे । ज्ञापकं निश्चायकम् । धर्मादेरिति शेषः ।

भवेदेवं यदि बुद्धादीनामाप्तत्वं निश्चितं स्यात् । न चैवं प्रमाणाभावात् । वक्तव्यार्थतत्त्वज्ञानं विप्रलम्भाभावो विवक्षा करणपाटवं चेत्येतत्खल्वाप्तत्वं नाम । न चैताः परचित्तवृत्तयोऽस्माकमध्यक्षाः । नापि तत्रानुमानं प्रवर्तते । वाक्यं तु पौरुषेयमुक्तानुपपत्तिग्रस्तम् । अपौरुषेयं तु नाङ्गीक्रियते । अतः केवलमविप्रलम्भादयः क्वचित्पुंसि कल्प्या एव । न चाप्तत्वकल्पनामात्रेणास्य विवक्षितवाक्यस्य तत्प्रणीतत्वं सिध्यति । अतः क्वचिद्वाक्ये तत्प्रणीतत्वमपि कल्प्यमेव ।

परि०— नन्वाप्तत्वेनैव हेतुना सर्वदोषाभावनिश्चयसंभवे कथमेवमुक्तिरित्यतोऽभिप्रायमाह भवेदेवमित्यादिना ।

सु०— यस्मादेवं तत् तस्मात् कल्पनागौरवदोषेण पुरुषवाक्यं न धर्मादिनिश्चायकम् । न हि लोके विना प्रमाणेन कस्यचित्पुरुषस्याप्तत्वं प्रकल्प्य कस्यचिद्वाक्यस्य तत्प्रणीततां च कल्पयित्वा तदर्थनि(र्ण)श्चयं कुर्वन्तः प्रेक्षावन्तो दृश्यन्ते; किन्तु प्रमाणतः प्रामाण्यं निश्चित्यैव ।

यद्यपि क्वचिदल्पायाससाध्ये विपक्षेऽनर्थातिशयहीनेऽपि कर्मणि वाक्यप्रामाण्यमनिश्चित्यापि प्रेक्षावतामस्ति प्रवृत्तिः, तथाऽपि महायाससकलवित्तव्ययादिसाध्येऽर्थे न प्रामाण्यानिश्चयेन कल्पनया वा प्रवृत्तिरिति ।

सु०— ननु च धर्मादिकं कस्यचित्प्रत्यक्षं वस्तुत्वाद् घटवदिति सामान्यतस्ताव-द्धर्मादिद्रष्टा सिद्धः। स च नास्मदादिस्संभवति, अस्मदादीनां धर्मादिदर्शनस्य वाधितत्वात्। न चार्हतादयस्तथा, तेषां तत्र तत्र स्खलद्वचनत्वेन तदनुपपत्तेः। तस्मात्परिशेषतो भगवान् वुद्ध एव धर्मादिसाक्षात्कारवानवसीयते । धर्मादिसाक्षात्कारवतश्च तस्य न रागद्वेषादिदोषा-स्संभवन्ति, अज्ञानमूलत्वात्तेषाम्। रागादिदोषरहितस्य न विप्रलम्भसंभवः, तस्य तत्कार्य-त्वात्। न ह्येवमेव कश्चित्कश्चिद्विप्रलब्धुमिच्छति। न चैवंभूत आत्मीयहिताहितप्राप्तिपरिहार-साधनमविदुषो नानाविधव्यसनसागरे निमग्नान् जन्तूनवलोकयन्ननुपदिश्य स्थातुमर्हति। न च एवंभूतस्य महानुभावस्य करणानामपाटवं संभावयितुमपि शक्यम्। यदस्मदादिष्वपि प्रायेण असंभावितम्। अतः सामान्यतस्तदीयधर्माद्युपदेशे सिद्धे प्रसिद्धपरित्यागेनाप्रसिद्धकल्पना-नुपपत्तेः बौद्धागम एवासाविति सिध्यति। तथाच तदुक्तप्रकारेण धर्माद्यवगतौ क्वास्ति कल्पना-गौरवम्। विवक्षितार्थतत्त्वज्ञानादेः सर्वस्यापि तत्र प्रमितत्वादिति बौद्धाः ॥ एवमार्हतादीनां स्वागमप्रामाण्यप्रसाधनप्रकारो द्रष्टव्यः।

तदेवं पौरुषेयवचनाद्धर्मादिसिद्धौ परिशेषानुपपत्तेर्नापौरुषेयवाक्यसिद्धिरित्याशङ्क्याह **प्रत्यक्ष इति।**

अनु०— **प्रत्यक्षः कस्यचिद्धर्मो वस्तुत्वादिति चोदिते।**

उक्ताशेषशङ्कासमुच्चयार्थः चशब्दः। उदिते 'पूर्वपक्षिणा तं प्रति सिद्धान्तिना वक्तव्य-मि'ति शेषः॥

परि०— उक्ताशेषशङ्कासमुच्चयार्थश्चशब्द इति। स च नास्मदादिः संभवतीत्यादिनोक्ताशेषशङ्केत्यर्थः।

सु०— किं वक्तव्यमित्यत आह **न वुद्ध इति।**

अनु०— **न बुद्धो धर्मदर्शी स्यात्पुंस्त्वादित्यनुमाहतिः ॥ ७० ॥**

अनुमाहतिः परिशेषानुमानस्येति शेषः।

अयमर्थः। न तावद्धर्मादिः कस्यचित्प्रत्यक्षो वस्तुत्वादित्यनेनैव सामान्यानुमानेन वुद्धस्य धर्मादिदर्शित्वसिद्धिः; किन्तु परिशेषतः। न च परिशेषोऽनुमानाद्भिद्यते। तस्य चोक्ता-नुमानप्रतिहतत्वेन न प्रामाण्यमुपपद्यते। तदनुपपत्तौ च तदुपजीविनोऽविप्रलम्भादिसाधनस्य गर्भस्रावेणैव गतत्वात् न दूषणान्तरमन्वेषणीयमिति पुनः कल्पनागौरवं तदवस्थमिति।

सु०— ननु धर्मादिः कस्यचित्प्रत्यक्षो वस्तुत्वा(द्घटव)दिति सामान्यानुमानं तावददुष्टम् । तस्य च बुद्धे न चेत्पर्यवसानं, तदा किं पुरुषान्तरे तदास्थीयते किंवा न कुत्रापि । नाद्यः पुंस्त्वस्य व्यभिचारप्रसङ्गात् । न द्वितीयः सामान्यसिद्धिव्याघातात् । उच्यते ॥ अस्मदादिषु कुतो न सामान्यपर्यवसानमास्थीयत इति वाच्यम् । बाधितत्वादिति चेत्; कथं तर्हि बुद्धेऽपि पर्यवसानम् । ततश्च धर्मादिद्रष्टृत्वं बुद्धतदितरान्यतरवृत्तित्वेन व्याप्तम् व्यापकाभावात्स्वयमपि नास्तीति सिद्धम् ॥ एतेन धर्मादिद्रष्टृत्वं बुद्धनिष्ठमन्यत्र वृत्तौ बाधकोपपन्नत्वे सति क्वचिद्वृत्तिमत्त्वादिति परिशेषानुमानस्याश्रयासिद्धिविशेष्यासिद्धी सूचिते भवतः ।

परि०— सामान्यसिद्धिरेव नास्ति येन सामान्यसिद्धिव्याघात आपाद्येतेति भावेनाह उच्यत इत्यादिना । आश्रयासिद्धिविशेष्यासिद्धी इति । क्वचिदपि सर्वज्ञानायोगेन धर्मादिद्रष्टृत्वस्यासिद्धेः । क्वचिद्वृत्तित्वस्य बाधेन विशेष्यासिद्धिरित्यर्थः ।

सु०— ननु सामान्यासिद्धिबलात्पुंस्त्वमाभासीकुर्मः किंवा पुंस्त्वबलात्सामान्यसिद्धिर्बाधिता भवत्विति सन्दिह्यते । अस्तु तावत्सन्देहः । तावताऽपि परानुमानस्यानिश्चायकत्वं सिध्यति । विशेषावधारणायां सामान्यानुमानस्य प्रत्यक्षतासामग्रीसद्भावेन सोपाधिकत्वादाभासत्वं युक्तम् । तस्यापि पक्षे साधनेऽस्मदादिप्रत्यक्षत्वस्याप्यापातः । उद्भूतरूपादिरूपत्वात्तस्य । साध्यव्यापकत्वादिनैवोपाधित्वे व्यतिरेकाभावो न दोषाय । सामान्यानुमानदूषणस्यागमबाध इति चेन्न तस्य पौरुषेयस्योक्तविधया प्रामाण्यानिश्चयात् । अपौरुषेयस्य चानङ्गीकृतत्वात् ॥

परि०— उत्तरमाह अस्त्विति । सामान्यानुमानस्येति । धर्मादिकं कस्यचित्प्रत्यक्षं वस्तुत्वादित्यस्य प्रत्यक्षसामग्रीसद्भावरूपोपाधिग्रस्तत्वादित्यर्थः । प्रत्यक्षसामग्रीसद्भावमात्रेण धर्मादिः कथमस्मदादिप्रत्यक्षत्वापादनमित्यत आह उद्भूतेति । उद्भूतरूपसमानाधिकरणमहत्त्ववत्त्वादिरूपत्वात्प्रत्यक्षसामग्रीसद्भावस्येत्यर्थः । तस्यैव चास्मदादिप्रत्यक्षत्वे प्रयोजकत्वादिति भावः । ननु कथमस्योपाधित्वम् । व्यतिरेकवत एव तथात्वात् । न चात्र यत्र प्रत्यक्षसामग्रीसद्भावाभावस्तत्र प्रत्यक्षत्वाभाव इति व्यतिरेकः संभवति । अतीन्द्रियमात्रस्य पक्षत्वादित्यत आह साध्येति । विपक्षे व्याघातः आदिपदार्थः ।

सु०— स्यादेतदेवं यदि बुद्धादीन्पक्षीकृत्यानुमानम् । ईश्वरवादिनं प्रति तु कथम् । ईश्वरो हि तनुभवनादीनां कार्यत्वेन कर्ता सिद्ध्यन् सर्वज्ञ एव सिद्धः । यथा चेश्वरपक्षीकारेण सर्वज्ञतासाधनेऽपि नाश्रयासिद्धिधर्मिग्राहकविरोधौ, तथाऽऽचार्य एव 'शास्त्रयोनि'-सूत्रे वक्ष्यति ।

परि०— ननु बुद्धादीन्पक्षीकृत्य पुंस्त्वहेतुना सार्वज्ञ्याभावसाधने आश्रयासिद्ध्यादेरभावेऽपि तार्किकं प्रति ईश्वरो न सर्वज्ञः पुंस्त्वादिति साधने तदसिद्धिसिद्धिभ्यां आश्रयासिद्धिधर्मिग्राहकप्रमाबाधौ स्यातामिति शङ्कने स्यादेतदिति।

सु०— तदेवं धर्मादिसिद्ध्यन्यथाऽनुपपत्त्याऽपौरुषेयं वाक्यं किमपि सर्ववादिभिरभ्युपेयमिति स्थितम्। तच्चापौरुषेयं वाक्यं वेद एव, परिशेषात्। तदतिरिक्तानि हि कर्तृप्रसिद्धिमन्ति। न च धर्मादिव्यवस्थापराणि। न चैवं वेद इति भावः।

परि०— **न च धर्मादिव्यवस्थापराणीति**। धर्मादिव्यवस्थापराणि न चेत्यर्थः।

सु०— नन्वेवं सति वेदादेव सर्वेषां धर्मादिप्रतिपत्तिरित्यायातम्। सत्यमेवमेतत्। किन्तु धर्मादिस्वरूपे वेदात्प्रतीते तद्विशेषेषु तमतिक्रम्य स्वमतिदोषाद्बाद्यादिनां विप्रतिपत्तयः प्रतीयन्त इति।

परि०— धर्माधर्मस्वरूपज्ञानं धर्मादिशब्दस्य तत्र सङ्केतज्ञानं धर्मादिशब्दव्यवहारश्च वेदबाह्यानां न स्यादिति भावेन शङ्कते **नन्वेवमिति**। विदिताभिप्राय उत्तरमाह **सत्यमिति**।

सु०— ननु वेदस्यापि सकर्तृकत्वमनुमानागमसिद्धम्। तथा हि। वेदवाक्यानि पौरुषेयाणि वाक्यत्वात्कालिदासवाक्यवत् इति। अयं कालो वेदव्यतिरिक्तेदानीन्तनत्वरहितपौरुषेयवान्कालत्वात् अन्यकालवत्। आकाशो वेदव्यतिरिक्ताकाशनिष्ठत्वरहितपौरुषेयवान् द्रव्यत्वात् तन्तुवत्। श्रोत्रं वेदव्यतिरिक्तश्रोत्रग्राह्यत्वरहितपौरुषेयग्राहकम्। इन्द्रियत्वात् चक्षुर्वत्। 'प्रजापतिर्वा इदमेक एवाग्र आसीत् नाहरासीत् न रात्रिरासीत्। स तपोऽतप्यत तस्मात्तपस्तेपानाच्चत्वारो वेदा अजायन्त'ेति। तत्कथम् परिशेषाद्वेदस्य अपौरुषेयतासिद्धिरिति।

परि०— **वेदव्यतिरिक्तेति**। वेदव्यतिरिक्तं यदिदानींतनलौकिकवाक्यादि तस्य भावः वेदव्यतिरिक्तेदानींतनत्वं तद्रहितो यः पौरुषेयः तद्वान् वेदान्येदानींतनान्यपौरुषेयवानिति यावत्। यद्यपि वेदान्येदानींतनत्वरहितः पौरुषेयः अतीतागामिकालीनो लौकिकवाक्यपदादिर्वेदश्च भवति। तत्रातीतादिपदार्थवत्त्वस्य बाधात्तादृशवेदत्वेनैव पक्षे साध्यपर्यवसानम्। दृष्टान्ते चेदानींतनपदार्थान्यतत्कालीनपदार्थवत्त्वेन साध्यं ध्येयम्। अत्र पौरुषेयवानित्युक्तौ वेदव्यतिरिक्तपौरुषेयवानित्युक्तौ वा सिद्धसाधनता अतो विशिष्टसाध्योक्तिः। एवमुत्तरत्र प्रयोगद्वयेऽप्यर्थो बोध्यः। **तन्तुवदिति**। तत्रोक्तरूपपटवत्त्वेन साध्यं बोध्यम्। चक्षुर्वदित्यत्र तादृशरूपग्राहकत्वेन साध्यं ध्येयम्।

सु०— मैवम्। अनुमानानां विपक्षे बाधकाभावेनाप्रयोजकत्वात्। पौरुषेयत्वे कर्तुरास्यनिश्चयेन ततो धर्माद्यनिश्चयापत्तेरुक्तत्वाच्च।

परि०— तर्कपराहतिं चाह **पौरुषेयत्वे** इति।

सु०— ईश्वरः प्रमावान् पुरुषत्वादहमिव; ईश्वरो न विप्रलिप्सावान् ईश्वरत्वात्, न यदेवं न तदेवम्, यथाऽहम्; इति ईश्वरस्याप्तत्वसिद्धिरिति चेन्न। पुरुषत्वेनाप्रमाविप्रलिप्सयोरपि साधनसौलभ्यात्। आश्रयासिद्ध्यादेश्च परिहरिष्यमाणत्वात्।

परि०— ननु ईश्वरोऽसिद्धश्चेत् आश्रयासिद्धिः सिद्धश्चेत् धर्मिग्राहकप्रमाणबाध इत्यत आह **आश्रया-सिद्ध्यादेश्चेति**। "यत्कृत्यादिरूपेण पक्षभूतस्य चेशितुरि"त्यादिना शास्त्रयोनिसूत्रे परिहरिष्यमाणत्वादित्यर्थः।

सु०— किञ्च प्रमावत्त्वमात्रसाधने सिद्धसाधनं तावताऽऽप्तत्वासिद्धेः। न ह्यनाप्तः कदाचित् प्रमावान्न भवति॥ अप्रमात्वव्युदाससाधने दृष्टान्तस्य साध्यविकलता हेतोरनैकान्त्यं च॥ ईश्वरत्वहेतुश्च सपक्षादपि घटादेर्व्यावृत्तेरसाधारणः, पूर्ववत्सिद्धसाधनश्च॥ यथार्थ-चिख्यापयिषानियतिसाधने च बुद्धर्षभादीश्वरावतारेष्वपि विप्रलिप्सादर्शनाद् बाधः॥ अशरी-रत्वेन सत्प्रतिपक्षतां च सूत्रकार एव वक्ष्यति।

परि०— **पूर्ववदिति**। प्रमावानिति प्रयोगे न ह्यनाप्तः कदाचित्प्रमावान्न भवतीत्युक्तदिशाऽनाप्तेऽपि कदाचिद्विप्रलिप्साभावसंभवादिति भावः। **वक्ष्यतीति**। अन्तवत्त्वमसर्वज्ञता वेति समयपादीयपाशुपताधिकरणगुणसूत्रे ईश्वरस्य शरीरमस्ति चेदीश्वरस्यान्तवत्त्वं परिच्छिन्नत्वं न चेत् असर्वज्ञता स्यादिति वक्ष्यमाणत्वादिति भावः।

सु०— किञ्चाप्तत्वेऽपीश्वरस्य वेदाः तत्प्रणीता इत्यत्र न प्रमाणम्॥ ननु वेद ईश्वर-प्रणीतः वेदत्वाद् व्यतिरेकेण गगनवदिति चेन्न एवमनीश्वरप्रणीतत्वस्यापि शक्यसाधनत्वात्, स्मृतीतिहासपुराणेभ्यः सपक्षेभ्योऽपि व्यावृत्तत्वेन असाधारणत्वाच्च। तेषामपि पक्षत्वे भागा-सिद्धेः। वेदादित्वस्य एकरूपस्याभावेन हेतूकर्तुमशक्यत्वात्। अतीन्द्रियविषयवाक्यत्वं हेतुरस्त्विति चेन्न जिनादिवाक्येषु व्यभिचारात्। तान्यपि पक्षतुल्यानीति चेत् तथात्वे व्यर्थ-विशेषणत्वात्। वाक्यत्वमात्रं हेतुरस्त्विति चेन्न ईश्वरप्रणीतशब्देन तदाप्तिपूर्वकतासाधने बौद्धादिवाक्ये व्यभिचारात्। ईश्वरनिमित्ततामात्रसाधने तु प्रामाण्यासिद्धिरिति।

परि०— **अनीश्वरप्रणीतत्वस्यापीति**। ईश्वरप्रणीताङ्कुरादौ व्यतिरेकव्याप्तिसंभवादिति भावः। ननु वेदादित्वं हेतुरस्त्वित्यत आह **वेदादित्वस्येति**। कार्यमात्रमीश्वरप्रणीतमेवेति भावेन शङ्कते **तान्यपीति**। अती-न्द्रियविषयेति विशेषणं व्यर्थम्। वाक्यत्वमात्रस्यैवाव्यभिचारादिति भावः।

सु०— किञ्चेश्वरः सर्गादौ यं वेदं निर्मायैकस्मै शिष्यायोपदिशति तमेवान्यस्मा उपदिशति, उत वेदान्तरं निर्मायेति वक्तव्यम्॥ तमेवेति चेत्। कुतोऽयं भवतो निर्णयः। प्रथम-

रचितस्य अविस्मरणाद् वृथा वेदान्तरकल्पकाभावाच्चेति चेत् । तत्किं पूर्वकल्पे रचितं वेदं व्यस्मार्षीदीश्वरो येनात्र पुना रचयतीति कल्प्यते । एवं पूर्वतरपूर्वतमादिकल्पेष्वपीत्यनादितैव ज्यायसी । एवं तर्हि पुराणादीनामप्यपौरुषेयता स्यादिति चेत् । स्याद्यदि तेषामविगानं सकर्तृकत्वे प्रमाणं न स्यात् । प्राक्तनेषु पुराणादिषु प्रतीतिपरिवर्तिषु किमर्थं पुना रचनमिति चेन्न । ईश्वरप्रवृत्तेः स्वप्रयोजनाभावस्य वक्ष्यमाणत्वात् । परप्रयोजनानि तु सूक्ष्माण्युत्प्रेक्षितुं न वयं स्थूलदृश्वानः प्रभवामः । किं नाम प्रमितं कार्यमनुसृत्य प्रयोजनसद्भावमात्रं संभावयामः । अन्यथा कण्टकशौक्ष्ण्याद्यपलापप्रसङ्ग इति ।

परि०— **अविगानं सकर्तृकत्वे प्रमाणं न स्यादिति** । यदि स्पष्टं सकर्तृकत्वबोधकम् । ''पुराणानि तदर्थानि सर्गे सर्गेऽन्यथैव तु । क्रियन्तेऽतस्त्वनित्यानि तदर्थाः पूर्वसर्गवदि''त्यादिप्रमाणं यदि न स्यात्तदा स्यात्त्वदुक्तम् । तत्सत्त्वे तु कथं तेषामपौरुषेयत्वमिति भावः । **वक्ष्यमाणत्वादिति** । न प्रयोजनवत्त्वादित्यधिकरणे । **अन्यथेति** । फलाभावेन प्रमितापलाप इत्यर्थः । **अपौरुषेयपदप्रक्षेपेणेति** । दृष्टान्तेऽन्यकाले तादृशाकाशादिमत्त्वेन साध्यसंभवादिति भावः ।

सु०— **विशिष्टव्यतिरेकिणश्च पौरुषेयपदस्थानेऽपौरुषेयपदप्रक्षेपेण सत्प्रतिपक्षाः ।**

कालपदेन च काल एवाभिधीयते तदुपाधयो वा । आद्येऽयमित्यन्यकालवदिति चायुक्तम् । द्वितीये कालोपाधिना वेदस्य संबन्धानिरूपणाद् बाधितविषयत्वम् ॥ आकाशनिष्ठत्वं चाकाशसमवेतत्वं तत्संयुक्तत्वं वा । आद्ये वेदव्यतिरिक्तेन आकाशसमवेतत्वरहितेन तन्त्वादिना अर्थान्तरता, संयोगवृत्त्याकाशस्य तद्वत्तोपपत्तेः । द्वितीये त्वाकाशसमवेतैस्संयोगविभागद्वित्वादिभिरर्थान्तरत्वम् । आकाशनिष्ठत्वं तद्वत्त्वं च समवाय एवेति चेन्न अप्रसिद्धविशेषणत्वात्पक्षस्य । अस्माभिस्समवायानङ्गीकारात् । दृष्टान्तस्य साध्यवैकल्याच्च ॥ किञ्च वर्णास्तावन्नित्यद्रव्यत्वान्न क्वचित् समवेताः । क्रमस्तु वर्णधर्म इति बाधितविषयता च ॥ श्रुतिस्तु सत्प्रतिपक्षा न निश्चयाय भवति । किञ्च 'ऋग्वेद एवाग्नेरजायत यजुर्वेदो वायोः सामवेद आदित्यादि'त्यनीश्वररचितत्वमपि श्रावयन्त्याः कथमस्या न सत्प्रतिपक्षता । संप्रदायप्रवर्तकत्वेनेयं सावकाशेति चेत् । तर्हि द्वे अपि न्यायोपेतनित्यत्वश्रुत्यनुरोधेन तथा किं न स्यातामिति ।

परि०— **इति चायुक्तमिति** । त्वन्मते कालस्याखण्डत्वादिति भावः । **संबन्धेति** । पौरुषेयवानिति मतुप्प्रत्ययोक्तसंबन्धानिरूपणादित्यर्थः । **समवाय एवेति चेदिति** । तथा च तन्त्वादिना संयोगविभागादिना च नार्थान्तरता । आद्ये समवायवृत्त्या तन्त्वादिमत्त्वाभावात् । अन्त्ये समवेतत्वराहित्याभावादिति भावः । **साध्यवैकल्याच्चेति** । अत्रापि समवायानङ्गीकारादित्यनुकर्षः । **श्रुतिस्त्विति** । प्रजापतिर्वा इत्यादि प्रागुक्तश्रुतिस्तु

वाचाविरूपनित्ययेत्यादिश्रुत्या सत्प्रतिपक्षेत्यर्थः । तद्रीत्याऽपौरुषेयत्वमुपेत्यापि प्रतिपक्षमाह **किञ्चेति** । **न्यायोपेतेति** । प्रागुक्तधर्मादिसाधकसामान्यपरिशेषरूपन्यायोपेता वाचा विरूपनित्ययेत्यादिश्रुतिर्या तदनुरोधेन इत्यर्थः ।

काल एवेति । अखण्ड इत्यर्थः । **तदुपाधय इति** । तरणिपरिस्पन्दरूपा इत्यर्थः । **आद्येऽयमित्यन्य-कालवदिति** । अखण्डकालेऽयं वर्तमानः कालः अन्योऽतीतः काल इति विभागायोगादिति भावः । आकाशस्य तन्त्वादिना समवायाभावादिति भावः । आकाशस्य संयोगादिरूपपौरुषेयवत्त्वं केन संबन्धेन । येनार्थान्तरता स्यादित्यत आह **आकाशसमवेतैरिति** । **समवाय एवेति** । तथा चाकाशसमवेते संयोगादिरूपेऽपौरुषेयवेदव्यतिरिक्तत्वा-काशसमवेतत्वरूपयोः विशेषणविशेष्ययोः उभयोरपि सत्त्वेन विशिष्टाभावासंभवान्न तैरर्थान्तरतेति द्रष्टव्यम् । **साध्यवैकल्यं चेति** । दृष्टान्तीकृते तन्तौ समवायेन पटरूपपौरुषेयवत्त्वं नास्ति । तयोरभेदादतः साध्यवैकल्यमिति भावः । आकाशनिष्ठत्वं तद्वत्त्वं च समवाय एवेति पक्षे दूषणान्तरमाह **किञ्चेति** । आकाशसमवेते पौरुषेयवेदे वेदव्यतिरिक्तत्वरूपविशेषणाभावप्रयुक्तविशिष्टाभावमादाय साध्यपर्यवसानं वाच्यम् । तत्र किं वेदशब्देन वर्णा विवक्षिता उत तन्निष्ठ आनुपूर्वीरूपः क्रमविशेष इति विकल्प्याद्ये दूषणमाह **वर्णास्तावदिति** । द्वितीये दूषणमाह **क्रमस्त्विति** । तथा चाकाशे वेदशब्दाभिप्रेतक्रमसमवायवत्त्वं बाधितमिति भावः । **अस्या इति** । प्रजापतिर्वा इदमेक आसीदिति सर्वेश्वरप्रणीतत्वं प्रतिपादयन्त्याः श्रुतेरित्यर्थः । **द्वे अपीति** । ईश्वरानीश्वररचितत्वप्रतिपादकतयाऽभिप्रेते प्रजापतिर्वा ऋग्वेद एवेति द्वे अपि श्रुती इत्यर्थः । **न्यायोपेतेति** । न हि धर्मादिसिद्धिः स्यान्नित्यवाक्यं विना क्वचिदित्युक्त-न्यायोपेतेत्यर्थः । **नित्यत्वश्रुतीति** । वाचा विरूपनित्ययेत्यादिनित्यत्वश्रुतीत्यर्थः ।

सु०— ननु वर्णा एव तावदनित्यास्तत्कुतस्तदात्मकस्य वेदस्य नित्यत्वमिति । मैवम् । न हि वयं वेदं कूटस्थनित्यं ब्रूमः किन्तु नियतैकप्रकारम् । तत्र को वर्णनित्यत्वस्योपयोगः । वस्तुतत्वविचारकं प्रति तु वर्णानां कूटस्थनित्यत्वं भगवत्पादैरेवान्यत्रोपपादितमित्यास्तां विस्तरः ।

परि०— **अन्यत्रेति** । तत्त्वनिर्णये तदेवेदं वचनमिति प्रत्यभिज्ञानादित्यादिग्रन्थेनोपपादितमित्यर्थः । प्रपञ्चितमेतद्वर्णनित्यत्वं वेदापौरुषेयत्वं च तर्कताण्डवे प्रथमपरिच्छेदे ।

सु०— अत्राह कश्चित् वेदः संस्कृतोऽसंस्कृतो वा बोधकः । न तावद् द्वितीयः सर्वदा बोधकत्वप्रसङ्गात् । आद्ये संस्कारकेष्वस्याश्वासकारणाभावात्सर्वमिदं गजस्नानमिति ॥ तदिद-मयुक्तम् । संस्कारकाः खलूच्चारयितारो व्याख्यातारश्च वेदस्य । तत्राद्येषु तावत् अविगीत-संवाददर्शनेनाश्वासो युज्यते । द्वितीयेषु तु लोकावगतां शब्दशक्तिं लौकिकानेव तात्पर्याव-गमोपायाननुसरत्सु कथमनाश्वास इति यत्किञ्चिदेतत् ।

स्यादेतदेवं धर्मादिकमभ्युपगच्छन्तं प्रत्यपौरुषेयवाक्यसमर्थनम् । यस्तु धर्मादिकमेव नाङ्गीकरोति चार्वाकस्तं प्रति कथम् । निराश्रयत्वादिति चेन्न । यतस्तेनाप्यङ्गी-कारयाम इत्याशयवानाह **अधर्मवादिन इति ।**

अनु०— अधर्मवादिनो वाक्यमप्रयोजनमेव हि ।

धर्माद्यतीन्द्रियार्थानभ्युपगन्तुरित्यर्थः । **वाक्यं** शास्त्रम् । **अप्रयोजनम्** इत्युपलक्षणम्; निर्विषयं चेत्यपि द्रष्टव्यम् । हिशब्दो यस्मादित्यर्थे । 'तस्मात्तेनापि धर्मादिकमङ्गीकार्यमि'ति शेषः । एतच्च 'अभ्युपगमेऽप्यर्थाभावादि'त्यत्रैव व्युत्पादयिष्यामः ।

परि०— इत्यत्रेति । समयपादीयतृतीयेऽधिकरणे ।

सु०— किञ्च मा भूद्धर्मादिकम् । धर्माद्यभावस्तावच्चार्वाकेणाङ्गीकृत एव । तमा-श्रित्यापौरुषेयवाक्यं तेनाङ्गीकारयाम इत्याशयवानाह **धर्माभावोऽपीति ।**

अनु०— धर्माभावोऽपि नो तेन प्रत्यक्षावगतो भवेत् ॥ ७१ ॥
अतः संशयसंपत्तौ वाक्यं प्रत्यक्षवत्प्रमा ।

तेन चार्वाकेण(न) । **धर्माभावोऽपि प्रत्यक्षावगतो न भवेत्** । अनुमानं तु नाङ्गीकृतम् । अङ्गीकारेऽपि न तद्विषयम् । यतः **अतो**, धर्माद्यभावावगमाय **वाक्यं** प्रत्यक्षमिव प्रमाणमङ्गी-करणीयम् । तच्चोक्तविधया अन्यस्मिन्ननाश्वासादपौरुषेयमेवेति ।

परि०— **न तद्विषयमिति** । प्राक् प्रतियोगिनो धर्मादेरानुमानिकत्वनिरासेनेति भावः । **धर्माद्यभावमपीति** । प्रतियोग्यनुपलब्ध्येति योज्यम् ।

सु०— ननु घटाद्यभावमिव धर्माद्यभावमपि प्रत्यक्षमेव कुतो न गोचरयेत् । मैवम् । अयोग्यतया चक्षुषा रसस्येव प्रत्यक्षेण सतोऽप्यग्रहणोपपत्तेः ॥ किं योग्यताविशेषणेन; यत्प्रत्य-क्षेण सर्वथा नोपलभ्यते तन्नास्त्येवेति निश्चीयत इति चेत् ॥ स्यादेतदेवम् । यद्यत्र वादिनो न विप्रतिपद्येरन् । यदि च चक्षुरादिना रसादिकमयोग्यतया न गृह्यत इति न स्यात् । सत्यां तु वादिविप्रतिपत्तौ, सति चायोग्यतया क्वचिदनुपलम्भे, प्रत्यक्षानुपलब्धिः संशयमेव संपादयति 'किमनुपलम्भान्नास्ति धर्मादिकम्, उत वाद्यन्तरोक्तरीत्या चक्षुषाऽनुपलभ्यमानो रसो रसनेनेव अयोग्यतया प्रत्यक्षेणानुपलभ्यमानमपि प्रमाणान्तरादस्ती'ति । न हि न्यायमतिक्रम्य स्वसमय-मात्रेण संशयोत्तारो युज्यते । एतत्संशयनिरासार्थमपि वाक्यं प्रमाणमङ्गीकरणीयम्; यथा

प्रत्यक्षयोग्येऽर्थे 'स्थाणुर्वा पुरुषो वे'ति संशयनिवृत्तये विशेषप्रत्यक्षमिति ॥ तदिदमुक्तं संशयसंपत्तौ सत्यामिति।

तदेवमपौरुषेयत्वाद्वेदस्य कर्तृदोषमूलत्वाभावेन स्वत एव प्रामाण्यमिति सिद्धम्।

परि०— सतोऽपीति। धर्मादिरिति शेषः। **न्यायमतिक्रम्येति**। रसस्येवायोग्यतया विद्यमानोऽपि धर्मादिर्नोपलभ्यत इति न्यायमतिक्रम्य प्रत्यक्षेणानुपलम्भान्नास्तीति स्वसिद्धान्तमात्रेण संशयनिवृत्तिर्न हि युज्यत इत्यर्थः ॥ **वेदापौरुषेयत्वसमर्थनम्** ॥

सु०— ननु तथाऽपि न वेदः प्रमाणम्। स हि पदार्थेषु वाक्यार्थे वा प्रमाणं भवेत्। न तावत्पदार्थेषु, तेषां प्रागवगतत्वात्। अनवगमे च व्युत्पत्त्यभावप्रसङ्गात्। व्युत्पत्तेर्वाच्यवाचकसंबन्धज्ञानरूपत्वात्। संबन्धज्ञानस्य संबन्धिज्ञानपूर्वकत्वनियमात्। व्युत्पत्त्यनपेक्षायां चातिप्रसङ्गात्। यद्यपि याथार्थ्यमेव प्रामाण्यं नागृहीतग्राहकत्वम्, तथाऽपि परार्थानुमानस्येव शब्दस्यापि परबोधनार्थं प्रवृत्तत्वेन न ज्ञातज्ञापकता न्याय्या ॥ ननु पुरुषदोषोऽयं यज्ज्ञातज्ञापनाय शब्दोच्चारणम्। वेदे त्वपौरुषेये ज्ञातज्ञापनेनापि किं दुष्यति। न किञ्चित्। अनुपादेयत्वं तु स्यात्। तथा च न तन्मीमांसारंभ इति।

परि०— यदपि जिज्ञासासूत्रावतारिकायां वेदापौरुषेयत्वे किञ्च शब्दस्यैव प्रामाण्यं दुर्घटं अर्थसंस्पर्शशून्यत्वात् वाक्यार्थप्रत्यायनप्रकारानिरूपणादित्यादि चोद्यमुक्तं तद्विवृण्वन् शक्तिश्चेत्येतदवतारयति **ननु तथापीत्यादिना**। किं दुष्यतीति प्रश्नस्योत्तरमाह **न किञ्चिदिति**। तदनुभवस्मृतीनामित्यस्य तदनुभवजन्यस्मृतीनामित्यर्थः।

सु०— नापि वाक्यार्थे प्रमाणम्। तद्बोधजननोपायाभावात्। वर्णपदपदार्थतदनुभवस्मृतीनां प्रत्येकं समुदितानां चोपायत्वासंभवात्। स्यान्मतं क्रियापदेन कारकपदेन वा साकाङ्क्षे स्वार्थेऽभिहिते यदेव पदान्तरेण योग्यं प्रतियोगिपदार्थान्तरं सन्निधाप्यते तदेव तस्य संबन्धित्वेनावतिष्ठत इति। सत्यमेवं वस्तुगतिः। अवगतिस्तु तत्संबन्धस्य किंनिबन्धनेति चिन्त्यते। पदं हि स्वार्थं क्रियात्वेन कारकत्वेन वा युक्तं प्रतिपादयतु; तत्संबन्धितावोधस्तु निर्निबन्धन एव।

परि०— उपायत्वासंभवादिति। प्रत्येकं व्यभिचारान्मेलनायोगाद्वाक्यार्थबोधस्याशाब्दत्वापाताच्चेति भावः।

सु०— अङ्गीकृत्य चेदमुदितम्; प्रकृतिप्रत्ययार्थसंबन्धबोधनिबन्धनादर्शनात्।

एतेनाकाङ्क्षासन्निधियोग्यतावत्पदैरभिहिताः पदार्था एव वाक्यार्थी(र्था)भवन्तीत्यपि निरस्तम्। वाक्यार्थावगतेः कारणानिरूपणात्॥

सु०— अतोऽनियतनिमित्तकत्वादौत्प्रेक्षिक एव वाक्यार्थबोध इत्यप्रामाण्यं वेदस्येत्यत आह **शक्तिश्चेति** ।

अनु०— **शक्तिश्चैवान्विते स्वार्थे शब्दानामनुभूयते ॥ ७२ ॥**
अतोऽन्विताभिधायित्वम्

चशब्दः 'अतः'शब्दव्याख्यानान्तरसमुच्चयार्थः, यत इत्यर्थे वा। एवशब्दस्य 'अन्वित एवे'ति संबन्धः।

परि०— **अनियतनिमित्तकत्वादिति** । शक्तिरूपनियतनिमित्तकत्वाभावात् इत्यर्थः । औत्प्रेक्षिक एव उत्कटैककोटिकसंशयरूप एवेत्यर्थः । व्याख्यानान्तरेति । अन्वितार्थबोधकत्वार्थकत्वरूपव्याख्यानान्तरेत्यर्थः ।

सु०— अयमर्थः। वृद्धव्यवहारादिना हि शब्दशक्त्यवधारणम्। न च पदार्थस्वरूपमात्रे व्यवहारादिकं युज्यते, किन्तु पदार्थान्तरान्विते। अतो व्यवहारादिना शब्दशक्तिमवधारयताऽर्थान्तरान्वित एव स्वार्थोऽनुभूयत इत्यङ्गीकरणीयम्। यद्यप्येकस्मिन् प्रयोगे गौरानयनान्वितः प्रतीयतेऽपरस्मिन् बन्धनान्वितोऽन्यस्मिंश्च दर्शनान्वित इति पदार्थान्तरतदन्वयव्यभिचारः; तथाऽप्यव्यभिचारिणि योग्येतरान्विते स्वार्थे शक्तिग्रहणमुपपद्यत एव। न हि विशेषाणां व्यभिचारेण त्यागे सामान्यस्य अव्यभिचारिणो निर्निबन्धनस्त्यागो युज्यते। यत एवं व्युत्पत्तिसमयेऽन्वित एव स्वार्थे शब्दानां शक्तिरनुभूयतेऽतोऽन्वितस्वार्थाभिधायित्वं शब्दानामभ्युपेयम्। शक्तिग्रहणानुरोधित्वादभिधानस्य ।

परि०— **अनुभूयत इति** । शब्दशक्तिरिति योज्यम् । चशब्दो यत इत्यर्थ इत्युक्तम् । तद्व्यनक्ति **यत एवमिति** ।

सु०— यदा च पदैरेवान्वितस्वार्थप्रतिपादनं तदा वाक्यार्थ एवावबुद्ध इति कथं तद्बोधस्य निर्निबन्धनता। गुणप्रधानभावेनान्योन्यान्विताः पदार्था वा तदन्वयो वा वाक्यार्थ इति प्रामाणिकैरङ्गीकृतत्वादिति।

अत्र पदानामित्यनभिधाय शब्दानामिति वदता प्रकृतिप्रत्यययोरपि अन्विताभिधानसामर्थ्यं सूचितम्।

सु०— केचिदाहुरेकमेव पदमन्विताभिधायीतराणि तु पदानि तत्प्रतियोगिसन्निधापनमात्र एव व्याप्रियन्ते, तच्च प्रथमं वा प्रधानं वेति। तन्निरासार्थं शब्दानामिति बहुवचनम्॥ तथा हि। यदेकत्र प्रयोगे प्रथमं तदेवान्यत्राप्रथममन्यत्र तु प्रथममिति न पदानां प्राथम्यनियमोऽस्ति। तथा च प्रथमं पदमिति वदता सर्वाण्यप्यन्विताभिधायीन्यङ्गीकृतानीति किमत्र वक्तव्यम्॥ प्रधानत्वमपि पदस्य किमुच्यते। यदर्थप्रतिपादनपराणि इतरपदानि तत्प्रधानमिति चेत्, तर्हि वाक्यभेदेन प्राधान्यस्याव्यवस्थितत्वात् सर्वपदानामन्विताभिधानसामर्थ्यमेवायातम्। आख्यातपदं प्रधानमिति चेन्न; 'दध्ना जुहोती'त्यादिगुणविधानेष्वनुपपत्तेः, आख्यातपदरहितेष्वप्यन्वयप्रत्ययदर्शनाच्च। न हि 'परिणतिसुरसं पनसफलमि'त्यादावन्वयो न प्रतीयत इति युक्तम्, अनुभवविरोधात्। न च तत्राध्याहारः; स हि लोकप्रतीत्यनुरोधाद्वा आश्रयणीयः, स्वसमयानुरोधात् वा; नाद्यः लोकप्रतीतेः पर्यवसितत्वात्; न द्वितीयः तस्यैव निर्मूलत्वात्, समयान्तरानुरोधेन तत्परित्यागस्यापि संभवात्।

परि०— तर्हि वाक्यभेदेनेति। गामानयेत्यादिवाक्ये आनयनपदार्थप्रतिपादनपरत्वेऽपि गोपदस्य गौः शुक्ला कुब्जा बहुक्षीरेत्यादिवाक्यान्तरे च गोरूपार्थप्रतिपादनपरत्वमन्येषामित्येवं रूपेण प्राधान्यस्य वक्तृविवक्षाभेदेन अव्यवस्थितत्वादित्यर्थः। दध्ना जुहोतीत्यादिगुणविधानेष्विति। गुणो नाम यागसाधनं द्रव्यम्। अग्निहोत्रप्रकरणे श्रुतमिदं वाक्यं जुहोतीत्यनेन प्रकरणप्राप्तहोममनूद्य जुहोतीति यत् तत् दध्ना दधिरूपद्रव्येणेति गुणं विदधातीत्याख्यातान्तपदस्यानुवादत्वेन गुण एव तात्पर्याद्गुणपदस्यैव प्राधान्यादिति भावः। यवाग्वा जुहोति पयसा जुहोतीत्यादिरादिपदार्थः।

सु०— ये तु विशेषान्वय एव शक्तिः पदानामित्यास्थिषत, तन्मतनिरासायान्वित इति सामान्येनोक्तम्। उपपत्तिं तु वक्ष्याम इति।

परि०— वक्ष्याम इति। भक्तिपादे उभयव्यपदेशादित्यस्यानुषङ्गिकार्थोक्तिप्रस्तावे। 'कर्तृशब्दे ह्यभिहिते धर्मसामान्यवेदनात्। विशेषधर्ममन्विच्छन् किमित्येव हि पृच्छति। गुणक्रियादिधर्माणां विशेषे कथिते पुनः। निराकाङ्क्षो भवेद्यस्माच्छब्दा अन्वितवाचकाः।' इत्यत्रेति भावः।

सु०— ननु यदि 'गामानये'त्यादिवाक्ये गामिति पदेनैवानयनान्वितः स्वार्थोऽभिहितस्तदा आनयेति पदं व्यर्थमुक्तार्थत्वात्। आनयेति पदेनानयत्यर्थेऽभिहिते सत्यानयत्यर्थान्वितः स्वार्थो गोपदेनाभिधीयते तेनानयेति पदस्य न वैयर्थ्यमिति चेत्, तर्ह्यानयेति पदं केवलं स्वार्थमात्रमाचक्षाणमनन्विताभिधायि प्राप्तम्। यथा चेदमनन्विताभिधायि तथा पदान्तर-

मपि स्यादिति दत्तजलाञ्जलिरन्विताभिधानवादः । अथानयेति पदेनापि गोपदेनाभिहितेनार्थे-नान्वितः स्वार्थः अभिधीयते तदा यावत्पूर्वं पदं स्वार्थं नाभिधत्ते तावत्तदुत्तरपदस्य पूर्वपदार्था-न्वितस्वार्थाभिधानं नास्ति, यावच्चोत्तरपदं स्वार्थं नाभिधत्ते तावत्पूर्वपदस्योत्तरपदार्थान्वित-स्वार्थप्रतिपादनं न संभवतीत्यन्योन्याश्रयत्वम् । न च वाच्यं परस्परनिरपेक्षाणि पदानि प्रथमं पदार्थाननन्वितानभिधाय पश्चादन्योन्यान्वितांस्तानेवाभिदधतीति क्वेतरेतराश्रयत्वमिति । द्विरभिधानकल्पनाया अप्रामाणिकत्वात्, अचेतनेषु विरम्य व्यापारानुपपत्तेश्च ॥ किञ्च पदाना-मन्वितेष्वर्थेषु शक्तिर्गृहीता चेत् तथाविधानेव प्रथममभिदध्युः, न चेत्पश्चादपि कथमभि-दध्युरिति ।

परि०— न च वाच्यमित्यस्य क्वेतरेतराश्रयत्वमित्यनेनान्वयः ।

सु०— अत्र विशेषान्विताभिधानवादिनः परिहारमाहुः— प्रथमं पदानि साहचर्य-वशादनन्वितस्वार्थान् स्मारयन्ति, पश्चादितरेतरस्मारितेनार्थेनान्वितस्वार्थानभिदधतीति न पदान्तरवैयर्थ्यम्, नापीतरेतराश्रयत्वमिति ॥ एतदप्यसारम् । सर्वदैव हि पदान्यन्वितेनैव स्वार्थेन गृहीतसाहचर्याणि न केवलेन । तानि कथं केवलं पदार्थमात्रं स्मारयितुमीशते । यथानुभवं हि स्मरणेनोत्पत्तव्यम्, न तु परीक्षकप्रयोजनमनुसृत्य । न हि पदं पदार्थमात्रप्रतिपत्तये प्र(युज्य)युज्यते, किन्तु व्यवहाराय । स चान्वित एवेत्यन्वितानामेव पदार्थानां पदेभ्यः स्मरणं स्यात् । तथा च 'गां पश्ये'ति प्रयोगे गोपदेन पूर्वानुभूतानयनान्वितस्यार्थस्य स्मारितत्वात् पश्येति पदमनाकाङ्क्षितार्थमसङ्गतं स्यात् । एवं प्रासादं पश्येत्यत्र प्रासादान्वितस्वार्थाभि-धायकत्वात्पश्येति पदस्य, न गोपदं तेन संबध्येत । तथा च वाक्यार्थः क्वापि परिनिष्ठितो न सिध्येत् ॥ न च वक्तव्यमव्यभिचाराद् गोपदं स्वार्थमात्रं स्मारयति नार्थान्तराणि तेषां व्यभिचारित्वादिति, पट्वभ्यासादरप्रत्ययैराहितस्य संस्कारस्य प्रबोधव(य)तः स्मरणहेतुत्वात् । तत्प्रबोधस्य च व्यभिचारिण्यप्यर्थान्तरे प्रणिधानसाहचर्यादिजन्मनोऽविशेषात् । न हि स्मरण-मनुमानमिव साहचर्यनियममपेक्ष्योत्पद्यते । धूमदर्शनादग्निवद्रसवत्पाकादिप्रदेशस्य स्मरण-दर्शनात् ।

परि०— नन्वित्यादिना कृतचोद्यस्य वयं त्वित्यादिना परिहारमग्रे विवक्षुर्मतान्तरमनूद्य निराह अत्र विशेषेति । साहचर्यवशादिति । स्वस्ववाच्यपदार्थसाहचर्यवशादित्यर्थः । स्वार्थमात्रमिति । पदार्थान्तरा-नन्वितं स्वार्थमित्यर्थः । नार्थान्तराणीति । आनयनबन्धनादिरूपार्थान्तराण्यन्वयप्रतियोगिभूतानि नोपस्थापयति ।

गवादिपदप्रयोगवेलायामानयनपदप्रयोगस्य बन्धनादिपदप्रयोगस्य वा नैयत्याभावेन तेषां व्यभिचारित्वादित्यर्थः। व्यभिचारिणि संस्कारोद्बोधो वा कथमित्यत आह **तत्प्रबोधस्य चेति**।

सु०— एतेनैतदपि निरस्तम्। यथा पदानां स्वार्थेष्वभ्यासातिशयो न तथा अर्थान्तरेषु। तेषां व्यभिचारित्वात्। तथा च स्वरूपमात्रेणैव पदेभ्यः स्मारिताः पदार्था आकाङ्क्षादिमन्तः पदैरन्विता अभिधीयन्त इति न परस्पराश्रयत्वम्। नापि पदान्तरानाकाङ्क्षेति। स्मरणस्यानुभववारनियमानपेक्षत्वात्। अन्यथा धूमदर्शनान्महानसादिस्मरणानुपपत्तिप्रसङ्गः। न हि यावान् धूमस्याग्नावभ्यासातिशयस्तावान् महानसे। तस्मादपरिहार्यमितरेतराश्रयत्वमिति।

परि०— इत्येतत्परास्तमित्यत्रैतेनेति परामृष्टं हेतुं व्यनक्ति **स्मरणस्येति**। **वारेति**। द्विवारं त्रिवारमित्येवमावृत्तिनियमेत्यर्थः। तथाच सकृदनुभवेऽप्यर्थान्तरस्मृतिर्भवत्येवेति भावः।

सु०— वयं तु ब्रूमः। स्यादिदं विशेषान्विताभिधानवादिनां दूषणम्। सामान्यान्विताभिधाने तु नायं दोषः। प्रत्येकं हि पदान्याकाङ्क्षितसन्निहितयोग्येतरान्वितस्वार्थाभिधानसमर्थानि न पदान्तरमपेक्षन्त इति नेतरेतराश्रयत्वम्। विशेषान्वयप्रतिपत्त्यर्थं च पदान्तरसमभिव्याहारोपयोगः। अत एव सामान्यान्विताभिधानवादे वाक्यार्थविशेषाप्रतिलंभ इति निरस्तम्, पदान्तरसमभिव्याहाराद्विशेषप्रतिपत्त्युपपत्तेः। येऽपि विशेषान्विताभिधानमाचक्षते तैरपि प्रतियोगिनां तदन्वयानां चाऽऽनन्त्यात्सङ्गतिग्रहण एव पुरुषायुषपर्यवसानभयात् सामान्योपाधौ शक्तिग्रहणमङ्गीकरणीयम्॥ नन्वेवं तर्हि किमनया सामान्यान्विताभिधानशक्त्याऽपि। पदानि स्वार्थमात्रे शक्तिमन्ति पदान्तरसमभिव्याहारवशाद्विशेषान्वितमेव बोधयन्तीत्यङ्गीकारोपपत्तेरिति चेन्न, सङ्गतिग्रहणसमये सामान्यान्विताभिधानशक्तेर्गृहीतत्वात्। पदान्तरसमभिव्याहारो हि सामान्यस्य विशेषपर्यवसान एव हेतुर्न पुनरविद्यमानशक्त्याधान इति॥ ननु तथाप्यन्विताभिधाने समभिव्याहृतपदानां पुनरुक्तिदोष इति चेन्न, अन्वयभेदात्। आनयनान्वितो गौर्गवान्वितमानयनमित्यनयोर्हि स्फुटो भेदः॥ आर्थिकी तु पुनरुक्तिरदूषणम्। 'यश्चार्थादर्थो न स चोदनार्थ' इति न्यायात्, विशेषप्रतिपत्त्यङ्गतयोपयोगाच्चेति।

परि०— पुरुषायुषेति। पञ्चमान्त्यपादे अचतुरविचतुरसुचतुरस्त्रीपुंसेत्यादिना पुरुषायुषेतिनिपातनात् साधुः। **न पुनरविद्यमानशक्त्याधान इति**। हेतुरित्यनुकर्षः। ननु पद्धतौ प्रत्येकं सामान्यतो योग्यान्वितस्वार्थाभिधानशक्तीनि पदानि पदान्तरसन्निधानाहितशक्त्यन्तराणि विशेषतोऽप्यन्वितान्स्वार्थानभिदधतीत्युक्तत्वात् तद्विरोध इति चेन्न। पदान्तरसन्निधानमेवाहितशक्त्यन्तरं लब्धसहकार्यन्तरं येषामिति पद्धतिवाक्यस्यार्थकथनेन विरोध-

परिहारस्य तर्कताण्डवे द्वितीयपरिच्छेदेऽन्विताभिधानबाधकोद्धारग्रन्थे कृतत्वात् । **चोदनार्थो वाक्यार्थः** । आर्थिक-पुनरुक्तेरदोषत्वेऽपि पदान्तरं व्यर्थं तु स्यादित्यत आह **विशेषेति** । तत्तद्विशेषोपस्थापनरूपप्रयोजनान्तरेण पदान्तर-स्योपयुक्तत्वादित्यर्थः । यानि तु घटं नयतीत्यादौ कारकपदेनान्वयप्रतियोगितयाक्रियायाः क्रियापदेनापि तत्प्रति-योगितया कारकस्याभिधानात्पर्यायता स्यादित्यादीन्यन्विताभिधानबाधकानि तानि बाधकदशकोद्धारग्रन्थे तर्क-ताण्डवे निरस्तानि ॥ अन्विते शक्तिः इति ॥

सु०— एवं स्वमतेन परिहारमभिधाय ये तु प्रत्यस्तमितवर्णपदविभागं वाक्यमेव स्फोटाख्यं वाक्यार्थप्रतिपादकमित्याहुः । तन्मतं निराकरोति गौरवमिति ।

अनु०— गौरवं कल्पनेऽन्यथा ।

अन्यथा कल्पने निरवयवं वाक्यं वाक्यार्थस्य बोधकमिति कल्पने गौरवं स्यात् । वाक्यमेव खल्वेवंविधं विना प्रमाणेन कल्पनीयम्, तस्य च वाक्यार्थप्रत्यायनशक्तिरपि कल्पनीयेति ।

परि०— प्रत्यस्तमितेत्यादि बहुव्रीहिः । गगनवदखण्डमिति यावत् । वाक्यशब्दितं स्फोटाख्यं विभुद्रव्यं पदाभिव्यङ्ग्यमिति ज्ञेयम् । **वाक्यमेवेति** । वाक्यशब्दितं स्फोटरूपद्रव्यमेव धर्मि कल्पनीयमित्यर्थः ।

सु०— ननु कथं स्फोटस्याप्रामाणिकत्वं पदार्थवाक्यार्थप्रतिपत्त्यन्यथाऽनुपपत्त्या पदवाक्यस्फोटयोः प्रतिपन्नत्वात् ॥ तथा हि ॥ यदि हि न पदातिरिक्तं वाक्यम्, पदं च न वर्णा-तिरिक्तं तदाऽर्थप्रत्यय एव न स्यात् । वर्णा हि न प्रत्येकमर्थप्रत्ययमुपजनयन्ति तथाऽननुभवात्, शेषवर्णवैयर्थ्यप्रसङ्गाच्च । समुदायश्च तेषां न संभवति एकवर्णसमयेऽन्यस्याभावात् । नित्य-त्वेऽपि न तेषां प्रतीतिरनुवर्तते । अप्रतीयमानानां प्रत्यायकत्वे सर्वदा पदार्थप्रतीतिप्रसङ्गः । न हि प्रतीत्याऽप्रतीयमानानां सर्वथाऽप्रतीयमानानां च कश्चिद्विशेषः ॥ न च पूर्वानुभूता वर्णाः स्मृत्यारूढा अर्थप्रतीतिहेतव इति वाच्यम्; स्मृतीनामप्यनुभवानुसारेण क्रमिकत्वात् ज्ञानयौग-पद्यप्रतिषेधाच्च । अथ पूर्वपूर्वसंस्कारसहितोत्तरोत्तरानुभवैराहितोऽतिपटीयान्संस्कारो निखिल-वर्णविषयामेकामेव स्मृतिमुपजनयतीति मतम् तदा क्रमो न स्यात् । पौर्वापर्यलक्षणः क्रमो हि प्रतीत्यङ्गम् । स च देशतः कालतो वा वर्णेषु सर्वगतेषु नित्येषु न संभवति । बुद्धिक्रमस्तु वाच्यः । स चैकस्मृतिसमारूढानां वर्णानां नास्तीत्यर्थप्रत्ययानुपपत्तिः । क्रमस्यानङ्गत्वे च सरो रसो, नवं वनं, राजा जारा, नदी दीनेत्यादावर्थभेदप्रत्ययो न स्यात् । अतो वर्णेभ्योऽनुपपद्यमानो-ऽर्थप्रत्ययस्तदतिरिक्तं स्फोटमवस्थापयति । स च स्वरूपग्राहकेण प्रमाणेन अर्थप्रत्यायन-शक्तिमानखण्ड एवावगत इति कथं कल्पनागौरवमिति ।

परि०— अनित्यत्वमुपेत्याह **एकवर्णसमय इति । न प्रतीतिरनुवर्तत इति ।** क्षणिकत्वात्प्रतीतीनामुत्तरवर्णोच्चारण काल एव पूर्वपूर्वप्रतीतेर्नष्टत्वादिति भावः । ननु प्रतीतिनाशेऽपि प्रतीतानां बोधकत्वोक्तौ कथमतिप्रसङ्ग इत्यत आह **न हीति ।** प्रतीत्येति ल्यबन्तम् । अप्रतीयमानानामिति विभागः । **ज्ञानयौगपद्येति ।** ज्ञानानामात्मविशेषगुणतया पूर्वपूर्वज्ञानानामुत्तरोत्तरात्मविशेषगुणनाश्यत्वेन निवर्त्यनिवर्तकभावापन्नत्वेन क्षणिकत्वेन च यौगपद्यस्य प्रतिषिद्धत्वाच्चेत्यर्थः । **अर्थभेदप्रत्ययो न स्यादिति ।** वर्णानामविशिष्टत्वं तद्भेदेनार्थभेदायोगादिति भावः । धर्मिधर्मयोरन्यतरकल्पनमपि नेत्याह **स चेति ।**

सु०— तत्र ब्रूमः । किमयं स्फोटः स्वयं प्रतीतो वाक्यार्थपदार्थप्रत्यायकः किंवा स्वरूपेण ।

आद्ये किमनयाऽर्थापत्त्यैव तत्प्रतीतिरुत प्रमाणान्तरेण । नाद्यः । इतरेतराश्रयप्रसङ्गात् । प्रतीते हि स्फोटेऽर्थप्रतीतिस्तस्यां च सत्यां तदन्यथाऽनुपपत्त्या स्फोटप्रतीतिरिति । न द्वितीयः तदभावात् ॥ नन्वेकं पदमेकं वाक्यं शब्दादर्थं प्रत्येमीत्येकार्थावलम्बिनी प्रत्यक्षप्रतीतिरस्तीति चेत् । इयमेव विचार्यताम् । किमेषा प्रत्यस्तमितवर्णपदविभागमेकं शब्दतत्त्वमवगाहते किंवा वर्णादिभेदमपि । आद्यस्तु प्रतीतौ वहुमानवता नाङ्गीकर्तुमुचितः । द्वितीयेऽपि किं वर्णादयस्तस्यारम्भका उत व्यञ्जकाः । नाद्यः नित्यत्वाभ्युपगमात् । द्वितीये किं ते प्रत्येकं तस्य व्यञ्जकाः किंवा समुदिता इति पूर्ववद्दोषः(षा)ः । यस्त्वत्र प्रतीकारः सोऽर्थ एव कल्प्यतामिति पुनर्गौरवमेव । पूर्वपूर्ववर्णाभिव्यक्तं शब्दतत्त्वमुत्तरोत्तरैर्विशदं व्यज्यते नैवमर्थे कल्पना युक्तेति चेन्न, एकरसे वैशद्यावैशद्ययोरर्थगतयोरयोगात्, ज्ञानगतयोश्चाननुभवात् ॥ अथ वर्णादयस्तत्र कल्पिताः प्रतिभान्तीति मतम् ॥ तदिदमायातम् 'अप्रतीतं शशविषाणं तत्त्वं गवादिविषाणानि तु तत्र कल्पितानि प्रतिभान्ती'ति । ऐक्यप्रतीतिवलादित्थमास्थीयत इति चेन्न । भेदप्रत्ययस्य वलाद्वनादिप्रत्ययवदैक्यप्रत्यय(स्यौ)स्यैवौपाधिकत्वोपपत्तेः । उपाधिश्चैकार्थप्रत्यायकत्वम् । न चैकार्थप्रत्यायकत्वेनैकत्वप्रत्ययः । ततश्चैकार्थप्रत्यय इति परस्पराश्रयत्वम् । एकार्थप्रत्यायनस्य समयग्राहकप्रमाणादेव सिद्धत्वात् ।

परि०— प्रतीतौ वहुमानवतेति । एतावद्वर्णसमूहात्मकमिदमेकं पदं एतावत्पदकदम्बात्मकमेकं वाक्यमिति वर्णपदादिविभागस्यानुभवसिद्धत्वादिति भावः । **यस्त्वत्र प्रतीकार इति ।** पूर्वपूर्ववर्णाद्यनुभवजनितसंस्कारसहकृतान्त्यवर्णेनानुभूयमानेन स्फोटोऽभिव्यज्यत इति त्वयोक्तदोषप्रतीकार इति वाच्यम्, तादृशोऽन्त्यवर्ण एवार्थाववोधहेतुः कल्प्यतामित्यर्थः । शब्दतत्त्वं स्फोटाख्यम् । तद्वैशद्यादिकं स्फोटरूपार्थे कल्प्यते अथ तज्ज्ञानेन द्वयमपीति क्रमेण निराह

एकरस इत्यादिना । तत्रेति । स्फोटाख्यशब्दे । **ऐक्येति ।** एकं पदमेकं वाक्यमिति पदादावैक्यप्रतीतीत्यर्थः । स्फोटस्यैकत्वात् । वर्णानां पदे पदानां च वाक्येऽनेकत्वेनैक्यप्रत्ययस्याधिष्ठानगतैक्यारोपेण विनाऽयोगादिति भावः । **समयग्राहकप्रमाणादिति ।** पदपदार्थसङ्केतग्राहकवृद्धव्यवहारादिरूपप्रमाणादेवेत्यर्थः ।

सु०— एकार्थप्रत्यायनं च नानुपपन्नम् एकस्मृतिसमारूढानां तदुपपत्तेः । अनुभवक्रमोपहितानामेव तेषां स्मृत्याऽवगाहनान्न क्रमव्युत्क्रमयोरविशेषापत्तिः । अत एवार्थापत्तिरपि परास्ता वेदितव्या । अन्यथोपपत्तेरुक्तत्वात् ।

अप्रतीतस्य तु प्रत्यायकत्वेऽतिप्रसङ्गः ।

तस्मात्सुष्ठूक्तं गौरवं कल्पनेऽन्यथेति ।

परि०— प्रागुक्तदोषान्निराह **एकार्थेत्यादिना । अर्थापत्तिरपीति ।** ऐक्यप्रतीत्यन्यथानुपपत्तिरूपार्थापत्तिरपि । अत एवेत्युक्तं व्यनक्ति **अन्यथेति ।** ऐक्यप्रत्ययस्यौपाधिकत्वोपपत्तेरित्युक्तत्वादित्यर्थः । यद्वा पदार्थवाक्यार्थप्रतीत्यन्यथानुपपत्तिरूपार्थापत्तेरपि । शक्तिश्चैवान्विते स्वार्थ इति त्रिपाद्यामन्विताभिधानकथनेन अन्यथोपपत्तेरुक्तत्वादित्यर्थः । किं वा स्वरूपेणेति प्राग्विकल्पितद्वितीयपक्षे दोषमाह **अप्रतीतस्येति ।** स्फोटस्येति योज्यम् । सर्वदार्थप्रतीतिरूपातिप्रसङ्ग इत्यर्थः ।

सु०— अन्ये त्वाहुः 'स्मर्यमाणा वर्णमालैव वाक्यार्थबोधजननी'ति ॥ तदप्यसत् । सा हि व्युत्पत्तिसहाया वा तथा स्यादन्यथा वा । अन्यथा चेदतिप्रसङ्गः । आद्ये पदतदर्थावबोधस्याश्रितत्वात् किं तयेति गौरवमेव ।

परि०— अन्यथा चेदतिप्रसङ्ग इति । अव्युत्पन्नस्याप्यर्थबोधप्रसङ्ग इत्यर्थः ।

सु०— किञ्च क्रमोपेतानां द्वित्राणां पञ्चषाणां वा वर्णानां स्मरणमुपपद्यते । महावाक्यस्थानां शतसहस्रसङ्ख्यानां तु स्मरणं दुःश(शं)कमेव । किमभ्यासस्य दुष्करमिति चेन्न । गत्यन्तराभावे त्वेवमेतत् । सति तु सुखोपाये न प्रयासगौरवकल्पना युक्तेति । एतदप्युक्तं गौरवं कल्पनेऽन्यथेति ॥

परि०— सति तु सुखोपाय इति । अन्विते शक्त्युपेतपदलोपाये सतीत्यर्थः ।

सु०— अपरे तु वाक्यान्त्यवर्णं वाक्यार्थस्य प्रतिपादकमाचक्षते ॥ तदप्ययुक्तम् । स हि केवलो वा तथा स्यात्, पूर्ववर्णसंवन्धस्मरणेनानुगृहीतो वा ॥ आद्ये पूर्ववर्णोच्चारणवैयर्थ्यम्, अतिप्रसङ्गश्च ॥ द्वितीयेऽनुभूयमानः, स्मर्यमाणो वा । नाद्यः; संवन्धस्मृतिव्यवहितस्य अनु-

भवस्य तदाऽनवस्थानात् । द्वितीये तु किमनेन प्रयत्नगौरवेण, स्मृतिस्था वर्णाः पदत्वेनानुसंहिताः वाक्यार्थमवगमयन्तीत्येव वक्तव्यम् ॥ तदिदमुक्तम् **गौरवं कल्पनेऽन्यथेति** ॥ पूर्ववर्णसंस्कार एवोपयोगी न स्मृतिरिति चेन्न । तथा सति पदानुसन्धानासंभवेन संवन्धस्य स्मरणाभावप्रसङ्गादिति ॥

सु०— केचिदाहुः— यो यानि पदानि प्रयुंक्ते स तत्पदार्थसंसर्गप्रतिपादनाभिप्रायवानिति सामान्येन स्वात्मनि नियमे प्रतीते पश्चात्पदसमूहप्रयोगाद्वक्तुस्तत्पदार्थसंसर्गप्रतिपादनाभिप्रायावगतिद्वारेण पदेभ्यो वाक्यार्थानुमानमिति ॥ इदमप्यनुपपन्नम् ॥ तथा हि । पदसमुदायमात्रप्रयोगाद्वा संसर्गज्ञानानुमानम् उताकाङ्क्षादिमत्त्वे सति । नाद्यः व्यभिचारात् । द्वितीये तु तथाविधपदैरेव वाक्यार्थावगतेर्वक्तृज्ञानानुमाने वकवन्धरीतिप्रयास एवेति ॥ तदिदमप्याह **गौरवं कल्पनेऽन्यथेति** ।

परि०— नाद्यः व्यभिचारादिति । गौरश्वः पुरुषो हस्तीत्यादिवाक्ये । वकवन्धरीतीति । वको नाम पक्षी मया कथं ग्राह्य इति केनचित्पृष्टे अन्यो वदति क्वचिदुपविष्टस्य वकस्य शिरसि नवनीते स्थापिते सति आतपेन द्रवीभूतेन चक्षुरन्तःप्रविष्टेन तेन चक्षुषो निमीलने सति वको वन्धनीय इति । इयं वकवन्धनरीतिः । नवनीतस्थापनकाल एव वकवन्धनसंभवे तदुक्तरीतिर्यथा प्रयासस्तथाऽयमपीत्यर्थः ।

सु०— अभिहितान्वयवादिनो वदन्ति— पदाभिहिताः पदार्था एव आकाङ्क्षादिवशात् अन्योन्यान्वयं बोधयन्तीति ।

तैरपि हि पदार्थानामन्वयवोधकत्वं क्वाप्यनुपलब्धं तावत्कल्पनीयम् । ननु 'पश्यतः श्वेतमारूपं हेषाशब्दं च शृण्वतः । खुरनिष्पेषशब्दं च श्वेतोऽश्वो धावतीति धीः ॥' इत्युक्तन्यायेनास्त्येव पदार्थानामन्वयवोधकत्वमिति चेन्न, अनुमानादर्थापत्तेर्वा तत्रान्वयप्रतीतेः ॥ तथा हि । एतेषां पदार्थानामेकाधिकरणतयाऽवगतानां वा प्रत्यायकत्वं, विशकलिततया वा । आद्येऽनुमानत्वम् । द्वितीये तत्रार्थान्तराभावो निश्चितो न वा । आद्येऽर्थापत्तिर्भवतामस्मामनुमानमेव । द्वितीये त्वनध्यवसाय एव । प्रमाणान्तरावगतानां पदार्थानामन्वयवोधकत्वादर्शनेऽपि पदैरभिहितानां तत्किं न स्यादिति चेत् । तर्हि न केवलं पदार्थानामन्वयवोधकत्वशक्तिकल्पनम् किन्तु पदानां पदार्थाभिधानशक्तिः तेष्वन्वयवोधकत्वाधानशक्तिश्च कल्पनीया । पदानां पदार्थेषु साहचर्यमात्रेण स्मारकत्वाङ्गीकारेऽपि शक्तिद्वयं कल्पनीयमेव ॥ तदिदमुक्तम् **गौरवं कल्पनेऽन्यथेति** ।

एकरस इत्यादिना । तत्रेति । स्फोटाख्यशब्दे । **ऐक्येति ।** एकं पदमेकं वाक्यमिति पदादावैक्यप्रतीतीत्यर्थः । स्फोटस्यैकत्वात् । वर्णानां पदे पदानां च वाक्येऽनेकत्वेनैक्यप्रत्ययस्याधिष्ठानगतैक्यारोपेण विनाऽयोगादिति भावः । **समयग्राहकप्रमाणादिति ।** पदपदार्थसङ्केतग्राहकवृद्धव्यवहारादिरूपप्रमाणादेवेत्यर्थः ।

सु०— एकार्थप्रत्यायनं च नानुपपन्नम् एकस्मृतिसमारूढानां तदुपपत्तेः । अनुभवक्रमोपहितानामेव तेषां स्मृत्याऽवगाहनान्न क्रमव्युत्क्रमयोरविशेषापत्तिः । अत एवार्थापत्तिरपि परास्ता वेदितव्या । अन्यथोपपत्तेरुक्तत्वात् ।

अप्रतीतस्य तु प्रत्यायकत्वेऽतिप्रसङ्गः ।

तस्मात्सुष्ठूक्तं गौरवं कल्पनेऽन्यथेति ।

परि०— प्रागुक्तदोषान्निराह **एकार्थेत्यादिना । अर्थापत्तिरपीति ।** ऐक्यप्रतीत्यन्यथानुपपत्तिरूपार्थापत्तिरपि । अत एवेत्युक्तं व्यनक्ति **अन्यथेति ।** ऐक्यप्रत्ययस्यौपाधिकत्वोपपत्तेरित्युक्तत्वादित्यर्थः । यद्वा पदार्थवाक्यार्थप्रतीत्यन्यथानुपपत्तिरूपार्थापत्तेरपि । शक्तिश्चैवान्विते स्वार्थ इति त्रिपाद्यामन्विताभिधानकथनेन अन्यथोपपत्तेरुक्तत्वादित्यर्थः । किं वा स्वरूपेणेति प्राग्विकल्पितद्वितीयपक्षे दोषमाह **अप्रतीतस्येति ।** स्फोटस्येति योज्यम् । सर्वदार्थप्रतीतिरूपातिप्रसङ्ग इत्यर्थः ।

सु०— अन्ये त्वाहुः 'स्मर्यमाणा वर्णमालैव वाक्यार्थबोधजननी'ति ॥ तदप्यसत् । सा हि व्युत्पत्तिसहाया वा तथा स्यादन्यथा वा । अन्यथा चेदतिप्रसङ्गः । आद्ये पदतदर्थवबोधस्याश्रितत्वात् किं तयेति गौरवमेव ।

परि०— अन्यथा चेदतिप्रसङ्ग इति । अव्युत्पन्नस्याप्यर्थबोधप्रसङ्ग इत्यर्थः ।

सु०— किञ्च क्रमोपेतानां द्वित्राणां पञ्चषाणां वा वर्णानां स्मरणमुपपद्यते । महावाक्यस्थानां शतसहस्रसङ्ख्यानां तु स्मरणं दुःश(शं)कमेव । किमभ्यासस्य दुष्करमिति चेन्न । गत्यन्तराभावे त्वेवमेतत् । सति तु सुखोपाये न प्रयासगौरवकल्पना युक्तेति । एतदप्युक्तं गौरवं कल्पनेऽन्यथेति ॥

परि०— सति तु सुखोपाय इति । अन्विते शक्त्युपेतपदरूपोपाये सतीत्यर्थः ।

सु०— अपरे तु वाक्यान्त्यवर्णं वाक्यार्थस्य प्रतिपादकमाचक्षते ॥ तदप्ययुक्तम् । स हि केवलो वा तथा स्यात्, पूर्ववर्णसंबन्धस्मरणेनानुगृहीतो वा ॥ आद्ये पूर्ववर्णोच्चारणवैयर्थ्यम्, अतिप्रसङ्गश्च ॥ द्वितीयेऽनुभूयमानः, स्मर्यमाणो वा । नाद्यः; संबन्धस्मृतिव्यवहितस्य अनु-

भवस्य तदाऽनवस्थानात् । द्वितीये तु किमनेन प्रयत्नगौरवेण, स्मृतिस्था वर्णाः पदत्वेनानुसंहिताः वाक्यार्थमवगमयन्तीत्येव वक्तव्यम् ॥ तदिदमुक्तम् **गौरवं कल्पनेऽन्यथेति** ॥ पूर्ववर्णसंस्कार एवोपयोगी न स्मृतिरिति चेन्न । तथा सति पदानुसन्धानासंभवेन संवन्धस्य स्मरणाभावप्रसङ्गादिति ॥

सु०— केचिदाहुः— यो यानि पदानि प्रयुंक्ते स तत्पदार्थसंसर्गप्रतिपादनाभिप्रायवानिति सामान्येन स्वात्मनि नियमे प्रतीते पश्चात्पदसमूहप्रयोगाद्वक्तुस्तत्पदार्थसंसर्गप्रतिपादनाभिप्रायावगतिद्वारेण पदेभ्यो वाक्यार्थानुमानमिति ॥ इदमप्यनुपपन्नम् ॥ तथा हि । पदसमुदायमात्रप्रयोगाद्वा संसर्गज्ञानानुमानम् उताकाङ्क्षादिमत्त्वे सति । नाद्यः व्यभिचारात् । द्वितीये तु तथाविधपदैरेव वाक्यार्थावगतेर्वक्तृज्ञानानुमाने बकबन्धरीतिप्रयास एवेति ॥ तदिदमप्याह **गौरवं कल्पनेऽन्यथेति** ।

परि०— नाद्यः व्यभिचारादिति । गौरश्वः पुरुषो हस्तीत्यादिवाक्ये । बकबन्धरीतीति । बको नाम पक्षी मया कथं ग्राह्य इति केनचित्पृष्टे अन्यो वदति क्वचिदुपविष्टस्य बकस्य शिरसि नवनीते स्थापिते सति आतपेन द्रवीभूतेन चक्षुरन्तःप्रविष्टेन तेन चक्षुषो निमीलने सति बको बन्धनीय इति । इयं बकबन्धनरीतिः । नवनीतस्थापनकाल एव बकबन्धनसंभवे तदुक्तरीतिर्यथा प्रयासस्तथाऽयमपीत्यर्थः ।

सु०— अभिहितान्वयवादिनो वदन्ति— पदाभिहिताः पदार्था एव आकाङ्क्षादिवशात् अन्योन्यान्वयं बोधयन्तीति ।

तैरपि हि पदार्थानामन्वयबोधकत्वं क्वाप्यनुपलब्धं तावत्कल्पनीयम् । ननु 'पश्यतः श्वेतमारूपं हेषाशब्दं च शृण्वतः । खुरनिष्पेषशब्दं च श्वेतोऽश्वो धावतीति धीः ॥' इत्युक्तन्यायेनास्त्येव पदार्थानामन्वयबोधकत्वमिति चेन्न, अनुमानादर्थापत्तेर्वा तत्रान्वयप्रतीतेः ॥ तथा हि । एतेषां पदार्थानामेकाधिकरणतयाऽवगतानां वा प्रत्यायकत्वं, विशकलिततया वा । आद्येऽनुमानत्वम् । द्वितीये तत्रार्थान्तराभावो निश्चितो न वा । आद्येऽर्थापत्तिर्भवतामस्मानुमानमेव । द्वितीये त्वनध्यवसाय एव । प्रमाणान्तरावगतानां पदार्थानामन्वयबोधकत्वादर्शनेऽपि पदैरभिहितानां तत्किं न स्यादिति चेत् । तर्हि न केवलं पदार्थानामन्वयबोधकत्वशक्तिकल्पनम् किन्तु पदानां पदार्थाभिधानशक्तिः तेष्वन्वयबोधकत्वाधानशक्तिश्च कल्पनीया । पदानां पदार्थेषु साहचर्यमात्रेण स्मारकत्वाङ्गीकारेऽपि शक्तिद्वयं कल्पनीयमेव ॥ तदिदमुक्तम् **गौरवं कल्पनेऽन्यथेति** ।

परि०— भट्टमतमनूद्य निराह **अभिहितेति** । पदानामभावेऽपि पदार्थानामेव ज्ञातानामन्वयबोधकत्व-मुपलब्धमिति नानुपलब्धकल्पनादोष इति शङ्कते **नन्विति** । श्वेतम् आरूपमिति विभागः । किञ्चिच्छ्वेतं रूपं पश्यत इत्यर्थः । अन्धकारावृतप्रदेश इति ध्येयम् । **हेषेति** । अश्वध्वनेर्हेषेति नाम । हेषाख्यशब्दमित्यर्थः । **खुरनिष्पेषशब्दं चेति** । शृण्वत इत्यन्वयः । खुरनिष्पेषशब्दरूपोऽर्थो धावनान्वयस्य हेषाशब्दरूपोऽर्थोऽश्वान्वयस्य श्वेतरूपपदार्थो रूपान्वयस्य बोधक इति श्वेतोऽश्वो धावतीति धीर्जायत इति पदार्थानामेव स्वज्ञानरूपव्यापारद्वाराऽन्वयबोधकत्व-मित्यर्थः । स्वमतेनाह **अनुमानादिति** । परमतेनाह **अर्थापत्तेर्वेति** । आद्ये **अनुमानत्वमिति** । अयं श्वेतः धावदश्वः हेषाखुरनिष्पेषशब्दवत्त्वात् । संमतवदितिप्रयोगप्रसङ्गादिति भावः । **अर्थापत्तिर्भवतामिति** । अर्थान्तराभावे सति श्रूयमाणहेषाखुरनिष्पेषशब्दान्यथानुपपत्तिरूपार्थापत्त्या तत्रत्यश्वेतस्य धावदश्वत्वप्रतीतिर्भाट्टानामित्यर्थः । तदिद-**मुक्तमिति** । अन्यथाकल्पने पदाभिहितपदार्थानामेवान्वयबोधकत्वकल्पने शक्तिद्वयाङ्गीकारगौरवमिति मूलार्थ इति भावः । विवृतमेतदभिहितान्वयभङ्गे तर्कताण्डवे ।

सु०— ननु चान्विताभिधानवादिनोऽपि पदार्थेऽन्वये च शक्तिकल्पनाद्गौरवं समान-मिति चेन्न; एकयैव शक्त्याऽन्वितार्थस्यैवाभिधानाङ्गीकारात् । तथाऽपि सामान्यान्विता-भिधानवादे पदानामौत्सर्गिकी सामान्यान्वये शक्तिः, पदान्तरसन्निधानाच्चागन्तुकी विशेष-विषया शक्तिः, पदान्तरे च तदाधानशक्तिरिति शक्तित्रयं कल्पनीयमिति चेन्न; आकाङ्क्षित-सन्निहितयोग्यान्विताभिधानशक्तेः एकस्या एव पदान्तरसमभिव्याहारबलेन विशेषपर्यव-सानस्योक्तत्वात् ॥ ननु च पदकदम्बकश्रवणसमनन्तरं कुतश्चिन्मानसापराधादनुपजनित-पदार्थस्मृतेः वाक्यार्थप्रत्ययानुदयाद् उदयाच्चोपजातपदार्थस्मृतेरन्वयव्यतिरेकाभ्यां पदस्मारित-पदार्थानां वाक्यार्थप्रत्यायकत्वम् अवसीयत इति । मैवम् । सङ्गतिस्मरणभावाभावाभ्या-मन्यथोपपत्तेः । पदनिचयश्रवणवाक्यार्थबोधावन्तरा पदार्थस्मृतीनामेवानभ्युपगमात् । एकैक-पदश्रवणे पदार्थस्मृतिरस्ति तावदिति चेत् । किं तावता । किं सहकारिविरहिणो यत्कार्यं तदेव सहकारिलाभेऽपि । तथात्वे संस्कारस्येन्द्रियसहकारिलाभेऽपि प्रत्यभिज्ञानुभवजनकत्वं न स्यात् । किञ्च पदार्थबोध्यत्वे वाक्यार्थस्यानुमेयस्येव अशाब्दत्वम् । पदार्थाख्यसप्तमप्रमाणा-ङ्गीकारे गौरवं च स्यादिति ।

तदेतदाह **गौरवं कल्पनेऽन्यथेति** ।

परि०— **उक्तत्वादिति** । शक्तिश्चैवेत्यादित्रिपादीव्याख्यावसरे उक्तत्वादित्यर्थः । **तदेतदाहेति** । अन्यथा-कल्पने पदार्थानामेवान्वयबोधकत्वकल्पने । प्रत्यक्षानुमानोपमानागमार्थापत्त्यभावरूपप्रमाणषट्कादपि पदार्थाख्य-सप्तमप्रमाणाङ्गीकारे गौरवं स्यादिति मूलार्थ इति भावः।

सु०— नायं दोषः । पदानामेव पदार्थप्रतिपादनावान्तरव्यापाराणामन्वयप्रतिपादकत्वाङ्गीकारात् । न ह्यवान्तरव्यापारस्य व्यवधायकत्वमस्तीति चेत् । किमन्वयेऽप्यर्थवत्पदानां शक्तिरस्ति न वा । नास्तीति चेत्तत्राह **न चाशक्त्येति ।**

अनु०— न चाशक्त्याभिधायित्वम्

न च तत्राशक्तं तदभिधत्त इति संभवति व्याघातादतिप्रसङ्गाच्च । तथा च तदवस्थं वाक्यार्थस्याशाब्दत्वं सप्तमप्रमाणापत्तिश्चेति भावः ।

परि०— अतिप्रसङ्गाच्चेति । घटोऽस्तीत्यस्य पटोऽस्तीत्याद्यर्थाभिधायकत्वप्रसङ्गादित्यर्थः ।

सु०— अथ पदार्थेष्वन्वये चास्ति पदानां शक्तिः, तदा पदार्थानन्वयं च युगपत् प्रतिपादयन्ति उत क्रमेण । नाद्यः अन्विताभिधानप्रसङ्गात्, पदार्थप्रतिपादनस्य अवान्तरव्यापारत्वानुपपत्तेश्च । द्वितीये दोषमाह **प्रवृत्तिश्चेति ।**

अनु०— प्रवृत्तिश्च द्विधाऽन्यथा ॥ ७३ ॥

द्विधा प्रवृत्तिः विरम्य व्यापारः । प्रसज्यत इति शेषः ।

साहचर्यात् स्वार्थान् स्मारयन्ति अन्वयपराणि पदानि अतो न दोष इति चेन्न पदार्थाविषयाणां केवलतदन्वयपरत्वानुपपत्तेः ।

परि०— द्विधा प्रवृत्तिः इत्यस्यार्थो विरम्यव्यापार इति । अन्यथेति मूलपदस्य क्रमेण प्रतिपादयन्ति चेदित्यर्थोऽवतारिकायामेव व्यक्तोऽतो नोक्तः । साहचर्यादिति । हस्तिहस्तिपयोः साहचर्यादन्यतरदर्शने अन्यतरस्मृतिरेवं पदानि पदार्थे शक्तिविधुराण्यपि साहचर्यादर्थान्स्मारयन्तीति कारकपदम् । पदार्थाविषयाणां शक्त्या पदार्थाप्रतिपादकानामित्यर्थः ।

सु०— अन्वयो लक्ष्यत इति चेत् । तर्हि पदार्थेषु साहचर्यात्स्मारकत्वमात्रमन्वये तु लक्षणैवेति पदानां न कुत्राप्यभिधानवृत्तिरिति स्यात् । तदभावे च न लक्षणापि संभवति, तद्द्वारत्वात्तस्याः । एतदप्युक्तं **न चाशक्त्याभिधायित्वमिति ।** स्मारकत्वमेवाभिधायकत्वमिति चेन्न अतिप्रसङ्गादिति ।

तस्मात्पदैरेव वाक्यार्थप्रत्ययसंभवाद्युक्तं वेदप्रामाण्यमित्यतो युक्ता ब्रह्मजिज्ञासेति सिद्धम् ।

परि०— ननु मास्त्वभिधावृतिः किमनिष्टमित्यत आह **तदभावे चेति । तद्द्वारत्वादिति** । मुख्यार्थ-संबन्धद्वारत्वाल्लक्षणाया इत्यर्थः । **एतदपीति** । अशक्त्या साहचर्येणाभिधायित्वं पदार्थस्मारकत्वं तथाऽशक्त्या लक्षणयाऽभिधायकत्वं न चेति मूलार्थ इति भावः । नन्वशक्तस्याभिधायकत्वे व्याघात इत्युक्तमयुक्तमिति भावेन शङ्कते **स्मारकत्वमेवेति । अतिप्रसङ्गादिति** । हस्तिशब्दस्यापि हस्तिपरस्मारकत्वेन तदभिधायकत्वं स्यादित्यर्थः । शक्तिश्चैवेत्यादेः प्रकृतोपयोगं दर्शयन्नुपसंहरति **तस्मादिति** । तस्यैव विवरणं पदैरेव वाक्यार्थप्रत्ययसंभवादिति ॥ **(अभिहितान्वयादिपक्षखण्डनम् ॥ अतःशब्दव्याख्यानं समाप्तम् ॥)**

सु०— एवं तावद् ब्रह्मजिज्ञासाकर्तव्यत्वोपयुक्तं युक्तिजातमतःशब्दार्थत्वेन व्याख्यातम् । तेन अथशब्दार्थमेव अतःशब्दार्थतया हेतुत्वेन व्याख्यातवतां वृत्तिकाराणामिव नास्माकं पुनरुक्तिदोष इत्युक्तं भवति ।

परि०— इतःपरं स्वयं भगवतेति पर्यन्तं अतःशब्दस्योक्तहेतुपञ्चकपरामर्शित्वानुपपत्तिनिरासः क्रियते । **युक्तिजातमिति** । मोक्षजनकप्रसादहेतुज्ञानोत्पादकत्वबन्धसत्यत्ववेदादिशब्दगतसिद्धार्थपरत्वप्रामाण्यान्विताभिधायित्वरूपयुक्तिजातमित्यर्थः । **अथशब्दार्थमेवेति** । अथाधिकारादिसाधनसंपत्त्यनन्तरम् । अतः अधिकारादेः संपन्नत्वादिति व्याकुर्वतामित्यर्थः ।

सु०— तथा हि । अथशब्दस्तावदानन्तर्याभिधानमुखेन हेतुतयैव पूर्ववृत्तमवगमयति । आनन्तर्यमात्रस्य विफलत्वात् अतोऽथशब्देनैव प्रकृतस्य हेतुत्वसिद्धेर्नातःशब्दोऽपेक्षितः ॥ अथशब्दस्य हेतुत्वमार्थिकं नाभिधेयमिति चेत्, सत्यम्; तथाऽप्यार्थिके तात्पर्यात्, तस्यैव च वाक्यार्थेऽन्वयात् । पूर्वमीमांसाव्याख्यातृभिरप्येवमेव व्याख्यातमिति चेत्, किमेतावता; न हि पराङ्गं दग्धमिति स्वाङ्गदाहदुःखं निवर्तते ॥ न चायमस्माकमस्ति दोषः । अथशब्दो हि जिज्ञासाजनकमधिकारि(त्वं)स्थं धर्ममनधिकारित्वशङ्कानिरासायानुवदति, अतःशब्देन तु विषयप्रयोजनसिध्यङ्गभूतं न्यायकलापं सूत्रकारः स्वयमाचष्टे इति कुतः पौनरुक्त्यम् ॥ अत एव पुनरुक्तिभयादथात इत्येकमेव पदं येऽभ्युपगतवन्तस्तेऽपि निरस्ता भवन्ति, अर्थभेदसंभवे अप्रसिद्धकल्पनानुपपत्तेः ।

परि०— कथं तेषां पौनरुक्त्यमित्यत आह **अथशब्दस्तावदिति । पूर्ववृत्तमिति** । यदनन्तरं ब्रह्मजिज्ञासा कर्तव्येत्युच्यते तत्पूर्वसम्पन्नमानन्तर्यप्रतियोगिभूतं वस्तु जिज्ञासाकर्तव्यतायां हेतुत्वेन अवगमयति । अन्यथा यत्किञ्चिदानन्तर्यस्य कार्यमात्रेऽपि संभवेनाथानन्तरमिति न वक्तव्यमेव स्यात्फलाभावादिति भावः । **तस्यैवेति** । तात्पर्यविषयस्येत्यर्थः । **वाक्यार्थे** जिज्ञासाकर्तव्यत्वादिरूपार्थे । **एवमेवेति** । अथाध्ययनानन्तरं अतः अध्ययनस्य निर्वृत्तत्वाद्धर्मजिज्ञासा कर्तव्येत्यर्थः । **अनधिकारिकत्वशङ्कानिरासायेति** । यद्यपि ब्रह्मादिपदेन चिदचिद्विलक्षण-

विषयसिद्ध्यैव तज्ज्ञानादिद्वारा मोक्षफलसिद्ध्या मुमुक्षुरधिकारी सिद्ध इत्यनधिकारिकत्वशङ्काविषयार्पकब्रह्मपदादिनैव निरस्ता तथापि मुमुक्षुमात्रस्याधिकारित्वे स्त्रीशूद्रब्रह्मबन्धूनां त्रयी न श्रुतिगोचरेत्यादिविरोधेन प्राप्ताया पुनर्निरधिकारिकत्वशङ्का तस्याः निरासाय मुक्तियोग्यत्वाध्ययनशमादिरूपासाधारणधर्मरूपमधिकारिस्थं धर्मविशेषं 'मन्दमध्योत्तमत्वेन त्रिविधा ह्यधिकारिण' इत्यादिभाष्योक्तवचनजातेनापशूद्राधिकरणन्यायेन च अध्ययनमात्रवत इति ज्ञानपादीयाधिकरणोक्तन्यायेन च प्राप्तमनुवदतीत्यर्थः । **विषयप्रयोजनेति** । अतःपदस्य हि मोक्षहेतुप्रसादजनकज्ञानकारणत्वात्, बन्धस्य सत्यत्वात्, वेदस्य सिद्धार्थवस्तुपरत्वात्, वेदस्य प्रामाण्यात्, अन्वितानाभिधायकत्वाच्चेत्येवं युक्तिपञ्चकपरत्वेनातःशब्दः पञ्चधा व्याख्यातः । तत्राद्यद्वयं प्रयोजनसिद्ध्यङ्गभूतम् । अन्त्यत्रयं तु विषयसिद्ध्यङ्गभूतमिति विषयप्रयोजनसिद्ध्यङ्गभूतन्यायकलापमित्युक्तम् । तेऽपि निरस्ता इति । एवमत इति भिन्नं पदमुपेत्याप्यपौनरुक्त्यायार्थान्तरं वदन्तो वाचस्पतिप्रभृतयोऽपि चन्द्रिकायां निरस्ता ध्येयाः ।

सु०— ननु वेदप्रामाण्यादिकं पूर्वमीमांसायामुपपादितम् अतः किमर्थमत्र पुनः सूत्रितमिति चेन्न तदुपजीवित्वस्याप्रतिज्ञातत्वात् । एतन्मीमांसोपजीविनी खलु सेति पुराणे पठ्यते 'शब्दजातस्य सर्वस्य यत्प्रमाणश्च निर्णय' इति । तथाऽपि 'न विलक्षणत्वादि'त्यादिना वेदप्रामाण्यादेः समर्थनान्न तदतःशब्दार्थ इति चेन्न एतत्प्रसक्तत्वात्, क्वचिदर्थनिर्णये तात्पर्याच्च । तथा च वक्ष्यति 'स्वरूपनिर्णयायैवेति', 'यत्र तन्निर्णयमि'ति च ॥ तथापि कार्यपरत्वनिराकरणं नातःशब्दार्थस्तस्यानुपदमेव 'तत्तु समन्वयादि'ति निराकरिष्यमाणत्वादिति चेन्न । जगज्जन्मादिकारणतया शास्त्रयोनित्वस्य तत्र इतरनिरासेन ब्रह्मणि समर्थनात् । न हि कार्यवादिनः कार्यं तथाऽभ्युपयन्ति येन तत्र तन्निराकरणं सङ्गच्छेत ।

परि०— रामानुजप्रक्रियामनुसृत्य शङ्कते ननु **वेदेति** । **पुराण इति** । भाष्योक्तस्कान्दपुराण इत्यर्थः । शब्दजातस्येति कर्तरि षष्ठी । यः शब्दसमूहैः क्रियमाणो निर्णयो यत्प्रमाणः यद्ब्रह्मसूत्रमूलक इत्यर्थः । अन्यार्थं तु जैमिनिरित्याद्युक्तविस्तृतिरूपत्वात् पूर्वतन्त्रस्यैतदुपजीवित्वं ध्येयम् । **क्वचिदिति** । द्वितीयाध्यायतृतीयचतुर्थपादयोः वेदवचसामन्योन्यविरोधपरिहारेण प्रामाण्यसमर्थनं तदर्थनिर्धारणाभिप्रायमित्यर्थः । **वक्ष्यतीति** । वियत्पादोपक्रमे 'अथाशेषसमाम्नायविरोधापाकृतिं प्रभुः । करिष्यन्नधिदैवाधिभूतजीवपरात्मनाम् । स्वरूपनिर्णयायैव वचनानां परस्परम् । पादेनानेनाविरोधं दर्शयत्यमितद्युतिरि'ति । तथा द्वितीयस्य चतुर्थपादोपक्रमे च । 'श्रुत्यर्थः श्रुतियुक्तिभ्यां विरुद्ध इव दृश्यते । यत्र तन्निर्णयं देवस्सुविशिष्टोपपत्तिभिः । करोती'ति च वक्ष्यतीत्यर्थः । **तत्रेति** । तत्तु समन्वयादित्यत्रोपक्रमादिबलेन वेदतात्पर्यस्य ब्रह्मणि निर्णेष्यमाणत्वादिति भावः । यद्वा सिद्धार्थबोधने फलाभावात्कार्यपरत्वं वेदान्तानामिति शङ्का तत्त्वित्यत्र निरस्यत इति रामानुजीयशङ्का सिद्धान्तरीत्या परिहार इति ध्येयम् ।

सु०— स्यादेतत् । ''तथापि एतदयुक्तम् । अतःशब्दो हि प्रकृतस्य हेतुत्वमाह, न पुनर्वेदप्रामाण्यादिकमेव साक्षात् । न चात्र तत्प्रकृतम् अस्यैव प्रथमवाक्यत्वात् । पूर्वमीमांसा-

प्रकृतोपजीवनं तु नेष्यत एव। न च कार्यनिराकरणं तत्प्रकृतम्। तत्कथमस्यार्थस्यातःशब्दार्थतया व्याख्यानम्। अन्यथोत्सूत्रिताभिधाने भाष्यत्वव्याघातः॥ किञ्चायमर्थो ब्रह्मजिज्ञासाकर्तव्यतायामत्यन्तोपयुक्तो विस्तरादेव पूर्वमीमांसायामिव वक्तव्यः सूत्रकृतैव। अत इति सङ्क्षेपेण कस्मादुक्तः;'' इत्याशङ्काद्वयं परिहरति **एतत्सर्वमिति**।

अनु०— **एतत्सर्वं तर्कशास्त्रे ब्रह्मतर्के हि विस्तरात्।**
उक्तं विद्यापृथक्त्वात्तु सङ्क्षेपेणात्र सूचितम्॥ ७४॥

परि०— **एतदिति**। पञ्चधाऽतः शब्दस्य व्याख्यानमध्ये यदाद्यं ज्ञानी प्रियतमोऽतो मे इत्यादिना कृतं मोक्षहेतुप्रसादजनकज्ञानकारणार्थकत्वरूपं व्याख्यानं तस्य 'इत्यादेर्न हरिं विना। ज्ञानस्वभावतोऽपि स्यान्मुक्तिः कस्यापि हि क्वचिदि'त्यत्रोक्तदिशोपपन्नत्वेऽपि बन्धसत्यत्वाद्यर्थचतुष्टयपरत्वव्याख्यानमयुक्तमित्यर्थः। **प्रकृतस्य हेतुत्वमाहेति**। अत इति एतच्छब्दस्य पञ्चम्यर्थकतसिलन्तस्य रूपम्। एतस्मादित्यर्थे पञ्चम्यास्तसिलिति पञ्चम्यास्तसिलादेशे एतदोशिति प्रातिपदिकस्याशादेशे अत इति निष्पन्नत्वात्। तथा चात इति प्रातिपदिकाकारेण प्रकृतं परामृश्य तसिल्प्रत्ययेन हेतुत्वं जिज्ञासाकर्तव्यतां प्रति वक्तीत्यर्थः। **न पुनर्वेदप्रामाण्यादिकमिति**। यद्यपि बन्धसत्यत्वादिकमिति वक्तव्यं तथाऽप्यतो यथार्थबन्धस्येत्येतद्व्याख्यानावसरे बन्धमिथ्यात्वमाशङ्क्य सेयमाशङ्काऽतःशब्देनापेक्षितार्थहेतुसूचकेन निराकृतेति ग्रन्थेन बन्धसत्यत्वपरामर्शित्वमुपपादितं मत्वा प्रामाण्यादीत्येवोक्तम्। आदिपदेन वा तस्य संग्रहः। नन्वेवं तेनैव न्यायेन वेदप्रामाण्यादिपरामर्शित्वमपि नानुपपन्नमिति चेत् सत्यम्। प्रकारान्तरेणाप्युक्तार्थपरामर्शित्वोपपादनाय इयमाशङ्केति अदोषः। **तत्प्रकृतमिति**। पूर्वमीमांसा प्रकृतं च नेत्यर्थः। तत्र कार्यपरत्वस्यैव पूर्वमीमांसकैः वर्णनादिति भावः।

सु०— यस्मादित्यर्थे हिशब्दः। तुशब्दस्य 'अत्र त्वि'ति संबन्धः, तस्मादित्यर्थे वा। यस्मात् एतत्सर्वं प्रमेयं ब्रह्मतर्काभिधे तर्कशास्त्रे विस्तरादुक्तम् तस्मात् अत्र मीमांसोपक्रमेऽत इति सङ्क्षेपेण सूचितम् इत्यनेन शङ्काद्वयमपि परास्तम्। 'ब्रह्मतर्कोक्तत्वेन प्रकृतत्वादिदं(दतः)-शब्देन परामर्शो युज्यते, तत्रैव विस्तरेणोक्तत्वादत्र सङ्क्षेपकरणं चोपपद्यते' इति।

परि०— अतःशब्देन परामर्शो युज्यत इति। क्वचिदिदंशब्देनेत्यपि पाठः। स च लेखकदोषमूलो ध्येयः। अयं चासौ शब्दश्च इदंशब्दस्तेन अतःशब्देनेति यावदिति वाऽर्थो ध्येयः।

सु०— ग्रन्थान्तरोक्तस्य कथमत्र प्रकृतत्वम्, तथात्वे वा कुतो न पूर्वमीमांसोक्तपरामर्शोऽयमिष्यत इत्यत उक्तम् तर्कशास्त्र इति। तर्कशास्त्रं हि मीमांसाङ्गमिति वक्ष्यति॥ ब्रह्मतर्के विस्तरेणोक्तत्वमत्र सङ्क्षेपकरणस्य घटकमात्रं न नियामकम्। तत्र विस्तरेणोक्तस्याप्यत्रापि विस्तरेणोक्तौ बाधकाभावात्प्रस्थानभेदेन अपुनरुक्तेरित्यत उक्तम् विद्येति।

सु०— एतदुक्तं भवति। अस्ति तावत्तर्कमीमांसाविद्ययोः पृथक्त्वम्। 'वेदाः सर्वाङ्गानि सत्यमायतनमि'ति पृथक् श्रवणात्। वेदाश्चत्वारः, सर्वाङ्गानीति पुराणस्मृतितर्कशास्त्रसहितानि षडङ्गानि गृह्यन्ते, सत्यमिति मीमांसा। तथा च चतुर्दशविद्यास्थानान्युक्तानि भवन्ति। तदर्थं च व्युत्पाद्यभेदेनावश्यंभवितव्यम् । ततश्च प्रमेयव्युत्पादनपरे मीमांसाशास्त्रे तर्कशास्त्रव्युत्पाद्यं वेदप्रामाण्यादिकं यदि विस्तराद् व्युत्पाद्येत तदा विद्याभेदो न स्यात्। सङ्क्षेपेण सूचने तु नायं दोषः। प्रायिकत्वाद्विद्याभेदस्य॥ सर्वथाऽन्योन्यासंस्पर्शे अङ्गाङ्गिभावानुपपत्तेः। अतोऽत्रास्य सर्वस्य सङ्क्षेपकरणमेवोचितमिति ॥ अनेन जैमिनीयानां प्रमाणलक्षणादिनिरूपणं नातीव मीमांसायां सङ्गतमिति सूचितं भवति। अत एव न तत्रोक्तस्यात्रोपजीवनमिति ।

परि०— **इति पृथक्श्रवणादिति**। तल्वकारोपनिषदि श्रवणादित्यर्थः। कथमत्र मीमांसायास्तर्कशास्त्रार्थक्योक्तिरित्यतस्तद्वाक्यं व्यनक्ति **वेदाश्चत्वार इति**। यद्यपि 'ऋग्यजुःस्सामाथर्वाख्याः पञ्चरात्रं च भारतम्। मूलरामायणं चैव पुराणं भगवत्परम्। वेदा इत्युच्यते सद्भिः शिक्षाद्यं स्मृतयस्तथा। अङ्गानि सत्यं मीमांसा तद्विद्यायतनं त्रयमि'ति तल्वकारभाष्येऽन्यथा वेदादिस्वरूपमुक्तम्। तर्कशास्त्रं च नोक्तम्। तथापीहानुग्राह्यप्रमाणानां वेदपदेन ग्रहणं वेदोपबृंहकत्वेन तदङ्गत्वात्पुराणादेः अङ्गपदस्वारस्येन सर्वाङ्गानीत्यनेन पुराणादीनां ग्रहणम्। अनुक्तस्यापि तर्कस्योपलक्षकत्वमुपेत्य वा शिक्षाद्यमित्यत्राद्यपदेन वा ग्रहणमभिप्रेत्य व्याख्यानान्तरमित्यदोषः। षडङ्गानि शिक्षा-कल्पो व्याकरणं निरुक्तं छन्दोज्योतिषमिति षडङ्गानि। 'अङ्गानि वेदाश्चत्वारो मीमांसान्यायविस्तरः। पुराणं धर्मशास्त्रं च विद्या ह्येताश्चतुर्दशे'ति स्मृतिं हृदि कृत्वाह **तथा च चतुर्दशेति**। **अनेनेति**। ब्रह्मतर्कस्याङ्गत्वकथनेनेत्यर्थः। **प्रमाणलक्षणादिनिरूपणमिति**। तद्धि पद्धत्यादौ व्यक्तम्।

सु०— तदेव प्रपञ्चयति **प्रमाणेति**।

अनु०— **प्रमाणन्यायसच्छिक्षा क्रियते तर्कशास्त्रतः।**
मानन्यायैस्तु तत्सिद्धैर्मीमांसा मेयशोधनम्॥ ७९ ॥

अथवा 'विद्यापृथक्त्वादि'त्युक्तम्। तत्रास्तु तर्कमीमांसाविद्ययोः पृथक्त्वम्, तथाऽप्यत्र विस्तरेण वेदप्रामाण्यव्युत्पादने को दोष इत्याशङ्क्य; विद्यापृथक्त्वं च व्युत्पाद्यपृथक्त्वादेव, तच्चैतदित्याह **प्रमाणेति**॥ **प्रमाणानि** प्रत्यक्षादीनि त्रीणि। **न्यायः** अनुमानाङ्गभूता व्याप्तिः।

सु०— अथवा **न्यायो** व्याप्याङ्गीकारेऽनिष्टव्यापकप्रसञ्जनात्मकस्तर्कः। तस्यानुमानात्मकत्वेऽपि प्रमाणानुग्राहकत्वातिशयवत्त्वज्ञापनाय पृथगुक्तिः।

अथवा **प्रमाणे** प्रत्यक्षमागमश्च, **न्यायः** अनुमानं, तस्य मीमांसायामभ्यर्हितत्वाद्भेदेनोपन्यासः।

सु०— अथवा **प्रमाणानां** प्रत्यक्षादीनां, **न्यायः** प्रकारः स्वरूपसङ्ख्याविषयव्यवस्था, तस्य **सच्छिक्षो**द्देशलक्षणविभागपरीक्षाभिर्निरूपणम् । **तर्कशास्त्रत** इति तृतीयार्थे तसिः । तुशब्दो 'मीमांसा त्वि'ति संबध्यते । **तत्सिद्धैः** तर्कशास्त्रव्युत्पादितैः । **मेयशोधनं** प्रमेयस्यारोपिताकारनिराकरणेन स्वरूपनिरूपणं क्रियते । मीमांसाशास्त्रत इति शेषः ॥ अयं च व्युत्पाद्यभेदो न स्याद्यदि मीमांसाशास्त्रेऽपि वेदप्रामाण्यादिकं विस्तराद् व्युत्पाद्येत । तदभावे च विद्याभेदोऽपि न स्यात् । अतः सङ्क्षेपेणैवास्य सूचनमत्र युक्तमिति भावः ॥ अत्र 'तत्सिद्धैरि'ति वदता तर्कशास्त्रस्य मीमांसाङ्गत्वमुक्तम् । तेन तत्र प्रकृतस्यात्र परामर्शो नानुपपन्न इति सूचितं भवति ।

परि०— तृतीयार्थे तसिरिति । प्रतियोगे पञ्चम्यास्तसिरित्यत्र आद्यादिभ्य उपसंख्यानमित्यत्र सर्वविभक्त्यर्थे तसेरुक्तत्वात् आद्यादेश्चाकृतिगणत्वादिति भावः । आद्यादिभ्यः प्रथमादिभ्य इत्यर्थ इत्येके । मेयशोधनरूपं मीमांसाविचारणं मीमांसाशास्त्रेण क्रियत इति मूलयोजनामुपेत्याह **मीमांसाशास्त्रत इति शेष इति** । मीमांसेति प्रातिपदिकमात्रनिर्देशः । शास्त्रत इत्येव शेष इत्येके ।

सु०— ननु 'महद्दीर्घवद्वे'त्यादिना तर्कशास्त्रं निराकरिष्यते; तत्कथं तस्य ब्रह्ममीमांसाङ्गत्वम्, विरुद्धयोरङ्गाङ्गिभावस्य व्याहतत्वात् । तथा च कथं तत्रोक्तस्य 'अत्रेदं'शब्देन परामर्शः, कथं च ततो भेदसिद्धये व्युत्पाद्यभेदोपपादनम्, प्रमाणत्वाप्रमाणत्वाभ्यामेव तद्भेदस्य सिद्धत्वादित्यत आह **ब्रह्मतर्कं चेति** ।

अनु०— ब्रह्मतर्कं च भगवान्स एव कृतवान्प्रभुः ।

स प्रभुः यो मीमांसासूत्रकृदित्यर्थः । एवशब्देन न कणादाक्षपादादिप्रणीतं तर्कशास्त्रमत्राङ्गतयाङ्गीक्रियते; अतो नोक्तदोष इति सूचयति ।

ननु कथं 'सूत्रकृता कृतो ब्रह्मतर्क' इत्युच्यते 'ब्रह्मतर्कस्तर्कशास्त्रं विष्णुना यत्समीरितमि'ति तस्यान्यकृतत्ववचनात् । न च वाच्यं विष्णुकृतोऽप्येकोऽस्तु, अयमपरः किं व्यासकृतो ब्रह्मतर्को न स्यादिति; भगवत्कृतस्य तस्याप्रामाण्ये कारणाभावात्, अत्राप्यनाश्वासप्रसङ्गाच्च । प्रामाण्ये तु व्यर्थं व्यासस्यैकविषये ग्रन्थान्तरनिर्माणमित्यत आह **पञ्चाशदिति** ।

पञ्चाशत्कोटिविस्तारान्नारायणतनौ कृतात् ॥ ७६ ॥
उद्धृत्य पञ्चसाहस्रं कृतवान् बादरायणः ।

परि०— **वचनादिति** । द्वितीये गीतातात्पर्योक्तनारदीयवचनादित्यर्थः । एवं वादिनस्तव मते विष्णुकृतं तर्कशास्त्रमप्रमाणमुत प्रमाणमिति विकल्पं हृदि कृत्वा आद्ये आह **भगवत्कृतस्येति** । अन्त्यं आह **प्रामाण्ये त्विति** ।

सु०— ननु च कथं **विस्तारादिति**, 'प्रथने वावशब्द' इति प्रतिषेधात् । मैवम् । पञ्चाशद्भिः कोटिभिः श्लोकैर्विस्तारः प्रपञ्चो यस्यार्थस्य तस्मात्किञ्चिदर्थमुद्धृत्य पृथक्कृत्य तत्प्रतिपादकं, पञ्चसहस्राणि परिमाणमस्येति पञ्चसाहस्रं, ग्रन्थं कृतवानिति व्याख्यानात् । यद्यपि व्यासो न विष्णोरन्य इति परिहारोऽत्र वक्तुं शक्यत एव तथापि वस्तुस्थितिज्ञापनाय भगवतो व्यासस्य पृथग् ग्रन्थरचने प्रयोजनमभिहितमिति ज्ञातव्यम् । अत एव विष्णुनेत्यस्य विवरणाय 'नारायणतनावि'त्युक्तम् । तथा च नारायणावतारे विष्णुना कृतादिति योजना । अथवा 'नञा निर्दिष्टमनित्यमि'ति वचनात्पञ्चाशत्कोटि(ट्यो)विस्तारो यस्य ग्रन्थस्येत्यपि युक्तम् । तथा च कृतादिति मुख्यमेव भवति । अन्यथा लाक्षणिकं व्याख्येयमिति ।

परि०— **प्रथने वावशब्द इति प्रतिषेधादिति** । तृतीयस्य तृतीयपादे प्रे स्त्रोऽयज्ञ इति पूर्वसूत्रात् स्तृञ् आच्छादन इति धातुमनुवृत्य वौ विशब्द उपपदं स्तृधातोः घञ्प्रत्ययो भवति । प्रथने अशब्दे शब्दाविषयविस्तीर्णत्वे गम्यमाने । शब्दाविषये विस्तीर्णत्वे गम्यमाने तु घञ् न भवति । ऋदोरबित्यप्प्रत्यय एव भवतीत्युक्तत्वेन शब्द-विषयप्रथने घञ्प्रत्ययप्रतिषेधादित्यर्थः । **वस्तुस्थितिज्ञापनायेति** । वस्तुगत्या व्यासकृतब्रह्मतर्कस्यान्यत्व-ज्ञापनायेत्यर्थः । **प्रयोजनमभिहितमिति** । सङ्क्षेपणात्र सूचितमित्यनेनेत्यर्थः । **अत एवेति** । वस्तुस्थितिज्ञापनार्थं प्रवृत्तत्वादेवेत्यर्थः । अन्यथा नारायणतनावित्यस्य प्रयोजनाभावादिति भावः । **विष्णुनेत्यस्येति** । 'ब्रह्मतर्कस्तर्क-शास्त्रं विष्णुना यत्समीरितमि'ति वाक्यगतस्येत्यर्थः । **नञा निर्दिष्टमिति** । अशब्दे शब्दाविषये, शब्दविषये प्रथने तु नेति नञा निर्दिष्टमित्यर्थः । अनित्यत्वज्ञापकमुक्तं 'तेनानिष्टमि'त्येतद्व्याख्यानावसरेऽस्माभिः । **कृतादिति मुख्य-मेवेति** । शब्दनिष्ठस्यैव कृतत्वस्य लाभादिति भावः । **अन्यथेति** । पूर्वव्याख्याने लाक्षणिकं शब्दनिष्ठं कृतत्वम् । अर्थे कृतत्वासंभवात् कृतादित्येतत् प्रकाशितादिति व्याख्येयमित्यर्थः । उपलक्षणमेतत् । किञ्चिदर्थमुद्धृत्य तत्प्रति-पादकमित्यध्याहारकल्पनापि पूर्वव्याख्यान इति लक्षणया व्याख्येयमित्यर्थः ।

सु०— शङ्काद्वयपरिहारमुपसंहरति **अत इति** ।

अनु०— **अतस्तदर्थं सङ्क्षेपादत इत्यभ्यसूचयत् ॥ ७७ ॥**

यतोऽयमर्थो ब्रह्मतर्कोक्तो, ब्रह्मतर्कश्च मीमांसाङ्गम्; **अतस्तदर्थं** प्रकृतत्वात् **अत इत्यभ्यसूचयदिति** युज्यत इत्याद्यशङ्कापरिहारस्योपसंहारः । यतस्तर्कमीमांसाशास्त्रयोर्भेदः, स च व्युत्पाद्यभेदाधीनः; अतस्तदर्थं तर्कशास्त्रव्युत्पाद्यमेतमर्थम् **'अत'** इति **सङ्क्षेपात्** एव **अभ्यसूचयत्** न विस्तरेणेति द्वितीयशङ्कापरिहारस्येति ।

परि०— शङ्काद्वयेति । एतत्सर्वमित्यादिग्रन्थावतारिकायां कृतं यच्छङ्काद्वयं तस्य यः परिहारः एतत्सर्वं तर्कशास्त्र इत्यादिना कृतः तमुपसंहरतीत्यर्थः ।

सु०— प्रकारान्तरेण शङ्काद्वयं परिहरति यत इति ।

अनु०— यतोऽनुभवतः सर्वं सिद्धमेतदतोऽपि च ।

वक्तृश्रोतृबुद्धौ परिवर्तमानं हि साक्षात्प्रकृतमित्युच्यते । ग्रन्थोक्तत्वं तु तल्लिङ्गतयैव तथा । एतच्च सर्वं प्रपञ्चसत्यत्वादिकं यतोऽनुभवत एव सिद्धमतोऽपि प्रकृतत्वात् 'अत' इति परामृश्य हेतुत्वेन कथनं युज्यत इति । **यत एतद्वन्धसत्यत्वादिकम् अनुभवसिद्धं सर्वेषाम् अतः** अतिस्फुटत्वादपि 'अत' इति सङ्क्षेपादेवाभ्यसूचयत् न विस्तरेणेति ।

एवं शङ्काद्वयं प्रकारद्वयेन परिहृत्य द्वितीयशङ्कां प्रकारान्तरेणापि परिहरति **देवैश्चेति ।**

देवैश्च दुर्गमार्थेषु व्यापृतो नातिविस्तृतिम् ॥ ७८ ॥
चकार

सुगमज्ञानानन्तरं दुर्गमज्ञानं प्राणिनां सुकरमिति सुगमप्रमाणादिस्वरूपं ब्रह्मतर्कादौ व्युत्पाद्येदानीं **देवैः** निमित्तैः तत्प्रार्थनयेति यावत् । **दुर्गमार्थेषु** वेदेषु तदर्थमीमांसायां **व्यापृतः** प्रवृत्तो यतो भगवान् व्यासः अतश्चानवसरतयाऽस्य प्रमेयस्य **नातिविस्तृतिं चकार** । सङ्क्षेपाद(तइत्य)भ्यसूचयदिति प्रकृतेऽपि पुनर्नातिविस्तृतिं चकारेति साध्याभिधानं प्रकृतत्वोपपादननिरासार्थम् । अन्यथा साध्यद्वयस्यापि प्रकृतत्वात्तदर्थमप्येतद्वाक्ययोजनायां शिष्याणां मनःखेदः स्यादिति । पूर्वं तु शास्त्रभेदसिद्धये विस्तरो न कृत इत्युक्तम् इदानीं त्वप्रसक्तत्वादिति भेदः ।

परि०— प्रकृतत्वोपपादननिरासार्थमिति । अप्रकृतपरामर्शित्वं कथमतःशब्दस्येति प्रथमशङ्कानिरासार्थमतःपदपरामृश्यमानस्य प्रकृतत्वं प्रतिपादयितुं यतोऽनुभवतः सिद्धमित्यादिग्रन्थो यथा प्रवृत्तः तथाऽयमपीति भ्रमनिरासार्थमेव प्रवृत्तमिति दर्शयितुमित्यर्थः । **साध्यद्वयस्यापीति ।** अतःपदपरामर्शविषयस्य प्रकृतत्वं सङ्क्षेपेण अर्थकथनं चेत्येवंरूपसाध्यद्वयस्यापीत्यर्थः । **पूर्वं त्विति ।** एतत्सर्वं तर्कशास्त्र इत्यादौ । **अप्रसक्तत्वादिति ।** प्रसङ्गानुकूल्यविरहादित्यर्थः ।

सु०— विस्तराकरणे कारणान्तरमप्याह एता इति ।

अनु०— एता ह्यवज्ञेया युक्तयः प्रतिपक्षगाः ।

यस्मात् **एताः प्रतिपक्षगा** वन्ध्यमिथ्यात्वादौ प्रतिवादिनोपन्यस्ता **युक्तयः अवज्ञेयाः** निर्दलत्वात्। अतोऽपि सूत्रकारस्तन्निराकरणे नातिविस्तृतिं चकार। किन्तु हेयताज्ञापनाय सङ्क्षेपं चक्रे। अस्माभिस्तु तामेव निर्दलतां दर्शयितुं किञ्चित् प्रपञ्चितमिति भावः।

सु०— नन्वस्त्ववैदिकैर्बौद्धादिभिरुत्प्रेक्षितानां युक्तीनामवज्ञेयत्वं वैदिकैरुक्तास्तु नावज्ञामर्हन्ति समूलत्वेन सदलत्वात्। अतः कथमेतदित्यत आह **प्रत्यक्षेति**।

अनु०— **प्रत्यक्षेक्षाक्षमः पक्षं कमेवात्राभिवीक्षते ॥ ७९ ॥**
तस्मादक्षमपक्षत्वान्मोक्षशास्त्रेऽभ्युपेक्षितः।

प्रत्यक्षशब्देन स्पष्टप्रतीत्युपलक्षणम्। प्रत्यक्षा च सेक्षा च स्पष्टा प्रतीतिस्तस्यामपि **अक्षमः**। स्पष्टं हि प्रतीयते दुःखादिसत्यत्वादिकम्। तदपि यो द्रष्टुं न शक्नोति सः **अत्र** मीमांसाविषये **कमेव पक्षं** प्रतिकूलम् **अभिवीक्षते**। उत्प्रेक्षते। न कमपि। **तस्मादक्षमपक्षत्वान्मोक्षशास्त्रे** वेदे प्रवृत्तोऽप्याग्रहात् **उपेक्षित एव** सूत्रकृता न तु विस्तरेण निराकृत इति।

परि०— प्रत्यक्षपदेन तन्मात्रोपादानं वारयति स्पष्टप्रतीत्युपलक्षणमिति। प्रवृत्तोऽप्याग्रहादिति। आग्रहात्प्रवृत्तोऽपीत्यन्वय इत्येके। उत्तरेणान्वय इत्यन्ये॥ ॥ (इति अतःशब्दस्यानेकार्थपरामर्शित्वसमर्थनम्॥)

सु०— इदमुक्तं भवति। यो हि लौकिकप्रवेदनीयमप्यर्थं न जानाति तस्यालौकिकार्थे वेदेऽधिकार एव नास्ति। तथाऽपि तत्र वैयात्यात्प्रवृत्तोऽवज्ञामेवार्हति न तु प्रतिपक्षिभावमिति। 'मोक्षशास्त्र' इत्यनेनापि तस्य वेदविचारानधिकारं सूचयति। वेदो हि मोक्षशास्त्रमिति प्रसिद्धः। 'तत्प्रीणनान्मोक्षमाप्नोति सर्वस्ततो वेदास्तत्परास्सर्व एवे'ति श्रुतेः। तं च स्वर्गमात्रपर्यवसितं वदन् कथमत्राधिक्रियते। न हि तत्प्राप्यमविद्वांस्तेन च पथा प्रतिष्ठमानो नोन्मत्त इति सर्वं सुस्थम्।

तदनेन 'अतःशब्दो हेत्वर्थ' इति भाष्यं स्पष्टीकृतं भव(ती)ति।

एवम् 'अतः'शब्दव्याख्यानमुपपाद्य 'स्वयं भगवते'त्यादिना क्रमप्राप्तं ब्रह्मशब्दार्थं समर्थयते।

'जिज्ञास्योऽयं विधीयते' इति ब्रह्मशब्दो विष्णुविषयो व्याख्यातः। तदनुपपन्नम्। ब्रह्मशब्दस्य जातिजीवकमलासनशब्दराशिषु वृद्धप्रयोगादिसिद्धत्वात्। ननु भगवत्यपि

ब्रह्मशब्दो वृद्धप्रयोगादिसिद्ध एव । तथाऽप्यनेकार्थेषु शक्तियुक्तस्य विवक्षाज्ञापकप्रमाणा-भावेन भगवत्परत्वावधारणायोगादित्याशङ्क्य यथाऽनेकार्थोऽपि गोशब्दः प्रकरणवशादर्थ-विशेषपरोऽवधार्यते तथा अनेकार्थोऽपि ब्रह्मशब्दः सूत्रकृता विष्णुविषय एव प्रयुक्त इति प्रकरणवशाज्ज्ञायत इति परिहारं विवक्षुर्ब्रह्मशब्दस्य विष्णौ प्रकृतत्वं तावदाह **स्वयमिति**।

अनु०— स्वयं भगवता विष्णुर्ब्रह्मेत्येतत्पुरोदितम् ॥ ८० ॥

परि०— एवमिति । एतत्सर्वं तर्कशास्त्र इत्याद्युक्तप्रकारेणेत्यर्थः । **प्रकृतत्वमिति** । प्रकरणप्राप्तत्वं तावदाहेत्यर्थः ।

सु०— ननु 'अथातो ब्रह्मजिज्ञासे'त्येतदेवादिसूत्रम् । अस्मादपि पूर्वसूत्रस्य विद्यमा-नत्वे तदादि(त्वेन)व्याख्यानप्रसङ्गात् । अन्यथा प्रथमातिक्रमे कारणाभावादकुशलाः सर्व एव व्याख्यातारः प्रसज्येरन् । तत्कथमस्मात्सूत्रात्पुरा विष्णुर्ब्रह्मेत्येतत्स्वयं भगवता सूत्रकृतोदित-मित्युच्यत इति; तत्राह **स विष्णुरिति**।

अनु०— स विष्णुराह हीत्यन्ते देवशास्त्रस्य तेन हि ।

तेनेति भगवतेत्यनेन संबध्यते । येनेदं शास्त्रं कृतं तेनैवेत्यर्थः । सत्यमेतदेव ब्रह्म-मीमांसाशास्त्रस्यादिसूत्रम् । किन्तु दैवीमीमांसाशास्त्रस्यान्ते 'स विष्णुराह हि' तं ब्रह्मे'त्याचक्षते' इतिसूत्रद्वयेन विष्णुः ब्रह्मेत्युदितम् । तदनन्तरमेव च 'अथातो ब्रह्मजिज्ञासे'ति सूत्रितत्वात् 'पुरोदितमि'ति युज्यत इति ॥ ये तु देवमीमांसाशास्त्रस्वरूपे तदनन्तरमेतत्सूत्रप्रणयने विप्रति-पद्यन्ते तेषां पुराणादिप्रसिद्धिविरोधं **हि**शब्देन दर्शयति ।

ननु देवतामीमांसाशास्त्रं शेषपैलाभ्यां कृतमिति पुराणादौ प्रसिद्धं तत्कथमुच्यते 'भग-वतोदितमि'ति तत्राह **आद्यन्तमिति**।

अनु०— आद्यन्तं देवशास्त्रस्य स्वयं भगवता कृतम् ॥ ८१ ॥
मध्यं तदाज्ञया शेषपैलाभ्यां कृतमञ्जसा ।

'अथातो दैवी'त्यादिः, उदाहृतोऽन्तश्चाद्यन्तम् । 'यतः **तदाज्ञया कृतम्** अतो **अञ्जसा** एव कृतमि'त्यनेन अनेककर्तृकत्वान्न कन्थायितत्वमस्य शङ्कनीयमित्याह । अयं च विशेषो विशेषवाक्यादिभिरवगन्तव्य इति ।

परि०— उदाहृतोऽन्तश्चेति । स विष्णुराह हीत्यन्तश्चेत्यर्थः । **अयं च विशेष इति** । उक्तदिशाऽनेककर्तृकत्वविशेष इत्यर्थः । न पुनरेकस्मिन्नेव वाक्य इति प्रयोज्यत्वमित्यनुषङ्गः ।

सु०— अस्त्वेवं ब्रह्मशब्दस्य विष्णुविषयतया प्रकृतत्वं, ततः किमित्यत आह **अत इति** ।

अनु०— अतस्तत्रैव विष्णुत्वसिद्धेर्ब्रह्मेत्यसूचयत् ॥ ८२ ॥

यतो देवतामीमांसाऽन्तिमसूत्रद्वयं भगवता कृतम् । **अतस्तत्रैव** सूत्रद्वये ब्रह्मशब्दार्थस्य **विष्णुत्वसिद्धेः** विष्णुतायाः प्रकृतत्वात् 'अथातो ब्रह्मजिज्ञासे'त्यत्रापि 'ब्रह्मे'ति विष्णुमेव **असूचयत्** सूत्रकार इति ज्ञायते । अतो 'जिज्ञास्योऽयं विधीयत' इत्युचितमेव व्याख्यानमिति ।

एवं मीमांसाशास्त्रसंप्रदायज्ञान् प्रति सौत्रब्रह्मशब्दस्य विष्णुपरत्वे युक्तिमभिधाय अधुना मन्दान् प्रति ब्रह्मशब्दस्य निरुच्यमाननारायणशब्दसमानार्थताप्रतीतिमप्यत्र युक्तिं विवक्षुर्नारायणशब्दं तावन्निर्वक्ति दोषेति ।

दोषारच्छिद्रशब्दानां पर्यायत्वं यतस्ततः ।
गुणा नारा इति ज्ञेयास्तद्वान् नारायणः स्मृतः ॥ ८३ ॥

अत्र **छिद्र**शब्दोपादानं दृष्टान्तत्वेन । **पर्यायत्वं** पर्यायेण क्रमेण प्रयोज्यत्वं न पुनरेकस्मिन्नेव वाक्य इत्यर्थः । यथोक्तं 'पर्यायेणैव ते यस्माद्वदन्त्यर्थान्न संहताः । पर्यायत्वं ततस्सर्वपर्यायाणां प्रतिष्ठितमि'ति । तेनैकार्थत्वमिति सिद्ध्यति । एकार्थत्वे हि पर्यायत्वं स्यात् । एतच्चाभिधानप्रयोगाभ्यामभ्युपेयम् ।

यतो दोषारशब्दयोः **पर्यायत्वम्** । यतश्च नञ् तद्विरुद्धार्थवाची । **ततो नारा इति** पदेन दोषविरुद्धा **गुणाः** प्रोक्ता इत्यर्थः ॥ **तद्वान्नारायण** इत्यनेन नाराणामयनमिति विग्रहं सूचयति ॥ अत्र गुणविशेषानुक्तेः सर्वगुणपरिपूर्णत्वं नारायणशब्दार्थ इत्युक्तं भवति ।

ननु नञ्समासे 'नलोपो नञ' इति प्राप्नोति । न । नभ्राडित्यादिष्वस्य(ष्विति) वक्तव्यत्वात् ॥ अथवा 'अमानोनाः प्रतिषेध' इति गणपठितनसमासोऽयमिति अदोषः ॥ 'पूर्वपदात्संज्ञायामग' इति णत्वम् ॥ ल्युटष्टित्करणसामर्थ्यात् अयनशब्दोऽत्राधिकरणे त्रिलिङ्ग इति पुल्लिङ्गत्वोपपत्तिः ।

परि०— **नञ्समासे नलोपो नञ इति प्राप्नोतीति** । द्वितीयाध्यायद्वितीयपादे नञितिसूत्रं नञुत्तरपदेन समस्यत इति तस्यार्थः । तथा च नञिति सूत्रेण नञोऽरपदेन समासे सति सवर्णदीर्घे च नारेति रूपं नञश्च तदन्य-तदभावतद्विरुद्धरूपार्थत्रयवाचितया प्रकृते विरुद्धार्थकत्वमुपादायारविरुद्धा नारा गुणा इति व्याख्यानेऽसुराविद्यादि-शब्देष्विव नलोपो नञ इति सूत्रेण नकारलोपः प्राप्नोतीत्यर्थः । षष्ठस्य तृतीयपादे 'नलोपो नञः' इति सूत्रं नञः नलोपः नकारस्य लोपो भवतीत्युत्तरपदे पर इति तस्यार्थः । शङ्कां निराह **नेति** । कुत इत्यत आह **नभ्राडित्यादिष्विति** । 'नभ्राण्नपान्नवेदानासत्यानमुचिनकुलनखनपुंसकनक्षत्रनक्रनाकेषु प्रकृत्ये'ति सूत्रेण नभ्राडित्यादिष्वेकादशशब्देषु नञ्प्रकृत्या भवति नलोपं न प्राप्नोतीत्यर्थं इत्युक्तत्वात् । नभ्राडित्यादिषु शब्देषु मध्ये नारायणशब्दमपि पठित्वा तत्रत्यनकारोऽपि प्रकृत्या भवतीति वक्तव्यत्वादित्यर्थः । चन्द्रिकायां तु प्रकारान्तरेण समाधिरुक्तः । **नसमास इति** । निषेधार्थकनशब्देन सह-अरशब्दस्य सुप्सुपेति समास इत्यर्थः । तथा चायं नञ्न भवतीति 'नलोपो नञ' इति न प्राप्नोतीति भावः । नन्वेवं अराणां निषेध एव नारेति पदेन सिद्धचेन्न तु गुण इति चेन्न । प्रयोगानुरोधेन विरोधार्थक-स्यापि नारशब्दस्य गुणवाचित्वस्य कल्प्यत्वाद्वा लक्षणया तद्विरोधिनो ग्रहणाद्वा गुणलाभादिति भावः । यत्तु निषेधार्थकनशब्दो नास्तीति चिन्तामणिवचनं तत्तु तर्कताण्डवविवृतौ नञर्थनिर्णयवादे निरस्तमस्माभिरिति ध्येयम् । अत्रापि गणपरिपठितेत्युक्त्या चापोढं 'चादयोऽसत्त्वे' इति सूत्रोक्तचादिगणे नञं पृथक्पठित्वा अमानोनाः प्रतिषेध इत्यस्य पाठात् । ननु समानस्थले सत्यप्यैकपद्ये 'रषाभ्यां नो णस्समान पदे' इत्यष्टमान्त्यपादीयणत्वविधायकसूत्रं विवक्षितस्य समानमेव पदं समानपदं न कदापि पूर्वोत्तरपदव्यवहारभागित्येवंरूपसमानपदत्वस्यात्राभावात्कथं णत्वमित्यत आह **पूर्वेति** । पूर्वपदस्थान्निमित्तादुत्तरपदस्थनकारस्य णत्वं भवति संज्ञायां विषये, गकारवतस्तु न भवतीत्यर्थः । ननु तृतीयस्य तृतीयपादे 'नपुंसके भावे क्त' इत्यतो नपुंसक इत्यनुवर्तमाने 'ल्युट्च' 'करणाधि-करणयोश्चे'ति ल्युटो विधानेन नारायणमिति नपुंसकेन भाव्यमित्यत आह **ल्युट इति** । टित्करणं हि टिड्ढाणञित्यादिना ङीबर्थम् । यदि ल्युडन्तस्य नपुंसकत्वमेव स्यात्तर्हि स्त्रीत्वाभावात्तन्निमित्तकङीबर्थं टित्करणमनर्थकमेव स्यात् । तेन ज्ञायते लिङ्गान्तरमस्तीति सामान्यतो ज्ञापनात्पुलिङ्गतोपपत्तिरित्यर्थः । **अधिकरण इति** । प्रकृताभिप्रायः कोऽसावनुमानो नामेति करणेऽपि भूवादिसूत्रमहाभाष्ये पुलिङ्गप्रयोगदर्शनात्करणाधिकरणयोश्चेति सूत्रे ल्युटो-ऽनुक्तत्वेऽपि पूर्वत्र ल्युट्चेत्यत्र नपुंसके भावे इत्यनुवर्तमानेन तत्र टित्करणकृत्याभावात्करणाधिकरणसूत्र एवानु-वर्तितस्थले तस्य कृत्यं वाच्यमित्येवमुक्तमिति ध्येयम् ।

सु०— एवं नारायणशब्दं निरुच्य स एव ब्रह्मशब्दार्थ इत्याह **ब्रह्मशब्दोऽपीति** ।

अनु०— **ब्रह्मशब्दोऽपि हि गुणपूर्तिमेव वदत्ययम् ।**

हिशब्देन 'अथ कस्मादुच्यते ब्रह्मेति बृहन्तो ह्यस्मिन् गुणा' इत्यादिप्रसिद्धिं द्योतयति । **एव**शब्देन सर्वात्मकत्वादिपरापव्याख्यां सर्वप्रमाणविरुद्धां व्यावर्तयति ॥ **अयम्** इति सूत्र-प्रयुक्तः ।

सु०— किमतो यद्येवमित्यत आह **अत इति**।

अनु०— अतो नारायणस्यैव जिज्ञासाऽत्र विधीयते ॥ ८४ ॥

यतो ब्रह्मशब्दो नारायणशब्दसमानार्थः **अतो** 'ब्रह्मजिज्ञासा कर्तव्ये'ति वाक्येन **नारायणस्यैव जिज्ञासा विधीयत** इति ज्ञायत (इत्यत) इत्यर्थः।

सु०— यस्तूक्तामर्थसमाख्यां निर्वचनान्तरदर्शनान्नानुमन्यते तं प्रत्युपपत्त्यन्तरमाह **सिद्धत्वादिति**।

अनु०— सिद्धत्वाद् ब्रह्मशब्दस्य विष्णौ स्पष्टतया श्रुतौ।

'तदेव ब्रह्म परमं कवीनामि'त्यस्यां **श्रुतौ ब्रह्मशब्दस्य विष्णौ स्पष्टतया** मुख्यतया **सिद्धत्वात्** च सौत्रो ब्रह्मशब्दो विष्णुपर इति ज्ञायत इत्यर्थः।

परि०— अर्थसमाख्यां नारायणशब्दार्थसमाख्याम्।

सु०— एतदुक्तं भवति। मुख्यामुख्ययोर्हि मुख्यस्तावद् ग्राह्यः, शक्तिवशात्तस्यैवादौ बुद्धिसन्निधानात्। तदनुपपत्तौ त्वमुख्यः। दृष्टं चैतदुभयं 'गङ्गायां जलं', 'गङ्गायां घोष' इत्यादौ। ब्रह्मशब्दश्च विष्णावेव मुख्यः। 'तदेव ब्रह्मे'ति श्रुतेः। अत्र हि विष्णोरन्यस्य ब्रह्मत्वं निषिध्यते। तत्र(तो) ब्रह्मशब्दस्य विष्णावेव शक्तिर्नान्यत्रेति व्याख्यानाङ्गीकारे अभिधानादिविरोधः स्यात्। अतो मुख्यवृत्तिर्विष्णावेव नान्यत्रेति व्याख्यानमुचितम्। न चात्र सूत्रे ब्रह्मशब्देन मुख्यार्थस्य विष्णोः परिग्रहे बाधकमस्ति। अतः प्रकरणादिसद्भावेऽसद्भावे वा विष्णुपर एवायं ब्रह्मशब्द इति ज्ञायत इति।

परि०— ननु श्रुतौ मुख्यत्वोक्तावपि अत्र स्थले मुख्यस्य ग्रहणं कुतः, श्रुतौ वा कथं मुख्यत्वस्य स्पष्टत्वं मुख्यपदाभावादित्यत आह **एतदुक्तं भवतीति**। **अतो मुख्यवृत्तिरिति**। परममुख्यवृत्तिरित्यर्थः। मुख्यवृत्तेर्बृहजातिजीवकमलासनेत्याद्यभिधानसिद्धत्वेन तन्निरासायोगात्। **प्रकरणादीति**। 'स विष्णुराह ही'त्यादिविष्णोर्ब्रह्मशब्दार्थपरत्वोक्तिपरब्रह्मप्रकरणादीत्यर्थः। आदिपदेन श्रुतिलिङ्गादिपरिग्रहः।

सु०— स्यादेतत्। यदि 'तदेव ब्रह्मे'त्यस्यां श्रुतौ तच्छब्दपरामृष्टो विष्णुर्भवेत्, तदेव कुत इत्यत आह **अम्भसीति**।

अनु०— अम्भस्यपार इत्युक्तो नारायणपदोदितः ॥ ८५ ॥

'तदेव ब्रह्मे'त्यस्य हि 'अम्भस्यपारे भुवनस्य मध्ये नाकस्य पृष्ठे महतो महीयान्' इत्युपक्रमवाक्यम्। अत्र **नारायणपदोदित एव उक्तः**।

एतदुक्तं भवति। 'अम्भस्यपार' इत्युपक्रमवाक्यं तावन्नारायणपरम्, नारायणशब्दसमानार्थत्वात्। तथा च प्रकृतपरामर्शं परित्यज्य अप्रकृतपरामर्शाङ्गीकारायोगात् 'तदि'ति परामृष्टो विष्णुरेवेति।

परि०— ननु तच्छब्दपरामृष्टो विष्णुः कुत इति प्रश्न अम्भसीति वाक्योक्तो नारायण इति व्यधिकरणम्। तत्रोक्तस्य नारायणत्वं निर्बीजमित्यत आह एतदुक्तं भवतीति।

सु०— अम्भस्यपार इति वाक्यं कथं नारायणपदसमानार्थमित्यत आह **आप इति**।

अनु०— आपो नारा इति ह्याह

हि यस्मात् '**आपो नारा** इति प्रोक्ता आपो वै नरसूनवः। अयनं तस्य ताः पूर्वं तेन नारायणः स्मृतः' **इति** स्मृतिरप्सु स्थितत्वं नारायणशब्दार्थम् **आह**। तस्मादपारे अंभसि स्थित इति वाक्यं नारायणशब्दसमानार्थं भवतीति।

परि०— इति ह्याहेत्यत्राध्याहारमाह इति स्मृतिरित्यादि।

सु०— किञ्च शाखान्तरे 'मम योनिरप्स्व१न्तरि'ति विष्णुरेवाप्स्वन्तरीरितस्तत्समाख्यानाच्च 'अम्भस्यपार' इत्युपक्रमवाक्यं विष्णुपरमित्याह **स एवेति**।

अनु०— स एवाप्स्वन्तरीरितः।
कामतो विधिरुद्रादिपददात्र्या स्वयं श्रिया॥ ८६॥
योनित्वेनात्मनः

स्यादेतत्। यदि 'मम योनिरि'ति शाखान्तरस्थमपि वाक्यं विष्णुपरं स्यात्तदेव कुत इत्यत आह **स्वयमिति**। **श्री**शब्दः अन्यत्राप्युपचाराद्वर्तते। यथोक्तम् 'ताश्चेन्द्रधर्मनासत्यसंश्रयाच्छ्रिय ईरिताः' इति। तद्व्युदासार्थं **स्वयम्** इत्युक्तम्। महालक्ष्म्या 'मम योनिः' इति **आत्मनः** कारणत्वेनेरितत्वात् 'अप्स्वन्तरि'त्युक्तो विष्णुरेव॥ भवेदेतत्। यदीदं श्रीवाक्यं स्यात्तदेव कुतो निश्चेयम्। 'अम्भ्र(भृ)णी वा वागात्मानं तुष्टावे'त्यम्भ्र(भृ)णीवाक्यत्वस्य उक्तत्वादित्यत आह **कामत इति**। अत्र हि 'यं कामये तं तमुग्रं कृणोमि तं ब्रह्माणं तमृषिं तं सुमेधामि'त्यादिना अस्या

अम्भ(भृ)ण्या वाचः स्वेच्छामात्रेण ब्रह्मरुद्रादिपददातृत्वं प्रतीयते। न चैतच्छ्रियं विना अन्यस्या युक्तमन्यासां ब्रह्मसृष्टत्वात्। अतः परशक्तेः श्रिय एवेदं वाक्यमिति निश्चीयते॥ अथवा **श्रिया आत्मनो योनित्वेन** उक्तत्वात् 'अप्स्वन्तरि'ति विष्णुरेवोच्यत इत्युक्तम्, तत्र श्रीयोनित्वस्य ब्रह्मरुद्राद्यन्यतमस्मिन्सम्भवात्; इत्याशङ्काऽपनोदाय **कामत** इत्यादिविशेषणमुक्तम्।

परि०— स एवेत्यादि योजयति किश्चेति। **यथोक्तमिति**। भारततात्पर्यनिर्णये अष्टादशेऽध्याये। **ताः** शचीश्यामलोषानाम्न्यः। **अम्भृणी वाक्** अम्भृणीनामिका वागित्यर्थः।

सु०— एवं नारायणशब्दसमाख्यया अम्भृणीसूक्तसमाख्यया च 'अम्भस्यपार' इत्युपक्रमवाक्यस्य विष्णुविषयत्वं समर्थ्य 'तदेव ब्रह्मे'ति परामर्शस्य तद्विषयत्वं समर्थितम्; हेत्वन्तरेणापि समर्थयते **विष्णोरिति**।

अनु०— विष्णोस्तिष्ठन्तीत्युदितस्य च।
यस्मिन्देवा अधीत्युक्त्वा

'सप्तार्धगर्भा भुवनस्य रेतो **विष्णोस्तिष्ठन्ति** प्रदिशा विधर्मणि' **इति** ऐतरेयश्रुताज्ञाधृतमहदादिदेवतासमूहत्वेन उदितस्य विष्णोरत्रापि 'यस्मिन्निदं सञ्च विचैधि सर्वम् **यस्मिन् देवा अधि** विश्वे निषेदुरि'ति सर्वदेवाश्रयत्वम् **उक्त्वा** 'तदेव ब्रह्मे'त्यब्रवीदिति संबन्धः।

अयमर्थः। 'तदेव ब्रह्मे'ति परामर्शविषयो हि 'यस्मिन् देवा' इति सर्वदेवाश्रयत्वेन प्रतीयते। तच्च शाखान्तरे 'सप्तार्धगर्भा' इति विष्णुधर्मत्वेनावगतम्। अतोऽपि 'तदि'ति परामृश्यमानो विष्णुरेवेति।

परि०— **सप्तेति**। आर्धगर्भा आसमन्तात् ऋद्धब्रह्माण्डगर्भाः सप्त महदहङ्कारपञ्चमहाभूतदेवताः भुवनस्य रेतो रतिप्रदस्य विष्णोः प्रदिशा आज्ञया विधर्मणि विविधधारणकर्मणि तिष्ठन्तीति श्रुत्यर्थं हृदि निधायाह **आज्ञाधृतेत्यादि**। **अत्रापीति**। उपनिषद्यपीत्यर्थः। मूले इत्युक्त्वेति क्त्वाप्रत्ययान्तग्न्यान्वयमाह **उक्त्वा तदेव ब्रह्मेत्यब्रवीदिति संबन्ध इति**। तदेव ब्रह्म चाब्रवीदिति श्रवणेऽपि चशब्द इतिशब्दार्थ इति वक्ष्यमाणत्याद्ब्रह्मेतीत्यनुवादः।

सु०— लिङ्गान्तरमाह **समुद्रमिति**।

अनु०— समुद्रं स्थानमेव च॥ ८७॥

'यमन्तः समुद्रे कवयो(ऽ)वयन्ति' इत्यस्य पुरुषस्य **समुद्रस्थानं** च उक्त्वा 'तदेव ब्रह्मे'त्यब्रवीत् तस्मादपि समुद्रस्थानत्वलिङ्गाद्विष्णुरेव परामर्शविषय इति गम्यते। एवशब्देन समुद्रस्थानत्वं 'मम योनिरप्स्व१न्तःसमुद्र' इत्यादि-श्रुतेरन्यत्रानवकाशमित्याह। 'विष्णोरेव यत्समुद्रस्थानत्वमि'ति योजना।

परि०— कवयोऽवयन्तीति। जानन्तीत्यर्थः। नन्वेवशब्देनान्यत्रानवकाशमाहेत्ययुक्तम्। स्थानपदेनान्वितेन तादृशार्थलाभादित्यत आह **विष्णोरेवेत्यादि**। अनेन विष्णोरिति षष्ठ्यन्तस्य समुद्रं स्थानमेव नाम चाक्षरमित्येवेत्यत्रापि संबन्ध इत्युक्तं भवति।

सु०— युक्त्यन्तरमाह **नाम चेति**।

अनु०— **नाम चाक्षरमित्येव**

'यदक्षरे परमे प्रजा' इत्यस्य **अक्षरमिति नाम च** उक्त्वा 'तदेव ब्रह्मे'त्यब्रवीत्। अतश्च विष्णुरेव तदिति परामृश्यते॥ अक्षरनामान्यस्य किं न स्यादित्यत उक्तम् **एवेति**। 'विष्णोरेवे'त्यन्वयः॥

परि०— **यदिति** यस्मादित्यर्थे। मूले नाम चाक्षरमित्येव ऋच इत्यत्र 'ऋत्यक' इति सूत्रेण विकल्पेन प्रकृतिभावस्य स्पष्टत्वादनुक्तिः।

सु०— तत्कुत इत्यत आह **ऋच इति**।

अनु०— **ऋच इत्युदितं तु यत्।**

'**ऋचः** अक्षरे परमे व्योमन्' **इति यत्** अक्षरनाम वामनसूक्ते विष्णौ प्रयुक्तमिति। तुशब्देनाक्षरनाम्नो विनाशाभावार्थतालक्षणं विशेषं द्योतयति। न हि विष्णोरन्यस्याविनाशित्वं संभवतीति वियदधिकरणे वक्ष्यते।

लिङ्गान्तरमाह **यत इति**।

अनु०— **यतः प्रसूतेऽत्युक्त्वा च तदेव ब्रह्म चाब्रवीत्॥ ८८॥**

इति श्रीमदानन्दतीर्थभगवत्पादाचार्यविरचिते
श्रीमद्ब्रह्मसूत्रानुव्याख्याने प्रथमाध्याये प्रथमपादे
जिज्ञासाधिकरणं समाप्तम्॥

'यतः प्रसूता जगतः प्रसूति' इति प्रकृतिकारणत्वं च अस्य पुरुषस्य उक्त्वा 'तदेव ब्रह्म' इति अब्रवीत्। प्रकृतिकारणत्वं च 'मम योनिरप्स्वऽन्तः', 'तस्माद्व्यक्तमुत्पन्नं त्रिगुणं द्विजसत्तम' इत्यादिश्रुतिस्मृतिषु विष्णोरेव प्रसिद्धम्। अतः स एव तदिति परामर्शगोचर इति॥ 'ब्रह्म चे'ति चशब्द इतिशब्दार्थे।

तदेवं 'तदेव ब्रह्मे'तिवाक्यस्य विष्णुविषयत्वाद्, ब्रह्मशब्दो विष्णावेव मुख्य इति स्थिते, सौत्रोऽपि ब्रह्मशब्दस्तत्पर एवेति सिद्धम्।

परि०— ब्रह्मान्यत्वाब्रवीदिति भ्रमनिरासाय निपातानामनेकार्थत्वादाह चशब्द इतिशब्दार्थ इति।

सु०— अत्र केनचित्प्रलपितं 'श्रौतस्य ब्रह्मशब्दस्य जात्यादिकमर्थान्तरमाशङ्क्य यद्भाष्यकारीयं निराकरणं तदनुपपन्नम्। यतः सूत्रकार एव जन्माद्यस्य यत इति जगज्जन्मादि-कारणं ब्रह्मेति वक्ष्यति। न हि जात्यादेर्जगज्जन्मादिकारणता अस्ती'ति।

तदतीव मन्दम्। सौत्रब्रह्मशब्दश्रवणे जात्यादिप्रतिभास एव न भवतीति वा तन्निरा-करणमकर्तव्यम् उत जातोऽपि प्रतिभासो लक्षणसूत्रपर्यालोचनया निवर्तत इति। नाद्यः गृहीतसङ्गतेरर्थान्तरप्रतिभासस्यावर्जनीयत्वात्। द्वितीये त्वयाऽप्यर्थान्तरप्रतिभासस्तन्निराकरणं चाङ्गीकृतमेव। तथाप्युत्तरवाक्यपर्यालोचनां विहाय किं युक्त्यन्तरान्वेषणेन इति चेन्न। प्रथमप्राप्तं 'स विष्णुराह ही'त्यादिवाक्यं विहाय किमुत्तरान्वेषणेनेत्यपि वक्तुं शक्यत्वात्। न चोत्तरसूत्रपर्यालोचनया अयं निर्णयो न कार्य इत्युक्तं भाष्यकृता। तस्मात् यत्किञ्चिदेतत्।

परि०— नन्वेवं जन्मादिसूत्रेण निर्णयो विवक्षित इत्यत आह न चोत्तरसूत्रेति।

सु०— एतेनैतदपि निरस्तम्। यत्परेण 'तत्किं ब्रह्म प्रसिद्धमप्रसिद्धं वा, प्रसिद्धं चेन्न जिज्ञास्यमप्रसिद्धत्वे न जिज्ञासितुं शक्यमित्याशङ्क्य, प्रसिद्धमेव ब्रह्म ब्रह्मशब्दात्सर्वस्य आत्म(सर्वात्मक)त्वाच्च। तथाऽपि देहात्मत्वादिविप्रतिपत्तिसद्भावाज्जिज्ञास्यमि'त्युक्तम्। ब्रह्मजिज्ञासापदेन हि सकलजगज्जन्मादिकारणस्य भगवतो नारायणस्य जिज्ञासा विधीयत इत्युपपादितम्। तत्र जीवात्मनि प्रसिद्धिविप्रतिपत्तिव्युत्पादनस्य कोऽवसरः। जीवात्मनो ब्रह्मत्वजिज्ञासा ब्रह्मजिज्ञासेति चेन्नैवं सूत्रकार आहेत्यलम्।

परि०— एतदपीति। यत्परेण जिज्ञास्यमित्युक्तम् एतदपि ब्रह्मशब्दार्थो नारायण एवेत्यर्थकथनेनैव निरस्तमित्यर्थः। एतेनैवेत्युक्तं व्यनक्ति ब्रह्मजिज्ञासापदेनेति। नैवं सूत्रकार आहेति। लोकेति निश्चितेन धर्मिणा

निश्चितेन प्रकारेण विशिष्यपदप्रयोगेन ब्रह्मजिज्ञासेत्युक्त्या ब्रह्मण एव जिज्ञासाधर्मित्वप्रतीत्या जीवात्मधर्मिक-जिज्ञासाया अप्रतीतेः । अन्यथा जीवात्मजिज्ञासेत्यवक्ष्यदिति भावः । इत्यलमिति । तद्विस्तरश्चन्द्रिकायां बोध्यः । फलोक्त्या सूत्रार्थमुपसंहरति तदेवमिति ॥

इति श्रीमन्न्यायसुधापरिमले जिज्ञासाधिकरणं संपूर्णम् ॥

सु०— तदेवम् अधिकारिविषयप्रयोजनाभिसंबन्धवत्त्वाद् ब्रह्मजिज्ञासा कर्तव्येति आरम्भणीयमिदं शास्त्रम् इति सिद्धम् ॥

॥ इति श्रीमन्न्यायसुधायां जिज्ञासाधिकरणं समाप्तम् ॥

॥ १-१-१ ॥

★ ★ ★

॥ अथ जन्माधिकरणम् ॥ १-१-२ ॥

सु०— प्रथमसूत्रे विहिता ब्रह्मजिज्ञासा जन्मादिसूत्रैः क्रियते ।

परि०— उत्तरसन्दर्भस्य पूर्वानन्तर्ये बीजं वदन्नभिधेयमाह **प्रथमेति** । **विहितेति** । कर्तव्यत्वेन बोधितेऽत्यर्थः । **जन्मादिसूत्रैरिति** । एतेनेक्षतेरित्यादिसूत्रैर्ब्रह्म विचार्यत इति वदन्तो निरस्ताः । व्यक्तं ह्येतत् समन्वयसूत्रे चन्द्रिकायाम् ।

सु०— स्वरूपसाधनफलजिज्ञासा हि ब्रह्मजिज्ञासोच्यते ॥ ब्रह्मण इति 'कर्मणि षष्ठी'परिग्रहेऽपि प्रधानेनाप्रधानोपलक्षणस्याङ्गीकृतत्वात् साधनादिजिज्ञासामन्तरेणाकाङ्क्षानुपरमाच्च तत्र साधनफलयोर्ब्रह्मोपहितत्वात् ब्रह्मणश्च स्वप्रधानत्वात् अभ्यर्हितत्वेन तत्स्वरूप-जिज्ञासैव प्रथमं प्राप्ता । स्वरूपजिज्ञासा च लक्षणप्रमाणाभ्यां (सं)भवति । तत्रापि लक्षणेन स्वेतरसमस्तवस्तुव्यावृत्ततया स्वरूपे प्रतिपादिते प्रमाणाकाङ्क्षा जायत इति लक्षणस्यैव प्राथम्यं युक्तम् । इत्याशयवान् सूत्रतात्पर्यमाह **अन्तःसमुद्रगमिति** ।

अनु०— अन्तःसमुद्रगं विश्वप्रसूतेः कारणं तु यत् ।
सूक्तोपनिषदाद्युक्तं जन्माद्यस्येति लक्ष्यते ॥

ब्र०सू०— ॥ ॐ जन्माद्यस्य यतः ॐ ॥

परि०— पूर्वोत्तराध्यायद्विकद्वयस्य पौर्वापर्ये बीजं सूचयन्नस्य नयस्य द्वितीयत्वे बीजं वदन् भाष्यम् अवतारयति **स्वरूपेति**। ननु शेषषष्ठ्या निषेधेन कर्मणि षष्ठ्याः स्वीकारेण स्वरूपजिज्ञासाया एव प्राधान्येन प्राप्त्या साधनफलजिज्ञासायाः कथं प्राप्तिरित्यत आह **ब्रह्मण इतीति**। उपलक्षणे बीजमाह **साधनादीति**। यद्वाऽऽकाङ्क्षाबलात् तल्लाभ इति भावेनाह **साधनादीति**। ब्रह्मज्ञानाय विचारः कार्य इत्युक्ते केन साधनेन कस्मै फलायेत्याकाङ्क्षायाः साधनफलविचारं विनाऽनिवृत्तेरित्यर्थः। **ब्रह्मेति**। ब्रह्मज्ञानसाधनं ब्रह्मज्ञानफलमिति ब्रह्मनिरूपितत्वादित्यर्थः। साधनफलयोरित्युक्त्या तयोः पौर्वापर्यात् तद्विचारपरयोरुत्तरयोरध्याययोरपि पौर्वापर्ये बीजं सूचितम् **प्रथमं प्राप्तेति**। तद्विचारः पूर्वाध्यायद्वये क्रियत इति भावः।

सु०— समुद्रस्यान्तः अन्तःसमुद्रम्, तद् गच्छति इति **अन्तःसमुद्रगम्**। **विश्वप्रसूतेः** मूलप्रकृतेः। **सूक्तम्** अम्भृणीसूक्तं वामनसूक्तं च। **उपनिषद्** 'अम्भस्यपारे' इत्यादिका। **आदिग्रहणात्** 'आपो नाराः' इत्यादिका स्मृतिः। अन्तःसमुद्रगत्वादिना यत्सूक्ताद्युक्तं तत् 'जन्माद्यस्य यतः' इति सूत्रेण; **लक्ष्यते** स्वेतरसमस्तवस्तुव्यावर्तकधर्मवत्तया प्रतिपाद्यते॥ निर्विशेषस्वरूपमात्रमिह जन्मादिसूत्रे लक्ष्यतयाऽभिप्रेतमिति केचिद्व्याचक्षते, तन्निरा-सा(र्थम्)य 'अन्तःसमुद्रगम्' इत्यु(त्याद्यु)क्तम्। अत्र हि सूत्रे यत इति श्रवणात्तदिति लभ्यते। तच्च शब्दादुपसर्जनतया प्रकृतत्वेऽप्यर्थतः प्राधान्याद्ब्रह्मैव सम्बध्यते। न चामुख्यं ब्रह्म जात्यादिकमिह लक्ष्यमिति परस्यापि सम्मतम्। मुख्यं तु ब्रह्म सविशेषमेव, समुद्रान्त-र्गतत्वाद्यनेकविशेषणविशिष्टं वस्तूक्त्वा तदेव ब्रह्म परमं कवीनामिति तस्यैव मुख्यब्रह्म-त्वाभिधानादिति।

तदिदमाह 'ब्रह्मणो लक्षणमाह' इति भाष्येण।

परि०— समुद्रगस्यान्तः अन्तःसमुद्रगमित्यन्यथाप्रतीतिं निराह **समुद्रस्यान्तः अन्तःसमुद्रमिति**। 'अव्ययम् विभक्ति' इत्यादिना अव्ययीभावः। उक्तमित्यन्तमूलस्य अवैयर्थ्यायाह **निर्विशेषेति**। सूत्रे सविशेष-मेवोच्यत इत्यत्र किं ज्ञापकमित्यत आह **अत्र हीत्यादिना**। **तच्चेति**। जन्मादिकारणतया तत्पदेनोच्यमानमित्यर्थः। **शब्दादिति**। राजपुरुष इत्यादौ राज्ञ इव ब्रह्मजिज्ञासेति पूर्वसूत्रे षष्ठीनिर्दिष्टतया षष्ठ्यन्तशब्दादुपसर्जनतयेत्यर्थः। **अर्थत इति**। जिज्ञास्योऽयं विधीयत इत्युक्तदिशा ब्रह्मज्ञानायेत्युद्देश्यविशेषणतया अर्थतः प्राधान्यादित्यर्थः। **परस्यापीति**। निर्विशेषब्रह्मेह सूत्रे लक्ष्यत इति वदतोऽपीत्यर्थः।

सु०— ननु च बृहद्ब्रह्मेति समस्तगुणपूर्णत्वं ब्रह्मत्वं प्रसिद्धमेव; तत्किं लक्षणान्तरेण॥ सत्यम्। तथाऽपि तदुपपादनार्थमेतदित्यदोषः। प्रसिद्धेन ह्यसाधारणेन धर्मेणाप्रसिद्धं वस्तु समस्तव्यावृत्ततयाऽवगन्तव्यम्। न च परमेश्वरस्य समस्तगुणपूर्णत्वं प्रसिद्धम्, येन लक्षण-

तया निर्देष्टुं शक्येत। अनेन तु लक्षणेन लक्षिते ब्रह्मणि समस्तगुणपूर्णत्वमपि प्रधानलक्षणं सिद्ध्यति, अविनाभावा(वित्वा)त्।

परि०— **प्रसिद्धमेवेति**। 'बृहन्तो ह्यस्मिन् गुणाः' इत्यादाविति भावः। 'जन्माद्यस्येति सूत्रेण गुणसर्वत्व-सिद्धये। ब्रह्मणो लक्षणं प्रोक्तम्' इत्यानन्दमयनयानुव्याख्यानोक्तं हृदि कृत्वाऽऽह **तदुपपादनार्थमेतदितीति**। तस्य लक्ष्यधर्मतोपपादनार्थमित्यर्थः। कथमित्यत आह **प्रसिद्धेनेति**। **न च परमेश्वरस्य समस्तगुणसम्पूर्णत्वं प्रसिद्धमिति**। लोके क्वाप्यदर्शनेनासम्भावनापराहतत्वात् इति भावः। **अनेन त्विति**। जगज्जन्मादिकारणत्वेनेत्यर्थः। एतच्च कार्यस्य घटादेः कर्त्रविनाभावदर्शनेन महदादिसर्वकार्यकर्ता नासम्भावितो वक्ष्यमाणदिशाऽनेकप्रमाणप्रमितश्चेत्यनुपदमेव विवरिष्यत इति भावः। 'कर्तृत्वात्सगुणं ब्रह्म' इति भागवतोक्तिं हृदि कृत्वा आह **अविनाभावित्वादिति**।

सु०— ननु 'जन्मादिकं वा लक्षणत्वेनात्राभिमतं तत्कारणत्वं वा। नाद्यः तस्य प्रपञ्चधर्मत्वात्। न द्वितीयः ब्रह्मवत्तदीयजगज्जन्मादिकारणत्वस्याप्यप्रसिद्धत्वात्। न च अनुमानात्तत्सिद्धिः उत्तरसूत्रविरोधात्। अतः कथमेतदपि लक्षणम्।' इत्यत आह सृष्टिरिति।

अनु०— सृष्टिः स्थितिश्च संहारो नियतिर्ज्ञानमावृतिः।
बन्धमोक्षावपि ह्यासु श्रुतिषूक्ता हरेः सदा॥

जगज्जन्मादिकारणत्वमेव लक्षणम्। अस्य प्रत्यक्षादिप्रमाणसिद्धतया प्रकृतस्य समस्तप्रपञ्चस्य, यथासम्भवं जन्मादि, यतो भवति, तद्ब्रह्म; इति सम्बन्धात्। न चैतदपि अप्रसिद्धम्, यतः अस्य जगतः सृष्ट्यादयः; आसु श्रुतिषु प्रसिद्धासु भाष्योदाहृतासु, हरेरुदिताः। सदेत्यविगानं सूचयति॥ न च वाच्यं 'समस्तगुणसम्पूर्णता च श्रुतिप्रसिद्धैवातः सैव लक्षणत्वेनोच्यतामि'ति, तस्याः श्रुतिप्रसिद्धाया अप्यसम्भावनाशङ्काग्रस्तत्वात्। जगज्जन्मादिकारणत्वं तु श्रुतिप्रसिद्धं युक्त्याऽप्यनुगृह्यत इति द्वितीये वक्ष्यते। सकलगुणपूर्णतायां तु युक्तिर्जगज्जन्मादिकारणत्वमेवेत्येतदेवादौ वक्तव्यमिति।

परि०— **उत्तरेति**। तत्र कारणत्वस्य शास्त्रैकसमधिगम्यत्वोक्तेरिति भावः। **एतदपीति**। न केवलं सम्पूर्णगुणत्वमित्यपेरर्थः। प्राग्विकल्पितयोर्द्वितीयमङ्गीकरोति **जगदिति**। तत्सूत्रारूढं दर्शयितुं सूत्राक्षरार्थमाह **अस्येति**। **तद्ब्रह्मेतिसम्बन्धादिति**। तल्लाभप्रकारश्च प्रागेवोक्तः। 'हिशब्दो हेतौ' इत्युपेत्य श्लोकं योजयति **यत इत्यादिना**। हरेः सकाशादिति सन्न्यायरत्नावल्युक्त्या हरेरिति पञ्चम्यन्तमुपेत्याह **अस्येति**। इयं शेषोक्तिः अनुवृत्तिर्वा। तस्यार्थो जगत इति। **सृष्ट्यादय इति**। मूले सुधायां च प्रयोजकव्यापारवाचिना सृष्ट्यादिशब्देन प्रयोज्यव्यापारो

जन्माऽऽदिर्लक्षणया बोध्यः। तथैव चन्द्रिकोक्तेः। **भाष्येति**। 'य उ त्रिधातु पृथिवीम्' इत्यादिभाष्योक्तास्वित्यर्थः। **अविगानमिति**। सर्वकारणवाक्यानां ब्रह्मकारणत्वे विरोधाभावमिति वा। सृष्टिवेलायां न स्थितिः स्थितिदशायां न सृष्टिसंहारौ संहृतिवेलायां न सृष्ट्यादि, विरोधात्; किन्तु कालभेदेनैव सृष्ट्यादि; इति रामानुजाद्युक्तदिशा न भवति। स्रष्टृत्वादयो गुणाः सदैव सन्ति हराविति स्रष्टृत्वादिधर्माणां सर्वेषामपि सार्वकालीनत्वांक्त्याऽविरोधमिति वाऽर्थः। तत्प्रपञ्चितं चन्द्रिकायां रामानुजमतनिराकरणप्रस्तावे। **द्वितीय इति**। अध्याय इति योज्यम्। तत्र चेतनत्व-सर्वस्वातन्त्र्यसर्वशक्तिमत्त्वादियुक्तीनां वक्ष्यमाणत्वादिति भावः। गुणपूर्तिरप्येवं स्यादित्यत आह **सकलेति**।

सु०— आद्यस्य हिरण्यगर्भस्य जन्म यतस्तद्ब्रह्मेति सूत्रं व्याचक्षते केचित्। जन्म आदिर्यस्यावस्थानस्य तज्जन्मादीत्यपरे, जगत्पालको हि भगवान्विष्णुरिति प्रसिद्धिः। अन्ये तु जन्मादीति तद्गुणसंविज्ञानबहुव्रीहिमुपादाय सृष्टिस्थितिभङ्गं समासार्थ इति व्याकुर्वते। तदिद-मयुक्तम्। श्रौतं हि ब्रह्मणो लक्षणमिहोच्यते, श्रुतयश्च कृत्स्नस्यापि प्रपञ्चस्य सृष्ट्याद्यष्टककारणं परमेश्वरमभिदधति; इत्यतः सृष्ट्याद्यष्टकं जन्मादिपदार्थ इति भावेनाह सृष्टिरिति।

परि०— नन्वेवं यथासूत्रं सृष्ट्यादिर्यासु श्रुतिषु हरेरुदित इति वाच्ये अनेकधा आदिपदार्थोक्तेरुपयोगं न पश्याम इत्यतस्तदनुरोधेनान्यथाऽप्यवतारयति **आद्यस्येत्यादिना**। अतद्गुणसंविज्ञानबहुव्रीहिमुपेत्य तस्य प्रसिद्धि-माह **जगत्पालको हीति**। 'विष्णुः स्थितौ क्रतुपतिर्द्विजधर्मसेतुः' इत्यादौ प्रसिद्धिरित्यर्थः। **तद्गुणेति**। तस्य गुणभूतस्यान्यपदार्थे संविज्ञानं यस्मिन्बहुव्रीहौ स तद्गुणसंविज्ञानबहुव्रीहिः; तमुपादायेत्यर्थः। सृष्टिस्थितिभङ्गमिति समाहारः। **इहेति**। सूत्रे। **श्रुतयश्चेति**। 'यतो वा इमानि भूतानि' इति 'य आत्मानमन्तरो यमयति' इति 'त्वं मुक्तिदो बन्धदोऽतो मतो नस्त्वं ज्ञानदोऽज्ञानदश्चासि विष्णो' इत्येवंरूपाश्चन्द्रिकोक्ता द्रष्टव्याः। आद्यश्रुतौ सृष्टिस्थिति-प्रलयमोक्षाणाम्, 'य' इत्यत्र नियमनस्य, 'त्वम्' इत्यत्र ज्ञानाज्ञानबन्धमोक्षाणां श्रवणात्। यद्वा सन्त्यायरवावल्युक्ताः 'यतः प्रसूता जगतः प्रसूती', 'सर्वे निमेषा जज्ञिरे', यस्मिन्निदं सं च विचैधि सर्वम्' इत्यादयो नारायणानुवाकस्थाः श्रुतयो ग्राह्याः।

सु०— 'ननु सृष्ट्यादिहेतुत्वं प्रत्येकं ब्रह्मलक्षणम् उत मिलितम्। आद्येऽनेक-लक्षणोक्तिवैयर्थ्यम्। न द्वितीयः, एकैकस्य व्यभिचाराभावात्। सम्भवे व्यभिचारे च विशेषण-मर्थवत्' इत्यत आह सृष्टिरिति। अत्रासमासकरणेन प्रत्येकं लक्षणत्वं सूचयति। न चानेक-लक्षणोक्तिवैयर्थ्यम्। जिज्ञास्यब्रह्मणो हि सर्वव्यावृत्तये लक्षणमत्रोच्यते। न च एकमेव सर्वत्र जिज्ञासाविधायकश्रुतिषु लक्षणं श्रूयते। किं त्वासु ब्रह्मजिज्ञासाविधात्रीषु श्रुतिषु क्वचित्सृष्टिः क्वचित्स्थितिरित्यष्टकं जिज्ञास्याद्धरेर्विश्वस्योक्तमित्यनेकलक्षणोक्त्युपयोगः।

परि०— नन्वथापि 'सृष्टिस्थितिसंहारनियमनज्ञानाज्ञानबन्धमोक्षा यत' इति भाष्योक्तिवदत्राप्यनुभाष्ये तथैव वक्तव्येऽसमासेन निर्देशो निर्बीज इत्यतः तदनुरोधेनान्यथाप्यवतार्य तात्पर्यमाह **ननु सृष्ट्यादीत्यादिना**।

सम्भवे व्यभिचारे चेति। पीतः शङ्ख इति विशेषणं नोपादेयम्, असम्भवात्। अतो यद्विशेषणं सम्भवति, यदभावे च व्यभिचारः अलक्ष्ये वृत्तिः पूर्वतनस्य, तद्विशेषणम्। तत्रार्थवदितीह विवक्षितार्थो ध्येयः। इत्यनेकलक्षणोक्त्युपयोग इति। एतच्चोपलक्षणम्। आद्यपद्यव्याख्यानावसरोक्तदिशा विभवार्थोऽनेकलक्षणोक्तिरित्यपि ज्ञेयम्।

सु०— अथवा "तद्विजिज्ञासस्व तद्ब्रह्म" इति जिज्ञास्ये वस्तुनि ब्रह्मशब्दश्रवणात् तेन च तस्य समस्तगुणपूर्णता(त्वा)भिधानात् जीवस्य (च) तदभावात् जिज्ञास्यं वस्तु जीवातिरिक्तमिति पूर्वसूत्रे अभिहितम्। तत्र सन्देहः तद्ब्रह्मेत्ययं ब्रह्मशब्दः किं प्रसिद्धार्थपर उतार्थान्तरपर इति। न हि ब्रह्मशब्दो गुणपूर्तिवाचीत्येतावता सर्वत्र तत्परो भवति, शक्ति-तात्पर्ययोरन्यत्रापि सत्त्वात्। तद्यदि ब्रह्मशब्दोऽयं प्रतीतार्थो न स्यात् तदैव (ए)तस्य गुणपूर्णतापरत्वं सम्भवतीत्यर्थवानेवायं विचारः। तत्र प्रसिद्धार्थ(पर) एवायं ब्रह्मशब्द इति पूर्वः पक्षः; लाघवात्। जीवो हि स्वरूपतः प्रसिद्धः तत्र ब्रह्मशब्दस्य शक्तिरप्यभिधानादि(ना)तः प्रसिद्धा (सिद्धा)। केवलं तात्पर्यं कल्प्यम्। तच्च शक्तिवशादेव प्रतीते त्यागकारणाभावादेव सिद्धम्। जात्यादिकं यद्यपि प्रसिद्धं तथाऽपि तस्य सुप्रसिद्धत्वेन तद्विजिज्ञासस्वेति जिज्ञा-स्यत्वानुपपत्तेः परित्यागः। कमलासनस्य(ापि) प्रसिद्धत्वेऽपि न तस्य जिज्ञास्यत्वम्, प्रयो-जनाभावात्। भावेऽपि तस्योपासनायत्तत्वात्। उपासनायाश्चारोपितरूपेणापि सम्भवात्। जीवस्य स्वरूपतः प्रसिद्धत्वेऽपि देहादितोऽतिविविक्ततया न प्रसिद्धिः॥ अप्रसिद्धार्थत्वे तु तस्यार्थस्य, तद्वाचितायाः, तत्र तात्पर्यस्य च कल्प्यत्वाद्गौरवम्। अतो जीवपर एवायं ब्रह्म-शब्दः॥" इत्येवं प्राप्ते 'जन्माद्यस्य (यतः)' इति प्रतिविहितं सूत्रकारेण। अनेन कथमुक्ताशङ्का-परिहारो जात इत्याशङ्क्याह **सृष्टिरिति**।

आसु श्रुतिषु जिज्ञासाविधात्रीषु 'तद्विजिज्ञासस्व तद्ब्रह्म' 'य आत्मा सोऽन्वेष्टव्यः' इत्याद्यासु जिज्ञास्याद्ब्रह्मात्मादिशब्दवाच्यात् (हरेः) विश्वस्य सृष्ट्यादिकं भवतीत्युच्यते, 'यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते' इत्यादिपूर्वोत्तरवाक्यैः। सृष्ट्यादयश्च विश्वस्यासु श्रुतिषु भाष्योदाहृतासु हरेरेवोक्ताः। न (च ते) जीवे सम्भवन्ति। अतः प्रसिद्धार्थे बाधकसद्भावात् तद्ब्रह्मेत्यादिब्रह्मादिशब्दोऽलौकिकस्य हरेरेव प्रतिपादको न जीवस्य, इति युक्तं तस्य तेन गुणपूर्णत्वाभिधानमित्यभिप्रायः सूत्रकारस्य; इति भावः॥

परि०— नन्वेवं सृष्टिरित्यादेरुक्तव्याख्यानत्रयेऽपि 'जन्माद्यस्य यतः' इति सूत्रं श्रुत्यन्तरप्रसिद्धानेक-लक्षणोक्तिपरमिति व्याख्यातं स्यात्। न च तद्युक्तम्, तथात्वे न्यायेन वेदार्थविषयकसंशयविपर्ययनिरासपूर्वं तन्निर्णय-

रूपोपकाराजनकत्वेनागमवद्बोधकतापत्त्या वेदेतिकर्तव्यतारूपन्यायसूत्रत्वभङ्ग इत्यतो योजनान्तरमप्याह **अथवेति**। यद्वा 'इत्यनेकलक्षणोक्त्युपयोगः' इत्ययुक्तम्। स्वेतरसर्वव्यावृत्ततया जिज्ञास्यवस्तुनोऽवधारणाय हि लक्षणकथनम्। तच्चैकत्र श्रुतौ उक्तैकलक्षणोक्त्यापि सम्भवतीत्यतो, नैवम्, जिज्ञासाविधायकनानावाक्येषु जिज्ञास्यस्य जीवत्वेन तदन्यपरत्वाभावशङ्कायां तत्र तत्र वाक्ये जिज्ञास्यस्य सामानाधिकरण्येन क्वचित्सृष्टिः क्वचित्स्थितिरित्येवं जीवव्यावर्तकधर्माणाम् अष्टानां श्रवणात् तन्मध्येऽन्यतमस्यानुपादाने तद्धर्मोपेतवाक्ये जिज्ञास्यस्य जीवान्यत्वासिद्धेः सर्वोपादानं सार्थकमिति भावेन योजनान्तरमाह **अथवेति**।

तद्ब्रह्मेत्ययं ब्रह्मशब्द इति। वैदिकब्रह्मशब्दमात्रस्यात्र संशयधर्मित्वम्। तद्ब्रह्मेत्ययमिति विशिष्य संशयधर्म्युक्तिः पूर्वोक्तजिज्ञासाक्षेपेण सङ्गतिं दर्शयितुमेव न तु तत्रैव सन्देहः। अन्यत्र विष्णुवाचित्वा(भावा)भ्युपगमोऽस्तीति न भ्रमितव्यम्। तथैव चन्द्रिकोक्तेः। अन्यथा धर्मिकल्पनोक्तिपरोत्तरग्रन्थविरोधात्। **प्रसिद्धार्थेति**। जीवपर इत्यर्थः। ननु ब्रह्मशब्दः गुणपूर्तिवाची न वेत्येव सन्दिग्धतां किं तात्पर्यसन्देहेनेत्यत आह **न हीति**। वाचकत्वसिद्धावपि तात्पर्यासिद्ध्या तात्पर्यकोटिकसन्देह एव दर्शनीय इति भावः। **अन्यत्रापीति**। परस्परपरिहारेणापि सत्त्वादित्यर्थः। **आरोपितेति**। तथा च तत्त्वपरे शास्त्रे न तस्य विचार्यतेति भावः। जीवपक्षे कथं जिज्ञासोपपत्तिः तस्याप्यहंधीसिद्धत्वात्। 'जातमात्रा मृगा गाव' इत्यादिना भक्तिपादे 'देहादन्योऽनुभवत आत्मा भाति' इत्यादिना समयपादे च वक्ष्यमाणदिशा देहादिविविक्तत्वेनापि सिद्धत्वात्; इत्यत आह **जीवस्येति**। सिद्धान्तकोटौ बाधकमाह **अप्रसिद्धार्थत्वे त्विति**। **तद्वाचिताया इति**। वाचित्वाभावेऽपि लक्षणया तात्पर्यसम्भवेऽपि सिद्धान्तिना लक्षणानङ्गीकारात् तद्वाचिताया अपि कल्प्यत्वोक्तिः।

य आत्मेति। 'य आत्माऽपहतपाप्मा विजरो विमृत्युर्विशोकोऽविजिघत्सोऽपिपासः सत्यकामः सत्यसङ्कल्पः सोऽन्वेष्टव्यः स विजिज्ञासितव्य' इति छान्दोग्याष्टमाध्यायगतवाक्यम्। ब्रह्मात्मादिशब्दवाच्यादित्यनन्तरं हरेरिति मूलपदं योज्यम्। अस्येत्यध्याहृतस्यार्थो **विश्वस्येति**। इत्युच्यत इत्ययुक्तम्, तद्विजिज्ञासस्वेत्याद्युपात्तवाक्येऽनुपलम्भादित्यत आह **इत्यादिपूर्वोत्तरवाक्यैरिति**। तद्विजिज्ञासस्वेत्यस्य यतो वा इत्यादि पूर्ववाक्यम्। य आत्मेत्यस्य तु अपहतपाप्मेत्याद्युत्तरवाक्यम्। तत्र च 'अपहतः पाप्मा यस्मात्' इत्यादिबहुव्रीह्युपगमेन मोक्षो हरेर्भवतीत्येतत् ज्ञेयम्। एवं श्रुत्यन्तरेऽपि ध्येयम्। तावता जिज्ञास्यं जीवान्यत्कुतः जीव एव कुतो नेत्यतो योजनान्तरमाह **सृष्ट्यादयश्चेति**। **भाष्येति**। य उ त्रिधा त्वित्यादिश्रुतिष्वित्यर्थः। हरेरसदेत्यन्वये लब्धार्थमाह **हरेरेवेति**। हरेरितीदानीं षष्ठ्यन्तं बोध्यम्। हिशब्दस्य यस्मादिति हेत्वर्थकत्वबलेन लब्धार्थमाह **अत इति**। तस्यैवार्थः **प्रसिद्धार्थे बाधकसद्भावात् इति**। **अलौकिकस्य** इति विभागः। एतेनासु विचारविधात्रीषु श्रुतिषूक्तास्तद्ब्रह्मेत्यादिशब्दाः हरेरसदा वाचका इत्यपि मूल्योजना सूचिता।

सु०— ननु कथं जगत्सृष्ट्यादिकारणत्वं हरेरेव स्यात्, यावता 'हिरण्यगर्भः समवर्तताग्रे', 'एको रुद्रो न द्वितीयाय तस्थे', 'इमाँल्लोकानीशत ईशनीभिः', 'ज्ञात्वा शिवं शान्तिमत्यन्तमेति' इत्यादिश्रुतिषु हिरण्यगर्भादीनां तत्प्रतीयते; इत्यत आह **सृष्टिरिति**। आसु श्रुतिषु

परेणोदाहृतासु हिरण्यगर्भ इत्याद्यास्वपि विश्वस्य सृष्ट्यादयो हरेरेवोक्ता न तु ब्रह्मरुद्रादिभ्य इति न लक्षणस्यातिव्याप्तिरिति।

तत्कथमित्यत आह **यं नामानीति**।

अनु०— **यं नामानि विशन्त्यद्धा यो देवानामिति ह्यपि।**
श्रुतेर्नामानि सर्वाणि विष्णोरेव यतस्ततः॥

अनेन 'नामानि सर्वाणि यमाविशन्ति' इत्यादिश्रुतिमुपादत्ते। अद्धेत्याङ्गोऽर्थकथनम्। 'यो देवानां नामधा एक एव' इत्यपि, प्रसिद्धश्रुतेः, **नामानि सर्वाणि** हिरण्यगर्भ इत्यादीनि, विष्णोरेव यतः, ततः, हिरण्यगर्भ इत्यादिषु श्रुतिषु, विश्वस्य सृष्ट्यादयो हरेरेव उक्ता इति पूर्वेण सम्बन्धः।

परि०— लक्षणानामतिव्याप्तिनिरासकत्वेनापि योजयति **ननु कथमित्यादिना**। यावतेति यस्मादित्यर्थे। भिन्नक्रमतयाऽप्यपिपदान्वयमुपेत्याह **इत्याद्यास्वपीति**। हरेरेवेति पञ्चमी। ब्रह्मरुद्रादिभ्य इति प्रतियोगिनि पञ्चमी-निर्देशात्। 'इति ह्यपि। श्रुतेः' इत्यत्र हिशब्दार्थमाह **प्रसिद्धश्रुतेरिति**।

सु०— ननु यथा हिरण्यगर्भादिशब्दान् विष्णुविषयान् व्याख्याय हिरण्यगर्भ इत्यादि-श्रुतयो विष्णौ योज्यन्ते तथा विष्ण्वादिशब्दान् हिरण्यगर्भादौ व्याख्याय भाष्योदाहृताः श्रुतयो-ऽन्यविषयतया कुतो न योज्यन्त इत्यत आह अत इति।

अनु०— **अतो न मुख्यतो नाम तदन्यस्य हि कस्यचित्।**

अतो 'नामानि विश्वाभि न सन्ति लोके', 'यो देवानां नामधा एक एव' इति प्रतिषेधात्, परमेश्वरादन्यस्य नामैव नास्ति। दूरे विष्ण्वादिनामेत्यर्थः। नामाभावे व्यवहारविलोपादि प्रसज्यत इत्यत उक्तं **मुख्यत इति**।

परि०— **भाष्योदाहृता इति**। 'य उ त्रिधातु' इत्यादयः। **विश्वेति**। विश्वानीत्यर्थः।

सु०— ननु तथाऽपि विष्णावसम्भवीदं लक्षणम्। 'जनितोत विष्णोः' इत्यादौ तस्य जन्मादिदोषश्रवणात्। न हि जन्मादिदोषवतोऽस्मदादेरिव जगज्जन्मादिकारणत्वं सम्भवति। इत्यत आह **गुणा इति**।

अनु०— **गुणाः श्रुता इति ह्यस्मान्न दोषोऽर्थः श्रुतेर्भवेत्॥**

''गुणाः श्रुताः सुविरुद्धाश्च देवे सन्त्यश्रुता अपि नैवात्र शङ्का । चिन्त्या अचिन्त्याश्च तथैव दोषाः श्रुताश्च नाज्ञैर्हि तथा प्रतीताः ।' इत्यस्माद्वाक्यात् विष्णोर्जन्मादिदोषो 'जनितोत विष्णोः' इत्यादिश्रुतेरर्थो न भवेद्धि यस्मात्तस्मान्नासम्भवीदं लक्षणम् ।

इदमुक्तं भवति । वाक्यार्थावगमे हि व्याख्यानं मुख्यकारणम्; यथाहुः 'व्याख्यानतो विशेषप्रतिपत्तिः' इति । तत्रापि यदीयं व्याख्येयं तदीयमेव चेद्व्याख्यानं तदा सुतरां ततोऽर्थावगतिः । तत्र 'गुणाः श्रुताः' इति श्रुतिरेव सर्वश्रुतीर्व्याख्याति । सर्वाः श्रुतयो विष्णोरनन्तानलौकिकानेव (लौकिकान्गुणानेव) गुणान्व(र्णय)दन्ति न कुत्रापि दोषान् । दोषवादप्रतीतिस्तु शब्दशक्तितात्पर्यापरिज्ञाननिमित्तैवेति । एवं श्रुत्यैव सर्वासु श्रुतिषु व्याख्यातासु कथं तद्विरुद्धं(द्ध) दोषपरतया व्याख्यानं युज्यते । तस्माद्विष्णुरिति यजमानस्य यज्ञस्य वा नाम । तौ सोमाद्भवत इति सोमो जनितोत विष्णोरित्युच्यत इत्यादि व्याख्येयमिति ।

परि०— सुविरुद्धाश्चेति । लोकदृष्ट्या । अश्रुता अपि रमादिचिन्त्यास्तदचिन्त्याश्चेत्यर्थः । श्रुता अपि दोषा न सन्ति । श्रुतत्वे कथं नेत्युक्तिरित्यत उक्तम् अज्ञैर्हि तथा प्रतीता इति । ननु गुणाः श्रुता इति श्रुत्युक्तिमात्रेण कथमुक्तशङ्कानिरास इत्यत आह इदमुक्तं भवतीति । 'सोमः पवते जनिता मतीनां जनिता दिवो जनिता पृथिव्याः । जनिताऽग्नेर्जनिता सूर्यस्य जनितेन्द्रस्य जनितोत विष्णोः' इति श्रुतौ सोमस्य प्रकृतत्वादाह सोमाद्भवत इतीति । जनितोत विष्णोः इति वाक्यं तु सोमादिशब्दवाच्यात् क्षीराब्धिशयनान्मूलरूपाद्विष्णुशब्दाभिधेयप्रादुर्भावरूपस्य विवक्षयोपपन्नमिति सन्न्यायरत्नावल्युक्तिं हृदि कृत्वाह इत्यादि व्याख्येयमिति ।

सु०— युक्त्यन्तरमाह प्रीत्येति ।

अनु०— प्रीत्या मोक्षपरत्वाच्च तात्पर्यं नैव दूषणे ।

वेदो हि जीवानां मोक्षमुद्दिश्य प्रवृत्तः 'तेषां दुःखप्रहाणाय श्रुतिरेषा प्रवर्तते ।' इति श्रुतेः । स च भगवत्प्रीत्येकसाध्यः 'यस्य प्रसादात्परमार्तिरूपादस्मात्संसारान्मुच्यते नापरेण ।' इति श्रुतेः । अतो भगवत्प्रीत्युत्पादनद्वारा मोक्षं साधयता वेदेन तदेव जीवान्प्रति वोधनीयं यद्वोधे-(धने)न जीवेषु भगवत्प्रीतिर्भवति । तथा च कथं परमेश्वरदूषणे तात्पर्यं स्यात् । दूषणज्ञानस्य प्रीतिसाधनत्वाभावात् । न हि लोके स्वदोषज्ञातरि प्रीतिर्दृष्टेति ।

परि०— युक्त्यन्तरमिति । न दोषोऽर्थः श्रुतेर्भवेदित्यत्र श्रुतिकृतव्याख्यानापेक्षया वेदानां भगवत्प्रीतिद्वारा मोक्षार्थं प्रवृत्तत्वरूपयुक्त्यन्तरमित्यर्थः । तेषामिति । 'अदुःखमितरत्सर्वं जीवा एव तु दुःखिनः । तेषाम्' इति वैशेषिकनये वक्ष्यमाणश्रुतेरित्यर्थः ।

सु०— भगवत्प्रीतिद्वारा मोक्षं साधयतो वेदस्य तद्दूषणे तात्पर्यं (स्यात्) न युक्तं चेत् क्व तद्युक्तमित्यत आह **सर्वेषामिति** ।

अनु०— सर्वेषामपि वाक्यानां महातात्पर्यमत्र हि ॥

प्रकृतदोषविरुद्धत्वेन 'गुणाः श्रुता' इति वाक्येन वा बुद्धिसन्निधापिता गुणा अत्रेति परामृश्यन्ते । हिशब्देन तज्ज्ञानस्येश्वरप्रीतिहेतुत्वं सूचयति ॥

ननु प्रयोजनमनुसृत्य वेदस्य प्रतीतविषयपरित्यागेनाप्रतीतविषयान्तराङ्गीकारोऽयम् अयुक्तः । तथात्वे पुरुषार्थविरोधिनो दुर्गन्धादिग्राहकस्य घ्राणादेः तदविषयत्वप्रसङ्गात् । सुगन्धादिविषयत्वप्रसङ्गाच्च । इत्यत आह **तद्विरोध इति** ।

अनु०— तद्विरोधे न मानत्वं फलं मुक्तिर्हि वाक्यतः ।

विषमोऽयमुपन्यासः । प्रत्यक्षानुमाने हि प्रयोजनोद्देशेन न प्रवृत्ते किन्तु स्वहेतूपनिपातमात्रादेवार्थं बोधयतः । वाक्यं तु श्रोतृपुरुषार्थोद्देशेनैव प्रवृत्तं तदनुगुणमेव विषयं प्रतिपादयेत् । उद्दिष्टपुरुषार्थविरोधिनि तु विषये प्रवर्तमानं कथं प्रमाणं स्यात् । यथा स्वर्गोद्देशेनाग्निहोत्रं विधाय 'को हि तद्वेद यद(द्य)मुष्मिंल्लोकेऽस्ति वा न वा' इति स्वर्गे संशयं कुर्वद्वाक्यम् । प्रकृते च वाक्यतः सर्वेभ्यो वेदवाक्येभ्यः साध्यं फलं जीवस्य संसारान्मुक्तिरेव श्रुत्यादिप्रसिद्धा । परमेश्वरदोषप्रतिपादनस्य मोक्षविरोधे(न) न वेदवाक्यानां तत्र प्रामाण्यं युज्यत इति ।

परि०— **को हीति** । तत्को हि वेद न कोऽपि । तदिति किमित्यत आह **यदीति** । अमुष्मिंल्लोके परलोके स्वर्गशब्दितं सुखं यद्यस्ति यदि वा न इति को हि वेद इति संशयं कुर्वद्वाक्यं यथा न प्रमाणमित्यर्थः । अत एव पूर्वतन्त्रेऽर्थवादाधिकरणसूत्रे 'शास्त्रदृष्टविरोधात्' इत्यत्र को हीति वाक्यमज्ञानसंशयादिकुर्वदप्रमाणमित्युक्तं पूर्वपक्षे । 'फलं मुक्तिर्हि वाक्यत' इत्येतद्योजयति **प्रकृते चेति** । **श्रुत्यादीति** । 'तेषां दुःखप्रहाणाय श्रुतिरेषा प्रवर्तते' इत्यादिश्रुत्यादीत्यर्थः ।

सु०— ननु याथार्थ्यं प्रामाण्यं न फलवत्त्वम् । सत्यम् । तस्यैव याथार्थ्यस्य विषयविशे(षा)षेऽवधारणोपायत्वेन फलस्यानुसरणात् । फलाविरोधिनि विषये वाक्यानां याथार्थ्यस्य निश्चितत्वात् । वक्ष्य(ति)ते चैतत् (न)प्रयोजनाधिकरणे ।

नन्वस्तु पौरुषेयाणां वाक्यानामियं व्यवस्था । पुरुषो हि परप्रयोजनेन प्रयुक्तो वाक्यमुच्चारयंस्तदीयहिताहितप्राप्तिपरिहारानुगुणार्थमेव वदेत्; तद्विरुद्धं तु वदन्ननवधेयवचनः स्यात् ।

अपौरुषेयं तु स्वभावादेवार्थं प्रतिपादयति प्रत्यक्षादिवदेव । तत्र बाधकप्रत्ययादेव विषयप्रच्यावनं युक्तं न प्रयोजनवैगुण्येनेति ॥ मैवम् । प्रयोजनानुद्देशिनोऽनुपादेयत्वप्रसङ्गात् । यथा पुरुषाभावेऽप्यर्थं प्रतिपादयति तथा प्रयोजनोद्देशोऽपि कथं न स्यात् ।

किञ्च न मोक्षोद्देशेन वेदप्रवृत्तिरानुमानिकी किन्तु स्वयमेव वेदेनोच्यते । तथा च अग्निना सिञ्चेदितिवद्योग्यताविरहादप्रामाण्यमपरिहार्यम् ।

सिद्धान्तविशेषं तूत्तरत्र वक्ष्यामः ।

परि०— **विषयविशेषेति** । एकस्माद्वाक्यादर्थद्वयं प्रतीतं कुत्रार्थे तात्पर्यमिति जिज्ञासायां फलवत्त्वादस्मिन्नेवार्थे तात्पर्यमित्येवं विषयविशेषावधारणोपायत्वेनेत्यर्थः । **वक्ष्यत इति** । 'मोक्षार्थाः श्रुतयो यस्मात्स च तस्य प्रसादत' इत्यादिना 'यत्सम्पूर्णप्रयोजनम्' इत्यन्तग्रन्थेनेति भावः । अनवधेयवचनोऽश्रद्धेयवचन इत्यर्थः । **अनुपादेयत्वेति** । एतेन न मानत्वमित्यस्यानुपादेयत्वमित्यर्थ उक्तो भवति । ननु प्रयोजनोद्देशस्येदं मे भूयादित्येवंरूपेच्छाविशेषत्वात्कथमपौरुषेये वेदे तदुद्देशितेत्यत आह **यथेति** । यथा स्वतन्त्रपुरुषाभावे शब्दगतया सहजशक्त्याऽर्थप्रतिपादनं तथा तत्प्रमितिशेषत्वरूपं यत्परमतात्पर्यं तद्विषयत्वमेव तदुद्देशित्वं नेच्छाघटितमिति भावः । मानत्वमित्यस्य प्रामाण्यमित्येवार्थमुपेत्याह **किञ्चेति** । **आनुमानिकीति** । वेदः प्रयोजनोद्देशिप्रवृत्तिमानुपादेयवाक्यत्वात् सम्मतवदित्यनुमानसिद्धेत्यर्थः । 'फलं मुक्तिर्हि वाक्यत' इत्यस्यार्थमाह **किन्तु स्वयमेव वेदेनोच्यत इति** । 'तेषां दुःखप्रहाणाये'त्यादिवेदेनेत्यर्थः । तात्पर्यमाह **तथा चेति** । तद्विरोध इत्यापादकं योज्यम् । ननु तर्हि स्वर्गादिप्रयोजनेनैव प्रयोजनवत्त्वमस्त्वित्यत आह **सिद्धान्तेति** । यद्वा याथार्थ्यस्यैव मानत्वोपगमात् कथमेवमित्यत आह **सिद्धान्तेति** । **उत्तरत्रेति** । प्रयोजनाधिकरणे 'याथार्थ्यमेव मानत्वमपि वाक्यं प्रयोजकम् । मानत्वमेति(व) तत्रापि यत्सम्पूर्णं प्रयोजनम्' इत्यत्र पदानामिष्टसाधन एव गृहीतसङ्गतिकत्वादित्यादिनेति भावः ।

सु०— "ननु मा भूच्छ्रुतिबलेनातिव्याप्तिरसम्भवश्च लक्षणस्य; शैवादिपुराणैस्तु भविष्यति, तेष्वन्येषां जगत्कारणत्वस्य विष्णोरुपसर्जनत्वस्य चाभिधानात् । न च तेषामपि श्रुतिवदन्यार्थत्वम्, तात्पर्यलिङ्गविरोधात् ।" इति चेन्न; तेषां श्रुतिविरुद्धार्थे प्रामाण्यानुपपत्तेः । यथाऽऽह जैमिनिः 'विरोधे त्वनपेक्षं स्यात्' इति । पौरुषेयतया शङ्कितदोषस्यापौरुषेयवाक्यविरोधेऽप्रामाण्यस्य न्याय्यत्वात् । रुद्रादीनां जगज्जन्मादिकारणत्वं विष्णोरुपसर्जनत्वं चानेकश्रुतिविरुद्धम् । ताश्च तत्र तत्रोदाहरिष्यामः । इत्याशयवानाह **न पुराणेति** ।

अनु०— **न पुराणादिमानत्वं विरुद्धार्थे श्रुतेर्भवेत् ॥**

परि०— **श्रुतिबलेनातिव्याप्तिरसम्भवश्चेति** । लक्षणस्य 'हिरण्यगर्भः समवर्तताग्रे' इत्यादिश्रुतिभिः ब्रह्मादिष्वतिव्याप्तिः । 'जनितोत विष्णोः' इत्यादिश्रुत्या विष्णावसम्भवश्चेत्यर्थः । **तात्पर्यलिङ्गविरोधादिति** ।

शिवादिकारणत्व एव यान्युपक्रमादीनि तात्पर्यलिङ्गानि तद्विरोधादित्यर्थः । **यथाऽऽहेति** । आद्यस्य तृतीयपादीय-द्वितीयाधिकरणे 'विरोधे त्वनपेक्षं स्यादसति ह्यनुमानम्' इति सूत्रेण स्मृतीनां श्रुतिविरोधे सति तत्स्मृतिजातम् अनपेक्षम् अनादर्तव्यम् अप्रमाणमिति यावत् । नन्वेवं स्मृतीनां मूलभूतश्रुत्यनुमापकत्वेन प्रामाण्योक्तिपरेण 'धर्मस्य शब्द-मूलत्वात्' इति पूर्वाधिकरणेन विरोध इत्यत्र उक्तम् 'असति ह्यनुमानम्' इति । प्रत्यक्षश्रुतिविरोधेऽसति स्मृत्या मूलश्रुत्यनुमानमुक्तमिति सूत्रार्थः । तन्मात्रस्य प्रकृतोपयोगाद्विरोधे त्वनपेक्षं स्यादित्येवोक्तम् । **तत्र तत्रेति** । आनन्द-मयनये तदनन्यत्वादिनये साङ्ख्यनये पत्युर्नयादावित्यर्थः ।

सु०— ननु शैवपुराणादीन्यपि श्रुतिमूलानि तत्कथं श्रुतिविरोधेनाप्रमाणानीत्यत आह दर्शनान्तरेति ।

अनु०— दर्शनान्तरमूलत्वात्

पुराणादीनां न श्रुतिमूलत्वमिति शेषः । तथा चोक्तं मोक्षधर्मे 'शैवान्पाशुपताचक्रे' इति ।

परि०— शैवानिति । व्यक्तमेतद्दशमे भारततात्पर्यनिर्णये ।

सु०— तथाऽपि पाशुपतादीनां श्रुतिमूलत्वे पुराणादीना(मेव)मपि तत्स्यादित्यत आह मोहार्थमिति ।

अनु०— मोहार्थं च

दर्शनान्तराणि कृतानीति शेषः । तथा च विप्रलम्भमूलत्वमुक्तं भवति ।

निर्निमित्तं प्राणिनां मोहमुत्पादयन्तः प्रत्यवायिनः प्रसज्येरन् । न च परव्यामोहनेन किमपि महत्प्रयोजनमस्ति यदाशया प्रत्यवायमपि न गणयेयुः । अतो नेदमुचितमित्यत उक्तं हरेराज्ञयेति ।

आज्ञया हरेः ।

ह(रेराज्ञा)र्याज्ञानुष्ठानान्न प्रत्यवायोऽस्ति किन्तु महाप्रयोजनावाप्तिश्चेति सुप्रसिद्धम् । न च हरेः प्रत्यवायः प्रयोजनापेक्षा वेश्वरत्वादिति भावः । तदुक्तम् 'कुत्सितानि च मिश्राणि रुद्रो विष्णुप्रचोदितः । चकार शास्त्राणि विभुर्ऋषयस्तत्प्रचोदिताः । दधीच्याद्याः पुराणानि तच्छास्त्रसमयेन तु' इति ।

परि०— 'तच्छास्त्रसमयेन तु' इत्यस्योत्तरश्लोकेनान्वयः । **इति सुप्रसिद्धमिति** । 'हर्याज्ञाकरणादेव पुण्यमभिरवाप्यते' इति भारततात्पर्यनिर्णयान्तिमाध्याये । **तदुक्तमिति** । द्वितीये गीताभाष्ये उक्तमित्यर्थः ।

सु०— किञ्च रुद्रादीनां जगत्कारणत्वे विष्ण्वाद्यशेषनामवत्त्वं स्यात्, अन्यथा विष्ण्वादीनां जगत्कारणत्वाद्यभि(दधतां)धायिनां वाक्यानां विरोधपरिहारो(रायो)पायाभावेन निर्णयानुपपत्तेः। न च तेषां सर्वनामताऽस्ति, तत्र प्रमाणाभावात्। अतो न जगत्कारणत्वमपि तेषाम्। इत्याह **न सर्वनामतेति**।

अनु०— **न सर्वनामताऽन्येषां श्रुतावुक्ता हि कुत्रचित्॥**

ननु पद्मपुराणादौ विष्णुनामानि शिवे प्रतीयन्त इति। मैवम्। यो देवानामिति श्रुतिविरुद्धस्य पुराणादेरनादरणादित्यभिप्रायेण 'श्रुतौ' इत्युक्तम्।

अपि च जगत्कारणेनाज्ञानादिदोषरहितेन भवितव्यम्, दोषिणोऽस्मदादिवज्जगत्कारणत्वानुपपत्तेः। निर्दोषत्वं च भगवतो हरेरेव नान्येषाम्। अतः स एव जगज्जन्मादिकर्ता न रुद्रादिः इत्याह **अदोषेति**।

अदोषवचनाच्चैव नियमेन हरेः श्रुतौ।

दोषवचनाभावात् अदोष(त्व)वचनाच्च इत्यर्थः। एवशब्दो हरेः एवेति सम्बद्ध्यते।

तदुपपादयति **अज्ञानमिति**।

अज्ञानं पारतन्त्र्यं च प्रलयेऽभाव एव च॥
अशक्तिश्चोदिताऽन्येषां सर्वेषामपि च श्रुतौ।

अभाव एव, न त्वनभिव्यक्तिमात्र(मित्यर्थः)मिति भावः। अपिरभिव्याप्तौ। चशब्दो हेतौ। तस्माद्धरेरेवेति युक्तमिति॥ श्रुतीश्च पाशुपताधिकरणादावुदाहरिष्यति।

परि०— दोषवचनाभावादिति। जनितेत विष्णोरित्यस्यान्यार्थतावर्णनादिति भावः।

सु०— एवं सौत्रस्य विष्णुलक्षणस्याव्याप्तिप्रसक्त्यभावात् अतिव्याप्तिमसम्भवं च परिहृत्योपसंहरति **जन्मादीति**।

अनु०— **जन्माद्यस्येति तेनैतद्विष्णोरेव स्वलक्षणम्॥**

तेनोक्तप्रकारेण जन्माद्यस्येत्युक्तं जगज्जन्मादिकारणत्वं विष्णोः सम्भवति नान्येषाम्। अतोऽसम्भवाद्यभावाद्विष्णोर्लक्षणं युक्तमिति योज्यम्।

परि०— अव्याप्तिप्रसक्त्यभावादिति। लक्ष्यस्यैकव्यक्तित्वादिति भावः।

सु०— एवं स्वमतेन सूत्रं व्याख्याय तत्परिशुद्धये मायावादिनां मते लक्षणसूत्रारम्भ एवानुपपन्न इति वक्तुं यत्तै(परै)रभिहितं 'जगज्जन्मादिकारणत्वं न लक्ष्यब्रह्मणः स्वरूपान्त-र्गतं(त) लक्षणं किन्तु तटस्थमेव। त्रैविध्यमत्र सम्भवति मायाविशिष्टं ब्रह्म कारणमिति वा, मायाशक्तिमत्कारणमिति वा, जगत्कारणं तु मायैव तदाश्रयतया ब्रह्म कारणमिति वेति। सर्वथाऽपि जगत्कारणत्वं बाह्यमेव, न साक्षात्स्वरूपान्तर्गतम् (एव)।' इति; तदेतदनुपपन्नम् इति भावेनोक्तं 'स्वलक्षणम्' इति। स्वरूपान्तर्गतमेवेदं ब्रह्मणो जगज्जन्मादिकारणत्वं न मायावाद्युक्तरीत्या तटस्थमित्यर्थः।

परि०— स्वलक्षणमित्यत्र स्वपदस्य कृत्यं व्यनक्ति एवं स्वमतेनेत्यादिना। मायाशक्तिमदिति। मायाशक्त्युपलक्षितमित्यर्थः।

सु०— तत्कुत इत्यत आह **अस्येति**।

अनु०— **अस्योद्भवादिहेतुत्वं साक्षादेव स्वलक्षणम्।**
कृष्णध्यानच्छलेनैव स्वयं भागवतेऽब्रवीत्॥

अस्य सर्वस्यापि विश्वस्योद्भवादिहेतुत्वं ब्रह्मणः स्वलक्षणमेवेति सूत्रकारो भागवते साक्षादेव स्पष्टमेवाब्रवीत् 'एकं (यत्तत्) परं ज्योतिरनन्यमद्वयं स्वसंस्थया नित्यनिरस्त-कल्मषम्। ब्रह्माख्यमस्योद्भवनादिहेतुभिः स्वलक्षणैर्लक्षितभावनिर्वृ(ति)तम्॥' इति। तथा च सूत्रकाराभिप्रायानवबोधनिबन्धनमेव परेषां तटस्थलक्षणव्याख्यानमिति।

ननु "मै(नै)वं सूत्रकारोऽब्रवीत्; किन्तु परप्रतीत्यनुवादोऽयम्, 'ब्राह्मे मुहूर्त उत्थाय वार्युपस्पृश्य माधवः। दध्यौ प्रसन्नकरण आत्मानं तमसः परम्॥' इति पूर्ववाक्ये कृष्णा-नुष्ठितध्यानस्य प्रकृतत्वात्।" इत्यत उक्तम् **कृष्णेति**। कृष्णध्यानानुवादमिषेण स्वयमेवा-ब्रवीदिति।

परि०— **भागवत इति**। दशमस्कन्धे। **परं** विलक्षणम्। **अनन्यं** अन्तर्भेदरहितम्। **अद्वयं** समाधिक-रहितम्। **स्वसंस्थया** स्वरूपभूतस्थित्या। **अस्य** जगतः। **उद्भवनादिहेतुभिः** जन्मादि हेतुत्वलक्षणैः। **स्वलक्षणैः** स्वरूपभूतधर्मैः। **लक्षितं** भावनिर्वृतिरूपं चेत्यर्थः। **भावः** ज्ञानम्। **निर्वृतिः** आनन्दः। तद्रूपमिति यावत्। **आत्मानमिति**। पूर्वश्लोकस्थात्मविशेषणत्वाद्भावनिर्वृतिमित्युक्तम्। ज्योतिरित्यस्यापि ज्योतिरूपमित्यर्थः। अत एवानन्यमिति साधु। अन्यथाऽनन्यदिति स्यात्।

सु०— अयमाशयः ॥ परकृतानुवादो हि पुराणकर्तुर्द्वेधा सम्भवति । निराकरणार्थं वा यथा 'यावत्स्याद्गुणवैषम्यम्' इत्यादि, 'एवं शिष्टैरनुष्ठितत्वादन्यैरप्यनुष्ठेयम्' इति विधानार्थं वा यथा 'त्रित्वे हुत्वाऽथ पञ्चत्वम्' इत्यादि ॥ तत्राद्यः पक्षस्तावत्प्रकृते न सम्भवति अनिराकृतत्वात् । साक्षाद्भगवदवतारस्य कृष्णस्य चेत्प्रतिपत्तिर्निराकरणमर्हति कुतस्तर्हि व्यासप्रतिपत्तौ समाश्वासः । ध्यानमेवेदं न ज्ञानमिति चेत् तत्किं ज्ञानविपरीतं ध्यानमिति नियमः । तथा सति ध्यानार्थिनः श्रवणमननापेक्षा न स्यात् । न च तटस्थं लक्षणं स्वरूपतया ध्यातव्यमिति क्वचिद्विधिर्वा प्रयोजनं वा श्रूयते ॥ तस्माद् द्वितीयः पक्षः परिशिष्यते । तथा च सूत्रकारस्येदं कथं न मतम् । अन्यथा श्वेतकेतूद्दालकाख्यायिकया प्रतिपादितत्वादद्वैतमपि न श्रुत्यभिप्रायः स्यात् । 'तद्धैतत्पश्यन् ऋषिर्वामदेवः प्रतिपेदेऽहं ब्रह्मास्मि' इत्यपि परोपासनानुवादो न स्वार्थे तात्पर्यवान् स्यात्, 'अथ योऽन्यां देवतामुपास्ते' इत्युपासनाप्रकरणत्वात् । तथा च बहुविप्लवः स्यात् ॥ तस्मात्सूत्रकारस्यैवायमभिप्रायो यज्जगज्जन्मादिकारणत्वं ब्रह्मणः स्वरूपान्तर्गतमेव लक्षणमिति । तथा च विस्पष्टतदीयवाक्यान्तरबलादस्यापि सूत्रस्य स्वरूपलक्षणपरत्वमेवेति ।

परि०— **यावत्स्यादिति** । 'यावत्स्याद्गुणवैषम्यं तावन्नानात्वमात्मनः । नानात्वमात्मनो यावत्पारतन्त्र्यं तदैव हि ॥ १ ॥ यावदस्यास्वतन्त्रत्वं तावदीश्वरतो भयम् । य एतत्समुपासीरन् ते मुह्यन्ति शुचार्पिताः' इत्येकादशस्कन्धे दशमाध्याये मतान्तरम् । 'ते मुह्यन्ति' इत्यादिनिन्दया निराकरणार्थं 'यावत्' इत्यादिना अनूद्यत इत्यर्थः । **त्रित्व इति** । 'वाचं जुहाव मनसि तत्प्राण इतरे परम् । धृत्या ह्यपानं सोत्सर्गं तत्परत्वे ह्यजोहवीत् ॥ १ ॥ त्रित्वे हुत्वाऽथ पञ्चत्वं तच्चैकत्वेऽजुहोन्मुनिः । सर्वमात्मन्यजुहवीद्ब्रह्मण्यात्मानमव्यये ॥ २ ॥' इति प्रथमस्कन्धगतपञ्चदशेऽध्याये मृतिकाले धर्मराजकृतलयचिन्ता अनूद्यते । तस्यार्थः वाचं वागभिमानिनीमुमां मनसि मनोभिमानिनि रुद्रे जुहाव उमाया रुद्रे लयो भवतीति चिन्तितवानित्यर्थः । तत् मनः प्राणे जुहाव । परं मनसः परं प्राणं च इतरस्मिन्नपाने जुहाव । धृत्या मनस एकाग्रतया सोत्सर्गं सवृत्तिकमपानं तत्परत्वे तस्मादपानात्पूर्वभाविनि व्यानेऽजोहवीत् । अथापानव्यानलयचिन्तानन्तरम् अवशिष्टावुदानसमानौ त्रित्वे त्रित्वसङ्ख्याविशिष्टेषु प्राणापानव्यानेषु हुत्वा लयं विचिन्त्य पञ्चत्वं पञ्चत्वसङ्ख्याविशिष्टान् प्राणापानव्यानोदानसमानांश्च एकत्वे एकत्व-सङ्ख्याविशिष्टे मूलप्राणे अजुहोत् । सर्वं पूर्वोक्तं समस्तम्, आत्मनि स्वहृदि स्थिते विष्णौ अजुहवीत् । तं चात्मानम् । अव्यये नाशहीने ब्रह्मणि सर्वगते विष्णावजुहवीदिति । अयुक्तं च निराकरणमित्याह **साक्षादिति** । ननु कृष्णस्य चेत्प्रतिपत्तिरित्याद्युक्तमयुक्तम् । 'दध्यौ प्रसन्नकरण' इति पूर्वोक्तध्यानप्रकारस्यैव 'यत्तत्परं ज्योतिः' इत्यादिनाऽनुवादात् । ध्यानस्य च ज्ञानविषयविपरीतविषयकत्वनियमादिति भावेनाऽऽशङ्क्य निराह **ध्यानमेवेदमित्यादिना** । ननु तटस्थमेव लक्षणं स्वरूपलक्षणत्वेन

ध्यातव्यत्वात् कृष्णेन तथा ध्यातमित्यत आह **न च तटस्थमिति**। **अन्यथेति**। अनुवादत्वमात्रेणानभिमतत्व इत्यर्थः। श्वेतकेतूद्दालकाख्यायिकाया अप्यनुवादत्वाविशेषादिति भावः। ननु तत्रोपासना न श्रूयत इत्यत आह **अथ योऽन्यामिति**।

सु०— यत एवं जगज्जन्मादिकारणत्वं स्वलक्षणमत्र सूत्रे ब्रह्मणोऽभिधीयते, ततो न परमतेऽस्य सूत्रस्यारम्भ एवोपपद्यते। इत्याह अत इति।

अनु०— अतो जीवैक्यमपि स निराचक्रे जगद्गुरुः।

लक्षणं हि सजातीयविजातीयव्यवच्छेदार्थं भवति। यथाऽऽह 'समानासमानजातीयव्यवच्छेदो वा लक्षणार्थः' इति। तथा चानेन लक्षणेन सजातीयाज्जीवाद्विजातीयाज्जडाच्च ब्रह्म व्यावर्तितं सूत्रकारेण। जीवैक्यनिराकरणसूत्रस्यारम्भः कथं जीवैक्यवादिनां स्यात्। स्याद्यदीदं कथञ्चित् (स्यात्कथञ्चिद्यदीदं) तटस्थलक्षणं स्यात्। स्वरूपलक्षणमिति चोपपादितम्।

स्यादयमद्वैतिनामनुपपन्नो लक्षणारम्भो यदि इदं जीवव्यावृत्त्यर्थं लक्षणमुक्तं स्यात्। जडमात्रव्यावृत्त्यर्थं तु लक्षणे व्याख्यायमाने कथं जीवैक्यवादिनां लक्षणसूत्रारम्भोऽनुपपन्न इत्यत आह न हीति।

न हि जन्मादिहेतुत्वं जीवस्य जगतो भवेत्॥

यत्र हि लक्षणं नास्ति तत्सर्वं तद्व्यावर्त्यमङ्गीकरणीयम्। अन्यथा लक्षणस्याव्याप्तिप्रसङ्गात्। न चेदं लक्षणं जीवस्यास्ति। तत्कथमसावनेन न व्यावर्त्यत इति।

किञ्चानेन लक्षणेन यदि जीवो न व्यावर्त्यते; किन्तु सोऽपि लक्ष्यान्तर्गतः। तथा सति लक्षणस्य जीवे अतिव्याप्तिमाशङ्क्य इतरव्यपदेशाद्धिताकरणादिदोषप्रसक्तिरिति सूत्रकारीयं तन्निराकरणमसङ्गतं स्यात्। न हि लक्ष्य एवातिव्याप्तिर्लक्षणस्य केनापि शङ्क्यते। कथञ्चिच्छङ्कायां वा तस्यापि लक्ष्यत्वाङ्गीकारं परित्यज्य तत्र न लक्षणनिराकरणं क्रियत इत्याशयवानाह हिताक्रियेति।

हिताक्रियादिदोषं च वक्ष्यत्येव स्वयं प्रभुः।

यद्यपि परेणापि जीवस्य लक्षणव्यावर्त्यत्वमङ्गीकृतमेव, यथाऽऽह 'सर्वज्ञं सर्वशक्तिं विहायान्यतः परपरिकल्पितात्प्रधानादेरचेतनाच्चेतनादपि परिच्छिन्नज्ञानक्रियाशक्तेः संसारिणो

हिरण्यगर्भादुत्पत्त्यादि न सम्भावयितुमपि शक्यते' इति; तथाऽपि न्यायेनोपपादयितुमिदमुक्तमिति ॥

परि०— इदमुक्तमितीति । 'न हि जन्मादिहेतुत्वम्' इत्यादिकमुक्तमित्यर्थः ।

मु०— इतोऽपि मायावादिनां न ब्रह्मलक्षणसूत्रारम्भः सम्भवतीत्याह **निर्गुणत्वं चेति**।

अनु०— **निर्गुणत्वं च तेनैव निषिद्धं प्रभुणा स्वयम् ॥**

लक्षणवाक्यं हि साक्षाल्लक्ष्यस्यासाधारणधर्मसंसर्गं प्रतिपादयदर्थादितरव्यावृत्तिं प्रतिपादयति । ततोऽनेनापि लक्षणवाक्येन ब्रह्मणो जगज्जन्मादिकारणत्वेन तदविनाभूतैः सर्वज्ञत्वादिभिश्च संसर्गः प्रतिपादनीयः । तथा च निर्विशेषत्वं ब्रह्मणोऽनेन सूत्रेण निषिद्धम् । निर्विशेषत्ववादिनां च निर्विशेषत्वं निषेधतः सूत्रस्यारम्भः कथमुपपद्यत इति ।

स्यादियं जीवब्रह्मणोरेकत्वं ब्रह्मणश्च निर्गुणत्वमङ्गीकुर्वतां लक्षणसूत्रारम्भानुपपत्तिः । यद्यनेन सूत्रेण जगज्जन्मादिकारणत्वं ब्रह्मणः स्वलक्षणमुच्यते । न चैवं किन्तु तटस्थमेव । न हि तथाविधं जगज्जन्मादिकारणत्वं जीवब्रह्मणोरेकत्वं वा ब्रह्मणो निर्गुणत्वं वा विरुणद्धि ॥

ननु स्वलक्षणत्वे प्रमाणमुक्तम् । मैवम् । स्वस्य लक्षणानि स्वलक्षणानीति वा । सु सम्यक् स्वरूपान्तर्गत्या न लक्षणानीति वा तदर्थोपपत्तेः ॥ तर्हि यतोऽस्य जन्मादि सा माया तदाश्रयो ब्रह्मेति निर्देशः स्यात् । न तु जन्माद्यस्य यतस्तद्ब्रह्मेति । मैवम् । यत्र घोषः सा गङ्गेतिवल्लक्षणया प्रयोगोपपत्तेः ॥ ननु तटस्थेनापि जगज्जन्मादिकारणत्वेन ब्रह्मणो जीवैक्यं निर्गुणत्वं च (नि)विरुद्ध्यते । काकनिलयनत्वं हि परेण तटस्थं लक्षणमुदाहृतम् । तस्य लक्ष्यान्तर्भावे काकाधिकरणत्वमपि गृहशब्दार्थः स्यात् । ततश्च काकविगमे गृहैकदेशभङ्गबुद्धिः स्यात् इति । तत्र काकाधिकरणत्वं तदनधिकरणेभ्यो गृहं व्यावर्तयति न वा । नेति पक्षेऽनुभवविरोधस्तदभिधानवैयर्थ्यं च । आद्ये ब्रह्मलक्षणमपि कथं न जीवव्यावृत्तिं करोति । कथं च तत्सम्बन्धेन सगुणं न भवतीति । मैवम् । यो हि कार्यकारणसङ्घातादविविक्तं कर्तृत्वभोक्तृत्वदोषसंसर्गिणमात्मानं मत्वा मृषैव क्लिश्यति स जीवो व्यावर्त्यत एव ते(अने)न लक्षणेन । तत्र यश्चैतन्यधातुः स ब्रह्मणो न भिद्यत इत्यभ्युपगमे विरोधाभावात् । न च सत्यस्य प्रपञ्चस्य कारणभूतायाः सत्याया मायाया आश्रयो ब्रह्मेति सूत्रार्थो येन ब्रह्मणः सविशेषत्वं स्यात् । किन्तु यदवष्टम्भो

विश्वो विवर्तः प्रपञ्चस्तद् ब्रह्मेति सूत्रार्थः । सति चैवं सूत्रार्थे कथं जीवब्रह्मणोरेकत्वं ब्रह्मणो निर्गुणत्वं च विरुद्ध्यत इति ।

परि०— 'भेदेनैव तु' इत्यादिकमवतारयितुं शङ्कामाह **स्यादियमित्यादिना अत्रोच्यत** इतिपर्यन्तेन । **तटस्थमेवेति** । ब्रह्माश्रितमायागतमेव न ब्रह्मगतमित्यर्थः । यद्वा काकवत्वमिवोपलक्षणमेवेत्यर्थः । **लक्षणयेति** । यथा सा 'गङ्गा' इति गङ्गापदं तीरं लक्षणया बोधयति तथा 'तद्ब्रह्म' इत्यत्र तत्पदमपि लक्षणया तदाश्रयं ब्रह्म बोधयतीत्युपपत्तेरित्यर्थः । यद्वा यत्रेत्यत्र यत्पदं गङ्गार्थं सदपि लक्षणया यथा यत्तीर इत्यर्थकं तथा यत इति पदं यदधिष्ठितमायात इत्यर्थकमित्यर्थः । तटस्थलक्षणपरत्वेऽप्यैक्यबाधनानुकूलत्वमस्य सूत्रस्याशङ्कते **नन्वित्यादिना** । काल्पनिकभेदमाश्रित्य समाधत्ते **मैवमित्यादिना** । **कार्येति** । देहेन्द्रियान्तःकरणादि । **कारणम्** अविद्यादोषो रागादिः । ऐक्यप्रतिकूल्यमस्य नेत्युक्त्वा निर्गुणत्वप्रतिकूलतापि नेत्याह **न च सत्यस्येति** । **विश्वः** समस्तः । **विवर्तः** अन्यथाप्रतीयमानः । **प्रपञ्चो यदवष्टम्भो** यदधिष्ठानक इत्यर्थः ।

सु०— अत्रोच्यते । आस्तां तावत् (एषा) प्रपञ्चस्य विवर्तताऽऽदिवार्ता प्रमाणाभावात्, प्रकृत्यधिकरणे निराकरिष्यमाणत्वाच्च । तटस्थेन जगज्जन्मादिकारणत्वेनात्र सूत्रे लक्षणया ब्रह्म प्रतिपाद्यत इति कुतोऽङ्गीकरणीयम् । मुख्यार्थासम्भवे हि लक्षणाश्रयणं दृष्टम् । न तावद् ब्रह्मणो जगज्जन्मादिकारणत्वस्य बाधकं प्रत्यक्षं, तदगोचरत्वात् । नाप्यनुमानम्, श्रुतिबाधितत्वात् । नाप्यागमः, तस्याक्लिष्टकारित्वाद्यर्थतया सावकाशत्वात् ।

नन्वर्थापत्त्येदमवसीयते । जीवब्रह्मणोरेकत्वं तावदावश्यकम् । न च जगज्जन्मादिकारणत्वस्य स्वलक्षणत्वे तत्सम्भवति । अतोऽन्यथाऽनुपपत्त्या मायागतमेवेदं लक्षणम् । जन्माद्यस्य यतः, तद् ब्रह्मेति लक्षणयोच्यत इति कल्प्यत इति । तत्राह भेदेनैवेति ।

अनु०— भेदेनैव तु मुख्यार्थसम्भवे लक्षणा कुतः ।

यदि जीवब्रह्मणोरेकत्वपरिरक्षणाय यथाश्रुतं सूत्रार्थं परित्यज लक्षणाऽऽश्रीयते तर्हि जीवब्रह्मणोर्भेदेनैवाङ्गीकृतेन सूत्रस्य मुख्यार्थसम्भवे लक्षणा कस्मादाश्रयणीया ।

परि०— 'ब्रह्म न कर्तृ निष्क्रियत्वात्' इत्याद्यनुमानं बाधकमित्यत आह **नाप्यनुमानमिति** । 'निष्कलं निष्क्रियम्' इत्यादिरागमोऽस्तु बाधक इत्यत आह नाप्यागम इति । दशमतात्पर्याद्युक्ताम् 'अकर्माक्लिष्टकारित्वात्' इत्यादिस्मृतिं हृदि कृत्वाऽऽह **तस्येति** । **इदमिति** । लक्षणस्य तटस्थत्वमित्यर्थः । तामेव दर्शयति **जीवब्रह्मणोरित्यादिना** ।

सु०— नन्वभेदमुपादाय सूत्रे लक्षणा वाऽऽश्रयणीया भेदमुपादाय मुख्यवृत्तिर्वेति सन्दिह्यते । वयं तु ब्रूमः द्वितीयः पक्ष एव श्रेयानिति, अप्रामाणिकत्वाज्जीवब्रह्मणोरेकत्वस्य ।

न (हि) अप्रामाणिकपरिरक्षणाय वाक्यानां जघन्यवृत्तिराश्रीयमाणा क्वचि(दुपलब्धेति)दपि दृष्टेति। तदिदमुक्तं **भेदेनैवेति**।

ननु 'कथं जीवब्रह्मैक्यमप्रामाणिकं, तत्त्वमसीत्यादिश्रुतिसिद्धमि(त्वादि)'ति चेन्न । उपपत्तिपराहतत्वात् । तथा हि । तच्छब्देन(ब्दस्य) मुख्यार्थो यः, 'सदेव सोम्य' इत्यादिना प्रकृतः, प्रेक्षापूर्वं तेजोऽबन्नादीनां स्रष्टा, सर्वासां प्रजानां मूलमायतनं प्रतिष्ठा च, सकलावद्यगन्धविधुरोऽपरिच्छिन्नगुणाकरः परमात्मा, यश्च त्वंपदमुख्यार्थः प्रत्यक्ष(ादि)सिद्धोऽल्पशक्तिः पराधीनो दोषकलुषितोऽवच्छिन्नज्ञानादिगुणः, तावुपादायानेन वाक्येनैक्यमुच्यते, उत विरुद्धभागत्यागेन लक्षणया वा । नाद्यः । परस्परविरोधेन योग्यताविरहे जरद्गवादिवाक्यवदाभासत्वप्रसङ्गात् । द्वितीये दोषमाह भेदेनैवेति । सिंहो देवदत्त इत्यादिवत् सामानाधिकरण्यमात्रं गौणमुपादाय जीवब्रह्मणोर्भेदे(ना)नैवाङ्गीकृतेन पदद्वयस्य मुख्यार्थ(त्व)सम्भवे(न) जहदजहल्लक्षणा कुत आश्रयणीयेति।

परि०— सूत्रस्य मुख्यार्थोक्तिपरतया 'भेदेनैव तु' इति वाक्यं व्याख्याय श्रुतेर्मुख्यार्थत्वोक्तिपरतयापि व्याख्यातुमवतारयति **ननु कथमिति**। तदित्यस्य को मुख्यार्थ इत्यतश्छान्दोग्ये षष्ठे तत्त्वमसीत्यतः पूर्ववाक्ये प्रकृतमाह **सदेवेत्यादिना**। 'तदैक्षत बहु स्यां प्रजायेय' इति 'तत्तेजोऽसृजत' इत्यादिवाक्योक्तमाह **प्रेक्षेति**। 'सन्मूलाः सोम्येमाः सदायतनाः सत्प्रतिष्ठा' इत्यादिनोक्तमाह **सर्वासामिति**। सृष्टिस्थितिमुक्तिकर्ता चेत्यर्थः। तत्सत्यम्, स आत्मा अनयोरर्थः **सकलेत्यादि**। **गौणमिति**। सादृश्यपरमित्यर्थः। 'सामानाधिकरण्यमात्रं गौणम्' इत्यादेस्तात्पर्यमुक्तं चन्द्रिकायां पृथगुपदेशादित्यधिकरणे। सामानाधिकरण्यमात्रं गौणमित्यस्य, तत्पदं कर्तृत्वादिविशिष्टब्रह्मपरमेव तत्त्वंपदयोः सामानाधिकरण्यं तु नाभेदपरमिति नाभिप्रायः, अपि तु तत्त्वमसीत्यत्र तत् तत्सदृश इति तत्पदेनैव गौण्या वृत्त्या सादृश्ये लब्धेऽन्योन्यान्वितानेकप्रकृतिनिष्ठैकविभक्तिरूपसामानाधिकरण्यार्थस्य मुख्यस्य तत्पदशक्यतावच्छेदकेन ब्रह्मत्वेन रूपेण ब्रह्माभेदस्य जीवेऽसत्त्वेऽप्यमुख्यस्य चेतनत्वादिरूपेणाभेदस्य सत्त्वात् सामानाधिकरण्येनाऽमुख्याभेदलाभ इत्येवाभिप्राय इति। **जहदजहल्लक्षणेति**। ओहाक्त्यागे त्यजदत्यजल्लक्षणेत्यर्थः। कर्तृत्वादिधर्मांशत्यागाच्चैतन्यांशस्यात्यागादिति भावः।

सु०— ननु किं सामानाधिकरण्यं मुख्यमुपादाय तत्त्वंपदयोर्लाक्षणिकत्वं व्याख्येयं किं वा सामानाधिकरण्यं गौणं गृहीत्वा तत्त्वंपदयोर्मुख्यार्थता व्याख्यातव्येति सन्देहे न विनिगमनायां हेतुरस्ति । न नास्ति । त्यजेदेकं कुलस्यार्थ इति न्यायस्य विद्यमानत्वात् । तात्पर्यलिङ्गानां तत्र तत्र भेद एवानुगुण्यस्य व्युत्पादितत्वात् । तदिदमुक्तं **भेदेनैवेति** ।

परि०— **तत्र तत्रेति**। तत्त्वनिर्णयादौ।

सु०— किञ्च विरोध्याकारपरित्यागेन स्वरूपमात्रलक्षणया 'तत्त्वमसि' इति वाक्यं जीवब्रह्मणोरेकत्वं प्रतिपादयतीत्यत्र विरोध्याकारपरित्यागो नाम न तावदविवक्षामात्रमित्युक्तं प्राक् ॥ अथ सोऽयं देवदत्त इति(त्यादि)वद्विरोध्याकारस्यानित्यत्वम् । तत्राह **कथमिति** ।

अनु०— **कथं नित्यगुणस्यास्य स्यादैक्यं गुणहानतः ॥**

नित्यगुणत्वं चेश्वरस्य लिङ्गपादे साधयिष्यते । अस्येश्वरस्येत्युपलक्षणम् । जीवेऽपि पारतन्त्र्यादिदोषाणां नित्यत्वात् । यथोक्तं पुराणे 'अल्पशक्तिरसार्वज्ञम्' इति ।

परि०— प्रागिति । प्रथमाधिकरणे 'सत्यत्वात्तेन दुःखादेः' इत्यादिव्याख्यानावसरे । लिङ्गपाद इति । 'ज्ञानं नित्यं क्रिया नित्या' इत्यादिनोत्तरपादे साधयिष्यत इत्यर्थः । पुराण इति । 'अल्पशक्तिरसार्वज्ञ्यं पारतन्त्र्यमपूर्णता । उपजीवकत्वं जीवत्वमीशत्वं तद्विपर्ययः ॥ १ ॥ स्वाभाविकं तयोरेतन्नान्यथा तु कथञ्चन' इति द्वितीयगीतातात्पर्योक्त-महाविष्णुपुराण इत्यर्थः ।

सु०— ननु च विरोध्याकारपरित्यागेन जीवस्य ब्रह्मैक्यमित्यस्यार्थो न विरोध्याकाराविवक्षामात्रेणेति नाप्यनित्यत्वेनेति किन्तु निर्गुणेन ब्रह्मणा जीवस्यैक्यमित्येवेति चेन्न । निर्गुण(त्व)स्यैव निरूपयितुमशक्यत्वात् । तथा हि । तन्निर्गुणं किं सगुणादीश्वराद्भिन्नमुताभिन्नम् (वा) । द्वितीये तस्यापि सगुणत्वप्रसङ्गेन निर्गुणत्वव्याघातः । आद्ये दोषमाह **सदैवेति** ।

अनु०— **सदैव गुणवत्त्वेऽस्य भिन्नं स्यान्निर्गुणं सदा ।**

यदि निर्गुणं सगुणादत्यन्तभिन्नं तर्ह्यस्य सगुणस्य नित्यं सगुणत्वात्तस्मान्नित्यमेव निर्गुणं भिन्नं प्रसज्येत । तथा च न कदाचिदपि कैवल्यं स्यादिति ।

''ननु स्वभावतो निर्गुणमेवारोपितैर्मिथ्यागुणैः सगुणमिति बालैरभिलप्यते । आरोपितनीलिम्ना गगनमिव नीलत्वेन । आरोपप्रवाहस्य चानादिनित्यतया सदा सगुणत्वं च नानिष्टम् । तथा च मिथ्याभूतविरोध्याकारपरित्यागेनैक्योपदेशोऽपि नानुपपन्नः । नीरूपं गगनमिति यथा । यथा वा यदिदं रजतं सा शुक्तिरि''त्येवं परेण स्वाभिसन्धावुद्घाटिते सत्याह **न चेति** ।

न च मिथ्यागुणत्वं स्यादनिर्वाच्यस्य दूषणात् ॥

मिथ्येत्यसदुच्यतेऽनिर्वचनीयं वा । नाद्यः अनङ्गीकारात् । न द्वितीयः अनिर्वाच्यस्य प्रथमसूत्र एव निराकृतत्वात् । अतो गुणराहित्यलक्षणं निर्गुणत्वं न सर्वथा शक्यनिरूपणम् ।

ननु गुणादिपञ्चकस्य निर्गुणत्वं पदार्थविदो मन्यन्ते। मन्यन्ताम्। न हीदानीं निर्गुण-वस्तुनिराकरणं प्रस्तुतं किं नामाद्वैतिना निर्गुणं ब्रह्म निरूपयितुमशक्यमिति। गुणशब्देना(चा)त्र धर्ममात्रं प्रकृतम्। तद्गुणादिष्वपि सर्वसम्मतम्॥ गुणादीनां च सगुणत्वं परमाण्वारम्भनिरासे वक्ष्यते।

ननु (च) 'साक्षी चेता केवलो निर्गुणश्च' इति निर्गुणं ब्रह्म श्रूयते। मैवम्। उक्तानुप-पत्तिपराहतत्वेनार्थान्तरपरत्वात्। अन्यथा साक्षित्वादीनामपि धर्मत्वाद्व्याघातश्च। साक्षाद्द्रष्टा हि साक्षी। यथाऽऽह पाणिनिः। 'साक्षाद्द्रष्टरि संज्ञायामि'ति।

परि०— **कैवल्यमिति**। केवलत्वं निर्गुणभाव इति यावत्। सगुणस्येत्यनुकर्षः। **बालैरिति**। विशेषा-नभिज्ञैरित्यर्थः। गुणराहित्यलक्षणं निर्गुणत्वमित्यस्य वैशेषिकपरिभाषितगुणशून्यत्वमर्थ इति मन्वानो मन्दः शङ्कते **गुणादिपञ्चकस्येति**। गुणकर्मसामान्यविशेषसमवायरूपपञ्चकस्य। **पदार्थविदो** नैयायिकाः। **अशक्यमितीति**। प्रस्तुतमित्यनुकर्षः। अत्रेदानीम् अभिमतं निर्गुणत्वं गुणादिपञ्चकेऽपि नेत्याह **गुणशब्देनेति**। पारिभाषिकरूपादि-चतुर्विंशतिगुणराहित्यमपि नेत्याह **गुणादीनां चेति**। वैशेषिकाधिकरणे समयपादे वक्ष्यत इत्यर्थः। **उक्तानुप-पत्तीति**। निर्गुणस्यैव निरूपयितुमशक्यत्वादिनोक्तानुपपत्तीत्यर्थः। यद्वा 'न च मिथ्यागुणत्वं स्यादनिर्वाच्यस्य दूषणात्' इत्युक्तानुपपत्तीत्यर्थः। **अर्थान्तरेति**। प्राकृतगुणराहित्यरूपार्थान्तरत्वादित्यर्थः। व्याख्यातैषा श्रुतिः कर्मनिर्णयटीकायाम्। **अन्यथेति**। धर्मसामान्यनिषेधे। **यथाऽऽहेति**। पञ्चमस्य द्वितीयपादे 'साक्षाद्द्रष्टरि' इति साक्षाच्छब्दरूपादव्ययाद्द्रष्ट्रर्थे संज्ञायां विषये इनिप्रत्यये 'अव्ययानां भमात्रे टिलोपः' इति टिलोपश्च भवतीत्यर्थः।

सु०— एवं धर्मराहित्यलक्षणं निर्गुणत्वं निराकृतमप्याग्रहमात्रेण योऽङ्गीकरोति तं प्रति सोल्लुण्ठमाह निर्गुणत्वमिति।

अनु०— निर्गुणत्वं तदा च स्यादासुरत्वं न चान्यथा।

तदा च (निर्गुणे युक्त्या) निर्गु(णे)णत्वे निराकृतेऽपि यदि निर्गुणत्वं परस्मै रुचितं स्यात् तर्हि गुणशब्दोदितसकलशुभराहित्यलक्षणमासुरत्वमेव स्यात्। अन्यथानिरूपयितुमशक्य-त्वस्योक्तत्वात्। तेनैक्यं च मायावादिनामनुमन्यामह इति॥ एतेन ब्रह्मणो निर्गुणत्वादस्य लक्षणस्य यत्तटस्थत्वमुक्तम्, न हि नानाविधकार्यक्रियावेशात्मकत्वं तत्प्रसवशक्त्यात्मकत्वं वा जिज्ञास्यविशुद्धब्रह्मान्तर्गतं भवितुमर्हतीति, तदपि निरस्तं वेदितव्यम्। निर्गुण(त्व)स्यैव निराकृत(निरस्त)त्वात्॥ यच्चोक्तम् 'नेदं ब्रह्मणो विशेषणं प्रपञ्चजन्मादिकारणत्वस्य प्रपञ्चो-पाधित्वेन निरुपाधिकब्रह्मस्वरूपान्तर्गतत्वायोगात्' इति; तदुत्तरत्र निराकरिष्यत इति।

परि०— सोल्लुण्ठम् सोपहासम् । **परस्मै रुचितमिति** । 'रुच्यर्थानां प्रीयमाणः' इति चतुर्थी । यत्तटस्थत्वमुक्तं तन्निरस्तमित्यन्वयः । तटस्थत्वोक्तिपरं वाक्यं पठति **न हि नानेति** । **तत्प्रसवेति** । नानाविधकार्यजनकेत्यर्थः । **विशेषणमिति** । स्वरूपलक्षणमित्यर्थः । **उत्तरत्रेति** । 'अतोऽनन्तगुणं ब्रह्म' इत्यत्र ब्रह्मस्वरूपविशेषण-(षय)त्वोपगमेन तन्मात्रत्वानङ्गीकारेण निराकरिष्यत इति भावः ।

सु०— यदपि गुणगुणिनोरन्यत्वानन्यत्वाभ्यामनिरूपणादिति लक्षणस्य तटस्थत्वादिसिद्धये परेणोक्तं तद्दूषयितुमनुवदति लक्ष्यलक्षणयोरिति ।

अनु०— लक्ष्यलक्षणयोर्भेदोऽभेदो वा यदि वोभयम् ।

यदत्र जगज्जन्मादिकारणत्वं मु(ख्य)खतो लक्षणमभिहितं, सर्वज्ञत्वादिसमस्तगुणवत्त्वं चाभिप्रायव्या(प्रा)सिमित्युक्तम्, तदुभयमपि लक्षणं लक्ष्याद्ब्रह्मणो भिन्नमभिन्नं भिन्नाभिन्नं वा ।

नाद्यः । मेरुमन्दरवल्लक्ष्यलक्षणभावस्य गुणगुणिभावस्य चानुपपत्तेः । सम्बन्धसद्भावान्नेति चेत् (न) तस्यापि सम्बन्धिभ्यामन्यत्वानन्यत्वाभ्यामनिरूपणात् ।

न द्वितीयः । अनेकैरभिन्नस्य ब्रह्मणोऽप्यनेकत्वापत्तेः । तथा चैकमेवेति श्रुतिविरोधात् ॥ लक्षणानां वैकत्वमापद्येत । तथा च 'यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते' इत्यादिश्रुतेः पुनरुक्तिदोषप्रसङ्गः ॥ लक्ष्यलक्षणभावो गुणगुणिभावश्चाभेदे नोपपद्यते । प्रसिद्धेन ह्यप्रसिद्धं लक्षणीयम् । न च तदेव तदैव प्रसिद्धमप्रसिद्धं चेति युक्तम् ॥ गुणी च गुणवान् भवति । न च स्वेनैव तद्वान् भवति ।

न तृतीयः । परस्परविरोधात् ।

अतोऽशक्यनिरूपणत्वान्नेदं ब्रह्मस्वरूपान्तर्गतं लक्षणम्, किन्तु तटस्थमेव । न च तटस्थेन तेन ब्रह्मणोऽद्वितीयत्वभङ्गः, यद्रजतमित्यभात्सा शुक्तिरितिवन्मिथ्याभूतेनापि प्रपञ्चकारणत्वेनोपलक्षणयोगादिति ।

परि०— इत्युक्तमिति । स्वरूपलक्षणवादिना सिद्धान्तिनोक्तमित्यर्थः । **अन्यत्वानन्यत्वाभ्यामनिरूपणादिति** । अन्यत्वे सम्बन्धसम्बन्धिनोः सम्बन्धान्तरेण भाव्यम् । तत्राप्येवमित्यनवस्थानात् । अनन्यत्वे सम्बन्धसम्बन्धित्वव्याघातादिति भावः । **पुनरुक्तीति** । 'यतो वा' इति श्रुतौ उक्तजन्मस्थितिभङ्गरूपलक्षणत्रयस्याप्येकत्वेन 'इमानि भूतानि जायन्ते येन जातानि जीवन्ति यत्प्रयन्त्यभिसंविशन्ति' इत्येषामेकार्थत्वादिति भावः । **इतिवदिति** । यज्जगजन्मादिकारणत्वेन प्रतीतं तद्ब्रह्म इत्येवंरूपेण मिथ्याभूतकारणत्वेनोपलक्षणसम्भवात्; इत्यर्थः ।

सु०— एवमनूद्य निराकर्तुमारभते **इति पृष्ट इति।**

अनु०— इति पृष्टे

वक्तव्यमिति शेषः ॥ पृष्ट इत्युपलक्षणम्। दूषिते चेत्यपि ग्राह्यम्। दूषणानामत्यन्तासम्बद्धत्वात्पृष्ट इत्येवोक्तम्॥ किं वक्तव्यमिति।

तत्र जगज्जन्मादिकारणत्वादीनां धर्माणां भेदाभावेऽपि विशेषस्य सद्भावात् तद्बलेन सर्वमुपपद्यत इति वक्तुं निर्भेदवस्तुनि परेण विशेषस्यानङ्गीकृतत्वात् घटादीनां च मिथ्यात्वेनाङ्गीकृतानामनुदाहरणत्वात्सत्य एव वस्तुन्यसावुपपादनीय इति मन्वान आह **तदैति।**

तदैक्यस्य गतिरेव न विद्यते।

यद्येवं पृष्ट्वा लक्षणं दूषयसि तदैक्यस्य गतिर्निरूपणप्रकारो न विद्यते।

अयमभिप्रायः। द्विविधं हि वाक्यं मायावादिना तत्त्वावेदकमङ्गीकृतम्। एकं जीवब्रह्मणोरैक्यपरं महावाक्यम्, यथा तत्त्वमसीत्यादि। अपरं तत्स्वरूपपरमवान्तरवाक्यम्, यथा सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्मेत्यादि। तदुभयमपि सविशेषाभिन्नवस्तुनिष्ठं परेणाङ्गीकरणीयम् (अङ्गीकार्यम्), गत्यन्तराभावात्।

परि०— इति वक्तुमिति। 'अनोऽनन्तगुणं ब्रह्म निर्भेदमपि भण्यते' इत्यनेन वक्तुमित्यर्थः। अस्फुटत्वादाह **अयमभिप्राय इति।** नास्तीतीतिशब्दस्येत्ययमभिप्राय इत्यन्वयः।

सु०— तत्र तावदाद्यस्य गत्यन्तरं नास्ति कथमिति चेत् उच्यते। तत्त्वमसीत्यादिवाक्यप्रतिपाद्यमैक्यं किं तत्पदलक्षिताचैतन्यादभिन्नमुत भिन्नमथ भिन्नाभिन्नमिति वाच्यम्।

परेणाङ्गीकृतत्वेन प्राधान्यादभेदपक्षं तावदादौ निराकरोति **ऐक्याभेद इति।**

अनु०— ऐक्याभेदे न शास्त्रेण ज्ञेयं तत्स्वप्रकाशतः।

ऐक्यस्य चैतन्यस्वरूपाभेदेऽङ्गीक्रियमाणे तदैक्यं तत्त्वमसीत्यादिना शास्त्रेण प्रतिपाद्यं न स्यात्। कुतः स्वरूपस्य स्वप्रकाशत्वेन नित्यसिद्धत्वात्। तन्मात्र(स्वरूप)त्वाच्चैक्यस्य। न हि प्रकाशमानमेव शास्त्रप्रतिपाद्यम्। वैयर्थ्यप्रसङ्गात्॥ किञ्चावेद्यत्वे सत्यपरोक्षव्यवहारयोग्यत्वं स्वप्रकाशत्वं परेणाङ्गीकृतं तथा च स्वप्रकाशचैतन्यात्मकं (च) शास्त्रप्रतिपाद्यं चेति

व्याहतम् ॥ अथ शास्त्रं नैक्यं प्रतिपादयति किन्तु भेदभ्रमं निराकरोति; यथोक्तं सिद्धं तु निवर्तकत्वादिति । न । ऐक्ये प्रकाशमाने भेदभ्रमस्यैवानवकाशात्, तत्त्वाप्रतिपत्तेर्भ्रान्तिहेतुत्वात् । ऐक्यं न प्रकाशत इति चेन्न, स्वप्रकाशचैतन्यमात्रत्वविरोधात् । अविद्यावशात्स्वरूप-(प्रकाश)स्याप्यनवभास इति चेन्न सर्वथाऽप्यनवभासप्रसङ्गात् । तथा चाधिष्ठानानवभासे अविद्यारोपस्याप्यनुपपत्तेः, न ह्यखण्डे वस्तुन्यंशतोऽविद्यावरणं सम्भवति । असम्भवनीयावभासचतुराऽविद्येति चेत्, तर्हि सा जडेष्वेव कुतो नाङ्गीकार्या, अनुपपत्तेस्तुल्यत्वात्, तथा च 'सा न जडेषु वस्तुषु' इत्ययुक्तम् ।

'न शास्त्रेण ज्ञेयं तदि'त्युपलक्षणम्, 'शास्त्रप्रतिपाद्यत्वेऽपि तत्पदेनैव सिद्धत्वात् त्वमसीति व्यर्थमि'त्यपि द्रष्टव्यम् ॥ तदित्येतावता न भेदभ्रमनिवृत्तिः, अतस्त्वमसीति सार्थकमिति चेन्न । तत्पदेनै(वै)क्यस्य प्रतिपादितत्वादैक्यप्रतीतौ च भेदभ्रमस्य निरस्तत्वात् । अन्यथा कदाऽप्यनिवृत्तिप्रसङ्गात् ॥ तत्पदेनैक्यस्याप्रतिपादितत्वे तदुपलक्षितचैतन्यमात्रत्वानुपपत्तिः ।

ननु कथं तर्हि सोऽयं देवदत्त इति वाक्यम् । अत्रापि विशेषानङ्गीकारेऽनुपपत्तिरेवेति ।

परि०— तावदिति । अवान्तरवाक्यस्य गतिर्नेति सत्यज्ञानादिकेऽप्येवमित्यत्र वक्ष्यमाणत्वात्तावच्छब्दः । ननु स्वकर्मकप्रकाशात्मकत्वरूपस्वप्रकाशत्वं न परेणाङ्गीकृतम् । येनायं दोषः स्यादित्यतः तद्रीत्यापि दोषोक्तिपरतया व्याचष्टे **किञ्चावेद्यत्व इति** । **सिद्धं त्विति** । ऐक्यस्य स्वप्रकाशात्मस्वरूपत्वेन सदा प्रकाशमानत्वेऽपि शास्त्रस्योपादेयत्वं सिद्धमेव । शास्त्रस्य भेदभ्रमनिवर्तकत्वादित्यर्थः । शास्त्रस्य भेदभ्रमनिवर्तकत्वेनोपादेयताशङ्कां निराह **नेति** । **स्वरूपस्यापीति** । ऐक्यस्येति योज्यम् । **सर्वथाऽप्यनवभासेति** । आत्मनोऽप्यनवभासप्रसङ्गादित्यर्थः । **अविद्याऽऽरोपस्यापीति** । तथा च अविद्यावशादैक्यानवभासोक्तिरयुक्ता स्यात् । अविद्याया एवानुपपत्तेरिति भावः । नन्वात्मस्वरूपांशेऽविद्यावरणं नास्ति किन्त्वैक्यांश एवेत्यत आह **न हीति** । **अनुपपत्तेस्तुल्यत्वादिति** । अधिष्ठानानवभास इत्यादिनोक्ताया इत्यर्थः । असम्भावनीयेत्याद्युक्तपरिहारस्यापि तुल्यत्वादित्यपि ज्ञेयम् । **इत्ययुक्तमिति** । इति यत्त्वयोक्तं तदयुक्तमित्यर्थः । **तत्पदेनैक्यस्य प्रतिपादितत्वादिति** । तत्पदबोध्यचैतन्यस्वरूपत्वादैक्यस्येति भावः । **तदुपलक्षितेति** । तल्लक्षणया तत्पदबोधितेत्यर्थः । **ननु कथमिति** । तस्मिन् वाक्ये स इति तत्पदेनैव देवदत्तस्वरूपस्य तदभिन्नस्यैकस्य च बोधितत्वेन शिष्टपदवैयर्थ्यापत्तिरिति भावः । **अत्रापीति** । सोऽयमितिवाक्यबोध्याभेदस्थलेऽप्यैक्यस्य पिण्डस्य च सविशेषाभेदानङ्गीकार इत्यर्थः ।

सु०— द्वितीयं निराकरोति भेद इति ।

अनु०— भेदे मिथ्यात्वतो भेदसत्यत्वं स्याद्बलादपि ।

ऐक्यस्य स्वरूपाद्भेदेऽङ्गीक्रियमाणे अपसिद्धान्तः तावत्, तत्त्वमस्यादिवाक्यस्य अखण्डार्थनिष्ठताया मायावादिनाऽङ्गीकृतत्वात् । मिथ्यात्वप्रसङ्गोऽपरो दोषः, चैतन्यातिरिक्तस्य सर्वस्य मिथ्यात्वाङ्गीकारात्, अन्यथाऽद्वैतेनैव सत्येनाद्वैतव्याघातात् । ऐक्यमिथ्यात्वे किन्नश्छिन्नमिति चेन्न, मिथ्यात्वतो न शास्त्रेण ज्ञेयं तदित्यनुवर्तनात्, अन्यथा तत्त्वमस्यादिशास्त्रस्यातत्त्वावेदकत्वं स्यात् । किञ्च जीवब्रह्मणोरैक्यस्य मिथ्यात्वतस्तद्भेदसत्यत्वमपि स्यात् । कुतः, बलात् व्याप्तिबलादित्यर्थः ।

ननु न कुत्रापि सत्यो भेदोऽस्माभिरभ्युपेयते तत्कथं व्याप्तिः । मैवम् । आस्तां तावत् परमार्थचिन्ता । ययोर्दूरस्थयोर्वनस्पत्योरैक्यं मिथ्या तयोर्भेदः सत्य इति दृष्टम् । अथवा यस्य स्वरूपेण सतो योऽभावो मिथ्या तस्य तद्विपरीतः सत्यो, यथा ब्रह्मणोऽनृतत्वादेर्मिथ्यात्वे सत्यत्वादिकं सत्यमिति, सामान्यव्याप्त्याश्रयणेन प्रसङ्गोपपत्तिः । यथाहुः 'परस्परविरोधे तु न प्रकारान्तरस्थितिः' इति ।

परि०— **द्वितीयमिति** । तत्पदलक्षिताच्चैतन्याद्भिन्नमैक्यमिति पक्षमित्यर्थः । मूलोक्तमुपलक्षणं मत्वाऽऽह **अपसिद्धान्तस्तावदिति** । मिथ्यात्वत इत्यनुवादलब्धमाह **मिथ्यात्वप्रसङ्ग इति** । **अन्यथेति** । चैतन्याद्भिन्नस्याद्वैतस्य सत्यत्वेऽद्वैतेनैव ऐक्येनैव सत्येनाद्वैतस्य सदेकमेव तत्त्वमित्यस्य व्याघातादित्यर्थः । मूलं योजयति **मिथ्यात्वत इति** । दोषान्तरविवक्षयोत्तरान्विततयाऽपि योजयति **किञ्चेति** । अपीत्यस्यान्वयोक्तिः **सत्यत्वमपीति** । **न प्रकारान्तरेति** । परस्परविरुद्धयोरन्यतरस्थितिं विना प्रकारान्तरेण स्थितिर्नेत्यर्थः । तथा च विरुद्धयोरन्यतरस्य मिथ्यात्वेऽन्यतरस्य सत्यत्वं स्यादेवेति भावः ।

सु०— तृतीयं निराचष्टे भेदाभेदाविति ।

अनु०— भेदाभेदौ यदि

जीवब्रह्मणोरैक्यस्य स्वरूपाद्भेदाभेदौ यद्यङ्गीक्रियेते । तदा वक्तव्यं तौ किं चैतन्यादभिन्नावुत भिन्नौ अथ भिन्नाभिन्नाविति ॥ आद्ये चैतन्यस्यापि द्वित्वं तयोर्वैकत्वमित्याद्यापद्येत । द्वितीययोर्दोषमाह तदेति ।

तदा स्यादेव ह्यनवस्थितिः ॥

हिशब्देनानवस्थाव्युत्पादनस्य स्पष्टतामाचष्टे । तथा हि । स भेदः किं भेदिभ्यां भिन्नोऽभिन्नो भिन्नाभिन्नो वा । प्रथमे सोऽपि भेदस्तथेत्यनवस्था । द्वितीये शब्दपर्यायत्वादयो दोषाः । तृतीयस्तु तृतीयेऽन्तर्भवति । तत्राप्युक्तविधयाऽनवस्थैवेति ।

ननु भेदस्य भेदान्तरं भेदाभेदयोश्च भेदाभेदान्तरमित्येतावता नानवस्था, उत्पत्तिज्ञप्तिप्रतिबन्धकत्वाभावादिति चेन्न, विशेषणप्रतीतिमन्तरेण विशिष्टप्रत्ययानुपपत्त्या ज्ञप्तिप्रतिबन्धकत्वात्। तदिदमुक्तं स्यादेवेति।

यद्यपि भेदाभेदाङ्गीकारे विरोधो वक्तुं शक्यते तथाऽपि स्फुटत्वान्नोक्तः।

एवमैक्यस्य स्वरूपाद्भेदपक्षेऽनवस्थाऽपीति।

परि०— तृतीयं तत्पदलक्षितचैतन्यादैक्यं भिन्नाभिन्नमिति पक्षम्। **स्वरूपादिति**। चैतन्यस्वरूपादित्यर्थः। **इत्याद्यापाद्येत इति**। तच्छब्दपर्यायत्वं अन्यतरमात्रपरिशेषापत्तिश्चेत्यादिपदार्थः। **भेदिभ्यामिति**। चैतन्यरूपवस्तुना भेदाभेदाख्यवस्तुना चेत्यर्थः। **शब्देति**। चैतन्यशब्दभेदशब्दाभेदशब्दानां पर्यायत्वं चैतन्याद्यन्यतरपरिशेषत्वभेदाभेदयोरेकत्वभेदानेकत्वरूपदोषा इत्यर्थः। **तृतीय इति**। भेदिभ्यां भेदो भिन्नाभिन्न इति पक्षः। ऐक्यं चैतन्याद्भिन्नाभिन्नमिति पक्षेऽन्तर्भवति। तथा च तद्दोषेणैव दुष्टो भवतीति भावः। तत्र वा को दोष इत्यत आह **तत्रापीति**। **विशेषणेति**। चैतन्यादैक्यं भिन्नाभिन्नमिति विशिष्टप्रतीतिर्हि विशेषणत्वेन भेदाभेदभानमपेक्षते। विशेषणत्वेन भेदाभेदभानं च भेदाभेदरूपविशेषणस्य विशेष्यभूतैक्यस्य च भेदस्य वा भेदाभेदस्य वा भानाभावेऽनुपपन्नम्। तद्भानमपि विशेषणत्वेन तज्ज्ञानं विना नेत्येवमुत्तरोत्तरभेदादिभानं विना पूर्वपूर्वभेदादिभानं न युक्तमिति ज्ञप्तिप्रतिबन्धकत्वाद्दोष एवेत्यर्थः। **अनवस्थापीतीति**। स्फुटत्वान्नोक्तेति योज्यम्।

सु०— 'नन्वैक्यं चैतन्याभिन्नमपि स्वनिर्वाहकत्वात्स्वाभाविकप्रकाशेनाप्रकाशितत्वमात्मनो निर्वक्ष्यति(हिष्यति)। यद्वा स्वरूपेणैक्यस्य भेदाभेदौ स्ताम्, तयोश्च भेदाभेदान्तराभावेऽपि स्वनिर्वाहकत्वाद्व्यवहारोपपत्तिरि'ति चेन्न, विशेषानभ्युपगमे स्वनिर्वाहकत्वस्यापि वक्तुमशक्यत्वादित्यभिप्रायेणाह **स्वनिर्वाहकतेति**।

अनु०— स्वनिर्वाहकता चेत्स्यात्

ऐक्यस्य भेदाभेदयोर्वा स्वनिर्वाहकता यद्यङ्गीकृता स्यात्। तदा पृच्छामः "स्वस्य निर्वाहकं हि स्वनिर्वाहकम्। तस्य भावः स्वनिर्वाहकता। स्वस्येति च कर्मणि षष्ठी 'कर्तृकर्मणोः कृती'ति वचनात्। तथा चैकस्यैवैकस्यामेव निर्वाहक्रियायां कर्मकर्तृत्वलक्षणं निर्वाह्यत्वं निर्वाहकत्वमित्युक्तं भवति। तन्निर्वाह्यत्वं निर्वाहकत्वं च परस्परं धर्मिणा क्रियया चात्यन्ताभिन्नमु(तात्यं)त भि(न्नाभि)न्नमि"ति।

आद्ये दोषमाह वाद्यमिति।

वाह्यं वाहकमित्यपि ।
पर्यायो भेदवान्वा स्यादनवस्थोभयत्र च ॥

निर्वाह्यमिति निर्वाहकमिति अपिशव्दान्निर्वाहणमित्यपि शव्दसमूहः पर्यायः प्रसज्येत एकार्थत्वात् । न च तेषां शब्दानां कश्चित्पर्यायत्वं मन्यते ।

द्वितीयमनूद्य दूषयति भेदवानिति ।

वाशव्दो यद्यर्थे । यदि निर्वाह्यत्वादिरर्थः परस्परं धर्मिणा च भेदवान् स्यात्तदा तद्भेद-द्वयस्य भेदिस्वरूपमात्रत्वे पर्यायत्वादिदोषप्रसङ्गाद्भेदान्तरवदित्यङ्गीकरणीयम् । तथा च परस्परं भेदं धर्मिभेदं वाऽऽश्रित्योभयत्रानवस्था स्यादिति ।

परि०— निर्वहिष्यतीति । निर्वक्ष्यतीति वाच्ये इडागमो लेखकदोषमूलो वा निर्वचनार्थभ्रमनिरासाय कृतो वेति ध्येयम् । व्यवहारोपपत्तिरिति । भिन्नाभिन्नमैक्यं चैतन्यादित्यादिविशिष्टव्यवहारोपपत्तिरित्यर्थः । कर्तृकर्मणोः कृतीतिवचनादिति । निर्वाहकशब्दस्य ण्वुल्प्रत्ययान्तत्वात् तस्य च 'कृदतिङि'त्यनेन कृत्संज्ञत्वात् तद्योगे कर्तरि कर्मणि च षष्ठी भवतीति पाणिनिवचनादित्यर्थः ।

सु०— एवं विशेषानभ्युपगमे महावाक्यार्थानुपपत्तिमभिधाय अवान्तरवाक्येऽपि तामतिदिशति सत्येति ।

अनु०— सत्यज्ञानादिकेऽप्येवं

सत्यं ज्ञानमनन्तं व्रह्मेत्यादिकेऽवान्तरवाक्येऽप्येवं विकल्प्य दूषणमभिधानीयमित्यर्थः ।

तथा हि । सत्यज्ञानादिकं परस्परं व्रह्मणा चात्यन्ताभिन्नं वा भिन्नं वा भिन्नाभिन्नं वा ॥ नाद्यः । तथा सति स्वप्रकाशव्रह्मात्मकस्य तस्य सत्यज्ञानादिशास्त्राप्रतिपाद्यत्वप्रसङ्गात् । सत्यज्ञानादिपदानां पर्यायत्वापत्त्या सहप्रयोगानुपपत्तिप्रसङ्गाच्च ॥ न द्वितीयः । अपसिद्धान्तात् । मिथ्यात्वापत्त्या शास्त्रस्यातत्त्वावेदकत्वप्रसङ्गाच्च । अज्ञानत्वादेः सत्यत्वापत्तेश्च ॥ न तृतीयः । अनवस्थाप्रसङ्गात् । स्वनिर्वाहकत्वस्य चोक्तविधया निर्वक्तुमशक्यत्वादिति ॥

परि०— महावाक्येति । तत्त्वमसीतिवाक्येत्यर्थः । प्रागुक्तविकल्पान् तद्दोषांश्च व्यनक्ति तथाहि सत्यज्ञानादिकमित्यादिना ।

सु०— "ननु सत्यज्ञानादीनां परस्परं व्रह्मणा चात्यन्तमभेद एव ॥ न च तावता सत्यज्ञानादिपदानां पर्यायत्वम्, वाच्यार्थभेदसद्भावात् । परापरसामान्यवाचिनां सगुणव्रह्म-

वाचिनां वा तेषां परब्रह्मणि लक्षणया प्रवृत्त्यङ्गीकारात् ॥ न च वाच्यं 'सत्यपदेन लक्षितस्यैव ज्ञानपदेन लक्षणायां वैयर्थ्यम्, अधिकलक्षणायां च न अखण्डार्थतासिद्धिरि'ति लक्ष्यार्थ-भेदाभावेऽप्यारोपितासत्यत्वादिव्यावृत्त्यर्थत्वेन पदान्तराणां सप्रयोजनत्वात् ॥ अत एव न शास्त्रवैयर्थ्यम्, स्वप्रकाशेऽप्यारोपिताकारव्यावृत्त्यर्थत्वेन शास्त्रस्य सप्रयोजनत्वादि''ति चेन्न । किं ब्रह्मविशेषणत्वेनासत्यत्वादिव्यावृत्तिबोधः प्रयोजनमुच्यते । किंवा स्वतन्त्र एव व्यावृत्तिबोधः ।

परि०— परापरसामान्येति । सत्ताशब्दितसत्यत्वरूपव्यापकजातिज्ञानत्वादिरूपव्याप्यजातिवाचिनां सत्यज्ञानादिशब्दानामित्यर्थः । न च वाच्यमित्यस्य सिद्धिरित्यनेनान्वयः । अत एवेत्युक्तं व्यनक्ति **स्वप्रकाशे-ऽपीति** । 'सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म विज्ञानमानन्दं ब्रह्म' इत्यादिशास्त्रस्य हि ब्रह्म असत्यं न अज्ञानं न, परिच्छिन्नं नेत्याद्यर्थकत्वेनारोपितासत्यत्वाद्याकारव्यावृत्त्यर्थत्वेन प्रयोजनवत्त्वादित्यर्थः ।

सु०— आद्ये दोषमाह न व्यावृत्त्येति ।

अनु०— न व्यावृत्त्या प्रयोजनम् ।
व्यावृत्तस्याविशेषत्वे

इत्थंभूतलक्षणे तृतीया ॥ ब्रह्मविशेषणत्वेन असत्यत्वादिव्यावृत्तिलक्षणं प्रयोजनं सत्यादिपदानां त्वया वक्तुं न शक्यते ॥ कुत इत्यत आह **व्यावृत्तस्येति** । व्यावृत्ततया प्रतीतस्य ब्रह्मणोऽविशेषत्वे सतीत्यर्थः । अभावविशेषाङ्गीकारे च भावविशेषैः किमपराद्धम् ।

द्वितीयं दूषयति **न व्यावृत्त्येति** । व्यावृत्तेर्व्यावृत्तस्य ब्रह्मणोऽविशेषत्वे सा स्वतन्त्रा व्यावृत्तिर्न प्रयोजनम्, अजिज्ञासितत्वात् । मुमुक्षुणा ब्रह्म वा तद्धर्मो वा जिज्ञासितव्यः । तत्र व्यावृत्तिर्न ब्रह्म, तस्य भावरूपत्वादेकत्वान्निरुपाधिकत्वाच्च । ब्रह्मधर्मोऽपि न चेत्कथं मुमुक्षुणा जिज्ञास्येत । अजिज्ञासितबोधनं च कथं प्रयोजनं स्यादिति ।

परि०— इत्थम्भूतलक्षण इति । कञ्चित्प्रकारं प्राप्त इत्थम्भूतस्तस्य लक्षणे ज्ञापके तृतीया भवति । छात्रेणोपाध्यायमद्राक्षीदित्यत्रोपाध्यायत्वप्रकारं प्राप्तस्य छात्रशब्दितः शिष्यो ज्ञापक इति तत्र तृतीयोक्ता पाणिनिना । तथेहापि व्यावृत्त्या व्यावृत्तिरूपचिह्नेनेत्यर्थत्वादेवमुक्तम् । यद्वा इत्थम्भूतस्य यल्लक्षणं तत्र तृतीयेत्यर्थवत् इत्थम्भूतं यल्लक्षणं तत्र तृतीयेत्यप्यर्थमुपेत्यैवमुक्तम् । विशेषणत्वरूपप्रकारान्तरं प्राप्ते व्यावृत्तिरूपे लक्षणे तृतीयेत्यर्थोऽत्र ध्येयः । विशेषणीभूता व्यावृत्तिः प्रयोजनं नेत्यत्र फलितोऽर्थः । उक्तं च तृतीयेऽध्याये ऋग्भाष्यटीकायां सप्तदशे वर्गे 'अच्छा वदा तना गिरा जरायै ब्रह्मणस्पतिम्' इत्येतद्भाष्यस्य 'व्याप्तया गिरा जरायै संस्तुतित्वेन तृतीया भावरूपिणो' इत्यस्य

व्याख्यावसरे 'जरायै' इत्यत्र जरयेति व्यत्ययमुपेत्य तृतीयाया इत्थम्भूतलक्षणत्वमभ्युपेत्य जरया संस्तुत्या संस्तुतित्वेन स्तुतित्वरूपेणोपेतया' इति। तदेव व्यनक्ति **ब्रह्मेति**। नन्वसत्यादिव्यावृत्तीनां अभावरूपत्वात् तासां ब्रह्मविशेषणत्वेऽपि न निर्विशेषत्वाङ्गीकारभङ्गः। भावविशेषाङ्गीकाराभावादित्यत आह **अभावेति**। व्यावृत्तेरिति पदद्वयमध्याहृत्य मूलं योजयति **व्यावृत्तेरविशेषत्वे सतीति**। विशेषणाभावत्वे सतीत्यर्थः। किं प्रति इत्यतो व्यावृत्तस्येत्यनूद्य ब्रह्मण इति विशेष्यमुक्तम्। 'न व्यावृत्त्या प्रयोजनम्' इत्यस्यार्थः **सा स्वतन्त्रेत्यादि**। **निरुपाधिकत्वाच्चेति**। अन्यानिरूपितत्वादित्यर्थः। व्यावृत्तयस्त्वभावरूपत्वादनेकरूपत्वात्सोपाधिकत्वाच्चेत्युक्तत्रितयविपरीता इति भावः।

सु०— किञ्च सत्यादिपदानि ब्रह्मणि किं सत्यत्वादिधर्मानभिदधत्यसत्त्वादिव्यावृत्तिप्रयोजनानि, उतान्यथा वा।

नाद्यः अनङ्गीकारादित्याह न व्यावृत्त्येति। व्यावृत्तस्य ब्रह्मणोऽविशेषत्वेऽङ्गीकृते सति, विशेषणाभिधानमुखेन व्यावृत्तिः पदानां प्रयोजनमिति वक्तुं न शक्यत इत्यर्थः।

द्वितीयं दूषयति न व्यावृत्त्येति। व्यावृत्तस्य ब्रह्मणोऽविशेषत्वे सत्यत्वादिधर्माप्रतिपादन इति यावत्। असत्यत्वादिव्यावृत्तिः पदानां प्रयोजनमिति वक्तुं न शक्यते। न हि तीरे नदीत्वमनभिदधतो नदीपदस्यानदीत्वव्यावृत्तिः प्रयोजनं सम्भवति। विरोध्याकारसमर्पणेन हि विरोध्याकारान्तरं व्यावर्तनीयम्॥

यदुक्तं शास्त्रं च आरोपिताकारव्यावृत्त्या स्वप्रकाशेऽपि प्रयोजनवदिति। तदप्यनेनैव निरस्तम्॥ निर्विशेषे स्वयंप्रकाशमाने विरोध्याकारारोप एवानुपपन्न इति चोक्तम्।

परि०— अभिदधतीति। शत्रन्तम् अभिदधानानीत्यर्थः। **तदप्यनेनेति**। व्यावृत्तिर्विशेषणं वा स्वतन्त्रा वेत्यादिविकल्पपूर्वकदूषणेनेत्यर्थः। 'ऐक्याभेदे न शास्त्रेण ज्ञेयं तत्स्वप्रकाशतः' इत्यत्र महावाक्यार्थखण्डनप्रस्तावोक्तदोषान्तरं च स्मारयति **निर्विशेष इति**।

सु०— एवं विशेषानङ्गीकारे वाक्यद्वयस्यानुपपत्तिमभिधायोपसंहरति तदिति।

अनु०— तदखण्डं च खण्डितम्॥

तत्तस्मादखण्डं निर्विशेषं वाक्यद्वयप्रतिपाद्यमित्येतन्मतं खण्डितं दूषितं वेदितव्यमित्यर्थः।

परि०— वाक्यद्वयस्येति। महावाक्यावान्तरवाक्यरूपवाक्यद्वयस्येत्यर्थः।

सु०— स्वक्रियाविरुद्धं च निर्विशेषत्ववचनमित्याह **निर्विशेषत्वमिति।**

अनु०— **निर्विशेषत्वमेतेन मूकोऽहमितिवद्भवेत्।**

यथा मूकोऽहमित्येतत्स्वक्रियाविरुद्धम्। वक्तृत्वाभावो ह्यनेनोच्यते, वचनक्रियया च वक्तृत्वमिति॥ तथा निर्विशेषं ब्रह्मेति स्वक्रियाविरुद्धं भवेत्। कथम्। एतेन निर्विशेषत्वेन विशेषेणापतितेन हेतुना। विशेषाभावो हि निर्विशेषं ब्रह्मेति वाक्येन प्रतिपादयितुमिष्टः। प्रतिपादनक्रियया च विशेषाभावलक्षणो विशेषः प्राप्नोतीति॥ अयमपि विशेषो निर्विशेषमित्यनेन निराक्रियत इति कुतस्तत्रापि स्वक्रियाविरोधः। प्रतीतिविरोध इति चेत्। तर्ह्येतद्वचनकर्तृत्वमपि मूकोऽहमित्यनेन निराक्रियत इति कुतस्तत्रापि स्वक्रियाविरोधः। प्रतीतिविरोध इति चेत्। समस्समाधिः॥ परबोधनोपायाभावाद्विशेषाभाव उपादीयते न तु ब्रह्मविशेषतयेति चेत्। अत्रापि परबोधनोपायाभावादेवेदं वचनम्। वस्तुतस्त्वसौ मूक एवेत्यस्तु॥ निर्विशेषम् इत्यस्य विशेषनिरास एव तात्पर्यम्, न निर्विशेषत्वविशेषविधौ, अतः कथं विरोध इति चेत्। तर्हि मूकोऽहमित्यस्यापि वक्तृत्वनिरासे तात्पर्यम्, नैतद्वचनवक्तृत्व इति कुतस्तत्रापि विरोधः॥ न तत्र स्ववचनविरोधः, किन्तु स्वक्रियाविरोध इति चेत्। प्रकृतेऽपि किमन्योऽभिहित इत्यास्तां प्रपञ्चः। तदिदमुक्तं **मूकोऽहमितिवदिति।**

परि०— यथा मूकोऽहमित्येतत्स्वक्रियाविरुद्धं तथा निर्विशेषं ब्रह्मेति स्वक्रियाविरुद्धमित्यन्वयः। दृष्टान्तस्य स्वक्रियाविरोधमुपपादयति **वक्तृत्वाभाव इत्यादिना।** अनेन मूकोहऽमिति वाक्येन। एतद्वाक्योच्चारणक्रियया त्वित्यर्थः। शङ्कोत्तराभ्यां स्वक्रियाविरोधमेव व्यनक्ति अयमपीति।

सु०— यदर्थमयं प्रयत्नस्तदाह **अभिन्नेऽपीति।**

अनु०— **अभिन्नेऽपि विशेषोऽयं बलादापतति ह्यतः॥**

अत उक्तप्रकारेण महावाक्यावान्तरवाक्ययोः अन्यथाऽनुपपत्तिबलात् भेदरहितेऽपि ब्रह्मणि अयमनुपपत्तिशान्तिहेतुर्विशेषो नाम शक्तिविशेषोऽङ्गीकरणीयः प्राप्नोति। इदमुक्तं भवति। महावाक्यप्रतिपाद्यमैक्यमवान्तरवाक्यप्रतिपाद्यं च सत्यत्वादिकं ब्रह्मणा परस्परं चाभिन्नमेव। एकधैवानुद्रष्टव्यमित्याद्येकरस(त्व)प्रतिपादकश्रुतेः। न चोक्तदोषः। यतो भेदहीनेऽपि वस्तुन्यस्ति कश्चिच्छक्तिविशेषो येन प्रकाशमानमपि न प्रकाशत इत्यादि युज्यते। स च विशेषोऽनयैवार्थापत्त्याऽवगम्यत इत्येव त्वया वक्तव्यमिति।

परि०— अयं प्रयत्न इति । लक्ष्यलक्षणयोर्भेद इत्यादिना महावाक्यार्थावान्तरवाक्यार्थखण्डनप्रयत्न इत्यर्थः । **शक्तिविशेषः** वस्तुसामर्थ्यविशेषः । **उक्तदोषः** अभेदपक्षोक्तदोषः ।

सु०— नन्वङ्गीकृतेऽपि विशेषे नानुपपत्तिशान्तिः । सोऽपि हि विशेषो यदि वस्तुनो भिन्नस्तर्हि भेदानवस्थादिदोषः स्यादभिन्नत्वे च विशेषतद्वद्भावानुपपत्तेस्तादवस्थ्यादित्यत आह **विशेषेति ।**

अनु०— विशेषतद्वतोश्चैव स्वनिर्वाहकता भवेत् ।

विशेषविशेषिणोश्चाभेद एवाङ्गीकरणीयः । विशेषवलाच्च विशेषतद्वद्भावोऽप्युपपादनीय इति शेषः । तथाऽपि विशेषपरम्परयाऽनवस्था स्यादित्यत आह **स्वनिर्वाहकतेति ।** स एव विशेषो विशेषान्तरमन्तरेण विशेषतद्वद्भावं च घटयति । एकस्यैव निर्वाह्यत्वं निर्वाहकत्वं च तद्बलादेव सिद्ध्यतीत्यङ्गीकरणीयमिति ।

नन्वभिन्ने वस्तुनि भेदकार्यनिर्वाहकत्वं विशेषस्य कुतः प्रमाणात्(तः) सिद्ध-मित्यत आह **भेदहीने त्विति ।**

भेदहीने त्वपर्यायशब्दान्तरनियामकः ॥
विशेषो नाम कथितः

तुशब्दोऽवधारणे । अपर्यायशब्दान्तरनियामक इत्यशेषभेदकार्यनिर्वाहकत्वोपलक्षणम् । एतदुक्तं भवति । जीवब्रह्मैक्यादीनामेकधेवेत्यादिश्रुत्या चैतन्यस्वरूपमात्रत्वं प्रतीयते । चैतन्ये स्वप्रकाशतया सिद्धेऽप्यसिद्धिः(?)अपर्यायशब्दवेद्यत्वम्, चैतन्यप्रकाशस्य नाविद्यानिवर्तकत्वमद्वैतज्ञानस्य तन्निवर्तकत्वमित्यर्थक्रियाविशेषः । चैतन्यमेकं सत्यत्वादीन्यनेकानीति सङ्ख्यावैलक्षण्यमित्यादिभेदकार्याणि चावगम्यन्ते । एतदुभयान्यथाऽनुपपत्त्या भेदरहितेऽपि चैतन्ये भेदप्रतिनिधिस्तत्कार्यकारी कश्चिदतिशयोऽस्तीति कल्प्यते । गत्यन्तराभावात् । तथा चार्थापत्त्या स्वरूपग्राहिण्या भेदकार्यनिर्वाहक एवा(चा)सौ सिद्ध इति किं तत्र प्रमाणान्तरान्वेषणेनेति । अनेनैव विशेषस्य लक्षणं चोक्तं भवति, 'भेदहीनेऽप्यनुपचरितभेदव्यवहारनिमित्तं विशेष' इति ।

परि०— अनेनैवेति । ऐक्यस्य एकधेत्यादिश्रुतिभेदकार्यतत्पोभयान्यथानुपपत्तिलपार्थापत्त्येत्यर्थः । व्यक्ता चैषाग्रेऽपि भेदहीनेऽप्यनुपचरितभेदव्यवहारनिमित्तमिति । घटपटनिष्ठभेदेऽतिव्याप्तिनिरासाय भेदहीनेऽपीत्युक्तिः ।

राहोः शिर इत्याद्युपचरितव्यवहारहेतौ अतिव्याप्तिनिरासायानुपचरितेति । घटादिव्यवहारहेतुघटत्वादावनतिव्याप्तये भेदव्यवहारेत्युक्तिः ।

सु०— एवमद्वैतवादिना विशेषमङ्गीकारयित्वाऽन्यानप्यङ्गीकारयति सोऽस्तीति ।

अनु०— सोऽस्ति वस्तुष्वशेषतः ।

न केवलं ब्रह्मणि मायावादिना विशेषोऽङ्गीकरणीयः, किं नाम प्रपञ्चसत्यतावादिभिरप्यशेषद्रव्येषु स विशेषोऽङ्गीक(र्तव्यः)ार्यः । तथा हि, पटस्तच्छौक्ल्यं च तावन्न भिद्येते अङ्गुलीद्वयवद्भेदेनानुपलम्भात् । अयुतसिद्धत्वादिति चेत् । किमयुतसिद्धत्वं नाम । अवश्यमाश्रयाश्रयिभावेनावस्थानमिति चेत् । किमेतावता भेदेन न प्रत्येतव्यम् । नापि कुण्डमिव पटोऽधिकरणत्वेन, बदराणीव शौक्ल्यमाधेयत्वेन परिस्फुरति । किं नाम तदेव तदिति । न चैषा प्रतीतिर्भ्रान्तिः । बाधकाभावात् । शौक्ल्यपटयोर्भेदावगाहिनी प्रत्यक्षप्रतीतिर्हि बाधिका भवेत् । अनुमानादीनामभेदप्रत्यय(क्ष)रोधेनोत्थानस्यैवासम्भवात् । न च भेदावगाहिनी प्रत्यक्षप्रतीतिरस्तीत्युक्तम् । तेन प्रत्यक्षत एव सिद्धः पटशौक्ल्ययोरभेदः । दृश्यन्ते च भेदकार्याणि, पटशौक्ल्यबुद्ध्योरन्यूनानतिरिक्तविषयत्वाभावः, तच्छब्दयोरपर्यायत्वं अपर्यायशब्दस्मारकत्वं, जलाहरणाद्यर्थक्रियाभेदः, पटमानयेत्युक्ते यत्किञ्चिच्छुक्लानानयनं, शुक्लमानयेत्युक्ते नियमेन पटस्यानानयनम्, अपटः पट इतिवदशुक्लः पट इत्यनयोर्विरोधाभावः, अन्धस्यापि पटोऽयमितिवच्छुक्लोऽयमिति च प्रतीत्यनुत्पत्तिः, शुक्लाप्रतिपत्तिवत् पटाप्रतिपत्त्यभावः, महारजनसम्पर्केण शुक्लत्ववत्पटस्या(प्या)वृतत्वाभावः, पटवद्वा शौक्ल्यस्याप्यनावृतत्वाभावः; इत्येवमादीनि । न चैषा प्रतीतिर्भ्रान्तिः । बाधितत्वाभिमानस्याप्यभावात् । व्यवहाराद्यविसंवादाच्च तदेतयोरभेदभेदकार्यप्रतीत्योरन्यथाऽनुपपत्त्या निर्भेदेऽपि पटेऽस्ति कश्चिदतिशयो भेदप्रतिनिधिर्यद्वशादिदं सर्वं समञ्जसं स्यादित्येव कल्पनीयम् । स च अतिशयोऽभिन्नेऽपि विशेषकत्वाद्विशेष इति गीयते । एवमन्यत्रापि द्रव्ये विशेषः प्रतिपत्तव्यः ।

ननु भेदाभेदाङ्गीकारेणानुपपत्तेः शमनात् किं विशेषेणेति चेन्न । परस्परविरुद्धयोर्भेदाभेदयोरेकत्रावस्थानघटनाया(म)पि विशेषस्याप्यङ्गीकरणीयत्वात् । प्रतीतत्वात् को विरोध इति चेत् । सत्यम् । प्रतीतिरपि कथमुपपन्नेति चिन्तायां वस्तुस्वभावातिशयस्यानुसरणीयत्वात् । भेदाभेदानवस्थापरिहाराय(र्थमपि) विशेषाङ्गीकार(स्य)ावश्यकत्वस्योक्तत्वादिति ।

परि०— **अङ्गीकारयित्वेति**। अङ्गीकारशब्दात् 'तत्करोति तदाचष्टे' इति णिचि कृते ण्यन्तात् क्त्वाप्रत्यये रूपम्। अङ्गीकार्य इति शङ्कानवकाशः। अस्मीन्यस्य तात्पर्यमाह **अङ्गीकर्तव्य इति**। अर्थापत्तेरन्यथोपपत्तिमाशङ्क्य निराह **ननु भेदाभेदाङ्गीकारेणेति**। **एकत्रेति**। यस्य येन भेदाभेदौ तत्र वस्तुनीत्यर्थः। **उक्तत्वादितीति**। 'भेदाभेदौ यदि तदा स्यादेव ह्यनवस्थितिः' इत्यादाविति भावः।

सु०— ननु सर्ववस्तुषु यद्यस्ति विशेषः, स च वस्तुनो न भिद्यते, प्राप्तं तर्हि सकल-वस्तूनामैक्यमित्यत आह विशेषा इति।

अनु०— विशेषास्तेऽप्यनन्ताश्च परस्परविशेषिणः ॥
स्वनिर्वाहकतायुक्ताः सन्ति वस्तुष्वशेषतः ।

ते प्रकृतस्वरूपा विशेषा अशेषतो वस्तुष्वनन्तेषु द्रव्येष्वनन्ता एव सन्ति, न पुनरेक एव सर्वत्रातो नोक्तदोषः । सोऽस्तीत्येकवचनं तु समुदायापेक्षया प्रयुक्तमिति भावः । नन्वेकैकस्मिंश्च द्रव्ये विशेषोऽप्येकैकोऽस्ति तदा पटो महांश्शुक्लश्चलतीति विचित्रानेक-व्यवहारानुपपत्तिः । न ह्येकस्मादविचित्रस्वभावाद्विचित्रानेककार्योत्पत्तिर्दृष्टा । तथा सति आकस्मिकत्वप्रसङ्गात्। ततश्च विशेषाङ्गीकारो व्यर्थः स्यादित्यत आह **विशेषा इति**।

तेऽप्युक्तलक्षणा विशेषा अशेषतोऽपि वस्तुषु प्रत्येकमनन्ताः सन्ति । अतो नोक्त-दोषावकाशः ॥ अनन्ता इत्युपलक्षणम् । यत्र यावन्तो व्यवहारास्तत्र तावन्तो विशेषा इति ज्ञातव्यम्।

प्रतिद्रव्यमनेकत्वे विशेषाणां परस्परं भेदेन भाव्यम् । भेदाविनाभूतत्वादनेकत्वस्य । तथा च भिन्नानां द्रव्याभेदे द्रव्यस्यापि भेदप्रसङ्ग इत्यत आह **परस्परेति** । परस्परविशेष-वत्त्वेनैवानेकत्वं सम्भवति। विशेषस्य भेदकार्यकारिताया उक्तत्वादिति भावः।

विशेषाणामपि विशेषान्तराङ्गीकारेऽनवस्थेत्यत आह **स्वनिर्वाहकतेति** । पूर्वं द्रव्येण विशेषस्याभेदचिन्ता इदानीं तु परस्परमिति स्फुटोऽर्थभेदः। सर्वं चैतद्विशेषस्वरूपसाधकार्था-पत्त्यैव सिद्धमिति न पृथक् प्रमाणमुक्तम्। न हि स्वयमनुपपन्नमनुपपत्त्यन्तरशान्त्यै प्रभवति। किन्तु यथायथोपपद्यते तथातथैव स्वरूपग्राहिण्याऽर्थापत्त्यैव कल्प्यते।

यद्यपि विशेषः प्रत्यक्षोऽपि भवति। 'येन प्रत्यक्षसिद्धेन' इति वक्ष्यमाणत्वात्। तथाऽपि विप्रतिपन्नो न तन्मात्रेण बोधयितुं शक्यत इत्यर्थापत्तिरुपन्यस्तेति।

परि०— सोऽस्तीत्युक्त्या एक एव विशेषः सर्ववस्तुष्वनुगत इति भ्रान्तः शङ्कते **ननु सर्ववस्तुष्विति**। **ऐक्यमिति**। घटाद्यभिन्नविशेषाभिन्नत्वात्सर्ववस्तूनां यो यदभिन्नधर्माभिन्नः स तदभिन्न इति व्याप्तेरिति भावः। असम्भावनानिरासायाह **अनन्ता इत्युपलक्षणमिति**। अपौनरुक्त्यायाह **पूर्वमिति**। 'विशेषतद्वतोश्च' इत्यादावित्यर्थः। 'सर्वं चैतत्' इत्याद्युक्तं व्यनक्ति **न हीति**। **येनेति**। 'येन प्रत्यक्षसिद्धेन व्यवहारोऽखिलो भवेत्। भावाभावविभागेन यं विना न कथञ्चन। एतादृशे विशेषेऽस्मिन् को द्वेषो वादिनां भवेत्' इति वैशेषिकनये वक्ष्यमाणत्वादित्यर्थः।

सु०— यदर्थं तदैक्यस्येत्यादिना सर्ववादिभिर्विशेषोऽङ्गीकारितस्तदिदानीमाह **अत इति**।

अनु०— **अतोऽनन्तगुणं ब्रह्म निर्भेदमपि भण्यते॥**

निर्भेदमपि ब्रह्म अतो विशेषसामर्थ्यादनन्तगुणं भण्यत इति।

यत्परेण पृष्टं लक्ष्यलक्षणयोर्भेद इत्यादि तस्येदमुत्तरम् **ब्रह्म निर्भेदमिति**। यदत्रोक्तमनेकलक्षणाभिन्नस्यानेकत्वप्रसङ्गः, लक्षणानां वाऽनेकत्वानुपपत्तिः, शब्दपर्यायत्वं, गुणगुणित्वाद्यनुपपत्तिरिति; तस्योत्तरं, निर्भेदमप्यतो विशेषाद्गुणानामनन्तत्वं, ब्रह्मणश्चैकत्वम्, अनन्ता गुणा अस्येति गुणगुण्यादिभावः, ब्रह्म च गुणाश्चेत्यपुनरुक्तभणनं च युज्यते इति।

अत्र जगज्जन्मादिकारणत्वमिति वक्तव्ये **अनन्तगुणम्** इति वचनमिदं सूत्रमनन्तगुण(वत्)त्वमेव ब्रह्मणो लक्षणमभिप्रेत्य तत्साधनाय जगज्जन्मादिकारणत्वलक्षणं प्रतिपादयितुं प्रवृत्तमिति सूचयितुम्।

तदेवं जगज्जन्मादिकारणत्वस्य स्वलक्षणत्वे बाधकाभावान्न तटस्थत्वकल्पनं युक्तमिति सिद्धम्॥

परि०— **भणनमिति**। कथनमित्यर्थः।

सु०— "अत्राह। किमर्थं लक्ष्यलक्षणयोरभेदमङ्गीकृत्य विशेषबलेन सर्वव्यवहारसमाधानं क्रियते, भेद एव कस्मान्नाङ्गीक्रियते; गुणगुणिभावस्तु समवायसम्बन्धाद्भविष्यति। यदि च सूत्रकारेण समवायो निराकरिष्यत इति नाङ्गीकारार्हस्तदा गुणगुणिनोरेव स कश्चित्तादृशः स्वभावभेद इत्यङ्गीकरणीयम्; न हि पटादौ भेदाभावेऽपि विशेषबलाद्व्यवहारविशेषदर्शनमात्रेण ब्रह्मण्यपि तथा कल्पयितुं युक्तम्, निश्चायकप्रमाणाभावात्। निश्चायकप्रमाणोपन्यासार्थं

हि सम्भावना कल्प्यते, यथाऽऽहुः 'सम्भावितः प्रतिज्ञाया अर्थः साध्येत हेतुना। न तस्य हेतुभिस्त्राणमुत्पतन्नेव यो मृतः' इति, न पुनः सम्भावनैवार्थ(स्य)साधिकेत्यत आह एवं **धर्मानिति**।

अनु०— एवंधर्मानिति श्रुत्या तदभेदोऽप्युदीर्यते ॥

अपिशब्दाद्विशेषोऽपि । अत्र हि ब्रह्मधर्माणां पृथक्दर्शननिन्दयाऽभेदोऽवगम्यते । धर्मानिति च धर्मबहुत्वोक्त्या सविशेषत्वम्। न च धर्मानित्यनुवादमात्रं श्रुतिं विना तदसिद्धेः। मूलश्रुत्यङ्गीकारे सैव विशेषाभिधात्री भविष्यतीति प्रमितमेतन्निर्भेदमेव ब्रह्म विशेषबलादेव नानाव्यवहारालम्बनमिति।

अत्र यत्परेण जगत्कारणत्वं किं ब्रह्मणो निमित्तत्वमेव, उत उपादानत्वमेव, अथ उभयमपीति विमृश्य तृतीयः पक्षः (परि)गृहीतः। उपादानत्वं च परिणामित्वेनेति कश्चित्। प्रपञ्चभ्रमाधिष्ठानमात्रत्वेनेत्यपरः। तदेतत्सर्वं प्रकृत्यधिकरणे निपुणतरं निराकरिष्यते।

तस्मात् उक्तलक्षणद्वयोपपन्नं ब्रह्म नारायणाख्यं मुमुक्षुणा जिज्ञास्यमिति स्थितम् ॥

॥ इति जन्माधिकरणम् ॥ १-१-२ ॥

★ ★ ★

॥ अथ शास्त्रयोनित्वाधिकरणम् ॥ १-१-३ ॥

सु०— जगज्जन्मादिकारणत्वं परब्रह्मणो विष्णोर्लक्षणमभिहितम् । तस्य हरहिरण्यगर्भादि-चेतनेषु प्रधानाद्यचेतनेषु च पाशुपताद्यागमानुमानावष्टम्भेनातिव्याप्तिमाशङ्क्य अत्र परिहरति भगवान् सूत्रकारः ॥

परि०— पूर्वेणाधिकरणेनास्याधिकरणस्य सङ्गतिफले आह जगदिति। परिहरतीति। शास्त्ररूपप्रमाणोक्त्येति योज्यम्।

सु०— तत्र पूर्वपक्षमारचयति शैवाद्येति।

अनु०— शैवाद्यागमसम्प्राप्तदृष्टगेन फलेन तु ॥
तद्वाक्योपमयाऽन्यच्च प्रमाणत्वेऽनुमीयते ।
ईशवाक्यत्वत

शिवेन रचितः **शैवः** । **आदि**ग्रहणाद्धिरण्यगर्भादिरचिता गृह्यन्ते । तैः **सम्प्राप्तं** तदुक्तसाधनानुष्ठानसम्प्राप्तम् । **दृष्टं** दृष्टिः प्रत्यक्षमिति यावत्, तत्सिद्धं **दृष्टगम्** । **फलेन तु** तद्वाक्यस्य प्रामाण्यमनुमायेति शेषः । **प्रमाणत्व** इति विषयसप्तमी ॥ **दृष्टफलार्थं** साधनानि विदधद्वाक्यं तावत् प्रमाणतयाऽनुमीयते । केन लिङ्गेन, फलेन । तस्य पक्षासम्बन्धिनोऽनुमापकत्वं कथमित्यत उक्तं **शैवाद्यागमसम्प्राप्तेति** । अज्ञानासिद्धिं परिहर्तुमुक्तं **दृष्टगेनेति** । तुशब्दोऽनुमानद्वये हेतुविशेषद्योतकः । ईशवाक्यत्वत इत्यत्रादिशब्दो योज्यः ।

अयमर्थः । द्विविधो हि शिवप्रणीत आगमः । कश्चित् प्रत्यक्षयोग्यसम्पदादिफलमुद्दिश्य साधनानि विदधत् । अपरस्तु स्वर्गापवर्गाद्यप्रत्यक्षफलानि विदधानः शिवस्य जगज्जन्मादिकारणत्वसर्वज्ञत्वसर्वशक्तित्वसत्यसङ्कल्पत्वाद्यशेषगुणपूर्णत्वं निरवद्यत्वं च प्रतिपादयति ॥ तत्राद्यस्तावत्प्रमाणम् । तदुक्तसाधनानुष्ठाने सति प्रत्यक्षत एव फलदर्शनात् । तदयं प्रयोगः । विमत आगमः प्रमाणं सफलप्रवृत्तिजनकत्वात् चरकसुश्रुतादिवत् । यद्यप्रमाणमभविष्यत् न समर्थां प्रवृत्तिमकरिष्यद्विप्रलम्भकवाक्यवत् । तदुक्तम् 'प्रमाणतोऽर्थप्रतिपत्तौ प्रवृत्तिसामर्थ्यादर्थवत्प्रमाणम्' इति ॥ ततश्च तत्प्रणेतुः शिवस्य परमाप्तत्वमवधार्य तद्दृष्टान्तेन तत्प्रणीतस्य द्वितीयस्याप्यागमस्य प्रामाण्यमवसीयते । अत्र च प्रयोगः । विप्रतिपन्न आगमः प्रमाणं शिववाक्यत्वात्सम्प्रतिपन्नवदिति । विपक्षे शिवस्यानाप्तत्वप्रसङ्गो बाधकः ॥ तदेवमनुमितप्रामाण्येन शैवागमेन शिवस्य जगज्जन्मादिकारणत्व(स्य)ाभिधानान्नेदं लक्षणं विष्णोरुपपद्यत इति शैवाः ।

अनयैव दिशा तत्तदागमप्रामाण्यं प्रसाध्य तत्तद्देवतावादिनां प्रत्यवस्थानानि द्रष्टव्यानि ।

परि०— भावे निष्ठेत्युपेत्याह **दृष्टं दृष्टिरिति** । केन लिङ्गेनेत्यस्योत्तरं **फलेनेति** । **इत्यत उक्तमिति** । फलजनकसाधनबोधकत्वरूपसम्बन्धसिद्ध्यर्थमुक्तमित्यर्थः । **अनुमानद्वय इति** । दृष्टान्ते दार्ष्टान्तिके च प्रामाण्यसाधकानुमानद्वये यथाक्रमं सकलप्रवृत्तिजनकत्वशिववाक्यत्वरूपहेतुविशेषद्योतक इत्यर्थः । **चरकेति** । वैद्यग्रन्थविशेषः । विपक्षे बाधकतर्कमाह **यदीति** । न्यायसूत्र(भाष्य)सम्मतिमाह **तदुक्तमिति** ।

सु०— उपलक्षणं चैतत् । अनुमानेनापि शिवादीनां जगज्जन्मादिकारणत्वं सर्वज्ञत्वादिकं (च) शक्यसाधनम् । तथा हि । क्षित्यादिकं सकर्तृकं कार्यत्वाद्घटवत् । विवादाध्यासितं कर्म प्रयत्नाधारजम् कर्मत्वात्सम्प्रतिपन्नवत् । विप्रतिपन्ने पृथिव्युदके, प्रयत्नवता धृते, गुरुत्वे सत्यपातित्वात्, सम्प्रतिपन्नवत् । क्षित्यादिकं प्रयत्नवद्विनाश्यम् (वि)नाश्यत्वात्सम्प्रति-

पन्नवत्। इत्यादिभिरनुमानैर्विश्वोदयस्थितिलयकर्तरि सामान्यतः सिद्धे अस्मदादीनां तदसम्भवात् भगवांश्शिव एव परिशेषाज्जगज्जन्मादिकर्ता सिद्ध्यति। यथा च (वि)चित्रादिकार्यदर्शनात् तदनुगुण एव कर्ता कल्प्यते एवं विचित्रानेककार्यदर्शनात्(नेन) कल्प्यमानोऽपि कर्ता तदनुगुणः सार्वज्ञादिमानेव सिद्ध्यति। अथवा क्षित्यादीनां कर्तेत्येतदन्तर्गतमेव सर्वज्ञत्वादिकं न यत्नान्तरमपेक्षते, निमित्तोपादानफलाद्यभिज्ञस्य तदनुगुणेच्छाप्रयत्नवत एव कर्तृत्वात्।

एवं हिरण्यगर्भादिष्वपि परिशेषेण जगत्कारणत्वं योज्यमिति॥

परि०— 'अनुमानतोऽन्ये न कल्पनीयाः' इति भाष्यं मनसि कृत्वाऽऽह **उपलक्षणं चैतदिति**। शैवाद्यागमेत्यादिनाऽऽगमावष्टम्भेन शिवादीनां जगत्कारणत्वसाधनमित्यर्थः। सृष्टिकर्तृत्वस्थितिकर्तृत्वलयकर्तृत्वेष्वनुमानान्याह **क्षित्यादिकमित्यादिना**। **कर्मेति**। आद्यकालीनं परमाणुकर्मेत्यर्थः। ननु कथमस्य शिवत्वं सार्वज्ञादेरभावात् इत्यत आह **यथा चेति**।

सु०— एवमागमादनुमानाच्चान्येषां जगज्जन्मादिकारणत्वे प्राप्ते प्रतिविहितं सूत्रकृता। आगमादनुमानतो वाऽन्ये जगत्कारणत्वेन न कल्पनीयाः। कुतः? शास्त्रयोनित्वात्।

ब्र०सू०— ॥ ॐ शास्त्रयोनित्वात् ॐ॥

ऋग्यजुस्सामाथर्वाश्चेत्यादिनोक्तं **शास्त्रं योनिः** कारणमभिव्यञ्जकं प्रमाणमस्येति शास्त्रयोनिः तस्य **भावः** शास्त्रयोनित्वं **तस्मात्**। एतदुक्तं भवति। जगज्जन्मादिकारणस्य वस्तुनो वेदादिशास्त्रैकसमधिगम्यत्वेन शैवाद्यागमानुमानागोचरत्वान्न तैरन्येषां जगत्कारणत्वं कल्पनीयम्। किन्तु शास्त्रं यस्य जगत्कारणत्वमाचष्टे स एव तथाभ्युपगन्तव्य इति॥

परि०— साध्यमध्याहृत्य तत्र हेतुत्वेन सूत्रं योजयति **आगमादनुमानतो वेत्यादिना**। एतेन भाष्यानुभाष्ययोर्विरोधोऽपि प्रयुक्तः। उपलक्षणतयोभयत्र द्वयोरपि ग्राह्यत्वादिति दर्शितम्। **इत्यादिनोक्तमिति**। भाष्योक्तप्रमाणेनोक्तमित्यर्थः। कथमनेनोक्तशङ्कानिरास इत्यत आह **एतदुक्तं भवतीति**। **जगज्जन्मादिकारणस्य वस्तुन इति**। एतेन पूर्वसूत्रेऽव्याहृतं तदितिपदं तस्येति षष्ठ्यन्ततया विपरिणम्यानुवर्तत इति सूचितम्।

सु०— स्यादेतत् यदि शास्त्रैकसमधिगम्यत्वं सौत्रो हेतुः सिद्धः स्यान्न चैवं प्रत्यक्षागम्यत्वेऽपि शैवाद्यागमैरनुमानैश्चोक्तविधया जगत्कारणत्वस्य निश्चेतुं शक्यत्वात्; इत्याशङ्क्य सौत्रहेतुसिद्धये शैवाद्यागमगम्यत्वं तावन्निराचिकीर्षुस्तत्प्रामाण्यसाधकं परोपन्यस्तमनुमानमपाकरोति **इति चेदिति**।

अनु०— इति चेत्तद्व्यभिचारिणा ॥
अप्रामाण्यानुमा च स्यात्

तद्रः प्रत्यक्षावगतश्चासौ व्यभिचारः फलव्यभिचारश्च सोऽस्यास्तीति तद्रव्यभिचारि वाक्यं, तेन दृष्टान्तभूतेन, शिवादीनां जगत्कारणत्वा(वगमहेतुभूता)गमस्येशवाक्यत्वादिना हेतुनाऽप्रामाण्यानुमितिश्च स्यात्। एतदुक्तं भवति। यदि प्रत्यक्षसंवादेन दृष्टार्थानां शिवादिवाक्यानां प्रामाण्यमनुमाय तद्दृष्टान्तेनादृष्टार्थानामपि शिवादिवाक्यत्वेन हेतुना प्रामाण्यमनुमीयते, तर्हि दृष्टार्थेष्वेव वाक्येषु यत्प्रत्यक्षत एव फलव्यभिचारवद् दृश्यते तस्य, विमतमप्रमाणमसमर्थप्रवृत्तिजनकत्वाद्विप्रलम्भकवाक्यवदित्यप्रामाण्यमनुमाय, तद्दृष्टान्तेन शिवादिवाक्यत्वादिहेतुनैवादृष्टार्थानामपि, विमतान्यप्रमाणानि शिवादिवाक्यत्वात् सम्प्रतिपन्नवदित्यप्रामाण्यमनुमातुं शक्यत एव। न हि दृष्टार्थं सर्वमेव शिववाक्यं समर्थप्रवृत्तिजनकम्। विफलप्रवृत्तिजनकस्यापि बहुलमुपलम्भात्। ननु तदपि वाक्यं प्रमाणमेव। (फल)व्यभिचारश्च(स्तु) कर्तृकर्मादिवैगुण्यनिमित्त इति चेत्तर्हि तदपि वाक्यमप्रमाणमेव फलसंवादस्तु काकतालीयो वा जगद्व्यामोहकानां शिवादीनां गुडजिह्विका वेत्यस्तु। प्रामाण्ये हि सुदृढनिरूढे व्यभिचारस्य कर्त्रादिवैगुण्यं कारणं कल्पनीयम्। फलाव्यभिचारेणैव प्रामाण्यं परिकल्पयतः स्फुटमितरेतराश्रयत्वम्। शिववाक्यत्वं फलसंवादिन्यनैकान्तिकमिति चेन्न। तवापि फलविसंवादिन्यनैकान्त्यात्॥ किञ्च यः शिवागमस्यादृष्टार्थस्याप्येवं प्रामाण्यं मन्यते स हिरण्यगर्भाद्यागमानामपि प्रामाण्यमङ्गीकरोति न वा। नाद्यः। परस्परविरुद्धयोरुभयोः प्रामाण्यायोगात्। न द्वितीयः। अनुमानप्रकारस्य समानत्वे वैषम्यानुपपत्तेः। अथ तदनुमानमप्रयोजकं हिरण्यगर्भवाक्यत्वेऽप्यागन्तुकेन विप्रलम्भादिना(दि) दोषेणैकस्याप्रामाण्यसम्भवादिति चेत्। समं समाधानम्। अनेनैव न्यायेन चैत्यवन्दनादिवाक्यानामपि प्रामाण्यं शक्यसाधनम्। न हि तद्वक्ता कदाऽपि सत्यं नावादीत्।

तदेवं शैवाद्यागमप्रामाण्यस्याशक्यसाधनत्वान्न तेन जगत्कर्ता सिद्ध्यति (इति)।

परि०— तद्रेत्यादिमूलमुत्सूत्रमिति भ्रमनिरासाय सौत्रहेतुसाधनपरतयाऽवतारयितुं शङ्कामाह स्यादेतदिति। नन्वेवं कथं तर्हि सिद्धान्ते 'न विलक्षणत्वादि'त्यधिकरणे वेदादौ फलविसंवादः कर्त्रादिवैगुण्यनिमित्तक इति समाधास्यत इत्यत आह प्रामाण्ये हि सुदृढनिरूढ इत्यादि। इतरेतराश्रयत्वमिति। सिद्धे प्रामाण्ये फलव्यभिचारस्यान्यनिमित्तकत्वकल्पनम्। सिद्धे च तस्यान्यनिमित्तत्वे फलसंवादेन प्रामाण्यकल्पनमित्यन्योन्याश्रयत्वमित्यर्थः।

विमतान्यप्रमाणानि शिववाक्यत्वादिति प्रागुक्तप्रयोगे दोषमाशङ्क्य प्रतिबन्द्योत्तरमाह **शिववाक्यत्वमित्यादिना** । **तवापीति** । शिववाक्यत्वेन प्रामाण्यमनुमिमानस्यापीत्यर्थः । कथं तर्हि निर्णय इत्यतः प्रतिबन्दीमुखेन अप्रामाण्यमेव निर्धारयति **किञ्च यः शिवागमस्येत्यादिना** । प्रामाण्यसाधकानुमानमितोऽप्यप्रयोजकमित्याह **अनेन न्यायेनेति** । तत्र फलसंवादिवाक्यमेव नास्ति । येन तद्दृष्टान्तेन बुद्धवाक्यत्वेन हेतुना प्रामाण्यानुमितिः स्यादित्यत आह **न हीति** ।

सु०— मा भूच्छैवाद्यागमाज्जगज्जन्मादिकर्तृसिद्धिः, उक्तानुमानैस्तु भविष्यति, तत्कथं शास्त्रैकसमधिगम्यत्वं जगत्कारणस्येति चेत् । किं शास्त्रानुसार्यनुमानं जगत्कारणे प्रमाणमुच्यते, उत स्वतन्त्रम् । आद्यस्त्वङ्गीक्रियत एव, तेनास्मत्पक्षस्यैव सिद्धेः । शास्त्रस्य भगवदेकनिष्ठतायाः समन्वयसूत्रे वक्ष्यमाणत्वात् ॥ द्वितीयं दूषयति न पृथगिति ।

अनु०— न पृथक् चानुमेश्वरे ।

ईश्वरे जगत्कारणे, पृथक् स्वतन्त्रानुमा, च न, मानमित्यर्थः । तथा हि । यत्तावत् सामान्यतो जगत्कर्तृत्वसिद्धावनुमानम्, तत्र किं कारणादिसाक्षात्कारवत्कर्तृपूर्वकत्वं साध्यम्, सकर्तृकत्वमात्रं वा ।

आद्ये दृष्टान्तस्य साध्यवैकल्यम् । न हि कुलालादिर्घटादिकारणानि धर्माधर्मादीनि साक्षात्कुरुते ॥ अत एव कदाचित्प्रतिहतेच्छो भवतीति चेत् । किमेतावता । साध्यवैकल्यापरिहारात् ॥ कथञ्चिदस्य हेतुविशेषणत्वे साधनवैकल्यं च दृष्टान्तस्य स्यात् । केवलव्यतिरेकी तर्ह्ययमस्त्विति चेन्न, विशेषणासिद्धेः ।

द्वितीये सिद्धसाधनम्, अदृष्टवतां जीवात्मनामेव कर्तृत्वोपपत्तेः । तेषां कारणानभिज्ञत्वान्नेति चेन्न, कुलालादीनामकर्तृत्वप्रसङ्गात् । अदृष्टाधिष्ठात्राऽपि केनचिद्भाव्यमिति चेन्न, अधिष्ठातृकृत्याभावात् । न तावन्नोदनादिकम्, अद्रव्यत्वात् । न चातिशयजन्म, गुणे गुणाद्यन्तरानुपपत्तेः । न चातीन्द्रियाधेयशक्तिः, अनभ्युपगमात् । न च सहकारिसमवधानम्, अदृष्टादेव तदुपपत्तेः । नापि कार्यकारित्वम्, तस्यादृष्टस्वभावत्वात् । तर्ह्युत्पत्त्यनन्तरमेव किं न कुर्यादिति चेत् न, प्रबलादृष्टान्तरप्रतिबन्धादिनेति वदामः ।

किञ्च कार्यत्वं पक्षे कुतः सिद्धम् ॥ अभूत्वाभावित्वादिति चेन्न, तस्यैव कार्यत्वात् । कथञ्चिद्भेदेऽपि भागासिद्धत्वात्, न खलु गिरिसागरादीनामभूत्वाभावित्वमस्माभिरुपलभ्यते । तर्हि द्रव्येषु तावत्सावयवत्वात्कार्यत्वसिद्धिरस्त्विति चेन्न, सावयवत्वं (हि) समवायिकारणवत्त्वमुत परिणामिकारणवत्त्वम् (वा) । आद्ये प्रतिवाद्यसिद्धिः । द्वितीये वाद्यसिद्धिः ।

किञ्च यस्य कार्यत्वमात्रे(ऽपि) विप्रतिपत्तिः स कथं कारणवत्तामेवाभ्युपेयात्।

ननु क्षित्यादीनां प्रत्यक्षत एव प्रदेशवत्त्वमनुभूयते। अन्यथा कथं भूतले घटभावाभावौ युगपत्सम्भवत इति चेन्न, तर्ह्येवमाकाशादीनामपि कार्यत्वप्रसङ्गात्। कथमन्यथा गगने पक्षिणो भावाभावौ युगपदिति तत्रापि वक्तुं शक्यत्वात्। संयोगस्य स्वात्यन्ताभावसमानाश्रयत्वादेवमिति चेत्, समं प्रकृतेऽपि॥ खननादिना येषां विभागो नोदनादिना च येषां संयोगस्ते क्षित्यादीनामवयवाः प्रत्यक्षसिद्धा इति चेत्। तत्किं संयोगविभागि(?)सजातीयद्रव्यान्तरवत्त्वं सावयवत्वमित्युक्तं भवति उत तदारब्धत्वम्। आद्ये परमाणुभिर्व्यभिचारः। द्वितीये व्यर्थविशेषणत्वं पूर्ववदसिद्धिश्चेति॥ एतेन विवादाध्यासितं कर्म प्रयत्नाधारजमित्येतदपि निरस्तम्।

यदपि पृथिव्युदके प्रयत्नवता धृते इत्यनुमितम्, तदपि पूर्ववत्सिद्धसाधनम्।

किञ्च संयोगवेगप्रयत्नवददृष्टमपि कस्माद्गुरुत्वप्रतिबन्धकं न कल्प्यते। अपातित्वं च सन्दिग्धासिद्धम्, महत्त्वेन पतनानुपलम्भसम्भवात्।

एतेन चरमानुमानमपि निरस्तम्।

क्षित्यादिकं विकर्तृकम् अनुपलभ्यमानकर्तृकत्वाद्गगनवदित्यादिना सत्प्रतिपक्षता च सर्वानुमानानाम्। अनुपलभ्य(मान)त्वं चास्मदुपलब्ध्ययोग्यत्वमिति न कश्चित्क्षुद्रोपद्रवः। परसुखादौ व्यभिचार इति चेन्न, तस्यानुमानादुपलब्धेः। तर्हि क्षित्यादिकर्ताऽप्यनुमानादुपलभ्यत इति चेन्न, अनुमानादीश्वरोपलब्धावस्मदनुमानस्य दुष्टत्वम्। तथा चानुमानादीश्वरोपलब्धिरितीतरेतराश्रय(प्रसङ्गत्व)ात्। अनयैव दिशा सर्वाणि जगत्कारणमात्रसाधनानि स्वतन्त्रतानुमानानि निरसनीयानि (इति)।

परि०— **उक्तेति**। कार्यत्वाद्यनुमानैरित्यर्थः। ननु यदि वेदादिशास्त्रं शिवादिकारणतां ब्रूयात् तर्हि तदनुसार्यनुमानमपि शिवादेरेव कारणतां वदेदिति कथं तेन भवत्पक्षस्य सिद्धिरित्यत आह **शास्त्रस्येति**। ईश्वरेऽनुमानागम्यतोक्तेः प्रकृतानुपयोगाद्विवक्षितमर्थमाह **जगत्कारण इति**। **अनुमा चेति**। न केवलमागम इति चार्थः। **कथञ्चिदस्य हेतुविशेषणत्व इति**। धर्मादिसाक्षात्कारपूर्वककृतिजन्यत्वादिति हेतुविशेषणत्व इत्यर्थः। विशेष्यांशमादाय साध्यवैशिष्ट्यनिरासः शक्य इति भावेन कथञ्चिदित्युक्तं **तर्हीति**। अन्वयव्याप्तौ साधनवैकल्यपक्ष इत्यर्थः। घटादौ व्यतिरेकव्याप्तिसम्भवादिति भावः। **अदृष्टवतामिति**। न्यायमते सर्वस्यापि यथायथं तत्तज्जीवोपभोग्यतया जीवादृष्टनिर्मितत्वेन अदृष्टद्वारा जीवानामेव कर्तृत्वोपपत्तेरित्यर्थः। **न चातिशयजन्मेत्युक्तम्**। स चातिशयः किं गुणोऽथ शक्तिरुत सहकारिसमवधानं अथ कार्यकारित्वमिति विकल्पान् क्रमेण निराह **गुण इति**।

न्यायमते अदृष्टस्य गुणत्वादिति भावः । **अनभ्युपगमादिति** । तार्किकमत इति योज्यम् । तार्किकाभिमतस्य ईश्वरानुमानिकत्वस्यात्र अपाकरणप्रस्तावादिति भावः । **तदुत्पत्तीति** । स्वजन्मोत्तरक्षण एवेत्यर्थः । **अभूत्वा-भावित्वादिति** । प्रागविद्यमानस्येदानीं विद्यमानत्वाद्धेतोः कार्यत्वं सिद्धमित्यर्थः । **कथञ्चिदिति** । कृतिघटितत्वा-त्कार्यत्वस्य ततः कथञ्चिद्भेद इत्यर्थः । ननु सावयवत्वं नाम कारणवत्त्वं ब्रूमः, तच्च त्वन्मते परिणामिकारणत्वं मन्मते समवायिकारणवत्त्वं अतो न दोष इति वदन्तं प्रत्याह **किञ्चेति** । कुतस्तद्विशेषवत्त्वमित्येवकारार्थः । **परमाणुभि-र्व्यभिचार इति** । परमाणूनामपि परमाण्वन्तरसंयोगविभागवत्त्वेनोक्तरूपहेतुसत्त्वेऽपि कार्यत्वाभावाद्व्यभिचार इति भावः । **व्यर्थेति** । आरब्धत्वमात्रस्य कार्यत्वाव्यभिचारादिति भावः । **पूर्ववदिति** । अभूत्वाभावित्वादिति हेतो-रित्यर्थः । तत्रोक्तसाध्यावैशिष्ट्याद्यनुसन्धानाय पूर्ववदित्युक्तिः । कार्यत्वादिहेतुनिरासप्रपञ्चनं चेश्वरवादे तर्कताण्डवे व्यक्तम् । **एतेनेति** । अदृष्टद्वारा जीवात्मभिः सिद्धसाधनत्वदोषेणेत्यर्थः । **पूर्ववत्सिद्धसाधनमिति** । अदृष्टवज्जीवा-त्मभिरिसिद्धसाधनमित्यर्थः । **संयोगेति** । द्वन्द्वान्तस्थो वतिः संयोगवत्प्रयत्नवदिति प्रत्येकमन्वेति । संयोगादिना प्रतिबद्धं गुरुत्वं यथा न पतनहेतुः तथा जीवादृष्टप्रतिबद्धमपि न पतनहेतुः स्यात् । एवं च प्रयत्नवानीश्वरो नाङ्गीकार्य इति भावः । ननु तथात्वे पतमानपतत्रिशरीरवदुपलम्भः स्यादित्यत आह **महत्त्वेनेति** । **एतेन चरमेति** । क्षित्यादिकं प्रयत्नवद्विनाश्यं विनाशित्वादित्येतदपि हेतौ सन्दिग्धासिद्धत्वदोषेण निरस्तमित्यर्थः । ननु यत्किञ्चित्पुरुषानुपलभ्यमानत्वं(भ्यत्वं) वा सर्वानुपलभ्यमानत्वं(भ्यत्वं) वा । आद्यं व्यभिचारि अन्त्यं सन्दिग्धासिद्धम्; इत्यत आह **अनुपलभ्यमानत्वं (अनुपलभ्यत्वं) चेति** । अस्मदुपलब्ध्यविषयत्वमिति वक्तव्ये यदयोग्यत्वमित्याह तदस्मदनुमानाविषये देशान्तर-गतपरसुखादौ व्यभिचारवारणाय । तत्र अस्मदनुमितिविषयत्वाभावेऽपि तद्योग्यत्वस्य सत्त्वादिति बोध्यम् । **तथा चेति** । अस्मदनुमानस्य दुष्टत्वे सतीत्यर्थः । यानि 'कार्यायोजनधृत्यादेः पदात्प्रत्ययतः श्रुतेः । वाक्यात्सङ्ख्याविशेषाच्च साध्यो विश्वकृदव्ययः' इत्युदयनोक्तानुमानान्तराणि तैर्विश्वकर्तृसिद्धिरस्त्वित्यत आह **अनयैवेति** । **निरसनीयानीति** । निरासप्रकारश्च तर्कताण्डवे व्यक्तः ।

सु०— यच्च शिवादीनां जगत्कारणत्वे परिशेषानुमानं तदपि किं शास्त्रानुसारि किंवा केवलम् । नाद्यः, शास्त्रस्य भगवदेकपरताया वक्ष्यमाणत्वात् । द्वितीयं दूषयति **न पृथक् चेति** । ईश्वरे शिवे जगत्कर्तरि च पृथगनुमानं न मानमित्यर्थः ॥ तत्कथमित्यत आह **पुंस्त्वेति** ।

अनु०— **पुंस्त्वहेतुबलादेव पूर्वोक्तेनैव वर्त्मना ।**

पूर्वोक्तेन (एव) वर्त्मना शैवागमप्रामाण्यानुमाननिराकरणमार्गेणैव, सत्प्रतिपक्षत्वे-नैवेत्यर्थः । एवकारो न दूषणान्तरान्वेषणेन वृथा मनः खेदनीयं स्फुटदोषे सतीति द्योतयति ।

परि०— प्राक्सामान्यानुमाननिरासकतया योजितमेव वाक्यं परिशेषानुमाननिरासकतयाऽपि अवतार्य व्याचष्टे **यच्चेति** । ईश्वर इत्यस्य प्रतिपदं शिव इति । प्रकृतोपयोगायाह **जगत्कर्तरीति** । शिवो जगत्कर्तेत्यस्मिन्नर्थे चेत्यर्थः ।

सु०— ईशावाक्यत्वं कथमत्र हेतुः स्यादित्यत आह **पुंस्त्वेति।**

पूर्वोक्तेन (एव) वर्त्मनेति सत्प्रतिपक्षतामात्रमतिदिष्टम्। न तु स हेतुरिति भावः।

अयमत्र प्रयोगः। शिवो न जगत्कारणं पुंस्त्वाद्देवदत्तवदिति।

ननु शिवः केन प्रमाणेन सिद्धः। अथ परिशेषतः, जगत्कर्तृत्वं तस्मिन्ननुमिमानस्य तवापि कुतः सिद्धम् (?)। लोकप्रवादादिनेति चेत्। ममापि तथेत्यस्तु। भवदभिमते ब्रह्मणि हेतुरनैकान्तिक इति चेन्न, केवलानुमानवादिनं प्रत्यनीश्वरवादाङ्गीकारेण प्रत्यवस्थानात्। ननु जगत्कारणत्वं शिवनिष्ठमन्यत्रानुपपत्तौ सत्यां किञ्चिन्निष्ठतया प्रमितत्वादिति हि परिशेषानुमानम्, तत्कथमस्यायं प्रतिपक्ष इति चेन्न, विरुद्धार्थसाधनमात्रेण प्रतिपक्षसम्भवात्। प्रयोगतोऽप्येकधर्मनिष्ठतायाः प्रमाणप्रयोजनशून्यत्वात्, अन्यथैवंविधार्थिकप्रतिपक्षाणामन्यत्रानन्तर्भावेनादूषणत्वप्रसङ्गात्। न चैवमस्त्विति वाच्यम्, प्रतिरोधकत्व(स्याप्रतिबन्धकत्व)-स्यानुभवसिद्धत्वात्। नन्वेवं सति सामान्यसिद्धिरनुपपन्नाऽऽपद्यत इति चेत्, आपद्यताम्, तदनुमानानां दूषितत्वात्।

परि०— (**अनीश्वरवादाङ्गीकारेणेति।** शास्त्रगम्यत्वाभावाङ्गीकारेणेत्यर्थः। स एव पुंस्त्वशब्दार्थः। तथा च न ब्रह्मणि व्यभिचार इति भावः।) **अयं प्रतिपक्ष इतीति।** शिवो न जगत्कारणमिति प्रयोग इत्यर्थः। पक्षसाध्यादिभेदादिति भावः। **प्रमाणेति।** प्रमाणप्रयोजनाभ्यां शून्यत्वादित्यर्थः। **अन्यत्रेति।** असिद्ध्यादिहेत्वाभासान्तर इत्यर्थः। **प्रतिबन्धकत्वस्येति।** अनुमितिं प्रतीति योज्यम्। **नन्वेवमिति।** परिशेषानुमानस्य दुष्टतया सामान्यस्य शिवे पर्यवसानाभावे सति कार्यत्वादिहेतुभिः कर्तृसामान्यसिद्धिर्न युज्यत इत्यर्थः। **तदिति।** कर्तृसामान्यसाधकानुमानानामित्यर्थः।

सु०— किमतो यद्येवमिति चेत्; सिद्धः सौत्रहेतुरित्याह **शास्त्रयोनित्वमिति।**

अनु०— शास्त्रयोनित्वमेतेन कारणस्य बलाद्भवेत्।

एतेन उक्तप्रकारेण। **कारणस्य** जगत इति शेषः। **बलात्** प्रकारान्तरेणासिद्धिबलात्।

परि०— **यद्येवमिति।** इति चेदित्यादिग्रन्थेनोक्तदिशा जगत्कारणस्यागमानुमानाभ्यामगम्यत्वे सतीत्यर्थः।

सु०— जगत्कारणस्यानुमानावेद्यत्वं श्रुतिभिरपि सिद्धमित्याह **नावेदविदिति।**

अनु०— नावेदविन्न तर्केण मतिरित्यादिवाक्यतः॥
तर्को ज्ञापयितुं शक्तो नेशितारं कथञ्चन।

'नावेदविन्मनुते(दं) तं बृहन्तम्', 'नैषा तर्केण मतिरापनेया', 'नेन्द्रियाणि नानुमानं वेदा ह्येवैनं वेदयन्ति', इत्यादिवाक्यतः, इति ज्ञायत इति शेषः । तर्क इत्यनुमानमात्रोपलक्षणम् । ईशितारं जगत्कारणं(त्कर्तारम्) । **कथश्चन सामान्यतो विशेषतश्च ।**

परि०— 'कथञ्चन' इत्यनन्तरं पदद्वयाध्याहारमाह इति ज्ञायत इति शेष इति । दूषणानुमानमात्र-भ्रमनिरासायाह तर्क इति । प्रकृतोपयोगायेशितृशब्दार्थमाह जगत्कारणमिति ।

सु०— यदपि कार्यत्वादिहेतोः पक्षधर्मतावलादन्यस्माद्वाऽनुमानादीश्वरस्य सार्व-ज्ञादिसिद्धिरिति तदपि प्रतिपक्षदुष्टत्वादयुक्तमित्याह **वनकृत्त्वादीति ।**

अनु०— **वनकृत्त्वादिरूपेण पक्षभूतस्य चेशितुः ॥**
किञ्चिज्ज्ञत्वं हि पुंस्त्वेन शक्यं साधयितुं सुखम् ।

ननु "अत्रैवं प्रयोक्तव्यम्, ईश्वरः किञ्चिज्ज्ञः पुंस्त्वादेवदत्तवदिति । तत्रेश्वरः प्रमितो वा न वा ॥ आद्ये येन प्र(यत्प्र)माणेन सिद्धस्तेनैव तस्य सार्वज्ञसिद्धेर्धर्मिग्राहक(प्रमाण)-विरोधः । द्वितीये त्वाश्रयासिद्धिः ।" तत्कथमुच्यते ईशितुः किञ्चिज्ज्ञत्वं च पुंस्त्वेन साधयितुं शक्यं हीति तत्राह **सुखमिति** । तत्कथमित्यत उक्तं **वनकृत्त्वादिरूपेण पक्षभूतस्येति** । प्रसिद्धकर्तृरहितं वनं सकर्तृकं कार्यत्वादित्यादिना यो वनादिकर्ता सिद्धः तेनैवाकारेण तं पक्षीकृत्य प्रयोगे न कोऽपि दोष इत्याशयः । वनकृत्त्वं पर्वताधारकत्वमित्यादिरूपो धर्म-स्तेनोपेतस्य ।

न हि वनकर्तेत्येतावता सर्वज्ञ इति लभ्यते । प्रसिद्धवनकर्तुरसर्वज्ञत्वात् । स एव क्षित्यादिकर्तेति कथं न सार्वज्ञ्यमिति चेन्न । तद्भावे प्रमाणाभावात् । न हि कार्यत्वादिहेतुः कर्तारमिव तस्य सर्वत्रैकत्वं गमयितुं शक्नोति । लाघवादेकत्वमाश्रीयत इति चेत् (न) । लोकदर्शनानुसारेण कर्तारं कल्पयतो गौरवाश्रयणस्यैवो(स्यो)चितत्वात् । लोके हि गजगवय-गर्दभादीनां घटपटादीनां च निर्मातारो विजातीया एवोपलभ्यन्ते । न च वनकर्ता किञ्चिज्ज्ञ इति साधने किमीश्वरस्येति वाच्यम् । तस्यैवेश्वरतया परेणाङ्गीकृतत्वात् । अन्यथा वनकर्तरि सिद्धे किमीश्वरसिद्धावायातमित्यपि स्यात् ।

परि०— ईश्वरः सार्वज्ञ्यादिगुणवान् सर्वजगत्कर्तृत्वात् व्यतिरेकेण कुलालवदित्यनुमानं हृदि कृत्वाह अन्यस्माद्वेति । यद्यपि पक्षधर्मतावलादपि व्यापकस्य पक्षीयतामात्रं सिद्ध्यति तथापि नाधिकमिति पृथगुक्तिरिति

भाव: । कर्तेत्येतदन्तर्गतमेव सर्वज्ञत्वमित्येतदपि निराह न हि कर्तेति । क्षित्यादिकर्तेत्युक्त्या तत्राभाऽस्तीति भावेनाशङ्क्य निराह स एवेति ।

सु०— न केवलं किञ्चिज्ज्ञत्वसाधनं सुकरम् । किन्तु स्वकृतकार्याज्ञत्वमपि शक्य-साधनमित्याशयेनाह **वृक्षकृदिति** ।

अनु०— वृक्षकृन्नाखिलं वृक्षं वेत्ति पुंस्त्वाद्धि चैत्रवत् ॥

वृक्षकृदिति पूर्ववद्धर्मिग्राहकविरोधाश्रयासिद्धिपरिहारायोक्तम् । प्रसिद्धकर्तृरहितेत्यपि योज्यम्, अन्यथा सिद्धसाधनताप्रसङ्गात् । **अखिलम्** इत्यारम्भकावयवसङ्ख्यापलपरिमाण-विशेषसहितम् । अस्मदादीनां विप्रतिपन्नवृक्षज्ञानमात्रसद्भावात् अनैकान्त्यपरिहाराय अखिल-मित्युक्तम् । हीति विपक्षे बाधकाभावं सूचयति । न हि यो यत्कर्ता स सकलं तज्जानातीति नियमः, कुलालादावभावात्, अनुपयोगाच्च तज्ज्ञानस्येति ।

अनेनैव न्यायेन सर्वत्र प्रतिपक्षसम्भवात् सत्यसङ्कल्पत्वाशरीरित्वनित्यज्ञानेच्छा-प्रयत्नत्वदुःखादिराहित्यादिकमपि नानुमानेन साधयितुं शक्यमित्याशयवानाह **इत्यादीति** ।

अनु०— इत्याद्यनुमया स्पर्धि नानुमानं परेशितुः ।
शक्तं विज्ञापने

आदिशब्दः प्रकारवचनः । **परेशितुः** सत्यसङ्कल्पत्वाद्युपेतस्य ।

परि०— **प्रसिद्धकर्त्रिति** । प्रसिद्धकर्तृरहितं यद्वनं तत्कृदिति ध्येयमित्यर्थः । **विपक्ष इति** । परोक्ता-खिलज्ञत्वविपक्षेऽखिलज्ञत्वाभाव इत्यर्थः । बाधकाभावं व्यनक्ति **न हि यो यत्कर्तेति** ।

सु०— आभाससमानयोगक्षेमं चेश्वरानुमानजातमित्याह **चातिप्रसङ्ग इति** ।

अनु०— चातिप्रसङ्गोऽनुमयेदृशा ॥

ईदृशा आगमादिसहायसम्पदमपहायात्यन्तातीन्द्रियार्थे(षु) प्रयुज्यमानया अनुमया अतिप्रसङ्गश्च भवतीत्यर्थः । अतिप्रसङ्गमेव दर्शयति **वस्तुत्वादिति** ।

अनु०— वस्तुत्वात्तुरगः शृङ्गी पुष्पवत्खं सुतैर्युता ।
चित्रिणी च रसः षष्ठो रसत्वात्सोत्तरो भवेत् ॥

चित्रिणी वन्ध्या। षष्ठो रसो रसान्तरवानित्युक्ते प्रथमादिरसेन सिद्धसाधनं स्यात्। सप्तमरसवानित्युक्ते अप्रसिद्धविशेषणता स्यात्। अतः सोत्तर इत्युक्तम्। ईश्वरानुमानस्य प्रमाणतायामेतेषामपि प्रामाण्यं स्यादिति शेषः।

ननु वस्तुत्वं घटादावनैकान्तिकमिति चेन्न, तस्यापि पक्षत्वात्। तुरगभृङ्गादीनामनुपलम्भबाध इति चेत्, क्षित्यादिकर्तुरप्येवमेव। अयोग्यत्वान्नोपलभ्यत इति चेत्, तुरगविषाणमपि एवम(मेवा)स्तु। न च(नु) विषाणं नाम महत्त्वे सत्युद्भूतरूप(ः)शरीरावयवविशेषः, स कथमुपलब्ध्ययोग्यः स्यादिति चेत्, कर्ताऽपि तर्हि कुलालादिरिव महत्त्वे सत्युद्भूतरूपशरीरवान् कथमुपलब्ध्ययोग्यो भविष्यति। अशरीरत्वान्नोपलभ्यत इति चेत्, रूपाभावात्तुरगविषाणमपि तथाऽस्तु। विषाणं रूपवदेवेति चेत्, कर्ताऽपि शरीरवानेव। शरीरं कर्तृत्वेऽनुपयुक्तमिति चेत् न, किमुपयोगेन, न हि तदुत्पत्त्या व्याप्तिर्बौद्धानामिव भवताम्। धर्मादिमत्त्वं शरीरित्वे प्रयोजकमिति चेन्न, तस्यापि कर्तृत्वेन साधनादिति।

ननु कथमत्र प्रयोक्तव्यम्। अनुमानत्वं यदि कार्यत्वादौ वर्तेत तदा तदविशिष्टे वस्तुत्वादौ (अपि) वर्तेतेत्येवमिति।

परि०— न हि तदुत्पत्त्या व्याप्तिरित्यादि। तदभिन्नयोः कार्यकारणयोश्च व्याप्तिरिति बौद्धमतम्। तथा च यथा बौद्धानां हि कार्यकारणयोरेव व्याप्त्यङ्गीकारो न तथा भवतां तार्किकाणाम्। तथा च नित्यज्ञानेच्छाकृतिषु शरीरस्याजनकत्वेऽपि चैत्रादावन्यत्र व्याप्तिदर्शनेनेहापि व्याप्तिबलात् स्यादेव शरीरमित्यर्थः।

सु०— ननु विचारशास्त्रमारभ्य जगत्कारणेऽनुमानानवकाशव्युत्पादनं व्याहतमित्याशङ्कां परिहरन्नुपसंहरति **उपक्रमादीति**।

अनु०— उपक्रमादिलिङ्गेभ्यो नान्या स्यादनुमा ततः।

आगमानुगृहीतानुमानोपलक्षणमेतत्। आगमानुग्रहे हि सर्वाण्येतान्यनुमानान्येव, पक्षधर्मतादीनामङ्गानामपौरुषेयतया स्वतःप्रमाणेन शास्त्रेण सिद्धेः, प्रतिपक्षादीनां च तद्विरोधेन बाधादिति सङ्क्षेपः।

परि०— **विचारशास्त्रम्** अनुमानरूपन्यायनिबन्धनशास्त्रम्। कर्मनिर्णये युक्तिश्चेत्यादिग्रन्थे कर्तृत्वादौ कार्यत्वादीनां अनुमानानामङ्गीकारादाह **आगमानुगृहीतेति**। **सङ्क्षेप इति**। विस्तरस्तु तर्कताण्डवे।

सु०— तदेवं जगत्कारणत्वस्य(णस्य) शास्त्रैकसमधिगम्यत्वान्नानुमानादिना लक्षणस्यातिव्याप्तिकथनं युक्तमिति सिद्धम्॥

अत्र केचित् शास्त्रस्य योनिरिति व्याचक्ष(कुर्व)ते ॥ तदनुपपन्नम् प्रकृतानुपयोगात् ।

न हि शास्त्रकारणत्वं जगत्कारणत्वे हेतुः, व्याप्त्यदर्शनात् । पूर्वसूत्रे जगत्कारणत्वेन प्रतीतं सार्वज्ञं ब्रह्मणो वेदकारणत्वेन स्फुटीक्रियत इति चेन्न, वेदस्यापि सकलजगदन्तर्भावात् । कथं चानन्तपदार्थात्मकस्य प्रपञ्चस्य कर्तृत्वेन न स्फुटम्, तदेकदेशवेदकारणत्वेन स्फुटीभविष्यति सार्वज्ञम् ।

अथ जगत्कारणत्वं प्रधानादिव्युदासेन ब्रह्मण्येव साधयितुं हेतुत्वेनोक्तं सार्वज्ञं शास्त्रयोनित्वेन साध्यत इति चेन्न, असिद्धिप्रसङ्गात् । न हि ब्रह्मणो जगत्कारणत्वमनङ्गीकुर्वाणो वेदकारणत्वमङ्गीकरोति । आगमेन साध्यत इति चेत्, तर्हि जगत्कारणत्वमेव तेन किं न साध्यते, ईक्षत्यधिकरणादिना जन्मादिसूत्रस्य पुनरुक्तताप्रसङ्गाच्च ।

जगत्कारणत्वेन सर्वज्ञत्वं न सिद्ध्यति वेदाकर्तृत्वादित्याशङ्क्येदमुक्तमिति चेन्न । तथा सति प्रतिज्ञामात्रत्वप्रसङ्गात्, वियदादिविषयेऽप्येवमाशङ्काप्रसङ्गात् । वियदधिकरणादौ साऽपि निराकरिष्यत इति चेत् (न) । तर्हि तेनैवेदं गतार्थं स्यात् ।

किञ्च वेदकर्तृत्वाभावे(न) सार्वज्ञ्यं न सम्भवतीति शङ्कैव निर्दला । न हि तत्कर्त्रैव तज्ज्ञातव्यमिति नियमोऽस्ति ।

किञ्च वेदकर्तृत्वं कथं सार्वज्ञ्यसाधकम् । यो यावदर्थप्रतिपादकस्य वाक्यस्य प्रणेता स ततोऽप्यधिकमर्थं जानात्येव, यथा पाणिन्यादिः, अयं चाशेषार्थप्रतिपादकस्य शास्त्रस्य प्रणेताऽतः (कथं न) सर्वज्ञ इति चेत् न । किमिदं वेदप्रणेतृत्वं नाम । किं प्रमाणान्तरेणार्थमुपलभ्य स्वेच्छया (पदादिनि)प्रबन्ध(न)कर्तृत्वं किं वोच्चारणमात्रम् । आद्ये पौरुषेयत्वापत्तिः । द्वितीये सार्वज्ञ्यासिद्धिः । उपाध्याय(ादि)वत्, रज्जौ भुजङ्गवद्ब्रह्मण्यारोपितो वेद इति चेत्, कथं तर्हि पाणिन्यादिदृष्टान्तः । न हि पाणिनावारोपितं व्याकरणम् । कथं चैवं सति सार्वज्ञ्यसिद्धिः । तस्यैव विज्ञानशक्तिविवर्तत्वाच्छास्त्रस्येति चेत् (न), वियदादीनामपि प्रकाशशक्तिप्रसङ्गात्, अविद्यागतावरणादिशक्तेरपि ब्रह्मणि तात्त्विकत्वप्रसङ्गात् (च) ।

किञ्च वेदे ज्ञानकरणत्वशक्तिर्ब्रह्मणि च तत्कर्तृत्वशक्तिरिति किं केन सङ्गतम् । कुत्र चेदमुपलब्धमारोप्यगता शक्तिरारोपाधिष्ठाने वास्तवीति ।

तस्मादपव्याख्यानमेव तदित्युक्त एव सूत्रार्थः ॥

परि०— अद्वैतमतं प्रत्याचष्टे **अत्र केचिदिति**। **वेदस्यापि सकलजगदन्तर्भावादिति**। तथा च पूर्वसूत्र एव वेदकारणत्वस्यापि प्राप्त्या पुनरिह तदुक्तौ पौनरुक्त्यं स्यादिति भावः। दोषान्तरं चाह **कथं चेति**। **हेतुत्वेनोक्तमिति**। पूर्वसूत्रे जगत्कारणत्वेनोक्तमित्यर्थः। अथ जगत्कारणत्वं प्रधानादिव्युदासेनेत्याद्युक्तार्थे दोषमाह **ईक्षतीति**। तत्रापीक्षणरूपहेतुना प्रधानकारणत्वनिरासादिति भावः। आदिपदेनानुमानिकमप्येकेषामित्यस्य ग्रहणम्। **इदमिति**। शास्त्रयोनित्वादित्येतदित्यर्थः। **प्रतिज्ञामात्रत्वेति**। शास्त्रयोनित्वे प्रमाणस्य सूत्रेऽनुपन्यासादिति भावः।

इति नियमोऽस्तीति। घटाद्यकर्तुरपि घटादिज्ञानदर्शनादिति भावः। शङ्कते **तस्यैवेति**। ब्रह्मणो या विज्ञानशक्तिः तयैव ब्रह्मशास्त्रत्वेन भ्रमविषयत्वमापद्यत इति शास्त्रस्य ब्रह्मविज्ञानशक्तिविवर्तत्वम्। अत आरोप्ये वेदे विज्ञानजनकत्वादधिष्ठानेऽपि ब्रह्मणि विज्ञानशक्तिः सत्यभूतापेयेति सार्वज्ञसिद्धिरिति भावः। वियदादेरपि शास्त्रस्येव विज्ञानशक्तिविवर्तत्वस्य वाच्यत्वात् शास्त्रस्येव तस्याप्यर्थज्ञानजनकत्वं स्यादित्याह **वियदादीनामपीति**। आरोप्यगता शक्तिः अधिष्ठानेऽवश्यमङ्गीकार्या इत्यत्र दोषान्तरमाह **अविद्यादीति**। **तत्कर्तृत्वेति**। ज्ञानकर्तृत्वेत्यर्थः। आरोपितवेदस्य ज्ञानजननशक्तित्वेऽप्यधिष्ठाने विज्ञानशक्तिसिद्धिर्नास्ति। येन सार्वज्ञसिद्धिः स्यादिति भावेनाह **कुत्र चेदमिति**॥

॥ इति शास्त्रयोनित्वाधिकरणम् ॥ १-१-३ ॥

★ ★ ★

॥ अथ समन्वयाधिकरणम् ॥ १-१-४ ॥

सु०— अस्तु शास्त्रैकसमधिगम्यं जगत्कारणम्। तथाऽपि शास्त्रत एवान्येषां हरहिरण्यगर्भादीनां प्रधानादीनां च जगत्कारणत्वप्रतीतेरतिव्यापकमिदं लक्षणम्। न च तच्छास्त्रं विष्णुपरमिति वाच्यम्, अभियुक्तैः शिवादिपरत्वेन व्याख्यातत्वात्। यद्यपि नामानि सर्वाणीत्यादिश्रुत्या शिवादिनाम्नां विष्णौ शक्तिमात्रमवसीयते, तथाऽपि न तात्पर्ये प्रमाणमस्ति, यत्परः शब्दः स शब्दार्थ इति हि न्यायः। न च शक्तिमात्रेण तात्पर्यं कल्पयितुं युक्तम्, अतिप्रसङ्गात्। अन्यत्र तात्पर्यस्य च ज्ञापकमभियुक्तव्याख्यानमस्तीत्युक्तम्। तस्मादलक्षणमेतदित्याशङ्क्य परिहृतं सूत्रकृता तत्तु समन्वयादिति।

ब्र०सू० — ॥ ॐ तत्तु समन्वयात् ॐ ॥

परि०— मूले सूत्रार्थस्यैव भाषणेन सूत्रस्य गमनिकानुक्तेः पूर्वाधिकरणफलाक्षेपपूर्वं पूर्वपक्षं वदन् सूत्रं स्वयमवतारयति **अस्त्वित्यादिना**। **हरेति**। 'एक एव रुद्रो न द्वितीयोऽवतस्थे (एको रुद्रो न द्वितीयाय तस्थे)', 'हिरण्यगर्भः समवर्तताग्रे', 'प्रधानादिदम्', 'आविरासीत्', 'जीवाद्भवन्ति भूतानि' इत्यादिशास्त्रतो हरादेः प्रतीयत

इत्यर्थः । ननु न प्रतीतिमात्रादर्थसिद्धिः, तथात्वे यजमानः प्रस्तर इत्यादौ ऐक्याद्यर्थसिद्धिप्रसङ्गात्; किन्तु वाक्य-तात्पर्यविषयत्वादेव; तथा च कथमेतत्; इति भावेनाशङ्कयाह **न** चेति । अभियुक्तैः पशुपत्यादिभिः सम्प्रतिपन्ने-रित्यर्थः । **न तात्पर्ये प्रमाणमस्तीति** । उपक्रमादिकं हि प्रमाणतया वक्तव्यम् । तत्तु न तात्पर्यनिर्णायकम् । अन्योन्यं बलाबलनिर्णयासम्भवादिति भावः । **अतिप्रसङ्गादिति** । गङ्गायां घोष इत्यादावपि प्रवाहादौ तात्पर्यकल्पनाप्रसङ्गा-दित्यर्थः । कथं तर्हि रुद्रादिकारणत्वेऽपि तात्पर्यमित्यत आह **अन्यत्रेति** । व्याख्यानं पाशुपताद्यागमरूपम् । ननु 'नारायणो वा इदमग्र आसीदि'त्यादौ विष्णोरपि कारणत्वं प्रतीयते । न च तच्छिवादिपरम् । अभियुक्तविष्ण्वादिकृत-पञ्चरात्रादिना विष्णुपरत्वेन व्याख्यानात् । विष्णोरपि कारणत्वं सिद्धमिति चेत् । अस्त्वेवं कालादिभेदेन द्वयोरपि कारणत्वोपपत्तेरित्येतावान् ग्रन्थोऽत्र तस्मादित्यतः प्राक् योज्यः । तेनातिव्यापकमिदं लक्षणमिति प्राचीनो ग्रन्थः साधुः । सौत्रोऽवधारणार्थस्तुशब्दश्च समञ्जसो भवतीति ध्येयम् ।

सु०— तत्रान्वयपदार्थमाह त एवेति ।

अनु०— त एवान्वयनामानः

उपक्रमादय एव । अन्वीयन्ते शक्तितात्पर्यगोचरेण सम्बध्यन्ते तथा ज्ञायन्त इति यावत् वाक्यान्यैतैः इत्यन्वयनामानः ॥ अत्रोपक्रमादिप्रसिद्धपदं परित्यज्य यौगिकान्वयपदपरिग्रहणे-(हेणे)दं सूचयति । न शास्त्रतात्पर्यावगतावापातप्रतीतिर्वा व्याख्यातृवचनं वा लिङ्गम्, किन्तूप-क्रमादय एव, तेषामव्यभिचारित्वात्, प्रतीतिव्याख्यानयोस्तु व्यभिचारित्वात् । यत्रापि प्रतीति-व्याख्याने न व्यभिचरतस्तत्राप्युपक्रमाद्यनुसन्धानपूर्वकत्वेनैव न तु स्वतः । अत उपजीव्यत्वा-दुपक्रमादीनामेव तात्पर्यलिङ्गत्वमिति । तदिदमाह त एवेति ।

परि०— रूढेरभावाद्योगमाह **अन्वीयन्त** इति । अनुपूर्वादिण्गतावित्यतः करणे 'एरच्' इत्यच्प्रत्यये सत्यन्वय इति रूपनिष्पत्तिरिति भावः । उपक्रमादीनामविद्यमानसम्बन्धकारक(ण)त्वाभावादाह **तथा ज्ञायन्त इति** । सम्बद्धतया ज्ञायन्त इत्यर्थः । **अत्रेति** । सूत्रे । **सूचयतीति** । सूत्रकार इति शेषः । **व्याख्यातृवचनं वेति** । वेदगतोपक्रमाद्यननुगुणं यत्पशुपत्यादिरूपव्याख्यातॄणां पाशुपतादिग्रन्थरूपवचनं तदित्यर्थः । वाशब्दद्वयमन्योन्य-निरपेक्षं सत्प्रत्येकमेव पूर्वपक्षप्रापकं न टीकायामिव मिलितमिति सूचयति **अव्यभिचारित्वादिति** । तात्पर्या-व्यभिचारित्वादित्यर्थः । ननु प्रतीतिव्याख्यानयोस्तात्पर्यव्यभिचारित्वोक्तिरयुक्ता प्रतीतेः पञ्चरात्रादिव्याख्यानस्य च विष्णुकारणत्वे वेदस्य यत्तात्पर्यं तदव्यभिचारित्वदर्शनादित्यत आह **यत्रापीति** ।

सु०— सूत्रवाक्यं योजयति तैरिति ।

अनु०— तैः सम्यक् प्रविचारिते ।
मुख्यार्थो भगवान्विष्णुः सर्वशास्त्रस्य नापरः ॥

अनेनान्वयादित्येकवचनं समुदायार्थमित्युक्तं भवति। तेन च तेषामविरोधं सूचयति।

संशब्दार्थः सम्यगिति, तस्य च प्रविचारित इत्यध्याहृतक्रियया सम्बन्धो दर्शितः॥ ननु च प्रतीतिव्याख्यानवदुपक्रमादीनामपि क्वचित्तात्पर्यव्यभिचारदर्शनात् कथं लिङ्गत्वमित्याशङ्कानिरासाय सम्यक् प्रविचारित इत्युक्तम्। उपक्रमादीनां श्रुत्यादीनां च सन्निकर्षविप्रकर्षाभ्यां सावकाशत्वादिना च बलाबल(वि)निश्चयपुरस्सरं, विरोधे बलवता दुर्बलबाधया, वाक्यार्थविमर्शः सम्यक् प्रविचारणम्। तेन "नोपक्रमादिमात्रं लिङ्गमुच्यते, येन व्यभिचारोद्भावनं सङ्गच्छेत, किन्तु सम्यक् प्रविचारलक्षणावान्तरव्यापारोपेता एवोपक्रमादयः। न च ते क्वचिद्व्यभिचरन्ती"त्युक्तं भवति॥ प्रविचारित इति भावे क्तः। प्रविचारे कृते सतीति। शास्त्रे प्रविचारिते सतीति वा।

एतदवगम्यत इति वाक्यशेषः।

मुख्यार्थ इत्यावृत्त्या संशब्दस्यार्थान्तरम्।

सर्वेत्यपि संशब्दार्थ एव।

शास्त्रस्यार्थ इति शास्त्रयोनीति पूर्वसूत्रादनुवृत्तस्य व्याख्यानम्। भगवान्विष्णुरिति तच्छब्दार्थः।

तुशब्दोऽवधारणे। तद्व्याख्यानं नापर इति।

परि०— तेन चेति। सौत्रेकवचनेनेत्यर्थः। तद्धि एकत्वं गमयति। तत्रैकत्वं भिन्नदेशस्थानां उपक्रमोपसंहारादीनामेकार्थप्रतिपादकत्वरूपैकोपाधिग्रस्तत्वेनैव वाच्यम्। **नान्यथेति।** नानार्थप्रति-पादकत्वाभावरूपमविरोधं सूचयतीत्यर्थः। भावे निष्ठां मत्वाह **अध्याहृतक्रिययेति।** सूत्रेऽन्वयादित्येव पूर्तौ समित्युक्तिर्व्यर्थेत्यतः तस्य कृत्यं व्यनक्ति **ननु चेति। क्वचिदिति।** प्राणो ब्रह्म कं ब्रह्म खं ब्रह्मेत्यादिब्रह्मविद्यायामियं विद्या प्राणपरा प्राणोपक्रमवत्त्वादित्यत्र; तथा 'ह्वयाम्यग्निं प्रथमं स्वस्तये' इत्यादिसावित्रसूक्ते इदं सूक्तमग्निपरं तदुपक्रमवत्त्वादित्यादौ चोपक्रमस्य; तथा ब्रह्मवल्लीरूपब्रह्मविद्यायां 'तस्यैष एव शारीर आत्मा यः पूर्वस्य' इति च जीवोपसंहारस्य जीवपरत्वे व्यभिचारः, तथा 'इतरव्यपदेशात्' इत्यत्र 'जीवाद्भवन्ति भूतानि जीवे तिष्ठन्त्यचञ्चलाः' इत्यत्राभ्यासस्य जीवपरत्वे व्यभिचारः; तथा 'असद्वा इदमग्र आसीत् ततो वै सदजायत' इत्यत्र अपूर्वतायाः सन्नाम्नो विष्णोः जनिपरत्वे व्यभिचारः; तथा 'उद्भिदा यजेत पशुकामः' इत्यादिषु फलवत्त्वस्य काम्यकर्मपरत्वे व्यभिचारः; 'उत्क्रमिष्यत एवम्भावात्' इत्यादौ ज्ञानाङ्गत्वस्य वक्ष्यमाणत्वात्। तथा यावन्न विमोक्ष्येऽथ सम्पत्स्यत इत्याद्यर्थवादस्याद्वैतप्रकरणगतस्याद्वैतपरत्वे व्यभिचारः। तथा 'उपवयन्तं भुञ्जाम' इत्यर्थवादस्य अस्मद्विद्याया अग्निपरत्वव्यभिचार

इत्यादि द्रष्टव्यम् । **सन्निकर्षविप्रकर्षाभ्यामिति** । एतत्सूत्रे शब्दादेवेत्यत्र च श्रीमद्भाष्यटीकायामुक्तरीत्येत्यर्थः । कर्मणि निष्ठामभ्युपेत्य अनुवर्त्यमानशास्त्रयोनिपदस्थेन शास्त्रपदेन बुद्ध्या विविक्तेनान्वयमाह **शास्त्र इति** । **एतदवगम्यत इति शेष इति** । मुख्यार्थे इत्यतः प्रागिति योज्यम् । उत्तरार्धोक्तमेतच्छब्दार्थः । अत्रार्थपदस्य बुद्ध्या विविक्तस्य शास्त्रस्येत्यनेनान्वयं वक्ष्यति । वचनवृत्तिरूपं मुख्यत्वमेवावर्तितसंशब्दस्यार्थ इति ज्ञेयम् । अत एवाग्र सम्यग्वचनवृत्त्येत्यनुवादः । **मुख्यार्थ इतीति** । संशब्दस्यावृत्त्या मुख्यार्थ इत्यर्थान्तरमित्यर्थः । प्राक् सम्यगित्येकस्यार्थस्योक्तत्वादिति भावः ।

सु०— तथा चैवं सूत्रयोजना । अन्वयादुपक्रमादिलिङ्गसमुदायात् शास्त्रे सम्यक् प्रविचारिते सति सर्वशास्त्रस्य भगवत्येव सम्यग्वचनवृत्त्याऽन्वयाच्छक्तितात्पर्यलक्षणसम्बन्धावगमात्तद्विष्णवाख्यं ब्रह्मैव जगज्जन्मादिकारणत्वेन शास्त्रयोनि न तु हरहिरण्यगर्भादय इति ।

परि०— अन्वयपदस्य सम्पदस्य शास्त्रपदस्य चावृत्तिमुपेत्य योजनामाह **तथा चैवमिति** । प्रविचारित इति शेषोक्तिः । **शास्त्रयोनीति** । परममुख्यया वृत्त्या कृत्स्नशास्त्रजन्यप्रमाविषय इति साध्यार्थः । तेन मुख्यया वृत्त्या एकदेशे कर्मदेवतादिप्रमाजननाविरोधः ।

सु०— अनन्तगुणपरिपूर्णत्वं हि प्रधानलक्षणम् । तत्र च शास्त्रं प्रमाणीक्रियमाणं वचनवृत्त्या सर्वमेव च युक्तम्, लक्षणादिना वृत्तौ वाच्यार्थगुणालाभात्, वाच्ये तद्गुणप्रसङ्गाच्च । एवं कतिपयवाक्यैरनन्तगुणाप्रतिपादनात्, वाक्यान्तरविषयस्य च तद्गुण(व)त्त्वप्रसङ्गाच्च । अतः संशब्दस्यावृत्तिरुपपन्ना ।

परि०— ननु संशब्दस्यावृत्तिमुपेत्य कात्स्न्यार्थत्वं मुख्यार्थत्वं च किमर्थमुपेयम् । कारणवाक्यानामेव यथाकथञ्चित् ब्रह्मपरत्वोक्तिमात्रेण जन्मादिसूत्रोक्तलक्षणस्यादुष्टतोपपत्तेरित्यत आह **अनन्तेति** । **सर्वमेव चेति** । शास्त्रमित्यनुषङ्गः । वचनवृत्त्या सर्वमेव चेत्युक्तं द्वयं क्रमेण व्यनक्ति **लक्षणादिनेति** ।

सु०— ननु जन्माद्यस्य यत इति यच्छब्दश्रवणात्तद्ब्रह्मेति प्रकृतम्, तदेवात्र मण्डूकप्लुत्याऽनुवर्तिष्यते, किं पुनरत्र तद्ग्रहणेन । मैवम् । तुशब्दस्तावदत्रेतरव्यावृत्त्यर्थमुपादेयः । न च तस्य तदित्यनुक्तौ अन्वयः प्रत्येतुं शक्यते, यतोऽवधारणं ततोऽन्यत्र निषेध इति वचनात् । न चानुवृत्तेनान्वयप्रतीतिर्भविष्यतीति वाच्यम्, श्रुतेनान्वयादित्यनेनैव सम्बन्धप्रतीतिप्रसङ्गात् । तत्रोपयोगाभावान्नेति चेन्न, प्रतीतिव्याख्याननिरासार्थत्वोपपत्तेः । अन्वयपदादेव तत्सिद्धिरिति चेत् न, तस्योपक्रमादीनां लिङ्गत्वप्रतिपादन एव चरितार्थत्वसम्भवात् । अतः सार्थकं सूत्रे तद्ग्रहणम् ।

परि०— सौत्रतत्पदवैयर्थ्यमाशङ्क्य समाधत्ते **नन्वित्यादिना** । **मण्डूकप्लुत्येति** । यथा मण्डूकः उत्प्लुत्योत्प्लुत्य गच्छति । एवं तत्पदं शास्त्रयोनिसूत्रमुत्प्लुत्य तत्रासम्बद्धत्वेहानुवर्तिष्यत इत्यर्थः । यद्यपि पूर्वसूत्रेऽपि तत्पदं षष्ठ्यन्ततया विपरिणम्य सम्बध्यत एव अन्यथा जगत्कारणस्य शास्त्रयोनित्वादित्यन्वयो न स्यात्, तथापि प्रथमान्ततत्पदाभिप्रायेण मण्डूकप्लुत्येत्युक्तम् । **इतरेति** । रुद्रादिव्यावृत्त्यर्थमित्यर्थः । महातात्पर्यविषयत्वेनेति योज्यम् । मास्तु तत्पदेनान्वय इत्यतस्तथात्वे जगद्धेतुत्वेन शङ्कितरुद्रादिव्यावृत्तिर्न सिद्ध्येदिति भावेनाह **यत इति** । यत्रेत्यर्थः । **अनुवृत्तेनेति** । तत्पदेनेति योज्यम् ।

सु०— संशब्देन सकलपदानां लक्षणया ब्रह्मप्रातिपदिकार्थमात्रपरत्वमुच्यत इति व्याख्यानमखण्डार्थनिरासेन निरस्तम् । निराकरिष्यते चोत्तरत्रेति नेह निराकृतम् ।

परि०— निरस्तमिति । जन्मादिसूत्रे । उत्तरत्रेति । ईक्षत्यधिकरणे ।

सु०— तदेवं जगज्जन्मादिकारणत्वेन मुख्यया वृत्त्या वर्णपदवाक्यात्मकाशेषशास्त्रप्रतिपाद्यं नारायणाख्यं ब्रह्मैवेति सुस्थं लक्षणमिति सिद्धम् ॥

परि०— फलोक्त्योपसंहरति तदेवमिति ॥

॥ इति समन्वयाधिकरणम् ॥ १-१-४ ॥

★ ★ ★

॥ अथ ईक्षत्यधिकरणम् ॥ १-१-५ ॥

सु०— वचनवृत्त्यैव सकलशास्त्रप्रतिपाद्यं ब्रह्मेत्युक्तम्, तदाक्षिप्य समाधातुमिदमधिकरणमारभ्यते ।

तथा हि । 'यतो वाचो निवर्तन्ते', 'अशब्दमस्पर्शम्' इत्यादिश्रुतेः, 'शब्दो न यत्र पुरुकारकवान्' इत्यादिस्मृतेश्च ब्रह्म अवाच्यमवसीयते । वचनवृत्तिश्च द्रव्यगुणक्रियाजातिनिमित्ता । न च ब्रह्मणो द्रव्यादियोगोऽस्ति, 'केवलो निर्गुणश्च', 'निष्कलं निष्क्रियं शान्तम्' इत्याद्यागमात् । तत्कथं तस्य वाच्यता सम्भवति ॥ औपनिषदत्वं (तु) च लक्षणया वृत्त्या सम्भवन्न वाच्यतामपेक्षते ॥ अतोऽवाच्यत्वाद्ब्रह्मणो न वचनवृत्त्या शास्त्रगम्यत्वमिति ॥

अपर आह न सर्वशास्त्रप्रतिपाद्यत्वं ब्रह्मणः सम्भवति, निश्चयोपायाभावात् । उपक्रमादयो हि तन्निश्चयोपायाः, तैश्चास्मदाद्यधिगतशास्त्रस्य कथञ्चिद्ब्रह्मविषयतावधारणेऽप्यस्म-

दनधिगतशास्त्रस्य तत्परतावधारणायोगात् । 'अनन्ता वै वेदाः' इति श्रुतेरनन्तं हि शास्त्रमवगम्यते । न चानन्तशास्त्राधिगमोऽस्माकं कल्पकोटिशतैरपि सम्भवति ॥ विफलश्च शास्त्रैकदेशस्य ब्रह्मपरत्वाध्यवसायः, एकदेशान्तरे तद्विपरीतप्रतिपादनस्यापि शङ्कनात्, न च वस्तुनि विकल्पः सम्भवति, इति अत्रापि सन्देहः समास्कन्दति ॥ इत्यतो न सर्वशास्त्रप्रामाण्याज्जगज्जन्मादिकारणं समस्तगुणपरिपूर्णं ब्रह्म सिद्ध्यति ।

इत्येवं प्राप्ते अवाच्यत्वशङ्कां तावन्निराचष्टे सूत्रकारः **ईक्षतेर्नाशब्दमिति** ॥

ब्र०सू०— **॥ ॐ ईक्षतेर्नाशब्दम् ॐ ॥**

तद्व्याचष्टे ईक्षणीयत्वत इति ।

परि०— आक्षेपिकीं सङ्गतिमाह **वचनवृत्त्येति** । वचनवृत्त्यैवेत्येतदंशाक्षेपप्रकारं तावद्वचनक्ति **यतो वाच इत्यादिना** । 'अशब्दम्' इति श्रुत्यन्तरम् । न विद्यते शब्दो वाचको यस्य तदिति विग्रहोऽग्रे व्यक्तः । 'शब्दो न यत्र' इति भागवतवाक्यम् । ब्रह्मणो वाच्यत्वे युक्तिं चाह **वचनवृत्तिश्चेति** । औपनिषदत्वमुपनिष्प्रतिपाद्यत्वम् । सकलशास्त्रगम्यमित्येतदंशाक्षेपप्रकारमाह **अपर आहेति** । एकदेशनिर्णयेनालं किं सर्वाधिगमेनेत्यत आह **विफलश्चेति** । अयुक्तश्च शास्त्रैकदेशस्यापि ब्रह्मपरत्वाध्यवसाय इत्याह **एकदेशेति** । ततश्च किमित्यत आह **न च वस्तुनि विकल्प इति** । वस्त्वेवमनेवं भवतीति विकल्प इत्यर्थः । **अत्रापीति** । एकदेशाधिगतेऽपि वस्तुनीत्यर्थः । **अवाच्यत्वशङ्कां तावदिति** । द्वितीयशङ्का तु 'गतिसामान्यात्' इत्यनेन निराकरिष्यते । तद्व्याख्यानं चोपासनापादे तृतीये करिष्याम इति भावः ।

सु०— अत्र ईक्षतेरिति धातुनिर्देशः ॥ न चाविवक्षितार्थं शब्दमात्रं ब्रह्मणो वाच्यत्वे हेतुर्भवितुमर्हतीति तदर्थोऽनेनोपलक्ष्यते ॥ न च ब्रह्मासम्बन्धीक्षणमप्यत्र हेतुर्भवति, अतिप्रसङ्गात् । सम्बधश्च न कर्तृत्वादिरूपः, श्रुत्यननुगमात्, विपक्षे बाधकाभा(वाच्च)वप्रसङ्गाच्च । अत ईक्षणं ब्रह्मकर्मकमेव हेतुत्वेन वाच्यम् । न चैतदपि युक्तम्, व्यधिकरणत्वप्रसङ्गात् ॥ तस्मादीक्षणकर्मत्वमेव हेतुतया विवक्षितम्; इत्याशयेनोक्तम् **ईक्षणीयत्वत इति ।**

अनु०— **ईक्षणीयत्वतो विष्णुर्वाच्य एव**

तदित्यनुवर्तते । तेन विष्णुरित्याह । न विद्यते वाचकः शब्दो यस्य तदशब्दम् । अवाच्यमित्यर्थः ॥ वाच्यमिति वक्तव्ये नावाच्यमिति वचनं 'द्वौ नञौ प्रकृतमर्थं सातिशयं गमयतः' इति वचनादवधारणार्थमित्यभिप्रेत्योक्तं **वाच्य एवेति** ॥ नन्ववधारणमपि किमर्थम् । उच्यते । तत्त्वनिर्णयार्थं हि न्यायसूत्रम् । निर्णयश्च स्वपरपक्षसाधनोपालम्भाभ्यामेव भवति । नान्यतर-

मात्रेण । यथोक्तम् । विमृश्य पक्षप्रतिपक्षाभ्यामर्थावधारणं निर्णय इति । तदत्रावधारणे कृते वाच्यत्वविधिरवाच्यत्वनिषेधश्चेत्युभयमपि श्रुत्यर्थाभ्यां प्रतिज्ञातं स्यात् । उभयसाधनार्थश्चेक्षणीयत्वहेतुर्विज्ञायते । तथा च निर्णयो भवेत् । वाच्यमिति तु प्रतिज्ञाते परपक्षप्रतिषेधो न कृतः स्यात् । न च तदर्थमन्यत्सूत्रमस्ति । अतो युक्तोऽयं निर्देशः ॥ एवमन्यत्रापि वेदितव्यम् ।

इदमुक्तं भवति । ब्रह्म वाच्यं भवितुमर्हति, न पुनरवाच्यम्, ईक्षणकर्मत्वात्, घटवत् । ईक्षणीयत्वं च ब्रह्मणः 'स एतस्माज्जीवघनात्परात्परं पुरिशयं पुरुषमीक्षते', 'आत्मन्येवात्मानं पश्येत्' इत्यादिश्रुतिसिद्धमिति ।

ननु ब्रह्मणो वाच्यत्वाभावे किं बाधकम् । ईक्षणीयत्वं न स्यात्, तथा च ब्रह्मज्ञानाभावेन शास्त्रवैयर्थ्यमनिर्मोक्षश्च स्यादिति चेन्न, वाच्यत्वस्याव्यापकत्वादीक्षणीयत्वस्याव्याप्यत्वाच्च । न ह्यव्यापकनिवृत्तिरव्याप्यनिवृत्तिमापाद(यति)यितुं शक्नोति । ईक्षणीयत्वं हि प्रत्यक्षानुमानागमतदाभासनिमित्तं व्यापकं युक्तम् । वाच्यत्वं च शब्दवृत्तिविशेषोपाधिकं व्याप्यमेवेति ॥ मैवम् । न तावदिदं मोक्षार्थमुपदिष्टं ब्रह्मेक्षणं प्रमाणाभासजन्यम् । भ्रान्तेरविद्यानिवर्तकत्वाभावात् । नापि प्रत्यक्षानुमानजम्, शास्त्रैकसमधिगम्यतायाः साधितत्वात् । तथा च प्रकारान्तराभावे सति यदि ब्रह्म वाच्यमपि न भवेत्तदेक्षणीयमपि न भवेदिति बाधकं सम्भवत्येव । न च व्याप्त्य(भा)सम्भवः, व्यतिरेकसम्भवात्, यत् यत्कारकाविषयः तत् तत्क्रियाऽविषयः यथा कुठाराद्यविषयो गगनं न छिदाविषय इति सामान्यव्याप्तिसम्भवाच्च ।

परि०— अत्रेति । सूत्रे । **तदर्थ इति** । धात्वर्थो दर्शनरूप इत्यर्थः । अर्थोऽनेनोपलक्ष्यत इत्यनुक्त्वा तदर्थ इति शक्यसम्बन्धद्योतनार्थम् । **श्रुत्यननुगमादिति** । पुरुषमीक्षत इति श्रुतौ पुरुषस्य ईक्षणकर्मतयोक्तत्वादित्यर्थः । **विपक्ष इति** । ब्रह्म वाच्यं ईक्षणकर्तृत्वात् इत्यत्र अस्त्वीक्षणकर्तृत्वं मास्तु वाच्यत्वम् इत्यत्र बाधकाभाव इत्यर्थः । **अवधारणार्थमिति** । अशब्दमिति प्रागुक्तश्रुत्यनुगमाय चेत्यपि ध्येयम् । तेन वाच्यमेवेति कुतो न सूत्रितमिति । तथा तत्तु इति पूर्वसूत्रात्तुशब्दमनुवर्त्य तत् वाच्यं तु इति योजनायामपि वाच्यमेवेति लाभादीक्षतेर्वाच्यमित्येव सूत्रणीयमिति च चोद्यं निरस्तं ध्येयम् । तत्पदान्विताવधारणार्थतुशब्दस्य तत्पदान्वयभङ्गेनान्यत्रान्वये तत्त्वित्यध्यायसमाप्ति प्रतिनयं साध्यार्पकतयाऽनुवृत्त्यनापत्तेश्चेति । **अवधारण(णार्थ)मपीति** । अवधारणार्थकनञ्द्वयमपीत्यर्थः । **यथोक्तमिति** । तार्किकैः । **विमृश्येति** । पक्षप्रतिपक्षाभ्यां विमृश्य जायमानं अर्थावधारणमित्यर्थः । **श्रुत्यर्थाभ्यामिति** । यथाक्रममन्वयः । सूत्रे नाशब्दमित्युक्तेर्वाच्यमेवेति विन्यासस्याभिमतत्वात् । अत एव चाग्रे ब्रह्म वाच्यं न अवाच्यमेव इति चेत्ययुक्तम् । **एवमन्यत्रापीति** । 'हेयत्वावचनाच्च' 'अन्यत्राभावाच्च न तृणादिवत्', 'अम्बुवदग्रहणात्तु न तथात्वम्' इत्यादावित्यर्थः । यद्वा अन्यत्रापि आनन्दमय इत्यादौ तत्त्वित्यवधारणकृत्यं ध्येयमित्यर्थः । कथमत्र प्रयोग इत्यत आह

दनधिगतशास्त्रस्य तत्परतावधारणायोगात् । 'अनन्ता वै वेदाः' इति श्रुतेरनन्तं हि शास्त्रमवगम्यते । न चानन्तशास्त्राधिगमोऽस्माकं कल्पकोटिशतैरपि सम्भवति ॥ विफलश्च शास्त्रैकदेशस्य ब्रह्मपरत्वाध्यवसायः, एकदेशान्तरे तद्विपरीतप्रतिपादनस्यापि शङ्कनात्, न च वस्तुनि विकल्पः सम्भवति, इति अत्रापि सन्देहः समास्कन्दति ॥ इत्यतो न सर्वशास्त्रप्रामाण्याज्जगज्जन्मादिकारणं समस्तगुणपरिपूर्णं ब्रह्म सिद्ध्यति ।

इत्येवं प्राप्ते अवाच्यत्वशङ्कां तावन्निराचष्टे सूत्रकारः **ईक्षतेर्नाशब्दमिति** ॥

ब्र०सू०— ॥ ॐ ईक्षतेर्नाशब्दम् ॐ ॥

तद्व्याचष्टे ईक्षणीयत्वत इति ।

परि०— आक्षेपिकीं सङ्गतिमाह **वचनवृत्त्येति** । वचनवृत्त्यैवेत्येतदंशाक्षेपप्रकारं तावद्व्यनक्ति **यतो वाच इत्यादिना** । 'अशब्दम्' इति श्रुत्यन्तरम् । न विद्यते शब्दो वाचको यस्य तदिति विग्रहोऽग्रे व्यक्तः । 'शब्दो न यत्र' इति भागवतवाक्यम् । ब्रह्मणो वाच्यत्वे युक्तिं चाह **वचनवृत्तिश्चेति** । औपनिषदत्वमुपनिष्प्रतिपाद्यत्वम् । सकलशास्त्रगम्यमित्येतदंशाक्षेपप्रकारमाह **अपर आहेति** । एकदेशनिर्णयेनालं किं सर्वाधिगमेनेत्यत आह **विफलश्चेति** । अयुक्तश्च शास्त्रैकदेशस्यापि ब्रह्मपरत्वाध्यवसाय इत्याह **एकदेशेति** । ततश्च किमित्यत आह **न च वस्तुनि विकल्प इति** । वस्त्वेवमनेवं भवतीति विकल्प इत्यर्थः । **अत्रापीति** । एकदेशाधिगतेऽपि वस्तुनीत्यर्थः । **अवाच्यत्वशङ्कां तावदिति** । द्वितीयशङ्का तु 'गतिसामान्यात्' इत्यनेन निराकरिष्यते । तद्व्याख्यानं चोपासनापादे तृतीये करिष्याम इति भावः ।

सु०— अत्र ईक्षतेरिति धातुनिर्देशः ॥ न चाविवक्षितार्थं शब्दमात्रं ब्रह्मणो वाच्यत्वे हेतुर्भवितुमर्हतीति तदर्थोऽनेनोपलक्ष्यते ॥ न च ब्रह्मासम्बन्धीक्षणमप्यत्र हेतुर्भवति, अतिप्रसङ्गात् । सम्बधश्च न कर्तृत्वादिरूपः, श्रुत्यननुगमात्, विपक्षे बाधकाभा(वाच्च)वप्रसङ्गाच्च । अत ईक्षणं ब्रह्मकर्मकमेव हेतुत्वेन वाच्यम् । न चैतदपि युक्तम्, व्यधिकरणत्वप्रसङ्गात् ॥ तस्मादीक्षणकर्मत्वमेव हेतुतया विवक्षितम्; इत्याशयेनोक्तम् **ईक्षणीयत्वत इति** ।

अनु०— ईक्षणीयत्वतो विष्णुर्वाच्य एव

तदित्यनुवर्तते । तेन विष्णुरित्याह । न विद्यते वाचकः शब्दो यस्य तदशब्दम् । अवाच्यमित्यर्थः ॥ वाच्यमिति वक्तव्ये नावाच्यमिति वचनं 'द्वौ नञौ प्रकृतमर्थं सातिशयं गमयतः' इति वचनादवधारणार्थमित्यभिप्रेत्योक्तं **वाच्य एवेति** ॥ नन्ववधारणमपि किमर्थम् । उच्यते । तत्त्वनिर्णयार्थं हि न्यायसूत्रम् । निर्णयश्च स्वपरपक्षसाधनोपालम्भाभ्यामेव भवति । नान्यतर-

मात्रेण । यथोक्तम् । विमृश्य पक्षप्रतिपक्षाभ्यामर्थावधारणं निर्णय इति । तदत्रावधारणे कृते वाच्यत्वविधिरवाच्यत्वनिषेधश्चेत्युभयमपि श्रुत्यर्थाभ्यां प्रतिज्ञातं स्यात् । उभयसाधनार्थश्चेक्षणीयत्वहेतुर्विज्ञायते । तथा च निर्णयो भवेत् । वाच्यमिति तु प्रतिज्ञाते परपक्षप्रतिषेधो न कृतः स्यात् । न च तदर्थमन्यत्सूत्रमस्ति । अतो युक्तोऽयं निर्देशः ॥ एवमन्यत्रापि वेदितव्यम् ।

इदमुक्तं भवति । ब्रह्म वाच्यं भवितुमर्हति, न पुनरवाच्यम्, ईक्षणकर्मत्वात्, घटवत् । ईक्षणीयत्वं च ब्रह्मणः 'स एतस्माज्जीवघनात्परात्परं पुरिशयं पुरुषमीक्षते', 'आत्मन्येवात्मानं पश्येत्' इत्यादिश्रुतिसिद्धमिति ।

ननु ब्रह्मणो वाच्यत्वाभावे किं बाधकम् । ईक्षणीयत्वं न स्यात्, तथा च ब्रह्मज्ञानाभावेन शास्त्रवैयर्थ्यमनिर्मोक्षश्च स्यादिति चेन्न, वाच्यत्वस्याव्यापकत्वादीक्षणीयत्वस्याव्याप्यत्वाच्च । न ह्यव्यापकनिवृत्तिरव्याप्यनिवृत्तिमापाद(यति)यितुं शक्नोति । ईक्षणीयत्वं हि प्रत्यक्षानुमानागमतदाभासनिमित्तं व्यापकं युक्तम् । वाच्यत्वं च शब्दवृत्तिविशेषोपाधिकं व्याप्यमेवेति ॥ मैवम् । न तावदिदं मोक्षार्थमुपदिष्टं ब्रह्मेक्षणं प्रमाणाभासजन्यम् । भ्रान्तेरविद्यानिवर्तकत्वाभावात् । नापि प्रत्यक्षानुमानजम्, शास्त्रैकसमधिगम्यतायाः साधितत्वात् । तथा च प्रकारान्तराभावे सति यदि ब्रह्म वाच्यमपि न भवेत्तदेक्षणीयमपि न भवेदिति बाधकं सम्भवत्येव । न च व्याप्त्य(भा)सम्भवः, व्यतिरेकसम्भवात्, यत् यत्कारकाविषयः तत् तत्क्रियाऽविषयः यथा कुठाराद्यविषयो गगनं न छिदाविषय इति सामान्यव्याप्तिसम्भवाच्च ।

परि०— अत्रेति । सूत्रे । **तदर्थ इति** । धात्वर्थो दर्शनरूप इत्यर्थः । अर्थोऽनेनोपलक्ष्यत इत्यनुक्त्वा तदर्थ इति शक्यसम्बन्धद्योतनार्थम् । **श्रुत्यननुगमादिति** । पुरुषमीक्षत इति श्रुतौ पुरुषस्य ईक्षणकर्मतयोक्तत्वादित्यर्थः । **विपक्ष इति** । ब्रह्म वाच्यं ईक्षणकर्तृत्वात् इत्यत्र अस्त्वीक्षणकर्तृत्वं मास्तु वाच्यत्वम् इत्यत्र बाधकाभाव इत्यर्थः । **अवधारणार्थमिति** । अशब्दमिति प्रागुक्तश्रुत्यनुगमाय चेत्यपि ध्येयम् । तेन वाच्यमेवेति कुतो न सूत्रितमिति । तथा तत्तु इति पूर्वसूत्रात्तुशब्दमनुवर्त्य तत् वाच्यं तु इति योजनायामपि वाच्यमेवेति लाभादीक्षतेर्वाच्यमित्येव सूत्रणीयमिति च चोद्यं निरस्तं ध्येयम् । तत्पदान्वितावधारणार्थतुशब्दस्य तत्पदान्वयभङ्गेनान्यत्रान्वये तत्त्वित्यध्यायसमाप्ति प्रतिनयं साध्यार्पकतयाऽनुवृत्त्यनापत्तेश्चेति । **अवधारण(णार्थ)मपीति** । अवधारणार्थकनञ्द्वयमपीत्यर्थः । **यथोक्तमिति** । तार्किकैः । **विमृश्येति** । पक्षप्रतिपक्षाभ्यां विमृश्य जायमानं अर्थावधारणमित्यर्थः । **श्रुत्यर्थाभ्यामिति** । यथाक्रममन्वयः । सूत्रे नाशब्दमित्युक्तेर्वाच्यमेवेति विन्यासस्याभिमतत्वात् । अत एव चाग्रे ब्रह्म वाच्यं न अवाच्यमेव इति चेत्ययुक्तम् । **एवमन्यत्रापीति** । 'हेयत्वावचनाच्च' 'अन्यत्राभावाच्च न तृणादिवत्', 'अम्बुवदग्रहणात्तु न तथात्वम्' इत्यादावित्यर्थः । यद्वा अन्यत्रापि आनन्दमय इत्यादौ तत्त्वित्यवधारणकृत्यं ध्येयमित्यर्थः । कथमत्र प्रयोग इत्यत आह

इदमुक्तं भवतीति । ईक्षणकर्मत्वात् ज्ञानकर्मत्वादित्यर्थः । हेतोरसिद्धिं निरस्याप्रयोजकतामाशङ्कते **ननु ब्रह्मण इत्यादिना मैवमितिपर्यन्तेन** । सिद्धान्ती हेतूच्छित्तिबाधकमाशङ्कते **ईक्षणीयत्वं न स्यादित्यादिना** । पूर्ववादी निराह **इति चेन्नेति** । अव्यापकत्वादिकमेव व्यतिरेकमुखेन व्यनक्ति **ईक्षणीयत्वं हीति** । **वृत्तिविशेषेति** । शक्तिरूपेति भावः । **न च व्याप्त्यभाव इति** । वाच्यत्वरूपसाध्याभावस्य शब्दैकजन्यत्वविषयत्वरूपहेत्वभावेन सह व्याप्त्यभाव इत्यर्थः । सर्वस्यापि वस्तुनो वाच्यत्वेन साध्याभावस्य क्वाप्यभावादिति भावः । यत्र शब्दैकसमधिगम्यत्वं तत्र वाच्यत्वं यथा धर्मादीति दृष्टान्तसम्भवाद्व्यतिरेकव्याप्तिसम्भवादित्ययुक्तम् । **तत्क्रियाऽविषय इति** । तज्जन्यक्रियाया अविषय इत्यर्थः ।

सु०— ननु मा भूत्प्रमाणाभासैः प्रत्यक्षानुमानाभ्यां चेक्षणं ब्रह्मणः, मा च भूद्वाच्यम्; तथाऽपि शब्दलक्ष्यतयेक्षणीयं च भविष्यति; तथा च विपक्षे बाधकाभावादप्रयोजको हेतुः; इत्यत आह **न चेति** ।

अनु०— **न चान्यथा ॥**

लक्ष्यत्वं क्वापि दृष्टं हि

हि यस्मात् ***अन्यथा*** वाच्यत्वाभावे, लक्ष्यत्वं क्वापि न दृष्टम् । तस्मात्, अवाच्यत्वे ब्रह्मणो लक्ष्यत्वा(योगा)भावाल्लक्षणयाऽपि नेक्षणीयत्वमिति शेषः । केनचिच्छब्देन वाच्यमेव हि तीरादिकं केनचिल्लक्ष्यं दृष्टमिति ।

परि०— न तावदित्यादिना ईक्षणीयत्वहेतोरप्रयोजकत्वं हि कारणान्तरजन्यज्ञानविषयत्वनिमित्तं वृत्त्यन्तरविषयत्वनिमित्तं च । तत्राद्यं शास्त्रयोनिसूत्रादिपर्यालोचनया सुपरिहरमिति स्वयं परिहृत्य द्वितीयाप्रयोजकत्वचोद्यनिवर्तकतया मूलमवतारयति **ननु मा भूदित्यादिना** । वाच्यत्वस्य लक्ष्यत्वाव्यापकत्वात् कथं तदभावेन लक्ष्यत्वाभावापादनमित्यत आह **केनचिच्छब्देनेति** ।

सु०— नन्ववाच्यमपि लक्ष्यं किं न स्यात्, ततश्च विपक्षे बाधकाभावादप्रयोजकोऽयं प्रसङ्गहेतुः; इत्यत आह **किं तदिति** ।

अनु०— **किं तदित्यनवस्थितिः ।**

अन्यथेत्यनुवर्तते । यद्यवाच्यमपि ब्रह्म लक्ष्यमित्यङ्गीक्रियते; तदा 'किं तदि'ति जिज्ञासाप्रवृत्तावनवस्थितिः (स्यात्) । इदमुक्तं भवति । लाक्षणिको हि शब्दो न श्रुतमात्रोऽर्थान्तरे धियमुपजनयति, तत्रागृहीतशक्तित्वात् । किन्तु वाच्यार्थ(र्थे)बुद्धिमुत्पाद्य तदनुपपत्तिदर्शने सति । न तावताऽपि, वाच्यार्थानुपपत्तिदर्शनस्य तत्त्यागमात्रहेतुत्वात् । किं नामार्थान्तरस्य स्वरूपतो वाच्यार्थसम्बन्धितया चावगतौ सत्याम् । गङ्गादिशब्देन हि स्वरूपतो गङ्गादि-

सम्बन्धितया चावगतमेव तीरादिकं लक्ष्यं दृष्टम् । नानवगतस्वरूपं कूर्मरोमादि । नाप्यन्य-सम्बन्धितयाऽवगतं तीरादि । तथा च वैदिकशब्दलक्ष्यत्वे ब्रह्मणः प्रतीतिरङ्गीकार्या । न च तीरादिवत्प्रत्यक्षादिना तस्य प्रतीतिः (सम्भवति) । ततो लाक्षणिकशब्दे प्रयुक्ते, वाच्यार्थेऽनुपपत्तिं पश्यतो, लक्षणीयेऽर्थे 'किं तद्यदनेन लक्ष्यमि'ति जिज्ञासायां शब्द एव प्रयोक्तव्यः । तेनापि चेन्न वाच्यं किन्तु लक्ष्यमेव, तर्हि पुनः 'किं तदि'ति जिज्ञासाया अनिवृत्तत्वाच्छब्दान्तरमेव वाच्यम् । तेनापि चेल्लक्ष्यमेव, पुनर्जिज्ञासैव, इत्यपर्यवसानं स्यात् । पूर्वपूर्वलक्षणाऽसिद्धावुत्तरोत्तरलक्षणाऽसिद्धेर्मूलक्षतिः । यदि च केनचिच्छब्देन वाच्यं स्यात्तदा तदुक्तावुपरतजिज्ञासो लाक्षणिकार्थं प्रतीयात् । वाच्यत्वेऽपि सम्बन्धग्रहणाय पूर्वसिद्धेरपेक्षितत्वेनानवस्थितेरिति चेन्न, अभिमान्यधिकरणे वक्तव्यत्वात् ।

तस्माद्विपक्षेऽनवस्थालक्षणबाधकसद्भावात्, अवाच्यत्वे लक्ष्यत्वं न स्यादिति युक्तोऽतिप्रसङ्ग इति ।

परि०— प्रसङ्गहेतुरिति । प्रसङ्गरूपहेतुः दूषणानुमानमित्यर्थः । अन्यथेत्यनुवर्तत इत्युक्तं तद्व्यार्थमाह **यद्यवाच्यमपि ब्रह्म लक्ष्यमित्यङ्गीक्रियेतेति** । स्वव्याघातकोऽयं तर्क इति शङ्कते **वाच्यत्वेऽपीति** । **पूर्वसिद्धेरिति** । सम्बन्धस्य द्विनिष्ठत्वेन सम्बन्धज्ञानस्य सम्बन्धिज्ञानाधीनत्वात् शब्दरूपसम्बन्धिनः प्रत्यक्षत्वेऽपि ब्रह्मरूपसम्बन्धिन औपनिषदत्वेन शब्देनैव पूर्वं तत्सिद्धेर्वाच्यत्वेन तत्राप्येवमित्यनवस्थेत्यर्थः । **अभिमान्यधिकरण इति** । यौगिकानां शब्दानां वाक्यतुल्यतया पृथक् सङ्गतिग्रहणानपेक्षत्वादित्यादिसमाधानानां 'शास्त्रोक्तवस्तुनश्चैव-(स्त्वेव) व्युत्पत्तिः शास्त्रलिङ्गतः' इत्येतद्व्याख्याप्रस्तावे वक्ष्यमाणत्वादिति भावः । वक्तव्यत्वादित्यनेन तदधिकरणव्युत्पाद्यमिदमिति दर्शितम् । युक्तोऽतिप्रसङ्ग इत्यादौ अतिप्रसङ्गशब्दः प्रसङ्गपर्यायः । तथा च न 'अति' इत्यस्याधिक्यशङ्केति भावः ।

सु०— नन्विक्षुक्षीरगुडादीनां विशेषास्तावद्विद्यन्ते, अनुभवसिद्धत्वात् । न च ते केनापि शब्देन वाच्याः, तद्वाचकशब्दाभावात् । तथाऽपि लक्ष्या दृश्यन्ते, अन्यथा तत्र वाग्व्यवहाराभावप्रसङ्गात् । अतोऽवाच्यत्वे लक्ष्यत्वं न स्यादिति प्रसङ्गः प्रशिथिलमूलः, यथोक्तम् 'इक्षुक्षीरगुडादीनां माधुर्यस्यान्तरं महत् । भेदस्तथाऽपि नाख्यातुं सरस्वत्याऽपि शक्यते' इति । यथा (च) माधुर्यादिविशेषाणामवाच्यानामपि प्रतीततामात्रेण लक्ष्यत्वम् । तथा ब्रह्मणः अवाच्यस्यापि स्वयंप्रकाशत्वेन प्रसिद्धस्य लक्ष्यत्वं सम्भवति इत्यत आह **माधुर्यादीति** ।

अनु०— माधुर्यादिविशेषाश्च तच्छब्दैरुदिताः सदा ॥

तच्छब्दैः माधुर्यादिविशेषशब्दैः । सदा इत्यवधारणार्थे । उदिता वाच्या एवेति ।

ननु माधुर्य(ादि)विशेषशब्दः साधारणः । किमेतावता । न हि गोशब्दोऽनेकार्थ इति न कस्यापि वाचकः । तथा च लक्षकोऽपि न स्यात्, वाच्यार्थद्वारत्वाल्लक्षणायाः ।

ननु (च) वाचकत्वं पदधर्मः । माधुर्यादिविशेष इति च न पदं किन्तु वाक्यमेव । अनेकपदात्मकत्वात् । तथा च कथं तच्छब्दैरुदिता इति । मैवम् । ऐकपद्यमैकस्वर्यं च समासप्रयोजनमिति शाब्दैरङ्गीकृतत्वात् ।

अथवा तच्छब्दैः सूदशास्त्रादिप्रसिद्धैर्वाचकशब्दैरुदिता इति व्याख्येयम् । तथा चोक्तम् 'विशदं क्षीरमाधुर्यं स्थिरमाज्यस्य तीक्ष्णकम् । गुडस्य पनसादीनां निर्हारीत्यभिधीयते ॥' इति । यथा च ध्वनिविशेषाणां मन्दव्युत्पत्तिभिरविदिता अपि श्रुतिस्वरजातिरागादिशब्दा वाचकाः सङ्गीतशास्त्रप्रसिद्धाः तथा माधुर्यादिविशेषाणामपि तत्तदधिकृतशास्त्रेषु प्रसिद्धा वाचकाः शब्दाः कथं न स्युः । ततश्च 'इक्षुक्षीरगुडादीनां' इति वचनमात्मनो व्युत्पत्त्यभावख्यापनार्थं शारदानिन्दया प्रत्यवायार्जनार्थं च । अतो न प्रशिथिलमूलोऽतिप्रसङ्ग इति ।

यदपि स्वप्रकाशतया सिद्धत्वात् ब्रह्मणो लक्ष्यत्वोपपत्तिरिति तदुपरिष्टान्निराकरिष्यते(ति) ।

परि०— द्वितीयप्रघट्टकैतरेयभाष्योक्तमाह विशदमिति । तदुपरिष्टान्निराकरिष्यत इति । 'विज्ञेयवाच्यलक्ष्यत्वपूर्वं' इत्यादि व्याख्यावसरे ।

सु०— नन्ववाच्योऽपि नदीतीरफलसंसर्गलक्षणो वाक्यार्थो लक्ष्यो नद्यादिपदैरुपलक्ष्यते । यथोक्तम् 'वाक्यार्थो लक्ष्यमाणो हि सर्वत्रैवेति नः स्थितिः ।' इति । तथा च व्याप्त्यभावादप्रयोजकोऽयं प्रसङ्गः । वाक्यार्थश्च ब्रह्माभ्युपेयते न पदार्थः । अतो लौकिकवाक्यार्थवदवाच्यमपि लक्ष्यं किं न स्यादित्यत आह **वाक्यार्थोऽपीति** ।

अनु०— **वाक्यार्थोऽपि हि वाक्यार्थशब्देनैवोदितो भवेत् ।**

एवशब्दस्योदित इति (अनेन) सम्बन्धः । वाक्यार्थशब्दस्य वाक्यार्थावाचकत्वेऽन्यत्तद्वाच्यं वाच्यम् । न ह्यस्माभिर्लक्षकेनैव शब्देन वाच्यत्वमाशास्यते, किन्तु केनचिच्छब्देन वाच्यमेव केनचिच्छब्देन लक्ष्यमिति भावः । अयं चाङ्गीकारवादो ज्ञेयः, अन्विताभि-

धानस्य समर्थितत्वात्। ब्रह्मणो वाक्यार्थत्वं तु संसर्गत्वस्य संसृष्टत्वस्य वाऽनङ्गीकारादयुक्तम्, वाक्यस्याखण्डार्थनिष्ठताया निरस्तत्वात् (इति)।

परि०— वाक्यार्थ इति। 'नदीतीरे पञ्चफलानि सन्ति' इति वाक्यार्थ इत्यर्थः। **अयं चेति**। 'नदीतीरे पञ्च फलानि सन्ति' इति वाक्यार्थो नद्यादिपदैर्लक्ष्यत इति वाद इत्यर्थः। **समर्थितत्वादिति**। 'शक्तिश्चैवान्विते स्वार्थे' इत्यादिना जिज्ञासाधिकरणे पदानामेव पदार्थेऽन्वयरूपवाक्यार्थे च शक्तेः प्रतिपादितत्वादित्यर्थः। वाक्यार्थश्च ब्रह्माभ्युपेयत इत्युक्तं निराह **ब्रह्मण इति**। **अनङ्गीकारादिति**। अखण्डत्वभङ्गभियेति भावः। ननु वाक्यार्थो न संसर्गरूपो न संसृष्टरूपश्च किन्त्वखण्ड एवातो न दोष इत्यत आह **वाक्यस्येति**। जन्मादिसूत्रे निरस्तत्वादिति भावः।

सु०— एवं व्यभिचारं निरस्य सुस्था प्रसङ्गमूलभूता व्याप्तिरित्याह नावाच्यमिति।

अनु०— नावाच्यं तेन किञ्चित्स्यात्

लक्ष्यमिति शेषः ॥ अथवा ब्रह्मणोऽवाच्यत्वे तस्य वस्तुत्वमेव न स्यात्। यतो-ऽवाच्यं किञ्चिदपि नास्ति इति प्रसङ्गान्तरसूचनमिदम्।

ननु 'यतो वाचो निवर्तन्ते' इत्याद्यागमविरोधात्कालात्ययापदिष्टमीक्षणीयत्वेन वाच्यत्वसाधनम्। प्रसङ्गानां च विपर्ययापर्यवसानमिति ॥ स्यादेतदेवम्, यदि ब्रह्मावाच्यत्वं श्रुत्यर्थः स्यात्, न चैवम्, तथा व्याख्याने स्वक्रियाविरोधापत्तेरित्याह **यत इति**।

यत इत्यादिकैर्वदन् ॥
अवाच्यत्वं कथं ब्रूयान्मूकोऽहमितिवत्सुधीः।

यत इत्यादिशब्दैर्ब्रह्मोक्त्वा (हि) तस्यावाच्यत्वं वाच्यम्, अन्यथा यस्यकस्यचिदवा-च्यताऽऽपत्तेः। तथा च यत इत्यादिकैः (शब्दैः) पदैर्ब्रह्मैव वदन्कथं पुनस्तस्यावाच्यत्वं श्रुत्यर्थतया ब्रूयात्। मूकोऽहमितिवत्स्वक्रियाविरोधात्। सुधीरिति विपरीतलक्षणया परस्या-कोविदत्वमाह।

स्यादेवं स्वक्रियाविरोधो यदि यत इत्यादिशब्दैर्ब्रह्म वचनवृत्त्योक्त्वा तस्यावाच्यत्व-मुच्यते (च्येत)। न त्वेवम्, किं नाम यत इत्यादिशब्दैर्लक्ष्यमेव, इत्यतः क्वास्ति स्वक्रियाविरोध इत्यत आह **येनेति**।

येन लक्ष्यमिति प्रोक्तं लक्ष्यशब्देन सोऽवदत् ॥

ब्रह्म लक्ष्यमिति वदताऽपि लक्ष्यशब्दवाच्यत्वं तस्याङ्गीकर्तव्यम्, तथा च किं शब्दान्तरेणापराद्धम्। अथ लक्ष्यशब्देनापि लक्ष्यते न तूच्यत इति ब्रूयात् तदा किं तदित्यपेक्षायां शब्दान्तरं ब्रूयादित्यनवस्था स्यात्।

अथ यावत्पदजातं ब्रह्मणि प्रयुज्यते तत्सर्वमपि लक्षणयैवेति परिहारे कुतोऽनवस्थेति चेन्न, अनवबोधात्, न हि प्रश्नपरिहारक्रमनिमित्तेयमनवस्था येन सकृदेवोत्तरेण निवर्तेत किन्तु लक्षणायाः प्रतीतिपूर्वकत्वाच्छब्देन विना प्रत्यायकान्तराभावात्तत्रापि लक्षणाऽऽश्रयणे मूलक्षयात्।

अतः स्वक्रियाविरोधान्नेदं श्रुतिव्याख्यानमिति नानुमानादेः कश्चिद्दोषः।

अविरुद्धं तु व्याख्यानमुत्तरत्र करिष्यत इति।

परि०— उत्तरत्रेति। 'अद्भुतत्वादवाच्यम्' इत्यत्रेत्यर्थः।

सु०— इतश्च न ब्रह्मणि श्रुतानां वैदिकानां सर्वशब्दानां लक्षणाश्रयणं युक्तमित्याह **एकस्यापीति**।

अनु०— एकस्यापि हि शब्दस्य गौणार्थस्वीकृतौ सताम्।
महती जायते लज्जा यत्र तत्राखिला रवाः॥
अमुख्यार्था इति वदन्यस्तन्मार्गानुवर्तिनाम्।
कथं न जायते लज्जा वक्तुं शाब्दत्वमात्मनः॥

यत्र वेदे **सतां** विदुषामेकस्यापि शब्दस्य मुख्यार्थपरित्यागेनामुख्यार्थस्वीकृतौ कृतायां (सत्यां) महती लज्जा जायते, तत्राखिला अपि शब्दा अमुख्यार्था इति वदन्यस्तस्यात्मनः शाब्दत्वं शब्दशक्तितात्पर्यज्ञत्वं वक्तुं कथं लज्जा न जायते। केभ्यस्तन्मार्गानुवर्तिनां शब्दशक्तितात्पर्यानुसारिणां विदुषां सकाशादिति योजना॥ तस्य व्याख्यातुर्मार्गमनुवर्तमानानां (च) कथं न जायते लज्जेति वा। तथा सत्यात्मनामिति बहुवचनान्तं पदमध्याहार्यम्।

ननु न तावन्मुख्यार्थपरित्यागेनामुख्यार्थस्वीकार एव लज्जाहेतुः, तथा सति 'गङ्गायां घोषः', 'कुण्डपायिनामयने मासमग्निहोत्रं जुहोति' इत्यादावमुख्यार्थग्रहणाभावप्रसङ्गात्, किं नाम मुख्यार्थे सम्भवत्येवामुख्यार्थस्वीकारो दोषः। मुख्यार्थो हि शक्तिग्रहणवशात्प्रथमं बुद्ध्यारूढो भवति। विना च प्रथमातिक्रमे कारणं जघन्यप्रतिपत्तिस्वीकारे कथमनौचित्यं

न भवेत्। यत्र तु मुख्यार्थे बाधकमस्ति तत्र तदपरित्याग एव लज्जाहेतुः। 'गङ्गायां घोषः', 'सिंहो देवदत्तः' इत्यत्र गङ्गादिशब्दस्य मुख्यार्थाङ्गीकार(स्य) एव दोषः (दुष्टत्वदर्शनात्)। तत्कथमेतत्। सत्यमेवैतत्। प्रकृतेऽपि न मुख्यार्थस्वीकारे बाधकमस्तीत्याचार्यो मन्यते, बाधिकायाः श्रुतेर्निर्गुणत्वोपपत्तेश्च निरस्तत्वादिति।

परि०— कुण्डपायिनामयन इति। कुण्डपायिनामयनं नाम कश्चित्सत्रयागः। तत्रैकमासं क्रियमाणकर्मविशेषस्याग्निहोत्रमिति नाम, अग्निहोत्रमिवाग्निहोत्रमिति गौणमित्युक्तं पूर्वतन्त्रे 'उक्तं क्रियाभिधानं तत् श्रुतावन्यत्र विधिप्रदेशः स्यात्' इति सप्तमाध्यायतृतीयपादीयाद्यनये। तथा च अग्निहोत्रपदेन मुख्यार्थनित्याग्निहोत्रत्यागेन गौणार्थग्रहणं तत्र न स्यादित्यर्थः। (**एवमेवेति**। निष्कारणमेवेत्यर्थः।) दोष इत्युक्तं व्यनक्ति **मुख्यार्थो हीति**। **दुष्टत्वदर्शनादिति**। घोषानन्वयत्वरूपदुष्टत्वेत्यर्थः। **श्रुतेरिति**। 'यतो वाच' इत्यादिश्रुतेः 'यत इत्यादिकैर्वदन्' इत्यादिना निरस्तत्वात्। अवाच्यत्वसाधकनिर्गुणत्वरूपोपपत्तेश्च जन्मादिसूत्रे निरस्तत्वादित्यर्थः।

सु०— अत्राह। द्वे ब्रह्मणी। निर्गुणं सगुणं च। तत्र निर्गुणं नित्यशुद्धबुद्धमुक्तस्वभावं परिपूर्णम्। तदेव मायाशबलितत्वेनैश्वर्यादिधर्मवत्तया सगुणमुच्यते। मायायाश्च अनिर्वाच्यतया तदवच्छिन्नस्य न तथाभावस्तात्त्विक इति न कूटस्थत्वहानिः। तत्र सगुणमेव परात्परं पुरिशयं पुरुषमीक्षत इत्यादावीक्षणीयत्वेनोच्यते। ततश्चेक्षणीयत्वं वाच्यत्वेन विना नोपपद्यते चेत्सगुणं वाच्यमस्तु न निर्गुणम्, तस्येक्षणीयत्वे प्रमाणाभावात्। न ह्यन्यगतेन व्याप्येनान्यत्र व्यापकसिद्धिः, अतिप्रसङ्गात्। न च परात्परमित्यादीन्येव निर्गुणविषयाणि, ज्ञापकाभावात्। न च वाच्यं मा भूदनुमानेन निर्गुणस्य वाच्यत्वसिद्धिः, पक्षीकृते लिङ्गाभावात्। लिङ्गवति सिद्धसाधन(त्व)ात्। तथाऽपि 'सर्वे वेदा यत्पदमामनन्ति तपांसि सर्वाणि च यद्वदन्ति' इत्यादिश्रुतिबलाद्वाच्यत्वं निर्गुणस्य सेत्स्यतीति, मायाशबले गृहीतसङ्गतयस्सर्वे वेदा लक्षणया यत्पदमामनन्तीत्यर्थोपपत्तेः। न चावाच्यस्य लक्षणाऽनुपपत्तिर्दोषः, प्रसिद्धतामात्रेण लक्षणोपपत्तेः। सगुणप्रतीत्यैव च निर्गुणस्य तत्स्वभावभूतस्य सर्वात्मनः स्वतः सिद्धत्वात्। न च तदेवेक्षणीयत्वं, येन वाच्यत्वप्रसक्तिः। किन्तु प्रमेयत्वम्। न च स्वप्रकाशस्य प्रमेयत्वमिति॥ तदेतदाशङ्क्य परिहरति सूत्रकारः गौणश्चेन्नात्मशब्दादिति।

ब्र०सू०— ॥ ॐ गौणश्चेन्नात्मशब्दात् ॐ ॥

" 'परात्परम्' इत्यादिश्रुतिषु गौण एवात्मेक्षणीयत्वेनोच्यते। अतस्स एव वाच्योऽस्तु न, निर्गुणः। तस्येक्षणीयत्वे प्रमाणाभावात्। परात्परमित्यादिश्रुतीनां च तत्परत्वे ज्ञापका-

भावात्। किन्तु लक्ष्य एवासौ'' इति चेन्न, आत्मशब्दात्। उपलक्षणमेतत्, ईक्षणीये वस्तुन्यात्मब्रह्मपुरुषादिशब्दश्रवणात्, तेषां च पूर्णाभिधायित्वेन निर्गुणज्ञापकत्वादिति।

परि०— ईक्षणीयत्वहेतोर्व्यधिकरणासिद्धिनिरासकतया गौणश्चेदिति सूत्रमवतारयितुमाह **अत्राहेत्यादिना**। शुद्धेति जडामिश्रम्। बुद्धेति ज्ञानस्वभावः। तथाभावः सगुणभावः। मा भूद्वाच्यत्वसिद्धिः इत्येतद्व्यनक्ति **पक्षीकृत इति**। वाच्यत्वे युक्तेरित्यागमस्यापि साधनत्वेनाभिमतत्वात्तमप्याशङ्क्य निराह पूर्ववादी **तथापीत्यादिना**। **सर्वात्मन इति**। सर्वजीवस्य अहमितिसाक्षिसिद्धत्वादित्यर्थः। **प्रमेयत्वं** प्रमाणजन्यवृत्तिविषयत्वम्।

सु०— ''भवेदात्मादिशब्दः पूर्णार्थवाची, तथाऽपि यत्र दृश्ये वाच्ये (च) वस्तुनि प्रयुज्यते तत्र सगुणविषय एवेति नियमाङ्गीकारे को दोष'' इत्याशङ्कापरिहारार्थं (अपरं) सूत्रम् **तन्निष्ठस्य मोक्षोपदेशादिति**।

ब्र०सू०— ॥ ॐ तन्निष्ठस्य मोक्षोपदेशात् ॐ ॥

नायं नियमो युज्यते, 'यस्यानुवित्तः प्रतिबुद्ध आत्मा', 'तरति शोकमात्मवित्' इति(आदौ) दृश्यात्मनिष्ठस्य मोक्षोपदेशात्। न हि गौणात्मनिष्ठस्य मोक्ष उपपद्यत इति।

अत्र प्रथमसूत्रे परात्परमित्यादिषु वाक्येषु निर्गुणज्ञापकोक्त्या हेतुसिद्धिः समर्थिता, ज्ञापकस्य चान्यथासिद्धिरुत्तरसूत्रे परिहृता, इत्येतावत्सूत्रद्वयतात्पर्यं स्फुटमवगम्यते। अधिकं विवक्षुराह **आत्मेति**।

अनु०— **आत्मब्रह्मादयः शब्दाः साक्षात्पूर्णाभिधायिनः।**
जन्मादिकारणं ब्रह्म लक्षितं च यदा तदा॥
वन्ध्यापुत्रोपमं मायाशबलं वाच्यमित्यपि।
कल्पयित्वा विना मानं लक्ष्यं शुद्धं वदन्पदैः॥
आत्मशब्दोदितस्यैव ज्ञानं मुक्तावसाधनम्।
आह श्रुतपरित्यागः स्याच्चास्याश्रुतकल्पना॥
स्यात्सर्वत्र च

यो वादी तदेतदनिर्वाच्यमायाख्याज्ञानशबलं किञ्चिद्ब्रह्म कल्पयित्वा तदेव वैदिकैरशेषपदवाच्यमित्यपि कल्पयित्वा मायातीतं शुद्धं सर्वज्ञं सर्वशक्तिपरिपूर्णमस्मदभिमतं परं ब्रह्म पदैर्लक्ष्यमिति वदन्वदति, अस्य वादिनः श्रुतपरित्यागस्सर्वत्र सर्ववाक्येषु स्यात्। कथम्।

वचनवृत्त्यैव प्रथमप्रतीतस्य शुद्धस्य ब्रह्मणो विना कारणेन परित्यागात्। कथं शुद्धस्य प्रतीतत्वम्। आत्मब्रह्मादिशब्दानां वेदे श्रवणात्। आत्मब्रह्मादिशब्दाश्च साक्षाद्वचनवृत्त्या पूर्णाभिधायिनो यदा यस्मात्तदा तस्मात् श्रुतपरित्याग इति।

न केवलं श्रुतपरित्यागः किन्तु सर्वत्रापि वाक्येष्वश्रुतकल्पनं च स्यात्। कथम्। मायाशबलस्य ब्रह्मणो वन्ध्यापुत्रोपमत्वात्। तत्कथम्। **विना मानम्**। मानाभावात्। तदपि कथम्। श्रुतिष्वात्मब्रह्मादिशब्दश्रवणात्तेषां च पूर्णाभिधायित्वेन मायाशबलाविषयत्वात्।

ननु युष्माभिरेव जन्मादिसूत्रे मायाशबलस्य लक्ष्यत्वेनाङ्गीकृतत्वात् कथं (तत्) वन्ध्यापुत्रोपममिति। मैवम्। प्रथमसूत्रे जिज्ञास्यतयोक्तस्य सर्वज्ञस्य सर्वशक्तेः परब्रह्मण एव अस्माभिर्जगज्जन्मादिकारणत्वेन लक्षितत्वाङ्गीकारादित्याद्यसूत्रतात्पर्यम्। आत्मशब्दोदितस्येति द्वितीयस्य। आत्मादिशब्दः पूर्णार्थोऽपि दृश्ये श्रुतो गौणविषय इति नियमं यो ब्रवीति स तथाविधात्मशब्दोदितस्य ज्ञानं मुक्त्यवसाधनमेवाह, गौणात्मज्ञानस्य मोक्षसाधनत्वानुपपत्तेः। तथा चास्य श्रुतपरित्यागः स्यात्। दृश्यात्मज्ञानस्य मोक्षसाधनताया 'यस्यानुवित्तः' इत्यादौ श्रुतत्वादिति।

न चैवमापादिते श्रुतपरित्यागाश्रुतकल्पने शक्याङ्गीकारे इत्याह **यत्रेति**।

यत्रैकमपि लोको जुगुप्सते।

यत्र ययोर्मध्ये एकमपि प्रसक्तम्। किमुभयमिति शेषः।

परि०— अधिकं श्रुतहान्यादिकं दोषं सूत्रार्थतया विवक्षुरित्यर्थः। मूलपदानि योजयति यो वादीत्यादिना। वदन्नित्यस्यार्थो वदतीति। इत्याद्यसूत्रतात्पर्यमिति। 'यो वादी' इत्यादिनोक्तं प्रमेयं 'गौणश्चेत्' इति सूत्रतात्पर्यमित्यर्थः। द्वितीयस्येति। 'तन्निष्ठस्य मोक्षोपदेशात्' इति सूत्रस्येत्यर्थः।

सु०— अथ लोकजुगुप्सितमपीदमुभयं न दूषणं ममेत्यभ्युपेयात्तत्राह **नियमेनेति**।

अनु०— **नियमेनोभयं स्याद्धि यस्य स्वपरयोर्मते॥**
अलंकृतः सदैवायं दुर्घटैरेव भूषणैः।

अस्माभिरापाद्यते परेणाङ्गीक्रियते। न हि लोकजुगुप्सितं नामैकं प्रतिज्ञाहान्यादिकमिव निग्रहस्थानमस्ति, लोकस्याव्यवस्थितत्वात्। 'गतानुगतिको लोकः' इति वचनादिति मन्वा-

नेनेति स्वपरयोः **मते** मतेन। यस्य नियमेनोभयमिदं स्यादयं दुर्घटेरङ्गीकारानर्हैर्भूषणैर्विपरीत-लक्षणया दूषणैरलंकृतः स्यात्। यदि श्रुतमपि विशुद्धं ब्रह्म परित्यज्यते तर्हि सकलोऽपि वेदार्थस्त्यज्यतामविशेषात्। यदि चाश्रुतमपि मायाशबलं ब्रह्म कल्प्यते, तदा चैत्यवन्दनादेः स्वर्गसाधनत्वादेर(दिकम)पि कल्पनी(यं)यत्वं स्यात्, विशेषाभावादित्याशयः।

परि०— स्वपरयोर्मत इत्यनेन दोषद्वयस्योभयसम्मतिरुक्ता। तत्कथमित्यतोऽस्माभिरापाद्यमानत्वादस्म-त्सम्मतत्वं परेणाङ्गीक्रियमाणत्वात् परसम्मतत्वमिति भावेनाह **अस्माभिरिति**। अङ्गीकारे परस्य किं बीजमित्यत आह **न हीत्यादिना मन्वानेनेत्यन्तेन**। इति मन्वानेन अङ्गीक्रियते इति पूर्वेणान्वयः। उपपादितं मूलारूढं दर्शयति इति **स्वपरयोर्मतेनेति**।

सु०— न केवलं श्रौतस्य परमात्मनस्त्यागेऽतिप्रसङ्गमात्रम्। महाप्रत्यवायोऽप्यस्ती-त्याह **अन्धमिति**।

अनु०— अन्धन्तमो नित्यदुःखं तस्य स्याद्वसनद्वयम्॥

अन्धयतीत्यन्धम्। अलंकृतस्य वसनाभ्यां भाव्यम्। 'वस्त्रहीनमलङ्कारं घृतहीनं तु भोजनम्। भावहीनं तु सल्लापं न प्रशंसन्ति पण्डिताः॥' इति वचनात्। अतो वसनद्वयमिदं स्यादिति परिहासः। अत्र प्रमाणमाह **अनन्दा इति**।

अनन्दा नाम ते लोका अन्धेन तमसावृताः।
तांस्ते प्रेत्याभिगच्छन्ति येऽविद्वांसो बुधो जनाः॥
असुर्या नाम ते लोका अन्धेन तमसावृताः।
तांस्ते प्रेत्याभिगच्छन्ति ये के चात्महनो जनाः॥
इत्यादिश्रुतयो मानं शतशोऽत्र समन्ततः।

न विद्यते नन्द आनन्दो येषु ते अनन्दाः। **ते** इति प्रसिद्धाः। बोधनाद्बुद्धेदस्तस्मादपि येऽविद्वांसो वेदेन मुख्यया वृत्त्या प्रतिपादितमपि परमात्मस्वरूपमपलपन्त इत्यर्थः। सुष्ठुरमण-विरुद्धत्वादसुप्राप्यत्वाच्च **असुर्याः**। **आत्महनो** वेदवाच्यपरमात्मत्यागिनः। **अत्र** उक्तार्थे। **समन्ततः** सर्वास्वपि शाखासु।

परि०— पञ्चम्यन्तत्वेन बुध इति पदं व्याचष्टे **बोधनादिति**। बोधजनकत्वादित्यर्थः। बुद्ध्यतेः क्विप्। श्रुतिगीतातात्पर्योक्तार्थमाह **सुष्ठु इति**।

सु०— दृश्ये वस्तुनि श्रुत आत्मशब्दो गौणपर इति नियमं हेत्वन्तरेणापाकुर्वत्सूत्रं पठित्वा सूत्रे साध्यनिर्देशाभावेन साकाङ्क्षं वाक्यं पूरयति हेयत्वेति।

ब्र०सू०— ॥ ॐ हेयत्वावचनाच्च ॐ ॥

अनु०— हेयत्वावचनाच्चैव नात्मा गौणः श्रुतौ श्रुतः ॥

एवशब्दो नैवेति सम्बद्ध्यते। दृश्यत्वेनेति शेषः।

एवं सूत्रस्वरूपं निर्धार्य व्याचष्टे **तमेवेति**।

तमेवैकं जानथान्या वाचो मुञ्चथ चेति ह।
उक्त आत्मा कथं गौणो हेयपक्षे ह्यसौ श्रुतः ॥

दृश्य आत्मा गौण एवेति नियममङ्गीकुर्वाणेन 'तमेवैकं जानथ आत्मानमन्या वाचो विमुञ्चथ, अमृतस्यैष सेतुः' इति श्रुतोऽप्यात्मा गौणोऽङ्गीकरणीयः, तस्य तं जानथेति दृश्यत्व-श्रवणात्। कथं चायं गौणोऽङ्गीकर्तुं शक्यः, यतोऽसौ गौणो मुमुक्षुणा हेयेषु 'अन्या वाचो विमुञ्चथ' इति श्रुतः, अस्य च हेयत्वावचनात्, प्रत्युत तमेवैकं जानथेत्युपादेयत्ववचनाच्च (इति)। चशब्दो वाक्यार्थद्वयसमुच्चयार्थः। हेत्याश्चर्ये।

परि०— चशब्द इति। मुञ्चथ चेति चशब्द इत्यर्थः। 'तमेवैकं जानथ' इति 'अन्या वाचो विमुञ्चथ' इति वाक्ययोः यावर्थौ, 'अस्य च हेयत्वावचनात्' इत्यादिनोक्तौ, तद्वयसमुच्चयार्थ इत्यर्थः। आश्चर्य इति। अगौणतया प्रतीतमपि गौणं वदतीत्याश्चर्य इत्यर्थः। एवं वक्तारो दुर्लभा इति भावः।

सु०— ननु गौणानामपि ब्रह्मादिदेवतानामुपादेयत्वं वक्ष्यति अङ्गावबद्धास्त्वित्यादौ। अतोऽनैकान्तिकोऽयं हेतुरित्यत आह **परिवारतयेति**।

अनु०— परिवारतया ग्राह्या अपि हेयाः प्रधानतः।

सत्यं विष्णुपरिवारतया ग्राह्या ब्रह्मादयः(द्याः), तथाऽपि प्रधानत्वेन हेया एव। प्राधान्येन चोपादेयत्वमत्र हेतुत्वेन विवक्षितम्, अमृतस्यैष सेतुरिति वाक्यशेषात्। अतो न व्यभिचार इति।

परि०— अङ्गेति। 'अङ्गावबद्धास्तु न शाखासु हि प्रतिवेदम्' इत्युपासनापादीयाधिकरणे अङ्गैरङ्गदेवैरवबद्धाः सम्बद्धा अङ्गदेवताभूतब्रह्मादिविषया इति यावत्। उपासनाः परिचर्यादयः कार्या इति वक्ष्यमाणत्वादिति भावः। अनैकान्तिकेति। निर्गुणव्यभिचारीत्यर्थः। प्रधानत इति भावप्रधानं मत्वाऽऽह **प्रधानत्वेनेति**।

सु०— एवमात्मशब्दस्य निर्गुणविषयत्वमुपपाद्य निर्गुणस्यैव वाच्यत्वं समर्थितम्। हेत्वन्तरेणास्यैवार्थस्योपपादकम् **'स्वाप्ययात्'** इति सूत्रं व्याचष्टे **पूर्णस्येति**।

ब्र०सू०— **॥ ॐ स्वाप्ययात् ॐ ॥**

अनु०— **पूर्णस्य पूर्णमादाय पूर्णमेवावशिष्यते ॥**
इति स्वस्यैव पूर्णस्य पूर्णेऽप्यय उदाहृतः ।

पूर्णस्येत्यस्यां श्रुतौ तावत्कस्यचिन्महाप्रलये स्वस्य स्वस्मिन्नेवाप्ययो नान्यत्र लीनभाव उदाहृतः। स्वाप्ययशब्दश्च सौत्र उपलक्षणमात्रम्, पूर्णत्वमप्युदाहर्तव्यम्। ताभ्यामसौ निर्गुण इति ज्ञायते, श्रुत्युक्तत्वाच्च वाच्य इत्यतो निर्गुणस्य वाच्यत्वसिद्धिरिति।

परि०— ननु सौत्रस्वाप्ययहेतोः तदुपलक्षितपूर्णत्वहेतोश्च 'पूर्णमदः पूर्णमिदं पूर्णात्पूर्णमुदच्युते। पूर्णस्य पूर्णमादाय पूर्णमेवावशिष्यते' इति श्रुत्युक्तो निर्गुण इति साध्येनैवान्वयेन वाच्यत्वरूपसाध्येनान्वयाभावात् कथमस्यैव वाच्यत्वस्यैवोपपादकं 'स्वाप्ययात्' इति सूत्रमिति पूर्वमवतारितमित्यतः परम्पराभिप्रायेणेति भावेन हेत्वन्तरमध्याहृत्याऽऽह **श्रुत्युक्तत्वाच्चेति**। एतेन हेत्वन्तरत्वे चशब्दः स्यादिति निरस्तम्। पूर्णमद इत्यादिश्रुत्युक्तत्वाच्चेति वाच्यत्वे हेतुत्वाशयेन हेत्वन्तरेणेति पूर्वोक्तिसम्भवात्। नन्वेवमीक्षणीयत्वादिति प्रधानहेतोर्हि श्रुत्येकजन्यज्ञानविषयत्वादित्यर्थस्याभिमतत्वात्तेनास्य हेतोरविशेषः। श्रुत्युक्तत्वादित्यस्य अपि श्रुतिजन्यज्ञानविषयत्वादित्यर्थकत्वादिति चेन्न। तत्र तु श्रुतिसामान्यजन्यज्ञानविषयत्वादात्मा वाच्य इत्यर्थस्य अत्र स्वाप्ययपूर्णत्वरूपधर्मद्वयोपेतपूर्णमद इत्यादिश्रुतिविशेषजन्यज्ञानविषयत्वान्निर्गुण आत्मा वाच्य इत्यर्थस्याभिमतत्वेन सामान्यविशेषरूपतया पौनरुक्त्याभाव इति तात्पर्यात्। एवं श्रुतत्वाच्चेत्यत्रापि ध्येयम्।

सु०— ननु स्वाप्ययः पूर्णत्वं च सगुणस्य किं न स्यात्। मैवम्। सगुणस्य स्वाप्ययानुपपत्तिस्तावद्भाष्य एवोक्ता। पूर्णत्वानुपपत्तिमाह **कथमिति**।

अनु०— **कथं मायाव्यवच्छिन्नः पूर्णो मुख्यतया भवेत् ॥**

व्याघातादिति भावः।

परि०— भाष्य एवेति। न हि गौण आत्मनि निर्दोषस्य लय इति भाष्य इत्यर्थः। व्याख्यातं च तद्भाष्यटीकायाम्। यद्ययं स्वाप्ययवान् गौणस्तर्हि स निर्गुणश्चोभौ प्रलये लयहीनौ तिष्ठत उतैकस्मिन्नन्यस्य लयो भवति। नाद्यः। इदं वा अग्रे नैव किञ्चनासीदित्यादिविरोधात्। द्वितीयेऽपि न तावद्गौणस्य निर्गुणे लयः। तस्य स्वाप्ययेनावस्थाऽभ्युपगतेः। तथा च निर्गुणस्य सगुणे लयो वाच्यः। स चाशक्यः। गौणात्मनि निर्दोषस्य सत्त्वादिगुणहीनस्य शुद्धस्य 'यत्प्रयन्ति' इत्यादिश्रुतिविरोधेन लयानुपपत्तेरिति।

सु०— अत्र गतिसामान्यादिति सूत्रं न तावद्ब्रह्मणो वाच्यत्वसमर्थनार्थम् । किन्तु शास्त्रस्यानन्तत्वान्न सर्वशास्त्रप्रतिपाद्यत्वं ब्रह्मणो निश्चेतुं शक्यमित्याशङ्कितदोषपरिहारार्थमित्यतः प्रकरणशुद्ध्या व्याचिख्यासुस्तदुल्लङ्घितवान् । व्याख्यास्यति चैतदुत्तरत्र । सूत्रकारस्यापि प्रकरणसाङ्कर्यस्यैतदेव प्रयोजनम् यदाक्षेपद्वयसमाधानस्य पूर्वसूत्रस्थसंशब्दार्थसमर्थनमेकमेव प्रयोजनमिति सूचनम् । तेन चावृत्त्या संशब्दस्यानेकार्थताज्ञापनम् । अन्यथैकेनार्थेन चरितार्थस्यार्थान्तरं न ज्ञायेत । तथा च न लक्षणद्वयस्य शास्त्रीयता स्यादिति ।

परि०— **प्रकरणशुद्ध्येति** । वाच्यत्वप्रकरणमविच्छेदेन व्याचिख्यासुरित्यर्थः । पाठक्रममनुसृत्य गतिसूत्रव्याख्याने वाच्यतासमर्थनप्रकरणं विच्छिन्नं स्यादिति भावः । **उत्तरत्रेति** । उपासनापादे । **तेनेति** । सूचनेनेत्यर्थः । न ज्ञायेत चेत्तन्मा विज्ञायीत्यत आह **तथा चेति** । गुणपूर्णत्वलक्षणस्य जगत्कारणत्वलक्षणस्य चेत्यर्थः ।

सु०— उपपत्त्यन्तरेण निर्गुणस्य ब्रह्मणो वाच्यत्वमुपपादयितुं सूत्रम् **श्रुतत्वाच्चेति** ।

ब्र०सू०— **॥ ॐ श्रुतत्वाच्च ॐ ॥**

तस्यार्थः । 'एको देवः' इत्यस्यां श्रुतौ निर्गुणस्य ब्रह्मणः श्रुतत्वाच्चास्य वाच्यत्वमुपपन्नमिति ।

अत्र श्रुतोऽपि सगुणः किं न स्यादित्यत आह **पदं चेति** ।

अनु०— **पदं च निर्गुण इति कथं गौणं वदिष्यति ।**

अत्र हि वाक्ये केवलो निर्गुणश्चेति श्रूयते । निर्गुण इति च पदं कथं गौणं वदिष्यति । व्याहतत्वात् । अतो न सगुणोऽत्र श्रुत इति ।

सत्यमस्यां श्रुतौ निर्गुणादिपदप्रतिपाद्यं निर्गुणं ब्रह्मेति, किन्तु लक्षणयैव, तथा च कथमनेन निर्गुणस्य वाच्यत्वसिद्धिः । न च वाच्यं निर्गुणशब्दे(पदे)न निर्गुणं चेल्लक्ष्यं तर्हि तद्वाच्यं वाच्यम्, वाच्यार्थद्वारत्वाल्लक्षणायाः । न च सगुणं निर्गुणपदवाच्यम्, व्याघातात्, सगुणस्य निर्गुणत्वं तथा सति स्यादिति । गुणाभावविशिष्टस्य वाच्यत्वाङ्गीकारात् । निर्विकल्पकस्वरूपमात्रस्योपलक्ष्यत्वात् । एकमेव हि निर्विशेषं वस्तु परमसूक्ष्मं गुणाभावाद्युपाधिभिरीषत्स्थूलं जातम् । गुणाद्युपाधिभिस्तु स्थूलतरमित्यतो निर्गुणशब्दे(पदे)न गुणाभावविशिष्टवाच्यद्वारा स्वरूपमुपलक्ष्यमिति न कश्चिद्विरोधः ।

एवं पूर्णादिपदानामपि लक्षणाप्रकारो द्रष्टव्य इत्याशङ्क्योक्तमेव परिहारं न विस्मरेत्याह **गुणाभावेति**।

गुणाभावोपलक्ष्यं चेत्पदं तदपि वाचकम् ॥

निर्गुणपदेन गुणाभावविशिष्टवाच्यद्वारोपलक्ष्यं चेच्छुद्धं ब्रह्म मन्यस इत्यर्थः । **अपि** तथाऽपि, **तत्पदं** लक्ष्यपदम् । ब्रह्मणो **वाचकं** अङ्गीकरणीयम् । तथा च वाच्यत्वमेवापतितमित्यर्थः ।

परि०— उत्तरवाक्यमवतारयितुं शङ्कामुत्थापयति सत्यमित्यादिना द्रष्टव्य इत्यन्तेन । न च वाच्यमिति । अस्य, तथा सति स्यादिति न च वाच्यमित्यन्वयः ।

सु०— ननु लक्ष्यपदेनापि ब्रह्म लक्ष्यमेव न वाच्यमिति चेन्न, अनवस्थाया उक्तत्वात् । किञ्च निर्गुणपदलक्ष्यमित्यनेनापि लक्ष्यत्वे किमस्य वाच्यम् । न तावदन्यत्, तत्र निर्गुणपदस्यैवाश्रवणेन तल्लक्ष्यपदस्य दूरोत्सारितत्वात् । शुद्धं चेत्किं लक्षणया ॥

किञ्चैवं यद्यद्ब्रह्मतया प्रतिपाद्यते तत्तद्ब्रह्मेति वदता साधु समर्थितो ब्रह्मवाद इत्याशयवानधिकरणार्थमुपसंहरति **अत इति**।

अनु०— अतोऽनवस्थितिमुखसर्वदोषमहास्पदम् ।
कथमेतन्मतं सद्भिराद्रियेत विचक्षणैः ॥

एतन्मतं ब्रह्मणोऽवाच्यत्वमतम् । अनादरणे च सिद्धं सर्वशास्त्रमुख्यार्थत्वं ब्रह्मण इति शेषः ।

परि०— तदनादरणे किं भवतां फलमित्यत आह अनादरणे च सिद्धमिति ।

सु०— एवमीक्षतेर्नाशब्दमित्यारभ्य श्रुतत्वाच्चेत्यन्तानि सूत्राणि स्वमतेन व्याख्याय परेषां व्याख्यानं प्रत्याख्याति **न चेति**।

अनु०— न च साङ्ख्यनिराकृत्यै सूत्राण्येतान्यचीक्लृपत् ।
भगवान्

"सर्वज्ञं सर्वशक्ति जगदुत्पत्तिस्थितिनाशकारणं ब्रह्म वेदान्तवेद्यमित्युक्तम् । तत्र साङ्ख्या मन्यन्ते 'यानि ब्रह्मणो जगत्कारणत्वप्रतिपादकतयाऽभ्युपगतानि', 'सदेव सोम्येदमग्र

आसीत्' इत्येवमादीनि वाक्यानि तानि सर्वाणि त्रिगुणमचेतनं प्रधानमेव जगत्कारणं प्रतिपादयन्ति। कुतः। ब्रह्मणो ज्ञानक्रियाशक्तिरहितत्वात्। ज्ञानक्रियाकार्यदर्शनोन्नेयसद्भावे हि ते। न च ज्ञानक्रिये चिदात्मनः स्तः, तस्यापरिणामित्वात्, एकत्वाच्च। त्रिगुणे तु प्रधाने परिणामिनि न तयोरसम्भवकरणमस्तीत्यतस्तदेव 'सदेव सोम्येदमग्रे' इत्यादौ 'जगत्कारणतया प्रतिपाद्यत इति' एवं प्राप्ते प्रतिविधीयते **ईक्षतेर्नाशब्दम् इति**। न साङ्ख्यपरिकल्पितमचेतनं प्रधानं जगतः कारणं शक्यं वेदान्तवाक्येष्वाश्रयितुम्। अशब्दं हि तत्। कथमशब्दत्वम्। ईक्षतेः। 'तदैक्षत बहु स्यां प्रजायेयेति, तत्तेजोऽसृजत' 'स ऐक्षत लोकाननुसृजा इति, स इमांल्लोकानसृजत', स ईक्षां चक्रे, स प्राणमसृजत' इतीक्षितृत्वश्रवणात्कारणस्य। न चाचेतनस्य प्रधानस्येक्षितृत्वं, सम्भवति।

'नन्वयमीक्षतिर्गौणो व्याख्येयः, तत्तेज ऐक्षत ता आप ऐक्षन्तेति गौणप्रायपठितत्वात्। यथा ह्यासन्नपतनं (न) कूलमालक्ष्य कूलं पिपतिषतीत्युपचारो दृष्टः, तथाऽऽसन्नसर्गे प्रधानेऽप्यैक्षतेत्युपचारो भविष्यती'त्यतः परिहारं पठति **गौणश्चेन्नात्मशब्दात्**। अप्तेजसोरिव अचेतनेऽपि प्रधाने गौणोऽयमीक्षतिरित्यसत्। कुतः। आत्मशब्दात्। अनेन जीवेनात्मनेति। न हि जीवश्चेतनोऽचेतनस्य प्रधानस्यात्मा सम्भवति। स आत्मा तत्त्वमसीति च। न हि चेतनस्य श्वेतकेतोरचेतनैक्यबोधनमुपपन्नम्।

अथोच्येत। अचेतनेऽपि प्रधाने भवत्यात्मशब्दः, आत्मनः सर्वार्थकारित्वात्। यथा राज्ञः सर्वार्थकारिणि भृत्ये ममात्मा भद्रसेन इत्यात्मशब्ददर्शनादिति। तत्रोत्तरम् **तन्निष्ठस्य मोक्षोपदेशात्**। नैवमात्मशब्दालम्बनं प्रधानं कल्प्यम्। स आत्मा तत्त्वमसीति श्वेतकेतोस्तन्निष्ठामुपदिश्य तस्य तावदेव चिरमिति मोक्षोपदेशात्। न ह्यचेतननिष्ठस्य मोक्षो युक्तः।

स्यादेतत्। ब्रह्मैव ज्ञीप्सितम्। तच्च न प्रथमं सूक्ष्मतया शक्यं श्वेतकेतुं ग्राहयितुमिति तत्सम्बद्धं प्रधानमेव स्थूलतयाऽऽत्मत्वेन ग्राह्यते। अरुन्धतीमिवातिसूक्ष्मां दर्शयितुं तत्सन्निहितां स्थूलतारकां दर्शय(ती)न्तीयमरुन्धतीति। अस्यां शङ्कायामुत्तरम् **हेयत्वावचनाच्च**। एवं सति स्थूलतारावन्नायमात्मेति हेयत्वं ब्रूयात्। न चैवमब्रवीत्। अतो नैषा कल्पना युक्ता॥ चशब्द 'एकविज्ञानेन सर्वविज्ञान'प्रतिज्ञाविरोधं समुच्चिनोति।

स्वाप्ययात्। सच्छब्दवाच्यं प्रस्तुत्य स्वम(स्वं ह्य)पीतो भवतीत्युच्यते। न ह्यचेतने चेतनस्याप्ययः सुप्तौ लये च सम्भवति। अतश्च न प्रधानं सच्छब्दवाच्यम्।

गतिसामान्यात् । यदि च क्वचिदप्यचेतनं प्रधानं जगतः कारणमुच्येत वेदान्तेषु, तथा सति कथञ्चिदीक्षणादिकं कल्प्येत । न चैवम् । अतो वेदान्तोत्पाद्याया **गतेः** अवगतेरैकरूप्याच्च न प्रधानं जगत्कारणमिति ।

श्रुतत्वाच्च । स कारणं कारणाधिपाधिप इति साक्षात्सर्वज्ञस्येश्वरस्य जगत्कारणत्वं श्रूयते । अतश्च न प्रधानं जगत्कारणं वेदान्तवेद्यम् । ज्ञानक्रियाशक्ती त्वपरिणामिनोऽपीश्वरस्य सवितुरिव युज्येते ।

इत्येवं साङ्ख्यनिराकरणायैतानि सूत्राणि भगवान्सूत्रकारश्चकार ॥'' इति यन्मायावादिनो वदन्ति तन्नेत्यर्थः । कुतो नेति चेत् (न) । सूत्राक्षराणामनानुगुण्यात् ।

परि०— पराभिमताधिकरणशरीरमनुवदति **सर्वज्ञमित्यादिना** । **उक्तमिति** । पूर्वाधिकरणे उक्तमित्यर्थः । **ज्ञानक्रियाकार्येति** । ज्ञानक्रिययोर्यत्कार्यं तद्दर्शनानुमेयसत्ताके ज्ञानक्रिये इत्यर्थः । **अपरिणामित्वाज्ज्ञानात्मना** न परिणामः । एकत्वान्नानेकात्मना परिणाम इत्यर्थः । साध्याध्याहारेण सूत्रार्थमनुवदति **न साङ्ख्येति** । **अशब्दं हि तदिति** । शब्दाप्रतिपाद्यत्वादिति हेतुगर्भविशेषणमिति भावः । 'स ऐक्षत' इति श्रुत्यन्तरम् । 'स ईक्षां चक्रे' इत्यपि वाक्यान्तरम् । द्वितीयसूत्रमवतार्यार्थमनुवदति **ननु इत्यादिना उपपन्नमित्यन्तेन** । **गौणप्राये** गौणसन्निधौ । गौणत्वप्रकारं व्यनक्ति **यथा हीति** । 'अनेन जीवेनात्मनेति' इत्यस्य आत्मशब्दात् इति सूत्रांशेनान्वयः । **इति चेति** । आत्मशब्दादित्यन्वयः । तृतीयसूत्रमवतार्य तदर्थमाह **अथेत्यादि युक्त इत्यन्तेन** । यथा यजमानकार्यकारित्वाद्यजमानशब्दः प्रस्तरे 'यजमानः प्रस्तरः' इति प्रयुज्यते तथा आत्मनो जीवस्य ये सर्वे अर्थास्तत्कारित्वात्प्रधानस्यात्रात्मशब्दो युक्त इति भावेनाह **आत्मनः सर्वार्थकारित्वादिति** । चतुर्थसूत्रमवतार्य तदर्थमाह **स्यादेतदित्यादिना समुच्चिनोतीत्यन्तेन** । **ज्ञीप्सितं** ज्ञापयितुमिष्टम् । **ग्राह्यत इति** । श्वेतकेतुरिति शेषः । णिचि कर्मणि रूपम् । **एकविज्ञानेनेति** । 'येनाश्रुतं श्रुतं भवत्यमतं मतमविज्ञातं विज्ञातम्' इति वाक्येन एकविज्ञानेन सर्वविज्ञानं प्रतिज्ञायते । तच्च ब्रह्मण एव प्रतिपाद्यत्वे सम्भवति । प्रधानस्य प्रतिपाद्यत्वे तु विरुद्ध्यत इत्यर्थः । पञ्चमसूत्रं पठित्वाऽर्थमाह **स्वाप्ययादिति** । षष्ठार्थमाह **गतीति** । सप्तमार्थमाह **श्रुतत्वाच्चेति** । **सवितुरिवेति** । प्रत्यहमपरिणामिनः सवितुर्यथा सर्वप्रकाशनादिशक्तिस्तथेत्यर्थः । **स्वसिद्धेनेति** । सूत्रकारसिद्धेनेत्यर्थः ।

सु०— तथा हि । 'अशब्दं हि तदि'ति हेतूकृतमशब्दत्वं नाम शब्दागोचरत्वं वा शब्दावाच्यत्वं वा अवैदिकत्वं वा कारणतयाऽवैदिकत्वं वा । सर्वत्राप्यसिद्धिरित्याह **न हीति** ।

अनु०— न ह्यशब्दत्वं प्रधानेऽङ्गीकरोत्यसौ ॥

असौ साङ्ख्यः । स्वसिद्धेन हेतुनेदं निराकरणमिति चेन्न । यतोऽसौ सूत्रकारोऽशब्दत्वं प्रधाने नाङ्गीकरोति । उपपादयिष्यते चैतत् ।

(किञ्चाद्यपक्षे) किञ्चाद्ये प्रधानस्यासत्त्वमभिप्रेतमुत प्रमाणान्तरवेद्यत्वम्। आद्ये तदुपपादनायेक्षतेरुपन्यासोऽनुपपन्नः। अत एव नोत्तरः॥ द्विती(यो)ये ब्रह्मण्यनैकान्तिकः॥ तृतीयचतुर्थयोः साध्याविशिष्टत्वम्।

किञ्चेक्षणेनैव नेति प्रतिज्ञातार्थसिद्धावशब्दं हि तदिति मध्ये हेत्वन्तरकल्पनं व्यर्थम्। ईक्षितृत्वं चेक्षणगुणयोगित्वम्। तद्ब्रह्मण्यपि गौणमेव निर्गुणत्ववादिनाऽङ्गीकरणीयम्। तथा च गौणश्चेदिति व्यर्थम्।

किञ्चेक्षतेर्गौणत्वकल्पनस्य बाधकाभावमनुक्त्वाऽऽत्मशब्दादित्यसङ्गतम्। परेण प्रायपाठो बाधक उपन्यस्तस्तदविरोधाय वैषम्यमुच्यत इति चेन्न, तेजोऽबन्नानामपि देवतात्वेन प्रायपाठाविरोधात्।

तन्निष्ठस्य मोक्षोपदेशादित्यत्र किं प्रधानैक्योपदेशानुपपत्तिर्वा विवक्षिता, तज्ज्ञस्य मोक्षानुपपत्तिर्वा। आद्ये ब्रह्मपक्षेऽपि समानो दोषः। न हि जीवस्यापि ब्रह्मैक्योपदेशो युक्त इत्युक्तमधस्तात्। द्वितीयस्त्वनुपपन्न एव, आत्मानात्मविवेकार्थमनात्मज्ञानस्य आवश्यकत्वात्।

आत्मशब्दस्य गौणत्वे चोदिते बाधकाभाव एव वक्तव्यः।

हेयत्वावचनादित्यस्य परिचोदनैवानुपपन्ना। न हि साङ्ख्योऽद्वैतज्ञानार्थं प्रधानोपदेशं मन्यते। हेयत्वावचनं चानैकान्तिकम्। अन्नमयप्राणमयादीनामब्रह्मत्वेऽपि हेयत्वावचना(च्च)त्। उत्तरोत्तरब्रह्मत्ववचनं तत्र ज्ञापकमिति चेत् (न), अत्रापि तथाविधज्ञापकसौलभ्यात्।

प्रतिज्ञाविरोधस्तु ब्रह्मवाद एव न प्रधानवादे, प्रधानस्य सर्वात्मकत्वाभ्युपगमात्। भोक्तृवर्गस्य न प्रधानात्मकत्वमस्तीति चेत्। सत्यम्। ब्रह्मणस्तु न किञ्चित्।

एतेन स्वाप्ययोऽपि निरस्तः, एकीभावस्य ब्रह्मपक्षेऽप्यभावात्, परिष्वङ्गमात्रस्य प्रधानेऽपि सम्भवात्।

ब्रह्मविषयं गतिसामान्यं परस्यासिद्धमेव। ईक्षणादिना तज्ज्ञापने (तत्साधने) प्रथमसूत्रेणैव गतार्थता।

अत एव श्रुतत्वादित्यसिद्धम्। गतार्थं च गतिसामान्येनेत्येषा दिक्।

गतिसामान्यात् । यदि च क्वचिदप्यचेतनं प्रधानं जगतः कारणमुच्येत वेदान्तेषु, तथा सति कथञ्चिदीक्षणादिकं कल्प्येत । न चैवम् । अतो वेदान्तोत्पाद्याया गतेः अवगतेरैकरूप्याच्च न प्रधानं जगत्कारणमिति ।

श्रुतत्वाच्च । स कारणं करणाधिपाधिप इति साक्षात्सर्वज्ञस्येश्वरस्य जगत्कारणत्वं श्रूयते । अतश्च न प्रधानं जगत्कारणं वेदान्तवेद्यम् । ज्ञानक्रियाशक्ती त्वपरिणामिनोऽपीश्वरस्य सवितुरिव युज्येते ।

इत्येवं साङ्ख्यनिराकरणायैतानि सूत्राणि भगवान्त्सूत्रकारश्चकार ॥" इति यन्माया-वादिनो वदन्ति तन्नेत्यर्थः । कुतो नेति चेत् (न) । सूत्राक्षराणामननुगुण्यात् ।

परि०— पराभिमताधिकरणशरीरमनुवदति **सर्वज्ञमित्यादिना** । **उक्तमिति** । पूर्वाधिकरणे उक्तमित्यर्थः । **ज्ञानक्रियाकार्येति** । ज्ञानक्रिययोर्यत्कार्यं तद्दर्शनानुमेयसत्ताके ज्ञानक्रिये इत्यर्थः । अपरिणामित्याज्ज्ञानात्मना न परिणामः । एकत्वान्नानेकात्मना परिणाम इत्यर्थः । साध्याध्याहारेण सूत्रार्थमनुवदति **न साङ्ख्येति** । **अशब्दं हि तदिति** । शब्दाप्रतिपाद्यत्वादिति हेतुगर्भविशेषणमिति भावः । 'स ऐक्षत' इति श्रुत्यन्तरम् । 'स ईक्षां चक्रे' इत्यपि वाक्यान्तरम् । द्वितीयसूत्रमवतार्यार्थमनुवदति **ननु इत्यादिना उपपन्नमित्यन्तेन** । **गौणप्राये** गौणसन्निधौ । गौणत्वप्रकारं व्यनक्ति **यथा हीति** । 'अनेन जीवेनात्मनेति' इत्यस्य आत्मशब्दात् इति सूत्रांशेनान्वयः । **इति चेति** । आत्मशब्दादित्यन्वयः । तृतीयसूत्रमवतार्य तदर्थमाह **अथेत्यादि युक्त इत्यन्तेन** । यथा यजमानकार्यकारित्वा-द्यजमानशब्दः प्रस्तरे 'यजमानः प्रस्तरः' इति प्रयुज्यते तथा आत्मनो जीवस्य ये सर्वे अर्थास्तत्कारित्वात्प्रधान-स्यात्रात्मशब्दो युक्त इति भावेनाह **आत्मनः सर्वार्थकारित्वादिति** । चतुर्थसूत्रमवतार्य तदर्थमाह **स्यादेतदित्यादिना समुच्चिनोतीत्यन्तेन** । **ज्ञीप्सितं** ज्ञापयितुमिष्टम् । **ग्राह्यत इति** । श्वेतकेतुरिति शेषः । णिचि कर्मणि रूपम् । **एकविज्ञानेनेति** । 'येनाश्रुतं श्रुतं भवत्यमतं मतमविज्ञातं विज्ञातम्' इति वाक्येन एकविज्ञानेन सर्वविज्ञानं प्रतिज्ञायते । तच्च ब्रह्मण एव प्रतिपाद्यत्वे सम्भवति । प्रधानस्य प्रतिपाद्यत्वे तु विरुद्ध्यत इत्यर्थः । पञ्चमसूत्रं पठित्वाऽर्थमाह **स्वाप्ययादिति** । षष्ठार्थमाह **गतीति** । सप्तमार्थमाह **श्रुतत्वाच्चेति** । **सवितुरिवेति** । प्रत्यहमपरिणामिनः सवितुर्यथा सर्वप्रकाशनादिशक्तिस्तथेत्यर्थः । **स्वसिद्धेनेति** । सूत्रकारसिद्धेनेत्यर्थः ।

सु०— तथा हि । 'अशब्दं हि तदि'ति हेतूकृतमशब्दत्वं नाम शब्दागोचरत्वं वा शब्दावाच्यत्वं वा अवैदिकत्वं वा कारणतयाऽवैदिकत्वं वा । सर्वत्राप्यसिद्धिरित्याह **न हीति** ।

अनु०— **न ह्यशब्दत्वं प्रधानेऽङ्गीकरोत्यसौ ॥**

असौ साङ्ख्यः । स्वसिद्धेन हेतुनेदं निराकरणमिति चेन्न । यतोऽसौ सूत्रकारोऽशब्दत्वं प्रधाने नाङ्गीकरोति । उपपादयिष्यते चैतत् ।

(किञ्चाद्यपक्षे) किञ्चाद्ये प्रधानस्यासत्त्वमभिप्रेतमुत प्रमाणान्तरवेद्यत्वम्। आद्ये तदुपपादनायेक्षतेरुपन्यासोऽनुपपन्नः। अत एव नोत्तरः॥ द्विती(यो)ये ब्रह्मण्यनैकान्तिकः॥ तृतीयचतुर्थयोः साध्याविशिष्टत्वम्।

किञ्चेक्षणेनैव नेति प्रतिज्ञातार्थसिद्धावशब्दं हि तदिति मध्ये हेत्वन्तरकल्पनं व्यर्थम्। ईक्षितृत्वं चेक्षणगुणयोगित्वम्। तद्ब्रह्मण्यपि गौणमेव निर्गुणत्ववादिनाऽङ्गीकरणीयम्। तथा च गौणश्चेदिति व्यर्थम्।

किञ्चेक्षतेर्गौणत्वकल्पनस्य वाधकाभावमनुक्त्वाऽऽत्मशब्दादित्यसङ्गतम्। परेण प्रायपाठो वाधक उपन्यस्तस्तदविरोधाय नैषम्यमुच्यत इति चेन्न, तेजोऽवन्नानामपि देवतात्वेन प्रायपाठाविरोधात्।

तन्निष्ठस्य मोक्षोपदेशादित्यत्र किं प्रधानैक्योपदेशानुपपत्तिर्वा विवक्षिता, तज्ज्ञस्य मोक्षानुपपत्तिर्वा। आद्यं ब्रह्मपक्षेऽपि समानो दोषः। न हि जीवस्यापि ब्रह्मैक्योपदेशो युक्त इत्युक्तमधस्तात्। द्वितीयस्त्वनुपपन्न एव, आत्मानात्मविवेकार्थमनात्मज्ञानस्य आवश्यकत्वात्।

आत्मशब्दस्य गौणत्वे चोदिते वाधकाभाव एव वक्तव्यः।

हेयत्वावचनादित्यस्य परिचोदनैवानुपपन्ना। न हि साङ्ख्योऽद्वैतज्ञानार्थं प्रधानोपदेशं मन्यते। हेयत्वावचनं चानैकान्तिकम्। अन्नमयप्राणमयादीनामब्रह्मत्वेऽपि हेयत्वावचना(च्चा)त्। उत्तरोत्तरब्रह्मत्ववचनं तत्र ज्ञापकमिति चेत् (न), अत्रापि तथाविधज्ञापकसौलभ्यात्।

प्रतिज्ञाविरोधस्तु ब्रह्मवाद एव न प्रधानवादे, प्रधानस्य सर्वात्मकत्वाभ्युपगमात्। भोक्तृवर्गस्य न प्रधानात्मकत्वमस्तीति चेत्। सत्यम्। ब्रह्मणस्तु न किञ्चित्।

एतेन स्वाप्ययोऽपि निरस्तः, एकीभावस्य ब्रह्मपक्षेऽप्यभावात्, परिष्वङ्गमात्रस्य प्रधानेऽपि सम्भवात्।

ब्रह्मविषयं गतिसामान्यं परस्यासिद्धमेव। ईक्षणादिना तज्ज्ञापने (तत्साधने) प्रथमसूत्रेणैव गतार्थता।

अत एव श्रुतत्वादित्यसिद्धम्। गतार्थं च गतिसामान्येनेत्येषा दिक्।

परि०— 'न ह्यशब्दम्' इत्येतदेव वाक्यं तन्निराकरणपरतयापि योजयति **यतोऽसाविति**। **उपपादयिष्यत इति**। चतुर्थपादे 'न शब्दवाच्यतैवात्र प्रधानस्य निषिध्यते' इत्यादिनेति भावः। **किश्चाद्यपक्षे प्रधानस्येति**। शब्दागोचरत्वपक्ष इत्यर्थः। **तदुपपादनायेति**। असत्त्वोपपादनायेत्यर्थः। **अत एवेति**। प्रमाणान्तरवेद्यत्वोपपादनाय ईक्षत्युपन्यासस्य अयुक्तत्वादेवेत्यर्थः। **द्वितीय इति**। शब्दवाच्यत्वहेतुरित्यर्थः। तादृशस्यापि ब्रह्मणो वेदान्तेषु कारणतया प्रतिपाद्यत्वोपगमादनैकान्तिको हेतुरिति भावः। **तृतीयचतुर्थयोरिति**। अवैदिकत्वहेतोः कारणतयाऽवैदिकत्वहेतोश्च कारणतया वेदान्ताप्रतिपाद्यत्वरूपसाध्येन एकार्थत्वादिति भावः। **नेतीति**। प्रधानं न कारणतया वेदान्तवेद्यमिति प्रतिज्ञार्थसिद्धावित्यर्थः। **शङ्कते परेणेति**। **इदमिति**। आत्मशब्दादित्येतदित्यर्थः। 'तत्तेज ऐक्षत' इत्यादावात्मशब्दाभावादिति भावः। **देवतात्वेनेति**। अभिमानिनये तथा वक्ष्यमाणत्वादिति भावः। **अधस्तादिति**। 'यजमानप्रस्तरत्वं यथा नार्थः श्रुतेर्भवेत्' इत्याद्यधिकरण इत्यर्थः। सौत्रो मोक्षोपदेशादिति हेतुश्चायुक्त इत्याहुः। **आत्मशब्दस्येति**। अथोच्येतेत्येतत्सूत्रावतारिकायामुक्तदिशा गौणत्वे शङ्कित इति भावः। **परिचोदनैवेति**। अवतारिकारूपाशङ्कैवायुक्तेत्यर्थः। पूर्वपक्षीभूतः साङ्ख्यो ह्येवं स्थूलारुन्धतीन्यायेनाशङ्कत इति वाच्यम्। न चैवं सम्भवतीत्याह **न हीति**। प्रधानं नात्मेति हेयत्ववचनात् प्रधानमेवात्मत्वेन सूक्ष्मब्रह्मज्ञानार्थमुच्यत इति नेति प्रागुक्तसूत्रार्थं च प्रत्याह **हेयत्वावचनं चेति**। **हेयत्वावचनादिति**। अन्नमयादि न ब्रह्मेत्येवंरूपवचनाभावादित्यर्थः। उपलक्षणं चैतत्। पुच्छरूपब्रह्मज्ञानार्थं ब्रह्मत्वेनोपदेशासत्त्वाच्चेति पूर्वोक्तसाध्याभावोऽपि ध्येयः। **उत्तरोत्तरेति**। अन्नमयस्याब्रह्मत्वे 'ये प्राणं ब्रह्मोपासते' इति प्राणमयस्य ब्रह्मत्ववचनं ज्ञापकम्। एवं प्राणमयस्य अब्रह्मत्वे मनोमयस्य ब्रह्मत्ववचनं ज्ञापकमित्येवं ज्ञेयम्। **अत्रापीति**। सदेव सोम्येत्यादिप्रकरणेऽपि सच्छब्दार्थस्य अब्रह्मत्वे भूय एव मा भवान् विज्ञापयतु इत्यादिप्रश्नप्रतिवचनपौनःपुन्यरूपज्ञापकसौलभ्यादित्यर्थः। **प्रतिज्ञाविरोधस्त्विति**। हेयत्वावचनाच्चेति चशब्दसमुच्चितैकविज्ञानेन सर्वविज्ञानप्रतिज्ञाविरोधस्त्वित्यर्थः। **न किञ्चिदिति**। भोग्यात्मत्वभोक्त्रात्मकत्वयोर्मध्य इत्यर्थः। जडैक्यस्य त्वयानङ्गीकाराद्भोक्त्रैक्यस्य च यजमानप्रस्तरत्वमित्यादिना अस्माभिर्निरस्तत्वादिति भावः। **एषा दिगिति**। अयं भावः। सिद्धान्ते किं प्रधानं सदेवेत्यादि वाक्यबोध्यं नेति निरस्य विशिष्टब्रह्मणः परिणामित्वमेतद्वाक्यबोध्यमित्युच्यते किं वा कर्तृत्वं बोध्यमिति, यद्वा शुद्धस्य भ्रमाधिष्ठानत्वं बोध्यमिति। नाद्यद्वितीयौ, विशिष्टे सदेवेत्यादिवाक्योक्तसत्त्वायोगात्, पूर्वसूत्रेऽखण्ड एव समन्वयस्य प्रतिज्ञातत्वेनात्राखण्डस्यैव वाच्यत्वाच्च। द्वितीये वैयधिकरण्यं च। न हि प्रधानं परिणामीति प्राप्ते ब्रह्मकर्तृत्वसिद्धान्तो युक्तः। अत एव न तृतीयः। प्रधानं परिणामीति प्राप्तेऽधिष्ठानं ब्रह्मेत्यस्य व्यधिकरणत्वादित्यादिरूपेण चन्द्रिकोक्तदिशा ध्येयः।

सु०— अस्तु वा यथाकथञ्चित्सूत्रगमनिका, तथाऽपि प्रकृतसङ्गतिपर्यालोचनयाऽत्र वाच्यत्वसमर्थनमेवोपपन्नं न साङ्ख्यनिराकरणमित्याह **समन्वय इति**।

अनु०— **समन्वये प्रतिज्ञाते शब्दगोचरतैव हि।**
प्रथमप्रतिपाद्या स्यात्.

तत्तु समन्वयादिति समस्तस्यापि शास्त्रस्य ब्रह्मणि समन्वये प्रतिज्ञाते सति, यद्यपि मुख्यया वृत्त्या शब्दगोचरता साङ्ख्यनिराकरणं चेत्युभयमपि प्रतिपाद्यं भवति, उभयाभावेऽपि समन्वयानुपपत्तेः, तथाऽपि शब्दगोचरतैव प्रथमप्रतिपाद्या स्यात्, हि यस्मात्, तस्मात्सैवात्र प्रतिपाद्यते न साङ्ख्यनिराकरणम्। तत्पुनः 'ईक्षतिकर्मव्यपदेशात्स' इत्यादौ करिष्यत इति।

कुतश्शब्दवाच्यतायाः प्रथमप्रतिपाद्यत्वमित्यत आह **तदभाव इति**।

तदभावे कुतोऽन्वयः ॥

अवाच्यत्वे हि ब्रह्मणि शब्दसम्बन्ध एवानुपपन्नः, जगत्कारणत्वादिवाक्यविचारस्तु दूरे। साङ्ख्यनिराकरणाभावे तु सृष्ट्यादिवाक्यानामेव समन्वयानुपपत्तिः। अतः प्रथमं वाच्यत्व-समर्थनेन समन्वयसम्भावनायां सत्यां वाक्यविशेषनिष्ठस्य विचारस्य पश्चादवसर इति।

ननु वाच्यत्वाभावेऽपि लक्षणया वृत्त्या समन्वयो भविष्यतीत्यवाच्यत्वाक्षेपं निर्दल-तयोपेक्ष्य सूत्रकारेणादौ साङ्ख्यमतं निराकृतमित्यङ्गीकारे कथमसङ्गतिरित्यत आह **कथं चेति**।

कथं च लक्षणावादी ब्रूयाद्ब्रह्मसमन्वयम्।

स्यादेवम्। यदि सूत्रकारः शब्दानां ब्रह्मणि लक्षणामभिप्रेयात्। न चैतदस्ति। यदि सूत्रकारो ब्रह्मणि शब्दानां लक्षणामभिप्रैति तदा कथं समन्वयं ब्रूयात्। किन्त्वन्वयमात्रं ब्रूयात्। समन्वयं चाब्रवीत्। तेन ज्ञायते न लक्षणा सूत्रकारस्याभिप्रेता किं नाम मुख्यवृत्तिरेवेति।

समन्वयं ब्रुवता कथं मुख्यवृत्तिरभिप्रेतेति ज्ञायत इत्यत आह **योऽसाविति**।

योऽसौ शब्दस्य मुख्यार्थस्तत्रैव स्यात्समन्वयः ॥

समीचीनो (हि) अन्वयः समन्वयः। स च शब्दस्य वाच्यार्थ एव घटते, तत्रैव साक्षा-च्छक्तिमत्त्वात्। लक्ष्यार्थे तु वाच्यार्थद्वारेणान्वयो न समीचीनः। अतः समन्वयशब्दं प्रयुञ्जानेन सूत्रकृता वाच्यवाचकभाव एव प्रतिज्ञात इति ज्ञायते। स चावाच्यत्वशङ्कानिरासमन्तरेण सर्वथाऽप्यसम्भावितः स्यादिति वाच्यत्वसमर्थनमेव प्राथमिकमिति।

इदं चाभ्युपगम्योक्तम् लक्षणावादेऽन्वय एव नोपपद्यते। कुतः समन्वयः। अवाच्ये लक्षणासम्भवस्योक्तत्वादिति।

सत्यम्। 'समीचीनोऽन्वयः समन्वयः। समीचीनता तु तात्पर्यवत्ता। सा च लाक्षणिकेऽप्यर्थे शब्दानां सम्भवतीति न समन्वयसिद्धयर्थं वाच्यत्वं समर्थनीयमि'ति चेन्न, संशब्दस्यार्थान्तरं व्याख्यायापि जघन्यवृत्त्या लक्षणया समन्वयाश्रयणनिर्बन्धे कारणाभावात् ॥ नन्वस्ति कारणम्। तत्तु समन्वयादिति निर्गुणे हि ब्रह्मणि समन्वयः सूत्रकृता प्रतिज्ञातः। न च तत्र शब्दानां वचनवृत्तिः सम्भवति । तस्या द्रव्यादिसम्बन्धनिबन्धनत्वात् । निर्गुणे च तदभावात्। अतो ज्ञायते लक्षणाऽऽश्रिता सूत्रकृतेति। एवं च सति संशब्दस्याप्युक्त एवार्थो निश्चीयत इति।

स्यादप्येवं यदि निर्गुणे समन्वयः प्रतिज्ञातः स्यात्। न चैवम्। तथा हि किमत्र निर्गुणस्य प्रकृतत्वात्तदिति तत्परामर्शोऽङ्गीक्रियते, उत सगुणस्य प्रकृतत्वेऽपि तत्परामर्शासम्भवेन जहदजहल्लक्षणया निर्गुणपरामर्शोऽभ्युपेयते ॥ आद्यं दूषयति **जन्मादीति**।

जन्मादिकारणे साक्षादाह देवः समन्वयम्।
उक्तं तदेव जिज्ञास्यं कावकाशोऽत्र निर्गुणे ॥

अत्र 'तत्तु समन्वयादि'ति सूत्रे । **निर्गुणे समन्वयस्य अवकाशः** प्रसङ्गः **क** अस्ति नास्तीत्यर्थः । कुतः । यतः **अत्र** त्रिसूत्र्यामतीतायाम् । **निर्गुणे** विषयसप्तमीयम् । निर्गुणस्य **अवकाशः** (प्रसङ्गः) **क** अस्ति। न क्वापीत्यर्थः। कथम्। लक्षणसूत्रे जन्मादिकारणत्वेन लक्षिते हि ब्रह्मणि शास्त्रं प्रमाणमभिधाय तस्य समन्वयमाह सूत्रकारः । न च तन्निर्गुणं, जन्मादिकारणत्वगुणयोगात् । 'ननु जन्मादिकारणत्वं तटस्थमेव सत् ब्रह्म लक्षयतीति ब्रूमः, अतो लक्षणसूत्रे प्रकृतं निर्गुणमेवे'त्यत उक्तं **साक्षाज्जन्मादिकारण इति**। उपपादितं चैतत् तत्रैव।

'मा भूल्लक्षणसूत्रे निर्गुणस्य प्रकृतत्वम्। प्रथमसूत्रे जिज्ञास्यतयोक्तं निर्गुणमेव। न हि तस्य कश्चिद्धर्मः श्रूयते ।' इति न वाच्यम् । यतस्तदेव, जन्मादिसूत्रे जन्मादिकारणत्वेन लिलक्षयिषितमेव, जिज्ञास्यमुक्तम् । न ह्यन्यज्जिज्ञास्यतया प्रतिज्ञायान्यस्य लक्षणमुच्यते, अनुपयोगादिति ॥

परि०— उक्तमवाच्ये लक्षणाऽसम्भवमनालोच्य शङ्कते **सत्यं समीचीनोऽन्वय इति**। अत्रेत्यनूद्यार्थमाह **अत्र तत्तु समन्वयादिति सूत्र इति**। क्वावकाशोऽत्रेत्येतदेव वाक्यं प्रकारान्तरेण योजयति **यतोऽत्रेति**। **तदेव** इत्यनुवादः **जन्मादि** इत्यादि व्याख्या।

सु०— द्वितीयं दूषयति **कथं चेति**।

अनु०— **कथं चासम्भवस्तस्य मुख्यार्थस्य निराकृतौ।**

तस्य अनुक्रान्तायां त्रिसूत्र्यां प्रकृतस्य, **मुख्यार्थस्य** वाच्यस्य, समन्वयविषयतया, त्यागे, असम्भवः, कथम्, न कथञ्चिदित्यर्थः।

अतो निर्गुणसमन्वयस्याप्रतिज्ञातत्वान्न लक्षणाऽऽश्रयणमत्र युक्तम्। किन्तु प्रथम-प्राप्तया मुख्यवृत्त्यैवेति। तदर्थ एव संशब्दोऽपीति।

परि०— **द्वितीयमिति**। सगुणस्य प्रकृतत्वेऽपि इत्यादिनोक्तपक्षमित्यर्थः।

सु०— किञ्च 'निर्गुणं चेदत्र तच्छब्देन परामृश्यते, तदा तत्र लक्षणाऽपि न सम्भवतीति व्यर्थं समन्वयसूत्रमापन्नमि'ति वक्तुं निर्गुणस्याप्रमेयत्वं तावत्साधयति **मानेनेति**।

अनु०— **मानेन केन विज्ञेयमवाच्याज्ञेयनिर्गुणम्॥**

निर्गुणं वस्तु, **केन मानेन विज्ञेयम्** न केनापि। कुतः, अज्ञेयत्वात्। ज्ञेयमेव हि प्रमेयं दृष्टं घटादि॥ शब्दप्रमाणाविषयत्वेऽवाच्यत्वं हेतुः, वाच्यस्यैव तद्विषयत्वदर्शनात्। ज्ञेय-त्वाद्य(सत्त्वा)ङ्गीकारे च निर्गुणत्वव्याघातात्।

अस्त्वप्रमेयमेव निर्गुणं ब्रह्म; ततः किमित्यत आह **अमेयं चेदिति**।

अमेयं चेन्न शास्त्रस्य तत्र वृत्तिः कथञ्चन।

निर्गुणं ब्रह्म **अमेयं चेत्** अङ्गीकृतम्, तर्ह्यमेयत्त्वात्, तत्र शास्त्रस्य कथंचन लक्षणयाऽपि वृत्तिः न सम्भवति, इति समन्वयसूत्रं व्यर्थमेव प्राप्तम्।

लक्षणा हि लक्ष्यार्थप्रमितिपूर्विका दृष्टा। न हि तीरं स्वरूपतो गङ्गासम्बन्धित्वेन च प्रमाणतोऽप्रतिपन्नं गङ्गाशब्देन ज्ञाप्यते। लाक्षणिकोऽपि हि शब्दो लक्ष्यप्रमोत्पादाय प्रयु-ज्यते, अन्यथा प्रयोजनान्तराभावेन वैयर्थ्यप्रसङ्गात्। तथा चाप्रमेये हेतुफलयोरसम्भवात् कथं लक्षणासम्भवः।

ननु प्रसिद्धिरेव लक्षणाहेतुर्न प्रमाणप्रसिद्धिः, विशेषणवैयर्थ्यात्। तथा च स्वतःसिद्धे कथं लक्षणा न सम्भवतीति॥ एवं तर्हि सुतरां लक्षणा नोपपद्यत इति वक्ष्यति।

ननु लाक्षणिकाः शब्दा लक्ष्यप्रमामनुत्पादयन्तोऽपि विपरीताकारव्यावर्तनेन(एव) प्रयोजनवन्तो भविष्यन्तीति। न। निराकृतत्वादिति।

परि०— **हेतुफलयोरिति**। लक्ष्यवस्तुनः स्वरूपेण मुख्यार्थसम्बन्धित्वेन चोपस्थितिरूपहेतोः लक्ष्यार्थ-प्रमितिरूपफलस्य चासम्भवादित्यर्थः। **वक्ष्यतीति**। 'यदि तत्स्यादगोचरम्' इत्यादिग्रन्थेनेति भावः। अवेद्यत्वेऽपि लक्षणाफलमाशङ्कते **ननु लाक्षणिका इति**। शङ्कां निराह **नेति**। तत्र हेतुमाह **निराकृतत्वादिति**। सत्यज्ञानादिकेऽप्येवं न व्यावृत्त्या प्रयोजनमित्यादिना जन्मादिसूत्र इति भावः।

सु०— निर्गुणे समन्वयं निराकृत्य व्यतिरेकमुखेनोपसंहरति **तस्मादिति**।

अनु०— **तस्माच्छास्त्रेण जिज्ञास्यमस्मदीयं गुणार्णवम्॥**
वासुदेवाख्यमद्वन्द्वं परं ब्रह्माखिलोत्तमम्।

यतो निर्गुणे समन्वयो नोपपन्नः, तस्मादस्मदीयं सगुणमेव परं ब्रह्म शास्त्रेण जिज्ञास्य-मङ्गीकरणीयम्।

ननु पूर्वं विष्णोर्जिज्ञास्यत्वमुक्तम्। इदानीं तु सगुणस्य ब्रह्मण इति विरोध इत्यत उक्तम् **वासुदेवाख्यमिति**॥ तथाऽपि प्राक् सगुणस्य हेयत्वादिकमभिहितम्, इदानीं तु जिज्ञास्यत्व-मिति कुतो न विरोध इत्यत उक्तम् **गुणार्णवमिति**। "पूर्वमनिर्वचनीयाविद्यावच्छिन्नस्य सगुणस्याप्रामाणिकत्वम्, प्राकृतसत्त्वादिगुणबद्धस्य हेयत्वादिकं चाभिहितम्। इदानीं तु ज्ञानानन्दाद्यनन्तगुणार्णवत्वेन सगुणं परब्रह्मोपादेयमुच्यते" इति को विरोधः।

अर्णव इवाचरतीति क्विपि कृतेऽर्णवतेः पचाद्यचि कृतेऽर्णवशब्दः त्रिलिङ्गः साधुः।

नन्वेकमेवाद्वितीयमिति ब्रह्मणो निर्गुणत्वमभिधीयते, अतः कथं गुणार्णवत्वमित्यत उक्तम् **अद्वन्द्वमखिलोत्तममिति**। **अद्वन्द्वम्** असमम्। समाधिकराहित्यं श्रुत्यर्थ इत्यर्थः।

परि०— **इति क्विपि कृत इति**। 'उपमानादाचार' इति प्रकरणे 'सर्वप्रातिपदिकेभ्यः क्विबित्येके', इति वार्तिकेनेति भावः। क्विपि कृते सनाद्यन्ता धातव इति धातुसंज्ञायां तिपि कृते अर्णवतीति रूपम्। तस्य षष्ठी-निर्देशोऽर्णवतेरिति। क्विबन्तार्णवशब्दात् 'नन्दिग्रहिपचादिभ्यो ल्युणिन्यच' इति सूत्रेण अच्प्रत्यये पररूपे अर्णवेति रूपमिति भावः।

सु०— न केवलं निर्गुणे शास्त्रसमन्वयो नोपपद्यते, किन्तु तस्य सत्त्वमेवानुपपन्न-मित्याह **विज्ञेयेति**।

अनु०— **विज्ञेयवाच्यलक्ष्यत्वपूर्वाशेषविशेषतः ॥**
निर्गतं मनसो वाचो यदि तत्स्यादगोचरम् ।
अस्तु तन्मा वदेद्वादी न चास्मच्छास्त्रगं तु तत् ॥

द्वन्द्वात्परस्त्वप्रत्ययः प्रत्येकमभिसम्बद्ध्यते। पूर्वपदेन रूपादीनां ग्रहणम्।

'तन्निर्गुणं ब्रह्म नास्त्येवे'ति वहिरेव प्रतिज्ञा द्रष्टव्या । कुतः । मनसो वाचश्चागोचरं यतः। उपलक्षणमेतत् सर्वप्रमाणागोचरत्वाच्छशविषाणवदिति द्रष्टव्यम्।

गवां ज्ञानानां चरो वृत्तिरस्मिन्निति गोचरम्। विषय इति यावत्। तेन नपुंसकोपपत्तिः।

सर्वप्रमाणाविषयत्वं कुत इत्यत उक्तं विज्ञेयत्वपूर्वविशेषेभ्यो निर्गतमिति। विज्ञेयत्वाभावान्न कस्यापि प्रमाणस्य विषयः । वाच्यत्वलक्ष्यत्वसदृशगुणयोगित्वाभावाच्च न शाब्दत्वम्। रूपाद्यभावाच्च न प्रत्यक्षत्वम्। लिङ्गसम्बन्धाभावाच्च नानुमेयत्वमिति।

ननु प्रमाणागोचरस्यापि निर्गुणस्य स्वप्रकाशतया सिद्धिर्भविष्यतीत्यत आह **यदीति**।

एवमपि **यदि** स्वप्रकाशतया **तत्** ब्रह्म **स्यात्** तर्हि **अस्तु** । किन्तु समन्वयविषयतया **न** वक्तव्यम् । यतः **अस्मच्छास्त्रगं** वेदादिविषयो **न** भवति, तद्विषयत्वे स्वप्रकाशत्वहानिप्रसङ्गात्।

प्रकाशान्तरव्यावृत्तिर्हि स्वप्रकाशशब्देनाभिप्रेता मायावादिना। तदिदमेकं सन्धित्सतोऽन्यच्च्यवत इत्यायातम्, यद्ब्रह्मास्तित्वमभिलषतः शास्त्राविषयत्वमापतितम्।

वादीति परिहासः।

माशब्दोऽयं न माङ्। अतो लिङा सम्बन्धः।

परि०— तदित्यनुवादः निर्गुणं ब्रह्मेति व्याख्या। नास्त्येवेति शेषोक्तिः। निर्गतमिति तदित्यस्य विशेषणमिति भावः । 'गोचरा इन्द्रियार्थाश्चे'त्यमरोक्त्या गोचरशब्दस्य नित्यपुंलिङ्गत्वाद्यधिकरणबहुव्रीहिमाश्रित्य विशेष्यनिघ्नतामाह **गवामिति**। 'यदि तत्स्यात्' इति पदत्रयार्थं सोपस्करमाह **एवमपीति**। मा वदेदित्यस्यार्थो न च वक्तव्यमिति। अस्मच्छास्त्रगमित्यनुवादः। वेदेत्यादि व्याख्या। ननु 'माङि लुङ्' इति पाणिन्युक्तेः 'मा वादीत्' इति वाच्यमित्यत आह **माशब्दोऽयमिति**। 'अमानोनाः प्रतिषेधे' इति निषेधार्थो माशब्द इत्यर्थः।

सु०— "आह, 'स्वप्रकाशस्यापि ब्रह्मणो न शास्त्राविषयत्वं विरुद्धम्। वचनजन्यस्फुरणाश्रयतया तत्कर्मतया वा वचनविषयत्वाभावेन स्वप्रकाशत्वम्, वचनजन्यवृत्तिव्याप्य-

तया तद्विषयत्वं चेति व्यवस्थोपपत्तेरि'ति । तदसत् । स्फुरणं हि ज्ञातता वा ज्ञानं वा । नाद्यः । स्वरूपस्यैव निराकरिष्यमाणत्वात् । द्वितीयेऽपि ज्ञानाश्रयतया विषयत्वं न क्वचिदिति कर्मत्व-मेवाश्रयणीयम् । ज्ञानकर्मत्वं च ज्ञानविषयताऽतिरिक्तं नास्ति । ततश्च वचनजन्यज्ञानाविषय-त्वमुक्तं स्यात् । वृत्तिरिति च ज्ञानं तदतिरिक्तं वोच्यते । न तावत्तदतिरिक्तं प्रमाणाभावात् । आद्ये तु व्याप्यत्वं न विषयत्वातिरिक्तं निरूपयितुं शक्यमिति वचनजन्यज्ञानविषयत्वमेवोक्तं स्यात् । तथा च व्याघातप्रसङ्गेन नैकमपि सिद्ध्यती''त्याशयवानाह **अवाच्यमिति** ।

अनु०— अवाच्यं वाच्यमित्युक्त्वा किमित्युन्मत्तवन्मृषा ।
अस्मच्छास्त्रस्य चौर्याय यतते स्वोक्तिदूषकः ॥

अवाच्यं वचनजन्यज्ञानाविषयः, **इत्युक्त्वा**, पुनश्च, **वाच्यं** वचनजन्यज्ञानविषयो भवति, इत्युन्मत्तवत्, **स्वोक्तिदूषकः** व्याहतभाषी । **किमिति मृषा** वृथैव **अस्मच्छास्त्रस्य** वेदस्य **चौर्याय** निर्गुणविषयतया योजयितुं, **यतते** । न हि व्याहतभाषिणः किञ्चित्सिद्ध्यति, उन्मत्तवच्चोरवच्चेति ।

परि०– [illegible]कीयचोद्यमनुवदति **आहेति** । इत्याहेति वक्ष्यमाणेतिपदेनान्वयः । वचनविषयत्वं हि त्रेधा । वचनजन्यस्फुरणाश्रयतया वा वचनजन्यस्फुरणकर्मत्वेन वा वचनजन्यवृत्तिव्याप्यतया वा । आद्यद्वयस्याभावेन स्वप्रकाशत्वस्य सम्भवात् । अन्त्ये शास्त्रविषयत्वसम्भवान्न कोऽपि दोष इत्यर्थः । **निराकरिष्यमाणत्वादिति** । युक्तिपादे 'न परिच्छेदकार्ये च प्रमाणमिति च प्रमा' इत्यत्र । 'न च प्रमाणतोऽन्या स्यात्प्रमितिर्नाम कुत्रचित्' इत्यादिना भक्तिपादे च । **ज्ञानाश्रयतयेति** । ज्ञानाश्रयत्वेन हेतुनेत्यर्थः । **व्याघातेति** । वचनजन्यज्ञानाविषयतया स्वप्रका-शत्वं वचनजन्यज्ञानविषयतया च वचनविषयत्वमित्यस्य व्याहतत्वेन स्वप्रकाशत्वशास्त्रविषयत्वयोरन्यतरदपि न सिद्ध्यतीत्यर्थः ।

सु०— ''स्यादेतत् । श्रुतिसूत्रयोस्तावदेकार्थत्वं युक्तम्, अन्यथा करणेतिकर्तव्यता-भावानुपपत्तेः । श्रुतयश्चोपक्रमादिवशात् नित्यशुद्धबुद्धमद्वितीयं निर्गुणमेव प्रतिपादयन्त्यो निरवकाशाः प्रतीयन्ते । ततस्तन्मीमांसाऽपि तद्विषयैव । तथा चान्यथाऽनुपपत्तेर्यथाकथञ्चित् श्रुतिसूत्रयोर्निर्गुणविषयत्वमुपपादनीयम्, अन्यथा विषयाभावेन अप्रामाण्यापत्तेः'' इत्यत आह **जन्मादीति** ।

अनु०— जन्मादिकारणं यत्तत्साक्षान्नारायणाभिधम् ।
वदन्ति श्रुतयो ब्रह्म शास्त्रं चैतत्तदर्थतः ॥
प्रवृत्तमस्त्ववाच्यं ते मैवं ब्रूयाः कथञ्चन ।

न श्रुतिसूत्रयोर्निर्विषयत्वापत्तिभयेनावाच्यस्यापि तद्विषयत्वं कल्प्यम्, सगुणविषयत्वेन सविषयत्वोपपत्तेः । न चोपक्रमादिवैगुण्यम्, 'यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते' इत्यादौ साक्षाज्जन्मादिकारणत्वेन, 'नारायणं महाज्ञेयमि'ति नारायणादिशब्दोदितगुणवत्तया च सर्वत्र सगुणस्यैव प्रतीतेरिति भावः ।

''सर्वप्रमाणाविषयस्य शास्त्रविषयत्वाङ्गीकारे यो व्याघात उक्तो नासौ सूक्ष्मेक्षिकामाश्रित्य, येन सूक्ष्मेक्षिकायामविद्यमानमपि दूषणं स्फुरतीति शङ्क्येत । यथाऽऽह 'न चात्रातीव कर्तव्यं दोषदृष्टिपरं मनः। दोषो ह्यविद्यमानोऽपि तत्पराणां प्रदृश्यते॥' इति। किन्तु स्थूलदृष्टिभिरप्ययं व्याघातः सुज्ञानः'' इत्याशयवानाह **सर्वशब्दैरिति** ।

सर्वशब्दैरवाच्यं तदुक्त्वा तद्विषयं पुनः ॥
शास्त्रं वदन्तमुन्मत्तं कथं लोको न वारयेत् ।

उन्मत्तं व्याहतभाषिणम् ।

निर्गुणे ब्रह्मणि समन्वयनिराकरणमुपसंहरति **मा वद इति** ।

मा वदो मा विजानीहि त्यजास्मच्छास्त्रचोरताम् ॥

यतो वक्तुं ज्ञातुं च न शक्यं तस्माच्छास्त्रस्य तद्विषयत्वाग्रहोऽपि त्याज्य इति भावः ॥ **मा वद इति** । स्मशब्दोऽत्राध्याहार्यः । तेन च लङुपपत्तिः । मा विजानीहीति माशब्दोऽयम् ।

अतो निर्गुणे समन्वयस्याप्रतिज्ञातत्वाद्वचनवृत्त्यैव समन्वयोऽयमिति वाच्यत्वसमर्थनमेव प्रथमसङ्गतं न साङ्ख्यनिराकरणमिति सिद्धम् ।

परि०— 'मा वदो मा विजानीहि' इत्यनयोस्तात्पर्यमाह **वक्तुं ज्ञातुं च न शक्यमिति** । तेन लङुपपत्तिरिति । ' स्मोत्तरे लङ्च' इति सूत्रेण स्मोत्तरमाङ्योगे लङो विधानादिति भावः । 'ननु माङि लुङ्' इति लुङा भाव्यमित्यत आह **माशब्दोऽयमिति** ।

सु०— ''ननु यथा सूत्राविवक्षितं साङ्ख्यनिराकरणं कुर्वतो मम दोषः तथा मन्निराकरणं कुर्वतो भवतोऽपि कथं न दोषः स्यात् । न हीदं कस्यचित्सूत्रस्यार्थतयोच्यते'' इत्यत आह **वयमिति** ।

अनु०— **वयं त्वां श्रुतियुक्तिभ्यां बद्ध्वाऽस्मच्छास्त्रमञ्जसा ।**
विचारयामः श्रुतिभिर्युक्तिभिश्चैव सादरम् ॥

त्वाम् अपव्याख्यातारं, श्रुतियुक्तिभ्यां **बद्ध्वा** निराकृत्य, **अस्मच्छास्त्रं** वेदं, सूत्रसूचिताभिः श्रुतिभिर्युक्तिभिश्च, **अञ्जसा** नैरन्तर्येण, सादरं च, शिष्यैर्विचारयाम इति।

अनेनेदमुदितं भवति। यावदापातरमणीयं परेषां व्याख्यानं शिष्याः पश्येयुः, न तावत् अस्मदुक्ते सूत्राणां निजार्थेऽप्यञ्जसाऽऽदरं कुर्युः, किमसौ सूत्रार्थः किं वाऽयमिति सन्देहावस्कन्दनात्। निराकृते त्वपव्याख्याने नैरन्तर्यादराभ्यामस्मदुक्तमेव (सूत्रा)अर्थमुपादाय शास्त्रार्थमीमांसायां निर्विचिकित्साः प्रवर्तेरन्। (त)अतो मा(नाम) भूदयं सूत्रार्थस्तथाऽपि सूत्रार्थग्रहणोपायत्वात् व्याकरणादावुदाहरणप्रत्युदाहरणप्रदर्शनादिवन्न कश्चन दोषमावहति। किं नाम गुणहेतुरेव इ(भवती)ति॥

सु०— ननु यदि वाच्यमेव ब्रह्म कोऽर्थस्तर्ह्यवाच्यत्वाद्यभिधात्रीणां श्रुतिस्मृतीनामित्यतः श्रुत्यन्तरेणैव तदर्थमाह **अद्भुतत्वादिति**।

अनु०— **अद्भुतत्वादवाच्यं तदतर्क्याज्ज्ञेयमेव च।**
अनन्तगुणपूर्णत्वादित्यूदे पैङ्गिनां श्रुतिः॥

आश्चर्यतमत्वात्। कथमाश्चर्यतमत्वम्। अनन्तगुणपूर्णत्वात्। दुर्लभं ह्याश्चर्यं भवति। न ह्यनन्तगुणपूर्णं सुलभम्। भासनोपसम्भाषेत्यात्मनेपदम्। वाच्यत्वस्योपपादितत्वात्।

अर्थकथनमात्रेणैवालम्, श्रुत्युदाहरणं तु दार्ढ्यार्थमित्यवगन्तव्यम्।

परि०— 'वद व्यक्तायां वाचि' इत्यस्य परस्मैपदित्वादित्युवादेति प्रयोक्तव्ये कथमित्यूद इत्यात्मनेपदप्रयोग इत्यत आह भासनेति। **भासनं** दीप्तिः। **उपसम्भाषा** सान्त्वनम्। तथा च ऊदे उक्तशङ्का कर्तारं परिसान्त्वयतीत्यर्थः। **यद्वा भासनोपसम्भाषेति**। 'भासनोपसम्भाषाज्ञानयत्नविमत्युपमन्त्रणेषु वद' इति सूत्रेणार्थविशेषेषु आत्मनेपदविधानादिह भासनारूपार्थे आत्मनेपदम्। स्पष्टमुवाचेत्यर्थ इति भावः।

सु०— आश्चर्यं हि वस्तु वाच्यमपि न तेन तेनाकारेण विशेषतो निर्देष्टुं शक्यते। व्युत्पत्त्यभावात्, वाङ्मनसयोर्व्याकुलत्वाद्वेत्यतोऽवाच्यमित्युच्यते। मुख्यातिक्रमेणामुख्यप्रयोगे किं प्रयोजनमिति चेत्। स्यादयं प्रयोजनानुयोगो यद्ययं स्वतन्त्रप्रयोगः स्यात्। नैतदस्ति, रूढत्वात्॥ यथोक्तम्, 'रूढोपचारो रूढलक्षणोपचारो लक्षणा' इति, अन्योऽप्याह 'मुख्यार्थबाधे तद्योगे रूढितोऽथ प्रयोजनात्' इति। तदिदमाह **अवाच्यमिति**।

अनु०— **अवाच्यमिति लोकोऽपि वक्त्याश्चर्यतमं भुवि॥**

परि०— अमुख्यवृत्तौ रूढारूढभेदेन द्वैविध्यं कुत्रोक्तमित्यत आह **यथोक्तमिति** । न्यायविवरणे । **अन्योऽपीति** । काव्यप्रकाशिकाकार इत्यर्थः ।

सु०— नन्वेतच्छ्रुतिव्याख्यानं सूत्रव्याख्यानानन्तरमेव कर्तव्यम् । तत्रैव पूर्वपक्षश्रुतेः शङ्कितत्वात् । अत्र व्याख्यानं तु न सङ्गतमिति ॥ मैवम् । सूत्रपूर्वपक्षिणे वाऽपव्याख्यात्राऽपि लक्षणया ब्रह्मणि समन्वयं समर्थयमानेनैतच्छ्रुतिस्मृत्युपादानस्य कर्तुमुचितत्वात् । तथा च उभौ प्रति सूत्रव्याख्याऽपव्याख्याप्रत्याख्यानयोरवसाने श्रुत्यादिव्याख्यानं युक्तमेवेति ॥

तदेवं ब्रह्मणो वाच्यत्वाद्गतिसामान्याच्च युक्तं समन्वयसूत्रमिति सिद्धम् ॥

परि०— पूर्वसूत्रसंशब्दार्थद्वयाक्षेपसमाध्यर्थमिदमित्युक्तमेतदधिकरणोपक्रमे । तत्समाधिप्रकारं व्यञ्जयन्नुपसंहरति **तदेवमिति** । **गतीति** । सर्वशास्त्रोत्पाद्यज्ञानस्यैकरूपत्वादित्यर्थः । एतच्च तृतीयतृतीये विवरिष्याम इति भावः ।

॥ इति ईक्षत्यधिकरणम् ॥ १-१-५ ॥

★ ★ ★

॥ आनन्दमयाधिकरणम् ॥ १-१-६ ॥

ब्र०सू०— ॥ ॐ आनन्दमयोऽभ्यासात् ॐ ॥

सु०— ''अथातो ब्रह्मजिज्ञासेति यस्य ब्रह्मणो जिज्ञासा विहिता तत्स्वरूपं 'जन्माद्यस्य यतः', 'शास्त्रयोनित्वादि'ति लक्षणप्रमाणाभ्यां स्वेतरसमस्तवस्तुव्यावृत्ततयाऽवधारितम् । प्रमाणस्यान्यपरत्व(।)शङ्कया लक्षणस्यातिव्याप्तिः समन्वयसूत्रेण परिहृता । ब्रह्मणश्च सकल-शास्त्रप्रमाणकत्वासम्भावनाशङ्केक्षत्यधिकरणे निराकृता । न हि लक्षणप्रमाणनिरूपणव्यतिरेकेण वस्तुविचारणं नामास्ति । सम्भावना तु न वस्त्ववधारणार्था, अप्रमाणत्वात्, किन्तु यत्र असम्भावनया समीचीनयोरपि लक्षणप्रमाणयोरतथाभावशङ्कया प्रवृत्तिसङ्कोचस्तत्रैव सम्भावनोपयोगः । वस्तुतस्तु लक्षणप्रमाणाभ्यामेव वस्तुव्यवस्थेत्यतो ब्रह्मस्वरूपनिरूपणेऽवशेषाभावात् किमानन्दमयोऽभ्यासादित्यादिनाऽध्यायेन'' इत्याशङ्क्य अध्यायशेषस्य कृत्यमाह **एवमिति** ।

अनु०— एवं शास्त्रावगम्यत्वे विभागेन समन्वयम् ॥
आनन्दमय इत्यादिनाऽध्यायेन वदत्यजः ।

सत्यम् । न ब्रह्मस्वरूपनिरूपणे किमप्यवशिष्टम् । तथाऽपि 'तत्तु समन्वयादि'-त्युपक्रमादितात्पर्यलिङ्गबलात्सकलस्यापि शास्त्रस्य यो ब्रह्मणि परममुख्यया वृत्त्या प्रतिपाद्यप्रतिपादकत्वलक्षणसमन्वयोऽभिहितस्तमेव समन्वयं विभागेन प्रपञ्चेन 'आनन्दमयः' इत्यादिनाऽध्यायेन वदति सूत्रकार इति न वैयर्थ्यम् । 'तत्तु समन्वयादि'ति हि प्रतिज्ञामात्रेणोक्तम् । तद्यावदुदाहरणत्वेन वाक्यविशेषानुपादाय विमर्शपूर्वकं पूर्वोत्तरपक्षोपालम्भसाधनाभ्यां न प्रपञ्च्यते तावदनुक्तप्रायमकार्यकारित्वात् । अन्यथा परोऽपि ह्यन्यदेव समन्वयादित्युक्त्वा कृती स्यात् । यदि हि प्रत्ययमनुत्पाद्यैकः 'अयं भूमध्यप्रदेश' इति ब्रूयात्, तदा परोऽपि किं न ब्रूयात् 'परस्ताद्वितस्तेरि'ति । तस्मादावश्यकं समन्वयप्रपञ्चनम् ।

तदनेन समन्वयसूत्रेणाध्यायशेषस्य प्रपञ्च्यप्रपञ्चकभावेन सङ्गतिर्दर्शिता । एवं तर्हि तदानन्तर्यमेव स्यात्कुतो व्यवधानमित्यत उक्तम् **एवमिति । एवम्** ईक्षत्यधिकरणव्युत्पादितन्यायेन, ब्रह्मणः, **शास्त्रावगम्यत्वे** मुख्यया वृत्त्या सकलशास्त्रप्रतिपाद्यत्वे, सम्भाविते सतीति ॥ एतदुक्तं भवति । सत्यं प्रपञ्चनमनन्तरप्राप्तम्, तथाऽप्यवाच्यत्वाद्याशङ्कानिरासेन शास्त्रावगम्यत्वसम्भावनासमर्थनेन व्यवधीयते ॥ सति हि तस्मिन्न(न्नेत)स्यावसरः, शब्दलेशसञ्चारा-(भावे)सम्भवे वाक्यतात्पर्यविचारस्यानवकाशत्वात् । न हि तोयाभ्यवहारासमर्थस्य मुमूर्षोः शष्कुलीभक्षणं सचेतनः सम्भावयतीति ।

'स्वादिष्वसर्वनामस्थाने' इति पदसंज्ञाऽनुशासनादत्र न यतिभङ्गश्शङ्कनीयः ।

परि०— नन्‌ जिज्ञास्यब्रह्मस्वरूपनिर्णयाय जन्मादिसूत्राद्युक्तलक्षणस्यातिव्याप्तिनिरासाय सर्वकारणादिवाक्यानां ब्रह्मपरत्वाय तत्रासम्भावनानिरासाय चोत्तरग्रन्थस्य प्रवृत्तेर्वाच्यत्वात्मूले कथं प्रपञ्चनपरत्वोक्तिः । न ह्येतत्सर्वं प्राक्सिद्धमित्यतोऽवतारयति **अथात इति** । विहिता कर्तव्यत्वेन बोधिता इष्टसाधनत्वेनोक्तेति यावत् । वस्तुविचारणं नामास्तीत्यनन्तरं येनाध्यायशेषस्य सार्थक्यं भवेदिति शेषः । नन्वेवं तर्हि ईक्षत्यधिकरणमपि व्यर्थं स्यादित्याशङ्क्य तत्सार्थक्यमुपपादयति **सम्भावना त्वित्यादिना** । ननु लक्षणप्रमाणाभ्यां वस्त्ववधारितमित्यत्र सम्भावनया चेति वाच्यम् । अन्यथा तदुक्तिवैयर्थ्यादित्यत आह **सम्भावना त्विति** । **अतथाभावेति** । अलक्षणादिभावेत्यर्थः । नन्वीक्षतिनये प्रमाणविषयत्वसम्भावनैवोक्ता । तथा च लक्षणप्रमाणयोरित्युक्तिः कथम् । सत्यम् । ब्रह्मपदोक्तगुणपूर्णत्वलक्षणाभिप्रायेणात्र लक्षणोक्तिः । तस्य जन्मादिसूत्रे जगजन्मादिहेतुत्वोक्त्या सम्भावनोक्तेः । यद्वा प्रमाणे सम्भावनयाऽतद्विषये तद्धेतुत्वादिलक्षणेऽपि सा भवतीति परम्पराभिप्रायेण तल्लक्षणोक्तिः । समन्वयसूत्रस्याध्यायादित्वमुपेत्योक्तम् **अध्यायशेषस्येति** । तात्पर्योक्त्या शङ्कानिरासप्रकारमाह **सत्यमित्यादिना** । 'तथा चैवं सूत्रयोजना' इत्यादिना यत्समन्वयसूत्रस्य प्रागर्थ उक्तस्तमनुवदति **तत्तु समन्वयादितीति** । **प्रतिपाद्यप्रतिपादकत्वलक्षण-**

समन्वय इति। एतदेव हि तत्परत्वरूपः सम्बन्धः। तत्प्रमितिशेषत्वस्यैव तात्पर्यशब्दार्थत्वादिति भावः। कथं प्रपञ्चनं किमर्थं चेत्यत आह **तत्तु समन्वयादिति हीति**। **विमर्शेति**। युक्त्यनुसन्धानपूर्वकमित्यर्थः। **अन्यदेवेति**। तत्तु समन्वयादिति सूत्रकृदुक्ते सति अन्यदेव ब्रह्मभिन्नमेव वस्तु शास्त्रयोनि, समन्वयात् उपक्रमादिभिरन्यवस्तु-परत्वरूपसम्बन्धावगमादित्युक्त्वा कृती कृतार्थः स्यादित्यर्थः। **प्रत्ययमिति**। विश्वासम्। एकः कश्चित्पुमान्। **परस्ताद्वितस्तेरिति**। त्वदुक्तप्रदेशापेक्षया वितस्तिपरिमितप्रदेशात्परस्तात्परत्र भूमध्यप्रदेश इति ब्रूयादित्यर्थः। 'एवमि'त्यनुवादः। 'न्यायेन' इत्यन्तं व्याख्या। शब्दैकजन्यज्ञानकर्मत्वादिन्यायेनेत्यर्थः। 'सम्भाविते सति' इति शेषोक्तिः। कुतो व्यवधानमितिशङ्कानिरासप्रकारमाह **सत्यमित्यादिना**। ननु मूलश्लोके 'इत्यादिना' इत्येकपदत्वेन पदमध्य एव पादान्तविरामो न युक्तः, यतिभङ्गापत्तेरित्यत आह **स्वादिष्विति**। कप्रत्ययावधिषु परतः पूर्वं पदसंज्ञं भवतीत्युक्तत्वादिह च तृतीयाविभक्तेर्नाशब्दस्य स्वादित्वेन तत्परतः पूर्वस्य पदत्वेन पदस्यैव पादान्ते विरामप्राप्तेरिति भावः। **यतीति**। यतिरुपरमः। यम परम इति धातोः। यस्मिन् स्थले उपरमः पदस्योचितस्तस्य भङ्ग इत्यर्थः। पदान्तस्यैव पादान्ते उपरमस्योचितत्वेन पदमध्ये अनुचितत्वात्। 'यतिर्विच्छेदसंज्ञिका' इति वृत्तरत्नाकरोक्तेः। 'श्लोकेषु नियतस्थानं पदच्छेदं यतिं विदुः' इति दण्डिनोऽप्युक्तेः।

सु०— मायावादी तूत्तरसूत्रसन्दर्भमाक्षिप्य समाधानमाह, "द्विरूपं हि ब्रह्मावगम्यते वेदान्तवाक्येषु। नामरूपविकारोपाधिविशिष्टं तद्विपरीतं च सर्वोपाधिविवर्जितम्। 'यत्र हि 'द्वैतमिव भवति', 'सर्वाणि रूपाणि विचिन्त्य धीरः' इत्येवं सहस्रशोऽविद्याविद्याविषयभेदेन ब्रह्मणो द्विरूपतां दर्शयन्ति वेदान्तवाक्यानि। तत्राविद्याऽवस्थायां ब्रह्मण उपास्योपास-कादिलक्षणः सर्वो व्यवहारः। तत्र कानिचिद्ब्रह्मण उपासनान्यभ्युदयार्थानि, कानिचित्क्रम-मुक्त्यर्थानि, कानिचित्कर्मसमृद्ध्यर्थानि। एवम् 'अपेक्षितोपाधिभेदं ब्रह्मोपास्यत्वेन निरस्त-समस्तोपाधि तु ज्ञेयत्वेनोपदिश्यत' इत्यस्यार्थस्य प्रदर्शनायोत्तरग्रन्थ आरभ्यत" इति।

तदिदमनुपपन्नम्, ब्रह्मणो द्वैरूप्यस्याप्रामाणिकत्वात्। सर्वाण्यपि हि वेदवाक्या-न्यसङ्ख्येयकल्याणगुणाकरं सकलदोषगन्धविधुरमेकरूपमेव ब्रह्म नारायणाख्यं प्रतिपाद-यन्ति। किन्तु 'कानिचित् सर्वज्ञत्वसर्वेश्वरत्वसर्वान्तर्यामित्वसौन्दर्यौदा(र्यवी)र्यादिगुण-विशिष्टतया, कानिचित् अपहतपाप्मत्वनिर्दुःखत्वप्राकृतभौतिकविग्रहरहितत्वादिदोषाभाव-विशिष्टतया, कानिचित् अतिगहनताज्ञापनाय वाङ्मनसागोचरत्वाद्याकारेण, कानिचित् सर्व-परिहारेण तस्यैवोपादानायाद्वितीयत्वेन, कानिचित् सर्वसत्ताप्रतीतिप्रवृत्तिनिमित्तताप्रतिपत्त्यर्थं सर्वात्मकत्वेन' इत्येवमाद्यनेकप्रकारैः परमपुरुषं बोधयन्ति। ततो व्याकुलबुद्धयो गुरुसम्प्रदाय-विकला अश्रुतवेदव्याख्यातारः सर्वत्राप्येकरूपतामननुसन्दधाना वेदं छिन्दन्ति। न (च)एत-

द्वैरूप्यप्रपश्नमुत्तरत्रोपलभ्यते । नाप्यस्याविद्याविषयस्य प्रपश्चनं मोक्षशास्त्रेऽत्रोपयुज्यते । प्रसङ्गादुच्यत इति चेन्न सर्वस्य प्रासङ्गिकत्वे प्रतिपाद्याभावप्रसङ्गात् । तदिदमाभाणकं लौकिकानां नातिवर्तते 'सार्थादपि तस्करा बहवः' इति ॥ एतच्च सगुणनिर्गुणभेदं निराकुर्वता आचार्येण निरस्तमिति नेह पुनः प्रक्रान्तम् । तथा च भाष्यम्, 'नान्यथा तददृष्टेरि'ति ।

परि०— अध्यायार्थोक्तिः पराभिमतार्थव्युदासायापीति भावेन यथाश्रुतपरभाष्यमनूद्य निराह **मायावादी त्वित्यादिना । नामरूपविकारेति** । शब्दार्थरक्षणकार्योपाधिविशिष्टमित्यर्थः । 'तद्विपरीतं च' इत्यस्य व्याख्या 'सर्वोपाधिविवर्जितम्' इति । आद्येऽर्थे मानं 'यत्र हि द्वैतम्' इति । 'यत्र हि द्वैतमिव भवति तत्रेतर इतरं पश्यति' इत्यादि । **सर्वाणीति** तु निरुपाधिकब्रह्मणि । **अविद्याविद्याविषयेति** । अविद्यापदेन तत्कार्यभ्रम उच्यते । भ्रमविषयप्रमाविषयभेदेनेत्यर्थः । 'द्वैतमिव' इति वाक्ये भ्रान्तिद्योतकेवशब्दस्य सर्वाणीति वाक्ये तमेव विद्वानिति तच्छब्दस्य श्रवणादिति भावः । तथा च सत्यभूतं ब्रह्म निरुपाधिकमेवेति नाद्वैतभङ्ग इति भावः । ननु निरुपाधिकब्रह्मज्ञानादेव मुक्तिसिद्धौ अविद्याविषयब्रह्म किमर्थमपेक्ष्यत इत्यत आह **तत्रेति** । आदिपदेन ज्ञातृज्ञेयगुरुशिष्यादिलक्षणो ग्राह्यः । **क्रमेति** । अर्चिरादिक्रमेत्यर्थः । **उपाधिभेदम्** । उपाधिकृतभेदोपेतम् । ननु यद्येकरूपं ब्रह्म तर्हि 'यः सर्वज्ञः अपहत पाप्मा, निरनिष्ट' इत्यादि वैचित्र्यं वेदवाक्येषु कथमिति पृच्छति **किं त्विति** । गुणदोषविधिनिषेधपरत्वेन परिहरति **कानिचिदिति । प्राकृतभौतिकेति** । 'अशरीरः प्रज्ञात्मे'ति, 'अस्थूलमनण्वि'त्यादीनीत्यर्थः । **वाङ्मनसेति** । 'यतो वाचो निवर्तन्त' इत्यादीनीति भावः । **अद्वितीयत्वेनेति** । 'एकमेवाद्वितीयमि'त्यादीनीति भावः । **सर्वात्मकत्वेनेति** । 'सर्वं खल्विदं ब्रह्म' 'पुरुष एवेदं सर्वम्' इत्यादीनीति भावः । **मोक्षशास्त्र इति** । निरुपाधिकज्ञानाय सोपाधिकनिरूपणमुपयुज्यत इत्युक्तमिति चेन्न । तयोर्विरोधेन सोपाधिकनिरूपणस्य तत्रोपायत्वासम्भवात् । अन्यफलार्थं तत्तन्निरूपणे च मोक्षशास्त्रत्वव्याघातादिति भावः । **उपयुज्यत इति** । तदुपयोगाभावादिश्चन्द्रिकायां व्यक्तः । **आभाणकं** लौकिकगाथा । **सार्थादिति** । समूहादित्यर्थः । आदित्यादिवारविशेषे क्वचित्स्थलविशेषे विक्रयार्थं वणिग्भिरागन्तव्यमिति क्लृप्तसङ्केतस्थले मिलितवणिजां यः समूहः सोऽत्र सार्थपदेन गृह्यते । तस्मादपीत्यर्थः ।

सु०— नन्वेवमध्यायस्य समन्वयप्रतिपादनलक्षणैकार्थत्वेनैकवाक्यत्वे सति पादभेदः किंनिबन्धनः । अवान्तरार्थोपाधिभेदादिति भावेनाह तत्रेति ।

अनु०— तत्रान्यत्रप्रसिद्धानां विष्णावेव समन्वयम् ॥
शब्दानां प्रथमे पादे

चतुर्विधा (हि) वैदिकाः शब्दाः । केचिद्ब्रह्मण्येव प्रसिद्धाः, अन्येऽन्यत्रप्रसिद्धाः, केचिदुभयत्रप्रसिद्धाः, अपरे त्वन्यत्रैवप्रसिद्धा इति । सर्वेऽपि प्रत्येकं नामलिङ्गात्मकतया द्विविधाः ।

साक्षाद्धर्मिवाचिनो नामात्मकाः, धर्मद्वारा धर्मिणि वर्तमाना लिङ्गात्मकाः । तेषु ब्रह्मणि-प्रसिद्धानां समन्वयो न वक्तव्यः, विवादाभावात्, तत्रैव च मीमांसाऽवतारात् । तत्र वक्तव्य-समन्वयेषु त्रिविधेषु शब्देषु **अन्यत्रप्रसिद्धानां** नामात्मकानां शब्दानां, **विष्णावेव समन्वयम् । तत्र प्रथमेऽध्याये । प्रथमे पादे** वदत्यजः । अन्येषामन्येष्विति तत्र तत्र वक्ष्यति । क्रमनियमे तु हेतुरुपरिष्टाद्वक्ष्यते ।

प्रथमे स्पष्टब्रह्मलिङ्गानां, द्वितीयतृतीययोरस्पष्टब्रह्मलिङ्गानां समन्वयः, चतुर्थे प्रधानस्य शाब्दत्वनिराकरणमित्ययुक्तम्; द्वितीयतृतीयपादोदाहरणवाक्यानामपि बहुलं स्पष्टब्रह्मलिङ्ग-त्वात्, द्वितीयतृतीययोर्भेदाभावप्रसङ्गाच्च ।

सगुणनिर्गुणप्राचुर्येण तद्भेद इति कश्चित्, तन्न निराकृतत्वात्, प्रधानशाब्दत्वनिरास-स्येक्षत्यधिकरणानन्तर्यं विहाय विक्षेपे कारणाभावाच्च ।

परि०— वैदिका इति । वेदगताः । संस्कृता इति यावत् । वेदगतानामेव लोकवेदाधिकरणन्यायेन लौकिकत्वात् । भाषाशब्द एव व्यावर्त्य इति भावः । **साक्षादिति** । रूढयौगिकभेदेन तद्भेद इत्यर्थः । लिङ्गपादे वक्ष्यमाणदिशा आपातत इति योज्यम् । विवृतमेतच्चन्द्रिकायाम् । **धर्मद्वारेति** । धर्मोपस्थितिद्वारेणेत्यर्थः । **तत्रैवेति** । विवादस्थल एवेत्यर्थः । तत्रेति मूलानुवादः, वक्तव्येत्यादि व्याख्या । तत्रेत्यस्यावृत्तिमुपेत्यार्थमाह **तत्र प्रथमेऽध्याय** इत्यादि । **उपरिष्टादिति** । उपासनापाद इत्यर्थः । मायावाद्युक्तपादोपाधीन्निराह **प्रथमे स्पष्टेत्यादि** । स्पष्टत्वं नाम वाक्यान्तरे ब्रह्मपरत्वेन निर्णीतत्वम् । **बहुलं स्पष्टलिङ्गवत्त्वादिति** । तच्च चन्द्रिकायां विवृतम् । **सगुणनिर्गुणेति** । द्वितीये सगुणं ब्रह्म तृतीये निर्गुणं ब्रह्मोच्यत इति पादयोर्भेद इत्यर्थः । **निराकृतत्वादिति** । प्राचुर्येण 'मायावादि' इत्यादिग्रन्थेनेत्यर्थः ।

सु०— ननु 'अत्र पादे समाधिकरणानि समन्वयविभागार्थानि । तत्र समानां शब्दानां ब्रह्मणि समन्वयः सिद्ध्येत् । तत्कथमन्यत्रप्रसिद्धानां नामात्मकानां सर्वशब्दानां समन्वय-सिद्धिरत्र स्यात् । अन्यथा समन्वयसूत्रेणैवालम्, किमनेनात्यल्पप्रपञ्चनेन' इति । मैवम् । एकैकत्राधिकरणे समानन्यायानामनेकशब्दराशीनां निर्णीयमानत्वात् । वाक्यविशेषग्रहणस्य पूर्वपक्षविशेषोपादानस्य, सिद्धान्तप्रमाणविशेषस्वीकारस्य चोदाहरणार्थत्वात् । प्रत्येक(कं)-निर्णये शास्त्रस्यापर्यवसानप्रसङ्गः, विश्वतोमुखता च सूत्राणां न स्यात् ॥ तर्हि निर्णेतव्य-शब्दावच्छेदकोपाधयो वक्तव्याः, अन्यथाऽस्येदमुदाहरणमिति ज्ञातुमशक्यत्वात्, सर्वोदा-हरणत्वे च सर्वथाऽधिकरणान्तरानारम्भप्रसङ्गादिति । सत्यम् । सन्ति प्रत्यधिकरणं निर्णेत-व्यार्थावच्छेदकोपाधय इत्याशयवानानन्दमयाधिकरणनिर्णेयशब्दोपाधिमाह **गुणीति** ।

अनु०— गुणिसामान्यवाचिनाम् ।
गुणवाचिनां च प्रथममाह देवः समन्वयम् ॥

आनन्दमयादिशब्दा 'हि गुणिसामान्यं वदन्ति । न शतक्रत्वादिशब्देभ्य इवैतेभ्यो गुणिविशेषप्रतीतिरस्ति । ते च मयट्प्रत्ययादिना ब्रह्मणोऽन्यत्प्रत्याययन्ति' इति भवन्त्यत्र-प्रसिद्धाः । गुणवाचिनस्त्वानन्दादयः, ते गुणिनि ब्रह्मणि वर्तितुं नार्हन्ति, इत्यन्यत्रप्रसिद्धाः । गुणगुणिनोरभेदस्त्वहिकुण्डलाधिकरण एव साक्षात् सूत्रकृता वक्ष्यते । अभेदेऽपि शब्दादि-साङ्कर्याभावश्चेति ।

परि०— चतुर्थपादादिग्रन्थमवतारयति **नन्वत्रेत्यादिना** । **विष्वतोमुखता चेति** । अनेकशाखा-निर्णायकता चेत्यर्थः । **अवच्छेदकेति** । क्रोडीकार(क)धर्मा इत्यर्थः । कथं तर्हि तेषामन्यत्रप्रसिद्धत्वमित्यत आह **ते च मयट्प्रत्ययादिनेति** । **गुणवाचिनस्त्वानन्दादय इति** । 'आनन्दो ब्रह्मेति व्यजानात्', 'विज्ञानं यज्ञं तनुते' इत्यादिना श्रुता इत्यर्थः । एतच्चैतेषां गुणवाचकत्वमुपेत्योक्तम् । 'प्राप्यत्वेन मयट्प्रोक्तेर्न तत्राप्यन्यदुच्यते' इति वक्ष्यमाणदिशा तेषामपि नामैकदेशग्रहणन्यायेन गुणिवाचित्वात् । नन्वेवं गुणवाचिनां ब्रह्मणि वृत्तिश्चेत्तर्हि तयोरैक्यं स्यात् तथा च आनन्दज्ञानादिशब्दानां पर्यायत्वं आनन्दज्ञानादिसाङ्कर्यं गुणस्य गुणिना साङ्कर्यं च स्यादित्यत आह **गुणगुणिनो-रिति** । यद्वा कथं तर्हि गुणवाचिनो गुणिनि ब्रह्मणि समन्वयः तस्य गुणगुण्यैक्यहेतुकत्वात् तस्यात्र नयेऽनुक्तत्वादित्यत आह **गुणगुणिनोरिति** । 'उभयव्यपदेशात्त्वहिकुण्डलवत्' इति भक्तिपादीयाधिकरणे गुणगुण्यभेदो विशेषबलेन साङ्कर्याभावश्च वक्ष्यत इत्यर्थः । तर्हि तेनैवेदं गतार्थमिति चेन्न । गुणिसामान्यवाचिनां समन्वयेऽर्थात्तेषां समन्वयेन तदर्थमेवास्यानारम्भणात् ।

सु०— तैत्तरीयके 'स वा एष पुरुषोऽन्नरसमय' इत्यादिनाऽन्नमयप्राणमयमनोमय-विज्ञानमयानन्दमयाः पठ्यन्ते । तत्र संशयः, 'किमेतेऽन्नमयादयः परमात्मैव, उत तदन्यः कश्चि-दि'ति, सर्वत्र ब्रह्मशब्दश्रवणात्तस्य च विष्णावन्यत्र च प्रयोगात् ॥ किं तावत्प्राप्तम् । अन्य एवान्नमयादिशब्दार्थ इति । कुतः । अन्नमयादिशब्दा हि विकारवाचिनः, मयट्प्रत्ययस्य विका(रे)रार्थेऽनुशासनात्(म्) । विकारस्य च शरीरादिकोशेषु सम्भवात्, सर्वविकारात्मक-त्वेन प्रकृतौ वोपपत्तेः, जीवानां वा विकाराभिमानिनामन्नमयत्वादिकं युक्तम् 'गौरः श्याम' इत्यादिवत्, अधिष्ठात्रीणां ब्रह्मादिदेवतानां वाऽयं शब्दः सम्भवति, अशनिरिन्द्र इतिवत् । न च विकारत्वं परस्य ब्रह्मणः सम्भवति, निर्विकारोऽक्षरः शुद्ध इत्यादेः ।

यद्यपि विकार इव प्राचुर्येऽपि मयट्प्रत्ययोऽस्ति, तथाऽप्यन्नमयशब्दस्तावद्विका-रार्थोऽङ्गीकार्यः, 'ओषधीभ्योऽन्नमन्नात्पुरुषः' इत्योषधिजनितान्नविकारं पुरुषशब्दाभिधेयं शरीरं

प्रकृत्य 'स वा एष पुरुषोऽन्नरसमयः' इत्युक्तत्वात्। 'तस्येदमेव शिरः' इत्यपरोक्षतया निर्देशात्। तथा च द्वैविध्यकल्पनाऽनुपपत्तेः सर्वत्र विकारार्थ एवाङ्गीकार्यः।

किञ्चान्नमयादयः पञ्च, ब्रह्म त्वेकमेव; अतः कथं तदेतैः शब्दैरुच्येत। अपि चैते परस्पर-मन्यतया शरीरशरीरिभावेनान्तरत्वेन चोच्यन्ते। न चैवं ब्रह्म भवितुमर्हति। न च तर्ह्यानन्द-मयोऽस्तु ब्रह्म सर्वान्तरत्वादिति वाच्यम्, विकारप्रवाहपतितत्वात्। अन्नमयाद्यान्तरत्वमात्रेण सर्वान्तरत्वानिश्चयात्।

किञ्च ब्रह्मविदाप्नोति परमिति प्रकृतं परं ब्रह्म आनन्दमयस्य 'ब्रह्म पुच्छं प्रतिष्ठे'त्यव-यवतया प्रतीयते। न चावयव एवावयवी, विरोधात्। अतो न अन्नमयादयः पञ्चापि ब्रह्म किं त्वन्य एवेति।

परि०— आनन्दमयादेः सूत्रे ब्रह्मत्वोक्तेः का प्रसक्तिरित्यतोऽन्यत्र भाष्यकृदुक्तं प्रसञ्जकं वदन्मूलमवतारयति **तैत्तिरीयक इत्यादिना**। संशयबीजमाह **सर्वत्रेत्यादि(ना)**। **अनुशासनादिति**। 'तादात्म्यार्थे विकारार्थे प्राचुर्यार्थे मयट् त्रिधे'ति सप्तमगीताभाष्योक्तेरिति भावः। **शरीरादिकोशेष्विति**। शरीरपदेनान्नविकारदेहग्रहः। आदिपदेन प्राणविकारदेहादिर्ग्राह्यः। तथा चान्नविकारदेहादिरूपकोशेषु जीवाश्रयभूतमञ्जूषारूपेष्वित्यर्थः। **गौर इति**। यथा देहस्य गौरत्वादिना तदभिमानिजीवो गौरादिपदवाच्यः तथाऽन्नविकारदेहाभिमानी जीवोऽन्नविकारदेहवाच्यन्न-मयादिशब्देनोच्यत इत्यर्थः। **अशनिरिति**। वज्रस्वामित्वादिन्द्रो यथा वज्रवाचकाशनिपदेनोच्यते तथा ब्रह्मादय-स्तन्नियन्तृत्वात्तैः शब्दैरुच्यन्त इत्यर्थः। **प्राचुर्येऽपीति**। प्रागुक्तस्मृतौ प्राचुर्यार्थ इत्यप्युक्तेः। पाणिनिनापि 'तत्प्रकृत-वचने मयडि'ति प्राचुर्येण प्रस्तुतमित्यर्थे 'प्रथमासमर्थान्मयड् भवती'ति पञ्चमेऽध्यायेऽनुशासनादिति भावः। मयटो वैयर्थ्यापत्त्या तादात्म्यार्थत्वमशक्यशङ्कमिति न शङ्कितम्। **एते परस्परमिति**। प्राणमयादयश्चत्वार इत्यर्थः। 'तस्माद्वा एतस्मादन्योऽन्तर आत्मा प्राणमय' इति 'तस्यैष एव शारीर आत्मे'त्यादि श्रवणादिति भावः। **किं त्वन्य एवेति**। एतेन कोशा एव प्रकृतिरेवेत्याद्येककोटिनिर्णयेन पूर्वपक्षः, उत कोशाः प्रकृतिर्वेत्याद्यनिर्णयेन, अथ सर्वेऽपीति। नाद्यः। अनेकप्रापकसत्त्वे निर्धारणायोगात्। न द्वितीयः, संशयाविशेषापातात्। नान्त्यः, अनेकार्थकत्वेन वाक्य-भेदापत्तेरिति निरस्तम्। अयमेवेति विशिष्यैककोट्यनिर्धारणेऽपि ब्रह्मान्यत्वेनावधारणसम्भवेन संशयाविशेषा-सम्भवादिति। एवमग्रेऽप्यनेककोटिकपूर्वपक्षस्थले ज्ञेयम्।

सु०— **एवं प्राप्ते सिद्धान्तयत्सूत्रं व्याख्याति समुद्रशायिनमिति।**

अनु०— **समुद्रशायिनं सर्वप्रसूतिप्रभवं श्रुतिः।**
तदेव ब्रह्म परममिति सावधृतिर्जगौ॥
यतोऽतो ब्रह्मशब्दस्य तत्रैव नियतत्वतः।

येऽन्नं ब्रह्मेत्यादिरूपादभ्यासात्तैत्तिरीयके ॥
अन्यासु चैतद्रूपासु शाखास्वपि सहस्रशः ।
आनन्दमय इत्याद्यैः शब्दैर्वाच्यो हरिः स्वयम् ॥

अत्र, तैत्तिरीयके 'अन्यासु (च) चैतद्रूपासु शाखास्वपि सहस्रशः । आनन्दमय इत्याद्यैः शब्दैर्वाच्यो हरिः स्वयम्' इत्येतावता 'आनन्दमयो ब्रह्मे'ति प्रतिज्ञाभागो व्याख्यातः । तत्र तैत्तिरीयक इत्युदाहरणवाक्यग्रहणम्, अन्यास्विति निर्णेतव्यव्यपदेशः । **एतद्रूपास्विति** गुणिसामान्यगुणवाचिनामवतीष्वित्यर्थः । तत्र हेतुरभ्यासादिति । तद्व्याख्यानं **येऽन्नमिति** । 'येऽन्नं ब्रह्मोपासते, ये प्राणं ब्रह्मोपासते, आनन्दं ब्रह्मणो विद्वान्, विज्ञानं ब्रह्म चेद्वेद, असद्ब्रह्मेति वेद चेत्' इत्यन्नमयादिविषयतयोदाहृतेषु श्लोकेषु ब्रह्मशब्दस्याभ्यासादित्यर्थः । एकविषयासकृदुक्तिर्मुख्योऽभ्यासः, न चैवमत्रास्ति, किं त्वसकृदुक्तिमात्र(मितिज्ञाप)मिति शङ्कायाम्, एकविषयताऽप्यस्तीति ज्ञापयितुमित्यादेरित्यनुक्त्वा **इत्यादिरूपात्** इत्युक्तम् । अन्नमयादिविषयत्वेन ब्रह्मशब्दस्य श्रुतत्वादित्युक्तं भवति, ब्रह्मशब्देन कथमयं निश्चय इत्यत आह **ब्रह्मशब्दस्येति** । तदपि कुत इत्यत आह **श्रुतिरिति** । 'तदेव ब्रह्म परमम्' इति सावधृतिः श्रुतिः विष्णुमेव ब्रह्मशब्दवाच्यं जगौ यतोऽत इति योजना । तत्रापि तदिति परामर्शविषयो विष्णुरिति कुत इत्यत उक्तं **समुद्रशायिनमिति** । व्याख्यातमेतत्प्रथमसूत्रे ।

परि०— ''तैत्तिरीयक'' इति मूलपदस्य स्वयं विशेषणमाह अत्रेति । एतदुदाहरणभूत इत्यर्थः । **आनन्दमयो ब्रह्मेति प्रतिज्ञाभाग इति** । यद्यपि नास्त्यत्र ब्रह्मपदं तथाप्यस्य सर्वस्य समन्वयसूत्र-प्रपञ्चनपरत्वात्तत्रैवात्र सर्वत्रापि आऽध्यायसमाप्तिसाध्यार्पकतया ब्रह्मपरामर्शकतत्पदमनुवर्तत इति भावेनेति प्रतिज्ञाभाग इत्युक्तम् । **तत्रेति** । प्रतिज्ञांशव्याख्यानपरवाक्य इत्यर्थः । **निर्णेतव्येति** । तुल्यन्यायतया निर्णेतुं योग्यवाक्यान्तरोक्तेरित्यर्थः । **गुणीति** । गुणिसामान्यवाचिनि गुणवाचीनि यानि नामानि तद्युक्तास्वित्यर्थः । **न चैवमत्रास्तीति** । अन्नमयादिभिन्नभिन्नविषयतया श्रवणादिति भावः । **असकृदुक्तिमात्रमिति** । एतच्चान्नमयादि प्रकरणपञ्चके श्रुतब्रह्मशब्दमेलनाभिप्रायेणोक्तम् । न त्वेकैकप्रकरणाभिप्रायेण विज्ञानानन्दमयप्रकरणयोरसकृच्छ्रवणेऽप्यन्नमयादिप्रकरणत्रये तदभावात् । विज्ञानमयादिप्रकरणद्वये मुख्याभ्यासस्य सत्त्वेनैवमुक्तेस्तदभिप्रायकत्वायोगाच्च । अत एवाग्रे 'इत्युक्तं भवती'ति तात्पर्यवर्णनम् । 'अयमेवाभ्यासो ब्रह्मशब्दस्य यः प्रत्यन्नमयादिशब्दमेकस्य पाठ' इति सन्न्यायरत्नावल्युक्तेश्च ।

सु०— नन्वानन्दमय इत्येव सूत्रे प्रतिज्ञा, तत्कथमानन्दमय इत्याद्यैरिति व्याख्यानमित्यत आह उपलक्षणत्वमिति ।

अनु०— उपलक्षणत्वं शब्दानामानन्दमयपूर्विणाम् ।

आनन्दमयश्चासौ पूर्वश्च, स एषामस्ति त आनन्दमयपूर्विणः, तेषाम्।

स्यादयं व्याख्यानव्याख्येययोर्विसंवादो यद्यत्रानन्दमयशब्दः स्वमात्रस्य ग्राहकः स्यात्। न चैवम्। किं त्वत्रानन्दमयशब्दस्य समानन्यायानामन्नमयादिशब्दानामुपलक्षक(ण)त्वम्। एवमुत्तरत्राप्याकाशादिशब्दानामपि स्वसमानन्यायशब्दान्तरोपलक्षणत्वमवगन्तव्यमिति। अजहल्लक्षणा चैषा। तेनानन्दमयस्य त्यागो न मन्तव्यः। अत एव विकारशब्दादित्याद्याक्षेपाणां तत्परिहाराणां स्वतन्त्रयुक्तीनां चोपलक्षणत्वं द्रष्टव्यम्।

परि॰— इत्या(द्या)क्षेपाणामिति। प्रागुक्तान्यत्वान्तरत्वशारीरत्वाद्याक्षेपोपलक्षकत्वं सौत्रविकारशब्दस्य प्राचुर्यादिति परिहारस्यान्यत्वाद्याक्षेपपरिहारोपलक्षकत्वम्। 'तद्धेतुव्यपदेशाच्च'त्याद्यानन्दमयाद्यसाधारणयुक्तीनामन्नमयाद्यसाधारणयुक्त्युपलक्षकत्वं द्रष्टव्यमित्यर्थः। तच्च व्यक्तीकृतं चन्द्रिकायाम्।

सु॰— स्यादेतत्। मुख्यार्थबाधे तद्योगे प्रयोजने च सति लक्षणा दृष्टा। तदत्र वाचकशब्दप्रयोगे सम्भवति किं लाक्षणिकशब्दप्रयोगे प्रयोजनं सूत्रकारस्य। न चेयं रूढलक्षणा, येन प्रयोजनानपेक्षा, इत्यत आह सूत्रस्येति।

अनु॰— सूत्रस्याल्पाक्षरत्वेन सर्वशाखाविनिर्णये।
पुनश्च प्रापकाद्धेतोस्तत्राधिकरणान्तरम्॥

यदि मुख्य एव प्रयोगः क्रियेत, तदा अन्नमयप्राणमयमनोमयविज्ञानमयानन्दमया इ(ति)त्येव प्रयोक्तव्यं स्यात्। तथा च सूत्रस्याल्पाक्षरत्वलक्षणं हीयेत। श्रुत्याऽर्थाद्वा ज्ञायमानस्यार्थस्यावचनं ह्यल्पाक्षरत्वम्। अयं चार्थोऽर्थाज्ज्ञायत इति वक्ष्यामः। अतः सूत्रस्याल्पाक्षरत्वेन प्रयोजनेन लाक्षणिकप्रयोगः सूत्रकारस्येति।

परि॰— वक्ष्याम इति। 'ब्रह्मशब्दस्य चाभ्यासात्पञ्चरूपादिषु स्फुटमि'त्येतद्व्याख्यानावसर इति भावः।

सु॰— ननु सूत्रे यथाश्रुतमेव चेद् गृह्यते तदा कीदृशो दोषो येन लक्षणा व्याख्यातव्येत्यत आह सर्वेति। प्रवृत्तत्वादिति शेषः। यदि हि सूत्रे श्रुतमात्रं गृह्येत(ह्यते) तदा सूत्रशतेन वाक्यशतसमन्वय एव सिद्ध्येत्, न तु सर्वशाखानिर्णयः। सर्वशाखानिर्णयार्थं प्रवृत्तानि चैतानि, सूत्रान्तराभावात्। अतः सर्वशाखानिर्णायकत्वस्यान्यथाऽनुपपत्त्या यथाश्रुतमात्रपरित्यागेन लक्षणा व्याख्येयेति गम्यते। लक्षणाऽऽश्रयणे हि सर्वशाखानिर्णयः सिद्ध्यतीति।

ननु यथा यथाश्रुतग्रहणे बाधकमस्ति सूत्राणां विश्वतोमुखत्वासम्भवः, तथोपलक्षणाऽऽश्रयणेऽपि बाधकसद्भावः समानः, आनन्दमयशब्देनान्नमयादीनामिव सर्वशब्दानामुप-

लक्षयितुं शक्यत्वेनोत्तराधिकरणारम्भानुपपत्तेरिति चेत् । किं समानन्यायशब्दान्तरविषयाधिकरणानारम्भप्रसङ्गो बाधकः, किंवा न्यायान्तरविषयशब्दान्तरगोचराधिकरणानारम्भप्रसङ्गः । नाद्यः, इष्टत्वात् । न द्वितीयः, वैषम्यात् । अन्नमयादयो हि समानन्यायतया सम्बन्धेनोपलक्षणया गृह्यन्ते, तदितरेषां तूपलक्षणायां कः सम्बन्धः । न हि सम्बन्धेन विना लक्षणा दृष्टा । शब्दत्वेन सन्दिग्धत्वेन चोपलक्षणमुपप्लवः । तथा सति तत्तु समन्वयादित्यनेनैव पूर्णत्वात् ।

अथ समानन्यायविषयत्वेऽपि अधिकरणान्तरारम्भो दृश्यते, उपलक्षणपक्षे स न स्यादित्यापाद्यत इत्यत आह **पुनश्चेति** । तत्र पूर्वाधिकरणव्युत्पादितन्यायविषयेऽप्यर्थे यदधिकरणान्तरमारभ्यते तत्पूर्व(र्वाधिकरण)न्यायाच्छादका(द)धिकाशङ्कालक्षणात्पुनरधिकरणान्तरारम्भप्रापकाद्धेतोर्विद्यमान(त्व)ाद्युज्यते । इदमुक्तं भवति । समानेऽपि न्याये पुनरधिकरणान्तरारम्भान्यथाऽनुपपत्त्या यथाश्रुत एव सूत्रार्थ इति यदुक्तं तन्न, अन्यथोपपत्तेः । अधिकाशङ्कया तन्न्यायविषयत्वाभावे परेणाशङ्कितेऽधिकाशङ्कानिराकरणेन पुनस्तन्न्यायविषयत्वप्रदर्शनार्थत्वादधिकरणान्तरारम्भस्य । विश्वतोमुखत्वभङ्गस्तु निरवकाश इति लक्षणाऽऽश्रयणमेव न्याय्यमिति ।

परि०— अधिकरणान्तरारम्भस्येति । आकाशाधिकरणेत्यर्थः । नन्वधिकरणान्तरारम्भ इव विश्वतोमुखत्वमपि अन्यथा नीयताम् । येन तदन्यथानुपपत्त्या लक्षणाऽऽश्रयणं स्यादित्यत आह **विश्वतोमुखत्वेति** ।

सु०— ननु सर्वशाखानिर्णायकत्वमेवैषां सूत्राणां नास्ति । सर्वशाखानां कार्यनिष्ठत्वेनाब्रह्मविषयत्वात् । ब्रह्मनिष्ठस्तु वेदान्तभागोऽल्पीयान् विनापि लक्षणाऽऽश्रयणेन यथाश्रुतार्थैः सूत्रैः शक्यो निर्णेतुमिति किं लक्षणाऽऽश्रयणेनेत्यत आह **सर्वे वेदा इति** ।

अनु०— **सर्वे वेदा आमनन्ति यत्पदं त्विति हि श्रुतिः ॥**

सर्वेषामपि वेदानां ब्रह्मनिष्ठतामाहेति शेषः ।

परि०— श्रुतिरित्यनन्तरमपेक्षितं पूरयति इति शेष इति ।

सु०— यद्यत्रोपलक्षणमभिप्रेतं स्यात् तदा प्रथमप्राप्तत्वादन्नमयशब्दमेवोपादद्यात् । आनन्दमयशब्दं तूपाददत्सूत्रकारस्तन्मात्रविवक्षां सूचयतीत्यत आह **आनन्दमयेति** ।

अनु०— **आनन्दमयरूपे तु ब्रह्मणः पुच्छतोक्तितः ।**
समस्ताब्रह्मताप्राप्तेरानन्दमयनाम हि ॥

अन्नमयादीनामब्रह्मत्वे विकारशब्दः साधारणोपपत्तिः । **आनन्दमयरूपे तु**, ब्रह्मविदाप्नोति परमित्युक्तस्य **ब्रह्मणो**, 'ब्रह्म पुच्छं प्रतिष्ठा' इति पुच्छत्वोक्त्या, **समस्तस्य** अवयविन आनन्दमयस्य **अब्रह्मत्वप्राप्तिः** अधिकाऽप्युपपत्तिरस्तीत्यतोऽत्रावहितैर्भवितव्यमिति ज्ञापयितुम् **आनन्दमयनाम** गृहीतं सूत्रकृतेत्यन्यथोपपत्तिरुक्ता भव(ती)ति । यद्यानन्दमयो ब्रह्म स्यात्तदा तदवयवस्य **समस्ताया** मुख्याया **आब्रह्मतायाः** सम्यग्ब्रह्मताया **अप्राप्तेः** इति वा । ततश्च तद्वेदनात्परप्राप्तिः श्रुता बाध्येतेति ।

नन्वन्नमयेऽप्यधिकाऽनुपपत्तिरस्ति । 'ओषधीभ्योऽन्नम् । अन्नात्पुरुषः । स वा एष पुरुषोऽन्नरसमयः' इति, 'तस्येदमेव शिरः' इति च । मैवम् । अस्यापि विकारोपपादकत्वेन तदन्तर्भावात् ।

यद्वा 'अथातो ब्रह्मजिज्ञासे'ति जिज्ञास्यतयोक्तस्य ब्रह्मणः, पुच्छत्वोक्त्या, **समस्ताब्रह्मताप्राप्तेः**, आनन्दमयविचारस्य प्रकृतेन सङ्गतत्वात्, आनन्दमयनामग्रहणमिति योज्यम् ।

परि०— समस्तस्येत्यनुवादः । **अवयविन** इति व्याख्या । **अवहितैः** सावधानैरित्यर्थः । मास्तु पुच्छस्य मुख्यब्रह्मत्वमित्यत आह **ततश्चेति** । **तद्वेदनात्** 'ब्रह्मविदाप्नोति परमि'त्युक्तब्रह्मज्ञानात् । परब्रह्मप्राप्तिर्या श्रुता सा बाधिता स्यादित्यर्थः । **अधिकानुपपत्तिरिति** । प्राकृतान्नविकारदेहपरामर्शादिरूपेत्यर्थः । **विकारोपपादकत्वेनेति** । अत एव पूर्वपक्षदशायामन्नमयादिशब्दे तावद्विकारार्थोऽङ्गीकार्य इत्यादिना तथैवोक्तमिति भावः । **प्रकृतेनेति** । जिज्ञासासूत्रेणेत्यर्थः । उपलक्षणमेतत् । तत्राऽऽनन्दादयो गुणाः । ईशस्यैवेति निर्णीता इत्युपासनापादीयानुव्याख्यानसुधायामुक्तदिशा सर्वापेक्षितानन्दप्रदोपासनाविषयमहागुणवाचित्वेनाध्यायादौ मङ्गलार्थत्वाच्चेत्यपि ध्येयम् ।

सु०— ननु सूत्राणामुपलक्षणत्वाभावे सर्वशाखानिर्णयाभावप्रसङ्गेनास्तूपलक्षणत्वम्, आनन्दमयशब्दस्यान्नमयाद्युपलक्षणत्वमित्ययं विशेषः कुत इत्यत आह **ब्रह्मशब्दस्येति** ।

अनु०— ब्रह्मशब्दस्य चाभ्यासात्पश्चरूपादिषु स्फुटम् ।

आनन्दमयस्य ब्रह्मत्वे हि हेतुत्वेन (यो) ब्रह्मशब्दाभ्यासोऽभिहितः सोऽन्नमयादिष्वपि समानः । तथा चान्नमयादीनामब्रह्मत्वेऽनैकान्तिकः कथमानन्दमयस्यापि ब्रह्मत्वं साधयेत्, अतोऽन्नमयादिसाधारणं ब्रह्मशब्दाभ्यासं हेतुत्वेन वदता सूत्रकारेण तेषामपि पक्षत्वमङ्गीकृतमिति ज्ञायते । चशब्देन 'अस्मिन्नस्य च तद्योगं शास्ती'त्यादिहेतूनामपि साधारण्यं सूचयति । आदिग्रहणादानन्दादीनां ग्रहणम् । तस्मादुक्त एव सूत्रार्थ इति ।

परि०— ब्रह्मशब्दाभ्यासोऽभिहित इति । ब्रह्मशब्दोऽभिहित इत्यर्थः । तथैव प्राक् 'ब्रह्मशब्दस्य श्रुतत्वादि'ति व्याख्यानात् । तथा च सोऽन्नमयादिष्वपि समान इति ग्रन्थस्साधुः । इत्यादिहेतूनामिति । 'अस्मिन्नि'तिसूत्रोक्त-मुक्तगम्यत्व,-'मान्त्रवर्णिक'सूत्रोक्त-मन्त्रवर्णोक्तत्व,-तदुपलक्षितभृगुवल्लीसमाख्यादिहेतूनामित्यर्थः ।

सु०— नन्वानन्दमयस्य कथं ब्रह्मत्वम्, 'ब्रह्म पुच्छमि'ति ब्रह्मणस्तत्पुच्छत्वाभिधानात् । न च ब्रह्मशब्दोऽन्यपरः, तथा सत्यत्रैवानैकान्त्यापत्तेः । न च निरपवादो ब्रह्मशब्दो हेतुः न ब्रह्मशब्दमात्रमिति वाच्यम्, 'ब्रह्म पुच्छमि'त्यत्राप्यपवादाभावात् । ब्रह्मावयवत्वमिति चेन्न अद्याप्यानन्दमयस्य ब्रह्मत्वासिद्धेरिति ॥ अत्र प्रष्टव्यम् । किमवयवस्य पूर्णत्वेऽवयविनः पूर्णत्वं नोपपद्यत इत्यभिप्रायः, किं वा आनन्दमयस्यावयविनः पूर्णत्वे तदवयवस्य पूर्णत्वाभावापादनम्, उतावयवावयविनोर्भेदादवयवस्य परमात्मत्वे नावयविनस्तत्त्वमिति ।

आद्ये दोषमाह **ब्रह्मतेति** ।

अनु०— **ब्रह्मताऽवयवेऽपि स्यात्तथाऽवयविनि स्वतः ॥**

यदाऽवयवेऽपि ब्रह्मता, तथा सत्यवयविनि सा स्वतोऽनायासेन स्यात्, अवयविनोऽवयवापेक्षया महत्त्वस्य दृष्टत्वात् । ततश्चावयवस्य पूर्णत्वेऽवयविनः पूर्णत्वानुपपत्तिरिति विरुद्धमेतत् ।

द्वितीये व्याप्त्यभावं दर्शयति **यथैवेति** ।

यथैव कृष्णकेशस्य कृष्णस्य ब्रह्मताऽखिला ।

एतच्च 'उद्बबर्हात्मनः केशौ' इत्यादिना पुराणे प्रसिद्धम् । **अखिला** निरुपचरिता । तथाऽऽनन्दमयावयवस्यापि भविष्यतीति शेषः ।

अत्र प्रमाणमाह **दर्शिता चेति** ।

दर्शिता चैव पार्थाय

पार्थदर्शनं च 'द्यावापृथिव्योरि'त्यादि तद्वाक्यादवगम्यते । चशब्दः पुराणाद्युक्तिसमुच्चयार्थः । एवशब्दस्त्वेवं प्रमितैव न वाङ्मात्रेणोच्यत इति सम्बध्यते ।

ननु लोके योऽवयवः स परिच्छिन्नो दृष्टस्तत्कथमेतदित्यतः परमेश्वरस्याघटितघटकतया सर्वत्राप्रतिबद्धया शक्त्याऽन्यत्रादृष्टमपि घटते काऽत्र कथन्तेत्याह **निःसीमा इति** ।

निःसीमाः शक्तयोऽस्य हि ॥

'सीमसीमे स्त्रियामुभे' इति सीमन्शब्दपर्यायसीमाशब्दोत्तरपदोऽयं समासः । सीमन्-शब्दोत्तरपदत्वेऽपि 'डावुभाभ्यामन्यतरस्यामि'ति साधु ।

तृतीयेऽप्येतदेवोत्तरम् । निःसीमा इति ।

हिशब्दो हेतौ । 'शिरो नारायण' इत्यादिप्रसिद्धिद्योतको वा ।

परि०— तथेति मूलपदस्यार्थमाह **तथा सतीति** । **उद्धवर्हेति** । ''उद्धवर्हात्मनः केशौ सितकृष्णौ महामुने । उवाच च सुरानेनौ मत्केशौ वसुधातले । अवतीर्य भुवो भारक्लेशहानिं करिष्यतः'' इत्यादिविष्णुपुराणे पञ्चमांशे प्रसिद्धमित्यर्थः । **अत्र प्रमाणमाहेति** । व्याप्तत्वेऽर्जुनप्रत्यक्षं प्रमाणमाहेत्यर्थः । ''द्यावापृथिव्योरिदमन्तरं हि व्याप्तं त्वयैकेन दिशश्च सर्वा'' इत्येकादशगीतास्थार्जुनवाक्यादवगम्यते पार्थप्रत्यक्षमित्यर्थः । **पुराणाद्युक्तीति** । पुराणेति-हासादौ व्याप्तत्वोक्तिरसमुच्चयार्थ इत्यर्थः । ननु सीमन्शब्दस्य नकारान्तत्वेन 'ऋन्नेभ्यो ङीबि'ति प्राप्तङीप्प्रत्ययस्य 'मन' इति सूत्रेण मन्नन्तात्प्रातिपदिकात् ङीप् न भवतीति निषेधेऽपि 'निस्सीमानोऽस्य शक्तय' इति वाच्यमित्यत आह **सीमसीमे स्त्रियामुभे इतीति** । इत्यमरोक्तेरिति योज्यम् । **डावुभाभ्यामिति** । मन्नन्तात्प्रातिपदिकादन्नन्ताच्च बहुव्रीहेर्विकल्पेन डाप्प्रत्ययो भवतीति चतुर्थाद्यपादे पाणिन्युक्त्या डाप्प्रत्ययान्तत्वात् साधुरित्यर्थः । उतावयवा-वयविनोर्भेदादित्यादिनोक्तपक्षं निराह **तृतीयेऽपीति** । **इत्यादिप्रसिद्धीति** । भाष्योक्तस्मृतिप्रसिद्धीत्यर्थः । तथाच ''अङ्गाङ्गित्वेन भगवान् स्वानन्दानुभवे स्थितः । स एव व्यूह्य चात्मानं पृथग्रूप इव स्थित' इत्यैतरेयभाष्योक्तदिशा नारायणवासुदेवादिरूपैर्नानारत्नविनिर्मितप्रतिमावत्पुञ्जीभूतदिव्यलक्षणरूपविशेषेण भगवत एवाङ्गत्वमङ्गित्वं चोप-पन्नमिति द्वयोः परमात्मत्वं नायुक्तमिति भावः ।

सु०— ''स्यादेतत् । ब्रह्मशब्दबलेनान्नमयादीनां विष्णुत्वं न निश्चेतुं शक्यते, 'ऋतं सत्यं परंब्रह्म पुरुषं कृष्णपिङ्गलम् । ऊर्ध्वरेतं विरूपाक्षं शङ्करं नीललोहितम्' इति तापनीयवाक्ये रुद्रेऽपि परम्ब्रह्मशब्दश्रवणादि''त्यतः पूर्वोत्तरार्धे भिन्नविषयतया व्याख्याति **ऋतमिति** ।

अनु०— **ऋतं सत्यं परम्ब्रह्म पुरुषं कृष्णपिङ्गलम् ।**
विष्णवाख्यमुक्तम् अन्यत्र ह्यूर्ध्वरेतं च तत्प्रति ॥
विरूपाक्षाख्यमपरं ब्रह्मोक्तं तद्व्रते स्थितम् ।

इति पूर्वार्धे, विष्णवाख्यं परम्ब्रह्मोक्तमिति योजना । **अन्यत्र** उत्तरार्धे, विरूपाक्षाख्य-मुक्तम् । इति पूर्वोत्तरार्धयोर्भिन्नविषयत्वमुक्तम् ॥ भिन्नविषयत्वेऽन्वयः कथमित्यत उक्तं तत्प्रति **ऊर्ध्वरेतमिति** । अनेन ऋतमित्यादीनि द्वितीयान्तानि, ऊर्ध्वरेतमित्यादीनि प्रथमा-न्तानि, इत्युक्तं भवति ।

परि०— **ब्रह्मशब्दाभ्यासोऽभिहित इति ।** ब्रह्मशब्दोऽभिहित इत्यर्थः । तथैव प्राक् 'ब्रह्मशब्दस्य श्रुतत्वादि'ति व्याख्यानात् । तथा च सोऽन्नमयादिष्वपि समान इति ग्रन्थस्साधुः । **इत्यादिहेतूनामिति ।** 'अस्मिन्नि'तिसूत्रोक्त-मुक्तगम्यत्व,-'मान्त्रवर्णिक'सूत्रोक्त-मन्त्रवर्णोक्तत्व,-तदुपलक्षितभृगुवल्लीसमाख्यादिहेतूना-मित्यर्थः ।

सु०— नन्वानन्दमयस्य कथं ब्रह्मत्वम्, 'ब्रह्म पुच्छमि'ति ब्रह्मणस्तत्पुच्छत्वाभि-धानात् । न च ब्रह्मशब्दोऽन्यपरः, तथा सत्यत्रैवानैकान्त्यापत्तेः । न च निरपवादो ब्रह्मशब्दो हेतुः न ब्रह्मशब्दमात्रमिति वाच्यम्, 'ब्रह्म पुच्छमि'त्यत्राप्यपवादाभावात् । ब्रह्मावयवत्वमिति चेन्न अद्याप्यानन्दमयस्य ब्रह्मत्वासिद्धेरिति ॥ अत्र प्रष्टव्यम् । किमवयवस्य पूर्णत्वेऽवयविनः पूर्णत्वं नोपपद्यत इत्यभिप्रायः, किं वा आनन्दमयस्यावयविनः पूर्णत्वे तदवयवस्य पूर्णत्वा-भावापादनम्, उतावयवावयविनोर्भेदादवयवस्य परमात्मत्वे नावयविनस्तत्त्वमिति ।

आद्ये दोषमाह ब्रह्मतेति ।

अनु०— ब्रह्मताऽवयवेऽपि स्यात्तथाऽवयविनि स्वतः ॥

यदाऽवयवेऽपि ब्रह्मता, तथा सत्यवयविनि सा स्वतोऽनायासेन स्यात्, अवयविनो-ऽवयवापेक्षया महत्त्वस्य दृष्टत्वात् । ततश्चावयवस्य पूर्णत्वेऽवयविनः पूर्णत्वानुपपत्तिरिति विरुद्धमेतत् ।

द्वितीये व्याप्त्यभावं दर्शयति यथैवेति ।

यथैव कृष्णकेशस्य कृष्णस्य ब्रह्मताऽखिला ।

एतच्च 'उद्धवर्हात्मनः केशौ' इत्यादिना पुराणे प्रसिद्धम् । अखिला निरुपचरिता । तथाऽऽनन्दमयावयवस्यापि भविष्यतीति शेषः ।

अत्र प्रमाणमाह दर्शिता चेति ।

दर्शिता चैव पार्थाय

पार्थदर्शनं च 'द्यावापृथिव्योरि'त्यादि तद्वाक्यादवगम्यते । चशब्दः पुराणाद्युक्ति-समुच्चयार्थः । एवशब्दस्त्वेवं प्रमितैव न वाङ्मात्रेणोच्यत इति सम्बध्यते ।

ननु लोके योऽवयवः स परिच्छिन्नो दृष्टस्तत्कथमेतदित्यतः परमेश्वरस्याघटितघटक-तया सर्वत्राप्रतिबद्धया शक्त्याऽन्यत्रादृष्टमपि घटते काऽत्र कथन्तेत्याह निःसीमा इति ।

निःसीमाः शक्तयोऽस्य हि ॥

'सीमसीमे स्त्रियामुभे' इति सीमन्शब्दपर्यायसीमाशब्दोत्तरपदोऽयं समासः । सीमन्-शब्दोत्तरपदत्वेऽपि 'डाबुभाभ्यामन्यतरस्यामि'ति साधु।

तृतीयेऽप्येतदेवोत्तरम् । **निःसीमा इति ।**

हिशब्दो हेतौ । 'शिरो नारायण' इत्यादिप्रसिद्धिद्योतको वा ।

परि०— तथेति मूलपदस्यार्थमाह **तथा सतीति** । **उद्धवर्हेति** । ''उद्धवर्हात्मनः केशौ सितकृष्णौ महामुने। उवाच च सुरानेतौ मत्केशौ वसुधातले । अवतीर्य भुवो भारक्लेशहानिं करिष्यतः'' इत्यादिविष्णुपुराणे पञ्चमांशे प्रसिद्धमित्यर्थः । अत्र **प्रमाणमाहेति** । व्याप्तत्वेऽर्जुनप्रत्यक्षं प्रमाणमाहेत्यर्थः । ''द्यावापृथिव्योरिदमन्तरं हि व्याप्तं त्वयैकेन दिशश्च सर्वा'' इत्येकादशगीतास्थार्जुनवाक्यादवगम्यते पार्थप्रत्यक्षमित्यर्थः । **पुराणाद्युक्तीति** । पुराणेति-हासादौ व्याप्तत्वोक्तिसमुच्चयार्थ इत्यर्थः । ननु सीमन्शब्दस्य नकारान्तत्वेन 'ऋन्नेभ्यो ङीबि'ति प्राप्तङीप्प्रत्ययस्य 'मन' इति सूत्रेण मन्नन्तात्प्रातिपदिकात् ङीप् न भवतीति निषेधेऽपि 'निरस्सीमानोऽस्य शक्तय' इति वाच्यमित्यत आह **सीमसीमे स्त्रियामुभे इतीति** । इत्यमरोक्तेरिति योज्यम् । **डाबुभाभ्यामिति** । मन्नन्तात्प्रातिपदिकादन्नन्ताच्च बहुव्रीहेर्विकल्पेन डाप्प्रत्ययो भवतीति चतुर्थाध्यपादे पाणिन्युक्त्या डाप्प्रत्ययान्तत्वात् साधुरित्यर्थः । उतावयवा-वयविनोर्भेदादित्यादिनोक्तपक्षं निराह **तृतीयेऽपीति** । **इत्यादिप्रसिद्धीति** । भाष्योक्तस्मृतिप्रसिद्धीत्यर्थः । तथाच ''अङ्गाङ्गित्वेन भगवान् स्वानन्दानुभवे स्थितः । स एव व्यूह्य चात्मानं पृथग्रूप इव स्थित' इत्यैतरेयभाष्योक्तदिशा नारायणवासुदेवादिरूपैर्नानारत्नविनिर्मितप्रतिमावत्पुञ्जीभूतदिव्यलक्षणरूपविशेषेण भगवत एवाङ्गत्वमङ्गित्वं चोप-पन्नमिति द्वयोः परमात्मत्वं नायुक्तमिति भावः ।

सु०— ''स्यादेतत् । ब्रह्मशब्दबलेनान्नमयादीनां विष्णुत्वं न निश्चेतुं शक्यते, 'ऋतं सत्यं परंब्रह्म पुरुषं कृष्णपिङ्गलम् । ऊर्ध्वरेतं विरूपाक्षं शङ्करं नीललोहितम्' इति तापनीयवाक्ये रुद्रेऽपि परम्ब्रह्मशब्दश्रवणादि''त्यतः पूर्वोत्तरार्धे भिन्नविषयतया व्याख्याति **ऋतमिति** ।

अनु०— **ऋतं सत्यं परम्ब्रह्म पुरुषं कृष्णपिङ्गलम् ।**
विष्ण्वाख्यमुक्तम् अन्यत्र ह्यूर्ध्वरेतं च तत्प्रति ॥
विरूपाक्षाख्यमपरं ब्रह्मोक्तं तद्व्रते स्थितम् ।

इति पूर्वार्धे, विष्ण्वाख्यं परम्ब्रह्मोक्तमिति योजना । अन्यत्र उत्तरार्धे, विरूपाक्षाख्य-मुक्तम् । इति पूर्वोत्तरार्धयोर्भिन्नविषयत्वमुक्तम् ॥ भिन्नविषयत्वेऽन्वयः कथमित्यत उक्तं तत्प्रति **ऊर्ध्वरेतमिति** । अनेन ऋतमित्यादीनि द्वितीयान्तानि, ऊर्ध्वरेतमित्यादीनि प्रथमा-न्तानि, इत्युक्तं भवति ।

तर्हि नपुंसकलिङ्गप्रयोगः कथमित्यत उक्तम् **अपरं ब्रह्मेति**। अमुख्यया वृत्त्या जीवेऽपि ब्रह्मशब्दसद्भावात्तदपेक्षया नपुंसकलिङ्गमिति।

तत्प्रत्यूर्ध्वरितमिति विवृणोति **तद्व्रते स्थितमिति**।

परि०— 'कृष्णपिङ्गलं' इत्यनन्तरं 'इति पूर्वार्धे परमब्रह्मे'ति पदद्वयमध्याहृत्य योजयति इति **पूर्वार्ध इति**।

सु०— एकविषयतया प्रतीयमानयोः पूर्वोत्तरार्धयोः कुतो भिन्नविषयता कल्प्यत इत्यत आह **समानेति**।

अनु०— समानाधिकृतत्वं चेदुत्तरं नीललोहितम्॥
कृष्णपिङ्गलरूपेण पुनरुक्तं भविष्यति।

समानमेकमधिकृतमधिकरणं विषयो ययोः पूर्वोत्तरार्धयोस्ते समानाधिकृते तयोर्भावः। यदि पूर्वोत्तरार्धयोरेकविषयत्वं स्यात्तदोत्तरम् उत्तरार्धोक्तं नीललोहितम् कृष्णपिङ्गलरूपेण पूर्वार्धोक्तेन निमित्तेन पुनरुक्तं भविष्यति, कृष्णपिङ्गलनीललोहितशब्दयोरेकार्थत्वात्। अतः प्रतीतमप्येकविषयत्वं परित्यज्य भिन्नविषयत्वग्रहणं न्याय्यमिति।

किञ्च 'ब्रह्माधिपतिर्ब्रह्मणोऽधिपतिरि'त्युत्तरवाक्ये ब्रह्म अधिपतिर्यस्य रुद्रस्य असौ ब्रह्माधिपतिरिति रुद्रस्य ब्रह्मा अधिपतिः प्रतीयते। यस्य चाधिपतिरस्ति कथं तस्य परब्रह्मता स्यादित्यतश्च पूर्वार्धो न रुद्रविषय इत्याशयवानाह **ब्रह्माधिपतिरिति**।

ब्रह्माधिपतिरित्यत्र तापनीयश्रुतौ पुरः॥

'ऋतं सत्यमि'ति वाक्यं यद्गतम्, **अत्र** तापनीयश्रुतौ, ऋतमित्यस्मात् **पुरः** पुरतः उपरिष्टादिति यावत्। ब्रह्माधिपतिरिति रुद्रस्य पराधीनताप्रतिपादकं पदमस्तीति योजना।

स्यादेवं यदि ब्रह्माधिपतिशब्दस्य बहुव्रीहित्वं स्यात्, न चैवम्, षष्ठीतत्पुरुषे कर्मधारये वा सम्भवति बहुव्रीहित्वनिश्चायकाभावादित्यत आह **स्वरितेति**।

स्वरितब्रह्मशब्दान्तं बहुव्रीहित्वमेष्यति।

यस्माद्ब्रह्माधिपतिप्रातिपदिकं स्वरितब्रह्मशब्दान्तं तस्माद्बहुव्रीहित्वमेव प्राप्नोति, न समासान्तरत्वम्। तथात्वेऽन्तोदात्तत्वेन 'अनुदात्तं पदमेकवर्जमि'त्यस्य प्रसङ्गेन (पूर्वपदस्य स्वरितान्तता) स्वरितपूर्वपदान्तता न स्यात्।

अथवोद्ग्रन्थमेव पूर्वोक्तमर्थमुक्त्वोक्तशङ्कोत्तरत्वेन समस्तोऽपि श्लोको योज्यः।

यद्यपि वहुव्रीहित्वं पूर्वसिद्धमेव, तथाऽपि तन्निश्चयापेक्षयैष्यतीति प्रयोगः।

ननु पूर्वपदान्तस्वरस्य स्वरितत्वेऽपि कुतो वहुव्रीहित्वमिति चेत्, उदाहरणदर्शनादित्याह **स्वाहेति**।

स्वाहेन्द्रशत्रुर्वर्धस्व यद्वहुव्रीहितामगात्॥

यद्यस्मात्स्वाहेन्द्रशत्रुर्वधस्वेत्यत्रेन्द्रशत्रुप्रातिपदिकं स्वरितेन्द्रशब्दान्तं वहुव्रीहितां प्राप्तं तस्मादिदमपि तथाविधं वहुव्रीहिरेवेति।

परि०— अत्रेति मूलपदस्यार्थमाह ऋतं सत्यमिति वाक्यं यदुक्तं अत्रेति। **स्वरितेति**। स्वरितं व्रह्मशब्दान्तं यस्य तदिति विग्रहः। एवमग्रेऽपि। **तथात्व इति**। तत्पुरुषादिसमासान्तरत्वे इत्यर्थः। 'समासस्येति' षष्ठाद्यपादान्तिमसूत्रेण सामान्यतोऽन्तोदात्ततया विधानादिति भावः। **अनुदात्तमिति**। यस्योदात्तादिस्वरो विधीयते तं वर्णं वर्जयित्वाऽवशिष्टं पदमनुदात्तं भवतीत्यनुदात्तस्वरप्रसङ्गेनेत्यर्थः। पूर्वं हि पुर इत्यनन्तरं 'रुद्रस्य पराधीनत्वप्रतिपादकं पदमस्ती'त्यध्याहृत्य योजयित्वा तत्र शङ्कानिरासकत्वेनोत्तरार्धं योजितमिदानीं विनैव पदाध्याहारं योजनामाह **अथवेति**। उद्ग्रन्थं मूलास्पृष्टमेव। किं च 'व्रह्माधिपतिर्व्रह्मणोऽधिपतिरि'त्युत्तरवाक्य इत्यादिना पूर्वार्धो न रुद्रविषय इत्यन्तेनोक्तमर्थमुक्त्वा स्यादेवं यदीत्यादिनोक्तशङ्कोत्तरत्वेन 'व्रह्माधिपतिरि'त्यादिसमग्रश्लोको व्याख्येय इत्यर्थः। **स्वरितेन्द्रेति**। औणादिकरन्प्रत्ययान्तस्येन्द्रशब्दस्य 'ञ्नित्यादिर्नित्यमि'त्याद्युदात्तत्वे शेषनिघाते 'उदात्तादनुदात्तस्य स्वरित' इति स्वरितान्तत्वादिति भावः।

सु०— इन्द्रशत्रुप्रातिपदिकस्यापि कुतो वहुव्रीहित्वम्। षष्ठीसमासत्वसम्भवादित्यत आह **तस्मादिति**।

अनु०— तस्मादस्येन्द्र एवाभूच्छत्रुरित्युत्तरश्रुतेः॥

यस्मादिन्द्रशव्दः स्वरितान्त उपात्तस्तस्मात्। मन्त्रस्याभिमतस्वरहीनतादोषात्। **अस्य** वृत्रस्येन्द्रः **शत्रुः** शातयिताऽभवत्। न पुनस्त्वष्टुरभिप्रायानुसारेणेन्द्रस्य शत्रुरभवत्। इत्युत्तरवाक्यवलादिदं ज्ञायते यदिन्द्रशत्रुप्रातिपदिकं वहुव्रीहिर्न तत्पुरुष इति। तथा चाहुः 'मन्त्रो हीनः स्वरतो वर्णतो वा मिथ्याप्रयुक्तो न तमर्थमाह। स वाग्वज्रो यजमानं हिनस्ति यथेन्द्रशत्रुः स्वरतोऽपराधादि'ति।

परि०— शिक्षाग्रन्थश्लोकमुदाहरति **तथा चाहुरित्यादिना**। **मिथ्याप्रयुक्तः** अयथाप्रयुक्तः। **वाग्वज्रः** वाग्रूपवज्रः। **इन्द्रशत्रुः** इन्द्रशत्रुरिति मन्त्रः। **स्वरतोऽपराधात्** स्वरभ्रंशनिमित्तात्। उदाहृतश्च श्लोको महाभाष्ये पस्पशाह्निके।

सु०— न केवलं पूर्वपदान्तस्वरितत्वे बहुव्रीहित्वमुदाहरणबलात् उदाहरणेऽप्युत्तरश्रुतिबलात् कल्प्यते; किं नामानुशासनमप्येवमस्तीत्याह **पूर्वान्तस्वरित इति।**

अनु०— **पूर्वान्तस्वरिते पुंसोर्बहुव्रीहित्वमेष्यति ॥**
महाव्याकरणे सूत्रमिति स्वरविनिर्णये।

पुंसोः पुल्लिङ्गयोः समस्यमानयोः, **पूर्वपदान्ते** स्वरे, स्वरिते सति, तत्समासप्रातिपदिकं बहुव्रीहित्वमेष्यतीति सूत्रार्थः।

अत्र केचिद्व्यभिचारमुद्भावयन्ति, तदसत्। सामान्यलक्षणप्राप्तं (हि) (पुनः) विशेषलक्षणैरपोद्यत इति व्याकरणप्रक्रिया। यथोक्तम्, 'सामान्यविशेषवता लक्षणेने'ति। तत्र विशेषलक्षणान्यपर्यालोच्य सामान्यलक्षणे व्यभिचारोद्भावनं कथं युज्यते॥ किञ्चानेन सूत्रेण बहुव्रीहौ पूर्वपदे प्रकृतिस्वरत्वमुपलक्ष्यते, ब्रह्मेन्द्रशब्दयोः स्वरितान्तत्वात्। तथा च कुतो व्यभिचारः। यथा आह पाणिनिः, 'बहुव्रीहौ प्रकृत्या पूर्वपदमि'ति। अत एव 'स्वरविनिर्णये' इत्याह। अन्यथा समासनिर्णय इत्यवक्ष्यत्॥ अपि च सन्देहे सति स्वरेण समासनिर्णयार्थमिदमुच्यते। यथोक्तम्। असन्देहं प्रयोजनं व्याचक्षाणेन भाष्यकृता स्थूलपृषतीमनड्वाहीमालभेतेत्यत्र स्थूलपृषतीशब्दे तत्पुरुषबहुव्रीहिसन्देहं व्युत्पाद्य यदि पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं तदा बहुव्रीहिः, (तदा) यदि च समासान्तोदात्तत्वं तदा तत्पुरुष इत्यादि। तथा चासन्दिग्धे व्यभिचारोद्भावनमसङ्गतमिति॥ ननु पूर्वान्तस्वरित इति कथम्, सामर्थ्याभावेन समासानुपपत्तेरिति। मैवम्, समासप्रातिपदिके पूर्वान्तस्वरिते सतीति व्याख्यानात्। तथापि स्वरितपूर्वान्त इति स्यात्, बहुव्रीहौ विशेषणस्य पूर्वनिपातात्। न। विशेषणविशेष्यभावस्य कामचारित्वात्। आहिताग्न्यादित्वाद्वेति।

परि०— पुंसोः पुंलिङ्गयोरिति। 'एतच्चाश्वपते गोपते इत्यादौ पूर्वपदस्वरितान्तत्वेऽपि बहुव्रीहित्वाभावात्तत्र व्यभिचारनिरासाये'त्युक्तं नयचन्द्रिकायाम्। व्यभिचारमिति। 'समस्यमानपदयोः पूर्वपदान्तस्वरे स्वरिते सति तत्समासप्रातिपदिकं बहुव्रीहित्वमेष्यति' इत्यत्र अन्वयतो व्यतिरेकतश्च वैयाकरणा व्यभिचारमुद्भावयन्तीत्यर्थः। तथाहि आर्यश्चासौ ब्राह्मणश्चार्यब्राह्मण इत्यादि कर्मधारये पूर्वपदस्य स्वरितान्तत्वेऽपि तत्र बहुव्रीहित्वाभावात्। आर्येतिपदस्य ऋ गताविति धातोः 'ऋहलोर्ण्यदि'ति सूत्रेण ण्यत्प्रत्यये निष्पन्नत्वात्। ण्यत्प्रत्ययस्य 'त्वित्स्वरितमि'ति षष्ठाद्यपादीयसूत्रेण स्वरितत्वात्तदन्तस्यार्येति पूर्वपदस्य स्वरितान्तत्वात्। न च समासस्येति सूत्रेण समासान्तोदात्तत्वे अनुदात्तं पदमेकवर्जमिति शेषनिघातेनानुदात्तत्वान्नस्वरितान्तत्वमिति वाच्यम्। 'आर्यो

ब्राह्मणकुमारयोरि'ति षष्ठद्वितीयपादीयसूत्रेण ब्राह्मणकुमारशब्दयोः परयोरार्यशब्दः प्रकृतिस्वरं प्राप्नोति कर्मधारये इति प्रकृतिस्वरेण स्वरितान्तत्वात् । 'ब्रह्मचारिपरिस्पन्द' इति बहुव्रीहौ ब्रह्मचारिपदस्य स्वरितान्तत्वाभावेऽपि बहुव्रीहिदर्शनात् । अत एव बहुव्रीहौ प्रकृत्या पूर्वपदमिति षष्ठद्वितीयाद्यसूत्रे वृत्तौ ब्रह्मचारिपदं कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वेनान्तोदात्तमित्युक्तमिति । **सामान्यलक्षणेति** । लक्षणशब्दोऽत्र सूत्रपर्यायः । स्वरितान्तं पूर्वपदं बहुव्रीहिर्भवतीति सामान्यसूत्रम् । तस्यार्यब्राह्मण इत्यादावार्य इत्यादि विशेषणसूत्रेणापवादित्वेऽपि न दोषः । न ह्यपवादकृतव्यभिचारो दोषाय । 'व्यभिचार्यपवादेन मानमेव भविष्यती'ति वक्ष्यमाणत्वात् । पस्पशाग्रन्थे महाभाष्योक्तमाह **यथोक्तमित्यादिना** । **सामान्यविशेषवता लक्षणेनेति** । शब्दानुशासनं क्रियत इति योज्यम् । **अनेन सूत्रेणेति** । महाव्याकरणसूत्रेणेत्यर्थः । **पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वमुपलक्ष्यत इति** । तथा च ब्रह्माधिपतीत्यादौ तत्पुरुषादित्वे समासान्तोदात्तताप्राप्तौ शेषनिघातेन पूर्वपदस्य स्वरितान्तत्वं न स्यादिति भावः । नन्वेवं प्रकृतेऽसम्भव इत्यत आह **ब्रह्मेन्द्रशब्दयोरिति** । समासकालेऽपीति शेषः । **अत एवेति** । प्रकृतिस्वरोपलक्षकत्वादेवेत्यर्थः । **अन्यथेति** । स्वरितान्तपूर्वपदस्यैव बहुव्रीहित्व इत्यर्थः । तथा च बहुव्रीहौ पूर्वपदस्य क्वचिदन्तोदात्तत्वेऽपि स्वरिताद्यन्तत्वे च न दोषो भवतीति प्रकारान्तरेण व्यभिचारदोषं निराह **अपि चेति** । **इदमिति** । पूर्वपदान्ते स्वरिते सतीत्यादिना प्रागुक्तसूत्रमित्यर्थः । यद्वा बहुव्रीहौ प्रकृत्या पूर्वपदमित्येतदित्यर्थः । यथोक्तं पस्पशाह्निके किं प्रयोजनं व्याकरणस्येति शङ्कापरिहारार्थं 'रक्षोहागमलघ्वसन्देहाः प्रयोजनमि'त्युक्त्वा एवं वा समासः अन्यथा वेत्यादिसन्देहाभावः प्रयोजनमिति । तद्विवृतं महाभाष्यकृतेत्यर्थः । **तथा चासन्दिग्ध इति** । आर्यब्राह्मण इत्यादौ कर्मधारयत्वस्य निर्णीतत्वाद्विशेषणाभावेन व्याप्यस्यैवाभावान्न तत्र व्यभिचारोद्भावनं सङ्गतमिति भावः । **सामर्थ्याभावेनेति** । पूर्वपदान्ते स्वरिते सतीत्यर्थे पूर्वान्तस्वरितपदयोरसामर्थ्येन समर्थः पदविधिरिति समर्थाधिकारे पूर्वान्तं च स्वरितं चेति 'विशेषणं विशेष्येण बहुलमि'त्युक्तसमासानुपपत्तिरिति भावः । पूर्वान्तं स्वरितं यस्येति बहुव्रीहिमाश्रित्य समासप्रातिपदिक इति पदाध्याहारेण समाधत्ते **मैवमित्यादिना** । पुंसोः समस्यमानपुंसोः सम्बन्धिनि समासप्रातिपदिक इति योजनेति भावः । **कामचारित्वादिति** । तथा चात्र स्वरितपदस्यैव विशेष्यत्वाददोष इति भावः । विशेषणत्वं तस्योपेत्याप्याह **आहितेति** । अहिताग्न्यादिगणे विशेषस्यापि पूर्वनिपातोक्तेः तद्गणमध्येऽस्यापि ग्रहणसम्भवादिति भावः ।

सु०— एवं पुनरुक्तिप्रसङ्गेनोत्तरवाक्यबलेन च 'ऋतं सत्यमि'ति पूर्वोत्तरार्धयोर्भिन्नविषयत्वमुपपाद्य सङ्क्षेपेण व्याख्यातं वाक्यं विस्तरेण व्याख्याति **ऋतमिति** ।

अनु०— ऋतं सत्यं परं ब्रह्मेत्याद्युद्देश्यद्वितीयका ॥
विभक्तिरूर्ध्वरेतादिः प्रथमा रुद्रगोचरा ।

इत्यादीति 'सुपां सुलुगि'ति प्रथमाया लुक् । इत्यादिपूर्वार्धस्थं यत्पदजातं तत्रस्थे-(स्थमि)ति वा । द्वितीयेत्येतावत्युच्यमाने कर्मणि द्वितीयैव प्रतीयेत, प्राबल्यात्कारकविभक्तेः ।

न च तत्सम्भवति, क्रियापेक्षत्वात्कर्मत्वस्य । अत्र च क्रियाऽभावात् । अत उद्देश्यद्वितीयेत्युक्तम् । तर्हि प्रतिशब्देन भाव्यम्, सत्यम्, अध्याहरिष्यते ॥ श्रौत-प्रयोगदर्शनादकारान्तो रेतशब्दो वा समासान्तो डप्रत्ययो वाऽनुसर्तव्यः ॥ **ऊर्ध्वरेतादिरिति** । ऊर्ध्वरेतमित्यादिपदावयवभूता । एवं रुद्रगोचरेतिवत्पूर्वं विष्णुगोचरेत्यपि द्रष्टव्यम् ।

एवं विषयविभक्ती तदर्थं चोक्त्वा योजनामाह **तस्मादिति** ।

तस्माद्विष्णुं परं ब्रह्म प्रति रुद्रो व्रते स्थितः ॥
ऊर्ध्वरेता इति ह्येव श्रुत्यर्थोऽवसितो भवेत् ।

उक्तयुक्तिसमुदायात् ॥ ऊर्ध्वरेता इत्येतदुलपक्षणमित्याशयेनोक्तम् **व्रते स्थित इति** ।

परि०— **उत्तरेति** । ब्रह्माधिपतिरित्युत्तरवाक्यबलेनेत्यर्थः । **सुपांसुलुगितीति** । 'सुपांसुलुक्पूर्वसवर्णाच्छेयाडाड्यायाजाल' इति सूत्रेणेत्यर्थः । **प्राबल्यादिति** । उपपदविभक्तित इति योज्यम् । ननूर्ध्वरेतादिरिति कथम् । रेतःशब्दस्य सकारान्तत्वेन ऊर्ध्वरेत आदिरिति भाव्यमित्याशङ्क्य समाधत्ते **श्रौतप्रयोगेति** । 'ऊर्ध्वरेतं विरूपाक्षम्' इति श्रौतप्रयोगेत्यर्थः । **उक्तयुक्तीति** । पौनरुक्त्यापत्तिवाक्यशेषबलरूपयुक्तिद्वयाद्वाक्यशेषस्य बहुव्रीहित्वद्योतकयुक्तिबलाच्चेत्यर्थः ।

सु०— न केवलमुपपत्तिबलादेवं श्रुत्यर्थो व्याख्यायते, अपि तु श्रुत्यन्तरसमाख्यानादपीत्याह **ऋतमिति** ।

अनु०— **ऋतं सत्यं परंब्रह्म प्रति विष्णुं सदाशिवः ॥**
ऊर्ध्वरेता ध्यायतीह शङ्करो नीललोहितः ।
इत्यर्थमेतमेवाह नीलग्रीवश्रुतिः परा ॥
आथर्वणी परंब्रह्म तस्मादेको हरिः श्रुतौ ।

ध्यायति । **तमेव** । **अनेन** ध्यायतीत्यध्याहारेण कर्मणि वा द्वितीयेति ज्ञायते । आथर्वणीत्युक्ते प्रसङ्गात्तापनीयश्रुतिरित्येव प्रतिभाति, अत उक्तम् **परा** अन्येति । तर्हि किंनामधेया । नीलग्रीवश्रुतिः ।

एवं पूर्वोत्तरार्धयोर्भिन्नविषयतया व्याख्यानेन लब्धमाह **परंब्रह्मेति** । ऋतं सत्यमित्यस्यां श्रुतौ प्रतीतमिति शेषः । **तस्मात् पूर्वार्धस्य विष्णुविषयत्वात्** ।

परि०— परंब्रह्मेत्यस्योर्ध्वरेता इत्यनेनान्वितत्वात् ध्यायतीत्यस्य कमपेक्षायामाह **तमेवेति** । **अनेनेति** । समाख्याकथनेनेत्यर्थः । **कर्मणि वा द्वितीयेति** । प्रागुद्देश्यद्वितीयेत्युक्ता द्वितीयेत्यर्थः ।

सु०— बाधकान्तरमाह **तदेवेति** ।

अनु०— **तदेवर्तमिति प्राह कथमेवान्यथा श्रुतिः ॥**
अवधारयन्ती तस्यैव ह्यृतत्वादिकमञ्जसा ।

'ऋतं सत्यं परं ब्रह्मे'ति पूर्वार्धोऽपि यदि रुद्रविषयः स्यात्तदा 'तदेवर्तं तदुसत्यमाहुस्तदेव ब्रह्म परमं कवीनामि'ति **श्रुतिः तस्य** विष्णोः, ऋतत्वादिकं, कथम्, **अञ्जसा** कवीनां सम्मत्या, प्राह । परस्परविरोधेनान्यतरश्रुतेरप्रामाण्यं प्रसज्येतेति भावः ।

'ऋतमिति श्रुती रुद्रस्य ऋतसत्यब्रह्मत्वादीन्याह । तदेवेति (च) श्रुतिर्विष्णोः । तत्र श्रुतिद्वयबलाद्द्वयोरपि ऋतादिशब्दवाच्यत्वे क्वास्ति विरोध' इत्यत उक्तम् **तस्यैवेति** । तत्कथमित्यत उक्तम् **अवधारयन्तीति** । विरोधे चाऽद्यश्रुतेरेव बाधो युक्तः, तदेवेति श्रुतेः प्रबलत्वात् । तच्चैतच्छ्रुत्या आपातप्रतीतिजभ्रान्तिबाधात्मकत्वादवसीयते । न ह्यप्राप्तप्रतिषेधो युज्यते । नापि श्रुत्याभासाद्विना तत् प्रापकमस्तीति ।

ननु तर्हि रुद्रस्य विष्ण्वात्मकत्वेनाविरोधोऽस्तु । पुनरुक्तिपरिहारायोत्तरार्धोक्तो विरूपाक्षस्त्वपरो भविष्यति । एवं तर्हि विष्णोरेव ब्रह्मशब्द इति क्वास्ति सौत्रस्य हेतोर्व्यभिचारः । न हि पक्षे व्यभिचारः शङ्क्यत इति ॥ किञ्च रुद्रादीनां सर्वेषां प्रलयेऽसतां सृष्टावीश्वराज्जन्मवतां ब्रह्मत्वं कथमुपपद्यते । जन्मादिमत्त्वमेव तेषां कुतोऽवगम्यत इत्यत आह **एक इति** ।

अनु०— **एको नारायण आसीन्न ब्रह्मा न च शङ्करः ॥**
वासुदेवोऽग्र एवासीन्न ब्रह्मा न च शङ्करः ।
नेन्द्रसूर्यौ न च गुहो न सोमो न विनायकः ॥
इत्यादिवाक्यतो विष्णोरुत्पत्तिरवतारगा ।

इत्यादिवाक्यतो रुद्रादीनां प्रलयेऽभावो विष्णोरुत्पत्तिश्चावगम्यते ॥ 'उत्पत्तिमत्त्वेनाब्रह्मत्वे विष्णोरपि तथात्वं स्यात्, तस्यापि रामकृष्णादिरूपस्योत्पत्तिसद्भावादि'त्यत आह **विष्णोरिति** । उत्पत्तिः उत्पत्तिवाक् । **अवतारगा** प्रादुर्भावविषया, न तु शरीरादिलाभलक्षणा । कुत एतदित्याशङ्कायाम् 'एक' इत्यादिपूर्ववाक्यं सम्बद्ध्यते । **इत्यादिवाक्यतो** विष्णोर्महाप्रलयेऽप्यवस्थानावगमादित्यर्थः । स्वरूपमात्रेणावस्थानेऽपि शरीरादिलाभलक्षणोत्पत्तिः किं न स्यादिति चेन्न, स्वरूपसत्त्वस्य ब्रह्मशङ्करादावपि समानत्वेन 'न ब्रह्मे'त्याद्यनुपपत्तिप्रसङ्गादिति ।

परि०— 'इत्यादिवाक्यत' इति मूलानुवादपूर्वं शेषमाह **इत्यादिवाक्यत इत्यादिना** । शङ्कते **उत्पत्तिमत्त्वेनेति** । 'एक इत्यादिपूर्ववाक्यमि'त्यस्मिन्पक्षे 'इत्यादिवाक्यतो विष्णोरुत्पत्तिरवतारगे'त्येकान्वय इति भावेनार्थमाह **इत्यादिवाक्यतो विष्णोरिति** ।

सु०— ननु यदि ब्रह्मशब्दो विष्णोरेव तदा जीवादौ व्यवहारो न स्यात् । तथा च ब्रह्मत्वापेक्षया नपुंसकप्रयोग इति न स्यात्, ब्रह्मणोऽधिपतिरित्यपि व्याहतं स्यादित्याशङ्कां परिहरन्नुपसंहरति **मुख्यमिति** ।

अनु०— **मुख्यं ब्रह्म हरिस्तस्मात्**

अन्येष्वमुख्यया वृत्त्या ब्रह्मशब्दाङ्गीकारान्नोक्तदोष इति भावः । अत एवापरं ब्रह्मेति प्रागुक्तम् ।

परि०— जीवादौ व्यवहाराभावे को दोष इत्यत आह **तथा चेति** । ऊर्ध्वरेतं विरूपाक्षमित्यादेः प्रथमान्तत्वेन नपुंसकप्रयोगः कथमित्यतो 'विरूपाक्षाख्यमपरं ब्रह्मोक्तमि'त्यत्र ब्रह्मत्वापेक्षया नपुंसक इति यदुक्तं तन्न स्यादित्यर्थः । **व्याहतमिति** । स्वस्यैव ब्रह्मत्वे स्वस्मात्स्वस्योत्तमत्वं व्याहतमित्यर्थः । **प्रागिति** । विरूपाक्षाख्यमपरं ब्रह्मोक्तमित्यत्रेत्यर्थः ।

सु०— ननु यद्यमुख्यतया ब्रह्मशब्दस्य विष्णोरन्यत्र वृत्तिरङ्गीकृता तर्ह्यन्नमयादयोऽप्यमुख्यब्रह्मतया कुतो न व्याख्यायन्ते । न ह्यत्र मुख्यब्रह्मत्वज्ञापकं किञ्चिदस्तीत्यत आह **प्रस्ताव इति** ।

अनु०— **प्रस्तावः परमित्यपि ॥**

अत्र हि ब्रह्मविदाप्नोति परमिति परस्यैव ब्रह्मणः **प्रस्तावः** प्रसङ्गोऽस्ति । तेनोत्तरेषामपि ब्रह्मशब्दानां परब्रह्मविषयत्वनिश्चयान्नात्रामुख्यार्थाऽऽशङ्का कार्या । **अपिशब्दो** वक्ष्यमाणसमुच्चयार्थः ।

परि०— **परस्यैवेति** । परस्य प्राप्यत्वस्यैव श्रवणेन ब्रह्मविशेषणत्वाश्रवणेऽप्यन्यज्ञानेनान्यप्राप्तेरयोगाद् ब्रह्मविदिति अत्रापि परब्रह्मविदिति गम्यत इति भावः । **वक्ष्यमाणेति** । मुख्यब्रह्मग्रह इति वक्ष्यमाणेत्यर्थः ।

सु०— अङ्गीकृत्य चेदं ज्ञापकमुक्तम्, वस्तुतस्तु शक्तिग्रहणसामर्थ्येन प्रथमप्राप्तत्वात् बाधकाभावाच्च नामुख्यार्थकल्पना युक्तेत्याह **मुख्येति** ।

अनु०— **मुख्यब्रह्मग्रहे युक्ते नामुख्यं युज्यते क्वचित् ।**
असम्भवे हि मुख्यस्य गौणार्थाङ्गीकृतिर्भवेत् ॥

मुख्ययोगेऽप्यमुख्यग्रहणं किं न स्यादिति चेत् (न), मुख्यासम्भव एवामुख्याङ्गीकार इति व्याप्तेरित्याह **असम्भवे हीति**। यद्वा कथं तर्हि 'ब्रह्म वेद ब्रह्मैव भवती'त्यादौ ब्रह्मशब्द-स्यामुख्यार्थग्रहणमित्यत आह **कचिदसम्भवे हीति**।

'ननु नान्नमयादयः परमात्मा, विकारवाचिनो मयट्शब्दस्य श्रवणात्, परमात्मनो-ऽन्नादिविकारत्वानुपपत्तेः। न च ब्रह्मशब्दानुपपत्तिः, अमुख्यार्थसम्भवात्। न च प्रस्ताव-विरोधो मु(ख्या)ख्येऽर्थे बाधकाभावश्चेत्युक्तमिति वाच्यम्, विकारार्थस्य मयट्प्रत्ययस्य बाधकत्वात्, तत एव प्रस्तावस्याप्यपवादादि'त्याशङ्क्य तत्परिहाराय सूत्रम् ॐ **विकार-शब्दान्नेति चेन्न प्राचुर्यादिति**।

ब्र०सू०— ॥ ॐ विकारशब्दान्नेति चेन्न प्राचुर्यात् ॐ ॥

तत्र आनन्दमयविषयावेव आक्षेपपरिहाराविति प्रतीतिनिरासाय सिद्धान्तांशं व्याचष्टे **प्राचुर्यार्थाश्चेति**।

प्राचुर्यार्थाश्च मयटः सर्वेऽत्र प्रतिपादिताः।

चशब्दोऽवधारणे। **अत्र** श्रुतौ। कुत इत्यत आह **प्रतिपादिता इति**।

अयमर्थः। मयट्शब्दो हि विकार इव प्राचुर्येऽपि मुख्यः, 'तत्प्रकृतवचने मयडि'त्यनु-शासनात्। न च ब्रह्मशब्दोऽन्यत्र मुख्यः। न च सावकाशेन निरवकाशस्य बाधोऽस्ति, अतो निरवकाशब्रह्मशब्दबलात् सावकाशस्य मयटः प्राचुर्यार्थत्वोपपत्तेर्न तद्बलादन्नमयादीना-मपरमात्मत्वं कल्प्यमिति।

एतेन विकारप्रवाहमध्यपतितत्वान्नानन्दमयशब्दः प्राचुर्यार्थ इत्येतद्गर्भस्रावेणैव गतम्, अन्नमयादिष्वपि मयटः प्राचुर्यार्थतास्वीकारात्। परेणापि हि प्राणमये न विकारार्थत्वं वक्तुं युक्तम्, प्राणानां प्राणविकारत्वासम्भवात्। यथाकथञ्चिद्विकार(त्व)(वि)कल्पने मुख्यार्थ-परित्यागात्।

परि०— तावतोक्तशङ्कानिरासः कथमित्यत आह **अयमर्थ इति**। **तत्प्रकृतवचन इति**। प्राचुर्येण प्रस्तुतमित्यर्थे 'प्रथमान्तान्मयड् भवती'ति पाणिन्युक्तेरित्यर्थः। परस्यैव विकारप्रायपाठत्याग इत्याह **परेणापि हीति**। **प्राणानां प्राणविकारत्वेति**। वायुविकारा हि प्राणाः। तेषामेव तद्विकारत्वायोगादित्यर्थः। प्राणशब्दस्य वायु-लक्षकत्वमुपेत्य विकारार्थत्वमुपेयत इत्यत आह **यथाकथञ्चिदिति**।

सु०— स्यादेतत्, अन्नविकारत्ववदन्नप्राचुर्यमपि नेश्वरस्य सम्भवति, तद्धि पार्थिवशरीराणामन्नोपजीविनां स्यादिति चेन्न, अत्रान्नशब्दस्य प्रसिद्धान्नार्थत्वाभावात् । स्वयमेव हि श्रुतिः 'अद्यतेऽत्ति च भूतानि तस्मादन्नं तदुच्यते' इत्यन्नशब्दं निर्वक्ति । अदिधातोः कर्मणि कर्तरि च क्तप्रत्यये सति रूपमेतत् । न च भूताद्यत्वं प्रसिद्धान्नस्य सम्भवति । तस्मादन्नशब्दोऽयं भावप्रधानो भूताद्यत्वं भूतात्तृत्वं च वक्ति ।

तथाऽपि न तत्प्राचुर्यं परमेश्वरस्य युज्यते, भूतात्तृत्वस्य संहर्तृत्वेन सम्भवेऽपि भूताद्यत्वस्य कथमप्यसम्भवादित्यत आह **भोग्यत्वमिति** ।

अनु०— **भोग्यत्वमत्र चाद्यत्वमुपजीव्यतया हरेः ॥**

अत्राद्यत्वं नाम गौण्या वृत्त्या भोग्यत्वमेव । भोग्यत्वं च हरेः सर्वभूतोपजीव्यतया युज्यते । एवं प्राणमनोविज्ञानशब्दानामपि वाय्वन्तःकरणबुद्धिलक्षणप्रसिद्धार्थतां परित्यज्य प्राणा(णनाव)बोध(न)विज्ञानार्थतामुपादाय तत्प्राचुर्यमशरीरेऽपि परमात्मन्युपपादनीयम्, तत्रोदाहृतश्लोकार्थानां प्रसिद्धार्थेऽनुपपत्तेरिति ।

मयटः प्राचुर्यार्थत्वेऽपि नान्नमयादित्वं परमात्मनो युज्यते, तत्प्रचुर इत्युक्ते तद्विरुद्धस्याप्यल्पस्य प्रसक्तेः । ब्राह्मणप्रचुरोऽयं ग्राम इति यथा । न हि परमात्मन्यज्ञानदुःखादिलेशोऽप्यस्ति । मैवम्, विरुद्धार्थप्रामेरशाब्दत्वात् । तत्प्रचुरशब्दो हि तस्य तस्मिन्महत्त्वमात्रमाह, विरुद्धसद्भावस्तु प्रमाणान्तरगम्यः, अन्यथाऽन्नप्रचुरो मखः प्रकाशप्रचुरः सवितेत्युक्ते मखे सवितरि च दुर्भिक्षान्धकारलेशप्रसङ्गात् ।

परि०— **अदधातोरित्यादि** । 'अद भक्षण' इत्यतः अद्यत इति वा अत्तीति वाऽर्थे क्तप्रत्यये 'रदाभ्यां निष्ठातो नः पूर्वस्य च दः' इति नत्वेऽन्नमितिरूपमित्यर्थः । **अयमिति** । मयडन्तोऽन्नशब्द इत्यर्थः । **प्राणनेति** । चेष्टेत्यर्थः । **इति यथेति** । तत्र शूद्राल्पताप्रतीतेरिति भावः ।

सु०— 'ननु प्राचुर्यं प्रतियोग्यपेक्षयैव भवति । सत्यम् । पदार्थान्तरगताल्पतद्धर्मापेक्षयोपपत्तेरि'त्याशयवान्यथा विरुद्धप्रतीत्यवकाशो न भवेत्तथाऽन्नमयादिशब्दतात्पर्यार्थानाह **महाभोक्तेति** ।

अनु०— **महाभोक्ता महाभोग्य इत्यर्थोऽन्नमये भवेत् ।**
महाप्राणो महाबोधो महाविज्ञानवानपि ॥

अन्नमये परमेश्वरे, अन्नमयशब्देनोक्त इति शेषः । **महाप्राणो** महाव्यापार इति प्राणमयशब्देनोक्तार्थो भवेदिति योज्यम् ।

मनु अवबोधन इत्यस्माद्धावेऽसुन्प्रत्यये मनो बोधः । अत्रापि इत्यर्थो मनोमयशब्दस्य विज्ञानमयशब्दस्य भवेदिति योज्यम् । अपिशब्दान्महानन्द इत्यानन्दमयशब्दार्थो भवेदिति ग्राह्यम् ।

परि०— अशब्दार्थत्वेऽप्याक्षेपात्तद्विरुद्धस्य लाभ इति शङ्कते **ननु प्राचुर्यमिति** । **पदार्थान्तरेति** । विजातीयसमानाधिकरणाल्पापेक्षया ब्राह्मणप्रचुरो ग्राम इतिवन्नक्षत्रादिपदार्थान्तरगताल्पप्रकाशापेक्षया प्रचुरप्रकाशो रविरिति प्रयोगोपपत्तेरित्यर्थः । तथा च ब्रह्मणि दुःखादिप्रसक्तेरभावेऽपि जीवरूपपदार्थान्तरगताल्पसुखाद्यपेक्षया आनन्दमयो ब्रह्मेत्यादि प्रयोगोपपत्तिरिति भावः । **यथा विरुद्धेत्यादि** । प्राचुर्यस्य विशेषणत्वे विरुद्धधर्मेणेति परस्पराङ्गीकाराद्विशेषणतया तात्पर्यार्थानार्हेत्यर्थः ।

सु०— नन्वन्नमयादित्वे परमात्मनोऽनेकत्वप्रसङ्गात् 'एकमेवे'ति श्रुतिविरोधः स्यात् । तथा विज्ञानं प्रचुरमस्मिन्नानन्दः प्रचुरोऽस्मिन्निति विज्ञानादीनां परमेश्वरस्य च भेदप्रसङ्गेन 'विज्ञानमानन्दं ब्रह्मे'त्यादिश्रुतिविरोधः स्यात् । तथा मनश्शब्दस्यावबोधार्थत्वे मनोविज्ञान-शब्दयोरेकार्थत्वेन विज्ञानमयो मनोमय इति पृथगुक्तिर्नोपपद्यत इत्यत आह विशेषेति ।

अनु०— विशेषसामान्यतया विज्ञानं मन इत्यपि ।
एकस्य ज्ञानरूपस्य हरेरुक्तिर्विभागतः ॥

अत्रैवं विवक्षाभेदेन परिहारत्रयं द्रष्टव्यम् । एकस्य निर्भेदस्यापि हरेर्विशेषबलेन अनेकत्वसङ्ख्यावत्त्वाद्विभागतोऽन्नमयाद्यनेकत्वोक्तिर्युज्यते । एवं ज्ञानरूपस्य ज्ञानानन्दाद्यात्मकस्यापि हरेर्विशेषशक्त्यैव विभागतस्तद्वत्त्वेनोक्तिर्युज्यते । एवं मनश्शब्दस्यावबोधार्थत्वेऽपि (विज्ञानं) विज्ञानमय इति मनोमय इत्यपि विभागतः पृथगुक्तिर्युज्यते । कथम् । **विशेषसामान्यतया** विशेषसामान्यविषयतया । विज्ञानशब्दो हि विशेषज्ञानमाह, 'सामान्यैर्ये त्वविज्ञेया विशेषा मम गोचराः । देवादीनां तु तज्ज्ञानं विज्ञानमिति कीर्तितमि'ति वचनात् । मनःशब्दस्तु ज्ञानमात्रवाची विज्ञानशब्द(स्य)सहपाठबलात्सामान्यज्ञाने पर्यवस्यति । विद्येते हि परमार्थतः सामान्यविशेषाकाराविति समस्ततद्विषयज्ञानमुपपन्नमेवेश्वरस्येति ।

परि०— सामान्यैः साधारणगुणपुरुषैः । **इति वचनादिति** । गीताभाष्योक्तवचनादित्यर्थः ।

सु०— तथाऽपि नान्नमयादयः परमात्मा। 'तस्माद्वा एतस्मादन्नरसमयात्, अन्योऽन्तर आत्मा प्राणमय' इत्यादिनाऽन्नमयादीनामन्योन्यमन्यत्वावगमात्। परमात्मनि तु भेदाभावादित्यत आह **अभेदेऽपीति**।

अनु०— अभेदेऽपि विशेषेणैवान्य इत्युदितो हरिः।

भेदप्रतिनिधितया भेदकार्यनिर्वाहकेण विशेषेणैव, न तु भेदेन, येन विरोधः स्यादित्यर्थः।

न चात्र यतिभङ्गः शङ्कनीयः, 'पूर्वान्तवत्स्वरः सन्धौ क्वचिदेव परादिवत्। द्रष्टव्यो यतिचिन्तायां यणादेशः परादिवत्' इति वचनात्।

परि०— **न चात्र यतिभङ्ग इति**। यतिस्वरूपमुक्तं प्राक्। **पूर्वान्तवत्स्वर इति**। स्वरोऽजक्षरमुच्यते। अचः स्वरा इति प्रसिद्धेः। प्रकृते च विशेषेणैवेत्यत्र एवशब्दावयवभूत एकाररूपोऽच्। स च 'वृद्धिरेची'ति वृद्धचैकारभावं गतः परस्यैव शब्दस्यादिभूतोऽपि पूर्वस्यान्तवद्भवति यतिचिन्तायाम्। अतः पदमध्ये विच्छेददोषो नेत्यर्थः। यणादेशः पूर्वभक्तोऽपि परादिवद्भवति। तस्योपयोगोऽग्रे ध्येयः।

सु०— विशेषो भेदकार्यं व्यवहारादिकं निर्वहतीति पूर्वमेवोक्तम्। अत्र विशेषनिष्ठमागमं चाह **भेदशब्दा इति**।

अनु०— भेदशब्दा विशेषं तु हरावन्यत्र भिन्नताम्॥

ब्रूयुः

भेदनिमित्ता अन्यादिशब्दा भेदशब्दाः।

'हरौ विशेषं ब्रूयुरि'त्यस्यापवादमाह **हरेरिति**।

हरेर्जीवजडैरपि भेदं हि मुख्यतः।

एवम् 'अन्यत्र भिन्नताम्' इत्यस्यापि क्वचिदपवादो द्रष्टव्यः।

ब्रह्मतर्कवचोऽप्येवम्

'न केवलं पूर्वोक्तोपपत्तिर्ब्रह्मतर्कवचोऽप्येवमावेदयती'त्यपेरर्थः।

परि०— भेदकार्यकरत्वं कथं तस्येत्यत आह **विशेषो भेदकार्यमिति**। **पूर्वमेवेति**। 'अभिन्नेऽपि विशेषोऽयमि'त्यादिना जन्माधिकरणे। **विशेषनिष्ठं** विशेषविषयकम्। इह विषयवाक्ये भेदशब्दाभावादाह **भेदनिमित्तेति**।

इत्यस्यापि क्वचिदपवाद इति । व्यतिरेको गन्धवदित्यादावंशांशिगुणगुण्यादिस्थले प्रयुक्तो भेदशब्दो न भिन्नतां वक्ति । किन्तु विशेषमित्येवंरूपापवाद इत्यर्थः । पूर्वोक्तोपपत्तिरिति । जन्माधिकरणोक्तभेदनिषेध-भेदकार्यदर्शनोभयान्यथानुपपत्तिरूपोपपत्तिरित्यर्थः ।

सु०— यदुक्तं प्रागेकस्यापि विभागत उक्तिरिति, न तत्रोपपत्तिरभिहिता । एतामेवोपपत्तिं प्रतिज्ञामात्रेणोक्ते तत्राप्यतिदिशति अत इति ।

अनु०— अत एकः स पञ्चधा ॥

उक्तोऽन्नमय इत्यादि

विशेषबलादेवेति ।

परि०— एतामेवेति । विशेषबलादित्येवंरूपाम् ।

सु०— एकोऽपीति वा अपिशब्दसम्बन्धः ।

इत्यादीति क्रियाविशेषणम् ।

परि०— व्यवहितेन समुच्चयेऽरुचिं मत्वाह इति वापिशब्दसम्बन्ध इति ।

सु०— किञ्चोत्तरस्मिन्ननुवाके, वरुणो भृगोः, एतस्मिन्ननुवाके प्रतिपादितमेव वस्तु ब्रह्मत्वेनोपदिशति, अतश्चान्नमयादिकं परं ब्रह्मेत्याह भृगोरिति ।

अनु०— भृगोश्चैतद्वदिष्यति ।

अनुवाकस्योत्तरत्वेन वदिष्यतीत्युक्तम् । तस्य च ब्रह्मत्वमुपरिष्टादुपपादयिष्यते ।

तथा च ब्रह्मशब्दादुत्तरानुवाकसंवादाच्चान्नमयादीनां पञ्चानामपि ब्रह्मत्वे सिद्धे मयट्-प्रत्ययादीनां प्राचुर्यार्थत्व(द्यर्थतया)व्याख्यानं युक्तमिति ।

परि०— भृगोश्चेति चशब्दार्थमाह किञ्चेति । अर्थं वदन्नेवावतारयति उत्तरस्मिन्नित्यादिना । उपरिष्टादिति । 'अधीहि भगवो ब्रह्मेत्युक्त' इत्यत्रेत्यर्थः । मयट्प्रत्ययादीनां मयट्प्रत्ययान्यत्वान्तरत्वशरीरशरीरित्वावयवावयवित्वादीनामित्यर्थः ।

सु०— नन्वत्रान्नमयादिशब्दाः श्रूयन्ते, उत्तरत्र (तु) मयट्प्रत्ययहीना अन्नादिशब्दा एव । शब्दभेदे च निमित्तभेदेनाभिधेयभेदेन चावश्यं भवितव्यम् । न चान्नमयादिशब्दा अन्नादिशब्दपर्याया इति युक्तम्, प्रत्ययार्थस्याधिकस्य विद्यमानत्वात् । न च 'भीमसेनो

भीमो, बलभद्रो बलः, सत्यभामा सत्या, पुनर्नवा नवा, काचमाची माची'त्यादिवत्स्यादिति वाच्यम्, वैषम्यात् । भीमादिशब्दा हि प्रत्येकं तद्वाचकाः । न चान्नशब्दमात्रमन्नमयस्य वाचकम्, प्रत्ययस्य स्वार्थिकत्वप्रसङ्गात्, प्राचुर्यार्थश्च मयडित्युक्तम् । न ह्यन्नमयो यज्ञ इति वक्तव्येऽन्नशब्दमात्रं प्रयुज्यते । तस्मात्तत्रात्र च पृथग्वस्तुप्रतिपादनात्कथं तत्संवादेनात्रापि ब्रह्मप्रतिपादनमित्युच्यते । किं त्वत्रान्नमयादयः कोशास्तत्र तु ब्रह्मेत्यत आह **प्राप्यत्वेनेति ।**

अनु०— प्राप्यत्वेन मयट्प्रोक्तेर्न तत्राप्यन्यदुच्यते ॥

एतमन्नमयमात्मानमुपसङ्क्रम्येत्यादिप्राप्यत्वेन निर्देशो मयटः स्पष्टोक्तेस्तत्रा(त्रा)पि नान्यदुच्यते ।

परि०— पुनर्नवेति । औषधविशेषस्य नाम । 'काचमाची'त्यपि वस्तुविशेषस्य नाम । 'काचमाचीति तु वायस' इत्यभिधानम् । शाब्दिकादिमतमाह **भीमादिशब्दा हीति ।** भीमशब्दो भीमसेनशब्द इत्यर्थः । तत्रापीत्यपिपदसमुच्चेयमाह **अत्रापीति ।** भृगुवल्ल्यां ब्रह्मवल्ल्यां चेत्यर्थः ।

सु०— एतद्विवृणोति प्रचुरान्नादिरेवेति ।

अनु०— प्रचुरान्नादिरेवातो ह्यन्नमन्नमयेत्यपि ।
उच्यते ह्यविशेषेण नान्यत्किञ्चिदिहोच्यते ॥

यथा हि ज्योतिष्टोमाधिकारे वसन्ते वसन्ते ज्योतिषा यजेतेति कालविशेषविधिपरे वाक्ये ज्योतिश्शब्दो ज्योतिष्टोमस्याभिधायकः । न हि तत्र शब्दयोः पर्यायत्वम्, राजशब्दस्यापि राजपुरुषशब्दपर्यायत्वप्रसङ्गात् । ज्योतिषां स्तोमो हि ज्योतिष्टोमः । अत एव न प्रत्येकं वाचकत्वं, किं त्वधिकारबलादेकदेशोत्कीर्तनेन समग्रशब्दलक्षणामङ्गीकृत्य निमित्ताभिधेयैक्यमङ्गीकरणीयम् । एवमत्राप्यन्नप्राणाद्येकदेशोत्कीर्तनेनान्नमयशब्दादिलक्षणयाऽन्नादिशब्दानामन्नमयादिशब्दानां चैक्यमङ्गीकृत्य (तन्नि)निमित्ताभिधेयैक्यम(ङ्गीक्रि)भ्युपेयते, प्राप्यतयोक्तिस्थाने मयट्प्रयोगसामर्थ्यात् । न ह्यन्यविद्ययाऽन्यप्राप्तिर्युक्तेति भावः ।

अन्नमयेति प्रातिपदिकमात्रग्रहणम् । इतिशब्द आद्यर्थे, प्रत्येकं चाभिसम्बद्ध्यते ।

तथा च **अतः** प्राप्यत्वेन मयट्प्रोक्तिसामर्थ्यात्, **अन्नमित्यादीनां** अन्नमयमित्यादीनां च शब्दानाम्, **अविशेषेण** स्वरूपैक्येन कारणेन तैः शब्दैः प्रचुरान्नादिशब्दैः, प्रचुरान्नादि-

निमित्तवान्परमात्मैव उच्यते, न पुनरनुवाकद्वये प्रतिपाद्यभेदमङ्गीकृत्य इह अनुवाके ब्रह्मणो अन्यत्किंचित् शरीरादिकोशरूपम् उच्यत इति योजना।

आद्यो हिशब्दो न ह्यन्यविद्ययाऽन्यप्राप्तिर्युक्तेति न्यायसूचनार्थः, द्वितीयस्तु शब्दैक्ये निमित्ताभिधेयैक्यप्रसिद्धेर्द्योतकः।

परि०— दृष्टान्तपूर्वकमेकदेशेन समग्रशब्दार्थप्रतीतिप्रकारमाह **यथा हीत्यादिना**। **ज्योतिष्टोमाधिकारे** ज्योतिष्टोमप्रकरणे। **कालविशेषविधिपरे इति**। वसन्तरूपकालविशेषेत्यर्थः। ज्योतिरेतिपदेन पूर्वप्रकृतज्योतिष्टोमानुवादेन वसन्तरूपकालस्य विधानादिति भावः। **ज्योतिषां स्तोमो हीति**। यद्यपि 'त्रिवृत्पञ्चदशसप्तदशएकविंशा एतानि वा व तानि ज्योतींषि य एतस्य स्तोमा' इति ज्योतींषि स्तोमा यस्मिन्निति ज्योतिष्टोम इति विग्रह इति प्रसिद्धस्तथाप्यवयवविभागप्रदर्शन एव तात्पर्यमित्येके। अन्ये तु एवमेव विग्रहः। बहुव्रीहिप्रसिद्धिस्त्वन्यथा नेयेत्याहुः। **अत एवेति**। राजशब्दस्यापि राजपुरुषवाचकत्वप्रसङ्गादेवेत्यर्थः। **अधिकारेति**। प्रकरणबलादित्यर्थः। **एकदेशेति**। समग्रेति च लक्षणाबीजोपपादनम्। **निमित्तेति**। प्रवृत्तिनिमित्तैक्यमभिधेयैक्यमित्यर्थः। यत्तु पस्पशाह्निके कैयटे 'सिद्धे शब्दार्थसम्बन्धे' इत्येतद्भाष्यव्याख्यानावसरे एकदेशोत्कीर्तनेन प्रतीतस्य समग्रशब्दस्य नार्थप्रत्यायकत्वमुच्चार्यमाणस्यैवार्थप्रत्यायकत्वादि'त्युक्तं तन्न। अनुच्चार्यमाणस्यापि मनसानुसंहितस्य शब्दस्यार्थप्रत्यायकत्वानुभवात्। सामर्थ्यादित्युक्तं व्यनक्ति **न हीति**।

सु०— एवं सूत्रद्वयेनान्नमयादिशब्दपञ्चकस्येश्वरवाचित्वं, मयटश्च सर्वत्र प्राचुर्यार्थत्वमुपपादितम्। इदानीमानन्दमयशब्दस्य विष्णुवाचित्वं, तद्गतस्य मयटश्च प्राचुर्यार्थत्वं हेत्वन्तरेणोपपादयत् **तद्धेतुव्यपदेशाच्चेति** सूत्रं व्याख्याति **महानन्दत्व एवेति**।

ब्र०सू०— ॥ ॐ तद्धेतुव्यपदेशाच्च ॐ ॥

अनु०— **महानन्दत्व एवास्य हेतुः कोऽन्यादिति स्फुटम्।**
उक्तः

आनन्दमयप्रकरणे 'को ह्येवान्यात्कः प्राण्याद्यदेष आकाश आनन्दो न स्यादि'त्यस्य विष्णोरेव महानन्दत्व एव (च) हेतुरुक्तः। तेन ज्ञायते विष्णुरेवानन्दमयशब्दार्थ इति, मयट् च प्राचुर्यार्थ इति। यदि ह्यानन्दमयो विष्णोरन्यः स्यात्, मयट् च विकारार्थो भवेत्; तदा श्रुतिरन्यस्यानन्दविकारत्वे हेतुं कमपि ब्रूयात्, विष्णोर्महानन्दत्वे हेतुकथनं त्वसङ्गतमेव।

अनेन (सूत्रे) तदिति षष्ठ्यन्तं सप्तम्यन्तं च तन्त्रेणोपात्तमित्युक्तं भवति। तस्य विष्णोस्तत्र महानन्दत्व इत्युक्तत्वात्।

नन्वत्राकाशस्यानन्दत्वाभावेऽननं प्राणनं च कस्यापि न स्यादित्येतावदुच्यते, न तु विष्णोर्महानन्दत्वे कश्चिदपि हेतुरुच्यत इत्यत उक्तम् **स्फुटमिति**। तत्कथमिति चेत्, आकाश-शब्दस्तावद्विष्णुपर इति वक्ष्यते **आकाशस्तल्लिङ्गादिति**। तथा च विष्णोरनानन्दत्वे जगतो निश्चेष्टत्वप्रसङ्गमापादयन्त्या श्रुत्या जगच्चेष्टकत्वं हेतुत्वेन विवक्षितमिति विवक्षुस्तस्यानन्द-त्वेन व्याप्तिं तावदुपपादयति **श्रुत्यन्तर इति**।

श्रुत्यन्तरे यस्मात्सुखं लब्ध्वा करोत्ययम् ॥

करोति नासुखी

यस्मात् इत्यस्योपरि सम्बन्धः। **श्रुत्यन्तरे** छन्दोगश्रुतौ 'इत्युक्तमि'त्युत्तरेणान्वयः। 'यदा वै सुखं लभतेऽथ करोति नासुखं लब्ध्वा करोति सुखमेव लब्ध्वा करोती'ति श्रुत्यन्तरे परमेश्वरव्यापारस्यानन्दाविनाभूतत्वमुक्तमित्यर्थः।

आनन्दशब्द(स्य)श्च पूर्णानन्द एव मुख्यवृत्तिरित्यत्रापि श्रुतिमाह **भूमेति**।

भूमा सुखं नाल्पे सुखं भवेत् ।

इत्युक्तं

'यो वै भूमा तत्सुखं नाल्पे सुखमस्ती'ति छन्दोगश्रुतौ सुखशब्दस्य पूर्णानन्द एव मुख्यवृत्तिरित्युक्तमित्यर्थः।

यद्यपि भूमशब्दो भाववाची, 'बहोर्लोपो भू च बहोरि'ति वचनात्। तथाऽपि 'भाव-भवित्रोरैक्याद्भूमेति पूर्ण एवोच्यते नाल्प' इत्युक्तत्वात्, स च सन्निधानात्सुखेनेति गम्यते।

परि०— **यस्मादित्यस्योपरिसम्बन्ध इति**। यस्मादित्यस्य केवललीलयेत्यतःपदेनान्वय इत्यर्थः। नासुखीत्यनन्तरमपीत्युक्तमित्युत्कृष्य श्रुतिशेषोक्तिपूर्वमर्थमाह **सुखमेव लब्ध्वा करोतीति श्रुत्यन्तर इत्यादि**। **भाववाचीति**। 'पृथ्वादिभ्य इमनिज्वे'ति सूत्रे भावार्थे इमनिच्प्रत्ययस्य विधानात् बहुशब्दस्य पृथ्वादिगणे पाठादिति भावः। तथात्वे भूमेति कथं रूपमित्यत आह **बहोरिति**। बहुशब्दात्परस्येमनिजादेः प्रत्ययस्यादेरिकारस्य लोपो भवति बहुशब्दस्य भूरादेशश्च भवतीति पाणिनिसूत्रादित्यर्थः। तत्र ज्ञापकमाह **नाल्प इति**। भूमप्रतियोगिनोऽल्पपदेन निर्देशाद्भूमा पूर्ण एवाभिमतोऽन्यथा नाल्पत्व इति निर्देशः स्यादिति भावः। तावता सुखपदस्य पूर्णसुख एव मुख्यवृत्तिरित्यत्र किमागतमित्यतो भूमेत्यत्र भूमशब्दस्य गुणैः पूर्णत्वार्थतया व्याख्यानेऽपीह प्रकृतोपयोगायार्थ-माह **स चेति**। यो वै भूमा पूर्णसुखः स एव च सुखपदेनोच्यत इति श्रुत्यर्थ इत्युक्तं भवति।

सु०— ईश्वरप्रवृत्तेः पूर्णानन्दत्वेन व्याप्तिं श्रुत्या उपपाद्य उपपत्त्याऽपि समर्थयते **यत्प्रवृत्तिश्चेति**।

अनु०— **यत्प्रवृत्तिश्च नृत्तगानादिका सुखात्॥**
दुःखाद्रोदादिका चैव सर्वकर्तृत्वतोऽस्य च।
सर्वशक्तेर्न दुःखं स्यात्

अत्रापि **यत्** यस्मादित्यस्योपरि सम्बन्धः।

प्रवृत्तिः चतुर्विधा भवति। सुखोद्रेकात् दुःखोद्रेकात् सुखरागाद्द्वेषाच्चेति शेषः॥ सुखोद्रेकात्प्रवृत्तेरुदाहरणमाह **नृत्तेति**। उन्मत्तस्येति शेषः। दुःखोद्रेकात्प्रवृत्तिमुदाहरति **दुःखादिति**॥ केचिदाहुः सुखदुःखतत्साधनरागद्वेषावेव प्रवर्तकाविति, यथोक्तं 'प्रवर्तनालक्षणा दोषा' इति। तन्निरासार्थम् 'एव'शब्दः। सुखादेव दुःखादेवेति। न ह्युन्मत्तस्य क्वचिदनुसन्धानमस्ति, येन सुखरागात्तत्साधनमेतदित्यनुसन्धाय नृत्तादौ प्रवर्तेत, किं तूद्रिक्तं सुखमेव तत्प्रवृत्तौ हेतुः। नापि दुःखं द्विषतोऽपि नारकिणो रोदनादिकं तत्परिहारहेतुरित्यनुसन्धानमस्ति, किन्तु दुःखोद्रेक एव तत्र कारणमित्यनुभवसिद्धम्। सुखरागात्तत्प्राप्त्यर्था भोजनादौ प्रवृत्तिर्दुःखद्वेषाच्च तन्निवृत्त्यर्था कण्टकोद्धरणादौ प्रवृत्तिः सुप्रसिद्धेति नोदाहृता।

किमतो यद्येवं चेतनसम्बन्धिनी प्रवृत्तिश्चतुर्विधेत्यत आह **सर्वकर्तृत्वत इति**।

सुखानवाप्तिश्चेति शेषः।

ततश्च दुःखोद्रेकनिमित्ता तन्निवृत्त्यर्था सुखावाप्त्यर्था चेति प्रवृत्तित्रयं परमेश्वरे नोपपद्यत इति भावः।

परि०— अत्रापि **यस्मादित्यस्योपरि सम्बन्ध इति**। अतःपदेन सम्बन्ध इत्यर्थः। **सुखेति**। सुखं च दुःखं च तत्साधनं च तेषां रागद्वेषादित्यर्थः। तार्किकसम्मतिमाह **यथोक्तमिति**। **प्रवर्तनालक्षणाः** प्रवर्तकरूपा इत्यर्थः। **दोषा** रागद्वेषमोहाः।

सु०— तथाऽपि किमित्यत आह **अत इति**।

अनु०— **अतः केवललीलया॥**

प्रवर्तको

अतः परिशेषादीश्वरः **प्रवर्तको** भवन् **केवललीलया** आनन्दोद्रेकादेव भवेदिति सिद्धः परमेश्वरप्रवृत्तेः पूर्णानन्दाविनाभावः।

एवमुपोद्घातमुक्त्वा प्रयोगमाह **अत इति**। यत एवं परमेश्वरप्रवृत्तेः सिद्धः पूर्णानन्दाविनाभावः, अतः प्रवर्तकोऽयं केवललीलया पूर्णानन्देन युक्तो भवेदिति। अयमत्र प्रयोगः, ईश्वरः सुखी भवितुमर्हति प्रवृत्तिकारणत्रयरहितत्वे सति प्रवृत्तिमत्त्वादुन्मत्तवदिति। कार्यानुगुणत्वाच्च कारणस्य महाप्रवृत्त्या महानन्द एव सिद्ध्यतीति।

परि०— अतः केवललीलया प्रेरक इत्येतदेव वाक्यं प्रकारान्तरेण योजयति **एवमुपोद्घातमुक्त्वेत्यादि**। यत् यस्मादित्यस्योपरिसम्बन्ध इत्युक्तस्य योजनान्तरं प्रदर्श्य यस्मादित्यस्योपरिसम्बन्ध इत्युक्तम्, तत्प्रदर्शयन् व्याचष्टे **यत एवमिति**।

सु०— एवं श्रुतेरभिप्रायसिद्धं हेतुं व्याख्याय वाचनिकं विपक्षे बाधकं विवृणोति **न चेदिति**।

अनु०— न चेदेष प्राण्यादन्याच्च कः पुमान्।

एष परमात्मा, आसमन्तात्काशनादाकाशः पूर्णानन्दो, न चेत् तदा कारणान्तराभावात्, न किञ्चित्प्रवर्तयेत्। न चेदेष किञ्चित्प्रवर्तयेत्तदा कः पुमान्प्राण्यादन्याच्च। न कोऽपि लौकिकीं वैदिकीं वा प्रवृत्तिं कुर्यात्। स्वातन्त्र्याभावादिति योज्यम्।

परि०— प्राण्यादन्याच्चेत्यनयोर्व्यत्यासेनार्थोक्तिः 'लौकिकीं वैदिकीं वा प्रवृत्तिमि'ति। भाष्यनिर्देशक्रमेणानुवादः। श्रौतनिर्देशक्रमेणार्थोक्तिरिति न व्यत्यासदोषः शङ्क्यः।

सु०— अन्नमयादीनां पञ्चानामपि युक्त्यन्तरेण परब्रह्मत्वं प्रतिपादयितुं सूत्रम् ॐ **मान्त्रवर्णिकमेव च गीयत इति**।

ब्र०सू०— ॥ ॐ मान्त्रवर्णिकमेव च गीयते ॐ ॥

तस्यार्थः सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्मेति मन्त्रवर्णप्रतिपादितमेव वस्तूत्तरेण ग्रन्थेन गीयते, अतश्चान्नमयादयः परं ब्रह्मेति। स्यादेतद्यदि मन्त्रवर्णोऽपि परब्रह्मविषयः स्यात्। तदेव कुतः, मन्त्रवर्णे ब्रह्मेत्येव श्रवणात्, तस्य चामुख्यया वृत्त्याऽन्यत्रापि सम्भवात्। कथं च मान्त्रवर्णिकार्थप्रपञ्चनार्थमुत्तरो ग्रन्थः। इत्यतः सूत्रार्थं विवरितुमुपोद्घातमाह **ब्रह्मविदिति**।

अनु०— ब्रह्मवित्परमाप्नोतीति यत्प्रथमसूचितम्॥
तदेव मन्त्रवर्णेन सत्यं ज्ञानमनन्तवत्।
लक्षितं

'ब्रह्मविदाप्नोति परमि'त्यनुवाकस्य प्रथमवाक्ये सूचितं तावत्परब्रह्मैव, परशब्दश्रवणात्, तज्ज्ञानस्य मोक्षहेतुत्वोक्तेश्च। तदेव च, मन्त्रवर्णेन, सत्यं ज्ञानमनन्तवदन्तवन्न भवतीति **लक्षितम्** असाधारणधर्मोपेततया प्रतिपादितम्; अतो मान्त्रवर्णिकं परं ब्रह्मैव।

'ब्रह्मविदाप्नोति परमि'त्युक्ते हि शङ्कात्रयमुदेति ॥ किं लक्षणकं तद्ब्रह्म। न हि लक्षणेन विना वस्तु समस्तव्यावृत्ततया शक्यते ज्ञातुम् ॥ कथं च तद्वेदनम्। किं प्रतीयमानाकारस्यारोपितत्वमुपेत्य तदेवास्मीत्युतान्यथा। ब्रह्मेति पूर्णं प्रतीतम्, न (हि) च तादृशस्य साक्षात्कारोऽस्माकं सम्भवतीति ॥ का नाम तत्प्राप्तिर्या ज्ञानसाध्या। सर्वगतत्वेन नित्यप्राप्तत्वादिति।

तत्परिहाराय मन्त्रवर्णमुदाहरति श्रुतिः 'तदेषाभ्युक्ते'ति। तदभि(ए)तदाशङ्कात्रयं प्रति, तत्समाधानतयेति यावत्। एषा ऋग् उक्ता उच्यत इत्यर्थः।

तत्र 'सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्मे'ति लक्षणशङ्काया उत्तरम्। एतच्च प्रत्येकं लक्षणम्, वक्ष्यमाणप्रकारेण सत्यत्वादीनामव्यभिचारित्वात्। अत एव समुदितं लक्षणमभ्युपेत्य विशेषणकृत्यान्वेषणे परेषां क्लेशः परास्तः। 'यो वेदे'ति द्वितीयशङ्कोत्तरम्। परिपूर्णपरिमाणमपि शक्तिवशाद्भक्तानुकम्पयाऽल्पपरिमाणं प्रकटयत्सर्वजीवतदुपकारिकार्यकारणप्रेरकत्वेन हृदयगुहावस्थितं ज्ञेयमिति। 'सोऽश्नुत' इति तृतीयशङ्कोत्तरम्। न संयोगमात्रं तत्प्राप्तिः, नाप्यैक्यापत्त्यादिः, किन्तु तद्व्यक्तिस्थाने ततोऽत्यन्तभिन्नतया सत्यकामत्वादितत्सारूप्याभिव्यक्तिरेवेति।

परि०— सूचितमिति। सङ्ग्रहेणोक्तमित्यर्थः। परशब्दस्य प्राप्तिकर्मबोधकस्थल एव श्रवणेन ब्रह्मविशेषणत्वेनाश्रवणात् तद्विशेषणत्वस्याप्यभिमतत्वे त्वावृत्तिप्रसङ्गात्तज्ज्ञापकाभावाच्चेत्यत आह **तज्ज्ञानस्येति**। अनन्तवदित्यादिमूलपदस्यार्थोऽन्तवन्न भवतीत्यादि। **प्रतीयमानाकारस्येति**। ब्रह्मपदेन साक्षिणा च प्रतीयमानस्य पूर्णत्वापूर्णत्वादेराकारस्येत्यर्थः। **उतान्यथेति**। सर्वोत्तमत्वसर्वप्रेरकत्वादिनेत्यर्थः। **ब्रह्मेति पूर्णमिति**। पूर्णं सकलवस्तुगतमपरिच्छिन्नपरिमाणमित्यर्थः। **अस्माकमिति**। परिच्छिन्नज्ञानयोग्यानामित्यर्थः। **श्रुतिरिति**। उपनिषदित्यर्थः। **तद्व्यक्तिस्थान इति**। श्वेतद्वीपादौ।

सु०— अस्त्वेवं प्रथमवाक्यसूचितार्थस्य परब्रह्मत्वात्तदुत्थशङ्कापरिहारार्थस्य मन्त्रवर्णस्यापि तत्परत्वम्, तथाऽपि किं प्रकृत इत्यतः सूत्रार्थं विवृणोति **तत्रेति**।

अनु०— तत्र सत्यत्वं सृष्ट्याऽन्नप्राणयोरपि ॥
उक्तं ज्ञानं तु मनसा विज्ञानेनाप्युदीरितम्।
अनन्तत्वं तथाऽऽनन्दमयवाचाऽप्युदाहृतम् ॥

तत्र लक्षणेषु, सत्यत्वं, **सृष्ट्या** 'तस्माद्वा एतस्मादात्मन आकाशः सम्भूत' इति सृष्टि-प्रकरणेन, 'स वा एष पुरुषोऽन्नरसमय' इति 'तस्माद्वा एतस्मादन्नरसमयादि'ति च **अन्नप्राणयोः** अन्नमयप्राणमययोः प्रकरणाभ्याम् उ(मप्यु)**क्तम्** । **ज्ञानं** तु ब्रह्मलक्षणं, **मनसा** 'तस्माद्वा एतस्मात्प्राणमयादि'त्यादिना मनोमयप्रकरणेन । **विज्ञानेनापि** 'तस्माद्वा एतस्मान्मनोमयादि'-त्यादिना विज्ञानमयप्रकरणेनापि **उदीरितम्** । **तथा**शब्दः समुच्चये । **अनन्तत्वम्** अपि ब्रह्म-लक्षणम्, **आनन्दमयवाचा** 'तस्माद्वा एतस्माद्विज्ञानमयादि'त्यादिना आनन्दमयप्रकरणेन । **अपिपदेनोत्तरवाक्यैरपि उदाहृतम्** ।

अत उत्तरेषां षण्णामपि प्रकरणानां मान्त्रवर्णिकपरब्रह्मलक्षणविवृतित्वात् परं ब्रह्मैवा-न्नमयादय इति सूत्रार्थः ।

परि०— अपिपदेनोत्त(न तदुक्त)रवाक्यैरपीति । 'को ह्येवान्यादि'त्यादिवाक्यैरित्यर्थः । एतच्च विवरिष्यते 'नाल्पे सुखमिति प्रोक्त्यैवानन्दमये'त्यादिव्याख्यानावसरे । **षण्णामपि प्रकरणानामिति** । सृष्टिप्रकरणेन सह षट्त्वं ध्येयम् ।

सु०— सत्यत्वं सृष्टिप्रकरणेनोक्तमित्युक्तम्, तत्कथमित्यत आह **सद्भावमिति** ।

अनु०— **सद्भावं यापयेद्यस्मात्सत्यं तत्तेन कथ्यते ।**
इति सृष्टिरिह प्रोक्ता

सच्छब्दः सद्भाववाची, 'सद्भावे साधुभावे च सदित्येतत्प्रयुज्यत' इति वचनात् । सद्भावो जन्म, यथोक्तम् 'सद्भावशब्देन प्रजननं सूचितमि'ति । तथा च सच्छब्दे जन्मवाचिनि कर्मण्युपपदे यातेरन्तर्णीतण्यर्थात् 'आतोऽनुपसर्गे क' इति कप्रत्यये कृते 'अयस्मयादीनि छन्दसी'त्युपपदस्य भसंज्ञायां सत्यमिति भवति । ततः, **'सत् सद्भावं जन्म, यापयेत्** प्रापयेत्, स्वव्यतिरिक्तं सर्वं, **यस्मात्** तस्मात् **तत्** ब्रह्म **सत्यं कथ्यत' इति** सकलजगज्जन्मकारणत्वं सत्यशब्दार्थं हृदि कृत्वा, 'आत्मन आकाश' इत्यादिश्रुत्या इह अनुवाके **सृष्टिः प्रोक्ता** इत्यर्थः ।

अस्तु जगत्स्रष्टृत्वं सत्यशब्दार्थः । तथाऽपि 'आत्मन आकाश' इत्यादिसृष्टिप्रकरणं तद्व्याख्यानमिति न युक्तम्, अवयवार्थकथनादेरभावादित्यत आह **जगदिति** ।

अनु०— **जगत्सद्भावयापकम् ॥**
ब्रह्मेति स्थापनायैव

सत्यशब्देन यत् जगत्सद्भावयापकं ब्रह्म इत्युक्तं तस्यार्थस्य स्थापनायैव सृष्टिः प्रोक्ता नावयवार्थकथनाद्यर्था । एतदुक्तं भवति । नावयवार्थकथनादिकमेव व्याख्यानम्, किं तूक्त-स्थापनमपि । प्रकृते च 'सत्यं ब्रह्मे'ति लक्षणेऽभिहिते, 'असम्भवीदं, पञ्चानां महाभूतानामेव जगज्जन्मादिकारणत्वादि'त्याशङ्क्य, 'महाभूतानामपि ब्रह्मैव कारणं तदन्तर्गतं तत्सत्तादिप्रदं चातो ब्रह्मैव जगज्जनकमि'ति तत्स्थापनम् 'आत्मन आकाश' इत्यादिना क्रियत, इति भवतीदं तद्व्याख्यानमिति ।

परि०— **इति वचनादिति** । गीतावचनादित्यर्थः । **यथोक्तमिति** । समदशे गीताभाष्ये उक्तमित्यर्थः । **कर्मणीति** । कर्मकारके । **यातेरिति** । 'या प्रापण' इति धातोरित्यर्थः । **आत इति** । अनुपसर्गे कर्मण्युपपदे आकारान्ताद्धातोः कप्रत्ययो भवतीति कप्रत्यये कृते लशः क्वतद्धित इति ककारस्येत्संज्ञायां तस्य लोप इति तस्य लोपे 'आतो लोप इटि चे'त्याकारलोपे च सति रूपम् । सच्छब्दतकारस्य झलाञ्जशोऽन्त इति जशादेशे दकारः कुतो नेत्यत आह **अयस्मयादीनीति** । अयस्मयादीनि शब्दरूपाणि छन्दसि विषये भसंज्ञानि भवन्तीति आद्याध्याय-चतुर्थपादस्थसूत्रस्यार्थः । तस्याकृतिगणत्वेन वृत्तावुक्तेः नत्रायमपि शब्दो ग्राह्यः । तथा चापदान्तत्वाज्जश्त्वाभाव इति भावः । ननु महाभूतानां ब्रह्मैव कारणमित्ययुक्तम् । आकाशादेरेव वाय्वादिकारणत्वादित्यत उक्तं **तदन्तर्गतं चेति** । महाभूतानां ब्रह्मैव कारणम् । तथा चाकाशाद्यन्तर्गतं सद्वाय्वादिकारणं च भवतीति भावः । तदन्तर्गतेः किं फलमित्यत उक्तं **तत्सत्तादिप्रदं चेति** । आकाशादिसत्ताशक्तिप्रतीतिप्रवृत्त्यादिप्रबोधनं कुर्वदित्यर्थः ।

सु०— अन्नमयप्रकरणं सत्यशब्दार्थ इत्युक्तं, तत्कथमित्यत आह **सत्त्वमिति** ।

अनु०— **सत्त्वं जीवनमेव च ।**
विशीर्णता च सत्त्वं स्यात्सन्नमित्याहुरेव यत् ॥

न केवलं जन्मैव सच्छब्दार्थः, किन्तु **जीवनं च** प्राणधारणलक्षणं **सत्त्वमेव** सच्छब्द-प्रवृत्तिनिमित्तमेव, 'अस्ति देवदत्त' इत्युक्ते जीवतीति प्रत्ययात् ॥ **विशीर्णता च** शैथिल्यलक्षणा **सत्त्वं** सच्छब्दप्रवृत्तिनिमित्तं **स्यात्** । कुतः । **यत्** यस्माद्विशीर्णं वस्तु **सन्नमित्याहुः** । एवशब्दः 'षद्लृविशरणगत्यवसादनेष्वि'ति पाठान्मुख्य एवायं प्रयोग इति सूचयति ॥ तथा चास्तेः शत्रन्तस्य सदेः क्विबन्तस्य वा सदिति रूपम् । भावप्रधानं चैतत् । सत् सत्त्वं जीवनं विशरणं वा भूतानां **यापयतीति** सत्यमित्युक्तं भवति ।

किमतो यद्येवमित्यत आह **अत इति** ।

अनु०— **अतोऽयताऽनृताऽन्नत्वं सत्यशब्दार्थ एव हि ।**

यत एवं सकलभूतानां जीवनविनाशहेतुत्वं सत्यशब्दोक्तम्, **अतः सत्यशब्दार्थ एवान्नत्वम्** अन्नशब्दप्रवृत्तिनिमित्तम् । तत् कथम् । **हि** यस्मात्, उपजीव्यत्वलक्षणा **अद्यता** विनाशकत्वलक्षणा **अत्तृता च** तदिति ।

परि०— अस्तेः शत्रन्तस्येति । 'अस भुवी'त्यस्य शतृप्रत्यये 'श्नसोरल्लोप' इत्यकारलोपे सदिति रूपमिति भावः ।

सु०— प्राणमयप्रकरणं च सत्यशब्दार्थ इत्युक्तम्, तत्कथमित्यत आह प्राणमिति ।

अनु०— प्राणं देवा अनुप्राणन्ति मनुष्याः पशवश्च ये ॥
आयुः प्राणो हि भूतानामिति यद्गतिजीवने ।
उक्ते सदिति धात्वर्थो गतिश्चातो हि सत्यता ॥
प्राणत्वं

देवा आदयः **प्राणं** परमात्मानम् **अनु** तत्प्रेरणया **प्राणन्ति** चेष्टन्ते । स **प्राणः** परमात्मा सर्वेषाम् **आयुः** जीवनहेतुश्चातोऽसौ प्राण उच्यत, **इति** मन्त्रेण प्राणन्ति प्रवर्तन्ते जीवन्ति वा सर्वभूतान्यनेनेति प्राणशब्दार्थतया **गतिजीवने** भूतानां गतिजीवन-प्रदत्वमिति यावत्, उक्ते, **यत्** यस्मात् । यतश्च **सदिति धात्वर्थो** गतिर्जीवनं चास्ति धात्वर्थः । ताभ्यां च शतरि क्विपि च कृते सदिति भवति । तच्च भावप्रधानं विवक्षित्वा **'सत्** सत्त्वं गतिं जीवनं वा भूतानां **यापयती'**ति सत्यशब्दोऽपि गतिजीवनप्रदत्वमाह । **अतः सत्यता प्राणत्वं** सत्यप्राण-शब्दयोरेकार्थत्वमिति व्याख्येयम् ।

अनेनान्नमयप्राणमयप्रकरणे सत्यशब्दार्थप्रपञ्चनेन तद्व्याख्याने इत्युक्तं भवति ।

ज्ञानशब्दार्थो मनोमयप्रकरणमित्युक्तम्, तत्कथमित्यत आह **अवबोधार्थ इति ।**

अवबोधार्थो मनुधातुः प्रकीर्तितः ।

प्रकीर्तितो 'मनु अवबोधन' इति व्याख्यातः । ततश्च तस्माद्भावेऽसुन्प्रत्यये विहिते मन इति ज्ञानमिति चैकार्थता भवति ।

विज्ञानमयप्रकरणस्य ज्ञानशब्दार्थत्वं स्पष्टमेवेति न प्रपञ्चितम् ।

अत्र ज्ञानं ब्रह्मेति लक्षणेऽभिहिते सकलचेतनसाधारण्यादलक्षणमेतदित्याशङ्कायां नाववोधमात्रं ज्ञानमिह विवक्षितं किन्तु सकलपदार्थसामान्यविशेषाकारविषयमित्यतो नाति-व्याप्तिरित्याभ्यां प्रकरणाभ्यां लक्षणस्यातिव्याप्तिपरिहाराय प्रपञ्चनं कृतमिति ।

आनन्दमयप्रकरणेन अनन्तत्वं व्याख्यातमित्यभिहितम्, तत्कथमित्यत आह **नाल्प इति**।

नाल्पे सुखमिति प्रोक्त्यैवानन्दमयतोक्तितः ॥
अनन्तत्वं सुनिर्णीतं पूर्णानन्दो हि नाल्पके।

नानन्दमयप्रकरणमनन्तपदनिर्वचनरूप(पर)त्वादिना रूपेण तद्व्याख्यानम्, किं नाम अनन्तत्वलक्षणस्य असं(भवा)भावनाशङ्कायाम् **आनन्दमयतोक्त्या अनन्तत्वं सुनिर्णीतम्** उपपादितम्, परमेश्वरोऽनन्तः पूर्णानन्दत्वादिति।

ननु साध्यसाधनयोः क्वाप्यदर्शनेन व्याप्त्यभावात् कथमेतत्। मैवम्। 'नाल्पे सुखमस्ति' **इति** श्रुत्युक्त्या **हि** यस्मात् **अल्पके** अन्तवति **पूर्णानन्दो न** अस्तीति निश्चीयते। व्यतिरेकव्याप्तिरस्तीत्यर्थः। नन्वनन्तत्ववत्पूर्णानन्दोऽप्यसिद्ध एव। सत्यम्। अत एव 'को ह्येवान्यादि'त्यादिनोपपादयति श्रुतिः। उक्तं चैतत् 'आनन्दमयवाचाऽपी'ति।

परि०— नन्वनन्तत्वमानन्दमयप्रकरणेन विव्रियत इत्युक्तं, तदयुक्तम्। को ह्येत्यस्य हेत्वसिद्धिनिरासकस्य तत्प्रकरणेऽभावात्। तेन विनाऽनन्तत्वलक्षणोपपादनाभावादित्यत आह **उक्तं चैतदिति**। आनन्दमयवाचाऽपीत्यपिपदेन तदुत्तरवाक्यसमुच्चायकेनानन्दमयप्रकरणेन तदुत्तरवाक्यैश्चानन्तत्वमुदाहृतमिति प्रागेवोक्तमेतदित्यर्थः।

सु०— सूत्रार्थमुपसंहरति अत इति।

अनु०—　　अतो हि मन्त्रवर्णोक्तविस्तृतिस्तु समस्तया ॥
क्रियते परया यस्मात्

अत इत्युक्तप्रकारेण। **हि**शब्दः प्रसिद्धौ। **तु**शब्दोऽवधारणे। **परया** मन्त्रवर्णादुत्तरया श्रुत्या। तस्मात् 'विष्णुरेवान्नमयादिशब्दवाच्य' इति पूर्वेण सम्बन्धः।

एवम् 'आनन्दमयोऽभ्यासादि'त्यादिसूत्रैः स्वपक्षसाधनं विधाय परपक्ष-प्रतिक्षेपार्थं सूत्रम् **नेतरोऽनुपपत्तेरिति**।

ब्र०सू०—　　॥ ॐ नेतरोऽनुपपत्तेः ॐ ॥

तत्र प्रतिज्ञांशं व्याख्याति **इतर इति**।

इतरोऽत्र न कथ्यते।

इतरो जीवो वा शरीरादिकोशो वा प्रकृतिर्वा **अत्र** अन्नमयादिप्रकरणे **न कथ्यते** । कुतः । **अनुपपत्तेः** 'सर्वं वै तेऽन्नमाप्नुवन्ति । येऽन्नं ब्रह्मोपासते', 'सर्वमेव त आयुर्यन्ति । ये प्राणं ब्रह्मोपासत' इत्यादिनाऽन्नमयादिज्ञानान्मोक्षः प्रतीयते, अन्नमयादिशब्दानां च जीवादिवाचित्वे तदनुपपत्तेरित्यर्थः ।

कुतोऽनुपपत्तिरित्यत आह **पुरुषमिति** ।

पुरुषं वेत्ति यो मुच्येन्नान्यः पन्था हि विद्यते ॥
इति श्रुतेरन्यवेदी कथं मुक्तिं प्रयास्यति ।

अनेन 'तमेवं विद्वानमृत इह भवति । नान्यः पन्था अयनाय विद्यते' इति श्रुतिं सूचयति ।

नन्वत्र तमित्युच्यते न विष्णुमिति । मैवम् । सहस्रशीर्षा पुरुष इत्यादौ प्रकृतपुरुषस्य तमिति परामर्शादित्यभिप्रेत्योक्तम् **पुरुषमिति** । यत्शब्दश्रवणात् स इति द्रष्टव्यम् । **मुच्येत्** मुच्येत, 'व्यत्ययो बहुलमि'ति वचनात् । **अन्यः** परमपुरुषज्ञानात् **पन्था** मोक्षस्य । हिशब्दः श्रुतेः प्रसिद्धत्वद्योतकः ।

नन्वस्तु पुरुषज्ञानादेव मोक्षः, पुरुषोऽप्यन्यश्चेत्कथं नान्यज्ञानान्मोक्ष इत्यत आह **पुरुष इति** ।

पुरुषः पर आत्माऽजो ब्रह्म नारायणः प्रभुः ॥
महानानन्द उद्विष्णुर्भग ओम इतीर्यते ।
स्वयं नारायणो देवो नान्यस्यैतानि कस्यचित् ॥

स्वयं मुख्यया वृत्त्या । **एतानि** नामानि ।

कुत एतेषां भगवन्नामत्वमित्यत ॐशब्दस्य विष्णुवाचित्वे तावद्युक्तिमाह **तस्मादिति** ।

तस्मादोमित्युदाहृत्य यज्ञदानादि कुर्वते ।

तस्मात् ओङ्कारस्य विष्णुनामत्वादेव हि, ये विष्णुमुद्दिश्य यज्ञदानादि **कुर्वते** ते ओमित्युदाहृत्य एव । अन्यथा तन्न स्यात् । न ह्यन्योद्देशेन कर्म कुर्वाणैरन्यविषयो मन्त्रो जप्यत इति ।

पुरुषशब्दस्य विष्णुवाचित्वे युक्तिमाह **सूक्तेनेति** ।

सूक्तेन पौरुषेणैनं यजन्त्यध्यात्मकोविदाः ॥
इति पैङ्गिश्रुतिस्तेन नान्यज्ञानाद्विमुच्यते ।

य एनं नारायणं यजन्ति ते पौरुषेण सूक्तेन यजन्ति । **तेन** ज्ञायते पुरुषशब्दो विष्णुवाचीति । **इति पैङ्गिश्रुतिः** पुरुषशब्दस्य भगवदेकवाचितामाह यतः **तेन** 'तमेवं विद्वानि'त्यस्य विष्णुपरत्वादिति ।

परि०— 'पुरुषं वेत्ति' इत्यादिमूलं सङ्गमयितुं सौत्रं हेत्वंशशङ्कापूर्वं स्वयं व्याचष्टे कुत इत्यादिना । स्वयमित्यनुवादः । मुख्यया वृत्त्येत्यर्थः । एतानीत्यनुवादः । नामानीति व्याख्या । तेनेत्यनुवादः । तस्य व्याख्यानम् एवं विद्वानित्यस्य । विष्णुपरत्वादिति । तृतीयापञ्चम्योरेकार्थत्वादिति भावः ।

सु०— ''नन्वितरपरिग्रह इवेश्वरपरिग्रहेऽप्यनुपपत्तिः समाना । तथा हि । 'ओषधीभ्योऽन्नमन्नात्पुरुष' इत्योषधिकार्यान्नविकारं शरीरं पुरुषपदेनोक्त्वा 'स वा एष पुरुष' इति तं परामृश्य 'अन्नरसमय' इत्युच्यते । तस्येश्वरत्वेऽनुपपत्तिरेव । तत्प्रवाहपतिताश्च प्राणमयादयः'' इत्याशङ्कां परिहर्तुं पीठ(ठिका)मारचयति **ब्रह्मशब्दोदित इति** ।

अनु०— **ब्रह्मशब्दोदिते तस्मिन्नात्मशब्दं प्रयुज्य च ॥**
तस्मादाकाशसृष्टिं च प्रोवाचात्र चतुर्विधाम् ।

'ब्रह्मविदाप्नोति परं', 'सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्मे'ति **ब्रह्मशब्दोदिते तस्मिन्** विष्णौ 'तस्माद्वा एतस्मादात्मन' इति **आत्मशब्दं** (च) **प्रयुज्य** इति योज्यम् । **तस्मात्** (एतस्मात्) इत्यनुसन्धानात्, **आकाशसृष्टिं च प्रोवाच** 'आकाशः सम्भूत' इत्यनेन । **अत्र** अनुवाके ।

'आत्मशब्दं प्रयुज्य सृष्टिं च प्रोवाचे'त्यनेनात्मत्वमपि विधेयमिति सूचयति ।

चतुर्विधाकाशसम्बन्धित्वात् सृष्टेश्चतुर्विधत्वम्, न स्वतः, त्रैविध्यस्य वक्ष्यमाणत्वात् । तथा च चतुर्विधस्याकाशस्य(धाकाश)सृष्टिं च प्रोवाचेत्यर्थः ।

आकाश(स्य)चातुर्विध्यं कथमित्यत आह **भूतमिति** ।

भूतं भूताभिमानी च तद्देहोऽन्तर्नियामकः ॥
हरिश्चाकाशशब्दोक्तो मुख्यतो हरिरेव च ।
आ समन्तात्काशते यदाकाशो मुख्यतो हरिः ॥

भूतम् आकाशशब्दोक्तमित्यादिसम्बन्धः । **अन्तर्नियामक** एषां त्रयाणाम् । तत्रापि न समानकक्ष्यतया चतुर्णामाकाशशब्दार्थत्वमित्याह **मुख्यत इति** । चशब्दस्तुशब्दा(र्थः)र्थे । तत्कथमित्यत आह **आसमन्तादिति** । आ इत्यनुवादेन समन्तात्काशनं ह्याकाशशब्दार्थः । ततश्च **यत्** यस्मात् **हरिरेव मुख्यतः समन्तात्काशते** तस्मात्स एव मुख्यत आकाश इति योज्यम् ।

परि०— ब्रह्मशब्दोक्त एवात्मशब्दप्रयोग इत्यत्र ज्ञापकमाह **तस्मादेतस्मादित्यनुसन्धानादिति** । अत्रेत्यनुवादेनानुवाक इति व्याख्या । **विधेयमिति** । यत्सत्यज्ञानादिवाक्योक्तं स आत्मेति विधेयमित्यर्थः । तथा चाप्रस्तुतस्य कथमात्मशब्देनानुवाद इति शङ्कानवकाश इति भावः । **चतुर्विधाकाशेति** । भूतभूताभिमानितदेहतदन्त-र्नियामकरूपचतुर्विधाकाशेत्यर्थः । **त्रैविध्यस्येति** । 'प्रादुर्भावो हरेर्जनिरि'त्यादिना सृष्टेः प्रादुर्भावाभिमानस्वरूप-लाभत्रैविध्यस्य वक्ष्यमाणत्वादित्यर्थः ।

सु०— एवं मुख्यामुख्यभेदेन चतुर्विधादाकाशात् 'आकाशाद्वायुरि'त्युक्तविधया चतुर्विधस्य वायोः सृष्टिं प्रोवाच । तत्रापि वायुशब्देन मुख्यतो हरिरेवोच्यत इति योज्यम् (वक्तव्यम्) । तत्कथमित्यत आह **बलेति** ।

अनु०— बलज्ञानस्वरूपत्वाद्वायुः

वशब्दो बलवाची । **आयु**रिति ज्ञानमुच्यते, अयतेर्गत्यर्थत्वात्, गत्यर्थानां ज्ञानार्थत्वात् ।

"तथा 'वायोरग्निरि'ति चतुर्विधाद्वायोश्चतुर्विधस्याग्नेः सृष्टिं प्रोवाच । तत्रापि (हरिरेव मुख्यतो) मुख्यतो हरिरेवाग्निशब्देनोच्यत" इति स्थिते; तत्कथमित्यत आह **अग्निरिति** ।

अग्निरगं नयन् ।

न गच्छति स्वतो न प्रवर्तत इति अगं विश्वम् । अगशब्दे कर्मण्युपपदे नयतेः क्विप् । तत्सन्नियोगेनोपपदलोपो धातोश्च ह्रस्वता निर्वचनत्वात् ।

"ततः 'अग्नेराप' इति चतुर्विधादग्नेश्चतुर्विधानामेवापां सृष्टिं प्रोवाच । तत्राप्याप इति मुख्यतो हरिरेवोक्त" इति वाच्यम्; कथं तदित्यत आह **आप इति** ।

आप आपालनाच्चैव

आङ्पूर्वस्य पाते रूपमेतत् । उपसर्गह्रस्वता धातुलोपश्च निर्वचनत्वात् । चशब्दो-ऽनुक्तसमुच्चयार्थः । तेन स्त्रीरूपत्वात्स्त्रीलिङ्गं बहुरूपत्वाद्बहुवचनं चेत्युक्तं भवति । एवशब्दो हरिरेवेति सम्बद्ध्यते ।

"एवम् 'अद्भ्यः पृथिवी'ति चतुर्विधाभ्योऽद्भ्यश्चतुर्विधायाः पृथिव्याः सृष्टिं प्रोवाच । तत्रापि हरिरेव मुख्यतः पृथिवीशब्दवाच्य" इति सिद्धे; तदुपपादयति **पृथिवीति** ।

पृथिवी प्रथितो यतः ॥

प्रथितो यतः ततः **पृथिवी** इति योजना । पृथु विस्तारे ।

परि०— आकाशाद्वायुरितीति । अनेन वायोः सृष्टिं प्रोवाचेत्यन्वयः । कीदृशस्य वायोरित्यत आह **उक्तविधया चतुर्विधस्येति** । भूतं भूताभिमानी चेत्युक्तविधयेत्यर्थः । **अयतेरिति** । अयगतावित्यस्य उणप्रत्यये तस्य 'अत उपधाया' इति वृद्धौ रूपमिति भावः । **उपपदस्येति** । उपपदान्तस्याकारस्येत्यर्थः । कैः सूत्रैरन्तनिर्वाह इत्यत आह **निर्वचनत्वादिति** । व्याकरणवन्निर्वचनमपि पृथक्प्रमाणमेवेति तदनुरोधेन प्रकृतिप्रत्ययादिरूह्य इति भावः । उक्तं हि 'वर्णागमो वर्णविपर्ययश्च द्वौ चापरौ वर्णविकारनाशौ । धातोस्तदर्थातिशयेन योगस्तदुच्यते पञ्चविधं निरुक्तमि'ति । **पाते रूपमेतदिति** । क्विप्रत्यये धातोरन्तलोपे उपसर्गस्य ह्रस्वत्वे च सति अविति रूपम् । तस्य बहुवचनमाप इति शब्दस्याभाव्यादिति भावः । **पृथु विस्तार इति** । अस्मात् षिवङ्प्रत्यये षित्वाङ्ङीप्रत्यये गुणाभावे च रूपं निर्वचनत्वात् स्त्रीत्वात्स्त्रीलिङ्गं चेति भावः ।

सु०— तथा च चतुर्विधायाः पृथिव्याः 'पृथिव्या ओषधय' इति चतुर्विधौषधिसृष्टिं प्रोवाच ॥ भूतानां समाप्तत्वात्तत्स्थाने भौतिकग्रहणम(मि)तःपरं कार्यम् ॥ तत्राप्योषधिशब्देन मुख्यतो हरिरेवोच्यत इति स्थिते, कुत इत्यत आह उष्टानामिति ।

अनु०— उष्टानामाश्रयत्वेन स एवौषधिनामकः ।

दग्धानाम् । **उष्टा** ओषाः । कर्मणि घञ् । ओषा धीयन्तेऽस्मिन्नित्योषधिरित्यर्थः । 'कर्मण्यधिकरणे चे'ति किप्रत्ययः ॥ कथमोषध्यन्तर्गतस्योष्टाश्रयत्वमित्यत आह **ओषधीषु स्थित इति** ।

ओषधीषु स्थितो विष्णुः क्षुधितैराश्रितो भवेत् ।

क्षुधितैः जाठराग्निनोष्टैः ।

'ओषधीभ्योऽन्नमि'ति चतुर्विधोषधीभ्यश्चतुर्विधस्यान्नस्य सृष्टिं प्रोवाच । तत्राप्यन्नशब्दो विष्णावेव मुख्यः । 'अद्यतेऽत्ति चे'ति व्याख्यानस्य तस्मिन्नेव सम्भवादिति प्रागेव सिद्धत्वान्नोक्तम् ।

"ततः 'अन्नात्पुरुष' इति चतुर्विधान्नाच्छरीरतदभिमानितदन्तर्यामिरूपस्य त्रिविधस्य पुरुषस्य सृष्टिं प्रोवाच । तत्रापि पुरुषशब्देन मुख्यतो हरिरेवोक्त" इति स्थिते; तत्कथमित्यत आह **पुरीति** ।

पुरि शेते यतः सोऽथ पुरुषश्चेति गीयते ।

अथ तस्मात् । **पुरि** शरीरे । अत्रोपपदस्य सप्तम्या अलुक् । तस्य चेकारस्योकारः । धातुशकारस्य षकारो निर्वचनत्वात् । अधिकरणे शेतेर्डः ।

एवमात्मादिशब्दान्व्याख्याय तेषां सृष्टिं विवृणोति **क्रियेति** ।

क्रियाप्रवर्तकत्वेन प्रादुर्भावो हरेर्जनिः ॥
आकाशादिषु नान्यास्ति ह्यभिमानोऽभिमानिनः ।
अभिमानिशरीरस्य साक्षाद्भूतस्य चोद्भवः ॥

साक्षाज्जन्मैव किं न स्यादित्यत आह **नान्येति** । **हि**शब्दो 'नित्यो नित्यानामि'त्यादि-श्रुतिप्रसिद्धिसूचकः ॥ **अभिमानो** ममेदमिति बुद्धिः । 'जनिरि'ति सम्बन्धः ॥ **भूतस्य** इत्युपलक्षणम् ओषध्यादिभौतिकस्य (स्येति) (चेति) चेत्यपि ग्राह्यम् । **साक्षादुद्भव** एव **जनिरि**त्यन्वयः ।

परि०— तत्स्थान इति । 'भूतं भूताभिमानी चे'त्यत्र भूतपदस्थाने भौतिकपदं भूताभिमानिपदस्थाने भौतिकाभिमानिपदं च स्थापयित्वा योज्यमित्यर्थः । उष्टानामित्यस्यार्थो दग्धानामिति । **कर्मणि घञिति** । 'उष दाह' इति धातोरिति योज्यम् । 'पुगन्तलघूपधस्य चे'ति गुण इति भावः । **कर्मणीति** । कर्मण्युपपदेऽधिकरणेऽर्थे घोः किप्रत्यय इति सूत्रार्थः । धातुशकारस्य षकारः कथमित्यत आह **अधिकरणे शेतेरिति** । अधिकरणे सुप्युपपदे शीङ् स्वप्न इत्यस्याच्प्रत्ययो भवतीति सूत्रेण तृतीयाध्याये द्वितीयपादे अच्प्रत्ययविधानात् । तथा चाच्प्रत्यये सप्तम्यादे-रलुगादिवन्निर्वचनत्वादेव धात्वन्तलोपे पुरुष इति भवतीति भावः ।

सु०— यद्येवमात्माकाशवाय्वग्न्यप्पृथिव्योषध्यन्नपुरुषपदैः मुख्यतो हरिरेवोक्तः, अन्य-दमुख्यतः, ततः किं प्रकृते; इत्यत आह **एवमिति** ।

अनु०— **एवं देहादिपर्यन्तमागतं हरिमेव तु ।**
परामृशति तस्यैव पञ्चरूपत्ववित्तये ॥
त्यक्त्वा भूतादिकं सर्वं स वा एष इति श्रुतिः ।

अत्र 'देह'शब्दात्प्राक् 'आत्म'शब्दोऽध्याहार्यः। **'स वा एष पुरुष' इति श्रुतिः प्रकृतमपि भूतादिकं सर्वं त्यक्त्वा आत्मादिदेहपर्यन्तमागतं** (तैः) तैः शब्दैः प्रकृतं **हरिमेव परामृशति। तस्यैव** सृष्टिकर्तुः शरीरेऽन्नमयादिपञ्चरूपत्वज्ञापनायेति।

इदमुक्तं भवति। नान्नमयादीनां परब्रह्मत्वपरिग्रहे स वा एष (पुरुष) इति परामर्शविरोधः। आत्मपदोदितस्य परामर्शोऽयमिति स्वीकारात्। न च नासौ परम्ब्रह्म, तस्मात्परप्राप्तिकामेन ज्ञातव्यतयोक्तादेतस्मात्पुनः सत्यज्ञानानन्तत्वेन लक्षितादात्मन इति प्रकृतानुसन्धानात्। न च सन्निहितपरामर्शपरित्यागेन दूरप्रकृतपरामर्शाङ्गीकारोऽनुचित इति वाच्यम्, आत्मादिपुरुषान्तसर्वशब्दैरपि तस्यैव प्रकृतत्वाङ्गीकारात्।

न चेश्वरस्योत्पत्तिरनुपपन्ना, प्रादुर्भावापेक्षया व्याख्यानात्। न चैतदप्रामाणिकं व्याख्यानम्, कारणत्वेनेत्युपपादयिष्यमाणत्वात्। न चैवं भूतादिसृष्टेरप्रामाणिकता(त्वा)पत्तिः, आकाशादिशब्दानां भूतादिपरत्वस्यापि स्वीकारात्, अनेकार्थतायाश्चोपपादयिष्यमाणत्वात्। न चैवं तेषामपि प्रादुर्भावमात्रापत्तिः, सामान्यतः श्रुतस्य सम्भवशब्दस्य यथायोग्यं व्याख्यानोपपत्तेः।

न चैवमप्यन्नरसमयस्य प्रकृतसर्वात्मकत्वापत्तिः, प्रकृतानामपि भूतादीनां परित्यागेन हरेरेव परामर्शाङ्गीकारात्। न चैतदन्याय्यम्, आकाशादिशब्दानां हरावेव मुख्यत्वेन तस्यैवोत्कटतया बुद्धिसन्निधानात्।

न चेश्वरपरामर्शो व्यर्थः, तस्यैवान्नमयादिपञ्चरूपताज्ञापनाय प्रकरणान्तरारम्भार्थत्वात्। तस्य च लक्षणविवरणार्थत्वेनोपयोगस्योक्तत्वात्।

तथा चान्नमयस्य ब्रह्मत्वेऽनुपपत्त्यभावान्न तत्प्रवाहपतितानां प्राणमयादीनामब्रह्मत्वं कल्पनीयमिति।

परि०— ईश्वरपरिग्रहेऽप्यनुपपत्तिः समैवेत्यादिना प्रागुक्तशङ्कायाः कथमनेन निरास इत्यत आह **इदमुक्तं भवतीत्यादिना कल्पनीयमित्यन्तेन। कारणत्वेनेतीति।** 'कारणत्वेन चाकाशादिषु यथा व्यपदिष्टोक्तेरि'-त्यानुमानिकपादीयचतुर्थेऽधिकरणे कार्यत्वे सति कारणत्वरूपावान्तरकारणभूताकाशादि पुरुषान्तशब्दैः विष्णुरुच्यत इत्युपपादयिष्यमाणत्वादित्यर्थः। उपलक्षणमेतत्। द्युभ्वाद्यधिकरणे हरेः प्रादुर्भावरूपजनेः 'आकाशस्तल्लिङ्गादि'त्यत्र महायोगविद्वद्रूढिभ्यां हरावाकाशादिभूतभौतिकशब्दमुख्यार्थत्वस्य चोपपादयिष्यमाणत्वादिति ध्येयम्। **अनेकार्थतायाश्चेति।** ज्योतिरुपक्रमादित्यधिकरणे 'कल्पनोपदेशादि'ति सूत्रे। निगमनिघण्टुव्याकरणादिसिद्धयोगरूढ्यादिवृत्तेरङ्गीकारेण विष्ण्वन्यार्थान्तरस्यापि स्वीकृतत्वेनानेकार्थत्वस्य 'तेषु तेषु पदार्थेषु रूढिरङ्गीकृता यत' इत्यादिनोप-

पादयिष्यमाणत्वादित्यर्थः । प्रकृतेति । आकाशादिपुरुषान्तशब्दैर्यत्प्रकृतं भूततदभिमान्यादिकं तत्सर्वात्मकत्वा-पत्तिरित्यर्थः ।

सु०— "ननु किमनेन बहु(ना)धा संवि(न्नि)धानेन । शरीरमात्रपरामर्शोऽयं किं न स्यात् । मैवम् । तथा सति 'एष पुरुष' इत्येतावता पूर्णत्वेन 'स' इत्यस्य वैय्यर्थ्यापत्तेः । भवत्पक्षेऽपि तत् समानमिति चेन्न" इत्यभिप्रेत्याह **स इति** ।

अनु०— स इत्यात्मपदोद्दिष्ट एष जीवशरीरगः ॥

एष इति जीवशरीरगः परामृश्यते । शरीरग इत्येवोक्ते परमेश्वरस्य शरीरित्वं प्रतीयेत । अतो जीवेत्युक्तम् ।

किञ्च शरीरपरामर्शे 'स वा एष पुरुषोऽन्नमय' इत्येव वक्तव्यम्, रसशब्दस्तु व्यर्थः, प्रयोजनानुपलब्धेः, 'अन्नात्पुरुष' इत्येव प्रकृतत्वाच्च । न चास्मत्पक्षेऽपि रसशब्दस्य वैय्यर्थ्यम्, 'अन्नमय' इत्येवोक्ते प्राकृतान्नमयत्वं (इत्येव) प्रतीयेत, तन्निवृत्त्यर्थत्वेन सार्थक्यादित्याशय-वानाह **सारेति** ।

सारान्नमय एवायं न लोकान्नमयः प्रभुः ।
इति तं रसशब्देन विशिनष्टि शरीरगम् ॥

रसशब्दो हि सारवाची, 'रसस्सारो वरश्चेति शब्दाः पर्यायवाचका' इति वचनात् । ततश्च **अन्नरसः** अन्नसारः, अन्नशब्दार्थेषु मुख्यार्थोऽमृत्वादि(लक्षण)स्तत्प्रचुर इत्युक्तं भवति । तस्य तात्पर्यार्थः **सारान्नमय इति** । (इति) 'इति ज्ञापयितुमि'ति शेषः । **विशिनष्टि** श्रुतिः । अपि च । शरीरपरामर्शोऽयं चेत् 'तस्येदमेव शिरः अयं दक्षिणः पक्षः अयमुत्तरः पक्षः अयमात्मा इदं पुच्छं प्रतिष्ठे'ति सर्वं व्यर्थमेव स्यात्, शरीरशिरःप्रभृतेः प्रत्यक्षसिद्धत्वेनोपदेशानपेक्षणात् ।

परि०— इति वचनादिति । प्रथमे छान्दोग्यभाष्योक्तवचनादित्यर्थः । इति रसेत्यत्रेतिशब्दानुवादपूर्वं शेषमाह इति ज्ञापयितुमिति शेष इति ।

सु०— नन्वीश्वरेऽप्यनुपपत्तिरेव, तस्य शिरःप्रभृत्यवयवाभावात् । न, 'प्रकाशवच्चे'ति वक्ष्यमाणत्वात् ।

तथाऽप्यनुपपत्तिः, ईश्वरे(र)शिरःप्रभृतीनामप्रत्यक्षत्वेनेदमिति निर्देशायोगादिति चेन्न, लक्षणयोपपत्तेरित्याशयवानाह **इदमिति** ।

**अनु०—	इदमित्येव निर्देशो वस्त्रप्रावृतवद्विभोः ।**
शिर आदेर्भवेज्जीवशिर आदौ व्यवस्थितेः ॥

इदमिति निर्देशोऽप्रत्यक्षेऽपि परमेश्वरशिरःप्रभृतौ लक्षणया भवेदेव । **'विभोः शिरआदेः', 'जीवशिरआदौ' प्रत्यक्षे व्यवस्थितेरिति** लक्षणाबीजं सम्बन्धं दर्शयति ।

ननु मुख्यप्रयोगं परित्यज्य ला(क्षि)क्षणिकं प्रयुञ्जानस्य प्रयोजनं वाच्यम्, दृष्टं हि 'गङ्गायां घोष' इत्यादौ पावित्र्यादिज्ञापनमिति चेन्न; प्रकृते रूढलक्षणत्वादिति भावेनोक्तं **वस्त्रप्रावृतवदिति** । सप्तम्यर्थे वतिः । यथा अप्रत्यक्षेऽपि (जानुनि प्रत्यक्ष)**वस्त्रप्रावृते** प्रत्यक्षवस्त्रसन्निधानात् **इदमिति निर्देशस्**तथा प्रकृतेऽपीत्यर्थः ।

ननु मुख्ये बाधकाभावात्कुतो लक्षणाश्रयणमिति चेन्न, शरीरपरिग्रहे वैय्यर्थ्यस्य स्फुटत्वात् ।

परि०— **प्रकाशवच्चेतीति** । भक्तिपादे 'अरूपवदेवे'त्यधिकरणे 'प्रकाशवच्चावैयर्थ्यमि'ति गुणसूत्रे यथा गृहान्तश्चाक्षुषप्रकाशे सत्यपि बाह्यप्रकाशापेक्षया नाग्नि प्रकाश इति व्यवहारः । तथा भगवतो विग्रहवत्त्वेऽपि तस्य प्राकृतत्वादिरूपलोकदेहवैलक्षण्यादरूपमव्ययमित्यादिश्रुत्युपपत्तेर्न तासां वैयर्थ्यमिति वक्ष्यमाणत्वादित्यर्थः । **सप्तम्यर्थे वतिरिति** । तत्र तस्येवेत्यनेन सप्तम्यर्थे वतिरित्यर्थः ।

सु०— ''किञ्च 'सर्वमेव त आयुर्यन्ती'ति प्राण(अन्न)मयज्ञानान्मोक्षः श्रूयते । कदाऽपि मरणाभावो हि सर्वमायुः । न चासौ विना मोक्षाद्युज्यते । न च शरीरपरिग्रहे तद्युज्यते, 'तमेवं विद्वानिति(त्यादि)'श्रुतिविरोधात्'' इत्याह **तमिति** ।

**अनु०—	तं विदित्वाऽस्य मुक्तिः स्यान्नान्यज्ज्ञानात्कथञ्चन ।**

तं परमात्मानं, **विदित्वा** साक्षात्पश्यत इति शेषः, तेन समानकर्तृता । ब्रह्मशब्दादयोऽप्यत्र बाधकतया वक्तव्याः ।

ननु च 'विकारशब्दादि'ति सूत्रकारेणान्नमयादीनां ब्रह्मत्वाङ्गीकृतावेकामनुपपत्तिं परिहरता लक्षणया सर्वानुपपत्तिपरिहारोऽपि सूचितः; अत एव 'भोग्यत्वमत्र चाद्यत्वमि'त्यादिना भाष्यकृता तत्रैवानुपपत्तिपरिहारः कृतः । 'ब्रह्मशब्दोदित' इत्यादिकमपि तत्रैव कर्तुमुचितम्, व्यवधाने कारणाभावात्, अन्यथोत्सूत्रितत्वप्रसङ्गादिति । मैवम् । तत्सूत्रसूचितस्याप्यर्थस्य व्यवधाने प्रयोजनसद्भावात् । अन्नमयादीनां पञ्चानामप्यब्रह्मत्वोपपादकोपपत्त्याऽऽभासास्तत्र निराकृताः, अन्नमयमात्रविषयानुपपत्तिपरिहारस्त्वत्रेत्यनेन ज्ञाप्यते ।

किञ्च 'नेतरोऽनुपपत्तेरि'ति सूत्रं केचित् 'न तावदन्नमयः परमात्मा, परामर्शाद्यनुपपत्तेरि'ति व्याकुर्वते। तदपि निराकर्तुमत्रेदमुदितमिति।

परि०— **सर्वमेव त आयुर्यन्तीत्यन्नमयज्ञानान्मोक्षः श्रूयत इति**। यद्यपि सर्वं वै तेऽन्नमाप्नुवति येऽन्नं ब्रह्मोपासत इत्येवान्नमयप्रकरणे मोक्षवाक्यम्। सर्वमेव त इति तु प्राणमयप्रकरणगतम्। पूर्वं नेतरोनुपपत्तेरित्येतद्व्याख्यावसरे तथैवोक्तेः। तथापि सर्वं वै तेऽन्नमाप्नुवन्तीत्यत्र मोक्षपरत्वस्यारफुटत्वात् प्राणमयप्रकरणे स्फुटत्वात् तत्प्रायपाठादन्नमयप्रकरणे श्रुतवाक्यस्यापि मोक्षपरत्वं ध्येयमिति भावेन प्राणमयप्रकरणगतवाक्यस्य मोक्षपरत्वोपपादनमतो नासङ्गतमेतदिति बोध्यम्। उपलक्षणमेतत्। 'आनन्दं ब्रह्मणो विद्वान्न बिभेति कदाचने'त्यादि मनोमयादिप्रकरणस्थवाक्यानामपि मोक्षपरत्वस्पष्टीकरणं बोध्यम्। लेखकदोषमूलोऽयं पाठः। सर्वं वा इत्यादिवाक्यमेवोदाहार्यमित्येके। **तेन समानकर्तृतेति**। समानकर्तृकयोः पूर्वकाले क्त्वेति समानकर्तृकक्रियान्तरे सत्येव पूर्वकालीनक्रियावाचिधातोः क्त्वाप्रत्ययविधानात्पश्यत इति क्रियान्तरानध्याहारे विदित्वेति क्त्वाप्रत्ययप्रयोगस्यासाधुत्वापत्तेरिति भावः। **ब्रह्मशब्दादयोऽपीति**। ब्रह्मशब्दमान्त्रवर्णिकगानादिसिद्धान्तसाधका अत्र लक्षणानाश्रयणे बाधकतया वक्तव्या इत्यर्थः। **लक्षणयेति**। उपलक्षणतयेत्यर्थः। **अनेनेति**। व्यवधानेनेत्यर्थः।

सु०— अत्राह। जीव एवान्नमयादिशब्दार्थः। स ह्यन्नविकारशरीरावच्छिन्नत्वाद्भवत्यन्नमयः। प्राणमनोबुद्ध्यानन्दोपाध्यवच्छिन्नश्च भवति प्राणादिविकारो, घटाकाशमिव घटविकारः। तेन प्राणमयत्वाद्युपपत्तिः। तथा च 'स वा एष पुरुष इति' परामर्शस्तदुपाधिविषयतया हि श्लिष्टतरो भवति॥ रसशब्दश्चान्नस्थस्थविष्ठभागव्यावृत्त्यर्थो भविष्यति॥ इदमिति निर्देशश्च मुख्यार्थः सम्पद्यते। प्राणमयादिषु सर्वत्र शिरःप्रभृत्यवयवानां वक्तव्यत्वेन तत्प्राये(त्पाठे) सिद्धस्यापि कथनोपपत्तेः। शरीरित्वमवयवित्वं प्रियादियोगो ब्रह्मपुच्छत्वं चेत्येतत्सर्वं समञ्जसं भवति।

न च वक्तव्यं 'शरीरादिकोशा एव कुतस्तर्हि नाङ्गीक्रियन्ते, तथा चान्नमयप्राणमयमनोमयविज्ञानमयानन्दमया मे शुद्ध्यन्तामिति श्रुत्यन्तरानुगुण्यं च स्यादि'ति, कोशेषु ब्रह्मशब्दाद्यनुपपत्तेः। अन्यत्वमन्तरत्वं शरीरत्वं चोपाध्यपेक्षया जीवेऽप्युपपद्यन्ते।

परि०— 'भेदव्यपदेशाच्चे'ति सूत्रव्यावर्त्याशङ्कामाह **अत्राहेति**। जीवब्रह्मैक्यवादीति योज्यम्। पञ्चसु शब्देषु मयटां विकारार्थत्वमुपेत्य जीवे तद्घटनाप्रकारमाह **स हीति**। प्राणाद्युपाध्यवच्छिन्नश्च प्राणादिविकारो भवतीत्यत्र दृष्टान्तमाह **घटेति**। **तदुपाधीति**। जीवोपाधिभूतपुरुषशब्दितदेहविषयतयेत्यर्थः। **तत्प्राय इति**। तत्सदृश इत्यर्थः।

सु०— ननु जीवपक्षेऽप्यनुपपत्तिरस्ति, ''ब्रह्मशब्दो हि निराबाधो(धारो) न परमात्मना विनोपपद्यते। 'अद्यतेऽत्ति चेति' सर्वाद्यत्वं सर्वात्तृत्वं, 'प्राणं देवाः' इति सर्वदेवादिचेष्टकत्वं,

'यतो वाच' इति वाङ्मनसागोचरत्वं, 'विज्ञानं देवा' इति सर्वदेवोपास्यत्वं ज्येष्ठत्वं, 'सोऽकामयत' इति सङ्कल्पपूर्वकं सर्वस्रष्टृत्वं सर्वान्तरत्वमित्यादीनि नाल्पतरज्ञानशक्त्यादिसम्पन्ने जीवे सम्भवन्ति । तद्धेतुव्यपदेशश्चासङ्गतः स्यात् । मान्त्रवर्णिकव्याख्यानता च वाध्येत । न च जीवज्ञानान्मोक्षो युज्यत'' इति । मैवम्, उपनिषदर्थानववोधात् । अत्र हि जीवब्रह्मणोरेकत्वं विवक्षितम् । तत्र यानि वाक्यानि शुद्धविरोधीनि तान्युपहितसंसारिस्वरूपापेक्षाणि । ब्रह्मशब्दादीनि तु तत्स्वभावसिद्धपरमात्मस्वरूपापेक्षाणि । ऐक्यविवक्षा चात्र वाक्यशावल्यान्यथाऽनुपपत्त्यैव गम्यते ॥ न चैवं 'विनिगमनायां कारणाभावात् परमात्मैवान्नमयादि(शब्द)-वाच्योऽस्त्वि'ति युक्तम्, विशुद्धविरोधिनां वाक्यानां परमात्मनि सर्वथाऽनुपपत्तेः । सत्यप्यभेदे महाकाशधर्म एवावच्छिन्नाकाशे व्यवह्रियते, 'यावान्वाऽयमाकाशस्तावानेषोऽन्तर्हृदय आकाशः' इति, न तु परिच्छिन्नधर्मो वितस्तिमात्रत्वं महाकाशे । न च 'ब्रह्म पुच्छं प्रतिष्ठे'-त्यनुपपन्नम्, अस्य जीवस्य ब्रह्म पुच्छम् आयतनम् अधिष्ठानं निजं स्वरूपमित्यर्थोपपत्तेः । तस्मात् 'नेतरः' इत्यनुपपन्नमित्याशङ्कां परिहर्तुं भेदव्यपदेशाच्चेति सूत्रम् ।

ब्र०सू०—　　　　॥ ॐ भेदव्यपदेशाच्च ॐ ॥

परि०— अत्र हीति । ब्रह्मवल्ल्यामित्यर्थः । उपहितेति । उपाध्यवच्छिन्नेत्यर्थः । वाक्यशावल्येति । शुद्धलिङ्गोपहितलिङ्गवाक्यमेलनान्यथाऽनुपपत्त्येत्यर्थः । नेतर इत्यनुपपन्नमिति । 'इतरो जीवादिरन्नमयादिर्नेति' यदुक्तं पूर्वसूत्रे तदयुक्तमित्याशङ्कामित्यर्थः ।

सु०— तत्र चशब्दः प्रतिज्ञासमुच्चयार्थ इति भावेन सूत्रं व्याचष्टे आदित्य इति ।

अनु०—　　आदित्ये पुरुषे चायमिति भेदोपदेशतः ॥
　　　　नास्याभेदोऽस्ति जीवेन

स्यादेतदेवं कथञ्चित् यद्यस्यामुपनिषदि जीवपरमात्मनोरभेदो विवक्षितः स्यात् । न चैवम्, 'स यश्चायं पुरुषे यश्चासावादित्ये स एकः' इति पुरुषादित्यशब्दोपलक्षितापकृष्टोत्कृष्टसकलजीवानां नियम्यतयाऽधिकरणत्वेन परमात्मनश्च नियामकतयाऽधिष्ठातृत्वेन भेदस्यैवात्रोपदेशात् । तथा 'रसं ह्येवायं लब्ध्वाऽऽनन्दी भवति' इति लब्धृलब्धव्यतया, 'यदा ह्येवैषः' इत्युपासकोपास्यतया, 'उपसंक्रामति' इति प्राप्तृप्राप्यतया 'भीषाऽस्मात्' इति नियम्यनियामकतया च भेदोपदेशा द्रष्टव्याः ।

यदुक्तं वाक्यशाबल्या(न्यथाऽ)नुपपत्तिरत्र प्रमाणमिति, तदयुक्तम्, केवलं ब्रह्मपरतयैव वाक्यानां समञ्जसीकृतत्वात्।

ततो न जीवोऽन्नमयादिशब्दवाच्य इति।

परि०— **प्रतिज्ञेति**। नास्याभेदोऽस्ति जीवेनेति प्रतिज्ञेत्यर्थः। इतिशब्दमाद्यर्थं मत्वा मूलोक्तमुपलक्षणं मत्वाह **तथेति**। ननूक्तवाक्यशाबल्यान्यथानुपपत्तिपराहताः भेदव्यपदेशा इत्याशङ्क्य निषेधति **यदुक्तमित्यादिना**। **ततो न जीव इति**। जीवब्रह्मणोरत्यन्तभिन्नत्वेन ब्रह्मत्वसाधकानां ब्रह्मशब्दादीनां जीवे कथमप्यवृत्तेरिति भावः।

सु०— "ननु कथमुच्यते 'नास्य परमात्मनोऽभेदोऽस्ति जीवेने'ति, अनुमानतस्तद्भेदस्य प्रमितत्वात्। तथा चोक्तविधयाऽन्नमयत्वादिकं जीवस्य किं न स्यात्। न चोक्तभेदोपदेशविरोधः, अनुमानविरोधेन तस्यैवान्यपरत्वोपपत्तेरि"त्याशङ्कापरिहाराय सूत्रं **कामाच्च नानुमानापेक्षेति**।

ब्र०सू०— **॥ ॐ कामाच्च नानुमानापेक्षा ॐ ॥**

अनु०— **नानुमा कामचारिणी।**
विमतानि शरीराणि मद्भोगायतनानि यत्॥
शरीराणीत्यादिका तु तत्त्वज्ञाने ह्यपेक्ष्यते।
प्रत्यक्षादिविरुद्धत्वात्

सम्प्रतिपन्नस्वशरीरेषु सिद्धसाधनतापरिहाराय **विमतानि** इत्युक्तम्। **यत्** यस्मात्। **शरीराणि** शरीरत्वादित्यर्थः। मच्छरीर(ादि)वदिति दृष्टान्तः॥ आदिग्रहणाद्विप्रतिपन्नानीन्द्रियाणि ममैव करणानि इन्द्रियत्वात्सम्प्रतिपन्नवदित्यादीनामुपादानम्।

नन्वेतान्यनुमानानि प्रतिक्षेत्रं क्षेत्रज्ञानामभेदं साधयन्ति, न तु जीवानां परमात्माभेदम्। तेन विमता आत्मानः परमात्मनः (तत्त्वतो) न भिद्यन्ते आत्मत्वात्परमात्मवदित्याद्यनुमानमत्र शङ्कनीयम्, न त्विदमिति। मैवम्। न हि जीवानामुपहितस्वरूपाणामेव साक्षादभेदः सम्भवति, प्रत्यक्षादिविरोधात्। ततश्च निरुपाधिकेन रूपेणाभेदेऽनुमानं पर्यवस्यति। तथा च कथं न प्रकृतसङ्गतिरिति।

तत्त्वज्ञाने तत्त्वज्ञानार्थम्। **नापेक्ष्यते** तत्त्वज्ञानकारणं न भवतीत्यर्थः। कुतः, **प्रत्यक्षादिविरुद्धत्वात्**। **हि**शब्दो दृष्टान्तसूचकः।

तदयं प्रयोगः । विमतानि शरीराणीत्यादिका **अनुमा** अनुमानत्वेन पराभिमता, यथार्थ-ज्ञानकारणं न भवति, प्रमाणविरुद्धत्वात्, दहनानुष्णतासाधनानुमानवदिति ।

प्रत्यक्षादिविरुद्धाऽपि सदनुमा किं न स्यादित्यत उक्तं **कामचारिणीति** ।

तद्विवृणोति **अक्षेति** ।

अक्षागमभयोज्झिता ॥

अनुमा कामवृत्ता हि

अक्षं प्रत्यक्षम् । अनुमानमप्यत्रोपसङ्ख्येयम् । **अक्षागमभयोज्झितेति** तद्विरोधभयो-ज्झितेत्यर्थः । **कामवृत्ता** पुरुषेच्छानुसारिप्रवृत्तिमती ।

नन्वनेन किं विपक्षे बाधकमुक्तमित्यत आह **कुत्रेति** ।

कुत्र नावसरं व्रजेत् ।

किमाक्षेपे । सर्वत्राप्यवसरं व्रजेदित्यर्थः ।

परि०— यदित्यस्यार्थो **यद्यस्मादिति** । यस्माच्छरीराणीत्यस्य फलितार्थः शरीरत्वादित्यर्थ इति । **प्रतिक्षेत्रमिति** । प्रतिदेहमित्यर्थः । क्षेत्रज्ञानां जीवात्मनाम् । अत्र जीवब्रह्माभेदे प्रत्यक्षमागमं चानाशङ्क्य अनुमानमेवाशङ्क्य तन्निराकृतौ तात्पर्यचन्द्रिकायां व्यक्तम् । **तथा च कथमिति** । निरुपाधिकरूपस्यैव परमात्मत्वादिति भावः ।

सु०— तत्कथमित्यत आह जड इति ।

अनु०— **जड आत्मैव वस्तुत्वात्प्रमेयत्वाज्जडं चितिः ॥**
घन आकाश इत्याद्या बार्यन्ते केन हेतुना ।

आत्मा जडो ज्ञानानाश्रयो वस्तुत्वाद्धटवत् । **आकाशो घनो** निविडावयवः । **प्रमेय-त्वात्**पाषाणवत्; इति साक्षिप्रत्यक्षविरुद्धम् । **जडं** घटादिकम्, **चितिः** चेतनम्, प्रमेयत्वादात्मवत्; इति अनुमानविरुद्धम्, चैतन्यकार्यस्य सर्वथाऽप्यनुपलम्भात् । आद्यपदेन 'ब्राह्मणेन सुरा पेया द्रवद्रव्यत्वात् क्षीरवदि'त्यागमविरुद्धस्य ग्रहणम् । **केन** इत्याक्षेपे । 'यदि प्रत्यक्षादि-विरोधिनोऽप्यनुमानत्वं स्यादि'ति शेषः, 'प्रत्यक्षादिविरुद्धमपि यद्यैक्यानुमानं प्रमाणं स्यात्तदा उदाहृतमपि किं न स्यादविशेषादि'त्युक्तं भवति ।

नन्वत्र कथं प्रयोक्तव्यम् । यथान्यासमवेत्येवकारेणाह । तर्हि प्रतिज्ञापदव्याघातः स्यादिति चेत्, अस्तु, न हि प्रत्यक्षादिविरोधादयं गरीयान्, समश्च परानुमाने, तत्परिहारोऽप्यत्र तुल्यः ।

नन्वाकाशो घन इति साधने कालादौ व्यभिचारः, न, पक्षतुल्यत्वात् ।

यदत्र वक्तव्यं तदुपरिष्टाद्वक्ष्यत इति ।

परि०— जड आत्मेत्यादेः प्रत्यक्षानुमानागमविरुद्धानुमा कुत्र नावसरं व्रजेदिति प्रागुक्तविवृति रूपत्वात्क्रमादक्षादिविरुद्धानुमानोक्तिपरत्वलाभाय मूलोक्तक्रमव्यत्यासेन मूलं व्याचष्टे **आत्मेत्यादिना** । **इति साक्षीति** । इत्यनुमानद्वयं साक्षिप्रत्यक्षविरुद्धमित्यर्थः । **तर्हि प्रतिज्ञापदव्याघातः स्यादिति चेदिति** । आत्मेत्यस्य ज्ञानाश्रय इत्यर्थत्वात् । तथाऽऽकाश इत्यस्यानिबिडावयवद्रव्यमित्यर्थत्वात् । जडमित्यस्याचेतनमित्यर्थत्वादिति भावः । **समश्च परानुमान इति** । विमतानि शरीराणीत्यस्य मद्भोगायतनभूतमदीयातीतानागतशरीरव्यावृत्तये मद्भोगानायतनानि शरीराणीत्यर्थत्वादिति भावः । ननु तत्तद्भोगायतनतया प्रतीयमानानि शरीराणीति पक्षस्यार्थः । अतो न व्याघात इति चेत्तर्ह्यात्मादिपदैरपि प्रमातृत्वादिधर्मान्तराक्रान्तरूपेण पक्षीकरणस्याभिमतत्वान्न व्याघात इति भावेनाह **तत्परिहारोऽपीति** । ननु नाभेदानुमानानां प्रत्यक्षादिबाधः । भेदस्य मिथ्यात्वेन प्रत्यक्षादेरप्रमाणत्वादिति चोद्यं कुतो न निरस्यत इत्यत आह **यदत्रेति** । **उपरिष्टादिति** । 'अस्मिन्नस्ये'ति सूत्रव्याख्यानपरे समीपे सहभोगस्य मुक्तित्वेनेत्यादिग्रन्थे वक्ष्यत इत्यर्थः । यद्वा । भेदग्राहकत्वमेव नास्ति प्रत्यक्षस्य, कुतो भेदानुमानबाधकत्वमित्यत उक्तं **यदत्रेति** । 'भेदो विशेष्यधर्म्यादिग्रहणापेक्षया यदि । अन्योन्याश्रयताहेतोर्दुर्ग्राह्य' इत्यादिना बौद्धपरीक्षायां प्रत्यक्षस्य भेदग्राहकत्वं वक्ष्यत इत्यर्थः । अथवानुमानानां कामचारित्वेन दूषणे मीमांसाऽनारम्भपातेन व्याघातः स्यात् । इदमनुमानं मानं इदं नेति व्यवस्थायामनुमानस्य वाच्यत्वादित्यत आह **यदत्रेति** । 'आगमानुगृहीतानुमानमेवानुमाऽपि तु' इत्यादौ 'तर्काप्रतिष्ठानादि'त्येतद्व्याख्यानावसरे वक्ष्यत इत्यर्थः । यद्वाऽभेदानुमानस्य प्रत्यक्षादिबाधादेरुक्तावप्यभेदागमस्यापि प्रत्यक्षबाधादेरत्र वक्तव्यत्वादित्यत आह **यदत्रेति** । 'पृथगुपदेशादि'त्यत्र वक्ष्यत इत्यर्थः इत्यादि ज्ञेयम् । अतो विरोधस्तदवस्थ इति भावः ।

सु०— ननु 'अथातो ब्रह्मजिज्ञासा' इत्यत्रैव जीवेशभेदः समर्थितः । तथा जन्मादिसूत्रेणापि, 'अतो जीवैक्यमि'त्युक्तत्वात् । अत्रापि पुनस्तत्साधने पुनरुक्तता स्यादित्यत आह न जीवेति ।

अनु०— न जीवभेदसूत्राणां शङ्क्याऽत्र पुनरुक्तता ॥
वाक्यान्तरद्योतकत्वात्

अत्र शास्त्रे । तत्र तत्र प्रकरणे, ह्यैक्यविवक्षायां चोदितायां तत्तद्गतभेदवाक्यद्योतनेन सूत्रेषु भेदसमर्थनं क्रियते । अतस्तात्पर्यभेदात् न पुनरुक्तता शङ्क्या । तथा हि । जिज्ञासा-

वाक्येष्वभेदशङ्कायां तद्गतब्रह्मशब्देनैव भेदसमर्थनम्, जिज्ञास्यस्य ब्रह्मणो जीवत्वे शङ्किते तत्पूर्ववाक्योक्तलक्षणेन भेदसाधनमित्यादि स्वयमूह्यम्। एवमेव 'भेदव्यपदेशाच्चान्यः' इत्यादावपि पुनरुक्ततादोषः परिहरणीयः।

नन्वेवं सत्यभेदः स्वरूपेण कुत्रापि न निराकृतः स्यादित्यत आह **पृथगिति**।

पृथगित्यत्र पूर्णता।

पूर्णता प्रधानता। भेदसाधनस्य स्वातन्त्र्येण विचारितत्वात्। यद्यपि प्रकरणविशेषविषयतयाऽभेदे निराकृतेऽपि स्वरूपनिराकरणमर्थात्सिद्ध्यति, तथाऽपि वस्तुस्थितिकथनमेतदित्यदोषः।

अथवा पुनरुक्तिपरिहारस्यैवंजातत्वात् 'अत एव चोपमे'त्यादिसूत्राण्यापातप्रतीतभाष्यदिशा भेदपराणीव प्रतिभान्ति, तन्निरासार्थमिदमुक्तम्; 'पृथगुपदेशात्' इत्यत्र एव भेदसमर्थनस्य **पूर्णता** पर्यवसानमिति।

यद्यप्येतत् करिष्यमाणव्याख्यानादेव ज्ञास्यते, तथाऽपि स्पष्टार्थमुक्तमित्यदोषः।

परि०— **इत्युक्तत्वादिति**। 'अतो जीवैक्यमपि स निराचक्रे जगद्गुरु'रिति जन्मादिसूत्रे उक्तत्वादित्यर्थः। **स्वरूपेणेति**। अभेदत्वेनेत्यर्थः। तथा चाभेदः प्रकरणविशेषविषयो नेत्येव निराकरणं कृतं अभेदो नेति कुत्रापि न निराकरणं कृतं स्यादिति भावः।

सु०— 'शरीरादिकोशा एवान्नमयादिशब्दवाच्या' इति पक्षोऽपि 'नेतरोऽनुपपत्तेरि'ति साधारणदोषेण दूषित एव। विशेषदोषेण दूषयितुं सूत्रम् **अस्मिन्नस्य च तद्योगं शास्तीति**।

ब्र०सू०— **॥ ॐ अस्मिन्नस्य च तद्योगं शास्ति ॐ ॥**

तद्व्याचष्टे **योगमिति**।

अनु०— **योगमन्नमयाद्यैर्यत्फलत्वेनास्य शंसति ॥**
स्थानद्वयेऽप्यतः कोशा एत इत्यतिसाहसम्।

यत् यस्मात्, **अस्य** 'स य एवंविदि'त्युक्तस्य ब्रह्मविदः, फलत्वेन, अन्नमयादिभिः, **योगं** तत्प्राप्तिं, **स्थानद्वयेऽपि** अनुवाकद्वयेऽपि, **शंसति** कथयति, श्रुतिः 'एतमन्नमयमात्मानमुपसङ्क्रामती'त्यादि, 'एतमन्नमयमात्मानमुपसङ्क्रम्ये'त्यादि च। **अत एते** अन्नमयादयः **कोशा**

इति एतद्व्याख्यानम् **अतिसाहसं** पूर्वोत्तरापरामर्शमूलम्। न हि शरीरादिकोशप्राप्तिर्ब्रह्मविद्या-फलमिति सम्भवति, 'तरति शोकमात्मविदि'त्यादिविरोधात्, शरीरादेश्च शोकरूपत्वात्।

स्यादेतत् यद्यत्रान्नमयादिप्राप्तिरुच्येत, न चैतदस्ति, उपसङ्क्रमशब्दस्यातिक्रमार्थत्वा-दित्यत आह **उपसङ्क्रमणं चेति**।

उपसङ्क्रमणं चैव द्वितीयोद्देशितं प्रति ॥
अतिक्रमं वदन्तं तमुपशब्दो निवारयेत्।

द्वितीयोद्देशितं प्रति द्वितीयया कर्मत्वेनोक्तमन्नमयादिकं प्रति, **यदुपसङ्क्रमणम्** उच्यते तत् **अतिक्रमं वदन्तम्**, उपसङ्क्रमणपदवाचिपदमतिक्रमार्थं व्याकुर्वन्तमिति यावत्। **उपशब्दो निवारयेत्** तस्योपशब्दविरोधः स्यात्, उपपूर्वस्य क्रमेः प्राप्त्यर्थत्वात्।

दोषान्तरमाह **अश्रुतस्येति**।

अश्रुतस्यातिशब्दस्य स्थानं दद्यात्कथं पुनः ॥

पुनः इति दोषान्तरसमुच्चयार्थः।

वाक्यद्वयतात्पर्यमाह **श्रुतेति**।

श्रुताश्रुतपरित्यागकल्पने विगतह्रियाम्।

एवं व्याकुर्वाणेन हि श्रुतमुपशब्दं त्यक्त्वा तत्स्थानेऽश्रुतोऽतिशब्दोऽध्याहार्यः। तथा च श्रुतपरित्यागोऽश्रुतकल्पनं च स्यात्। तदुभयं च लज्जाहेतुरिति।

'न वयं श्रुतपरित्यागेनाश्रुताध्याहारं कुर्मो येनायं दोषः स्यात्, किं नामाव्ययानामनेकार्थ-त्वादुपशब्दोऽतिशब्दार्थो व्याख्यायत इति चेन्न, नियामकेन विना प्रसिद्धार्थत्यागाप्रसिद्धार्थ-स्वीकारानुपपत्तेः। न ह्यव्ययान्यनेकार्थानीत्येतावताऽन्तःशब्दस्य वहिरित्यर्थो गृह्यते, किन्तु प्रयोगादिकमनुसृत्यैवे'ति स्थितेऽभ्युपगम्यापि दोषमाह **मृतावेवेति**।

मृतावेव परित्यागः कृतो ह्यन्नमयस्य च ॥

हि यस्मात् **अन्नमयस्य** कोशस्य **च**शब्दात् प्राणमयस्य च **परित्यागो मृतावेव कृतो** भवति, मृतेः शरीरत्यागरूपत्वात्, तस्मात् 'अस्माल्लोकात्प्रेत्ये'ति मरणोक्त्यैवान्नमयाद्यतिक्रम-स्योक्तत्वात् पुनः 'एतमन्नमयमात्मानमुपसङ्क्रामती'ति तदतिक्रमोक्तौ पुनरुक्तिः प्रसज्येतेति।

किञ्च 'ब्रह्मविदाप्नोति परमि'त्युपक्रमानुगुण्यं च प्राप्तिपरत्वे स्यात्।

अतो नान्नमयादयः कोशाः किन्तु विष्णुरेव।

शुद्धिप्रार्थनलिङ्गाद्वाक्यान्तरोक्तानां कोशत्वेऽपि न कश्चिद्विरोधः। अपि च तेऽन्नमयादयः, एते तु 'अन्नरसमय' इत्युपक्रमात् 'रसो वै स' इति वाक्यशेषाच्चान्नरसमयादय इति शब्दान्तरन्यायेनाप्यन्ये भविष्यन्तीति सर्वमनवद्यम्॥

परि०— शब्दान्तरन्यायेनेति। 'शब्दान्तरं कर्मभेदः कृतानुबन्धित्वादि'ति द्वितीयाध्यायद्वितीयपादोक्तजैमिनीयन्यायेनेत्यर्थः। तत्र यथा यजति ददाति जुहोतीति शब्दभेदाद्यागदानहोमानां नानार्थत्वं तथेहापीति भावः। चन्द्रिकायां तु 'अथैष ज्योतिः अथैष विश्वज्योतिरि'त्यादाविव संज्ञाभेदाद्भेद' इत्युक्तम्। 'शब्दभेदादर्थभेद' इति न्यायेनेत्येके।

सु०— एवमन्नमयादीनां पञ्चानामपि परब्रह्मत्वप्रतिपादनपरतया सूत्राणि व्याख्याय परेषामपव्याख्यां प्रत्याख्यातुमुत्तरोऽयं ग्रन्थसन्दर्भ आरभ्यते।

तत्र मायावादिनोऽन्नमयादयः पञ्चापि कोशा इति मन्यमाना 'ब्रह्मपुच्छं प्रतिष्ठे'त्युक्तस्य ब्रह्मणः स्वप्राधान्येन ज्ञेयत्वप्रतिपादकान्येतानि सूत्राणीति व्याचक्षते। तथा हि।

"अन्नमयादयश्चत्वारस्तावदन्नादिविकाराः कोशा एव। तथा च 'विकारार्थे मयट्'प्रवाहे सत्यानन्दमय एव(ा)कस्मादर्धजरतीयन्यायेन कथमेव मयटः प्राचुर्यार्थत्वं ब्रह्मविषयत्वं चाश्रीयते। मान्त्रवर्णिकब्रह्माधिकारादिति चेत्, अन्नमयादीनामपि तर्हि ब्रह्मत्वप्रसङ्गः। अन्नमयादीनामन्तरस्यान्यस्य श्रवणादब्रह्मत्वमानन्दमयस्य तु तदभावाद्ब्रह्मत्वमिति चेन्न, तत्रापि 'सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्मे'ति प्रकृतस्य ब्रह्मणो 'ब्रह्म पुच्छं प्रतिष्ठे'त्यानन्दमयाश्रयतयोक्तत्वात्। तद्विजिज्ञापयिषयैवान्नमयादयः पञ्चापि कोशाः कल्प्यन्ते।

नन्वन्नमयादीनामिवानन्दमयस्य पुच्छत्वेनोक्तं ब्रह्म कथं स्वप्रधानं स्यात्। न, स्वप्रधानतया प्रकृतत्वात्। न चानन्दमयावयत्वेनापि ब्रह्मणि ज्ञायमाने प्रकृतत्वं न हीयते आनन्दमयस्य ब्रह्मत्वादिति वाच्यम्, तथा सति तदेवावयव्यवयवश्चेत्यसामञ्जस्यप्रसङ्गात्। अन्यतरपरिग्रहे च पुच्छस्यैव ब्रह्मत्वं युक्तम्, ब्रह्मशब्दश्रवणात्, न त्वानन्दमयस्य तत्र ब्रह्मशब्दाश्रवणात्। 'असन्नेवे'ति श्लोकस्य ब्रह्मपुच्छमित्युक्तब्रह्मविषयत्वात्। न ह्यत्रानन्दमयोऽन्वाकृष्यते, किन्तु पुच्छतयोक्तं ब्रह्म स्वप्रधानतया। न चानन्द(मय)स्यानुभवसिद्धस्य भावाभावशङ्का युज्यते। कथं तर्हि पुच्छत्वोक्तिः। पुच्छवत्पुच्छमित्याश्रयार्थत्वात्।

किञ्चानन्दमयस्य प्रियाद्यवयवयोगशारीरत्वाभ्यां सविशेषत्वाद्ब्रह्मणोऽपि सविशेषत्वप्रसङ्गः । निर्विशेषं च ब्रह्म, वाङ्मनसागोचरत्वश्रुतेः । मयटः प्राचुर्यार्थत्वेऽप्यानन्दप्रचुर इत्युक्ते दुःखाल्पत्वमपि गम्यते, प्राचुर्यस्य लोके प्रतियोग्यल्पतासापेक्षत्वात् । न च ब्रह्मणि दुःखं सम्भवति ।

किञ्च प्रियादीनां प्रतिशरीरं भेदेनानन्दमयस्यापि भेदे ब्रह्मणोऽपि प्रतिशरीरं भेदः प्रसज्येत । न च तद्युक्तम्, अनन्तत्वश्रुतेः । न चैवं भार्गवी वारुणी विद्या विरुद्ध्येत, तत्र मयटोऽश्रवणेन भिन्नविषयत्वात् । 'एतमानन्दमयमात्मानमि'ति चान्नमयादीनामिवानन्दमयस्यातिक्रमणीयतयोक्तस्याब्रह्मत्वात् । अन्ते मयटः श्रवणेन पूर्वमपि तदध्याहारे पूर्वमपि नानन्दमयो ब्रह्मास्तु । ब्रह्मज्ञानार्थिनस्तु तदुपदेशो द्वारतयोपपन्नो भविष्यतीति ।

नन्वेवं तर्हि कथं सूत्राणि । आनन्दमयस्य ब्रह्मताप्रतिपादनपरतयोपलम्भात् । मैवम् । वेदसूत्रयोर्विरोधे गुणे त्वन्याय्यकल्पनेति न्यायेन सूत्राणां कथञ्चिद्योज्यत्वात् । तस्मादानन्दमयादयः पञ्चापि कोशा न ब्रह्म'' इति ।

परि०— श्रोतृबुद्धिसौकर्यायाह **एवमिति** । **तद्विजिज्ञापयिषयेति** । तज्ज्ञापयामीतीच्छयेत्यर्थः । **अन्नमयादीनामिवेति** । अन्नमयादिषु पुच्छत्वेनोक्तं पृथिव्यादिकं यथा न प्रधानं तथेत्यर्थः । निषेधति **नेति** । आनन्दमयस्य पुच्छत्वेन कथनं नोपेयत इत्यर्थः । तत्र हेतुमाह **स्वप्रधानतया प्रकृतत्वादिति** । ननु 'तदप्येष श्लोको भवति', 'असन्नेव स भवती'त्युक्तश्लोकस्यान्नमयादिप्रकरणेष्विवानन्दमयप्रकरणेऽप्यानन्दमयविषयत्वात्कथं तत्रत्यब्रह्मशब्दस्य पुच्छे श्रवणं आनन्दमये त्वश्रवणमित्यतः पूर्वप्रकरणचतुष्टयोक्तश्लोकचतुष्टयस्यान्नमयादिविषयत्वेऽप्यत्रानन्दमयप्रकरणे कथितश्लोकस्य पुच्छविषयत्वमेवोपेयते । अतो नोक्तहेतुद्वयमसिद्धमिति भावेनाह **असन्नेवेति** । **अत्रेति** । श्लोक इत्यर्थः । श्लोकस्यानन्दमयविषयत्वे बाधकं चाह **न चानन्दस्येति** । आनन्दमयशब्देनोक्तानन्दस्य 'असन्नेव स भवतीति सन्तमेनं ततो विदुरि'ति तदेतच्छब्दाभ्यां परामर्शेनासच्छब्दसच्छब्दाभ्यामुक्तावभावौ न युक्तौ भावाभावशङ्काया एवायोगादित्यर्थः । **कथं तर्हीति** । स्वप्रधानत्व इत्यर्थः । **प्रिया(द्य)वयवयोगशारीरत्वाभ्यामिति** । 'तस्य प्रियमेव शिर' इत्यादिना प्रिया(द्य)वयवयोगः । 'तस्यैष एव शारीर आत्मे'त्यादिनाऽऽनन्दमयस्य विज्ञानमयः शरीरमुच्यते । इदं च स विशेषब्रह्मणि सम्भवति न निर्विशेष इति भावः । **वाङ्मनसेति** । 'यतो वाचो निवर्तन्त' इत्यादिश्रुतेरित्यर्थः । **अनन्तत्वश्रुतेरिति** । 'सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्मे'ति श्रुतानन्तत्वस्य देशकालवस्तुपरिच्छेदरूपत्वेन भेदविरोधादिति भावः । **न चैवं भार्गवीति** । आनन्दमयस्थानापन्नस्य 'आनन्दो ब्रह्मेति व्यजानादि'त्युक्तस्य ब्रह्मत्वेनोपगमादिहानन्दमयस्याब्रह्मत्वे तद्विरोध इति नेत्यर्थः । प्राप्यस्थले मयट्श्रवणमस्तीत्यत आह **एतमिति** । **अतिक्रमणीयतयेति** । उपशब्दस्यातिक्रमणार्थत्वोपगमादिति भावः । **द्वारतयेति** । अरुन्धतीज्ञानार्थ

स्थूलतारोपदर्शनमिवेति भावः । **इति न्यायेनेति** । 'विप्रतिपत्तौ विकल्पः स्यात्समत्वात्', 'गुणे त्वन्याय्यकल्पना एकदेशत्वात्' इति नवमोक्तजैमिनीयन्यायेनेत्यर्थः । स च न्यायः गुह्यनयचन्द्रिकाव्याख्यानेऽस्माभिः विवृतः ।

सु०— तदेतत्सूत्रव्याख्यानेन निराकृतमपि शिष्यहिततया स्फुटं निराकरोति **येऽन्नमिति** ।

अनु०— **ये(यो?)ऽन्नं ब्रह्मेत्याद्युपासां सामानाधिकरण्यतः ।**
उक्त्वा पञ्चस्वरूपाणां पुनस्तत्प्राप्तिवादिनी ॥
स्थानद्वयगता वेदवाणी तदपलापिनाम् ।
तमसोऽन्यत्र संस्थानं कथमेव सहेत सा ॥

इत्यादि इति क्रियाविशेषणम् । **पञ्चस्वरूपाणाम्** इति विशेषणसमास एवायं न द्विगुः, तद्धितार्थाद्यभावात् । **तत्प्राप्तिवादिनी** ज्ञानफलत्वेनेति शेषः । **स्थानद्वयम्** अनुवाकद्वयम् । **तदपलापिनाम्** अन्नमयादीनां ब्रह्मत्वापलापिनां मायावादिनाम् ।

इदमुक्तं भवति । अन्नमयादिपञ्चकं यदि न ब्रह्म तदाऽन्नमयादीन्प्रत्युदाहृतश्लोकेषु 'येऽन्नं ब्रह्मोपासत' इति प्रथमानुवाके 'अन्नं ब्रह्मेति व्यजानादि'त्युत्तरानुवाके च ब्रह्मतयोक्तिविरोधः स्यात् । न हि पुच्छस्यापि ब्रह्मत्वे प्रमाणमस्त्यन्यदतो ब्रह्मशब्दात् ॥ नन्वेतद्ब्रह्मज्ञानद्वारतयोपदिष्टं न तु ब्रह्मतयोपदिष्टमिति चेन्न, सामानाधिकरण्येनोक्तत्वात् ॥ न च सामानाधिकरण्यमपि गौणम्, तथा सति विदुषस्तत्प्राप्तिरुक्ता विरुद्ध्येत । न च तत्रातिक्रमोऽर्थ इत्युक्तम् ॥ न चानन्दमये ब्रह्मशब्दो नास्ति श्लोकस्य पुच्छविषयत्वादिति वाच्यम्, तथा सत्यन्नमयादिश्लोकानामपि तथात्वप्राप्तेः ॥ किञ्च बाधकवशादित्थमाश्रीयते, एवमेव वा । नाद्यः, बाधकानां परिहृतत्वात् । द्वितीये तु निर्निमित्तं वेदार्थभूतब्रह्मापलापिनो बौद्धस्येव वेदाभिमानिकोपेन नरकप्राप्तिः स्यादिति ।

परि०— **तद्धितार्थाद्यभावादिति** । द्वितीयस्याद्यपादे 'दिक्सङ्ख्ये संज्ञायामि'त्यनुवर्त्य 'तद्धितार्थोत्तरपदसमाहारे चे'ति सूत्रे तद्धितार्थे विषयभूते उत्तरपदे च परतः समाहारे वाच्ये दिक्सङ्ख्ये सुबन्तेन समस्येते इति समासं विधाय 'सङ्ख्यापूर्वो द्विगुरि'ति तदुत्तरसूत्रेण सङ्ख्यापूर्वकसमासस्य द्विगुसंज्ञोक्त्या 'द्विगोः' इति ङीपि सति पञ्चस्वरूपीति भाव्यमिति न शङ्क्यम् । तद्धितार्थविषय इत्यादिसमासनिमित्तानामिहाभावेन तेन समासस्यैवात्राप्राप्तेः । किन्तु पञ्च च तानि स्वरूपाणि च पञ्चस्वरूपाणीति 'विशेषणं विशेष्येण बहुलमि'ति सूत्रेण विशेषणसमास एवेत्यर्थः । भाष्यस्थाशेषपदानामुपयोगं व्यञ्जयन् परमतनिरासप्रकारं व्यनक्ति **इदमुक्तं भवतीत्यादिना स्यादितीत्यन्तेन** ।

सु०— 'स्थानद्वयगते'त्युक्तम् । प्राक् च 'भृगोश्चैतद्वदिष्यती'ति । तत्रोत्तरानुवाकोक्तस्य ब्रह्मत्वं प्रपञ्चयति **अधीहीति** ।

अनु०— अधीहि भगवो ब्रह्मेत्युक्तोऽन्नप्राणपूर्वकम् ।
आह ब्रह्म कथं तत्र

अधीहि अध्यापय, ण्यर्थस्यान्तर्णीतत्वात् । **भगवो** भगवन्, 'मतुवसो रुः सम्बुद्धौ छन्दसी'ति वचनात् । **उक्तो** भृगुणा पृष्टो वरुणः 'भृगुर्वै वारुणिः । वरुणं, पितरमुपससार । अधीहि भगवो ब्रह्मेति । तस्मा एतत्प्रोवाच । अन्नं प्राणं चक्षुःश्रोत्रंमनोवाचमित्ये'वं ब्रह्मप्रश्नोत्तरत्वेनोक्तत्वादन्नादिकं ब्रह्मैव भवितुमर्हतीत्यर्थः ।

ननु तत्र मयटोऽश्रवणाद्भिन्नविषयत्वमिति चेन्न, उक्तोत्तरत्वात् । किञ्च तथा सत्यन्नमयादीन्प्रत्युदाहृतश्लोकेषु मयटोऽश्रवणाद्भिन्नविषयत्वं स्यात् । अस्त्विति चेन्न, तथा सति तदुदाहरणस्यासङ्गतिप्रसङ्गात् । यस्यान्नादेर्विकारास्ते तत्प्रशंसापरतया सङ्गतिस्त्विति चेन्न, मनोमयश्लोके तदयोगात् । तर्हि तत एवानुपपत्तेरन्नादिशब्दैरन्नमयादय एवोच्यन्त इति कल्प्यत इति चेत्, तर्ह्यत्रापि प्रकरणवशादन्नमयादय एवोच्यन्त इत्यङ्गीकार्यम् । उक्तेऽर्थे हि संवादित्वेनेयमाख्यायिकोक्ता, तस्मादन्नमयादय एवात्रोच्यन्ते, ते च ब्रह्मप्रश्नोत्तरत्वेनोक्तत्वान्यथाऽनुपपत्त्या ब्रह्मैवेति । यद्यपि 'सैषा भार्गवी वारुणी विद्या परमे व्योमन्प्रतिष्ठिते'ति साक्षाद्ब्रह्मविद्यात्वमुच्यते, तथाऽपि मीमांसार्थं युक्त्युपन्यासः । अथवा, अस्यापि समानयोगक्षेमत्वादिति ।

परि०— मतुवसोरुरिति । मत्वन्तस्य वस्वन्तस्य च पदस्य रुरित्ययमादेशो भवति सम्बुद्धौ परतः छन्दसि विषये इति सूत्रार्थः । **उक्तोत्तरत्वादिति** । 'प्राप्यत्वेन मयट्प्रोक्तेर्न तत्राप्यन्यदुच्यते' इत्युक्तत्वादिति भावः । **मनोमयश्लोक इति** । 'यतो वाचो निवर्तन्त' इति श्लोके मनसः प्रशंसाऽभावादिति भावः । **अत्रापीति** । भृगुवल्ल्यामर्थीत्यर्थः । **व्योमन्निति** । अच्छेद्यत्वेन व्योमनिभे ब्रह्मणीत्यर्थः । **युक्तीति** । ब्रह्मप्रश्नोत्तरत्वादियुक्त्युपन्यास इत्यर्थः । **अस्यापीति** । 'भृगुर्वै वारुणिरि'त्यनुवाकस्यापि 'ब्रह्मविदि'त्यनुवाकसमानयोगक्षेमत्वादित्यर्थः ।

सु०— स्यादेतत् । ब्रह्मप्रश्नोत्तरतयोक्तिमात्रेण न वरुणोक्तानामन्नादीनां ब्रह्मत्वं सिद्ध्यति, ब्रह्मज्ञानोपायतयाऽपि तदुपदेशोपपत्तेः । तथा हि । द्वितीयाचन्द्रप्रश्नेऽचन्द्ररूपापि शाखा चन्द्रतयोच्यते चन्द्रज्ञानोपायत्वात् । यथा वाऽरुन्धतीप्रश्ने तत्समीपवर्तिनी पृथुला तारकाऽरुन्धतीत्वेनोपदिश्यते, अरुन्धतीज्ञानद्वारत्वात् । द्वारत्वं चान्नादिशब्दोदितानां शरीरा-

दीनां वहिर्वृत्तिनिवारणद्वारा व्रह्मज्ञानं प्रत्युपपद्यत एवेति । मैवम् । किमनेन व्यभिचारश्चोद्यते, किंवाऽन्यथासिद्धिः सम्भाव्यते, उत सा निश्चीयते । पक्षत्रयमसम्वद्धमित्याह **द्वारमिति** ।

अनु०— **द्वारं तदिति वादिनः ॥**

उपसत्तिं कथं विदुः

तत् अन्नादिकम् । **उपसत्तिं** व्रह्मज्ञानार्थोपसत्त्युत्तरकालीनं गुरूपदेशप्रकारमित्यर्थः । **कथम्** इत्याक्षेपे, न विदुरित्यर्थः । गुरूपदेशप्रकाराज्ञानविजृम्भितेयं शङ्केति भावः । तत्कथं न विदुरित्यत आह **उपसन्नायेति** ।

उपसन्नाय हि त्रिशः ।

वक्तव्यं व्रह्म गुरुणा चतुर्वारमथापि वा ॥

सकृद्वेत्यागमा व्रूयुः सम्प्रदायविदोऽपि च ।

व्रह्म एव वक्तव्यम्, न पुनर्यत्किञ्चित् । अवोधेऽपि पुनः पुनः तदेव शव्दान्तरेण (शव्दान्तरेण तदेव) वक्तव्यम् । द्वारं च द्वारतयैव वक्तव्यम्, न तु तदात्मकत्वेन । न हि धूमोऽग्न्यात्मकत्वेन प्रदर्श्यते । चन्द्राद्युदाहरणमप्यसिद्धमेवेति । **आगमा** वेदाः । **सम्प्रदायविदः** स्मृतीतिहासपुराणकर्तारः । **अपिचौ** इतरेतरसमुच्चयार्थौ ।

'तर्हि उपदेशप्रकाराज्ञतया वरुणोऽन्यदुपदिशतीत्यस्तु । मैवम् । लोकपालस्यैतावज्ज्ञानाभावासम्भवादि'त्याशयेन द्वारोपदेशशङ्कानिराकरणमुपसंहरति **तदिति** ।

तद्यत्किञ्चित्कथं व्रूयादुपसन्नाय दिक्पतिः ॥

तत् तस्मात् । **यत्किञ्चिद्** द्वारम् ।

परि०— किमनेनेति । 'द्वितीयाचन्द्रप्रश्न' इत्यादिकथनेनान्नादिकं व्रह्म भवितुमर्हति । व्रह्मप्रश्नोत्तरत्वात् । यत् यत्प्रश्नोत्तरं तत्तद्वतीति विवक्षितानुमाने शाखादौ व्यभिचारः शङ्क्यत इत्यर्थः । सा असिद्धिः ।

सु०— नन्वव्रह्मैव व्रह्म पृष्टवते वरुणेनोक्तं व्यामोहनायेति किं न स्यादित्यत आह **न वदेदिति** ।

अनु०— **न वदेद्व्रह्म च कथं मायावी न हि वारिराट् ।**

किम् आक्षेपे, व्रह्मैव वदेदित्यर्थः । तत्र हेतुः 'मायावी न ही'ति, आप्तत्वादित्यर्थः ।

विवक्षितार्थतत्त्वज्ञानं हि वरुणस्य दिक्पतेः प्रसिद्धम् । अविप्रलम्भकत्वं च पितृत्वात् । भृगोर्ब्रह्मज्ञानयोग्यत्वात् । उपसन्नायेति प्रसङ्गदोषस्य निरस्तत्वात् । वारिराडिति भूताभिमानित्वेनोक्तस्यापटुकरणत्वासम्भवात् । विवक्षायाश्चोपदेशादेव सिद्धेः । अत एव श्रुतिः 'वारुणिः-(र्वरुणं) पितरमुपससारे'त्याह ।

तदनेनाप्तेन ब्रह्मप्रश्नोत्तरत्वेनोक्तत्वमन्नादीनां ब्रह्मत्वे हेतुरित्युक्तं भवति ।

''ननु वरुणेनोक्तेष्वन्नादिष्वन्नप्राणमनांसि सन्तु ब्रह्मस्वरूपाणि, अन्नादिशब्दानामत्तृत्वाद्यर्थतयाऽनुपपत्त्यभावात्; चक्षुःश्रोत्रवाक्शब्दं तु कथं ब्रह्म स्यात्, चक्षुरादिशब्दानां 'चष्टेऽनेनेति चक्षुः, शृणोत्यनेनेति श्रोत्रम्, वदत्यनयेति वागि'ति करणार्थत्वात्, ब्रह्मणश्च करणत्वानुपपत्तेरि''ति चेन्न, कर्तर्यपि तद्व्युत्पत्तिसम्भवादित्याह **चष्ट इति** ।

चष्ट इत्येव तच्चक्षुः श्रवणाच्छ्रोत्रमुच्यते ॥
वचनादेव वाग्ब्रह्म

एवशब्देन करणसाधनतां निराकरोति ।

किञ्च 'यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते' इति सकलभूतानां सृष्टिस्थितिसंहारकारणत्वं च ब्रह्मलक्षणमन्नादिषूपदिष्टम् । ततश्चैतद्ब्रह्मेत्याह **सृष्टीति** ।

सृष्टिस्थित्यादिकारणम् ।

यतः सृष्ट्यादिकारणमुक्तमतोऽपि ब्रह्मेति सम्बन्धः ।

ननु तथाऽपि नानुवाकद्वयोक्तमेकं वस्तु भवितुमर्हति, सङ्ख्याभेदात्संज्ञाभेदाच्च । पूर्वं खल्वन्नमयादयः पञ्चोक्ता, न चक्षुःश्रोत्रवाचः; उत्तरत्र चान्नादयः षट्, न विज्ञानानन्दाविति; तत्राह **तच्चेति** ।

तच्च वाधूलशाखायामष्टरूपमुदाहृतम् ॥
विज्ञानानन्दसहितं पृथक् सृष्ट्यादिलक्षणैः ।

चशब्दो हेत्वर्थः । यस्मात् **वाधूलशाखायां विज्ञानानन्दसहितं** तदन्नादिषट्कमिति **अष्टरूपं** ब्रह्मतया **उदाहृतम्** । तस्मात्तदनुसारेण प्रथमानुवाके चक्षुरादित्रयस्योत्तरत्र विज्ञानानन्दयोरध्याहारेण सङ्ख्यासंज्ञैक्यं भविष्यतीति भावः । हेत्वन्तरसमुच्चये वा चशब्दः । अत्रापि हि

'विज्ञानं ब्रह्मेति व्यजानात्', 'आनन्दो ब्रह्मेति व्यजानादि'त्युत्तरवाक्यपर्यालोचनयाऽपि ह्यत्र विज्ञानानन्दयोरध्याहारो गम्यते। न हि 'अन्यद्वरुणेनोपदिष्टं भृगुस्त्वन्यद्व्यजानादि'ति युज्यते।

ननु वाधूलशाखोक्तमपि कुतो ब्रह्मेत्यत आह **पृथगिति**। अनेकशाखाविदामेवात्र सम्यगधिकारज्ञापनायैतदुक्तम्।

ननु वाधूलशाखायामिवात्रोभयत्राष्टकमेव कस्मान्नोक्तमित्यत आह **आवापेति**।

आवापोद्वापतः शाखा यत आहुः परं पदम् ॥

क्वचिदन्यत्रानुक्तावापेन क्वचिदन्यत्रोक्तोद्वापेन क्वचिदुभयतया क्वचित्सामग्र्येण परमेश्वरस्वरूपं प्रतिपादयन्तीति शाखानां स्वभावो यतोऽतो न कश्चिद्विरोध इति।

परि०— यस्माद्वाधूलशाखायामित्यादि। "तस्माद्वा एतस्मादन्नरसमयात् अन्योऽन्तर आत्मा वाङ्मयः। तस्माद्वा एतस्माद्वाङ्मयादन्योऽन्तर आत्मा चक्षुर्मयः तस्माद्वा एतस्माच्चक्षुर्मयादन्योऽन्तर आत्मा श्रोत्रमयः तस्मात्प्राणमयः तस्मान्मनोमयस्तस्माद्विज्ञानमयस्तस्मादानन्दमय" इति हि वाधूलशाखेति तत्त्वप्रदीपोक्तरीत्या अष्टरूपोक्तिस्तत्र ध्येया। हेत्वन्तरमेवाह **अत्रापि हीति**। **एतदुक्तमिति**। अन्यथा पृथक्सृष्ट्यादिप्रतिपादकवाक्यान्युदाहृत्य प्रदर्शयेदिति भावः। **क्वचिदन्यत्रानुक्तावापेनेत्यादि**। यथा ब्रह्मवल्ल्यामनुक्तस्य चक्षुरादेः भृगुवल्ल्यामावापः प्रक्षेपः भृगुवल्ल्यामुक्तस्य चक्षुरादेर्ब्रह्मवल्ल्यामुद्वापोऽनुक्तिः भृगुवल्ल्यामेवा(न्यत्रा)नुक्तस्य चक्षुरादेरावापोऽन्यत्रोक्तस्य ज्ञानादेरुद्वाप इत्युभयथा क्वचिद्वाधूलशाखायां सामग्र्येणेति विवेकः।

सु०— ननु तथाऽपि वरुणोपदिष्टानामन्नादीनां ब्रह्मत्वं नोपपद्यते, 'तद्विज्ञाय पुनरेव वरुणं पितरमुपससार' इति लब्धोपदेशस्यापि भृगोः पुनरुपसरणवचनात्। पूर्वोक्तस्यैव ब्रह्मत्वे 'अधीहि भगवो ब्रह्मे'ति पुनरुपसरणं व्यर्थं स्यात्। अनेन तु ज्ञायते न पूर्वोपदिष्टं ब्रह्मेति। यथा हि "कश्चित्सुवर्णं याचितवते रजतं ददाति, सोऽपि गृहीत्वाऽऽलोच्य पुनः(पुनः) सुवर्णं देहीति याचते, तेन पार्श्वस्थो जानाति 'प्राग्दत्तमन्यदेव किञ्चिन्न सुवर्णमि'ति। तथेहापी"त्याशङ्कां परिहरति **यत इति।

अनु०— यतो भूतानि जायन्त इत्याद्यैर्लक्षणैः स्वयम्।
लक्षितं गुरुणा पश्चात्तपसैवापरोक्षितम् ॥
दृष्ट्वैकैकस्वरूपं तु समस्तोक्तानुदर्शनम्।
इच्छताऽऽज्ञां गुरोः प्राप्य तपसैवापरोक्षितम् ॥
अब्रह्मेत्येव वदतां श्रुतहान्यश्रुतग्रहौ।
साक्षाल्लक्षणतां प्राप्ताविति लज्जा तदुक्तिषु ॥

विवक्षितार्थतत्त्वज्ञानं हि वरुणस्य दिक्पतेः प्रसिद्धम्। अविप्रलम्भकत्वं च पितृत्वात्। भृगोर्ब्रह्मज्ञानयोग्यत्वात्। उपसन्नायेति प्रसङ्गदोषस्य निरस्तत्वात्। वारिराडिति भूताभिमानित्वेनोक्तस्यापटुकरणत्वासम्भवात्। विवक्षायाश्चोपदेशादेव सिद्धेः। अत एव श्रुतिः 'वारुणिः- (र्वरुणं) पितरमुपससारे'त्याह।

तदनेनाप्तेन ब्रह्मप्रश्नोत्तरत्वेनोक्तत्वमन्नादीनां ब्रह्मत्वे हेतुरित्युक्तं भवति।

''ननु वरुणेनोक्तेष्वन्नादिष्वन्नप्राणमनांसि सन्तु ब्रह्मस्वरूपाणि, अन्नादिशब्दानामत्तृत्वाद्यर्थतयाऽनुपपत्त्यभावात्; चक्षुःश्रोत्रवाक्शब्दं तु कथं ब्रह्म स्यात्, चक्षुरादिशब्दानां 'चष्टेऽनेनेति चक्षुः, शृणोत्यनेनेति श्रोत्रम्, वदत्यनयेति वागि'ति करणार्थत्वात्, ब्रह्मणश्च करणत्वानुपपत्तेरि''ति चेन्न, कर्तर्यपि तद्व्युत्पत्तिसम्भवादित्याह **चष्ट इति**।

चष्ट इत्येव तच्चक्षुः श्रवणाच्छ्रोत्रमुच्यते ॥
वचनादेव वाग्ब्रह्म

एवशब्देन करणसाधनतां निराकरोति।

किञ्च 'यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते' इति सकलभूतानां सृष्टिस्थितिसंहारकारणत्वं च ब्रह्मलक्षणमन्नादिषूपदिष्टम्। ततश्चैतद्ब्रह्मेत्याह **सृष्टीति**।

सृष्टिस्थित्यादिकारणम्।

यतः सृष्ट्यादिकारणमुक्तमतोऽपि ब्रह्मेति सम्बन्धः।

ननु तथाऽपि नानुवाकद्वयोक्तमेकं वस्तु भवितुमर्हति, सङ्ख्याभेदात्संज्ञाभेदाच्च। पूर्वं खल्वन्नमयादयः पञ्चोक्ता, न चक्षुःश्रोत्रवाचः; उत्तरत्र चान्नादयः षट्, न विज्ञानानन्दाविति; तत्राह **तच्चेति**।

तच्च वाधूलशाखायामष्टरूपमुदाहृतम् ॥
विज्ञानानन्दसहितं पृथक् सृष्ट्यादिलक्षणैः।

चशब्दो हेत्वर्थः। यस्मात् **वाधूलशाखायां विज्ञानानन्दसहितं** तदन्नादिषट्कमिति **अष्टरूपं** ब्रह्मतया **उदाहृतम्**। तस्मात्तदनुसारेण प्रथमानुवाके चक्षुरादित्रयस्योत्तरत्र विज्ञानानन्दयोरध्याहारेण सङ्ख्यासंज्ञैक्यं भविष्यतीति भावः। हेत्वन्तरसमुच्चये वा चशब्दः। अत्रापि हि

'विज्ञानं ब्रह्मेति व्यजानात्', 'आनन्दो ब्रह्मेति व्यजानादि'त्युत्तरवाक्यपर्यालोचनयाऽपि ह्यत्र विज्ञानानन्दयोरध्याहारो गम्यते। न हि 'अन्यद्वरुणेनोपदिष्टं भृगुस्त्वन्यद्व्यजानादि'ति युज्यते।

ननु वाधूलशाखोक्तमपि कुतो ब्रह्मेत्यत आह **पृथगिति** । अनेकशाखाविदामेवात्र सम्यगधिकारज्ञापनार्थैतदुक्तम्।

ननु वाधूलशाखायामिवात्रोभयत्राष्टकमेव कस्मान्नोक्तमित्यत आह **आवापेति**।

आवापोद्वापतः शाखा यत आहुः परं पदम् ॥

क्वचिदन्यत्रानुक्तावापेन क्वचिदन्यत्रोक्तोद्वापेन क्वचिदुभयतया क्वचित्सामग्र्येण परमेश्वरस्वरूपं प्रतिपादयन्तीति शाखानां स्वभावो यतोऽतो न कश्चिद्विरोध इति।

परि०— **यस्माद्वाधूलशाखायामित्यादि**। ''तस्माद्वा एतस्मादन्नरसमयात् अन्योऽन्तर आत्मा वाङ्मयः। तस्माद्वा एतस्माद्वाङ्मयादन्योऽन्तर आत्मा चक्षुर्मयः तस्माद्वा एतस्माच्चक्षुर्मयादन्योऽन्तर आत्मा श्रोत्रमयः तस्मात्प्राणमयः तस्मान्मनोमयस्तस्माद्विज्ञानमयस्तस्मादानन्दमय'' इति हि वाधूलशाखेति तत्त्वप्रदीपोक्तरीत्या अष्टरूपोक्तिस्तत्र ध्येया। हेत्वन्तरमेवाह **अत्रापि हीति**। **एतदुक्तमिति**। अन्यथा पृथक्सृष्ट्यादिप्रतिपादकवाक्यान्युदाहृत्य प्रदर्शयेदिति भावः। **क्वचिदन्यत्रानुक्तावापेनेत्यादि**। यथा ब्रह्मवल्ल्यामनुक्तस्य चक्षुरादेः भृगुवल्ल्यामावापः प्रक्षेपः भृगुवल्ल्यामुक्तस्य चक्षुरादेर्ब्रह्मवल्ल्यामुद्वापोऽनुक्तिः भृगुवल्ल्यामेवा(न्यत्रा)नुक्तस्य चक्षुरादेरावापोऽन्यत्रोक्तस्य ज्ञानादेरुद्वाप इत्युभयथा क्वचिद्वाधूलशाखायां सामग्र्येणेति विवेकः।

सु०— ननु तथाऽपि वरुणोपदिष्टानामन्नादीनां ब्रह्मत्वं नोपपद्यते, 'तद्विज्ञाय पुनरेव वरुणं पितरमुपससार' इति लब्धोपदेशस्यापि भृगोः पुनरुपसरणवचनात्। पूर्वोक्तस्यैव ब्रह्मत्वे 'अधीहि भगवो ब्रह्मे'ति पुनरुपसरणं व्यर्थं स्यात्। अनेन तु ज्ञायते न पूर्वोपदिष्टं ब्रह्मेति। यथा हि ''कश्चित्सुवर्णं याचितवते रजतं ददाति, सोऽपि गृहीत्वाऽऽलोच्य पुनः(पुनः) सुवर्णं देहीति याचते, तेन पार्श्वस्थो जानाति 'प्राग्दत्तमन्यदेव किञ्चिन्न सुवर्णमि'ति। तथेहापी''त्याशङ्कां परिहरति **यत इति**।

अनु०—
यतो भूतानि जायन्त इत्याद्यैर्लक्षणैः स्वयम्।
लक्षितं गुरुणा पश्चात्तपसैवापरोक्षितम् ॥
दृष्ट्वैकैकस्वरूपं तु समस्तोक्तानुदर्शनम्।
इच्छताऽऽज्ञां गुरोः प्राप्य तपसैवापरोक्षितम् ॥
अब्रह्मेत्येव वदतां श्रुतहान्यश्रुतग्रहौ।
साक्षाल्लक्षणतां प्राप्ताविति लज्जा तदुक्तिषु ॥

अयमर्थः न पुनरुपसरणान्यथाऽनुपपत्त्या पूर्वोपदिष्टस्याब्रह्मत्वं कल्प्यम्, पुनरुपसरणस्यान्यथोपपत्तेः। तथा हि। वरुणो ह्युद्देशलक्षणाभ्यां भृगवे ब्रह्मोपदिश्योवाच 'न श्रवणमात्रेण कृती भवान्, श्रवणमात्रस्य ब्रह्मसाक्षात्कारासाधनत्वात्, साक्षात्कारस्यैव मोक्षसाधनत्वात्। अतस्त्वया मनननिदिध्यासनरूपं तपः करणीयमि'ति। स चैवमुपदिष्टाष्टरूपो युगपत्सर्वस्य साक्षात्कर्तुमशक्यत्वान्मनननिदिध्यासनाभ्यामन्नाख्यं भगवद्रूपं साक्षात्कृत्य गुरुप्रसादलब्धमपूर्वतमं धनं तस्मै निवेदयितुं प्राणाख्यरूपान्तरसाक्षात्काराय मनननिदिध्यासने चिकीर्षुर्गुरोरनुज्ञामादातुं च पुनर्गुरुमुपससार। एवं रूपान्तरेऽपि। तत्र अनुजानीहीति वक्तव्ये यदधीहि भगवो ब्रह्मेति वदति तदहङ्कारनिरासार्थमिति।

नन्वेवमस्त्वर्थापत्तिरन्यथोपपत्त्यो(त्त्यु)पक्षीणा, तथाऽपि किं पूर्वस्याब्रह्मत्वात्पुनरुपसरणम् उतोक्तरीत्याऽनुज्ञानार्थमिति सन्दिह्यते। सन्देहे चान्नमयादीनां न ब्रह्मत्वावधारणं सम्भवतीति। मैवम्, 'यतो वा इमानि भूतानि जायन्त' इत्यादिलक्षणयोगात्तपसैवापरोक्षितत्वलिङ्गाच्चोत्तरपक्षावधारणोपपत्तेः।

न हि देहादाविदं लक्षणं सम्भवतीति। न च तस्य स्वभावसिद्धज्ञानस्य साक्षात्काराय तपोऽपेक्षितम्। किञ्च पूर्वस्याब्रह्मत्वेन पुनरुपसरणे स तपस्तप्त्वाऽन्नमब्रह्मेति व्यजानात्, नान्नाद्ध्येव खल्वित्यादि ब्रूयात्, एवं ब्रह्मत्वज्ञापकेषु श्रुतेष्वप्यश्रुतमब्रह्मत्वं कल्प्यतां श्रुतहानिरश्रुतग्रहापत्तिश्च स्यादित्यलम्; निर्दलपक्षप्रतिक्षेपेऽस्माकमेव लज्जा जायत इति।

अक्षरार्थस्तु स्फुट एव॥ सूत्राक्षराणामनानुगुण्यं तु भगवता न व्युत्पादितम्, तस्य परेण स्वयमेवाङ्गीकृतत्वात्। यो हि स्वयमेव स्वव्याख्यानस्यास्वारसिकत्वं मन्यते, तं प्रति तद्व्युत्पादनं मृतमारणमिव निराकर्तुरेव लज्जाकरम्। अत एवाह। **इति प्रकारेण तदुक्तिषु विषयभूतासु दूषणाभिधानेऽस्माकमेव लज्जा इति।**

परि०— मूलपदैरुक्तशङ्कानिरासस्याप्रतीतेर्व्यनक्ति **अयमर्थ इत्यादिना**। **अर्थापत्तिरन्यथोपपत्त्येति**। पुनरुपसरणान्यथानुपपत्तिरनुज्ञास्वीकाररूपान्यथोपपत्त्येत्यर्थः। **अक्षरार्थ इति**। यत इत्यादि मूलस्येति योज्यम्। स्वयमेवाङ्गीकृतत्वादिति। 'गुणे त्वन्याय्यकल्पने'त्युक्तत्वादिति भावः। इतिपदं पूर्वं हेत्वर्थकं व्याख्याय प्रकारार्थतयापि व्याख्याति **इति प्रकारेणेति**।

सु०— यच्च 'भेदव्यपदेशाच्चे'ति सूत्रं व्याख्यायोक्तं परेण 'मिथ्याभूतं जीवात्मपरमात्मभेदमाश्रित्य भेदव्यपदेशाच्चेत्युक्तमि'ति तदनुपपन्नमिति भावेनाह **समीप इति**।

अनु०— **समीपे सह भोगस्य मुक्तित्वेनोक्तितोऽसकृत् ।**
भेदो जीवेशयोर्मिथ्येत्येव मिथ्या स्वयं भवेत् ॥

'एतमानन्दमयमात्मानमुपसङ्क्रम्ये'त्यादौ परमेश्वरस्य **समीपे** । 'सोऽश्नुत' इत्यादौ तेन **सह** । न हि सामीप्यं साहित्यं च भेदेन विनोपपद्यते । न च मोक्षेऽपि शिष्यमाणं मिथ्या भवितुं युक्तम्, आत्मस्वरूपस्यापि मिथ्यात्वप्रसङ्गात् ।

अथवा 'भेदव्यपदेशादि'त्युक्ते मिथ्याभेदोऽयं किं न स्यादित्याकाङ्क्षानिरासार्थत्वेन 'अस्मिन्नस्य च तद्योगं शास्ती'ति सूत्रं प्रकारान्तरेण व्याख्याति ।

एवं पञ्चकोशवादिनां मायावादिनां व्याख्यां निराकृत्य ये तु भास्करादयो यथाश्रुत-सूत्रानुसारिणः 'अन्नमयादयश्चत्वारः कोशाः, आनन्दमयस्त्वेक एव परमात्मे'ति व्याचक्षते, तन्मतमतिदेशेन निराकरोति **एतेनेति** ।

एतेन मयटश्चैव द्वैविध्येनार्थकल्पनात् ।
तदन्येषां मतमपि सत्संसत्सु न भासते ॥

एतेनैव अन्नमयादीनां पञ्चानामपि ब्रह्मत्वोपपादनेन । **तदन्येषां** पञ्चकोशत्ववादिभ्यो-ऽन्येषां चतुष्कोशवादिनाम् । **सत्संसत्सु** विद्वत्सभासु ।

अधिकं चात्र दोषमाह **मयटो द्वैविध्येनार्थकल्पनाचेति** । 'अन्नमयादिषु विकारार्थत्व-मानन्दमये प्राचुर्यार्थत्वमि'ति यदत्र नियामकमुक्तं तत्प्रागेव निराकृतमिति । ननु प्राणमय एव विकारप्रक्रमो भग्नः । तर्हि तत्र (तत्र तर्हि) प्रत्ययस्य स्वार्थिकत्वकल्पनादधिको दोषः स्यादिति ।

परि०— **यदत्र नियामकमुक्तमिति** । सर्वान्तरत्वादिरूपं यन्नियामकमुक्तं तत् ततोऽपि ब्रह्मपुच्छमिति पुच्छब्रह्मणः श्रवणादित्यादिना निराकृतमित्यर्थः ।

सु०— ननु सूत्रव्याख्यामुपक्रम्य परापव्याख्यानिराकरणम् असङ्गतमिति चेन्न, स्वव्याख्यानदार्ढ्यार्थत्वादिति भावेनाधिकरणार्थमुपसंहरति अत इति ।

अनु०— **अतो नारायणो देवो निश्शेषगुणवाचकैः ।**
गुणिसामान्यवचनैरपि मुख्यतयोदितः ॥

गुणिसामान्यवाचिनां गुणवाचिनां च शब्दानां समन्वयाय प्रवृत्तेऽप्यधिकरणेऽधि-करणसिद्धान्तन्यायेन सिद्धमप्यर्थान्तरमुपसंहरति **अध्यात्मगैश्चेति** ।

अयमर्थः न पुनरुपसरणान्यथाऽनुपपत्त्या पूर्वोपदिष्टस्याब्रह्मत्वं कल्प्यम्, पुनरुपसरणस्यान्यथोपपत्तेः । तथा हि । वरुणो ह्युद्देशलक्षणाभ्यां भृगवे ब्रह्मोपदिश्योवाच 'न श्रवणमात्रेण कृती भवान्, श्रवणमात्रस्य ब्रह्मसाक्षात्कारासाधनत्वात्, साक्षात्कारस्यैव मोक्षसाधनत्वात् । अतस्त्वया मनननिदिध्यासनरूपं तपः करणीयमि'ति । स चैवमुपदिष्टाष्टरूपो युगपत्सर्वस्य साक्षात्कर्तुमशक्यत्वान्मनननिदिध्यासनाभ्यामन्नाख्यं भगवद्रूपं साक्षात्कृत्य गुरुप्रसादलब्धमपूर्वतमं धनं तस्मै निवेदयितुं प्राणाख्यरूपान्तरसाक्षात्काराय मनननिदिध्यासने चिकीर्षुर्गुरोरनुज्ञामादातुं च पुनर्गुरुमुपससार । एवं रूपान्तरेऽपि । तत्र अनुजानीहीति वक्तव्ये यदधीहि भगवो ब्रह्मेति वदति तदहङ्कारनिरासार्थमिति ।

नन्वेवमस्त्वर्थापत्तिरन्यथोपपत्त्यो(त्त्यु)पक्षीणा, तथाऽपि किं पूर्वस्याब्रह्मत्वात्पुनरुपसरणम् उतोक्तरीत्याऽनुज्ञानार्थमिति सन्दिह्यते । सन्देहे चान्नमयादीनां न ब्रह्मत्वावधारणं सम्भवतीति । मैवम्, 'यतो वा इमानि भूतानि जायन्त' इत्यादिलक्षणयोगात्तपसैवापरोक्षितत्वलिङ्गाच्चोत्तरपक्षावधारणोपपत्तेः ।

न हि देहादाविदं लक्षणं सम्भवतीति । न च तस्य स्वभावसिद्धज्ञानस्य साक्षात्काराय तपोऽपेक्षितम् । किञ्च पूर्वस्याब्रह्मत्वेन पुनरुपसरणे स तपस्तप्त्वाऽन्नमब्रह्मेति व्यजानात्, नान्नाद्ध्येव खल्वित्यादि ब्रूयात्, एवं ब्रह्मत्वज्ञापकेषु श्रुतेष्वप्यश्रुतमब्रह्मत्वं कल्प्यतां श्रुतहानिरश्रुतग्रहापत्तिश्च स्यादित्यलम्; निर्दलपक्षप्रतिक्षेपेऽस्माकमेव लज्जा जायत इति ।

अक्षरार्थस्तु स्फुट एव ॥ सूत्राक्षराणामनानुगुण्यं तु भगवता न व्युत्पादितम्, तस्य परेण स्वयमेवाङ्गीकृतत्वात् । यो हि स्वयमेव स्वव्याख्यानस्यास्वारसिकत्वं मन्यते, तं प्रति तद्व्युत्पादनं मृतमारणमिव निराकर्तुरेव लज्जाकरम् । अत एवाह । **इति प्रकारेण तदुक्तिषु विषयभूतासु दूषणाभिधानेऽस्माकमेव लज्जा इति ।**

परि०— मूलपदैरुक्तशङ्कानिरासस्याप्रतीतेर्व्यनक्ति **अयमर्थ इत्यादिना । अर्थापत्तिरन्यथोपपत्त्येति ।** पुनरुपसरणान्यथानुपपत्तिरनुज्ञास्वीकाररूपान्यथोपपत्त्येत्यर्थः । **अक्षरार्थ इति ।** यत इत्यादि मूलस्येति योज्यम् । स्वयमेवाङ्गीकृतत्वादिति । 'गुणे त्वन्याय्यकल्पने'त्युक्तत्वादिति भावः । इतिपदं पूर्वं हेत्वर्थकं व्याख्याय प्रकारार्थतयापि व्याख्याति **इति प्रकारेणेति ।**

सु०— यच्च 'भेदव्यपदेशाच्चे'ति सूत्रं व्याख्यायोक्तं परेण 'मिथ्याभूतं जीवात्मपरमात्मभेदमाश्रित्य भेदव्यपदेशाच्चेत्युक्तमि'ति तदनुपपन्नमिति भावेनाह **समीप इति ।**

अनु०— **समीपे सह भोगस्य मुक्तित्वेनोक्तितोऽसकृत्।**
भेदो जीवेशयोर्मिथ्येत्येव मिथ्या स्वयं भवेत्॥

'एतमानन्दमयमात्मानमुपसङ्क्रम्ये'त्यादौ परमेश्वरस्य **समीपे**। 'सोऽश्नुत' इत्यादौ तेन **सह**। न हि सामीप्यं साहित्यं च भेदेन विनोपपद्यते। न च मोक्षेऽपि शिष्यमाणं मिथ्या भवितुं युक्तम्, आत्मस्वरूपस्यापि मिथ्यात्वप्रसङ्गात्।

अथवा 'भेदव्यपदेशादि'त्युक्ते मिथ्याभेदोऽयं किं न स्यादित्याकाङ्क्षानिरासार्थत्वेन 'अस्मिन्नस्य च तद्योगं शास्ती'ति सूत्रं प्रकारान्तरेण व्याख्याति।

एवं पञ्चकोशवादिनां मायावादिनां व्याख्यां निराकृत्य ये तु भास्करादयो यथाश्रुत-सूत्रानुसारिणः 'अन्नमयादयश्चत्वारः कोशाः, आनन्दमयस्त्वेक एव परमात्मे'ति व्याचक्षते, तन्मतमतिदेशेन निराकरोति **एतेनेति**।

एतेन मयटश्चैव द्वैविध्येनार्थकल्पनात्।
तदन्येषां मतमपि सत्संसत्सु न भासते॥

एतेनैव अन्नमयादीनां पञ्चानामपि ब्रह्मत्वोपपादनेन। **तदन्येषां** पञ्चकोशत्ववादिभ्यो-ऽन्येषां चतुष्कोशवादिनाम्। **सत्संसत्सु** विद्वत्सभासु।

अधिकं चात्र दोषमाह **मयटो द्वैविध्येनार्थकल्पनाच्चेति**। 'अन्नमयादिषु विकारार्थत्व-मानन्दमये प्राचुर्यार्थत्वमि'ति यदत्र नियामकमुक्तं तत्प्रागेव निराकृतमिति। ननु प्राणमय एव विकारप्रक्रमो भग्नः। तर्हि तत्र (तत्र तर्हि) प्रत्ययस्य स्वार्थिकत्वकल्पनादधिको दोषः स्यादिति।

परि०— **यदत्र नियामकमुक्तमिति**। सर्वान्तरत्वादिरूपं यन्नियामकमुक्तं तत् ततोऽपि ब्रह्मपुच्छमिति पुच्छब्रह्मणः श्रवणादित्यादिना निराकृतमित्यर्थः।

सु०— ननु सूत्रव्याख्यामुपक्रम्य परापव्याख्यानिराकरणम् असङ्गतमिति चेन्न, स्वव्याख्यानदार्ढ्यार्थत्वादिति भावेनाधिकरणार्थमुपसंहरति **अत इति**।

अनु०— **अतो नारायणो देवो निश्शेषगुणवाचकैः।**
गुणिसामान्यवचनैरपि मुख्यतयोदितः॥

गुणिसामान्यवाचिनां गुणवाचिनां च शब्दानां समन्वयाय प्रवृत्तेऽप्यधिकरणेऽधि-करणसिद्धान्तन्यायेन सिद्धमप्यर्थान्तरमुपसंहरति **अध्यात्मगैश्चेति**।

अध्यात्मगैश्च प्राणाद्यैस्तथैव ह्यधिभूतगैः ।
अन्नादिशब्दैर्भगवानेको मुख्यतयोदितः ॥

अत एव नाधिकरणोपक्रमविरोध इति ।

परि०— अधिकरणसिद्धान्तन्यायेनेति । सिद्धान्तो हि स्वतन्त्रप्रतितन्त्राधिकरणाभ्युपगमभेदेन चतुर्धा । तत्र कस्यचिदर्थस्य सिद्धावनुषङ्गतः सिद्धोऽर्थोऽधिकरणसिद्धान्तः । यथा कर्तृसिद्धौ सार्वज्ञसिद्धिः । तेन न्यायेनेत्यर्थः । नन्वधिकरणोपक्रमे 'गुणिसामान्यवाचिनां गुणवाचिनां च प्रथममाह देवस्समन्वयं' इत्यत्रैतदधिकरणसमन्वेतव्यशब्द-विभाजकोपाधेरुक्तत्वादाध्यात्मिकादिशब्दानां तदनाक्रान्तानामत्र समन्वये उपक्रमविरोध इत्यतो वक्ति अत एवेति । आध्यात्मिकादिशब्दसमन्वयस्यानुषङ्गिकत्वादेव न गुणिसामान्यवाचिनामित्युपक्रमविरोध इत्यर्थः ॥

सु०— 'समस्तैर्गुणिसामान्यवाचकैर्गुणवाचकैरध्यात्मविषयैः(च) प्राणवागादिभि-रधिभूतविषयैश्चान्नौषध्यादिभिश्शब्दैर्भगवानेव मुख्यतयोदित' इत्युपसंहारो नोपपद्यते, अस्या-र्थस्य प्रागनुक्तत्वात् ।

ननूक्तमुपलक्षणपरोऽयमानन्दमयशब्द इति । सत्यम् । उपलक्षणं हि प्रकृतोपयुक्त-स्योपपन्नस्य चार्थस्य भवति, अन्यथाऽतिप्रसङ्गात् । न चैतेषां सर्वशब्दानां मुख्यया वृत्त्या भगवदेकवाचित्वसमर्थनं प्रकृतोपयुक्तं नाप्युपपन्नम् । तथाहि । जन्माद्यस्य यत इति सूत्रे जग-ज्जन्मादिकारणत्वादीन्यष्टौ लक्षणानि ब्रह्मणोऽभिहितानि । तत्रैव शास्त्रं प्रमाणमुक्तं तृतीयसूत्रे । समन्वयसूत्रे च तेषामेव वाक्यानां ब्रह्मणि समन्वयः प्रतिज्ञातः । अतो जगज्जन्मादिकारणत्वं यत्र यत्र प्रतीयते तेषामेव वाक्यानां परमेश्वरे समन्वयसमर्थनं प्रकृतसङ्गतम्, न सर्वेषाम्, सर्वत्र जगज्जन्मादिकारणत्वप्रतिपादनाभावात् ।

किञ्च यन्निष्ठतया जगज्जन्मादिकारणत्वं प्रतीयते तद्वाचिनः शब्दस्य यया कयाचन वृत्त्या भगवत्परत्वे समर्थितेऽपि लक्षणस्यातिव्याप्तिः परिहियत एव । न हि गङ्गापदलक्ष्यस्य तीरस्य घोषावासत्वं न सिद्ध्यति । अतो मुख्यवृत्तिसमर्थनस्य क्वोपयोगः ।

नोपपद्यते च सर्वशब्दानां भगवत्येव मुख्यवृत्तिसमर्थनम् । रूढियोगौ हि मुख्यवृत्ती । तत्रापि योगाद्रूढिर्बलवती । न च शब्दानां भगवति रूढिरस्ति, किन्तु तदितरत्रैव । योगस्तु सम्भवति, तथाऽपि स तदितरसमानः । तथा चार्थान्तर एव मुख्यवृत्तयः शब्दाः, रूढेर्योगस्य च सत्त्वात्; नेश्वरे, योगमात्रस्य कथञ्चित्सम्भवात् ।

अतः सूत्रकारस्य सकलशब्दानां मुख्यया वृत्त्या भगवत्येव समन्वयसमर्थने सङ्गत्युपपत्त्योरभावादपव्याख्यानमेतदित्याशङ्क्य सङ्गतिं तावद्दर्शयति **जन्मादीति**।

अनु०— जन्माद्यस्येति सूत्रेण गुणसर्वस्वसिद्धये।
ब्रह्मणो लक्षणं प्रोक्तं

'अथातो ब्रह्मजिज्ञासे'ति प्रथमसूत्रे ब्रह्मशब्देन जिज्ञास्यस्य सकलगुणपूर्णत्वं जीवादिव्यावृत्त्यर्थमुपात्तम्। जन्माद्यस्य यत इति द्वितीयसूत्रेण तत्सिद्धये जगज्जन्मादिकारणत्वं ब्रह्मणो लक्षणं प्रोक्तम्। अतः सूत्रद्वयेन साध्यतया साधकतया चानन्दादिसकलगुणपूर्णत्वं जगज्जन्मादिकारणत्वं च प्रकृतमिति। विवृतं चैतत्पूर्वमस्माभिः।

किमतो यद्येवमित्यत आह **शास्त्रमूलमिति**।

शास्त्रमूलं यतस्ततः॥

तदुभयं प्रधानमप्रधानं च लक्षणमनुमानादिनाऽतिव्याप्तौ शङ्कितायां तन्निवृत्त्यर्थं तृतीयसूत्रे शास्त्रमूलं शास्त्रैकप्रमाणकमुक्तं यतस्ततश्चतुर्थे सूत्रे शास्त्रस्यान्यपरत्वशङ्कायां सर्वशब्दानां भगवत्यन्वयः प्रतिज्ञातुमुचितो न कतिपयशब्दानामिति शेषः।

सर्वगुणपूर्णत्वे शास्त्रस्य प्रमाणतयाऽभिधानेऽपि कुतः सर्वशब्दसमन्वयः प्रतिज्ञातव्य इत्यत आह **अन्वय इति**।

अन्वयः सर्वशब्दानां गुणसर्वस्ववेदकः॥

यतः सर्वशब्दानामन्वय एव गुणसर्वस्ववेदको न कतिपयशब्दानाम्, अतः सर्वशास्त्राद् गुणसर्वस्वसिद्धये स एव प्रतिज्ञातव्य इति सम्बन्धः। अन्यथा यस्यैव शब्दस्य समन्वयो न प्रतिज्ञायते तदर्थो गुणो न भगवति (भगवति न) सिद्ध्येदतिव्याप्तिश्च स्यात्। प्रतिज्ञाते च समन्वयसूत्रेण सकलशब्दसमन्वये तत्प्रपञ्चनं सूत्रकारस्य कथमसङ्गतं भवतीति।

एतेन मुख्यवृत्तिरपि सङ्गता द्रष्टव्या, तस्या अपि समन्वयसूत्रे प्रतिज्ञातव्य(तत्वात्)त्वात्, अमुख्यवृत्तौ तदभिधेयगुणालाभप्रसङ्गात्, अभिधेयेऽतिव्याप्तिप्रसङ्गाच्चेति।

परि०— उत्तरमूलवतारयति समस्तैरित्यादिना सङ्गतिं तावद्दर्शयतीत्यन्तेन। **अतिव्याप्तिश्च स्यादिति**। तच्छब्दार्थगुणवत्यन्यस्मिन्निति योज्यम्। गुणानां प्रत्येकमेव लक्षणत्वादिति भावः। अतिव्याप्तिरत्र भगवतोऽन्यत्रैव

स्थितिर्ध्येया । यद्वा केषाञ्चिच्छब्दानामेव समन्वयप्रतिज्ञाने तत्तच्छब्दप्रवृत्तिनिमित्तभूतकतिपयगुणवत्त्वमेव भगवतो लक्षणं स्यान्न सर्वगुणवत्त्वं तच्च ब्रह्मण्यसमन्वितशब्देषु कतिपयशब्दवाच्येऽपि गतमित्यतिव्याप्तिरित्यर्थः । **अभिधेये-ऽतिव्याप्तीति** । अत्राप्यतिव्याप्तिरन्यत्रैव वृत्तिर्ध्येया ।

सु०— एवमसङ्गतिं परिहृत्य यदुक्तं परेण 'न परमेश्वरस्यैव सर्वशब्दमुख्यार्थत्वं युक्तम्, योगस्य परमेश्वर इवान्यत्रापि सम्भवात्, ईश्वरे रूढेरभावेनान्यत्र तदाधिक्यादि'ति । तत्र योगस्योभयत्र साम्यं तावन्निराकरोति शब्देति ।

अनु०— शब्दप्रवृत्तिहेतूनां तस्मिन्मुख्यसमन्वयात् ॥

इन्द्रादिशब्दप्रवृत्तिहेतूनां परमैश्वर्यादीनां तस्मिन्परमेश्वरे मुख्यसम्बन्धादिन्द्रादि-शब्दानां तद्वाचकत्वमेव । तस्यैव हि परमैश्वर्यमनवधिकं स्वतन्त्रं च । अन्यत्रापि तथा चेत्को विशेष इति तत्रोक्तम् अन्यार्थेष्विति ।

अन्यार्थेष्वल्पता हेतोस्तन्निमित्तत्वतस्तथा ।

तद्वाचकत्वं शब्दानां

यतः अन्यार्थेषु पुरन्दरादिषु हेतोः शब्दप्रवृत्तिहेतोरैश्वर्यादेः अल्पता, देशतः कालतः स्वरूपतश्च सावधिकत्वात्, अल्पस्यापि भगवन्निमित्तत्वाच्चेति । एतदुक्तं भवति । अवयवार्थ-मनुसृत्य वृत्तिर्हि योगः । अवयवार्थश्च यथा यथोत्कृष्यते तथा तथा योगवृत्तेरप्युत्कर्षेण भाव्यम् । निमित्तवैचित्र्ये नैमित्तिकावैचित्र्यस्यानुपपत्तेः । अवयवार्थश्च परमेश्वरेऽनवधिकः स्वतन्त्रश्च, अर्थान्तरेऽल्पः पराधीनश्च । अतः कथं योगस्योभयत्र साम्यम् । किन्त्वीश्वरे महायोगोऽन्यत्र योगमात्रमिति स एव शब्दमुख्यार्थ इति ।

परि०— तदाधिक्यादिति । तस्याः रूढेराधिक्यं तस्मादित्यर्थः । कथमेतेन शब्दप्रवृत्तीत्यादिमूलेन योगस्य साम्यशङ्कानिरास इत्यत आह **एतदुक्तं भवतीति** । यद्यपीदं समाकर्षाधिकरणे व्युत्पाद्यं तथापि शिष्यहिताय प्रसङ्गादत्रोक्तम् ।

सु०— यदुक्तमीश्वरे शब्दानां रूढिर्नास्तीति तन्निराकरोति बहुलेति ।

अनु०— बहुलातिप्रयोगतः ।

रूढमित्येव साध्यं स्यात्

बहुलातिप्रयोगतो हेतोः शब्दजातं हरौ रूढमेवेति साध्यं स्यात् । अयं प्रयोगः । विमताः शब्दाः, हरौ रूढाः, बहुलातिप्रयोगवत्त्वात्, नारायणादिशब्दवदिति ।

प्रयोगवत्त्वं च यौगिकेष्वमुख्येषु चास्तीत्यतो **बहुलेत्युक्तम्** । अज्ञातमुख्येष्वमुख्येष्वपि बहुलप्रयोगोऽस्तीत्यतः **अतिप्रयोगत इत्युक्तम्** । पूज्यप्रयोगो हि **अतिप्रयोगः** । पूज्यता चाविवेकपूर्वकत्वाभावः । न च रूढयोगे रूढोपचारे(रो) रूढलक्षणायां व्यभिचारः, तत्रापि रूढिसद्भावेन सपक्षत्वात् । समाहारवृत्तयो हि ताः ।

नन्वसिद्धोऽयं हेतुः, इन्द्रादिशब्दानां परमेश्वरे प्रयोगस्यैव अभावादित्यत आह **रूढिरिति** ।

रूढिर्हि द्विविधा मता ।

अविद्वद्विद्वदाप्त्यैव

अत्र **रूढिः** इति रूढिज्ञापको वहुलातिप्रयोगो लक्ष्यते । **आप्तिः** सम्बन्धः । तत्र अविद्वसम्बन्धिनो बहुलातिप्रयोगस्याभावेऽपि विद्वत्सम्बन्धिनो भावात् न असिद्धिरिति भावः ।

परि०— योगादिवृत्तेर्लक्षणोदाहरणादिकं चतुर्थपादे व्यक्तं भविष्यति **न च रूढयोग इति** । रूढयोगे पङ्कजादिशब्दे रुढोपचारे चित्रलिखितसिंहादौ रूढलक्षणायां मञ्चाः क्रोशन्ति मार्गाश्चलन्तीत्यादौ रूढवृत्तेरभावेऽपि उक्तहेतुसत्त्वादिति भावः । **सपक्षत्त्वादिति** । रूढिमत्त्वरूपसाध्यस्यापि सत्त्वादिति भावः । कथमित्यत आह **समाहारेति** । नन्ववयववृत्तिर्योगोऽखण्डवृत्ती रूढिरिति । तथा रूढिर्हि मुख्यवृत्तिरुपचारादिरमुख्यवृत्तिरिति चतुर्थपादे, 'प्रयोगमात्रबाहुल्यं रूढिरित्यभिधीयते' इत्यादिव्याख्यानावसरे वक्ष्यते । तथाच ते वृत्ती एकस्मिन्नर्थे एकस्य शब्दस्य विरुद्धे इति चेन्न । रूढियोगयोः यथाक्रमं पद्मत्वपङ्कजनिकर्तृत्वादिरूपभिन्नधर्मनियतयोरपि तद्वारा एकस्मिन्नर्थे सैन्धवादिशब्दवृत्त्योरिव समाहारसम्भवादुभयकार्यदर्शनस्य समाहारेणैवोपपत्तौ वृत्त्यन्तरकल्पनागौरवाच्चेति भावः । यत्तु न हि योगरूढ्योः समाहारो योगरूढिः येन विरोधः स्यादित्यादिचतुर्थपादीयसुधोक्तिः तदभिप्रायं तत्रैव विवरिष्यामः, अतो न विरोधः शङ्क्यः ।

सु०— अस्त्वेवमीश्वरे(ऽपि) रूढिः शब्दानाम् । तथाऽपि लोकेऽपि तद्भावात् साम्यमेव । ततश्च हरिरेव मुख्यवाच्य इति नोपपद्यत इत्यत आह **मुख्येति** ।

अनु०— **मुख्या हि विदुषां तु सा ॥**

विदुषां बहुलातिप्रयोगानुमिता **सा** रूढिः **मुख्या हि** यस्मात् 'तस्मान्न साम्यमि'ति शेषः ।

कथं मुख्यत्वमित्यत आह **विद्वदिति** ।

विद्वद्रूढिर्वेदिका स्यात्सा योगादेव लभ्यते ।

वैदिकबहुलप्रयोगानुमिता हि विद्वद्रूढिरित्युच्यते। सा च लौकिकमात्रप्रयोगानुमिताया मुख्येति स्फुटमेवेति।

ननु वैदिकेति कथम्, टिड्ढाणञ् इत्यादिना ङीपा भवितव्यम्। मैवम्। परमवैदिकत्व-ख्यापनार्थत्वात्। अथवा वैदिकाः प्रयोगा अस्यां सन्ति ज्ञापका इति 'अर्श आदिभ्योऽच्' इत्यचि कृते वैदिकेति भवति। यद्वा वैदिकानां पुरुषाणामास्यादिति तत्प्रयोगात्सिद्धेति।

हेत्वन्तरमाह **सेति**। ल्यब्लोपनिमित्ता पञ्चमी। यतः सा विद्वद्रूढिर्योगमविहायैवोप-लभ्यते। न त्वविद्वद्रूढिवत्सङ्केततुल्यातोऽपि सा मुख्येति।

परि०— **टिड्ढाणञित्यादिनेति**। वेदेन कृतेत्याद्यर्थे वेदशब्दाट्ठकि कृते ठस्येक इति इकादेशे किति चेत्यादिवृद्धौ यस्येत्यकारलोपे टिड्ढाणञ्द्वयसज्दघ्नञ्मात्रच्तयप्ठक्ठञ्कञ्क्वरप इति सूत्रेण ङीप्प्रत्यये सति वैदिकीति स्यादित्यर्थः। **अर्श आदिभ्य इति**। अर्शःप्रभृतिशब्देभ्यो मत्वर्थेऽच्प्रत्यये यस्येति सूत्रेण वैदिकशब्दाकारलोपेऽकारान्तत्वादजाद्यतष्टाबिति टाप्प्रत्यये वैदिकेति रूपमित्यर्थः। **आस्यादिति**। मुखादित्यर्थः।

सु०— ततः किमित्यत आह **तस्मादिति**।

अनु०— **तस्मान्मुख्यार्थता विष्णोः**

यस्मादेवं विष्णौ महायोगो मुख्या च रूढिः, अन्यत्र योगमात्रममुख्यरूढिश्च। तस्मा-त्सर्वशब्दमुख्यार्थता विष्णोरुपपन्नेति।

उपसंहरति **इति कृत्वेति**।

इति कृत्वा हृदि प्रभुः ॥

समन्वयं साधयति

एतां सङ्गतिमेतां चोपपत्तिं हृदि कृत्वा सूत्रकृदानन्दमयोऽभ्यासादित्यशेषगुणिसामान्य-वाचकादिशब्दानां मुख्यया वृत्त्या हरौ समन्वयं साधयति, अतो युक्तमेवैतद्व्याख्यानमिति ॥

परि०— इति कृत्वा हृदीत्यत्रेतिशब्देन परामृश्यमानं दर्शयति **एतां सङ्गतिमिति**। जन्माद्यस्येत्यादिनोक्तां सङ्गतिं शब्दप्रवृत्तिहेतूनामित्यादिनोक्तामुक्तामुपपत्तिं चेत्यर्थः। एतस्य हृदि करणं च समन्वयसूत्रात्साध्यार्पकतया प्रत्यधिकरणमध्यायपरिसमाप्तितत्त्वित्यन्यव्यावर्तकावधारणार्थकतुशब्दयुक्ततत्पदानुवृत्तिबलाज्ज्ञायत इति हृदयम्। सर्वथान्यव्यावृत्तेरयोगेन महायोगविद्वद्रूढिभ्यामेवान्यव्यावृत्तिलाभात्। न चोदाहरणमात्रेऽन्यव्यावृत्त्यर्थं तत्। तस्योप-लक्षणमात्रत्वात्। 'न चैवमन्योऽन्तर आत्मानन्दमय' इत्यादिश्रुतिष्वानन्दमयादिशब्दैः 'मुख्यामुख्ययोर्मुख्ये सम्प्रत्यय'

इति न्यायेनानन्दमयस्तत्त्विति प्रतिज्ञाभागेनैव विष्णुग्रहणसूचनात् अभ्यासादित्याद्युक्तिर्व्यर्थेति शङ्क्यम् । विष्णावानन्दमयादिशब्दानां मुख्यार्थत्वस्य प्रतिज्ञांशमात्रेण सूचनेऽपि तस्य शब्दस्य तस्मिन्नर्थे तात्पर्यमस्तीत्यस्य तेनाप्राप्त्या तात्पर्यज्ञापनार्थत्वानाभ्यासादिति हेतूक्तिसार्थक्यान्मुख्यवृत्तिमवधार्य हेतूक्तेः प्रवृत्तत्वादिति । व्यक्तमेतदुत्तरनयन्यायविवरणटीकायाम् ॥

॥ इति आनन्दमयाधिकरणम् ॥ १-१-६ ॥

★ ★ ★

॥ अथ अन्तःस्थत्वाधिकरणम् ॥ १-१-७ ॥

सु०— स्यादेतत् । यदि 'आनन्दमयोऽभ्यासादि'ति वदतः सूत्रकारस्यैतावानर्थोऽभिमतो भवेत्तर्हि तत एव गतार्थत्वात् 'अन्तस्तद्धर्मोपदेशादि'त्याद्यधिकरणानामनुत्थानमेव स्यात् । पदार्थान्तरविषयौ हि रूढियोगावाश्रित्यैव तत्र पूर्वपक्षप्रवृत्तिः । यथोक्तं भाष्ये । तत्रान्यविषयाया रूढेरविद्वद्रूढित्वेन भगवद्विषयाया विद्वद्रूढितो, योगस्य चाल्पभगवदधीनप्रवृतिनिमित्तसापेक्षस्य निरवधिकापरतन्त्रप्रवृत्तिनिमित्तापेक्षान्महायोगादुपपादितमेव दुर्बलत्वमिति कुतोऽधिकरणान्तरस्यावकाशः । सत्यम् । तथाऽप्यभ्य(प्यधि)धिकाशङ्कासद्भावेन अधिकरणान्तरारम्भोपपत्तिरित्याशयवांस्तावदधिकाशङ्काप्रवर्तनपूर्वकमन्तस्तद्धर्मोपदेशादित्याद्यधिकरणतात्पर्यं दर्शयति देवानामिति ॥

ब्र०सू०— ॥ ॐ अन्तस्तद्धर्मोपदशात् ॐ ॥

अनु०— देवानां तत्र शक्तताम् ।
आशङ्क्य तत्र रूढिं च तच्छब्दानामपि स्वयम् ॥

तैत्तिरीयाः पठन्ति, 'अन्तःप्रविष्टं कर्तारमेतमन्तश्चन्द्रमसि मनसा चरन्तम् । सहैव सन्तं न विजानन्ति देवा' इति । तत्र संशयः, किमयमन्तःप्रविष्टः परमात्मोतान्य इति । अन्य इति तावत्प्राप्तम् । कुतः । 'इन्द्रो राजा जगतो य ईशे । त्वष्टारं रूपाणि विकुर्वन्तं विपश्चितं ब्रह्मेन्द्रमग्निं जगतः प्रतिष्ठाम् । दिव आत्मानं सवितारं बृहस्पतिमि'तीन्द्रादिश्रुतेः, 'सप्त युञ्जन्ति रथमेकचक्रमि'त्यादित्यलिङ्गाच्च । 'अन्नं ब्रह्मे'त्यादिश्रुत्या तद्धेतुव्यपदेशादिलिङ्गेन चातीताधिकरणेन निर्णयः कृतः । न चेन्द्रादिश्रुतिरन्यत्र नेतुं शक्यते, पुरन्दरादिषु रूढत्वाद्यौगिकत्वाच्च ॥

परि०— यथोक्तं भाष्य इति। 'इन्द्रो राजेत्यादिभिरन्यः प्रतीयत' इति 'स च प्राणः प्रसिद्धेर्वायुरित्याप-ततीत्याद्युक्तेरि'ति भावः। इन्द्रत्वष्ट्रग्निसवितृबृहस्पतिप्रापकश्रुतीः क्रमेणाह **इन्द्रो राजेत्यादिना**। ब्रह्मेति प्रथमान्तं चतुर्मुखवाचि 'तपसान्वविन्ददि'तिवाक्यशेषस्थक्रिययान्वेति। सप्ताश्वत्वैकचक्ररथलिङ्गे आह **ससेति**। **इत्यादि-श्रुत्येति**। अन्नमयादि प्रत्यायकान्नादिसमानाधिकरणब्रह्मश्रुत्येत्यर्थः। एतेन पूर्वसिद्धान्तन्यायेन पूर्वपक्षप्रवृत्तेः पूर्वेणारप्याऽऽपवादिकी सङ्गतिरपि सूचिता। ननु तत्र श्रुतिलिङ्गान्येकं ब्रह्मैव निर्णाययन्ति। अत्र तु श्रुतिलिङ्गानि नानाकोटिप्रापकाणीति कथं निर्णयं कुर्युरिति चेन्न। ब्रह्मान्यत्वेन निर्णयकरणसम्भवात्। अत एव प्रागुतान्य इति संशयकोटिरुक्ता। तेषामेकत्वस्य वक्ष्यमाणत्वाच्चेति ध्येयम्।

सु०— ननूक्तमत्रान्यत्र रूढेरविद्वत्सम्बन्धित्वाद्योगस्य च परमेश्वरायत्तात्पनिमित्त-त्वात् अमुख्यतेति। सत्यम्। तदन्नौषध्यादिपदार्थेषु स्यात्, न तु पुरन्दरादिषु, तत्रेन्द्रादिशब्द-प्रवृत्तिनिमित्तस्य परमैश्वर्यादिरनवधिकस्यापरायत्तस्य विद्यमानत्वेन मुख्ययोगोपपत्तेः। अशक्तेषु खलु सामन्तादिष्वैश्वर्यादिकमल्पं परायत्तं च भवति। देवास्तु अप्रतिहतशक्तयः कथमेवं भवेयुः। तथा च श्रुतिः, 'इन्द्रो वै देवानामोजिष्ठ' इत्येवंजातीयका॥ रूढिरपि पुरन्दरादिष्विन्द्रादिशब्दानाम् 'इन्द्रस्य नु वीर्याणि प्रवोचम्' इत्यादिमन्त्रेषु बहुलप्रयोगदर्शनेन विद्वत्सम्बन्धिनी मुख्यैव। तेषामतत्परत्वे तद्यजनादौ विनियोगानुपपत्तेः। न च स्वतन्त्रा-नवधिकैश्वर्यादिकमनेकेषां विरुद्धमिति वाच्यम्, इन्द्रादीनां परमेश्वरात्मकत्वात्, स एव हि कार्यवशात्तत्तदुपाधिभेदभिन्नस्तास्ताः संज्ञा लभते।

कुत एतदिति चेत्। एतत्प्रकरणगतवाक्यशाबल्यान्यथाऽनुपपत्त्येति तावद् ब्रूमः। तथाहि। 'अदृश्येऽनात्म्य' इत्यानन्दमयलक्षणत्वेनोक्तमदृश्यत्वमिह 'न विजानन्ति देवा' इत्युच्यते। समानाधिकरणानि चेन्द्रादिश्रुतिलिङ्गानि॥ न चैकं वाक्यमनेकविषयं (सं)भवति व्याघातात्। यथोक्तम्। 'अर्थैकत्वादेकं वाक्यं साकाङ्क्षं चेद्विभागे स्यादि'ति। न चात्रैकोपा-दानेनापरपरित्यागे कारणमस्ति। तथा च पुराणवाक्यम्, 'अहं भवो भवन्तश्च सर्वं नारायणा-त्मकमि'त्यादि। अत एव भेदव्यपदेशस्तदितरविषयो व्याख्येयः। न चैवं सति विनिगमने कारणाभावः, अनुपहितधर्माणामुपहिते संभवाद्वैपरीत्यस्यासंभवात्।

तस्मादिन्द्रादय एवान्तःप्रविष्टत्वेन प्रतिपाद्यन्त इति।

एवं देवानाम् इन्द्रादीनां तत्र स्वतन्त्रानवधिकेन्द्रादिशब्दप्रवृत्तिनिमित्तवत्तायां शक्तताम्। ततश्चेन्द्रादिशब्दानां तत्र महायोगवृत्तिमिति शेषः। तथा तच्छब्दानाम् इन्द्रादि-

शब्दानां तत्र पुरन्दरादि(षु)देवेषु **स्वयमपि** साक्षादपि विद्वत्सम्बन्धिनीमपीति यावत्, **रूढिं च** अभ्यधिकामाशङ्क्य।

परि०— तदन्नौषध्यादिपदार्थेषु स्यादिति । एतच्च सर्वभूतभौतिकाचेतनस्वभावस्येशाधीनत्वादि-व्युत्पादनं वक्ष्यमाणाकाशनये व्युत्पत्स्यमानं हृदि कृत्वोक्तम्। न पूर्वनये सिद्धं कृत्वा। पूर्वत्राचेतनस्येशाधीन-त्वासाधनादुत्तराधिकरणपूर्वपक्षानुवादप्रसङ्गाच्च। तथैवाकाशनयचन्द्रिकोक्तेरिति ज्ञेयम्। **इत्युच्यत इति**। देवा अपि न जानन्ति किम्वन्य इति कैमुत्येनादृश्यत्वप्रतीतेरिति भावः। **व्याघातादिति**। ननु कथं व्याघातः। यद्येकं वाक्य-मित्यस्य एकविषयकमित्यर्थः स्यात्तदा व्याघातः। तदेव कुत इत्यतो द्वितीयाध्यायाद्यपादीयजैमिनिसूत्रं संवादयति **यथोक्तमिति**। अर्थस्य प्रतिपाद्यस्यैकत्वादेकं वाक्यम्। यावद्भिः शब्दैरेकोऽर्थः प्रतिपाद्यते तावान् शब्दसमूहः एकवाक्यं न केवलमर्थैक्यं एकवाक्यतायां तन्त्रम्। किन्तु विभागे कस्यचिच्छब्दस्यापगमे सति साकाङ्क्षं चेत्प्रयुज्यमानशब्दजातं तदात्मकं वाक्यमिति। यथा घटोऽस्तीति वाक्यपदजातं एकवाक्यं एकार्थबोधकत्वात्। अनयोः पदयोरेकस्य विभागे साकाङ्क्षत्वाच्च। एकार्थत्वमेकवाक्यत्वमित्युक्ते घटोऽस्ति घटोऽस्तीत्यनयोरेकवाक्य-त्वापातः। अतो विभागे साकाङ्क्षमित्युक्तम्। तावन्मात्रोक्ते 'अष्टवर्षं ब्राह्मणमुपनयीत तमध्यापयीते'त्यनयोरेक-वाक्यतापत्तिः। पूर्ववाक्यस्यापि विभागे तमित्यस्य साकाङ्क्षत्वादिति ज्ञेयम्। भाष्यकारादयस्तु अर्थस्य प्रयोजन-स्यैकत्वादित्यर्थः। भगो वां विभजतु। पूषा वां विभजत्वित्यनयोर्विभागरूपैकप्रयोजकत्वात्तत्रातिव्याप्तिनिरासाय साकाङ्क्षं चेद्विभागे स्यादित्युक्तम्। तावत्युक्ते 'स्योनन्ते सदनं करोमि घृतस्य धारया सुशेवं कल्पयामि ते। तस्मि-न्सीदामृते प्रतितिष्ठ व्रीहीणां मेध सुमनस्यमाने'ति मन्त्रे पूर्वदलस्य विभागे तस्मिन्नित्यस्य साकाङ्क्षत्वात्पूर्वोत्तरदलयो-रेकवाक्यताऽऽपत्तिः। अतोऽर्थैकत्वादित्युक्तम्। तयोर्वाक्ययोः सदनकरणासादनरूपभिन्नप्रयोजनत्वान्नातिव्याप्ति-रिति व्याचक्षते। अहमिति ब्रह्मवाक्यम्। नन्वेवं पूर्वनये भेदव्यपदेशाच्चेति सूत्रे देवादेरीश्वरेणोक्तभेदविरोध इत्यत आह **अत एवेति**। अभेदस्य प्रमितत्वादेव देवेतरविषयभेदव्यपदेशो व्याख्येय इत्यर्थः। एतेन पूर्वत्र जीवमात्राभेदशङ्का निरस्ता। अत्र तु जीवविशेषदेवाभेदशङ्का निरस्यत इति गत्यन्तरमपि सूचितम्। **विनिगमन इति**। अन्तःप्रविष्टः इन्द्रादिरेवेत्यत्र विनिगमन इत्यर्थः। मूलं योजयति इत्येवं देवानामित्यादिना।

सु०—

अनु०— समुद्रान्तःस्थितत्वाद्यैस्तद्धर्मैर्विष्णुरूढताम्।
साधयित्वा

स्वयं सूत्रकारः 'अन्तस्तद्धर्मोपदेशादि'ति सूत्रेणान्तःप्रविष्टो विष्णुरेव, 'समुद्रेऽन्तः कवयः', 'यस्याण्डकोशश्शुष्ममाहुः', 'ब्रह्मा तपसाऽन्वविन्ददि'ति समुद्रान्तःस्थितत्व-ब्रह्माण्डवीर्यत्वब्रह्मतपोलभ्यत्वादिधर्मोपदेशात्, तेषां च विष्णुधर्मत्वेन श्रुतिस्मृतिसिद्ध-त्वात्।

न चेन्द्रादिश्रुतिलिङ्गविरोधः, निरवकाशलिङ्गबलेन तद्बाधोपपत्तेः । न च तेषामपि निरवकाशत्वम्, 'इन्द्रं मित्रं वरुणमग्निमाहुरि'त्यादिना तेषां भगवति विद्वद्रूढिसद्भावस्य सिद्धत्वात्; महायोगस्य च सुप्रसिद्धत्वात् । इन्द्रादिगतस्य परमैश्वर्यादिरल्पता परमेश्वराधीनता च श्रुतिपुराणादिप्रसिद्धा । शक्तेरप्यस्मदाद्यपेक्षयाऽऽधिक्यमात्रमेव न तु निरर्गलत्वमपि, अन्यथानेकेश्वरविरोधश्च । विद्वद्रूढिरपीश्वरसन्निधाननिमित्तैव ।

इत्येवं **समुद्रान्तःस्थितत्वाद्यैः** विष्णुधर्मैरन्तःप्रविष्टत्वस्य विष्णुनिष्ठतां तथा **तच्छब्दानाम्** इन्द्रादिशब्दानामपि **विष्णुरूढताम्** । उपलक्षणमेतत्, तत्र यौगिकत्वं च **साधयित्वा** ।

परि०— श्रुतिस्मृतीति । भाष्योक्तेति योज्यम् । मूलार्थमाह इत्येवमित्यादिना ।

सु०—

अनु०— **अभिदां तैश्च पुनरेव न्यवारयत् ॥**

ननूक्तरीत्या देवानां परमेश्वरात्मकत्वेन समुद्रान्तःस्थितत्वादिकं (सर्वं) सम्भवतीत्येवं तैर्देवै(री)रेवेश्वरस्य **अभिदां च पुनराशङ्क्य** 'भेदव्यपदेशाच्चान्य' इति सूत्रेण, "अन्यश्चासाविन्द्रादिदेवेभ्योऽन्तःप्रविष्टः, 'इन्द्रस्यात्मे'त्यादिविशेषविषयभेदव्यपदेशादभेदे प्रमाणाभावात् च । न च वाक्यशाबल्यम्, सर्वस्येश्वरपरताया उक्तत्वात् । पुराणस्येश्वरसन्निधानातिशयविषयत्वादि"त्येवं **न्यवारयत्** इत्यर्थः । अत्र **पुनः** इत्याशङ्का(नि)ऽऽवृत्तिमात्रमाचष्टे । **तैः** एवेत्यवधारयता प्रकारान्तरेण भेदसूत्रस्य पुनरुक्तता निरस्ता भवति ।

परि०— तैरेवेत्यवधारयतेति । तच्छब्दस्यैवकारेणान्वयमुपेत्यायमनुवाद इति ज्ञेयम् । प्रकारान्तरेणेति । वाक्यान्तरद्योतकत्वप्रकारापेक्षया जीवसामान्यजीवविशेषाभेदशङ्कानिरासकत्वरूपप्रकारान्तरेणेत्यर्थः ।

सु०— यद्यप्ययं लिङ्गात्मकः शब्दस्तथाऽपीन्द्राद्यनेकनामसमन्वयलाभादत्र निर्णीत इत्यदोषः ।

परि०— अस्य नयस्य द्वितीयपादे निवेशमाशङ्क्य निराह यद्यपीति ।

सु०— केचिदेतत्सूत्रद्वयम् 'अथ य एषोऽन्तरादित्ये हिरण्मयः पुरुषो दृश्यते', 'य एषोऽन्तरक्षिणि पुरुषो दृश्यत' इति छान्दोग्योक्ताक्ष्यादित्यान्तस्थपुरुषस्येश्वरत्वसमर्थनपरत्वेन व्याचक्षते, तद्वा निराकर्तुम् एव इत्युक्तम् ।

तथात्वे हि 'अन्तर उपपत्तेरि'त्यस्यानारम्भप्रसङ्गः । 'य एषोऽन्तरक्षिणि पुरुषो दृश्यत एष आत्मेति होवाचे'त्येतद्वाक्यमधिकृत्य तत्प्रवृत्तमिति चेन्न, वाक्यभेदेनाधिकरणभेदे शास्त्रा-पर्यवसानप्रसङ्गात् । सन्ति च तत्राप्यमृतत्वादयो ब्रह्मधर्माः ॥ नन्वधिकाशङ्कया तदारम्भो भविष्यति "तथाहि 'एष दृश्यत' इति तावत्प्रत्यक्षेऽर्थे प्रयुज्यते, ब्रह्म तु परोक्षं न तथा निर्देश-विषयो भवितुमर्हति । युज्यते चैतत्प्रतिबिम्बे । प्रथमावगतात्प्रत्यक्षाभिधानाच्छायापुरुषे-ऽधिगते तदुपरक्तायां बुद्धौ प्रतीयमाना अमृतत्वादयः स्तुत्या कथञ्चिद् व्याख्येया" इति । तदिदं पुनरुक्तिभयसम्भ्रान्तेन भाषितम् । यतो अत्रापि 'य एषोऽन्तरक्षिणि पुरुषो दृश्यत इति प्रत्यक्षाभिधानमस्ति, तदत्र यथा परमात्मनि सावकाशितं तथा तदपि भविष्यतीति का तत्राप्यधिकाशङ्का ।

तर्ह्यत्र परोदाहृतमेवास्तु विषयवाक्यं तत्रान्तःप्रविष्टमित्याद्यन्यद्भविष्यतीति चेन्न, स्थानादिभेदव्यपदेशादिना तत्र तस्यैवोदाहरणत्वप्रतिभासनात् ।

तस्माद्वाक्यज्ञानदरिद्राणां व्याख्यानमुपेक्षणीयमिति ॥

परि०— केचिदिति । मायावादिनो रामानुजीयाश्चेत्यर्थः । प्रथमाध्यायगतवाक्यविचारोऽत्र चतुर्थाध्याय-गतवाक्यविचारस्तत्रातो न पौनरुक्त्यमिति शङ्कते य एष इति । ननु तत्र ब्रह्मधर्माश्रवणान्नानेन गतार्थं तदित्यत आह तत्रापीति । य एष इति वाक्येऽपीत्यर्थः । विवृतमेतत्पौनरुक्त्यमधिकाशङ्कानिरासश्चान्तरनयचन्द्रिकायाम् ॥

॥ इति अन्तःस्थत्वाधिकरणम् ॥ १-१-७ ॥

★ ★ ★

॥ अथ आकाशाधिकरणम् ॥ १-१-८ ॥

सु०— एवं अधिदैवविषयशब्दसमन्वयमभिधाय अधुना अधिभूतविषयशब्दसम-न्वयं प्रतिपिपादयिषुराकाशस्य भूतेषु प्राधान्यात्तच्छब्दसमन्वयं हरावाह सूत्रकारः आकाश-स्तल्लिङ्गादिति ।

ब्र०सू०— ॥ ॐ आकाशस्तल्लिङ्गात् ॐ ॥

छन्दोगाः पठन्ति 'अस्य लोकस्य का गतिरित्याकाश इति होवाच । सर्वाणि ह वा इमानि भूतान्याकाशादेव समुत्पद्यन्ते । आकाशं प्रत्यस्तं यन्त्याकाशो ह्येवैभ्यो ज्यायानाकाशः

परायणं स एष परोवरीयानुद्गीथः स एषोऽनन्त' इति। तत्र संशयः, किमयमाकाशः परमात्मोत भूतमिति। भूतमिति तावत्प्राप्तम्; कुतः, आकाशशब्दस्य योगरूढिभ्यां भूते प्रसिद्धत्वात्। आकाशनमवकाशत्वं खल्वाकाशशब्दनिर्वचनलब्धम्। तच्च भूते सुप्रसिद्धम्। प्रयोगश्च लोकवेदयोराकाशशब्दस्य भूतविषयो बहुलः॥ ननु च 'सर्वाणि ह वे'त्याद्युक्तलिङ्गबलात्परमात्मा किं न स्यात्। लिङ्गाच्छ्रुतेर्बलवत्त्वादिति ब्रूमः॥ न च बहुत्वेन लिङ्गानां प्राबल्यम्, तथाऽपि साम्येनानिर्णयात्। न च साम्यमपि; यथाऽऽहुः, 'द्विविधं बलवत्त्वं च बहुत्वाच्च स्वभावतः। तयोः स्वभावो बलवान् उपजीव्यादिकश्च सः' इति। कृत्रिमाकृत्रिमयोरकृत्रिमं हि ज्यायः। अतः प्रथमावगतस्वभावबलवच्छ्रुत्यनुरोधेन लिङ्गानि कथञ्चिद्योज्यानीति। नन्वन्तस्तद्धर्मोपदेशादित्यनेनैव परिहृतमेतत्। इन्द्रादिशब्दवदाकाशशब्दस्यापि भूतेऽमुख्यया वृत्त्या प्रवृत्तस्य महायोगविद्वद्रूढिभ्यामीश्वरवाचिनस्तद्बुद्ध्याधायकत्वमेव हि न्याय्यम्। सुतरां च निरवकाशलिङ्गबलादिति। न च काचिदभ्यधिका शङ्काऽस्तीत्यतोऽनारम्भणीयमिदं सूत्रमिति।

परि०— पठन्तीति। प्रथमेऽध्याये। अस्य लोकस्येति। पृथिवीलोकशब्देन पूर्वोक्तस्येत्यर्थः। योगरूढिभ्यामित्युक्तं क्रमेण व्यनक्ति आकाशनमित्यादिना। प्राणिसञ्चारानुकूलतया स्थितिराकाशनम्। लोकवेदयोरिति। 'वियद्विष्णुपदं वापि(तु) पुंस्याकाशविहायसी' इत्यमरादौ लोके। 'आत्मन आकाशः सम्भूत' इत्यादौ वेद इत्यर्थः। न च साम्यमपीत्यनन्तरं स्वभावप्राबल्यस्य बलवत्त्वादिति योज्यम्। कुत इत्यत आह यथाऽऽहुरिति। तत्त्वनिर्णयादावुदाहृतब्रह्मतर्कवाक्यकर्तार आहुरित्यर्थः। कृत्रिमेति। बहुत्वकृतप्राबल्यं कृत्रिमं स्वभावप्राबल्यमकृत्रिममिति तदेवोत्पत्तिविशिष्टत्वाज्ज्याय इत्यर्थः।

सु०— तत्राभ्यधिकां शङ्कां दर्शयति चेष्टा हीति।

अनु०— चेष्टा हि चेतनानां या सा भवेत्तत्प्रसादतः।
अचेतनस्वभावस्तु विवरादिः कथं ततः॥
इति शङ्कानिवृत्त्यर्थम्

युक्तमिन्द्रादिशब्दानां पुरन्दरादिष्वमुख्यत्वम्, निरवधिकस्य प्रवृत्तिनिमित्तस्यैश्वर्यादेरसंभवात्, अल्पस्यापि परमेश्वरायत्तत्वात्। युक्तं च स्वतन्त्रानवधिकैश्वर्यादिमति परमेश्वरे मुख्यत्वम्। न चैवमाकाशशब्दप्रवृत्तिनिमित्तमवकाशत्वं भूते निरवधिकं न संभवति, क्वचित्कदाचिदप्यभावाभावात्। नापीश्वरायत्तम्। ऐश्वर्यं हि वर्षणशासनपालनादिरूपा चेतनसम्बन्धिनी चेष्टा। सा चागन्तुकज्ञानेच्छादिकारणव्यपेक्षत्वात् स्वयमागन्तुकत्वाच्च कारण-

द्वारा स्वरूपतश्च परमेश्वरप्रसादाऽऽयत्तेति युज्यते । आकाशाऽऽदिशब्दप्रवृत्तिनिमित्तं तु विवरत्वादिकं न तावदागन्तुकज्ञानादिकारणद्वारा परमेश्वरायत्तम्, अचेतनाश्रितत्वात् । नापि स्वरूपतः, स्वभावत्वादनागन्तुकत्वात् । न चाकाशशब्दस्येश्वरे योगः संभवति, तस्य मनागप्यवकाशत्वाभावात् । तस्मात् आकाशशब्दं भूतमेवेत्यभ्यधिकाशङ्कानिवृत्त्यर्थं सूत्रमिति शेषः ।

विवराऽदिरिति भावप्रधानो निर्देशः । **आदिग्रहणेन** आकाशग्रहणम् उपलक्षणमिति सूचयति । **ततः** परमेश्वरात्, तदायत्त इति यावत् । **कथम्** इत्याक्षेपे ।

परि०— 'युक्तमिन्द्रादी'त्यादिनां पूर्वविषयेणात्र पूर्वपक्षप्रदर्शनेन पूर्वेणास्य प्रत्युदाहरणरूपानन्तरसङ्गतिरपि सूचिता । मूले विवरपदं भावप्रधानमित्युपेत्योक्तम् अवकाशत्वं भूते निरवधिकमिति । तत इति पदस्य तत्रेत्यर्थमुपेत्येश्वरयोगनिरासकतयापि 'विवरादिः कथं तत' इत्येतदर्थमाह **न चाकाशशब्दस्येत्यादिना** ।

सु०— नन्वत्राकाशः परमात्मा तल्लिङ्गादित्येतावदुच्यते, न पुनरुक्तपूर्वपक्षाच्छादकं किञ्चिदित्यतः सूत्रस्यार्थान्तरमाह आकाश इति ।

अनु०— आकाश इति नाम च ।
परतोऽपि वरीयस्त्वपूर्वाल्लिङ्गाद्धरेर्भवेत् ॥

आकाशनामवलात्खलु परेण भूतमाशङ्कितम् । न च तद्युक्तम् । यतो निरवकाशात् **परोवरीयस्त्वादेरनेकस्माल्लिङ्गादाकाश इति नाम च हरेर्भवेत्** । वाचकमिति शेषः ।

अत्रोपसर्जनतया समासे निर्दिष्टेनापि वरीयस्त्वेन वुद्ध्या विविक्तेन परतोऽपीत्यस्य सम्बन्धो नानुपपन्नः ।

परि०— **उक्तपूर्वपक्षाच्छादकं किञ्चिदिति** । योगरूढिभ्यां भूतमेवाकाशशब्दवाच्यं न पुनर्ब्रह्मेत्युक्ताशङ्कानिवर्तकम् । भगवति महायोगविद्वद्रूढ्यादिकं किञ्चिदपि नोच्यत इत्यतो महायोगविद्वद्रूढिभ्यां विष्णोरेवाकाशशब्दार्थत्वमित्यर्थान्तरमित्यर्थः ।

सु०— सर्वभूतोत्पत्तिकारणत्वपूर्वादिति वक्तव्ये परोवरीयस्त्वपूर्वादित्युक्तम्, प्रथमप्रतीतस्यापि सर्वभूतकारणत्वादेर्भूतेऽपि कथञ्चिद्व्याख्यातुं शक्यत्वात्, परोवरीयस्त्वादेः सर्वथाऽपि तत्र नेतुमशक्यत्वात् । तथाहि । 'अस्य लोकस्य का गतिरि'ति पृथिवीगतिप्रश्नस्याकाश इत्युत्तरमभिधाय कथमेतत्, अपां कार्यं हि पृथिवी, तत्रैव (च) लीयत इति तासामेव पृथिवीगतित्वोपपत्तेरित्याशङ्क्य, मैवम्, मूलकारणत्वादित्याह **सर्वाणीति** । न च तर्हि

'आत्मन आकाशः संभूत' इति श्रुतेरात्मा वक्तव्य इति वाच्यम्, भूतविषयविचारे वियत एव वक्तव्यत्वात् । न च आकाशस्यापि भूतत्वात्सर्वाणीति विरुद्धम्, 'इदं सर्वमसृजते'तिवत् तद्व्यतिरिक्तग्रहणोपपत्तेः । न चावधारणानुपपत्तिः, परम्परया भूतोपादानस्यापरस्याभावात् । कथमस्य भूतोत्पत्त्यादिहेतुत्वम्, भूतेषु ज्येष्ठत्वादित्याह **'आकाशो ह्येभ्यश्चतुर्भ्यो भूतेभ्यो ज्यायानि'ति** । न केवलमुत्पत्तिलयकारणत्वाद्गतिः, किं नाम 'कारणेषु स्थितं कार्यमि'ति श्रुतेराश्रय(णीय)त्वादपीत्याह **आकाशः परायणमिति** । न च 'अस्य लोकस्ये'ति प्राणिनिकायाभिधानम्, येन सर्वभूतशब्दोऽपि तत्परः स्यात् । 'न प्रतिष्ठां लोकमतिनयेदि'ति पृथिव्याः प्रकृतत्वात् ।

परि०— भूतेऽपि कथञ्चिद्व्याख्यातुं शक्यत्वादिति । एतेन परभाष्ये कारणत्वादिलिङ्गोक्तिरयुक्तेति सूचितम् । **प्राणिनिकायेति** । प्राणिसमूहेत्यर्थः । **न प्रतिष्ठां लोकमिति** । प्रतिष्ठां = सर्वाधारं लोकम् । पृथिवीलोकं अतिक्रम्यान्यत्र जानीयादिति श्रुत्यर्थः । पृथिवीलोकमतिक्रम्य साम न नयेत् = सामप्रतिपाद्यपृथिवीलोकशब्दितादन्यत्र ब्रूयादित्यर्थः ।

सु०— न च परोवरीयस्त्वादिकं शक्यमेवं कथञ्चिद्व्याख्यातुम्; निरुपचरितं सर्वोत्तमत्वं हि परोवरीयस्त्वम्, अन्यथा ज्यायानित्यनेनैव गतार्थत्वप्रसङ्गात् । उद्गीथत्वं च 'ओमित्येतदक्षरमुद्गीथमि'त्युक्तत्वान्न कथञ्चिदन्यत्र नेतुं शक्यते । आरोपोऽयमिति चेन्न, बाललीलाऽर्थत्वप्रसङ्गादुपनिषदाम् ॥ अनन्तत्वं चाकाशस्य देशकालधर्मैरन्तवतो न सम्भवत्येव । आपेक्षिकं तु प्रकृतविरुद्धम् । पृथिव्याः सामगतित्वम् 'अन्तवद्वै खलु सौम्य (सौम्य साम्ये) ते सामे'ति निराकृत्य स्वयमप्यन्तवन्तमाकाशमभिदधता किमधिकमाचरितं स्यात् । अतोऽनन्तत्वमपि निरुपचरितमेवेति ।

परि०— निरुपचरितं सर्वोत्तमत्वं हीति । 'परस्मादुत्तमं प्रोक्तं परो इति ततः परम् । परोवरं परं तस्मात्प्रोक्तं पारोवरीयकमि'ति छान्दोग्यभाष्योक्तेरिति भावः । उत्तमत्वमात्रविवक्षायां बाधकं चाह **अन्यथेति** । यद्वा परिमाणत आधिक्यं परोवरीयः शब्दार्थ इति विवक्षायां बाधकमाह **अन्यथेति** । ज्यायानित्यस्य व्याप्ततम इत्यर्थत्वात् । वृद्धशब्दस्येयसुन्प्रत्यये ज्यादेशे च ज्यायानिति रूपनिष्पत्तेः । **ओमितीति** । ओमित्येतन्नामकमक्षरशब्दितं ब्रह्मोद्गीथनामकमुपासीते'ति छान्दोग्योपक्रमे उक्तत्वादित्यर्थः ।

सु०— नन्वाकाशश्रुतिरपि निरवकाशेत्युक्तम् । सत्यम् । दुरुक्तं तत् । न हि देशकालाभ्यां परिच्छिन्नस्याकाशस्यावकाशदातृत्वं निरवधिकं संभवति । नापि स्वतन्त्रं, परमेश्वरायत्तत्वात् । तत्कुत इत्यत आह **नभ इति** ।

अनु०— नभो ददाति श्वसतां मार्गं यन्नियमाददः ॥
इत्यादिवाक्यैः

आदिग्रहणेन 'सर्वभूतगुणैर्युक्तमि'त्यादेः सङ्ग्रहः । तेन यदुक्तं 'परमेश्वरे योगानुपपत्तिरि'ति तदपि समाहितं भवति । आकाशोऽवकाशदातृत्वस्येश्वरायत्तत्वमीश्वरस्यापि पृथक्तद्वत्त्वं चावगम्यत इति शेषः । उपपत्तिं तु वक्ष्यामः ।

परि०— **इत्यादेरिति** । सर्वभूतगुणैर्युक्तं देवं त्वं ज्ञातुमर्हसीति मोक्षधर्मवाक्यस्यान्यत्र भाष्यकारोक्तस्य सङ्ग्रह इत्यर्थः । सर्वेषां पृथिव्यादिभूतानां ये धारकत्वनर्पकत्वतापकत्वशोषकत्वावकाशदातृत्वादयो गुणास्तैर्गुणैर्युक्तं विष्णवाख्यं देवं ज्ञातुमर्हसीति कश्चित्प्रत्युच्यते । कथं समाहितमित्यतः महायोगो हि द्वेधा । अन्यगतशब्दप्रवृत्तिहेतुं प्रति स्वातन्त्र्यं शब्दप्रवृत्तिहेतुपौष्कल्यवत्त्वं चेति । तत्राऽऽद्यं नभ इति भागवतसिद्धम् । अन्त्यं तु आदिपदोपात्तमोक्षधर्मवाक्यसिद्धमिति भावेनाह **आकाशोऽवकाशदातृत्वस्येति** । ननूक्तमात्राचेतनगतं तत्स्वभावभूतं च कथमन्याधीनमिति तत्राह **उपपत्तिं त्विति** । गायत्र्यधिकरणोपक्रमे आकाशाधिकरणवैषम्यं व्युत्पादयन्तो वक्ष्याम इत्यर्थः ॥

सु०— तस्मादाकाशोपलक्षितसकलाधिभूतशब्दपरममुख्यवाच्यो भगवान्हरिरिति सिद्धम् ॥

॥ इति आकाशाधिकरणम् ॥ १-१-८ ॥

★ ★ ★

॥ अथ प्राणाधिकरणम् ॥ १-१-९ ॥

सु०— इदानीमाध्यात्मिकशब्दसमन्वयं सिषाधयिषुः प्रधानत्वात् प्राणशब्दसमन्वयार्थं सूत्रयामास अत एव प्राण इति ।

ब्र०सू०— ॥ ॐ अत एव प्राणः ॐ ॥

तैत्तिरीयके श्रूयते, 'तद्वै त्वं प्राणोऽभवः । महान्भोगः प्रजापतेः । भुजः करिष्यमाणः यद्देवान्प्राणयो न वे'ति । तत्र संशयः । किमयं प्राणः परमात्मोत मुख्य इति । वायुवृत्त्यादेः प्राणशब्दप्रवृत्तावपि वाक्यार्थस्य सर्वथाऽप्यनुपपत्तेर्न संशयविषयत्वम् । न ह्यचेतनं प्रति त्वमेवमभव इति बुद्धिमतोच्यते । किं तावत्प्राप्तम् । मुख्य इति । कस्मात् । प्राणशब्दस्य लोकवेदयोर्मुख्यप्राणे प्रयोगप्राचुर्यात्प्राणन्त्यनेनेति निरुक्तिसम्भवाच्च ॥ नन्वेतदपि पूर्वन्यायेन परिहृतं न सूत्रारम्भं प्रयोजयतीति । अतोऽभ्यधिकाशङ्कां दर्शयति **अध्यात्ममिति** ।

अनु०— अध्यात्ममन्वयव्यतिरेकतः ॥

प्राणादिहेतुतादृष्टेः

आत्मानमधिकृत्य तस्य भोगायतनत्वेन वर्तत इति **अध्यात्मं** शरीरं, तस्मिन् **प्राणः** प्राणनं जीवनम् । **आदिग्रहणाच्चेष्टोपादीयते** । मुख्यस्येति शेषः । मुख्य एवात्र प्राणो भवितुमर्हतीति वाक्यशेषोऽत्राध्याहार्यः ।

परि०— **प्रधानत्वादिति** । मुख्यप्राणवाचित्वादिति भावः । **श्रूयते** प्राणशब्द इति योज्यम् । ननु वायुविकारे श्वासवायौ चेष्टादौ च प्राणशब्दवाच्यत्वस्य सत्त्वात्तस्य कुतो न संशयकोटित्वमित्यत आह **वायुवृत्त्यादेरिति** । अनुपपत्तिमेवाह **न हीति** । ओषधे त्रायस्वैनमित्याद्यप्यभिमानिचेतनपरमेवेति भावः । **लोकवेदयोः** पौरुषेयापौरुषेयग्रन्थयोः । **प्राणन्ति** जीवन्ति चेष्टन्ते वा । **एतदपीति** । चोद्यमिति योज्यम् । **पूर्वन्यायेनेति** । इन्द्राकाशादिशब्दानां महायोगविद्वद्रूढिभ्यां निरवकाशलिङ्गेन च विष्णूपस्थापकत्वन्यायेनेत्यर्थः । **अभ्यधिकाशङ्कामिति** । विष्णुत्वावगमकमहायोगविद्वद्रूढिनिरवकाशलिङ्गानां त्रयाणामभावहेतुका(ना)मित्यर्थः ।

सु०— ततश्चायमर्थः । उपपद्यते तत्रेन्द्रादिश्रुतेराकाशादिश्रुतेर्वाऽपहारः, प्रवृत्तिनिमित्तस्यान्यत्र मुख्यस्यासंभवात्, परमात्मनि च संभवात् । न चैवं प्रकृते । जीवनचेष्टाहेतु(त्वं)ता हि प्राणशब्द(स्य)प्रवृत्तिनिमित्तम् । तच्च मुख्ये संभवति । 'शरीरे, सति मुख्ये, जीवनादिकं भवति, नासती'त्यन्वयव्यतिरेकाभ्यां मुख्यस्य जीवनादिहेतुतादृष्टेः ॥ ननु वायुविकारान्वयव्यतिरेकानुविधायित्वं जीवनादेः प्रतीयते । मुख्यस्य तु तद्धेतुता साध्यत इति किं केन सङ्गतम् । मैवम् । वायुविकारशरीरत्वान्मुख्यस्येति ।

अथवा 'प्राणादिहेतुताया अदृष्टेरि'ति व्याख्येयम् । परमात्मन इति शेषः ॥ अन्वयव्यतिरेकाभ्यां हि हेतुता कल्प्या । न च परमात्मनः प्राणशब्दप्रवृत्तिनिमित्तजीवनादिहेतुतावगमकान्वयव्यतिरेकौ पश्याम इति भावः ।

यद्वा यदत्र वाक्ये न व देवान्प्राणय इतीन्द्रियप्राणनमुक्तम्, यच्च प्रजापत्युपलक्षितानां सकलजीवानां भोगकारणत्वम्, तदुभयमप्यध्यात्ममन्वयव्यतिरेकाभ्यां मुख्यस्य दृश्यते न परमात्मनः ।

अतो युक्तिसंवादान्मुख्यविषयमेवेदं वाक्यमिति ॥ न चात्र वाक्ये पूर्ववदनन्यथासिद्धं किमपीश्वरलिङ्गमस्ति, येन श्रुतिबाधं प्रत्येष्याम इति पूर्वपक्षशेषः ।

परि०— अपहार इति । इन्द्रादिभ्यो विष्णाविति योज्यम् । **जीवनचेष्टेति** । जीवनचेष्टयोर्हेतुतेत्यर्थः । वाक्यशेषे तथा प्रतीतेरग्रे स्पष्टयिष्यमाणत्वादिति भावः । **शरीरे** अधिकरणे । मुख्ये सतीत्यर्थः । **वायुविकार-शरीरत्वान्मुख्यस्येति** । यथा कुलालशरीरान्वयादिना कुलालस्य हेतुता तथैवात्रापीति भावः । ननु मुख्यप्राणस्येव हरेरपि जीवनान्वयव्यतिरेकित्वे कथं निर्णय इत्यतो योजनान्तरं चाह **अथवेति** । आदिपदेनात्र न पूर्वत्रेव चेष्टाग्रहः । तस्यापि प्राणपदेनैव ग्रहसम्भवात् । किन्तु भोगकारणत्वमिति भावेनाह **यच्चेति** । **युक्तीति** । सर्वेन्द्रियदेवप्राणनादि-युक्तीत्यर्थः । एतेन हरौ विद्वद्रूढिरपि निरस्ता । योगपूर्वकत्वात्तस्याः । एवं सौत्रप्रतिज्ञांशव्यावर्त्यमुक्त्वा अत एवेति हेत्वंशव्यावर्त्यमाह **न चात्रेति** । किञ्चेति चार्थः । लक्ष्मीपतित्वादिकं तु 'अद्भ्यः सम्भूतः' इत्यनुवाकान्तरगतं भर्ता सन्नित्यनुवाकगतप्राणविशेषणं न भवति । प्राणविशेषणत्वे वा योगेन लक्ष्म्यादिशब्दस्य प्राणभार्यापरत्वमेवेति भावेनोक्तम् **अनन्यथासिद्धमिति किमपीति** च ।

सु०— नन्वेवं चेन्न सूत्रमेतदाच्छादकमित्यतस्तस्य तात्पर्यमाह अतिदेशो हीति ।

अनु०— अतिदेशो हि तादृशः ।

हिशब्दो हेतौ । एवमधिकाशङ्कया पूर्वपक्षे प्राप्ते सूत्रकृता तादृशः पूर्वोक्तसमानस्य परिहारन्यायस्यातिदेशः कृतो यस्मात्तस्मादुक्ताशङ्काच्छादकं भवत्येवेदं सूत्रमिति योज्यम् ।

यद्वा किमनेनाधिकाशङ्काव्युत्पादनेन, यथाभाष्यमेव पूर्वपक्षः किं न स्यादित्यत्रेदमुक्तम् । तादृशो ह्यतिदेशो यत् आशङ्काया आधिक्ये सति परिहारस्य समानत्वम् । यद्याशङ्कायां न विशेषस्तर्हि पूर्वेणैव परिहृतत्वात्प्राचीनन्यायातिदेशनमनर्थकं स्यात्, प्रत्युदाहरणं शङ्कापरिहारे शास्त्रापर्यवसानप्रसङ्गात् । यदि च परिहारोऽविशेषितो न स्यात्कथं तर्हि 'अत एवे'त्यतिदेश इति मन्दव्युत्पादनार्थमिदमुक्तम् । भाष्येऽप्यस्य सर्वस्यापि स्वीकारार्थं 'प्रसिद्धेरि'त्याह ।

परि०— पूर्वोक्तसमानस्येति । महायोगविद्वद्रूढिनिरवकाशलिङ्गत्वेन पूर्वोक्तसमानस्येत्यर्थः । **यथाभाष्य-मेवेति** । प्रसिद्धेरिति भाष्यानुसारादन्यत्र रूढिमात्रेण पूर्वपक्षः किं न स्यादित्यर्थः । उदाहरणभेदेनातिदेशोऽर्थवान् स्यादित्यत आह **प्रत्युदाहरणमिति** । **अस्य सर्वस्येति** । अन्वयव्यतिरेकतः प्राणादिहेतुताया मुख्य एव दृष्टेर्विष्णा-वदृष्टेरित्यादेस्सर्वस्येत्यर्थः ।

सु०— अतिदेशार्थमाह लिङ्गमिति ।

अनु०— लिङ्गं बलवदेव स्यात्

'हरिरि'ति वक्ष्यमाणं सिंहावलोकनन्यायेन अत्रापि सम्बध्यते, तेन 'एव'शब्दस्य सम्बन्धः । अथवा सौत्रस्यैवशब्दस्यानुवादेन बलवदिति व्याख्यानम्, 'शब्दादेव प्रमितः' इति यथा । यतस्तस्मादित्यध्याहार्यम् ।

ततश्चायमर्थः । हरिरेवात्र प्राणः स्यात् । कुतः? यतोऽत्र वैष्णवं लिङ्गं श्रूयते तस्मात् । 'श्रीश्च ते लक्ष्मीश्च पत्न्यौ' इति सन्निहितवाक्ये श्रूयमाणस्य श्रीलक्ष्मीपतित्वस्य मनसाऽप्यन्यत्राशक्यचिन्तनस्य बलवत्त्वात् इति ।

ननूक्तं प्राणश्रुतिरपि निरवकाशा । शब्दप्रवृत्तिनिमित्तस्य प्राणनादिहेतुत्वस्यान्वयव्यतिरेकाभ्यां मुख्ये दृष्टत्वात् परमेश्वरे तदभावादित्यत्राप्येतदेवोत्तरम् । प्राणनादिहेतुत्वलिङ्गं प्राणशब्दप्रवृत्तिनिमित्तो धर्म इति यावत्, हरावेव मुख्यं स्यान्न मुख्य इति ।

परि०— इति यथेति । तत्रैवकारेण वामनश्रुतेर्बलवत्त्वस्य प्रमितग्रहणेन निरवकाशत्वस्य भाष्येऽभिधानात् । परन्तु तत्र श्रुतेर्जात्या अत्र तु लिङ्गस्य निरवकाशत्वेन बलवत्त्वमिति भेद इति भावः । **श्रीश्च त इति** । यद्यपि 'ह्रीश्च त' इत्येव तैत्तिरीयाणां पाठस्तथापि भाष्योक्ततैत्तिरीयसमानशाखान्तरवाक्यमेवात्र पठितमित्यदोषः । वक्षस्थलस्थिता श्रीः अङ्कस्था लक्ष्मीः । **सन्निहितेति** । श्रीपतित्वादिलिङ्गस्यानुवाकान्तरस्थत्वेऽपि ते इति युष्मच्छब्दनिर्दिष्टस्यैव तद्वै त्वं प्राण इत्यत्रापि युष्मच्छब्देन प्रत्यभिज्ञानेनानुवाकद्वयोक्तवस्तुन एकत्वात्सन्निहितेत्युक्तम् । **अशक्यचिन्तनस्येति** । लक्ष्म्यादिशब्दानां योगेन प्राणभार्यापरत्वे प्रसिद्धिबाध इति भावः । **एतदेवेति** । लिङ्गं बलवदेव स्यादित्येतदित्यर्थः । बलवदित्यस्यार्थो **मुख्यमिति** । **न मुख्य इति** । न मुख्यप्राण इत्यर्थः ।

सु०— कुतो जीवनादिहेतुत्वं हरौ मुख्यम्, अन्वयव्यतिरेकयोरभावादित्यत आह प्रेरक इति ।

अनु०— प्रेरकोऽस्यापि यद्धरिः ॥

अस्य जीवनादेर्मुख्याधीनतया प्रतीतस्यापीत्यपेरर्थः । **यत्** यस्मात् 'श्रुतः' इति शेषः । अयमर्थः । मा भूतामन्वयव्यतिरेकावीश्वरस्य जीवनादिहेतुतासाधकौ, तथाऽपि श्रुतिबलात्सेत्स्यति । न ह्यन्वयव्यतिरेकावेव कारणतायां प्रमाणम्, तथा सति स्वर्गादावग्निहोत्रादेः कारणता न स्यादिति । तर्हि प्रमाणद्वयबलाद् द्वयोरपि जीवनादिहेतुत्वे कुतो हरावेव तन्मुख्यमिति च न वाच्यम्, यतः **अस्य मुख्यस्य अपि हरिः प्रेरकः** श्रूयत इति । मुख्ये कथं न मुख्यं जीवनादिहेतुत्वमित्यस्याप्येतदेवोत्तरम् । न हि परप्रेरणया भवत्तस्मिन्मुख्यमिति संभवतीति ।

अथवा जीवनादिहेतुतासाधनाय यदन्वयव्यतिरेकानुविधायित्वं लिङ्गमुक्तं तद्विष्णुपक्ष एव मुख्यं स्यात्, न मुख्यपक्ष इति योज्यम् । उभयत्र हेतुमाह **प्रेरक इति** । यथा वायुविकारनिष्ठान्वयव्यतिरेकौ तस्य मुख्यशरीरत्वान्मुख्यविषयावङ्गीक्रियेते, तथा **अस्य मुख्यस्य अपि हरिः प्रेरकः** इति तद्विषयाविति । मुख्ये न मुख्यं लिङ्गमित्यस्याप्येतदुपपादकम् । अनन्यथा-

सिद्धान्वयव्यतिरेकौ हि कारणक्लृप्तिं कुर्वाते। न चेह तथाऽस्ति। यतः परमेश्वरावस्थानमेव जीवनकारणम्, मुख्यस्तु तदायत्तस्तच्छरीररूपस्तस्मिन्नवस्थितेऽवतिष्ठते निर्गतेनिर्गच्छतीति। संवदतीमं सर्वमप्यर्थं श्रुतिः, 'न प्राणेन नापानेन मर्त्यो जीवति कश्चन। इतरेण तु जीवन्ति यस्मिन्नेतावुपाश्रितौ' इत्येवंजातीयका। एवमेव युक्त्यानुकूल्यपरिहारायापि 'लिङ्गम्' इत्यादिकमेव योजनीयमिति।

परि०— **मुख्याधीनतया** मुख्यप्राणाधीनतयेत्यर्थः। **श्रुतीति**। इतरेण तु जीवन्तीति वक्ष्यमाणश्रुतिबलादित्यर्थः। **प्रमाणद्वयेति**। अन्वयव्यतिरेकरूपश्रुतिरूपप्रमाणद्वयेत्यर्थः। **श्रूयत इति**। यस्मिन्नेतावुपाश्रिताविति वक्ष्यमाणश्रुतिशेषे श्रूयत इत्यर्थः। एताविप्यस्य प्राणापानाख्यरूपद्वयवान्मुख्यप्राण इत्यर्थत्वादिति भावः। **एतदेवेति**। अस्य मुख्यप्राणस्यापि प्रेरको हरिरित्येतदेवेत्यर्थः। **तद्व्यनक्ति न हीति**। अत एव श्रुतौ न प्राणेन नापानेन मर्त्यो जीवति कश्चनेति मुख्यप्राणरूपयोः प्राणापानयोः जीवनहेतुत्वं निषिध्यते। अन्वयव्यतिरेकसिद्धस्य सर्वथा निषेधायोगेन मुख्यं जीवनहेतुत्वं नेत्यभिप्रायेण तन्निषेधसम्भवात् अन्यथाऽसम्भवादिति भावः। लिङ्गं बलवदेवेत्यस्यार्थान्तरं लिङ्गपदस्वारस्यमनुरुध्याह **अथवेति**। **तथाऽस्येति**। एतेन यस्मिन्नेतावुपाश्रितावित्यस्य एतौ जगज्जीवनदौ प्राणापानौ यस्मिन्मुख्यतो जगज्जीवनदे हरावुपाश्रितौ तत्प्रेरणया जगज्जीवनं कुरुत इत्यर्थः उक्तो भवति। यस्मिन्नेतावुपाश्रितावित्यस्य तात्पर्यान्तरं व्यनक्ति **यतः परमेश्वरेति**। **संवदतीमं सर्वमप्यर्थमिति**। यथा चैतत्तथा पूर्वमेव दर्शितम्। एवंजातीयकेत्यनेन तत्प्राणे प्रपन्न उदतिष्ठत्। तत्प्राण उत्क्रान्तेपद्यतेत्यादेर्ग्रहणं सूचयति। वक्षमाणप्राणनयन्यायेन तत्रापि प्राणशब्दस्य विष्णुपरत्वात्। **युक्त्यानुकूल्यपरिहारायापीति**। यद्देवान्प्राणयो नवेति वाक्यशेषोक्तेन्द्रियप्राणनसर्वजीवभोगकारणत्वरूपयुक्त्यानुकूल्यस्य पूर्वपक्ष्युक्तस्य परिहारायापि लिङ्गं इन्द्रियप्राणनादिलिङ्गं हरावेव **बलवत्** मुख्यं न तु मुख्यप्राणे। कुतः। प्रेरकोऽस्यापि यद्धरिरिति योज्यमित्यर्थः। 'येन वा पश्यति येन वा शृणोति', 'प्राणस्य प्राण' इत्यादिश्रुतेरिति भावः।

सु०— अत्र केचित् 'प्राणस्य प्राणं', 'प्राणबन्धनं हि सोम्य मनः' इति चोदाहरन्ति। तदयुक्तमित्यपरे, शब्दभेदात्प्रकरण(वशा)च्च संशयानुपपत्तेः।

परि०— वृत्तिकारादिमतमाह **अत्र केचिदिति**। **अपर इति**। मायावादिप्रभृतयः। अयुक्तत्वं व्यनक्ति **शब्देति**।

सु०— यथा 'पितुः पिते'ति प्रयोगेऽन्यः पिता षष्ठीनिर्दिष्टोऽन्यः प्रथमानिर्दिष्टः पितामह इति गम्यते, तद्वत् 'प्राणस्य प्राणमि'ति शब्दभेदात् 'प्राणादन्यः प्राणस्य प्राण' इति निश्चीयते। न हि स एव तस्येति भेदनिर्देशो भवति। यस्य च प्रकरणे यो निर्दिश्यते नामान्तरेणापि स एव तत्प्रकरणनिर्दिष्ट इति गम्यते, यथा ज्योतिष्टोमाधिकारे 'वसन्ते वसन्ते ज्योतिषा यजेत' इत्यत्र ज्योतिःशब्दो ज्योतिष्टोमविषयो भवति; तथा परस्य ब्रह्मणः प्रकरणे 'प्राणबन्धनं हि सोम्य मनः'

इति श्रुतः प्राणशब्दो वायुविकारमात्रं कथमवगमयेत् । अतः संशयाविषयत्वान्नैतदुदाहरणं युक्तम् ।

परि०— पूर्ववाक्ये शब्दभेदात्संशयानुपपत्तिः द्वितीये तु प्रकरणादिति विवेको द्रष्टव्यः । वाक्यद्वये संशयानुपपत्तौ क्रमादुक्तं हेतुद्वयं क्रमेण व्यनक्ति यथेत्यादिना नैतदुदाहरणं युक्तमित्यन्तेन । ज्योतिष्टोमाधिकारे ज्योतिष्टोमप्रकरणे ।

सु०— किन्तु 'प्रस्तोतर्या देवता प्रस्तावमन्वायत्तेत्युपक्रम्य श्रूयते 'कतमा सा देवता' इति । 'प्राण इति होवाच । सर्वाणि ह वा इमानि भूतानि प्राणमेवाभिसंविशन्ति । प्राणमभ्युज्जिहते सैषा देवता प्रस्तावमन्वायत्ता' इत्येतदुदाहरणवाक्यमिति । एतदप्ययुक्तम्, संशयपूर्वपक्षयोरनुत्थानात् ।

परि०— तदयुक्तमित्यपर इत्युक्तम्, तन्मतमाह किं त्वित्यादिना । श्रूयत इति । छान्दोग्ये प्रथमाध्याये । प्रस्तोतरिति संबोधनम् । प्रस्तावमन्वायत्ता प्रस्तावप्रतिपाद्या । प्राणमेवेत्यादिवाक्येन प्राणस्य सर्वभूतोत्पत्तिलयहेतुत्वमुच्यते ।

सु०— 'ननु प्राणबन्धनं हि सोम्य मनः', 'प्राणस्य प्राणमि'ति चैवमादौ ब्रह्मविषयः प्राणशब्दो दृश्यते, वायुविकारे तु प्रसिद्धो लोकवेदयोः, अतः प्राणशब्देन कतरस्योपादानमिति भवति संशयः । मैवम् । वायुविकारे देवताशब्दस्य प्रस्तावमन्वायत्तत्वस्य चासंभवात् । चेतनस्य हि देवताशब्दो मन्त्राधिष्ठानं(नत्वं) चोपपन्नम् ।

परि०— संशयोत्थानमाशङ्क्य निराह नन्वित्यादिना ।

सु०— किञ्चात्र भूतानां संवेशनमुद्गमनं च पारमेश्वरं कर्म प्रतीयते, तेन पूर्ववत् तद्ग्रहणमेव युक्तम्, कुतः पूर्वपक्षस्यावकाशः । 'यतो वा इमानि भूतानी'ति हि सर्वप्राणिनिकायस्य ब्रह्मण्येव संवेशनं तत एवोद्गमनं च श्रावयति । सुप्तिजागरयोरपि 'सता सोम्य तदा संपन्नो भवती'त्यादि ।

परि०— जन्मलयहेतुत्वरूपनिरवकाशब्रह्मलिङ्गसद्भावेन तल्लिङ्गादिति पूर्वोक्तन्यायेन प्राणस्यापि ब्रह्मत्वनिर्णयसम्भवादिति भावेन पूर्वपक्षानुदयं च व्यनक्ति किञ्चेति । कथमिदं पारमेश्वरलिङ्गमित्यतस्तद्वाक्यं प्रलयसृष्टिकालीनलयादिपरमुत सुप्तिजागरणकालीनलयादिपरम् । आद्ये आह यतो वा इति । अन्त्ये आह सुप्तीति ।

सु०— ननु मुख्येऽपि प्राणे संवेशनोद्गमने दृश्येते, 'यदा वै पुरुषः स्वपिति प्राणं तर्हि वागप्येति प्राणं चक्षुः प्राणं मनः प्राणं श्रोत्रम् । यदा प्रतिबुद्ध्यते प्राणादेवाधि पुनर्जायन्ते' इति । एवं तर्हि संशयः स्यान्न पूर्वपक्षः, समबलत्वात् ।

परि०— मुख्येऽपि प्राणसंवेशोद्गमने दृश्येते इति। ननु वक्ष्यमाणश्रुताविन्द्रियाणामेव प्राणसंवेशोद्गमने श्रूयेते न तु भूतानाम्। तथा च 'सर्वाणि ह वा इमानि भूतानि प्राणमभिसंविशन्तीत्यादिश्रुतेर्मुख्यप्राणविषयत्वसाधनं कथमियं श्रुतिः समाख्येति चेन्न। इन्द्रियसारत्वाद्भूतानां प्रस्ताववाक्यमपि स्वापवाक्यानुरोधेन प्रसिद्धप्राण एव भूतलयद्वारेन्द्रियलयपरमेवेति तात्पर्यात्।

सु०— किञ्च 'यदा वै पुरुष' इति श्रुतिरपि मुख्यप्राणविषयेति कुतोऽवगतम्; स्वापकाले प्राणवृत्तावपरिलुप्यमानायामिन्द्रियवृत्तयः परिलुप्यन्ते, प्रबोधकाले च प्रादुर्भवन्तीति प्रत्यक्षानुगुण्यान्मुख्यप्राणविषयत्वं प्रावल्यं च निश्चीयत इति चेन्न, इन्द्रियाणामतीन्द्रियाणां मुख्यप्राणे संवेशोद्गमनयोरप्रत्यक्षत्वात्। अनुमानमस्त्विति चेन्न, परमात्मनोऽप्यपरिलुप्यमानस्य विद्यमानत्वेनावधारणानुपपत्तेः।

परि०— शङ्कितुरभिप्रायमुद्घाट्य निराह **स्वापेति**। **अनुमानमस्त्विति**। प्राणवृत्तिर्देवता वा इन्द्रियोद्गमनाधारः इन्द्रियेषु परिलुप्यमानेषु प्राणस्यापरिलुप्यमानत्वात्। सामान्यव्याप्त्या यथा मृत्पिण्डो घटस्येत्यादिरूपमनुमानमित्यर्थः। स्वापकाले इन्द्रियलोपेऽप्यपरिलुप्यमानतयावस्थानादित्यनुमानमेव प्राणे इन्द्रियसंवेशोद्गमनसाधकं भविष्यति। तथा चोदाहृतश्रुतेरनुमानसंवादेनैव प्राणविषयत्वं प्राबल्यं च निश्चीयत इति भावः। **अवधारणेति**। प्राण एवेत्यवधारणेत्यर्थः।

सु०— किञ्चेन्द्रियाणां मुख्यप्राणे संशयोद्गमनयोः श्रुत्यनुमानसिद्धत्वेऽपि किमायातम्। सर्वभूतसम्बन्धिनोस्तयोः इन्द्रियसारत्वात् भूतानां नासङ्गतिरिति चेत्। किमेतदनुमानं संभावना वा। नाद्यः व्याप्त्यभावात्। द्वितीये तु श्रुत्यनुमानाभासमूलसंभावनामात्रेण श्रुतिबाधया पूर्वपक्ष इति सुभाषितम्।

परि०— इन्द्रियसारत्वादिति। इन्द्रियाणि सारभूतानि येषामिति बहुव्रीहिः। तथा चेन्द्रियाणां भूतसारत्वादिति लक्ष्यते (तथा च प्राणस्यापरिलुप्यमानत्वादिति हेतुर्विपक्षे बाधकसत्त्वादसाधारणानैकान्तिक इति भावः?) किमेतदनुमानमिति प्रस्ताववाक्यमिन्द्रियादिलयपरं भूतसारेन्द्रियलयपरत्वादित्यनुमानं चेत् विशेषव्याप्त्यभावादिति भावेनाह **किमेतदनुमानमिति**। प्राणः भूतसंवेशोद्गमनवान् तत्सारभूतेन्द्रियसंवेशोद्गमनवत्त्वात्। यो यत्सारसंवेशनादिमान् स तत्संवेशनादिमानिति सामान्यव्याप्तिमूलकमनुमानमित्यर्थः। **व्याप्त्यभावादिति**। ऊर्णनाभेः स्वसारभूततन्तुसंवेशनादिमत्त्वेऽपि स्वसंवेशनादिमत्त्वाभावादिति भावः। **श्रुतिबाधेति**। प्रस्तावश्रुतेर्ब्रह्मपरत्वबाधेन परवाक्यरीत्या प्रसिद्धप्राण एवेन्द्रियलयादिपरं प्रस्ताववाक्यमिति पूर्वपक्ष इत्यर्थः।

सु०— नन्वादित्योऽन्नं चोद्गीथप्रतिहारदेवते तावद्ब्रह्मणोऽन्ये, तत्सा(म्या)मान्यात् प्राणस्यापि न ब्रह्मत्वमिति पूर्वपक्षोऽस्त्विति चेन्न, निर्णायकाभाव एव प्रायपाठस्यानुसर-

णीयत्वात् । स्पष्टं चात्र पारमेश्वरं कर्मेत्युक्तम् । अन्यथा छत्रचामराद्यसाधारणलिङ्गसद्भावेऽपि सामन्तसन्निधिमात्रेण राजा न राजा स्यात् ।

परि०— अब्रह्मप्रायपाठात् प्रस्तावबाक्यमब्रह्मपरमिति पूर्वपक्ष्यत इति भावेन शङ्कते **नन्वादित्य इति** । कतमा सा देवता उद्गीथमन्वायत्ता आदित्य इति होवाचेति कतमा सा देवता प्रतिहारमन्वायत्ता अन्नमिति होवाचेति वाक्यद्वये श्रुत आदित्योऽन्नं चेत्यर्थः । **निर्णायकाभाव** एवेति । विशये प्रायदर्शनादिति जैमिनिसूत्रादिति भावः ।

सु०— कथं चावधारितमादित्योऽन्नं च न ब्रह्मेति । श्रूयते हि तत्रापि 'सर्वाणि ह वा इमानि भूतान्यादित्यमुच्चैः सन्तं गायन्ति' इत्यादि ब्रह्मलिङ्गम् ॥ 'अन्नमेव प्रतिहरमाणानि' इति तु प्रायपाठादुपजीवनार्थं ग्राह्यम् ।

परि०— नन्वस्य ब्रह्मरूपत्वेऽन्नमेव प्रतिहरमाणानीति कथं युज्यते । ब्रह्मणोऽद्यत्वासम्भवादित्यत आह **अन्नमेव प्रतिहरमाणानीति** । भुञ्जानानीत्यर्थः । **प्रायपाठादिति** । ब्रह्मपरत्वेन निर्णीतप्रस्तावोद्गीथवाक्यद्वय-प्रायपाठादित्यर्थः ॥

सु०— तस्मात्संशयपूर्वपक्षयोर(भावा)संभवान्नेदमुदाहरणम्, किन्तु न्यायविदा-मग्रेसरेणानन्तवेदविदा भाष्यकृतोपात्तमेवेति सिद्धम् ॥

॥ इति प्राणाधिकरणम् ॥ १-१-९ ॥

★ ★ ★

॥ अथ गायत्र्यधिकरणम् ॥ १-१-११ ॥

सु०— ज्योतिश्चरणाभिधानादित्यत्राधिकाशङ्का भाष्य एव दर्शिता । यदाह 'अग्नि-सूक्तत्वादि'ति । तेन वक्तव्याभावादुत्तरं गायत्र्यधिकरणमेव विव्रियते ॥

सु०— अधिवेदगताशेषनाम्नामुपलक्षणस्य वेदमातुस्त्रैवर्णिकद्वितीयजन्मनि जनन्या गायत्र्याः प्राधान्येन तन्नाम्नः समन्वयं प्रतिपादयितुं सूत्रम् **छन्दोभिधानान्नेति चेन्न तथा चेतो-र्पणनिगदात्तथा हि दर्शनमिति** ।

ब्र०सू०— **॥ ॐ छन्दोभिधानान्नेति चेन्न तथा चेतोर्पणनिगदात् तथा हि दर्शनम् ॐ ॥**

परि०— इतरद्वित्या गायत्रीनामोक्तौ हेतुः प्राधान्येनेति ।

सु०— छन्दोगाः पठन्ति। (छां. ३।१२।१) 'गायत्री वा इदं (सर्वं) भूतमि'त्यादि। तत्र संशयः। किं गायत्री ब्रह्म किं (वा) वर्णसमावेशलक्षणो मन्त्र इति॥ मन्त्र एवेति तावत्प्राप्तम्। कुतः। गायत्रीशब्दस्य छन्दोविशेषे प्रसिद्धत्वात्॥ नन्वेतदपि पूर्वन्यायेनैव परिहृतमित्यतोऽभ्यधिकाशङ्कया पूर्वपक्षयति **नित्यत्वादिति**।

अनु०— **नित्यत्वादेव शब्दस्य तत्स्वभावः कथं हरेः।**

भवेदाकाशादिशब्दानां परमात्मपरत्वम्, अन्यगतस्य शब्दप्रवृत्तिनिमित्तस्येश्वरपरतन्त्रत्वेन तत्र मुख्यवृत्त्ययोगात्। यद्यपि विवरत्वादिकं कारणतः स्वरूपतोऽप्यनागन्तुकम्, तथाऽपि धर्मिण एवाकाशादेरुत्पत्तिविनाशवतो जन्मस्थितिलयेष्वीश्वराधीनत्वे धर्मस्यापि तथाभावोऽवर्जनीयः। न चाकाशोऽनादिनित्य इति युक्तम्, 'आत्मन आकाशः संभूत' इत्यादिश्रुतिविरोधात्।

यस्तु 'अनादिर्वायमाकाश' इत्युक्तोऽव्याकृताकाशः सोऽनादिनित्योऽपि न तत्र पूर्वपक्षिणो विवक्षितः, भूतप्रकरणत्वात्। न चैवं प्रकृते संभवति। गायत्रीशब्दप्रवृत्तिनिमित्तं हि गानत्राणकर्तृत्वम्। यथाऽऽह श्रुतिः, 'गायति च त्रायते च' तस्माद्गायत्रीति (छां. ३।१२।१)। तत्र गानकर्तृत्वं नाम अर्थप्रतिपादकत्वम्। त्राणकर्तृत्वं चाध्येतॄणां पापाद्रक्षणशक्तिः। तदुभयमपि कथं केन प्रकारेण हरेः अधीनं स्यात्, न केनापि।

तथा हि। विवरत्वादिवद्धर्मिणा सहैव तदधीनं वा स्यात्, ध्वनिवत्स्वयमेव वा। नाद्यः, धर्मिणः शब्दस्य वेदस्य नित्यत्वात् अनादित्वाच्च। धर्मिण एव नित्यत्वे तेन सह पराधीनत्वं कुत इति एवार्थः। न द्वितीयः, अर्थप्रतिपादनादिशक्तेस्तत्स्वभावत्वात्।

परि०— तत्र हेतुद्वयं वेदमातुरित्यादि। पठन्तीति। तृतीयेऽध्याये। एतदपि पूर्वन्यायेनेति। गायत्रीशब्दार्थो न विष्णुरित्येतदपि निरवकाशब्रह्मलिङ्गरूपेणेन्द्राकाशप्राणज्योतिरादिशब्दानां विष्ण्वर्थकत्वप्रतिपादनन्यायेनेत्यर्थः। वक्ष्यमाणदिशाऽत्रापि निरवकाशब्रह्मलिङ्गसद्भावादिति भावः। मूलं योजयति तदुभयमित्यादिना। नित्यत्वादित्युपलक्षणं मत्वाऽऽह अनादित्वाच्चेति। एतच्च कृत्वा चिन्तयोक्तम्। वेदानुपूर्वी(र्वि?) कृत्रिमत्वस्यान्यत्र व्यक्तत्वादिति चन्द्रिकायां व्यक्तम्।

सु०—

अनु०— **कथं प्रसिद्धबहुलशब्दानामन्यथार्थता॥**

किञ्चाकाशादिवाक्ये सन्ति पारमेश्वराणि लिङ्गानीति युक्तं तत्र तदाश्रयणम् । न चात्र तथाविधं किमपि पश्यामः । प्रत्युत (छां. ३।१२।१) 'गायत्री वा इदं सर्वं' 'वाग्वै गायत्री' इत्यादयः शब्द एव प्रसिद्धा बहवः शब्दाः श्रूयन्ते । कथं च तेषां, विना बलवद्बाधकोपनिपातेन । अन्यार्थता कल्पयितुं युक्ता, अव्यवस्थाप्रसङ्गात् । न च छन्दसः सर्वात्मकत्वानुपपत्तिः, ब्रह्मणोऽपि साम्यात् ।

परि०— उत्तरार्धं योजयितुमाह **किञ्चेति** । द्वेधा हि शङ्का प्रमेयाश्रिता प्रमाणाश्रिता चेति । पूर्वार्धेनाद्योक्ता अन्त्या तूत्तरार्धेनोच्यत इति किञ्चेत्यारम्भः । **सर्वात्मकत्वेति** । गायत्री वा इदं सर्वं भूतमित्युक्तसर्वात्मकत्वेनेत्यर्थः ।

सु०— नन्वियमेव गायत्री वाक्यशेषे ज्योतिष्ट्वेन पठ्यते (छां. ३।१३।७) 'अथ यदतः परो दिवो ज्योतिर्दीप्यत' इत्यादिना, ज्योतिश्च पूर्वाधिकरणे ब्रह्मेति निर्णीतम् ।

मैवम् । पूर्वाधिकरणोदाहृतवाक्योक्तस्य ज्योतिषो ब्रह्मत्वेऽप्यत्र तदनुपपत्तेः । तत्र हि कर्णादिविदूरत्वमुक्तम्, अत्र पुनः 'तदेतद् दृष्टं च श्रुतं चेति तद्विपरीतम् ॥ युज्यते च ज्योतिरिति पदं छन्दसि, तत्पर्यायस्य 'तेजो वै ब्रह्मवर्चसं गायत्री'ति तेजःशब्दस्य तत्र दर्शनात् ।

अस्तु वा 'अथ यदतः परो दिवो ज्योतिरि'त्युक्तं ज्योतिर्ब्रह्म, तथाऽपि गायत्री छन्द एव, उपदेशभेदेन भिन्नप्रकरणत्वादिति ।

परि०— ननूपक्रमे श्रुतगायत्र्यां कथं ज्योतिःशब्दो युक्त इत्यत आह **युज्यते चेति** । **उपदेशेति** । द्युस्थत्व-दिवःपरत्वरूपोपदेशभेदेनेत्यर्थः ।

सु०— एतदाच्छादकत्वेनाधिकरणतात्पर्यमाह इति चेदिति ।

अनु०— इति चेत्तद्धरेरेव बाहुल्याच्छ्रुतिलिङ्गयोः ।

'तत्र ब्रूम' इत्यध्याहार्यम् । तत् ज्योतिःप्रकरणं गायत्रीप्रकरणं च, हरेरेव प्रतिपादकम् । न च गायत्रीपदविरोधः । यतः तत् हरेरेव वाचकम् । कथम् । यस्मात् तत् गायत्रीपदप्रवृत्तिनिमित्तं मुख्यतो हरेरेव । अन्यगतं च हरेरेवाधीनम् ॥ न च ज्योतिषो ब्रह्मत्वे दृष्टत्वाद्यनुपपत्तिः, यतः तत् अधिष्ठानादिद्वारा कर्णादिविदूरस्यैव हरेः उपपद्यते । न चोपदेशभेदानुपपत्तिः, यतस्तद्दिवःपरत्वं दिविस्थितत्वं च विवक्षाभेदाद्धरेरेव युज्यते ।

कुत एतत् । **श्रुतिलिङ्गयोर्बाहुल्यात्** । तथा हि 'ततो ज्यायांश्च पुरुषः', 'यद्वैतद्ब्रह्म', 'य एतामेव ब्रह्मोपनिषदं वेदे'ति श्रुतयः । लिङ्गानि च गानत्राणकर्तृत्वं, भूतादिपादत्वम्,

'एतामेव नातिशीयन्त' इति सर्वोत्तमत्वम्, इत्यादीनि । अत एव श्रुतिलिङ्गबाहुल्यात् **तत् प्रसिद्धबहुलशब्दजातमपि हरेरेव इति ।**

परि०— तद्धरेरेवेति मूलमसकृदावृत्त्याऽनेकधा योजयति **तज्ज्योतिःप्रकरणमित्यादिना । यतस्तदिति ।** तद्दष्टृत्वादिकं देहाद्यधिष्ठानद्वारोपपद्यत इत्यन्वयः । **विवक्षेति ।** भाष्याद्युक्तदिशा त्रिसप्तलोकविवक्षाभेदादित्यर्थः । तदित्यनुवादः । प्रसिद्धबहुलशब्दजातमपीति व्याख्या ।

सु०— ननूक्तमत्र 'नित्या गायत्री, प्रवृत्तिनिमित्तं च तत्स्वभावः', तत्कथं हरेरधीनमित्यत आह **तादृशत्वाच्चेति ।**

अनु०— **तादृशत्वाच्च तच्छक्तेः**

पूर्वेण सम्बन्धः । हेतुसमुच्चये चशब्दः । तादृशी खल्वीश्वरशक्तिः, यन्नित्यानित्यस्वभावास्वभावसर्वविषया, अन्यथा सर्वेश्वरत्वहानेः । अथ तस्याः शक्तेः किं शक्यमिति चेत्, तत्स्वरूपसत्तैव । अनादिसिद्धा सेति चेत्, सत्यम्, अनादीश्वरशक्त्यैवेति वदामः । उक्तं चात्र प्रमाणमिति ।

परि०— **पूर्वेणेति ।** तद्धरेरेवेति साध्येनेत्यर्थः । **हेतुसमुच्चय इति ।** बाहुल्याच्छ्रुतिलिङ्गयोरित्युक्तहेतुना तादृशत्वादित्युक्तहेतोः समुच्चय इत्यर्थः । **उक्तं चेति ।** जिज्ञासाधिकरणे 'द्रव्यं कर्म च कालश्चे'त्यादिप्रमाणमुक्तमित्यर्थः ।

सु०— अपरे तु ज्योतिश्चरणाभिधानादित्याद्येकमेवाधिकरणं व्याचक्षते । तदयुक्तम् । 'अथ यदतः परो दिवो ज्योतिरि'ति वाक्ये चरणाभिधानाभावात् ।

चरणाभिधानादित्यस्य पादाभिधानादित्यर्थ इति चेत्, एवं तर्हि 'भूतादिपादव्यपदेशोपपत्तेश्चैवमि'ति पुनरुक्तं स्यात् । न स्यात्, तात्पर्यभेदात् । तथा हि । पूर्वस्मिन्वाक्ये 'तावानस्य महिमे'ति चतुष्पाद्ब्रह्म निर्दिष्टम् । तत्र यच्चतुष्पदो ब्रह्मणः 'त्रिपादस्यामृतं दिवी'ति द्युसम्बन्धिरूपं निर्दिष्टं तदेवेह द्युसम्बन्धात् प्रत्यभिज्ञायते । तत्परित्यज्य प्राकृतं ज्योतिः कल्पयतः प्रकृतहानाप्रकृतप्रक्रिये प्रसज्येयातामित्यत्राभिप्रेयते । तत्र तु भूतादिपादव्यपदेशबलेन प्रकृतस्य ब्रह्मत्वोपपादनमिति ।

उच्यते । एवं हि व्याकुर्वता प्रकृतप्रत्यभिज्ञानं ज्योतिषो ब्रह्मत्वे हेतुः, उत्तरा तु त्रिसूत्री प्रकृतस्य ब्रह्मत्वोपपादिकेत्युक्तं स्यात् । तथा च श्रुतहानाश्रुतकल्पने स्याताम् ।

अन्यथा ज्योतिः प्रत्यभिज्ञानादित्येव ब्रूयात्। लघु चैवं स्पष्टं च सूत्रं स्यात्, पादाभिधानादित्येव वा वदेत्। श्रुत्यनुगमो ह्येवं सति स्यात्। इत्युक्तमेवोपपन्नमिति॥

परि०— सिद्धान्तरीत्या कर्णादिविदूरत्वं चरणशब्दार्थमुपेत्याह चरणाभिधानाभावादिति । शङ्कते न स्यादित्यादिना। पूर्वं त्रिपादस्यामृतं दिवीत्यत्र यत् द्युसंबन्धितया पुनरुच्यमानं परामृश्यत इत्यर्थः। द्युसंबन्धादिति। दिवः परो ज्योतिर्दीप्यत इति दिव इत्युक्तसंबन्धादित्यर्थः। अत्राभिप्रेयत इति। चरणाभिधानादित्यत्राभिप्रेयत इत्यर्थः। श्रुतहानाचेव व्यतिरेकमुखेनोपपादयति अन्यथेति॥

॥ इति गायत्र्यधिकरणम्॥ १-१-११॥

★ ★ ★

॥ अथ पादान्त्यप्राणाधिकरणम्॥ १-१-१२॥

सु०— नन्वत एव प्राण इत्यनेनैवैतद्गतार्थम्। 'ता (वा) एताः शीर्षंच्छ्रियः श्रिता' इत्यादिवाक्यान्तरविषयत्वान्नेति चेन्न, उक्तोत्तरत्वात्। अभ्यधिकाशङ्कासद्भावान्नेति चेन्न, अदर्शनात्। सद्भावे वा तदनन्तरमेव 'आरम्भणीयत्वात्' इत्यतो निरन्तराधिकरणसिद्धान्तन्यायोपजीव्यधिकाशङ्कया पूर्वपक्षमाह बाहुल्य इति।

ब्र०सू०— ॥ ॐ प्राणस्तथाऽनुगमात् ॐ॥

अनु०— बाहुल्ये श्रुतिलिङ्गयोः॥
अन्यस्य मुख्यवाच्यत्वमिति

पूर्वाधिकरणे हि गायत्र्याद्यन्यवाचिशब्दबाहुल्यसद्भावेऽपि श्रुतिलिङ्गबाहुल्याश्रयणेन गायत्री परमात्मैवेति निर्णीतम्। अस्ति चात्रापि परकीयश्रुतिलिङ्गबाहुल्यम्।

तथा हि। चक्षुरादिभिः सहपाठस्तावत्प्रधानस्य ब्रह्मणो नोपपद्यते। न च किञ्चिदत्र ब्रह्मणो ज्ञापकमस्ति, येनाप्रधानप्रायपाठस्यापवादः स्यात्। युज्यते चेन्द्रजीवमुख्यप्राणानाम्; इन्द्रस्य हस्ताधिष्ठातुरिन्द्रियत्वात्, जीवस्येन्द्रियजन्यफलाश्रयत्वात्, मुख्यस्य च सर्वेन्द्रियस्वामित्वात्। 'प्राणो वा अहमस्म्यृष' इतीन्द्रश्रुतिः। 'ता अहिंसन्ते'त्यादिनोक्तानि प्राणविवादो, देहादुत्क्रमणप्रवेशौ, ततो देहपातोत्थाने, प्राणसंवादश्चेति मुख्यप्राणलिङ्गानि। तथा 'तं शतं वर्षाण्यभ्यार्चदि'ति शतायुष्ट्वं, 'प्राणो वंश' इति चक्षुरादीन्प्रति वंशत्वमिति जीवलिङ्गानि।

सति चैवमन्यदीययोः श्रुतिलिङ्गयोर्बाहुल्येऽन्यस्येन्द्रादेः प्राणशब्दवाच्यत्वं युक्तम्, अन्यथोक्तन्यायस्यानैकान्त्यापातात्। न च वाक्यभेदो दोषः, अनन्यगतिकतया प्राप्तत्वादिति। अमुख्यया वृत्त्याऽत्र मुख्यप्राणस्य वाच्यत्वं सिद्धान्तिनाऽप्यभ्युपगम्यत इत्यतो मुख्येत्युक्तम्। इतिशब्दः शङ्कासमाप्तिद्योतकः।

परि०— उक्तोत्तरत्वादिति। वाक्यभेदेनाधिकरणभेदे शास्त्रापर्यवसानप्रसङ्गादित्यन्तरधिकरणे उक्तत्वादिति भावः। इन्द्रश्रुतिः अहमितिप्रसिद्धेन्द्रप्रयुक्ताहंश्रुतिः। अन्यथोक्तन्यायस्येति। यदीयश्रुत्यादिबाहुल्यं यत्र स एव तत्र ग्राह्य इत्युक्तन्यायस्येत्यर्थः। अनेकार्थत्वे वाक्यभेददोष इत्याशङ्क्याह न चेति।

सु०— सिद्धान्तयत्सूत्रं व्याख्यगति तन्नेति।

अनु०— तन्नात्रगस्य हि।
विष्णावेव तु लिङ्गानि प्राणस्थानि तु सर्वशः॥
प्राणसंवादपूर्वाणि मुख्यतो जीवगानि च।
अभ्यार्चच्छतवर्षाणि प्राणवंशत्वमित्यपि॥

किन्तु ब्रह्मण एव प्राणशब्दमुख्यवाच्यत्वमिति शेषः। कुतः। ब्रह्मशब्दानुगमात्। पारमेश्वरलिङ्गानुगमाच्चेति भावः।

सु०— अथवा 'बाहुल्य' इत्यादिकमेव सिद्धान्तवाक्यम्। ब्रह्मविषययोः श्रुतिलिङ्गयोर्बाहुल्ये विद्यमाने यत् अन्यस्य इन्द्रादेः प्राणशब्दमुख्यवाच्यत्वं पूर्ववादिनोक्तं तन्नेति।

ननु च श्रुतिलिङ्गबाहुल्यादेवान्यस्य मुख्यवाच्यत्वमित्युक्तम्। सत्यम्। तथाऽपि अस्त्यत्र वैषम्यम्, 'निरवकाशश्रुतिलिङ्गबाहुल्येन हि प्रागत्र च निर्णयः कृतः। एतानि तु सावकाशानी'त्याह अत्रगस्येति। इन्द्रादिगतस्य॥ हिशब्दो हेत्वर्थः, तस्मान्नेति पूर्वेण सम्बन्धः। प्रमाणप्रसिद्धिद्योतको वा॥ आद्यः तुशब्दो न्यायविशेषसूचकः। प्राणस्थानि प्राणसम्बन्धितया प्रतीतानि। पुनः तुशब्दोऽप्यर्थे, इन्द्रियविषयाण्यपीति श्रुतिरपीति वा। न च मन्त्रेषु पुरुषसम्बन्धनिबन्धनं क्रोशनमिवामुख्यानीश्वरे लिङ्गानीति शङ्कनीयम्, अन्तर्गतस्य तस्यैव तत्तत्कर्तृत्वात्, इत्याशयेन मुख्यत इत्युक्तम्। 'शतं वर्षाणी'त्यतोऽपि परस्तादितिशब्दो योज्यः। प्राणवंशत्वं प्राणांश्चक्षुरादीन्प्रति वंशत्वम्। एतेन 'न वक्तुरि'त्यादिसूत्रतात्पर्यमुक्तं भवति।

परि०— **न्यायविशेषेति** । अन्तर्यामिगतत्वरूपन्यायविशेषेत्यर्थः । यद्वा तत्तत्कर्तृत्वादिति वक्ष्यमाण-सर्वकर्तृत्वरूपन्यायविशेषेत्यर्थः । सिद्धान्तदिशा इन्द्रविशेषणत्वाभावमुपेत्याह **वक्तुरिति** । प्रतर्दनस्य श्रोतृत्वेन वक्तृत्वाभावादिति भावः ।

सु०— केचिदत्र कौषीतकिब्राह्मणोपनिषदीन्द्रप्रतर्दनाख्यायिकायां श्रुतं 'प्राणोऽस्मि प्रज्ञात्मे'त्यादिवाक्यमुदाहरन्ति । तेषां 'वक्तुरि'ति न श्रुत्यनुगतम् ॥ वक्तृत्वं हीन्द्रस्य 'आत्मो-पदेशादि'त्यनेनैव लब्धम् । न च 'वक्तुरि'तीन्द्रप्रतिपत्त्यर्थम्, तस्य तदप्रत्यायकत्वात् ॥ अस्माकं तु विशिष्टं शास्त्रं शंसितुर्विश्वामित्रस्य नेन्द्रोऽन्यथोपदेष्टुमर्हतीति युक्तिद्योतनाय सार्थकमिति ।

परि०— **न श्रुत्यनुगतमिति** । अस्मदीयश्रुतौ विश्वामित्रस्य शास्त्रवक्तृत्वश्रवणात् वक्तुरिति सौत्रोक्तिः श्रुत्यनुगता । त्वदुदाहरणे प्रतर्दनस्य केवलं श्रोतृत्वेन वक्तृत्वाश्रवणात् वक्तुरिति न श्रुत्यनुगतमित्यर्थः । ननु वक्तु-रिन्द्रस्येत्येवार्थ इति चेत् तर्हि वक्तुरिति व्यर्थम् । इन्द्रस्य वक्तृत्वज्ञापनं तस्य प्रयोजनमिति चेत्तत्राह **तेषामिति** । तर्हीन्द्रस्य वक्तृत्वमनेनोच्यत इत्यस्त्वित्यत आह **वक्तृत्वं हीति** । **इन्द्रप्रतिपत्त्यर्थमिति** । इन्द्रत्वप्रतिपत्त्यर्थ-मित्यर्थः । आत्मोपदेशादित्यनेनात्ममात्रे प्राप्ते तस्येन्द्रत्वप्रतिपत्त्यर्थं वक्तुरिति पदमिति नेत्यर्थः । **युक्तीति** । पूर्वपक्षयुक्तिद्योतनायेत्यर्थः ।

॥ इति पादान्त्यप्राणाधिकरणम् ॥ १-१-१२ ॥

★ ★ ★

॥ अथ पादोपसंहारः ॥

सु०— पादार्थमुपसंहरति **तस्मादिति** ।

अनु०— तस्मादन्यत्रगैः शब्दैरुक्तन्यायैः समन्ततः ।
एको नारायणो देवो भण्यते नात्र संशयः ॥

अन्यत्रगैः नामात्मकैरिति शेषः । **तस्मात्** इत्यस्यैव विवरणम् **उक्तन्यायैरिति** । उक्तो न्यायो येषु ते तथोक्ताः । **समन्ततः** सर्ववेदगतैः । **एको** मुख्यार्थः ॥ **नात्र संशय इति** ।

लक्षणयाऽयं समन्वयोऽभिधीयत इति केषाञ्चिन्मतं, मुख्यवृत्त्येति सिद्धान्तः; अतो-ऽविप्रतिपत्तेरत्र संशयो न कार्यो निर्णायकस्योक्तत्वादित्यर्थः ।

अथवोक्तेऽपि न्यायेऽनादिवासनानिमित्तोऽन्यस्य मुख्यवाच्यत्वविषयः संशयो न कार्य इत्यनेनाचष्टे।

परि०— उक्तत्वादिति। 'कथं च लक्षणावादी ब्रूयाद्ब्रह्मसमन्वयम्। योऽसौ शब्दस्य मुख्यार्थस्तत्रैव स्यात्समन्वयः' इत्यादिना ईक्षतिनये समन्वयसूत्रस्थसंशब्दरूपस्य लक्ष्यत्वेऽनवस्थारूपस्य निर्णायकस्य चोक्तत्वादित्यर्थः।

सु०— सर्वज्ञकल्पेन तत्त्वोपदेशाय प्रवृत्तेन भगवताऽऽचार्येणैवं सूत्रेषु व्याख्यातेषु शिष्याणामेतावन्मात्रार्थान्येतानीति प्रतीतिः स्यात्, तां निराकर्तुमाह **बासुदेवादीति**।

अनु०— **बासुदेवादिरूपेण चतुर्मूर्तिश्च सर्वशः।**
अथवा पञ्चमूर्तिः स प्रोक्तोऽधिकरणं प्रति॥
प्रतिसूत्रं प्रतिपदं प्रत्यक्षरमथाऽपि वा।

वासुदेवादित्वेनेत्यर्थः। चशब्दो वक्ष्यमाणपक्षान्तरसमुच्चयार्थः। प्रथमपादान्ते कथनादस्मिन्नेव पाद इति भाति, तन्निरासायोक्तं **सर्वशः** सर्वेष्वपि पादेषु। **अथवेति** निपातसमुदायः पक्षान्तरे। **पञ्चमूर्तिः** नारायणादित्वेन। **प्रति**शब्दो वीप्सायां कर्मप्रवचनीयः। **अथाऽपि वेति** त्रयो निपाता यथाक्रमं प्रतिसूत्रमित्यादिभिस्त्रिभिः सम्बध्यन्ते।

अत्रेयं मूर्तिः प्रतिपाद्यत इति कथं ज्ञायत इत्यत आह **तैरिति**।

तैस्तैर्युक्तिश्रुतिन्यायविशेषैः

न्यायशब्दः प्रकारवचनः, श्रुतिलिङ्गव्यतिरिक्तन्यायार्थो वा। तस्यां तस्यां मूर्तौ प्रसिद्धैर्लिङ्गश्रुतिसमाख्यादिव्यावर्तकैर्विवेको ज्ञातव्य इति शेषः।

ननु चतुर्मूर्तिः पञ्चमूर्तिर्वेति प्रत्यधिकरणं प्रतिसूत्रं वा प्रत्यक्षरं वेति च वस्तुविकल्पः कथमित्यत आह **योग्यतेति**।

योग्यता यथा॥

सर्वेऽपि पक्षाः सूत्रकृतो विवक्षिताः। पुरुषाणां योग्यताऽनतिक्रमेण प्रतीयन्ते। तदपेक्षया विकल्पो युज्यत इति योज्यम्।

एवमलौकिकार्थत्वं कुतः सूत्राणामित्यत आह वृहत्तन्त्रेति।

बृहत्तन्त्रप्रमाणेन

एवमर्थत्वं सूत्राणां ज्ञेयमिति शेषः। 'बह्वर्थं' इति वक्ष्यमाणं चा(वा)ऽत्र सम्बध्यते।

तर्हि कस्मात्तथा न व्याख्यायत इत्यत आह बह्वर्थमपीति।

बह्वर्थमपि सङ्ग्रहात्।
उच्यते नरबुद्धीनामपि किञ्चिद्ग्रहार्थतः॥

सूत्रजातमिति शेषः। उच्यते व्याख्यायते।

बुद्धिशब्दस्य ज्ञानार्थत्वे ग्रहो ग्राह्यं भावप्रधानो निर्देशः। ग्राह्यत्वमेवार्थः प्रयोजनं तस्मै। मनोऽर्थत्वे ग्रहणं ग्रहः।

परि०— वीप्सायामिति। 'लक्षणेत्थम्भूताख्यानभागवीप्सासु प्रतिपर्यनवः' इति सूत्रेण कर्मप्रवचनीयसंज्ञक इत्यर्थः। तथा च कर्मप्रवचनीययुक्ते द्वितीयेति भावः।

सु०— न चैवं सूत्रार्थलेशव्याख्यानपरोऽयं ग्रन्थ इत्यनादरणीय इत्याशयेनाह ग्रन्थ इति।

अनु०— **ग्रन्थोऽयमपि बह्वर्थो**

समग्रार्थव्याख्यानमकुर्वन्नपि।

अयमित्युक्तत्वात्सत्यपि तस्मिन्पुनरस्य विरचनाद्भाष्यमल्पार्थमिति नाशङ्कनीयमित्याह भाष्यं चेति।

भाष्यं चात्यर्थविस्तरम्।

अतिशयितेनार्थेन विस्तरो यस्येति व्यधिकरणबहुव्रीहिर्गमकत्वात्।

बह्वर्थत्वमनयोरनुपलम्भबाधितमिति चेन्न। व्याख्यानसामग्रीवैकल्यनिमित्तत्वात् तदनुपलम्भस्येत्याशयेनाह बहुज्ञा एवेति।

बहुज्ञा एव जानन्ति विशेषेणार्थमेतयोः॥

एतयोः भाष्यानुभाष्ययोः।

परि०— गमकत्वादिति। विग्रहेणोक्तार्थस्य प्रत्यायकत्वादित्यर्थः। विग्रहेण योऽर्थ उच्यते तं चेत्समस्तं पदजातं प्रत्याययति तत्र समासो भवति। तादृशार्थोऽत्र समस्तेन गम्यत इति समासः (युक्तः)। कृत्तद्धितसमासा हि

अर्थगमक एव शब्दे भवन्ति । न सर्वत्र । अभिधानलक्षणा हि कृत्तद्धितसमासाः इति अकर्तरि च कारक इति सूत्रभाष्योक्तेः । अत एव ग्रामं गच्छतीत्यादौ ग्रामगामीति कर्मण्यङ्(णि)न भवति कृतः कट इति घञ् न भवति अनभिधानादित्युक्तं भाष्ये । अत एव अविकशब्दादेव तस्य विकार इत्यण्प्रत्ययः आविकमित्यनेनाविविकारस्य प्रतीतेः । न तु अवेर्विकार आवमिति आवशब्देनाविविकारस्य अप्रतीतेः आविशब्दाद्विकारार्थकाण्प्रत्ययरूपतद्धितो न भवति किन्त्वविकशब्दादेवेत्युक्तम् । पञ्चभिर्भुक्तमस्येति व्यधिकरणस्थले पञ्च भुक्तवन्तोऽस्येति समानाधिकरणस्थले वाऽनेकमन्यपदार्थे समासो न भवति अनभिधानादित्युक्तम् 'अनेकमि'ति सूत्रभाष्ये । बहुम्ना एवेतीति । तथा च प्रदर्शितमस्माभिस्तत्र तत्र बह्वर्थत्वमिति भावः ।

सु०— एवं प्रासङ्गिकमुक्त्वोपपादितस्यान्यत्रप्रसिद्धनामसमन्वयस्य फलं लक्षणसिद्धिमुपसंहरति **तस्मादिति** ।

अनु०— तस्मान्महागुणो विष्णुर्नाम्नामपुनरुक्तितः ।

सकलवेदगतसमस्तनामवाच्यत्वादित्यर्थः । कथं तन्मात्रेण महागुणत्वम् । नाम्नां यौगिकत्वादपुनरुक्तितश्चेति ॥

परि०— लक्षणसिद्धिमिति । ब्रह्मपदोक्तगुणपूर्णत्वरूपप्रधानलक्षणासिद्धिमित्यर्थः ॥

इति श्रीमन्न्यायसुधापरिमळे सुधीन्द्रगुरुपादशिष्यराघवेन्द्रयतिकृते प्रथमाध्यायस्य प्रथमः पादः ॥

सु०—

इति श्रीमत्पूर्णप्रमतिभगवत्पादसुकृते-
रनुव्याख्यानस्य प्रगुणजयतीर्थाख्ययतिना ।
कृतायां टीकायां विषमपदवाक्यार्थविवृता-
वयं पूर्वेऽ(र्वा)ध्याये प्रथमचरणः पर्यवसितः ॥

इति श्रीमन्न्यायसुधायां प्रथमाध्यायस्य प्रथमः पादः ॥

★ ★ ★

श्रीमज्जयतीर्थयतिकृता

श्रीमन्न्यायसुधा

श्रीमद्राघवेन्द्रतीर्थकृत 'परिमळ' टिप्पणीसमेता

॥ श्रीमद्धनुमद्भीममध्वान्तर्गतरामकृष्णवेदव्यासात्मकलक्ष्मीहयग्रीवाय नमः ॥

॥ श्रीगुरुभ्यो नमः ॥ हरिः ॐ ॥

अथ प्रथमाध्यायस्य द्वितीयः पादः

॥ अथ सर्वगतत्वाधिकरणम् ॥ १-२-१ ॥

ब्र०सू०— ॥ ॐ सर्वत्रप्रसिद्धोपदेशात् ॐ ॥

सु०— द्वितीयपादस्य पूर्वोत्तरपादभेदस्य स्वस्मिन्नेकवाक्यतायाश्च सिद्धये प्रतिपाद्यमर्थं दर्शयति **लिङ्गात्मकानामिति।**

अनु०— लिङ्गात्मकानां शब्दानां

लिङ्गं धर्मः स आत्मेवात्मा प्रवृत्तिनिमित्तं येषां ते लिङ्गात्मकाः। स्वरूपार्थो वा आत्मशब्दः, निमित्तनिमित्तिनोरभेदोपचारात्। सकलवेदगतानामन्यत्रप्रसिद्धानामिति शेषः।

परि०— द्वितीयपादस्येति। प्रतिपाद्यमर्थं दर्शयतीत्यन्वयः। तस्य फलोक्तिः पूर्वेत्यादि। पूर्वपादोत्तरपादोक्तार्थदर्थभेदोक्त्या पादभेदस्यैकरूपार्थप्रतिपादकत्वोक्त्या स्वस्मिन् द्वितीयपादे एकवाक्यतायाश्च सिद्धेः। अत्र नियामकस्य 'अर्थैकत्वादेकं वाक्यमि'त्यादेरन्तरधिकरण एवोक्तेरिति भावः।

सु०— नन्वतीतपादे समन्विता अपि लिङ्गात्मका एव, यौगिकत्वात्, अन्यथा गुणपूर्त्यलाभेन समन्वयसमर्थनवैयर्थ्यात्। न च प्रकरणगतगुणलाभेन सार्थक्यम्, वचनवृत्त्यङ्गीकारवैफल्यात्, उक्तं च 'यच्छब्दा योगवृत्तय' इति। तत्कथमयं विभागः। सत्यम्। तथाऽप्यन्यत्रप्रसिद्धत्वादिवदापातप्रतीत्यनुरोधेनेयमुक्तिरित्यदोषः।

अनु०— वृत्तिर्नारायणे परे ॥
चिन्त्यते

वृत्तिः लक्षणादिरपि भवति, इत्यतः **परे** मुख्यार्थ इत्युक्तम्; तथा च मुख्यवृत्तिरिति लभ्यते। **चिन्त्यते** समर्थ्यते, अस्मिन्पाद इति शेषः।

परि०— उक्तं चेति। सङ्क्षेपभाष्ये। अन्यत्रप्रसिद्धत्वादिवदिति। यथाऽन्यत्रोभयत्रान्यत्रैवप्रसिद्धत्व-मापाततस्तद्वदित्यर्थः। प्रपञ्चितश्चायं नामलिङ्गादिभेदश्चन्द्रिकायाम्। **मुख्यार्थ इतीति**। सप्तम्यन्तं मुख्यार्थपदम्। अत्र विशेष उपासनापादे वक्ष्यन इति भावः।

सु०— केचित् 'मनोमयः प्राणशरीरो भारूप' इत्युक्तं मनोमयत्वादिनोपास्यत्वं परमात्मनः प्रतिपादयितुमिदमधिकरणमिति व्याचक्षते, तदसदित्याशयवान् आह **सर्वगत्वमिति**।

अनु०— सर्वगत्वं तु प्रथमं प्रविचार्यते।

तुशब्दोऽवधारणे। 'एतमस्यामेतं दिवी'त्यादिवाक्योक्तं **सर्वगतत्वम्** एवात्र पादे **प्रथमं** परमेश्वरस्य समर्थ्यते, न तु मनोमयत्वादिनोपास्यत्वमित्यर्थः। सत्यकामत्वादि-परमेश्वरधर्माणां स्फुटप्रतिभासत्वेन सन्देहाद्यनुपपत्तेरिति भावः।

परि०— **केचिदिति**। मायावादिनो रामानुजीयाश्च। इत्युक्तेति। छान्दोग्ये तृतीयाध्याये उक्तेत्यर्थः।

सु०— ननु मनोमयत्वादयः शारीरधर्मा अपि प्रतीयन्त इति चेन्न, तेषामानन्दमया-धिकरणन्यायेन सावकाशत्वात्, चरमप्रतीतेनापि निरवकाशेन प्रथमप्रतीतस्य सावकाश-स्यान्यथात्वोपपत्तेः।

परि०— ननूपक्रमप्राबल्यस्य पूर्वतन्त्रे स्थितत्वात्सत्यकामत्वादिचरमधर्मेण कथं प्रबलस्य मनोमयत्वादि-प्रथमश्रुतस्य बाध इत्यत आह **चरमेति**। 'आनर्थक्यप्रतिहतानां विपरीतं बलाबलमि'ति पूर्वतन्त्र एवोक्तेरिति भावः।

सु०— ननु कथं तर्ह्यस्माकमपि चक्षुर्मयत्वादीनि पूर्वपक्षप्रापकाणि। उच्यते। हेत्वन्तरेण पूर्वपक्षे सत्यभ्युच्चयमात्रत्वेन तेषामुपन्यासः, यथा परस्येक्षत्यधिकरणे प्रायपाठे निरस्तेऽप्यभ्युच्चयमात्रत्वेन प्राणाधिकरणे तदुपन्यासः।

परि०— **तर्हीति**। आनन्दमयनयन्यायेन दर्शनशक्तिप्राचुर्यादिना सावकाशत्व इत्यर्थः। **हेत्वन्तरेणेति**। सर्वप्राणिहृदयगुहास्थत्वरूपार्भकौकस्त्वहेतुना पूर्वपक्ष इत्यर्थः। अत एव सूत्रेऽर्भकौकस्त्वोक्त्यनन्तरं तद्व्यपदेशा-

श्रीमज्जयतीर्थयतिकृता

श्रीमन्न्यायसुधा

श्रीमद्राघवेन्द्रतीर्थकृत 'परिमळ' टिप्पणीसमेता

॥ श्रीमद्धनुमद्भीममध्वान्तर्गतरामकृष्णवेदव्यासात्मकलक्ष्मीहयग्रीवाय नमः ॥

॥ श्रीगुरुभ्यो नमः ॥ हरिः ॐ ॥

अथ प्रथमाध्यायस्य द्वितीयः पादः

॥ अथ सर्वगतत्वाधिकरणम् ॥ १-२-१ ॥

ब्र०सू०— ॥ ॐ सर्वत्रप्रसिद्धोपदेशात् ॐ ॥

सु०— द्वितीयपादस्य पूर्वोत्तरपादभेदस्य स्वस्मिन्नेकवाक्यतायाश्च सिद्धये प्रतिपाद्यमर्थं दर्शयति **लिङ्गात्मकानामिति ।**

अनु०— **लिङ्गात्मकानां शब्दानां**

लिङ्गं धर्मः स **आत्मे**वात्मा प्रवृत्तिनिमित्तं येषां ते लिङ्गात्मकाः । स्वरूपार्थो वा आत्मशब्दः, निमित्तनिमित्तिनोरभेदोपचारात् । सकलवेदगतानामन्यत्रप्रसिद्धानामिति शेषः ।

परि०— **द्वितीयपादस्येति** । प्रतिपाद्यमर्थं दर्शयतीत्यन्वयः । तस्य फलोक्तिः **पूर्वेत्यादि** । पूर्वपादोत्तरपादोक्तार्थादर्थभेदोक्त्या पादभेदस्यैकरूपार्थप्रतिपादकत्वोक्त्या स्वस्मिन् द्वितीयपादे एकवाक्यतायाश्च सिद्धेः । अत्र नियामकस्य 'अर्थैकत्वादेकं वाक्यमि'त्यादेरन्तरधिकरण एवोक्तेरिति भावः ।

सु०— नन्वतीतपादे समन्विता अपि लिङ्गात्मका एव, यौगिकत्वात्, अन्यथा गुणपूर्त्यलाभेन समन्वयसमर्थनवैयर्थ्यात् । न च प्रकरणगतगुणलाभेन सार्थक्यम्, वचनवृत्त्यङ्गीकारवैफल्यात्, उक्तं च 'यच्छब्दा योगवृत्तय' इति । तत्कथमयं विभागः । सत्यम् । तथाऽप्यन्यत्रप्रसिद्धत्वादिवदापातप्रतीत्यनुरोधेनेयमुक्तिरित्यदोषः ।

अनु०— **वृत्तिर्नारायणे परे ॥**
चिन्त्यते

वृत्तिः लक्षणादिरपि भवति, इत्यतः **परे** मुख्यार्थ इत्युक्तम्; तथा च मुख्यवृत्तिरिति लभ्यते। **चिन्त्यते** समर्थ्यते, अस्मिन्पाद इति शेषः।

परि०— उक्तं चेति। सङ्क्षेपभाष्ये। अन्यत्रप्रसिद्धत्वादिवदिति। यथाऽन्यत्रोभयत्रान्यत्रैवप्रसिद्धत्व-मापाततस्तद्वदित्यर्थः। प्रपञ्चितश्चायं नामलिङ्गादिभेदश्चन्द्रिकायाम्। मुख्यार्थ इतीति। सप्तम्यन्तं मुख्यार्थपदम्। अत्र विशेष उपासनापादे वक्ष्यत इति भावः।

सु०— केचित् 'मनोमयः प्राणशरीरो भारूप' इत्युक्तं मनोमयत्वादिनोपास्यत्वं परमा-त्मनः प्रतिपादयितुमिदमधिकरणमिति व्याचक्षते, तदसदित्याशयवान् आह **सर्वगत्वमिति**।

अनु०— **सर्वगत्वं तु प्रथमं प्रविचार्यते।**

तुशब्दोऽवधारणे। 'एतमस्यामेतं दिवी'त्यादिवाक्योक्तं **सर्वगतत्वम्** एवात्र पादे **प्रथमं** परमेश्वरस्य समर्थ्यते, न तु मनोमयत्वादिनोपास्यत्वमित्यर्थः। सत्यकामत्वादि-परमेश्वरधर्माणां स्फुटप्रतिभासत्वेन सन्देहाद्यनुपपत्तेरिति भावः।

परि०— केचिदिति। मायावादिनो रामानुजीयाश्च। इत्युक्तेति। छान्दोग्ये तृतीयाध्याये उक्तेत्यर्थः।

सु०— ननु मनोमयत्वादयः शारीरधर्मा अपि प्रतीयन्त इति चेन्न, तेषामानन्दमया-धिकरणन्यायेन सावकाशत्वात्, चरमप्रतीतेनापि निरवकाशेन प्रथमप्रतीतस्य सावकाश-स्यान्यथात्वोपपत्तेः।

परि०— ननूपक्रमप्राबल्यस्य पूर्वतन्त्रे स्थितत्वात्सत्यकामत्वादिचरमधर्मेण कथं प्रबलस्य मनोमयत्वादि-प्रथमश्रुतस्य बाध इत्यत आह **चरमेति**। 'आनर्थक्यप्रतिहतानां विपरीतं बलाबलमि'ति पूर्वतन्त्र एवोक्तेरिति भावः।

सु०— ननु कथं तर्ह्यस्माकमपि चक्षुर्मयत्वादीनि पूर्वपक्षप्रापकाणि। उच्यते। हेत्वन्तरेण पूर्वपक्षे सत्यभ्युच्चयमात्रत्वेन तेषामुपन्यासः, यथा परस्येक्षत्यधिकरणे प्रायपाठे निरस्तेऽप्यभ्युच्चयमात्रत्वेन प्राणाधिकरणे तदुपन्यासः।

परि०— **तर्हीति**। आनन्दमयनयन्यायेन दर्शनशक्तिप्राचुर्यादिना सावकाशत्व इत्यर्थः। हेत्वन्तरेणेति। सर्वप्राणिहृदयगुहास्थत्वस्वल्पार्भकौकस्त्वहेतुना पूर्वपक्ष इत्यर्थः। अत एव सूत्रेऽर्भकौकस्त्वोक्त्यनन्तरं तद्व्यपदेशा-

दित्युक्तिः। **परस्येक्षत्यधिकरण इति**। तत्तेज ऐक्षतेति गौणेक्षणप्रायपाठात्तदैक्षतेत्युक्तमपीक्षणं गौणमिति शङ्किते-ऽनेन जीवेनात्मनेत्यात्मशब्दादीक्षणं न गौणम्। प्रायपाठस्तु निर्णायके सत्यप्रयोजक इति गौणश्चेन्नात्मशब्दादित्यत्र निरस्तेऽप्यत एव प्राण इत्यत्र कतमा सा देवता उद्गीथमन्वायत्ता आदित्य इति होवाचेत्याद्यब्रह्मादित्यान्नप्रायपाठा-त्प्रस्तावकवाक्यस्थप्राणोऽप्यब्रह्मेति पूर्वपक्षो यथा तथेत्यर्थः। 'निरस्तोऽपीक्षत्यधिकरणे पूर्वोक्तपक्षोपोद्बलनाय पुनरुपन्यस्त' इति वाचस्पत्युक्तेरिति भावः।

सु०— सर्वगतत्वप्रतिपादनस्य प्रकृतोपयोगं दर्शयति तत्रेति।

अनु०— तत्र तत्र स्थितो विष्णुस्तत्तच्छक्तिप्रबोधकः ॥

प्रबोधनं कार्याभिमुखीकरणम्।

तत्किं दूरे स्थितः शक्तिप्रबोधने न शक्तो, येन तत्र तत्र तिष्ठति, इत्यत उक्तम् **दूरतो-ऽपीति**।

दूरतोऽप्यतिशक्तः स लीलया केवलं प्रभुः।
इति ज्ञापयितुम्

यद्यपि **स प्रभुः** विष्णुः **दूरतोऽपि** तत्तच्छक्तिप्रबोधने **अतिशक्तः** तथाऽपि **केवलं लीलया तत्र तत्र स्थितस्तत्तच्छक्तीनां प्रबोधको** भवतीति **ज्ञापयितुं** सर्वगतत्वमिह प्रविचार्यत इति सम्बन्धः।

एतदुक्तं भवति। 'स्वनिर्गमप्रवेशाभ्यां देहपातनोत्थापनमित्याद्या मुख्यप्राणादिशक्तय-स्तदन्तर्गतभगवदायत्ता इति प्रागुक्तम्। तदनुपपन्नम्, भगवतः सर्वगतत्वाभावात्। शास्त्रैक-समधिगम्यं खलु (हि) तत्। शास्त्रं चैतमस्यामित्यादिकमन्यपरमि'त्याशङ्क्योक्तार्थसमर्थनाय सर्वगतत्वमत्र हरेरुपपाद्यत इति।

अथवा 'न सर्वगतत्वं हरेरुपपादनीयम्, तस्यानन्दादिवत् स्रष्टृत्वादिवद्वा गुणत्वा-भावादि'त्याशङ्क्य न सर्वगतत्वं नाम सर्वसंयोगित्वमात्रमिह विवक्षितम्, किं नाम तत्तच्छक्ति-प्रेरकत्वेन। अतस्तदुपपादनमुपपद्यत इत्यनेनोच्यते।

अथवा 'न सर्वगतत्वमत्र प्रतिपादनीयम्, अदृश्यत्वाद्यधिकरणे तस्य प्रतिपादयिष्य-माणत्वादि'त्याशङ्क्य तत्र सर्वगतत्वमात्रमत्र तु तत्तच्छक्तिप्रबोधकत्वमिति तात्पर्यभेदो-ऽनेनोच्यते।

अथवा 'अन्तर्याम्यधिकरणे पृथिव्यादिषु स्थितेर्वक्ष्यमाणत्वात् नेदमारम्भणीयम्' इत्याशङ्क्यात्र शक्तिप्रेरकत्वेन तत्र तु सत्तादिप्रदत्वेन तत्तदन्तर्गतत्वमुच्यत इत्यनेनाचष्टे।

अथवा 'अन्तःस्थत्वाधिकरणेनेदं गतार्थम्' इत्याशङ्क्य तत्र चन्द्रादिकतिपयपदार्थान्तरस्थितत्वम् अत्र तु सर्वपदार्थान्तर्गतत्वमभिधीयत इति प्रतिपाद्यभेदमेतेनाह।

अथवा 'सर्वगतत्वं नाम सर्वमूर्त(द्रव्य)संयोगित्वं (वा) परममहत्परिमाण(योगि)त्वं वा (सु)प्रसिद्धम्, तदत्र यदि साध्यं स्यात्तदाऽर्भकौकस्त्वादित्याक्षेपानुपपत्तिरदृश्यत्वाद्यधिकरणेन गतार्थता च' इत्याशङ्क्य सर्वगतत्वमन्यथाऽनेन व्याचष्टे।

परि०— दर्शयतीति। विवक्षितगुणोपपत्तेरिति सूत्रस्य विवक्षितः 'सर्वेषु भूतेष्वेतम्' इति श्रुतावभिमतः दूरे शक्तस्यापि तत्तच्छक्तिप्रबोधनार्थं तत्र तत्रावस्थानरूपो यो गुणस्तस्य लील्योपपत्तेरिति वर्णकान्तरमभिप्रेत्येति योज्यम्। ननु प्रकृतोपयोगं दर्शयतीत्युक्तं किं प्रकृतं कथमस्य प्रकृतोपयोग इत्यत आह **एतदुक्तमिति**। इतःपरं तत्र तत्रेति वाक्यस्य पञ्चधाप्युपयोगमाह **अथवेत्यादिना अन्यथाऽनेन व्याचष्ट** इत्यन्तेन। **अत्र तु सर्वपदार्थान्तर्गतत्वमिति**। नन्वेवमपि तदनेन गतार्थं 'आ(त्तं)सं वै भूयसा कनीयः' इति न्यायादिति चेत्सत्यम्। चन्द्राद्यन्तःस्थत्वं सर्वगतस्यायुक्तमित्याक्षेपे व्योमवदित्यनेनात्र तदुपपाद्यत इति तात्पर्यात्। वक्ष्यति च 'एतद्भावाभिधमि'त्येतद्व्याख्याने यावन्तः शब्दाः क्वचित्प्रतीके स्थितिवाचिनस्ते सर्वेऽप्यनेनोपलक्ष्यन्त इति। तत्र कतिपयान्तस्थत्वमित्युक्तिस्तु व्योमवदित्यत्रत्यन्यायानुसन्धानेनापि कतिपयान्तःस्थत्वमेव न सर्वान्तस्थत्वमित्यभिप्रायः। **अर्भकौकस्त्वादित्याक्षेपानुपपत्तिरिति**। 'सर्वेषु भूतेष्वेतम्' इत्यनेनाकाशादेरिव विभुत्वस्योक्तौ सत्याम् 'अर्भकौकस्त्वात्तद्व्यपदेशाच्च नेति चेत्' इति सूत्रे 'सर्वेषु भूतेषु' इत्यल्पस्थानस्थितत्वश्रवणात् तस्यापरिच्छिन्ने हरावयोगान्नात्र विष्णुः प्रतिपाद्यः किन्त्वादिरेवेति पूर्वपक्षानुपपत्तिरित्यर्थः। **व्याचष्ट इति**। तत्र तत्र स्थित इति श्लोकेनेति योज्यम्।

सु०— तत्तच्छक्तिप्रबोधक इति कथम्, 'कर्तरि चे'ति समासप्रतिषेधात्। न, 'याजकादिभिश्चे'ति प्रतिप्रसवात्।

यद्वा। प्रकृष्टो बोधो यस्मादिति वा पचाद्यजन्तत्वेन वा प्रबोधः। शक्तीनां प्रबोधः शक्तिप्रबोधः। ततश्च 'अज्ञात' (पा.सू. ५.३.७२) इति कप्रत्यय इति।

परि०— समासानुपपत्तिमाशङ्कते **तत्तच्छक्तिप्रबोधक इति कथमिति**। **कर्तरि चेति**। 'कर्त्र्थकतृजकाभ्यां सह षष्ठी न समस्यते' इति द्वितीयाध्यायद्वितीयपादे निषेधादित्यर्थः। यत्तु 'तृजकाभ्यां कर्तरि' इति सूत्रमुदाहार्यम्। तस्यैव 'कर्त्र्थकतृजकाभ्यां सह षष्ठी न समस्यते' इत्यर्थः। न तु 'तृजकाभ्यां सह कर्त्र्थकषष्ठी न समस्यते' इति। तथात्वे तृचः कर्तर्येव विधानेन तद्योगेऽकर्त्र्थकषष्ठ्या। असम्भवेन तृज्ग्रहणानर्थक्यप्रसङ्गात्।

कर्तरि चेति तदुत्तरसूत्रस्य तु तृजकाभ्यां सह कर्त्रर्थकषष्ठी न समस्यत इति । तथैव मञ्जर्यामुक्तेरिति । तन्न । वृत्तौ तृज्ग्रहणमुत्तरार्थमित्युपेत्य कर्तरीति षष्ठीविशेषणं चोपेत्य कर्तरि षष्ठीसमासनिषेधस्य पूर्वसूत्रार्थत्वमुक्त्वा कर्तरि चेत्यस्य कर्त्रर्थकतृजकाभ्यां षष्ठी न समस्यत इत्युक्तत्वात्तदनुरोधेनेयमुक्तिरिति ध्येयम् । मञ्जर्युक्तेर्दूषणं त्वनवसरत्वान्नोच्यते । **याजकादिभिश्चेति** । याजकपूजकादिशब्दैः कर्त्रर्थकतृजकान्तैरपि षष्ठी समस्यत इति पुनः षष्ठीसमासविधानाद्याजकादिगणेऽस्यापि शब्दस्य पठितव्यत्वादिति भावः । प्रतिप्रसवो निषेधस्यापवादः । वृत्त्यादौ याजकादिगणमध्ये बोधकशब्दस्यापाठादाह **यद्वेति** । **पचादीति** । 'नन्दिग्रहिपचादिभ्यो ल्युणिन्यचः' इति सूत्रे पचादिगतशब्देभ्योऽच्प्रत्ययविधानात्पचादिगणस्य च 'अजपि सर्वधातुभ्यो वक्तव्यः' इति भाष्योक्तेः 'यङोचि च' इति सूत्रे अज्ग्रहणेन ज्ञापनाद्वा आकृतिगणत्वात्प्रकर्षेण बोधयतीत्यर्थे प्रपूर्वाद्बुध अवबोधने इत्यतो ण्यन्तादच्प्रत्यये पुगन्तेति गुणे णेरनिटीति णिलोपे सति प्रबोध इति रूपम् । तेन 'इगुपधज्ञाप्रीकिरः क' इति भाव्यमिति चोद्यानवकाशः । **अज्ञात इति** । अज्ञाते अज्ञातेऽर्थे कप्रत्ययो भवतीति सूत्रस्यार्थः । शक्तिप्रबोधनमन्यैर्न ज्ञायत इत्यर्थः ।

सु०— अत्र सूत्रम् कर्मकर्तृव्यपदेशाच्चेति ।

ब्र०सू०— ॥ ॐ कर्मकर्तृव्यपदेशाच्च ॐ ॥

अस्यार्थः 'आत्मानं परस्मै शंसतीति शंसनक्रियायामात्मनः सर्वगतस्य कर्मत्वेन शारीरस्य कर्तृत्वेन व्यपदेशाच्च न शारीरोऽयं सर्वगतः, एकस्यां क्रियायां कर्मकर्त्रोः एकत्वायोगात् । न हि देवदत्तः छिदायां कर्ता कर्मापि भवती'ति । तत्र किं कर्मकर्तृभावो भेदव्याप्त उत नेति । नाद्यः, नियामकाभावेन व्याप्तेरनिश्चयात् ।

परि०— **अत्रेति** । अस्मिन्नधिकरणे तृतीयं गुणसूत्रमित्यर्थः । अत्र सूत्रे कर्मकर्त्रोर्भेदमुपेत्य पूर्वपक्षो निरस्तः । स तु भेदोऽनुव्याख्याने उत्सर्गतोऽनियत इत्युच्यते । तत्र भेदस्यौत्सर्गिकत्वोक्तेर्बीजं विवक्षुः सूत्रार्थं तावदनुवदति **अस्यार्थ इत्यादिना** । **तत्रेति** । एवं सूत्रार्थे सतीत्यर्थः । व्याप्तो नेति पक्षं परिशेषयितुं व्याप्तिपक्षं तावन्निराह **नाद्य इति** ।

सु०— स्यादेतत् । क्रियाश्रयः कर्तेति तावत्प्रसिद्धम् । परसमवेतक्रिया(जन्य)फलशालिकर्मेत्युच्यते । यथा देवदत्तसमवेतगतिक्रियाफलसंयोगशाली ग्रामः । क्रियाफलशालित्वेनैव कर्मत्वे संयोगशालिनो देवदत्तस्यापि तत्प्रसङ्गः । तथात्वे च देवदत्तं ग्रामं गच्छतीति द्वितीया स्यात् । अतो लक्षणविरोधात् कर्मकर्त्रोर्भेदो नियत इति ।

मैवम् । यतो देवदत्तो ग्रामं गच्छति तस्यापि देवदत्तसमवेतगतिक्रियाफलविभागशालित्वेन कर्मत्वप्रसङ्गात्, तथा च देवदत्तः कौशाम्बीं पाटलीपुत्रं गच्छतीति प्रयोगः स्यात् ।

किं च अनागतादिविषयेच्छादिक्रियाफलशालित्वमनागतादेर्नास्तीति तत्कर्मत्वं न स्यात्। न हि तदभावे तत्र फलोत्पादः संभवति। मा भूदिति चेन्न, इच्छादीनां सकर्मकत्व-व्याघातात्, तद्वाचिनो द्वितीयानुपपत्तिप्रसङ्ग(श्च)च्च। वर्तमानेऽपि घटादौ न ज्ञानादिजन्यं फलमुपलभ्यते। तथा हि। न तावज्ज्ञातता, निराकरिष्यमाणत्वात्, इच्छादिना तदजननाच्च (इच्छादीनां तदजनकत्वाच्च)। नापि संस्कारादिकम्, तस्यात्मन्येवोत्पादात्। नापि व्यवहारः, व्याहारादि(व्याहरण)(व्यवहरणा)(व्यवहारा)रूपस्य तस्य कर्तृनिष्ठत्वात्, उपादानादिरूप-स्योपेक्षणीयाव्याप्तेः। तस्मात् क्रियास्वातन्त्र्यं कर्तृत्वम्, तद्विषयत्वं (च) कर्मत्वमिति वाच्यम्। न च तयोः कमपि विरोधं पश्यामः; अन्यथा कर्मकर्ताऽपि दुर्लभः स्यात्।

किं चास्ति तावत्कारकान्तरसमावेशः, कांस्यपात्र्या भुङ्क्ते, कांस्यपात्र्यां भुङ्क्ते इत्यादि-प्रयोगदर्शनात्; तथा कर्मकर्त्रोरपि समावेशे को विरोधः।

परि०— ननु नियामकाभावेनेत्यसिद्धम्। कर्मकर्त्रोर्भेदाभावे कर्मादिलक्षणविरोधस्य व्यभिचारादर्शन-सहकृतसहचारदर्शनस्य च नियामकस्य भावादित्यत आद्यं तावदाशङ्क्य निराह **स्यादेतदित्यादिना को विरोध इत्यन्तेन**। **क्रियाऽऽश्रय इति**। गमनादिरूपक्रियाऽऽश्रय इत्यर्थः। **लक्षणेति**। अन्यत्वगर्भितकर्मलक्षणविरोधा-दित्यर्थः। नेदं कर्मादिलक्षणम्। येन तद्विरोधभिया भेदोऽभ्युपेयः स्यात्। किन्तु क्रियाविषयत्वादिकमेवेति परोक्तलक्षणं निराह **यत इति**। देशादिति योज्यम्। अवधौ पञ्चमी न हेतौ। **तस्यापीति**। अवधिभूतदेशस्यापीत्यर्थः। तथा च कौशाम्ब्याः पाटलीपुत्रं गच्छतीत्यत्र पञ्चमी न स्यात्। द्वितीयैव स्यादित्याह **तथा चेति**। **तदभाव इति**। अनागतादेरभावे। ननु वर्तमानकर्मादिरेवैतल्लक्षणमित्यत आह **वर्तमानेऽपीति**। **निराकरिष्यमाणत्वादिति**। 'न परिच्छेदकार्येव प्रमाणमिति च प्रमा' इत्यत्र युक्तिपाद इति भावः। **व्याहा(व्यवहा)रादीति**। अभिलपनरूपस्य हानादिबुद्धिरूपस्य वेत्यर्थः। **उपादानादीति**। परिग्रहपरित्यागादिरूपस्येत्यर्थः। **अन्यथेति**। कर्मकर्तृभावस्य भेद-व्याप्तत्वे तण्डुलाः स्वयमेव पच्यन्ते, वत्साः स्वयमेव मुच्यन्ते, भिद्यते काष्ठं स्वयमेवेत्यादिकर्मवत्कर्मणा तुल्यक्रिय इति तृतीयाद्यपादतृतीयसूत्रे कर्मकारकस्थक्रियया तुल्यक्रियः कर्ता कर्मवत्कार्यं लभत इत्युक्त्या सिद्धः कर्ता दुर्लभः स्यादित्यर्थः। **कारकान्तरेति**। अधिकरणकरणादिरूपकारकान्तरेत्यर्थः।

सु०— ननु च दृश्यते तावत्कर्मकर्त्रोर्भेदः। न च व्यभिचारो दृश्यते। तेन व्याप्ति-निश्चय इति। मैवम्। दर्शनादर्शनमात्रस्य व्याप्त्यनिश्चायकताया वक्ष्यमाणत्वात्। न च व्यभि-चारादर्शनमपि, 'मामहं जानामी'ति तद्दर्शनात्, अन्यथा(ऽऽत्म)साक्षात्कारानुपपत्तिप्रसङ्गात्। न च नित्यानुमेय एवात्मा, साक्षात्कारस्या(प्य)पह्नोतुमशक्यत्वात्।

परि०— व्यभिचारादर्शनसहितसहचारदर्शनं नियामकमिति द्वितीयपक्षमाशङ्क्य निराह **नन्वित्यादिना**। **वक्ष्यमाणत्वादिति**। 'सहदर्शनमात्रेण न व्याप्तिरवसीयते' इति वैशेषिकनये वक्ष्यमाणत्वादित्यर्थः। **अन्यथेति**।

मामहं जानामीत्यात्मकर्तृकज्ञाने आत्मनोऽकर्मत्वे कदाप्यात्मनः साक्षात्कारो न स्यादित्यर्थः । ननु नास्त्येव सः, आत्मनो नित्यानुमेयत्वात् प्रत्यक्षत्वे च तार्किकादिरीत्या कर्मत्वाभावेऽपि मानससाक्षात्कारस्य, प्राभाकररीत्या स्वप्रकाशज्ञानाश्रयतया आत्मसाक्षात्कारस्य चोपपत्तेरित्यत आद्यं तावन्निराह **न चेति** ।

सु०— कश्चिदाह 'मानसप्रत्यक्षावसेयोऽयमात्मा । तथाऽपि कर्तृतैवास्य, न कर्मता; आत्मकर्तृकेऽहंप्रत्यये प्रतिभासमात्रेण तदापरोक्ष्यसिद्धेरिति, तत् कर्मतातिरिक्तानिरुक्तेः रिक्तमेव वचनम् ।

किं चाहमितिप्रत्ययः सकर्मको न वा । नेतिप(क्षे)क्षोऽनुभववि(रोधः)रुद्धः, जानातेः सदा सकर्मकत्वावभासाच्च । आद्ये किमस्य कर्मेति वक्तव्यम् । न तावदात्मातिरिक्तम्, घटादावहंप्रत्ययादर्शनात् । आत्मसम्बन्धि सुखादिकमिति चेन्न, तन्मात्र(स्य)कर्मतायामात्मासिद्धिप्रसङ्गात्, अहं सुखमित्यादिव्यवहारप्रसङ्गाच्च ।

अथ ज्ञानाश्रयः कर्ता सुखादिविशिष्टं(ष्टः) कर्मेति चेत्, (न) आगतं तर्ह्यंशतः कर्मकर्त्रोः ऐक्यम् ।

किं च युञ्जानस्य निरुपाधिकमात्मानं पश्यतोऽहंप्रत्ययो नान्यकर्मक इत्यकर्मको वा आत्मकर्मको वाऽभ्युपगन्तव्यः, गत्यन्तराभावात् ।

परि०— द्वितीयं मतमनूद्य निराह **कश्चिदित्यादिना अपरस्त्वितिपर्यन्तेन** । **अहं सुख-मित्यादीति** । अहं सुखं जानामि अहं दुःखं जानामीत्यादिव्यवहारः स्यात् न तु मामहं जानामीत्यादिव्यवहार इत्यर्थः । एकस्यैवात्मनोऽवच्छेदकभेदेनैव कर्तृत्वं कर्मत्वं चोपपद्यत इत्याशङ्कते **अथ ज्ञानाश्रय इति** । **युञ्जानस्येति** । समाधि कुर्वत इत्यर्थः । **निरुपाधिकमात्मानमिति** । तस्यां दशायामात्मस्वरूपं सुखाद्युपाध्यनवच्छिन्नमेवावभासत इत्यङ्गीकारात् सुखादिविशिष्टं कर्मेति वक्तुं न शक्यत इत्यर्थः ।

सु०— अपरस्तु (अपर आह) घटादिसन्निकृष्टेन चक्षुरादिनोपजनितं विज्ञानं त्रितयप्रकाशरूपं कर्मतया विषयम् । स्वप्रकाशतया स्वरूपम् । आश्रयतयाऽऽत्मानं व्यवस्थापयतीति नात्मनः कर्मता, नापि तत्साक्षात्कारासिद्धिरि(ति)त्याह । स प्रष्टव्यः । किमिदं ज्ञानस्य स्वप्रकाशत्वं नामेति । स्वकर्मकप्रकाशत्वमिति चेत् । तर्हि वृश्चिकभिया पलायमानस्याशीविषमुखे निपातः । यत्स्वलक्षणमात्राधीनविरोधं कर्मकर्तृभावं परिहर्तुं सर्वलोकावसितविरोधं क्रियाकर्मभावमभ्युपैति । क्रिया हि कर्मकारकजन्येष्यते । न च जन्यजनकयोरेकतोचिता । अन्तर्भावितपूर्वापरभावित्वात्तस्याः । न च तदेव स्वात्मानं प्रति पूर्वमपरं चेति

युज्यते । प्रकाशान्तरानपेक्षसि(द्धं)द्ध(द्धि)त्वं स्वप्रकाशत्वमिति चेन्न । घटादेरपि स्वप्रकाशतापातात् । न हि घटादयः स्वसिद्धौ प्रकाशान्तरमपेक्षन्ते, किं नाम प्रकाशमेव । स्वातिरिक्तप्रकाशानपेक्षसिद्ध(द्धि)त्वमिति चेन्न । स्वापेक्षाभावेन स्वातिरिक्तविशेषणवैयर्थ्यात् । प्रकाशानपेक्षसिद्धत्वमिति चेन्न । व्याघातात् । शशविषाणादेरपि (एवं) सिद्धिप्रसङ्गाच्च । स्वव्यवहारहेतुप्रकाशत्वमिति चेन्न । स्वविषय एव (स्व)व्यवहारहेतुत्वदर्शनेनास्वविषयस्य स्वव्यवहारहेतुताऽनुपपत्तेः । तद्गुणसंविज्ञानवहुव्रीह्यादिकं तु नोदाहरण(णीय)म् । गुणस्यापि समासविषयताऽङ्गीकारात् ।

परि०— तृतीयं मतमनूद्य निराह **अपरस्त्विति** । इत्याहेत्यन्वयः । कथमाशीविषमुखे निपातोऽयमित्यतो व्यनक्ति **यदिति** । **स्वलक्षणेति** । स्वेन कल्पितं यल्लक्षणं परसमवेतक्रियाफलशालित्वं कर्मत्वं, क्रियाश्रयत्वं कर्तृत्वमिति कर्मकर्तृत्वमिति कर्मकर्तृलक्षणं तन्मात्राधीनविरोधमिति वहुव्रीहिः । **कर्मकर्तृभावमिति** । एकस्येति योज्यम् । कर्मणः कर्तृभावं कर्मभावं कर्मकर्तृभावमिति वा । क्रियायाः कर्मभावे कथं विरोध इत्यत आह **क्रिया हीति** । ननु लम्बकर्णमानयेत्यादिवहुव्रीहिसमासस्य अन्यपदार्थविषयकतया लम्बमानकर्णरूपविशेषणाविषयकस्यापि लम्बमानकर्णानयनादिहेतुतायाः दर्शनात् अस्वविषयस्य स्वव्यवहारहेतुतानुपपत्तेरित्ययुक्तमित्यत आह **तद्गुणेति** । तस्य गुणभूतस्य अन्यपदार्थे संविज्ञानं यस्मिन्वहुव्रीहौ स तद्गुणसंविज्ञानवहुव्रीहिः लम्बकर्ण इत्यादिः ।

सु०— किञ्चात्मा न चाक्षुषज्ञानेऽवभासते अरूपिद्रव्यत्वादाकाश(ादि)वत् । अन्यथा रूपित्वप्रसङ्गः । कर्मतया प्रकाशे रूपोपयोग इति चेन्न । प्रकाशमानं कर्मतयैव प्रकाशत इति वदन्तं प्रति विशेषणवैयर्थ्यात् । एतेनानुमाने(ऽपि) प्रयोजकान्तरशङ्का (परास्ता) निरस्ता । किं चात्मा यदि तदविषयोऽपि तत्र प्रकाशते हन्त तर्हि रूपज्ञाने रसोऽपि कस्मान्न प्रकाशते । अनाश्रयत्वादिति चेत् । तत् किं यावज्ज्ञानसम्वन्धि (तावत्) ज्ञाने प्रकाशते, किंवाऽऽश्रय एव ॥ आद्ये चक्षुरादाव(पि)तिप्रसङ्गः(ङ्गात्) । द्वितीयेऽपि नियामकं वाच्यम् । न हि घटोऽयमित्यात्माऽवभासते । घटमहं जानामीतिप्रत्ययस्तु घटज्ञानविशिष्टात्मकर्मकोऽन्य एव । आत्मसिद्धिस्तु कर्मतया(ऽपि) भविष्यतीति । एतेन स्वप्रकाशतयाऽऽत्मसिद्धिरपि परास्ता । स्वकर्मकप्रकाशवत्त्वतद्रूपत्वातिरिक्तायास्तस्या निरूपयितुमशक्यत्वात् ।

तदेवं कर्तृकर्मभावो न भेदव्याप्त इति सिद्धम् ।

परि०— **अनुमानेऽपीति** । आत्मा न चाक्षुषे ज्ञानेऽवभासते इत्यनुमाने इत्यर्थः । ज्ञानानाश्रयत्वज्ञानासम्बन्धित्वादिकमेव चाक्षुषज्ञानेऽनवभासे प्रयोजकं न त्वरूपिद्रव्यत्वमिति शङ्का निरस्ता । चाक्षुषज्ञानावभासे

रूपस्यैव प्रयोजकत्वेन तदभावे तदभावनियमेन हेतोरेव प्रयोजकत्वाज्ज्ञानाश्रयत्वस्याप्रयोजकत्वादिति भावः । **अनाश्रयत्वादिति**। तज्ज्ञानानाश्रयत्वादित्यर्थः। घट इत्यादिज्ञाने आत्मनो भानमेव नियामकमित्यत आह **न हीति**। ननु घटज्ञानस्याकारो न घटोऽयमिति, किन्तु घटमहं जानामीत्येव। तत्र चात्मा भात्येवेत्यत आह **घटमिति**। नन्वत्रापि प्रत्यये ज्ञानमेव कर्मतया भाति । आत्मा त्वाश्रयतयैव । अन्यथात्मसिद्धिरेव न स्यादित्यत आह **आत्मसिद्धिस्त्विति**। अत एव प्राग्घटज्ञानकर्मक इत्यनुक्त्वा ज्ञानविशिष्टात्मकर्मक इत्यवोचमिति भावः। एवञ्च विशिष्टात्मज्ञाने कर्तुरेव कर्मत्वं प्राप्तमित्याकूतम्।

सु०— तथा च कथं हेतुत्वेनोपादानमित्यत आह कर्मेति।

अनु०— कर्मकर्त्रोरुत्सर्गतो भिदा ॥

यावेकस्यां क्रियायां कर्मकर्तारौ तयोर्भेद इत्यस्त्येव व्याप्तिः, किं त्वौत्सर्गिकी । न तु धूमस्येवाग्निना सङ्कोचानर्हेत्यर्थः । ततः किं लब्धमिति चेद्दोषद्वयं परिहृतमिति क्रमेणाह **अभेदोऽपीति**।

अनु०— अभेदोऽपि विशेषे स्याद्बली सोऽप्यनपोदितः ।

यस्मात् **कर्मकर्त्रोरुत्सर्गत** एव **भिदा**, तस्माद्विशिनष्टि स्वविषयमुत्सर्गविषयाद्व्यवच्छिनत्तीति **विशेषो**ऽपवादः **तस्मिन्सत्यभेदोऽपि स्यात्**। तथा च 'मामहं जानामी'(त्याद्यु)-त्युपपन्नं भवति । यतश्चोत्सर्गोऽप्यपवादाभावे **बली** स्वसाध्यसाधने समर्थः, न चास्ति प्रकृतेऽपवादः, तस्मादत्र हेतुत्वेनोपादानमपि युज्यते। यथा हि न हिंस्यात्सर्वा भूतानीत्यौत्सर्गिको भूतहिंसानिषेधोऽग्नीषोमीयपशुहिंसाविधिनाऽपोद्यते, भवति चानपोदिते ब्रह्महिंसाद्यकरणीयत्वे प्रमाणम्।

नन्वेवं तर्हि प्रमेयत्वानित्यत्वयोरप्येवं वक्तुं श(क्येत)क्यत एव; 'प्रमेयत्वस्यानित्यत्वेनौत्सर्गिकी व्याप्तिः, अपवादेन त्व(च)ाकाशादौ नित्यत्वम्, अपवादाभावाच्छब्दादावनित्यत्वसाधकते'ति, ततश्चानैकान्ति(को)कतोच्छेदः स्यात्। मैवम्। सामान्यविषयेण हि प्रमाणेनार्थे प्रतीते (सति) विशेषविषयेणापवादो भव(विष्य)ति। ततश्च सर्वतः (सर्वत्र) प्रसक्ता वुद्धिस्तद्विषयं परित्यज्यान्यत्र विश्राम्यति (च) । न च सर्वभूतहिंसानिषेधस्येव प्रमेयत्वानित्यत्वव्या(प्र)प्तेः केनापि प्रमाणेन प्राप्तिरस्ति, किं नाम प्रमेयत्वं, नित्यत्वानित्यत्वाभ्यां सह (व्यव)स्थितमेवोपल(क्ष्य)भ्यत इति न तत्र (अपि) उत्स(र्गिका)र्गापवादन्यायस्यावकाशः।

एवं तर्हि कर्मकर्तृभावोऽपि भेदाभेदाभ्यां सह व्यवस्थित एवोपलब्ध इति कथमत्राप्युत्सर्गापवादन्या(या)यस्यावकाशः । मैवम् । प्रत्यक्प(त्त्व)परात्त्वरूपो हि कर्तृकर्मभावः । स तावदापाततो विरोधाद्भेदेन घटनीयो (वा) विशेषेण वा । तत्र भेदो मुख्यः, विशेषस्तु प्रतिनिधिरित्युक्तम् । न च मुख्यप्रतिनिध्योः समकक्ष्यतया प्रतिभासो भवति, अतो भेदः सामान्यतः प्राप्नोति विशेषस्त्वपवादेनेति युक्तमुक्तम् ॥ यथा चानुगतसामान्याभावेऽप्युत्सर्गापवादन्यायसंभवस्तथा वक्ष्यामः ॥ सोपाधिकसम्बन्धस्य साधनाङ्गताऽभाववत् सोपाधिकव्यभिचारस्यापि न दूषणाङ्गत्वमिति किमत्रालौकिकम् । वक्ष्यते चैतदिति ।

परि०— **दोषद्वयमिति** । कर्मकर्तृभावस्य भेदव्याप्तत्वे मामहं जानामीत्यात्मसाक्षात्कारानुपपत्तिः । अव्याप्तत्वे च सूत्रे भेदव्याप्तत्वमुपेत्य कर्मकर्तृव्यपदेशस्य हेतुत्वेनोक्त्यनुपपत्तिरिति दोषद्वयमित्यर्थः । **न चास्ति प्रकृतेऽपवाद इति** । अर्भकौकस्त्वस्य व्योमवत्समाहितत्वाच्चक्षुर्मयत्वादेश्चानन्दमयनयन्यायेन सावकाशत्वादिति भावः । **विशेषेण वेति** । मामहं जानामीत्यादाविति भावः । **प्रतिनिधिरित्युक्तमिति** । जन्मादिनय उक्तमित्यर्थः । ननु हिंसात्वादिजातिविषय उत्सर्गः । अग्नीषोमीयादिव्यक्तिविशेषविषयः अपवादः सिद्धः । 'कुतो भस्मत्वमाप्तस्य नरत्वं पुनरिष्यते' इत्यादिना वैशेषिकनयेऽनुगतजातिः सिद्धान्ते निरसिष्यते । तथा च कथमुत्सर्गापवादन्यायावकाश इत्यत आह **यथा चेति** । '(इति) व्युत्पत्तिरपि हि सादृश्येनैव गम्यते' इत्येतद्व्याख्यानसुधायां वैशेषिकनये सादृश्यमादायैवोत्सर्गादिरिति वक्ष्याम इति भावः । नन्वपवादकृतव्यभिचारिणोऽपि व्यभिचारित्वात्तस्य हेतुत्वेनोपादानमलौकिकमित्यत आह **सोपाधिकेति** । **वक्ष्यते चैतदिति** । 'उत्सर्गतोऽपि यत्प्राप्तमपवादविवर्जितम् । व्यभिचार्यपवादेन मानमेव भविष्यति' इति भक्तिपादे वक्ष्यत इत्यर्थः ।

सु०— 'सर्वगतत्वमत्राधिकरणे प्रतिपाद्यत इत्युक्तम्, तत्किं तन्मात्रमुतान्योपलक्षणम् । आद्ये सूत्राणां विश्वतोमुखत्वहानिः, शास्त्रापर्यवसानं चापद्येत । द्वितीये तूपाधिर्वक्तव्यः, अन्यथाऽधिकरणान्तराभावप्रसङ्गात्' इत्यतः प्रथमाधिकरणोपाधिं वदन् प्रसङ्गात्सर्वाधिकरणोपाधीनाह **एतदिति** ।

अनु०— एतद्भावाभिधं लिङ्गं क्रियालिङ्गे ततः परम् ॥
अन्तर्याम्यन्तरश्चेति क्रियाभावाख्यमुच्यते ।
अदृश्यत्वाद्यभावाख्यं श्रुतिर्लिङ्गाधिका परा ॥

एतत् सर्वगतत्वं भावाभिधं सत्ताभिधम् । यावन्तः शब्दाः क्वचित्प्रतीके स्थितिवाचिनस्ते सर्वेऽप्यनेनोपलक्ष्यन्त इत्यर्थः । एवमुत्तरत्रापि ज्ञातव्यम् ।

क्रिये च ते लिङ्गे च । ततः प्रथमाधिकरणात् परं द्वाभ्याम् 'अत्ता चराचरग्रहणात्', 'गुहां प्रविष्टावात्मानौ हि तद्दर्शनादि'त्येताभ्यामधिकरणाभ्यां चिन्त्येते ।

नन्वेकमधिकरणं व्यर्थम् । न व्यर्थम् । अ(भ्य)धिकाशङ्कया प्रत्यवस्थानात् । 'अन्तर उपपत्तेः' इति 'अन्तर्याम्यधिदैवादिषु तद्धर्मव्यपदेशादि'ति चाधिकरणद्वयेन क्रियाप्रधानक-भावाख्यं लिङ्गमुच्यते प्रतिपाद्यते । अत्रापि पूर्ववन्नान्यतराधिकरणवैयर्थ्यम् ॥ अत एव 'क्रिया क्रियया भावो भावेन व्याख्यायत' इति परास्तम् ।

'अदृश्यत्वादिगुणको धर्मोक्तेः' इत्यत्रोक्तम् अदृश्यत्वादिलिङ्गम् अभावाख्यम् । परा परस्मिन् 'वैश्वानरः साधारणशब्दविशेषादि'त्यधिकरणे प्रतिपाद्या श्रुतिर्नाम न तु लिङ्गम् । तर्हि पादान्तर्भावो न संभवतीत्यत उक्तं लिङ्गाधिकेति । लिङ्गान्यधिकानि समानाधिकरणानि यया सा लिङ्गाधिकेति । यथा प्रथमपादेऽन्तस्तद्धर्मोपदेशादिति लिङ्गनिर्णयो बहुनामसमन्वय-लाभार्थः तथा बहुलिङ्गसमन्वयलाभार्थो नामविचारोऽत्र न विरुध्यत इति ।

साक्षात्प्रकर(ण)णिनिष्ठत्वात् श्रुतेरुपादानं चोपपद्यते । सा च सूक्तादिव्यावर्तका-ग्न्यादिशब्दोपलक्षणमिति ज्ञातव्यम् ॥

परि०— **क्वचित्प्रतीक इति** । परिच्छिन्नस्थलविशेष इत्यर्थः । अन्तराधिकरणादावत्रत्यन्यायसिद्ध-चन्द्राद्यन्तःस्थत्वमुखेनेन्द्रादिनामसमन्वय एव क्रियते । न त्वन्तःस्थत्वं तत्र ब्रह्मणि व्युत्पाद्यते । अत एव सङ्क्षेपभाष्ये व्योमवदित्यत्रोक्तन्याय एव 'अन्तरःखवदि'ति सञ्चारितः । एवमन्यत्रापि ध्येयम् । **उत्तरत्रापीति** । क्रियालिङ्गे इत्यत्रापि क्रियावाचिनः सर्वे शब्दाः उपलक्ष्यन्त इत्यादिरूपेण ज्ञेयमित्यर्थः । **पूर्ववदिति** । पूर्वत्र यथाऽधिकाशङ्कया गुहा-मित्यस्य प्रवृत्तत्वान्नान्यतरवैयर्थ्यम् । तथेहान्तराधिकरणानन्तरमधिकाशङ्कया प्रवृत्तान्तर्यामिनयस्य न व्यर्थतेत्यर्थः । अत एव सङ्क्षेपभाष्ये अधिकरणद्विकद्वयस्याप्यत्ता नियन्ता चेत्येवार्थ उक्तो न तु प्रत्येकमिति भावः । **अत एवेति** । अधिकाशङ्कया प्रवृत्तत्वादेव क्रियासमन्वयपरपूर्वाधिकरणद्वयेनैवान्तरादिनयद्वये समन्वीयमानक्रिया अपि समन्वितत्वेन व्याख्यायते । भावोऽपि भावसमन्वयपरेण 'सर्वत्र प्रसिद्धे'ति नयेन ब्रह्मनिष्ठ इति व्याख्यायत इति । किमेताभ्या-मधिकरणाभ्यामिति चोद्यं निरस्तमित्यर्थः । यद्वा अन्तराधिकरणोक्तक्रियाऽन्तर्यामिनये समन्वीयमानक्रियया व्याख्या-यते, अन्तराधिकरणोक्तभावः अन्तर्यामिनयोक्तभावेन व्याख्यायतेऽतो व्याख्येयव्याख्यानभावात् नान्यतरवैयर्थ्यमिति समाधानं निरस्तम् । अधिकाशङ्कयोत्थानेनार्थवत्त्वादेवेत्यर्थः । अधिकाशङ्का चन्द्रिकायां विवृता ध्येया । अत्राप्यग्रे तत्तदधिकरणे व्यक्ता भविष्यतीति नात्र प्रदर्श्यते । **न तु लिङ्गमिति** । विश्वजीवान्तरत्वाद्यैर्लिङ्गैस्सर्वैरिति सङ्क्षेपभाष्ये वैश्वानरशब्दस्य सिद्धान्तदिशा विष्णौ यौगिकत्वाभिप्रायेण लिङ्गत्वोक्तावपि इह पूर्वपक्षरीत्यान्यत्राप्यापातदशा-ऽऽपन्नरूढिमुपेत्य श्रुतिरेवेयं न तु लिङ्गमित्युक्तमित्यविरोध इति बोध्यम् । समानाधिकरणानीति शेषोक्तिः । ननु

पादान्तर्भावसौकर्याय लिङ्गमेव समन्वीयताम् । तत्त्यागेन श्रुत्युपादाने सूत्रकारस्य किं बीजमित्यत आह **साक्षा-त्प्रकरणीति** । प्रकरणमस्यास्तीति प्रकरणि । प्रकरणप्रतिपाद्यमिति यावत् । वैश्वानरनाम प्रकरणप्रतिपाद्ये वस्तुनि साक्षाच्छ्रूयते। लिङ्गानि तु वैश्वानरविशेषणतया। यद्वा वैश्वानरनाम साक्षाद्वचनवृत्त्या प्रकरणप्रतिपाद्यबोधकं, लिङ्गानि तु तद्व्याप्यार्थकतया वा तद्व्याप्यतया वा न, साक्षात्, अतो वैश्वानरनाम्नः साक्षात्प्रकरणिनिष्ठत्वाच्च न केवलमनेक-लिङ्गसमन्वयार्थत्वादिति । यद्वा चरन्त्वर्थः । ननु सूत्राणां विश्वतोमुखत्वसिद्धयर्थमधिकरणविषयोपाधिसङ्कहश्लोके वैश्वानरश्रुतिमात्रं वैश्वानर(विद्या)प्रकरणस्थानेकलिङ्गयुतं समन्वीयत इत्युक्तिरयुक्ता । वैश्वानरनयस्य विश्वतोमुखत्वा-नापत्तिश्चेत्यत आह **सा चेति** । इदमग्निसूक्तमिदं वायुसूक्तमिदमिन्द्रसूक्तमित्यादिरूपेण सूक्तानामसाङ्कर्यप्रतिपादकम् । तथा इयमग्निविद्या इयं प्राणविद्या इत्यादिरूपेणोपनिषद्गतविद्यानां असाङ्कर्यप्रतिपादकं च यत् तत्तत्सूक्तादिस्था-ग्निवाय्वादिशब्दजातं तस्य सर्वस्योपलक्षणमित्यर्थः । एवं च न प्रक्रमविरोधो नाप्यधिकरणस्य विश्वतोमुखत्वभङ्ग इत्यर्थः ॥

॥ अथ सर्वगतत्वाधिकरणम् ॥ १-२-१ ॥

★ ★ ★

॥ अथ अत्तृत्वाधिकरणम् ॥ १-२-२ ॥

सु०— अत्र 'यस्य ब्रह्म च क्षत्रं चोभे भवत ओदनः । मृत्युर्यस्योपसेचनं क इत्था वेद यत्र सः' इति वाक्यमुदाहृत्य, अत्तारं केचिद् वृत्तिकारा विचारितवन्तः, तद्विहाय 'स यद्यदेवा-सृजत तत्तदत्तुमध्रियते'ति वाक्यमुदाहृत्य अत्तारं व्यचीचरद्भगवान् भाष्यकारः । कश्चात्र विशेषः । उच्यते । अत्र 'अत्तुमध्रियते', 'अत्ति' इति च अत्ता साक्षात्प्रतीयते, तत्र तु ओदनोप-सेचनपदाभ्यामुपलक्षणीयः । अद(दि)धात्वनुगतिश्चात्र । न चोपलक्षिते नियमोऽस्ति ।

किञ्च ''चराचरग्रहणादिति हेतुरत्र 'सर्वं वाऽत्ती'ति कण्ठोक्तः, तत्र तु ब्रह्मक्षत्रमृत्यु-पदैश्चराचरस्योपलक्षणमि''त्यस्ति महान्विशेषः ।

नन्वेवं तर्हि श्रुत्यनुगमाय सर्वग्रहणादिति कुतो न कृतम् । अस्ति प्रयोजनं चराचर-ग्रहणस्य । सर्वग्रहणादित्युक्ते शक्नोति पूर्ववादी वदितुम्, 'अदितिरपि सर्वस्य स्वभोज्यस्यान्न-पानादेर्भोक्त्री'ति । तत्र 'नायं सर्वशब्दः सङ्कुचितवृत्तिः । किं नाम 'स तया वाचे'त्यादिपूर्ववाक्य-पर्यालोचनया चराचरवाची'ति वक्तव्यम् । तदेतदनेन द्योतयतीति ।

परि०— **व्यचीचरदिति** । विचारयामासेत्यर्थः । **अत्रेति** । भाष्यकारोक्तवाक्य इत्यर्थः । **न चोपलक्षित इति** । ओदनोपसेचनशब्दाभ्यां अत्तेति कुत उपलक्ष्यं त्वदुक्तरीत्या ओदनादिगतसंहार्यत्वप्रतियोगितया संहर्तेति वा ओदनादिगतभोज्यत्वस्यान्तरङ्गतया ओदनादिपदेन अन्तरङ्गभोज्यत्वस्योपस्थितौ प्रतियोगितया भोक्तेत्येवोपलक्षणासम्भवेन अत्तेत्येवोपलक्षणाऽसम्भवेनात्तैवोपलक्षित(इति नियमश्च)निश्चयश्च नास्तीत्यर्थः । **तदनेनेति** । चराचरग्रहणादिति कथनेन । **द्योतयति** सूत्रकार इत्यर्थः ।

सु०— यदस्मिन्नध्याये समन्वीयते तत्सर्वं लक्षणत्वेन प्रकृतमित्यानन्दमयाधिकरणान्तेऽभिहितम्, लक्षणं च लक्ष्येण ब्रह्मणाऽभिन्नमिति लक्षणसूत्रे प्रतिपादितम् । अत्र च क्रियालिङ्गसमन्वय इत्युक्तम् । तथा चादनादिक्रियाणां परमेश्वरस्वरूपत्वमुक्तम् । इति तदाक्षिपति अनित्यत्वादिति ।

अनु०— अनित्यत्वात्क्रियाणां तु कथमेव स्वरूपता ।

तुशब्दः सर्वगतत्वादिव्यवच्छेदार्थः । सोऽपि चोद्यस्यात्रावकाशसंभावनार्थः । कथम् इत्याक्षेपे । कथमेव न कथञ्चिदपीत्यर्थः । स्वरूपता परमेश्वरस्वरूपता ।

परमेश्वरस्य हि नित्यत्वं जन्मादिसूत्रलब्धम्, स्वयमनित्यस्य सकलकारणत्वानुपपत्तेः, यत्खलु यस्य जनकं न तस्यासौ जनको, यच्च यस्य विनाशकं न तस्यासौ विनाशक इति ॥ क्रियाणां त्वनित्यत्वं सुप्रसिद्धम् । तथा च नित्यानित्ययोः कथमभेदः स्यात्, विरुद्धधर्माध्यासस्य भावभेदाव्यभिचारात्, अन्यथा जगति भेदाभावप्रसङ्गात् । ततो यदि नाम सर्वगतत्वादीनां यावद्द्रव्यभाविनामभेदः, तथाऽपि न क्रियाणामसौ युज्यत इति ।

परि०— **अभिहितमिति** । 'जन्माद्यस्येति सूत्रेण गुणसर्वस्वसिद्धये' इत्यादिनेति भावः । **लक्षणसूत्र इति** । जन्मादिसूत्रे 'लक्ष्यलक्षणयोर्भेद' इत्यादिना 'अतोऽनन्तगुणं ब्रह्म निर्भेदमपि भण्यत' इत्यन्तेन ग्रन्थेन प्रतिपादितमित्यर्थः । **अदनादीति** । हनुचलनादिरूपक्रियाणामित्यर्थः । उक्तमितीतिशब्दो हेत्वर्थः । **तदाक्षिपतीति** । अपरिच्छिन्नस्य अपरिच्छिन्नावयवकस्य च चलनक्रियैव गगनादेरिवायुक्ता इत्याक्षेपस्तु भूमनये उत्क्रमणादिक्रियासमर्थनन्यायेन समाहित इति नास्यानवसरचोद्यावकाश इति ध्येयम् । भगवतः क्रियावत्त्वसमर्थनप्रकारश्च भूमनय एव चन्द्रिकायां सम्यक् प्रदर्शितः । अत्राप्यग्रे क्रियाशक्त्यात्मनेत्येतद्व्याख्यानावसरे परिस्पन्दाभावे प्रमाणाभावादित्यादिना किञ्चिद्विवरिष्यते । **सोऽपीति** । सर्वगतत्वव्यवच्छेदोऽपि । अत्र क्रियायाम् । विवरिष्यते चैतदग्रे । कुतोऽनुपपत्तिरित्यतः सर्वकारणस्यानित्यत्वे तज्जनकविनाशाभ्यां भाव्यम् । जनकादिकं च न सर्वस्मादन्यदस्तीति सर्वमेवेति वाच्यम्, तच्चायुक्तमित्याह **यत्खल्विति** । यच्चेत्यनन्तरं यस्येत्यनुषङ्गः । **विरुद्धेति** । विरुद्धधर्मवत्त्वस्य वस्तुभेदव्याप्तत्वादित्यर्थः । तुशब्दार्थं व्यनक्ति **ततो यदि नामेति** ।

सु०— परिहरति इति चेदिति।

अनु०— इति चेत्स विशेषोऽपि क्रिया शक्त्यात्मना स्थिरः ॥

नेत्यध्याहारः । कुतः । न केवलमीश्वरः स्थिरोऽपि तु स तदीयो **विशेषो** धर्मोऽपि क्रियारूपः स्थिरो, यत इति शेषः । अत्र (तु) क्रिया स्थिरेत्येतावदेव वक्तव्यं, विशेष इति तु क्रियायाः परमेश्वरैक्येऽप्युक्तवक्ष्यमाणन्यायेन तद्धर्मताऽङ्गीकरणीयेति ज्ञापयितुम् । न केवलं स विशेषः सर्वगतत्वादिः स्थिरः, किन्तु क्रियाऽपि पारमेश्वरी स्थिरा यत इति वा योज्यम्।

परि०— उक्तवक्ष्यमाणन्यायेनेति । 'अतोऽनन्तगुणं ब्रह्म निर्भेदमपि भण्यते । एवं धर्मान्' इत्याद्युक्तन्यायेन भक्तिपादे उभयव्यपदेशादित्यत्र वक्ष्यमाणन्यायेनेत्यर्थः । संहरणादिक्रियाणामिति । संहारस्याप्यदनविशेषत्वात्प्रागदनादिक्रियाणां इत्युक्तावप्येवमुक्तेरविरोधः ।

सु०— अनेन क्रियाया अपि नित्यत्वप्रतिज्ञानेन विरुद्धधर्माध्यासस्यासिद्धिरुक्ता । तथा हि । ईश्वरस्य संहरणादिक्रियाणामनित्यत्वं किं प्रमाणवलादङ्गीक्रियते, उत नित्यत्वे बाधकसद्भावात्, अथवा तत्साधकप्रमाणाभावात्।

परि०— आद्येऽपि प्रमाणं किं प्रत्यक्षमनुमानमागमो वेति हृदि विकल्प्य क्रमेण निराह नाद्य इत्यादिना ज्ञानादिरपि कुतो न भवेदित्यन्तेन ।

सु०— नाद्यः । ईश्वरस्य तत्क्रियायाश्च (अतीन्द्रियत्वेन) अप्रत्यक्षत्वेन तदनित्यत्वस्य प्रत्यक्षेण प्रत्येतुमशक्यत्वात्।

लिङ्गाभावेनानुमानानुपपत्तेः।

क्रियात्वं लिङ्गमिति चेत् (न), तत्किं धात्वर्थत्वम् परिस्पन्दत्वं वा । नाद्यः, ज्ञानेच्छाप्रयत्नैः सत्तया च व्यभिचारात् । न द्वितीयः, सर्वक्रियाणामपरिस्पन्दत्वेन भागासिद्धत्वात् । ईश्वरपरिस्पन्दपक्षीकारे त्वाश्रयासिद्धिः, परेण तस्यानङ्गीकृतत्वात्, अङ्गीकारेऽप्यनैकान्त्यम् । क्वचिदनीश्वरपरिस्पन्दानामपि नित्यत्वस्य वक्ष्यमाणत्वात् । क्रियात्वस्यानित्यत्वेन विना वृत्तौ बाधकाभावादप्रयोजकता च, कार्यत्वेन सोपाधिकत्वं च । तस्यापि साधने बाधः । प्रमाणस्य वक्ष्यमाणत्वात्।

परि०— ननु लिङ्गाभावेनेत्ययुक्तम् । क्रियात्वस्य वा असत्वावरणादौ प्रागूर्ध्वमनुपलम्भस्य वा आवरणाद्यभावे सति कदाचिदुपलम्भस्य वा क्रियाजन्यफलानुपलम्भस्य वा नित्यं तत्फलानुपलम्भस्य वा कादाचित्क-

फलजनकत्वस्य वा कदाचित्संयोगाद्यसमवायित्वस्य वा सामान्यवत्त्वस्य वा सामान्यवत्त्वे सत्यस्मदादिबाह्येन्द्रिय-ग्राह्यत्वस्य वा बाह्येन्द्रियग्राह्यसजातीयत्वस्य वा लिङ्गत्वकस्य सम्भवादित्यतः क्रमेण तत्सर्वमाशङ्क्य निराह **क्रियात्वं लिङ्गमिति चेदित्यादिना स्फुटोऽस्य व्यभिचार** इत्यन्तेन । ईश्वरगतज्ञानादिधात्वर्थरूपक्रियामात्रं पक्षीकृत्य परिस्पन्दत्वेन हेतुना अनित्यत्वं साध्यते, अथ परिस्पन्दत्वमेव । आद्य आह **सर्वक्रियाणामिति** । अन्त्य आह **ईश्वरपरिस्पन्देति** । **वक्ष्यमाणत्वादिति** । 'शक्तिसद्भाव एव त्वि'त्याद्युत्तरग्रन्थ एवेति भावः ।

सु०— असत्यावरणादौ प्रागूर्ध्वं चानुपलम्भो लिङ्गमिति चेत् । अनुपलम्भः किं प्रत्यक्षेणोत प्रमाणमात्रेण । नाद्यः, योग्यतया विशेषणेऽसिद्धेः, अन्यथा गगनादिना व्यभिचारात् । द्वितीये त्वसिद्धिः, आगमादिनोपलब्धेः ॥ एतेनावरणाद्यभावे सति कदाचिदेवोपलब्धिरपि प्रत्युक्ता । वर्णनित्यत्ववादेऽनैकान्त्याच्च ।

किंच नित्योऽपि ईश्वरपरिस्पन्दः कदाचिदभिव्यक्तेः कदाचिदेवोपलभ्यत इत्यङ्गीकारे न बाधकं पश्यामः । व्यक्तिरप्यादिग्रहणेन गृह्यत इति चेन्न, सन्दिग्धविशेषणासिद्धेः । अस्तु तर्हि फलानुपलम्भो लिङ्गमिति चेन्न, सर्वथाऽनुपलम्भस्यासिद्धत्वात् । न हीश्वर-परिस्पन्दक्रिया कदाऽपि न संयोगविभागलक्षणं फलं जनयतीति युज्यते, तथा सति परिस्पन्द-त्वानुपपत्तेः । नित्यसंयोगविभागजन्मानुपलब्धेरिति चेन्न, नित्यगुणादिना व्यभिचारात् । कदाचिदेव संयोगादिजन्म विवक्षितमिति चेत्, तथाऽपि गगनादिना व्यभिचारः । कदाचिदेव संयोगाद्यसमवायिकारणत्वमस्त्विति चेन्न, कदाचिदिति विशेषणवैयर्थ्यात्, तत्परित्यागे-ऽप्यसमवायिकारणत्वस्य दुर्निरूपत्वेनासिद्धेः ।

किञ्च 'द्वितन्तुका(रम्भके)वयवे तन्तौ कर्मोत्पन्नं तन्त्वन्तराद्विभागं करोति । ततो द्वितन्तुकारम्भकसंयोगविनाशः । तन्नाशे द्वितन्तुकविनाशः । अथेदानीं तन्तोः कार्यसंयुक्त-प्रदेशविभागः । ततश्चोत्तरदेशसंयोगः । तस्मात्कर्मणो विनाश' इति परेषां प्रक्रिया । एवं च यथाऽनेककालवर्तिन्यपि क्रिया कदाचित्संयोगाद्यारभ्यते न यावत्सत्त्वम्, तथा नित्यापि कदाचित्संयोगाद्यारभ्यतां को विरोधः ।

परि०— असतीति । आवरणेऽन्यस्मिन् प्रतिबन्धके वा असति प्रागूर्ध्वं चानुपलम्भादीश्वरक्रियाऽनित्येति साध्यत इत्यर्थः । **एतेनेति** । वक्ष्यमाणदिशा नित्यभूतायामनीश्वरक्रियायां व्यभिचारकथनेन उक्तकार्यत्वोपाधिकथनेन प्रत्यक्षेणोपलम्भेऽसिद्धिकथनेनागमेन सर्वदोपलम्भेन चावरणाद्यभावे सति कदाचिदेवोपलब्धिरूपो हेतुरपि प्रत्युक्त इत्यर्थः । स्थलान्तरेऽप्यनैकान्त्यमाह **वर्णेति** । अप्रयोजकश्चायं हेतुरित्याह **किञ्चेति** । **आदिग्रहणेनेति** । आवरणा-

द्यभावे सतीत्यादिपदेन व्यत्तयभावे सतीति गृह्यत इत्यर्थः। **सन्दिग्धेति**। व्यत्तयभावे सतीति विशेषणस्यानिश्चयादिति भावः। **परिस्पन्दत्वानुपपत्तेरिति**। संयोगविभागासमवायिकारणं कर्मेति तार्किकैस्तल्लक्षणोक्तेरिति भावः। **नित्यगुणादिनेति**। नित्यभूते गुणे सामान्यादौ च गगनपरिमाणादौ नित्यसंयोगादिजनकत्वानुपलम्भेऽपि नित्यत्वाभावरूपसाध्याभावाद्व्यभिचारः। यन्नित्यं तत्सदा स्वकार्यं करोतीति सामान्यव्याप्तिविवक्षायामपि लयवर्तीश्वरेच्छादौ सृष्ट्यादिकार्यजनकत्वाभावाद्व्यभिचार इत्यर्थः। **गगनादिनेति**। तत्र कदाचिद्घटादिमूर्तसंयोगजनकत्वे सत्यपि अनित्यत्वरूपसाध्याभावादिति भावः। न च गगनादिकं सदा किञ्चित्संयोगादिकं जनयत्येवेति वाच्यम्। तस्यापि लयेऽभावात्। **इति विशेषणवैयर्थ्यादिति**। व्यभिचारावारकत्वादिति भावः। **दुर्निरूपत्वेनेति**। एतच्च वैशेषिकाधिकरणे असमवायिकारणलक्षणदूषणप्रस्तावे स्पष्टीभविष्यतीति भावः। हेतोरप्रयोजकत्वं च वक्तुमाह **किञ्चेति**। द्वितन्तुकेति बहुव्रीहिः। तन्तुद्वयारब्धकार्यस्यावयवभूते तन्तावित्यर्थः। (तद्विभागं तन्त्वन्तरविभागम्)। **संयोगेति**। तन्तुद्वयसंयोगविनाश इत्यर्थः।

सु०— सामान्यवत्त्वे सत्यस्मदादिबाह्येन्द्रियग्राह्यत्वं हेतुरस्त्विति चेन्न, विशेष्यासिद्धेः, बाह्येन्द्रियग्राह्यसजातीयत्वस्य परमाण्वादौ व्यभिचारात्। किञ्च वर्णनित्यत्वे स्फुटोऽस्य व्यभिचारः।

परि०— सामान्यवत्त्वे सतीति। घटत्वादावव्यभिचाराय एतद्विशेषणम्। आत्मन्यव्यभिचाराय **बाह्येति**। योगिव्यावृत्तये **अस्मदादीति**। **परमाण्वादाविति**। द्रव्यत्वपृथिवीत्वादिना तादृशघटादिजातीयत्वात् परमाण्वादेरिति भावः। **अस्येति**। सामान्यवत्वे सत्यस्मदादिबाह्येन्द्रियग्राह्यत्वस्येत्यर्थः।

सु०— नाप्यागमादीश्वरक्रियाऽनित्यतावगतिः। स हीश्वरक्रियाऽनित्येत्येवमात्मको वा, स इमान्लोकानसृजतेत्येवमात्मको वा। आद्यस्तु नोपलभ्यते। द्वितीयस्तु 'स ऐक्षत सोऽकामयते'त्यादिना तुल्यः। तत्र यदि क्रियाया अनित्यत्वं, ज्ञानादेरपि कुतो न भवेदिति।

अस्तु तर्हि 'नित्यत्वे बाधकसद्भावादि'ति द्वितीयः पक्षः। तथा हि। यदि सृष्टिसमयेऽपि संहारक्रिया विद्येत तदा तथैव श्रुत्यादावुपलभ्येत, जननविनाशौ च घटस्य युगपत्प्रसज्येयाताम्। किञ्च यदीश्वरक्रिया नित्या स्यात्तर्हि क्रियायाः संयोगविभागौ प्रति अनपेक्षकारणत्वात्तदुत्पत्तिसातत्यप्रसङ्गः॥ अपि चेश्वरक्रिया संयोगविभागौ करोति न वा। नेति पक्षे क्रियात्वं व्याहन्येत। आद्येऽपि किं स्वसत्तोत्तरक्षणे उत विरम्य। नाद्यः, स्वसत्ताया इदंप्रथमताभावेन संयोगादिविशेषस्य विवक्षितक्षणादपि पूर्वमुत्पत्तिप्रसङ्गात्। न द्वितीयः। पूर्वोत्तरावस्थयोरविशिष्टस्य विरम्यव्यापारायोगात्। उत्तरसंयोगस्य कर्मविनाशकत्वेन कृतसंयोगस्य कर्मणोऽवस्थानानुपपत्तेश्चेत्यत उक्तं शक्त्यात्मनेति।

अयमर्थः । तत्तत्कार्यजननशक्तिरेव क्रियेत्युच्यते, अतः तेन रूपेण स्थिरा सा यदा व्यज्यते तदा व्यवहारालम्बनं तत्तत्कार्यजननी च भवतीति न कश्चिद्दोष इति । **क्रिया शक्त्यात्मना** व्यक्तिशक्तिरूपेण कारणेनेति वा ।

ननु केयं शक्तेर्व्यक्तिर्नाम । न तावत्प्रतीतिः, ईश्वरापेक्षया नित्यसिद्धित्वेनोक्तदोषानुषक्तेः, परापेक्षया कदाऽप्यभावात्, भावेऽपि कार्योत्पादस्य तदनपेक्षत्वात् । अत एव नावरणनिवृत्तिर्व्यक्तिरिति । मैवम्, व्यक्तिशब्देन शक्तेरेवावस्थाविशेषस्य विवक्षितत्वात् ।

परि॰— प्राग्विकल्पितपक्षत्रयमध्ये प्रमाणबलादिति आद्यं पक्षं प्रत्यक्षानुमानागमरूपतयाऽऽशङ्क्य मूलाद्बहिरेव निरस्य द्वितीयमाशङ्क्य मूलारूढतया निराचष्टे **अस्त्वित्यादिना** । न च घटादिक्रियाया नित्यत्वे निर्बाधं प्रमाणमस्तीत्यन्तेन ग्रन्थेन । **क्रियात्वं व्याहन्येतेति** । संयोगविभागासमवायिकारणं कर्मेति तल्लक्षणादिति भावः । **विवक्षितेति** । यस्मिन्क्षणे संयोग इत्युच्यते ततः पूर्वकाल इत्यर्थः । पूर्वं क्रियारूपो विशेषः शक्त्यात्मना स्थिर इति योजनामभिप्रेत्यार्थ उक्तः । अधुना स क्रियारूपो विशेष! क्रियाशक्त्यात्मनेत्येकपदत्वमुपेत्य व्यनक्ति **शक्तिरूपेणेति** । क्रियाशब्दस्य व्यक्त्यर्थत्वं चोपेत्यार्थमाह **व्यक्तिशक्तिरूपेण कारणेनेति वेति** । व्यक्तिरूपत्वं शक्तिरूपत्वं चेति क्रियायाः द्विरूपत्वाद्धेतोः क्रियारूपो विशेषः स्थिर इति युक्तम् । शक्तिरूपत्वेन स्थैर्यस्य कादाचित्कव्यक्तिरूपतामादाय बाधकपरिहारस्य च सम्भवादिति भावः । **अत एवेति** । नित्यसिद्धत्वादित्यादिदोषादेवेत्यर्थः ।

सु॰— तत्र यत्तावदुक्तम् । यदि सृष्टिसमयेऽपि संहारक्रिया स्यात्तदा तथा व्यवह्रियेतेति । तदसत् । व्यक्तिरूपेणैव व्यवहारालम्बनत्वात् ।

यदपि जननविनाशौ युगपत्स्यातामिति तदपि व्यक्त्यवस्थायामेव शक्तेर्जनकत्वादनुपपन्नम् ।

यच्च क्रियाया नित्यत्वे संयोगविभागोत्पत्तिसातत्यप्रसञ्जनं तदप्येवमेव परिहृतम् । किं चैवं पटसामग्र्याः पटोत्पत्तावनपेक्ष(कारण)त्वात्पटोत्पत्तिसातत्यं स्यात् । ननु किं सामग्री तमेव पटं पुनर्जनयतु(येत्), उत पटान्तरम् । नाद्यः, पटप्रागभावस्यापि सामग्रीनिविष्टत्वात्तस्य च पटोत्पत्त्या विनष्टत्वेन सामग्र्या विकलत्वात् । न द्वितीयः, पूर्वपटेन प्रतिबद्धत्वात् । तत्कथं पटोत्पत्तिसातत्यम् ॥ सत्यम् । सममेतत्प्रकृतेऽपीति ।

यदपीश्वरक्रिया संयोगविभागौ करोति न वेति पृष्टम् । तत्र करोतीति ब्रूमः । कुर्वन्ती च विरम्यैव । न च तदनुपपत्तिः, व्यक्त्या विशिष्टत्वात् । अन्यथाऽवयवक्रियाऽप्युत्तरदेशसंयोगं

स्वोत्पत्त्युत्तरक्षण एव कुर्यात् । न च कृतसंयोगस्य कर्मणोऽवस्थानानुपपत्तिः, अनित्यक्रियासु तद्व्यवस्थोपपत्तेः ।

परि०— न कश्चिद्दोष इत्युक्तम्, तद्व्यनक्ति तत्र यत्तावदित्यादिना । अवयवक्रियेति । द्वितन्तुकावयव इत्यादिनोक्तावयवक्रियेत्यर्थः ।

सु०— ननु संहारकाले क्रिया व्यक्ता (अथ) न वा । न चेत्कथं तत्र व्यवहारोऽर्थक्रिया वा । आद्ये कथं सृष्टिव्यवहाराद्यभावः ॥ मैवम्, व्यक्तेरप्यवान्तरानन्तविशेषवत्ताऽङ्गीकारात् । तदिदमुक्तं **स विशेषोऽपीति** ।

एवमनङ्गीकारे परेषामपि समानः प्रसङ्गः । पारमेश्वरस्य ज्ञानेच्छाप्रयत्नलक्षणस्य संहारव्यापारस्य नित्यत्वात् । नित्यमपि परमेश्वरेच्छादिकं सहकारिसद्भाव एव कार्यकारीति चेन्न, सहकारिणामपि नित्यत्वात्, परमेश्वरेच्छाद्यायत्तत्वाच्च ॥ नेच्छादिमात्रं संहारादिकारणं किन्तु सञ्जिहीर्षादिकम् उत संहारादिविशेषविशिष्टं तदेव । नाद्यः, अनभ्युपगमात्, तत एव संहारादिसिद्धाविच्छादिकल्पनावैयर्थ्याच्च; सञ्जिहीर्षादेश्च नित्यानित्यविकल्पानुपपत्तेः । न द्वितीयः, सति संहारादौ सञ्जिहीर्षादिकं ततः संहारादिरिति परस्पराश्रयप्रसङ्गात् । न च स्वरूपसता संहारादिनेच्छादिकमुपाधीयते किन्तु विषयभूतेनेति चेत्, संहारादिविषयता किमागन्तुकी, अथवा नित्येति वक्तव्यम् । नाद्यः, गुणेष्वागन्तुकधर्मोत्पत्तेरनभ्युपगमात् । द्वितीये तु सर्वदा संहारादिप्रसङ्गः ।

तस्माच्छक्तिव्यक्तिरूपता सर्वथाऽनुसरणीया । सा च समा क्रियायामपीति ।

परि०— व्यक्तेरेकल्प्यमुपेत्य शङ्कते ननु संहारकाल इति । **सञ्जिहीर्षादेश्च नित्यानित्यविकल्पानुपपत्तेरिति** । सञ्जिहीर्षादिकं नित्यं चेत् नित्यं संहारादिप्रसङ्गः । अनित्यं चेत्तत्संहारस्यापि सञ्जिहीर्षाधीनत्वेनात्माश्रयाद्यापातात् । सञ्जिहीर्षानधीनत्वेऽन्यसंहारस्यापि तदधीनत्वाभावापाताद्व्यभिचारादिति दूषणप्रसङ्गेनेति भावः । **विषयभूतेनेति** । इच्छां प्रति विषयभूतेन संहारादिनेच्छायां सञ्जिहीर्षत्वादिरूपो विशेष उपाधीयते । इच्छाविषयत्वं चागामिन्यपि संहारे सम्भवतीति नान्योन्याश्रय इति भावः । इच्छायाः संहारादिविषयता संहारादिविषयकतेत्यर्थः । परममहदिति भिन्नं पदम् । एकपदत्वे वा 'आन्महतस्समानाधिकरणजातीययोरि'ति आत्त्वस्य स्थान्यादेशोक्तिव्यत्ययेन समानाधिकरणजातीययोः इति द्वन्द्वेऽल्पाच्तरस्य परनिपातेन च ज्ञापनादनित्यत्वमिति ध्येयम् ।

सु०— ननु पारमेश्वरी ज्ञानादिलक्षणा संहारादिक्रिया परेणापि नित्येत्यङ्गीकृतम्, परिस्पन्दलक्षणा तु नास्त्येव, तस्माद्व्यर्थोऽयं प्रयत्नः । मैवम्, परिस्पन्दाभावे प्रमाणा-

भावात् । परममहत्परिमाणमस्तीति चेत्, न; अणुमध्यमपरिमाणाभ्यां सत्प्रतिपक्षत्वात् । न च ते न स्तः, परममहत्त्वेऽपि तथा वक्तुं शक्यत्वात् । 'अणोरणीयान्महतो महीयान्' इति द्वयोरपि श्रौतत्वात् । 'अणोरणीयस्त्वम्' अप्रत्यक्षत्वोपलक्षणमिति चेत्, 'महतो महत्त्वम'पि परमपूज्यत्वमिति किं न स्यात् । विरोधादुभयाङ्गीकारो नोचित इति चेत् तर्हि प्रथमप्राप्तत्वादणुत्वमेव ग्राह्यम्, परिहरिष्यते चायं विरोध इति ।

परि॰— **अस्तीति** । प्रमाणमित्यनुषङ्गः । **सत्प्रतिपक्षत्वादिति** । ईश्वरः परिस्पन्दहीनः परममहत्परिमाणवत्त्वादित्युक्ते, ईश्वरः परिस्पन्दवान् अणुपरिमाणवत्त्वात् मध्यमपरिमाणवत्त्वादिति वक्तुं शक्यत्वादिति भावः । **द्वयोरपीति** । अणुत्वमहत्त्वयोरपीत्यर्थः । **परिहरिष्यते चेति** । अक्षराधिकरणे वैशेषिकाधिकरणे चेति भावः ।

सु॰— 'ननु (च) क्रियायाः शक्तिव्यक्तिरूपे परस्परं भिन्नेऽभिन्ने वा । आद्ये शक्तिरेव नित्या क्रिया त्वनित्येत्यापन्नम् । द्वितीये त्वनिवृत्तः सदा व्यवहारादिप्रसङ्ग' इत्यत आह **शक्तितेति** ।

अनु॰—   शक्तिता व्यक्तिता चेति विशेषोऽपि

अभिन्ने एव शक्तिव्यक्ती । न चोक्तदोषः । यतस्तत्र शक्तितेति व्यक्तितेति च विशेषोऽप्यस्ति । स च भेदकार्यनिर्वाहक इति च प्रागेवोक्तमिति ।

स च विशेषः परस्परं विशेषिणा च यदि भिन्नः, तदा शक्तिव्यक्त्योरपि किं भेदो न स्यात् । अथाभिन्नः पुनर्व्यवहारादिसाङ्कर्यमित्यत आह **विशेषवानिति** ।

विशेषवान् ।

अभिन्नोऽपि

विशेष इत्यनुवर्तते । अभिन्न एवायं विशेष इति ब्रूमः । न चोक्तानुपपत्तिः । यतः **अभिन्नोऽपि विशेषवान्** अङ्गीक्रियते । स्वनिर्वाहक इत्यर्थः ।

नन्वेवमन्यत्रापि क्रियाया नित्यत्वमङ्गीकर्तव्यम्, शक्तिव्यक्तिस्वीकारेण सकलदोषपरिहारादिति चेत् । अङ्गीक्रियतां यदि तन्नित्यतायां प्रमाणमस्ति । सति निर्बाधे प्रमाणे, तद्विपरीतव्यवहारेषु च तदन्यथाऽनुपपत्त्या कल्पनैषा भवति । न च घटादिक्रियाया नित्यत्वे निर्बाधं प्रमाणमस्ति ।

अस्ति तु परमेश्वरादिक्रियाया नित्यत्वे तदित्याह **क्रियादिश्चेति**।

क्रियादिश्च स्वभाव इति हि श्रुतिः ॥

परि०— यतस्तत्रेति। अभिन्नयोरपि शक्तिव्यक्त्योरित्यर्थः। चशब्दं भिन्नक्रमतया योजयति **शक्तितेति व्यक्तितेति च विशेषोऽप्यस्तीति**। **प्रागेवेति**। स्वनिर्वाहकतेत्यादिना जन्माधिकरणे। तर्ह्यनवस्थेत्यतो विशेषवानित्यस्य फलितार्थमाह **स्वनिर्वाहक इत्यर्थ इति**।

सु०— एतेन तृतीयोऽपि निर(परा)स्तः। 'पराऽस्य शक्तिर्विविधैव श्रूयते स्वाभाविकी ज्ञानबलक्रिया चे'ति श्रुतिमनेनोपलक्षयति। स्वाभाविकी यावद्द्रव्यभाविनी।

अत्र स्पष्टां च श्रुतिमाह ज्ञानमिति।

अनु०—　　**'ज्ञानं नित्यं क्रिया नित्या बलं शक्तिः परात्मनः।**
नित्यानन्दोऽव्ययः पूर्णो भगवान्विष्णुरच्युतः ॥'
इति पैङ्गिश्रुतिश्चाह

अथवा पूर्वा श्रुतिः 'शक्तिरेव क्रिये'त्यत्र पठिता उत्तरा तु क्रियाया नित्यत्वे। यद्वा, पूर्वा स्वरूपत्वे। तस्य विवादास्पद(त्वात्)त्वे द्वितीया तु तद्धेतौ नित्यत्व इति।

परि०— तृतीयोऽपीति। ईश्वरक्रियाणामनित्यत्वं किं प्रमाणबलादङ्गीक्रियते, नित्यत्वे बाधकसद्भावात्, साधकाभावाद्वेति प्राग्विकल्पितपक्षत्रये प्रथमः पक्षो त्वहिरेव निरस्तः। द्वितीयः शक्त्यात्मनेति मूलेन। अन्त्यस्तु क्रियादिश्चेत्यादिमूले प्रमाणकथनेन निरस्त इत्यर्थः। नित्यत्वे साधकाभावादिति चोद्यनिरासाय नित्यत्व एव श्रुतिर्वाच्या। न तु स्वरूपत्व इत्यत आह **तस्य विवादास्पदत्वादिति**। तद्धेतौ स्वरूपत्वहेतुभूते नित्यत्व इत्यर्थः। नित्यतेतिपदानुरोधादाह **सद्भावे नित्यत्व इति**।

सु०— 'अस्त्वेवमीश्वरक्रिया नित्या,। अन्यक्रिया किमनित्यैवे'त्यतो विवेकं प्रमाणान्तरेण दर्शयति शक्तीति।

अनु०—　　**'शक्तिसद्भाव एव तु।**
क्रियादिनित्यता ज्ञेया तदन्यत्र त्वनित्यता ॥'
इति सत्तत्त्ववचनम्

सद्भावे नित्यत्वे। आदिपदेन ज्ञानादिग्रहणम्। अथवा नित्यतेति स्थायित्वमुच्यते। ततश्च ज्ञानक्रियादिशक्तिः यावत्कालभाविनी तावत्कालभावि ज्ञानादिकमपीत्युक्तं भवति।

परि०— सद्भावशब्दस्य सत्त्वमेवार्थ इत्युपेत्य नित्यतेत्यस्यैवार्थान्तरमाह **अथवेति** । ज्ञानक्रियादि-**शक्तिर्यावत्कालभाविनीति** । नित्या चेत्तज्ज्ञानादिकमपि नित्यम्, अनित्या चेत् शक्तिर्ज्ञानादिकमप्यनित्यमिति भगवतोऽन्यत्र नित्यानित्यभेदेन क्रियादिकं द्विरूपमपीत्युक्तं भवति ।

सु०— स्वरूपसहकारिसमवधानातिरिक्ता शक्तिरेव नास्तीति केचित्, तेषामुदाहृत-श्रुत्यादिविरोधः । न च तत्स्वरूपमात्रम्, सम्बन्धितया प्रतीतेः । नापि सहकारिपरम्, स्वाभा-विकत्वादिश्रवणात् ॥ किं चास्ति तावदित्थं व्यवहारः, स्फोटादिकार्यं प्रति शक्तिमानपि दहनो देहसंयोगादिसहकारिविरहात् न तदजीजनदिति । तत्र न तावच्छक्तिशब्देन वह्निस्वरूपमात्र-मुच्यते, मतुपो वैयर्थ्यप्रसङ्गात् । नापि सहकारिसमवधानं तदभावस्योक्तत्वात् । दहनत्व-सामान्यमेव शक्तिरिति चेत् । कथं तर्हि स्वरूपसहकारिसमवधानातिरिक्ता नास्ति ।

सामान्यमपि सहकारिवर्गान्तर्गतमिति चेत्, तत्किं प्रत्यक्षमप्रत्यक्षं वा । आद्ये दहनदर्शने स्फोटजननशक्तिजिज्ञासा न स्यात् । न द्वितीयः, अपसिद्धान्तापातात् । तथाभ्युपगमे वा सैव शक्तिरस्माकम् ।

किञ्च मृत्तन्त्वादिस्वरूपं प्रत्यक्षादिसिद्धम् । तस्य घटादिकारणत्वं तु अन्वयव्यतिरेक-समधिगम्यम् । अन्वयव्यतिरेकग्रहणोपायश्च सामान्यम् । तच्च प्रत्यक्षादिसिद्धमिति परेणापि स्वीकृतम् । न च कारणत्वं स्वरूपं, सहकारिसमवधानं वा । स्वरूपस्यान्वयव्यतिरेका-नपेक्षाधिगतत्वात् । कारणस्यैव सहकारिसमवधानान्वेषणात् । ततोऽतीन्द्रियमेव किञ्चिन्मृदा-दीनां घटादिकारणत्वमभ्युपगमनीयम् । तदेव शक्तिरिति शक्तिवादिभिरभ्युपेयत इत्यास्तां प्रपञ्चः ।

परि०— 'शक्तिसद्भावे तु स्वभाव इति श्रुतिः' इति पैङ्गिश्रुतिश्चास्त्येवेति योजनान्तरमुपेत्य अतीन्द्रिय-शक्त्यपलापवादिमतनिरासकतया तात्पर्यतो व्याचष्टे **स्वरूपसहकारीति** । स्वरूपं च सहकारिसमवधानं च ताभ्यामतिरिक्तेत्यर्थः । **श्रुत्यादी**त्याद्युक्त्या शक्तयः सर्वभावानामचिन्त्याज्ञानगोचरा इत्यादिस्मृतिरपि विष्णुपुराणा-दिस्था ग्राह्येति सूचयति । यद्वा सत्तत्त्ववचनमादिपदार्थः । **सम्बन्धितयेति** । अस्येति परमात्मन इति वा षष्ठ्या सम्बन्धितया प्रतीतेर्न शक्तिपदेन स्वरूपमादाय स्वरूपमात्रपरं वाच्यमित्यर्थः । **स्वाभाविकत्वादीति** । नित्यत्व-मादिपदार्थः । सहकारिण आगन्तुकत्वादिति भावः । शक्तिव्यवहारान्यथानुपपत्तिं च शक्तिसद्भावे मानमाह **किञ्चे-त्यादिना** । **उक्तत्वादिति** । देहसंयोगादिसहकारिविरहान्न तदजीजनदित्यनेनोक्तत्वादित्यर्थः । कारणत्वस्यान्वय-व्यतिरेकावगम्यत्वान्यथाऽनुपपत्त्या च वह्नित्वादिति सामान्यवद्वह्न्यादिस्वरूपतत्सहकारिभ्योऽतिरिक्तशक्तिसिद्धि-रित्याह **किञ्च मृदिति** । **कारणस्यैवेति** । कारणत्वधर्माक्रान्तस्यैवेत्यर्थः । तथा च कारणत्वं सहकारिसमवधानरूपं कथं स्यादित्यर्थः । **आस्तां विस्तर इति** । प्रपञ्चस्तु तर्कताण्डवे द्वितीयपरिच्छेदे ध्येयः ।

सु०— ननु च क्रियायां (क्रियायां च) किं प्रमाणम् । प्रत्यक्षद्रव्यवर्तिन्यां प्रत्यक्षमेव इति ब्रूमः । चलतीत्यपरोक्षाऽवभासदर्शनात्, इन्द्रियव्यापारान्वयव्यतिरेकानुसारित्वात् (च) चलतिप्रत्ययस्य । अन्यथा रूपादेरप्यप्रत्यक्ष(त्वा)तापातात् ।

परि०— क्रियाप्रसङ्गात् क्रियामात्रमतीन्द्रियमिति मतमप्यपाचिकीर्षुराह ननु च क्रियायामिति ।

सु०— अथ मतम् 'न कर्म प्रत्यक्षम्, प्रत्यक्षेण गच्छति द्रव्ये विभागसंयोगातिरिक्त-विशेषानुपलब्धेः । यस्त्वयं गच्छतीति प्रत्ययः, स संयोगविभागानुमितक्रियालम्बनः, अनु-मापकसंयोगविभागावगमार्थश्चेन्द्रियव्यापार' इति । तदयुक्तम् । क्रियाप्रतीतेरनुमितत्वं इन्द्रिय-व्यापारस्य चान्यत्रोपक्षीणत्वं अप्रत्यक्षतायां प्रमाणतः सिद्धायां कल्प्यते अन्यथा वा ।

परि०— विभागेति । पूर्वदिशविभागोत्तरदेशसंयोगाभ्यामतिरिक्तस्य विशेषस्यादर्शनादित्यर्थः ।

सु०— नाद्यः, प्रमाणाभावात् ।

यदुक्तमनुपलब्धेरिति, तदसिद्धम्, वाद्यसिद्धेः । न ह्यपरोक्षावभासमङ्गीकुर्वाणोऽनुप-लब्धेरित्येतावता शक्यो वोधयितुम्, घटादावपि तथाप्रसङ्गात् । विवादपदं कर्म, अप्रत्यक्षं कर्मत्वात्परमाणुकर्मवदिति चेन्न, परमाणुकर्मणोऽप्यस्माभिर्योगिप्रत्यक्षताऽङ्गीकारात् । तदर्थ-मस्मदादीति विशेषणोपादाने परस्य वैयर्थ्यम् ।

किञ्च 'विवादपदं रूपम् अप्रत्यक्षं, रूपत्वात्, परमाणुरूपवदिति किं न स्यात् । प्रतीति-विरोधान्नेति चेत्, समं प्रकृतेऽपि । अनुमानविरुद्धा कर्मप्रत्यक्षताप्रतीतिः अप्रमेति चेत्, रूप-प्रत्यक्षताप्रतीतिरपि तथाऽस्तु । प्रतीतिविरुद्धेऽर्थेऽनुमानमेव नोदेतेतीति चेत्, एतदपि तुल्यम् ।

परि०— विभागसंयोगातिरिक्तविशेषानुपलब्धिरेव प्रमाणमित्यत आह यदुक्तमिति । परस्येति । योगी-श्वरादिकमनङ्गीकुर्वत इत्यर्थः ।

सु०— अथ ब्रूषे । परमाणुरूपस्याप्रत्यक्षतायामाश्रयामहत्त्वं प्रयोजकमिति । तन्न । परमाणोरपि महत्त्वस्य वक्ष्यमाणत्वात् ।

किं च परमाणुकर्माप्रत्यक्षतायामपि तदेव प्रयोजकं किं न कल्प्यम् । यदि तर्हि कर्म प्रत्यक्षम्, एकस्यामपि कर्मव्यक्तावुत्पन्नायां चलतीतिप्रत्ययः स्यात्, इति चेत्, न, संयोग-विभागयोरपि तुल्यत्वात् । तथा च न कर्मानुमानमपि स्यात् ।

अथ मन्यसे सेनावनादिवत् संयोगविभागयोः प्रत्यक्षतोपपत्तिरिति । तर्हि कर्मणोऽपि तथा किं न स्यात् ।

परि०— **वक्ष्यमाणत्वादिति** । वैशेषिकनये वक्ष्यमाणत्वादित्यर्थः । **तदेवेति** । आश्रयामहत्त्वमेवेत्यर्थः । तथा च घटादिकर्मणः प्रत्यक्षत्वमेव, आश्रयस्य महत्त्वादिति भावः । **चलतीतिप्रत्ययः स्यादिति** । नास्ति च प्रत्ययः, अतो न कापि क्रिया प्रत्यक्षेति भावः । **संयोगविभागयोरपीति** । एकस्मिन्संयोगे विभागे वा जातेऽपि तत्प्रत्यक्षं स्यादित्यर्थः । नास्ति च प्रत्यक्षं अतो न कदापि संयोगादिः प्रत्यक्षः स्यादिति भावः । अस्तु को दोष इत्यत आह **तथा चेति** । संयोगादेरप्रत्यक्षत्वे इत्यर्थः । लिङ्गज्ञानाभावादिति भावः । **सेनावनादिवदिति** । सेनावनपदवाक्यादेः सङ्घरूपेण प्रत्यक्षता यथा, तथा पक्षिसञ्चारादौ संयोगादेरपि सङ्घातरूपेण प्रत्यक्षतोपपद्यते । तथानुभवात् । न तु प्रातिस्विकरूपेणेत्यर्थः ।

सु०— न द्वितीयः । तन्तवो न प्रत्यक्षाः किन्तु पटकार्यानुमेयाः । पटग्रहण एव च इन्द्रियव्यापारोपयोग इत्यपि कल्पनाप्रसङ्गात् ।

परि०— अन्यथा वेति पक्षं निराह **न द्वितीय इति** । द्व्याश्रयौ द्वयोर्व्यासज्यवर्तिनौ इत्यर्थः ।

सु०— अपि च संयोगविभागौ द्व्याश्रयाविति परस्य मतम् । अस्माकमपि संयोग-विभागद्वयं द्व्याश्रयमिति । ताभ्यां चानुमीयमानं कर्मोभयत्रानुमातव्यम् । तथा च श्येन इव स्थाणावपि चलतीतिप्रत्ययप्रसङ्गः ।

अथोच्येत, 'न क्रिया स्थाणावनुमीयते, किं नाम श्येन एव । निपततः श्येनस्य पूर्वदिश-विभागोत्पत्तौ उत्पततश्चोत्तरदेशसंयोगजनने स्थाणुकर्मणः कारणताऽयोगात् । श्येने तु कर्म-ण्यनुमिते, तस्योपपद्येते देशान्तरसंयोगविभागावि'ति, तदनुपपन्नम् । स्थाणुकर्मणा हि श्येनस्य देशान्तरसंयोगविभागोत्पत्त्यनुपपत्तौ कर्मान्तरमेव तदनुगुणं श्येने कल्पनीयं स्यात्, स्थाणु-कर्मानुमानस्य तु कुतो निवृत्तिः । यद्गतं हि कार्यमुपलभ्यते तद्गतं कारणमपीत्यौत्सर्गिको न्यायः ।

श्येनकर्मणैव कल्पितेन सर्वस्योपपत्तौ न स्थाणुकर्मोपयोग इति चेन्न, विकल्पानुपपत्तेः । तथा हि, किं व्याप्तिपक्षधर्मतावदप्युपयोगे सत्येव लिङ्गमनुमापकम् इत्येतावत्यनुमानसामग्री, उत व्याप्तिपक्षधर्मतावत्त्वमात्रम् । नाद्यः, अकार्यकारणानुमानोच्छेदप्रसङ्गात्, किञ्च यो येना-विनाभूतः स क्वचिदुपलभ्यमानोऽनुपयोगात्तं न गमयतीत्यलौकिकम् । द्वितीये तु कथं न स्थाणौ कर्मानुमानम् । अनुमितमपि कर्म कल्पनागौरवभयादपनीयत इति चेत् (न) प्रमाण-सिद्धेऽर्थे तद्भयाभावात् ।

परि०— **अस्माकमिति**। घटसंयोगः पटे, पटसंयोगो घटे, घटपटौ विभक्तौ, इत्यत्रापि घटविभागः पटे, पटविभागो घटे, इत्येवं रूपेण, द्रव्यं द्रव्याश्रयमित्यर्थः। 'न सर्वधर्म एकोऽस्ति समुदायस्तु भिन्नगः' इत्यादिना वैशेषिकनयेऽस्यार्थस्य व्यक्तत्वादिति भावः। शङ्कते **यद्गतमिति**। **सर्वस्येति**। श्येनस्य देशान्तरसंयोगविभागस्थाणुसंयोगविभागरूपसर्वस्येत्यर्थः। **विकल्पेति**। विकल्पे कृते कोऽपि कल्प उपपन्नो नेत्यर्थः। **एतावतीति**। जन्यजनकभावरूपोपयोगे सति व्याप्तिपक्षधर्मतावत्त्वमित्येतावतीत्यर्थः। **अकार्येति**। रूपरसाद्यनुमानानामित्यर्थः। नन्वनुमितस्यानुमापकजनकत्वेनैवोपयोगो नाभिमतः। किन्तु यथाकथञ्चिद्रसादिनाऽनुमितरूपादौ त्वस्ति स, इति वदन्तं प्रत्याह **किञ्चेति**।

सु०— नन्वीश्वरानुमानेऽपि अनेकेश्वरकल्पना एवं सति स्यात्। न स्यात्, वैषम्यात्। कार्यत्वं हि क्षित्यादीनां कर्तृत्वमात्रमवगमयत्तदेकत्वानेकत्वयोरुदासीनमेव। ततस्तदनेकत्वशङ्कायां कल्पनागौरवपराहतायामेकत्वे पर्यवस्यति। इह तु संयोगविभागलक्षणेन कार्येण स्थाणावेव कर्मण्यनुमिते कथं कल्पनागौरवेण तदपनयनम्।

अथोच्येत, "अन्यथाऽप्युपपत्तेर्न स्थाणौ कर्मानुमानं, न च 'अयमर्थापत्तिदोषो नानुमानस्ये'ति वाच्यम्, अन्यथाऽप्युपपत्तिशङ्कायामनुमानेऽपि व्याप्तिसन्देहापत्तेरि"ति, तदनुपपन्नम्। अत्र हि स्थाणौ प्रतीतौ संयोगविभागावकारणकावेव स्यातामिति वा शङ्कनीयम्, श्येनगतेनैव कर्मणा भवेतामिति वा। नाद्यः, व्याहतायाः शङ्काया अनुत्थानात्। न द्वितीयः, तत्तदवयवगतपरित्यागेन अन्यगतस्य कारणतायाः क्वाप्यनुपलब्धत्वेन निर्मूलायाः शङ्काया अनुदयात्। कर्मैव तथाविधमुपलब्धमिति चेन्न, तस्येदानीं कल्प्यमानत्वात्॥ प्रत्यक्षकर्मवादे तु नायं दोषः, प्रतिपन्नतत्स्वभावानुसरणसंभवात्।

किञ्च संयोगादिना क्रियानुमाने यावत्सत्त्वं चलतिप्रत्ययप्रसङ्गः। संयोगेन क्रियाविनाशान्नेति चेन्न, क्रियाविनाशस्याप्यप्रत्यक्षतावादे दुरवबोधत्वात्। न हि कार्यजन्म कारणविनाशेन व्याप्तम्, येन संयोगोत्पत्त्या कर्मविनाशोऽनुमीयेत। पटोत्पत्तावपि तन्तुसंयोगादेरविनाशात्॥ नापि संयोगजननं क्वापि कर्मविनाशाऽविनाभूतमनुभूतम्। कर्मावस्थाने सदा संयोगाद्युदयसमासत्तिरिति चेत्, तत्किं यावत् कारणं तावत् कार्यान्तरजननम्। मा हि भूत् यावत्तन्तुसंयोगसद्भावं पटपरम्परोत्पादः, यावत्कर्मसद्भावं संयोगोत्पादस्तु न निश्चितः॥ अपि चाप्रत्यक्षे(पि) व्योम्नि संयोगविभागावपि अप्रत्यक्षाविति पतति पतत्री गगन इति प्रत्ययो न स्यात्। वियति विततालोकावयविनि (बहु)विहग-

विभागसंयोगनिबन्धनोऽसौ प्रत्यय इति चेत्, तथाऽपि दीपिकाऽऽलोकगतिप्रतीतेरशक्य-त्वापरिहारात्।

परि०— श्येनस्थाणुसंयोगादौ स्थाणुकर्मणा न व्याप्तिरिति शङ्कामनूद्य निराह **अथोच्येतेति**। **तत्तदिति**। कार्याधिकरणमत्र तत्पदेन परामृश्यते। तद्गतस्य कार्याश्रयगतस्य तदवयवगतस्य कार्याश्रयावयवगतस्य च परित्यागेनेत्यर्थः। तन्तुषु विद्यमानः पटः तन्तुगतसंयोगासमवायिकारणको दृष्टः। पटगतरूपादिकार्यं पटावयवतन्तुगतरूपादिकारणकं दृष्टम्। पटगतद्वित्वाद्यपि पटगतैकत्वादिकारणकं दृष्टमितीहापि स्थाणुगतः संयोगः स्थाणुकर्मणा तदवयवकर्मणा वा स्यान्न त्वन्यगतेनेति भावः। अयं च दोषस्तवापि तुल्य इत्यत आह **प्रत्यक्षकर्मेति**। संयोगजन्मना कर्मनाशोऽनुमीयत इत्यतः किं कार्यजन्म स्वसमवायिकारणविनाशकमिति व्याप्त्या संयोगजन्मना कर्मनाशोऽनुमीयते. अथ संयोगजन्म स्वहेतुकर्मनाशकमिति व्याप्त्या। आद्यं निराह **न हीति**। अन्त्यं निराह **नापीति**। दृष्टान्ताभावान्नेत्थमपि व्याप्तिरिति भावः। सदा संयोगविभागोदयानापत्तिः कर्मनाशे लिङ्गमस्तु व्याप्तिश्च व्यतिरेकयोरिति भावेन शङ्कते **कर्मावस्थान इति**। अत्रापि किं पूर्ववत् सामान्यतो व्याप्तिः उत विशिष्य। आद्यमाक्षिपति **तत्किमिति**। किमित्याक्षेपे। यावत्कारणसत्त्वं कार्यान्तरजननं नेत्यर्थः। कुतो नेत्यत आह **मा हीति**। यावत्तन्तुसंयोगसद्भावमित्यव्ययीभावः। यावति काले तन्तुसंयोगसद्भावः तावत्यपि काले पटपरम्परोत्पादो हि यस्मान्मा भूत्तस्मादिति योजना। अन्यथा सोऽपि स्यादेवेति भावः। द्वितीयं निराह **यावदिति**। **न निश्चित इति**। कर्मणोऽप्रत्यक्षत्वेन सम्प्रतिपन्नदृष्टान्ताभावादिति भावः। **असौ प्रत्यय इति**। अनुमानाद्युपनीते गगने पतति पतत्रीति प्रत्यय इत्यर्थः। **दीपिकेति**। प्रदीपे नीते सति तदालोकस्यापि गगने गतिर्दृश्यते। तत्प्रतीतिरशक्या स्यात्। आलोकान्तरसंयोगस्यानुपलम्भान्महान्धकारे तदभावाच्चेति भावः।

सु०— किं चान्धकारे नयनादि(परि)स्पन्दप्रतिभासो दुर्घटः स्यात्। यदि च मार्तण्डमण्डलस्येव देवदत्तस्यापि गतिरनुमेया स्यात् तदोभयत्रापि चलतिप्रत्ययः स्यात्, न वा कुत्रचित्, विशेषकारणाभावात्।

अपि च कर्मकारणादेव संयोगविभागोत्पत्त्युपपत्तौ किं मध्ये कर्मकल्पनयेत्यनवक्लृप्तिरेव कर्मणः। न संयोगाद्युत्पत्तिः कर्मकारणात्संभवति, तस्य संयोगविशेषादेः स्वाश्रये तत्समवेते वा कार्यारम्भकत्वस्यान्यत्र निश्चितत्वात्। शरीरात्मसंयोगो हि शरीरकर्मकारणम्, कथं तस्माच्छरीराकाशदेशसंयोगविभागौ भवतः। एवमन्यत्रापि द्रष्टव्यमिति।

मैवम्। तथा सति संयोगविशेषादेः कर्मकारणत्वस्याप्यभावप्रसङ्गात्। न हि परस्परं तन्तुसंयोगस्य क्रियाहेतुत्वमस्ति। संयोगमात्रस्य तदभावेऽपि तद्विशेषस्य स्यादिति चेत्, तर्हि तथैव परत्रारम्भकत्वमपि कुतो न स्यात्। किं चैवं सति कर्मणोऽपि कथमाश्रयाश्र(य)यि-

समवेतपरित्यागेनान्यत्र संयोगादिजनकत्वम् । तस्य तथाविधकार्यगम्यस्य तथैव प्रमितत्वादिति चेत् । कर्मकारणस्यैवायमवान्तरभेदमाश्रित्य स्वभावः कल्प्यताम् । धर्मकल्पनात्खलु धर्मिकल्पना गरीयसी ।

तस्मात्प्रत्यक्षाश्रितं कर्म प्रत्यक्षमेवेति स्थितम् ॥

परि॰— नन्वन्धकारापगम एव गतिप्रत्यायक इति चेन्न । संयोगादिलिङ्गकत्वक्षतेः । दोषान्तरं चाह **किञ्चेति** । तत्रान्धकारापगमाभावादिति भावः । यद्वा आलोकसंयोगविभागलिङ्गकत्वे दोषान्तराभिधानमेतदिति ज्ञेयम् । तत्र संयोगादेरज्ञानात् । अस्माकं तु तमसो द्रव्यत्वेन तज्ज्ञानेन तत्संयोगानुमानद्वारा तत्प्रतिभास इति भावः । यद्वा नयनादिपरिस्पन्देन पक्ष्मचलनभुजस्फुरणादिग्रहः ' तस्य तु मन्मते स्पार्शनत्वादिति भावः । ननु रविबिम्बस्य प्रत्यक्षत्वेऽपि तद्गतकर्मणोऽनुमेयत्ववत् देवदत्तकर्मणोऽप्यनुमेयता स्यादित्यत आह **यदि चेति** । तत्र कर्माप्रत्यक्षता तु दूरस्थत्वदोषवशादेवेति भावः । **उभयत्र** सूर्यमण्डलदेवदत्तयोः । कर्मापलापाऽऽपादनस्य परिहारमाशङ्कते **न संयोगादीति** । **तस्येति** । कर्मकारणस्येत्यर्थः । तत्किमित्यत उक्तं **संयोगादिविशेषस्येति** । नोदनादिरूपसंयोगविशेषस्य वेगगुरुत्वादेश्चेत्यर्थः । संयोगविशेषस्य स्वाश्रये कार्यारम्भकत्वं व्यनक्ति **शरीरेति** । तस्य कर्मजन्यत्वात् कार्यारम्भकत्वमयुक्तमित्येतद्व्यनक्ति **कथमिति** । भवत इत्यन्वयः । तदर्थं शरीरनिष्ठमात्मसंयोगजन्यं किञ्चित्कर्माख्यं वस्तूपेयमिति भावः । स्वाश्रयसमवेते कार्यारम्भकत्वादिकं कुत्रेत्यत आह **एवमन्यत्रापीति** । हस्ततलसंयोगरूपः कर्मकारणसंयोगो हि हस्तसमवेतकाये तत्संयोगे कारणम् । कथं तस्मात्कार्याकाशसंयोगविभागौ भवत इति द्रष्टव्यमित्यर्थः । यद्वा अन्यत्रेत्यस्य वेगादिकारणान्तर इत्यर्थः । बाणादौ कर्मजनकस्य वेगादेर्बाणाकाशसंयोगादिजनकत्वं कथमित्यर्थः । **तथा सतीति** । अदर्शनादकारणत्वे सतीत्यर्थः । **परत्रेति** । स्वाश्रयतत्समवेताभ्यामन्यत्रेत्यर्थः । **धर्मिकल्पना** कर्मरूपधर्मिकल्पना । **गरीयसी** तस्माल्लाघवाद्धर्मकल्पनैव युक्तेति भावः । **तस्मादिति** । अप्रत्यक्षत्वे कर्मणोऽभावादिदोषप्रसङ्गादित्यर्थः ॥

॥ इति अचुत्वाधिकरणम् ॥ १-२-२ ॥

★ ★ ★

॥ अथ गुहाधिकरणम् ॥ १-२-३ ॥

सु॰— " 'ऋतं पिबन्तावि'ति वाक्यं किं जीवेश्वरौ प्रतिपादयति किं वा परमेश्वरमेवेति संशये जीवेश्वराविति तावत्प्राप्तम् । कुतः । द्विवचनात् । न चानन्दमयाधिकरणन्यायेन परिहारः, बाधकाभावात्, कर्मफलभोगानुपपत्तेश्च । जीवेश्वरपक्षे तु छत्रिन्यायेनोपचारो भविष्यती''त्येवं प्राप्ते 'परमात्मानमेकमेव प्रतिपादयतीदं वाक्यं, गुहानिहितत्वलिङ्गात्, ब्रह्मशब्देन

विशेषणाच्चे'ति सिद्धान्तितम्। तत्र कर्मफलभोगो भगवता(तो) भाष्ये प्रतिपादितः। द्विवचनस्य तु न स्पष्टं (स्पष्टं न) परिहारोऽभिहितः, अतः तत्परिहारार्थमाह **द्वित्वं चेति**।

अनु०— **द्वित्वं चैकस्य युज्यते।**

एतदुक्तं भवति। परमेश्वरमात्रग्रहणे द्विवचनानुपपत्तिं वदन् प्रष्टव्यः, कथमनुपपत्तिरिति। 'द्विवचनं भेदाभिधायि, न च परमात्मनि स्वगतभेदो युज्यत' इति चेन्न, द्विवचनस्य भेदाभिधायित्वेऽनुशासनाभावात्। अथ 'द्वित्वसंख्या द्विवचनाभिधेया, सा च परमात्मन्यभेदेन एकत्वसङ्ख्यया च विरुद्ध्यत' इति चेत्, न, अभेदेनैकत्ववत्येव घटे द्रव्यान्तरसहिते द्वित्वदर्शनात्। अथ 'द्वित्वं द्रव्यान्तरविधुरस्य न युज्यते विरोधादि'ति मतम्, तत्रेदमुपतिष्ठते, न केवलं संसारधर्महीनस्य कर्मफलभोगो युज्यते, किन्तु द्वित्वं चैकस्य = निर्भेदस्य एकत्वाधारमात्रस्य च युज्यते।

परि०— द्वित्वं चेत्यस्य सङ्गत्यप्रतीतेस्तां वक्तुमाह **ऋतमिति**। नन्वेकस्याप्यन्नमयाद्यनेकशब्दवाच्यत्वं अनेकरूपाभिप्रायेणेति भाष्ये अभिधानात् द्विवचनमपि तेन न्यायेन युक्तमित्याशङ्क्य निराह **न चेति**। **बाधकेति**। तत्र ब्रह्मशब्दादिकमेव बाधकम्। न चात्रापि गुहानिहितत्वादि बाधकम्। जीवेश्वरयोः सम्भवादिति भावः। एतच्च बहुरूपत्वादिति भाष्योक्तिं हृदि कृत्वोक्तम्। वस्तुतस्तु तत्र विषयवाक्ये न द्विवचनं बहुवचनं वास्ति। येन तत्रैकस्यानेकत्वायोगशङ्कया तत्परिहारस्तत्र घटेत। 'अन्नमयप्राणमयमनोमयविज्ञानमयाऽऽनन्दमया मे शुध्यन्तामि'त्यत्र बहुवचनश्रवणेऽपि तेषामब्रह्मत्वात्। भाष्ये बहुरूपत्वेन समाधिस्तु कथञ्चिदनेकत्वानुपपत्तिशङ्कोदयेऽपि अत्रत्यन्यायं हृदि कृत्वैव कृत इति चन्द्रिकायां व्यक्तम्। **उपचार इति**। कर्मफलभोगस्येत्यनुषङ्गः। ननु गुणभूतद्विवचनश्रुतिमुख्यत्वाय प्रातिपदिकस्योपचारो न युक्तः। द्विवचनश्रुतेर्निरवकाशत्वात्। ब्रह्ममात्रपक्षे द्वयोरप्यस्वारस्याच्चेति भावः। **अनुशासनेति**। भेदवाचित्वव्युत्पादकव्याकरणादिरूपप्रमाणाभावादित्यर्थः।

सु०— कथमित्यपेक्षायां तत्प्रदर्शनाय विशेषणाच्चेति सूत्रं प्रकारान्तरेण व्याचष्टे यः सेतुरिति।

ब्र०सू०— **॥ ॐ विशेषणाच्च ॐ ॥**

अनु०— **'यः सेतुरि'ति चैकत्ववचनेन विशेषणात्॥**

द्वित्वस्याभेदैकत्वाभ्यां न तावद्भावाभावलक्षणो विरोधः, तद्भावाभावात्। नापि वध्यघातुकभावः, सहावस्थानप्रसङ्गात्। तादात्म्याभावस्तु प्रकृते नोपयुज्यते। अतः सहानवस्थानमेव वक्तव्यम्। तस्य च नियमेन परस्परपरिहारेणोपलम्भो बीजम्। न चासावस्ति। 'ऋतं

पिबन्तौ' इति द्विवचनविषयतया प्रकृतयोर्द्वित्वाधारयोः 'यः सेतुः' इत्येकवचनेन च विशेषणात्। अभेदैकत्वाधारतावगमादिति यावत्। न चात्रैकस्यैव ग्रहणम्; व्यावर्तकाभावादिति।

परि०— तद्भावाभावादिति । 'भावाभावरूपत्वाभावादित्यर्थः । **सहावस्थानेति** । 'नाजात एकोऽन्यं हन्ति नाप्यन्याधारः' इति न्यायेन मूषकमार्जारयोः किञ्चित्कालं सहावस्थितयोरेव वध्यघातुकभावदृष्टेरिति भावः । **नोपयुज्यत इति**। तस्यान्योन्याभावरूपत्वेन सहावस्थानाविरोधादिति भावः। **न चात्रेति**। 'यस्सेतुरि'ति वाक्ये कुतो नेत्यत आह **व्यावर्तकेति**। उभयग्रहणव्यावर्तकाभावादिति भावः।

सु०— एतेनैतदपि प्रत्युक्तं यत्परेण वुद्धिजीवाविति पूर्वपक्षयित्वा जीवेश्वराविति सिद्धान्तितम् । तथा हि, 'तत्तु समन्वयात्' इति परमात्मन्येव समन्वयं प्रतिज्ञातवता सूत्रकारेण स एव विवरणवाक्यैः प्रपञ्चनीयः, जीवेश्वरयोरस्य वाक्यस्य समन्वयं प्रतिपादयन्प्रक्रमं जह्यात् । बाधके सति नायं दोष इति चेन्न, तदनिरूपणात् । द्विवचनमिति चेत्, तर्हि जीवेश्वराङ्गीकारोऽपि न स्यात्, तयोरैक्याङ्गीकारात्। काल्पनिकोऽस्ति तयोर्भेद इति चेत्, तर्हीश्वरस्यैवाद्भुताचिन्त्यैश्वर्यवशाद् द्विरूपत्वेन द्वित्वमुपपाद्यताम्, तथा च प्रक्रमानुगुणं सूत्रं स्यात्, तत्त्वावेदकं च शास्त्रमिति।

परि०— न चैकवचनमेव व्यावर्तकं अभेदैकत्वावधारकमपि भवति द्वित्वं इति वादिनं प्रति तस्य व्यावर्तकत्वासिद्ध्याऽन्योन्याश्रयादिति भावः। कुतो निरस्तमित्यत आह **तथा हीति**।

सु०— नन्वेकवचनेनेति वक्तव्यम्, एकत्ववचनेनेति कथम् ॥ एकत्वादिसङ्ख्या हि प्रत्ययार्थः। यथोक्तम्, 'द्व्येकयोर्द्विवचनैकवचन' इति। द्वित्वैकत्वयोरित्यर्थः, अन्यथा द्व्येकेष्विति स्यात् । तस्मादेकत्वस्य वचनमेकत्ववचनमित्येव युक्तम् । अन्यत्रापि भावप्रधानो निर्देशः प्रतिपत्तव्य इति ॥

परि०— इत्यर्थ इति । तथैवाद्यस्य चतुर्थपादे वृत्तावुक्तेरिति भावः । नन्वेवं बहुषु बहुवचनमित्यत्रापि भावप्रधानत्वापत्त्या बहुष्विति बहुवचनायोगश्चेति शङ्क्यम् । आधारगतबहुत्वस्य बहुत्वरूपधर्मेऽप्यारोपेण बहुवचनोपपत्तेरिति मञ्जर्यादावुक्तत्वात् । **अन्यथेति** । भावप्रधानतामनुपेत्य सङ्ख्याविशिष्टधर्मिवाचकत्व इत्यर्थः । **अन्यत्रेति**। एकवचनमित्यादिप्रयोगस्थल इत्यर्थः ॥

॥ इति गुहाधिकरणम् ॥ १-२-३ ॥

★ ★ ★

॥ अथ अन्तराधिकरणम् ॥ १-२-४ ॥

सु०— 'अत्र क्रियाभावरूपलिङ्गसमन्वयश्चिन्त्यत इत्युक्तम्, तदयुक्तम्, सूत्रे भावस्यैव प्रतिज्ञानात्, क्रियाया अनुक्तेरि'त्यतोऽन्तरशब्दमुभयार्थतया व्याख्याति **अन्तरिति**।

ब्र०सू०— ॥ ॐ अन्तर उपपत्तेः ॐ ॥

अनु०— **अन्तःस्थित्वा रमणकृदन्तरः स(मु)उदाहृतः ।**
रमणं चात्मशब्देनाऽऽदेयं मातीति चोच्यते ॥

अन्तःशब्दोपपदाद्रमतेर्ञमन्ताड्ड इति डः । उणादयो बहुलमित्युपपदलोपः । विवक्षितं चैतत्सूत्रकारस्य । अन्यथा 'अन्तस्तद्धर्मोपदेशादि'तिवत् अन्तरुपपत्तेरित्यवक्ष्यत् । लघु चैवं सति सूत्रं स्यात् । अन्तर इति कुर्वन्निममेवार्थं प्रतिजानीत इति ।

ननु च 'य एषोन्तरक्षि(क्ष)णि पुरुषो दृश्यते, एष आत्मेति होवाच' इत्येतदत्रोदाहरण-वाक्यम् । अत्र चाक्षिस्थ एव प्रतीयते, न तस्य रमणकर्तृत्वम् । श्रुत्युक्तमेव सूत्रे(त्रैः) प्रति-ज्ञातव्यम्, तत्कथं श्रुतावनुक्तं रमणकर्तृत्वं सूत्रकृता प्रतिज्ञायत इत्यत आह **रमणं चेति** । न केवलमक्षिस्थत्वम्, किन्तु रमणं रमणकर्तृत्वं चेति आद्यश्चशब्दः । न केवलं सूत्रेऽपि तु श्रुतौ चेति द्वितीयः । **आत्मशब्देन** एष आत्मेत्यनेन । आदेयम् = उपादेयं सुखं सुखसाधनं च, माति = अनुभवति इति निर्वचनेनेत्यर्थः । आङ्पूर्वकाद्ददातेर्मन्यतेश्च क्विप् ॥

परि०— चक्षुरन्तस्थो विष्णुरेवेति भाष्यदिशा वा परीत्या वा अन्तरशब्दस्यान्तःस्थत्वार्थत्वं मत्वा शङ्कते **अत्रेत्यादिना** । **इत्युक्तमिति** । सर्वत्रेति नये 'एतद्भावाभिधं लिङ्गमि'त्यादिविषयमालायामुक्तमित्यर्थः । **रमतेरिति** । रमु क्रीडायामित्यस्माद्धातोः कर्तरि 'ञमन्ताड्डः' इति उणादिसूत्रेण ञम्संज्ञककवर्गादिपञ्चवर्गान्तिमवर्णान्यतम-वर्णान्ताद्धातोर्डप्रत्यये चुटू इति डकारव्यञ्जनस्य लोपे डित्वात् 'अभस्यापि' इति धातोष्टिलोपे र इति रूपमिति भावः । नन्वन्तरशब्दस्य 'रो रि' इति रेफस्य लोपे ढ्रलोपे पूर्वस्य दीर्घोऽणः' इति दीर्घे अन्तार इति स्यादित्यत आह **उणादय इति** । 'कृवापाजिमिस्वदिसाध्यशूभ्य उण्' इत्युणादिप्रकरणस्थाद्यसूत्रोक्तोण् प्रत्ययादयः, 'प्रत्यया बहुलं भवन्ति' यतो विहितास्ततोऽन्यत्रापि भवन्ति, केचिदविहिता एव प्रयोगत उन्नीयन्त इत्यष्टाध्यायीगततृतीयाद्यपादीयाद्यसूत्रे वृत्तावभिधानादिति भावः । एवं च उत्तररेफस्य पूर्वरफलोपानिमित्तत्वान्न दीर्घप्राप्तिरत्रेति हृदयम् । ञमन्ताड्ड इति विहितडप्रत्ययस्योणादिवृत्तौ 'उणादयो बहुलम्' इति बहुलग्रहणात् चुटू' इतीत्संज्ञा डप्रत्ययस्थडकारव्यञ्जनस्य नेत्युक्त्वा रम्यते रमते वा रण्डेत्याद्युदाहरणस्योक्तत्वेऽपीहोत्सर्गतः चुटू इत्यनेन प्राप्तेत्संज्ञा भवत्येव । यद्वा पःप्रत्ययस्य, चुटू इति पृथग्योगकरणं चुटू इत्यस्यानित्यत्वज्ञापनार्थम् । तथा च तेन वित्तश्चञ्चुप्चणपाविति

सूत्रोक्तप्रत्ययचकारस्य नेत्संज्ञा । विद्याचक्षुरित्यादि सिद्ध्यतीति प्रथमाध्याये तृतीयपादे वृत्त्यादावुक्तत्वात् रण्डेत्यादौ चुटू इति विधेरप्रवृत्तिः इह प्रवृत्तिरिति डकारव्यञ्जनस्येत्संज्ञा ध्येया । **लघु चैवमिति** । न केवलं श्रुत्यनुसारीति चार्थः । **अन्तर इति कुर्वन्निममेवार्थमिति** । अत्र यत्कश्चिदाह । श्रुतौ 'अन्योऽन्तर आत्मे'त्यादाविवान्तरशब्द एव, न तु अन्तः शब्दः । अन्तर अक्षणीति वक्तव्येऽपि सेदुराजेत्यादिवत् 'अहहारेत्वे'त्यादिवदयं निर्देशः कृतः । तेन श्रुत्यनुसारिणि सूत्रेऽपि तथैव निर्देशः कृत इति नायं निर्देशो भवदभिमतार्थसाधक इति । तन्न । कल्पकाभावात् । सौत्रनिर्देशस्यान्यथोपपत्तेः । अतिशयाभावाच्च । अन्तरस्तद्धर्मेत्यादावपि तथानिर्देशापाताच्च । 'य एषोऽन्तरादित्ये, य एषोऽन्तरक्षणी'त्येवंरूपवाक्ययोरेव तत्र परिरुदाहृतत्वात् । अत एवेतिवदित्युक्तम् । एतेनान्तर इत्येव श्रुतावपि विच्छेदमुपेत्य क्रियाभावपरत्वेन व्याख्यायताम् । किमात्मशब्दार्थनिर्देशपरत्वंत्यपि प्रत्युक्तं ध्येयम् । सर्वत्र तथाऽऽपत्तेः । अन्यथोपपत्तौ वृथा क्लेशायोगाच्चेत्यलम् । क्विवित्युपलक्षणम् । ददातेराकारलोपः तकारादेशश्चेति ज्ञेयम् । 'पूर्वान्तवत्स्वरः सन्धौ' इत्यादिना यतिभङ्गदोषस्याऽऽनन्दमयनये 'अभेदेऽपि विशेषेणैवान्य' इत्यत्रैव परिहृतत्वान्नात्र यतिभङ्गः शङ्क्यः । आदेयशब्दस्य पदद्वयसमाहाररूपत्वाद्वा नात्र यतिभङ्गचोद्यावकाशः । परमतमाशङ्क्य निराह सुखसम्बन्धेति ।

सु०— "चक्षुरन्तरस्य परमेश्वरत्वोपपादकमपरं सूत्रम्, **सुखविशिष्टाभिधानादेव चेति** ।

ब्र०सू०— ॥ ॐ सुखविशिष्टाभिधानादेव च ॐ ॥

अत्र विशिष्टपदं व्यर्थम्, 'सुखाभिधानादेव चे'त्येतावता पूर्णत्वात् । सुखसम्बन्धाभिधानार्थं विशिष्टपदमिति चेत् न, सुखित्वाभिधानादेव चेति कर्तुं शक्यत्वात् । लघु चैवं सति सूत्रं स्यात् । अयुक्तं च सुखसम्बन्धाभिधानम्, 'प्राणो ब्रह्म कं ब्रह्म' इति श्रुतौ सुखमात्राभिधानादि"त्यतोऽन्यथा व्याचष्टे **विशिष्टेति** ।

अनु०— **विशिष्टसुखवत्त्वाच्च**

नात्र सुखविशिष्टशब्दः तद्वत्तामाचष्टे, येनानुपादेयः स्यात् । किन्तु सुखस्य वैशिष्ट्यं पूर्णतालक्षणम् । यदि हि सुखाभिधानादित्येव ब्रूयात् तदा सुखस्यान्यत्रापि सद्भावेन व्यभिचारः स्यात्, ततः सार्थकं विशेषणोपादानम् ।

परि०— **लघु चैवमिति** । न च सुखिशब्दसुखविशिष्टशब्दयोः पर्यायत्वेन पर्यायेषु न लाघवगौरवचिन्तेति परिभाषायाः सत्त्वाल्लघु चैवं सतीति कथं सङ्गच्छत इति वाच्यम् । रूढ्या पर्यायेषु लाघवगौरवचिन्ता न कार्येति परिभाषाभिप्रायात् । प्रकृते च सुखिशब्दस्य रूढ्या सुखसम्बन्धबोधकत्वेन सुखविशिष्टशब्दस्य तथाऽबोधकत्वात्,

किन्तु योगेनैवेति चोद्यानवसर इति भावः । श्रुताविति । श्रुत्युक्तस्यैव सूत्रे वक्तव्यत्वादिति भावः । अन्यत्रापीति । जीवेऽपीत्यर्थः ।

सु०— ननु कथमत्र विग्रहः । सुखेन विशिष्टः श्रेष्ठ इति ॥ कथं तर्हि विशिष्टसुखेत्युक्तम् । अर्थकथनमात्रमेतदित्यदोषः ॥ सुखेन श्रेष्ठो हि तदा स्यात् यदि तत्सुखं श्रेष्ठं भवेदित्यर्थाद्, वैशिष्ट्यं सुखधर्मो भवति ।

अथवा 'कडाराः कर्मधारये' इति विशेषणस्य परनिपातं मन्यमानेन विशिष्टसुखेत्युक्तम् ।

कथं तर्हि मतुप्प्रयोगः, श्रुतावनुक्तत्वात् । स्वरूपेणापि सुखेन विशेषशक्त्या तद्वान् भवतीति ज्ञापयितुमिति ।

परि०— श्रेष्ठसुखसिद्धिः कथमित्यत आह सुखेनेति । कडारा इति । बहुवचनमाद्यर्थे । कडारादयः शब्दाः कर्मधारयसमासे पूर्वस्मिन् परस्मिन्वा प्रयोज्या इत्यर्थः । विशिष्टशब्दस्यापि कडारादिशब्दमध्ये ग्राह्यत्वादिति भावः ।

सु०— नन्वेवं व्याख्याने हेतुरसिद्धः स्यात्, सुखविशेषणस्य विशिष्टत्वस्य श्रुतावनुक्तत्वादिति चेन्न, मुख्यामुख्ययोर्मुख्यस्यैव ग्राह्यत्वात् । उक्ता च सुखस्य विशिष्टता श्रुतावित्याह **ब्रह्मत्वं चेति** ।

अनु०— **ब्रह्मत्वं च विशिष्टता ।**

सुखविशेषणं **विशिष्टता च ब्रह्मत्वं** ब्रह्मशब्दार्थः । 'कं ब्रह्मेति' ब्रह्मशब्देनोक्तेति यावत् ॥ ब्रह्मशब्दो हि पूर्णतामाह । तद्विशेष्याकाङ्क्षायां सन्निहितपरित्यागे कारणाभावात् सुखमेव सम्बध्यत इति ।

परि०— मुख्यामुख्ययोरिति । एतेन छान्दोग्यभाष्यदिशा ब्रह्मशब्दस्य विष्णुरूपधर्मिपरत्वेऽपि न दोष इति सूचितम् ।

सु०— "चक्षुरन्तरस्येश्वरत्वं प्रतिपाद्य, 'अक्ष्यादित्ययोरग्निरेव नियामकतयाऽत्रोच्यत' इति यत् पूर्वपक्षिणोक्तं तन्निराकर्तुं सूत्रम् 'अनवस्थितेरसंभवाच्च नेतरः' इति ।

तस्यार्थः । जीवस्याग्नेर्जीवान्तरनियामकत्वे तस्यापि नियामकान्तरेण भाव्यमित्यनवस्थितेः, उभयोर्जीवत्वसाम्येन नियम्यनियामकभावासंभवाच्च नाग्निरक्ष्यादित्यस्थतया अत्रोच्यत इति । एतदयुक्तम्, स्वव्याघातात् । अस्माभिरपि हि ब्रह्मादिजीवानां मानुषादिजीव-

नियामकत्वमङ्गीक्रियते, तत्र यदि परस्यानवस्थित्यसंभवौ, अस्माकमपि कुतो न भवतः । यथा च नास्माकं, तथा न परस्यापी''त्यतः सूत्रं सम्यग्व्याख्यातुं पीठमारचयति **अन्योन्येति** ।

ब्र०सू०— ॥ ॐ अनवस्थितेरसंभवाच्च नेतरः ॐ ॥

अनु०— अन्योन्यनियतिश्चेशनियमेनान्यथा भवेत् ॥

चशब्दोऽवधारणे । चेतनानामिति वक्ष्यमाणमत्रापि सम्बध्यते । **चेतनानां** या **अन्योन्यनियतिः** ब्रह्मादीनां नियामकता, मानुषादीनां तु नियम्यता, सा **ईशनियमे** प्रेरणे सत्येवोपपन्ना भवेत्, अनवस्थित्यसंभवाभावा(पाता)त् । प्रेरकपरम्परा हि परनिरपेक्षे परमेश्वरे विश्राम्यति । तन्नियत्या चेतरेषां नियम्यनियामकभावो भविष्यति । नियन्तुरीश्वरस्याभावे अन्योन्यनियतिरुपपन्ना न भवेत्, अनवस्थित्यसंभवपरिहारोपायाभावात् ।

ननु ब्रह्मादीनां नियामकत्वं मानुषादीनां नियम्यत्वमित्येष विशेषः तेषां स्वभाव एव । यद्वक्ष्यति 'न चाऽऽधिकारिकमि'ति मोक्षेऽप्यनुवृत्तेश्च । आधिकारि(क)मण्डलस्थोक्तेरिति वचनात् । स्वभावे(ते) च का नाम परमेश्वरापेक्षेत्यत आह **चेतनानामिति** ।

चेतनानां विशेषो यः स्वभावोऽपीश्वरार्पितः ।

चेतनानां ब्रह्मादीनां मानुषादीनां च, **यो विशेषः** नियम्यनियामकत्वलक्षणः, स तेषां **स्वभावोऽपीश्वरार्पितः** एव । 'न तदस्ति विना यत्स्यान्मया भूतं चराचरम्' (गी. १०.३९) इति वचनात् । अन्यथेश्वरस्य सर्वैश्वर्यं न स्यात्, स्याच्च परेषां स्वातन्त्र्यम् । अङ्गीकृतं च परैराकाशेऽनादिनोऽपि द्रव्यत्वस्य गुणवत्त्वाधीनत्वम्, अद्वैतिभिश्चाविद्याधीनत्वं जीवब्रह्मविभागस्य । यो हीश्वरेण यस्य सर्वदा नियम्यते, स तस्य स्वभाव इत्युच्यते, यस्तु कदाचित् सोऽस्वभाव इति ।

परि०— न चाधिकारिकमितीति । ज्ञानार्थिनाऽधिकारिविशेषप्राप्यब्रह्मादिपदं नाकङ्क्ष्यम् । तथात्वेऽनर्थप्राप्तेरिति ज्ञानपादेन चाऽऽधिकारिकमपि पतनानुमानात्तद्योगादिति षष्ठेऽधिकरणे कथनेन नियमनादितत्तद्व्यापारस्य तत्तत्स्वभावत्वावगमादिति भावः । स्वभावत्वे युक्तिं चाह **मोक्षेऽपीति** । मोक्षेऽप्यनुवृत्तौ 'प्रत्यक्षोपदेशादिति चेन्नाधिकारिकमण्डलस्थोक्तेरि'ति चतुर्थाध्यायचतुर्थपादीयसूत्रसिद्धान्तांशं प्रमाणयति **आधिकारिकेति** । मुक्तानां जगद्व्यापारवर्जमित्युक्तम् । 'ता यो वेद स वेद ब्रह्म सर्वेऽस्मै देवा बलिमावहन्ती'ति प्रत्यक्षं स्पष्टं मुक्तस्य सर्वदेवपूज्यत्वव्यपदेशात् मुक्तानां जगदैश्वर्यमस्तीति चेन्न । अधिकारे विनियुक्तानां देवानां मण्डले स्थितस्य मुक्त-

विरिञ्चस्यैव तत्रोक्तेर्नशेषमुक्तानां जगद्विषयैश्वर्यमित्युक्तया मुक्तावनुवृत्तेरवगमादिति भावः । कथमनादिस्वभावस्य नियम्यत्वमित्यत आह अङ्गीकृतं चेति । विवृतमेतद्वायत्रीनयचन्द्रिकायाम् 'अनादीनां गुणादीनां यथा गुण्यादितन्त्रते'त्यादिग्रन्थेन ।

सु०— किमतो यद्येवं स्वव्याघातेन विना सूत्रार्थो निष्पन्न इत्याह **अन्योन्येति**।

अनु०— **अन्योन्यनियमे तस्मादनवस्थित्यसंभवौ ॥**

यस्मादीश्वराङ्गीकारेऽन्योन्यनियमो युज्यते, नान्यथा; **तस्मात्** ईश्वरमनङ्गीकृत्य परेण **अन्योन्यनियमे** अङ्गीक्रियमाणे **अनवस्थित्यसंभवौ** सूत्रकृतोक्तौ युक्तावित्यर्थः ।

नन्वनवस्थित्यसंभवयोः को भेदः, उभयत्रापि प्रवृत्त्यनुपपत्तिसाम्यात् । उच्यते । अनवस्थायां हि प्राक् सिद्धमूलाभावेन प्रवृत्तिनिरोधः, असंभवे तु समानतयाऽविनि(य)गम्यत्वेनेति भेदः । यथा पृथिवीसम्बन्धाद्गन्धोपलब्धिः पयसीति वदन्तं प्रत्युच्यते, पयःसम्बन्धात्पृथिव्यां तदुपलब्धिरिति किं न स्यात्, विनिगमकाभावादिति ।

तदनेनानीश्वरवादिनं प्रतीदं दोषाभिधानमित्युक्तम् । ईश्वरमङ्गीकृत्याक्ष्यादित्यस्थतयाऽत्राग्निरुच्यत इति वदतः को दोष इत्यत आह **ईश्वरश्चेदिति**।

ईश्वरश्चेन्नियन्ता स्यात्स एव प्रथमागतः ।
किमित्यपोद्यते कस्माद् वृथाऽवस्थितिकल्पना ॥

यदि **ईश्वरः सर्वनियन्ता**ऽभ्युपगतः **स्यात्** तदा **स एव प्रथमागतः** साक्षादक्ष्यादित्यस्थत्वेनामृतत्वादिप्रमाणैः प्रतीतः कस्मात्परित्यज्यते । कस्माच्चेश्वरस्यादित्यादीनां च मध्ये **वृथा** अग्नेर्नियामकत्वेन **अवस्थितिकल्पना** क्रियते, पूर्वपक्षप्रापकाणां भाष्ये निरस्तत्वादिति ।

ईश्वरपरित्यागे, मध्येऽग्निकल्पने च प्रमाणं नास्तीत्युक्तम् । ततः किमित्यत आह **दोषवतीति**।

दोषवत्येव तस्मात्सा नैव कार्या कथञ्चन ।

दोषः श्रुतहानिरश्रुतकल्पना च । आद्येन एवशब्देन दोषद्वयस्यापरिहार्यत्वमाह । **तस्मात्** उभयत्र प्रमाणाभावात् । **सा** परमेश्वरपरित्यागेनावस्थितिकल्पना ।

अनेन सूत्रस्य अर्थान्तरमुक्तं वेदितव्यम्, मध्येऽग्नेरवस्थितिकल्पकाभावात्, प्रथमावगतेश्वरपरित्यागासंभवाच्च नेतर इति ॥ एतदु(इदमु)क्तं भवति । अक्ष्यादित्यस्थतयाऽत्र प्रतिपाद्यमग्निं प्रतिपद्यमानं प्रति 'किं स्वतन्त्रमीश्वरमनभ्युपगम्यैतदुच्यते, उताभ्युपगम्ये'ति विकल्प्य, पक्षद्वये सूत्रकारेण दूषणमुक्तमिति ।

परि०— अर्थान्तरमुक्तमित्येतद्व्यनक्ति मध्य इति । ईश्वरस्यादित्यादीनां च मध्य इत्यर्थः ।

सु०— अथवा प्रतिवादिनं निरीश्वरं निश्चित्य सूत्रकृताऽनवस्थित्यसंभवावुक्ताविति पूर्वग्रन्थार्थः । तत्कथं निश्चितमित्यत आह **ईश्वरश्चेदिति** । यदि सर्वनियन्ता ईश्वरः प्रतिवादिनाऽभ्युपगतः स्यात्, तदा स एव प्रथमागतः किमित्यपोद्येत, कस्माच्च वृथाऽवस्थितिकल्पना क्रियते । किं तु निर्निमित्तत्वात् सा नैव कार्या स्यात् । न हि पूर्वपक्षी सर्वथाऽप्यप्रेक्षावान्, तथा सत्युन्मत्तवदुपेक्षणीयः स्यात् । कृता च तेनेयं सर्वा कल्पना, तेन जानीमोऽयं निरीश्वर इत्ययमभिप्रायः सूत्रकारस्येति ॥

परि०— ईश्वरश्चेत्यादिकं सूत्रस्य वृत्त्यन्तरोक्तिपरतया योजितं इदानीं 'अन्योन्यनियमे तस्मादनवस्थित्यसम्भवौ' इत्युक्तसूत्रार्थोपपादकतया सूत्रतात्पर्योक्तिपरतया योजयति अथवेति ॥

॥ अथ अन्तराधिकरणम् ॥ १-२-४ ॥

★ ★ ★

॥ अथ अन्तर्याम्यधिकरणम् ॥ १-२-५ ॥

सु०— "नन्वेतदनन्तरातीतेनैव गतार्थम् । अन्तर्यामित्वं ह्यन्तःस्थित्वा नियामकत्वम् । एतदेव 'अन्तर उपपत्तेरि'त्युक्तम् । न च तत्र नियामकत्वं न विवक्षितम्, तथा सत्यनवस्थितेरसंभवाच्चेति दूषणस्याल्पग्रकत्वप्रसङ्गादि"त्यतः प्रमेयभेदं दर्शयितुं एतदधिकरणनिवर्तनीयामाशङ्कामाह **रमणमिति** ।

अनु०— रमणं नातियत्नस्य विक्षेपादेव युज्यते ॥

पूर्वाधिकरणेऽक्ष्यादिषु स्थित्वा रममाणस्तत्प्रेरको हरिरित्युक्तम् । तदसत्, व्याहतत्वात् । आदित्यादिनियमनार्थमतियत्नेन हि भाव्यम्, प्रयत्नस्य व्यापारानुगुणत्वदर्शनात् । अतियत्नवतश्च चित्तविक्षेपो नियतः । न च चित्तविक्षेपवतो रमणमुपपद्यते । अतो नियामकश्च

रतिमांश्चेति व्याहतम् । न च व्याहतं शतेनापि हेतूनां सिद्ध्यति । तदुक्तम्, 'बहुव्यापारतायाश्च क्लेशोऽधिकतरो भवेदि'ति । उक्तव्याप्तिपक्षधर्मतावधारणाय एवशब्दः ।

एतत्परिहारत्वेन गूढाभिसन्धिरधिकरणार्थमाह इति चेदिति ।

इति चेत्सर्वनियमो यस्य कस्मान्न शक्यते ।

तत्रेदमुत्तरमिति शेषः । **यस्य** परमेश्वरस्य **सर्वनियमः** सर्वान्तर्यामित्वमस्ति । तस्य **कस्मान्न शक्यते** रमणमिति प्रकृतम् ।

एतामाशङ्कां परिहर्तुं सर्वान्तर्यामित्वमिह हेतुतयोच्यत इति भावः ।

नन्वेतत्पिण्याकयाचनार्थं गतस्य खारीतैलदानमिव । यत् आदित्यादिनियामकस्य चित्तविक्षेपसंभवेन रमणं न युज्यत इत्युक्ते, सर्वनियामकत्वमुक्तम् । ततो ह्यतिशयेन चित्त-विक्षेपाद्रमणानुपपत्तिः, इत्यतोऽभिप्रायमुद्घाटयति **स्वात्मनेति** ।

स्वात्मनाऽनियतं वस्तु प्रतीपं ह्यात्मनो भवेत् ॥
स्वाधीनसत्ताशक्त्यादि कथमात्मप्रतीपकम् ।

यत् **वस्तु स्वात्मना** देवदत्तेन **अनियतं** देवदत्तानधीनसत्ताप्रतीतिप्रवृत्तिकं, तदेव **आत्मनो** देवदत्तस्य **प्रतीपं** चित्तविक्षेपकं **भवेत्** इति हि दृष्टम् । इदं तु जगदीश्वराधीन-सत्तादिकम्, तत् **कथं तस्य चित्तविक्षेपकं** भवेत् ।

अथवा यदीदं **वस्तु** विश्वं **स्वात्मना** ईश्वरेण **अनियतं** स्यात्, तदधीनसत्तादिकं न स्यात्, तदैव **ह्यात्मनः** परमेश्वरस्य **प्रतीपं भवेत्** । न चैवमिति योज्यम् । न राजादिव-न्नियामकत्वमात्रमन्तर्यामित्वम्, अपि तर्हि सत्तादिप्रदत्वमित्युक्तं भवति ॥

परि॰— अधिकाशङ्कोक्तेर्बीजं दर्शयति नन्वित्यादिना । **अलग्नकत्वेति** । 'अनत्यन्तगतौ क्ता'दिति क(न्)प्रत्ययः । ईषल्लग्नं लग्नकम्, तन्नेत्यलग्नकम् । **विक्षेप इति** । मनसो व्याकुलत्वम् । श्रुतिलिङ्गप्रकरणैर्विपक्ष-बाधकहेतुभ्यां च व्याहतमपि सेत्स्यतीत्यत आह **न चेति** । **उक्तेति** । पूर्वाधिकरण इत्यादिनोक्तयोर्व्याप्तिपक्ष-धर्मतयोरित्यर्थः । भगवान् न रमणयुक्तः, विक्षेपयुक्तत्वात् संमतवत् । न च असिद्धिः । भगवान् विक्षेपयुक्तः, अतिप्रयत्नवत्त्वात् संमतवत् । न चात्राप्यसिद्धिः । भगवानतिप्रयत्नत्वात्, विश्वनियमनरूपमहाव्यापारवत्त्वात् सम्मत-वत् । न चात्राप्यसिद्धिः । पूर्वाधिकरण एव तादृशव्यापारवत्त्वसिद्धेरित्येवमुक्तव्याप्तिपक्षधर्मतयोर्निश्चयाय विक्षेपा-देवेत्येवशब्दः प्रयुक्त इत्यर्थः । **तैलदानमिवेति** । पिण्याकयाचककर्तृकतैलदानमिवेत्यर्थः । पिण्याकं याचमानं

केनचिद्धेतुना निर्बध्य तैलं दत्त्वा वाहीत्युक्ते सति तैलदानं तस्य यथा प्रसक्तं तथेदं जातमित्यर्थः । पूर्वं व्यतिरेक-दृष्टान्तपरतया योजितम्, इदानीं दार्ष्टान्तिकपरतयैव योजयति अथवेति । तावता कथं गतार्थतानिरास इत्यतो-ऽधिकरणार्थं निष्कृष्य दर्शयति न राजादिवदिति ॥

॥ अथ अन्तर्याम्यधिकरणम् ॥ १-२-५ ॥

★ ★ ★

॥ अथ अदृश्यत्वाधिकरणम् ॥ १-२-६ ॥

सु०— अत्र 'यत्तदद्रेश्यमि'त्यादिवाक्योक्तानामदृश्यत्वादीनां धर्माणां ब्रह्मणि सम-न्वयः प्रतिपाद्यते, तेषां चोक्तरीत्या ब्रह्मस्वरूपत्वमभ्युपगतम्; तदभ्यधिकाशङ्कया आक्षिपति **गुणेति**।

अनु०— **गुणक्रियादयो भावा यदि वा स्युरभेदिनः ॥**
अभेदोऽभावधर्माणां ब्रह्मणा युज्यते कथम् ।

आनन्दादयो **गुणाः**, संहरणादि**क्रियाः**, सर्वगतत्वादि**भावाः** । अन्नमयादिरूपाणि पुच्छाद्यवयवाश्च **यद्यभेदिनो**ऽङ्गीकृताः तदा तथा **स्युर्वा** । तेषां भावत्वेन वक्ष्यमाणानुप-पत्तेरभावात्, अनुपपत्त्यन्तराणां च परिहृतत्वात् । अदृश्यत्वादीनां तु **धर्माणां ब्रह्मणाऽभेदो न युज्यते** । तेषामभावत्वाद्ब्रह्मणो भावत्वात्, भावाभावयोरैक्यस्य विरुद्धत्वादिति ।

परिहरति **नाभाव इति** ।

नाभावो भाव इति च विशेषः प्रायशो भवेत् ॥

इह हि दृश्यादन्योऽदृश्यः तस्य भावोऽदृश्यत्वमित्यदृश्य(त्व)ादिशब्दैर्दृश्याद्यन्योन्या-भावोऽभिधीयते, अश्वादन्योऽनश्वः तस्य भावोऽनश्वत्वमिति यथा; न पुनस्तत्प्रागभावादिः, असामर्थ्येन समासासंभवात् । दृश्यादिविरोधित्वमर्थोऽस्त्विति चेन्न, सहानवस्थानवध्य-घात(तु)कभावभावाभावलक्षणविरोधानामसंभवात्, तादात्म्यविरोधस्य चान्योन्याभावानति-रेकात् । तथा **चाभावो** अन्योन्याभाव इति, भाव **इति च** एतयोर्लोकेऽपि **विशेषो** = भेदो **न भवेत्** । एवं (च) सति ब्रह्मण्येव काऽनुपपत्तिरिति । 'तदभावो ही'ति वक्ष्यमाणाभिप्रायेण **प्रायश** इत्युक्तम् । अथवाऽभाव इति चतुर्विधेऽप्यभावे प्राप्तेऽन्योन्याभावपरिग्रहणार्थं प्रायश

इत्युक्त(त्यभिहित)म्। अन्योन्याभावो हि प्रागभावादिभ्यो(ऽपि) बहुतरः, प्रतिवस्तु नियतत्वात्, नित्यानादिसम्बन्धिनः प्रागभावादेरभावात्।

परि०— उक्तरीत्येति। जन्माधिकरणे अत्तेत्यधिकरणे चोक्तरीत्येत्यर्थः। **परिहृतत्वादिति**। जन्मादिनये अत्तेति नये चेति भावः। **इह हीति**। 'अद्रेश्यमि'ति श्रुतावित्यर्थः। द्रेश्यमित्यस्य दृश्यमित्यर्थमुपेत्य दृश्यादित्यनुवादः कृतः। **असामर्थ्येनेति**। अदृश्यत्वादीत्यत्र नञो निषेधार्थकत्वे क्रियान्वयनियमेनोत्तरपदेनाकाङ्क्षाविरहात् दृश्यत्वाभावादिगुणक इत्यादि स्यात् न त्वदृश्यत्वादीति निर्देश इति भावः। **दृश्यादिविरोधित्वमिति**। अत्र तु 'अगुण अविद्येत्यादा'विव न समासानुपपत्तिरिति भावः।

सु०— ननु प्रागभावप्रध्वंसाभावात्यन्ताभावभिन्नः संसर्गाभावः, किं धर्मिणो भिन्न उताभिन्नः ॥ नाद्यः, ब्रह्मगतस्यापि भेदप्रसङ्गात्। तथा च 'एवं धर्मान्' इत्यादिश्रुतिविरोधात्। न च ब्रह्मणि नासौ श्रुत इति वाच्यम्, अगोत्रमवर्णमित्यादिना प्रतीतत्वात्। न विद्यते गोत्रादिकं यस्य तद्धि तथोच्यते ॥ द्वितीये किमन्योन्याभावनिर्धारणेन, अभाव इत्येव वक्तव्यम्, तथा चाशेषश्रुतिव्याख्यानं भवतीति।

अत्र ब्रूमः। भिन्न एव धर्मिणः प्रागभावादिः, धर्मिविनाशेऽप्यविनाशात्। यत्र हि भूतले घटाभावस्तस्य खननादिना विनाशेऽपि घटाभावोऽनुवर्तत एव। धर्मित्वं च भूतलादेः प्रातीतिकं (न वस्तुकृतम्)। अत एव भाववदभावस्यापि तत्त्वान्तरत्वमभिधाय भावाभावस्वरूपत्वात् इत्यन्योन्याभावस्य धर्मिस्वरूपतामाह।

ननु तर्हि ब्रह्मण्यपि तथा(त्व)प्रसङ्गः। सत्यम्। गोत्रादिसंसर्गा(स्या)भावस्य ब्रह्मातिरिक्तत्वाभ्युपगमात्। यथा हि दण्डो देवदत्तस्य विशेषणम्, तथा गोत्राद्यभावोऽपि ब्रह्मणो विशेषणम्। न च श्रुतिविरोधः, दण्डित्ववदभाववत्त्वस्य धर्मत्वेन विवक्षितत्वात्। न च आनन्दादावप्येवं कल्पना, 'आनन्दो ब्रह्मे'त्यादिवचनात्, बाधकाभावाच्च। तस्मादन्योन्याभाव एवान्यत्र धर्मिस्वरूपमिति ब्रह्मण्यपि तथाऽभ्युपगन्तव्यः। गोत्राद्यभाववत्ता तु भावरूपैव इति न तस्या ब्रह्मस्वरूपत्वे काचिदनुपपत्तिरिति नेह विचार्यते।

परि०— न विद्यते गोत्रादिकमिति। निषेधार्थकनञस्तत्पुरुषस्य निषेधेऽपि न बहुव्रीहेरिति भावः। **अशेषश्रुतीति**। 'अद्रेश्यमगाह्यमगोत्रमि'त्यादिश्रुतिस्थाशेषपदव्याख्यानं सूत्रकृता कृतं स्यात्। अन्योन्याभावमात्रस्योक्तौ तु तेन न सर्वपदव्याख्यानं लभ्यत इति भावः। नष्टस्य कथमभावधर्मित्वमित्यत आह **धर्मित्वं चेति**। **आहेति**। सूत्रकारः तत्त्वविवेकाख्यग्रन्थे 'द्विविधं परतन्त्रं च भावोऽभाव इतीरिते (भावाभावविभागेन द्विधैवाचेतनं

मतम्)' इत्यभावस्य तत्त्वान्तरत्वमभिधाय 'भावाभावस्वरूपत्वान्नान्योन्याभावता पृथगि'त्यन्योन्याभावस्य धर्मि-स्वरूपतामाहेत्यर्थः।

सु०— यस्त्वन्योन्याभावस्य धर्मिस्वरूपतां क्वापि न मन्यते। स प्रष्टव्यः। किं-निमित्तोऽयमनभ्युपगमः, किं विरोधादुत, प्रमाणाभावात्, अथ बाधकसद्भावात्।

आद्ये कथमन्योन्याभावस्य धर्मिणा विरोध इति वक्तव्यम्। विधिनिषेधरूपत्वेनेति चेत्, तदेव कथम्। नञः प्रयोगाप्रयोगाभ्यामिति चेत् तत्राह **अतद्भाव इति।**

अनु०— **अतद्भावोऽन्यता चेति न विशेषोऽस्ति कश्चन।**

पटस्य ह्यघटत्वं घटादन्यत्वं चैकमेव, अघटो घटादन्य इत्यनयोर्विशेषाप्रतीतेः। विद्येते च नञः प्रयोगाप्रयोगौ इत्यतो व्यभिचार इत्यर्थः।

स्थलान्तरे व्यभिचारं दर्शयति **दोषाभाव इति।**

दोषाभावो गुण इति प्रसिद्धो लौकिकेष्वपि॥

आरोग्यं गुणः, अक्रौर्यं गुणः; इति नञ्प्रयोगविषयस्य निषेधस्य रोगाद्यभावस्य, नञ्-प्रयोगाविष(य)यो विधिरूपं(पत्वं) गुणत्वं, लौकिकवैदिकेषु व्यवहारेषु प्रसिद्धम्। उपलक्षणं चैतत्। अनौदार्यं दोषः, इति गुणाभावस्य दोषत्वमपि प्रसिद्धम्। अतो(ऽपि) व्यभिचार इत्यर्थः।

परि०— अक्रौर्यमिति। शान्त्यभावाभाव इत्यर्थः।

सु०— अन्योन्याभावस्य धर्मिस्वरूपत्वसमर्थनं न औत्प्रेक्षिकम्, किन्तु सूत्रकृतोऽप्यभिमतमिति दर्श(सूच)यितुं सूत्रकृताऽप्ययं व्यभिचारः सूचित इत्याह **अदृश्यत्वादिका-निति।**

अनु०— **अदृश्यत्वादिकांस्तस्माद्गुणानाह स्वयं प्रभुः।**

यस्मान्नञः प्रयोगाप्रयोगौ नाभेदविरोधिनौ, तस्मात्तदेव सूचयितुम् 'अदृश्यत्वादि-गुणक' इत्यदृश्यत्वादीनां नञ्वाच्यानामतथाभूतानां गुणानां चैक्यमाह सूत्रकारः। अन्यथा दृश्यत्वादीत्यवक्ष्यदिति।

अनेन सप्रतियोगिकत्वनिष्प्रतियोगिकत्वाभ्यां विरोऽधोऽपि परास्तो वेदितव्यः।

परि०— अनेनेति । निष्प्रतियोगिकसप्रतियोगिकरूपे गुणदोषाभावादावभिन्ने बहुस्थले व्यभिचारकथनेनेत्यर्थः ।

सु०— नन्वेवं भावाभावयोरैक्ये भावाभावलक्षणो विरोधः क्वापि न स्यात्, असति च तस्मिन्विरोधवार्तैव लुप्येत। भावाभावयोर्हि साक्षाद्विरोधस्तद्वाराऽन्ययोरिति चेत्, किमविशिष्टयोर्भावाभावयोर्विरोधमङ्गीकृत्य तदभाव आपाद्यते, उतावच्छिन्नयोः।

आद्ये त्विष्टापादनमित्याह भावेति।

अनु०— भावाभावविरोधोऽपि न तु सर्वत्र विद्यते ॥

सर्वत्रेत्यनेनाविशिष्टत्वं द्योतयति। घटवति पटाभावदर्शनादिति भावः।

द्वितीये त्वापादकासिद्धिरिति भावेन तत्स्वरूपमाह तदभावो हीति।

तदभावो हि तद्भावविरोधी न ततोऽपरः।

उभयत्राप्यनुभवप्रसिद्धिं हिशब्देन द्योतयति।

नन्वेतत्सर्वं तृतीयेऽन्तर्भवति। सत्यम्। तथाऽप्युल्बणतया पृथग्दूषितमित्यदोषः।

परि०— अन्ययोरिति । परस्परविरहव्याप्ययोरित्यर्थः । अवच्छिन्नयोरिति । घटघटाभावपटपटाभावेत्येवंरूपयोरित्यर्थः । एतत्सर्वं तृतीय इति । अभावधर्माणां भेदाभेदचिन्तनादिकं तृतीयेऽध्याये 'उभयव्यपदेशात्तु अहिकुण्डलवदि'ति गुणगुणिभेदाभेदचिन्तापरभक्तिपादीयाधिकरणे सङ्गतम् । तथाऽप्यन्योन्याभावस्य धर्मितः पार्थक्यस्य उत्कृष्टदोषतया पृथक्पार्थक्येन दूषितमित्यर्थः ।

सु०— अस्तु तर्ह्यन्योन्याभावस्य धर्मिस्वरूपत्वे प्रमाणाभाव इति द्वितीयः पक्षः। मैवम्, भेदो हि वस्तुस्वरूपमिति सर्वैरभ्युपगन्तव्यम्, अन्यथाऽनवस्थादिदोषप्रसङ्गात्, अभावे स्वरूपातिरिक्तस्यासंभवेन भेदाभावप्रसक्तेश्च। अन्योन्याभावश्च भेद एवेति कथं धर्मिस्वरूपत्वं न स्यात्।

परि०— यद्वा अन्योन्याभावस्य स्वरूपत्वपक्षे विरोधादिबहुबाधकसत्त्वेन भेदपक्षस्योल्बणतयेत्यर्थः । केचित्तु आद्यपक्षदूषणं तृतीयपक्षदूषणे अन्तर्भवतीत्यर्थ इत्याहुः । अन्योन्याभावस्य स्वरूपत्वे सर्ववाद्यभ्युपगमे विपक्षे बाधकद्वयं च प्रमाणयति भेदो हीति । भेदस्य स्वरूपत्वेऽप्यन्योन्याभावस्य किमायातमित्यत आह अन्योन्याभावश्चेति ।

सु०— "अथ मतम् । भेदस्त्रिविधोऽस्माभिरभ्युपगम्यते; पृथक्त्वम्, अन्योन्याभावः, स्वरूपं चेति । तत्र द्रव्ये त्रिविधोऽपि संभवति । गुणादिपञ्चके तु द्विविध एव, पृथक्त्वस्य गुणत्वेन तत्रासंभवात् । अभावे तु स्वरूपभेद एव, तत्रान्योन्याभावाभ्युपगमेऽनवस्थाप्रसङ्गात् । अतोऽन्योन्याभावस्य भेदत्वेऽपि, भेदस्य (तु) स्वरूपत्वेऽपि, नान्योन्याभावस्य धर्मिस्वरूपत्वम्, स्वरूपभेदातिरिक्तभेदत्वादन्योन्याभावस्ये"त्यत आह **पृथक्त्वेति** ।

अनु०— **पृथक्त्वाभावतद्रूपान्भेदांस्त्रीन्कल्पयन्ति चेत् ॥**
कल्पनागौरवाद्यास्तु दोषास्तत्र विरोधिनः ।

अभावः अन्योन्याभावः । स **धर्मी रूपम्** आत्मा यस्यासौ तद्रूपः । आद्यग्रहणेन दृष्टहानिरदृष्टकल्पना च गृह्यते । **तत्र तु** तथाकल्पने त्वित्यर्थः ।

कथं पृथक्त्वान्योन्याभावस्वरूपभेदानां भेदाङ्गीकारे कल्पनागौरवादिकमित्यत आह **पृथक्त्वेति** ।

पृथक्त्वान्यत्वभेदास्तु पर्यायेणैव लौकिकैः ॥
व्यवह्रियन्ते सततं वैदिकैरपि सर्वशः ।

अन्यत्वम् अन्योन्याभावः । **भेदः** स्वरूपभेदः, घटात्पृथक् घटो न भवति पट एवेति । पृथक्त्वान्योन्याभावस्वरूपभेदाः सर्वैः **लौकिकैः वैदिकैः** च **पर्यायेणैव** क्रमेणैव; पृथग्वाक्यतया व्यवह्रियन्ते, न जातु एकवाक्यनिवेशेन ।

एतदुक्तं भवति । यथा घटकलशकुम्भव्यवहाराणां पर्यायत्वात् एकेनैव निमित्तेनोपपत्तौ घटत्वाद्यनेकनिमित्तकल्पने कल्पनागौरवम्, यथा च घटादिव्यवहारान् पर्यायेणैव कुर्वाणैस्तन्निमित्तमेकतयैव दृष्टमिति तत्त्रित्वाङ्गीकारे दृष्टहानिरदृष्टकल्पना च भवति; तथा पृथग(त्त्व)ादिव्यवहाराणामपि पर्यायत्वात् एकेनैव स्वरूपभेदेनोपपत्तौ निमित्तत्रयकल्पने कल्पनागौरवम्, नियमेनासहप्रयोक्तृभिः पृथक्त्वादीनामैक्यं दृष्टमिति तत्परित्यागेन त्रित्वकल्पनायां दृष्टहानिरदृष्टकल्पना च स्यादिति । अविनाभावित्वान्न सहप्रयोग इति चेत्; मा भूत् 'घटात्पृथगि'त्युक्त्वा 'घटो न भवती'ति प्रयोगः, 'घटो न भवती'त्युक्त्वा 'घटात्पृथगि'ति कस्मान्न भवेत्, 'पृथक्त्वे सति अन्योन्याभावादिकं नियतं, न त्वन्योन्याभावे पृथक्त्वमि'ति परेणैव व्युत्पादितत्वात् । (नाय) न चायमस्ति नियमः 'अविनाभूतं सह नोच्यत' इति, पृथि-

व्यप्तेजोवायुमनसां क्रियावत्त्वमूर्तत्वपरत्वापरत्ववेगवत्त्वादीनीति तदीयग्रन्थ एव व्यवहार-दर्शनात्।

लौकिकाः प्रयोजनमात्रपराः अन्यतमव्यवहारेणैव तत्प्रयोजनसिद्धेर्न सहव्यवहरन्तीति चेन्न, वैदिकैरप्येवमेव व्यवहारात्। तदिदमुक्तम् **वैदिकैरपीति**।

किञ्च पर्यायप्रयोगस्यान्यथात्वकल्पनं क्वचिदपर्यायप्रयोगे सति स्यात्, अन्यथा घटादि-व्यवहारेऽपि तथाप्रसङ्गात्। न चैतदस्ति, तत्कथमन्यथाकल्पनं निर्मूलमुपपद्येत इति। एतद-प्युक्तम् **सर्वश इति, सततमिति च**।

परि०— **परेणैव व्युत्पादितत्वादिति**। अथ मतमित्यादिग्रन्थेनेति भावः। **क्रियावत्त्वमूर्तत्वेत्यादि**। तेषामन्योन्यमविनाभावाभ्युपगमादिति भावः। **अपर्यायप्रयोगे सतीति**। परेण सहप्रयोगे निर्णीते सतीत्यर्थः। **घटादिव्यवहारेऽपीति**। घटकरीरकलशादिव्यवहारेऽप्यसहप्रयोगस्य प्रयोजनान्तरप्रसङ्गादित्यर्थः। **न चैतदिति**। अपर्यायप्रयोगस्य प्रयोजनान्तरं क्वचित्प्रमितत्वं च नास्तीत्यर्थः।

सु०— अथ मतम्। पृथक्त्वान्योन्याभावयोस्तावत्स्फुटो विवेकः; यत्पृथक्त्वमवधि-निरूप्यम्, अन्योन्याभावस्तु प्रतियोगिनिरूप्यः॥ किं च, 'अन्यारादितरर्ते' इति पृथक्त्ववाचि-पदयोगे पञ्चम्यनुशिष्यते। 'अन्य इत्यर्थग्रहणमि'ति वचनात्। अन्यथा 'भिन्नो घटात्पटो', 'अर्थान्तरं घटात्पट' इत्यादौ पञ्चमी न स्यात्, अनुशासनान्तराभावात्। तथा च पृथक्त्वमेव चेदन्योन्याभावः तदा 'घटो न भवति पट' इत्यत्रापि पञ्चमी स्यात्। न चैवम्। तेन जानीमो-ऽन्यत्पृथक्त्वम्, अन्यश्चान्योन्याभाव इति॥ स्वरूपभेदस्य चाभ्यां (उभयाभ्यां) विवेकः। परनिरूप्यत्वविरहाद्विधिरूपत्वाच्च। (तथा च) एवं च व्यवहारपर्यायताऽन्यथोपपादनीयेति।

परि०—असहप्रयोगस्यान्यथाकल्पनं समूलमिति शङ्कते **अथ मतमिति**। **यदिति**। यस्मादित्यर्थः। पाणिनीयसूत्रबलाच्च पृथक्त्वान्योन्याभावयोर्भेदः सिद्ध्यतीत्याह **किञ्चेति**। ननु 'अन्यारादितरर्ते दिक्शब्दा-ञ्चूत्तरपदाजाहि युक्ते' इति सूत्रे अन्य आरात् इतरऋते दिक्शब्द अञ्चूत्तरपद अच् आहीत्येवंरूपशब्दयोगे पञ्चमी भवतीत्येवोच्यते। न च पृथक्त्ववाचिशब्दयोग इति तत्राह **अन्य इतीति**। **वचनादिति**। वृत्तिकारस्येति योज्यम्। **आभ्यां विवेक इति**। पृथक्त्वान्योन्याभावाभ्यां पार्थक्यमित्यर्थः।

सु०— अत्रोच्यते। यत्तावदुक्तं निरूपकभेदाद्भेद इति, तदसत्, अवधिप्रतियोगि-नोरेव भेदस्य निरूपयितुमशक्यत्वात्। पृथक्त्वनिरूपकत्वमवधित्वम्, अभावनिरूपकत्वं प्रतियोगित्वमिति चेन्न, पृथक्त्वान्योन्याभावभेदस्याद्याप्यसिद्धत्वेन इतरेतराश्रयत्वात्॥

पञ्चमीप्रयोगाप्रयोगाभ्यां भेदश्चानुपपन्नः, अन्यशब्दोपपदे पञ्चमीविधानात्। कथं तर्हि भिन्नादियोगे पञ्चमीति चेत्, विलक्षणो (देवदत्तो यज्ञदत्तात्) यज्ञदत्तो देवदत्तादित्यत्र कथम्। न हि वैलक्षण्यं पृथक्त्वम्, गुणादिष्वपि सद्भावात्। अथ कथञ्चिदपादानत्वं तत्र व्युत्पादयिष्यत इति चेत्, भिन्न इत्यादावपि किं न व्युत्पाद्यते। तथा सत्यन्य इत्यत्रापि साम्यात्सूत्रवैयर्थ्यमापद्यत इति चेन्न, प्रपञ्चार्थत्वेनोपपत्तेः।

परि०— किञ्चेत्यादिनोक्तं च निराह **पञ्चमीप्रयोगेत्यादिना**। **अन्यशब्दोपपदे**। अन्यशब्द एव समभिव्याहृते पञ्चमी विधीयते न तु तदर्थकभिन्नार्थान्तरादिपदयोगे सतीत्यर्थः। 'स्वं रूपं शब्दस्याशब्दसंज्ञे'ति सूत्रेणाग्नेर्ढगित्यादावग्न्यादिशब्दस्वरूपस्येवान्यशब्दस्वरूपग्रहणस्यैव प्राप्तत्वात्। अर्थग्रहणव्याख्याने ज्ञापकाभावाच्च मैत्रो भिन्नश्चैत्रादित्याद्युदाहरणनिर्वाहस्यान्यथैव वक्ष्यमाणत्वात्। पदमञ्जर्यामपि वृत्तिकारव्याख्यानेनैवार्थग्रहणं ज्ञेयमित्युक्तत्वाच्च। प्रत्युतार्थग्रहणे इतरशब्दवैयर्थ्याच्च। न च चैत्रमैत्रयोः प्रकृतयोरयं चैत्रः शूर इतर इति निर्देश्यमानप्रतियोगिपदार्थ इतरशब्देनोच्यत इति वृत्तावुक्तत्वात्, न इतरशब्दवैयर्थ्यमिति वाच्यम्। एवंरूपेतरशब्दार्थस्य, अन्यपदार्थान्तर्भावोऽस्ति न वेति चिन्त्यमिति द्वितीयाध्यायतृतीयपादे अन्यारादितरेति सूत्र एव मञ्जर्यामुक्तत्वेन अन्यपदार्थमध्य एवास्याप्यर्थस्य ग्रहणसम्भवेन तद्वैयर्थ्यानिस्तारादिति भावः। अन्य इत्यर्थग्रहणाभावे बाधकमाशङ्क्य प्रतिबन्दीमाह **कथं तर्हीति**। तर्ह्यन्यशब्दोपपद एव पञ्चमीति पक्ष इत्यर्थः। **विलक्षण इति**। अन्येत्यर्थग्रहणपक्षेऽपि अन्योन्याभावपृथक्त्वस्वरूपभेदानां त्रयाणामेव भेदत्वोपगमेन तेषामेवान्यपदार्थत्वाद्वैधर्म्यरूपवैलक्षण्यस्यान्यशब्दार्थत्वाभावादिति भावः। अन्योन्याभावस्वरूपे भेदस्थले पञ्चम्यभावाद्वैलक्षण्यं पृथक्त्वान्तर्भूतमित्युपेत्यैव पञ्चमी समर्थनीया। न चैतद्युक्तमित्याह **न हीति**। **सद्भावात्**। वैलक्षण्यस्येति योज्यम्। **कथञ्चिदिति**। निरूपणावधित्वमात्रेणेत्यर्थः। तथा चापादाने पञ्चमीत्यनेनैव पञ्चमी भविष्यतीति भावः।

सु०— विलक्षणयोगे पञ्चमी वक्तव्येति चेत्, विशिष्टव्यावृत्तादियोगेऽपि कथम्। न विशिष्टादिकं पृथक्त्वमिति च स्वयमेव व्युत्पादितम्। सर्वत्रोपसङ्ख्याने भिन्नादिष्वपि तथा भविष्यति, किमन्येत्यत्रार्थग्रहणव्याख्यानेन।

परि०— **स्वयमेव व्युत्पादितमिति**। विशिष्टत्वादिमति गुणादिपञ्चके पृथक्त्वाभावस्योक्ततया व्युत्पादितप्रायमित्यर्थः।

सु०— 'पृथग्विनानानाभिस्तृतीयाऽन्यतरस्यामि'ति विकल्पविधानसामर्थ्यादिद(त्थ)माश्रीयत इति चेन्न। अप्राप्तेऽपि विकल्पविधानस्य बहुलमुपलम्भात्।

परि०— **इत्थमिति**। अन्य इत्यर्थग्रहणमित्यर्थः। **अप्राप्तेऽपीति**। 'प्रथमचरमतयाऽल्पार्धकतिपयनेमाश्च, विभाषोर्णोः, विभाषोपयमने अनुपसर्गाद्वेत्यादिविकल्पानां 'न वेति विभाषा' इति सूत्रे महाभाष्ये अनेकेषां प्रदर्शितत्वादिति भावः।

सु०— अस्तु वाऽन्येत्यर्थग्रहणम् । तथाऽपि पृथक्त्ववाचिपदयोगे पञ्चमीविधानस्य व्याख्यानात् । 'घटः पटो न भवती'त्यत्र तु वाक्यप्रतिपाद्यं पृथक्त्वमिति पञ्चमी न भविष्यति ।

प्रतियोगिनिरूप्यत्वानिरूप्यत्वाभ्यां (तु) विवेकः स्वरूपभेदवादिना वक्तुमशक्य इति वक्ष्यामः ।

परि०— यत्पृथक्त्वमवधिनिरूप्यमित्याद्युक्तं तच्च निराह **प्रतियोगीति । वक्ष्याम इति** । समयपादे 'नासतो दृष्टत्वादि'ति शून्यवादिनिरासप्रस्तावे 'स्वरूपं वस्तुनो भेद' इत्यादिव्याख्याऽवसर इति भावः ।

सु०— विधिरूपत्वं चोक्तन्यायपराहतम्, अत एव पृथक्त्वान्योन्याभावविवेचकत्वमपि निरस्तम् ।

परि०— विधिरूपत्वनिषेधरूपत्वाभ्यां स्वरूपभेदान्योन्याभावयोर्भेद इत्यत आह **विधिरूपत्वं चेति** । अतद्भाव इत्यादावुक्तन्यायेनेत्यर्थः । **अत एवेति** । विधिनिषेधरूपत्वयोरतद्भाव इत्यादौ उक्तन्यायेन व्यभिचारितया भेदासाधकत्वाद्विधिरूपत्वनिषेधरूपत्वाभ्यां पृथक्त्वान्योन्याभावयोर्भेद इत्यपि निरस्तमित्यर्थः । **विवेचकत्वमिति** । विधिरूपत्वनिषेधरूपत्वयोरिति योज्यम् ।

सु०— किं चानश्व इति किमन्योन्याभावो नञर्थः, किंवा पृथक्त्वम् ॥ आद्ये कथमश्वादन्य इति विग्रहवाक्ये पञ्चमी । न च तत्र पृथक्त्वमन्यशब्दार्थ इति युक्तम्, समासविग्रहवाक्ययोः समानार्थत्वात् ॥ द्वितीये पृथक्त्वस्यापि निषेधतेत्यलं पल्लवेन ।

परि०— पृथक्त्वस्य निषेधरूपतां चाह **किञ्चेति । कथमिति** । पृथक्त्वान्योन्याभावयोरेकत्वे घटः पटात्पृथगित्यत्रेव घटो न भवति पट इत्यत्रापि पञ्चमी स्यादिति वादिनस्तव मतेऽन्योन्याभावयांग पञ्चम्ययोगादिति भावः । **समानार्थत्वादिति** । समानार्थप्रदर्शकवाक्यरूपत्वाद्विग्रहस्येति भावः । अत एव च 'समर्थः पदविधिरि'ति द्वितीयाध्यायाद्यपादे 'प्राक् कडारात्समास' इत्यादिसमासप्रकरणे 'अव्ययं विभक्ती'त्यादिभिः पञ्चभिः सूत्रैर्नित्यसमासं विधाय 'विभाषा अपपरिबहिरञ्चवः पञ्चम्ये'त्यादिना विकल्पेन बहवः समासा उक्तास्सूत्रकृता । विग्रहसमासयोर्भिन्नार्थत्वे च नित्यसमासपक्षेऽपि राजपुरुष इति समासेन राज्ञः पुरुष इति विग्रहवाक्यस्य निवर्तनाप्रसक्तेस्तन्निवृत्तिर्मा भूद्विग्रहवाक्यस्यापि कदाचित्प्रयोगः स्यात् इत्येतदर्थं षष्ठीतत्पुरुषादिसमाससूत्रेषु विभाषापदानुवर्तनेन विकल्पेन समासं न विदध्यात् तेन समासविग्रहयोरेकार्थत्वस्यैवावगमादिति भावः । यत्तु समर्थसूत्रव्याख्यावसरे 'वाचनानर्थक्यं च । स्वभावसिद्धत्वादि'त्यादिवार्तिकभाष्यकैयटपदमञ्जरीषु समासविग्रहयोर्भिन्नार्थत्वं व्युत्पाद्य सूत्रकारीयविभाषाग्रहणस्यानर्थक्यमुक्तं तदपेशलम् । विग्रहसमासयोरेकार्थत्वानुभवात् । राजपुरुषमानय राज्ञः पुरुषमानयेत्यादौ कार्यैक्यदर्शनाच्च ।

एतावान्भेदः । समासे पदद्वयमनन्यापेक्षस्वार्थं सत् राजविशिष्टपुरुषमभिधत्ते । विग्रहे त्वर्थान्तरापेक्षां सहते । ऋद्धस्य राज्ञः पुरुष इति । न चैतावताऽर्थभेदः । प्रतिपाद्यैकत्वात् । एतावन्मात्रभेदेन समासो विग्रहस्यानिवर्तकः तर्हि विभाषावचनात्प्राग्विहितेनोपकुम्भादिसमासेनापि कुम्भस्योपेतिविग्रहवाक्यं न(नि)वर्तेत । तथा उपपदसमासेनापि कुम्भकारादिशब्देन तद्विग्रहवाक्यं न निवर्तेतेति । अत एव दशमस्याष्टमपादीयाद्यनये मीमांसकैरपि विग्रहसमासयो-रेकार्थत्वमेवोपेत्य नानुयाजेष्वित्यत्र पर्युदासः सिद्धान्तित इति ।

सु०— **सन्तु कल्पनागौरवदृष्टहान्यदृष्टकल्पनाः, ततः किमिति चेत् । तत्किं कल्पना-गौरवादिकं दूषणमेव न भवति, किंवा भवति दूषणम्, किन्तु दोषोन्नायकत्वेनैवेति ।**

आद्यं निराकरोति दृष्टेति ।

अनु०—   दृष्टहानिरदृष्टस्य कल्पनेत्येव दूषणम् ॥

इतिशब्द आद्यर्थे । तेन कल्पनागौरवं सङ्गृह्यते । दूषणमेव इति योजना । कुत इत्यत आह यदेति ।

यदा तदधिको दोषो विद्यते को नु वादिनाम् ।

यदाशब्दो यस्मादित्यर्थे । तदधिकः तदतिरिक्तः । किम् आक्षेपे । नु वितर्के । वादिना-मिति । वैपरीत्यलक्षणया परिहासः, अनिष्टप्रसञ्जनार्थं वा ।

एतदुक्तं भवति । यदि दृष्टहान्यादिकं न दूषणं तदाऽसिद्ध्यादिकमपि कुतो दूषण-मिति वक्तव्यम् । अङ्गवैकल्यहेतुत्वादिति चेत्, अथ विकलाङ्गमपि कुतो न साधनम् । तथा सत्याकाशादीनामनित्यतादिकमापद्येत, तच्च प्रमाणविरुद्धमिति चेत्, स्वीकृतं तर्हि दृष्टहानादे-र्दोषत्वम् ।

अङ्गविकलस्याप्यनुमानत्वेऽप्रामाणिकान्यनेकानि प्रसज्यन्त इति चेत्, तदिदमदृष्ट-कल्पनं कल्पनागौरवं च । विकलाङ्गं च साधनं चेति व्याहतमिति चेत् । कथं व्याहतम् । सकलाङ्गस्यैव साधकत्वदर्शनाद्विकलाङ्गस्य अदर्शनादिति चेत्, दृष्टहान्यादिकमेवैतत् । अथ मा भूदसिद्ध्यादिकं दूषणमिति ब्रूयात्, तदा वादित्वमेव न स्यात्, दूष्यपक्षाभावात्, तदभावे साध्यस्याप्यभावादिति ।

द्वितीयस्याप्येतदेवोत्तरम् । दृष्टहानिरिति ।

अत्र 'एतदेव दूषणम्, न तु दोषान्तरोन्नायकत्वेने'ति यथास्थित एव सम्बन्धः । (अ)तत्र हेतुमाह **यदेति** ।

यदा दृष्टहान्यादिकमुद्भाव्येत, तदा ततः किमित्याकाङ्क्षायां **तदधिकः** तदुन्नेयो **दोषः को नु** वक्तव्यो **विद्यते न** कोऽपि । योऽप्युच्येत तस्यापि दृष्टहान्याद्यनतिरेकादिति भावः ।

परि०— अनित्यतादिकमिति । कृतकत्वादिहेतुनेति भावः । ननु दूष्यपक्षाभावेऽपि स्थाप्यपक्षभावात्कथमवादितेत्यत आह **तदभाव इति** । दूष्यपक्षाभाव इत्यर्थः । **द्वितीयस्यापीति** । दोषोन्नायकत्वपक्षस्यापीत्यर्थः ।

सु०— अन्योन्याभावस्य भावस्वभावत्वे, 'धर्मधर्मिभावः', 'तच्छब्दानां सहप्रयोगः', 'कदाचिद् दृष्टेऽपि वस्तुनि तददर्शनमि'त्यादिकं न स्यादिति, तृतीयस्य प्रागुक्तमेव परिहारं स्मारयति **भावेति** ।

अनु०— भावाभावस्वरूपास्तु विशेषा एव वस्तुनः ।।
अभिन्ना एव सङ्ग्राह्या व्यवहारप्रसिद्धये ।

भावग्रहणेन अत्तृत्वादिष्वप्ययं परिहारोऽनुसन्धेय इति दर्शयति । **भावाभावस्वरूपा** अत्तृत्वादयोऽदृश्यत्वादयश्च यद्यपि ब्रह्मणाऽभिन्ना एव, तथाऽपि धर्मधर्म्यादिव्यवहारप्रसिद्धये **वस्तुनो** धर्मिणो **विशेषा एव** अतिशया एव **सङ्ग्राह्याः**, न वस्तुतन्मात्रमिति ।

इदमुक्तं भवति । अत्तृत्वादीनामदृश्यत्वादीनां च ब्रह्मस्वरूपत्वं तावच्छ्रुत्यादिसिद्धम् । अस्ति च धर्मधर्म्यादिव्यवहारोऽपि प्रमितः । न चान्यतरस्यापि बाधोपपन्ना । ततस्तदन्यथाऽनुपपत्त्या सविशेषाभेदोऽङ्गीकरणीयः । विशेषस्य चाभिन्नेऽपि भेदनिमित्तव्यवहारनिर्वाहकत्वं स्वरूपग्राहकप्रमाणेनैव सिद्धमिति ।

परि०— अथ बाधकसद्भावादन्योन्याभावस्य न धर्मिस्वरूपत्वमिति प्राग्विकल्पिततृतीयपक्षं विवृण्वन्नेव निराह **अन्योन्याभावस्येति** । **प्रागुक्तमेवेति** । जन्मादिसूत्रोक्तमेवेत्यर्थः । **बाधोपपन्नेति** । उपपन्ना बाधेत्यर्थः ।

सु०— अत्रैके, गुणक्रियादीनां द्रव्येणात्यन्तभेदं समवायं चाङ्गीकृत्य व्यवहारानुपपादयन्तः श्रुतीनामुपासनार्थत्वं अनागन्तुकार्थत्वं वा, वदन्तो विशेषं नाभ्युपगच्छन्ति । अपरे तु, भेदाभेदाभ्यां व्यवहारनिर्वाहं पश्यन्तः केवलभेदप्रतिषेधं च श्रुतीनामर्थं ब्रुवाणा न विशेषमिच्छन्ति । अन्ये तु, अखण्डमेव ब्रह्माभ्युपगम्य धर्मधर्म्यादिव्यवहाराः सर्वेऽपि अविद्याऽऽरोपनिमित्ता इति मन्यमाना विशेषमवजानते ।

तत्र भेदवादिना भेदाभेदवादिना च विशेषमङ्गीकारयति **यथेति**।

अनु०— **यथैकः समवायोऽपि भेदाभेदौ च वस्तुनि ॥**
अङ्गीकार्या विशेषेण स्थानेषु व्यवहर्तृभिः ।

स्थानेषु स्वशास्त्रप्रदेशेषु **एकः समवाय** इति **वस्तुनि भेदाभेदा**विति च **व्यवहर्तृभि**र्यथा ते समवायभेदाभेदा **विशेषेण** विशेषवन्तः **अङ्गीकार्याः** तथा भावाभावस्वरूपाश्चेति योजना।

एतदुक्तं भवति। धर्मधर्मिभेदवादिना तावदेकः समवाय इति व्यवह्रियते। 'तत्त्वं भावेन' इति सूत्रितत्वात्।

तत्र समवायस्यैकत्वं किं ततो भिन्नमुत तत्स्वरूपम्। नाद्यः, समवाये द्रव्यगुणादेरसंभवात्। द्वितीये तु कथं सहप्रयोगः, षष्ठीव्यवहारो वा; औपचारिक इति चेन्न, समवायैकत्वसाधनप्रयासवैयर्थ्यापत्तेः। ततो गत्यन्तराभावात्सविशेषाभेदोऽङ्गीकार्यः। तथा च किं ब्रह्मणि श्रुतीनामन्यपरत्वं प्रकल्प्य भेदसमवायकल्पनया, अन्ततोऽप्यङ्गीकार्येण विशेषेणैव सर्वस्योपपत्तेः।

समवायप्रतियोगिकभेदाभावः समवायस्यैकत्वमिति चेत्, तथाऽपि समवायस्येति षष्ठ्यर्थस्य पृथगभावेन तत्र विशेषस्याङ्गीकार्यत्वात्।

यस्तु भेदवादी समवायेऽप्येकत्वसङ्ख्यामङ्गीकरोति, तेनापि समवायस्य सम्बन्धोऽङ्गीक्रियते, न वा। आद्ये किं स एव, समवायान्तरं वा। न प्रथमः, सम्बन्ध्यतिरिक्तसम्वन्धाभावेनैकः समवाय इति व्यवहारानुपपत्तेः। अत एव न तृतीयः, स्वनिर्वाहकत्वे पुनः सविशेषत्वमेवाङ्गीकरणीयम्। न द्वितीयः, एकः समवाय इत्यस्यानुपपत्तेः॥

परि०— श्रुतीनामिति। 'एकधैवानुद्रष्टव्यम्', 'एकमेवाद्वितीयम्' 'एवंधर्मान्पृथक्पश्यन्' 'नेह नानास्ति किंचन' इत्यादिगुणगुण्यभेदश्रुतीनामित्यर्थः। **तत्त्वंभावेनेति**। तत्त्वं समवायस्यैकत्वं भावेन सत्तया व्याख्यातमिति गौतमसूत्रस्यार्थो वैशेषिकनये सुधायां व्यक्तः। **भेदेति**। भेदसमवाययोः कल्पनयेत्यर्थः। **समवायस्य सम्वन्ध इति**। एकत्वेन सहेति योज्यम्। न वाङ्गीक्रियत इति पक्षं निराह **अत एव न तृतीय इति**। एकत्वेन सह समवायस्य सम्वन्धाभावे नेत्यर्थः। समवायान्तरं वेति पक्षं निराह **न द्वितीय इति**। **इत्यस्यानुपपत्तेरिति**। समवायानेकत्वस्य प्राप्तेरिति भावः।

सु०— किं च वस्तुनि समवाय इति कथम्। न ह्यवयवावयव्यादीनां सम्बन्धोऽस्ति यत एकः समवायः। स्वनिर्वाहकत्वे तूक्तम्॥ अपि चैकस्वभाव एव समवायः। स कथमवयवादीनाधारत्वेनावयव्यादीनाधेयत्वेन नियच्छेत्, अवयवादीनां स्वभावभेदादिति चेत्, अलं तर्हि समवायेन। अथ समवायस्यैव विचित्रस्वभावत्वं तदा सविशेषत्वमेवेति।

भेदाभेदवादिना त्ववश्यमङ्गीकरणीयो विशेषः, परस्परविरुद्धयोर्भेदाभेदयोरेकत्र तमन्तरेण अनुपपत्तेः॥ किञ्च भेदाभेदयोरपि वस्तुना परस्परं च भेदाभेदान्तराभ्युपगमेऽनवस्था, स्वनिर्वाहकत्वे तु विशेषाङ्गीकारः। भेदे, 'वस्तुनि भेदाभेदावि'ति व्यवहारानुपपत्तिः, वस्तुना तयोः सम्बन्धाभावात्। अत्यन्ताभेदेऽपि 'वस्तुनि भेदाभेदौ' इत्याधाराधेयभावो द्विवचनं च अनुपपन्नं स्यात्, वस्तुतन्मात्रत्वात्। ततश्च तन्निर्वाहार्थमवश्यमङ्गीकरणीये विशेषे तत एव ब्रह्मणि सर्वस्योपपत्तौ किं भेदाभेदाभ्युपगमेनेति।

यथा च तन्तुपटादौ भेदाभेदाभ्युपगमस्तद्वक्ष्यामः।

परि०— का कथन्ता इत्यत आह **न ह्यवयवेति**। सम्बन्धः समवायेन सहेति योज्यम्। संयोगादेरभावेऽपि समवाय एव समवायेनावयवादिवस्तुना सम्बन्धोऽस्त्विति चेत्। स किं अन्यः उतानन्योऽपि स्वनिर्वाहकः। आद्यो नेति भावेन तत्र हेतुमाह **यत इति**। अन्त्ये आह **स्वनिर्वाहकत्वे तूक्तमिति**। 'स्वनिर्वाहकत्वे पुनरि'त्यादिना निरन्तरग्रन्थ एवोक्तमुत्तरमित्यर्थः। स्वभावभेदात् स्वभावविशेषादित्यर्थः। **भेद इति**। भेदाभेदयोर्वस्तुना सहात्यन्तभेदेऽङ्गीकृते सतीत्यर्थः। नन्वेवं कथं सिद्धान्ते उपादानोपादेयगुणगुण्यादौ भेदाभेदाङ्गीकार इत्यत आह **यथा चेति**। **वक्ष्याम इति**। 'इतरव्यपदेशादि'त्यधिकरणे 'अंशिनोऽपि पटाद्या ये भिन्नैरेव परस्परम्। अंशैरंशिन उच्यन्ते' इति सङ्ग्रहेणोक्तविस्तृतिपरस्य 'अंशिनोंऽशैरभेदोऽयमंशेन तु भिदाभिदे'ति वैशेषिकनयानुव्याख्यावसरे वक्ष्याम इत्यर्थः।

सु०— अखण्डवादिनाऽपि विशेषमङ्गीकारयति **अखण्डेति**।

अनु०— **अखण्डवादिनोऽपि स्याद्विशेषः**

अङ्गीकार्य इति वचनविपरिणामेन सम्बध्यते।

नन्वखण्डवादिनोऽपि विशेषोऽङ्गीकार्य इति व्याहतम्, अखण्डत्वं निर्विशेषत्वमित्यनर्थान्तरत्वात्; इत्यत उक्तम् **अनिच्छतोऽपीति**।

अनिच्छतोऽप्यसौ॥
व्यावृत्ते निर्विशेषे तु किं व्यावर्त्यवहुत्वतः।

स्वाभ्युपगममात्रेणाखण्डवादित्वेऽपि न्यायप्राप्तत्वाद्विशेषाङ्गीकरणमिति। **असौ पूर्वोपपादितः**। अनेन पूर्वोक्तार्थस्मरणार्थत्वादस्य न पुनरुक्तिदोष इति सूचितम्।

यद्वा। यस्मिन्ननङ्गीकृते सत्यज्ञानादिपदानां पर्यायव्यर्थते स्याताम्, सत्यत्वादीनां ब्रह्मतन्मात्रत्वाङ्गीकारात्। अङ्गीकृते च तन्निवृत्तिः, तस्यापर्यायशब्दप्रवृत्तावभिन्नेऽपि निमित्तत्वात्। **असौ** इत्यङ्गीकार्यत्वहेतुसूचनम्।

ननु ब्रह्मातिरिक्ते सत्यज्ञानानन्दादौ वाचकत्वशक्तिमतां सत्यादिपदानां लक्ष्यमेव ब्रह्माभ्युपगम्यते, तत्कथं पर्यायता, वाच्यार्थभेदसद्भावात्। मैवम्। सत्यज्ञानानन्तानन्दादीनां ब्रह्मातिरिक्तानां परेणानङ्गीकृतत्वात्। अस्ति कथञ्चित् सत्यादिकमन्यदिति चेन्न, कथञ्चित्सत्यादिकं वाच्यम्, साक्षात्सत्यादिकं तु लक्ष्यमिति वैपरीत्यस्यानुचितत्वात्। अस्तु वा कथञ्चित्पर्यायतापरिहारः, तथाऽप्येकेन पदेन लक्षितस्यैवान्येनापि लक्षणायां व्यर्थता न परिहर्तुं शक्या।

ननु च लक्ष्यार्थभेदाभावेऽपि ब्रह्मण्यारोपितासत्यत्वादिधर्माणां व्यावर्त्यानां बहुलत्वात् तद्व्यावर्तकत्वेन सार्थक्यं पदानामित्यत आह **व्यावृत्त इति**। व्याख्यातचरमिदम्।

तदेवं विशेषस्य सर्ववादिभिरङ्गीकार्यत्वात्तद्बलेन धर्मधर्म्यादिव्यवहारोपपत्तेर्युक्तम् अदृश्यत्वादिगुणानां ब्रह्मणैक्यमिति सिद्धम्॥

परि०— **पूर्वोक्तः** जन्मादिसूत्रोक्तेत्यर्थः। असावित्यन्यैतादृशबुद्धिस्थपरामर्शित्वल्पमर्थान्तरमाह **यद्वेति**। **व्याख्यातचरमिदमिति**। जन्मादिसूत्रे सत्यज्ञानादिकेऽप्येवमित्यादिव्याख्यावसर इति भावः॥

॥ अथ अदृश्यत्वाधिकरणम्॥ १-२-६॥

★ ★ ★

॥ अथ वैश्वानराधिकरणम्॥ १-२-७॥

ब्र०सू०— ॥ ॐ वैश्वानरः साधारणशब्दविशेषात् ॐ॥

सु०— अस्याधिकरणस्य नात्रान्तर्भावः संभवति, नामात्मकशब्दसमन्वयार्थत्वात्। नापि पूर्वत्र, लिङ्गसमन्वयस्याप्यत्र सिद्धत्वात्। न चोभयबहिर्भावः, अन्यत्र प्रसिद्धशब्दविषय-

त्वात् । न चावक्तव्यता, समन्वयासिद्धिप्रसङ्गात् । तत्कथमित्यतो लिङ्गाधिकेत्यत्रान्तर्भावः समर्थितः ।

यद्वा पादद्वयार्थत्वेनैकत्र प्रवेशानुपपत्तेः पादद्वयशेषोऽयम् । अत एव पादद्वयान्ते निबन्धनमिति ज्ञापयितुं पादद्वयार्थं तावदुपसंहरति **बहुलिङ्गेति** ।

अनु०— बहुलिङ्गसमायुक्तैर्बहुभी रूढनामभिः ॥
प्रसिद्धैरन्यगत्वेन वाच्यः साक्षाज्जनार्दनः ।
वैश्वानरादयः शब्दा अपि तद्वाचिनस्ततः ॥

रूढा इत्यस्यैव विवरणं प्रसिद्धैरन्यगत्वेनेति । अन्यथा यौगिकनामपरित्यागः स्यात् । एतच्च लिङ्गानामपि विशेषणम् । **साक्षात्** मुख्यया वृत्त्या ।

परि०— पादान्तर्भावमस्यानुक्त्वा पादार्थोपसंहारो न युक्तः । तथापि पादद्वयार्थोपसंहारो व्यर्थ एवेत्यतः प्रागुक्तं शङ्कापूर्वं विवृण्वन् स्मारयति **अस्येत्यादिना** । **समन्वयासिद्धिप्रसङ्गादिति** । ननु कथमेतत् वैश्वानरनाम्नो देवतार्थत्वे अन्तर्नयन्यायेन, जडरूपभूतार्थत्वे, आकाशनयन्यायेन समन्वयसिद्धेरिति चेत्तत्राहुः । वैश्वानरनाम्नः समन्वयासिद्धीति नार्थोऽस्य वाक्यस्यापि तु आनन्दमयनयमारभ्य अदृश्यत्वनयपर्यन्तमुक्तरूढयौगिकाशेषशब्द-समन्वयासिद्धिप्रसङ्गादित्यर्थः । सर्वशब्दानां ब्रह्मणि समन्वये लोके संव्यवहारविरोधेनान्यत्र प्रसिद्धनाम्नो रूढस्य यौगिकस्य वा कस्यापि विष्णौ समन्वयायोगादिति सर्वाक्षेपसमाधानस्य साक्षादप्यविरोधमिति सूत्रेणात्रैव समा-धानात् । अत एव समन्वयासिद्धीत्येवोक्तं न तु प्रतियोगिविशेष उपात्त इति । **समर्थित इति** । एतत्पादीयाद्यनये विषयमालोक्तिप्रस्तावे समर्थित इत्यर्थः । **इति ज्ञापयितुं पादद्वयार्थं तावदुपसंहरतीति** । एतेन वैश्वानरनयतात्पर्य-मुक्त्वा पश्चादेवोपसंहारो युक्त इति चोद्यं निरस्तम् । पादान्तर्भावस्याप्यनेन ज्ञापिततया अस्य पूर्वसङ्गतत्वात् । सन्न्यायरत्नावलीनयचन्द्रिकयोस्तु वैश्वानरनयतात्पर्योक्तिपरतयैव बहुलिङ्गेत्यादि सर्वं योजितम् ।

सु०— इदानीं वैश्वानराधिकरणतात्पर्यमाह **वैश्वानरादय इति** । **आदि**शब्दप्रयोगा-द्वैश्वानरशब्दस्योपलक्षणत्वमिति दर्शयति । **तत** इति सौत्रात्मशब्दादिकं परामृशति । **तद्वाचिनः** परमेश्वरवाचिनः ।

ननु कथं वैश्वानरस्य विष्णुत्वनिर्धारः, पक्षान्तरेऽप्यग्न्यादिशब्दानां होमाधिकरण-त्वादिलिङ्गानां च श्रवणादित्यत आह **तानीति** ।

अनु०— तानि लिङ्गानि ते शब्दा अपि तद्वा हि सर्वशः ।

तद्वाः परमेश्वरविषयाः । **हीति** तथा दृष्ट्युपदेशं हेतुमाचष्टे । **यस्मादेवं तस्मादिति** पूर्वेण वा सम्बन्धः ।

अनेन 'शब्दादिभ्य' इति सूत्रस्य तात्पर्यमुक्तं वेदितव्यम् ।

ननु कथमग्न्यादिशब्दानां विष्णुपरत्वम्, अन्यत्र रूढत्वात् । न च विष्णावपि रूढि-रस्तीति वाच्यम्, बहुत्वेनान्यत्र रूढेः प्रबलत्वेनाल्पपरमेश्वररूढिबाधकत्वोपपत्तेरित्यत आह **बहुलाऽपीति** ।

बहुलाऽप्यज्ञरूढिस्तत्प्राज्ञरूढिं न बाधते ॥

॥ इति श्रीमदानन्दतीर्थभगवत्पादाचार्यविरचिते श्रीमद्ब्रह्मसूत्रानुव्याख्याने प्रथमाध्यायस्य द्वितीयः पादः ॥

तत् तस्मादज्ञप्राज्ञरूढित्वादेव । आनन्दमयाधिकरणान्ते व्युत्पादितन्यायादिति वेति ॥

परि०— आनन्दमयेति । 'शब्दप्रवृत्तिहेतूनां तस्मिन्मुख्यसमन्वयादि'त्यादिनोक्तशब्दप्रवृत्तिहेतुपौष्क-ल्यान्यगस्वातन्त्र्यादिन्यायैः श्रुतिस्मृतिभिश्च सिद्धां प्राज्ञरूढिं न बाधत इत्यर्थः ॥

इति श्रीमन्न्यायसुधापरिमळे सुधीन्द्रगुरुपादशिष्यराघवेन्द्रयतिकृते प्रथमाध्यायस्य द्वितीयः पादः ॥

॥ इति वैश्वानराधिकरणम् ॥ १-२-७ ॥

सु०—

इति श्रीमत्पूर्णप्रमतिभगवत्पादसुकृते-
रनुव्याख्यानस्य प्रगुणजयतीर्थाख्ययतिना ।
कृतायां टीकायां विषमपदवाक्यार्थविवृतौ
द्वितीयः पादोऽयं प्रथमविषये पर्यवसितः ॥

इति श्रीमन्न्यायसुधायां प्रथमाध्यायस्य द्वितीयः पादः ॥

★ ★ ★

श्रीमज्जयतीर्थयतिकृता

श्रीमन्न्यायसुधा

श्रीमद्राघवेन्द्रतीर्थकृत 'परिमळ' टिप्पणीसमेता

॥ श्रीमद्धनुमद्भीममध्वान्तर्गतरामकृष्णवेदव्यासात्मकलक्ष्मीहयग्रीवाय नमः ॥

॥ श्रीगुरुभ्यो नमः ॥ हरिः ॐ ॥

अथ प्रथमाध्यायस्य तृतीयः पादः

॥ अथ द्युभ्वाद्यधिकरणम् ॥ १-३-१ ॥

सु०— भिन्नवाक्यत्वादिसिद्ध्यै तृतीयपादप्रतिपाद्यमर्थं दर्शयति **तत्रेति** ।

अनु०— **तत्रान्यत्र प्रसिद्धानां लिङ्गनाम्नां पुनर्हरिः ।**
विशेषान्मुख्यतो वृत्तिं स्वस्मिन्नेवात्र वक्त्यजः ॥

हरिः सूत्रकारः अत्र पादे लिङ्गानां नाम्नां च **स्वस्मिन्वृत्तिं वक्ति** । ननु पूर्वेण पादद्वयेन उक्ता सेत्यत उक्तम् **पुनरिति** । (ननु) तर्हि वैयर्थ्यमित्यत उक्तम्, **'तत्र हरौ, अन्यत्र च तस्मात्, प्रसिद्धानामिति'** ; पूर्वत्र त्वन्यत्रप्रसिद्धानामित्युक्तमेव । 'परमेश्वरे प्रसिद्धानि चेल्लिङ्गनामानि किं समन्वयप्रतिपादनेन, सिद्धत्वादि'त्यत उक्तम् **स्वस्मिन्नेवेति,** अन्ययोगव्यवच्छेदः प्रयोजनमिति भावः । तत्किमन्यत्र शब्दवृत्तिरेव नास्ति, न नास्ति, किन्तु मुख्यतः परमेश्वरे अन्यत्र त्वमुख्येत्युक्तम् **मुख्यत इति** । एवं सत्यन्यत्र लक्षणादिकमेव प्राप्तमित्यत उक्तम् **विशेषादिति** । परममुख्या वृत्तिरीश्वरे अन्यत्र मुख्यादीति ।

एतदुक्तं भवति । ये शब्दाः लोकदृष्ट्या अन्यत्र शक्तिमन्तः तेषां वेदवाक्येष्वन्यपरत्वे प्राप्ते शक्तितात्पर्याभ्यां भगवदेकनिष्ठत्वं पादद्वयेन प्रतिपादितम् । अत्र तूभयत्र शक्तिमत्तया लोकप्रसिद्धानामन्यत्र तात्पर्ये प्राप्ते, भगवत्येव शक्तितात्पर्ये प्रतिपाद्येते इति ।

यद्यपि प्राधान्यक्रमानुरोधेन नामलिङ्गानामिति वक्तव्यम् । तथाऽप्युत्तरप्रतिपादनानुसारेण लिङ्गनाम्नामित्यभिहितम् ।

परि०— भिन्नवाक्यत्वादीति । पूर्वोत्तरपादैरस्य पादस्येति योज्यम् । स्वस्मिन्नेकवाक्यत्वसिद्धिः आदिपदार्थः । तयोरर्थभेदाभेदनिमित्तत्वस्य अन्तरधिकरणे 'अर्थैकत्वादेकं वाक्यम्' इति जैमिनिसूत्रोदाहरणेन व्यक्तीकृतत्वादिति भावः । अन्यत्रेत्यस्य प्रतियोगिसापेक्षत्वादाह **अन्यत्र तस्मादिति** । तावता कथमर्थभेद इत्यत्र आह **पूर्वत्रेति** । पूर्वपादद्वय इत्यर्थः । उत्तरपादे तु वक्ष्यामः, इति भावः । मूले समन्वयापेक्षयैव पुनःशब्दो नोभयत्र-प्रसिद्धशब्दसमन्वयापेक्षयेति भावः । शब्दवृत्तिरेव नास्ति किमिति प्रश्नस्योत्तरं 'न नास्ती'ति । तावता कथं व्यर्थता-परिहारः पूर्वपादद्वयादर्थभेदश्च, भगवदेकनिष्ठत्वोक्तेरुभयत्र साम्यादित्यतो व्यनक्ति **एतदुक्तमिति** । **अन्यत्र तात्पर्ये प्राप्त इति** । 'वेदवाक्येष्वि'त्यनुषङ्गः । पूर्वपक्षन्यायैरिति भावः । **भगवत्येव शक्तितात्पर्ये इति** । द्युभ्वाद्यायतनं तत्त्वित्यादिसावधारणप्रतिज्ञांशेन शक्तेः, हेत्वंशेन तात्पर्यस्य, लाभात्, हेत्वंशेन बाधाभावे सति शक्तेरपि लाभाद्वेति भावः । **उत्तरेति** । प्रथमाधिकरणे लिङ्गस्य भूमादिनयेषु नाम्नः समन्वयादुत्तरप्रतिपादनेत्युक्तम् ।

सु०—

ब्र०सू०— ॥ ॐ द्युभ्वाद्यायतनं स्वशब्दात् ॐ ॥

अत्र 'यस्मिन् द्यौः' इत्यादिवाक्यप्रतिपाद्यं द्युभ्वाद्यायतनं विष्णुरेवेति प्रतिपाद्य, पूर्व-पक्षिणा शङ्कितानां रुद्रादीनां निराकरणार्थं सूत्रितम्— **ॐ नानुमानमतच्छब्दात् ॐ, ॐ प्राणभृच्च ॐ** इति । तत्र अतच्छब्दादिति तच्छब्दाभावादिति व्याख्यातं भाष्ये । तदयुक्त-मिव आभाति, असामर्थ्येन समासानुपपत्तेः । तत्र 'छन्दोवत्सूत्राणि भवन्ति' इति वा, 'अकर्तरि च कारके' इति ज्ञापकादसामर्थ्येऽपि क्वचित्समासो भवतीति वा', 'अर्थाभावे यदव्ययम्' इत्यव्ययीभावो वेति समाधानमवधातव्यम् ।

अथवा तेभ्यः शिवादिभ्योऽन्यत् अतद् = ब्रह्म तस्य, शब्दोऽतच्छब्दस्तस्मादिति व्याख्यानमित्याशयवानाह— **विष्णावेवेति** ।

अनु०— विष्णावेवात्मशब्दस्य रूढत्वान्न शिवादिकान् ।
श्रुतिर्वक्ति

रूढत्वात् प्रसिद्धत्वादित्यर्थः । न तु रूढिवृत्त्योपेतत्वादिति । महारूढियोगाभ्यां तस्य तत्र (प्र)वृत्तेः । तस्य चात्र श्रवणादिति शेषः ॥ **श्रुतिः** 'यस्मिन्द्यौः' इत्यादिका ।

अथवा अन्यत्रापि सिद्धान्तसाधकस्यैव पूर्वपक्षनिरासेऽपि हेतुत्वं द्रष्टव्यम् । तेन न न्यूनतादोष इत्येतत्प्रदर्शयितुं सिद्धान्तसाधकस्यैव पूर्वपक्षनिरासेऽपि व्यापारं दर्शयितुमिदं सूत्रद्वयमित्यनेनोच्यते ।

ननु तर्हि तच्छब्दादित्येवास्तु, तदिति च ब्रह्मपरामर्शो व्याख्यास्यते । मैवम् । अनेकार्थत्वे तच्छब्दोऽन्यार्थोऽपि सम्भवति, अतस्तस्यैव शब्दादिति वक्तव्यम् । तदर्थमतच्छब्दादि(त्युक्तम्)ति प्रयुक्तम् । अत एवाह— विष्णावेवेति ॥

परि०— अत्र मूले 'अतच्छब्दात्' इति सूत्रांशस्य वृत्त्यन्तरोक्त्या भाष्योक्तवृत्तिर्दुष्टेति भ्रान्तिनिरासाय प्रस्तावपूर्वमनुपपत्त्युद्घाटनेन समाधिमाह **द्युभ्वाद्यायतनमित्यादिना** । सूत्रमिति जात्येकवचनम् । **तच्छब्देति** । भस्मधरोग्रत्वसंसारित्वादिशब्दाभावादिति व्याख्यातमित्यर्थः । **असामर्थ्येनेति** । अतच्छब्दादित्यत्र नञोऽर्थद्वयं सम्भवति । 'श्राद्धं न भुङ्क्ते' इत्यश्राद्धभोजीत्यादाविव प्रसज्यप्रतिषेधार्थत्वम् । 'घटादन्योऽघट' इत्यादाविव पर्युदासार्थत्वमिति । तत्र 'प्रसज्यप्रतिषेधोऽयं क्रियया सह यत्र नञ् । पर्युदासस्स विज्ञेयो यत्रोत्तरपदेन नञ्' इत्युक्तत्वात् । आद्यार्थे 'तच्छब्दो नास्ति इति अतच्छब्दः तस्मात्' इति वक्तव्यम् । तत्र क्रियाऽन्वितस्य नञ उत्तरपदेन तच्छब्देन आकाङ्क्षाविरहात् तेन सह साकाङ्क्षत्वरूपं सामर्थ्यं नास्ति । नञ् इति सूत्रेण च नञ्पदं समर्थं समर्थेन उत्तरपदेन समस्यत इति साकाङ्क्षत्वरूपसमर्थयोरेव पदयोः समासो विहितः । ततश्चेहासामर्थ्येन समासानुपपत्तेरित्यर्थः ।

छन्दोवदिति । छन्दोविषये 'दृष्टानुविधिः छन्दसी'त्यसामर्थ्येऽपि समास इति भावः । यद्यपीदं न सूत्रं नापि वार्तिकं नापि न्यायः तथापि 'वृद्धिरादैजि'ति सूत्रे ऐजित्यत्र चोः कुरिति कुत्वमाशङ्क्य छन्दोवत्सूत्राणि भवन्तीति भाष्यकारेणोक्तत्वात् कैयटे च, इष्टिरेवेयमित्युक्तत्वात् वार्तिककारेष्ट्युपसङ्ख्यानयोरिव भाष्यकारेष्टेरपि निर्णायकत्वात् तस्योपन्यासः ।

अकर्तरि चेति । तृतीयाध्यायस्य तृतीयपादे 'प्रास्यन्ति तमि'ति 'प्रास' इत्यादिरूपसिद्ध्यर्थं अकर्तरि च कारके संज्ञायामिति सूत्रे कर्त्रन्यकारके संज्ञायां च विषये धातोर्घञिति घञ्प्रत्ययविधायके अकर्तरीति किंपर्युदासः प्रसज्यप्रतिषेधो वेति विचारे, पर्युदासपक्षे, नञिव युक्तन्यायेन कर्तृभिन्नस्य कर्तृसदृशस्य कारकस्यैव ग्रहणसम्भवात् कारकपदं व्यर्थम् । क्रियते च तत्, तेन ज्ञायते अकर्तरीति न पर्युदासः किन्तु प्रसज्यप्रतिषेध इति । तथा च प्रसज्यप्रतिषेधेऽपि समासोऽस्तीति ज्ञापनाय कारकपदमिति । यद्यपि भाष्ये अकर्तरीति पर्युदासमेवाश्रित्य कारकपदं प्रत्याख्यातम्, तथापि वृत्तौ तथोक्तत्वादिति ज्ञापकादित्युक्तम् । भाष्यकारमते तु समर्थः पदविधिरिति सूत्रव्याख्याऽवसरे 'सुड-नपुंसकस्ये'ति नञः प्रसज्यप्रतिषेधार्थकत्वमुपेत्य 'असूर्यंपश्यानि मुखानी'त्यादिनिर्वाहस्य दर्शितत्वात् तत्सूत्रमुदाहार्यम् ।

यद्वा भाष्यकारीयोक्तिरेव अयुक्ता । 'अनपुंसकस्ये'त्यस्य पर्युदासत्वेऽपि दोषाभावेन कारकग्रहणज्ञापकेनैवासूर्यंपश्यानि मुखानीत्यादि निर्वाह्यमिति भावेनाकर्तरीत्युक्तम् । **अर्थाभाव इति** । 'अव्ययं विभक्तिसमीपसमृद्धिवृद्ध्यर्थाभावे'त्यादि द्वितीयाध्यायाद्यपादीयसूत्रेणार्थाभावे वर्तमानं यदव्ययं तदुत्तरपदेन समस्यते । स समासो अव्ययीभाव इत्यव्ययीभावविधानात् । इह च तच्छब्दस्याभावो अतच्छब्दमिति अभावार्थकस्य नञः उत्तरपदेन सहाव्ययीभावसमासः । माक्षिकाणामभावो निर्मक्षिकम् । विवादस्याभावोऽविवादमित्यादिवदित्यर्थः । ननु 'अव्ययी-

भावश्चेति' सूत्रेण अव्ययत्वे सति अव्ययादाप्सुप इति समासादुत्पन्नसुपो लुकि प्राप्ते 'नाव्ययीभावादतोऽम्त्वपञ्चम्या' इतिसूत्रेणामादेशोऽविवादमित्यादाविव अम् प्राप्नोतीति चोद्यं तु अपञ्चम्या इत्युक्तत्वादम् न भवतीति चन्द्रिकायां समाहितं ध्येयम्। एतेन 'अतद्धर्माभिलापादि'त्येतदपि त्रेधा समाहितं ध्येयम्। अतदित्यनुवादः। ब्रह्मेति व्याख्या।

'नन्वेवं व्याख्याने स्वशब्दादित्यनेन पौनरुक्त्यमित्यतः सत्यमेवं तथापि प्रयोजनवशात् पौनरुक्त्यं सह्यमिति भावेन प्रयोजनोक्तिपरतया मूलस्य तात्पर्यमाह **अथवेति**। **इत्येतत्प्रदर्शयितुमिति**। यद्यपि अदृश्यत्वनयं 'विशेषणभेदव्यपदेशाभ्यां च नेतरावि'ति चशब्दोक्त्यैव एतत्प्रदर्शितम्। अन्यथा तस्य वैयर्थ्यात्। अत एव तत्र टीकायामर्थान्निराकृतमपि विशेषयुक्त्या पराकुर्वत्सूत्रमित्यवतारितम्। तथापि साक्षात्प्रदर्शयितुं तदित्यर्थः। **ब्रह्मपरामर्श इति**। पूर्वसूत्रं साध्यार्पकतया समन्वयसूत्रादनुवृत्तं तच्चिनि तच्छब्दनिर्दिष्टब्रह्मपरामर्श इत्यर्थः। **अनेकार्थत्व इति**। आत्मशब्दस्येति योज्यम्। तच्छब्दः तस्य ब्रह्मणः शब्दः आत्मशब्दः। अन्यार्थः प्रधानाद्यर्थोऽपि इत्यर्थः। **अत इति**। तच्छब्दाद्ब्रह्मवाचकात्मशब्दादित्युक्तौ प्रधानादिवाचकोऽपि सम्भवतीति प्रधानादिरपि किं नेति शङ्कानिवृत्त्यर्थमित्यर्थः। **तस्यैवेति**। ब्रह्मण एवेत्यर्थः। **इत्युक्तमिति**। तदित्यनेन सन्निहितानुमानिकपदनिर्दिष्टशिवादिभ्योऽन्यदतद् अतत् = ब्रह्मेति। शिवाद्यन्यशब्दादित्युक्तौ शिवादिशब्दो नेति लाभात्तेन ब्रह्ममात्रसाधारणशब्दादिति प्राप्तत्वा(भावा)दिति भावः॥

॥ इति द्युभ्वाद्यधिकरणम् ॥ १-३-१ ॥

★ ★ ★

॥ अथ भूमाधिकरणम् ॥ १-३-२ ॥

॥ ॐ भूमासम्प्रसादादध्युपदेशात् ॐ ॥

सु०— इदं कश्चिद्व्याख्याति। भूमा = परमात्मा। कुतः। संप्रसीदत्यत्रेति संप्रसादः = सुप्तिः। तत्र जाग्रत्प्राणः सम्प्रसादशब्देन लक्ष्यते। तस्मादूर्ध्वमुपदेशादिति। अपर आह— 'संप्रसादो = जीवात्मा। तस्मादूर्ध्वमुपदेशादिति॥ तदुभयमप्यसत्, प्रसिद्धप्राणादिपदपरित्यागेन अप्रसिद्धसम्प्रसादपदोपादाने कारणाभावात्, अतोऽध्युपदेशादित्येव हेतुः। ननु कथं तस्य परमात्मत्वसाधकता, अन्यत्रापि सम्भवादित्यतो व्याख्याति— **अखिलेशत्वादिति**।

अनु०— **अखिलेशत्वाद्भूमा विष्णुः सुखाधिकः ॥**

अधिशब्दो हीश्वरवाची। तथा च विशेषानुक्तेरखिलेशत्वमेवोक्तं भवति। न च एतद् असिद्धम्। नामवागादीनां पूर्वपूर्वाधिपत्यस्योक्तत्वादिति।

ननु तर्हि सम्प्रसादादित्येतदनाकाङ्क्षितत्वात् व्यर्थमापन्नमिति चेन्न, हेत्वन्तराभिधायकत्वादित्याशयेन व्याचष्टे— **सुखाधिक इति** । प्रसीदत्य(न्त्य)नेनेति प्रसादः सुखम्, सम्यक् प्रसादः सम्प्रसादः । गुणगुणिभावाभ्युपगमेन सुखाधिक इति तात्पर्यार्थोऽभिहितः । यतः (यस्मात्तस्मादिति) तस्मादिति शेषः ॥

परि०— कश्चिदिति । रामानुजः । अपरो मायावादी । **प्रसीदत्यनेनेति** । प्रपूर्वात् 'पद्लृविशरणगत्यवसादनेष्वि'त्यतो 'अकर्तरि च कारक' इति करणे घञिति भावः । प्रसिद्धसुखपदत्यागेन यौगिकसम्प्रसादपदोक्तिकृत्यं चन्द्रिकायां व्यक्तम् । सुखाधिक इत्यस्य हेतुत्वलाभाय पदद्वयमध्याहरति **(यतस्तस्मा)यस्मात्तस्मादिति** ।

॥ इति भूमाधिकरणम् ॥ १-३-२ ॥

★ ★ ★

॥ अथ अक्षराधिकरणम् ॥ १-३-३ ॥

॥ ॐ अक्षरमम्बरान्तधृतेः ॐ ॥

सु०— 'एतद्वै तदक्षरं गार्गी'त्यत्रोक्तमक्षरं ब्रह्मैवेत्युक्तम् । अत्र सूत्रम्— **ॐ अन्यभावव्यावृत्तेश्चेति** । तदिदमक्षरस्य ब्रह्मत्वोपपादनाय हेत्वन्तराभिधायकतया व्याख्यातं भाष्ये । आक्षेपनिवर्तकतयाऽपि 'अतो विरुद्धवदि'त्यादिना व्याख्यायते ।

तथा हि । नेदमक्षरं ब्रह्म, 'अस्थूलमनण्वहस्वमदीर्घमलोहितमच्छायमतमोऽवाय्वनाकाशमसङ्गमरसमवागमनोऽचक्षुष्कमप्राणमसुखम(गोत्र)मात्रमनन्तरमबाह्यं न तदश्नाति किञ्च ने'त्यक्षरस्यास्थूलत्वादिश्रवणात् ।

न चैतद्ब्रह्मणः सम्भवति ॥ अस्थूलत्वादिपदैर्हि स्थूलत्वादिविपरीतम् अणुत्वाद्यभिधानं वा स्यात्, स्थूलत्वादिनिवृत्तिमात्रपर्यवसानं वा । आद्ये परस्परविरोधः । अस्थूलमित्यनेन ह्यणुपरिमाणं वक्तव्यम् । अनण्वित्यनेन च महत्त्वम्; न चोभयमेकत्र युज्यते, परस्परपरिहारेणैव वृत्तिदर्शनात् । एवमहस्वमदीर्घमित्यत्रापि विरोधो द्रष्टव्यः । न चैकपरिमाणोपेतमेवोत्कृष्टापेक्षयाऽणु महद्दीर्घं हस्वं चेत्युच्यत इत्याश्रयणेन विरोधपरिहारः, घटादितुल्यत्वेनावक्तव्यत्वात्, उत्कृष्टापकृष्टपरिमाणद्रव्यान्तराभावाच्च । द्वितीये तु निःस्वभावं ब्रह्मेत्यापन्नम् । तथा च 'सर्वत्र प्रसिद्धोपदेशात्, अत्ता चराचरग्रहणात्, रूपोपन्यासाच्चे'त्युक्तविरोधः स्यादिति ।

परि०— अत्रेति । अक्षरं ब्रह्मैवेत्युक्तेः अर्थ इत्यर्थः । **हेत्वन्तरेति** । प्राकृतस्थौल्यादिराहित्यरूपहेत्वन्तरेत्यर्थः । वैशेषिकनये 'अणुत्वं च महत्त्वं च यतो वस्तुव्यपेक्षये'त्यादिना वक्ष्यमाणेन गतार्थत्वमाशङ्क्य निराह **न चैकपरिमाणेति** । **उत्कृष्टापकृष्टपरिमाणद्रव्यान्तराभावाच्चेति** । ब्रह्मण इति योज्यम् । तथैव वैशेषिकनये वक्ष्यमाणत्वादिति भावः । **इत्युक्तविरोध इति** । सर्वत्रेतिनये सर्वत्र सत्त्वस्य । अत्तेतिनये क्रियायाः । अदृश्यत्वनये रूपेतिगुणसूत्रे रुक्मवर्णमिति दिव्यविग्रहस्य गुणस्य चोक्तत्वात्तद्विरोध इत्यर्थः ।

सु०— तत्र तावत्प्रथमपक्षमभ्युपेत्य चशब्दसूचितं परिहारमाह— अत इति ।

ब्र०सू०— ॥ ॐ अन्यभावव्यावृत्तेश्च ॐ ॥

अनु०— अतो विरुद्धवद्भातमपि व्याख्याय तत्त्वतः ।
योजनीयं हरौ वाक्यं विरुद्धैर्लक्षणैर्युतम् ॥
ब्रह्मैव

यतो ब्रह्म विरुद्धैर्लक्षणैर्युतमेव अतो, विरुद्धवत् = उक्तोभयविधविरुद्धार्थप्रतिपादकमिव, **भातं** = प्रतीतम् **अपि वाक्यं तत्त्वतो व्याख्याय हरौ योजनीयम्** योजयितुं शक्यमिति योजना ।

यतोऽम्बरान्तधृत्यादिनाऽक्षरस्य विष्णुत्वं निश्चितम् **अतो विरुद्धवद्भातमपि** वाक्यं **तत्त्वतो व्याख्याय हरौ योजयितव्यमिति** वा । कथं तत्त्वतो व्याख्यानमित्यपेक्षायां विरुद्धैरिति सम्बध्यते ।

अथवा अत इत्यस्य पूर्वत्रैव(त्र) सम्बन्धः । यतः सुखाधिकोऽतो भूमा विष्णुरिति (विष्णुरतो भूमेति) विरुद्धवदिति प्रतिज्ञाया(यां) विरुद्धैरिति हेतुतया सम्बध्यते ।

एतदुक्तं भवति । नाक्षरस्य ब्रह्मत्वेऽस्थूलमित्यादिवाक्यस्यानवकाशः, अस्थूलादिपदैस्तद्विपरीताणुत्वाद्यभिधानमिति व्याख्यानस्याङ्गीकारात् । न चैवं सति परस्परविरोध इति वाच्यम्, विरुद्धधर्माणां ब्रह्मण्यवस्थानस्य श्रुत्यादिसिद्धत्वादिति ।

परि०— उक्तोभयविधेति । स्थूलत्वादिविपरीतमणुत्वादीति स्थूलत्वादिनिवृत्तिमात्रे चोक्तोभयविधेत्यर्थः । विरुद्धैर्लक्षणैर्युतमित्येतत् पूर्वं हेतुतया योजितमिदानीं व्याख्यानप्रकारार्पकतया योजयति **यतोऽम्बरान्तेत्यादिना** । **विरुद्धवदितीति** । विरुद्धवदित्यादित्रिपादीत्यर्थः । **विरुद्धैरितीति** । ब्रह्मैवेत्यन्तमित्यर्थः । तावतोक्तशङ्कानिरासः कथमित्यत आह **एतदुक्तमिति** । **श्रुत्यादीति** । 'योऽसौ विरुद्धोऽविरुद्धः', 'यस्मिन्विरुद्धगतयोऽप्यनिशं पतन्ती'त्यादिसिद्धत्वादित्यर्थः । सर्वधर्मेति वक्ष्यमाणश्रुत्यादिसिद्धत्वादित्यर्थः ।

सु०— विरुद्धैर्लक्षणैर्युतं ब्रह्मेत्युक्तम्, मे माता वन्ध्येतिवद् व्याहतत्वात् । यदि हि महत्त्वाणुत्वादीनि विरुद्धानि, कथं तर्हि तैर्युतमेकं स्यात्, विरोधस्य सहानवस्थानात्मकत्वात् । यदि चैकं तैर्युतं कथं तर्हि तानि विरुद्धानि स्युः, सहावस्थानस्य अविरोधरूपत्वादित्याशङ्क्योक्तं विवृणोति— **तानीति** ।

अनु०— **तानि लिङ्गानि तदन्यत्र त्वसन्त्यपि ।**
अविरोधेन गोविन्दे सन्त्यस्थूलादिकानि च ॥

विरुद्धैर्लक्षणैर्युक्तं ब्रह्मेत्यनेनैतदस्माभिरभिप्रेतम् । **तानि अस्थूलादिकानि** अणुत्व-महत्त्वादिकानि **लिङ्गानि तस्माद्** ब्रह्मणः **अन्यत्र** सह **असन्त्यपि गोविन्दे अविरोधेन** एव सहैवेति यावत् **सन्तीति** । न पुनर्विरोधमभ्युपेत्यैकत्रावस्थानमुच्यते येन व्याघातः स्यात् इत्यवधारणार्थस्य **चशब्दस्यार्थः** । गोविन्द. इत्यनेन यशोदादिप्रत्यक्षमप्यत्रार्थे प्रमाणमिति सूचयति ।

अयमभिसन्धिः । अणुत्वमहत्त्वादिकं ब्रह्मणि किं प्रमाणाभावान्नाभ्युपेयम् । किंवा विरुद्धत्वात् । नाद्यः, 'अणोरणीयान्' इत्याद्यागमस्योभयकार्यदर्शनानुमानस्योदाहृतप्रत्यक्षस्य च तत्र प्रमाणत्वात् । द्वितीयेऽपि किं विरोधः प्रमाणेनाथ परस्परम् । न प्रथमः, विपरीतप्रमाणा-दर्शनात् । द्रव्यत्वादेस्तूक्तप्रमाणविरुद्धत्वेन कालात्ययापदिष्टत्वात् ।

परि०— एतदभिप्रेतमित्युक्तं व्यनक्ति **तानीति** । तान्यस्थूलादिकानीति मूलपदयोरन्वयेन अनुवादः । अणुत्वमहत्त्वादिकानीति व्याख्या । मूलस्थचशब्दार्थमाह **न पुनरित्यादि** । **यशोदादिप्रत्यक्षमिति** । तच्च, 'पीत-प्रायस्य जननी सुतस्य रुचिरं स्मितम् । मुखं लालयती राजन् जृम्भतो ददृशे इदम् । खं रोदसी' इत्यादिना भागवते प्रसिद्धमिति भावः । आदिपदादर्जुनादेः, विश्वरूपादिग्राहकप्रत्यक्षग्रहः । **उभयकार्येति** । 'गोपिकोलूखले दाम्ना बबन्ध प्राकृतं यथा । तद्दाम बध्यमानस्य स्वार्भकस्य कृतागसः । द्व्यङ्गुलोनमभूदि'त्यादिना सिद्धस्य यशोदयोलूखले बद्धुमनेकदामभिरुद्योगेऽपि तैर्दामभिरबद्धत्वरूपकार्यस्यान्ते अत्यल्पदाम्ना बद्धत्वरूपकार्यस्य च दर्शनेन विष्णुरणुः अल्पदामबद्धत्वात् वत्सादिवत् 'विष्णुः महान् अनेकदामभिरप्यबद्धत्वात्' पर्वतादिवत् इत्यनुमानस्येत्यर्थः । **तत्रेति** । 'अणुत्वमहत्त्वादौ', 'विष्णुः न स्थौल्यादिपरिमाणद्रव्यवान् द्रव्यत्वात्' इत्याद्यनुमानमेव विपरीतप्रमाणमित्यत आह द्रव्यत्वादेरिति ।

सु०— **किञ्चाकाशस्य परमाणुसंयोगः किमाकाशैकदेशे वर्तते, उताकाश एव । (आद्ये) आद्येऽपि किमेकदेशो नामावयवः, प्रदेशो (प्रदेशभेदो) वा । नाद्यः, अनभ्युपगमात् ।**

द्वितीये किमसावाकाशस्वरूपमेवाथार्थान्तरम्। आद्योऽन्त्येऽन्तर्भवति। द्वितीयोऽप्यभ्युपगमविरुद्धः, औपाधिकाङ्गीकारे त्वात्माश्रयादिकम्। न द्वितीयः, भेरीसंयोगस्यापि तथात्वापत्तेः, तथा च सर्वत्र शब्दोपलब्धिप्रसङ्गात्, अतः परमाणुसंयोगार्थमाकाशोऽणुरभ्युपगन्तव्य इति व्यभिचारश्च। न द्वितीयः, परस्परविरोधासिद्धेः। स हि सर्वत्र सहानवस्थानदर्शनाद्वा कल्पनीयः, उत क्वचित्, किंवा विमतिपदादन्यत्र सर्वत्र। नाद्यः, ब्रह्मणि श्रुत्यादिना सहावस्थानस्य दर्शनात्। न द्वितीयः, आकाशमनसोः परस्परपरिहारेण वर्तमानयोरपि भूतत्वमूर्तत्वयोर्विरोधाभावात्, अन्यथा पृथिव्यादौ तदुभयं न स्यात्। न तृतीयः, नित्यत्वज्ञानत्वयोरशरीरत्वकर्तृत्वयोश्चान्यत्र सर्वत्र सहानवस्थितयोरीश्वरबुद्धावीश्वरे च समावेशाभावप्रसङ्गात्।

परि०— व्यभिचारं च द्रव्यत्वादेः वक्तुमाकाशेऽप्यणुत्वमहत्त्वे 'महतोऽल्पत्वम् अपि तु व्योमवत्प्राह वेदवित्' इत्यादिवैशेषिकनयानुव्याख्यानं हृदि कृत्वा उपपादयति **किञ्चेत्यादिना**। **आद्योऽन्त्य इति**। आकाश एवेति विकल्पदोषेण दुष्टो भविष्यतीति भावः। **अभ्युपगमविरुद्ध इति**। अपसिद्धान्त इत्यर्थः। **आत्माश्रयादिकमिति**। उपाधिखण्डनाद्युक्तदिशेति भावः। **आकाशोऽणुरपीति**। संयोगस्य स्वाभाविकप्रदेशवृत्तित्वात् प्रदेशस्याणुत्वात् प्रदेशप्रदेशिनोर्भेदाभावात् आकाशो अणुरित्युक्तम्। अथ परस्परं विरोध इति कल्पं निराह **न द्वितीय इति**।

सु०— किञ्च। संयोगादीनां प्रदेशवृत्तित्वमङ्गीकुर्वता न तावत्प्रदेशवृत्तित्वमवयववृत्तित्वमङ्गीकर्तुमुचितम्, आकाशादीनां तदभावात्, अन्यधर्मस्यान्यवृत्तित्वाभ्युपगमेऽतिप्रसङ्गाच्च; किन्तु स्वात्यन्ताभावसमानाधिकरणत्वमेव वक्तव्यम्। तथा च भावाभावयोरन्यत्र सर्वत्र सहानवस्थितयोः कथं विरोधो न भवेत्। दर्शनादिति चेत्समं प्रकृतेऽपि। तस्मादन्यत्र सर्वत्र सहानवस्थितं कथं नाम सहावतिष्ठत इत्येवं प्रश्नमात्रमवशिष्यते। तत्र वस्तुस्वभाव एव तादृश इति परिहारः। न चैवमतिप्रसङ्गः, प्रमाणभावाभावाभ्यां तद्व्युदासात्। एवं सति वाक्यव्यवस्था न क्वाप्याश्रयणीयेति चेन्न, प्रमाणस्वरूपावधारणे त्वेवमेतदित्यङ्गीकारात्। अत एव न मीमांसावैयर्थ्यमिति।

परि०— **अन्यधर्मस्यान्यवृत्तित्वेऽतिप्रसङ्गाच्चेति**। प्रदेशपक्षेऽपि न्यायमते प्रदेशिनोः भेदादिति भावः। ननु घटादावप्यन्यत्र अदृष्टविरुद्धधर्मा अङ्गीकार्याः। वस्तुस्वभावस्य तादृशत्वेन विरोधपरिहारसम्भवादित्याशङ्क्य निराह **न चैवमिति**। **एवं सतीति**। वस्तुस्वभावत्वेनैव विरोधपरिहारे सतीत्यर्थः। **वाक्यव्यवस्थेति**। सगुण-निर्गुणवाक्य-निष्क्रियसक्रियवाक्य-जगत्सत्यत्वासत्यत्वादि-वाक्यानां भिन्नविषयत्वादिना व्यवस्था न स्यात्। एकविषयत्वेऽपि वस्तुस्वभावस्यैव तादृशत्वादिति विरोधपरिहारस्य सुवचत्वादिति भावः। **प्रमाणस्वरूपेति**। अस्य

प्रमाणस्यैतदेव तात्पर्यं नान्यदिति निर्धारणे सत्येव वस्तुस्वभावानुसरणमित्यर्थः । अत एवेति । प्रमाणस्वरूपावधारणार्थत्वादेव इत्यर्थः ।

सु०— एवं तावदस्थूलादिपदानामणुत्वाद्यभिधायकत्वपक्षमुपादाय श्रुतेर्ब्रह्मविषयत्वमुपपादितम् । इदानीं स्थूलत्वादिनिवृत्तिपरत्वेऽपि न दोष इत्येवंपरतया सूत्रं व्याचष्टे **अन्येति** ।

अनु०— **अन्यवस्तुस्वभावानां स्थौल्यादीनामपाकृतिम् ।**
नारायणे श्रुतिर्वक्ति न तु तस्यास्वभावताम् ॥

ब्रह्मणोऽन्यानि वस्तूनि घटादीनि, तत्स्वभावभूतानि यानि स्थौल्यादीनि जडानि परतन्त्राणि कार्याणि विनाशवन्त्यणुत्वादिभिः सहानवस्थितानि च, तथाविधानां स्थौल्यादीनामभावं नारायणे 'अस्थूलमनणु' इत्यादिश्रुतिर्वक्ति, न तु तस्य निःस्वभावत्वं, येनोक्तविरोधः स्यादित्यर्थः ।

कुत एवं श्रुतेरर्थसङ्कोचः क्रियते, निःस्वभावत्वमेवार्थः किं न स्यात्; इत्यत आह **सर्वधर्मेति** ।

सर्वधर्मा सर्वनामा सर्वकर्मा गुणाः श्रुताः ।
दोषाः श्रुतास्तु(श्च) नेत्याद्याः प्रमाणं श्रुतिरत्र च ॥

अत्र = परमेश्वरस्य सस्वभावत्वे, न केवलमत्र किं नाम पूर्वोक्ताणुत्वमहत्त्वादौ चेत्यर्थः । इहाच्छायमतम इत्यादेरसंकुचितवृत्तित्वमेव ज्ञेयम् । बहुपदविषयत्वादिदं व्याख्यानं स्वशब्देन विधाय, सूत्रकारः, कतिपयपदविषयं पूर्वव्याख्यानं चशब्देन समुचितवानिति ॥

परि०— **सूत्रमिति** । पूर्ववच्चशब्दार्थोऽयमिति भावः । अत्रेत्यनुवादः । परमेश्वरस्य सस्वभावत्व इति व्याख्या । सूत्रे चशब्दसङ्गृहीतं व्याख्यानं विधिरूपत्वात् स्वशब्देन कर्तुमुचितम् इत्यनौचित्यमाशङ्क्य निराह बहुपदेति । इदं स्थौल्यादिराहित्यार्थत्वरूपं व्याख्यानं श्रुतिगतास्थूलादिसर्वपदविषयत्वात् अन्यभावव्यावृत्तेरिति वा चशब्देन कृतमित्यर्थः । **कतिपयेति** । अस्थूलादिपदचतुष्टयेत्यर्थः ।

॥ इति अक्षराधिकरणम् ॥ १-३-३ ॥

★ ★ ★

॥ अथ वामनाधिकरणम् ॥ १-३-७ ॥

सु०— अतःपराणि सूत्राणि भाष्य एव स्पष्टार्थानीति न तत्र वक्तव्यमस्ति, परमाख्य-विद्याव्याख्यां करोमीति च प्रतिज्ञातम्, तदुभयसिद्ध्यर्थम् एतत्पादाधिकरणविषयपूर्वपक्ष-सिद्धान्तन्यायान् सङ्ग्रहेण दर्शयति— **लिङ्गमिति।**

अनु०— **लिङ्गं साधारणं शब्दौ स्थानं लिङ्गमनुग्रहः।**
पुनः शब्दा लिङ्गशब्दौ विचार्या द्विस्थिता इह ॥

बाहुल्यं लिङ्गशब्दानामनुक्तिश्च विरुद्धता।
अदृष्टिरन्वयाभावो विपरीतश्रुतिभ्रमः ॥

लिङ्गावकाशराहित्यभ्रमस्तादृग्द्वयं तथा।
बहुतादृक्त्वमुक्तस्य विरोधोऽर्थात्तथागतिः ॥

समस्तमेतदित्यत्र पूर्वपक्षेषु युक्तयः।
ता एव बलवत्यस्तु गत्यन्तरविवर्जिताः ॥

सिद्धान्तयुक्तयो ज्ञेया दृश्यन्ते ताश्च सर्वशः।

एतच्च न्यायविवरणे स्वयमेवाचार्येण व्याख्यातमिति तत्रैवावगन्तव्यम्।

परि०— तदुभयेति। भाष्ये स्पष्टव्याख्यानं पुनर्व्याख्यानप्रतिज्ञेत्युभयसिद्ध्यर्थमित्यर्थः। यद्वा अवक्तव्यत्वप्रतिज्ञातत्वोभयसिद्ध्यर्थमित्यर्थः। **विषयेति।** विषयान् पूर्वपक्षन्यायात्सिद्धान्तन्यायांश्चेत्यर्थः। **तत्रैवावगन्तव्यमिति।** तदस्माभिः किञ्चिदत्र विव्रियते। 'द्युभ्वादी'त्यत्र सर्वाधारत्वं लिङ्गं, 'भूमाक्षर'नययोर्भूमाक्षरनामनी, 'ईक्षती'त्यत्र सृष्टिस्थानं, 'दहर' इत्यत्र हृत्पद्मस्थत्वलिङ्गं 'अनुकृतेरि'त्यत्रानुकूल्येन गृह्यमाणत्वलिङ्गं, पुनरपि 'शब्दादेव प्रमितः', 'कम्पनात्', 'ज्योतिः', 'आकाश' इति चतुर्षु नयेषु क्रमेण ईशान-वज्र-ज्योतिः-आकाशशब्दाः, 'सुषुप्ती'त्यत्र स्वप्नादिद्रष्टृत्वं लिङ्गम्, 'पत्यादी'त्यत्र ब्राह्मणशब्दश्चेहपादे विचार्यन्त इत्यर्थः। विचार्यपदं यथायोगं विपरिणामेन सर्वत्रान्वेति। अत्र लिङ्गवचनविपरिणामेन सर्वविशेषणेन साधारणशब्देन सर्वेषामुभयत्र प्रसिद्धिः, द्विस्थिता इत्यनेन तु 'पूर्वोत्तरपक्षहेतुमत्तोक्तेति भेद' इति चन्द्रिका। 'साधारणपदस्य विपरिणामेन सर्वत्रान्वयद्योतनाय अन्तेऽपि द्विस्थिता इत्युक्तमिति' न्यायविवरणटीका। बाहुल्यं लिङ्गशब्दानामिति रुद्रादिप्रापकश्रुतिलिङ्गबाहुल्यम्। 'भूमे'त्यत्र प्राणाद्भूयसोऽनुक्तिः, चशब्देनोत्क्रमणलिङ्गं समुच्चीयते, 'अक्षर'नये अत्तेत्युक्त्वा 'न तदश्नाति किञ्चने'ति विरुद्धता, 'ईक्षति'नये अन्यस्यान्यथाभावादृष्टिः, 'दहर'नये वाक्यान्वयाभावः 'अनुकृति'नये 'कथं नु तदि'ति

तच्छब्दश्रुतिर्ज्ञानिसुखपरामर्श इति भ्रमः, 'शब्दादेवे'त्यत्र प्राणापाननेतृत्वादिलिङ्गस्यान्यत्र विष्णोरनवकाशभ्रमः, 'कम्पनादि'त्यत्र वज्रश्रुत्युद्यतत्वरूपनिरवकाशश्रुतिलिङ्गाख्यद्वयं, 'ज्योति'र्नये बहूनां जीवप्रापकाणां तादृक्त्वं निरव-काशत्वं, 'आकाश'नये उक्तस्य यौगिकार्थस्य विष्णोः स्वीकारे वैनामेति निपातविरोधः, 'सुषुप्ति'नये जीवेशाभेदेन ईश्वरोक्तावप्यर्थाज्जीव एवोच्यत इत्यर्थात् तथागतिः, 'पत्यादि'नये निरवकाशश्रुतिद्वयेन विरिञ्चिब्रह्मणोरैक्यमिति समस्तमेतदिति, क्रमादुक्तद्वादशनयानां अत्र पादे पूर्वपक्षयुक्तय इत्यर्थः। एतेन 'मुक्तोपसृप्यते'त्याद्यपि स्पष्टम्।

सु०— सूत्रसूचितान् सिद्धान्तन्यायानभिधाय साक्षादुक्तानप्याह मुक्तेति।

अनु० — मुक्तोपसृप्यता प्राणादाधिक्यं सर्वतस्तथा॥

वैलक्षण्यं स्वभावस्य प्रेक्षापूर्वक्रिया तथा।
अरस्य ण्यस्य चेशत्वं सूर्याद्यनुकृतिस्तथा॥

वामनाख्या सर्वकम्पस्तच्छब्दानन्यसिद्धता।
अनामरूपता भेदस्योपजीव्यप्रमाणता॥

सर्वैश्वर्यादिकाद्यास्ता वेदेशेन प्रदर्शिताः।

अत एव पूर्वं दृश्यन्त इत्युक्त्वाऽत्र प्रदर्शिता इत्युक्तम्।

'सर्वतस्तथा' इत्येतत्पूर्वेणोत्तरेण च सम्बध्यते; प्राणादाधिक्यं तथा सर्वत आधिक्य-मिति, स्वभावस्य सर्वतो वैलक्षण्यं तथाऽम्बरान्तधृत्यादीति। प्रेक्षापूर्वक्रिया तथेति तथाशब्द उत्तरत्र सम्बध्यते, तेनापहतपाप्मत्वादीनां ग्रहणम्। सूर्याद्यनुकृतिस्तथा सर्वप्रकाशकत्वम्। तच्छब्दानन्यसिद्धतेति ज्योतिःशब्दस्यान्यत्रासम्भव इत्यर्थः। उपजीव्यं प्रमाणं यस्यासौ तथोक्तस्तस्य भाव उपजीव्यप्रमाणता। (ता) इति सिद्धान्तयुक्तयः।

परि०— इत्युक्तमिति। प्रदर्शिताः प्रकर्षेण दर्शिताः न तु सूचिता इत्यर्थप्रतीतेरिति भावः। भेदस्योप-जीव्यप्रमाणतेत्येतद्घटयति **उपजीव्यं प्रमाणमिति**। जीवांशे प्रत्यक्षं ईश्वरांशे च श्रुतिवाक्यमित्यर्थः। भेदबोधकं प्रमाणमैक्यस्योपजीव्यमिति यावत्। सर्वैश्वर्यादिकाद्या इत्यनन्तरम् इतिशब्दमध्याहृत्य ता इत्यस्यार्थमाह **इति सिद्धान्तयुक्तय इति**।

सु०— नन्वत्र पादे चतुर्दशाधिकरणानि भाष्यादवगम्यन्ते। विषयाः, पूर्वपक्षन्यायाः सिद्धान्तन्यायाश्चात्र द्वादशैवोक्ताः। न च विषयादिना विनाऽधिकरणं सम्भवति। तत्कथ-मेतदिति चेत्। इत्थम्। 'तदुपर्यपि बादरायणः सम्भवात्', 'शुगस्य तदनादरश्रवणात्तदा-

द्रवणात्सूच्यते हि' इत्येतदधिकरणद्वयं न समन्वयसमर्थनार्थम्, किं नाम 'देवादीनां वेद-विद्याधिकारसमर्थनार्थमाद्यम्, द्वितीयं तु त्रैवर्णिकव्यतिरिक्तानां तदभावसमर्थनार्थमित्येत-ज्ज्ञापयितुम् एतदधिकरणद्वयविषयाद्यनुक्तिः । अन्यथा तत्रापि समन्वयसम्बन्धान्वेषणेन शिष्याणां वृथा प्रयासः प्रसज्येत।

''नन्वेतद्वयमत्र न विचारणीयम्, असङ्गतत्वात्। तथाहि। सङ्गतिस्तावद्द्विविधा भवति। अन्तर्भावलक्षणाऽऽनन्तर्यलक्षणा च। तत्राद्या तावदनयोरधिकरणयोर्न सम्भवति, समन्वय-लक्षणे प्रथमाध्यायेऽनन्तर्भावस्य भवद्भिरेवोक्तत्वात्, अध्यायानन्तर्भूतयोश्च पादान्तर्भावा-सम्भवात्। उत्तराऽपि षोढा भवति। प्रसङ्गोपोद्घातावसरप्राप्तिकारणकार्यत्वैककार्यत्वभेदात्। तत्र न तावत्प्रथमाऽत्रास्ति, स्मारकाभावात्। न द्वितीया, विनैव तेन प्रकृतसिद्धेः। न तृतीया, समन्वयशेषेणावरुद्धत्वात्। न चतुर्थी, उत्तरं प्रबन्धं प्रति कारणत्वानुपलम्भात्। न पञ्चमी, पूर्वप्रबन्धकार्यत्वादर्शनात्। नापि षष्ठी, पूर्वेण अनेनोत्तरेण चैकस्याजननात् ॥ तस्मादिदं नेहावकाशमर्हति'' इत्यत आह— **अधिकारश्चेति।**

अनु०— अधिकारश्च तद्धानिः प्रसङ्गादेव चिन्तितौ ॥

अन्तर्भावलक्षणसङ्गत्यभावेऽपि देवादीनां वेदविद्याधिकारः तदभावश्च शूद्रादीनामत्र प्रसङ्गादेव चिन्तितौ। प्रसङ्गश्च मनुष्याधिकारत्वादिति पूर्वसूत्रोक्त्योपोद्घलित इति भावः। न च प्रसक्तानुप्रसक्तचिन्तनेऽतिप्रसङ्गः, प्रयोजनभावाभावाभ्यां व्यवस्थानात्। प्रकृते च 'विश्वेदेवा उपासते' इत्युक्तोपपन्नत्वादिकं प्रयोजनमस्ति।

परि०— **प्रसङ्गेत्यादि।** स्मृतस्योपेक्षानर्हत्वं प्रसङ्गः। यथा द्वितीये 'उत्क्रान्तिगत्यागतीनाम्' इति नये जीवाणुत्वे हेतूकृतोत्क्रान्तिगत्यागतीनां 'स्वात्मना चोत्तरयोरि'ति सूत्रे भगवदधीनत्वचिन्तनं प्रासङ्गिकम्। प्रकृत-प्रमेयोपयुक्तचिन्तनमुपोद्घातः। यथा जिज्ञासासूत्रे जिज्ञासाकर्तव्यत्वचिन्तनं चिकीर्षितत्वेन बुद्धौ प्रकृतशास्त्रकर्तव्य-त्वोपयुक्तम्। उक्तं हि चन्द्रिकायां, 'शास्त्रेणास्यौपोद्घातिकी सङ्गतिरि'ति। वक्तव्यस्य सर्वस्योक्त्यनन्तरं प्राप्तिरवसर-प्राप्तिः। यथा पञ्चाधिकरणीतः पश्चादध्यायस्य आरभ्यत्वम्। कारणकार्यत्वेति कारणत्वकार्यत्वेत्यर्थः। वक्ष्यमाणं प्रति कारणत्वमेका सङ्गतिः। यथा समन्वयसूत्रमीक्षतिनयस्य मुख्यवृत्त्या समन्वयस्योक्तावेव तत्साधनायोत्तरस्योत्थानात्। 'यथा वा आद्यद्वितीयाध्याययोः समन्वयस्योक्तावेव तत्राविरोधसाधनस्योत्थानात् कार्यत्वसङ्गतिः। यथा गुहां प्रविष्टावित्यस्य अत्तेतिनयकार्यत्वम्। सामान्यचिन्तनस्य विशेषचिन्तां प्रति कारणत्वेन तस्य तत्कार्यत्वात्। पूर्वेणोत्तरेण चैककार्यकरत्वम्। यथा समन्वयसूत्रं शास्त्रयोनिसूत्रेण पूर्वेण सह जगत्कारणत्वं विष्ण्वेकनिष्ठमिति निर्णयं करोति। जिज्ञासासूत्रं चोत्तरेण जन्मादिसूत्रेण सह जिज्ञासाकर्तव्यत्वनिर्णयरूपमेकं कार्यं करोतीत्यादि ध्येयम्।

अवरुद्धत्वात् । प्रतिरुद्धत्वादित्यर्थः । **प्रसङ्ग इति** । स्मृतत्वरूपः । **उपोद्वलितः** प्रबलित इत्यर्थः । **इत्युक्तोपपन्नत्वादिकमिति** । देवानामनधिकारे देवा उपासत इत्यस्य अप्रामाण्यापातेन तदुपास्यत्वं ब्रह्मणः अनुपपन्नं अधिकारे सत्युपपद्यत इति भावः । आदिपदेन मनुष्याधिकारत्वादित्यस्य सामान्यपरस्य पर्युदस्तेतरपरतया प्रमाणाविरुद्धत्वं ग्राह्यम् । एतेन देवोपास्यत्वलिङ्गस्य फलतः समन्वयसिद्धेः फलतोऽन्तर्भावसङ्गतिरपि सूचिता ।

सु०— ननु चिन्तिताविति कथम्, 'विप्रतिषेधे परं कार्यमि'ति स्त्रीलिङ्गेन भाव्यम् । मैवम् । 'इतीमौ विषयावि'त्यध्याहारात् ॥

परि०— का कथन्तेत्यत आह **विप्रतिषेध इति** । विप्रतिषेधे विरोधे सति परं पश्चात्तनसूत्रोक्तमेव कार्यं कर्तव्यमिति परप्राबल्यन्यायेनेह पूर्वनिर्दिष्टपुलिङ्गापेक्षया परनिर्दिष्टस्त्रीलिङ्गेन भाव्यमित्यर्थः । पुमांस्त्रियेत्येतन्नपुंस्त्वस्त्रीत्वजात्याक्रान्तविषयम् । विशेष्यविभक्तिकरत्वतन्त्रस्त्रीपुंसपरञ्चेति भावः ।

॥ इति वामनाधिकरणम् ॥ १-३-७ ॥

★ ★ ★

॥ अथ देवताधिकरणम् ॥ १-३-८ ॥

सु०— अत्र देवानां वेदविद्याधिकाराक्षेपार्थं सूत्रद्वयम्, 'मध्वादिष्वसम्भवादनधिकारं जैमिनिः', 'ज्योतिषि भावाच्चे'ति । तस्यार्थः । न देवा वैदिकोपासनादावधिक्रियन्ते, तान्प्रति वैदिकविधेरभावात् ।

'आत्मानमुपासीत' इत्यादिविधिरेव तान् विषयीकरोतीति चेन्न, विकल्पानुपपत्तेः । तथाहि । किं तेषां सर्ववेदोक्तोपासनादावधिकारः, किंवा क्वचित् । नाद्यः, सर्वत्र तेषां नियोज्यत्वाभावात् । तत्साध्यफलकामो हि तत्र नियुज्यते । फलं च तदुच्यते यदप्राप्तमननुष्ठितसाधनं च । न च सर्वोपासनादिफले देवानां कामः सम्भवति, मध्वाद्युपासनानां देवतापदप्राप्तिफलत्वात्, तस्य च तैः प्राप्तत्वात्, सर्वज्ञत्वेनोपासनासाध्यज्ञानस्यापि नित्यसिद्धत्वात् । अत एव न द्वितीयः । किंच जैमिनिरप्येवं मन्यत इति ।

एवमवान्तरफलस्य परमप्रयोजनस्य च पदादेः प्राप्तत्वेन विधेरसम्भवाज्जैमिनिवचनाच्च देवानामनधिकारे(र इति) इति प्राप्ते तत्प्रतिविधानार्थं सूत्रम् **ॐ भावं तु बादरायणोऽस्ति हीति ।**

**ब्र०सू०—	॥ ॐ भावं तु वादरायणोऽस्ति हि ॐ ॥**

परि०— अननुष्ठितसाधनं चेति बहुव्रीहिः । अनुष्ठितस्यासिसाधयिषितत्वात् । सिसाधयिषितस्यैव च फलत्वादिति भावः । एतच्च मोक्षस्याफलत्वायोक्तम् । तत्साधनज्ञानस्य देवैः सम्पादितत्वादिति भावः । **अत एवेति** । स्वयोग्यफलस्य वसुत्वादेर्ज्ञानस्य च प्राप्तत्वेन तत्सकलविद्याविशेषेऽप्यधिकारासम्भवादेव क्वचिद्विद्यायामधिकार इति कल्पोऽपि नेत्यर्थः । **एवमिति** । अधिकारो नेति मन्यत इत्यर्थः ॥ छ ॥ **पदादेरिति** । वसुत्वादिपदमवान्तरफलम् आदिपदोपात्तज्ञानं परमफलमिति ज्ञेयम् । तत्प्रतिविधानार्थं = तन्निषेधार्थम् ।

सु०— तत्र यत्पूर्वपक्षिणोदाहृतं जैमिनिवचनं, तस्य परिहारो नास्ति । तत्किं भगवन्मतविरुद्धत्वेनाप्रमाणमेव प्रतिपत्तव्यमिति । मैवम् । भिन्नविषयत्वेन विरोधाभावादित्याह तत्फलायेति ।

**अनु०—	तत्फलाय विधिः सिद्धे चोपासाया निराकृतः ।**
यतो जैमिनिनाऽन्यार्थमसिद्धेऽर्थे विधिस्तथा ॥
विद्याधिराजस्य मतमविरोधस्तयोस्ततः ।

तत् इति 'वसूनामेवैको भूत्वा' इत्यादिश्रुतिप्रसिद्धं परामृशति । **सिद्धे** ज्ञाते ब्रह्मस्वरूपे, विषयसप्तमीयम् । **उपासाया विधिरिति** सम्बन्धः । **अन्यार्थं** फलान्तरार्थम् । **तथा असिद्धेऽर्थे विधिः** उपासाया इत्यत्राप्यनुवर्तते । अत्रेतिशब्दाध्याहारेण **मतम्** इति योज्यम् । **तयोः** मतयोः ।

परि०— इत्यादिश्रुतीति । 'स एतदेवामृतं वेद वसूनामेवैको भूत्वाग्निनैव मुखेनैतदेवामृतं दृष्ट्वा तृप्यती'त्यादिश्रुतिसिद्धमित्यर्थः । **इति योज्यमिति** । विद्याधिराजस्य फलान्तरार्थमसिद्धेऽर्थे विधिरिति मतमिति योज्यमित्यर्थः ।

सु०— ननु किं तदन्यत्फलं कथं च सर्वज्ञानामसिद्धोऽर्थः, येन देवानामप्युपासनाविधानोपपत्तिरित्यत आह— मोक्ष इति ।

**अनु०—	मोक्षे फलविशेषोऽस्ति न च सर्वं प्रकाशते ॥**
सर्वदा तेन देवानामपि युक्ता ह्युपासना ।

यच्च प्रकाशते, न तत् सर्वदा । तेन तदुभयार्थम् । हिशब्दो यस्मादित्यर्थे ।

ननु सर्वज्ञानां सर्वं न प्रकाशत इति विप्रतिषिद्धम्, मैवम्, परमेश्वरव्यतिरिक्तानां सर्वज्ञत्वासिद्धेरित्याह नित्यमिति ।

नित्यं वृद्धिक्षयापेतं विष्णोः पूर्णं तु वेदनम् ।।
स्पष्टातिस्पष्टविशदं ब्रह्मणोऽशेषवस्तुगम् ।
अन्येषां क्रमशो ज्ञानं मितवस्तुगतं सदा ।।

पूर्णम् अशेषार्थविषयम् । तुशब्दोऽवधारणे, **विष्णोरेवेति** सम्बध्यते ।। **स्पष्टातिस्पष्टविषयमिति**, निरतिशयस्पष्टमित्यर्थः ।

ननु स्पष्टता नाम ज्ञानस्य विशेषविषयता । सा च पूर्णमित्यनेनैव गता । मैवम् । अपरोक्षत्वादिवत्स्पष्टताया विषयानपेक्षज्ञानधर्मत्वाङ्गीकारात् । तस्य चानुभवसिद्धत्वात् ।

ब्रह्मणः हिरण्यगर्भस्य । **अशेषवस्तुगं** परब्रह्मातिरिक्ताशेषवस्तुविषयम्; अत्राप्येवेति सम्बध्यते, न तु सर्वार्थविषयत्वाद्युक्तविशेषणोपेतमित्यर्थः ।

अत्र ब्रह्मसंवेदनस्य पृथगुक्तिः कैमुत्यार्थम् । विष्णुसंवेदनोक्तिस्तु सर्वविषयत्वस्य विष्णुज्ञानलक्षणत्वेनेतरेषां तदसम्भावितमिति सूचयितुम् ।

मितवस्तुगतं परमेश्वरातिरिक्तकतिपयार्थविषयम् ।

एतेन 'भावमि'ति सूत्रं व्याख्यातं भवति ।

अत्र च 'यावत्सेवा' इत्यादिभाष्योदाहृतं वचनं प्रमाणमिति ।

परि०— सर्वदित्येतद्वाक्यभेदेन योजयति **यच्चेति** । तेन इत्यनुवादः । **तदुभयार्थम्** इति व्याख्या । अप्रकाशितगुणविशेषप्रकाशार्थं कदाचित्प्रकाशस्य तिरोहितस्य पुनःप्रकाशार्थमिति वा । मोक्षे सुखविशेषार्थमप्रकाशितप्रकाशार्थमिति वार्थः । **यस्मादित्यर्थ इति** । तेन इत्यतः पूर्ववाक्येन तस्यान्वय इति भावः । **परब्रह्मातिरिक्ताशेषेति** । आलोचने सतीति योज्यम् । सर्वविषयत्वयोग्यताभिप्रायं वा । न चेदं मुक्तब्रह्मपरम् । साधकप्रस्तावात् । **अत्राप्येवेतीति** । अवधारणार्थः तुशब्दो ब्रह्मान्याशेषविषयमेवेति सम्बध्यत इत्यर्थः ।

सु०— 'ननु जैमिनिभगवन्मतयोरविरोध इति न युक्तम् । जैमिनिर्हि श्रुतफलाद्यतिरिक्तं फलादिकं विद्यानामस्तीति वा मन्यते नास्तीति वा । आद्ये कथमनधिकारं ब्रूयात् । द्वितीये तु कथं न विरोध' इति चेन्न; भगवतः सूत्रकारस्याशेषविशेषज्ञत्वेन विशदं वचनम्, जैमिनिस्तु सामान्यवेदी फलान्तरादिकमजानन्ननिराकुर्वन्यथाश्रुतमङ्गीकृत्यानधिकारमुक्तवानित्यविरोधोपपत्तेरित्याह— **इत्यादय इति** ।

अनु०— इत्यादयो विशेषास्तु सदा विद्यापतेर्हृदि ।
जैमिन्याद्यास्तु सामान्यवेत्तृत्वात्तत्तथा वदन् ॥
विद्येशमतमेतस्मान्नैव सद्भिर्विरुद्ध्यते ॥

॥ इति श्रीमदानन्दतीर्थभगवत्पादाचार्यविरचिते
श्रीमद्ब्रह्मसूत्रानुव्याख्याने
प्रथमाध्यायस्य तृतीयः पादः ॥

मोक्ष इत्युक्तपरामर्शार्थ इतिशब्दः । तुशब्दो विद्यापतेस्तु इति योज्यः । हृदि वर्तन्ते । तस्मादसौ विशदमवादीदिति शेषः । तत् देवतानधिकारादिकम् । तथेति सम्मुग्धमित्यर्थः । अस्याप्युपपादनाय नित्यमित्यादिपूर्ववाक्यमनुसन्धेयम् । विद्येशेति उपसंहारः । अयं न्यायो- ऽन्यत्राप्यनुसन्धेय इति ज्ञापयितुम् इत्यादय इति जैमिन्याद्या इति सद्भिरिति चोक्तमिति ॥

परि०— तद्व्यवच्छेद्यमाह **नन्वित्यादि** । पूर्णपदोक्तासङ्कुचितसर्वार्थविषयकत्व-निरतिशय-स्पष्टत्व-वृद्धिक्षयापेतत्व-विशेषणयुक्तमित्यर्थः । **एतेनेति** । मोक्ष इत्यादिना अन्यार्थमित्याद्ग्रन्थेनेति वार्थः । **अत्र चेति** । सुखविशेषादिसत्त्वे चेत्यर्थः । **मोक्ष इत्युक्तेति** । मोक्ष इत्याद्युक्तेरित्यर्थः । हृदीत्यनुवादः । वर्तन्त इति शेषोक्तिः । **अस्यापीति** । इत्यादयो विशेषाः हृदि वर्तन्त इत्येतदुपपादनाय न केवलमितरेषां तादृशज्ञानमसम्भावितमिति प्रदर्शनार्थमित्यपेर्थः । न च विष्णुज्ञानस्य तादृशत्वे विद्यापतेः सूत्रकारस्य किमागतमिति शङ्क्यम् । अस्य विष्णव- तारत्वस्य तमेव शास्त्रप्रभवमिति ग्रन्थादावेवोक्तत्वादिति भावः । 'अविरोधस्तयोस्तत' इत्युक्तत्वात्पुनरुक्तिरित्यत आह **विद्येशेत्युपसंहार इति** । **अयं न्याय इति** । अत्रैव तत्र तत्र प्रस्तुतभिन्नविषयत्वाद्यविरोधव्युत्पादनन्यायः । **अन्यत्र** । 'चरणादिति चेन्न तदुपलक्षणार्थेति कार्ष्णाजिनिः', 'सुकृतदुष्कृते एवेति तु बादरिरि'त्यत्र । तथा 'शेषत्वा- त्पुरुषार्थवादो यथान्येष्वि'ति जैमिनिः, 'अधिकोपदेशात्तु बादरायणस्यैवं तद्दर्शनादि'त्यत्र । तथा 'परामर्शं जैमिनि- रचोदना चापवदति हि अनुष्ठेयं बादरायणस्साम्यश्रुतेः' इत्यत्र । तथा 'स्वामिनः फलश्रुतेरित्यात्रेयः', 'आर्त्विज्यमि- त्यौडुलोमिः', 'पक्षेण तृतीयमि'त्यत्र तथा 'कार्यं बादरिरस्य गत्युपपत्तेः', 'परं जैमिनिर्मुख्यत्वात्' 'अप्रतीकालम्बना- न्नयतीति बादरायण' इत्यापाततो विरोधस्थलेऽनुसन्धेय इति ज्ञापयितुमित्यर्थः । तथा व्यक्तमेतद्भाष्य एव तत्र तत्रेति भावः । इति **चोक्तमिति** । आदिपदयुक्ततया, बहुवचनान्ततयोक्तम् । अन्यथा जैमिनेरेवात्र प्रस्तुतत्वादेकवचनान्ततया स एवोच्येतेति भावः ।

॥ इति देवताधिकरणम् ॥
॥ १-३-८ ॥

सु०—

इति श्रीमत्पूर्णप्रमतिभगवत्पादसुकृते-
रनुव्याख्यानस्य प्रगुणजयतीर्थाख्ययतिना ।
कृतायां टीकायां विषमपदवाक्यार्थविवृतौ
तृतीयः पादोऽयं प्रथमविषये पर्यवसितः ॥

॥ इति श्रीमन्न्यायसुधायां प्रथमाध्यायस्य तृतीयः पादः ॥

★ ★ ★

श्रीमज्जयतीर्थयतिकृता

श्रीमन्न्यायसुधा

श्रीमद्राघवेन्द्रतीर्थकृत 'परिमळ' टिप्पणीसमेता

॥ श्रीमद्धनुमद्भीममध्वान्तर्गतरामकृष्णवेदव्यासात्मकलक्ष्मीहयग्रीवाय नमः ॥

॥ श्रीगुरुभ्यो नमः ॥ हरिः ॐ ॥

अथ प्रथमाध्यायस्य चतुर्थः पादः

॥ अथ आनुमानिकाधिकरणम् ॥ १-४-१ ॥

सु०— अन्यत्रैवप्रसिद्धशब्दसमन्वयप्रतिपादनं पादार्थ इति भाष्यात् परिशेषाद्वा सिद्धम्। अन्यत्रप्रसिद्धेभ्योऽन्यत्रैवप्रसिद्धानां विवेकश्च भाष्य एवोपपादित इति नेहोच्यते ॥

परि०— भाष्यादिति । 'श्रुतिलिङ्गादिभिन्यत्रैवप्रसिद्धानामि'त्यादिभाष्यादित्यर्थः । उपपादित इति । श्रुतिलिङ्गादिभिरित्युक्त्या उपपादित इत्यर्थः । तथा च तट्टीकायां बलवदिति विशेषणदानेन विवृतोऽयं विवेक इति न न्यूनताऽऽशङ्केति भावः ।

सु०—

ब्र०सू०— ॐ आनुमानिकमप्येकेषामिति चेन्न शरीररूपकविन्यस्तगृहीतेर्दर्शयति च ॐ ॥

अत्र 'महतः परमव्यक्तमव्यक्तात्पुरुषः परः' इति वाक्यमुदाहृत्य, अव्यक्तशब्दं परं ब्रह्मैव इत्युपपादितम् । तत्र यदुक्तं पूर्वपक्षिणा 'अव्यक्तं चेत्परं ब्रह्म तदा तस्य पुरुषा(द)वरत्वं प्राप्नोति । न च तद्युक्तम्, सकलश्रुत्यादिविरोधात्' इति, तत्परिहारार्थं सूत्रम् तदधीनत्वा-दर्थवदिति ॥

ब्र०सू०— ॥ ॐ तदधीनत्वादर्थवत् ॐ ॥

तस्यार्थं विवृणोति दुःखीति ।

अनु०— दुःखिबद्धावरायास्तु तदधीनत्वहेतुतः ॥
शब्दा ब्रह्मणि वर्तन्ते

अव्यक्तग्रहणमुपलक्षणम् । यत्र वाक्ये सर्वेश्वरत्वविरोधि दुःखित्वादिकं प्रतीयते 'जीवा एव तु दुःखिनः', 'योनिमन्ये प्रपद्यन्ते' इत्यादौ, तस्य सर्वस्यापि समन्वयोऽत्र प्रतिपाद्यत इत्यतो दुःख्यादिग्रहणम् ॥ नाव्यक्तादिशब्दानां ब्रह्मपरत्वेऽप्यवरत्वादिप्राप्त्या सर्वमानविरोधोऽस्ति; यतः स्वस्मिन्नवरत्वाद्यभावेऽपि तद्वतां प्रधानादीनां ब्रह्माधीनत्वेन हेतुना दुःखी, बद्धः, अवरः, इत्याद्या अपि शब्दा ब्रह्मणि वर्तन्त इत्यङ्गीकृतम् ।

एतदुक्तं भवति । दुःख्यादिशब्दबलादेव हि दुःखित्वादिप्राप्तिः, ततश्च प्रमाणविरोधो वाच्यः । न च दुःख्यादिशब्दो नियमेन दुःखादिसमवायस्य वाचकः, किन्तु तदस्यास्तीति तत्सम्बन्धमात्रस्य । सम्बन्धश्च समवाय इव स्वाम्यमपि भवति । 'तत्र निरनिष्टो निरवद्यः', 'नामानि सर्वाणि यमाविशन्ती'ति निरवकाशश्रुतिद्वयान्यथाऽनुपपत्त्या दुःखादिनियन्तृत्वेन दुःख्यादिशब्दप्रवृत्तिरित्यङ्गीकारे काऽनुपपत्तिरिति ।

परि०— अव्यक्तशब्दमिति । अव्यक्तमितिशब्दो यस्य तदिति बहुव्रीहिः । **सकलश्रुत्यादीति** । सर्वश्रुतिश्रौतस्मृतियुक्तीनामितरासाधारणनिरतिशयसद्धर्मपुरस्कारेणैव ईश्वरपरत्वस्य, 'सर्वे वेदा युक्तयः सुप्रमाणा' इत्यादिप्रमाणसिद्धत्वादिति भावः । तत्परिहारार्थम् = अवरत्वपरिहारेण तादृशशब्दार्थत्वं हरेर्व्युत्पादयितुमित्यर्थः । साध्यमध्याहृत्य तत्र हेतुत्वेन मूलं योजयति **नाव्यक्तादीत्यादिना** । तुशब्दो अप्यर्थ इति मत्वा तस्य स्वस्मिन्नवरत्वाद्यभावेऽपीत्येकमर्थमुक्त्वा अन्यमर्थमाह **इत्याद्या अपीति** । न केवलं गुणवाचकाऽनन्दमयादिशब्दा इत्यर्थः । एवंकल्पनं निर्बीजमित्यत आह **एतदुक्तमिति** ।

सु०— भवत्वेवं तद्धितान्तेषु गतिः, कृदन्तेषु बद्धादिशब्देषु रूढेषु चावरादिशब्देषु कथम् । इत्थम् ।

बद्धशब्दस्य बन्धं प्रति कर्मत्वं प्रवृत्तिनिमित्तम् । तद्यस्यास्ति तत्र स शब्दो वर्तते । यस्यास्तीति च सम्बन्धमात्रमुच्यते । सम्बन्धविशेषे प्रमाणाभावात् ।

एवं कारकान्तरवाचिष्वपि द्रष्टव्यम् । अवरादिशब्दा अपि अवरत्वादिनिमित्ताधीनप्रवृत्तय एवमेव योज्याः । किञ्च 'प्रातिपदिकाद्धात्वर्थे' इति ण्यन्तेभ्यः पचाद्यचि विहिते सुलभैवावरादिशब्दप्रवृत्तिः ।

स्यादेषा व्याख्या, यत्र शब्दतोऽवरत्वादिप्रतीतिः, यत्र पुनः 'अव्यक्तात्पुरुषः पर इत्यादावर्थादवरत्वादिप्राप्तिस्तत्र कथम्, न हि शब्दवदुपपत्तिर्व्याख्यानमर्हति । उच्यते । अव्यक्तादिति पञ्चम्या हि पुरुषगतं परत्वं प्रति अव्यक्तस्यावधित्वमस्तीत्येतावदेव लभ्यते । न च 'तदस्यास्ती'त्यनेन समवाय एव प्राप्नोतीति नियमोऽस्ति, तत्स्वामित्वेनाप्युपपत्तेः । ततश्च यद्गतं परत्वं प्रति अवधित्वं तस्यावरत्वमर्थादापद्यताम् । परगतं तु यत्स्वामिकं तस्य अवरत्वादिकं प्रति स्वाम्यमेवार्थादापद्यत इति न कश्चिद्विरोधः ।

परि०— **तद्धितान्तेष्विति** । मत्वर्थकतद्धितसंज्ञकप्रत्ययान्तेष्वित्यर्थः । **कर्मत्वमिति** । 'तयोरेव कृत्यक्त-खलर्थाः' इति भावकर्मणोः क्तप्रत्ययविधानात् बन्धधातोश्च सकर्मकत्वादिति भावः । **प्रमाणाभावादिति** । सूत्रे 'तयोरेवे'त्यस्य भावत्वकर्मत्ववतोरित्यर्थः । तत्र च सम्बन्धसामान्येनैव कर्मत्ववत्त्वं प्रतीयते । स्वाम्यसम्बन्धेन कर्मत्ववत्त्वं च हरेरपीति तत्र बद्धशब्दवृत्तौ नानुपपत्तिरिति सम्बन्धमात्रपक्षे अतिप्रसङ्गभङ्गस्तु चन्द्रिकायां व्यक्तः । ननु भवत्वेवं कृदन्तेषु । 'योनिमन्ये प्रपद्यन्त इति तिङन्तेषु कथमित्यत आह **एवं कारकान्तरेति** । बन्धं प्रतीत्यनुषङ्गः । योनिप्रतिपत्तिरूपबन्धं प्रति कर्तृत्वं हि प्रपद्यन्त इति तिङ्प्रत्ययप्रवृत्तिनिमित्तम् । 'लः कर्मणि च भावे चाकर्मकेभ्य' इति सूत्रे चकारात्कर्तरि लकारा भवन्तीत्युक्तत्वात् । कर्तृत्वं च यस्यास्ति तत्र हि प्रत्यया भवन्ति । यस्यास्तीति च सम्बन्धमात्रम् । समवायरूपविशेषे मानाभावात् । स्वाम्यसम्बन्धेन च कर्तृत्वं हरेरप्यस्तीति योनिप्रतिपत्तिरूपबन्धकर्तृत्वनियन्तृत्वेन हरौ', 'योनिमन्ये प्रपद्यन्ते', 'रमणीयां योनिमापद्यन्त' इत्यादितिङन्तशब्दवृत्तौ काऽनुपपत्तिरिति । तथा 'त्वं बन्धदो मुक्तिदोऽतो मतो नः' इत्यादौ यत्र बन्धं प्रति सम्प्रदानकारकवाचिचतुर्थ्यन्तं पदमधिकरणादिकारकवाचिसप्तम्यन्तादिकं वा तत्र सर्वत्रापि तादृशपदवाच्यत्वमेवं द्रष्टव्यमित्यर्थः । **एवमेवेति** । अवरत्वं यस्यास्ति तत्र शब्दो वर्तते । स्वाम्यसम्बन्धेन तद्धरेरप्यस्तीति तत्र शब्द इत्येवं योज्यमित्यर्थः । **प्रातिपदिकाद्धात्वर्थ इतीति** । तृतीयाद्यपादे 'सत्याप-पाश-रूप-वीणा-तूल-लोक-सेना-लोम-त्वच-वर्म-वर्ण-चूर्ण-चुरादिभ्यो णिजि'त्यत्र उक्तचुरादिगणमध्ये 'प्रातिपदिकाद्धात्वर्थे बहुलमिष्टवच्चे'ति पठितस्य गणसूत्रस्यायमर्थः । प्रातिपदिकात्करोतीत्यादिधात्वर्थे विवक्षिते बहुलं णिज् भवति । णिचि परे इष्ठन्प्रत्यये परतो यत्कार्यं तत्कार्यं भवतीति । तथा च 'अवरं करोति' 'बन्धं करोती'त्यर्थे णिचिकृते णिचि इष्टवदित्युक्त्या टेरिति सूत्रेण इष्ठेमेयस्सु परतः टेर्लोपो भवतीत्युक्तटिलोपे च ण्यन्तादवरादिशब्दात् । 'सनाद्यन्ता धातव' इति धातु-संज्ञायां 'नन्दिग्रहिपचादिभ्यो ल्युणिन्यच' इत्यत्र पचादेराकृतिगणत्वस्य 'वडोऽचि चे'त्यत्राज्ग्रहणेन ज्ञापितत्वात्पचाद्यचि कृते 'णेरनिटी'ति णिलोपे स्वाद्युत्पत्तौ अवरो बद्ध इत्यादिशब्दप्रवृत्तिर्हरौ सुलभैवेत्यर्थः । 'स बद्धः स दुःखी स बन्धयति स दुःखयती'त्यादिकौषारवश्रुतेरिति भावः । **अर्थादिति** । अन्यथानुपपत्तितः । अविनाभावबलादिति यावत् । अव्यक्तादिति पञ्चम्युक्तं यद(परा)वधित्वमवरत्वेन विनानुपपन्नं सत्स्वव्यापकमवरत्वं स्वाधिकरणे आक्षिपतीत्यर्थादवरत्वादिप्राप्तिरित्युक्तम् **उपपत्तिरिति** । व्याप्यव्यापकरूपोऽर्थ इत्यर्थः । अनुपपत्तिरूपेति वार्थः । **परगतं त्विति** । अन्यगतं तु परत्वावधित्वं यत्स्वामिकं येन स्वामिना नियमितं तस्य स्वामिनः परत्वावधित्वसमानाधिकरणावरत्वादिकं प्रतीत्यर्थः ।

सु॰— स्यादेतत् । यद्यपि तदस्यास्तीति सम्बन्धसामान्यं दुःख्यादिशब्दप्रवृत्ति-निमित्तमुच्यते, तथाऽपि 'समवायादिरेव न स्वामित्वम्, प्रयोगानुसारित्वात्कृत्तद्धितसमासानाम् । प्रयोगश्च समवायादिनिमित्त एव दृश्यते, न स्वामित्वनिमित्तः । अत एव 'तदस्यास्त्यस्मिन्निति मतु(नु?)बि'तीतिकरणो विवक्षितार्थो निबद्धः । तस्मान्न तदधीनत्वहेतुतो दुःख्यादिशब्दानां ब्रह्मणि प्रवृत्तिः' इत्यतोऽस्ति तदधीनत्वनिमित्तोऽपि प्रयोग इत्याह **राज्ञीति**।

अनु॰— **राज्ञि यद्वत्पराजयः ॥**

भृत्यसमवेतस्य पराजयस्य राजाऽधीनत्वेन, यथा, **राज्ञि, पराजयः** पराजयनिमित्तकः पराजयीतिशब्दो, वर्तते, पराजयी भद्रसेन इति, तथेत्यर्थः ।

किञ्च स्वाम्यसम्बन्धेन मतु(नु?)बर्थाप्रवृत्तौ गोमान्देवदत्त इत्यादिकमपि न स्यात् ।

परि॰— **प्रयोगानुसारित्वात्कृत्तद्धितसमासानामिति** । अकर्तरि च कारक' इति सूत्रे 'अभिधानलक्षणा हि कृत्तद्धितसमासा' इति भाष्योक्तेरिति भावः । **अत एवेति** । प्रवृत्तिनिमित्ताश्रय एव प्रयोगदर्शनादेवेत्यर्थः । **इतिकरण इति** । क्रियत इति करणः । 'कृत्यल्युटो बहुलमि'ति बहुलग्रहणात्कर्मणि ल्युट् । 'इतिश्चासौ करणश्च इतिकरणः इतिशब्द इत्यर्थः । 'नवेतिविभाषे'ति सूत्रे 'अयमितिकरण' इति भाष्योक्तस्यैवमेव कैयटे व्याख्यानात् । **विवक्षितार्थ इति** । 'तदस्मिन्नस्ती'त्येवंरूपविवक्षितार्थ इत्यर्थः ।

सु॰— एतदेव विवृणोति— **स्वातन्त्र्यमिति ।**

अनु॰— **स्वातन्त्र्यं तद्गतत्वं च शब्दवृत्तेर्हि कारणम् ॥**

यस्मात् प्रवृत्तिनिमित्तानां दुःखादीनां **तद्गतत्वम्** इव परगतेषु **स्वातन्त्र्यम्** अपि दुःख्यादिशब्दप्रवृत्तेः **कारणम्,** अनुशासनप्रयोगयोरुभयत्र साम्यात्; तस्माद् दुःख्यादिशब्दा अपि उक्तार्थापत्तिबलात्तदधीनत्वहेतुतो ब्रह्मणि वर्तन्ते इति सम्बन्धः ।

परि॰— **परगतेष्विति** । विषयसप्तमीयम् । **अनुशासनेति** । 'तदस्यास्त्यस्मिन्निति मतुप् । 'अत इनिठनावि'त्यत्रास्मिन्नितिवदस्यापीत्यनुशासनस्य राजा पराजयीति प्रयोगस्य च सत्त्वात् उभयत्र तदाश्रये तत्स्वामिनि च साम्यादित्यर्थः । **उक्तार्थापत्तीति** । 'निरनिष्टो निरवद्यः', 'नामानि सर्वाणि' इति श्रुतिद्वयान्यथानुपपत्तिरूप-प्रागुक्तार्थापत्तिबलादित्यर्थः ।

सु॰— अस्तु स्वातन्त्र्यमपि शब्दप्रवृत्तिनिमित्तम्, किं त्वमुख्यमेव, तत्र प्रयोगस्याप्रचुरत्वात् । प्रयोगप्राचुर्यात्तद्गतत्वमेव मुख्यम् । तथा च दुःख्यादिशब्दानां जीवादिष्वेव मुख्यत्वाद्ब्रह्मण्यमुख्यत्वात् 'तत्तु समन्वयादि'त्यनुपपन्नमित्यत आह **स्वातन्त्र्यमिति ॥**

अनु०— **स्वातन्त्र्यं तत्र मुख्यं स्यात्**

तत्र स्वातन्त्र्यतद्गतत्वयोर्मध्ये **स्वातन्त्र्यम्** एव **मुख्यं**(ख्य)= शब्दप्रवृत्तिनिमित्तं **स्यात्**। न तु तद्गतत्वमित्यर्थः।

स्वातन्त्र्यमपि शब्दप्रवृत्तिकारणमिति मुख्यमिति च क्रमेण प्रतिज्ञातम्। तत्क्रमेणैवोपपिपादयिषुः स्वातन्त्र्यस्य कारणत्वानभ्युपगमे वाधकमाह **कुत इति**।

कुतो राज्ञि जयोऽन्यथा ॥

अन्यथा स्वातन्त्र्यस्य शव्दप्रवृत्तिकारणत्वाभावे, **राज्ञि जयो** जयनिमित्तको जयिशव्दः **कुतः** कथम्। स्वधामोपविष्टे राज्ञि जयः कुतः, न कुतोऽपि यतः, इत्यर्थः। जयस्य राजगतत्वाभावात्स्वातन्त्र्यमपि यदि शव्दप्रवृत्तिनिमित्तं न स्यात् तदा निमित्ताभावाद्राज्ञि जयिशब्दप्रवृत्तिर्न स्यात्, न चैवम्, तस्मात्स्वातन्त्र्यमपि कारणमङ्गीकरणीयमिति।

लक्षणया प्रयोगोऽस्त्विति चेन्न, तदस्यास्तीति निमित्तसाम्यात्, अन्यथा वैपरीत्यस्याप्यापातात्। पराजयस्य प्रकृतत्वेऽपि जयग्रहणं व्याप्त्यर्थम् ॥

परि०— **निमित्तसाम्यादिति**। तदाश्रय इव तत्स्वामिन्यपि तदस्यास्तीति सूत्रेऽस्मिन्नित्यस्येवास्या-पीत्युक्तस्वामित्वरूपनिमित्तस्य सत्त्वादिति भावः। **वैपरीत्यस्येति**। स्वामिन्येव मुख्यप्रयोगः। आश्रये लाक्षणिक इत्यस्येत्यर्थः। **व्याप्त्यर्थमिति**। स्वातन्त्र्येण निमित्तेन शव्दप्रयोगस्योदाहरणान्तरप्रदर्शनार्थं स्वातन्त्र्यनिमित्तत्वा-व्यभिचारार्थमित्यर्थः।

सु०— स्वातन्त्र्यस्य मुख्यकारणत्वमुपपादयति न हीति।

अनु०— **न हि भृत्यस्य विजयिशव्दस्तावत्प्रयुज्यते ॥**
यावद्राज्ञ्यन्यगत्वेऽपि स्वातन्त्र्याभासमात्रतः।

हिशब्दो यस्मादित्यर्थे। **तावद्यावदिति** क्रियाविशेषणे। जयस्य **अन्यगत्वेऽपि** भृत्यगतत्वेऽपि तं जयं प्रति **स्वातन्त्र्याभासमात्रेण राज्ञि विजयिशब्दो यावत्** प्रयुज्यते **तावत्** जयाधिकरणस्यापि **भृत्यस्य** सम्बन्धितया **न प्रयुज्यते** यस्मात्तस्मात्स्वातन्त्र्यं तत्र मुख्यं स्यादिति सम्बन्धः।

स्वातन्त्र्यादिति वक्तव्ये स्वातन्त्र्याभासमात्रत इति वचनं किमुतानुपचरितस्वातन्त्र्ये परमात्मनीति कैमुत्यद्योतनार्थम्।

भृत्याज्ञाननिमित्तं राज्ञि प्रयोगप्राचुर्यमिति चेन्न। भृत्यज्ञानेऽपि तदुपलम्भात्।

परि०— क्रियाविशेषणे इति। प्रयुज्यत इति क्रियाविशेषणे इत्यर्थः। शब्दविशेषणत्वे यावानित्यादि स्यादिति भावः।

सु०— ननु प्रयोगप्राचुर्यं न मुख्यताहेतुः, अज्ञातमुख्यलाक्षणिकादिप्रयोगेष्वपि दर्शनादिति चेत्। सत्यम्। 'प्रयोगप्राचुर्यात्तद्गतत्वमेव मुख्यम्, स्वातन्त्र्यं तु तदप्राचुर्यादमुख्यमि'ति परेण पर्यनुयुक्तेऽसिद्धिरनेनाभिधीयते, न तु प्रयोगप्राचुर्येण मुख्यता साध्यते, येन व्यभिचारचोदना सङ्गता स्यात्।

यद्यप्यत्र प्रयोगप्राचुर्यस्य मुख्याज्ञाननिमित्तत्वादिनाऽन्यथासिद्धिर्व्यभिचारो वा शक्यते वक्तुम्, तथाऽपि 'जगद्वाचित्वादि'ति सूत्रदिशा शिष्यैरेव ज्ञातुं शक्यत इत्यसिद्धिरेवोक्ता।

कुतस्तर्हि मुख्यतासिद्धिरिति चेत्।

उच्यते। तदस्यांस्तीति हि दुःख्यादिशब्दप्रवृत्तिनिमित्तमुक्तम्। यच्च यदधीनसत्ताप्रतीतिप्रवृत्तिकं, तत्तस्य मुख्यतो भवति, यथेष्टविनियोगयोग्यत्वात्। न तु(नु) यत्र यत्सम्बद्धं तस्य तन्मुख्यतः, यथेष्टविनियोगायोग्यत्वात्। न हि जीवेन दुःखादिकं हातुमुपदातुं वा शक्यते। अतः स्वातन्त्र्यमेव मुख्यमिति।

अथवाऽभिधानवृत्तावेव स्वातन्त्र्यतद्गतत्वयोर्निर्धारणायां स्वातन्त्र्यं मुख्यमिति प्रतिज्ञातम्। तत्र प्रयोगप्राचुर्यस्य हेतुत्वाभिधाने न कश्चिद्दोषः। प्रकरणवशादेव व्यभिचारपरिहारात्।

परि०— अज्ञातमुख्येति। अज्ञातो मुख्यो = मुख्यार्थो येषां शब्दानां ते च ते लाक्षणिकाश्च तादृशशब्दानां प्रयोगेष्वित्यर्थः। **अनेनेति**। न हीति श्लोकेन प्रयोगप्राचुर्याभावस्यासिद्धिरुच्यत इत्यर्थः। **मुख्याज्ञाननिमित्तत्वादिनेति**। अज्ञाननिमित्तकप्रयोगमूलकत्वभ्रान्तिमूलकत्वादिरादिपदार्थः। **व्यभिचारो वेति**। 'मञ्चाः क्रोशन्ती'त्यादिरूढलक्षणाप्रयोगेषु सत्यपि प्रयोगप्राचुर्ये मुख्यत्वाभावात्तत्प्रयोगप्राचुर्यं मुख्यत्वव्यभिचारीति वा नूतनयौगिकप्रयोगेषु प्रयोगाप्राचुर्येऽपि मुख्यत्वसत्त्वात्प्रयोगाप्राचुर्यममुख्यत्वव्यभिचारीति वा व्यभिचारो वक्तुं शक्यत इत्यर्थः। **जगद्वाचित्वादितीति**। अत्रैव पादे 'समाकर्षादि'त्यधिकरणे शब्दानां महायोगविद्वद्रूढिभ्यां भगवति मुख्यानामेवान्यत्र जगति व्यवहार इति समाकर्षादितिसूत्रेणोक्ते सति कथं तर्हि जगति प्रसिद्धिरिति शङ्कायां शब्दानां जगद्वाचित्वाज्जगद्वाचित्वज्ञानाज्जगत्येव व्युत्पत्तिग्रहादिति यावत्। जगति प्रसिद्धिः मुख्यार्थभगवदज्ञानमूलेति तत्रार्थस्य भाष्यादिदिशा व्यक्तत्वादिति भावः। **स्वातन्त्र्यमेवेति**। यथेष्टविनियोगकर्तृत्वरूपस्वातन्त्र्यमेवेत्यर्थः।

नन्वेवं स्वातन्त्र्यस्य मुख्यत्वोपपादनं मूलारूढं न प्राप्तमित्यनुशयादाह **अथवेति**। **न कश्चिदिति**। प्रयोगप्राचुर्यस्य व्यभिचारदोषो वा मूले मुख्यत्वानुपपादनदोषो वा नेत्यर्थः। ननु 'न ही'ति श्लोके स्वातन्त्र्यं शब्दवृत्तौ मुख्यं निमित्तम्। प्रचुरप्रयोगहेतुत्वाद्रूढिनिमित्तजातिवदित्युक्ते मञ्चाः क्रोशन्तीत्यादिरूढलक्षणाप्रयोगहेतौ क्रोशात्पुरुषमञ्चसम्बन्धे व्यभिचारः कथं परिहार्यः। अभिधानवृत्तावेवाभिधाननिमित्तयोस्तद्गतत्वस्वातन्त्र्ययोर्मध्ये तद्गतत्वापेक्षया स्वातन्त्र्यं मुख्यम्। तद्गतत्वापेक्षयास्य प्रचुरप्रयोगहेतुत्वाद्यौगिकरूढशब्दनिमित्तयोरवयवार्थजात्योर्मध्ये योगापेक्षया जातिव-दित्यभिधानवृत्तिमात्रज्ञापकशब्दस्य 'न ही'ति श्लोकेऽभावादित्यत आह **प्रकरणवशादिति**। प्रकरणप्राप्तविशेषण-बलादित्यर्थः। तथा च 'यो यच्छब्दवाच्यत्वे सति प्रचुरप्रयोगविषयः स तच्छब्दवाच्येषु मुख्य' इति व्याप्तिलाभान्न कोऽपि दोष इति भावः। **प्रकरणवशादिति**। 'दुःखिवद्धावराचास्तु शब्दा' इत्यादिपूर्वोत्तरवाक्येषु जीवादिवाचिनो-ऽप्येते ब्रह्मणि वर्तन्त इत्याद्युक्तिपर्यालोचनया अस्मिन्प्रकरणे अभिधावृत्तेरेव प्रस्तुतत्वप्रतीत्या अभिधावृत्तिप्रकरण-वशादेव अभिधावृत्तौ स्वातन्त्र्यं तद्गतत्वापेक्षया मुख्यं निमित्तम्। प्रचुरप्रयोगहेतुत्वादित्यस्य लाभेन रूढलाक्षणिकादि-प्रयोगे व्यभिचारशङ्काऽनवकाशेन तत्परिहारादित्यर्थः।

सु०— ननु यदि स्वाम्यं प्रवृत्तिनिमित्तं स्यात्तदा भृत्ये बद्धे मृते वा, राजा बद्धो (राजा) मृत इति प्रयोगः स्यात्। न चैवमस्ति। तेन जानीमो न स्वाम्यं प्रवृत्तिनिमित्त-मिति॥ न च वाच्यं प्रयोगे सति निमित्तानुसरणम्, न तु निमित्तमस्तीति प्रयोग इति; अमुख्य-प्रयोगविषयत्वादस्य न्यायस्य। तत्र हि निमित्तं न सामग्री, किन्तु तदेकदेशः। मुख्यप्रयोगे तु निमित्तमेव सामग्री। न हि सिंहशब्दस्य शार्दूले प्रयोगाभाववत् उपगोरपत्ये (अपि) औपगव-शब्दप्रयोगाभावो भवतीति।

अत्र वक्तव्यम्। कोऽयं प्रयोगो नाम। किं शब्दशक्तिः 'प्रयोगमूलं व्याकरणमि'ति यथा, किं वोच्चारणम्। नाद्यः प्रसङ्गस्येष्टत्वात्, विपर्ययपर्यवसाने चासिद्धेः। द्वितीये त्वन्यथासिद्धि-माह **भृत्येति**।

अनु०— भृत्यबन्धादिकं राज्ञि राज्ञो बन्धादियोग्यतः॥
कारणं संशयस्य स्यादिति नैव प्रयुज्यते॥

राजाधीनभृत्यबन्धादिकं विवक्षित्वा राज्ञि राजा बद्ध(द्धो मृत) इत्यादिवाक्यं न प्रयु-ज्यते। किं कारणम्। स प्रयोगः संशयस्य कारणं स्यादित्येव, न तु स्वातन्त्र्यस्य अकारणत्वात्। कुतः संशयस्य कारणम्। राज्ञोऽपि बन्धादियोग्यत्वात्।

इदमुक्तं भवति। भवत्येव स्वातन्त्र्यं शब्दप्रवृत्तिनिमित्तं, प्रयोगाभावस्तु प्रतिबन्धक-निमित्तः। राजा बद्धो मृत इति प्रयोगे हि संशयो व्युत्पन्नस्य स्यात्, 'किं राजाधीनस्य भृत्यस्य

बद्धत्वादिनैवमुच्यते, किं वा राज्ञ एव बद्धत्वादिने'ति, आकाङ्क्षासन्निधियोग्यतानामुभयत्र सद्भावेनार्थद्वयप्रतीतेरवर्जनीयत्वात् । न च संशयो मा भूदित्येवं निवृत्तः प्रयोगोऽकारणत्वं स्वातन्त्र्यस्य गमयति । न हि मणिमन्त्रादिप्रतिबद्धोऽग्निर्नाधाक्षीदिति न तत्कारणमिति ।

परि०— यदपि सन्न्यायरत्नावल्यां 'प्रयोगे सति निमित्तानुसरणं न तु निमित्तमस्तीति प्रयोग' इति तदप्यनूद्य निराह **न च वाच्यमिति । तत्र हीति ।** अमुख्यप्रयोगे । निमित्तं मुख्यार्थसादृशं वा । तदेकदेश इत्युक्तं सामग्र्येकदेशत्वं निमित्तमेव सामग्रीत्युक्तं च व्यनक्ति **न हीति ।** सिंहशब्दस्य चैत्रे प्रयोगः शार्दूले अप्रयोगोऽस्ति । मुख्यार्थसादृश्यस्य सामग्रीत्वे शार्दूलेऽपि प्रयोगः स्यात् । स नास्तीति सामग्र्येकदेशत्वमेव तस्य । तथा औपगवशब्दस्य उपगोरपत्यत्वं निमित्तं तस्यापत्यमित्यण्प्रत्ययविधानात् । एवं चोपगवपत्यत्वरूपमुख्यप्रयोगनिमित्तस्य सामग्रीत्वाभावे उपगो- रपत्येऽपि क्वचिदौपगवशब्दाप्रयोगः स्यात् शार्दूले सिंहशब्दप्रयोगाभाववत् । न चैवमतो मुख्यप्रयोगे निमित्तं सामग्र्येवेति भावः । **प्रयोगमूलं** शब्दशक्तिमूलम् । व्याकरणकोशोपमानादेः शब्दशक्तिमूलत्वात् । **प्रसङ्गस्येति ।** राज्ञिबद्धातिशब्दप्रयोगः स्यादिति प्रसङ्गस्येत्यर्थः । राज्ञिबद्धादिशब्दशक्तेः सत्त्वादिति भावः । **विपर्ययेति ।** नास्ति च प्रयोग इत्यस्य वेत्यर्थः । **अकारणत्वादिति ।** न प्रयुज्यत इत्यन्वयः । व्युत्पन्नस्य स्वातन्त्र्यमपि निमित्तमिति जानतः ।

सु०— न संशयकारणत्वमात्रं प्रयोगप्रतिबन्धकम् । व्याख्यानतः संशयनिवृत्ति- सम्भवात् । यथोक्तम् । 'व्याख्यानतो विशेषप्रतिपत्तिर्न हि सन्देहादलक्षणमि'ति । अन्यथा राजा जयीत्यपि प्रयोगो न स्यात् । तत्राप्युक्तविधया संशयावतारादित्यत आह **अमङ्गल- त्वादिति ।**

अनु०— **अमङ्गलत्वाच्छब्दानां राज्ञो योगादमङ्गले ॥**
अप्रियत्वात्तु शब्दस्य स्यात्प्रयोगनिवर्तनम् ॥

तुशब्दोऽवधारणे । **शब्दस्य** इति जात्यपेक्षमे(त्ये)कवचनम् । राज्ञो बन्धनादौ **अमङ्गले (योगात्)** योग्यता(त्व)सद्भावात्, आकाङ्क्षादेश्च स्फुटत्वात् 'राजा बद्ध' इत्यादिपदानां पाक्षिकराजबन्धाद्यमङ्गलप्रतीतिजनकत्वसम्भवात् । राज्ञोऽमङ्गलाभिधानस्य च राजतत्पुरुषा- प्रीतिहेतुत्वादेव शब्दस्य प्रयोगनिवर्तनं स्यात् ।

अयमभिसन्धिः । न केवलं संशयप्राप्तेः प्रयोगाभावः, किन्तु संशयनिमित्ताप्रीतिहेतु- कानर्थशङ्कयैव । न पुनः स्वातन्त्र्यस्याकारणत्वादिति । तर्हि राजा पराजयीत्यपि न प्रयोक्तव्य- मिति चेत् । भृत्यद्वारैव राजा विजयते पराजयते चेति प्रसिद्धतया संशयानुत्पादात् ।

परि०— यथोक्तमिति । लणितिसूत्रे महाभाष्ये उक्तमित्यर्थः । अलक्षणम् = असूत्रमित्यर्थः । तत्र हि प्रत्याहारसूत्रेषु अइउण् लणिति णकारानुबन्धं द्विःकथमुपात्तवान् सूत्रकारः । तथात्वे 'अणुदित्सवर्णस्य चाप्रत्यय' इत्येवमादावणित्ययं किंपूर्वेण णकारेण गृहीतप्रत्याहारस्य निर्देशोऽथ परेणेति सन्देहावस्कन्दनादित्याशङ्क्य व्याख्यानतो विशेषप्रतिपत्तिः न हि सन्देहादलक्षणमिनिपरिभाषाज्ञापनाय द्विरुपात्तो णकारानुबन्ध इत्युक्त्वा अणुदित्सवर्णस्येत्येकं विनान्यत्र सर्वत्र न परेणेति व्याख्यास्यामः । न हि सन्देहमात्रादलक्षणं भवतीत्युक्तम् ।

सु०— नन्वस्ति तावद् राजा वद्ध इत्यादिप्रयोगाभावः । स तु स्वाम्यस्याकारणत्वान्न भवति, किं तूक्तसंशयप्रतिबन्धादिति कुतो निश्चयम् । न च वाच्यं मा भूदयं निश्चयः, प्रयोगाभावस्यान्यथासिद्धिशङ्काऽपि तर्कानुमाने शक्नोति दूषयितुमिति । वादिनोऽपि निश्चयस्यावश्यकत्वात्, अन्यथा स्वातन्त्र्यनिमित्तकसमन्वयानवधारणापातादि'त्यत आह गुणास्त्विति ।

अनु०— गुणास्तु तादृशा यत्र प्रयुज्यन्तेऽखिला अपि ॥

तादृशाः = स्वाम्यनिमित्तकाः शब्दाः, यत्र = यदि, गुणाः = शुभाभिधायिनो न तु पाक्षिकमप्यमङ्गलं प्रत्याययन्ति । तत्र = तर्हि । ते **अखिला अपि प्रयुज्यन्ते** । यथा जितं राज्ञेत्यादयः । प्राप्ताप्राप्तविवेकेनानर्थशङ्कैव प्रयोगाभावकारणम्, न तु स्वातन्त्र्यस्यानिमित्तत्वमिति निश्चीयत इति भावः । अत एवोक्तम् **अखिला अपीति** ॥ न चायं नियमोऽस्ति, निमित्तसद्भावे प्रयोगो भवतीति । अनन्तानां हि शब्दानां लक्षणानि व्याकरणकारैरुक्तानि, न च तेषां प्रयोगो दृश्यत इति स्फुटत्वान्नोक्तम् । तदेवं स्वातन्त्र्यस्य शब्दप्रवृत्तिहेतुत्वं मुख्यत्वं च सिद्धमित्याह **पूज्येष्विति** ।

पूज्येष्वेव विशेषेण स्वातन्त्र्यं मुख्यकारणम् ।

यतः, पूज्येषु = **स्वामिषु**, जयिप्रभृतयः शब्दाः प्रयुज्यन्ते; तेन ज्ञायते **स्वातन्त्र्यं शब्दप्रवृत्तिकारणमिति** । यतश्च, **पूज्येष्वेव**, **विशेषेण** = प्राचुर्येण, प्रयुज्यन्ते, न भृत्येषु; तेन निश्चीयते **स्वातन्त्र्यं** शब्दप्रवृत्तौ तद्गतत्वादपि **मुख्यं कारणमिति** ।

परि०— तर्कानुमाने इति । यदि स्वाम्यं प्रवृत्तिनिमित्तं स्यात् तर्हि राज्ञि बद्ध इत्यादिप्रयोगः स्यादिति प्रागुक्ततर्के, न स्वाम्यं शब्दप्रवृत्तिनिमित्ते तस्य राज्ञि बद्धादिशब्दप्रयोगाहेतुत्वादिति तर्कस्य विपर्ययपर्यवसानेन लब्धमनुमानं च दूषयितुं शक्नोतीति सिद्धान्तिना न वाच्यमित्यर्थः । **वादिनोऽपि** सिद्धान्तिनोऽपि । **समन्वयेति** । शक्तितात्पर्येत्यर्थः । यत्रेति श्रवणात्तत्रेत्यध्याहृत्यार्थमाह **तत्र तर्हीति** । नन्वस्ति तावदित्यादिना कृतचोद्यस्य

किमुत्तरमनेन लब्धमित्यतो भावमाह **प्राप्ताप्राप्तेति** । राज्ञि बद्धादिशब्दाप्रयोगे प्रयोजकतयेदं प्राप्तमिदमप्राप्तमिति विमर्शेनेत्यर्थः । स्वाम्येन निमित्तेन शब्दाप्रयोगे प्रतिबन्ध एव प्रयोजकतया प्राप्तः न तु स्वाम्यस्य शब्दप्रवृत्त्यनिमित्तत्वं प्रतिबन्धाभावे शब्दप्रयोगदर्शनात् । अन्यथा = स्वाम्यस्य शब्दप्रवृत्त्यनिमित्तत्वस्यैव दोषवाचिशब्दाप्रयोगप्रयोजकत्वे, गुणवाचिशब्दप्रयोगोऽपि न स्यात् । अस्ति च सः तेन ज्ञायते प्रतिबन्धकरूपानर्थशङ्कैवाप्रयोगे कारणं न त्वन्यदिति निश्चीयत इत्यर्थः । यदपि मुख्यप्रयोगे तु निमित्तं सामग्रीति निमित्ते सति स्यादेवावश्यं प्रयोग इति प्रागुक्तं यदपि सन्न्यायरत्नावल्युक्तस्य खण्डनं तदुभयमसदिति भावेनाह **न चायं नियमोऽस्तीति** । **न च तेषां प्रयोगो दृश्यत इति** । एतच्च विवृतं चन्द्रिकायाम् ''धेनुशब्दप्रवृत्तिनिमित्तस्य धेट इत्वेति व्याकरणोक्तस्य धानकर्मत्वस्य महिष्यादौ सत्त्वेऽपि तत्र तदप्रयोगः । यथा च निमित्ते सत्यपि कुलाले कुम्भकारशब्दस्येवोदञ्चनकारादिशब्दानामप्रयोगः तथा राज्ञि सत्यपि निमित्ते बद्धादिशब्दाप्रयोगोऽस्तु । किं च त्वामतिक्रान्तानामित्याद्यर्थेऽतित्वाकं अतित्वयेत्यादयः मामतिक्रान्तानामित्याद्यर्थे अतिमाकमतिमयेत्यादयश्च लक्षणतो व्युत्पादिताः । न च तेषां प्रयोगोऽस्ति तद्वदिहाप्यस्तु'' इत्यादिग्रन्थेन । **तदेवमिति** । 'कुतो राज्ञि जयोऽन्यथा' इति 'न हि भृत्यस्ये'त्यादिना चोक्तप्रकारेणेत्यर्थः ।

सु०— किमतो यद्येवमित्यत आह अत इति ।

अनु०— अतो दोषातिदूरत्वात्संशयस्याप्यसम्भवात् ॥
दोषाणां विष्णुगत्वस्य प्राज्ञबुद्धिव्यपेक्षया ।
स्वातन्त्र्यार्थमभिप्रेत्य दोषशब्दास्तु(श्च) विष्णवि ॥

यतः स्वातन्त्र्यं कारणं, मुख्यं च, अतः **स्वातन्त्र्यार्थमभिप्रेत्य** दुःखिबद्धावराद्या **दोषशब्दा अपि विष्णवि** = विष्णौ, 'जीवा एव तु दुःखिन' (.?.) इत्यादौ, प्रयुज्यन्त इति सम्बन्धः । सत्यपि निमित्ते यथा 'राजा बद्ध' इत्यादिप्रयोगाभावस्तथा 'विष्णुर्दुःखी'त्यादिप्रयोगाभावोऽपि कुतो न भवेत्, अत्रापि पाक्षिकस्य विष्णुवैष्णवभयस्य प्रतिबन्धकत्वसम्भवादित्यत उक्तम् **दोषेति** ।

'निरनिष्टो निरवद्य' इत्यादिश्रुतेर्विष्णोः(ष्णौ) **दोषातिदूरत्वनिश्चयात्** । **प्राज्ञबुद्धिव्यपेक्षया दोषाणां विष्णुगत्वस्य** तद्विषयस्य **संशयस्यासम्भवात्** । निमित्तसद्भावात्प्रतिबन्धकाभावादपीत्यपेरर्थः ।

एतदुक्तं भवति । सत्यपि निमित्ते वैदिकप्रयोगनिवृत्तिर्हि विष्णुवैष्णव(वेभ्यो)भयात्स्यात् । तत्कारणं च तदप्रीतिः । तत्रापि हेतुर्विष्णोरनेन दोषित्वमुच्यत इति संशयः । तस्य च निमित्तं वाक्यस्योभयार्थप्रतीतिजनकत्वम् । तस्याप्युभयत्र योग्यतादिसद्भावः । न चासावस्ति

प्रकृते, विष्णुवैष्णवानां परमेश्वरनिर्दोषतानिश्चयवत्त्वेन योग्यताध्यवसायानुपपत्तेः, अन्यथा जरद्गवादिवाक्येऽपि तत्प्रसङ्गात्।

यद्यपि वाक्यतात्पर्यांज्ञे(ष्व)प्रीतिसम्भवः तथाऽपि सदभिप्रायवाक्यप्रयोगनिवृत्तौ किमायातमिति। एतदप्युक्तम् **प्राज्ञबुद्धिव्यपेक्षयेति।**

स्वस्य परमवैदिकताख्यापनाय विष्णवीति वैदिकप्रयोगः।

परि०— उभयार्थेति। दोषवत्त्वतत्प्रतिस्वातन्त्र्यरूपोभयार्थप्रतीतिजनकत्वमित्यर्थः। विष्णाविति वाच्ये विष्णवीति कथमित्यत आह **स्वस्य परमवैदिकतेति।** 'मदे सुतस्य विष्णवी'ति वेदे श्रुतो वैदिकः प्रयोगः।

सु०— अत्र श्रुतिसंमतिमप्याह वासुदेवेति।

अनु०— वासुदेवश्रुतिश्चाह नैव विष्णावमङ्गलम्।
मङ्गलामङ्गलेऽन्यत्र ततो नामङ्गलं वदेत्॥
स्वातन्त्र्यापेक्षया विष्णौ दोषो नामङ्गलोक्तितः।

आह एतमर्थमिति शेषः। यतो **नैव विष्णौ अमङ्गलं** दुःखादिकमस्ति। **ततो** योग्यता-विरहेणार्थान्तरप्रतीत्यभावात् **स्वातन्त्र्यापेक्षया विष्णावमङ्गलोक्तितो दोषो**ऽनर्थो **नास्ति।** तस्माद् दुःख्यादिशब्दा अपि विष्णौ वेदे प्रयुज्यन्त इति शेषः। **अन्यत्र** तु राजादौ यतो **मङ्गला-मङ्गले** सम्भवतोऽतो योग्यतासम्भवेनार्थान्तरप्रतिभासनात्पाक्षिकानर्थशङ्कया तत्रामङ्गलं राजा वद्ध इत्यादिकं न **वदेदि**त्यर्थः।

एकस्यैव शब्दस्य क्वचिद्दोषप्रत्यायकत्वेनानर्थहेतुत्वं क्वचित्तदभाव इत्येतद् दृष्टान्तेन बोधयति **बहुभुक्त्वमिति।**

बहुभुक्त्वं यथा दोषो नृषु नैव हरौ क्वचित्॥

यथा बहुभुग्देवदत्त इत्युक्ते बहुभोगवानिति निन्द्यश्चेति प्रतीयते, 'अस्वर्ग्यं चाति-भोजनमि'ति (श्रुतेः) स्मृतेः, उभयस्यापि देवदत्ते सम्भवेन योग्यत्वात्। अत एव देवदत्ता-द्यीरुणा नैवं प्रयुज्यते। परमेश्वरे तु संसारधर्माणामत्यन्तासम्भवान्न दोषप्रतिभासः, किन्तु सर्वसंहर्तृत्वादिकमेव प्रतीयत इति (। तत्र) तत्प्रयोगः। दार्ष्टान्तिकमाह **एवमिति।**

एवं दुःख्यादिशब्दाश्च स्वातन्त्र्यापेक्षयोदिताः।
नैव दोषा हरौ

दोषा दोषहेतवः । प्रथमदृष्टान्तस्यापि दार्ष्टान्तिकमध्याहार्यम् ।

कथं तर्हि परमेश्वरे दुःखित्वादिवेदनमनर्थहेतुत्वेनोच्यतेऽसन्नेव स भवतीत्यादावित्यत आह **तद्गबुद्ध्येति** ।

तद्गबुद्ध्योक्ता दोषकारिणः ।
तस्मात्ते दोषशब्दाश्च तत्रैव गुणवाचकाः ॥

दुःखादीनां तद्गतत्वविवक्षयेत्यर्थः । **तस्मादिति** श्रुतिः स्वोक्तार्थमुपसंहरति । अतोऽव्यक्तादिशब्दवाच्यः परमात्मेति सिद्धम् ॥

परि०— विष्णौ त्विति तुशब्दस्यान्वयेनानुवादोऽन्यत्र त्विति । मूले श्रुतित्यादेव ईदूदेद्-द्विवचनमिति प्रगृह्य संज्ञानाश्रितेति भावः ।

उभयस्यापि देवदत्ते सम्भवेनेति । वहुभुक्त्वनिन्द्यत्वरूपोभयस्येत्यर्थः । **दार्ष्टान्तिकमाहेति** । वहुभुक्त्वं यथेत्यव्यवधानेनोक्तदृष्टान्तस्य दार्ष्टान्तिकमाह वासुदेवश्रुतिरित्यर्थः । **प्रथमदृष्टान्तस्यापीति** । राज्ञि वद्धमृतादिशब्द-प्रयोगे दोषो यथा एवं हरौ वद्धमृतादिशब्दाः स्वातन्त्र्यापेक्षया प्रयुज्यन्ते चेन्न दोष इत्येतदध्याहार्यमित्यर्थः । यद्वा वहुभुक्त्वमित्यादिदृष्टान्तद्वयम् । वहुभुक्त्वं यथा नृषु दोषस्तथा राज्ञि वद्धादिशब्दप्रयोगो दोष इति दार्ष्टान्तिकमध्याहार्यमित्यर्थः । हरौ यथा न दोष इति द्वितीयदृष्टान्तस्यैवमित्यादिदार्ष्टान्तिकमित्यर्थः । **दुःखित्वादीति** । 'असद्ब्रह्मेति चेद्वेद' इत्यादिनोक्त-दुःखित्वादिवेदनमित्यर्थः । 'जीवान्यत् ब्रह्म असत्' = 'दुःखिजीवात्मकमेव ब्रह्म' इति वेदनस्य दुःखित्ववेदनरूपत्वादिति भावः । 'अतो दोषातिदूरत्वात्' इति भाष्यकृतोपसंहृतत्वादाह **श्रुतिः स्वोक्तार्थमिति** । अधिकरणार्थमुपसंहरति **अत इति** ।

॥ इति आनुमानिकाधिकरणम् ॥ १-४-१ ॥

★ ★ ★

॥ अथ ज्योतिरुपक्रमाधिकरणम् ॥ १-४-२ ॥

सु०— 'ज्योतिष्टोमेन स्वर्गकामो यजेत', 'वसन्ते वसन्ते ज्योतिषा यजेते'त्यादि-कर्मकाण्डगते वाक्ये सन्देहः किमेतत् ब्रह्मणि समन्वेत्युत नेति । नेति पूर्वः पक्षः ।

तथाहि । किमत्र वाक्यार्थो ब्रह्म किंवा पदार्थः । नाद्यः । ज्योतिष्टोमकर्तव्यतादेर्वाक्यार्थतया प्रतीतेः । न द्वितीयः, पदानि हि अमूनि किं रूढ्या ब्रह्मवाचीनि किंवा योगेन । आद्येऽपि किं

प्रसिद्धवसन्ताद्यात्मकत्वेन तत्पदानां ब्रह्मणि रूढिराश्रीयते उत (एवमेव) पृथगेव। नाद्यः, तेषां जडत्वानित्यत्वादिना ब्रह्मणोऽपि दूषणप्रसङ्गात्। न द्वितीयः, अनेकार्थतास्वीकारस्य अन्याय्यत्वात्। न हीश्वरे वसन्तादिशब्दानां रूढिः प्रमाणवती। न च रूढ्या समन्वयसमाश्रयणे प्रयोजनमस्ति, गुणपूर्त्यसिद्धेः। नापि योगेन, योगस्य रूढेर्जघन्यवृत्तित्वेन मुख्यार्थताऽसिद्धेः। न चैवंविधं योगमपि पश्यामः॥ योगे च प्रकृत्यादिविभागः पूर्वोत्तरपदविभागश्चाङ्गीकरणीयः। तत्र प्रकृत्यादेरीश्वरवाचित्वमस्ति न वा। आद्ये, योगानुपपत्तिः सामर्थ्याभावात्। द्वितीये, ब्रह्मणि सर्वशब्दसमन्वयानुपपत्तिः, प्रकृत्यादेरन्यपरत्वात्। किञ्च सर्वेषां पदानां ब्रह्मपरत्वे विभक्तिवैयर्थ्यं कर्मानुष्ठानविलोपश्च प्राप्नोति, क्रियोपहितरूपत्वात्कारकाणां, क्रियाभिधायकस्य चाभावात्, अनुष्ठापकप्रमाणान्तरादर्शनात्। तस्मादयुक्तं समन्वयसूत्रमिति।

परि०— ज्योतिरादिपदनिरुक्तेः सङ्गत्यर्थं तद्व्यावर्त्यं चोद्यं विवृण्वानो विषयसंशयपूर्वपक्षानाह **ज्योतिष्टोमेनेति**। भाष्ये ज्योतिरादिशब्दनिरुक्तावप्यस्योक्तिरत्र पूर्वोत्तरपादविभागस्य स्फुटत्वाद्वक्ष्यमाणापेक्षस्य सुबोधत्वाय वा ज्योतिःशब्दोऽपि ज्योतिष्टोमपर्याय इति द्योतनाय वा। कालविधिपरे कर्मकर्तव्यत्वाप्रतीतेस्तत्प्रतीतये वा(एव) प्रधानवाक्ये तद्गुणविधिवाक्ये च सर्वत्र सन्देह इति द्योतनाय वा निष्फलयूपादिबोधकवाक्यानां फलवज्ज्योतिष्टोमकर्तव्यतापर्यवसानस्य सुज्ञानत्वाय वा ज्योतिष्टोमवाक्यस्याप्युक्तिः। **समन्वेतीति**। शक्तितात्पर्यवद्भवति न वेत्यर्थः। भाष्ये समाकर्षनयस्थवाक्यान्वयादिति गुणसूत्रार्थस्याप्यत्राग्रे 'अङ्गीकृतेऽपि' इत्यादिना वक्ष्यमाणत्वाद्व्यावर्त्यकोटिः किमत्र वाक्यार्थो ब्रह्मेति। **ज्योतिष्टोमकर्तव्यतादेः** ज्योतिष्टोमेष्टसाधनत्वादेः। ज्योतिर्नयव्यावर्त्यपूर्वपक्षमाह **न द्वितीय इत्यादिना**। अक्षादिशब्दानामिव न दोष इत्यत आह **न हीति**। आद्यसूत्रव्यावर्त्यमुक्त्वा कल्पनेतिसूत्रव्यावर्त्यमाह **योगे चेति**। एतच्च चोद्यं 'तेषु तेषु पदार्थेषु रूढिः' इत्यादिना निरस्यते। प्रकृत्यादीत्यादिपदेन प्रत्ययग्रहः। **सामर्थ्याभावादिति**। भगवन्मात्रवाचकपदयोरन्योन्याकाङ्क्षारूपसामर्थ्याभावादित्यर्थः। **किञ्चेति**। एतदपि सर्वस्य सम्बुद्ध्यन्ततोक्त्या निरस्यते। **कर्मानुष्ठानविलोपश्चेति**। एतदपि 'तेषु तेषु पदार्थेषु' इत्यादिना निरस्यते। ननु कर्तृकरणत्वादिकारकत्वसिद्ध्ये विभक्तिसाफल्यमस्त्वित्यत आह **क्रियेति**। क्रियां कुर्वद्धि कारकमिति क्रियोपाधिकरूपत्वादित्यर्थः। कर्मानुष्ठानविकोपः कुत इत्यत आह **अनुष्ठापकेति**। अयुक्तं समन्वयसूत्रमिति। तत्राशेषशब्दसमन्वयस्य प्रतिज्ञानादिति भावः।

सु०— अत्रोच्यते। 'यत्तावदुक्तं किं ब्रह्मणि वाक्यस्यान्वयः किंवा पदानामिति। तत्र तावत्पदानामिति ब्रूमः। न च वृत्त्यसम्भवः, योगसद्भावादि'त्यभिप्रेत्य निर्वक्ति जातमिति।

अनु०— **जातमोतं हरौ यस्माज्ज्योतिः षः प्राणरूपतः।**

जिर्जातम् । जनेरौणादिको डिप्रत्ययः । ओतिरोतम् । (अवतेक्तिः?) अवतेः क्तिन् । जातं = जगत्, ओतं = प्रविष्टं, यस्मिन्नसौ ज्योतिः । **प्राणरूपतः** चेष्टकरूपत्वात् । 'षकारः प्राण आत्मे'ति श्रुतेः । **ज्योतिः चासौ षः** चेति ज्योतिषः, तस्य सम्बुद्धिर्ज्योतिष ॥

परि०— अवतेः क्तिन्निति । तथा च ज्वरत्वरस्रिव्यविमवामुपधायाश्चेत्यकारवकारयोरूठि सवर्णदीर्घे च बहुलग्रहणादाङ्पूर्वकत्वेन वा गुणे सति ओतिरिति रूपमित्यर्थः । **प्राण आत्मेति** । अस्यार्थोऽग्रे व्यक्तः ।

सु०—

अनु०— आयजेतश्चायजेतः

यजतेर्भावे 'घञर्थे कविधानमि'ति कप्रत्ययः । संप्रसारणाभावः (तु) छान्दसः । यजो = यज्ञः ।

अथवा कर्तर्येव पचाद्यच् । तथा च आ = सम्यक्, समन्ताद्वा, यजेन = यज्ञेन कर्मणा, याजकेन पुरुषेण वा, इतः प्राप्तः, आयजेतः । सकलयज्ञभोक्ता यज्वभिर्ज्ञानद्वारा प्राप्यश्चेत्यर्थः । तस्य सम्बुद्धिरायजेत ।

परि०— ननु वचिस्वपियजादीनां किर्तीति सम्प्रसारणे सति इज इति स्यादित्यत आह **सम्प्रसारणेति** ।

सु०—

अनु०— वसन्तिश्च वसंस्ततः ।

वसतेः पचाद्यच्, वसतीति वसः । तनोतेरौणादिको डिप्रत्ययः, तनोतीति तिः । 'वर्णागमो वर्णविपर्ययश्चे'ति पूर्वपदस्य नकारागमः । वसंश्चासौ तिश्चेति वसन्तिः, व्याप्तो वर्तत इत्यर्थः । तत्सम्बुद्धिर्वसन्ते । द्विरुक्तिरादरार्था ।

परि०— वर्णागम इति । 'वर्णागमो वर्णविपर्ययश्च द्वौ चापरौ वर्णविकारनाशौ । धातोस्तदर्थातिशयेन योगस्तदुच्यते पञ्चविधं निरुक्तम्' इति पृषोदरादिसूत्रोक्तकार्यसङ्ग्रहश्लोकेन वृत्त्युक्तेन पूर्वपदस्य नकारागम इत्यर्थः । उदाहरणानि तु कौ जीर्यत इति कुञ्जर इत्यत्रोकारस्य मकारागमः । हिनस्तीति सिंह इत्यत्राद्यन्तयोर्विपर्ययो व्यत्यासः । षोडन्निति षकारस्यो(?)वर्णलूपापत्तिर्विकारः । पृषोदरमित्यादौ तकारादेर्लोपो वर्णविनाशः । यस्य धातोर्योऽर्थः प्रसिद्धस्तस्मादर्थान्तरेण योगतस्तदर्थातिशयेन योग इति । यदेतत्पञ्चविधं निरुक्तं निर्वचनप्रकारः शब्दानां तदनेन सूत्रेणोच्यत इति मञ्जर्यामुक्तानि । **द्विरुक्तिरिति** । वसन्ते वसन्त इति द्विरुक्तिरित्यर्थः ।

सु०—

अनु०— **विगतच्छादनत्वात्तु गच्छ**

गमेश्छदेश्च 'डो(?)ऽन्यत्रापि दृश्यत' इति डप्रत्ययः। गं विगतं, छं छादनम् अविद्या-दिकं यस्माद् असौ गच्छस्तस्य सम्बुद्धिः गच्छ। 'इन्द्रागच्छे'त्यादिव्याख्यानमेतत्।

परि०— गमेश्छदेश्चेति। गम्लृगतौ छदिरावरण आभ्यां सप्तम्यां 'जनेर्ड' इति डप्रकरणे 'अन्यत्रापि दृश्यत' इति सूत्रेण ड इत्यर्थः।

सु०—

अनु०— **भूतक्षयंकरः॥**

भुंक्ष्वेत्युक्तो हरिः

भुशव्दो भूतशव्दस्यादेशः, क्षयशव्दस्य च क्ष्वः, पूर्वपदस्य मकारागमः। पृषोदरादि-रयम्॥ यद्वा क्षि क्षय इत्यस्मात् ड्वप्रत्ययः। अयमपि सम्बुद्ध्यन्तः।

परि०— पृषोदरादिरयमिति। 'पृषोदरादीनि यथोपदिष्टमि'ति षष्ठतृतीयपादे सूत्रम्। तत्रादिशब्दः प्रकार-वचनः। यथोपदिष्टमिति वीप्सायामव्ययीभावः। येषु वर्णागमलोपविकाराः शास्त्रेणाविहिता लोके च दृश्यन्ते तानि पृषोदरप्रकाराणि शब्दरूपाणि यथोपदिष्टं शिष्टैः प्रयुक्तानि सर्वाण्यपि साधून्येव मन्तव्यानीति षष्ठतृतीयपादे वृत्त्यादा-वुक्तत्वात्पृषोदरादिरयमित्युक्तम्। साधूनीत्युक्तत्वाद् ये शब्दाः वर्णागमविकारलोपादियुततया व्यवहृतास्ते तथैव साधवः पृषोदरादिगणे द्रष्टव्या इत्युक्तत्वादयमपि तथैव निर्वाह्य इत्यर्थः।

सु०—

अनु०— **हुं च हुतमस्मिन् जगद्यतः।**

जुहोतेरधिकरणे मकारप्रत्ययः। कृन्मेजन्त इत्यव्ययत्वम्। हुतं स्वेनैव अस्मिन् विष्णौ जगत् प्रलयादौ यतः अतो हुं च असावित्यर्थः। कर्मविशेषानुक्तेर्जगदित्युक्तम्।

परि०— जुहोतेरिति। हु दानादानयोरित्यस्मादित्यर्थः। **कृदिति।** कृदन्तं मकारान्तमेजन्तं च शब्दरूप-मव्ययं भवतीति सूत्रार्थः।

सु०—

अनु०— **स्फुटत्वात्फडिति प्रोक्तः**

स्फुटविकसन इत्यस्मात्कर्तरि क्विप् । सकारलोपः । उकारस्याकारः । **स्फुटत्वात्** स्वात्मानं प्रति व्यक्तत्वादसंकुचितवृत्तित्वात् (इति) वा ।

कवरक्षण इत्यतः ।

कवचं

कवरक्षणं इत्यतः = इत्यस्य(स्मात्) धातो रूपं कवचमित्येतदित्यर्थः । कवतेरच इत्येतावान् (एव) प्रत्ययः । कवति रक्षतीति कवचम् ।

वर्तते यस्मात् षड्गुणत्वेन सर्वदा ।

वषट्

वृतु वर्तने डप्रत्ययः, **वर्तत** इति वः । षड्गुणात्मकत्वात् षट् । वश्चासौ षट् चेति वषट् । तस्य तात्पर्यं वर्तत इत्यादि । ऐश्वर्यवीर्ययशःश्रीज्ञानवैराग्याणि षड्गुणाः ।

तद्वत्वतस्तेषां वौषट्

विः = विष्णुः । 'अकयप्रविसम्भूमसखहा विष्णुवाचका' इति वचनात् । तस्मिन् वौ = वर्तमानाः, षट् = गुणा वौषट् । सप्तम्या अलुक् । अस्य तात्पर्यार्थः, **तेषां** षण्णां गुणानां **तद्व(त)त्वतो वौषट्** इति ।

परि०— इति वचनादिति । अन्तर्यामिब्राह्मणे बृहद्भाष्योक्तवचनादित्यर्थः ।

सु०—

अनु०— **इत्येव कथ्यते ॥**

न चैवं भगवन्नामत्वानुपपत्तिः । तद्वतगुणानामपि तदात्मकत्वात् । तदिदमुक्तम् **इत्येवेति** ।

तर्हि कथ्यत इति कथम् । भावे प्रयोगो न कर्मणीत्यतो न दोषः ।

परि०— ननु कथ्यत इत्यस्य कर्मणि निष्पन्नत्वेन विष्णौ वर्तमानवौषट्शब्दोक्तषड्गुणानामेव कथनक्रियां प्रति कर्मत्वेन तेषां च बहुत्वात्कथं कथ्यत इति भाष्यमिति शङ्कते **तर्हि कथ्यत इति कथमिति** । भावे कथ्यत इत्यस्य निष्पन्नत्वाद्भावस्य चैकत्वादेकवचनं युक्तमित्याशयेन परिहरति भाव इति । इत्येव कथनमित्यर्थ इति भावः ।

सु०—

अनु०— स्वीयं स्वीकुरुते यस्मात्स्वाहेत्युक्तो जनार्दनः ।

हरतेर्जहातेर्वा डः । द्वावप्याङ्पूर्वौ(र्वकौ) स्वीकारे वर्तेते । स्वं = स्वभावतः स्वीयम् एव हविरादि(इतरेषां) भ्रान्त्याऽस्ववत् प्रतीतं **स्वीकुरुत** इति स्वाहः । स चासौ अश्वेति स्वाहेति सम्बुद्धिः ।

परि०— हरतेरिति । हृञ् हरण इत्यस्य ओहाक् त्याग इत्यतो वेत्यर्थः । जुहोतेरिति पाठे हुदानादनयोरित्यत इत्यर्थः । **स चासावश्वेतीति** । स्वाह अ इत्यनयोः सवर्णदीर्घे स्वाद्युत्पत्तौ सु इति स्थितौ 'अन्तादिवच्च' इति सवर्णदीर्घस्य पूर्वान्तवद्भावेन ह्रस्वत्वे 'एङ् ह्रस्वात्सम्बुद्धेः' इति सुलोपः ।

सु०—

अनु०— नमन्त्यस्मिन्गुणा यस्मान्नम इत्येव कथ्यते ॥

नमतेरधिकरणेऽसुन्प्रत्ययः । नपुंसकलिङ्गता तु शब्दानुसारिणी । गुणा इति योग्यतया सम्बन्धः । नमनेनात्यन्तिकसम्बन्धमुपलक्षयति ।

अथवा **अस्मिन्** = परमेश्वरे विषये **गुणाः** = उपसर्जनभूता ब्रह्मादयो, **नमन्ति** प्रह्वीभवन्तीति व्याख्येयम् ।

परि०— ननु नमन्त्यस्मिन्गुणा यस्मादिति निरुक्त्यनन्तरं प्रथमया निर्देष्टव्यत्वान्नमा इति भाव्यमित्यत आह **नपुंसकेति** । **आत्यन्तिकेति** । यावद्द्रव्यभावित्वं वा तादात्म्यसम्बन्धेन वेत्यर्थः । तेन कथं गुणानां प्रह्वीभाव इति निरस्तम् ।

सु०— एवं योगवृत्त्या पदसमन्वयेऽङ्गीकृते लब्धं प्रयोजनमाह इत्यशेषेति ।

अनु०— इत्यशेषक्रियानामशब्दैरेको जनार्दनः ।
उच्यते मुख्यतो यस्मात्पदवर्णस्वरात्मभिः ॥
तस्मादनन्तगुणता श्रुतितात्पर्यतोऽस्य हि ।

इति = उक्तदिशा । तेन न विभक्त्यर्थानुपपत्तिः । **क्रियाशब्दा** आख्यातपदानि । **नामशब्दाः** सुबन्त(पद)ानि । 'एक' इति शब्दान्तरन्यायेन प्राप्तं भेदमपाकरोति । अभिधेय-भेदे हि नानन्तगुणता सिद्ध्यति । **मुख्यतो** योगवृत्त्या । **क्रियानामशब्दैः** इत्यस्य अनुवादः पदवर्णस्वरात्मभिरिति । न केवलं पदवर्णात्मभिः किं तूदात्तादिस्वरात्मभिश्च ।

ननु वर्णानामपि वाचकत्वे विभक्त्यन्तत्वे च पदत्वमेव, तत्किमर्थं पृथग्ग्रहणम् । एकानेकवर्णात्मकत्वविवक्षयेति ब्रूमः ।

अनन्तगुणता सिद्ध्यतीति शेषः । **हि**शब्दोऽपर्यायत्वादिति सूचयति । अनेन 'रूढिमात्रेण पदसमन्वयाङ्गीकारो निष्प्रयोजनः अनन्तगुणत्वासिद्धेरि'ति पूर्वपक्षिणोक्तं परिहृतमित्युक्तं भवति।

'ननु च न निर्वचनस्य शक्यकरणत्वमात्रेणानन्तगुणत्वं परमेश्वरस्य वेदतः सिद्ध्यति, निर्वचनस्य व्याख्यातृमतिपरिकल्पितस्यार्थान्तरेऽन्यथा च सम्भवात् । अन्यथा श्वित्री शोधनं करोति इत्यभिप्रायेण प्रयुक्तस्य श्वेतो धावतीति वाक्यस्य इतः सारमेयो द्रुतं गच्छतीत्यपि प्रमेयं प्रसज्येते'त्यत उक्तम् **श्रुतीति** ।

'भवेदेवं यदि वसन्त इत्यादिश्रुतीनामुक्तविधनिर्वचनेन परमेश्वरगुणेषु तात्पर्यं न स्यात्, तच्चास्तीत्युपपादयिष्याम' इति च **हि**शब्दः ।

योगवृत्त्यङ्गीकारस्य प्रयोजनान्तरमाह **विज्ञानेति** ।

विज्ञानार्थत्वतः सर्वशब्दानां नास्ति दूषणम् ।।

वैदिकानां **सर्वशब्दानाम्** एवं योगवृत्त्या **विज्ञानार्थत्वतः** अनन्तगुणोपेततया परमेश्वरज्ञानार्थत्वेनाङ्गीकृतत्वात् वसन्ताद्यात्मकतया रूढ्यङ्गीकारप्रयुक्तं यदनित्यत्वादि **दूषणम्** उक्तं तत् **नास्ति** इत्यर्थः ।

तदनेन 'ज्योतिरि'ति सूत्रस्य लेशतस्तात्पर्यमुक्तं भवति।

परि०— **न विभक्त्यर्थानुपपत्तिरिति** । सर्वस्य सम्बुद्ध्यन्तत्वेन सम्बोधनार्थत्वात्कर्मकरणादिकारकविभक्तेश्चास्यां दशायामभावादिति भावः । **शब्दान्तरन्यायेनेति** । अयं न्यायः आनन्दमयनये विवृतः । मुख्य इत्यनुवादः । **योगवृत्त्येति** व्याख्या । **श्वित्रीति** । कुष्ठदेहवानित्यर्थः । **धावतीति** । धावु शौच इति धातुः । श्वा इत इति विच्छिद्यार्थमाह **इत इत्यादिना** । **उपपादयिष्याम इति** । 'ऋ॰छन्दसामि'त्यनेन 'एतमेव तथा सन्तमि'त्यादिना चेति भावः । **लेशत इति** । योगमात्रोक्त्या महायोगरूढ्युक्तिपरस्य 'उपक्रमात्' इत्यस्य लेशतः '**अस्य हि**' इति हिशब्दोक्त्या 'तथा ह्यधीयत एके' इत्यंशस्य च लेशतस्तात्पर्यमुक्तमित्यर्थः ।

सु०— एवं कर्मकाण्डस्य ब्रह्मणि प्रतिपदसमन्वयप्रतिपादनेन समन्वयसूत्रस्यानुपपत्तिः परिह(हृ)ता । इदानीं वाक्यान्वयपक्षाङ्गीकारेणापि तां परिहरति अङ्गीकृतेऽपीति ।

अनु०— **अङ्गीकृतेऽपि नैवास्ति दोषो वाक्यसमन्वये।**

वाक्यसमन्वयेऽङ्गीकृतेऽपि ब्रह्मणि वसन्त इत्यादिवाक्यानां समन्वयाङ्गीकारादपि **दोषः** समन्वयसूत्रानुपपत्तिः **नैवास्ति** इत्यर्थः।

अनेन वाक्यान्वयादिति सूत्रस्य तात्पर्यमुक्तं भवति।

परि०— इतिसूत्रस्येति। समाकर्षादिनिनयगुणसूत्रस्य।

सु०— ननूक्तमत्र न वाक्यानां ब्रह्मणि समन्वयो घटते, साङ्गकर्मपरत्वावगमात् (आगमानाम्) इति तत्राह **तदर्थत्वेनेति।**

अनु०— **तदर्थत्वेन कर्मादः सम्भवादल्पबुद्धये॥**

तत् इति विज्ञानं परामृशति। **अल्पबुद्धय** इति षष्ठ्यर्थे चतुर्थी। 'अहल्यायै जार' इति यथा। न वाक्यान्वयानुपपत्तिरिति शेषः। यथा खलु यूपाहवनीयादिवाक्यानि न निष्फले तावन्मात्रे पर्यवस्यन्ति, किन्तु ज्योतिष्टोमादीतिकर्तव्यतापराणि; तथा सर्वमपि कर्मकाण्डं नाल्पास्थिरफले कर्ममात्रे पर्यवस्यति, किन्तु ब्रह्मज्ञानार्थमेव, तत्प्रतिपादितस्य कर्मादिर्ब्रह्मज्ञानार्थत्वात्, 'विविदिषन्ति यज्ञेन दानेन तपसाऽनाशकेन' इत्यादि श्रुतेरिति भावः।

'ननु च यः कर्मकाण्डस्य ब्रह्मणि प्रतिपदसमन्वयोऽभिहितः स युक्तो न वा। नेति पक्षे न व्युत्पादनीयः। आद्ये किमनेन वाक्यान्वयाङ्गीकारेणे'त्यत उक्तम् **अल्पबुद्धय इति।** प्रपञ्चयिष्यते चैतत्।

अनेन 'अन्यार्थमि'त्यादिसूत्राणां तात्पर्यमुक्तं भवति।

परि०— यूपेति। खादिरो यूपो भवति। यूपं छिनत्ति। 'यूपं तक्षति यूपमष्टाश्रीकरोती'त्यादियूपवाक्यानि। 'वसन्ते ब्राह्मणोऽग्नीनादधीत दिवा आहवनीयं नक्तं गार्हपत्यमि'त्याहवनीयादिवाक्यानि। **निष्फल इति।** फलाश्रवणात्। अध्याहारकल्पकाभावात्। फलवत्कर्मसन्निधिप्रतिबन्धाच्चेति भावः। **ज्योतिष्टोमा(दीति)दिकर्तव्यतेति।** ज्योतिष्टोमादेः 'ज्योतिष्टोमेन स्वर्गकामो यजेते'तिवाक्यावगतज्योतिष्टोमेष्टसाधनतापराणीत्यर्थः। फलवत्सन्निधावफलं तदङ्गम्' इति न्यायादिति भावः। **ब्रह्मज्ञानार्थमेवेति।** पर्यवस्यतीत्यनुषङ्गः। 'सर्वापेक्षा च यज्ञादिश्रुतेरश्ववत्' इति वक्ष्यमाणसूत्रं हृदि कृत्वाऽऽह **विविदिषन्तीति।** **प्रपञ्चयिष्यत इति।** 'अन्वयः सर्वशब्दानामि'त्यादिनेति भावः। **सूत्राणामिति।** समाकर्षनयस्थानां 'अन्यार्थं तु जैमिनिः प्रश्नव्याख्यानाभ्याम्', 'अपि चैवमेके', 'प्रतिज्ञासिद्धेर्लिङ्गमाश्मरथ्यः', 'उत्क्रमिष्यत एवं भावात् इत्यौडुलोमिः', 'अवस्थितेरिति काशकृत्स्नः' इति चतुर्णां सूत्राणामित्यर्थः। तदर्थो भाष्यादौ व्यक्तः सङ्गृहीतश्चास्माभिस्तन्त्रदीपिकायामिति नात्रोच्यते।

सु०— नन्वल्पबुद्धीनामपि प्रतिपदान्वय एव ब्रह्मज्ञानहेतुर्भ(विष्यतीति)वतीति किं वाक्यान्वयेनेत्यत आह **क इति।**

अनु०—　　कश्छन्दसां योगमिति श्रुतेः

'कश्छन्दसां योगमावेद धीरः' इति श्रुतेर्वैदिकपदयोगवृत्तेरल्पबुद्धे(द्धिभि)रशक्यज्ञान-त्वाद्यु(त्वेन यु)क्तं वाक्यान्वयव्युत्पादनमिति शेषः।

नन्वेवं तर्हि योगवृत्त्या प्रतिपदसमन्वयव्युत्पादनं न कर्तव्यम्, '**को** धीरश्छन्दसां, **योगं** = ब्रह्मणि योगवृत्तिम्, **आवेद** न कोऽपी'ति निरधिकारिकत्वश्रवणात्, न हि गायमानो बधिरेषु गायतीत्यत आह **योगार्थेति।**

योगार्थतत्त्ववित्।

ब्रह्मैको नैव चान्योऽस्ति

योगस्यार्थो योगार्थः। तस्य तत्त्वं याथार्थ्यम्। चशब्दोऽर्थद्वयसमुच्चयार्थः। अयमस्याः श्रुतेरर्थ इति शेषः। एतदुपपादयति **क इति।**

क इत्यस्योभयार्थतः ॥

'प्रजापतिर्वै क' इति श्रुतेः कशब्दो ब्रह्मार्थः। किंवृत्तस्य चाक्षेपे वृत्तिः सुप्रसिद्धा। तथा च क इत्यस्योभयार्थत्वाद्ब्रह्मार्थत्वे तस्य योगवृत्तिज्ञाने सामर्थ्यकथनान्नानधिकारिक-त्वम्। आक्षेपार्थत्वे तदन्येषामनधिकारकथनाद्युक्तो वाक्यान्वयाभ्युपगमः।

ननु कथमेतत्। आवृत्तेस्तन्त्रधर्माद्वेत्यदोषः। प्रमाणं चात्रान्यथाऽनुपपत्तिरिति।

परि०— (**वाक्यार्थद्वयेति।**) **अर्थद्वयेति।** कोऽपि न जानाति, ब्रह्मैव तु जानातीति वाक्यार्थद्वयेत्यर्थः। पूर्वम् 'इति श्रुतेरि'त्येतत्पूर्वशेषतया योजितम् उत्तरान्विततया व्यासत्वस्फोरणाय 'इति श्रुतेरि'त्यनन्तरं अयमर्थ इति इति शेष इत्याह **अयमस्याः श्रुतेरर्थ इति शेष इति। किंवृत्तस्य चेति।** किंप्रातिपदिकोपेतशब्दस्येत्यर्थः। कि(मो)मावृत्तं किंवृत्तम्। वृतु वर्तने अधिकरणे क्तः। किं प्रातिपदिकं यत्र वर्तते तत्किंवृत्तम्। तच्च कः किं केने-त्यादिविभक्त्यन्तं, किन्तरां किन्तमां कुतः कुतस्तरां कुतस्तमां किमीयं(?) कीदृशमित्यादिकं सर्वं भवतीति तस्य सर्वस्य परिग्रहाय किंवृत्तस्येत्युक्तम्। अष्टमस्याद्यपादे 'किंवृत्तं च चिदुत्तरमि'ति सूत्रे वृत्तिमञ्जर्यां यद्वृत्तान्नित्यमिति भाष्यकैयटयोरेवमेवोक्तेः। शङ्कते **ननु कथमेतदिति।** सकृदुक्तस्यार्थद्वयं कथमित्यर्थः। **तन्त्रेति।** सकृदुच्चरित-मनेकोपकारकं तन्त्रम्। तस्यानेकोपकारकत्वरूपो यो धर्मस्तस्माद्वेत्यर्थः। नन्वावृत्त्यादिना अनेकार्थत्वं प्रमाणाधीन-

मित्यत आह **प्रमाणं चात्रेति**। 'एतमेव तथा सन्तमि'त्यादिवक्ष्यमाणदिशा ब्रह्मणि सर्वशब्दानां योगादिवृत्तेः। 'अन्वयः सर्वशब्दानाम्' इति वक्ष्यमाणन्यायेन सर्वाधिकारिकत्वस्य चावगमेन तदुभयान्यथाऽनुपपत्तिरेव एतच्छ्रुतेर्थद्वयं प्रमाणमित्यर्थः।

सु०— यदि ब्रह्मा एक एव पदानां योगवृत्त्याऽर्थसम्बन्धं वेद तदा 'एकस्य प्रतिभातं तु कृतकान्न विशिष्यते' इति न्यायात्कृतकत्वं शब्दार्थसम्बन्धस्येत्याद्यापद्येत(द्यते)। तथा 'चौत्पत्तिकस्तु शब्दस्यार्थेन सम्बन्ध' इति जैमिन्युक्तः शब्दानामर्थैर्नित्ययोगः परित्यक्तः स्यादित्यत आह **तस्यापीति**।

अनु०— **तस्यापि पूर्वसिद्धस्य ज्ञानमेवेति निश्चयात्।**
नित्ययोगोऽपि शब्दानामर्थैर्नैव निषिद्ध्यते॥

यद्यप्येक एव प्रतिपत्ता तथाऽपि **तस्य पूर्वसिद्धस्यैव** = पूर्वस्थितस्यैव ज्ञातस्यैव च शब्दार्थसम्बन्धस्य **ज्ञानमेव** प्रमितिरेव भवति न तूत्प्रेक्षामात्रम् **इति** = अस्यार्थस्य श्रुत्यादिभ्यो **निश्चयात्** जैमिन्युक्तः **अर्थैः शब्दानां नित्ययोगो नैव** अस्माभिः (नैव) त्यज्यत इति योजना।

एतदुक्तं भवति। स्यादयं दोषो यदि ब्रह्मणः शब्दार्थसम्बन्धज्ञानमुत्प्रेक्षा(रूपं) स्यात्। न चैवम्। किन्तु पूर्वजन्म(नि)प्रतीतं स्वतःसिद्धमेव सम्बन्धमिह जन्मनि सुप्तप्र(ति)बुद्धन्यायेन ईश्वरप्रसादादवबुद्ध्यत इति। तथा च श्रुतिः, 'यो ब्रह्माणमि'त्येवंजातीयका।

एकदेशे पुरुषान्तरप्रतिपत्तिसंवादाच्चैतदेवम्। तथा च स्मृतिः, 'जन्मान्तरे श्रुतास्तास्तु' इत्यादिका। अत एव श्रुतिः 'आवेदे'त्याह। एतेन नैकाधिकारिकं शास्त्रमित्यपि परास्तम्॥

परि०— **औत्पत्तिकस्त्विति**। जिज्ञासासूत्रेऽस्य सूत्रस्यार्थ उक्तः। **यो ब्रह्माणमिति**। 'यो ब्रह्माणं विदधाति पूर्वं यो वै वेदांश्च प्रहिणोति तस्मै' इत्येवंजातीयका ऋग्भाष्याद्युक्तेत्यर्थः। अत्र विवक्षितार्थस्यास्फुटत्वादेवञ्जातीयकेत्युक्तम्। **पुरुषान्तरेति**। वामदेवादिपुरुषान्तरस्य। 'तद्धैतत्पश्यन्नृषिर्वामदेवः प्रतिपेदे। अहं मनुरभवं सूर्यश्च' इत्यादिना आदौ मनुसूर्यादिकतिपयशब्दानाम् 'अवबोधसूर्यनियमनादिभिः सर्वनामा भवति' इति ऐतरेयभाष्योक्तयोगेनान्तर्यामिणि वृत्तिपरिज्ञानसंवादाच्चेत्यर्थः। **इत्यादिकेति**। 'जन्मान्तरे श्रुतास्तास्तु वासुदेवप्रसादतः। मुनीनां प्रतिभास्यन्ति भागेनैव न सर्वशः' इति तत्त्वनिर्णयोक्ता। **अत एवेति**। यतः ब्रह्मण एव वासुदेवप्रसादेन सुप्तप्रबुद्ध इव सर्वप्रमातृत्वमन्येषां एतदेशज्ञातृत्वं तस्मादेव कश्छन्दसामिति श्रुतिः आ = सम्यक् ब्रह्मैव वेद नान्यः किन्त्वल्पमेव वेदेत्याहेत्यर्थः। **एतेनेति**। एकैकदेशेन योगवृत्तिपरिज्ञानस्य वामदेवादिमुनिषु सत्त्वेन पदसमन्वयरूपेण

विष्णुप्रतिपादकं वेदरूपशास्त्रमेकाधिकारिकं नोपपद्यत इति निरस्तम् । ब्रह्मणः सर्वशब्दयोगार्थपरिज्ञाने वामदेवादि-मुनीनां एकदेशे योगार्थज्ञानेऽधिकारित्वेनानेकाधिकारित्वलाभादिति भावः ।

।। इति ज्योतिरुपक्रमाधिकरणम् ।। १-४-२ ।।

★ ★ ★

।। अथ प्रकृत्यधिकरणम् ।। १-४-६ ।।

।। ॐ प्रकृतिश्च प्रतिज्ञादृष्टान्तानुपरोधात् ॐ ।। १-४-६-२४ ।।

सु०— इदानीं 'प्रकृतिश्च प्रतिज्ञादृष्टान्तानुपरोधात्', 'एतेन सर्वे व्याख्याता व्याख्याता' इत्यधिकरणद्वयस्य सङ्क्षेपतस्तात्पर्यमाह **स्त्रीशब्दाश्चेति** ।

अनु०— **स्त्रीशब्दाश्च निषेधार्थाः सर्वेऽपि ब्रह्मवाचकाः ।**

स्त्रीलिङ्गाः प्रकृत्यादिशब्दाः **स्त्रीशब्दाः** ।। निषेधनं निषेधः = अभावः, निषिद्ध्यत इति निषेधः = असत्; तदुभयार्थाः ।। शब्दा इति (च) वर्तते ।

सु०— 'अत्र न सर्वाणि सूत्राणि व्याख्यातानि, ततः प्रतिज्ञा व्याहन्येते'त्यतो विषयादि-कथनेन व्याख्याततां मन्वानः सर्वाधिकरणविषयपूर्वपक्षसिद्धान्तयुक्तीः आह **विरोधीति** ।

यद्वा (अत्र) आद्येन श्लोकेनाधिकर(णार्थो)णोपाधयः कथ्यन्ते ।

अनु०— **विरोधिसर्वबाहुल्यकारणस्त्रीनिषेधिनाम् ।।**
पृथक्समन्वयार्थानि स्थानान्येतानि सर्वशः ।

विरोधीति परमैश्वर्यविरोध्यर्थाः । **सर्वेति** उक्तवक्ष्यमाणव्यतिरिक्ताः । **बाहुल्येति** बाहुल्यविशिष्टार्थवाचिनः । **कारणेति** अवान्तरकारणवाचिनः । **स्त्रीति** स्त्रीलिङ्गाः । निषेधो वाच्यो येषामस्ति ते **निषेधिनः** । अथवा द्वन्द्वात्पर इन्प्रत्ययो द्रष्टव्यः, तथात्वे विरोध्या-दयोऽर्था ग्राह्याः । शब्दानामिति शेषः । **एतानि** एतत्पादगतानि, **सर्वशः स्थानानि** अधि-करणानि, एषां शब्दानां समन्वयप्रयोजनानीत्युक्ते प्रत्येकं सर्वशब्दसमन्वय(सिद्धिः) इत्यपि प्रतीयेत, अतः पृथगित्युक्तम् ।

परि०— **प्रतिज्ञेति** । 'व्याख्यां करोम्यन्यपि चाहमेव' इत्युक्तप्रतिज्ञा व्याहन्येतेत्यर्थः । पूर्वं विचारधर्मि-स्वरूपोक्तिपरतया व्याख्यातम्, इदानीमधिकरणे समन्वीयमाना एवंजातीयका इत्येवंरूपक्रोडीकारकैकधर्माक्रान्ततया

तत्तदधिकरणसमन्वेतव्यशब्दराशिप्रदर्शनपरतया व्याचष्टे यद्वेति । **परमेति** । परमैश्वर्यविरोध्यर्थकाः दुःखिवद्भावरादिशब्दा इति आम्नये ॥ १ ॥ **सर्वेति** ज्योतिर्नयोपाधिः । **उक्तेति** । पूर्वत्रावरादिशब्दानाम् उत्तरत्र पञ्चजनादिशब्दानां वेन वाक्यरूपेण विचार्यता न तेन रूपेण द्वितीये ज्योतिर्नये विचार्यता किन्तु पदवर्णस्वरादिरूपेणेति उक्तवक्ष्यमाणप्रकारातिरिक्तप्रकारकसर्वशब्दत्वमुपाधिरित्यर्थः । अन्यथोक्तवक्ष्यमाणातिरिक्तसर्वविषयत्वस्य सर्वाधिकरणसाधारण्यात् विशिष्योक्तिः न स्यादित्युक्तं चन्द्रिकायाम् ॥ २ ॥ **वाहुल्येति** । 'न सङ्ख्योपसङ्ग्रहात्' इत्यस्योपाधिः 'पञ्चपञ्चजना' इत्येवमादिवाहुल्यविशिष्टार्थवाचिनः ॥ ३ ॥ 'कारणत्वेन चे'त्यस्योपाधिः **कारणेति** । कार्यत्वे सति कारणमवान्तरकारणं तद्वाचिनः । **आत्मनः** 'आकाशः सम्भूत' इत्यादयः ॥ ४ ॥ **स्त्रीलिङ्गा इति** 'प्रकृतिश्चे'ति षष्ठस्योपाधिः ॥ ५ ॥ 'एतेन सर्वे' इति सप्तमनयस्योपाधिः **निषेध इत्यादि** ॥ ६ ॥ एतानि इत्यस्य व्याख्या **एतत्पादगतानीति** । पूर्वार्धस्यार्थानुवादः **एषां शब्दानामिति** । समन्वयार्थानीत्यस्यार्थः **समन्वयप्रयोजनानीति** । बहुव्रीहिरयम् ।

सु०—

अनु०— **सर्वमानैर्विरोधश्च व्युत्पत्तेरप्यशक्यता ॥**
परस्परविरोधश्च विरोधः कार्यतद्वतोः ।
स्त्रीलिङ्गत्वं निषेधश्च पूर्वपक्षेषु युक्तयः ॥
दोषात्यस्पृष्टिनियमः शब्दार्थोऽनेकता तथा ।
बहुरूपत्वमीशस्य व्यक्त्यव्यक्तिविशेषिता ॥
उत्पादनं स्वदेहाच्च दुर्जनाव्यक्तता तथा ।
इत्यादियुक्तयः साक्षात्सिद्धान्तस्थापिका इह ॥

सर्वेत्यनेनैव समाकर्षाधिकरणार्थोऽपि सङ्गृहीतः । तस्य ज्योतिरधिकरणार्थाक्षेपपरिहारार्थत्वात् । 'सर्वमानैर्विरोधश्चे'त्याद्यर्थो न्यायविवरणादाववगन्तव्यः ।

परि०— नन्वत्र पादे सप्ताधिकरणानि भाष्यटीकायां प्रतीयन्ते । अत्र च षडुपाधय एव कथमुक्ता इत्यत आह **सर्वे इत्यनेनैवेति** । **ज्योतिरधिकरणार्थाक्षेपपरिहारार्थत्वादिति** । तत्र हि कल्पनोपदेशादिति गुणसूत्रेण निगमनिघण्टुव्याकरणादिसिद्धरूढ्यादिवृत्तेर्लोके, महायोग(व)तोऽन्यत्रापीत्यर्थद्वयाङ्गीकारेण कर्मक्रमादिलोपो लोके व्युत्पत्त्ययोगो वा नेत्युक्तिरयुक्ता । तथात्वे अक्षादिशब्दानामनेकार्थेष्विव सर्वशब्दानां ब्रह्मण्यन्यत्र च तुल्या वृत्तिः स्यात् । एवं च समन्वयसूत्रस्थावधारणायोगः । अतोऽन्यत्र रूढ्याद्युक्तिः कल्पनासूत्रीया न युक्तेत्याक्षेपे सति, हरावधिका वृत्तिरन्यत्र हीनेति परिहारार्थत्वादित्यर्थः । चन्द्रिकायां समाकर्षादिति पञ्चमस्योपाध्यनुक्तिस्तु पञ्चमस्यापि द्वितीयवत् सर्वविषयत्वेन तदुपाधितः पृथगुपाध्यभावात् केवलन्यायभेदमात्रेण अधिकरणभेद इत्युक्तम् । **सर्वेति** ।

आनुमानिकनये सर्वमानविरोधः पूर्वपक्षस्य युक्तिः । दोषात्यस्पृष्टिनियमः सिद्धान्तस्य ॥ १ ॥ ज्योतिर्नये व्युत्पत्त्यप्यशक्यता । शब्दार्थनिकतावर्णनम् ॥ २ ॥ नसङ्ख्येतिनये परस्परविरोधः । ईशस्य बहुरूपत्वम् ॥ ३ ॥ कारणत्वेनेत्यत्र एकस्यैव कार्यकारणभावविरोधः । व्यक्तव्यक्तिविशेषता ॥ ४ ॥ प्रकृतिश्चेत्यत्र स्त्रीलिङ्गत्वम् । उत्पादनं स्वदेहात् ॥ ॥ ५ ॥ एतेनेत्यत्र निषिद्धात्मकत्वं दुर्जनाव्यक्तता ।

सु०— एवमानुमानिकमित्यादीनि सूत्राणि सङ्क्षेपतो व्याख्याय सिंहावलोकनन्यायेन समाकर्षाधिकरणं ज्योतिरधिकरणं 'चान्वय' इत्यादिना किञ्चिद्विवृणोति ।

तथा हि । ''समाकर्षाधिकरणे प्रतिपाद्यमानो वाक्यान्वयः सूत्रकारस्याभिमतो न वा ।

आद्ये वक्तव्यम्, प्रागुक्तप्रतिपदान्वयो युक्तो न वेति । नेति पक्षे न वक्तव्यः । युक्तत्वे तु मुख्ये तस्मिन्विद्यमानेऽस्य वैयर्थ्यम् ॥ किञ्च वाक्यान्वयस्य स्वमतत्वे 'अन्यार्थं तु जैमिनिरि'त्यादिसूत्रेषु जैमिन्यादिग्रहणं व्यर्थं स्यात् ॥ अपि च **प्रतिज्ञासिद्धेर्लिङ्गमाश्मरथ्यः, उत्क्रमिष्यत एवंभावादित्यौडुलोमिः, अवस्थितेरिति काशकृत्स्नः,** इति वाक्यान्वयः त्रिप्रकारोऽभिहितः । तस्य परस्परमविरोधे मतभेदो न स्यात् । विरोधे तु कथं सूत्रकाराभिमतत्वम् ।

अथ सूत्रकारस्य अनभिमतो वाक्यान्वयः तदा (तन्नि)निराकरणसूत्रेण भाव्यम् । न चैतदस्ति ।

तत्कथमेतदि''त्यत आह **अन्वय इति ।**

ब्र०सू०— ॥ ॐ समाकर्षात् ॐ ॥ १-४-५-१६ ॥

अनु०— अन्वयः सर्वशब्दानामशक्यो ज्ञातुमञ्जसा ।
इति यल्लोकवैमुख्यं जैमिन्यादिमते वदन् ॥
विद्याऽधिनाथो भगवानपाचक्रे स्वयं प्रभुः ।

प्रतिपदान्वयेऽभिहिते (हि) मन्दाधिकारिणां मोक्षमार्गवैमुख्यं स्यात् । सर्वशब्दानां ब्रह्मणि अञ्जसा = मुख्यया वृत्त्या अन्वयस्तावज्ज्ञातुमशक्यः, 'कश्छन्दसामिति' श्रुतेः । न च तज्ज्ञानेन विना मोक्षः । न चाशक्ये प्रवृत्तिर्युक्ता, आकाशरोमन्थनादौ प्रवृत्त्यदर्शनात् । तथा चाहुः, 'व्यसनानि दुरन्तानि समव्ययफलानि च । अशक्यानि च वस्तूनि नारभेत विचक्षणः' इति । तस्मादास्तामयं मोक्षः, शक्यानुष्ठानसाधनधर्माद्यर्थमेव प्र(वृत्ते)वर्तेमहीति ।

एवं मन्दलोकस्य मोक्षमार्गवैमुख्यं भगवान् सूत्रकारः स्वयमेव जैमिन्यादिमतमेतदिति वदन् वाक्यान्वयप्रदर्शनेन निराकृतवान्। अनेन स्वाभिमत एव वाक्यान्वयः अतो न निराकरणसूत्राभावो दोषाय। प्रतिपदान्वयश्च युक्त एवेति तद्व्युत्पादनमुपपन्नमेव। तथाऽपि प्रतिपदमन्वये सामर्थ्यवैकल्येन मोक्षमार्गाद्विमुखानां मन्दाधिकारिणामुपायान्तरप्रदर्शनेन समाश्वासार्थं वाक्यान्वयकथनं चोपपन्नमित्युक्तं भवति।

परि०— विवरणाकरणे काऽनुपपत्तिः प्राप्तेत्यतः समाकर्षाधिकरणे तावत् तामाह **तथा हीति**। ज्योतिरधिकरणे तु तेषु तेष्वित्येतद्व्रमनिकायां वक्ष्यति **प्रागुक्तेति**। ज्योतिर्नयोक्तेन्यर्थः। **त्रिप्रकार इति**। अल्पास्थिरफलादिपरिकरयुक्तकर्मदेवतादौ वैराग्योत्पादनद्वारा ब्रह्मज्ञानोपयुक्तत्वेन। मुमुक्षोर्ज्ञानहेतुकर्मानुष्ठापकत्वेन। सर्वाधारत्वप्रकारकब्रह्मज्ञाने प्रकारभूताधेयकर्मदेवताद्यर्पकत्वेनेत्येव त्रिप्रकारेण ब्रह्मण्यन्वेतीत्युक्तत्वात् वाक्यान्वयः त्रिप्रकार उक्त इत्युक्तम्। **निराकरणसूत्रेणेति**। व्याकरणे 'लुपि युक्तवद्व्यक्तिवचने' इत्यादिनोक्तमतान्तरस्य स्वानभिमतस्य 'तदशिष्यं संज्ञाप्रमाणत्वात्' इत्यादिसूत्रे निरासदर्शनादिति भावः। **आकाशरोमन्थनादाविति**। **रोमन्थनं** चर्वितचर्वणम्। आकाशभक्षणादावित्यर्थः। शक्यानुष्ठानसाधनेति बहुव्रीहिगर्भबहुव्रीहिः। धर्मादीत्यादिपदेन अर्थकामौ द्वावेव गृह्येते। **तथापीति**। मुख्ये पदसमन्वये सत्यपीत्यर्थः।

सु०— तर्हि जैमिन्यादिग्रहणं व्यर्थमित्युक्तमित्यत आह स्वशिष्याणामिति।

अनु०— स्वशिष्याणां प्रसिद्ध्यर्थं मतमात्मीयमंशतः।
विज्ञातं तैर्जगादात्र

जैमिन्यादीनामिति शेषः। नात्र जैमिन्यादिग्रहणेन तदीयमेवैत(दिति विज्ञायते)न्मतमित्युच्यते। किन्तु मदीयमेव मतमेकदेशतो जैमिन्यादिभिर्विज्ञातमिति। एतच्च तेषां ख्यात्यर्थम्। गुरुणा श्लाघिता हि शिष्या लोके ख्यातिं लभन्ते।

ननु (च) वाक्यान्वयस्य प्रकारत्रयं परस्परविरुद्धं कथं सूत्रकाराभिमतं स्यादित्यत आह **तारतम्यमिति**।

तारतम्यं नृणां वदन्॥ ९॥

नृणाम् अल्पाधिकारिणाम् अवस्थातारतम्यं वदन् इत्यनेन अवस्थातारतम्यव्यवस्थया मतभेदो न विरोधेन इत्युक्तं भवति। एतेनाङ्गीकृ(त्येद्या)तेऽपीत्याद्युक्तं विवृतं वेदितव्यम्॥ ९॥

परि०— 'नृणामि'त्यनुवादः, 'अल्पाधिकारिणामि'ति व्याख्या । **अवस्थातारतम्यमिति** । अमुमुक्षाऽवस्थोपेतं मन्दं प्रत्याद्यं मतम् । ततोऽधिकं मुमुक्षाऽवस्थं प्रति द्वितीयम् । ततोऽप्यधिकं ज्ञानित्वावस्थं प्रति तृतीयं मतमिति एवम् अमुमुक्षामुमुक्षाज्ञानित्वदशारूपावस्थात्रयस्योत्तरोत्तराधिक्यं वदन्तीत्यर्थः । प्रपञ्चयिष्यते चेतदिति प्रागुक्तं दर्शयति **एतेनेति** ।

सु०— ''ज्योतिरधिकरणे योगवृत्त्या परमेश्वरेऽखिल(पदानां) शब्दसमन्वयोऽभिहितः, नासौ युज्यते, प्रकृत्यादेरन्यपरत्वाभावे निर्वचनानुपपत्तेः । न हि जातादिपदानामन्यपरत्वानङ्गीकारे 'जातमोतं यस्मिन्' इति व्युत्पत्तिः सम्भवति । प्रकृत्यादेरन्यपरत्वे तु सर्वशब्दानां भगवद्वाचित्वमिति गतः पक्षः । किञ्च वसन्त इत्यादीनां भगवत्परत्वे कर्मानुष्ठानलोपो लोकव्यवहारविलोपश्च प्रसज्येतेत्युक्तमि''त्यत आह **तेष्विति** ।

ब्र०सू०— ॥ ॐ कल्पनोपदेशाच्च मध्वादिवदविरोधः ॥ ॐ ॥
॥ १-४-२-११ ॥

अनु०— **तेषु तेषु पदार्थेषु रूढिरङ्गीकृता यतः ॥**
प्रयोजनबहुत्वेन तस्य तस्याविरोधतः ।
उपदेशादिसामर्थ्याद्विष्णौ शक्तिश्च गृह्यते ॥

व्युत्पत्त्युपपत्तिः, कर्मानुष्ठानसम्भवो, लोकव्यवहारानुच्छेदश्चेत्येवं, प्रयोजनानां बहुत्वेन कारणेन, **तेषु तेषु** तत्तच्छब्दवाच्यतया (प्र)सिद्धेष्वर्थेषु, तत्तच्छब्दानां, **रूढिः** इत्युपलक्षणं, वृत्तिः **अङ्गीकृता यतः** तस्मात् **त(स्य त)स्याविरोधतः** तं तमर्थमपरित्यज्य, उपदेशलिङ्गप्रकरणादिबलेन, सर्वशब्दानां **विष्णौ च शक्तिर्गृह्यते** । यद्यपि अत्र एतावदेव वक्तव्यम्, ''नैष दोषः, सर्वशब्दानां भगवद्वाचिनामपि प्रसिद्धार्थान्तरवाचकत्वस्यापि स्वीकारात् । ज्योतिरादिशब्दानां (हि) ज्योतिष्टोमाद्यर्थत्वस्याङ्गीकृतत्वान्नानुष्ठानलोकव्यवहारविलोपः । जातमोतमित्यवयववृत्त्या परमेश्वरे वृत्तौ जातादिपदानामन्यपरत्वमङ्गीक्रियत इति व्युत्पत्त्युपपत्तिः । पुनस्तदवयवस्याप्यन्यपरत्वमुपादाय परमेश्वरे जातपदव्युत्पत्तिसम्भव'' इति; तथाऽपि 'स्यादेतदेवम्, यदि शब्दानामनेकार्थत्वं स्यात्, तदेव कुत' इति शङ्कानिरासार्थमिदमुक्तमिति ज्ञातव्यम् । तथा हि । पदा(नाम)र्थान्तरवाचित्वं तावदुक्तप्रयोजनसिद्धयेऽङ्गीकरणीयम् । परमेश्वरवाचित्वं च (तु) सर्वशब्दानां, 'नामानि सर्वाणि यमाविशन्ति', 'ता वा एताः सर्वा ऋच' इत्याद्युपदेशबलाच्छ्रुतिलिङ्गादिसामर्थ्याच्च तत्तच्छब्दानामवश्यमङ्गीकरणीयमिति ।

अनेन 'कल्पनोपदेशाच्च मध्वादिवदविरोध' इति सूत्रस्य तात्पर्यमुक्तं भवति।

परि०— प्रागुक्तामप्यनुपपत्तिं व्यवहितत्वात्पुनरनुवदति **ज्योतिरित्यादिना** । त्यक्लोपे पञ्चमीत्युपेत्याह **तं तमर्थमपरित्यज्येति** । उपदेशादीत्यस्यार्थः **उपदेशलिङ्गप्रकरणादिबलेनेति** । विवरिष्यते चैतदनुपदं तेषु नेष्वित्यादिसार्धश्लोके । अन्यत्र रूढ्यादिवृत्त्यङ्गीकारे प्रयोजनबहुत्वेनेति यन्नियामकमुक्तं यच्च विष्णौ शक्त्यङ्गीकारे उपदेशादिसामर्थ्यादिति नियामकमुक्तं, तदुभयं व्यर्थम् । अवशिष्टेनैव प्रकृतशङ्कानिरासादिति भावेनाक्षिपति **यद्यप्यत्रैतावदेवेति** । एतावदेवेत्युक्तं तन्नियामकद्वयं विना कृतावशिष्टमूलमर्थतोऽनुवदन् व्यनक्ति **नैष दोष इत्यादिना तथापीत्यतः प्रागुक्तेन ग्रन्थेन** । इतिशब्दस्य इत्येतावदेव वक्तव्यमिति पूर्वेणान्वयः । इदमुक्तमित्युक्तं नियामकद्वयं व्यनक्ति **तथा हीति** । 'चमसवदविशेषादिति' सूत्रोपात्तश्रुतिमाह **नामानीति** । ज्योतिःसूत्रे 'तथा ह्यधीयत' इत्यंशोपात्तमाह **ता वा इति** । आदिपदेन प्रकृतिसूत्रे प्रतिज्ञादृष्टान्तेत्याद्यंशोपात्तग्रहः । **श्रुतीति** । 'अस्ति ब्रह्मेति चेत्' इत्यादि ब्रह्मादिशब्दबलात् 'को ह्येवान्यात्क' इत्युक्तजगच्चेष्टकत्वादिलिङ्गबलात् । आदिपदोक्तमान्त्रवर्णिकादिप्रकरणभृगुवल्ल्यादिसमाख्यादिग्रहः । इतिशब्दस्येनेदमुक्तमिति पूर्वेणान्वयः । **अनेनेति** । तेषु नेष्वित्यादिसार्धश्लोकेन ।

सु०— यदि सर्वशब्दानामुभयार्थत्वं तर्हि 'विश्वस्मादिन्द्र उत्तरः', 'असदेवेदमग्र आसीदि'त्यादौ कथम्, उभयोः सर्वोत्तमत्वादेर्विरुद्धत्वेनात्र उभयार्थत्वानुपपत्तेः । पदानामुभय(र्थ)वाचित्वेऽपि तत्र विरोधः । तत्र अन्यतरमात्रे तात्पर्यमङ्गीकार्यमिति चेत्, तत्रापि किमुपादाय(देयं) किं परित्याज्यमिति न ज्ञायत इत्यत आह **तथाऽपीति**।

अनु०— **तथाऽप्येतद्विरोधे तु तद्वाचित्वमपोद्यते।**

यद्यप्युभयार्थाः शब्दा इति सामान्येनोक्तम्, तथाऽपि परमेश्वरपरत्वविरोधे अन्यपरत्वम् अपोद्यते। तुशब्दो विशेषद्योतनार्थः। उभयपरत्वं तावद्विरुद्धमिति परेणैवोक्तम्। अन्यतरपरित्यागे च परमेश्वरपरित्यागो न युक्तः, निश्चिततात्पर्यवाक्यान्तरविरोधात्। अतः परिशेषादितरपरित्याग (एवोचित) इति।

परि०— कथमित्याक्षेपे हेतुमाह **उभयोरिति** । तुशब्दद्योतितविशेषमाह **उभयपरत्वमिति** । **निश्चिततात्पर्यकवाक्यान्तरेति** । 'नामानि सर्वाणि' इति प्रागुक्तश्रुतिवाक्यैर्विरोधादित्यर्थः । प्राबल्यद्योतनाय निश्चिततात्पर्येत्युक्तम् । वृद्धसम्मतियुक्त्यादिबलेन निश्चितेत्यर्थः । इतिशब्दस्येति विशेषद्योतनार्थमिति पूर्वेणान्वयः ।

सु०— तर्हि कल्पनोपदेशादित्यादिविरोधः, तत्र सर्वशब्दानामुभयपरत्वस्योक्तत्वादिति चेन्न; निरपवादस्थ(ले)पर्यवसायित्वात् तस्येत्याह **अविरोध इति**।

अनु०— **अविरोधे तु बह्वर्था एतन्मूलतया मताः ॥**

परि०— 'नृणामि'त्यनुवादः, 'अल्पाधिकारिणामि'ति व्याख्या । **अवस्थातारतम्यमिति** । अमुमुक्षाऽवस्थोपेतं मन्दं प्रत्याद्यं मतम् । ततोऽधिकं मुमुक्षाऽवस्थं प्रति द्वितीयम् । ततोऽप्यधिकं ज्ञानित्वावस्थं प्रति तृतीयं मतमिति एवम् अमुमुक्षामुमुक्षाज्ञानित्वदशारूपावस्थात्रयस्योत्तरोत्तराधिक्यं वदन्नित्यर्थः । प्रपञ्चयिष्यते चेतदिति प्रागुक्तं दर्शयति एतेनेति ।

सु०— "ज्योतिरधिकरणे योगवृत्त्या परमेश्वरेऽखिल(पदानां) शब्दसमन्वयोऽभिहितः, नासौ युज्यते, प्रकृत्यादेरन्यपरत्वाभावे निर्वचनानुपपत्तेः । न हि जातादिपदानामन्यपरत्वानङ्गीकारे 'जातमोतं यस्मिन्' इति व्युत्पत्तिः सम्भवति । प्रकृत्यादेरन्यपरत्वे तु सर्वशब्दानां भगवद्वाचित्वमिति गतः पक्षः । किञ्च वसन्त इत्यादीनां भगवत्परत्वे कर्मानुष्ठानलोपो लोकव्यवहारविलोपश्च प्रसज्येतेत्युक्तमि"त्यत आह **तेष्विति** ।

ब्र०सू०— **॥ ॐ कल्पनोपदेशाच्च मध्वादिवदविरोधः ॥ ॐ ॥**

॥ १-४-२-११ ॥

अनु०— **तेषु तेषु पदार्थेषु रूढिरङ्गीकृता यतः ॥**
प्रयोजनबहुत्वेन तस्य तस्याविरोधतः ।
उपदेशादिसामर्थ्याद्विष्णौ शक्तिश्च गृह्यते ॥

व्युत्पत्त्युपपत्तिः, कर्मानुष्ठानसम्भवो, लोकव्यवहारानुच्छेदश्चेत्येवं, प्रयोजनानां बहुत्वेन कारणेन, **तेषु तेषु** तत्तच्छब्दवाच्यतया (प्र)सिद्धेष्वर्थेषु, तत्तच्छब्दानां, **रूढिः** इत्युपलक्षणं, वृत्तिः **अङ्गीकृता यतः** तस्मात् **त(स्य त)स्याविरोधतः** तं तमर्थमपरित्यज्य, उपदेशलिङ्गप्रकरणादिबलेन, सर्वशब्दानां **विष्णौ च शक्तिर्गृह्यते** । यद्यपि अत्र एतावदेव वक्तव्यम्, "नैष दोषः, सर्वशब्दानां भगवद्वाचिनामपि प्रसिद्धार्थान्तरवाचकत्वस्यापि स्वीकारात् । ज्योतिरादिशब्दानां (हि) ज्योतिष्टोमाद्यर्थत्वस्याङ्गीकृतत्वान्नानुष्ठानलोकव्यवहारविलोपः । जातमोतमित्यवयववृत्त्या परमेश्वरे वृत्तौ जातादिपदानामन्यपरत्वमङ्गीक्रियत इति व्युत्पत्त्युपपत्तिः । पुनस्तदवयवस्याप्यन्यपरत्वमुपादाय परमेश्वरे जातपदव्युत्पत्तिसम्भव" इति; तथाऽपि 'स्यादेतदेवम्, यदि शब्दानामनेकार्थत्वं स्यात्, तदेव कुत' इति शङ्कानिरासार्थमिदमुक्तमिति ज्ञातव्यम् । तथा हि । पदा(नाम)र्थान्तरवाचित्वं तावदुक्तप्रयोजनसिद्धयेऽङ्गीकरणीयम् । परमेश्वरवाचित्वं च (तु) सर्वशब्दानां, 'नामानि सर्वाणि यमाविशन्ति', 'ता वा एताः सर्वा ऋच' इत्याद्युपदेशबलाच्छ्रुतिलिङ्गादिसामर्थ्याच्च तत्तच्छब्दानामवश्यमङ्गीकरणीयमिति ।

अनेन 'कल्पनोपदेशाच्च मध्वादिवदविरोध' इति सूत्रस्य तात्पर्यमुक्तं भवति।

परि०— प्रागुक्तामप्यनुपपत्तिं व्यवहितत्वात्पुनरनुवदति **ज्योतिरित्यादिना**। ल्यब्लोपे पञ्चमीत्युपेत्याह **तं तमर्थमपरित्यज्येति**। उपदेशादीत्यस्यार्थः **उपदेशलिङ्गप्रकरणादिबलेनेति**। विवरिष्यते चैतदनुपदं तेषु तेष्वित्यादिसार्धश्लोके। अन्यत्र रूढ्यादिवृत्त्यङ्गीकारे प्रयोजनबहुत्वेनेति यन्नियामकमुक्तं यच्च विष्णौ शक्त्यङ्गीकारे उपदेशादिसामर्थ्यादिति नियामकमुक्तं, तदुभयं व्यर्थम्। अवशिष्टेनैव प्रकृतशङ्कानिरासादिति भावेनाक्षिपति **यद्यप्यत्रैतावदेवेति**। एतावदेवेत्युक्तं तन्नियामकद्वयं विना कृतावशिष्टमूलमर्थतोऽनुवदन् व्यनक्ति **नैष दोष** इत्यादिना **तथापीत्यतः** प्रागुक्तेन ग्रन्थेन। इतिशब्दस्य इत्येतावदेव वक्तव्यमिति पूर्वेणान्वयः। इदमुक्तमित्युक्तं नियामकद्वयं व्यनक्ति **तथा हीति**। 'चमसवदविशेषादिति' सूत्रोपात्तश्रुतिमाह **नामानीति**। ज्योतिःसूत्रे 'तथा ह्यधीयत' इत्यंशोपात्तमाह **ता वा इति**। आदिपदेन प्रकृतिसूत्रे प्रतिज्ञादृष्टान्तेत्याद्यंशोपात्तग्रहः। **श्रुतीति**। 'अस्ति ब्रह्मेति चेत्' इत्यादि ब्रह्मादिशब्दबलात् 'को ह्येवान्यात्क' इत्युक्तजगच्चेष्टकत्वादिलिङ्गबलात्। आदिपदोक्तमान्त्रवर्णिकादिप्रकरणभृगुवल्ल्यादिसमाख्यादिग्रहः। इतिशब्दस्येतीदमुक्तमिति पूर्वेणान्वयः। **अनेनेति**। तेषु तेष्वित्यादिसार्धश्लोकेन।

सु०— यदि सर्वशब्दानामुभयार्थत्वं तर्हि 'विश्वस्मादिन्द्र उत्तरः', 'असदेवेदमग्र आसीदि'त्यादौ कथम्, उभयोः सर्वोत्तमत्वादेर्विरुद्धत्वेनात्र उभयार्थत्वानुपपत्तेः। पदानामुभय(र्थ)वाचित्वेऽपि तत्र विरोधः। तत्र अन्यतरमात्रे तात्पर्यमङ्गीकार्यमिति चेत्, तत्रापि किमुपादाय(देयं) किं परित्याज्यमिति न ज्ञायत इत्यत आह **तथाऽपीति**।

अनु०— **तथाऽप्येतद्विरोधे तु तद्वाचित्वमपोद्यते।**

यद्यप्युभयार्थाः शब्दा इति सामान्येनोक्तम्, तथाऽपि परमेश्वरपरत्व**विरोधे** अन्यपरत्वम् **अपोद्यते**। **तु**शब्दो विशेषद्योतनार्थः। उभयपरत्वं तावद्विरुद्धमिति परेणैवोक्तम्। अन्यतरपरित्यागे च परमेश्वरपरित्यागो न युक्तः, निश्चिततात्पर्यवाक्यान्तरविरोधात्। अतः परिशेषादितरपरित्याग (एवोचित) इति।

परि०— कथमित्याक्षेपे हेतुमाह **उभयोरिति**। तुशब्दद्योतितविशेषमाह **उभयपरत्वमिति**। **निश्चिततात्पर्यकवाक्यान्तरेति**। 'नामानि सर्वाणि' इति प्रागुक्तश्रुतिवाक्यैर्विरोधादित्यर्थः। प्राबल्यद्योतनाय निश्चिततात्पर्येत्युक्तम्। वृद्धसम्मतियुक्तत्यादिबलेन निश्चितेत्यर्थः। इतिशब्दस्येति विशेषद्योतनार्थमिति पूर्वेणान्वयः।

सु०— तर्हि कल्पनोपदेशादित्यादिविरोधः, तत्र सर्वशब्दानामुभयपरत्वस्योक्तत्वादिति चेन्न; निरपवादस्थ(ले)पर्यवसायित्वात् तस्येत्याह **अविरोध इति**।

अनु०— **अविरोधे तु बह्वर्था एतन्मूलतया मताः॥**

बहुशब्दोऽनेकार्थः । मताः = तत्र तत्र सूत्रेऽभिमताः ।

नन्वविरोधेऽप्युभयार्थत्वाङ्गीकारो न युक्तः, तत्तु समन्वयादित्यवधार(ण-विरोधा)णादित्यत उक्तम् **एतन्मूलतयेति** । **एष** परमेश्वरः, **मूलं** मुख्यः, **येषां ते** तथोक्ताः, **तेषां भावः** तत्ता, **तयेति** इत्थम्भूतलक्षणे तृतीया । मुख्या(म)र्थान्तरं वारयितुमवधारणम्, न त्वर्थान्तरमात्रम्, उक्तप्रयोजनव्याघातादिति भावः । एतेन अन्या(य्य)यश्चा(य्यं चा)नेकार्थत्वमित्यपि समाहितम्, मुख्यार्थस्यैकत्वात् ।

परि०— इत्थम्भूतलक्षण इति । वाक्यबोध्यत्वरूपकश्चित्प्रकारं प्राप्तस्य अर्थान्तरस्य मुख्यवृत्त्या वाक्यबोध्यो भगवान् लक्षणज्ञापकः, परममुख्यवृत्त्या भगवान् प्रतिपाद्यतया अवगतश्चेत् तत्सम्बन्धादन्योऽपि ततः किञ्चिद्धीनवृत्त्या प्रतिपाद्य इति ज्ञायत इति भगवत्सम्बन्धायत्तवृत्तिहेतुत्वात् अर्थान्तरस्येति भावः । इत्थम्भूतस्य मुख्यार्थत्वप्रकारं प्राप्तस्य विष्णोर्लक्षणमर्थान्तरम् । अर्थान्तरे सत्येव योगवृत्त्या भगवतो मुख्यार्थत्वज्ञानादित्येके । उक्तेति । 'तथा हि । पदार्थान्तरवाचित्वमि'त्यादिनोक्तेत्यर्थः ।

सु०— 'ननु पुरन्दरादिष्वपीन्द्रादिशब्दा रूढियोगाभ्यां प्रवृत्ताः । रूढियोगौ च मुख्यवृत्ती कथ्येते । अतः अक्षादिशब्दानामिव इन्द्रादिशब्दानाम् उभयं मुख्याभिधेयं युक्तम्, नेश्वर एवे'त्यत आह **इतो हीति** ।

अनु०— इतो हि रूढताऽन्येषामुपजीव्यत्वमत्र हि ।

सत्यमस्ति पुरन्दरादीनामपीन्द्रादिशब्दरूढिविषयता, तथाऽपि सा **इतः** परमेश्वरादेव **हि** यस्मात्, यस्माच्च **अत्र** (प्र)योगविषयत्वे परमेश्वरस्यैव उपजीव्यत्वं, तस्मात् स एव मुख्यार्थो न पुरन्दरादयः । स्वत एव अनवधिकैश्वर्यादिमति ईश्वर एव इन्द्रादिशब्दानां योगरूढी, तत्सन्निधानात् तदायत्त(तत्प्र)प्रवृत्तिनिमित्तत्वादेव च पुरन्दरादिषु । प्रसिद्धं चैतत्, 'यद्यत्सन्निधानात् यच्छब्दप्रतिपाद्यं तदमुख्यम् अन्यन्मुख्यमि'ति, यथा दग्धृशब्दस्य अयोऽग्निश्च । न चाक्षादिशब्दार्थानामित(रेत)रापेक्षाऽस्तीति वैषम्यमिति ।

नन्वेवं चेदीश्वरस्याप्यमुख्यत्वं प्रसक्तम्, अर्थान्तरापेक्षयैव तत्र शब्दप्रवृत्तेः । न खलु जातादिशब्दानामन्यार्थतामनपेक्ष्य ज्योतिषेत्यादिशब्दानां भगवति प्रवृत्तिः सम्भवतीत्यत आह **तत्सिद्धिरिति** ।

तत्सिद्धिस्तदपेक्षा च

चशब्दोऽवधारणे। नायमस्ति दोषः, यतः परमपुरुषे तत्तच्छब्दप्रवृत्तिप्रतीतिरेव अर्थान्तरापेक्षा न तु प्रवृत्तिः। न हि घटस्य रूपं प्रदीपापेक्षया प्रतीयत इत्येतावता तदायत्तं भवति। यथाऽन्यत्र शब्दप्रवृत्तिरेव परमेश्वरापेक्षा। नैवं परमात्मनि वृत्तावितरापेक्षां कामपीक्षामह इति।

इतश्च नायं दोष इत्याह साऽपेक्षा चेति।

साऽपेक्षा च हरीच्छया।

या परमेश्वरे शब्दानां वृत्तावर्थान्तरापेक्षा सा च भगवदिच्छानिबन्धनैव न त्वनन्यगतिकतयेत्यतो न तस्यामुख्यार्थताप्राप्तिः। न हीच्छया प्रकृत्यादिकमुपाददानस्य सृष्टिः परायत्ता, नापि पटुकरणो लीलानिमित्तमिच्छया दण्डमवष्टभ्य गच्छन्दण्डायत्तगतिर्भव(ती)ति।

परि०— पूर्वं ज्ञप्तावेवार्थान्तरापेक्षामुपेत्य हरावमुख्यत्वदोषो निरस्तः। अधुना शब्दवृत्तावेवान्यापेक्षामुपेत्य उक्तदोषं निराह इतश्च नायं दोष इत्याहेति।

सु०— 'यद्येवं हरिसन्निधानादिना शब्दानामन्यत्र वृत्तिः तत्किमयसीव दग्धृशब्दस्य लोके सर्वशब्दानां लक्षणैव। तथा सति गङ्गातीरयोरविशेषप्रसङ्गः। ईक्षत्यधिकरणोक्तार्थस्य मूले निहितः कुठार' इत्याशङ्कां परिहरन्नेतन्मूलतयेत्यादिनोक्तमर्थमुपसंहरति तस्मादिति।

अनु०— **तस्मात्परममुख्यत्वं विष्णावन्यत्र मुख्यता।**

नायसि दग्धृशब्दस्येवेन्द्रादिशब्दानां पुरन्दरादिषु लक्षणैव, रूढेरभिधानादिसिद्धत्वात्, योगनिमित्तस्य च परमैश्वर्यादेः सद्भावात्; किन्तु परमेश्वरविषययो रूढियोगयोरपराधीनत्वनिरंकुशत्वाभ्याम्, अन्यत्र तदधीनत्वाल्पत्वाभ्यां, मुख्यार्थतायामेव अयं मुख्यामुख्य(योः)-विभागोऽभिहित इति। तदिदमुक्तं परममुख्यत्वमिति मुख्यतेति च।

परि०— अस्तु को दोष इत्यत आह ईक्षतीति। सर्वशब्दावाच्यस्य लक्ष्यत्वं न क्वापि दृष्टमिति ईक्षत्यधिकरणोक्तार्थस्येत्यर्थः। सर्वस्यापि शब्दराशेर्विष्णुवाचित्वेन लोके कस्यापि वाचकत्व अभावादिति भावः।

सु०— गौणी(चे)त्यतःपरमितिशब्दोऽध्याहार्यः।

अनु०— **उपलक्षणा च गौणी च तिस्रः शब्दस्य वृत्तयः॥**

परि०— भगवतोऽन्यत्र तिस्रो वृत्तय इत्यन्वयमभिप्रेत्य प्रत्येकं त्रित्वमिति भ्रमनिरासायाह गौणीत्यतः-परमितिशब्द इति।

सु०— एतदेव दर्शयन् परम(मुख्यवृत्ति)मुख्यादिवृत्तिलक्षणान्याह **प्रवृत्तीत्यादिना ।**

तत्र परममुख्यवृत्तिर्द्वेधा । महायोगो महायोगरूढिश्चेति । महारूढिस्तु न सम्भवति, 'सा योगादेव लभ्यत' इत्युक्तत्वात् ।

परि०— न्यायविवरणोक्तविभागमाह **तत्र परममुख्यवृत्तिर्द्वेधेति** । हरितदन्यत्रविद्यमानवृत्तिमध्य इत्यर्थः । ननु लोके योग-रूढि-योगरूढि-रूपमुख्यवृत्तित्रयवत् हरावपि महायोग-महारूढि-महायोगरूढि-भेदेन त्रैविध्यं कुतो नोक्तम् । न्यायविवरणे, अत्र लक्षणोक्तिप्रस्तावे च कुतस्तल्लक्षणमपि नोक्तमित्यत आह **महारूढिस्त्विति । इत्युक्तत्वादिति** । आनन्दमयनयान्ते ब्रह्मणि विद्वद्रूढेर्योगं विना अभावस्योक्तत्वादित्यर्थः । वृत्तिसामान्यलक्षणं च शब्दस्यार्थप्रतिपादकत्वमिति भावः ।

सु०— **तत्र महायोगस्वरूपमाह प्रवृत्तिहेतोरिति ।**

प्रवृत्तिहेतोर्बाहुल्यं ज्ञेयं परममुख्यता ।

निर्वचनलभ्योऽर्थः प्रवृत्तिहेतुः तस्य बाहुल्यं निरवधिकत्वम् ।

यद्यपि स्वातन्त्र्यं चात्र वक्तव्यम्, प्रकृतत्वात्, तथाऽप्यन्यतरमात्रेणेतरव्यावृत्तिसिद्धेः लक्षणपदानां च तन्मात्रप्रयोजनत्वान्नाभिहितम् ।

परममुख्यता इति ज्ञेयम् इति योजना ।

ननु बाहुल्यं प्रवृत्तिहेतोर्धर्मः । बहुलप्रवृत्तिहेतुमत्त्वं चाभिधेयस्य । परममुख्यता तु शब्दधर्मः । तत्कथं सामानाधिकरण्यम् । (मैवम्) नैष दोषः, उपचरितत्वात् । निरवधिकं स्वतन्त्रं वा प्रवृत्तिहेतुमपेक्ष्य या शब्द(स्य प्र)वृत्तिः सा परममुख्यता महायोगलक्षणा ज्ञातव्येति तात्पर्यार्थः ।

परि०— **महायोगस्वरूपमाहेति** । महायोगो द्विविधः । प्रवृत्तिनिमित्तं प्रति स्वातन्त्र्यरूपः तदाश्रयत्वरूपश्चेति । तत्र द्वितीयं महायोगस्वरूपमाहेत्यर्थः । आद्यानुक्तौ बीजमग्रे व्यक्तम् । **निर्वचनेति** । अवयवशक्तिलभ्योऽर्थः । तत्समुदायरूपो यौगिकशब्दप्रवृत्तिहेतुरित्यर्थः । तथा च न रूढिसाङ्कर्यमिति भावः । **अत्रेति** । महायोगस्वरूपोक्तिप्रस्तावे वक्तव्यम् । तस्यापि महायोगप्रभेदत्वादिति भावः । ननु 'तेषु तेषु पदार्थेष्वि'त्यादिना प्रवृत्तिहेत्वाश्रयत्वरूपयोग इव स्वातन्त्र्यरूपो योगो न प्रस्तुत इत्यत आह **प्रकृतत्वादिति** । 'इतो हि रूढिताऽन्येषामि'त्यनेन प्रकृतत्वादित्यर्थः । **अन्यतरेति** । निरवधिकतदाश्रयत्वरूपमहायोगेनैव विष्णुरेव शब्दार्थो नान्य इति समन्वयसूत्रस्थावधारणार्थकतुशब्दव्यावर्त्यभूतेतरस्य व्यवच्छेदसिद्धेरित्यर्थः । यद्वा ननु महायोगो हि प्रवृत्तिहेतुं प्रति स्वातन्त्र्ये सति निरवधिकतदाश्रयत्वम् । तथा च तादृशमहायोगस्वरूपमाहेत्यवतारितेऽस्मिंश्छ्लोके विशेषणां-

ज्ञोऽपि वाच्य एवेति भावेन शङ्कते **यद्यपीति**। **अन्यतरेति**। महायोगवृत्तिलक्षणशरीरप्रविष्टदलद्वयमध्ये तदाश्रयत्वदलमात्रेणेतरस्य वृत्त्यन्तरस्य व्यावृत्तिसिद्धेरित्यर्थः। ज्ञेयमित्यस्य नपुंसकताऽनुपपत्तिनिरासाय अध्याहारेण योजयति इति **ज्ञेयमितीति**। **शव्दस्य वृत्तिरिति**। अर्थप्रतिपादकत्वमित्यर्थः।

सु०— महायोगरूढिस्वरूपं निरूपयन्नाह तत्रेति।

अनु०— तत्र प्रयोगवाहुल्यं यदि तत्परता किमु॥

यत्रार्थे **प्रवृत्तिहेतोरनवधिकत्वं तत्र** एव चेत् **प्रयोगवाहुल्यं** स्यात् तदा तस्या वृत्तेः परता परममुख्यता **किमु** वक्तव्येति। अत्रानवधिकप्रवृत्तिनिमित्तवति यत्रार्थे यस्य शव्दस्य प्रयोगवाहुल्यमस्ति तस्य तत्र महायोगरूढिलक्षणा परममुख्यवृत्तिरित्येतावदेव वक्तव्यम्, कैमुत्यकथनं तु शङ्कानिरासार्थम्।

तथा हि। किमत्र प्रयोगबाहुल्यमात्रं लक्षणमुत अनवधिकप्रवृत्तिनिमित्तविशेषितम्। नाद्यः, रूढिमात्रत्वात् परममुख्यत्वायोगात्। न द्वितीयः, अनवधिकप्रवृत्तिनिमित्तेनैव परममुख्यत्वे विशेष्यवैयर्थ्यात्। न च समाहारेण विधाऽन्तरं भवति, तथा सति असिद्ध-बाधित-समाहारोऽपरो हेत्वाभासः स्यादिति।

अत्र द्वितीय(पक्ष) एवाभ्युपगम्यते। न चोक्तदोषः, विशेषणमात्रेण परममुख्यत्वे, विशेष्यसद्भावेन (तु) सुतरां तत्सि(द्धिः)द्धेः। न ह्यस्माभिः परममुख्यतामात्रसिद्धये विशिष्टोपादानं क्रियते, किन्तु समाहाररूपविधाऽन्तरसिद्धये। न चातिप्रसङ्गः, वैषम्यात्। अनवधिकप्रवृत्तिनिमित्तापेक्षप्रयोगवाहुल्यं खलु विवक्षितम्, न समाहारमात्रम्। एतदर्थं च तत्र प्रवृत्तिहेतोर्बाहुल्ये सतीति योज्यम्। न चैवं महायोगस्य अत्र प्रवेशः, अतिवहुलप्रयोगाभावस्य तत्र विवक्षितत्वादिति।

परि०— हेत्वाभासः स्यादितीति। इतिशव्दस्य इतिशङ्कानिरासार्थमिति पूर्वेणान्वयः। **समाहाररूपविधान्तरसिद्धय इति**। अत एव अग्रे 'सनिरुक्तिकं', 'विद्धद्रूढिं च तत्रगामि'ति रूढेर्योगसाहित्यं मूल एव वक्ष्यत इति भावः। न चैवं 'अवयववृत्तिर्योगोऽखण्डवृत्ती रूढिरि'त्यादिना वक्ष्यमाणदिशा विरोधात् वृत्त्यन्तरं न समाहाररूपमिति शङ्क्यम्। योगरूढ्योः पङ्कजादिशव्दे यथाक्रमं पङ्कजनिकर्तृत्वपद्मत्वरूपाभिन्नधर्मनियतयोरपि तद्वारा एकस्मिन्धर्मिणि सैन्धवशब्दवृत्त्योरिव समाहारसम्भवादुभयकार्यदर्शनस्य समाहारेणोपपत्तौ वृत्त्यन्तरकल्पने गौरवाच्च। अत एव प्रागानन्दमयनयान्ते 'वहुलातिप्रयोगतः। रूढिमित्येव साध्यं स्यादि'त्यत्र रूढियोगादौ व्यभिचारं मूलोक्तहेतोराशङ्क्य तत्र साध्यस्यापि सत्त्वान्न व्यभिचार इत्युक्त्वा 'समाहारवृत्तयो हि ता' इत्युक्तम्। अन्यथा मूलोक्तहेतोर्व्यभिचारोऽपरिहार्यः

स्यात् । अत एव सन्न्यायरत्नावल्यां 'न चावयववृत्त्यखण्डवृत्त्योरेकस्य शब्दस्यैकस्मिन्नर्थे विरुद्धत्वाद्योगरूढिवृत्तिर्नास्तीति वाच्यम् । तस्याः पङ्कजादिषु शब्देषु दृष्टत्वात्' इत्युक्तमिति भावः । असिद्धबाधितसमाहारोऽप्यपरो हेत्वाभासः स्यादित्युक्तमित्याशङ्क्य निराह **न चातिप्रसङ्ग इति** । वैषम्यादित्युक्तमेवाह **अनवधिकेति** । अनवधिकप्रवृत्तिनिमित्तपदं अनवधिकप्रवृत्तिनिमित्तहेतुशब्दवृत्तिपरम् । प्राक् तथैव तात्पर्यवर्णनात् । प्रयोगबाहुल्यपदमपि 'बहुलातिप्रयोगतः । रूढमित्येव साध्यं स्यादि'त्येतदविरोधाय प्रयोगबाहुल्यज्ञाप्याखण्डशब्दवृत्तिपरम् । एवं चावयववृत्तिरूपयोगवृत्तिसापेक्षाखण्डवृत्तिरिह विवक्षिता । न तु अन्योन्यनिरपेक्षयोगरूढिसमाहारः विधान्तरत्वेन विवक्षित इत्यर्थः । यथा योगरूढेन पङ्कजपदेनोद्देश्यभूते पङ्कजनिकर्तृत्वविशिष्टपद्मबोधे जनयितव्ये तत्र योगवृत्तिनिरपेक्षरूढिमात्रमसमर्थमिति योगसापेक्षैव रूढिरपेया । तथा योगरूढेन नारायणादिशब्देन गुणाश्रयत्वाद्यवयवार्थविशिष्टविष्णुत्वादिरूपार्थबोधे उद्देश्यभूते जनयितव्ये नारायणादिपदगतरूढिमात्रमसमर्थमिति योगवृत्तिसापेक्षैव तत्र रूढिः समर्थेति सापेक्षयोर्योगरूढ्योः समाहार एव योगरूढिरूपविधान्तरमित्यङ्गीक्रियते । असिद्धिबाधसमाहारे तु नैवम् । तत्र दुष्टत्वप्रतीतेरेवोद्देश्यत्वात् तस्याश्चान्योन्यनिरपेक्षेण अन्यतरेणापि सम्भवाद्वैषम्यमिति भावः ॥ **एतदर्थमिति** । योगसापेक्षरूढेः योगरूढिरूपविधान्तरत्वसिद्ध्यर्थमित्यर्थः । **तत्रेति** मूलपदानुवादः । सत्यन्ता व्याख्या । **तत्रेति** । महायोग इत्यर्थः ।

सु०— अत्र कतरा वृत्तिर्विष्णौ, येन परममुख्यत्वं विष्णावित्युक्तमित्यत आह **उभयमिति** ।

अनु०— उभयं दृश्यते विष्णौ शब्दानामपि सर्वशः ।

उभयं वृत्तिद्वयं, **दृश्यते**, प्रमाणैः, **सर्वशोऽपि शब्दानाम्** इत्यस्यायमर्थः नारायणादिशब्दानां महा(रूढियोगः)योगरूढिः, तदितरेषां महायोग इति ॥ अथवा विष्णौ परममुख्यवृत्तिरित्युक्तमनेनोपपादयति । उभयं प्रवृत्तिहेतोर्बाहुल्यं प्रयोगबाहुल्यं च ॥ यद्वा । प्रमितान्वाख्यानं परीक्षकधर्मो न तु स्वेच्छयाऽर्थकल्पनम् । न चैते वृत्ती क्वचित्प्रमिते । अतो न निरूपणीये इत्यत्रेदमुदितम् । प्रमाणानि तु वक्ष्यन्ते ।

ननु योगो योगरूढि(श्चेति)श्चैते किं न स्याताम् । किमेवं भेदकाभावादा(दित्यं)शङ्क्यते अथवा तद्विवक्षाकारणाभावात् । नाद्यः, तस्योक्तत्वात् । न द्वितीयः, यौगिकादीनामप्यर्थानाममुख्यतामभिधाय विष्णोर्मुख्यत्वाभिधानस्य कारणत्वादिति ।

परि०— तदितरेषामिति । इन्द्रादिशब्दानां महायोगः । नारायणादिशब्दानामिव विद्वद्रूढ्यभावादिति भावः । **प्रमितान्वाख्यानमिति** । प्रमितस्य लक्षणकथनेन प्रतिपादनमित्यर्थः । **इदमुदितमिति** । 'उभयं दृश्यते' इत्याद्युदितमित्यर्थः । ननु विष्णौ वृत्तिद्वयं प्रवृत्तिहेतुपौष्कल्यादिकं च प्रमाणैर्दृश्यत इत्युक्तम् । कानि तानि प्रमाणानीत्यत

आह **प्रमाणानि त्विति**। 'एतमेव तथा सन्तमि'त्यादिना वक्ष्यन्त इत्यर्थः। हरौ यद्वृत्तिद्वयमुक्तं तल्लोकक्लृप्तयोगरूढिरूपमेवोपेयतां किं ततो वैलक्षण्येनेति शङ्कते **नन्विति**। **तस्योक्तत्वादिति**। निरवधिकप्रवृत्तिनिमित्तापेक्षत्वे सति अतिबहुलप्रयोगशून्यत्वं महायोगत्वम्। तादृशमहायोगसापेक्षाखण्डवृत्तित्वं महायोगरूढित्वं इत्येवं लोकक्लृप्तयोगयोगरूढिभ्यां भेदकस्य लक्षणस्य प्रवृत्तिहेतोरित्यादिनोक्तत्वात् लोके निरवधिकप्रवृत्तिहेतोरभावादित्यर्थः। **मुख्यत्वाभिधानस्येति**। एतच्च 'एतमेव तथा सन्तमि'त्यादिना 'प्रमाणमुक्तविषय' इत्यन्तेन ग्रन्थेनाग्रे एतमेवेत्यवधारणादिना अन्यस्यामुख्यार्थत्वाभिधानस्य ब्रह्मणो मुख्यार्थत्वाभिधानस्योक्तत्वाद्वक्तमिति भावः।

सु०— मुख्यवृत्तिरपि त्रेधा भवति, योगो रूढिर्योगरूढिश्चेति। तत्र प्रवृत्तिनिमित्तापेक्षा वृत्तिर्योगः, यथा कुम्भकारः, औपगवो, राजपुरुष इति।

परि०— शक्त्या प्रतिपादकत्वं मुख्यवृत्तेत्यर्मित सामान्यलक्षणं स्फुटं मत्वा न्यायविवरणोक्तं लौकिकमुख्यवृत्तिविभागमाह **मुख्यवृत्तिरपीति**। न्यायविवरणे विभाजितवृत्तीनां लक्षणानुक्तेः अत्र च कासाञ्चित्तदुक्तेः महायोगादिलक्षणोक्त्या योगादेरपि तत्सूचितमिति भावेन तदाह **प्रवृत्तिनिमित्तापेक्षेति**। निर्वचनलभ्योऽर्थः प्रवृत्तिनिमित्तम्। प्रवृत्तिहेतोरित्यत्र प्राक् तथा व्याख्यानात्। तेन न रूढावतिव्याप्तिः। **वृत्तिः** अर्थप्रतिपादकत्वम्। एवं च अवयवशक्तिलभ्यमर्थमपेक्ष्यार्थप्रतिपादकत्वं योग इत्यर्थः। प्रवृत्तिहेतोर्बाहुल्यं महायोग इति प्रागुक्तलक्षणे बाहुल्यत्यागे सति लौकिकयोगलक्षणं लभ्यत इति दर्शयितुमेवमुक्तम्। वस्तुतस्तु अवयवशक्तिसापेक्षा वृत्तिर्योग इति फलितोऽर्थः। तेन गौरवचोद्यानवकाशः। कृत्तद्धितसमासानां क्रमेणोदाहरणं कुम्भकार इत्यादि, कुम्भं करोतीति कुम्भपदे कर्मण्युपपदे डुकृञ् करण इत्यस्मात् 'कर्मण्यणि'ति सूत्रेणाण्प्रत्यये 'अचो ञ्णिती'ति वृद्धौ सुपि सति कुम्भकार इति रूपम्। उपगोरपत्यमित्युपगुशब्दादपत्यार्थे 'तस्यापत्यमि'त्यण्प्रत्यये तद्धितेष्वचामादेरित्यादिवृद्धौ 'ओर्गुण' इति गुणे 'सुपो धात्वि'त्यवयवविभक्तिलोपे सुपि सति औपगव इति रूपम्। राज्ञः पुरुष इति विग्रहे षष्ठीति सूत्रेण समासे 'सुपो धात्वि'त्यवयवविभक्तिलोपे सति राजपुरुष इति रूपम्।

सु०— 'ननु नैतेऽपि यौगिकाः किं नाम रूढा एव। कृत्तद्धितसमासकरणं तु व्युत्पत्तिमात्रा(र्थे)र्थम्। यथोक्तम्, वृक्षादिवदमी रूढा इ(ति)त्यादि, मैवम्, शब्दार्थविभागस्यावापोद्धाराभ्यां प्रतीतस्यापलापे कारणाभावादित्यादि शिष्यैरेवोह्यतामि'ति मत्वा रूढेः स्वरूपमाह प्रयोगेति।

अनु०— प्रयोगमात्रबाहुल्यं रूढिरित्यभिधीयते॥

यत्रार्थे यस्य शब्दस्य प्रयोगमात्रबाहुल्यं तत्र तस्य वृत्ती रूढिरित्यभिधीयते। मात्रेत्यवयवार्थसादृश्यादिसापेक्षताव्युदासार्थम्। तेन परममुख्यवृत्तेर्योगरूढे रूढोपचारलक्षणाभ्यां च व्यवच्छेदः। बाहुल्यमिति स्वरूपकथनम्।

परि०— **व्युत्पत्तीति** । समुदायस्यार्थेन सह वाच्यवाचकसम्बन्धज्ञापनमात्रार्थमित्यर्थः । **(यथोक्त-मिति) शब्दार्थविभागस्येति** । शब्दविभागस्य अर्थविभागस्य चेत्यर्थः । **आवापेति** । राजपुरुषपदप्रक्षेपेण कश्चिदर्थः प्रतीयते । राजपदोद्वापे अमात्यपदावापेऽन्योऽर्थः प्रतीयते । एवं पुरुषपदेऽपि ध्येयम् । यथा कुम्भपदोद्वापे उदञ्चनपदावापे अन्योऽर्थ इत्यादि ध्येयम् । **प्रयोगमात्रबाहुल्यमिति** । प्रयोगबाहुल्यज्ञाप्याखण्डवृत्तिरित्यर्थोऽस्य ध्येयः । ज्ञाप्यज्ञापकयोरभेदोपचारात् बाहुल्यमित्युक्तम् । तेन 'बहुलातिप्रयोगतः । रूढमित्येव साध्यं स्यादि'त्यनेन अविरोधः । यद्वा पूर्वोक्तरीत्या अखण्डशक्तौ प्रमाणमपि प्रयोगबाहुल्यम् असाधारणत्वात् लक्षणं च भवतीत्यभि-प्रेत्यैवमुक्तम् । सादृश्यादीत्यादिपदेन सम्बन्धग्रहः । तथा चावयवार्थमुख्यार्थसादृश्यमुख्यार्थसम्बन्धानपेक्षं प्रयोग-बाहुल्यं रूढिरित्युक्तं भवति । अवयवार्थानपेक्षत्वाद्युक्तेः क्रमेण कृत्यमाह **तेनेति** । योगलक्षणा गौणीनां च बाहुल्यपदेन निरास इति भावेन त्रयाणामेव ग्रहणं कृतम् । एतच्चाङ्गीकृत्योक्तम् । वस्तुतस्त्ववयवार्थानपेक्षत्वोक्त्या परममुख्य-वृत्तितो, योगरूढितश्चैव केवलयोगान्मुख्यार्थसादृश्यसम्बधानपेक्षत्वोक्त्यैव रूढोपचाररूढलक्षणाभ्यामिव केवलोप-चारकेवललक्षणाभ्यामपि व्यवच्छेदो लिलक्षयिषिताया रूढिवृत्तेर्लभ्यते (इति) व्यर्थं बाहुल्यग्रहणमिति भावेनाह **बाहुल्यमितीति** । यदा तु वक्ष्यमाणदिशा एतदेव योगलक्षणसाहित्येन योगरूढिलक्षणं भवति तदा तु योगरूढिरूप-वृत्तिविशेषसाधकतया प्रयोजनवच्च भविष्यतीति ध्येयम् । अवयवार्थसादृश्यसम्बधानपेक्षः प्रयोगो रूढिरिति भावः ।

सु०— सर्वेऽपि यौगिकाः, नास्ति रूढ इति शाकटायनः । तदसत्, घटपटादिशब्दानां बहुलमुपलम्भात् । तेऽप्युणादिप्रत्ययान्ता यौगिका एवेति चेन्न, अर्थानुगमादर्शनात्, अन्ततः प्रकृतिप्रत्यययोस्तदर्थे रूढेराश्रयणीयत्वाच्चेति ।

प्रवृत्तिनिमित्तापेक्षा यत्र बहुलप्रयोगः तत्र योगरूढिः, यथा पङ्कजादिशब्दानां तामरसा-दाविति प्रसिद्धत्वान्नोक्तम् ।

परि०— प्रवृत्तिहेतोर्बाहुल्यमिति महायोगलक्षणं बाहुल्यपदत्यागेन गृहीत्वा प्रागुक्तरूढिलक्षणं चादाय योग-रूढिलक्षणमाह **प्रवृत्तिनिमित्तापेक्षा इति** । अवयवशक्तिलभ्यार्थसापेक्ष इत्यर्थः । **यथा पङ्कजादिशब्दानामिति** । तेषामवयवसापेक्षसमुदायशक्त्या अर्थप्रतिपादकत्वं योगरूढिरित्यर्थः । अन्यथा घटत्वादिप्रवृत्तिनिमित्तसापेक्षायां रूढा-वतिव्याप्तिप्रसङ्ग इति ध्येयम् । एवमग्रेऽपि प्रवृत्तिनिमित्तपदं अवयववृत्तिपरं ज्ञेयम् । पङ्कजनिकर्तृत्वरूपावयवार्थमपेक्ष्यैव पद्मे पङ्कजपदप्रयोगो नान्यत्रेति भावः ।

सु०— विरोधाद्वैफल्याच्च योगरूढिरयुक्तेति केचित् । तथा हि । अवयववृत्तिर्योगः, रूढिस्त्वखण्डवृत्तिः । न ह्येतयोरेकत्र समावेशो युज्यते । न च योगरूढ्यङ्गीकारे किमपि प्रयो-जनमस्ति, पङ्कजादिशब्दानां सम्प्रतिपन्नवृत्त्यैवोपपत्तेरिति ॥ तदयुक्तम् । न हि योगरूढ्योः समाहारो योगरूढिरिति ब्रूमः, येन विरोधः स्यात् । किं नाम यथा रूढलक्षणा लक्षणामात्रात्

रूढगौणी च गौणीमात्रात् (प्रायेण प्राचुर्येण) प्रयोगप्राचुर्येण भिद्यते, तथा प्रवृत्तिनिमित्ता-पे(क्ष)क्षित्वाद्रूढिमात्रात् प्रयोगबाहुल्येन योगमात्राच्च भिन्ना तृतीयेयं वृत्तिरिति।

परि०— वैफल्यं च व्यनक्ति न चेति। सम्प्रतिपन्नवृत्त्येति। रूढिमात्रेण योगमात्रेण वेत्यर्थः। अभ्युपेत्य-वादेनाह न हि योगरूढ्योः समाहार इति। अभ्युपेत्यवादस्य च प्रयोगमात्रबाहुल्यमिति मूलस्य बाहुल्यपदसार्थक्यं फलमिति भावेनोक्तम् प्रयोगबाहुल्येनेति। प्रयोगमात्रं बाहुल्यमिति प्रागुक्तरूढिलक्षणं प्रवृत्तिहेतोरित्युक्तमहायोग-लक्षणैकदेशं च मेलयित्वैव योगरूढेर्लक्षणकथनात् तत्रत्यबाहुल्यग्रहणस्य केवलयोगा(य)पेक्षयाऽन्यैवेयं वृत्तिरिति ज्ञापनं प्रयोजनमुक्तं भवति। अत एव प्रयोगमात्रं रूढिरिति वाच्ये बाहुल्यग्रहणमेतदर्थमेव कृतमिति भावः। यद्वा पङ्कजनिकर्तृत्वादिधर्मे योगः पद्मत्वादिधर्मे रूढिरिति भिन्नधर्मविषयत्वेनैकस्मिन् शब्दे समाहारेऽप्येकस्मिन्धर्मे न समाहार इत्यर्थः। अन्यथा समाहाररूपविधानरूमिद्धय इत्यादिपूर्वग्रन्थविरोधः स्यात्। अत एव तर्कताण्डवे योगरूढिसमर्थनवादे अस्य वाक्यस्यैवमेव व्याख्यानं कृतम्।

सु०— (किञ्च) पङ्कजादिशब्दाश्च किं केवलं रूढा अङ्गीकरणीया उत यौगिकाः। नाद्यः, अवयवार्थप्रतीतिविरोधात्, 'सप्तम्यां जनेर्डः' इत्य(द्य)नुशासनविरोधाच्च, अनेनैव न्यायेन यौगिकाभावप्रसङ्गाच्च। न द्वितीयः, भेकादिष्वपि प्रयोगप्रसङ्गात्। गवादिशब्दानामिव व्यवहार-प्राचुर्याप्राचुर्यकृते शक्तिसाम्येऽपि प्रसिद्ध्यप्रसिद्धी, इति चेन्न वैषम्यात्।

गवादिशब्दाना(नां वाऽने)(नां सम्प्रतिपन्नवृत्त्याऽने)मनेकार्थत्वे शास्त्रतो निश्चिते हि प्रसिद्ध्यादेः कारणान्तरं मार्गणीयम्। न चैवमेषां शब्दानामनेकत्र शक्तिरवधृता।

परि०— एवं समाहारस्य वृत्त्यन्तरत्वमुपेत्य विरोधं निरस्येदानीं पङ्कजनिकर्तृत्वविशिष्टपद्मप्रतीतेः सम्प्रतिपन्नान्यतरवृत्तिमात्रेणासिद्धेर्लक्ष्यप्रतीत्यर्थं योगरूढिरूपवृत्तिरभ्युपेयेति भावेन अन्यतरवृत्त्या विवक्षितप्रती-त्यलाभमुपपादयन् प्रागुक्तनैष्फल्यं निराह किञ्च पङ्कजादिशब्दाश्चेति। पद्मत्वाविनाभावबलादस्तु अवयवार्थधीरित्यत आह सप्तम्यामिति। सप्तम्यन्ते उपपदे जनीप्रादुर्भाव इत्यतः कर्तरि डप्रत्यय इत्यवयवार्थस्य पाणिनिना व्युत्पादित-त्वादित्यर्थः। साधुत्वमात्रपरं व्याकरणमस्त्वित्यत आह अनेनैवेति। भेकादिष्वितीति। मण्डूककुमुदादिष्वपि पङ्कजनिकर्तृत्वसत्त्वादिति भावः। ननु पङ्कजपदं यौगिकमेव। न च भेकादावप्यवयवशक्तिसद्भावात् तत्रापि प्रयोगः स्यात् न पद्म एवेति वाच्यम्। पद्मे प्रसिद्धिवद्भेकादौ पङ्कजपदप्रसिद्ध्यभावात्। शक्तिसाम्ये सति कुतः पद्मे प्रसिद्धि-र्भेकादावप्रसिद्धिरिति चेत् पूर्वतनानां प्रयोगप्राचुर्याप्राचुर्याभ्यामिति भावेनाशङ्कते गवादीति। गोशब्दस्य पशु-वाग्वज्रदिङ्नेत्रघृणिभूजलेषु शक्तिसाम्येऽपि सास्नादिमत्येव प्रसिद्धिरन्यत्राप्रसिद्धिः यथा तथेत्यर्थः॥ एषामिति। पङ्कजादिशब्दानामनेकत्र पद्मे भेकादौ च शक्तिरवधृता। निगमनिघण्ट्वादिभिरित्यर्थः।

सु०— किञ्च शमिधातोः संज्ञायां स्तम्बकर्णयो रमिजपोर्हस्तिसूचकयोरित्यादिना अवयवार्थव्यतिरेकेण उपाधीनपि वदता शास्त्रकारेणाङ्गीकृतै(वे)षा वृत्तिरित्यलम्।

परि०— ननु सप्तम्यां जनेर्ड इत्यनेनैवावधार्यत इत्यत आह **किञ्च शमिधातोरिति** । शमित्येतस्मिन्नव्यये उपपदे धातोरच्प्रत्ययो भवति संज्ञाया विषये । शं करोतीति शङ्करः । शम्भवः । इत्यादिरूपसिद्ध्यर्थमज्विधिपरं सुखकरत्वादिरूपावयवार्थातिरेकेण संज्ञायामिति संज्ञात्वरूपमुपाधिं तथा 'स्तम्बकर्णयो रमि जपोरि'त्यत्र स्तम्बपदे उपपदे रमतेरच्प्रत्ययो भवति हस्तिनि वाच्ये सति । कर्णपदे चोपपदे जपेर्धातोरच् भवति सूचकेऽभिधेये सति । स्तम्बे रमो हस्ती । कर्णे जपः सूचकः । तत्पुरुषे कृतिबहुलमिति सप्तम्या अलुक् । अत्र सूत्रे स्तम्बशब्दितसस्यवि(सम्यग्वि)-शेषरमणादिरूपावयवार्थातिरेकेण हस्तित्वसूचकत्वरूपोपाधीन् वदता व्याकरणशास्त्रकारेणैषां योगरूढिरूपा वृत्तिरङ्गी-कृतैवेत्यर्थः । यद्यपि 'स्तम्बकर्णयो रमिजपोरि'त्येव सूत्रम् । तथैव तृतीयस्य द्वितीयपादे सूत्रदर्शनात् । तथापि हस्ति-सूचकयोरिति वक्तव्यमिति वार्तिककृता उक्तत्वात् तदपि सहोक्तमित्यदोषः । **इत्यलमिति** । प्रपञ्चस्तु तर्कताण्डवे योगरूढिसमर्थनवादे ज्ञेयः ।

सु०— एवमव्यवहितामभिधावाचकत्वादिशब्द(पद)वेद्यां मुख्यवृत्तिं निरूप्येदानीं (व्यवहितां) गौणीं लक्षणां चामुख्यवृत्तिं निरूपयति **प्रयोगेति** ।

अनु०— **प्रयोगयुक्तसादृश्यं सम्बन्धो वाऽप्यमुख्यतः ।**
वृत्तिहेतुरिति ज्ञेयः

सम्बन्धः प्रयोगयुक्तेन । **वाशब्दो** व्यवस्थितविभाषायाम् । **अपिशब्दो** मुख्यवृत्ति-लक्षणेन अमुख्यवृत्तिलक्षणस्य समुच्चयार्थः । **अमुख्यत** इति समासे गुण(णी)भूताया अपि वृत्तेर्बुद्ध्या पृथक्कृताया विशेषणम् । अमुख्याया गौण्या लक्षणायाश्च वृत्तेर्हेतुरिति ज्ञेय इत्यर्थः । यस्य शब्दस्य यत्रार्थे **प्रयोगः** सामर्थ्यं, तस्य प्रवृत्तिनिमित्तातिरिक्तं तत्सादृश्यं निमित्तीकृत्य अन्यत्र वृत्तिर्गौणी; तत्सम्बन्धं निमित्तीकृत्य वृत्तिस्तु लक्षणेत्युक्तं भवति ।

परि०— **अव्यवहिताम्** मुख्यार्थव्यवधानं विनैव अर्थबोधोपायभूतामित्यर्थः । **व्यवहितामिति** । मुख्यार्थव्यवधानेनार्थप्रतीतिहेतुभूताम् । प्रयोगयुक्तसादृश्यमित्यत्रस्थप्रयोगयुक्तपदस्य बुद्ध्या विभागेनान्वयमाह **सम्बन्धः प्रयोगयुक्तेनेति** । **प्रयोगः** । शक्तिः तद्युक्तः तद्विषयः । मुख्योऽर्थ इति यावत् । तेनेत्यर्थः ॥ **अमुख्यत इतीति** । **विशेषणमिति** । विशेषणप्रकारमेवाह **अमुख्याया इति** । 'आद्यादिभ्य उपसङ्ख्यानमि'ति षष्ठ्यर्थे तसिरिति भावः । नन्वत्र अमुख्यवृत्तेर्हेतुरुच्यते । न तु वृत्तिनिरूपणमित्यत आह **यस्येति** । **सामर्थ्यमिति** । शक्तिरित्यर्थः । प्रयोगपदस्य शक्तौ व्यवहारः प्रयोगमूलव्याकरणमिति यथेत्यानुमानिकनये दर्शित इति भावः । तस्य शब्दस्य यत्प्रवृत्तिनिमित्तं पङ्कजनिकर्तृत्वादिरूपं पद्मत्वादिरूपं वा तदतिरिक्तं तत्सादृश्यसामर्थ्यविषयार्थसादृश्यं मुख्यार्थ-सादृश्यमिति यावत् । **अन्यत्र** = सामर्थ्यविषयपदार्थादन्यत्र । **वृत्तिः** = अन्यार्थप्रतिपादकत्वमित्यर्थः । अत्र यस्य शब्दस्य यः शक्योऽर्थः तस्य तत्सादृश्यनिमित्ता वृत्तिर्गौणीत्येव लक्षणम् । लक्षणालक्षणे तथैवाग्रेऽभिधानात् ।

प्रवृत्तिनिमित्तातिरिक्तमिति स्वरूपसङ्कीर्तनम्। न च 'इति व्युत्पत्तिरपि हि सादृश्येनैव गम्यत' इति वक्ष्यमाणदिशा शक्तिरपि सादृश्यनिमित्तेति तद्वारणाय विशेषणमेवेदमिति शङ्क्यम्। शक्तिग्रहे स्वरूपसतः सादृश्यस्य निमित्तत्वेऽपि शब्दस्या(प्य)भिधावृत्तौ निमित्तभूतगोत्वादेर्निमित्तताघटकमात्रत्वेन स्वयमेवानिमित्तत्वात्। अन्यथा सिंहश्चैत्र इत्यत्र सिंहसदृश इति धीवद्गौरयमित्यादिमुख्यप्रयोगेऽपि सादृश्यधीप्रसङ्गात्। अत एव 'व्युत्पत्तिः सादृश्येनैव गम्यत' इत्युक्तिः। पद्धतावपि 'समयप्रतिपत्तौ सादृश्यमुपधानमि'ति। सन्न्यायरत्नावलीतर्कताण्डवयोरेतावन्मात्रस्यैव लक्षणत्वेनोक्तेश्च। तत्सम्बन्धमिति। मुख्यार्थसम्बन्धमित्यर्थः। एतेन वाशब्दो व्यवस्थितविभाषायामित्येतद्विवृतं भवति।

सु॰— कश्चिदाह; गौणी नाम वृत्तिर्नास्ति, सादृश्यस्यापि सम्बन्धत्वेन लक्षणाया-मन्तर्भूतत्वादिति; त(न्मतमपा)न्निराकर्तुं पश्चादुद्दिष्टापि गौणी प्रथमं लक्षिता। स्वातन्त्र्यं ह्येव-मस्या ज्ञापितं स्यात्।

यदि खलु कश्चिद् ब्रूयात्, लक्षणा नाम नास्ति सम्बन्धस्याप्येकस्थानत्वादिसादृश्य-रूपत्वेन गौण्यामन्तर्भूतत्वादिति; तदा किं वक्तव्यम्। नैवं लौकिकी प्रतीतिरिति चेत्, तत्किं सादृश्यं सम्बन्धत्वेन प्रतियन्ति लौकिकाः।

परि॰— **सम्बन्धत्वेनेति**। संयोगादिरिव लक्षणाबीजं न तु सम्बन्ध इति वक्तुमशक्यत्वेन विशिष्टधी-निर्वाहकम्, सम्बन्धमात्रमित्येव वाच्यत्वात्। इदमनेन सदृशमिति विशिष्टबुद्धिनियामकत्वस्य सादृश्यस्यापि सत्त्वा-दिति भावः। **प्रतियन्तीति**। जानन्तीत्यर्थः। प्रत्युत इमौ सदृशौ न सम्बद्धाविति सादृश्यं न सम्बन्ध इत्येव प्रतियन्तीति भावः।

सु॰— तत्र गौणी द्विविधा, रूढारूढभेदात्। तत्राद्या यथा, मृद्गवकादौ गवादिशब्दस्य। द्वितीया यथा गौर्वाहीक इति।

अत्र स्वार्थसहचारिणो गुणा जाड्यमान्द्यादयो लक्ष्यमाणा गोशब्दस्य वाहीके वृत्तौ निमित्ततामुपयन्तीति केचित्। तदसत्, गौण्या लक्षणातो भेदाभावप्रसङ्गात्, गोशब्दस्य वाहीके वृत्तौ लक्ष्यमाणगुणानां निमित्ततायाश्चोपपत्तिशून्यत्वात्। लक्ष्यमाणगुणसादृश्याद्गुणान्तरं ततो गुणी लक्ष्यत इति तु नानुभाविकम्।

स्वार्थसहचारिगुणाभेदेन परार्थगता गुणा एव लक्ष्यन्त इत्यपरे। तदप्य(युक्तम्)-सत्, गुणानां भेदस्य साधयिष्यमाणत्वात्, वाहीके वृत्तौ निमित्ताभावाच्च।

तस्मात्सदृशगुणाश्रयत्वं निमित्तीकृत्य परार्थे वृत्तिर्गौणीति साधूक्तम्।

परि०— न्यायविवरणोक्तविवरणाय विभागोदाहरणान्याह तत्रेति । वाहीक इति । 'वहिषष्टिलोप ईकञ्चेति' वार्तिके वहिर्भव इत्यर्थे वहिःशब्दादीकक्प्रत्यये किति चेति, आदिवृद्धौ टिलोपे रूपम् । अनागरिकः पुमानित्यर्थः ॥ स्वार्थेति । स्वार्थसम्बन्धितया वर्तमाना इत्यर्थः । गुणान्तरमिति । लक्ष्यत इत्यन्वेति । लक्षित-लक्षणातो भेदाभावस्य पराभ्युपगमात् तं दोषमनुक्त्वा दोषान्तरमाह इति तु नानुभाविकमिति । साधयिष्यमाण-त्वादिति । 'भिन्नाश्च भिन्नधर्माश्च पदार्था अखिला अपी'त्यादिनेति भावः । वाहीके वृत्तौ निमित्ताभावाच्चेति । नैश्च गुणी लक्ष्यत इत्युक्तौ च अनानुभाविकत्वदोष इति भावः । सदृशगुणाश्रयत्वमिति । 'तुष्यतु दुर्जन' इति भावेन वा गुणसम्बन्धौ गौणीतिशब्दार्थव्युत्पादनाय वा गुणेत्युक्तम् । वस्तुतस्तु सादृश्यं निमित्तीकृत्येत्येवार्थः । सदृशस्य गुणः सादृश्यं तदाश्रयत्वमित्यर्थः ।

सु०— लक्षणाऽपि द्वेधा, रूढारूढभेदात् । तत्राद्या यथा, राजाऽयं गच्छतीति । द्वितीया यथा, गङ्गायां घोष इति ॥

केचिदभिधेयाविनाभूतप्रतीतिर्लक्षणोच्यत इत्याहुः, तेषां मञ्चाः क्रोशन्तीत्यादौ लक्षणा न स्यात्, स्याच्च शब्दात्प्रतीतेन लिङ्गेनानुमितार्थस्य । अथाविनाभावोऽत्र सम्बन्धमात्रम्, तथाऽपि लक्षितलक्षणायामव्याप्तिः; न हि तत्राभिधेयसम्बन्धिनी वृत्तिः, किन्तु लक्षितसम्बन्धिनी; यथा प्राग्विरुद्धा इदानीं परस्परमेकीभूता इति । परम्परया अयमर्थः अभिधेयसम्बन्धीति चेत्, तर्हि किमनया क्लिष्टकल्पनया; प्रयोगयुक्तसम्बन्ध इति यथोक्तमेवास्तु ।

परि०— न्यायविवरणोक्तं विवृण्वंस्तत्रोक्तविभागतदुदाहरणान्याह लक्षणापि द्वेधेत्यादिना । राजाऽयं गच्छतीति । शिबिकादावुपविष्टेऽपि राजनि दृष्टेऽपि राजवाहकेषु गच्छत्सु राजाऽयं गच्छतीति प्रयोगो लौकि-कानामित्यर्थः । गर्वेण भिक्षुकादौ राजाऽयं गच्छतीति लौकिकप्रयोगो यथेत्यर्थ इत्येके । ननु क्रोशनसमये मञ्चपुरुषा-विनाभावोऽस्तीत्यतो दोषान्तरमाह स्याच्चेति । शब्दात् धूमोऽस्तीति शब्दात् । प्रतीतेन धूमरूपलिङ्गेनानुमितार्थस्य वह्नेः धूमशब्दो लाक्षणिकः स्यादित्यर्थः । सम्बन्धमात्रमिति । मुख्यार्थेन सह लक्ष्यार्थस्येति योज्यम् । एकीभूता इति । राजगतैक्यवाचिना एकीभूतशब्देन तेषां बुद्धीनामैक्यं लक्षित्वा लक्षितमत्यैक्यसम्बन्धिन्येव विषयैक्ये लक्षणा न तु मुख्यार्थराजैक्यसम्बन्धिनीति भावः । इति यथोक्तमिति । मुख्यार्थसम्बन्धनिमित्ता वृत्तिर्लक्षणेति यथाचार्योक्त-मेवेत्यर्थः ।

सु०— व्यञ्जनं नामापरा वृत्तिरस्तीति चे(त)न्न, अनुमानतया तस्य शब्दशक्तित्वा-नङ्गीकारात् । यथोक्तम्, वचनलिङ्गानुमा हि सेति ।

परि०— व्यञ्जनं नामेति । अस्तङ्गतः सवितेत्युक्ते ब्राह्मणस्य सन्ध्या कार्येति, पान्थस्य पुरतो न याहीति, चोरस्य चौर्यकर्मण्युद्योगः कार्य इत्यादिरर्थः प्रतीयते । तादृशार्थप्रतीतिहेतुः व्यञ्जना वृत्तिर्नाम इत्यर्थः । यथोक्तमिति । कर्मनिर्णये उक्तमित्यर्थः । सा अर्थान्तरधीर्वचनरूपलिङ्गजन्यानुमितिरूपेत्यर्थः ।

सु०— तात्पर्यवृत्तिस्तु नातिरिच्यत इति स्वयमेवाचार्यो वक्ष्यति।

परि०— **वक्ष्यतीति**। 'वाचकत्वं हि तात्पर्यं यदर्थमखिला स्वा' इति ज्ञानपादे। एतच्चोपलक्षणम्। 'न च वाचनिकार्थ(क)स्तात्पर्यार्थ इति विशेषः तन्मानाभावादि'ति कर्मनिर्णये उपपादितं चेति ध्येयम्। अतो न तल्लक्षणानुक्तिर्दोषायेति भावः।

सु०— "ननु मुख्यार्थानुपपत्तिं तत्सादृश्यं प्रयोजनं चापेक्ष्य गौणी प्रवर्तते। मुख्यार्थानुपपत्तितत्सम्बन्धप्रयोजनान्यपेक्ष्य तु लक्षणा। यथोक्तम् 'मुख्यार्थबाधे तद्योगे रूढितोऽथ प्रयोजनात्। अन्यार्थो लक्ष्यते यत्सा लक्षणारोपिता क्रिये'ति। तत्कथं सादृश्यसम्बन्धावेवोक्तावि"त्यत आह पूर्वेति।

परि०— **यथोक्तमिति**। काव्यप्रकाशे हेतुत्रयं लक्षणाबीजमुक्तमित्यर्थः। बाधे तद्योग इति निमित्तार्थे सप्तम्यौ। मञ्चाः क्रोशन्तीत्यादौ रूढितः। गङ्गायां घोष इत्यादौ प्रयोजनात्। पावित्र्यसामीप्यादिज्ञापनस्य प्रयोजनत्वात्। यत् यस्माद्व्यापारात् अन्यार्थोऽमुख्यार्थो लक्ष्यते ज्ञायते सा आरोपिता क्रिया स आरोपितः शब्दव्यापारः लक्षणेत्यर्थः। शब्दव्यापारस्यारोपितत्वं च मुख्यार्थव्यवहितार्थनिष्ठत्वं ज्ञेयम्। गौणवृत्तावुक्तहेतुत्रयसम्मतित्वपक्षे तु तद्योग इत्यत्र तत्सादृश्य इत्यर्थः। लक्षणेतिपदस्थाने गौणीति पदं च ध्येयम्। अन्यत् समानम्। अत्र श्लोके अमुख्यवृत्तौ मुख्यार्थबाधतद्योगप्रयोजनरूपं हेतुत्रयमुक्तम्। रूढित इत्यस्य लक्षणाप्रभेदरूपत्वेन अहेतुत्वात् काचित्कत्वाच्च। तत्र तद्योगरूपहेतुरभिमतः। अन्यौ हेतू दूषणीयौ।

सु०— न मुख्यानुपपत्तिः अमुख्यवृत्तेः कारणम्, प्रयोगोत्तरकालीनत्वात् अनुपपत्तिदर्शनस्य, किन्तु मुख्यार्थानुपपत्तिदर्शनम् अमुख्यार्थग्रहणस्य हेतुः। अत एव हि न शब्देन अपेक्ष्यते, नापि प्रयोक्त्रा, किन्तु प्रतिपत्त्रैव। शब्दो हि व्युत्पत्तिवशान्मुख्यमेवार्थं प्रथमं बुद्धावारोहयति, न च प्रतिपत्ता तं सहसोत्स्रष्टुमुत्सहत; इति तदर्थमेवानुपपत्तिमपेक्षते। अता न वृत्तिकारणचिन्तायामियं वाच्या।

प्रयोजनमपि न वृत्तिहेतुः, किन्तु 'सति मुख्येऽस्मदायत्ते शब्दप्रयोगे (ऽ)कस्मादमुख्यं प्रयुञ्ज्महे' इति वक्त्रा प्रतिपत्त्रा चानुसन्धीयते। अतोऽत्र न वक्तव्यमिति।

अत्रायोगग्रहणं प्रयोजनस्याप्युपलक्षणम्। (यथा) अयोगः सार्वत्रिको न तथा प्रयोजनं, रूढायां गौण्यां लक्षणायां चाभिधातुल्यत्वेनानपेक्षितत्वादिति विशेषसूचनाय न स्वशब्देनोपात्तम्, निर्दलत्वात्।

'मुख्यायोगेऽमुख्यग्रह' इति वक्तव्ये 'पूर्वायोगे परग्रह' इति वचनं लक्षितलक्षणाद्यनुगमार्थम् । न हि लक्षितलक्षणा मुख्यासम्भवमात्रेण आश्रीयते, किन्तु लक्षितस्य अपि । अत एवैतदयुक्तं मुख्यार्थबाध इति ।

परि०— तत्राद्यं हेतुं तावन्निराह **न मुख्यार्थानुपपत्तिरित्यादिना । अमुख्यवृत्तेरिति** । अमुख्यार्थप्रतिपादकत्वरूपशब्दव्यापारस्येत्यर्थः । **प्रयोगोत्तरकालीनत्वादिति** । एतच्च 'शब्दो ही'त्यादिना अग्रे व्यक्तम् । किं तस्य सर्वथानुपयोग एवेति प्रश्ने उत्तरमाह **किन्त्वित्यादिना** । कुत एवमित्यतः स किं शब्देन लक्ष्यतीराद्यर्थबोधनेऽपेक्ष्यते अथ प्रयोक्त्रेति द्वयमपि क्रमेण निराह **अत एवेति** । अमुख्यार्थग्रहणहेतुत्वादेवेत्यर्थः । **अपेक्ष्यते** तीरादिबोधनार्थमिति योज्यम् । **नापि प्रयोक्त्रेति** । प्रयोगार्थमपेक्ष्यत इत्यर्थः । किन्त्वनेन सम्बन्धेन गङ्गादिपदं तीरादिकं बोधयिष्यतीत्यभिप्रेत्यैवं प्रयुङ्क्ते इति भावः । प्रतिपत्त्रैव अमुख्यार्थग्रहणाय अपेक्ष्यत इत्येतद्वचनक्ति **शब्दो हीति** । द्वितीयं च हेतुं निराह **प्रयोजनमपीति । न वृत्तिहेतुरिति** । अमुख्यार्थप्रतिपादनरूपे शब्दव्यापारे हेतुरित्यर्थः । **अकस्मात्** निर्निमित्तमित्यर्थः । **अनुसन्धीयते** प्रयोजनमित्यनुषङ्गः । **अतोऽत्रेति** । वृत्तिचिन्तायामित्यर्थः । **अत्रायोगेति** । पूर्वायोगे परग्रह इत्यत्र मुख्यार्थायोगे प्रयोजने च सति अमुख्यार्थस्य ग्रहणमिति बोध्यमित्यर्थः । **स्वशब्देनेति** । वाचकशब्देनेत्यर्थः । **अत एवेति** । लक्षितलक्षणायामव्याप्तेरेवेत्यर्थः ।

सु०— किञ्च यथा मुख्यवृत्तिष्वपि स्वीकारे तारतम्यमस्ति तथाऽमुख्यवृत्तिष्वपि । कुत इति चेत्, अर्थप्रतीतिसन्निकर्षविप्रकर्षाभ्यामिति ब्रूमः ।

परि०— एवं मुख्यार्थासम्भवे अमुख्यग्रह एव इत्येकमर्थं मूलस्योक्त्वा परममुख्यासम्भवे मुख्यार्थः स्वीकार्यः । तदसम्भवे गौणार्थः । तदसम्भवे लाक्षणिकग्रह इति सन्न्यायरत्नावल्युक्त्यनुरोधेन लक्षणादितो गौण्याः ज्यायस्त्वोक्तिपरतयापि मूलं योजयति **किञ्च यथेति** । मुख्यवृत्तावानन्दमयनयान्तोक्तदिशा परममुख्यमुख्यवृत्त्योर्यथा तारतम्यम्, यथा च योगरूढिरूढिवृत्त्योस्तारतम्यम् यथा रूढियोगयोस्तारतम्यम् तथा गौणवृत्तिलक्षणावृत्त्योर्गौण्यामपि रूढारूढयोर्लक्षणायामपि रूढारूढयोस्तारतम्यमित्यर्थः । **अर्थप्रतीतिसन्निकर्षविप्रकर्षाभ्यामिति** । परममुख्यमुख्यवृत्त्योस्सन्निकर्षविप्रकर्षावानन्दमयनयान्ते व्यक्तौ । योगरूढ्यादिवृत्तित्रयस्य सन्निकर्षादिकं तु योगरूढ्यादिमुख्यवृत्तित्रयबलाबलनिर्णयवादे तर्कताण्डवे विशदम् । रूढारूढमुख्यवृत्त्योरर्थप्रतीतिसन्निकर्षविप्रकर्षौ सर्वजनप्रसिद्धौ । गौणलक्षणावृत्त्योस्तु पृथगुपदेशादित्यधिकरणे । 'अतो भेदवदैवात: श्रुतयः प्रवदन्ति हि । पौराणानि च वाक्यानि सादृश्याभेदसंश्रयादि'त्येतद्वाख्यानसुधायाम् 'अद्वैतवादिभिः खलु तत्त्वंपदयोर्विरुद्धस्वार्थैकदेशत्यागेन एकदेशलक्षणया सामानाधिकरण्यमात्रं मुख्यमङ्गीकृतमि'त्यादिना किञ्चिद्विशदीक्रियते । स्पष्टीकृतं चैतत् तर्कताण्डवे गौण्यां सादृश्यस्यान्तर्गणिकभेदे सत्यपि सादृश्यरूपेणानुगते तात्पर्यमित्येकार्थपटादिशब्दादिवत् तात्पर्यविषये द्राग्धीः । लक्षणायां तु क्वचित्सम्बन्धे तात्पर्यम् । क्वचित्तद्द्वारा पूतत्वे क्वचिच्छीतलत्वादाविति वैरूप्यान्नानार्थादिशब्दादिव विलम्बेन तद्धीरिति लक्षणा जघन्येत्यादिना ग्रन्थेन लक्षणातो गौण्याः प्राबल्यनिर्णयवादे ।

सु०— ननु च सादृश्यसम्बन्धयोस्तद्धितमुत्पाद्य तस्यापि लुपि कृते सर्वं सेत्स्यति, किममुख्यवृत्तिस्वीकारेणेत्यतो वेदमुदितम् । यदि गोशब्दस्य गवि वाहीके च गङ्गाशब्दस्य गङ्गायां तीरे चोक्तविधयाऽभिधैव स्यात् तदा गोगङ्गाशब्दोच्चारणे गोगङ्गयोः पूर्वं प्रतीतिः तदयोगे च अनुसंहितेऽर्थान्तरे प्रतीतिरिति न स्यात् । न हि हरीतक्यादिशब्दोच्चारणे सत्ययं प्रतीतिक्रमोऽस्ति, किन्तु वृक्षे फले च स्वातन्त्र्येण प्रतीते प्रकरणादिवशेन अन्य(त्र)तरनियन्त्रणं क्रियते । अस्ति चायं पूर्वायोगे परग्रहः, तेन जानीमो नोभयत्रोक्तविधयाभिधेति ।

परि०— **सादृश्यसम्बन्धयोरिति** । गङ्गासम्बन्धीत्यर्थे सदृश इत्यर्थे च गङ्गादिशब्दात् 'तस्येदमि'ति सूत्रेण वा 'तद्धिता' इति सूत्रेण वा अणप्रत्यये बहुलग्रहणात् तस्य लुपि कृते 'लुपि युक्तवद्व्यक्तिवचने' इति सूत्रेण पूर्ववल्लिङ्गवचनयोः प्राप्तत्वेन गङ्गासम्बन्धिनीत्यर्थे गङ्गायामितिशब्देन लक्षणां विनैव गङ्गासम्बन्धिनीरप्रतीतेर्गोसदृश-वाहीकप्रतीतेश्च सम्भवात् । यथा हरीतक्यादिशब्दात् फलार्थेऽणप्रत्यये लुप्चेति सूत्रेण तस्य लुपि सति 'लुपि-युक्तवद्व्यक्तिवचन'भावेन हरीतकीति रूपं तथेति भावः । हरीतक्यादावेवं प्रत्ययस्य सत्त्वाल्लुप्त्वावृत्तिः न स्यादित्यतो वैषम्यमाह **न हीति** । **नियन्त्रणं** नियमनम् । न स्यादिति शेषोक्त्या आपादनरूपत्वेन योजितमपि विपर्यये पर्यव-सानरूपेणापि मूलं योजयति अस्ति चेति । **नोभयत्रोक्तविधयाभिधेति** । एतदपि सम्यग्व्युत्पादितं लक्षणा-देभिरधातो भेदसमर्थनवादे तर्कताण्डवे ।

सु०— नन्वत्र अनुपपत्तेरर्थप्रतीतिहेतुत्वेऽर्थापत्तिरेवास्तु, किं शब्दशक्तिसमाश्रयणेन । तथा हि । किमाप्तप्रणीताच्छब्दादसावर्थः प्रतीयते, अन्यथा वा । नान्यथा, उन्मत्तवाक्यादौ तदभावात् । आद्ये त्वर्थापत्तिरेव, वक्तुराप्तेः प्रतीतार्थानुपपत्तेश्च विरोधेन अर्थान्तरस्य कल्प्य-मानत्वात् । स्यादेवं यदि वक्तुराप्तत्वं निश्चीयेत, तस्य पदस्य तत्र शक्त्यभावेऽसम्बद्धभाषिणि तस्मिन्नाप्तत्वमेव कथं निश्चीयेतेति । तदर्थमवश्यं (शब्द)शक्तिराश्रयणीयेति सर्वमवदातम् ॥

परि०— नन्वत्रेत्यादिना कृतचोद्यं निराह **स्यादेवं यदीति** । शक्तिपदेनात्र वृत्तिर्ग्राह्या । **सर्वमिति** । परैरुक्तं सर्वमवदातं शोधितमित्यर्थः ।

सु०— एतेनैतदपि परिहृतम् । यदभिहितं पूर्वपक्षिणा, 'योगस्य रूढितो दुर्बलत्वेन न परमेश्वरस्य मुख्यार्थत्वमि'ति, महायोगस्य अविद्धरूढिमात्रात् प्राबल्योपपत्तेः, विद्धरूढे-रप्युक्तत्वेन तत्सहितस्य योगस्य सुतरां तदुपपत्तेरिति ।

परि०— **एतेनेति** । परममुख्यायोगे मुख्यग्रह इत्यर्थ(इत्येतत्)सूचकेन पूर्वायोगे परग्रह इत्यनेनेत्यर्थः । **उक्तत्वेनेति** । उभयं दृश्यत इत्यनेनेति भावः ।

सु०— यदुक्तम् 'उभयं दृश्यते विष्णौ' इति, यच्च सूचितं विशिष्टयोगस्य रूढितः प्राबल्यमिति तदुपपादयति **एतमेवेति**।

अनु०— **एतमेव तथा सन्तं शतर्चीत्यादिका श्रुतिः (नामभिः)।**
आचक्षत इति ह्यत्र सन्तमित्यवधारणात्॥
योगस्य रूढेः प्राबल्यं विद्वद्रूढिं च तत्रगाम्।
बहुशो दर्शयत्यञ्जस्तात्पर्यात्सनिरुक्तिकम्॥

'तं यच्छतं वर्षाण्यभ्यार्चत्तस्माच्छतर्चिनस्तस्माच्छतर्चिन इत्याचक्षत एतमेव सन्तं स यदिदं सर्वं मध्यतो दधे यदिदं किञ्च तस्मान्मध्यमास्तस्मान्मध्यमा इत्याचक्षत एतमेव सन्तम्' इत्यादिका **श्रुतिः**। **सनिरुक्तिकं** योगवृत्तिसाहित्येन। **तत्रगां** परमेश्वरविषयाम्। शतर्च्यादि-शब्दोपलक्षितानां सर्वशब्दानां **विद्वद्रूढिं दर्शयति**, 'आचक्षत' इत्युक्तत्वात्। यच्चात्र **बहुशः** अतिबहुवारं **दर्शयति**, तेन ज्ञायते **अञ्जः** तात्पर्यादेव न तु प्रासङ्गिकत्वेनेति।

किञ्चात्र 'सन्तमि'ति वचनात् 'एतमेवे'त्यवधारणाच्च लौकिकरूढितो भगवद्विषयस्य योगस्य प्राबल्यं दर्शयति श्रुतिः, '**एतमेव** परमात्मानं शतर्च्यादिनामार्थं **सन्तम्** उक्तेन योगेन शतर्च्यादिशब्दवाच्यम् **आचक्षते** विद्वांसः, मधुच्छन्दःप्रभृतींस्तु रूढार्थानमुख्यत' इत्यस्य अर्थस्य पदद्वयसामर्थ्येन प्रतीतेः। सन्तमित्यनेन ह्यगङ्गां गङ्गेत्याचक्षते यथा न तथा हरिमिति मुख्यार्थता उच्यते, तदुपपादनार्थम् आचक्षत इति निर्वचनं च सम्बध्यते। अवधारणेन त्वन्यस्य तच्छब्द(मुख्य)ार्थत्वं प्रतिषिद्ध्यते; न च सर्वथा प्रतिषेधो युक्तः, प्रागुक्तप्रयोजनव्याघातात्; ततः परमेश्वरसमकक्षतया वाच्यत्वप्रतिषेधो ज्ञायते। रूढार्थेभ्यो यौगिकार्थस्याधिक्येऽभिहिते तद्विषयस्य विशिष्टयोगस्य लौकिकरूढितः प्राबल्यं सिद्धम्।

अवधारणेति क्वचित्पाठः। अत्र सन्तमिति पदं अवधारणा चेति (पद)द्वयं दर्शयतीति योजना।

हि यस्मादेवं तस्मादुक्तं युक्तमिति।

परि०— विशिष्टयोगस्येति। महायोगस्येत्यर्थः। रूढितः अज्ञरूढितः। तं ब्रह्मादिदेहम्, अभ्यार्चत् प्राप्नोत्, इदं सर्वं जगत्, मध्यत उदरे। श्रुतिरिति। ऐतरेयोपनिषद्रूपा। इत्युक्तत्वादिति। आचक्षते विद्वांस इत्यनेन प्रयोगबाहुल्यस्योक्तत्वात् प्रयोगबाहुल्यस्य 'प्रयोगमात्रबाहुल्यं रूढिरित्यभिधीयते' इत्यनेन रूढित्वेनोक्तत्वादित्यर्थः।

शस्प्रत्ययार्थोऽतीति । **उक्तेन योगेन** तं यच्छतमित्यादिनोक्तयोगेनेत्यर्थः । **पदद्वयेति** । एतं सन्तमिति पदद्वयसामर्थ्येनेत्यर्थः । तद्व्यनक्ति **सन्तमित्यादिना** । **इति निर्वचनमिति** । मूले क्रमेण तावतैवोक्तेराचक्षत इति निर्वचनमित्युक्तम् । 'तं यच्छतं वर्षाण्यभ्यार्चत् तस्माच्छतर्चिन इत्याचक्षत' इति शतर्च्यावयवार्थं सन्तमिति सम्बध्यत इत्यर्थः । **प्रागुक्तेति** । ज्योतिरादिशब्दव्युत्पत्ति-कर्मानुष्ठानसम्भव-लोकव्यवहारानुच्छेदरूपप्रयोजनानां प्रयोजनबहुत्वत इत्यत्रोक्तानां व्याघातादित्यर्थः । तावता रूढार्थेभ्यो यौगिकार्थस्याधिक्यमभिहितम् । तथापि रूढितो विशिष्टयोगस्य कथमाधिक्यसिद्धिरित्यत आह **रूढार्थेभ्य इति** । **उक्तं युक्तमिति** । 'उभयं दृश्यते विष्णौ' इत्युक्तम्, विशिष्टयोगस्य रूढितः प्राबल्यं च युक्तमित्यर्थः ।

सु०— वाक्यान्तरैरपि विष्णोः सर्वशब्दवाच्यतामुपपादयति अ इतीति ।

अनु०— अ इति ब्रह्म कथितं तद्व्याख्यानात्मता तथा ।।
शब्दानामपि सर्वेषां

'अ इति ब्रह्म' इति श्रुतावकारस्य ब्रह्मवाचकत्वं तावत्कथितम्, अन्यथा इतिकरण-वैयर्थ्यात् । 'अकारो वै सर्वा वाक्' इति श्रुतौ सर्वेषामपि शब्दानामकारव्याख्यानता च कथिता, साक्षादैक्यस्य प्रत्यक्षादिविरुद्धत्वेन लक्षणाश्रयणस्यावश्यकत्वात् । न च व्याख्यानव्याख्येययोर्भिन्नविषयता युक्ता । तस्मादेतद्वाक्यद्वयपर्यालोचनया सर्ववागभिधेयत्वं ब्रह्मणः प्रतीयते ।

परि०— इति श्रुताविति । ऐतरेये । अत्र विसर्गलोपेन निर्देशे कार्ये सविसर्गस्योक्तिकृत्यम् 'विवृतावपि सर्गः स्यात्संहितायां च यत्र हि । समानोत्तमहीनत्वमुच्यते वस्तुनोऽञ्जसा' इत्यैतरेये भाष्यदिशा ज्ञेयम् । **अन्यथेति** । ऐक्यपरत्वे अः ब्रह्मेत्येव पूर्तेरिति भावः । **लक्षणाश्रयणस्येति** । 'अकारो वै सर्वा वाक्' अकारव्याख्यानं वै सर्वा वागित्येवं लक्षणाश्रयणस्येत्यर्थः । तावता कुतः सर्ववागर्थता ब्रह्मण इत्यत आह **न चेति** ।

सु०— किञ्च 'यद्वाच ओमिति यच्च नेति यच्चास्याः क्रूरं यदु चोल्बणिष्णु तद्वियूय कवयोऽन्वविन्दन्नामायत्ता समतृप्यञ्छृतेधि' इत्यस्यां श्रुतौ (ऐ. उ. २-३-८) "वाचः वांक्समूहस्य मध्ये यत् **ओमिति** पदमङ्गीकारवाचीति यावत्, **यच्च नेति** पदं प्रतिषेधार्थं, **यच्चास्या** वाचो मध्ये **क्रूरम्** अर्थतः कठिनं (च), **यच्च उल्बणिष्णु** शब्दत कठिनम्, उपलक्षण-मेतत्, यावद्द्वैदिकं पदजातं; तत्सर्वं, **वियूय** विचार्य, **कवयो** विवेकिनः, **(नामायत्ता)** नामा-यत्तानि नामप्रकाश्यतया नामाधीनानि त(त्त)च्छब्दप्रवृत्तिनिमित्तानि, **अन्वविन्दन्** विदित-वन्तः; तस्मिंश्च वेदने **अधिश्रुते** परिपक्वे सति, अ(तद)नन्तरं **समतृप्यन्** कृतकृत्या मुक्ता अभूवन्;" इति, नाममात्रविदः कृतकृत्यता तावत्कथिता ।। 'तमेवं विद्वान्' इति परमेश्वरज्ञानादेव

सु०— यदुक्तम् 'उभयं दृश्यते विष्णौ' इति, यच्च सूचितं विशिष्टयोगस्य रूढितः प्राबल्यमिति तदुपपादयति एतमेवेति ।

अनु०— एतमेव तथा सन्तं शतर्चीत्यादिका श्रुतिः (नामभिः) ।
आचक्षत इति ह्यत्र सन्तमित्यवधारणात् ॥
योगस्य रूढेः प्राबल्यं विद्वद्रूढिं च तत्रगाम् ।
बहुशो दर्शयत्यञ्जस्तात्पर्यात्सनिरुक्तिकम् ॥

'तं यच्छतं वर्षाण्यभ्यार्चत्तस्माच्छतर्चिनस्तस्माच्छतर्चिन इत्याचक्षत एतमेव सन्तं स यदिदं सर्वं मध्यतो दधे यदिदं किञ्च तस्मान्मध्यमास्तस्मान्मध्यमा इत्याचक्षत एतमेव सन्तम्' इत्यादिका **श्रुतिः** । **सनिरुक्तिकं** योगवृत्तिसाहित्येन । **तत्रगां** परमेश्वरविषयाम् । शतर्च्यादि-शब्दोपलक्षितानां सर्वशब्दानां **विद्वद्रूढिं दर्शयति**, 'आचक्षत' इत्युक्तत्वात् । यच्चात्र **बहुशः** अतिबहुवारं **दर्शयति**, तेन ज्ञायते **अञ्जः** तात्पर्यादेव न तु प्रासङ्गिकत्वेनेति ।

किञ्चात्र 'सन्तमि'ति वचनात् 'एतमेवे'त्यवधारणाच्च लौकिकरूढितो भगवद्विषयस्य योगस्य प्राबल्यं दर्शयति श्रुतिः, '**एतमेव** परमात्मानं शतर्च्यादिनामार्थं **सन्तम्** उक्तेन योगेन शतर्च्यादिशब्दवाच्यम् **आचक्षते** विद्वांसः, मधुच्छन्दःप्रभृतींस्तु रूढार्थानमुख्यत' इत्यस्य अर्थस्य पदद्वयसामर्थ्येन प्रतीतेः । सन्तमित्यनेन ह्यगङ्गां गङ्गेत्याचक्षते यथा न तथा हरिमिति मुख्यार्थता उच्यते, तदुपपादनार्थम् आचक्षत इति निर्वचनं च सम्बध्यते । अवधारणेन त्वन्यस्य तच्छब्द(मुख्य)ार्थत्वं प्रतिषिद्ध्यते; न च सर्वथा प्रतिषेधो युक्तः, प्रागुक्तप्रयोजनव्याघातात्; ततः परमेश्वरसमकक्षतया वाच्यत्वप्रतिषेधो ज्ञायते । रूढार्थेभ्यो यौगिकार्थस्याधिक्येऽभिहिते तद्विषयस्य विशिष्टयोगस्य लौकिकरूढितः प्राबल्यं सिद्धम् ।

अवधारणेति क्वचित्पाठः । अत्र सन्तमिति पदं अवधारणा चेति (पद)द्वयं दर्शयतीति योजना ।

हि यस्मादेवं तस्मादुक्तं युक्तमिति ।

परि०— विशिष्टयोगस्येति । महायोगस्येत्यर्थः । **रूढितः** अज्ञरूढितः । **तं** ब्रह्मादिदेहम्, **अभ्यार्चत्** प्राप्नोत्, **इदं** सर्वं जगत्, **मध्यत** उदरे । **श्रुतिरिति** । ऐतरेयोपनिषद्रूपा । **इत्युक्तत्वादिति** । आचक्षते विद्वांस इत्यनेन प्रयोगबाहुल्यस्योक्तत्वात् प्रयोगबाहुल्यस्य 'प्रयोगमात्रबाहुल्यं रूढिरित्यभिधीयते' इत्यनेन रूढित्वेनोक्तत्वादित्यर्थः ।

शरप्रत्ययार्थोऽतीति । **उक्तेन योगेन** तं यच्छतमित्यादिनोक्तयोगेनेत्यर्थः । **पदद्वयेति** । एतं सन्तमिति पदद्वयसामर्थ्येनेत्यर्थः । तद्व्यनक्ति **सन्तमित्यादिना** । **इति निर्वचनमिति** । मूले क्रमेण तावतैवोक्तेराचक्षत इति निर्वचनमित्युक्तम् । 'तं यच्छतं वर्षाण्यभ्यार्चत् तस्माच्छतर्चिन इत्याचक्षत' इति शतर्च्यावयवार्थं सन्तमिति सम्बध्यत इत्यर्थः । **प्रागुक्तेति** । ज्योतिरादिशब्दव्युत्पत्ति-कर्मानुष्ठानसम्भव-लोकव्यवहारानुच्छेदरूपप्रयोजनानां प्रयोजनबहुत्वत इत्यत्रोक्तानां व्याघातादित्यर्थः । तावता रूढार्थेभ्यो यौगिकार्थस्याधिक्यमभिहितम् । तथापि रूढितो विशिष्टयोगस्य कथमाधिक्यसिद्धिरित्यत आह **रूढार्थेभ्य इति** । उक्तं **युक्तमिति** । 'उभयं दृश्यते विष्णौ' इत्युक्तम्, विशिष्टयोगस्य रूढितः प्राबल्यं च युक्तमित्यर्थः ।

सु०— वाक्यान्तरैरपि विष्णोः सर्वशब्दवाच्यतामुपपादयति अ इतीति ।

अनु०— अ इति ब्रह्म कथितं तद्व्याख्यानात्मता तथा ॥
शब्दानामपि सर्वेषां

'अ इति ब्रह्म' इति श्रुतावकारस्य ब्रह्मवाचकत्वं तावत्कथितम्, अन्यथा इतिकरण-वैयर्थ्यात् । 'अकारो वै सर्वा वाक्' इति श्रुतौ सर्वेषामपि शब्दानामकारव्याख्यानता च कथिता, साक्षादैक्यस्य प्रत्यक्षादिविरुद्धत्वेन लक्षणाश्रयणस्यावश्यकत्वात् । न च व्याख्यानव्याख्ये-ययोर्भिन्नविषयता युक्ता । तस्मादेतद्वाक्यद्वयपर्यालोचनया सर्ववागभिधेयत्वं ब्रह्मणः प्रतीयते ।

परि०— इति श्रुताविति । ऐतरेये । अत्र विसर्गलोपेन निर्देशे कार्ये सविसर्गस्योक्तिकृत्यम् 'विवृतावपि सर्गः स्यात्संहितायां च यत्र हि । समानोत्तमहीनत्वमुच्यते वस्तुनोऽञ्जसा' इत्यैतरेये भाष्यदिशा ज्ञेयम् । **अन्यथेति** । ऐक्यपरत्वे अः ब्रह्मेत्येव पूर्तेरिति भावः । **लक्षणाश्रयणस्येति** । 'अकारो वै सर्वा वाक्' अकारव्याख्यानं वै सर्वा वागित्येवं लक्षणाश्रयणस्येत्यर्थः । तावता कुतः सर्ववागर्थता ब्रह्मण इत्यत आह **न चेति** ।

सु०— किञ्च 'यद्वाच ओमिति यच्च नेति यच्चास्याः क्रूरं यदु चोल्वणिष्णु तद्वियूय कवयोऽन्वविन्दन्नामायत्ता समतृप्यञ्छृतेधि' इत्यस्यां श्रुतौ (ऐ. उ. २-३-८) "**वाचः** वाक्समूहस्य मध्ये यत् **ओमिति** पदमङ्गीकारवाचीति यावत्, **यच्च नेति** पदं प्रतिषेधार्थं, **यच्चास्या** वाचो मध्ये **क्रूरम्** अर्थतः कठिनं (च), **यच्च उल्वणिष्णु** शब्दत कठिनम्, उपलक्षण-मेतत्, यावद्वैदिकं पदजातं; तत्सर्वं, **वियूय** विचार्य, **कवयो** विवेकिनः, **(नामायत्ता)** नामा-यत्तानि नामप्रकाश्यतया नामाधीनानि त(त्त)च्छब्दप्रवृत्तिनिमित्तानि, **अन्वविन्दन्** विदित-वन्तः; तस्मिंश्च वेदने **अधिश्रुते** परिपक्वे सति, अ(तद)नन्तरं **समतृप्यन्** कृतकृत्या मुक्ता अभूवन्;" इति, नाममात्रविदः कृतकृत्यता तावत्कथिता ॥ 'तमेवं विद्वान्' इति परमेश्वरज्ञानादेव

मोक्षः श्रूयते ॥ तदेतदुभयान्यथानुपपत्त्या सर्वाण्यपि वैदिकानि नामानि परमेश्वरार्थानीति गम्यत इत्याह **नामेति** ।

अनु०— नामवित्कृतकृत्यता ॥

परि०— नामवित्कृतकृत्यतेत्येतद्विवृण्वन्नेव अवतारयति किञ्चेत्यादिना । अस्यां श्रुतौ ऐतरेयश्रुतौ ।

सु०— अथान्यच्च सकलवैदिक**संहितानां** पूर्वोत्तरवर्णानां च **विष्णुनामार्थ(रूप)त्वं** तत्प्रतिपादकत्वम् **अब्रवीत्** वेदः, तेन सर्वे वर्णाः सर्वाश्च संहिता विष्णुमेव प्रतिपादयन्तीति ज्ञायत इत्याह **विष्णुनामेति** ।

अनु०— विष्णुनामार्थरूपत्वं संहितादेरथाब्रवीत् ।

क्वाब्रवीदित्यतस्तद्वाक्यमर्थतः पठति **णकारं चेति** ।

णकारं च षकारं च बलचेष्टात्मकं वदन् ॥
तज्ज्ञानपूर्वकत्वेन संहिताऽध्ययनं तथा ।

'णकारो बलं षकारः प्राण आत्मा' इति विष्णुनामगतौ णकारषकारौ परमेश्वरबल-चेष्टाप्रतिपादकौ **वदन्** वेदोऽनन्तरं 'स यो ह एतौ णकारषकारावनुसंहितम् ऋचो वेदे'ति ऋचामनु**संहितं** सर्वसंहितासु **णकारषकारौ यो वेद** णकारषकारतत्संहिताभिः प्रतिपाद्यो योऽर्थः स एव सर्वत्र पूर्वोत्तरवर्णतत्संहिताभिः प्रतिपाद्यत इति यो वे(त्ति)द, इति विष्णुनाम-समानार्थताज्ञानपूर्वकत्वेन सर्वसंहिताध्ययनमब्रवीदित्यर्थः ।

नन्वत्र णकारषकारार्थप्रतिपादकत्वं सर्ववर्णादिरुच्यते, न तु विष्णुनामार्थत्वम्; न हि णकारषकारावेव विष्णुनामेत्यत आह **उपसर्गत्वत इति** ।

उपसर्गत्वतो वेस्तु ताच्छील्यार्थादुनस्तथा ॥
णकारश्च षकारश्च नामरूपतया मतौ ।

सत्यं सन्ति विष्णुनाम्न्यन्येऽपि वर्णाः, तथाऽपि वीत्यस्योपसर्गत्वेनोत्तरपदार्थविशे-षकत्वात् उन्प्रत्ययस्य ताच्छील्यार्थत्वादुपसर्जनत्वं मन्वानस्य वेदस्य प्राधान्यात् णकारश्च षकारश्च द्वावेव नामस्वरूपतयाऽभिमतावित्यदोषः । ननु 'उपसर्गाः क्रियायोगे', न चात्र क्रिया-योगोऽस्ति, तत्कथमुपसर्गत्वम् । मैवम्, 'षोऽन्तकर्मणि', 'णुस्तुतावि'ति धातुद्वयरूपत्वाङ्गी-कारात्, अत एव ताच्छीलिकप्रत्ययोत्पत्त्युपपत्तिः ।

परि०— वदन्वेद इति । ऐतरेयवाक्यमित्यर्थः । अनन्तरमिति । 'णकारो बलमि'त्यादिवाक्यादनन्तर-मित्यर्थः । सर्ववर्णादिरिति । आदिपदेन संहिता ग्राह्या । अत एवेति । धातुरूपत्वादेव धात्वधिकारविहितोऽन्-प्रत्ययोत्पत्त्युपपत्तिरित्यर्थः । पृषोदरादित्वादत्र यथायोगं वर्णलोपादिः पूर्वोक्तदिशा सुज्ञान इति भावः ।

सु०— उदाहृतानां श्रुतीनां प्रयोजनमाह तस्मादिति ।

अनु०— तस्मात्समन्वयो विष्णौ स्वरवर्णपदात्मनः ।
अपि वेदस्य किमुत वाक्यरूपेण सङ्गतिः ॥

यौ पुरा सर्वशब्दानां प्रतिपदसमन्वयो वाक्यसमन्वयश्च विष्णावुक्तौ तावेताभिः श्रुतिभिः सिद्धावित्यर्थः ।

उपपत्त्यपेक्षाः श्रुतयः प्रागुदाहृताः, इदानीं स्पष्टं पदवाक्यसमन्वयप्रतिपादिनीरुदाहरति घोषा इति ।

घोषाः सर्वेऽपि वेदाश्च सर्वे वेदाश्च यत्पदम् ॥
इन्द्रं मित्रं यमिन्द्रं च प्रथमं(मः) संकृतिस्तथा ।
नामधाः सर्वदेवानामेक इत्यादिका श्रुतिः ॥
प्रमाणमुक्तविषये

'ता वा एताः सर्वा ऋचः सर्वे वेदाः सर्वे घोषा एकैव व्याहृतिः प्राणा एव', 'सर्वे वेदा यत्पदमामनन्ति', 'इन्द्रं मित्रं वरुणमग्निमाहु रथो दिव्यः स सुपर्णो गरुत्मान्। एकं सद्विप्रा बहुधा वदन्त्यग्निं यमं मातरिश्वानमाहुः', यमिन्द्रमाहुर्वरुणं यमाहुर्यं मित्रमाहुर्यमु सत्यमाहुः', 'स प्रथम-सं(स)कृतिर्विश्वकर्मा स प्रथमो मित्रो वरुणोऽग्निः' । 'यो देवानां नामधा एक एव' इत्येतानि वाक्यानि एतैः प्रतीकैः उपात्तानि । आदिपदेन 'नामानि सर्वाणि' इत्यादेर्ग्रहणम् ।

अत्राद्यद्वितीयान्तिमश्रुतयः समन्वयद्वये प्रमाणम्, अन्यास्तु वाक्यान्वये । इन्द्रादिनाम्नां परमेश्वरपरत्वे सति 'इन्द्रस्य नु वीर्याणि प्रवोचम्' इत्यादिवाक्यानां तत्परत्वं हि सिद्ध्यति ।

परि०— उपपत्त्यपेक्षा इति । एतद्वाक्यद्वयपर्यालोचनयेति, तदुभयान्यथानुपपत्त्येति, उपसर्गत्वतो वेरस्त्वित्याद्युक्तोपपत्तिसापेक्षा इत्यर्थः । ता वा एता इति । यास्ता एताः सर्वा ऋचस्तासामेकमेव(व्याहृतिः) व्याहर्तव्यम् । तच्च प्राण एव । प्राणस्तथेत्यत्रोक्तन्यायेन विष्णुरेव । ये च सर्वे वेदास्तेषामपि प्राण एव व्याहृतिर्व्याहर्तव्यः प्रतिपाद्यः किमु ऋचाम् । किञ्च ये समुद्रादिघोषाः तेषामपि मन्त्रशास्त्रप्रसिद्धनादरूपवर्णाभिव्यक्तिद्वारा प्राण एव

प्रतिपाद्यः किमु वेदानामित्यर्थः। **सर्वे वेदा इति**। 'सर्वे वेदा यत्पदमामनन्ति तपांसि सर्वाणि च यद्वदन्ति। यदिच्छन्तो ब्रह्मचर्यं चरन्ति तत्ते पदं सङ्ग्रहेण प्रवक्ष्ये' इत्युपक्रम्य 'तद्विष्णोः परमं पदमि'ति काठके श्रवणाद्विष्णोस्सर्ववेद-प्रतिपाद्यत्वसिद्धिः । अन्तेऽग्नियममातरिश्वशब्दश्रवणात् कृत्स्न-ऋच उक्तिः । अस्य वाक्यस्य वामनसूक्तस्थत्वात् विष्णुपरत्वसिद्धिरिति भावः । इन्द्रमित्यादिश्रुतीनामिन्द्रादिशब्दवाच्यत्वपरत्वमेव न तु इन्द्राद्यैक्यपरत्वमित्यादि तु चन्द्रिकायामन्तर्नये ऐतरेयाथर्वणभाष्ययोश्च व्यक्तम् । **समन्वयद्वय इति** । पदसमन्वये वाक्यसमन्वये चेत्यर्थः । सर्वे वेदा इत्युक्तेः पदविधया वाक्यविधया चेत्येवं परत्वसम्भवान्नामधा इत्यादावप्येवमेवोपपत्तेरिति भावः। य इन्द्र-मित्यादौ वाक्यान्वयमात्रपरत्वं व्यनक्ति **इन्द्रादीति** । ननु ता वा इत्यादिश्रुतीनामपि ब्रह्मणि पदसमन्वयान्नैताभिः सर्वशब्दवाच्यत्वसिद्धिरिति चेन्न। एतासां लोकप्रसिद्धपदार्थसंसर्गाबोधकत्वे तद्बोधाधीनस्य पदसमन्वयस्यैवासिद्धिः। बोधकत्वे तु न पदसमन्वयो येन स्वोपजी(व्यो)व्यं ब्रह्मणः सर्वशब्दवाच्यत्वरूपसंस(र्गो बाध्येत)र्ग बाधेत । स्वाध्यायोऽध्येतव्य इति वाक्यवच्च एतासां विनियोक्तृत्वविनियोज्यत्वे न विरुद्धे इति भावः।

सु०— नन्वेतदर्थप्रतिपादकसूत्रस्यादर्शनादुत्सूत्रितोऽयमर्थः कस्मादुक्त इत्यत आह तदेवेति।

अनु०— तदेवोक्तमुपक्रमात्।
इति स्वयं भगवता ब्रुवताऽशेषमन्वयम् ॥ २ ॥

तदेतत् **भगवता** सूत्रकारेण **स्वयमुक्तमेव**, नोत्सूत्रितं, कथ्यते । तथा च सूत्रम्, 'ज्योतिरुपक्रमात्तु तथा ह्यधीयत एके' इति।

अत्र ज्योतिरिति सूत्रप्रतीके ग्राह्ये यत् **उपक्रमात्** इत्याह, तेन 'ज्योतिरुपक्रमा' इति परेषामपपाठ एवेति सूचयति।

अथवाऽत्र ज्योतिर्मात्रग्रहणात् कथं सर्वशब्दप्रतिपादनम् । ज्योतिःशब्दस्योपलक्षण-त्वादिति वदामः । कथमुपलक्षणाभिप्रायोऽवगम्यत इत्यत उक्तं **उपक्रमादिति ब्रुवतेति** ।

अत्र हि 'ज्योतिः' इति प्रतिज्ञाय 'उपक्रमात्तु तथा ह्यधीयत एके' इति हेतुरुच्यते। तस्य चायमर्थः। 'एष इमं लोकमभ्यार्चत् इति **उपक्रमात्** उपक्रमं विधाय ता वा एता इत्यादि **अधीयत एक** इति। तथा च यदि ज्योतिश्शब्दमात्रसमन्वयोऽत्र विवक्षितः स्यात् तदा तन्मात्रोपपादकं किमपि वक्तव्यम्, सर्वशब्दवाच्यतोपपादकस्योपादानं क्वोपयुज्यते, न हि विशेषविषयं प्रमाणं नास्ति येन सामान्यद्वारा साधनं विधेयम्; अतः सर्वविषयं प्रमाणमुपाददानेन सूत्रकृता ज्योति-श्शब्दो लाक्षणिको विवक्षित इति ज्ञायते।

किञ्च तत्तु समन्वयादिति ब्रह्मणि सर्वशब्दसमन्वयः प्रतिज्ञातो न कतिपयशब्दसमन्वय इत्युपपादितम्, तद्विवरणार्थमध्यायशेषस्य प्रवृत्तिरिति चोक्तम्। तत्र आनन्दमयाद्यधिकरणैः प्राकरणिकशब्दसमन्वयः प्रतिपादितः, अस्मिंश्च पादे विरोध्यादिशब्दसमन्वयः। तथा च कर्मक्रमाद्यभिधायिनः शब्दाः, इदं च अधिकरणमवशिष्टमिति परिशेषात्तत्समन्वयार्थमेतदिति ज्ञायत इत्याशयवानाह **ब्रुवतेति**।

अस्त्वत्र सर्वशब्दसमन्वयप्रतिज्ञानम्, तथाऽपि योऽत्र तदुप(त्प्रति)पादनार्थं जातमोत-मित्यादिनाऽन्वयो(न्यायो)ऽभिहितः स न सूत्रित इत्यतो वोक्तम् **उपक्रमादिति**। 'एष इमं लोकमभ्यार्चत्' इत्युपक्रमवाक्यमुपादाय 'तथा ह्यधीयत एक' इति वदता सूत्रकारेण तदेवोक्तं यदस्माभिरुक्तम्, उपक्रमे सर्वस्यास्य दर्शनात्। यथा चैतत्तथा 'एतमेव' इत्यादिनोक्तमिति॥ ॥ १-४-२ ॥

परि०— **इत्युपपादितमिति**। **इति चोक्तमिति**। 'जन्माद्यस्ये'ति सूत्रेण गुणसर्वस्वसिद्धये। ब्रह्मणो लक्षणं प्रोक्तं शास्त्रमूलं यतस्ततः। अन्वयः सर्वशब्दानां गुणसर्वस्ववेदक' इत्यनेन तथा 'एवं शास्त्रावगम्यत्वे विभागेन समन्वयमि'त्यादिना (च) आनन्दमयमये उपपादितमित्युक्तमिति ज्ञेयम्। **प्राकरणिकेति**। तत्प्रकरणस्थशब्दसमन्वय इत्यर्थः। **विरोध्यादीति**। विरोधिसर्वत्राहुल्येति विषयमाल्याव्याख्यानेन तत्प्राग्विवृतमिति भावः।

सु०— एवं सङ्क्षेपविस्तराभ्यां आनुमानिकमित्यादिसूत्राणि व्याख्याय परेषां व्याख्यानं प्रत्याख्याति। तथा हि ''केचित् एतत्पादप्रमेयमन्यथा वर्णयन्ति, 'यदुक्तं प्रधानस्य अशाब्दत्वम् ईक्षतेर्नाशब्दमिति, तदसिद्धम्, कासुचिच्छाखासु प्रधानसमर्पणपराणां शब्दानां श्रूयमाण-त्वादि'ति, तदेतद्यावन्न निराक्रियते न तावद्ब्रह्मकारणवाद(स्य)स्थैर्यं भवति, अतः प्रधानस्य अशाब्दत्वं प्रतिपादयितुमयं पाद आरभ्यत'' इति। तत्तावन्निराचष्टे न शब्दवाच्यतैवेति।

अनु०— न शब्दवाच्यतैवात्र प्रधानस्य निषिद्ध्यते।

अत्रैव प्रथमेऽध्याये, प्रधानस्य शब्दवाच्यता निषिद्ध्यत इति नोपपद्यते, तथा सति समन्वयलक्षणेऽन्तर्भावाभावेन पादस्यासङ्गतत्वप्रसङ्ग इति भावः।

ननूक्तमत्र समन्वयस्थेम्ने प्रधानस्य अशाब्दत्वमत्रोपपाद्यत इति; तथा च कथमसङ्गति-रिति। मैवम्। तथा सति अविरोधलक्षणे अन्तर्भावप्रसङ्गात्। अन्यथा द्वितीया(ध्याया)र्थोऽपि समन्वयस्थैर्यायैवेति सोऽप्यत्र वक्तव्यः स्यात्।

केवलं शब्दवाच्यतैवात्र प्रधानस्य निषिध्यते इति न युज्यते, विशेषाभावात्।

परि०—— इत्यादिसूत्राणीति । अतद्गुणसंविज्ञानबहुव्रीहिः । तदधीनत्वसूत्रज्योतिःसूत्रकल्पनासूत्राणी-त्यर्थः । आद्यस्य 'दुःखिवद्भावराद्यास्तु' इति सङ्क्षेपव्याख्या । 'स्वातन्त्र्यं तद्गतत्वं चे'त्यादि विस्तरः । ज्योतिरित्यस्य 'जातमोतमि'त्यादिः सङ्क्षेपः । 'एतमेव तथा सन्तमि'त्यादिर्विस्तरः । कल्पनोपदेशात्, वाक्यान्वयात्, इत्यनयोस्तु 'अङ्गीकृतेऽपी'त्यादिः सङ्क्षेपः । 'तेषु तेष्वि'त्यादिर्विस्तरः । एवमन्येषां यथायोगं सङ्क्षेपविस्तरौ ध्येयौ । यद्वा स्त्री-शब्दाश्चेत्यादिना सर्वाधिकरणानां विषयपूर्वपक्षसिद्धान्तयुक्तीनामुक्त्या आनुमानिकादिसर्वसूत्राणां सङ्क्षेपेण व्याख्या । तत्र कानिचिद्विस्तरेणेत्येवं सङ्क्षेपविस्तराभ्यामित्यस्यार्थो ध्येयः । **समन्वयलक्षणे** समन्वयाध्याये । **विशेषा-भावादिति** । परमते समन्वयसूत्रे ब्रह्मणि सर्वशब्दसमन्वयस्य अप्रतिज्ञातत्वेन प्रधानस्य अव्यक्तादिशब्दवाच्यत्वेऽपि प्रागुक्तकारणत्वाद्यविरोधेन शब्दवाच्यतामात्रनिषेधस्यापि फलस्यासिद्धिरित्यर्थः ।

सु०—— किश्चात्रपादे जगत्कारणादि(वाचि)शब्दवाच्यत्वं प्रधानस्य निषिध्यते, शब्द-वाच्यतैव वा ।

नाद्यः, अत्रोदाहृतवाक्येषु 'महतः परमव्यक्तम्', 'यस्मिन्पञ्चपञ्चजनाः' इत्यादिषु प्रधा-नस्य जगत्कारणत्वाश्रवणात् । कश्चिदाह, 'महतः परमव्यक्तम्' इति परशब्देन कालविप्र-कृष्टत्वमुच्यते, ततः कारणत्वशङ्केति । तदयुक्तम् । किं कालविप्रकर्ष एव कारणत्वम्, उत तेनानुमेयम्, अथ सम्भाव्यम् । न प्रथमद्वितीयौ, कार्यकारणभावविकलयोरपि परापरभाव-दर्शनात् । न तृतीयः, सम्भावनामात्रस्येयन्तं सूत्रसन्दर्भं प्रति प्रयोजकत्वायोगात् । अजामेका-मित्यादौ कारणत्वं प्रतीयत इति चेत्, तत्किं ब्रह्मपरं करिष्यते, तेजोऽबन्नविषयं हि तद्व्याख्यातं भवता; तथा च लौकिकमाभाणकं नातिवर्तते 'व्याघ्रेणोरणे नीते का हानिः वृके(णोरणे)नीते को लाभः' इति ।

द्वितीये त्विदमुपतिष्ठते 'न शब्दवाच्यतैवात्र प्रधानस्य निषिद्ध्यते, प्रकृतानुपयोगात्' इति । शाब्दत्वे हि प्रधानस्य स्वरूपमात्रं सिद्ध्यति, न च स्वरूपसिद्धिमात्रेण काचिल्लक्षण-क्षतिः । न ह्यस्माभिरिव परेण सर्वशब्दसमन्वयः प्रतिज्ञातः, नापि प्रधानं निषिद्ध्य ब्रह्म तत्र निवेशितम्, येनास्मदीयदिशाऽप्युपयोगः स्यात् । तदिदमुक्तम् । ब्रह्मनिवेशं(शनं) विना प्रधानस्य शब्दवाच्यतैवात्र निषिद्ध्यत इति न युक्तमिति ।

परि०—— ननु ईक्षत्यधिकरणोक्तसमर्थनमेव फलमिति वादिनं प्रत्याह **किञ्चेति** । वाचस्पतिमतमाह **कश्चिदिति** । **कालविप्रकर्ष इति** । अल्पकालसम्बन्धो ह्यपरः । बहुकालसम्बन्धो हि परः । तथा च अर्वाचीन-महत्तत्त्वात्परं बहुकालीनमव्यक्तमित्युक्ते कारणत्वमेव लभ्यत इति भावः । ननु आनुमानिकाधिकरण-नसङ्ख्याधि-करणविषययोः, अव्यक्तवाक्यपञ्चजनवाक्ययोः कारणत्वाप्रतीतावपि परमते चमसवदितिसूत्रत्रयात्मकाधिकरणविषये

'अजामेकां लोहितशुक्लकृष्णां ब(ह्वीं)ह्वीः प्र(जां)जाः जनयन्तीम्' इति वाक्ये कारणधीरस्तीति शङ्कते **अजामेका-मित्यादाविति**। तत्किमिति काकुस्वरः। न करिष्यत इत्यर्थः। कोऽर्थस्तस्येत्यतो दूषणसौकर्याय परोक्तमर्थमाह **तेजोऽवन्नेति**। तेजःप्रभृतिभूतत्रयाख्यशरीरोपादानरूपसूक्ष्मवस्तुविषयकमित्यर्थः। **लौकिकमाभाणकं** लौकिकीं गाथाम्। उरणः नाम अविशावकः। **द्वितीये त्विति**। शब्दवाच्यतैवेति पक्षे प्रकृतानुपयोगादित्युक्तं व्यनक्ति **शाब्दत्वे हीति**। एवकारार्थो ब्रह्मनिवेशं विनेति।

सु०— किञ्च प्रधानस्य शब्दवाच्यता ईक्षत्यधिकरणानन्तरमेव निषेध्या, त्रिपादीं अतिक्रम्य अत्र निषिद्ध्यत इति (न युज्यते), व्यवधान(ने) कारणानिरूपणादिति।

किञ्च पादप्रतिपाद्योऽर्थस्तथाविधो भवति, यस्तत्पादस्थसकलसूत्रप्रतिपाद्यः। न च अत्र पादे सर्वेषु (अपि) सूत्रेषु प्रधानस्य शब्दवाच्यतैव निषिद्ध्यत इति नियमोऽस्ति, येनाय-मेतत्पादार्थः स्यात्, कारणत्वेनेत्यादौ तदभावात्। तत्रापि परम्परया तदेव साध्यमिति चेत्, तर्हि पारम्पर्यस्यातीतपादार्थेऽपि सुवचत्वात् अत्रैव प्रधानस्य शब्दवाच्यता निषिद्ध्यत इति नास्ति, स हि पादार्थो यो नान्यत्र प्रतिपाद्यत इति।

परि०— मूलस्यार्थान्तरमाह **किञ्च प्रधानस्येति**। अन्यमर्थमाह **किञ्च पादेति**। **कारणत्वेनेत्यादाविति**। आनुमानिकाद्यधिकरणत्रये प्रधानाशब्दत्वोक्तावपि कारणत्वेनेत्यादिसूत्रद्वयात्मकेऽधिकरणे आत्मन आकाशस्सम्भूत-स्तत्तेजोसृजतेत्यादिश्रुतीनामविरोधस्य, जगद्वाचित्वादित्यादिसूत्रत्रयात्मके चाधिकरणे यस्य चैतत्कर्म स वेदितव्य इति कौषीतकिब्राह्मणैर्वेदितव्यत्वेनोक्तवस्तुनो जीवत्वनिरासेन ब्रह्मत्वस्य, वाक्यान्वयादित्यादिसूत्रचतुष्टयात्मके-ऽधिकरणे 'आत्मा वा अरे द्रष्टव्य' इति वाक्यस्थात्मशब्दस्य जीवत्वनिरासेन ब्रह्मत्वस्य, प्रकृतिनये ब्रह्मण उपा-दानत्वस्य, अन्त्यनये परमाण्वादिकारणत्ववादनिरासस्य, व्युत्पादितत्वादिति भावः। ननु मुख्यतः श्रुत्यविरोधा-द्युक्त्या ब्रह्मण एव कारणत्वादिना तत्तद्वाक्येषु प्रतिपाद्यत्वोक्त्या प्रधानं न तत्र प्रतिपाद्यमित्यर्थात्सिद्ध्यति। अतो न प्रधानाशाब्दत्वस्य पादार्थत्वभङ्ग इति शङ्कते **तत्रापीति**। अतीतपादार्थेऽपि त्रिपाद्यामपि तत्तद्वाक्यप्रतिपाद्यं ब्रह्मेत्युक्ते तद्द्वारा प्रधानं तत्र तत्र वाक्ये प्रतिपाद्यं नेति लाभादिति भावः। तावतैतत्पादार्थः कुतो नेत्यत आह **स हीति**।

सु०— एवं सामान्यतः पादार्थं निराकृत्येदानीं प्रथमाधिकरणव्याख्यां निराकरोति **न शब्दवाच्यतैवेति**। आनुमानिकमित्यादिसूत्रं यत्परेण व्याख्यातम्, "आनुमानिकमप्यनु-माननिरूपितं प्रधानमप्येकेषां शाखिनां शब्दवदुपलभ्यते। काठके हि पठ्यते, 'महतः परम-व्यक्तमव्यक्तात्पुरुषः परः' इति। तत्र 'य एव, यन्नामानो, यत्क्रमका(मा)श्च, महदव्यक्तपुरुषाः स्मृति(प्र)सिद्धास्त एवेह प्रत्यभिज्ञायन्ते। तत्राव्यक्तमिति रूढियोगाभ्यां प्रधानमुच्यते। एवं तस्य शब्दवत्त्वादशब्दत्वमनुपपन्नमि'ति चेत्, नैतदेवम्, न ह्येतत्काठकवाक्यं प्रधानपरमि"ति।

अत्र पृच्छामः । किमत्र काठकगताव्यक्तशब्दवाच्यतैव प्रधानस्य निषिद्धयते किंवा कुत्रापि केनापि शब्देन नोच्यत इति ।

आद्यस्योत्तरम्, अत्र काठके (वाक्ये) अव्यक्तशब्दवाच्यतैव प्रधानस्य निषिद्धयत इति नोपपन्नम्, तन्मात्रेणाशब्दत्वासिद्धेः ।

द्वितीयेऽपि किं परममुख्यया वृत्त्या उत शब्दवाच्यतैव निषिद्धयते । आद्ये, तन्मात्रमनुमतमेव । सर्वथा शब्दवाच्यतैवात्र प्रधानस्य निषिद्धयत इति द्वितीयस्तु नोपपद्यते । कुत इत्यत आह **सर्वेति** ।

अनु०— **सर्ववेदेतिहासेषु पुराणेषु च सङ्ग्रहात् ॥**

सङ्ग्रहात् प्रधानस्येति शेषः । वेदे तावदाथर्वणिकाः पठन्ति 'विकारजननीमज्ञामष्टरूपामजां ध्रुवाम् । ध्यायतेऽध्यासिता तेन तन्यते प्रेर्यते पुनः' इत्यादि । इतिहासपुराणे तूदाहरिष्यमाणे द्रष्टव्ये ।

ननूक्तमत्र 'न ह्यत्र स्मृतिप्रसिद्धं कारणं त्रिगुणं प्रधानमुच्यते, तेन यद्यदुदाहियते तत्तद्विप्रतिपन्नमेव' इत्यतः त्रिगुणत्वादिलक्षणोपेतप्रधानप्रतिपादकं इतिहासवाक्यं पठति **सत्त्वमिति** ।

'सत्त्वं रजस्तम इति गुणाः प्रकृतिसम्भवाः ।
निबध्नन्ति महाबाहो देहे देहिनमव्ययम् ॥'
इत्यादिवाक्यरूपेण

आदिपदेन 'भूमिरापोऽनलो वायुः' इत्यादेर्ग्रहणम् । **इत्यादिवाक्य**प्रतिपाद्येन त्रिगुणत्वादिना **रूपेणो**पेतस्य प्रधानस्य सङ्ग्रहादिति सम्बन्धः ।

परि०— **स्मृतिप्रसिद्धा इति** । साङ्ख्यस्मृतिसिद्धा इत्यर्थः । प्रधानपरमितीतिशब्दस्य इति व्याख्यातमिति पूर्वेणान्वयः । **आथर्वणिका इति** । द्वात्रिंशदुपनिषन्मध्यगताथर्वणोपनिषदध्यापकाः अत्राथर्वणिकपदेन गृह्यन्ते । तेन भाष्यकृद्व्याख्यातदशोपनिषद्गताथर्वणे अस्य वाक्यस्याभावेऽपि न दोषः । **भूमिराप इति** । 'भूमिरापोऽनलो वायुः खं मनो बुद्धिरेव च । अहङ्कार इतीयं मे भिन्ना प्रकृतिरष्टधा' इति सप्तमस्थगीतावाक्यग्रहणमित्यर्थः ।

सु०— किञ्च 'अव्यक्तात्पुरुषः परः' इत्यव्यक्तशब्दवाच्यं न चेत्प्रधानं तर्हि तद्वाच्यं वाच्यम् ।

नन्वत्र सूत्रकृतैवोक्तं 'शरीररूपकविन्यस्तगृहीतेः' इति, 'आत्मानं रथिनं विद्धि शरीरं रथमेव च' इति प्राग्यच्छरीरं रथरूपकतया विन्यस्तं तदत्राव्यक्तशब्देन गृह्यते; प्रकरणात् परिशेषाच्चेति।

नैवं सूत्रकृदाह। तथात्वे हि रूपकविन्यस्तशरीरगृहीतेरित्यवक्ष्यत। अस्तु वा कथञ्चि-द्विशेषणस्य परनिपातः, इदं तु वक्तव्यम्, 'कथमव्यक्तशब्देन शरीरमुच्यत' इति। न ह्येषा रूढिः, नापि योगः सम्भवति, शरीरस्य व्यक्तत्वात्।

ननु परिहृतमेतत्सूत्रकारेण(कृता) 'सूक्ष्मं तु तदर्हत्वात्' इति। यद्यपीदं शरीरं व्यक्तम्, तथाऽप्यस्य यन्मूलमुपादानकारणं तेजोऽवन्नलक्षणं भूतसूक्ष्मं तत्तावदव्यक्तम्, अनादेस्तस्य सूक्ष्मस्याव्यक्तताऽर्हत्वात्। कार्यकारणशब्दाश्च सङ्कीर्यन्ते, 'गोभिः श्रीणीत मत्सरम्' इति यथेति।

अत्र वक्तव्यम्। किमनेनोक्तं भवतीति। किं शरीरमेवात्रोच्यते, अव्यक्तशब्दस्तत्रोप-चरितः, शरीरमूलोपादानस्य तेजोऽवन्नात्मकस्य भूतसूक्ष्मस्यानादेरव्यक्तत्वादिति; किंवा भूत-सूक्ष्ममेव अव्यक्तश(ब्दवाच्यं)ब्दम्, शरीरशब्दस्तु तत्रोपचरितः, शरीरस्य तत्कार्यत्वादिति।

पक्षद्वयेऽपि दोषमाह **यत्रेति**।

अनु०— यत्रार्थो नान्य इष्यते।
तेजोऽवन्नात्मकं वाऽपि यद्युपादानमिष्यते॥
अनाद्ये वाऽपराधः कः प्रधानमिति चोदिते।

यत्र वाक्ये, यदि अव्यक्तशब्दस्य **अन्यार्थो नेष्यते**, परब्रह्मलक्षणः, अपि तु तेजो-**ऽवन्नात्मकं** शरीरमूलोपादानमनादि भूतसूक्ष्मम् एव **इष्यते**। प्रथमे स्वरूपेण (एव)। द्वितीयेऽव्यक्तशब्दवाच्यतया तत्र तर्हि तत् **प्रधानमिति चोदिते को दोषो**ऽस्ति, येन नेति प्रतिषिध्यते।

अयमभिसन्धिः। सर्वथा तावन्नाव्यक्तपदं ब्रह्मपरं त्वयोच्यते, किन्तु भूतसूक्ष्मकार्य-शरीरस्य भूतसूक्ष्मस्य वा वाचकमिति; परेण तु प्रधानवाचकमिति। यदि वा अव्यक्तस्य कारणत्वमभिप्रेतं तदा पक्षद्वयमपि ब्रह्मवादस्य प्रतिपक्षभूतमिति, शरीराङ्गीकारेण प्रधाननिरासो व्यर्थः। कारणत्वाविवक्षायां तु पक्षद्वयस्याप्यविरुद्धत्वात् किमनेन अन्यतरपरिग्रहेण अन्यतर-

निराकरणाग्रहेण विफलत्वात् असङ्गतत्वाच्चेति । अथवाऽनादेरुपादानस्य जडस्य भूतसूक्ष्म-(शब्द)ाभिधेयस्याङ्गीकारे प्रधानं नेति रिक्तं वचः, तल्लक्षणत्वात् प्रधानस्य; नाम्नि विवादायोगादिति अभिप्रायः ।

परि०— प्रकरणात् परिशेषाच्चेति । इतिशब्दस्य इति सूत्रकृतैवोक्तमिति पूर्वेणान्वयः । **प्रकरणात्** 'शरीरं रथमेव चे'ति रथरूपकतया शरीरस्य प्रकृतत्वादित्यर्थः । ननु 'आत्मानं रथिनं विद्धि शरीरं रथमेव च । बुद्धिं तु सारथिं विद्धि मनः प्रग्रहमेव च । इन्द्रियाणि हयानाहुर्विषयांस्तेषु गोचरान् । आत्मेन्द्रियमनोयुक्तं भोक्तेत्याहुर्मनीषिणः' इति पूर्ववाक्ये आत्मबुद्धीन्द्रियादेरपि प्रकृतत्वादव्यक्तशब्देन शरीरस्यैव ग्रहणं कुत इत्यत उक्तं **परिशेषाच्चेति** । तेषामिन्द्रियादीतरशब्दैर्गृहीतत्वेन परिशिष्यमाणशरीरस्याव्यक्तशब्देन ग्रहणमित्यर्थः । दूषयति **नैवमित्यादिना** । **इत्यवक्ष्यदिति** । रूपकविन्यस्तपदस्य शरीरविशेषणत्वेन पूर्वनिपातेन भाव्यत्वादिति भावः । ननु रूपकविन्यस्तमित्येतदेवं प्राधान्येन विशेष्यतयोपादीयते । तत्किमित्यपेक्षायां शरीरेत्यस्यान्वयाददोष इत्यत आह **अस्तु वा कथञ्चिदिति** । शङ्कते **परिहृतमेवेत्यादिना यथेत्यन्तेन** । सूत्रार्थमाह **यद्यपीति** । कारणस्य भूतसूक्ष्मस्याव्यक्तत्वे तत्कार्यशरीरस्य किमायातमित्यत आह **कार्यकारणेति** । **गोभिरिति** । 'आधावता सुहस्त्यः शुक्रा गृभ्णीत मन्थिना । गोभिः श्रीणीत मत्सरम्' (ऋ. ९-४६-४) इत्यस्यां ऋचि गोभिः गोकार्यैः क्षीरैः मत्सरं सोमरसं श्रीणीत मिश्रीकुर्यादिति गोकार्ये क्षीरे यथा कारणगोपदप्रयोगः तथा तेजोबन्नाव्यक्तकार्ये शरीरेऽव्यक्तशब्दप्रयोगो युक्त इत्यर्थः । **अत्रेति** । 'महतः परमव्यक्तमि'ति श्रुतावित्यर्थः । अपीत्यस्यार्थः **अपि त्विति** । वाशब्दं एवार्थमुपेत्याह **भूतसूक्ष्ममेवेति** । इष्यत इत्यत्र कथमिति प्रकाराकाङ्क्षायां प्रकारद्वयं व्यवस्थयाह **प्रथम इति** । किं शरीरमेवात्रोच्यत इति पक्षे किं भूतसूक्ष्ममेवेति द्वितीयपक्ष इत्यर्थः । यत्र यदीतिश्रवणात् प्रतिसम्बन्धिपदद्वयमध्याहृत्य योजयति **तत्र तर्हीति** । तदिति शेषोक्तिः । अव्यक्तपदवाच्यमित्यर्थः । **परेण त्विति** । तत्पूर्वपक्षिणा साङ्ख्येन त्वित्यर्थः । **प्रतिपक्षभूतमिति** । परमित्यनेन प्रतीतकारणत्वरूपब्रह्मलक्षणस्यातिव्याप्त्यापत्तेरिति भावः । **कारणत्वाविवक्षायां त्विति** । परमित्यस्योत्तमार्थत्वमुपेत्य कारणत्वधीरत्र नास्तीति विवक्षायामित्यर्थः ।

सु०— नन्विदमाशङ्क्य सूत्रकारेणैव परिहृतं तदधीनत्वादर्थवदिति । स्यादेतदेवम् । यदि वयं स्वतन्त्रं तेजोऽबन्नात्मकं कारणम् (इति) अभ्युपगच्छामः । नैतदस्ति । तस्य ब्रह्माधीनताङ्गीकारात् । अवश्यं चैतद(देवम)ङ्गीकर्तव्यम् । अर्थवद्धि तत् । न हि तेन विना ब्रह्मणो जगत्कारणत्वं निर्वहतीति ।

अत्रोच्यते । किमनेनोक्तं भवति । 'अस्ति प्रधानमिति सम्प्रतिपन्नम् । तद्धर्मेषु तु स्वातन्त्र्यादिषु विप्रतिपत्तिरि'ति । एवं चेत्प्रधानस्य स्वातन्त्र्यादिकं साङ्ख्येन चोदनीयम्, त्वया तु पारतन्त्र्यादिकं व्युत्पादनीयम्, किमनेनाव्यक्तादिशब्दानां प्रधानपरतानिरासप्रयासेन । न ह्यत्र प्रधानस्य स्वातन्त्र्यादिकमवभासते, प्रत्युत 'अव्यक्तात्पुरुषः पर' इति अव्यक्तस्य पुरुषाधीनत्वं

प्रतीयते । तदिदमप्युक्तं 'प्रधानमत्रोच्यत इत्येवोक्तेऽपराधः कः । किन्तु स्वतन्त्रमित्युदिते । न चैवमत्रोच्यते' इति ।

चमसवदविशेषादित्यादिकम् अधिकरणमपि प्रधानस्य अशाब्दत्वप्रतिपाद(क)नार्थमिति व्याचक्षते । तथा हि । 'अजामेकां लोहितशुक्लकृष्णां (वह्वीं प्रजां जनयन्तीं सरूपाम्) । वह्वीः प्रजाः सृजमानां सरूपाः । अजो ह्येको जुषमाणोऽनुशेते जहात्येनां भुक्तभोगामजोऽन्यः' इत्यस्मिन्मन्त्रे प्रधानस्य प्रतिपादनात् कथं तदशव्दमिति । अत्रोच्यते । यथा हि 'अर्वाग्विलश्चमसः' इत्यस्मिन्मन्त्रे स्वातन्त्र्येण 'अयं नामासौ चमसः' इति न शक्यते निरूपयितुम्, विशेषाभावात्, ऊर्ध्ववुध्नत्वादेर्यथाकथञ्चिन्सर्वत्र योजयितुं शक्यत्वात्; तथा 'अजामेकाम्' इत्यत्रापि प्रधानप्रतिपादनं न शक्यावधारणम्, विशेषाभावादिति ।

तदिदमनुपपन्नम् । 'गौरनाद्यन्तवती सा जनित्री भूतभाविनी । सिताऽसिता च रक्ता च सर्वकामदुघा विभोः' इत्यादिश्रुतिसमाख्यया निर्णयोपपत्तेः ।

परि०— अजामितिमन्त्रार्थोऽग्रे व्यक्तः ।

सु०— ननु न मन्त्रस्य निर्विषयत्वमापद्यते, यतस्सूत्रकृदेवाह ज्योतिरुपक्रमेति । अत्र मन्त्रे प्रतिपादिताऽजा ज्योतिरुपक्रमा तेजोऽवन्नरूपा । कुतः । 'यदग्ने(र्ले)रोहितं रूपं तेजसस्तद्रूपं यच्छुक्लं तदपां यत्कृष्णं तदन्नस्य' इति लोहितादिरूपवत्तया तेजोऽवन्नान्यधीयते ह्येके । तत्समाख्ययाऽत्र(पि) तेजोऽवन्नात्मैवाजा प्रतिपत्तव्या । तस्याश्चतुर्विधभूतग्रामोपादानभूताया वहुप्रजाजननीत्वं, जडत्वेन भोग्यत्वं च उपपन्नमिति । अत्र दूषणमाह **अजामिति** ।

अनु०— **'अजामेकामि' ति प्राह श्रुतिरेतां यदा तदा ॥**
को दोषः सर्वथैवास्ति परिणामि जडं यदि ।

यदि अत्र मन्त्रे **परिणामि** जडं तेजोवन्नलक्षणं प्रतिपाद्यमङ्गीक्रियते, तर्हि **अजामेकामिति श्रुतिरेतां** प्रकृतिं **प्राह**ेति पक्षो **यदा तदा को दोषो**ऽस्ति न कोऽपीति ।

ननु कथं नास्ति, ईक्षतेर्नाशव्दमित्युक्ताशव्दताऽसिद्धेर्विद्यमानत्वादिति चेत् (न) तस्यास्माभिरन्यथाव्याख्यातत्वादित्याशयेनोक्तम् **सर्वथेति** ।

अपरिहार्य इत्यर्थः ।

इदमत्राकूतम्, 'जगत्कारणत्वेन खल्वत्राऽजा प्रतीयते। सा ब्रह्मवादिना ब्रह्मतया समर्थनीया। तेजोऽबन्नात्म(क)तया तु समर्थने प्रधानरूपाऽपि कुतो नाङ्गीकरणीया। लक्षणातिव्याप्तेस्तुल्यत्वादि'ति।

तेजोऽबन्नान्यपि परमेश्वराधीनानि, अतो तत्रातिव्याप्तिरिति चेत् न; एवं तर्हि किं मन्त्रस्य प्रकृतिपरत्वनिराकरणेन, किन्तु प्रकृतिपरत्वमङ्गीकृत्यैव 'यो योनिमधितिष्ठत्येकः' इत्यादिवाक्यबलेनेश्वराधीनत्वमेवोपपादनीयम्।

परि०— चतुर्विधभूतग्रामेति । जरायुजाण्डजस्वेदजोद्भिज्जरूपचतुर्विधप्राणिसमूहस्येति भामत्युक्तत्यर्थः। यो योनिमिति। यस्यामेव श्वेताश्वतरोपनिषदि चतुर्थेऽध्याये अजामेकामिति मन्त्रः तत्रैव पञ्चमेऽध्याये यो योनिमिति वाक्यं श्रुतमिति तद्बलेनेत्यर्थः।

सु०— किञ्च तेजोऽबन्नादिषु न तावदजाशब्दो रूढः, नापि यौगिकः, 'तत्तेजोऽसृजते'त्यादिश्रुतेरजननासम्भवात्। न च स्त्रीलिङ्गत्वमुपपद्यते नाप्येकवचनम्, त्रिवृत्करणादिति चेन्न। बहुत्वानिवृत्तेः।

अथ मन्येत 'तेजोऽबन्नोपादानं जडमनादिद्रव्यं किमप्येकमस्ति, तत्कार्यत्वादुपचारादजादिशब्दोपपत्तिरि'ति, तर्हि तदेवात्र प्रतिपाद्यमस्तु, शब्दानां मुख्यवृत्तिलाभात्; अस्त्विति चेत्तर्हि 'प्रकृतिरत्र प्रतिपाद्ये'ति वदता पूर्वपक्षिणा किमपराद्धम्, तल्लक्षणत्वात् प्रकृतेः, नाममात्रे विवादायोगाच्च। तदिदमुक्तमजामेकामिति।

नन्वत्रोत्तरमुक्तं कल्पनोपदेशादिति। यथा (हि) मधुविद्यादावादित्यादीनां मध्वादित्वेन कल्पना क्रियते, एवमत्रापि तेजोऽबन्नानामजादिकल्पनोपदेशादविरोध इति । एतदयुक्तम् । कल्पनायाः प्रयोजनाभावात्, न हीदं पामर(जन)मनोरञ्जनार्थं काव्यम्। अत एव दृष्टान्तोऽपि निरस्तः।

परि०— अत एवेति। कल्पनायाः प्रयोजनाभावादेव मध्वादिदृष्टान्तार्थः अपरोक्तो निरस्त इत्यर्थः।

सु०— कश्चिज्ज्योतिरुपक्रमेत्येतदन्यथा व्याचष्टे, 'ज्योतिः ब्रह्म, तत् उपक्रमा तत्कारणैवेयमजा, न स्वतन्त्रे'ति। तस्य प्रथमसूत्रं व्यर्थम्, अनेनैव चरितार्थत्वात्॥ किञ्च 'तदधीनत्वादि'(त्यने)नैव प्रधानस्य ज्योतिरुपक्रमत्वं प्रतिपादितम्, प्रतिपादनीयं च साङ्ख्यपरीक्षायामपि॥ अस्याः श्रुतेः प्रधानपरत्वे(ऽपि) न दोष इत्ययुक्तं 'तत्तु समन्वयात्' इत्यवधारणानुपपत्तेरिति चेत् न, तेजोऽबन्नपरत्वेऽपि तदनिस्तारात्।

परि०— कश्चिदिति। रामानुज इत्यर्थः। **प्रथमसूत्रमिति**। चमससूत्रमित्यर्थः। ननु अजामेकामिति मन्त्रे अजाशब्देन प्रधानमुच्यत इति प्राप्ते यथोर्ध्वबुध्नादिरूपश्चमसो न निर्णेतुं शक्यते तथा अजाशब्देन स्वतन्त्रप्रधानमुच्यत इति न निर्णेतुं शक्यमिति पक्षनिरासार्थमेतदधिकरणाद्यसूत्रं मन्मत इत्यत आह **अनेनैवेति**। स्वतन्त्रप्रधानमजाशब्देनोच्यते इति चोद्यस्य ज्योतिरुपक्रमा ब्रह्मकारणिक ब्रह्माधीनत्युक्तिपरज्योतिःसूत्रेणैव निरासस्य जायमानत्वाद्व्यर्थमित्यर्थः। विस्तरस्तु चन्द्रिकायाम्। पौनरुक्त्यमत्रासाङ्कत्यं चाह **किञ्चेति**। **साङ्ख्येति**। रचनानुपपत्तेरित्यारभ्य विप्रतिषेधाच्चेत्यन्तसूत्रसन्दर्भरूपे समयपादस्याद्याधिकरण इत्यर्थः। **अवधारणेति**। अवधारणार्थकतुशब्दानुपपत्तेरित्यर्थः।

सु०— अस्तु परस्यैवम्, भवतां तु कथं न दोष इत्यत आह अस्माकमिति।

अनु०— अस्माकं परमुख्यार्थो भगवानेक एव तु ॥
मुख्यमात्रतया रूढं सर्वमभ्युपगम्यते।
सर्वेषामपि शब्दानां गौणाद्यं तदयोगतः ॥

अस्माकं तु मते 'तत्तु समन्वयादि'त्यवधारणस्यायमर्थः '**सर्वेषामपि शब्दानां भगवानेक एव परममुख्यार्थो नान्य**' इति। अतो **रूढं**, यस्य शब्दस्य यदर्थतया प्रसिद्धं, तदपि **सर्वं** तन्मुख्यार्थमात्रतया **अभ्युपगम्यते**। मुख्यायोगे गौणाद्यपि। एवं च 'अजादिशब्दाः परममुख्यया वृत्त्या परब्रह्मपरा, मुख्यमात्रतया प्रधानस्यापि प्रतिपादका इत्यङ्गीकारे काऽनुपपत्तिरि'ति।

ननु 'एवं तर्हि सौत्रमवधारणं किमिति परममुख्यार्थान्तरव्यावृत्त्यर्थं व्याख्यायते। वाच्यान्तरमात्रव्यावृत्त्यर्थं कुतो न व्याख्यातव्यम्। न चोक्तप्रयोजनानुपपत्तिः, अमुख्यया वृत्त्या सङ्केतमात्रेण वा तदुपपत्तेरि'ति चेन्न, सूत्रकारेणैव ग्रन्थान्तरे वैदिकानां शब्दानामुक्तविधानेकार्थत्वस्याभ्युपगतत्वादित्याह **अर्थद्वयमिति**।

अर्थद्वयमभिप्रेत्य प्रवृत्ते हरिरुक्तवान्।

तदेव पठति **कार्याणामिति**।

'कार्याणां कारणं पूर्वं वचसां वाच्यमुत्तमम् ॥
योगानां परमां सिद्धिं परमं ते पदं विदुः।'
इति

वचसां वैदिकानाम् **उत्तमं वाच्यम्**। तदपेक्षयाऽन्यान्यमुख्यवाच्यानि ॥ कुत एतत्। **योगानां** योगवृत्तीनां **परमां सिद्धिम्**। सिद्ध्यन्त्यस्मिन्निति सिद्धः। इन्द्रादयस्त्वपरमसिद्धयः ॥

एतदपि कुतः । **कार्याणां महदादीनां पूर्वं मुख्यं कारणम्** । प्रकृत्यादीनि त्वमुख्यकारणानि । **पदं** स्वरूपम् । तस्मात् **परमं विदुः** ।

यद्यपि रूढिरविलम्बेनार्थप्रत्यायकतामात्रेण बलवती, तथापि विशेषज्ञानहेतुत्वाद्योग एव बलीयानिति मत्वा स एव गृहीतः ।

तत्र साक्षादर्थद्वयस्यानुक्तत्वेऽप्युत्तमं वाच्यमिति विशेषणाद्वाच्यान्तरसद्भावोऽवगम्यते । अत एव प्राक् **अभिप्रेत्य इत्युक्तम्** ।

परि०— मूलं योजयति अस्माकं **त्विति** । 'रूढमि'ति अनुवादः । 'यस्ये'त्यादि तु व्याख्या । **न च उक्तप्रयोजनानुपपत्तिरिति** । कर्मदेवतादिवस्त्वन्तरापरिलोपप्रधानादिव्यवहारापरिलोपादिप्रयोजनबहुत्वत इत्यत्रोक्तस्यानुपपत्तिः न च इत्यर्थः । सिद्धिशब्दोऽधिकरणे व्युत्पन्न इत्याह **सिद्ध्यन्त्यस्मिन्निति** । योगवृत्तीनां मुख्यो विषय इत्यर्थः । **तत्रेति** । प्रवृत्तिग्रन्थे । **साक्षात्** कण्ठतः । परममुख्यमुख्यरूपार्थद्वयं वेदवाक्यानामित्यस्यानुक्तत्वेऽपीत्यर्थः ।

सु०— वैदिकानां शब्दानामुभयार्थत्वे प्रमाणान्तरमाह **बुद्धाविति** ।

अनु०— **बुद्धौ समारोहादुभयोर्योगरूढयोः ॥**
त्यागे च कारणाभावादुभयार्थत्वमिष्यते ।

योग इति योगवृत्तिविषयः परमेश्वरः । **रूढः** प्रसिद्धः प्रकृत्यादिः ।

अयमर्थः । अस्ति तावद्विदितपदपदार्थसङ्गतेरधिगतशाब्दन्यायस्याजादिशब्दश्रवणे ब्रह्मण इव प्रधानस्यापि बुद्धावारोहः । 'धियां च (तु) स्वत एव प्रामाण्यम्, अप्रामाण्यं तु बाधकाधीनमि'त्युपपादितं प्रथमसूत्रे । न चात्रार्थद्वयाभ्युपगमे बाधकमस्ति, येन बुद्धावारूढमपि त्यज्येत, अतो निरपवादप्रतीतिबलात् सर्वेषामपि शब्दानाम् **उभयार्थत्वम्** एष्टव्यमिति ।

एतदेव विवृणोति **विपरीतेति** ।

विपरीतप्रमाऽभावे पूर्वारोहस्तु कारणम् ॥
सा भवेद्यत्र स व्यर्थः पूर्वारोहो भ्रमो यथा ।

कारणं स्वीकारस्येति शेषः । **सा** विपरीतप्रमा । **स** स्वीकारकारणत्वेनोक्तोऽपि पूर्वारोहः, **व्यर्थः** स्वीकारकारणं न भवति ॥ **भ्रमो यथेति** । प्रसिद्धशुक्तिरजतादिविपर्ययो यथेत्यर्थः ।

यद्वा । अजादिपदानि द्व्यर्थानि, बाधकविधुरायां बुद्धौ तथारूढत्वादिति प्रतिज्ञाहेतू कथितौ । अनेनान्वयव्यतिरेकाभ्यां व्याप्तिमाचष्टे ॥ तत्र पूर्वार्धे यथा स्तम्भादिप्रत्यय इति दृष्टान्तोक्तिरपि द्रष्टव्या ।

परि०— प्रथमसूत्र इति । जिज्ञासासूत्रे 'प्रत्यक्षवच्च प्रामाण्यं स्वत एवागमस्य हि' इत्यादिग्रन्थेनेति भावः । **कथिताविति ।** 'बुद्धावि'तिश्लोकेनेति योज्यम् । **अनेनेति ।** 'विपरीते'तिश्लोकेनेत्यर्थः ।

सु०— "नन्वत्राजायाः कारणत्वमुच्यते, तच्च ब्रह्मलक्षणत्वेनोक्तम्, इत्यतो बाधकाद् बुद्धावारूढमपि प्रधानं त्याज्यमिति चेन्न; निमित्तमात्रत्वस्य ब्रह्मलक्षणत्वेन, जगदुपादानत्वस्य प्रधानेऽपि सत्त्वादस्य तदर्थत्वोपपत्तेरि"त्याशयवानुपसंहरति अत इति ।

अनु०— अतो जगदुपादानं प्रधानं वक्ति सा श्रुतिः ॥

सा श्रुतिः अजामेकामित्यादिका ॥ १-४-१,२ ॥

परि०— अस्येति । अजावाक्ये श्रुतकारणत्वस्योपादानत्वेनोपपत्तेरित्यर्थः । यद्वा अस्य वाक्यस्य प्रधानार्थत्वोपपत्तेरित्यर्थः ।

सु०— 'न सङ्ख्योपसङ्ग्रहात्' इत्येतदपि प्रधानस्याशाब्दत्वप्रतिपादनार्थतया व्याचक्षते (शां.भा.) । तथा हि । " 'यस्मिन्पञ्चपञ्चजना आकाशश्च प्रतिष्ठितः । तमेव मन्य आत्मानं विद्वान्ब्रह्मामृतोऽमृतम्' इत्यस्मिन्मन्त्रे पञ्चपञ्चजना इति पञ्चसङ्ख्याविषयापरा पञ्चसङ्ख्या श्रूयते, पञ्चशब्दद्वयदर्शनात् । त एते पञ्चपञ्चकाः पञ्चविंशतिः सम्पद्यन्ते । तथा च श्रुतिप्रसिद्धया पञ्चविंशतिसङ्ख्यया तेषां स्मृतिप्रसिद्धानां पञ्चविंशतितत्त्वानामुपसङ्ग्रहात्प्राप्तं श्रुतिमत्त्वं प्रधानादीनां इत्यत्रोच्यते ।

न सङ्ख्योपसङ्ग्रहादपि प्रधानादीनां श्रुतिमत्त्वप्रत्याशा कर्तव्या । कस्मात् ।

नानाभावात् । नाना ह्येतानि पञ्चविंशतितत्त्वानि । नैषां पञ्चशः पञ्चशः साधारणो धर्मोऽस्ति, येन पञ्चविंशतेरन्तराले पञ्च पञ्च सङ्ख्या निविशेरन् । न ह्येकं निबन्धनमन्तरेण नानाभूतेषु द्वित्वादिकाः सङ्ख्या निविशन्ते ।

अतिरेकाच्च । अतिरेको हि भवत्यात्माकाशाभ्यां पञ्चविंशतिसङ्ख्यायाः । आत्मनो हि पञ्चविंशतावन्तर्भावे यस्मिन्नित्यधिकरणत्वोक्तिविरोधः । आकाशस्यापि पृथगुक्तिविरोधः ।

तस्मान्न प्रधानादीनां शाब्दत्वम्" इति ।

अत्र वक्तव्यम्— किं पञ्चविंशतितत्त्वप्रक्रिया सर्वथाऽप्रामाणिकी इत्यभिप्रायः, उत एतद्वाक्यं तत्परं न भवतीति। पक्षद्वयमप्यनुपपन्नमित्याह **यत्तदिति**।

अनु०— **यत्तत्त्रिगुणमव्यक्तं नित्यं सदसदात्मकम्।**
प्रधानं प्रकृतिं प्राहुरविशेषं विशेषवत्॥

सदसदात्मकं कार्यकारणात्मकम् । अविशेषत्वादकार्यत्वात् **प्रधानं विशेषवत्त्वात्** कार्यत्वात् **प्रकृतिं प्राहुः**।

विशेषवदित्यस्य विवरणम् **पञ्चभिरिति**।

पञ्चभिः पञ्चभिर्ब्रह्म चतुर्भिर्दशभिस्तथा।
एतच्चतुर्विंशतिकं गणं प्राधानिकं विदुः॥
इति भागवते प्राह विद्याधीशः स्वयं प्रभुः॥ ३॥

'पञ्चभिः महाभूतैः, **पञ्चभिः** तन्मात्राभिः, **चतुर्भिः** महदहङ्कारमनोबुद्धिभिः, **दशभिः** इन्द्रियैश्च, **ब्रह्म** पूरितम्, **एतच्चतुर्विंशतिकं गणं**, प्रधानकार्यं, **विदुः'** इति सूत्रकृतैव ग्रन्थान्तरे पञ्चविंशतितत्त्वानां प्रतिपादितत्वान्न तावदाद्यः कल्पः॥ अनुवादोऽयमिति चेत्। किं प्रमितस्योत कल्पितस्य। आद्ये तत्प्रमाणैरेव सिद्धिस्तत्त्वानाम्। न द्वितीयः वैयर्थ्यात्। दूषणार्थमिति चेन्न तदभावात्, न हि ग्रन्थान्तरे अनुवादो ग्रन्थान्तरे दूषणमिति सम्भवति।

न द्वितीयः विरोधाभावात्।

परि०— **पञ्चसङ्ख्याविषयेति**। पञ्चजना इति समाहारसमासं प्राप्ता या पञ्चसङ्ख्या तद्विषयकेत्यर्थः। **पञ्चविंशतिरिति**। पञ्चपञ्चफ(पू)ल्य इत्यत्र यथा पञ्चविंशतिफ(पू)लाः सम्पद्यन्ते तथेति भावः। **स्मृतिप्रसिद्धानामिति**। साङ्ख्यतन्त्रप्रसिद्धानामित्यर्थः। **इत्यत्रेति**। पूर्वपक्ष इत्यर्थः। **नैषां पञ्चशः साधारणो धर्मोऽस्तीति**। पञ्चजनाः पञ्चेत्युक्ते कादिवर्गपञ्चकवत् पञ्चजनवर्गपञ्चकं प्रतीयते। तत्र पञ्चसु वर्गेषु पञ्चशः सङ्ग्राहकाः पञ्च साधारणधर्मा न सन्ति। यथा कादिवर्गेषु कण्ठ्यत्वतालव्यत्वमूर्धन्यत्वदन्त्यत्वौष्ठ्यत्ववदित्यर्थः। **पञ्चसङ्ख्या इति**। पञ्चसङ्ख्याकानि तत्त्वानि पञ्च निविशेरन्नित्यर्थः। साङ्ख्यतन्त्रोक्तपञ्चविंशतिरेव तत्त्वानि नात्र प्रतीयन्ते यस्मिन्निति निर्दिष्टस्य आत्मन 'आकाशश्च' इति निर्दिष्टस्याकाशस्य चाधिकस्य प्रतीतेः। तथा च कथं साङ्ख्यप्रसिद्धतत्त्वानामप्रत्यभिज्ञानेन शाब्दत्वं प्रधानादीनां मन्यस इति भावेन सूत्रशेषार्थं परोक्तमनुवदति **अतिरेकाच्चेति**। शाब्दत्वमितीतिशब्दस्य इति व्याचक्षत इति पूर्वेणान्वयः। सदसदात्मकमित्यत्र हेतुत्वेनाविशेषं विशेषवदित्येतद्योजयति **अविशेषत्वादिति**। विधेयाप्रतीतेराह **प्रकृतिं प्राहुरिति**। हेतुद्वयपूर्वं साध्यप्रदर्शनमेतदित्येके। आद्यः कल्पः

अप्रामाणिकत्वपक्ष इत्यर्थः । ननु तदभावादित्युक्तदूषणाभावोऽसिद्धः । न सङ्ख्येतिसूत्रेण दूषणस्य क्रियमाणत्वादित्यतो नेदं सूत्रं तत्रोक्तस्य दूषणपरं भवितुमर्हतीति भावेनाह **न हीति** । एतद्वाक्यं तत्परं नेति कल्पं निराह **न द्वितीय इति** ।

सु०— यदुक्तं 'नानाभावादि'ति, तदसत्, सूत्रकारस्यापि सङ्ग्राहकाभावेन पञ्चभिरित्याद्युक्त्यनुपपत्तिप्रसङ्गात् । अथ तत्र भूतत्वादीनि सङ्ग्राहकाणि सन्ति इति चेत्, तर्हि तान्येव भूतत्वतन्मात्रत्वज्ञानेन्द्रियत्वकर्मेन्द्रियत्वतदितरत्वानि (च) श्रुतावपि सन्तीति समानम् । न चायमस्ति नियमोऽन्तराले सङ्ग्राहकेण विना न सङ्ख्यानिवेशोऽस्तीति । 'पञ्च सप्त च वर्षाणि न ववर्ष शतक्रतुः', 'व्रतमेतदनुष्ठेयं वर्षाणि नव पञ्च च' इत्यादौ व्यभिचारात् ।

यदपि 'अतिरेकाच्च' इति, तदप्यगमत्, पातञ्जलैरीश्वरस्याङ्गीकृतत्वात् । आकाशश्चेत्याकाशाद्या इति व्याख्यानोपपत्तेः ।

परि०— **भूतत्वादीनीति** । भूतत्वतन्मात्रत्वेन्द्रियत्वोक्तविंशत्यन्यत्वादीनामित्यर्थः । **श्रुतावपीति** । पञ्चपञ्चजना इति श्रुतावपि पृथिव्यादिषु भूतत्वस्य शब्दादिषु तन्मात्रत्वस्य घ्राणादिषु बाह्यज्ञानेन्द्रियत्वस्य वागादिषु कर्मेन्द्रियत्वस्य महदहङ्कारमनःप्रकृतिपुरुषेषु उक्तविंशत्यन्यत्वस्य सम्भवात् सौत्रो नानाभावादिति हेतुरसिद्ध इति भावः । अङ्गीकृत्य चेदमुक्तमिति भावेनाह **न चायमिति** । **न ववर्षेति** । वृष्टिं न चकारेत्यर्थः । **व्रतमिति** वाक्यान्तरम् । **पातञ्जलैरीश्वरस्येति** । तथा चात्मनः पञ्चविंशतावन्तर्भावेऽपि तदन्यस्येश्वरस्य यस्मिन्नित्यधिकरणत्वोक्तिसम्भवादिति भावः । नन्वेवमप्याकाशस्य पृथगुक्तिविरोध इत्युक्तमित्यत आह **आकाशश्चेति** । आकाशाद्याः पञ्चपञ्चजनाः पञ्चविंशतिर्जना यस्मिन्प्रतिष्ठिता इति व्याख्यानोपपत्तेरित्यर्थः । चशब्देनेतरत्वसमुच्चय इति वा । आकाशशब्दोऽन्येषां तत्त्वानामुपलक्षणमिति वाऽभिप्रायः ।

सु०— किञ्चेदं वाक्यं पञ्चविंशतितत्त्वसिद्धये साङ्ख्येन स्वशास्त्रे गृहीतत्वाद्वा शङ्कितं, सम्भावितत्वाद्वा । न द्वावपि सम्भवतः, 'पञ्च पञ्चजना' इत्यस्य पञ्चविंशत्यप्रत्यायकत्वात् ।

'पञ्चजना' इत्यस्य समासत्वे हि द्वितीयः पञ्चशब्दो न तावत्पञ्चशब्देन सम्बध्यते, विशेषणस्योपसर्जनेन सम्बन्धायोगात् । नापि जनशब्देन, पञ्चजनाः कतीत्याकाङ्क्षानुदयेन विशेषणायोगात् ।

असमासत्वेऽपि न तावत्पञ्चशब्देन सम्बन्धः, एकार्थयोर्विशेषणविशेष्यभावानुपपत्तेः । नापि जनशब्देन, निराकाङ्क्षत्वात् । कथञ्चिदाकाङ्क्षायामपि दशत्वस्य प्राप्तेः ।

परि०— **समासत्वे हीति** । यद्यपि नन्वित्यादिना शङ्किष्यमाणः समाहार एव पराभिमतः तथापि पक्षत्रये दोषोऽस्तीति भावेन पुल्लिङ्गबहुवचनान्तत्वात् पञ्च च ते जनाश्चेति विशेषणसमासो वा असमास एव वाच्यः न समाहार

इति भावेन क्रमेण द्वयमपि निराह **द्वितीय इत्यादिना** । पञ्चशब्देनेति । जनपदविशेषणतया समासं प्राप्तेन पञ्च-शब्देनेत्यर्थः । कथञ्चिदिति । पञ्चजनाः कतीत्याकाङ्क्षायामित्यर्थः ।

सु०— ननु पञ्चजना इति समाहारद्विगुः । तस्य पञ्चेति विशेषणे पञ्चविंशतिः सम्पद्यते । यथा पञ्चपञ्च(फ)पूल्यं इत्युक्ते पञ्चविंशति पूल्यो लभ्यन्त इति । मैवम् । तथा सति पुल्लिङ्गा-नुपपत्तेरित्यलम् ॥ १-४-३ ॥

परि०— पराभिमतमाशङ्कते नन्विति । पुल्लिङ्गेति । 'सङ्ख्यापूर्वो द्विगुः' इति संज्ञायां 'द्विगुरेकवचनम्' इत्येकवद्भावे 'स नपुंसकम्' इति नपुंसकत्वे प्राप्ते 'अकारान्तोत्तरपदो द्विगुः स्त्रियामिष्यत इति स्त्रीत्वे 'द्विगोरि'ति ङीप्प्रत्ययेन भाव्यत्वादिति भावः । इत्यलमिति । विस्तरस्तु चन्द्रिकायां बोध्यः ।

सु०— कारणत्वेनेत्यादिसूत्राणामपव्याख्यानं स्फुटदूषणमिति न दूषितम् ॥

परि०— स्फुटदूषणमिति । चन्द्रिकायां व्यक्तत्वात् न अस्माभिरपि प्रपञ्च्यते ।

सु०— प्रकृतिश्चेत्येतद(त्य)धिकरणं ब्रह्मणो जगदुपादानताप्रतिपादनार्थम् इति व्याचक्षते ।

तथा हि । 'जन्माद्यस्य यत' इति जगत्कारणं ब्रह्मेत्युक्तम्, तत्र संशयः किमुपादानत्वेन उत निमित्तत्वेनेति । 'स ईक्षांचक्रे स प्राणमसृजत' इतीक्षापूर्वककर्तृत्वश्रवणादिना केवलं निमित्तत्वेनैवेति प्राप्तेऽभिधीयते '' 'प्रकृतिश्च प्रतिज्ञादृष्टान्तानुपरोधात्' । न केवलं निमित्त-कारणमेव ब्रह्म, किन्तु प्रकृतिः उपादानं च । कुतः; प्रतिज्ञादृष्टान्तानुपरोधात् । एवं हि प्रतिज्ञादृष्टान्तौ नोपरुध्येते ।

'येनाश्रुतं श्रुतं भवति' इति ब्रह्मविज्ञानेन सर्वविज्ञानं प्रतिज्ञातम् । तच्चोपादानत्व एवो-पपद्यते, कार्यस्योपादानाव्यतिरेकात् । न हि निमित्तकारणाव्यतिरेकः कार्यस्यास्ति, तक्ष्णः प्रासादव्यतिरेकदर्शनात् ।

दृष्टान्ताश्च 'यथा सोम्यैकेन मृत्पिण्डेन' इत्यादय उपादानगोचरा आम्नायन्ते । 'यतो वा इमानि भूतानि' इति पञ्चमी चोपादानत्वं गमयती''ति । जनिकर्तुः प्रकृतिरिति विशेषस्मरणात्; 'अभिध्योपदेशाच्च', 'सोऽकामयत बहु स्यां प्रजायेय' इत्यभिधानपूर्वकबहुभवनोपदेशाच्च निमित्तत्वमुपादानत्वं च गम्यते ।

'साक्षाच्चोभयाम्नानात्' । इतश्चोपादानं ब्रह्म, 'सर्वाणि ह वा इमानि भूतान्याकाशादेव समुत्पद्यन्ते आकाशं प्रत्यस्तं यन्ति' इति साक्षाद्ब्रह्मैव कारणमुपादायोभयोः प्रभवप्रलययो-

राम्नानात् । यद्धि यस्मात्प्रभवति यस्मिंश्च लीयते तत्तस्योपादानं प्रसिद्धम्, यथा व्रीह्यादीनां पृथिवी(ति) । प्रत्यस्तमयश्च नोपादानादन्यत्र कार्यस्य दृष्टः । 'आत्मकृतेः परिणामात्', 'तदात्मानं स्वयमकुरुते'त्यात्मनः कर्मत्वकर्तृत्वश्रवणा(व्यपदेशा)च्चोपादानं ब्रह्म । कथं पुनः पूर्वसिद्धस्य क्रियमाणत्वम् । परिणामात् । पूर्वसिद्धोऽप्यात्मा विकारात्मना विशेषेणात्मानं परिणामयामासेति ह्युपपन्नम् । परिणामादिति वा पृथक् सूत्रम्; सच्च त्यच्चाभवदित्यादिना ब्रह्मण एव विकारात्मना परिणामः सामानाधिकरण्येनाम्नायते, अतश्चोपादानं ब्रह्म । 'योनिश्च हि गीयते', 'यद्भूतयोनिम्' इति योनिश्च ब्रह्म गीयते, योनिशब्दश्चोपादानवचनः समधिगतो लोके, अतश्चोपादानं ब्रह्मेति ।

तदेतन्निराकरोति **न चेति** ।

अनु०— न च प्रकृतिशब्देन ब्रह्मोपादानमुच्यते ॥

परि०— उपादानत्वेनेति । उपादानत्वेनापीति निमित्ते(त्वे)नैवेति चार्थो ध्येयः । **जनिकर्तुरिति** । जायमानस्य प्रकृतिरुपादानकारणमपादानसंज्ञं भवतीत्यपादानसंज्ञायाम् 'अपादाने पञ्चमी' इति परमते सूत्रार्थः । वृत्तिमञ्जर्यादौ तु प्रकृतिशब्दः कारणमात्रपरो न तु तद्विशेषोपादानपरः । पुत्रात् प्रमोदो जायत इत्याद्यसिद्धिप्रसङ्गादित्युक्तम् । अन्यत् समम् । अत्र जनेः कर्ता जनिकर्ता तस्य जनिकर्तुरिति षष्ठीसमासो यद्यपि 'कर्तरि चे'ति सूत्रेण निषिद्धः तथाप्येतन्निर्देशबलादेव कर्तरि चेति निषेधोऽनित्य इति जनिकर्तुरिति सूत्र एव मञ्जर्यामुक्तत्वाददोष इति ज्ञेयम् । स्यामित्युत्तमपुरुषैकवचनम् । **ब्रह्मैव कारणमुपादायेति** । तल्लिङ्गादिति न्यायेनाकाशस्य ब्रह्मत्वादिति भावः । यद्यस्मात्प्रभवति तत्तस्योपादानमित्येतत् दृष्टान्तेनोपपाद्य यत् यस्मिंश्च लीयते तत् तस्योपादानमित्येतद्व्यतिरेकमुखेनोपपादयति **प्रत्यस्तमयश्चेति** ।

सु०— कुतो नोच्यत इति चेत् । प्रमाणान्तराविरुद्धो हि सूत्रार्थो वर्णनीयः । उपादानत्वं च ब्रह्मणः श्रुत्यादिविरुद्धम् । परिणामिकारणं ह्युपादानमुच्यते, यथा घटरुचकादीनां मृत्सुवर्णादि । ब्रह्मणश्च स्वरूपान्तरापत्तिलक्षणो विकारापरपर्यायः परिणामो निषिद्ध्यते श्रुत्यादाविति कथं सूत्रार्थतया वक्तुं शक्यत इत्याह **अविकार इति** ।

अनु०— अविकारः सदा शुद्धो नित्य आत्मा सदा हरिः ।
सदैकरूपविज्ञानबल आनन्दरूपकः ॥
निर्विकारोऽक्षरः शुद्धो निरातङ्कोऽजरोऽमरः ।
अविश्वो विश्वकर्ताऽजो यः परः सोऽभिधीयते ॥

निर्विकारमनौपम्यं सदैकरसमक्षयम् ।
ब्रह्मेति परमात्मेति यं विदुर्वैदिका जनाः ॥
इति श्रुतिपुराणोक्त्या न विकारी जनार्दनः ।

सदाशब्दद्वयस्य अविकारः शुद्ध इत्याभ्यां सम्बन्धः । विकारो द्वेधा भवति, धर्मिणो धर्मस्य चेति । तत्र अविकारः सदा इत्याद्यस्य निषेधः । सदैकरूपेति द्वितीयस्य । **एकरूपे निर्विकारे विज्ञानबले** यस्यासौ तथोक्तः । उपमाविषय औपम्यम्, न औपम्यम् **अनौपम्यम्** । **एकरसं** स्वगतभेदवर्जितम्, प्रधानानन्दात्मकं वा । **न विकारीति** गम्यत इति शेषः ।

परि०— **इत्याहेति** । यद्यपीदं न मिथ्यावादिदूषणम् । तथापि भास्करादिना जगत्सत्यत्वमुपेत्य ब्रह्मपरिणामोपगमात् तं प्रतीति ध्येयम् । **आभ्यां सम्बन्ध इति** । सदाऽविकारः सदा शुद्धः जडामिश्रः इति सम्बन्ध इत्यर्थः । नयचन्द्रिकायां तु सदात्मा मुक्तिदशायामपि स्वामीत्युक्तम् । ननु सदाऽविकार इत्यनेन सदैकरूपीत्यादि पुनरुक्तमित्यत आह **विकारो द्वेधेत्यादि** । धर्मिणो यथा मृदादेः घटाद्यापत्तिः धर्मस्य यथा बदरादिफलेषु श्यामत्वरक्तत्वादि । श्रुतिपुराणोक्तेः न विकारीत्युक्तविकारित्वहेतुत्वायोगादाह **इति गम्यत इति शेष इति** ।

सु०— युक्तिविरुद्धं च ब्रह्मणो विकारित्वमिति वक्तुं विकारप्रकारांस्तावदाह **पराधीनेति** ।

अनु०— **पराधीनविशेषाप्तिरनिवर्त्योऽन्यथाभवः ॥**
क्षीरादिवद्विकारः स्यात्

विकारस्तावद् द्विविधो भवति, विशेषाप्तिर्विशेषिपरिवर्त(वृत्ति)श्चेति । तत्र विशेषाप्तिर्नाम धर्मिणस्तादवस्थ्ये सति धर्ममात्रपरिवृत्तिः । विशेषिपरिवर्त(वृत्ति)स्तु धर्मिस्वरूपस्यैव परिणामः । द्विविधोऽप्ययं पराधीनो भवति । प्रत्येकं च द्वेधा, अनिवर्त्योऽन्यथाभावोऽनिवर्त्यश्चेति । अत्रैकैकप्रकारानुक्तिः स्फुटत्वादिति ज्ञातव्यम् । अन्यथा वाक्यस्यासामञ्जस्यं स्यात् ॥ क्षीरादिवदिति चतुर्णामुदाहरणम् । क्षीरादीनामिव दधित्वाद्यापत्तिरित्यर्थः ।

परि०— **वक्तुमिति** । 'नैव स स्यादि'त्यनेनेति योज्यम् । नन्वेवं चातुर्विध्यस्याभिमतत्वे सति पराधीनविशेषावाप्तिरित्यत्र पराधीनविशेषिपरिवर्तश्चेति अनिवर्त्योऽन्यथाभाव इत्यत्र निवर्त्यान्यथाभावश्चेति च कोटिद्वयं वक्तव्यं स्यात् । आद्ये कोटिद्वये द्वितीयकोटिद्वये चैककोट्युक्तिर्विशेषिपरिवर्तकोटेर्निवर्त्याभावकोटेश्चानुक्तिः कुत इत्यत आह **अत्रैकैकेति** । **अन्यथा वाक्यस्येति** । यथान्यासं प्रकारद्वयस्यैव विवक्षायां विशेषाप्तिप्रतिद्वन्द्विनो विशेषिपरिवर्तरूपकल्पस्यैव वाच्यत्वेनानिवर्त्यान्यथाभावकल्पो न वाच्यः स्यात् । क्षीरस्य दधिभावरूपानिवर्त्य-

विशेषिपरिवर्तोदाहरणं चासङ्गतं स्यात्। अनिवर्त्यान्यथाभावप्रतिद्वन्द्विनो निवर्त्यान्यथाभावरूपकल्पस्यैव वाच्यत्वेन विशेषावासिकल्पो न वाच्यः स्यात्। तथा च यथा शब्दो नित्यो गुणः सम्भवतीति कल्पद्वयपरं वाक्यं नित्योऽनित्यः गुणो द्रव्यं चेति कल्पद्वये सति समञ्जसं अन्यथा न समञ्जसं तथेदमपि मूलवाक्यं विशेषाप्तिर्विशेषिपरिवर्तश्च अनिवर्त्यान्यथाभावो निवर्त्यान्यथाभावश्चेति कोटयन्तरद्वये सति समञ्जसम्। अन्यथा तु यथोक्तकल्पयोः परस्परप्रतिद्वन्द्विताऽभावात् उक्तरूपेण द्विरूपोक्तिपरं वाक्यमसमञ्जसं स्यादित्यर्थः। यद्वा प्रकारान्तरद्वयमेवोक्त्वा नैवेति वाक्येन निषेधे प्रकारान्तरस्यानिषेध एव हरौ कृतः स्यात्। तथा च विकारनिषेधार्थं प्रवृत्तोऽयं श्लोकोऽभिमतार्थासाधकत्वेनासमञ्जसः स्यादित्यर्थः। अत एव वक्ष्यति 'न च पञ्चमी विधा दृष्टा सम्भाविता वा' इति।

सु०— तत्रानिवर्त्यविशेषाप्तिर्यथा श्यामस्य फलस्य पीतत्वापत्तिः। तत्र हि धर्मिणस्तादवस्थ्यं पीतत्वेऽपि फलव्यवहारानिवृत्तेः। केवलं श्यामत्वापगमेन पीतत्वमुत्पन्नं सौरातपादिवशान्न निर्निमित्तम्। न च पुनर्निवर्तते।

निवर्त्यविशेषाप्तिर्यथा कुण्डलाद्याकारस्य सुवर्णस्य कटकादित्वापत्तिः। अत्रापि हि धर्मिणस्तादवस्थ्यम्। कटक(ादि)त्वापन्नेऽपि सुवर्णव्यवहारदर्शनात्। परं कुण्डलत्वापायेन स्वर्णकाराद्यधीनकटकभावो जातः। निवर्त्यश्चासौ पुनः कुण्डलीकर्तुं शक्यत्वात्।

अनिवर्त्यो विशेषिपरिवर्तो यथा क्षीरस्य दधिभावः। अत्र हि न धर्मिणस्तादवस्थ्यम्, दधित्वापत्तौ क्षीरव्यवहारानुपलम्भात्। किन्तु धर्मिभूतं क्षीरमेव आतञ्चनादि वशाद्दधिभूतम्। न च दधिभावनिवृत्त्या तत् क्षीरं भवति।

निवर्त्यो धर्मिपरिवर्तो यथा शुल्वस्य तारत्वम्। अत्रापि न धर्मिणस्तादवस्थ्यम्, तारतायां शुल्बव्यवहारानुपलब्धेः। किं नामौषध्य(धा)धीनतया शुल्वमेव तारं संवृत्तम्। प्रबलौषधिबलात्तारतानिवृत्त्या शुल्वं च सम्पद्यते।

न च पञ्चमी विधा दृष्टा, (सम्भाविता) श्रुता वेति।

परि०— आदिपदोपात्तोदाहरणत्रयमध्ये अनिवर्त्यनिवर्त्यविशेषाप्तिरूपयोर्विकारयोः क्रमेणोदाहरणे, उदाहरणद्वये पराधीनत्वे च दर्शयति **तत्रानिवर्त्येत्यादिना**। परमित्यव्ययम्। कटकभावः परं जात इत्यर्थः। पराधीनत्वं व्यक्तमाह **आतञ्चनेति**। तक्रस्थापनादीत्यर्थः। आदिपदोपात्ततृतीयोदाहरणमाह **शुल्वस्येति**। ताम्रस्य रजतभाव इत्यर्थः। तस्य पराधीनतां व्यनक्ति **किंनामेत्यादिना**।

सु०— किमतो यद्येवम्भूतो विकार इत्यत आह नैवेति।

अनु०— **नैव स स्याद्धरेः क्वचित्॥**

क्वचित् इति निमित्तसप्तमी ।

अयमाशयः । सकलोऽपि खलु विकारः पराधीनो भवतीति निदर्शितम् । न चैवमेवासौ क्वापि दृष्टः । तथात्वे वा सर्वदा स्यात् । न च ब्रह्मणो विकारनिमित्तं किञ्चिदस्ति, 'सदेव सोम्य' इति प्राक् सृष्टेर्वस्त्वन्तरनिषेधात् । न च कालादिकमपि परेण प्रलयेऽभ्युपगतम्, अभ्युपगमेऽपि पराधीनताऽऽपत्तेश्च ।

अस्तु जडेषु पराधीनो विकारः । चेतनं ब्रह्म तु स्वेच्छयैव जगदाकारेण विक्रियते । 'तदात्मानं स्वयमकुरुत' इत्यादिश्रुतेरिति चेन्न प्रेक्षावतस्तस्य नानाविधानर्थरूपप्रपञ्चीभवनेच्छाया एवानुपपत्तेः । न ह्युन्मत्तोऽप्यात्मनोऽनर्थरूपतामिच्छति दूरे प्रेक्षावान् । न च प्रपञ्चस्यानर्थरूपतां न जानाति ब्रह्म, असर्वज्ञतापातात् । नायं प्रपञ्चो ब्रह्मणोऽनर्थरूप इति चेन्न दुःखादिरूपेण परिणतस्य न दुःखादिरूपता इत्यस्य व्याहतत्वात् । न हि विवर्तवादिनामिव कल्पितोऽयं प्रपञ्चो भवताम्, सत्यत्वाभ्युपगमात् । दुःखादिमत्त्वमनिष्टं न तु तद्रूपतेत्यभिप्राय इति चेन्न, तथा सति सुखरूपस्येष्टत्वमपि न स्यात्; ततश्च न मोक्षाय प्रवर्तेत ।

परि०— 'नैव स स्यात् हरेः क्वचित्' इत्यत्र मूले युक्तेरनुक्तेः तामाह अयमाशय इत्यदिना दिगित्यन्तेन । पराधीनतापत्तेश्चेति । ब्रह्मण इत्यनुषङ्गः । तथा च स्वयमेव ब्रह्म परिणमत इति भङ्ग इति भावः । भवतामिति । ब्रह्मजगतोर्भेदाभेदेन परिणामवादिनां भास्करप्रभृतीनामित्यर्थः ।

सु०— किञ्च ब्रह्मणोऽनर्थाभावे कस्या(यम)नर्थ इति वक्तव्यम् । जीवस्य चेति चेत्, स किं ब्रह्मणो भिन्नोऽभिन्नो वा । नाद्यः अपसिद्धान्तात् । द्वितीये कथं ब्रह्मणो नानर्थः । भिन्नाभिन्न इति चेत् (न), अभेदेनानर्थप्रसङ्गात् । निराकरिष्यते चायं पक्षः 'अत एव चोपमा' इति । अपि च चेतनस्यापि विक्रिया दृष्टादृष्टकारणायत्ता दृष्टेति कथं ब्रह्मणः स्वेच्छामात्रेण स्यात् । सर्वशक्तित्वादिति चेत् (न) अनर्थीभवतः सर्वशक्तित्वानुपपत्तेः । न तर्कविसेयं ब्रह्म येन दृष्टान्तानुगुण्यवैगुण्यचिन्ताऽत्रोपयुज्यते, किं नाम श्रुतिमात्रसिद्धम् । श्रुतिश्चान्यानपेक्षमेव प्रपञ्च(त)ापत्तिमाचष्ट इति चेन्न, तथा सति विचारशास्त्रानवतारप्रसङ्गात् । युक्तश्चायं तर्कागोचरत्ववादो यत्र श्रुतीनामविगानं स्यात् । न चैवमत्रेत्युक्तम् । अतो न सामान्यतो विकारित्वं ब्रह्मणो युज्यते, नापि विशेषतः ।

परि०— नन्वभेदेऽपि जीवगतदुःखाद्यनुसन्धानाभावान्नानर्थप्रसङ्ग इत्यत आह निराकरिष्यते चेति । भक्तिपादे 'अत एव चोपमा सूर्यकादिवत्' इत्यधिकरणे भेदाभेदवादिमतेऽनुसन्धानाभावेन ईश्वरस्यानर्थप्रसङ्गाभावपक्षः

'अनुसन्धानरहितमैक्यं चेदेकता न तत्' इत्यादिनेति भावः । **विक्रियेति** । उच्चत्वनीचत्वरूपा वा औदासीन्यप्रच्युतिरूपकर्तृत्वादिलक्षणक्रियावेशादिरूपा वेत्यर्थः । **स्यादिति** । विक्रियेत्यनुषङ्गः । **श्रुतिश्चेति** । 'बहु स्यामि'ति 'तदात्मानमेवाकुरुते'त्यादिः । ननु भवद्भिरपि 'श्रुतेस्तु शब्दमूलत्वात्' इत्यत्र ब्रह्मणः श्रुत्येकसमधिगम्यत्वेन तर्कायोग्यत्वात्, कृत्स्नप्रसक्त्यादितर्कबाध्यत्वं नेति वदद्भिरपि विचारशास्त्रावतारः स्वीक्रियत इत्यतो, निर्विवादप्रमाणप्रमितेऽर्थे तर्कबाधप्रसक्तौ तर्कागोचरत्वेन परिहारोऽस्माभिरभिधीयते । न चैवं त्वयेति वैषम्यमाह **युक्तश्चेति** । **उक्तमिति** । 'अविकारः सदा शुद्धः' इत्यादिना ब्रह्मणो विकारश्रुत्यादिप्रतिषेधस्य दर्शितत्वादिति भावः ।

सु०— तथा हि । न तावदप्रच्युतस्वरूपस्यैव ब्रह्मणोऽयमाकारपरिणामः प्रपञ्च इति युक्तम्, अस्थूलत्वादिश्रुतिविरोधात् । स्वरूपापेक्षया तदुपपत्तिरिति चेत् (न) स्वरूप एव स्थूलत्वादिजननात् । न हि कुण्डलत्वानपगमेन कटकत्वं सुवर्णस्य भवति । स्वभावापेक्षयाऽस्त्विति चेन्न, कालभेदेन स्थूलत्वादिभावाभाववतः 'अयं स्वभावः, अयं (न) त्वस्वभाव' इति विवेकायोगात् । न हि ब्रह्मणः कारणान्तरात्प्रपञ्चतापत्तिं मन्यसे येन सा न स्वभावः स्यात् । प्रपञ्चाकारतायाश्चानिवर्त्यत्वे प्रलयश्रुतिव्याकोपः स्यात्, निष्प्रपञ्चब्रह्मभावापत्तिलक्षणमोक्षाभावप्रसङ्गश्च । एकदेशपरिणामस्तु निराकरिष्यते । नापि स्वरूपप्रच्युत्या प्रपञ्चरूपताऽऽपत्तिः, स्थितिसमये ब्रह्माभावप्रसङ्गेन ब्रह्मज्ञानस्य निरालम्बनत्वापातात् । तस्याश्चानिवर्त्यत्वे न कदाऽपि ब्रह्मणोऽस्तित्वमित्येषा दिक् ।

परि०— निवर्त्यविशेषाश्रितरूपं साक्षात् मूलोक्तं विकारविशेषं तावदपाकरोति **न तावदप्रच्युतेति** । स किं कृत्स्नस्य ब्रह्मणः, अथैकदेशस्यापरिणामेऽप्यंशान्तरस्य परिणामः । आद्ये आह **स्वरूपस्यैवेति** । **अयमाकारपरिणाम इति** । श्यामफलस्य पीताकारपरिणाम इवेति भावः । **अस्थूलत्वादिश्रुतीति** । अस्थूलमनण्वित्यादिश्रुतीत्यर्थः । प्रपञ्चताऽऽपत्तेरौपाधिकत्वाददोष इत्यत आह **न हीति** । एतेन पराधीनतांशोऽपि निरस्तः । अनिवर्त्यत्वांशं च निराह **प्रपञ्चाकारतायाश्चेति** । **प्रलयेति** । 'यत्प्रयन्ती'त्यादिश्रुतिरित्यर्थः । द्वितीयं प्रत्याह **एकदेशेति** । 'भागेन परिणामश्चेदि'त्यादि(ना) । मूलोक्तक्षीरदृष्टान्तानुरोधेनोपलक्षणतयोपात्तं पराधीनानिवर्त्यविशेषिपरिवर्तरूपं विकारं निराह **नापीति** । एवं प्रागुक्तचतुर्विधविकारेषु मध्ये पराधीनानिवर्त्यविशेषाश्रितरूपस्य पराधीनानिवर्त्यविशेषिपरिवर्तरूपविकारस्य च हरावभावमुपपाद्य पराधीननिवर्त्यविशेषाश्रितरूपविकारस्य पराधीननिवर्त्यविशेषिपरिवर्तरूपविकारस्य च अभावप्रकारः उक्तमार्गेणोह्य इति भावेनाह **एषा दिगिति** । अयं मार्गः पक्षान्तरनिरास इत्यर्थः । तथा हि । आद्ये कुण्डलाद्याकारस्य सुवर्णस्य कटकादित्वस्येव सूक्ष्मरूपस्य ब्रह्मणः स्थूलप्रपञ्चाद्यात्मकत्वे अस्थूलत्वादिश्रुतिविरोधात् । न हि सूक्ष्मत्वानपगमेन स्थूलत्वप्राप्तिरस्ति । न च स्थूलत्वं कारणान्तरायत्तं परो मन्यते । येन तदस्वाभाविकं स्यात् । न च स्थूलत्वनिवृत्तौ पुनः सूक्ष्मताऽऽपत्तेस्तत्परम् अस्थूलत्वादिवाक्यमिति युक्तम् । तथात्वे स्थूलसूक्ष्मोभयस्वभावत्वापातेन श्रुतौ नित्यास्थूलत्वश्रवणविरोधादित्यादि ध्येयम् । द्वितीये स्थितिसमये ब्रह्माभाव-

प्रसङ्गादित्यादि ध्येयमिति भावः। यद्वा रज्वाः सूत्रद्वयवन्मायाविशिष्टं ब्रह्म वा मायाशक्तिमद्ब्रह्म वोपादानम्। निर्विकारत्वास्थूलत्वादिश्रुतिस्तु केवलब्रह्मपरेति विवरणाद्युक्तपक्षदूषणमप्यूह्यमिति भावेनाह **एषा दिगिति**। न्यायामृते ब्रह्मण उपादानत्वभङ्गे तन्निरासप्रकारो व्यक्तः।

सु०— अत्र कश्चित् अन्धानुगतान्ध इव प्रकृतिश्चेत्यादीनि सूत्राणि ब्रह्मणो जगदुपादानताप्रतिपादकतया व्याख्यायोक्तदूषणगणाद्भीतः सूत्रतात्पर्यमाह "परमसूक्ष्माचिद्रूपप्रधानशरीरं ब्रह्म 'योऽव्यक्ते तिष्ठन् यस्याव्यक्तं शरीरम्' इत्यादिश्रुतिसिद्धम्। तथा च ब्रह्माधिष्ठितं ब्रह्मात्मकं प्रधानं जगदुपादानमिति ब्रह्मैव जगदुपादानतया(ऽङ्गीक्रि)गीयते। अतो नोक्तदोषः" इति। तं प्रत्याह **अपादानत्वमेवेति**।

अनु०— **अपादानत्वमेवास्य यद्युपादानतेष्यते ॥**
अङ्गीकृतं तत्पितृवत्

एवं हि वदता पितुरिव पुत्रजन्मनि जगदुत्पत्तौ ब्रह्मणोऽपायावधित्वलक्षणमपादानत्वमिष्टं स्यात्, सर्वथा निर्विकारस्य ब्रह्मणो विकारिप्रधानशरीरकस्य तदधिष्ठातृत्वेन उपादानतयोदितत्वात्। एवम्भूतं चोपादानत्वम् (ब्रह्मणः) अस्माभिरपि **अङ्गीकृतम्** एवेति नात्रास्माकं प्रद्वेषः।

परि०— कश्चिदिति। रामानुजः।

सु०— ननूपादानत्वं चेद्ब्रह्मणोऽङ्गीकृतं कथं तर्हि तन्निराकरणमित्यत आह **न त्विति**।

अनु०— **न तु विश्वात्मना भवः ॥**

शुद्धचैतन्यस्यैव ब्रह्मणो **विश्वात्मना भवो** भास्कराद्यभ्युपगतो **न** अस्माभिर(ङ्गीक्रिय)भ्युपगम्यते, अतस्तन्निराकरणमुपपन्नमि(मेवे)ति।

अत्रायमभिसन्धिः। यद्यपि परव्युत्पादितं जगदुपादानत्वं ब्रह्मणो नास्माकमर्थतो विरोधि, तथाऽपि नैतेषां सूत्राणामर्थः। तथा हि। किमत्रास्य व्युत्पादनस्य प्रयोजनम्। न तावद्भास्करस्येव निमित्तोपादानभेदनिराकरणम्, प्रधानस्योपादानतयाऽङ्गीकृतत्वात्। विकारिवस्त्वधिष्ठातृत्वमेव मुख्यमुपादानत्वमिति चेन्न, लोकविरोधात्। लोकव्यवहारानुसारेण हि परीक्षकैर्लक्षणं कार्यम्, न तु स्वाभिप्रायानुसारेण लोकव्यवहारो नियन्तव्यः। लोके च विक्रियावदुपादान(मु)मित्युच्यते।

अथ पातञ्जलाः प्रधानस्यैव स्वातन्त्र्येण जगदुपादानत्वम्, ईश्वरस्य तु तदनुग्राहकत्वमेवेति मन्यन्ते। तन्निरासार्थं ब्रह्मशरीरतया ब्रह्मात्मकमेव प्रधानम्, तदीयमुपादानत्वमपि ब्रह्मण एवेत्यत्र व्युत्पाद्यत इति ब्रूषे; तदाऽनवसरदुस्स्थत्वम्, अस्य समयपादे कर्तव्यत्वात्। करिष्यते च 'अन्यत्राभावात्' इति। तस्मान्नेदं सूत्रतात्पर्यमिति।

परि०— भास्करादीन्यादिपदेन विवरणकारादिः। ननु सिद्धान्ताविरोधिनः कस्यचिन्मतस्यात्रोद्घाटनेन नात्रोपयोगोऽस्ति। अतोऽस्योपयोगमाह **अत्रायमभिसन्धिरिति**।

सु०— पितृवदित्युक्तं दृष्टान्तममृष्यमाणो ब्रह्मपरिणामवादी वदति 'पिता पुत्रस्य उपादानमेव अतो नायं दृष्टान्तो युक्तः' इति; तत्राह न चेति।

अनु०— न चोर्णनाभिजनितृमातॄणां च विकारिता॥

आद्यः **'च'**शब्दोऽवधारणे। द्वितीयः परोक्तानुवाद(क)ः। **जनितृ**शब्दं प्रयुञ्जानः स्वग्रन्थस्य मन्त्रतुल्यतां (दर्श)सूचयति भगवानाचार्यः, जनिता मन्त्र इति स्मरणात्।

अत्र प्रकृतत्वात्पितृमात्रग्रहणे प्राप्ते यदूर्णनाभिमातृग्रहणं तेनैतदपि निराकृतं भवति यद्ब्रह्मपरिणा(मि)मवादिनोक्तं, ''ब्रह्मणो जगत्कारणत्वे 'यथोर्णनाभिः सृजते (गृह्णते च)', 'पिताऽहमस्य जगतो माता' इत्यूर्णनाभ्यादिदृष्टान्तोपादानादुपादानत्वमेव विवक्षितम्। ऊर्णनाभ्यादीनां तन्त्वादिकं प्रत्युपादानत्वादि''ति, यच्च 'योनिश्च हि गीयते' इत्यत्रोक्तम्, ''यद्यपि योनिशब्दो 'योनिष्ट इन्द्र निषदे अकारि' इत्यादौ स्थानाद्यर्थः प्रतीयते। तथाऽपि यथोर्णनाभिरिति वक्ष्यमाणदृष्टान्तबलादुपादानवाचीति निश्चीयत इति''। उदाहरिष्यमाणं ब्रह्मतर्कवचनमपि व्याख्यातं भवति।

परि०— **चोऽवधारण इति**। नैवेत्यर्थे वर्तत इत्यर्थः। **परोक्तानुवादक इति**। या चोर्णनाभ्यादीनां विकारितोक्ता सा नैवेत्येवंरूपेणानुवादक इत्यर्थः। **जनिता मन्त्र इति स्मरणादिति**। मन्त्रे वेदविषये जनयितेत्यर्थे जनितेति भवतीति पाणिन्युक्तेरित्यर्थः। **योनिष्ट इति**। हे इन्द्र ते निषदेऽवस्थानाय योनिः स्थानमकारि कृतमित्यर्थः। निश्चीयत इतीतिशब्दस्य इत्येतदपि निराकृतमिति पूर्वेणान्वयः। **उदाहरिष्यमाणेति**। 'ससर्ज मातापितृवदूर्णनाभिवदेव च' इति वचनमित्यर्थः। **व्याख्यातमिति**। तेनेति पदमनुवर्तते।

सु०— कुतो नेति चेत्। अत्र पित्रादीनां च चेतनाचेतनसमाहाररूपत्वाच्चत्वारः पक्षाः सम्भवन्ति, पित्रादिचेतनः पुत्रादिचेतनं प्रति वोपादानं, पुत्राद्यचेतनं प्रति वा; पित्राद्यचेतनः

पुत्रादिचेतनं प्रति वा, पुत्राद्यचेतनं प्रति वेति । तत्राद्यं पक्षत्रयं तावन्नोपपद्यत इत्यत्र हेतुमाह **चेतनत्वादिति ।**

अनु॰— **चेतनत्वात्**

आद्ये द्वयोश्चेतनत्वात्, उत्तरयोरन्यतरस्य । चतुर्थं त्वङ्गीकरोति **तदन्नं हीति ।**

तदन्नं हि कार्यरूपतया भवेत् ॥

तैरूर्णनाभ्यादिभिरुपभुक्तमन्नं तत्परिणतास्तच्छरीरधातव इति यावत् । तन्त्वादि-**कार्यरूपतया** परिणतं **भवेत्** इत्यर्थः ।

एतदुक्तं भवति । पित्रादिदृष्टान्तानाम् अयं खलु निष्कृष्टोऽर्थः, यत्पित्राद्युपभुक्तमन्नं तच्छरीरी(र)भूतं पुत्रादिगताचेतनांशोपादानं भवतीति, पक्षान्तरस्यासम्भावितत्वात् । न चाय-मस्माकमनिष्टः; महाप्रलये परमेश्वरेण निगीर्णं महदादिकार्यं तच्छरीररूपकप्रधानतां गच्छति, तच्च प्रधानं पुनर्महदादिकार्योपादानं भवतीत्यङ्गीकारादिति ।

एतेनोर्णनाभ्यादीनां न विकारित्वं(ता) चेन्निरुपादाना तन्त्वाद्युत्पत्तिः प्रसज्यत इत्यपि निरस्तम् ।

परि॰— नन्वेवमपि जडशरीरहीनस्य हरेरूर्णनाभ्यादिदृष्टान्तबलेन जगदुपादानशरीरावलम्बनत्वं प्राप्त-मित्यतो दृष्टान्तनिष्कर्षमाह **एतदुक्तं भवतीति । तच्छरीररूपकेति ।** भगवच्छरीरवत् तत्तन्त्रतया स्थितं यच्छरीरं तस्य मुख्यशरीरत्वाभावोपपादककुत्सितत्वद्योतनाय रूपकेति कप्रत्ययप्रयोगः । व्यक्तमेतत् 'शरीररूपकविन्यस्त' इत्यत्र । **प्रधानतां** प्रकृतिरिति व्यवहारविषयताम् ।

सु॰— एवं श्रुतिपुराणयुक्तिभिर्ब्रह्मणो निर्विकारत्वावगमान्न जगदुपादानकारणत्वं किन्तु निमित्तत्वमेवेत्युक्तम् । अधुना श्रुतिस्मृति(पुराणयुक्ति)भिर्निमित्तत्वस्यैवोक्तत्वादपी-त्याह **अपादानतयेति ।**

अनु॰— **अपादानतया विश्वकर्तृत्वं बुद्धिपूर्वकम् ॥**
उक्तं भाल्लविशाखायां ब्रह्मतर्के च सादरम् ।

विश्वकर्तृत्वमित्येवोक्ते कुलालादीनामिव तटस्थकर्तृत्वं प्रतीयते, तन्निवृत्त्यर्थमपा-दानतयेत्युक्तम् । अपादानत्वमित्यु(त्येवो)क्ते परस्य नानिष्टम्, उपादानस्याप्यपादानविशेषत्वे-

नोपादानत्वापादनत्वयोः अविरोधात्। अपादानविशेषविवक्षायां च पर्णपतने वृक्षस्येवावधित्वमात्रं प्रतीयते, अतो विश्वकर्तृत्वमित्युक्तम्। तथाऽपि बुद्धिपूर्वकमिति व्यर्थम्, कर्तुर्बुद्धिमत्वनियमादिति। मैवम्। अशेषविशेषज्ञानस्य विवक्षितत्वात्।

एतदुक्तं भवति। सकलकार्यक्रियाकारकफलविषयबुद्ध्यादिमानीश्वरो बाह्येन रूपेण अनुगृह्णन्नान्तरेण प्रधानादीनां परिणामादिशक्तीः प्रेरयन् स्वशरीररूपकप्रधानादिपरिणामभूतमहदादिकार्यापगमेऽवधिर्भवतीति।

सादरत्वं दर्शयिष्यामः।

तदेव वाक्यद्वयं क्रमेण पठति इच्छामात्रादिति।

'इच्छामात्रात्प्रभोः सृष्टिरविकारस्य सर्वदा॥
स्वभावोऽयमनन्तस्य रजो येनाभवज्जगत्।'
'स्वदेहादिच्छया विश्वं भुक्तपूर्वं जनार्दनः॥
ससर्ज मातापितृवदूर्णनाभिवदेव वा।

न तु परिणामितयेति मात्रार्थः। तत्र हेतुः **अविकारस्येति**। किं प्रयोजनोद्देशेनेत्यत उक्तम् **स्वभाव इति**। उपादानाभावात्कथमित्यत उक्तम् रज इति।

येन प्रेरितं **रजः**शब्दोपलक्षितं गुणात्रयात्मकं प्रधानं **जगदभवत्**। अत्रोपपादनेनादरः प्रतीयते।

स्वदेहात् सच्चिदानन्दाद्यात्मकादवधेः। अथवा **स्वदेहात्** प्रधानादुपादानात्। **भुक्तपूर्वं** पूर्वकल्पे (भुक्तेन) संहृतेन सदृशम्। **भुक्तपूर्वं** सूक्ष्मावस्थोपादानकमिति वा। एवशब्देन न तु मृदादिवदित्याह। **वा**शब्दो दृष्टान्तसमुच्चये।

स्वदेहादिति भुक्तपूर्वमिति च विवृणोति **प्रधानमिति**।

प्रधानं परिणाम्येशो निर्विकारः स्वयं सदा॥'

एवशब्दोक्तस्योपपादनं **निर्विकार इति**। अत्रापि पूर्ववदादरो गम्यते।

परि०— श्रुतिपुराणयुक्तिभिरिति। यद्यपि 'अविकार' इत्यादिना श्रुतिपुराणोक्तावपि, 'नैव स स्याद्धरेः क्वचित्' इत्येवोक्त्या युक्तिर्नोक्ता मूले। तथापि 'अयमाशय' इत्यादिना तदभिमतयुक्तीनां विवृतत्वाद्युक्तिरप्युपात्ता। यद्वा

पित्रादेरविकारत्वोपपादनायोक्तचेतनत्वयुक्तेः अत्रापि साम्याद्युक्तेरप्युपादानम् । **तटस्थकर्तृत्वं** मृत्पिण्डशरीरकत्वं विना तत्कर्तृत्वमित्यर्थः । **अपादानविशेषेति** । विश्लेषावधिरूपेत्यर्थः । **बाह्येनेति** । कुलालवदनन्तर्यामितया स्थितरूपेणानुगृह्णन् परिणामयन्नित्यर्थः । **अवधिर्भवतीति** । आन्तरेण रूपेणेत्यनुषङ्गः । 'सादरमि'त्युक्तसतात्पर्यकत्वं कथमित्यत आह **सादरत्वमिति** । **अत्रोपपादनेनेति** । अत्र श्रुतौ । अविकारस्येति स्वभाव इति रज इति चोपपादनेनेत्यर्थः । पूर्वं भुक्तं भुक्तपूर्वमिति विग्रहं भुक्तपदस्य भुक्तसदृशपरत्वं चोपेत्याह **पूर्वकल्प इति** । बहुव्रीहिं पूर्वपदस्योपादानरूपकारणपरत्वं चोपेत्याह **भुक्तपूर्वं सूक्ष्मावस्थोपादानकमिति** । पूर्वकल्पसंहृतानि उपचयभागापगमे सति सूक्ष्मरूपतया हरेरुदरे स्थितानि यानि तदुपादानकमित्यर्थः । **विवृणोतीति** । प्रधानं परिणाम्येत्यनेन सूक्ष्मावस्थोपादानकत्वस्य स्वदेहात् (प्रधानादुपादानादित्यस्य विवरणात्) निर्विकार इत्युक्त्या च अस्वदेहभूतप्रधानस्यैव विकारप्राप्त्या सच्चिदानन्दस्वरूपदेहस्य अवधित्वलाभाच्चेति भावः । **एवश(ब्दोक्त)ब्देनोक्तस्येति** । ऊर्णनाभिवदेवेत्येवशब्देन मृदादिवन्नेति यदुक्तं तस्येत्यर्थः ।

सु०— प्राक् 'चेतनत्वादि'त्यनेन त्रयः प्रयोगास्सूचिताः । पितापुत्रौ नोपादानोपादेयभूतौ, चेतनत्वाद्देवदत्तयज्ञदत्तवत् । पुत्राद्यचेतनो, न पित्रादिचेतनोपादानकः, अचेतनत्वात् घटवत् । पुत्रादिचेतनो न पित्राद्यचेतनोपादानकः, चेतनत्वाद्ब्रह्मव(ह्मादिव)दिति । सर्वत्र पक्षधर्मतायाश्च निश्चितत्वात् ।

द्वितीये तावद्व्याप्तिमुपपादयति न चेतनविकारः स्यादिति ।

अनु०— न चेतनविकारःस्याद्यत्र क्वापि ह्यचेतनम् ।

यदि खलु यत्र क्वापि देशे काले वाऽचेतने चेतनविकारो दृष्टः स्यात् तदैव व्याप्तिर्भज्येत । न चैवमित्यर्थः । महदादिजगत् ब्रह्मकार्यमुपलब्धमिति चेन्न, अद्यापि असिद्धेः । उक्तवक्ष्यमाणप्रमाणैर्निराकृतत्वात् (च) ।

तृतीये व्याप्तिमुपपादयति नाचेतनेति ।

नाचेतनविकारोऽपि चेतनः स्यात्कदाचन ॥

व्याख्यानं पूर्ववत् । एवं 'न चेतनविकारश्चेतनोऽप्युपलब्ध' इत्याद्येऽपि व्याप्तिरुपपादनीया ।

परि०— **उक्तेति** । अविकार इत्यादिनोक्त-श्रुति-स्मृति-युक्ति,-इच्छामात्रादिति-श्रुति,-स्वदेहादित्युक्तब्रह्मतर्करूपैः प्रमाणैरित्यर्थः । न चान्यस्येत्यादिवक्ष्यमाणप्रमाणैरित्यर्थः ।

सु०— अथवा 'महदादिकं न चेतनविकारः, अचेतनत्वात् घटवदि'ति युक्त्यन्तरविरुद्धं च ब्रह्मणो जगदुपादानत्वमिति चेतसि निधाय अस्य व्याप्तिमुपपादयति **न चेतनेति**।

ननु घटादयोऽपि ब्रह्मविकारा इति चेन्न, मृदादिविकारत्वस्य प्रमितत्वात्। परम्परयेति चेत्, एवं तर्हि न स्वयं चेतनविकाराः, किन्तु तत्कारणानीत्युक्तं स्यात्। तथा च कथं न दृष्टान्तता। तर्हि तत्कारणेषु व्यभिचार इति चेन्न, तेषामेव पक्षत्वात्। सुखदुःखादिष्वनैकान्तिकत्वमिति चेन्न, तेषामन्तःकरणविकारत्वाभ्युपगमात्। एतेनैतदपि प्रत्युक्तम् 'जगत्, अभिन्ननिमित्तोपादानम्, प्रेक्षापूर्वजनितकार्यत्वात् सुखादिवदि'ति, घटादिषु व्यभिचार(च्च)श्च। तेषामपि पक्षीकरणे प्रमाणबाधः स्यात्।

नन्वचेतनमपि जगत् चेतनविकारश्चेत् तदा को दोषः स्यात्। एवं तर्हि चेतनोऽप्यचेतनविकारः स्यात्। न चैतदस्तीत्याह **नाचेतनेति**।

अयमभिसन्धिः। यदि महदादिकं ब्रह्मणो विकारः स्यात्तर्हि तत्स्वरूपानुगतिमत्प्रसज्येत, कार्ये कारणस्वरूपानुगमदर्शनात्। घटादयो मृद्विकारा मृदनुगतिमन्तो दृष्टाः। न चैतदस्ति। तस्मान्न महदादि(:) ब्रह्मविकारः॥ यदि पुनः कारणस्वरूपानुगममन्तरेण विकारिविकारभावोऽभ्युपगम्यते तदा चेतनोऽप्यचेतनविकारः किं नाभ्युपगन्तव्यः॥ न च एवमङ्गीकृतं परेण। तथा हि सति 'एक आत्मनः शरीरे भावात्' इत्यत्र परस्य 'भूतचतुष्टयपरिणाम एवायं चेतनावान् काय' इति वदन्तं चार्वाकं प्रति 'भूतेष्वविद्यमानं चैतन्यं कथं कार्ये स्यादि'ति परिहारो 'मदिराद्रव्ये मदशक्तिवत्स्यादि'ति पुनश्च चार्वाकेण चोदिते 'मदिरोपादानेऽपि सूक्ष्मरूपमदशक्ति'व्युत्पादनं च व्याहतं स्यादिति।

परि०— ननु अचेतनमपीत्यपिना उत्तरार्धं प्रकारान्तरेण योजयिष्यन् पूर्वार्धं तावत् प्रकारान्तरेण योजयति **अथवेति**। दृष्टान्ते साध्यवैकल्यमाशङ्कते **ननु घटादयोऽपीति**। किं साक्षात् ब्रह्मविकाराः अन्याक्षाद्वेति विकल्पौ हृदि कृत्वा क्रमेण निराह **नेत्यादिना**। **न दृष्टान्तता** घटस्येति योज्यम्। **व्यभिचार इति**। अचेतनत्वादिति हेतोरिति योज्यम्। न्यायमतरीत्या आत्मोपादानकत्वं मत्वा शङ्कते **सुखदुःखादिकेष्विति**। **एतेनेति**। दुःखादीनां आत्मोपादानकत्वाभावकथनेनेत्यर्थः। ननु महदादिकं न चेतनविकार इत्यादिप्रयोगो विपक्षे बाधकाभावात् अप्रयोजकः। चेतनस्याचेतनपरिणामत्वोपगमेऽपि नास्माकमनिष्टमित्यतः श्लोकतात्पर्यमाह **अयमभिसन्धिरिति**। **इत्यत्रेति**। उपासनापादीयाधिकरणे। तदधिकरणस्य परेण चार्वाकमतापाकरणपरत्वोपगमात्। तत्र परभाष्योक्तमनुवदति **परस्येत्यादिना**। परस्येत्यस्य इति परिहारो व्याहतः स्यात् सूक्ष्मरूपमदशक्तिव्युत्पादनं च स्यादित्यन्वयः।

सु०— यद्वा ब्रह्मजगती नोपादानोपादेयभाववती विलक्षणत्वाद्देवदत्तघटवत् । ननु विलक्षणानामपि मृद्घटादीनामुपादानोपादेयभावो दृश्यत इति चेन्न, चेतनाचेतनरूपवैलक्षण्यस्य विवक्षितत्वात् ।

(यत्) अत्र परेणोक्तं 'दृश्यते हि लोके चेतनत्वेन प्रसिद्धेभ्यः (अपि) पुरुषादिभ्यो विलक्षणानां केशनखादीनामुत्पत्तिः, अचेतनत्वेन प्रसिद्धेभ्यो गोमयादिभ्यो वृश्चिकादीना-मि'ति, तदेतदयुक्तम्, केशनखादीनामचेतनाच्छरीरादेवोत्पत्तेः, गोमयाद् वृश्चिकशरीरस्यैव जन्मनो वक्ष्यमाणत्वादित्याशये(यवा)नाह (न चेतनेति) **नाचेतनेति** ।

परि०— यत्तु परभाष्यादौ 'न विलक्षणत्वादस्य तथात्वं च शब्दात्' इत्यत्र ब्रह्मजगतोर्विलक्षणत्वहेतुना उपादानोपादेयभावो नेति पूर्वपक्षयित्वा 'दृश्यते तु' इत्यनेन सिद्धान्तितम् । तन्निरासपरतयापीमं श्लोकं व्याचष्टे **यद्वेति** । पूर्वार्धतात्पर्यमाह **केशनखादीनामिति** । उत्तरार्धभावमाह **गोमयादिति** ।

सु०— अनुमानान्तरं वक्तुं व्याप्तिनिश्चयाय व्यतिरेकव्याप्तिं तावदाह **न चेति** ।

अनु०— न चान्यस्यान्यरूपत्वं विकृतत्वेऽपि दृश्यते ।

अपि चेति युक्तिसमुच्चये । **विकृति(त)त्वे** विकृतिदशायाम् **अन्यस्यान्यरूपत्वम्** अन्यविकारत्वं **न दृश्यते** । विकारविकारिणावन्योन्यमन्यतया क्वापि नोपलब्धाविति यावत् । अत्र दृष्टान्तमाह **नेति** ।

न क्षीरादन्यता दध्नः केनचिद् दृश्यते क्वचित् ॥

यस्य क्षीरस्य विकारो यद्दधि तस्मात् **क्षीरादन्यता** तस्य **दध्नः केनापि क्वापि न दृश्यत** इत्यर्थः । एवमन्यतादर्शनस्य सिद्धा विकारविकारिभावाद्व्यावृत्तिः । ततः किमित्यत आह **सर्वज्ञादिति** ।

सर्वज्ञाद्ब्रह्मणोऽन्यत्वं जगतो ह्यनुभूयते ।

हिशब्दो यस्मादित्यर्थे । तस्मान्न तयोर्विकारविकारिभाव इति शेषः । अयमत्र प्रयोगः । 'जगत्, ब्रह्मविकारो न भवति, ततोऽन्यत्वेनोपलभ्यमानत्वात् । यो यतोऽन्यत्वेनोपलभ्यते न स तद्विकारो, यथा घटः पटस्य । यश्च यद्विकारो नासौ ततोऽन्यत्वेनोपलभ्यते, यथा दधि क्षीरादिति ।'

परि०— 'न चान्यस्य' इत्यादिवाक्यमवतारयति **अनुमानान्तरमिति** ।

सु०— यद्वा "जगद्ब्रह्मणी नान्योन्यविकारविकारिणी, अन्योन्यमन्यत्वेनोपलभ्यमानत्वात्, घटपटवदिति प्रयोगः। न चायमसिद्धो हेतुः, 'यः सर्वज्ञ' इति ब्रह्मणः सर्वज्ञत्वश्रवणात्, ज्ञानकार्यस्य सर्वथाऽप्यनुपलम्भेन जगतो ज्ञानाभावानुमानात्। विरुद्धधर्माधिकरणयोश्चान्योन्यमन्यत्वोपलम्भनियमादि"ति भावेनोक्तम् **सर्वज्ञादिति**।

ननु विकारविकारिणोर्भेदाभेदाभ्युपगमात् कथमयं हेतुरिति चेन्न, भेदेनैवोपलम्भस्य हेतुत्वात्। तर्हि दृष्टान्तः साधनविकलः, सर्वत्र मया भेदाभेदाभ्यां सङ्करस्याभ्युपगमात्। तत्किं त्वदभ्युपगममात्रेण घटपटयोरभेदः, उतोपलम्भात्। नाद्यः, मदभ्युपगमेन शुद्धभेदस्यैव ग्राह्यत्वात्। न द्वितीयः असिद्धेः।

अभेदानुपलम्भो वा हेतुत्वेन विवक्षितः।

परि०— शङ्कते तर्हीति। तत्र हेतुः सर्वत्रेति। मया परिणामवादिना। निराह तत्किमिति।

सु०— नन्वयमसिद्धो हेतुः। जगत् ब्रह्मणाऽभिन्नं सत्त्वाद्ब्रह्मवदित्यनुमानेनाभेदोपलम्भादिति चे(त्)न्न। खर्वं स्वर्णेनाभिन्नं, सत्त्वात्स्वर्णवदित्याभासमानयोगक्षेमत्वादित्याह **अभेद इति**।

अनु०— **अभेदः सत्त्वमात्रेण स्यात्खर्वस्वर्णयोरपि ॥**

यदि जगद्ब्रह्मणोः साध्येत तर्हीति शेषः। **खर्वम्** अयः खर्परं वा।

नन्विदमिष्टमेव, खर्वसुवर्णयोरभेदस्य मयाऽङ्गीकृतत्वादिति चेन्न; अभेदशब्देन भेदाभावस्य विवक्षितत्वात्।

अत्र प्रमाणविरोध इति चेत्, 'जगत् ब्रह्मणोऽत्यन्तं भिद्यते, तत्स्वरूपानुगम(ति)शून्यत्वादि'ति त्वदनुमानस्यापि प्रमाणविरोध इति समं समाधानम्।

अत्यन्तभेदो मम न क्वापीत्यप्रसिद्धविशेषणतेति चेन्न, मोक्षाभावप्रसङ्गात्।

तथा हि ज्ञानेन निवृत्तकर्मणा च मोक्षोऽभ्युपेयते, त(त्र)त्र ज्ञानमज्ञानमपि भवति, निवृत्तं कर्म प्रवृत्तमपि भवतीति कथं मोक्षसाधनं स्यात्। ज्ञानत्वादिना तद्भावेऽज्ञानादेरपि (तद्भावः) तथात्वं स्यात्। ज्ञानादिकं ज्ञानादिस्वरूपेणात्यन्ताभिन्नम्, अज्ञानादिस्वरूपेण (तु) भिन्नाभिन्नमतो न कार्यसङ्कर इति चेत्, तथाऽप्यज्ञानाद्यभेदेन स्वकार्यस्य कर्तव्यत्वात्। एवं मोक्षोऽपि

संसाराभिन्न इत्यमोक्षस्स्यात् । मोक्षात्मता(ना)सद्भावेन मोक्षत्वे संसारोऽपि तथा स्यात् । यदि व(च)ायमभेदोऽनुपलभ्यमानोऽर्थक्रियासु नोपयुज्यते, तदा व्यसनितयैवाभ्युपगन्तव्यः स्यादिति ।

परि०— तत्स्वरूपानुगमशून्यत्वादितीतिशब्दस्य प्रमाणविरोध इत्यन्वयः । बाधकदण्डेन अत्यन्तभेदः क्वचिदङ्गीकार्यः । तथा च न अप्रसिद्धविशेषणतेति भावेनाह **मोक्षाभावप्रसङ्गात्** इत्यादिना **व्यसनितयाऽभ्युपगन्तव्यः स्यात्** इत्यन्तेन ।

सु०— ब्रह्मस्वरूपानुगतिशून्यत्वान्न तत्परिणामोऽयं प्रपञ्च इत्युक्तम्, तत्र किं सर्वस्वरूपानुगतिशून्यताऽभिप्रेता, उत किञ्चिदनुगमशून्यता । नाद्यः, सर्वानुगमाभावेऽपि घटादीनां मृदादिविकारत्वदर्शनात् । न द्वितीयः, सत्त्वानुगमेन विकारविकारिभावोपपत्तेः; इत्यत आह **अभेद इति । अभेदो विकारविकारिभावः ।**

परि०— जगद्ब्रह्मणी नान्योन्यविकारविकारिणी अन्योन्यमभेदेनानुपलभ्यमानत्वादिति हेतोः असिद्धिनिरासकत्वेन योजितमेवार्थं ब्रह्मस्वरूपानुगतिशून्यत्वादिति हेत्वसिद्धिनिरासकतयापि योजयितुमाह **ब्रह्मस्वरूपानुगतिशून्यत्वादिति । सर्वानुगमाभावेऽपीति ।** पिण्डाकारत्वाल्पपरिमाणत्वादेरनुगत्यभावादिति भावः । 'यदि जगद्ब्रह्मणोस्तर्हि' इति पदानामध्याहारेण पूर्ववद्योजना सुशकेत्यभेदपदार्थमेवाह **अभेदो विकारविकारिभाव इति ।**

सु०— ननु न सुवर्णगतं सत्त्वं खर्वेऽनुगतम्, तत्कथं (अयं) प्रसङ्गः । तत्किं ब्रह्मसत्त्वमेव वियदादीनाम् । अद्धेति चेन्न, प्रमाणाभावात् । 'प्राणा वै सत्यं तेषामेष सत्यम्' इत्यादिश्रुतेः प्राणसत्यत्वस्य ब्रह्माधीनतार्थत्वोपपत्तेः । ब्रह्मण एव सामान्यसत्ता वियदादावनुगतेति चेत्तर्हि कथं न स्वर्णसत्ता खर्वेऽनुगता ।

अथ मन्यसे कारणमेव कार्यात्मना भवतीति परिणामवादिनां मतम् । ततश्च कारणं यत्स्वभावाव्यभिचारि तदनुगमः कार्येऽवश्याभ्युपगन्तव्यः । अन्यथा कारणमेव कार्यात्मना भवतीति रिक्तं वचः स्यात् । अव्यभिचरितस्वभावाननुगमे कारणस्यैवाननुगमप्राप्तेः । न च सन्मात्रस्वभावं सुवर्णम्, येन खर्वं तद्विकारः स्यात् । किन्तु तदव्यभिचारिसुवर्णत्वाद्यनुगमे सतीति । एवं तर्हि जगदपि कथं ब्रह्मपरिणामः स्यात् । न हि सन्मात्रस्वभावं ब्रह्म, किन्तु विज्ञानमानन्दं ब्रह्म इत्यादिश्रुत्या विज्ञानादीनामपि तदव्यभिचारिस्वभावत्वावगमात्, न च विज्ञानानन्दाद्यनुगमः प्रपञ्चेऽस्तीति समम् ।

ननु च क्षीराव्यभिचारिस्वभावमाधुर्यानुगतिविधुरं दधि तद्विकारो दृष्टमिति चेन्न, सत्कार्यवादभङ्गप्रसङ्गात्। किञ्च क्षीरकार्यं दधीति निश्चये न माधुर्यं क्षीरस्वभाव इति कल्प्यते, माधुर्यस्य क्षीरस्वभावतानिश्चये वा क्षीरविनाशे तत्कारणस्य दध्युपादानत्वं कल्प्यत इति न दोषः। अपि चागमैरनुमानैश्च ब्रह्मणो निर्विकारत्वे सिद्धे सति अप्रच्युतस्वरूपस्वभावस्यैव (ब्रह्मणो) जगदुपादानत्वं यो मन्यते तं प्रत्येतौ प्रसङ्गविपर्ययावुक्ताविति को विरोधः।

एतेन प्रधानस्य जगदुपादानत्वेऽप्ययं समानो दोष इति निरस्तम्।

परि०— सत्कार्येति। क्षीरेऽविद्यमानाम्लत्वस्य दध्यङ्गीकारापत्तेरिति भावः। ननु कथं सत्कार्यवादभङ्गभिया माधुर्यस्य क्षीरस्वभावस्य दध्यनुगत्यङ्गीकारे अनुभवविरोधनिरासः। कथं वा क्षीरपरिणामे क्षीरस्वभावानुगत्यनुपलम्भ इत्यत आह **(किञ्च) क्षीरकार्यं दधीति निश्चय इति**। ननु क्षीरस्य माधुर्यस्वभावत्वं सर्वानुभवसिद्धमित्यत आह **माधुर्यस्येति**। ननु क्षीरमेव दध्यासीत्। 'पयो वाव मण्डम्भवती'त्यादिलौकिकवैदिकव्यवहारात् पयस एव दधिवि(कार)कारिता वाच्या। अन्यथा मृत्पिण्डघटादावप्येवमेवापत्तेरिति मन्वानं प्रत्याह **अपि चागमैरिति**। 'अविकारः सदा शुद्ध' इत्यादिप्रागुक्तैरागमैः चेतनत्वाद्यनुमानैश्चेत्यर्थः। **एताविति**। 'अभेदः सत्त्वमात्रेण स्यात् खर्वस्वर्णयोरपी'तिवाक्योक्तौ। यद्यपि यदि जगद्ब्रह्मणोस्सत्त्वमात्रेण विकारविकारिभावः स्यात्, तर्हि खर्वस्वर्णयोरपि विकारविकारिभावः स्यादित्यापादनरूपप्रसङ्ग एव तत्रोक्तो न विपर्ययोऽपि, तथापि न चैवं जगद्ब्रह्मणी न विकारविकारिभाववती इति विपर्ययस्याभिमततयोक्तप्रायत्वादुक्तावित्युक्तम्। **को विरोध इति**। व्यभिचारासिद्ध्यादिविरोधो नास्तीत्यर्थः। **एतेनेति**। य एवं मन्यते तं प्रत्येतौ प्रसङ्गविपर्ययावित्युक्तत्वेन। यदि जगत्प्रधानयोः सत्त्वमात्रेण विकारविकारिभावः तर्हि खर्वस्वर्णयोरपि स स्यादित्यापादनरूपो दोषः समान इति निरस्तमित्यर्थः। प्रधानस्य प्रच्युत(स्वरूप)स्वभावस्यैव जगदात्मना परिणामाङ्गीकारादिति भावः।

सु०— अथ मतम्। द्विरूपं ब्रह्माभ्युपगम्यते अनन्तानन्दचिदात्मकं सदात्मकं चेति। तत्राद्येन रूपेण निमित्तम्, द्वितीयेनोपादानम्। अतो न कश्चिदुक्तो दोषः। तथा हि। यत्तावदुक्तं निर्विकारत्वं तच्चिच्छक्तिविषयत्वाच्छ्रुत्यादेरदूषणम्। निमित्तकारणेन चिच्छक्तिकेन प्रकृतिप्रधानाद्यभिधानं सच्छक्तिकं ब्रह्म परिणमतीत्यङ्गीकारे न युक्तिविरोधोऽपि, सदात्मकस्य जगदुपादानत्वाच्चैतन्याद्यननुगमेऽपि न दोषः, सदनुगमस्य विद्यमानत्वात्। अन्यत्वदर्शनं च न विरुद्ध्यते, यतो यस्मादन्यत्वमुपलभ्यते सर्वज्ञात् तन्निमित्तमेव नोपादानम्, यच्चोपादानं सद्रूपं न तस्माद्भेदेनोपलभ्यत इत्याशङ्क्याह भागेनेति।

अनु०— भागेन परिणामश्चेद्भागयोर्भेद एव हि।

यदि ब्रह्मणः सद्भागेन परिणामः चिद्भागेन निर्विकारत्वमङ्गीक्रियते, तदा वक्तव्यम्; तयोर्भागयोरभेदो भेदाभेदौ वा। न तावदभेदः, द्वयोरपि परिणामित्वादिप्राप्त्या भागद्वयकल्पना-वैयर्थ्यात्। नापि भेदाभेदौ, अभेदेन सङ्करप्रसङ्गात्। भेदोऽभेदकार्यं निरुणद्धीति चेत्, किं तर्ह्यप्रयोजकेनाभेदेन। तस्माद्भागयोरत्यन्तभेद एवाङ्गीकरणीयः।

परि०— भागेनेत्येतदवतारयति **अथ मतमित्यादिना**। **न युक्तीति**। चेतनत्वान्नाचेतनात्मना विक्रियत इत्यादिप्रागुक्तयुक्तिविरोधोऽपि नेत्यर्थः। यद्वा जगत्स्थितिदशायां ब्रह्माभावापातादित्युक्तिविरोधोऽपि नेत्यर्थः।

सु०— ततः किमित्यत आह **यो भाग इति**।

अनु०— **यो भागो न विकारी स्यात्स एवास्माकमीश्वरः ॥**

परस्परमत्यन्तभिन्ने द्वे वस्तुनी। तत्रैकं निर्विकारं जगन्निमित्तमेव। अपरं तु परिणामि जगदुपादानमेव, इत्यङ्गीकारे न ईश्वरस्य केवलनिमित्तत्ववादिनामस्माकं कश्चित् विवादः। निर्विकारस्य जगन्निमित्तस्य अस्माभिरीश्वरत्वेन, परिणामिनो जगदुपादानस्य प्रधानत्वेन स्वीकृतत्वात्। विवादाभावाच्च प्रकृतिश्चेति(त्यादि)सूत्राणामनारम्भ एवेति।

अत्र **यो भाग** इति पराभ्युपगमेनोक्तम्। स्वमतेन तु यद्वस्त्विति ज्ञातव्यम्। न हि भागिनं विना भागः सम्भवति। नापि विकार्यविकारिणोः कश्चिद्भागी विद्यते।

परि०— ननु काऽत्रानुपपत्तिः। येन यो भाग इत्येतत् यद्वस्त्विति व्याक्रियत इत्यत आह **न हि भागिनं विनेति**। भागशब्दितावयवद्वयोपेतमेकं समुदायं विनेत्यर्थः। अस्तु भागी कश्चिदित्यत आह **नापि विकारीति**। विक्रियमाणाऽविक्रियमाणोभयावयवी एकः समुदायो नास्तीत्यर्थः।

सु०— नन्वस्ति विवादविषयः। निमित्तोपादानभेदवादिना निमित्तस्यैव ब्रह्मत्व-मभ्युपगम्यते मया तु सदनन्तानन्दचितां समुदायस्येति तदर्थमधिकरणारम्भ इति चेत्। किमिदं ब्रह्मत्वम्। (किं) ब्रह्मनामवत्त्वमुत जगत्कारणत्वादिलक्षणार्थ(वत्)त्वम्।

आद्यं दूषयति **भिन्नानामिति**।

अनु०— **भिन्नानां समुदायस्य नाम ब्रह्मेति त(चे)द्भवेत्।**

तद्भवेत् इत्यभ्युपगममाह। ततश्चायमर्थः। यदर्थे न विवादोऽस्ति तदाऽनारम्भणीय-मेवाधिकरणम्, शब्दमात्रे परेण विवादाकरणात्। करणेऽप्यशब्दशास्त्रत्वादिति।

परि०— अधिकरणान्तरारम्भमाशङ्कते नन्वस्तीति।

सु०— द्वितीयेऽपि विवेक्तव्यम्। किं परस्परं भिन्नाः सच्चिदानन्दाद्याः प्रत्येकं ब्रह्माणि। उत ते न ब्रह्माणि किन्तु तत्समुदाय एवेति। नाद्यः, एकमेवाद्वितीयमित्यादि श्रुतिविरोधात्। द्वितीयेऽपि तत्समुदायो नाम किं तदुपादानकं द्रव्यान्तरं, सङ्ख्या वा संयोगो वा। सर्वत्रापि दोषमाह **ब्रह्मेति**।

अनु०— **ब्रह्मोपादानता न स्यात्तदा विश्वस्य हि क्वचित्॥**

तदेति। मनसि स्थितानां विकल्पितानां पक्षाणां (वा) अङ्गीकारे। **क्वचित्** पक्षे। हिशब्देनानुपपत्तेः प्रसिद्धतामाह। अत्र हि ब्रह्मोपादानस्य वा तद्गुणिनो वा जगदुपादानत्वं प्राप्तमिति विश्वस्य ब्रह्मोपादानकता न स्यात्। न ह्युपादानगुणिगताः शक्तयः कार्यद्रव्ये गुणे वा सम्भवन्ति, तदुपादानत्वादेरसम्भवात्।

अथवा ब्रह्मणः कार्यत्वाद्गुणत्वाच्च न विश्वोपादानत्वं सम्भवतीति व्याख्येयम्। अत्र ब्रह्मोपादानता इत्युपलक्षणम्, ब्रह्मनिमित्तकता च न युक्तेत्यपि द्रष्टव्यम्।

परि०— **सङ्ख्येति**। सदनन्तानन्दचित्स्वनुगता बहुत्वसङ्ख्या वा सदादीनां सम्बन्धो वेत्यर्थः। **अत्र हीति**। तदुपादानकमित्यादिपक्षत्रये इत्यर्थः। त्वया ब्रह्मशब्दार्थ प्रत्युपादानतया यावत्स्वीकृतं सदादि तत्र सदंश एव जगदुपादानमित्युक्तमित्याद्यपक्षे ब्रह्म प्रत्युपादानभूतस्य सदंशस्य द्वितीयतृतीयपक्षयोर्ब्रह्मशब्दार्थभूतसङ्ख्यासंयोग-लक्षणगुणौ प्रति धर्मिभूतस्य सदंशस्यैव जगदुपादानत्वं प्राप्तमित्यर्थः। ब्रह्मोपादानकतेत्युपलक्षणम्। ब्रह्मस्थितिकता ब्रह्मप्रलयकता चेत्यपि ग्राह्यम्। ननु ब्रह्म प्रत्युपादाने धर्मिभूते वा सदंशे विद्यमानोपादानादिशक्तेः तदुपादानकादिरूपे ब्रह्मण्यपि भावाद्ब्रह्मोपादानकत्वादिकं जगति सेत्स्यतीत्यत आह **न ह्युपादानेति**। कुत इत्यत आह **तदुपादान-त्वादेरिति**। उपादाननिष्ठोपादानत्वस्य तदुपादेयेऽभावात् गुणिनिष्ठगुणाश्रयत्वस्य गुणेऽभावादित्यर्थः।

सु०— स्यादेतत्। कालात्ययापदिष्टमेतदनुमानजातम्। 'यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते', 'आत्मन आकाशः सम्भूतः', 'जन्माद्यस्य यतः' इत्यादिविरोधात्। 'जनिकर्तुः प्रकृतिः' इति प्रकृतावुपादानलक्षणायां हि पञ्चमी विधीयते। तथा चैवोदाहृतम्, 'शृङ्गाच्छरो जायते, गोमयाद् वृश्चिको जायत' इति। प्रसिद्धश्चात्रोपादानोपादेयभाव इति। तदिदमसङ्गतम्। पञ्चमी-बलात्किल उपादानत्वं सिषाधयिषितम्। न चेदं सूत्रमुपादाने पञ्चम्या विधायकम्।

अथ मतम्। अपादाने तावत्पञ्चमी विहिता। अपादाने पञ्चमीति। उपादानं चापादान-विशेषः, 'जनिकर्तुः प्रकृतिरि'ति स्मरणात्। ततोऽपादाने विहिता पञ्चम्युपादानेऽपि भवि-

ष्यति। न चैवं सति पञ्चम्या नियमेनोपादानत्वसिद्धिः, विशेषस्मरणस्य ग्राह्यत्वादित्यत आह **शृङ्गादिति।**

अनु०— **शृङ्गाच्छरोऽविलोमभ्यो दूर्वा गोमयतस्तथा।**
वृश्चिकश्चेत्येवमाद्येष्वपादानत्वमिष्यते॥

तथाशब्दो द्वितीयोदाहरणेन सम्बद्ध्यते। एवमाद्येषु उदाहरणेषु शृङ्गादीनां शरादीन्प्रति **अपादानत्वमिष्यते।** पञ्चम्यर्थतयेति शेषः। उपलक्षणं चैतत्, 'सूत्रे चे'त्यपि ज्ञातव्यम्।

एतदुक्तं भवति। भवेदेवं कथञ्चिद्यदि सूत्र(स्य)तदुदाहरणानां (च) परपरिकल्पितोऽर्थो भवेत्। न चैवम्। किं नाम 'जनिकर्तुः प्रकृतिरि'त्यनेनेदमुच्यते 'जनेः कर्तुर्जायमानस्य या प्रकृतिरुपादानसंसृष्टमपायावधिभूतं द्रव्यं तत्कारकमपादानसंज्ञं भवती'ति। उदाहरणेष्वपि यच्छृङ्गादीनां शरादीन्प्रत्यपायावधित्वमेव, पञ्चमीप्रतिपाद्यमिति।

परि०— **एतदिति।** 'चेतनत्वात्तदन्नं ही'त्यादिनोक्तमनुमानजातमित्यर्थः। **जनिकर्तुः प्रकृतिरितीति।** उपादानरूपायां प्रकृतौ 'जनिकर्तुः प्रकृतिरि'त्यपादानसंज्ञायाम् 'अपादाने पञ्चमी'ति सूत्रेण पञ्चमी विधीयत इत्यर्थः। परोक्तस्य यथाश्रुतस्यानुवाद्यत्वात् 'जनिकर्तुः प्रकृतिरि'ति पञ्चमी विधीयत इत्युक्तम्। अत एवाह **न चेदं सूत्रमुपादाने पञ्चम्या विधायकमिति।** अत्र वाक्यद्वयं ध्येयम्। इदं सूत्रं पञ्चमीविधायकं न। कथञ्चित्पञ्चमीविधायकत्वघटनाया-मप्युपादाने पञ्चमीविधायकं नेति। परम्परया पञ्चमीविधायकत्वाभिप्रायेण आद्यदोषोद्धारमाह **अपादाने तावदिति।** द्वितीयदोषमुद्धरति **उपादानं चेति।** प्रकृतिपदस्योपादानार्थत्वं मत्वाह **इतिस्मरणादिति।** **एवं सतीति।** उपा-दानत्वस्यापादानविशेषत्वे सत्यपि अपादानसामान्ये विहिततया यतो वेत्यादि पञ्चम्या कथितस्यापादानस्य कथं नियमेन तद्विशेषोपादानत्वसिद्धिरिति न वाच्यमित्यर्थः। **विशेषेति।** जायन्त इत्यादि जनिवाचिपदश्रवणेन जनि-कर्तुरिति विशेषस्मृत्युक्तापादानविशेषस्यैव ग्राह्यत्वादित्यर्थः। तृतीये चशब्दश्रवणादाह **द्वितीयोदाहरणेनेति।** अविलोमभ्यो दूर्वेत्यनेनेत्यर्थः। **सूत्रे चेति।** पाणिनीयसूत्रे चेत्यर्थः। **अपायेति।** निर्गच्छतो वस्तुनो विश्लेषे-ऽवधिभूतमित्यर्थः। **तत्कारकमिति।** तस्य जायमानस्य वस्तुनः कारणभूतमित्यर्थः।

सु०— एतदेव प्रपञ्चयति उपादानेति।

अनु०— **उपादानैकदेशत्वं यद्यप्यत्र प्रदृश्यते।**
अप्यपादानतैवात्र दृष्टान्तो ब्रह्मणो भवेत्॥

यद्यप्यत्र शृङ्गादौ शराद्युपादानभूतैकदेशवत्त्वं प्रतीयते, तथा **अपि** याऽत्र **अपादानता** अपायावधित्वलक्षणाऽस्ति सा **एव ब्रह्मणो दृष्टान्तो भवेत्।** पञ्चम्यर्थतायामुदाहरणं भवेत्

न तूपादानतेत्यर्थः । अयमभिप्रायः । शृङ्गादिकं ह्येकदेशेन शरादीन्प्रत्युपादानमेकदेशेन च अपायावधितया कारकं भवति, तस्मिन्नसत्येकदेशान्तरस्योपादानताऽनुपपत्तेः । मुद्गमाषादयो हि यद्यपि तुषान्तरावस्थितेनैवांशेना अङ्कुरोपादानम्, तथाऽपि न तुषविकलानामुमा(मंशा)नामङ्कुरजनकताऽस्ति । तत्रावधिभाग एवापादनं पञ्चमीवाच्यश्च । तद्दृष्टान्तेन ब्रह्मणोऽपि पञ्चमीबलादुपादानप्रधानसंसृष्टावधित्वमेव भवति, न तूपादानत्वमिति ।

ननु कथं तर्हि प्रकृतेर्महान्मतोऽहङ्कार इत्यादिप्रयोगः । तत्रापि परिणतभागसंसृष्टस्य अपरिणतभागस्य अवधिभूतस्य पञ्चमीविषयत्वमिति वदामः । यत्र सर्वस्यापि परिणामः तत्र कथम् । न प्रयोक्तव्यैव तत्र पञ्चमी, न हि क्षीराद्दधि जातमिति प्रयुञ्जते, किन्तु क्षीरमेव दधि जातमिति । यत्र क्वचित्प्रयोगो दृश्यते स गौणो वा सूत्रस्यार्थान्तरकल्पनामूलो वेति ।

परि०— ननूपादानसंसृष्टभागस्याहेतुत्वेनाकाङ्क्षत्वात् कथं तत्र पञ्चमीत्यत आह **अयमभिप्राय इति** । **कारकं भवतीति** । शरीरजननरूपक्रियां प्रति हेतुर्भवति । 'क्रियां कुर्वद्धि कारकमि'ति प्रसिद्धेरिति भावः । जननक्रियाहेतुत्वमेव व्यनक्ति **तस्मिन्नसतीति** । अपायावधिभूते तस्मिन् शृङ्गैकदेशेऽसति एकदेशान्तरस्य शृङ्गसारभागस्येत्यर्थः । ननु मुद्गमाषादौ सर्वस्याप्यङ्कुरात्मना परिणामेनावशिष्टभागाभावात् तत्र पञ्चमी न स्यादिति भावेनाशङ्क्य तत्रापि तुषभागोऽस्तीति समाधत्ते **मुद्गेति** । **इत्यादिप्रयोग इति** । 'ततोऽभवन्महत्तत्त्वमव्यक्तात्कालचोदितात् । महत्तत्त्वाद्विकुर्वाणादहन्तत्त्वमजायते'त्यादि तृतीयस्कन्धादिस्थस्य अर्थतोऽनुवादेन प्रयोगदर्शनमेतत् । प्रयोगमङ्गीकृत्यापि तस्य गतिमाह **स गौणो वेति** । क्षीराद्दधि जातमिति प्रयोग इत्यर्थः । **सूत्रेति** । जनिकर्तुरिति सूत्रे प्रकृतिरुपादानमित्येवंरूपार्थकल्पनामूलो वेत्यर्थः ।

सु०— अथ मन्येत । शृङ्गमेव शरोपादानम्, न तु केचिदवयवा उपादानं केचित्तदवधय इति विभागः, तथा सति शृङ्गाच्छरो जायत इति प्रयोगानुपपत्तेः । यदि चेयं पञ्चम्युपादाने यदि वाऽवधौ तथाऽपि शृङ्गावयवादिति वक्तव्यम् । न च तर्हि अवधित्वमेवास्तु इति वाच्यम्, निरुपादानोत्पत्तिप्रसङ्गात् । अतः शृङ्गस्यैवोपादानत्वात् तत्र पञ्चमीश्रवणादुपादाने पञ्चमीति । तत्राह **न हीति** ।

अनु०— **न ह्युपादानतैवात्र**

अत्र शृङ्गादौ उपादानते(तैवे)ति न वक्तव्यम्, अपरिणतभागस्य शराङ्कुरादेरत्यन्तभिन्नस्य प्रमितत्वात् । अन्यथेदमस्योपादानमिदं नेति व्यवस्थानुपपत्तेरिति हिशब्दार्थः ।

कथं तर्हि शृङ्गादिति प्रयोग इत्यत आह **बाह्यावयवेति** ।

बाह्यावयवगौरवात्।

बाह्याः शराकारेण परिणतेभ्योऽन्ये येऽवधिभूत-**अवयवाः** तेषां **गौरवात्** बहुत्वात्।

एतदुक्तं भवति। कतिपयावयवेषु परिणतेषु बहूनामवशिष्टत्वेन भृङ्गान्तरोत्पत्त्या भृङ्ग-बुद्धिमात्रोत्पत्त्या वा भृङ्गशब्दोपपत्तिरिति।

परि०— कथं तर्हि स्यात्प्रयोग इत्यत आह **यदि चेति**। **तथापीति**। उभयथापीत्यर्थः। 'अत्रे'त्यनुवादः। 'भृङ्गादावि'ति व्याख्या। 'बाह्यावयवगौरवादि'त्यस्य अर्थमाह **अपरिणतेति**। अर्थान्तरपरतयाप्यवतार्य व्याचष्टे **कथमित्यादिना**। भृङ्गावयवेभ्य इति भाव्यमिति भावः। तावता भृङ्गावयवेभ्य इति वक्तव्यमिति चोद्यं न परिहृत-मित्यत आह **एतदुक्तं भवतीति**। **शृङ्गान्तरेति**। कतिपयतन्तुनाशे खण्डपटोत्पत्तिवत् खण्डभृङ्गान्तरोत्पत्त्येत्यर्थः।

सु०— ननु कुतः सूत्रादेरर्थान्तरकल्पना। शब्दार्थविरोधादिति ब्रूमः। उपादीयते कार्य-मनेन स्वरूपतया स्वीक्रियत इत्युपादानम्, अपादीयते परित्यज्यते कार्यमनेनेत्यपादानम् इति स्फुटो विप्रतिषेधः।

किञ्च भाष्यकारेणायमपि योगः शक्योऽवक्तुमिति प्रत्याचक्षाणेन अयमेव सूत्रार्थः सूचितः। यदि तर्हि जनिकर्तुः प्रकृतिरिति सूत्रमुपादानस्यापादानसंज्ञां विदध्यात्, कथं तर्हि ध्रुवमपायेऽपादानमित्यनेनैव गतार्थतामाह। न ह्युपादानस्यापाये ध्रुवत्वमस्ति। तस्मादुपादान-संसृष्टस्यैवावधिभागस्यापादानसंज्ञायामनेन विहितायां भाष्यकारीयं दूषणं सम्बध्यते। तथा सूत्रं समादधानैरपि तस्यैवायं प्रपञ्च इत्युक्तम्। अन्यथा 'प्रागवधेरपादानसंज्ञोक्ता, अत्र तूपादा-नस्य। न ह्यवधिरुपादानमित्येकोऽर्थ' इत्यवक्ष्यन्। अतस्तेषामपि सम्मतोऽयमर्थ इति गम्यते।

परि०— **सूत्रादेरिति**। 'जनिकर्तुः' इति सूत्रस्य भृङ्गादित्यादेरुदाहरणस्य चेत्यर्थः। **शब्दार्थेति**। उपादानापादानशब्दार्थयोरन्योन्यविरोधात् उपादानविशेषत्वायोगादित्यर्थः। तदेवाह **उपादीयत इति**। उपाङ्पूर्वात् दाञ्दान इत्यतः 'कृत्यल्युटो बहुलम्' इति अकर्तरि ल्युडित्युक्तं भवति। एमवग्रेऽपि। शाब्दिकसम्मत्याप्युक्तमर्थं साधयति **किञ्चेति**। आद्यस्य चतुर्थपादे अपादानसंज्ञाप्रकरणे 'भीत्रार्थानां भयहेतुः, पराजेरसोढः, वारणार्थानामीप्सितः अन्तर्धौ येनादर्शनमिच्छति, आख्यातोपयोगे, जनिकर्तुः प्रकृतिः, भुवाप्रभवः' इति सप्त सूत्राणि 'ध्रुवम्' इति सूत्रेण गतार्थतया महाभाष्ये अनारभ्याणीति निराकृतानि। **तत्रायमपि योगः** जनिकर्तुरिति योगः = सूत्रम् अवक्तुं शक्यमिति निराकुर्वाणेनास्मदुक्त एव सूत्रार्थः सूचित इत्यर्थः। तदेव व्यनक्ति **यदीति**। **समादधानैरिति**। न्यासमञ्जरीकारा-दिभिरित्यर्थः। **प्रागिति**। ध्रुवसूत्रे। **अत्र त्विति**। जनिकर्तुरित्यत्र।

सु०— अस्तु वोपादानेऽपि पञ्चमी। तथाऽपि (यत इति) पञ्चमीबलादुपादानत्व-निश्चयो नोपपद्यते, अनेकार्थत्वात्।

विशेषस्मरणादित्युक्तमिति चेत्। किमिदं विशेषस्मरणम्। जनिधातुग्रहणेनेति चेत्, तर्ह्यात्मन आकाशः सम्भूत इत्यादीनामनुदाहरणीयत्वं स्यात्। कुतश्च यत इति पञ्चमीत्यवधृतम्, तसेः सार्वविभक्तिकत्वात्। आत्मन आकाश इत्यनेन एकार्थत्वादिति चेन्न, तस्याः पञ्चम्यां 'भुवः प्रभव' इति विशेषावि(वक्षि)हिताभिव्यक्त्यवधितार्थत्वात्। तया चैवोदाहृतम् 'हिमवतो गङ्गा प्रभवति प्रथममुपलभ्यत इत्यर्थ' इत्यास्तां विस्तरः।

परि०— कुत इति। कस्मात्कार(का)णादिदं पञ्चमीत्यर्थः। ननु 'पञ्चम्यास्तसिल्' इति पञ्चम्यन्तात्तसिलो विधानेन पञ्चम्यन्तकारकस्यापादानवत्त्वात् उपादानस्य चापादानविशेषत्वात् उपादान एव 'यतो वा इमानि' इत्यादि पञ्चमीति निश्चीयत इति चेत्। स्यादेव यद्येवमादिशब्दस्तसिलन्त इति निश्चीयते। न चैवम्। निश्चायकलक्षणाश्रवणात्। स्वरस्यात्रोपनिषदादावनिर्णयात्। 'प्रतियोगे पञ्चम्यास्तसिः' इत्यत्र 'आद्यादिभ्य उपसङ्ख्यानम्' इति वार्तिके आद्यादिशब्देभ्यः सर्वविभक्त्यर्थे तसिप्रत्ययस्य विधानेन 'यतो वा' इत्यादेस्तसिप्रत्ययान्तत्वेनापि सम्भवेन कर्त्रादिकारकान्तत्वोपपत्त्या, यतो येन कर्त्रा इमानि भूतानि जायन्त इत्यादिसम्भवादिति भावेनाह **तसेः सार्वविभक्तिकत्वादिति**। एकार्थत्वादित्यनन्तरमपादानकारकादियं पञ्चमीति निश्चीयत इति योज्यम्। **भुव इति**। भवनं भूः, भुवः भवनस्य कर्तुरिति वर्तते। यस्मिन्व्यापारे सति प्रथमं जनदृष्टिविषयो भवति तादृशव्यापारोऽत्र भवनमुच्यते। तस्य कर्तुरवधिभूतं अपादानसंज्ञं भवतीति सूत्रार्थं हृदि कृत्वाह **इति विशेषेत्यादिना**। भुव इत्युक्तेर्विशेषविधानं ध्येयम्। **प्रथममुपलभ्यत इत्यर्थ इति**। प्रथमोपलम्भानुकूलव्यापारवान् भवतीत्यर्थ इत्यर्थः। तथैव पदमञ्जर्यामुक्तेः। तथा च न पञ्चमीबलात् ब्रह्मणः परिणामित्वरूपोपादानत्वसिद्धिरिति भावः। ननु आत्मन आकाशस्सम्भूत इत्यत्र सम्भूतोऽभिव्यक्त इति व्याख्यानमयुक्तम्। तथात्वे आकाशाद्वायुरित्यादावुत्तरत्रापि तदर्थत्वापत्तेः। तत्र विकारविकारिभावो भवतामपि सम्मत इति चेत् (न)। तत्र जननार्थत्वेऽपीह निर्विकाररूपबाधकवशेनाभिव्यक्तत्वोपपत्तेरित्याद्यभिप्रेत्याह **आस्तां विस्तर इति**।

सु०— अथवा यदुक्तं न ब्रह्मविकारो विश्वं ततो भेदेनोपलम्भादिति, तदसत्, शरादिषु व्यभिचारात्, शरादयो हि शृङ्गाद्युपादानाः ततो भेदेनोपलभ्यन्त; इत्यतो गूढाभिसन्धिराह शृङ्गादिति।

एवमाद्येषु स्थलेषु शरादीन्प्रति शृङ्गादीनाम(प्य)पायावधित्वलक्षणमपादानत्वमेवेष्यते, न पुनरुपादानत्वम्, अतो विपक्षत्वाभावाद्भेदेनोपलम्भो न तत्र साध्यं व्यभिचरतीति।

ननु कथमुच्यते शृङ्गादीनां शरादीन्प्रति नोपादानत्वमिति, तथा सत्युपादानान्तरानुपलम्भाच्छरादीनां निरुपादानोत्पत्तिः प्रसज्येतेत्यतोऽभिसन्धिमुद्घाटयति उपादानेति।

भृङ्गादेरुक्तरूपापादानत्वेऽपि । न च शरादीनां निरुपादानत्वोक्तिप्रसङ्गः, कतिपयानां भृङ्गाद्यवयवानां शराद्युपादानत्वाभ्युपगमात् । न चैवमनैकान्त्यतादवस्थ्यम् । यद्यप्यत्र शृङ्गादौ शराद्युपादानैकदेशत्वं प्र(ती)दृश्यते, तथाऽप्यत्र भृङ्गादौ यस्यैकदेशस्योक्तस्य रूपापादानता स एव ब्रह्मणो दृष्टान्तो भवेत्, तत एव शरादीनां भेदोपलम्भात् । न तूपादानभागः, ततस्तद-भावात् ।

एतदुक्तं भवति । भृङ्गादेरवयवा हि केचिच्छरादीनामुपादानभूताः, केचिन्निमित्तभूताः । तत्र ये निमित्तभूतास्तेषु हेतुवृत्तावपि नानैकान्त्यम्, तेषां सपक्षप्रविष्टत्वात् । ये तूपादानभूता-स्तेषां विपक्षप्रवेशेऽपि न तत्र हेतुवृत्तिरिति कुतोऽनैकान्त्यमिति ॥

यस्तु वैयात्यान्मन्यते, 'नात्रापादानताऽस्ति । किन्तूपादानत्वमेव केवलम्, तथा चानै-कान्तिकत्वमि'ति, स प्रष्टव्यः, किमत्राविनष्ट एव भृङ्गावयव्युपादानमित्यभिप्रायः, किंवा भृङ्गे-ऽविनष्टे तदवयवाः सर्वेऽपीति, उत नष्टे भृङ्गे तदवयवाः सर्वेऽपीति ।

नाद्य इत्याह **न हीति** । **अत्र** भृङ्गे । तथात्वे सुवर्णवच्छरे भृङ्गस्यापि प्रतीतिप्रसङ्गादिति हिशब्दार्थः ।

न द्वितीय इत्याह **न हीति** । अविनष्टभृङ्गेषु तदवयवेषु सर्वेषु शराद्युपादानतैवेति न युक्तम्, तथा सति भृङ्गशरयोः समानदेशताप्रसङ्गादिति हिशब्देन सूचयति ।

न तृतीय इत्याह **न हीति** । अत्र सर्वेष्वपि भृङ्गावयवेषु भृङ्गनाशोत्तरं शराद्युपादानतैवेति न युज्यते, अतो नानैकान्त्यमिति हिशब्दः । कुतो न युज्यत इत्यत आह **बाह्येति** । कार्या-द्बाह्यानामपरिणतानामवयवानामुपलम्भात्, अपरिणतस्याप्युपादानत्वेऽतिप्रसङ्गात् ।

ननु भृङ्गं चेन्नष्टं कथं तर्हि शरोत्पत्त्यनन्तरमपि भृङ्गप्रत्ययप्रयोगावित्यतो गौरवादित्यु-क्तम् । समाधानं पूर्ववत् ।

परि॰— पूर्वं जगतो ब्रह्मोपादानकत्वनिरासकानुमानानां बाधनिरासपरत्वेन व्याख्यातमेव सार्धश्लोकद्वयं 'न चान्यस्यान्यरूपत्वं' इत्येतन्मूलोक्तानुमानस्य व्यभिचारनिरासकतयाऽपि व्याचष्टे **अथवेति** । **गूढाभिसन्धिरिति** । यस्य भेदेनोपलम्भः न तस्योपादानत्वं किन्त्वन्यस्येत्यभिप्रायमप्रकाश्येत्यर्थः । **इत्यभिसन्धिमिति** । इत्याशङ्काया-मभिसन्धिमित्यर्थः । क्वचिदित्यतोऽभिसन्धिमिति पाठः । मूलं योजयितुं परिष्करोति **भृङ्गादेरिति** । योजयति **यद्यप्यत्रेत्यादिना** । किंवा भृङ्गे विनष्ट इत्यत्र अविनष्ट इति पदच्छेदः । अविनष्टभृङ्गेष्विति बहुव्रीहिः । **समान-**

देशतेति। यावद्देशस्थता शृङ्गस्य तावद्देशस्थता शरस्य अपि स्यादित्यर्थः। **समाधानं पूर्ववदिति**। शृङ्गान्तरो-त्पत्त्या शृङ्गबुद्धिमात्रोत्पत्त्या वा शृङ्गपदप्रयोग इति ध्येयमित्यर्थः।

सु०— मा भूद्भेदोपलम्भस्यात्र व्यभिचारः। तथाऽपि यदुक्तं नाचेतनविकारश्चेतन इति तदत्र व्यभिचरति। अचेतनाद्गोमयादेः चेतनस्य वृश्चिकादेर्जननदर्शनादित्यत आह न चेति।

अनु०— न चाचेतनतस्तत्र चेतनस्य समुद्भवः ॥

तत्र गोमयादेर्वृश्चिकादिजन्मनि।

नन्वनादिश्चेतन इति पूर्वाभ्यस्ताहाराभिलाषादिना प्रसिद्धम्, अन्यथा पूर्वकर्माभावे जन्मनोऽप्यसम्भवात्। मध्ये कथञ्चित्सम्भवेऽप्यादिसर्गे सर्वथा(अपि) अनुपपत्तेः। तत्कथं निर्दलमिदमाशङ्कितम्। सत्यम्। तथाऽपि परेण स्वग्रन्थे निवेशितत्वात्।

अचेतनाच्चेतनस्य जन्माभावे गोमयाद् वृश्चिको जायत इत्यादिव्यवहारविरोध इत्यत आह उपादानतयेति।

उपादानतया

पूर्वेणैव सम्बन्धः।

न वयं कारणत्वमात्रं निषेधामो येन व्यवहारविरोधः स्यात्, किन्तूपादानतया, तस्यैव प्रकृतत्वात्।

परि०— विपक्षदण्डेनापि अनादित्वमित्याह **अन्यथेति**। जन्ममात्रस्यादृष्टाधीनत्वादिति भावः। ननूत्पत्ति-मात्रस्य कर्मायत्तत्वेऽप्यनादित्वं चेतनस्य नोपेयम्। सर्गादावुत्पन्नस्य कर्मानुष्ठानसम्भवेन तेन कर्मणा पुनरुत्पत्ति-सम्भवादित्यत आह **मध्य इति**। **मध्ये** सर्गकाले स्वोत्पत्त्यनन्तरकाल इत्यर्थः। (इदानीं क्रियमाण इत्यर्थः)। तदानीं क्रियमाणकर्मणोऽपि पूर्वकर्माधीनत्वावश्यम्भावात् कथञ्चिदित्युक्तम्। **स्वग्रन्थ इति**। 'न विलक्षणत्वात्' इत्यधि-करणभाष्यादावित्यर्थः।

सु०— यदि गोमयादिकं वृश्चिकादिकं प्रति नोपादानम्, किंरूपं तर्हि कारणम्। येन व्यवहारोपपत्तिरिति पृच्छति किं तर्हीति। उत्तरमाह अपादानमिति।

अनु०— किं तर्ह्यपादानं ह्यचेतनम्।

अस्य वृश्चिकादिशब्दाभिधेयस्य। प्रदृश्यते हीति ततो निर्गतत्वोपलम्भादित्यर्थः।

भृङ्गादेरुक्तरूपापादानत्वेऽपि। न च शरादीनां निरुपादानत्वोक्तिप्रसङ्गः, कतिपयानां भृङ्गाद्यवयवानां शराद्युपादानत्वाभ्युपगमात्। न चैवमनैकान्त्यतादवस्थ्यम्। यद्यप्यत्र भृङ्गादौ शराद्युपादानैकदेशत्वं प्र(ती)दृश्यते, तथाऽप्यत्र भृङ्गादौ यस्यैकदेशस्योक्तस्य रूपापादानता स एव ब्रह्मणो दृष्टान्तो भवेत्, तत एव शरादीनां भेदोपलम्भात्। न तूपादानभागः, ततस्तद-भावात्।

एतदुक्तं भवति। भृङ्गादेरवयवा हि केचिच्छरादीनामुपादानभूताः, केचिन्निमित्तभूताः। तत्र ये निमित्तभूतास्तेषु हेतुवृत्तावपि नानैकान्त्यम्, तेषां सपक्षप्रविष्टत्वात्। ये तूपादानभूता-स्तेषां विपक्षप्रवेशेऽपि न तत्र हेतुवृत्तिरिति कुतोऽनैकान्त्यमिति॥

यस्तु वैयात्यान्मन्यते, 'नात्रापादानताऽस्ति। किन्तूपादानत्वमेव केवलम्, तथा चानै-कान्तिकत्वमि'ति, स प्रष्टव्यः, किमत्राविनष्ट एव भृङ्गावयव्युपादानमित्यभिप्रायः, किंवा भृङ्गे-ऽविनष्टे तदवयवाः सर्वेऽपीति, उत नष्टे भृङ्गे तदवयवाः सर्वेऽपीति।

नाद्य इत्याह **न हीति**। अत्र भृङ्गे। तथात्वे सुवर्णवच्छरे भृङ्गस्यापि प्रतीतिप्रसङ्गादिति हिशब्दार्थः।

न द्वितीय इत्याह **न हीति**। अविनष्टभृङ्गेषु तदवयवेषु सर्वेषु शराद्युपादानतैवेति न युक्तम्, तथा सति भृङ्गशरयोः समानदेशताप्रसङ्गादिति **हिशब्देन** सूचयति।

न तृतीय इत्याह **न हीति**। अत्र सर्वेष्वपि भृङ्गावयवेषु भृङ्गनाशोत्तरं शराद्युपादानतैवेति न युज्यते, अतो नानैकान्त्यमिति **हिशब्दः**। कुतो न युज्यत इत्यत आह **बाह्येति**। कार्या-द्बाह्यानामपरिणतानामवयवानामुपलम्भात्, अपरिणतस्याप्युपादानत्वेऽतिप्रसङ्गात्।

ननु भृङ्गं चेन्नष्टं कथं तर्हि शरोत्पत्त्यनन्तरमपि भृङ्गप्रत्ययप्रयोगावित्यतो गौरवादित्यु-क्तम्। समाधानं पूर्ववत्।

परि०— पूर्वं जगतो ब्रह्मोपादानकत्वनिरासकानुमानानां बाधनिरासपरत्वेन व्याख्यातमेव सार्धश्लोकद्वयं 'न चान्यस्यान्यरूपत्वं' इत्येतन्मूलोक्तानुमानस्य व्यभिचारनिरासकतयाऽपि व्याचष्टे **अथवेति**। **गूढाभिसन्धिरिति**। यस्य भेदेनोपलम्भः न तस्योपादानत्वं किन्त्वन्यस्येत्यभिप्रायमप्रकाश्येत्यर्थः। **इत्यभिसन्धिमिति**। इत्याशङ्काया-मभिसन्धिमित्यर्थः। क्वचिदित्यतोऽभिसन्धिमिति पाठः। मूलं योजयितुं परिष्करोति **भृङ्गादेरिति**। योजयति **यद्यप्यत्रेत्यादिना**। किंवा भृङ्गे विनष्ट इत्यत्र अविनष्ट इति पदच्छेदः। अविनष्टभृङ्गेष्विति बहुव्रीहिः। **समान-**

देशतेति । यावद्देशस्थता शृङ्गस्य तावद्देशस्थता शरस्य अपि स्यादित्यर्थः । **समाधानं पूर्ववदिति** । शृङ्गान्तरोत्पत्त्या शृङ्गबुद्धिमात्रोत्पत्त्या वा शृङ्गपदप्रयोग इति ध्येयमित्यर्थः ।

सु०— मा भूद्भेदोपलम्भस्यात्र व्यभिचारः । तथाऽपि यदुक्तं नाचेतनविकारश्चेतन इति तदत्र व्यभिचरति । अचेतनाद्गोमयादेः चेतनस्य वृश्चिकादेर्जननदर्शनादित्यत आह न चेति ।

अनु०— न चाचेतनतस्तत्र चेतनस्य समुद्भवः ॥

तत्र गोमयादेर्वृश्चिकादिजन्मनि ।

नन्वनादिश्चेतन इति पूर्वाभ्यस्ताहाराभिलाषादिना प्रसिद्धम्, अन्यथा पूर्वकर्माभावे जन्मनोऽप्यसम्भवात् । मध्ये कथञ्चित्सम्भवेऽप्यादिसर्गे सर्वथा(अपि) अनुपपत्तेः । तत्कथं निर्दलमिदमाशङ्कितम् । सत्यम् । तथाऽपि परेण स्वग्रन्थे निवेशितत्वात् ।

अचेतनाच्चेतनस्य जन्माभावे गोमयाद् वृश्चिको जायत इत्यादिव्यवहारविरोध इत्यत आह उपादानतयेति ।

उपादानतया

पूर्वेणैव सम्बन्धः ।

न वयं कारणत्वमात्रं निषेधामो येन व्यवहारविरोधः स्यात्, किन्तूपादानतया, तस्यैव प्रकृतत्वात् ।

परि०— विपक्षदण्डेनापि अनादित्वमित्याह **अन्यथेति** । जन्ममात्रस्यादृष्टाधीनत्वादिति भावः । ननूत्पत्तिमात्रस्य कर्मायत्तत्वेऽप्यनादित्वं चेतनस्य नोपेयम् । सर्गादावुत्पन्नस्य कर्मानुष्ठानसम्भवेन तेन कर्मणा पुनरुत्पत्तिसम्भवादित्यत आह **मध्य इति** । **मध्ये** सर्गकाले स्वोत्पत्त्यनन्तरकाल इत्यर्थः । (इदानीं क्रियमाण इत्यर्थः) । तदानीं क्रियमाणकर्मणोऽपि पूर्वकर्माधीनत्वावश्यम्भावात् कथञ्चिदित्युक्तम् । **स्वग्रन्थ इति** । 'न विलक्षणत्वात्' इत्यधिकरणभाष्यादावित्यर्थः ।

सु०— यदि गोमयादिकं वृश्चिकादिकं प्रति नोपादानम्, किंरूपं तर्हि कारणम् । येन व्यवहारोपपत्तिरिति पृच्छति किं तर्हीति । उत्तरमाह अपादानमिति ।

अनु०— किं तर्ह्यपादानं ह्यचेतनम् ।

अस्य वृश्चिकादिशब्दाभिधेयस्य । प्रदृश्यते हीति ततो निर्गतत्वोपलम्भादित्यर्थः ।

शृङ्गादेरुक्तरूपापादानत्वेऽपि । न च शरादीनां निरुपादानत्वोक्तिप्रसङ्गः, कतिपयानां शृङ्गाद्यवयवानां शराद्युपादानत्वाभ्युपगमात् । न चैवमनैकान्त्यतादवस्थ्यम् । यद्यप्यत्र शृङ्गादौ शराद्युपादानैकदेशत्वं प्र(ती)दृश्यते, तथाऽप्यत्र शृङ्गादौ यस्यैकदेशस्योक्तस्य रूपापादानता स एव ब्रह्मणो दृष्टान्तो भवेत्, तत एव शरादीनां भेदोपलम्भात् । न तूपादानभागः, ततस्तद-भावात् ।

एतदुक्तं भवति । शृङ्गादेरवयवा हि केचिच्छरादीनामुपादानभूताः, केचिन्निमित्तभूताः । तत्र ये निमित्तभूतास्तेषु हेतुवृत्तावपि नानैकान्त्यम्, तेषां सपक्षप्रविष्टत्वात् । ये तूपादानभूता-स्तेषां विपक्षप्रवेशेऽपि न तत्र हेतुवृत्तिरिति कुतोऽनैकान्त्यमिति ॥

यस्तु वैयात्यान्मन्यते, 'नात्रापादानताऽस्ति । किन्तूपादानत्वमेव केवलम्, तथा चानै-कान्तिकत्वमि'ति, स प्रष्टव्यः, किमत्राविनष्ट एव शृङ्गावयव्युपादानमित्यभिप्रायः, किंवा शृङ्गे-ऽविनष्टे तदवयवाः सर्वेऽपीति, उत नष्टे शृङ्गे तदवयवाः सर्वेऽपीति ।

नाद्य इत्याह **न हीति** । अत्र शृङ्गे । तथात्वे सुवर्णवच्छरे शृङ्गस्यापि प्रतीतिप्रसङ्गादिति हिशब्दार्थः ।

न द्वितीय इत्याह **न हीति** । अविनष्टशृङ्गेषु तदवयवेषु सर्वेषु शराद्युपादानतैवेति न युक्तम्, तथा सति शृङ्गशरयोः समानदेशताप्रसङ्गादिति **हिशब्देन** सूचयति ।

न तृतीय इत्याह **न हीति** । अत्र सर्वेष्वपि शृङ्गावयवेषु शृङ्गनाशोत्तरं शराद्युपादानतैवेति न युज्यते, अतो नानैकान्त्यमिति **हिशब्दः** । कुतो न युज्यत इत्यत आह **बाह्येति** । कार्या-द्बाह्यानामपरिणतानामवयवानामुपलम्भात्, अपरिणतस्याप्युपादानत्वेऽतिप्रसङ्गात् ।

ननु शृङ्गं चेन्नष्टं कथं तर्हि शरोत्पत्त्यनन्तरमपि शृङ्गप्रत्ययप्रयोगावित्यतो गौरवादित्यु-क्तम् । समाधानं पूर्ववत् ।

परि०— पूर्वं जगतो ब्रह्मोपादानकत्वनिरासकानुमानानां बाधनिरासपरत्वेन व्याख्यातमेव सार्धश्लोकद्वयं 'न चान्यस्यान्यरूपत्वं' इत्येतन्मूलोक्तानुमानस्य व्यभिचारनिरासकतयाऽपि व्याचष्टे **अथवेति** । **गूढाभिसन्धिरिति** । यस्य भेदेनोपलम्भः न तस्योपादानत्वं किन्त्वन्यस्येत्यभिप्रायमप्रकाश्येत्यर्थः । **इत्यभिसन्धिमिति** । इत्याशङ्काया-मभिसन्धिमित्यर्थः । क्वचिदित्यतोऽभिसन्धिमिति पाठः । मूलं योजयितुं परिष्करोति **शृङ्गादेरिति** । योजयति **यद्यप्यत्रेत्यादिना** । किंवा शृङ्गे विनष्ट इत्यत्र अविनष्ट इति पदच्छेदः । अविनष्टशृङ्गेष्विति बहुव्रीहिः । **समान-**

देशतेति । यावद्देशस्थता शृङ्गस्य तावद्देशस्थता शरस्य अपि स्यादित्यर्थः । **समाधानं पूर्ववदिति** । शृङ्गान्तरोत्पत्त्या शृङ्गबुद्धिमात्रोत्पत्त्या वा शृङ्गपदप्रयोग इति ध्येयमित्यर्थः ।

सु०— मा भूद्भेदोपलम्भस्यात्र व्यभिचारः । तथाऽपि यदुक्तं नाचेतनविकारश्चेतन इति तदत्र व्यभिचरति । अचेतनाद्गोमयादेः चेतनस्य वृश्चिकादेर्जननदर्शनादित्यत आह न चेति ।

अनु०— न चाचेतनतस्तत्र चेतनस्य समुद्भवः ॥

तत्र गोमयादेर्वृश्चिकादिजन्मनि ।

नन्वनादिश्चेतन इति पूर्वाभ्यस्ताहाराभिलाषादिना प्रसिद्धम्, अन्यथा पूर्वकर्माभावे जन्मनोऽप्यसम्भवात् । मध्ये कथञ्चित्सम्भवेऽप्यादिसर्गे सर्वथा(अपि) अनुपपत्तेः । तत्कथं निर्दलमिदमाशङ्कितम् । सत्यम् । तथाऽपि परेण स्वग्रन्थे निवेशितत्वात् ।

अचेतनाच्चेतनस्य जन्माभावे गोमयाद् वृश्चिको जायत इत्यादिव्यवहारविरोध इत्यत आह उपादानतयेति ।

उपादानतया

पूर्वेणैव सम्बन्धः ।

न वयं कारणत्वमात्रं निषेधामो येन व्यवहारविरोधः स्यात्, किन्तूपादानतया, तस्यैव प्रकृतत्वात् ।

परि०— विपक्षदण्डेनापि अनादित्वमित्याह **अन्यथेति** । जन्ममात्रस्यादृष्टाधीनत्वादिति भावः । ननूत्पत्तिमात्रस्य कर्मायत्तत्वेऽप्यनादित्वं चेतनस्य नोपेयम् । सर्गादावुत्पन्नस्य कर्मानुष्ठानसम्भवेन तेन कर्मणा पुनरुत्पत्तिसम्भवादित्यत आह **मध्य इति** । **मध्ये** सर्गकाले स्वोत्पत्त्यनन्तरकाल इत्यर्थः । (इदानीं क्रियमाण इत्यर्थः) । तदानीं क्रियमाणकर्मणोऽपि पूर्वकर्माधीनत्वावश्यम्भावात् कथञ्चिदित्युक्तम् । **स्वग्रन्थ इति** । 'न विलक्षणत्वात्' इत्याधिकरणभाष्यादावित्यर्थः ।

सु०— यदि गोमयादिकं वृश्चिकादिकं प्रति नोपादानम्, किंरूपं तर्हि कारणम् । येन व्यवहारोपपत्तिरिति पृच्छति किं तर्हीति । उत्तरमाह अपादानमिति ।

अनु०— किं तर्ह्यपादानं ह्यचेतनम् ।

अस्य वृश्चिकादिशब्दाभिधेयस्य । प्रदृश्यते हीति ततो निर्गतत्वोपलम्भादित्यर्थः ।

नन्वेकदेशेनोपादानत्वमभ्युपगतमिति । सत्यम्, तच्छरीरापेक्षया; इत्युक्तम् **कार्यदेहगतस्येति** ।

कार्यदेहगतस्यास्य चेतनस्य प्रदृश्यते ॥

गोमयाद्युपादानकदेहगतस्येत्यर्थः ।

अयमत्र समुदायार्थः । वृश्चिकादिशब्देन द्वयमुच्यते देहश्चेतनश्च । तत्र गोमयाद्यचेतनमचेतनस्य देहस्योत्पत्तावेकदेशेनोपादानमेकदेशेनापादानं च भवति । चेतनस्य तु प्रादुर्भावलक्षणे जनने निमित्तमेव, देहहेतुत्वात्, तत्रैव चास्य प्रादुर्भावात् । अत एवास्येति प्रत्यक्षवन्निर्देशः कृतः । अपगमने तु अवधित्वेनापादानमेव, अतो नोक्तनियमभङ्ग इति ।

परि०— **प्रदृश्यते** हि इत्यनुवादः । ततो निर्गतत्वोपलम्भात् इति व्याख्या । हिर्हेताविति भावः । तच्छरीरेति । तदेकदेशेनोपादानत्वम् । वृश्चिकशरीरापेक्षयेत्युक्तमित्यर्थः । यदि गोमयादीत्यादिचोद्यनिरासस्य अस्फुटत्वादाह **अयमत्र समुदायार्थ** इति ।

सु०— एवं ब्रह्मणो जगदुपादानत्वाभावे प्रमाणान्यभिधाय परोपन्यस्तानि प्रमाणानि निराकरिष्यन् क्रमस्याप्रयोजकत्वात् परिणामादिति सूत्रार्थतयोक्तां श्रुतिं तावन्निराचष्टे **सच्चेति** ।

अनु०— सच्च त्यच्चाभवदिति नास्य विश्वत्वमुच्यते ।

'सच्च त्यच्चाभवत् निरुक्तं चानिरुक्तं च निलयनं चानिलयनं च विज्ञानं चाविज्ञानं च सत्यं चानृतं च सत्यमभवत्' इत्यस्यां श्रुतावस्य ब्रह्मणः सत्त्यदादिशब्दाभिधेयमूर्तामूर्तराशिद्वयात्मकविश्वभाव उच्यत इति नास्ति । कुतो नेत्यत आह **तत्सृष्ट्वेति** ।

तत्सृष्ट्वेति गिरैवास्य पूर्वं विश्वस्य सिद्धितः ॥

'स इदं सर्वमसृजत । यदिदं किञ्च । तत्सृष्ट्वा तदेवानुप्राविशत् । तदनुप्रविश्य । सच्च त्यच्चाभवत्' इति वचनेन ब्रह्मणः सत्त्यदादिभवनात्पूर्वमेवास्य मूर्तामूर्तरूपस्य विश्वस्योत्पत्तेरवगतत्वात् ।

एतदुक्तं भवति । नेदं सत्त्यदादिभवनं विश्वो(श्वस्यो)त्पादनम्, विश्वोत्पत्त्युत्तरकालीनत्वात् । या क्रिया यदुत्तरकालीना, नासावसौ । यथा भुक्त्वा चरतीत्युक्तं चरणं न पूर्वकालीनं भोजनमस्ति । अनुपपन्नार्थं चान्यथा वाक्यमापद्येत, न हि मृत्सुवर्णादिकं घटरुचकादि सृष्ट्वा तदनुप्रविश्य तद्भवति ।

यद्वा 'विश्वं सत्त्यदादिशव्दार्थतयाऽत्र न विवक्षितम्, तद्भवनात्पूर्वकालीनोत्पत्तिकत्वाद्भोजनवदि'त्यादि प्रयोक्तव्यम्।

परि०— अनुपपन्नार्थं वाक्यमापद्यते इत्युक्तं व्यनक्ति न हीति। इत्यादीत्यादिपदेन विश्वोत्पत्तिः न सत्त्यदादिभवनरूपतयाऽत्राभिमता ततः पूर्वकालीनत्वादिति प्रयोगो ग्राह्यः।

सु०— कस्तर्हि श्रुत्यर्थ इत्यत आह **सत्त्वादिति**।

अनु०— सत्त्वात्ततेर्वैदिकत्वात्सम्यग्वक्तुमशक्यतः।
आश्रयत्वात्स्वाश्रयत्वाज्ज्ञानत्वाद् दुर्विदत्वतः॥
सततेर्यातनाच्चैव ह्यप्राप्यत्वाच्च दुर्जनैः।
नित्यसाधुगुणव्याप्तियन्तृरूपत्वतः सदा॥
जगद्भतेन रूपेण ब्रह्मैव हि तथोच्यते।

जगद्भावं विना सत्त्वादिधर्मयोगेन ब्रह्मैव तथा सत्त्यदादिकमुच्यते। तर्हि तदनुप्रविश्येत्यस्यान्वयो नास्ति। न हि ब्रह्मणः सत्त्वादिधर्मयोगे सदादिशव्दवाच्यत्वे वा जगत्प्रवेशस्योपयोगोऽस्ति। नापि ततः पूर्वकालीनता॥ किञ्चैवं सति प्रसिद्धिविरोधः, सत्त्यदादिशव्दानां 'द्वे वा व ब्रह्मणो रूपे' इत्यादौ मूर्तामूर्तवाचितया प्रसिद्धत्वात्, इत्यतो **जगद्भतेन रूपेणे**त्युक्तम्। यद्यप्यनन्यापेक्षया सर्वदा सत्त्वादिधर्मयोगः सदादिशव्दवाच्यता च ब्रह्मणः,तथाऽपि तत्तद्वस्तुगतरूपेणैव तत्तच्छव्दवाच्यत्वमित्यस्ति व्यवस्था। तथा च मूर्तामूर्तजगद्भतेन रूपेण ब्रह्म सदादिशब्दवाच्यमित्यतः **तदनुप्रविश्येति** सम्वध्यते। परमेश्वरसन्निधानादेव मूर्तामूर्तादिरपि सदादिशब्दवाच्यता चोपपद्यत इति।

परि०— ब्रह्मैव हि तथोच्यत इत्येतद्व्याकुर्वन्नेवकारव्यावर्त्यमाह **जगद्भावं विनेति**। कथं तर्हीत्यतः पूर्वतनश्लोकद्वयोक्तस्यानुवादः **सत्त्वादिधर्मयोगेनेति**। 'तथे'त्यनुवादः 'सत्त्यदादिकमि'ति व्याख्या। 'जगद्भतेन रूपेण' इति पादमवतारयति **तर्हीति**। **उपयोगो न ह्यस्तीति**। भवत्पक्षे तयोरनन्यापेक्षत्वादिति भावः। ल्यप्प्रयोगश्च न युक्त इत्याह **नापि तत इति**। सत्त्वादिधर्मयोग-सदादिशव्दवाच्यत्वाभ्यां 'तदनुप्रविश्ये'त्युक्तप्रवेशस्य पूर्वकालीनतापि नास्ति। येन प्रविश्येति ल्यप्प्रत्ययस्योपपन्नता स्यादित्यर्थः। सदा सत्त्वादिधर्मयोगादिभावादिति भावः। **तदनुप्रविश्येति सम्वन्ध्यत इति**। तत्प्रकारश्च 'ततश्चायं श्रुत्यर्थः' इत्यग्रे व्यक्तः।

सु०— सत्त्वादुत्तमत्वात् सत्। ततेर्व्याप्तेः त्यत्। तनु विस्तार इत्यस्माद् ड्यत्प्रत्ययः। वैदिकत्वान्निरुक्तम्। निश्चयेनोक्तं हि **निरुक्तम्**। न हि वेदादृतेऽन्येन ब्रह्म निश्चयेन वक्तुं

शक्यते । सम्यग्वक्तुमशक्यत्वतः **अनिरुक्तम्** । यद्यपि निश्चयेनोक्तं न भवतीत्यनिरुक्तम्, तथाऽपि निरुक्तमित्यनेन विरोधात् **सम्यक्** कार्त्स्न्येन **वक्तुमशक्यत्वत** इत्युक्तम् ।

ननु वेदेतरप्रमाणेनानिरुक्तमिति कुतो न व्याख्यायते । न । प्रकृतपरित्यागप्रसङ्गात् । वेदेन निरुक्तमिति (हि) प्रकृतम् ॥ किञ्चोक्तेः शब्दधर्मत्वात् प्रत्यक्षानुमानाभ्यामनिरुक्तमित्ययुक्तम्, स्मृतीनामपि वेदात्मकत्वेन विरोधतादवस्थ्यम् । महिमाधिक्यं चात्र लभ्यत इति ।

जगदाश्रयत्वात् **निलयनम्** । निश्चितमयन्ते प्रवर्तन्तेऽस्मिन्निति । रो ल इति योग-विभागाल्लत्वम् । निपूर्वस्य ली(ङ्)श्लेषण इत्यस्य वाऽधिकरणे ल्युटि कृते रूपमेतत् । स्वाश्रय-त्वात् **अनिलयनम्** । न विद्यते स्वातिरिक्तं निलयनं यस्येति ।

ज्ञानत्वाद्विशेषज्ञानरूपत्वात् **विज्ञानम्** । दुर्विदत्वतो दुर्ज्ञेयत्वात् **अविज्ञानम्** । न विद्यते विज्ञानं सकलविशेषावगाहिजीवज्ञानं यद्विषय इति ।

सत्ततेः सम्यग्व्याप्तेर्यातनाद्यतनं प्रति हेतुत्वाच्च **सत्यम्** । तनोतेः ड्विप्रत्यये तकारमात्रं रूपम् । तेन सच्छब्दस्य बहुव्रीहिः ॥ यती प्रयत्न इत्यस्यान्तर्णीतण्यर्थस्य डप्रत्यये (यमिति) रूपम् । ततः कर्मधारयः । 'अयस्मायदीनि छन्दसी'ति भसंज्ञाश्रयणाज्जश्त्वाभावः ।

दुर्जनैरप्राप्यत्वादेवानृतश्च, न तु मिथ्यात्वात् । यद्यपि ऋतं प्राप्तं नेत्यनृतम्, तथाऽपि 'ब्रह्मविदाप्नोति परम्' इत्यादिश्रुतिविरोधपरिहाराय दुर्जनैरित्युक्तम् ॥ **हिशब्दो** ब्रह्मणो मिथ्या-त्वाभावे प्रसिद्धिं द्योतयति ।

नित्यसाधुगुणव्याप्तियन्तृरूपत्वतः सत्यम् ॥ अत्र नित्यत्वत इत्येकं व्याख्यानम्, नित्य-सत्यशब्दयोरैकार्थ्यस्य वक्ष्यमाणत्वात् । **सत्** साधुगुणाः, 'सद्भावे साधुभावे चे'ति वचनात्, तेषां व्याप्तिर्बाहुल्यं **तकारेणोक्तम्** । पूर्ववत्तनोतेर्भावे ड्विप्रत्ययः ॥ तस्य यन्तृरूपत्वात् **यम्** । यम उपरम इति धातोः (इत्यतो) डः । भक्तेषु साधुगुणबाहुल्यप्रेरकत्वादिति यावत् ।

अभवदिति वचनाद्ब्रह्मणः सत्त्वादिकं सादीति शङ्कानिरासायोक्तम् **सदेति** । प्रत्येकं चास्य सम्बन्धः ।

परि०— व्याख्येयपदानि दर्शयन् सत्त्वादित्यादि व्याचष्टे **सत्त्वादुत्तमत्वादित्यादिना** । ड्यत्प्रत्यय इति । टिलोपे त्यदिति रूपमिति भावः । अशक्यत इति मूलपदं भावप्रधानमित्युपेत्य अशक्यत्वत इत्यनूद्य अनिरुक्तमिति व्याख्येयं दर्शितम् । निषेधति **नेति** । तत्र हेतुः **प्रकृतेत्यादि** । नन्वेवं स्मृतिभिरुक्तं नेत्यनिरुक्तमस्त्वित्यत आह

स्मृतीनामपीति । वेदात्मकत्वेन वेदार्थप्रतिपादकत्वेनार्थैक्याद्वेदात्मकत्वेनेत्युक्तम् । यद्वा प्राग्वेदपदेन स्मृतीना-मभिप्रेतत्वेनेत्यर्थः । **विरोधतादवस्थ्यमिति** । वेदेन निरुक्तं वेदेनानिरुक्तमित्युक्तविरोधतादवस्थ्यमित्यर्थः । **महिमा-धिक्यं चात्र लभ्यत इति** । कात्स्र्न्येनानिरुक्तमिति व्याख्यान इत्यर्थः । निलयनशब्दाज्जगदाश्रयत्वलाभं दर्शयति **निश्चितमिति** । क्रियाविशेषणमेतत् । निरित्युपसर्गोऽयम् । न नु निषेधार्थो निरित्युपसर्ग इति भावः । प्रवर्तन्ते चराचरा इति योज्यम् । ननु निरुपपदस्य, अयगताविति धातोः करणाधिकरणयोश्चेत्यधिकरणे ल्युटि युवोरनाकावित्यनादेशे निरः सकारस्य 'ससजुषो रुः' इति प्राप्तरुत्वस्यासिद्धत्वा 'उपसर्गस्यायताविति' लत्वं नेति वृत्त्याद्यावृक्तेर्निरयनमिति स्यादित्यत आह रो ल इति । 'कृपो रो लः' इति सूत्रे रो ल इति पृथग्योगं विभज्य रेफस्य लकारो भवतीष्टविषये इत्यर्थमुपेत्यात्र लत्वं निर्वाह्यमित्यर्थः । **अधिकरणे ल्युटि कृत इति** । नितरां लीयतेऽस्मिन्नित्यधिकरणे ल्युटि युवोरनाकावित्यनादेशे च सार्वधातुकार्धधातुकयोरिति गुणे कृते अनादेशे रूपमित्यर्थः । **जीवज्ञानं** जीवकर्तृकं ज्ञानम् । जीवशब्दोऽत्र 'प्रकृतिं विद्धि मे पराम् । जीवभूतां महाबाहो' इत्यत्रेव चेतनार्थः । रमादिचेतनाः यद्विषये सकलविशेषान्न विजानन्ति । तद्विज्ञानमित्यर्थः । **ड्विप्रत्यय इति** । भाव इति योज्यम् । डित्त्वात् तनुविस्तार इत्यस्य टिलोपे 'उपदेशेऽजनुनासिक इत्' इतीकारापगमे वेरपृक्तस्येति वकारलोपे च त् इति रूपम् । सत् समीचीनं त् व्यापनं यस्येति बहुव्रीहिरित्यर्थः । तर्हि सद्यमिति स्यात् 'झला जशोऽन्ते' इति जश्त्वप्राप्तेरित्यत आह **अयस्मयेति** । अयोमयेति भाव्ये सति संज्ञायां आकडारादेका संज्ञा इत्युक्तत्वेन पदसंज्ञाया अभावाज्जत्वाद्यभावेन अयस्मयानि पात्राणीत्यादौ यथा छन्दसि रूपं तथाऽत्रापि सत्त्यमिति रूपमित्यर्थः । **वक्ष्यमाणत्वादिति** । 'सदातनं सत्यमिति नित्यमेवोच्यते बुधैरि'ति वाचारम्भणश्रुतिव्याख्यावसरेऽत्रैव पादे वक्ष्यमाणत्वादित्यर्थः । तथा च तत्रैव तदवयवार्थव्युत्पादनं दर्शयिष्यत इति भावः । सदिति प्रातिपदिकनिर्देशोऽयम् । सदिति पदेन साधुगुणा उच्यन्त इत्यर्थः ॥ **इतिवचनादिति** । सत्तदशे गीतावचनादित्यर्थः । **अभवदिति वचनादिति** । श्रुतौ 'सच्च त्यच्चाभवत्' इत्युपक्रमे 'सत्यमभवदि'त्युपसंहारे च श्रवणादित्यर्थः । **सत्त्वादिकमिति** । उत्तमत्वव्याप्तत्वादिकमित्यर्थः । **प्रत्येकं चेति** । सदा सत्त्वात् सदा ततेः सदा वैदिकत्वादित्यादिरूपेण सम्बन्ध इत्यर्थः ।

सु०— तर्हि कथमभवदिति प्रयोग इत्यत आह व्यक्तिरिति ।

अनु०— व्यक्तिरुक्तगुणानां हि पुरुषापेक्षया नृणाम् ॥
भवेदभवदि(त्याद्यः प्र)त्यस्मात्प्रयोगश्चात्र युज्यते ।

उक्तगुणानां सदादिशब्दोक्त(नां)धर्माणाम् । **व्यक्तिः** प्रतीतिः । **नृणाम्** उपदेष्टृपुरुषा-**पेक्षया** सृष्टौ सत्यामेव **भवेत् हि** यस्मात् (**अस्मात्**) कारणात् ।

अत्र च नित्यगुणेऽपि ब्रह्मणि सदादिकमभवदिति प्रयोगो युज्यते । ततश्चायं श्रुत्यर्थः सम्पद्यते । तत् ब्रह्म, मूर्तामूर्तात्मकं विश्वं सृष्ट्वा, तत्प्रेरकत्वेन नानारूपैः तदेव विश्वं प्रविश्य,

प्राक् सृष्टेरुपदेष्टृणामुपदेश्यानां च शरीरेन्द्रियवतामभावादप्रतीतगुणकं सत्, अथेदानीमुपदेष्टृणामुपदेश्यानां च शरीरेन्द्रियवत्त्वे सति प्रतीतसत्त्वादिगुणम् अभवदिति ॥ तदनेन पारमेश्वरी सृष्टिर्योग्यानां स्वगुणज्ञानार्थेत्युक्तं भवति । यथोक्तम्— 'सोऽयं विहार इह मे तनुभृत्स्वभावसम्भूतये भवति भूतिकृदेव भूत्याः' इति ।

परि०— **सृष्टौ सत्यामिति** शेषोक्तिः । 'ही'त्यनुवादः, 'यस्मादि'ति व्याख्या । 'अत्र चे'त्यनुवादः, 'नित्ये'त्यादि व्याख्या । **यथोक्तमिति** । भारततात्पर्यनिर्णयाऽऽद्यभागे । तनुभृतां ये स्वभावास्तेषामभिव्यक्तये । यदा तनुभृतां साधूनां स्वस्य भगवतः भावानां गुणानां सम्भूतये ज्ञानायेत्यर्थः । **भूत्याः** श्रियः ।

सु०— ब्रह्मपरिणामनिराकरणमुपसंहरति तस्मादिति ।

अनु०— तस्मादशेषकर्तैको निर्विकारो रमापतिः ॥

निर्विकार एव अशेषकर्ता इति सम्बन्धः । द्विभागं ब्रह्मेति यन्निराकृतं तस्योपसंहार **एक** इति । परिणामानुपपत्तावुक्तयुक्तेरनुवादो वा । अतो न ब्रह्मोपादानत्वं प्रकृत्यधिकरणार्थ इति (सम्बन्धः) शेषः ।

कस्तर्हि तदर्थ इत्यत आह **शब्दैरिति ।**

शब्दैः प्रकृतिरित्याद्यैः स्त्रीलिङ्गैरभिधीयते ।

इत्यर्थोऽस्येति शेषः । अनेनापव्याख्याननिराकरणस्य स्वव्याख्यानदार्ढ्यार्थत्वात् नासङ्गतिरित्यपि सूचितम् ।

परि०— परैरुपादाननिमित्तयोरैक्योपगमेन विकारिण एव कर्तृत्वाङ्गीकारात् तस्य चात्र निरासात् तदुपसंहारत्वस्फोरणाय उद्देश्यविधेयव्यत्यासेनान्वयमाह **इति सम्बन्ध इति । परिणामेति ।** ब्रह्मणः परिणामानुपपत्तौ नैव स स्यादित्यत्रोक्ता या युक्तिः विकारमात्रस्य पराधीनत्वादस्य चापराधीनत्वादिति युक्तिः, एकः = अद्वितीयः स्वतन्त्र इति यावदित्युक्त्या अनूद्यत इत्यर्थः । एतच्च 'यच्चाविकृतमेवैकमि'त्यग्रेतनैकपदोक्ताभिप्रायविवरणेन व्यक्तम् । अभिधीयत इत्यनन्तरं शेषमाह **इत्यर्थोऽस्येति शेष इति** । अस्य अधिकरणस्येत्यर्थः । **अनेनैवेति** । बहु स्यामिति बहुवचनस्य स्वरूपबहुभावरूपव्याख्यानेनैव प्रकृतिपरवाक्यमपि नियामकस्वरूपबाहुल्यकरणाभिप्रायेण व्याख्यातमित्यर्थः ।

सु०— ननु वक्तव्यार्थस्यावशिष्टत्वात् कथमुपसंहारः क्रियते । तथा हि । प्रतिज्ञादृष्टान्तानुपरोधादित्युक्तं तावद्दूषणीयम् । सत्यम् । विवर्तनिराकरणेन निराकरिष्यते ॥ तर्हि

अभिध्योपदेशाच्चेत्यत्रोक्तं 'वहु स्यां प्रजायेये'ति वाक्यं दूषणीयमिति चेन्न । अस्यापि 'सच्च त्यच्चे'ति वाक्यव्याख्यानन्यायेनैव व्याख्यातत्वादित्याह **वहु स्यामिति**।

अनु०— **वहु स्यामिति तस्यैव ह्युक्तमार्गेण युज्यते ॥**

तस्यैव निर्विकारस्यैव । उक्तमार्गेणेत्यस्य (ए.व) विवरणं **तत्तद्रतेन रूपेणेति**।

तत्तद्रतेन रूपेण

तत्तदनन्तपदार्थप्रेरकानन्तरूपैः 'वहु स्याम्' इति, 'सोऽकामयत' इत्यस्याः श्रुतेरर्थ इत्यर्थः ।

एवं तर्हि 'स इदं सर्वमसृजते'त्युत्तरवाक्यमसङ्गतं स्यात्, न ह्यन्यार्थं सङ्कल्पमभिधाय अन्यक्रियाभिधानं सङ्गच्छते । न हि ईश्वरः अस्वतन्त्रः अपत्यकामो वेत्यत आह **तदर्थमिति**।

तदर्थं ह्यसृजज्जगत् ॥

तत्तत्पदार्थनियामकवहुस्वरूपत्वकामनानन्तरं, नियम्यापेक्षत्वात् नियामकत्वस्य, **तदर्थं** नियामकबहुस्वरूपत्वार्थं, नियम्यं **जगत्** तावत् **असृजत्**, ततो नियामकवहुस्वरूपो भूत्वा, तदेवानुप्राविशदिति, वाक्ययोजनोपपत्तेः कात्रासङ्गतिरित्यर्थः ।

अनेनैव 'तदात्मानं स्वयमकुरुतेति' श्रुतिर्व्याख्याता वेदितव्या । न ह्यत्रात्मानं प्रपञ्चात्मनाऽकुरुतेति श्रूयते । उभयाम्नानं च ऊर्णनाभिदृष्टान्तोक्त्यैव निरस्तम् । न ह्यूर्णनाभेरुत्पद्यमानस्य, तस्मिन्नेव लीयमानस्य च, तन्तोरूर्णनाभिरुपादानम्, किन्तु तदुपभुक्तमन्नमेवेत्युक्तम्।

योनिश्चेत्येतत्प्रागेव निरस्तमिति युक्त एवोपसंहार इति ॥

परि०— साक्षाच्चोभयाम्नानादिति सूत्रे कर्तृत्वोपादानत्वयोरुभयोराम्नानमुच्यत इति परोक्तार्थं निराह **उभयाम्नानं चेति**। 'न चोर्णनाभिजनितृमातृणामि'त्यत्रोक्तेत्यर्थः । **योनिश्चेत्येतदिति**। 'योनिश्च हि गीयत' इति सूत्रार्थवर्णनमपि प्रागुक्त 'न चोर्णनाभिजनित्रि'त्यत्र ऊर्णनाभिदृष्टान्तोक्त्या निरस्तमित्यर्थः । तत्प्रकारस्तत्रैव सुधायां व्यक्तः ।

सु०— अपव्याख्यानान्तरं दूषयितुमनुवदति **यच्चेति**।

अनु०— **यच्चाविकृतमेवैकं ब्रह्म विश्वात्मना मृषा ॥**
दृश्यते मन्ददृष्ट्यैव स सर्ग इति कथ्यते ।

ब्रह्म विश्वात्मना दृश्यत इति यत्, स सर्ग इति कथ्यत इत्येतावत्परिणामवादेऽपि समम्, अत उक्तम् **अविकृतमेवेति**। अविकृतत्वं कुत इत्यत उक्तम् **एकमिति**। अद्वितीयम्, निरवयवं चेत्यर्थः।

तथा हि। किं ब्रह्मणः स्वत एव विश्वाकारपरिणामः, किं वा परतः ॥ नाद्यः, क्वाप्यदर्शनात्। यदपि क्षीरवद्धीत्युदाहृतम्, तत् कालादेर्विद्यमानत्वादयुक्तम्। स्वेच्छयैवेति चेन्न, प्रयोजनाभावात्। स्वभावोऽयमिति चेन्न, प्रेक्षावत्त्वहानेः ॥ न द्वितीयः, अद्वितीयत्वात्। न च निरवयवं क्वापि परिणतं दृष्टम्। आकाशं संयोगादिमदुपलब्धमिति चेन्न, द्रव्याकारणपरिणामस्य प्रकृतत्वात्। परमाण्वादयस्तु स्वरूपेणैव न सिद्धा इति।

परि॰— **अपव्याख्यानान्तरमिति**। प्रपञ्चो ब्रह्मपरिणाम इत्येतत्प्रकृत्यधिकरणार्थ इति यद्भास्करादिव्याख्यानं तत्प्राङ्निरस्तम्। ब्रह्म प्रपञ्चारोपाधिष्ठानमित्येतदत्रोच्यत इति यदपव्याख्यानं तन्निरसितुमित्यर्थः। अधिकृतत्वे एकमित्यनेनोक्तार्थद्वयस्य हेतुत्वं व्यनक्ति **तथाहि** इत्यादिना **न सिद्धा** इत्यन्तेन। तदिति। कालादेरविकारत्वादिति भावः। ननु परमाणुप्रधानशून्यतत्त्वादयस्तादृशा दृष्टा इत्यत आह **परमाण्वादयस्त्विति**।

सु॰— अविकृतमेवान्यदन्यात्मना दृश्यत इत्यसम्भवि इत्यत उक्तम् मृषेति। मृषाशब्देन विश्वस्य ब्रह्मतादात्म्यस्य तद्दर्शनस्य चानिर्वचनीयतोच्यते। यथा रज्जुरविकृतैव मृषा भुजङ्गाद्याकारेणाभासते तथैवेति। तर्हि विश्वोपादानमन्यद्वक्तव्यमित्यत उक्तम् मन्ददृष्टयैवेति। मन्दा भवति दृष्टिः यया सा मन्ददृष्टिः तया माययेत्यर्थः।

अथवाऽसम्भवपरिहारार्थमुक्तम् मन्ददृष्टयैवेति। मन्दा चासौ दृष्टिश्च मन्ददृष्टिर्भ्रान्तिस्तयेत्यर्थः। भ्रान्तेरपि याथार्थ्याद्विश्व(स्य)सत्यतापत्तिरित्यत उक्तम् मृषेति। तदेतन्मिथ्याप्रपञ्चारोपाधिष्ठानत्वमेव ब्रह्मणः प्रकृतिश्चेत्यादिना कथ्यत इति।

परि॰— **असम्भवेति**। अनिर्वचनीयेनापि प्रमारूपज्ञानेनान्यदन्यात्मना दृश्यत इत्यस्यासम्भवात् तत्परिहारायेत्यर्थः। **भ्रान्तेरपि याथार्थ्यादिति**। भ्रमरूपज्ञानस्य सत्यत्वात् तद्विषयतत्कारणादेरपि सत्यत्व(स्य)ावश्यम्भावात्। अन्यथा अर्थसन्निकर्षादिसामग्र्यभावे तदुत्पत्तेरेवायोगादिति भावः। **मृषेतीति**। भ्रान्तिरप्यसत्येत्यर्थः। 'स सर्ग इति कथ्यत' इत्यस्यार्थान्तरमाह **तदेतदित्यादिना**। इतिपदपरामृष्टं दर्शयति **प्रकृतिश्चेत्यादिना**। यद्वा प्रकृतिरिति पदं इतिशब्दात्पूर्वमनुवर्त्य अस्यार्थोक्तिः **प्रकृतिश्चेत्यादिनेति**।

सु॰— एतदुक्तं भवति। प्रकृतिश्चेत्यादिसूत्रैरुक्तरीत्या ब्रह्मणो जगदुपादानत्वमुच्यते। उपादानत्वं च न परिणामितया। अपि तर्हि अविद्यापरिणाममृषाविश्वभ्रमाधिष्ठानत्वेनैव। अतो नोक्तदोष इति।

परि०— नन्वयमर्थः सूत्राक्षरैः न लभ्यते। न हि प्रकृतिपदमधिष्ठानार्थमित्यत आह एतदुक्तमिति।

सु०— दूषयितुमुपक्रमते **कथ्यत** इति। यद् ब्रह्म विवर्तवादिना कथ्यते, तस्य दूषणं कथ्यत, इत्यावृत्त्या योजनीयम्। **तच्च नेति** नञनुवृत्तिर्वा कर्तव्या। कुतो नेत्यतो विकल्पेन पृच्छति **सेति**।

अनु०— सा मन्ददृष्टिस्तस्यैव ब्रह्मणः किं ततोऽन्यगा॥

विश्वस्य ब्रह्मविवर्तत्वे निराकर्तव्ये मन्ददृष्ट्याश्रयप्रश्नोऽनुपपन्न इत्यत उक्तम् **सेति**। एकस्य तत्त्वाप्रच्युतस्य पूर्वविपरीतासत्यानेकरूपावभासलक्षणविवर्ततया, तदुपादानतया, चोक्तेत्यर्थः। मन्ददृष्ट्यावाश्रयानिरूपणादिना निराकृतायां सर्वमिदं निराकृतं भवतीति भावः। **तस्यैव**, यदवष्टम्भो विश्वो विवर्त इत्यर्थः। **ततोऽन्यगा** जीवगतेत्यर्थः। **किं**शब्दस्योभयतः सम्बन्धः।

परि०— **तच्च नेति नञोऽनुवृत्तिर्वेति**। यद्वेति श्रवणान् तच्चेति लभ्यते। 'न च प्रकृतिशब्देने'त्यतो नञनुवृत्तिर्वेत्यर्थः। अनुवृत्तिज्ञापकश्च यच्चेति चशब्द एवेति भावः। मन्ददृष्टिपदस्य भ्रमतदुपादानभूताज्ञानरूपार्थद्वय-स्योक्तत्वात् तदनुरोधेन सेत्यस्याप्यर्थद्वयमाह **एकस्येति**। **असत्यानेकरूपेति**। असत्यानेकपदार्थात्मनेत्यर्थः। **तदुपादानतयेति**। असत्यानेकपदार्थतदवभासयोरुपादानतयेत्यर्थः। **यदवष्टम्भ इति**। यदधिष्ठानक इत्यर्थः॥

सु०— मायावादिनो हि केचित् 'ब्रह्मैव स्वाविद्यया जगदाकारेण विवर्तते स्वप्रादिवदि'ति मन्यन्ते। 'विम्बस्थानीयं ब्रह्म मायाशक्तिमत् कारणं, जीवाश्च प्रत्येकमविद्याऽनुबद्धाः', इत्यपरे। 'मायाऽविद्याप्रतिबिम्बितं ब्रह्म जगत्कारणम्, विशुद्धं च ब्रह्मामृतत्वालम्बनं, जीवाश्चाविद्याऽनुबद्धा' इत्यन्ये। 'जीवा एव स्वविद्यया प्रत्येकं प्रपञ्चाकारेण ब्रह्म विभ्राम्यन्ति, सादृश्याच्च प्रपञ्चैकतावभासः, अनेकावगतद्वितीयचन्द्रवत्, स्वरूपापेक्षया च ब्रह्म जगत्कारण-मि'त्येके।

तत्र अवान्तरभेदमविवक्षित्वा द्वेधैव विकल्पितम्। 'इह जीवगे'ति अनुक्त्वा 'ततोऽन्यगे'ति वदता स जीवः किं ब्रह्मणोऽन्यो(ऽनन्यो वा) न वा इत्यपि विकल्पः सूचितः। तत्र द्वितीयः प्रथमे प्रविशतीति तं दूषयति **ब्रह्मणश्चेदिति**।

अनु०— ब्रह्मणश्चेत्क सार्वज्ञम्

यदि ब्रह्मणो वि(भ्र)भ्रमस्तदा, भ्रमस्य विशेषाज्ञानपूर्वकत्वात् तदपि ब्रह्मणोऽङ्गी-करणीयम्; तथा च तस्य सार्वज्ञ्यं न स्यात्।

ब्रह्म विश्वात्मना दृश्यत इति यत्, स सर्ग इति कथ्यत इत्येतावत्परिणामवादेऽपि समम्, अत उक्तम् **अविकृतमेवेति**। अविकृतत्वं कुत इत्यत उक्तम् **एकमिति**। अद्वितीयम्, निरवयवं चेत्यर्थः।

तथा हि। किं ब्रह्मणः स्वत एव विश्वाकारपरिणामः, किं वा परतः ॥ नाद्यः, क्वाप्यदर्शनात्। यदपि क्षीरवद्धीत्युदाहृतम्, तत् कालादेर्विद्यमानत्वादयुक्तम्। स्वेच्छयैवेति चेन्न, प्रयोजनाभावात्। स्वभावोऽयमिति चेन्न, प्रेक्षावत्त्वहानेः ॥ न द्वितीयः, अद्वितीयत्वात्। न च निरवयवं क्वापि परिणतं दृष्टम्। आकाशं संयोगादिमदुपलब्धमिति चेन्न, द्रव्याकारणपरिणामस्य प्रकृतत्वात्। परमाण्वादयस्तु स्वरूपेणैव न सिद्धा इति।

परि०— **अपव्याख्यानान्तरमिति**। प्रपञ्चो ब्रह्मपरिणाम इत्येतत्प्रकृत्यधिकरणार्थ इति यद्भास्करादिव्याख्यानं तत्प्राङ्निरस्तम्। ब्रह्म प्रपञ्चारोपाधिष्ठानमित्येतदत्रोच्यत इति यदपव्याख्यानं तन्निरसितुमित्यर्थः। अधिकृतत्वे एकमित्यनेनोक्तार्थद्वयस्य हेतुत्वं व्यनक्ति **तथाहि** इत्यादिना **न सिद्धा** इत्यन्तेन। तदिति। कालादेरविकारत्वादिति भावः। ननु परमाणुप्रधानशून्यतत्त्वादयस्तादृशा दृष्टा इत्यत आह **परमाण्वादयस्त्विति**।

सु०— **अविकृतमेवान्यदन्यात्मना दृश्यत इत्यसम्भवि इत्यत उक्तम् मृषेति**। मृषाशब्देन विश्वस्य ब्रह्मतादात्म्यस्य तद्दर्शनस्य चानिर्वचनीयतोच्यते। यथा रज्जुरविकृतैव मृषा भुजङ्गाद्याकारेणाभासते तथैवेति। तर्हि विश्वोपादानमन्यद्वक्तव्यमित्यत उक्तम् **मन्ददृष्टचैवेति**। मन्दा भवति दृष्टिः यया सा मन्ददृष्टिः तया माययेत्यर्थः।

अथवाऽसम्भवपरिहारार्थमुक्तम् **मन्ददृष्टचैवेति**। मन्दा चासौ दृष्टिश्च मन्ददृष्टिर्भ्रान्तिस्तयेत्यर्थः। भ्रान्तेरपि याथार्थ्याद्विश्व(स्य)सत्यतापत्तिरित्यत उक्तम् **मृषेति**। तदेतन्मिथ्याप्रपञ्चारोपाधिष्ठानत्वमेव ब्रह्मणः प्रकृतिश्चेत्यादिना कथ्यत इति।

परि०— **असम्भवेति**। अनिर्वचनीयेनापि प्रमारूपज्ञानेनान्यदन्यात्मना दृश्यत इत्यस्यासम्भवात् तत्परिहारायेत्यर्थः। **भ्रान्तेरपि याथार्थ्यादिति**। भ्रमरूपज्ञानस्य सत्यत्वात् तद्विषयतत्कारणादेरपि सत्यत्व(स्य)ावश्यम्भावात्। अन्यथा अर्थसन्निकर्षादिसामग्र्यभावे तदुत्पत्तेरयोगादिति भावः। **मृषेतीति**। भ्रान्तिरप्यसत्येत्यर्थः। 'स सर्ग इति कथ्यत' इत्यस्यार्थान्तरमाह **तदेतदित्यादिना**। इतिपदपरामृष्टं दर्शयति **प्रकृतिश्चेत्यादिना**। यद्वा प्रकृतिरिति पदं इतिशब्दात्पूर्वमनुवर्त्य अस्यार्थोक्तिः **प्रकृतिश्चेत्यादिनेति**।

सु०— एतदुक्तं भवति। प्रकृतिश्चेत्यादिसूत्रैरुक्तरीत्या ब्रह्मणो जगदुपादानत्वमुच्यते। उपादानत्वं च न परिणामितया। अपि तर्हि अविद्यापरिणाममृषाविश्वभ्रमाधिष्ठानत्वेनैव। अतो नोक्तदोष इति।

परि०— नन्वयमर्थः सूत्राक्षरैः न लभ्यते। न हि प्रकृतिपदमधिष्ठानार्थमित्यत आह एतदुक्तमिति।

सु०— दूषयितुमुपक्रमते कथ्यत इति। यद् ब्रह्म विवर्तवादिना **कथ्यते,** तस्य दूषणं **कथ्यत,** इत्यावृत्त्या योजनीयम्। **तच्च नेति** नञनुवृत्तिर्वा कर्तव्या। कुतो नेत्यतो विकल्पेन पृच्छति **सेति**।

अनु०— सा मन्ददृष्टिस्तस्यैव ब्रह्मणः किं ततोऽन्यगा॥

विश्वस्य ब्रह्मविवर्तत्वे निराकर्तव्ये मन्ददृष्ट्याश्रयप्रश्नोऽनुपपन्न इत्यत उक्तम् **सेति**। एकस्य तत्त्वाप्रच्युतस्य पूर्वविपरीतासत्यानेकरूपावभासलक्षणविवर्ततया, तदुपादानतया, चोक्तेत्यर्थः। मन्ददृष्टावाश्रयानिरूपणादिना निराकृतायां सर्वमिदं निराकृतं भवतीति भावः। **तस्यैव,** यदवष्टम्भो विश्वो विवर्त इत्यर्थः। **ततोऽन्यगा** जीवगतेत्यर्थः। **किं**शब्दस्योभयतः सम्बन्धः।

परि०— **तच्च नेति नञोऽनुवृत्तिर्वेति**। यच्चेति श्रवणात् तच्चेति लभ्यते। 'न च प्रकृतिशब्देने'त्यतो नञनुवृत्तिर्वेत्यर्थः। अनुवृत्तिज्ञापकश्च यच्चेति चशब्द एवेति भावः। मन्ददृष्टिपदस्य भ्रमतदुपादानभूताज्ञानरूपार्थद्वयस्योक्तत्वात् तदनुरोधेन सेत्यस्याप्यर्थद्वयमाह एकस्येति। **असत्यानेकरूपेति**। असत्यानेकपदार्थात्मनेत्यर्थः। **तदुपादानतयेति**। असत्यानेकपदार्थतदवभासयोरुपादानतयेत्यर्थः। **यदवष्टम्भ इति**। यदधिष्ठानक इत्यर्थः॥

सु०— मायावादिनो हि केचित् 'ब्रह्मैव स्वाविद्यया जगदाकारेण विवर्तते स्वप्नादिवदि'ति मन्यन्ते। 'विम्बस्थानीयं ब्रह्म मायाशक्तिमत् कारणं, जीवाश्च प्रत्येकमविद्याऽनुबद्धाः', इत्यपरे। 'मायाऽविद्याप्रतिविम्बितं ब्रह्म जगत्कारणम्, विशुद्धं च ब्रह्मामृतत्वालम्बनं, जीवाश्चाविद्याऽनुबद्धा' इत्यन्ये। 'जीवा एव स्वविद्यया प्रत्येकं प्रपञ्चाकारेण ब्रह्म विभ्राम्यन्ति, सादृश्याच्च प्रपञ्चैकतावभासः, अनेकावगतद्वितीयचन्द्रवत्, स्वरूपापेक्षया च ब्रह्म जगत्कारणमि'त्येके।

तत्र अवान्तरभेदमविवक्षित्वा द्वेधैव विकल्पितम्। 'इह जीवगे'ति अनुक्त्वा 'ततोऽन्यगे'ति वदता स जीवः किं ब्रह्मणोऽन्यो(ऽनन्यो वा) न वा इत्यपि विकल्पः सूचितः। तत्र द्वितीयः प्रथमे प्रविशतीति तं दूषयति **ब्रह्मणश्चेदिति**।

अनु०— ब्रह्मणश्चेत्क सार्वज्ञम्

यदि ब्रह्मणो वि(भ्र)भ्रमस्तदा, भ्रमस्य विशेषाज्ञानपूर्वकत्वात् तदपि ब्रह्मणोऽङ्गीकरणीयम्; तथा च तस्य सार्वज्ञ्यं न स्यात्।

यदि च न ब्रह्मणि सार्वज्ञ्यं, तर्हि क्व तत्स्यात्। न तावज्जीवे, अनुभवविरोधात्। नापि जडे, ज्ञानमात्रासम्भवात्। तथा च 'यः सर्वज्ञः' इत्यादिश्रुतिवैयर्थ्यं स्यात्।

ननु सार्वज्ञ्यमपि ब्रह्मणो भ्रान्त्यैवेति चेन्न, यादृशतादृशस्यापि विशेषाज्ञानविरोधित्वात्; अन्यथा शुक्तिज्ञानवतोऽपि तदज्ञानं न विरुद्ध्येतेति भ्रमानुच्छेदप्रसङ्गः।

उपलक्षणं चैतत्। ब्रह्मणो विशेषाभावात् तदनवभासनिमित्तो भ्रमो नोपपद्यते। स्वरूपं तु स्वप्रकाशतया सिद्धम्। असिद्धत्वे वा (च) सुतरां विभ्रमानुपपत्तिः, अधिष्ठानानुपलम्भादित्यपि द्रष्टव्यम्।

द्वितीयस्याद्यं दूषयति अन्यगा चेदिति।

अन्यगा चेत्स्वतोऽन्यता।

यदि ब्रह्मव्यतिरिक्तजीवाश्रया विश्वभ्रान्तिरङ्गीक्रियते तदा भ्रान्त्याश्रयस्य भ्रान्तिकल्पितत्वायोगात् जीवब्रह्मणोः अन्यता स्वाभाविकीत्यापन्नम्। ततश्चापसिद्धान्त इति।

परि०— **विवर्तत इति**। स्वभ्रान्तिविषयो भवतीत्यर्थः। **इत्यपर इति**। अज्ञानं मायाऽविद्याभेदेन द्विविधमिति मन्वानाः। परव्यामोहनकरी माया। स्वाश्रयव्यामोहनकरी अविद्या। **मायाऽविद्येति**। मायारूपाज्ञाने प्रतिबिम्बितमित्यर्थः। प्राचीनस्तु न प्रतिबिम्बपक्षः। **विशुद्धं अप्रतिबिम्बितम्**। दृष्टिसृष्टिमतमाह **जीवा एवेति**। **प्रपञ्चैकतेति**। प्राचीन एव घटः, त्वया दृष्ट एव मया दृष्टः, इत्याद्येकत्वाभास इत्यर्थः। **स्वरूपेति**। सर्वजीवानुगतं यत् ब्रह्मचैतन्यं स्वरूपं तदपेक्षयेत्यर्थः। **तत्रावान्तरभेदमिति**। ब्रह्मण इत्यत्र किं विवर्ताधिष्ठानभूतचिद्रूपशुद्धब्रह्मणः, अथ सार्वज्ञादिविशिष्टबिम्बभूतब्रह्मणः। तथा मन्ददृष्टिरित्यत्र किं माया वा अविद्या वा इत्याद्यवान्तरभेदमित्यर्थः। **द्वितीयः प्रथमे प्रविशतीति**। इतिशब्दो हेतौ। सेत्यस्य भ्रमतदुपादानरूपार्थद्वयस्योक्तत्वात् तथैव व्याचष्टे **यदि ब्रह्मणो विश्वभ्रम इत्यादिना**। **विशेषाज्ञानेति**। विशेषविषयकाज्ञानेत्यर्थः। ननु माऽस्तु ब्रह्मणो विशेषाभावात् तदनवभासनिमित्तको भ्रमः। तथापि स्वस्वरूपानवभासनिमित्तोऽस्तु भ्रम इत्यत आह **स्वरूपं त्विति**। **द्वितीयस्याद्यमिति**। द्वितीयस्तु प्रथमपक्षदोषेणैव निरस्त इति भावः। भ्रान्तिरूपैकार्थपरत्वं 'सा' इत्यस्योपेत्य तावद्व्याचष्टे **यदि ब्रह्मव्यतिरिक्तेति**।

सु०— नन्वस्तु जीवब्रह्मभेदो वास्तवः, अनात्मप्रपञ्चोऽस्तु भ्रान्तिकल्पितो ब्रह्मणीत्यत आह नेति।

अनु०— नादेहयोगिनो दृष्टिरिति तत्कारणं स्वतः॥

यद्यपि नैवं मायावादिनो मन्यन्ते, तथाऽपि सूत्रार्थनिराकरणाय प्रवृत्तस्य तत्रैवानुपपत्तिव्युत्पादनं श्लाघ्यमित्यारम्भः।

न केवलं ब्रह्मव्यतिरिक्तानां जीवानामकल्पितत्वम् । किन्तु देहयोगरहितस्येन्द्रिया-भावात् पदार्थदर्शनं न सम्भवतीत्यतो हेतोः आरोपकारणमिन्द्रियं तदाश्रयो देहश्च कल्पनां विनैवास्तीत्यङ्गीकरणीयम् । न हि सुखादिवद्रजतादिवद्वाऽस्य प्रपञ्चस्य साक्षिमात्रसिद्धत्वं परो मन्यते, देहेन्द्रियाणामप्युत्पत्तिमत्त्वात् । तत्कारणं च स्वत इत्यङ्गीकरणीयम् ।

परि०— **तत्रैवेति** । चैतन्यादन्यत्सर्वं चैतन्ये कल्पितम् । चैतन्यमेकं सत्यमित्येवंरूपसूत्रार्थ एव भ्रान्ति-कल्पितं वस्तु किमस्तीति वक्ष्यमाणानुपपत्त्युत्पादनम् उत्तममिति 'नादेह' इत्यादिः 'कल्पितमि'त्यन्त आरम्भ इत्यर्थः । स्वत इत्यस्यार्थमाह **कल्पनां विनैवेति** । साक्षिवेद्यत्वात् न देहाद्यपेक्षेत्यत आह **न हि सुखादिव-द्रजतादिवद्वेति** । यथा अन्तःकरणवृत्त्युपहितचैतन्यरूपेण वा शुद्धचिद्रूपेण वा साक्षिणा वेद्यं सुखदुःखादिकम्, शुक्त्याद्यवच्छिन्नचैतन्यावरकाऽविद्यावृत्त्युपहितचैतन्यरूपसाक्षिवेद्यं रजतादिकं, तथा घटादि(प्रपञ्च इति)कं प्रपञ्चं परो मन्यत इत्यर्थः । तथात्वे तद्वदेव ज्ञातैकसत्त्वापातादिति भावः ।

सु०— अस्तु ब्रह्मव्यतिरिक्तानां जीवानां सकारणानां तदीयदेहेन्द्रियाणां च अभ्रान्ति-कल्पितत्वम्, द्रष्टृत्वेन दर्शनकरणत्वेन तदाश्रयत्वेन तत्कारणत्वेन च भ्रान्तेः पूर्वभावित्वात्; तदतिरिक्तस्तु प्रपञ्चोऽस्तु भ्रान्तिकल्पित इत्यत आह **देहिन इति** ।

अनु०— **देहिनः कारणयुता देहाश्च यदि न भ्रमात् ।**
किं भ्रान्तिकल्पितं तत्र

कारणशब्देन ज्ञानकारणानामिन्द्रियाणां देहेन्द्रियकारणानां च ग्रहणम् । सिद्धा इति शेषः । **किं** आक्षेपे । **तत्र** तर्हि प्रपञ्चे ब्रह्मणीति वा । अनन्तजीवसकारणकदेहेन्द्रियाति-रिक्तस्य प्रपञ्चस्याभावात् । विषयाणामपि देहेन्द्रियनिर्वाहार्थत्वादिति भावः ॥ तथा च न केवलमपसिद्धान्तः, प्रकृतिश्चेत्यादिसूत्राणां निर्विषयत्वापत्तिश्च स्यादिति शेषः ।

परि०— जीवानां सकारणकदेहेन्द्रियाणां च कुतो न भ्रान्तिकल्पितत्वमित्यत आह **द्रष्टृत्वेनेति** । जीवानां द्रष्टृत्वेन, इन्द्रियाणां दर्शनकारणत्वेन, देहस्येन्द्रियाश्रयत्वेन, कारणानां च देहेन्द्रियकारणत्वेनेत्यर्थः । अन्यथा-ऽन्योन्याश्रयादिति भावः । **भ्रान्तेरिति** । जीवब्रह्मभेदहेतोर्भ्रान्तेरित्यर्थः ।

सु०— ननु 'अन्यगा चेत्स्वतोऽन्यता' इत्ययुक्तम् । जीवब्रह्मभेदस्यापि भ्रान्तिसिद्ध-त्वात् । भ्रान्त्या ब्रह्मणो भिन्नस्य जीवस्य बाह्याध्यात्मिकार्थभ्रम इति हि मन्यत इत्यत आह **भेदोऽपीति** ।

अनु०— **भेदोऽपि भ्रमजो यदि ॥**

न केवलं प्रपञ्चः, किन्तु **जीवब्रह्मणोः भेदोऽपि यदि भ्रमजः** भ्रमसिद्धः अङ्गीक्रियते। तदा अन्योन्याश्रयता स्यादिति सम्बन्धः।

अत्र अन्योन्याश्रयताशब्देन चक्रकमुच्यते, तस्यापि बहुष्वन्योन्याश्रयत्वात्। कथमन्योन्याश्रयता इत्यत उक्तम् **भ्रान्तेरिति**।

भ्रान्तेरज्ञानमूलत्वात्तस्य भेदव्यपेक्षया।

भ्रान्तेः जीवब्रह्मभेदहेतोर्भावरूपाज्ञानकारणत्वात्, **तस्य** अज्ञानस्य च भेदसापेक्षत्वात्।

अज्ञानम् अनादित्वात् कथं भेदव्यपेक्षया स्यादित्यत उक्तम् **नाज्ञानेति**।

नाज्ञानकल्पकं किञ्चिदन्योन्याश्रयता यतः॥

यतः ब्रह्मव्यतिरिक्ताज्जीवादृते **नाज्ञानकल्पकं किञ्चित्** अस्ति।

एतदुक्तं भवति। जीवब्रह्म(णोः)भेदो यया भ्रान्त्या सिद्धः, सा तावदज्ञानापेक्षा। भ्रान्तेः स्वरूपतो विषयतश्च अज्ञानकार्यत्वाङ्गीकारात्। यद्यपि भेदविषया भ्रान्तिः साक्षिचैतन्यम्, तथाऽपि तस्यासङ्गस्यारोपितार्थसंसृष्टरूपं(पता) नाज्ञानेन विनोत्पद्यते। तच्चाज्ञानं भेदसापेक्षम्, अनादित्वेऽपि भ्रान्तिकल्पितत्वस्याङ्गीकृतत्वात्, अन्यथा सत्यतापातात्। भ्रान्तेः (च) जीवाश्रितत्वस्याङ्गीकृतत्वात्। भेदकल्पनया विना च जीवस्याभावात्॥ न च अविद्यारोपो ब्रह्मण्येवेति युक्तम्, सर्वस्यापि तदाश्रयत्वोपपत्तौ अर्धजरतीयानुपपत्तेः। अतो भ्रमाज्ञानजीवभेदानामन्यसापेक्षत्वाच्चक्रकमिति।

अथवा भेदस्य भ्रान्तिकल्पितत्वे भ्रान्तेश्च भेदसापेक्षत्वादन्योन्याश्रयत्वमनेनोक्तम्। व्युत्पादनार्थमेवाज्ञानं मध्ये निवेशितमिति द्रष्टव्यम्।

अनेन जीवाज्ञानवादो(पक्षो)ऽपि निरस्तः। इतरेतराश्रयादिदोषसाम्यात्। बीजाङ्कुरवददोष इति चेन्न, वैषम्यात्। व्यक्तिभेदेन हि तत्र अदोषत्वम्। न च जीवाविद्याव्यक्तिभेदोऽस्तीति।

परि०— चक्रकस्फोरणायोक्तं चक्रकाश्रयप्रकारं व्यनक्ति **एतदुक्तं भवतीति**। **भ्रमेति**। भ्रमश्चाज्ञानं च जीवभेदश्चेत्येतेषामित्यर्थः। 'सा ततोऽन्यगे'त्यत्र सेत्यस्य भ्रान्तिरूपैकार्थपरामर्शित्वमुपेत्य तद्दूषणपरतया 'अन्यगा चेत् स्वतोऽन्यते'त्यादिग्रन्थो योजितः। अधुना सा इत्यस्याविद्यारूपार्थपरामर्शित्वमुपेत्य जीवगताऽविद्येति

पक्षमुक्तातिदेशेन निराह **अनेनेति**। 'भेदोऽपि भ्रमजो यदी'त्यादिसपादश्लोकेनेत्यर्थः। मूले भ्रमज इति भ्रान्तेरिति भ्रमस्यैवोपपादनात् सहैवायं निरस्तः। जीवाज्ञानवादोऽपीत्यनुवादबलादेव जिज्ञासाधिकरणे 'निर्विशेषे स्वयं भातं किमज्ञानावृतं भवेदि'त्यत्र सुधायां 'तत्किं जीवाश्रयम् उत जडाश्रयं अथवा ब्रह्माश्रयमि'ति विकल्प्य नाद्यः प्रकृत्यधिकरणे निराकरिष्यमाणत्वादिति यदुक्तं तद्विवृतं भवतीति ज्ञेयम्। **इतरेतरेति**। सिद्धे चाज्ञाने तदधीन-जीवसिद्धिः, सिद्धे च जीवे तदाश्रिताज्ञानसिद्धिरितीतरेतराश्रयेत्यर्थः। आदिपदेन सिद्धे चाज्ञाने तदधीनजीवब्रह्मभेद-सिद्धिः, सिद्धे च भेदे आविद्यकभेदभिन्नजीवाश्रितत्वेनाज्ञानसिद्धिरिति चक्रकाश्रयो ग्राह्यः।

सु०— यदुक्तं 'नादेहयोगिन' इत्यादि, तदनुपपन्नम्, देहादेरपि भ्रान्तिकल्पितत्वात्। न च तत्र कारणाभावः, पूर्वदेहादेर्विद्यमानत्वात्। न चैवमनवस्था, अनादित्वादिति। मैवम्। आदिसर्गे देहादिदर्शनानुपपत्तेः। न ह्ययं साक्षिमात्रसिद्धोऽर्थ इत्युक्तम्।

किञ्च स्यादयमनवस्थापरिहारः, यदि पूर्वपूर्वतरादिदेहादेरपि भ्रान्तिसिद्धत्वं प्रमितं स्यात्; अन्यथैवं सर्वत्रानवस्थापरिहारः प्रसज्येत। न चात्र प्रमाणमस्ति। ननु कथं नास्ति, 'नेह नाना' इत्यादिश्रुतेर्विद्यमानत्वादिति एतदाह (इत्यत आह) भ्रमत्वे त्विति।

अनु०— भ्रमत्वे त्वियमुक्तिश्च तदन्तःपतनान्न हि।

यद्वा "सर्वोऽप्ययं प्रसङ्गो विपर्ययपर्यवसानहीनत्वादाभास एव, 'नेह नाने'त्यादिश्रुत्या सर्वस्यापि वियदादेः प्रपञ्चस्य भ्रान्तिकल्पितत्वाभिधानात्" इत्याशङ्क्येदमुदितम्। उपपत्त्य-विरुद्धो हि वेदार्थो ग्राह्यः, अन्यथा 'अन्धो मणिमविन्दत्' इत्यादेरपि ग्रहणप्रसङ्गात्, विचार-शास्त्रानारम्भप्रसङ्गाच्च। 'नेह नाने'त्यादिवाक्यं चोपपत्तिविरुद्धम्। तथा हि। यदि वियदादिकं सर्वं भ्रमसिद्धं स्यात् तदा तदन्तःपातित्वादियं श्रुतिश्च तथा स्यात्, भ्रमारोपितं चासदिति श्रुतेरप्यसत्त्वान्नार्थधीहेतुत्वमिति॥ भ्रमशब्दः ज्ञाने अर्थे च परेषां प्रसिद्ध इति भ्रमत्व इत्युक्तम्।

यद्यप्ययमर्थः प्रथमसूत्रे वर्णितः तथाऽपि तत्राध्यात्मिकः प्रसङ्गः (प्रपञ्चो) अत्र तु वाह्य-विषय इति भेदः। अधिकविवक्षया चोक्तस्य पुनरुक्तिरिति।

परि०— ननु देहेन्द्रियादिकं विनैव, सुखादिवत्, साक्षिमात्रसिद्धो भविष्यति सर्गादौ देहादिप्रपञ्च इत्यत आह **न ह्ययमिति**। **इत्युक्तमिति**। पूर्वतनसमीपग्रन्थे। **अयं प्रसङ्गः** अन्योन्याश्रयादिप्रसङ्गः। **भ्रमशव्दो ज्ञाने अर्थे चेति**। यथाक्रमं भावकर्मव्युत्पत्तिभ्यामिति भावः। **प्रथमसूत्र इति**। जिज्ञासासूत्रे 'मिथ्यात्वं यदि दुःखादेस्तद्वाक्य-स्याग्रतो भवेदि'त्यादिना वर्णित इत्यर्थः। **अधिकविवक्षयेति**। सा च 'व्यावहारिकता चाऽस्ये'त्यादिना व्यक्ता।

सु०— ननु सर्वोऽप्ययं प्रपञ्चो भ्रान्तिसिद्धोऽपि व्यावहारिको भवत्येव । अतस्तदन्तः-पतिता श्रुतिरपि व्यावहारिकत्वादर्थहेतुर्भविष्यतीत्यत आह **व्यावहारिकतेति ।**

अनु०— व्यावहारिकता चास्य स्यादबाध्यत्व एव हि ॥

चः 'तु'-अर्थः ॥ स्यादप्येवं यदि प्रपञ्चस्य व्यावहारिकता तावत् (तव) शक्याङ्गीकारा स्यात् । न चैवम् । यतोऽस्य प्रपञ्चस्य व्यावहारिकता तु अबाध्यत्व एव स्यात् । एतदुक्तं भवति । यदि प्रपञ्चो व्यावहारिकोऽङ्गीक्रियेत तर्ह्यबाध्योऽप्यङ्गीकर्तव्यः प्रसज्येत, न च तथा-ऽङ्गीक्रियते भवता, अतो न व्यावहारिकोऽप्यङ्गीकर्तुमुचित इति । सत्यत्वाङ्गीकारापादने त्विष्टा-पादनं स्यात्, परेणापि कथञ्चित्सत्यत्वस्याप्यङ्गीकृतत्वात्; अतः **अबाध्यत्व एव** इत्युक्तम् ।

ननु शुक्तिरजतादेर्बाध्यस्याप्यभिज्ञाभिवादनरूपव्यवहारविषयत्वाद्व्याप्तिहीनोऽयं तर्क इत्यत आह **बाध्यमिति ।**

अनु०— बाध्यं नार्थक्रियाकारि

सत्यं **बाध्यं** शुक्तिरजतादिकम् अभिज्ञादिकं = व्यवहारविषय इति, तथाप्यर्थक्रियाकारि न भवति । न हि तेन रजतोचिता वलयनिर्माणाद्यर्थक्रिया जायमाना दृष्टा । अर्थक्रियाकारित्व-लक्षणमेव व्यावहारिकत्वमिह प्रकृतं नाभिज्ञादिविषयत्वम्, श्रुतेरर्थधीजनकत्वोपन्यस्तत्वात् । अतो न तर्कस्याङ्गवैकल्यमिति ।

ननु बाध्यत्वं शुक्तिकाद्यधिष्ठानस्य धर्मः, 'विज्ञातस्यान्यथा' इत्युक्तत्वात्, शुक्ति-कादिकं चार्थक्रियाकारीति कथमुच्यते 'बाध्यं नार्थक्रियाकारी'ति । मैवम्, निषेध्यत्वलक्षण-बाध्यत्वस्य पराभ्युपगतस्यात्राश्रयणात् ।

ननु तथाऽप्यसत्यस्य स्वाप्नकामिनीसम्भोगादेः चरमधातुविसर्गाद्यर्थक्रियाकारित्व-दर्शनात् व्याप्तिविकलस्तर्क इत्यत आह **न चेति ।**

न च स्वप्नोऽपि नो मृषा ।

स्वप्न इति स्वप्नावस्थोपलब्धोऽर्थः । **नः** अस्माकं बादरायणीयानां मते । तर्हि मम मतेन व्याप्तिभङ्गोऽस्तु मया मृषात्वेनाङ्गीकृतत्वात् इति चेन्न, बादरायणीयेन तथाऽङ्गीकर्तु-मशक्यत्वात् ।

ननु कथं वादरायणस्य न मृषा स्वप्न इत्यत आह **वासनेति**।

वासनाजनितत्वेन तस्याप्यङ्गीकृतत्वतः ॥

तस्य स्वप्नस्यापि 'मायामात्रमि'ति वदता सूत्रकारेण वासनाजनितत्वेनाङ्गीकृतत्वात् इदं ज्ञायते यत्, न तस्य स्वप्नो मृषाऽभिमत इति। न हि कश्चिदविद्यमानस्य कारणं निरूपयेत्।

किञ्च श्रुत्यनुसारी हि सूत्रकारस्य सिद्धान्तः स्यात्। श्रुत्या च स्वाप्नार्थस्य कर्तारं वदन्त्या सत्यत्वमेवाभिप्रेतमिति न मृषात्वं सूत्रकृतोऽभिमतमित्याह **स हीति**।

स हि कर्तेति वाक्याच्च

ननु कथं स्वप्नो न मृषा, 'मायामात्रमि'ति सूत्रकृतैव तन्मिथ्यात्वस्य वक्ष्यमाणत्वात्; इत्यतो वाह **वासनेति**।

न मायामात्रपदेन स्वप्नस्य मृषात्वमभिमतम्, किन्तु वासनाजनितत्वम्, अतो **न मृषा** इत्यर्थः। यथा चैतत्तथा उपपादयिष्यते।

तस्यागामिनः सूत्रस्य वासनाजनितत्वप्रतिपादकत्वेन अस्माभिरङ्गीकृतत्वादिति वा योज्यम्।

न केवलं वक्ष्यमाणोपपत्तिवशात् मृषात्वं न सूत्रार्थः, किं तु श्रुतिवशाच्चेत्याह **स हीति**।

परि०— यथा चैतत्तथोपपादयिष्यत इति। भक्तिपादे 'सन्ध्ये सृष्टिराह ही'ति नय इति भावः। **तस्यागामिन इति**। मायामात्रमिति सूत्रस्येत्यर्थः। **श्रुतिवशाच्चेति**। प्रागुक्तमेव तात्पर्यं ध्येयम्।

सु०— यद्वा 'स्वाप्नार्थो न तावदनादिनित्यः, पश्चात् अदृष्टयादिविरोधात्। नापि सादिविनाशी, उपादाननिमित्तयोरनिरूपणात्। न च प्रकारान्तरं सम्भवति। तत्कथं न मृषा' इत्यत आह **वासनेति**।

नोपादानाभाव इति शेषः, 'न मृषा' इति पूर्वेण वा सम्बन्धः।

एवम् उपादानं निरूप्य निमित्तमुपपादयति **स हीति**। निमित्तं चेश्वरो ज्ञायते, इति शेषः। 'न मृषा' इति पूर्वेणैव वा अन्वयः।

परि०— इति शेष इति। अङ्गीकृतत्वत इत्यनन्तरमयं शेषः ॥

सु०— ननु कथं तर्हि 'स्वप्नमायासरूपा' इत्यादौ स्वप्नस्य भ्रान्तित्वोक्तिरित्यत आह **जाग्रत्वमिति ।**

अनु०— जाग्रत्त्वमिति हि भ्रमः ।

इतिशब्द आद्यर्थे, उल्लेखार्थे वा । जाग्रदहमस्मीति द्रष्टुर्यत् **जाग्रत्त्वं,** यच्चैतत्पदार्थानां जाग्र(दृद्दशा)द्दशादृष्टपदार्थैः ऐक्यं, बाह्यमृदादिजन्यत्वं वा; एवमादिप्रतिभासो **भ्रमः** । बाध्यत्वादिति **हि**शब्दार्थः । तदपेक्षया श्रुत्यादिवचनानीति भावः ।

परि०— श्रुत्यादीति । प्रागुक्तमाण्डूकश्रुत्यादीत्यर्थः ।

सु०— ननु च रज्जौ **सर्पभ्रमे,** असत्यस्यापि सर्पस्य सर्पोचितभयकम्पाद्यर्थक्रियाकारित्वं दृश्यते; तथा सर्पे समारोपितायाः कुसुममालायाः सन्तोषकारिता उपलभ्यते; अतो व्याप्तिभङ्गस्तर्कस्येत्यत आह **सर्पेति ।**

अनु०— सर्पभ्रमादावपि हि ज्ञानमस्त्येव तादृशम् ॥

'ना भूदत्र सर्पः' इतिवत् 'न सर्पज्ञानमभूत्' इति बाधकानुदयात् । अभूदेवेत्यनुवृत्तेश्च । भ्रमत्वस्य विषयवैपरीत्यमात्रेणोपपत्तेरिति **हि**शब्दार्थः ।

कि(मतो)न्ततो यदि ज्ञानमस्त्येवेत्यत आह **तदेवेति ।**

तदेवार्थक्रियाकारि

एवशब्देन सर्पादिकं व्यावर्तयति ।

सत्यपि सर्पादौ, असति च ज्ञाने, भयकम्पाद्यनुत्पत्तेः; सति च (तस्मिन्) तदुत्पत्तेः; ज्ञानकार्यमेव भयकम्पादिकं न सर्पकार्यम् ।

तत्कार्यं तु अभिसर्पणदंशनादिकम् । मरणमपि धातुव्याकुलतानिमित्तकम् । सा च विषद्रव्येणेव भयादिनाऽपि भवति । इति न बाध्यस्य(ापि) सर्पादिरर्थक्रियाकारित्वम् ।

परि०— व्याप्तिभङ्गस्तर्कस्येति । 'बाध्यं नार्थक्रियाकारी'त्यत्रोक्तस्य बाध्यत्वेऽर्थक्रियाकारित्वं न स्यादित्युक्ततर्कस्येत्यर्थः । ज्ञानस्य सत्यत्वे भ्रमत्वं न स्यादित्यत आह भ्रमत्वस्येति ।

सु०— ननु किं ज्ञानमात्रं भयादिजनकं किंवा विषयावच्छिन्नम् । नाद्यः घटज्ञानस्यापि ज्ञानत्वेन तदापत्तेः । द्वितीये न तावद्विषयो रज्ज्वादिः । रज्जुरियमित्यादिज्ञानस्यापि भयादिहेतुतापातात् । सर्पादिश्चेद्विशेषणतया, तस्यापि भयादिहेतुत्वं प्राप्तम् ।

अत्र कश्चिदाह "नायं दोषः, ज्ञानव्यावर्तकतयोपयुक्तस्य सर्पादिर्विषयस्य ज्ञानजन्यार्थ-क्रियायामप्रवेशात्। 'न हि कुरूणां क्षेत्रे वसति, गुरूणां टीकां पठति' इत्यादौ विशेषणस्यापि कारकत्वमस्ति, किन्त्वतिप्रसक्तयोः क्षेत्रटीकयोर्व्यावृत्तिमात्रेण चरितार्थत्वमिति। तदसत्। एवमपि वाध्यस्य सर्पादिर्व्यावर्तकत्वस्यावश्याभ्युपगमनीयत्वात्। व्यावृत्तिवुद्धिजनकत्वं हि व्यावर्तकत्वम्। तत्रापि ज्ञानाभ्युपगमेन परिहारे व्यावर्तकोपादानेन प्रसङ्गतादवस्थ्यम्" इति। तत्राह **तादृशमिति**। यादृशं सत्यसर्पोल्लेखि ज्ञानं, तादृशमित्यर्थः।

परि०— उत्तरवाक्यमवतारयितुं शङ्कामाह **ननु किमित्यादिना**। शङ्कि(नैव के)त्यैवं केनचिदुक्तमुप-लक्षणपक्षमनूद्य निराह **अत्र कश्चित्** इत्यादिना **तादवस्थ्यमिति** इत्यन्तेन। **व्यावर्तकत्वस्येति**। इदं सर्पज्ञानं न तु घटादिज्ञानमिति ज्ञानं प्रति सर्पादिर्व्यावर्तकत्वस्येत्यर्थः। **तत्रापीति**। सर्पादिर्ज्ञानं प्रति व्यावर्तकत्वमित्य-त्रापि व्यावर्तकत्वं न व्यावृत्तिवुद्धिजनकत्वं किन्तु व्यावृत्तिवुद्धिजनकज्ञानविषयत्वमित्यभ्युपगमे च ज्ञानमात्रस्य सर्पज्ञानव्यावृत्तिवुद्धिजनकत्वायोगेन सर्पव्याव(र्तकज्ञानस्यै)र्तितज्ञानस्यैवेति वाच्यत्वाद्व्यावृत्तिवुद्धिजनकज्ञानं प्रति सर्पादिर्व्यावर्तकत्वं स्यादित्यापादनं प्राप्नोति। तथा च वाध्यस्य सर्पादिर्व्यावृत्तिवुद्धिजनकत्वरूपं व्यावर्तकत्वं स्यादित्यतिप्रसङ्गतादवस्थ्यमित्यर्थः। तत्रापि ज्ञानाभ्युपगमेऽनवस्थेति भावः।

सु०— सत्यसर्पज्ञानं तावद्घटादिज्ञानाद्व्यावृत्तमनुभूयते। व्यावृत्तिश्च व्यावर्तक(धर्म)-योगकृता सर्वत्रोपलब्धा। न च विषयो व्यावर्तकः, तस्यातद्धर्मत्वात्। सम्बद्धं हि व्यावर्तकं भवति, अन्यथाऽतिप्रसङ्गात्। विषयसम्बन्धो व्यावर्तकोऽस्त्विति चेन्न, तस्य संयोगादिरूप-स्याभावात्। अतः कश्चिज्ज्ञानगत एव धर्मोऽभ्युपगन्तव्यः॥॥ किञ्च विलक्षणसामग्रीजन्मनो-र्ज्ञानयोर्यथा परोक्षत्वापरोक्षत्वरूपो विशेषः विषयोपाधिना विनाऽभ्युपगम्यते, एवमपरोक्ष-ज्ञानेऽपि कथं स्वगतो विशेषो नाङ्गीकरणीयः॥ अपि च सर्पज्ञानस्य विलक्षणार्थक्रिया न स्वगतेनातिशयेन विनोपपद्यते, न हि देवदत्तसम्वन्धितामात्रेण कलमवीजान्तरकार्यविलक्षणं कार्यमुपजनयति।

स चायं विशेषः सत्यसर्पज्ञाने समीचीनया सामग्र्या जातः, मिथ्यासर्पज्ञाने त्वसमी-चीनया इति न कश्चिद्विशेषः। अतो विषयान्तर्भावमन्तरेण स्वगतेनैव विशेषेण सर्पादिज्ञानस्य भयादिजनकत्वान्न सर्पस्य किञ्चित्करत्वमिति।

परि०— ननु तादृशमित्युक्तिमात्रेण कथमुक्तशङ्कानिरास इत्यतः सत्यसर्पज्ञाने विषयोपाधिं विना कृत-स्वगतविशेषेणैव व्यावर्तकेन व्यावृत्तत्वं तावत्साधयति **सत्यसर्पज्ञानं तावत्** इत्यादिना **कार्यमुपजनयति** इत्यन्तेन। **अत इति**। परिशेषादित्यर्थः। एवं परिशेषेण विषयं विना कृतं ज्ञानगतमेव कञ्चिद्व्यावर्तकविशेषं समर्थ्येदानीं

'सर्पोऽयमिति जायमानं सत्यसर्पापरोक्षज्ञानं असर्पज्ञानाद्विषयसम्बन्धमनपेक्ष्य विलक्षणं तज्जनकसामग्रीविलक्षण-सामग्रीजन्यत्वात् परोक्षज्ञानादपरोक्षज्ञानवत्' इत्यनुमानेनापि तत्सिद्धिं मन्वानो दृष्टान्ते साध्यसाधनोपपादनपूर्वं दार्ष्टान्तिकमाह **किञ्चेत्यादिना** । सामग्रीभेदेन ज्ञानानां स्वतो वैलक्षण्यं प्रसाध्य सत्यसर्पज्ञानमसर्पज्ञानात् स्वतो विशेषवत् तज्जन्यकार्यविलक्षणकार्यकारित्वात् यवबीजात् कलमबीजवदिति कार्यभेदरूपहेत्वन्तरेणापि तत्सिद्धिं मन्वानो हेतोस्साध्येन विनाऽनुपपत्तिरूपव्याप्तिमुपपादयति **अपि चेति** । ननु कार्यभेदस्य विलक्षणविषयसम्बन्धे-नोपपत्तेरप्रयोजको हेतुरित्यत उपलक्षणविषयसम्बन्धेन कार्यभेदेऽतिप्रसङ्गं व्यतिरेकमुखेनाह **न हीति** । **कलम-बीजान्तरेति** । यज्ञदत्तसम्बद्धेति योज्यम् । अन्यथा तदपि तथा कुर्यादिति भावः । एतदुपलक्षणम् । सामग्रीरूप-भेदहेतोरप्येवमप्रयोजकत्वपरिहारो ध्येयः । विवृतमेतत्प्रमेयं न्यायामृते असतः साधकत्वाभावे बाधकोद्धारवादे । नन्वस्त्वेवं सत्यसर्पज्ञाने, रज्जुसर्पज्ञाने तु कथमित्यत आह **स चायं विशेष इति** । विषयनिरपेक्षो ज्ञानगतो व्यावर्तक-रूपोऽतिशय इत्यर्थः । यत्तु यद्येवं 'सूचकश्च हि श्रुतेराचक्षते च तद्विदः' इत्यत्र स्वाप्नपदार्थानां शुभाशुभसूचकत्वेन सत्यत्वसमर्थनं तत्रोपपद्यते (तत्र साध्यापद्यते) स्वाप्नपदार्थानामसत्यत्वेऽपि तदनवच्छिन्नतज्ज्ञानानामेव शुभा-शुभसूचकत्वोपपत्तेरिति, चोद्यं तु तदधिकरण एव भावदीपेऽस्माभिः परिहृतं ध्येयम् । अत्रापि किञ्चित्स्वस्थान एव वक्ष्यामः ।

सु०— तदेवं यत्रार्थक्रिया निश्चिता न तत्र मिथ्यात्वम्, यत्र तु मिथ्यात्वं न तत्रार्थक्रियेति न तर्कमूलव्याप्तेः क्वापि भङ्गः; इत्युपसंहरति तदिति ।

अनु०— तत्सदेवार्थकारकम् ।

परि०— **न तर्कमूलव्याप्तेरिति** । 'बाध्यं नार्थक्रियाकारि'त्युक्ततर्केत्यर्थः ।

सु०— नन्वर्थक्रियाकारित्वं यथा विपक्षान्मिथ्याभूताद्व्यावृत्तम्, एवं सपक्षात् ब्रह्मणोऽपि व्यावृत्तत्वादसाधारणम् । न च ज्ञानस्य सत्यस्य अर्थक्रियोक्तेति वाच्यम्, तस्यापि प्रपञ्चान्तर्भावेन विप्रतिपन्नत्वादित्यत आह ब्रह्म त्विति ।

अनु०— ब्रह्म त्वर्थक्रियाकारि परतः स्वत एव वा ॥
अङ्गीकृतं हि तेनैव

तेन मायावादिना एव ब्रह्म प्रपञ्चादप्यतिशयेनार्थक्रियाकार्यम् अङ्गीकृतमेव हि जन्मादि-सूत्रे जगत्कारणत्वेनोक्तत्वात् । अतः सपक्षप्रवेशित्वान्नासाधारण्यं मन्तव्यम् ।

ननु मयाऽङ्गीक्रियमाणं ब्रह्मणोऽर्थक्रियाकारित्वं च न स्वाभाविकम्, किन्तु परत एव; मायायां तदाप(यत्तमि)तत इत्यङ्गीकारात् । अतः कथमापादकस्य सपक्षप्रवेश इत्यत आह परत इति ।

अङ्गीकृतं तावदर्थक्रियाकारित्वं ब्रह्मणः तत्, स्वतः परतो वाऽस्तु, किमनेन प्रकृतानुपयुक्तेन। न हि स्वतोऽर्थक्रियाकारित्वमापादकत्वेनास्माभिरभिहितम्, परेण वा प्रस्तावितम्। अन्यथा सामान्यतः प्रयुक्तस्य धूमादेर्विशेषाकारेण सपक्षाप्रवेशितयाऽसाधारण्य(ण)स्य वक्तुं शक्यत्वेन तद्भङ्गः स्यात्।

परि०— अर्थक्रियाकारित्वमिति। 'व्यावहारिकता चास्य स्यादबाध्यत्व एव हीं'त्यत्रोक्तम्। यदर्थक्रियाकारित्वरूपव्यावहारिकत्वं चाङ्गीक्रियते प्रपञ्चस्य, तदबाध्योऽप्यङ्गीक्रियेतेत्यत्रोक्तमापादकमिति योज्यम्। सपक्षान्तरे हेतुसत्त्वमाशङ्क्य निराह न च ज्ञानस्येति। तुशब्दार्थः अतिशयेनेति। धूमादेर्विशेषाकारेणेति। पर्वतादिदेशविशेषसह्यत्यादिरूपेणेत्यर्थः।

सु०— स्यादेतत्। ब्रह्मणोऽर्थक्रियाकारित्वं परत इत्यस्य नायमर्थो दारुयन्त्रस्येव पराधीनमिति, नापि कुलालस्येव प्रयोजनाद्यपेक्षमिति; किन्तु गगने मलिनतेव निष्क्रिय एव ब्रह्मणि मायासम्बन्धादर्थक्रिया(दि) अवभासत इति। न चैवंविधेन सपक्षप्रवेशो भवत्यापादकस्येत्यत आह **परतस्त्व इति**।

परतस्त्वे न च प्रमा।

ब्रह्मणोऽर्थक्रियाकारित्वस्येति शेषः। **परतस्त्वे** निरूपितरूपे। **प्रमा** प्रमाणम्।

परि०— दारुयन्त्रस्येवेति। सूत्रेण चेष्टमानदारुप्रतिमाया इवेत्यर्थः।

सु०— अयमत्राशयः ॥ ब्रह्मणो जगन्निर्माणाद्यर्थक्रिया प्रतीता न वा। न चेत्कथं लक्षणत्वेनोच्यते, कस्य च मायामयत्वमङ्गीक्रियते। प्रतीतत्वेऽपि न तावत्प्रत्यक्षानुमानाभ्याम्, तदगोचरत्वात्। अतः श्रुत्यैवेति वक्तव्यम्। तथा च कथं मायिकत्वम्। तत्किं श्रुतिप्रतीतं सर्वमेव सत्यम्। अद्धा। बाधकाभावे तु तथैव ॥ न चैवं ब्रह्मणोऽर्थक्रियायाः परतस्त्वे प्रमाणमस्ति, यद्बाधकं भवेत्। बाधकाभावमात्रेण कथं सत्यार्थत्वमिति चेत्, प्रामाण्यस्य स्वतस्त्वादिति ब्रूमः। परतस्त्वे च प्रामाण्यस्यानवस्थापातेन न प्रमा निश्चीयेत ॥ सन्ति 'निष्कलं निष्क्रियमि'त्यादिश्रुतयो बाधिका इति चेत्। एवं श्रुतिबलेन परस्त्वेऽर्थक्रियायाः स्वीकृते, तदभिधात्री 'स इदं सर्वमसृजते'त्यादि श्रुतिः न प्रमा स्यात्; प्रतिपादितार्थमिथ्यात्वातिरिक्तस्याप्रामाण्यस्याभावात्। किञ्चाविशेषात् 'निष्कलं निष्क्रियमि'ति श्रुतिरेतच्छ्रुतिविरोधात्परतस्त्वे न प्रमेति किं न स्यात्॥ अन्यदुत्तरत्र वक्ष्याम इति।

परि०— कथमनेनोक्तशङ्कानिरास इत्यत आह **अयमाशय इति**। शङ्कते **तत्किमिति**। उत्तरमाह **अद्धेति**। बाधकाभावे श्रुतिप्रतीतं सर्वमेव सत्यमित्येतत्सत्यमित्यर्थः । 'अद्धा प्रत्यक्ष(सत्ययो)रिद्धयो'रित्यभिधानात् । 'परतस्त्वे न च प्रमे'त्येतद्योजयति **न चेति**। तदेव वाक्यमाकाङ्क्षितपदाध्याहारेण प्रकृतोपयोगितया प्रकारान्तरेण योजयति **परतस्त्वे च प्रामाण्यस्येत्यादिना**। शङ्कते **सन्तीति**। निष्कलं षोडशकलात्मकदेहशून्यम्। तदेव मूलम् अपेक्षितशेषपूर्त्या प्रकारान्तरेण योजयति **एवं श्रुतिबलेन परतस्त्व इति**। तदेव वाक्यं प्रकारान्तरेणापि योजयति **किञ्चाविशेषादिति**। नन्वविशेषादित्ययुक्तम्। 'स इदं सर्वमि'त्यादेरनुवादकत्वेन दुर्बलत्वान्निष्कलमित्यादेर्निषेधकत्वेन प्रबलत्वादित्यत आह **अन्यदिति**। 'अप्राप्तां भ्रान्तिमापाद्य किं चेशो (वेदो) मानतां व्रजेदि'त्यादिना। तथा यदि मायिकं मिथ्याभूतं कारणत्वं ब्रह्मणो वेदो वदेत् तर्ह्यप्रमाणं स्यादित्यादि 'मिथ्याधर्मविधातुश्च वेदस्यैवाप्रमाणते'त्यनेन। तथा कारणत्वादेर्मिथ्यात्वे शास्त्रवेद्यत्वेव न स्यादित्यादि च 'सर्वधर्मोज्झितस्यास्य किं शास्त्रेणाधिगम्यते' इत्यादिना। तथा विश्वकर्तृत्वादेर्मिथ्याभूतविश्वसापेक्षत्वेन मिथ्यात्वात् तच्छ्रुतेरेव अमानत्वं युक्तिमित्येतन्निराकरणमपि 'अन्यापेक्षा यदि स्युः' इत्यादिना भक्तिपादे वक्ष्याम इत्यर्थः। ननु मया किमपि नाङ्गीक्रियते, ब्रह्मणो विश्वकर्तृत्वादिकं पररीत्यैव, अतः कथं तेनैवाङ्गीकृतम्; इत्यादिचोद्यनिरसनमप्यनुपदं वक्ष्याम इत्यर्थः।

सु०— नन्वस्त्वबाध्यमेवार्थक्रियाकारि प्रपञ्चमप्यबाध्यमङ्गीकरोमि । आत्यन्तिकाबाध्यत्वाभावेऽपि प्राग्ब्रह्मात्मैक्यज्ञानादबाध्यत्वात् । अतस्तदन्तर्गता श्रुतिरप्यमुख्यसत्यत्वात् साधिका भविष्यति; इत्यत आह **अमुख्येति**।

अनु०— **अमुख्यसत्यमानस्य साधकत्वे सदाऽऽवयोः ॥**
न हि सम्प्रतिपत्तिः स्यादतस्तिष्ठतु सा(ऽ)प्रमा ।

सदा इत्य(नेन)स्य प्रमेयस्य प्रागेवोपपादितत्वमित्याचष्टे। ततश्च पुनरुक्तिदोषः परिहृतो भवति। **तिष्ठतु** न वक्तव्येति यावत्। **सा प्रमा** ब्रह्मज्ञानबाध्यं प्रमाणमित्यर्थः। यस्मात् **सा** श्रुतिः **अप्रमा** तस्मात् **तिष्ठतु** इति वा। प्रपञ्चमिथ्यात्वं हि तदर्थः। न चासौ ब्रह्मस्वरूपम्, सोपाधिकत्वात्। ततोऽस्य बाध्यत्वमावश्यकम्। बाध्यार्थं चाप्रमाणमिति प्रसिद्धमेव। बाध्यार्थत्वेऽपि प्राग्ब्रह्मज्ञानादबाध्यार्थत्वेन प्रामाण्यमस्त्वित्यत उक्तम् **अमुख्येति** । **सत्यम्** अबाध्यार्थम् । न हि कालविलम्बेन बाधितार्थं प्रमाणं भवतीति वक्ष्यामः।

अस्त्वेवं स्वरूपतो विषयतश्चासत्यत्वात् साधकत्वेन विप्रतिपन्ना श्रुतिः, तथाऽपि प्रपञ्चमिथ्यात्वसाधनाय तदुपन्यासः कुतो न कार्यः; इत्यत आह **न हीति**।

न हि विप्रतिपन्नेन शक्यं साधयितुं क्वचित् ॥

तथात्वे स्वरूपासिद्धकालातीतयोरप्युपन्यासः स्यात्, आरोपमात्रस्य तत्राऽपि सुलभत्वात्; इति भावः।

परि०— एवमियता ग्रन्थेन बाध्यं नार्थक्रियाकारीत्येतत्समर्थ्य 'नेह नाने'ति श्रुतेः न सर्वमिथ्यात्वबोधजनकत्वमित्युक्तम्। इदानीमस्त्वबाध्यमेवार्थक्रियाकारि श्रुतिरप्यबाध्यैवेति शङ्कित्वा तदपि निरस्यति **नन्विति**। **प्रागेवेति**। 'व्यवहारसतश्चापि साधकत्वं तु पूर्ववत्' इत्यादिना जिज्ञासानय एवेत्यर्थः। **ततश्चेति**। स्मारणमात्रस्यात्र क्रियमाणत्वादित्यर्थः। अप्रमेति विच्छिन्नार्थमाह **यस्मादिति**। कुतो 'नेह नाने'ति श्रुतिरप्रमेत्यत आह **प्रपञ्चेति**। **सोपाधिकत्वादिति**। प्रतिपन्नोपाधिस्थत्रैकालिकनिषेधप्रतियोगित्व(मात्र)सदसद्विलक्षणत्वादिरूपत्वान्मिथ्यात्वस्येति भावः॥ **ततोऽस्येति**। ब्रह्मस्वरूपत्वायोगेनातिरिक्तत्वस्य वाच्यत्वादस्य ब्रह्मभिन्नस्य मिथ्यात्वस्य बाध्यत्वमावश्यकम्। अन्यथा सदद्वैतभङ्गापत्तेरिति भावः। बाध्यार्थमिति बहुव्रीहिः। **इति वक्ष्याम इति**। 'प्रामाण्यस्य च मर्यादा कालतो व्याहता भवेदि'त्यादिना भक्तिपादे। तथोत्क्रान्तिपादे च 'दीर्घभ्रान्तिकरी चेत्स्यादि'त्यादिना चेति भावः। **स्वरूपासिद्धकालातीतयोरपीति**। अत्र 'नेह नाने'ति श्रुतौ स्वरूपतोऽर्थतश्चासत्यत्वं प्रकृतमिति स्वरूपासिद्धकालातीतयोरित्युक्तम्। **तत्रापीति**। असिद्धादिहेतुप्रयोगस्थले हेतुस्वरूपारोपस्य विषयारोपस्य च सम्भवादित्यर्थः।

सु०— स्यादेतत्। आस्तामियं प्रमाणसदसत्त्वचिन्ता, प्रमाणेनैव प्रमेयसिद्धेः। अन्यथा भवतामपि प्रपञ्चमिथ्यात्वनिराकरणे तत्सत्यत्वसाधने च प्रमाणाभावेन कथाऽभावप्रसङ्गात्॥ युष्माभिरुपन्यस्यमानं प्रमाणं सत्यमसत्यं वा स्यात्॥ न तावत्सत्यं मां प्रति वक्तुमुचितम् मया सत्यस्य साधकत्वानङ्गीकारात्, यत्सत्यं न तत्र क्रियाऽऽवेशः यत्र च क्रियाऽऽवेशो न तत्सत्यमिति। न च वाच्यं साक्षिणः सत्यस्य साधकत्वं त्वयाङ्गीकृतमिति, कथञ्चित्सुखादौ तस्य शक्योपन्यासत्वेऽपि बाह्यप्रपञ्चे तदयोगात्। बाह्यप्रमाणविषयो ह्यसौ, अन्यथाऽन्धबधिराद्यभावप्रसङ्गात्। स एव चात्र प्रकृत इति॥ नाप्यसत्यम्, भवद्भिरनङ्गीकृतत्वात्॥ इत्यत आह साधकत्वमिति।

अनु०— साधकत्वं तु सत्यस्य साक्षिणो ह्यावयोर्द्वयोः।
सम्यक्सम्प्रतिपन्नं तन्न विवर्तमतं भवेत्॥

सत्यस्य तु इति सम्बन्धः। **सम्यग्** इति मुख्यत एव, न त्वधिकरणसिद्धान्तत्वेन। **हि**शब्दः सर्वं वस्तु ज्ञाततयाऽज्ञाततया वा साक्षिचैतन्यस्य विषय एवेत्यादितत्प्रसिद्धिद्योतकः। **तत्** इत्यव्ययम्। तेन साक्षिणा। **विश्वविवर्तमतं न भवेत्**। निराकुर्म इति यावत्। उपलक्षणं चैतत्। विश्वस्य सत्यतामपि तेनैव साधयाम इत्यपि द्रष्टव्यम्। तथा च वक्ष्यते।

परि०— उत्तरवाक्यमवतारयितुमाह **स्यादेतदिति** । **मयेति** । न तत्सत्यमिति वदता मयेति योज्यम् । क्रियाऽऽवेशः क्रियानिष्पत्त्यनुकूलव्यापारवत्त्वम् । 'साधकत्वं सतस्तेने'ति जिज्ञासानयोक्त्या पौनरुक्त्यनिरासाया-भ्यधिकाशङ्कां वक्तुमाह **न च वाच्यमिति** । **अन्यथेति** । बाह्यप्रपञ्चस्यापि साक्षिविषयत्वोपगम इत्यर्थः । अन्धादेरपि साक्षिणा हि रूपवत्पदार्थादिधीसम्भवादिति भावः । **स एव चेति** । बाह्यप्रपञ्च एव । अत्र प्रकृतिनये । 'ब्रह्म विश्वात्मना मृषा' इत्यादिना प्रकृत इत्यर्थः । **नाप्यसत्यमिति** । युष्माभिरुपन्यस्तं प्रमाणमित्यन्वेति । **न त्वधिकरण-सिद्धान्तत्वेनेति** । कस्मिंश्चिदर्थे सिद्ध्यति, अर्थासिद्धं ह्यधिकरणसिद्धान्तत्वेन सिद्धम् । यथा क्षित्यादिकं सकर्तृकमिति कार्यत्वहेतुना क्षित्यादिकर्तृसिद्धौ सार्वज्ञमर्थात्तस्य सिद्ध्यति । एवमर्थसिद्धत्वेन सम्प्रतिपन्नं नेत्यर्थः । **ज्ञाततयेत्यादि** । वृत्तिरूपज्ञानविषयतया भावरूपाज्ञानविषयतया चेत्यर्थः । **तथा च वक्ष्यत इति** । अत्रोपलक्षणतया गृहीते सति 'सत्यत्वं गगनादेश्च' इत्यादिना अत्रैवाग्रे तद्विविच्य वक्ष्यत इत्यर्थः ।

सु०— न कापि प्रमाणप्रमेयादिव्यवस्था मयाङ्गीकृता, किन्तु परकीयरीत्यैव सर्व-मुच्यते । तत्कथं किमप्यनङ्गीकुर्वाणं मां प्रति 'साक्षिणः साधकत्वं त्वयाऽङ्गीकृतमि'त्युच्यत इत्यत आह यदीति ।

अनु०— यदि नाङ्गीकृतं किञ्चिदनङ्गीकृतताऽपि हि ।
नाङ्गीकृतेति मूकः स्यादिति नास्मद्विवादिता ॥

न विद्यतेऽङ्गीकृतमङ्गीकारो यस्येत्यनङ्गीकृतः, तस्य भावः **अनङ्गीकृतता** । अनङ्गी-कारित्वमित्यर्थः । **इतिशब्दद्वयं** हेतौ ।

यदि परो ब्रूयान्मया किञ्चिन्नाङ्गीकृतमिति, तदाऽसौ वक्तव्यः । सर्वथाऽनङ्गीकृतत्वम् आत्मनस्त्वयाऽङ्गीकृतं न वा । आद्ये(ऽपि) **किञ्चिदपि** नाङ्गीकृतमिति पक्षहानेः आत्मनो-ऽनङ्गीकर्तृताऽपि **नाङ्गीकृतेति** द्वितीय एवाङ्गीकरणीयः । तथा च असौ **मूकः स्यात्,** अङ्गी-कारानङ्गीकारोदासीनस्य मृतकस्येव वाक्यप्रवृत्तेरयुक्तत्वात् । तथा च मौनमवलम्बमानस्य **नास्मत्** प्रति **वादिता** इति किमत्र वक्तव्यम् ।

सत्यमेतत् । वस्तुतस्तु वयं सर्वतो निवृत्ताः स्वतःसिद्धे चिदात्मनि ब्रह्मतत्त्वे केवले भ(ा)रमवलम्ब्य चरितार्थाः सुखमास्महे । ये तु स्वपरिकल्पितसाधनदूषणादिव्यवस्थया विचारमवतार्य तत्त्वं निर्णेतुमिच्छन्ति तान्प्रति ब्रूमो न साध्वीयं भवतां विचारव्यवस्थेति ॥ मैवम् । एवमपि परकीयविचारव्यवस्थितेरसाधुत्वस्य अवश्यमङ्गीकरणीयत्वात् । अन्यथा तद्व्युत्पादनं व्यर्थं स्यात् ।

अथ तन्मात्रमङ्गीकृत्य प्रमाणादिव्यवस्था नाङ्गीकृतेति मन्यसे । तन्न । प्रमाणादिना विना परव्यवस्थाया असाधुत्वस्य व्युत्पादयितुमशक्यत्वात् । भवत्कल्पितव्यवस्थयैव व्याहतत्वादसाध्वी भवद्व्यवस्थेति ब्रूमो न पुनरत्र किमपि प्रमाणमङ्गीकुर्म इति चेन्न, यत्स्वाभ्युपगतव्यवस्थाविरुद्धं तदसाध्वित्यस्यापि प्रमाणस्याङ्गीकर्तव्यत्वात् ।

एतदपि परेणाभ्युपगतमेवाश्रीयत इति चेत् । न । किं परकीयव्यवस्थाया असाधुत्वं स्वयमवबुद्ध्य परं प्रति बोध्यतेऽनवबुद्ध्यैव वा । द्वितीये विप्रलम्भकत्वं स्यात् । विजिगीषुकथायामेवमेवेति चेत्, न, शिष्यस्यापि बोध्यत्वात् । आद्येऽस्मादन्यस्माद्वा प्रमाणात्स्वयं बोद्धव्यम्, तत्कथं प्रमाणाद्यनङ्गीकर्तृत्वम्. प्रमितिकरणत्वादिनोपादानस्यैव प्रमाणाद्यङ्गीकारित्वात् ।

तस्मात् सत्त्वासत्त्वा(सत्यत्वासत्यत्वा)भ्युपगमोदासीनैः प्रमाणादिकमङ्गीकृत्योच्यत इति वक्तव्यम् । तच्च प्रागेव निरस्तमिति ।

परि०— **शङ्कते भवत्कल्पितेति** । सत्येनैव प्रमाणेन प्रमेयसिद्धिरिति भवत्कल्पितव्यवस्थयैव भवद्व्यवस्था न साध्वीति ब्रूमः । कुतः व्याहतत्वात् । मां प्रति सत्त्वासत्त्वौदासीन्येन प्रमाणेनैव प्रमेयसिद्धिरित्युपेत्यैव प्रपञ्चसत्यत्वादिसाधनस्य कार्यत्वेन व्याघातादित्यर्थः । यद्वा किमप्यनङ्गीकुर्वाणं मां प्रति साक्षिणस्साधकत्वं त्वयाङ्गीकृतमित्युक्ते व्याहतत्वात् सत्येनैव मानेन प्रमेयसिद्धिरिति भवद्व्यवस्थया प्रपञ्चसत्यत्वादिरूपभवद्व्यवस्था न साध्वीति ब्रूम इत्यर्थः । **यदिति** । प्रपञ्चसत्यत्वादिकं स्वाभ्युपगतप्रपञ्चमिथ्यात्वव्यवस्थाविरुद्धमित्यर्थः । **इत्यस्यापीति** । एतद्वाक्यरूपप्रमाणस्येत्यर्थः । अन्यथा तदर्थस्यासिद्धेरिति भावः । **एतदपीति** । उक्तरूपवाक्यं प्रमाणमित्येतदपीत्यर्थः । **अस्मादिति** । यत् स्वाभ्युपगतव्यवस्थाविरुद्धं तदसाधु इत्युक्तरूपवाक्यादित्यर्थः । प्रामाण्यादीत्यादिपदेन प्रमाणभूतवाक्यार्थावबोधाद्यनङ्गीकर्तृत्वमिति गृह्यते । **प्रमितिकरणत्वादिनेति** । प्रमितिकरणत्वेनोपादानं प्रामाण्याङ्गीकारित्वं, तज्जन्यज्ञानत्वेनोपादानं प्रमित्यङ्गीकारित्वं, तद्विषयत्वेनोपादानं ह्यर्थस्याङ्गीकारित्वमित्यर्थः । **प्रागेव निरस्तमिति** । 'अनङ्गीकुर्वतां विश्वसत्यतां तत्र वादिते'ति जिज्ञासानयानुव्याख्यासुधायां खण्डनोक्तनिरासप्रस्तावे 'सत्त्वासत्त्वे विहाय प्रमाणस्वरूपस्य बुद्धावारोपयितुमशक्यत्वेने'त्यादिना निरस्तमित्यर्थः ॥ **ब्रह्मविवर्तत्वनिरासः** ॥

सु०— एवं विश्वस्य ब्रह्मविवर्तत्वं निराकृत्य तत्स(त्ता)त्यतायां प्रमाणमाह **विश्वमिति** ।

अनु०— **'विश्वं सत्यं' 'यच्चिकेत' 'प्र घा न्वस्य' 'यथार्थतः' ।**
इत्यादिश्रुतयः सर्वा विश्वसत्यत्ववाचिकाः ॥

यथार्थत इत्यनेन 'कविर्मनीषी' इति श्रुतिमुपादत्ते। व्यावहारिकसत्यतापराः श्रुतय इति चेन्न, 'तत्सत्यमि'त्यस्या अपि तथात्वप्रसङ्गात्। श्रुत्यन्तरविरोधादिति चेदत्रापि 'असदेवेदमि'ति श्रुतिविरोधात्। अपुरुषार्थत्वान्न प्रपञ्चसत्यतायां तात्पर्यमिति चेन्न, सत्यजगन्निर्मातृत्वादिपारमेश्वरमाहात्म्यज्ञानस्यैव पुरुषार्थहेतु(प्रयोजन)त्वात्। निष्प्रपञ्चात्मज्ञानसाध्याद्वितीयतापत्तिरूपपुरुषार्थविरुद्धं प्रपञ्चसत्यत्वमिति चेत्, तर्हि ब्रह्मसत्यत्वमपि शून्यपरिभावनालभ्यशून्यतापत्तिलक्षणमोक्षविरुद्धमिति समानम्। तत् प्रमाणाननुगुणमिति चेत्, सममेतदपीति वक्ष्यामः।

अनुमानमपि प्रपञ्चसत्यतायामर्थक्रियाकारित्वं द्रष्टव्यम्, प्रागुक्ततर्कोपपादनेनैव अस्य उपपादित्वादिति।

परि०— 'विश्वं सत्यम्' इत्यादिना 'विश्वं सत्यं मघवाना युवोरिदापश्चन प्रमिनन्ति व्रतं वाम्' 'यच्चिकेत सत्यमित्तन्न मोघं वसुस्पार्हमुत जेतोत दाता', 'प्र घा न्वस्य महतो महानि सत्या सत्यस्य करणानि वोचमि'ति श्रुतीनामुपादानस्य स्पष्टत्वात्। 'कविर्मनीषी परिभूः स्वयम्भूर्याथातथ्यतोऽर्थान्व्यदधाच्छाश्वतीभ्यः समाभ्यः' इति श्रुतौ यथार्थत इति पदाभावेन तच्छ्रुत्युपादानस्यास्फुटत्वादाह **यथार्थत इत्यनेनेति**। एतासामर्थस्य तत्त्वोद्योताद्रौ स्पष्टमुक्तत्वात् सन्न्यायरत्नावल्यामर्थस्योक्तत्वाच्चार्थमनुक्त्वा तासाममुख्यसत्यतापरत्वेन वा सत्यत्वरूपे स्वार्थे तात्पर्याभावेन वा विश्वस्य परमार्थसत्त्वा(त्त्व)निर्णायकत्वमाशङ्क्य प्रतिबन्द्या निराह **व्यावहारिकेति**। 'इति चेन्न'-त्यनन्तरं कल्पकाभावादन्यथे'ति पदद्वयमव्याहार्यम्। कल्पकमाशङ्कते **श्रुत्यन्तरेति**। नेहनानेत्यादि श्रुत्यन्तरेत्यर्थः। **अत्रापीति**। ब्रह्मसत्यत्वेऽपीत्यर्थः। अपुरुषार्थत्वादित्यत्र नञोऽभावार्थत्वमुपेत्य विश्वसत्यत्वज्ञानस्य पुमर्थहितुत्वात् न एतासां श्रुतीनां तत्र तात्पर्यमुच्यते, अथ पुमर्थविरुद्धत्वात्। आद्ये आह **सत्येति**। अन्त्यमाशङ्कते **निष्प्रपञ्चेति**। **इति वक्ष्याम इति**। उपासनापादे विद्यैव तु निर्धारणादित्यधिकरणाद्यसूत्रव्यावर्त्यसाधनान्तरनिरासप्रस्तावे 'न चाप्येकत्वविज्ञानादुक्तन्यायेन मुच्यते' इति निष्प्रपञ्चात्मैक्यज्ञानं मुक्तिसाधनमित्येतत्। तथा उत्क्रान्तिपादे 'निर्विशेषं स्वयंभातम्' इत्यादिना शून्यवाद्यभिमतमोक्षमुक्त्वा 'इत्येवं मायिनश्चाहुरि'त्यादिना अद्वितीयताऽऽपत्तिरूपमोक्ष इत्येतच्च प्रमाणाननुगुणमिति वक्ष्याम इत्यर्थः। **प्रागुक्ततर्केति**। 'व्यावहारिकता चास्य स्यादबाध्यत्व एव ही'त्युक्ततर्कस्य 'बाध्यं नार्थक्रियाकारी'त्यादिना 'तत्सदेवार्थकारकमि'त्यन्तेन यद्बाध्यादिमत्त्वेनोपपादनं कृतं तेनैवास्यानुमानस्योपपादितत्वादित्यर्थः। सन्न्यायरत्नावल्यां तु व्यावहारिकतेत्यादिना युक्त्या, विश्वं सत्यमित्यादिना श्रुत्या, सत्यमित्यादिना प्रत्यक्षेण सत्यत्वोपपादनमित्युक्तम्।

सु०— एवमागमानुमानाभ्यां सिद्धे विश्वसत्यत्वे प्रत्यक्षमप्याह **सत्यत्वमिति**।

अनु०— **सत्यत्वं गगनादेश्च साक्षिप्रत्यक्षसाधितम्।**

चशब्दः प्रमाणसमुच्चये। न केवलमान्तरस्य सुखादेः किन्तु बाह्यस्य गगनादेश्च इति वा। तत्रापि कालगगनदिगादयः साक्षात्साक्षिसिद्धसत्यत्वाः, स्तम्भकुम्भादयस्तु वक्ष्यमाणेन प्रकारेणेति ज्ञापयितुं **गगनादेः** इत्युक्तम्। अन्यथा विश्वस्य प्रकृतत्वात् तदेवात्रानुवर्तिष्यते किमनेन। साक्षीत्येवोक्ते साक्षिणोऽप्रामाण्यात् प्रामाण्ये वा प्रमाणत्रित्वभङ्गात् न विश्वसत्यत्वं प्रमितमिति शङ्का स्यात्, तन्निवृत्त्यर्थं **प्रत्यक्षेति** उक्तम्। तथा च वक्ष्यते। प्रत्यक्षेत्येवोक्ते अतीन्द्रियार्थसत्यतायां न प्रमाणमुक्तं स्यात्, न च साक्षिणा विना बाह्यप्रत्यक्षमात्रेणैन्द्रियकाणामपि सत्यता सिद्ध्यति; इत्यतः **साक्षीत्युक्तम्**। उभयवादिसिद्धं प्रमाणमस्मत्पक्षेऽस्तीत्युक्तेनैव अस्यार्थस्य लब्धत्वात् **साधितम्** इत्याह। तथाऽपि तदुपपादनाय पुनरुपन्यासः।

परि०— किं चेति चार्थमभिप्रेत्याह **चशब्द इति**। यथाश्रुतान्वयमुपेत्याह **न केवलमिति**। 'मिथ्यात्वमपि बन्धस्य न प्रत्यक्षविरोधत' इत्यादिना जिज्ञासानये। यत् आन्तरसुखादेः साक्षिणा सत्यत्वमुक्तं तेन साकं समुच्चय इति भावः। **तत्रापीति**। बाह्यवस्तुष्वपीत्यर्थः। आदिपदेन दिग्विशेषाः प्राच्यादयो ग्राह्याः। **वक्ष्यमाणेनेति**। 'एवमक्षजमानत्वसिद्धामि'त्यादिना अत्रैवोत्तरत्र अर्थसत्त्वघटितप्रत्यक्षादिप्रामाण्यव्यवस्थापनप्रकारेणेत्यर्थः। **प्रकृतत्वादिति**। विश्वसत्यत्ववाचिका इति पूर्वप्रकृतत्वाद्विभागपरिणामाभ्यां विश्वस्येत्यनुवर्तिष्यते। **किमनेनेति**। गगनादेरिति कथनेन किमित्यर्थः। तावता कथमुक्तशङ्कानिरास इत्यत आह **तथा च वक्ष्यत इति**। युक्तिपादे। 'प्राकृतं शुद्धचैतन्यमक्षं तु द्विविधं मतमि'त्यादौ न विलक्षणत्वनयानुव्याख्याने साक्षिणः प्रत्यक्षप्रमाणत्वं वक्ष्यत इत्यर्थः। साक्षीत्युक्तेः कृत्यमाह **प्रत्यक्षेत्येवोक्ते** इत्यादिना। गगनादेरित्यादिपदेनैन्द्रियकानैन्द्रियकरूपराशिद्वयस्य ग्रहणं कृत्वा प्रत्यक्षसाधितमित्युक्ते प्रसिद्धत्वेन बाह्यप्रत्यक्षस्यैव प्रत्यक्षपदेन ग्रहणापत्त्या गगनादिरूपाऽतीन्द्रियार्थसत्यत्वे प्रमाणं नोक्तं स्यादित्यर्थः। **नन्वेवं** साक्षिपदे दत्तेऽपि बाह्यप्रत्यक्षादिप्रमाणवेद्यार्थसत्यतायां प्रमाणं नोक्तं स्यादिति चेन्न। तत्प्रमाणप्रामाण्यव्यवस्थापनद्वारा तत्तत्प्रमाणवेद्यार्थसत्यत्वस्यापि साक्षिणैव व्यवस्थाप्यतया साक्षिप्रत्यक्षेत्युक्त्यैव ऐन्द्रियकानैन्द्रियकसर्वपदार्थसत्यत्वे प्रमाणमुक्तं भवत्येवेत्याशयेन साक्षिप्रत्यक्षेत्युक्तमिति भावेनाह **न च साक्षिणा विनेति**। ऐन्द्रियकाणामपीत्यपिपदस्य न केवलमानुमानिकादीनामित्यर्थः। 'साधकत्वं तु सत्यस्ये'त्यादि त्रिपाद्यास्तात्पर्यमनुवदति **उभयवादी**त्यादिना। **अस्यार्थस्य** सत्यत्वरूपार्थस्य। तर्हि पुनरत्र तदुपन्यासो व्यर्थ इत्यत आह **तथाऽपीति**।

सु०— केचिदिह विहङ्गमः पततीति चक्षुर्व्यापारानन्तरं प्रतिभासनादाकाशादेः(दीनां) चाक्षुषतामास्थिषत। तदनुपपन्नम्, रूपरहितद्रव्यत्वेन चाक्षुषतासामग्रीवैकल्यात्, अन्यथाऽऽत्मपवनयोरपि तत्प्रसङ्गात्। कथं तर्ह्येष प्रतिभास इति चेत्। साक्षिसिद्धाकाशादिसम्बन्धितयेति ब्रूमः। दृष्टो हि प्रमाणान्तरोपनीतेनापि सुरभिचन्दनमित्यादिविशिष्टप्रत्ययः, परेषां च इह भूतले घटाभाव इति।

परि०— साक्षीत्युक्तेर्मतान्तरनिरासोऽपि फलमिति भावेनाह **केचिदिति** । इहेत्युपलक्षणम् । इदानीमित्यपि ग्राह्यम् । आकाशादेरित्यस्याकाशकालयोरित्यर्थः । आस्थिषतेति लुङात्मनेपदबहुवचनम् । अङ्गीकृतवन्त इत्यर्थः । **चाक्षुषतासामग्रीति** । महत्त्वसमानाधिकरणोद्भूतरूपवत्त्वरूपसामग्रीत्यर्थः । कथं ज्ञानान्तरसिद्धत्वेऽपि चाक्षुषज्ञाने भानमित्यत आह **दृष्टो हीति** । सौर(भे)भ्येणेति योज्यम् । कस्मिंश्चिच्चन्दनखण्डे घ्राणेन सौर(भे)भ्येऽवगते सति तत्र वा तत्सजातीये अन्यत्र वा चक्षुषा सुरभिश्चन्दनखण्डोऽयमिति ज्ञानोदयस्यानुभवादित्यर्थः । **परेषां चेति** । अनुपलब्धिरूपषष्ठप्रमाणवेद्योऽभाव इति मते अभावस्याचाक्षुषत्वेऽपि इह भूतले घटाभाव इति विशिष्टचाक्षुषप्रत्ययो दृष्ट इत्यर्थः ।

सु०— अपर आह, आलोकमण्डलमाश्रित्यायं प्रत्यय इति । तदसत् । इहालोक इत्यपि प्रत्ययदर्शनात् । सोऽपि तदवयवानाश्रित्येति चेन्न, लौकिकानामवयवाश्रयतया अवयविबुद्धेरभावात् । न हि ते हस्तादिषु शरीरमिति व्यवहरन्ति, किन्तु तदात्मकतयैव । किञ्चैवमपि 'नेहालोक' इति 'इहालोकत्र्यणुकमि'ति च प्रत्ययो दुःसंपादः । प्रमाणान्तरोपनीतावयवमाश्रित्येति चेत्, एवं तर्हि तथाभूतमाकाशादिकमेवाश्रित्य 'इह पक्षी' इत्यादिप्रत्ययः कुतो न समर्थनीयः, तथा च लौकिकानुभवोऽप्यनुसृतः स्यात् ।

परि०— **अयमिति** । इह विहङ्गमः पततीति प्रत्यय इत्यर्थः । तार्किकाणां तथा प्रतीत्यभिमानसत्त्वादाह **लौकिकानामिति** । **त इति** । लौकिका इत्यर्थः । **नेहेति** । इहेत्युक्ताधिकरणस्य आलोकावयवत्वे तदाश्रितस्य तत्र निषेधप्रत्ययायोगादिति भावः । **इहालोकत्र्यणुकमितीति** । त्र्यणुकावयवानां द्व्यणुकत्वेनातीन्द्रियतया इहेति प्रत्ययायोगादिति भावः । द्वितीयप्रत्ययोपपत्तिं शङ्कते **प्रमाणान्तरेति** । यद्वा अन्धकारावृतदेशे न इहालोक इति प्रत्यये इहेति आलोकपरमाणव एवाधिकरणतया निर्दिश्यन्त इति भावेन नेहालोक इति प्रत्ययो दुःसम्पाद इत्युक्तम् । एवं च प्रत्ययद्वयेऽप्युपपत्तिं शङ्कते प्रमाणान्तरेतीत्यवतरणीयम् ।

सु०— तथाऽप्यनुमानवेद्यमाकाशमस्त्विति चेन्न, लिङ्गाभावात् ।

अथ मतम् । 'शब्दस्तावत्प्रत्यक्षसिद्धः । स च गुणः सामान्यवत्त्वे सत्यस्मदादिबाह्यैकेन्द्रियग्राह्यत्वाद् रूपवत् इति गुणत्वात् द्रव्याश्रितस्तद्वदेव' इति सामान्यतो द्रव्यसिद्धेः (द्रव्यसिद्धौ) (द्रव्ये सिद्धे) । "शब्दो न स्पर्शवद्विशेषगुणः प्रत्यक्षत्वे सत्यकारणगुणपूर्वकत्वात्, अयावद्द्रव्यभावित्वात्, सुखादिवत् । स्पर्शव(द्विशेष)(गुण)त्वे तदनुपलम्भप्रसङ्गः । शब्दो हि श्रोत्रेण प्राप्तो वा गृह्यतेऽप्राप्तो वा । अप्राप्तग्रहणेऽतिप्रसङ्गः । प्राप्तिस्तु शब्दश्रवसोः न सम्भवति । सा हि न तावच्छ्रोत्रस्य गमनेन सम्भवति, तस्यामूर्तस्य गत्यभा(तेरसम्भ)वात् । नापि शब्दस्यागमनेन । स हि न तावच्छङ्खादिकमाश्रयं परित्यज्यागन्तुमलम्,

गुणत्वात्। नापि शङ्खाद्यागमनेन श्रोत्र(स्य)प्रत्यासत्तिः, तदनुपलम्भात्। न च शब्दान्तरोत्पादपरम्परया, गुणस्य स्वाश्रये स्वाश्रयाश्रिते वा गुणेऽसमवायिकारणत्वात्। न च शङ्खश्रवसोर्मध्ये शङ्खो वा तदारब्धद्रव्यं वाऽस्ति। तस्माच्छङ्खादिनिमित्तान्यपहायाश्रयान्तरे वर्तमानो वीचीतरङ्गन्यायेन कर्णशष्कुली(ग)मन्तमाकाशदेशमापन्न उपलभ्यते नान्यथेति स्थितम्। नाप्यात्मगुणः, बाह्येन्द्रियप्रत्यक्षत्वादात्मान्तरग्राह्यत्वादात्मन्यसमवायात् अहङ्कारेण विभक्तस्य ग्रहणाद्रूपादिवत्। न दिक्कालमनसां (गुणः), प्रत्यक्षत्वाद्विशेषगुणत्वाच्च" इति प्रसक्तप्रतिषेधे परिशेषादेभ्योऽतिरिक्तं द्रव्यं सिद्ध्यति। तदाकाशमिति।

तदयं प्रमाणार्थः। शब्दोऽष्टद्रव्यातिरिक्तद्रव्याश्रितः, तद्वृत्तौ बाधकोपपन्नत्वे सति गुणत्वाद्रूपवदिति।

परि०— सामान्यपरिशेषरूपानुमानाभ्यां गगनादिसिद्धिनिरासोऽपि साक्षिप्रत्यक्षपदप्रयोगफलमिति भावेन तन्मतमाशङ्कते **अथ मतमित्यादिना**। आश्रयासिद्धिशङ्कानिरासायाह **शब्दस्तावत्प्रत्यक्षसिद्ध इति**। गुण इति साध्यनिर्देशः। हेतौ (तोर्ग्रा)ग्राह्यत्वमात्रस्य गगनादौ व्यभिचारादिन्द्रियेति विशेषणम्। घटादावव्यभिचाराय **एकेन्द्रियेति**। जीवात्मन्यव्यभिचाराय **बाह्येति**। योगिबाह्येन्द्रियग्राह्यात्माकाशादावव्यभिचाराय **अस्मदादीति**। शब्दत्वादावव्यभिचाराय **सत्यन्तम्**। अयं च प्रयोगो वक्ष्यमाणगुणत्वहेतोरसिद्धिनिरासाय। परोक्तप्रतिज्ञादिक्रमनियमभञ्जनाय हेतुपूर्वकं गगनसाधकसामान्यानुमानप्रयोगमाह **गुणत्वाद्द्रव्याश्रित इति**। शब्द इति धर्मिवाचिपदमनुवर्त्यम्। सामान्यतो द्रव्ये सिद्ध इत्यस्य परिशेषादित्यादिना वक्ष्यमाणेनान्वयः। गगनरूपविशेषद्रव्यसिद्ध्यै परिशेषं वक्तुं प्रसक्तं निराह **शब्द इत्यादिना**। स्पर्शवतः पृथिव्यादिचतुष्टयस्य गुणो नेत्यर्थः। कर्मजसंयोगादौ हेतोरव्यभिचाराय साध्ये विशेषपदम्। कारणगुणपूर्वकत्वं नाम स्वसमवायिकारणमात्रसमवेतगुणासमवायिकारणकत्वम्। यथा घटगतरूपस्य स्वाश्रयसमवायिकारणमृत्पिण्डगतरूपासमवायिकारणकत्वम्। तदभावः, अकारणगुणपूर्वकत्वम्। तस्मादिति हेत्वंशस्यार्थः। शब्दश्चोक्तरूपकारणगुणपूर्वको नेति नासिद्धिः। परमाणुरूपादावव्यभिचाराय प्रत्यक्षत्वे सतीति विशेषणम्। तन्तुरूपजन्ये पटरूपेऽ(घटगतपूर्वरूपादाव)व्यभिचाराय विशेष्यम्। **अयावद्द्रव्यभावित्वादिति**। अत्रापि प्रत्यक्षत्वे सतीत्यनुवर्तनीयम्। तेन पाकजे पार्थिवपरमाणुरूपादौ व्यभिचारः। हेतोरप्रयोजकत्वनिरासाय विपक्षे बाधकतर्कमाह **स्पर्शवद्गुणत्व इत्यादिना**। **तदिति**। शब्दानुपलम्भप्रसङ्ग इत्यर्थः। तत्कथमित्यतो व्यनक्ति **शब्दो हि** इत्यादिना **द्रव्यं वाऽस्ति** इत्यन्तेन। **गुणस्य स्वाश्रय इति**। स्वाश्रये वर्तमानं गुणं प्रति वा स्वाश्रयाश्रिते विद्यमानं गुणं प्रति गुणस्यासमवायिकारणत्वादित्यर्थः। आद्यं यथा। आत्मगतमनःसंयोगस्य आत्मगतज्ञानादिगुणासमवायिकारणत्वम्। द्वितीयं तु तन्तुरूपस्य पटगतरूपं प्रत्यसमवायिकारणत्वम्। न चैवं स्पर्शवद्गुणत्वे सम्भवतीति भावः। कथं तर्हि तदुपलम्भ इत्यत आह **तस्मादिति**। **वीचीतरङ्गेति**। सूक्ष्मस्थूलत्वाभ्यां वीचीतरङ्गयोर्भेदः। यथा तटाकादिमध्ये पाषाणादिप्रक्षेपे सति वलयाकारेण दशदिक्सम्बद्धा काचिद्वीची जायते।

तदनन्तरं तथैव कश्चित्तरङ्गः पुनर्वीची पुनस्तरङ्ग इत्येवं तीरपर्यन्तं वीचीतरङ्गपरम्परया तीरप्राप्तिः । तथा शङ्खादि-शब्दस्यापि परम्परया कर्णशष्कुलीयुक्तदेशप्राप्तिरित्यर्थः । **नाप्यात्मगुण इति** । शङ्खशब्दं कुर्वन्न्य आत्मा तद्गुण इत्यर्थः । शब्द इति वर्तते । **अहङ्कारेण विविक्तस्येति** । अहं सुखीत्यादिवत् अहमर्थसंसृष्टत्वभावेन अहमर्था-ऽसंसृष्टस्येत्यर्थः । **न दिक्कालमनसामिति** । गुणः शब्द इत्यनुकर्षः । **प्रसक्तेति** । आश्रयत्वेन प्रसक्तपृथिव्याद्यष्ट-द्रव्याणामाश्रयत्वप्रतिषेध इत्यर्थः । रूपवदितीतिशब्दस्य अथ मतमिति पूर्वेणान्वयः ।

सु०— तदिदमयुक्तं जातिबधिराणामाकाश(ादि)प्रतिभासानुपपत्तिप्रसङ्गात् । ततश्च इहालोको नास्तीति प्रतीतिः न स्यात् । मूर्तावकाशेन तेषामाकाशानुमानमिति चेन्न, मूर्ता-न्तराभावेन अन्यथासिद्धत्वात् । मूर्ताभावस्याधिकरणेन भाव्यमिति चेत्, सत्यम्, तथाऽपि तस्याप्रतीतावाश्रयासिद्धेः, प्रतीतौ च साधिकरणस्यैव प्रतीतत्वादनुमानानवकाशः ।

परि०— **तदिदमिति** । उक्तदिशा शब्दलिङ्गकत्वमित्यर्थः । **जातिबधिराणामिति** । न च तेषामपि जन्मान्तरीयव्याप्त्यनुसन्धानादाकाशप्रतिभास इति वाच्यम् । अन्यथोपपत्तौ तत्कल्पकाभावात् । अन्यथाऽति-प्रसङ्गादिति भावः । **मूर्तावकाशेनेति** । कुम्भकुसूलादिमूर्तपदार्थानामवस्थानप्रतिहत्यभावेनेत्यर्थः । आकाशसिद्धिं शङ्कते **मूर्ताभावस्याप्यधिकरणेति** । स्तम्भकुम्भादिमूर्ताभावः साधिकरणो मूर्ताभावत्वात् घटाद्यधिकरणपटा-द्यभाववत् इत्यनेन जातिबधिराणामाकाशप्रतिभास इति भावः । **तस्येति** । पक्षतयोपात्तमूर्ताभावस्येत्यर्थः । **साधिकरणस्यैवेति** । अधिकरणप्रतियोगिघटितत्वेनैव अभावप्रतीतिनियमात् सद्व्यामधिकरणप्रतियोगिभ्यामभावो निरूप्यत इत्यङ्गीकारादिति भावः ।

सु०— किञ्च शब्दो वर्णात्मा वा पक्षो ध्वनिरूपो वा ?

नाद्यः । तस्य गुणत्वासिद्धेः । न चोक्तानुमानात्तत्सिद्धिः, घटादीनामेकेन्द्रियग्राह्यत्वा-भावेऽपि आत्मनस्तथात्ववद् द्रव्यस्यैव सतो बाह्यैकेन्द्रियग्राह्यत्वेऽपि विरोधाभावात् । यदि (शब्दो) द्रव्यं स्यात् बाह्येन्द्रियग्राह्यो न स्यात्, निरवयवद्रव्यस्य बाह्येन्द्रियाग्राह्यत्वेन प्रति-बन्धादिति चेत् (न); निरवयवस्यापीन्द्रियग्राह्यत्ववद्बाह्येन्द्रियग्राह्यत्वे(ऽपि) बाधकाभावेन प्रतिबन्धानिश्चयात् ।

द्वितीये त्वाश्रयद्रव्यसिद्धावपि नाकाशसिद्धिः, पृथिव्यादिगुणत्वोपपत्तेः । प्रत्यक्षत्वे सत्यकारणगुणपूर्वकत्वायावद्द्रव्यभावित्वयोः पिठरपाकपक्षे तद्गतरूपादिना व्यभिचारात् । प्रत्यक्षत्वे सतीति च किमर्थं वक्तव्यम् । पार्थिवपरमाणुरूपादि(व्यावृत्त्य)परिहारार्थमिति चेत्, कुतस्तत्परिहरणीयम् । प्रमितत्वादिति चेत्, तर्हि शब्दस्यापि शङ्खाद्याश्रयतया प्रमित-त्वाद्व्याप्तिग्रहणसमये तद्व्यवच्छेदार्थं (अपि) विशेषणमुपादेयमेव । न च स्पर्शवद्विशेष-

गुणत्वे बाधकं पश्यामः । अनुपलब्धिस्तु न प्रसज्यते, चक्षुष इव श्रोत्रस्य गत्या सन्निकर्षोपपत्तेः । अमूर्तस्य तदनुपपत्तिस्तु आकाशसिद्ध्युत्तरकालीनैव । श्रोत्रस्य चक्षुष इव गत्वाग्राहित्वे शब्दे दिक्संशयो न स्यादिति चेत्, अगत्वाग्राहित्वे दिङ्निश्चयोऽपि न स्यात् । संशयादपि निश्चयो महीयान् (गरीयान्) । शङ्खाद्यवयवागमनेन वा सन्निकर्षोपपत्तिः । न चोक्तदोषः, घ्राणगन्धसन्निकर्षतुल्ययोगक्षेमत्वात् ।

परि०— एवमाकाशस्य शब्दलिङ्गकविश्वजनीनाकाशप्रतिभासायोगमुक्त्वा इदानीं सामान्यतः आकाशद्रव्यसाधकानुमानं निरसितुमाह **किञ्चेति** । शब्दः क्वचिदाश्रितो गुणत्वादिति प्रयोगे शब्दपदार्थं पृच्छति **शब्द इति । न चोक्तेति ।** शब्दो गुणः सामान्यवत्त्वे सत्यस्मदादिबाह्यैकेन्द्रियग्राह्यत्वादित्युक्तेत्यर्थः । **विरोधाभावादिति ।** तथा च अप्रयोजकोऽयं हेतुरिति भावः । ननु विपक्षे हेतूच्छित्तिरूपो विरोधोऽस्त्यतो नाप्रयोजकत्वमिति भावेन शङ्कते **यदीति । प्रतिबन्धादिति ।** व्याप्तत्वादित्यर्थः । **निरवयवस्यापीति ।** आत्मरूपद्रव्यस्येति योज्यम् । ध्वनिरूपो वेति पक्षे सामान्यद्रव्यसिद्धावपि न परिशेषसिद्धिरिति दोषमाह **द्वितीये त्विति । पिठरपाकेति ।** तार्किकमते ह्येकत्र घटादीन्मेलयित्वा कुलालेन तृणादिना तेषां पाके समारब्धे तेजोभिघातादिना घटावयवेषु क्रियोत्पत्तौ अवयवसंयोगनाशेनावयविनाश इत्येवं क्रमेण परमाणुपर्यन्तनाशे सति पुनर्भोजकादृष्टवशेन परमाणुक्रियोत्पत्तौ तत्संयोगे द्व्यणुकादिक्रमेण घटादिरूपान्त्यावयविन उत्पत्तिरिति पीलुपाकप्रक्रिया । परमाणुपर्यन्तमवयविनो नाशं विनैव तथैव घटादीनां पाकः पिठरपाकप्रक्रिया । इति प्रक्रियाद्वयमङ्गीकृतम् । तत्र पीलुपाकप्रक्रियायां कारणगुणपूर्वकत्वादिसत्त्वेन हेत्वभावेऽपि पिठरपाकक्रियायां घटादौ तेजस्संयोगेनैव रूपान्तरादेर्जातत्वेन तत्रोक्तहेतुद्वयसत्त्वात् साध्याभावाच्च व्यभिचार इत्यर्थः । **प्रमितत्वादिति चेदिति ।** स्पर्शवद्गुणत्वस्य प्रमितत्वादित्यर्थः । **विशेषणमिति ।** यः प्रत्यक्षत्वे सत्यश्रावणत्वे सत्यकारणगुणपूर्वक इति वा श्रवणेतरप्रत्यक्षत्वे सत्यकारणगुणपूर्वकः स स्पर्शवद्गुणो नेति वा विशेषणमुपादेयमित्यर्थः । तथा च शब्दस्यापि व्यावर्तिततया स्पर्शवद्गुणत्वेऽपि नानुमानविरोध इति भावः । यद्यपि सिद्धान्ते ध्वनिराकाशगुण एव । यदाहुर्भगवत्पादाः 'आकाशगुणे शब्दे व्यज्यमाना वर्णा' इत्यादि तत्त्वनिर्णये । तथापि कस्यचिन्मतरीत्या परस्येत्थमापादनमात्रमिति ध्येयम् । यद्वा सर्वस्यापि पञ्चीकरणप्रक्रियायामाकाशाद्यनुस्यूतत्वात् एवं स्पर्शवद्गुणत्वप्रतिपादनमिति ज्ञेयम् । ननु तत्र तदनुपलम्भप्रसङ्गो बाधक इति तत्राह **अनुपलब्धिस्त्विति । चक्षुष इव श्रोत्रस्यापीति ।** तैजसात् विकुर्वाणादिन्द्रियाणि दशाभवन्' इत्यादिस्मृत्या सर्वेषामपीन्द्रियाणां चक्षुष इव तैजसत्वादिति भावः । नन्वेवं सन्देह एव भवेत् न तु श्रोत्रस्य गतिनिश्चय इत्यत आह **संशयादपीति । महीयानिति ।** बहुल इत्यर्थः । एतद्दिग्भवोऽयं शब्द इति निश्चय एव बहुलः, संशयस्तु क्वाचित्कः प्रतिहत्यादिदोषनिमित्तकः । एवं च बहुतरदिङ्निश्चयबलाद्गत्वाग्रहणमेव निश्चीयत इति भावः । यद्वा संशयानुगुण्यापेक्षया निश्चयानुगुण्येन श्रोत्रस्य गतिरेव कल्प्या निश्चयस्य संशयादपि श्रेष्ठत्वादित्यर्थः । **न चोक्तदोष इति ।** 'नापि शङ्खाद्यागमनेन श्रोत्रप्रत्यासत्तिः तदनुपलम्भादि'त्युक्तदोषो नास्ति । यथा कस्तूरिकाद्यवयवानामेव घ्राणदेशपर्यन्तमागमने कस्तूरिकागन्धस्य घ्राणेन सह संयुक्तसमवायसम्बन्धमुपेत्य ग्रहणमुपेयते तद्वदत्राप्युपपत्तेः । सूक्ष्मतया अवयवागमनानुपलम्भस्योभयत्र साम्यात् ।

न चैवं शङ्खावयवापगमे शङ्खस्य ह्रासः स्यादिति शङ्क्यम्। कस्तूर्यादावपि साम्यात्। अवयवान्तरप्रवेशेन पूर्वसाम्यस्यात्रापि तुल्यत्वादिति भावः।

सु०— किञ्च वायुगुणत्वे हेतुद्वयमसिद्धम्, तर्कश्चानुपपन्नः। नैवं युक्तम्, श्रोत्रस्य प्रतिनियतार्थग्राहकत्वेन वहिरिन्द्रियत्वात्। बहिरिन्द्रियस्य ग्राह्यसजातीयविशेषगुणवत्त्वनियमात्। शब्दस्य वायवीयत्वे श्रोत्रस्यापि तथात्वप्रसङ्गादिति चेन्न, 'प्रतिनियतार्थग्राहक'शब्दस्येन्द्रियान्तराग्राह्यग्राहकार्थत्वे मनसि व्यभिचारात्। इन्द्रियान्तराग्राह्यस्यैव ग्राहकमित्यभिप्राये सत्तादिग्राहकत्वेनासिद्धिः। बहिरिन्द्रियत्वेऽपि न ग्राह्यसजातीयविशेषगुणवत्त्वनियमः, स्नेहग्राहके चक्षुषि व्यभिचारात्। श्रोत्रस्य वायवीयत्वेऽपि न बाधकं पश्यामः, सामग्रीभेदेन प्रतिनियतार्थत्वोपपत्तेः।

घ्राणादीनामप्येवमेकप्रकृतित्वं स्यादिति चेत्, अस्तु, बाध(क)सद्भावे तु तत एवान्या गतिर्भविष्यति। शब्दो न वायवीयः विशेषगुणत्वे सति त्वगिन्द्रियावेद्यत्वाद्गन्धवदिति चेन्न, विपक्षे बाधकाभावात्। अन्यथा पाकजरूपादयोऽपि न पार्थिवाः, घ्राणावेद्यत्वात् शब्दवदि(ति)त्यपि स्यात्।

परि०— **हेतुद्वयमसिद्धमिति**। शब्दो न स्पर्शवद्विशेषगुण इत्यत्र यद्धेतुद्वयमुक्तं तेन पृथिव्यादिगुणत्वाभावसिद्धावपि न वायुगुणत्वाभावसिद्धिः। शब्दस्य वायुगुणत्वेन वायुगतस्पर्शस्येव प्रत्यक्षत्वे सति कारणगुणपूर्वकत्वस्य, यावद्द्रव्यभावित्वस्य च सम्भवेन हेत्वोः स्वरूपासिद्धत्वेन वायुगुणत्वाभावासाधकत्वात्। वायुगुणत्वपक्षे प्रागुक्तस्तदनुपलम्भप्रसङ्गरूपस्तर्कश्चायुक्तः। तत्पक्षे वायुना सह श्रोत्रदेशप्राप्तिसम्भवेनोपलम्भोपपत्तेरिति भावः। शङ्कते **न चैवं युक्तमिति**। कुत इत्यतः श्रोत्रस्यापि वायवीयत्वप्रसङ्गरूपबाधकसद्भावादित्याह **श्रोत्रस्येति**। **प्रतिनियतेति**। अस्यार्थोऽग्रे व्यक्तः। **वायवीयत्वे श्रोत्रस्यापि तथात्वप्रसङ्गादिति**। न चेष्टापत्तिः। तथात्वे त्वगिन्द्रियवत् स्पर्शस्यापि ग्रहणप्रसङ्गात्। त्वचोऽपि शब्दग्राहकत्वप्रसङ्गादिति भावः। **स्नेहेति**। जलगुणचिक्कणताग्राहक इत्यर्थः। ननु रूपादिषु पञ्चसु मध्य इति विशेषणान्न दोष इत्याशयादाह **श्रोत्रस्येति**। ननु श्रोत्रस्पर्शनयोर्द्वयोरपि वायवीयत्वे शब्दमात्रग्राहकत्वं स्पर्शमात्रग्राहकत्वमिति नियमभङ्ग एव बाधक इत्यत आह **सामग्रीभेदेनेति**। वायुविकारत्वस्योभयत्र साम्येऽपि श्रोत्रादिजनकेतरकारणकलापवैचित्र्येण श्रोत्रत्वचोर्वैचित्र्यात् प्रतिनियतार्थग्राहकत्वोपपत्तेरित्यर्थः। यद्वा ग्रहणे सहकारिसम्पत्तिरूपसामग्रीभेदेनेत्यर्थः। बाधकान्तरमाशङ्कते **घ्राणादीनामिति**। **एकप्रकृतित्वं** एकभूतोपादानकत्वमित्यर्थः। अस्त्वित्यङ्गीकारः। ननु बाधके सति कथमित्यत आह **बाधकसद्भाव इति**। **तत एव** बाधकादेवेत्यर्थः। वायवीयत्वेऽनुमानविरोधं बाधकमाशङ्कते **शब्द इति**। वायुगतसङ्ख्यापरिमाणादावव्यभिचाराय हेतौ सत्यन्तम्। स्पर्शे व्यभिचारवारणाय विशेष्यम्।

सु०— किञ्च 'आत्मगुणः कस्मान्न स्यात्, धर्मादीनामप्रत्यक्षत्वेऽपि सुखादीनां प्रत्य-क्षत्ववदस्य बाह्येन्द्रियप्रत्यक्षत्वोपपत्तेः । अन्यथा प्रत्यक्षत्वेनाष्टद्रव्यातिरिक्तगुणोऽपि न स्यात् । तत्सिद्धौ बाधः । असिद्धावप्रसिद्धविशेषणते'ति चेन्न परिशेषानुमानेऽपि साम्यात् ।

परि०— ननूक्तमात्मगुणत्वाभावे बाह्येन्द्रियप्रत्यक्षत्वादिहेतुचतुष्टयमित्यतः सर्वं क्रमेण निरस्यन् आद्यं निराह **धर्मादीनामप्रत्यक्षत्वेऽपीत्यादिना** । **तत्सिद्धाविति** । अष्टद्रव्यातिरिक्तद्रव्यसिद्धौ शब्दगुणकत्वेनैव तस्य सिद्धया धर्मिग्राहकमानबाधः, 'शब्दो नाष्टद्रव्यातिरिक्तद्रव्यगुणः प्रत्यक्षत्वात् तदीयपरिमाणवत्' इत्यनुमानस्य । तादृशद्रव्यासिद्धावप्रसिद्धविशेषणतेति शङ्कार्थः । **परिशेषेति** । तदयं प्रमाणार्थ इत्यादिना प्रागुक्तपरिशेषेत्यर्थः । **साम्यादिति** । तत्सिद्धौ सिद्धसाधनं असिद्धावप्रसिद्धविशेषणतेति दोषसाम्यादित्यर्थः ।

सु०— आत्मान्तरग्राह्यत्वस्य च कोऽर्थः । अनेकप्रतिपत्तृसाधारणत्वमिति चेन्न सन्दिग्धासिद्धेः । सन्तानानुमानेन मूलप्रत्यभिज्ञानान्नैव(ष) दोष इति चेत्तर्हि सुखादीना-मप्यनुमानेनानेकप्रतिपत्तृसाधारणये(णत्वे)नानैकान्तिकत्वं स्यात्, आत्मसमवेतस्यैव वीची-तरङ्गन्यायेन मूलप्रत्यभिज्ञानोपपत्तौ विपक्षे बाधकाभावाच्च ।

परि०— आत्मान्तरग्राह्यत्वादिति द्वितीयहेतुं निराह **आत्मान्तरेति** । **सन्दिग्धासिद्धेरिति** । एकेन श्रुत एव शब्दोऽन्येनापि श्रुत इति निश्चयासम्भवात् । स्तम्भकुम्भादिवत् स्थायित्वे तत्स्यात् । न चैवम् । तस्य आशुतर-विनाशित्वेन वीचीतरङ्गन्यायेन शब्दान्तराण्युत्पाद्य पूर्वपूर्वशब्दानां नष्टत्वेन अन्यान्यशब्दानामेव पुरुषान्तरैर्ज्ञातत्व-सम्भवादिति भावः । ननु पुरुषान्तरैरन्यान्यशब्दश्रवणेऽपि तज्जनकशब्दपरम्परया मूलशब्दज्ञानमस्तीति मूलभूतशब्द-प्रतिपत्तिः सर्वसाधारणीति शङ्कते **सन्तानेति** । **प्रत्यभिज्ञानादिति** । शङ्खशब्द एव मयापि श्रुत इति ज्ञानादित्यर्थः । **सुखादीनामप्यनुमानेनेति** । मुखप्रसादादिना चैत्रादिगतसुखस्यानेकैरनुमातुं शक्यत्वादिति भावः । **आत्मसमवेत-स्यैवेति** । आत्मनोऽपि विभुत्वादिति भावः । एतेन तृतीयहेतुरप्यप्रयोजकत्वेन निरस्तो ध्येयः ।

सु०— अपर आह, ग्राहकस्थत्वेनाग्रहणमात्मान्तरग्राह्यत्वमिति । तदसिद्धम् । आत्म-न्यसमवायात्तत्सिद्धिरिति चेन्न, तस्याप्यसिद्धेः । अहङ्कारेण विभक्तस्य ग्रहणात् तत्सिद्धिरिति चेन्न, पादे मे सुखं शिरसि मे दुःखं मनो मे दुःखितमिति दर्शनात् सुखादिषु व्यभिचारात् । ग्रहणं प्रमितिरिति चेन्न, सन्दिग्धासिद्धत्वात् ।

परि०— ग्राहकस्थत्वेनेति । श्रोतृपुरुषस्थत्वेनेत्यर्थः । **तस्याप्यसिद्धत्वादिति** । एतेन तृतीयहेतो-रप्यप्रसिद्धिरुक्ता ध्येया । **व्यभिचारादिति** । एतेन चतुर्थहेतुरपि व्यभिचारेण निरस्तो ध्येयः । नन्वहङ्कारेण वि(वि)भ-क्तस्य ग्रहणादित्यत्र ग्रहणादित्यस्य प्रतीयमानत्वादित्यर्थः । पादे मे सुखमिति भ्रमः अतो न दोष इति शङ्कते **ग्रहणमिति** । **सन्दिग्धेति** । आत्मगुणत्वाभावस्याद्याप्यसिद्धया अहङ्कारविविक्तत्वेन शब्दग्रहणमिदं भ्रान्तिः, उत प्रमितिरिति सन्देहास्कन्दनादिति भावः ।

सु०— कालादिगुणो वा किं न स्यात्। प्रत्यक्षत्वादिति चेन्न, स्पर्शस्यापि प्रत्यक्षत्वेन अवायवीयत्वप्रसङ्गात्। कालादीनां विशेषगुणवत्त्वे बाधकाभावात्। तद्विरहिततयैव तत्सि-(द्विरि)द्धेर्नेति चेन्न, अन्यथा तत्सिद्धेर्वक्ष्यमाणत्वात्।

परि०— यदपि दिक्कालमनसां गुणत्वाभावे प्रत्यक्षत्वाद्विशेषगुणत्वाच्चेति हेतुद्वयम्। तत्राद्यमाशङ्क्य निराह **प्रत्यक्षत्वादितीति**। द्वितीयं निराह **कालादीनामिति**। **अन्यथा तत्सिद्धेरिति**। आनुमानिकत्वप्रकारापेक्षया प्रकारान्तरेण साक्षिणैव सिद्धेरनुपदमग्रे वक्ष्यमाणत्वादित्यर्थः। येन धर्मिग्राहकमानबाध इति भावः।

सु०— किञ्चात्र सर्वत्र साहचर्यदर्शने सङ्कोच एव द्रव्यान्तरकल्पनाया लघीयान्।

परि०— किञ्चात्र सर्वत्रेति। शब्दस्य आत्माद्यष्टद्रव्यगुणत्वाभावे ये प्रयोगा अभिहिताः तत्र सर्वत्र व्याप्तिग्रहणसमये यत्र शब्दान्यत्वे सति बाह्यप्रत्यक्षत्वादिकं तत्रात्मादिगुणत्वाभाव इत्यादिरूपेण सहचारदर्शनं सङ्कोचनीयमित्यर्थः। एतत्सङ्कोचस्यैव लघुतमत्वादिति भावः।

सु०— परिशेषानुमानं तु अष्टद्रव्यातिरिक्तद्रव्याप्रसिद्धेः अप्रसिद्धविशेषणम्। प्रसिद्धौ च अनुमानवैयर्थ्यम्। अष्टद्रव्यातिरिक्ताश्रित इत्येव साधने गुणादिवृत्तिसामान्यादपि व्यावृत्तत्वेन असाधारणता स्यात्। शब्दाश्रयः इतरेभ्यो भिद्यते शब्दाश्रयत्वात् व्यतिरेकेण पृथिवीवत् इति प्रयोग इति चेत् (न); पृथिव्यादिप्रतियोगिकानेकभेदानां प्रत्येकं साधनेऽबादीनां सपक्षत्वेन तत्रावृत्तेः असाधारण्यात्, समुदितसाधने पुनरप्रसिद्धविशेषणत्वात्। अभावस्य साध्यत्वात् अभावाभावस्य च भावत्वेन प्रतियोग्यनपेक्ष्यतया व्याप्तिग्रहणसम्भवान्न दोष इति चेन्न; तथाऽपि प्रतिषेधमुखेन प्रतीतेरनिवारणात्, शब्दाश्रयो नेतरेभ्यो भिद्यते प्रमेयत्वाद्घटवदिति सत्प्रतिपक्षत्वाच्च। सर्वप्रतियोगिकैकभेदसाधने तु प्रमाणबाधश्च अधिकः, प्रतियोगिभेदेन भेदभेदस्यापि दर्शनादिति।

परि०— ननु प्रामाणिकत्वान्न द्रव्यान्तरकल्पनं दोषायेत्यत आह **परिशेषेति**। **असाधारणता स्यादिति**। अष्टद्रव्यवृत्तौ बाधकोपपन्नत्वे सति गुणत्वादिति हेतोरिति बोध्यम्। **इतरेभ्यो भिद्यत इति**। पृथिव्याद्यष्टद्रव्यप्रतियोगिकभेदवानित्यर्थः। ननु समुदितानामेवास्तु साधनम्। न चैकाधिकर(णा)ण्यावच्छेदकावच्छिन्नानामेतेषां क्वाप्यप्रसिद्धत्वेन अप्रसिद्धविशेषणत्वं शङ्क्यम्। असिद्धविशेषणत्वस्य साध्याप्रसिद्धौ तन्निरूपितव्याप्तिज्ञानायोगेन व्याप्तिग्रहप्रतिबन्धकत्वेन दोषत्वात्। इह च साध्यसाधनव्यतिरेकयोरेव व्याप्त्यङ्गीकारेणान्वयव्याप्तेरनभ्युपगमात् अभावसाध्यकव्यतिरेकिप्रयोगे च साध्यत्वेनाभिमतेतरान्योन्याभावानां समुदितानां व्यतिरेकस्य इतरत्वरूपभाव-पदार्थत्वेनान्योन्याभावरूपसाध्यज्ञानं विनैव यत्रेतरत्वं तत्र शब्दाश्रयत्वाभाव इति पृथिव्यादौ व्यतिरेकव्याप्तिग्रह-सम्भवेन अभावसाध्यकव्यतिरेकिणि साध्याप्रसि(द्धे)द्ध्यादेरदोषत्वादिति भावेन शङ्कते **अभावस्येति**। **न दोष इति**।

अप्रसिद्धविशेषणत्वमिति योज्यम् । **तथापीति** । साध्यभूताभावव्यतिरेकस्य भावत्वेऽपि साध्याभावरूपेण प्रतिषेध-मुखेन साध्यभूताभावव्यतिरेकज्ञानमावश्यकम् । साध्याभावव्यापकाभावप्रतियोगित्वस्य व्यतिरेकिहेतौ गमकता-प्रयोजकरूपम् । तच्च न स्वरूपसत्तया । व्यतिरेक्याभासोच्छेदापत्तेः । किन्तु ज्ञातमेव तत् । ज्ञानं च न वस्तुगत्या साध्याभावव्यापकाभावप्रतियोगिज्ञानतया । यत्र पटादौ घटाभावाभावत्वमारोप्य तद्व्यापकतया लोष्टत्वादिकं गृहीतं तत्र लोष्टत्वाद्यभावेन घटाभावानुमानाऽऽपातात् । तत्र पटस्य वस्तुतः साध्यभूतघटाभावाभावत्वाभावात् । किन्तु साध्याभावत्वेन ज्ञायमानाभावव्यापकाभावप्रतियोगिज्ञानत्वेनैव वाच्यमित्यप्रसिद्धिर्दोष एवेति भावः । **सर्वप्रति-योगिकैकेति** । पृथिव्यादित्रयोदशपदार्थपरः सर्वशब्दः ।

सु०— अस्तु वा शब्दगुणकाकाशसिद्धिरनुमानात् । तथाप्यव्याकृताकाशसिद्धिः साक्षिणैव । तत्साधकलिङ्गाभावात् ।

आकाशाद्वैतं च वियदधिकरणे वक्ष्यते । जातिवधिराणामप्याकाशप्रतीतेर्नागमोऽपि तत्र प्रमाणमिति साक्षिसिद्धमेव गगनम् । तद्भागा एव दिशो न द्रव्यान्तरमिति तासामपि साक्षि-वेद्य(सिद्ध)तैव । अन्यत्त्वावसरे वक्ष्यामः ।

परि०— ननु 'सत्यत्वं गगनादेश्च साक्षिप्रत्यक्षसाधितमि'त्यत्र गगनस्य साक्षिसिद्धत्वं प्रसक्तप्रतिषेधेन परिशेषतः साधितम् । आदिपदोपात्तकालदिगादेरानुमानिकत्वस्य परैरङ्गीकारात् तन्निरासेन साक्षिसिद्धत्वं कुतो नोपपाद्यत इत्यत आह **अन्यदिति** । तत्तत्प्रस्तावकालेऽत्रैवोत्तरत्र वक्ष्याम इत्यर्थः ।

मु०— (ननु) अस्तु गगनादिकं साक्षिसिद्धम्, न तावता तस्य त्रैकालिकबाध वैधुर्यलक्षणं सत्त्वं सिद्ध्यति, प्रतीतस्यापि शुक्तिरजतादेः बाधदर्शनात्; इत्यत आह साक्षिसिद्धस्येति ।

अनु०— साक्षिसिद्धस्य न क्वापि बाध्यत्वं तददोषतः ॥

क्वापि काले, तस्य साक्षिणः अदोषत्वात् । औत्सर्गिकं हि प्रत्ययानां प्रामाण्यम्, अप्रामाण्यं तु दोषापवादात् । न च साक्षिज्ञानं दोषजन्यम्, तस्य अनादित्वात् । एवमेव अयथार्थत्वे मुक्तावपि (तथात्व)तथाप्रसङ्गात् । अविद्यादोषसंसर्गात् साक्षिणः बाध्यार्थ-प्रतिभास(सि)त्वम् इति चेन्न, अविद्यासम्बन्धस्य त्वन्मते अनुपपत्तेः उक्तत्वात्, अस्माभिरपि अविद्यायाः कार्यान्तरस्यैव अभ्युपगतत्वात् इति ।

परि०— औत्सर्गिकम् । कारणगतसहजशक्तिलब्धम् । **दोषेति** । ज्ञानजनकेषु दोषाहितागन्तुक-शक्तिबलात् इत्यर्थः । **एवमेव** निष्कारणमेव । **उक्तत्वादिति** । 'निर्विशेषे स्वयंभाते किमज्ञाना.....' इत्यादिना

जिज्ञासानये, 'सा मन्ददृष्टिस्तस्यैव ब्रह्मणः किं' इत्यादिना अत्रैव पूर्वग्रन्थे विषयस्य आश्रयस्य च अभावेन अनुपपत्तेः उक्तत्वात् इत्यर्थः । भवन्मते अस्ति खलु अविद्या, इत्यत आह **अस्माभिरिति** । **कार्यान्तरस्येति** । एतच्च 'स्वभावाज्ञानवादस्य निर्दोषत्वान्न तद्भवेत्' इत्यत्रैव व्यक्तम् ।

सु०— ननु तर्हीदमापन्नम् 'गगनादिस्वरूपं साक्षिसिद्धम्, कालत्रयाबाध्यत्वं तु तस्य साक्षिप्रामाण्यग्राहकेणे'ति, प्रामाण्यस्यापि अबाध्यविषयतानतिरेकात् । तथा च 'सत्यत्वं गगनादेश्च, इत्ययुक्तमित्यत आह **सर्वेति** ।

अनु०— सर्वकालेष्वबाध्यत्वं साक्षिणैव प्रतीयते ।

अबाध्यत्वं गगनादीनामिति शेषः । साक्षिण एव हि साक्षिप्रामाण्यग्राहकत्वस्य वक्ष्यमाणत्वादिति भावः ।

यद्वा गगनादिस्वरूपं साक्षिसिद्धम्, तस्य त्रैकालिकाबाध्यत्वं तु तत्प्रामाण्यग्रहणद्वारा सिद्ध्यतीत्युक्तम् । इदानीं साक्षिणस्त्रैकालिकाबाध्यार्थगोचरत्वस्य वक्ष्यमाणत्वात् सार्वकालिकबाधाभावविशिष्टतयैव गगनादिग्राहकत्वमस्तीत्याह **सर्वकालेष्विति** ।

परि०— साक्षिण एव साक्षिप्रामाण्यग्राहकत्वस्य वक्ष्यमाणत्वादिति । 'यदि साक्षी स्वयंभातो न मा(त्वं)नं केन गम्यते । अक्षजादेश्च मान(त्वन्तत एवा)त्वमनवस्थाऽन्यथा भवेदि'त्यादिना वैशेषिकाधिकरणादौ वक्ष्यमाणत्वादित्यर्थः । **त्रैकालिकाबाध्यार्थगोचरत्वस्य वक्ष्यमाणत्वादिति** । 'एवमेव हि सर्वकालेष्वपि स्थैर्यादि'त्युत्तरग्रन्थ इति भावः ।

सु०— ननु काल एव कुतः सिद्धः, येन सर्वकालेष्वबाध्यत्वं साक्षिणा प्रतीयत इत्यत आह **कालो हीति** ।

अनु०— कालो हि साक्षिप्रत्यक्षः सुषुप्तौ च प्रतीतितः ॥

सुषुप्तौ हीन्द्रियाणामुपरतत्वान्न बाह्यप्रत्यक्षानुमानागमानां तत्र प्रवृत्तिः । अस्ति तदाऽपि कालप्रतिभासः, एतावन्तं कालं सुखमहमस्वाप्समिति सुषुप्त्युत्थितस्य परामर्शदर्शनात् । न हि अननुभूतस्य परामर्शो युज्यते, अतिप्रसङ्गात् । अतः परिशेषात्साक्षिवेद्य एवेति गम्यते ।

अत्रायं प्रयोगः । कालः बाह्यप्रत्यक्षाद्यतिरिक्तप्रमाणवेद्यः, असत्स्वपि तेषु प्रतीयमानत्वात्, यद्यस्मिन्नसति प्रतीयते तत्ततोऽतिरिक्तप्रमाणवेद्यम् । यथाऽसति चक्षुषि प्रतीयमानो गन्धस्तदतिरिक्तघ्राणवेद्य इति ।

स्यादेतदेवम्, यदि सु(षु)प्तावनुभूयमानस्यायं परामर्शो भवेत्। नैतदस्ति, किन्तु तदैव अतीतं सुषुप्तिकालमनुभूय तदातनो दुःखाभावोऽनुमीयत इत्यत आह **अतीतेति**।

अतीतानागतौ कालावपि नासाक्षिगोचरौ।

उत्थितस्य किं साक्षिणाऽतीतकालानुभवमभ्युपगम्य सुखपरामर्शो निराक्रियते उत प्रमाणान्तरेण। आद्ये सिद्धं नः समीहितम्, परेणापि कालस्य साक्षिवेद्यतया अङ्गीकृतत्वात्। द्वितीये त्विदमुपतिष्ठते **असाक्षिगोचरौ** = साक्षीतरप्रमाणविषयौ।

अथवा सौषुप्तिकप्रतीतिवलादस्तु वर्तमानकालस्य साक्षिवेद्यत्वम्, अतीतानागतकालयोस्तु साक्षिवेद्यत्वाभावात् कथं त्रैकालिकाबाधभावः साक्षिणा प्रपञ्चस्य सिद्ध्यतीत्यत आह **अतीतेति**। अपिपदेन साक्षिप्रतीत(प्रत्यक्ष)ाविति समाकृष्यते। कुत इत्यत आह **नेति**। साक्षीतरप्रमाणागोचरौ। प्रतीयेते च। तस्मात् साक्षिगोचरावित्यर्थः।

परि०— **किन्तु तदेवेति**। अनुभूयेत्यन्वयः। तदातनः सुषुप्तिकालीनः। **इदमुपतिष्ठत इति**। अतीतानागतावित्यादिकमित्यर्थः। **इति समाकृष्यत इति**। द्विवचनान्ततया विपरिणाम्यानुवर्तिष्यत इत्यर्थः।

सु०— तत्कथमेतदिति चेत् (न)। न तावत्प्रत्यक्षवेद्यः काल इत्युक्तम्। जातिबधिराणामपि प्रतिभासनात्, नागमवेद्योऽपि। अनुमानमपि, कालमेव पक्षीकृत्य प्रवर्ततेऽन्यद्वा। नाद्य इत्याह **पक्षीकर्तुमिति**।

अनु०— **पक्षीकर्तुमशक्यत्वान्नानुमा तत्र वर्तते॥**

कालस्यासिद्धौ आश्रयासिद्ध्या, सिद्धौ सिद्धसाधनत्वेन पक्षीकर्तुमशक्यत्व(ात्)म्। द्वितीयेऽप्येतदेवोत्तरम्। पक्षीकर्तुमशक्यत्वादित्युपलक्षणम्, व्याप्तिस्मरणपक्षधर्मताज्ञानयोरयोगादित्यपि द्रष्टव्यम्। कालप्रतीतिमन्तरेणेति शेषः।

परि०— **इत्युक्तमिति**। रूपरहितद्रव्यत्वेन चाक्षुषतासामग्रीवैकल्यादित्युक्तं 'सत्यत्वं गगनादेश्च' इत्येतद्व्याख्यावसरे इत्यर्थः।

सु०— तदेव प्रपञ्चयति **तदेतदिति**।

अनु०— **तदेतदिति सर्वं च दृश्यं वा स्मृतिगोचरम्।**
साक्षिसिद्धेन कालेन खचितं ह्येव वर्तते॥

तस्मान्न तं विना किञ्चित्स्मर्तुं द्रष्टुमथापि वा ।
शक्यं

यस्मात् **तदिति स्मृतिगोचरमेतदिति** दृश्यं **वा सर्वम्** अपि **सक्षिसिद्धेन कालेन खचितं** सम्बद्धम् **एव वर्तते । तस्मात्** तं कालं **विना** कालप्रतिभासं विना **किञ्चित्** व्याप्त्यादिकं **स्मर्तुं** वा धर्म्यादिकं **द्रष्टुमपि वा न शक्यम्** इत्यर्थः ।

इदमुक्तं भवति । अनुभूतव्याप्तिकस्य पुंसोऽनुभूयमाने स्मर्यमाणे वा धर्मिणि व्याप्य-धर्मस्यानुभवात् स्मरणाद्वा प्रागनुभूतां व्याप्तिं स्मृतवतो व्याप्तस्य पक्षेऽनुसन्धानमनुमानम् । तच्च व्यापकसम्बन्धप्रमितिलक्षणानुमितिकरणम् ॥ स्मृत्यनुभवरूपाश्च सर्वाः प्रतीतयो न केवलमर्थमवगाहन्ते, अपि तु कालकलितमेव । तदिति हि स्मृतिरुत्पद्यते, न पुना रूपमित्येव । तत्ता च पूर्वकालसम्बन्धितैव ॥ एवमनुभवोऽपि चक्षुरादिजन्यस्तावत् एतदिति जायते, अनु-मानादिजन्योऽप्यभूदिति वा भवतीति वा भविष्यतीति वोदेति । एतत्त्वादिकं च न वर्तमाना-दिकालसम्बन्धित्वातिरिक्तं किञ्चित् ॥ एतच्च सर्वानुभवसिद्धत्वान्नापलापमर्हति ॥ न चैवं सति कालस्य चाक्षुषत्वादिप्रसङ्गः, साक्षिसिद्धविशेषणविशिष्टप्रत्ययोपपत्तेः ॥ तथा च व्याप्त्यादि-विषया अपि प्रतीतयो न कालाविशिष्टं स्वार्थं गोचरयितुं शक्नुवन्ति, तासामपीदं तदित्येव-माकारेणैवोत्पत्तेरिति ।

ततः किमित्यत आह **तदिति** ।

तन्नित्यसिद्धेर्हि नानुमावसरो भवेत् ॥

तस्य कालस्य नित्यसिद्धेर्व्याप्त्यादिग्रहण एव साक्षिणा सिद्धत्वान्न कालानुमान-स्यावसरो भवेत् । अनिश्चिते ह्यर्थे न्यायस्यावसरः । निश्चितविषयं तु सिद्धसाधनत्वात्, परेषा-माश्रयासिद्धम्, अस्माकं त्वसङ्गतमिति ।

परि०— **स्मृतिगोचरमिति** । गोचरशब्दस्य क्लीबतानिर्वाहो 'यदि तत्स्यादगोचरमि'त्यत्र ईक्षतिनये व्यक्तः । **न पुना रूपमित्येवेति** । न पुनः पदार्थ इत्येवेत्यर्थः । **एतत्त्वादिकमिति** । एतत्त्वं तत्त्वं चेत्यर्थः । हिशब्दार्थं व्यनक्ति **एतच्चेति** । सिद्धसाधनत्वे को दोष इत्यत आह **परेषामिति** । **असङ्गतमिति** । सिद्धसाधकोऽसङ्गत इत्युक्तेर्विरोधासङ्गतिरूपार्थदोषमध्ये असङ्गतिरूपदोषान्तर्भावात् असङ्गताख्यदूषणमस्मन्मते बोध्यमित्यर्थः ।

सु०— एवं कालविषयाणि सर्वानुमानानि सामान्यतो निराकृत्य विशेषतो निराकरोति तदेतदिति । तथा हि । कालः परापरव्यतिकर-यौगपद्यायौगपद्य-चिरक्षिप्र-प्रत्ययलिङ्ग इति

परेषां भाष्यम् । तदेवं केचिद्व्याचक्षते "अस्ति तावत्स्थविरे परोऽयमिति प्रत्ययः, यूनि चापर इति । सोऽयं दिक्कृतपरापरप्रत्ययविलक्षणत्वात् परापरव्यतिकरप्रत्ययः । तथा युगपदागतौ अयुगपदागतौ चिरेणागतः क्षिप्रमागतः इति प्रत्ययाः । (त) एते षट्प्रत्ययाः कालस्य लिङ्गानि । कथम् । स्थविरादिविषयेषु जायमानानामेषां कालमन्तरेण विषयानवक्लृप्तेः । न हि द्रव्यादिकमेवैषामालम्बनम्, तत्प्रत्ययविलक्षणत्वादिति ।

एतदयुक्तम् । तथा हि । तदिति परमिति एतदपरमिति । युगपदादीनामुपलक्षणमेतत् । दृश्यं वा स्मृतिगोचरं (वा) प्रतीयमानमिति यावत् । तत्सर्वं साक्षिसिद्धेन कालेन खचितमेव वर्तते । तस्मात्तन्नित्यसिद्धेः नानुमानावसरो भवेत् । तस्मादित्यस्यैव विवरणं न तं विनेति । न शक्यं हीति सम्बन्धः ।

परि०— प्रकारान्तरेणापि व्याख्यातुं तदेव वाक्यमन्यथाऽप्यवतारयति एवमिति । परेषाम् = तार्किकाणाम् । स्थविरे = वृद्धे । प्रत्यया इति । सन्तीति शेषः । कथमिति प्रश्नस्योत्तरं स्थविरादीत्यादि । न हि द्रव्यादिकमिति । स्थविरादिपिण्डरूपद्रव्यं यत्तद्गतगुणकर्मादिकं तन्न विषय इत्यर्थः । एतन्निरासकतया मूलं योजयितुमाह तथा हीति । अनुभवत्वादिविशेषस्य प्रकृतेऽनुपयोगात् 'तदेतदिति दृश्यं वा स्मृतिगोचरम्' इत्यस्य परमपरमिति प्रतीयमानं युगपदागतावित्यादिरूपेण प्रतीयमानमित्यर्थपरतया योजयति तदितीत्यादिना । तदितीत्यस्य प्रतिपदं परमितीति । एवमग्रेऽपि । तस्मादित्येतद्विवरणत्वद्योतनाय हिशब्दस्य यस्मादित्यर्थमुपेत्य योजनामाह न शक्यं हीति सम्वन्ध इति ।

सु०— एतदुक्तं भवति । परापरादि(विषयाः) प्रत्ययास्तावत् कालविशिष्टपिण्डविषयाः इति परेणैवोक्तम् ।

तथा च लिङ्गप्रतीतावेव लिङ्गिनः कालस्य स्फुरणात् कथं तेन तदनुमानम् । न हि दण्डिज्ञानेन दण्डोऽनुमीयते ।

अथ विशिष्टज्ञानत्वादिदं विशेषणज्ञानपूर्वकम्, विशेषणं च न कालातिरिक्तमस्तीत्यनुमीयते । तर्हि नेदं कालानुमानम्, किन्तु ज्ञानानुमानम् । तच्च सिद्धसाधनम् । साक्षिसिद्धकालविशिष्टप्रत्ययाभ्युपगमादिति ।

परि०— साक्षिसिद्धकालविशिष्टप्रत्ययेति । सुरभि चन्दनमिति चाक्षुषप्रत्ययवदिति भावः ।

सु०— अथ वलीपलितकार्कश्यादिना कालसम्वन्धेऽनुमिते, विप्रतिपन्नं प्रति परापरादिप्रत्ययानां कार्यत्वेन निमित्तानुमानमिदं भाष्यमिति । मैवम् । शरीरावस्थया हि तस्य कालसम्वन्धोऽनुमीयते, यत्किञ्चिद्द्रव्यसम्वन्धो वा ।

परि०— **वलीपलितेति** । वलीति लम्बमानचर्मवत्त्वमुच्यते । पलितेति । शुक्लकेशत्वम् । कार्कश्यं च आलम्बमानचर्मोपितसर्वावयवदेहकत्वम् । यौवनावस्थेत्यर्थः । कार्कश्यादिना तत्कारण(त्वेन)कालसम्बन्धेऽनुमिते सति लिङ्गषट्कोक्तिपरभाष्यं व्यर्थमापद्येतेत्यत आह **विप्रतिपन्नं प्रतीति** । स्वार्थानुमानेन स्वस्य कालसम्बन्धज्ञाने सत्यपि यस्तु कालसम्बन्धे विप्रतिपद्यते तादृशवादिनं प्रति 'परत्वादिप्रत्ययाः किञ्चिन्निमित्तकाः कार्यत्वात् घटादिवदि'ति कार्यत्वेन हेतुना परापरादिप्रत्ययनिमित्तस्य कस्यचिद्वस्तुनोऽनुमानार्थं परार्थानुमानषट्कप्रदर्शनपरं परापरव्यतिरेकेत्यादिप्रागुक्तभाष्यमित्यर्थः । परिशेषात् स कालसम्बन्ध एव सेत्स्यतीति भावः ।

सु०— आद्ये किमस्मादनुमानात्प्राक्कालः सिद्धोऽथवा नेति वाच्यम् । आद्ये तन्नित्यसिद्धेस्तस्य कालस्य प्रागनुमानान्नित्येन साक्षिणा सिद्धेः । द्वितीये चाप्रसिद्धविशेषणत्वान्नानुमानावसरो भवेत् ।

किञ्च वलीपलित(कार्कश्य)ादिशरीरावस्थाकारणत्वेन कालानुमाने तन्नित्यसिद्धेस्तस्य कालसम्बन्धस्य नित्यं सर्वदा वलीपलितादिवैधुर्यदशायामपि सिद्धेः नित्ये परमाणावपि सिद्धेर्बाधितविषयत्वेन नानुमानावसरो भवेत् ।

अथ बहुकालसम्बन्धोऽनुमीयते । तन्न । बहुत्वं हि कालस्य किं परमाणूनामिव सहैव, उत क्रियाणामिव पूर्वापरभा(वित)वेन । नाद्यः, तत्सम्बन्धस्यापि नित्यसिद्धेः । नेतरः (नोत्तरः) तस्य कालस्य नित्यसिद्धेः । नित्यतयाऽङ्गीकृतत्वात् ॥

परि०— एके तु कालसम्बन्धस्य परापरादिप्रत्ययनिमित्तत्वे विप्रतिपन्नं प्रति तन्निमित्तत्वानुमानार्थमित्यर्थ इति व्याचक्षते । तन्नित्यसिद्धेरित्यादि योजयति **तन्नित्यसिद्धेरिति** । कालसम्बन्धेऽनुमिते इत्यत्र कालसम्बन्धमात्रं बहुकालसम्बन्धो वा । आद्ये आह **किञ्चेति** । नित्यपदस्यार्थद्वयमुपेत्याह **नित्यं सर्वदेति** । **नित्ये परमाणाविति** । बाधितविषयत्वेन वलीपलितादिदेहावस्थारहितेऽपि देहे स्वतःकालसम्बन्धस्यान्वयव्यभिचारेण देहावस्थाकारणत्वस्य बाधेन कारणत्वेन कालसम्बन्धानुमानं बाधितविषयमित्यर्थः । द्वितीयं शङ्कते **अथ बहुकालेति** । **तत्सम्बन्धस्यापीति** । न्यायमते बहुत्वस्यौपाधिकत्वेनोपाधीनां युगपद्बाहुल्यसम्भवेन कालबहुत्वस्यापि सम्भवादौपाधिकबहुकालसम्बन्धस्य वलीपलितादिवैधुर्यदशायामपि सिद्धत्वेन व्यभिचारितया वलीपलितादिकारणत्वेन तदनुमानं बाधितविषयमिति भावः । यद्वा काले परमाणूनामिव युगपद्बहुत्वाभावमभ्युपेत्य दोषोक्तिरियम् । अथवा सिद्धान्ते क्षणलवादेरप्यनन्तांशोपेतत्वात् तेषां च भिन्नाभिन्नत्वादेकक्षणादिसम्बन्धदशायामेव बहुकालसम्बन्धोऽस्तीत्येवमुक्तिः । **नित्यतयेति** । ननु औपाधिकानां कालानां पौर्वापर्यमस्त्येवेति चेन्न । उपाधीनां कारकत्वस्याग्रे समयपादे निरसिष्यमाणत्वात् । ज्ञापकत्वे च स्वत एव पूर्वापरीभावापन्नकालविशेषाणां प्राप्त्या अपसिद्धान्तापत्तेरिति भावः ।

सु०— न द्वितीयः, तस्य नित्यसिद्धेः सिद्धसाधनत्वात् । अथ परिशेषादितरनिषेधः करिष्यत इति चेन्न, परिशेषावधारणानुपपत्तेरिति ॥

परि०— यत्किञ्चिद्द्रव्यसम्बन्धो वेति पक्षं निराह **न द्वितीय इति** । **तस्येति** । पृथिव्यादिरूपयत्किञ्चिद्द्रव्यसम्बन्धस्य शरीरे नित्यं सिद्धेरित्यर्थः । **परिशेषावधारणेति** । पूर्वत्राकाशे परिशेषावधारणोक्त्या तत्तुल्यन्यायतया वा काल एवाग्रे वक्ष्यमाणपरिशेषानुपपत्तितुल्यन्यायतया वा द्रव्यान्तरकल्पनापेक्षया पृथिव्याद्यष्टद्रव्येष्वेव परापरव्यतिकरादिप्रत्ययनिर्वाहकल्पनौचित्येन वा अष्टद्रव्यातिरिक्तकालाख्यनवमद्रव्यपरिशेषावधारणायोगादित्यर्थः ।

सु०— अन्ये तु व्याचक्षते । बहुतरतरणिपरिस्पन्दान्तरितजन्मत्वं परत्वम् । अल्पतरसौरसञ्चारान्तरितजन्मत्वं चापरत्वम् । एकतपनप्रचारविशिष्टत्वं यौगपद्यम् । अनेकतद्विशिष्टत्वमयौगपद्यम् । बहुक्रियाविशिष्टत्वं चिरत्वम् । कतिपयक्रियाविशिष्टत्वं क्षिप्रत्वम् । तत्प्रत्ययैः कालोऽनुमीयते । तरणिपरिस्पन्दा हि पदार्थसार्थे विशिष्टप्रत्ययोत्पत्तौ स्वप्रत्यासत्तिमपेक्षन्ते, स्वरसतोऽप्रत्यासन्नत्वे सति विशिष्टव्यवहारजनकत्वात्, चन्दनसौरभवत् । परम्परासम्बन्धिनश्च साक्षात्सम्बन्धविरहे सति सम्बन्धित्वात्, पटसंसृष्ट(सम्बन्धि)नीलिमवत् । अतः पिण्डतपनपरिस्पन्दयोः संयुक्तसंयोगिसमवायात्मनि परम्परासम्बन्धे यद्द्रव्यं निमित्तं स काल इति ।

परि०— बहुतरतरणीति । यस्य जन्मानन्तरं सूर्यमण्डलगतगमनक्रियारूपपरिस्पन्दाः बहवोऽतीताः तद्वत्त्वं पिण्डे परत्वं सूर्यमण्डलगतातीतबहुपरिस्पन्दविशेषणकत्वं पिण्डे परत्वमित्यर्थः । एवमग्रेऽपि । **सूरेति** । सूर्यशब्दपर्यायः सूरशब्दः । 'सूरसूर्यार्यमादित्ये'त्यमरकोशात् । सौरेति पाठे सूरशब्दात् तस्येदमित्यण्प्रत्यये रूपम् । **एकेति** । चैत्रमैत्रौ युगपदागतावित्यत्र चैत्रमैत्रागत्योर्यौगपद्यं नाम यस्मिंस्तपनपरिस्पन्दे चैत्रागतिस्तस्मिन्नेकस्मिन्नेव परिस्पन्दे मैत्रस्यागतिश्चेत् तदा एकपरिस्पन्दविशेषणयुक्तत्वमागतिमतोः पिण्डयोर्यौगपद्यमित्यर्थः । **अनेकेति** । यस्मिन्प्रचारे चैत्र आगतः ततोऽन्यस्मिन्परिस्पन्दे मैत्र आगतश्चेदयौगपद्यमित्यर्थः । **तत्प्रत्ययैरिति** । रविबिम्बगतबहुतरपरिस्पन्दविशेषणकपिण्डविशेष्यकप्रत्ययरूपपरत्वप्रत्ययेन १, अल्पतरतत्सञ्चारविशेषणकपिण्डविशेष्यकप्रत्ययरूपापरत्वप्रत्ययेन २, रविमण्डलगतैकक्रियाविशेषणकाऽनेकवस्तुविशेष्यकप्रत्ययरूपयौगपद्यप्रत्ययेन ३, अनेकतद्विशेषणकानेकविशेष्यकप्रत्ययरूपायौगपद्यप्रत्ययेन ४, रविमण्डलगतबहुक्रियाविशेषणकवस्तुविशेष्यकप्रत्ययरूपचिरत्वप्रत्ययेन ५, अल्पतत्क्रियाविशेषणकवस्तुविशेष्यकप्रत्ययरूपाचिरत्वप्रत्ययेन ६ चेत्यर्थः । कथमेतैः कालानुमानमित्यतो रविबिम्बगतक्रियाणामवनिगतपिण्डविशेष्यकोक्तरूपषड्विधप्रत्ययेषु विशेषणतया उपनायकप्रत्यासत्तित्वेन कालस्यानुमानमिति भावेनाह **तरणिपरिस्पन्दा हीति** । **पदार्थसार्थ इति** । पदार्थसमूहविशेष्यकस्वविशेषणकप्रत्ययरूपविशिष्टप्रत्ययोत्पत्तावित्यर्थः । **स्वप्रत्यासत्तिमिति** । स्वात्मना पदार्थैः सह प्रत्यासत्तिं साक्षात्परम्परासाधारणं सम्बन्धमात्रमित्यर्थः ॥ **स्वरसत इति** । दण्डवादौ दण्डादेरिव संयोगेन, गुणादेर्गुण्यादिनेव समवायेन, ज्ञानादेर्ज्ञेयादिनेव स्वरूपसम्बन्धेन वेत्यर्थः । **चन्दनसौरभवदिति** । सुरभिचन्दनमिति चाक्षुषप्रत्ययविषयचन्दनविशेषणरूपसौरभवदित्यर्थः । तत्र संस्कारो ज्ञानं वा प्रत्यासत्तिरिति भावः । हेतौ सत्यन्तमात्रोक्तौ घटत्वपटत्वादौ व्यभिचारः । घटत्वपटत्वयोरन्योन्यं तादृशत्वेऽपि प्रत्यासत्त्यपेक्षाभावात् अतो विशेष्योक्तिः ।

तावन्मात्रस्य घटादिस्थगुणक्रियादौ व्यभिचारात्सत्यन्तम् । सा च प्रत्यासत्तिः साक्षाच्चेत् कालसिद्धिर्नेति भावेनाह **परम्परासम्बन्धिनश्चेति** । परिस्पन्दा इति प्राक्तनपक्षनिर्देशस्यानुषङ्गः । न केवलं प्रत्यासन्ना इति चार्थः । **पटेति** । कर्दमादिलिप्तपटसंयुक्तकर्दमादिद्रव्यसमवेतनीलिमगुणवदित्यर्थः । **अत इति** । परम्परासम्बन्धरूपप्रत्यासत्तेः प्रमितत्वादित्यर्थः । **पिण्डेति** । भूम्यादिगतपिण्डस्य गगनगततपनपरिस्पन्दस्य चेत्यर्थः । **संयुक्तसंयोगीति** । भूम्यादिस्थपिण्डसंयुक्तं किञ्चिद्द्रव्यं तत्संयोगोपेतं तपनमण्डलं तत्समवायात्मनीत्यर्थः । रविबिम्बसमवेतानां परिस्पन्दानां रविबिम्बस्य भूमिस्थपिण्डस्य च मध्ये तन्तुवत् उभाभ्यां संयुक्तं महद्द्रव्यं किञ्चित्सिद्ध्यति; स काल इत्यर्थः ।

सु०— एतदप्यसत्, घटशून्यं भूतलमित्यादिवत्स्वभावप्रत्यासत्त्यैव विशिष्टप्रत्ययोपपत्तेः । अन्यथा अभावे परापरयौगपद्यादिप्रत्ययानुपपत्तिप्रसङ्गात् । दृश्यते च युगपदुत्पन्नावभावावित्यादिप्रत्ययः ॥ अत्र सम्बन्धे बाधकाभावान्नैवमिति चेन्न, अन्यसमवेतत्वस्यैव बाधकत्वात् । उपनायकद्रव्यान्तरकल्पनया तदुपपत्तिरिति चेत्, तर्हि भूतलघटाभावयोस्तृतीयसम्बन्धकल्पनयोपपत्तौ बाधकाभावात् । स्वारसिकसम्बन्धेनैव विशिष्टप्रत्ययोपपत्तौ किमप्रतीयमानसम्बन्धकल्पनया इति चेत्, तर्हि तथैव परापरादिविशिष्टप्रत्ययोत्पत्तौ किमप्रतीयमानद्रव्यकल्पनयेति समानम् । तदिदमुक्तम् तेषां विशिष्टप्रत्ययानां नित्यसिद्धेर्द्रव्यान्तरकल्पनां विना स्वभावादेव सिद्धेः द्रव्यान्तरानुमानावसरो न भवेदिति । तदनेन स्वरसतोऽप्रत्यासन्नत्वे सतीति विशेषणासिद्धिः । विशिष्टव्यवहारजनकत्वमात्रस्य चानैकान्त्यमुक्तं भवति ।

परि०— **अत्रेति** । भूम्यादिस्थपिण्डरविबिम्बक्रिययोरित्यर्थः । परोक्तानुमानस्य किं दूषणमुक्तं स्यादित्यत आह **तदनेनेति** । स्वभावसम्बन्धकथनेनेत्यर्थः । **अनैकान्त्यमुक्तमिति** । भूतलनिष्ठघटाभावादौ ।

सु०— ननु विषम उपन्यासः । भूतलाभावयोरस्ति सान्निध्यम्, तेन सम्बन्धाभावेऽपि भविष्यति विशिष्टव्यवहारः, दर्शनस्य दुरपह्नवत्वात्, सम्बन्धान्तरकल्पनस्य च व्यर्थत्वात् । न च तरणिपरिस्पन्दानां पिण्डसान्निध्यमस्ति, ततो भवितव्यं मध्ये द्रव्यान्तरेणेति । मैवम् । विनाऽपि सान्निध्येन घटज्ञानमिति विशिष्टप्रत्ययदर्शनात् ।

किञ्चाभावस्यापि न भूतलसान्निध्यं परपक्षे किमपि पश्यामः । अस्तु वा तपनपरिस्पन्दानां पिण्डं प्रत्युपनायकं द्रव्यान्तरम्, तच्च पृथिव्यादिकं किं न स्यात् । तपनपिण्डाभ्यामसंसर्गान्नेति चेन्न, एकैकस्याव्यापकत्वेऽपि बहूनां संयुक्तसंयोगभूयस्त्वेन क्रियोपनायकत्वोपपत्तेः । न च तरणिपिण्डान्तराले तानि न सन्त्यनुपलम्भादिति वाच्यम्, सूक्ष्माणां कल्पनीयत्वात् । न च विनिगमनायां कारणाभावः, संशयेऽपि परिशेषावधारणानुपपत्तेः, धर्मिकल्पनातो धर्मकल्पनस्य लघीयस्त्वात् ।

आकाशो वा किं न स्यात्। न स्यात्, विशेषगुणवत्त्वात् पृथिव्यादिवदिति चेन्न, विशेषगुणवतोऽपि नीलद्रव्यस्य पटे नीलिमोपसङ्क्रामकत्वदर्शनात्। सूर्यगत्युपनायकत्वं च द्रव्यस्वरूपं वा, अतीन्द्रियशक्तिर्वा, सहकारिशक्तिर्वा। नाद्यः द्रव्यमात्रे प्रसङ्गात्। न द्वितीयः, अनभ्युपगमात्। तृतीये(ऽपि) किं तद्व्यापकत्वं वा, विशेषगुणविरहो वेति व(विवे)क्तव्यम्।

परि०— **विशिष्टप्रत्ययदर्शनादिति**। घटविशेषणकज्ञानविशेष्यकप्रत्ययेत्यर्थः। **परपक्षे किमपि न पश्याम इति**। सामीप्यशब्दितसान्निध्यस्य संयोगादिसम्बन्धहेतुकत्वात्। सिद्धान्ते भूतलाभावयोः संयोगाङ्गीकारेण तत्सम्भवेऽपि परपक्षे तदभावादिति भावः। **क्रियोपनायकत्वेति**। अन्यगतक्रियाणामन्यत्रोपसङ्क्रामकत्वोपपत्तेरित्यर्थः। **संशय इति**। सूक्ष्मद्रव्याणि मध्ये सन्ति, अथानुपलम्भान्न सन्ति वेति संशये सति कालाख्यापूर्वद्रव्यपरिशेषनिश्चयायोगादित्यर्थः। **धर्मकल्पनस्येति**। क्लृप्तद्रव्येष्वेव क्रियोपनायकत्वरूपधर्मकल्पनस्येत्यर्थः। **विशेषगुणवत्त्वादिति**। आकाशो नोपसङ्क्रामक इति प्रतिज्ञा ध्येया। गुणोपसङ्क्रामकत्वोपलम्भेऽपि क्रियोपसङ्क्रामकत्वं विशेषगुणवतो नोपलब्धमित्यतोऽप्रयोजकोऽयं विशेषगुणवत्त्वहेतुः क्रियोपनायकत्वाभावे इति वक्तुं साध्यप्रविष्टं सूर्यगत्युपनायकत्वं विकल्प्य निराह **सूर्यगत्युपनायकत्वं चेति**। उपनायकत्वप्रयोजकत्वं च किमित्यर्थः। व्यापकत्वस्य प्रयोजकतायां इत्यग्रे व्यवहारात्। **व्यापकत्वं वेति**। सकलमूर्तद्रव्यसंयोगित्वरूपं विभुत्वमित्यर्थः।

सु०— वयं तु ब्रूमः, व्यापकत्वमेव तदिति, अन्यथा मनसोऽपि तत्प्रसङ्गात्। व्यापकत्वस्य प्रयोजकतायामात्मनोऽपि तत्प्रसङ्ग इति चेन्न, तद्व्यापकत्वाभावस्य वक्ष्यमाणत्वात्, व्यापकत्वेऽप्यनिष्टाभावात्। क्रियोपनायकत्वं खल्वान्तरालिकस्य द्रव्यस्य नोभयसंयोगातिरिक्तं किञ्चित्। तदेकस्येवानेकेषामपि समानम्। यद्याकाशं(:) स्वसम्बन्धेनान्यगतं धर्मम् अन्यत्र सङ्क्रामयेत्, तदा सर्वं सर्वत्र सङ्क्रामयेत्, अविशेषादिति चेन्न, नियतोपसङ्क्रामकत्वस्यैव कल्पनीयत्वात्। गुर्वी हि धर्ममात्रकल्पनातो धर्मिकल्पना। अन्यथा कालेऽपि समानः प्रसङ्गः।

परि०— **अन्यथेति**। विशेषगुणरहितस्यैवोपनायकत्वतन्त्रत्व इत्यर्थः। **तद्व्यापकताऽभावस्येति**। आत्मनो व्यापकत्वाभावस्य द्वितीये 'उत्क्रान्तिगत्यागतीनामि'त्यत्र वक्ष्यमाणत्वादित्यर्थः। व्यापकत्वेऽङ्गीकृतेऽपि नानिष्ट इत्याह **व्यापकत्वेऽपीति**। आत्मन इत्यनुषङ्गः। आकाशवदात्मनोऽपि, गत्युपनायकत्वप्रसङ्ग इत्यतो नैषोऽनिष्ट इत्याह **क्रियेति**। न चात्मनोऽनेकत्वाद्विनिगमनाभावात् अनेकेषामुपनायकत्वं स्यादित्यतो नैतदप्यनिष्टमित्याह **अनेकेषामिति**। आत्माकाशपृथिव्यादीनामिति वाऽर्थः।

सु०— तत्सिद्ध्यसिद्धिभ्याम् अनवसरदुःस्थत्वमिति चेन्न, भावानवबोधात्। विशिष्टप्रत्ययदर्शनानन्तरं हि बहवः पक्षाः प्राप्नुवन्ति, किमयं स्वरसम्बन्धनिबन्धनः किंवा अतिरिक्तसम्बन्धाधीन इति। द्वितीयेऽपि किं साक्षात्सम्बन्धोऽत्र निमित्तमुत द्रव्यान्तरकृत

इति । उत्तरत्रापि तद्द्रव्यं प्रसिद्धेष्वन्यतमं वा भवत्वन्यद्वेति । सर्वत्र बाधकानि पर्यालोचयन् प्रसिद्धद्रव्येषु यद्बाधकं पश्येत्तदप्रसिद्धेऽपि कल्प्यमाने कथं नानुसन्दध्यात् । अनुसन्दधानश्च तत्स्वाभाव्येन परिहारं चिन्तयन् कल्पनागौरवव्यसनमपहाय लघीयांसमेव पक्षं न कथं (वा) रोचयत इत्यस्यार्थस्य विवक्षितत्वात् । पर(प्र)सिद्धत्वेन प्रसङ्गस्य न दोष इत्यस्याप्ययमेवाभिप्रायः ।

परि०— **तत्सिद्ध्यसिद्धिभ्यामिति** । कालस्य सिद्धौ न कल्पनागौरवप्रसङ्गस्यावसरः । प्रमितत्वात् । असिद्धौ त्वनाश्रयत्वात् न कल्पनागौरवप्रसङ्गस्यावसरः अतोऽनवसरदुःस्थत्वान्नैव का(ले)लस्य समानः प्रसङ्ग इत्यर्थः । **विशिष्टप्रत्ययदर्शनेति** । अयं परोऽयमपर इत्यादि तपनक्रियाविशिष्टज्ञानानुभवानन्तरमित्यर्थः । **अन्यतमद्वेति** । अन्यतमं वेति पाठः साधुः । अन्यतमदिति लेखकदोषमूलम् । 'अद्ड्डतरादिभ्यः पञ्चभ्य' इति सूत्रे डतर-डतम-इतर अन्य-अन्यतरेति पञ्चानामेव ग्रहणेनान्यतमशब्दस्य अग्रहणात् । न चायं डतमप्रत्ययान्त एवेति शङ्क्यम् । अन्यशब्दे डतमो विधानाभावात् । 'अन्यतरान्यतमशब्दावव्युत्पन्नावि'ति कैयटोक्तेश्च । आचारार्थात् क्विबन्तादन्यतमशब्दाच्छतृप्रत्ययेऽन्यतमदितिरूपं भविष्यतीत्येके समादधुः । **सर्वत्र च बाधकानीति** । स्वरससम्बन्धेऽसान्निध्यं बाधकम् । साक्षात्सम्बन्धे तदनुपलम्भनम् । प्रसिद्धेष्वाकाशादिरूपमन्यतममिति पक्षे सर्वसङ्क्रामकत्वमिति बाधकानीत्यर्थः । **तदिति** । सर्वसङ्क्रामकत्वरूपं बाधकमित्यर्थः । तत्स्वाभा(विकत्वे)व्येन = क्रियामात्रोपसङ्क्रामकत्वस्वाभाविकत्वेन । ननु यदि कालः स्वसम्बन्धेनान्यगतं धर्ममन्यत्रोपनयेत् तदा सर्वं सर्वत्र सङ्क्रामयेदविशेषात् इत्युक्तप्रसङ्गस्य कालस्य सिद्ध्यसिद्धिभ्यामनवसरदुःस्थत्वे परेण चोदिते सति परसिद्धत्वात् कालस्य परसिद्धेन कालेन परस्यापादनात् न दोष इत्येव परिहारः सुवचः । स एवात्र कुतो नोक्त इत्यत आह **परसिद्धत्वेनेति** । **प्रसङ्गस्येति** । कालेऽपि समान इत्युक्तप्रसङ्गस्येत्यर्थः । **अयमेवेति** । विशिष्टप्रत्ययेत्यादिनोक्त एवेत्यर्थः ।

सु०— किञ्चायं प्रसङ्गो वस्तुतः साधुः अथाभासः । नाद्यः कालप्रतीत्युत्तरकालं व्याप्तिभङ्गात् । द्वितीये कथमाकाशस्य क्रियोपनायकत्वं त्याजयेत्, अन्यथा जातिनिराकरणमपि न स्यादिति ।

अस्तु वाऽऽकाशस्य विशेषगुणवतः क्रियोपनायकत्वाभावः; दिशस्तु स्यात् विशेषगुणशून्यत्वात्, व्यापकत्वाच्च । तस्याः संयोगोपनायकत्वेन सिद्धत्वान्नेति चेन्न, उभयोपनायकत्वेऽपि बाधकाभावात् । सहकारिभेदेन च व्यवस्थिताव्यवस्थितप्रतीतिजनकत्वं कल्प्यतां लाघवादेव, अन्यथा कालेऽपि भेदकल्पनाप्रसङ्गादिति । तदिदमुक्तम्, तस्य विशिष्टप्रत्ययस्य नित्येन नियतेन प्रसिद्धेनैव पृथिव्यादिना सिद्धेर्नाप्रसिद्धे द्रव्येऽनुमानावसरो भवेदिति ।

परि०— यथाकाशः स्वसम्बन्धेनेत्यादिनोक्तप्रसङ्गं स्वव्याहत्या निरस्य व्याप्तिहीनत्वरूपप्रकारान्तरेणापि निराह **किञ्चायमिति**। किमाकाशस्येत्यत्र किंशब्द आक्षेपार्थः। **अन्यथेति**। असाधुप्रसङ्गस्यापि परबाधनक्षमत्वे सिद्धमपि दूषणासमर्थमुत्तरं जातिरित्यसाधुत्वेनोक्तजात्युत्तरस्यापि परबाधकत्वसम्भवेन जात्युत्तरं सदुत्तरं नेति निराकरणं न स्यादित्यर्थः। असाधुप्रसङ्गस्यास्मदुक्तदिशा निरासाभावे सिद्धमपि दूषणासमर्थमुत्तरं जातिरिति व्याहत्यादिना असाधुत्वेनोक्तजात्युत्तरस्यापि निराकरणं न स्यादित्यर्थः। त्वदुक्तप्रसङ्गस्यापि व्याहतियुक्ताङ्गहीनत्वरूपसाधारणासाधारणासामर्थ्ये(र्थ्यापितत्वे)न जात्युत्तरत्वादिति भावः। **संयोगोपनायकत्वेनेति**। दूरस्थे पिण्डे परत्वप्रत्ययः समीपस्थे चापरत्वप्रत्ययश्च यौ जायेते तौ च दूरदेशसंयोगसमीपदेशसंयोगविशेषणपिण्डविशेष्यकौ भवत इति कालकृतपरत्वापरत्वविपरीतपरत्वापरत्वप्रत्यये विशेषणीभूतसंयोगोपनायकत्वेनेत्यर्थः। ननु समीपस्थेऽपरत्वं दूरस्थे च परत्वं चाव्यवस्थितम्। कालकृतं तु व्यवस्थितम्। समीपस्थो युवा चेदपरः स्थविरश्चेत्परः। एवं दूरस्थोऽपि। तथा च कथं दिश एव व्यवस्थिताव्यवस्थितपरत्वापरत्वप्रत्ययजनकतेत्यत आह **सहकारीति**। संयोगपरिस्पन्दरूपगुणक्रियालक्षणसहकारिभेदेनेत्यर्थः। व्यवस्थिताव्यवस्थितेत्यस्यान्योन्यं विपरीतेत्यर्थः। **अन्यथा कालेऽपीति**। कालेऽपि सहकारिभेदेन विचित्रप्रतीतिजनकत्वानङ्गीकारे एकस्मिन्नेव पुरुषे स्थविरापेक्षयाऽपरत्वेन प्रतीतेऽपि ततो न्यूनवयस्कपुरुषापेक्षया परत्वप्रतीतेः स्थविरे ततोऽपि स्थविरापेक्षयाऽपरत्वप्रतीतेश्च जायमानत्वेन कालस्यापि व्यवस्थिताऽव्यवस्थितपरत्वापरत्वप्रतीतिजनकत्वात् तत्रापि कालेऽवान्तरभेदः कल्प्येतेत्यर्थः। अस्तु वेत्यादिनोक्तमपि मूलारूढं दर्शयति **तदिदमिति**।

सु०— अन्ये तु परापरशब्दाभ्यां परत्वापरत्वे गुणौ युवस्थविरपिण्ड(वर्तिनौ) गतौ आचक्षते, तौ असमवायिकारणसंयोगाश्रयतया, निमित्तकारणापेक्षाबुद्धिसम्पादकतया वा, कालमनुमापयत इति। तदप्युक्तन्यायेन निरस्तमिति।

परि०— निमित्तकारणेति। स्थविरे परत्वगुणोत्पत्तौ युवापेक्षाबुद्धिः यूनि अपरत्वोत्पत्तौ स्थविरापेक्षाबुद्धिः निमित्तकारणमिति निमित्तकारणापेक्षाबुद्धीत्युक्तम्। **उक्तन्यायेनेति**। तस्य असमवायिकारणसंयोगाश्रयत्वस्य अपेक्षाबुद्धिसम्पादनस्य च नित्येन प्रसिद्धेनाकाशादिना द्रव्येण सिद्धेः न कालस्यानुमावसरो भवेदित्युक्तन्यायेन निरस्तमित्यर्थः।

सु०— किञ्च परापरादिप्रत्ययानां सूर्यगतयो वा, पर(त्व)ापरत्वे वा, यद्यालम्बनं तदा अस्तु कालानुमानम्। न चैतदस्ति, कालभेदानामेव विशेषणतया प्रतीतेः। तथा हि। परोऽयमित्यादि प्रयुक्तवन्तः, कोऽस्यार्थ इति पृष्टाः लौकिकाः परीक्षिकाश्च, बहुकालीन(नोयमित्यादि) इति व्याचक्षाणा दृश्यन्ते। तत्र कालस्वरूपं साक्षिसिद्धम्। तद्बहुत्वादि च क्वचित्साक्षिणा, क्वचिदनुमानादिना च ज्ञायत इति॥ एतदप्युक्तम् तदेतदिति श्लोकाभ्याम्॥ अनयैव दिशा दिशोऽपि परापरप्रत्ययादिलिङ्गत्वं निराकर्तव्यम्।

परि०— क्वचित्साक्षिणेति । सुषुप्त्यादावित्यर्थः । अन्यथा बहुकालं अहमस्वाप्समल्पकालमहं गुप्तिमानभूवमित्याद्यौत्तरीयकस्मृतिः न स्यादिति भावः । क्वचिजाग्रत्कालीनपदार्थेषु सूर्योदयास्तमयादिलिङ्गेन मोक्षभात्त्वश्रुत्यन्यथानुपपत्त्यादिरूपजीवादिनित्यत्वसाधकयुक्त्या च बहुत्वादिज्ञानम् । 'ब्रह्मादौ नित्यं सर्वगतं सुसूक्ष्मं; इदमग्र आसीत् । अथ मर्त्योऽमृतो भवति' इत्यादिश्रुत्या । 'आकाशवत्सर्वगतश्च, नित्यः' इत्याद्यागमेन च काल-नित्यत्वं ज्ञेयम् । 'क्षीयन्ते चास्य कर्माणी'त्यागमेन च कालाल्पत्वं ज्ञायत इत्यर्थः । किञ्चेत्यादिनोक्तमपि मूलारन्द-मित्याह एतदपीति । मूले साक्षिसिद्धेनेत्युपलक्षणम् । कालेनेत्यस्य बह्वल्पकालेनेत्यर्थः । तदेतच्छब्दयोः परापरं-त्यर्थकत्वं च प्रागुक्तदिशा ध्येयमिति भावः ।

सु०— त(मे)देतं चिरन्तनं पन्थानमरोचयमाना नवीनास्तु दिक्कालयोरन्यथानुमानमाहुः, 'विवादाध्यासितं कार्यं, विशेषगुणरहितद्रव्याभ्यां जन्यते, कार्यत्वात्, अन्तःकरणद्वयसंयोगवदि'ति ।

(ए)तद(प्य)युक्तम्, साध्ये बहुवचनप्रयोगे(क्षेपे)ऽतिप्रसङ्गात् । न च दृष्टान्ताभावः, अन्तःकरणगतबहुत्वस्य सत्त्वात् । न चान्तःकरणद्वयसंयोगे प्रमाणमस्ति, 'मनो, मनसा संयुज्यते, मूर्तत्वाच्छरीरवदि'ति च आकालिके विद्युदादौ सन्दिग्धव्यभिचारम् ।

परि०— विवादेति । वक्ष्यमाणसाध्यकत्वतदभावाभ्यां विमतं क्षित्यादिकार्यमित्यर्थः । **बहुवचनेति** । विशेषगुणरहितद्रव्येभ्य इति प्रक्षेपे दिक्कालयोरिव विशेषगुणरहितद्रव्यान्तरसिद्ध्यापत्तेरित्यर्थः । ननु द्वयोरेव मनसोः संयोगो न बहूनामित्यत आह **न चेति** । **द्वयेति** । द्वयमात्रसंयोग इत्यर्थः । मनो मनसेत्येकवचनं विवक्षितं तेनेष्ट-सिद्धिरिति भावः । **आकालिक इति** । यस्यादिः अन्तश्चैककालीनौ तदाकालिकमुच्यते । तथा च पूर्वतन्त्रेऽर्थवादनये आकालिकेप्सेति गुणसूत्रे प्रयोगः । 'आकालिकडाद्यन्तवचन' इति पाणिनीयसूत्रे आकालशब्दस्य इकट्प्रत्ययान्तत्व-निपातनात् साधुत्वं ध्येयम् ।

सु०— अपर आह, 'परममहत्परिमाणं, द्रव्यचतुष्टयवृत्ति, परिमाणत्वादणुत्ववदिति । अत्र यदि आकाशात्म(गत)परिमाणपक्षीकारः तदा सिद्धसाधनम्, आत्मनां बहुत्वात् । आत्मत्वेनैक्यमुपादाय प्रयोगेऽपि बाधः, परिमाणद्वयस्य द्रव्यचतुष्टयवृत्तित्वायोगात् । एकैकद्रव्यवृत्ति खलु परिमाणम् । अत एव न कालादिगतस्य पक्षीकारः । आश्रयासिद्धिश्चाधिका ।

'परममहत्परिमाणसामान्यं, विशेषगुणशून्यद्रव्याधिकरणानेकव्यक्तिवृत्ति परिमाणतारतम्यविश्रान्तिविषयजातित्वात्, अणुपरिमाणवृत्तिजातिवत्' इति चानुपपन्नम् । परममहत्परिमाणसामान्यं हि परिमाणत्वं वा, तदवान्तरजातिर्वा । आद्ये मनःसिद्ध्याऽप्यस्य सम्भवेनार्थान्तरता, सामान्यस्याप्यनेकवृत्तिताया निराकरिष्यमाणत्वेन बाधाश्रयासिद्धी च । न द्वितीयः,

तस्याः (तस्य) निराकरिष्यमाणत्वात्, वर्णसिद्ध्या अर्थान्तरत्वाच्च, अनेकपदस्थाने बहुपदप्रक्षेपे अतिप्रसङ्गश्च।

अस्तु कालस्य दिशश्च वहुत्वम्, आत्मवदुपसङ्ग्राहकैक्येन द्रव्याणां नवत्वोपपत्तिरिति चेत्तर्हि दिशा कालेन वा साध्यपर्यवसान(सम्भव)ादुभयसाधकत्वम् अस्य न स्यात्। मा भूदिति चेन्न, अनेकपदवैयर्थ्यात्। अन्यतरसाधनेऽन्यतरेणार्थान्तरताप्रसङ्गात्। हेतुदृष्टान्तयोश्चानुपपत्तिर्वक्ष्यत इत्यलं पल्लवेन।

परि०— द्रव्यचतुष्टयेति। अनेनाकाशकालदिगात्मरूपद्रव्यचतुष्टयसिद्धिरिति भावः। **अणुत्ववदिति**। अणुत्वस्य पार्थिवपरमाण्वादिचतुष्टयवृत्तित्वादिते भावः। किमत्राविप्रतिपन्नात्माकाशयोः परिमाणं पक्षीक्रियते। अथ विप्रतिपन्नदिक्कालयोः। तत्राद्यं निराह **अत्र यदीति**। द्वितीयं निराह **अत एवेति**। वाधादेवेत्यर्थः। **परममहत्परिमाणसामान्यमिति**। परममहत्परिमाणनिष्ठजातिरित्यर्थः। **विशेषेति**। विशेषगुणशून्ये च ते द्रव्ये च विशेषणगुणशून्यद्रव्ये अधिकरणे ययोस्ते, ते च ते अनेकव्यक्ती च, तद्वृत्तीत्यर्थः। अनेनोक्तजात्यधिकरणपरिमाणद्रव्याश्रयविशेषगुणहीनद्रव्यद्वयसिद्धौ दिक्कालयोः सिद्धिः। आत्माकाशयोर्विशेषगुणवत्त्वादिति भावः। क्वचिद्विशेषगुणशून्यद्रव्यत्वाधिकरणानेकव्यक्तिवृत्तीति पाठः। **परिमाणतारतम्येति**। विश्रान्तिविषयपरिमाणनिष्ठजातित्वादित्यर्थः। अणुपरिमाणपरममहत्परिमाणयोः पश्चात् परतो न्यूनाधिकपरिमाणान्तराभावादिति भावः। **मनःसिद्ध्यापीति**। मनसामनेकत्वेन तन्निष्ठपरिमाणस्याप्यनेकव्यक्तित्वात् मनसो विशेषगुणशून्यद्रव्यत्वाच्चेति भावः। **निराकरिष्यमाणत्वेनेति**। वैशेषिकनये 'नरत्वादिकमप्येवं तत्तद्धर्मतयेयते। न सर्वधर्म एकोऽस्ति समुदायमृते क्वचिदि'त्यादिनेति भावः। **तस्या इति**। परिमाणत्वव्याप्यस्य परममहत्परिमाणत्वरूपसामान्यस्य वैशेषिकनये। 'महत्त्वं च परमाणावणावपी'त्यादिनेति भावः। व्याप्यजातिमभ्युपेत्याह **वर्णसिद्ध्येति**। वर्णानामनेकत्वाद्विशेषगुणशून्यद्रव्यत्वात् परममहत्परिमाणाश्रयत्वाच्चेति भावः। वर्णानां द्रव्यत्वे विप्रतिपन्नं प्रत्याह **अनेकेति**। दिक्काल्योर्वहुत्वस्य तादृशद्रव्यान्तरस्य वा सिद्धिप्रसङ्ग इत्यर्थः। ननु द्रव्यान्तरसिद्धौ वाधात् कल्पनागौरवाच्च दिक्कालयोरेव बहुत्वेन साध्यपर्यवसानं भविष्यतीति तटस्थशङ्कामनूद्य निराह **अस्त्विति**। **आत्मवदिति**। आत्मत्वेन यथा सङ्ग्रहः पूर्वमुक्तः तथेहापि दिक्कालादीनां भविष्यतीत्यर्थः। **हेतुदृष्टान्तयोश्चानुपपत्तिरिति**। असिद्धिसाध्यसाधनवैकल्यरूपेत्यर्थः। 'न महत्त्वस्यापि विश्रमः। दृश्यतेऽनन्त इत्येव तथाऽऽनन्त्यमणावपि' इत्यादिना वैशेषिकनये परिमाणतारतम्यविश्रान्तेः जातेरनेकवृत्तित्वाभावस्य (च) वक्ष्यमाणत्वादिति भावः।

सु०— गगनादेस्सकलप्रपञ्चस्य त्रैकालिकाबाध्यत्वं साक्षिसिद्धमित्युक्तमर्थमुपसंहरन्विवृणोति अत इति।

अनु०— अतोऽदोषप्रतीतस्य सत्यत्वं साक्षिणा मतम्।

न विद्यते दोषः कारणं यस्य ज्ञानस्य, तेन प्रतीतस्य विषयीकृतस्य अदोषेण प्रत्यक्षादिना वा **प्रतीतस्य** गगनादेः प्रपञ्चस्य, **सत्यत्वं** त्रैकालिकाबाध्यत्वं **साक्षिणा मतं सिद्धम्**। प्रामाण्य-ग्रहणादिनेति शेषः।

परि०— **प्रामाण्यग्रहणादिनेति**। स्वविषये साक्षात् इति आदिपदम्।

सु०— अयम(त्रा)भिप्रायः। आकाशकालदिगात्ममनांसि सुखादयश्च साक्षात्साक्षि-सिद्धाः। तदितरे तु पदार्था यथास्वम्(यथायथम्) इन्द्रियलिङ्गशब्दगम्याः। ज्ञानं च भावा-भावलक्षणं स्वविषयं सत्त्वेनैवावगाहते, नासत्त्वेन, नाप्युदासीनेन रूपेण। न चैवं घटोऽस्ति घटो नास्तीतिप्रत्ययानुपपत्तिः पौनरुक्त्याद्व्याघाताच्चेति युक्तम्, घटोऽस्तीति देशकालविशेष-सम्बन्धिसत्ताविषयत्वात्, क्वचिद्विपरीताकाङ्क्षाव्यवच्छेदार्थत्वात्, क्वापि व्याख्यानव्याख्येय-भावात्। नास्तीत्यस्य च देशकालविशेषसम्बन्धिसत्ताप्रतिषेधपरत्वात्। न हि सता सकल-देशकालसता भवितव्यमिति नियामकमस्ति॥ ज्ञानगतं च याथार्थ्यलक्षणं प्रामाण्यं ज्ञान-ग्राहकेणैव गृह्यते। ज्ञानग्राहकश्च साक्षीत्यविवादं वादिप्रतिवादिनोः। तथा च साक्षिणा ज्ञानप्रामाण्यं गृह्णता तद्विषयस्य सकलप्रपञ्चस्य त्रैकालिकाबाध्यत्वलक्षणं सत्यत्वमेव गृहीतं भवति। यदि हि ज्ञानगोचरस्य नित्यस्य वा अनित्यस्य वा सर्वगतस्य वा असर्वगतस्य वा अर्थस्य स्वदेशकालप्रकारोपाधावसत्त्वाऽऽवेदनलक्षणो बाधः स्यात्, कोऽर्थस्तदा ज्ञान-प्रामाण्यं साक्षिणा प्रमितमित्यस्येति।

परि०— ननु स्वस्वविषयमात्रग्राहिभिः प्रमाणैः कथं विषयसत्यत्वसिद्धिः। प्रामाण्यग्राहकेण वा कथं तत्सिद्धिरित्यत आह **अयमत्राभिप्राय इति**। **पौनरुक्त्याद्व्याघाताच्चेति**। घट इत्यनेनैव घटसत्त्वप्राप्तेः पुनरस्तीति पौनरुक्त्यं नास्तीति च व्याहतमित्यर्थः। घट इत्यनेन त्रैकालिकनिषेधाप्रतियोगित्वरूपसत्त्वलाभेऽपि देशकालविशेष-सम्बन्धित्वालाभात् तदर्थमस्त्यासीदित्यादिप्रयोग इत्यादिभावेन परिहरति **घटोऽस्तीति**। **विपरीतेति**। घट इत्युक्तौ नास्तीति विपरीताकाङ्क्षापि भवतीति तन्निरासार्थमस्तीत्याद्युक्तिरित्यर्थः। ननु यदुक्तं घटोऽस्तीत्यत्र घटपदेन सत्त्व-मात्रप्राप्तावपि गृहादिदेशविशेषे वर्तमानादिकालविशेषे सत्त्वमसत्त्वं वा वक्तुमस्तीत्याद्युक्तिरतो न पौनरुक्त्यादीति। तन्न। सत्त्वे सर्वत्र सत्त्वस्यैव प्राप्तेः। उक्तं हि वाचस्पत्ये। यत् सत् तत् सदा सर्वत्र सदेव। न हि रूपं कदाचित् कुत्रचित् गन्धो भवतीत्यत आह **न हीति**। एवं साक्ष्यादेः स्वविषये साक्षात्सत्त्वावगाहित्वमुक्त्वा साक्षिणः प्रत्यक्षादिप्रामाण्य-ग्रहणद्वाराऽपि सर्वसत्त्वावगाहित्वमाह **ज्ञानगतं चेति**। अर्थसत्त्वलाभायोक्तं **याथार्थ्यलक्षणमिति**। **स्वदेशेत्यादि**। भूतलादिस्वदेशे वर्तमानादिस्वकाले घटत्वादिस्वधर्मेण कपालादि(रूप)स्वसमवायिलक्षणोपाधावित्यर्थः। यद्वा स्वयं यद्देशे यत्कालेऽस्ति तादृशदेशकाललक्षणे उपाधौ आश्रय इत्यर्थः। इत्यस्येतीतिशब्दस्य अयमत्राभिप्राय इति पूर्वेणान्वयः।

सु०— यदि तर्हि ज्ञानस्वरूपग्राहकः साक्षी तत्प्रामाण्यमपि गृह्णन्प्रपञ्चसत्यतां निश्चिनुयात्, शुक्तिरजतादिज्ञानस्वरूपग्राहकोऽपि स एवेति तत्प्रामाण्यमपि गृह्णन् शुक्तिरजतादिकमपि सत्यं व्यवस्थापयेत् । न च शुक्तिरजतादिज्ञानानां प्रामाण्यमेव नास्ति, किं साक्षिणा गृह्यताम् इति युक्तम्, प्रपञ्चगोचराणामपि ज्ञानानां प्रामाण्याभावात् किं साक्षिणा गृह्यत इत्यपि वक्तुं शक्यत्वात् । तस्मात्साक्षिणा प्रपञ्चसत्यतासिद्धिमभिलषता ज्ञानग्राहकस्य साक्षिणः प्रामाण्यग्राहकत्वं स्वभाव इति वक्तव्यम् । तथा चोक्तोऽतिप्रसङ्ग इत्यत उक्तम् **अदोषेति** ।

अयमर्थः । न साक्षी ज्ञानं गृह्णन् प्रमाणमेवैतदिति गृह्णाति, किन्तर्हि(तु) 'अदोषं चेत्प्रमाणं, सदोषमप्रमाणमि'ति व्यवस्थया । यदा त्वर्थित्वेन प्रामाण्यं निर्दिधारयिषितं तदा सजातीयविजातीयसंवादविसंवादभावाभावलक्षणया परीक्षया दोषाभावं निश्चित्य प्रामाण्यमवधारयति, दोषदर्शने त्वप्रामाण्यम् । प्रपञ्चप्रतीतेश्च प्रयत्नेनान्विष्यापि दोषमपश्यन् प्रामाण्यमेवावधारयतीति तत्सत्यत्वं साक्षिसिद्धम् । न चैवं शुक्तिरजतादीनाम्, दोषाप्रतीतिदशायां प्रामाण्यानवधारणात्, तत्प्रतीतौ त्वप्रामाण्यनिश्चयात् ॥ ननु शुक्तिरजतादिज्ञानस्यापि प्रामाण्यं निर्धार्यत एव, कथमन्यथा निःशङ्का प्रवृत्तिरिति चेत् । सत्यम् । नासौ साक्षिरूपावधारणा । अपि तु मानसीति वक्ष्यामः । मनसश्च दोषसंसर्गसम्भवेन न तावता प्रामाण्यसिद्धिरिति ।

परि०— किमनेनोक्तशङ्कानिरास इत्यतो 'दोषाभावे प्रमाणत्वम्' इति ज्ञानपादीयानुव्याख्यां हृदि कृत्वाह **अयमर्थ इति** । **अर्थित्वेनेति** । पुरुषस्याकाङ्क्षावत्त्वेन, **निर्दिधारयिषितं** = निर्धार-यितुमिष्टं इत्यर्थः । **दोषदर्शने त्वप्रामाण्यमिति** । अवधारयतीत्यनुषङ्गः । अप्रामाण्यमनुमेयमिति तत्त्वनिर्णयटीकाग्रनुरोधोऽत्र विषये तर्कताण्डवे प्रामाण्यानुमित्यसम्भववादे व्यक्तः । **इति वक्ष्याम इति** । 'यत्कचिद्व्यभिचारि स्याद्दर्शनं मानसं हि तदि'त्यादौ ज्ञानपादीयानुव्याख्यानसुधायामिति भावः ।

सु०— ननु यदि परीक्षासहकृतः साक्षी ज्ञानप्रामाण्यं गृह्णीयात् तदाऽनवस्था स्यात् । परीक्षाऽपि हि स्वयं प्रमाणत्वेनावधृता परप्रामाण्यावधारणायालम्, नान्यथा, तथा च तत्रापि परीक्षान्तरमवतरणीयमिति ॥ किञ्च साक्षिणोऽप्यनवधृतप्रमाणभावस्य स्वयं दुःस्थस्य न परप्रामाण्यावधारणसामर्थ्यमिति तत्प्रामाण्यावधारणाय परीक्षान्तरापेक्षा ग्राहकान्तरापेक्षा चेत्यनवस्थैवेत्यत आह **परीक्षादेश्चेति** ।

अनु०— **परीक्षादेश्च सत्यत्वं तेन ह्येव मतं भवेत् ॥**

आदिपदेन साक्षी गृह्यते । चस्त्वर्थः । सत्यत्वं यथार्थत्वम् । तेन साक्षिणा एव केवलेन न तु परीक्षायुक्तेन(सहकृतेन) । हिशब्दोऽस्यार्थस्यानुभवसिद्धत्वं द्योतयति, तस्मान्नानवस्थेतिहेतौ वा ।

परि॰— परीक्षासहकृत इति । दोषाभावनिश्चयार्थं परीक्षासहकृत इत्यर्थः । परप्रामाण्यावधारणायेति । परप्रामाण्यावधारणोपयुक्तदोषाभावावधारणायेत्यर्थः ।

सु॰— एतदुक्तं भवति । दोषाभावावधारणार्थं न्यायानुसन्धानं हि खलु परीक्षा । सन्दिग्धश्चार्थो न्यायविषयः । सन्देहश्चोभयकोटिप्रापकसद्भावे भवति । एवं च यत्र यत्र दोषसम्भावनया तत्सन्देहः तत्र तत्रैव परीक्षापेक्षा नान्यत्र । न च सर्वत्र दोषसन्देहोऽस्ति, साक्षिसिद्धेऽर्थे तत्प्राप्त्यभावात्, अतो न तावत्परीक्षाऽनवस्था । तथा हि । अस्त्यत्र पुरतः पानीयमिति वाक्यं श्रुतवतो भवति सन्देहः 'किमिदं विपर्ययादिमूलमुत ने'ति, पुरुषवचसामुभयथा दर्शनात् । तत एवार्थे सन्दिहानः प्रत्यासीदन् रूपविशेषादिनाऽनुमिनोति पानीयमेतदिति । तत्रापि भवति संशयः, किमिदमनुमानमुताभासम्(स) इति, व्याप्त्यादिग्राहिणां याथार्थ्यायाथार्थ्योपलम्भात् । प्रत्यासन्नश्चोदकाभ्यवहारानन्तरं रसविशेषेणानुमायापि पूर्ववत्सन्दिग्धे । पीतोदकस्तूदन्यादिनिमित्तदुःखाभावं सुखं चानुभवन्न तत्र संशेते । सुखादौ तदभावे च साक्षिसिद्धे कदाऽप्यन्यथाभावाद्यनुपलम्भात् । न च प्रतीतत्वसामान्येन तत्रापि संशयः, विशेषनिष्ठस्य निश्चायकस्य सद्भावात्, अन्यथा संशयानुच्छेदेन व्यवहाराभावप्रसङ्गात् । संशयाभावे च न तत्पूर्विका परीक्षेति कुतोऽनवस्था ॥ अत एव साक्षिप्रामाण्यावधारणे परीक्षाऽनवस्थाऽपि परिहृता । ग्राहकानवस्था तु नास्त्येव, साक्षिणः स्वप्रकाशत्वेन स्वप्रामाण्यग्राहकत्वात् ।

परि॰— कथमनेनोक्तशङ्कानिरास इत्यतो 'न परीक्षानवस्था स्यात् साक्षिसिद्धे त्वसंशयात्' इत्यादिज्ञानपादीयानुव्याख्यां हृदि कृत्वाह एतदुक्तं भवतीति । सन्देहबीजमाह पुरुषवचसामिति । व्याप्त्यादिग्राहिणामिति च संशयाभावे हेतुः । सुखादौ तदभावे चेति । सुखदुःखाद्यभावे चेत्यर्थः । ननु सुखादावपि साधारणधर्मदर्शनात् स्यादेव सन्देह इत्यत आह न च प्रतीतत्वेति । साक्षिप्रतीतत्वेत्यर्थः । विशेषनिष्ठस्येति । साक्षिप्रतीतरूपविशेषनिष्ठस्य साक्षिप्रतीतत्वस्येत्यर्थः । यद्वा प्रतीतिविशेषनिष्ठसाक्षित्वरूपधर्मस्येत्यर्थः । न्यायमतेऽनुव्यवसायत्वस्येवेति भावः । ननु न साक्षित्वमपि स्वयं संशयनिवर्तकम् । अतिप्रसङ्गात् । नापि येन केनचिद्रूपेण ज्ञातं अतिप्रसङ्गादेव । किं तु प्रामाण्यादिव्याप्यत्वेन ज्ञातमेव । व्याप्यत्वेन ज्ञानं चान्येनेत्यनवस्थेति युक्तम् । साक्षिणः स्वप्रकाशत्वेन स्वेनैव तज्ज्ञानसम्भवादिति भावः । यद्वा सुखत्वादिविशेषविषयकत्वस्येत्यर्थः । अन्यथेति । सत्यपि विशेषदर्शने साधारणधर्ममात्रेण सन्देह इत्यर्थः । अत एवेति । साक्षि(णि)णः सन्देहानुत्पादादेवेत्यर्थः ।

सु०— एतावानत्र विशेषः। इन्द्रियलिङ्गशब्दजन्येषु ज्ञानेष्वनादौ संसारे द्वयीं गतिमनुसन्दधत्साक्षी न सहसैव प्रमाणमेतदिति निश्चेतुं शक्नोति, किन्तु दोषाभावनिश्चयद्वारैव। दोषाभावं च न स्वयम् (एव) अवधारयितुमीष्टे, (अपि) किं तु परीक्षासहकृत एव। परीक्षायां चेन्द्रियलिङ्गशब्दजायां पूर्वन्यायेन परीक्षान्तरमनुसरति यावत्साक्षात्स्वविषये सुखादाववतरति। न च स्वात्मन्यनेन कदाऽप्यन्यथाभावोऽवगत इति सन्देहाभावात्परीक्षानुसरणान्निवर्तते। न चैवं परतः प्रामाण्यग्रहापत्तिः, परीक्षाया दोषशङ्कालक्षणबुद्धिदोषनिरासमात्रकारणत्वात्। साक्षी हि ज्ञानस्वरूपं प्रामाण्यं च विषयीकर्तुं स्वमहिम्नैव शक्नोति। तस्य तु मानस्या दोषशङ्कया प्रामाण्यग्रहणशक्तिः प्रतिवद्धा। अतो व्यवस्थयैव तत्स्पृशति, न त्ववधारणस्येष्टे। परीक्षया च प्रतिवन्धेऽपगते निजयैव शक्त्या प्रामाण्यमवधारयति॥ न चास्य व्युत्पादनस्याप्रामाण्येऽपि समत्वात्तस्यापि स्वतो ग्रहणमिति वाच्यम्, वैषम्यात्। प्रामाण्यावधारणे हि परीक्षायाः प्रतिवन्धकनिवर्तकत्वमात्रं शक्यतेऽवधारयितुम्, प्रतिवन्धकरहिते साक्षिप्रामाण्यग्रहे तदनपेक्षणात्। सहकारित्वे हि सर्वत्र तदपेक्षा स्यात्, तथा चानवस्थेत्युक्तम्, अन्यथा कारणत्वं व्याहन्येत। न च अप्रामाण्यं क्वापि परीक्षाऽनपेक्षेण साक्षिणा निश्चितचरम्, येन प्रतिवन्धकनिवर्तकत्वं तस्याः प्रतीमः, किन्तु सार्वत्रिकत्वात्कारणत्वमेव। प्रतिवन्धकस्य सार्वत्रिकत्वादन्यथासिद्धं सार्वत्रिकत्वमिति चेन्न, प्रतिवन्धकनिवृत्तावप्रामाण्यग्र(हे)हणे च परीक्षायाः कारणत्वोपपत्तेः। एवं सति गौरवमिति चेन्न, विशेषावधारणाया अशक्यत्वस्यैव कल्पकत्वात्। तथाऽपि परीक्षान्वयव्यतिरेकानुविधायि(यक)त्वस्यान्यथासिद्धिः शङ्क्यत इति चेत् (न), प्रतिवन्धकस्य सार्वत्रिकतायाः क्वाप्यदर्शनेनान्यथासिद्धिशङ्कानिरासात्, अन्यथा सर्वत्र सहकारिणां तथात्वं स्यात्॥ यदि ज्ञानग्राहकातिरिक्तस्य यथाकथमपि प्रवेशात् प्रामाण्यस्य परतस्त्वमिति मतम्, तदा साक्षिण एव स्वतःप्रामाण्यमन्यस्य परत इत्यङ्गीकारेऽपि न कश्चिद्विरोध इति सङ्क्षेपः॥ विस्तरस्तु स्वयम् (एव) आचार्येण वक्ष्यते।

परि०— ननु साक्षिणः स्वप्रामाण्यविषये यथा न परीक्षापेक्षा तथा सर्वत्राप्यस्तु प्रमाणत्वाविशेषात्; किंपरीक्षाव्य(वसायेने)त्यनेनेत्यत आह **एतावानिति**। **द्वयीं** याथार्थ्याऽयाथार्थ्यरूपाम्। दोषाभावस्य साक्षिणैव निश्चितत्वमिति ज्ञानपादीयानुव्याख्यानानुरोधादाह **दोषाभावं चेति**। **परीक्षायां चेति**। सजातीयज्ञानान्तरसंवादिरूपायामित्यर्थः। **पूर्वेति**। अस्त्यत्र पुरतः पानीयमित्यादिनोक्तरीत्येत्यर्थः। परीक्षान्तरं सजातीयज्ञानान्तरसंवादादिरूपम्। स्वविषय इत्यादौ स्वपदेन साक्षी गृह्यते। बुद्धिदोषनिरासमात्रकारणत्वाद्युक्तीनामिति तत्त्वनिर्णयोक्तमाह **परीक्षाया इति**। ननु साक्षिणो ग्रहणशक्तेर्ज्ञान इव प्रामाण्येऽपि सहजत्वे विलम्बो न युक्तोऽतो नैवमित्याह **साक्षी**

हीति । ज्ञानग्रहणशक्तिप्रामाण्यग्रहणशक्त्योर्भेदमुपेत्योक्तं **प्रामाण्यग्रहणशक्तिः प्रतिबद्धेति** । तेन तत्प्रतिबन्धे ज्ञानमपि न गृह्येतेति न शङ्क्यम् । द्वयोर्भेदेऽपि(सजातीयत्व)सहजत्वमात्रेण प्रामाण्ये स्वतस्त्वोपपत्तेरिति भावः । शक्त्यैक्यपक्षे तु प्रामाण्यांशग्रहशक्तिरिति व्याख्येयम् । **अन्यथा कारणत्वं व्याहन्येतेति** । अनवस्थानिवृत्त्यर्थं क्वचिदनपेक्षायामित्यर्थः । **कारणत्वमेवेति** । प्रतीम इत्यन्वयः । **अन्यथासिद्धं** = प्रतिबन्धकनिरासोपक्षीणम् । सार्वत्रिकत्वं परीक्षायाः साक्षिणोऽप्रामाण्यग्रहण इति योज्यम् । निषेधति **नेति** । **एवं सतीति** । उभयत्र व्यापारे सतीत्यर्थः । प्रामाणिकत्वाद्गौरवं न दोष एवेति भावेनाह **विशेषेति** । प्रतिबन्धकनिवृत्तावेव न्यायानुसन्धानरूपपरीक्षाया उपयोगो नाप्रामाण्यग्रह इति विशेषावधारणायां कर्तव्यायामशक्यत्वं तादृशनिर्धारणस्य कर्तुमशक्यत्वं यत्तस्यैवेत्यर्थः । उभयत्राप्यन्वयव्यतिरेकाभावादिति भावः । **तथापीति** । विशेषावधारणस्याशक्यत्वेऽपीत्यर्थः । **तथात्वमिति** । अन्यथासिद्धत्वमित्यर्थः । ननु स्वत एव ज्ञानानां प्रामाण्यं गृह्यते न साक्षिणा । नापि परीक्षाधीनम् । सर्वज्ञानानां स्वप्रकाशत्वाद्यथार्थत्वाच्च । तथा च न वैरूप्यम् । परीक्षाऽनवस्थाप्रसङ्गश्च नास्ति । किं च ज्ञानं प्रामाण्यं वा न साक्षिवेद्यम् । किन्तूभयमप्यनुमेयमेवेत्यादिचोद्यं हृदि निधायाह **विस्तरस्त्विति** । 'न परीक्षाऽनवस्था स्यादि'त्यादिना ज्ञानपादे वक्ष्यत इत्यर्थः ।

मु०— अथ मतम् । साक्षी प्रत्यक्षादीनां प्रामाण्यं गृह्णन्नपि 'कतिपयकालकतिपयपुरुषसम्बन्धिबाधवैधुर्यरूपम्' एव, न पुनः 'अस्य कदाचित्कुत्रापि केनापि स्वार्थव्यभिचारो न भविष्यती'त्येवंरूपम्, तत्कथं तेनात्यन्तिकबाधाभावलक्षणं सत्यत्वं विश्वस्य सिद्ध्येदित्यत आह अन्यथेति ।

अनु०— अन्यथा श्रुतियुक्त्यादिप्रमाणैश्च सहैव तु ।
अकस्माद्विनिवृत्ति(श्च)स्तु किं विश्वस्य न शङ्क्यते ॥

साक्षिणः सर्वथा बाधवैधुर्यलक्षणप्रामाण्याग्राहकत्वे **विश्वस्य** पूर्णस्य ब्रह्मणोऽपि प्रपञ्चवत् **विनिवृत्तिः किं** कस्मात् **न शङ्क्यते** । निवर्तकाभावात्, इत्यत उक्तम् **अकस्मादिति** ।

ननु च 'सत्यं ज्ञानं', 'तत्सत्यमि'त्यादिश्रुत्या, 'ब्रह्म न निवृत्तिमत्, अज्ञानतत्कार्यातिरिक्तत्वात्' इत्याद्यनुमानेन, निरधिष्ठानकस्यासाक्षिकस्य भ्रमस्य, निरवधिकस्य बाधस्य च अदर्शनात् प्रपञ्चारोपाद्यन्यथाऽनुपपत्त्या, ब्रह्मणः सत्यताऽवगमात् तन्नेत्यत उक्तम् **श्रुतीति** । एतेषामपि प्रमाणानां प्रत्यक्षादीनामिव विनिवृत्तिः शङ्क्यतामित्यर्थः ।

एतदुक्तं भवति । 'प्रपञ्चविषयाणां प्रत्यक्षादिप्रमाणानां नात्यन्तिकं प्रामाण्यं साक्षी गृह्णाति, किन्तु तात्कालिकमेव' इति वदन् वक्तव्यः 'साक्षिणः किमात्यन्तिकप्रामाण्यग्रहणे शक्तिरस्त्युत नास्ति' । आद्ये कथं प्रपञ्चविषयाणां प्रत्यक्षादीनां प्रामाण्यमात्यन्तिकं न गृह्णीयात् ।

द्वितीये ब्रह्मणः सत्यताप्रतिपादकानां श्रुत्यादीनामपि नात्यन्तिकं प्रामाण्यं गृह्णीयात्। तथा च न ब्रह्मणोऽबाध्यत्वमात्यन्तिकं सिद्ध्येत्। ततश्च साधकबाधकप्रमाणाभावात् तस्यापि बाधः शङ्क्येत। एवं च तज्ज्ञानमपि न तत्त्वज्ञानमिति न तदर्थः प्रयत्नः स्यात्॥ अथ क्वचिच्छक्तिः क्वचिन्नेति ब्रूयात् तदा नियामकं वाच्यमिति।

ननु यदि ब्रह्म बाधार्हं स्यात् तर्हीयता कालेन कुतो न निवृत्तम्, तस्मादितःपूर्वं बाधरहितत्वान्नोत्तरत्रापि बाधः शङ्क्यत इति चेन्न, उक्तोत्तरत्वात्। अस्या अप्युपपत्तेः साक्षिग्राह्यप्रमाणभावाया आत्यन्तिकप्रामाण्यासिद्धेः। अन्यथा प्रपञ्चग्राहिणां प्रत्यक्षादीनामपि तथात्वस्यानिवारणात्, व्यवस्थापकाभावात्।

दूषणान्तरमाह इतःपूर्वमिति।

इतःपूर्वं तथाभावाद्यदि नो संसृतेर्गतिः।

तथाभावात् = निवृत्त्यभावात्। **यदि** ब्रह्मणो निवृत्तिः न शङ्क्यत इति सम्बन्धः। तर्हीत्यध्याहारः। **गतिः** निवृत्तिः, स्यादिति शेषः।

अयमाशयः। इतःपूर्वमनिवृत्तत्वादिति किं ब्रह्मणो निवृत्त्यभावे सम्भावनोक्तोतानुमानम्। नाद्यः, सम्भावनाया अपि संशयरूपत्वेन शङ्कानिवारणासामर्थ्यात्। न द्वितीयः, तथा सति संसृतेरविद्यया निवृत्त्यभावप्रसङ्गात्। न हि इतःप्राङ् मूलाविद्या निवृत्ता, अन्यथा तस्यामेव व्यभिचारः स्यादिति।

किञ्च शुक्तिरजतादिकं प्रागनिवृत्तमेव निवर्तते, निवृत्तस्य निवृत्त्ययोगात्; अतो विरुद्धता च।

परि०— प्रपञ्चारोपाद्यन्यथानुपपत्तेरित्यत्र आदिपदेन प्रपञ्चे बाधग्रहः। कुतस्तयोरनुपपत्तिरित्यतो **निरधिष्ठानस्येत्यादि**। उक्तद्विरूपभ्रमस्यादर्शनान्निरवधिकबाधस्य चादर्शनादित्यर्थः। **विनिवृत्तिरिति**। आत्यन्तिकप्रामाण्याभावेत्यर्थः। किमनेनोक्तचोद्यस्योत्तरं दत्तमित्यत आह **एतदुक्तं भवतीति**। नियामकं वाच्यमितीतिशब्दस्य इतिवक्तव्य इति पूर्वेणान्वयः। उक्तोत्तरत्वादित्येतद्व्यनक्ति **अस्या इति**। यदीत्यस्य 'विनिवृत्तिश्च किं विश्वस्य न शङ्क्यते' इति पूर्ववाक्येन किंशब्दं विना कृतेनान्वय इति भावेनाह **यदि ब्रह्मणो निवृत्तिः न शङ्क्यत इति सम्बन्ध इति**। विश्वस्येत्यस्य ब्रह्मण इति पूर्वं व्याख्यानात् ब्रह्मण इत्युक्तम्। अस्फुटत्वादाह **अयमाशय इति**। करणव्युत्पत्तिमुपेत्याह **संसृतेरविद्याया इति**। **व्यभिचारः स्यादिति**। इतःपूर्वं तथाभावादित्युक्तहेतोरित्यर्थः। **विरुद्धता चेति**। प्रागनिवृत्तत्वहेतोरिति योज्यम्।

सु०— अन्यथेत्याद्यन्यथा व्याख्यायते। अन्यथा साक्षिणः प्रपञ्चग्राहकप्रत्यक्षाद्यात्यन्तिकप्रामाण्याग्राहकत्वे, विश्वस्य वियदादेरुत्तरक्षण एव निवृत्तिर्विनाशः किं न शङ्क्यते। तथा च सर्वप्रवृत्तिविलयः स्यात्, परमेश्वरसञ्जिहीर्षाद्यभावात्; इत्यत उक्तम् **अकस्मादिति**।

नन्वीश्वरेच्छयैव श्रुतिस्मृतीतिहासपुराणानि प्रपञ्चप्रलयं प्रतिपादयन्ति; 'विश्वविनाशो न निर्हेतुको विनाशत्वात् पटनाशवदि'त्यनुमानमपि, तत्कथमेवं शङ्क्यत इत्यत उक्तम् **श्रुतीति**। प्रमाणानां निवृत्तिर्नामात्यन्तिकप्रामाण्याभावः। तात्पर्यं पूर्ववत्।

ननु प्रागितो न प्रपञ्च(वि)लयोऽकस्मादभूत्, तत्कथमुत्तरत्रापि शङ्क्येत इत्यत (उक्तम्) आह **इतःपूर्वमिति**। किमत्र यत्पूर्वं नाभूत्तदुत्तरत्रापि न भविष्यतीति व्याप्तिः, किंवा यत्पूर्वं न निर्हेतुकं विनष्टं न तदुत्तरत्रापि तथा विनाशवदिति, यद्वा यन्निर्हेतुकं न तद्भविष्यतीति व्याप्तिः, पूर्वोक्तिस्तु तदुपपादनायेति। नाद्यः, संसृतेरविद्याया निवृत्त्यभावप्रसङ्गात्। न द्वितीयः, संसारानिवृत्तिप्रसङ्गात्। तथा हि। विद्या संसारनिवृत्तिहेतुः, साऽप्यविद्यात्मकत्वात् संसृतिरेव, न च तस्या निवर्तकान्तरमस्ति। तथा च अकस्मात् किमपि न निवर्तत इत्यङ्गीकारे नो संसृतेर्गतिः। 'विद्या स्वयमेव स्वनिवृत्तिहेतुरविद्यामात्रविरोधित्वादि'ति चेन्न, एवं तर्हि प्रपञ्चोऽप्युत्तरक्षणे (स्वयमेव) निवर्तिष्यत इति शङ्का स्यात्। अत एव न तृतीयोऽपीति।

परि०— शिष्यमनस्समाधानाय प्रतिजानीते **अन्यथेत्यादीति**। **श्रुतिस्मृतीति**। 'यत्प्रयन्त्यभिसंविशन्ति', 'यमप्येति भुवनं साम्पराये', 'तस्याभिध्यानाद्योजनादि'त्यादिश्रुतिः। 'यतो जगत्स्थाननिरोधसम्भवः', 'प्रकृतिस्तूदरूपेण सर्वमावृत्य तिष्ठति। प्रलयेऽतो लयं प्राहुः सर्वतः संप्लुतोदकमि'ति स्मृतिः। 'अहं कृत्स्नस्य जगतः प्रभवः प्रलयस्तथे'त्यादीतिहासः। 'स्रष्टा पाता च संहर्ता स एको हरिरीश्वर' इत्यादिपुराणमिति भावः। **तात्पर्यं पूर्ववदिति**। एतदुक्तं भवतीत्यादिना पूर्वमुक्तं यत्तात्पर्यं तद्वदेवेत्यर्थः। तथा हि। किमात्यन्तिकप्रामाण्यग्रहणे साक्षिणः शक्तिरस्त्युत नास्ति। आद्ये कथं प्रपञ्चविषयाणां प्रत्यक्षादीनां प्रामाण्यमात्यन्तिकं न गृह्णीयात्। द्वितीये ईश्वरेच्छया विश्वलय इति बोधकश्रुत्यादीनामपि नात्यन्तिकं प्रामाण्यं गृह्णीयात्। अथ क्वचिच्छक्तिः क्वचिन्नेति ब्रूयात् तदा नियामकं वाच्यमित्येवं ध्येयमिति। **इत्यत (उक्तं) आहेति**। इतःपूर्वं तथाऽभावात् यद्यकस्माद्विनिवृत्तिर्विश्वस्य न शङ्क्यते तर्हि न संसृतेर्गतिः स्यादित्येवं पूर्ववाक्यान्वयादिना इत इत्यादिमूलस्य पूर्वव्याख्याऽवसरोक्तदिशा समग्रत्वे सत्युक्तशङ्का तन्निरासश्च लभ्यत इति भावः। तर्हि नो संसृतेर्गतिः स्यादिति परिहारोक्तिपरांशं पक्षत्रयनिरासपरतया योजयितुं त्रेधा विकल्पयति **किमत्रेति**। ननु कथमत्र तृतीयकल्पस्योत्थितिः। मूले निर्हेतुकस्याभावात् यदीत्यापादकानुवादाभावात्। 'इतःपूर्वं तथाभावाद्यदी'त्यनुवादेन तु पूर्वकल्पद्वयस्योत्थानप्रतीतेरित्यत आह **पूर्वोक्तिस्त्विति**। इतःपूर्वमिति पूर्वपदोक्तिस्तु निर्हेतुकं न भविष्यतीत्येतदुपपादनायेत्यर्थः। यदि निर्हेतुकं भविष्यति तर्हि

पूर्वमपि तथा स्यात् । न चासीन् तथा । अतो नोत्तरत्रापीत्येवमुपपादनायेति भावः । (यद्वा इतःपूर्वं निवृत्त्यभावाभावादुत्तरत्रापि विश्वस्य ब्रह्मणो न निवृत्तिः न शङ्क्यत इति इतःपूर्वं निर्हेतुकविनाशस्योत्तरस्मादिति ब्रूषे इति कल्पत्रयोपपादनाय पूर्वोक्तिरित्यर्थः । यद्वा इतःपूर्वं तथाऽभावाद्विश्वस्य ब्रह्मणो न निवृत्तिरिति पूर्वोक्तदृष्टान्तव्याप्त्युपपादनायेत्यर्थः ।) संसारनिवृत्तिप्रसङ्गादित्यत्र संसारशब्देन तत्त्वज्ञानरूपसंसार उच्यते । संसारनिवृत्तिहेतुरित्यत्र सुखदुःखादिबन्धः । **अविद्यात्मकत्वात्** अविद्यापरिणामात्मकत्वात् । मूलं योजयति **तथा चेति** । **अविद्यामात्रेति** । अविद्या(तत्कार्यरू)मात्रारोपसर्वविरोधित्वादित्यर्थः । **अत एवेति** । विद्याख्यसंसृतेरिव विश्वस्यापि स्वेनैव निवृत्तिरिति शङ्कोदयसम्भवादेवेत्यर्थः ।

सु०— उक्तमेवार्थं विवृणोति वाक्येति ।

अनु०— वाक्यानुमादितश्चेत्स्यात्तत्प्रामाण्यं च साक्षितः ॥

अथवा 'नो संसृतेर्गतिरि'त्ययुक्तम् । संसारगतेः श्रुत्यादिसिद्धत्वात्; तदसिद्ध्या च हेतोर्विशेषणादित्यत आह वाक्येति । ब्रह्मणोऽपि निवृत्त्याशङ्कायामापादितायां यदि परो वाक्यानुमादितो निवृत्त्यभावनिश्चयः स्यादिति ब्रूयात्, यदि वा आकस्मिकोत्तरक्षणे प्रलयशङ्कापादने वाक्यानुमादितः परमेश्वरेच्छादिनैव स्यादिति मन्येत, यदि च वाक्यानुमादितः संसारनिवृत्तिः स्यादिति वदेत्; तदा तस्य वाक्यादेः प्रामाण्यं केन निश्चितमिति वक्तव्यम् । साक्षीतरेणेत्यङ्गीकारे ज्ञानस्य साक्षिवेद्यत्वेन परतः प्रामाण्यग्रहापत्तेः, साक्षिणैवेति वक्तव्यम् ।

परि०— व्याख्यानमेकमेल्लनया(हेल्या) करिष्यन् गमनिकान्तरमाह **अथवेति** । **तदसिद्ध्या चेति** । यत्पूर्वं नाभूदित्यादिप्रागुक्तपक्षप्रविष्टो यो हेतुः तस्य श्रुत्यादिसिद्धिरहितं तदिति विशेषणादिति वा तदनुवादतया प्राप्तस्य इतःपूर्वं तथाऽभावादिति हेतो(र्वे)रित्यर्थः । उक्तव्यभिचारस्थले अविद्यानिवृत्त्यादौ च विशेषणाभावप्रयुक्तस्य विशिष्टहेत्वभावस्यैव सत्त्वेनाव्यभिचारादिति भावः ।

सु०— ततः किमिति चेत् । साक्षी किं ब्रह्मसत्यत्वादिप्रतिपादकानां वाक्यादीनां प्रामाण्यं तात्कालिकमेव गृह्णाति किंवाऽऽत्यन्तिकम् ।

आद्ये, न तेन ब्रह्मावाध्यत्वादिसिद्धिरिति नोक्तशङ्कानिवृत्तिः ।

द्वितीये त्वाह तत्प्रामाण्यमिति ।

अनु०— तत्प्रामाण्यं यथा साक्षी स्थापयत्येवमेव हि ।
सर्वकालेष्वपि स्थैर्याद्व्यभिचारमपोह्य च ॥

एवमक्षजमानत्वसिद्धां विश्वस्य सत्यताम् ।
किमिति स्थापयेन्नायं

यथाशब्दस्यात्रोत्तरत्र च सम्बन्धः । तस्य ब्रह्मसत्यत्वादिप्रतिपादकवाक्यादेः प्रामाण्यं **यथा साक्षी** वर्तमानकालीनं **स्थापयति** गृह्णाति, **एवमेव सर्वकालेष्वपि** स्थैर्येण गृह्णाति । **हि**शब्दः परप्रसिद्धिद्योतकः । स्थैर्यमेव विवृणोति **व्यभिचारं** बाधम् **अपोह्य** निराकृत्यैवेति । न केवलं ब्रह्मसत्यत्वादिवाक्यादिप्रामाण्यं साक्षी तात्कालिकं गृह्णाति किन्त्वात्यन्तिकमेवेत्यर्थः ।

परि०— **यथाशब्दस्यात्रोत्तरत्र** चेति । एवमेव हीत्येतत्प्रतियोगितया अत्र श्लोके । एवमक्षजमानत्वे-त्युत्तरश्लोकस्थैवंशब्दप्रतिद्वन्द्वितया उत्तरश्लोके चेत्यर्थः । तत्प्रामाण्यमित्यत्र तच्छब्दार्थमाह **तस्येत्यादि** । चशब्दो निराकृत्यैवेत्येवकारार्थः । अपिशब्दार्थो **न केवलमित्यादि** ।

सु०— अथवा यथाशब्दस्योत्तरेणैव सम्बन्धः । **स्थापयति** आत्यन्तिकमेव गृह्णातीत्यर्थः । अस्यैव विवरणम् **एवमेवेति** । इतिशब्दोऽध्याहार्यः । **सर्वकालेष्वपि** इदम् **एवमेव** न कदाऽपि विषयापहारलक्षणं बाधमाप्नोतीति **व्यभिचारमपोह्य** तत एव **स्थैर्येण** गृह्णातीति । यद्वा **एवं**शब्दः समुच्चये । **साक्षी** ब्रह्मादिविषयवाक्यादि**प्रामाण्यं** स्थापयति आत्यन्तिकं गृह्णाति । अत एव तद्विषयमपि ब्रह्मादिकं **सर्वकालेष्वपि स्थैर्यात्** अतिशयेन **व्यभिचारमपोह्यैव स्थापयति** इति । प्रामाण्या(त्यन्तिकत्वा)न्तर्गतत्वाद्विषयाबाध्यताया इति **हि**शब्दार्थः । **एवमिति** दार्ष्टान्तिकोक्तिः । **अयं साक्षी** यदि तत्सत्यमित्यादिप्रमाण**प्रामाण्यम्** आत्यन्तिकं गृह्णन् तद्विषयस्य ब्रह्मादेस्त्रैकालिकाबाध्यत्वं व्यवस्थापयेत्तर्हि तथैव विश्वविषयस्याक्षजादिज्ञानस्यात्यन्तिकं प्रामाण्यं गृह्णन् तदन्तर्गतां विश्वस्याबाध्यतामपि स्थापये(देव)त् अविशेषादिति समुदायार्थः ।

परि०— इतिशब्दाध्याहारेण लब्धयोजनामाह **सर्वेति** । **एवमिति दार्ष्टान्तिकोक्तिरिति** । यद्यपि पूर्वश्लोकस्य प्रागुक्तयोजनात्रयमध्ये प्रथमयोजनायां यथाशब्दान्वितदृष्टान्तस्य दार्ष्टान्तिकोक्तिरेवमेव हीत्यादौ पूर्वत्रैव अस्ति । तथापि द्वितीयतृतीययोजनयोः पूर्वोत्तरार्धोक्तार्थस्य दृष्टान्तत्वमस्तीति तदपेक्षया 'एवमक्षज...' इत्यादौ दार्ष्टान्तिकोक्तिरित्यर्थः । आद्यकल्पेऽपि दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकभावेन पूर्वोत्तरार्धयोजने कृतेऽपि तदर्थस्य दृष्टान्तत्वसम्भवाच्च दृष्टान्ततया पूर्वश्लोकोक्तं सर्वमनुवदति यदीति । तर्हीत्यनन्तरं यथेतिपदं यदीत्यादिव्यवस्थापयेदित्यन्तं वाक्यं च यदिशब्दं हित्वा योज्यम् । तेन यथाशब्दस्योत्तरेणान्वय इति प्रागुक्तं स्पष्टीकृतं ध्येयम् । **समुदायेति** । पादन्यूनपूर्वोत्तरश्लोकद्वयार्थ इत्यर्थः ।

सु०— ननु गृह्णात्वात्यन्तिकं प्रामाण्यमक्षजादीनां साक्षी, तस्य तथात्वं तु कुतः; ततश्च न विश्वसत्यतासिद्धिरित्यत आह **निर्दोषेति** ।

अनु०— **निर्दोषज्ञानशक्तितः ॥**

साक्षिणो निर्दोषज्ञानरूपत्वशक्त्या तथात्वमपि सिद्ध्यति । अन्यथा ब्रह्मसत्यत्वाद्यपि न सिद्ध्येत् ।

यद्वा तत्सत्यमित्यादेरात्यन्तिकं प्रामाण्यं गृह्णाति साक्षी, विश्वविषयस्याक्षजादेस्तु तात्कालिकमेवेति किं न स्यादित्यत आह **निर्दोषेति** । अयमर्थः । तत्सत्यमित्यादिज्ञानस्यात्यन्तिकं प्रामाण्यं गृह्णाति साक्षीत्यत्र किं निमित्तम् । ज्ञानं गृह्णन् तस्य निर्दोषतायां प्रामाण्यमपि गृह्णातीति साक्षिणः स्वभावोऽयमिति चेत्, कथं तर्ह्यक्षजादेरपि आत्यन्तिकं प्रामाण्यं न गृह्णीयात्, तस्यापि निर्दोषज्ञानरूप(त्व)शक्तिसद्भावादिति ।

परि०— **तस्य तथात्वमिति** । साक्षिण आत्यन्तिकप्रामाण्यमित्यर्थः । यद्वा अक्षजादिज्ञानप्रामाण्यस्येत्यर्थः ।

सु०— अथवा किं साक्षी कुत्रापि प्रामाण्यमात्यन्तिकं ग्रहीतुं न शक्नोति, किंवा क्वचिच्छक्तः क्वचिदशक्तः । आद्यस्योत्तरम् **अन्यथेत्यादि** । द्वितीयस्योत्तरम् **वाक्येति** ।

परि०— अन्यथा श्रुतियुक्त्यादीत्यादिश्लोकचतुष्टयस्य तात्पर्यान्तरमाह **अथवा किं साक्षीत्यादिना** । अर्थो योजना च प्रागुक्तदिशैवेति भावः । (एतावान्भेदः पूर्वत्र निर्दोषज्ञानेत्यनेन साक्षिग्रहः उत्तरपक्षद्वये तद्ग्राह्यजन्यज्ञानग्रह इति ।)

सु०— स्यादेतदेवं यद्यक्षजादिज्ञानं निर्दोषं स्यात् । न चैवम्, अविद्याकृतप्रपञ्चविषयत्वात्, शुक्तिकारजतादिज्ञानवत् । नन्वविद्या किमाश्रितेति चेत्, जीवाश्रितेति ब्रूमः । नन्वत्रापि दूषणमुक्तं 'स्वतोऽन्यते'ति । नैतदस्ति, तद्भेदस्याप्याविद्यकत्वात् । न च चक्रकादिदोषः, प्रपञ्च(विश्व)स्य जीवाज्ञानकृतत्वेन श्रुत्यादिसिद्धत्वात्, प्रमिते चार्थे तर्काणामवकाशाभावात् । न च कल्प्याभावदोषः, विश्वस्यैकाज्ञानकृतत्वाङ्गीकारात्, तदतिरिक्तजीवजडप्रपञ्चस्य कल्प्यत्वोपपत्तेः । एकजीववादो हि मायावादिनां परं हृदयम्, बहुजीववादस्तु मन्दानामाभिमुख्यायावतारित; इत्यत आह **एकेति** ।

अनु०— **एकाज्ञानकृतं विश्वमिति यच्चोच्यते मृषा ।**
बहुज्ञानकृतं विश्वमिति तस्योत्तरं भवेत् ॥

उच्यते ब्रह्मविवर्तवादिभिः; मृषा प्रमाणेन विना ।

एतदुक्तं भवति । स्यादपीदं कथञ्चित्, यदि विश्वस्यैकजीवाज्ञानकल्पितत्वं स्यात् । न चैतदस्ति, प्रमाणाभावात् । श्रुत्यादेरनुपदमेव सम्यग्व्याख्यास्यमानत्वात्, बहूनामीश्वरस्य तत्प्रेरितानां ब्रह्मादीनां च ज्ञानेच्छाप्रयत्नैर्निर्मितत्वे श्रुत्यादिप्रमाणसद्भावेन तद्विरुद्धत्वाच्चेति ।

परि०— उत्तरवाक्यमवतारयति **स्यादेतदिति** । **शुक्तिरजतादिज्ञानवदिति** । तन्मते शुक्तिकारूपाधिष्ठानावच्छिन्नचैतन्यगताज्ञानमेव दुष्टचक्षुरादिसंप्रयोगजन्यशुक्तिकाद्याकारान्तःकरणवृत्ति क्षुभितं सत् रजतादिरूपेण भ्रान्तिज्ञानरूपेण च द्वेधा परिणमत इत्यङ्गीकाराच्छुक्तिरजतादावविद्याकृतत्वमस्तीति भावः । नन्वविद्यायाः 'निर्विशेषं स्वयं भाते' इत्यादिना आद्यसूत्रे चिन्मात्राश्रितत्वपक्षस्य 'सा मन्ददृष्टिस्तस्यैव ब्रह्मणः किं ततोऽन्यगा' इत्यादिना अत्रैव पूर्वत्र सर्वज्ञब्रह्माश्रितत्वपक्षस्य जीवाश्रितत्वपक्षस्यापि च अयोगेन निरस्तत्वात् पुनः कथमियमाशङ्केति भावेन सिद्धान्ती शङ्कते **नन्वविद्येति** । **स्वतोऽन्यते(ती)ति** । अन्यगा चेत्स्वतोऽन्यता' इति ग्रन्थे जीवगतेतिपक्षे जीवब्रह्मभेदः स्वाभाविकः स्यात् तथा च अपसिद्धान्त इत्युक्तमित्यर्थः । नन्वस्मिन्नपि पक्षे 'नाज्ञानकल्पकं किञ्चिदन्योन्याश्रयता यत' इत्यनेनैव दोष उक्तः तमाशङ्क्य निराह **न चेति** । भेदेऽविद्यापेक्षा, अविद्यायां च जीवापेक्षा, जीवश्च भेदापेक्ष इति चक्रकेत्यर्थः । भिन्नजीवापेक्षमज्ञानमज्ञानाधीनो ब्रह्मभिन्नो जीव इति विवक्षयाऽन्योन्याश्रय आदिपदेन ग्राह्यः । **श्रुत्यादीति** । 'अनादिमायया सुप्तो यदा जीव' इत्यादिसिद्धत्वादित्यर्थः । यद्यप्येषा अभ्यधिकाशङ्का न मूले भाति । तथापि 'वाक्याऽनुमादितश्चेत्स्यादि'ति प्रकरणबलाद्वा 'प्रपञ्चो यदी'ति श्रुतेरग्रे प्रथमव्याख्यानबलाद्वा लभ्यत इति भावः । यद्वा मृषापदव्यावर्त्योक्तिरियमिति ध्येयम् । ननु 'नादेहयोगिनो दृष्टिरि'त्यादिना 'किं भ्रान्तिकल्पितं तत्रे'ति ग्रन्थेन पूर्वत्रैव कल्प्याभावस्योक्तत्वात् जीवाश्रिताज्ञानवादोक्तिरयुक्तेति भावेनाशङ्क्य निराह **न चेति** । आत्माश्रयनिरासायोक्तम् **तदतिरिक्तेति** । कल्पकजीवातिरिक्तेत्यर्थः । अभ्यधिकाशङ्कया प्रातिस्विकरूपेणैतत्पक्ष(स्यात्रो)स्योत्तरत्रोत्थानमुपेत्य दूषणोक्तौ किं बीजमित्यत आह **एकजीवेति** । यच्चेति चशब्दः यच्चाविकृतमेवैकमित्युक्तेन समुच्चयार्थ इति भावेनाह **ब्रह्मविवर्तवादिभिरिति** । ज्ञानेत्युपलक्षणं मत्वोक्तं **ज्ञानेच्छाप्रयत्नैरिति** ।

सु०— किञ्चैकजीवाज्ञानपरिकल्पितं जीवजडात्मकं समस्तमिति वदन् प्रष्टव्यः किमसावेको जीवस्त्वम् उतान्य इति ।

अन्यश्चेत्तदज्ञानकल्पितस्य तव बन्धमोक्षाभावाद्व्यर्थं पारिव्राज्यादिकम(मित्य)पद्येत ।

आद्येऽपि प्रतिवादिप्रमुखान् जीवान् पश्यसि न वा । प्रथमेऽपि (किं) सन्तीत्युत, न सन्तीति । आद्यं दूषयति **परस्येति** ।

अनु०— **परस्य सत्यतां जानन्नपि यः स्वात्मतस्करः ।**
परो नास्तीति वदति

यः परस्य प्रतिवाद्यादेः **सत्यतां जानन्नपि परो नास्तीति वदति** । स **स्वात्मतस्कर** इति योजना । स्वात्मानमिव परमपि सत्यतया पश्यतः 'अहमेक एव सत्यो मदज्ञानकल्पिताः

सर्वे जीवा जडाश्चे'ति वचनं स्वानुभवविरुद्धमित्यर्थः । न हि त्वदज्ञान(परि)कल्पितं समस्तमित्यत्र वलवत्प्रमाणमस्ति, येन दर्शनमपि वाध्येत । न हि सत्त्वेन प्रतीयमानस्यापि गन्धर्वनगरादेरसत्त्वम् एवमेवाङ्गीक्रियते, किन्तु वलवत्प्रमाणवाधात् । अन्यथा प्रतिवाद्यज्ञानकल्पितस्त्वमिति कथं न स्याः, तथा चानिश्चयेन न मोक्षार्था प्रवृत्तिः स्यादिति ।

परि०— सत्यत्वदृष्टेर्वाध्यत्वाददोष इत्यत आह **न हि त्वदज्ञानेति** । **वलवत्प्रमाणेति** । श्रुत्यादि तु न दृष्टितो वलवत् निरसिष्यते चेति भावः । तदभावेऽप्यस्तीत्यत आह **न हीति** ।

सु०— द्वितीयतृतीयौ निराचष्टे किमिति ।

अनु०— किमित्युन्मत्तवद्वदेत् ॥

यदि परः प्रतिवाद्यादिजीवान्न पश्यति, पश्यन्वा न सन्तीति पश्यति; तदा **किमित्युन्मत्तवद्वदेत्** । न कथायां प्रविशेत्, न शास्त्रं विरचयेत् व्याकुर्याद्वा । अन्यथोन्मत्तवत् नायं लौकिको नापि परीक्षक इत्युपेक्षणीयः स्यात् ।

कुतो न वदेत्, येन वदन्नुन्मत्तपदवीमासादयेदित्यत आह **पराभाव इति** ।

पराभावेऽपि वाग्व्यर्था

वाचः परवोधनार्थत्वात् । पराभावे च तद्वैयर्थ्याद्व्यर्थ्यां वाचं न प्रयुञ्जीत । प्रयुञ्जानश्च कथमुन्मत्तो न स्यादिति ।

सत्यं पराभावे वचनमनर्थकम् । मयाऽपि किमपि नोच्यत इत्यत आह **यदीति** ।

यदि नैवोच्यते तदा ।
कशावेत्रादिकं तस्य तस्करस्योत्तरं वदेत् ॥

मया किमपि कदापि **नैवोच्यत** इति **यदि** उच्यते **तदा** स्वक्रियाविरोधिनः सकललोकावगतार्थापलापिनः **तस्य तस्करस्य** एव दण्ड एव उचितः न प्रत्युत्तरम् । परमार्थतो नोच्यत इत्युच्यत इति चेत्, तत्किं प्रतियोग्यभावे निश्चिते व्यवहारतोऽपि वदन्तः प्रेक्षावन्तो भवन्ति, येनेदमुच्येतेति ।

परि०— द्वितीयतृतीयावित्युक्तकल्पद्वयं व्यञ्जयन्नेव व्याचष्टे **यदि पर इत्यादिना** । **अन्यथेति** । अपश्यन्नास्तीति पश्यन्वा यदि वदेत् तदा इत्यर्थः । **प्रतियोग्यभाव इति** । प्रतिभटस्याभाव इत्यर्थः ।

सु०— प्राक् प्रपञ्चमिथ्यात्वसिद्धये परोदाहृतानां श्रुतीनां बाह्योपपत्तिविरोधः (प्रतिपा)व्युत्पादितः, इदानीमान्तरानुपपत्तिप्रदर्शनपूर्वकं तासामविरुद्धार्थव्याख्यानार्थम् उत्तरो ग्रन्थः।

अथवा सर्वश्रुतिसाधारणानुपपत्तिः प्राक् प्रपञ्चिता, इदानीम् असाधारणानुपपत्ति-र्व्युत्पाद्यते।

तत्र तावत्प्रपञ्चो यदि विद्येतेत्यादिवाक्यद्वयं पठित्वा पराभिमतेऽर्थेऽनुपपत्तिम् आह **प्रपञ्च इति**।

अनु०— **प्रपञ्चो यदि विद्येत निवर्तेत न संशयः।**
मायामात्रमिदं द्वैतमद्वैतं परमार्थतः॥

विकल्पो विनिवर्तेत कल्पितो यदि केनचित्।
उपदेशादयं वादो ज्ञाते द्वैतं न विद्यते॥

इत्यत्र यदिशब्दौ च निवर्तेतेति च द्वयम्।
विश्वस्य सत्यतामाहुः

नन्वत्र सूत्रगृहीततया परेणोपात्तानां श्रुतीनामनुपपत्त्यादिकं प्रथमतो वक्तव्यम्। सत्यम्। तथाऽप्येकजीवाज्ञानपरिकल्पितत्वे समस्तस्य, न प्रमाणमस्तीत्यनन्तरमेवोक्तम्। अस्यां च तदापाततः प्रतीयते, 'अनादिमायया सुप्तो यदा जीवः प्रबुद्ध्यत' इत्युक्तत्वात्। अत उभयानु-गुण्यादस्याः प्रथमप्राप्तिः।

इत्यत्र श्लोकद्वये **यदिशब्दद्वयं निवर्तेत** इति लिङ्प्रयोगद्वयं च। उपलक्षणं चैतत्। **विद्येत** इत्यपि ग्राह्यम्। तथा **केनचित्** इति। **सत्यताम्** इत्युपलक्षणम्, अनादितां चेति ग्राह्यम्। **आहुः** इत्यवगमयन्तीत्यर्थः। तथा च विश्वमिथ्यात्वपरतया व्याख्याने तदनुपपत्तिरिति शेषः।

यद्यत्र प्रपञ्चमिथ्यात्वमभि(सं)धित्सितं स्यात् तदा योऽयं प्रपञ्चो विद्यत इव दृश्यते स निवर्तिष्यते अज्ञानेन कल्पितो विकल्पो विनिवर्तिष्यत इति वक्तव्यम्।

यद्याद्यास्तुशब्दा विगतार्था विरुद्धार्थाश्च। तत्प्रयोगे हि प्रसङ्गद्वयपरमेतद्वाक्यद्वयमिति विज्ञायते। यदि पर्वतो निरग्निको भवेत् तर्हि निर्धूमोऽपि स्यादिति यथा।

परि०— 'मिथ्यात्वं यदि दुःखादेस्तद्वाक्यस्याग्रतो भवेदि'त्यादिजिज्ञासासूत्रानुभाष्येण 'भ्रमत्वे त्विय-मुक्तिश्च तदन्तःपतनान्न ही'त्यादिना अत्रत्यपूर्वानुभाष्येण च पौनरुक्त्यनिरासायाह **प्राक् प्रपञ्चेति**। बाह्याभ्यन्तर-प्रपञ्चेत्यर्थः। **सर्वश्रुतीति**। सर्वासां मिथ्यात्वश्रुतीनामित्यर्थः। **वाक्यद्वयमिति**। अनेन प्रपञ्चो यदीत्यादिवाक्यद्वयं नास्त्येव माण्डूक्ये गौडपादेन कल्पितमिति केषाञ्चिद्वचनमसाम्प्रदायिकत्वादुपेक्ष्यमिति सूचितम्। **श्रुतीनामिति**। वाचारम्भणमित्यादीनामित्यर्थः। **अनन्तरमेवोक्तमिति**। अव्यवहितपूर्वग्रन्थ एवोक्तमित्यर्थः। **अस्यां चेति**। व्याक्रियमाणप्रपञ्च इत्यादि श्रुतावित्यर्थः। **उक्तत्वादिति**। पूर्वतनमन्त्रे एकवचनेनैकजीववादस्योक्तत्वादित्यर्थः। **उभयानुगुण्यादिति**। प्राक्प्रकृतप्रपञ्चमिथ्यात्वानन्तरप्रकृतैकाज्ञानकल्पितत्वरूपोभयानुगुण्यादित्यर्थः। चशब्द-स्यान्वयोक्तिः लिङ्प्रयोगद्वयं चेति। **यद्याद्यास्त्विति**। यदिशब्दप्रभृतिशब्दास्त्वित्यर्थः।

सु०— प्रसङ्गस्य च विपर्यये पर्यवसानादनिवृत्त्यादिकमेव वाक्यसामर्थ्याल्लभ्यत इति परकीयमर्थमपाकुर्वतैव श्रुतितात्पर्यं सूचितम्, तत्स्पष्टीकुर्वन् विद्येतेत्यस्यार्थं तावदाह **विद्येतेति**।

अनु०— **विद्येतोत्पत्तिमेव च ॥**

इत्येतच्छब्दरूपम् '**उत्पत्तिमेव** आह, न तु सत्तामि'ति प्रकृत्यर्थकथनम्। **च**शब्देन 'निवर्तेतेति विनाशमाह, न तु बाधमि'ति समुच्चिनोति।

विद्यतेरुत्पत्त्यर्थत्वं कुत इत्यत आह **विदेति**।

विदोत्पत्ताविति ह्यस्माद्धातोः

विदोत्पत्ताविति ह्यस्माद्धातोः। **धातोः** धातुव्याख्यानादित्यर्थः। 'विद्यतेरुत्पत्त्यर्थत्वं प्रत्येतव्यमि'ति पूर्वेण सम्बन्धः। **धातोः** इति षष्ठ्यन्तं वा। तस्य व्याख्यानादिति शेषः। मन्दानामप्रसिद्धमपीदं धातुव्याख्यानं बहुज्ञानां प्रसिद्धमेवेति हि शब्द(ार्थ)ः। तथाऽपि उत्पत्ति-रेवेति कुतः, सत्ताऽत्र कुतो नेत्यत आह **उत्पत्तिरेवेति**।

उत्पत्तिरेव हि।

निवृत्तिर्व्याप्तियुक् प्रायः

अत्र हि प्रपञ्चो यदि विद्येत तर्हि निवर्तेतेति यदिशब्दादिबलात् प्रसङ्गोऽयमिति ज्ञायते। प्रसङ्गश्च व्याप्तिमूलः। व्याप्याङ्गीकारेऽनिष्टव्यापकप्रसञ्जनं तर्क इति तल्लक्षणात्। तथा च विद्येतेत्यापादकतयोक्तस्यार्थस्य निवर्तेतेत्यापाद्यतयोक्तया निवृत्त्या व्याप्तिरवश्यम्भाविनी।

उत्पत्तिरेव निवृत्तिव्याप्तियुक्(क्ता), न सत्ता, अस्माकं व्यभिचारित्वात्, परस्य विरुद्धत्वात्। अतः प्रतीयमानान्वययोग्यताऽभावान्न सत्ता विद्यतेरर्थः, किन्तु उत्पत्तिरेव, तद्योग्यत्वादिति। प्रध्वंसव्युदासाय प्राय इत्युक्तम्, उत्पत्तिर्निवृत्तियुगित्ययं प्रायो बाहुल्यमित्यर्थः। तथा च भावत्वे सतीत्यापादकविशेषणं विवक्षितमित्युक्तं भवति। एतेन अल्पज्ञानां धातुव्याख्याने विप्रतिपत्तिरपि निरस्ता वेदितव्या।

ननूत्पत्तिर्नाम करणायत्तसत्तालाभः, न चाभावे सत्ताऽस्ति; इत्यभावस्य प्रसक्त्यभावात्प्राय इति व्यर्थम्। मैवम्। केयं सत्ता नामानुगतरूपा वा स्वरूपमेव वा। नाद्यः, तस्या घटादावप्यभावस्य वक्ष्यमाणत्वात्। न द्वितीयः, अभावे तद्भावस्यास्त्यभावोऽस्ति च ध्वंस इत्यादौ वक्ष्यमाणत्वादिति।

परि०— असाङ्गत्यनिरासायाह **परकीयमिति**। विद्येतेत्यन्तरं पूर्वस्मात् इति पदमनुपज्यमिति भावेन व्याचष्टे **इत्येतच्छब्दरूपमिति**। विद्येतेत्यनुवादात् प्रकृतिप्रत्यययोर्द्वयोरप्युत्पत्तिरर्थ इति भ्रमं निराह **प्रकृत्यर्थेति**। धातोरित्यस्य विशेषणतयां तस्येति पदं अस्मादित्यस्य विशेष्यतया व्याख्यानादिति पदं च अध्याहार्यमिति भावेनाह **तस्य व्याख्यानादिति शेष इति**। **अस्माकं व्यभिचारित्वादिति**। यदि सत् स्यान्निवर्तेतेत्युक्तौ नित्यपदार्थे व्यभिचारित्वात् सत्त्वहेतोरित्यर्थः। **विरुद्धत्वादिति**। सत्त्वहेतोः ब्रह्मणि निवर्त्यत्वाभावेनैव सम्बन्धाद्विरुद्धहेत्वाभासादित्यर्थः। उत्पत्तिरेव निवृत्तिव्याप्तियुक् सत्ता तु प्राय इति प्रतीतेः कथमेवं व्याख्येत्यत आह **उत्पत्तिरिति**। बाहुल्यं बहुल इति स्वार्थे ष्यञ्। **एतेनेति**। सत्तार्थत्वेऽनुपपत्तिकथनेन वा उत्पत्त्यर्थत्वेन वा उपपत्तिकथनेनेत्यर्थः। **वक्ष्यमाणत्वादिति**। वैशेषिकनये 'न सर्वधर्म एकोऽस्ती'त्यादिनेति भावः। **इत्यादाविति**। वैशेषिकाधिकरणे।

सु०— "नन्वस्मिन्नपि व्याख्याने नान्वययोग्यताऽस्ति। तर्कस्य व्याप्तिरिव विपर्यये पर्यवसानमवश्यम्भावि। तथा च 'प्रपञ्चो यद्युत्पद्येत तर्हि विनश्येत, न च विनश्यति, तस्मान्नोत्पद्यत' इति वक्तव्यम्, न चैतद्युक्तम्, क्षित्यादेः प्रपञ्चस्योत्पत्तिविनाशयोः प्रमाणदृष्टत्वात्। अत एव तर्काङ्गभूतमापाद्यस्यानिष्टत्वं च नोपपद्यत" इत्यतः प्रपञ्चशब्दमन्यथा व्याचष्टे प्रपञ्च इति।

अनु०— **प्रपञ्चो भेदपञ्चकः।**

नायं प्रपञ्चशब्दो विश्वविस्तारवाची, येनोक्तदोषः स्यात्। किन्तु पञ्चानां वर्गः पञ्चः, 'पञ्चद्दशतौ वर्गे वे'ति वाशब्देन पञ्चशब्दस्यापि निपातनाङ्गीकारात्। प्रकृष्टः पञ्चः प्रपञ्चः। प्रकृष्टता च मोक्षाङ्गज्ञानतया भवति। सा च भेदसम्बन्धिन एव पञ्चकस्योपपन्ना, 'वैलक्षण्यं

तयोर्ज्ञात्वा मुच्यते बद्ध्यतेऽन्यथे'त्यादेः । अतः **प्रपञ्चो भेदपञ्चकः** । स च जीवेश्वरप्रकृत्यादि-नित्यस्वरूपभूतोऽनादिनित्य एवेति नोक्तदोषः ।

टीकाकारास्तु मन्यते "भेदो नाम अन्योन्याभावः, स च अन्योन्यतादात्म्यापत्त्यैव निवर्तनीयः, प्रतियोग्याप(ग्युत्प)त्तेरेवाभावविपत्तित्वस्य प्रागभावे दृष्टत्वात् । न च कदाऽपि पदार्थानामन्योन्यं तादात्म्यमस्तीत्यनित्यानामपि भेदो नित्य एवे"ति ।

अन्येऽप्याहुः, 'नित्ये च त्रयाणां सिद्धिरि'ति ।

परि०— वाशब्देनेति । यद्यपि वृत्तौ पञ्चशब्दो दशशब्दश्च (डत्)डतिप्रत्ययान्तो निपात्यते वर्गेऽभिधेये । 'तदस्य परिमाणमि'त्येतस्मिन्विषयं वाशब्दात् 'ग्ङ्ख्याया अतिशदन्तायाः कन्' इत्यतोऽनुवर्तमानकन्प्रत्ययश्च भवति । पञ्चपरिमाणमस्य वर्गस्य पञ्चद्वर्गः पञ्चको वर्गः दशद्वर्गः दशको वर्ग इत्येवोक्तं पञ्चमाद्यपादे । न तु डप्रत्ययान्तोऽपि निपात इति । तथापि श्रौतप्रयोगानुसारात् सोऽप्यङ्गीकार्य इति भावेन वाशब्देनेत्याद्युक्तम् । **नित्यस्वरूपभूतोऽनादिनित्य एवेति** । 'यस्माद्वस्तुविनाशे तु तद्भेदो नास्ति कुत्रचित्' इत्यादि तैत्तिरीयभाष्योक्ते-रिति भावः । विनाशेऽपि घटादेर्धर्मरूपो भेदः परवाद्यभ्युपगतघटत्वादिजातिवन्नित्योऽभ्युपगन्तव्यः । वस्त्वन्तरता-ऽऽपत्त्यभावात् कालत्रयेऽपीति सन्न्यायरत्नावल्युक्तं विवृण्वन्नेतदभिप्रायमाह **टीकाकारास्त्विति** । **अन्येऽपीति** । तार्किका इत्यर्थः । नित्ये च त्रयाणामन्योन्याभाववैधर्म्यभेदस्वरूपभेदानां सिद्धिरित्यर्थ इत्येके । अन्येऽपि सिद्धा-न्त्येकदेशिनो नित्यवर्गे जीवभेदेश्वरभेदजडभेदानां त्रयाणां नित्यतासिद्धिरित्याहुरित्यन्ये व्याचक्षते ।

सु०— प्रपञ्चशब्दो भेदपञ्चकवाचीत्येतत्कुत इति चेत्, परोक्तानुपपत्तेरेवेति ब्रूमः । समानार्थायाः श्रुतेश्चेत्याह जीवेति ।

अनु०— **"जीवेश्वरभिदा चैव जडेश्वरभिदा तथा ।**
जीवभेदो मिथश्चैव जडजीवभिदा तथा ।।
मिथश्च जडभेदोऽयं प्रपञ्चो भेदपञ्चकः ।
सोऽयं सत्यो ह्यनादिश्च

अत्र **'च'**शब्दाः **'तथा'**शब्दौ च अन्योन्यसमुच्चये । एवशब्दौ अभेदसाहित्यव्यव-च्छेदार्थौ । एष भेदपञ्चकः प्रपञ्च उक्तः । 'प्रपञ्चो यदि विद्येते'त्यादावित्यर्थः ।

'सोऽयं सत्यो ह्यनादिश्च' इत्यनेन अत्रापि प्रतिज्ञाद्वयं वहिरेव कर्तव्यमिति ज्ञायते, तत्रानादित्वानङ्गीकारं बाधकम् **सादिश्चेदिति** ।

सादिश्चेन्नाशमाप्नुयात् ।।

अनेन प्रथमश्लोकस्य पूर्वार्धो व्याख्यातो भवति । सत्यत्वाभावे बाधकं स्वयमूह-नीयमित्यभिप्रेत्य तदुपसंहृतम् **द्वैतमिति ।**

द्वैतं न विद्यत इति तस्मादज्ञानिनां मतम् ।''

इति श्रुतेः

तेनाज्ञात इत्युक्तार्थं भवति । श्रुत्यन्तरेणाव्याख्यातत्वात् मायामात्रमित्येतद्व्याचष्टे **मितमिति ।**

मितं त्रातं मायाख्यहरिविद्यया ।।

माङ् माने, त्रैङ् पालन, इत्याभ्यां 'घञर्थे कविधानमि'ति कर्मणि कप्रत्यये मात्रमिति भवति । धातुद्वयादप्येकः प्रत्ययः 'अदिभूभ्यां डुतच्, अद्भुतमि'त्यादौ दृष्टः । 'विष्णोः प्रज्ञप्ति-रेवैका शब्दैरेवाभिधीयते' इत्यतो मायाख्यहरिविद्ययेत्युपपन्नम् ।

परि०— परोक्तेति । अस्मिन्नपि व्याख्यान इत्यादिना परोक्तेत्यर्थः । **चशब्दा इति ।** त्रय इत्यर्थः । यच्छब्दश्रवणादाकाङ्क्षा पूरयन् योजयति **एष भेदपञ्चक इति । अत्रापीति ।** प्रागुदाहृताद्यमन्त्रेऽपि प्रपञ्चशब्दितो भेदपञ्चकोऽनादिर्भवितुमर्हतीति । सत्यो भवितुमर्हतीति प्रतिज्ञाद्वयं मन्त्राद्बहिरेव कर्तव्यमित्यर्थः । मायामात्रमित्यु-त्तरार्धे तत्सत्यत्वस्यापि साधनादिति भावः । **प्रथमश्लोकस्य** = प्रथममन्त्रस्य । **ऊहनीयमिति ।** भेदप्रपञ्चो-ऽसत्यश्चेद्बाध्येतेत्याद्यप्यूहनीयमित्यर्थः । **तेनेति ।** उपसंहारपरार्धेन 'अज्ञाते द्वैतं न विद्यत' इत्येतद्व्याख्यातमित्यर्थः । **श्रुत्यन्तरेणेति ।** इतिश्रुतेरित्युदाहृतश्रुत्यन्तरेणेत्यर्थः । **कप्रत्यय इति ।** 'लशक्वतद्धिते' इति ककारव्यञ्जनस्यापगमे 'आदेच उपदेशेऽशिती'त्यैकारस्यात्वे 'आतो लोप इटि च' इत्याकारलोपे रूपमिति भावः । ननु धातोरित्यधिकारसूत्रे एकवचनेन धातोर्निर्देशात् धातुद्वयात् कथं प्रत्ययोत्पत्तिरित्यत आह **धातुद्वयादिति ।**

सु०— अद्वैतं परमार्थत इत्येतद्व्याख्याति उत्तमोऽर्थ इति ।

अनु०— उत्तमोऽर्थो हरिस्त्वेकस्तदन्यन्मध्यमाधमम् ।।

तस्योपपादनम् **तदन्यदिति ।** यतस्तस्माद्धरेः **अन्यत्** किञ्चित् **मध्यमं** किञ्चित् **अधमं** तस्मादुत्तमोऽर्थो हरिरेवैक इति । 'विकल्पो विनिवर्तेते'त्येतत् प्रपञ्चसत्यतायां स्फुटमिति न व्याकृतम् ।

परि०— इत्येतदिति । द्वितीयमन्त्रस्य पूर्वार्धमित्यर्थः ।

सु०— इयमत्र योजना । 'अनादिमायया सुप्तो यदा जीवः प्रबुद्ध्यते । अजमनिद्र-मस्वप्नमद्वैतं बुध्यते तदा' इति पूर्वश्लोकेऽनादिमायया परमेश्वरप्रज्ञया तदिच्छया वा जीवजातस्य

प्रकृत्यादिजडावृतज्ञानत्वलक्षणं सुप्तत्वं, तथैव परमेश्वरादितत्त्वविषयपरोक्षज्ञानलक्षणं प्रबोध-मभिधाय अपरोक्षज्ञानमप्युक्तम्। तेन जीवेश्वरयोर्जडेश्वरयोर्जीवजडयोश्च भेदाः प्रतिपादिताः। प्रभोरिच्छया निगडादिना पुरुषे बद्धे मुक्ते वा भेद(त्रय)दर्शनात्।

प्राक् 'प्रभवस्सर्वभावानामि'ति भावशब्दोक्तानां जीवानां मिथो भेदोऽप्युक्तः। तत एवावरणानां जडानामपि मिथो भेदोऽर्थाल्लभ्यते। तेषां च पञ्चानामपि भेदानाम्। 'अनादि-मायया', 'अजमनिद्रम्' इत्यादिविशेषणसामर्थ्यादिनाऽनादित्वमपि लब्धम्। तदेतत् पञ्चभेदस्य सत्यत्वमनादित्वं चोपपादयितुमिदं श्लोकद्वयम्।

तत्र तावदनादित्वं विपक्षे बाधकप्रदर्शनेनोपपादयति **प्रपञ्च इति**। यदि च जडजीवभेदो निवर्तेत तदा जीवानां जडत्वापत्त्या मोक्षशास्त्रवैयर्थ्यमित्यादिरूपेण निवर्तेतेत्यस्यानिष्टत्वं द्रष्टव्यम्। **न संशय इति** व्याप्तेर्निश्चयमाह।

एवं भेदपञ्चकस्यानादितामुपपाद्य सत्यतायां प्रमाणमाह **मायामात्रमिति**। यस्मात् इदं प्रपञ्चशब्दोक्तं **द्वैतम्** उक्तरीत्या **मायामात्रं** तस्मात् सत्यम्। न ह्यविद्यमानमीश्वरप्रज्ञाविषयो भवति, भ्रान्तित्वप्रसङ्गात्; नाप्यविद्यमानं केनापि रक्ष्यते। अत्र द्वयोर्भावो द्विता, तदीयो वर्गो द्वैतम्, सामान्ये नपुंसकम्। प्रपञ्चसम्बन्धस्तु प्रकरणाल्लभ्यत इति ज्ञातव्यम्।

तर्ह्यद्वैतस्सर्वभावानामित्यादि कथमुक्तमित्यत आह **अद्वैतमिति**। यदिदं परमेश्वर-स्याद्वैतत्वं (च) विशेषणमुक्तं, न तत् द्वितीयवस्तुराहित्याभिप्रायेण, किन्तु **परमार्थतः**। ल्यब्लोपनिमित्ता पञ्चमी, उत्तममर्थमभिप्रेत्येति; सप्तम्यर्थे वा तसिः, उत्तमार्थविषय इति।

भेदसत्यताऽनङ्गीकारे बाधकं चाह **विकल्प इति**। **विकल्पः** प्रकृतो भेदः, **यदि केनचित्** अज्ञानादिना **कल्पितः** स्यात् तर्हि, चन्द्रभेदवत् **निवर्तेत** बाध्येत; न च बाध्यते, तस्मान्न कल्पितः, किन्तु सत्य एवेति।

उपसंहरति **उपदेशादिति**। तदेवम् **उपदेशात्** श्रुत्याद्यनुसारित्वात् **अयम्** एव सतां **वादः** यो भेदसत्यत्वादिविषयः। **द्वैतं न विद्यत** इति तु तत्त्वे अज्ञाते सति भवति। अतो दुर्वाद इति।

परि०— अप्रकृतोपपादनपरत्वं मन्त्रयोर्निरस्यन् मन्त्रद्वयार्थं व्यनक्ति **इयमत्र योजना** इत्यादिना दुर्वाद इत्यन्तेन। मायाशब्दो जडप्रकृत्यादिसूक्ष्मतत्त्वपरोऽप्यत्रेति भावेनोक्तम्। **प्रकृत्यादिजडेति**। अनादिमाययेत्येतत् प्रबुध्यत इत्यत्राप्यन्वेतीति भावेनाह **तथैवेति**। परमेश्वरेच्छयैवेत्यर्थः। 'अद्वैतं बुध्यते तदा' इत्यत्रत्यबोधशब्दार्थो-

ऽपरोक्षज्ञानमिति । **लब्धमिति** । अजमितीश्वरस्य, अनादीत्युक्त्या जडप्रकृत्यादेः, तदावृतत्वोक्त्या जीवानां चानादित्वोक्त्या अर्थात् तद्भेदानामपि लब्धमित्यर्थः । **उक्तरीत्येति** । 'मितं त्रातं मायाख्यहरिविश्वये'त्युक्तरीत्येत्यर्थः । ततश्च किमित्याकाङ्क्षायामध्याहारेण पूरयति **तत्सत्यमिति** । तत्तस्माद्भगवता मितत्वात् त्रातत्वाच्चेत्यर्थः । अत एव प्राक् यस्मादित्युक्तम् । क्रमेण हेतुद्वयस्याप्रयोजकत्वं निराह **न हीति** । द्वैतपदेन पूर्वार्धोक्तभेदपञ्चकलाभप्रकारं दर्शयति **अत्र द्वयोरिति** । **द्वितेति** । भेद इत्यर्थः । **सामान्येति** । नपुंसकं पुल्लिङ्गस्त्रीलिङ्गयोरनुगतं सामान्यमेव न तु लिङ्गान्तरमिति शाब्दिकमर्यादया सामान्ये विवक्षिते पुल्लिङ्गेऽपि वर्गेऽर्थे नपुंसकं युक्तमित्यर्थः । नन्वेतावता पदार्थद्वयसम्बन्धिभेदवर्ग एव लभ्यते पञ्चवर्गः कथं लभ्यत इत्यत आह **पञ्चसम्बन्ध इति** । **बाधकं चेति** । न केवलं मायामात्रमित्यनेनोक्तं प्रमाणमात्रमिति चशब्दार्थः । तत्त्वे ज्ञात इत्यत्र अज्ञात इति विभागः । प्रपञ्चो यदीति श्रुत्यर्थः ।

सु०— अधुना परिणामवादिना विवर्तवादिना च प्रतिज्ञादृष्टान्तानुपरोधादिति सूत्रार्थतया गृहीताम् 'उत तमादेशमप्राक्ष' इत्यादिकां श्रुतिं व्याख्याति ।

तत्र परिणामवादिनो व्याख्यानम् 'उत तमादेशमप्राक्षः, येनाश्रुतं श्रुतं भवत्यमतं मतमविज्ञातं विज्ञातमि'ति जगतो ब्रह्मपरिणामतया ततोऽनन्यत्वाभिप्रायेण तद्विज्ञानेन सर्वविज्ञानं प्रतिज्ञातम् । तत्र सर्वस्य ब्रह्मोपादानतामजानता उपादानोपादेययोरपि भेदं मन्यमानेन श्वेतकेतुना अन्यज्ञाने सत्यन्यज्ञानस्य क्वाप्यदर्शनात्, 'कथं नु भगवः स आदेशो भवती'ति चोदिते जगतो ब्रह्मोपादानतया तदनन्यत्वमुपदेक्ष्यन् लौकिकप्रतीतिसिद्धं कारणात् कार्यस्यानन्यत्वं, तज्ज्ञानेन तज्ज्ञानं च दर्शयति "यथा सोम्यैकेन मृत्पिण्डेन सर्वं मृण्मयं विज्ञातं स्यात् । वाचारम्भणं विकारो नामधेयं मृत्तिकेत्येव सत्यम् । यथा सोम्यैकेन लोहमणिना सर्वं लोहमयं विज्ञातं स्यात् । वाचारम्भणं विकारो नामधेयं लोहमणिरित्येव सत्यम् । यथा सोम्यैकेन नखनिकृन्तनेन सर्वं कार्ष्णायसं विज्ञातं स्यात् । वाचाऽऽरम्भणं विकारो नामधेयं कार्ष्णायसमित्येव सत्यम्" इति । यथैकमृत्पिण्डादिपरिणामानां घटादीनां तदनन्यया तज्ज्ञानेन ज्ञाततेति दृष्टान्तत्रयार्थः । अनन्यत्वे कथं कार्यत्वमित्याशङ्क्य व्यवहारार्थमित्याह वाचाऽऽरम्भणमिति (छां. उ. ६-१) । वाचेति षष्ठ्यर्थे तृतीया । वाग्ग्रहणं समस्तेन्द्रियव्यवहारोपलक्षणम् । विकारोऽभिधेयो घटादिः, नामधेयं तदभिधानम्, इति कुम्भादेर्वाच्यस्य तद्वाचकानां च स्वरूपकार्यव्यपदेशादिभेदात् परस्परं भेदो वास्तव इत्युक्तम् । एतैर्हेतुभिः परस्परं भेदश्चेत् कारणादपि तैरेव भेद इति पूर्वपक्षं निषेद्धुमाह मृत्तिकेत्येव सत्यमिति । इतिशब्दः प्रकारवचनः । यत्प्रकारेण यत्सत्तया मृत्तिका सती तत्प्रकारेणैव मृण्मयं सत्यम्, नाश्वमहिषादिवन्नैरपेक्ष्येणेति ।

विवर्तवादी तु व्याचष्टे। एकविज्ञानेन सर्वविज्ञानं प्रतिज्ञाय दृष्टान्ताकाङ्क्षायामुच्यते **यथा सोम्येति**। एतदुक्तं भवति। **एकेन मृत्पिण्डेन** परमार्थतो मृदात्मना विज्ञातेन **सर्वं मृण्मयं** घटादिकं मृदात्मकत्वाविशेषात् **विज्ञातं भवेत्**। यतो **वाचारम्भणं विकारो नामधेयम्**। वाचा केवलमस्तीत्यारभ्यते। **विकारो घटः** शराव उदञ्चनं चेति, न तु वस्तुवृत्तेन विकारो नाम कश्चिदस्ति। **नामधेयमात्रं ह्येतदनृतम्**। **मृत्तिकेत्येव सत्यमिति** एष ब्रह्मणो दृष्टान्त आम्नात इति।

परि०— परिणामिवादिकृतं व्याख्यानं श्रीभाष्याद्युक्तं श्रुतिवाक्योदाहरणपूर्वमनुवदति **उत तमित्यादिना** **विवर्तवादीत्यतः** प्राक्तनग्रन्थेन। **उपदेक्ष्यन्निति**। 'एवमेव खलु सोम्येमाः प्रजाः सन्मूलाः' इत्यादिना ब्रह्मानन्यत्वोपदेशं करिष्यन्नित्यर्थः। उदाहृतश्रुतिवाक्यार्थमाह **यथैकमृत्पिण्डादीति**। मृत्पिण्डलोहमणिनखनिकृन्तनपरिणामानामित्यर्थः। घटादीनां घटलोहमयकार्ष्णायसानामित्यर्थः। दृष्टान्तरस्य(?)गतवाक्यशेषत्रयमवतारयति **अनन्यत्व इति**। मृत्पिण्डादिभिर्घटादीनामनन्यत्व इत्यर्थः। **व्यवहारार्थमिति**। अयं घटः घटेन जलमाहरेत्याद्यभिज्ञाभिलपनादिव्यवहारसिद्ध्यर्थमित्यर्थः। **षष्ठ्यर्थ इति**। वाचः वाग्व्यवहारस्येत्यर्थे तृतीयेत्यर्थः। **समस्तेन्द्रिय-(व्यापा)व्यवहारेति**। **अभिज्ञा** = प्रत्यभिज्ञा। हानोपादानादिरूपज्ञानेन्द्रियमात्रजन्यव्यापारस्येत्युपलक्ष्यत इति भावः। सिद्ध्यर्थमिति शेषः। रलयोरभेदेन आरम्भणशब्दोऽत्र कर्मणि ल्युडन्तः सन् स्पृश्यमानवाची। तथा च घटेनोदकमाहरेत्यादि व्यवहारार्थं घटादिविकारो घटादिनामधेयं वाचारम्भणमालभ्यमानं मृदादिद्रव्येण स्पृश्यत इत्यर्थः। व्यवहारसिद्ध्यर्थं मृदादिकारणमेवावस्थान्तरनामान्तरभाग्भवतीति यावत्। अत्र सुधायां लेखकदोषात् किञ्चिद्वाक्यं पतितं न समग्रमित्याहुः। मृत्तिकेत्येव सत्यमिति योजयितुं पूर्वभागलभ्यार्थमाह इति **कुम्भादेरित्यादिना**। **स्वरूपेति**। पृथुबुध्नोदराद्याकारभेदजलाहरणादिकार्यभेदघटादिव्यपदेशाभिज्ञादिभेदादित्यर्थः। **परस्परमिति**। वाच्यानां घटपटादीनां घटपटादिशब्दरूपवाचकानां च परस्परं भेद इत्यर्थः। **पूर्वपक्षमिति**। अनन्यत्वे कथं कार्यत्वमिति शङ्कितपक्षं निषेद्धुं प्रत्यभिज्ञाप्रमाणं श्रुतिशेषो ब्रूत इत्यर्थः। **प्रतिज्ञायेति**। 'येनाश्रुतं श्रुतमिति' वाक्येनेति भावः। **यथा सोम्येतीति**। प्रागुक्तवाक्यत्रयमित्यर्थः। पूर्वोक्तोपपादकतया वाक्यशेषार्थमाह **यत इति**। नामधेयमात्रं ह्येतदित्यस्य फलितार्थमाह **अनृतमिति**।

सु०— तत्रैकविज्ञानेन सर्वविज्ञानप्रतिज्ञानं मृत्पिण्डादिदृष्टान्ताश्च विकारविवर्ताभिप्राया इत्ये(वं)तत् न तावद्वाक्यात् प्रतीयते, किन्तु वाचारम्भणमित्युपपादकवाक्यबलादिति वक्तव्यम्; अतस्तदेव प्रथमं व्याकुर्वन् वाचारम्भणशब्दार्थमाह **वाचारब्धमिति**।

अनु०— वाचारब्धं तु साङ्केत्यं नाम स्यात्

नन्वारम्भणशब्दो ल्युडन्तः। ल्युट् च भावे करणाधिकरणयोश्च विहितो न कर्मणि। न च 'कृत्यल्युटो बहुलमि'ति कर्मणि ल्युट्, प्रबलनियामकमन्तरेण बहुलग्रहणस्य कर्मणि व्याख्यातु-

मशक्यत्वात्, 'न चारभ्यस्यारम्भणमिति युज्यते शब्द' इति स्ववचनविरोधाच्च; तत्कथमारब्ध इति व्याख्यानमिति । मैवम् । भाव एवारम्भणशब्दस्याङ्गीकारात् । **वाचा वागिन्द्रियेण आरम्भणम्** उत्पादनं यस्येति तृतीयाया अलुक् । 'टापं चापि हलन्तानां यथा वाचा निशा दिशा' इति वचनात्, वाचयाऽऽरम्भणं यस्येति वा बहुव्रीहिरयम् । तस्यार्थकथनं **वाचारब्धमिति** ।

तुशब्दोऽवधारणार्थ उत्तरत्र सम्बध्यते ।

वाचारम्भणशब्दादेव विकारत्वलाभाद्विकार इति पुनरुक्तं स्यादतस्तात्पर्यमाह **साङ्केत्येति** । वाचारम्भणशब्देन साङ्केतिकं नामैव वाच्यं स्यात् । अवयवार्थकथनं तु वैशद्यार्थमेव । यथा 'चष्टेऽनेनेति चक्षुरि'ति निर्वचनलभ्येऽपि दर्शनकरणत्वे चक्षुषा पश्यतीति नोक्तार्थता, तस्यां दशायामवयवार्थस्याविवक्षितत्वात्; तथा च वाचारम्भणशब्दोऽपि साङ्केतिकपर्याय इति ।

परि०— रामानुजभाष्याद्युक्तमाशङ्क्य निराह **न च कृत्यल्युट इति** । **स्ववचनेति** । षष्ठे छान्दोग्यभाष्ये कर्मार्थकल्युडन्तत्वंप्रत्याख्यानपरस्ववचनेन वाचाऽऽरब्धत्वमिति कर्मार्थकत्वोक्तेर्विरोधाच्चेत्यर्थः । **तृतीयाया अलुगिति** । छान्दसोऽलुगिति भावः । **टापं चेति** । 'वष्टि भागुरिरल्लोपमवाप्योरुपसर्गयोरि'ति पूर्वार्धगतेन वष्टीति क्रियापदेन भागुरिरिति कर्तृवाचकपदेन च टापं चेति द्वितीयान्तस्यान्वयः । **इति वचनादिति** । शाब्दिकानां वचनादित्यर्थः । **उत्तरत्रेति** । नामैवेति सम्बध्यत इत्यर्थः । **अवयवार्थेति** । वाचेति शब्दारम्भणशब्दरूपावयवार्थकथनं त्वित्यर्थः । **वैशद्यार्थं** = शब्दार्थस्पष्टतार्थमित्यर्थः । **नोक्तार्थतेति** । चक्षुःप्रातिपदिकेन चक्षुषा पश्यतीति वाक्यस्य न गतार्थतेत्यर्थः ।

सु०— विकारशब्दार्थमाह **विकृतमिति** ।

अनु०— **विकृतं बहु ॥**

अनेन विक्रियत इति विकार इति कर्मणि घञित्युक्तं भवति । विकृतत्वोपपादकमर्थान्तरं चाह **बह्विति** । विविधः, कारः प्रकारो, विकारः । प्रकारप्रकारिणोरभेदाद्बह्वित्युक्तम् । बहुविधमित्यर्थः ।

नामधेयं मृत्तिकेत्येव सत्यमित्यस्यार्थमाह **नित्यं त्विति** ।

नित्यं तु नामधेयं यन्मृत्तिकेत्यादि वैदिकम् ॥

सत्यशब्दार्थो **नित्यमिति** । **तुशब्दोऽवधारणे** । **आदिशब्देन** लोहमण्यादेर्ग्रहणम् । यन्मृत्तिकेत्यादि संस्कृतं नामधेयम्, तदेव नित्यमिति सम्बन्धः । **वैदिकमिति** तदुपपादनम् ।

परि०— **कर्मणि घञिति**। 'अकर्तरि च कारके संज्ञायामि'त्यनेनेति भावः। **अर्थान्तरं चेति**। विक्रियत इति कर्मणि घञन्तत्वेन प्राप्तार्थादर्थान्तरं चेत्यर्थः। नन्वेवं बहुत्वस्य प्रकारविशेषणत्वात् बहुप्रकारमिति वक्तव्ये विकृतं बह्विति कथं विकृतविशेषणत्वेनोक्तिरित्यत आह **प्रकारेति**।

सु०— ततश्चैवं योजना। **वाचारम्भणं** साङ्केतिकं **नामधेयं विकार** उत्पत्तिमत्। तत एवानित्यम्। कुतः, बहुविधत्वात्, पुरुषेच्छानुसारेणानेक(विध)प्रकारत्वात्। मृत्तिकेत्यादि नामधेयं वैदिकत्वान्नित्यमनादि चेति। न च वाचारम्भणं विकार इति लिङ्गवैषम्यदोषः, नामधेयविकारशब्दयोर्नियतलिङ्गत्वात्, वाचारम्भणशब्दस्य च नामधेयविशेषणत्वात्, विशेषणानां च विशेष्यनिघ्नत्वात्। अत एव साङ्केत्यमित्येव वक्तव्ये साङ्केत्यनामेत्यवोचत्।

यदा तु 'वाचा यस्यारम्भणं तन्नामधेयं विकारो जनिमदिति; वाचा नाम्नामारम्भणं विविधाकारः, आकाराकारिणोरभेदात्; विकारित्वादुत्पत्तिविनाशवदिति यावदिति वा ग्रन्थान्तरोक्ता योजना; तदा(तु) लिङ्गव्यत्यासशङ्कैव नास्तीति।

परि०— निष्कृ(ष्य)ष्टश्रुत्यर्थमाह **ततश्चैवं योजनेति**। बहुव्रीहिभूतस्य वाचारम्भणशब्दस्य विकारविशेषणत्वं मत्वा नपुंसकत्वायोगं शङ्कते **न च वाचेति**। **निघ्नत्वादिति**। अधीनत्वादित्यर्थः। 'अधीनो निघ्न आयत' इत्युक्तेः। 'अतोऽन्यनामधेयं तु वाचारम्भणहेतुतः। साङ्केत्येन विकारः स्यात्' इति छान्दोग्यभाष्योक्तं प्रमाणं हृदि कृत्वाह **वाचा यस्येत्यादि**। तत्त्वनिर्णयछान्दोग्यभाष्यबृहदारण्यकभाष्येपूक्तमाह **वाचा नाम्नामित्यादि**। **लिङ्गव्यत्यासशङ्कैव नेति**। पक्षद्वयेऽप्यबहुव्रीहित्वेन भावार्थल्युडन्ततया नित्यनपुंसकत्वादिति भावः।

सु०— ननु च साङ्केतिकनाम्नामुत्पत्तिविनाशवत्त्वं संस्कृतनाम्नामनादिनित्यत्वं किमर्थमत्रोच्यते; परमप्रकृते ब्रह्मविज्ञानेन सर्वविज्ञानेऽवान्तरप्रकृतेऽस्माकमिव दृष्टान्ते (वो)चोपयोगाभावात्। अतोऽसङ्गतत्वान्नायं श्रुत्यर्थ इति। मैवम्। यद्यपि परस्येव नेदं दृष्टान्तोपपादकम्, तथाऽपि ब्रह्मज्ञानेन सर्वविज्ञाने दृष्टान्तान्तरतयोपयोक्ष्यते; यथा तेन तद्विज्ञातं स्यादिति, प्रकृतानुवृत्तेरित्याशयवानाह **प्राधान्यादिति**।

अनु०— **प्राधान्यात्तत्परिज्ञानात्प्राकृताज्ञोऽपि पूरुषः॥**
विद्वानित्युच्यते सद्भिरेवं नित्यपरात्मवित्।

इदमुक्तं भवति। कृतकत्वादनित्यत्वाच्च परापेक्षत्वेन साङ्केतिकं नामाप्रधानम्, अनादिनित्यत्वात्परानपेक्षत्वेन संस्कृतं प्रधानम्। तत्र यथा **प्राधान्यात्** संस्कृतज्ञानमात्रेण साङ्केतिकं ज्ञातं भवति, तज्ज्ञानेन यत्फलं विद्वद्व्यवहारगोचरत्वादिकं तद्भवतीति यावत्; एवमनित्यत्वा-

दिनाऽप्रधानस्य देवताकर्मादिमिश्रस्य सकलस्यापि जगतो ज्ञानेन यत्फलं तत्समस्तमपि नित्यत्वादिना प्रधानस्य परमात्मनो ज्ञानाल्लभ्यते, तत्फलेऽन्तर्भवतीति । अत्र **प्राकृताज्ञोऽपि** इत्यनेन फलापेक्षयेदमिति सूचितं (भवति) ।

एवं तर्ह्येकविज्ञानेन सर्वविज्ञानममुख्यं स्यादिति चेत् । सत्यम् । न हि परेणापि तन्मुख्यं व्याख्यातुं शक्यम्, तथा सति दृष्टमृदः पुरुषस्य घटशरावादिसंस्थानविशेषादिजिज्ञासाऽभाव-प्रसङ्गात् ।

पामरा न हि विद्वानिति वदन्ति, अतः **सद्भिः** इत्युक्तम् ।

एवं **नित्यपरात्मवित्** इति वाक्यस्योक्तानुसारेण शेषो ज्ञातव्यः ।

परि०— अस्माकमिवेति । अद्वैतवादिनामिवेत्यर्थः । व्यक्तमेतत् यतो वाचारम्भणमित्यादिपूर्वग्रन्थे । ननु, यथा सोम्य संस्कृतेन विज्ञातेन सर्वं साङ्केतिकं विज्ञातं स्यादिति दृष्टान्तत्वद्योतकपदानामभावात् कथं दृष्टान्तान्तरतयोपयुज्यत इत्यत आह **यथेति** । **प्रकृतेति** । प्रकरणप्राप्तेत्यर्थः । **फलापेक्षयेदमितीति** । संस्कृत-ज्ञानेन साङ्केतिकं ज्ञातं भवतीत्येतदित्यर्थः । यद्वा प्रधानज्ञानादप्रधानं ज्ञातं भवतीत्येतदित्यर्थः । **उक्तानुसारेण शेषो ज्ञातव्य इति** । अप्रधानदेवताकर्माद्यज्ञोऽपि तत्तज्ज्ञानफलं समस्तं लभत इति शेषो ध्येय इत्यर्थः ।

सु०— ननु सत्यशब्दः कथं नित्यार्थः, रूढेर्योगस्य चाभावादित्यतो योगं तावत् दर्शयति **सदातनमिति** ।

अनु०— सदातनं सत्यमिति नित्यमेवोच्यते बुधैः ॥

सत्यमिति इत्यावर्तनीयम् । सदातनं सत्यमिति निर्वचनेन सत्यमिति पदेन नित्य-मुच्यत एव, न तूपचर्यत इति । **बुधैः** वैयाकरणैरिति निर्वचनमूलं सूचयति ।

सदाशब्दात्तत्र भव इत्यर्थे 'अव्ययात्त्यप्' इति त्यप्प्रत्यये कृते 'सर्वस्य सोऽन्यतरस्यां दि' इत्यत्र योगविभागात् सदाशब्दस्य सोऽन्यतरस्यां भवति । सदाशब्दाद्भवार्थे तद्धिता इति ड्यप्रत्ययो वोत्पाद्यः । दकारस्य च तकारः ।

परि०— ननु सर्वशब्दस्य दकारादौ प्रत्यये परतः सादेशो विकल्पेन विहितः सदा सर्वदेति रूपसिद्ध्यर्थम् । तत्कथमिहास्य सदाशब्दस्य विकल्पेन सादेशो भवति । स्थाननिमित्तयोरभावादित्यत आह **योगविभागादिति** । सोऽन्यतरस्यामित्येको योगः । सादेशो विकल्पेन भवतीष्टविषय इति तदर्थो ध्येय इति भावः । अव्ययात्त्यबिति चतुर्थाध्यायद्वितीयपादीयसूत्रे 'अमेहक्वतसित्रेभ्यः' इति त्यपो वार्तिककारादिभिर्नियमितत्वात् योगविभागस्य

क्लिष्टत्वाच्च पक्षान्तरमाह **सदाशव्दादिति । तद्धिता इतीति** । यद्यपि चतुर्थाद्यपादे तद्धिता इति सूत्रं तत् आपञ्च-माध्यायपरिसमाप्ति अधिकारार्थम् । तथापि 'प्रत्ययः, परश्च' इत्यादाविव तद्धित इत्येव वक्तव्ये वहुवचनमनुक्ततद्धित-परिग्रहार्थमिति वृत्त्यादावुक्तत्वान् ञ्यप्रत्यय इत्युक्तम् । ङित्वाङ्लिोप इति भावः ।

सु०— इदानीं रूढिमपि दर्शयति प्रयोगश्चेति ।

अनु०— प्रयोगश्चोत्तरत्रास्ति

उत्तरत्र अष्टमे प्रपाठ(षष्ठ)के सत्यशव्दस्य नित्यत्व एव प्रयोगश्च अस्ति इति सम्वन्धः । तमेव प्रयोगं दर्शयितुं 'यदैनं जराऽवाप्नोति प्रध्वंसते वा किं ततोऽ(स्याति)वशिष्यत इति स व्रूयान्नास्य जरयैतज्जीर्यते न वधेनास्य हन्यते एतत्सत्यं व्रह्मपुरमि'ति वाक्यमर्थतः पठति **जरेति ।**

'जरा यचेनमाप्नुयात् ।
देहः प्रध्वंसते चायं किं ततोऽस्याति(वि)शिष्यते ॥
हन्यते न वधेनायं जरया च न जीर्यते ।
एतत्सत्यं व्रह्मपुरमि'ति नित्यत्व एव हि ॥

यदा **एनं** देहं **जरा** अवाप्नोति प्रध्वंसते **वाऽयं** देहः, (तदा) **ततः** तत् **अस्य** देहस्य अन्तर्गतः परमात्मा दह्यमानगेहान्तर्गतगगनवत् **किमतिशिष्यते** किंवा पटादिवन्नश्यतीति पृष्टे; **नास्य** देहस्य **जरयाऽयं** परमात्मा **जीर्यते, अस्य वधेन न हन्यते,** किन्तु **एतद्व्रह्म** पूर्णत्वात् **पुरं सत्यं** नित्यमिति परिहारोऽभिधीयते । इतिशव्दस्य पूर्वेणान्वयः ।

अत्रापि सत्यशव्दः कुतो नित्यार्थ इत्यत आह **नित्यत्व एव हीति** । अत्र सत्यशव्दो नित्यार्थश्चेत्सङ्गच्छते, विनाशस्य प्रकृतत्वात् । तथ्यार्थतायामसङ्गतिः, अनृतताया अप्रस्तुत-त्वादिति **हिशव्दार्थः । एतदेव स्पष्टीकर्तुम् 'एतत्सत्यं व्रह्मपुरमि'त्येतावति पठितव्ये पूर्ववाक्य-मपिं पठितम् । पूर्वेणैव सम्वन्धः ।**

परि०— वाचारम्भणवाक्यस्य षष्ठप्रपाठकगतत्वात् तदुत्तरत्रेत्यस्य अत्रैवोपरीतिभ्रमनिरासाय अष्टमप्रपाठक इति व्याख्या कृता । **पूर्वेणान्वय इति** । प्रयोगश्च उत्तरत्रास्तीति पूर्वेणान्वय इत्यर्थः ।

सु०— व्रह्मणो जरावधयोरभावे सत्यत्वं हेतुत्वेनोच्यत इति चेत्, न, त्वया व्रह्म-व्यतिरिक्त(स्य)सत्यस्यानभ्युपग(मे)तत्वेनान्वयाभावात्, जराद्युपेतानां देहानामसत्यत्वस्या-सिद्धेः, असत्यानां च शुक्तिरजतादीनां जराद्यभावेन व्यतिरेकस्याप्यभावात् ।

ननु तथाऽपि वाचारम्भणवाक्यं त्रिवारं कस्मात्पठ्यते । शब्दान्तरं दृष्टान्तीकर्तुमिति ब्रूमः । तर्हि षडेते दृष्टान्ताः स्युः । एवमेवैतत् ।

तथा सति संस्कृतशब्ददृष्टान्तत्रयमेकत्रैव वक्तव्यम् । मैवम्, तत्तदभिधेयप्रसङ्गायत्तस्य तदभिधानस्य तदैव वक्तव्यत्वात् ।

तथाऽपि प्रतिशब्दं दृष्टान्तीकरणेऽपर्यवसानप्रसक्तेरुपलक्षणत्वे चैकेनापि कृतत्वाच्छब्दत्रयोपादानमनुपपन्नमिति चेन्न, मृत्पिण्डादिदृष्टान्तत्रयोपादानेऽप्यस्य समानत्वात् । गहने प्रमेये त्रयोपादानं न दोषाय, किन्तु बुद्धिवैशद्यहेतुतया गुणायैवेति चेत्; समं प्रकृतेऽपीति ।

परि०— शङ्कते ब्रह्मण इति । हेतुत्वे हि यत्सत्यं तज्जरादिहीनमित्यन्वयव्याप्त्या वा यज्जरादिमन्न तत्सत्यमिति व्यतिरेकव्याप्त्या वा भाव्यम् । न तद् द्वयमपीति क्रमेण निराह **त्वयेत्यादिना** ।

सु०— एवं स्वमतेन वाचारम्भणमित्यादिवाक्यं व्याख्याय विवर्तवाद(दि)व्याख्याने दोषमाह **वाचारम्भणमिति** ।

अनु०— **वाचारम्भणमित्युक्ते मिथ्येत्यश्रुतकल्पनम् ।**

उक्तम् = उक्तिः, शब्द इति यावत् । वाचारम्भणमिति शब्दे मिथ्येतिव्याख्यायमाने सतीति शेषः । तथा हि । किं रूढिमाश्रित्य वाचारम्भणमित्यस्य मिथ्येति व्याख्यानं क्रियते, किं वा योगम् । आद्ये रूढिज्ञापकप्रमाणाभावादश्रुतकल्पनम् । अथारभ्यत इत्यारम्भणमिति द्वितीयः, तथाऽपि कृद्योगे षष्ठ्यां प्राप्तायां तृतीयाङ्गीकारेऽश्रुतकल्पनम्, ल्युटः कर्मणि विधानाभावाच्चाश्रुतकल्पनमेव । अस्मिन्नपि पक्षे मिथ्यात्वस्यालाभादश्रुतकल्पनम्, वाचारभ्यत्वमात्रेण तथात्वे ब्रह्मणोऽपि तत्प्रसङ्गात् । वाचा केवलमारभ्यते विकारो न तु वस्तुवृत्तेन अस्तीति व्याख्याने मिथ्यात्वं लभ्यत इति चेन्न, यतः श्रुत्या वाचारम्भणमित्येवोक्ते केवलशब्दप्रक्षेपेण मिथ्येति व्याख्यानेऽश्रुतकल्पनमेवेति ।

परि०— उक्तमिति भावे निष्ठाप्रत्यय इति भावेनाह **उक्तमुक्तिः शब्द इति यावदिति** । **इति द्वितीय इति** । योगमाश्रित्येति पक्ष इत्यर्थः । किमयं भावे ल्युडन्तः ? अथ कर्मणि । आद्ये आह **कृद्योग इति** । आरम्भणशब्दस्य ल्युडन्तत्वात् ल्युटश्च कृदतिङिति सूत्रेण कृत्संज्ञत्वेन तद्योगे 'कर्तृकर्मणोः कृती'ति सूत्रेण षष्ठ्यां प्राप्तायामित्यर्थः । अस्माकं तु साङ्केतिकनाम्न एव तद्योगेन 'वाचेत्यस्ये'ति नायं दोष इति भावः । अन्त्य आह **ल्युटः कर्मणि विधानाभावाच्चेति** । न च कृत्यल्युटो बहुलमिति बहुलग्रहणात् कर्मण्यपि ल्युड् भवतीति शक्यम् । अस्य पक्षस्य वाचारब्धं

त्वित्येतद्व्याख्यावसरे प्रागेव निरस्तत्वात्। एतच्चोपलक्षणम्। वाचारभ्यस्यारम्भणमिति युज्यते शब्द इति प्रागुदाहृतछान्दोग्यभाष्योक्तनपुंसकानुपपत्तिदोषश्च ध्येयः। **ब्रह्मणोऽपीति**। त्वत्पक्षे वाचेत्यस्य शब्दपरत्वात् शब्देनारभ्यते व्यवह्रियत इत्यस्य ब्रह्मण्यपि भावात्। वागिन्द्रियपरत्वे वाचा वागिन्द्रियेण व्यवह्रियमाणत्वरूपारम्भणस्य ब्रह्मणोऽपि सत्त्वादिति भावः। उक्त इत्येतत्कर्मणि निष्ठान्तमुपेत्याधुनार्थमाह श्रुत्या **वाचारम्भणमित्येवोक्त इति**।

सु०— दूषणान्तरमाह पुनरुक्तिरिति।

अनु०— पुनरुक्तिर्नामधेयम्

इतिशब्दोऽत्राध्याहार्यः, आगामिनो वा काकाक्षिन्यायेनोभयत्र सम्बन्धः। **नामधेयम्** इत्येतत् 'नामधेयमात्रं ह्येतदनृतम्' इति परेण व्याख्यातम्, तस्य वाचारम्भणमित्यनेनैव गतार्थत्वान्नामधेयमिति पुनरुक्तिः स्यात्।

सु०— अथ विकारो नामधेयं च द्वयमपि वाचारम्भणमिति व्याख्यानम्; तथाऽपि विकारशब्देनैवाभिधेयाभिधानयोर्ग्रहणसम्भवात् नामधेयमिति पुनरुक्तिरेव, तन्नामरूपाभ्यां व्याक्रियत इत्यादिश्रुतेः।

परि०— ननु कथं विकारशब्देनैव शब्दार्थयोर्द्वयोरपि ग्रहणमित्यत आह **तन्नामरूपाभ्यामिति**। तत् = तेजोबन्नम्।

सु०— दोषान्तरमाह इतीत्यस्येति।

अनु०— इतीत्यस्य निरर्थता॥

मृत्तिकायाः सत्यत्वं हि परस्य विवक्षितम्। तत्र मृत्तिकैव सत्येति वक्त(व्यम्)व्ये इतिशब्दस्तु निरर्थक एव। स हि क्वचित्पदार्थविपर्यासकृत्, क्वचिद्धेतौ, क्वाप्येवमित्यर्थे, कुत्रचिदादिशब्दार्थे, क्वचित्प्रकारार्थे, क्वचित्परिसमाप्तौ। न चात्रै(ते)वमादिष्वन्यतमेनार्थेन अर्थवान्।

अस्माकं तु 'शब्दादर्थे सम्प्रत्यय' इति मृत्तिकाऽर्थे प्राप्ते तत्परिहारेण शब्दस्वरूपग्रहणार्थं तदुपपत्तिः।

परि०— क्वचित्पदार्थविपर्यासकृदिति। व्यक्तमेतज्जिज्ञासासूत्रे 'इतिशब्दोऽत्रये' इत्येतद्व्याख्यानसुधायाम्। **क्वचिद्धेताविति**। एतच्च ग्रन्थ एव तत्र तत्र व्यक्तम्। **एवमित्यर्थ इति**। 'विकारशब्दान्नेति चेदि'त्यादौ।

आदिशब्दार्थ इति । 'य इमे ग्राम इष्टापूर्ते दत्तमित्युपासते' इत्यादौ । प्रकारार्थ इति । आत्मेत्येवोपासीत । आत्मेति तूपगच्छन्तीत्यादौ ।

सु०— परिणामवादिनोऽपि कृद्योगे तृतीयाया अङ्गीकृतत्वात्, ल्युटः कर्मणि व्याख्यातत्वात्, वाचारम्भणं विकारो नामधेयमित्येतेषां पदानामन्वयाभावेन पदान्तराध्याहारस्येष्टत्वात्, अश्रुतकल्पनम्; नामधेयस्यापि विकारग्रहणेन ग्रहणसम्भवात् पुनरुक्तिः, इतिशब्दस्य निरर्थकता चेति स्फुटत्वान्नोक्तम् ।

ननु तेनेतिशब्दः प्रकारवचन इत्युक्तम्, तत्कथं निरर्थकता । उच्यते । कार्यकारणयोर्भेदाशङ्कानिरासार्थं हीदमुच्यते, तत्र यत्सत्तया मृत्तिका सती तयैव मृण्मयं सत्यमिति व्याचक्षाणेन वक्तव्यम्, केयं सत्ता विवक्षितेति । स्वरूपसत्ता चेत् साध्याविशिष्टता, यो हि कार्यकारणयोर्भेदं मन्यते, स कथं कारणस्वरूपेणैव कार्यं स्वरूपवदित्यङ्गीकुर्यात् । अथ सामान्यसत्ता; साऽनैकान्तिकी, न हि महिषसत्तया सन्नश्वो महिषान्न भिद्यते । अथ मृत्तिकासत्ताधीनसत्ताकं मृण्मयमिति विवक्षितमिति, तथाऽपि कुलालादिसत्ताधीनसत्ताकमपि भवतीत्यनैकान्त्यमेव । विरुद्धं च(चै)तत्, यद्यदधीनं तदेव तदिति । अतो विवक्षितसाधनानुपयोगित्वात् इतिशब्दस्य तन्मतेऽपि निरर्थकतैवेति ।

परि०— परिणामवादिनोऽपीति । तदीयं व्याख्यानं प्राक् प्रदर्शितम् । इतिशब्दसार्थक्यमाशङ्क्य निराह ननु इत्यादिना निरर्थकतैवेति इत्यन्तेन । साध्याविशिष्टतैवेति । उपादानोपादेयाभेदरूपसाध्याविशिष्टतेत्यर्थः ।

सु०— इदानीं यथा सोम्येत्यादीनि दृष्टान्तवाक्यानि स्वमतेन व्याकरिष्यन् परकीयव्याख्यायां तावद्दोषमाह एक इति ।

अनु०— **एकः पिण्डो मणिश्चेति पदवैयर्थ्यमेव च ।**
विकारित्वविवक्षायां

पदसमुच्चये प्रथमः चशब्दः । इतिशब्दस्य प्रत्येकं सम्बन्धः । वैयर्थ्यं विगतार्थत्वं विरुद्धार्थत्वं च । एवशब्देन वैयर्थ्यस्यापरिहार्यतामाह । चशब्दस्य विवर्तविवक्षायां चेत्यर्थः ।

जगतो ब्रह्मविकारत्वेन तदारोपितत्वेन चैकविज्ञानेन सर्वविज्ञाने विवक्षिते मृदा विज्ञातया मृण्मयं विज्ञातं स्यात्, लोहेन विज्ञातेन लोहमयं विज्ञातं स्यात्, कृष्णायसा विज्ञातेन कार्ष्णायसं विज्ञातं स्यादित्येतावता पूर्णत्वात्त्रयाणामेकशब्दानां पिण्डमणिनखनिकृन्तन-

शब्दानां सर्वशब्दानां च विगतार्थत्वं स्यात् । सर्वमृण्मयादीनामेकमृत्पिण्डादिविकारत्वाभावाद्विरुद्धार्थता च स्यात्।

आरोपितत्वं त्वेकस्यापि मृण्मयस्यैकस्मिन्मृत्पिण्डे नास्ति, कुतः सर्वस्य । युक्त्या समर्थ्यत इति चेत्, तर्हि विवादपदत्वेन दृष्टान्तताऽनुपपत्तिः । 'लौकिकपरीक्षकाणां यस्मिन्नर्थे बुद्धिसाम्यं स दृष्टान्त' इति हि न्यायविदः । किन्तु घटादीनामबाधितप्रत्यक्षादिसिद्धत्वेन युक्तिरेवाभासभूतेति परमाणुपुञ्जवादनिरासे वक्ष्यते।

आरोपितत्वेऽपि नैकस्मिन्सर्वमित्येकादिपदानां वैयर्थ्यमेव।

नन्वेकेनेति परमकारणस्यैकत्वं, पिण्डेनेति कार्याभिमुख्यं, सर्वमिति कार्यनानात्वं विवक्षितम्; अतः कथं वैयर्थ्यमिति । मैवम् । दार्ष्टान्तिकवाक्ये तद्विवक्षायामत्र वैयर्थ्यापरिहारात्।

परि०— पदसमुच्चय इति । उक्तानुक्तपदानां समुच्चय इत्यर्थः । तद्व्यनक्ति **त्रयाणामित्यादिना** । विवर्तपक्षेऽयं दृष्टान्तोऽत्यन्तायुक्त इत्याह **आरोपितत्वं त्विति**। विवर्तवादी शङ्कते **युक्त्येति**। ननु युक्त्या साधिते सति लौकिकपरीक्षकाणां तत्र बुद्धिसाम्यं स्यात्। अन्यथा तत्साधकयुक्तेः का गतिः स्यादिति भावेन पृच्छति **किं त्विति**। उत्तरयति **घटादीनामिति**। **वक्ष्यते** समयपादे 'समुदाय उभयहेतुकेऽपी'ति नये। **नैकस्मिन्सर्वमितीति**। इतिशब्दो हेतौ । येनाश्रुतं श्रुतमित्यादिप्रतिज्ञावाक्ये अर्थविशेषविवक्षार्थमेकादिपदं सार्थकमित्याशङ्क्य तर्हि तत्रैव एकादिपदं प्रयोज्यम्। न तु दृष्टान्तेषु। तत्र तु प्रयोगो व्यर्थ एवेति निराह **नन्वेकेत्यादिना**।

सु०— "अपि चाद्ययोर्दृष्टान्तयोः कार्यकारणभावमात्रमस्ति, किन्त्वेकादिपदवैयर्थ्यमेव। इदं तु सर्वथा नोपपद्यते, 'यथा सोम्यैकेन नखनिकृन्तनेने'ति; नखनिकृन्तनस्य अन्त्यावयवित्वेन कार्ष्णायसान्तरं प्रति कारणत्वस्यैवासम्भवात्; किम्वेकस्य सर्वं प्रती"त्याह **न चेति**।

अनु०— **न चैकनखकृन्तनम्।**
सर्वं कार्ष्णायसं च स्यात्

सर्वं च इति द्वितीयचशब्दसम्बन्धः।

यद्यत्र दृष्टान्तत्रये न विकारविवर्तविवक्षा, किं तर्हि विवक्षितमित्यत आह **अत** इति।

अतः सादृश्य एव च।
विवक्षाऽत्र तु नित्यत्वे प्राधान्ये चोक्तवर्त्मना॥

आदिशब्दार्थ इति। 'य इमे ग्राम इष्टापूर्ते दत्तमित्युपासते' इत्यादौ। प्रकारार्थ इति। आत्मेत्येवोपासीत। आत्मेति तूपगच्छन्तीत्यादौ।

सु०— परिणामवादिनोऽपि कृद्योगे तृतीयाया अङ्गीकृतत्वात्, ल्युटः कर्मणि व्याख्या-तत्वात्, वाचारम्भणं विकारो नामधेयमित्येतेषां पदानामन्वयाभावेन पदान्तराध्याहारस्येष्ट-त्वात्, अश्रुतकल्पनम्; नामधेयस्यापि विकारग्रहणेन ग्रहणसम्भवात् पुनरुक्तिः, इतिशब्दस्य निरर्थकता चेति स्फुटत्वान्नोक्तम्।

ननु तेनेतिशब्दः प्रकारवचन इत्युक्तम्, तत्कथं निरर्थकता। उच्यते। कार्यकारणयो-र्भेदाशङ्कानिरासार्थं हीदमुच्यते, तत्र यत्सत्तया मृत्तिका सती तयैव मृण्मयं सत्यमिति व्याच-क्षाणेन वक्तव्यम्, केयं सत्ता विवक्षितेति। स्वरूपसत्ता चेत् साध्याविशिष्टता, यो हि कार्य-कारणयोर्भेदं मन्यते, स कथं कारणस्वरूपेणैव कार्यं स्वरूपवदित्यङ्गीकुर्यात्। अथ सामान्य-सत्ता; साऽनैकान्तिकी, न हि महिषसत्तया सन्नश्वो महिषान्न भिद्यते। अथ मृत्तिकासत्ताधीन-सत्ताकं मृण्मयमिति विवक्षितमिति, तथाऽपि कुलालादिसत्ताधीनसत्ताकमपि भवतीत्यनैका-न्त्यमेव। विरुद्धं च(चै)तत्, यद्यदधीनं तदेव तदिति। अतो विवक्षितसाधनानुपयोगित्वात् इतिशब्दस्य तन्मतेऽपि निरर्थकतैवेति।

परि०— परिणामवादिनोऽपीति। तदीयं व्याख्यानं प्राक् प्रदर्शितम्। इतिशब्दसार्थक्यमाशङ्क्य निराह ननु इत्यादिना निरर्थकतैवेति इत्यन्तेन। साध्याविशिष्टतैवेति। उपादानोपादेयाभेदरूपसाध्याविशिष्टतेत्यर्थः।

सु०— इदानीं यथा सोम्येत्यादीनि दृष्टान्तवाक्यानि स्वमतेन व्याकरिष्यन् परकीय-व्याख्यायां तावद्दोषमाह एक इति।

अनु०— **एकः पिण्डो मणिश्चेति पदवैयर्थ्यमेव च।**
विकारित्वविवक्षायां

पदसमुच्चये प्रथमः चशब्दः। इतिशब्दस्य प्रत्येकं सम्बन्धः। वैयर्थ्यं विगतार्थत्वं विरु-द्धार्थत्वं च। एवशब्देन वैयर्थ्यस्यापरिहार्यतामाह। चशब्दस्य विवर्तविवक्षायां चेत्यर्थः।

जगतो ब्रह्मविकारत्वेन तदारोपितत्वेन चैकविज्ञानेन सर्वविज्ञाने विवक्षिते मृदा विज्ञा-तया मृण्मयं विज्ञातं स्यात्, लोहेन विज्ञातेन लोहमयं विज्ञातं स्यात्, कृष्णायसा विज्ञातेन कार्ष्णायसं विज्ञातं स्यादित्येतावता पूर्णत्वात्त्रयाणामेकशब्दानां पिण्डमणिनखनिकृन्तन-

शब्दानां सर्वशब्दानां च विगतार्थत्वं स्यात् । सर्वमृण्मयादीनामेकमृत्पिण्डादिविकारत्वाभावाद्विरुद्धार्थता च स्यात्।

आरोपितत्वं त्वेकस्यापि मृण्मयस्यैकस्मिन्मृत्पिण्डे नास्ति, कुतः सर्वस्य । युक्त्या समर्थ्यत इति चेत्, तर्हि विवादपदत्वेन दृष्टान्तताऽनुपपत्तिः । 'लौकिकपरीक्षकाणां यस्मिन्नर्थे बुद्धिसाम्यं स दृष्टान्त' इति हि न्यायविदः । किन्तु घटादीनामबाधितप्रत्यक्षादिसिद्धत्वेन युक्तिरेवाभासभूतेति परमाणुपुञ्जवादनिरासे वक्ष्यते।

आरोपितत्वेऽपि नैकस्मिन्सर्वमित्येकादिपदानां वैयर्थ्यमेव।

नन्वेकेनेति परमकारणस्यैकत्वं, पिण्डेनेति कार्याभिमुख्यं, सर्वमिति कार्यनानात्वं विवक्षितम्; अतः कथं वैयर्थ्यमिति । मैवम् । दार्ष्टान्तिकवाक्ये तद्विवक्षायामत्र वैयर्थ्यापरिहारात्।

परि०— पदसमुच्चय इति । उक्तानुक्तपदानां समुच्चय इत्यर्थः । तद्व्यनक्ति **त्रयाणामित्यादिना** । विवर्तपक्षेऽयं दृष्टान्तोऽत्यन्तायुक्त इत्याह **आरोपितत्वं त्विति**। विवर्तवादी शङ्कते **युक्त्येति**। ननु युक्त्या साधिते सति लौकिकपरीक्षकाणां तत्र बुद्धिसाम्यं स्यात्। अन्यथा तत्साधकयुक्तेः का गतिः स्यादिति भावेन पृच्छति **किं त्विति**। उत्तरयति **घटादीनामिति**। **वक्ष्यते** समयपादे 'समुदाय उभयहेतुकेऽपी'ति नये। **नैकस्मिन्सर्वमितीति**। इतिशब्दो हेतौ । येनाश्रुतं श्रुतमित्यादिप्रतिज्ञावाक्ये अर्थविशेषविवक्षार्थमेकादिपदं सार्थकमित्याशङ्क्य तर्हि तत्रैव एकादिपदं प्रयोज्यम्। न तु दृष्टान्तेषु। तत्र तु प्रयोगो व्यर्थ एवेति निराह **नन्वेकेत्यादिना**।

सु०— "अपि चाद्ययोर्दृष्टान्तयोः कार्यकारणभावमात्रमस्ति, किन्त्वेकादिपदवैयर्थ्यमेव। इदं तु सर्वथा नोपपद्यते, 'यथा सोम्यैकेन नखनिकृन्तनेने'ति; नखनिकृन्तनस्य अन्त्यावयवित्वेन कार्ष्णायसान्तरं प्रति कारणत्वस्यैवासम्भवात्; किम्वेकस्य सर्वं प्रती"त्याह न चेति।

अनु०— **न चैकनखकृन्तनम्।**
सर्वं कार्ष्णायसं च स्यात्

सर्वं च इति द्वितीयचशब्दसम्बन्धः।

यद्यत्र दृष्टान्तत्रये न विकारविवर्तविवक्षा, किं तर्हि विवक्षितमित्यत आह **अत इति**।

अतः सादृश्य एव च।
विवक्षाऽत्र तु नित्यत्वे प्राधान्ये चोक्तवर्त्मना॥

अर्थान्तरस्य दूषितत्वादित्यर्थः । चशब्दावितरेतरसमुच्चये । तुशब्देन नित्यत्वं विशिनष्टि । नित्यत्वं प्राधान्योपपादकमेव, न तु स्वतन्त्रमेकविज्ञानेन सर्वविज्ञानस्येति । मृत्पिण्डादिदृष्टान्तत्रयं सादृश्यविषयम्, वाचारम्भणम् इत्यादि तु प्राधान्यविषयमिति विवेक्तव्यम् । वाचारम्भणदृष्टान्तस्य पूर्वमेव व्याख्यातत्वात् किं पुनर्वचनेनेति चेन्न, बुद्ध्यारोहार्थमुक्तस्याप्यनुक्तेन सहैकेन वाक्येनोक्तिसम्भवादित्याशयेनोक्तम् **उक्तेति** । सादृश्यादेकविज्ञानेन सर्वविज्ञानमाचार्येणान्यत्र व्युत्पादितमत्रानुसन्धेयम् । तथा मृत्पिण्डादिदृष्टान्तानामवान्तरभेदोऽपीति ।

परि०— **सर्वविज्ञानस्येति** । इतिशब्दस्येति विशिनष्टीति पूर्वेणान्वयः । **अन्यत्रेति** । 'सादृश्याच्चैकस्त्रीज्ञानादन्यस्त्रीज्ञानमि'ति तत्त्वनिर्णये व्युत्पादितमत्रानुसन्धेयमित्यर्थः । **अवान्तरभेदोऽपीति** । 'यथा मृत्पिण्डविज्ञानात् सादृश्यादेव मृण्मयाः । विज्ञायन्ते तथा विष्णोः सादृश्याज्जगदेव च । यथा स्वर्णस्य विज्ञानात् सर्वे लोहमयास्तथा । प्राधान्याद्विष्णुविज्ञानाद्विज्ञातं स्याज्जगत्सदा । अत्यल्पेऽपि हि विज्ञाते सदृशे तादृशं बहु । ज्ञायते नखकृन्तन्या यथा सर्वमयोमयम् । किमु विष्णोर्बहोर्ज्ञानादत्यल्पं जगदीदृशम् । अनन्याधीनविज्ञानादन्याधीनं तथैव च । मृदयोलोहनाम्नां हि ज्ञानात् साङ्केतिकं यथा' इति छान्दोग्यभाष्योक्तोऽत्र अनुसन्धेय इत्यर्थः । बृहद्भाष्ये तु 'सादृश्य एव नखनिकृन्तनदृष्टान्तः । अभ्यासः तात्पर्यार्थ इत्युक्तम् ।

सु०— नन्वस्मिन्नपि पक्षे 'सदेव सोम्येदमग्र आसीत्' इत्यादेरुत्तरग्रन्थस्य सङ्गत्यभावो दोषः । अस्माकं तु कार्यकारणभावादिप्रपञ्चार्थत्वेन अस्त्युपयोग इत्यत आह **प्राधान्येति** ।

अनु०— प्राधान्यप्रतिपत्त्यर्थं सृष्ट्यादेश्चैव(ष) विस्तरः ।

आदिपदेन प्रलयेऽवस्थानं, त्रिवृत्करणं, जीवरूपेण प्रवेशनमित्यादिकं गृह्यते । प्राधान्याद्ब्रह्मज्ञानेन सर्वज्ञानस्य फलं भवतीत्युक्ते, कुतस्तस्य प्राधान्यमित्याशङ्कायां, तत्प्रतिपत्त्यर्थं सृष्ट्यादेः प्रतिपादक एष ग्रन्थविस्तरः प्रवृत्तोऽतः कथमसङ्गतिरिति । चशब्दोऽवधारणे, न तूपादानत्वादिप्रतिपत्त्यर्थमिति । न ह्युपादानं प्रेक्षापूर्वं कार्यं करोति, नाप्यधिष्ठानमध्यस्तम् । **एष चेति** वा सम्बन्धः । तेन 'अपागादग्नेरग्नित्वम्' इत्याद्यपि परस्य ब्रह्मणः प्राधान्यप्रतिपत्त्यर्थमेवेत्युक्तं भवति । तथा चोक्तं भाष्ये ।

परि०— **जीवरूपेणेति** । 'अनेन जीवेनात्मनानुप्रविश्ये'तिवाक्योक्तजीवशब्दितानिरुद्धरूपेण प्रवेशनमित्यर्थः । **अधिष्ठानमध्यस्तमिति** । अधिष्ठानं कर्तृ अध्यस्तं कर्म प्रेक्षापूर्वं करोतीत्यनुषङ्गः । एष चेत्यन्वितश्चशब्दोऽनुक्तसमुच्चय इति भावेनाह **तेनेति** । 'यदग्ने रोहितं रूपं तेजसस्तद्रूपं यच्छुक्लं तदपां यत्कृष्णं तदन्नस्य

अपागादग्नेरग्नित्वं वाचारम्भणं विकारो नामधेयं त्रीणि रूपाणीत्येव सत्यमि'त्याद्यस्यादित्यादेरस्यादित्याद्यभाव-कथनमित्यर्थः। तथा चोक्तं भाष्य इति। 'अतो यल्लोहितं रूपं श्रियन्तद्रूपसम्भवमि'त्यादिना। 'एक एवाद्वितीयोऽसावतः सर्वोत्तमत्वतः' इत्यन्तेन षष्ठे छान्दोग्यभाष्ये उक्तमित्यर्थः।

सु०— विवर्तमतनिराकरणमुपसंहरति **तस्मादिति।**

अनु०— तस्मात्केनापि मार्गेण न विवर्तमतं भवेत् ॥

केनापि मार्गेणेति। ब्रह्माविद्यापक्षेण वा, जीवाविद्यापक्षेण वा, एकजीवमतेन वा, अनेकजीवमतेन वा, स्वपक्षसाधनेन वा, परपक्षनिरासेन वा, युक्तिपर्यालोचनया वा, श्रुति-पर्यालोचनया वा, विचारितमिति शेषः। **न भवेत्** उपपन्नमित्यध्याहारः। ततः किमित्यत आह **तदिति।**

तदसङ्ख्यातदोषेतं हेयमेव शुभार्थिभिः।

तत् = विवर्तमतम्, तस्मादिति वा। तस्यैव विवरणं असङ्ख्यातदोषेतं यस्मादिति। **हेयमेव** तत्, न तु तदुक्तरीत्या सूत्रार्थो ग्राह्यः।

एतेन परमतनिराकरणस्यासङ्गतिरपि निरस्ता वेदितव्या।

परि०— एतेनेति। तदुक्तरीत्या सूत्रार्थस्याग्राह्यत्वफलकथनेनेत्यर्थः। अन्यथाऽत्रोक्तसूत्रार्थस्य निःशङ्कं परिग्रहानापत्तेरिति भावः।

सु०— यद्युक्तातिरिक्तदोषाः सन्ति, तर्हि दूषणाभिधानाय प्रवृत्तैर्वक्तव्याः, किमुपरमेण; इत्यत आह **असङ्ख्यत्वेनेति।**

अनु०— असङ्ख्यत्वेन दोषाणां ग्रन्थाधिक्यभयादपि ॥
उपरम्यते

दोषाणाम् अतिबहुत्वेन कांश्चिदुक्त्वा केषाञ्चिदुपलक्षणे(णत्वे) नैव उपरन्तव्यम्। उपलक्षणं चैतावताऽपि भवतीति **उपरम्यते** इति।

सर्वेऽपि वक्तव्याः, किमुपलक्षणत्वेनेत्यत उक्तम् **ग्रन्थेति।** ग्रन्थाधिक्ये हि श्रोतृणां प्रवृत्तिः न स्यात्, तथा च कृतमप्यकृतं स्यादिति भयादपीत्यर्थः॥

यदि नोपादानतया विभ्रमाधिष्ठानतया वा, ब्रह्मणो जगत्कारणत्वं, कीदृशं तर्हि जन्मादि-सूत्रेऽभिहितमित्यत आह **तत इति**।

अनु०— **ततो विष्णुरिच्छापूर्वकमश्रमः।**
करोति पितृवद्विश्वं

परिणामादिवादस्य निरस्तत्वादित्यर्थः। **पितृवदिच्छापूर्वकम्** इति कर्तृत्वेन निमित्तत्वमभिप्रैति। विचित्रानेककार्यकर्तृत्वे श्रमादिदोषाः प्रसज्यन्त इत्यत उक्तम् **अश्रम इति**। तदुक्तमन्तर्याम्यधिकरणे। यद्वाऽश्रम इत्यनेनेदमभिप्रैति, 'अधिकं तु भेदनिर्देशादि'त्यादिना ब्रह्मणः श्रमादिर्निरसिष्यते, न चोपादानादेः श्रमादिप्रसक्तिरस्ति; अतोऽपि कर्तृत्वमेवाभिप्रेतं सूत्रकारस्येति।

परि०— **अन्तर्याम्यधिकरण इति**। 'रमणं नातियत्नस्य विक्षेपादेव युज्यते' इत्यादिना 'कथमात्म-प्रतीपकमि'त्यन्तेन श्रमाभाव इत्येतदुक्तमित्यर्थः। अश्रम इत्युक्तेरर्थवत्त्वाय हेतुगर्भविशेषणमुपेत्याह **यद्वेति**। **इत्यादिनेति**। इतरव्यपदेशादिति युक्तिपादीयाधिकरणगुणसूत्रादिनेत्यर्थः।

सु०— एवमस्मिन्नध्याये परब्रह्मणि नारायणे प्रतिपादितस्य सकलश्रुतिसमन्वयस्य फलं जन्मादिसूत्रोदितलक्षणसिद्धिमुपसंहरति **पूर्णेति**।

पूर्णाशेषगुणात्मकः ॥ ६ ॥

॥ इति श्रीमदानन्दतीर्थभगवत्पादाचार्यविरचिते श्रीमद्ब्रह्मसूत्रानुव्याख्याने प्रथमाध्यायस्य चतुर्थः पादः ॥

पूर्णाः प्रत्येकं निरवधिकाः।

परि०— **जन्मादिसूत्रोदितेति**। एतच्चोपलक्षणम्। जिज्ञासासूत्रस्थब्रह्मपदोक्तप्रधानलक्षणमित्यपि ध्येयम्। तेन सकलश्रुतिसमन्वयः फलमिति युक्तम्। यद्वा 'जन्माद्यस्येति सूत्रेण गुणसर्वस्वसिद्धये। ब्रह्मणो लक्षणं प्रोक्तमि'-त्यानन्दमयनयानुव्याख्यानोक्त्या जन्मादिहेतुत्वलक्षणसिद्ध्या प्रधानलक्षणं फलतः सिद्ध्यतीति भावेन जन्मादिसूत्रे-त्येवोक्तम्। मूले गुणपदेन स्रष्टृत्वादीनां तदाक्षिप्तज्ञानानन्दादीनां अज्ञानदुःखद्वेषादिदोषाभावानां च ग्रहः। जन्मा-दीतिपदेन जन्मसूत्रमादिसूत्रं च ग्राह्यमित्येके। मूलेऽशेषगुणेति जन्मादिसूत्रोक्तगुणाष्टकस्यैव ग्रहः। अतो जन्मादिसूत्रेति युक्त-मित्यन्ये। अशेषपदेन अपौनरुक्त्यायाह **पूर्णाः प्रत्येकं निरवधिका इति**।

॥ इति श्रीमत्सुधीन्द्रतीर्थपूज्यपादशिष्यश्रीराघवेन्द्रयतिकृते श्रीमन्न्यायसुधापरिमळे प्रथमाध्यायस्य चतुर्थः पादः ॥

सु०—

इति श्रीमत्पूर्णप्रमतिभगवत्पादसुकृते-
रनुव्याख्यानस्य प्रगुणजयतीर्थाख्ययतिना ।
कृतायां टीकायां विषमपदवाक्यार्थविवृता-
वयं पूर्वाध्याये चरमचरणः पर्यवसितः ॥

॥ इति श्रीमन्न्यायसुधायां प्रथमाध्यायस्य चतुर्थः पादः ॥

॥ इति प्रथमाध्यायः ॥

★ ★ ★

इति
श्रीमद्बादरायणविरचितानां वेदार्थनिर्णयकानां श्रीमद्ब्रह्मसूत्राणां
श्रीमदानन्दतीर्थभगवत्पादाचार्यविरचितस्य द्वितीयव्याख्यानस्य श्रीमदनुव्याख्यानस्य
श्रीजयतीर्थविरचितायां विषमपदवाक्यार्थविवृतौ टीकायां श्रीमन्न्यायसुधायां
श्रीमद्राघवेन्द्रयतिविरचितायां परिमलटिप्पण्या च समलंकृतायां
प्रथमाध्यायः सम्पूर्णः ॥

अनेन कर्मणा एतद्ग्रन्थप्रतिपाद्यः
समस्तगुर्वन्तर्गतभारतीरमणमुख्यप्राणान्तर्गतसीतापतिश्रीमन्मूलरामचन्द्रः प्रीयताम् ।
प्रीतो भवतु ॥
श्रीकृष्णार्पणमस्तु ॥

कायेन वाचा मनसेन्द्रियैर्वा बुध्याऽऽत्मना वाऽनुसृतःस्वभावम् ।
करोमि यद्यत्सकलं परस्मै नारायणायेति समर्पयामि ॥

★ ★ ★

श्रीमज्जयतीर्थयतिकृता

श्रीमन्न्यायसुधा

श्रीमद्राघवेन्द्रतीर्थकृत 'परिमळ' टिप्पणीसमेता

॥ श्रीमद्धनुमद्भीममध्वान्तर्गतरामकृष्णवेदव्यासात्मकलक्ष्मीहयग्रीवाय नमः ॥

॥ श्रीगुरुभ्यो नमः ॥ हरिः ॐ ॥

अथ द्वितीयाध्यायः

अथ द्वितीयाध्यायस्य प्रथमः पादः

॥ अथ स्मृत्यधिकरणम् ॥ २-१-१ ॥

॥ श्रीगुरुभ्यो नमः ॥ हरिः ॐ ॥

सु॰— यत्पदं वेदसंवेद्यं कटाक्षेणापि वीक्षितुम् ।
न क्षमन्ते विमतयस्तमुपासे श्रियः पतिम् ॥ १ ॥

परि॰— भवापदो विनश्यन्ति यत्पादस्मृतिमात्रतः ।
तं वन्दे कुमतध्वान्तभास्करं नृहरिं सदा ॥

करिष्यमाणैतदध्यायार्थप्रतिपादनम् एवंविधभगवदुपासनरूपमिति भावेन अध्यायादौ मङ्गलमाचरति **यत्पद-मिति**। यस्य स्वरूपम् । अथवा **यत्पदं** = यस्य – परमात्मनः, पदं – पादम् । **कटाक्षेणापि** इत्यादेः तद्विषयमल्पमपि ज्ञानं सम्पादयितुमशक्ता इत्यर्थः । **विमतयः** विरुद्धमतियुक्ताः ।

सु॰— एकवाक्यता(दि)सिद्धये प्रथमाध्यायार्थसङ्गतत्वेन द्वितीयाध्यायार्थं विवक्षुरबुद्धिस्थेन सङ्गतेर्दर्शयितुमशक्यत्वात् प्रथमाध्यायार्थं तावदनुवदति उक्त इति ।

अनु॰— उक्तः समन्वयः साक्षात्

(सकल)जगज्जन्मादिनिमित्तकारणे सार्वज्ञ्यसर्वैश्वर्याद्यनन्तगुणपरिपूर्णे अविद्याद्यवद्यगन्धविधुरे परे ब्रह्मणि नारायणे स्वरवर्णपदवाक्यमहावाक्यरूपस्य समस्तस्य शास्त्रस्य, साक्षात् परममुख्यया वृत्त्या न तु लक्षणया, तथा महातात्पर्येण न तु पारार्थ्येन, समन्वयः, प्रथमेऽध्याये, समर्थित इत्यर्थः।

यद्यपि समन्वयशब्देनैव साक्षादित्यर्थो लभ्यते, तथाऽपि परकीयसंशब्दव्याख्याननिरसनेऽवहितैर्भवितव्यमिति सूचनाय तद्व्याख्यानमिदं कृतमित्यदोषः। अथवा समन्वयशब्देन मुख्यया वृत्त्याऽन्वयः प्रतीयते, परममुख्यया तु वृत्त्या अन्वयं दर्शयितुं साक्षात् इत्युक्तम्। यद्वा न प्रधानपरमाण्वादिनिरसनेन उपादानत्वादिप्रतिपादनेन च परम्परया, किन्तु साक्षादेवेत्यनेनाचष्टे।

परि॰— **एकवाक्यतासिद्धय इति**। पादचतुष्टयात्मकेऽस्मिन्निति योज्यम्। एकवाक्यतादीति क्वचित्पाठः। तत्रादिपदेन पूर्वोत्तरभेदसिद्धये चेत्यपि ग्राह्यम्। द्वितीयाध्यायार्थं विवक्षुरित्यन्वयः। 'अर्थैकत्वादेकं वाक्यमि'त्युक्तं जिज्ञासानयसुधायाम्। कथं विवक्षुरित्यतः **प्रथमाध्यायार्थसङ्गतत्वेनेति**। 'ततो विष्णुरिच्छापूर्वकमश्रमः। करोति पितृवद्विश्वं पूर्णाशेषगुणात्मक' इति पूर्वपादान्तोक्तं विभक्तिपरिणामेन अनुषज्य योजयति **जगज्जन्मादीति**। जन्मादिहेतुत्वेन लब्धं ब्रह्मपदेनोक्तमाह **सार्वज्ञ्येत्यादि**। अत एव **अविद्याद्यवद्यगन्धविधुर इति**। ननु सकलगुणपूर्णत्वस्य प्रथमाध्यायार्थत्वात् तदनुवादस्यैव कर्तव्यत्वेन अविद्याद्यवद्यगन्धविधुर इत्यस्य द्वितीयाध्यायार्थत्वेन कथं तदनुवाद इति चेन्न। अर्थात्सिद्धस्यापि तदर्थत्वात्। प्रकृते च यस्मिन्यस्मिन्नधिकरणे यो यो गुण उच्यते तद्विरोधिदोषराहित्यस्यार्थाल्लब्धत्वात् तदर्थत्वेनानुवादो युक्त एव। अत एव सार्वज्ञ्यसर्वैश्वर्याद्यनन्तगुणपरिपूर्ण इत्युक्त्या सार्वज्ञ्यादिविरोध्यविद्यादिदोषराहित्यमेवानूदितवानिति भावः। गुणपूर्णत्वं निर्दोषत्वं च सूत्रादिस्थब्रह्मपदलब्धमिति भावेनोक्तं **ब्रह्मणीति**। तच्च ब्रह्म जन्मादिहेतुत्वलक्षणबलात् चिदचिद्विलक्षणमेव न जीवादिरूपम्। येन ततः सार्वज्ञ्यादिगुणपूर्त्यादिरलाभः स्यादिति भावेनोक्तं **पर इति**। साक्षादित्यनुवादः। परमेत्यादि व्याख्या। **पारार्थ्येनेति**। धर्मादिशेषत्वेनेत्यर्थः। पौनरुक्त्यमाशङ्क्य निराह **यद्यपीति**। समन्वयशब्दस्थसंशब्देनेत्यर्थः। **इत्यर्थो लभ्यत इति**। साक्षात्पदस्य यः परममुख्यत्वरूपोऽर्थ उक्तः स लभ्यत इत्यर्थः। तथैव समन्वयसूत्रादावुक्तेरिति भावः॥ **परकीयेति**। अमुख्यवृत्तिरूपेत्यर्थः। तद्व्याख्यानं = संशब्दव्याख्यानम्। **उपादानत्वादीति**। प्रकृतिश्चेत्यादिसूत्रैः (ब्रह्मणः) उपादानत्वप्रतिपादकवाक्यमुपादानपरत्वेन ब्रह्मणोऽप्युपादानत्वात्तत्परम् इति परम्परया समन्वयप्रतिपादनेन च इत्यर्थः॥ **परम्परयेति**। प्रधानादिस्वरूपस्यैव निरासे ब्रह्मण उपादानत्वे च साधिते सति सदेव सोम्येत्यादेर्निरर्थकत्वायोगेनार्थादीश्वरार्थत्वं सेत्स्यतीत्येवं न भवति किन्तु प्रधानादिस्वरूपे सत्यपि क्वचिद्वाक्ये तस्य प्रतिपाद्यत्वेऽपि परममुख्यवृत्त्या साक्षादेवेत्यर्थः।

सु०— एवं प्रथमाध्यायार्थमभिधाय तत्सङ्गतत्वेन द्वितीयाध्यायार्थमाह **अविरोध** इति।

अनु०— **अविरोधोऽत्र साध्यते।**

अत्र उक्तेऽर्थे **अविरोधः** विरोधाभावः अत्र व्याचिख्यासिततया बुद्धिसन्निहिते द्वितीये-(ऽध्याये) **साध्यते**।

अनेन अस्य अध्यायस्य अतीताध्यायेन कार्यकारणभावलक्षण(ा)सङ्गतिः सूचिता भवति। सकलशास्त्रस्य समन्वयेन जगज्जन्मादिकारणत्वे समस्तगुणपूर्णत्वेऽशेषदोषविधुरत्वे च परस्य ब्रह्मणोऽभिहित एव (हि) तत्र विरोधः स्फुरति । नान्यथा, निराश्रयत्वात् । विरोधस्फूर्ताविव तदभावसाधनस्यावसरो नेतरथा, अप्राप्तप्रतिषेधायोगात् । अतोऽतीता-ध्यायार्थस्य कारणत्वमेतदध्यायार्थस्य कार्यत्वं निश्चीयते।

अथवा श्रुतिसमन्वयेनोपपादितोऽप्यर्थो न तावच्छ्रोतॄणां दृढनिरूढो भवति, यावदत्र प्रतीते विरोधाभावो न साध्यते, विरोधेन श्रुतीनामेवाप्रामाण्यशङ्कनात्। तथा चानुपपादितकल्प एवापद्यते। विरोधाभावसाधने तु भवत्येव दृढनिरूढः। यथोक्तम्, 'विमृश्य पक्षप्रतिपक्षाभ्या-मर्थावधारणं निर्णयः' इति। अतो विपरीतकार्यकारणभावलक्षणा अनयोः सङ्गतिः।

ननूक्तार्थे विरोधस्तत्र तत्रैव परिहृतः, किमत्र परि(तत्किमपरमव)शिष्यते यदर्थमध्या-यान्तरारम्भः। सत्यम्, प्रतिवक्ष्यत्यत्राचार्यः।

परि०— 'अत्रे'त्यनुवादेनार्थद्वयोक्तिः उक्तेऽर्थे द्वितीयेऽध्याये इति च। प्रथमाध्यायेन प्रकृतत्वादस्तूक्तेऽर्थे इत्येतदर्थकत्वं 'अत्रे'त्यस्य । द्वितीयेऽध्याये इत्येतदर्थकत्वं कथम् । तस्य अप्रकृतत्वादित्यत आह **व्याचि-ख्यासिततयेति** । **अनेनेति** । द्वितीयपादेन । सन्न्यायरत्नावल्युक्तां तावदादौ व्यनक्ति **सकलेति** । तां, उपलक्षणं मत्वा 'विरोधहीनस्य स्यात्समन्वयता यत' इति तार्तीयानुव्याख्योक्तां चाह **अथवेति**। **यथोक्तमिति**। तार्किकैः॥ **विमृश्येति** । सन्देहमुत्पाद्येत्यर्थः । विचार्येति वा । स्वपक्षसाधनपरपक्षनिरासाभ्यां विमृश्य क्रियमाणमिति शेषः । परार्थनिर्णयलक्षणमिदम् । तेन स्वपक्षसाधनादिना विना जायमाने करस्थितामलकनिर्णये नाव्याप्तिरिति ध्येयम् । **तत्रतत्रैवेति** । 'विकारशब्दान्नेति चेन्न प्राचुर्यात्', 'उपदेशभेदान्नेति चेन्नोभयस्मिन्नप्यविरोधादि'त्यादिनेति भावः । **प्रतिवक्ष्यतीति** । 'विरोधस्सर्ववैशिष्ट्ये यो द्वितीये निरस्यते । नारायणस्य त्वध्याये नद्यन्ये नत्रतत्रगाः' इत्यादिना 'श्रुतेस्तु शब्दमूलत्वादि'त्यधिकरणान्ते प्रतिवक्ष्यतीत्यर्थः ।

सु०— नन्वेवमध्यायस्याविरोधलक्षणैकार्थत्वेनैकवाक्यत्वे सति पादभेदः किन्निबन्धनः । तत्राप्यस्य पादस्य प्राथम्यं किन्निबन्धनमित्यपेक्षायामाह **चतुर्विधस्येति** ।

अनु०— **चतुर्विधस्य तस्यादौ यौक्तः**

तस्य अविरोधस्य । निर्धारणे षष्ठी । **आदौ** **प्रथमपादे** । **अविरोधः** साध्यत इत्यनुवर्तते । 'चतुर्विधस्य तस्य' इत्यनुवादात् 'स चतुर्विध' इति लभ्यते ।

तदयमर्थः । यद्यप्युक्तेऽर्थे विरोधाभाव इत्येकोऽर्थः, तथाऽपि युक्तिसमयश्रुतिन्यायोपेतश्रुतिविरोधाभावरूपावान्तरभेदेन स चतुर्विधो भवति, तत्प्रतिपादनेन चतुर्णां पादानां भेदो युज्यते । तस्य चतुर्विधस्यापि विरोधाभावस्य मध्ये, युक्तिविरोधाभावः प्रथमपादे साध्यते; सर्वेषामपि विरोधानां युक्त्युपजीवित्वेन तद्विरोधस्य प्रबलतया तदभावसाधनस्य प्राथम्योपपत्तेः, युक्तिपुरस्कारेण प्रवर्तना(मानत्वा)च्च विचारशास्त्रस्येति ।

ननु कथमभावस्य चातुर्विध्यम् ।

उच्यते । चतुर्विधा हि विरोधिनो(न्यो) युक्त्यादयः, तदुपधानात् विरोधोऽपि चतुर्विधोऽभिधीयते, ततस्तत्प्रतियोगिकोऽभावोऽपि तथोच्यते । अत एव **यौक्त** इत्युपपन्नम्, अभावस्यापि परम्परया युक्तिसम्बन्धित्वात् ।

अथवाऽविरोधपदसन्निधापितो विरोधस्तस्येति परामृश्यते । तथा च विरोधस्य युक्त्याद्युपधानेन चतुर्विधत्वात् तदभावसाधनेन पादभेदो युज्यते । **चतुर्विधस्य तस्य** विरोधस्य मध्ये **यौक्तः** विरोधः **आदौ**, उक्तप्रकारेण प्रबलो यतस्तस्मात् तदभावोऽत्रादौ साध्यत इति योजनीयम् ।

यद्वा **तस्य** इति विरोधिपरामर्शोऽयम्, तस्याप्यविरोधपदेन बुद्धिसन्निहितत्वात् । अविरोधो हि विरोध(निरूपण)ाधीननिरूपणः । विरोधश्च विरोधिना विना नोपपद्यते । ततश्च विरोधिनो युक्त्यादिभेदेन चतुर्विधत्वा(त्त)द्विरोधाभावसाधनेन पादभेदोपपत्तिः । **चतुर्विधस्य** अपि **तस्य** विरोधिनो मध्ये, युक्तेः प्रबलत्वात्, **आदौ यौक्तो** युक्तिसम्बन्धी विरोधाभावः, साध्यत इति योज्यम् ।

परि०— **निर्धारणे षष्ठीति**। गुणक्रियाजातिभिः यतः पृथक्करणं तत्र 'यतश्च निर्धारणं' इति सूत्रेण षष्ठी-त्यर्थः। अस्मिन्पक्षे यौक्त इत्यस्य घटनामाह **चतुर्विधस्येति**। युक्तेः प्राधान्ये हेत्वन्तरं **युक्तिपुरस्कारेणेति**। **ननु कथमिति**। अभावस्य स्वतो विधाऽसम्भवादिति भावः।

सु०— प्रथमाधिकरणे विशेषमाह तत्रापीति।

अनु०— तत्रापि च स्मृतेः ॥

अपिपदम् आदावित्यस्यानुकर्षणार्थम्, **'तत्र युक्तिविरोधाभावप्रतिपादके अपि पाद'** इति अनौचित्यशङ्कासूचनार्थं वा। चशब्देन 'अविरोधः साध्यत' इत्येतदनुकृष्यते। **स्मृतेः** पाशुपतादिकायाः। यद्यपि स्मृतेरित्यस्य न नञर्थेन सम्बन्धो घटते, विरोधश्च समासे गुणभूतः, तथाऽपि बुद्ध्या विविक्तेन तेन सम्बन्धः सम्भवति।

परि०— **इत्यनौचित्यशङ्कासूचनार्थं वेति**। तत्सूचने सत्येव 'तस्याश्चतुःस्वरूपत्वादि'ति परिहारो युक्तः स्यादिति भावः। **न घटत इति**। तस्याः विरोधकत्वेनाविरोधोपपादकत्वाभावादिति भावः। अत एव 'न सङ्कोचोप-सङ्कहादि'ति सूत्रे पूर्वस्मादविरोधपदाकर्षे सति सङ्कोचोपसङ्कहादपीति पञ्चम्या अविरोधपदेनान्वयास्यात्। पूर्वस्मात् बुद्ध्या विभागेन विरोधपदमात्रमाकृष्यत इति भावेन पृथक् नञुपात्त इति भावः। ननु स्मृतेरित्यस्य नञर्थेन सम्बन्धा-भावेऽपि विरोध इत्यनेन सम्बन्धो भविष्यतीत्यत आह **विरोधश्चेति**। **समासे** नञ्समासे। **गुणभूतः** क्रिया-सापेक्षत्वेनेति शेषः। **तेन** विरोध इत्यनेन।

सु०— युक्तिविरोधपरिहारलक्षणेऽत्र पादे स्मृतिविरोधपरिहारो न कर्तव्योऽसङ्गत-त्वात्, कर्तव्यतायां वा प्राथम्यं कुतः; इत्यत आह तस्या इति।

अनु०— तस्याश्चतुस्स्वरूपत्वात्

तस्याः पाशुपतादिस्मृतेर्युक्तिसमयादिविरोधिचतुस्स्वरूपत्वात्।

एतदुक्तं भवति। पाशुपतादिस्मृतयो हि स्वयमामाभिमतवाक्यतया समयरूपा अपि स्वाभिमतार्थे युक्तीः श्रुतीश्च संवादयन्त्यो युक्तिसमयादिविरोधिचतुष्टयरूपाः। ततश्चोक्तेऽर्थे तद्विरोधपरिहारोऽध्यायेऽन्तर्भवत्येव; किन्तु पादचतुष्टयार्थसङ्गतोऽ(प्य)यं न निष्कृष्यैकत्रैव पादेऽन्तर्भवति, ततोऽध्यायादौ तदन्ते वा वक्तव्यः, प्रथमातिक्रमे च कारणं न किञ्चिदस्तीति आद्याधिकरणे निरूप्यत इति।

एवञ्च 'तत्रापि च स्मृतेः' इत्ययमुक्तस्यापवादो भवन्नपि न सर्वथेत्युक्तं भवति; समयादिविरोधस्यापि परिहारेण निष्कृष्टपादार्थाभावात्, युक्तिविरोधपरिहारस्यापि भावेन अन्तर्भावसम्भवाच्च।

परि०— तावता कथमसङ्गतिनिरास इत्यत आह एतदुक्तं भवतीति। अपवादत्वं सर्वथैवापवादत्वं नेत्येतत् द्वयमपि व्यनक्ति समयादीति।

सु०— एकस्यैवाधिकरणस्य पादचतुष्टयार्थसम्बन्धेन चतुरस्वरूपत्वकथन(नेन)-प्रसङ्गाच्छिष्याणां शास्त्रे बहुमानोत्पादनायान्यदपि चातुर्विध्यं वक्ति **प्रत्येकमिति।**

अनु०— **प्रत्येकं चतुरात्मकाः।**
पादाः सर्वे तदंशाश्च

चत्वारोऽपि **पादाः प्रत्येकं चतुरात्मकाः** पादचतुष्टयार्थवन्तो द्रष्टव्याः। तद्यथा। युक्तिविरोधपरिहारलक्षणोऽप्ययं पादः समयादित्रयविरोधपरिहारात्मकोऽपि भवति, तथा समयविरोधपरिहारलक्षणोऽपि द्वितीयो युक्त्यादित्रयविरोधपरिहारात्मकोऽपि भवतीत्यादि। **पादा** इत्येवोक्ते सन्निहितत्वादेतदध्यायगता एवेति ज्ञायते, तदर्थं **सर्वे** इत्युक्तम्, सर्वाध्याय-सम्बन्धिनोऽपीत्यर्थः। यो यदध्यायगतः पादः स तदध्याय(गत)पादचतुष्टयार्थवानवधे(से)यः।

न केवलमेवं पादाः, किन्तु तदंशाश्च ते पादा अंशा येषां ते तदंशा अध्याया इत्यर्थः, प्रथमाध्यायः समन्वयस्येव अविरोधादित्रयस्यापि प्रतिपादको भवतीत्यादि। पादानां चतुरात्मकत्वेऽधिकरणानां तथात्वं सिद्धमेव।

न च एवम् अध्यायादिभेदानुपपत्तिः पौनरुक्त्यदोषश्चेति वाच्यम्, विवक्षाभेदेन सामञ्जस्यात्। यदा प्रथमः समन्वयार्थो विवक्ष्यते न तदा तदर्थतेतरेषामित्यादि।

परि०— विवक्षाभेदेन सामञ्जस्यादित्येतद्व्यनक्ति यदा प्रथम इति।

सु०— अन्यदपि चातुर्विध्यं शास्त्रस्य दर्शयति **मूर्तीनामिति।**

अनु०— **मूर्तीनां वर्णमागमात्॥**

चतसृणां वासुदेवादि**मूर्तीनां** प्रतिपादकत्वेनापि चतुरात्मकत्वं ज्ञातव्यमिति योजना। नन्वेतदुक्तमेव, पुनः कस्मादुच्यत इत्यत आह **वर्णमिति।**

अत्र **आगमात्** इत्याङ्द्वयस्योपश्लेषो द्रष्टव्यः। तत्राद्यस्यारभ्येत्यर्थः, द्वितीयोऽभिविधौ। **आगम** इति चतुरध्यायिशास्त्रमुच्यते।

ततश्चायमर्थः। न केवलं प्रत्यक्षरं प्रतिपदं प्रतिसूत्रं प्रत्यधिकरणं किन्त्वेतच्छास्त्रगतमेकं वर्णमारभ्य आ सर्वशास्त्रात्, प्रत्यधिकरणं प्रतिपादं प्रत्यध्यायं समस्तेन शास्त्रेण च, चतस्रो मूर्तयः प्रतिपाद्यन्त इत्यर्थः।

कुत एतदवगन्तव्यमित्यत आह **आगमादिति**। वृहत्तन्त्रादेरित्यर्थः।

परि०— उक्तमेवेति। प्रथमपादान्ते। 'वर्णमागमादि'त्यत्र आ आगमादिति पदच्छेदभ्रान्तिं निराचष्टे **अत्रागमादित्याङ्द्वयस्येति**। तथा च आ आ आगमादिति पदविभागः कार्य इति भावः। आगमादित्यनेनाभिविध्यर्थकाङ्सम्बन्धमकृत्वा आगमादीनि वृहत्तन्त्रादीनीति व्याख्यातमिति ध्येयम्। (प्रथम)प्रथमपादान्तोक्तमनुवदति **न केवलमिति**। **वृहत्तन्त्रादेरिति**। तथैव प्रागुक्तेरिति भावः।

सु०— एतत्पादाधिकरणपूर्वपक्षसिद्धान्तयुक्तीः सङ्क्षेपेणाह आप्ततेत्यादिना।

अनु०—

आप्तता समताऽदृष्टिश्रुतिसाम्यबलोद्भवाः।
सर्वानुसारो लघुता विशेषादर्शनाफले॥
इष्टासिद्धिश्च नियमः पूर्वपक्षेषु युक्तयः।
एता एव त्वतिबलाः सिद्धान्तस्य नियामिकाः॥

परि०— आप्ततेत्यादिनेति। आप्ततेत्यादियुक्तिमालाया न्यायविवरण एव विवृतत्वादत्राव्याख्यानमिति पूर्वाध्याय एव व्यक्तम्। आद्यनये **आप्तता**॥ १॥ न विलक्षणत्वादित्यत्र **समता**॥ २॥ अभिमानीत्यत्र **अदृष्टिः**॥३॥ असदिति चेदित्यत्र **श्रुतिसाम्यम्**॥ ४॥ भोक्त्रापत्तेरित्यत्र **बलोद्भवः**॥ ५॥ तदनन्यत्वनये **सर्वानुसारः**॥ ६॥ इतरव्यपदेशादित्यत्र **लघुता**॥ ७॥ अधिकं त्वित्यत्र **विशेषादर्शनम्**॥ ८॥ न प्रयोजनेत्यत्र **अफलम्**॥ ९॥ वैषम्येत्यत्र **इष्टासिद्धिः**॥ १०॥ सर्वधर्मेत्यत्र **नियम** इति विवेकः॥ ११॥

सु०— उक्तार्थं स्मृतिविरोधेनाक्षिप्य समादधत्सूत्रम्—

ब्र०सू०— ॐ स्मृत्यनवकाशदोषप्रसङ्ग इति चेन्नान्यस्मृत्यनवकाशदोषप्रसङ्गात् ॐ॥

अस्यार्थः। यदुक्तं परस्य ब्रह्मणो विष्णोः सकलजगज्जन्मादिकारणत्वं सार्वज्ञ्यादिसकलगुणपूर्णत्वं समस्तदोषदूरत्वं च तदयुक्तम्, पाशुपतसाङ्ख्यबौद्धार्हतादिस्मृतिविरुद्ध-

त्वात् । ता हि शिवप्रभृतीनामेव जगज्जन्मादिकारणत्वादिकं प्रतिपादयन्ति । न च तासामन्योऽवकाशोऽस्ति येन प्रतीतेऽप्यर्थे तात्पर्याभावं प्रतीमः, अन्यथा तासां स्मृतीनामनवकाशेन अप्रामाण्यलक्षणदोषप्रसङ्ग इति । तन्न, पुरुषोत्तमस्यैव पञ्चरात्रादिस्मृतिभिरखिलजगत्कारणत्वादेरुक्तत्वात्, अपर(न्य)था तासां पाशुपतादि(स्मृति)भ्योऽन्यासां पञ्चरात्रादिस्मृतीनामवकाशान्तराभावेन अप्रामाण्यदोषप्रसङ्गादिति ।

"तत्राक्षेपस्तावदयमयुक्तः, श्रुतिसमन्वयेनास्यार्थस्य साधितत्वात्, श्रुतिविरुद्धानां (च) स्मृतीनामप्रामाण्यस्येष्टत्वात्, श्रुतिसमन्वयन्यायेन पाशुपतादिस्मृतीनामपि परब्रह्मणि समन्वयेन शिवार्चनादिपरत्वेन वा सावकाशत्वाच्च ।

समाधानमपीदमयुक्तम्, सकलशास्त्रप्रमाणकत्वमुक्तार्थस्याभिधाय इदानीं स्मृतिमात्रोपादाने कारणाभावात् । पराभिधित्सितं दोषमवबुध्य श्रुतिपरित्यागस्त्वयुक्तः, किन्तु स परिहर्तव्यः, अन्यथा प्रागपि श्रुतिः अनादेया स्यात् ।

किञ्च पञ्चरात्रादिस्मृतीनामप्रामाण्यं परस्येष्टमेव, वासुदेवार्चनादिपरतया सावकाशताऽपि तेन सम्भाव्येत, साम्यापादनमात्रेऽपि परस्यैव जयो निश्चयप्रतिबन्धकत्वात्" इत्यतो निर्दलं पूर्वपक्षं तावदुज्जीवयति **आप्तैरिति** ।

अनु०— **आप्तैः प्रत्यक्षतो दृष्ट्वा प्रोक्तमर्थं कथं श्रुतिः ।**
पिपीलिकालिपिनिभा वारयेत्सर्वगा हि ते ॥

अयमिहाभिसन्धिः पूर्वपक्षिणः । श्रुतिविरोधेन स्मृतीनाम् अप्रामाण्यमभिलषता प्रबलदुर्बलत्वे सर्वथा समर्थनीये, अन्यथाऽतिप्रसङ्गात् ।

न तावत् प्रामाण्यकारणभावाभावाभ्यां प्राबल्यदौर्बल्ये, प्रामाण्यस्य स्वतस्त्वेन अङ्गीकृतत्वात्, वैपरीत्याच्च । वाक्यप्रामाण्ये हि कारणं वक्तुराप्तत्वम् । वक्तारश्च स्मृतीनामाप्ताः, न श्रुतेः, अपौरुषेयत्वेनाङ्गीकृतत्वात् ।

अत एव न समूलत्वनिर्मूलत्वाभ्याम्, स्मृतीनामाप्तमूलत्वात्, श्रुतेस्तदभावात् ।

नापि कृत्रिमत्वाकृत्रिमत्वाभ्याम्, स्वरूपतोऽप्रयोजकत्वात्, उक्तरीत्या वैपरीत्याच्च ।

तदिदमुक्तम् **आप्तैः** रुद्रकपिलकमलासनादिभिः, **उक्तमर्थं** शिवादीनां जगत्कारणत्वादिकं, **पिपीलिकालिपिनिभा** बुद्धिपूर्वप्रणयहीना, **श्रुतिः, कथं वारयेत्** न कथमपीति ।

परि०— आमैरित्यादिभाष्यमवतारयितुमुपोद्घातमाह **उक्तार्थमित्यादि** । पूर्वाध्यायोक्तार्थमित्यर्थः । एवमग्रेऽपि ज्ञेयम् । तद्विवृण्वन् सूत्रार्थमाह **यदुक्तमित्यादिना** । भाष्याद्युक्तादयमन्योऽर्थ इति ध्येयम् । कथं श्रुतिर्वारयेदित्येतद्व्यावर्त्यमाह **श्रुतीति** । **अस्यार्थस्येति** । 'यदुक्तं परस्ये'त्यादिनोक्तार्थस्येत्यर्थः । 'प्रत्यक्षतो दृष्ट्वे'त्येतद्व्यावर्त्यमाह **श्रुतिविरुद्धानां चेति** । प्रोक्तमित्यत्र प्रशब्दव्यावर्त्यमाह **श्रुतिसमन्वयन्यायेनेति** । सममित्यस्य मया सहितमित्यर्थमुपेत्य तद्व्यावर्त्यमाह **पराभिधित्सितमिति** । परस्याभिधातुमिष्टमित्यर्थः । अवबुद्ध्येत्यनन्तरं कृत इति योज्यम् । तेन ल्यब्नोपपत्तिः । 'हरिपूर्वकाः । किं नाशेषविदः' इत्येतद्व्यावर्त्यमाह **किञ्च पञ्चरात्रादीति** । प्रामाण्यस्य गुणजन्यत्वमुपेत्याह **वैपरीत्याच्चेति** । तदेव व्यनक्ति **वाक्यंति** ।

सु०— **ननु 'औदुम्बरीं स्पृष्ट्वोद्गायेदि'त्यादिश्रुतिविरुद्धानां 'औदुम्बरी सर्वा वेष्टयितव्या' इत्यादिस्मृतीनामप्रामाण्यमुपलब्धम्, तथाऽत्र स्यात् । न स्यात्, वैषम्यात् ॥ श्रुतिमूलतयाऽभिमता हि ताः स्मृतयः, अतस्तासां मूलश्रुत्यनुमापकत्वेन प्रामाण्यमिष्टम् ॥ न च श्रुतिविरुद्धायाः स्मृतेः मूलश्रुत्यनुमापकत्वं सम्भवतीत्यप्रामाण्यमेव युक्तम्, यथाऽऽह जैमिनिः 'विरोधे त्वनपेक्षं स्यादसति ह्यनुमानमि'ति । न चैवं प्रकृते, पाशुपतादिस्मृतीनां शिवादिप्रत्यक्षमूलत्वेन श्रुतिमूलत्वाभावात् । तदिदमाह प्रत्यक्षतो दृष्ट्वेति ।**

ननु तर्हि स्मृतीनामुक्तरीत्या सावकाशत्वान्निरवकाशश्रुतिविरोधेनाप्रामाण्यमस्तु । मैवम्, वैपरीत्यात् । स्मृतयो हि विस्पष्टवादिन्यो न विवक्षितार्थात्प्रच्यावनमर्हन्ति । श्रुतयस्तु अस्फुट(स्पष्ट)विक्षिप्तवादिन्योऽव्यवस्थितालौकिकशाब्दलक्षणविषया अशक्याध्ययनानन्तापरिपूर्णवाक्यरूपा नार्थविशेषनिष्ठा लक्ष्यन्ते, अत एव भवतां मीमांसायासः । एतदपि उक्तं प्रकर्षेणोक्तमिति । विस्पष्टमुक्तमित्यर्थः । पिपीलिकालिपिनिभेति च । अस्फुटे(स्पष्टे)त्यर्थः ।

परि०— **औदुम्बरीमिति** । 'यजमानसम्मितौदुम्बरी भवति' इत्युक्तोदुम्बरवृक्षविकारः यजमानसमपरिमाणस्थाणुविशेषः सदसि नैर्ऋत्य(ति)भागे स्थापितः, तं स्पृष्ट्वोद्गातोद्गायेदित्यर्थः । **वेष्टयितव्येति** । वस्त्रेण स्थाणुः सर्वोऽपि वेष्टनेनाच्छादनीय इत्यर्थः । यदि सर्ववेष्टनं तदौदुम्बरीस्पर्शनं न लभ्यते । यदि स्पर्शनं तदा न सर्ववेष्टनम् । त्रिचतुरङ्गुलमात्रस्य स्पर्शनस्थलस्य वेष्टनेन विना स्थाप्यत्वात् परस्परविरोधो ध्येयः । **अप्रामाण्यमिति** । (गुरुमता)-प्राभाकरमताभिप्रायेण । भट्टमते सर्ववेष्टनस्मृतेः सङ्कोचः प्रामाण्यं च ध्येयम् । निराह **न स्यादिति** । **श्रुतिमूलतयाभिमता हीति** । पूर्वतन्त्रे आद्याध्यायतृतीयपादीयाद्यनये 'धर्मस्य शब्दमूलत्वादशब्दमनपेक्षं स्यादि'त्यत्र तथोक्तेरिति भावः । **यथाऽऽहेति** । तत्रैव द्वितीयेऽधिकरणे । सर्ववेष्टनादिस्मृतीनां प्रत्यक्षश्रुतिविरोधे तु सति तादृशस्मृतिजातं प्रमाणत्वेनानपेक्षं स्यात् आदरणहीनं स्यात् । ननु पूर्वतनस्मृत्याधिकरणन्यायेन मूलश्रुत्यनुमापकतया प्रमाणं किं नेति चेत् । न । हि यस्मादसति श्रुतिविरोधे अनुमानं मूलश्रुत्यनुमापकं तस्मादनपेक्षमेवादिस्मृतिजातमिति सूत्रार्थः ।

अलौकिकशाब्दलक्षणविषया इति। 'प्रचोदयात् अगृभ्णन् रुद्रेभिः ब्राह्मणास' इत्यादीनामलौकिकानि यानि शब्दसम्बन्धिलक्षणानि तद्विषयत्वात्। यद्वा अलौकिकानि शब्दसम्बन्धिलक्षणानि अलौकिकाः शब्दसम्बन्धिविषयाश्च यासामिति बहुव्रीहिः, तानि च न व्यवस्थितानि। क्वचित् 'प्रचोदयेत् अगृह्णन् ब्राह्मणा' इत्यादिप्रयोगस्यापि दर्शनात्। **अनन्तेनेति**। 'अनन्ता वै वेदा' इति श्रुतेरिति भावः। **अपरिपूर्णेति**। 'इषेत्वोर्जेत्वे'त्येवमादेरपि दर्शनादिति भावः।

सु०— किञ्च श्रुतयः तावत् अविस्पष्टार्थाः प्रणेतृव्याख्यानसम्प्रदायविकला न स्वतन्त्राः कमप्यर्थं प्रतिपादयितुमीशते, किन्तु सहजसिद्धेन योगर्धि(र्धी)लब्धेन वा प्रत्यक्षेण अशेषार्थदर्शिनामाप्तानां वचनमनुसृत्य नेतव्याः। यथोक्तम् 'इतिहासपुराणाभ्यां वेदं समुपबृंहयेदि'ति। इतिहासपुराणग्रहणमुपलक्षणम्। तथा च कथं पाशुपतादिस्मृत्युक्तार्थनिवारणाय समर्थाः स्युः। तदिदमुक्तं पिपीलिकालिपिनिभा संवादेन विना कमप्यर्थं प्रतिपादयितुमसमर्था श्रुतिः यद्वचनसंवादापेक्षिणी तैरेव आप्तैः प्रत्यक्षतो दृष्ट्वा प्रोक्तमर्थं कथं वारयेत्। स्वतन्त्र-(स्वातन्त्र्य)दशायामप्रतिपादकत्वात्। पारतन्त्र्ये तु विरोधाभावादेव। किन्तु तदनुसारेणैव नेतव्येति।

परि०— **किन्त्वित्यादि**। यद्यप्येषा शङ्का उपक्रमादिभिरेव वेदार्थो ग्राह्यः न पाशुपतादिभिरित्यर्थसाधकसमन्वयसूत्र एव निरस्ता। तथाप्युपक्रमादयोऽपि तदनुसारेण नेतव्या इत्येवमत्राभिप्रेतमिति चन्द्रिकोक्तं ध्येयम्।

सु०— भवेदेतद्यदि पाशुपतादिस्मृतिप्रणेतृणामाप्तत्वं स्यात्। तदेव कुत इत्यत आह सर्वगा हीति। सर्वं गच्छन्त्यवगच्छन्तीति सर्वगाः। आप्तत्वोपलक्षणमेतत्। ते रुद्रादयः। हि इति तत्र प्रमाणप्रसिद्धिं द्योतयति।

अथवा सर्वज्ञत्वमेवात्र प्रमाणप्रसिद्ध्या साध्यते, तत एवान्यस्य सिद्धेः।

तथा हि। हरिहरहिरण्यगर्भास्तावत्सर्वज्ञतया श्रुतीतिहासपुराणेषु प्रसिद्धाः। तत्र हरेरेवावतारा बुद्धर्षभकपिलाः सौगतादिस्मृतिप्रणेतारः। तथा च तेषां मोहाभावेन रागद्वेषयोरप्यभावात् विप्रलिप्सा च निवर्तते।

किञ्च ज्ञानेच्छाप्रयत्नस्थानकरणपाटवानि तावदुपदेशमात्रेण तेषां निश्चीयन्ते। ज्ञानं तु यथार्थमयथार्थं वा स्यात्, इच्छाऽपि प्रतिपिपादयिषा वा विप्रलिप्सा वेति सन्देहोऽवशिष्यते।

तत्राभ्यासदशापन्नोऽयमर्थोऽस्येति सामान्यतो निश्चये भवत्येव तस्य ज्ञानस्य यथार्थत्वनिश्चयः, यथाऽभ्यासदशापन्नमिदमरण्यममीषां म्लेच्छानामतोऽस्मिन्नेते मार्गाभिज्ञा इति पान्थानामेव निश्चयः।

विप्रलिप्सा च हेतुदर्शनेन व्याप्ता हेतौ सति स्यात्। स च द्विरूपः। स्वोपकारः परापकारो वा। न तावत्पान्थेषु विमार्गेण प्रतिष्ठमानेषु म्लेच्छानां कश्चित्स्वोपकारः; स्वस्य गृहीतत्वात्, शरीरस्य च करणीयान्तराभावात्, भावे वा परित्यागायोगात्। नापि द्वितीयः, न ह्यनुन्मत्ता अनपकारिणमपकुर्वते; नापि परापकारमात्रं पुरुषार्थः, तथा सति सर्वः सर्वमपकुर्यादिति। एवं विप्रलिप्साऽपि निवार्यते।

अनभ्यासदशापन्ने तु विषये प्रमाणान्तरसंवादात्प्रवृत्तिसामर्थ्याद्वा मोहविप्रलिप्सयोर्निवृत्तिः; इत्यतो म्लेच्छा अप्याप्ता भवन्ति, किमुत महानुभावा रुद्रादय इति॥

परि०— आप्तत्वेति । विवक्षितार्थतत्त्वज्ञानाविप्रलिप्साकरणपाटवविवक्षाल्पधर्मचतुष्टयवत्त्वोपलक्षणमित्यर्थः । **अन्यस्येति** । आप्तशब्दार्थप्रविष्टाविप्रलिप्सादिधर्मस्येत्यर्थः । **मोहाभावेनेति** । मिथ्याज्ञानकार्यत्वाद्रागद्वेषयोरिति भावः । **विप्रलिप्सा निवर्तत इति** । रागादिमूलत्वात् तस्या इति भावः । **ज्ञानेति** । विवक्षितवाक्यार्थज्ञानम्। इच्छा वाक्यप्रयोगेच्छा। प्रयत्नः प्रयोगानुकूलो व्यापारः। 'अकुहविसर्जनीयानां कण्ठः, इचुयशानां तालु' इत्यादिनोक्तकण्ठताल्वादिस्थानरूपकरणपाटवमित्येतानीत्यर्थः । पाटवपदं प्रयत्नेऽप्यन्वेति । तथा च विवृतमूष्मणां स्वराणां च स्पृष्टं प्रयतनं स्पर्शानामित्याद्युक्तविवृतादिप्रयत्नपाटवमर्थ इत्येके । ज्ञानयाथार्थ्यनिश्चयप्रकारं हेतुदृष्टा(न्ताभ्यां)न्तोक्त्या व्यनक्ति **तत्रेत्यादिना**। अविप्रलिप्सां च दृष्टान्तेन व्यनक्ति **विप्रलिप्सा चेति**। अरण्यवासिषु म्लेच्छेषु पान्थविषयकविप्रलिप्सा चेत्यर्थः। **हेतौ सति** हेतुज्ञाने सतीत्यर्थः। **प्रतिष्ठमानेषु** गच्छत्स्वित्यर्थः। 'समवप्रविभ्यःस्थ' इति प्रपूर्वस्य तिष्ठतेरात्मनेपदम्। द्रव्यापहार एवोपकार इत्यत आह **स्वस्येति**। द्रव्यस्येत्यर्थः। तदीयं शरीरं अस्ति खल्वित्यत आह **शरीरस्य चेति**। **अनभ्यासेति**। म्लेच्छानामिति योज्यम्। रुद्रादय इतीतिपदस्य तत एवान्यस्य सिद्धेरिति पूर्वेणान्वयः।

सु०— एवं पूर्वपक्षसूत्राभिप्रायमभिधाय सिद्धान्तसूत्रतात्पर्यमाह इति चेदिति।

अनु०— इति चेद्यशेषज्ञा रुद्राद्या हरिपूर्वकाः।
किन्नाशेषविदः

तन्नेति शेषः। कुतः। निश्चिते हि पाशुपतादिस्मृतिप्रामाण्ये तद्विरुद्धं विष्णोः सर्वजगत्कारणत्वादिकम् असत् स्यात्। न चैवम्, सत्प्रतिपक्षत्वात्। आस्तां तावत् श्रुतिः, पञ्चरात्रादिस्मृतयो हि विष्णोरेव सकलजगत्कारणत्वादिकमभिदधाना दृश्यन्ते।

ननु विरुद्धयोः प्रमाणयोः साम्ये सति सत्प्रतिपक्षता स्यात्। न चैवं प्रकृते; पाशुपतादिस्मृतीनामाप्तप्रणीतत्वात्, विस्पष्टवादित्वेन निरवकाशत्वाच्च; पञ्चरात्रादिस्मृतीनां तदभावा-

दित्यत आह **यदीति** । **अशेषज्ञा** अशेषविद इत्याप्तत्वोपलक्षणम् । **हरिपूर्वका** हरिमनुप्रभृतयः पञ्चरात्रादिस्मृतिप्रणेतारः । येन न्यायेन पाशुपतादिस्मृतीनामाप्तरचितत्वमुपेयते तेनैव पञ्चरात्रादीनामपि तदुपेयम्, न च विशेषहेतुरस्तीति भावः । उपलक्षणं चैतत्, विस्पष्टवादित्वेन निर-(नि)वकाशत्वं च द्रष्टव्यम् ।

परि०— सिद्धान्तः— **दृश्यन्त इति** । भाष्यकारैः तत्र तत्र बहुधोदाहृतत्वात् तासामिति भावः । आप्तत्वोपलक्षणमित्येतदुपलक्षणम् । पूर्वोक्तदिशा तत एव अन्यस्य लाभो वेत्यपि ध्येयम् । हरिकारणका इति भ्रमं निराह **हरिमनुप्रभृतय इति** । **अनवकाशत्वं चेति** । पञ्चरात्रादिस्मृतीनामिति योज्यम् । एतेन श्रुतिपरित्यागो न सिद्धान्ते युक्त इति पूर्वकृतचोद्यं निरस्तं ध्येयम् ।

सु०— किमतो यद्येवमित्यत आह **मानमिति** ।

अनु०— **मानं ह्युभयत्र समं भवेत् ॥**

हिशब्दो हेतौ । यस्मादेवं तस्मात् **उभयत्र** पूर्वपक्षसिद्धान्तयोः **मानं** स्मृतिद्वयं **समं भवेत्** । तथा च पाशुपतादिस्मृतीनां सत्प्रतिपक्षत्वं स्थितमिति शेषः ।

ननु ये विरुद्धे प्रमाणे न तयोः साम्यम्, शुक्तिरजतज्ञानयोस्तदभावदर्शनात् । ये च समे न तयोर्विरोधः, पटः शुक्लो दीर्घश्चेत्यत्र तदभावात् । तत्कथं पाशुपतादिस्मृतेः सत्प्रतिपक्षत्वसम्भवः । सम्भवेऽपि जितं परेण, सिद्धान्तनिर्णयस्यायोगादित्यत आह **मानमिति** । **उभयत्र** द्वयोस्स्मरणयोर्मध्ये यत् **समं** सह मया मूलप्रमाणेन वर्तते, तदेव मानम्, अन्यदप्रमाणम् ।

एतदुक्तं भवति । विशेषानिर्धारणायामेव सत्प्रतिपक्षत्वम्, वस्तुतस्तु समूलं मानम्, अन्यदमानमिति ।

ननु समूलत्वेन प्रामाण्यावधारणे प्रामाण्यस्य परतस्त्वापत्तिः । मैवम् । परस्परविरोधेन अप्रामाण्यशङ्काप्राप्तौ समूलत्वेन तदपनयनात् । तथा **उभयत्र** स्मरणे यत्पञ्चरात्रादिस्मरणं **समं** समूलप्रमाणं संवादिप्रमाणान्तरोपेतं च, तदेव **मानं भवेत्** न तु पाशुपतादिकम्, मूलाद्यभावात्; अतो नोक्तदोष इति योज्यम् । वक्ष्येते हि श्रुतिमूलत्वतत्संवादित्वे च पञ्चरात्रादीनाम् ।

परि०— **प्रमाणे इति** । प्रमाणत्वेन प्रतीते इत्यर्थः । **शुक्तीति** । शुक्तिज्ञानतदध्यस्तरजतज्ञानयोरित्यर्थः । **तदभावेति** । बाध्यबाधकभावदृष्टेरिति भावः । **समे इति** । बाध्यबाधकभावशून्ये इत्यर्थः । **मूलप्रमाणेनेति** । विष्ण्वाद्याप्तिरूपमूलप्रमाणेनेत्यर्थः । श्रुतिरूपमूलप्रमाणेन चेत्यर्थः । 'उभयत्र समं भवेदि'त्यस्यार्थान्तरमाह **तथो-**

भयत्रेति । संवादिप्रमाणान्तरेति । श्रुतिरूपेत्यर्थः । नोक्तेति । ननु ये विरुद्धे इत्यादिनोक्तदोष इत्यर्थः । वक्ष्येते हीति । उत्तराधिकरणे । श्रुतिमूलत्वं श्रुतितोऽर्थमुपलभ्य रचितत्वम् ।

सु०— ननु कथं पाशुपतादिस्मृतीनां निर्मूलत्वम्, यावता पशुपतिप्रभृतीनामाप्तिस्तत्र मूलमुदितेत्यत आह **न चेति** ।

अनु०— न चाप्तिनिश्चयस्तत्र शक्यते व्यभिचारतः ।

तत्र शिवादिषु, निश्चयोपायाभावादिति शेषः ।

ननूक्तमत्र 'सर्वगा हि ते' इति । मैवम्, 'नित्यं वृद्धिक्षयापेतमि'त्यादिना परमपुरुषादितरेषां सार्वज्ञ्याभावस्योक्तत्वात्, श्रुत्यादीनां चोपचरितत्वात् ।

नन्वस्ति तावद् विष्णोरनुपचरितसार्वज्ञ्यम्; शिवादीनामप्युपायोपेयविषयम्, किं गङ्गावालुकाकीटसङ्ख्यापरिज्ञानेन । सत्यम्, न तावत्तत्त्वज्ञानमेवाप्तिः, विप्रलम्भकेऽतिव्याप्तेरित्याह **व्यभिचारत इति** ।

परि०— उक्तत्वादिति । आद्याध्यायतृतीयपादान्ते । ननूक्तं श्रुतीतिहासपुराणप्रसिद्धं शिवादेः सार्वज्ञ्यमिति । तत्राह **श्रुत्यादीनां चेति** । विवक्षितार्थतत्त्वज्ञानं शिवादीनामस्तीति शङ्कते **नन्वस्तीति** । **उपायोपेयेति** । साधनसाध्यविषयमित्यर्थः । तावता आप्तिमूलत्वं न प्राप्तमेवेति निराह **सत्यमित्यादिना** । व्यभिचारशब्दार्थं वदन्नेवाह अतिव्याप्तेरित्याहेति । निश्चय इतीतिशब्दस्य अथोच्यतेति पूर्वेणान्वयः ।

सु०— अथोच्येत सर्वज्ञानां मोहाभावात्तन्मूलयो रागद्वेषयोरभावे विप्रलिप्साऽपि निवर्तत इत्याप्तिनिश्चय इति । किं तत्र सर्वेऽपि तीर्थकरा आप्ता इत्यङ्गीकृत्यैवमनुमीयते, उत स्वस्वाभिमतमेकमेव ।

आद्यं दूषयति **व्यभिचारत इति** । पञ्चरात्रादिस्मृतिप्रणेतरि नारायणे अस्याङ्गीकारस्य भग्नत्वादित्यर्थः । अभङ्गे वा सिद्धं नः समीहितम् ॥ यद्वा, व्यभिचारोऽन्योन्यविरोधः । न हि परस्परविरुद्धवादिनः सर्वेऽप्याप्ता इत्यङ्गीकर्तुमुचितम्, वस्तुविकल्पप्रसङ्गात् ।

द्वितीयं पराचष्टे **व्यभिचारत इति** । यस्य तीर्थकरस्याप्तत्वं नाङ्गीक्रियते तत्रैव सार्वज्ञ्यस्य व्यभिचारादित्यर्थः । न च तत्र सार्वज्ञ्यं नाङ्गीक्रियत इति युक्तम्, समानन्यायत्वात् । अथ हेतुं विशिंष्यात् तदा सन्दिग्धासिद्ध्यादिकम् ।

परि०— **तीर्थकराः** । शास्त्रकाराः । **वस्तुविकल्पप्रसङ्गादिति** । शिवादिरूपं वस्तु जगत्कारणं भवति न भवति चेति विकल्पस्यायोगादिति भावः । ननु शिव आप्तः रागद्वेषविदूरत्वे सति तत्त्वज्ञानित्वादिति वा विप्रलम्भहेतुप्रयोजनशून्यत्वे सतीति वा हेतुविशेषणान्न व्यभिचार इत्यत आह **अथेति** । आदिपदेन सन्दिग्धव्यभिचारग्रहः । पक्षे हेतुसन्देहस्येव विपक्षेऽपि तत्सन्देहस्यावर्जनादिति भावः ।

सु०— यदप्युक्तं ज्ञानेच्छाप्रयत्नस्थानकरणपाटवानि तावदुपदेशमात्रेण निश्चीयन्त इति; तन्न, अपटुकरणानामप्युपदेशदर्शनेन व्यभिचारादित्याह व्यभिचारत इति । उपदेशविशेषणे चोक्तो दोषः ।

निश्चीयतां ज्ञानम्, तस्य याथार्थ्यं तु कुतः । अभ्यासदशापन्नोऽयम् अर्थोऽस्येति सामान्यनिश्चये सति तत्सिद्धिरिति नेत्याह व्यभिचारत इति । व्यभिचारः विप्रकर्षः; तेषामेव सन्निधानं दुर्लभमस्मदादीनां, दूरे तदीयाभ्यासावधारणमिति भावः ।

विनेयवचनपरम्परया तदवधारणमिति चेत् (न), तीर्थकरान्तरे व्यभिचारादित्याह **व्यभिचारत इति** । तासु तासु स्मृतिष्वभिनिविष्टाः सर्वेऽपि हि तं तमाचार्यं तत्र तत्रार्थेऽभ्यासवन्तमेवाचक्षते । न च तदीयं ज्ञानं यथार्थमेवाङ्गीकर्तुं शक्यं, त्वत्सिद्धान्तविरोधित्वात्, अन्यथा त्वदीयसिद्धान्तस्यावास्तवत्वापातादित्याह **व्यभिचारत इति** । **व्यभिचारः** विरोधः ।

इच्छाऽपि विप्रलिप्सा कुतो नेति वाच्यम् । स्वोपकारपरापकाररूपहेतुदर्शनाभावादिति चेत्, तत्किं स्मृतिप्रणेतारस्सर्वेऽपि न विप्रलम्भकाः । अद्धेति चेत्, अस्य नियमस्य बुद्धादिषु भग्नत्वादित्याह **व्यभिचारत इति** । नियमे च स्वव्याघातः ॥ यस्य कस्यापि विप्रलम्भकत्वे, हेतुदर्शनाभावस्य तत्रैव व्यभिचारः । न हि तत्तत्पुरुषविशेषानुसंहितास्ते ते प्रयोजनविशेषाः पिशितनयनैरस्मदादिभिरवधारयितुं शक्यन्त इत्याशयेनाह **व्यभिचारत इति** ।

केनापि प्रमाणेन हेतूपलम्भाभावोऽविप्रलम्भहेतुरिति चेन्न, सन्दिग्धत्वात् । प्रयोजनाभावोऽविप्रलम्भहेतुः, प्रयोजनाभावश्च परवञ्चनस्यापुरुषार्थत्वादतत्साधनत्वाच्च निश्चीयत इति चेन्न, सम्प्रतिपन्नविप्रलम्भकेषु व्यभिचारादित्याह **व्यभिचारत इति** ।

अपुरुषार्थमपि पुरुषार्थतया विभ्रम्य वञ्चयत्यसाविति चेत् । किं तावता, प्रकृतस्तु विवेकितया नैवमिति चेन्न, तीर्थकरान्तरे अविद्यमानस्य विवेकस्यास्मिन्नवधारणानुपपत्तेः ॥ अथ विश्वहितोपदेशार्थं प्रवृत्त्या विप्रलम्भाभावोऽनुमीयत इति चेन्न, बुद्धादिषु तत्साम्येन

व्यभिचारादित्याह **व्यभिचारत इति**। अथ ते न तथा, किन्त्वयोग्यजनव्यामोहनार्थमिति चेत्, प्रकृतोऽपि न तथेति कुतो निश्चितम्, निश्चयोपायस्येतरत्रापि तुल्यत्वात्।

परि०— उपदेशविशेषणे चेति। अपटुकरणकोपदेशविलक्षणो(पटुकरणको)पदेशत्वादित्यादिरूपेण उपदेशविशेषणे सन्दिग्धासिद्ध्यादिदोष इत्यर्थः। **विनेयेति**। शिष्यवचनपरम्परया रुद्रादीनामुपदिष्टेऽभ्यासपाटवाव-धारणमित्यर्थः। साध्यस्यापि सत्त्वान्न व्यभिचार इत्याशङ्क्य निराह **न चेति**। ज्ञानयाथार्थ्यं निरस्येच्छायाथार्थ्यं च निराह **इच्छेति**। **नियमे चेति**। बुद्धादिष्वपि अविप्रलम्भनियमे च तदभिमतं वस्तु न जगत्कारणम्, किन्तु शिवादि-रेवेत्यादिरस्योक्तिः व्याहन्येतेत्यर्थः। **हेतुदर्शनेति**। स्वोपकारादिरूपहेतुदर्शनाभावस्येत्यर्थः। तत्र हेतोरेवाभावान्न व्यभिचार इत्यतस्तत्र हेतुसत्त्वं व्यनक्ति **न हीति**। पिशितनयनैर्मांसचक्षुष्कैरिति बहुव्रीहिः। ननु शिवादीच्छा न विप्र-लिप्सारूपा केनापि प्रमाणेनानुपलभ्यमानविप्रलम्भनहेतुकत्वादिति साध्यते अतो न दोष इति शङ्कते **केनापीति**। हेतुस्वरूपं वदन्नेव तस्य सन्दिग्धत्वं निरसितुं निश्चितत्वं शङ्कते **प्रयोजनेति**। **अतत्साधनत्वादिति**। पुरुषार्था-साधनत्वाच्चेत्यर्थः। **व्यभिचारादित्याहेति**। प्रयोजनाभावहेतोरविप्रलम्भं प्रति व्यभिचारादित्याहेत्यर्थः। यद्वा अपुरुषार्थत्वादिति हेतोर्व्यभिचारादित्याहेत्यर्थः। **विभ्रम्येति**। भ्रान्त्वेत्यर्थः। अत्र विभ्रम्येति पाठः साधुः। न तु विभ्राम्येति। ल्यपो झलादित्वाभावेन 'अनुनासिकस्य क्विझलोः क्ङिती'ति दीर्घप्राप्तेरभावात्। न च स्थानिवद्भावः। तत्र अनल्विधावित्युक्तेः। अल्य च झलादावित्यल्विधित्वात्। न च समासाद्यपेक्षितबहिरङ्गल्यबपेक्षया क्त्वाप्रत्यय-निमित्तान्तरङ्गदीर्घत्वमेव ल्यबादेशात्पूर्वं भवत्विति शङ्क्यम्। अन्तरङ्गानपि विधीन् बहिरङ्गो ल्यप् बाधत इत्युक्त्या ल्यप एव पूर्वं प्राप्तेः। णिजन्तत्वं त्वत्राशक्यशङ्कम्। तस्मिन्नपि पक्षे 'मितां ह्रस्वः' इति ह्रस्वेन भाव्यतया 'ल्यपि लघु-पूर्वादि'त्ययादेशे विभ्रमय्येति भाव्यत्वाच्च। विभ्राम्यन्निति क्वचित्पाठः। तदा तु न क्लेशः। **असाविति**। सम्प्रति-पन्नविप्रलम्भक इत्यर्थः। तथा च अपुरुषार्थत्वहेतुः तत्र नेति न व्यभिचार इति भावः।

सु०— यदप्युक्तं प्रमाणान्तरसंवादान्मोहविप्रलिप्सयोर्निवृत्तिरिति, तदसत्।

प्रमाणान्तरं हि न तावत्प्रत्यक्षम्, अतीन्द्रियत्वाद्विप्रतिपन्नार्थस्य।

अनुमानं चेद्व्यभिचारो बुद्धादिषु। 'आभासमेव तत्, मदीयं त्वनुमानमेवे'ति चेन्न, यतो निवारयिष्यामस्तव (वचन)चमत्कारं मा त्वरिष्ठा इत्याशयेनाह **व्यभिचारत इति**।

अथागमः, स किं वेदादिरुत तद्विरुद्धं स्मृत्यन्तरमथवा स्वयूथ्यरचितं ग्रन्थान्तरम्। न प्रथमद्वितीयौ, विरोधित्वेन संवादासम्भवादित्याह **व्यभिचारत इति**। नापि तृतीयः, बुद्धादि-प्रणीतस्मृतीनामपि स्वयूथ्यपुरुषान्तरवचनसंवादित्वेन व्यभिचारादित्याह **व्यभिचारत इति**। तेऽपि सन्दिग्धासम्भावा इति चेन्न, प्रकृतेष्वपि तन्निश्चयोपायाभावात्।

परि०— **विप्रतिपन्नार्थस्येति** । जगत्कारणत्वालौकिकश्रेयःसाधनत्वादिरूपार्थस्येत्यर्थः । **अनुमानं चेदिति** । लोकहितैषिभिरुपदिष्टत्वादाप्तोपदिष्टत्वादिरूपमित्यर्थः । **निवारयिष्याम इति** । 'पत्युरसामञ्जस्यादि'त्यत्र । यद्वा 'अधिकारो हि सुलभः' इत्यादिना फलव्यभिचारस्य कर्त्रादिवैगुण्येन समाधातुमशक्यत्वस्य वक्ष्यमाणत्वेन तदभिप्रायेण निवारयिष्याम इत्युक्तम् । **आगम इति** । प्रमाणान्तरमित्यनुकर्षः । **तद्विरुद्धं** पाशुपतादिविरुद्धम् । **व्यभिचारत इतीति** । व्यभिचारोऽत्र विरोधो ध्येयः । **तेऽपीति** । न केवलं बुद्धादयः किं तु बुद्धादियूथ्यपुरुषा अपीत्यर्थः । **प्रकृतेष्वपीति** । पशुपतिप्रभृतिष्वपीत्यर्थः ।

सु०— यच्चोक्तं प्रवृत्तिसामर्थ्याद्व्यामोहविप्रलिप्सयोर्निरास इति । तदयुक्तम् । प्रवृत्तिसामर्थ्यं हि ततोऽर्थमवबुध्य प्रवृत्तस्य फलोपलम्भः ।

न च विप्रतिपन्नस्मृतिफलं स्वर्गापवर्गलक्षणं प्रत्यक्षेणेक्ष्यते, इन्द्रियाणां तादृगर्थाविषयत्वादित्याह व्यभिचारत इति । आभिमुख्येन चारोऽभिचारस्तदभावो व्यभिचारः ।

नाप्यनुमानेन । स्मृतित्वादेर्व्यभिचारित्वात्, अन्यस्य च अभावादित्याह व्यभिचारत इति ।

अथागमेन । सोऽपि न तावत्सम्प्रतिपन्नोऽस्ति । न च विप्रतिपन्नेन, तस्य बौद्धादिविषयेऽपि विद्यमानत्वेन व्यभिचारादित्याह व्यभिचारत इति ।

स्यादेतत् । द्विविधा खलु शिवादिप्रणीता स्मृतिः । एका तावददृष्टं फलमुद्दिश्य प्रवृत्ता, परा तु सम्पदादिकं दृष्टम् । तत्र दृष्टार्थायाः प्रवृत्तिसामर्थ्यं प्रत्यक्षेणोपलभ्यते, ततस्तत्प्रणेतुरासत्वमिति । तन्न, तथाऽपि विप्रतिपन्नस्मृतेराप्तमूलत्वे प्रमाणाभावात् । तत एवास्या अपि तत्सिद्धिरिति चेन्न, व्यभिचारात् । न ह्येकत्राप्तेन सर्वत्रापि तथा भाव्यमिति नियमोऽस्ति; तथा च सति सर्वासामपि स्मृतीनामाप्तमूलतापातात्, तत्रापि दृष्टार्थानां प्रवृत्तिसामर्थ्योपलम्भादित्याह व्यभिचारत इति ।

अङ्गीकृत्य चेदमुदितम् । दृष्टार्थानामपि तासां बहुलं (फल)व्यभिचारो दृश्यते, तथा च कथं तद्दृष्टान्तेनेतरासामाप्तमूलतानुमानमित्याह व्यभिचारत इति ।

किञ्च फलव्यभिचारतः तदंशस्य अनाप्तमूलत्वस्थितौ पशुपतिप्रणीतत्वादेस्तत्र व्यभिचारतः कथमनुमानं स्यादित्याह व्यभिचारत इति ।

तदेवं पाशुपतादिस्मृतीनामाप्तमूलत्वानिश्चयेन निर्मूलानां पञ्चरात्रादिस्मृतिविरोधेन अप्रामाण्यमेव युक्तम् ।

परि०— व्यभिचारत इत्यस्यार्थः **इन्द्रियाणां तादृगर्थाविषयत्वादिति । विप्रतिपन्नेनेति ।** स्वव्याख्यानां वचनरूपेणेत्यर्थः । **तत एवेति ।** एकांशे आप्तोक्तत्वादेव तद्दृष्टान्तत एवेति वार्थः ।

सु०— तदनेन 'इतरेषां चानुपलब्धेः, एतेन योगः प्रत्युक्तः' इति सूत्रद्वयं व्याख्यातं भवति ।

परि०— तदनेनेति । 'न चाभिनिश्चयस्तत्र शक्यते व्यभिचारतः' इत्यनेनेत्यर्थः । सूत्रद्वयार्थस्तन्त्र-दीपिकायां व्यक्तमुक्तः ।

सु०— यच्चेतरेषां महदहङ्कारादितत्त्वानामनुपलब्धेश्च साङ्ख्यस्मृतेरप्रामाण्यमिति व्याख्यानम्, तत्प्रत्यक्षानुपलब्धेर्वेदान्तेष्वपि व्यभिचारतः सर्वथाऽनुपलब्धेरसिद्धेरुक्तत्वात् अयुक्तमिति ।

परि०— परोक्तार्थं निराह **यच्चेत्यादिना । उक्तत्वादिति ।** 'पञ्चभिः पञ्चभिर्ब्रह्म चतुर्भिर्दशभिस्तथे'त्यादिना पूर्वपाद एवोक्तत्वादित्यर्थः ।

सु०— ननु पञ्चरात्रादिस्मृतयोऽपि फलं व्यभिचरन्ति, क्वचित्तदुक्तानुष्ठानेऽपि दृष्ट-फलानुपलम्भात्; अतस्तासामप्रामाण्यान्न तद्विरोधेन पाशुपतादिस्मृतीनामप्रामाण्यम्, अन्यथा फलव्यभिचारस्यानैकान्तिकत्वमित्यत आह न चेति ।

अनु०— न चास्या व्यभिचारेऽपि हीयते मानता क्वचित् ।

अस्याः पञ्चरात्रादिस्मृतेः क्वचिद्व्यभिचारेऽपि इति सम्बन्धः ।

कुतो न हीयत इति चेत् । किमदृष्टार्थायाः प्रामाण्याभावोऽभिधीयते, उत दृष्टार्थाया एव । नाद्यः, यतः फलव्यभिचारे हेतौ क्वचिद् दृष्टार्थायां वर्तमाने अस्या अदृष्टार्थाया मानता न हीयते । व्यधिकरणत्वादिति भावः । न द्वितीयः । यस्मात् क्वचिद् दृष्टार्थायां फलव्यभिचारे, तत एव अप्रामाण्ये सत्यपि अस्या अदृष्टार्थायास्तावत् मानता न हीयते, कारणाभावात् । तद्विरोधादेव च पाशुपतादीनामप्रामाण्यमुक्तम् । दृष्टार्थाया अप्रामाण्यवचनं तु प्रकृतानुपयुक्त-मित्यभिसन्धिः ।

परि०— तदेव वाक्यं आवृत्त्या शेषोक्तिपूर्वं योजयति **यत इति । फलव्यभिचारे हेताविति ।** फलव्यभि-चारित्वरूपे हेतौ वर्तमान इत्यन्वयः । 'क्वचिदि'त्यनुवादः । 'दृष्टार्थायामि'ति व्याख्या । सम्पदादिदृष्टफलसाधन-

बोधकस्मृतिभाग इत्यर्थः । 'अस्या' इत्यनुवादः । 'अदृष्टार्थाया' इति व्याख्या । एवमग्रेऽपि । कारणाभावादिति । फलव्यभिचाररूपकारणस्य तद्भागेऽदृष्टेरिति भावः ।

सु०— अथ दृष्टार्थायाः फलव्यभिचारेणाप्रामाण्ये सति तत एवादृष्टार्था अपि अप्रमाणं भविष्यतीति चेन्न । 'तत' इति किं तेन हेतुनोत तेन दृष्टान्तेन । नाद्यः, **क्वचिद् व्यभिचारे**(णा)-**ऽप्रामाण्ये अपि अस्या मानता हीयत** इति **न युक्तम्**, व्याप्त्यभावात् । न द्वितीयः, **क्वचित्** व्यभिचारे **अप्रामाण्ये(ऽपि) अस्या मानता हीयत** इत्येतत् **न युक्तम्**, हेत्वभावात्, नारायण-वाक्यत्वादेर्व्यभिचारात् ।

मा हि भूत्सकलमपि नारायणवाक्यमप्रमाणम् । दृष्टार्थायां फल**व्यभिचारे** अप्रामाण्ये च सति **अस्या अपि मानता** शङ्कास्पदत्वेन **हीयत** इति च **न** वाच्यम् । अत्र हेतुमाह **निर्दोषेति** ।

अनु०— **निर्दोषवाक्यमूलत्वान्न च तद्युक्तिमूलता ।**

निर्दोषवाक्यं वेदः, **तद्युक्तिः** समर्थप्रवृत्तिजनकत्वं, प्रामाण्यावधारणस्य, यत इति शेषः ।

अयमभिसन्धिः । किमिदं दृष्टार्थायाः पञ्चरात्रादिस्मृतेः फलव्यभिचारेण अप्रामाण्यानु-मानम्, तत एवेतरस्या अप्यप्रामाण्यशङ्कनं च, स्वातन्त्र्येण क्रियते किंवा प्रतिबन्दीग्रहणम् ।

आद्यं तूत्तराधिकरणे निराकरिष्यामः ।

न द्वितीयः । प्रतिबन्दीग्रहणं हि प्रमेयसाध्ये भवति । न चैवं प्रकृते । परेण खलु फल-संवादादिना पाशुपतादिस्मृतेराप्तमूलत्वप्रामाण्ययोरनुमितयोरस्माभिस्तन्न्यायेन फलविसंवादं प्रदर्श्य दोषोऽभिहितः । यदि नाम पञ्चरात्रादिस्मृतिप्रामाण्यावधारणं फलसंवादयुक्त्या आशा-स्येत, स्यादिदं तदा प्रतिबन्दीग्रहणम् । **न च** अस्माभिः पञ्चरात्रादिप्रामाण्यावधारणस्य **तद्युक्ति-मूलता** उपेयते । न चैवं तत्प्रामाण्यावधारणं निर्मूलं स्यादिति वाच्यम्, बोधकत्वेन स्वतः-सिद्धत्वात् । अप्रामाण्यशङ्कानिवृत्तिः कुत इति चेदाप्तमूलत्वेनेत्युक्तम् । तदवधारणं निर्मूल-मिति चेन्न, श्रुतिसंवादनिबन्धनत्वादिति ।

ननु श्रुतेरेव वक्तृगुणहीनाया न प्रामाण्यमित्यतो **निर्दोषवाक्य** इत्युक्तम् । बोधकत्वेनैव हि प्रामाण्यं व्यवस्थापितं, तच्च वाक्यत्वाच्छ्रुतेरुभयसम्मतम्, दोषस्तु तदपवादकः, न च

अपौरुषेये स सम्भवतीति निष्कम्पमेव श्रुतिप्रामाण्यम् इति वक्ष्याम इत्यर्थः। अस्यां दशायां श्रुतिविरोधेनापि पाशुपतादिस्मृतीनामप्रामाण्यं शक्यसाधनम्।

यदप्युक्तम् 'इतिहासपुराणाभ्यां वेदं समुपबृंहयेदि'ति तत्तथा। किन्त्वविरुद्धानामेवोपायत्वं, न तु विरुद्धानाम्। न चैवमितरेतराश्रयत्वम्, श्रुत्यर्थनिश्चयस्य स्मृतिसंवादैकनिबन्धनत्वाभावादिति।

परि०— व्याप्त्यभावादिति। अदृष्टार्थकत्वांशेऽपि पञ्चरात्रस्मृतिः फलव्यभिचाराप्रामाण्याभ्यामुपेता। दृष्टार्थकत्वांशे ताभ्यामुपेतत्वादित्यत्र यथाऽमुक इति सम्प्रतिपन्नदृष्टान्ताभावात्। यत्किचिदंशे तदुभयोपेतं तदंशान्तरेऽपि तदुभयोपेतमिति सामान्यव्याप्तेश्च देवदत्तादिवाक्येषु व्यभिचारादिति भावः। नारायणवाक्यत्वादेर्व्यभिचारादिति कुत इत्यत आह **मा हि भूदिति**। नारायणवाक्यं सकलमप्यप्रमाणं हि यस्मान्माभूत् न भवति अत इत्यर्थः। अन्यथा तद्वाक्यं सकलमप्यप्रमाणं प्रसज्येतेति भावः। उत्तरवाक्यमवतारयितुं योजनान्तरमाह **दृष्टार्थायामिति**। **स्वातन्त्र्येणेति**। पाशुपतादेरप्रामाण्यादिकं परिहर्तुं प्रतिबन्दीरूपेण ग्रहणं विनेत्यर्थः। **उत्तरेति**। 'न विलक्षणत्वादि'त्यत्र। **तद्युक्तिमूलतेति**। फलसंवादयुक्तिमूलत्वेत्यर्थः। **स्वत इति**। फलसंवादापेक्षां विनैवेत्यर्थः। **इत्युक्तमिति**। 'हरिपूर्वकाः। किं नाशेषविदः' इत्यनेनोक्तमित्यर्थः। एवं तर्हि निर्दोषवाक्यमूलत्वादिति किमर्थमुक्तमित्यतस्तदुपयोगं व्यनक्ति **तदवधारणमित्यादिना**। **व्यवस्थापितमिति**। 'प्रत्यक्षवच्च प्रामाण्यं स्वत एवागमस्य हि' इत्यत्र जिज्ञासानये। **वाक्यत्वादिति**। आकाङ्क्षायोग्यतासन्निधिमत्पदकदम्बकत्वरूपत्वादित्यर्थः। **वक्ष्याम इति**। उत्तराधिकरणे। **अस्यां दशायामिति**। निष्कम्पप्रामाण्य(ण्यावधारण)दशायामित्यर्थः। **न चैवमितरेतराश्रयत्वमिति**। स्मृत्यनुरोधेन श्रुत्यर्थनिर्णये सति स्मृतेः श्रुत्यविरुद्धत्वेन उपायत्वनिश्चयः तत्सिद्धौ च स्मृत्यनुसारेण श्रुत्यर्थनिर्णयार्थे निश्चिते सत्यविरुद्धत्वं अविरुद्धत्वे सति तदनुरोधेन श्रुत्यर्थनिर्णयः इतीतरेतराश्रयत्वमित्यर्थः। **स्मृतिसंवादैकनिबन्धनत्वाभावादिति**। उपक्रमादिभिरेव श्रुत्यर्थनिर्णय इति समन्वयसूत्रे व्यवस्थापितत्वात् उपक्रमादिसिद्धेऽर्थे स्मृत्यादिकमभ्युच्चयत्वेनेष्यत इति वक्ष्यमाणत्वादिति भावः।

सु०— "ननु च पञ्चरात्रादिस्मृतीनां प्रामाण्यमङ्गीकुर्वाणैः सर्वथा प्रवृत्तिसामर्थ्यमङ्गीकरणीयम्। व्यभिचारस्य च कर्तृकरणादिवैगुण्यनिबन्धनत्वमभ्युपेयम्, अन्यथा फलव्यभिचारि च प्रमाणं चेति व्याघातापातात्। तथा च फलसंवादेनापि प्रामाण्यादिसाधनं सुशकमेवेति किमुच्यते 'न च तद्युक्तिमूलते'ति" (इति) सुहृद्भावेन पृच्छन्तं प्रत्याह वेदोक्तस्येति।

अनु०— वेदोक्तस्याधिकारस्य दुर्निरूपत्वतः सदा।
नियमो व्यभिचारो वा नैव ज्ञातुं हि शक्यते।

वैदिकग्रन्थोपदिष्टानुष्ठाने वेदोक्ता निषेकादिसंस्कारा एवाधिकारतामापद्यन्त इति **वेदोक्तस्य** इत्युक्तम्।

यद्वा वेदशब्देन पञ्चरात्रादयोऽपि गृह्यन्ते । **अधिकारस्य** इत्युपलक्षणम्, साधनानुष्ठानस्येत्यपि द्रष्टव्यम् । **दुर्निरूपत्वम्** अस्मदाद्यप्रत्यक्षत्वम् । **सदा** इति स्वभावत एव, न तु देशादिव्यवधानेनेत्यर्थः । **नियमो व्यभिचारो वा** फलस्येति शेषः । **हि**शब्दो यस्मादित्यर्थे । तस्मात्फलसंवादेन प्रामाण्यादि नानुमीयत इति शेषः ।

एतदुक्तं भवति । प्रमितं खलु लिङ्गमनुमितेः करणम्, न सत्तामात्रेण, अतिप्रसङ्गात् । अत्र (च) एवं प्रयोक्तव्यम् । पञ्चरात्रादिकं प्रमाणम्, समर्थप्रवृत्तिजनकत्वात् सम्प्रतिपन्नवदिति । तस्य चायमर्थः, एतद्विहितसाधनानुष्ठानवद्भिस्तत्फलस्य नियमेन प्राप्तेरिति । न चैतल्लिङ्गं शक्यावधारणम्, व्यभिचारस्य बहुलमुपलम्भेन नियमस्य प्रत्येतुमशक्यत्वात्, तदवधारणे च काकतालीयतायाः शङ्कनात् । तत्रैतावद्वक्तव्यम् । कार्यं कारणसामग्रीसम्पाद्यं, न तु तदेकदेशेन, तथात्वेऽतिप्रसक्तेः । प्रकृते चोभयकुलशुद्धिवैदिकनिषेकादिसंस्काराद्यधिकारपूर्वकं विशुद्धाभिसन्ध्यादिमता सम्यगनुष्ठितं कर्म, असति प्रतिबन्धके, सति चेश्वरेच्छादौ हि सहकारिणि, सम्पदादिफलजननायालम् । तथा च यत्र फलं नोपलब्धं तत्राधिकारादिवैगुण्यम्, इतरत्र तु तत्साद्गुण्यम्, इत्यतो नियमनिश्चय इति ॥ न चैतत् युक्तम् । परगतयोरधिकारादिभावाभावयोरस्मदादिभिरवगन्तुमशक्यत्वात् । न हि खलु परकीयपितृपितामहादीनां मानसादिविशुद्धिर्वा, निषेकादिसमीचीनता वा, मन्त्राणामयातयामत्वादिकं वा, द्रव्यादीनां शुचित्वादिकं वा, अर्वाचीनैरवगन्तुं शक्यते । तथा च 'अस्य फलनियम एव, व्यभिचारस्तु वैगुण्यनिमित्त' इति वाऽस्तु, 'व्यभिचार एवास्य, क्वचित् फलोपलम्भस्तु काकतालीयोऽन्यनिमित्त एवे'ति वा भवतु इति सन्देहो न निवर्तते । न च सन्दिग्धेन प्रामाण्यानुमानं युज्यते, प्रामाण्यसिद्ध्युत्तरकालं तु व्यभिचारस्य वैगुण्यनिमित्ततकल्पनायामितरेतराश्रयत्वं स्यात् । वेदसंवादेन तु प्रामाण्येऽवधारिते शक्यते फलव्यभिचारस्यान्या गतिः कल्पयितुम् । अतो वेदसंवादेनैव प्रामाण्यं पञ्चरात्रादीनामवधार्यते न प्रवृत्तिसामर्थ्येनेति।

परि०— स्मृत्यादिप्रसङ्गे वेदमात्रग्रहणसङ्गतमित्यत आह **वैदिकेति** । स्मृत्युक्तस्यापि वैदिकत्वादिति भावः । **पञ्चरात्रादयोऽपीति** । 'भारतं पञ्चरात्रं च वेदा इत्येव शब्दिता' इति नविलक्षणत्वनयभाष्योक्तस्मृतेरिति

भावः । 'न च तद्युक्तिमूलते'त्यनेनान्वय इति अर्थतस्तदनुवादेन दर्शयति **तस्मात्फलसंवादेनेत्यादिना** । तात्पर्यस्यास्फुटत्वादाह **एतदुक्तमिति** । **प्रमितमिति** । लिङ्गप्रमितावेव तात्पर्यं न तु लिङ्गकरणतायाम् । परामर्शकरणताया एव तर्कताण्डवे समर्थनात् । **तस्य चेति** । हेतोरित्यर्थः । **काकतालीयताया इति** । काकागमनसमय एव तालफलपतनं यथा तथा इत्यर्थः । उपमानाच्छ इति छप्रत्ययः । काकागमनतालफलपतनयोर्यथा यादृच्छिकत्वं तथात्वस्येह शङ्कनादित्यर्थः । **कारणसामग्रीति** । कारणानां मेलनमित्यर्थः । **अयातयामत्वादिकं** वीर्यवत्त्वादिकमित्यर्थः । प्रवृत्तिसामर्थ्येनेतीतिशब्दस्यैतदुक्तं भवतीति पूर्वेणान्वयः ।

सु०— एवं न्यायसाम्याभावेन प्रतिबन्दी मोचिता । यदपि प्रतिबन्दीमाददानस्य विवक्षितम्, 'यथा च पञ्चरात्रादिप्रामाण्यमभिलषता फलव्यभिचारस्याधिकारादिवैकल्य निबन्धनता कल्प्या, तथाऽहमपि पाशुपतादिस्मृतिषु कल्पयिष्यामी'ति; तदयुक्तं वैषम्यादित्याह अधिकारो हीति ।

अनु०— अधिकारो हि सुलभः कथितोऽन्यागमेष्वलम् ।
वेदोक्तो ह्यधिकारस्तु दुर्लभस्सर्वमानुषैः ।

अधिकारग्रहणं साधनस्याप्युपलक्षणम् । अन्यागमेषु पाशुपतादिषु कथितोऽधिकारोऽलं सुलभः अनायाससाध्यः । कुतः । यस्मादन्यागमेषु तथा कथितः । तथा च तद्वैकल्यकल्पनमसम्भावनाप्रतिहतम् ।

वेदोक्तस्त्वधिकारः विशुद्धसन्तानजत्वादिः सर्वमानुषैर्दुर्लभ इति प्रसिद्धमेव । अतः तद्वैकल्यकल्पनं सम्भावितमेवेति ।

परि०— अन्यागमेष्विति विषयसप्तमीमुपेत्य तावद्योजनामाह **अन्यागमेषु पाशुपतादिष्विति** । अधिकरणसप्तमीमभ्युपेत्य योजनान्तरमाह **यस्मादित्यादिना** । **तथा कथितः** अधिकारः सुलभः कथित इत्यर्थः । तुशब्दस्य व्युत्क्रमेणान्वयमुपेत्य वेदोक्त इत्यादेरर्थमाह **वेदोक्तस्त्विति** । हिशब्दार्थः प्रसिद्धमेवेति ।

सु०— ननु कथमन्यागमेष्वधिकारः साधनं च सुलभमुक्तमित्यतो लेशेन दर्शयति अन्यागमेष्विति ।

अनु०— अन्यागमेषु विप्रत्वमपि चण्डालजन्मनाम् ।
मण्डलान्तःप्रवेशेन क्रमशः प्रतिपाद्यते ॥

यद्भवान्तरेण महता तपसा विना वा(न)ऽलभ्यं तदपीत्यर्थः । यतित्वादिकमपीति वा । चण्डालजन्मनामपि किमु क्षत्रियादीनामिति वा ।

विप्रा एव ये कर्मणा चण्डालास्तेषां कथञ्चित्प्रत्यापत्तिर्वैदिकैरप्यङ्गीक्रियत इत्यतः **चण्डालजन्मनामित्युक्तम्** । चण्डालेषु जन्म येषामिति वा । चण्डालसम्बन्धित्वाच्चण्डालं जन्म येषामिति वा तथोक्ताः ।

क्रमशो मण्डलान्तःप्रवेशेन इत्यनेनेदमुच्यते । 'यो यावज्जातिव्यवहितः तस्य तावन्ति मण्डलानि पूज्यानि (कल्प्यानि) । तत्र यद्यन्मण्डलं प्रविशति तत्तज्जातीयो भवति । चरम-मण्डलप्रवेशे तु विप्रः सम्पद्यत' इति **अन्यागमेषु प्रतिपाद्यत** इति सम्बन्धः ।

तथा चोक्तम् 'दीक्षाप्रवेशमात्रेण ब्राह्मणो भवति क्षणात् । कापालं व्रतमास्थाय यतिर्भवति मानवः' इति । एतदधिकारसौलभ्यमुदाहृतम् ।

एवं साधनसौलभ्यमपि द्रष्टव्यम् । यथाऽऽहुः कापालिकाः—

'मुद्रिकाषट्कतत्त्वज्ञः परमुद्राविशारदः ।
भगासनस्थमात्मानं ध्यात्वा निर्वाणमृच्छति ।
कर्णिका रुचकं चैव कुण्डलं च शिखामणिः ।
भस्म यज्ञोपवीतं च मुद्राषट्कं प्रचक्षते ।
आभिर्मुद्रितदेहस्तु न भूय इह जायते (कायभाक्) ॥' इत्यादि ।

तथा कालामुखा अपि—

'रुद्राक्षकङ्कणं हस्ते जटा चैका च मस्तके ।
कपालं भस्मना स्नानं लकुटं (च कला)कलशार्चनम् ॥' इत्यादि ।

परि०— गाधिराजपुत्रस्य जन्मान्तरेण विनैव विप्रत्वस्य पुराणेषु श्रवणादाह महता तपसा विना वेति । अलभ्यमिति पदच्छेदः । क्वचिन्न लभ्यमिति पाठः । प्रत्यापत्तिः । प्रतिप्रसवः । पुनर्विप्रत्वप्राप्तिरिति यावत् । चण्डालेषु जन्मेति । 'सप्तमी शौण्डैरि'त्यत्र योगविभागात् समास इति भावः ।

सु०— ननु यथाऽधिकारसाधनयोः सौलभ्यमुक्तमेवं तद्दौर्लभ्यमपि तत्रैवोक्तमिति चेत्तर्हि न केवलं फलविसंवादेन पाशुपतादीनामप्रामाण्यम्, किन्नाम परस्परविसंवादेनापीत्याह **अधिकारमिति** ।

अनु०— **अधिकारं दुरापाद्यमुक्त्वाऽतिसुलभं पुनः ।**
अशक्यं साधनं चोक्त्वा सुशकं तत्फलाप्तये ।

उच्यतेऽतस्तदुक्तं हि व्यभिचारि फलेऽपि तु।
कथं प्रमाणतां गच्छेत् .... ॥

यस्मात् क्वचित् **अधिकारं** दुरापाद्यमुक्त्वा पुनरपि सुलभं ब्रवीति, यस्माच्च **तत्फलाप्तये** सम्पदादिफलाप्तये, **साधनमशक्यमुक्त्वा सुशकं चोच्यते** । यस्माच्च **तदुक्तं साधनं फलेऽपि** विषये **व्यभिचारि अतस्तदुक्तं** सा पाशुपताद्युक्तिः **कथं प्रमाणतां गच्छेन्न** कथमपीत्यर्थः।

दुर्लभत्वोक्त्यनुरोधेन सौलभ्यवचनं प्ररोचनार्थं व्याख्यायताम्, तथा च फलविसंवादोऽप्यधिकारादिवैगुण्यनिमित्तो भविष्यति यथा पञ्चरात्रादाविति चेन्न, वैषम्यात्। युक्तं हि पञ्चरात्रादिषु, तथा कल्पनात्, श्रुतिमूलत्वेन प्रामाण्यस्य निश्चिततया कल्पकस्य विद्यमानत्वात्; पाशुपतादौ तु तदभावेन विसंवादस्याप्रामाण्यनिबन्धनतोपपत्तौ कल्पकाभावात्।

क्वचित्संवादस्तु काकतालीयो वा गुडजिह्विकानिमित्तो वा भविष्यति । तदिदमुक्तं तुशब्देन। तदुक्तं तु इति सम्बन्धः।

तदेवं पाशुपतादीनाम् अपस्मृतित्वान्न तद्विरोधेनोक्तार्थासम्भवः शङ्कनीय इति स्थितम्।

परि०— तदुक्तमिति कर्मणि निष्ठेति भावेनाह **यस्माच्च तदुक्तं साधनमिति**। भावं निष्ठेत्युपेत्यार्थान्तरमाह **तदुक्तं सा पाशुपताद्युक्तिरिति**। शङ्कते दुर्लभत्वेति। तदुक्तं त्विति सम्बन्ध इति। पाशुपताद्युक्तिस्त्वित्यर्थः।

॥ इति स्मृत्यधिकरणम् ॥ २-१-१ ॥

★ ★ ★

॥ न विलक्षणत्वाधिकरणम् ॥ २-१-२ ॥

ब्र०सू०— ॐ न विलक्षणत्वादस्य तथात्वं च शब्दात् ॐ ॥

सु०— परिहृतः स्मृतिविरोधः। सम्प्रति युक्तिविरोधः परिह्रियते।

तथा हि। "श्रुत्यादिसमन्वयेन खलु जगज्जन्मादिकारणत्वं ब्रह्मणो निरूपितम्। तत्र श्रुतेरेव प्रामाण्यं तावद् दुर्लभम्।

यद्धि फलव्यभिचारि तदप्रमाणं दृष्टम्, यथा विप्रलम्भवाक्यम्। फलव्यभिचारिणी च श्रुतिः, पुत्रकामेष्ट्याद्यनुष्ठानेऽपि कदाचित्पुत्रजन्माद्यनुपलब्धेः। अन्यथा फलानुपलब्ध्योक्तं

पाशुपताद्यप्रामाण्यमपि न स्यात्। एकदेशे चाप्रामाण्ये तन्न्यायेनैकदेशान्तरस्याप्यप्रामाण्यानुमानं सुलभमेव।

किञ्च यदबुद्धिपूर्वकं तदप्रमाणं यथा पिपीलिकालिपिः। अबुद्धिपूर्वकश्च वेदोऽपौरुषेयत्वाङ्गीकारात्। पौरुषेयत्वे च मूलप्रमाणशून्यत्वादप्रमाणमेव, विप्रलम्भकवाक्यवत्।

अपि चाप्तप्रणीतवाक्यत्वादुन्मत्तवाक्यवदप्रामाण्यं वेदस्यानुमेयम्।

यदा वेदस्य ई(एता)दृशी दशा तदा का वा स्मृतीतिहासपुराणानां फलव्यभिचारादि-(दोष)झर्झराणां प्रामाण्यस्य।

तथा च वेदादिसमन्वयेन न जगज्जन्मादिकारणत्वं ब्रह्मणः सिद्ध्यती"त्येवं प्राप्ते तत्प्रतिविधानार्थस्य 'न विलक्षणत्वादि'ति सूत्रस्य तात्पर्यमाह **नित्यत्वादिति**।

अनु०— **नित्यत्वात् पुरुषोद्भवैः।**
उज्झितं सर्वदोषैश्च कथं नो मानतां व्रजेत्॥

वेदवाक्यमिति शेषः।

अयमर्थः। बोधकत्वेन खलु करणानां प्रामाण्यं, दोषात्तु कदाचिदपनीयते। वेदवाक्यं च बोधकत्वेन वादिप्रतिवादिसम्मतम्। अन्यथा फलव्यभिचारोऽपि तत्र(स्य) न स्यात्। वाक्ये च प्रमाणस्यापवादका दोषा अबोधकत्वविपरीतबोधकत्वादयः सर्वेऽपि वक्तृदोषनिबन्धना एव, अन्वयव्यतिरेकाभ्यां तदवगमात्। वेदवाक्यं च **नित्यत्वाद्** अपौरुषेयत्वात् पुरुषदोषनिबन्धनैः **सर्वदोषैः** वर्जितं स्वत एव प्रामाण्यमाप्नोति। प्रामाण्ये च निश्चिते सति फलव्यभिचारस्य सामग्रीवैकल्यं वा प्रतिबन्धकसद्भावो वा कारणं कल्पयिष्यते, अन्यथासिद्धानन्यथासिद्धयोरनन्यथासिद्धस्य बलवत्त्वादिति।

अत्रैते प्रयोगा भवन्ति। वेदः प्रमाणं बोधकत्वे सति विपरीताबोधकत्वात् सम्प्रतिपन्नवत्। विमतो विपरीतबोधको न भवति अनाप्तप्रणीतवाक्यत्वात् सम्प्रतिपन्नवाक्यवत्। विमतो अनाप्तप्रणीतो न भवति अपौरुषेयत्वात् व्योमवत्। विमतः फलव्यभिचारो वैकल्यादिनिबन्धनो भव(वितुमर्ह)ति प्रमाणसिद्धफलव्यभिचारत्वात् चरकाद्युक्तफलव्यभिचारवदिति।

परि०— भाष्यमवतारयितुमुपोद्घातमाह **परिहृतः स्मृतिविरोध इत्यादिना**। नित्यत्वादित्यादित्रिपादीव्यावर्त्यार्थं विवृण्वन्वेदाप्रामाण्यवादिनो बौद्धत्वात् तन्मतरीत्योदाहरणोपनयरूपावयवद्वयात्मकप्रयोगमाह **यद्धीति**।

पक्षधर्मतां व्यनक्ति **पुत्रेति**। हेतोरप्रयोजकत्वनिरासाय विपक्षे बाधकमाह **अन्यथेति**। तावता न सर्वाप्रामाण्यसिद्धिरित्यत आह **एकदेशे चेति**। पुत्रकामेष्ट्यादिबोधकवाक्ये चेत्यर्थः। **सुलभमिति**। ज्योतिष्टोमादिबोधकवाक्यम् अप्रमाणं वेदत्वात् पुत्रकामेष्ट्यादिवाक्यवदिति प्रयोगसम्भवादिति भावः। 'पिपीलिकालिपिश्चापी'त्यादिवाक्यव्यावर्त्यमाह **किञ्चेति**। व्यावर्त्यान्तरं चाह **अपि चेति**। तन्मूलत्वादित्यादेर्व्यावर्त्यमाह **यदा वेदस्येति**। **फलेति**। फलव्यभिचार-आप्तोक्तत्वादिराहित्यादिना। **झर्झराणाम्** अदृढानामित्यर्थः। ननु नित्यत्वमात्रेण कथं पुरुषोद्भवदोषहीनत्वमित्यतो नित्यत्वादित्यनूद्य व्याचष्टे **अपौरुषेयत्वादिति**। स्वतन्त्रपुरुषकृतत्वाभावादित्यर्थः। **अन्यथासिद्धानन्यथासिद्धयोरिति**। फलव्यभिचाराप्रामाण्ययोरिति योज्यम्। फलव्यभिचारस्य सामग्रीवैकल्यादिनाप्युपपन्नत्वेनान्यथासिद्धत्वात् बोधकत्वे सत्यपौरुषेयत्वस्य च प्रामाण्यं विनाऽसम्भवेनानन्यथासिद्धत्वात् अन्यथासिद्धानन्यथासिद्धयोश्चानन्यथासिद्धस्य बलवत्त्वाद्वेदस्य प्रामाण्यमेवाभ्युपेयमित्यर्थः। **चरकाद्युक्तेति**। चरकेति वैद्यग्रन्थविशेषस्य नामधेयम्।

सु०— स्यादेतत्, नित्यत्वमेव वेदस्य कुतः। प्रागुक्तसामान्यसिद्धिपरिशेषाभ्यामिति ब्रूमः।

परि०— **प्रागुक्तेति**। 'न हि धर्मादिसिद्धिरस्यान्नित्यवाक्यं विना क्वचिदि'त्यादिजिज्ञासानयानुव्याख्याव्याख्यानावसरे 'धर्मादिकं सप्रमाणं वस्तुत्वात् घटवत्। तच्च प्रमाणं न प्रत्यक्षादी'त्युक्तसामान्यसिद्धिपरिशेषाभ्यामित्यर्थः।

सु०— ये तु स्वयूथ्या वेदप्रामाण्यमङ्गीकृत्यापि तन्नित्यतां नानुमन्यन्ते तान्प्रति सूत्रसूचिताभिः श्रुतिभिस्तामुपपादयति **विरूपेति**।

अनु०— **'विरूप नित्यया वाचा'**

अनेन 'तस्मै नूनमभिद्यवे वाचा विरूप नित्यया। वृष्णे चोदस्व सुष्टुतिमि'ति श्रुतिमुपादत्ते।

अत्र 'वाचो नित्यत्वमुच्यते, न वेदस्य। तदपि बहुकालीनत्वं भविष्यती'त्यतो 'नित्ययाऽनित्यया स्तौमि ब्रह्म तत्परमं पदमि'ति, 'श्रुतिर्वाव नित्याऽनित्या वाव स्मृतयो याश्चान्या वाच' इति श्रुतिमुपादत्ते **नित्ययेति**।

'नित्ययाऽनित्यया सदा'।
इत्यादिश्रुतिभिर्वेदो नित्य इत्येव गम्यते ॥

व्याख्यानान्तरनिरासाय नित्ययेत्येतत् 'सदा विद्यमानये'ति व्याख्यातम्।

वाक्यशेषे हि बहुकालीना अपि स्मृतीरनित्यपक्षे निक्षिप्य श्रुतिमेव नित्यामाह।

परि०— स्वयूथ्याः वैशेषिकादयः। एतेन पुनरुक्तिर्निरस्ता। तस्मा इत्यादिश्रुत्योरर्थो भाष्यटीकाया-मुक्तत्वादत्र नोक्तः। व्याख्यानान्तरेति। बहुकालीनत्वरूपव्याख्यानान्तरेत्यर्थः। सदेत्यस्यार्थः सदा विद्यमानयेति।

सु०— पौरुषेयतामपि श्रुतयोऽभिदधतीति चेन्न, आप्तोक्तत्वस्य दुरवधारणतायाः प्रागुक्तत्वेन पौरुषेयत्वे प्रामाण्यावधारणानुपपत्तिप्रसङ्गेन दुर्बलत्वात्। प्रामाण्यस्य स्वतस्त्वेन, 'अपौरुषेयत्वेऽपि कारणाभावात्प्रामाण्यं न स्यादि'ति प्रसङ्गस्याभासत्वात्। प्रबलश्रुत्यनु-सारेण तत्तत्पुरुषप्रवर्तितत्वमेव तासामर्थोऽवगन्तव्यः। तथा च 'ऋचः सामानि जज्ञिरे', 'ऋग्वेद एवाग्नेरजायते'त्याद्युपपन्नं भवति। न ह्येकं वाक्यमनेककर्तृकमिति सम्भवति, सम्भवति त्वनेकप्रवर्तितमिति।

परि०— पौरुषेयतामपीति। 'ऋचः सामानि जज्ञिरे' इति श्रुतौ पुरुषाज्जातत्वम् ऋगादीनामुच्यते।

सु०— यदपि पिपीलिकालिपिवदबुद्धिपूर्वकत्वादप्रामाण्यं श्रुतेरिति, तन्निराकरोति **पिपीलिकेति।**

अनु०— **पिपीलिकालिपिश्चापि प्रमाणमविरोधतः।**

चो यस्मादित्यर्थे, बोधकत्वसमुच्चये वा। तस्मात् दृष्टान्तस्य साध्यविकलत्वात् असदनुमानमिति शेषः। न केवलं श्रुतिः किन्तु पिपीलिकालिपिरपीति अपेरर्थः।

परि०— बोधकत्वसमुच्चये वेति। पिपीलिकालिपिश्च बोधिकेत्यर्थः।

सु०— अप्रामाण्यं खलु पिपीलिकालिपेरबोधकत्वेन वा स्याद्विपरीतबोधकत्वेन वा।

नाद्यः, अनुभवविरुद्धत्वात्। अन्यथा पुरुषलिपेरप्यबोधकत्वं स्यात्, तथा च तद्वैयर्थ्य-मापद्येत। अपि चैवं सत्याकाशादिकमेवोदाह्रियेत, तत्किं पिपीलिकालिपिगवेषणया।

न द्वितीयः। तद्धि बलवत्प्रमाणविरोधतः कल्पनीयम्, अन्यथाऽतिप्रसङ्गात्। न च पिपीलिकालिपिबोधितेऽर्थे प्रमाणविरोधोऽस्ति, अतः कथमसावप्रमाणं स्यात्।

स्यादेतत्। लिपिस्तावन्न प्रमाणं पृथक्, अनुप्रमाणत्रित्वाभ्युपगमात्। न च प्रत्यक्षा-गमयोरन्तर्भवति, अतल्लक्षणत्वात्। अतोऽनुमानमेवेति वाच्यम्। तच्च लेखकबुद्धिस्थशब्द-विषयं वा तदवबुद्धार्थविषयं वा स्यात्। न चैतत्पिपीलिकालिपौ सम्भवति, प्रमाणबाधित-

त्वात्। तत्कथमसौ प्रमाणमिति। मैवम्। तथा सत्येडमूकलिपेरप्यप्रामाण्यप्रसङ्गात्। भवतु साऽप्रमाणमितरा त्वनुमानमिति चेन्न, एडमूकलिपेरपि सांव्यावहारिकत्वदर्शनात्।

किञ्चेतरत्राप्यनुमाने किमेडमूकव्यावृत्त्यर्थं किमपि विशेषणमुपादेयमुत नेति वाच्यम्॥ नाद्यः, सन्दिग्धासिद्धिप्रसङ्गात्। निर्णीतलेखकैव लिपिरनुमानमिति चेन्न, अनिर्णीतलेखकाया अपि सांव्यावहारिकत्वात्॥ न द्वितीयः, एडमूकलिपावनैकान्त्यात्।

अथ मूललेखकबुद्धिस्थशब्दार्थानुमाने न कोऽपि दोष इति मतम्। तदपि न, पिपीलिकालिपावनैकान्त्यात्, तद्व्यावर्तने च सन्दिग्धासिद्धेः। न हि पिपीलिकालिपेः पुरुषलिपेरस्ति कश्चिद्विशेषो येन नेयं पिपीलिकालिपिरिति निश्चिनुयात्।

तस्मात्पुरुषलिपिरपि पदमिव पदार्थस्य वर्णानां स्मरणहेतुरेष्टव्या, तत्समं पिपीलिकालिपावपि।

स्मृतेश्च प्रमितित्वं वक्ष्यामः।

परि०— अपि चैवं सतीति। पिपीलिकालिपेः सर्वथैवाबोधकत्वे सतीत्यर्थः। लिपीनां वर्णस्मृतिजनकत्वेन प्रामाण्यं स्वाभिमतं स्फुटीकर्तुं पराभिप्रेतमनूद्य निराह **स्यादेतदित्यादिना**। **लेखकबुद्धिस्थेत्यादि**। इयं लिपिः कर्तृबुद्धिस्थशब्दपूर्विका तदवगतार्थपूर्विका वा लिपित्वाच्चैत्रलिखितलिपिवदित्येवमिति भावः। **एडमूकलिपेरिति**। प्राग्ज्ञलिखितलिपिं दृष्ट्वा लिखत्येडमूक इति नाश्रयासिद्धिरिति भावः। **किमपि विशेषणमिति**। अनेडमूकलिपित्वादित्यादिरूपविशेषणमित्यर्थः। **सन्दिग्धासिद्धीति**। पक्षीकृतलिपिरेडमूकलिपिर्वा तदन्या वेति सन्देहावस्कन्दनेन तदन्यैवेति निर्णयासम्भवादिति भावः। **मूललेखकेति**। यदीयलिपिं दृष्ट्वा एडमूको लिखितवान् तद्बुद्धिस्थेत्यर्थः। न कोऽपि दोष इति विभागः। ननु स्मरणहेतुत्वेऽपि स्मृतेरप्रमितित्वेन लिपेः अप्रामाण्यमेवेत्यत आह **स्मृतेश्चेति**। 'अनुभूतिः प्रमाणं चेत्केन स्मृतिरपोद्यते। पूर्वानुभूते किं मानमित्युक्ते स्यात्किमुत्तरम्।' इति उत्तरत्रैतदधिकरण एव वक्ष्याम इत्यर्थः।

सु०— ननु प्रमात्वेऽपि स्मृतेर्न तद्धेतुमात्रस्य प्रामाण्यम्, प्रमात्रादीनामपि तत्प्रसङ्गात्, किन्तु साधकतमस्यैव। तच्च मन एवेति सिद्धान्तः। लिपिदर्शनादिकं तु संस्कारोद्बोधाभिधसहकारिसम्पादनेनैव चरितार्थमिति कथं तस्य प्रामाण्यम्। मैवम्। अर्थसन्निकर्षलक्षणावान्तरव्यापारसहितं हि इन्द्रियं प्रत्यक्षं न इन्द्रियमात्रम्। मनसश्च स्मरणोदये संस्कारोद्बोध एवार्थसन्निकर्षः। तथा च चक्षुष इवार्थोपसर्पणतत्संयोगसहितस्य प्रामाण्यम्। एवं लिपिदर्शनतदुद्बुद्धसंस्कारसहितस्यैव मनस, इति कथं न लिपेः प्रामाण्यम्।

केवलायास्तु नास्तीति चेत्, श्रुतेरपि तन्नाङ्गीक्रियत एवेति।

परि०— इति सिद्धान्त इति। 'मानसप्रत्यक्षजा स्मृतिरि'ति प्रमाणलक्षणाद्युक्तेरिति भावः।

सु०— नन्वत्र प्रमाणशब्दो भावसाधनो वा स्यात्करणसाधनो वा। आद्ये पिपीलिकालिपिः प्रमाणमिति सामानाधिकरण्यं न स्यात्। द्वितीये तु प्रमाणीति भवितव्यम्, कथं 'वेदाः प्रमाणं', 'स्मृतिः प्रमाणमि'ति। प्रमाणमिति सामान्येनोद्दिश्य वेदादित्वविधानात्। अन्यथा तत्रापि दौर्घट्यमेवेति। मैवम्। भावसाधनत्वाभ्युपगमात्। सामानाधिकरण्यं तु भाक्तमिति।

परि०— सामानाधिकरण्यं न स्यादिति। पिपीलिकालिपिः प्रमितिरित्यभेदस्य बाधादिति भावः। इति भवितव्यमिति। ल्युटष्टित्करणसामर्थ्येन करणाधिकरणयोस्त्रिलिङ्गतायाः अवश्यम्भावादिति भावः। भाक्तमिति। 'आयुर्घृतमि'त्यादिवत् तत्साधने तद्व्यपदेशो गौण इत्यर्थः।

सु०— ननु च श्रुतेः सम्यगनुभवसाधनत्वेन प्रामाण्यमिष्टं न तु स्मारकत्वेन। तथा च 'न श्रुतिः सम्यगनुभवसाधनमबुद्धिपूर्वकत्वात्पिपीलिकालिपिवदित्यनुमास्यत' इत्यत आह **यथेति**।

अनु०— **यथा द्रौणेरुलूकेन कृतमप्यास बोधकम्।**
अविरुद्धम्

यथा अबुद्धिपूर्वकमपि **एकेनोलूकेन कृतम्** अनेककाकनाशनमश्वत्थाम्नोऽहमेक एव अनेकान् वधिष्यामीत्यस्यार्थस्य **बोधकं** सम्यगनुभवं प्रति साधनं, जातम्। तथा श्रुतिरबुद्धिपूर्वाऽपि सम्यगनुभवसाधनम्।

एतदुक्तं भवति। अबुद्धिपूर्वकत्वं किमनादित्वं विवक्षितम्, सादित्वेऽपि बुद्धिजन्यत्वाभावो वा प्रतिपाद्यार्थबुद्धिपूर्वकत्वाभावो वाऽनेनैतदेवं प्रतिपादयिष्यामीत्यभिसन्धिपूर्वकतावैधुर्यं वा॥ नाद्यः, पिपीलिकालिपावभावात्। गगनमेव दृष्टान्तो भविष्यतीति चेत्, तथाऽपि श्रुतेरनादित्वस्य परेणानङ्गीकृतत्वेनासिद्धेः॥ न द्वितीयः, उत्पद्यमानं बुद्धिजन्यमेवेति मयाऽङ्गीकृतत्वात्॥ न तृतीयचतुर्थौ, उलूककृतव्यापारे व्यभिचारादिति। यद्यपि प्रत्यक्षे व्यभिचारोऽत्र वक्तुं शक्यते, तथाऽपि ज्ञातकरणसजातीयत्वेन शक्यपरिहारोऽसाविति नोदितः। अनुमानमात्रे सुवचोऽपि चेतनव्यापारविषयस्य तथाभूत एव शाकुने प्रदर्शयितुमुचित इति न प्रदर्शितः।

ननु शाकुनमर्थविसंवाद्यपि दृश्यते। सत्यम्। यत्तु प्रमाण-अविरुद्धं तद्व्यभिचारस्थलं भविष्यतीति भावेनोक्तम्— **अविरुद्धमिति**। शाकुनमात्रे व्यभिचारस्य दर्शयितुं शक्यत्वेऽप्यागमिकत्वेन विसंवादानर्हतयेदमुदाहृतम्।

परि०— **पिपीलिकालिपावभावादिति**। तथा च श्रुतिरप्रमाणं अबुद्धिपूर्वकत्वात् पिपीलिकालिपिवदिति प्रागुक्तप्रयोगे दृष्टान्तसिद्धिरिति भावः। **परेणेति**। अप्रामाण्यवादिना बौद्धेन तार्किकादिनेति वार्थः। **मयेति**। 'त्वमतिप्रभवं जगदस्य यतः' इत्युक्तेरिति भावः। **अत्रेति**। तृतीयचतुर्थपक्षयोरित्यर्थः। **असाविति**। प्रत्यक्षे व्यभिचारः ज्ञातकरणजातीयत्वविशेषणदानेन शक्यपरिहार इत्यर्थः। **सुवचोऽपीति**। व्यभिचार इत्यनुकर्षः। **शाकुनमात्र इति**। लौकिकागमिकसाधारणशाकुनमात्र इत्यर्थः। **आगमिकत्वेनेति**। भारतसिद्धत्वेनेत्यर्थः। तथा चोक्तं भारततात्पर्यनिर्णयेऽष्टाविंशेऽध्याये 'नाऽगान्निद्रा निशीथे च ध्वाङ्क्षान्न्यग्रोधवासिनः। हतान् सबहुसाहस्रानेकेनातिबलेन तु। कौशिकेन निरीक्ष्यैव प्राह तौ कृपसात्वतौ। निदर्शनेन ह्येतेन प्रेरितः परमात्मना। यामि पाण्डुसुतान् हन्तुमित्युक्त्वा आरुरुहे रथमि'त्यादि।

सु०— नन्वासेति कथम्, 'अस्तेर्भूः' इत्यस्य नित्यत्वात्। 'विभक्तिप्रतिरूपकं चाव्ययं भवती'ति वचनादव्ययमेतदिति न दोषः। विभक्तिप्रतिरूपकमित्युच्यते, न चैवं विभक्तिरस्ति। न नास्ति, आमन्तानुप्रयोगस्य विद्यमानत्वात्।

परि०— **अस्तेरिति**। असभुवीतिधातोरार्धधातुके परतो भूरित्ययमादेशो भवतीति पाणिनीयसूत्रार्थः। तथा च बभूवेति स्यादिति भावः। **इति वचनादिति**। 'चादयोऽसत्त्वे' इत्यत्र चादिगणपाठमध्ये 'उपसर्गविभक्तिस्वरप्रतिरूपकाश्च निपाताः' इति पाठादिति भावः। **शङ्कते विभक्तिप्रतिरूपकमित्युच्यत इत्यादि**। केवलस्यासेति तिङ्विभक्त्यन्तस्याभावेऽपि कारयामास इत्यादिप्रयोगेषु आम्प्रत्ययान्तादव्ययादनुप्रयुज्यमानं त्वासेति विभक्त्यन्तमस्त्येवेति भावेन समाधत्ते **न नास्तीति**। 'कृञ्चानुप्रयुज्यते लिटि'ति सूत्रेण कृभ्वस्तीनामामन्तादनुप्रयोगस्योक्तत्वादिति भावः।

सु०— नन्वेवं तर्हि प्रयुज्यते, 'श्रुतिर्न सम्यगनुभवसाधनं शब्दत्वे सत्यबुद्धिपूर्वकत्वादिति, यद्वा श्रुतिर्नागमोऽबुद्धिपूर्वकत्वादिति; अबुद्धिपूर्वकत्वं च विवक्षितार्थतत्त्वज्ञानपूर्वकत्वाभावः। आद्य(स्यापि)स्य पिपीलिकालिपावप्रवेशेऽप्युन्मत्तवाक्यं दृष्टान्तो भविष्यति, न चोन्मत्तवाक्यमपि प्रमाणं प्रमाणविरुद्धत्वात्'; इत्यत आह **विरुद्धं त्विति**।

अनु०— **विरुद्धं तु विरोधादेव बाधितम्।**

प्रमाणविरुद्धं यदुन्मत्तवाक्यं तत् **प्रमाणविरोधादेव बाधितम्** अयथार्थमिति यावत्। न तूक्तहेतुभ्यामिति। सोपाधिकतामनेनाचष्टे। अत एवाप्तप्रणीतवाक्यत्वहेतुरप्यपास्तः।

अयमभिसन्धिः । न तावत् सम्यगनुभवसाधनत्वाभावो ज्ञानसाधनत्वाभावेन, ज्ञानसाधनत्वस्योभयसिद्धत्वात्; नापि स्मृतिसाधनत्वेन, अननुभूतविषयत्वसम्मतेः; ततो विपरीतबोधकत्वेनैवेति वाच्यम्।

एवं द्वितीयप्रयोगेऽपि न तावदनागमत्वमशब्दत्वेन, शब्दत्वस्योभयसम्मतत्वात् । तस्मादयथार्थत्वेनेति वक्तव्यम्।

एवं तृतीयप्रयोगेऽपि साध्यनिष्कर्षः कर्तव्यः । तथा च तत्र प्रमाणबाधितत्वमुपाधिः ।

यद्वाऽनुभवसाधनत्वावच्छिन्ने प्रथमसाध्ये, वाक्यत्वावच्छिन्ने द्वितीयसाध्ये, बोधकत्वावच्छिन्ने तृतीये चायमुपाधिरिति ।

नन्वस्योपाधेः यदयथार्थं तत्प्रमाणविरुद्धमिति साध्यव्यापकत्वेऽपि साधनाव्यापकत्वं कथमित्यत आह **विरोधेति** ।

विरोधादर्शनात्

पक्षीकृतायां श्रुतावुक्तसाधनसद्भावेऽपि, **प्रमाणविरोधस्य अदर्शनात्** । साधनाव्यापकत्वमिति शेषः ।

अत्र विरोधाभावादिति वक्तव्येऽदर्शनादित्युक्तं विरोधाभावसाधनार्थमिति द्रष्टव्यम् ।

परि०— नन्वेवं तर्हीति । अबुद्धिपूर्वकत्वात् पिपीलिकालिपिवच्छ्रुतिरप्रमाणमिति प्राक्तनप्रयोगे सम्यगनुभवसाधनं न भवतीति विवक्षाया[illegible]तुविकल्पेनोलूकव्यापारे व्यभिचारेण दूषणपक्षे एवं वक्ष्यमाणदिशोलूकव्यापारे व्यभिचाराभावाय द्वेधा [illegible]ग उच्यत इत्यर्थः । **आद्यस्यापीति** । शब्दत्वे सतीत्यादिहेतोरित्यर्थः । न केवलं प्राग्विकल्पितानादित्वादिहेतोरित्यपेरर्थः । **उक्तहेतुभ्यामितीति** । केवलाबुद्धिपूर्वकत्वहेतुना । शब्दत्वविशेषणयुक्तेन चेत्यर्थः । **अत एव सोपाधिकत्वादेव** । आप्ताप्रणीतवाक्यत्वादुन्मत्तवाक्यवत् वेदस्याप्रामाण्यमिति पूर्वपक्षदशोक्तप्रयोगस्थहेतुरपीत्यर्थः । **अननुभूतेति** । अननुभूतार्थविषयकत्वस्य श्रुतावुभयसम्मतत्वादित्यर्थः । **तृतीयेति** । आप्ताप्रणीतत्वादुन्मत्तवाक्यवद्वेदस्याप्रामाण्यमिति प्रयोगेऽपि अप्रामाण्यं न तावदबोधकत्वेन बोधकत्वस्योभयवादिसम्मतेः । किं त्वयथार्थत्वेनेत्ययं निष्कर्षः कर्तव्य इत्यर्थः । निष्कर्षमकृत्वा यथाश्रुत(वाक्य एव)साध्य एव सोपाधिकत्वमाह **यद्वेति** । **प्रथमसाध्य इति** । सम्यगनुभवसाधनत्वाभावरूपे अनागमत्वरूपे द्वितीये साध्ये अप्रामाण्यरूपे तृतीय इत्यर्थः । घटादौ साध्याव्यापकत्वनिरासाय सर्वत्रावच्छेदकोक्तिः । साध्यत्रयेऽपि निष्कृष्टार्थानुवादः **यदयथार्थमिति** ।

सु०— किमतो यद्येवं प्रमाणविरुद्धत्वमुपाधिरिति चेत्, उपाधेः प्रतिपक्षोन्नायकत्वस्य वक्ष्यमाणत्वेनानुमानानां सत्प्रतिपक्षत्वमित्याशयेनाह तस्मादिति।

अनु०— तस्माद्वेदप्रामाण्यमिष्यते ॥

यस्मात्प्रमाणविरुद्धत्वमयथार्थत्वस्य व्यापकं, व्यावृत्तं च पक्षीकृताद्वेदात्; व्यापक-निवृत्तौ व्याप्यनिवृत्तिरवश्यम्भाविनी। तस्माद्वेदप्रामाण्यम् एष्टव्यम्।

अयमत्र प्रयोगः। वेदो नायथार्थः प्रमाणाविरुद्धत्वात्प्रत्यक्षवत्, यद्वा वेदो यथार्थो बोधकत्वे सति प्रमाणाविरुद्धत्वात्प्रत्यक्षवत्। एवं वेदः सम्यगनुभवसाधनमनुभवसाधनत्वे सति प्रमाणाविरुद्धत्वात्प्रत्यक्षवत्। वेद आगमो वाक्यत्वे सति प्रमाणाविरुद्धत्वात्सम्प्रति-पन्नवदिति।

एवं वाक्यत्वावच्छिन्ने साध्येऽनाप्तप्रणीतत्वमुपाधिस्तद्विपर्ययेण च प्रतिपक्षोऽभिधेय इति।

परि०— वक्ष्यमाणत्वेनेति। 'साध्यव्यापकवैलोम्यमव्याप्तिः साधनस्य च' इत्यत्राग्रे अत्रैव नये वक्ष्य-माणत्वेनेत्यर्थः। 'उपाधिप्रतिरूपं हि साधनं तच्च नापरमि'ति चतुर्थाध्याये द्वितीयपादे साक्षाद्वक्ष्यमाणत्वेनेति वार्थः। घटादावव्यभिचाराय बोधकत्वे सतीति अनुभवसाधनत्वे सतीति वाक्यत्वे सतीति च हेतुविशेषणानि। **एवं वाक्यत्वेत्यादि।** यत्र वाक्यत्वे सत्यप्रामाण्यं तत्र अनाप्तप्रणीतत्वमिति साध्यव्यापकत्वस्य, साधनवति पक्षे अभावेन साधनाव्यापकत्वस्य च सम्भवात्। वेदो यथार्थः वाक्यत्वे सत्यनाप्तप्रणीतत्वशून्यत्वात्। आप्तवाक्य-वदिति प्रतिपक्षोऽभिधेय इत्यर्थः।

सु०— अस्त्वेवं वेदप्रामाण्यम्, पञ्चरात्रादिस्मृतीनां तु कथम्; न हि ता अप्यपौरुषेयाः, येन प्रामाण्यमवधार्य फलव्यभिचारमन्यथा नेष्यामः; इत्यत आह तन्मूलत्वादिति।

अनु०— तन्मूलत्वात्स्मृतीनां च

प्रामाण्यमिष्यत इति सम्बन्धः। यद्यपि भगवद्रचितानां वेदा(द)र्थमुपलभ्य रचितत्वं वेदमूलत्वं नास्ति, तस्य स्वतः सर्वज्ञत्वात्; तथाऽपि तमनुसृत्य रचितत्वं तन्मूलत्वमिह विवक्षितमिति नोक्तदोषः।

अयमत्र प्रयोगः। पञ्चरात्रादिस्मृतिः प्रमाणं प्रमाणमूलत्वात् प्रमाणसंवादित्वात् सम्प्रतिपन्नवदिति। यद्वा विमतं प्रमाणं वेदसंवादित्वात् पराभ्युपगताहिंसादिवाक्यवत्।

आप्तवाक्यत्वमुपाधिरिति चेत् (न), प्रत्यक्षादौ साध्याव्यापनात्। वाक्यत्वावच्छिन्न-साध्यव्यापकत्वाददोष इति चेन्न, तथाऽपि वेदेतरवाक्यत्वावच्छिन्नसाधनेनोपाधेः पक्षे साधनसौलभ्यात्।

सति चैवं स्मृतीनां प्रामाण्ये तद्बलेन फलव्यभिचारोऽप्यन्यथयितव्य इति।

परि०— तमनुसृत्येति। वेदार्थं स्वरूपप्रज्ञया अवगत्येत्यर्थः। वेदसंवादित्वमिति फलितार्थः। प्रमाण-मूलत्वादित्यस्यार्थः प्रमाणसंवादित्वादिति। **वेदेतरेति**। पञ्चरात्रादिस्मृतिराप्तप्रणीता वेदेतरवाक्यत्वे सति प्रमाण-संवादित्वात् सम्मतवाक्यवदिति पक्ष एवोपाधेः साधने साधनाव्यापकत्वाभावेनानुपाधित्वादिति भावः।

सु०— ननु चोक्तार्थविरुद्धवादीन्यपि स्मृतीतिहासपुराणान्युपलभ्यन्ते, तेषां प्रामाण्य-साधने च बहुविप्लवः स्यादित्यत आह विरोध इति।

अनु०— विरोधो यत्र न क्वचित्।

पूर्वेणैवान्वयः। यासां स्मृतीनां सर्वथा प्रमाण**विरोधो न** अस्ति तासामेव पक्षीकरणान्न कश्चिद्दोष इत्याशयः।

नन्वेवं सति वेदमूलत्वोपन्यासो व्यर्थः, ज्ञानजनकानामवश्याङ्गीकरणीयेन विरोधा-भावेनैव प्रामाण्यसिद्धेरिति चेन्न, फलव्यभिचारलक्षणविरोधदर्शनेन असिद्धिप्रसङ्गात्। प्रामा-ण्येन तदपनयने चेतरेतराश्रयत्वापातात्। वेदमूलत्वेन तु प्रामाण्ये सिद्धे न कोऽपि दोष इति।

परि०— असिद्धिप्रसङ्गादिति। विरोधाभावहेतोरिति भावः।

सु०— अप्रामाण्यप्रयोजकस्य प्रमाणविरोधस्याभावान्न श्रुतिस्मृत्योरप्रामाण्यमित्यु-क्तम्, तदयुक्तम्, श्रुत्याद्युक्त(स्य)ईश्वरसार्वज्ञादेः 'ईश्वरो न सर्वज्ञः पुरुषत्वात् यज्ञदत्तवत्' इत्याद्यनुमानविरुद्धत्वात्; इत्यत आह विरोधोऽपीति।

अनु०— विरोधोऽपि स एवोक्तः प्रत्यक्षेणागमेन वा॥

प्रकृतसम्बन्धार्थः **अपि**शब्दः। यच्छब्दोऽध्याहार्यः। 'विरोधादेव बाधितमि'त्यप्रामा-ण्यप्रयोजकतयोक्तो **विरोधोऽपि स एव** यः प्रत्यक्षेणागमेन वा स्यात्, न पुनरनुमानेन।

अयमभिसन्धिः। अप्रामाण्यप्रयोजकतया यदस्माभिरभिहितं तत्पक्षेऽप्युपपादयितुं खलु परस्यायं प्रयत्नः। अस्माभिश्च प्रत्यक्षागमविरोध एव तथाऽभिप्रेतो नानुमानविरोधः। तथा च पक्षे तद्व्युत्पादनं प्रकृतासङ्गतमेव। स्वतन्त्रानुमानविरोधं तूत्तरत्र निराकरिष्यति सूत्रकृदिति।

ननु प्रमाणविरोध एवाप्रामाण्ये प्रयोजकोऽस्तु किं 'प्रत्यक्षेणागमेन वा' इति विशेषणेन, तथा चोक्तानुमानविरोधाद्वेदादेरप्रामाण्यमिति । मैवम् । वक्ष्यामो ह्यत्र 'ब्रह्मादिवस्तुषु । प्रमाणं वेद एवैक' इति वैदिकेऽर्थेऽनुमानस्यानवकाशम् । यत्र च यस्याप्रवेशो, न तस्य तद्बाधकम् । न हि नयनं स्पर्शापबाधनस्येष्टे । तथा च कथमनुमानं वेदा(द्य)र्थबाधनेन तदप्रामाण्ये प्रयोजकं स्यात् । प्रकृतं च वेदादिकमेवेति ।

परि०— प्रकृतसम्बन्धार्थ इत्येतद्व्यञ्जयन् योजयति विरोधादेवेत्यादिना । उत्तरत्रेति । 'श्रुतेस्तुशब्द-मूलत्वादि'त्यत्र निराकरिष्यतीत्यर्थः । वक्ष्यामो ह्यत्रेति । श्रुतेस्त्विति नये । इतिशब्दो हेतोरित्यर्थः । वेद एवैक इति हेतोरित्यर्थः ।

सु०— नन्वेवं (सति) तर्हि वेदार्थमीमांसा नारम्भणीया स्यात्, मीमांसाया युक्त्यनु-सन्धानात्मकत्वात्; इत्यत आह आगमेनेति ।

अनु०— आगमेनागमस्यैव विरोधे युक्तिरिष्यते ।

एवशब्दो 'विरोध' इत्यतः परो द्रष्टव्यः । निर्णयार्थमिति शेषः ।

एतदुक्तं भवति । अनुमानं हि धर्म्यादिप्रमितिमपेक्षते, न च धर्म्यादिरूपं ब्रह्मादिकं वेदादृते सिद्ध्यतीति तदनपेक्षायामाश्रयासिद्ध्यादिकम्, अपेक्षायां तु विरोधिनो धर्म्यादि-ग्राहकविरोधः; इत्येवं वैदिकेऽर्थेऽनुमानस्यावकाशोऽभिधित्सितः ।

मीमांसायां तु क्वचिद् **आगमस्य** आगमान्तरेण **विरोध एव** अर्थनिर्णयार्थं **युक्तिः** उपादीयते । सा खलु अन्यतरागम(प्रामाण्य)मुपोद्बलयन्त्यन्यतरागमबाधयाऽर्थनिर्णयाय प्रभवति, अन्यतरागमसिद्धधर्म्याद्याश्रयणेन(येण)ाश्रयासिद्ध्याद्यनवकाशात् । अन्यतरागमस्य धर्म्यादिग्राहकत्वाभावेनाप्रबलस्य,(?) आगमसचिवतया उपपत्तेः, ततो दुर्बलस्य (,?) अकि-ञ्चित्करत्वात् । तदेवमेवंविधोपपत्तेरागमिकेऽप्यर्थे सावकाशत्वात् उपपन्ना मीमांसेति ।

परि०— कथमनेनोक्तशङ्कानिरासः । क्वचिदागमार्थस्य युक्त्या बाधे सर्वत्र तद्बाधस्यावर्जनादित्यत आह एतदुक्तमिति । धर्म्यादीति । पक्षलिङ्गादीत्यर्थः । सिद्ध्यतीतीतिशब्दो हेत्वर्थः । विरोधेन इति । अनुमानस्येति योज्यम् । अभिधित्सितः अभिधातुमिष्टः । आगमबाधयेति । आगमस्य प्रतीतार्थबाधयेत्यर्थः ।

सु०— अपि च प्रत्यक्षागमविरोधोऽपि न स्वरूपेणाप्रामाण्यं प्रयोजयति किन्तु तयोरुपजीव्यत्वादिना प्राबल्ये सत्येव; दुर्बलयोः स्वयं बाधितत्वेन, समबलयोः प्रतिबन्धमात्र-

हेतुत्वेनाप्रामाण्यनिश्चयानुपपत्तेः । उपजीव्यादिविरोधेन चाप्रामाण्यं भवद्वेदस्य न सर्वथा अयथार्थत्वलक्षणम्, किन्नाम प्रतीतार्थप्रच्यावनमात्रम्; अपौरुषेयतया निर्दोषस्य सर्वथा अप्रामाण्यानुपपत्तेः; तथा चान्यार्थकल्पनाऽवश्यं कार्येत्याशयवानाह **उपजीव्येति**।

अनु०— उपजीव्यविरोधे तु वेदस्यान्यार्थकल्पना ॥

उपलक्षणमेतत् । निरवकाशत्वादिकमपि ग्राह्यम् ।

भवत्वेवं ततः किम् । वेदोपजीव्यत्वादिकं च प्रत्यक्षागमयोरेव प्रायेण सम्भवति, युक्तेस्तु क्वचिदेव, पुरुषत्वादियुक्तेस्तु नास्त्येव । अतश्च न तद्विरोधेन वेदस्याप्रामाण्यं मन्तव्य-मित्याशयेनाह **प्रत्यक्षमिति**।

प्रत्यक्षमुपजीव्यं स्यात्प्रायो युक्तिरपि क्वचित् ।
आगमैकप्रमाणेषु तस्यैव ह्युपजीव्यता ॥

वेदस्येत्यनुवर्तते । **स्यात्** इत्यतःपरम् 'इति'शब्दोऽध्याहार्यः । तत्त्वमसीत्यादिवेदस्य **प्रत्यक्षमुपजीव्यम्, युक्तिरपि क्वचित्** वेदस्य **उपजीव्या** इति सम्बन्धः । यथा 'प्राणा वा अणव' इत्यादेः । आगमैकप्रमाणकेषु विष्ण्वादिविषयेषु प्रवर्तमानं 'जनितोत विष्णोः' इत्यादिवेदं प्रति 'निरनिष्टो निरवद्य' इत्यादेस्तस्य वेदो(दस्यो)पजीव्यतेत्यर्थः ।

एवं निरवकाशत्वादिकमपि प्रत्यक्षागमयोरेव प्रायेण सम्भवति, युक्तेस्तु क्वचिदेव । तच्च न प्रकृतयुक्तेरित्यपि द्रष्टव्यम् ।

परि०— कैमुत्यन्यायेनाप्यागमस्यानुमानविरोधोऽकिञ्चित्कर इत्याह **अपि चेति**। **उपजीव्यत्वादिनेति**। निरवकाशत्वादिरादिपदार्थः । प्राबल्ये सत्येवेत्येतदुपपादयति **दुर्बलयोरिति** । **वेदेति** । वेद प्रत्युपजीव्यत्वादिकं चेत्यर्थः। **क्वचिदेवेति**। एतच्च 'प्राणा वा अणवः' इत्याद्यागमस्थल इत्यग्रे व्यक्तम् । **पुरुषत्वादिति**। ईश्वरो न सर्वज्ञः पुरुषत्वाद्यज्ञदत्तवदिति प्रागुक्तयुक्तेरित्यर्थः । **इतिशब्दोऽध्याहार्य इति** । स च हेत्वर्थः । प्रायः प्रत्यक्षमुपजीव्यं स्यादिति हेतोः पुरुषत्वयुक्तेस्तदभावात् तद्विरोधो वेदस्याकिञ्चित्कर इति योज्यमिति भावः । **इत्यादिवेदस्येति**। प्रत्यक्षसिद्धं जीवं त्वमित्युद्दिश्य तदसीति ब्रह्माभेदस्य वाच्यत्वादिति भावः । **यथा प्राणा वा अणव इति** । रूपाद्युपलब्धयः करणसाध्याः क्रियात्वात् छिदिक्रियावदित्यादियुक्तिसिद्धानि प्रमाणसिद्धेन्द्रियाण्युद्दिश्य अणुत्वस्य विधेयत्वादिति भावः । **जनितेति**। जनयिता विष्णोरित्यर्थः । **न प्रकृतेति**। पुरुषत्वादियुक्तेरित्यर्थः ।

सु०— 'आगमयोः परस्परविरोधे सत्यन्यतरागमाश्रयेण युक्तेरनुप्रवेशोपपत्तेर्युक्ता मीमांसेत्युक्तम् । तदनुपपन्नम्, असार्वत्रिकत्वात् । न हि सर्वत्रागमयोः परस्परविरोध एव मीमांसाऽवतार्यत'; इत्यत आह **युक्त इति**।

अनु०— **युक्तोऽयुक्तश्च यद्यर्थ आगमस्य प्रतीयते ।**
स्यात्तत्र युक्त एवार्थः

तत्र तर्हि। अयमभिसन्धिः। सत्यमेतत्क्वचिदेवायं न्याय इति; तथाऽपि यत्र नैवं तत्रैकस्यैवागमस्यानेकार्थप्रतीतौ युक्त्यनुसारिणमर्थमुपादाय तदननुगुणतद्विरुद्धार्थपरित्यागः क्रियत इति नोक्तनियमभङ्गः, केवलयुक्तेर्वैदिकेऽर्थे अनुप्रवेशस्य अनङ्गीकृतत्वात्; नापि मीमांसाऽनुपपत्तिः, अन्यतरवैदिकार्थानुसारिण्या युक्तेरङ्गीकृतत्वादिति।

परि०— **न हि सर्वत्रेति**। जिज्ञासासूत्रादौ। जिज्ञासा न कार्येति विरोधिश्रुतेरभावादिति भावः।

सु०— प्राक् पुरुषत्वादियुक्तिविरोधेन आगमस्याप्रामाण्यं न वाच्यमित्युक्तम्, इदानीं तु युक्तिरेवासौ प्रत्यक्षागमविरोधेनाप्रमाणम्, तस्यास्तदुपजीवित्वेन ततो दुर्बलत्वात्; इत्याशयवानाह **युक्तिश्चेति**।

अनु०— **युक्तिश्च त्रिविधा मता ॥**

यद्वा यत्सिद्धवत्कृत्य तत्र मीमांसारम्भानुपपत्तिः परिहृता, तदिदानीं दर्शयितुमाह **युक्तिश्चेति**।

चशब्दः प्रकृतानुसन्धानार्थः।

कथं त्रैविध्यमित्यत आह **व्याप्तिरिति**।

व्याप्तिः प्रत्यक्षगा यस्या युक्तिगाऽऽगमगा तथा ।

यस्याः युक्तेः साध्येन **व्याप्तिः प्रत्यक्षगा** प्रत्यक्षावगता सैका। **युक्तिगा** युक्त्यवगता **यस्या व्याप्तिः** सा द्वितीया। तथा **आगमगा** आगमावगता **यस्या व्याप्तिः** सा तृतीयेति। एवं त्रिविधेति योज्यम्।

उपलक्षणं चैतत्, ध(र्मा)र्म्यादिग्राहकभेदेनापि त्रैविध्यं द्रष्टव्यम्। एतच्च स्पष्टयिष्यामः।

परि०— **परिहृतेति** । 'आगमेनागमस्यैवे'त्यत्रेति भावः । **दर्शयितुम्** । 'प्रत्यक्षागममूला तु युक्तिस्तत्र बलीयसी'त्यत्र । **धर्मादीति** । यस्याः युक्तेः साध्यो धर्मः प्रत्यक्षयोग्यः सैका विभेत्येवंरूपेण द्रष्टव्यमिति भावः । क्वचिद्धर्म्यादीति पाठः । **एतच्च स्पष्टयिष्याम इति** । 'प्रत्यक्षमागमो वापि भवेद्यत्र नियामकः । सैव व्याप्तिर्भवेन्मानं नान्या सन्दिग्धमूलत' इति वैशेषिकनयानुव्याख्यावसरे धूमाग्न्योः प्रत्यक्षावगता व्याप्तिः । ब्राह्मणो न हन्तव्य इत्यत्र आगमगृहीता व्याप्तिः । जीवच्छरीरं सात्मकं प्राणादिमत्त्वादित्यादिकेवलव्यतिरेकिण्यनुमानगृहीतव्याप्तिरिति स्पष्टयिष्याम इत्यर्थः । अत्रैव प्रकरणे 'व्याप्तिरेव तु सा स्मृते'त्येतद्व्याख्यावसरे च स्पष्टयिष्याम इत्यर्थः । तत्र व्यतिरेकिणि व्याप्त्यनुमानप्रकारस्य विवरिष्यमाणत्वात् ।

सु०— एवं तर्हि या युक्तिमूला युक्तिः सा नागमाद्युपजीविनीति तस्य बाधिका, तदबाध्या च भवत्वित्यत आह प्रत्यक्षेति ।

अनु०— प्रत्यक्षागममूला तु युक्तिस्तत्र बलीयसी ॥

तत्र तासु त्रिविधासु युक्तिषु । प्रत्यक्षागममूलेति । प्रत्यक्षमूला आगममूला चेत्यर्थः । युक्तिमूलाऽपि हि युक्तिरन्ततः प्रत्यक्षागममूलैव (द्र)एष्टव्या, अन्यथा तन्मूलयुक्तेर्निर्मूलत्वमनवस्था वा आपद्येत । तथा च प्रत्यक्षाद्यपेक्षत्वेन साम्येऽपि, बहुसंविधानानपेक्षयोः प्रत्यक्षागममूलयोर्युक्त्योः प्रबलत्वं, तदपेक्षायास्तु युक्तिमूलाया दुर्बलत्वं, युक्तमेव । तथा च प्रबलयो-(र्युक्त्यो)र्यदीदृशी दशा, तदा का (वार्ता) दुर्बलाया युक्तेरागमबाधनादाविति ।

परि०— **अनवस्था वेति** । युक्तिमूलयुक्तेः युक्त्यन्तरमूलतयाऽनवस्थेत्यर्थः । **साम्येऽपीति** । प्रत्यक्षादिप्रमाणत्रयमूलकयुक्तित्रयस्येति योज्यम् । **बहुसंविधानेति** । अनेकमेलनेत्यर्थः । **तदपेक्षेति** । प्रत्यक्षागमान्यतरमूलकयुक्तिसापेक्षयुक्तेरित्यर्थः । **प्रबलयोरिति** । प्रत्यक्षागममूल्योः । **ईदृशी दशा** वैदिकेऽर्थे प्रवेशाभावेन तदबाधकत्वतद्बाध्यत्वावस्थेत्यर्थः ।

सु०— तदेवमप्रामाण्ये प्रमाणविरोधस्यैव प्रयोजकत्वात्; श्रुत्यादेश्च प्रत्यक्षागमविरोधाभावात्, अनुमानविरोधस्याप्रयोजकत्वान्नाप्रामाण्यम्, किन्नाम बोधकत्वेन स्वत एव प्रामाण्यमित्युपपादितम् ।

तदेतत्प्रमाणाप्रमाणविवेकमविदुषां दुरवधारणम् इत्युद्देशलक्षणविभागपरीक्षाभिः तन्निरूपणार्थम् उत्तरो ग्रन्थसन्दर्भः ।

न च सांव्यावहारिकत्वात्प्रमाणादेः किं तन्निरूपणेनेति वाच्यम्, तथाऽपि स्वरूपसङ्ख्याविषयफलगोचराणां वादिविवादानां विद्यमानत्वेन निरूपणार्हत्वात् । यद्यप्येषोऽर्थ-

स्तर्कशास्त्रस्य विषयो न मीमांसाशास्त्रस्य, तथाऽपि शिष्यहितैषिणा भाष्यकृता प्रसङ्गागतो निरूप्यते, यथा पूर्वमीमांसाभाष्यकारेणेत्यदोषः। अत एव प्रमाणलक्षणादौ निरूपितस्यार्थस्य पुनरत्र निरूपणं न दोषाय, एकीकृत्य निरूपणस्यापि शिष्यहितार्थत्वात्।

परि०— स्वरूपसङ्ख्येत्यादि। अनुभूतिरेव मानं नान्यत्। प्रमाकरणमेव मानं नान्यत् इत्यादिः स्वरूपगोचरो विवादः। प्रत्यक्षमेकमेव प्रमाणमित्यादिः सङ्ख्यागोचरः। धर्माद्यभावः प्रत्यक्षविषयः, कालाकाशवाक्यार्थादिः अनुमानविषयः, आत्मसुखदुःखादिः मनोविषय इत्यादिर्विषयगोचरः, सम्भावनैवानुमा(ना)गमफलं न तु प्रमितिः, हानादिबुद्धयः प्रत्यक्षफलमित्यादिः फलगोचरो, विवादो ध्येयः। **यथा पूर्वमीमांसाभाष्यकारेणेति**। प्रथमपादे। 'अथातो धर्मजिज्ञासे'ति प्रथमसूत्रे निर्दिष्टो धर्मः क इति जिज्ञासायां 'चोदनालक्षणोऽर्थो धर्म' इति द्वितीयसूत्रेण चोदनैकप्रमाणकोऽर्थरूपो धर्म इति धर्मस्य विध्येकप्रमाणकत्वं लक्षणमभिधाय 'तस्य निमित्तपरीष्टिरि'ति तृतीयसूत्रे धर्मे प्रमाणपरीक्षा कार्येत्युक्त्वा तत्सम्प्रयोगे पुरुषस्येन्द्रियाणां बुद्धिजन्मतत्प्रत्यक्षमनिमित्तं विद्यमानोपलम्भनत्वादि'ति चतुर्थसूत्रे प्रत्यक्षस्य एकस्य लक्षणमुक्त्वा धर्मस्य प्रत्यक्षगोचरत्वमुक्तं तदुपलक्षणं मत्वा शाबरभाष्ये अनुमानोपमानादेर्लक्षणादिप्रपञ्चनं कृतं यथा तथेत्यर्थः। अत एवेत्युक्तं व्यनक्ति **एकीकृत्येति**। विक्षिप्य तत्र तत्र निरूपितं सर्वमेकत्रोपसंहृत्य कथनस्येत्यर्थः।

सु०— तत्र निर्धारित(निर्ज्ञात)स्वरूपस्यैव सङ्ख्यादिजिज्ञासा, लक्षणं च तन्निर्धारणोपायः, न च सामान्यलक्षणेन विना विशेषलक्षण(स्य)ावसरः; इत्यतः प्रमाणसामान्यलक्षणं प्रथमं तावदाह याथार्थ्यमेवेति।

अनु०— याथार्थ्यमेव मानत्वं

परि०— तन्निर्धारणोपायो लक्षणं चेत् तर्हि विशेषलक्षणमेवादौ वाच्यमित्यत आह **न च सामान्येति**।

सु०— अत्र कश्चिदाह। किमर्थं लक्षणमुच्यते। किं सजातीयविजातीयव्यवच्छिन्नलक्ष्यप्रतीत्यर्थम्, उत प्रमाणत्वादिप्रतीतये तच्चिन्होपदर्शनमिदम्, उत व्यवहारार्थम्, उत प्रमाणादिशब्दप्रवृत्तिनिमित्तावधारणार्थम्, अन्यस्मै कस्यैचित्प्रयोजनाय वा।

परि०— कश्चिदिति। खण्डनकारादिर्लक्षणोक्तिविषये दूषणमाहेत्यर्थः। यद्वाऽत्रोच्यत इत्यतः प्राक्तनेनाशक्यत्वादितीतिशब्दान्तेन आहेत्यस्य इत्याहेत्यन्वयो ध्येयः। **व्यवच्छिन्नेति**। व्यावृत्तेत्यर्थः। विशेषलक्षणोक्तिखण्डनाभिप्रायेणोक्तं प्रमाणत्वादीत्यादिपदम्। प्रत्यक्षत्वादिस्तदर्थः। यद्वा गवादिसामान्यलक्षणदूषणाभिप्रायेणादिपदम्। गोत्वादिरादिपदार्थः। **तच्चिह्नेति**। तज्ज्ञापकेत्यर्थः। **इदमिति**। याथार्थ्यादिलक्षणोपदर्शनमित्यर्थः। **व्यवहारार्थमिति**। इदं प्रमाणं इयं गौरित्यादिव्यवहारार्थं लक्षणमुच्यत इत्यन्वयः। **अवधारणार्थमिति**। याथार्थ्यादिलक्षणरूपं यत्तदेव प्रमाणादिशब्दानां प्रवृत्तिनिमित्तमित्यवधारणार्थमित्यर्थः।

सु०— नाद्यः । तस्या एव दुरवधारणत्वात् ।

तथा हि । किं सजातीयेति प्रमाणत्वेन (सजातीयत्वं) विवक्षितं रूपान्तरेण वा । नाद्यः, स्वव्यवच्छेदावधेः सजातीयादव्यावृत्तत्वेन व्यवच्छेदकत्वानुपपत्त्या व्यावृत्तिस्वीकारेण (च) अव्यापकत्वात् । नापि द्वितीयः, विजातीयपदोपादानवैयर्थ्यात् । अस्ति हि प्रमेय(त्वादिना)-सर्वसाजात्यम् ।

अथ ज्ञानत्वेन विशेषेण साजात्यं विवक्षित्वेदमुच्यते, तर्हि लक्ष्यस्यापि ज्ञानत्वादिना साजात्याद्व्यवच्छेद्यकोटिप्रविष्टतया सङ्ग्राह्याभावप्रसङ्गः ॥ लक्ष्यस्य यज्ज्ञानत्वादिभिः सजातीयं तद्व्यवच्छेद्यम्; न च लक्ष्यस्य लक्ष्यं सजातीयम्, षष्ठ्यर्थस्य सम्बन्धस्य भेदे व्यवस्थितत्वादिति चेत्; एवं तर्हि लक्ष्यापेक्षया भिन्नाद्व्यवच्छेद इत्येवोच्यतां, कृतं ज्ञानत्वादिना साजात्येन प्रकृतानुपयोगिना वर्णितेन ॥ यदा च लक्ष्यादन्यत्वं परेषामवगतं तदा परेभ्योऽन्यत्वमपि लक्ष्यस्यार्थादवगम्यत इति सिद्धमग्रतो लक्षणप्रयोजनमिति वैयर्थ्यमेव स्याल्लक्षणाख्यानस्य ।

अपि च न तावदनेन लक्षणेनानवगतेनैव व्यवच्छिन्नप्रतीतिसम्भवः, अतिप्रसङ्गात् । नापि ज्ञातेन, दुरवधारणत्वात् । न तावल्लक्षणं प्रत्यक्षम्, निर्दोषाक्षोद्भवत्वादेरप्रत्यक्षविशेषणत्वात् । नापि कार्येण लिङ्गेन तदनुपपत्त्या वा तदवगमः, ताभ्यां सामान्यतः कारणमात्राक्षेपेण कारणगतानुगतरूपासिद्धावेकरूपलक्षणासिद्धेः । कार्यस्यैकजात्यादेकजातीयकारणसिद्धिरिति चेत्, तर्हि कार्यगतैकजात्यस्य पूर्वमवश्यं प्रत्येतव्यत्वाङ्गीकारे(ण) तत एव सजातीयविजातीयव्यवच्छेदप्रति(दोप)पत्तिरस्तु, कृतमनया पारम्पर्यकुसृष्ट्या ।

नन्वेतावताऽपि न प्रकृतलक्षणखण्डनं (सं)भवति, अव्याप्तेरतिव्याप्तेर्वाऽनुद्भावनादिति चेत् । मैवम् । प्रथमभावितयाऽवश्याभ्युपेयतया लघोरुपायात्साध्यसिद्धौ सम्भवत्यां चरमभावितया अवश्यानुष्ठेयत्वाभावेन गुरावुपाये प्रवर्तमानस्य तवैवेदं (दूषणो)दोषोद्भावनम् । प्रदीपे प्रदीपं प्रज्वाल्य तमोनिरासाय यतमानस्यैव पुंसः । न हि तत्र कश्चित् दीपदोषः, किन्तु तथाकारी पुरुष एव पर्यनुयोज्यः । सर्वसाधनसाधारणो वाऽयं दोषः । यत्सम्भवदेवंविधलघूपायत्वं नाम स्वरूपासिद्धिरिव सर्वप्रमाणानाम् । तस्मान्मा नाम भूदतिव्याप्त्यादिदोषः, सामान्यदोषादेव दुष्टं लक्षणमिति ।

परि०— **व्यवच्छेदेति (स्वेति)**। स्वनिष्ठो यो व्यवच्छेदः तं प्रत्यवधेः निरूपकीभूतात् प्रमाणत्वादिना सजातीयात् प्रमाणान्तरादितः, अव्यावृत्तत्वेन तत्र विद्यमानत्वेन लक्षणस्येति योज्यम्। **व्यावृत्तत्वस्वीकारे** तत्राप्यविद्यमानत्वाङ्गीकारे चेत्यर्थः। **अव्यापकत्वादिति**। लक्ष्यैकदेशे वर्तमानत्वाभावादिति भावः। शङ्कते **लक्ष्यस्येति**। **एवं तर्हीति**। सम्बन्धस्य भेदघटितत्वे सतीत्यर्थः। **प्रकृतानुपयोगिनेति**। लक्ष्यासङ्ग्राहकत्वादिति भावः। अस्त्वेवं तावता लक्षणफलस्येतरभेदस्य लक्ष्येऽसिद्धत्वभावेन लक्षणवैयर्थ्यानापत्तेरित्यत आह **यदेति**। एवं लक्षणोक्तिकृत्यं इतरव्यवच्छेदरूपं निरस्येदानीं अशक्यं च लक्षणेन तत्प्रयोजनसम्पादनमित्याह **अपि चेति**। यद्यप्येतत्खण्डनं विकल्पितप्रयोजनपञ्चकनिरासानन्तरं प्रदर्शनीयम्। सर्वलक्षणसाधारणत्वात्। तथाप्येतदतिदेशेन द्वितीयादिपक्षनिराससौकर्याय अत्र अनूदितमित्यदोषः। **अतिप्रसङ्गादिति**। गवादिलक्षणाज्ञानिनोऽप्यगोव्यावृत्तिबुद्धिप्रसङ्गादित्यर्थः। अप्रत्यक्षविशेषणत्वादिति बहुव्रीहिः। दोषाभावादिलिपायोग्योपाधिघटितत्वादित्यर्थः। **कार्येणेति**। अर्थाविसंवादिरखोपेरखादिगोचरविशिष्टव्यवहारादिकार्येणेत्यर्थः। अर्थापत्तेः पृथक् प्रमाणत्वमुपेत्याह **तदनुपपत्त्या वेति**। **ताभ्यां** लिङ्गानुपपत्तिभ्याम्। **अनुगतेति**। सर्वलक्ष्यनिष्ठधर्मलिङ्गादित्यर्थः। शङ्कते **कार्यस्येति**। निर्दोषाक्षोद्भवप्रमितिजन्यव्यवहारविशेषस्येत्यर्थः। **व्यवच्छेदप्रतिपत्तिरिति**। निर्दोषाक्षजन्यप्रमिताविति योज्यम्। **पारम्पर्येति**। कार्यगतैकरूप्येण तत्कारणीभूतलक्षणेऽप्यैकरूप्यमनुमाय तेन लक्ष्याभिमते सजातीयप्रतीतिरूपपारम्पर्यकुसृष्ट्येत्यर्थः। उक्तदूषणस्यासङ्गतत्वमाशङ्क्य समाधत्ते **नन्वित्यादिना**। तावताऽर्थदोषो न प्राप्त इत्यत आह **सर्वसाधन इति**।

सु०— एतेन द्वितीयोऽपि निरस्तः, प्रमाणत्वाद्यवगममन्तरेण तदवगमानुपपत्तेस्तदवगमायास्य प्रतीतावन्योन्याश्रयप्रसङ्गः। 'अस्तु वाऽन्यदपि लक्षणे किञ्चिल्लिङ्गम्, तथाऽपि तदेव लक्ष्याविनाभूततया लक्षणमुपन्यस्यतां सन्निहितप्रतिपत्तिकत्वात्; न तदवश्यं व्यापकं वक्तव्यम्, लिङ्गत्वस्य व्याप्यत्वेनैवोपपत्तेः' इति चेन्न, यत्र लिङ्गमव्यापकत्वान्नास्ति तत्र लक्षणस्य प्रमाणाभावात्प्रत्येतुमशक्यत्वेन कथं ततः प्रामाण्याद्यवगमः। यदा च क्वचिल्लक्ष्यजातीय एव प्रमाणाभावाल्लक्षणम(स्या)नवधारणीयतया लक्ष्यव्यापकताऽनवगमेऽपि लक्षणम्, तदा किमपराद्धं लिङ्गान्तरेणाव्यापकेन। अथ यत्र तल्लक्षणे लिङ्गं नास्ति तत्र लिङ्गान्तरात्प्रत्येतव्यम्; तथाऽपि (तावेवा) ते एवास्तां लक्ष्ये लिङ्गम्, किं लक्षणानुमानपूर्वकं तदनुमानकल्पनया। अथ तथा(विधं) लिङ्गद्वयं यत्तत्प्रत्येकमव्यापकतया न लक्षणम्, तदनुमितं तु तथात्वाल्लक्षणमिति चेन्न; लक्ष्यानुमानस्य लक्षणप्रयोजनस्योभाभ्यामेव सिद्धेः कृतं व्यापकेन तेन।

परि०— प्रमाणत्वादिप्रतीतये लक्षणमुच्यत इति कल्पं निराह **एतेनेति**। अपि च इत्यादिना उक्तदोषेणेत्यर्थः। ननु प्रमाणत्वादिनैव याथार्थ्यादिरूपलक्षणावगमोऽस्त्वित्यत आह **प्रमाणत्वादीति**। आदिपदेन प्रत्यक्षत्वादिग्रहः। विशेषलक्षणाभिप्रायेणादिपदोक्तिः। नन्वविसंवादिप्रवृत्तिहेतुकत्वादिकमेव लिङ्गं चेन्नोक्तदोष इत्यत आह

सु०— नाद्यः । तस्या एव दुरवधारणत्वात् ।

तथा हि । किं सजातीयेति प्रमाणत्वेन (सजातीयत्वं) विवक्षितं रूपान्तरेण वा । नाद्यः, स्वव्यवच्छेदावधेः सजातीयादव्यावृत्तत्वेन व्यवच्छेदकत्वानुपपत्त्या व्यावृत्तिस्वीकारेण (च) अव्यापकत्वात् । नापि द्वितीयः, विजातीयपदोपादानवैयर्थ्यात् । अस्ति हि प्रमेय(त्वादिना)-सर्वसाजात्यम् ।

अथ ज्ञानत्वेन विशेषेण साजात्यं विवक्षित्वेदमुच्यते, तर्हि लक्ष्यस्यापि ज्ञानत्वादिना साजात्याद्व्यवच्छेद्यकोटिप्रविष्टतया सङ्ग्राह्याभावप्रसङ्गः ॥ लक्ष्यस्य यज्ज्ञानत्वादिभिः सजातीयं तद्व्यवच्छेद्यम्; न च लक्ष्यस्य लक्ष्यं सजातीयम्, षष्ठ्यर्थस्य सम्बन्धस्य भेदे व्यवस्थितत्वादिति चेत्; एवं तर्हि लक्ष्यापेक्षया भिन्नाद्व्यवच्छेद इत्येवोच्यतां, कृतं ज्ञान-त्वादिना साजात्येन प्रकृतानुपयोगिना वर्णितेन ॥ यदा च लक्ष्यादन्यत्वं परेषामवगतं तदा परेभ्योऽन्यत्वमपि लक्ष्यस्यार्थादवगम्यत इति सिद्धमग्रतो लक्षणप्रयोजनमिति वैयर्थ्यमेव स्याल्लक्षणाख्यानस्य ।

अपि च न तावदनेन लक्षणेनानवगतेनैव व्यवच्छिन्नप्रतीतिसम्भवः, अतिप्रसङ्गात् । नापि ज्ञातेन, दुरवधारणत्वात् । न तावल्लक्षणं प्रत्यक्षम्, निर्दोषाक्षोद्भवत्वादेरप्रत्यक्षविशेषण-त्वात् । नापि कार्येण लिङ्गेन तदनुपपत्त्या वा तदवगमः, ताभ्यां सामान्यतः कारणमात्राक्षेपेण कारणगतानुगतरूपासिद्धावेकरूपलक्षणासिद्धेः । कार्यस्यैकजात्यादेकजातीयकारणसिद्धि-रिति चेत्, तर्हि कार्यगतैकजात्यस्य पूर्वमवश्यं प्रत्येतव्यत्वाङ्गीकारे(ण) तत एव सजातीय-विजातीयव्यवच्छेदप्रति(दोप)पत्तिरस्तु, कृतमनया पारम्पर्यकुसृष्ट्या ।

नन्वेतावताऽपि न प्रकृतलक्षणखण्डनं (सं)भवति, अव्याप्तेरतिव्याप्तेर्वाऽनुद्भावनादिति चेत् । मैवम् । प्रथमभावितयाऽवश्याभ्युपेयतया लघोरुपायात्साध्यसिद्धौ सम्भवत्यां चरम-भावितया अवश्यानुष्ठेयत्वाभावेन गुरावुपाये प्रवर्तमानस्य तवैवेदं (दूषणो)दोषोद्भावनम् । प्रदीपे प्रदीपं प्रज्वाल्य तमोनिरासाय यतमानस्यैव पुंसः । न हि तत्र कश्चित् दीपदोषः, किन्तु तथाकारी पुरुष एव पर्यनुयोज्यः । सर्वसाधनसाधारणो वाऽयं दोषः । यत्सम्भवदेवंविधलघूपायत्वं नाम स्वरूपासिद्धिरिव सर्वप्रमाणानाम् । तस्मान्मा नाम भूदतिव्याप्त्यादिदोषः, सामान्यदोषादेव दुष्टं लक्षणमिति ।

परि०— **व्यवच्छेदेति (स्वेति)**। स्वनिष्ठो यो व्यवच्छेदः तं प्रत्यवधेः निरूपकीभूतात् प्रमाणत्वादिना सजातीयात् प्रमाणान्तरादितः, अव्यावृत्तत्वेन तत्र विद्यमानत्वेन लक्षणस्येति योज्यम्। **व्यावृत्तत्वस्वीकारे** तत्राप्यविद्यमानत्वाङ्गीकारे चेत्यर्थः। **अव्यापकत्वादिति**। लक्ष्यैकदेशे वर्तमानत्वाभावादिति भावः। शङ्कते **लक्ष्यस्येति**। **एवं तर्हीति**। सम्बन्धस्य भेदघटितत्वे सतीत्यर्थः। **प्रकृतानुपयोगिनेति**। लक्ष्यासङ्ग्राहकत्वादिति भावः। अस्त्वेवं तावता लक्षणफलस्येतरभेदस्य लक्ष्येऽसिद्धत्वभावेन लक्षणवैयर्थ्यानापत्तेरित्यत आह **यदेति**। एवं लक्षणोक्तिकृत्यं इतरव्यवच्छेदरूपं निरस्येदानीं अशक्यं च लक्षणेन तत्प्रयोजनसम्पादनमित्याह **अपि चेति**। यद्यप्येतत्खण्डनं विकल्पितप्रयोजनपञ्चकनिरासानन्तरं प्रदर्शनीयम्। सर्वलक्षणसाधारणत्वात्। तथाप्येतदतिदेशेन द्वितीयादिपक्षनिराससौकर्याय अत्र अनूदितमित्यदोषः। **अतिप्रसङ्गादिति**। गवादिलक्षणाज्ञानिनोऽप्यगोव्यावृत्तिबुद्धिप्रसङ्गादित्यर्थः। अप्रत्यक्षविशेषणत्वादिति बहुव्रीहिः। दोषाभावादिरूपायोग्योपाधिघटितत्वादित्यर्थः। **कार्येणेति**। अर्थाविसंवादिरूपोपरक्तादिगोचरविशिष्टव्यवहारादिकार्येणेत्यर्थः। अर्थापत्तेः पृथक् प्रमाणत्वमुपेत्याह **तदनुपपत्त्या वेति**। **ताभ्यां** लिङ्गानुपपत्तिभ्याम्। **अनुगतेति**। सर्वलक्ष्यनिष्ठधर्मासिद्धावित्यर्थः। शङ्कते **कार्यस्येति**। निर्दोषाक्षोद्भवप्रमितिजन्यव्यवहारविशेषस्येत्यर्थः। **व्यवच्छेदप्रतिपत्तिरिति**। निर्दोषाक्षजन्यप्रमितावििति योज्यम्। **पारम्पर्येति**। कार्यगतैकरूप्येण तत्कारणीभूतलक्षणेऽप्यैकरूप्यमनुमाय तेन लक्ष्याभिमते सजातीयप्रतीतिरूपपारम्पर्यकुसृष्ट्येत्यर्थः। उक्तदूषणस्यासङ्कतत्वमाशङ्क्य समाधत्ते **नन्वित्यादिना**। तावताऽर्थदोषो न प्राप्त इत्यत आह **सर्वसाधन इति**।

मू०— एतेन द्वितीयोऽपि निरस्तः, प्रमाणत्वाद्यवगममन्तरेण तदवगमानुपपत्तेस्तदवगमायास्य प्रतीतावन्योन्याश्रयप्रसङ्गः। 'अस्तु वाऽन्यदपि लक्षणे किञ्चिल्लिङ्गम्, तथाऽपि तदेव लक्ष्याविनाभूततया लक्षणमुपन्यस्यतां सन्निहितप्रतिपत्तिकत्वात्; न तदवश्यं व्यापकं वक्तव्यम्, लिङ्गत्वस्य व्याप्यत्वेनैवोपपत्तेः' इति चेन्न, यत्र लिङ्गमव्यापकत्वान्नास्ति तत्र लक्षणस्य प्रमाणाभावात्प्रत्येतुमशक्यत्वेन कथं ततः प्रामाण्याद्यवगमः। यदा च क्वचिल्लक्ष्यजातीय एव प्रमाणाभावाल्लक्षणम(स्या)नवधारणीयतया लक्ष्यव्यापकताऽनवगमेऽपि लक्षणम्, तदा किमपराद्धं लिङ्गान्तरेणाव्यापकेन। अथ यत्र तल्लक्षणे लिङ्गं नास्ति तत्र लिङ्गान्तरात्प्रत्येतव्यम्; तथाऽपि (तावेवा) ते एवास्तां लक्ष्ये लिङ्गम्, किं लक्षणानुमानपूर्वकं तदनुमानकल्पनया। अथ तथा(विधं) लिङ्गद्वयं यत्तत्प्रत्येकमव्यापकतया न लक्षणम्, तदनुमितं तु तथात्वाल्लक्षणमिति चेन्न; लक्ष्यानुमानस्य लक्षणप्रयोजनस्योभाभ्यामेव सिद्धेः कृतं व्यापकेन तेन।

परि०— प्रमाणत्वादिप्रतीतये लक्षणमुच्यत इति कल्पं निराह **एतेनेति**। अपि च इत्यादिना उक्तदोषेणेत्यर्थः। ननु प्रमाणत्वादिनैव याथार्थ्यादिरूपलक्षणावगमोऽस्त्वित्यत आह **प्रमाणत्वादीति**। आदिपदेन प्रत्यक्षत्वादिग्रहः। विशेषलक्षणाभिप्रायेणादिपदोक्तिः। नन्वविसंवादिप्रवृत्तिहेतुकत्वादिकमेव लिङ्गं चेन्नोक्तदोष इत्यत आह

सु०— नाद्यः । तस्या एव दुरवधारणत्वात् ।

तथा हि । किं सजातीयेति प्रमाणत्वेन (सजातीयत्वं) विवक्षितं रूपान्तरेण वा । नाद्यः, स्वव्यवच्छेदावधेः सजातीयादव्यावृत्तत्वेन व्यवच्छेदकत्वानुपपत्त्या व्यावृत्तिस्वीकारेण (च) अव्यापकत्वात् । नापि द्वितीयः, विजातीयपदोपादानवैयर्थ्यात् । अस्ति हि प्रमेय(त्वादिना)- सर्वसाजात्यम् ।

अथ ज्ञानत्वेन विशेषेण साजात्यं विवक्षित्वेदमुच्यते, तर्हि लक्ष्यस्यापि ज्ञानत्वादिना साजात्याद्व्यवच्छेद्यकोटिप्रविष्टतया सङ्ग्राह्याभावप्रसङ्गः ॥ लक्ष्यस्य यज्ज्ञानत्वादिभिः सजातीयं तद्व्यवच्छेद्यम्; न च लक्ष्यस्य लक्ष्यं सजातीयम्, षष्ठ्यर्थस्य सम्बन्धस्य भेदे व्यवस्थितत्वादिति चेत्; एवं तर्हि लक्ष्यापेक्षया भिन्नाद्व्यवच्छेद इत्येवोच्यतां, कृतं ज्ञान-त्वादिना साजात्येन प्रकृतानुपयोगिना वर्णितेन ॥ यदा च लक्ष्यादन्यत्वं परेषामवगतं तदा परेभ्योऽन्यत्वमपि लक्ष्यस्यार्थादवगम्यत इति सिद्धमग्रतो लक्षणप्रयोजनमिति वैयर्थ्यमेव स्याल्लक्षणाख्यानस्य ।

अपि च न तावदनेन लक्षणेनानवगतेनैव व्यवच्छिन्नप्रतीतिसम्भवः, अतिप्रसङ्गात् । नापि ज्ञातेन, दुरवधारणत्वात् । न तावल्लक्षणं प्रत्यक्षम्, निर्दोषाक्षोद्भवत्वादेरप्रत्यक्षविशेषण-त्वात् । नापि कार्येण लिङ्गेन तदनुपपत्त्या वा तदवगमः, ताभ्यां सामान्यतः कारणमात्राक्षेपेण कारणगतानुगतरूपासिद्धावेकरूपलक्षणासिद्धेः । कार्यस्यैकजात्यादेकजातीयकारणसिद्धि-रिति चेत्, तर्हि कार्यगतैकजात्यस्य पूर्वमवश्यं प्रत्येतव्यत्वाङ्गीकारे(ण) तत एव सजातीय-विजातीयव्यवच्छेदप्रति(दोप)पत्तिरस्तु, कृतमनया पारम्पर्यकुसृष्ट्या ।

नन्वेतावताऽपि न प्रकृतलक्षणखण्डनं (सं)भवति, अव्याप्तेरतिव्याप्तेर्वाऽनुद्भावनादिति चेत् । मैवम् । प्रथमभावितयाऽवश्याभ्युपेयतया लघोरुपायात्साध्यसिद्धौ सम्भवत्यां चरम-भावितया अवश्यानुष्ठेयत्वाभावेन गुरावुपाये प्रवर्तमानस्य तवैवेदं (दूषणो)दोषोद्भावनम् । प्रदीपे प्रदीपं प्रज्वाल्य तमोनिरासाय यतमानस्यैव पुंसः । न हि तत्र कश्चित् दीपदोषः, किन्तु तथाकारी पुरुष एव पर्यनुयोज्यः । सर्वसाधनसाधारणो वाऽयं दोषः । यत्सम्भवदेवंविधलघूपायत्वं नाम स्वरूपासिद्धिरिव सर्वप्रमाणानाम् । तस्मान्मा नाम भूदतिव्याप्त्यादिदोषः, सामान्यदोषादेव दुष्टं लक्षणमिति ।

परि०— व्यवच्छेदेति (स्वेति)। स्वनिष्ठो यो व्यवच्छेदः तं प्रत्यवधेः नित्यकीभूतात् प्रमाणत्वादिना सजातीयात् प्रमाणान्तरादितः, अव्यावृत्तत्वेन तत्र विद्यमानत्वेन लक्षणस्येति योज्यम्। **व्यावृत्तत्वस्वीकारे** तत्राप्यविद्यमानत्वाङ्गीकार इत्यर्थः। **अव्यापकत्वादिति**। लक्ष्यैकदेशे वर्तमानत्वाभावादिति भावः। शङ्कते **लक्ष्यस्येति**। **एवं तर्हीति**। सम्बन्धस्य भेदघटितत्वे सतीत्यर्थः। **प्रकृतानुपयोगिनेति**। लक्ष्यासङ्ग्राहकत्वादिति भावः। अस्त्वेवं तावता लक्षणफलस्येतरभेदस्य लक्ष्येऽसिद्धयभावेन लक्षणवैयर्थ्यानापत्तेरित्यत आह **यदेति**। एवं लक्षणोक्तिकृत्यं इतरव्यवच्छेदरूपं निरस्येदानीं अशक्यं च लक्षणेन तत्प्रयोजनसम्पादनमित्याह **अपि चेति**। यद्यप्येतत्खण्डनं विकल्पितप्रयोजनपञ्चकनिरासानन्तरं प्रदर्शनीयम्। सर्वलक्षणसाधारणत्वात्। तथाप्येतदतिदेशेन द्वितीयादिपक्षनिराससौकर्याय अत्र अनूदितमित्यदोषः। **अतिप्रसङ्गादिति**। गवादिलक्षणाज्ञानिनोऽप्यगोव्यावृत्तिबुद्धिप्रसङ्गादित्यर्थः। अप्रत्यक्षविशेषणत्वादिति बहुव्रीहिः। दोषाभावादिरूपायोग्योपाधिघटितत्वादित्यर्थः। **कार्येणेति**। अर्थाविसंवादिरखोपरेखादिगोचरविशिष्टव्यवहारादिकार्येणेत्यर्थः। अर्थापत्तेः पृथक् प्रमाणत्वमुपेत्याह **तदनुपपत्त्या वेति**। **ताभ्यां** लिङ्गानुपपत्तिभ्याम्। **अनुगतेति**। सर्वलक्ष्यनिष्ठधर्मासिद्धावित्यर्थः। शङ्कते **कार्यस्येति**। निर्दोषाक्षोद्भवप्रमितिजन्यव्यवहारविशेषस्येत्यर्थः। **व्यवच्छेदप्रतिपत्तिरिति**। निर्दोषाक्षजन्यप्रमिताविति योज्यम्। **पारम्पर्येति**। कार्यगतैकरूप्येण तत्कारणीभूतलक्षणेऽप्यैकरूप्यमनुमाय तेन लक्ष्याभिमते सजातीयप्रतीतिरूपपारम्पर्यकुसृष्ट्येत्यर्थः। उक्तदूषणस्यासङ्गतत्वमाशङ्क्य समाधत्ते **नन्वित्यादिना**। तावताऽर्थदोषो न प्राप्त इत्यत आह **सर्वसाधन इति**।

मु०— एतेन द्वितीयोऽपि निरस्तः, प्रमाणत्वाद्यवगममन्तरेण तदवगमानुपपत्तेस्तदवगमायास्य प्रतीतावन्योन्याश्रयप्रसङ्गः। 'अस्तु वाऽन्यदपि लक्षणे किञ्चिल्लिङ्गम्, तथाऽपि तदेव लक्ष्याविनाभूततया लक्षणमुपन्यस्यतां सन्निहितप्रतिपत्तिकत्वात्; न तदवश्यं व्यापकं वक्तव्यम्, लिङ्गत्वस्य व्याप्यत्वेनैवोपपत्तेः' इति चेन्न, यत्र लिङ्गमव्यापकत्वान्नास्ति तत्र लक्षणस्य प्रमाणाभावात्प्रत्येतुमशक्यत्वेन कथं ततः प्रामाण्याद्यवगमः। यदा च क्वचिल्लक्ष्यजातीय एव प्रमाणाभावाल्लक्षणम(स्या)नवधारणीयतया लक्ष्यव्यापकताऽनवगमेऽपि लक्षणम्, तदा किमपराद्धं लिङ्गान्तरेणाव्यापकेन। अथ यत्र तल्लक्षणे लिङ्गं नास्ति तत्र लिङ्गान्तरात्प्रत्येतव्यम्; तथाऽपि (तावेवा) ते एवास्तां लक्ष्ये लिङ्गम्, किं लक्षणानुमानपूर्वकं तदनुमानकल्पनया। अथ तथा(विधं) लिङ्गद्वयं यत्तत्प्रत्येकमव्यापकतया न लक्षणम्, तदनुमितं तु तथात्वाल्लक्षणमिति चेन्न; लक्ष्यानुमानस्य लक्षणप्रयोजनस्योभाभ्यामेव सिद्धेः कृतं व्यापकेन तेन।

परि०— प्रमाणत्वादिप्रतीतये लक्षणमुच्यत इति कल्पं निराह **एतेनेति**। अपि च इत्यादिना उक्तदोषेणेत्यर्थः। ननु प्रमाणत्वादिनैव याथार्थ्यादिरूपलक्षणावगमोऽस्त्वित्यत आह **प्रमाणत्वादीति**। आदिपदेन प्रत्यक्षत्वादिग्रहः। विशेषलक्षणाभिप्रायेणादिपदोक्तिः। नन्वविसंवादिप्रवृत्तिहेतुकत्वादिकमेव लिङ्गं चेन्नोक्तदोष इत्यत आह

अस्तु वेति । सन्निहितप्रतिपत्तिकत्वादिति । अन्यदनपेक्ष्योपस्थितत्वादित्यर्थः । ननु तदेव लक्षणमुपन्यस्यता-मित्ययुक्तम् । तस्य ल(क्ष्याव्यापक)क्ष्यव्याप्यत्वात् । लक्षणस्य च लक्ष्यव्यापकत्वावश्यम्भावादिति भावेन शङ्कते **न तदवश्यमिति ।** लिङ्गस्यापि व्यापकत्वमावश्यकमिति भावेन समाधत्ते **यत्रेति । किमपराद्धं लिङ्गान्तरेणेति ।** लक्षणापेक्षया लिङ्गान्तरेणेत्यन्तरशब्दप्रयोगः । लक्षणावगमकेन लिङ्गेनेत्यर्थः । व्यापकत्वाज्ञाने तस्याव्यापक(त्व)-तौल्यादिति भावः । **अथ यत्रेति ।** लक्ष्यभागे । **तल्लक्षणे** विषये । **तावेवेति ।** लक्ष्यैकदेशे वर्तमानौ हेतू एवेत्यर्थः । क्वचित्तु ते एवेति पाठः । तदा तु प्राक्प्रकृतलिङ्गद्वयपरामर्शः स्पष्टः । **लक्ष्ये लिङ्गमिति ।** लक्ष्यगतेतरव्यावृत्ति-लिङ्गमित्यर्थः । **तदनुमानेति ।** इतरव्यावृत्तलक्ष्यस्वरूपानुमानकल्पनयेत्यर्थः । तावेवास्तां लक्ष्ये लिङ्गमित्ययुक्तमिति शङ्कते **अथेति ।**

सु०— नापि तृतीयः । स ह्येवंरूपः 'यद्यथार्थं तत्प्रमाणमिति व्यवहर्तव्यमि'ति । अय-मनुपपन्नः, सर्वत्र लक्षणस्य ज्ञातुमशक्यत्वात्; प्रमाणत्वादिना तदवगमे तदेवास्तु व्यवहार-नियमनिदानम्, अव्यवहितप्रतिपत्तिकत्वादित्यावेदितम् ।

परि०— व्यवहारार्थमिति पक्षं निराह **नापि तृतीय इति ।**

सु०— अत एव न चतुर्थः । कल्पनागौरवदोषश्चाधिकः ।

परि०— प्रमाणशब्दप्रवृत्तिनिमित्तावधारणार्थमिति कल्पं निराह **अत एव न चतुर्थ इति ।** सर्वत्र लक्षणस्य ज्ञातुमशक्यत्वादेवेत्यर्थः । **कल्पनागौरवेति ।** लक्षणज्ञापकतयाऽव(श्यकलिङ्ग)श्यकल्पितस्यैव प्रमाणादिशब्द-प्रवृत्तिनिमित्तत्वोपपत्तौ तदनुमितलक्षणस्य तथात्वकल्पनं गुर्विति भावः ।

सु०— (नापि) न पञ्चमः, तादृशस्य दर्शयितुमशक्यत्वादिति ॥

परि०— अन्यस्मै कस्मैचित् प्रयोजनायेत्येतन्निराह **नापि पञ्चम इति ।**

सु०— अत्रोच्यते । अस्तु तावत्सजातीयविजातीयव्यवच्छिन्नलक्ष्यप्रतीत्यर्थं लक्षण-मिति पक्षः । सास्नादिमान्गौरिति विदितलक्ष्यलक्षणसम्बन्धो हि यं पिण्डं सास्नादिमन्तं पश्यति तं नायमश्वादिर्नापि घटादिरिति प्रतिपद्यते ।

परि०— अस्तु तावदित्यनेनोक्तं लक्षणप्रयोजनं व्यनक्ति **सास्नादिमानिति ।**

सु०— ननु व्यवच्छेदोऽन्योन्याभावो भेद इत्यनर्थान्तरम्, भेदश्च वस्तुस्वरूपमेव; तथा च लक्ष्यस्वरूपप्रतिपत्तिरेव तत्प्रतिपत्तिरिति कृतं लक्षणेन । अथ लक्ष्यप्रतीतिनिरपेक्ष-मेव लक्षणेन व्यवच्छेदो बोध्यत इति मतम्, तन्न, निराश्रयस्य तस्य बोध(दर्शा)यितुमशक्य-त्वादिति ।

सत्यं स्वरूप(वस्तु)प्रतीतिरेव भेदप्रतीतिरिति । तथाऽपि प्रतियोगिविशेषघटित-तदवगमाय लक्षणस्योपयोगः । असङ्कीर्णतया गोपिण्डं पश्यन्नपि हि, न तावदयं नाश्वो न घट इति प्रत्येति, यावल्लक्षणं नावगच्छति । सास्नादिमत्त्वं तदा प्रतीतमिति चेन्न, सास्नादिमान् गौरित्येवमवगमस्य विवक्षितत्वात्; अत एव सजातीयेत्यादिविशेषणोपादानम् ।

परि०— असिद्धमेतत्प्रयोजनमिति शङ्कते नन्विति । प्रतियोगिविशेषघटिततदवगमायेति । स च अवश्यमपेक्षितः । अन्यथा तत्तद्विशेषार्थिनस्तत्र तत्र प्रवृत्तिर्न स्यादिति भावः । सास्नादिमत्त्वमिति । तस्यापि भेदस्येव धर्म्यभेदादिति भावः । एवमवगमस्येति । सास्नादिमत्त्वादेः गवादिवाच्यतां प्रति व्याप्तत्वग्रहस्य विवक्षितत्वादित्यर्थः । अत एवेति । लक्षणस्य प्रतियोगिविशेषघटितव्यवच्छेदबोधार्थत्वादेवेत्यर्थः ।

सु०— यदत्रोक्तं 'किं सजातीये'त्यादि । तदसत् । पौरुषेयवचसां पुरुषविवक्षाधीनत्वेन नियन्तुमशक्यत्वात् । लक्ष्यातिरिक्तं हि सजातीयविजातीयतया द्वैराश्येन विवक्ष्यते । यथा यथार्थज्ञानतत्साधनस्य प्रमाणस्य ज्ञानं तत्साधनं च सजातीयम्, यन्न ज्ञानं नापि तत्साधनं तद्विजातीयम् । यथा च प्रत्यक्षस्यानुमानादिकं सजातीयं, विजातीयं तु घटादिकम् । एवमन्यत्रापि विवेक्तव्यमिति ।

एवं तर्हि लक्ष्यापेक्षया भिन्नाद्व्यवच्छेद इत्युक्तं स्यादिति चेत् । को नेत्याह, न हि कोऽपि स्वस्थात्मा स्वस्मादेव व्यवच्छेदे लक्षणप्रयोजनमाचक्षति(ष्टे) ।

परि०— किं सजातीयेत्यादीति । प्रमाणत्वादिना साजात्यं चेदव्यापकं लक्षणं स्यात् । रूपान्तरेण चेद्विजातीयपदं व्यर्थमिति यदुक्तं तदसदित्यर्थः । तत्र द्वितीयपक्षमुपेत्य तत्रोक्तदोषं निराह पौरुषेयेति । लक्ष्यतावच्छेदकं प्रति साक्षाद्व्यापकधर्मेण साजात्यं वैजात्यं च ध्येयमिति भावेनाह लक्ष्यातिरिक्तं हीति ।

सु०— यदत्रोक्तं 'यदा चे'त्यादि । तदसङ्गतम् । वस्तुतो यल्लक्ष्याद्भिन्नं, ततो व्यवच्छेदावगमार्थत्वाल्लक्षणस्य । प्रतिपादकस्य यद्यपि लक्ष्यान्यत्वज्ञानमलक्ष्येऽ(वश्या)पेक्षितम् तथापि प्रतिपाद्यस्यातद(तदन)पेक्षत्वान्न दोषः ।

तस्यापि, पदार्थज्ञानपूर्वकत्वात् वाक्यार्थज्ञानस्य सजातीयविजातीयपदोपात्तलक्ष्यान्य(त्व)ज्ञानं विना लक्ष्यस्य अलक्ष्यान्यत्वज्ञानं न सिद्ध्यतीति कश्चित् । तदनुपपन्नम् । न हि लक्ष्यान्यव्यावृत्तिर्लक्षणवाक्यप्रतिपाद्या, किन्नाम तज्ज्ञानं लक्षणप्रयोजनत्वेनोच्यते; लक्षणवाक्यार्थ एव प्रतिपाद्येन बोद्धव्यः ।

परि०— प्रतिपादकस्येति । परं प्रति प्रतिपादयितुं प्रवृत्तस्येत्यर्थः । **प्रतिपाद्यस्य** बोध्यस्येत्यर्थः । **न दोष इति ।** लक्षणवैयर्थ्यदोषो नेत्यर्थः । कस्यचिन्मतमाह **तस्यापीति ।** प्रतिपाद्यस्यापीत्यर्थः । लक्षणवाक्याप्रतिपाद्या चेत् किं तत इत्यत आह **लक्षणवाक्यार्थ एवेति ।** स च लक्षणस्य लक्ष्यतावच्छेदकसामानाधिकरण्यादिरूप एवेति भावः ।

सु०— यदपि 'अपि चे'त्यादिना पृष्टम् । तत्रावगतमेव लक्षणं व्यावृत्तलक्ष्यज्ञानमुपजनयतीति वदामः । न च तस्य दुरवधारणता, यथायथं प्रत्यक्षादिना तदवधारणात् ॥ यत्र लिङ्गात्तदवगमस्तत्र तत एव लक्षणप्रयोजनसिद्धेर्व्यर्था परम्पराकुसृष्टिरिति चेन्न, प्रयोजनसद्भावे गौरवस्याप्यनादरण(प्यादरण)सम्भवात्, यथेन्द्रियव्यापारान्वयव्यतिरेकानुविधायित्वेनाक्षोद्भवत्वमनुमाय तेन प्रत्यक्षं लक्ष्यते । तत्रान्वर्थसंज्ञाज्ञापनं प्रयोजनम् ॥ एवमन्यत्रापि द्रष्टव्यम् ॥ गौरवमनुरुध्य प्रयोजनमवधीर्यतामिति चेन्न, पुरुषाभिप्रायाणां नियन्तुमशक्यत्वात् । गरीयांश्च प्रतिपत्तौ गौरवात्प्रमेयाधिक्यलाभः ।

प्रयोजनाभावे तु 'परम्पराकुसृष्टिरनादरणीयैव' इति तदीयदोषताव्युत्पादनं नास्माकमनिष्टम् ।

परि०— शङ्कते यत्र लिङ्गादिति । इन्द्रियेति । निर्दोषेन्द्रियेत्यर्थः । अक्षोद्भवत्वमित्यत्र निर्दोषा(क्षेत्यर्थः)-क्षोद्भवत्वमित्यर्थः । यद्वा प्रत्यक्षमित्यत्र प्रमाणतदाभाससाधारणं प्रत्यक्षं ग्राह्यम् । तेन यथाश्रुतमेव साधु । **लक्ष्यते** = लक्षणवत्तयोच्यते । एवमुक्तौ किं प्रयोजनमित्यत आह **तत्रान्वर्थेति ।** अर्थमनुसृत्य वर्तमाना या संज्ञा तज्ज्ञापनमित्यर्थः । प्रत्यक्षमित्यनेन सन्निकर्षविशिष्टमिन्द्रियं ग्राह्यम् । विशिष्टस्य शुद्धाक्षोद्भवत्वात् । तस्य विषयान् प्रति स्थितं ह्यक्षमिति तत्त्वनिर्णयाद्युक्तदिशा प्रतिस्थितं च तदक्षं च प्रत्यक्षं विषयसन्निकृष्टमेव चाक्षं तादृशं भवतीति प्रत्यक्षमिति संज्ञाऽन्वर्थरूपा स्यादित्येवमर्थमक्षोद्भवत्वरूपमन्यानुमितमपि तदेव लक्षणत्वेनोच्यत इत्यर्थः । यदा तु प्रत्यक्षपदेन साक्षात्कारज्ञानं विवक्षितं तदाक्षोद्भवत्वं स्पष्टमेव । तत्र प्रत्यक्षमिति संज्ञाया अन्वर्थत्वं च विषयविषयकतयाभिमुख्यरूपेण विषयं प्रति स्थितत्वेन बोध्यम् । **एवमन्यत्रापीति ।** सफलप्रवृत्तिहेतुत्वादिलिङ्गेनानुमितयाथार्थ्यादिरूपधर्मस्यैव लक्षणत्वोक्तेः प्रमाणमित्यादिसंज्ञायाः अर्थाव्यभिचारित्वरूपप्रकृष्टमानत्वस्यान्वर्थत्वज्ञापनायेति द्रष्टव्यमित्यर्थः । **गौरवमनुरुद्धेति ।** प्रतिपत्तिगौरवं न दोषायेतिभी(री)त्या प्रयोजनं तिरस्क्रियतामित्यर्थः । **प्रमेयाधिक्यलाभ इति ।** संज्ञाया अन्वर्थत्वरूपप्रमेयाधिक्यलाभ इत्यर्थः । एवं तर्हि शास्त्रे गौरवस्य दोषत्वोक्तिरयुक्ता स्यादित्यत आह **प्रयोजनाभावे त्विति ।**

सु०— एतेन द्वितीयतृतीयचतुर्था अपि समाहिता वेदितव्याः, लक्षणावधारणोपायस्योक्तत्वात्, गौरवस्य च समाहितत्वात् ।

परि०— द्वितीयतृतीयचतुर्था अपीति । उत प्रमाणत्वादिप्रतीतय इत्यादिना प्राग्विकल्पितपक्षा इत्यर्थः । एतेनेत्युक्तं व्यनक्ति **लक्षणेति** । ननूक्तमत्र लक्षणज्ञापकमेव लक्ष्यावधारकमस्तु । सन्निहितप्रतिपत्तिकत्वात् । अन्यथा गौरवदोषः स्यादित्यत आह **गौरवस्य चेति** । 'गरीयांश्च प्रतिपत्तिगौरवात् प्रमेयाधिक्यलाभ' इत्यादिग्रन्थेन समाहितत्वादित्यर्थः ।

सु०— ननु तथाऽपि किं तत्त्वम् । यथायथं चतुष्टयमपि । तथा हि । क्वचिल्लक्ष्यातिरिक्तं लक्षणं भवति, यथा गन्धवती पृथिवीति । क्वचिल्लक्ष्यानतिरिक्तम्, यथा पृथिवीत्ववती पृथिवी, यथार्थं प्रमाणमित्यादि ।

तत्राद्यं लक्ष्यस्वरूपप्रतिपत्तिकारणं भवत् तस्यान्यतो व्यवच्छेदतच्छब्दव्यवहर्तव्यते च प्रतिपादयति । द्वितीयं तु प्रवृत्तिनिमित्तं भवद्व्यवहारमात्रकारणं भवति ।

तत्र सिद्धांशेन पक्षीकरणमसिद्धांशेन साध्यत्वं स्वयमूहनीयम् ।

परि०— एतेनेत्यादिना द्वितीयादिपक्षाणामपि समाधानोक्तिरयुक्ता एकपक्षेणैव चारितार्थ्यादित्यतः सर्वस्योपयोगं शङ्कोत्तराभ्यां व्यनक्ति **नन्वित्यादिना** । लक्षणभेदेन प्रयोजनचतुष्टयमपि व्यनक्ति **लक्ष्येत्यादिना** । अत्र लक्ष्यपदेन लक्ष्यतावच्छेदकविशिष्टधर्मिस्वरूपं गृह्यते । लक्ष्यस्वरूपप्रतिपत्तिकारणं भवदित्यनेन प्रमाणत्वादि-प्रतीतय इति द्वितीयपक्ष उपपादितः । अन्यतो व्यवच्छेदतच्छब्दव्यवहर्तव्यते चेत्यनेन आद्यतृतीयपक्षौ उपपादितौ ध्येयौ । तत्र लक्ष्यतावच्छेदकविशिष्टलक्ष्यस्वरूपप्रतीत्यधीनत्वात् व्यवच्छेदव्यवहारप्रतिपादनस्येति हेतोर्लक्ष्य-स्वरूपप्रतिपत्तिकारणं भवदित्युक्तम् । **व्यवहारमात्रेति** । मात्रपदेनेतरव्यवच्छेदप्रतिपादनादि व्यावर्त्यते । तथा च पक्षद्वयमनेनोपपादितं भवति । जलादौ सर्वत्र पृथिवीत्वं मन्वानस्य पृथिवीत्वरूपलक्ष्याभिन्नलक्षणेनेतरव्यवच्छेद-बुद्धेरनुदयेन तत्प्रतिपादनासामर्थ्यात् लक्षणस्यैव लक्ष्यतावच्छेदकतया तयोर्भेदाभावेन प्रमाणत्वादिप्रतिपत्तय इति पक्षस्याप्यनवकाशादिति भावः । नन्वियं पृथिवी पृथिवीशब्दवाच्येत्यनुमानप्रयोगे सिद्धसाधनता स्यादित्यत आह **तत्र सिद्धांशेनेति** । पृथिवीत्वं पृथिवीपदप्रवृत्तिनिमित्तमिति, इयं पृथिवीत्वधर्मवत्त्वात् पृथिवीति व्यवहारभाजन-मित्यादिरूपेण प्रयोक्तव्यमित्यर्थः ।

सु०— ननु लक्षणं व्यावृत्तं व्यावर्तयत्युताव्यावृत्तम् ।

आद्ये स्वव्यावृत्तिर्लक्षणान्तराधीना न वा । न प्रथमः, तत्रापि लक्षणापेक्षायामन-वस्थापातात् । न द्वितीयः, लक्ष्येऽपि तत्प्रसङ्गात्, निर्निमित्तकार्याभ्युपगमे कादाचित्कता-ऽनुपपत्तेश्च ।

नान्त्यः, अतिप्रसङ्गादेवेति ।

उच्यते । लक्षणमपि व्यावृत्तमेव व्यावर्तयति । तदपि लक्षणेनैव । न चैवमनवस्था, प्राङ्निर्ज्ञातिष्वर्थेषु व्यवस्थानात् । यस्तु काष्ठलोष्ठायितः कश्चित्पदार्थं वा कस्यचित्किञ्चिच्छब्दवाच्यत्वं वा न वेत्ति नासौ लक्षणशास्त्रेऽधिक्रियते, किन्नामोपदेशादिना विदितपद-तदर्थसङ्गत्यादिः स्वतन्त्रव्यवहाराद्यर्थं लक्षणमपेक्षत इति ।

परि०— कादाचित्कतेति । कार्यं पूर्वेद्युर्नोत्पन्नमद्य तदुत्पन्नमिति यत्कादाचित्कत्वं कार्यस्यास्ति तन्न स्यात् । तद्धि सामग्रीमेलनरूपनिमित्तस्य यद्दशायां सत्त्वं तदा हि कार्यमिति कादाचित्कत्वं निर्वाह्यम् । निर्निमित्ततापक्षे तु यदा कार्योत्पत्तिरुपेयते ततः प्रागपि कार्यं स्यादिति भावः । अतिप्रसङ्गादेवेति । तत् द्रव्यत्वाद्यपि घटात्पटं व्यावर्तयेदिति भावः । प्राङ्निर्ज्ञातिष्विति । उपदेशादिनेति भावः । यथा गोः सास्नादिमत्त्वं लक्षणं सास्नादिकं चेदं सास्नेत्युपदेशादिना इतरव्यावृत्ततया निर्ज्ञातमिति नानवस्थादोष इति । काष्ठलोष्ठायितः काष्ठलोष्ठादिवत् विद्यमानः । तस्य विवरणं कश्चिदित्यादि । कस्तर्ह्यधिकारीति पृच्छति किं नामेति । उत्तरयति उपदेशादिनेति । सोऽधिक्रियत इति योज्यम् ।

सु०— अथाऽपि स्यात् । किमवगतं लक्षणं फलहेतुः, किंवाऽनवगतम् ॥ न तावच्चरमः, तदभिधानवैयर्थ्यप्रसङ्गात्, अभिधानस्य ज्ञानोत्पादनो(पयोगि)पायत्वात्, तस्य चानवगतस्यैव फलसाधनत्वाभ्युपगमात् ॥ आद्ये किमन्यस्मात्तदवगम उत त्वदीयाल्लक्षणवाक्यात् । यद्यन्यस्मात्, कृतममुना लक्षणाभिधानप्रयासेन, अभिधानस्य ज्ञानोत्पादातिरिक्तप्रयोजनाभावात्, तस्यान्यत एव सिद्धेः । अन्त्ये किमिदं त्वदभिधानमाप्तोपदेशतया लक्षणं बोधयत्युत लिङ्गादिभावेन । न तावच्चरमः, त्वद्वचनलक्षणाविनाभावादेर्दर्शयितुमशक्यत्वात् । नापि प्रथमः, परं प्रति भवत्याप्तत्वासिद्धेः, सिद्धौ हि प्रतिज्ञामात्रादेव साध्यसिद्धेर्हेत्व(द्य)भिधानमनर्थकं स्यात् ।

ननु प्रतिवादिनं प्रति लक्षणाभिधानं नार्थवत्, तेन वाद्याप्तभावानङ्गीकारात्, किन्तु शिष्यार्थं लक्षणमुच्यते शास्त्रे, स हि सर्वस्य शास्त्रस्य कर्तारमाप्तमेव मन्यते; तस्माच्छिष्यं प्रत्याप्तवचनतयैव लक्षणवाक्यमर्थं प्रतिपादयिष्यतीति । मैवम् । यदि न प्रतिवादिनं प्रति शास्त्रं किन्तु शिष्यं प्रति, तदा प्रतिज्ञामात्रादेवाप्तवचनाच्छिष्यस्यार्थनिश्चयोपपत्तेर्हेत्वाद्यभिधानमनर्थकतामापन्नं शास्त्रे ॥ अथ भवतु प्रतिवादिनमपि प्रति (तच्छा)शास्त्रवाक्यं यत्र हेत्वाद्युपात्तम्; लक्षणवाक्यं तु शिष्यमेव प्रति प्रयोजकं प्रतिपन्नशास्त्रकाराप्तभावमिति मन्यसे । तदप्यनुपपन्नम्, शास्त्रान्तरसाध्यत्वादस्यार्थस्य । अस्ति हि समयग्राहकं शास्त्रं मुनिभिः प्रणीतं नामलिङ्गानुशासनव्याकरणादीति ॥

परि०— लक्षणज्ञापनमेव लक्षणवाक्यप्रयोजनं मत्वा तं पक्षं विकल्पमुखेन दूषयति **किमवगतमित्यादिना**। **फलहेतुरिति**। व्यावृत्तिव्यवहारादिबोधरूपफलहेतुरित्यर्थः। **कृतममुनेत्यादि**। एतेन यथायथं प्रत्यक्षादिना तदवधारणादिति प्राचीनसमाधिरपि निरस्तो ध्येयः। **अस्येति**। लक्षणस्येत्यर्थः। **लिङ्गादिभावेनेति**। लिङ्गविधया-ऽर्थापत्त्यादिविधया वेत्यर्थः। **त्वद्वचनलक्षणेति**। त्वद्वचनस्य लक्षणेन सहाविनाभावस्यानुपपत्त्यादेर्वा दर्शयितुमशक्यत्वादित्यर्थः। **क्वापि सहचारादृष्टेरिति** भावः। **भवत्याप्तत्वेति**। त्वय्याप्तत्वासिद्धेरित्यर्थः। **हेत्वाद्यभिधानमिति**। अव्याप्त्यादिराहित्यादिरूपहेत्वभिधानं व्याप्तिदृष्टान्ताद्यभिधानं चानर्थकमित्यर्थः। किं तच्छास्त्रान्तरमित्यत आह **अस्ति हीति**। पुल्लिङ्गस्त्रीलिङ्गादिज्ञापकममरसिंहादिकं लिङ्गानुशासनम्। उपमानवृद्धव्यवहारादिरादिपदार्थः।

सु०— अत्र ब्रूमः । उक्तं ह्येतदवगतमेव लक्षणं फलहेतुरिति, तदवगमश्च यथायथं प्रत्यक्षादिप्रमाणादित्यपि । न च 'यथार्थं प्रमाणमि'ति 'सास्नादिमान् गौरि'ति वाक्यस्य लक्षणं प्रतिपाद्यमभ्युपगच्छामः, येनान्यतः सिद्धत्वात्तस्येदमनर्थकं स्यात्; किन्तु यो लक्षणमन्यतो जानाति, न जानाति च व्यवहारनिदानत्वादिना, तं प्रति तदवबोधायेदं वाक्यम् । तथा हि । 'अयं गौः' इत्याद्युपदेशादिनैकस्यां व्यक्तौ गोशब्दार्थतयाऽवगतायां, 'किमियमेव व्यक्तिः (एवम्) उतान्याऽपी'ति जिज्ञासमानं प्रत्यन्यत्रापि गोशब्दार्थतां विजिज्ञापयिषुरुपदेशादेरानन्त्यादिना कर्तुमशक्यत्वादिदं व्याप्तिविषयं वाक्यमाह 'यः सास्नादिमान् स गोशब्दार्थ' इति । इदं च नाप्तोपदेशतयैव व्याप्तिबोधकम्, अपि तु प्रयोगान्तरवत्प्रतीताया व्याप्तेः स्मारकत्वेन, अप्रतीतायास्तु तदेव जिज्ञासाजननद्वारेण प्रमोत्पादकत्वेनोपयुज्यते । स्मृतव्याप्तिश्च यां यां व्यक्तिं सास्नादिमतीमवलोकयति, तां तां गोशब्दार्थतयाऽनुमिनोतीति को दोषः ।

यद्वा यः पृथिवीति पदं वा व्यक्तिविशेषस्य तदर्थतां वाऽवगच्छंस्तत्प्रवृत्तिनिमित्तं जिज्ञासते, तं प्रति 'पृथिवीत्ववती पृथिवी'ति पृथिवीत्वं पृथिवीशब्दप्रवृत्तिनिमित्तमुच्यते । तत्र यस्य वक्तर्यासताबुद्धिः स तावता सन्तुष्यति । अपरं प्रति त्वव्याप्त्यादिशून्यत्वादिति वाक्यशेषः प्रवर्तते ।

अथवा 'अस्ति गौर्नामार्थ' इति विदितवतो, यत्र तत्र गवि घटादावश्वादौ च गोबुद्धौ प्रसक्तायां, गोः स्वरूपावधारणमुखेनेतरव्यवच्छेदं कुर्वत् 'सास्नादिमानेव गौर्न तु तद्विरही घटादिरश्वादिर्वा' इति वाक्यं प्रयुज्यते । इदमपि पूर्ववदाप्तत्वावधारणानवधारणाभ्यां द्वयां गतिमवलम्बत इति किमत्रानुपपन्नम् ।

परि०— नन्वेवं लक्षणोक्तिर्व्यर्थेत्युक्तमित्यत आह **न च यथार्थमिति**। वक्ष्यमाणव्युत्पादनसौकर्याय सास्नादिमानिति वाक्यान्तरोक्तिः। यद्वा लक्ष्यभिन्नलक्षणवाक्योक्त्यर्थमेव तदुक्तिः। **इदमिति**। लक्षणवाक्यमित्यर्थः।

व्यवहारनिदानत्वादिनेति । व्यवहारनिमित्तेतरव्यवच्छेदबोधहेतुत्वादिनेत्यर्थः । उपदेशादिनेत्यादिपदेन व्यवहारादिग्रहः । **एवमिति** । गोशब्दार्थ इत्यर्थः । **विजिज्ञापयिषुः** विज्ञापनेच्छावान् । **उपदेशादेः** उपदेशव्यवहारादेः । **आनन्त्यादिना** । आनन्त्यव्यभिचाराभ्यां गवादिव्यक्तीनामिति योज्यम् । इदं त्वभिधानमाप्तोपदेशतया लक्षणं बोधयत्युत लिङ्गादिभावेनेत्यादिना विकल्प्य दूषितस्योत्तरमाह **इदं चेति** । **प्रयोगान्तरवदिति** । कथायां वाद्यन्तरप्रयुक्तप्रयोगो यथा स्मारकत्वादिनोपयुज्यते तथेत्यर्थः । **जिज्ञासेति** । कथं व्याप्तिरिति व्या(प्तौ)प्तिप्रमाणजिज्ञासाजनकत्वेनेत्यर्थः । स्मारकत्वेनोपयुज्यत इत्येतं पक्षं उपपाद्य जिज्ञासाजनकत्वेनेतिपक्षं पक्षभेदेनोपपादयति **यद्वेति** । यद्वा व्यवहारार्थं लक्षणाभिधानमित्येतत् उपपाद्य प्रवृत्तिनिमित्तावधारणार्थं तदितिपक्षमुपपादयति **यद्वेति** । इतरव्यवच्छेदबोधार्थं लक्षणोक्तिरित्येतद्व्यनक्ति **अथवेति** । यद्वा लक्ष्याद्भिन्नं लक्षणं इतरव्यवच्छेदव्यवहर्तव्यते प्रतिपादयतीति प्रागुक्तम् । तत्र व्यवहारोपपादकत्वं स्मृतव्याप्तिश्चेत्यादिनोपपादितम् । इतरव्यवच्छेदव्यवहर्तव्यताप्रतिपादकत्वं व्यनक्ति **अथवेति** । लक्ष्यानतिरिक्तं लक्षणं तु प्रवृत्तिनिमित्तावधारणार्थमित्येतत् यद्वेत्यादिनोपपादितमिति ज्ञेयम् । **इदमपीति** । सास्नादिमानेव गौरित्यादिवाक्यमपि पूर्ववत् पृथिवीत्वं पृथिवीपदप्रवृत्तिनिमित्तमिति वाक्यवत् वक्तुराप्तत्वावधारणे तावतैव श्रोतुः परितोषः । तदनवधारणे तु श्रोतारं प्रति सास्नादिमत्त्वस्य गोत्वेनैव व्याप्तत्वादिति हेतुवाक्यमपेक्षितमिति द्वयीं गतिमवलम्बत इत्यर्थः ।

सु०—— नन्वत्र तावदेवं प्रयोक्तव्यम् । अयं गोत्वेन व्यवहर्तव्यः सास्नादिमत्त्वादिति । तत्र किं गौर्व्यवहारस्य विशेषणं गोशब्दो वा । आद्ये यद्यसौ गोविशिष्टं व्यवहारं नाज्ञासीत् तदा कथं पुरोवर्तिव्यक्तौ तस्य कर्तव्यतामनुमानादपि जानीयात्, न ह्यविदिताग्निरनुमानादग्निसम्बन्धं बोधयितुं शक्यः; अथाज्ञासीत्तदा ज्ञातज्ञापकत्वेन व्यर्थमनुमानम् । न द्वितीयः, तदा हि 'अयं गोशब्दाभिधेयः सास्नादिमत्त्वात्' इत्यनुमानं स्यात्, तत्र चातिप्रसङ्गः । तत एव जवगडदशादिशब्दाभिधेयत्वमपि साध्यं स्यात्, ते सामान्यतोऽप्यर्थवत्तया न प्रसिद्धाः । नैवं गोशब्द इत्यस्ति विशेष इति चेत्, तथाऽपि शशविषाणादिशब्दाभिधेयत्वं साध्यताम्, तेऽप्यसद्विषयतयैव प्रसिद्धाः । गौरस्तीत्यादिप्रयोगाद् गोशब्दो नैवमिति चेत्, एवमपि स्वस्तिमतीत्यादिशब्दवाच्यतानुमानं गोमात्रे स्यात् । अथ सत्यपि गोत्वे तदन्यत्र तदप्रयोगान्नेति चेत् । एवं तर्हि 'यत्र सास्नादिमत्त्वं नास्ति तत्र गोशब्दप्रयोगोऽपि नास्ति, यत्र सास्नादिमत्त्वमस्ति तत्र सर्वत्रास्ती'ति यो जानीते तं प्रति लक्षणाभिधानमिति स्यात्, स च व्यवहारान्तरवदन्वयव्यतिरेकाभ्यामेव वाच्यवाचकभावमवधारितवानिति व्यर्थमनुमानमिति ।

मैवम् । उभयत्रापि दोषाभावात् । केवलव्यतिरेकित्वे हि कथञ्चिदेतदभिधातुं युक्तम्, उपदेशादिना विशेषणेन गवा विशेषितं व्यवहारमवगतवतो हि तदन्यत्र तत्कर्तव्यताऽनुमानसाध्येत्यङ्गीकारे को विरोधः स्यात् ।

शव्दविशेषितव्यवहारकर्तव्यतासाधने अतिप्रसङ्गः किं वोध्यस्य वोधकस्य वेति वाच्यम् । नाद्यः, तेन तद्व्याप्तेः अनवगतत्वात्, अवगतत्वाच्च गोशब्दवाच्यताव्याप्तेः । न द्वितीयः, तेनाऽपि पूर्वं वृद्धवचनादिना तथैव व्याप्तेरवगतत्वात्, प्रयोगभावाभावाभ्यां बाधस्य निर्णीतत्वाच्च । न हि वोध्यो वाधपरिचयशून्य इत्येतावता परिचितवाधेनापि वोधकेन विपरीतं वोधनीयम्, विप्रलम्भकत्वापातात्, तत्त्वनिर्णयार्थत्वाच्च वादकथानुसारिणः शास्त्रस्येति।

एवं पक्षान्तरेऽप्यनुमानप्रयोगप्रकारो वोद्धव्यः।

परि०— अयं गौरित्युपदेशादिनैकस्यां गोव्यक्तौ गोशब्दार्थतयावगतायामिति प्रागुक्तौपदेशिकप्राथमिकज्ञानस्योपयोगं लक्षणस्यान्वयव्यतिरेकिलिङ्गतासम्पादनेनेति विवक्षुः लक्षणमपि केवलव्यतिरेकीति परोक्तेर्दूषणं वक्तुं शङ्कामुद्भावयति **नन्वत्रेत्यादिना नैवमित्यन्तेन** । **अत्रेति** । यस्सास्नादिमान् स गोशब्दार्थ इत्यभिमतव्याप्तिविषय इत्यर्थः । **गौर्व्यवहारस्य विशेषणं गोशब्दो वेति** । गौर्व्यवहारस्य विषयतया व्यावर्तक इत्यर्थः । गोत्वप्रकारकगोपिण्डविशेष्यकव्यवहारोऽत्र पुरोवर्तिपिण्डे कर्तव्य इति साध्यार्थो विवक्षित उत गोशब्दघटितव्यवहारोऽत्र कर्तव्य इति साध्यार्थो विवक्षित इति विकल्पद्वयस्य फलितार्थः । अविदिताग्निरिति वहुव्रीहिः ॥ पुमानिति शेषः । **अथाज्ञासीदिति** । ज्ञातवानित्यर्थः । तज्ज्ञानं च केवलव्यतिरेकित्वं लक्षणस्य जानतो मते पुरोवर्तिन्येवेति वाच्यम् । न त्वन्यत्र । तथात्वेऽन्वयित्वापत्तेः । तथा च दोषमाह **तदा ज्ञातज्ञापकत्वेनेति** । अतिप्रसङ्ग इत्युक्तमेव व्यनक्ति **तत एवेति** । अस्मादेव हेतोरित्यर्थः । अनेनैव हेतुनेति यावत् । गोशब्दस्तु सद्विषय इति भावेनाह **गौरस्तीत्यादिप्रयोगाद्गोशब्दो नैवमिति चेदिति** । असद्विषयो नेत्यर्थः । **स्वस्तिमतीत्यादीति** । स्वस्तिमतीति गोविशेषस्य नाम । आदिशब्देन गृष्ट्यादिशब्दग्रहः । अस्मिन्पक्षे लक्षणवैयर्थ्यं कथयितुमुपोद्घातयति **एवं तर्हीति** । यदर्थमुपोद्घातितं तद्दर्शयति **स चेति** । **व्यवहारान्तरवदिति** । वृद्धव्यवहारेऽन्वयव्यतिरेकाभ्यां घटादिशब्दान्तरसङ्केतमिवेत्यर्थः । **उभयत्रेति** । गौर्व्यवहारस्य विशेषणमिति पक्षे गोशब्दः विशेषणमिति च पक्ष इत्यर्थः । प्रथमपक्षे विक(ल्पाभि)ल्प्याभिमतं दोषं परिहर्तुं गोविशिष्टव्यवहारं नाज्ञासीदिति पक्षं नाङ्गीकरोमीत्याह **केवलव्यतिरेकित्वे हीति** । व्यवहारादिसा(धक)ध्यकलक्षणरूपहेतोरिति योज्यम् । **एतदिति** । अप्रसिद्धविशेषणत्वादिकमित्यर्थः । साध्यप्रसिद्धेर्वादिवाक्यादिनापि सम्भवात् कथञ्चिदित्युक्तिः । द्वितीयपक्षेऽभिहितं दोषं निराह **शव्देति** । **वोध्यस्येति** । व्युत्पित्सोः पुरुषस्येत्यर्थः । **वोधकस्य** व्युत्पादकपुरुषस्य । **तद्व्याप्तेरिति** । जवगडदशादिशब्दवाच्यत्वरूपसाध्येन लक्षणरूपहेतोर्व्याप्तेरज्ञानादित्यर्थः । **पूर्वं वृद्धवचनादिनेति** । आदिपदेन व्यवहारादिग्रहः । विपरीतं कुतो न वुद्ध्यते वोधक इत्यत आह **प्रयोगेति** । गवादिशब्दप्रयोगस्य भावेन जवगडदशादिशब्दप्रयोगस्याभावेन च गवादिशब्दवाच्यत्वस्येतरशब्दावाच्यत्वस्य (वोध्येनैवनि)वुद्ध्यैकनिर्णीतत्वाच्चेत्यर्थः । परं प्रति विपरीतं वा वोधको वोधयत्वित्यत आह **न हीति** । अस्तु विप्रलम्भकतेत्यत आह **तत्त्वेति** । **एवं पक्षान्तरेऽपीति** । यद्वेति अथवेति चोक्ते पक्षद्वयेऽपीत्यर्थः । पृथिवीत्वं पृथिवीशब्दप्रवृत्तिनिमित्तम् अव्याप्त्यादिशून्यत्वात् सामान्यव्याप्त्या घटशब्दप्रवृत्तिनिमित्तघटत्ववदिति । गौरितरभिन्ना सास्नादिमत्त्वात् उपदेशावगतपूर्वगोव्यक्तिवदित्यादिरूपेण प्रयोगो द्रष्टव्यः ।

सु०— यदप्युक्तं 'शास्त्रान्तरसाध्यत्वादयमर्थो न वक्तव्य' इति, तदयुक्तम् । न ह्येवमस्माभिः प्रतिज्ञातं 'यत्सर्वथा शास्त्रान्तरसाध्यं तन्नोच्यत' इति । न चैवं शास्त्रसाङ्कर्यमाशङ्कनीयम्, विषयप्रयोजनभेदात् । यदि च शास्त्रान्तरसाध्योऽप्यर्थो भवदीयशास्त्रस्य विषयः तर्हि व्याकरणादिसाध्यमन्यदपि कस्मान्नोच्यत इति चेन्न, सन्दिग्धत्वसप्रयोजनत्वसदसद्भावाभ्यां वैषम्यात् । सन्दिग्धतादिसद्भावेऽपि यदवचनं तदुक्तदिशा शिष्यैरेव शक्यज्ञानत्वादिति यत्किञ्चिदेतत् ।

अन्यथा परस्यापि कुलीरस्येव स्वापत्ययुक्तिहतत्वं स्यात् । तेनापि हि स्मृतिरूपः परत्र पूर्वदृष्टावभासोऽध्यास इत्यादीनि लक्षणानि स्वशास्त्रे निबद्धानि, सूत्रकृता च **जन्माद्यस्य यत इति** । तत्रैते दोषास्तानि लक्षणानि किं समास्कन्दन्त्युत नेति वक्तव्यम् । न तावद् द्वितीयः, (सामान्य)समानन्यायत्वात् । नाद्यः, दुष्टोपादानस्य पराजयहेतुत्वात् । दोषास्कन्दितान्यपि तानि व्यवहारं निर्वहन्तीति चेन्न, आपाततोऽपि दुष्टानां तथात्वे कथमुन्मत्तभाषितानामपि तद्भावो न स्यात्, न हि तेषामनिर्वाहकत्वेऽनुपपत्तेरन्यत्कारणमस्ति ।

परि०— **विषयप्रयोजनेति** । परब्रह्माख्यविषयमोक्षाख्यप्रयोजनवत्त्वमेतच्छास्त्रस्य, लिङ्गानुशासनव्याकरणादिशास्त्रान्तरस्य तु साधुशब्दतद्व्यवहारौ विषयप्रयोजने इति तद्भेदान्न साङ्कर्यमित्यर्थः । शङ्कते **यदीति** । **अन्यदपीति** । स्यादिकमपीत्यर्थः । **सन्दिग्धत्वादीति** । सुवर्णपार्थिवत्वतमोद्रव्यत्वादौ सन्दिग्धत्वादिसद्भावेऽपीत्यर्थः । **उक्तदिशेति** । लक्षणसार्थक्यादिकमस्माभिर्यथोक्तं तथैवान्यस्यापि शक्यज्ञानत्वादित्यर्थः । **अन्यथेति** । लक्षणोक्तेरस्मदुक्तदिशा सार्थक्यानङ्गीकारे परस्यापि लक्षणोक्तिं दूषयतो मायावादिनोऽपि कुलीराख्यजन्तुविशेषस्य स्वापत्यहतत्वं यथा तथा मायावाद्यभिहितयुक्तिहतत्वं मायावादिनः स्यात् । कुत इत्यत आह **तेनापीति** । **स्मृतिरूप इति** । स्मृत्या रूप्यते उ(त्पाद्य)त्पद्यत इति स्मृतिरूपः । आदिपदेन सदसद्विलक्षणत्वादिरूपस्यानिर्वचनीयत्वादिलक्षणस्य ग्रहः । यत इतीत्यनन्तरं लक्षणं निबद्धमित्यन्वयः । **एते दोषाः** । अस्मान्प्रति त्वदुक्तदोषा इत्यर्थः । लक्षणानीति द्वितीयान्तं कर्मकारकम् ।

सु०— किञ्चैवं वदता 'प्राग्ब्रह्मसाक्षात्काराद्बाध्यमव्यावहारिकं ब्रह्मसाक्षात्कारबाध्यं व्यावहारिकमि'ति मतमपि परित्यक्तं स्यात् । न ह्ययं ब्रह्मसाक्षात्कारो नापि बाधः ।

परि०— **एवं वदतेति** । दुष्टमपि लक्षणं व्यवहारनिर्वाहकमिति वदता त्वदुत्प्रेक्षिततर्कबाधितान्यपि लक्षणानि व्यवहारनिर्वाहकाणीत्युक्त्या व्यावहारिकाणीत्यङ्गीकृतत्वादिति भावः । अनुपपत्तिप्रतिसन्धानस्य ब्रह्मसाक्षात्कारत्वेन (न)लक्षणदुष्टत्वज्ञानस्य बाधत्वे(न) च व्यावहारिकता लक्षणस्य वक्तुं शक्या । न चैवमित्याह **न ह्ययमिति** । अनुपपत्त्यवमर्शः ब्रह्मसाक्षात्कारो न भवति तेन लक्षणस्य दुष्टत्वज्ञानं त्रैकालिकनिषेधादिरूपबाधश्च न भवतीत्यर्थः ।

सु०— किञ्चैवमस्मदीयमपि लक्षणं कुतो न व्यवहारं निर्वहेत्। न च व्यवहार-निर्वाहातिरिक्तं किमपि तत्साध्यमभिलषामः। भवदभिलषिता पारमार्थिकता बाध्यत इति चेत्, किं लक्षणस्योत लक्ष्यस्य।

नाद्यः, तथा हि, 'विमतमपारमार्थिकमप्रयोजनाभिधानत्वात्' इत्याद्युक्तं स्यात्, न चास्य अस्मान्प्रति व्याप्तिः शक्याभिधाना। किञ्चास्मिन्पक्षेऽध्यासलक्षणानुपपत्तिश्च भवता न परि-हरणीया, तस्या व्यवहारनिर्वाहाविरोधात्, पारमार्थिकतानिषेधौपयिकत्वेनेष्टसाधनत्वाच्च। एतेनातिव्याप्त्यादिदोषोऽपि नापरमार्थ(पारमार्थिक)तासाधकः, अलक्षणतासाधकस्तु स्यात्।

न द्वितीयः, अनुपपद्यमानलक्षणत्वेन लक्ष्यमिथ्यात्वसाधने ब्रह्मणि व्यभिचारात्, उक्ताया लक्षणानुपपत्तेस्तल्लक्षणेऽपि साम्यात्।

परि०— इत्याद्युक्तं स्यादिति। दुर्ज्ञानत्वादिरादिपदार्थः। **अस्मान्प्रतीति**। अस्माभिः प्रयोजनहीनाभि-धानवतामुन्मत्तभाषितादीनां पारमार्थिकत्वाभ्युपगमादिति भावः। नन्वेवं कथं तर्ह्यतिव्याप्त्यादिदोषो लक्षणस्यापार-मार्थिकतासाधक इत्यतो न भवत्येवेत्याह **एतेनेति**। अध्यासादिलक्षणेऽनुपपत्तेरपरिहार्यतापातेनेत्यर्थः। लक्षणस्येति पक्षं निराह **न द्वितीय इति**। अनुपपद्यमानलक्षणत्वेनेति बहुव्रीहिः।

सु०— किञ्चाध्यासलक्षणमुपपन्नं न वा। आद्ये, सपक्षाप्रवेशः साधनस्य। द्वितीये, तदनुपपत्तिनिरासायासो व्यर्थः स्यात्। इत्यास्तां विस्तरः॥

परि०— सपक्षाप्रवेशः साधनस्येति। अनुपपद्यमानलक्षणत्वादिति साधनस्य मिथ्यात्वरूपसाध्यवति अध्यासमात्रेऽभावेनासाधारणानैकान्तिकतेति भावः।

सु०— अर्थं नातिवर्तत इति यथार्थं, तस्य भावो याथार्थ्यं, तत् एव मानत्वं मान-शब्दप्रवृत्तिनिमित्तं, मानलक्षणमिति यावत्।

यद्यपि साम्नादिमान्गौरितिवद्यथार्थं प्रमाणमित्युक्तेऽपि भवत्येव लक्ष्यलक्षणभाव-प्रतीतिः, तथाऽपि तद्वदेव लक्ष्यं लक्षणातिरिक्तं शङ्क्येत, ततश्च पृथङ्निरूप्यमपि स्यात्; तन्मा शङ्कीति याथार्थ्यमेव मानत्वं न तु सास्नादिमत्त्वाद् गोत्वमिव ततोऽतिरिक्तमित्युक्तम्।

परि०— योग्यतावीप्सापदार्थानतिवृत्तिसादृश्यरूपार्थचतुष्टयमध्येऽत्रानतिक्रमार्थको 'यथाऽसादृश्ये' इत्यव्ययीभावश्च समास इत्युपेत्याह **अर्थं नातिवर्तत इतीति**। उपाधिखण्डनटीकाव्याख्यानमन्दारमञ्जर्यां तु यथाशब्दस्य सादृश्यार्थत्वमुपेत्य यथा सादृश्यविशिष्ट एवार्थो यस्येति बहुव्रीह्याश्रयणेन यथार्थशब्दस्य यथार्था प्रतीतिरित्यभिधेयवल्लिङ्गं लोकसिद्धं सिद्धम्। अर्थमनतिक्रम्य वर्तत इत्यादिटीकाकारवचनं तु फलितप्रदर्शनपरतया

व्याख्येयम् । ज्ञानार्थयोरसत्तया सादृश्यकथने ज्ञानस्यार्थानतिक्रमस्यावश्यकत्वादित्युक्तम् । **लक्ष्यमिति** । लक्ष्यतावच्छेदकमित्यर्थः । **पृथङ्निरूप्यमपीति** । सास्नादिमत्त्वं विनापि गौरिति पृथगुक्तिवत् याथार्थ्यं विना मानमिति पृथक् वाच्यं स्यादित्यर्थः ।

सु०— ननु किमिदं लक्षणं नाम । लक्ष्यस्यासाधारणो धर्मः; यावत्स्वेकः शब्दो निवेशयितुमिष्टः, यावन्ति चेतरस्माद्व्यावर्तनीयानि तान्युच्यन्ते लक्ष्याणीति ।

परि०— लक्षणं हि ज्ञातमेव लक्ष्यावधारणायेष्टे । तज्ज्ञानं च लक्षणाधीनमिति भावेन पृच्छति **ननु किमिदमिति** । किं लक्ष्यमित्यतो व्यवहारव्यावृत्तिरूपलक्षणप्रयोजनद्वयानुरोधेन लक्ष्यस्य च लक्षणद्वयमाह **यावत्स्विति** । **निवेशयितुं** व्युत्पादयितुम् ।

सु०— नन्वसाधार(णो)णधर्मश्चेल्लक्षणम्, अव्यापकस्यापि तदा लक्षणतापत्तिः; अतिव्याप्त्यसम्भवाविव अव्याप्तिरपि हि लक्षणदोषः । उच्यते । लिङ्गतया हि लक्षणमुपयुज्यते । न च व्यापकता लिङ्गत्वोपयोगिनी, व्याप्यत्वेनैव तदुपपत्तेः, इतरथा धूमादीनामलिङ्गतापातात्; किन्नाम पक्षीकृतदृष्टान्तीकृतव्यापकता त्वपेक्षितैव, उपायत्वेनोपन्यस्तस्याभावे तदुपेयप्राप्तेरसम्भवात्, उभयधर्मभूताया व्याप्तेरन्यतराभावे दर्शयितुमशक्यत्वात् । तथा च तदानीं लिलक्षयिषितमात्रव्यापित्वं लक्षणस्यापेक्षितम्, तच्च लक्ष्यस्य धर्म इत्युक्तमेव ।

परि०— अस्तु लक्षणतेत्यत आह **अतिव्याप्तीति** । **व्यापकतेति** । इतरभेदादि-साध्यव्यापकतेत्यर्थः । **अलिङ्गतापातादिति** । धूमादीनां वह्निं प्रत्यव्यापकत्वादिति भावः । **व्यापकता त्विति** । विद्यमानता त्वित्यर्थः । पक्षे सत्ता कुत इत्यत आह **उपायत्वेनेति** । दृष्टान्ते सत्त्वस्योपयोगमाह **उभयधर्मेति** । एवं तर्हि लिलक्षयिषितमात्रव्यापित्वे सति लक्ष्यस्यासाधारणो धर्मो लक्षणमिति वक्तव्यमित्यतो नेत्याह **तच्चेति** । लिलक्षयिषितमात्रव्यापित्वं लक्ष्यस्य धर्म इति पदद्वयेनोक्तमेवेत्यर्थः । लक्ष्यशब्देन लिलक्षयिषितत्वस्य धर्मशब्देन व्यापित्वस्य प्राप्तेरिति भावः ।

सु०— अव्यापकत्व(धर्म)स्य लक्षणदोषतावादस्तु सर्वस्यापि लिलक्षयिषितत्वे द्रष्टव्यः ।

यद्वाऽन्यत्र लक्षणान्तराभावनिश्चयनिमित्ता तदुक्तिः ।

वस्तुतस्त्वेकमिवानेकमपि स्वस्वाश्रये व्यावृत्त्यादिकं कुर्वद्भवत्येव लक्षणम् । अत एव कणादः क्रियावद्-गुणवत्-समवायिकारणमिति क्रियावत्त्वमपि द्रव्यलक्षणत्वेनाह । क्रियावद्ग्रहणमन्यार्थमिति चेत्, तत्किमव्यापकस्य लक्षणतानुपपत्तेरन्यथाव्याख्यानम् उत निमित्तान्तरात् । नान्त्यः, तददर्शनात् । न प्रथमः, अनुपपत्तेरपाकृतत्वात् ।

ननु (च) 'अत्र पृथिव्यादीनि नवापि पक्षीकृत्यैतानि द्रव्याणि क्रियावत्त्वादिति प्रयोक्तव्यम्, क्रियावन्त्येव वा मूर्तानि। नाद्यः, भागासिद्धेः। न द्वितीयः, अनध्यवसितत्वात्'; तत्कथं नानुपपत्तिः । मैवम्, कैश्चिदनध्यवसितस्य दोषतानङ्गीकारात्, येषां च स दोषस्तेषामप्युपदेशादिना घटादेर्द्रव्यत्वनिश्चये सति तदितरमूर्तपक्षीकारेण द्रव्यत्वसाधने कीदृशो दोषः स्यात् इत्यलम्।

परि०— **अन्यार्थमिति**। समवायिकारणत्वं गुणवत्त्वं च द्रव्यस्यासाधारणधर्मो यथा तथा क्रियावत्त्वमपि तस्यैव धर्म इति व्युत्पादनार्थं न तु लक्षणत्वार्थमित्यर्थः । **अपाकृतत्वादिति** । उच्यत इत्यादिनेति भावः । **अनध्यवसितत्वादिति** । सत्यपि सपक्षे तत्रावर्तमानत्वेन असाधारणानैकान्त्यादित्यर्थः । **घटादेर्द्रव्यत्वनिश्चये सतीति**। गगनादिरूपसपक्षावृत्तित्वेऽपि घटादिरूपसपक्षवृत्तित्वमात्रेण सद्धेतुत्वसम्भवेनानध्यवसितत्वाभावेन कीदृशो दोषः स्यात् न कोऽपीति भावः।

सु०— केचिद्वादिनो विज्ञानस्य प्रामाण्यमास्थिषत, अपरे तु तत्करणस्य; तत् किमत्र तत्त्वम् । द्वयमपीति ब्रूमः, 'प्रमितिः प्रमाणम्, प्रमीयतेऽनेनेति प्रमाणमि'ति भावकरणयोः प्रमाणशब्दस्य सामर्थ्यात्।

यद्यपि ल्युट्भावकरणयोरिवाधिकरणेऽपि स्मर्यते, तथाऽपि प्रमाणशब्दस्याभिधानाभावान्न तत्र वृत्तिः, कृत्तद्धितसमासानामभिधानाधीनत्वात्।

नन्वस्ति विप्राः प्रमाणमित्यधिकरणेऽपि प्रयोगः। मैवम्। विप्राणां प्रमायां (प्रमां प्रति) स्वातन्त्र्येण कर्तृणामधिकरणत्वाभावात् । न हि क्रियाधारोऽधिकरणम्, किन्नाम कर्तृकर्मणोः क्रियाश्रययोर्धारणक्रियां प्रति य आधारस्तत्कारकम्, तस्मात्तदीयविज्ञानस्य वाक्यस्य वा प्रामाण्याद्विप्राः प्रमाणमित्युपचर्यते।

यदि तर्हि विज्ञानं तत्करणं च प्रमाणं द्वयमपि; तत्रोभयत्र याथार्थ्यापरपर्यायं प्रामाण्यं किमेकप्रकारं वर्तते, उतानेकप्रकारम्। आद्ये 'विज्ञानं केवलप्रमाणं, प्रत्यक्षानुमानागमलक्षणं, तत्करणमनुप्रमाणमि'ति सिद्धान्तविरोधापातः। द्वितीये लक्षणस्यानुपपत्तिः, प्रकारद्वयस्यान्योन्यस्मिन्नवर्तनेनाव्याप्तत्वादित्यत आह **तदिति**।

अनु०— **तन्मुख्यं ज्ञानशब्दयोः।**

करणभूतयोः प्रत्यक्षानुमानयोस्त्वमुख्यमिति शेषः। एतच्च (स्पष्टी)स्फुटीकरिष्यते।

परि०— केचिदिति । अनुभूतिः प्रमाणमिति वदन्तः प्राभाकराः । अपरे त्विति । प्रमाकरणं प्रमाणमिति वदन्तस्तार्किका इत्यर्थः । सामर्थ्यादिति । भावे ल्युट् करणाधिकरणयोश्चेति भावकरणार्थयोः पाणिनिना ल्युटोऽनुशासनादिति भावः । पाणिनिस्मृत्योच्यत इत्यर्थः । अभिधानाभावादिति । प्रमाधिकरणवाचित्वेन प्रमाणशब्दस्य प्रयोगाभावादित्यर्थः । अभिधानाभावेऽपि कुतस्तस्य न सङ्ग्रह इत्यत आह कृत्तद्धितेति । ल्युटः कृदतिङिति सूत्रेण कृत्संज्ञकत्वेन प्रमाणशब्दस्य कृदन्तत्वादिति भावः । विप्राणामिति । कर्तृणामित्यन्वयः । कर्तृत्वे हेतुः स्वातन्त्र्येणेति । 'स्वतंत्रः कर्ते'ति पाणिनिस्मरणात् । कर्तृकारकभूतानां कथमधिकरणकारकत्वमिति भावः । ननु विप्राणां प्रमाश्रयत्वात् कथं नाधिकरणतेत्यत आह न हीति । क्रियेति । धात्वर्थरूपमित्यादिलक्षणक्रियाधार इत्यर्थः । आधारोऽधिकरणमिति सूत्रे वृत्त्यादावुक्तमाह कर्तृकर्मणोरित्यादि । तत्कारकमिति । अधिकरणमित्यनुषङ्गः । यथा कटे शेते स्थाल्यामोदनं पचतीति । (स्फुटीक)स्पष्टीकरिष्यत इति । 'ज्ञानार्थे ज्ञेयता मुख्या शब्दार्थे तदनन्तरमि'-त्येतद्व्याख्यावसर इति भावः ।

सु०— स्यादेतत् । यदि याथार्थ्यं प्रमाणलक्षणं स्यात्, न च तत्सम्भवत्यतिव्याप्तेः ।

परि०— उत्तरवाक्यमवतारयति स्यादेतदित्यादिना ।

सु०— "तथा हि । योग्यता, वीप्सा, पदार्थानतिवृत्तिः, सादृश्यं चेति यथाशब्दार्थाः । अर्थशब्दश्चाभिधेयधनवस्तुप्रयोजननिवृत्तिषु वर्तते ।

परि०— वृत्त्याद्युक्तमाह योग्यतेति । 'अर्थोऽभिधेयरैवस्तु प्रयोजननिवृत्तिषु' इत्यमरोक्तिं हृदि कृत्वाह अर्थशब्दश्चेति । अभिधेयशब्देन शब्दनिष्ठाभिधा(वृत्ति)विषयो गृह्यते ।

सु०— तत्र सादृश्यार्थस्य यथाशब्दस्य तावत् अत्र न परिग्रहः, 'यथाऽसादृश्ये' इति अव्ययीभावविधाने विशेषणात्, समासान्तरस्य च असामर्थ्यादिप्रतिहतत्वात् । अत एव 'यथार्थानुभवः प्रमे'त्यत्र 'किं याथार्थ्यमर्थसादृश्यमि'त्यादिः कस्यचित्प्रश्नोऽनुपपन्नः । नापि योग्यतावीप्सार्थस्य, वाक्यशेषा(दोषा)भावेन अर्थयोग्यताया (अर्थानां) अर्थवीप्साया वा प्रामाण्यापत्तेः ॥ तस्मात्पदार्थानतिवृत्त्यर्थस्येदं ग्रहणम् ।

परि०— यथाऽसादृश्य इतीति । असादृश्ये सादृश्यव्यतिरिक्ते योग्यतावीप्सादिरूपेऽर्थे वर्तमानो यथाशब्दः समस्यते स चाव्ययीभाव इति समासविधायकपाणिनिसूत्रेऽसादृश्य इति विशेषणोपादानेन सादृश्यार्थे यथाशब्दस्याव्ययीभावसमासनिषेधात् । इह च यथार्थमित्यव्ययीभावपरिग्रहान्नात्र सादृश्यार्थो यथाशब्द इति भावः । समासान्तरस्येति । कर्मधारयतत्पुरुषबहुव्रीह्यादिरूपस्येत्यर्थः । आदिपदेन प्रमाणस्यार्थस्य च सादृश्यानिरूपणग्रहः । अत एवेति । सादृश्यव्यतिरिक्तार्थ एव यथाशब्दसमासस्य युक्तत्वादेवेत्यर्थः । योग्यतावीप्सार्थस्येति । बहुव्रीहिरयम् । यथाशब्दस्येत्यनुषङ्गः । वाक्यशेषाभावेनेति । अर्थस्य योग्यमित्यर्थे अर्थमर्थमित्यर्थे वा यथार्थमित्यव्ययी-

भावसमासे सति यथार्थज्ञानं प्रमाणमिति वा यथार्थज्ञानकरणं प्रमाणमिति वा यथार्थज्ञानतत्साधने प्रमाणमिति वा यदि वाक्यविन्यासः स्यात् तर्ह्यर्थानुरूपस्य सर्वार्थविषयकत्स्य वा ज्ञानादेः प्रामाण्यं स्यात्। न चैवमुक्तमाचार्यैः। किन्तु याथार्थ्यमेव मानत्वमित्युक्तम्। एवमुक्तौ तु योग्यतादेरेव प्रामाण्यापत्त्या विवक्षितार्थासिद्धिरिति भावः। वीप्सार्थाभिप्रायेणोक्तम् अर्थानामिति।

सु०— अर्थशब्दस्याभिधेयवाचिनो ग्रहणे अव्याप्तिप्रसङ्गात्, विषयापरपर्यायवस्तुवचनस्यैव ग्रहणम्।

परि०— अव्याप्तिप्रसङ्गादिति । अभिधेयधनाद्यनतिवर्तिनः शब्दादेरेव प्रामाण्यापत्त्या प्रत्यक्षादेः प्रमाण्याप्राप्तेरिति भावः।

सु०— तथा चार्थं विषयं नातिवर्तते न व्यभिचरति यत्तत्प्रमाणमित्युक्तं स्यात्। एतच्च सकर्मकक्रियामात्रेऽस्ति। न हि गमनं गम्यमतिवर्तते, नापि छिदा छेद्यम्। यदेव (हि) गत्यादिना प्राप्यं तदेव गम्यादि।"

परि०— अतिव्याप्तेरिति प्राक् प्रतिज्ञातामतिव्याप्तिं व्यनक्ति **एतच्चेति**। गत्यादेः स्वविषयानतिक्रमं व्यनक्ति **यदेव हीति**। गतिप्राप्यमेव हि गम्यम्। छिदा प्राप्यमेव हि छेद्यमित्यादिर्योऽस्य ध्येयः।

सु०— ततो नेदं लक्षणमित्यत आह अर्थत्वमिति।

अनु०— अर्थत्वमर्यतैव स्यात्

अर्यतैव ज्ञेयतैव अर्थत्वम् अर्थशब्दप्रवृत्तिनिमित्तमस्माकं विवक्षि(ता)तं **स्यात्**, न तु विषयत्वमित्यर्थः।

एतदुक्तं भवति। यथाशब्दस्य पदार्थानतिवृत्तिवाचित्वमङ्गीकृतमेव। अर्थशब्दस्तु न विषयपर्यायो गृह्यते, किन्तु ज्ञेयवाची॥ यद्यपि न तत्र तस्य रूढिस्तथाऽप्यर्यत (इत्यर्थ) 'इति व्युत्पत्त्या तद्वाचिताऽस्त्येव, अर्तेरौणादिकस्य थन्प्रत्ययस्य प्रसिद्धत्वात्, गत्यर्थानां च ज्ञानार्थत्वादिति।

परि०— कथमनेनोक्तशङ्कानिरास इत्यत आह **एतदुक्तं भवतीति**। **अर्तेरौणादिकस्येति**। ऋगताविस्यस्मात् कर्मणि 'उषिकुषिगार्तिभ्यस्थन्' इति थन्प्रत्यये सार्वधातुकार्धधातुकयोरिति गुणे चार्थ इति रूपमिति भावः।

सु०— नन्वर्यतेति कथम्। 'अर्यः स्वामिवैश्ययोरि'ति विशेषणात्। मैवम्, स्वामित्वोपचारात्। अर्थो हि ज्ञानाद्यपेक्षया प्रधानं विवक्ष्यते।

परि०— अर्यतेति कथमिति । ऋहलोर्ण्यदिति ण्यत्प्रत्यये 'अचोञ्णिती'ति वृद्धौ आर्यतेति भाव्यमिति भावः । ननु ऋ गतावित्यस्मात् अचो यदिति सूत्रेण यत्प्रत्यये स्यादेवार्यतेत्यतो यत्प्रत्ययोऽर्थविशेष एव नियमितो नान्यत्रेति भावेनाह अर्य इति । स्वामिनि वैश्ये च वाच्ये अर्य इति भवति नान्यत्रेति सूत्रार्थः । चोद्यस्योत्तरमाह **स्वामित्वोपचारादिति ।** तदेव व्यनक्ति **अर्थो हीति ।**

सु०— किमतो यद्येवं ज्ञेयतैवार्थत्वमित्यत आह नेति ।

अनु०— न क्रियार्थेषु सा मता ।

क्रियार्थेषु क्रियाविषयेषु **सा** अर्यता । 'तदभावाच्च न यथार्थता क्रियास्विति नातिव्यापकं प्रमाणलक्षणमि'ति शेषः ।

परि०— यथार्थतेति । यथावस्थितज्ञेयविषयीकारितेत्यर्थः ।

सु०— नन्वेतावताऽपि नातिव्याप्तिपरिहारः, गमनादीनामपि ज्ञेयानतिवृत्तित्वात् । न हि तद्विषयो ग्रामादिः सर्वथा न ज्ञेय इति शक्यते वक्तुम्, तदत्यन्ताभावप्रसङ्गादिति । मैवम् । यथा हि 'पितरि साधुर्मातरि साधुरि'तिवाक्यं यत्किञ्चित्पित्रादौ साधुत्वेन न पर्यवस्यति, किन्तु स्वीये पित्रादौ; तत्कस्य हेतोः, पित्रादिशब्दानां सम्बन्धिशब्दत्वात्, सम्बन्धिशब्दानां ह्येष महिमा, अन्यथा पितुर्धनमुपादद्यादित्यादौ बहुविप्लवः स्यात्; सति चैवं, शब्दमहिमानमनादृत्य प्रत्यवतिष्ठमानः छलवादितया जीयेत । तथा प्रकृतेऽपि ज्ञेयशब्दस्य सम्बन्धिशब्दत्वात् 'स्वज्ञेयं नातिवर्तते यत् तत्प्रमाणमि'त्युक्तं स्यात् । न च गम(ने)नोपाधिना गमनेन वा निमित्तेन ग्रामो ज्ञेयः, येन तमनतिक्रम्य वर्तमानं गमनं यथार्थं स्यात्, किन्तु गम्य एव; तत्कथमतिव्याप्तिः । भवति च घटादिर्ज्ञानतत्करणाभ्यामुपाधिनिमित्ताभ्यां ज्ञेय इति । तदिदमुक्तं **क्रियार्थेषु सा न मता** शब्दार्थतत्त्वविदुषामिति ।

परि०— मतेत्यस्य तात्पर्यं शङ्कोत्तराभ्यां व्यनक्ति **नन्वेतावताऽपीति ।** **तदत्यन्ताभावेति ।** शशविषाणादेरिवाप्रामाणिकतया अत्यन्तासत्त्वापातादिति भावः । केवलानुप्रमाणयोः क्रमादुपाधित्वनिमित्तभावात् तत्तात्पर्येणोक्तं **गमनेनोपाधिनेत्यादि ।** **यथार्थं स्यात्** यथावस्थितार्थविषयीकारि स्यादित्यर्थः । **गम्य एवेति ।** गमनेनोपाधिना गमनेन निमित्तेन वा ग्राम इत्यनुवर्तते । अतिव्याप्तिं निरस्यासम्भवाव्याप्ती निराह **भवति चेति ।**

सु०— ननु तथाऽप्यन्योन्याश्रयत्वमात्माश्रयत्वं वा, स्वशब्देन प्रमाणस्याभिधानात्; इति चेन्न, ज्ञानतत्करणमात्रोपादानेन लक्षणस्य व्याख्यातत्वात्, स्वगुण(ग्राहक)ग्रहणमिन्द्रियं श्रोत्रमित्यत्र यथेति ।

परि०— **अन्योन्याश्रयत्वमित्यादि** । प्रमाणस्वरूपे ज्ञाते तन्निरूपितज्ञेयत्वज्ञानद्वारा ज्ञेयविषयीकारित्वज्ञानं तज्ज्ञाने च सति तेन प्रमाणस्वरूपज्ञानं इत्यन्योन्याश्रयत्वम् । स्वज्ञाने स्वोपहितवस्तुज्ञानापेक्षणात् आत्माश्रयत्वमित्यर्थः । **स्वगुणेति** । तत्र यथा स्वशब्देन प्रमितिकारणतदाभाससाधारण्येनोपादानं श्रोत्रपदेन च प्रमाणभूतश्रोत्रोपादानं कृत्वा दोषः परिह्रियते तथेत्यर्थः ।

सु०— ननु किमिदं प्रमाणस्य ज्ञेयाव्यभिचारित्वं नाम; किं प्रमेयव्याप्यत्वं, किंवा यावत्प्रमेयगोचरत्वम् ॥ आद्येऽपि व्याप्तिः किं देशतः किंवा कालतः । न प्रथमः, प्रमाणासमानदेशार्थविषयप्रमाणेष्वव्याप्तेः । न द्वितीयः, अतीतादिविषयप्रमाणाव्याप्तेः ॥ नान्त्यः । असर्वज्ञज्ञानानां तत्करणानां वाऽप्रामाण्यप्रसङ्गादिति ।

मैवम् । अद्वैतागमादेस्तत्त्वावेदकत्वलक्षणं प्रामाण्यमभ्युपगच्छता परेणा(पि तस्या)-प्यस्यार्थस्य निर्वक्तव्यत्वात् ।

परि०— अव्यभिचारशब्दार्थस्य व्याप्तिरूपत्वादाह **प्रमेयव्याप्यत्वमिति** । प्रकृतप्रमाणस्य सविषयकत्वात् तदभिप्रायेणाह **यावदिति** । **प्रमाणासमानदेशेति** । घटादिविषयकप्रमातत्साधनेष्वित्यर्थः । स्वरूपसुखादिविषयकसाक्षिणि त्वस्ति समानदेशत्वमित्यव्याप्तेरित्युक्तम् । परीत्या सुखादिज्ञानस्य समानदेशत्वमस्तीति वा एवमुक्तम् ।

सु०— परेणाङ्गीकृतमुपादा(य मया व्यव)यास्माभिर्व्यवह्रियते न तु किमपि लक्षणं व्यवस्थाप्यत इति चेन्न, स्वप्रतिपत्ताववश्याश्रयणीयत्वाद्व्यवस्थायाः; न हि स्वप्रकाशं तत्त्वमित्येतावता, विना वेदान्ताधिगमं, तदधिगमः शक्योऽङ्गीकर्तुम् ।

अथावेदितस्य सत्त्वं तत्त्वावेदकत्वमिति निर्ब्रूयात्तदा विभ्रमेऽतिव्याप्तिः स्यात्, तत्राप्यावेदितस्येदमाकारस्य सत्त्वात् ।

अथ यावदावेदितस्य सत्त्वं तत्त्वावेदकत्वं सदेकगोचरत्वमिति यावदिति वदेत्; तदेव अस्माकमपि याथार्थ्यमिति वदामः ।

परि०— **तस्येति** । तत्त्वावेदकत्वरूपप्रामाण्यस्य इत्यर्थः । शङ्कते **परेणेति** । द्वैतवादिना इत्यर्थः । **(अस्माभिरिति) मयेति** । अद्वैतवादि(भिः)ना । **स्वप्रतिपत्तौ** स्वस्य ज्ञानार्थम् । ननु तत्त्वस्य स्वप्रकाशतया प्रमाणानपेक्षत्वान्न तत्त्वप्रतिपत्त्यर्थं प्रामाण्यं मया निर्वक्तव्यमित्यत आह **न हीति** । निर्वचननिर्बन्धेऽवश्यम्भाविनि परस्तत्त्वावेदकत्वरूपप्रामाण्यं निर्वक्ति **अथेति** । यावदावेदितसत्त्वस्य प्रमाणनिष्ठतया असम्भववारणाय आह **सदेकेति** ।

सु०— नन्नु एवमपि भ्रमे अतिव्याप्तिः । न हि इदमंशो वा रजतत्वादिजातिर्वा तत्सम्बन्धः समवायो वा तत्तादात्म्यं वा न सत् । अन्यत्र सत्त्वेऽप्यत्रासदिति चेत्, न हि देवदत्तो गृहेऽसन्नित्यसन्नेव । न चायमस्त्यस्माकं प्रसङ्गः, अधिष्ठानेतरस्य सर्वस्य अनिर्वचनीयतयाऽङ्गीकारादिति । मैवम्, अस्माभिरपि तस्यात्यन्तासत्त्वस्वीकारात् ।

परि०— न्यायमतरीत्या शङ्कते नन्वेवमिति । तत्तादात्म्यमिति । रजततादात्म्यमित्यर्थः । तस्येति । अधिष्ठानेतरस्येत्यर्थः । तादृशस्याप्यारोपो जिज्ञासाधिकरणे समर्थित इति भावः ।

सु०— अथ मतं किं विषयसत्त्वं तदानीमभिमतमुत पूर्वमथ पश्चाद्यद्वा सर्वदाऽथवा यदाकदाचिद्यदि वा यद्यद्देशकालयोर्यथाप्रतीतं तस्य तद्देशकालयोस्तथात्वेन ॥ नाद्यः, अतीतानागतविषयप्रमाणाव्यापनात् । न द्वितीयः, वर्तमानानागतविषयाव्याप्तेः, पाकरक्तेऽपि घटे नीलप्रतीतौ विभागोत्तरकालं संयुक्तप्रत्यये वाऽतिव्याप्तेश्च । न तृतीयः, अतीतादिविषयाव्याप्तेः, भाविपाकजरागे कुम्भे श्यामेऽपि रक्तपित्तिना रक्तताप्रतिभासे अतिव्याप्तेश्च । न चतुर्थः, अनित्यविषयाव्याप्तेः । न पञ्चमः, पूर्वोक्तविभ्रमेऽतिव्याप्तेः । नापि षष्ठः, देशकालप्रमाणाव्याप्तेः, न हि देशकालयोर्देशकालान्तरमस्तीति ।

मैवम्; देशकालयोरपि स्वसम्बन्धेन निरूपणस्य वक्ष्यमाणत्वात्, यद्वा यद्यथाभूतं प्रतीतं तस्य तथाभूतस्य सत्त्वमित्युक्त एव नातिप्रसङ्गः । देशकालयोरपि विशेषणान्तरवत् यथाभूतमित्यनेनैव गृहीतत्वात्, विशेषानुक्तेरुक्तदोषा(प्राप्ते)प्रसक्तेश्च ।

परि०— **तदानीमिति** । ज्ञानकाल इत्यर्थः । **तथात्वेनेति** । सत्त्वमभिमतमित्यनुषङ्गः । भाविपाकजराग इति बहुव्रीहिः । **पूर्वोक्तेति** । पाकरक्तेऽपीत्यादिनोक्तविभ्रमेष्वतिव्याप्तेरित्यर्थः । **वक्ष्यमाणत्वादिति** । 'ईशो देशश्च कालश्च स्वगता एव सर्वदा' इत्यनेन वैशेषिकाधिकरणान्त इति भावः । इत्युक्त इति सप्तम्यन्तम् । इत्युक्ते सत्येवेत्यर्थः । देशकालरूपविशेषणयोर्देशकालत्वरूपविशेषणावचनाद्देशकालप्रमाणाव्याप्तिरूपदोषाप्राप्तेश्चेत्यर्थः । न केवलं भ्रमेऽतिप्रसङ्गदोषो नेति चार्थः ।

सु०— तथाऽपि निश्चायकाभावेनासम्भवीदं लक्षणम् ॥ तथा हि । ज्ञानयाथार्थ्यं किमदुष्टकरणजन्यत्वेनावधारणीयम्, उत दुष्टकरणाजन्यत्वेन, अथ प्रवृत्तिसामर्थ्येन, यद्वा ज्ञानान्तरसंवादेन, किंवा विसंवादाभावेन । नाद्यः, तस्यापि दुरवधारणत्वात्; ज्ञानयाथार्थ्येन तदनुमाने चेतरेतराश्रयत्वापत्तेः, नित्यज्ञानेषु तदभावाच्च । न द्वितीयः, अशक्यावधारणत्वात् । न तृतीयः, सर्वत्र तदभावात् । न चतुर्थः, सुखादिज्ञाने तदभावात्; ज्ञानमात्रसंवादाङ्गीकारे च

धारावाहिकविभ्रमे(ऽपि) तद्ग्रहापत्तिः, यथार्थज्ञानसंवादाभ्युपगमे तु तत्तद्याथार्थ्यावधारणेन अनवस्था। न पञ्चमः; असञ्जातबाधभ्रमेष्वपि तदापातात्, पुरुषदेशकालविकल्पानुपपत्तेश्चेति।

मैवम्। तथा सति वेदान्तजनितविज्ञानस्यापि याथार्थ्यानवधारणप्रसङ्गात्। विषयसत्यत्वात्तदवधारणमिति चेत्, तदेव कथम्। ज्ञानसामर्थ्यादिति चेत्, किं ज्ञानमात्रस्य सामर्थ्यमुत यथार्थतया निश्चितस्य। आद्ये शुक्तिरजतादेरपि सत्यतापत्तिः। द्वितीये(ऽपि) किमेतस्यैव ज्ञानस्योत ज्ञानान्तरस्य। न प्रथमः, परस्पराश्रयप्रसङ्गात्। न द्वितीयः अनवस्थाद्यापातात्।

परि०— पुरुषेति। यत्किञ्चित्पुरुषीयविसंवादाभावो वा सर्वपुरुषीयतदभावो वा। नाद्यः। व्यभिचारात्। नान्त्यः। तस्य दुरवधारणत्वात्। एवं यत्किञ्चिद्देशकालसम्बन्धिविसंवादाभावो व्यभिचारी सर्वदेशकालसम्बन्धिविसंवादाभावो दुरवधारण इति भावः। **वेदान्तजनितेति।** उपनिषज्जनितेत्यर्थः। **कथमिति।** अवधार्यमिति योज्यम्। ज्ञानसामर्थ्यादित्यादावप्येवं योज्यम्। फलवत्प्रवृत्तिजनकत्वादिरूपाज्ज्ञानसामर्थ्यादित्यर्थः। **एतस्यैव ज्ञानस्येति।** वेदान्तजनितज्ञानस्यैव यथार्थतया निश्चितस्य सामर्थ्यात्। विषयसत्यत्वमवधार्यत इति योज्यम्। **परस्परेति।** विषयसत्यत्वनिश्चये सति तज्ज्ञानयाथार्थ्यनिश्चयः तन्निश्चये सति तत्सामर्थ्याद्विषयसत्यत्वनिश्चय इति परस्पराश्रयप्रसङ्गादित्यर्थः। **अनवस्थाद्यापातादिति।** वेदान्तजनितज्ञानसमानविषयकमानान्तरजन्यज्ञानान्तरस्योक्तरूपसामर्थ्याद्विषयसत्यत्वनिश्चयः, तेन च वेदान्तजन्यज्ञानस्य याथार्थ्यनिश्चय इत्युक्तौ अन्योन्याश्रयाभावेऽपि ज्ञानान्तरे याथार्थ्यनिश्चयोऽपि तादृशज्ञानान्तरसामर्थ्यात् तत्रापि तन्निश्चयः तादृशज्ञानान्तर(जन्यस्य)सामर्थ्यादित्यनवस्थापातादित्यर्थः। आदिपदेनाऽन्योन्याश्रयादिर्ग्राह्यः(मूलहत्यादिर्वा)।

सु०— अथ मन्येत 'स्वत एव विज्ञानानां प्रामाण्यग्रहः, बाधेन क्वचिदपोद्यते। न च ब्रह्मज्ञानस्य बाधः सम्भवति, यथाशक्ति परीक्षायामपि तददर्शनात्, निर्मूलशङ्कायाश्च अनुदयात्, निरवधिकस्य निस्साक्षिकस्य बाधस्यादर्शनात्, अवध्यादिस्वीकारे च तस्यैव ब्रह्मत्वेन बाधितुमशक्यत्वादि'ति; तदेतत्समानमस्मन्मतेऽपि। विवृतश्चायमर्थस्तत्र तत्रेत्युपपन्नं याथार्थ्यस्य प्रमाणलक्षणत्वमिति।

परि०— स्वत एवेति। अन्यानपेक्षज्ञानग्राहकादेवेत्यर्थः। **ब्रह्मज्ञानस्येति।** वेदान्तजनितज्ञानस्य ब्रह्मविषयकस्येत्यर्थः। **परीक्षायामिति।** सजातीयविजातीयविसंवादाख्यबाधान्वेषणरूपपरीक्षायां क्रियमाणायामपीत्यर्थः। **निर्मूलशङ्कायाः** ब्रह्मज्ञानं प्रमाणं अप्रमाणं वेति शङ्काया इत्यर्थः। **निरवधिकस्येति।** यत्किञ्चिदप्यनवलम्बमानस्येत्यर्थः। **निस्साक्षिकस्येति।** अननुव्यवसितस्य इत्यर्थः। **अवध्यादीति।** बाधालम्बनस्य बाधविषयकसाक्षिणश्च स्वीकार इत्यर्थः। **तत्रतत्रेति।** 'प्रत्यक्षवच्च प्रामाण्यं स्वत एवागमस्य हि' इति जिज्ञासाधिकरणे तथा 'तत्प्रामाण्यं च साक्षितः', 'तत्प्रामाण्यं यथा साक्षी स्थापयत्येवमेव ही'त्यादिना प्रकृतिनये। तथाऽऽनुमानिकपादे

'यदि साक्षी स्वयम्भातो न मानं केन गम्यते । अक्षजादेश्च मानत्वं' इत्यादिना वैशेषिकाधिकरणे 'वैधर्म्याच्च न स्वप्नादिवत्' इत्यादिव्याख्यावसरादौ च तत्र तत्रेत्यर्थः ।

सु०— तन्मुख्यं ज्ञानशब्दयोरिति न युक्तम्, तथा सति ज्ञानवच्छब्दस्यापि केवलत्वापत्तेः; इत्याशङ्कां सोपपत्तिकं परिहरति **ज्ञानार्थ इति** ।

अनु०— **ज्ञानार्थे ज्ञेयता मुख्या शब्दार्थे तदनन्तरम् ।**

यस्मात् **ज्ञानार्थे** ज्ञानविषये **ज्ञेयता मुख्या शब्दार्थे** शब्दविषये **तदनन्तरं** ज्ञेयताऽमुख्येति यावत् । तस्माज्ज्ञान एव याथार्थ्यलक्षणं प्रामाण्यं मुख्यं, शब्दे तु अमुख्यम् । तथा च न तस्य केवलत्वापत्तिरित्यर्थः ।

ज्ञानार्थेष्वर्यता मुख्येति प्रकृतत्वाद्वक्तव्येऽर्यताऽपि गतिकर्मसु विद्यत इति गतौ अतिव्याप्तिः तदवस्थेत्याशङ्कानिरासाय ज्ञेयतेत्यर्यताव्याख्यानं कृतम् । इदमुक्तं भवति । न ज्ञानसमकक्षतया शब्दे याथार्थ्यं मुख्यम्, किन्तु करण(मात्रा)त्रयापेक्षया । ज्ञान एव मुख्यं याथार्थ्यं, करणेष्वपि निर्धारणायां शब्दे मुख्यम् । तदेते परममुख्यमुख्ये एकीकृत्य तन्मुख्यं ज्ञानशब्दयोरित्युक्तमिति ।

परि०— **प्रकृतत्वादिति** । 'अर्थत्वमर्यतैव स्यादि'ति पूर्ववाक्ये अर्यतेत्यस्य प्रस्तुतत्वात् । ज्ञानार्थेष्वर्यता मुख्येति वक्तव्य इत्यर्थः । **अर्यतापीति** । न केवलमभिधेयत्वपर्यायमर्थत्वं किन्तु तद्व्याख्यानत्वेनोक्तार्यतापीत्यर्थः । ऋ गताविति धातोः कर्मणि ऋहलोर्ण्यदिति प्राप्तण्यत्प्रत्ययापवादत्वेन 'अर्यःस्वामिवैश्ययोः' इत्यनेनोक्तयत्प्रत्यये भावप्रत्यये च अर्यतेति भवति । सा च गमनक्रियाकर्मसु गम्येषु ग्रामादिषु वर्तते । अतोऽत्र ऋ गतावित्यत्र गतिपदेन न गमनक्रिया विवक्षिता किन्तु ये गत्यर्थास्ते ज्ञानार्था इति ज्ञानमेव विवक्षितमिति भावेनार्यता ज्ञेयतेति व्याख्या(तं । अतो न क्रि?)नं कृतमित्यर्थः । तेन 'न क्रियार्थेषु सा मते'(त्येतद्यु)त्याद्युक्तमिति भावः । एवं हि 'तन्मुख्यं ज्ञानशब्दयोरि'ति प्रागुक्तविरोध इत्यतो भावमाह **इदमुक्तं भवतीत्यादिना वारयितुमित्यन्तेन** । अयमर्थो व्याख्यातव्य इत्युक्तमेव व्यनक्ति **ज्ञान इत्यादिना** ।

सु०— यद्वा 'तन्मुख्यं ज्ञानशब्दयोरि'त्यत्रैव अयमर्थो व्याख्यातव्यः । तथा हि । तद्याथार्थ्यं ज्ञाने मुख्यं, करणेषु त्वमुख्यम् । करणेष्वपि किमेकप्रकारमनेकप्रकारं वेति जिज्ञासायां, शब्दे मुख्यं प्रत्यक्षानुमानयोरमुख्यमित्युक्तम् ।

अत्र च शब्दशब्देन वेदमेवाधिकुरुते भगवान्मुनिः, तन्मुख्यताकथनस्यैव मीमांसोपयोगित्वात्, अन्यथा व्यर्थाया जिज्ञासायास्तत्परिहारस्य चासङ्गतिप्रसङ्गात् ।

यद्यपि ज्ञान(शब्द)शब्दौ द्वन्द्वनिर्दिष्टौ, तथाऽपि बुद्ध्या विविच्य व्याख्यानमेतदिति।

तत्र कथं 'ज्ञाने यथार्थत्वं मुख्यं, करणेष्वमुख्यमि'त्यत आह **ज्ञानार्थ इति**। शब्द इत्युपलक्षणम्, प्रत्यक्षानुमानयोरपीति द्रष्टव्यम्। व्याख्यानं तु पूर्ववत्। शब्दस्य स्वशब्देनोपादानं (तु) पूर्वत्र ज्ञानसमकक्षतया प्रतीतिं वारयितुमिति।

परि०— मुनिः प्रमाणतत्त्वविचारपरो भाष्यकार इत्यर्थः। **मीमांसोपयोगित्वादिति**। मुख्यप्रामाण्यकत्वादेव वेदस्य तन्मीमांसारम्भो युक्त इत्येवंरूपेण फलवत्त्वादित्यर्थः। **अन्यथेति**। शब्दमात्रग्रहण इत्यर्थः। **जिज्ञासाया इति**। करणेष्वपि किमेकप्रकारमनेकप्रकारं वेति जिज्ञासायाः शब्दं मुख्यं प्रत्यक्षानुमानयोरमुख्यमिति परिहारस्य चासङ्गतिप्रसङ्गात्। कुत इत्यतो व्यर्थाया इति हेतुगर्भं व्यर्थस्य चेत्यपि ध्येयम्। ननु ज्ञानशब्दयोरित्यत्र ज्ञाने मुख्यम्, करणेष्वमुख्यम्; करणेष्वपि शब्दं मुख्यम्, अन्ययोरमुख्यमित्यर्थः कथं लभ्यते इत्याशङ्कामनूद्योत्तरमाह **यद्यपीति**। बुद्ध्या विविच्येत्युपलक्षणम्। करणेष्वमुख्यम्। करणेष्वपि शब्दे मुख्यमन्ययोरमुख्यमित्यध्याहारेणेत्यपि ध्येयम्। **पूर्ववदिति**। यस्माज्ज्ञानार्थ इत्यादिकमिव इत्यर्थः। शब्द इत्यस्य शब्दादाविति व्याख्येयत्वात् पूर्ववदित्युक्तम्। न तु पूर्वकृतमेवेत्युक्तम्।

सु०— 'ज्ञाने मुख्यं याथार्थ्यं, करणेष्वमुख्यम्, तत्रापि शब्दे मुख्यमि'त्युक्तम्। तत्र ज्ञानकरणयोर्याथार्थ्यस्य मुख्यत्वामुख्यत्वोपपादनाय तद्विषययोर्ज्ञेयताय(ां)ा मुख्यामुख्यत्वे हेतुतयोक्ते। तदुपपादनार्थमाह **यथार्थेति**।

अनु०— **यथार्थज्ञानजनका यथार्था युक्तयः स्मृताः ॥**

सोपस्कराणि वाक्यानि भवन्ति। तेन ज्ञानं साक्षाद्यथार्थमित्यादौ पठितव्यम्।

बहुवचनमाद्यर्थे। युक्त्यादय इत्यर्थः। तेन जनका इत्युपपन्नम्।

अव्ययीभावस्य क्लीबाव्ययत्वं छन्दस्तुल्यत्वेनानाश्रित्य यथार्था इत्युक्तम्, कथञ्चिद्बहुव्रीहितामाश्रित्य वा, यद्वा भावप्रधानाद्यथार्थशब्दान्मत्वर्थेऽर्श आदित्वादच् याथार्थ्योपेता इत्यर्थः।

तदयमर्थः। ज्ञानमेव हि विषयस्य ज्ञेयस्य ज्ञेयतायां साक्षादुपाधिर्भवति, ज्ञातताया निराकरिष्यमाणत्वात्। अतस्तद्विषयस्य (एव) ज्ञेयत्वं मुख्यमिति ज्ञानस्यैव मुख्यतो याथार्थ्यम्, युक्त्यादिकरणानि तु विषयस्य ज्ञेयतायाम् उपाधिभूतं ज्ञानं जनयन्तीति तद्विषयस्य ज्ञेयत्वममुख्यम्, तत एव तेषां याथार्थ्यमप्यमुख्यमिति।

परि०— **तदुपपादनार्थमिति** । तयोरवान्तरसाध्यपरमसाध्ययोरुपपादनार्थमित्यर्थः । नन्वत्र युक्तिरेव श्रुता न तु ज्ञानं करणानि वा तत्कथं तदुपपादनार्थमाहेत्युक्तिरित्यत आह **ज्ञानमित्यादि** । **बहुवचनमाद्यर्थ इति** । आदिशब्दार्थे बहुवचनं ज्ञापकमित्यर्थः । तेन 'फणां च सप्तानामि'त्यादाविव युक्तय इत्यत्र प्रकृतिप्रत्यययोर्मध्ये 'यत्रानवसरोऽन्यत्रे'ति न्यायेनादिपदमध्याहार्यमिति भावेनाह **युक्त्यादय इत्यर्थ इति** । तथा च युक्तिश्च आदी च युक्त्यादय इति बहुवचनोपपत्तिरिति भावः । केचित्तु प्रोद्गातॄणां चमसभक्षणमित्यत्रेव युक्तिशब्दोऽजहल्लक्षणया आदि-पदार्थद्वयं लक्षयित्वा तद्वाचकमादिपदं लक्षयतीति लक्षितलक्षणया युक्त्यादय इत्यर्थ इत्युक्तं इत्याहुः । युक्तिशब्द एवाजहल्लक्षणया आदिशब्दं लक्षयति बहुवचननिर्वाहायेत्यन्ये । एवं हि करणगतयाथार्थ्यस्यामुख्यत्वोपपादनमात्रस्यैव न लाभः किन्त्वन्यदप्यनुकूलितमित्याह **तेनेति** । अन्यथा हि जनका इत्यस्य युक्तिशब्दविशेषणतया स्त्रीलिङ्गत्वापातेन 'प्रत्ययस्थात्कात्पूर्वस्यात इदाप्यसुपः' इति सूत्रेणेत्वे सति जनिका इति स्यादिति भावः । नन्वर्थं नातिवर्तत इति यथार्थमिति प्रागुक्तरीत्या यथार्थशब्दस्याव्ययीभावतया 'स नपुंसकं' 'अव्ययीभावश्चे'ति सूत्राभ्यां नपुंसकत्वाव्यय-त्वाभ्यां भाव्यतया यथार्थमिति वक्तव्ये कथं यथार्था इत्युक्तिरित्यत आह **अव्ययीभावस्येति** । **कथञ्चिद्बहुव्रीहि-तामिति** । विवृतमेतदुपाधिखण्डनटीकाभावदीपिकायां चन्द्रिकाकारैः । यथाशब्दस्य सादृश्यार्थत्वं उपेत्य यथा सदृशः अर्थो यस्य तद्यथार्थं अर्थस्य ज्ञानादेश्चाबाधितत्वमेव सादृश्यमित्यादिवदद्भिः । यथाशब्दस्यानतिक्रमार्थ-त्वोक्तिरव्ययीभावसमासपक्ष एव । 'यथाऽसादृश्ये' इति सूत्रे सादृश्यव्यतिरिक्तेऽर्थे यथाशब्दस्याव्ययीभावत्वोक्तेः । अस्फुटत्वादाह **तदयमर्थ इति** । **साक्षादुपाधिरिति** । अव्यवधानेन निमित्तमित्यर्थः । ननु ज्ञाततैव साक्षात्तत्रो-पाधिरित्यत आह **ज्ञातताया निराकरिष्यमाणत्वादिति** । 'न परिच्छेदकार्येव प्रमाणमिति च प्रमे'त्यत्रैवोत्तरत्र । तथा 'न च प्रमाणतोऽन्या स्यात् प्रमितिर्नाम कुत्रचिदि'त्यादिना भक्तिपादे चेति भावः ।

सु०— अत्र 'यथार्थज्ञानजनका यथार्थाः' इत्युक्तिस्तु परमसाध्यमपि सूचयितुम् । युक्तेरमुख्यतायामादित्वेन ग्रहणं त्रिष्वप्यपकर्षसूचनार्थम् । आगमयुक्त्योरुत्कर्षापकर्षौ तत्र तत्र समर्थिताविति नेहोक्तम् ।

परि०— **परमसाध्यमपीति** । तत एव तेषां याथार्थ्यममुख्यमित्युक्तपरमसाध्यमपीत्यर्थः । अन्यथा ज्ञेयत्वमुख्यमित्यवान्तरसाध्योपपादनस्य यथार्थज्ञानजनका इत्यनेनैव प्राप्तेर्यथार्था इति न वाच्यं स्यादिति भावः । **तत्र तत्रेति** । 'प्राबल्यमागमस्यैव जात्या तेषु त्रिषु स्मृतम्' इत्यादिना तत्त्वनिर्णये श्रीमद्भाष्यादौ च तत्र तत्रेत्यर्थः ।

सु०— किमतो यद्येवं ज्ञानस्य याथार्थ्यं मुख्यं प्रत्यक्षादिकरणानां चामुख्यमित्यत आह अनुप्रमाणमिति ।

अनु०— अनुप्रमाणमेतानि ह्यक्षयुक्तिवचांस्यतः ।

अत्रापि ज्ञानं केवलप्रमाणम् इति प्रथमं पठितव्यम् । हि यस्मात् एवम् अत इति सम्बन्धः ।

अनुप्रमाणम् इत्येकवचनं बहुवचनार्थे, सुपां सुलुगिति स्मरणात्। अथवा अक्षयुक्तिवचांसीति द्वन्द्वनिर्दिष्टानामपि बुद्ध्या विवेकेन प्रत्येकमनुप्रमाणमिति सम्बन्धः। यद्वाऽनुप्रमाणानुवादेन अक्षादित्वकथनमत्रेति न दोषः।

अवान्तरव्यापारमविवक्षित्वा करणधर्मिण एव विवक्षया अ(क्षेत्यु)क्षम् इत्युक्तम्, अन्यथा प्रत्यक्षमिति वक्तव्यम्।

वच इत्यागमोपलक्षणम्।

परि०— **सुपां सुलुगितीति**। 'सुपां सुलुक्पूर्वसवर्णाच्छेयाडाड्यायाजाल' इति सूत्रेण सुपां सप्तविभक्तीनां स्थाने सुरिति प्रथमैकवचनं भवति। लुग्भवति। पूर्वसवर्णो भवतीत्यादेशविधानादित्यर्थः। तस्य छन्दोविषयत्वेऽप्यस्य छन्दःकल्पत्वादिति प्रागुक्तत्वादिति भावः। 'विषयान्प्रति स्थितं ह्यक्षं प्रत्यक्षमिति कीर्तितम्' इति तत्त्वनिर्णयोक्त्या विषयसन्निकृष्टाक्षस्यैव प्रत्यक्षप्रमाणत्वेन प्रत्यक्षेति वाच्यमित्यत आह **अवान्तरेति**। **करणधर्मिण इति**। अदुष्टेन्द्रिय-रूपस्येत्यर्थः। **आगमेति**। अदुष्टवाक्योपलक्षणमित्यर्थः। 'आगमोऽदुष्टवाक्यं च' इति तत्त्वनिर्णयोक्तेः।

सु०— न चैवमप्यव्याप्तिर्लक्षणस्येति वाच्यम्, 'ज्ञानमेव यथार्थं, करणानि तु तज्जनकतया तथोपचर्यन्त' इत्यङ्गीकारे हि सा स्यात्। न चैवम्, यथावस्थितार्थविषयित्वस्योभयत्रापि साम्यात्। ज्ञानविषय एव हि करणानां विषयः, न हि कमपि अविषयीकुर्वन्त्येव तानि ज्ञानं जनयन्ति; नाप्यन्यविषयाणि, अतिप्रसङ्गात्।

केवलं विषयस्य ज्ञेयतां ज्ञानमुपाधितया करणानि तु तज्जनकतया सम्पादयन्तीत्येतावन्तं विशेषमाश्रित्य केवलानुप्रमाणभेदः समर्थितः। यदि चैतावताऽप्यव्याप्तिदोषस्तदा सर्वत्रापि यत्किञ्चिद्वैलक्षण्यस्य वक्तुं शक्यत्वादतिप्रसङ्गः स्यादिति।

परि०— **न चैवमिति**। ज्ञानतत्करणेषु याथार्थ्यस्य मुख्यामुख्यत्व इत्यर्थः। **अतिप्रसङ्गादिति**। गन्धादिविषयकघ्राणादिना रूपादिज्ञानोदयापत्तेरित्यर्थः। **अतिप्रसङ्ग इति**। सास्नादिमत्वादेरलक्षणत्वप्रसङ्गात्। शुक्लपीतादिना सास्नादावपि वैलक्षण्यस्य सुवचत्वादिति भावः।

सु०— अयमत्र समुदायार्थः। यथार्थं प्रमाणम्। तद् द्विविधम्, केवलमनुप्रमाणं च॥ तत्र यथार्थज्ञानं केवलम्। तत्साधनमनुप्रमाणम्।

केवलमपि द्विविधम्, चैतन्यं वृत्तिरूपं चेति॥ चैतन्यमपि त्रिविधम्, उत्तममध्यमाधमभेदात्। तत्रोत्तमं यथार्थमेव। मध्यमं मिश्रम्। अधममयथार्थमेव॥ द्वितीयमपि केवलं प्रत्यक्षानुमानागमजभेदात्त्रिविधमेवेति।

अनुप्रमाणमपि प्रत्यक्षानुमानागमभेदात्त्रिविधमेवेति।

परि०— बुद्धिसौकर्याय निष्कृष्टार्थमाह **अयमत्रेति**। याथार्थ्यमेव मानत्वमित्यनेनोक्तमाह **यथार्थं प्रमाणमिति**। ज्ञानार्थ इत्यादिना सूचितमर्थमाह **तद् द्विविधमिति**। यथार्थज्ञानजनका इत्यनेन सूचितमर्थमाह **यथार्थेति**। जनकपदेन साधनत्वं विवक्षितमिति भावेनाह **तत्साधनमिति**। अनुप्रमाणविभागोक्त्या प्रकृतं, 'प्राकृतं शुद्धचैतन्यमि'त्यादिनोत्तरत्र शुद्धादिभेदेनाक्षविभागकथनेन च सूचितं केवलविभागं, चैतन्यविभागं च यथार्थज्ञानमित्यत्र यथार्थपदव्यावर्त्याय, प्रत्यक्षादेर्यथार्थचैतन्यज्ञानजनकत्वप्रसक्तिवारणाय चाह **केवलमपीति**। अत एव द्विविधं द्वितीयमपीत्यादिना यथार्थायथार्थरूपद्विविधवृत्तिज्ञानस्यैव प्रत्यक्षादिभेदेन त्रैविध्योक्तिः। अक्षयुक्तीत्यादिना सूचितमाह **अनुप्रमाणमपीति**। अनुप्रमाणानुवादेन त्रित्वविधानमहिम्ना लब्धार्थोक्तिः एवेति।

सु०— ननु तथाऽपि काकतालीयेऽतिव्याप्तिरपरिहार्या। तथा हि। पाणौ पञ्च वराटकान्पिधाय कश्चित्कश्चित्पृच्छति मम करे कति वराटका इति। स च पृष्टोऽजाकृपाणीयन्यायेनाह पञ्चेति। तदेतत्प्रष्टुर्वक्तुश्च ज्ञानं यथार्थमिति प्रमाणं प्रसज्यते। न च निस्साधनं तदुत्पन्नमिति तत्साधनस्यापि प्रमाणत्वापातः। यादृच्छिकसंवादिलिङ्गविभ्रमादिष्वप्येवं प्रसङ्गो दुर्वार इति।

मैवम्। वक्तुर्ज्ञानस्य संशयत्वेनाप्रसङ्गात्। तत्र (च) पाक्षिकव्यवहारस्तु वैयात्यनिबन्धनः, न स्वज्ञाननिबन्धनः; अन्यथा विप्रलम्भकस्यापि तादृशनिश्चयापत्तौ विपर्यस्ताविशेषप्रसङ्गात्। एतेनाहार्यनिश्चयकल्पनमप्यपास्तम्॥ प्रष्टुस्तु प्रागूर्ध्वं च ज्ञानं (यथार्थ)-प्रमाणमेव। तन्मूलं च प्रत्यक्षम्॥ वाक्यजनितमपि पार्श्वस्थादेर्विज्ञानमेवमेव। वाक्यं तु यादृच्छिकसंवादि।

यादृच्छिकसंवादिलिङ्गविभ्रमवाक्याभासजन्यस्य केवलप्रमाणत्वेऽपि न तयोः प्रामाण्यम्। तथा हि। न तावत्तत्र बाष्पस्य बाष्पतया (वि)ज्ञातस्य वा यथार्थज्ञानसाधनत्वं वक्तुं शक्यम्, नापि धूमस्य, असतः साधनत्वायोगात्; सत्त्वेऽप्यपरामृष्टत्वात्। ततो धूमत्वेन ज्ञातस्य बाष्पस्य, बाष्पविषयस्य धूमविभ्रमस्य वेति वक्तव्यम्; न च तत्सम्भवति, तज्जातीयस्य सर्वत्र यथार्थज्ञानजनकत्वाभावात्। तथाविधस्यैव साधनत्वेन अस्माभिर्विवक्षितत्वात्। तथा सत्यकारणिका कार्यो(करणिकाक्रियो)(कारणकार्यो)त्पत्तिरापन्नेति चेन्न, लिङ्गविभ्रमस्य लौकिककार(कर)णत्वेऽपि पारिभाषिकसाधनत्वाभावस्योक्तत्वात्।

वाक्याभासस्यापि प्रामाण्यप्रसङ्गः अनेन निरस्तः। तस्य प्रामाण्यप्रसङ्गेऽपि न काचिदस्माकं क्षतिः। न हि तार्किकाणामिवास्माकमाप्तोक्ततया प्रामाण्यानुमानादिकमस्ति।

परि०— 'यथार्थज्ञानजनकाः' इत्यत्र साधनत्वं विवक्षीकृत्य वक्तुं शङ्कासमाधी आह **नन्वित्यादिना** । **काकतालीय इति** । काकशब्दः काकागमनपरः । तालशब्दः 'फले लुगि'ति तालफलपरः सन् तत्पतनक्रियापरः । 'समासाच्च तद्विषयादि'तीवार्थे छप्रत्ययान्तोऽयं काकागमनमिव तालपतनं इव स्थित इत्यर्थः । दैवात् काकागमनवेलायां पक्वतालफलस्य काकभक्षणयोग्यस्य पतनं यथा तथैव करणसामर्थ्यं विना दैवाज्जातप्रमात्पन्नाने तत्करणे चातिव्याप्तिरित्यर्थः । काकगमनतालफलपतनवत् यादृच्छिकं किं तदित्यत आह **पाणावित्यादिना** । **वराटका इति** । कपर्दिका इत्यर्थः । **अजाकृपाणीयेति** । अजाया आगमनवेलायां कृपाणस्य दैवात् पाते सति तद्वधोऽतर्कित एव भवति । तद्वदतर्कितामेव सङ्ख्यामाहेत्यर्थः । पूर्ववद्रूपनिष्पत्तिर्ज्ञेया । **अप्रसङ्गादिति** । तज्ज्ञाने तज्जनके चातिव्याप्त्यप्रसङ्गादित्यर्थः । ननु तस्य संशयत्वे कथं पञ्चत्वपक्षमात्रव्यवहार इत्यत आह **तत्र पाक्षिकेति** । एककोटिव्यवहारो धार्ष्ट्यनिमित्त इत्यर्थः । **अन्यथेति** । व्यवहारबलात् तादृशनिश्चयकल्पने नास्तीति जानन्नपि अस्तीत्यादि वदन् प्रतारकोऽप्यस्तित्यादिनिश्चयवान् स्यात् । तथा च भ्रान्तप्रतारकयोरविशेषः स्यादित्यर्थः । **एतेनेति** । भ्रान्ताविशेषप्रसङ्गेनेत्यर्थः । पाक्षिकव्यवहारस्यान्यनिमित्तकथनेनेति वाऽर्थः । **वाक्येति** । पञ्चेतिवाक्यजनित इत्यर्थः । इतश्च किमित्यत आह **यादृच्छिकसंवादिलिङ्गविभ्रमवाक्याभासेति** । **अपरामृष्टत्वात्** परामर्शाविषयत्वादित्यर्थः । **पारिभाषिकेति** । यज्ज्ञातीयानन्तरं नियमेन प्रमोत्पत्तिः तादृशसाधनत्वाभावस्येत्यर्थः । **अनेनेति** । विवक्षितसाधनत्वाभावेन निरस्त इत्यर्थः । कथं न क्षतिः आप्तोक्तत्वलिङ्गाभावेन तत्र प्रामाण्यज्ञप्तेरयोगात् । आप्तोक्तत्वगुणाभावेन प्रामाण्योत्पत्तेरयोगात् । तथा च प्रामाण्योत्पत्तिज्ञप्त्योरयोग एवेत्यत आह **न हीति** । **अस्माकं** स्वतस्त्ववादिनाम् ।

सु०— यद्वा निर्दोषतया साधनं विशिष्यते, निर्दोषता च लिङ्गज्ञानादेर्यथार्थत्वादिलक्षणा व्याख्येया; तथात्वे निर्दोषं ज्ञानसाधनमनुप्रमाणमित्येवास्तु, कृतं यथार्थेति ज्ञानविशेषणेनेति चेत् (न); तत्फलितार्थस्यैव निर्दोषग्रहणेन वर्णितत्वात् । निर्दोषकरणजं ज्ञानं, याथार्थ्यं न व्यभिचरतीति स्वरूपकथनं वा तदिति ।

परि०— प्रमाव्याप्तत्वादिरूपनिर्दोषत्वं यादृच्छिकेऽप्यस्तीत्यत आह **निर्दोषता चेति** । यथार्थत्वाप्तोक्तत्वलक्षणेत्यर्थः । **तत्फलितार्थस्येति** । तथा च निर्दोषपदे दत्ते तत्र देयमित्यर्थः । **तदिति** । ज्ञाने याथार्थ्यकथनमित्यर्थः ।

सु०— ननु दर्शनान्तरोक्ते लक्षणे सति किम् अपूर्वनिर्माणेन इत्यत आह प्रामाण्यमिति ।

अनु०— प्रामाण्यं नानुवादस्य स्मृतेरपि विहीयते ॥
याथार्थ्यमेव प्रामाण्यशब्दार्थो यद्विवक्षितः ॥

यत् यदा **याथार्थ्यमेव प्रामाण्यशब्दार्थो विवक्षितो** भवति, तदैव यथार्थयोः स्मृत्यनुवादयोः **प्रामाण्यं न हीयते** । दर्शनान्तरोक्तलक्षणकक्षीकारे तु, तैः स्वलक्षणस्य व्यापकतया

अङ्गीकृतत्वात्, स्मृत्यादौ तदभावात्प्रामाण्याभाव एव प्रसज्यत; इति युक्तं तदनादरेण लक्षणान्तरनिर्माणमिति।

तथा हि 'अनधिगतार्थगन्तृ प्रमाणमि'ति मीमांसकोक्तस्य लक्षणस्य स्मृत्यादावभावः स्फुटः, तस्याधिगतगोचरत्वात्। 'अनुभूतिः प्रमाणमि'ति प्राभाकरो(भास्करो)क्तं लक्षणमपि न तत्रास्ति, स्मृतिव्यतिरिक्तं ज्ञानमनुभूतिरिति निर्वचनात्। तथा 'प्रमाव्याप्तं प्रमाणं', 'प्रमाकरणं प्रमाणमि'ति नैयायिकोक्तमपि, तैरपि 'यथार्थानुभवः प्रमे'ति व्याख्यातत्वात्। अत एव 'प्रमासामग्री प्रमाणमि'ति निरस्तम्। 'अविसंवादिविज्ञानं प्रमाणमि'ति सौगतोक्तमपि, तदभिप्रेतस्यार्थजत्वादेरविसंवादस्याभावात्स्मृत्यादेरव्यापकम्। 'स्वापूर्वार्थव्यवसायात्मकं ज्ञानं प्रमाणमि'ति जैनोक्तमपि न स्मृत्यादौ वर्तते, तस्यापूर्वार्थविषयत्वाभावात्।

ननु स्मृतिरपूर्वार्थविषया, तदित्युल्लेखात्, तस्य चानुभवेनाविषयीकरणादिति चेत् (न); तथा सत्यपूर्वग्रहणस्य व्यवच्छेद्याभावप्रसङ्गात्। धारावाहिकं तद्व्यवच्छेद्यमिति चेन्न, अनेकान्त(ता)वादे पदार्थानां क्षणिकत्वस्याङ्गीकृतत्वेन धारावाहिके(कविभ्रमे)ऽप्येवमपूर्वार्थताऽभ्युपगमसौलभ्यात्। मा भूद्वाऽत्र स्मृतिप्रामाण्यहानिर्दोषः, धारावाहिके तु तद्धानिरवर्जनीया, तदपि स्मृत्यनुवादपदाभ्यामुपलक्ष्यत इति।

परि०— व्यापकतयेति। लक्ष्ये व्याप्त्या वर्तमानत्वेनेत्यर्थः। **अनधिगतार्थगन्त्रिति**। अज्ञातार्थविषयकमित्यर्थः। **प्रमाव्याप्तम्** नियमेन प्रमाजनकम्। **नैयायिकोक्तमपीति**। लक्षणं न तत्रास्तीत्यनुषङ्गः। **सौगतोक्तमपीति**। लक्षणं न तत्रास्तीत्यनुषङ्गः। **अर्थजत्वादेरिति** निर्विकल्पकरूपार्थजत्वतादृशार्थविषयकत्वयोरित्यर्थः। स्मृत्यादेर्विशिष्टार्थविषयकत्वादिति भावः। **स्वापूर्वेति**। येन पुंसा योऽर्थः पूर्वं न ज्ञातः तस्य तदर्थविषयकनिश्चय इत्यर्थः। तेन पुमन्तरेण ज्ञातस्यापि पुमन्तरेणाज्ञातत्वात् तद्विषयज्ञानं ज्ञातृपुरुषस्य प्रमाणत्वाप्रसङ्गः। **तस्य चेति**। देशकालयोः व्यवहितत्वरूपतत्त्वस्येत्यर्थः। **अनेकान्ततावाद इति**। अनियतानेकस्वभावस्वीकारवादे क्षणिकत्ववाद्युक्तक्षणिकत्वस्याप्यङ्गीकृतत्वादिति भावः। मूलकृतेदं नोक्तमित्यत आह **स्मृत्यनुवादपदाभ्यामिति**।

सु०— ननु भवत्पक्षेऽपि स्मृतेः प्रामाण्यं हीयत एव, तस्या याथार्थ्याभावात्। न हि यादृशोऽर्थः स्मर्यते यदा, तादृश एवासौ तदा; पूर्वावस्थाया वर्तमाने निवृत्तत्वात्, अनिवृत्तौ हि पूर्वतैव न स्यात्। न च निवृत्तपूर्वावस्थतयैव तमर्थं स्मृतिरालम्बते, पूर्वावस्थानिवृत्तावनुभवाप्रवृत्तेः।

ननु समानविषयत्वेऽपि स्मृत्यनुभवयोरनुभवो यथार्थो न तु स्मृतिरिति कुत एतत् । अनुभवकाले तस्यार्थस्य तादवस्थ्यात्, स्मृतिकाले त्वतादवस्थ्यात् ॥ ननु पूर्वं तावत् तदवस्थ एव असावासीत् एतावतैव ज्ञानमस्तु यथार्थम् । न, पाकरक्तेऽपि श्यामताप्रत्ययस्य यथार्थत्वप्रसङ्गात् । नन्वतीतश्यामताप्रत्ययस्तत्र यथार्थ एव । सत्यम्, तद्विषयस्य तदानीमेव तदवस्थत्वात् । न तु स्मर्यमाणावस्थस्तदानीं तदवस्थः । तस्मात् स्मृतिरयथार्थैव ।

मैवम्, अपसिद्धान्तापातात् । तथा हि । 'उपलब्धिहेतुः प्रमाणमि'त्यत्र संशयादावतिव्याप्तिमाशङ्क्य प्रकृतयाथार्थ्येनोपलब्धिर्विशेषिता । तस्यापि स्मृतिहेतावतिव्याप्तिमाशङ्क्य 'उपलब्धिशब्दोऽनुभववचनो न ज्ञानसामान्यवचन' इत्युक्तं वाचस्पतिना । तेन ज्ञायते तेनाभ्युपगतं स्मृतेर्याथार्थ्यमिति । अन्यथा याथार्थ्येन स्मृतौ व्यावृत्तायां पुनर्न शङ्केत, शङ्कमानो वा तमेव परिहारमनतिदिशन्नुपलब्धिपदमनुभूतिपरतया न व्याकुर्यात् ।

'यथार्थानुभवः प्रमा', 'सम्यगनुभवसाधनं प्रमाणमि'त्यादीनि न्यायविदां वचनान्यपीममेवार्थमवगमयन्ति, अन्यथा द्व्यङ्गविकलत्वात्स्मृतेरनुभवपदव्यावर्त्यता न स्यात् ।

काणादैरपि प्रत्यक्षलैङ्गिकस्मृत्यार्षभेदेन विद्याचातुर्विध्यमङ्गीकुर्वाणैर्यथार्थत्वं स्मृतेरङ्गीकृतम् ।

यदपि 'न हि (यदा) यो यादृश' इत्यादि, तदनेन किमुक्तं भवति । स्मरणकालेऽर्थस्य तदवस्थत्वाभावादयाथार्थ्यं स्मृतेरिति वा, पूर्वावस्थानिवृत्तेरविषयीकरणादिति वा, अनिवृत्तपूर्वावस्थत्वेन विषयीकरणादिति वा । आद्येऽतीतानागतविषयानुमानागमप्रामाण्यप्रच्युतिः, अतीतादिविषयस्य तदानीम् असत्त्वात् । द्वितीये सर्वप्रमाणाप्रामाण्यप्रसङ्गः, कस्यापि सर्वात्मना विषयीकरणाभावात् । तृतीये त्वसिद्धिः । न ह्यनिवृत्ततदवस्थोऽसाविति स्मृतिरालम्बते, किन्तु तदाऽसौ तादृश इति; तदवस्थानिवृत्त्यनिवृत्त्योस्तु उदासीनैव ।

नन्वनुभवेन 'तदा(ऽसौ) तादृश' इत्यविषयीकृतं, तथा विषयीकुर्वाणाः कथं याथार्थ्यं लभन्त इति चेत्, न । स्यादिदम् यद्यनुभवानुसारित्वं याथार्थ्यमिति वदामः, अर्थानुसारित्वं तु तथेत्युक्तम् । अनुभवेऽन्याकारे कुतस्त्योऽयं स्मृतेरन्याकार इति चेत्, किमयं नास्तीत्यभिमानः, उत निर्हेतुक इति वा, यद्वा प्रश्नमात्रम् । नाद्यः, साक्षिसिद्धत्वात् । न द्वितीयः, व्याघातात् । तृतीयेऽनुभवस्यापि कुतस्त्यः, स्वहेतुसमासादित इति चेत्तुल्यम् ।

यदि च संस्कारमात्रजन्यता स्मृतेः स्यात्, (स्यात्त)तदा कथञ्चिद्वैसादृश्यानुपपत्तिः। मानसं तद्धि विज्ञानमिति वक्ष्यते। तस्माद्वैयात्यमात्रनिमित्तं स्मृतियाथार्थ्यनिराकरणम्।

तथा च स्मृत्यनुवादप्रामाण्यसङ्ग्रहाय लक्षणान्तररचनमिति सूक्तम्।

परि०— तार्किकः शङ्कते **नन्विति**। **वर्तमान इति**। स्मृतिकाल इत्यर्थः। ननु निवृत्तां पूर्वावस्थामिदानीमस्तित्वेन स्मृतिर्न विषयीकरोति येन याथार्थ्यहानिः। किन्तु निवृत्तत्वेन। तथा च न दोष इत्याशङ्क्य तत्रानुभवाभावेन तथा स्मृत्युत्पत्तिर्न युक्तेत्याह **न च निवृत्तेति**। सिद्धान्ती शङ्कते **ननु समानेति**। पूर्ववादी उत्तरमाह **अनुभवेति**। पुनः सिद्धान्ती शङ्कते **नन्विति**। पूर्ववादी निराह **नेति**। ननु कीदृशप्रत्ययस्य प्रामाण्यमापाद्यते। किमिदानीमयं श्याम इति प्रत्ययस्य, अथ पूर्वमयं श्याम आसीदित्येवंरूपस्य। नाद्यः इष्टापत्तेः। अन्त्ये तु नास्ति दोष इत्याशङ्कते **नन्विति**। पूर्ववादी वैषम्येण निराह **सत्यमित्यादिना**। **अपसिद्धान्तेति**। न्यायमते स्मृतेः याथार्थ्योपगमादिति भावः। तदेवाह **तथा हीत्यादिना स्मृतेरङ्गीकृतमित्यन्तेन**। **संशयादाविति**। उपलब्धिपदस्येति योज्यम्। **सम्यगनुभवेति**। अन्यथा सम्यग्ज्ञानसाधनमित्येव ब्रूयात् इति भावः। **न्यायविदां** नैयायिकानाम्। **द्व्यङ्गेति**। स्मृतेर्यथार्थत्वानुभवत्वरूपाङ्गद्वयहीनत्वेन यथार्थपदेनैव व्यावर्तितत्वादनुभवपदव्यावर्त्यता न स्यादित्यर्थः। परोक्तायाथार्थ्यबीजं च निराह **यदपीत्यादिना**। **द्वितीय इति**। स्वविषयं सर्वात्मना यद्विषयीकरोति तत्प्रमाणमिति पक्षे। **व्याघातादिति**। कार्यं सहेतुकमिति नियमात्कार्यत्वमुपेत्य निर्हेतुकत्वोक्तौ स्वक्रियाविरोधादित्यर्थः। अनुभवजन्यसंस्कारहेतुकस्य कथं अन्याकारतेत्यत आह **यदि (च) संस्कारेति**। अभिज्ञाजन्यसंस्कारस्य विसदृशप्रत्यभिज्ञाहेतुत्वदर्शनात् कथञ्चित् इत्युक्तम् वक्ष्यत इति। एतद्ग्रन्थान्त्यभागे।

सु०— ननु च सङ्ग्राह्यस्य सङ्ग्रहो गुणो, न त्वसङ्ग्राह्यस्यापि; किन्नामातिव्याप्त्या दोष एव। न च स्मृत्यादि लक्षणसङ्ग्राह्यम्, प्रामाण्याभावादिति चेत्। तत्किं स्मृत्यादिप्रामाण्यं साधकप्रमाणाभावान्नाङ्गीकार्यम्, उत बाधकसद्भावात्।

परि०— **अतिव्याप्त्येति**। अतिव्याप्त्या निमित्तेनासङ्ग्राह्यसङ्ग्रहदोष एवेत्यर्थः।

सु०— नाद्यः, लोकव्यवहारस्य सत्त्वात्। यथार्थज्ञानतत्साधने हि प्रमाणतया लोको व्यवहरति। न ह्यस्ति प्रत्यक्षादिप्रामाण्यसाधकमन्यल्लोकव्यवहारात्।

ननु प्रमाणाभियुक्तानां कणभुग(भक्षा)क्षपादादीनां तत्र (प्रामाण्य)प्रमाणव्यवहारो नास्तीति चेन्न, 'स्मृतिः प्रत्यक्षमैतिह्यम्' इत्यादिश्रुति(स्मृति)सिद्धार्थम् अनङ्गीकुर्वताम् आप्तत्वस्यासिद्धेः ॥ स्मृतिः पौरुषेयो ग्रन्थ इति चेत्; किमत्रायमखण्डवृत्तिः शब्दः, किं वा यौगिकः। नाद्यः, कृदन्ततायाः स्पष्टावभासत्वात्। न द्वितीयः, अव्याप्त्यतिव्याप्तिभ्यां योगा-

नुपपत्तेः। तस्मात् 'मन्वादिस्मरणमूलत्वात्स्मृतिरि'त्युपचारो ग्राह्यः। ते हि श्रुत्यादिनाऽनुभूतमर्थं स्मृत्वा तत्प्रतिपादकं ग्रन्थमारचयन्ति, व्यासादिप्रणीतेषु तत्सादृश्यात् प्रयोगः। न च मुख्ये बाधकमन्तरेणोपचारो लभ्यते।

सन्तु वाऽक्षचरणादयो(ऽप्या)ह्याप्ताः, तथापि तत्तद्व्यवहाराभावमात्रेण स्मृत्यादिप्रामाण्यानभ्युपगमोऽयुक्तः। न हि तैः प्रतिव्यक्ति पदार्था निरूपिताः। तथाऽप्युक्तलक्षणैः संगृहीता इति चेत्, तुल्यं स्मृत्यादेरपि, प्रत्यक्षाद्यन्तर्भावस्य सुवचत्वात्।

अपि च 'स्मृत्यादिकं प्रमाणपदवाच्यं यथार्थत्वात् प्रत्यक्षवत्। न चानुभवत्वमुपाधिः; समव्याप्तिपक्षे संशयादौ व्याप्तिभङ्गात्, विषमव्याप्तित्वे(पक्षे)ऽपि करणरूपे प्रत्यक्षे साध्याव्यापकत्वात्॥ किञ्चेदमनुभवत्वं स्मृतिव्यतिरिक्तज्ञानत्वमिति चेत्, किमर्थमिदं विशेषणम्; पक्षव्यावृत्त्यर्थमिति चेत्, तर्हि पक्षेतरत्वेनानुपाधित्वम्, अन्यथा ईश्वरानुमानेऽप्युपाधिः अशक्यनिरासः स्यात्॥ एतेन अनुभवतत्करणयोरन्यतरत्वमपि प्रत्युक्तम्।

परि०— इत्यादिश्रुतीति। 'स्मृतिः प्रत्यक्षमैतिह्यमनुमानश्चतुष्टयम्। प्रमाणमिति विज्ञेयं धर्माद्यर्थे बुभूषुभिः' इति प्रमाणलक्षणोक्तश्रुतिः। 'स्मृतिस्तु' इत्यादि ब्रह्मतर्कादिरूपा स्मृतिः इति श्रुत्यादिस्थस्मृतिशब्दार्थः। **अखण्डवृत्तिरिति**। रूढ इत्यर्थः। **कृदन्तताया इति**। अत्र स्पष्टप्रतिभासत्वादित्यनेन योगस्य क्लृप्तत्वमुच्यते। स्मृञ् चिन्तायामित्यतो धातोः स्त्रियां क्तिन्निति क्तिन्प्रत्ययस्य कृदतिङित्यनेन कृत्संज्ञत्वेन कृत्संज्ञकक्तिन्प्रत्ययान्तताया इत्यर्थः। तथा च ज्ञानविशेष एव स्मृतिशब्दार्थो न ग्रन्थ इति भावः। **अव्याप्त्यतिव्याप्तिभ्यामिति**। भावे अकर्तरि च कारके संज्ञायामित्यधिकारे स्त्रियां क्तिन्नित्युक्तत्वात् स्मर्यतेऽनेनेति करणकारके क्तिन्प्रत्ययमुपेत्य पौरुषेयग्रन्थे स्मृतिशब्दो व्याख्येयः। योगान्तरस्यासम्भवात्। अयं च योगः क्वचित्स्मारकवाक्ये सन्नप्यनुभवजनके नास्तीति अव्याप्तिः। स्मृतिहेतुसंस्का(रादौ अस्तीत्यति)रेऽतिव्याप्तिरतो न योगो युक्त इत्यर्थः। मन्वादिस्मरणमूलत्वादित्येतद्व्यनक्ति **ते हीति**। प्रत्यक्षमूलग्रन्थेषु कथमित्यत आह **व्यासादीति**। आप्तोक्तवाक्यत्वज्ञानपूर्वकवाक्यत्वालौकिकार्थप्रतिपादकाप्तवाक्यत्वादिसादृश्यादित्यर्थः। ननूपचारेणापि स्मृतिपदस्य मन्वादिग्रन्थेषु प्रयोगसत्त्वात् 'स्मृतिः प्रत्यक्षमैतिह्यम्' इत्यादौ स्मृतिपदेन (स्मृति)ग्रन्थ एव ग्राह्य इत्यत आह **न चेति**। **स्मृत्यादीति**। स्मृत्यनुवादयोरित्यर्थः। **प्रत्यक्षाद्यन्तर्भावस्येति**। 'मानसं तद्धि विज्ञानम्' इत्यत्र वक्ष्यमाणदिशा प्रत्यक्षे, 'पूर्वानुभूते किं मानमि'त्युत्तरत्र वक्ष्यमाणदिशानुमाने, वाक्यस्यापि स्मारकत्वाङ्गीकारेण शब्दे चान्तर्भावस्य सुवचत्वादिति भावः। अनुवादस्याप्यादिपदोपात्तस्यैवं ध्येयम्। **अन्यथेश्वरानुमान इति**। पक्षव्यावर्तकविशेषणवतोऽप्युपाधित्वे क्षित्यादिकं सकर्तृकं कार्यत्वादित्यत्र मीमांसकोक्तशरीरजन्यत्वरूपोपाधिनिरासोऽशक्यः स्यात्। पक्षव्यावर्तकविशेषणरूपदोषेणैव तस्य निराकार्यत्वादिति भावः। ननु अनुभवतत्करणान्यतरत्वमुपाधिरस्तु। तथा च न प्रत्यक्षे साध्याव्यापकत्वमित्यत आह **एतेनेति**। पक्षव्यावर्तकविशेषणवत्त्वरूपदोषेणेत्यर्थः।

सु०— अस्तु तर्हि बाधकसद्भावादिति द्वितीय इत्यत आह **अङ्गीकृतं चेदिति**।

अनु०— **अङ्गीकृतं चेत्प्रामाण्यं स्मृत्यादेः का विरुद्धता ॥**

स्मृत्यादेः प्रामाण्यम् इति सम्बन्धः। **किम्** आक्षेपे। तर्हीति शेषः।

'स्मृतिरनुवादश्चाप्रमाणम् निष्फलत्वात्, यद्यत्प्रमाणं तत्तत्सफलं दृष्टं यथा प्रत्यक्षादि' इति बाधकसद्भावात् कथमेतदिति चेत्; किमत्र सर्वा स्मृतिः सर्वोऽप्यनुवादश्च (सर्वश्चानुवादः) पक्षीक्रियते, किंवा तदेकदेशः।

आद्ये भागासिद्धिरित्याह **न चेति**।

न चाफलत्वं वक्तव्यं सर्वस्मृत्यनुवादयोः ।

कासाञ्चित्स्मृतीनां केषाञ्चिदनुवादानां च सफलत्वोपलम्भादिति **'च'**अर्थः। उपपादयिष्यते चैतत्।

अप्रयोजकश्चायं हेतुरित्याह **फलवत्त्वमिति**।

फलवत्त्वं न चास्माभिः प्रामाण्यं च (हि) विवक्षितम् ॥

यदि हि **फलवत्त्वं प्रामाण्यं** प्रामाण्यस्य व्यापकं **अस्माभिः** परीक्षकैः **विवक्षितं** स्यात्। स्यान्नाम तदा व्यापकस्य तस्य निवृत्त्या स्मृत्यादेः प्रामाण्यनिवृत्तिः। न च एवमित्यर्थः।

अयमभिसन्धिः। अप्रमाण(प्रामाण्य)व्यवहारे याथार्थ्याभाव एव प्रयोजकः, अप्रामाण्ये तु करणदोषबाधकप्रत्ययौ न निष्फलत्वमिति।

एतेनाफलांशस्यैव पक्षीकरणमिति द्वितीयोऽपि निरस्तः।

परि०— उपपादयिष्यत इति। 'सुखदुःखादिकं किञ्चित्स्मृतावपि हि दृश्यते' इत्यत्र अनुपदमेवेति भावः। प्रयोजकान्तराभावादेतदेव प्रयोजकमित्यत आह **अयमभिसन्धिरिति**। एतेनेति। अप्रयोजकत्वकथनेनेत्यर्थः।

सु०— करणदोषबाधकप्रत्ययाविव विफलत्वमप्यप्रामाण्यप्रयोजकं किन्न स्यात् इत्यत आह **तृणादीति**।

अनु०— **तृणादिदर्शने किञ्च फलवत्त्वं निगद्यते ।**

धर्मस्य धर्म्यधिकरणमिति सप्तमी। ग्रामं गच्छतः पथि पतित**तृणादिदर्शनस्य**। उपलक्षणं चैतत्, स्व(क)कारणसामर्थ्यायातानुमितेश्चेत्यपि द्रष्टव्यम्। **किम्** आक्षेपे। विफलत्व-

स्याप्रामाण्यप्रयोजकत्वे तृणादिदर्शनादेस्तथात्वेनाप्रामाण्यं स्यात्; न चैवम्, लोकव्यवहार-विरोधादित्याशयः।

यद्वाऽनैकान्तिकश्चायं हेतुरिति अनेनाचष्टे। 'प्रमाणतया सम्मते विपक्षभूते **तृणादिदर्शने किं फलवत्त्वं निगद्यते, न किञ्चिद(किम)पि**'; इत्यफलत्वं तत्र गतमिति।

ननु 'कार्यजातं प्राणिनां धर्माधर्माभ्यामुपजायत इति तावत् अविवादम्, ततश्च धर्माधर्माभ्यामुपजनिततृणादिदर्शनं स्वयमसुखदुःखात्मकं यदि सुखं दुःखं वा तत्साधनं वा न जनयेत् तदा धर्माधर्मयोर्वैयर्थ्यं श्रुत्यादेरप्रामाण्यं वा(चा)पद्येत, ततश्च तृणादिदर्शनेनापि सुख-दुःखादिकं किञ्चिदुपजनयितव्यमेव'; अतः कथं तस्य विफलत्वमित्यत आह **सुखेति**।

सुखदुःखादिकं किञ्चित्स्मृतावपि हि दृश्यते ॥

अनेन न्यायेन सर्वस्या स्मृतेः सर्वस्य चानुवादस्य सफलत्वात्स्वरूपासिद्ध एव हेतुः स्यात्; भागासिद्धता तु स्पष्टफलोपलम्भा(भावा)भिप्रायेणोक्तेति भावः।

इयांस्तु विशेषः। तृणादिदर्शनस्य फलं सर्वथाऽ(प्य)व्यक्तम्, नैवं स्मृत्यादेः; इत्युक्तं **दृश्यते अपि हीति**। अत्रानुवादोऽपि ग्राह्यः। तथा हि। इष्टार्थस्मृतौ सुखं, तज्जातीये रागः, संस्कारपाटवं च। अनिष्टार्थस्मृतौ दुःखं, तज्जातीये द्वेषः, संस्कारपाटवं च। प्रशस्तार्थस्मरणे धर्मः, अप्रशस्तार्थस्मरणे त्वधर्मः। एवमनुवादेऽपि द्रष्टव्यम्, अन्यथा प्रणिधानादिवैयर्थ्य-प्रसङ्गात्। 'शब्दार्थयोः पुनर्वचनं पुनरुक्तम् अन्यत्रानुवादात्' इति वदता अक्षपादेनाप्यपि अनुवादस्य साफल्यमङ्गीकृतम्। निगमनस्य च प्रयोजनानि न्यायविद्भिरुपपादितानीति।

परि०— ननु 'षष्ठी शेषे' इत्यत्र कारकप्रातिपदिकार्थव्यतिरिक्तस्वस्वामिभावादिसम्बन्धेऽर्थे षष्ठीविधानात्, इह च धर्मधर्मिभावसम्बन्धात् षष्ठ्या भाव्यमित्यत आह **इति सप्तमीति**। अधिकरणत्वविवक्षया सप्तमीत्यर्थः। 'विवक्षातः कारकाणी'ति प्रसिद्धेरिति भावः। कस्यचित्फलोपलम्भादाह **ग्राममित्यादि**। निष्फलत्वादाह **स्वकरणेति**। इदमहं जानामीतीच्छां विनाऽपि जायमानाया इत्यर्थः। **अविवादमिति**। विवादाभाव इत्यर्थः। अर्थाभावेऽव्ययीभावः। **श्रुत्यादेरिति**। 'यजेत स्वर्गकामः', 'न कलञ्जं भक्षयेत्' इत्यादेर्धर्माधर्मयोरिष्टानिष्टसाधनत्वबोधक-श्रुत्यादेरित्यर्थः। **हेतुरिति**। प्रागुक्तो निष्फलत्वादिति हेतुरित्यर्थः। ननूक्तन्यायेन तृणादिदर्शनस्य सुखदुःखादिकमङ्गीकार्यं चेत् स्मृतावपि तथा स्यादेवेति वक्तव्ये दृश्यत इत्युक्तिरयुक्ता। न हि पूर्ववादिना तृणादिदर्शनस्य सुख-दुःखादिकं न दृश्यत इति शङ्कितमित्यत आह **इयांस्त्विति**। दृश्यत इत्युक्तं स्पष्टफलोपलम्भनं व्यनक्ति **तथा हीति**। सुखदुःखादिकमित्यत्रादिपदार्थमाह **तज्जातीय इत्यादि**। **एवमिति**। इष्टार्थानुवादे सुखमित्यादि ध्येयमित्यर्थः।

अन्यथेति । इष्टार्थस्मृतौ सुखादेरभावे मनःसमाधानादिना इष्टार्थस्मृत्यर्थं प्रयत्नो न स्यादित्यर्थः । स्मृत्यादावपीत्युक्तानुवादोऽपि कण्ठतः कुतो नोपात्त इत्यतोऽनुवादसाफल्यं परेषामपि समानमतो नोपात्त इति भावेनाह **शब्दार्थयोरिति** । पुनरुक्तं पुनरुक्तरूपनिग्रहस्थानम् । तद्यथा पर्वतोऽग्निमान् पर्वतोऽग्निमानिति शब्दतः पुनरुक्तम् । पर्वतोऽग्निमान् गिरिर्वह्निमानित्यर्थत इति ज्ञेयम् । **प्रयोजनानीति** । तानि च 'त्रिपञ्चावयवा एवे'त्यादि व्याख्यावसरे व्यक्तीभविष्यन्ति ।

सु०— अथाऽपि स्यात् । प्राकट्यापरपर्यायामर्थगतां ज्ञाततामुपजनयदेव प्रमाणम्, यथा प्रत्यक्षादि । न च स्मृत्यादिनाऽर्थे ज्ञाततोपजनिः सम्भवति, अनुभवेनैव तस्या जातत्वात् । न हि छिन्ने छिदा पुनरुत्पद्यते । तत्कथं तस्य प्रामाण्यं स्यादिति । तत्राह **नेति** ।

अनु०— **न परिच्छेदकार्येव प्रमाणमिति च प्रमा ।**

परिच्छेदो ज्ञातता । **एव** इति प्रतिवाद्युक्तानुवादः । **'परिच्छेदकार्येव प्रमाणम्,** तदभावात्स्मृत्यादिकमप्रमाणम्' **इति न** इत्यर्थः ।

कुतो नेत्यत आह **इति चेति** । इतिशब्देनार्थगतां ज्ञाततां परामृशति । नेत्यस्य अनुकर्षणार्थः **चकारः** । ज्ञाततायां **प्रमा** प्रमाणं नास्तीत्यर्थः । तथा च ज्ञातताऽजनकत्वं सपक्षे विभ्रमादाविव विपक्षे प्रत्यक्षादावपि वर्तत इति साधारणानैकान्तिकमिति भावः ।

किञ्च धारावाहिकविज्ञानानि स्मृत्यादिकमिव न ज्ञाततामुपजनयन्ति इति कुतो नानैकान्त्यम् ।

अपि च संशयविपर्ययावपि ज्ञाततामुपजनयत इति त्वयाऽङ्गीकरणीयम्, समानन्यायत्वात्; ततश्च विपक्षा(त्प्रत्यक्षा)दिव सपक्षादपि व्यावृत्तेस्तवासाधारणो हेतुः स्यात् ।

यद्वा ज्ञाततालक्षणस्य परिच्छेदस्यैवाप्रामाणिकत्वात् **परिच्छेदकार्येव प्रमाणमिति** अस्यां व्याप्तौ **न प्रमाणमस्ती**त्येकग्रन्थतया योज्यम् । तथा च व्यापकानुपलब्धिलिङ्गकमनुमानं दूरापास्तमिति भावः ।

परि०— स्मृतिरनुवादश्चाप्रमाणं निष्फलत्वादित्युक्तनिष्फलत्वहेतोर्दूषितत्वेऽपि स्मृत्यादिकं न प्रमाणं ज्ञातताऽनुत्पादकत्वात् व्यतिरेकेण प्रत्यक्षादिवदिति हेत्वन्तरादप्रामाण्यं तयोः स्यादिति भावेन मीमांसकमतमनुसृत्य शङ्कते **अथापीति** । इति च प्रमेत्यस्य फलितार्थमाह **ज्ञाततायामिति** । किमनेन दूषणमुक्तं उक्तहेतोरित्यत आह **तथा चेति** । **ज्ञातताऽजनकत्वं** ज्ञातताऽनुत्पादकत्वमित्यर्थः । पूर्वयोजनायां वाक्यभेददूषणं मन्वान आह **यद्वेति** ।

ज्ञातताऽनुत्पादकत्वहेतोरत्र पक्षे को दोष उक्त इत्यत आह **तथा चेति**। **व्यापकेति**। प्रामाण्यस्य व्यापकभूत-ज्ञाततोत्पादकत्वस्य या अनुपलब्धिस्तल्लिङ्गकमित्यर्थः।

सु०— ननु चाज्ञातज्ञापकमेव प्रमाणम्, अज्ञातज्ञानमेव वा; न चैतत्स्मृत्यादावस्तीति तदप्रमाणमित्यतो वाऽऽह नेति। परिच्छेदः अज्ञातज्ञानं, तत्कर्तुं शीलमस्य अस्तीति परिच्छेद-कारि(री)। यद्वा परिच्छेद एव कार आकारः परिच्छेदकारः, सोऽस्य अस्तीति परिच्छेदकारि।

किं परिच्छेदकारित्वं प्रामाण्यस्य व्याप्यव्यापकभूतं लक्षणमिति तदभावात् स्मृत्यादे-रप्रामाण्यमुच्यते, किंवा व्यापकमेवेति।

परि०— स्मृतिरप्रमाणं ज्ञातगोचरज्ञानत्वात्, अनुवादो न प्रमाणं ज्ञातज्ञापकत्वात् व्यतिरेकेण प्रत्यक्षवदिति हेत्वन्तरनिरासकतयापि योजयति **नन्वित्यादिना**। **शीलमस्येति**। ताच्छीलिकणिनिप्रत्यये कारीति रूपमिति भावः। आकारतद्वतोरत्रविशेषाभेदात् सोऽस्यास्तीति युज्यत इति भावेनोक्तम् **सोऽस्यास्तीति**। **व्याप्यव्यापकभूतं** प्रामाण्यं प्रति व्याप्यत्वे सति व्यापकभूतं, समव्याप्तमित्यर्थः। अव्याप्त्यतिव्याप्तिशून्यतया लक्षणत्वोपपादनाय एतदुक्तिः। न्यूनवृत्तित्वे अधिकवृत्तित्वे चाव्याप्त्यतिव्याप्त्योरवर्जनात्।

सु०— आद्ये परिच्छेदकार्येव प्रमाणमिति लक्षणं न प्रमा नोपपन्नमिति योजना; अव्याप्तेरतिव्याप्तेश्चेति। तथाहि। धर्मिणमादायानधिगतार्थगन्तृत्वमुच्यते, प्रकारं वा॥ आद्ये नित्यविषयाणामप्रामाण्यापातः, व्याप्यवत्तयाऽवगतं धर्मिणं व्यापकवत्तया विषयीकुर्वतो-ऽनुमानस्य पृथगवगतानर्थान्त्संसृष्टतया गोचरयतः शब्दस्य चाप्रामाण्यप्रसङ्गः॥ द्वितीये तु धारावाहिकविज्ञानानामप्रामाण्यं स्यात्। न हि वैनाशिकानामिव मीमांसकानामन्य एव घटः, नापि साङ्ख्यानामिव परिणामी; नापि प्रकारमप्युपजनापायवन्तमीक्षामहे॥

परि०— **इति योजनेति**। लक्षणपदाध्याहारेण योजनेत्यर्थः। अव्याप्तिं तावदुपपादयति **धर्मिणमित्या-दिना ईक्षामह इत्यन्तेन**। **नित्येति**। नित्यवस्तुविषयकाणामित्यर्थः। कस्मिंश्चिज्जन्मनि तेन तस्य ज्ञातत्वसम्भवात् तत्राव्याप्तिरिति भावः। तज्जन्मन्यनवगतत्वं ब्रूम इत्यतोऽन्यत्राव्याप्तिमाह **व्याप्यवत्तयेति**। **धर्मिणं** पर्वतादिकम्। **पृथगिति**। अन्वयविशेषं विनाऽवगतानित्यर्थः। **वैनाशिकानां** क्षणिकवादिनाम्। ननु वस्तुनस्तथात्वेऽपि धर्ममात्रमन्यथेत्यतः अनुभवविरोध इत्याह **नापीति**।

सु०— ननु यद्यपि स्वरूपस्य प्रकारस्य वा तादवस्थ्यम्, तथाऽपि घटोऽयं घटोऽय-मिति प्रत्यक्षज्ञानधारायां वर्तमान एवार्थः (परि)स्फुरति। न च क्रमभाविनां ज्ञानानामेक एव वर्तमानकालो विषयः, नानाप्रतिपत्तृवत् ज्ञानयौगपद्यप्रसङ्गात्, (तत्)प्रत्यभिज्ञानानुपपत्तेश्च।

ज्ञानानेकत्वेऽप्येककालावस्थानाकलनात् । तस्मात्पूर्वपूर्वविज्ञानैरनाकलित एव वर्तमानोऽर्थ उत्तरोत्तरैरवसीयत इत्यनधिगतार्थत्वमेवेति ।

एवं तर्हि स्मृत्यादेरप्यनधिगतार्थत्वमेव । स्मृतिरपि वर्तमानतत्कालतयाऽनुभूतमर्थमतीततत्कालतयाऽवगाहते, अन्यथा स इति न स्यात् ।

अनुवादोऽपि यदि वादविषयस्तदा स्फुटमनधिगतार्थत्वम् । यदि च पूर्वविज्ञानविशिष्टार्थगोचरस्तथाऽपि धारावाहिकसमानो न्यायः, अधिकविधानेनैकवाक्यतायामपि तथेति ।

संशयविपर्यासयोरपि अनधिगतविषयत्वात् प्रामाण्यं स्यात् । अनधिगततथाभूतार्थ-(गन्तृ)त्वं विवक्षितमिति चेन्न, अनधिगतविशेषणवैयर्थ्यात् । स्मृत्यादिव्यावृत्त्यर्थं तदिति चेत् (न), स्मृत्यादिकमेव कुतो व्यावर्तनीयम् । लक्षणाभावादिति चेत्, तदिदमितरेतराश्रयत्वमिति ।

परि०— भिन्नभिन्नकालविशिष्टवस्तुविषयकत्वाद्धारावाहिकज्ञानानामज्ञातविषयकतेति भावेन अव्याप्त्युद्धारमाशङ्क्य तर्हि स्मृत्यादेरपि स्यादेव प्रामाण्यमित्याह **ननु यद्यपीत्यादिना** । **नानाप्रतिपत्तृवदिति** । एकदैकत्र सन्निकृष्टचक्षुष्मतां पुंसां युगपदेव ज्ञानानामुदयः तथैवैकस्यापि पुंसो जायमानधारावाहिकज्ञानानां यौगपद्यापत्तिरित्यर्थः । **प्रत्यभिज्ञेति** । एकस्यैव वर्तमानकालस्य स्फुरणपक्षे सोऽयमिति कालभेदावगाह्येकज्ञानरूपप्रत्यभिज्ञानायोग इत्यर्थः । ननु स इत्येकं ज्ञानं अयमिति चापरं अतो न दोष इत्यत आह **ज्ञानानेकत्वेऽपीति** । **प्रत्यभिज्ञानस्येति** । वस्तुन इति योज्यम् । **अनेककालेति** । तथा चैककालस्यैव ज्ञानेषु स्फुरणमित्यस्यानुभवविरोध इति भावः । वर्तमानोऽर्थ इति वर्तमानकालविशिष्टोऽर्थ इत्यर्थः । **वादविषय इति** । वादविशिष्टार्थविषय इत्यर्थः । घटोऽस्तीति त्वयोक्तमित्येवमादिरूपः । **पूर्वज्ञानेति** । घटमहं जानामि ज्ञातो घटो मयेत्येवमादिरूप इत्येतद्धारावाहिकस्थलेऽन्यान्यकालविशिष्टार्थगोचरतया यथाऽनधिगतार्थत्वं तथा अत्रापि पूर्वमज्ञातज्ञानविशेषणकार्थविषयतयाऽनधिगतार्थत्वमेवेति भावः । **तथेतीति** । अज्ञाताधिकविज्ञेयविषयकत्वादनधिगतार्थतेत्यर्थः । अतिव्याप्तेश्चेति प्राक् प्रतिज्ञातातिव्याप्तिमुपपादयति **संशयविपर्यासयोरपीति** । **इतरेतराश्रयत्वमिति** । व्यावर्त्यत्वसिद्धौ लक्षणे विशेषणमर्थवत् । सिद्धे च तत्सार्थक्ये लक्षणाभावेन स्मृत्यादेर्व्यावर्त्यत्वसिद्धिरित्येवंरूपेणेति भावः । इतिशब्दः प्रामाण्यस्य व्याप्यव्यापकभूतं लक्षणमित्युक्ताद्यपक्षदूषणसमाप्तौ ।

सु०— अस्तु तर्हि व्यापकनिवृत्त्या व्याप्यनिवृत्तिरिति द्वितीयः पक्षः । स्यादपि एवम्, यदि **परिच्छेदकार्येव प्रमाणमिति प्रमा** प्रमाणं स्यात्, **न** च तदस्ति । तथा हि । प्रामाण्यस्यानधिगतार्थत्वेन व्याप्तिः किं साहचर्यदर्शनमात्रात् सिद्ध्यति, उत व्यभिचारादर्शनसहकृतात्, उत विपक्षे बाधकोपेतात् । नाद्यः, अतिप्रसङ्गात् । न द्वितीयः, धारावाहिनि व्यभिचारदर्शनात्, अतिप्रसङ्गापरिहाराच्च । न तृतीयः, तदभावात् ।

अधिगतमेवार्थमधिगमयता प्रमाणेन पिष्टं पिष्टं स्यादिति चेत्। किमिदं पिष्टपेषणं नाम, किमधिगतेऽर्थेऽधिगत्यन्तरस्यानुदयः, किं वा विफलत्वम्, उताविशिष्टफलत्वम्, अथ अनपेक्षितफलत्वम्। नाद्यः, स्यादप्येवं यदि ज्ञानाभावोऽपि ज्ञानसामग्र्येकदेशः स्यात्, ज्ञानं वा तत्प्रतिबन्धकं भवेत्। न चैवम्, तथात्वे स्मृतेरेवानुदयप्रसङ्गात्। न द्वितीयः, उक्तोत्तरत्वात्। न तृतीयः, आद्येऽव्याप्तेः। न चतुर्थः, तृणादिदर्शने, हेयदर्शने च प्रसङ्गात्।

ननु च करणविशेषः प्रमाणम्। कारणं च साधकतमम्। न च साध्यसिद्धौ तज्जातीयस्यापि साधकतमत्वमस्ति छिन्ने परशोरिवेति चेत्, मैवम्। न हि करणस्य साधकतमत्वं साधकतमान्तरापेक्षया, किन्तु प्रधानक्रियाकारकान्तरापेक्षया; अन्यथा यत्र करणानां समुच्चयस्तत्र परस्परापेक्षयाऽनतिशयितत्वादकरणत्वं स्यात्। छिन्ने कुठारस्याकरणत्वं तु फलानुदयात्, न च प्रकृते तथाऽस्तीत्युक्तमिति।

परि०— अतिप्रसङ्गादिति। वह्न्यादेर्धूमादिना व्याप्त्यापत्तेरित्यर्थः। ननु यद्यपीत्यादिना धारावाहिकस्थलेऽनधिगतार्थत्वमुपपादितं इत्यतो दोषान्तरमाह **अतिप्रसङ्गेति**। वह्न्यादेरपि धूमादिना व्यभिचारादृष्टिसम्भवादिति भावः। पिष्टपेषणरूपबाधकमाशङ्कते **अधिगतमेवेति**। **उक्तोत्तरत्वादिति**। **तृणादिदर्शन इति** श्लोकव्याख्यावसरे फलवत्त्वं न प्रामाण्यप्रयोजकं, प्रयोजकं चेदपि अस्त्येव तत्स्मृत्यादावित्युक्तत्वादित्यर्थः। करणत्वभङ्गरूपं बाधकान्तरमाशङ्कते **ननु चेति**। **साधकतममिति**। साधकेषु मध्येऽतिशयितं साधकमित्यर्थः। अतिशयितत्वं च फलोपधायकत्वम्। अविलम्बेन कार्यजनकत्वमिति यावत्। **तज्जातीयस्येति**। करणजातीयस्येत्यर्थः। धारावाहिकस्थले चक्षुरादेरेतन्मते भिन्नभिन्नकालविशिष्टवस्तुसन्निकर्षाणां भेदेन तत्सन्निकृष्टकरणस्यापि भेदात् तज्जातीयस्येत्युक्तम्। **साधकतमत्वमिति**। अविलम्बेन साध्यसिद्धिकरत्वरूपातिशयितकारणत्वमित्यर्थः। **छिन्न इति**। येन केनचिच्छिन्ने दारुणि परशोर्यथा प्राचीनच्छेदनकरणापेक्षया साधकतमत्वं नास्ति तथेत्यर्थः। करणानामर्थविषयीकरणत्वावान्तरक्रियायां कर्तृतया ज्ञानाच्छिदादिरूपक्रियास्वेव करणत्वादाह **प्रधानक्रियेति**। प्रधानक्रियायां छेदनज्ञानादिरूपायां यानि कारकाणि कर्तृकर्माधिकरणादिरूपाणि तदपेक्षयेत्यर्थः। **यत्रेति**। अजया क्रीणाति, वाससा क्रीणाति, हिरण्येन क्रीणाति गवा क्रीणातीत्यादिनोक्तसोमक्रयकरणानां अजाप्रभृतिदशद्रव्याणां सोमक्रयरूपक्रियां प्रति समुच्चय इति द्वादशान्त्यपादीयतृतीयाधिकरणे मीमांसकोक्तरीत्या समुच्चय इत्यर्थः। **अकरणत्वमिति**। तथा च प्रतिद्रव्यं कर्तृकरणयोस्तृतीयेति प्राप्तकरणार्थतृतीया न स्यादिति भावः। **फलानुदयादिति**। स च वस्तुस्वभावप्रयुक्तो न परशोरकरणत्वप्रयुक्त इति भावः। **इत्युक्तमिति**। यदि ज्ञानाभावोऽपि ज्ञानसामग्र्येकदेश इत्यादिनोक्तमित्यर्थः।

सु०— ननु 'अनपेक्षत्वं प्रामाण्यस्य व्यापकम्। अन्योन्यनिरपेक्षा(स्तु) धारावाहिका बुद्धयः। अतः प्रामाण्यमश्नुवते। न चैवं स्मृत्यादीत्यप्रमाणमेवे'ति चेन्न, अस्या अपि व्याप्तेरप्रामाणिकत्वादित्याह **नेति**। **परिच्छेदः अनपेक्षम्**।

किञ्चानपेक्षत्वं सर्वथा चेदनित्यप्रमाणेषु नास्ति।

ज्ञानान्तरानपेक्षत्वं चेदनुमित्यादौ तदभावः । उत्पत्तावेवानुमित्यादिकं लिङ्गाद्यपेक्षं नार्थपरिच्छेद इति चेत् (न); ज्ञानव्यतिरिक्तस्यार्थपरिच्छेदस्यैवाभावात्, स्मृत्यादावप्येवमेव सुवचत्वाच्च।

समानविषय(क)ज्ञानानपेक्षत्वं चेत्; धर्मिणमादाय अनुमित्यादावपि तदभावः, प्रकारतोऽपि स्मृत्यादावस्तीत्यसिद्धिरिति।

परि०— निरपेक्षत्वभङ्गरूपं विपक्षे बाधकान्तरमाशङ्क्य तन्निरासकतयापि योजयति **नन्वित्यादिना** । **न चैव स्मृत्यादीति** । पूर्वानुभवपुरोवादसापेक्षत्वात् स्मृत्यनुवादयोरिति भावः । **नास्तीति** । स्वोत्पादकत्वापेक्षत्वादिति भावः । **लिङ्गाद्यपेक्षमिति** । लिङ्गज्ञानव्याप्तिज्ञानाद्यपेक्षमित्यर्थः । नन्विदमित्थमिति व्यवहारादिरेव परिच्छेद इत्यत आह **स्मृत्यादावपीति** । **स्मृत्यादावस्तीति** । स्मृत्यादेरप्यनधिगतार्थत्वमेवेत्यादिना प्रागुपपादितमेतदिति भावः ॥ प्रमाणसामान्यलक्षणम् ॥

सु०—अननुभवत्वात् स्मृतिः अप्रमाणम्, अनुभवतत्साधनयोरेव प्रामाण्यात्; इत्येतदप्यसत्; पूर्ववद्व्याप्तेरसिद्धेरित्याह **नेति** । **परिच्छेदः** अनुभवः ॥

एवं प्रमाणसामान्यलक्षणमभिधाय तद्विशेषान् लिलक्षयिषुरादौ प्रत्यक्षस्योद्दिष्टत्वात्तल्लक्षणमाह **निर्दोषेति** ।

अनु०— **निर्दोषाक्षोद्भवं ह्यत्र प्रत्यक्षमिति गीयते ॥**

अत्र प्रमाणेषु, लोकवेदयोरिति वा ।

ननु कथमिदं विज्ञायते । किं निर्दोषैरक्षैरुद्भवो यस्येति, किं वा निर्दोषं च तदक्षोद्भवं चेति ॥ नाद्यः, अव्याप्तेरतिव्याप्तेश्च । तथा हि, ईश्वरादिप्रत्यक्षं नाक्षोद्भवं नित्यत्वात्, अक्षकार्यं क्रियादिकमपि प्रत्यक्षं स्यात् ॥ न द्वितीयः, द्वयोरपि विशेषणत्वेन समासानुपपत्तेः, उक्ताव्याप्त्यतिव्याप्त्यनिस्ताराच्चेति ।

उच्यते । अस्तु तावदाद्यः, अज्ञानविपरीतज्ञानहेतुभिः काचकामलादिदोषै रहितानि यानि **अक्षाणि** इन्द्रियाणि तैः **उद्भवो** यस्येति । न चाव्याप्तिः, उद्भवशब्दस्योत्पत्त्यभिव्यक्त्यन्यतरार्थत्वात्, यथोक्तम् 'सर्वमक्षात्मकं मतमि'ति । नाप्यतिव्याप्तिः, ज्ञानस्य प्रकरणप्राप्तत्वात् । तथाऽप्यक्षलिङ्गकेऽनुमानेऽतिव्याप्तिरिति चेन्न, तस्याक्षज्ञानोद्भवत्वेन अक्षमात्रोद्भवत्वाभावात् ।

निर्दोषाक्षोद्भवमप्यर्थदोषादयथार्थमुत्पद्यते ज्ञानम्; यथोक्तम्, 'अतिदूरादतिसामीप्यादिन्द्रियदोषान्मनोऽनवस्थानात् । सौक्ष्म्याद्व्यवधानादभिभवात्समानाभिघाताच्चे'ति । तथाऽपि निर्दोषार्थसन्निकृष्टेति विशेषणाददोषः ।

परि०— लिलक्षयिषुरिति । लक्षणवत्तया वक्तुमिच्छावानित्यर्थः । अक्षपदेनान्वयं मत्वा आह **अत्र प्रमाणेष्विति** । अत्र गीयत इत्यन्वयमुपेत्याह **लोकवेदयोरिति वेति** । पौरुषेयग्रन्थवेदयोरिति वेत्यर्थः । **इदमिति** । लक्षणवाक्यमित्यर्थः । कथमित्युक्तप्रकारमेव व्यनक्ति **किमिति** । अतिव्याप्तिं व्यनक्ति **अक्षकार्यमिति** । अक्षमिन्द्रियं अक्षैरुद्भवोऽक्षोद्भव इति तत्पुरुषं मत्वा आह **द्वयोरपि विशेषणत्वेनेति** । 'विशेषणं विशेष्येण बहुलमि'ति विशेषणविशेष्ययोरेव समासोक्तेरिति भावः । बहुव्रीहित्वपक्षोक्तदोषावप्याह **उक्तेति** । यस्मिन्सति ज्ञानमेव न जायते विपरीतज्ञानं वोत्पद्यते स दोष इति काचादेः दोषत्वनिर्वाहायोक्तम् **अज्ञानेति** । ज्ञानानुदयनिमित्तैरित्यर्थः । ज्ञानोत्पत्तिप्रतिबन्धकैरिति यावत् । **उत्पत्तिव्यत्ययन्यतरेति** । तदुभयार्थत्वादित्यर्थः । कुत एवं, अक्षबहिर्भाव एव कुतो न स्यादित्यतस्तत्त्वनिर्णयोक्तेः प्रत्यक्षान्तर्भाव इति भावेनाह **यथोक्तमिति** । 'प्रत्यक्षं त्रिविधं ज्ञेयं ऐश्वरं यौगिकं तथा । अयौगिकं चेति तथा सर्वमक्षात्मकं मतम्' इत्यक्षात्मकत्वमुक्तमित्यर्थः । **ज्ञानस्य प्रकरणप्राप्तत्वादिति** । 'प्रामाण्यं नानुवादस्य स्मृतेरपी'त्यादिना ज्ञानस्य प्राधान्येन प्रकृतत्वात् प्रकरणबलेन ज्ञानस्य विशेष्यत्वलाभ इति भावः । **अनुमान इति** । भावे ल्युट् । अयं मार्गदर्शी चक्षुष्मत्त्वादिति लिङ्गजन्यानुमितौ प्रत्यक्षत्वप्रसङ्ग इत्यर्थः । लिङ्गस्यापि परामर्शभूतज्ञानरूपकरणकोटौ ज्ञानव्यावर्तकतयाऽस्त्यनुप्रवेश इति मतेनाह **अक्षज्ञानोद्भवत्वेनेति** । अक्षज्ञानं च रूपादिज्ञानरूपकार्यलिङ्गजमिति भावः । **यथोक्तमिति** । साङ्ख्येनोक्तमित्यर्थः । तदुक्तमेव श्लोकं पठति **अतिदूरादिति** । **अभिभवात्** भेरीशब्दादिना वीणाशब्दादेरिव बलवत्सजातीयसम्पर्कजाततिरस्कारादित्यर्थः । **समानाभिघाताच्चेति** । नीरस्य क्षीरेणेव सजातीयमेलनादित्यर्थः । पञ्चम्यन्तानां तदनुपलब्धिरिति तदीयोत्तरवाक्यस्थेनान्वयः । **विशेषणादिति** । अक्षविशेषणादित्यर्थः ।

सु०— अत्र ज्ञानग्रहणं सुखादिव्यावृत्त्यर्थमिति केचित् । तदसत्, विषयसाक्षात्कारस्यैव सुखादिहेतुत्वात् । इन्द्रियार्थसन्निकर्षः (तु) तदर्थमभ्यर्थ्यते ।

नन्वेवं सति सर्वार्थसाक्षात्कारवतः परमेश्वरस्य सुखाद्युत्पादप्रसङ्ग इति चेत्, लीलाविग्रहग्रहणे तस्येन्द्रियार्थसन्निकर्षवतः कुतो न तत्प्रसङ्गः । अथ न तावन्मात्रं सुखादिकारणम्, किन्नाम धर्मादिकमपि, अतस्तदभावान्न तस्य सुखाद्युत्पाद इति चेत् । तुल्यम् । अत एव न योगिष्वपि प्रसङ्गः । तथा चाहुः, 'देहे शीतोष्णादिसम्बन्धाद्धि शीतोष्णाद्यनुभव आत्मनः ततश्च सुखदुःखे' इति । अत्र देहशब्देन तदाश्रितानीन्द्रियाण्युपलक्ष्यन्ते । तदयं लक्षणार्थः, निर्दोषार्थसन्निकृष्टनिर्दोषेन्द्रियोद्भवं ज्ञानं प्रत्यक्षमिति ।

परि०— तर्हि विषयेन्द्रियसम्प्रयोगो नापेक्षितः स्यादित्यत आह **इन्द्रियार्थेति**। तन्मात्रं सुखादिहेतुरिति भ्रान्तः शङ्कते **नन्विति**। **योगिष्विति**। तेषां प्रक्षीणकर्मत्वात् प्रारब्धकर्मसत्त्वेऽपि तस्य नियतफलकत्वादिति भावः। **आहुरिति**। द्वितीये गीताभाष्ये भगवत्पादाः। विषयेन्द्रियसम्प्रयोगः साक्षात्कारे, स च सुखादौ हेतुरित्येतदाहुरित्यर्थः। उक्तार्थसंवादत्वायाह अत्र **देहेति**।

सु०— यद्वा निर्दोषार्थेन्द्रियसन्निकर्षजं ज्ञानं प्रत्यक्षमित्येवार्थः, जन्यप्रत्यक्षविषयमेव (वा त) एतद्व्याख्यातम्(नम्) इति नोक्तदोषः। अनुगतलक्षणसिद्ध्यर्थं तु द्वितीयं पक्षं परिगृह्णीमः, निर्दोषं यथार्थमक्षोद्भवमिति। अक्षोद्भवशब्देन (च) साक्षात्कारो लक्ष्यत इति न कश्चिद्दोषः। साक्षात्कारत्वं च ज्ञानगत एव विशेषो न करणोपाधिकः। तदनेन केवलं प्रत्यक्षं लक्षितम्।

परि०— 'अदुष्टमिन्द्रियं त्वक्षमि'ति ब्रह्मतर्कानुरोधेन धर्मिप्राधान्यविवक्षया लक्षणनिष्कर्षं कृत्वा निर्दोषार्थेन्द्रियसन्निकर्षः प्रत्यक्षमिति प्रमाणलक्षणोक्त्यनुरोधेन धर्मप्राधान्यविवक्षयाऽर्थपदं सन्निकर्षपदं चाध्याहृत्य लक्षणनिष्कर्षमाह **यद्वेति**। यद्वा प्रागुद्भवशब्दस्योत्पत्तिव्यक्त्युभयार्थत्वं उपेत्य जन्याजन्यप्रत्यक्षसाधारण्यमुक्तम्। इदानीमुत्पत्तिमात्रार्थत्वं धर्मप्राधान्यं चोपेत्याह **यद्वेति**। अत्र निर्दोषपदमर्थेन्द्रिययोर्विशेषणं ध्येयम्। न तु व्यक्त्यर्थत्वमप्युद्भवशब्दस्योपेयमित्येवकारार्थः। **नोक्तदोष इति**। ईशप्रत्यक्षादौ नाव्याप्तिदोष इत्यर्थः। एवमियता ग्रन्थेन निर्दोषैरक्षैरुद्भवो यस्येति पक्षं द्वेधोपपाद्य निर्दोषं च तदक्षोद्भवं चेति पक्षमुपपादयितुं तत्र गुणातिशयं वदन्नाह **अनुगतेति**। ईशानीशसर्वप्रत्यक्षानुगतेत्यर्थः। स पक्षः क इत्यतोऽनुवदति **निर्दोषमिति**। तस्यार्थो **यथार्थमिति**। नन्वस्मिन्नपि पक्षे समासानुपपत्त्यादिदोष उक्त इत्यत आह **अक्षोद्भवशब्देन चेति**। नन्विन्द्रियत्वेनेन्द्रियजन्यत्वादिरूपं चेत्साक्षात्कारत्वं तदा ईशप्रत्यक्षेऽव्याप्तिरेवेत्यत आह **साक्षात्कारत्वं चेति**।

सु०— नन्वेतल्लक्षणं प्रतिगतमक्षं प्रत्यक्षमित्येवं शब्दनिर्वचनादेव प्रतीयमानं लक्ष्यात्प्रत्यक्षान्न भिद्यते। न चैकस्यैव लक्ष्यलक्षणभावः सम्भवति, ज्ञात(त्व)ाज्ञातत्वासम्भवादिति चेन्न; अत्र प्रत्यक्षपदवाच्यतायाः साध्यत्वेन विवक्षितत्वादित्याशयेनोक्तम् इति गीयत इति।

परि०— 'विषयान्प्रति स्थितं ह्यक्षं प्रत्यक्षमि'ति तत्त्वनिर्णयोक्तं हृदि कृत्वा आह **नन्वेतदित्यादिना**। **प्रतिगतमिति**। निर्दोषस्वस्वविषयान्प्रति गतं तैः सन्निकृष्टमित्यर्थः। एतेन 'कुगतिप्रादय' इति विहितप्रादिसमासोऽयं न 'त्वव्ययं विभक्ती'त्यादिनोक्तोऽक्षं प्रति प्रत्यक्षमित्यव्ययीभाव इति दर्शितम्। तथा च 'प्रत्यक्षः कस्यचिद्धर्म' इत्यादिनिर्देशोपपत्तिरिति भावः। **ज्ञातत्वेति**। लक्षणस्य निर्धारितत्वं लक्ष्यस्य च स्वेतरसर्वविविक्तत्वेनानिर्धारितत्वमावश्यकम्। तच्च विरुद्धमिति भावः।

सु०— ननु निर्दोषतेन्द्रियाणां कुतोऽवगन्तव्या । ज्ञानयाथार्थ्यादिति चेत्, तदपि किं करण(गतया)निर्दोषतया ज्ञातव्यं, किं वा विरुद्धप्रमाणाभावात् । नाद्यः, परस्पराश्रयतापत्तेः । न द्वितीयः, असञ्जातविरोधिविभ्रमेऽप्यापत्तेः । मैवम् । ज्ञानयाथार्थ्यस्य साक्षिसिद्धत्वाङ्गीकारात् । परीक्षापेक्षायां तु प्रबलविरोध्य(धा)भावः साचिव्यमाचरति, यथोक्तम् 'बलवत्प्रमाणतश्चैव ज्ञेया दोषा न चान्यथे'ति । असञ्जातविरोधी तु विभ्रम एवेति कुतः । देशकालपुरुषान्तर-सम्बन्धिविपरीतप्रमावशादिति चेत्, कथं तर्ह्यसञ्जातविरोधित्वम् । एवं तर्हि सर्वथा विपरीत-प्रमाऽभावोऽङ्गीकृतः स्यात् । अद्धा । सोऽपि तैस्तैः परीक्षाविशेषैर्निश्चीयते । निर्मूलं तु न शङ्क्यते, अन्यथा सर्वत्रानाश्वासेनाभिमतमपि न सिद्ध्येदिति ।

परि०— ज्ञातव्येत्यादिवाक्येन ज्ञानत्वं लक्षणस्योक्तम् । अत्रोक्तलक्षणज्ञानं च करणनिर्दोषताज्ञानाधीनम् । तज्ज्ञानं च दुःशकमिति भावेनाशङ्क्य निराह **नन्वित्यादिना** । **आपत्तेरिति** । व्यभिचारादित्यर्थः । **साक्षिसिद्धत्वेति** । साक्षी च स्वप्रकाशः स्वप्रामाण्यग्राहक इति नानवस्थादोषोऽपीति भावः । एवं तर्हि विरोध्यभावः क्वापि नापेक्ष्यः स्यादित्यत आह **परीक्षाऽपेक्षायां त्विति** । यद्वा यत्र दोषशङ्कया याथार्थ्यग्रहः प्रतिबद्ध्यते तत्र निर्दोषता-ज्ञानाधीना याथार्थ्यधीः अतोऽन्योन्याश्रय इत्यत आह **परीक्षेति** । यत्र ज्ञाने दुष्टेन्द्रियजन्यत्वशङ्कया याथार्थ्यग्रहणं प्रतिबध्यते तत्र प्रतिबन्धकाभावनिश्चायकप्रमाणापेक्षारूपपरीक्षापेक्षायां विरोध्यभावः प्रतिबन्धकाभावनिश्चयेन सहायतां साक्षिणो याथार्थ्यग्रहणे आचरतीत्यर्थः । उक्तं हि 'बुद्धिदोषनिरासमात्रकारणत्वाद्युक्तीनामि'ति । **यथोक्तमिति** । तत्त्वनिर्णये । दोषाणां प्रबलप्रमाणैकाधीननिश्चयत्वे तदभावोऽपि तदभावेन ज्ञेय इति सिद्ध्यतीति भावः । प्रागुक्तं व्यभिचारं निराह **असञ्जातेति** । **अद्धेति** । सत्यमित्यर्थः । 'अद्धा प्रत्यक्षसत्ययोरि'त्यभिधानात् । ननु तन्निश्चयो याथार्थ्यनिश्चयाधीनश्चेत् अन्योन्याश्रय एवेत्यत आह **सोऽपीति** । **परीक्षेति** । तन्निश्चायकप्रमाणविशेषानुसन्धानैरित्यर्थः । **अभिमतमपीति** । विश्वमिथ्यात्वाद्यपीत्यर्थः ।

सु०— नन्विन्द्रियार्थसन्निकर्षस्य प्रत्यक्षत्वे गगननयनसन्निकर्षादपि ज्ञानमुत्पद्यताम् । मैवम्, अर्थशब्देन तत्तदिन्द्रियग्रहणयोग्यस्यैव विवक्षितत्वात् । गगनादौ च तद्योग्यताभावस्य कार्याभावादेव सिद्धेः ।

एतेन चक्षुरादिना गन्धादिग्रहणप्रसङ्गोऽप्यपास्तः ।

अथ मतम् । यद्याश्रिता योग्यता, किमन्तर्गडुना सन्निकर्षेण । तत्तदिन्द्रियविषयः तेन तेनेन्द्रियेण गृह्यते, कथमन्यथा काचाभ्रपटलाद्यन्तरितोपलब्धिः स्यात् ।

सान्तरग्रहणं च प्राप्तिपक्षे न सम्भवति, प्राप्यकारिषु त्वगादिषु तदभावात् ।

किञ्च नयनं चेत्प्राप्यकारि तदा स्वसंयुक्तमात्रं गृह्णीयात्, कुठारादिषु तथा दर्शनात्। पृथुतरं च गृह्णाति। दिग्विशेषसन्देहश्च एवं सति न स्यात्, प्राप्त्या तन्निश्चयप्राप्तेः; सन्निकृष्ट-विप्रकृष्टयोः शाखाचन्द्रमसोर्युगपद्ग्रहणाच्च, न हि प्राप्यकारिण्येवं भवितुमर्हति।

अपि च 'चक्षुः अप्राप्यार्थप्रकाशकम् अत्यासन्नाप्रकाशकत्वात् व्यतिरेकेण श्रोत्रादि-वत्', 'चक्षुर्गत्वा नार्थेन सम्बध्यते इन्द्रियत्वात् स्पर्शनादिवत्', 'न चार्थस्य आगमनं, प्रत्यक्ष-विरोधात्' तथा च अप्राप्यप्रकाशकत्वसिद्धिरिति।

परि०— **सान्तरेति**। सव्यवधानस्य व्यवहितस्य वा ग्रहणमित्यर्थः। तथैवाग्रे विवरणात्। **पृथुतरं चेति**। पर्वतादिकम्। संयुक्तग्राहकपक्षे च संयोगस्य प्रदेशवृत्तित्वादेकदेशमेव गृह्णीयादिति भावः। **दिग्विशेषेति**। अयं प्राच्यः प्रतीच्यो वेत्यादिसन्देहो न स्यात् इत्यर्थः। कुतो न स्यादित्यत आह **प्राप्त्येति**। ग्राह्यसम्बन्धेनेत्यर्थः। चक्षुषः प्राप्यग्राहित्वे बाधकान्युक्त्वाऽप्राप्यग्राहित्वे साधकमाह **अपि चेति**। परिशेषादप्राप्यग्राहित्वसिद्धिरिति भावेन आह **चक्षुर्गत्वेत्यादिना**। **तथा चेति**। प्रसक्तयोर्निषेधे सतीत्यर्थः।

सु०— अत्रोच्यते। विषयकरणयोर्योग्यतामात्रमुपादाय सन्निकर्षापाकरणं किं सर्वत्र उत नयन एवेति वक्तव्यम्॥ न प्रथमः, अप्राप्तैरेव कुठारादिभिः काष्ठादौ छिदाद्युदयप्रसङ्गात्, घ्राणरसनस्पर्शनैरप्राप्तैरेव गन्धाद्यवबोधोदयापत्तेश्च। तथा च योग्यतावत् अन्वयव्यतिरेकसिद्धा प्राप्तिरपि क्रियोत्पादोपयोगिनी॥ न द्वितीयः, विशेषकारणाभावात्। योग्यताया अन्वयव्यतिरेक-दर्शनात् प्राप्तेश्चानुपलम्भादिति चेन्न, चक्षुषोऽपि करणत्वेन्द्रियत्वाभ्यां प्राप्त्युपलम्भात्।

'नन्वत्र किं गोलकं पक्षीक्रियते उत तदतिरिक्तं चक्षुः; आद्ये प्रमाणबाधः, द्वितीये त्वाश्रयासिद्धिरि'ति चेन्न; तवापि गोलकपक्षीकारे सिद्धसाधनम्, अन्यत्राश्रयासिद्धिरिति वक्तुं शक्यत्वात्।

अथ विशेषं विहाय रूपदर्शनानुमितं करणमात्रं पक्षीक्रियत इति ब्रूषे। समं ममापि।

अत एव गोलकातिरिक्तमपि तत्सेत्स्यति। सन्निकर्षश्च प्रत्यासत्तिमात्रं विवक्षितम्; न संयोगादिरिति न शब्दादिभिर्व्यभिचारः।

परि०— अनुमानेन चक्षुषः प्राप्यकारित्वं सिसाधयिषुर्दृष्टान्तसिद्ध्यर्थं विकल्पमुखेन सिद्धान्तयति **अत्रोच्यत इत्यादिना**। विशेषकारणाभावोऽसिद्ध इत्याशङ्कते **योग्यताया इति**। **अनुपलम्भादिति**। सान्तर-ग्रहणादिना प्राप्तेः प्रत्यक्षतो दर्शनादिति भावः। अनुमानाभ्यामस्त्युपलम्भ इत्याह **चक्षुषोऽपीति**। कुठारादिवत् घ्राणादिवदिति दृष्टान्तसम्भवादिति भावः। **प्रमाणेति**। प्रत्यक्षबाध इत्यर्थः। **तवापीति**। चक्षुरप्राप्यार्थप्रकाशक-

मित्यनुमानप्रयोक्तुरपीत्यर्थः । अस्तु वा गोलकातिरिक्तं चक्षुः पक्षः । न चाश्रयासिद्धिः । रूपदर्शनानुमानेन तस्य गोलकातिरिक्तत्वसिद्धेरित्याशयेनाह **अत एवेति** । त्वदनुमाने मदनुमाने च गोलकमादाय साध्यपर्यवसाने सिद्धसाधनबाधयोरापत्तेरेवेत्यर्थः । आगमानुमानयोः स्मृतिप्रत्यभिज्ञानालौकिकप्रत्यक्षजनकेन्द्रिययोश्च करणत्वेन्द्रियत्वहेतोरव्यभिचाराय सन्निकर्षशब्दार्थमाह **सन्निकर्षश्चेति** । **शब्दादिभिरिति** । शब्दानुमानस्मृतिप्रत्यभिज्ञानालौकिकप्रत्यक्षजनकैरित्यर्थः । तत्र शक्तिव्याप्तिसंस्कारयोगजधर्मादिरूपप्रत्यासत्तेर्भावादिति भावः ।

सु०— का चेयं योग्यता यन्मात्रादसन्निकृष्टमपि चक्षुः प्रकाशयेत् । यदि रूपविशेषादिरूपा तदाऽतीतानागतयोरपि तद्भावाच्चाक्षुषतापत्तिः ।

सन्निकर्षार्थं खलु वर्तमानताभ्यर्थनम्; सन्निकर्षस्यान्यथासिद्धौ प्रत्यभिज्ञायां तत्तांशस्य चक्षुषाऽवभासनात् । स चेदनपेक्षित., किं तदा वर्तमानतया ।

अथ वर्तमानताऽपि रूपादिवद्योग्यतान्तर्गता, तदा प्रत्यभिज्ञा न सिद्ध्येत्, कुड्यादिव्यवहितप्रतीतिप्रसङ्गश्च । प्राप्तिप्रतिघातकं हि कुड्यादिव्यवधानमिति प्राप्त्यर्थं तदभावोऽन्वेषणीयः स्यात्, सा यदि नेष्यते तदा कुड्यादिकं कस्यापकुर्यात् ।

आवरणाभावोऽपि योग्यतेति चेत्, न, कुड्यापरभागावस्थितेनापि अग्रहणप्रसङ्गात् ।

अथ नयनविषययोर्मध्ये निविड(ावयव)द्रव्याभावो विवक्षित इति चेत्, स्फटिकाद्यन्तरितानुपलब्धिप्रसङ्गात् ।

अस्वच्छद्रव्याभावो विवक्षित इति चेत्, तथाऽप्यव्यवहितदूरदर्शनापत्तिरेव ।

अथ क्षणभङ्गपरिणामावाश्रित्य तथाभूतस्योत्पादानुत्पादौ एव योग्यताऽयोग्यते मन्यसे, तदा सोऽर्थः कदाचित्सर्वैरुपलभ्येत कदाचिन्न केनापि । द्रष्टृनिबन्धनोऽपि तद्भेदोऽस्तीति चेन्न, प्रमितसन्निकर्षपरित्यागेनाप्रमितानेककल्पनस्यानुचितत्वात् ।

परि०— रूपविशेषेति । महत्त्वसमानाधिकरणोद्भूतरूपवत्त्वं वा तादृशस्पर्शवत्त्वं वेत्यर्थः । तयोरवर्तमानत्वान्नोक्तदोष इत्यत आह **सन्निकर्षार्थमिति** । ततश्च किमित्यत आह **सन्निकर्षस्येति** । जन्मनीति शेषः । वर्तमानताया इति योज्यम् । वर्तमानतायाः ससन्निकर्षजन्मन्यन्यथासिद्धौ सन्निकर्षजननोपक्षीणत्वे सति किं वर्तमानतयेत्यन्वयः । यथाकथञ्चिदपेक्षिता खल्वित्यत आह **स चेदनपेक्षित इति** । सन्निकर्षस्यानपेक्षायां युक्तिमाह **प्रत्यभिज्ञायामित्यादि** । आवरणाभावोऽपीत्यस्य विषयसन्निधौ आवरणाभावो वा नयनविषयमध्ये तदभावो वा । आद्य आह **कुड्यापरभाग इति** । नयनकुड्यमध्ये स्थितेत्यर्थः । द्वितीयं शङ्कते **अथेति** । **अव्यवहितेति** । अस्वच्छनिविडद्रव्याव्यवहितेत्यर्थः । **क्षणभङ्गेति** । बौद्धरीत्या प्रतिक्षणं भङ्गः । साङ्ख्यरीत्या प्रतिक्षणं परिणामश्चेति पक्षौ

उपेत्येत्यर्थः । **कदाचित्सर्वैरिति** । उत्पत्तिवेलायां सर्वैः । अनुत्पाददशायां न केनापीत्यर्थः । **द्रष्ट्रिति** । येनोपलभ्यतं तं प्रति योग्यता नान्यं प्रतीत्येवं द्रष्टृभेदेन योग्यताभेद इत्यर्थः । तथा च नोक्तदोष इति भावः । **प्रमितेति** । करण-त्वेन्द्रियत्वरूपप्रमाणावगतेत्यर्थः ।

सु०— अपर आह, **नायनरश्मयः शाखाचन्द्रसंयुक्तैः सौररश्मिभिरेकीभूता युगप-च्छाखाचन्द्रमसौ ग्राहयन्तीति**। तदसत्, सर्वार्थग्रहणप्रसङ्गात्। अदृष्टात्तद्व्यवस्थेति चेत्, (न,) बाह्यसाधनसाकल्येऽदृष्टवैकल्येन कार्यानुदयस्य क्वाप्यदर्शनात्। अदृष्टवैकल्ये हि बाह्यसामग्री विकला स्यात्, अन्यथा समनस्केन्द्रियसन्निकृष्टः स्फीतालोकमध्यमध्यासीनोऽपि घटः कदा-चिन्नोपलभ्येत। **अप्राप्यार्थप्रकाशकमिति** चाप्रसिद्धविशेषणता। **अत्यासन्ना**प्रकाशकत्वं प्राप्य-प्रकाशकेषु घ्राणादिष्वपि विद्यते, स्वगतगन्धादेरग्रहणात्। **परस्यैव** अत्यासन्नकाचाद्यग्रहण-मयुक्तम्, **योग्यताया अनपायात्**।

परि०— प्रागुक्तपरानुमानं निराह **अप्राप्यार्थप्रकाशकमिति चेति** । इन्द्रियमात्रे तेजोमात्रे वा क्वाप्यनुप-लम्भेन साध्याप्रसिद्धेरिति भावः । परीत्या चेदं दूषणं ध्येयम् । हेतोरनैकान्त्यं चाह **अत्यासन्नेति** । **परस्यैवेति** । योग्यतैव ग्रहणनियामिकेति वादिन इत्यर्थः । **योग्यताया इति** । उद्भूतरूपवत्त्वादिरूपाया इत्यर्थः ।

सु०— 'गत्वा नार्थेन सन्निकृष्यत' इत्यत्र किं गतिप्रतिषेधः साध्यः, किं वा सन्निकर्ष-प्रतिषेधः, उतोभयप्रतिषेधः । नाद्यः, कालातीतत्वादनैकान्त्याच्च । न द्वितीयः, अनैकान्तिक-त्वादेव। अत एव न तृतीयोऽपि।

विशिष्टनिषेधोऽयमिति चेन्न, सोऽपि विशेषणाभावेन वेत्यादिविकल्पदूषणानिस्तारात्।

'सन्निकर्षार्थं गतिमन्न भवती'ति साध्यमिति चेन्न, स्पर्शनादावनैकान्त्यात्; शीतजल-सन्निकर्षार्थं त्वगिन्द्रियगतये हि शरीरपरिस्पन्दो भवति।

अथायमभिप्रायः 'अधिष्ठानाद्बहिर्न गच्छती'ति, तदेन्द्रियत्वे समानेऽपि घ्राणादीना-मतैजसानामनेवम्भावः । चक्षुस्तु तैज(से)सस्येत्थम्भूत(त्वा)तेत्यङ्गीकारे बाधकाभावा-दप्रयोजकत्वम् । चाक्षुषरश्मीनामुपलब्धिप्रसङ्ग इति चेन्न, अतीन्द्रियत्वोपपत्तेः । महत्तेजो-जातीयमैन्द्रियकमुपलब्धमिति चेत्, चाक्षुषमप्युपलब्धमिति वारिस्थं तथा स्यात्। अदृष्टवशा-दनुद्भूतरूपं तदिति चेत्, इदमप्यनुद्भूतरूपस्पर्शं कुतो न कल्प्यते, कल्पिकायां प्राप्यकारितायां प्रमाणस्योक्तत्वात्।

यदि च नयनं निर्गत्यार्थं गृह्णीयात्तदा उन्मील्यनिमीलनेऽपि अर्थप्रतिपत्तिः स्यात्।

यदि (चाक्षुष)वाक्षमधिष्ठानातिरिक्तं स्यादधिष्ठानोपघातचिकित्से व्यर्थे स्यातामिति तु प्रदीपेन समानयोगक्षेमम्।

अपि च, छायायामुपविष्टस्या(प्यातपालोकने)तपावलोकनेन नयनस्याशिशिरत्वमातपोपविष्टस्यापि शिशिरद्रव्यावलोकनेन शिशिरत्वं चैतमेवार्थं गमयतः। न ह्यप्राप्तावेतदुपपद्यते।

तदेतदखिलमपि प्रमाणप्रसिद्धमिति किमत्र वक्तव्यमिति हिशब्देनाचष्टे ॥

परि०— कालातीतत्वादिति। शरीरे गच्छति तत्रत्यसर्वेन्द्रियाणां तेनैव सह गतेः सर्वानुभवसिद्धत्वात् बाधितत्वानैकान्तिकत्वे ध्येये। **अनैकान्तिकत्वादेवेति**। त्वगिन्द्रियादौ इति योज्यम्। **इत्यादीति**। प्रागुक्तरीत्या पक्षत्रयतद्दूषणानां अनिवारणादित्यर्थः। **अथेति**। इत्यभिप्राय इत्यन्वयः। तथा च न प्रागुक्तदोष इति भावः। **अतैजसानामिति**। अल्पतेजोंऽशयुक्तानामित्यर्थः। तथा च तैजसानीन्द्रियाणीति स्मृत्यविरोधः। पररीत्या वेयमुक्तिः। **उन्मील्य निमीलनेऽपीति**। बहिर्गतरश्मिसम्बन्धस्य तदापि सत्त्वादिति भावः। **दीपेन समानेति**। दीपालोकप्रसरान्तरमाच्छादिते दीपे यथा नार्थप्रकाशः दीपावरोधोपघातचिकित्से च यथा न व्यर्थे तथेति भावः। **हिशब्देनेति**। निर्दोषाक्षोद्भवं ह्यत्रेति हिशब्देनेत्यर्थः॥ **प्रत्यक्षसामान्यलक्षणम्**॥

सु०— यदक्षविशेषणं निर्दोषत्वमुक्तं तद्व्यवच्छेद्यं दर्शयितुमक्षभेदं तावदाह प्राकृतमिति।

अनु०— प्राकृतं शुद्धचैतन्यमक्षं तु द्विविधं मतम्।

प्रकृतिशब्देनाहङ्कारः पञ्चभूतानि चोच्यन्ते। सूक्ष्मरूपेण नित्यमप्यहङ्कारभूतांशैरुपचितत्वात्प्राकृतम्। शुद्धम् इत्यस्यैव विवरणं चैतन्यमिति। चेतिशब्दावध्याहार्यौ। तुशब्देन अचैतन्यमेवेन्द्रियं, तच्च आहङ्कारिकमेवेति वदतां साङ्ख्यादीनां, भौतिकमेवेति भाषमाणानां वैशेषिकादीनां, द्रव्येन्द्रियभा(व्ये)वेन्द्रियभेदाद् द्विविधमिति जल्पतां जैनानां च मतं व्यवच्छिनत्ति। **मतम्** इति स्वोक्तार्थस्य प्रमितत्वमाह।

परि०— 'तैजसात्तु विकुर्वाणादिन्द्रियाणि दशाभवन्' इति द्वितीयस्कन्धे तैजसाहङ्कारकार्यत्वस्य, 'नित्यान्येतानि सौक्ष्म्येण हीन्द्रियाणि तु सर्वशः। तेषां भूतैरुपचयः सृष्टिकाले विधीयते' इति भाष्योक्तस्मृत्या भूतकार्यत्वस्य चेन्द्रियाणामवगतेः तदनुरोधेनाह **प्रकृतिशब्देनेति**। प्रकृतिकार्यत्वात् प्रकृतिशब्देनाहङ्कारादेर्ग्रहणमिति भावः। **अहङ्कारभूतांशैः** अहङ्कारस्य भूतानां चांशैरित्यर्थः। **चेतिशब्दाविति**। शुद्धं चैतन्यं चेतीत्यन्वयः तयोरिति भावः। **द्रव्येन्द्रियेति**। त्वक्चक्षुर्मनश्चेति त्रयं द्रव्येन्द्रियम्। भावशब्दितधर्मभूतगन्धरसशब्दादिग्राहकेन्द्रियं भावेन्द्रियं तद्भेदादित्यर्थः।

सु०— तत्र जडचैतन्यभेदमनुपदमेवोपपादयिष्यति । जडस्य च नित्याहङ्कारिक-भौतिकत्वं 'सूक्ष्मेन्द्रियाणि सन्त्येव स्युः स्थूलान्यप्यहंकृतेः । तेषां भूतैरुपचयः सृष्टिकाले विधीयते' इत्यादिस्मृतिसिद्धम् । न च केवलाहङ्कारिकत्वे भौतिकत्वे वा प्रमाणमस्ति, कपिलादीनामाप्तत्वासिद्धेः । घ्राणं पार्थिवं रसाव्यञ्जकत्वे सति गन्धव्यञ्जकत्वात् कुंकुमगन्धा-भिव्यञ्जकघृतवत्, रसनमाप्यं रूपाव्यञ्जकत्वे सति रसव्यञ्जकत्वात् लालावत्, चक्षुस्तैजसं स्पर्शाव्यञ्जकत्वे सति रूपव्यञ्जकत्वात् प्रदीपवत्, स्पर्शनं वायवीयं शब्दाव्यञ्जकत्वे सति स्पर्शव्यञ्जकत्वात् व्यजनवातवदिति ।

परि०— कथं प्रमिततेत्यत आह **तत्रेति** । **अनुपदमिति** । शुद्धमित्यर्थेनेति भावः । **नित्येति** । नित्यत्व-माहङ्कारिकत्वं भौतिकत्वं चेत्यर्थः । सूक्ष्मेत्येकं वाक्यम् । तेषामित्यादित्वपरम् । अहङ्कृतेः सकाशात् स्थूलानीत्यर्थः । कपिलकाणादाद्युक्तिरेव मानमित्यत आह **कपिलादीनामिति** । वैशेषिकोक्तानुमानान्येव मानं भौतिकत्व इत्यत-स्तान्यनूद्य निराह **घ्राणमित्यादिना** । मनस्यव्यभिचाराय सर्वत्र सत्यन्तोक्तिः । **लालावदिति** । दन्तान्तर्गतं जलं लाला तद्वदित्यर्थः ।

सु०— अत्र पार्थि(वादित्व)वत्वादिमात्रसाधने सिद्धसाधनत्वम्, तन्मात्रत्वसाधने दृष्टान्तानां साध्यवैकल्यम् । सर्वत्र पाञ्चभौतिकत्वाभ्युपगमात्, सर्वत्र चादृष्टेन व्यभिचार(ः)ात् ।

परि०— **सिद्धसाधनत्वमिति** । प्रागुक्तस्मृत्येन्द्रियाणां पाञ्चभौतिकत्वोपगमादिति भावः । **सर्वत्र पाञ्चभौतिकत्वेति** । 'संज्ञामूर्तिक्लृप्तिस्तु त्रिवृत्कुर्वत उपदेशादि'त्यत्रोक्तदिशेति भावः ।

सु०— तत् सर्वव्यञ्जकमिति चेत् । किं व्यक्तिपुरस्कारेणोच्यते उतोपाध्यवच्छेद-पुरस्कारेण । नाद्यः, यददृष्टमेकैकव्यञ्जकं तत्र व्यभिचारानिस्तारात्; तन्न निश्चितमिति चेत्, तथापि संदिग्धव्यभिचारिता । न द्वितीयः, इन्द्रियत्वावच्छेदेनासिद्धेः ।

परि०— **किं व्यक्तीति** । तत्तदिन्द्रियसहकारिप्रतिनियतादृष्टव्यक्तिपुरस्कारेणेत्यर्थः । **उपाधीति** । अदृष्टत्वधर्मावच्छेदेनेत्यर्थः । **तदिति** । तादृशादृष्टमिति वा अदृष्टव्यक्तावेकैकव्यञ्जकत्वं वा न निश्चितमित्यर्थः । **इन्द्रियत्वेति** । क्रोडीकारकैकधर्ममुखेनाव्यभिचारोक्तौ तादृशधर्ममुखेन प्राक्प्रयुक्तहेतूनां विशेषणासिद्धिप्रयुक्ता-सिद्धिः स्यादित्यर्थः ।

सु०— किञ्च पार्थिवादिपदैः पृथिवीत्वाद्यभिधाने तत्तत्सन्निकर्षैरनैकान्त्यम् । इन्द्रिय-त्वेन हेतुविशेषणे दृष्टान्तानां साधनवैकल्यम् । पृथिव्यादिकार्यतासाधने प्रागुक्तसिद्धसाधनता-परिहाराय मात्रपदप्रयोगे पृथिव्यादिरूपादिव्यञ्जकसन्निकर्षेषु व्यभिचारतादवस्थ्यम् ।

परि०— पृथिवीत्वादीति । घ्राणं पार्थिवमित्यादेः पृथिवीत्वादिजातिमदित्याद्यर्थाभिधान इत्यर्थः । **पृथिव्यादीति** । पृथिवीजलतेजोवायुगतरूपरसगन्धस्पर्शादिव्यञ्जकसन्निकर्षेषु पृथिव्यादिकार्यत्ववत् इन्द्रियतत्क्रियादिकार्यत्वस्यापि सत्त्वेन पृथिव्यादिमात्रकार्यत्वरूपसाध्यस्य अभावेऽपि हेतुसत्त्वाद्व्यभिचार इत्यर्थः । एतच्चोपलक्षणम् । अप्रसिद्धविशेषणता च ध्येया । कालादेरपि कार्यमात्रहेतुत्वात् । व्यभिचारप्रस्तावात् स एवोक्तः । पृथिव्यादिव्यञ्जकेत्येव वाच्ये रूपादीत्यप्युक्तिः हेतुसत्त्वलाभाय । तत्र पृथिव्यादिगन्धादीति वाच्ये रूपादीत्युक्तिः प्रसिद्धचक्षुस्तैजसप्रयोगानुरोधेन इत्याहुः ।

सु०— अपि च । चर्मादिगन्धव्यञ्जकत्वं जलादेः, रसव्यञ्जकत्वं लवणादेः, रूपव्यञ्जकत्वमञ्जनादेः, स्पर्शव्यञ्जकत्वं कर्पूरादेरप्यस्तीति व्यभिचार एव (इति) ।

परि०— ननु पृथिवीतरभूतादिकार्यत्वे सति पृथिवीकार्यत्वं पृथिवीमात्रकार्यत्वपदेन विवक्षितम्, अतो नोक्तदोष इत्यतोऽन्यत्र व्यभिचारमाह **अपि चेति** ।

सु०— इन्द्रियद्वैविध्यस्य प्रमितत्वमुक्तम् । तत्कथमित्यत आह शुद्धमिति ।

अनु०— शुद्धमीशरमामुक्तेष्वन्यत्र प्राकृतैर्युतम् ॥

प्राक् प्रसिद्धितारतम्यमपेक्ष्योद्देशेऽपि प्राधान्यतारतम्यापेक्षयोपपादनमिति द्रष्टव्यम् । अन्यत्र संसारिषु । प्राकृतैः अक्षैः युतं शुद्धम् अस्तीत्यर्थः ।

अयमभिसन्धिः । उपपादयिष्यते हीशरमामुक्तानामक्षवत्ता । न च तदक्षं प्राकृतमिति युक्तम्, निर्गुणत्वादिश्रुतिस्मृतिविरोधात् । ततस्तच्छुद्धचैतन्यमेव भवितुमर्हति ॥ संसारिषु चाक्षवत्ता सुप्रसिद्धा । न च तन्मुक्तावक्षप्रतिपादकप्रमाणबलायातं शुद्धमेवास्त्विति युक्तम्, संसारेऽपि सम्यग्ज्ञाननियमाद्यापत्तेः । अतस्तत्र प्राकृतं शुद्धं चेति द्विविधमप्यस्तीति स्वीकार्यम् ॥ ततः सिद्धमुक्तरूपाक्षद्वैविध्यमिति ।

परैरीशलक्ष्म्योः लीलाविग्रहग्रहण(।)मङ्गीकारिभिः तदक्षस्य प्राकृतत्वमङ्गीक्रियते, तान् प्रति किं वादान्तरेणेति मुक्तग्रहणम् । स्वमते मुक्तानां लीलाविग्रहस्वीकारात् । किमन्यदाऽपीन्द्रियोपपादनायासेनेति ईशरमेति ।

परि०— उद्देशोपपादनयोः व्युत्क्रमे बीजमाह **प्रागिति** । प्रसिद्धाप्रसिद्धयोः प्रसिद्धं पूर्वमिति प्रसिद्धतारतम्यानुरोधेनेत्यर्थः । 'आनन्दमय इत्यादिनाऽध्यायेने'त्यत्रानन्दमयनये अभिहितयतिभङ्गसमाधानवदिहापि तत्सुज्ञानमिति पुनरिह नोक्तम् । कथमनेन प्रमितत्वोपपादनमित्यत आह **अयमभिसन्धिरिति** । **उपपादयिष्यत**

इति। 'मनोबुद्ध्यङ्गितां विष्णोः' इत्यादिना पाशुपतनये। चतुर्थस्य द्वितीयपादे वाद्यन्तरोक्तमुक्तिस्वरूपखण्डनानन्तरं स्वाभिमतमुक्तिस्वभावोक्तिप्रस्तावे चेति भावः। **निर्गुणत्वादिश्रुतीति**। 'साक्षी चेता केवलो निर्गुणश्चे'ति। 'यो गुणैस्सर्वतो हीनः सर्वदोषविवर्जितः' इत्यादयो हरौ। रमायां तु 'कामादितरत्रे'त्यादौ भाष्योक्तनित्यमुक्तत्वश्रुत्यादयः। मुक्तेषु 'चिन्मात्राणीन्द्रियाण्याहुर्मुक्तानामि'त्यादयः। 'न वर्तते यत्र रजस्तमस्तयोः सत्त्वं च मिश्रम्' इत्यादिरमृतिस्तद्विरोध इत्यर्थः। **अक्षप्रापकप्रमाणेति**। 'श्यामावदाताः शतपत्रलोचना' इत्यादिप्रमाणेत्यर्थः। **उक्तेति**। 'प्राकृतं शुद्धचैतन्यमि'त्युक्ताक्षेत्यर्थः। ईशादित्रितयोक्तेः कृत्यमाह **परैरिति**। **किं वादान्तरेणेति**। शुद्धमक्षं तयोरस्तीति प्रस्तुतवाचं विना लीलाविग्रहो नास्तीति समर्थनपरवादान्तरेण किमिति भावेन विप्रतिपन्नेशरमारस्थलं त्यक्त्वा मुक्तरूपस्थलान्तरमुपात्तम्। तत्र परैर्लीलाविग्रहानङ्गीकारादिति भावः। तर्हि मुक्तेष्वित्युक्त्यैवालमित्यत आह **स्वमत इति**। 'भावं जैमिनिर्विकल्पान्मानात्' इत्यत्र चतुर्थे वक्ष्यमाणदिशा कदाचिल्लीलाविग्रहस्वीकारेण तदेन्द्रियवत्त्वस्य अविप्रतिपन्नत्वेऽपि तादृशदेहानुपादानदशायामपीन्द्रियमस्तीत्युपपादनायासेन किमित्यतः तदनुपपाद्य, कदाचिल्लीलाविग्रहवत्त्वं नेति सिद्धान्तिनाङ्गीकृतेशरमारूपस्थलान्तरं स्वमताभिप्रायेणोपात्तमित्यर्थः।

सु०— किमतो यद्येवमक्षद्वैविध्यमित्यत आह निर्दोषमेवेति।

अनु०— निर्दोषमेव चैतन्यमन्यत्रोभयमिष्यते।

तत्रोत्तमजीवसम्बन्धिचैतन्यम् अक्षं निर्दोषमेव इत्यर्थः। **अन्यत्रापि निर्दोषतासद्भावादेवेत्युक्तम्। अन्यत्र मध्यमजीवसम्बन्धिचैतन्ये, सर्वत्र प्राकृते चाक्षे निर्दोषत्वं सदोषत्वं च उभयं कालादिभेदेन इष्यते। अधमसम्बन्धिचैतन्ये तु सदोषत्वमेवेति** शेषः। **इष्यते प्रामाणिकैः इत्यनेन आगमं कार्यलिङ्गकमनुमानं चात्रार्थे दर्शयति। यावदत्र सदोषमुक्तं तन्निर्दोषग्रहणव्यवच्छेद्यमिति भावः।**

परि०— **कालादिभेदेनेति**। एकदा विरोधात् कालदेशभेदेनेष्यत इत्यर्थः। मध्यमानां मिश्रज्ञानत्वेन तदभिव्यञ्जकस्य तथात्वात् प्राकृतेन्द्रियाणां द्विविधज्ञानहेतुत्वादिति भावः। **सदोषत्वमेवेति**। तेषां ज्ञानस्य धर्म्यंशे यथार्थत्वेऽपि तद्गतत्वसत्यत्वपरतन्त्रत्वादिषु धर्मेषु केवलं मिथ्याज्ञानत्वेन तद्व्यञ्जकेन्द्रियस्य सदोषत्वनियमादिति भावः। **आगममिति**। सात्त्विकराजसतामसबुद्धिस्वरूपकीर्तनपरचरमाध्यायगीतादिवाक्यरूपमागमम्। **कार्यलिङ्गकमिति**। तत्त्वज्ञानमिश्रज्ञानमिथ्याज्ञानरूपकार्यलिङ्गकमित्यर्थः।

सु०— ननु च संसारिषु प्रवृत्तिसिद्ध्यर्थमिन्द्रियम् अवश्यमङ्गीकरणीयम्। न च तच्छुद्धम्, उक्तानुपपत्तेः। त(अ)तः प्राकृतेनैव सर्वस्योपपत्तेः संसारिषु शुद्धेन्द्रियाभ्युपगमो निर्बीज एव। न च मुक्तौ शुद्धसद्भावात्प्रागपि तदङ्गीकरणीयम्, मुक्तिवच्छुद्धेन्द्रियस्यापि पश्चात्प्राप्त्युपपत्तेरित्यत आह सुखेति।

अनु०— सुखदुःखादिविषयं शुद्धं संसारगेष्वपि ॥

न केवलमीशरमामुक्तेषु (किन्तु) संसारगेष्वपि **शुद्धम्** इन्द्रियमङ्गीकरणीयम् कुतः **सुखदुःखादिविषयम्।**

अयमर्थः। अस्ति तावत्संसारिणां सुखदुःखेच्छादिविषये(यो)ऽपरोक्षावभासः, लिङ्गाद्यननुसन्धानेनैवाहं सुखीत्यादिस्पष्टावभासदर्शनात्। न च इन्द्रियविषयतामन्तरेण अपरोक्षावभासित्वं सुखादीनां युक्तम्, धर्मादेरपि तत्प्रसङ्गात्। तस्मात् सुखदुःखादिविषयमिन्द्रियमङ्गीकर्तव्यम्, तदेव शुद्धमिति।

परि०— **उक्तानुपपत्तेरिति।** प्राकृतैर्युक्तमित्यत्र संसारेऽपि सम्यग्ज्ञाननियमापत्तेरित्युक्तानुपपत्तेरित्यर्थः। सुखदुःखादिविषयमिति हेतुगर्भं इन्द्रियस्य शुद्धत्वसाधनमितिभावेनावतारयति **कुत इति।** अस्फुटत्वादाह **अयमर्थ इति।**

सु०— अस्तु सुखदुःखादिविषयमिन्द्रियं संसारिषु, तच्छुद्धमिति कुतः, प्राकृतेनापि तदपरोक्षावभासोपपत्तेः; इत्यत आह **निर्दोषत्वेति।**

अनु०— निर्दोषत्वातिनियमात्तद्बलिष्ठतमं मतम्।

तत् सुखादिविषयमिन्द्रियं तावत् **बलिष्ठतमं** सर्वथाऽ(प्य)बाध्यं **मतं** सर्वेषां सम्मतम्। न हि कदाचिदप्यसति सुखे 'अहं सुखी'ति प्रत्ययोऽस्ति; नापि सति 'नास्मि सुखी'ति; तथा हि सति, इन्द्रियस्य बाध्यता स्यात्। बलिष्ठतमता चेन्द्रियस्य **निर्दोषत्वादिनियमात्** एव उपपद्यते; नान्यथा, सदोषाणां बाधदर्शन(नियम)ात्। निर्दोषत्वातिनियमश्च शुद्धस्यैव धर्मो न प्राकृतस्येति सुखादिविषयस्येन्द्रियस्य शुद्धतासिद्धिरिति।

एतदुक्तं भवति। सुखादिकम् इन्द्रियविषयः अपरोक्षावभासित्वात् घटवत्। सुखादिविषयमिन्द्रियं शुद्धम् निर्दोषतानियमवत्त्वात् ईश्वरादीन्द्रियवत्। विमतं निर्दोषतानिय(तिम)मवत् सर्वथाऽप्यबाध्यत्वात् तद्वदेवेति।

यद्यपि मुक्तानां शुद्धेन्द्रियवत्त्वेन संसारिणां तद्वत्ता शक्यसाधना, तस्य तत्स्वरूपतावगमात्, स्वरूपस्य चानागन्तुकत्वात्; तथाऽपि साक्षिणो यत्प्रत्यक्षत्वमुक्तं तद्विभावयितुमयं प्रमाणान्तरोपन्यासः, 'सुखादिविषयं स्वरूपभूतं चैतन्येन्द्रियं हि साक्षीत्युच्यते, तदभिव्यक्तं ज्ञानं चे'ति।

परि०— प्राकृतेनापीति । तार्किकरीत्या मनसापीत्यर्थः । **शुद्धस्येति** । मिथ्याज्ञानस्वभावानामपि स्वरूपज्ञानं सुखदुःखादिगतसत्यत्वेशाधीनत्वादिप्रकारेष्वयथार्थ्यं सदपि सुखत्वदुःखत्वादिना सुखदुःखादिविषयं यथार्थमेवेति तदंशे तदभिव्यञ्जकं स्वरूपेन्द्रियं निर्दोषमेवेति त्रिविधजीवसाधारण्येन शुद्धस्यैवेत्युक्तम् । न च केषुचित्प्रकारेषु सदोषं चेति सर्वत्रापि तथात्वनियमः । धर्म्यंशे तद्वतेदन्त्वाद्यंशेऽपि तथात्वापत्तेरिति । अनेन किं मानमुक्तमित्यत आह **एतदुक्तमिति** । **प्रत्यक्षत्वमुक्तमिति** । 'मिथ्यात्वमपि बन्धस्य न प्रत्यक्षविरोधतः' इत्यादिना जिज्ञासानये 'कालो हि साक्षिप्रत्यक्षः' इत्यादिना आनुमानिकपादे चोक्तमित्यर्थः । **अयमिति** । सुखदुःखादिविषयमित्यादिना कृत इत्यर्थः । ननु प्राक् चैतन्यरूपज्ञानाख्यसाक्षिणः प्रत्यक्षत्वमुक्तम् । स्वरूपेन्द्रियसाधनेन तत्कथं प्रकटितमित्यत आह **सुखादीति** । इति विभावयितुमिति पूर्वेणान्वयः । श्रोत्रं चक्षुरित्यादिगीतावाक्यम् । अधिष्ठायेत्यस्य विषयानुपसेवते इति चतुर्थपादस्थक्रियया अन्वयः । अयमिति यच्चाप्युत्क्रामतीश्वर इति पूर्वप्रकृतेश्वरः परामृश्यते ।

सु०— ननु प्राकृतशुद्धभेदात् द्विविधमिन्द्रियमित्यसत्, 'श्रोत्रं चक्षुः स्पर्शनं च रसनं घ्राणमेव च । अधिष्ठाय मनश्चायमि'ति पञ्चेन्द्रियमनोभेदेनेन्द्रियषाड्विध्यस्मरणविरोधात्; इत्यत आह पञ्चेति ।

अनु०— पञ्चेन्द्रियमनोभेदात्प्राकृतं षड्विधं स्मृतम् ॥

यत् पञ्चेन्द्रियमनोभेदात् इन्द्रियं षड्विधम् इति स्मृतं तत् प्राकृतं न तु सर्वमित्यतो न विरोधः । ज्ञानेन्द्रियाणामेवात्र (विवक्षित) उक्तत्वान्नैकादशत्वो(शो)क्तिविरोधः । बुद्धेरपि मनस्यन्तर्भावान्न सप्तत्वविरोधः ।

नन्वाकाशात्मकस्य श्रोत्रस्य कथं प्राकृतत्वम् । मैवम्, भूताकाशपरिणामत्वाभ्युपगमात् । अव्याकृताकाशात्मकत्वे सार्वत्रिकशब्दोपलब्धिप्रसङ्गः । कर्णशष्कुल्यवच्छेदाङ्गीकारेऽपि बधिराभावप्रसक्तिः । अदृष्टोपग्रहान्नेति चेन्न, तथा सत्याकाशस्यैव तत्तदवच्छिन्नस्यादृष्टोपगृहीतस्य घ्राणादिभावोपपत्तौ पार्थिवत्वाद्यभ्युपगमवैयर्थ्यात् । गन्धादिमत्त्वात्तत्सिद्धिरिति चेन्न, असिद्धेः; 'यदिन्द्रियं यं विशेषगुणं गृह्णाति तत् तद्वदि'ति व्याप्तेः सुखादिग्राहिणि मनसि, सांसिद्धिकद्रवत्वस्नेहग्राहिणि चक्षुषि, शीतोष्णस्पर्शग्राहिणि स्पर्शने च भग्नत्वात् । आगमात्पृथिव्यादिप्राकृतिकताऽवगम्यत इति चेत्, तर्ह्यहङ्कारिकाकाशकार्यता श्रोत्रस्यापि तत एवाङ्गीकरणीया ।

परि०— एकादशत्वेति । 'इन्द्रियाणि दशैकं च'ेति त्रयोदशगीतादावुक्तैकादशत्वेत्यर्थः । एतेन द्वादशत्वविरोधोऽपि प्रत्युक्तः । क्वचिदेकादशत्वादीत्यपि पाठः । ननु तथापि 'सप्त प्राणाः प्रभवन्ति' 'सप्तगतेर्विशेषितत्वाच्चे'-

त्यादिश्रुतिसूत्राद्युक्तसमन्वविरोध इत्यत आह **बुद्धेरपीति** । **आकाशेति** । अव्याकृताकाशात्मकस्येत्यर्थः । **भूताकाशेति** । 'तेषां भूतैरुपचयः सृष्टिकाले विधीयत' इत्यादेरिति भावः । **सार्वत्रिकेति** । अव्याकृताकाशस्य भिन्नांशशून्यतया तार्किकाभ्युपगताखण्डाकाशप्रायतया सर्वस्यैव श्रोत्रत्वापत्तेः सर्वदिशोत्पन्नशब्दोपलब्धिप्रसङ्ग इत्यर्थः । **तत्तदिति** । चक्षुरादिगोलकावच्छिन्नस्येत्यर्थः । **तदिति** । पार्थिवत्वादिसिद्धिरित्यर्थः । **मनसीति** । 'महेश्वरेऽष्टौ मनसन्तश्चैवे'त्युक्त्या सामान्यगुणपञ्चकात्परत्वापरत्ववेगरूपविशेषगुणत्रयादन्यस्य तत्र अनङ्गीकारादिति भावः । **स्पर्शन इति** । तस्यानुष्णाशीतस्पर्शवत्त्वोपगमादिति भावः । **आगमादिति** । 'रसमात्राद्विकुर्वाणादम्भसो दैवचोदितात् । गन्धमात्रमभूत्तस्मात्पृथ्वी घ्राणस्तु गन्धगः' इत्यादिरूपात् तृतीयस्कन्धस्थसप्तविंशाध्यायगतवाक्यलक्षणादागमादित्यर्थः । अत्र तस्मात्पृथ्वीत्यस्य गन्धमात्रात्पृथिवी जातेत्यर्थः । घ्राणस्तु गन्धग इत्यस्य गन्धग्राहको घ्राणस्तु पृथ्व्या अभूदित्यध्याहारेणार्थं वर्णयन्ति । तथा 'वायोश्च स्पर्शतन्मात्राद्रूपं दैवेरितादभूत् । समुत्थितं ततस्तेजश्चक्षूरूपोपलम्भनमि'त्यादिरूपेष्वपि वाक्येष्वर्थो ध्येयः । **तत एवेति** । तामसात्तु विकुर्वाणाद्भगवद्वीर्यचोदितात् । शब्दमात्रमभूत्तस्मान्नभः श्रोत्रं तु शब्दगम्' इति तत्रत्यागमवाक्यादेवेत्यर्थः । अत्रापि शब्दग्राहकं श्रोत्रं नभसो भूताकाशाज्जातमिति पूर्ववदर्थस्य वर्णनीयत्वात् तामसभागस्य 'महत्तत्त्वाद्विकुर्वाणाद्भगवद्वीर्यचोदितात् । क्रियाशक्तिरहङ्कारस्त्रिविधः समपद्यत । वैकारिकस्तैजसश्च' तामसश्च' इति पूर्वत्राहङ्कारभेदत्वोक्तेरिति भावः ।

सु०— ननु मनोऽनादिनित्यं कथं प्राकृतम् । मैवम्, प्रमाणाभावात् । स्पर्शरहितद्रव्यत्वादेः सत्त्वान्नेति चेत् (न), तमस्यस्माकमनैकान्त्यात् । नित्यत्वादिमात्रसाधने सिद्धसाधनत्वात् । कूटस्थतासाधने त्वागमविरोधादिति ॥

परि०— **प्रमाणाभावादिति** । हेतुकेन हेतोरेव मानत्वेन वाच्यत्वात् तस्य चेहाभावादिति भावः । 'तेन नित्यं मनोऽनादित्वान्न ह्यमनाः पुमांस्तिष्ठती'त्यविरोधः । **यद्वा** । कौटस्थ्यरूपेण मनोऽनादित्वं मन्वानस्योत्तरं **प्रमाणाभावादिति** । स्पर्शरहितद्रव्यत्वनिरवयवत्वादिरेव मानमित्याशङ्क्य निराह **स्पर्शेति** । **तमसीति** । न्यायमते तस्यालोकाभावरूपत्वेऽपि सिद्धान्ते द्रव्यत्वादिति भावः । **सिद्धसाधनत्वादिति** । सूक्ष्मरूपेणानादिनित्यत्वस्य 'तत्प्राक् श्रुतेश्चे'त्यत्र द्वितीयान्त्यपादे वक्ष्यमाणत्वादिति भावः । **आगमेति** । 'एतस्माज्जायते प्राणो मनस्सर्वेन्द्रियाणि च' इत्यादिश्रुत्या । 'क्रियाशक्तिरहङ्कारस्त्रिविधस्समपद्यत । वैकारिकस्तैजसश्च तामसश्च यतो भवः । मनसश्चेन्द्रियाणां च भूतानां महतामपि' इत्यादि भागवताद्यागमविरोधादित्यर्थः ॥ प्रत्यक्षनिरूपणम् ॥

सु०— क्रमप्राप्तं केवलमनुप्रमाणं च । अनुमानं लक्षयति अनुमेति ।

अनु०— अनुमा युक्तिरेवोक्ता

अत्र अनुमा इति लक्ष्यम्, युक्तिः इति लक्षणम् । यदि च युक्तेरेव बहुशः प्रकृतत्वात् तत्स्वरूपजिज्ञासायामिदं प्रवृत्तम्, तदा विपरीतो लक्ष्यलक्षणभावः ।

नन्वनुमा युक्तिरिति पर्यायावेतौ । तथा हि । फलप्रामाण्यपक्षेऽनुमितिरनुमेति भावसाधनोऽनुमाशब्दो लिङ्गदर्शनसमुत्थं लैङ्गिकविषयमनुमितिनामकं यथार्थज्ञानमाह, तदेव योजनं युक्तिरिति युक्तिशब्दोऽपि । साधनप्रामाण्यपक्षेऽप्यनुमीयतेऽनयेति करणसाधनोऽनुमाशब्दो यमर्थमाचष्टे, तमेव युज्यतेऽनयेति युक्तिशब्दोऽपि । तत्कथं लक्ष्यलक्षणभाव इत्यत उक्तम्— **उक्तैवेति** ।

अत्रापि व्यवहार एव साध्यो न त्वनुमात्वं, युक्तित्वं वा । येनोक्तदोषः स्यादिति भावः ।

परि०— **क्रमप्राप्तमिति** । 'अनुप्रमाणमेतानि ह्यक्षयुक्तिवचांस्यत' इत्यत्र निर्दिष्टेष्वक्षानन्तरं प्राप्तमित्यर्थः । **केवलमित्यादि** । अनुमितिरूपं तत्करणरूपं चेत्यर्थः । धर्मिणं प्राङ्निर्दिश्य पश्चाद्धर्मा वाच्या इति भावेनोक्तं इति **लक्ष्यमिति** । **लक्षणमिति** । **बहुश इति** । 'युक्तोऽयुक्तश्च यद्वर्थ' इत्यादिना ग्रन्थेनेति योज्यम् । **विपरीत इति** । शब्दक्रमादर्थक्रमो बलीयानिति भावः । केवलानुप्रमाणरूपानुमानलक्षणपरत्वं व्यञ्जयन्नुक्तेत्येतदवतारयति **नन्विति** । **भावसाधन इति** । भावो धात्वर्थ एव साधनं निमित्तं प्रत्ययोत्पत्तौ यस्य शब्दस्य स भावसाधन इत्यर्थः । अनुपूर्वात् माङ् मान इत्यस्मात् घञर्थे कविधानमिति भावार्थके कप्रत्यये आतो लोपे टाप्प्रत्यये रूपमिति भावः । **योजनं युक्तिरिति** । युजिर्योग इति अस्मात् क्तिन्नबाधादिभ्य इति भावे क्तिन्प्रत्यय इति भावः । **साधनेति** । अनुमितिकरणप्रामाण्यपक्षेऽपीत्यर्थः । **युज्यतेऽनयेति** । स्त्रियां क्तिन् इति क्तिन्प्रत्ययः । **युक्तिशब्दोऽपीति** । यथार्थज्ञानमाहेत्यन्वयः । **अत्रापीति** । न केवलं प्रत्यक्षलक्षणे इत्यपेर्थः ।

सु०— नन्वनु युक्त्युपपत्तिशब्दावेकार्थौ, तथा चान्यत्र निर्दोषोपपत्तिरनुमेत्यादौ यदि निर्दोषग्रहणस्य व्यावर्त्यमस्ति तदाऽत्रापि तत्कर्तव्यं स्यात्, अन्यथाऽतिव्याप्तिप्रसङ्गात् । न (नास्ति) चेन्न (तत्)कर्तव्यमिति । उच्यते । अस्ति खलु शब्दानां मुख्यामुख्यभेदेन द्वयी वृत्तिः । एवञ्चोपपत्तिशब्दादुपपत्ताविव तदाभासेऽपि प्रतिपत्तावुत्पन्नायां तद्व्यवच्छेदेन मुख्यार्थोपदर्शनार्थं तत्र निर्दोषग्रहणं कृतम्, अत्र पुनरन्तर्गतनिर्दोषत्वं मुख्यमेवार्थमुपादाय युक्तिरित्येव उक्तम्, समीचीनो हेतुरनैकान्तिको हेतुरिति यथेति । तदिदमप्युक्तं **युक्तिरेवेति** । न तु निर्दोषत्वविशेषिता । 'युक्तिशब्दमुख्यार्थविवक्षायां तदनपेक्षणात्' इति शेषः ।

परि०— **अन्यत्रेति** । प्रमाणलक्षणे तर्कोऽदुष्टस्तथाऽनुमेति तत्त्वनिर्णये चेत्यर्थः । **न (तत्) कर्तव्यमिति** । अन्यत्रेत्यनुषज्यते । अन्तर्गतनिर्दोषत्वमिति बहुव्रीहिः । शब्दानाममुख्यार्थोपस्थापकत्वव्यवच्छेदाय विशेषणोक्तिं दृष्टान्तेन व्यनक्ति **समीचीनो हेतुरिति** । यथेत्याकृष्यते । मुख्यार्थोपस्थापकत्वव्यवच्छेदाय विशेषणोक्तिं दृष्टान्तेन व्यनक्ति **अनैकान्तिको हेतुरिति यथेति** । समीचीनो हेतुरिति यथेत्येतावत एव प्रकृतोपयोगेऽपि शेषोक्तिः यथा मुख्यार्थधीव्यवच्छेदाय विशेषणोक्तिः तद्वदमुख्यार्थव्यवच्छेदाय विशेषणोक्तिः समीचीनो हेतुरित्यादाविव युज्यत

इति वक्तुमिति ध्येयम्। यद्वा युक्तिशब्देन मुख्यार्थस्यैवादौ धीरित्येतद्विवरणावानैकान्तिको हेतुरित्यस्योक्तिः। अन्यथा तत्र विशेषणोक्तिर्न स्यादिति भावः।

सु०— अथवा नेदं पर्यायलक्षणम्, किन्नाम युज्यते सम्बध्यते इति युक्तिरनुमोक्तेति योज्यम्। नन्वेवं सति विरुद्धानध्यवसितव्यवच्छेदेऽप्यनैकान्तिकस्यानुमानत्वं स्यात्; इत्यतो युक्तिरेव इत्युक्तम्। युज्यत एव न तु (वि)युज्यतेऽपीत्यर्थः। प्रमेयत्वादिकं ह्यनित्यत्वादिना युज्यते, न युज्यते च; न तु युज्यत एव। तदनेन साहित्यनियमवत् व्याप्यं, लिङ्गम्, अनुमानमिति चोच्यत इत्युक्तं भवति।

परि०— **इदमिति**। अनुमा युक्तिरिति पदद्वयं, पर्यायेण क्रमेणेति वा, पर्यायं सदिति वा, युक्तिरित्येतदनुमेत्यस्य अनुमेत्येतद्युक्तिरित्यस्य, लक्षणं न भवति। किन्तु कर्मव्युत्पत्त्या युक्तिशब्दः सम्बध्यमानवाची। तथा च युक्तिः केनचित्साध्यत्वादिनाऽभिमतेन सम्बध्यमानं यत्तदनुमोच्यत इति योज्यमित्यर्थः। **विरुद्धानध्यवसितेति**। तयोः सपक्षावृत्तित्वेन साध्यसम्बन्धाभावादिति भावः। **अनैकान्तिकस्येति**। साधारणानैकान्तिकस्येत्यर्थः। असाधारण्यस्य अनध्यवसितपदेनोक्तत्वात् किमनेनोक्तमित्यतः निर्दोषोपपत्तिरनुमेत्यत्र निर्दोषपदेन साहचर्यनियमवदनुमेति वा व्याप्यमनुमेति वा अभिप्रेतं मिथ्यात्वानुमानखण्डने च लिङ्गं हेतुरिति लिङ्गपदं प्रयुक्तम्, 'तर्कोऽदुष्टस्तथानुमे'त्यत्र अनुमापदं प्रयुक्तं तथा चैतेषां भिन्नभिन्नार्थत्वाद्विरोध इति न शङ्क्यम्। किं त्वेकार्थत्वमेवोक्तं भवति इत्याह **तदनेनेति**। **साहित्यनियमवदिति**। व्याप्यमितीत्येवंरूपेणेतिशब्दस्य प्रत्येकं सम्बन्धः। साहित्यं च यथासम्भवं ध्येयम्।

सु०— सौगतास्तु मन्यन्ते, 'तादात्म्यतदुत्पत्ती एवानुमानाङ्गभूतौ सम्बन्धावि'ति। वैशेषिकास्तु, 'अस्येदं कार्यं कारणं सम्बन्ध्येकार्थसमवायि विरोधि चे'ति लैङ्गिकनिमित्तसम्बन्धान्परिसञ्चक्षते। एवं 'मात्रानिमित्तसंयोगिविरोधिसहचारिभिः स्वस्वामिवध्यघाताद्यैः साङ्ख्यानां सप्तधाऽनुमे'ति साङ्ख्याः परिसङ्ख्यातवन्तः। तत्सर्वमपाकर्तुं वा युक्तिरेव इत्यवधारणम्। नियतसम्बन्धवदेवानुमानं न सम्बन्धविशेषवदित्यर्थः। एतच्च उपपादयिष्यामः।

परि०— **तादात्म्यतदुत्पत्ती इति**। तादात्म्यमभेदः तदुत्पत्तिः कार्यकारणभावः। आद्यं यथा। अयं वृक्षः चूतत्वादित्यादि। द्वितीयमग्रे व्यक्तीकरिष्यामः। **अस्येदमिति**। अस्येदं कार्यं अस्येदं कारणं अस्येदं सम्बन्धि अस्येदमेकार्थसमवायि अस्येदं विरोधि चेति कार्यत्वकारणत्वादिरूपान् अनुमेयप्रयोजकसम्बन्धानाहुरित्यर्थः। सम्बन्धिपदेन संयोगिसमवायिनोर्ग्रहः। तत्राद्यं धूमादग्नेरनुमानम्। विशिष्टमेघोन्नत्यादिना वृष्ट्यादेर्द्वितीयम्। शीतोष्णादिपदार्थसंयोगिना देहेन तत्र स्पर्शनिन्द्रियस्य तृतीयम्। ऊष्मणा तेजस्समवायिना तेजसश्चतुर्थम्। रसेन रूपस्य पञ्चमम्। वृष्ट्यजनने तद्विरोधिनो वायुमेघसम्बन्धादेरिति षष्ठम्। **मात्रेति**। तत्तद्वस्तुस्वभावः। पद्मविकासादिना सूर्योदयादेरनुमानम्। निमित्तं कार्यकारणभावः। सहचारिणो रूपरसादयः। निमित्तादिचत्वारि प्राक् प्रदर्शितानि।

स्वस्वामीति । स्वं वित्तभृत्यादि । तेन स्वामिनः । स्वामिना वा स्वस्यानुमानम् । अवस्थाविशेषयुक्तमार्जारेण तत्समीपेऽन्तर्हितमूषकानुमानमित्यादि द्रष्टव्यम् । तत्सर्वं वादित्रयोक्तं परिगणनत्रयमपीत्यर्थः । **एतच्चोपपादयिष्याम इति** । 'व्याप्तिरेव तु सा स्मृते'त्युत्तरवाक्यव्याख्यावसरेऽविनाभावरूपव्याप्तेरेव प्रयोजकत्वेन परोक्तपञ्चरूपाणां अव्यापकत्वोक्तिसाम्येन परस्पराव्याप्त्याऽप्रयोजकत्वादित्युपपादयिष्याम इति भावः । अन्ये तु भक्तिपादे रोहिण्युदयादेर्लिङ्गलिङ्गिभावोक्त्योपपादयिष्यामः । तत्र तादात्म्यादेरभाव इत्याहुः । अपरे तु 'अर्थापत्त्युपमाऽभावा अनुमान्तर्गताः क्वचिदि'ति, 'प्रारम्भाद्याश्च युक्तयः । आगमार्थावसित्यर्था नियतव्याप्तयोऽखिला' इति, 'परिशेषो मिथःसिद्धिचक्रकस्त्वाश्रयादय' इत्यादिना च अर्थापत्त्यादेरुपक्रमादेरात्माश्रयादेश्चानुमानत्वोपपादनेनोपपादयिष्याम इत्यर्थः । तत्रोक्तपरिगणनस्याव्याप्त्यापत्तेरित्याहुः ।

सु०— केचिदाहुः, पक्षधर्मताऽप्यनुमानाङ्गमिति । तदप्यपाकुर्वन्नुक्तमेव विवृणोति व्याप्तिरेवेति ।

अनु०— व्याप्तिरेव तु सा स्मृता ।

विशेषेणाप्यत इति व्याप्तिः, यदव्यभिचरितसाहित्योपेतमेव लिङ्गं साऽनुमा, न पक्षधर्मताऽवश्यम्भा(ववतीत्य)विनीत्यर्थः ।

परि०— व्याप्तिपदं कर्मणिव्युत्पन्नमित्युपेत्यार्थमाह **विशेषेणाप्यत इति** । साध्येन हि साधनं नियमेन आप्यत इति व्याप्तिपदं व्याप्यपरमिति फलितार्थमाह **अव्यभिचरितेति** ।

सु०— यद्वा व्याप्तिरिति भावसाधनः, तथात्वे 'व्याप्तिरेव साऽनुमे'ति गौणो निर्देशः, व्याप्तिरेवानुमानाङ्गं न पक्षधर्मतेत्यर्थः । उपपादयिष्यते चैतद्व्यधिकरणस्यापि साधकतामुपपादयताचार्येणैव ।

परि०— गौणतां व्यनक्ति **व्याप्तिरेवानुमानाङ्गमिति** । **उपपादयिष्यत इति** । भक्तिपादे 'रोहिण्युदय आसन्नः कृत्तिकाभ्युदिता यत' इत्यादाविति भावः ।

सु०— एतेन 'ज्ञान(त)सम्बन्धनियमस्यैकदेशस्य दर्शनात्, एकदेशान्तरे ज्ञानम् अनुमानमबाधितमि'त्यपि निरस्तम्, एकदेशतानियमस्याप्रयोजकत्वात् ।

परि०— **ज्ञातसम्बन्धनियमस्येति** । पुरुषस्येति विशेष्यं बोध्यम् । **एकदेशस्येति** । धूमाद्युपेतपर्वताद्येकदेशस्येत्यर्थः । **एकदेशान्तर इति** । वह्न्यादिविशिष्टैकदेशान्तर इत्यर्थः । 'ज्ञातसम्बन्धस्य पुंसो लिङ्गविशिष्टधर्म्येकदर्शनात् लिङ्गिविशिष्टधर्म्येकदेशे बुद्धिरनुमानमि'ति तर्कपादे शाबरभाष्याद्युक्तेः । **एकदेशतानियमस्येति** । एकाधिकरणतानियमस्येत्यर्थः ।

सु०— यदुक्तं "पक्षधर्मत्वं सपक्षे सत्त्वं विपक्षाद्व्यावृत्तिरबाधितविषयत्वम् असत्प्रतिपक्षत्वमिति पञ्चरूपोपपन्नमनुमानमिति । यथा(ऽऽह ।) 'अनुमेयेन सम्बद्धं प्रसिद्धं च तदन्विते । तदभावे च नास्त्येव तल्लिङ्गमनुमापकमि'ति, अत्राबाधितविषयत्वम् असत्प्रतिपक्षत्वं च चशब्दसंगृहीतमि"ति, तदसत्; केवलान्वयिनो विपक्षाद्व्यावृत्त्यभावेन केवलव्यतिरेकिणश्च सपक्षे सत्ताभावेनाव्यापकत्वात् ।

क्वचिच्चतूरूपोपपन्नत्वं क्वचित्पञ्चरूपोपपन्नत्वमिति चेत्(न), एकप्रयोजकालाभात् ।

व्याप्तिपक्षधर्मतौपयिकत्वेनैषां ग्रहणम्, वस्तुतस्तु ते एवानुमानाङ्गमिति चेन्न; पक्षधर्मताया अप्यप्रयोजकत्वात् ।

तथा च व्याप्तिरेव प्रयोजिकेति वक्तव्यम्, किमनेन जल्पितेनेत्याह व्याप्तिरेवेति ।

परि०— अनुमेयेन सिषाधयिषता साध्येन । तदन्वितं अनुमेयेनान्विते सपक्ष इत्यर्थः । तदिति । तस्यानुमेयस्यानुमेयनिष्ठासाधारणधर्माक्रान्तस्याभावो यस्मिन्निति व्युत्पत्त्या विपक्ष इत्यर्थः । शङ्कते व्याप्तिपक्षधर्मतेति । व्याप्तिरेवेतीति । अत्रानुमानशब्दः तदङ्गपर इत्युक्तमेवेति भावः ।

सु०— 'अविनाभावो व्याप्तिः, सा द्विविधा, अन्वयव्यतिरेकभेदात् । साध्येन साधनस्य व्याप्तिरन्वयः । साधनाभावेन साध्याभावस्य व्याप्तिर्व्यतिरेक' इति केचित् आचक्षते । तद्वैविध्यं तुशब्देन व्यवच्छिनत्ति ।

तथा हि । 'योऽग्निमान्न भवति स धूमवान्न भवती'ति व्यतिरेकव्याप्तिः किं धूमेनाग्निसाधने उपयुज्यते किंवाऽग्न्यभावेन धूमाभावसाधने ।

नाद्यः, यो धूमवानसावग्निमानित्यन्वयव्याप्त्यैव तत्सिद्धेः, अन्यथा केवलान्वयवतोऽसाधकत्वप्रसङ्गात् । किञ्चात्र 'अभावयोर्व्याप्यव्यापकभावो, भावेन भावसाधनमि'ति सुभाषितम्, अन्यगतया व्याप्त्याऽन्यस्य साधकत्वेऽतिप्रसङ्गात् । यदभावयोर्व्याप्यव्यापकभावस्तयोरेव साध्यसाधनभाव इत्यभ्युपगमे नातिप्रसङ्ग इति चेन्न, तथाऽपि 'व्याप्यं लिङ्गमि'त्यस्याव्याप्तिप्रसक्तेः । यदभावो यदभावस्य व्यापकः स तस्य व्याप्य इति नियमाददोष इति चेत् (न); । तर्हि न व्यतिरेकव्याप्तिः प्रकृतसाध्यसिद्ध्युपयोगिनी, किन्नाम प्रकृतसाधनव्याप्तिसाधनोपयोगिनी, तत्र चान्वयिरूपतैव तस्याः ।

द्वितीयस्त्विष्यत एव, किन्नाम साऽप्यन्वयरूपैव इति न सर्वथा व्याप्तिद्वैविध्यं सम्भवतीति ।

स्वस्वामीति । स्वं वित्तभृत्यादि । तेन स्वामिनः । स्वामिना वा स्वस्यानुमानम् । अवस्थाविशेषयुक्तमार्जारेण तत्समीपेऽन्तर्हितमूषकानुमानमित्यादि द्रष्टव्यम् । तत्सर्वं वादित्रयोक्तं परिगणनत्रयमपीत्यर्थः । **एतच्चोपपादयिष्याम इति** । 'व्याप्तिरेव तु सा स्मृते'त्युत्तरवाक्यव्याख्यावसरेऽविनाभावरूपव्याप्तेरेव प्रयोजकत्वेन परोक्तपञ्चरूपाणां अव्यापकत्वोक्तिसाम्येन परस्पराव्याप्त्याऽप्रयोजकत्वादित्युपपादयिष्याम इति भावः । अन्ये तु भक्तिपादे रोहिण्यु-दयादेर्लिङ्गलिङ्गिभावोक्त्योपपादयिष्यामः । तत्र तादात्म्यादेरभाव इत्याहुः । अपरे तु 'अर्थापत्त्युपमाऽभावा अनुमा-न्तर्गताः क्वचिदि'ति, 'प्रारम्भाद्याश्च युक्तयः । आगमार्थावसित्यर्थो नियतव्याप्तयोऽखिला' इति, 'परिशेषो मिथः सिद्धिचक्रकस्वाश्रयादय' इत्यादिना च अर्थापत्त्यादेरुपक्रमादेरात्माश्रयादेश्चानुमानत्वोपपादनेनोपपादयिष्याम इत्यर्थः । तत्रोक्तपरिगणनस्याव्याप्त्यापत्तेरित्याहुः ।

सु०— केचिदाहुः, पक्षधर्मताऽप्यनुमानाङ्गमिति । तदप्यपाकुर्वन्नुक्तमेव विवृणोति व्याप्तिरेवेति ।

अनु०— व्याप्तिरेव तु सा स्मृता ।

विशेषेणाप्यत इति व्याप्तिः, यदव्यभिचरितसाहित्योपेतमेव लिङ्गं साऽनुमा, न पक्ष-धर्मताऽवश्यम्भा(ववतीत्य)विनीत्यर्थः ।

परि०— व्याप्तिपदं कर्मणिव्युत्पन्नमित्युपेत्यार्थमाह **विशेषेणाप्यत इति** । साध्येन हि साधनं नियमेन आप्यत इति व्याप्तिपदं व्याप्यपरमिति फलितार्थमाह **अव्यभिचरितेति** ।

सु०— यद्वा व्याप्तिरिति भावसाधनः, तथात्वे 'व्याप्तिरेव साऽनुमे'ति गौणो निर्देशः, व्याप्तिरेवानुमानाङ्गं न पक्षधर्मतेत्यर्थः । उपपादयिष्यते चैतद्व्यधिकरणस्यापि साधकतामुप-पादयताचार्येणैव ।

परि०— गौणतां व्यनक्ति **व्याप्तिरेवानुमानाङ्गमिति** । **उपपादयिष्यत इति** । भक्तिपादे 'रोहिण्युदय आसन्नः कृत्तिकाभ्युदिता यत' इत्यादाविति भावः ।

सु०— एतेन 'ज्ञान(त)सम्बन्धनियमस्यैकदेशस्य दर्शनात्, एकदेशान्तरे ज्ञानम् अनु-मानमबाधितमि'त्यपि निरस्तम्, एकदेशतानियमस्याप्रयोजकत्वात् ।

परि०— **ज्ञातसम्बन्धनियमस्येति** । पुरुषस्येति विशेष्यं बोध्यम् । **एकदेशस्येति** । धूमाद्युपेतपर्वता-द्येकदेशस्येत्यर्थः । **एकदेशान्तर इति** । वह्न्यादिविशिष्टैकदेशान्तर इत्यर्थः । 'ज्ञातसम्बन्धस्य पुंसो लिङ्गविशिष्ट-धर्म्येकदर्शनात् लिङ्गिविशिष्टधर्म्येकदेशे बुद्धिरनुमानमि'ति तर्कपादे शाबरभाष्याद्युक्तेः । **एकदेशतानियमस्येति** । एकाधिकरणतानियमस्येत्यर्थः ।

सु०— यदुक्तं "पक्षधर्मत्वं सपक्षे सत्त्वं विपक्षाद्व्यावृत्तिरबाधितविषयत्वम् असत्प्रतिपक्षत्वमिति पञ्चरूपोपपन्नमनुमानमिति । यथा(ऽऽह ।) 'अनुमेयेन सम्बद्धं प्रसिद्धं च तदन्विते । तदभावे च नास्त्येव तल्लिङ्गमनुमापकमि'ति, अत्रावाधितविषयत्वम् असत्प्रतिपक्षत्वं च चशब्दसंगृहीतमि"ति, तदसत्; केवलान्वयिनो विपक्षाद्व्यावृत्त्यभावेन केवलव्यतिरेकिणश्च सपक्षे सत्ताभावेनाव्यापकत्वात् ।

क्वचिच्चतूरूपोपपन्नत्वं क्वचित्पञ्चरूपोपपन्नत्वमिति चेत्(न), एकप्रयोजकालाभात् ।

व्याप्तिपक्षधर्मतौपयिकत्वेनैषां ग्रहणम्, वस्तुतस्तु ते एवानुमानाङ्गमिति चेन्न; पक्षधर्मताया अप्यप्रयोजकत्वात् ।

तथा च व्याप्तिरेव प्रयोजिकेति वक्तव्यम्, किमनेन जल्पितेनेत्याह **व्याप्तिरेवेति** ।

परि०— **अनुमेयेन** सिषाधयिषता साध्येन । **तदन्विते** अनुमेयेनान्विते सपक्ष इत्यर्थः । **तदिति** । तस्यानुमेयस्यानुमेयनिष्ठासाधारणधर्माक्रान्तस्याभावो यस्मिन्निति व्युत्पत्त्या विपक्ष इत्यर्थः । शङ्कते **व्याप्तिपक्षधर्मतेति** । **व्याप्तिरेवेतीति** । अत्रानुमानशब्दः तदङ्गपर इत्युक्तमेवेति भावः ।

सु०— 'अविनाभावो व्याप्तिः, सा द्विविधा, अन्वयव्यतिरेकभेदात् । साध्येन साधनस्य व्याप्तिरन्वयः । साधनाभावेन साध्याभावस्य व्याप्तिर्व्यतिरेक' इति केचित् आचक्षते । तद्वैविध्यं तुशब्देन व्यवच्छिनत्ति ।

तथा हि । 'योऽग्निमान्न भवति स धूमवान्न भवती'ति व्यतिरेकव्याप्तिः किं धूमेनाग्निसाधने उपयुज्यते किंवाऽग्न्यभावेन धूमाभावसाधने ।

नाद्यः, यो धूमवानसावग्निमानित्यन्वयव्याप्त्यैव तत्सिद्धेः, अन्यथा केवलान्वयवतोऽसाधकत्वप्रसङ्गात् । किंश्चात्र 'अभावयोर्व्याप्यव्यापकभावो, भावेन भावसाधनमि'ति सुभाषितम्, अन्यगतया व्याप्त्याऽन्यस्य साधकत्वेऽतिप्रसङ्गात् । यदभावयोर्व्याप्यव्यापकभावस्तयोरेव साध्यसाधनभाव इत्यभ्युपगमे नातिप्रसङ्ग इति चेन्न, तथाऽपि 'व्याप्यं लिङ्गमि'त्यस्याव्याप्तिप्रसक्तेः । यदभावो यदभावस्य व्यापकः स तस्य व्याप्य इति नियमाददोष इति चेत् (न); । तर्हि न व्यतिरेकव्याप्तिः प्रकृतसाध्यसिद्ध्युपयोगिनी, किन्नाम प्रकृतसाधनव्याप्तिसाधनोपयोगिनी, तत्र चान्वयिरूपतैव तस्याः ।

द्वितीयस्त्विष्यत एव, किन्नाम साऽप्यन्वयरूपैव इति न सर्वथा व्याप्तिद्वैविध्यं सम्भवतीति ।

परि०— का व्याप्तिरित्यत आह **अविनाभाव इति**। येन विना यस्यासत्त्वं तेन तस्य व्याप्तिरित्यर्थः। यद्देशकालसम्बद्धस्य यस्य यद्देशकालसम्बद्धेन येन विनाऽनुपपत्तिः असम्भव इति यावत् तस्य तेन व्याप्तिरिति फलितार्थः। तथैव तर्कताण्डवोक्तेः। एवकारव्यावर्त्यमवतारिकायामुक्तं मत्वा तुशब्दव्यावर्त्यमाह **सा द्विविधेत्यादिना**। सुभाषितमित्युपहासः। कुत इत्यत आह **अन्यगतयेति**। धूमगतव्याप्त्या पाषाणादेरपि वह्निसाधकत्वप्रसङ्गादित्यर्थः। व्याप्यव्यापकभावापन्नौ प्रतियोग्यनुयोगिनौ तयोः साध्यसाधनभावः इत्युक्तौ न दोष इति शङ्कते **यदभावयोरिति**। व्यतिरेकसहचारेणान्वयव्याप्तिर्निश्चीयत इति भावेन शङ्कते **यदभाव इति**। **द्वितीयस्त्विति**। अग्न्यभावेन धूमाभावसाधनोपयुक्तपक्षस्त्वित्यर्थः।

सु०— एतेनानुमानस्य केवलान्वयिकेवलव्यतिरेक्यन्वयव्यतिरेकिभेदेन त्रैविध्यमपि परास्तम्, व्यतिरेकव्याप्तेरनुमानानङ्गत्वात्; सद्भावमात्रेण व्युत्पादनस्यातिप्रसङ्गित्वात्।

कथं तर्हि केवलव्यतिरेकिणो गमकत्वमिति चेत्, कोऽयं केवलव्यतिरेकी नाम। केवलो व्यतिरेक एव यस्यासाविति चेत्, तर्हि कथमत्यन्तासतोः साध्यसाधनता स्यात्। दृश्यते तावदिति चेन्न, यतस्तस्यान्यैव गतिः। प्राणादिमत्त्वस्य सात्मकत्वेन व्याप्तिर्जीवच्छरीर एव गृहीता, अतस्तत्रैव विप्रतिपत्तौ न सोपदर्शयितुं शक्याऽभूत्, 'व्याप्तिमात्रमेवानुमानाङ्गं न पुनः सपक्षे तदुपदर्शनमपी'त्यतो व्यतिरेकयोर्व्याप्त्या तदुपपादनं क्रियते।

अयमत्र प्रयोगक्रमः। 'जीवच्छरीरं सात्मकं प्राणादिमत्त्वात्; यत्प्राणादिमत् तत्सात्मकं, प्राणादिमच्चेदं, तस्मात्सात्मकमि'ति प्रयुक्ते धूमस्याग्निनेवास्य न व्याप्तिर्दृश्यते, तत्कथमित्याकाङ्क्षायां प्रयोगान्तरं प्रवर्तते। प्राणादिमत्त्वं सात्मकत्वेन व्याप्तम् तदभावव्यापकाभावत्वात्; यो यदभावव्यापकाभावः, स तद्व्याप्तो, यथा धूमोऽग्निनेति। तदेतावति वक्तव्ये यदन्यथा प्रयुज्यते तद्विवेकिनां स्फुटप्रतीतिकतया, सङ्ग्रहरुचितया वेति।

परि०— **एतेनेति**। व्याप्तिद्वैविध्यव्यवच्छेदकतुशब्देनेत्यर्थः। **अतिप्रसङ्गित्वादिति**। धूमनिष्ठार्द्रेन्धनप्रभवत्वकरीषजन्यत्वमशकनिवर्तकत्वादेरपि व्युत्पादनप्रसङ्गः स्यादिति भावः। **अत्यन्तासतोरिति**। विभोर्गगनादेरपि न व्यतिरेकः। किन्तु सर्वत्र स्थितिरेव। तथैव वैशेषिकनये वक्ष्यमाणत्वादिति भावः। **अयमत्र प्रयोगक्रम इति**। एतेन 'युक्तिगाऽऽगमगा तथा' इत्यत्र युक्तिगां व्याप्तिं स्पष्टयिष्याम इत्युक्तमत्र स्पष्टीकृतं ध्येयम्।

सु०— स्यादेतत्। व्याप्यं चेदनुमानं तदा धूमः शब्दानित्यत्वेऽप्यनुमानं स्यात्, व्याप्तो हि सोऽप्यग्निनेति। मैवम्, व्याप्यमित्यस्य सम्बन्धिशब्दत्वात्। तथा च यो येन व्याप्यः स तस्मिन्ननुमानमित्युक्तं स्यात्। न चैवमतिप्रसङ्गोऽस्ति।

द्विविधा हि धर्मा भवन्ति ॥ केचित्परस्परपरिहारेणैव वर्तमानाः; यथा कृतकत्वनित्यत्वे, स्वातन्त्र्यपारतन्त्र्ये चेत्येवमादयः ॥ केचित्समाविष्टाः । तेऽपि त्रिविधाः । केचित्सङ्कीर्णाः । परस्परपरिहारेणैव वर्तमानयोरेकत्र समावेशः सङ्करः; यथा भूतत्वमूर्तत्वे, पुरुषत्वपाचकत्वे चेत्येवमादयः । केचित्परापरभावावस्थिताः; यथा सत्त्वद्रव्यत्वे, धूमवत्त्वाग्निमत्त्वे चेत्येवमादयः । केचित्तुल्यवृत्तयः; यथा कृतकत्वानित्यत्वे, गुरुत्वरसवत्त्वे चेत्य(त्येवम)ादयः ॥

तत्राद्यानां परस्परसम्बन्ध एव नास्तीति नानुमानानुमेयभावः, विरुद्धसमाख्यया तेऽभिधीयन्ते । द्वितीयानामपि सत्यपि सम्बन्धे परस्परव्यभिचारेण व्याप्यव्यापकभावाभावान्नानुमानानुमेयता, किन्तु परस्परमनैकान्तिकतयाऽभिधीयन्ते । तृतीयेष्वपरेषां व्याप्यतया परेषां व्यापकतयाऽस्त्यनुमानानुमेयत्वम्; परे त्वव्याप्यतया नापरेष्वनुमानतामश्नुवते, किन्नामानैकान्तिका एव । चतुर्थास्तु परस्परं व्याप्यव्यापकभावादन्योन्यमनुमानतामर्हन्तः प्रसिद्ध्यप्रसिद्धिभ्यां विशिष्यन्त इति सङ्क्षेपः ।

परि०— 'व्याप्तिरेव तु से'त्यस्य प्राथमिकार्थेऽनुपपत्तिमाशङ्क्य समाधत्ते **स्यादेतदित्यादिना** । व्याप्यशब्दः सम्बन्धिशब्द इत्युक्तम् । के पुनः सम्बन्धिनो धर्माः के च नेत्यत आह **द्विविधा हीति** । यद्वा व्याप्यमिति साहित्यनियमवदिति नियतसम्बन्धवदिति चार्थः प्रागुक्तः । तत्र सम्बन्धवत्पदस्य नियतेत्यत्र परस्परसम्बन्धनैयत्यं वान्यत सम्बन्धनैयत्यं वेति विवक्षितद्विविधनैयत्यवाचिनियतपदस्य लक्ष्यं व्यावर्त्य व्यक्तीकर्तुमाह **द्विविधा हीति** । **कृतकत्वनित्यत्वे इति** । कृतकत्वं भावकार्यसाधारणमेवात्र विवक्षणीयम् । अतो न ध्वंसे समावेशः शङ्क्यः । अत एव स्वातन्त्र्येत्यादिधर्मान्तरोक्तिः । एते च सम्बन्धवत्पदव्यावर्त्याः । **भूतत्वमूर्तत्वे इति** । भूतत्वं हित्वा आकाशे वर्तते मूर्तत्वम् । मूर्तत्वं च भूतत्वं विना मनसि वर्तते । द्वयमपि पृथिव्यादिचतुष्टये समाविष्टमिति भावः । एतच्च न्यायमतेन ज्ञेयम् । सिद्धान्ते आकाशस्यापि मूर्तत्वान्मनसोऽपि भूतांशोपचितत्वेन भूतत्वात् । अत एव पुरुषत्वेति धर्मान्तरोक्तिः । एते च द्विरूपनैयत्यवाचिनियतपदव्यवच्छेद्या इति भावः । **परापरेति** । व्याप्यव्यापकभावेनावस्थिता इत्यर्थः । न्यायमतेनाह **यथा सत्त्वेति** । सत्ताजातिद्रव्यत्वजाती इत्यर्थः । स्वमतेनाह **धूमवत्त्वेति** । एते चान्योन्यसम्बन्धनैयत्यवाचिनियतपदव्यवच्छेद्या अन्यतरसम्बन्धनैयत्यवाचीत्यस्य लक्ष्यभूताः । उक्तधर्मेषु सम्बन्धवत्पदस्य नियतपदस्य च व्यवच्छेद्यान् व्यनक्ति **तत्राद्यानामित्यादिना** । नन्वेतावता विरुद्धानैकान्तिकयोर्निरासेऽपि बाधप्रतिपक्षरूपहेतुदोषनिरासो न प्राप्त एवेति चेन्न । तयोः प्रतिज्ञादोषत्वेनाहेतुदोषत्वात् । ननु तथाप्यसिद्धिरव्याप्तिरित्युक्तहेतुदोषद्वयमध्येऽव्याप्तिवारणेऽपि नासिद्धिव्यवच्छेदः । अतः समुचितदेशस्थत्वे सति व्याप्यमनुमेति वाच्यमित्याद्यभिप्रेत्याह **इति सङ्क्षेप इति** ।

सु०— नन्वेवमपि धूमेनाग्निज्ञानं सर्वेषां स्यादित्यत उक्तम्— **स्मृतेति**। प्रमितत्व-स्योपलक्षणमेतत्। **स्मृता व्याप्तिरेव** प्रमितमेव व्याप्यमनुमा, न त्विन्द्रियत्वसत्तामात्रेण प्रमाकरणमित्यर्थः।

ननु तथाऽपि नारिकेलद्वीपवासिनो धूमदर्शनादग्न्यनुमितिप्रसक्तिः। मैवम्, व्याप्य-स्वरूपप्रमितिवद्व्याप्तिप्रमितेरप्यपेक्षितत्वात्। तथाऽपि गृही(तविस्मृ)तास्मृतव्याप्तेस्तदवस्थः प्रसङ्ग इत्यत उक्तं **स्मृतेति**। **स्मृता व्याप्तिरेव सा** अनुमोपयोगिनीत्यर्थः। तथा च व्याप्तिस्मरण-सव्यपेक्षं व्याप्यज्ञानमनुमानमित्युक्तं भवति।

परि०— विशेषेणाप्यत इति व्युत्पत्तिमुपेत्याह **प्रमितमेव व्याप्यमनुमेति**। तुशब्दार्थ एवेति। स्मृता प्रमिता व्याप्तिरेव नियतसम्बन्ध एवानुमानाङ्गमित्युपेत्याह **व्याप्यस्वरूपेत्यादि**। **गृहीतास्मृतेति**। पीतप्रतिबद्ध-वत्सेत्यादिवत्। गृहीताऽस्मृता व्याप्तिर्यस्येति पूर्वकालैकेति समासः। **स्मृतेतीति**। नेदानीं प्रमितिपरं स्मृतिपदमिति भावः। निष्कर्षमाह **तथा चेति**।

सु०— लिङ्गपरामर्शोऽनुमानं, परामर्शश्चानुसन्धानात्मकं तृतीयं ज्ञानमिति कश्चित्। तथा हि। महानसादौ धूमस्याग्निना व्याप्तिग्रहणसमये यज्ज्ञानं तत्प्रथमम्। गृहीतव्याप्तिकस्य पर्वतादौ यद्धूमज्ञानं तद् द्वितीयम्। ततः सम्बन्धिदर्शनसमुद्बुद्धसंस्कारकारण(क)स्य यो धूमवानसावग्निमानिति व्याप्तिस्मरणस्यानन्तरमयं चाग्निव्याप्तधूमवानिति प्रतिसन्धानात्मकं यद्धूमज्ञानं तत्तृतीयमनुमानमिति। तदेतदन्यो न मन्यते। व्याप्तिस्मरणं पक्षधर्मताज्ञानमित्ये-तावदेव ह्यनुमानसामर्थ्यम्, तत्राननुभूताया व्याप्तेः स्मर्तुमशक्यत्वात् प्रथमं ज्ञानमिष्यते। द्वितीय(ज्ञान)मपि पक्षधर्मताविषयत्वादङ्गीक्रियते। ततो व्याप्तिस्मृतौ सत्यां किमपरमवशिष्यते यदर्थं तृतीयं ज्ञानमेष्टव्यमिति। स स्थूलदृश्वेत्याद्यः। न खलु विशकलित(ते)व्याप्तिस्मृति-पक्षधर्मताज्ञाने भावयतोऽनुमितिः(तम्), परस्परवार्तानभिज्ञयोः सहकारितानुपपत्तेः; किन्तु सङ्कलिते। न च तत्सङ्कलितत्वं विना तृतीयज्ञानात्, इति कथं तन्नैष्टव्यम्। आत्मा सङ्कलयतीति चेत्, सत्यम्, वृत्त्या ह्यसौ सङ्कलयेन्न तु स्वरूपेणैव। न चैवं तदेवास्त्विति वाच्यम्, पूर्वेण विना तदनुपपत्तेरिति।

वयं तु ब्रूमः। यत्र लिङ्गदर्शनादेव व्याप्तिस्मृतिः अस्तु तत्रोक्तप्रकारः, यदा तु गृहीत-व्याप्तेर्विनाऽपि लिङ्गदर्शनाद्वचनादिनैव व्याप्तिस्मृतिराविरस्ति तदा द्वितीयमेव लिङ्गदर्शनं

प्रतिसन्धानात्मकमुदेष्यतीति नावश्यम्भाविनीयं प्रक्रिया । यथा खलु संस्कारसाहित्ये सतीन्द्रियसन्निकर्षादेव सोऽयमिति प्रत्यभिज्ञा जायते तथे(थाऽत्रापी)त्यङ्गीकारे न कश्चिद्विरोध इति ।

परि०— व्याप्यज्ञानं वह्निव्याप्योऽयमिति वा वह्निव्याप्यत्ववानयमित्येवंरूपं वा ज्ञानमित्येतदभिप्रायकत्यमस्य वयं त्वित्यादिना विवरिष्यन् तार्किकोक्तं तावदाह **लिङ्गेति** । **अनुसन्धानेति** । पूर्वं विशेषणेन विना ज्ञातस्य प्रागवगतविशेषणयुक्तत्वेन पुनर्ज्ञानमनुसन्धानं तद्रूपमित्यर्थः । **यज्ज्ञानमिति** । धूमस्येत्यनुषङ्गः । **अन्य इति** । प्राभाकरो न मन्यत इत्यर्थः । **स इति** । प्राभाकरः स्थूलबुद्धिरिति आचस्तार्किक आहेत्यर्थः । **विशकलिते इति** । धूमो वह्निव्याप्योऽयं च धूमवानित्येवंरूपान्योन्यविषयाविषयके ज्ञाने भावयत उत्पादयतोऽनुसन्दधतो वा पुंसः अनुमितिर्न भवतीत्यर्थः । अनुमितिं इति पाठे भावयतो जनयतोऽनुमितिमित्यर्थः । **परस्परवार्तेति** । अन्योन्यविषयाविषयकयोरित्यर्थः । **सङ्कलितं** अन्योन्यविषयविषयकं । **सङ्कलयति** व्याप्तिपक्षधर्मतयोरेकवस्तुनिष्ठतां सम्पादयतीत्यर्थः । **वृत्त्या हीति** । ज्ञानेनेत्यर्थः । तदेव तृतीयं ज्ञानमेव । किं पूर्वज्ञानद्वयेनेत्यर्थः । **पूर्वेणेति** । व्याप्तिस्मृतिसहितेन पक्षीयलिङ्गदर्शनेन विनेत्यर्थः । तार्किकमुखेन प्राभाकरमतं निरस्य तन्मतप्रक्रियामपि क्वाचित्कीमुपेत्य सार्वत्रिकत्वनियमखण्डनेन निरस्यति **वयं त्वित्यादिना** । **उक्त इति** । तार्किकोक्ततृतीयज्ञानप्रक्रियाप्रकारोऽस्त्वित्यर्थः । **वचनेन** आप्तवचनेन । अदृष्टादिना हेत्वन्तरेणेत्यर्थः । **आविरस्ति** आविर्भवति । **प्रतिसन्धानात्मकं** वह्निव्याप्यधूमवानयमित्येवंरूपम् ।

सु०— ननु व्याप्तिरेव केन प्रमाणेन ग्राह्या । यथायथं प्रत्यक्षानुमानागमैरित्युक्तम् । यथा चैतत्तथा वक्ष्यामः ।

परि०— **इत्युक्तमिति** । 'व्याप्तिः प्रत्यक्षगा यस्या युक्तिगाऽऽगमगा तथा' इत्यत्रोक्तमित्यर्थः । **वक्ष्याम इति** । 'प्रत्यक्षमागमो वापि भवेद्यत्र नियामकं' इत्यादिव्याख्यावसरे वैशेषिकनये वक्ष्याम इत्यर्थः ।

सु०— 'द्विविधमनुमानं स्वार्थं परार्थं चेति । तत्र यत्परोपदेशानपे(क्ष्य)क्षं व्याप्तिस्मृतिमद्व्याप्यदर्शनं तत्स्वार्थम् । परोपदेशापेक्षं तु परार्थम् । सामर्थ्यलिङ्गप्रतीतिजनकं वाक्यं परोपदेशः । तच्च प्रतिज्ञाहेतूदाहरणोपनयनिगमनैः पञ्चभिरवयवैरुपेतमि'त्येके । तमिमं नियममरोचयमान आह **उक्तेति** । **उक्ता व्याप्तिरेव साऽनुमा** । व्याप्त्युक्तिरेव परोपदेश इति यावत् । **एवशब्दो** नियमनिराकरणपरो न पुनः पक्षान्तरनिवृत्त्यर्थः, पक्षान्तरस्य स्वयमेव वक्ष्यमाणत्वात् ।

ननु यो धूमवान् सोऽग्निमानिति व्याप्त्युक्तिः कथं प्रत्यायनाङ्गम्, वादिप्रतिवादिनोरन्योन्यस्मिन्ननाश्वासादित्यत उक्तम्— **स्मृतेति** । तुशब्दश्चशब्दार्थो, जिज्ञासितेति समु-

चिनोति। गृहीतव्याप्तेस्तदुक्तिः स्मरणहेतुरगृहीतव्याप्तेस्तु जिज्ञासाजनिकेत्युच्यते, न तु आगमतयोपयुज्यत इत्याशयः।

परि०— **व्याप्तिस्मृतिमिदिति**। व्याप्तिस्मृतिसहितं लिङ्गदर्शनमित्यर्थः। **सामर्थ्येति**। व्याप्तिः समुचितदेशवृत्तित्वं चेति द्वयं सामर्थ्यम्। उक्तेत्यस्योत्तरेणान्वय इत्युपेत्योक्ता व्याप्तिरेवेत्यस्य व्याप्त्युक्तिरेवेत्यर्थ उक्तः। अनुमेत्यस्य परोपदेश इति। **वक्ष्यमाणत्वादिति**। 'लिङ्गोक्तावपि चैवं स्यादि'त्यत्रैवाग्रे वक्ष्यमाणत्वादित्यर्थः।

सु०— ननु च व्याप्त्युक्तिरेव परोपदेश इत्ययुक्तम्, प्रथमत एव व्याप्त्युक्तेरसङ्गतत्वात्, इत्याशङ्कां परिहरन् 'उक्ता व्याप्तिरेव से'ति प्रतिज्ञातमुपपादयति प्रतिज्ञातेति।

अनु०— प्रतिज्ञातार्थसिद्ध्यर्थं व्याप्तिरेव यदोदिता ॥
अवशिष्टं किमत्रास्ति

प्रतिज्ञातार्थसिद्ध्यर्थम् इत्यसङ्गतेः परिहारः। तदा इत्यध्याहार्यम्। **किम्** आक्षेपे। **अत्र** वक्तव्ये।

एतदुक्तं भवति। यो हि पर्वतमग्निमन्तं प्रतिपद्यमानः, परेण निरग्निकं मन्यमानेन, 'किं पर्वतस्याग्निमत्त्वे मानमि'त्यनुयुज्यते, स यदि 'यो धूमवानसावग्निमानि'ति व्याप्तिमात्रं (परं प्रति) स्वप्रतिपन्नार्थसिद्ध्यर्थं ब्रूयात्तदा का नामासङ्गतिः, परपृष्टप्रमाणस्योपन्यस्यमानत्वात्, किंवा (किञ्चा)परं वक्तव्यमवशिष्टं, यदर्थं शब्दान्त(रमवशिष्टं)रं वक्तव्यं स्यात्; अतो व्याप्तिवचनमेव परोपदेश इति।

परि०— यदेति श्रवणादाह **तदेतीति**। अत्रेत्यनन्तरं शेषमाह **अत्र वक्तव्यमिति**। वक्तव्ये इति पाठे तस्यैवार्थः। **अनुयुज्यते** पृच्छ्यते।

सु०— स्यादेतत्। व्याप्तिपक्षधर्मतोपेततया लिङ्गानुसन्धानं खल्वनुमानम्। पक्षधर्मतामनङ्गं मन्यमानैरपि लिङ्गस्य सत्ता तावद(वश्यम)ङ्गीकरणीया, अन्यथा व्याप्त्यङ्गीकारव्याघातात्। सा च न अविवक्षितस्थाना, तथा सति यस्यकस्यचिद्धूमवत्त्वादिना सर्व(पर्वत)स्याप्यग्निमत्त्वादिप्रसङ्गात्; अतो व्याप्त्यनुसारेण नियतदेशधर्मताऽप्यङ्गीकरणीयैव। व्यधिकरणोऽपि हि कृत्तिकागत एवोदयो रोहिण्युदयासत्तिं गमयति, न तु यत्रतत्रत्यः।

ततस्तावदनेन वक्तव्यं 'यावता व्याप्तिविवक्षितस्थलधर्मतोपेततया लिङ्गस्यानुसन्धानं स्यात् तदप्याकाङ्क्षाक्रमेणाभिधातव्यमि'ति स्थिते, निराश्रयस्य प्रमाणस्याभिधातुमशक्यत्वात्

प्रमाणजिज्ञासोत्थापनाय विषयोपक्षेपरूपं 'पर्वतोऽग्निमानि'ति प्रतिज्ञावाक्यं वक्तव्यम् । ततः कस्मादिदं प्रमाणात्प्रतिपत्तव्यमित्याकाङ्क्षायां पराङ्गतापन्नलिङ्गस्वरूपमात्रप्रतिपादकं 'धूमवत्त्वादि'ति हेतुवचनम् । ततोऽस्य सामर्थ्यजिज्ञासायां व्याप्तिप्रतिपादनाय यो धूमवानसावग्निमानित्युदाहरणवाक्यम् । पक्षादिविवक्षितस्थलधर्मताप्रतिपादनार्थं धूमवांश्चायमित्युपनयः । ततः सर्वस्य बुद्ध्यारोहायैकवाक्यतामापादयितुं तस्मादग्निमानेवेति निगमनम् । अत एव प्रतिज्ञाहेतुभ्यामुपनयनिगमनयोर्गतार्थतां मन्यमाना निरस्ता भवन्ति।

तदेवमेतावति वक्तव्ये कथं व्याप्तिमात्रमुक्त्वा कृती स्यादिति।

उच्यते । यत्तावत्प्रतिज्ञावश्यम्भावे कारणमुक्तं, तदसत्, विवादेनैव विषयोपक्षेपस्य सिद्धतयाऽकांक्षोदयस्य समर्थितत्वात् । तथाऽप्याकांक्षितत्वाल्लिङ्गस्वरूपस्य तत्पक्षधर्मतायाश्च प्रतिपादनाय हेतूपनयौ वक्तव्याविति चेन्न, विकल्पानुपपत्तेः ।

तथा हि । किं येन धूमवत्त्वं पर्वतवृत्तितया अवगतं तं प्रति हेतूपनयौ वक्तव्यौ, उत विपरीतं प्रति।

आद्ये दूषयति **लिङ्गमिति**।

अनु०— **लिङ्गं तत्र विजानतः ।**

तत्र विवक्षिते स्थले । 'अवशिष्टं किमस्ती'ति पूर्वेणान्वयः ॥ लिङ्गस्वरूपतदीयपक्षधर्मताविज्ञापनाय हि हेतूपनयोपयोगः, तच्चेद्विज्ञानं परस्य स्वतस्सिद्धं तदा किं हेतूपनयाभ्यामिति भावः ।

द्वितीयमनूद्य दूषयति **यदीति**।

यदि लिङ्गमसिद्धं स्यात्कुत एवास्य मानता ॥

'तत्रे'त्यनुवर्तते । **असिद्धं** परेणाप्रमितम् । तदा **अस्य** लिङ्गस्य स्वरूपासिद्धस्य **मानतैव कुतः** । नास्तीति यावत् । दूरे वक्तव्यतेति एवशब्दार्थः ।

परि०— **व्याप्त्यनुसारेणेति** । समानासमानदेशकालादिघटिततत्तद्वस्तुनिष्ठव्याप्त्यनुरोधेन इत्यर्थः । **यावतेति** । यस्मादित्यर्थे निपातोऽयम् । व्याप्त्यादिविशिष्टस्थलधर्मतया चोपेततयेत्यर्थः । **अत एवेति** । उक्तदिशा भिन्नार्थत्वादेवेत्यर्थः । **कृतीति** । कृतकृत्य इत्यर्थः । **समर्थितत्वादिति** । एतदुक्तं भवतीत्यादिपूर्वग्रन्थे ।

चिनोति। गृहीतव्याप्तेस्तदुक्तिः स्मरणहेतुरगृहीतव्याप्तेस्तु जिज्ञासाजनिकेत्युच्यते, न तु आगम-तयोपयुज्यत इत्याशयः।

परि०— **व्याप्तिस्मृतिमदिति**। व्याप्तिस्मृतिसहितं लिङ्गदर्शनमित्यर्थः। **सामर्थ्येति**। व्याप्तिः समुचित-देशवृत्तित्वं चेति द्वयं सामर्थ्यम्। उक्तेत्यस्योत्तरेणान्वय इत्युपेत्योक्ता व्याप्तिरेवेत्यस्य व्याप्त्युक्तिरेवेत्यर्थ उक्तः। अनुमेत्यस्य परोपदेश इति। **वक्ष्यमाणत्वादिति**। 'लिङ्गोक्तावपि चैवं स्यादि'त्यत्रैवाग्रे वक्ष्यमाणत्वादित्यर्थः।

सु०— ननु च व्याप्त्युक्तिरेव परोपदेश इत्ययुक्तम्, प्रथमत एव व्याप्त्युक्तेरसङ्गतत्वात्, इत्याशङ्कां परिहरन् 'उक्ता व्याप्तिरेव से'ति प्रतिज्ञातमुपपादयति **प्रतिज्ञातेति**।

अनु०— प्रतिज्ञातार्थसिद्ध्यर्थं व्याप्तिरेव यदोदिता॥
अवशिष्टं किमत्रास्ति

प्रतिज्ञातार्थसिद्ध्यर्थम् इत्यसङ्गतेः परिहारः। तदा इत्यध्याहार्यम्। **किम्** आक्षेपे। **अत्र** वक्तव्ये।

एतदुक्तं भवति। यो हि पर्वतमग्निमन्तं प्रतिपद्यमानः, परेण निरग्निकं मन्यमानेन, 'किं पर्वतस्याग्निमत्त्वे मानमि'त्यनुयुज्यते, स यदि 'यो धूमवानसावग्निमानि'ति व्याप्तिमात्रं (परं प्रति) स्वप्रतिपन्नार्थसिद्ध्यर्थं ब्रूयात्तदा का नामासङ्गतिः, परपृष्टप्रमाणस्योपन्यस्यमान-त्वात्, किंवा (किञ्चा)परं वक्तव्यमवशिष्टं, यदर्थं शब्दान्त(रमवशिष्टं)रं वक्तव्यं स्यात्; अतो व्याप्तिवचनमेव परोपदेश इति।

परि०— यदेति श्रवणादाह **तदेतीति**। अत्रेत्यनन्तरं शेषमाह अत्र **वक्तव्यमिति**। वक्तव्ये इति पाठे तस्यैवार्थः। अनुयुज्यते पृच्छ्यते।

सु०— स्यादेतत्। व्याप्तिपक्षधर्मतोपेततया लिङ्गानुसन्धानं खल्वनुमानम्। पक्ष-धर्मतामनङ्गं मन्यमानैरपि लिङ्गस्य सत्ता तावद(वश्यम)ङ्गीकरणीया, अन्यथा व्याप्त्यङ्गीकार-व्याघातात्। सा च न अविवक्षितस्थाना, तथा सति यस्यकस्यचिद्धूमवत्त्वादिना सर्व(पर्वत)-स्याप्यग्निमत्त्वादिप्रसङ्गात्; अतो व्याप्त्यनुसारेण नियतदेशधर्मताऽप्यङ्गीकरणीयैव। व्यधिकर-णोऽपि हि कृत्तिकागत एवोदयो रोहिण्युदयासत्तिं गमयति, न तु यत्रतत्रत्यः।

ततस्तावदनेन वक्तव्यं 'यावता व्याप्तिविवक्षितस्थलधर्मतोपेततया लिङ्गस्यानुसन्धानं स्यात् तदप्याकाङ्क्षाक्रमेणाभिधातव्यमि'ति स्थिते, निराश्रयस्य प्रमाणस्याभिधातुमशक्यत्वात्

प्रमाणजिज्ञासोत्थापनाय विषयोपक्षेपरूपं 'पर्वतोऽग्निमानि'ति प्रतिज्ञावाक्यं वक्तव्यम् । ततः कस्मादिदं प्रमाणात्प्रतिपत्तव्यमित्याकाङ्क्षायां पराङ्गतापन्नलिङ्गस्वरूपमात्रप्रतिपादकं 'धूमवत्त्वादि'ति हेतुवचनम् । ततोऽस्य सामर्थ्यजिज्ञासायां व्याप्तिप्रतिपादनाय यो धूमवानसावग्निमानित्युदाहरणवाक्यम् । पक्षादिविवक्षितस्थलधर्मताप्रतिपादनार्थं धूमवांश्चायमित्युपनयः । ततः सर्वस्य बुद्ध्यारोहायैकवाक्यतामापादयितुं तस्मादग्निमानेवेति निगमनम् । अत एव प्रतिज्ञाहेतुभ्यामुपनयनिगमनयोर्गतार्थतां मन्यमाना निरस्ता भवन्ति ।

तदेवमेतावति वक्तव्ये कथं व्याप्तिमात्रमुक्त्वा कृती स्यादिति ।

उच्यते । यत्तावत्प्रतिज्ञावश्यम्भावे कारणमुक्तं, तदसत्, विवादेनैव विषयोपक्षेपस्य सिद्धतयाऽकांक्षोदयस्य समर्थितत्वात् । तथाऽप्याकांक्षितत्वाल्लिङ्गस्वरूपस्य तत्पक्षधर्मतायाश्च प्रतिपादनाय हेतूपनयौ वक्तव्याविति चेन्न, विकल्पानुपपत्तेः ।

तथा हि । किं येन धूमवत्त्वं पर्वतवृत्तितया अवगतं तं प्रति हेतूपनयौ वक्तव्यौ, उत विपरीतं प्रति ।

आद्ये दूषयति **लिङ्गमिति** ।

अनु०— **लिङ्गं तत्र विजानतः ।**

तत्र विवक्षिते स्थले । 'अवशिष्टं किमस्ती'ति पूर्वेणान्वयः ॥ लिङ्गस्वरूपतदीयपक्षधर्मताविज्ञापनाय हि हेतूपनयोपयोगः, तच्चेद्विज्ञानं परस्य स्वतस्सिद्धं तदा किं हेतूपनयाभ्यामिति भावः ।

द्वितीयमनूद्य दूषयति **यदीति** ।

यदि लिङ्गमसिद्धं स्यात्कुत एवास्य मानता ॥

'तत्रे'त्यनुवर्तते । **असिद्धं** परेणाप्रमितम् । तदा **अस्य** लिङ्गस्य स्वरूपासिद्धस्य **मानतैव कुतः** । नास्तीति यावत् । दूरे वक्तव्यतेति **एव**शब्दार्थः ।

परि०— **व्याप्त्यनुसारेणेति** । समानासमानदेशकालादिघटिततत्तद्वस्तुनिष्ठव्याप्त्यनुरोधेन इत्यर्थः । **यावतेति** । यस्मादित्यर्थे निपातोऽयम् । व्याप्त्यादिविशिष्टस्थलधर्मतया चोपेततयेत्यर्थः । **अत एवेति** । उक्तदिशा भिन्नार्थत्वादेवेत्यर्थः । **कृतीति** । कृतकृत्य इत्यर्थः । **समर्थितत्वादिति** । एतदुक्तं भवतीत्यादिपूर्वग्रन्थे ।

सु०— नन्वेवं सति व्याप्तिरपि न वक्तव्या । साऽपि यदि विदितव्याप्तिकं प्रत्युच्यते तदाऽभिधानवैयर्थ्यम्, विपरीतस्य तु व्याप्यत्वासिद्ध्या तत्प्रमाणमेव न भवति (इति) कुतो व्याप्त्यभिधानमिति तत्रापि वक्तुं शक्यत्वात् । तथा च वादिप्रतिवादिनोर्मौनमेवापतितमिति । मैवम् । उभयथाऽप्यदोषात् । व्याप्तिर्हि न स्वरूपेणोपयोगिनी, नापि ज्ञाततामात्रेण; अपि तर्हि स्मर्यमाणा । तथा च गृहीतव्याप्तिकं प्रति तत्स्मारकत्वेन, (तया) अगृहीतव्याप्तिकं प्रति तु (तदैव) तज्जिज्ञासाजनकतया व्याप्तिवचनमुपयुज्यत इत्युक्तमेव ॥ एवं तर्हि हेतूपनयावपि नानुपयुक्तौ । न हि पक्षधर्मोपेतं लिङ्गं स्वरूपेणोपयुक्तम्, नापि विदितत्वमात्रेण; किन्तु ज्ञातचरम् । स्मर्यमाणतया ज्ञायमानमपि न वृक्षादिसाधारण्येन, किन्तर्हि लिङ्गतया । तथा च विदितलिङ्गस्वरूपपक्षधर्मतां प्रति तत्स्मारकत्वेन लिङ्गतया अनुसन्धायकत्वेन इतरं प्रति तज्जिज्ञासाजनकत्वेन हेतूपनययोः सार्थक्यमेवेत्याशङ्क्याह **यदीति** ।

अनु०— **यदि स्मारकमात्रं स्यात्स्मर्तुर्नात्र प्रयोजनम् ।**

स्मारकत्वमुक्तस्य सर्वस्योपलक्षणम् । मात्रग्रहणेन प्रत्यायकत्वं व्यावर्तयति । हेत्वादिकमिति शेषः । पक्षधर्मतो(र्मो)पेतस्य लिङ्गस्येति च । स्यात् इत्यतःपरं 'तन्न यत' इत्यध्याहार्यम् । स्मर्तुः इत्युपलक्षणम् । अत्र व्याप्तिवचने, निमित्तसप्तमीयम्, हेत्वादाविति च ।

परि०— **किन्तु ज्ञातचरमिति** । लिङ्गमित्यनुषज्यते । **स्मर्यमाणतयेति** । उपयुज्यत इत्यन्वेति **लिङ्गतयेति** । पक्षधर्मतोपेततयेत्यर्थः । **विदितलिङ्गस्वरूपपक्षधर्मतामिति** बहुव्रीहिः । पुरुषं प्रतीत्यर्थः । **लिङ्गतयानुसन्धायकत्वेनेति** । व्याप्तिपक्षधर्मतावत्त्वेन ज्ञानजनकत्वेन परामर्शजनकत्वेनेति यावत् । **उक्तस्य सर्वस्येति** । न हि पक्षधर्मतोपेतमित्यादिनोक्तस्य सर्वस्येत्यर्थः । **हेत्वादिकमित्या**दिपदेनोपनयः । **इति चेति** । **शेष** इत्यनुषङ्गः । **अत्रे**त्यनुवादः । **व्याप्तिवचन** इति व्याख्या । अत्रेत्यस्यार्थान्तरमाह **हेत्वादाविति चेति** । **निमित्तसप्तमीति** ।

सु०— ततश्च व्याप्तिवचनवत् हेत्वादिकमपि पक्षधर्मतो(र्मो)पेतस्य लिङ्गस्य स्मरणानुसन्धानजिज्ञासाजनकं स्यात् इति यदि उच्यते तन्न, यतो व्याप्तिवचनेनैव तत्स्मरणादिमतस्तस्य हेत्वादिना प्रयोजनं नास्तीति योजना ।

एतदुक्तं भवति । यदि हि हेत्वादिकं वाक्यतया प्रत्यायकं स्यात् तदा सामर्थ्यचिन्तोपयुज्यते । यदा तु तत्स्मारकत्वादिनैवोपयुक्तं तदा संस्कारोद्बोधोपयुक्तं सादृश्यसम्बन्धादिकं किमप्यन्वे(प्ये)ष्टव्यम्, तद्वद्व्याप्तिवचनेऽपि समानम् । 'यो धूमवानसावग्नि-

मानि'त्यभिहिते खल्वनुमानमुद्रावित् 'अत्र धूमवत्त्वं व्याप्यमि'त्यवबुध्यत एव, । ततः तदीयपक्षधर्मतादिस्मृत्यादिमानपि कथं न भवेदिति।

परि०— तनश्चेत्यन्य इति योजनेत्यन्वयः । **अनुसन्धानेति** । परामर्शेत्यर्थः । अत्र इत्यस्य व्याप्ति-वचनपरस्य निमित्तसप्तमीत्वे लब्धार्थोक्तिः **व्याप्तिवचनेनैवेति** । स्मर्तुरित्यस्यार्थः **तत्स्मरणवत इति** । हेत्वादि-परस्यात्रेत्यस्यार्थो **हेत्वादिनेति** । आदिपदेनोपनयग्रहः । **तत्स्मारकत्वादिनैवेति** । सामर्थ्यस्मारकत्वलिङ्गतानु-सन्धायकत्वेनेत्यर्थः । **सादृश्यसम्बन्धादिकमिति** । यथा यमलादावन्यतरदृष्ट्या तत्सदृशान्यतरस्मृतिहेतुसंस्कारो-द्बोधः, हस्तिहस्तिपयोरन्यतरदृष्ट्या तत्सम्बन्धेनान्यतरस्मृतिहेतुसंस्कारोद्बोधः शब्दैकदेशोक्त्या समग्रशब्दार्थस्मृति-बीजोद्बोधः, तथेहापि सद्धेतुसादृश्यसम्बन्धादिकमेव किञ्चिदेष्टव्यमित्यर्थः।

सु०— यद्वा परोपदेशस्य पञ्चावयवतानियतिं वदन् प्रष्टव्यः, किमेतत्पञ्चावयवं वाक्य-मागमतया व्याप्तिपक्षधर्मतो(र्मो)पेतस्य लिङ्गस्य प्रत्यायकम्, उत स्मारकादिमात्रम्।

आद्ये तु स्यादे(वेदं)वं परव्युत्पादितरीत्या (वाक्यपरिमाणं) वाक्यं प्रमाणं कथञ्चित्, न चासौ युज्यते, वादिप्रतिवादिनोरितरेतरस्मिन्ननाश्वासात्, आश्वासे वा प्रतिज्ञामात्रेणार्थसिद्धौ हेत्वाद्यभिधानवैयर्थ्यात्।

द्वितीये त्वाह **यदीति**।

परोपदेशं वाक्यं यदि स्मरणादिमात्रकारणमङ्गीक्रियते तदाऽत्र व्याप्तिवचने सत्येव स्मर्तुर्व्याप्तिवचनादेव स्मरणाद्युत्पत्तेरिति यावत्।

अत्र व्याप्तिवचनातिरिक्ते शब्दे प्रयोजनं नास्तीति नासाववश्यं वक्तव्यः । दृश्यते खलु लोके पदैकदेशादितोऽपि पदार्थस्मरणादिकम्। शास्त्रेऽपि च वाक्यैकदेशप्रयोगः । 'तत्र वक्तुराप्तत्वावधारणादनुसरणं, प्रतिवादिनि तु तन्नास्ती'ति चेन्मा भूत्; न हि एतदागमतया प्रत्यायकमित्युक्तम्, अन्यथा सांव्यावहारिकः केवलव्यतिरेकिप्रयोगोऽपि नानुसरणीयः, वास्तवप्रयोगपरिमाणान्यथात्वस्योपपादितत्वात् । प्रतिवादिन्यप्यनुसरणे निग्रहस्थानोद्भावनं न स्यादिति चेत्, लौकिकशास्त्रीयसंव्यवहारातिक्रमे तदवकाशात्, अन्यथा प्रकरणाद्यापन्न-स्यासङ्कीर्तनमपि निग्रहहेतुः स्यात्, 'किं प्रकरणाद्यापन्नतयाऽयं न वदत्युत अप्रतिपन्नत्वादिने'ति सन्देहस्य प्रकृतेऽपि तुल्यत्वादिति।

परि०— हेतूपनयवैयर्थ्योक्तिपरतया व्याख्यातं पूर्वमिदानीं पञ्चावयवनियतिनिरासपरतया व्याचष्टे **यद्वेति**। स्मारकादिमात्रमित्यादिपदेनानुसन्धानजिज्ञासयोर्ग्रहः । 'त्रिपञ्चावयवामेवे'त्यादिना अग्रे नियमपक्षस्य निरस्यत्वात्

कथञ्चिदित्युक्तम् । निमित्तसप्तम्यन्तं व्याप्तिवचनपरमत्रेतिपदमित्युपेत्याह अत्र व्याप्तिवचने सत्येवेति । अत्रे-त्यस्यार्थान्तरम् अत्र व्याप्तिवचनातिरिक्ते शब्द इति । फलितमाह नासावित्यादि । पदैकदेशादितोऽपीति । अपिपदात् किमुत व्याप्तिवचनेनेति सूचयति प्रयोग इति । दृश्यत इत्यनुषङ्गः । प्रवृत्तिसामर्थ्यात् अर्थवत् प्रमाणम् । 'आम्नायस्य क्रियार्थत्वादानर्थक्यमतदर्थानाम्' । ईक्षतेर्नाशब्दं' इत्यादौ महावाक्यैकदेशप्रयोगः, शास्त्रेऽपि दृश्यत इत्यर्थः । शङ्कते तत्रेति । अनुसरणं पदार्थस्मरणानुकूलसमग्रपदाद्यनुसन्धानानुसरणमित्यर्थः । इत्युक्तमिति । यद्वेत्यादिपूर्वग्रन्थे । तथा च लोके शास्त्रे च संव्यवहारसिद्धस्य प्रतिवादिवाक्येऽप्यनुसरणं कार्यमेवेति भावः । अन्य-थेति । पञ्चावयवरूपक्लृप्तमहावाक्यपरिमाणाभावमात्रेण प्रतिवादिवाक्ये सांव्यवहारिकस्याप्यननुसरण इत्यर्थः । उपपादितत्वादिति । 'व्याप्तिरेव तु सा स्मृते'त्यस्य तृतीयव्याख्यानावतारिकायामिति भावः । नन्वेवं प्रतिवाद्युक्तवाक्ये न्यूनरूपनिग्रहस्थानोद्भावनायोगः । तथा च तस्य परिगणनमेवायुक्तमुद्भावनस्थलाभावादित्याशङ्क्य निराह प्रतिवादि-न्यपीति । ननु तत्त्वाप्रतिपत्तिलिङ्गस्यैव निग्रहस्थानत्वात् तत्त्वा(त्रा)प्रतिपत्त्या अयं न वक्तीत्यनिर्णयेन सन्देहात्र न्यूनोद्भावनमित्यतः समः समाधिरित्याह किमिति । अप्रतिपन्नत्वादिना अज्ञानविपरीतज्ञानादिनेत्यर्थः ।

सु०— अपर आह । प्रमेयावधारणार्थं हि प्रमाणोपन्यासः । प्रमेयावधारणं च निर्वि-वादा तत्प्रतीतिः । न च सा प्रमाणस्वरूपमात्रोपदर्शने(न) भवति । किन्नाम तदाभासोद्धारे-णापि । अन्यथा तत्प्रामाण्यस्यैवानवस्थानात् ॥ तथा च प्रतिज्ञावाक्येन विषयमुपक्षिप्य तत्र, हेतुना प्रमाणस्वरूपमुपदर्श्य तस्य, उदाहरणवाक्येन विरुद्धानध्यवसितानैकान्तिकत्वनिरासः क्रियते; उपनयेनासिद्धिरपास्यते; निगमनेनापि हेत्वनुवादेन 'तस्मादेव नान्यस्मादि'ति सिद्ध-साधनताऽपक्षिप्यते, साध्यानुवादेन (तु) अग्निमानेव न तु निरग्निक इति बाधप्रतिपक्षप्रतिक्षेपः क्रियते ॥ तदेवं विधूतविवादसाध्यप्रतिपत्तये पञ्चावयववाक्यमावश्यकमिति ।

तदयुक्तम् । एवं वदता हि(ऽपि) यावता विवादावसानं तावान् परोपदेश इत्युक्तं स्यात् । तथा च 'पञ्चावयवं वाक्यं परोपदेश' इत्ययुक्तम्, पञ्चावयवोक्तावपि विवादावसितेरभावात्; किन्तु 'आकथापरिसमाप्तेः परोपदेश' इति वक्तव्यमित्याशयवानाह नेति ।

अनु०— न पञ्चावयवोक्तौ च विवादावसितिर्भवेत् ॥

विवादावसितिः विवादावसानोपेता साध्यप्रतीतिः ।

परि०— प्रकारान्तरेण पञ्चावयव्या उपयोगमाशङ्क्य तन्निरासकतया मूलमवतारयति अपर आहेति । विरुद्धेत्यादि । साध्याभावमात्रसम्बन्ध-साध्यतदभावोभयसम्बन्धाभाव-साध्यतदभावोभयसम्बन्धरूपाणां विरुद्ध-त्वादीनां त्रयाणां, साध्येनैव सम्बद्धो हेतुरित्यर्थपरोदाहरणेन निरासप्रतीतेरिति भावः । विधूतविवादेति प्रतिपत्ते-र्विशेषणम् । मूले चशब्दोऽप्यर्थ इति भावेनोक्तं पञ्चावयवोक्तावपीति । आ कथापरिसमाप्तेरिति । आ कडारादेका

संज्ञेत्यादाविव आ समाप्तादिनाऽयं निर्देशः। तेन आ कथापरिसमाप्तीति स्यादिति नाशङ्क्यम्। उक्तं ह्याद्याध्यायान्त्यपादे मञ्जर्यां 'आङ्मर्यादाभिविध्योरिति समासस्य विकल्पितत्वात् आ कडारादिति निर्देशः। समासे सति आ कडारम् इति स्यादि'ति।

सु०— नन्वेतदयुक्तम्, उदाहरणाद्यवयवत्रयेणाभासोद्धारस्य कृतत्वात्, निरस्तसमस्ताभासप्रमाणोपन्यासेऽपि विवादानवसाने सर्व(दाऽ)थाऽपि तत्प्रसङ्गादित्यत आह **दृष्टान्तेति।**

अनु०— **दृष्टान्तादिषु चैवं स्यात्साधनं पुनरेव तु।**

दृष्टान्तपदेनोदाहरणार्थमुपलक्षयति । आदिपदेनोपनयनिगमनार्थग्रहणम् । विषयसप्तमीयम्। एवं यथा प्र(तिज्ञा)तीतार्थे। साधनं वक्तव्यमिति शेषः। स्यादेव इति सम्बन्धः। तुशब्दो यस्मादित्यर्थे।

अयमर्थः। सत्यमुद्धृताभासात्प्रमाणात्प्रमेयावधारणं भवतीति। किन्तु पञ्चभिरप्यवयवैस्तादृशप्रमाणप्रतीतिरेव न भवति इति ब्रूमः, आभासोद्धारपरोदाहरणाद्यर्थविप्रतिपत्तौ तत्साधनस्यापि वक्तव्यत्वात्। न च तत्र विप्रतिपत्तिर्न कर्तव्या, नापि वाङ्मात्रेण तन्निवृत्तिः; प्रतिज्ञार्थसमानयोगक्षेमत्वात्। न चोदाहरणादिष्वेव सर्वशङ्कोद्धारकारणमस्ति, अनुपलम्भात्; पञ्चावयवप्रयोग एव कथामुद्रणापातात्। अतः प्रमेयनिर्णयावधित्वेऽनुमानप्रयोगस्य न पञ्चावयवत्वनियमो युज्यते, अपि तु कथापरिसमाप्त्यवधिकत्वमेवाङ्गीकार्यमिति।

परि०— उदाहरणादिष्विति वक्तव्यं कथं दृष्टान्तादिष्वित्युक्तिरित्यत आह **उदाहरणार्थमिति**। यो धूमवानसावग्निमान् यथा महानस इति वाक्यस्य योऽर्थः स सर्वोऽपि ग्राह्य इत्यर्थः। एवमित्यनुवादः, यथा प्रतिज्ञार्थ इति व्याख्या। साधनमित्यनुवादेन शेषमाह **वक्तव्यमिति शेष इति**। एवम्पदप्रयोगतात्पर्यमाह **प्रतिज्ञार्थेति**।

सु०— सत्यं निःशेषतो विवादनिवृत्तिर्न पञ्चावयवप्रयोगेऽपि भवतीति, तथापि अवान्तराकाङ्क्षानिवर्तकत्वेन पञ्चावयवमेव अवान्तरवाक्यं परिसमाप्यत; इत्यत आह **लिङ्गेति**।

अनु०— **लिङ्गोक्तावपि चैवं स्यादनुमावसितिर्ध्रुवा॥**

चः हेत्वर्थे। अनुमा इति तत्सम्बन्धिवाक्यमुपलक्ष्यते।

एवं सति 'किमत्र प्रमाणमि'त्यवान्तराकाङ्क्षानिवृत्तिहेतौ 'धूमवत्त्वमि'ति लिङ्गोक्तौ कृतायामपि अवान्तरवाक्यपर्यवसानमवश्यं भवतीति तन्मात्रमेव वाक्यमङ्गीकरणीयम्, न तु पञ्चावयवत्वनियतिरिति।

परि०— शङ्कते **सत्यमिति** । **अवान्तरेति** । व्याप्त्यादिरूपसामर्थ्याद्याकाङ्क्षानिवर्तकत्वेन वा विरुद्ध-त्वाद्याभासविविक्तत्वरूपाकाङ्क्षानिवर्तकत्वेन वेत्यर्थः । सतीतिपदमध्याहृत्य विशिष्टमनुवदति **एवं सतीति** । अवान्तराकाङ्क्षानिवर्तकत्वेनावान्तरवाक्यं परिसमाप्यत इत्युच्यमाने सतीत्यर्थः । भवतीतीतिशब्दो हेत्वर्थः । तेन चो हेत्वर्थ इत्युक्तं विवृतं ध्येयम् ।

सु०— यदुक्तं 'स्मरणादिमात्रहेतुत्वेन वाक्यस्योपयोगस्तच्च व्याप्तिवचनमात्रेण भवतीति व्याप्तिरेव वक्तव्ये'ति तदयुक्तम्, तथा सति लिङ्गमात्रवचनस्यापि प्रयोक्तव्यत्वा-पातात्, सम्भवति हि तस्यापि व्याप्तिपक्षधर्मतास्मरणादिहेतुत्वम्(ता); इत्युक्ताभिप्रायमजा-नानस्य चोद्यं वा परिहरति **लिङ्गेति** । यथा व्याप्त्युक्तावेवं लिङ्गोक्तावप्यनुमावसितिर्ध्रुवा स्यात् । इष्टापादनमेतदित्यर्थः । **चशब्दः** 'प्रतिज्ञाहेतुगर्भैवे'त्याद्युक्तपक्षान्तरसमुच्चये । न चैवं सति व्याप्तिरेवेत्यवधारणानुपपत्तिः, येन येन प्रकारेण व्याप्त्यादिस्मरणादिकं भवति, यश्च सांव्याव-हारिकः, तं तमुपादाय नियमनिराकरणस्य तत्रेष्टत्वात् इत्यभिसन्धिः ।

एतेन प्रतिज्ञाहेतुभ्यामुपनयनिगमनयोर्गतार्थताऽपि समर्थिता वेदितव्येति ।

परि०— **यदुक्तमिति** । यदि स्मारकमात्रमित्यत्रेति भावः । आदिपदेन लिङ्गतानुसन्धानजिज्ञासयोर्ग्रहः । **उक्ताभिप्रायमजानानस्येति** । यदि स्मारकमात्रमित्यर्धस्य द्वितीयव्याख्यायामेतदुक्तं भवतीत्यादिग्रन्थे संस्कारो-द्बोधोपयुक्तं सादृश्यसम्बन्धादिकं किमप्येष्टव्यम् । तद्वच्याप्तिवचनेऽपि समानमित्यादिना यावता स्मृतिर्भवति तावदेव वाच्यमित्युक्ताभिप्रायमजानानस्येत्यर्थः । **प्रतिज्ञेति** । 'प्रतिज्ञा हेतुगर्भैव हेतुर्दृष्टान्तरूपिका । तथोपनयरूपा च परा निगमनात्मिके'ति तत्त्वनिर्णयाद्युक्तपक्षान्तरेत्यर्थः । **इत्यभिसन्धिरिति** । अत एव एवशब्दो नियमनिराकरणपर इति प्रागेवास्माभिर्व्याख्यातमिति भावः ॥ **इत्यनुमानलक्षणादिनिरूपणम्** ॥

सु०— निर्दोषतामन्तर्भाव्य 'युक्तिरनुमे'त्युक्तम् । दोषपरिज्ञान एव तद्वियुक्ता युक्तिः सुज्ञानेत्यतो युक्तिदोषो निरूपणीयः । धूमादेरग्न्यादिप्रमितिजनकत्वेऽपि, यन्निमित्तं कश्चिदर्थः अर्थान्तरज्ञानं न जनयति, संशयविपर्ययौ वा करोति, स युक्तिदोषः । स द्विविधः साक्षात् वाचनिकश्च ।

परि०— निर्दोषयुक्तिरनुमेत्यनुक्तेर्विरोधादिदोषोक्तेरसङ्गतिनिरासायोक्तम् । **निर्दोषतामन्तर्भाव्येति** । तथैव प्राग्व्याख्यानादिति भावः । दोषसामान्यलक्षणं तावदाह **धूमादेरिति** । **जनकत्वेऽपि** जननशक्तिमत्त्वेऽपीत्यर्थः । धूमादेरिति प्रकृताप्रकृताभिप्रायेण । **कश्चिदर्थो** लिङ्गादिः । ज्ञानजननशक्तिमतः करणस्य ज्ञानरूपफलोपधानप्रतिबन्धकं वा सहजशक्तिं प्रतिबध्य विपरीतज्ञानजननशक्त्याधायकं वा यत् स दोष इत्यर्थः ।

सु०— तत्राद्यं विभागेनोद्दिशति **विरोध इति।**

अनु०— विरोधोऽसङ्गतिश्चैव साक्षाद्युक्तेस्तु दूषणम्।

प्रायेणानुमानदोषो(ा) विरोध एवान्तर्भव(न्तीति) प्राधान्यात्प्रथमं तदुद्देशः। एव इति परपरिसङ्ख्यातमाधिक्यं निराकरोति; दोषाणां सतामत्रैवान्तर्भावात्, अनन्तर्भूतानां च दोषत्व-निरासात्। **साक्षादिति।** वचनोपधानेन विना अर्थनिष्ठम् (उक्तं)(उक्त)युक्तेः सामर्थ्यम्। **दूषणं तु** इति तुशब्दसम्बन्धः, **साक्षात्तु** इति वा। **युक्तेः** युक्तित्वाभिमतस्यार्थस्य।

परि०— सिद्धसाधनत्वादेरसङ्गतावन्तर्भावस्य प्रतिज्ञार्थविरुद्धतेत्यादिव्याख्यावसरे वक्ष्यमाणत्वात् प्रायेणेत्युक्तम्। **दोषाणां सतामिति।** सव्यभिचारादीनाम्। **अनन्तर्भूतानामिति।** आश्रयासिद्धिव्यधिकरणा-सिद्ध्यादीनामित्यर्थः। **उक्तेति।** 'व्याप्तिरेव तु सा स्मृते'त्यत्र या युक्तिर्व्याप्तिरूपोक्ता तस्याः यद्व्याप्तिरूपं समुचित-देशवृत्तित्वरूपं सामर्थ्यं तद्दूषणं तु तद्विरोधिरूपं त्वित्यर्थः। उक्तं युक्तेः सामर्थ्यमिति पाठः। एतच्च दूषणं त्विति तुशब्दव्यावर्त्यकथनमिति ज्ञेयम्। व्याघातनिरासायाह **युक्तेर्युक्तित्वाभिमतस्येति।**

सु०— 'साधनाभिमतस्यार्थस्य साध्याभिमतेनार्थेन सम्भावितप्रतीतिकस्यापि साध्यसाधनभावस्य बाधलक्षणमयोग्यत्वं विरोध' इति शिष्यैरेवोह्यताम् इत्याशयवान् असङ्गतिं निरूपयति **प्रतिज्ञायामिति।**

अनु०— प्रतिज्ञायामसम्बन्धो युक्तेरुक्ता ह्यसङ्गतिः॥

प्रतिज्ञापदेन तदर्थो लक्ष्यते। विषयसप्तमीयम्। **असम्बन्धः** अत्र आकाङ्क्षालक्षण-सम्बन्धविरहः। अत्रापि **युक्तेः** इति गौणो निर्देशः। असम्बन्धोऽसङ्गतिरिति पर्यायावित्यतो व्यवहारसाध्यतासूचनाय **उक्ता** इत्युक्तम्। विरोधासङ्गतिस्वरूपस्य स्फुटत्वात् अन्यैरुप-दर्शितत्वाच्च किमत्रोदाहरणोपदर्शनेनेति **हि**शब्देनाह।

परि०— असम्भावितसाध्यसाधनभावे मेरुमन्दरादौ साध्यसाधनभावबाधलक्षणायोग्यत्वभावात् अति-व्याप्तिनिरासाय **सम्भावितेत्यादि**। अत एव योग्यताभावो विरोध इति पद्धत्याद्युक्तं विवृतं बोध्यम्। **तदर्थ इति।** साध्यधर्मविशिष्टधर्मिरूपोऽर्थ इत्यर्थः। **गौण इति।** युक्तित्वाभिमतपरोऽयं युक्तिशब्द इत्यर्थः। **अन्यैरिति।** तार्किकैः प्रदर्शितासिद्ध्याद्युदाहरणानामस्माकम(?सङ्गत्या)विरोधादिति भावः।

सु०— ननु कथं द्वे एवानुमानदूषणे, परपरिगणितानामसिद्धत्वादीनां बहूनां सत्त्वा-दित्यतस्तेषामत्रान्तर्भावं विभावयितुं विरोधविभागमाह **विरोधोऽपीति।**

अनु०— विरोधोऽपि त्रिधैव स्यात्

सामान्यविभागेन सह विशेषविभागस्य समुच्चये **अपि**शब्दः । असङ्गतिरप्यनेकविधेति वा, त्रिधैव न त्वेकविधैव येनासिद्ध्यादीनामन्तर्भावो दुर्घटः स्यात्, यद्वा यावन्तोऽनुमाना-भासाः परपरिगणितास्तावद्भेदतां नि(राकर्तु)वर्तयितुम् **एव**शब्दः, सर्वेषामत्रैवान्तर्भावात्।

त्रैविध्यं दर्शयति **प्रतिज्ञार्थेति** ।

अनु०— प्रतिज्ञार्थविरुद्धता ।

लिङ्गराहित्यमव्याप्तिः

साध्यधर्मविशिष्टो धर्मी **प्रतिज्ञार्थः**, तस्य प्रतिस्पर्धिसद्भावो **विरुद्धता** । यत्रार्थे लिङ्गप्रमितिः साध्यसिद्ध्युपयोगिनी तत्र तदभावो **लिङ्गराहित्यम्** । व्याप्तेरभावः **अव्याप्तिः** । इतिशब्दोऽध्याहार्यः ।

परि०— **अनेकधेति** । ते च प्रकाराः पद्धत्यां प्रतिज्ञाहेतुदृष्टान्तसम्बन्धभेदेनेति लक्षणटीकायां चेत्यादि-ग्रन्थेन व्यक्ता इति भावः । **अन्तर्भावादिति** । स च पद्धतिलक्षणटीकयोर्व्यक्तः । **प्रतिस्पर्धेति** । अभावावेदक इत्यर्थः । **यत्रेति** । स्वोचितस्थले पक्षे तदन्यत्र चेत्यर्थः । **व्याप्तेरिति** । प्रागुक्ताविनाभावरूपाया इत्यर्थः । **अध्याहार्य इति** । अव्याप्तिरितीत्यध्याहार्यः । अन्यथा प्रत्येकं त्रैविध्यधीः स्यादिति भावः ।

सु०— साध्यसाधनभावसम्बन्धयोग्यताविरहो हि साध्यसाधनाभिमतयोस्तद्भावा-सम्भवे भवति । न च साधनस्य तद्भावेऽपि विरुद्धस्य साध्यता सम्भवति, निशितत्वेऽपि परशोराकाशस्य छेद्यताभावात् । नापि साध्यस्य तथात्वसम्भवेऽप्यसमर्थस्य साधनतोप-पद्यते, छेद्यत्वेऽपि काष्ठस्य कुण्ठकुठारस्य छेदन(क)त्वाभावात् । अतः प्रतिज्ञार्थविरुद्धतादीनां युक्तं विरोधित्वम् ।

परि०— प्रतिज्ञार्थविरोधादीनां प्रागुक्तविरोधलक्षणाक्रान्तत्वेन विरोधत्वं व्यनक्ति **साध्येत्यादिना** । साध्यसाधनभावरूपसम्बन्धेत्यर्थः । **तद्भावेऽपि** साधनताभावेऽपि । **विरुद्धस्य** साध्यत्वान्वययोग्यताविरहस्ये-त्यर्थः । प्रतिज्ञार्थविरोधस्य विरोधत्वमुपपाद्यासिद्ध्यव्याप्त्योरपि विरोधत्वं व्यनक्ति **नापीति** । **असमर्थस्य** व्याप्ति-समुचितदेशस्थत्वरूपसामर्थ्यहीनस्येत्यर्थः । यद्वा प्रतिज्ञार्थविरोधहेतुविरोधयोरन्यतरेणान्यतरस्य सङ्ग्रहः किं न स्यात् किं पार्थक्येनेत्यतः पृथग्भावमुपपादयति **साध्येत्यादिना** । विवृतमेतत् तर्कताण्डवे बाधादेर्व्यभिचारासाङ्कर्यवादे हेतुदोषत्वनिरासवादे च । **प्रतिज्ञार्थविरुद्धतादीनामिति** । बहुवचनं तद्गुणसंविज्ञानबहुव्री(हिणोपा)हावुपात्तेन सह असिद्ध्यव्याप्त्योर्बहुत्वाद्वा असिद्ध्यव्याप्त्योरवान्तरभेदबहुत्वाभिप्रायेण वेति ध्येयम् ।

सु०— अस्तु लिङ्गराहित्याव्याप्त्योर्युक्तिदोषत्वम्; प्रतिज्ञार्थविरुद्धता तु कथं तद्दोषः, साध्यसम्बन्धित्वादिति चेन्न; साध्याभिमतस्य तद्भावासम्भवे साधनाभिमतस्य अविषयवृत्तित्वात्।

नन्वेवं सति सिद्धसाधनताऽपि विरोध एव स्यात्, न हि सिद्धस्य साध्यता सम्भवति। न चास्त्विति वाच्यम्, उक्तप्रकारत्रयानन्तर्भावात्, सिद्धसाधकोऽसङ्गत इति स्ववचनविरोधाच्चेति। मैवम्; सति साकाङ्क्षत्वेऽन्वयायोग्यत्वं विरोधः, न च सिद्धसाधनस्य साकाङ्क्षता अस्तीति नासौ विरोधेऽन्तर्भवति।

परि०— **अविषयवृत्तित्वादिति**। नन्वेवं प्रतिज्ञार्थविरोधस्य हेतुदोषत्वोक्तौ 'स्ववाक्येन विरोधेऽपि नैव साधकतां व्रजेदि'त्यत्र 'बाधादेर्विषयदोषत्वमेव न हेतुदोषत्वमि'ति वक्ष्यमाणविरोधः, 'प्रमाणविरुद्धार्थप्रतिज्ञा प्रतिज्ञाविरोध' इति प्रमाणलक्षणादिविरोध इति चेन्न। 'प्रतिज्ञार्थविरोधस्य हेतुदोषत्वोक्तिर्बाधादिनैव दूषिते विषये प्रवर्तमानस्य हेतोरप्यविषयवृत्तित्वं नाम दोषोऽस्तीत्यभिप्रेत्यैव न तु बाधादिर्न विषयदोष इती'ति ग्रन्थेनैतदभिप्रायस्य निर्णीतत्वादिति। **स्ववचनेति**। प्रमाणलक्षणवचनविरोधादित्यर्थः।

सु०— ननु चान्यत्र त्रिविधो विरोध इत्यादिना लिङ्गराहित्याव्याप्त्योरेकतामुपादाय साध्यस्य साधनस्य वाऽननुगमो दृष्टान्तविरोधस्तृतीयतया परिगृहीतः, अत्रापि साध्यसाधनवैकल्यं दृष्टान्तस्येति वक्ष्यति; तत्कथमेतत्। न चात्रापि तदध्याहारेण तथैव व्याख्यानं युक्तम्, दृष्टान्तदोषस्यानुमानदोषताऽनुपपत्तेः, न हि दृष्टान्तोऽनुमानम्। तथापि अनुमानाङ्गव्याप्तिदूषकतयाऽनुमानदोषत्वमस्तु, दृष्टान्तस्य साध्यवैकल्ये साधनस्य साध्यपरित्यागात्, साधनवैकल्ये तु व्याप्तेरनुपदर्शनादिति चेन्न; तथा सत्यव्याप्त्यैव सङ्गृहीतत्वेन तृतीयत्वानुपपत्तेरिति। उच्यते। स्वार्थानुमाने हि दृष्टव्याप्तिकस्य लिङ्गस्य विवक्षितस्थले सिद्धिमात्रेण साध्यप्रमितिरुत्पद्यत इति तत्परिपन्थिनां दोषत्वमभिप्रेत्य प्रतिज्ञार्थविरुद्धतालिङ्गराहित्याव्याप्तीनामत्र ग्रहणम्, परार्थानुमाने(प्य)त्वव्याप्त्यौपयिकस्यापि दृष्टान्तदोषस्य तदाश्रयतया प्रतीतत्वेन तथैवोद्भावनीयताज्ञापनाय तेन सह त्रिविधत्वमन्यत्रोक्तमिति न विरोधः।

परि०— **अन्यत्रेति**। प्रमाणलक्षण इत्यर्थः। **वक्ष्यतीति**। भक्तिपादे। व्याप्तिदूषकतां व्यनक्ति **दृष्टान्तस्येति**। दृष्टान्तविरोधस्य पृथक्त्वेऽपीहान्युक्त्यन्यत्रोक्ती स्वार्थपरार्थानुमानाभिप्राये इति भावेन समाधत्ते **उच्यत इति**। **सिद्धमात्रेण** प्रमितिमात्रेण। **तेन सहेति**। प्रतिज्ञाविरोधादिना सहेत्यर्थः।

सु०— यद्वा साध्यसाधनोभयाश्रयहीनसाध्यसाधनोभयाव्यावृत्ताश्रयहीनानष्टौ दृष्टान्तदोषानेके भाषन्ते, तन्निरासाय दृष्टान्तदोषस्य पृथगुपादानम्। तथा हि। उभयविकल-

स्तावन्न परिसङ्ख्येयः, अन्यतरवैकल्येनैव (दृष्टान्त)दुष्टतासिद्धावाधिक्यप्रसङ्गात्, अन्यथैकैक-विकलपरिसङ्ख्यानानुपपत्तेः। कथं तर्ह्यन्वयव्यतिरेकीति चेत्, न कथञ्चिदित्युक्तमेव। साध्याद्यव्यावृत्तिस्तु दृष्टान्तस्य गुण एव न दोषः। सतो हि सता व्याप्तिं प्रदर्शयितुं दृष्टान्तोऽन्वेष्टव्यः। वैधर्म्यदृष्टान्तस्यायं दोष इति चेत्स एव किमर्थः। व्यतिरेकव्याप्तिबोधायेति चेन्न, तस्याः साक्षादनुपयोगात्, पारम्पर्येणोपयोगे तु साधर्म्यदृष्टान्त एवासाविति किं पृथगुपादानेन। उभयाव्यावृत्तश्चाधिक्यान्नि(क्यनि)रस्तः। आश्रयहीनस्त्वाश्रयासिद्धिसमानयोगक्षेम इति द्वावेव दृष्टान्तदोषौ। असार्वत्रिकश्च दृष्टान्तदोषः, न हि सर्वत्र दृष्टान्त एव व्याप्तिरुपदर्शनीयेत्यस्ति नियमः, आनुमानिकागमिकव्याप्तेस्तदनपेक्षणात्।

परि०— उक्तदिशा दृष्टान्तविरोधस्याव्याप्त्यैव सङ्गृहीतत्वादत्रानुक्तिः। अन्यत्रोक्तिस्तु परमतनिरासाभिप्रायेणेति भावेनाह **यद्वेति**। हीनशब्दः साध्यहीनसाधनहीनउभयहीनाश्रयहीनेति प्रत्येकमन्वेति। एवमग्रेऽव्यावृत्तशब्दोऽपि साध्याव्यावृत्तेत्यादिरूपेणान्वेति। **अन्यथेति**। एकैकेन दुष्टत्वासिद्धावित्यर्थः। **कथं तर्हीति**। आधिक्यप्रसङ्गेनोभयवैकल्यस्यासङ्ख्येयत्वे व्यतिरेकस्याप्याधिक्येनान्वयव्यतिरेक्यपि न स्यादित्यर्थः। **उक्तमेवेति**। 'व्याप्तिरेव तु सा स्मृते'त्यत्रत्यतुशब्दव्याख्यावसरे उक्तमित्यर्थः। साधर्म्यदृष्टान्ताभिप्रायेण दूषयति **साध्यादीति**। **पारम्पर्येणेति**। प्रागुक्तदिशाऽन्वयव्याप्तिसाधनद्वारेणेत्यर्थः। **साधर्म्येति**। यदभावो यदभावव्यापकः, स तद्व्याप्यो, यथा धूमो वह्नेः इति साधर्म्यदृष्टान्त एवेत्यर्थः। **समानेति**। भक्तिपादे वक्ष्यमाणदिशा आश्रयासिद्धेर्यथा न दोषत्वं तथाऽस्यापि न दोषत्वमिति भावः। **द्वावेवेति**। यत्तु साध्यस्य साधनस्य वाऽननुगमो दृष्टान्तविरोध इति लक्षणटीकायामुभयोरिति ग्राह्यमिति वाक्यं तत्रोभयवैकल्यस्थलेऽपि अन्यतरवैकल्येन दोषत्वमस्तीत्यभिप्रेत्येति तर्कताण्डव एव व्याख्यातम्। अत्रानुक्तौ बीजान्तरमाह **असार्वत्रिकश्चेति**। न केवलमव्याप्त्या सङ्गृहीतत्वादत्रानुक्तिरपि तु असार्वत्रिकत्वाच्चानुक्तिरिति भावः। **तदनपेक्षणादिति**। अनुमानादिनैवावगतव्याप्तिके, यत्र प्राणादिमत्त्वं तत्र सात्मकत्वमित्यत्र, यो ब्राह्मणस्स न हन्तव्य इत्यत्र च यथा अमुक इति दृष्टान्ताभावेन तदनपेक्षणादित्यर्थः।

सु०— स्यादेतत्। प्रतिज्ञार्थविरुद्धतया हि कालातीतप्रकरणसमौ सङ्गृहीतौ। लिङ्गराहित्यमित्यसिद्धिः। अव्याप्तिश्च त्रिविधा भवति; साधनस्य साध्येन सम्बन्धाभावः, सत्यपि सम्बन्धे तदभावेनापि सम्बन्धः, साध्याभावव्या(प्त)प्यता चेति। तदेतत्त्रयं क्रमेण अनध्यवसितानैकान्तिकविरुद्धसंज्ञां लभते। तथा च परनिरूपितप्रस्तारस्य समसनमेवानेन कृतं स्यात्, न चानेन किमपि प्रयोजनम्, अन्यथा पुरुषमतिवैश्वरूप्येण प्रक्रियान्तरस्यापि सावकाशत्वात्। न च ब्रह्मतर्कादितर्कशास्त्रमनुसृत्येत्थं व्युत्पादनमिति वाच्यम्, प्रयोजनाभावेऽन्धपरम्परापत्तेरिति।

उच्यते । अस्ति प्रक्रियान्तरकरणस्य प्रयोजनम् । तथा हि । प्रतिज्ञार्थविरुद्धतया हि स्ववाक्यविरोधस्यापि सङ्ग्रहं वक्ष्यति । न च कालातीतत्वादिना स लभ्यते । अपि च व्यवहारोऽपि प्रतिज्ञार्थविरुद्धतयोपपद्यते, न कालातीतत्वादिना; वैयर्थ्यप्रसङ्गात् । असाधकमिदं कालातीतत्वात्, सत्प्रतिपक्षत्वादित्यस्य प्रबलसमबलप्रमाणविरुद्धत्वादित्यर्थः । न चात्र विशेषणस्य किमपि प्रयोजनमस्ति, हीनबलस्य प्रमाणपदेनैव निरस्तत्वात् । प्रमाणतदाभासाविवेक एव हि प्रमाणशब्दप्रयोगो न त्वप्रामाण्यनिश्चये । अहीनबलतया वा विशेषणे सम्भवति तदवान्तरभेदोपादानं निरर्थकमेव । तथा चैकमेवेदं दूषणं स्यात् । लिङ्गराहित्यग्रहणेन चादूषणानामपि दूषणतया परपरिगणितानामाश्रयव्यधिकरणसाध्यान्यथासिद्धीनां निरासो लभ्यते, अन्यथासिद्धेर्दूषणत्वेऽपि प्रकारान्तरस्य वक्ष्यमाणत्वात् ।

परि०— युक्तिदोषाणां रीत्यन्तरेण निरूपणस्य वैयर्थ्यमाशङ्क्य समाधत्ते **स्यादेतदित्यादिना न स्वीयव्यवहारविरोध इत्यन्तेन** । **प्रस्तारस्य** विस्तरस्य । **समसनं** सङ्क्षेपः । **वक्ष्यतीति** 'स्ववाक्येन विरोधेऽपी'त्युत्तरवाक्य इति भावः । **व्यवहारोऽपीति** । परं प्रत्युद्भावनादिरूपव्यवहारोऽपीत्यर्थः । **विशेषणस्य** प्रबलेतिविशेषणस्य । हीनबलं व्यावर्त्यमित्यत आह **हीनेति** । ननु प्रतिपक्षहेत्वोरन्यतरस्याप्रमाणत्वेऽपि यथा प्रमाणपदव्यवहारः तथा हीनबलस्य वस्तुतोऽप्रमाणत्वेऽपि प्रमाणपदव्यवहारविषयत्वात् कथं तस्य प्रमाणपदेन निरास इत्यतो नास्त्येव तत्र प्रमाणपदव्यवहारो निश्चिताप्रामाण्यकत्वादिति भावेनाह **प्रमाणतदाभासेति** । **निरास इति** । तन्निरासप्रकारश्च भक्तिपादे 'आश्रयव्याश्रयासिद्धी' इत्यादिना व्यक्तः । **प्रकारान्तरस्येति** । विशेषणवैयर्थ्यमित्यत्र विशेषणासिद्धितुल्यन्यायेन अव्याप्तौ वा आधिक्यं वान्तर्भावस्य वक्ष्यमाणत्वात् भक्तिपादे ।

सु०— अनध्यवसितत्वादिभेदोऽपि किं व्याप्त्यभावे सम्भवतीत्येतावता परिसङ्ख्येयो, व्यवहारोपयोगित्वाद्वा । नाद्यः, व्यर्थव्युत्पादनस्यातिप्रसङ्गित्वात् । न द्वितीयः, वैयर्थ्यप्रसक्तेः । 'नेदं साधकमनैकान्तिकत्वादि'त्यस्य हि सपक्षवृत्तित्वे सति विपक्षवृत्तित्वादित्यर्थः, न चात्र विशेषणव्यवच्छेद्यं किञ्चिदस्ति । एवं विरुद्धत्वादित्यस्य सपक्षावृत्तित्वे सति विपक्षवृत्तित्वादित्यर्थः, तथा च वैयर्थ्यमेव । साध्यविपर्ययव्याप्यत्वादित्यत्रापि सम्बन्धमात्रेण कृतार्थत्वे व्याप्तिग्रहणं व्यर्थमेव ।

एवमवान्तरभेदव्युत्पादनमपि निरस्तम् ।

शिष्यमतिवैशद्याय व्युत्पादनं त्वनुमतमेवेति न स्वीयव्यवहारविरोध इति ।

विरोधवदसङ्गतेरपि प्रभेदाः स्वयमेवोहनीयाः ।

परि०— व्याप्त्यभाव इति । अव्याप्तिरूपहेतुदोषे वैयर्थ्यमेव व्यनक्ति **नेदमित्यादिना** । **एवमवान्तर-भेदव्युत्पादनमपीति** । परोक्तहेत्वाभासावान्तरभेदाः प्रमाणलक्षणटीकायां व्यक्ताः । **स्वीयेति** । यद्यपि स्वशब्दस्य द्वारादिषु पठितत्वात् स्वशब्दात् तस्येदमित्यणप्रत्यये द्वारादीनां चेति वकारात्पूर्वमैजागमे सति सौवेति भाव्यम् । तथापि स्वस्मै हितमिति हितार्थे प्राक्क्रीताच्छ इति छप्रत्ययोऽयं ध्येयः । चतुर्थस्य द्वितीयपादे गर्हादिभ्यश्चेत्यत्र दुर्घटवृत्तौ तथैवोक्तेः । **ऊहनीया इति** । सिद्धसाधनत्वादिरूपा प्रतिज्ञार्थासङ्गतिर्लिङ्गासङ्गतिरित्यादिरूपेणेति भावः ।

सु०— एवं साक्षाद्युक्तिदोषमभिधाय वाचनिक(दोष)माह न्यूनेति ।

अनु०— न्यूनाधिक्ये तु वाचिके ॥

न्यूनशब्दो भावप्रधानः । 'युक्तेर्दूषणमि'ति प्रकृतमनुवर्तते । अवश्यवक्तव्यापरिपूर्तिः **न्यूनत्वम्** । कृतकार्यत्वम् **आधिक्यम्** । वचनदोषात्तत्प्रतिप्रादिता युक्तिरपि दुष्टा स्यादित्येतयोः **वाचनिकत्वम्** ।

'नन्वयुक्तोऽयं विभागः, विरोधासङ्गत्योरपि वाचि(चनि)कत्वात् । न हि कृतकत्वं स्वयमेव दुष्टम्, अनित्यत्वसाधनेऽपि तथात्वापत्तेः । कृशानुशैत्यादौ तथेति चेत्, तत्किं कृतकत्वं कृशानुशैत्यं वा शब्दनित्यत्वं वा साधयितुं स्वयमेव प्रवृत्तम्, येन तत्र दुष्टं स्यात् । किन्नाम तत्साधनतया शब्देन प्रतिपादि(दर्शि)तम् । एवम् असङ्गतावपि सिद्धसाधनतादिलक्षणायां वाच्यम्' इत्याशङ्कानिरासार्थं तुशब्दः । न्यूनाधिक्ये एव वाचनिके, न विरोधासङ्गती, स्वार्थानुमानेऽपि दर्शनादिति भावः ।

सन्तु तर्हि प्रतिपत्तृप्रतिपादकयोरेवैते दोषाः; यथा निशातम् असिम् आकाशे छिन्ने वा व्यापारयन् पुरुषो दोषवान् भवति, नासिः, एवं कृतकत्वादिकं कृशानुशैत्यादौ व्यापारयन् पुरुष एवापराधी स्यात् न तु कृतकत्वादिकमिति । मैवम्, कृतकत्वादेरदुष्टत्वे तद्व्यापारयतोऽप्यपराधानुपपत्तेः । अन्यथा शब्दानित्यत्वसाधने प्रयुञ्जानोऽप्यपराध्येत । ततः कृशानुशैत्यादेः साध्यतानर्हत्वं नित्यत्वादिसाधने कृतकत्वादेरसमर्थत्वमित्यादिरर्थशब्दगत एव दोषोऽङ्गीकरणीयः । न ह्युपाधिमन्तर्भाव्य भवन् दोषो न दोषो भवति, तथा सति बहुविप्लवापत्तेरिति ।

परि०— कथमनयोर्वाचनिकयुक्तिदोषत्वमित्यत आह **वचनदोषादिति** । अवधारणार्थ-तुशब्दव्यावर्त्यं वक्तुं चोदयति **नन्वयुक्त इति** । **स्वार्थानुमानेऽपीति** । तत्र वचनाभावादिति भावः । संवादानुक्त्योरिव पुरुषदोषत्वमेतेषामस्त्विति शङ्कते **सन्त्विति** । **प्रतिपत्त्रिति** । श्रोतृवक्त्रोरिति वा बोध्यबोधकयोरिति वार्थः । प्रतिज्ञार्थविरोधस्योदाहरणं **निशातमसिमाकाश इति** । प्रतिज्ञार्थासङ्गतेस्तु **छिन्ने वेति** । साध्यत्वाभिमतस्य

साध्यत्वानर्हत्वरूपमुपाधिं गर्भीकुर्वतो विरोधादेः कथं दोषत्वमित्यत आह न हीति । पक्षत्रयवृत्तिः अनेकान्तिकः, पक्षमात्रवृत्तिः अनध्यवसितः इत्यादौ विपक्षवृत्तित्वसपक्षव्यावृत्तत्वाद्युपाधिमन्तर्भाव्य भवतो व्यभिचारादेरप्यदोषतापत्तेरित्यर्थः ।

सु०— ननु कथमेत एवानुमानदोषाः, सोपाधिकत्वस्याप्यतिरिक्तस्य सत्त्वात्; इत्यतस्तत्स्वरूपानुवादेनोक्तान्तर्भावमाह साध्येति ।

अनु०— साध्यव्यापकवैलोम्यमव्याप्तिस्साधनस्य च ।

साधनस्य यत् साध्यव्यापकवैलोम्यं सा अव्याप्तिः । चशब्दात् सत्प्रतिपक्षता च ।

साध्यस्य अधर्मसाधनत्वादेः व्यापको यो निषिद्धत्वादिधर्मः, 'यत्राधर्मसाधनत्वं तत्र निषिद्धत्वमि'ति नियमात्, तेन साधनस्य हिंसात्वादेः वैलोम्यं साध्यापेक्षया वैपरीत्यमव्याप्तत्वमिति यावत्; 'यत्र हिंसात्वं तत्र निषिद्धत्वमि'ति नियमाभावात्, वैधहिंसायां सत्यपि हिंसात्वे निषिद्धत्वाभावात् । तदनेन सोपाधिकत्वस्य स्वरूपमुक्तम्, 'साध्यव्यापकत्वे सति साधनाव्यापको हि धर्म उपाधिः', तद्वत्त्वं च साधनस्य साध्यव्यापकाव्याप्यत्वमेव । एतत्प्रागनुमानाद्व्याप्तिग्रहणवेलायामव्याप्तिरेव, साध्यव्यापकं परित्यजतः साध्यपरित्यागावश्यम्भावात् । न हि साध्यमपरित्यजन् तद्व्यापकं परित्यजतीति युज्यते । साध्यपरित्यागश्चाव्याप्तिरेव ।

परि०— तदनेनेति । 'साध्यव्यापकवैलोम्यं साधनस्ये'त्यनेनेत्यर्थः । अव्याप्तिप्रतिपक्षत्वे दशाभेदेन व्यवस्थिते इत्याह एतत्प्रागिति ।

सु०— अपरे तु 'निरुपाधिकः सम्बन्धो व्याप्तिः । सोपाधिकत्वे तु लक्षणाभावाद्व्याप्त्यभाव' इत्याचक्षते । तदसत्, व्याप्तिज्ञानाधीनमुपाधिज्ञानं, तदधीनं च निरुपाधिकत्वज्ञानं, तदायत्तं व्याप्तिज्ञानम्, इति चक्रकप्रसङ्गेन तस्य व्याप्तिलक्षणत्वानुपपत्तेः ॥ तत्किं सोपाधिकस्याप्यस्ति व्याप्तिः । मैवम्, व्याप्तत्वानुपाधिकत्वयोः समनियमेऽपि व्याप्तिबोधानङ्गतयोपाध्यभावस्य लक्षणत्वानुपपत्तेरुक्तत्वात् ।

परि०— **व्याप्तिज्ञानाधीनमिति** । साध्यव्यापकत्वस्य व्याप्तिघटितत्वेन प्राग्दर्शितत्वादिति भावः । **तदधीनमिति** । प्रतियोगिज्ञानाधीनत्वादभावज्ञानस्येति भावः । **तदायत्तमिति** । लक्षणज्ञानाधीनत्वाल्लक्ष्यनिश्चयस्येति भावः । **उक्तत्वादिति** । चक्रकप्रसङ्गेनोक्तत्वादित्यर्थः ।

सु०— नन्वेवं चेत्कथं साध्यसाधनव्यवहारः । आगामिसम्भावनापेक्षयेति ब्रूमः । वस्तुतस्तु यो धर्मो यद्व्यापकाव्याप्तस्तस्य तेनाव्याप्तिरित्येव वक्तव्यम्, अनुमानप्रवृत्त्युत्तरकालं तु सत्प्रतिपक्षतैव ।

साधनस्य साध्यव्यापकपरित्यागो हि पक्षात् अन्यत्र वा स्यात् पक्षे वा। न तावदाद्यः, तथा सति स्फुटव्यभिचारपरित्यागेनोपाध्युद्भावनस्यानवसरत्वात्। द्वितीये तु साध्यव्यापकस्य पक्षाद्व्यावृत्तिः साध्यमपि व्यावर्तयतीति सत्प्रतिपक्षतैव।

एतेन 'उपाध्यभावस्य प्रतिपक्षत्वे नोपाधेर्दूषणत्वम्। न हि यदभावो यत्र दूषणं सोऽपि तत्र दूषणमिति युक्तं विरोधादि'ति परास्तम्, पक्षव्यावृत्तिप्राधान्येनैवोपाधित्वात्। एतदर्थं च साध्यव्यापकस्य **वैलोम्यं** पक्षाद्व्यावृत्तिः साधनस्य सत्प्रतिपक्षतेति योजनीयम्। भावप्रधान-स्यादोषत्वं त्विष्टमेव।

परि०— एतत्प्रागित्यादिना भवदुक्तरीत्या व्याप्तिग्रहप्रतिबन्धकत्वेनाव्याप्त्युन्नायकत्वं चेदुपाधेः तर्हि तदा साध्यसाधनभावाभावात् 'साध्यव्यापकवैलोम्यं साधनस्ये'त्युंक्तिरयुक्तेति शङ्कते **नन्वेवं चेदिति**। **आगामीति**। पश्चात्तनानुमानप्रयोगसम्भावनापेक्षयैवेत्यर्थः। अवच्छिन्नसाध्यव्यापकोपाधेः एवं सत्यसङ्ग्रहः स्यात् तदर्थमवच्छिन्न-साध्येत्युक्तौ शुद्धसाध्यव्यापकोपाध्यसङ्ग्रह इत्यत उभयानुग्रहायाह **वस्तुतस्त्विति**। उपाधेरव्याप्तिदशामुक्त्वा प्रतिपक्षतादशामाह **अनुमानेति**। नोपाधेर्दूषणत्वमिति पदच्छेदः। एतेनेत्युक्तं व्यनक्ति **पक्षव्यावृत्तीति**। भावा-भावयोर्द्वयोरप्यन्योन्यनिरपेक्षतया न दोषत्वम्। किन्तु पक्षनिष्ठस्वव्यावृत्तिमुखेनैवोपाधेर्दोषत्वम्। तथा च न कोऽपि विरोध इति भावः। **उपाधित्वात्** उपाधिदोषत्वादित्यर्थः। एवं तर्ह्यभावप्राधान्येनैवोपाधेः दोषत्वं, न तु स्वप्रधान-स्येत्यतो नास्त्येवेत्याह **भावेति**। उपाधिस्वरूपपुरस्कारेणादोषत्वं त्विष्टमित्यर्थः।

सु०— ननु च प्रागनुमानादपि सत्प्रतिपक्षताऽनुमानोत्तरमव्याप्तिर्वा किन्न स्यात्। मैवम्।

पक्षे हि साध्यस्योपसंहारे प्रतिपक्षावसरः। न च व्याप्तिग्रहणसमये पक्षादिप्रविभागो-ऽस्तीति कथं तदा प्रतिपक्षत्वं स्यात्।

अनुमानोत्तरमव्याप्तिः कथमिति वक्तव्यम्। साध्यव्यापक उपाधिः पक्षाद्व्यावर्तमानः साध्यमपि व्यावर्तयति, तथा च साध्यरहिते तत्र वर्तमानं साधनं साध्यं व्यभिचरतीति चेन्न; तथा सति बाधितसत्प्रतिपक्षयोरपि व्यभिचारितापातात्; ओमिति चेन्न, निरसिष्यमाणत्वात्। बाधप्रतिपक्षाभ्यामेवानुमानदूषणसम्भवे किं तदुपजीविना व्यभिचारेणेति चेत्, तर्हि व्यापक-व्यावृत्त्या प्रतिपक्षेणैवानुमाने दूषिते किं तदुपजीविना व्यभिचारेणेति तुल्यम्।

किञ्च पक्षे व्यभिचारः किं निश्चित उत सन्दिग्धः।

नाद्यः, विकल्पानुपपत्तेः। तथा हि, पक्षे साध्याभावो निश्चितो न वा।

आद्ये, किं प्रमाणान्तरेणोत साध्यव्यापकोपाधिव्यावृत्त्या । प्रथमे, तत एवानुमानं दुष्टमिति किमुपाधिना । न द्वितीयः, परस्पराश्रयत्वप्रसङ्गात्; उपाधेः साध्यव्यापकत्वनिश्चये तद्व्यावृत्त्या साध्यव्यावृत्तिनिश्चयः, सति च तस्मिन्नसाविति।

नेति पक्षे साध्यव्यापकत्वानिश्चयात् उपाधेः, कथं तद्व्यावृत्त्या पक्षे साधनस्य निश्चितो व्यभिचारः स्यात्।

पक्षे सन्दिग्धो व्यभिचारस्तु स्वत एव सिद्धो सोपाधिमुखनिरीक्षणापेक्षः, सर्वानुमानोच्छेदहेतुश्च।

तस्मादनुमानोत्तरकालं सत्प्रतिपक्षतैवेत्युचितम् । एतदेवाभिप्रेत्य 'स एवोपाधिदोषोऽपी'त्यादिवचनम्।

परि०— **निरसिष्यमाणत्वादिति** । 'स्ववाक्येन विरोधेऽपी'त्येतद्व्याख्यावसरे इति भावः । व्यक्तमेतत् तर्कताण्डवे। **असाविति**। साध्यव्यापकत्वनिश्चय इत्यर्थः। **स्वत एवेति**। साधकबाधकप्रमाणाभावेनानुमानात्प्रागेव साध्यसन्देहे सति सन्दिग्धसाध्यवति सतो हेतोः सन्दिग्धव्यभिचारित्वादिति भावः। **सर्वानुमानेति**। पक्षे सन्दिग्धो व्यभिचार इत्यनुषङ्गः। न चोपाधिशङ्काऽऽहितस्य न तथात्वमिति चेन्न। स्वत एव सिद्धस्योपाध्याहितत्वायोगात्। उपाध्या(यत्तव्य)यातव्यभिचारसन्देहस्य तदधीनत्वेऽपि उपाध्या(यत्तसा)यातसाध्यसन्देहस्य व्यभिचारसन्देहं विनाऽयोगादिति भावः। **स एवेति**। प्रमाणलक्षणवाक्यमित्यर्थः। 'प्रतिरूपं हि साधनं तत्र चापरमि'ति चतुर्थाध्यायाद्यपादीयानुव्याख्यानमादिपदार्थः।

सु०— अनुकूलतर्कादिना साध्यव्यापकत्वनिश्चये सति पक्षे निश्चितव्यभिचारितासिद्धिरिति चेन्न, निश्चितसाध्यव्यापकव्यावृत्तेर्बाधकत्वेन तत एवानुमाने दूषिते व्यभिचारवैयर्थ्यात् । तथाऽपि सोपाधिकत्वं सत्प्रतिपक्षत्वमिति गतः पक्ष इति चेन्न, प्रतिपक्षस्य यावज्जीवं तद्भावानङ्गीकारात् । 'सामर्थ्यानिर्धारणायामेव सत्प्रतिपक्षः, निर्धारिते तु सामर्थ्ये बाधको वा स्यात्, बाध्यो वे'ति को नाम नाभ्युपैति।

परि०— **सामर्थ्येति**। व्याप्तिः समुचितदेशस्थत्वं च सामर्थ्यम्। **अनिर्धारणायामिति**। द्वयोर्हेत्वोरिति योज्यम्। **निर्धारित इति**। अन्यतरस्येति भावः।

सु०— अत्र सोपाधिकत्वमिति वक्तव्ये साध्यव्यापकवैलोम्यमिति वचनमुपाधिलक्षणस्यापि प्रदर्शनार्थम्, तदपि साध्यसमव्यापकत्वपक्षनिरासाय।

नन्वेष पक्षष्टीकाकृताऽङ्गीकृतः । मैवम्, परमतानुवादत्वात्, अन्यथा 'एकसाध्याविनाभाव' इत्युदयनवचनोदाहरणवैयर्थ्यात् ।

परि०— **टीकाकृतेति** । सन्न्यायरत्नावलीकृतेत्यर्थः । **एकेति** । 'एकसाध्याऽविनाभावे मिथः सम्बन्धशून्ययोः । साध्याभावाविनाभावी स उपाधिर्यदत्ययः' इत्यत्राविनाभावशब्दः साहचर्यमात्रपरः । परस्परपरिहारेण सतोर्हिंसात्वनिषिद्धत्वयोः पापहेतुत्वरूपैकसाध्याविनाभावे सति तयोर्मध्ये यदभावः साध्याभावाविनाभावी व्याप्तः स एवोपाधिरित्यर्थः ।

सु०— दूषणं तु स्फुटत्वान्नोक्तम् । तथा हि । समपदं किं विषमव्याप्तिकव्यवच्छेदार्थमुत प्रयोजनान्तरार्थम् ।

परि०— कुतो न दूषितोऽयं पक्षः टीकाकृतेत्यत आह **दूषणं त्विति** ।

सु०— नाद्यः, 'पार्थिवपरमाणुरूपादयो नित्याः परमाणुविशेषगुणत्वात् आप्यपरमाणुरूपादिवदि'त्यादौ पृथिवीविशेषगुणत्वाभावादेः विषमव्याप्तिकस्यापि उपाधित्वेन तद्व्यवच्छेदस्यायुक्तत्वात्, प्रतिपक्षोन्नायकत्वसम्भवेन दूषणत्वाच्च ।

विषमव्याप्तिकस्योपाधित्वे पक्षेतरत्वस्यापि तत्प्रसङ्ग इति चेत्, तत्किमुक्तविशेषणद्वयोपेतं न वा । नेति पक्षे तत एवानुपाधित्वम् । आद्ये तु तस्याप्युपाधित्वे को दोषः ।

पर्वतेतरत्वादेः सर्वत्र सम्भवेन नैवमिति चेन्न, अनुमानव्याप्त्यादिग्राहकप्रमाणप्राबल्ये सति साध्यव्यापकत्वभङ्गात् । तदभावे चानुमानभङ्गस्येष्टत्वात् । अन्यथा 'शब्दोऽभिधेयः प्रमेयत्वाद्घटवदि'त्यादावशब्दत्वादेः समव्याप्तिकपक्षेतरस्यानिरासप्रसङ्गात् ।

तदिदमिष्टमपि त्यजति अनिष्टमपि गृह्णातीति न विशेषणम् ।

परि०— परिमाणादावव्यभिचारायोक्तं **विशेषेति** । शब्दादावव्यभिचाराय **परमाण्विति** । **पृथिवीविशेषेति** । पृथिवीपरमा(अ)णुपरिमाणे साध्याव्यापकत्वनिरासाय **विशेषेति** । आप्यरूपादौ तन्निरासाय **पृथिवीति** । घटपटसंयोगादौ सत्यप्युपाधौ साध्याभावात्र समव्याप्तिरिति भावः । **उक्तविशेषणद्वयेति** । साध्यव्यापकत्वे सति साधनाव्यापकत्वरूपविशेषणद्वयेत्यर्थः । **साध्यव्यापकत्वभङ्गादिति** । 'अनुकूलेन तर्केण सनाथे सति साधने । साध्यव्यापकताभङ्गात्पक्षे नोपाधिसम्भवः' इत्युक्तदिशा पक्षे साध्यनिश्चये तत्रोपाधेरभावादिति भावः । **तदिदमिति** । समपदमिष्टमपि विषमव्याप्तस्योपाधित्वं त्यजति । अनिष्टमप्यशब्दत्वादेरुपाधित्वं गृह्णातीत्यर्थः ।

सु०— यदप्युक्तम्, 'स्वसम्बन्धेन यः स्वीयं धर्ममन्यत्र योजयेत् । स उपाधिर्यथा लोके जपादिः स्फटिकादिषु । इहाप्यव्याप्यहेत्वर्थव्याप्यत्वभ्रमहेतुता । उपाधेः स्यात्तदा तस्य सम-

व्याप्तिर्यदा भवेदि'ति। तत्र वक्तव्यम्। किमनेनोक्तं भवति। किं विषमव्याप्तिकस्य व्याप्यत्वाभावात्तत्सम्बन्धेन साधनाभिमते व्याप्यताभ्रमानुपपत्तेरदोषत्वेन तद्व्यवच्छेदाय समपदमिति, किंवाऽन्वर्थोपाधिशब्दसम्पादनार्थमिति।

नाद्यः, प्रतिपक्षोन्नायकत्वेन दूषणत्वसम्भवे स्वगतव्याप्त्यवभासकताभावस्यादोषत्वात्, साध्यसाहचर्यदर्शनेनैव व्याप्यताभ्रमसम्भवाच्च।

न द्वितीयः, उपाधिशब्दसम्बन्धस्य स्वकपोलकल्पितत्वात्। अत एव भगवान् आचार्यवर्यः सोपाधिकत्वमित्यनभिधाय साध्यव्यापकवैलोम्यमित्याह॥ व्यवहारास्तु परकृतसङ्केतेनापि निर्वहणीयाः। यद्वा क्वचित्साध्यव्याप्यतासद्भावेनोपाधित्वेऽन्यत्रापि गौण्या वृत्त्या उपाधिव्यवहारोपपत्तिः।

परि०— स्वीयमिति। पूर्ववत्साधुत्वमस्य ध्येयम्। **इहापीति**। शास्त्रीयोपाधिव्यवहारस्थलेऽपीत्यर्थः। यथेति श्रवणात् तथेति योज्यम्। साध्याव्याप्यो हेत्वर्थः हिंसात्वादिः तस्य व्याप्योऽयमिति व्याप्यत्वप्रकारकभ्रमहेतुता उपाधेस्तदा भवेद्यदा समव्याप्तिर्भवेदिति योजना। **विषमव्याप्तिकस्येति**। अदोषत्वेनेत्यन्वयः। तत्र हेतुर्व्याप्यत्वेत्यादिः। **अन्वर्थेति**। उप-समीपस्थे स्वनिष्ठव्याप्यत्वधर्ममादधातीत्यनुगतावयवार्थेत्यर्थः। **अत एवेति**। उपाधिशब्दसम्बन्धस्य साध्यव्यापकादौ तार्किकेण सङ्केतिततयौत्पत्तिकत्वाभावादेव अन्यथा व्यवहृतवानित्यर्थः। 'स एव उपाधिदोषोऽपी'त्यादिव्यवहारः कथं तर्हि निमित्ताभावादित्यत आह **व्यवहारास्त्विति**। बहुवचनेन कालात्ययापदिष्टानध्यवसितप्रकरणसमादिव्यवहारग्रहः। क्वचिदन्वर्थत्वमुपेत्याप्याह **यद्वेति**। **क्वचिदिति**। समव्याप्ते। **गौण्येति**। प्रतिपक्षोन्नायकत्वेनानुमानदूष(कत्व)णत्वगुणयोगेन लब्धवृत्त्येत्यर्थः।

सु०— अत एव न द्वितीयोऽपि।

परि०— अत एवेति। प्रतिपक्षोन्नायकत्वसम्भवेन दूषणत्वाच्चेत्यादिग्रन्थेनानुमानदूषणत्वसिद्ध्यर्थं वा पक्षेतरत्वस्योपाधित्वनिवृत्त्यर्थं वा अन्वर्थोपाधिशब्दसम्पादनार्थं वेत्यादिप्रयोजनानां निरस्तत्वादेव प्रयोजनान्तरार्थमिति प्राग्विकल्पितद्वितीयपक्षोऽपि निरस्त इत्यर्थः।

सु०— ननु च विषमव्याप्तिकस्य प्रतिपक्षोन्नायकत्वं न सम्भवति, क्वचित्पक्षेतरविपर्ययस्यासाधारणत्वादिति। मैवम्। असाधारणत्वस्य दूषणत्वासम्मतेः, सम्मतौ वा तत्रोपाधित्वाभावस्य व्युत्पादनात्। यत्रोपाधिः पक्षैकदेशाद्व्यावर्तते तत्र कथं प्रतिपक्षः, भागासिद्धिप्रसङ्गात्। न चासौ नोपाधिः, पक्षैकदेशाद्व्यावृत्त्यापि साधनाव्यापकत्वसम्भवात्। न चायं समव्याप्तिपक्षेऽस्ति दोषः, उपाधिमत्येकदेशे साध्यसद्भावनियमेन तं विहायैकदेशान्तरस्यैव पक्षीकरणौचित्यादिति।

उच्यते। अस्माभिरप्युपाधिव्यावृत्तिमा(नेवैक)नेकदेशः पक्षीक्रियते। एकदेशान्तरेऽपि यदि साध्यसम्मतिस्तदा तस्यापक्षीकरणमेव । असम्मतौ तु तत्र दोषान्तरमेव भविष्यतीति किमनुपपन्नम्।

ननु शङ्कितोपाधौ कथं प्रतिपक्षः, सन्दिग्धासिद्धिप्रसङ्गेनासमबलत्वादिति चेन्न; पाक्षिकसिद्ध्यादिना सत्प्रतिपक्षताफलस्य संशयस्यानिवारणात् । संशयानङ्गत्वमेवासम-बलत्वमभिप्रेतम्।

परि०— **क्वचिदिति** । (तेजः अनुष्णं) वह्निरनुष्णः पदार्थत्वादित्यादौ बाधोन्नीतपक्षेतरविपर्ययस्य वह्नित्वस्य वह्निरुष्णो वह्नित्वात् इत्यस्य सति सपक्षे तेजोन्तरेऽ(तत्रा)सत्त्वेनासाधारणत्वादित्यर्थः । **असम्मते-रिति** । अनुकूलतर्कसनाथत्वादिति भावः । पर्वतेतरत्वाद्युपाधिविपर्ययाभिप्रायेणाह **सम्मतौ वेति** । नेति पक्षे तत एवानुपाधित्वमिति ग्रन्थेनानुमानव्याप्त्यादिग्राहकेत्यादिग्रन्थेन चोपाधित्वाभावव्युत्पादनादित्यर्थः । **यत्रेति** । क्षिति-द्व्यणुके सकर्तृके कार्यत्वादित्यत्रानणुत्वोपाधिरित्यर्थः । **अपक्षीकरणमेवेति** । तस्यापि पक्षत्वे बाधापत्तेरिति भावः । **दोषान्तरमिति** । शास्त्रयोनिसूत्रानुभाष्याद्युक्तदिशेति भावः । **अष्टमो** मित्रागर्भस्थः श्यामः मित्रातनयत्वात् प्राचीनपुत्रवदित्यत्र सन्दिग्धत्वमपि शाकपाकजत्वमुपाधिरिष्यते । स न स्यादिति बाधकमाशङ्कते **नन्विति** । असमबलस्य कथं प्रतिपक्षतेत्यत आह **संशयेति** । विवृतमेतदुपाधेः प्रतिपक्षोन्नायकत्वमुपाधेर्दूषकताबीजोक्तिवादे तर्कताण्डवे।

सु०— स्यादेतत् । साध्यव्यापकत्वे सति साधनाव्यापकत्वं किमुपाधिसामान्य-लक्षणं किं वा विशेषलक्षणम्।

नाद्यः, 'समवायः समवेतः सम्बन्धत्वात्संयोगवदि'त्यत्र साधनावच्छिन्नसाध्य-व्यापककृतकत्वोपाध्यव्यापनात्, 'वायुः स्पार्शनोऽनुद्भूतरूपानधिकरणत्वे सत्युपलभ्यमान-स्पर्शाधिकरणत्वाद्घटवदि'त्यत्र द्रव्यत्वावच्छिन्नसाध्यव्यापकचाक्षुषत्वोपाध्व्याप्तेश्च । न च साधनावच्छिन्नसाध्यव्यापकस्य यत्किञ्चिदवच्छिन्नसाध्यव्यापकस्य च नोपाधित्वमिति वाच्यम्, तत्र तत्राचार्यैरङ्गीकृतत्वात्, व्यतिरेकोपाध्यव्यापकत्वाच्च।

न द्वितीयः, सामान्यलक्षणान्तरस्य वक्तव्यतापातात् । न च अन्वयव्यतिरेकिधर्मत्वं तदिति वाच्यम्, तस्यात्रायमुपाधिरिति व्यवहारकारणत्वाभावात् । तथात्वे च लक्षणवैय-र्थ्यादिति।

परि०— घटत्वादिजातौ सत्यपि साध्ये कृतकत्वाभावेन शुद्धसाध्याव्यापकत्वादाह **साधनावच्छिन्नेति**। परमाण्वादावव्यभिचाराय हेतावुपलभ्यमानेति स्पर्शविशेषणम् । तप्तवारिस्थवह्नावव्यभिचाराय सत्यन्तम् । ताव-

न्मात्रस्य गगनादावव्यभिचाराय विशेष्यम्। स्पर्शे शुद्धसाध्याव्यापकत्वात्, द्रव्यत्वावच्छिन्नेत्युक्तम्। यत्किञ्चिदिति। पक्षधर्मावच्छिन्नेत्यर्थः। तत्र तत्रेति। भक्तिपादे अत एव चोपमेत्यत्र जीवब्रह्मणी अभिन्ने चेतनत्वादिति पूर्वपक्षिप्रयोगे सुखाद्यननुसन्धानत्वोपाधेः घटत्वादावभेदरूपशुद्धसाध्याव्यापकत्वात् साधनावच्छिन्नसाध्यव्यापकस्योपाधित्व-मुच्यते। 'चेतनैक्येऽनुसन्धानं प्रमाणं नैव चापरम्' इत्यनुव्याख्याने, तथा 'सुखदुःखादिभोगश्च स्वरूपैक्ये न भेदतः। दृश्यो ह्युपाधिभेदेन' इत्याद्युपाधिखण्डने च व्यवहारात्। तथाऽत्रैव 'न विलक्षणादि'त्यत्र पूर्वं 'श्रुतिर्न सम्यगनुभव-साधनम्। शब्दत्वे सत्यबुद्धिपूर्वकत्वादुन्मत्तवाक्यवत्, श्रुतिर्नागमोऽबुद्धिपूर्वकत्वात् श्रुतिरप्रमाणं अनाप्तवाक्यत्वात्' इति प्रयोगत्रये। 'विरुद्धं तु विरोधादेव बाधित'मित्यनुव्याख्याने सम्यगनुभवसाधनत्वावच्छिन्नाद्यसाध्यव्यापकत्वस्य वाक्यत्वावच्छिन्नद्वितीयसाध्यव्यापकस्य बोधकत्वावच्छिन्नतृतीयसाध्यव्यापकस्य प्रमाणबाधितत्वोपाधेः उक्त्या यत्किञ्चिद्धर्मावच्छिन्नसाध्यव्यापकस्योपाधेः व्यवहारादिति भावः। **व्यतिरेकोपाधीति**। यस्य केवलं पक्षादन्यत्र व्यतिरेकः तादृशोपाध्यव्यापनादित्यर्थः। यथा जीवच्छरीरं सात्मकं शरीरत्वादित्यत्र प्राणादिमत्त्वमुपाधिरिष्यते तत्र सात्मकत्वरूपसाध्यव्यापकत्वस्य पक्षे साधनाव्यापकत्वस्य चानुपलम्भादव्याप्तिरिति। यद्वा साधनव्यतिरेकव्यापक-साध्यव्यतिरेकाव्यापकः यः उपाधिः तदव्यापकत्वादित्यर्थः। उक्तमेवोदाहरणम्। (उक्त एवोदाहरणे करादिहीनत्वो-पाधिर्ज्ञेयः) साध्यव्यापकत्वसाधनाव्यापकत्वयोर्लाभायाह **अन्वयव्यतिरेकिधर्मत्वमिति**। तथात्वे व्यवहारा-कारणत्वे। **लक्षणेति**। तस्य व्यवहारार्थत्वादिति भावः। अवच्छिन्नानवच्छिन्नसाध्यस्येत्यस्य व्यापकतावच्छेदक-धर्ममात्रस्येत्यर्थस्तर्कताण्डवेऽभिहितः। तेन द्रव्यत्वा(द्य)वच्छिन्नस्यासाध्यत्वात् कथं साध्यपदेनाभिधानमिति न शङ्क्यम्।

सु०— अत्र ब्रूमः। इदमेव सामान्यलक्षणम्, साध्यपदेनावच्छिन्नावच्छिन्नसाध्य-स्याभिधानात्। न च तत्र प्रतिपक्षासम्भवः, यदवच्छिन्नसाध्ये य उपाधिस्तद्व्यावृत्ते-स्तद्विशिष्टाभावे हेतुत्वोपपत्तेः; यथा 'समवायः सम्बन्धत्वे सति समवेतत्वेन हीनोऽकार्य-त्वादाकाशवत्', 'वायुर्द्रव्यत्वे सति स्पर्शनत्वेन हीनोऽचाक्षुषत्वादाकाशवदि'ति।

परि०— तत्रेति। अवच्छिन्नसाध्यव्यापकोपाधिस्थले उपाधिव्यतिरेकेण शुद्धसाध्यव्यतिरेकसाधनायोगः। तत्रोपाधेः शुद्धसाध्याव्यापकत्वादिति भावः।

सु०— न चात्र साध्यविशेषणवैयर्थ्यम्, 'शब्दो न स्पर्शवद्विशेषगुणः प्रत्यक्षत्वे सत्यकारणगुणपूर्वकत्वादि'त्यादाविव व्यभिचारपरिहार्यत्वात्। क्वचित्साध्यावच्छेदकाव-च्छिन्नस्योपाध्यभावस्य हेतुत्वात्, 'यथा वायुः स्पार्शनो न भवति द्रव्यत्वे सत्यचाक्षुषत्वा-दि'ति। व्यतिरेकव्याप्तौ तूक्तमेवोत्तरम्। साध्यसाधनपदाभ्यां च प्रकृतयोरेव विवक्षितत्वान्न कश्चित्क्षुद्रोपद्रवः। यो यत्साध्यव्यापको यत्साधनाव्यापक इति वाऽस्यार्थ इति सर्वं सुस्थम्।

परि०— इत्यादाविवेति । अत्र प्रत्यक्षत्वे सत्यकारणगुणपूर्वकत्वाज्ज्ञानादिवत् इत्यत्र कर्मजसंयोगे हेतोरव्यभिचाराय साध्ये यथा विशेषेति गुणविशेषणं तथेहाप्याद्यहेतौ जातावव्यभिचाराय द्वितीयहेतौ स्पर्शेऽव्यभिचाराय साध्यविशेषणमित्यर्थः । क्वचिदित्युक्तं व्यनक्ति **यथेति** । स्पर्शे व्यभिचारव्युदासाय हेतौ सत्यन्तम् । प्रपञ्चितमेतत् तर्कताण्डवे उपाधेर्दूषकताबीजोक्तिवादे । व्यतिरेकोपाध्यव्यापकत्वाचेत्युक्तं दोषं निराह **व्यतिरेकेति** । नास्त्येव सा अनुमित्यनुपयोगादित्युत्तरमुक्तमेवेत्यर्थः । तथा च (तदुपाधिरदो) उपाध्यव्याप्तिर्न दोषायेति भावः । नन्वेवं धूमानुमानमप्यार्द्रेन्धनरूपोपाधिग्रस्तं स्यात् । उक्तोपाधेः प्रकृतसाध्यव्यापकत्वादेरभावेऽपि यत्किञ्चित्साध्यव्यापकत्वादिभावादित्यत आह **साध्यसाधनेति** । **प्रकृतेति** । वह्निधूमादिल्पेत्यर्थः । अवच्छिन्नानवच्छिन्नासाध्यव्यापकसङ्कहायातिप्रसङ्गनिरासाय च पक्षान्तरमाह **यो यदिति** । यत्तच्छब्दयोस्सर्वनामत्वेन बुद्धिस्थवाचितया सार्वत्रिकव्यवहारहेतुत्वस्य जिज्ञासासूत्रे उपोद्घातग्रन्थे प्रतिपादना(च अव)दवच्छिन्नसाध्यस्यापि साध्यत्वादननुगमोऽव्याप्तिदोषश्च नेति सर्वं सुस्थमित्युक्तम् ।

सु०— ननु च सोपाधिकत्वस्य सत्प्रतिपक्षत्वेऽपि तेनैवानुमानदोषाधिक्यमिति । मैवम्, प्रतिज्ञार्थविरुद्धतेत्यनेनैव प्रबलप्रमाणविरुद्धतालक्षणकालातीत(ता)वत्समबलप्रमाणविरुद्धतायाः सत्प्रतिपक्षताया अपि संगृहीतत्वात् । प्रतिस्पर्धिसद्भावमात्रं हि प्रतिज्ञार्थविरुद्धतेत्युक्तम् । एवं तर्हि दुर्बलेन विरोधोऽपि प्रतिज्ञार्थविरुद्धता स्यात्, उक्तलक्षणोपेतत्वादित्यत आह दुर्बलेनेति ।

अनु०— दुर्बलेन विरोधेऽपि न प्रमाणमसाधकम् ॥

अयमर्थः । प्रकरणादिवशाद्धि सामान्यशब्दा अपि विशेषे वर्तन्त इति प्रसिद्धम्, यथा विशिष्टसमये पुरुषमानयेत्युक्ते पुरुषविशेष एवानीयते न तु यः कोऽपि पुरुषः । प्रकृते चानुमानस्यासाधकत्वनिमित्तपरिसङ्ख्यानम् । न च दुर्बलेन विरोधेऽप्यनुमानमसाधकं भवति, प्रबलविरोधादिना तस्यैवाभासत्वात्, यथा 'विमतश्चक्षुष्मान्रूपापरोक्षज्ञानित्वात्' इत्यत्र 'विमतोऽन्धः पुरुषत्वादि'ति । अतः सामान्यशब्दप्रसक्तोऽपि दुर्बलेन विरोधो (नानुमानासाधकतावच्छिन्नप्र) न प्रतिज्ञार्थविरुद्धता, किन्तु प्रबलसमबलप्रमाणविरुद्धतैव (इति) ।

परि०— अनुमानदोषाधिक्यमिति । तथा च विरोधोऽपि त्रिधैवेत्युक्तिविरोधः । **कालातीतवदिति** । तथा च तेनापि नाधिक्यमिति भावः । **इत्युक्तमिति** । प्रतिज्ञार्थविरुद्धतेत्यनुव्याख्यानस्य तथा व्याख्यानादिति भावः । **विशिष्टसमय इति** । दानातिथिपूजासमय इत्यर्थः ।

सु०— 'नन्वेवमाधिक्यनिरासेऽपि नानुमानविरोधत्रैविध्यं सम्भवति, प्रतिज्ञाविरोधस्याव्याप्त्यैव गतत्वात् । विरोधेनैव साध्यविरहिणि पक्षे वर्तमानस्य हेतोरव्याप्तिर्भवति । न हि

विरोधस्याव्याप्त्यसङ्कीर्णमुदाहरणमस्ति । यत्र तु विरोधसम्भवस्तत्राव्याप्तेरेवान्यत्रावधृत-सामर्थ्याया दूषणत्वात्, विरोधस्याव्याप्त्युत्थापनेन चरितार्थत्वादि'त्याशङ्कां भिक्षु(क)पाद-प्र(सारणन्यायेन)सारणेन परिहरति **स्ववाक्येनेति**।

अनु०— स्ववाक्येन विरोधेऽपि नैव साधकतां व्रजेत्।

प्रमाणमित्यनुवर्तते । न केवलं प्रमाणविरोधे, किन्तु **स्ववाक्येन विरोधेऽपि** प्रमाणं **नैव साधकतां व्रजेत्**। एवशब्देन परेषामपि सिद्धोऽयमर्थ इति दर्शयति। यथोक्तम्। अविरोधि-ग्रहणात् प्रत्यक्षानुमानागमस्वशास्त्रस्ववचनविरोधिनो निरस्ता इति (भवन्ति इति)।

परि०— **अव्याप्तिर्भवतीति**। व्यभिचारल्पव्याप्त्यभावो भवतीत्यर्थः। विनिगमकाभावादयमप्यस्तु दोष इत्यत आह **यत्र तु विरोधसम्भव इति**। **भिक्षुपादेति**। यथा भिक्षुः पादप्रसारणावकाशे सति शनैश्शनैरन्तः-प्रविशति । तथा स्ववाक्यविरोधार्थं पृथक् प्रतिज्ञाविरोधेऽवश्यं वाच्ये प्रमाणविरोधरूपोऽपि पृथगेव संत्स्यतीति वक्तुमित्यर्थः। **यथोक्तमिति**। न्यायभाष्ये। अनुमेयोद्देशाविरोधी प्रतिज्ञेति प्रतिज्ञालक्षणेऽविरोधिग्रहणात्। वह्निरनुष्ण इति प्रत्यक्षविरोधी। आकाशं निविडमित्यनुमानविरोधी। ब्राह्मणो हन्तव्य इत्यागमविरोधी। वैशेषिकस्य प्रागुत्पत्तेः सत्कार्यमिति ब्रुवतः स्वशास्त्रविरोधी। शब्दो नार्थबोधक इत्यादिः स्ववचनविरोधीत्येवं प्रतिज्ञाविरोधिनो निरस्ता इत्यर्थः।

सु०— एतदुक्तं भवति। प्रतिज्ञार्थविरोधो द्वेधा भवति। प्रमाणविरोधः स्ववाक्य-विरोधश्चेति। तत्राद्यः प्रबलसमबलप्रमाणविरोधात्मा द्विविधो भवति। द्वितीयोऽप्यपसिद्धान्त-जातिभेदेन द्वेधा। जातिश्च स्ववचनविरोधस्वन्यायविरोधस्वक्रियाविरोधभेदेन त्रेधा।

तत्रास्तां तावत्प्रमाणविरोधः, स्ववाक्यविरोधग्रहणं तावत्पृथक्करणीयम्। तस्याप्यव्या-प्त्युत्थापने व्यापारायोगात्। स्ववाक्यविरोधे हि किं साधनस्योभयाभिमत्या (पक्षे) व्यभिचारो भवेत्, किंवाऽन्यतराभिमत्या। नाद्यः, स्ववाक्यप्रामाण्यस्योभयासम्मतेः। न द्वितीयः, तस्य स्वतःसिद्धत्वेन स्ववाक्यविरोधानपेक्षत्वात्, अदोषत्वाच्च। तस्मादविषयवृत्ति(ताहेतु)त्वेन प्रतिज्ञार्थविरुद्धता पृथगेव परिसङ्ख्यातव्येति।

किञ्चायं न केवलं व्याप्त्यपेक्षप्रवृत्तेरनुमानस्यैव दोषः, किन्नाम तदनपेक्षस्य प्रत्यक्षा-देरपि। तथा चान्यत्रोपलब्धसामर्थ्यस्यानुमानेऽपि स्वातन्त्र्यसिद्धिरित्याशयवता प्रस्तावा-दनुमानमिति वक्तव्ये प्रमाणमित्येवाधिकृतम्।

परि०— कथमेतावता व्याप्यनन्तर्भाव इत्यत आह एतदुक्तमिति। अयोगादित्युक्तं व्यनक्ति **स्ववाक्यविरोधे हीति**। प्रतिज्ञार्थस्येति योज्यम्। **व्यभिचार इति**। व्याप्त्यभाव इत्यर्थः। **उभयासम्मतेरिति**। पर्वताऽग्निमाननग्निकश्चेति प्रतिज्ञावाक्यप्रामाण्यस्योभयवाद्यसम्मतेः। तथा तत्र साध्याभाववति हेतुसत्त्वरूपो व्यभिचारो नोभयसम्मत इत्यर्थः। **स्वत इति**। प्रतिवादिनो वादिवाक्ये अनाश्वासेन तदुक्तानुमाने व्याप्त्यभावस्य प्रतिवादिनः सिद्धत्वेनेत्यर्थः। **अदोषत्वाच्चेति**। अन्यतररीत्या पक्षे साध्याभावप्रयुक्तपक्षीयव्यभिचारस्यानुमानमात्रसाधारण्यादिति भावः।

सु०— एतेनैतदपि (परा) निरस्तम्, "अस्तु स्ववाक्यविरोधस्य पृथग्दोषत्वम् अव्याप्त्युत्थापकत्वायोगात्, बाधप्रतिरोधरूपः प्रमाणविरोधस्तु न स्वतन्त्रदोषः।

प्रमाणविरोधे हि हेतुरपक्षधर्मो वा स्यात् अनैकान्तिको वा (स्यात्), जिज्ञासितधर्मणो धर्मिणः पक्षत्वात्। प्रमाणावगतसाध्यविरुद्धधर्मवतश्चापक्षत्वेन तद्धर्मस्यापक्षधर्मत्वनियमात्। साध्यध(र्म)र्मिण्येव प्रमाणोपस्थापितसाध्यधर्मविरुद्धधर्मवति दर्शनेन व्यभिचारात्। न च सपक्षविपक्षावेवान्वयव्यतिरेकगम्याविनाभावदर्शनविषयौ न पक्ष इति साम्प्रतम्। यदि हि पक्षं विहाय बहिरेवाविनाभावोऽवगम्यते तदा बहिर्व्याप्तिबलेन पक्षधर्मोऽपि हेतुर्न पक्षे साध्यं साधयेत्, असिद्धा हि तत्र तस्य साध्येन व्याप्तिः। तस्मादन्तर्बहिर्वा सर्वोपसंहारेणाविनाभावोऽवगन्तव्यः, एवञ्च सिद्धः पक्षे व्यभिचारः साधनधर्मस्य।

ननु प्रतिरोधे कथम्। तत्रापि व्याप्तिग्राहकस्य प्रमाणस्य प्राबल्यात्, उभयत्रापि प्रमाणसद्भावे व्याप्यत्वासिद्धावन्तर्भावादि"ति। प्रमाणविरोधस्य प्रमाणान्तरेऽप्यविषयवृत्तिताहेतुत्वेनावगतस्वतन्त्रदूषणभावस्यानुमानेऽपि तथैवाङ्गीकर्तुमुचितत्वात्।

अपि च किं व्याप्तिग्रहणसमयेऽव्याप्तेरुपस्थापकः प्रमाणविरोधः स्यात्, उतानुमानप्रवृत्त्युत्तरमपि। आद्यस्त्विष्यत एव, 'मानबाधे न तद्धवेदि'ति वक्ष्यमाणत्वात्। न द्वितीयः, उपजीव्यपरित्यागेन उपजीवकस्वीकारस्य अयुक्तत्वात्॥ प्रमाणविरुद्धस्य अपक्षधर्मत्वे सिद्धसाधनस्यापि तथात्वं स्यात्, समानन्यायत्वात्। ओमिति चेन्न। स्वार्थानुमानेऽपि सिद्धसाधनस्य दोषत्वापत्तेः। न हि पक्षधर्मताऽसिद्धिः परार्थ एवानुमाने दोषः। तस्मात् परानाकाङ्क्षितत्वादसङ्गत एव सिद्धसाधन इति॥

परि०— एतेनैतदपीत्यस्य अन्तर्भावादिति वक्ष्यमाणेत्यन्तपरामर्शकत्वं ध्येयम्। अपक्षधर्मतां तावद्व्यनक्ति **जिज्ञासितधर्मण इति**। 'धर्मादनिच् केवलादि'ति बहुव्रीहौ धर्मशब्दादनिच्प्रत्यये रूपम्। **प्रमाणावगतेति**।

साध्यधर्मविरुद्धधर्मस्य विशेषणम् । **तद्धर्मस्येति** । हेतोरित्यनुकर्षः । अनैकान्त्यं व्यनक्ति **साध्यधर्मण्येवेति** । प्राग्वदस्य साधुत्वं ध्येयम् । धर्मिणीति योज्यम् । क्वचित्साध्यधर्मिणीति पाठः । **दर्शनेनेति** । हेतोरित्यन्वेति । व्यभिचारो हि व्याप्तिविघटनेनानुमितिप्रतिबन्धको भवति । न च पक्षीयव्यभिचारस्तथा । तत्र व्याप्तिग्रहाभावादिति भावेन शङ्कते **न चेति** । **अन्वयव्यतिरेकेति** । हेतुसाध्ययोरिति योज्यम् । सपक्षेऽन्वयः । विपक्षे व्यतिरेको ध्येयः । **एवं चेति** । पक्षीयहेतुसाध्यसाधारण्येनाविनाभावग्रहस्यावश्यकत्वे सतीत्यर्थः । **सिद्ध इति** । व्याप्तिग्रहप्रतिबन्धसम्भवादिति भावः ।

कथमिति । तत्र साध्याभावानिश्चयेन व्यभिचारनिश्चयायोगात् तत्संशयस्य प्रतिरोधेन विना स्वत एव सिद्ध्या व्याप्तिग्रहाप्रतिबन्धकत्वेनाव्याप्त्यन्तर्भावाभावात् तत्रान्तर्भावः कथमित्यर्थः । प्रतिरोध इति हेतौ प्राक्तनहेत्वपेक्षया व्याप्तिग्राहकं प्रमाणं प्रबलम् उत समबलम्; आद्ये बाधतुल्य एव, अन्त्ये व्याप्तिनिश्चयायोगात् अव्याप्तिरेवेति भावेनाव्याप्त्यादावन्तर्भावं व्यनक्ति **तत्रापीति** । एतेनेत्युक्तं व्यनक्ति **प्रमाणविरोधस्येति** । **प्रमाणान्तरे**ऽपि प्रत्यक्षादावपीत्यर्थः । **वक्ष्यमाणत्वादिति** । 'अदृष्टे व्यभिचारे तु साधकं तदिति स्फुटम् । ज्ञायते साक्षिणैवाद्धा मानबाधे न तद्भवेत्' इति भक्तिपादे प्रमाणबाधे सति तन्न भवेदिति वक्ष्यमाणत्वादित्यर्थः । अपक्षधर्मदोषो वा स्यादित्युक्तदोषं निराह **प्रमाणविरुद्धस्यापक्षधर्मत्व इति** । पक्षधर्मताऽसिद्धिरित्यत्र पक्षधर्मताया असिद्धिरिति विभागः । तस्मात्परार्थ एव दोषत्वादित्यर्थः । तथा च यथा परार्थानुमान एव दोषे सिद्धसाधने अपक्षधर्मत्वसत्त्वेऽपि न तथा दोषत्वं किन्त्वसङ्गत्याऽविषयवृत्तितासम्पादकतयैव तथा प्रमाणविरोधेऽपीति भावः । तर्हि सोऽपि पृथक् दोषः प्राप्त इत्यत उक्तम् **असङ्गत एवेति** ।

सु०— एवमनुमानदोषान्निरूप्य प्रसङ्गात्परनिरूपिताशेषनिग्रहस्थानानामपि विरोधादिष्वेवान्तर्भाव इत्याह संवादेति ।

अनु०— संवादानुक्तिसंयुक्ता एत एव तु निग्रहाः ॥

निगृह्यते पराजीयते एभिरिति **निग्रहाः** निग्रहस्थानानि । ननु च प्रतिज्ञाहान्यादीनां वक्तृदोषाणां कथमर्थवचनदोषेषु विरोधासङ्गतिन्यूनाधिक्येष्वनुप्रवेश इत्यत उक्तं **संवादानुक्तिसंयुक्ता इति** ।

तथाऽप्यनुपपत्तिरेव, विरोधादिचतुष्टयस्यानुमानदोषत्वेनोक्तत्वात्, निग्रहस्थानानां च नियमेन अनुमानाश्रयत्वाभावात् । न हि पुनरुक्तिः अनुमान एव सम्भाविनी प्रश्नादावप्युपपत्तेरित्यतोऽस्त्यत्र विशेष इति तुशब्देनाह । द्विविधं हि विरोधादिचतुष्टयम्, समयबन्धादिकथासर्वरूपसाधारणमसाधारणं च । तत्रानुमानस्यैव यदसाधारणं विरोधादि तत्रानुमानदोषाणां सर्वेषां प्रवेशोऽभिहितः, साधारणे तु सर्वनिग्रहस्थानानामिति न कश्चिद्विरोधः । निग्रहस्थानस्वरूपानुवादपूर्वकमन्तर्भावप्रकारश्च लेशतोऽन्यत्र अस्माभिः दर्शित इति ।

यद्वा कथाबाह्यादीनामेषां निग्रहस्थानताव्यवच्छेदार्थः तुशब्दः ।

परि०— निग्रहस्थानानीति । स्थानशब्दोऽत्र निमित्तवचनः । पराजयनिमित्तानि दूषणानि । पराजयहेतु-दोषाणां निग्रहस्थानानीत्यन्वर्थनाम । **समयबन्धादीति** । समयबन्धप्रश्नप्रतिवचनपक्षपरिग्रहादीनि यानि कथायाः सर्वाणि रूपाणि तत्साधारणमित्यर्थः । **अन्यत्रेति** । प्रमाणपद्धतौ लक्षणटीकायां चेत्यर्थः । कथाबाह्यादीनामित्यादिपदेन कथायामप्यपस्मारोन्माददशापन्नानामिति गृह्यते । **एषामिति** । विरोधादीनामित्यर्थः । या तु कथालक्षणटीकायां 'एतेन कथाबाह्यानामनिग्रहस्थानत्वमिति निरस्तमि'ति ग्रन्थेन कथाबाह्यानामपि निग्रहस्थानत्वोक्तिः, साऽभ्युपगमवादादिना नेयेत्येके । तत्र प्रस्तुतजल्पवितण्डारूपकथाबाह्याभिप्रायेत्यन्ये ।

सु०— ननु केयं कथा नामेत्यपेक्षायां तत्स्वरूपं निरूपयन् सामान्यलक्षणं विभागमुद्देशं चाह वाद इति ।

अनु०— वादो जल्पो वितण्डेति कथास्तिस्रो विजानताम् ।

अत्र कथेति लक्ष्यपदमावर्तनीयम् । विचारगोचरेत्युपस्कर्तव्यम् । विजानताम् इति जातौ बहुवचनम् । तथा चानेकविद्व(त्कर्तृ)द्वत्कृकविचारगोचरा कथा वाक्यसन्दब्धिः(दर्भः) कथेति सामान्यलक्षणसिद्धिः । ताश्च कथा वादादिभेदेन तिस्रः त्रिविधा इत्यर्थः । विजानतां मतेन तिस्र इति वा । तेन न्यूनाधिकसङ्ख्योक्तिस्तद्विरोधादयुक्तेत्युक्तं भवति ।

परि०— कथेतिलक्ष्यपदमावर्तनीयमिति । एकवचनान्तं कथापदं लक्ष्यार्पकतया कथेत्यावर्तनीय-मित्यर्थः । तत्रैकं यौगिकमपरं रूढम् । तत्र विजानतामिति कर्त्रर्थे षष्ठ्यन्तं यौगिकपदेनान्वितम् । तथा च द्विकर्तृक-कथायामव्याप्तिनिरासायाह **विजानतामिति जातौ बहुवचनमिति** । 'जात्याख्यायामेकस्मिन्बहुवचनमन्यतर-स्यामि'ति एकत्वादिसङ्ख्यावत्यपि बहुवचनविधानादिति भावः । विजानतामित्यस्य प्रकृतिप्रत्यययोरर्थानुवादः । **अनेकविद्वत्कर्तृकेति** । बहुकर्तृकवादस्यापि सङ्ग्रहायानेकेत्युक्तिः । अध्याहृतस्यानुवादो **विचारगोचरेति** । पूर्वोत्तर-पक्षबलाबलविषयिकेत्यर्थः । कथेत्यनुवादः । वाक्यसन्दर्भ इत्यर्थानुवादः । कथ वाक्यप्रबन्धे इत्यस्य 'चितिपूजि-कथिकुम्बिचर्च(र्व)श्च' इत्यङ्प्रत्यये कथेति निष्पत्तेरिति भावः । इष्टगोष्ठीरूपविद्वत्कर्तृकवाक्यसन्दर्भव्युदासाय विचारगोचरेत्युक्तिः । एककर्तृकमननग्रन्थनिरासाय अनेकेत्युक्तिः । कर्तृभेदेन कथाभेदात् कथं त्रित्वोक्तिरित्यत आह **त्रिविधा इति** । इति वेति । शेषषष्ठीयमिति भावः । **न्यूनाधिकेति** । बौद्धोक्तस्य एक एव कथामार्ग इत्यस्य, श्रीहर्षाद्युक्तस्य वादवितण्डे एव कथेत्यस्य, वादो जल्पो वादवितण्डा जल्पवितण्डा चेति गौडनैयायिकोक्तचातु-र्विध्यस्य च निरासलाभाय विजानतां मतेनेत्युक्तमित्यर्थः । **तद्विरोधात्** विद्वन्मतविरोधादित्यर्थः । **विस्तरः** कथालक्षणटीकायामिति भावः ।

सु०— वादलक्षणमाह **स्वार्थमिति**।

अनु०— **स्वार्थं परार्थमपि वा तत्त्वनिर्णयसाधिनी ॥**
केवलं तु कथा वादः

तत्त्वनिर्णयसाधिनीत्यर्थाद्व्यर्थजल्पवितण्डाव्यवच्छेदः । तथाऽपि वितण्डाविशेषेऽतिव्याप्तिस्तदर्थं केवलम् इत्युक्तम्, साक्षादित्यर्थः । तुशब्देन तत्त्वनिर्णयसाधनादपि जल्पविशेषात् तदुद्देशेन प्रवृत्तत्ववैलक्षण्यं दर्शयति । यदा तु विदिततत्त्वौ वीतरागावविदिततत्त्वैः परैरभ्यर्थितौ कथां कुरुतस्तदा तत्राव्याप्तमेतल्लक्षणम् । न चासौ न वादः । अन्यत्रानन्तर्भाविन तिस्र इत्यस्य व्याघातादित्यत उक्तं स्वार्थं परार्थमपि वेति । अपिशब्द उभयार्थतासमुच्चयार्थः ।

परि०— वितण्डाविशेष इति । लोकस्य पाषण्डप्रम्रज्ञितसंशयादिव्युदासाय दयालुविद्वत्कर्तृकवितण्डाल्पकथाविशेष इत्यर्थः । **साक्षादित्यर्थ इति** । तत्र तत्त्वनिर्णयमात्रोद्देशेऽपि पाषण्डिजनपराजयद्वारैव न साक्षादिति नातिव्याप्तिरिति भावः । **जल्पविशेषादिति** । ख्यात्यादिकमर्थ(य)मानाभ्यामपि विजिगीषुभ्यां सत्साधनदूषणैरेव क्रियमाणात् जल्पविशेषादित्यर्थः । परार्थं वेत्यस्य कृत्यं व्यनक्ति **यदा त्विति** । **अव्याप्तमिति** । तत्र स्वार्थं कथकयोस्तत्त्वनिर्णयोद्देश्यकत्वाभावादिति भावः । **उभयार्थतेति** । यदा त्वविदिततत्त्वावेव वीतरागौ परैरभ्यर्थितौ कथां कुरुतः, तदा कथकयोः परेषां च तत्त्वनिर्णयोद्देशेन कथाप्रवृत्तेः तत्र स्वपरोभयार्थतत्त्वनिर्णयोद्देशककथाविशेषेऽव्याप्तिनिरासार्थं अपिपदेनोभयार्थसमुच्चयः कृत इत्यर्थः ।

सु०— जल्पलक्षणमाह **जल्प इति**।

अनु०— **जल्पोऽर्थादिव्यपेक्षया ।**
सतामेव कथा ज्ञेया

आदिपदेन ख्यात्यादेर्ग्रहणम् । अर्थादिव्यपेक्षया इति वादव्यावृत्त्यर्थम् । आनुषङ्गिकार्थादिसाधनत्वं वादस्यापि सम्भवतीति व्यपेक्षाग्रहणम् । वितण्डाव्यावृत्त्यर्थं सतामेव इति । सतामित्येवोक्ते न वितण्डाव्यावृत्तिसिद्धिः, वितण्डायामप्येकस्य सत्त्वात्, बहुवचनस्य जात्यर्थत्वात्; तेन एव इत्युक्तम् ।

परि०— एवं तर्हि सतामसतामिति बहुत्वोक्तिरयुक्तेत्यत आह **बहुवचनस्य जात्यर्थत्वादिति** । तथा चासतां सतामित्येतदसतः सतश्चेति व्याख्यातं भवति ।

सु०— वितण्डां लक्षयति **वितण्डेति।**

अनु०— **वितण्डा त्वसतां सताम्॥**
अप्रकाश्य स्वसिद्धान्तमसतां पक्षदूषणम्।

तुशब्दो वादजल्पव्यवच्छेदार्थः। कथेत्यनुवर्तते।

कर्तृभेदेन कथाभेदे अतिप्रसङ्ग इत्यतो लक्षणान्तरमाह **अप्रकाश्येति।** सद्भिः **स्वसिद्धान्तमप्रकाश्य** असाधयित्वा **असतां पक्षस्य दूषणम्** एव क्रियते यत्सा वितण्डेत्यर्थः। प्रतिवादिनः स्वपक्षसाधनेन विना परपक्षप्रतिक्षेपमात्रेण पर्यवस्यन्ती कथा वितण्डेत्युक्तं भवति।

नन्वेतदेव किन्निमित्तम्। प्राश्निकाद्यधीनमिति ब्रूमः। तेऽपि कुत एतादृशनियमं कुर्युरिति चेत् (न)। तत्त्वज्ञानायोग्यानसतः प्रति सद्भिः स्वसिद्धान्तसाधने तेषां तत्त्वज्ञानोत्पादप्रसङ्गात्, तस्य च निषिद्धत्वादित्याशयेन **असताम्** इत्युक्तम्।

एतेन प्रथमलक्षणस्यापि समर्थनं वेदितव्यम्।

परि०— अतिप्रसङ्ग इति। भेदकनिमित्तान्तरस्याभावे केवलं कर्तृभेदेन कथाभेदे आन्ध्रस्य द्राविडेनान्ध्रस्य कर्नाटकेन कथाया अपि भेदः स्यादित्यतिप्रसङ्ग इत्यर्थः। **पर्यवस्यन्तीति।** कथेति योज्यम्। **निषिद्धत्वादिति।** अनाविष्कुर्वन्नन्वयादित्यादौ तथा वक्ष्यमाणत्वात्। 'मानस्तेनेभ्य' (ऋ. २-२३-१६) इत्यादिश्रुतेश्चेति भावः। **एतेनेति।** अप्रकाश्येत्यादिकथनेन सदसत्कर्तृककथा वितण्डेतिलक्षणमतिप्रसङ्गशून्यत्वात् समर्थितमित्यर्थः। सदसत्कर्तृकेत्यनेनोक्तार्थस्यान्यतरपक्षस्थापनावत् कथात्वस्याभिमतत्वादिति भावः।

सु०— नन्वसम्भवीदं लक्षणम्। परपक्षदूषणं हि तत्प्रतिपादकप्रमाणदूषणेनैव भवेत्, न च स्वपक्षसाधनहीनायां वितण्डायां तत्सम्भवतीत्यत आह **उक्त इति।**

अनु०— **उक्ते तैः प्रथमं माने वक्तव्यं तस्य दूषणम्॥**

तैः असद्भिः **प्रथमं** स्वपक्षसाधनाय **माने उक्ते** सति सद्भिः **तस्य** मानस्य **दूषणं वक्तव्यम्।** 'असतो वादिभूतस्य स्वपक्षसाधनं परपक्षनिराकरणं च करणीयम्। सतस्तु प्रतिवादिनः तत्प्रमाणदूषणेनैव चरितार्थत्वमि'त्युक्तं भवति।

क्वचित् 'सतामेवे'त्यादिसार्धश्लोको 'वादजल्पयोरि'त्यतःपरं पठितः। तत (?) एतामेव सङ्गतिमाश्रित्य टीकाकृता तत्रैव व्याख्यातः।

परि०— स्वपक्षसाधनेन विना पर्यवस्यन्ती कथा वितण्डेत्युक्तत्वाद्वादिनोऽपि स्वपक्षसाधनं नाभिप्रेतमिति शङ्कते **नन्विति** । **इदं लक्षणमिति** । स्वपक्षसाधनेन विना परपक्षप्रतिक्षेपमात्रेण पर्यवस्यत्कथात्वमित्युक्तलक्षणमित्यर्थः । **न च स्वपक्षसाधनहीनायामिति** । निराश्रयदूषणस्य कर्तुमशक्यत्वादिति भावः । **परपक्षनिराकरणं चेति** । न च परस्य प्रतिवादिभूतस्य सतः स्थाप्यपक्षाभावात् कथं तन्निराकरणमिति वाच्यम् । स्वोक्तप्रमाणदूषणस्यैव परपक्षत्वेनाभिप्रेतत्वात् । **एतामेव सङ्गतिमिति** । वितण्डां लक्षयतीत्यादिनोक्तामित्यर्थः । एतद्यथा स्पष्टं भवति तथा तत्रैव ग्रन्थकारैः व्याख्यास्यते । तथा च स्थलान्तरत्वेन व्याख्यानेऽप्यर्थैक्यान्न विरोध इति भावः । **टीकाकृतेति** । सन्न्यायरत्नावलीकारेणेत्यर्थः ।

सु०— किञ्च गुरुशिष्यादयोऽसमानविद्या अपि वादेऽधिक्रियन्ते, तत्त्वनिर्णयार्थित्वात् । जल्पवितण्डयोस्तु सम्भावितसमानविद्ययोरेवाधिकारः, 'ययोरेव समं वित्तं ययोरेव समं श्रुतम् । तयोर्विवाहो वादश्च नोत्तमाधमयोः क्वचिदि'ति स्मरणात् । वादः = जल्प-वितण्डालक्षणो विवादः । अन्यथाऽत्यन्तापकृष्टोऽप्युत्कृष्टतमेन वैयात्यात् घटमानो यदि वा दैवात्तमभिभावयेत् तदा वृथाख्यातिं लभेत । तथा च प्राश्निकादीनामसुज्ञत्वं प्रत्यवायश्च स्यात्, 'अपूज्यः पूज्यते यत्रे'ति वचनात् । एवं च वादजल्पवितण्डयोर्भेदः ॥ नन्वेतदयुक्तम् । परबुद्धेरप्रत्यक्षत्वेन विद्यासाम्यवैषम्ययोर्ज्ञातुमशक्यत्वादिति चेन्न, जल्पवितण्डार्थिनोर्विद्यासाम्यादेः परीक्षया निश्चयोपपत्तेः । तदेतदाह विद्येति ।

अनु०— विद्यापरीक्षापूर्वैव वितण्डा जल्प एव च ।

विद्यापरीक्षा पूर्वा कारणभूता यस्याः सा तथोक्ता । विद्यापरीक्षया निश्चितसाम्ययोः **एव वितण्डा** दातव्या, न विषमविद्ययोः । **जल्पश्च एव** (एवम्) विद्यापरीक्षापूर्व एवेति व्याख्येयम् । द्वितीयएवशब्दो वादव्यावृत्त्यर्थः, समानविद्ययोरेवेत्ययं नियमो न वादेऽस्तीति ।

परि०— न केवलमुक्तलक्षणैर्वादादिकथात्रयस्य भेदः । किं तर्हि समविद्यत्वनियमरहितकर्तृककथात्वं वादत्वं तन्नियमकर्तृककथात्वं जल्पत्वं वितण्डात्वं चेति वादाज्जल्पवितण्डयोर्भेदमुत्तरमूलवाक्याक्षिप्तं स्वयमाह **किञ्चेति** । गुरुशिष्यादयो असमविद्या अपि वादेऽधिक्रियन्त इत्युक्तमनुपपन्नम् । 'तयोर्विवाहो वादश्चे'त्यनेन वादेऽपि समानविद्ययोरेव कर्तृत्वस्योक्तत्वादित्यतो वादपदस्य वादकथार्थत्वभ्रमनिरासार्थमाह **वाद इति** । नोत्तमाधमयोरिति कुत उक्तमित्यतस्तत्र युक्तिमाह **अन्यथेति** । प्रत्यवायं व्यनक्ति **अपूज्य इति** । 'अपूज्यः पूज्यते यत्र पूज्यो यत्रावमानितः । त्रीणि तत्र भविष्यन्ति दुर्भिक्षं मरणं भयम्' इति वचनादित्यर्थः । **इति व्याख्येयमिति** । विपरिणम्य पुल्लिङ्गतया व्याख्येयमित्यर्थः ।

सु०— 'ननु जल्पवितण्डार्थिनोर्विद्यासाम्यादिनिश्चयाय कर्तव्या परीक्षा किं कथया, उतान्यथा। नान्यथा, अन्योन्यसङ्घर्षणेन विना तदसिद्धेः। आद्येऽपि, किं वादेन जल्पवितण्डाभ्यां वा। न प्रथमः, ख्यात्यादिकामयोः स्पर्धावतोर्वादानुपपत्तेः। न द्वितीयः, अनवस्थापातादि'ति चेन्न, वादेन तावद्विद्यापरीक्षणस्येष्टत्वादित् इत्याशयवान् वादस्य विद्यापरीक्षायां कार(तत्कार)णत्वमन्वयव्यतिरेकाभ्यां साधयितुमुपोद्घातं तावदाह **उच्चेति**।

अनु०— **उच्चनीचत्वनिर्णीतिर्यतो जयपराजयौ ॥**

यतः विद्ययोच्चत्वेन निर्णीतत्वमेव जयः, नीचत्वेन निर्णीतत्वं च पराजयः, इत्यर्थः। 'इति विद्यापरीक्षणं वादेने'ति वक्ष्यमाणेनान्वयः।

एवमुपयुक्तमभिधाय व्यतिरेकमाह **विनैवेति**।

विनैव तत्त्वनिर्णीतिं न हि जल्पादिना क्वचित्।
उच्चनीचत्वविज्ञानमिति विद्यापरीक्षणम् ॥

निर्णीयतेऽनयेति निर्णीतिस्तत्त्वस्य निर्णीतिः **तत्त्वनिर्णीतिः** वाद इति यावत्।

तत्त्वनिर्णीतिं विनोच्चनीचत्वविज्ञानं न हीत्येवोक्ते विना वादेनेति वक्ष्यमाणविरोधः स्यात्, अतो **जल्पादिना** इत्युक्तम्। **इति**शब्दः तस्मादित्यर्थे। **विद्यापरीक्षणं** 'वादेने'ति वक्ष्यमाणमत्रापि सम्बध्यते।

यद्यपि सत्साधनोपलम्भे जल्पेऽपि भवति वादिनोरुच्चनीचत्वविज्ञानम्, तथाऽपि तदुद्देशेनाप्रवृत्तेस्तादर्थ्यस्य प्रथममनिश्चयान्न तदर्थं जल्पो दातुं शक्यते।

परि०— **उतान्यथेति**। विकल्पिता(तान्त्य)न्यपक्षं शङ्कित्वैव निराह **नान्यथेति**। तत्र हेतुः **अन्योन्य इति**। **वादेन तावदिति**। अन्यथापि परीक्षेति पक्षं 'विना वादेने'त्यत्र वक्ष्याम इति तावच्छब्दः। तत्त्वनिर्णीतिपदोक्तवादं विनेत्यस्य जल्पादिनेति विवरणं किमर्थं कृतमित्यत आह **इति वक्ष्यमाणविरोध इति**। तत्र प्रसिद्ध्या-प्युच्चत्वादिविज्ञानस्य वक्ष्यमाणत्वादिति भावः। विद्यापरीक्षणमित्यस्य केनेत्याकाङ्क्षायां उत्तरेणान्वितं वादेनेतिपदं पूर्वत्राप्यन्वेतीत्याह **वादेनेति वक्ष्यमाणमत्रापीति**।

सु०— व्यतिरेकस्यान्यदीयाकारणत्वमात्रनिश्चयहेतुत्वाद्वादस्य कारणतामवधारयितुमन्वयं चाह **वादेनेति**।

अनु०— **वादेन चोच्चनीचत्वविज्ञानं भवति स्फुटम्।**

चशब्दोऽन्वयस्य व्यतिरेकेण समुच्चयार्थः ।

अन्वयव्यतिरेकाभ्यां समर्थितमर्थमुपसंहरति **इतीति** ।

इति वादस्य पूर्वत्वं

इति तस्मात् **वादस्य पूर्वत्वम्** । जल्पवितण्डार्थिनोर्विद्यासाम्यादिनिश्चयहेतुपरीक्षार्थं प्रथमानुष्ठेयत्वं सिद्धमित्यर्थः ।

एतदुक्तं भवति । समानविद्ययोरेव जल्पवितण्डे । समानविद्यता च परीक्षा निश्चेया । परीक्षा च वादकथया विधेया, न जल्पवितण्डाभ्याम् । जयेन हि विद्याधिक्यं निर्णेतव्यम्, पराजयेन च तन्न्यूनता । जयपराजयौ च प्रमाणतर्काभ्यां प्रकृतप्रमेयसाधनसामर्थ्यासामर्थ्य-लक्षणौ उच्चनीचत्वनिर्णयविषयताशब्दवाच्यावेव प्रकृतोपयोगिनौ, तौ च वाद एव सम्भवतो न जल्पवितण्डयोः, तत्र यत्किञ्चिन्निग्रहोद्भावनमात्रेण जयपराजयव्यवस्थापनात् । अतो जल्प-वितण्डार्थं जल्पवितण्डाभ्यर्थनाभावान्नानवस्थेति ।

परि०— व्यतिरेकस्येति । 'न हि जल्पादिना क्वचिदुच्चनीचत्वविज्ञानमि'त्युक्तव्यतिरेकस्य जल्पादेरुच्च-त्वादिविज्ञानं प्रति नियतपूर्ववृत्तित्वरूपकारणतानिरासमात्रपरत्वमेव न तु कदाचित्तज्जनकत्वनिरासपरत्वमपीत्यर्थः । 'इती'त्यनुवादः, 'तस्मादि'ति व्याख्या । नन्वित्यादिना प्रकृतचोद्यस्य कः परिहारोऽनेनोक्त इत्यत आह **एतदुक्त-मिति** । 'परीक्षा चे'त्यादिनोक्तं कुत इत्यत उपपादयति **जयेन हीत्यादिना** ।

सु०— जल्पवितण्डार्थिनोर्विद्यापरीक्षायां वादेन कृतायां किं कार्यम् । समविद्यत्व-सम्भावनायां जल्पवितण्डे कर्तव्ये इत्युक्तमेव । विषमविद्यतावधारणायां किं विधेयमित्यपे-क्षायामाह **तत्सिद्धाविति** ।

तत्सिद्धौ व्यर्थताऽन्ययोः ॥

तेन वादेनैव तस्य नीचोच्चभावस्य **सिद्धौ** सत्याम् **अन्ययोः** जल्पवितण्डयोः **व्यर्थता** । ततश्च अकर्तव्यतेत्यर्थः, परीक्षार्थेन वादेनैवोपरम इति ।

'जल्पवितण्डार्थिनोर्विद्यापरीक्षार्थं वादकथा प्रथमं दातव्या' इत्युक्तस्य अपवादमाह **बहुविद्यत्वेति** ।

बहुविद्यत्वसिद्धौ तु नैव वादोऽपि

प्राक् परीक्षातो लोकसंवादादिनाऽन्यतरस्य प्रतियोग्यपेक्षया **बहुवित्त्वसिद्धौ तु वादोऽपि नैव** दातव्यः, किमु जल्पवितण्डे इति।

कुत इत्यत आह **कारणमिति**।

कारणम्।

विद्यापरीक्षाया इति शेषः। वाद इत्यनुवर्तते। वादो हि विद्यापरीक्षाकारणमित्येष्टव्यः, न तु व्यसनितया। तत्फलं त्वन्यत एव जातमिति किं परीक्षया, किं तदङ्गेन वादेनेति।

यदुक्तं 'स्पर्धावतोः ख्यात्यादिकामयोर्वादो न सम्भवति, तत्र असत्साधनोत्तरप्रयोगस्य अवश्यमवर्जनीयत्वात्; ततश्च विद्यासाम्यवैषम्यनिर्णयानुपपत्तेरि'ति तत्राह **सभेति**।

सभासभापप्राश्नीकपूर्वस्तु स्पर्धिनामपि ।।

वाद एव

प्रश्नशब्दात्करोतीत्यर्थे ईकक्प्रत्ययो वक्तव्यः। **स्पर्धिनाम्** इति जातौ बहुवचनम्। **एव** इत्यस्य युज्यत इत्यध्याहृतेनान्वयः। यतः सभादिपूर्वस्ततः स्पर्धिनामपि वादो युज्यत एवेति। तुशब्दो हेत्वर्थः। सभासभापतिप्राश्निकैर्नियतयोरसत्साधनादिप्रयोगवर्जनसम्भवादिति भावः।

परि०— ननु प्रश्नशब्दात् ठक्प्रत्यये प्राश्निक इति भाव्यम्। कथं प्राश्नीक इत्युक्तिरत आह ईकक्प्रत्ययो वक्तव्य इति। महाकविप्रयोगादिति भावः।

सु०— यदुक्तं 'तत्सिद्धौ व्यर्थताऽन्ययोरि'ति तदयुक्तम्, वादेन तत्त्वनिर्णयसिद्धावपि अर्थाद्यसिद्धेः। तथा चाभिलषितं न सिद्धम्, सिद्धं चानभिलषितमिति तत्राह **उभयेति**।

अनु०— **उभयार्थः स्यान्निर्णीतिजयकारकः।**

वाद इत्यनुवर्तते। अस्यैव विवरणं **निर्णीति** इति। न केवलं निर्णीतिकारकः किन्तु **जयकारकश्च**। जयशब्देन तत्साध्यमर्थादिकमुपलक्ष्यते। विद्यापरीक्षार्थे वादे जयिनोऽर्थादिकमपि सभापतिना सम्पादनीयमिति भावः।

"एवं तर्हि न कदाऽपि जल्पवितण्डाप्रवृत्तिः, 'व्यर्थताऽन्ययोरि'ति युक्तेः सम(।न)-त्वात्। यथा हि विद्यावैषम्यनिर्णये जितवतोऽर्थादिलाभः, तथा तत्साम्ये द्वयोरपि अर्थादिलाभः सम्भवत्येव। न च फलान्तरमस्ति येन पुनर्जल्पवितण्डारम्भः स्यात्" इत्यत आह **तत्त्वाप्रकाश एवेति**।

तत्त्वाप्रकाश एवैको वितण्डाजल्पयोः फलम् ॥

तत्त्वाप्रकाश इति परवञ्चनसामर्थ्यमुच्यते। तेन तत्साध्योऽर्थादिलाभो लक्ष्यते।

इदमुक्तं भवति। यद्यपि विद्यासाम्यवैषम्ययोर्निर्णीतिजयौ स्याताम्, तथाऽपि तात्त्विककथाफलरूपावेव। पराच्छादनचातुर्यप्रयुक्तार्थादिलाभार्थं समानविद्ययोः पुनर्जल्पवितण्डाप्रवृत्तिरिति। न चैवं विषमविद्ययोरपि तत्प्रवृत्तिः, उपप्लवप्रसङ्गस्योक्तत्वादिति।

यद्वा तत्त्वनिर्णयफलो वादः, अर्थादिफले जल्पवितण्डे, इति फलभेदेन कथाभेद उक्तः; सोऽनुपपन्नः। तथा सत्यर्थादीनां भेदेन कथाऽऽनन्त्यप्रसङ्गादित्यत आह **तत्त्वेति**। यद्यपि अर्थादयोऽवान्तरभेदभिन्नास्तथाऽपि तत्त्वाप्रकाश एक एव वितण्डाजल्पयोः फलम्। तत्त्वनिर्णयेतरत्वरूपेणार्थादीनामेकत्वान्नोक्तदोषः। तदवान्तरभेदविवक्षा तु व्यर्थैव इति भावः।

परि०— निर्णीतिजयौ इत्यत्र निर्णीतिपदस्योच्चत्वनीचत्वनिर्णीतिरित्यर्थः। **उपप्लवेति**। प्राश्निकानामसुज्ञत्वं प्रत्यवायश्च स्यादित्युक्तत्वादित्यर्थः।

सु०— एवं कथया विद्यापरीक्षणमिति पक्षः समर्थितः। इदानीमन्यथेति पक्षमपि समर्थयमान आह **विनेति**।

अनु०— विना वादेन विद्याया यदि शक्यं परीक्षणम्।
स्याज्जल्पादिरपि क्वापि

अविगीतविद्वत्प्रसिद्धवादिनेति शेषः। **क्वापि** इत्यस्य पूर्वार्धेनान्वयः। तदा समविद्ययोः प्रथमम् **अपि जल्पादिः** कथाविशेषः कार्यः **स्यात्** इत्यर्थः।

तर्हि विद्यापरीक्षणं वादेनैवेत्युक्तिविरोध इत्यत आह **वाद एवेति**।

वाद एवान्यथा भवेत् ॥

'वाद एव प्रथमं कर्तव्यो भवेदि'ति यदुक्तं तद् **अन्यथा** वादेन विना विद्यापरीक्षणस्य कर्तुमशक्यत्व **एव** अतो न विरोध इति।

परि०— जल्पादिरित्यस्य पुलिङ्गनिर्वाहायाह **कथाविशेष** इति।

सु०— अस्त्वेवमुपायान्तरविरहे कथयैव विद्यापरीक्षणम् । सा तु वाद इति कुतः । तत्त्वनिर्णयार्थिनोरधिकारित्वात्तत्फलत्वाच्चेति चेत् (न । एवं), तर्हि विजिगीषावतोरधिकारित्वादर्थादिफलत्वात्सभाद्यङ्गोपेतत्वाज्जल्पोऽपि स्यादिति ।

किमत्र जल्पशब्दवाच्यतामात्रमापाद्यते, किंवा वादशब्दवाच्यताऽभावः, अथवा समाहाररूपं कथान्तरं, यद्वा निमित्तद्वयसमावेशे वादशब्दस्यैव व्यवहारानुपपत्तिः । सर्वत्राप्युत्तरमाह **जल्प इति ।**

अनु०— **जल्प इत्यपि नाम स्याद्वादस्यैतादृशस्य तु ।**

एतादृशस्य निमित्तद्वयोपेतस्यात्र **जल्प इति नाम** स्यादित्यभ्युपगमेनाद्यो निरस्तः ।

अपिशब्देन वादशब्दवाच्यतां प्रतिज्ञाय **एतादृशस्य** इत्यनेन हेतुरुक्तः, तेन द्वितीयोऽपि निराकृतः । न हि निमित्तसद्भावे वाचकाप्रवृत्तिरिति युक्तम्, जल्पशब्देऽपि साम्यात् । अतस्तुलायां प्रमाणप्रमेयशब्दवदुभयशब्दवाच्यत्वमिति ।

तृतीयोऽप्यनेनैव निराकृतः । अन्यथा तुलाऽपि प्रमाणादितो विधान्तरवती स्यात् ।

'वादस्य जल्प इत्यपि नाम स्यादि'ति वादसंज्ञा तु मुख्या जल्पसंज्ञा त्वमुख्येति सूचितम् । तेन चतुर्थोऽपि निरस्तः ।

तत्र हेतुविशेषसद्भावं तुशब्देन द्योतयति ।

तथा हि यद्यपि कथकावादितो विजिगीषू तथाऽपि सभ्यादिभिर्विजिगीषां परिभाव्योत्पादिता तत्त्वनिर्णयार्थितैव कथोपयोगिनी । अर्थादिलाभश्चान्तरा प्राप्तो न त्वादित एवोद्दिष्ट इत्यमुख्य एव । अत एव पूर्वम् उभयार्थः स्यादित्युक्ते साम्यप्रतीतिप्रसक्तौ निर्णीतिजयकारक इति तत्त्वनिर्णीतेः प्राधान्यप्रदर्शनार्थं विवरणं कृतम्, अन्यथा कथाफलद्वयस्यैवोभयशब्देन प्रतीतेर्विवरणं व्यर्थं स्यात् ॥ अल्पाच्तरमिति लक्षणस्य व्यभिचारं कुर्वाणेनाप्येतदेव सूचितम्, अन्यथा जयनिर्णीतिकारक इत्यवक्ष्यत् ॥ सभ्यादिसंवरणं च विजिगीषुतापरिभवार्थमिति वादताप्राधान्यमेवोपोद्बलयतीति ।

परि०— शङ्कते अस्त्वेवमित्यादिना जल्पोऽपि स्यादितीत्यन्तेन । हेतुरुक्त इति । वादपदवाच्यत्वे निमित्तसत्त्वरूपहेतुरुक्त इत्यर्थः । अन्यथा तुलापीति । प्रमाणप्रमेयसमाहाररूपपदार्थः स्यादित्यर्थः । योगरूढेर्विधा-

न्तरत्वप्रकारस्तु प्रागेवानुमानिकपादे तर्कताण्डवे च व्यक्तः। अत एवैतत्प्रतिबन्द्या न तत्र विश्रान्त्यभावः शङ्क्यः। **तेन चतुर्थोऽपीति**। वादसंज्ञाया मुख्यत्वकथनेन वादशब्दस्यैव व्यवहारानुपपत्तिरिति पक्षो निरस्त इत्यर्थः। मुख्यस्यैव व्यवहर्तव्यत्वादिति भावः। **तत्रेति**। वादशब्दस्य मुख्यसंज्ञात्वे जल्पशब्दस्यामुख्यत्वे चेत्यर्थः।

सु०— अपि चाधिकारिभेदादिकं बहिरङ्गतयैव कथाभेदकम्, अन्तरङ्गं तु प्रवृत्तिप्रकार एव, स च वादसम्बन्ध्येवास्यां कथायामस्तीत्यतो वादत्वमेव मुख्यमित्याशयवानाह **प्रतिज्ञेति**।

अनु०— **प्रतिज्ञामात्रसाध्यत्वमपि स्याद्याज्ञवल्क्यवत्॥**

विद्यापरीक्षार्थायां कथायां क्वापि प्रमेये **प्रतिज्ञामात्रेण** प्रमाणोपन्यासरहितेन वचनेन **साध्यत्वं** प्रज्ञापनीयं स्यात्। कुत एतत्। कत्येव देवा याज्ञवल्क्येति शाकल्येन पृष्टे, (याज्ञवल्क्येन) त्रयस्त्रिंशदिति वचनमात्रेण प्रज्ञापनस्य कृतत्वात्। सा च विद्यापरीक्षार्था कथेत्युपक्रमपर्यालोचनया सिद्धम्। **याज्ञवल्क्यशब्देन** तत्कथोपलक्ष्यते। समम्यर्थे वतिः।

ततः किमित्यत आह **संवाद इति**।

संवादे वादिनोः क्वापि

एवम्भावो हि, **वादिप्रतिवादिनोः संवादे** अन्योन्याप्तताऽऽश्वासे सत्येव स्यात्। तदाश्वासो हि वाद एव सम्भवति न जल्पे, विजिगीषुणाऽपसिद्धान्तादिपरिहारेण सर्वथा प्रमाणप्रश्नस्य कर्तव्यत्वात्। तेनायं वाद एवेति (प्रति)ज्ञायत इति।

'नन्वेवं तर्हि न विद्यापरीक्षा सम्भवति; प्रमाणोपन्यासे हि तत्समर्थनोपालम्भाभ्यां सा स्यात्, न तु प्रश्नप्रतिज्ञाभ्युपगममात्रेणे'त्यत आह **विवाद इति**।

विवादे हेतुरिष्यते।

हेतुः इति प्रमाणमात्रोपलक्षणम्, प्रमाणहेतुरिति वा। न ह्येकत्राप्तः सर्वत्राप्त एवेति नियमोऽस्तीति भावः। याज्ञवल्क्येनापि तत्र तत्र प्रमाणोपन्यासः कृत एवेति सकलमनाकुलम्।

परि०— उत्तरवाक्यमवतारयति **अपि चेति**। आदिपदेन फलभेदग्रहः। **कत्येवेति**। बृहदारण्यके पञ्चमेऽध्याये नवमे शाकल्यब्राह्मणे शाकल्यप्रश्नस्य याज्ञवल्क्येनोत्तरे दत्ते कुत इति प्रमाणप्रश्नमकृत्वा ओमितिहोवाचे-

त्यङ्गीकारश्रवणादिति भावः । **उपक्रमेति** । जनको ह वैदेह इति अध्यायादिभागे तस्य जनकस्य वैदेहस्य विजिज्ञासा बभूव कःस्विदेषां ब्राह्मणानामनूचानतम इति । 'स ह गवां सहस्रमवरुरोधे'त्यादिना स्वनि(कटमा)केतनमागताना-मृषीणां मध्ये को वा अत्यन्तं ज्ञानीति निर्णेतुं गोसहस्रं स्थापयित्वा भवतां मध्ये यो ब्रह्मज्ञानितमः इमाः गाः स गृह्णात्विति जनकेनोक्ते याज्ञवल्क्येन च तद्गोसहस्रे नीते सति कुपितैरन्यैः कथमस्माकं मध्ये भवान् ब्रह्मनिष्ठ इत्युक्त्वा आश्वलादिभिः कृतप्रश्नेषूत्तरितेषु याज्ञवल्क्यस्योत्तमत्वनिर्णयात् सा कथा परीक्षार्थेति ज्ञायत इत्यर्थः । **सप्तम्यर्थे वतिरिति** । याज्ञवल्क्यकथायामिवेत्यर्थः । 'तत्र तस्यैवे'त्यनेन वतिरिति भावः । **एवम्भाव इति** । प्रतिज्ञामात्रेण साध्यस्य प्रज्ञापनीयत्वमित्यर्थः । **अपसिद्धान्तादिपरिहारेणेति** । अपसिद्धान्तमानबाधमानाभावादिदोषमादावनुक्त्वा प्रमाणप्रश्नस्य कर्तव्यत्वादित्यर्थः । अपसिद्धान्तादावादावेवोद्भाविते सति परेण पश्चात् प्रमाणोपन्यासे कृतं स्वस्य पराजयस्यैव प्राप्तेरिति भावः । स्वस्यापसिद्धान्तादिपरिहारार्थमित्यर्थः । अस्य वाक्यस्य प्रमाणप्रश्नाकरणे तत्प्रमेया-ङ्गीकारप्राप्त्या स्वस्यापसिद्धान्तसंवादादिदोषप्राप्तेरित्यप्याहुः । **याज्ञवल्क्येनापि तत्र तत्रेति** । अत्रैव शाकल्यब्राह्मणे 'तेषु हीदं वसु सर्वं हितं तस्मात्तद्वसव' इत्यादिरूपेण प्रमाणस्योक्तत्वादिति भावः ।

सु०— प्रकृतानां सभ्यसभापतिप्राश्निकानां स्वरूपजिज्ञासायामाह सभेति ।

अनु०— सभा सभापतिश्चैव प्राश्निकाश्चैव वैष्णवाः ।।
रागद्वेषविहीनाश्च

(द्वौ) चशब्दौ सभा(भ्या)दीनामन्योन्यसमुच्चये । तृतीयो विशेषणसमुच्चये । एवशब्दौ तु वैष्णवा एव रागद्वेषविहीना एव इति सम्बध्येते । अन्यथा कथाऽनुपपत्तिसूचनं तत्प्रयोजनम् । स्युरिति वक्ष्यमाणमिहापि(मत्रापि) सम्बध्यते ।

सभ्यानां प्राश्निकानां च विशेषणान्तरमाह स्युरिति ।

स्युः सभ्याः सर्ववेदिनः ।

प्राश्निकाश्च

सर्वशब्देन वादिप्रतिवादिदर्शनस्य कथोपयुक्तस्य व्याकरणादेश्च सङ्ग्रहः । पुनः सभ्य-प्राश्निकग्रहणं सभापतिव्यवच्छेदार्थम्, तत्सार्वज्ञस्य कथोपयोगाभावात् । सभ्याः प्राश्निकाश्च सर्ववेदिनः स्युरित्यन्वयः ।

ननु प्राश्निकानां क्वोपयोगः । विवदमानयोर्गुणदोषावधारणादाविति ब्रूमः । एवं तर्हि तैरेवालं किं सभ्यैरित्यत आह एतदिति ।

एतदज्ञाने सभ्याश्च

अनन्तरोक्तान्प्राश्निकान् एतत्-शब्देन परामृशति। क्वचित्सूक्ष्मे प्रमेये एतेषां प्राश्निकानां कारणान्तराद्वा **अज्ञाने** सति वादिनोर्गुणदोषनिर्णयाय **सभ्याश्च** प्रमाणं स्युरिति वक्ष्यमाणेन अन्वयः। प्रमाणाश्रयेषु प्रमाणत्वोपचारः।

'यद्येवं प्राश्निकेष्वज्ञानशङ्कया सभ्यानां वरणम्, तदा तेष्वप्यज्ञानशङ्कयाऽन्येऽपि वरणीयाः, अन्यथा निर्णयाभावेन कथावैयर्थ्यापत्तेः; तेष्वप्येवमि'त्यत आह **एषां चेति**।

एषां च दूरगाः ॥

प्रमाणं निर्णयाय स्युः

एषां सभ्यानां **च** अज्ञाने सति **दूरगा** देशान्तरस्थाः। न चैवं सभ्यसंवरणमप्यनर्थकम्, ततःपरं प्रायेणाज्ञानशङ्कानुदयात्। लौकिकश्चायमर्थ इति।

दूरगान्निर्णायकत्वसम्भवाय विशिनष्टि **पक्षेति**।

पक्षपातविवर्जिताः ।

एकदेशोत्कीर्तनेन यथोक्तं सभ्यादिलक्षणमतिदिशति।

परि०— पूर्वत्रोत्तरत्र च मूलस्थसभाशब्दः सभ्यपर इति भावेनोक्तं **प्रकृतानां सभ्येत्यादि**। **तृतीय इति**। विहीनाश्चेति चकार इत्यर्थः। **तत्प्रयोजनं** एवशब्दप्रयोजनम्। **इहापीति**। वैष्णवाः रागद्वेषविहीनाश्चेत्युभयत्रापी-त्यर्थः। सूक्ष्मप्रमेय इत्यत्र सूक्ष्मेतिहेतुगर्भम्। तेन कारणान्तराद्वेति वाशब्दोपपत्तिः भ्रमप्रमादानवधानादिकारणान्तरा-द्वेत्यर्थः। अधिकरणे प्रमाणपदे ल्युटोऽनुशासनं नेति कारणादाह **प्रमाणाश्रयेष्विति**। **लौकिकश्चेति**। लौकिका हि वित्तक्षेत्रादौ विवादनिर्णये केनचिदुक्ते तत्रानाश्वासे पुनरन्यान् पृच्छन्ति तत्रापि तथात्वे पुनर्दूरस्थानिति प्रसिद्धमेवेत्यर्थः। **एकदेशेति**। प्रागुक्तरागद्वेषराहित्यादिविशेषणमध्ये कस्मिंश्चिद्रागेणान्यत्र द्वेषेण च प्राप्तपक्षपातरूपैकदेशोत्कीतनेन प्रागुक्तं सर्वविशेषणमतिदिशतीत्यर्थः।

सु०— 'अप्रकाश्य स्वसिद्धान्तमि'ति वितण्डालक्षणमुक्तम्, तत्कथं वादजल्पाभ्यां व्यावर्तकमित्यत आह **उभाभ्यामिति**।

अनु०— **उभाभ्यां साधनं चैव दूषणं वादजल्पयोः ॥**

वादजल्पयोरुभाभ्यामेव स्वपक्षसाधनं परपक्ष**दूषणं** कर्तव्यं, न तु प्रतिवादिनः परपक्ष-दूषणमात्रेण कृतार्थतेति।

'सतामेवे'ति सार्धश्लोकस्यात्र सन्निवेशो तु; लक्षितौ वादजल्पौ, इदानीं तु वितण्डाया लक्षणद्वयं विवक्षुस्तावदुपयुक्तमाह **उभाभ्यामिति ॥ कथा** वादजल्पलक्षणा। एतेन 'जल्पोऽर्थादिव्यपेक्षये'त्युक्तस्य वितण्डायामतिव्याप्तिरपि परिहृता, उभयसाधनवत्त्वेन सदेकाधिकारिकत्वेन वाऽर्थादिव्यपेक्षकथाया विशेषितत्वात् ॥ यदर्थं 'सतामेवे'त्युक्तं तद्वितण्डालक्षणमाह **वितण्डा त्विति**। 'कथे'त्यनुवर्तते ॥ 'उभाभ्यामि'ति यदर्थमुक्तं तल्लक्षणान्तरमाह **अप्रकाश्येति**। 'उक्ते तैरि'ति पूर्ववदिति।

परि०— **एतेनेति**। उभाभ्यां साधनं चेति सतामेवेति व्यावर्तककथनेनेत्यर्थः। न केवलं लक्षणोक्त्युपोद्धातकथनमित्यर्थः। **यदर्थं** यल्लक्षणोक्त्यर्थम्। यदर्थ(यद्व्यावर्त्य)मुक्तमित्यपि प्राग्वत्। **उक्ते तैरिति पूर्ववदिति**। 'उक्ते तैः प्रथमं माने' इत्यर्धस्य नन्वसम्भवीदं लक्षणमित्यादिना यद्व्याख्यानं कृतं तदेव ध्येयमित्यर्थः।

सु०— 'उभाभ्यां साधनमि'त्याद्युक्तम्। तत्र साधनाय किं प्रमाणं प्रयोक्तव्यम्। यत्र यदस्ति तत्र तदेव (किं) वक्तव्यम्। सत्यम्, प्रमाणसम्प्लवे तु कथम्। किं सर्वमेव उत एकमेव, तत्रापि किमित्यपेक्षायामाह **सद्भिरिति**।

अनु०— **सद्भिरागम एवैकः प्रयोज्योऽभीष्टसाधकः।**

एक एव, न तु सम्भवत्सर्वमाधिक्यप्रसङ्गात्। स च **आगम एव** इति योज्यम्।

यद्वा एकशब्दो मुख्यार्थः। ईश्वरादिप्रमेये मुख्यो वेदादिरागम एव वक्तव्यः (तस्य स्यातन्त्र्येण साध्यसिद्ध्यङ्गत्वात्), नानुमानमिति।

नन्ववैदिकस्य वेदाद्यागमोपादानेऽपसिद्धान्तः स्यादित्यत उक्तम्— **सद्भिरिति**।

कुतो वेदादिप्रयोगनियम इत्यत आह **अभीष्टेति**। यत इति शेषः। अनुमानं खलु न स्वातन्त्र्येण ईश्वरादिसाधनस्येष्टे, सर्वत्रोपाधिप्रतिपक्षयोः सम्भवात्। तदर्थमन्ततोऽप्यागमोऽनुसरणीयः। ततो वरं प्रथममेव (आगमो) वक्तव्यः। तस्य स्वातन्त्र्येण साध्यसिद्ध्यङ्गत्वात्।

नन्ववैदिकं प्रति कथम्। आगमं प्रयुज्य तत्प्रामाण्यं साधनीयमिति।

परि०— किं प्रमाणं प्रयोक्तव्यमित्यस्योत्तरं यत्र यदस्ति तत्र तदेव वक्तव्यमिति। क्वचित् किं वक्तव्यमिति किंशब्दोऽपि पठ्यते तदा तु वक्तव्यं किं न किमपीत्यर्थः। **शङ्कते सत्यमिति**। **नन्ववैदिकं प्रति कथमिति**। अवैदिकमित्यस्यावैदिकपक्षमवलम्ब्य प्रत्यवतिष्ठमानं प्रतिभटं प्रतीत्यर्थः। वादे जल्पे च वादिप्रतिवादिनोर्द्वयोरपि साधुत्वात् वितण्डायां तु साधोः स्वपक्षसाधनाभावादिति ज्ञेयम्।

सु०— नन्वसद्भिः किं वक्तव्यम् । न तावत्प्रत्यक्षम्, अतीन्द्रिये तदयोगात् । न च आगमः, स्वपरागमयोरन्योन्यं प्रामाण्यासम्मतेः । नाप्यनुमानम्, प्रयोगपरिमाणासम्मतेः । तथा हि । सौगतो यदि द्व्यवयवप्रयोगं कुर्यात्तदा नैयायिकेन न्यूनेन निगृह्येत, अनिग्रहे वा प्रतिवादी पर्यनुयोज्यमुपेक्षेत । पञ्चावयवप्रयोगे त्वधिकेन निगृह्येत, तथा स्वीकारे चापसिद्धान्तेन । तथा च नियतावयवादिव्यतिरेकेण वितण्डैव न स्यादित्यत आह **स्वसिद्धान्तेति** ।

अनु०— **स्वसिद्धान्तानुसारेण ह्यसद्भिरनुमोच्यते ।**

यथासिद्धान्तं वक्तव्यमिति प्राङ्नियमात् स्वसिद्धान्तनिर्णीतप्रयोगावयवपरिमाणापेक्षयैव न्यूनाद्यवतारादन्यथा(कथा)ऽनुपपत्तेरिति **हिशब्दार्थः** ।

परि०— **नन्वसद्भिरिति** । वादजल्पपक्षे असत्पक्षमाश्रयद्भिरिति व्याख्येयम् । वितण्डापक्षे यथाश्रुतमेव । **न चागम इति** । तत्तदाचार्यवाक्यमित्यर्थः । **न्यूनेन निगृह्येतेति** । न्यूनदोषेण परा(जिनं कु)जयं कुर्यात् । न्यूनाख्यनिग्रहस्थानं ब्रूयादित्यर्थः । **पर्यनुयोज्यमुपेक्षेतेति** । पर्यनुयोज्योपेक्षणाख्यनिग्रहस्थानं ब्रूयादित्यर्थः । **नियतावयवादिति** । स्वसिद्धान्तरीत्या यो नियतावयववादी तस्य तादृशेनैव वितण्डेति स्यादित्यर्थः । 'यथासिद्धान्तं वक्तव्यमिती'तिशब्दो हेत्वर्थः ।

सु०— सद्भिरागमो वक्तव्य इति न (इत्य)युक्तम्, वैदिकस्य प्रतिवादिनस्तद्दूषणेऽपसिद्धान्तात् । अदूषणे तु परपक्षादूषणेन कथाभावप्रसङ्गादित्यत आह **प्रत्यक्षेति** ।

अनु०— **प्रत्यक्षागमवैरूप्यमाश्रित्यान्यार्थतैव तु ।**
आगमे दर्शनीयाऽत्र दोषो लिङ्गविलोमता ॥

आगमे तु वादिना प्रयुक्ते, प्रतिवादिना वैदिकेन तस्य **अन्यार्थतैव दर्शनीया;** नानुमानस्येवाप्रामाण्यम्, येनापसिद्धान्तः स्यात् । तत एव कृतपरपक्षदूषणोऽपि भवेत्, अन्यार्थतां दर्शितवताऽऽगमस्य पराभिमतार्थात्प्रच्यावितत्वात् । न हि अपेक्षितार्थासाधकत्वादन्यत्प्रमाणदूषणमस्तीति ।

'नन्वेवं सति कथं कथापर्यवसानम्, स्वस्वाभिमतार्थाग्रहपरित्याजनोपायाभावात्' इत्यत उक्तं **प्रत्यक्षेत्यादि** । अत्र पराभिमतेऽर्थे । **प्रत्यक्षागमविरोधम् आश्रित्य** । न केवलमेतावत्, अत्रोपक्रमादिलिङ्गविलोमतादोषोऽपि दर्शनीयः । अत्रान्यतम(र)मात्रे तात्पर्यम्, अन्यथा आधिक्यप्रसङ्गात् ।

परि०— अत्रेत्यस्योत्तरेणाप्यन्वयः, लिङ्गपदं च तात्पर्यलिङ्गमात्रपरमिति भावेन योजयति अत्रोप-**क्रमादीति**। अत्रेत्यस्यार्थः प्रागेवोक्तः। दर्शनीयतेत्यस्य विपरिणामेनान्वय इत्युपेत्योक्तं **दर्शनीया** इति।

सु०— नन्वेतावताऽपि न कथासमाप्तिः, पराभिमतार्थानुपपत्तिमात्रेण स्वाभिमतार्था-सिद्धेरित्यतः सत्यमित्याह **लिङ्गेति**।

अनु०— **लिङ्गानुकूल्यं स्वार्थस्य श्रुत्यादीनामनुग्रहः।**

दर्शनीयपदमनुवर्तते। **श्रुत्यादीनां** वेदादीनां, 'श्रुतिर्लिङ्गं समाख्या चे'त्युक्तानां लिङ्ग-ग्रहणेनैव गृहीतत्वात्। उपलक्षणं चैतत्, 'परार्थे प्रमाणानुकूल्यस्य, स्वार्थे तत्प्रातिकूल्यस्य च' निरासो दर्शनीय इत्यपि द्रष्टव्यम्।

स्वसिद्धान्तप्रयोगपरिमाणानतिक्रमेण परार्थानुमानवाक्यप्रयोगः कर्तव्यः। तथात्वे च न न्यूनाद्यवतारः। तदतिक्रम एव तदवकाश इत्युक्तम्।

अपर आह 'यथावस्तु प्रयोक्तव्यम्। न च वस्तुतत्त्व एव वादिनां विप्रतिपत्तेरवश्यं न्यूनाद्यवतारसम्भवेन अप्रयोगप्राप्तिरिति वाच्यम्, (त)यस्य यत्र तात्त्विकत्वाभिमानः तेन तत्प्रयोगानन्तरं परेण न्यूनादावुद्भाविते तथारूपतायाः साध(नीयत्वात्)नात्। न च एवमर्था-न्तरापातः, हेतोः अन्यतरासिद्धयुद्भावने तत्सिद्धिव्युत्पादनवत् प्रकृतोपयोगसद्भावात्' इति। तदयुक्तम्, द्वित्रिपञ्चावयववादिपक्षाणां सर्वेषामपि तात्त्विकतायाः समर्थितत्वात्। स्वस्व-नियमस्यैव तात्त्विकत्वमुपेत्य तदनतिक्रमेणैव प्रयोगाङ्गीकारे तु सर्वथा कथोच्छेदापत्तेः, तत्तात्त्विकतायां प्रतिवादिना विप्रतिपद्यमानेनावश्यं न्यूनादेरुद्भावनात्।

परि०— **समर्थितत्वादिति**। 'प्रतिज्ञातार्थसिद्ध्यर्थं व्याप्तिरेव यदोदिता। अवशिष्टं किमत्रास्ती'त्यादाविति भावः। कथोच्छेदे हेतुः **तत्तात्त्विकतायामिति**।

सु०— ननूक्तमत्र स्वस्वावयवकल्पना परं प्रति समर्थनीयेति। दुरुक्तं तत्, तत्समर्थन-स्याशक्यत्वादित्याह **त्रिपञ्चेति**।

अनु०— **त्रिपञ्चावयवामेव युग्मावयविनीमपि॥**
नियमाद्योऽनुमां ब्रूयात्तं ब्रूयाद्यदि तादृशी।
नानुमेति तदा केन साध्यावयवकल्पना॥

त्रयः प्रतिज्ञाहेतूदाहरणानि, उदाहरणोपनयनिगमनानि वा; पञ्च प्रतिज्ञाहेतूदाहरणोपनयनिगमनानि वाऽवयवा यस्याः सा **त्रिपञ्चावयवा** । एवशब्देन पक्षद्वयनियममाह । युग्मौ द्वावुदाहरणोपनयावयवौ यस्याः सा **युग्मावयविनी** । **नियमात्** इति सन्निहितेनैव सम्बध्यते । **अनुमेति** तादर्थ्यात्प्रयोग उच्यते, वैशेषिकादीनां तत्रैव व्यवहारात् । **तं ब्रूयात् यदि** परोऽनियतवादीति शेषः ।

यद्वा यो मीमांसकस्तार्किकादिश्च **त्रिपञ्चावयवामेवानुमां ब्रूयात्**, तं प्रति यः सौगतो **नियमाद्युग्मावयविनीं ब्रूयात्** । स **यदि तादृशी** त्र्यवयवा पञ्चावयवा च **नानुमेति ब्रूयात्** इति योज्यम् । एवं (वि)परिवर्तनापि । **तादृशी नानुमा** इत्यस्य प्रमाणाभावादिति शेषः ।

एतदुक्तं भवति । नैयायिकेन सौगतं प्रति पञ्चावयवप्रयोगे विहिते सौगतोऽधिकमिति निगृह्णीयात् । ततो नैयायिकेन पञ्चावयवप्रयोगस्यैव तात्त्विकत्वान्नैवमिति वक्तव्यम् । ततः सौगतो नेदं तत्त्वमप्रामाणिकत्वादिति वदेदेव । अथ नैयायिकेनाप्रामाणिकत्वमसिद्धमिति वदता कथमिति सौगते पृष्टवति (सति) केन प्रमाणेन स्वीया पञ्चावयवकल्पना साध्या ॥ न तावत्प्रत्यक्षेण, पञ्चावयववाक्यस्य व्याप्तिपक्षधर्मतोपेतलिङ्गप्रतीतिजनकत्वमित्यस्य अर्थस्य तदगोचरत्वात्, न हि कार्यकारणभावः क्वापि प्रत्यक्षस्य विषयः । न चागमेन, तदभावात्; 'पञ्चावयवयुक्तस्य वाक्यस्य गुणदोषविदि'ति भारतादिवाक्यमस्तीति चेन्न 'सौक्ष्म्यं सङ्ख्याक्रमश्चैव निर्णयश्च प्रयोजनमि'त्यादिना तत्रैवान्यथा व्याख्यातत्वात् । नाप्युपमानाभावाभ्याम्, नियतविषयत्वात् । न चार्थापत्त्या, तदभावात्, अनुमानानतिरेकाच्चेति ।

परि०— **तत्रैव व्यवहारादिति** । लिङ्गपरामर्शाख्यानुमानार्थे परार्थपदेशरूपमहावाक्यप्रयोग एवानुमानशब्दव्यवहारादित्यर्थः । तं ब्रूयाद्यदीति मूलपदानुवादः । अनध्याहारेणैव योजयति **यद्वेति** । **एवं विपरिवर्तनापीति** । यः सौगतः नियमाद्युग्मावयविनीं ब्रूयात् तं प्रति यो मीमांसकः तार्किकादिः त्रिपञ्चावयवामेवानुमां ब्रूयात् स यदि तादृशी युग्मावयविनी नानुमेति ब्रूयादित्यादिरूपेणापि योज्यमित्यर्थः । **नियतविषयत्वादिति** । उपमानस्य मीमांसकमते सादृश्यविशिष्टविषयकत्वात् । न्यायमते वाच्यवाचकभावमात्रगोचरत्वात् । अभावप्रमाणस्य प्रमेयाभावमात्रप्रमापकत्वादित्यर्थः । इतिशब्दस्यैतदुक्तं भवतीति पूर्वेणान्वयः ।

सु०— मा भूत्प्रत्यक्षादिनाऽवयवकल्पनासिद्धिः, अनुमानेन तु भविष्यति, व्याप्तिपक्षधर्मतोपेतलिङ्गप्रतीतेः पञ्चावयववाक्यश्रवणान्वयव्यतिरेकानुविधायित्वादिति चेत् । न तावदिदमनुमानं त्वच्चेतसि परिवर्तमानं परप्रत्यायनाङ्गम्, किन्नाम प्रयुज्यमानम् । तत्र किं पञ्चावयवप्रयोगोऽस्य विधास्यते, अथ द्व्यवयवः । न उभावपीत्याह नियतेति ।

अनु०— नियतावयवासिद्धौ

नियतावयवस्य पञ्चावयवस्य द्व्यवयवस्य च । यथासङ्ख्यं सौगतनैयायिकयोर्बोधोपयिकत्व-**असिद्धौ**, **नानुमानेनाप्यवयवकल्पनासिद्धिरिति** शेषः ।

यद्वोत्तरवाक्ये नियतावयवासिद्धौ इत्यनुवादोऽयम् । ततो नियतावयवासिद्धेरिति सिद्ध्यति । पञ्चावयवप्रयोगे परेणाधिक्योद्भावनात्, द्व्यवयवप्रयोगेऽन्यतरन्यूनत्वापसिद्धान्तयोरुद्भावनादित्यर्थः । ततः किमित्यत आह **व्याप्तीति** ।

व्याप्तिमात्रेण साधनम् ।

कर्तव्यमेव तेन स्यात्

यत एवं नोपायान्तरं, **तेन** कारणेन । **तेन** नैयायिकेन, **व्याप्तिमात्रेण** 'यद्यस्यान्वयव्यतिरेकावनुविधत्ते तत्तत्कार्यमि'त्यादिव्याप्तिवचनमात्रेण एव । उपलक्षणमेतत् । 'लिङ्गोक्तावि'त्यादि प्राग्व्युत्पादितप्रकारेष्वन्यतमेनेत्यपि द्रष्टव्यम् । **साधनं** पञ्चावयवनियमस्य, **कर्तव्यं स्यात्** । सौगतेनापि तदनुसरणीयम्, इतरथा तस्यापि प्रयोगानुपपत्तिप्रसङ्गादिति ।

परि०— अनुमानेन त्वित्युक्तं व्यनक्ति **व्याप्तीत्यादिना** । उक्तरूपा प्रतीतिः पञ्चावयववाक्येन साध्या । तच्छ्रवणान्वयव्यतिरेकानुविधायित्वात् तस्याः । यदेव तदेवं यथा घटो दण्डेनेत्युक्तं भवति । अनध्याहारेण योजयति **यद्वेति** । इति सिद्ध्यतीति पूर्ववाक्य इति योज्यम् । नन्वेवं नोभावपीत्याहेत्यस्य नियतावयवासिद्धेरित्येतदुत्तरमिति वाच्यम् । यथा चानेन कथमुत्तरं जातमित्यत आह **पञ्चावयवेति** । परेण सौगतेनेत्यर्थः । **अन्यतरेति** । मीमांसकनैयायिकयोरन्यतरेण सौगतप्रतिभटभूतेन न्यूनत्वोद्भावनात् । अनयोरन्यतरेण द्व्यवयवप्रयोगे कृते सति सौगतेनापसिद्धान्तोद्भावनादित्यर्थः । यद्वा तार्किकसौगतयोर्वादिनोर्मध्ये तार्किकरीत्यैवात्र दोषद्वयोद्भावनादित्यर्थः । एतावन्त एवानुमानस्यावयवा इत्यस्याद्याप्यसिद्ध्या स्वेच्छयाऽवयवोपेतानुमानप्रयोगे परेण दोषोद्भावनान्नानुमानेनावयवकल्पनसिद्धिरिति भावः । ततः किमित्यत आह **व्याप्तीति** । अत्र यद्यपि नियतावयवासिद्धावित्यनुवादकांशो ग्राह्यः । तथापि प्राक् प्रतीकतया गृहीत्वा व्याख्यातत्वाद्विधेयभाग एवोपात्त इत्यदोषः । **प्राग्व्युत्पादितेति** । 'व्याप्तिरेव यदोदिता । अवशिष्टं किमत्रास्ति लिङ्गं तत्र विजानतः' इत्यत्र सुधायां व्युत्पादितप्रकारेष्वित्यर्थः ।

सु०— ततोऽपि किमित्यत आह **तस्मादिति** ।

अनु०— तस्मात्सैवानुमा मता ॥

यस्मात्प्रयोगेयत्तासाधनं वादिप्रतिवादिभ्यामन्यतरेण वा स्वमतपरित्यागेनान्यमताभ्युपगमे कृत एवोपपद्यते नान्यथा, **तस्मात्सैवानुमा मता** । व्याप्तिवचनादिकमेव परार्थप्रयोगत्वेन सर्वत्र मन्तव्यम् ।

इदमुक्तं भवति। यदा नैयायिको द्व्यवयवेन पञ्चावयवनियमं साधयति, तदा द्व्यवयवस्य तात्त्विकत्वं स्वयं मन्यते न वा। नेति पक्षे प्रतारकः स्यात्। आद्येऽन्यत्रापि कथं तत्तत्वं न स्यात्॥ एवं कथाभावप्रसङ्गभीरुः सौगतोऽपि पञ्चावयवेन द्व्यवयवस्यावश्यकतां प्रतिपद्यमानस्तत्त्वं मन्यते न वा। द्वितीये कथं ततः प्रतिपद्येत। आद्येऽन्यत्रापि कुतस्तन्न तत्त्वम्॥ अतोऽत्र सर्वसिद्धान्तप्रकाराणां तात्त्विकत्वाद्युक्तं 'स्वसिद्धान्तानुसारेणे'ति। अस्मादेव संकटाद्बिभ्यदुदयनो 'यथावस्तु वक्तव्यमि'त्युक्त्वा 'यथासिद्धान्तं वा वक्तव्यमि'ति 'समयं बद्ध्वा प्रवृत्तायां कथायां न न्यूनाद्यवतार' इति पक्षान्तरमवादीदिति॥

अवसितमनुमानम्॥

परि०— ननु व्याप्तिवचनादेवेति द्वितीयप्रयोगे अनुमानत्वेऽपि सर्वत्र कुत इत्यतो न्यायेन व्युत्पादयति इदमुक्तं भवतीत्यादिना। अवसितमनुमानमिति। अनुमाननिरूपणं पर्यवसितमित्यर्थः।

सु०— 'निर्दोषं वाक्यमागमः। स द्विविधः। पौरुषेयोऽपौरुषेयश्च। तत्रापौरुषेयो वेदः। अन्यस्तु पौरुषेय' इति सुप्रसिद्धत्वान्नोक्तम्।

परि०— 'अक्षयुक्तिवचांसी'ति निर्दिष्टेषु 'निर्दोषाक्षोद्भवं ह्यत्र प्रत्यक्षम्', 'अनुमा युक्तिरेवोक्ता' इत्यादिना प्रत्यक्षानुमाने निरूपिते। वचःशब्दितागमनिरूपणबीजमागमस्वरूपं निरूपयन्नेवाह निर्दोषमिति। अत्र पदकृत्यं वाक्यस्वरूपनिरूपणं च पद्धत्यादौ तर्कताण्डवे च व्यक्तम्।

सु०— केचिद्वाक्यं वाक्यार्थेऽनुमानमिति ब्रुवते। तदनुपपन्नम्, वाक्यवाक्यार्थयोर्देशतः कालतो वाऽन्वयव्यतिरेकाभावात्।

अथेदं वाक्यं वाक्यार्थवत् वाक्यत्वादिति साध्यते॥ तत्र किं वाक्यार्थमात्रं साध्यते तद्विशेषो वा। नाद्यः, विशेषप्रमितेर्निर्निबन्धनत्वापत्तेः। द्वितीये स विशेषः प्रतीतो न वा। आद्ये वाक्यवैयर्थ्यम्। द्वितीयेऽप्रसिद्धविशेषणता, विशेषस्यान्यत्राभावादनैकान्त्यं च॥ मतुवर्थश्च किं प्रतिपाद्यप्रतिपादकभावः, सम्बन्धान्तरं वा। आद्ये साक्षाल्लिङ्गतया वा। न प्रथमः, अनुमानवैयर्थ्यात्, अपसिद्धान्ताच्च। द्वितीये तु नेदं वाक्यार्थानुमानं किन्तु सिद्धेऽर्थे वाक्यस्य लिङ्गतानुमानमेव। तत्र च दृष्टान्तोऽन्यतरसाध्यविकलः। न द्वितीयः, तदभावेन बाधात्।

परि०— देशत इत्यादि। वियदवन्यादिभिन्नदेशत्वात् अतीतानागतवाक्यवाक्यार्थयोर्भिन्नकालीनत्वादिति भावः। इति साध्यत इति। सम्प्रतिपन्नवाक्यान्तरवदिति दृष्टान्त इति भावः। अन्यत्राभावादिति।

एतद्वाक्यप्रतिपाद्यार्थविशेषस्य वाक्यत्वरूपहेतुमति वाक्यान्तरे अभावादित्यर्थः । **लिङ्गतानुमानमेवेति** । इदं वाक्यं लिङ्गतया वाक्यार्थप्रतिपत्तिजनकं वाक्यत्वाद्वाक्यान्तरवदिति प्राप्तत्वादिति भावः । अस्तु को दोष इत्यत आह **तत्र चेति** । प्रतिवादिनस्तत्र साध्यासम्मतेरिति भावः । सम्बन्धान्तरं वेति कल्पं निराह **न द्वितीय इति** ।

सु०— अथैवं प्रयुज्यते, 'विवादाध्यासितानि पदानि स्वस्मारितार्थान्वयप्रमितिपूर्वकाणि आकाङ्क्षादिमत्पद(कदम्बक)त्वादि'ति । तदयुक्तम्, विनाप्यन्वयप्रमितिं दैवात्प्रयुक्तेष्वाकाङ्क्षादिमत्सु पदेष्वनैकान्त्यात् । आप्तप्रयुक्तत्वेन हेतुविशेषणे साध्यार्थस्य हेत्वर्थे प्रवेशापत्तेः । पुरुषविशेषप्रयुक्तत्वस्याध्यापकप्रयुक्तेषु व्यभिचारात् । मूलप्रमानुमानेऽपि वेदेषु अनुपपत्तेः, तदपौरुषेयत्वस्य साधितत्वात् ।

परि०— **दैवादिति** । घटवति घटाभावभ्रान्तिमता(ति)दैवाद्घटोऽत्रास्तीति प्रयुक्तेष्वित्यर्थः । वाक्या-(र्था)र्थज्ञानिप्रयुक्तेष्विति वार्थः । **हेत्वर्थेति** । अन्वयप्रमितेर्विवक्षितार्थतत्त्वज्ञानरूपत्वात् । तथा च साध्याविशिष्टतेति भावः । **अध्यापकेति** । परवाक्याध्यापकेत्यर्थः । **मूलेति** । तादृशवाक्यं येनोक्तं तज्ज्ञानरूपमूलप्रमे(माणेत्य)त्यर्थः । तथा च तत्र न व्यभिचार इति भावः । **वेदे अनुपपत्ति(त्ते)रिति** । प्रमितिपूर्वकत्वस्य प्रमितिजन्यत्वरूपत्वादिति भावः । **साधितत्वादिति** । जिज्ञासाधिकरणे 'वेदानामङ्गीकार्या हि नित्यते'त्यादौ साधितत्वादित्यर्थः ।

सु०— अपरे त्वपौरुषेयस्यागमत्वमुपगम्य पौरुषेयस्यानुमानत्वमभ्युपगच्छन्ति, तेषां तु स्फुटो वेदे व्यभिचारः ।

किञ्च पदानामन्विताभिधाने शक्तिः । पदान्येव च वाक्यम् । न च वैदिकपदेभ्योऽन्यान्येव लौकिकानि पदानि । वक्ता तु पदज्ञान एवोपयुज्यते । तत्कथं लोकवेदयोः प्रकारभेदः स्यात् ।

अपि च वेदानुकारेण पठ्यमानेषु लौकिकवाक्येषु कथम् । अन्वयप्रतीतिरुत्पद्यत एव, किन्नाम पुनः पौरुषेयत्वज्ञानादपनीयत इति । एवं तर्हि वाक्यादेव वाक्यार्थज्ञानम्, तत्प्रामाण्यनिश्चयाय तु वक्त्राद्यनुसरणमित्यायातम्; इत्यास्ताम् ।

परि०— **न च वैदिकपदेभ्योऽन्यानीति** । पूर्वतन्त्रे लोकवेदाधिकरणे तथोक्तेरिति भावः ।

सु०— तदेवं सामान्यतो विशेषतश्च प्रमाणानि लक्षितानि । तत्र स्वीयसामान्यलक्षणसमर्थनेनार्थाद्वाद्यन्तरोक्तसामान्यलक्षणानि निरस्तान्येव, तथाऽपि स्मृतिविषये वक्तव्य-(वि)शेषस्य विद्यमानत्वात्प्राभाकरलक्षणं विशेषतो निराकरोति **अनुभूतिरिति** ।

अनु०— **अनुभूतिः प्रमाणं चेत्केन स्मृतिरपोद्यते ।**

'तदा वक्तव्यं स्मृतिः प्रमा न वा। आद्येऽपसिद्धान्तः' इति शेषः। द्वितीये त्वाह **केनेति**। यदि स्मृतिर्न प्रमा तदा स्मृतिः लक्षणेन व्यावर्तनीया। अन्यथाऽतिव्याप्तेः। (तत् केन) तत्कृतः स्मृतिरपोद्यते व्यावर्त्यते। स्मृतिव्यावर्तकं न किमपि लक्षणेऽस्तीति यावत्।

नन्वनुभूतिरित्युक्त एव स्मृताव(ति)प्रसङ्गः, स्मृतिव्यतिरिक्तं ज्ञानमनुभूतिरित्यभिधानात्, न हि स्मृतिः स्मृतिव्यतिरिक्ता भवतीति। मैवम्, स्मृतेरपि स्मृत्यन्तरव्यतिरिक्तत्वसम्भवेनाव्यवच्छेदकत्वात्।

स्मृतित्वानधिकरणं ज्ञानमनुभूतिरिति चेत्। किमिदं स्मृतित्वम्। न तावज्जातिः, गुणेषु जातेरनङ्गीकृतत्वात्। संस्कारमात्रजन्यज्ञानत्वं तु न सम्भवति, अदृष्टादिजन्यत्वात्। असाधारणकारणविवक्षायामपि तथा, स्मृतेर्मानसत्वस्य वक्ष्यमाणत्वात्।

एतेन नियमेन प्रत्युत्पन्नासाधारणकारणकप्रत्ययत्वमनुभूतित्वमित्यप्यवच्छेदकं द्रष्टव्यम्, स्मृतेरपि मानसप्रत्यक्षजन्यायास्तथात्वात्। संस्कारस्य कारणत्वेऽपि नासौ सत्तामात्रेण स्मृतिं जनयति किन्नामोद्बुद्ध एव, तथा च कथं न प्रत्युत्पन्नासाधारणकारणजन्यत्वम्, अन्यथेन्द्रियादिमा(यमा)त्रमुपादायानुभूतेरपि तन्निराकुर्यात्। किञ्च स्मृतिरपि काचित्प्रत्युत्पन्नसंस्कारजन्या सम्भवत्येव, न चावच्छेदकेन विना नियमो ज्ञातुं शक्यत इति।

परि०— 'तदा' इत्यादिः 'चेत्' इत्यनन्तरं शेषो ध्येयः। **अभिधानादिति**। प्राभाकरै-रुक्तेरित्यर्थः। **गुणेषु जातेरिति**। आकृतिव्यङ्ग्यत्वाज्जातेः, गुणेष्वाकृतेरभावेन नैर्जातिस्तत्रानङ्गीकारादित्यर्थः। **न सम्भवतीति**। असम्भवि स्मृतौ लक्षणमित्यर्थः। **तथेति**। असम्भवि लक्षणमित्यर्थः। तत्र हेतुः **स्मृतेरिति**। 'मानसं तद्धि विज्ञानमि'-त्यनुपदमेवेति भावः। **प्रत्युत्पन्नेति**। अव्यवहितपूर्वकालोत्पन्नमिन्द्रियार्थसन्निकर्षादिरूपम् असाधारणकारणं यस्य तादृशप्रत्ययत्वमित्यर्थः। कदाचित्संस्कारोत्पत्त्यव्यवहितक्षणोत्पन्नायां, चिरकालीनसंस्कारजायां, आत्ममनः-संयोगादिरूपसाधारणकारणजायां च स्मृतावनतिव्याप्तये क्रमान्नियमेनेति, प्रत्युत्पन्नेति, असाधारणकारणेति चोक्तम्। नियमेन प्रत्युत्पन्नतन्तुसंयोगाद्यसाधारणकारणकपटादौ अनतिव्याप्तये प्रत्ययेत्युक्तम्। **अव्यवच्छेदकमिति**। स्मृतेरित्यनुकर्षः। तत्र हेतुः **स्मृतेरपीति**। परीत्यापि स्मृतौ एतल्लक्षणमस्तीत्याह **संस्कारस्येति**। **उद्बुद्ध इति**। सदृशदर्शनादिना कार्योन्मुखीभूत इत्यर्थः। **तन्निराकुर्यादिति**। नियमेनेत्यादिनोक्तानुभूतित्वं तच्छब्दार्थः। नन्वत एव नियमेनेत्युक्तमित्यत आह **न चेति**। दण्डादेर्घटत्वाद्यवच्छेदेनेव इहानुभूतिमात्रनिष्ठेनावच्छेदकेन नियमो ग्राह्यः। न चोक्तरूपानुभूतित्वातिरिक्तमवच्छेदकमस्ति अनेनैवावच्छेदकेन नियमग्रहणे चात्माश्रयापत्तेः। तथा चातिव्याप्तिं परिहरतोऽसम्भव एवापन्न इति भावः।

सु०— यद्वा **अनुभूतिः प्रमाणं चेत्** तदा स्मृतावव्याप्तिरिति शेषः । ननु स्मृतिः प्रमाणमेव न भवति, तत्कथं तत्राव्याप्तिदोष इत्यत आह **केनेति । स्मृतिः केन** निमित्तेन **अपोद्यते** प्रमाणाद्बहिः क्रियते, न केनापीत्यर्थः ।

तथा हि । किमयथार्थत्वात्, याथार्थ्येऽप्यननुभूतित्वाद्वा अप्रामाण्ये बाधकाभावाद्वा प्रामाण्ये साधकाभावाद्बाधकसद्भावाद्वा ।

परि०— पूर्वं लक्षणे स्मृतिव्यावर्तकं किमपि नेत्येवम्परतया व्याख्यातम्; इदानीं अस्तु वा किञ्चिद्व्यावर्तकं तथापि स्मृतावव्यापकतया लक्षणोक्तिरयुक्तेत्येवम्परतया व्याचष्टे **यद्वेति** ।

सु०— आद्यं दूषयति **केनेति । स्मृतिः केन** प्रबलेन प्रमाणेन **अपोद्यते** बाध्यते, येन यथार्था न स्यात् । बाधकाभावान्नायथार्थत्वं वाच्यमिति ।

वं०प०— आद्य इति । अनुभूतित्वस्य प्रमाणलक्षणत्वे सिद्धे तदभावात् स्मृतेर्व्यावर्त्यत्वसिद्धिः । तत्सिद्धौ च तद्व्यावर्तनाय लक्षणकरणमित्यन्योन्याश्रय इत्यर्थः ।

सु०— द्वितीयं निराकरोति केनेति । किमनुभूतित्वं प्रमाणलक्षणमिति कृत्वाऽननुभूतित्वात् स्मृतिरप्रमाणमित्युच्यते किं वा घटादिदृष्टान्तावष्टम्भेन । आद्येऽन्योन्याश्रयत्वम् । तथा च केन स्मृतिरपोद्यते । द्वितीयेऽपि **स्मृतिः** एव **केनापोद्यते,** अस्मृतित्वेनानुभूतिः कुतो नापोद्यते, विशेषाभावादिति ।

परि०— किं वा घटादीति । यथा घटादिरनुभूतित्वशून्य इति प्रमाणं न भवति तथेत्यर्थः । **अन्योन्याश्रयत्वमिति ।** सिद्धे चास्य लक्षणत्वे तदभावात् स्मृतिरप्रमाणं सिद्धे च तदप्रामाण्ये तत्रानतिव्याप्तेरस्य लक्षणत्वसिद्धिरित्येवंरूपेणेत्यर्थः । **तथा च केनेति ।** लक्षणेनेत्यर्थः । लक्षणत्वसिद्धेरिति भावः । **केनेति ।** केन हेतुनेत्यर्थः ।

सु०— तृतीयमपाकरोति **पूर्वेति ।**

अनु०— पूर्वानुभूते किं मानमित्युक्ते स्यात्किमुत्तरम् ।

यदि स्मृतिरप्रमाणं स्यात्तदा **पूर्वानुभूते किं मानमिति** प्रश्नो निरुत्तरः **स्यात्,** स्मृतिव्यतिरिक्तस्य तत्प्रमाणस्याभावात् । तथा च साक्ष्यादिलोकव्यवहारो लुप्येत ॥ स्मृतिरेव प्रमाणं किन्तु लिङ्गतयेति चेन्न, तथाऽनुभवाभावात् । अन्यथा साक्षात्कारेण कार्येण कर्मकारकतया घटा(द्य)नुमानमित्यपि स्यात् ।

परि०— **साक्ष्यादीति**। निर्णीतवित्तक्षेत्रादिविषये कालान्तरे विप्रतिपत्तौ अस्मिन्नर्थेऽयं प्राक् साक्षी द्रष्टा अधुना तस्यार्थस्य स्मर्तेति भावेनायं साक्षीत्युच्यते। स्मृतेरप्रामाण्ये तादृशव्यवहारो न स्यादित्यर्थः। आदिपदेन लिखितभुक्तिव्यवहारग्रहः। ननु स्मृतेः पूर्वानुभूतं प्रमाणत्वेऽपि न स्वातन्त्र्येण, किं नाम पूर्वमिदमनुभूतं स्मर्यमाणत्वादिति लिङ्गत्वेनैवेति भावेन शङ्कते **स्मृतिरेवेति**। **लिङ्गतयेति**। स्मर्यमाणत्वादिदं प्रागनुभूतमित्येवंरूपेणेत्यर्थः। **तथाऽनुभवाभावादिति**। अनुमिनोमीत्यनुभवाभावादित्यर्थः। साक्षात्कारः कर्मकारकजन्यः। जन्यत्वविषयकक्रियात्वात् इत्येवं कार्यात्कारणानुमानमित्याशयेनोक्तम्। **कार्येणेति**। **कर्मकारकतयेति**। क्रियां कुर्वद्धि कारकमिति च प्रसिद्धेः।

सु०— चतुर्थं प्रत्याह पूर्वेति। स्मृतिरित्येव हि वक्तव्यम्। वचनाच्चानुभवोऽनुमीयत इति लोकव्यवहार एवात्र प्रमाणमित्यर्थः।

परि०— **स्मृतिरित्येवेति**। स्मृतिर्मानमित्येव वक्तव्यमित्यर्थः। **वचनाच्चेति**। स्मृतिर्मानमित्युक्तवचनात्। स्मृतिप्रामाण्यानुभवोऽनुमीयत इति कृत्वा स्मृतिर्मानमिति लोकव्यवहार एव स्मृतिप्रामाण्ये प्रमाणमित्यर्थः।

सु०— 'ननु यदि स्मृतिः प्रमा स्यात्तदा तत्करणस्य संस्कारस्यानुप्रमाणत्वं प्रसज्येत। तथा चानुप्रमाणत्रित्वं भज्येत। न हि संस्कारः प्रत्यक्षादिष्वन्तर्भवति, अनिन्द्रियसन्निकर्षत्वादज्ञातकरणत्वाच्चे'ति पञ्चममपाकरोति मानसमिति।

अनु०— मानसं तद्धि विज्ञानं

हि यस्मात् तत् स्मरणं मानसं मनःप्रत्यक्षजं, न संस्कारकरणकं, ततो नोक्तदोष इति शेषः।

असाक्षात्काररूपत्वान्न प्रत्यक्षफलत्वमित्यत उक्तं विज्ञानमिति। साक्षात्कार इत्यर्थः।

स्मरणस्य मानसत्वं साक्षात्कारत्वं च कुत इत्यत आह तच्चेति।

तच्च साक्षिप्रमाणकम्॥

तत् इति मानसत्वम्। चशब्दात्साक्षात्कारत्वं च।

यद्वा द्वयमपि तच्छब्देन परामृश्यते। प्रकृतानुसन्धानार्थः चशब्दः।

परि०— प्रामाण्ये बाधकसद्भावादिति पञ्चमपक्षं विवृण्वन्नेवावतारयति **नन्वित्यादिना**। **इति पञ्चममिति**। इत्येवं बाधकसद्भावरू(पञ्चम)पपञ्चमकल्पमित्यर्थः। मनःप्रत्यक्षजं मनोरूप-सन्निकृष्टेन्द्रियजन्यमित्यर्थः। **प्रकृतेति**। चशब्दे सति द्वयोः प्रकृतत्वमनुसन्धीयते तथैव व्युत्पत्तेः। अतोऽर्थवान् चशब्द इति भावः।

सु०— नन्विन्द्रियाणां प्राप्यकारित्वनियमादतीतेन च मनसः प्राप्तेरयोगात्कथं स्मृतेर्मानसप्रत्यक्षजत्वमित्यत आह **अतीतेति**।

अनु०— अतीतानागतं यद्वद्योगिभिर्दृश्यतेऽञ्जसा ॥
एवं पूर्वानुभूतं च मनसैवावगम्यते ।

सन्ति तावद्योगिनोऽणिमादिसिद्धिसम्पन्ना अतीतानागतदर्शिनः श्रुतिस्मृतीतिहासपुराणप्रसिद्धाः, श्रुत्यादेः सिद्धार्थे प्रामाण्यस्य साधितत्वात्, कर्मविधिसमानयोगक्षेमत्वाच्च योगविधीनाम्। न च तज्ज्ञानमसाक्षात्कारः, श्रुत्यादिना साक्षात्कारत्वप्रतीतेः। तथा हि श्रुतिः 'अपश्यमप्यये मायया विश्वकर्मण्यदो जगन्निहितं शुभ्रचक्षुरि'ति। पुराणं च 'नारायणप्रसादेने'त्यादि। इतिहासोऽपि 'दिव्यं ददामि ते चक्षुरि'त्यादि। तदिदमुक्तम् **अञ्जसेति**। साक्षादित्यर्थः। एवञ्च यथा योगिनामिन्द्रियेणैवातीतानागतार्थसाक्षात्कारः तथा अतीतमपि मनसा स्मर्यत इति को दोषः।

नन्विन्द्रियस्यार्थप्राप्तिर्नाम न संयोगः समवायो वेति नियमः, किन्तु प्रत्यासत्तिमात्रम्। अस्ति च तद्योगीन्द्रियाणां तत्तदुपदर्शकयोगजधर्मसहकृतत्वलक्षणमिति चेत्, एवं तर्हि मनसोऽपि पूर्वानुभवजनितसंस्कारसाचिव्यलक्षणाऽस्त्यतीतार्थेन प्रत्यासत्तिरित्याशयवतोक्तं **पूर्वानुभूतं चेति**।

एतदुक्तं भवति। यदि प्राप्तिः संयोगादिलक्षणा विवक्षिता तदा तदभावः अनैकान्तिकः, प्रत्यासत्तिमात्रविवक्षायां त्वसिद्धिरिति। दृष्टान्तकथनं तु प्रत्यासत्तिमात्रस्य साक्षात्कारहेतुतां सम्भावयितुम्; कार्यदर्शनवशाच्चेयं कल्पनाऽतो नातिप्रसङ्ग इति दर्शयितुं च।

एतेन 'मानसं चेत्स्मरणं स्यान्न संस्कारजं तदाऽननुभूतेऽप्यु(व्यु)त्पद्येत' इति परास्तम्, संस्कारस्य सन्निकर्षस्थानीयतयाऽङ्गीकृतत्वात्।

परि०— योगिन इत्यनुवादः। अणिमादिसिद्धिसम्पन्ना इति व्याख्यानम्। **श्रुतीति**। उपनिषदादौ कण्वभृगुप्रभृतयः प्रसिद्धाः तथा मन्वादिस्मृतिषु, 'योगिनो यं प्रपश्यन्ति', 'पश्यन्ति ज्ञानचक्षुष' इति इतिहासे, 'कविर्हरिरन्तरिक्षःप्रबुद्ध' इत्यादिना भागवते, प्रसिद्धा इत्यर्थः। **साधितत्वादिति**। जिज्ञासाधिकरणे 'कार्यता चे'त्यादिग्रन्थ इति भावः। **कर्मविधीति**। यथा यजेतेत्यादिविधिबलात् कर्मिण उपेयन्ते। तथा 'योगी युञ्जीत सततम्', 'उपविश्यासने युञ्ज्यादि'त्यादियोगविधिबलाद्योगिनोऽप्युपेया इति भावः। **अप्यय इति**। प्रलय इत्यर्थः। **विश्वकर्मणि** भगवति। **शुभ्रचक्षुः** निर्मलचक्षुष्को, 'नारायणप्रसादेन समृद्धज्ञानचक्षुषः' इत्यादिपाद्मवाक्यम्, वैराग्यपादे

'न तृतीये तथोपलब्धेरि'त्यधिकरणे भाष्योक्तम् । 'दिव्यमि'ति गीतावाक्यम् । नन्विन्द्रियाणां प्राप्यकारित्वनियमादित्यादिना कृतचोद्यस्यातीतेत्यादिग्रन्थेन किमुक्तमित्यत आह (एतदु)इदमुक्तमिति । अनैकान्तिक इति । योगिप्रत्यक्ष इति योज्यम् । तर्हि यद्वदिति किमर्थमुक्तमित्यत आह दृष्टान्तेति । नन्वेवं मन इव चक्षुराद्यपि प्रत्यासत्तिमात्रेण व्यवहितमपि भासयेदित्यत आह कार्यदर्शनवशाच्चेति ।

सु०— यत्स्मृतेर्मानसत्वं साक्षिसिद्धमित्युक्तं तदभिनयेन दर्शयति विज्ञातमिति ।

अनु०— विज्ञातं मनसा पूर्वं मयैतत्कृतमित्यपि ॥
साक्षादनुभवात्सिद्धं

'एतन्मया पूर्वं कृतमिति, एतन्मया मनसा विज्ञातं स्मृतमपी'ति स्मरणस्य मानसत्वं साक्षादनुभवात् साक्ष्यनुभवेन सिद्धम् इति ।

यदुक्तं परैः 'पूर्वानुभवावच्छिन्नार्थगोचरा स्मृतिः तद्याथार्थ्यादिकमनुविदधाना न स्वयं यथार्थे'ति; तदसत्, अनुभववच्छुद्धार्थविषयत्वस्यापि साक्षिसिद्धत्वादिति दर्शयितुं **मयैतत्कृतमित्यपि इत्युक्तम् ।**

ननु मनसोऽप्रत्यक्षत्वात्कथं स्मरणस्य मानसता साक्षिप्रत्यक्षगम्येति चेन्न, तस्य साक्षिवेद्यताया वक्ष्यमाणत्वात् । तथाऽपि कार्यकारणभावो न प्रत्यक्ष इति चेदन्वयव्यतिरेकसचिवस्य साक्षिणस्तत्र प्रामाण्याभ्युपगमात् । ज्ञानं नित्यानुमेयमिति चेन्न, ज्ञातताया निराकरिष्यमाणत्वात् । स्वप्रकाशमिति चेन्न, अनात्मत्वात्, घटवत् । मानसवेद्यता तु निरसिष्यत इत्याशयवानाह **कथमेवेति ।**

कथमेव ह्यपोद्यते ।

परि०— अभिनयेति । आकारप्रदर्शनेनेत्यर्थः । विज्ञातमित्यनुवादः, स्मृतमिति व्याख्या । **पूर्वानुभवावच्छिन्नेति** । पूर्वानुभवविशेषणकेत्यर्थः । **साक्षिसिद्धत्वादिति** । मयैत-त्कृतमिति मनसा स्मृतिसाक्ष्यनुभवे अनुभवस्यानवच्छेदकत्वेन कृतेरेवावच्छेदकत्वेन प्रतीत्याऽनुभवानवच्छिन्नार्थविषयकत्वस्यैव स्मृतौ साक्षिसिद्धत्वादिति दर्शयितुमित्यर्थः । **मानसतेति** । मनोरूपेन्द्रियजन्यप्रत्यक्षतेत्यर्थः । **वक्ष्यमाणत्वादिति** । समयपादे । 'मनो म इति भेदतः । मनसोऽपि गृहीतत्वादि'ति निरीश्वरसाङ्ख्याधिकरणे वक्ष्यमाणत्वादित्यर्थः । **तथापीति** । मनसः साक्षिवेद्यत्वेऽपि तयोः कार्यकारणभावो न प्रत्यक्ष इत्यर्थः । **नित्यानुमेयमिति** । तथा च स्मृतौ मानसता न साक्षिवेद्येति भावः । भट्टमतेन हि अयं ज्ञानविषयो ज्ञातताधारत्वादिति ज्ञाततारूपलिङ्गेन ज्ञानमनुमेयम् । तदेवासिद्धमिति भावेनाह **ज्ञातताया इति** । 'न च प्रमाणतोऽन्या स्यात्प्रमितिर्नाम कुत्रचिदि'ति भक्तिपादीयाऽऽद्याधिकरणे ग्रन्थान्त्यभागे

निराकरिष्यमाणत्वादित्यर्थः । प्राभाकरमतं शङ्कते स्वप्रकाशमिति । अनात्मत्वादिति । जडत्वादित्यर्थः । न हि जडरूपज्ञानस्य स्ववृत्तित्वं युक्तम् । घटादेरपि तथात्वापत्तेः । तेजसस्तु धर्मिग्राहकमानसिद्धमित्यर्थः । ननु न्यायगत्या मनोवेद्यताऽस्तु ज्ञानस्य, न साक्षिवेद्यतेत्यत आह मानसेति । 'इच्छा ज्ञानं सुखं दुःखं भयाभयकृपादयः । साक्षिसिद्धा न कश्चिद्धि तत्र संशयवान् क्वचित्' इत्यादिना ज्ञानपादे निरसिष्यत इति भावः ।

सु०— यथार्थ्यमेवेत्यादिनोक्तस्य प्रकृतोपयोगमाह एवमिति ।

अनु०— एवंलक्षणके मानत्रये ब्रह्मादिवस्तुषु ॥
प्रमाणं वेद एवैकः

यस्मान्मानत्रयमेवंलक्षणकं तस्माद्, **ब्रह्मादिवस्तुषु वेद एव प्रमाणं** न युत्त्यादेः तत्र अवकाशः ।

इन्द्रियं हि रूपादिमत्येव द्रव्ये प्रवर्तते । न च ब्रह्मादिकं तथा । अनुमानं च व्याप्तिसापेक्षम् । न च वेदनिरपेक्षस्य तस्य ब्रह्मादौ सञ्चारोऽस्ति, उपाधिप्रतिपक्षयोस्तु सर्वत्र सम्भवेन व्याप्त्यनिश्चयात् । वेदानुसरणे तु साध्याव्यापकत्वबाधितविषयत्वयोरावश्यकत्वात् । पौरुषेयागमस्तु परतन्त्र एवेति ।

ततः किमित्यत आह **तत्प्रामाण्यं चेति** ।

तत्प्रामाण्यं च साधितम् ॥ २-१-२ ॥

य(त)स्माद्वेदविषये न युक्तेरवकाशस्ततो 'विरोधोऽपि स एवोक्त' इत्युपपन्नम् ।

परि०— रूपादिमत्येव द्रव्य इति । महत्त्वसमानाधिकरणोद्भूतरूपवत्त्वस्य वा तादृशोद्भूतस्पर्शवत्त्वस्य वा चर्मचक्षुरादिप्रत्यक्षगोचरतायां तन्त्रत्वाद्भगवत्यप्राकृतरूपादिमति तत्प्रयोजकप्राकृतरूपादेरभावादिति भावः । **वेदानुसरणे त्विति** । अनुमानस्येत्यनुकर्षः । साध्येत्यादेरुपाधिप्रतिपक्षयोरित्यनेन यथाक्रममन्वयः । प्रपञ्चितमेतच्छास्त्रयोनिसूत्रे इति भावः । **परतन्त्र एवेति** । मूलप्रमाणसापेक्षत्वादिति भावः ।

सु०— तथा च वेदस्य प्रमाणविरोधाभावात् तत्प्रामाण्यं च साधितम् । यदुक्तं प्राक् 'तस्माद्वेदप्रामाण्यमिष्यत' इति तत्सिद्धमित्यर्थः ॥ २-१-२ ॥

परि०— प्रागिति । एतदधिकरणाऽऽदिभागे । साधितमित्यस्यार्थः **सिद्धमिति** ।

॥ इति न विलक्षणत्वाधिकरणम् ॥ २-१-२ ॥

★ ★ ★

॥ अथ अभिमान्यधिकरणम् ॥ २-१-३ ॥

ब्र०सू०— ॥ ॐ अभिमानिव्यपदेशस्तु विशेषानुगतिभ्याम् ॐ ॥

सु०— युक्त्यन्तरविरोधं वेदस्य परिहर्तुमिदमारभ्यते।

'स्यादेतत्। युक्तिविरोधाः किं प्रत्येकं परिहरणीयाः, उतोपलक्षणया। नाद्यः निरसनीययुक्त्याभासानन्त्येन शास्त्रापर्यवसानप्रसङ्गात्, सूत्रत्वव्याघाताच्च। द्वितीये त्वनारम्भ एवास्याधिकरणस्य, निरन्तरातीताधिकरणेनैवोपलक्षणया सकलयुक्तिविरोधानां परिहृतत्वादिति। मैवम्। अभ्यधिकाशङ्कासद्भावेन तदुपपत्तेरि'त्याशयवान् पूर्वपक्षं तावदाह **तथाऽपीति**।

अनु०— तथाऽपि मृज्जलादीनां बुद्धिवागादिवाचकः।
दृष्टव्याप्तिविरुद्धत्वात्तत्र मानं कथं भवेत्॥

यद्यपि फलव्यभिचारादिविरोधो वेदस्य परिहृतः **तथाऽपि** इत्यर्थः। **मृज्जलादीनामिति** आदिपदेन तेजःप्रभृतीनां ग्रहणम्। **बुद्धिः** ज्ञानं, **वाग्** वक्तृत्वम्। **आदि**ग्रहणेन श्रोतृत्वादिकम्। वेद इत्यनुवर्तते। **दृष्टा** प्रमिता **व्याप्तिः** यस्या युक्तेः सा तथोक्ता। व्याप्तिग्रहणं पक्षधर्मताया अप्युपलक्षणम्। क्वचित् तन्नियमानभ्युपगमात् स्वशब्देनासङ्कीर्तनम्। तया **विरुद्धत्वात्**। **तत्र** मृज्जलादीनां बुद्धिवागादौ। **कथम्** इत्याक्षेपे। 'प्रतिपाद्यान्तरं तु नास्त्यप्रतीतेरि'ति शेषः।

परि०— शङ्कोत्थापनायाह **युक्त्यन्तरेति**। **सूत्रत्वेति**। अनन्यलभ्यार्थकत्वरूपसारवत्त्वलक्षणवत्त्वव्याघात इत्यर्थः। उपलक्षणतया सर्वयुक्तिविरोधनिरासलाभे प्रातिस्विकतन्निरासाय सूत्रान्तरकरणायोगादिति भावः। यद्वा विश्वतोमुखत्वव्याघात इत्यर्थः। अनेकशाखानिर्णायकत्वस्येव अनेकविरोधनिरासकत्वस्यापि विश्वतोमुखत्वशब्दार्थत्वात्। **फलव्यभिचारादीति**। आप्तोक्तत्वगुणाभावविरोध आदिपदार्थः। **ज्ञानमिति**। ईक्षणशब्दितमित्यर्थः। **श्रोतृत्वादिकमिति**। विवादकामसंवादादिरादिपदार्थः। वाचक इत्यत्राकाङ्क्षां पूरयति **इत्यनुवर्तत** इति।

सु०— एतदुक्तं भवति। "मृदब्रवीत्, आपोऽब्रुवन्, तत्तेज ऐक्षत, ता आप ऐक्षन्त, शृणोत ग्रावाणो, विदुषोऽनुप्राणाः, अहं श्रेयसि व्यूदिरे, आपो वा अकामयन्त"त्यादिवेदः तावन्न प्रमाणम्, युक्तिविरुद्धार्थाभिधायित्वात्, नीलं नभ इतिवत्। मृज्जलादीनां बुद्धिवागादिमत्त्वं खल्वस्यार्थः। स च, 'विमता मृन्न वक्त्री मृत्त्वात्सम्प्रतिपन्नमृद्वदि'त्यादियुक्तिविरुद्धः। तथा च वेदवाक्यान्तरेऽप्यप्रामाण्यमनुमास्यते।

परि०— अभ्यधिकाशङ्काप्रकारं दर्शयितुमाह **एतदुक्तमिति** । मृदादिशब्दैरादिकालीन-पृथिव्यादिग्रहः । **प्राणाः** इन्द्रियाणि । अहं श्रेष्ठ इत्यर्थे विवादमकुर्वन्नित्यर्थः । इत्यादिवेदा इति आदिपदेन 'ओषधयः संवदन्ते, यं पृथिवी न वेद (ऋ.१०-९७-२२) इत्यादिग्रहः । सर्वोऽप्यमानमिति पश्चाद्वक्ष्याम इति तावच्छब्दः । **इतिवदिति** । नभो नीरूपं विभुत्वादित्यादियुक्तिविरुद्धं नीलं नभ इति प्रत्यक्षं यथेत्यर्थः । हेतोरसिद्धिं निराह **मृदिति** । इत्यादीति आदिपदं-नाप्तेजस्त्यादिग्रहः । जडत्वात् घटवदिति च गृह्यते । तावता न विष्णुकारणत्वादिव्याघात इत्यत आह **तथा चेति** । एकदेशस्याप्रामाण्ये सति 'यतो वा' इत्यादिवाक्यान्तरेऽपि 'तत्सामान्यादितरेषु तथात्वमि'ति जैमिनिन्यायेनाप्रामाण्यं वेदवाक्यत्वहेतुतद्दृष्टान्तेन अनुमास्यत इत्यर्थः ।

सु०— ननु 'न विलक्षणत्वादि'त्यनेनैव न्यायेनायमपि विरोधः परिहरणीयः । मैवम्, (तन्)न्यायसञ्चाराविषयत्वात् ।

तत्र हि— 'यथोक्तानुष्ठानेऽपि फलव्यभिचारश्चेत्' हेतुः तदा आपाततस्तावत्सन्दिग्धविशेषणासिद्धिः, कर्त्रादिवैगुण्यस्यापि सम्भवात् । नित्यत्वेन वेदप्रामाण्यस्य स्थितौ तु विशेषणासिद्धिनिश्चय एव । फलव्यभिचारमात्रस्य हेतुत्वे तु अनैकान्तिकत्वम् – इत्येवं व्याप्ति-पक्षधर्मताविरहव्युत्पादनेन युक्तिविरोधः परिहृतः ।

न चास्या युक्तेर्व्याप्त्याद्यङ्गवैकल्यं शक्यव्युत्पादनम्, व्याप्त्यादेः प्रमाणदृष्टत्वात् ।

परि०— दृष्टव्याप्तीत्येतदभिप्रायं विवृण्वन्नभ्यधिकाशङ्काप्रकारं व्यनक्ति **मैवमित्यादिना सिद्धेत्यन्तेन** । तन्न्यायसञ्चारविषयत्वमेव व्यनक्ति **तत्र हीत्यादिना** । पूर्वाधिकरण इत्यर्थः । परिहृत इत्यन्वयः । **हेतुरिति** । वेदाद्यप्रामाण्य इति योज्यम् । **आपातत इति** । प्रामाण्यानिश्चयदशायामित्यर्थः । **नित्यत्वेनेति** । स्वतन्त्रपुरुषाप्रणीतत्वेनापवादकदोषाभावेन ज्ञानजननशक्तित एव प्रमाजनकत्वरूपप्रामाण्यस्थितावित्यर्थः । **विशेषणेति** । यथोक्तानुष्ठान इत्युक्तविशेषणेत्यर्थः । **अनैकान्तिकत्वमितीति** । फलहेतुतया निर्णीते विगुणतयाऽनुष्ठितलौकिक-क्रियादाविति भावः । एवं पूर्वतनयुक्तेः सावकाशत्वमुक्त्वा अत्रत्यविरोधियुक्तेर्निरवकाशत्वेन दृढत्वमाह **न चास्या इत्यादिना** । एतेन पूर्वत्र सावकाशयुक्तिविरोधो निरस्तः, अत्र तु निरवकाशदृढयुक्तिविरोधो निरस्यत इति पूर्वा-नन्तर्यसङ्गतिरप्युक्ता ध्येया । **व्याप्त्यादेः** व्याप्तिपक्षधर्मतयोः ।

सु०— न खलु मृत्त्वादिकमवक्तृत्वादिना न सम्बद्धम्, प्रसिद्धमृदादौ तथोप-लम्भात् । न च तत्रापि बुद्ध्यादिसद्भावः, कदाऽपि तत्कार्यस्यादर्शनात् ॥ नापि सम्बद्धमपि व्यभिचीर्णम्, व्यभिचारानुपलम्भात् । न चानुपलभ्यमानव्यभिचारमपि सोपाधिकम्, उपाधेरनिरूपणात् ॥ वुद्ध्यादिमत्त्वे च मृदादीनां शरीरेन्द्रियवत्ताऽपि स्यात्, अकरणकक्रियाऽदर्शनात् । न च

तद्युक्तम्, इन्द्रियादीनामपि वक्तृत्वादिवददर्शनात्। ततोऽनुकूलतर्कसनाथेनोपाधिव्यभिचारानुपलम्भसहकृतेन सहभागग्राहकेण प्रमाणेन सिद्धा मृत्त्वादीनामवक्तृत्वादिना व्याप्तिः।

न च मृदादिषु मृदादित्वं (मृत्त्वादिकं) नास्तीति युक्तम्, व्याघातात्, मृदब्रवीदित्यादिप्रयोगायोगाच्च। ततः पक्षधर्मताऽपि सिद्धैवेति।

परि०— विपक्षे बाधकमनुकूलतर्कं च व्याप्तिनिर्णायकमाह **बुद्ध्यादिमत्त्वे चेति**। पक्षीकृतमृदादेरिति शेषः। एवं व्याप्तिमुपपाद्य मूलमुपलक्षणमित्युक्तत्वात् पक्षधर्मतामपि व्यनक्ति **न च मृदादिष्विति**। **व्याघातादिति**। मृदादिष्वित्यस्य मृत्त्वादिमत्स्वित्यर्थत्वादिति भावः।

सु०— ननु च नित्यतया वेदस्य प्रामाण्ये व्यवस्थिते तद्विरुद्धाया युक्तेरेवाप्रामाण्यमुचितमिति। मैवम्, व्याप्तिपक्षधर्मतोपेताया युक्तेरपि निरवकाशत्वात्। ततश्च सत्प्रतिपक्षतया निश्चायकत्वाभावेनाप्रामाण्यं वेदस्य।

'ननु प्रसिद्धमृदादिपक्षीकारे सिद्धसाधनता, पक्षसपक्षभेदाभावश्च। सपक्षान्तरस्वीकारे तत्र मृत्त्वाद्यभावः। जडत्वस्य हेतूकरणे त्वसिद्धिः स्यात्। तस्मादादिकालीनं मृदादिकं पक्षयितव्यम्। न च तत् प्रत्यक्षादिसिद्धमिति वेद एवोपजीव्यः। तथा च धर्मिग्राहकप्रमाणविरोधादप्रामाण्यं युक्तेरि'ति चेन्न, व्याप्त्यादिमत्यास्तदसम्भवात्, आदिकालीनमृदादिस्वरूपपरवाक्यान्तरेण, परिदृश्यमानकार्यलिङ्गेन वा धर्मिग्रहोपपत्तेः।

एतेन 'वैदिकेऽर्थे युक्तेरवकाशाभावान्न तद्विरोधकत्वमि'त्यपास्तम्।

तदेवं मृदब्रवीदित्यादिवेदवाक्यानां युक्तिविरुद्धत्वेनाप्रामाण्ये, वेदत्वात् 'यतो वा इमानि (भूतानि)' इत्यादिवाक्यानामप्यप्रामाण्यात्, न वेदसमन्वयेन ब्रह्मणो जगत्कारणत्वसिद्धिरिति।

परि०— कथं मानं भवेदिति मूलोक्तेः शङ्कोत्तराभ्यां तात्पर्यं व्यनक्ति **ननु चेत्यादिना**। ननु मृदब्रवीदित्यादेः प्रत्यक्षविरोध एव न युक्तिविरोधोऽतोऽत्र पादे निवेशो न युक्त इति चोद्यं शङ्काव्याजेन निरस्यन् पूर्वपक्षशङ्कानुदयमाशङ्क्य समाधत्ते **ननु प्रसिद्धमृदित्यादिना**। **सपक्षान्तरेति**। मृदाद्यन्येत्यर्थः। **असिद्धिरिति**। बुद्धियागादिकं वेदवाक्यादङ्गीकुर्वाणेनाज्ञातृत्वावक्तृत्वादिरूपजडत्वस्याङ्गीकर्तुमशक्यत्वादिति भावः। टीकायां जडत्वस्य हेतूकरणे तु आदिकालीनमृदादिपक्षीकारपक्ष एव। तत्र च मृत्त्वादिना जडत्वमनुमेयमिति तात्पर्यमुक्तं चन्द्रिकायाम्। **वेद एवेति**। मृदब्रवीदित्यादिरित्यर्थः। **वाक्यान्तरेणेति**। 'अद्भ्यः पृथिवी'त्यादिरूपेणेत्यर्थः। अस्मिन्नपि पक्षे धर्मिग्राहकजातीयबाधोऽस्तीत्यत आह **परिदृश्यमानेति**। इदानींतनमृदादिरूपकार्यं सजातीयकारणजन्यं कार्यत्वादित्यनुमानेन आदिकालीनमृदादिसिद्धेरित्यर्थः। **एतेनेति**। 'मृदब्रवीत्' इत्यादिविषयादिकालीनमृदादेरानुमानिकत्वकथनेनेत्यर्थः।

मृदादेरवैदिकार्थत्वादिति भावः । यद्वा वेदादन्यस्यैवोपजीव्यत्वकथनेनेत्यर्थः । उपजीव्यवेदार्थ एव युक्तेरविरोधकृत्वादिति भावः ।

सु०— सिद्धान्तमाह तत इति ।

अनु०— ततस्तन्नामकः कश्चित्पुमानन्यो भवेदिति ।
युक्त्यागमविरोधेन प्राप्तमत्राभिधीयते ।

वेदस्य युक्तेश्च निरवकाशत्वं **तत** इति परामृशति । **तन्नामकः** मृदादिनामकः । **कश्चिदिति** अस्मदाद्यतीन्द्रियत्वमभिप्रैति । **पुमान्** चेतनः **अन्यः** अस्मदादिविलक्षणः अन्तर्धानादिशक्तिमान् **भवेत्** । 'अस्यां श्रुतौ वक्तृत्वादिना प्रतिपाद्यत' इति शेषः । **इति**शब्दस्य प्राप्तमित्यनेनान्वयः । **प्राप्तं** प्रमितम् । **युक्त्यागमविरोधेन** इत्यर्थापत्तिं सूचयति ।

ततश्चायमर्थः । न 'मृदब्रवीदि'त्यादिवाक्यानां युक्तिविरोधेनाप्रामाण्यं वक्तव्यम्, अत्र मृदादिशब्दस्य चेतनविषयत्वात्, तथा च तत्पक्षीकारे हेतोरसिद्धेः । शब्दमात्रेण हेतुत्वे अतिप्रसङ्गात् । अचेतनमृदादिपक्षीकारे च प्रकृताविरोधात् ।

परि०— वेदस्येति । पूर्वाधिकरणे सम्यगुपपादितप्रमाणभावतया प्राप्तं पूर्वश्लोके तथापीत्यनेन सूचितं वेदस्य निरवकाशत्वमिति भावः । **युक्तेश्चेति** । दृष्टव्याप्तीत्यनेन प्रागुक्तयुक्तेर्निरवकाशत्वमिति भावः । धरादेर्व्याप्तीत्याह **पुमांश्चेतन इति** । **अर्थापत्तिमिति** । तदुभयाविरोधान्यथानुपपत्तिं सूचयतीत्यर्थः । मृत्त्वादित्यत्र मृत्त्वरूपजडगतधर्मः कश्चिदभिमतोऽथ मृत्पदवाच्यत्वं न द्वयमपीति क्रमेण निराह **तथा चे**त्यादिना । **अतिप्रसङ्गादिति** । पृथिव्यादेरपि गोपदवाच्यत्वेन सास्नादिमत्त्वप्रसङ्गादित्यर्थः । **प्रकृतेति** । मृदब्रवीदित्यादौ चेतनस्यैवोक्त्यङ्गीकारेण तद्वाक्यार्थाविरोधादित्यर्थः ।

सु०— ननु कथं चेतनेषु मृदादिशब्द(प्र)वृत्तिः । अभिधानशक्त्येति ब्रूमः । मृदाद्यभिमानित्वात् । पृथिव्यादिषु तदभिमतत्वेन मृदादिशब्दप्रवृत्तिः ।

नन्वेतेऽभिमानिनः किमभिमतार्थव्यापिनस्तदेकदेशवृत्तयो वा । आद्ये(ऽपि) सदेहा विदेहा वा । आद्ये तदुपलम्भप्रसङ्गः । द्वितीये तेषामिन्द्रियाभावेन वक्तृत्वाद्यनुपपत्तौ पुनर्युक्तिविरोधतादवस्थ्यम् । तृतीये तद्वैयर्थ्यम् तदनधिष्ठितप्रदेशवत् प्रदेशान्तरप्रवृत्तिसम्भवादिति । मैवम् । व्यापकानां सदेहानामपि पिशाचादिवदन्तर्धानशक्तियोगाददृश्यत्वोपपत्तेः ।

परि०— यदि मृत्त्वादिकं चेतनेष्वसिद्धं तर्हि तन्नामक इत्ययुक्तं प्रवृत्तिनिमित्ताभावात् । अमुख्यवृत्त्या चेत् मुख्यन्यायविरोध इति शङ्कते **नन्विति** । **अभिधानशक्त्या** मुख्यया वृत्त्येत्यर्थः । मृद्गतमृत्त्वरूपधर्मस्य चेतने

अभावेऽपि जडगतमृत्त्वरूपधर्मं प्रति स्वातन्त्र्यरूपनिमित्तमस्तीति भावेनाह **मृदाद्यभिमानित्वादिति** । पराधीन-नियन्तृत्वरूपाभिमानवत्त्वादित्यर्थः । विवरिष्यते चैतदग्रे । तर्हि जडेषु प्रयोगो न स्यादित्यतस्ततो न्यूनवृत्त्यंत्याह **पृथिव्यादिष्विति** । **तदभिमतत्वेन** तच्छब्दवाच्यचेतनसम्बन्धेनेत्यर्थः । 'शरीररूपकविन्यस्तगृहीतेरि'त्यत्रोक्त-दिशेति भावः । तत्राव्यक्तादिशब्दवाच्येश्वरसम्बन्धादन्यत्र शब्दप्रयोग इत्युक्तेः । कश्चिदन्य इति पदद्वयतात्पर्यं शङ्को-त्तराभ्यां व्यनक्ति **नन्वेत इत्यादिना** ।

सु०— नन्वेवं सति कल्पनागौरवमापद्येत; केषाञ्चिच्चेतनानां मृदाद्यभिमानित्वं, तत-स्तच्छब्दानां तेषु वृत्तिर्व्यापकत्वं सदेहत्वमन्तर्धानशक्तिस्तत्परता च श्रुतेरित्यनेकस्य कल्प्य-मानत्वात् । मैवम् । अर्थापत्तितः सर्वस्यास्य सिद्धत्वात् । श्रुतिर्हि मृदादीनां वक्तृत्वादिकं प्रतिपादयति, युक्तिश्च तदभावम् । न (च) वास्तवो विरोधः सम्भवति, वस्तुविकल्पापत्तेः । न चायं विरोधो विनैतत्कल्पनया शाम्यति; जडस्वीकारे युक्तिविरोधात्, अनभिमानिस्वीकारे च पृथक् शब्दशक्तौ प्रमाणाभावात्, अव्यापकत्वाद्यङ्गीकारे चोक्तानुपपत्तेः । न च श्रुतियुक्त्योरन्य-तराप्रामाण्येनाप्युपपद्यत एतदिति वाच्यम्, उक्तरीत्या द्वयोरपि निरवकाशत्वात् । न हि परेणापि विद्वेषेणैवागमाप्रामाण्यमभिधातुं युक्तम्, किन्नामोपपत्तिमाश्रित्यैव ॥ तथा च कथं वेद-प्रामाण्येऽपि न दीयते दृष्टिः ॥ तदेवं युक्त्यागमविरोधेनास्यार्थस्य प्राप्तत्वान्न किञ्चित्कल्पना-गौरवमिति ।

परि०— युक्त्यागमविरोधेनेतिपदतात्पर्यं शङ्कोत्तराभ्यां व्यनक्ति **नन्वेवमित्यादिना** । **अनभिमानस्वीकार इति** । पृथिव्याद्यभिमानहीनस्य कस्यचिच्चेतनमात्रस्य मृदब्रवीदित्यादौ प्रति-पाद्यत्वेन स्वीकारे सति । **पृथक्** मृत्त्वादिधर्मवत्त्वतत्स्वातन्त्र्यरूपनिमित्तद्वयव्यतिरेकेणेत्यर्थः । **उक्तेति** । तदनधिष्ठितेत्यादिनोक्तेत्यर्थः । **उक्तरीत्येति** । पूर्वपक्षदशायां ननु नित्यनवेत्यादिनोक्त(धर्मवत्त्वस्वातन्त्र्यरूपनिमित्त)रीत्येत्यर्थः । **उपपत्तिमिति** । मृत्त्वादियुक्ति-मित्यर्थः । **वेदप्रामाण्येऽपीति** । तस्यापि नित्यनिर्दोषत्वाद्युपपत्त्योपपादितत्वात् पूर्वनय इति भावः ।

सु०— नन्वेतदुत्सूत्रितं कथमुच्यत इत्यत आह अत्रेति ।

इति उक्तमेतत्सर्वम् अत्र **'अभिमानिव्यपदेशस्तु विशेषानुगतिभ्यामिति'** सूत्रे **अभिधीयत** इत्यर्थः ।

यद्वा **अत्राभिधीयत** इति सिद्धान्तोपक्रमवाक्यम् । तस्य 'एवं प्राप्ते सूत्रकृता समाधान-मभिधीयत' इत्यर्थः ।

एवं सूत्रमवतार्य तत इत्यादिना व्याख्यातमिति ।

परि०— इतिपदस्य प्राप्तमित्यनन्तरमन्वय इति प्रागुक्तत्वात् तदनूद्य तस्यार्थमाह **इत्युक्तमेतत्सर्वमिति**। प्राप्तमित्येतदनन्तरमयं शेषो वा। अत्रेति भाष्यपदानुवादः। तस्य व्याख्या **इति सूत्र इति**। एतच्च सूत्रभाष्ये व्यक्तमिति भावः। अत्रेत्यादिकं तत इत्यतः प्रागप(क्रष्टव्य)कर्ष्टव्यमिति भावेन योजनान्तरमाह **यद्वेति**। तस्येत्यस्य इत्यर्थ इत्यनेनान्वयः। अत्रेत्यस्यार्थः **एवं प्राप्त इति**।

सु०— 'यदुक्तं तन्नामक इति मृदादिशब्दवाच्यत्वं देवतायाः; तदनुपपन्नम्, अयोगादनुपयोगाच्च। मृदादिशब्दाः खल्वचेतनेष्वेव रूढाः, न देवतायाम्। लक्षणाश्रयणेनापि श्रुतियुक्तिविरोधशान्तिर्भविष्यति। नापि वचनवृत्तिं सूत्रकृदाहे'त्यत आह **बालरूढिमिति**।

अनु०— **बालरूढिं विनैवापि विद्वद्रूढिसमाश्रयात्।**
तत्तन्नामान एवैते तत्तद्वस्त्वभिमानिनः।
सन्ति

एते पृथिवीवरुणादयः **तत्तन्नामान एव सन्ति**। तानि तानि मृदादीनि नामानि वाचकानि येषां ते तथोक्ताः, न तु तानि लक्षकाणीति एवशब्दार्थः। **सन्ति** भवन्ति। अयोगपरिहाराय उक्तम् **बालेति**। अविद्वद्रूढ्यभावेऽपि विद्वद्रूढिसद्भावात्।

मृदादिशब्दास्तावद्देवताविषया इत्यर्थापत्तिसिद्धम्। मुख्यासम्भव एव च जघन्यवृत्तिराश्रयणीया। न चात्र बाधकमस्तीति वैदिकप्रयोगादेव बाधकाभावसहिताद्विद्वद्रूढिरवगम्यते।

यच्चोक्तं वचनवृत्त्यङ्गीकारः प्रकृतानुपयोगीति तत्परिहारायोक्तं **तत्तत्** मृदादि**वस्त्वभिमानिन** इति।

अयमर्थः। मृदादिशब्दानां चेतनविषयतामात्रेण प्रकृतविरोधशान्तावपि वस्तुस्थितिं विजिज्ञापयिषता सूत्रकारेण 'व्यपदेशस्त्वि'ति **तुशब्देन** मुख्यवृत्तिः सूचिता। तत्रोपपत्तिज्ञापनाय **अभिमानीति** चोक्तम्। अन्यथा चेतनव्यपदेश इत्यवक्ष्यत। अभिमानी खल्वभिमतस्य सत्तादेः प्रयोजकः। ततश्च तदधीनत्वादिति न्यायेन स एव (तन)मुख्यार्थ इति। तदेतत् अस्माभिः सूत्रं व्याकुर्वद्भिरभिहितमिति।

नन्वत्र 'तन्नामक' इत्येकवचनं प्रक्रम्य 'तत्तन्नामान' इति बहुवचनप्रयोगे किन्निमित्तम्। तथा भाष्येऽपि 'अभिमानिदेवता तत्र व्यपदिश्यते। तासां चे'त्यादि। उच्यते। अ(त्रा)भिमानिव्यपदेश इत्यभिमानिशब्दो ह्येकवचनान्तः समस्तः, व्यपदेशशब्दस्यैकवचनान्तत्वात्।

न हि वहूनामेको व्यपदेश इति सम्भवति । उत्तरसूत्रे चैकवचनमेव । अतो यथासूत्रं प्रथमं व्याख्यातम् । अथेदानीं प्र(म)णसंवादादिघटनाय जाताविदमेकवचनमित्याशयवता वहुवचनं प्रयुक्तमिति ।

परि०— अयोगानुपयोगौ क्रमाद्व्यनक्ति **मृदादीति, लक्षणेति च । विद्वद्रूढिसद्भावादिति ।** अज्ञप्राज्ञ-भेदेन रूढावान्तरभेदस्य समाकर्षनये समर्थनादिति भावः । **न चात्र बाधकमिति ।** न चान्यायानेकार्थत्वमेव बाधकमिति शङ्क्यम् । अजा(क्षादि)दिशब्देष्विव तुल्यवृत्त्याऽनेकार्थत्वस्यैवान्याय्यत्वं अत्र च न्यूनाधिकवृत्त्यङ्गी-कारादद्दोष इति भावः । **विजिज्ञापयिषता** ज्ञापयितुमिच्छावता । **तुशब्देन मुख्यवृत्तिः सूचितेति ।** तुशब्दो ह्यवधारणार्थः सन् योग्यतया अभिमानिपदेनान्वेति । अभिमानिन एव व्यपदेशः अभिमानिव्यपदेश इति । न च 'मृदब्रवीत् तत्तेज ऐक्षत ता आप ऐक्षन्त' इत्यादौ मृत्तेजःप्रभृतिशब्दैरभिमानिन एवोक्तिः सम्भवति । तथात्वे अभि-मानिन एवोपादानापत्तेः । तथा च तेजःप्रभृतिवाक्यशेषे तेजोबन्नानां त्रिवृतं त्रिवृतमेकैकामकरोदिति तेजःप्रभृत्य-चेतनानां त्रिवृत्करणाद्यनुपपत्तेः । निगमनिघण्टुव्याकरणादौ जडवाचित्वप्रसिद्ध्यनुपपत्तेश्च । तस्मान्मृदादिशब्दैः मृदा-द्यचेतनानामपि व्यपदेशो नापलापार्हः । ब्रूते च परमाप्ततमः सूत्रकारोऽभिमानिन एव व्यपदेश इति सोपपत्तिकम् । तदुभयबलादभिमानिनि मुख्यवृत्तिः, अभिमन्यमाने तु न तथा मुख्यवृत्तिरिति ज्ञायते । तथा च परममुख्यवृत्त्या अभि-मानिन एव मृदादिशब्दैर्व्यपदेशो नान्यस्येत्युक्ते लोकसिद्धमुख्यवृत्त्यान्यस्य वाच्यत्वेऽप्यवधारणार्थं तुशब्द उपपन्नः । तत्तेज ऐक्षतेत्यादौ शरीररूपकविन्यस्तगृहीतैरित्यत्रोक्तरीत्या तेजःप्रभृतिजडेषु विन्यस्तस्यैवाभिमानिनस्तेजःप्रभृति-शब्दैर्ग्रहणं न केवलस्येति त्रिवृत्करणाद्युपपत्तिश्च कर्मदेवतादेर्वेदार्थत्वेऽपि तदेव सर्वशास्त्रयोनीति समन्वयसूत्रे तुशब्देन परममुख्यवृत्तिर्यथा सूच्यते तथेति भावः । **तत्रोपपत्तीति ।** मुख्यत्वे स्वातन्त्र्यरूपनिमित्तसत्त्वरूपोपपत्तीत्यर्थः । तां व्यनक्ति **अभिमानीति ।** पराधीननियन्ता ह्यत्राभिमानिशब्दार्थः । तथा च तावताभिमानिपदेन यथेष्टविनियोक्तृत्व-रूपस्वातन्त्र्यसूचनेऽपि तस्य शब्दप्रवृत्तौ निमित्तत्वं कुत इत्यत आह **ततश्चेति ।** 'स्वातन्त्र्यं तद्गतत्वं च शब्दवृत्तेर्हि कारणम् । स्वातन्त्र्यं तत्र मुख्यं स्यात्कुतो राज्ञि जयोऽन्यथा' इत्युक्तदिशा तदधीनसूत्रे स्वातन्त्र्यस्य शब्दवृत्तिहेतुत्वस्य समर्थनात् । अव्यक्तादेरीशाधीनत्वादव्यक्तादिशब्दजातमीशे अर्थवदितिवन्मृदादेरभिमान्यधीनत्वान्मृदादिशब्दजातं अभिमानिन्यर्थवदिति सम्भवेनेति न्यायेनेत्युक्तम् । **उत्तरसूत्र इति ।** दृश्यते चेति सूत्रे इत्यर्थः । **प्राणसंवादादीति ।** 'प्राणा अहं श्रेयसि व्यूदिरे' इति प्राणपदेनेन्द्रियाभिमानिनामनेकेषां ग्रहणे तन्कर्तृकविवादादिर्घटत इति बहुवचनं प्रयुक्तमित्यर्थः । **इदमिति ।** सौत्रमित्यर्थः ।

सु०— 'अभिमानिनां प्रादेशिकत्वविदेहत्वयोर्वैयर्थ्यवक्तृत्वाद्यनुपपत्ती, व्यासानां सदेहत्वेऽनुपलम्भवाध' इत्येतत्परिहाराय विशेषानुगतिभ्यामिति सूत्रखण्डं 'कश्चिदन्य' इति तात्पर्यतो व्याख्यातम् । तत्प्रपञ्चयति तेषामिति ।

अनु०— तेषां विशेषेण शक्तिरन्येभ्य उच्यते ।

विशेषेण अतिशयेन । **अन्येभ्यः** अस्मदादिभ्यः । **व्याप्तिश्च उच्यत** इति सम्बन्धः । देहवत्त्वस्याप्युपलक्षणमेतत् ।

यद्यप्येतत्सर्वमर्थापत्त्यैव लब्धम्, अन्यथा विरोधशान्तेरेवापर्यवसानात्; तथाऽपि उच्यत इति 'पृथिव्याद्यभिमानिन्य' इत्यागममप्यत्र संवा(दयति)दिनं दर्शयति ।

यद्यप्यत्राकाङ्क्षानुसारेण व्याप्तिमादावुक्त्वा शक्तिविशेषोऽनन्तरमभिधातव्यः, तथाऽपि अल्पाच्तरस्य पूर्वनिपातमनुसृत्य प्रवृत्तं सूत्रमनुगच्छता क्रमो भग्नः ।

परि०— प्रादेशिकत्वेति । एकदेशवृत्तित्वेत्यर्थः । **वैयर्थ्येति** । तदर्नाधिष्ठितेत्यादिना प्रागुक्तदिशेति भावः । **इत्यागममप्यत्र संवादयतीति** । एतेन विशेषानुगतिशब्दो विशेषानुगतिबोधकागमपरः । यथा 'अस्यैव चोपपत्तेरूष्मे'त्यत्रोष्मशब्दः । अन्यथाऽभिमानिनां प्रादेशिकत्वेत्यादिनोक्तचोद्यनिरासकशक्त्यादिमत्त्वस्यार्थापत्त्यैव सिद्धया पुनरुक्तदुक्तिपरस्यास्य पौनरुक्त्यापत्तेरित्युक्तं भवति । **आकाङ्क्षेति** । अभिमानिनां प्रादेशिकत्वेत्यादिनोक्ताकाङ्क्षानुसारेणेत्यर्थः । **आदावुक्त्वेति** । अनुव्याख्यान इति योज्यम् । **पूर्वनिपातमिति** । अल्पाच्तरं पूर्वमिति पाणिन्युक्तं पूर्वमुच्चारणीयत्वमित्यर्थः ।

सु०— ननु च पृथिव्याद्यभिमानिन्य इति वाक्यं कथमुपादेयम् 'आत्मनि चैवं विचित्राश्च हि', उत्क्रान्तिगत्यागतीनामि' त्याद्यागामिसूत्रेणाचिन्त्यशक्तेः सर्वगतत्वस्य च विरुद्धत्वादित्यत आह **उक्तानुसारेणेति** ।

अनु०— व्याप्तिश्चोक्तानुसारेण

'आत्मनि चैवमि'त्याद्युक्तानुसारेण शक्तिर्व्याप्तिश्चोच्यत इत्यन्वयः । स्यादयं विरोधो यदि शक्तिर्व्याप्तिश्च निरवधिकाऽत्रोच्यते । न चैवम्, प्रमाणान्तरानुसारेणान्तर्धानादिशक्तेरभिमतार्थव्याप्तेश्च प्रतिपाद्यताङ्गीकारादिति ।

परि०— आत्मनि चैवमिति । परमात्मन्येवाघटितघटकाचिन्त्यविचित्रशक्तयः सन्ति न जीव इति अत्रैव पादे श्रुतेरित्तितिनये वक्ष्यते । वियत्पादे चोत्क्रान्तीतिनये क्रियावत्त्वेन जीवानामणुत्वं वक्ष्यते । अत्र वाक्ये देवतारूपजीवानामचिन्त्यसामर्थ्यं व्याप्तत्वं चोच्यते । अतो विरोधात्कथमुपादेयमित्यर्थः ।

सु०— एवमस्मदाद्यपेक्षयाऽभिमानिनामनुपलम्भमङ्गीकृत्य तद्बाधः परिहृतः, इदानीमसिद्धश्चासावित्याह दृश्यन्ते चेति ।

अनु०— दृश्यन्ते चाधिकारिभिः ।

अधिकारिभिः अन्तर्हितार्थदर्शनसमर्थैर्योगिभिः । एतच्च (भाष्योदा)उदाहृतस्मृति-सिद्धम् । एतेन '**दृश्यते च**' इति सूत्रं व्याख्यातं भवति ।

परि०— असाविति । अनुपलम्भ इत्यर्थः । **उदाहृतेति** । पृथिव्याद्यभिमानिन्य इति स्मृतीत्यर्थः । एषा च समग्रा भाष्ये व्यक्ता । इति सूत्रमिति । एकवचनं जातावितिं प्रागेवोक्तमिति भावः ।

सु०— ये तु मीमांसकंमन्या विग्रहवतीं देवतां न सहन्ते तेऽप्यनेनैव निरस्ता भवन्ति, अर्थापत्त्या प्रत्यक्षेण च तत्सिद्धेः ।

समर्थितं चागमानां सिद्धार्थे प्रामाण्यम् ।

अनुपलम्भः, अनेकत्र युगपत्सन्निधानं च शक्तिविशेषादुपपद्यते पिशाचादिवत् ।

न च पिशाचादयोऽपि न सन्ति; मन्त्रौषधादिनाऽस्मदादिभिरप्युपलभ्यमानत्वात्, अर्थ-क्रियया संवादेन च प्रामाण्योपपत्तेः । वक्ष्यति च सूत्रकारो 'देवादिवदि'त्युक्त्वा तत्रापि विप्रति-पन्नं प्रति 'अपि लोक' इति ।

किञ्चेन्द्राग्निवरुणादिपदं कस्यचिद्वाचकं पदत्वात् गोपदवत् । न चाचेतनमात्रे तत्प्रयो-गोऽस्ति । न च चेतनो मुक्तः प्रलीनो वा तद्वाच्यः, जगद्व्यापारसम्बन्धिन्यपि प्रयोगात् । न चासौ विग्रहविधुरः सम्भवतीत्यलम् ।

परि०— अर्थापत्त्येति । 'युक्त्यागमविरोधेने'त्युक्तार्थापत्त्या, 'दृश्यन्ते चाधिकारिभिरि'त्युक्तप्रत्यक्षेण चेत्यर्थः । 'पृथिव्याद्यभिमानिन्य' इति स्मृत्या च सिद्धमिति भावेनाह **समर्थितं चेति** । **अनेकत्रेति** । यज्ञादिशाला-स्वित्यर्थः । **अर्थक्रियया संवादेन चेति** । मन्त्राणामौषधादिबोधकवाक्यानां चेत्यर्थः । यद्वा उपलम्भो भ्रमोऽस्त्वित्यत आह **अर्थक्रिययेति** । **अपि लोक इतीति** । लोकेऽपि पिशाचादयोऽन्तर्धानशक्त्या नोपलभ्यन्ते किम्वीश्वर इति वक्ष्यत इत्यर्थः । अचेतनमात्र इत्युक्त्या अग्न्यादिपदमचेतनस्यापि वाचकमित्युक्तं भवति । **प्रलीन इति** । लीनदेहो लयवर्तिजीव इत्यर्थः । **जगद्व्यापारेति** । 'इन्द्रस्य नु वीर्याणि प्रवोचं यानि चकार प्रथमानि वज्री' (ऋ. १-३२-१) । 'अग्नेयं यज्ञमध्वरं विश्वतः परिभूरसि' (ऋ. १-१-४) 'उरुं हि राजा वरुणश्चकार सूर्याय पन्थाम्' (ऋ. १-२४-८) इत्यादा-विति भावः । **इत्यलमिति** । अयं भावः । 'मत्सि सोम वरुणं मत्सि मित्रम्' इत्यादौ सोमं प्रति वरुणादीन् मादयस्वेत्युच्यते । न च जडस्य विग्रहादिहीनचेतनस्य वा सोमपानकृतमदः सम्भवति । किञ्च 'तेषां पाहि श्रुधी हवम्' (ऋ. ९-९०-५) इति पानस्तोत्रश्रवणादिकं श्रूयते । न च विग्रहेन्द्रियादिहीनस्य तद्युक्तमित्याद्यूह्यमिति ।

सु०— "ननु तथाऽपि 'मृदब्रवीदि'त्यादिवेदस्याबोधकत्वलक्षणमप्रामाण्यं दुर्निवारम् । तथा हि । यद्यपि वाक्यतापन्नानि पदानि वाक्यार्थं पदार्थानामन्योन्यसंसर्गविशेषरूपमपूर्वमेवा-

वगमयन्ति तथाऽपि पदार्थैर्वाच्यवाचकभावरूपसम्बन्धप्रतिपत्तिलक्षणां व्युत्पत्तिमपेक्षन्ते, अन्वयव्यतिरेकाभ्यां तथाऽवधारणात्। न च मृदादिशब्दानां पृथिव्यादिषु देवतासु व्युत्पत्तिस्सम्भवति, सम्बन्ध(ज्ञान)स्य सम्बन्धिज्ञानसापेक्षत्वात्; प्रतिसम्बन्धिरूपायाश्च देवतायाः प्रत्यक्षेण दुरधिगमत्वात्, लिङ्गाभावेनानुमानायोगात्। न च शब्दतस्तदवगमः, सत्यां व्युत्पत्तौ शब्दतो देवतावगमः, सति च तस्मिन्व्युत्पत्तिरिति परस्पराश्रयत्वात्। न च शब्दविशेषस्यागृहीतसङ्गतिकस्यैव बोधकत्वम्, अदृष्टकल्पनाप्रसङ्गात्। यद्यपि 'दृश्यते चे'त्युक्तम्, तथाऽप्यस्मदादीनां व्युत्पत्त्यनुपपत्तिरेव; देवतादर्शनं तु (च) योगिनां वेदार्थज्ञानोत्तरभावनाजन्यमङ्गीक्रियत इति न व्युत्पत्तिहेतुः। लक्षणाऽपि वाच्यार्थदर्शनं विनाऽनुपपन्नैव" इत्यत आह **शास्त्रोक्तेति**।

अनु०— **शास्त्रोक्तवस्तुनश्चैव व्युत्पत्तिः शास्त्रलिङ्गतः।**

चशब्दोऽप्यर्थः। एवशब्दः सामर्थ्यात् शास्त्रशब्देन सम्बन्धनीयः। शास्त्रैकसमधिगम्यवस्तुन इति। प्रत्यक्षाद्यगम्याया अपि देवताया इति यावत्॥ **वस्तुनो व्युत्पत्तिः** इति मृदादिशब्दस्य तत्सम्बन्धिवाचकत्वप्रतिपत्तिरित्यर्थः॥ युज्यत इति शेषः। अनेन च एवशब्दस्य सम्बन्धः॥ शास्त्रलिङ्गतस्तज्ज्ञानसम्भवादिति शेषः।

परि०— **वाक्यतापन्नानीति**। आकाङ्क्षायोग्यतासन्निधिमत्तामापन्नानीत्यर्थः। योगिनामपि देवताप्रत्यक्षं नेन्द्रादिपदव्युत्पत्तिहेतुरित्याह **देवतादर्शनं चेति**। **न तद्व्युत्पत्तिहेतुरिति**। योगिनामपीत्यनुकर्षः। **सामर्थ्यादिति**। अन्वययोग्यताबलादित्यर्थः। **व्युत्पत्तिः** वाचकत्वप्रतीतिः। तत्रोपसर्जनीभूतेन वाचकत्वेन वस्तुपदोक्तस्यान्वय इत्याह **वस्तुनो व्युत्पत्तिरितीति**। **अनेन चेति**। युज्यत एवेति एवशब्दसम्बन्ध इत्यर्थः।

सु०— यद्वा शास्त्रोक्तवस्तुनोऽपि शास्त्रलिङ्गतोऽधिगतिसम्भवात्तत्र शब्दस्य व्युत्पत्तिर्युज्यत इति योजना। देवताया इति वक्तव्ये **शास्त्रोक्तवस्तुनश्च** इति वचनं शङ्कानुवादरूपम्। शास्त्रमेव लिङ्गं शास्त्रलिङ्गम्। मृदब्रवीदित्यादिशास्त्रादेवोपपत्तिविरोधसहितान्मृदादिशब्दवाच्यतयैव देवतास्वरूपमवगम्यत इति।

यद्वा शास्त्रं तैस्तैः प्रणीतं तत्सद्भावे लिङ्गम्। न हि वेदादन्यद्वाक्यं वक्तारमन्तरेणोपपद्यते। ततश्च वचनलिङ्गानुमिते वक्तरि, वृद्धैरन्यान्प्रति मृदादिशब्दाः शक्यव्युत्पादनाः।

यद्वा **शास्त्रं** शासनम्। वर्षणाद्युपलक्षणमेतत्। न हि वर्षणादिक्रिया विकर्तृका सम्भवति। तथा च तयाऽनुमिते कर्तरि, शक्य(त)न्त एव वृद्धैः श(ब्दो)ब्दा व्युत्पादयितुम्।

अथवा शास्त्रोक्तं **लिङ्गम्** अव्यभिचरितो धर्मः शास्त्रलिङ्गम्। पाशहस्तत्वसहस्राक्ष-त्वादिशास्त्रोक्ततत्तद्देवतालक्षणान्युपादाय व्युत्पादनं शक्यमेव। यथा खलु लोके यथा मुद्गस्तथा मुद्गपर्णी, यथा माषस्तथा माषपर्णी, दीर्घग्रीवादिमान्पशुरुष्ट्रः इति लक्षणान्युपादाय मुद्गपर्णी-त्या(र्ण्या)दिशब्दा व्युत्पाद्यन्ते; तथा यः पाशहस्तत्वादिमान्सोऽवादिशब्दार्थ इति व्युत्पादनं सुवचन(कर)मेव। पाशादिशब्दास्तु लोकत एव गृहीतसङ्गतयः। **समासस्य वाक्यत्वेन** व्युत्पत्त्यनपेक्षत्वमिति न कश्चिद्विरोधः।

न केवलं मृदादिशब्दानामयं व्युत्पत्तिप्रकारः, किन्नामातीन्द्रिये **धर्मादावपि**। ततश्चैवं वेदप्रामाण्यमाक्षिपतोऽतीन्द्रियार्थव्यवहारमात्रविलयप्रसङ्ग इति सूचयितुं **शास्त्रोक्तवस्तुनश्च** इति सामान्येनोक्तम्।

परि०— अर्थमग्रे विवक्षुराकाङ्क्षाशान्तये अन्वयमात्रं दर्शयति **शास्त्रलिङ्गत इत्यादि**। **शङ्कानुवादेति**। प्रत्यक्षेण दुरधिगमत्वादिना यत्पूर्वपक्षिणा शास्त्रैकसमधिगम्यत्वं देवताया उक्तं तदनुवाद इत्यर्थः। मुद्गपर्णी माषपर्णीति धान्यविशेषनाम। ननु यः पाशहस्तः स वरुण इत्यादौ पाशहस्तादिसमुदायशब्दस्य व्युत्पत्त्यभावे कथं तेन तदर्था-ववोध इत्यत आह **समासस्येति**। **वाक्यत्वेनेति**। अवयवभूतपदगतशक्त्यै(वा)कार्थबोधकत्वेन पृथक्समुदाय-व्युत्पत्तिनपेक्षतेत्यर्थः। शास्त्रोक्तदेवताया इत्यनुक्त्वा वस्तुन इति सामान्योक्तिकृत्यं व्यनक्ति **न केवलमित्यादिना**। **धर्मादावपीति**। चोदनालक्षणोऽर्थो धर्म इत्यत्र यश्चोदनाप्रमाणकोऽर्थरूपः स धर्मः, अन्यः श्येनादिरधर्म इति जैमिन्याचार्यैस्तथैवोक्तम्। तत्र 'त्रिवृत्पञ्चदशः सप्तदश एकविंशः, एतानि वाव ज्योतींषि य एतस्य स्तोम' इत्यादि-वाक्यबलात् ज्योतिषां स्तोमो यस्मिन् स ज्योतिष्टोम इत्यादिप्रकारेण तत्र व्युत्पत्तिरिति भावः। **आक्षिपत इति**। बौद्धादेः।

सु०— 'एवं तर्हि कुटिलिकेयं व्युत्पत्तिर्दुर्बला, साक्षात्कृते तु मृदादावेव प्रबला। ततश्च देवतानां मुख्यप्रतिपाद्यत्वमित्ययुक्तम्, किन्तु मृदादीनामेव, व्युत्पत्त्यनुसारित्वात्प्रति-पादनस्य' इत्यत आह **व्युत्पत्तिरिति**।

अनु०— **व्युत्पत्तिः सा बलवती मूर्खव्युत्पत्तितो हि यत्।**

सेति। या विदितशब्दशक्तिभिर्वृद्धैः शास्त्रलिङ्गतः सम्पादिता। **मूर्खैः** अविदित-शक्तिभिर्व्युत्पादिता **व्युत्पत्तिः** मूर्खव्युत्पत्तिः॥ **हि**शब्दो हेतुसूचकः। न हि व्युत्पत्तिविषयस्य परोक्षत्वमपरोक्षत्वं च व्युत्पत्तेर्दौर्बल्ये प्राबल्ये च कारणम्। अपि तर्हि व्युत्पादकस्य (शब्द)-शक्तितत्त्वज्ञत्त्वम्। तदनुसारेण व्युत्पादनं प्राबल्ये, अन्यत्तु दौर्बल्ये। अन्यथैरण्डे साक्षात्कृते

चन्दनशब्दस्य व्युत्पत्तिः प्रबला। लिङ्गतोऽपि ज्ञापिते चन्दने दुर्बलेति स्यात्। अस्ति चेदं कारणं प्रकृते। इतीयमेव प्रबला नेतरेति।

यत् यस्मादे(वं)वैतत् तस्मात् 'तत्तन्नामान एवैत' इति पूर्वेण सम्बन्धः।

परि०— **मूर्खैः** इत्यनुवादः। **अविदितशक्तिभिः** इति व्याख्या। वस्तुतः शब्दस्य यत्र मुख्यवृत्तिः तदनभिज्ञैरित्यर्थः। **इदमिति**। शक्तितत्त्वज्ञानानुसारेण शक्तिव्युत्पादनरूपं कारणमित्यर्थः। देवतादौ शक्तिव्युत्पादकस्य सूत्रकारादेः शक्तितत्त्वाभिज्ञत्वादिति भावः। इतिशब्दस्य, **इति** हिशब्दसूचितहेतोरिति हेत्वर्थत्वं ध्येयम्।

सु०— 'नन्वेतदयुक्तम्, यद् युक्तिविरोधेन वेदस्य स्वार्थात्प्रच्यावनम्; तस्य सकलप्रमाणापेक्षया च प्राबल्यात्। यत्क्वचित्स्वार्थात्प्रच्यावनं, तदुपजीव्यविरोध एव। न चात्र तथा' इत्यत आह **दृढेति**।

अनु०— दृढयुक्तिविरोधे तु सर्वत्र न्याय ईदृशः॥

विरोधे वेदस्येति शेषः।

अयं भावः। श्रुतेरर्थप्रच्यावनस्यायुक्ततां वदतः कोऽभिसन्धिः, किं विरुद्धयोरेवाप्रामाण्यमुतागमविरुद्धाया युक्तेरप्रामाण्यम्। नाद्यः, वस्तुविकल्पप्रसङ्गात्। न द्वितीयः, व्याप्तिपक्षधर्मतोपेतायास्तदयोगात्। कथं तर्हि 'उपजीव्यविरोधे तु' इत्याद्युक्तमिति चेत्, उपलक्षणत्वेनेति ब्रूमः। उपजीव्यं खलु नोपजीव्यमित्येव बाधकम्, किन्तु प्रबलत्वेन; तद्यदि युक्त्यन्तरस्यापि स्यात्तदा कुतो न बाधकतेति।

यद्वाऽधिकरणोपाधिमनेनाह। न केवलमत्रोदाहरणे, किन्तु **सर्वत्र** अपि वेदवाक्ये प्रमितव्याप्तिपक्षधर्मतावद् **युक्तिविरोधे** सति **ईदृश** एवान्यार्थस्वीकारेण विरोधपरिहारो, **न्यायः** प्रकारो, द्रष्टव्य इति॥

परि०— **प्राबल्यादिति**। 'प्राबल्यमागमस्यैव जात्या तेषु त्रिषु स्मृतम्' इत्युक्तेरिति भावः। **यत्क्वचिदिति**। 'सर्वं विलाप्यान्तस्तमसि विलीन' इत्यादावित्यर्थः। **इत्याद्युक्तमिति**। पूर्वाधिकरणे 'उपजीव्यविरोधे तु वेदस्यान्यार्थकल्पने'त्याद्युक्तमित्यर्थः। **इत्येव बाधकमिति**। अन्यथा 'इदं रूप्यम्' इति भ्रमः 'नेदं रूप्यम्' इति बाधबोधस्य बाधकः स्यादिति भावः। **अनेनेति**। दृढयुक्तिविरोधे त्वित्यनेनेत्यर्थः। **सर्वत्रापीति**। तथा च पूर्वाध्याये प्रत्यधिकरणं पूर्वपक्षयुक्त्युत्तयपेक्षया सिद्धान्तीययुक्तीनां व्याप्त्यादिमत्त्वेन दृढत्वादापाततः पूर्वपक्षदिशा प्रतीतार्थप्रच्यावनमेतदधिकरणन्यायेनेत्युक्तं भवति। न्याय इत्यस्यार्थः प्रकार इति।

॥ इति अभिमान्यधिकरणम् ॥ २-१-३ ॥

॥ अथ असदधिकरणम् ॥ २-१-४ ॥

ब्र०सू०— **॥ ॐ असदिति चेन्न प्रतिषेधमात्रत्वात् ॐ ॥**

सु०— ननु च(ा)नारम्भणीयमेवेदमधिकरणम्, 'न विलक्षणत्वादि'त्यनेनैव वेदस्य सकलयुक्तिविरोधानां परिहृतत्वात्, दृढयुक्तिविरोधपरिहारस्य च अभिमान्यधिकरणन्याय-सिद्धत्वात्; इत्यतो गतार्थतां परिहरन्नधिकरणस्योपाधिम(ध्य)ाह **अल्पवाक्येति**।

अनु०— **अल्पवाक्ययुता युक्तिर्बहुलैव विरोधिनी।**
यत्र तत्र कथं वस्तुनिर्णयः स्यादितीरिते॥
विरोधियुक्तिबाहुल्यादिति न्यायो विनिश्चितः।

यत्र यदा, वेदस्य **वाक्ययुता युक्तिर्विरोधिनी** स्यात्, **तत्र** तदा, **वस्तुनिर्णयः कथं स्यात्** इति पूर्वपक्षिणेरिते सति, तद्विरोधियुक्तीनां **बाहुल्यात्** प्रावल्यात्, वस्तुनिर्णयो भवेत् इति सिद्धान्तः। **इति** एषोऽत्राधिकरणे **न्यायो विनिश्चितः**।

परि०— **असदिति चेत्**। अधिकरणोपाध्युक्तौ बीजमाह **ननु चेत्यादिना**। **परिहारस्य चेति**। प्रतीतार्थप्रच्यावनेनाविरुद्धार्थान्तरकल्पनरूपस्येत्यर्थः। अल्पपदस्य कृत्यं अग्रे विवक्षुः वाक्ययुतेत्येवानूदितवान्। बाहुल्यादित्यनुवादः, प्राबल्यादिति व्याख्या। वस्तुनिर्णयपदस्यावृत्तिं, भवेदित्यस्यानुवृत्तिं च मत्वाह **वस्तुनिर्णयो भवेदितीति**। अत्रेति शेषः। तस्यार्थः अधिकरण इति।

सु०— एतदुक्तं भवति। पूर्वाधिकरणे प्रत्यक्षादिगृहीतव्याप्त्यादिमत्त्वेन दृढया युक्त्या विरुद्धत्वाद्वेदैकदेशस्याप्रामाण्ये सति तद्दृष्टान्तेन ब्रह्मणो जगत्कारणत्वाभिधायकस्यापि वेदस्य वेदत्वादप्रामाण्ये तदसिद्धिरिति पूर्वः पक्षः। सिद्धान्तस्तु युक्तिवद्वेदस्याप्यपौरुषेयत्वेन दृढत्वात् वास्तवविरोधस्यानुपपत्तेः अविरुद्धार्थकल्पनोपपत्तेः नाप्रामाण्यमिति।

इह पुनर्वेदवाक्यान्तरसंवादेन सुदृढया युक्त्या विरुद्धत्वाद् ब्रह्मणो जगत्कारणत्वाभि-धात्रीणां श्रुतीनामेव तत्र प्रामाण्यानुपपत्तौ प्रथमाध्यायोक्तवस्तुनिर्णयो न भवेदिति पूर्वः पक्षः। सिद्धान्तस्तु। पूर्वपक्षिणोत्प्रेक्षिताभ्यः श्रुतिसहितयुक्तिभ्योऽपि प्रबलानां तद्विरोधियुक्तीनां सद्भावात्तद्विरुद्धानां पूर्वपक्षश्रुतियुक्तीनामप्रामाण्यादुपपन्नतरः प्रागुक्तोऽर्थ इति।

अतः पूर्वोत्तरपक्षन्याययोरगतत्वेन युक्तोऽधिकरणारम्भ इति। एतच्चानुपदमेवोदा-हरणेन प्रपञ्चयिष्यामः।

परि०— तावता कथमगतार्थतेत्यत आह **एतदुक्तं भवतीति । तदसिद्धिः** जगत्कारणत्वासिद्धिः । **सुदृढयेति** । ननु (यद्यपि) प्राचीनयुक्तिर्व्याप्त्यादिमत्त्वात् दृढा । इयं तु तद्धीनत्वाददृढा । अन्यत्रानुपक्षीणत्वे सतीति वक्ष्यमाणयुक्तेर्व्याप्त्यादिमत्त्वेऽपि अविरोधित्वात् । विरोधिन्योस्तु भावत्वयुक्तिपरिशेषरूपयुक्त्योः क्रमाद्व्याप्तिपक्ष-धर्मतयोरभावादिति चेत् सत्यमेतत् तथापि वेदवाक्यासंवादसंवादाभ्यां पूर्वोत्तराधिकरणयुक्त्योः दृढत्वादृढत्वे ध्येये । श्रुतिसंवादेनात्रत्ययुक्तीनां व्याप्त्यादिमत्त्वमावश्यकमिति तात्पर्यात् । एतेन सोपानारोहणन्यायेन युक्तिदृढयुक्ति-सुदृढयुक्तिविरोधानां क्रमात् 'नविलक्षणत्वादि'त्याद्यधिकरणत्रयेण निरासादस्य सङ्गतिरपि सूचिता । **श्रुतिसहित-युक्तिभ्य इति** । विश्वप्रागभावस्य कारणत्वमात्रसाधिका युक्तिरेका । वियदादेर्लये अभावसाधिका भावत्वयुक्तिरन्या । विश्वप्रागभावस्य कर्तृत्वसाधिका परिशेषयुक्तिरपरेति युक्तिभ्य इत्युक्तम् । दूरे वक्ष्यमाणाकर्तृकत्वजीवकर्तृकत्व-साधकयुक्तयो ग्राह्याः । संवादिश्रुतिरग्रे व्यक्ता । **तद्विरोधियुक्तीनामिति** । निषेधैकस्वरूपत्वकार्यत्वविनाशत्वादि-युक्तीनामित्यर्थः । **अप्रामाण्यादिति** । श्रुतेः प्रतीतार्थे युक्तेः सर्वथा इति ध्येयम् । अत एवैतन्न्यायेन पत्यादिशब्देभ्य इत्यत्र ब्राह्मणादिश्रुतिब्रह्मलिङ्गान्यथानुपपत्तिरूपयुक्त्या 'स त्रेधा बभूवैषां गुणानामुपादानाय विष्णुर्वाव सत्त्वस्य रजसो ब्रह्मेशानो नाम तमस' इति वेदवाक्यान्तरसंवादिन्या विरिञ्चब्रह्माभेदरूपप्रतीतार्थप्रच्यावनेनार्थान्तरकल्पनं ततोऽपि प्रबलसिद्धान्तीययुक्त्यागमबलात् कृतं ध्येयम् ।

सु०— नन्वेवं सति श्रुतीनां श्रुतियुक्तिविरोधपरिहारोऽस्याधिकरणस्यार्थ इत्युक्तं भवति । सोऽयं चतुर्थपादार्थ एवेति तत्रैवास्याधिकरणस्योपनिबन्धनमुचितम् । नात्रेत्यतोऽस्य ततोऽपि वैलक्षण्यं दर्शयितुमुक्तम् **अल्पेति, बहुलेति** च । अत्र **अल्पत्वम्** उपसर्जनत्वम्, **बहुलत्वं** (च) प्रधानत्वमिति ज्ञातव्यम् । **एवशब्दस्तु** 'न गुणप्रधानभावव्यत्यासश्चतुर्थपाद इवे'त्यर्थे ।

परि०— 'स्मृतियुक्तिश्रुतिगुणयुक्तयो बहुयुक्तयः' इत्यादेरुत्तरपादोपक्रमे वक्ष्यमाणदिशा अर्थमाह **अत्रा-ल्पत्वमिति** ।

सु०— ननु श्रुतियुक्तिभ्यां पूर्वपक्षिते कथं प्रबलयुक्तिमात्राश्रयेण सिद्धान्तः, कथञ्चि-त्प्रतिपक्षतामात्रसम्भवादित्यत उक्तं विवृण्वन्नाह **युक्तेस्त्विति** ।

अनु०— **युक्तेस्तु युक्तिबाहुल्यमागमादागमस्य च ।**
कथं न निर्णयं कुर्यादिति

पूर्वपक्षयुक्त्यपेक्षया विरोधियुक्तेः **बाहुल्यम्,** तथा पूर्वपक्षागमापेक्षया विरोध्यागमस्य च **बाहुल्यं कथं निर्णयं न कुर्यात्** । पूर्वपक्ष्युत्प्रेक्षितयुक्त्यागमाभ्यां प्रबलौ विरोधियुक्त्यागमौ तद्बाधया वस्तुव्यवस्थां कुरुत इत्यर्थः । कुर्यादिति प्रत्येकं सम्बन्धः । न केवलं सिद्धान्ते प्रबल-

युक्तिमात्रं, किन्नाम प्रबलागमोऽप्यस्तीति भावः ॥ इति अतः 'अधिकरणारम्भः सम्भवती'ति शेषः। अधिकरणोपाधिव्युत्पादनसमाप्तिद्योतको वा इतिशब्दः।

परि०— बाहुल्यमिति। पदद्वयस्यापि प्राबल्यमित्यर्थः। इतिशब्दो हेताविति भावेनाह इत्यत इति।

सु०— तदिदमुदाहरणनिष्ठं व्युत्पादयितुं पूर्वपक्षमनुवदति सूत्रकारः असदिति चेदिति। अयमस्यार्थः। न ब्रह्मणो जगत्कर्तृत्वं युक्तम्, प्रमाणाभावात्। 'सदेव सोम्येदमग्र आसीत्तत्तेजोऽसृजते'त्यादिश्रुतिरस्तीति चेन्न, तस्या युक्तिविरुद्धत्वेन भवदभिमतार्थे प्रामाण्याभावात्। तथा हि। महाप्रलये तावदुत्पत्स्यमानकार्यप्रागभावोऽवश्यमङ्गीकरणीयः, अन्यथा सर्गादौ कार्योत्पादायोगात्। न चास्यान्यत्र चरितार्थतोपलभ्यते। ततश्च स एव सकलकार्यकारणं भविष्यति।

अयमत्र प्रयोगः। महाप्रलयवर्ती कार्यप्रागभावो महदादिकार्यकारणं भवितुमर्हति, अन्यत्रानुपक्षीणत्वे सति नियमेन तत्पूर्वभावित्वात्; योऽन्यत्रानुपक्षीणत्वे सति नियमेन य(तः)त्पूर्वभावी, स तस्य कारणम्, यथा कुविन्दः पटस्येति ॥ महदादिकं वा प्रागभावकार्यम् अनन्यथासिद्धनियतपश्चाद्भावित्वात्, यत् यदनन्यथासिद्धनियतपश्चाद्भावि तत् तत्कार्यम्, यथा पटः कुविन्दस्येति।

नन्वत्र जगत्प्रागभावस्य जगत्कारणत्वमात्रं वा साध्यम्, अन्ययोगव्यवच्छेदेन वा। आद्येऽर्थान्तरता, प्रागभावस्य कारणत्वेऽपि ब्रह्मकारणतासम्भवात्। द्वितीये व्याप्त्यभावः। न हि 'यो यदपेक्षया पूर्वभावी, स एव तत्कारणं, नान्यः' इति नियमोऽस्ति, ततः प्रागभावस्य जगत्कारणत्वेऽपि तत्समानन्यायानामीश्वरादीनामपि तत्कारणत्वमङ्गीकार्यमिति ॥ मैवम्। स्यादेतदेवम्, यदीश्वरादीनां प्रलये सत्त्वमेव स्यात्। न चैतदस्ति। सिद्धान्तिना कारणत्वेनाशास्यमानमीश्वरादिकं प्रलयेऽसद्भवितुमर्हति भावत्वान्महदादिकार्यवदिति युक्तिवि(रुद्धत्वात्)रोधः। एवञ्च(श्चेदी)ईश्वरादीनां प्रलयेऽसत्त्वसिद्धौ प्रागभावस्य कारणत्वमात्रसाधनेऽपि तस्यैव कारणत्वमिति सिद्ध्यति ॥ ननु च यत्कार्यं तत्सकर्तृकमिति नियमान्महदादिकर्तृत्वेनेश्वरोऽवश्यमङ्गीकरणीयः। न। प्रलये तत्सत्ता(त्त्वा)ऽभावस्य प्रमितत्वेन प्रागभावस्यैव जगत्कर्तृत्वोपपत्तेः। न चैतदनुमानजातमुदाहृतश्रुतिविरुद्धत्वेनाप्रमाणमिति साम्प्रतम्, 'असदेवेदमग्र आसीत्। तदसदेव सन्मनोऽकुरुत। असतः सदजायते'त्यादिश्रुतिसंवादित्वेन श्रुतिमात्रतः प्राबल्यात्। प्रबलयुक्तिविरुद्धायाश्च श्रुतेः स्वार्थपरित्यागस्यातीताधिकरणे स्थितत्वात्। प्रागभावस्यापि स्वरूपसत्त्वादिना सदेवेत्यादिप्रयोगविषयत्वोपपत्तेः।

परि०— तावता कथमगतार्थतेत्यत आह **एतदुक्तं भवतीति** । **तदसिद्धिः** जगत्कारणत्वासिद्धिः । **सुदृढयेति** । ननु (यद्यपि) प्राचीनयुक्तिर्व्याप्त्यादिमत्त्वात् दृढा । इयं तु तद्धीनत्वाददृढा । अन्यत्रानुपक्षीणत्वे सतीति वक्ष्यमाणयुक्तेर्व्याप्त्यादिमत्त्वेऽपि अविरोधित्वात् । विरोधिन्योस्तु भावत्वयुक्तिपरिशेषरूपयुक्त्योः क्रमाद्व्याप्तिपक्ष-धर्मतयोरभावादिति चेत् सत्यमेतत् तथापि वेदवाक्यासंवादसंवादाभ्यां पूर्वोत्तराधिकरणयुक्त्योः दृढत्वादृढत्वे ध्येये । श्रुतिसंवादेनात्रत्ययुक्तीनां व्याप्त्यादिमत्त्वमावश्यकमिति तात्पर्यात् । एतेन सोपानारोहणन्यायेन युक्तिदृढयुक्ति-सुदृढयुक्तिविरोधानां क्रमात् 'नविलक्षणत्वादि'त्याद्यधिकरणत्रयेण निरासादस्य सङ्गतिरपि सूचिता । **श्रुतिसहित-युक्तिभ्य इति** । विश्वप्रागभावस्य कारणत्वमात्रसाधिका युक्तिरेका । वियदादेर्लये अभावसाधिका भावत्वयुक्तिरन्या । विश्वप्रागभावस्य कर्तृत्वसाधिका परिशेषयुक्तिरपरेति युक्तिभ्य इत्युक्तम् । दूरे वक्ष्यमाणाकर्तृकत्वजीवकर्तृकत्व-साधकयुक्त्यो ग्राह्याः । संवादिश्रुतिरग्रे व्यक्ता । **तद्विरोधियुक्तीनामिति** । निषेधैकस्वरूपत्वकार्यत्वविनाशत्वादि-युक्तीनामित्यर्थः । **अप्रामाण्यादिति** । श्रुतेः प्रतीतार्थे युक्तेः सर्वथा इति ध्येयम् । अत एवैतन्न्यायेन पत्यादिशब्देभ्य इत्यत्र ब्राह्मणादिश्रुतिब्रह्मलिङ्गान्यथानुपपत्तिरूपयुक्त्या 'स त्रेधा बभूवैषां गुणानामुपादानाय विष्णुर्वाव सत्त्वस्य रजसो ब्रह्मेशानो नाम तमस्' इति वेदवाक्यान्तरसंवादिन्या विरिञ्चब्रह्माभेदरूपप्रतीतार्थप्रच्यावनेनार्थान्तरकल्पनं ततोऽपि प्रबलसिद्धान्तीययुक्त्यागमबलात् कृतं ध्येयम् ।

सु०— नन्वेवं सति श्रुतीनां श्रुतियुक्तिविरोधपरिहारोऽस्याधिकरणस्यार्थ इत्युक्तं भवति । सोऽयं चतुर्थपादार्थ एवेति तत्रैवास्याधिकरणस्योपनिबन्धनमुचितम् । नात्रेत्यतोऽस्य ततोऽपि वैलक्षण्यं दर्शयितुमुक्तम् अल्पेति, बहुलेति च । अत्र अल्पत्वम् उपसर्जनत्वम्, बहुलत्वं (च) प्रधानत्वमिति ज्ञातव्यम् । एवशब्दस्तु 'न गुणप्रधानभावव्यत्यासश्चतुर्थपाद इवे'त्यर्थे ।

परि०— 'स्मृतियुक्तिश्रुतिगुणयुक्तयो बहुयुक्तयः' इत्यादेरुत्तरपादोपक्रमे वक्ष्यमाणदिशा अर्थमाह **अत्रा-ल्पत्वमिति** ।

सु०— ननु श्रुतियुक्तिभ्यां पूर्वपक्षिते कथं प्रबलयुक्तिमात्राश्रयेण सिद्धान्तः, कथञ्चि-त्प्रतिपक्षतामात्रसम्भवादित्यत उक्तं विवृण्वन्नाह युक्तेस्त्विति ।

अनु०— युक्तेस्तु युक्तिबाहुल्यमागमादागमस्य च ।
कथं न निर्णयं कुर्यादिति

पूर्वपक्षयुक्त्यपेक्षया विरोधियुक्तेः **बाहुल्यम्**, तथा पूर्वपक्षागमापेक्षया विरोध्यागमस्य **च बाहुल्यं कथं निर्णयं न कुर्यात्** । पूर्वपक्ष्युत्प्रेक्षितयुक्त्यागमाभ्यां प्रबलौ विरोधियुक्त्यागमौ तद्बाधया वस्तुव्यवस्थां कुरुत इत्यर्थः । कुर्यादिति प्रत्येकं सम्बन्धः । न केवलं सिद्धान्ते प्रबल-

युक्तिमात्रं, किन्नाम प्रबलागमोऽप्यस्तीति भावः ॥ **इति** अतः 'अधिकरणारम्भः सम्भवती'ति शेषः । अधिकरणोपाधिव्युत्पादनसमाप्तिद्योतको वा **इति**शब्दः ।

परि०— बाहुल्यमिति । पदद्वयस्यापि प्राबल्यमित्यर्थः । इतिशब्दो हेताविति भावेनाह इत्यत इति ।

सु०— तदिदमुदाहरणनिष्ठं व्युत्पादयितुं पूर्वपक्षमनुवदति सूत्रकारः **असदिति चेदिति**। अयमस्यार्थः । न ब्रह्मणो जगत्कर्तृत्वं युक्तम्, प्रमाणाभावात् । 'सदेव सोम्येदमग्र आसीत्तत्तेजोऽसृजते'त्यादिश्रुतिरस्तीति चेन्न, तस्या युक्तिविरुद्धत्वेन भवदभिमतार्थे प्रामाण्याभावात् । तथा हि । महाप्रलये तावदुत्पत्स्यमानकार्यप्रागभावोऽवश्यमङ्गीकरणीयः, अन्यथा सर्गादौ कार्योत्पादायोगात् । न चास्यान्यत्र चरितार्थताऽवलभ्यते । ततश्च स एव सकलकार्यकारणं भविष्यति ।

अयमत्र प्रयोगः । महाप्रलयवर्ती कार्यप्रागभावो महदादिकार्यकारणं भवितुमर्हति, अन्यत्रानुपक्षीणत्वे सति नियमेन तत्पूर्वभावित्वात्; योऽन्यत्रानुपक्षीणत्वे सति नियमेन य(तः)त्पूर्वभावी, स तस्य कारणम्, यथा कुविन्दः पटस्येति ॥ महदादिकं वा प्रागभावकार्यम् अनन्यथासिद्धनियतपश्चाद्भावित्वात्, यत् यदनन्यथासिद्धनियतपश्चाद्भावि तत् तत्कार्यम्, यथा पटः कुविन्दस्येति ।

नन्वत्र जगत्प्रागभावस्य जगत्कारणत्वमात्रं वा साध्यम्, अन्ययोगव्यवच्छेदेन वा । आद्येऽर्थान्तरता, प्रागभावस्य कारणत्वेऽपि ब्रह्मकारणतासम्भवात् । द्वितीये व्याप्त्यभावः । न हि 'यो यदपेक्षया पूर्वभावी, स एव तत्कारणं, नान्यः' इति नियमोऽस्ति, ततः प्रागभावस्य जगत्कारणत्वेऽपि तत्समानन्यायानामीश्वरादीनामपि तत्कारणत्वमङ्गीकार्यमिति ॥ मैवम् । स्यादेतदेवम्, यदीश्वरादीनां प्रलये सत्त्वमेव स्यात् । न चैतदस्ति । सिद्धान्तिना कारणत्वेनाशास्यमानमीश्वरादिकं प्रलयेऽसद्भवितुमर्हति भावत्वान्महदादिकार्यवदिति युक्तिवि(रुद्धत्वात्)रोधः । एवञ्च(श्चेदी)ईश्वरादीनां प्रलयेऽसत्त्वसिद्धौ प्रागभावस्य कारणत्वमात्रसाधनेऽपि तस्यैव कारणत्वमिति सिद्ध्यति ॥ ननु च यत्कार्यं तत्सकर्तृकमिति नियमान्महदादिकर्तृत्वेनेश्वरोऽवश्यमङ्गीकरणीयः । न । प्रलये तत्सत्ता(त्त्वा)ऽभावस्य प्रमितत्वेन प्रागभावस्यैव जगत्कर्तृत्वोपपत्तेः । न चैतदनुमानजातमुदाहृतश्रुतिविरुद्धत्वेनाप्रमाणमिति साम्प्रतम्, 'असदेवेदमग्र आसीत् । तदसदेव सन्मनोऽकुरुत । असतः सदजायते'त्यादिश्रुतिसंवादित्वेन श्रुतिमात्रतः प्राबल्यात् । प्रबलयुक्तिविरुद्धायाश्च श्रुतेः स्वार्थपरित्यागस्यातीताधिकरणे स्थितत्वात् । प्रागभावस्यापि स्वरूपसत्त्वादिना सदेवेत्यादिप्रयोगविषयत्वोपपत्तेः ।

ननु 'एतेन सर्वं' इत्यसदादिशब्दानां ब्रह्मार्थत्वमुक्तम्। तत्किं शब्दानामन्यत्र शक्तिरेव नास्ति, किं वा श्रुतेस्तत्र तात्पर्याभावः। नाद्यः, समाकर्षाङ्गीकारात्। न द्वितीयः, युक्त्युपेताया-स्तत्र तात्पर्योपपत्तेः। तथाऽपि प्रागभावस्यैव कारणत्वं कर्तृत्वं च न क्वाप्युपलब्धमिति चेन्न, अलौकिकार्थस्य यथागमं ग्राह्यत्वात्। सन्ततोत्पत्तिप्रसङ्गस्तु ब्रह्मवादिनोऽपि समानः। इच्छा-दिकारणानां कादाचित्कत्वेन तत्समाधानं ममापि समानम्। अत एव श्रुतिराह 'तन्मनोऽकुरु-ते'ति। तत् तस्मात्, तत्तत्प्रागभावस्यैव तत्तत्कर्तृत्वादुक्तमयुक्तमिति। तदिदमुक्तम् **असदिति**। अभावः श्रुत्या जगत्कर्तृत्वेनोच्यते, अनुमीयते च तथा, तस्मात् स एव जगत्कर्तेति।

अत्रासच्छब्दो भावसाधनः श्रुत्यनुगमार्थमभावे प्रयुक्तः।

परि०— युक्तिविरुद्धत्वेनेति। प्रलये सर्वासत्त्वसाधकभावत्वयुक्तिसहितया प्रागभावस्य कारणत्व-साधकयुक्त्या, तथा कार्यस्य सकर्तृकत्वनियमात् प्रलये भावमात्रस्य अभावेन तत्कर्तृत्वायोगे परिशेषादभावस्यैव कर्तृत्वमिति परिशेषरूपयुक्त्या च विरुद्धत्वेनेत्यर्थः। प्रलये तत्सत्ताभावस्येत्यादिनाऽग्रे परिशेषेण कर्तृत्वं सिषाध-यिषुरादौ कारणत्वमात्रं तावत्साधयितुं वक्ष्यमाणहेतोर्विशेष्यासिद्धिं तावन्निराह **महाप्रलय इत्यादिना**। सूत्रेऽसच्छब्दः छान्दसभावार्थः सन् शत्रन्त अभावपर इति भावेनाह **उत्पत्स्यमानकार्यप्रागभाव इति**। सूत्रानुसारेण प्रयुक्तमेकवचनं समुदायाभिप्रायम्। तत्तत्कार्यप्रागभावाः इत्यर्थः। तेषामनेकत्वेऽपि प्रमितत्वादप्रमितेश्वरादपि लाघवमिति भावः। नष्टकार्यप्रागभावमादायान्योन्याभावादिकमादाय च व्राधवारणायोत्पत्स्यमानकार्येति, प्रागिति च विशेषणद्वयम्। **अवश्यं नियमेने**त्यर्थः। एतेनाश्रयासिद्धिरपि निरस्ता। विशेषणासिद्धिं निराह **न चास्येति**।

महदादिकार्यकारणमिति। महदादिकार्यजननशक्त्युपेतमित्यर्थः। एवं च साध्यावैशिष्ट्यशङ्कानवकाश इति ध्येयम्।

तत्समानन्यायानामिति। अन्यत्रानुपक्षीणनियतकार्यपूर्वभाववतामित्यर्थः। **स्यादेतदिति**। एतत् ईश्वरादिकारणत्वम्। एवं प्रागभावसमानन्यायतया स्यात् तदेत्यर्थः। सूत्रेऽसच्छब्दः कर्त्रर्थकशत्रन्तः सन् अभाव-प्रतियोगिपर इति भावेन प्रयोगान्तरसूचकत्वेन वृत्त्यन्तरमुपेत्य प्रयोगमाह **सिद्धान्तिनेत्यादिना**। सिद्ध्यसिद्धि-भ्यामीश्वरपक्षकासत्त्वसाधनायोगात्सिद्धान्तिनेत्यादिविशेषणम्। तावता नन्वत्रेत्यादिना कृतचोद्यस्य कः परिहार इत्यतो भावत्वयुक्तिसहिता सती प्राचीनयुक्तिरेव सिद्धान्तविरोधिनी विवक्षितार्थसाधिकेत्याह **एवं चेति**। **तस्यैव कारणत्वमिति**। कर्तृत्वोपादानत्वादिना सर्वेणापि रूपेणेति भावः। सर्वेण रूपेण तस्यैव कारणत्वमित्येतच्छङ्को-त्तराभ्यां व्यनक्ति **ननु चेति**। परिहरति **नेति**। **तत्सत्त्वे(त्ते)ति**। ईश्वरादिसत्ताभावस्येत्यर्थः। एतच्चोपलक्षणम्। यत्कार्यं तत्सोपादानकमिति नियमात्। महदाद्युपादानत्वेन प्रधानमवश्यमङ्गीकरणीयमिति चेत् न, प्रलये अभावत्व-युक्त्या तत्सत्ताभावस्य प्रमितत्वेन मायावाद्यङ्गीकृतब्रह्मण इव कर्तृभूतप्रागभावस्यैवोपादानत्वोपपत्तेरित्यपि ध्येयम्। ईश्वरकर्तृत्वविरोधित्वात् कर्तृत्वांश एवोपपादितो नोपादानत्वांशः स तूपलक्षणयोपात्त इति ध्येयम्। **उदाहृतेति**।

सदेव सोम्येत्यादिश्रुतीत्यर्थः । 'असदेवेदमग्रे'ति प्रागभावस्य नियतपूर्ववृत्तित्वयुक्तिसंवादिनी । 'तदसदेवे'ति श्रुतिः प्रागभावस्य कर्तृत्वसाधकपरिशेषयुक्तिसंवादिनी । तृतीया तु कार्यस्य प्रागभावमात्रजन्यत्वसंवादिनी । न च श्रुतावसच्छब्दः तुच्छपर इति वाच्यम् । आसीदित्यादिसत्त्वोक्त्यादिविरोधादिति भावः । **स्वार्थपरित्यागस्यातीताधिकरणे स्थितत्वादिति** । एतेन पूर्वसिद्धान्तन्यायेन पूर्वपक्षप्रवृत्तेरापवादिकी सङ्गतिरित्यपि सूचितम् । **स्वरूपसत्त्वादिनेति** । कार्योन्मुखत्वादिना मनोऽकुरुतेत्यादियोगः आदिपदार्थः ।

एतेन सर्व इतीति । 'एतेन सर्वे व्याख्याता' इति पूर्वाध्यायान्तिमाधिकरणे 'नैव साधयितुं शक्यः' इत्यादियोगेन असत्पदवाच्यतुच्छस्येश्वराधीनतया तदधीनत्वन्यायेन च ब्रह्मार्थत्वमुक्तम् । तथा च कथं तेनान्यप्राप्तिरुच्यत इति भावः । अन्यत्रापि वृत्त्यङ्गीकारादिति भाष्यदिशा समाधत्ते **तत्किमिति** । **अन्यत्रेति** । भावव्युत्पत्त्यादिना अभावादावित्यर्थः । एतेन सर्व इत्यत्र असत्पदस्य तुच्छपरत्वमुपेत्य विचारप्रवृत्तावपि इह भावव्युत्पत्त्यादिना योगेन अभावार्थत्वोपगमेन विचारकरणमविरुद्धमिति ज्ञेयम् । **तत्रेति** । अभावादौ । **समाकर्षेति** । भगवदर्थकानामपि शब्दानामन्यत्र न्यूनवृत्त्या वाचकत्वेन व्यवहारस्य समाकर्षादित्यधिकरणे स्वीकारादित्यर्थः । **युक्त्युपेताया इति** । न चैवं स्वार्थपरत्वाय श्रुतिर्युक्तिमपेक्षते, युक्तिः स्वप्रामाण्याय श्रुतिसंवादापेक्षेत्यन्योन्याश्रय इति शङ्क्यम् । युक्तेः सदेवेत्यादिश्रुत्यर्थबाध एव श्रुतिसंवादापेक्षा न तु प्रागभावकारणत्वादिसाधन इति तत्र परानपेक्षत्वात् । **कारणत्वं कर्तृत्वं चेति** । कारणत्वमुपादानत्वं ध्येयम् । **ब्रह्मवादिनोऽपीति** । ब्रह्मैवोपादानं कर्ता चेति वदतोऽपि कर्त्रुपादानसत्त्वादजस्रकार्योत्पत्तिप्रसङ्ग इत्यर्थः । **ममापि समानमिति** । अभाव(स्यापि का)स्य कादाचि(त्ककार्योन्मुखत्वादिरूपेच्छा)त्केच्छादिमत्त्वोपगमादिति भावः । **उक्तमिति** । ब्रह्मणो विश्वकर्तृत्वमित्यर्थः । सर्वं सूत्रारूढतया दर्शयति **तदिदमुक्तमिति** । असदिति सूत्रखण्डेनेति योज्यम् । **अत्रेति** । सूत्रे, सूत्रस्यास्मिन्नर्थ इति वा । **असच्छब्द इति** । नञुपपदसच्छब्द इत्यर्थः । अस् भुवीत्यस्माद्भावे छान्दसशतृप्रत्यये श्नसोरल्लोपे नञ्समासे असदिति रूपम् । कर्तृसाधनेऽप्येवमेव प्रक्रिया । प्रतिपत्तिलाघवाभाव इत्येव कुतो नोक्तं सूत्र इत्यत आह **श्रुतीति** । असदेवेदमग्र आसीदित्यादिश्रुतीत्यर्थः । एतेन श्रुतावपि भावसाधन इति सूचितम् ।

सु०— अपराऽपि वृत्तिः, 'भावत्वहेतुना कार्यवदीश्वरादिकमपि प्रलयेऽसदनुमीयत' इति । अत्रासच्छब्दः कर्तृसाधनः ।

परि०— अपरापि वृत्तिः । अन्योऽप्यर्थः सूत्रखण्डस्येत्यर्थः । तामाह **भावत्वेति** । **असदिति** । अविद्यमानमित्यर्थः । एतद्वृत्त्यन्तरसूचनार्थं चासच्छब्दप्रयुक्तः सूत्र इति भावः । **अत्रेति** । अस्मिन्नर्थे । **कर्तृसाधन इति** । नास्तीत्यसदित्येवंरूपेणेत्यर्थः ।

सु०— इह प्रथमां वृत्तिमभिप्रेत्य नेति सिद्धान्तांशं व्याचष्टे (व्याख्याति) असदिति ।

अनु०— असत्कारणं न हि ।

श्रुत्यर्थो भवति

अभाव इत्यर्थः ॥ **कारणम्** इति तद्विशेषः कर्तोच्यते ॥ **हि** इत्यनेनेदमाह, 'उपपत्ति-विरुद्धस्तावन्न वेदार्थः सम्भवति, तदविरुद्धेऽर्थे सम्भवतीत्युक्तम्; प्रकृतश्चोपपत्तिविरुद्धः, तथा च वक्ष्याम' इति॥ 'श्रुत्यर्थो न भवती'त्युपलक्षणम्, अनुमानप्रमेयमपीदं न भवत्युपपत्तिविरुद्ध-त्वादित्यपि द्रष्टव्यम्।

परि॰— **तद्विशेषः कर्तोच्यत इति**। प्रकृतोपयोगात् कर्तेत्येवोक्तम्। उपादानमुच्यत इत्यपि ग्राह्यम्। **इत्युक्तमिति**। 'दृढयुक्तिविरोधे तु सर्वत्र न्याय ईदृशः' इति पूर्वाधिकरणे उक्तमित्यर्थः। **प्रकृतश्चेति**। अभाव-कर्तृत्वादिरूपपूर्वपक्ष्युक्तश्रुत्यर्थश्चेत्यर्थः। **वक्ष्याम इति**। 'निषेधेकस्वरूपस्य न कर्तृते'त्यादिनेति भावः।

सु॰— 'किञ्च सम्भावित एव श्रुत्यर्थो वक्तव्योऽनुमातव्यश्च, न चैवं प्रकृतः, क्वाप्य-भावस्य कर्तृत्वानुपलम्भादि'त्याह **क्वापीति**।

अनु॰— क्वापि

'असत्कारणं न ह्युपलब्धमि'त्यनुवर्तते।

परि॰— **सम्भावित इति**। 'सम्भावितः प्रतिज्ञायाः अर्थः साध्येत हेतुने'त्यादेरिति भावः। **इत्यनुवर्तत इति**। असत्कारणपदयोरर्थौ प्रागुक्ताविति भावः।

सु॰— चतुर्थपादादस्याधिकरणस्य वैलक्षण्यं दर्शयितुम् **अल्पेत्यादि** उक्तम्, तदवि-शदम्; वैलक्षण्यज्ञानस्योभयस्वरूपज्ञानाधीनत्वात्। अतश्चतुर्थपादार्थं दर्शयति **श्रुतीति**।

अनु॰— श्रुतिप्रायोपपत्तिभिः।
अविरोधश्चतुर्थे तु पादे सम्यक् समर्थ्यते।

श्रुतीनां **प्रायो** बाहुल्यम्, तत्सहिताभिरुपपत्तिभिः। श्रुतिप्रधानकोपपत्तिभिरिति यावत्। **अविरोधः** विरोधाभावः। श्रुतीनामिति शेषः।

यद्वा **श्रुतिप्राय**शब्देन श्रुतिकल्पत्वमुच्यते, श्रुतिगृहीताभिरुपपत्तिभिरित्यर्थः। अत्र तु स्वतन्त्राभिरिति स्फुटमेव।

अथवा 'अत्रोक्तार्थस्यैव तत्र प्रपञ्चनान्न दोषः, यथा प्रथमपादार्थप्रपञ्चनात् द्वितीय-पादस्य' इत्याशयेनोक्तम् **सम्यगिति**।

यद्वा क्वापीति अत्र सम्बध्यते। तेन क्वाप्यध्यात्मलक्षणे विषये, अत्र त्वन्यत्रेति भेदः सूचितो भवति ॥ यद्यप्येतत्प्रागेव वक्तव्यम्, तथाऽप्यसत्कार्यमित्यादेर्वक्ष्यमाणस्य, सूत्रस्य

व्याख्यानान्तरत्वद्योतनाय व्यवधानेनोक्तम्। अन्यथा पूर्वमेव व्याख्यानम्, इदं तु तदुपपादनायोपयोगीति विज्ञायेत।

परि०— अत्रापि प्रायश्शब्दो बाहुल्यवाची सन् प्राधान्यार्थ इत्याह **प्रायो बाहुल्यमित्यादिना**। **प्रथमपादा(माधिकरणा)र्थप्रपञ्चनेति**। स्मृत्यधिकरणे ह्यश्रौतस्मृतीनां सर्वासामप्रामाण्ये सङ्क्षेपेणोक्ते सति तत्प्रपञ्चनं समयपादे द्वादशभिरपि नयैः क्रियते। इतरेषां चानुपलब्धेरिति सामान्यतो निराकरणं समयानां कृतमित्यादिभाष्योक्तेः। तथाऽत्रापीति भावः। **अध्यात्मेति**। उपासनापादे 'अध्यात्मप्रवणो भूत्वा तस्य सन्निहितत्वतः' इति अनुभाष्योक्तेरिति भावः। **प्रागेवेति**। 'इति न्यायो विनिश्चितः' इत्यनन्तरं 'कथं न निर्णयं कुर्यादि'त्यनन्तरं वेत्यर्थः।

सु०— अथ द्वितीयां वृत्तिमभिप्रेत्य 'असदिति चेन्ने'त्येतावत्सूत्रं व्याचष्टे असदिति।

अनु०— असत्कार्यं यथा दृष्टं वस्तुत्वात्कारणं तथा।
इति चेन्न

कार्यं महदादिकम्। **यथा** प्रलये **असत्** प्रमितं **तथा वस्तुत्वात्** भावत्वात् **कारणं** कारणत्वेन सिद्धान्तिनाऽङ्गीकृतमीश्वरादिकमपि(मिति) प्रलयेऽसद्भवितुमर्हतीत्यर्थः।

कुतो नेति चेत्। न तावदस्मादेवानुमानादभावस्य विश्वकर्तृत्वसिद्धिः, किन्त्वनेन प्रलयावस्थायामीश्वराद्यभावसिद्धौ कार्यस्य सकर्तृकत्वनियमे स्थिते प्रागभावस्य नियतपूर्वभावित्वेन विश्वकारणत्वं सिध्यत् कर्तृतयैव सेत्स्यतीति वक्तव्यम्। तदिदं प्रत्यनुमानपराहतमित्याशयवान् 'प्रतिषेधमात्रत्वादि'ति सौत्रं हेतुं व्याकुर्वन् साध्यमध्याहरति **निषेधेति**।

निषेधैकस्वरूपस्य न कर्तृता।

निषेधैकस्वरूपस्येति हेतुगर्भविशेषणम्। अयमत्र प्रयोगः। विप्रतिपन्नोऽभावो न कर्ता **प्रतिषेधमात्रत्वात्** निषेधैकस्वरूपत्वात् सम्प्रतिपन्नघटाभाववदिति। कर्तृत्वमात्रस्याभावे विश्वकर्तृत्वं दूरोत्सारितम्। न च दृष्टान्तः साध्यविकलः, अन्वयव्यतिरेकाभ्यां कुलालादेः कर्तृत्वनिश्चये तु अभावस्य तत्कल्पकाभावात्।

परि०— **असत्प्रमितमिति**। अविद्यमानं प्रमितमित्यर्थः। एवमग्रेऽप्यसत्पदार्थो ध्येयः। लयवर्तिकार्यप्रागभावे व्यभिचारनिरासाय वस्तुत्वादित्येतत् भावत्वादिति व्याख्यातम्। **ईश्वरादिकमिति**। ईश्वरप्रधानादृष्टादिकमित्यर्थः। **कर्तृतयैवेति**। उपादानत्वादिना चेत्यपि ध्येयम्। **सेत्स्यतीति**। परिशेषादिति भावः। **विप्रतिपन्नोऽभाव इति**। तत्तत्कार्यप्रागभावः तस्य तस्य कर्ता नेति साध्यार्थः। यद्वा साङ्ख्यमते प्रधानमिव, मायिमते ब्रह्मेव, प्रागभावोऽपि लाघवादेक एव विश्वकर्तोपादानं चेति परेण वाच्यमिति भावेनैवं पक्षनिर्देशः। अत एव 'कर्तृत्व-

मात्रस्याभावे विश्वकर्तृत्वमि'त्याद्युत्तरवाक्यं सङ्गच्छते । अन्यथा तत्तत्प्रागभावस्य तत्तत्कर्तृत्वस्यैव प्राप्त्या अप्राप्त-विश्वकर्तृत्वनिरासानुपपत्तेः । श्रुतिसूत्रयोरेकवचनप्रयोगाच्च । वक्ष्यति च 'अनेकत्वादेः परेणापि त्याज्यत्वादि'ति । यत्तु 'तस्मात् तत्तत्प्रागभावस्यैव तत्तत्कर्तृत्वादि'ति पूर्वग्रन्थे निगमनं तत्तु भिक्षुपादप्रसरणन्यायमुपेत्येत्यविरोधः । उपादानं च नेत्यपि ध्येयम् ।

सु०— 'नन्वस्तु निषेधैकस्वरूपत्वं, कर्तृत्वं च; को विरोधः; तथा च घटाद्यभाव-स्याकर्तृत्वेऽपि प्रलयकालीनोऽभावः कर्ता भविष्यती'त्यतः कर्तृत्वनिषेधैकस्वरूपत्वयोर्विरोधं स्फोरयितुं कर्तृत्वस्वरूपमाह **बुद्धीति** ।

अनु०— **बुद्धिपूर्वप्रवृत्तिर्हि कर्तृत्वमिति निश्चितम् ।**

प्रवृत्तिः इच्छाप्रयत्नादिका । **निश्चितं** सर्वैरपि परीक्षकैः ।

'वृक्षेण स्थीयत' इत्यादौ कर्तृत्वं पारिभाषिकं न तु स्वाभाविकमिति हि सर्वेऽपि प्रतिपन्नाः ।

अत्र **बुद्धिपूर्वप्रवृत्तिः** इत्येतद्बुद्ध्या विविच्य व्याख्येयम् । तथा हि । स्यात्कर्तृनिषेधैक-स्वरूपत्वयोरविरोधः, यदि तृतीयादिविषयत्वमेव कर्तृत्वं स्यात् । न चैतदस्ति । अपि तर्हि इच्छाप्रयत्नादिरूपा प्रवृत्तिरेव, सर्वैरपि परीक्षकैस्तस्या एव कर्तृत्वेन निश्चितत्वात् । प्रकरणा-च्चैतदेव निश्चितम् । अत्रैव हि विप्रतिपत्तिर्नान्यत्र । सा चेयं प्रवृत्तिः **बुद्धिपूर्वा** बुद्धिव्याप्ता; कार्यायाः प्रवृत्तेर्बुद्धिकारणकत्वात्, अकार्यायाश्च बुद्धिव्यभिचाराद्यदर्शनात् । न च कर्तृत्वापर-पर्यायायाः प्रवृत्तेर्व्यापिका बुद्धिरभावे सम्भवति, ततो व्याप्यं कर्तृत्वमपि न सम्भवत्येव । इति कथं कर्तृत्वनिषेधैकस्वरूपत्वयोः न विरोध इति ।

अत्र कर्तृत्वानुवादेन बुद्धिपूर्वप्रवृत्तिरिति व्याख्यानात् 'निश्चितम्' इति नपुंसकोपपत्तिः । भावे वा क्तप्रत्यय इति ।

परि०— इच्छाप्रयत्नादिकेति । कार्यानुकूलेच्छाप्रयत्नौ । शरीरेन्द्रियादितादिपदार्थः । नन्वेवं वृक्षेणेत्यादौ कर्तृकरणयोस्तृतीयेति कर्तरि विहिततृतीययाऽवगतकर्तृत्वायोग इत्यत आह **वृक्षेणेति** । तिष्ठतेरकर्मकत्वेन लः कर्मणि च भावे चाकर्मकेभ्य इति भावलकारे भावार्थकाऽऽख्याततत्क्रियापदयोगे कर्तरि प्राप्तेयं तृतीयेति ज्ञेयम् । **पारि-भाषिकमिति** । स्वतन्त्रः कर्तेति पाणिन्युक्तेः स्थितिलपक्रियां प्रति स्वातन्त्र्यरूपं कर्तृत्वं पाणिनिपरिभाषितमेवेति न सर्वसम्प्रतिपत्तिरिति भावः । **विविच्येति** । पूर्ववादिनापीच्छादेरङ्गीकारात् तदभावस्य बुद्ध्यभावेनैव साध्यत्वात् प्रवृत्तिर्हि बुद्धिपूर्वेत्येव बुद्ध्यैव विवेकं कृत्वा व्याख्येयमित्यर्थः । **तृतीयादीति** । आदिपदेन कर्तृकर्मणोः कृतीत्यादिना

कर्तरि विहितषष्ठ्यादिग्रहः । **प्रकरणादिति** । जन्मादिसूत्रोक्तकर्तृत्वस्यैव पूर्वोत्तराधिकरणयोर्विचारस्यैव प्रवृत्तेरिति भावेन प्रकरणादित्युक्तं व्यनक्ति **अत्रैव हीति**। यद्वा विवादविषयत्वाच्चैतदेव कर्तृत्वमुपादेयं नान्यदिति भावेनाह **अत्रैव हीति** । ततश्च किं, तादृशकर्तृत्वस्य मयापि स्वीकारादित्यत आह **सा चेति** । **बुद्धिपूर्वकत्वं** क्वचिद्बुद्धिकारणकत्वं क्वचिद्बुद्ध्यविनाभूतत्वम् । यद्वा बुद्धिकारणकत्वेनापि बुद्ध्यविनाभूतत्वमेव विवक्षितमिति भावेन बुद्ध्यविनाभूतत्व-रूपबुद्धिपूर्वकत्वं व्यनक्ति **कार्यांया इत्यादिना**। **व्यापिका बुद्धिरभावे (न च) सम्भवतीति**। एतच्च 'बुद्धिराहित्यमेव तदि'त्यत्रोपपादयिष्याम इति भावः । **इति व्याख्यानादिति** । कर्तृत्वं बुद्धिपूर्वप्रवृत्तिरिति निश्चितमिति योजनेति भावः । **भावे वेति**। 'नपुंसके भावे क्त' इति प्रत्यये कर्तृत्वमिति निश्चय इत्यर्थलाभात् न दोष इति भावः ।

सु०— ननु मा भूदप्रयोजकत्वं हेतोः, तथाऽपि वैयर्थ्यमपरिहार्यम् । अभावपर्यायो हि प्रतिषेधशब्दः, कर्तृत्वं च कार्योत्पत्त्यनुकूलेच्छादियोग इत्युक्तम् । न च प्रतिषेधत्वं कर्तरि वर्तते, येनाकर्तृत्वं व्यभिचरेत्, तन्निरासार्थं च विशेषणं सार्थकं स्यात् । अतः प्रतिषेधत्वादित्येतावता-ऽकर्तृत्वव्यभिचाराभावात् सूत्रे मात्रग्रहणं व्याख्यानेऽप्येकग्रहणं व्यर्थमित्यत आह प्रतिषेधेति ।

अनु०— प्रतिषेधात्मकत्वं तु भावस्य

भावस्य अपि कुलालादेः कर्तुः प्रतिषेधात्मकत्वं विद्यते । अतः प्रतिषेधत्वादित्यु-(त्येवो)क्ते कुलालादौ, अकर्तृत्वेन हेतोः, व्यभिचारः स्यात् । तत्परिहारार्थं मात्रग्रहणम्, तद्व्याख्याने (च) एकग्रहणं च सार्थकमिति ।

ननु कुलालादेर्भावस्य कथं प्रतिषेधात्मकत्वमित्यत आह अभावेति ।

अभावधर्मतः ।

अभावः अत्र अन्योन्याभावो विवक्षितः । स धर्मोऽस्येत्यभावधर्मा । तस्य भाव-स्तत्त्वम् । तत इति भावप्रधानो निर्देशः ॥ अस्ति खलु कुलालादेर्भावस्य भेदापरपर्याय(ः)-प्रतिषेधात्मकः अन्योन्याभावो धर्म इति ।

परि०— धर्मिणैक्यलाभायाह अभावोऽत्रान्योन्याभाव इति । तस्यैवाभेदो धर्मिणा नान्यस्येति अदृश्य-त्वनये व्युत्पादनात् । अभावधर्मेत्यनिच् ।

सु०— नन्विदमसङ्गतम् । यः कर्ता धर्मी कुलालादिः न तस्य प्रतिषेधात्मकत्वम्, यश्च प्रतिषेधात्मकोऽन्योन्याभावो न तस्य कर्तृत्वमित्यत आह धर्मेति ।

अनु०— धर्मधर्म्यैक्यतश्चैव

धर्मधर्मिणोः कुलालान्योन्याभावयोरेकत्वतः । चशब्दो हेतुसमुच्चये । अभावधर्मतो धर्मधर्म्यैक्यतश्च प्रतिषेधात्मकत्वं भावस्यास्तीत्यन्वयः । एवशब्दो भेदव्युदासार्थः । अन्योन्याभावो हि धर्मिणाऽत्यन्ताभिन्नोऽभ्युपेयते, न त्वयावद्द्रव्यभावी धर्म इव भिन्नाभिन्नः ।

अस्त्वेवं प्रतिषेधत्वस्य कुलालादौ व्यभिचारस्तथाऽपि कथं मात्रग्रहणस्य सार्थक्यम् । न हि अविशिष्टव्यभिचार एव विशेषणं प्रयोजयति, तथात्वे विशेषणनियमानुपपत्तेः, किन्नाम विशेषणस्य व्यभिचारनिरासौपयिकत्वे सति । तदत्र कथमित्यत आह **न त्विति** ।

न तु तन्मात्रता भवेत् ।

कुलालादेः कर्तुर्भावस्य प्रतिषेधत्वेऽपि(धात्मकत्वेऽपि) **तन्मात्रता** प्रतिषेधमात्रता **न भवेत्** । अतोऽस्ति मात्रग्रहणस्य व्यभिचारपरिहारौपयिकत्वम् । **तु**शब्दोऽवधारणे सन्दिग्धव्यभिचारपरिहारार्थः ।

नन्वेवमेकं सन्धित्सतोऽ(न्यत्)परं प्रच्यवते, यतो व्यर्थविशेषणतापरिहारे स्वरूपासिद्धिरापन्ना ॥ तथा हि । पक्षीकृते अभावे प्रमेयत्वादिधर्माः सन्ति न वा । नेति पक्षे अप्रमिताश्रयत्वादिकं हेतोः । आद्ये न तावत्तेऽप्यभावाः; विधिप्रत्ययविषयत्वात्, प्रतियोग्यनिरूप्यत्वाच्च । षट्पदार्थातिरिक्तत्वम् अभावत्वमिति चेन्न, स्वेच्छापरिकल्पनाया अनुपादेयत्वात् । अन्यथा पञ्चैव भावास्तदतिरिक्तोऽभाव इति कल्पनायां समवायादेरपि भावत्वं न स्यात् । ते च नाभावाद्धर्मिणो भिन्नाः, अन्योन्याभावसमानन्यायत्वात् । तथा च यथा कुलालादेर्विपक्षस्य विधिनिषेधात्मकत्वेन प्रतिषेधमात्रत्वाभावस्तथा पक्षीकृताभावस्यापि (धर्मद्वारा विधिरूपस्य) प्रतिषेधमात्रत्वाभावात्स्वरूपासिद्धोः हेतुः स्यात् ॥ दृष्टान्तश्च साधनविकलः, घटाभावस्यापि धर्मद्वारा विधिरूपस्य प्रतिषेधमात्रत्वाभावात् ॥ इत्यत आह **अभावस्य चेति** ।

अभावस्य च भावोऽपि धर्मोऽथापि

प्रथम'अपि'शब्दात्पूर्वं 'यदि' इत्यध्याहार्यम् । **यद्यप्यभावस्य** पक्षीकृतस्य दृष्टान्तीकृतस्य च **भावः प्रमेयत्वादिधर्मः** अस्ति । चशब्दाद्धर्मिणा अभिन्नश्च, भावस्याभावधर्म इवेति वा । **अथाऽपि** 'न स्वरूपासिद्ध्यादिदोष' इति शेषः ।

परि०— **अप्रमिताश्रयत्वादिकमिति** । आश्रयासिद्धत्वस्वरूपासिद्धत्वादिकं भवेदित्यर्थः । अभावत्वमपि अभावरूपमेवेति शङ्कते **षट्पदार्थेति** । सन्तु नाम भावरूपा धर्मा अभावे । तावता कथं स्वरूपासिद्धिरित्यत आह

ते चेति । **अन्योन्याभावसमानेति** । यथाऽन्योन्याभावो यावद्द्रव्यभावित्वात् धर्मिणाऽत्यन्तमभिन्नस्तथा एतेऽपि यावद्द्रव्यभावित्वादभिन्ना इत्यर्थः । निपातानामनेकार्थत्वात् इवार्थोऽयं चशब्द इत्याह **भावस्याभावधर्म इवेति** वेति।

सु०— कथमित्यत आह हि धर्मिण इति।

अनु०— हि धर्मिणः।

तादृत्त्वं मात्रतेहोक्ता

हिशब्दो हेतौ। तादृत्त्वं प्रतिषेधात्मकत्वम्। मात्रता प्रतिषेधमात्रता। इह सूत्रे।

एतदुक्तं भवति। स्यादयं स्वरूपासिद्धत्वादिदोषो यद्यत्र प्रतिषेधमात्रशब्देन केवल-प्रतिषेधत्वं विवक्षितं स्यात्। न चैवम्। किन्तु धर्मद्वारमन्तरेण धर्मिण एव प्रतिषेधत्वम्। तच्च पक्षदृष्टान्तयोरस्त्येव, तयोर्धर्मद्वारेण विधित्वेऽपि धर्मिणोः प्रतिषेधत्वस्योभयसिद्धत्वात्। व्यावृत्तं च विपक्षात्कुलालादेः। तस्य धर्मतो निषेधत्वेऽपि धर्मि(णो विधित्वा)णोऽनिषेध-त्वादिति।

ननु कथमेतल्लभ्यते। उच्यते। मात्रशब्दो हि साकल्ये वर्तते। न च तत् क्वापि सम्भवति, प्रतिषेधेऽपि विधिसद्भावस्य परेणैवोक्तत्वात्। ततः प्रतिषेधमात्रशब्दो विधेरप्राधान्यं लक्षयति, 'अन्नमात्रं भुक्तमि'ति यथा। धर्मधर्मिणोश्च; अप्राधान्यं धर्मस्य, प्राधान्यं धर्मिणः। तेन धर्मिणः प्रतिषेधत्वं प्रतिषेधमात्रत्वमिति सिद्धयति।

परि०— उभयसिद्धत्वादिति । पूर्वपक्षिसिद्धान्त्युभयसिद्धत्वादित्यर्थः । **कथमेतदिति** । धर्मिण एव निषेधरूपत्वमित्येतदित्यर्थः । **साकल्य इति** । धर्मात्मना धर्मितया च सकलाकारेण निषेधरूपत्वादित्यर्थे वर्तत इत्यर्थः । **क्वापीति** । पक्षे दृष्टान्ते चेत्यर्थः । तद्व्यनक्ति **प्रतिषेधेऽपि विधिसद्भावस्येति** । धर्मद्वारा विधिरूपत्व-स्येत्यर्थः । **इति यथेति** । तत्रान्नस्य प्राधान्यं सूपादेरप्राधान्यं यथा तथेत्यर्थः ।

सु०— इच्छाप्रयत्नादिरूपायाः प्रवृत्तेः कर्तृतापरनामिकायाः व्यापिका वुद्धिः अभावा-द्व्यावृत्ता तामपि व्यावर्तयतीत्युक्तम्। तत्राभावाद्बुद्धिव्यावृत्तिरेव कुत इत्यत आह बुद्धीति।

अनु०— बुद्धिराहित्यमेव तत्।

तत् तस्मात्प्रतिषेधमात्रत्वात् एव बुद्धिराहित्यम् अभावस्य घटाभाववत् सिद्धयती-त्यर्थः॥ द्विविधं हि प्रमेयम्— स्वतन्त्रं परतन्त्रं च। परतन्त्रमपि द्विविधम्— भावोऽभावश्च। भावोऽपि द्वेधा— चेतनोऽचेतनश्च। एवञ्च यदा भावस्यापि कस्यचिन्न चैतन्यं, का वार्ता

तदाऽभावे चैतन्यस्य ॥ कश्चिदभावो बुद्धिमान् किन्न स्यादिति चेन्न, निरुपाधिकसम्बन्धमनादृत्य निर्निमित्तायाः शङ्काया अतिप्रसङ्गित्वात्। 'तन्मनोऽकुरुते'ति श्रुतेरिति चेन्न, अन्यथासिद्धत्वात्। अथ प्रतिषेधमात्रत्वमपि पक्षे नाभ्युपेयात्, तदा असदिति ब्रह्मेति च संज्ञाभेदमात्रम्, अनेकत्वादेः परेणापि त्याज्यत्वात्, अनेकस्वातन्त्र्ये कार्योदयायोगात्।

नन्विदं तत्रैव वक्तव्यम् । सत्यम् । प्रतिषेध(त्व)मात्रत्वे विदिते ततो बुद्धिराहित्यप्रतीतेः सौलभ्यादिहोक्तम् । टीकाकारास्तु प्रमेयत्वादिभावधर्माङ्गीकारे बुद्धिरपि तथा किन्न स्यादिति शङ्कावकाशादिहोक्तमित्याहुः ।

परि०— एवं हेतोर्व्यभिचारं स्वरूपसिद्धिं च निरस्य यदप्रयोजकत्वनिरासाय बुद्धि-राहित्यमुक्तं तद्विशदयति इदानीमिच्छाप्रयत्नादिति । **निरुपाधिकसम्बन्धमिति** । निषेधैकस्वरूपत्वस्य बुद्धिराहित्यस्य चेति योज्यम् । **अतिप्रसङ्गित्वादिति** । धूमोऽस्तु वह्निर्मास्त्विति शङ्काप्रसङ्गेन सदनुमानमात्रभङ्गप्रसङ्गादित्यर्थः । निर्निमित्तत्वमसिद्धमिति शङ्कते **तन्मनोऽकुरुतेति** । **श्रुतेरिति** । शङ्केति योज्यम् । **अन्यथासिद्धत्वादिति** । कार्योन्मुखत्वपरतयोपपन्नत्वादीश्वरविषयतयोपपन्नत्वादिति वार्थः । ननु प्रागभावानामनेकत्वात् कार्यैकनाश्यत्वात् कथं संज्ञामात्रभेद इत्यत आह **अनेकत्वादेरिति** । कुत इत्यत आह **अनेकेति** । यद्यपि तत्तत्प्रागभावस्य तत्तत्कार्यं प्रति कर्तृत्वोक्तौ तत्तत्कार्यं प्रति तस्य तस्य स्वातन्त्र्यप्राप्तेरेकत्र कार्येऽनेकस्वातन्त्र्याप्राप्त्या न कार्योदयप्रतिबन्धापत्तिः । तथापि 'विप्रतिपन्नोऽभावः' इत्यत्रास्मदुक्तं तात्पर्यं ध्येयम् । **इदमिति** । 'बुद्धिराहित्यमेव तदि'त्येतत् 'कर्तृत्वमिति निश्चितमि'त्येतदनन्तरं वक्तव्यमित्यर्थः ।

सु०— 'भावस्याभावो धर्मः, अभावस्य च भावोऽपि धर्म' इत्यनुपपन्नम् ('भावस्याभावधर्मता, अभावस्य च भावधर्मते'त्यनुपपन्नम्), भावाभावयोरभावभावधर्मित्वे प्रमाणाभावात् । सम्बन्धाभावाच्च । सम्बद्धयोरेव हि शौक्ल्यपटयोर्धर्मधर्मिभावो दृष्टो नासम्बद्धयोर्मेरुमन्दरयोः । न च भावाभावयोः सम्बन्धोऽस्ति, संयोगसमवाययोर्भावनियतत्वात्, विरुद्धस्वभावत्वाच्च । यावविरुद्धस्वभावौ गुणगुणिनौ तावेव हि धर्मधर्मिणावुपलब्धौ । न विरुद्धस्वभावावश्वमहिषौ । विरुद्धस्वभावौ च भावाभावौ । विधिनिषेधरूपत्वात् । अभेदाच्च । न हि घटः स्वयं स्वस्यैव धर्मो भवति । उक्तं च धर्मधर्म्यैक्यम् ॥ इत्यत आह **विशेष्यतैवेति** ।

अनु०— **विशेष्यतैव धर्मित्वं**

विशेषणतैव च धर्मत्वमित्यपि द्रष्टव्यम् । यो हि येन **विशिष्यते** व्यवच्छिद्यते स तस्य धर्मी । धर्मश्चापरः । प्रकारान्तरस्य निर्वक्तुमशक्यत्वात् । प्रतीयते च विशेष्यविशेषणभावो

भावाभावयोः। अन्यथा 'घटः पटो न भवति' इति, 'अभावः प्रमेय' इति च व्यवहारानुपपत्तेः। तत्कथं भावाभावयोर्न धर्मधर्मिभावः। पटशौक्ल्ययोश्च न सम्बन्धप्रयुक्तो धर्मिधर्मभावः। नापि मेरुमन्दरयोस्तदभावः सम्बन्धाभावप्रयुक्तः। किन्तु स्वभावादेव विशेष्यविशेषणत्वतदभाव-रूपः। सम्बद्धयोरपि घटपटयोस्तदभाववत्, भूतलघटाभावयोस्तद्भावाच्च।

परि०— चतुर्भिर्हेतुभिर्धर्मधर्मिभावानुपपत्तिशङ्काया निरासकतयोत्तरवाक्यमवतारयति **भावस्येत्यादिना**। **धर्मश्चापर इति**। व्यवच्छेदको धर्म इत्यर्थः। प्रमाणाभावरूपाद्यहेतुं निगदः **प्रतीयते चेति**। **पटो न भवतीति**। पटान्योन्याभाववानित्यर्थः। **प्रमेयः** प्रमेयत्ववान्। सम्बन्धाभावरूपो द्वितीयो हेतुरप्रयोजक इत्याह **पटशौक्ल्ययोश्चेति**। **विशेष्यविशेषणत्वेति**। पटशौक्ल्ययोर्विशेष्यत्वविशेषणत्वरूपो धर्मिधर्मभावः मेरुमन्दरयोस्तदभाव-रूपो धर्मिधर्मभावाभाव इत्यर्थः। सम्बन्धाद्यप्रयुक्तत्वे हेतुव्यभिचारमाह **सम्बद्धयोरिति**। संयोगसमवायरूप-सम्बन्धहीनयोरपि धर्मधर्मिभावोऽस्तीत्याह **भूतलघटाभावयोरिति**।

सु०— एवमेव विरोधिस्वभावाभेदावपि परा(निर)स्तौ। सगुणनिर्गुणत्वेन नित्या-नित्यत्वेन वा विरुद्धस्वभावयोरपि गुणगुणिनोर्धर्म्यादित्वस्य दर्शनात्, अदर्शनाच्च पटत्व-शौक्ल्ययोः। दृश्यते चाभेदेऽपि तद्भावः, अस्तित्वाभिधेयत्वादीनां धर्माणां परैर्धर्म्यभेद-स्याङ्गीकृतत्वात्। भिन्नानामपि तद्भावो नोपलभ्यते।

तदेवमसम्बद्धयोरपि विलक्षणस्वभावयोरपि भावाभावयोरभेदेऽपि विशेषशक्त्या विशेष्यविशेषणतालक्षणो धर्मिधर्मभावो युक्त एवेति।

परि०— तृतीयचतुर्थहेतू अप्यप्रयोजकत्वेन निरस्याविति प्रतिज्ञापूर्वमप्रयोजकत्वं व्यनक्ति **एवमेवेति**। **नित्येति**। गगनं नित्यं, शब्दोऽनित्यः, आत्मा नित्यः, ज्ञानादिरनित्य इति भावः। **पटत्वशौक्ल्ययोरिति**। तयोर्गुणत्वेन एकाधिकरणत्वेन चाविरुद्धस्वभावत्वादिति भावः। **भिन्नानामपीति**। मेरुमन्दरादीनामित्यर्थः। **अत्र** इत्यनुवादः। **एवं सत्यपि** इति व्याख्या। अत्रेत्यस्यार्थानुवादः **तथापीति**। तस्य व्याख्या **यद्यपीत्यादिपूर्ववाक्यम्**। सर्वेषां भावाभावतया द्विरूपत्वेऽपीत्यर्थः।

सु०— 'यद्येवं भावाभावयोरभावभावधर्मित्वं धर्मधर्मिणोश्चाभेदः स्यात्, तदा भाव-स्याप्यभावत्वेनाभावस्य च भावत्वेन, घटादीनां भावत्वमेव प्राक्प्रध्वंसात्यन्ताभावाना-मभावत्वमेवेति नियमो निर्निबन्धनः स्यात्। न चैवमस्त्विति वाच्यम्, सकललोकसिद्धस्य तथाभावानर्हत्वात्' इत्यत आह **प्रथमेति**।

अनु०— प्रथमप्रतिपत्तिषु।
निषेधविधिरूपत्वं भावाभावत्वमत्र हि।

रूपशब्दो धर्मिवचनः । **भावाभावत्वमिति** यथायोगं सम्बन्धः । **अत्र** एवं सत्यपि । हिशब्दः प्रसिद्धौ ।

अयमर्थः । किं भावाभावनिबन्धनं प्रमेयरूपमन्विष्यते प्रमाणं वा । आद्यस्योत्तरार्धमुत्तरम् । यद्यपि भावाभावात्मका घटादयः प्रागभावादयश्च, तथाऽप्यत्र पदार्थसार्थे 'यः पिण्डो विधिधर्मिको घटादिः स भावो, यस्तु निषेधधर्मिकः प्रागभावादिः सोऽभाव' इति व्यवस्थोपपद्यते । अभेदेऽपि धर्मधर्मिभावो विशेषशक्त्या सङ्गच्छत इत्युक्तमेव ।

द्वितीयस्य उत्तरम् **प्रथमप्रतिपत्तिष्विति** ।

यः प्रथमं विधितया परप्रतिक्षेपरूपतां विना प्रतीयते स घटादिर्भावः । यस्तु निषेधतया परप्रतिक्षेपेण प्रतीयते प्रागभावादिः सोऽभाव इत्युत्तरार्धेनैकवाक्यतया योज्यम् ।

परि०— अत्रेत्यस्यावृत्तिं मत्वाऽनूद्यते **अत्रेति** । तस्य व्याख्या **पदार्थसार्थ इति** । सार्थः समूहः । **विधिधर्मिकः** धर्मित एव विधिरूपो न धर्मद्वारेणेत्यर्थः । एवमग्रेऽपि । धर्मधर्म्यभेदे कथं धर्मीत्युक्तिरत आह **अभेदेऽपीति** ।

सु०— 'घटो हि प्रथमं विधित्वेन धर्मिरूपेण प्रतीतोऽनन्तरं पटो न भवतीति पटनिषेधात्मतया प्रतीयते, प्रागभावादिरपि प्रथमं निषेधत्वेन धर्मिस्वरूपेणावगतोऽनन्तरं प्रमेय इति विधितया प्रतीयत' इति सकलप्रतिपत्तृसिद्धमिति बहुवचनहिशब्दाभ्यां द्योतयति । विषयिविषययोराधाराधेयभावमभिप्रेत्य सप्तमीप्रयोगः, कारकेषु गौणमुख्यत्वविवक्षाभावस्य स्थितत्वादिति ।

परि०— **बहुवचनेति** । प्रथमप्रतिपत्तिष्विति बहुवचनेत्यर्थः । प्रतिपत्तिष्विति सप्तम्युपपत्तिमाह **विषयेति** । ननु आधारोऽधिकरणमिति सूत्रे आधारश्चतुर्धा औपश्लेषिकः, सामीपिको, विषयो, व्याप्तिश्चेत्युक्तेः विषयस्याधारत्वं मुख्यमित्यत आह **कारकेष्विति** । कर्तृकर्मादिषु षट्सु कारकेष्वित्यर्थः । **स्थितत्वादिति** । साधकतमं करणमित्यत्र कैयटे यस्य यदाऽतिशयविवक्षा तदा तस्य कारकत्वम् । स्थाल्यां पच्यत इत्यादिना कारकेषु गौणमुख्यत्वविवक्षायाः सत्त्वस्योक्तिरिति ज्ञेयम् । तथा च इह मुख्या आधाराधेयभाव इति भावः ।

सु०— एवं पूर्वपक्ष्युत्प्रेक्षितप्रमाणसमुदायलब्धस्यार्थस्य प्रमाणविरोधो दर्शितः । इदानीम् 'असत्कार्यं यथा दृष्टमि'त्यनुमानं विशेषतो निराचिकीर्षुस्तत्प्रस्तावनाय असूत्रयत् सूत्रकारः ॐ **अपीतौ तद्वत्प्रसङ्गादसमञ्जसमिति** । **असमञ्जसम्** एतद्विश्वस्याभावकर्तृकत्वमतम् । कुतः । अभावस्य (एव) जगत्कर्तृत्वाङ्गीकारे **अपीतौ** प्रलये **तद्वत्प्रसङ्गात्** अभाव-

वस्त्वप्रसङ्गात् । ईश्वरादेः सर्वस्या(प्य)भावाभ्युपगमप्रसङ्गादिति यावत् । न हीश्वरादौ सति तत्परित्यागेनाभावस्य जगत्कर्तृत्वमवधारयितुं शक्यमिति ।

परि०— **प्रमाणसमुदायेति** । अनन्यथासिद्धनियतपूर्वभावित्वनादृशपश्चाद्भावित्व-भावत्व-कार्यत्व-सकर्तृकत्वनियम-परिशेषरूपप्रमाणसमुदायेत्यर्थः । **प्रमाणेति** । निषेधैकस्वरूपत्वरूपप्रतिपक्षरूपप्रमाणेत्यर्थः । **इत्यनुमानमिति** । ईश्वराद्यसत्त्वसाधकं भावत्वानुमानं बाधितविषयत्वादिरूपविशेषदोषेण 'न तु दृष्टान्ताभावादि'त्यादिसूत्रद्वयेन निराचिकीर्षुः प्रस्तावनाय दोषान्तिप्रसञ्जनाय ईश्वराद्यभावानङ्गीकारप्रसङ्गं सूत्रे न्यवभ्रादित्यर्थः । भाष्यटीकयोस्तु भावत्वहेतोस्तर्कपराहत्युक्तिपरतयैतत्सूत्रं व्याख्यातम् ।

सु०— ननु नेदमनिष्टम्, 'ईश्वरादिकं प्रलयेऽसद्भवितुमर्हति भावत्वात् घटवदि'त्यनुमानेनेश्वरादेः सर्वस्य प्रलयेऽभावाभ्युपगमात्, इत्यत्रोक्तं सूत्रकृता 'ॐ न तु दृष्टान्तभावात्' इति । नैव प्रलये सर्वस्यासत्त्वमङ्गीकर्तुमुचितम्; कस्मात्, दृष्टान्तभावात् । दृष्टान्त इति तत्रावधारितव्याप्तिमूलमनुमानमुच्यते, दृष्टान्तमात्रस्य साधनबाधनानङ्गत्वात् । तथा च प्रलये परमेश्वरादिसद्भाव(स्य)साधकानुमानसम्भवादित्यर्थः ।

परि०— तुशब्द एवार्थ इत्युपेत्याह नैव प्रलय इति ।

सु०— किं तदनुमानमित्यत आह भाष्यकारः सर्वनाशेष्वपीति ।

अनु०— सर्वनाशेष्वपि सदा शिष्टत्वाचस्य कस्य नुः ।
नाशोऽयं विमतोऽपि स्यान्नाशत्वात्कर्तृशेषवान् ॥

अपिः अभिव्याप्तौ । **सर्वशब्दो** वर्तमानमात्रविवक्षयाऽपि स्यादित्यतः **सदा** इत्युक्तम् । तदिदं व्यभिचारपरिहारायाभिहितम् । **नुः** पुरुषस्य । **अयम्** इत्यस्यैव विवरणं **विमत** इति ।

अत्र पूर्वार्धेन व्याप्तिरुक्ता, उत्तरार्धेन प्रतिज्ञाहेतू ।

एतदुक्तं भवति । महाप्रलयलक्षणो नाशः पुरुषशेषवान्भवितुमर्हति नाशत्वात् सम्प्रतिपन्न(संमत)नाशवदिति ।

अत्र पुरुषावशेषमात्रं साध्यम्, न तु नाशकर्तुः पुरुषस्यावशिष्टता । अत एवोक्तं **यस्य कस्येति** । नाशस्य कर्तुरकर्तुर्वेत्यर्थः ।

तथाऽपि **कर्तृशेषवानिति** वदतेदमभिप्रेतम् 'प्रलये पुरुषसद्भावमात्रसाधने सति भग्नं तावत्परस्यानुमानम् । यदपि परस्याभावकर्तृकत्वं जगतोऽभिमतम् । तदप्यत एवापास्तम् ।

अवशिष्टस्य पुरुष(विशेष)स्यैव विश्वकर्तृत्वसम्भवेऽभावस्य तत्कल्पनाऽनवकाशात्। दृष्टानुसारिणी हि कल्पना। न हि लोके प्रागुत्पत्तेः कुलालाभावयोः सतोरभावो घटस्य कर्ता दृष्टः, किन्नाम कुलाल एव' इति।

परि०— अपरिभिव्यासाविति। सर्वशब्दश्चासङ्कुचितवृत्तित्वपर इत्यर्थः। तर्हि सदेति व्यर्थमित्यत आह सर्वशब्द इति। कृत्स्नवर्तमानेत्यर्थः। भग्नं ताव(त्परस्यानु)दनुमानमिति। भावत्वेन सर्वसत्त्वसाधनस्य बाधादिति भावः। अत एवेति। पुरुषसद्भावमात्रसाधनादेवेत्यर्थः। तद्व्यनक्ति अवशिष्टस्येति।

सु०— अभिप्रायमजानानः कर्तृशेषवानित्युक्त्या विभ्रान्तश्चोदयति 'यत्र सुन्दोपसुन्दन्यायेनाशेषा अपि पुरुषा नष्टास्तत्र नाशत्वहेतोरनैकान्तिकता' इति, तत्राह न चेति।

अनु०— न चाशेषनृनाशस्तु दृष्टो दृश्योऽस्ति वा क्वचित्।

चशब्दोऽवधारणे। अशेषनृनाशस्तु न एव क्वचिद् दृष्ट इत्यतीतनिषेधो, दृश्यो वा न एव इत्यनागतस्य, न एव अस्ति वा दृश्यमान इति वर्तमानस्य।

इदमुक्तं भवति। अनैकान्तिकत्वं हि प्रमिते विपक्षे हेतुवृत्तौ सत्यां (हेतुवृत्त्या) वक्तव्यम्, नाप्रमिते; तथा सत्यनुमानमात्रोच्छेदप्रसङ्गात्। न चाशेषपुरुषनाशः कालत्रयेऽपि प्रमितः, येन नाशत्वस्य तत्र व्यभिचारः स्यात्। प्रमितत्वाङ्गीकारे च प्रमातुरेवोर्वरितत्वेन व्याघातश्च स्यात्। न च नाशकर्तुः पुरुषस्यावशिष्टता साध्यत्वेनेष्टा, येन सुन्दोपसुन्दादिनाशः प्रत्युदाहियेत; किन्तु पुरुष(वि)शेषवत्त्वमात्रमिति।

परि०— विभ्रान्त इति। नाशः कर्तृशेषवानिति विभ्रान्तिमानित्यर्थः। सुन्दोपसुन्देति। सुन्दउपसुन्दश्चेति द्वौ पुरुषौ तिलोत्तमाख्यकामिन्यर्थे परस्परनाशं प्राप्ताविति सुप्रसिद्धं पुराणेषु। प्रत्युदाहियेतेति। अस्मदुक्तप्रमेयाभावात् तथोदाहियेतेत्यर्थः। इतिशब्दस्येदमुक्तं भवतीति पूर्वेणान्वयः।

सु०— अनेन 'प्रलयकालः पुरुषवान् कालत्वादिदानीन्तनकालवदि'त्यप्यनुमानं सूचितम्। न च तदा कालाभावादाश्रयासिद्धिः, तथा सति तदेत्येव वक्तुमशक्यत्वात्। परकीयानुमाने च प्रलयविशेषणानुपपत्तेः।

परि०— परकीयानुमाने चेति। ईश्वरादिकं प्रलयेऽसत् भावत्वादित्यनुमान इत्यर्थः।

सु०— यद्यप्यत्र 'कालोऽङ्गीक्रियते न वा। आद्ये तत्रैव भावत्वहेतोर्व्यभिचारः। द्वितीये प्रलयविशेषणानुपपत्तिः, सकलकार्यविनाशविशिष्टकालस्य प्रलयत्वात्। अथ कार्य-

विनाश एव प्रलयस्तथापीश्वराभावस्य तेन सम्बन्धाभावादीश्वरादिकं प्रलयेऽसदिति प्रतिज्ञार्थानुपपत्तिः। देशादिद्वारा सम्बन्धाभ्युपगमे तत्रैव भावत्वस्य व्यभिचारः। प्रलयविशेषणपरित्यागे चेश्वरादेः सर्वदाऽप्यभावः प्रतिज्ञातः स्यात्। तथा च स्फुटो दोषः' इति वक्तुं शक्यते; तथाऽपि तच्छिष्यैरेवोह्यतामिति न सूत्रभाष्यकाराभ्यामभिहितम्। सूचितं च 'अपीतौ' इति सूत्रकृता। 'लये मानं च किं भवेदि'ति भाष्यकृताऽपि।

परि०— **यद्यपीति**। तथापीति दूरस्थेनास्यान्वयः। **देशादिद्वारेति**। एकस्मिन्देशे प्रलयसत्त्वमपि नेत्यर्थः। सत्त्वेन वा कस्मिंश्चिद्भावान्तरे सत्त्वेन वा सम्बन्धाभ्युपगमे देशादावेव व्यभिचार इत्यर्थः। **स्फुटो दोष इति**। बाधो दृष्टान्ते कार्ये साध्यहीनता चेति स्फुटो दोष इत्यर्थः। **भाष्यकृतेति**। अनुभाष्यकृतेत्यर्थः। **सूचितमिति**। भावत्वेन सर्वासत्त्वसाधने अपीतौ व्यभिचारात् तदभावे च विशेषणासिद्धिरिति प्रतीतेरिति भावः। **अनुमानं** नाशत्वादित्यनुमानं, कालत्वादित्यनुमानं चेत्यर्थः।

सु०— तदिदं जीवेश्वरसाधारणमनुमानमुक्तम्। इदानीं प्रलये जीवसद्भावसाधकमनुमानमाह **धर्मेति**।

अनु०— धर्माधर्माश्रयत्वेन स्वीकार्योऽपि नरो लये॥

न केवलमुक्तानुमानेन, किन्नाम धर्माधर्माश्रयत्वेन **अपि** इति सम्बन्धः। **नरो** जीवात्मा।

अयमत्र प्रयोगः। प्रलयकालवर्ती धर्मः साश्रयः धर्मत्वादिदानीन्तनधर्मवत्। एवम् अधर्ममपि पक्षीकृत्य प्रयोक्तव्यम्। न च धर्माधर्माश्रयो जीवात्मनोऽन्यः सम्भवति। एवञ्च प्रलये जीवात्मसद्भावाद्भावमात्रासत्त्वसाधनमनुपपन्नमिति।

यद्वेश्वरसद्भावसाधनमिदम्। आश्रयशब्दस्याधिष्ठातृपरत्वात्। तत्रैवं प्रयोगः। प्रलयकालवर्तिनौ धर्माधर्मौ केनचिदधिष्ठितौ कारणत्वे सत्यचेतनत्वात् वाश्यादिवदिति। न च अतीन्द्रिययोर्धर्माधर्मयोरधिष्ठातृत्वम् ईश्वरादन्यस्य उपपद्यते। अतो धर्माधर्माधिष्ठातृत्वेनापि नरः परमपुरुषो लये स्वीकार्य इति।

परि०— **न च धर्माधर्माश्रयो जीवात्मनोऽन्य इति**। स्वस्वामिभावरूपसम्बन्धेन जीवस्यैवाश्रयत्वादिति भावः। **अधिष्ठातृपरत्वादिति**। कार्योन्मुखकर्ता अधिष्ठाता ज्ञेयः। यथेष्टविनियोगकर्ता वाऽधिष्ठाता, नियन्ता वा इत्यर्थः। ध्वंसात्यन्ताभावादावव्यभिचाराय कारणत्वे सतीति हेतुविशेषणम्। **वा(श्या)त्स्यादिवदिति**। तक्षण आयुधं वाशी, तक्ष्णा नियता यथा तथेत्यर्थः। आदिपदेन कुलिशादिग्रहः।

सु०— ननु प्रलये भावमात्रस्यासत्त्वमभ्युपगच्छतो मम तदा धर्माधर्मावपि न स्त एवेत्याश्रयासिद्धिरिति। इदमिह वक्तव्यम्। किं धर्माधर्मसंज्ञितमदृष्टमस्ति कार्यमात्रस्य कारणं च भवतीत्यभ्युपगम्य प्रलये तदभावोऽभिधीयते, उत सदपि तदकारणमित्यभ्युपेत्य, अथ तदेव नास्तीत्यङ्गीकृत्य।

आद्यं दूषयति **अनादित्वमिति**।

अनु०— अनादित्वं विनाऽदृष्टं कथं स्यात्कारणं क्वचित्।

अनादित्वमिव **अनादित्वं** प्रलये सत्त्वमित्यर्थः। **क्वचित्** इति सृष्टिकाले। यद्यदृष्टं प्रलये न स्यात् तदा आदिकालीनस्य **कार्यस्य** कारणं न स्यात्, असतः कारणत्वायोगात्। तथा च सर्वोत्पत्तिमतां निमित्तमित्यभ्युपगमो भग्न इत्यर्थः।

'स्यादेतत्। अधुनातनकार्यमदृष्टकारणकं न त्वादिकालीनमिति ममाभ्युपगमः, तत्किमदृष्टस्य प्रलये सद्भावेने'त्यत आह **अनादित्वमिति**। **अनादित्वं विना** तत एव आदिकालीनकार्यकारणत्वं च विना **अदृष्टं क्वचित्** अधुनातनेऽपि कार्ये **कारणं कथं स्यात्**। न कथञ्चित्। 'अधुनातनं कार्यम्, अदृष्टकारणकं न, कार्यत्वात् आदिकालीनकार्यवदि'त्यनुमानसम्भवात्। न चेदिदमिव तदप्यदृष्टकार्यमेवाङ्गीकार्यमिति।

यद्वा मा भूदादिकालीनस्य कार्यस्यादृष्टं कारणम्। तथाऽपि प्रलये तद्भावोऽङ्गीकरणीयः। कुतः। **अनादित्वं** प्रलये सत्त्वं, **विनाऽदृष्टं क्वचित्** इदानीन्तनेऽपि कार्ये **कारणं कथं स्यात्**। अन्तराल एवादृष्टोत्पत्त्ययोगादिति योज्यम्।

परि०— द्वितीयतृतीयपक्षौ 'अदृष्टं कारणं नो चेदि'त्यादिना निरसिष्यन् ततः प्राक् आद्यपक्षनिरास इति भावेनाह आद्यं दूषयतीत्यादिना। अनादित्वं विनेति। प्रलये सत्त्वं विनेत्यर्थः। तत एवेति। प्रलये सत्त्वाभावादेवेत्यर्थः। तर्कं चाह न चेदिति। नादृष्टकारणकं न चेदित्यर्थः। तदपीति। सृष्टिकालीनमित्यर्थः।

सु०— नन्वदृष्टस्य सर्वोत्पत्तिमन्निमित्तत्वेऽपि न प्रलये सद्भावोऽभ्युपगन्तव्यः आदिकाल एवोत्पन्नस्यापि महदादिकारणत्वोपपत्तेरिति। इदमत्र वक्तव्यम्। तदादिकाले जनिमददृष्टं ततः पूर्वादृष्टादुत्पद्यते न वेति।

आद्यमुपादत्ते **पूर्वेति**।

अनु०— पूर्वादृष्टात्परादृष्टं यदि नैवोत्तरं कुतः।

जायत इति शेषः । परिहरति **नैवेति** । एवं तर्हि तत् **उत्तरम्** आदिकाले जनिमददृष्टं **नैव** अस्माभिः पक्षीक्रियते किन्तु तत्कारणं प्रलयकालीनं पूर्वादृष्टमेव; इति **कुत** आश्रयासिद्धिरिति।

द्वितीयमुपादत्ते **पूर्वेति** । नैव उत्पद्यत इति शेषः । दूषयति **उत्तरमिति** । तर्हि तत् **उत्तरम्** आदिकालीनमदृष्टं, **कुतो** जायते, न कुतश्चित् । सर्वोत्पत्तिमन्निमित्तस्यादृष्टस्याभावादादिकालीनादृष्टोत्पत्तिरेव न स्यादित्यर्थः ।

न ब्रूमो वयं सर्वं कार्यमदृष्टजन्यमिति, किं तर्ह्यादिकाले जनिमतो महदादिकारणाददृष्टादन्यदेवातो नोक्तदोष इत्याशङ्कामुत्थाप्य दूषयति **पूर्वेति । यदि परादृष्टं** सृष्ट्युपक्रमे जनिमत् **पूर्वादृष्टान्नैव** उत्पद्यते, अपि त्वदृष्टनिरपेक्षमेव; तर्हि उत्तरं महदादिकार्यमपि **कुतः** अदृष्टादुत्पद्यत इत्यङ्गीकरणीयम्, अदृष्टवत्तस्याप्यदृष्टनिरपेक्षत्वसम्भवात्, अन्यथा कार्यत्वाददृष्टस्याप्यदृष्टापेक्षाऽङ्गीकार्येति ।

परि०— **उपादत्ते** दूषयितुमनुवदतीत्यर्थः । यदीत्यनन्तरं दोषमाह **जायत इति शेष इति** । 'एवं तर्हि तदि'ति पदत्रयं परिष्कारार्थमुपात्तम् । **नैवास्माभिः पक्षीक्रियत इति** । यद्यपि तत्पक्षीकारेणाधिष्ठातृसाधनेऽपि नाश्रयासिद्धिरीश्वरसिद्धिश्च सेत्स्यति । तथापि प्रलयकालीनमीश्वरसत्वं न सिद्ध्यतीति नैवास्माभिः पक्षीक्रियत इत्युक्तम् । 'तर्हि तदि'ति परिष्कारार्थमनुवादः । उत्तरमित्यस्यार्थ आदिकालीनमदृष्टमिति । **नोक्तदोष इति** । आदिकालीनादृष्टोत्पत्त्यभावरूपदोषो नेत्यर्थः । परादृष्टमित्यनुवादः । सृष्ट्युपक्रमे जनिमदिति व्याख्या । कुत अङ्गीकरणीयमित्यन्वयः । **अदृष्टस्यापीति** । आदिकालीनादृष्टस्यापीत्यर्थः ।

सु०— 'अस्तु तर्ह्यदृष्टं कारणमेव न भवतीति द्वितीयः पक्षः, अदृष्टमेव नास्तीति तृतीयो वा; उभयस्याप्यनुपलम्भात्; तथा चाश्रयासिद्धिरपरिहार्ये'त्याशङ्क्याह अदृष्टमिति ।

अनु०— अदृष्टं कारणं नो चेल्लये मानं च किं भवेत् ।

यदि प्रत्यक्षेणानुपलम्भात् **अदृष्टं** न स्यात्, सदपि वा **कारणं न** स्यात् । तदा **लये च किं मानं भवेत्** । प्रलयोऽप्यप्रामाणिकत्वान्न स्यात् । न ह्यसावपि प्रत्यक्षेणोपलभ्यते ।

तथा चेश्वरादिकं प्रलयेऽसद्भवितुमर्हतीत्यप्रसिद्धविशेषणः पक्षः परस्यापि स्यात् ।

परि०— **उभयस्यापीति** । अदृष्टकारणत्वस्यादृष्टस्य चेत्यर्थः । **आश्रयासिद्धिरपरिहार्येति** । अन्त्यपक्षाभिप्रायेणैतदुक्तिः । द्वितीयपक्षे हेतौ कारणत्वे सतीति विशेषणासिद्धिर्ज्ञेया । यद्वा द्वितीयपक्षेऽपि कारणीभूतादृष्टस्यैव पक्षत्वादयं दोषः पक्षद्वयाभिप्रायेणैवेति ध्येयम् ।

सु॰— अथ मतम् । कालविप्रकर्षादनुपलभ(भ्य)मानोऽपि प्रलयोऽनुमानसिद्धत्वादङ्गीकरणीयः । तथा हि । 'विश्वसन्तानोऽयं दृश्यसन्तानशून्यैः समवायि(न्तानि)भिरारब्धः सन्तानत्वात् आरणेयसन्तानवत् । वर्तमानब्रह्माण्डपरमाणवः पूर्वमुत्पादितसजातीयसन्तानान्तराः नित्यत्वे सति तदारम्भकत्वात् प्रदीपपरमाणुवत् । सर्वे सन्तानाः कदाचित्सहोच्छिद्यन्ते सन्तानत्वात् प्रदीपसन्तानवत् । सर्व एव परमाणवः कदाचित्समग्रोपादेयप्रबन्धशून्याः आरम्भकत्वात् नष्टपवनारम्भकपरमाणुवत् । भूगोलकसन्तानः कदाचित्साकल्येनोच्छिद्यते सन्तानत्वात् दीपसन्तानवत् । इयं क्रिया स्वान्यावयविकालीनत्वानधिकरणकिञ्चित्कालीनक्रियाऽन्या क्रियात्वादन्यक्रियावदि'ति ।

एवं तर्हि धर्माधर्मावपि स्वरूपतो विप्रकृष्टत्वादनुपलभ्यमानावपि देवदत्तशरीरादिकं देवदत्तविशेषगुणजन्यं कार्यत्वे सति देवदत्तभोगहेतुत्वात् देवदत्तप्रयत्नजन्यस्रगादिवदित्याद्यनुमानेन विचित्रकार्यान्यथाऽनुपपत्त्या; 'ज्योतिष्टोमेन स्वर्गकामो यजेत', 'यो ब्राह्मणायावगुरेत्तं शतेन यातया(ये)त्' इत्यादिश्रुतसाध्यसाधनभावान्यथाऽनुपपत्त्या वा सिद्धत्वादभ्युपगन्तव्याविति समं समाधानम् ।

परि॰— विश्वसन्तानोऽयमिति । सन्तानः परम्परा । इदानीं हि घटपटादिकार्यजातं प्रवाहेण बहुकालीनं वर्तते । स च सन्तानः तद्धीनैरारम्भकसमवायिकारणपरमाणुभिरारब्ध इति साधने विश्वसन्तानात्पूर्वं प्रलयः सिद्ध्यतीति भावः । आरणेयेति । अरणिजन्यवह्निसन्तानवदित्यर्थः । स चारण्यन्तर्गतवह्न्यवयवैः सन्तानहीनैरुत्पन्न इति भावः । पूर्वतनब्रह्माण्डपरमाणुषूक्तसाध्यस्य बाधाद्वर्तमानेति ब्रह्माण्डविशेषणम् । पूर्वमुत्पादितसजातीयेति । पूर्वमुत्पादितसन्तानसजातीयसन्तानान्तरा इत्यर्थः । सिद्धसाधनत्वनिरासाय सन्तानवन्त इत्यनुक्त्वा सन्तानान्तरा इति प्रतिज्ञाविशेषणोक्तिः । सन्तानभेदे सिद्धे एकत्र सन्तानद्वयायोगात् पूर्वतनस्य नाशावगतेर्लयसिद्धिरिति भावः । अनित्ये तन्त्वादौ अव्यभिचाराय नित्यत्वे सतीत्युक्तिः । सर्वे सन्ताना इति । सर्वकार्यप्रवाहा इत्यर्थः । प्रदीपो हि प्रतिक्षणं परिमाणभेदाद्भिद्यते तत्सन्ततिः कदाचिदुच्छिद्यते यथा तथेत्यर्थः । नष्टेति पवनविशेषणम् । इयं क्रियेति । घटादिक्रिया काचिद् बुद्धिस्था सङ्ग्राह्या । अन्यक्रियावदिति पटादिक्रियादृष्टान्तः । साध्ये स्वपदं पक्षभूतक्रियापरम् । न तु समभिव्याहृतपरम् । स्वान्यत् पक्षीभूतघटादिक्रियातोऽन्यत् यदवयविकालीनं अवयविकाले वर्तमानं तत्त्वानधिकरणभूता किञ्चित्कालीना या क्रिया तदन्येत्यर्थः । उक्तविशेषणविशिष्टा क्रिया पक्षीभूतघटादिक्रिया भवति तदन्यत्वेन दृष्टान्ते साध्यानुगमः । पक्षे च स्वस्य स्वान्यत्वस्य बाधात् तादृशपरमाणुक्रियारूपक्रियान्तरान्यत्वमादायैव साध्यपर्यवसानं कार्यम् । तथा चावयविकालीनत्वरहितकिञ्चित्कालीनक्रियासिद्धौ सर्वावयविनाशयुक्तः कालः कश्चन सिद्ध्यति । स एव प्रलय इति भावः । इतिशब्दस्य इत्यनुमानसिद्धत्वादिति पूर्वेणान्वयः । स्वरूपतो विप्रकृष्टत्वादिति । इन्द्रियायोग्यत्वादित्यर्थः । शरीरादिकमित्यादिपदेनेन्द्रियगृहारामादिग्रहः । अंशतो बाधभागासिद्धयोर्निरासाय पक्षे देवदत्ते-

त्युक्तिः । साध्ये ईश्वरगुणजन्यत्वेन सिद्धसाधनतानिरासाय । विशेषपदमुद्देश्यार्थः । स च विशेषगुणो धर्मादिरेवेति भावः । कालाकाशादावव्यभिचाराय हेतौ सत्यन्तम् । चैत्रदेहादावव्यभिचाराय विशेष्यम् । **विचित्रकार्येति** । कार्ये वैचित्र्यस्यादृष्टवैचित्र्यहेतुकत्वादिति भावः । **ज्योतिष्टोमेनेति** । ज्योतिष्टोमनामको यागः स्वर्गसाधनमिति वाक्यार्थः । तृतीया लिङुक्तसाधनत्वानुवादिनी । **अवगुरेत्** वधोद्यमं कुर्यात् । शतेन यातयात् शतयातनाख्यनरके पतेदिति ब्राह्मणावगोरणं नरकसाधनमिति वाक्यार्थः । **श्रुतेति** । आशुविनाशिनो यागावगोरणादेः कालान्तरभाविफलहेतुत्वं फलपर्यन्तस्थायिधर्माधर्मौ विना न युक्तमिति तौ कल्पयतीत्यर्थः ।

सु०— अथ मन्यसे । नानुमानादिना धर्मादिसिद्धिः, तस्याभासत्वात् ।

तथा हि । देवदत्तशरीरादेर्देवदत्तविशेषगुणजन्यत्वं किं साक्षात्साध्यमुत परम्परया ।

नाद्यः, धर्माधर्मयोरप्यारम्भकप्रेरणादिरूपेणैव उपयोगाङ्गीकारात्, 'देवदत्तशरीरं न साक्षाद्देवदत्तविशेषगुणजन्यं शरीरत्वाद्यज्ञदत्तशरीरवदि'ति सत्प्रतिपक्षत्वाच्च ।

द्वितीये तु जन्मान्तरीयप्रयत्नाराधितदेवताद्वारेणोपपत्तेरर्थान्तरता, देवदत्तविशेषगुणजन्यतया विनाऽपि आकाशादेरिवेश्वरेच्छया देवदत्तस्य भोगहेतुता सम्भवतीत्यप्रयोजकता च । कार्यवैचित्र्यं च दृष्टकारणवैचित्र्यादेवोपपद्यते । आदिकालीनं च तत्तत्प्रागभाव एव वैचित्र्याङ्गीकारेण । स्वर्गयागादेः साध्यसाधनभावश्रवणं त्वसिद्धमेव, योग्यताविरहात् । अन्यथाख्यातिमाश्रित्याभ्युपगमेऽप्यन्यथासिद्धम्, यागाद्याराधितावज्ञातदेवताद्वारेण स्वर्गाद्युपपत्तेरिति ॥

परि०— **आरम्भकप्रेरणादीति** । अदृष्टादिभिरपि दृष्टसामग्रीद्वारैवोपयोगाङ्गीकारादित्यर्थः । **यज्ञदत्तशरीरवदिति** । तस्य देवदत्तगुणाजन्यत्वात् अत्रोक्तसाध्यानुगम इति भावः । **देवताद्वारेणेति** । देवताप्रसादद्वारेणेत्यर्थः । आ(दृष्टा)र्थापत्तिं निराह **कार्यवैचित्र्यमिति** । आदिकालीनकार्यवैचित्र्यं कथमित्यत आह **आदिकालीनं चेति** । कार्यवैचित्र्यमित्यनुषङ्गः । **अङ्गीकारेणेति** । उपपद्यत इत्यनुषङ्गः । **योग्यताविरहादिति** । क्षयिष्णुयागादेः भाविफलहेतुत्वस्य बाधादिति भावः । **अन्यथाख्यातिमिति** । योग्यताभ्रममाश्रित्य साध्यसाधनभावप्रतीत्यभ्युपगमेऽपीत्यर्थः । श्रुतिप्रामाण्याद्योग्यताभ्रमेण प्रतीतमपि साध्यसाधनत्वं नादृष्टेन निर्वाह्यं किन्त्वन्यथेत्याह **अन्यथासिद्धमिति** । तद्व्यनक्ति **यागादीति** । आदिपदेनावगोरणादिग्रहः । **आराधितावज्ञातेति** । आराधिता च सा अवज्ञाता चेति विग्रहः । यागेनाराधिता आदिपदगृहीतावगोरणेन अवज्ञातेति यथाक्रममन्वयः । देवताप्रीतिकोपद्वारेणेत्यर्थः । **स्वर्गाद्युपपत्तेरिति** । स्वर्गनरकादेरुपपत्तेरित्यर्थः ।

सु०— एवं तर्हि प्रलयसाधकानुमानानाम(प्य)ाभासत्वान्न तैस्तत्सिद्धिरिति तुल्यमुत्तरम् ।

तथा हि। 'विमतः कालोऽवयवियुक्तः कालत्वादिदानीन्तनकालवत्, विमतो ब्राह्मणो ब्राह्मणपूर्वको ब्राह्मणत्वात्सम्मतवदि'त्यादिना सत्प्रतिपक्षं तावदुक्तानुमानजातम्।

परि०— **विमतो ब्राह्मण इति**। सर्गाद्यकालीन इत्यर्थः। **एवमिति**। आश्रयासिद्धिरित्यर्थः।

सु०— ननु 'प्रलयकालपक्षीकृतावाश्रयासिद्धिः, अन्यथा सिद्धसाधनम्; एवमाद्यब्राह्मणपक्षीकारेऽन्यथा च दोष' इति चेन्न, पर्वतोऽग्निमानित्यादावप्यग्निमदनग्निमत्पक्षदूषणसम्भवेन सर्वानुमानोच्छेदप्रसङ्गात्।

नन्वग्निमत्त्वादिव्यतिरेकेणाप्यस्ति पर्वतादेः स्वरूपं, शक्यं च विशेषान्तरेणावधारयितुम्; तत्कथं दोषावकाश इति चेत्। तत्किमवयविसम्बन्धासम्बन्धौ विहाय कालविशेषस्य स्वरूपमेव नास्ति, ब्राह्मणव्यक्तेर्वाऽऽद्यत्वानाद्यत्वे विहाय। अवधारणं च कालादेर्हिरण्यगर्भापवर्गोत्तर(र्गानन्तर)भावित्वादिना भविष्यति।

परि०— **अन्यथा दोष इति**। इदानीन्तनपक्षीकारे सिद्धसाधनतेत्यर्थः। **दूषणेति**। आश्रयासिद्ध्यादिरूपदूषणसम्भवेनेत्यर्थः। **विशेषणेति**। एष पर्वत इति पर्वतत्वरूपेणेत्यर्थः। **आद्यत्वानाद्यत्वे विहायेति**। स्वरूपमेव नास्ति किमित्यनुषङ्गः। अस्ति स्वरूपमवधारणं त्वशक्यमिति चेत् तत्राह **अवधारणं चेति**। **हिरण्यगर्भापवर्गोत्तरभावित्वादिनेति**। आदिपदेन चतुर्मुखब्रह्मत्वग्रहः।

सु०— किञ्च प्रथमप्रयोगे विश्वशब्देन किं ब्रह्माण्डमभिप्रेयते सकलकार्याणि वा॥ नाद्यः, आश्रयासिद्धेः, प्रलयमनभ्युपगच्छता ब्रह्माण्डस्यानङ्गीकृतत्वात्, ब्रह्माण्डाभावेऽपि कार्यान्तरावस्थितिसम्भवेन प्रलयासिद्धेश्च। कपिकपोलान्तर्गतौदुम्बरोदरवर्तिमशकशरीरादिवत्कार्यान्तरावस्थानमसम्भावितमिति चेन्न, कुण्डबदरवदुपपत्तेः, कालाग्निरुद्रादिप्रक्रियाया असिद्धत्वात्॥ द्वितीयेऽपि न प्रलयसिद्धिः, यथा हीदानीन्तनानां दहनपवनसन्तानानां क्रमेणास्तमयेऽपि न प्रलयस्तथा तरुगिरिशरीरादिसन्तानानामपि क्रमारम्भसिद्धावप्यवयविशून्यसमयासिद्धेः। अथैकदैवेति विशेषणमुपादीयेत तदा क्रमारब्धदहनपवनादिसन्तानैर्व्यभिचारः स्यात्। एकदारम्भकहेतुसाकल्ये सतीति हेतुविशेषणे विशेषणासिद्धिः, द्व्यणुकादिक्रमेणारम्भस्वीकारेण बाधादिप्रसङ्गश्च।

परि०— **कार्यान्तरावस्थितीति**। दृश्यसन्तानशून्यैरित्यस्य दृश्यब्रह्माण्डशून्यैरित्यर्थ उक्तः स्यात्। तथा च ब्रह्माण्डहानेऽपि तदन्तर्गताविनष्टकार्यान्तरवद्भिरारब्ध इत्यर्थसम्भवेन प्रलयासिद्धिः सर्वकार्यविनाशकालस्य प्रलयकालत्वादिति भावः। **कुण्डबदरवदिति**। कुण्डनाशेऽपि तदन्तस्थबदरफलावस्थितिर्यथा तथेत्यर्थः। ननु कालाग्निना

रुद्रेण द्वादशादित्यैः युगपदुदयवद्भिः शेषान्तर्गतसङ्कर्षणज्वाल्या भागवताद्युक्तदिशा ब्रह्माण्डे गर्भीकृतपदार्थैः सह भस्माज्जायमाने सति कथं कार्यान्तरावस्थितिरित्यत आह **कालाग्नीति**। प्रलयविवादिनो मीमांसकस्यासिद्धत्वादित्यर्थः। **क्रमारम्भेति**। प्रथमं तत्सन्तानं पश्चाद्गिरिसन्तानजन्म ततः शरीरजन्मेत्येवं क्रमारम्भेत्यर्थः। **इति विशेषणमिति**। एकदा दृश्यसन्तानशून्यैरारब्ध इत्युक्तौ न दोषः। क्रमारम्भपक्षे क्रमेण सन्तानशून्यत्वस्यैव लाभादिति भावः। **क्रमारब्धेति**। दहनारम्भानन्तरं पवनारम्भ इत्येवंरूपेणेत्यर्थः। **इति हेतुविशेषण इति**। एकदारम्भकहेतुसाकल्यविशिष्टसन्तानत्वादिति हेतुविशेषणे इति भावः। द्व्यणुकादिक्रमेणारम्भस्वीकारेणेत्येतत्पूर्वत्रोत्तरत्र चासिद्धिबाधोपपादनायान्वेतीति ज्ञेयम्। साध्ये एकदेति विशेषणदाने बाधो ध्येयः। आदिपदेन दृष्टान्ते साध्यसाधनहीनता ग्राह्या।

सु०— एतेन द्वितीयानुमानमपि निरस्तम्, ब्रह्माण्डानभ्युपगमात्। अभ्युपगमेऽप्यवयवानामावापोद्धाराभ्यामेवोत्पादविनाशयोरुपपत्तेः। कार्यान्तरावस्थानोपपत्तेश्च ॥ तृतीयेऽप्यपसिद्धान्तः, क्रमेणोच्छेदस्याभ्युपगम(तत्व)ात् ॥ चतुर्थेऽपि पटादिभ्यः पूर्वविनष्टैस्तन्त्वादिभिर्व्यभिचारः। परमाणुत्वेन हेतुविशेषणेऽपि द्व्यणुकाद्यवस्थानसम्भवेन दृष्टान्तस्य सन्दिग्धसाध्यता ॥ पञ्चमेऽपि किं भूगोलका एव सन्तानशब्देन उच्यन्ते तदतिरिक्तो वा कश्चित्। आद्ये सिद्धसाधनम्, अवयवानामावापोद्धाराभ्यां सन्ततोत्पत्तिविनाशसिद्धेः। द्वितीये त्वाश्रयासिद्धिः ॥ षष्ठं त्वाभाससमानयोगक्षेमत्वादुपेक्षणीयमिति।

परि०— आवापोद्धाराभ्यामिति। एकस्यावयवस्यावापे प्रक्षेपे उत्पत्तिः। उद्धारेऽपगमे च विनाश इत्यङ्गीकारेण साध्यपर्यवसानोपपत्त्या प्रलयासिद्धिरिति भावः। **कार्यान्तरेति**। ब्रह्माण्डनाशेऽपि पूर्वोक्तरीत्या तदन्तर्गतकार्यान्तरावस्थानोपपत्तेरित्यर्थः। यत्र समवायिकारणतन्तुनाशात्पटनाशः तत्र सत्यप्यारम्भकत्वे साध्यं नेति भावेनाह **पटादिभ्य इति**। सत्स्वेव समवायादिषूपादेयत्वतच्छून्यत्वादिव्यवहारो न तु तदभावे; शून्यपदेन ध्वंसस्य विवक्षितत्वादिति भावः। **सन्ततोत्पत्तिविनाशेति**। तथैव तार्किकैरभ्युपगमादिति भावः। **आभाससमानेति**। अयं पटः एतत्पटान्यावयविकालीनत्वरहितकिञ्चित्कालीनपटान्यः पटत्वात्पटान्तरवदित्यादेरपि वक्तुं शक्यत्वादिति भावः।

सु०— अथ 'मा भूदनुमानैः प्रलयसिद्धिः, तथाऽप्यागमैर्भविष्यति, तेषां सिद्धार्थेऽपि प्रामाण्यस्य साधितत्वात्; ततो नाप्रसिद्धविशेषणते'ति ब्रूषे; तर्ह्यस्माकमपि धर्मादिसिद्धिरागमाद्भविष्यतीति कथमाश्रयासिद्धिरिति।

एवं प्रलये जीवेश्वरसद्भावं साधयता धर्मादिसत्त्वमपि साधितमिति न प्रलये भावमात्रासत्त्वसाधनं युक्तम्।

एवम् आदिकार्यं पक्षीकृत्य सोपादानत्वसाधने प्रकृत्यादिसिद्धिरपि द्रष्टव्येति।

परि०— आगमैरिति । श्रुत्यादिरूपैरित्यर्थः । 'अपश्यमप्यये', 'यमप्येति भुवनं साम्पराये', 'यत्प्रयन्ति' इत्यादिश्रुतयः । 'दुर्गा वाप्यवरा ततः । सर्वसंहारकारित्वादि'त्यादिदशमतात्पर्याद्युक्तस्मृतयः । 'स्रष्टा पाता च संहर्ते'त्यादिपुराणवाक्यानि । 'अव्यक्ताद्व्यक्तयः सर्वाः प्रभवन्त्यहरागमे । रात्र्यागमे प्रलीयन्ते तत्रैवाव्यक्तसंज्ञके, इत्यादीतिहासवाक्यानि च ध्येयानि । **साधितत्वादिति** । कार्यता चेत्यादाविति भावः । **आगमादिति** । यजेते-त्यादिश्रुत्यादिरूपादित्यर्थः ।

सु०— प्रथमसूत्रेऽभावस्य कर्तृत्वनिरासायानुमानमुक्तम् । **इदानीमितोऽपि नाभाव-कर्तृकं जगत्, चेतनकर्तृकत्वे दृष्टान्तभावादिति सूत्रस्य वृत्त्यन्तरमभिप्रेत्य चेतनकर्तृकत्वे अनुमानमाह उत्पत्तीति** ।

अनु०— उत्पत्तिनाशकारी च बुद्धिमान् दृश्यते क्वचित् ।
तद्दृष्टान्तेन सर्वत्र कर्ता किं नानुमीयते ।

बुद्धिमानुत्पत्तिनाशकारी इति बुद्धिपूर्वं तत्कर्तेत्यर्थः । **क्वचित्** पटादौ । **सर्वत्र** विप्रतिपन्ने कार्ये ।

महदादिकार्य इत्येवोक्ते अंकुरादौ व्यभिचारः शङ्क्येत, तदर्थं तस्यापि पक्षनिक्षेपार्थं सर्वत्रेत्युक्तम् ।

कर्ता बुद्धिमानिति शेषः । अन्यथाऽभावकर्तृत्ववादिनं प्रति सिद्धसाधनताप्रसङ्गात् ।

किम् आक्षेपे । अननुमाने न किमपि कारणम्, दृष्टान्ताभावेन प्रतिपक्षासम्भवा-दित्यर्थः ।

एतेन 'स्वपक्षदोषाच्चे'ति सूत्रमपि व्याख्यातं भवति ।

अयमत्र प्रयोगक्रमः । विमतं कार्यं चेतनोत्पाद्यं कार्यत्वाद्घटवत् । चेतनविनाश्यं च तत एव तद्वदेव । विमतोत्पत्तिश्चेतनकर्तृका उत्पत्तित्वात् पटोत्पत्तिवत् । विमतो विनाशश्चेतन-कर्तृको विनाशत्वात् सम्मतवदिति । अत्र विनाशस्य चेतनकर्तृकत्वसाधनं प्रासङ्गिकम् ।

यद्वा केचित्कारणस्य बीजादेः प्रध्वंसेनांकुरादेः जन्मदर्शनात् तन्त्वादिनाशेन पटादि-नाशदर्शनाच्च प्रध्वंसाभावस्यैव जगज्जन्मविनाशकर्तृत्वमास्थिताः । यथोक्तम् 'नानुपमृद्य प्रादु-र्भावादि'ति । तन्मतं वा अत्र असदित्यादि सूत्रैर्निराकृतमिति ज्ञापनार्थम् । दृष्टान्ताभावस्तु स्वयमूहनीयः ।

परि०— **अनुमानमुक्तमिति** । प्रतिषेधमात्रत्वरूपमित्यर्थः । **सूत्रस्येति** । न तु दृष्टान्तभावादिति सूत्रस्येत्यर्थः । **एतेनेति** । अननुमाने किमपि कारणं नेत्याद्यर्थककिंपदप्रयोगेणेत्यर्थः । स्वपक्षे सर्वासत्त्वपक्षे तत्साधकदृष्टान्ताभावदोषाच्चेति व्याख्यातमित्यर्थः । **विमतमिति** । आदिकालीनमित्यर्थः । एवमग्रेऽपि । **प्रासङ्गिकमिति** । एतत्प्रयोगस्य प्रलयप्राक्कालीनचेतनसत्त्वसाधकत्वेन लयकाले तदसाधकत्वात् । उत्पत्तेश्चेतनकर्तृकत्वसाधनप्रसङ्गात् विनाशस्य तथात्वं साधितमित्यर्थः । **नानुपमृद्येति** । कारणमविनाश्य कार्यस्योत्पत्तिविनाशौ न स्त इत्यर्थः । ननु प्रध्वंसकर्तृत्वपक्षेऽपि तन्निरासकाः 'प्रतिषेधमात्रत्वात्', 'अपीतौ तद्वत्प्रसङ्गादसमञ्जसं', 'न तु दृष्टान्तभावादि'ति सूत्रत्रयोक्तहेतवो मूलोक्तदिशा व्याख्याता इति ज्ञायते । 'स्वपक्षदोषाच्चे'ति सूत्रोक्तहेतुव्याख्यानं न ज्ञायत इत्यत आह **दृष्टान्ताभावस्त्विति** । अविनष्टस्यैव बीजादेरङ्कुरादिजननादव्यतिषिक्ततन्तुनाशेन पटनाशस्य त्वन्मतेऽप्यभावात् । व्यतिषिक्ततन्तुनाशान्यपटनाशस्यैवाभावादित्यूहनीय इति भावः ।

सु०— नन्विदमनुमानेनेश्वरस्य जगत्कर्तृत्वसाधनं सूत्रकारस्य उक्तविरुद्धम्, 'शास्त्रयोनित्वादि'तीश्वरेऽनुमानप्रामाण्यस्य स्वयमेव निराकृतत्वात्; इत्यत आह आगमेति ।

अनु०— आगमानुगृहीता तु मानम्

'अनुमे'ति वक्ष्यमाणमत्रापि सम्बध्यते । न सर्वथाऽपीश्वरेऽनुमानस्य प्रामाण्यं सूत्रकृता निराकृतम्, किन्नामागमाननुगृहीतस्य । आगमानुगृहीता त्वनुमा ईश्वरे मानमेवाभिमता, अन्यथा वेदवाक्यार्थे युक्त्यनुसन्धानरूपजिज्ञासां नारभेतेति ।

किमतो यद्येवमित्यत आह एषेति ।

एषाऽनुमाऽपि तु ।

'आगमानुगृहीते'त्यनुवर्तते । 'मानमि'ति च । एषा सम्प्रत्युपन्यस्ताऽपि अनुमा 'यतो वा इमानि भूतानी'त्यागमानुगृहीता । ततो भवतीश्वरे मानमिति न कश्चिद्विरोध इति ।

परि०— एषेत्यादि तु वाक्यान्तरं मत्वाह इति **वक्ष्यमाणमिति** । तुशब्दसूचितपक्षान्तरनिरासं व्यनक्ति **न सर्वथापीति** । अनुगृहीतत्वं तत्संवादित्वं तदुपनिबद्धत्वं तद्गृहीतव्याप्त्यादिमत्वं च ध्येयम् । कुत एवं कल्पनेत्यतो ज्ञापकमाह **अन्यथेति** । **युक्तीति** । ताश्चागमोपनिबद्धाः काश्चित्तत्संवादिन्य इति भावः । **सम्प्रत्युपन्यस्तापीति** । उत्पत्तिविनाशकारीत्युक्तेरित्यर्थः । तत्र यत्प्रयन्तीत्यपि श्रुतौ श्रवणादिति भावः ।

सु०— एवमनुमानेनाभावकर्तृकत्वं विश्वस्याशङ्क्यानुमानेनैवेश्वरकर्तृकत्वं समर्थितम् । तदेतन्मतान्तरेणाक्षिप्य समादधत्सूत्रम् ॐ तर्काप्रतिष्ठानादप्यन्यथाऽनुमेयमिति चेदेवमप्यनिर्मोक्षप्रसङ्गः ॐ इति ॥ तत्राक्षेपस्यायमर्थः । नायमनुमानावष्टम्भेन पूर्वपक्षः

सिद्धान्तो वा युज्यते, यतः प्रमाणाभासेन पूर्वपक्षः प्रमाणेन च सिद्धान्तो भवति। न च अनुमानं नाम प्रमाणमस्ति। (कुतः।) अन्यथाऽप्यनुमेयम्। असत्प्रतिपक्षत्वं ह्यनुमानप्रामाण्यवादिभिरनुमानाङ्गमङ्गीकरणीयम्, प्रतिरुद्धस्य करणस्य क्वापि क्रियानिष्पादकत्वादर्शनात्। अनुमानप्रतिपन्नं च **अन्यथाऽप्यनुमेयम्** अनुमातुं शक्यम्। कस्मात्। **तर्काप्रतिष्ठानात्**। 'एवमेवानुमातव्यम्, न पुनरन्यथा' इति तर्कस्य व्यवस्थाऽभावात्। तथा चोक्तम्। 'उपाधिप्रतिपक्षौ तु क्व नामातीव दुर्वचावि'ति।

परि०— मतान्तरेणेति। तर्काप्रामाण्यवादिमतेनेत्यर्थः। तथा चोक्तमिति। पूर्वपादीयानुव्याख्यानं।

सु०— नन्विदं व्यधिकरणं, तर्कस्याप्रतिष्ठितत्वादन्यथाऽनुमेयमिति। मैवम्। एतदनेन ज्ञापयति सूत्रकारः 'न तर्कोऽनुमानाद्भिद्यते' इति।

अथवा **तर्कस्य** अनुमानस्य **अप्रतिष्ठानात्** अप्रमाणत्वात् न अनुमानेन पूर्वोत्तरपक्षौ युक्तौ। कथमप्रमाणत्वम्; यतः **अन्यथाऽनुमेयम्** इति योजना।

परि०— इदं व्यधिकरणमिति। अनुमानाप्रतिष्ठानादिति वा। अन्यथा तर्क्यमिति वा विन्यसितव्यमिति भावः। पूर्वमनुमानाप्रामाण्ये अन्यथेत्यादिर्हेतुः। तत्र हेतुस्तर्केत्यादिरिति व्याख्यातम्। इदानीं साध्यान्तरे तर्केत्यादिहेतुः। तत्र हेतुरन्यथेत्यादिरित्याह अथवेति।

सु०— तत्र समाधानसूत्रं सङ्गमयितुमुत्सूत्रमेव भाष्यकारस्तावत् उत्तरमाह **आगमेति**।

अनु०— आगमानुग्रहाभावे न तर्कः स्यात्प्रतिष्ठितः।

आगमग्रहणं प्रमाणमात्रोपलक्षणम्। अत एवोत्तरार्धेऽक्षजमपि सङ्गृहीतम्। प्रमाणानुग्रहप्रमाणमूलत्वशब्दाभ्यां प्रतिष्ठितप्रामाण्यप्रमाणान्तरावधृतपक्षलिङ्गव्याप्तिमत्त्वं तत्संवादित्वं चोच्यते।

परि०— सूत्रं सूत्रांशम्। प्रतिष्ठितप्रामाण्येति बहुव्रीहिः।

सु०— तत्राद्ययोजनायामस्यायमर्थः। यदुक्तमनुमानस्याव्यवस्थितत्वेन सर्वत्र प्रत्यनुमानसम्भव इति तदनुपपन्नम्, यतः प्रमाणानुग्रहाभावे तर्को न प्रतिष्ठितः स्यात्, किन्तु प्रमाणमूलस्यैवास्य प्रतिष्ठितिः स्यात्।

एतदुक्तं भवति। प्रत्यनुमानं भवत्किं प्रमाणानुग्रहरहितं स्यात्, उत तन्मूलम्। आद्यं तु कथं स्वयमदृढभूमिकं परं प्रतिरुन्ध्यात्; न हि भवति तरक्षोः प्रतिपक्षो हरिणशावः, किन्त्वा-

येनैव प्रमाणमूलेन बाध्यते। द्वितीयं तु स्यादेव प्रमाणम्, आद्यं चापबाधेत ॥ उभयथाऽपि न सर्वानुमानाप्रामाण्यम् ॥ यदा तूभयोः अपि प्रमाणमूलत्वसन्देहः तदाऽस्तु प्रतिरोधः। किन्तु नैवं सर्वत्र। अवधारणायां तु पूर्वैव गतिरिति।

परि०— **अस्येति**। सिद्धान्तसूत्रांशस्येत्यर्थः। किंत्वित्यध्याहृत्योत्तरार्धं योजयति **किन्तु प्रमाणमूलस्येति**। अक्षजागममूलस्येत्यस्यार्थोऽयम्। **प्रतिष्ठितिरिति**। प्रामाण्यमित्यर्थः। ननूभयोरपि मानमूलत्वानिर्णये स्यादेव सर्वानुमानाप्रामाण्यमित्यत आह **यदा त्विति**। **किन्त्विति**। येन सर्वानुमानाप्रामाण्यमिति वाक्यशेषः। **अवधारणायां त्विति**। अन्यतरस्य प्रमाणमूलत्वनिर्णये तु तेन प्रमाणभूतेनान्यतरस्य बाध इति न सर्वानुमानाप्रामाण्यमिति पूर्वोक्तैव गतिरित्यर्थः।

सु०— द्वितीययोजनायां तु प्रष्टव्यम्। किं प्रमाणानुग्रहरहितमनुमानं प्रत्यनुमानपराहतत्वादप्रमाणम्, उत तन्मूलम्। आद्ये सम्प्रतिपत्तिमुत्तरमाह **आगमेति**। (तथापि) नैवं सर्वत्रेति भावः। **प्रतिष्ठितः** प्रमाणभूतः। द्वितीये त्वाह **अक्षजेति**।

अनु०— **अक्षजागममूलस्य स्यादेवास्य प्रतिष्ठितिः।**

प्रतिष्ठितिः प्रामाण्यम्। तेनैव प्रतिप्रयोगस्य बाधितत्वात्। उभयोर्वास्तवप्रमाणमूलत्वासम्भवादिति भावः।

यस्त्वेतां व्यवस्थामनभ्युपगम्य सर्वत्रापि प्रतिपक्षस्यास्त्यवकाश इति सर्वमनुमानम् अप्रमाणमिति च मन्यते तस्य सूत्रारूढमुत्तरमाह **अन्यथेति**।

अन्यथाऽस्याप्रतिष्ठा च स्ववाचा व्याहतैव हि।

एतेन **एवम्** उपपादिते **अपि** यो नैवं मन्यते तस्य स्ववचनव्याघातात् **अनिर्मोक्षप्रसङ्ग** इति सूत्रयोजना सूचिता।

तथा हि। सर्वमनुमानमप्रमाणं प्रतिपक्षप्रतिहतत्वादिति त्वदीयमनुमानं प्रतिपक्षपराहतं चाप्रमाणं च भवति न वा। आद्ये नानेन सर्वस्याप्रामाण्यसिद्धिः। द्वितीये त्वत्रैव बाधादीति। **अन्यथा** उक्तव्यवस्थां विहाय, **अस्य** सर्वस्याप्यनुमानस्य **अप्रतिष्ठा** अप्रमाणता, **स्ववाचैव व्याहता हि** इति।

परि०— अनिर्मोक्ष इत्यत्र कस्मादित्यपेक्षायामाह **स्ववचनव्याघातादिति**। इयं च सूत्रशेषोक्तिः स्वव्याहतिरूपदोषः स्यादिति फलितार्थः। भाष्यटीकयोस्तु अनध्याहारेणानिर्मोक्षप्रसङ्गो मोक्षाभावप्रसङ्ग इत्यर्थ उक्तः। एवं सूत्रतात्पर्यं विवृत्य मूलवाक्यं योजयति **अन्यथेति**। तस्यार्थः **उक्तेत्यादि**।

सु०— अपरे तु 'न विलक्षणत्वादि'त्यादीनि सूत्राणि ब्रह्मणो जगदुपादानत्वाक्षेप-समाधानार्थतया व्याचक्षते। तत्प्रकृत्यधिकरण एव निराकृतम्।

परि०— तदिति। ब्रह्मणो जगदुपादानत्वमित्यर्थः। सर्वत्र दूषणं तु चन्द्रिकायां व्यक्तम्।

सु०— यच्चात्र सूत्रे तर्काप्रतिष्ठानादिति वाक्यं भित्त्वा सिद्धान्ततयैव वर्णयन्ति, तद्वा अनेन सार्धेन श्लोकेन निराचष्टे।

तथा हि तर्कस्याप्रतिष्ठां वदन् वक्तव्यः, किं प्रमाणानुग्रहरहितस्योत तन्मूलस्य।

आद्ये गूढाभिसन्धिरुत्तरमाह **आगमेति**। अयमाशयः। सत्यमेतत्। तथाऽपि न साङ्ख्यः स्वतर्कस्यागमाद्यनुग्रहाभावं मन्यते। स्वमतेनेदमुच्यते चेत्पौनरुक्त्यम्, शास्त्रयोनित्वात्, ईक्षतेर्नाशब्दम्, आनुमानिकमित्यादिनाऽस्यार्थस्योक्तत्वादिति।

द्वितीयं दूषयति **अक्षजेति**। न हि ज्ञानकरणस्य प्रमाणंगृहीतव्याप्त्यादिमत्त्वेन अप्रामाण्यकारणव्यभिचारादिशङ्काकलङ्कविकलस्य प्रामाण्यं नास्तीति युक्तमिति भावः। विपक्षे बाधकं चाह **अन्यथेति**। **अन्यथा** उक्तानभ्युपगमेन **अस्य** प्रमाणमूलस्याप्यनुमानस्य **अप्रतिष्ठा स्ववाचा व्याहतैव** सूत्रकृतः स्यात्। स्वयमेव हि युक्त्यनुसन्धानरूपां ब्रह्ममीमांसामारभ्य प्रमाणमूलस्यापि तर्कस्याप्रामाण्यमभिदधानः सूत्रकारो न व्याहतभाषी कथं स्यात्।

परि०— सिद्धान्ततयेति। साङ्ख्योत्प्रेक्षितैः विलक्षणत्वादितर्कैः ब्रह्मजगतोरुपादानोपादेयभावखण्डनमयुक्तं तर्काणामप्रतिष्ठानादिति वर्णयन्तीत्यर्थः। गूढाभिसन्धिरित्युक्तमाशयं व्यनक्ति **अयमाशय इति**। **स्वमतेनेति**। मायिमतेनेत्यर्थः। **अस्यार्थस्येति**। मायावादिमते शास्त्रयोन्यादिषु सूत्रेषु प्रधानकारणत्वं नागमवेद्यं किन्तु ब्रह्मकारणत्वमेवेत्युक्त्या साङ्ख्यतर्काणामागमासंवादस्योक्तत्वात् पौनरुक्त्यमित्यर्थः।

सु०— यदपि वृत्तिकारैरुक्तम् 'एकेन तार्किकेणोत्प्रेक्षितं तर्कमपरो दूषयति, तेनोत्प्रेक्षितमप्यपरः, इत्यतः पुरुषमतिवै(श्व)रूप्यजन्मा तर्कः स्यादप्रतिष्ठितः' इति। तच्चायुक्तम्। यतोऽस्यापि तर्कस्य प्रामाण्येऽप्रामाण्ये वा अस्याप्रतिष्ठा च स्व(वाचा)व्याहतैवेति नायं वाक्यभेदो युक्तः।

इत्युक्त एव सूत्रार्थः।

परि०— वैरूप्यजन्मेति। वैरूप्येण जन्म यस्येति बहुव्रीहिः। पुरुषमतिवैचित्र्यादुत्पन्न इत्यर्थः।

सु०— अत्र सूत्रम् ॐ **एतेन शिष्टा अपरिग्रहा अपि व्याख्याता इति** ॥ तत्केचिद्व्याचक्षते, ''**एतेन** 'न विलक्षणत्वात्' इत्यादिना प्रकृतेन शिष्टैः केनचिदंशेन परिगृहीतस्य प्रधानकारणवादस्य निराकरणेन शिष्टैर्मन्वास्यप्रभृतिभिः केनचिदप्यंशेन **अपरिगृहीता** ये अण्वादिकारणवादाः ते **अपि व्याख्याता** द्रष्टव्याः'' इति। तदिदं दूषयति **न चेति**।

अनु०— न च शिष्टागृहीतत्त्वं निरीशादीशवादिनः।

आस्तां तावद् अभ्यधिकाशङ्काप्रकारः, परिहारातिदेशप्रकारश्च। यत्तावदुक्तम् 'साङ्ख्यादपि वैशेषिकादेरतिशयेन शिष्टागृहीतत्वं' तदति(तीव)विरुद्धम्, साङ्ख्यस्य निरीश्वरत्वात्, वैशेषिकादेस्तु सेश्वरत्वात्, वैपरीत्यस्यैवोचितत्वात्। इह हि ब्रह्मणो जगत्कारणत्वे विप्रतिपत्तयो निरस्यन्ते। तत्र साङ्ख्यो ब्रह्मैव नाभ्युपैति कुतस्तदीयं जगत्कारणत्वमित्यतिशयेन वेदान्तवादविरोधित्वाच्छिष्टापरिगृहीतः। वैशेषिकादिस्तु, ब्रह्म तस्य जगन्निमित्तत्वं चाङ्गीकृत्योपादानतामात्रं नाङ्गीकुरुत इतीषद्विरोधित्वात् ईषच्छिष्टापरिगृहीत इति युक्तम्। सत्कार्यवादित्वादिकं तु प्रकृतासङ्गतमेव, अन्यथा यागीयहिंसानिषेधादिना विपरिवर्तः स्यात्। अथ वेदसंवादबाहुल्याबाहुल्यप्रयुक्तमिदम्। मैवम् (तन्न। तत्त्वानां) प्रतिपाद्यानामपरिसङ्ख्यातत्वादिति।

परि०— **अत्रेति**। अधिकरणं चरमं सूत्रमित्यर्थः। अधिकाशङ्काप्रकारादेरदूषणादनुमतत्वभ्रान्तिं निराह **आस्तामिति**। तावच्छब्देन तयोरप्यनुपपन्नत्वं सूचयति। तच्च व्यक्तं चन्द्रिकायाम्। ननु सत्कार्यवादस्य महदादितत्त्वगणादेश्च शिष्टसम्मतस्य वैशेषिकादिभिरनङ्गीकाराच्छिष्टापरिगृहीतत्वमित्यतः तदप्रयोजकं, विप्रतिपन्नप्रधानप्रमेयविषये साङ्ख्यस्येव वैशेषिकादेरतिविरोधाभावादिति भावेन वैपरीत्यौचित्यं व्यनक्ति **इह हीति**। **प्रकृतेति**। विप्रतिपन्नप्रमेयासङ्गतमित्यर्थः। **यागीयेति**। साङ्ख्येन यागीयहिंसाया निषेधात् वैशेषिकादिना तदनिषेधात् विपरीतत्वमेव शिष्टापरिगृहीतत्वस्य स्यादित्यर्थः।

सु०— किं तर्ह्यस्य सूत्रस्याभिधेयमित्यत आह **अत इति**।

अतोऽवशिष्टजीवादिकर्तृताऽत्र निषिध्यते।

अर्थान्तरस्य निराकृतत्वादित्यर्थः। अपव्याख्याननिराकरणस्य स्वव्याख्यानदार्ढ्यार्थत्वान्नासङ्गतमिति सूचयितुम् **अत** इत्युक्तम्। **अवशिष्टा** निराकृताया अभावकर्तृतायाः, जीवादिकर्तृता, जगत इति शेषः। अनेन निराकृतात् **अवशिष्टा** वेदापरिगृहीता **जीवप्रधानासत्काल-स्वभावादिवादा निराकृता** इति व्याख्यातं भवति। तत्र शिष्टा इत्येवोक्ते ब्रह्मकारण(ता)वादो-

ऽपि प्राप्नोति, तदर्थम् **अपरिग्रहा** इत्युक्तम्। तन्मात्रे तूक्ते अभावकर्तृत्ववादोऽपि गृह्येत। तथा च पुनरुक्तिरतिदेशानुपपत्तिश्च स्यात्। अतः **शिष्टा** इत्युक्तम्। अभ्यधिकाशङ्कासद्भावसूचनेन सूत्रारम्भोपपादनार्थं च **शिष्टाः** शिष्टतया प्रतीताः, न तु तत एव निराकृततयेति।

परि०— अतिदेशानुपपत्तिरिति। अभेदे तद्योगादिति भावः।

सु०— "ननु जीवादीति आदिग्रहणेन असत्कर्तृकत्वं गृहीतम्। तदसत्, तस्य 'असदिति चेत्' इत्यादिना निरस्तत्वेन पौनरुक्त्यादिप्रसङ्गादि"त्यत आह **तन्मन इति**।

अनु०— **तन्मनोऽकुरुतेत्यादेरसतो मनसो जनिः।**
निवारिता तु पूर्वत्र ह्यकस्मादिति तद्विना।
असतो विश्वजननमाशङ्क्यात्र निषिध्यते।

इत्यादेः प्रमाणात्। आशङ्कितेति शेषः। **आदि**पदेनोक्तयुक्तिर्गृह्यते। **असतः** अभावस्य। **मनस इति**। ज्ञानेच्छाप्रयत्नेभ्यः। **जनिः** जगत इति शेषः। **पूर्वत्र तु** इति सम्बन्धः। तच्च प्रतिषेधमात्रत्वादित्यादिना स्फुटमवगम्यत इति **हि**शब्दः। 'अकस्माद्धीदमाविरासीदि'त्यादिश्रुत्या। **तत् मनो, विना। असतः** शून्यात्।

एतदुक्तं भवति। पूर्वमभावस्य जगत्कारणत्वं निराकृतमिदानीं तु शून्यस्य, किञ्च पूर्वं कर्तृत्वेनाधुना कर्तृतां विनैवेति न पौनरुक्त्यादीति ॥ यद्वा भाष्यदिशा निष्कारणैवात्र जगज्जनिराशङ्कितेति न पौनरुक्त्यादिकम्। अत्र शङ्काप्रापकप्रमाणोपन्यासस्तु अस्यैव प्रमेयभेदस्योपपादनार्थम्।

एतेनाभ्यधिका शङ्काऽपि सूचिता। तथा हि। मा भूदभावकर्तृकं जगत्, तथापि जीवादिभ्यो जनिमद्भविष्यति। 'जीवाद्भवन्ति भूतानि', 'प्रधानादिदमुत्पन्नम्', 'अकस्माद्धीदमाविरासीदि'त्यादिश्रुत्यनुगृहीतेभ्यो घटदधिकण्टकतैक्ष्ण्यादिदृष्टान्तेभ्यः। न हि जीवादीनां प्रतिषेधमात्रत्वमस्ति, येनोक्तयुक्तिविरोधः स्यात्। असत्त्वाचेतनत्वादेरुपलक्षणमेतदिति चेत्; किमत्रासदादेः कारणत्वमात्रं नेत्युच्यते, किंवा कर्तृत्वम्। नाद्यः, उक्तदृष्टान्तेषु व्यभिचारात्। न द्वितीयः, कर्तृत्वस्यास्माभिरनङ्गीकृतत्वादिति। अत एवात्र सर्वत्र कर्तृशब्दः कारणत्वमात्रपरो द्रष्टव्यः।

परि०— **पौनरुक्त्यादीति** । आदिपदेन अतिदेशावोगग्रहः । **उक्तयुक्तिरिति** । अभावकर्तृत्वपक्षे या युक्तिरुक्ता सेत्यर्थः । अत्र तत् इत्यनुवादः **मनो विना** इति व्याख्या । ज्ञानेच्छाप्रयत्नान्विनेति यावत् । अपौनरुक्त्याय प्रमेयभेदमात्रे वक्तव्ये प्रमा(णभेदोक्ति)णोक्तिर्व्यर्थेत्यत आह **अत्र शङ्काप्रापकेति** । दृष्टान्तेभ्य इत्यस्य भविष्यतीति पूर्वगाध्येनान्वयः । **उक्तेति** । आद्यसूत्रोक्तेत्यर्थः । **अनङ्गीकृतत्वादिति** । तथा चोपलक्षणमाद्यसूत्रे न युक्तमिति भावः ।

सु०— 'नन्वत्र जीवादेर्विश्वकारणत्वमात्रं शङ्क्यते, तस्यैव वा । आद्ये न सिद्धान्तविरोधः, जीवस्य ह्यदृष्टाधारतया निमित्तत्वं प्रधानस्य चोपादानत्वमङ्गीकृतमेव । न द्वितीयः प्रापकाभावात्, कार्यस्य सकर्तृकत्वनियमदर्शनाच्च'त्यत आह प्रापकमिति ।

**अनु०—	प्रापकं वाक्यमात्रं तु**

द्वितीय एवाशङ्क्यते । तस्य च प्रापकं 'न जीवात्कारणं परं', 'न ह्यन्यत्कारणं मतमि'त्यादिवाक्यम् । न च लोकविरोधः । वाक्यमात्रसिद्धेऽर्थे तत्प्रतिपन्नमेव गृह्यते न तु लोकोऽनुगम्यत इति पूर्वपक्षी मन्यत इति ।

ननु च प्रधानकारणत्वादिमतानि द्वितीयपादे निराकरिष्यन्ते, तेषामत्रापि निराकरणे पुनरुक्तिदोषः स्यादित्यतो वाऽऽह प्रापकमिति । अत्र शङ्काप्रापकं वाक्यमात्रं न तु समय इत्यर्थः । इदमुक्तं भवति । अत्र श्रुत्यनुगृहीताभिर्युक्तिभिः प्राप्तं प्रधानादिकारणत्वं निराक्रियते । उत्तरं(त्र) तु साङ्ख्यादिसमयप्राप्तम् । अतोऽपि नोक्तदोष इति ।

'नन्वेवं तर्ह्येतेनेत्यतिदेशः कथम्, उक्तपरिहारस्य पूर्वपक्षिणा परिहृतत्वादि'त्यत आह परिहार इति ।

परिहारोऽविशेषितः ।

यद्यपि प्रतिषेधमात्रत्वं प्रधानादिष्वसिद्धम्, अचेतनत्वादिकं च कारणत्वमात्रवादे अनैकान्तिकम्; तथाऽपि पूर्वपक्षाणां युक्तिविरुद्धत्वं यत्प्रतिषेधमात्रत्वात् दृष्टान्तभावादिति सामान्यतः सूचितम्, यच्च स्वपक्षदोषाच्चेत्यप्रामाणिकत्वं, स परिहारः अत्रापि अविशेषितः समानः; इत्यतिदेशो युज्यत इत्यर्थः ।

परि०— **प्रापकाभावादिति** । उक्तदृष्टान्तानां तन्मात्रकारणत्वाप्रापकत्वात् । प्रत्युत कर्तृरूपकारणान्तरप्रापकं चास्तीत्याह **कार्यस्येति** । **द्वितीय इति** । तस्यैव कारणत्वमिति पक्ष एवेत्यर्थः । **लोकेति** । लोके हि कार्यस्य

सकर्तृकत्वनियमदृष्ट्या दृष्टिविरोध इत्यर्थः। **द्वितीयपाद इति**। रचनेत्यादौ प्रधानकारणत्वमतस्य अभ्युपगमेऽपी-त्यादावकारणत्वमतस्य अन्यथानुमितौ चेत्यत्र जीवकारणत्वमतस्य असत इत्यत्र शून्यकारणत्वमतस्य निरासादिति भावः। एवं हि तृतीयपादे निवेशापात इत्यत आह **इदमुक्तमिति**। **युक्तिभिरिति**। दृष्टान्तेभ्य इति प्रागुक्तयुक्ति-भिरित्यर्थः। **उक्तेति**। निषेधमात्रत्वरूपपरिहारस्येत्यर्थः।

सु०— ननु कथं जगतो जीवकर्तृत्वादिवादस्य युक्तिविरुद्धत्वमित्यत आह क्वचिदिति।

अनु०— क्वचिज्जीवाकृतं दृष्ट्वाऽचेतनादेव चाकृतम्।
तद्वदेवानुमाऽन्यत्र वस्तुत्वात्क्रियते श्रुतेः॥

क्वचित् देशादौ। यद्वा **क्वचित्** जीवादौ। **अकृतमिति** च भावप्रधानो निर्देशः। कारणत्वमात्रमत्र पूर्वपक्षो न कर्तृत्वमित्यतः **अचेतनात्** इति पञ्चमीप्रयोगः। **अचेतनादकृतं च दृष्ट्वा**। एवशब्देन दृष्टान्तानामसन्दिग्धसाध्यतामाह। **अनुमा** अनुमितिः। अन्यथा वस्तुत्व-स्यैवानुमानत्वात्पञ्चमी न स्यात्। जीवाकृतत्वादेरिति शेषः। **अन्यत्र** महदादौ।

अत्रैते प्रयोगाः। महदादिकार्यं न जीवकृतं वस्तुत्वाज्जीववत्, विमतं न प्रधानकार्यं वस्तुत्वात्प्रधानवत्, विमतं नासत्कार्यं वस्तुत्वाद्घटवदिति।

यद्यपि जीवस्य निमित्तत्वेन प्रधानस्योपादानत्वेन जगत्कारणत्वमङ्गीकृतमेव तथाऽपि स्वातन्त्र्याभावाभिप्रायेणेदं वचनमिति न विरोधः।

परि०— **पञ्चमीप्रयोग इति**। कर्तृत्वपक्षे कर्तृकरणयोस्तृतीयेति तृतीया स्यादिति भावः। **अन्यथेति**। कर्तृत्वपूर्वपक्ष इत्यर्थः। अचेतनादित्येतदचेतनत्वादित्यनुमानपरत्वपञ्चम्युपपत्तिरस्तीत्यत उक्तम् **वस्तुत्वस्यैवेति**। किन्तु तृतीया स्यादिति वाक्यशेषः। **नासत्कार्यमिति**। शून्यकार्यमकारणकार्यं वा नेत्यर्थः। **निमित्तत्वेनेति**। जीवस्यादृष्टाधारतयेत्यादिना प्रागुक्तदिशेति भावः।

सु०— नन्वेवं सत्यतिप्रसङ्गः स्यात्। विमतमीश्वरकृतं न भवति वस्तुत्वादीश्वरवत् इत्यपि प्रयोक्तुं शक्यत्वादित्यत आह श्रुतेरिति। 'स इदं सर्वमसृजते'त्यादिश्रुतेः महदादेरीश्वर-कृतत्वावधारणादतिप्रसङ्गानुमानस्य बाधितत्वेनाप्रामाण्यमिति।

समं तर्हीदं भवदनुमानेषु, 'जीवाद्भवन्ति भूतानी'त्यादिश्रुतेरित्यत आह श्रुतेरिति। भावप्रधानो निर्देशः। जीवादिशब्दानां ब्रह्मश्रुतित्वाद्ब्रह्मनामत्वान्न श्रुतिविरोध इत्यर्थः।

तत्कुत इत्यत आह श्रुतेरिति। 'नामानि सर्वाणि यमाविशन्ती'त्यादिश्रुतेः। शेषं भाष्ये।

ननु जीवादिकारण(क)त्वेऽपि घटादिदृष्टान्तावष्टम्भेनानुमानसम्भवात्कथमप्रामाणिकत्वमित्यत आह **श्रुतेरिति**। 'नान्योऽतोऽस्ति कर्ते'त्यादिश्रुतेर्बाधितविषयत्वात्, दृष्टान्तानां साध्यवैकल्याच्च नानुमानानां प्रामाण्यम्।

परि०— **शङ्कते समं तर्हीति**। ननु जीवादिशब्दानां कथं ब्रह्मश्रुतित्वं प्रवृत्तिनिमित्तादेरभावादित्यत आह **शेषं भाष्य इति**। शिष्यत इति शेषं शिष्टमित्यर्थः। आनुमानिकाधिकरणाद्युक्तदिशा प्राणधारकत्वानारसावत्वादि-प्रवृत्तिनिमित्तभावात् 'जीवो विनयिता साक्षी'त्यादिप्रयोगाच्चेत्यादि ध्येयमित्यर्थः। यद्वा नन्वासां ब्रह्मश्रुतित्वे कथं प्रापकं वाक्यमात्रमित्युक्तमित्यत आह **शेषं भाष्य इति**। मुख्यतो ब्रह्मवाचित्वेऽपि अमुख्यवृत्त्याऽन्यवाचित्वेन पूर्वपक्षोदयस्योक्तत्वात् तत्रेति भावः।

सु०— **एतेनास्मदनुमानेऽकार्यत्वमुपाधिरित्यपि निरस्तः(म्)। (स्वातन्त्र्येण) जीवाद्यकृतेऽपि घटादावकार्यत्वाभावात्, प्रतिपक्षे बाधादिदोषानुषङ्गाच्चेति सर्वं सुस्थम्॥**

परि०— **जीवाद्यकृतेऽपीति**। स्वातन्त्र्येणेति भावः।

सु०— **अतीताधिकरणे ब्रह्मणो जगज्जन्मादिकारणत्वे श्रुतिसंवादित्वेन प्रबलया युक्त्या विरोधः परिहृतः। इदानीं तु श्रुतिसिद्ध(लिङ्ग)त्वेन प्रबलया युक्त्या विरोधः परिहियते।**

तथा हि। न ब्रह्मणो जगत्कारणत्वं वास्तवं सम्भवति, असर्वकारणेन मुक्ते(क्तजीवे)नात्यन्ताभिन्नत्वात्। न हि 'यो येनात्यन्ताभिन्नः स तद्विरुद्धस्वभावो वस्तुत' इति क्वचिदुपलब्धम्। न च मुक्तस्यासर्वकारणत्वमसिद्धम्, (सर्वकारणत्वस्य) संसारेऽनुपलम्भात्। संसारे प्रतीयमानस्य कस्यचिदाकारस्यैवापगमो हि मोक्षो न तु अपूर्वाकारोत्पादः, अनित्यत्वप्रसङ्गात्। न चानन्दादेरिव विद्यमानस्यैवाविद्यया तिरोहितत्वात्सर्वकारणत्वस्यानुपलम्भ इति वाच्यम्, प्रमाणाभावात्। आनन्दादेः परमप्रेमास्पदत्वादिना ईषदुपलब्धेश्च। न च ब्रह्मणो जगत्कारणत्वश्रवणात्सर्वथाऽनुपलभ्यमानमपि जगत्कारणत्वं संसारे कल्प्यमिति युक्तम्, श्रुतेः काल्पनिकजगत्कारणत्वानुवादित्वेनापि सावकाशत्वात्। न च तथाभूतमेव लक्षणमस्त्विति वाच्यम्, अनङ्गीकारात्, काल्पनिकस्य जगत्कारणत्वस्य प्रधानादिष्वपि सम्भवेनातिप्रसङ्गाच्च॥ स्यादेतत्। मुक्तस्य ब्रह्मणैक्यमेवासिद्धमिति। मैवम्। 'कर्माणि विज्ञानमयश्च आत्मा परेऽव्यये सर्व एकीभवन्ती'त्यादिश्रुतिसिद्धत्वादिति।

तदिदमुक्तं सूत्रकृता भोक्तुः जीवस्य मोक्षे ब्रह्मत्वापत्तिश्रवणात् तयोः अविभागो भेदाभावः। ततश्च न ब्रह्मणो जगत्कारणत्वं वास्तवं युक्तमिति।

सकर्तृकत्वनियमदृष्ट्या दृष्टिविरोध इत्यर्थः । **द्वितीयपाद इति** । रचनेत्यादौ प्रधानकारणत्वमतस्य अभ्युपगमेऽपी-त्यादावकारणत्वमतस्य अन्यथानुमितो चेत्यत्र जीवकारणत्वमतस्य असत इत्यत्र शून्यकारणत्वमतस्य निरासादिति भावः । एवं हि तृतीयपादे निवेशापात इत्यत आह **इदमुक्तमिति** । **युक्तिभिरिति** । दृष्टान्तेभ्य इति प्रागुक्तयुक्ति-भिरित्यर्थः । **उक्तेति** । निषेधमात्रत्वरूपपरिहारस्येत्यर्थः ।

सु०— ननु कथं जगतो जीवकर्तृत्वादिवादस्य युक्तिविरुद्धत्वमित्यत आह **क्वचिदिति** ।

अनु०— **क्वचिज्जीवाकृतं दृष्ट्वाऽचेतनादेव चाकृतम् ।**
तद्वदेवानुमाऽन्यत्र वस्तुत्वात्क्रियते श्रुतेः ॥

क्वचित् देशादौ । यद्वा **क्वचित्** जीवादौ । **अकृतमिति** च भावप्रधानो निर्देशः । कारणत्वमात्रमत्र पूर्वपक्षो न कर्तृत्वमित्यतः **अचेतनात्** इति पञ्चमीप्रयोगः । **अचेतनादकृतं च दृष्ट्वा** । एवशब्देन दृष्टान्तानामसन्दिग्धसाध्यतामाह । **अनुमा** अनुमितिः । अन्यथा वस्तुत्व-स्यैवानुमानत्वात्पञ्चमी न स्यात् । जीवाकृतत्वादेरिति शेषः । **अन्यत्र** महदादौ ।

अत्रैते प्रयोगाः । महदादिकार्यं न जीवकृतं वस्तुत्वाज्जीववत्, विमतं न प्रधानकार्यं वस्तुत्वात्प्रधानवत्, विमतं नासत्कार्यं वस्तुत्वाद्घटवदिति ।

यद्यपि जीवस्य निमित्तत्वेन प्रधानस्योपादानत्वेन जगत्कारणत्वमङ्गीकृतमेव तथाऽपि स्वातन्त्र्याभावाभिप्रायेणेदं वचनमिति न विरोधः ।

परि०— **पञ्चमीप्रयोग इति** । कर्तृत्वपक्षे कर्तृकरणयोस्तृतीयेति तृतीया स्यादिति भावः । **अन्यथेति** । कर्तृत्वपूर्वपक्ष इत्यर्थः । अचेतनादित्येतदचेतनत्वादित्यनुमानपरत्वपञ्चम्युपपत्तिरस्तीत्यत उक्तम् **वस्तुत्वस्यैवेति** । किन्तु तृतीया स्यादिति वाक्यशेषः । **नासत्कार्यमिति** । शून्यकार्यमकारणकार्यं वा नेत्यर्थः । **निमित्तत्वेनेति** । जीवस्यादृष्टाधारतयेत्यादिना प्रागुक्तदिशेति भावः ।

सु०— नन्वेवं सत्यतिप्रसङ्गः स्यात् । विमतमीश्वरकृतं न भवति वस्तुत्वादीश्वरवत् इत्यपि प्रयोक्तुं शक्यत्वादित्यत आह **श्रुतेरिति** । 'स इदं सर्वमसृजते'त्यादिश्रुतेः महदादेरीश्वर-कृतत्वावधारणादतिप्रसङ्गानुमानस्य बाधितत्वेनाप्रामाण्यमिति ।

समं तर्हीदं भवदनुमानेषु, 'जीवाद्भवन्ति भूतानी'त्यादिश्रुतेरित्यत आह **श्रुतेरिति** । भावप्रधानो निर्देशः । जीवादिशब्दानां ब्रह्मश्रुतित्वाद्ब्रह्मनामत्वान्न श्रुतिविरोध इत्यर्थः ।

तत्कुत इत्यत आह **श्रुतेरिति** । 'नामानि सर्वाणि यमाविशन्ती'त्यादिश्रुतेः । शेषं भाष्ये ।

ननु जीवादिकारण(क)त्वेऽपि घटादिदृष्टान्तावष्टम्भेनानुमानसम्भवात्कथमप्रामाणिकत्वमित्यत आह **श्रुतेरिति** । 'नान्योऽतोऽस्ति कर्ते'त्यादिश्रुतेर्बाधितविषयत्वात्, दृष्टान्तानां साध्यवैकल्याच्च नानुमानानां प्रामाण्यम् ।

परि०— **शङ्कते समं तर्हीति** । ननु जीवादिशब्दानां कथं ब्रह्मश्रुतित्वं प्रवृत्तिनिमित्तादेरभावादित्यत आह **शेषं भाष्य इति** । शिष्यत इति शेषं शिष्टमित्यर्थः । आनुमानिकाधिकरणाद्युक्तदिशा प्राणधारकत्वानासाद्यत्वादिप्रवृत्तिनिमित्तभावात् 'जीवो विनयिता साक्षी'त्यादिप्रयोगाच्चेत्यादि ध्येयमित्यर्थः । यद्वा नन्वासां ब्रह्मश्रुतित्वे कथं प्रापकं वाक्यमात्रमित्युक्तमित्यत आह **शेषं भाष्य इति** । मुख्यतो ब्रह्मवाचित्वेऽपि अमुख्यवृत्त्याऽन्यवाचित्वेन पूर्वपक्षोदयस्योक्तत्वात् तत्रेति भावः ।

सु०— **एतेनास्मदनुमानेऽकार्यत्वमुपाधिरित्यपि निरस्तः(म्) । (स्वातन्त्र्येण) जीवाद्यकृतेऽपि घटादावकार्यत्वाभावात्, प्रतिपक्षे बाधादिदोषानुषङ्गाच्चेति सर्वं सुस्थम् ॥**

परि०— **जीवाद्यकृतेऽपीति** । स्वातन्त्र्येणेति भावः ।

सु०— **अतीताधिकरणे ब्रह्मणो जगज्जन्मादिकारणत्वे श्रुतिसंवादित्वेन प्रबलया युक्त्या विरोधः परिहृतः । इदानीं तु श्रुतिसिद्ध(लिङ्ग)त्वेन प्रबलया युक्त्या विरोधः परिह्रियते ।**

तथा हि । न ब्रह्मणो जगत्कारणत्वं वास्तवं सम्भवति, असर्वकारणेन मुक्ते(क्तजीवे)नात्यन्ताभिन्नत्वात् । न हि 'यो येनात्यन्ताभिन्नः स तद्विरुद्धस्वभावो वस्तुत' इति क्वचिदुपलब्धम् । न च मुक्तस्यासर्वकारणत्वमसिद्धम्, (सर्वकारणत्वस्य) संसारेऽनुपलम्भात् । संसारे प्रतीयमानस्य कस्यचिदाकारस्यैवापगमो हि मोक्षो न तु अपूर्वाकारोत्पादः, अनित्यत्वप्रसङ्गात् । न चानन्दादेरिव विद्यमानस्यैवाविद्यया तिरोहितत्वात्सर्वकारणत्वस्यानुपलम्भ इति वाच्यम्, प्रमाणाभावात् । आनन्दादेः परमप्रेमास्पदत्वादिना ईषदुपलब्धेश्च । न च ब्रह्मणो जगत्कारणत्वश्रवणात्सर्वथाऽनुपलभ्यमानमपि जगत्कारणत्वं संसारे कल्प्यमिति युक्तम्, श्रुतेः काल्पनिकजगत्कारणत्वानुवादित्वेनापि सावकाशत्वात् । न च तथाभूतमेव लक्षणमस्त्विति वाच्यम्, अनङ्गीकारात्, काल्पनिकस्य जगत्कारणत्वस्य प्रधानादिष्वपि सम्भवेनातिप्रसङ्गाच्च ॥ स्यादेतत् । मुक्तस्य ब्रह्मणैक्यमेवासिद्धमिति । मैवम् । 'कर्माणि विज्ञानमयश्च आत्मा परेऽव्यये सर्व एकीभवन्ती'त्यादिश्रुतिसिद्धत्वादिति ।

तदिदमुक्तं सूत्रकृता भोक्तुः जीवस्य मोक्षे ब्रह्मत्वापत्तिश्रवणात् तयोः अविभागो भेदाभावः । ततश्च न ब्रह्मणो जगत्कारणत्वं वास्तवं युक्तमिति ।

एवं प्राप्ते सिद्धान्तितम्, 'भवेदेतदखिलं यदि मुक्तस्य ब्रह्मणाऽभेद एव प्रामाणिकः स्यात्। न चैतदस्ति। श्रौतस्त्वेकीभावप्रयोगः **स्याल्लोकवत्**। यथा लोके उदके उदकस्यैकीभावव्यवहारः स्थानैक्यनिबन्धनः, यथा वा प्राग्विभिन्ना ब्राह्मणाः साम्प्रतमेकीभूता इति मत्यैक्यनिबन्धनः, तथा प्राग्विभिन्नस्थाना भिन्नमतयश्च जीवा मुक्तौ ब्रह्मणा एकी भवन्ति एकस्थाना एकमतयश्च भवन्तीत्युपपद्यते।

तस्मात् असिद्धेनासिद्धसाधनमेतदिति।

तदेतदयुक्तम्, मुख्यार्थे बाधकाभावात्, विना बाधकेन जघन्यवृत्त्याश्रयणे चातिप्रसङ्गात्।

इत्यतो मुख्यार्थे बाधकयुक्तिव्युत्पादनपरत्वेनापि स्याल्लोकवदिति सूत्रखण्डं व्याचष्टे **नान्यदिति**।

अनु०— नान्यदन्यत्वमापन्नं क्वचिद्दृष्टं कथञ्चन।
अतो जीवस्य न ब्रह्मभावः स्याद्धि कदाचन।

परि०— पूर्वेण सङ्गत्यगतार्थत्वे सूचयन् अधिकरणोपाधिमाह **अतीतेति**। **श्रुतिसिद्धेति**। बहुश्रुतिसिद्धलिङ्गत्वेनेत्यर्थः। तथैव चन्द्रिकोक्तेः, इत्यादिश्रुतीतिवक्ष्यमाणत्वाच्च। एतेन पूर्वत्र श्रुतेः सिद्धान्त्यभिमतार्थस्वीकारो युक्तो मुख्यार्थाहानेः। इह तु न सिद्धान्त्यभिमतस्थानैक्याद्यर्थाङ्गीकारो युक्तः मुख्यार्थहानेः। अतो युक्तेः प्राबल्यमिति प्रत्युदाहरणसङ्गतिः सूचिता। विरोधप्रकारं तावद्व्यनक्ति **न ब्रह्मण** इत्यादिना **एवं प्राप्त** इत्यन्तेन। भेदाभेदनिरासायोक्तमत्यन्ताभिन्नत्वादिति। भेदाभेदनिरासस्तु 'अत एव चोपमासूर्यकादिवदि'त्यत्र करिष्यत इति भावः। नीरूपेऽपि गगने कल्पितनैल्यमिव कल्पितः सम्भवतीत्यतो वस्तुत इत्युक्तम्। हेतौ विशेषणसिद्धिं निराह **न च मुक्तस्येत्यादिना**। **अनित्यत्वेति**। मोक्षस्येत्यनुषङ्गः। तर्ह्यानन्दज्ञानादिरपि जीवस्य स्वभावो न स्यात् संसारेऽनुपलम्भादित्यत आह **आनन्दादेरिति**। प्रमाणाभावादित्यसिद्धमिति शङ्कते **न च ब्रह्मण इति**। **संसार इति**। संसारदशायामित्यर्थः। **अनङ्गीकारादिति**। सिद्धान्तिनेति भावः। हेतोर्विशेषणासिद्धिं निरस्य विशेष्यसिद्धिं शङ्कापूर्वं निराह **स्यादेतदिति**। श्रुतौ सर्व इति बहुवचनोपपत्त्यर्थं कर्माणीत्यंशस्याप्यनुवादः। मुक्तिपरत्वद्योतनाय वा। मुक्तावेव कर्मणां निवृत्तेः। **विज्ञानमय आत्मा** जीवः। **सिद्धान्तितमिति**। सूत्रकृतेत्यनुषङ्गः। सप्तम्यन्ताद्वतिरयमिति भावेनाह **यथा लोक इति**। **विभिन्नस्थाना इति**। प्राप्यरूपविशेषापेक्षयैवमुक्तिः। **एकमतयः** एकार्थविषयकमतय इत्यर्थः। इतिशब्दस्य इतिसिद्धान्तितमिति पूर्वेणान्वयः। **जघन्यवृत्त्येति**। आद्ये लक्षणा, अन्ये लक्षितलक्षणेति भावः।

सु०— अत्र मुख्यमेवार्थमङ्गीकुर्वाणः प्रष्टव्यः, किं प्रागभिन्नस्यैव जीवस्य मुक्तौ ब्रह्मणैक्यमनेनोच्यते, उत भिन्नस्य, अथ(वा) भिन्नाभिन्नस्य। नाद्यः, अभूततद्भावार्थस्यैकीभव-

न्तीति च्विप्रत्ययस्यैव अनुपपत्तेः । अत एव न तृतीयः, ऐक्यस्य प्राक् सिद्धत्वात्, भेदनिवृत्त्यर्थत्वे तु गौणार्थत्वापत्तेः, द्वितीयनिराकरणेन निरस्तत्वात् (च) । द्वितीये त्विदमुपतिष्ठते, **नान्यदिति** । हिशब्दो हेतौ । यतो लोके **अन्यत् वस्तु, अन्यत्वं** वस्त्वन्तरेणाभेदम् **आपन्नम्, क्वचित् काले, कथञ्चन** उपायेन, **न दृष्टम्। अतः** तद्दृष्टान्तेन जीवस्य अपि कदाचन मुक्तावपि ब्रह्मभावः ब्रह्मत्वं **न स्यात्**।

अयमत्र प्रयोगः । जीवो न कालान्तरेऽपि ब्रह्मणैक्यमापत्स्यते, प्राक् ततोऽत्यन्तभिन्नत्वात् । यः कदाचिद्यतोऽत्यन्तं भिद्यते नासौ कदाचित्तदैक्यमापद्यते, यथा घटः पटेनेति ॥ अथवा जीवब्रह्मणोः भेदः, सतोर्भेदिनोर्न निवृत्तिमान्, भेदत्वात्स्तम्भकुम्भादिभेदवदिति । आगमबाधितमेतदिति चेन्न; 'आगमानां मुख्यार्थतासम्भवेऽनुमानबाधकत्वं, बाधिते चानुमाने तेषां मुख्यार्थते'ति परस्पराश्रयत्वप्रसङ्गात्, सत्प्रतिपक्षत्वाच्च । तथा हि श्रुतिः, 'यथोदकमि'-त्यादिका । प्रल्हादोऽपि 'परमात्मात्मनोर्योगः परमार्थ इतीष्यते(ताम्) । मिथ्यैतदन्यद् द्रव्यं हि नैति तद् द्रव्यतां यतः' इति ।

परि०— अभूतेति । अभूततद्भावे 'कृभ्वस्तियोगे सम्पद्यकर्तरि च्विरि'ति सूत्रेण पाणिनिना प्रागनेकतामाप्ता इदानीमेकतां सम्पन्ना इत्याद्यर्थे च्विप्रत्ययोक्तेरिह प्रागप्यैक्ये एकीभवन्तीति च्विप्रत्ययान्तैकशब्दप्रयोगो न युक्त इत्यर्थः । **गौणार्थत्वापत्तेरिति** । मुख्यार्थस्याभूततद्भावरूपस्य त्यागापत्तेरित्यर्थः । **द्वितीयेति** । उत भिन्नस्येति पक्षनिराकरणेन वक्ष्यमाणेनेत्यर्थः । प्राग्भिन्नस्य पश्चादभेदः क्वाप्यदृष्ट इति यावत् । प्रागभिन्नाभिन्नस्य पश्चादत्यन्ताभेदोऽपि क्वापि न दृष्ट इति व्याख्यानसम्भवादिति भावः । **यथोदकमिति** । 'यथोदकं शुद्धे शुद्धमासिक्तं तादृगेव भवति । एवं मुनेर्विजानत आत्मा भवति गौतम' इति भेदे दृष्टान्तपूर्वं जीवब्रह्मभेदोक्तेरिति भावः । परमात्मेति विष्णुपुराणवाक्यम् । एतत् पूर्वप्रकृतं जीवब्रह्मैक्यं मिथ्या कुतः यतोऽन्यद्द्रव्यं तद्द्रव्यतां नैतीति योजना ।

सु०— अथ मतम् । नायमस्ति युक्तिविरोधः, प्रागप्यभिन्न एव ब्रह्मणा जीव इत्यङ्गीकारात् । न च च्विप्रत्ययानुपपत्तिः, प्रतीत्यपेक्षया तदुपपत्तेः; प्राग्विभिन्नतया दृष्टोऽयं जीवो ब्रह्मणः, अथेदानीं मुक्तावभिन्नतया दृश्यते, इत्यत एकीभवन्तीत्युच्यत इति ।

अत्रेदं वक्तव्यम् । किं प्राक्तनी जीवब्रह्मणोर्भेददृष्टिर्भ्रान्तिरुत प्रमेति ॥ नाद्यः, बाधकाभावात् । श्रुतयस्त्वद्याप्यव्यवस्थितार्था न बाधकतामश्नुवते ॥ द्वितीये त्वाह **क्वचिदिति** ।

अनु०— क्वचिद्भिन्नतया दृष्टं तदभिन्नतया कथम् ।
दृश्येन्नो दृष्टपूर्वं हि तादृशं न च दृश्यते ।

क्वचित् काले यद्वस्तु यतः **भिन्नतया** प्रमितं, **तत्** कालान्तरेऽपि **कथं तदभिन्नतया प्रती(मी)येत**; न कथञ्चिदित्यर्थः।

कुत इत्यत आह **नो दृष्टपूर्वं हीति**। तादृशं प्राग्भिन्नतया प्रमितं, कालान्तरेऽभिन्नतया प्रमीयमाणम्।

अयमिह प्रयोगः। जीवो न कदाचिद्ब्रह्माभिन्नतया प्रमाविषयः, ततोऽत्यन्तभिन्नतया प्रमितत्वात्, यदेवं तदेवं, यथा घटः पटाद्भिन्नतयेति।

यस्तु क्वचिदपि भेदप्रमां न मन्यते, तं प्रत्यारोपितभेदमेकं वस्तु व्यतिरेकोदाहरणं वाच्यम्। एवञ्च प्रतीतिमुपादायापि न च्विप्रत्ययोपपत्तिः। एतदर्थत्वेनापि **स्याल्लोकवत्** इति योज्यम्।

तदेवं 'ग्रावप्लवना'दिश्रुतिवत् उपपत्तिविरुद्धत्वेन श्रुतेर्मुख्यार्थासम्भवादमुख्यार्थ एव स्वीकरणीये परकीयहेतोरसिद्धत्वान्न ब्रह्मणो जगत्कारणत्वे युक्तिविरोध इति सिद्धम्॥

परि०— ऐक्यश्रुतयो बाधिका इत्यत आह **श्रुतयस्त्विति**। **आरोपितभेदमेकं वस्त्विति**। अङ्गुल्यवष्टब्धनेत्रेण भिन्नतया प्रतीयमानं चन्द्रबिम्बादिकमित्यर्थः। चन्द्रादावेकस्मिन्वस्तुनि चन्द्रादिभेदाभावेन तत्र हेतुसाध्यव्यतिरेकभावादिति भावः। **एतदर्थत्वेनापीति**। यथा लोके घटः पटाद्भिन्नतया प्रमितो न पटेनाभेदवान्, तथा जीवोऽपि न ब्रह्माभेदवानित्येवं योज्यमित्यर्थः। **परकीयहेतोरिति**। असर्वकर्तृमुक्तजीवाभिन्नत्वहेतोरित्यर्थः।

सु०— केचिदिदं सूत्रमन्यथा व्याचक्षते, "पूर्वं किल चेतनाचेतनात्मकस्य प्रपञ्चस्य ब्रह्मोपादानत्वेन ब्रह्मानन्यत्वमुक्तम्। तदाक्षिप्य समाधातुमिदं सूत्रम्। तथा हि 'यदि चेतनाचेतनात्मकस्य जगतो ब्रह्मानन्यत्वं स्यात्तदा चेतनो भोक्ता भोग्याश्चाचेतना विषया इत्ययं विभागो न स्यात्। कुतः। भोग्यस्यापि भोक्तृत्वापत्तेः, भोक्तुरपि भोग्यत्वापत्तेः। भवितव्यं चानेन विभागेन, प्रत्यक्षादिसिद्धत्वात्' इति चेत्। **स्याल्लोकवत्**। यथा लोके समुद्रात्मनामपि फेनतरङ्गादीनां नेतरेतरभावापत्त्या विभागभङ्गः, यथा वा महाकाशात्मनामपि घटमठाद्याकाशानां, तथा प्रकृतेऽपि स्यात्" इति।

तदिदं दूषयति **भोक्तृत्वेति**।

अनु०— **भोक्तृत्वापत्तित इति यन्मतं तत्कुतो हरिः।**
भोक्त्रापत्तेरिति प्राह

यत् यदि भोक्त्रापत्तेरित्यत्र भोक्तृत्वापत्तेरिति व्याख्यानं सूत्रकारस्यापि(भि)मतं स्यात्, **तत्** तर्हि **कुतः हरिः** सूत्रकृत् **भोक्त्रापत्तेरिति (प्र)आह**। भोक्तृत्वापत्तेरित्येव ब्रूयात्। न चैवमब्रवीत्। ततो नायमभिप्रायः सूत्रकारस्येति।

यद्यप्यत्र परेषामस्माकं चाध्याहारसाम्यम्, तथाऽपि भावप्रत्ययाभावः परस्याधिकः।

परि०— केचिदिति। ब्रह्मपरिणामवादिनः। यत् इत्यनुवादः, यदि इति व्याख्या। तत्तर्हीत्यपि तथा ध्येयम्। अध्याहारेति। मायिमते भोक्तुर्भोग्यत्वापत्तेः भोग्यस्य च भोक्तृत्वापत्तेरिति व्याख्यातत्वात्; भोग्यस्येत्यस्य परमते, स्वमते च मोक्षे ब्रह्मत्वेत्यस्याध्याहारादिति भावः।

सु०— ये तु व्याचक्षते 'चिदचिद्वस्तुशरीरत्वे ब्रह्मणो जीववत्सुखदुःखादिभोक्तृत्वापत्तेर्जीवब्रह्मस्वभावविभागो न स्यादिति चेन्न। यथा कान्तारे निपतितस्य(ापि) नृपस्य न दंशमशकाद्युपद्रवस्तथाऽत्रापि स्यादि'ति। तेषामप्ययं शब्ददोषः समानः।

परि०— **ये त्विति**। रामानुजीया इत्यर्थः।

सु०— ननु भावप्रधाना निर्देशास्तत्र तत्र बहुलमुपलभ्यन्ते, तत्कथमयं दोषोऽभिधीयते।

अयमभिसन्धिर्भाष्यकारस्य। प्रतिपाद्ये व्यवस्थिते तद्बलाच्छाब्दी गौणता कथञ्चिदनुसर्तव्या। न चास्य सूत्रस्येदं प्रतिपाद्यं व्यवस्थितम्; जगदुपादानत्वस्य प्रागनुक्तत्वेन अनुक्तोपालम्भप्रसङ्गात्, जगच्छरीरत्वस्यान्तर्याम्यधिकरणे प्रसक्तत्वेऽपि सम्भोगप्राप्तिरित्यनेनैव परिहृतत्वात्। तत्र जीवशरीरगतत्वेन प्रस(क्त)क्तभोक्तृत्वमपास्तम्, अत्र तु जगच्छरीरत्वेनेति चेन्न, पूर्वोत्तरपक्षयोर्न्यायाविशेषे सूत्रारम्भानुपपत्तेः। अतो निर्निमित्तः शाब्ददोषोऽपि नानुसरणार्ह इति।

यद्वैतदर्थप्रतिपादनाय कथं चेत्याद्युत्तरवाक्यमत्रापि संयोज्य व्याख्येयमित्युक्त एव सूत्रार्थ इति॥

परि०— **तत्र तत्रेति**। 'मुक्तोपसृप्यव्यपदेशात्', 'अपीतौ तद्वत्प्रसङ्गादि'त्यादावित्यर्थः। **अनुक्तत्वेनेति**। प्रकृत्यधिकरणादेरन्यार्थत्ववर्णनादिति भावः। **अनुक्तोपालम्भप्रसङ्गादिति**। भोक्त्रापत्तेरित्यादि वदतः तत्पूर्वपक्षिण इति योज्यम्। 'ये त्वि'त्युक्तमतान्तरेऽपि दोषमाह **जगच्छरीरत्वस्येति**। **एतदर्थप्रतिपादनायेति**। अनुक्तोपालम्भप्रसङ्गोपपादनायेत्यर्थः।

सु०— प्राक् प्रमाणमूलत्वतत्संवादित्वाभ्यां प्रबलया युक्त्या उक्ते(क्ता)र्थे विरोधो निर(स्तः)ाकृतः। बाहुल्यलक्षणबलवद्युक्तिविरोधपरिहाराय इदमधिकरणमारभ्यते।

तदिदं ब्रह्मपरिणामवादी व्याचष्टे "अनन्तराधिकरणे भोग्यवर्गस्य परिणामतः सिद्ध-प्रातिस्विकरूपभेदानपह्नवेन लोकसिद्ध(द्धं)कारणाभेदमङ्गीकृत्य साङ्ख्यसिद्धान्तेन शास्त्रतो भोक्तृवर्गस्य स्वाभाविकरूपब्रह्माविभागे भोग्यस्यापि ब्रह्मैक्यवत् भोक्तृत्वापत्तिमाशङ्क्य अनैकान्तिकत्वेन निरासो (वि)ऽभिहितः। सम्प्रति वैशेषिकादिमतेन स्वरूपकार्यव्यपदेशादि-भेदेन कार्यस्य कारणात्म(क)त्वासिद्ध्या प्रपञ्चस्य ब्रह्माद्वैतम् आक्षिप्य समाधीयते॥ तथाहि। **तदनन्यत्वं** तेन ब्रह्मणा अनन्यत्वं, कार्यस्य। कुतः ? **आरम्भणशब्दादिभ्यः** 'यथा सोम्यैकेन मृत्पिण्डेन विज्ञातेन सर्वं मृण्मयं विज्ञातं स्यात्। वाचा **आरम्भणं** विकारो नामधेयं मृत्तिकेत्येव सत्यम्' इति **आदि**शब्दात्। **'आदि'**ग्रहणात् 'ऐतदात्म्यमिदं सर्वम्', 'यदयमात्मा', 'सर्वं खल्विदं ब्रह्म' इत्यादितादात्म्यावेदकश्रुतिपरिग्रहः" इति।

विवर्तवादी तु व्याख्याति, "अभ्युपगम्य चेमं व्यावहारिकं भोक्तृभोग्यलक्षणं विभागम्, 'स्याल्लोकवत्' इति परिहारोऽभिहितः। न त्वयं विभागः पारमार्थिकोऽस्ति। यस्मात् **तदनन्यत्वं** कारणाद् ब्रह्मणः कार्यस्याकाशादेः परमार्थतोऽनन्यत्वं व्यतिरेकेण अभावः, अवगम्यते। कुतः ? **आरम्भणशब्दादिभ्यः**" इति।

परि०— प्रमाणमूलेति। प्रमाणसिद्धेति भोक्त्रधिकरणार्थः तत्संवादित्वेति तु 'असदिति चेदि'त्यधि-करणार्थः। 'स्मृतियुक्तिश्रुतिगुणयुक्तयो बहुयुक्तयः' इत्यनुव्याख्यानानुरोधेनाह **बाहुल्यलक्षणेति। अनन्तरेति।** अव्यवहितपूर्वाधिकरण इत्यर्थः। भोग्यवर्गस्येत्यस्य लोकसिद्धकारणाभेदमङ्गीकृत्येत्यन्वयः। मृद्घटादेरभेदस्य लोकसिद्धत्वाल्लोकसिद्धेत्युक्तम्। साङ्ख्यसिद्धान्तेनेत्यस्याशङ्क्येत्यन्वयः। **शास्त्रतः** तत्त्वमसीत्यादिशास्त्रेण। ब्रह्मैक्यवदिति मतुप् न वतिः। भोग्यस्य कारणीभूतब्रह्माभेदे तदभिन्नभोक्तृत्वापत्तेरावश्यकत्वादिति भावः। **अनै-कान्तिकत्वेनेति।** फेनतरङ्गयोरेककारणसमुद्राभेदेऽपि परस्परसाङ्कर्यापत्तेरभावादिति भावः। **वैशेषिकादिमतेनेति।** दूषणसौकर्यायानूदितं **स्वरूपेति।** कार्यकारणस्वरूपभेदेन, शीतनिवारणाद्यर्थक्रियारूपकार्यभेदेन, एते तन्तवोऽयं पट इत्यादिव्यवहारभेदेन, परिमाणादिभेदेन चेत्यर्थः। **इत्यादिशब्दादिति।** वाचारम्भणवाक्ये विकारो घटादिरारम्भण-मुपादानमित्यभेदोक्तेरिति भावः। व्याख्यातीत्यनन्तरं अनन्तराधिकरण इत्यनुषज्यते। **स्याल्लोकवदिति।** फेनतरङ्गयो-रिवेत्यर्थः।

सु०— तत्राद्यं व्याख्यानं तावन्निराकरोति **कथं चेति।**

अनु०— **कथं च तदनन्यता।**

कथम् इत्याक्षेपे । चशब्दः पूर्वसूत्रापव्याख्यानाक्षेपेण अस्य समुच्चयार्थः । 'जगतः' इति वक्ष्यमाणमत्रापि सम्बध्यते । अत्र प्रतिपाद्या स्यादिति शेषः ।

अयमाशयः । यो हि ब्रह्मोपादानतां जगतोऽभ्युपगम्यापि तदन्यतां मन्यते सोऽत्र पूर्वपक्षीकरणीयः । न च वैशेषिकादिस्तथेतिप्राप्तभावान्न तदनन्यत्वोक्तेरवसरोऽस्ति ॥ ब्रह्मोपादानतामनङ्गीकुर्वाणं प्रति तु सैव समर्थनीया, न तु तदनन्यता; तदधीनसिद्धित्वादस्याः ॥ अथ ब्रह्मोपादानताऽप्यत्र समर्थ्यत इति चेत्, न, तथा सति प्रकृत्यधिकरणवैयर्थ्यापत्तेः । प्रकृत्यधिकरणन्यायोपपादितं ब्रह्मोपादानत्वमभ्युपेत्यापि तदन्यतां मन्यमानोऽत्र पूर्वपक्षीति चेत् । किमिदं ब्रह्मोपादानत्वं ब्रह्मसमवायित्वं वा ब्रह्मपरिणामत्वं वा यत्परेणाङ्गीकारितम् । नाद्यः कल्पः, तस्यानन्यत्वविरोधात्, समवायस्य निराकरिष्यमाणत्वाच्च । द्वितीये प्रयत्नवैयर्थ्यमेव; न हि कोऽपि परिणामवादमङ्गीकृत्य कार्यकारणयोरत्यन्तभेदमङ्गीकुरुते, यं प्रतीदमारभ्येतेति ।

परि०— तर्हि वैशेषिकादिकं प्रति कीदृशोक्तिरवसर इत्यत आह ब्रह्मोपादानतामिति । अङ्गीकारितमिति । प्रकृत्यधिकरणन्यायेनेति योज्यम् ।

सु०— यद्वा कथं च तदनन्यता जगतो वक्तुं शक्यते । अनन्यत्वं हि भेदाभावः, अत्यन्ताभेद इति यावत् । भेदाभेदौ च परेणाङ्गीकृतौ, अतस्तादात्म्यमिति वक्तव्यं स्यात् । नैष दोषः; यावता कार्यस्य कारणेनाभेद एव, कारणस्य तु कार्याद्भेद एव, इत्येवं भेदाभेदावङ्गीकृताविति चेन्न; यदि ब्रह्म जगतोऽन्यदेव तदा कथं च तदनन्यत्वं (ता) जगतः स्यात् । न हि यद्यतोऽत्यन्तभिन्नं तत्तेनात्यन्ताभिन्नमिति सम्भवति, अतिप्रसङ्गादिति ।

परि०— तदनन्यत्वमित्युक्तिर्भेदाभेदाङ्गीकारपक्षे युक्तेति शङ्कते नैष दोष इति । तादात्म्यमित्युक्तो दोषो नेत्यर्थः । अतिप्रसङ्गादिति । घटपटादेरपि तथात्वापत्तेरिति भावः ।

सु०— अथवा कथं च तदनन्यता प्रतिज्ञातुं युक्ता; प्रमाणाभावादिति शेषः । ननु चारम्भणशब्दादिभ्य इत्युक्तत्वात् कथं प्रमाणाभाव इति चेत् । अत्र वक्तव्यम् । आरम्भणशब्दस्तावत्किं साक्षाज्जगतो ब्रह्मानन्यत्वमाचक्षीत, उत विकारस्य विकार्यनन्यत्वम् । आद्ये कथं च तदनन्यता जगतोऽस्यार्थः स्यात्, 'यथा सोम्ये'ति मृत्पिण्डादेः प्रकृतत्वादित्युत्तरम् । द्वितीये भवतु नाम विकारस्य विकार्यनन्यत्वम्, जगतस्तु कथं तदनन्यतेति ।

परि०— विकार्यनन्यत्वमिति । विकारिणोपादानेनानन्यत्वमित्यर्थः ।

सु०— (ननु) विकारस्य विकार्यनन्यत्वे तेनोक्तेऽपि जगतो ब्रह्मानन्यत्वं सिद्ध्यत्येव, तस्यापि तद्विकारत्वात्; इत्यत आह **जगतस्त्विति ।**

अनु०— जगतस्त्वविका(रि)रत्वे उक्तन्यायेन साधिते ।

अविकारत्वे ब्रह्मविकारत्वाभावे । **उक्तन्यायेन** 'न च प्रकृती'त्यादिनेति शेषः । **साधिते** सति **कथं च तदनन्यता** इत्यन्वयः ।

यद्वा **जगत** इति पूर्वेणैव सम्बध्यते । **अविकारत्वे** ब्रह्मण इति शेषः । न विद्यते विकारो यस्येत्यविकारम्, तस्य भावस्तत्त्वं, तस्मिन् ।

परि०— न च प्रकृतीति । 'न च प्रकृतिशब्देन ब्रह्मोपादानमुच्यते' इत्यादिना पूर्वपादोक्तन्यायेनेत्यर्थः । **इत्यन्वय इति** । विकारत्वाधीनत्वादनन्यताया इति भावः ।

सु०— नन्वत्रारम्भणश(ब्दश)ब्देन 'उत तमादेशमप्राक्ष्य(क्षः)' इत्याद्या श्रुतिरुपलक्ष्यते, तत्तात्पर्यपर्यालोचनायां च जगतो ब्रह्मविकारत्वं तदनन्यत्वं चावगम्यते इति चेन्न; महावाक्यावान्तरवाक्योपक्रमत्वप्रधानवाचित्वाद्यभावेनास्य श्रुत्युपलक्षणयोपादाने निमित्ताभावात् ।

अभ्युपेत्याप्युपलक्षणत्वमाह **अविकारत्व इति** । विकारत्वादन्यस्मिन्साद‍ृश्यादौ श्रुत्यर्थतया **उक्तन्यायेन साधिते सति** श्रुतितात्पर्यपर्यालोचनया **च कथं तदनन्यता** सिद्ध्येदिति ।

परि०— इत्याद्येति । 'उत तमादेशमप्राक्ष्यः । येनाश्रुतं श्रुतं भवत्यमतं मतमि'ति ब्रह्मज्ञानेन सर्वविज्ञानप्रतिपादकोपक्रमवाक्यमित्यर्थः । **तत्तात्पर्येति** । ब्रह्मविज्ञानेन सर्वविज्ञानं च तयोरभेदे तात्पर्यं विनाऽनुपपन्नमिति भावः । **महावाक्येति** । महावाक्योपक्रमत्वान्तरवाक्योपक्रमत्वेत्यर्थः । आदिपदेन तच्छब्दोपेतत्वतत्प्रतिपादकत्वफलविशेषादिग्रहः । यथा 'यदन्ति यच्च दूरके' इति सप्त जपेत् । 'आदित्यप्रवस्ये'त्येके इत्यादि । सूत्रेषु च 'तद्भूतस्य तु तद्भावो जैमिनेरपि नियमातद्रूपाभावेभ्यः', 'अस्यैव चोपपत्तेरूष्मे'त्यादिषु ध्येयम् । **उक्तन्यायेनेति** । 'अतः साद‍ृश्य एव च । विवक्षात्र तु नित्यत्वे प्राधान्ये चोक्तवर्त्मनि'ति पूर्वपादान्तोक्तन्यायेनेत्यर्थः । 'ब्रह्मणोऽविकारित्वे उक्तन्यायेन साधिते सति' इत्यत्रोक्तन्यायेनेत्यस्य 'अधिकारः सदा शुद्धो नित्य आत्मे'त्यादिनोक्तन्यायेनेत्यर्थः ।

सु०— यदप्युक्तमादिपदगृहीतात् 'ऐतदात्म्यमिदं सर्वं' इत्यादिवाक्यात् तदन्यत्वसिद्धिरिति । तदप्यसत्, आदिपदेन वाक्यान्तरग्रहणस्यानुपपत्तेः, तथा सत्येतेषामपि शब्दत्वेनारम्भणादिशब्देभ्य इति प्रयोगप्रसङ्गात् ।

अस्तु वा कथञ्चिदादिपदोपात्तत्वं तेषां वाक्यानाम्, तथापि तेनैतेभ्यस्तदनन्यता सिद्ध्यति, उपपत्तिविरुद्धत्वात्; इत्याशयेन पृच्छति **कथं चेति** । या सूत्रकृता प्रतिज्ञाता, श्रुतिभिः **च** प्रतिपादिता, सा जगतः **तदनन्यता कथं** किंप्रकारा।

किं पिकः कोकिल इतिवदेकत्वलक्षणा, किं वा मृद्घट इतिवद्विकारिविकारत्वलक्षणेति प्रश्नार्थः।

आद्यामाक्षिपति **कथं चेति** । एकत्वलक्षणा जगतः **तदनन्यता** तु **कथं** सूत्रकृता प्रतिज्ञायेत, कथं **च** श्रुतिभिः प्रतिपाद्येत; न कथञ्चिदित्यर्थः ॥ अत्र हेतुमाह **अविकारत्व इति**। ब्रह्मणः **अविकारत्व उक्तन्यायेन साधिते** सति, **जगतस्तु** विकारात्मकत्वे प्रत्यक्षादिप्रमिते सति। विरुद्धधर्माधिकरणत्वादिति भावः।

द्वितीयमाक्षिपति **कथं चेति**। विकारिविकारत्वरूपेति शेषः। आक्षेपे युक्तिमाह **जगतस्त्विति**। व्याख्यानं पूर्ववत्।

परि०— **व्याख्यानं पूर्ववदिति** । जगतो ब्रह्मविकारत्वाभावे 'न च प्रकृतिशब्देने'त्यादिनोक्तन्यायेन साधिते सति विकारिविकारत्वरूपा तदनन्यता कथम्। न कथमपीत्येवमित्यर्थः।

सु०— नन्वेवमुपपत्तिविरुद्धाऽपि जगतो ब्रह्मानन्यताऽङ्गीकरणीया, अन्यथा 'ऐतदात्म्यमिदं सर्वमि'त्यादिश्रुतीनामप्रामाण्यप्रसङ्गात् इत्यत आह **कथं चेति** । **अविकारित्वे** अपि विकारत्वादन्यस्मिंस्तदधीनत्वादौ श्रुत्यर्थे 'स्वातन्त्र्ये च विशिष्टत्व' इत्युक्तन्यायेन **साधिते** सति, **कथं तदनन्यता** अङ्गीकर्तुमुचिता । सावकाशश्रुतिप्रतीतोऽप्यर्थो निरवकाशोपपत्तिविरोधात् त्याज्य एव, **यथोक्तमभिमान्यधिकरण** इति भावः ॥

परि०— **इत्युक्तन्यायेनेति**। जिज्ञासासूत्रानुव्याख्यानोक्तन्यायेनेत्यर्थः। **निरवकाशोपपत्तीति**। विरुद्धधर्माधिकरणत्वादिरूपोपपत्तिविरोधादित्यर्थः । **यथोक्तमिति** । तत्र मृत्त्वजडत्वादियुक्तिविरोधेन मृदब्रवीदित्यादेः प्रतीतार्थप्रच्यावनस्य कृतत्वादिति भावः।

सु०— अपरमपि व्याख्यानं दूषयति **कथं चेति**। (इति) प्राहेत्यनुवर्तते। यद्यत्र कार्यमात्रप्रपञ्चस्यानृतत्वं सूत्रकृतोऽभिमतं स्यात्, तदाऽनृतत्वमित्येव ब्रूयात्, **तदनन्यत्वम्** इति **कथं** प्राह। न हि ब्रह्मानन्यत्वशब्दोऽनृतत्ववाची। तथा सति ब्रह्मणोऽप्यनृतत्वप्रसङ्गात्।

ननु च **तदनन्यत्वं** तद्व्यतिरेकेणाभाव इति व्याख्यातम्। सत्यम्। न तथाऽप्यनृतत्वलाभः । तद्व्यतिरेकेण नास्तीत्युक्ते तदात्मनाऽस्तीति लभ्यते, न पुनः सर्वथाऽप्यनृतत्वम्;

अन्यथा ब्रह्मातिरेकेणासतो जीवचैतन्यस्यापि सर्वथाऽनृतत्वं स्यात्। प्रसिद्धं चैतत्, यद्विशिष्ट-(विषयः)प्रतिषेधो विशेषणमुपसङ्क्रामतीति।

सत्यम्। तथाऽपि ब्रह्मविवर्तताज्ञापनायैवमुक्तमिति चेत् (न)। तथा सति तत्रारोपित-(त्व)मिति वक्तव्यत्वात्। न हि शुक्तिकाशकले कलधौतमारोपितमिति वक्तव्ये ततोऽनन्यदिति प्रयुञ्ज(ज्य)ते।

अथ 'ब्रह्मसत्तयैवेदं सत्, नापरा सत्ताऽस्यास्ती'ति ज्ञापनमेतस्य प्रयोजनमिति चेत्, तर्हि परमार्थसदेवेदमित्यायातमिति कथमनृतत्वम्।

अथ येयं प्रपञ्चे सत्ताऽवभासते साऽधिष्ठानब्रह्मगतैवारोपितेत्यनेन ज्ञाप्यत इति चेत्। तत्किमन्यथाख्यातिवादिवदनिर्वचनीयख्यातिवादिनोऽप्यारोपिताकारस्य अन्यत्र पारमार्थ्य-मावश्यकम्; तथात्वे चाकाशत्वादिकमपि ब्रह्मणि पारमार्थिकमङ्गीकार्यं(रणीयं) स्यात्, रजत-त्वादिकं च शुक्तिकायामिति।

परि०— अपरमपीति। विवर्तवादिकृतं सूत्रव्याख्यानमित्यर्थः। आपादकमध्याहृत्य योजयति यद्यत्रेति। प्रसिद्धं चैतदिति। 'न जीर्णमलवद्वासाः स्नातकः स्यादि'त्यादाविति भावः। शङ्कते सत्यमिति। कलधौतमिति। रजतमित्यर्थः।

सु०— यद्वा 'स्याल्लोकवदि'ति भोक्तृभोग्यप्रपञ्चस्य सत्यतामभिधायेदानीं 'कथं च तदनन्यते'ति तद्विरुद्धमनृतत्वं प्राहेति योजना।

ननु सूत्रकारः परमार्थाभिप्रायेण तदनन्यत्वमित्याह, व्यवहाराभिप्रायेण तु स्याल्लोक-वदिति, तत्कुतो विरोध इति चेन्न; प्रतारकत्वप्रसङ्गात्। अन्यथा प्रत्याचक्षीत।

अप्रत्याख्यायैव कार्यप्रपञ्चं, परिणामप्रक्रियामाश्रयति; सगुणेषु उपासनेषु उपयोक्ष्यत इ(ती)ति चेत्। किं सगुणोपासनविषयप्रयोजने प्रकृतविषयप्रयोजनानुकूले, उत तद्विरुद्धे, अथोदासीने। नाद्यः; भेदविषयत्वात्, सांसारिकफलत्वाच्च; भेदवासना हि सुदृढा तामेवोपो-द्बलयेत्। अत एव न तृतीयोऽपि। न द्वितीयः, अनाप्तत्वापरिहारादिति।

परि०— सत्यतामभिधायेति। फेनतरङ्गदृष्टान्तेन भोक्तृभोग्ययोरसाङ्कर्योक्तौ सत्यत्वाभिधानस्य प्राप्तत्वादिति भावः। अन्यथेति। प्रागुक्तसत्यत्वस्यानभिप्रेतत्व इत्यर्थः। शङ्कते अप्रत्याख्यायैवेति। प्रकृतेति। शुद्धब्रह्मरूपविषयतज्ज्ञानप्रयोजनेत्यर्थः। उपोद्बलयेदिति। कार्यप्रपञ्चपरिणामप्रक्रियेति वा सगुणोपासनमिति वा अनुषङ्गः। अत एवेति। भेदवासनोपोद्बलकत्वादेवौदासीन्यपक्षो न युक्त इत्यर्थः।

सु०— अथवाऽऽस्तां तावदियं ग्रन्थार्जवचिन्ता, **कथं च तदनन्यता** अनृतत्व-लक्षणा जगतो युक्ता स्यात्, न कथञ्चिदिति योज्यम्। अत्र हेतुमाह **जगत इति**। **अविकारित्वे** ब्रह्मविवर्तत्वाभावे। 'यच्चाविकृतमि'त्याद्युक्तन्यायेन।

एवं प्रमाणाभावपरत्वेनापि पूर्ववद्व्याख्येयमिति।

परि०— इत्याद्युक्तन्यायेनेति । पूर्वपादीयानुव्याख्यानोक्तन्यायेनेत्यर्थः । **एवं प्रमाणाभावपरत्वेनापीति**। तथाहि 'कथं च तदनन्यता' ब्रह्मविवर्तता जगतो न कथमपि प्रमाणाभावात्। नन्वारम्भणशब्दादिभ्य इत्युक्तत्वात् कथं प्रमाणाभाव इति चेत् तत्किमारम्भणशब्दः साक्षाज्जगतोऽनृतत्वमाचष्टे अथवा विकारस्य। आद्ये कथं ब्रह्मविवर्तता जगत इति तस्यार्थः, मृत्पिण्डादेः प्रकृतत्वात्। द्वितीये कथं जगतो ब्रह्मविवर्तता प्रमाणवती। ननु च विकारमात्रस्यानृतत्वे जगतो ब्रह्मविकारत्वादनृतत्वं भविष्यतीति चेत् (न)। 'यच्चाविकृतमेवैकमि'त्यादिनोक्तन्यायेन जगतो ब्रह्मविकारत्वाभावे साधिते सति कथं ब्रह्मविवर्तता जगत इत्यादिरूपेण व्याख्येयमित्यर्थः।

सु०— एवं तर्हि कोऽस्यार्थ इत्यत आह **स्वतन्त्रेति**।

अनु०— **स्वतन्त्रकारणान्यत्वं तेन ह्यत्र निषिध्यते।**

यत एवं जगतो ब्रह्मानन्यत्वमनेकविधमपि नात्र प्रतिपाद्यम्; तेनेत्यर्थः । अनेनापव्याख्याननिराकरणं स्वव्याख्यानदृढीकरणार्थत्वान्नासङ्गतमिति स्मारयति।

कर्त्रनधीनसत्ताशक्त्यादिमत्कारणान्तरसव्यपेक्षा खलु घटादिसृष्टिर्दृष्टा । ततो; महदादिसृष्टिरपि कर्तृव्यतिरिक्तस्वतन्त्रकारणस(ा)व्यपेक्षा सृष्टित्वाद्धटसृष्टिवत्, महदादिकं वा कर्तृव्यतिरिक्तस्वतन्त्रकारणायत्तो(सापेक्षो)त्पत्तिकं कार्यत्वाद् घटवत्, प्रकृत्यादिकं वा स्वतन्त्रं कारणत्वान्मृदादिवत्, ईश्वरो वा स्वतन्त्रकारणसव्य(णान्तरसा)पेक्षः कर्तृत्वात्कुलाल(ादि)-वदिति युक्तिविरुद्धत्वाज्जन्मादिसूत्रेऽभिप्रेतं यत्परस्यैव ब्रह्मणः स्वातन्त्र्यं तन्नोपपद्यते । न च श्रुतिविरोधः, श्रुतीनां ब्रह्मणो जगत्कारणत्वमात्रपरत्वात् । स्वतन्त्रकारणान्तरनिरासे श्रुतेरभावात्। भावेऽप्यपौरुषेयतया श्रुतिप्राबल्यवद्बाहुल्येन युक्तिप्राबल्यस्यापि सम्भवात्, सत्प्रतिपक्षतया श्रु(त्य)त्याऽभिप्रेतावधारणानुपपत्तेरित्येवं प्राप्तम् ॥ **स्वतन्त्रकारणान्यत्वं ब्रह्मणो**ऽन्यस्य स्वतन्त्रकारणत्वमिति यावत् । **अत्र** अधिकरणे । तदनन्यत्वमित्यनेन **निषिध्यते**। महदादिसृष्टौ यत्स्वतन्त्रकारणं तस्य तदनन्यत्वमिति।

यद्यत्र स्वतन्त्रकारणाभाव इत्येव ब्रूयात्, तदा ब्रह्मणोऽपि स्वातन्त्र्यं प्रतिषिद्धं स्यात्। तदनन्यत्वं स्वतन्त्रकारणस्येत्युक्ते हि स्वतन्त्रकारणं तदेव नान्यदिति लभ्यते। तदुपपादनाय यत्

'आरम्भणशब्दादिभ्यः' इति स्वपक्षे प्रमाणमुक्तम्, यश्च 'भावे चोपलब्धेरि'ति विपक्षे प्रमाणाभावस्तदुभयं हिशब्देन सूचयति।

परि०— अस्येति। सूत्रस्येत्यर्थः। 'अतो यथार्थबन्धस्य विना विष्णुप्रसादतः' इत्यादौ प्राग्बहुधास्यार्थस्योक्तत्वात्स्मारयतीत्युक्तम्। स्वतन्त्रसाधनशब्दार्थं विवृण्वन् विरोधयुक्तिबाहुल्यप्रकारं दर्शयति **कर्त्रनधीनेत्यादिना**। **स्वतन्त्रकारणेति**। ईश्वरानधीनसत्ताशक्त्यादिमत्कारणेत्यर्थः। सौत्रप्रतिज्ञांशव्यावृत्त्यर्थं कर्तृव्यतिरिक्तेत्युक्तम्। सृष्टिशब्दः कार्यविषयककर्तृव्यापारवाची। उत्पत्तिशब्दः कार्यगतधर्मवाची। अतो न प्रयोगयोः पौनरुक्त्यमिति। 'इति युक्तिविरुद्धत्वादि'त्यत्र इतिशब्दः प्रकारार्थः। कारणान्तरेत्यत्र तत्तत्पदोद्धारेणाधिष्ठानपदप्रक्षेपेण तथाऽग्रेऽपि कारणादिपदस्थाने अधिष्ठानपदप्रक्षेपेणापि कारणस्येवाधिष्ठानादेरपि स्वातन्त्र्ययुक्तिविरुद्धत्वात्, तथा सृष्ट्यादिपदस्थाने स्थितिसंहृत्यादिपदप्रक्षेपेणापि प्रमेयभेदेन बहुयुक्तिविरुद्धत्वादित्यर्थो ध्येयः। तेन प्रयोगभेदमात्रेण (युक्तिबा)प्रयोगबाहुल्यं, अधिकरणान्तरेऽपि सुशकमित्यतिप्रसङ्ग इति निरस्तमित्युक्तं चन्द्रिकायाम्। **न च श्रुतीति**। 'यतो वा इमानि भूतानि', 'सदेव सोम्येदमग्र' इत्यादिश्रुतिविरोध इत्यर्थः। सौत्रहेत्वंशव्यावर्त्यमाह **स्वतन्त्रकारणान्तरनिरास इति**। सौत्रादिपदव्यावर्त्यमाह **भावेति**। मूलं योजयति **स्वतन्त्रकारणान्यत्वमिति**। तेनेत्यस्यार्थान्तरं **तदनन्यत्वमित्यनेनेति**। कथमित्यतः सूत्रप्रतिज्ञांशं योजयति **महदादीति**। **तदुभयमिति**। एतच्चानुपदमाकर एव सूत्रद्वयार्थव्यक्तीकरणेनाग्रे व्यक्तम्।

सु०— नन्वारम्भणाद्याक्षेपशब्दादिभ्य इति वक्तव्यम्। सत्यम्। लक्षितलक्षणयैष एवार्थः प्रतिपाद्यत इत्यदोषः।

तथाऽपि 'किंस्विदासीदधिष्ठानमि'ति (ऋ.सं.१०-८१-२) श्रौतनिर्देशानुसारेणाधिष्ठानस्योपादानमुचितमिति चेन्न, शाब्दादप्यर्थप्राधान्यस्य बलवत्त्वात्, साधकतमं करणमिति वचन(स्मरण)ात्।

ननु च स्वतन्त्रकारणस्य ब्रह्मानन्यत्वं प्रतिज्ञाय कारणान्तराभावे प्रमाणोपन्यासोऽसङ्गतः। मैवम्। अस्त्यत्राभिप्रायः। वक्ष्यते (हि) च ब्रह्मातिरिक्तप्रकृत्यादिकारणसद्भावः। आरम्भणशब्दादिभ्यः तदभावोऽवगम्यते। ततः अर्थात्स्वतन्त्रकारणा(न्तरा)भाव एव सिद्ध्यतीति।

ननु च युक्तीरुपलभमानोऽपि सूत्रकारः कथं स्वतन्त्रकारणान्तरभावे च प्रमाणैरुपलब्धेः प्रसङ्ग इति वदन् प्रमाणाभावमाह। एवं मन्यते। शुष्काभ्यो बहुयुक्तिभ्योऽपि श्रुत्यनुगृहीतानां बह्वीनां युक्तीनां प्राबल्यात्, तद्विरुद्धानां पूर्वपक्षयुक्तीनामप्रामाण्यमिति।

परि०— लक्षितलक्षणयेति । प्रधानभूतोपादानवाचकारम्भणशब्देन साधकजातं लक्षयित्वा तेन तदाक्षेपलक्षणेनेति लक्षितार्थद्वारकलक्षणयेत्यर्थः । अधिष्ठानापेक्षयोपादानं प्रधानमिति भावेन समाधत्ते **शाब्दादिति** । कार्योत्पत्तावुपादानं कारणमिति भावेन पाणिनीयसूत्रं संवादयति **साधकतममिति** । **वक्ष्यते हीति** । सत्त्वाच्चेति सूत्रं । **स्वतन्त्रकारणान्तराभाव एवेति** । 'धर्मान्तरेण वाक्यशेषादि'ति वक्ष्यमाणन्यायात् तत्र वाक्यशेषादित्यस्य मानान्तरोपलक्षणत्वादित्यर्थः । द्वितीयसूत्रेऽप्यनुपपत्तिमाशङ्क्य समाधत्ते **ननु च युक्तीरिति** । महदादिसृष्टिरपीत्यादिनोक्ताः युक्तीरित्यर्थः । **युक्तीनामिति** । अपरतन्त्रत्वात् स्वतन्त्रत्वात् साधनसत्तादिप्रदत्वाच्च स्वव्यतिरिक्तस्वतन्त्रसाधनमनपेक्ष्य महदादिसृष्टिं करोतीश्वरो व्यतिरेकेण कुलालवदिति गौत्रादिपदोक्तयुक्तीनामित्यर्थः ।

सु०— "स्यादेतत् । 'अद्भ्यः सम्भूत' इत्यादिवचनात् कथं ब्रह्मातिरिक्तस्य स्वतन्त्रकारणस्यानुपलब्धिः । न चात्र न स्वातन्त्र्यं श्रूयत इति वाच्यम्, पारतन्त्र्यानुक्तौ स्वातन्त्र्यस्य लोकानुरोधादेव सिद्धेरिति । एतत्परिहाराय सूत्रम् ॐ सत्त्वाच्चावरस्येति । तस्या(यम)र्थः । स्यादयं दोषो यदि वयं ब्रह्मातिरिक्तं कारणमेव नास्तीति वदामः । न चैवम्, अवरस्य तदधीनस्य प्रकृत्यादेः कारणस्य सत्त्वादिति ॥ तदिदं परिहाराय न पर्याप्तम्, यावता पूर्वपक्षिणा पारतन्त्र्यानुक्तौ स्वातन्त्र्यमेव सेत्स्यतीत्युक्तम् । अन्यथा पूर्वपक्षस्य निर्दलत्वापत्तेः;" इत्यतः प्रकृत्यादेः कारणजातस्येश्वराधीनसत्ताकत्वे प्रमाणं दर्शयन् सूत्रं व्याचष्टे द्रव्यमिति ।

अनु०— 'द्रव्यं कर्म च कालश्च स्वभावश्चेतना धृतिः ।
यत्प्रसादादिमे सन्ति न सन्ति यदुपेक्षया ।'
इति श्रुतेस्तद्वशस्य भावः

चेतनाः जीवाः । धृतिः चित्प्रकृतिः, 'धारकत्वात्' इति श्रुतेः । प्रकृत्यादेः तद्वशस्य भावः अङ्गीक्रियते । अतः 'अद्भ्यः सम्भूत' इत्यत्रापि स्वातन्त्र्यासिद्धेर्नानुपलब्धिरयुक्तेत्यर्थः । यद्यपि आरम्भणशब्दादेः 'अद्भ्यः सम्भूत' इति श्रुतेश्च परस्परविरोधादर्थापत्त्यैवैषोऽर्थो लभ्यते, तथाऽपि मन्दापेक्षया स्पष्टश्रुत्युदाहरणम् ।

परि०— लोकानुरोधादिति । चैत्रो गच्छति भुङ्क्ते शेते इत्यादौ यथा स्वातन्त्र्यधीः तथेत्यर्थः । **अन्यथेति** । उक्तरीत्या स्वातन्त्र्योक्तिपर्यन्तं पूर्वपक्ष्यभिप्रायवर्णन इत्यर्थः । **ईश्वराधीनसत्ताकत्व इति** । तथा च अद्भ्य इत्यादिश्रुतौ साधनानां पारतन्त्र्यानुक्तावपि श्रुत्यन्तरे तदुक्तेः परतन्त्रसाधन एव तात्पर्यं साधनश्रुतीनामिति भावेन व्याचष्ट इत्यर्थः । **एषोऽर्थ इति** । प्रकृत्यादेरित्यादिनोक्तोऽर्थ इत्यर्थः ।

सु०— यद्वा 'स्वतन्त्रकारणान्यत्वं निषिध्यत' इत्यनेन परतन्त्रकारणान्तरसद्भावः सूचितः, अन्यथा कारणान्यत्वमित्येव स्या(ब्रूया)त् । (स) परतन्त्रकारणसद्भावः कुत इत्यत

आह **द्रव्यमिति । भावः** गम्यत इति शेषः । अत्र तद्वशत्वं विधेयम्, कारणसद्भावस्य परेणाप्यङ्गीकृतत्वात् ।

ॐ असद्व्यपदेशान्नेति चेन्न धर्मान्तरेण वाक्यशेषात् ॐ इति सूत्रम् ।

तत्र आक्षेपस्यायमर्थः । 'नासदासीन्नोसदासीत्तदानीमि'ति महाप्रलये मूर्तामूर्तादिरशेषस्यासत्त्वव्यपदेशात् कारणोपलब्धिपरिचोदना, तस्येश्वरवशस्याङ्गीकारेण समाधानं च नोपपद्यते । न चायं पक्षः 'असदिति चेत्' इत्यादिनैव निराकृतः, तत्रेश्वरस्याप्यनङ्गीकारात्, इह पुनरीश्वरमङ्गीकृत्य कारणान्तरनिराकरणात् । न च 'अद्भ्यः सम्भूतः' इत्यादिविरोधः, अत्र महाप्रलये कारणान्तरसद्भावस्याश्रवणात्, ईश्वरातिरिक्तकर्तृकासु सृष्टिष्ववादिकारणसद्भावपरत्वाच्च । एवञ्चारम्भणशब्दादयोऽपि समञ्जसा भवन्तीति ।

(अत्र) नेति सिद्धान्तांशं व्याचष्टे **द्रव्यमिति ।** न महाप्रलये कारणान्तरस्याभावो वाच्यः, किन्तु **तद्वशस्य भाव** एव । तस्य तद्वशत्वं कुत इति चेत्, **द्रव्यमिति** श्रुतेरिति ।

परि०— 'मूर्तं सदिति सम्प्रोक्तममूर्तमसदुच्यते' इत्यादिवाक्यानुरोधेनार्थमाह **मूर्तामूर्तेति ।** पृथिव्यादित्रयं मूर्तं, अमूर्तं च वायुरन्तरिक्षं च । **एवञ्चेति ।** साधनमात्रस्यासत्त्वेऽङ्गीकृते सति स्वातन्त्र्यापेक्षार्थपर्यन्तत्वकल्पनाक्लेशेन विना स्वरूपमात्राक्षेपपरतया स्वरसा भवन्तीत्यर्थः ।

सु०— ननु 'नासदासीदि'ति सर्वस्यासत्त्वव्यपदेशात्कथं नेति, अत उक्तं '**धर्मान्तरेण**' इति । तद्व्याचष्टे **तद्वशस्येति ।** सावधारणं चेदम् । **तद्वशस्य एव भावः** प्रलये, न स्वतन्त्रस्य । ततः स्वातन्त्र्यलक्षणधर्मविशेषाभिप्रायेणासत्त्वव्यपदेशो युज्यते ।

उपलक्षणमेतत् । यथोक्तं भाष्ये 'यत्खलु परतन्त्रमव्यक्तं कार्यानभिमुखं तदसदिति व्यपदिश्यते' ।

परि०— **यथोक्तं भाष्य इति ।** 'अव्यक्तत्वपारतन्त्र्यादिधर्मान्तरेण हि तदुच्यते' इति धर्मान्तरमप्युक्तमिति अव्यक्तत्वादिधर्मान्तरमपि निषेध्यतयाऽत्र ग्राह्यमित्यर्थः ।

सु०— कुतः श्रुतेः मुख्यार्थपरित्यागेनामुख्यार्थोऽङ्गीक्रियते । 'तम आसीत्' इत्यादि**वाक्यशेषात्** । न च तमो ब्रह्म, 'आनीदवातम्' इति तस्य पृथगवस्थानोक्तेः । न चानन्तप्रकाशस्य तमस्त्वमुपपद्यते, किन्तु प्रकृतेरेव; आच्छादकत्वादेरिति ।

परि०— सूत्रांशमवतारयति **कुत इति । आनीदवातमिति ।** वातप्रेरणं विना आनीत् अचेष्टत । अन चेष्टायामिति धातोरित्यर्थः । **आच्छादकत्वादेरिति ।** ग्लानिकरत्वज्ञानप्रतिबन्धकत्वादिः आदिपदार्थः ।

सु०— ननु च प्रलयेऽवस्थितं चेत्प्रकृत्यादि तस्य स्वातन्त्र्यादिधर्माभावः कुतः, येनैवं व्याख्यायत; इति चेत्, वाक्योपक्रमतच्छेषयोर्विरोधादर्थापत्त्यैवेति ब्रूमः। श्रूयते च स्पष्टमित्याशयवान् 'वाक्यशेषादि'त्येतत्प्रकारान्तरेण व्याचष्टे न पर इति।

अनु०— **न पर इत्यतः।**

'तस्माद्धान्यन्न परः किञ्च नास' इत्यतो वाक्यशेषात्प्रकृत्यादीनां प्रलये स्वातन्त्र्याद्यभावोऽवगम्यत इत्यर्थः। इह हि **तस्मात्** ब्रह्मणः **अन्यत्** प्रकृत्यादिकं **परः** परं स्वातन्त्र्यादिधर्मोपेतं नासेति तत्सद्भावाभ्युपगमेन परत्वं निषिध्यते, अन्यथा परशब्दवैयर्थ्यादिति।

परि०— **इति ब्रूम इति**। एतेन भाष्योक्तार्थस्पष्टीकरणं कृतं ध्येयम्। **प्रकारान्तरेणेति**। न केवलं वाक्यशेषोक्ततमःप्रभृतिसाधनत्वोक्त्यन्यथानुपपत्त्या किन्तु स्वातन्त्र्यनिषेधकवाक्यशेषादित्यर्थतयाऽपीत्यर्थः। पर इत्येतत्सकारान्तनपुंसकमिति भावेनाह **परः परमिति**।

सु०— स्यादेतत्। कारणान्तरसद्भावमभ्युपगम्य तस्येश्वराधीनतां वदता सिद्धान्तिनेदं वक्तव्यम्।

"किमीश्वरः प्रकृत्यादिभिर्विनाऽपि कदाचित्सृष्ट्यादिकं करोत्युत तैरेवेति नियमः। आद्ये तेषां कथं कारणत्वमनियतत्वात्, अन्यथा रासभस्यापि घ(प)टकारणतापत्तेः। द्वितीये तु कथं तत्परित्यागेन कदाऽप्यकुर्वाणस्येश्वरस्य स्वातन्त्र्यम्, कथं च नियमेनापेक्षणीयानां तेषां पारतन्त्र्यम्।

एवं प्रकृत्यैव महान्तं महतैवाहङ्कारमित्यादिनियमं कदाचिदपहाय सृजति उतानेन नियमेनैव। आद्ये त्वनियतत्वेनाकारणत्वप्रसङ्गः। द्वितीये पुनरीश्वरादेः स्वातन्त्र्याद्यनुपपत्तिः।

तथा प्रकृत्यादिकमुपादानीकृत्य कालादिकं निमित्तीकृत्य सृजतीति नियमे व्यत्यासे चोक्तदोषानुषङ्गः।

अतो युक्तिबाधितत्वादस्यार्थस्य कारणान्तरनिरपेक्ष एव भगवान् सृष्ट्यादिकं करोतीत्येव ज्यायः। एवञ्च निर्गलमैश्वर्यमस्य समर्थितं स्यात्। न च प्रमाणबाधः, 'अद्भ्यः सम्भूतः पृथिव्यै रसाच्चे'त्यादेः अनीश्वरकर्तृकावान्तरसृष्टिविषयत्वस्य उक्तत्वात्, 'तम आसीदि'त्यादौ तमःप्रभृतीनां प्रलये सत्त्वश्रवणेऽपीश्वरकर्तृकायां सृष्टौ कारणत्वाश्रवणात्" इत्याशङ्कापनोदनार्थं सूत्रम् ॐ **युक्तेः शब्दान्तराच्च** ॐ इति।

अस्यायमर्थः । नोक्तयुक्तिविरोधेन भगवतः कारणान्तरविधुरत्वमुरीकर्तव्यम्, कारणान्तरसद्भावाभ्युपगमेऽपि प्रकृत्यादेः कारणत्वस्येश्वरादिस्वातन्त्र्यादिकस्य च युक्तेः । न चैवं तर्हि विनिगमने कारणाभाव इति वाच्यम्, 'अद्भ्यः सम्भूतो हिरण्यगर्भ' इत्यादिशब्दान्तरात् । पूर्वोदाहृतशब्दविलक्षणशब्दः शब्दान्तरम् ।

तेनेदमुक्तं भवति । यद्यपि प्रागुदाहृताः शब्दाः कथञ्चिदन्यथा नेतुं शक्यन्ते, तथाऽप्ययं न तथा; अत्रेश्वरकर्तृकायामेव सृष्टौ कारणान्तरसद्भावश्रवणात् । न हि हिरण्यगर्भसृष्टिरनीश्वरकर्तृका, तस्यैव प्रथमजत्वात् । —इति ।

परि०— युक्तेरित्यादिसूत्रमवतारयति स्यादेतदित्यादिना । उक्तदोषानुषङ्ग इति । अनियमेत्यनुपादानत्वं नियमे त्वस्वातन्त्र्यमिति दोषानुषङ्ग इत्यर्थः । एवं तर्हि विनिगमन इति । कारणान्तरसद्भावपक्षे प्रकृत्यादेः कारणत्वस्येश्वरादिस्वातन्त्र्यादिकस्य युक्तैवेत्येवमर्थद्वयनिर्णय इत्यर्थः । कारणान्तरसत्त्वाभ्युपगमकारणत्वादिघटनरूपोक्तार्थद्वयस्यापि शब्दान्तराच्चेतिसूत्रशेषेणैव कारणोक्तिः । तत्कथमित्यतः कारणान्तरसद्भावाभ्युपगमपक्षे कारणसत्वं तावद्भाष्योक्तार्थव्यक्तीकरणेनाह अद्भ्य इति । कारणत्वादेरित्यादिपदेनेश्वरस्वातन्त्र्यकारणान्तरास्यातन्त्र्ययोर्ग्रहः ।

सु०— अत्र 'युक्तेः' इति या स्वपक्षे कारणत्वादेर्घटनोक्ता सा कथमित्यपेक्षायामाह शक्तोऽपीति ।

अनु०— शक्तोऽपि ह्यन्यथा कर्तुं स्वेच्छानियमतो हरिः ।
कारणैर्नियतैरेव करोतीदं जगत्सदा ॥

अन्यथा कारणैर्विना, कर्तुं शक्तोऽपि हरिः, 'कारणान्तराण्युपादायैव करिष्यामी'ति स्वेच्छानियमतः, कारणैरेवेदं जगत्सदा सृजति ।

एवमन्यथा, प्रकृत्याऽहङ्कारमहङ्कारेण महान्तमिति ।

एवं तथा प्रकृतिं निमित्तीकृत्य कालादिकं चोपादानीकृत्य कर्तुं शक्तोऽपि एतेनैव इदम् एतदुपादानीकृत्यैवेदं स्रक्ष्यामीति स्वेच्छानियमतः, नियतैः क्लृप्तैरेव, तथा नियतैः स्वनियतसत्ताशक्त्यादिमद्भिरेव कारणैः इदं जगत्सदा करोति इति योजना ।

परि०— इत्यपेक्षायामाहेति । शब्दान्तराच्चेति सूत्रांशस्य विवक्षितार्थप्रतिपादकशब्दविशेषादित्यर्थान्तरमभिप्रेत्य तादृशशब्दविशेषं श्रुतिरूपं शक्तोऽपि भगवानित्यादिनाऽग्रे विवक्षुः श्रुत्यभिप्रेतमर्थं स्वयमाहेत्यर्थः । पूर्वप्रकृतचोद्यत्रयनिवर्तकतया श्लोकं व्याचष्टे अन्यथेत्यादिना ।

सु०— इदमुक्तं भवति । यदुक्तमीश्वरस्य कारणोपादानादिनियमोऽस्ति न वेति, तत्रास्तीति ब्रूमः । तथा च प्रकृत्यादीनां कारणत्वं युक्तम् । स च नियमो न कुलालादेरिव तान्यपहाय व्यत्यस्य वा अकरणे शक्त्यभावनिबन्धनः, येन तस्य स्वातन्त्र्यम् तेषां च पारतन्त्र्यं न स्यात्, किन्नाम स्वेच्छायत्त एव । ततः स्वातन्त्र्यादिकमपि युक्तम् । न च तानि स्वाधीन-सत्ताशक्त्यादिमन्ति, येनैश्वर्यं निर्गलं न स्यात्; किन्तु भगवत्येव तदीयं सत्तादिकमायतते । ततस्तत्साचिव्यमतिशयेनैश्वर्यस्य द्योतकमेव । यथोक्तम् 'साधनानां साधनत्वं यदाऽऽत्मा-धीनमिष्यते । तदा साधनसम्पत्तिरैश्वर्यद्योतिका भवेत्' इति ।

ननु शक्तस्यापीश्वरस्य तन्नियमानुसरणेच्छा कुत इति चेत् । किं कारणं पृच्छस्युत ज्ञापकम् । आद्ये स्वभावोऽयमिति ब्रूमः (वदामः) । द्वितीये तु श्रुतिप्रसिद्धेरिति । तदिदमुक्तं **हिशब्देन** । श्रुतिं चोदाहरिष्यति ।

परि०— वाक्यं योजयित्वा तात्पर्यमाह **इदमुक्तमिति** । **भगवत्येव आयतत इति** । भगवदधीनमित्यर्थः । श्रीमद्भाष्योदाहृतं वचनं संवादयति **साधनानामिति** । श्रुतिप्रसिद्धेरित्युक्तं, सा केत्यत आह **श्रुतिं चेति** ।

सु०— अनेन शब्दान्तराच्चेति सूत्रं प्रकारान्तरेण व्याख्यातं ज्ञातव्यम् । शब्दान्तरं च शब्दविशेषो, विवक्षितार्थप्रतिपादकः शब्द इति यावत् ।

परि०— **अनेनेति** । हिशब्दसूचितश्रुत्युदाहरणेनेत्यर्थः ।

सु०— 'पटवच्च', 'यथा प्राणादिः', इति सूत्रे, भाष्य एव व्यक्ते ।

अन्ये पुनरन्यथैतानि सूत्राणि वर्णयन्ति । तथा हि ।

भावे चोपलब्धेः । मृदादेः कारणस्य भाव एव, घटादेः कार्यस्योपलब्धेः, च, अनन्यत्वं कारणात्कार्यस्य । न हि यद्यतो भिन्नं तत्तद्भाव एवोपलभ्यते । न ह्यश्वो गोतोऽन्यो गोर्भाव एवोपलभ्यते; किञ्च, भावे तिलादौ कारणे, तैलाद्युपलभ्यते । कार्ये च भावे कुण्डलादौ सुवर्णादिकम् । अतश्च तदभेदसिद्धिः ।

सत्त्वाच्चावरस्य । अवरकालीनस्य कार्यस्य प्रागुत्पत्तेः 'सदेव सोम्येदमग्र आसीदि'ति सत्त्वावधारणाच्चानन्यत्वं कारणात्कार्यस्य ।

असद्व्यपदेशान्नेति चेन्न धर्मान्तरेण वाक्यशेषात् । 'असदेवमग्र आसीत्', 'असद्वा इदमग्र आसीदि'ति प्रागुत्पत्तेः कार्यस्य **असत्त्वव्यपदेशान्नेति चेन्न** । भवेदेतद्यदि कार्यस्वरूपा-

भिप्रायेणायं व्यपदेशः स्यात्किन्तु व्यक्तत्वलक्षणधर्मान्तराभिप्रायेण । कुतः । **वाक्यशेषात्** । 'असदेवेदमग्र आसीत्' इत्यसच्छब्देनोपक्रमे निर्दिष्टं पुनः 'तत्सदासीदि'ति वाक्यशेषे निर्दिशति । 'असद्वे'त्यत्रापि 'तदात्मानं स्वयमकुरुते'ति । तेन ज्ञायते नासत्कार्यं धर्मान्तरेणैवासत्त्वव्यपदेश इति ।

युक्तेः शब्दान्तराच्च । युक्तेश्च कार्यस्य प्रागुत्पत्तेः सत्त्वं कारणादनन्यत्वं च गम्यते । शब्दान्तराच्च । युक्तिस्तावत् 'असदकरणादि'त्यादिका साङ्ख्योक्ता । वृत्तिविकल्पानुपपत्त्यादिका च सौगतोक्ता । शब्दान्तरं चासद्व्यपदेशादन्यः 'सदेव सोम्येदमग्र आसीदि'त्यादिसद्व्यपदेशः ।

पटवच्च । **संवेष्टितप्रसारितपटन्यायेन** इदं कारणात् कार्यस्यानन्यत्वं प्रागुत्पत्तेः सत्त्वं च प्रतिपत्तव्यम् ।

यथा प्राणादिः । प्राणायामेन निरुद्धा प्राणापानादयो यथा तथा चेति ।

परि०— आद्यसूत्रापव्याख्यानस्य प्राङ्निरासादवशिष्टसूत्रापव्याख्यानमनुवदति **भावे चेत्यादिना अत्र सूत्रेतिपर्यन्तेन** । भावपदस्य कारणं कार्यं चार्थमुपेत्य व्याख्यानान्तरं **किञ्चेति** । भाव इत्यनुवादः । **सुवर्णादिकमिति** । उपलभ्यत इत्यन्वयः । **अवरकालीनस्येति** । पश्चाद्भाविनः अग्रे उत्पत्तेः प्राक् इदं कार्यजातं सदेवासीदिति सत्त्वावधारणादित्यर्थः । **न चेदिति** । कार्यं प्राक् सन्नेति चेदित्यर्थः । **अकुरुतेतीति** । निर्दिशतीत्यनुषङ्गः । **असदकरणादित्यादिकेति** । 'असदकरणादुपादानग्रहणात्सर्वसम्भवाभावात् । शक्तस्य शक्यकरणात्कारणाभावाच्च सत्कार्यमि'ति साङ्ख्योक्तेत्यर्थः । असतः कृतिविषयत्वाभावात्प्रागपि कार्यं सदेवेत्यन्वयः । समग्रश्लोकार्थः साङ्ख्यनये सुधायां व्यक्तः । वैभाषिकनये वक्ष्यमाणां युक्तिमाह **वृत्तिविकल्पेति** । स्थितिविषयविकल्पेषु सर्वकल्पानामनुपपन्नत्वादिकेत्यर्थः । कार्यकारणयोर्भेदेन कार्यं कारणाश्रितं चेत् किं कार्यं कारणेषु तन्त्वादिकेष्वेकदेशेन वृत्तिमदुत कात्स्न्र्येन । आद्ये कारणीभूतावयवा(न्यैक)नामेकदेशाभावात् । अन्त्ये तु एकैकतन्तुषु कात्स्न्र्येनावस्थाने कार्यस्यानेकत्वप्रसङ्गः । एकतन्तुचलने सति चलनं तन्त्वन्तरस्याचलनादचलत्वमिति विरुद्धधर्मवत्त्वमित्यादियुक्तिरिति भावः । **संवेष्टितेति** । यथा संवेष्टनदशायामव्यक्तः । पटः प्रसारितो व्यक्तः तथा प्रागुत्पत्तेरव्यक्ततया सदेव कार्यं कर्तृव्यापारेण पश्चाद्व्यज्यत इति कारणादनन्यत्वं कार्यस्येत्यर्थः । एतेन प्राणादिदृष्टान्तोऽपि व्याख्यातः ।

सु०— अत्र सूत्राक्षराणामार्जवानार्जवादिचिन्ता शिष्यैरेव क्रियतामित्याशयवान् यदुक्तं 'कारणात् कार्यस्यानन्यत्वं' तत्तावन्निराकरिष्यन् किमनेन प्रबन्धेन निमित्तकारणानन्यत्वं कार्यस्योपपादितम्, उत उपादानकारणानन्यत्वमिति विकल्पं चेतसि निधायाद्यं निराकरोति **नित्यभेद इति** ।

अनु०— नित्यभेदो निमित्तेन हि

नित्यशब्दो नियमार्थः, भेद एवेति । कार्यस्येति शेषः । **हि** इति सर्वप्रमाणप्रसिद्धिं सूचयति । तथाच सर्वमिदं बाधितविषयमिति ।

न द्वितीयः, प्रकृतानुपयोगात् ।

परि०— आर्जवानार्जवेति । यथाक्रमं स्वपरपक्षयोरिति भावः । **शिष्यैरिति** । सा च चिन्ता चन्द्रिकाकारैः कृता ध्येया । अत्राप्यग्रे अनवस्थेतिवाक्यव्याख्यानान्तरं करिष्यते । **प्रबन्धेनेति** । तदनन्यत्वमित्यादिसूत्रसन्दर्भेणेत्यर्थः ।

सु०— 'वियदादिप्रपञ्चस्य ब्रह्मानन्यत्वमुपपादयितुं स्वल्वस्योपन्यासः । तद्यदि नाम उपादानानन्यत्वं कार्यस्य तदा किमायातं प्रकृते । न हि ब्रह्म प्रपञ्चोपादानमित्येतदुक्तप्रायमि'ति मन्वानो दूषणान्तरमाह उपादानेनेति ।

अनु०— उपादानेन तु द्वयम् ।

हि इत्यनुवर्त्यते । **उपादानेन** कार्यस्य, **द्वयं** भेदाभेदौ, **प्रमितौ** । ततोऽस्मिन्नपि पक्षे बाधितविषयत्वमिति ।

परि०— ननु प्रपञ्चस्योपादानादनन्यत्वोक्तौ ब्रह्मानन्यत्वमेव सेत्स्यति ब्रह्मण एवोपादानत्वादित्यत आह **न हि ब्रह्म प्रपञ्चोपादानमिति** । प्रकृतिनये निराकृतत्वादिति भावः । **इत्येतदिति** । न द्वितीय इत्यादिनोक्तं द्वितीयपक्षदूषणमित्यर्थः । **उक्तप्रायमिति** । प्रकृत्यधिकरण इति भावः । **दूषणान्तरमिति** । प्रकृतानुपयुक्तत्वापेक्षया बाधितविषयत्वरूपाधिकदोषं चेत्यर्थः । **हीत्यनुवर्तत इति** । स च प्रमाणप्रसिद्धिद्योतक इत्युक्तमेवेति भावेनाह **प्रमिताविति** ।

सु०— कथं कार्यं कारणेन भिन्नाभिन्नं प्रमितमित्यत आह असदिति ।

अनु०— असद्यत्कार्यरूपेण कारणात्मतयाऽस्ति हि ।

यत् घटादिकं मृदादि**कारणात्मतया** प्रागुत्पत्तेः **अस्ति** इति प्रमितं परेणाङ्गीकृतं च, तदेव पृथुबुध्नोदराकारादिना **कार्यरूपेण** प्रागुत्पत्तेः **असत् हि** यस्मात्, तस्मादुपादानेन भिन्नाभिन्नमिति निश्चीयते ।

एतदुक्तं भवति । परो हि घटादेः कार्यस्य प्रागुत्पत्तेः सत्त्वमभ्युपगच्छति, तत्किं पृथगेवोत मृदादिकारणात्मतयेति वक्तव्यम् । नाद्यः, अनभ्युपगमात्, अनुपलब्धेश्च । द्वितीये तु

कार्यस्योपादानाभेदस्तावदङ्गीकृतः, न चात्यन्ताभेदः, घटादेः कार्याकारेण प्रागुत्पत्तेरसत्त्वात्। यदा हि घटादिकं मृदादिनाऽत्यन्ताभिन्नं स्यात्, तदा प्रागुत्पत्तेर्घटादिरूपेण सत्स्यात्, मृदादेस्तदा सत्त्वात्। न चैवम्। तेन जानीमो घटादिकं मृदादिना भिन्नाभिन्नमिति।

अत्यन्तासत्कार्यवादिनं प्रति भेदाभेदसमर्थनं विरोधपरिहारश्चोत्तरत्र विधास्यत इति।

परि०— यदिति, श्रवणादाह तदेवेति। अत्यन्तासदिति। असतः सत्तासम्बन्धो जनिरिति, वक्तारं तार्किकं प्रतीत्यर्थः। भेदाभेदेति। उपादानोपादेययोरिति भावः। विरोधेति। भेदाभेदयोरिति योज्यम्। उत्तरत्र वैशेषिकनये समवायनिरासप्रस्तावे। इतिशब्दस्यैतदुक्तं भवतीति पूर्वेणान्वयः।

सु०— यच्च कार्यस्य प्रागुत्पत्तेः सत्त्वमुक्तं तदपि नोपपन्नमित्याह असदिति।

यत् घटादिकं प्रागुत्पत्तेरस्तीत्यावयोः सम्मतम्, तदेव तदाऽसच्च यस्मात्तस्मात् सदसदेवेति सत्कार्यवादोऽनुपपन्न एव। 'तस्यैव तदैव तत्रैव सत्त्वमसत्त्वं च विरुद्धमिति चेन्न, रूपभेदेन अविरोधात्' इत्याशयेनोक्तं कारणात्मतया कार्यरूपेणेति।

नन्वेवं सति किञ्चित्सदेव, किञ्चित् असदेव, सदसत्तु न किमपि स्यात्। न स्यात्। तयोरपि रूपयोरत्यन्तभेदाभावादिति।

परि०— चशब्दाध्याहारेणार्थमाह असच्चेति। हेत्वर्थो यस्मादिति। किञ्चिदिति। कारणमित्यर्थः। पुनः किञ्चिदित्यस्य कार्यमित्यर्थः। निराह न स्यादिति। अनवस्था स्यादित्यनूदितस्यार्थ इति सर्वजनसम्मता व्यवस्था न स्यादिति।

सु०— स्यादेतदुक्तम् यद्यसत्त्वं प्रागुत्पत्तेः कार्यस्य स्यात्, तदेव कुतः, तथा चात्यन्ताभिन्नं कार्यमुपादानेन; इत्यतो विपक्षे बाधकप्रदर्शनेन, कार्यस्य प्रागुत्पत्तेरसत्त्वमुपादानाद्भेदं चोपपादयति अनवस्थेति।

अनु०— अनवस्थाऽन्यथा हि स्यात्सर्वत्रोत्पत्तिनाशयोः।

अन्यथा कार्यस्य प्रागुत्पत्तेरात्यन्तिके सत्त्वे कारणेनात्यन्ताभेदे चाङ्गीकृते, सर्वत्रोत्पत्तिनाशयोरनवस्था अव्यवस्था स्यात्। यथा हि। पटस्तन्त्वात्मकः प्रागपि सन्नेव, तथा तन्तवोऽपि स्वकारणात्मकाः सन्त एव, इत्यनेन क्रमेण सर्वस्य मूलकारणात्मकत्वेन आत्यन्तिकं सत्त्वं स्यात्। न च मूलकारणमुत्पद्यते विनश्यति च; इति पटादीनामप्युत्पत्तिविनाशौ न स्याताम्। तथा च पटादय उत्पत्तिविनाशवन्त, आत्मादयस्तद्रहिता इति लोकवेदप्रसिद्धो-

त्पत्तिनाशव्यवस्था न स्यादिति। उपलक्षणं चैतत्। पटादीनामुत्पत्तिविनाशाभावे तत्कारक-व्यापारवैफल्यं स्यादित्यपि द्रष्टव्यम्।

यद्वा **उत्पत्तिनाशशब्दाभ्यां** सत्त्वमसत्त्वं चोपलक्ष्यते। ततश्चायमर्थः। यदि पट-स्तन्त्वात्मकः प्रागुत्पत्तेरपि सन्नेव तदा(तदा)ऽप्युपलभ्येत तन्तुवत्। यदि चानुपलभ्य-मानोऽपि सन्नभ्युपेयते, तदा सर्वत्रोत्पत्तिनाशयोस्सदसत्त्वयोरनवस्था स्यात्। उपलभ्यमानं घटादिकमस्त्यनुपलभ्यमानं खरविषाणादिकं नास्तीति सर्वजनसम्मता व्यवस्था न स्यात्।

अथवा **उत्पत्तिविनाशशब्दाभ्यां** तदुपपादनस्योपलक्षणम्। तथा चैवं योजना। आस्तां तावदन्यत्। सत्कार्यवादे **सर्वत्र** शिष्यं प्रतिवादिनं वा प्रति **उत्पत्तिनाशयोः** 'नासदुत्पद्यते न सद्विनश्यती'त्येवंरूपोपादनस्यापि **अनवस्था** अवस्थानाभावः स्यात्।

तथा हि। इदमुपपादनं किमर्थमिति वाच्यम्। शिष्यादेर्विद्योत्पत्तयेऽविद्यानाशाय वादे, जल्पादौ तु ख्यात्याद्युत्पादायेति चेत्। तद्विद्यादिकं सच्चेन्नोत्पाद्यम्, सत्त्वादात्मवत्; अस-च्चेन्नोत्पादयितुं शक्यम्, अन्यथा सत्कार्यवादभङ्गप्रसङ्गात्। एवमविद्या सती चेन्न विनाश्या, अन्यथाऽपसिद्धान्तापत्तेः; असती चेत् (नितरां) न तराम्, नित्यनिवृत्तत्वात्। ततः सर्वथा प्रतिपादनासम्भव एवेति।

परि०— **आस्तां तावदन्यदिति**। तिष्ठतु तावदुक्तं बाधकान्तरोपदर्शनम्। शिष्यादिबोधनमेवायुक्तं यदर्थमयं प्रयासस्तवेत्यर्थः। **सर्वत्रेति**। त्वदभिमतसर्वप्रमेयविषय इत्यर्थः। तथा च कस्यापि प्रमेयस्य शिष्यादिकं प्रति प्रतिपादनं न स्यादिति यावत्। अवस्थानाभावः स्यादित्यस्य विवरणं सर्वथा प्रतिपादनासम्भव एवेति।

सु०— यदि वा उत्पत्तिनाशयोः इति विरुद्धधर्मोपलक्षणम्। तथा हि। यदि कार्य-मुपादानात्मकमेव सदेव च प्रागुत्पत्तेः स्यात्, तदोत्पत्तिविनाशादिधर्माणामनवस्था स्यात्। तन्तवः प्रागेव सन्तो नेदानीमुत्पद्यन्ते, पटस्तूत्पद्यते। तन्तुष्वविनष्टेष्वेव पटो विनश्यति। तन्तवो बहवः पटस्त्वेकः। एवमाकाराभिधानबुद्धिकार्यभेदोऽपि द्रष्टव्यः। सैषा व्यवस्था न स्यादिति।

परि०— **एवमाकारेति**। अनुत्पन्नत्वोत्पन्नत्वनष्टत्वानष्टत्वबहुत्वैकत्वरूपविरुद्धधर्मभेद इव तन्तवः सूक्ष्मदीर्घाकाराः पटस्त्वातानवितानाकारः एते तन्तवः अयं पट इत्यभिधानभेदः तन्तुत्वपटत्वप्रकारकरूपबुद्धिभेदः शीतानिवर्तकत्वतन्निवर्तकत्वादिकार्यभेदेऽपि ध्येय इत्यर्थः।

सु०— **नन्वेतत्सकलमपि 'पटवच्च, यथा प्राणादिरि'ति व्यक्त्यव्यक्त्यवष्टम्भेन परिहृतम् । तथा हि । व्यक्त्यपेक्षयोत्पत्तिः पटादीनामव्यक्त्यपेक्षया च विनाशो युज्यते । व्यक्त्यव्यक्त्यर्थमेव च कारकाण्युपयुज्यन्ते । व्यक्त्यव्यक्तिभ्यामेवोपलब्ध्यनुपलब्धी भवतः । अत एव प्रतिपादनं सङ्गच्छते ।**

व्यक्ताव्यक्तरूपेणैव विरुद्धधर्मा व्यवतिष्ठन्ते । यथा हि संवेष्टितः पटो न स्फुटं पट इति प्रतीयते, न प्राव्रियते न शीतमपनुदति, न बहुदेशव्यापी भवति; प्रसारितस्तु स्फुटप्रतीत्यादिमान् । न चैतावता भेदः । नापि प्रसारितः प्रागसन् । यथा च प्राणायामेन निरुद्धः शारीरो वायुर्जीवनमात्रं करोति नोत्क्षेपणादि, निरोधापगमे त्वासादितव्यक्तिस्तदपि करोति । न तावन्मात्रेण भिद्यते, प्रागसन्वा । तथैवैतदपि व्यक्त्यव्यक्तिभ्यां समञ्जसमिति ।

अत्र ब्रूमः । केयं पटस्य प्रागुत्पत्तेरूर्ध्वं च विनाशादव्यक्तिर्मध्ये च व्यक्तिः । अनुपलब्धिरव्यक्तिरुपलब्धिर्व्यक्तिरिति चेत्तत्राह अनवस्थेति ।

यद्युपलब्ध्यनुपलब्धी एवोत्पत्तिविनाशौ, तदा सर्वत्रोत्पत्तिनाशयोरनवस्था स्यात् । यद्यदोपलब्धं तत्तदैवोत्पन्नम्, अनुपलब्धं च विनष्टमिति स्यादिति यावत् ।

किञ्च 'प्रागुत्पत्तेस्सत्त्वे पटस्य कस्मान्नोपलब्धिः, कथं चोर्ध्वमुपलब्धिरि'ति प्रश्नस्य उपलब्ध्यनुपलब्धि(अनुपलब्ध्युपलब्धि)भ्यामेवेति परिहारं वदन् देवानां प्रियः श्लाघनीयप्रज्ञः स्यात् । अपि च प्रागूर्ध्वं च तन्तूपलब्धौ कथं तन्मात्रस्य सतः पटस्यानुपलब्धिः, अन्यथा तन्तूनामपि सा स्यात् ।

परि०— **एतत्सकलमपीति** । प्रागुक्तबाधकचतुष्टयमपीत्यर्थः । केयमित्यादिप्रश्नस्योत्तरमाशङ्कते **अनुपलब्धिरव्यक्तिरित्यादि** । **देवानांप्रिय इति** । अनभिज्ञेत्यर्थः । देवानांप्रियो मूर्ख इत्यलुक्समासः । श्लाघनीयेत्यपहासः । कुतो नोपलभ्यत इत्यादिप्रश्नस्यानुपलभ्यमानत्वात् नोपलभ्यत इत्याद्युक्तावात्माश्रयापत्तेरिति भावः । **प्रागूर्ध्वं चेति** । पटोत्पत्तेरित्यनुषङ्गः ।

सु०— **अथ पटधर्माविव व्यक्त्यव्यक्ती, तदा तावपि तन्तूनां विद्येते न वा । न चेन्न कार्यकारणयोरत्यन्ताभेदः । विद्येते चेत्तत्राह अनवस्थेति । उत्पत्तिनाशव्यवहारहेतू व्यक्त्यव्यक्ती यदि तन्तुष्वपि विद्येते तदा सर्वत्रोत्पत्तिनाशयोरनवस्था स्यात् । 'तन्तवो नोत्पन्ना न नष्टाः, किन्तु पट एवे'त्युत्पत्तिविनाशव्यवस्था न स्यादिति ।**

परि०— **पटधर्मविवेति** । न तूपलब्ध्यनुपलब्धी । येन (अपि च) यद्युपलब्धीत्यादिना प्रागुक्तदोषः स्यादित्येवकारार्थः ।

सु०— किञ्चेयमभिव्यक्तिरुत्पत्त्यादिव्यवहारकारणतयोपादीयते । सा किं चक्रचीवरादिभिः प्रागसत्येवोत्पद्यते मुद्गराभिघातादिना च नश्यति, उत प्रागपि सत्येवाविनाशिनी च । एवमव्यक्तिरपि किं प्रागसती मुद्गराभिघातादिनोत्पद्यते, किंवा प्रागपि सती ।

उभयत्राद्यौ दूषयति **अनवस्थेति** । व्यक्त्यव्यक्त्योरुत्पत्तिनाशवत्त्वे **सर्वत्रोत्पत्तिनाशयोरनवस्था** व्यवस्थाभावः स्यात् । न किञ्चिदसदुत्पद्यते न किञ्चित्सद्विनश्यतीति सिद्धान्तविरोधः(हानिः) स्यादित्यर्थः ।

द्वितीयौ दूषयति **अनवस्थेति** । व्यक्त्यव्यक्त्योः सदा सत्त्वे **सर्वत्रोत्पत्तिनाशयोरनवस्था** अव्यवस्थितिः स्यात् । तथा हि । एतावन्तं कालमनुत्पन्नो घट इदानीमुत्पन्न इति तावन्न स्यात्, उत्पत्तिव्यवहारहेतोरभिव्यक्तेः प्रागपि सत्त्वात् । तथा मुद्गराभिघाताद्युत्तरकालमपि घटसत्त्वव्यवहारः स्यात्, तद्धेतोरभिव्यक्तेरविनष्टत्वात् । तथा इदानीमेव नष्टो घट इत्यपि न स्यात्, विनाशव्यवहारकारणानभिव्यक्तेः प्रागपि सत्त्वादिति । कारकव्यापारवैफल्यतादवस्थ्यं स्फुटमेव ।

परि०— **उभयत्रेति** । व्यक्त्यव्यक्त्योरित्यर्थः । **आद्याविति** । व्यक्तिरसत्येवोत्पद्यते नश्यति चेति पक्षं असत्येवाव्यक्तिरुत्पद्यत इति पक्षं चेत्यर्थः । **द्वितीयाविति** । सत्त्वपक्षावित्यर्थः । उभयत्रेत्यनुषङ्गः ।

सु०— अथैतद्दोषपरिहाराय व्यक्त्यव्यक्त्योरपि व्यक्त्यव्यक्ती स्वीक्रियेते, तदा तयोरप्युक्तविकल्पदोषानुषङ्गः स्यात् । अथ तत्रापि व्यक्त्यव्यक्त्यन्तराङ्गीकारः तदाऽनवस्था स्यादित्याह **अनवस्थेति** । **उत्पत्तिनाशयोरिति** विषयसप्तमी ।

'सन्त्वनन्ता व्यक्तयोऽव्यक्तयश्च, मूलक्षयाभावान्नानवस्था दोष' इत्यत आह **अनवस्थेति** । **अन्यथा** अनवच्छिन्नव्यक्त्यव्यक्तिपरम्पराङ्गीकारे **सर्वत्र** घटादौ **उत्पत्तिनाशयोरनवस्था** अनवक्लृप्तिः **स्यात्** । उत्तरोत्तरव्यक्त्यव्यक्तिसिद्धौ हि पूर्वपूर्वव्यक्त्यव्यक्तीनामुत्पत्तिनाशव्यवहारनिदानत्वम् । ततः प्रयोजनपरिक्षयहेतुत्वादनवस्था दूषणमेव ।

परि०— **स्वीक्रियेते इति** । उत्पत्तिविनाशव्यवहारहेतुतयेति योज्यम् । **उक्तविकल्पदोषेति** । या व्यक्त्यव्यक्त्योरुत्पत्तिव्यवहारहेतुतया कारकव्यापारवैफल्यनिरासाय च व्यक्तिरङ्गीकृता सापि किं प्रागसत्येवोत्पद्यते

मुद्गरप्रहारादिना नश्यति च उत प्रागपि सत्येव अविनाशिनी च । एवं व्यक्तेः विनाशव्यवहारहेतुतया अङ्गीकृता व्यक्तिरपि प्रागसती मुद्गराभिघातादिनोत्पद्यते किं वा प्रागपि सतीति विकल्पस्य व्यक्त्यव्यक्तयोरुत्पत्तिविनाशवत्त्व इत्यादिनोक्तदोषस्य चानुषक्तिः स्यादित्यर्थः । **अथ तत्रापीति** । व्यक्त्यव्यक्तिनिष्ठव्यक्त्यव्यक्तयोरपीत्यर्थः । **अनवक्लृप्तिरिति** । असिद्धिरित्यर्थः ।

सु०— 'नन्विदं भवतामपि समानम् । प्रागसतः सत्तासमवायो हि जनिरिष्यते । सत्तासमवायौ च सदा सन्ताविति प्राग्विनाशोत्तरमपि जनिः स्यात् । विनाशश्च न स्यात्' इत्यत आह **अनवस्थेति** । इयं सर्वत्रोत्पत्तिविनाशयोः **अनवस्था** अव्यवस्थितिः **अन्यथा** समवायस्य जनित्वाङ्गीकृतावेव **हि स्यात्** । नास्मन्मते । प्रकारान्तरेण जनेर्वक्ष्यमाणत्वादिति ।

'ननु जनिः किं प्राक् सती उत कारकव्यापारजन्या । आद्ये प्रागुक्त एव दोषः । द्वितीये जनेर्जनिरपि तथेत्यनवस्था । एवं विनाशेऽपी'त्यत आह **अनवस्थेति । सर्वत्रोत्पत्तिनाशयोः** इयमुक्ता **अनवस्था** । **अन्यथा** घटजनेरन्या जनेर्जनिरित्यङ्गीकार एव स्यात् । न त्वेवमङ्गीक्रियते, अपि तर्हि घटजन्मैव जन्मनो जन्मेति । यथाऽऽहुः 'यथा जनेर्जनिर्नान्या तस्या वस्तुजनिर्जनिः' इति । घटो जायते, घटजन्म जायत, इत्यनयोरेकार्थतैव हि लौकिकपरीक्षकसम्मता । न च व्यक्त्यव्यक्तयोरप्येवमङ्गीकर्तुमुचितम्, जन्मविनाशावुपलब्ध्यनुपलब्धी वा विहाय व्यक्त्यव्यक्तयोरेवाप्रामाणिकत्वादिति ।

परि०— नास्मन्मत इति । 'एवमेवासतः सत्तासमवायो जनिर्मता । तत्रापि ह्युक्तदोषाणां नैव किञ्चिन्निवारकम्' इति दूषणादिति भावः । **वक्ष्यमाणत्वादिति** । 'महदाद्याश्च जायन्ते पराधीनविशेषतः' इत्यादिना वियत्पादीयाद्याधिकरणे पराधीनविशेषावाप्तिरूपजनेर्वक्ष्यमाणत्वादित्यर्थः । **प्रागुक्त एव दोष इति** । 'एतावन्तं कालं प्रागनुत्पन्नो घट इदानीमुत्पन्न इति तावन्न स्यादि'त्यादिनोक्तदोष इत्यर्थः । **एवं विनाशेऽपीति** । यदि विनाशः प्रागपि सन् तदा 'घट इदानीमेव नष्ट इति न स्यादि'त्यादिनोक्तदोषः । यद्यसन् तर्हि तज्जनिपरम्परयोक्तदोष इति ध्येयमित्यर्थः । **यथाहुरिति** । आद्याध्याये बृहदारण्यके भाष्ये ।

सु०— 'ननु यद्यसदुत्पद्येत सच्च विनश्येत तदा सर्वत्रोत्पत्तिनाशयोरनवस्थैव स्यात् । एवं सति हि (खर)शशविषाणमप्युत्पद्येत, आत्मा च नश्येदि'त्यत आह **अनवस्थेति । अन्यथा** कारणशक्त्यनादरणे **हि इयम् उत्पत्तिविनाशयोरनवस्था स्यात्** । न चैवम्; किन्तु यस्योत्पत्तिकारणमस्ति तदसदप्युत्पद्यते, यस्य च विनाशकारणं विद्यते तत्सदपि निरुध्यते । न च खरविषाणजन्मन्यात्मविनाशे वा कारणमस्तीति तयोर्जननविनाशाभावः । कारणस्वभावाननुगमे तु सत्कार्यवादिनोऽप्यतिप्रसङ्ग एवेति ।

अथवा स्यादियमनवस्था यद्यत्यन्तासदेवोत्पद्यते सन्मात्रं विनश्यतीति ब्रूमः। सदसदेवोत्पद्यत इति चोक्तम्, विनाशकारणवदेव च विनश्यतीति।

परि०— अतिप्रसङ्ग एवेति। आत्मवद्घटादेरपि सत्त्वाज्जनिर्न स्यादिति वा घटादेरिव आत्मनोऽपि जनिः स्यादिति वा अतिप्रसङ्ग इत्यर्थः। **अत्यन्तासदेवेति**। केनाप्याकारेण सत्त्वरहितमित्यर्थः। **सन्मात्रमिति**। केनचिद्रूपेणासत्त्वशून्यमित्यर्थः।

सु०— यच्चोक्तं भावे चोपलब्धेरिति सूत्रार्थत्वेन, तद्व्याप्यव्यापकभावेनैवोपपन्नं नात्यन्ताभेदसाधकम्।

अथ कारणोपरक्तबुद्धिः सामानाधिकरण्यबुद्धिर्वाऽत्राभिमतेति मतम्, साऽपि अभेदमात्रेण चरितार्था नात्यन्ताभेदसाधनायालम्। किञ्चैतद्युक्तेश्चेत्यनेनैव शक्यसङ्ग्रहं न पुनरभिधातव्यम्। अथानेन प्रत्यक्षमुपन्यस्यते तदपि नात्यन्ताभेदसाधकम्।

अत एव भावाच्चोपलब्धेरिति सूत्रविपरिणामोऽपि निरस्तः।

सत्त्वाच्चावरस्येति युक्तिश्चेद्युक्तेश्चेत्येतेनैव गतार्थता, श्रुतिश्चेच्छब्दान्तराच्चेत्यनेन।

असद्व्यपदेशादिति तु परिचोदनैव असङ्गता, परमार्थतो ब्रह्मकारणतापरत्वेन आपाततस्तु शून्यस्याभावस्य वा कारणभावप्रतिपादकताप्रतिभासेन कार्यासत्त्वस्य श्रुतावप्रतीतेः।

'युक्तेः' इत्युक्तयुक्तिं तूत्तरत्रापाकरिष्यामः।

शब्दान्तरं त्वाचार्येणैवान्यत्रान्यथैव व्याख्यातम्।

पटे प्राणादौ च नात्यन्तानुपसञ्जातविशेषत्वमित्यनुदाहरणमेव इत्यलं प्रपञ्चेन॥

परि०— सूत्राक्षराणां आर्जवानार्जवचिन्ता शिष्यैरेव क्रियतामित्युक्तम्। तत्राद्यसूत्राक्षरार्जवचिन्ता पूर्वमेव कृता। द्वितीयादिसूत्राक्षरार्जवं दर्शयति **यच्चोक्तमिति**। मृदादेः कारणस्य भाव एव घटादेः कार्यस्योपलब्धेश्चानन्यत्वं कारणात्कार्यस्येति यदुक्तं तन्न। आलोके सत्येव रूपोपलब्धिरन्यथा तु नेत्यादौ यथा तथाऽविनाभावेनैवोपपन्नमित्यर्थः। यदत्रोक्तं भामत्यां तच्चन्द्रिकायां निरस्तं ध्येयम्। ननु मृद्घट इति कारणानुविद्धत्वेन सामानाधिकरण्येन वा प्रतीयमानत्वादनन्यत्वं कार्यकारणयोरित्येवं सूत्रतात्पर्यमित्याशङ्क्य निराह **अथेति**। **इत्यनेनैव शक्यसङ्ग्रहमिति**। असदकरणादित्यादिसाङ्ख्यसौगतोक्तयुक्तेरनन्यत्वं कार्यकारणयोरितिवत् मृद्घट इति कारणानुविद्धत्वादिना प्रतीयमानत्वरूपयुक्तेरनन्यत्वं तयोरपि सुवचमिति 'भावे' इति सूत्रं नारभ्यम्। अन्यथा पुनरभिधाने पुनरुक्तिदोषः स्यादिति भावः। ननु भावाच्चोपलब्धेरिति पाठान्तरमाश्रित्य आतानवितानवन्तस्तन्तव एव पट इति प्रत्यक्षोपलब्धेर्भावाच्च

अनन्यत्वं कार्यकारणयोरित्युक्तत्वान्न युक्तेरित्यनेन गतार्थत्वमित्याशङ्‍क्य निराह **अथानेनेति**। भेदाभेदेनाप्युपपन्नमिति भावः। **अत एवेति**। अत्यन्ताभेदासाधकत्वादेवेत्यर्थः। **सत्त्वाच्चेति**। अवरस्यावरकालीनस्य कार्यस्य प्रागुत्पत्तेः सदेव सोम्येत्यादिसत्त्वावधारणाच्चानन्यत्वं कार्यकारणयोरित्यत्र सत्त्वावधारणरूपयुक्तिरभिमता उत सत्त्वश्रवणादिति श्रुतिः; इति द्वयमपि क्रमेण निराह **युक्तिश्चेदिति**। इत्यनेनेति गतार्थतेत्यनुषङ्गः। शब्दान्तरादित्यस्य सदेव सोम्येति शब्दान्तरादिति व्याख्यानादिति भावः। **ब्रह्मकारणतेति**। 'असदेव', 'सन्मनोऽकुरुते'त्यादिवाक्यशेषादिति भावः। वाक्यशेषस्थासच्छब्दस्य सन्मनोऽकुरुतेत्यादेरयोगेन तुच्छार्थत्वासम्भवेऽपि शून्याभावान्यतरार्थत्वसम्भवादाह **शून्यस्येति**। **कारणभावः** कारणत्वम्। पञ्चमसूत्रार्थं च निराह **युक्तेरित्युक्तेति**। **उत्तरत्रेति**। साङ्ख्यनये असद-करणादिति युक्तिं सौगतोक्तयुक्तिं वैभाषिकनये निराकरिष्याम इत्यर्थः। **अन्यत्रेति**। षष्ठछान्दोग्यभाष्यादौ सदेव सोम्येति श्रुतेर्विष्णुपरतया व्याख्यानात् तस्याः वियदादिकार्यसत्त्वपरत्वाभावादिति भावः। दार्ष्टान्तिकवैषम्येण दृष्टान्तोक्तिपरसूत्रद्वयार्थं निराह **पटे प्राणादौ चेति**। प्रकृते जगतोऽत्यन्तोपरञ्जातविशेषवत्त्वं तत्र तु सङ्कोचविकास-मात्रमिति वैषम्यादनुदाहरणमित्यर्थः। विशेषेण प्रपञ्चनं चन्द्रिकायां ध्येयम्।

सु०— यदुक्तं 'शक्तोऽपि ही'ति यच्च 'नित्यभेद' इति तदुभयं श्रुत्याऽपि साधयति शक्तोऽपीति।

अनु०— 'शक्तोऽपि भगवान्विष्णुरकर्तुं कर्तुमन्यथा।
स्वभिन्नं कारणाभिन्न(न्नं)भिन्नं विश्वं करोत्यजः।'
इति श्रुतेरवसित उक्तोऽर्थोऽयमशेषतः॥

अकर्तुं शक्तोऽपि करोति। **अन्यथा** विना कारणैस्तद्व्यत्यासेन च **कर्तुं शक्तोऽपि** नियतैः कारणैः **करोति इच्छयेति योज्यम्**। **स्वस्मान्निमित्तकारणात् भिन्नम्**। उपादानकारणेन **अभिन्नं भिन्नं च**। संसारिणो हि विष्टिगृहीता इवेश्वरप्रेरिता अनिष्टमपि धारकप्रयत्नेनाकृत्वा न स्थातुमीशते, न च भगवांस्तथा; इति 'अत्यकर्तुं शक्तोऽपी'त्युक्तम्। **अशेषतः** प्रागिदानीं चोक्तो न तु सन्निहित एवेत्यर्थः॥

परि०— व्यवहितानामन्वयं दर्शयति **अकर्तुं शक्तोऽपि करोतीति**। **अन्यथेति** अनुवादः। **विना कारणैरिति** तद्व्यत्यासेन कारणव्यत्यासेन चेति व्याख्या। शक्तोऽपि हीति प्रागुक्तार्थे संवादित्वलाभाय शेषोक्त्या योजनामाह **नियतैः कारणैः करोतीच्छयेति योज्यमिति**। अकर्तुं श(क्तेः)क्तिः को महिमेत्यत आह **संसारिणो हीति**। **विष्टिगृहीता इति**। वेतनमदत्त्वैव बलाद्राजभटैः कर्म कर्तुं गृहीता इत्यर्थः। **धारक(ण)प्रयत्नेनेति**। अकरणानुकूलदार्ढ्यसम्पादकप्रयत्नेन अकृत्वेत्यर्थः। धारकेति पाठे स्वस्य स्तब्धतापादकप्रयत्नेनाकृत्वेत्यर्थः। अशेषत इत्यनुवादः, प्रागिदानीं चेति व्याख्या। शक्तोऽपीति प्रागुक्तेऽर्थे नित्यभेद इतीदानीमुक्तेऽर्थे इत्यर्थः। नान्यदन्यत्वमापन्नं इति प्रागुक्तेऽर्थे इति वा। असदित्याद्यनेकाधिकरण इति वार्थः।

सु०— 'अस्मिन्नधिकरणे जीवकर्तृत्वपक्षः श्रुतिप्राप्तो विस्तरान्निराक्रियत' इति भाष्यम्। अत्र वक्तव्यम् "किमत्र जीवस्य सर्वथा कर्तृत्वं निराक्रियते, उतेश्वराधीनं तदङ्गीकृत्य स्वातन्त्र्यमात्रम्।

नाद्यः। तथा सति **कर्ता शास्त्रार्थवत्त्वात्** इत्यादिवक्ष्यमाणविरोधापत्तेः। स्वतःकर्तृत्वानुपपत्तिरित्यादिविशेषणवैयर्थ्यप्रसङ्गाच्च।

न द्वितीयः। **हिताकरणादिदोषप्रसक्तिः** इत्यादिसूत्राणां स्वातन्त्र्यनिराकरणपरत्वेन शक्ययोजनत्वेऽपि **कृत्स्नप्रसक्तिर्निरवयवत्वशब्दकोपो वा** इत्यस्य सूत्रस्य अशक्यव्याख्यानत्वात्।

इदं हि सूत्रं सर्वथा कर्तृत्वं निराकुर्वदुपलभ्यते॥ तथा हि। कर्तृत्वं कृत्स्नैकदेशाभ्यां व्याप्तम्। तत्र कृत्स्नप्रसक्तावनुभवविरोधः। एकदेशाङ्गीकारे च 'अथ यः स जीवः स नित्यो निरवयवः' इत्यनंशत्वश्रुतिव्याकोपः स्यात्। न हि सामर्थ्यापरपर्यायं प्रयत्नादिरूपं कर्तृत्वमस्माकं जीवाद्भिन्नम्, येन तस्य विचित्रत्वेऽपि जीवस्य निरंशत्वं न व्याहन्येत। ततो व्यापकनिवृत्त्या व्याप्यं कर्तृत्वमपि निवर्तत इति खल्वस्य(त्र) तात्पर्यं प्रतीयते, प्रसङ्गस्य विपर्यये पर्यवसानावश्यम्भावात्॥ अथ जीवकर्तृत्वस्येश्वराधीनतानङ्गीकार एवैतौ प्रसङ्गावुक्तौ न कर्तृत्वमात्रे, तथा चेश्वराधीनत्वमेव विपर्ययपर्यवसानलभ्यं भविष्यतीति चेन्न। स्यादप्येवं यदि जीवकर्तृत्वस्येश्वराधीनत्वाङ्गीकारेणेमौ प्रसङ्गौ शक्यसमाधानौ स्याताम्। न चैवम्। पराधीनेनापि खल्वनेन कृत्स्नेन वा कर्तव्यमेकदेशेन वा, तृतीयप्रकाराभावात्, भावे वा तेनैवापराधीनत्वेऽपि कर्तृत्वोपपत्तेः। अतो विपर्ययापर्यवसानान्नैवं व्याख्यानं युक्तमिति कर्तृत्वाभाव एव तात्पर्यम्। तथा च वक्ष्यमाणविरोधः॥ अथ वस्तुतो नास्त्येव जीवस्य कर्तृत्वम्, आभिमानिकं तु तदिति अविरोधः। मैवम्। **विहारोपदेशात्** इत्यादिना वास्तवस्यैव तस्य साधयिष्यमाणत्वात्॥ अतो दुर्घटमेतदधिकरणम्" इति।

परि०— 'स्वयं कृतापि तद्व्याख्ये'त्याद्युक्तेर्भाष्यविवरणपरमेतदनुभाष्यमिति व्याकरिष्यन् भाष्यवाक्यं पठित्वा तद्विवरणबीजानुपपत्तिं दर्शयति **अस्मिन्नित्यादिना**। **इत्यादिविशेषणेति**। भाष्योक्तस्वत इति विशेषणेत्यर्थः। आदिपदेन जीवे दृश्यमानोऽपि कार्योपसंहारोऽस्वातन्त्र्यात्परकृत एवेति भाष्यवाक्योक्तविशेषणग्रहः। **शक्ययोजनत्वेऽपीति**। भाष्य(उक्त)दिशेति भावः। **कृत्स्नप्रसक्ताविति**। तृणोद्धरणादौ कार्य इति योज्यम्। प्रयत्नादिरूपमित्यत्रादिपदेन जीवे दृश्यमानेच्छाबुद्ध्योर्ग्रहः। **व्यापकेति**। कृत्स्नप्रसक्त्येकदेशरूपव्यापकेत्यर्थः।

अत्रेति। कृत्स्नेति सूत्रे। नन्वत्र सूत्रे आपाद्यमात्रोक्तेः कथं कर्तृत्वनिवृत्तिरित्यन्ततात्पर्योक्तिरित्यत आह **प्रसङ्गस्येति**। **विपर्ययापर्यवसानादिति** । विपर्यये पर्यवसन्नस्य पराधीनकर्तृत्वस्यापि कृत्स्नप्रसक्त्यादियुक्तिबाधि(पराह)तत्वादिति भावः । **नैवमिति** । अथ जीवेत्यादिनोक्तव्याख्यानमित्यर्थः । **वक्ष्यमाणेति** । 'कर्ता शास्त्रार्थवत्त्वादि'ति वक्ष्यमाणेत्यर्थः। **वास्तवस्यैवेति**। विहारकर्तृत्वस्य मुक्तिगतस्य तत्रोक्तेरिति भावः।

सु०— अतो द्वितीयपक्षमङ्गीकृत्य प्रसङ्गौ जीवकर्तृत्वस्येश्वराधीनतानङ्गीकारविषयौ व्याकरिष्यन्नादौ तावदीश्वराधीनताङ्गीकारे प्रसङ्गनिवृत्तिप्रकारमागमवाक्योदाहरणेन दर्शयति अनंशस्यापीति।

अनु०— अनंशस्यापि जीवस्य किञ्चित्सामर्थ्ययोजनाम्।
कार्येषु यः करोत्यद्धा नमस्तस्मै स्वयम्भुवे।

किञ्चित्सामर्थ्ययोजनां कार्यानुरूपसामर्थ्यप्रयोगम् । **स्वयम्भुवे** स्वतन्त्राय । 'इति वचनादवसितोऽयमभिप्रेतः अर्थ' इत्यनुवर्तते।

ततश्चैतदुक्तं भवति। यदि जीवः परमेश्वराधीनतया कर्ताङ्गीक्रियते। तदोपपद्यते एव तस्य कर्तृत्वम् । प्रसङ्गयोः समाधातुं शक्यत्वात् । अनंशत्वस्याभ्युपगमेन हि न निरवयवत्वशब्दकोपः, अनंशस्यापि परमेश्वराचिन्त्यशक्तिवशेन कार्यानुरूपसामर्थ्यप्रयोगसम्भवान्न कृत्स्नप्रसक्तिरिति। एतच्चानुपदं स्फुटीभविष्यति।

परि०— **प्रसङ्गनिवृत्तीति** । कृत्स्नप्रसक्त्यादियुक्तिबाधरूपानिष्टापादाननिवृत्तीत्यर्थः । **प्रसङ्गयोरिति** । कृत्स्नप्रसक्तिर्निरवयवत्वश्रुतिव्याकोपरूपयोरित्यर्थः। **अनुपदमिति**। 'नैवमेव हि चेतनाः' इत्यादौ। तथा च 'व्यतिरेको गन्धवदि'त्यत्र वक्ष्यमाणसांशत्वविरोधो न शङ्क्य इति भावः।

सु०— एवमुपोद्घातप्रक्रियया विपर्ययपर्यवसानोपपत्तिमुक्त्वेदानीं विवक्षितार्थे सूत्रं योजयति— यदीति।

अनु०— यदि भागेन कार्येषु जीवशक्तिं न योजयेत्।
हरिस्तदा हि सर्वत्र कृत्स्नयत्नोंऽशितापि वा।

भागेन कार्यानुगुणांशेन। अत्र यदीश्वराधीनतया कर्ता न स्यादिति वक्तव्ये **यदि भागेन** इत्यादिवचनं प्रसङ्गस्फुटीकरणार्थम्, ईश्वराधीनत्वप्रकारप्रपञ्चनार्थं च। **सर्वत्र** तृणादानादावपि। **कृत्स्नयत्नोऽशितापि वा** प्रसज्येत। 'तथा चानुभवश्रुतिविरोधः। तस्मात् परमेश्वराधीन एव जीवः कर्ते'ति शेषः।

परि०— पर्यवसानोपपत्तिं पर्यवसानस्योपपन्नत्वम् । **सर्वत्र** इत्यनुवादः, **तृणादानादावपि** इति व्याख्यानम् । **अंशितापि वेति** । एकदेशेन प्रवृत्तौ इति योज्यम् । **अनुभवश्रुतीति** । अनुभवश्रुतिभ्यां यथाक्रमं विरोध इत्यर्थः ।

सु०— न चोपाधिकृतांशकल्पनया कर्तृत्वस्याविद्यकत्वेन (वो)चोपपत्तिः, अनंशस्यापीत्यादिप्रमाणसिद्धोपपन्नोपपादकपरित्यागेन अप्रामाणिकानुपपन्नस्वीकारस्य अयुक्तत्वात् ।

ननु जीवशक्त्यैवेदं घटताम् । मैवम् । तस्याघटितघटकाचिन्त्यशक्त्यभावात् । भावे वा हिताकरणादिदोषप्रसक्तिः । न ह्यत्राधिकरणे पूर्वपक्षिणा महदादिसकलकार्यकर्तृत्वं जीवस्याशङ्कितम्, किन्तु घटादिकर्तृत्वम् । तत्तावदनुभवसिद्धत्वात्कुलालादीनां न त्यक्तुं शक्यम् । तत्र ईश्वरस्यापि कर्तृत्वाङ्गीकारे कल्पनागौरवं स्यात् । इत्यतो नेश्वरस्य सर्वकर्तृत्वमिति । तथा च कथमचिन्त्यशक्तिप्रसक्तिः ।

परि०— हिताकरणादिदोषप्रसक्तिरिति । हिताकरणाहितकरणयोर्दोषत्वमयुक्तत्वं प्रसज्येतेत्यर्थः । न ह्यचिन्त्यशक्तिमतो हिताकरणादिकं युज्यत इति भावः । ननु महदादिसकलकार्यकर्तृत्वं जीवस्य पूर्वपक्षयतः पूर्ववादिनो मते कथं जीवस्याचिन्त्यशक्त्यभावः इत्यत आह **न हीति** । **किन्त्विति** । इत्याशङ्कितमित्यन्वयः । **तथा चेति** । सर्वकर्तृत्वे सतीत्यर्थः । न चैवं 'देवादिवदपि लोके' इति सूत्रविरोधः । तत्रेश्वराभावसूचनेन सर्वत्र जीवकर्तृत्वपूर्वपक्षस्य सूचनात् । टीकायां स्पष्टं सर्वत्र जीवकर्तृत्वेन पूर्वपक्षकरणेन तद्विरोधश्चेति वाच्यम् । न हीत्यादिग्रन्थस्य चन्द्रिकायां महदादिकार्यकर्तृत्वाङ्गीकारे अनुभवविरोध इत्येतत्पक्षे अपरितोषमात्रं, न तु सर्वथा महदादौ जीवकर्तृत्वपक्षो नाभिप्रेत इति तात्पर्योक्तेः ।

सु०— ननु च 'व्यतिरेको गन्धवदिति जीवानामनेकरूपतां सूत्रकार एव वक्ष्यति, **उत्क्रान्तिगत्यागतीनामिति** अणुत्वं च । न चाणोर्युगपदनेकरूपत्वं विना सांशतयोपपद्यत इति सांशताऽपि तत एव सिद्धा । तत्कथमत्र **निरवयवत्वशब्दकोपो वा इत्यवादीत्**' इति गूढाभिसन्धेराशङ्कामविदिताभिप्राय इव परिहरति **अंशिनो हीत्यादिना** सार्धेन श्लोकद्वयेन ।

अनु०— **अंशिनो हि पटाद्या ये भिन्नैरेव परस्परम् ।**
अंशैरंशिन उच्यन्ते नैवमेव हि चेतनाः ।
अतोऽनंशिन इत्येव श्रुतिरेतेषु वर्तते ।
अप्यनेकस्वरूपेषु विशेषादेव केवलम् ।
बहुस्वरूपताख्या तु तेष्वस्त्येव हि सांशता ।

तत्र **बहुस्वरूपताख्या** इत्यनेन वक्ष्यमाणमभ्युपैति । **बह्वित्यनेकत्वोपलक्षणम्** । बहुस्वरूपतया ख्यायत इति बहुस्वरूपताख्या । तुशब्दः श्रुतिनिषेध्याया वैशिष्ट्यद्योतकः । **तेषु** चेतनेषु । **हि**शब्दः प्रमाणप्रसिद्धिं द्योतयति । अत एव **अस्त्येव** इत्यवधारणम् ।

ततश्चायमर्थः । अस्त्येव वक्ष्यमाणानेकस्वरूपता, अणुत्वं च; तदन्यथानुपपत्तिसिद्धा सांशता च; प्रामाणिकस्य त्यक्तुमशक्यत्वादिति । तर्हि कथमत्र तद्विरुद्धमुक्तमित्यत उक्तम् **अंशिन** इत्यादि । आद्यो **हि**शब्दः प्रमाणप्रसिद्धौ, द्वितीयो यस्मादित्यर्थे । ये पटाद्या अंशिनः प्रसिद्धास्ते परस्परं भिन्नैरेवांशैरंशिना च वक्ष्यमाणप्रकारेण भिन्नाभिन्नैरेव न त्वत्यन्ताभिन्नैः तन्त्वादिभिरंशैरंशिन उच्यन्ते । चेतनास्त्वेवमेव पटादिवदुक्तरूपैरंशैरंशिनो न भवन्ति, किन्तु परस्परमंशिना चात्यन्ताभिन्नैः । यस्मादेवमतः प्रसिद्धांशिवैधर्म्यादिवानेकस्वरूपेषु तत एव सांशेष्वप्येतेषु चेतनेषु **अनंशिन** इति श्रुतिर्वर्तते । न तु सर्वथा अंशराहित्याभिप्रायेण । अतो न विरोध इति ।

ननु यदि भेदो नास्ति, कथं तर्ह्यनेकत्वं, तस्य भेदव्याप्तत्वात्; कथं चांशित्वम्, मत्वर्थस्य भेदेन विनाऽनुपपत्तेरित्यत उक्तम् **विशेषादेवेति** । भेदाभावेऽपि **केवलं** तत्प्रतिनिधेः **विशेषादेवानेकस्वरूपेषु** इति योजना । यद्वा 'अप्यनेकस्वरूपेषु' इत्यनेनैव वक्ष्यमाणमङ्गीकृत्य, 'अंशिन' इत्यादिना विरोधः परिहृतः । तत्र भेदाभावे कथमनेकत्वमंशित्वं चेत्याशङ्कां विशेषादेवेत्यादिपादत्रयेण परिहरति । **केवलम्** एवं भेदेन विनैव **तेषु** बहुस्वरूपता, तया ख्यायमाना सांशता चास्ति । कथम् । **विशेषादेवेति** । 'कुत एतत्कल्प्यते, श्रुतिद्वयविरोधादेवे'ति **हि**शब्देनाह । अत्र जीवस्येति प्रकृतेऽपि यत् **चेतना** इति सामान्येनोक्तम्, तेन 'चेतनमात्रेऽप्ययं न्याय' इति सूचयति । अथवा 'यद्यंशिनो जीवास्तर्हि पटादिवदेव स्युः' इत्यस्याचेतनत्वमुपाधिमनेन द्योतयति ।

परि०— वक्ष्यतीति । तृतीयपादे वक्ष्यतीत्यर्थः । **गूढाभिसन्धेरिति** । वक्ष्यमाणबहुरूपत्वाणुत्वोभयान्यथानुपपत्तिसिद्धसांशत्वभिन्नांशत्वराहित्याभ्यां कृत्स्नप्रसक्तिर्निरवयवत्वशब्दकोपरूपदोषद्वयपरिहारसम्भवेन स्वत एव जीवस्य कर्तृत्वसम्भवे व्यर्थमीश्वराधीनत्वकल्पनमित्यभिप्रायो गूढ इति ज्ञातव्यम् । **अविदिताभिप्राय इवेति** । (अ)विदिताभिप्रायत्वे बहुत्वेनाविनाभावादित्यादिकमेवोच्येत सार्धश्लोकद्वयं न वक्तव्यं स्यादिति भावः । **वक्ष्यमाणमिति** । अणुत्वं बहुत्वं तल्लभ्यसांशत्वं चेत्यर्थः । द्विरूपस्यापि परिग्रहायाह **बह्वित्यनेकत्वोपलक्षणमिति** । अत एवानेकस्वरूपेष्वित्युक्तिर्मूल इति भावः । **ख्यायत इति** कर्मणि बहुस्वरूपत्योक्त्यन्यथानुपपत्त्या ज्ञायमानेत्यर्थः । सांशताविशेषणमेतत् । **श्रुतीति** । 'अथ यः स जीवः स नित्यो निरवयव, इति श्रुतिनिषेध्यायाः

सांशतायाः परस्परमंशिना च भिन्नांशत्वरूपवैशिष्ट्यद्योतक इत्यर्थः। बहुस्वरूपतेत्युपलक्षणमिति भावेनोक्तम् **अणुत्वं चेति**। व्यापदार्थमाह **तदन्यथेति**। अत्रानुक्तमंशिना भिन्नाभिन्नैरित्येतत्कुत उच्यत इत्यत आह **वक्ष्यमाण-प्रकारेणेति**। 'अंशिनोंऽशैरभेदोऽयमंशेन तु भिदाभिदा। सर्वप्रत्यक्षविषयः कथमेव ह्यपोह्यते' इति वैशेषिकनये समवायनिरासप्रस्तावे वक्ष्यमाणप्रकारेणेत्यर्थः। हस्तवितस्त्याद्यंशैरत्यन्ताभेदादाह **तन्त्वादिभिरिति**। **अनंशिन इति श्रुतिरिति**। पूर्वोक्तनिरवयवत्वश्रुतिरित्यर्थः। **श्रुतिद्वयेति**। 'अथ यः जीवः स नित्यो निरवयव' इति। एवं 'अंशिनो जीवादंशा पृथक् गच्छन्ती'ति निरंशत्वसांशत्वबोधकश्रुतिद्वयविरोधादेवेत्यर्थः। **चेतनमात्रेऽपीति**। तेनेश्वरश्रीतत्वयोरप्ययं न्यायो ज्ञेय इत्युक्तं भवति। **पटादिवदेवेति**। उत्पादविनाशादिमन्तः स्युरित्यर्थः। **अनेनेति**। चेतना इति कथनेनेत्यर्थः।

सु०— 'नन्वेवं तर्हि किं जीवकर्तृत्वस्येश्वराधीनत्वकल्पनया, तदभावेऽपि स्वतो बहुरूपत्वसद्भावेनैकदेशतः क्रियोपपत्तौ कृत्स्नप्रसक्तेरभावात्, विभिन्नांशाभावेन निरवयवत्व-शब्दकोपस्यापि परिहारात्, एतदतिरिक्तस्य चेश्वरकृत्यस्यादर्शनादि'ति पूर्वपक्षिणा स्वाभि-सन्धावुद्घाटिते सत्याह **बहुत्वेनेति**।

अनु०— **बहुत्वेनाविनाभावाद्भिन्नता नियमाद्भवेत्।**
यदि नैवं नियमकृद्भगवान् पुरुषोत्तमः॥

यदि भगवान् पुरुषोत्तम एवं न नियमकृत् 'बहुत्वेऽपि भेदो जीवेषु मा भूदि'ति व्यवस्थायाः कर्ता न स्यात्, तदा **बहुत्वेन** हेतुना जीवेष्वपि **भिन्नता भवेत्**। बहुत्वसङ्ख्याया भिन्नत्वेनाविनाभावलक्षणात् **नियमात्**। यथोक्तम् 'तदनुविधानात्पृथक्त्वमि'ति।

एतदुक्तं भवति। परमेश्वरानपेक्षस्य जीवस्य कर्तृत्वाङ्गीकारे, न सर्वथोक्तप्रसङ्गद्वय-परिहारः। तथा हि। कृत्स्नप्रसक्तिस्तावत्कथं परिहरणीया। बहुत्वसद्भावेनेति चेत्, तर्हि बहु-त्वस्य लोके भेदाविनाभूतत्वेन जीवस्य बहुत्वे भिन्नत्वमप्यापद्येत, तथा च दुरात्मा निरव-यवत्वशब्दकोपो दुष्परिहरः। अथ तत्परिहारार्थं भेदो नेष्यते, तदा व्यापकनिवृत्त्या व्याप्य-निवृत्तेरावश्यकत्वाद्बहुत्वसङ्ख्याऽपि त्याज्या स्यात्, तथा च पुनः सैव कृत्या कृत्स्नप्रसक्ति-रास्कन्देत। अथ जडेष्वेव 'यत्र बहुत्वं तत्र भेद' इति नियमो न चेतनेष्विति चेत्, कुत एतत्। तथा दर्शनादिति चेन्न, यतः कारकप्रश्नोऽयं न प्रमाणप्रश्नः। स्वभावोऽयं पदार्थानामिति चेन्न, अनीश्वरवादपादप्रसारिकापातात्। किञ्च विरुद्धश्च स्वभावश्चेति कथम्, न हि 'स्वयमेव स्वेन सद्वितीय' इति युक्तम्, 'प्रमितत्वान्न विरोध' इति तु प्रत्युक्तम्। चैतन्यसामर्थ्यादिदं घटत इति

चेत्, धूमवानपि कश्चिन्निरग्निको घटताम्। अथ विशेषशक्त्येदमुपपद्यत इति चेत्, घटेऽप्युपपद्यताम्, न हि तत्र विशेषो नास्ति। विशेषवैचित्र्यान्नेति चेत्, तदेव कुतः। तस्माद्भगवानेव स्वरूपस्वभावविशेषाणां नियामकश्चैतन्यमवच्छेदकं विधाय विशेषं निमित्तीकृत्य विरुद्धे अप्यभेदबहुत्वे समावेश्याभेदेन निरवयवत्वशब्दकोपमपास्य बहुत्वेन कृत्स्नप्रसक्तिं न्यक्कृत्य कार्यानुरूपं सामर्थ्यविशेषं (नि)योजयञ्जीवेन कारयतीत्यङ्गीकर्तव्यमिति।

नन्वेतत्सर्वं जीवसामर्थ्यादिनाऽशक्यसम्पादनं कथं भगवानपि सम्पादयेदित्यत आह **तस्य त्विति**।

अनु०— तस्य त्वशेषशक्तित्वाद्युज्यते सर्वमेव हि (च)।

तदेवमस्य सूत्रस्यैवं तात्पर्यव्याख्याने न कश्चिद्विरोध इति स्थितम्॥

परि०— 'एवं नियमकृदि'त्यनुवादः। 'बहुत्वेऽपी'त्यादि व्याख्या। **यथोक्तमिति**। तार्किकैः तदनुविधानाद्बहुत्वसङ्ख्याविधानात्पृथक्त्वं भेद इत्यर्थः। **भिन्नत्वमपीति**। अंशानामंशिना परस्परं च भिन्नत्वमप्यापद्येतेत्यर्थः। **दुरात्मा** दुष्टस्वरूपः। **कृत्येति**। अभिचाररूपेत्यर्थः। चेतनपदप्रयोगसूचितं समाधिमाशङ्कते **अथ जडेष्विति**। **यतः कारकप्रश्नोऽयमिति**। कुत एतदिति प्रश्नः कुतो ज्ञापकादिति भावेन न भवति येन तथा दर्शनादिति समाधिः सङ्गतः स्यात्। किन्तु कुतः कारणात् किं कृतमेतज्जडयोरेतद्वैषम्यमिति भावेन प्रश्नः। तस्य तूत्तरं एतस्मान्निमित्तादिति वाच्यमित्यर्थः। तत्तत्स्वभाव एव एतद्वैषम्यकारक इति स्वभाववादमाशङ्क्य निराह **स्वभावोऽयमिति**। **प्रसारिकेति**। ग्रहणेत्यर्थः। पादप्रक्षेप इति वाऽर्थः। **सद्वितीय इति**। अनेकरूप इत्यर्थः। **प्रत्युक्तमिति**। यतः कारकप्रश्नोऽयं न प्रमाणप्रश्न इत्यनेनेति भावः। **इदमिति**। स्वेनैवानेकरूपत्वं सद्वितीयत्वं घटत इत्यर्थः। क्लृप्ताविनाभावानादरेण प्रयोजकान्तरशङ्कायां अतिप्रसङ्गमाह **धूमवानपीति**। **इदमिति**। स्वेनैव सद्वितीयत्वमित्यर्थः। न हि तत्र विशेषो नास्तीति काकुः। अस्त्येव खलु तत्रापि विशेष इत्यर्थः। **नेतीति**। घटेऽप्युपपद्यतामित्येतन्नेत्यर्थः। **तदेवेति**। विशेषवैचित्र्यमेव कुतः कारणादित्यर्थः। **अङ्गीकर्तव्यमितीति**। इतिशब्दस्यैतदुक्तं भवतीति पूर्वेणान्वयः। अशक्यसम्पादनमिति विभागः। विक्षिप्तत्वादुपसंहरति **तदेवमिति**।

सु०— 'नन्वीश्वरस्यापि कर्तृत्वं न युज्यते, जीववत्कृत्स्नप्रसक्तेः। न हि ब्रह्माण्डपिपीलिका(ण्ड)निर्माणे समं सामर्थ्यं प्रयुञ्जानः प्रेक्षावान् भवति। गत्यन्तराभावान्न दोष इति चेन्न, ईश्वरत्वव्याघातात्। अथैतत्परिहारार्थमेकदेशेन प्रवृत्तिरङ्गीक्रियते तदा 'नेह नानेत्यादि' निरवयवत्वशब्दकोपः स्यात्॥ शरीरेन्द्रियादिविकलत्वाच्च न कर्तृत्वम्, न हि कश्चिच्छरीरादिविकलः कर्तोपलब्धः; भूम्याद्याधारविधुरत्वाच्च। एवं दौर्घट्येऽपि यदि कर्तृत्वमीश्वरस्य

स्यात् तदा जीवस्यापि किन्न स्यात्, विशेषादर्शनात् । एवञ्च सर्वकर्तृत्वं दूरनिरस्तमि'त्ययं पूर्वपक्षोऽत्राधिकरणे निरस्यते। तस्य तात्पर्यमाह **तस्य त्विति**।

(अनु०— तस्य त्वशेषशक्तित्वाद्युज्यते सर्वमेव हि (च)।)

तुशब्दो जीवाद्विशेषं द्योतयति । चशब्दो हेतुसमुच्चये । ईश्वरस्यालौकिकत्वश्रुतेराग-मैकगम्यत्वेन युक्तिविरोधानवकाशात्; 'विचित्रशक्तिः पुरुषः', 'सर्वैर्युक्ता शक्तिभिर्देवता सा' इत्यादिश्रुतिभिर्विचित्राशेषशक्तित्वावगमाच्च । **सर्वं** भिन्नांशरहितस्यापि कार्येषु कृत्स्नप्रसक्त्य-भावः, स्वरूपांशबाहुल्येऽपि भेदाभावः, अंशतः कार्यकरणेऽपि निरवयवत्वशब्दकोपाभावः, देहादिरहितस्यापि कर्तृत्वनिर्वाह इत्यादि, **युज्यत इति**।

ननु दुर्घटमपि जीवकर्तृत्वमीश्वरशक्त्या घटत इत्यतीताधिकरणेऽभिहितम् । तथा च कथमत्र पूर्वपक्षावकाशः । यो हि परत्र प्रमितं घटयितुमीष्टे स स्वस्मिन्न ईष्टे इत्यसम्भावितम्। उच्यते। नैषोऽर्थः सूत्रकृताऽतीताधिकरणेऽभिहितः, किन्त्वागामिनमर्थं मनसि निधाय जीव-कर्तृत्ववादनिरास एव विहितः । भाष्यकारेण तु शिष्यहितैषिणा वक्ष्यमाणमप्यर्थमाकृष्य पूर्वोत्तरविरोधः परिहृत इति।

परि०— 'तस्य त्वि'त्यादिना तात्पर्योक्तेः कः प्रसङ्ग इत्यतो व्यावर्त्यमाह **नन्वित्यादिना** । आद्यसूत्र-व्यावर्त्यमाह **जीववत्कृत्स्नप्रसक्तेरिति**। एतेन पूर्वसिद्धान्तन्यायेन प्राप्तः पूर्वपक्षोऽत्रापोद्यते इत्यापवादिकी सङ्गतिरपि सूचिता । अस्तु को दोष इत्यत आह **न हीति** । **एकदेशेनेति** । पिपीलिकाण्डनिर्माणादाविति योज्यम् । विकरण-त्वान्नेति चेदिति सौत्रशङ्काभागं व्यनक्ति **शरीरेति** । 'आत्मनि चैवं विचित्राश्च ही'ति सूत्रव्यावर्त्यमाह **एवं दीर्घत्वेऽपीति** । **हेतुसमुच्चय इति** । 'आत्मनि चैव'मिति सूत्रोक्तविचित्राशेषशक्तित्वादिहेतुना सह श्रुतेस्त्विति सूत्रोक्तालौकिकत्वश्रवणागमैकगम्यत्वहेतोर्मूलानुक्तयोः समुच्चये वर्तत इत्यर्थः । तदेव व्यञ्जयन् श्रुतेरिति सौत्र-हेत्वर्थमाह **ईश्वरस्यालौकिकत्वश्रुतेरिति** । योऽसौ विरुद्धोऽविरुद्ध इत्यादिभाष्योक्तश्रुतावलौकिकत्वश्रवणा-दित्यर्थः। 'शब्दमूलत्वादि'ति सूत्रांशतात्पर्यार्थमाह **आगमैकेति** । **युक्तिविरोधेति** । एतेन 'शास्त्रयोनित्वादि'त्यत्र युक्तेरलौकिकार्थे साधकता नेत्युक्तमिह तु विरोधकत्वं नेत्युच्यत इत्यगतार्थता च सूचिता । 'आत्मनि चैवं विचित्राश्च हि', 'सर्वोपेता च तद्दर्शनादि'ति सूत्रद्वयोक्तं मूलोपात्तहेतुं सप्रमाणकमाह **विचित्रेति** । इत्यादि-श्रुतिभिर्भाष्योक्ताभिरिति योज्यम् । सर्वमिति अनुवादः भिन्नेत्यारभ्य इत्यादीत्यन्तं व्याख्या । **वक्ष्यमाणमिति** । श्रुतेस्त्वित्यत्र नये वक्ष्यमाणमित्यर्थः । **पूर्वोत्तरेति** । कृत्स्नप्रसक्त्यादिनोक्तकर्तृत्वाक्षेपस्य 'कर्ता शास्त्रार्थवत्त्वात्' इति वक्ष्यमाणकर्तृत्वस्य च विरोधः अचिन्त्यशक्तिकेश्वराधीनकर्तृत्वतात्पर्यकत्वं कर्तृत्वाक्षेपस्येति वर्णनेन परिहृत इत्यर्थः ।

सु०— परिणामवादिनो विवर्तवादिनश्च 'ब्रह्मणो जगदुपादानत्वं कृत्स्नप्रसक्तिरित्यनेनाक्षिप्य श्रुतेस्त्वित्यादिना समाधीयत' इति व्याचक्षते। तथा हि। न ब्रह्म जगदुपादानम्, यतस्तथात्वे कृत्स्नस्यापि ब्रह्मणः कार्याकारताप्रसक्तिः स्यात्, स्थितौ च ब्रह्माभावे तद्दर्शनोपदेशानर्थक्यादि स्यात्। अथैतद्दोषपरिजिहीर्षया ब्रह्म एकदेशेन परिणमते एकदेशेन चावतिष्ठत इत्युच्यते तदा 'निष्कलं शान्तमि'त्यादिनिरवयवत्वशब्दकोपः स्यादिति। अत्रोच्यते। नायं दोषः, 'तदात्मानं स्वयमकुरुते'त्यादिश्रुतेर्ब्रह्मणो जगदुपादानत्वस्य कृत्स्नपरिणामाभावस्य च अवगमात्, शब्दमूलत्वेन युक्तिविरोधानवकाशाच्च। अपि च सर्वशक्त्युपेता च परदेवता श्रूयते, 'सर्वकर्मा सर्वकामः' इत्यादि। ततो निरवयवस्यापि ब्रह्मणः कृत्स्नप्रसक्त्यभावेनैव जगदुपादानत्वमुपपन्नमित्यादि।

तदेतद्व्याख्यानमनुपपन्नम्, एवं सति एषां सूत्राणामेतदध्यायान्तर्भावलक्षणसङ्गत्यभावप्रसङ्गात्।

तत्कथमित्यत आह **विरोध इति**।

अनु०— **विरोधः सर्ववैशिष्ट्ये यो द्वितीये निरस्यते।**
नारायणस्य त्वध्याये

तुशब्दोऽवधारणे। परब्रह्मणो **नारायणस्य सर्व**स्माच्चेतनादचेतनाच्च **वैशिष्ट्ये** वैलक्षण्ये परमोत्कृष्टत्वेऽत्यन्तव्यावृत्तत्वे च **यो** युक्त्यादि**विरोधः** स एवात्र **द्वितीये** अध्याये **निरस्यते**। सकलजगदुपादानत्वेन सर्वात्मकत्वं तु न सर्ववैशिष्ट्यम्, नापि तदुपयुक्तम्; प्रत्युत विरुद्धमेव। तत्कथं तत्र विरोधपरिहारोऽत्रान्तर्भावमासादयेत्।

परि०— परमते कृत्स्नप्रसक्तिरिति पूर्वपक्षसूत्रं श्रुतेस्त्वित्यादीनि त्रीणि सिद्धान्तसूत्राणि सर्वोपेता चेति सूत्रद्वयमधिकरणान्तरं तत्र सूत्रचतुष्टयतात्पर्यार्थमनुवदति **परिणामेत्यादिना**। पूर्वपक्षसूत्रार्थमनुवदति **न ब्रह्मेति**। **तद्दर्शनोपदेशेति**। 'आत्मा वा अरे द्रष्टव्यः' इति ब्रह्मदर्शनार्थं श्रवणाद्युपदेशस्य 'सत्यं ज्ञानमि'त्यादिब्रह्मस्वरूपोपदेशस्य च वैयर्थ्यादित्यर्थः। आदिपदेन ब्रह्मभावापत्तिरूपमोक्षाभावादिग्रहः। **अत्रोच्यत इति**। एवं पूर्वपक्षे सिद्धान्त उच्यत इत्यर्थः। पररीत्या सूत्रार्थव्यक्तीकरणेन तदीयसिद्धान्तमनुवदति **नायं दोष इत्यादिना**। श्रुतेस्त्विति सूत्रार्थमनूद्य सर्वोपेतेत्येतदर्थमनुवदति **अपि चेति**। ब्रह्मतन्त्रे नारायणस्य का प्रसक्तिरित्यत आह **परब्रह्मण इति**। 'स एव ब्रह्मशब्दार्थो नारायणपदोदित' इति प्रागेवोक्तेरिति भावः। 'पञ्चमी भयेने'त्यत्र योगविभागात्समास इति भावेन सर्ववैशिष्ट्य इत्यस्यार्थमाह **सर्वस्मादिति**। **वैलक्षण्य इति**। जगज्जनकत्वादिविशिष्टलक्षणवत्त्वे। यद्वा लोकानन्त-

गतत्वेनालौकिकत्व इत्यर्थः । अत्यन्तव्यावृत्तत्वे च अत्यन्तभिन्नत्वे चेत्यर्थः । भेदाभेदव्यावृत्त्यर्थमत्यन्तपदम् । तुशब्दार्थः स एवेति । **विरुद्धमेवेति** । सर्वभिदे सर्वस्माद्वैशिष्ट्यमित्यस्यायोगादिति भावः ।

सु०— ननु जगदुपादानत्वादेव सर्ववैशिष्ट्यं ब्रह्मणः, न हि जगज्जगदुपादानमिति चेत्; तत्किमुपादानोपादेययोर्भेदं मन्यसे, तथा च तदनन्यत्वमित्युक्तविरोधः । जगत् ब्रह्मणो न भिद्यते, ब्रह्म तु जगतो भिद्यत इति चेत् । न । उक्तोत्तरत्वात् ।

परि०— उक्तविरोधपरिहारमाशङ्कते **ननु जगदिति** । **उक्तोत्तरत्वादिति** । भोक्त्रापत्तेरिति नये 'नान्यदन्यत्वमापन्नं क्वचिद्दृष्टं कथञ्चने'त्येतद्व्याख्यावसरे, 'यः कदाचित् यतोऽत्यन्तं भिद्यते नासौ कदाचित् तदैक्यमापद्यते, यथा घटः पटेने'त्युक्तत्वादिति भावः ।

सु०— प्राग्ब्रह्मोपादानत्वस्यानुक्तत्वात् कृत्स्नप्रसक्त्यादिपरिचोदनैव अनवकाशा । परिणामप्रतिपादकश्रुतेरभावेन गगनादिप्रपञ्चात्मकस्य तदसम्भविशब्दमूलत्वसर्वशक्तित्वाद्यसम्भवेन च समाधानमप्ययुक्तम् । विवर्तवादे तु सर्वथाऽपि नैषा शङ्काऽवकाशमश्नुते । शुक्त्यादिकमिव रजताद्यारोपस्य ब्रह्माविद्यकप्रपञ्चारोपस्याधिष्ठानमिति स्पष्टमारम्भणाधिकरणेऽभिहितम्, तत्र कथं कृत्स्नैकदेशविचारः । उक्तानवधानाच्छङ्केति चेत्, तर्ह्युक्तं स्मरेति वक्तव्यम् । स्पष्टं चारोपितत्वं प्रपञ्चस्य ब्रह्मण्युपपादनीयम् । श्रुतेस्त्वित्यादेस्तु का सङ्गतिः ।

परि०— अनुक्तत्वादिति । प्रकृत्याद्यधिकरणानामप्यन्यथाव्याख्यानादिति भावः । **श्रुतेरभावेनेति** । 'तदात्मानं स्वयमकुरुते'त्यस्य 'आत्मकृतेरि'त्यत्रान्यथैव व्याख्यानादिति भावः । शङ्काऽनवकाशमेव व्यनक्ति **शुक्त्यादिकमिवेति** । **आरम्भणेति** । तदनन्यत्वमारम्भणेत्यत्र ।

सु०— कश्चित्परिहारादर्शनसम्भ्रान्तचित्त आह 'अविद्यासंवलितं खलु ब्रह्म जगदुपादानम्, तत्राविद्योपादानत्वस्यायमाक्षेपः परिहारश्चे'ति । तदतीव मन्दम् । न हि अविद्याया उपादानत्वमपि वास्तवम्, तस्याविचारितरमणीयतयैव शङ्काऽविषयत्वात् । किञ्च कृत्स्नप्रसक्तिः सावयवत्वं चाविद्यायां किं करिष्यति । समाधानं तु सर्वथाऽप्यसङ्गतमेव ।

परि०— शङ्काऽविषयत्वादिति । शङ्काया अविषयत्वादित्यर्थः । **किं करिष्यतीति** । कृत्स्नप्रसक्तौ तद्दर्शनोपदेशाभावेन तदानर्थक्यभयाभावात् । निरवयवत्वश्रुतेरभावेन तद्व्याकोपस्याप्यभावादिति भावः । **सर्वथाप्यसङ्गतमेवेति** । शब्दमूलत्वादेः 'औपनिषदः पुरुष' इत्यादिश्रुत्या ब्रह्मणीवाविद्यायामभावादिति भावः ।

सु०— एतेन विकरणत्वात् इत्याक्षेपपरिहारावप्यसङ्गतौ वेदितव्यौ । न हि भ्रमाधिष्ठानता शरीरादिकमपेक्षते । ईश्वरविषयं तदिति चेन्न, तस्य विकरणत्वाभावेनाक्षेपानुदयादित्यादिकं स्वयमेव शिष्यैरवगन्तव्यमित्यसङ्गतिरेवाचार्येणोक्ता ।

परि०— विवर्तवादिमते सूत्रान्तरार्थं च निराह **एतेनेति** । तदेव व्यनक्ति **न हीति** । **तदितीति** । विकरणत्वादिति सूत्रं मायाशबलविशिष्टब्रह्मस्वरूपेश्वरविषयं न भ्रमाधिष्ठानोदासीनब्रह्मविषयं येनाक्षेपपरिहारावसङ्गताविति भावः । **विकरणत्वाभावेनेति** । ऐच्छिकमायामयविग्रहत्वादिति भावः । **इत्यादिकमिति** । विशेषप्रपञ्चनं चन्द्रिकायाम् ।

सु०— स्यादेवमसङ्गतिर्यदि ब्रह्मणः सर्ववैशिष्ट्ये विरोधपरिहारोऽध्यायार्थः स्यात्, तदेव कुत इत्यत आह **तदन्य इति** ।

अनु०— **तदन्ये तत्र तत्रगाः ।**

तस्मात् सर्ववैशिष्ट्यविषयात् अन्ये विरोधाः तत्रतत्रैवाधिकरणेषु गताः परिहृताः ।

एतदुक्तं भवति । "अविरोधलक्षणो द्वितीयोऽध्याय इति तावत् सम्मतम् । न च अनुक्तेऽर्थे विरोधपरिहारः सङ्गत इति प्रथमाध्यायार्थेऽविरोधो द्वितीयस्यार्थः ।

प्रथमे चादिसूत्रेण शास्त्रीयविषयप्रयोजनप्रदर्शनमुखेन ब्रह्मजिज्ञासायाः कर्तव्यत्वमुक्तम् । तच्चतुरध्यायीपरिसमाप्यं नैकत्र पर्यवस्यति । ततः, 'किं तद्ब्रह्म, किं जीवोऽथ जडमि'ति स्वरूपजिज्ञासायां शृङ्गग्राहिकया प्रदर्शयितुमशक्यत्वात्, द्वितीयसूत्रे सर्वतो वैलक्षण्यप्रदर्शनेन सर्वोत्कृष्टं सर्वस्माद्व्यावृत्तं चेति प्रतिपादितम्, सजातीयविजातीयासम्भावितधर्मस्य लक्षणत्वात्, सकलेतरव्यावृत्तेश्च तत्प्रयोजनत्वात् ।

तृतीयसूत्रे शास्त्रं तत्र प्रमाणमभिधाय तस्योत्तरप्रबन्धेन सामान्यतो विशेषतश्च सकलजीवजडव्यावृत्तवस्तुविषयता समर्थिता ।

एवञ्च द्वये विरोधाः परिहरणीया भवन्ति । द्वितीयसूत्रसिद्धसर्ववैशिष्ट्यविषयाः शास्त्रसमन्वयविषयाश्च । तत्र द्वितीया विकारशब्दादित्यादिना तत्रतत्रैवाधिकरणे परिहृता इति परिशेषात्सर्ववैशिष्ट्यविषयविरोधपरिहार एव द्वितीयार्थ इति ज्ञायत" इति ।

परि०— **चतुरध्यायीति** द्विगोरिति ङीप् । **शृङ्गग्राहिकयेति** । धात्वर्थे ण्वुल्वक्तव्य इति ण्वुलि अत उपधाया इत्युपधावृद्धौ प्रत्ययस्थादितीत्वे अकादेशो शब्दस्वाभाव्यात् स्त्रीलिङ्गत्वं शृङ्गग्रहणेनेत्यर्थः । **वैलक्षण्येति** । सर्वतो व्यावृत्तासाधारणधर्मोपदर्शनेनेत्यर्थः । **तस्येति** । शास्त्रस्येत्यर्थः । **सामान्यत इति** । तत्तु समन्वयादित्यनेन सामान्यतः आनन्दमय इत्यादिना विशेषतश्चेत्यर्थः । **द्वय इति** । बहुवचनान्तं विरोधविशेषणम् । द्विरूपा इत्यर्थः । तदेव व्यनक्ति **द्वितीयेति** ।

सु०— ननु च श्रुतीनां परस्परविरोधोऽपि द्वितीयेऽध्याये **न वियदश्रुतेः** इत्यादिना परिहृतः, तत्कथमुच्यते ब्रह्मणः सर्ववैशिष्ट्ये विरोधो द्वितीये निरस्यत इति तत्राह **सृष्टीति**।

अनु०— **सृष्टिसंहारवाक्यानां जीवरूपाभिधायिनाम्।**
अप्यन्योन्याविरोधस्तु द्वितीयाध्यायगोचरः।

जीवरूपाभिधायिनां वाक्यानाम्। उपलक्षणमेतत्, प्राणादिविषयाणां चेत्यपि द्रष्टव्यम्। सृष्ट्यादिविशेषणमुपपत्तिसूचनार्थम्। तुशब्दो विशेषार्थः। यो **द्वितीयाध्यायगोचरो** वाक्यानाम् **अन्योन्याविरोधः** सः **अपि** पारमेश्वरसर्ववैशिष्ट्यविरोधपरिहार एव, किन्तु प्रथमद्वितीयपादयोः साक्षात्, तृतीयचतुर्थयोस्तु व्यवधानेनेति विशेषः।

तथा हि। श्रुतीनां परस्परविरोधपरिहारः किं तत्प्रामाण्यनिर्णयमात्रफलः किंवा प्रमेयनिर्णयफलः। नाद्यः, मीमांसाया न्यायशास्त्रत्वापत्तेः। किञ्चैवं सति वियदादिसृष्ट्यादिविषयवाक्यविरोधपरिहार एव कस्मात्क्रियते, उदितहोमादिवाक्यानामपि न्यायदर्शन इवोपादानोपपत्तेः, आकाशवाय्वादिक्रमश्चात्र नात्यन्तमुपयुज्यते।

द्वितीयेऽपि किं सृष्ट्यादिकमेव प्रमेयमुत तदङ्गिभूतमन्यत्। नाद्यः, तस्य स्वरूपतोऽप्रयोजनत्वात्, प्रथमाप्रतिपाद्यत्वाच्च। अन्यथा पुनरुदितहोमादिवाक्यविरोधपरिहारोऽपि कार्यः स्यात्, सृष्ट्यादिविषयनिष्कर्षोऽपि निर्हेतुकः। अतो द्वितीय एव परिशिष्यते। न चान्यदस्ति सृष्ट्यादिप्रमेयस्याङ्गि प्रथमोक्तं द्वितीयसूत्राभिहिताद्ब्रह्मणः सर्ववैशिष्ट्यात्। अतो युक्तमुक्तम्।

तदेवं परोक्तसूत्रार्थस्य द्वितीयाध्यायान्तर्भावलक्षणसङ्गत्यभावाद्विरोधाच्चोक्त एव सूत्रार्थ इति सिद्धम्।

परि०— वाक्यानामिति पदस्य बुद्धिविभागेनोत्तरत्राप्यन्वय इति भावेनाह **वाक्यानामिति**। **उपपत्तीति**। सा किञ्चैवमित्यादिनाऽग्रे व्यक्ता। **विशेषार्थ इति**। सोऽपि किन्तु प्रथमद्वितीयपादयोरित्यादिनाऽग्रे विवरिष्यते। वाक्यं योजयति **य इति**। अविरोधपदं विरोधपरिहारपरमिति भावेनाह **सोऽपीति**। **व्यवधानेनेति**। वाक्यानामन्योन्यविरोधनिरासद्वारेत्यर्थः। सोऽपीत्यादिनोक्तं व्यनक्ति **तथा हीत्यादिना**। **उदितहोमेति**। 'प्रातः प्रातरनृतं ते वदन्ति पुरोदयाच्च जुह्वति येऽग्निहोत्रम्। दिवा कीर्त्यमदिवा कीर्तयन्तं' इति। 'यथाऽतिथये प्रद्रुतायान्नं हरेयुः तादृक् तद्यदुदिते जुहोति' इति परस्परनिन्दयोदितानुदितहोमवाक्ययोर्विरोधस्य प्रतीतेस्तन्निरासाय तादृशवाक्यानामपि अत्रोपादानं स्यादित्यर्थः। एवं सतीत्यापादकानुकर्षः। आकाशेति, न वियदिति, एतेन मातरिश्वेति, तेजोऽत इति, आप इति,

पृथिव्यधिकाररूपेति यः क्रमः सः प्रामाण्यनिर्णयमात्रफलत्वेऽनुपयुक्तः स्यात् । प्रमेयनिर्णयफलत्वे तु अस्ति भाष्याद्युक्तदिशा भगवतः स्वातन्त्र्यादिनिर्णयार्थत्वादस्त्युपयोग इति भावः । **तदङ्गिभूतमिति** । सृष्ट्यादिप्रमेयमङ्गं कृत्वा यत्प्रधानतया वर्तते प्रमेयं तदित्यर्थः । **स्वरूपतोऽप्रयोजनत्वादिति** । सृष्टिलयादिस्वरूपमात्रनिर्णयस्य मुक्त्यनुपायत्वादिति भावः । **प्रथमेति** । सृष्टिलयादिरूपप्रमेयमात्रस्य प्रथमाध्यायाप्रतिपाद्यत्वाच्चेत्यर्थः । प्रथमाध्याय-प्रतिपादितप्रमेयनिर्णयस्यैव द्वितीयेऽध्याये विरोधनिरासेन कार्यत्वादिति भावः । **अन्यथेति** । प्रथमाध्यायानुक्ते प्रमेयविरोधनिरासे सतीत्यर्थः । **द्वितीय एवेति** । तदङ्गिभूतमन्यदस्तीति पक्ष इत्यर्थः । अस्त्वेवं तावता तत्सर्व-वैशिष्ट्यमिति कुत इत्यत आह **न चेति** । प्रथमाध्यायोक्तमङ्गि सर्ववैशिष्ट्यादन्यत्र चास्ति किन्तु तदेवेत्यर्थः । **विरोधाच्चेति** । सर्वोपादानत्वेन सर्वात्मकत्वरूपार्थस्य पूर्वाध्यायोक्तसर्ववैशिष्ट्यविरोधादिति वा प्रकृत्याद्यधिकरणेषु पराभिप्रेतविवर्तवादविरोधादिति वा कृत्स्नप्रसक्त्यादिसूत्रोक्तोपादानादिविरोधादिति वार्थः । विवर्तवादे कृत्स्नप्रसक्त्यादि-चोदनानवकाशस्योक्तत्वात् ।

सु०— अत्रेश्वरस्य शरीरेन्द्रियादिकरणरहितत्वात्कर्तृत्वं नोपपद्यते इत्याक्षेपसमा-धानार्थं सूत्रम्— **ॐ विकरणत्वान्नेति चेत्तदुक्तम् ॐ** इति । एतदनारम्भणीयम्, पुनरुक्तत्वात्, **'श्रुतेस्तु शब्दमूलत्वात्, आत्मनि चैवं विचित्राश्च हि, सर्वोपेता च तद्दर्शनादि'**ति सूत्रै-रेवालौकिकत्वशब्दैकसमधिगम्यत्वविचित्रानन्तशक्तित्वादियुक्तिभिः सर्वस्यापि दौर्घट्यस्य परिहृतत्वात् । यो हि साक्षात्कारकाधिष्ठानस्य नेष्टे स शरीरव्यवधानमपेक्षते, यस्य चागन्तुकं ज्ञानं स तदर्थमिन्द्रियाणि, यश्च गुरुशरीरो नावस्थातुं शक्नोति स क्षित्यादिकमाधारम्, भगवांस्तु सर्वशक्तिः सर्वज्ञः किमर्थमपेक्षेतेति । न च क्वचिदभ्यधिका शङ्काऽस्ति येन पुनरारम्भः स्यात् इत्यत आह **मानेति** ।

अनु०— **मानमेयविशेषेण पुनरुक्तिर्न जायते ॥**

यथा **अत एव प्राण** इत्यादौ मानैक्येऽपि मेयविशेषेण न पुनरुक्तिदोषस्तथाऽत्र मेयैक्येऽपि मानविशेषेण न पुनरुक्तिदोषः ।

एतदुक्तं भवति । किमुक्तार्थोक्तिमात्रं दोषः । किं वोक्तानतिरिक्तोक्तिः । नाद्यः, उक्तपरि-हारातिदेशोक्तेरपि दोषत्वानुषङ्गात् । द्वितीयस्तु प्रकृते न सिद्धः, प्रमेयैक्येऽपि प्रमाणभेदस्य सत्त्वात् । इह हि चिदानन्दाद्यात्मकदिव्यमङ्गलविग्रहवतो महापुरुषस्य प्राकृतशरीराद्यभावेऽपि सकलकार्यकर्तृत्वमपाणिपाद इत्यादिश्रुतिमाश्रित्योक्तमिति ।

यद्वा **मानमेययोर्विशेषेण** इति योज्यम् । तथा चायमर्थः । पूर्वसूत्रैः सामान्यविषय-प्रमाणान्याश्रित्य सामान्यत एव सर्वानुपपत्तिपरिहारो विहितः, इह तु विशेषविषयेणैव प्रमाणेन

विशेषानुपपत्तिपरिहारः क्रियत इति कथं पुनरुक्तिदोषावकाश इति। तथाऽप्याक्षेपो नोपपद्यत इति चेन्न। विशेषजिज्ञासयोपपत्तेरिति॥

परि०— अत्रेति। श्रुतेस्त्वित्यधिकरण इत्यर्थः। **सूत्रमिति**। चरमसूत्रम्। परिहृतत्वमेव व्यनक्ति **यो हीति**। इन्द्रियाणीत्यादावपेक्षित इत्यनुषङ्गः। मेयविशेषणेत्युक्तेरिहानुपयोगेऽपि दृष्टान्तोक्त्यर्थतयोपयोगमाह **यथेति**। इत्यादावित्यादिपदेन 'ज्योतिश्चरणाभिधानात् छन्दोभिधानादि'त्यादेर्ग्रहः। मानैक्येऽपि तद्धर्मोपदेशात्तल्लिङ्गादिति पूर्वनयद्वये निरवकाशलिङ्गरूपमानेन निर्णयः। तथाऽत एव प्राण इत्यादावपि निरवकाशलिङ्गेनैव निर्णयः कृत इति निरवकाशलिङ्गत्वेन निर्णायकमानैक्येऽपि पूर्वत्राधिदैवाधिभूतगनशब्दप्रवृत्तिनिमित्तमीश्वरगतमन्यगतं च तदधीन-मित्युक्त्या तच्छब्दानां भगवति शक्तितात्पर्यरूपप्रमेयैरुपपादितम्। अत एवेत्यादौ तु जीवनहेतुत्वादिरूपमध्या-त्मादिगतशब्दप्रवृत्तिनिमित्तमीश्वरगतम्, अन्यगतं च तदधीनं चेत्युक्त्या तच्छब्दानां भगवति शक्तितात्पर्ये स्त इत्यु-च्यत इति प्रमेयविशेषेण न पुनरुक्तिरित्यर्थः। **मेयैक्येऽपीति**। तच्च प्रकटितं प्राक् यो हीत्यादिना किमर्थमपेक्षत इत्यन्तेन। **मानविशेषेणेति**। स चापाणिपाद इत्यादिनाऽग्रे व्यक्तः। यथेति दृष्टान्तोक्तितात्पर्यं उक्तं **परिहारे-त्यादि**। सत्त्वादित्युक्तं व्यनक्ति **इह हीति**। मेयेत्यस्य प्रकृतोपयुक्ततयैव योजयति **यद्वेति**। **विशेषविषयेणेति**। देहेन्द्रियादिविशेषविषयेण मानेन देहादिहीनस्य न कर्तृत्वमिति एवंरूपविशेषानुपपत्तेः परिहारः क्रियत इत्यर्थः। **तथापीति**। अपुनरुक्तावपि सर्वानुपपत्तेः परिहारात् विकरणत्वादिति चेत् इत्याक्षेपो न युक्त इत्यर्थः। **विशेष-जिज्ञासयेति**। मानविशेषमेयविशेषबुभुत्सयोपपत्तेरित्यर्थः।

सु०— 'यत्प्रयोजनार्थं सृष्ट्यादिः तदूनत्वादपूर्णते'त्याक्षेपपरिहाराय इदमधिकरण-मारभ्यते। तदेतदनुपपन्नमिव आभाति। तथा हि।

यद्यत्र कर्तृत्वेन प्रयोजनवत्त्वं प्रसाध्य अपूर्णत्वसाधनं पूर्वपक्षिणो विवक्षितं स्यात्तदा प्रथमसूत्रमयुक्तं स्यात्, अपूर्णतासाधकं प्रति प्रयोजनवत्त्वहेतोरसिद्धत्वात्। अथ 'कर्ता चेत् प्रयोजनवान् स्यात् तथा चापूर्णः स्यादि'त्यापादनं विवक्षितम्, तदा व्यर्थमेवेदं सूत्रम्, 'न च अपूर्णः ततो न प्रयोजनवानि'ति परेणैवाङ्गीकृतत्वात्, अन्यथा विपर्ययापर्यवसानात्। **लोकवत्तु लीलाकैवल्यमिति** द्वितीयसूत्रं तु पक्षद्वयेऽप्ययुक्तम्, साधनापादनदूषणस्यानुद्भावनादिति।

मैवम्। 'ईश्वरस्य सृष्ट्यादिना प्रयोजनमस्ति न वा। आद्येऽपूर्णत्वं प्रसज्येत, द्वितीये तु कर्तृत्वानुपपत्तिः, तस्य प्रयोजनव्याप्तत्वात्; इत्युभयथाऽपीश्वरस्य जगत्सृष्ट्यादि कर्तृत्वानुप-पत्तिः' इति अत्र पूर्वपक्षिणो विवक्षितम्। तत्र प्रथमसूत्रेण प्रयोजनाभावपक्षं सयुक्तिकमुपादत्ते, तत्रोक्तदोषपरिहारार्थं द्वितीयं सूत्रम्।

यद्वा कर्तृत्वेन प्रयोजनस्य तेन चापूर्णत्वस्य इदं साधनं विवक्षितमुतापादनमिति सिद्धान्ती विकल्प्याद्यमाद्येन निराचष्टे, ''न कर्तृत्वेन प्रयोजनवत्त्वं साध्यम्, कृतकृत्यत्वेन प्रयोजनाभावस्यैव निश्चितत्वात्। न चासिद्धो हेतुः, 'अथैष एव परम आनन्दो निरनिष्टो निरवद्य' इति श्रुतेः। प्रयोजनवत्त्वेनापूर्णतानुमानं तु गर्भस्रावेणैव ग(लि)तमि''ति। आद्यस्य दूषणान्तरं वदन् द्वितीयं द्वितीयेन निराकरोतीति।

परि०— 'स्वयं कृतापि तद्व्याख्या क्रियते स्पष्टतार्थतः' इति स्वप्रतिज्ञामनुरुध्य 'सदा प्रवृत्तिरि'त्यादिना भाष्योक्तस्य विवरणं क्रियत इति भावेन विवरणहेतुबीजभूतां भाष्योक्तेरनुपपत्तिं भाष्यवाक्यमेवाधिकरणार्थोक्तिव्याजेन पठित्वा दर्शयति **यत्प्रयोजनार्थमित्यादिना मैवमित्येतत्पर्यन्तेन**। **प्रयोजनवत्त्वहेतोरित्यादि**। तस्य सृष्ट्यादिना प्राप्तव्यप्रयोजनस्य प्रागेवाप्तत्वादित्यर्थस्य भाष्येऽभिधानादिति भावः। न प्रयोजनवत्त्वादित्यत्र न समानैकपद्यमाश्रित्य सृष्ट्यादिलभ्यं यत्प्रयोजनं तादृशप्रयोजनवत्त्वाभावादिति भाष्याभिमतार्थान्तरेऽप्यनुपपत्तिं पक्षभेदेन दर्शयति **अथेत्यादिना**। **साधनेति**। साधनापादनयोर्दूषणस्येत्यर्थः। सूत्रद्वयतात्पर्यं तावन्मूलकाराभिमतं द्वेधा स्वयमाह **ईश्वरस्येत्यादिना निराकरोतीत्यन्तेन**। सृष्ट्यादिनेश्वरस्य प्रयोजनं नास्ति प्रागेव सृष्ट्यादिलभ्यप्रयोजनवत्त्वात् आप्तकामत्वादिति यावदितिसूत्रार्थं हृदि कृत्वाह **प्रयोजनाभावपक्षं सयुक्तिकमुपादत्त इति**। **तत्रोक्तदोषेति**। प्रयोजनाभावपक्षोक्तकर्तृत्वानुपपत्तिरूपदोषपरिहारार्थमित्यर्थः। स च परिहारोऽग्रे मूलव्याख्यावसरे व्यक्तः। **आद्येनेति**। सूत्रेणेत्यनुषङ्गः। निराचष्ट इत्येतत्सूत्रार्थोक्त्या व्यनक्ति **न कर्तृत्वेनेति**। प्रयोजनवत्त्वादित्यस्यार्थः **कृतकृत्यत्वेनेति**। तात्पर्यार्थः **प्रयोजनेत्यादि**। यद्वा सूत्रे नेत्येतद्व्यस्तं समस्तं चेत्युपेत्य व्यस्तस्यार्थो **न कर्तृत्वेनेत्यादि**। समस्तस्यार्थः **प्रयोजनाभावस्य निश्चयादिति**। तत्र हेतुः **कृतकृत्यत्वेनेति**। तथा च बाधितमनुमानमिति भावः। अपूर्णतासाधननिरासः सूत्रे न प्राप्त इत्यत आह **प्रयोजनवत्त्वेनेति**। हेतोरेवासिद्धेरिति भावः। **आद्यस्येति**। आद्यस्य कर्तृत्वेन प्रयोजनसाधनपक्षस्य प्रागुक्तबाधरूपदोषादनैकान्तिकत्वरूपदूषणान्तरं वदन्नित्यर्थः। द्वितीयमापादनपक्षं द्वितीयेन सूत्रेण निराकरोति। स प्रकारोऽग्रे व्यक्तः।

सु०— 'ननूक्तमत्र लोकवदिति सूत्रेण साधनस्यापादनस्य वा न किञ्चिद् दूषणमुद्भाव्यत इति। मैवम्, बाधादेरुद्भावनादि'त्याशयवान् द्वितीयसूत्रस्य तात्पर्यमाह सदेति।

अनु०— सदा प्रवृत्तिरीशस्य स्वभावादेव केवलम्।

यथा लोके ज्वलनपवनादीनां तथेशस्यापि सदा सृष्ट्यादौ केवलं प्रयोजनेन विना स्वभावादेव प्रवृत्तिः प्रमितेति शेषः।

तदनेन 'ईश्वरस्य प्रवृत्त्या प्रयोजनसाधनमनैकान्तिकं बाधितविषयं च। प्रसङ्गस्तु व्याप्तिविकलो विपर्ययापर्यवसायी च' इत्युक्तं भवति।

परि०— ज्वलनेति । अग्निवायुप्रभृतीनामूर्ध्वगमनतिर्यग्गमनादिप्रवृत्तिः स्वभावादित्यर्थः । **प्रमितेति** । 'देवस्यैष स्वभावोऽयमाप्तकामस्य का स्पृहा' इति वक्ष्यमाणश्रुतेरिति भावः । **अनैकान्तिकमिति** । ज्वलनादिप्रवृत्ताविति भावः । **बाधितविषयं चेति** । प्रमितेत्युक्तत्वादिति भावः । **प्रसङ्गस्त्विति** । कर्ता चेत् प्रयोजनवान् स्यान्न चैव अतो न कर्तेति प्रसङ्ग इत्यर्थः । **व्याप्तीति** । ज्वलनादिकृतौ व्याप्तिभङ्गः, ईश्वरकृतेः प्रमितत्वेन बाधापत्त्या विपर्ययपर्यवसायी चेत्यर्थः ।

सु०— अथ मन्येत, 'चेतनप्रवृत्तिः न प्रयोजनेन विना दृष्टा, अतो नानैकान्त्यादि' इति; तदपि नास्ति, मत्तस्य सुखोद्रेकादेव नृत्तगानादिप्रवृत्तिदर्शनात् ।

परि०— 'नृत्तगानादिका सुखादि'त्यानन्दमयनयानुव्याख्यानं हृदि कृत्वाह **मत्तस्येति** ।

सु०— ननु च प्रेक्षावत्प्रवृत्तिर्न प्रयोजनोद्देशेन विनोपलब्धा, इयं च प्रेक्षावत्प्रवृत्तिः; अतः प्रयोजनोद्देशवती स्यादिति साध्यमापाद्यं चेत्यत आह **अङ्गेति** ।

अनु०— अङ्गचेष्टा यथा पुंसः काश्चिदुद्देशवर्जिताः ।

काश्चित् व्याख्यानादावङ्गुलिचालनादिकाः । **उद्देशवर्जिताः** प्रयोजनोद्देशवर्जिताः । 'तथा ईशस्यापि प्रवृत्तिरि'ति पूर्वेणान्वयः । तथाऽप्यनैकान्त्याद्यनिस्तार इति भावः ।

परि०— मत्तो न प्रेक्षावानिति भावेन शङ्कते **ननु चेति** । **तथापीति** । प्रेक्षावत्प्रवृत्तित्वेन प्रयोजनसाधकहेतोर्विशेषणेऽप्यङ्गचेष्टादिप्रवृत्तावनैकान्त्यबाधयोः प्रसङ्गपक्षे च व्याप्तिवैकल्यविपर्ययापर्यवसानयोरनिस्तार इत्यर्थः ।

सु०— यदुक्तमीश्वरस्य प्रवृत्तिः प्रयोजनेन विना स्वभावादेव प्रमितेति, तत्प्रमाणमिदानीमाह **देवस्येति** ।

अनु०— 'देवस्यैष स्वभावोऽयमि'त्याह श्रुतिरञ्जसा ।

'देवस्यैष स्वभावोऽयमाप्तकामस्य का स्पृहा' **इति श्रुतिरञ्जसा** स्फुटमुक्तमर्थमाह । **देवस्यायं** सृष्ट्यादिविषयः, **एषः** इच्छा, तत्पूर्विका प्रवृत्तिरिति यावत् । **स्वभाव** एव न प्रयोजनाय । कुतः । **आप्तकामस्य** प्रयोजनस्पृहाऽसम्भवादित्यर्थः ।

परि०— श्रुत्यर्थमाह **देवस्येति** । एष इत्यनुवादः । इच्छा इति व्याख्या । इषु इच्छायामित्यस्माद्भावे घञि पुगन्तलघूपधस्य चेति गुणे रूपम् । अन्यथाऽयमेष इति पुनरुक्तिः स्यादिति भावः ।

सु०— केचिदिदं सूत्रमन्यथा व्याचक्षते, 'यथा लोके सप्तद्वीपां मेदिनीमधितिष्ठतः सम्पूर्णशौर्यवीर्यपराक्रमस्यापि महाराजस्य केवललीलैकप्रयोजनाः कन्दुकाद्यारम्भा दृश्यन्ते,

तथैव परस्यापि ब्रह्मणः स्वसङ्कल्पमात्रावक्लृप्तजगज्जन्मस्थितिध्वंसादेर्लीलैव प्रयोजनम्' इति। तदेतन्निराकरोति **क्रीडामिति**।

अनु०— **क्रीडां प्रयोजनं कृत्वा सृष्टिः श्रुतिविरोधिनी।**

'भोगार्थं सृष्टिरित्यन्ये क्रीडार्थमिति चापरे' इति क्रीडाप्रयोजनां भगवतः सृष्ट्यादि-प्रवृत्तिं वदतः पूर्वपक्षीकृत्य 'देवस्यैष स्वभावोऽयमि'ति सयुक्तिकं प्रयोजनलेशाभावः श्रुत्या सिद्धान्तितः। अतः श्रुतिविरुद्धत्वादपव्याख्यानमेवैतत्।

परि०— **केचिदिति**। मायावादिनो रामानुजीयाश्चेत्यर्थः। **सयुक्तिकमिति**। 'आप्तकामस्य का स्पृहे'ति युक्तेरुक्तेरिति भावः।

सु०— सूत्राक्षराऽननुगुणं चैतद्व्याख्यानमित्याह **इतीति**।

अनु०— **इति केवललीलैव निर्णीता प्रभुणा स्वयम्।**

यत एवं 'क्रीडां प्रयोजनं कृत्वा सृष्टिः श्रुतिविरोधिनी' **इति** तस्मात्, श्रुत्यनुसारिणा **प्रभुणा स्वयं** साक्षात्स्पष्टं **केवललीलैव** सृष्ट्यादिप्रवृत्तिः **निर्णीता** लीलाकैवल्यमिति, न तु लीलार्थेति; ततोऽप्ययुक्तमिदं व्याख्यानमिति।

परि०— इतिर्हेतावित्युपेत्याह इति तस्मादिति।

सु०— यद्वा पूर्ववाक्योक्तो हेतुः, अयं साध्यनिर्देशः। यस्माल्लीलां प्रयोजनं कृत्वा सृष्टिः श्रुतिविरोधिनी, तस्मादेतत्सूत्रे **केवललीलैव** सूत्रकृता **निर्णीता** व्याख्याता, न पुनर्लीलार्थेति।

परि०— यद्वेत्यादिनोक्तं व्यनक्ति **यस्मादिति**। कृत्वा **सृष्टिरिति**। प्रवर्तत इति वाक्यशेषः। तेन क्त्वाप्रत्ययोपपत्तिः।

सु०— किञ्च कर्तृत्वेन प्रयोजनवत्तां साधयन्नापादयन्वा प्रष्टव्यः, 'किं प्रयोजनं स्वसम्बन्धि विवक्षितम्, उत परसम्बन्धि, अथ साधारणम्।

आद्ये साधनेऽनैकान्त्यम्। आपादने व्याप्त्यभावः। विपर्ययपर्यवसाने व्यभिचार एव, दृश्यन्ते हि कृपालवः स्वप्रयोजनमनुद्दिश्य परप्रयोजनार्थमेव प्रवर्तमानाः। न चादृष्टार्थमिति वाच्यम्, पशूनां पशुप्रायाणां चापत्यपालनादौ प्रवृत्तिदर्शनात्। न च प्रयोजनोद्देशिता कृपालुता चेति सम्भवति।

द्वितीयेऽप्यनैकान्त्यादिकमेव, स्वप्रयोजनार्थं प्रवृत्तेर्बहुलमुपलम्भात् । भगवतोऽपि स्वप्रयोजनाभावेऽपि परप्रयोजनोद्देशिताङ्गीकारेण क्रमेण सिद्धसाधनेष्टापादनासिद्धत्व-प्रसङ्ग(ङ्गा)श्च ।

अत एव न तृतीयोऽपि ।

अत एव (येन) केनचित्कर्तृत्व(त्वे)विशेषणं, प्रवृत्तिस्वभावत्वे सदा प्रवर्तेतेत्यति-प्रसञ्जनं च प्रत्युक्तम् ।

स्यादेतदेवम्, यदीश्वरप्रवृत्तौ परप्रयोजनोद्देशः स्यात् । न चासावङ्गीकर्तुमुचितः । **का स्पृहा न काऽपीति श्रुत्या, नेति सूत्रकारेण च सर्वथा प्रयोजनोद्देशस्य निवारितत्वात्' इति । अत आह आत्मेति ।**

अनु०— आत्मप्रयोजनार्थाय स्पृहां श्रुतिरवारयत् ।

श्रुतिरिति सूत्रकृतोऽप्युपलक्षणम् । परप्रयोजनार्थतां त्वङ्गीकुरुत एवेति शेषः ।

परि०— अङ्गचेष्टा इत्यस्य दयापूर्वं प्रवृत्तय इत्यर्थं उद्देशेत्यस्य प्रयोजनोद्देशवर्जिता इत्यर्थं चोपेत्य व्याख्यानान्तरमारभते **किञ्चेति । साधारणमिति** । उभयसम्बन्धीत्यर्थः । **आद्य इति** स्वसम्बन्धीति पक्ष इत्यर्थः । अनैकान्त्यादिदोषत्रयं व्यनक्ति **दृश्यन्ते हीति** । कृपाल्व इत्यस्य साधुत्वमुक्तं जिज्ञासानये 'यथा दृष्ट्या प्रसन्नः सन्नि'त्यत्र । **द्वितीयेऽपीति** । परसम्बन्धीति पक्ष इत्यर्थः । कुत्रेत्यत आह **स्वप्रयोजनार्थमिति** । एतेन काश्चिदङ्गचेष्टा आत्मकार्यमात्रार्थं प्रवर्तमानानां प्रवृत्तयः । उद्देशवर्जिताः परप्रयोजनोद्देशहीना इति मूलार्थः सूचितः । 'भूत्यै निजाश्रितजनस्य हि सृज्यसृष्टावीक्षा बभूवे'त्युक्त्यनुरोधेनेशस्य सदा प्रवृत्तिः स्वीयानां प्रयोजनभावादेवेति मूलार्थमुपेत्याह **भगवतोऽपीति । क्रमेणेति** । साधनपक्षे परप्रयोजनस्योपगमेन सिद्धसाधनत्वं आपादने चेष्टापादनं विपर्यये चापाद्य-प्रयोजनस्याभावरूपहेतोरसिद्धिरित्यर्थः । **अत एवेति** । स्वपरान्यतरमात्रप्रयोजनोद्देशात्सुदयालुमूर्खयोः प्रवृत्तिष्वनैकान्त्यादिदोषादेव तृतीयोऽपि नेत्यर्थः । यदा साधारणमित्यस्य स्वपरेतिविशेषमविवक्षित्वा प्रयोजनवत्त्वमात्रमित्यर्थः । तदा परप्रयोजनवत्त्वोपगमेन सिद्धसाधनादिदोषादेवेत्यर्थः । **अत एवेति** । सविशेषणत्वेऽपि व्यभिचारादिप्रदर्शनादेव । ज्वलनादावव्यभिचाराय चेतनत्वे सतीत्युक्तौ नृत्तगानादिकर्तरि व्यभिचारात् । प्रेक्षावत्त्वे सतीत्युक्तावप्यङ्गुलिचालनादिकर्तरि व्याख्यात्रादौ व्यभिचारात् । दयालुत्वे सतीति विशेषणेऽपि स्वप्रयोजनोद्देशहीनलौकिकेषु दयया प्रवर्तमानेषु व्यभिचारादेव तथा स्वपरेति विशेषाविवक्षया प्रयोजनवत्त्वमात्रसाधने सिद्धसाधनाद्युक्तदोषादेव चेतनत्वादिना केनचित्कर्तृत्वविशेषणं निरस्तम् । ज्वलनादौ व्यभिचारादेव सर्वदा प्रवर्तत इत्यपि निरस्तमित्यर्थः ।

सु०— कुत एतदवगम्यत इत्यत आह नेति ।

अनु०— न प्रयोजनवत्त्वेनेत्यत आह जगद्गुरुः ।

यतः परप्रयोजनमङ्गीकृत्यात्मप्रयोजनार्थतामेव नेति न्यवारयत्, **अत** एव हि प्रयोजनवत्त्वादिति तत्र हेतुम् **आह** । अन्यथा नैतं ब्रूयात् ।

एतदुक्तं भवति । यदि नेति सौत्रीप्रतिज्ञा स्वपरप्रयोजनविषया स्यात् तदा प्रयोजनवत्त्वादिति हेतुरनैकान्तिकः स्यात्, स्वयं व्यापारसाध्यप्रयोजनवतोऽपि परप्रयोजनोद्देशेन व्यापारदर्शनात् । स्वप्रयोजनमात्रविषयत्वे तु नायं दोषः, योऽवाप्तसमस्तप्रयोजनः स स्वार्थं न तदुद्दिशतीति व्याप्तेरनवद्यत्वात् । अतः प्रयोजनवत्त्वादिति हेतुं ब्रुवाणः सूत्रकृदात्मप्रयोजनोद्देशमेव नेति निवारितवान्, न परप्रयोजनोद्देशमपि । तथात्वे तद्व्याप्तमेव कमपि हेतुं ब्रूयात् । स्वप्रयोजननिषेधं कुर्वाणो विशेषनिषेधस्य शेषाभ्यनुज्ञाज्ञापकत्वात् परप्रयोजनस्पृहाम् अभ्युपैतीति(मनुजानातीत्यपि) ज्ञायत इति । उपलक्षणमेतत् । श्रुतिरप्याप्तकामस्येति हेतुगर्भविशेषणं प्रयुञ्जानाऽऽत्मप्रयोजनस्पृहामेवाक्षिपति परप्रयोजनस्पृहामभ्युपैतीति ज्ञायत इत्यपि द्रष्टव्यम् ॥

परि०— एवं हेतूक्तावप्युक्तप्रमेयसिद्धिः कथमित्यत आह **एतदुक्तमिति** । इति हेतुरनैकान्तिक इति । प्रयोजनवत्त्वादित्यस्य ह्याप्तप्रयोजनवत्त्वादित्यर्थः । तथा च ईश्वरः न प्रयोजनोद्देशेन व्याप्रियत आप्तप्रयोजनवत्त्वात् यो यद्व्यापारसाध्यप्रयोजनमाप्तवान् स तद्व्यापारसाध्यप्रयोजनोद्देशेन न व्याप्रियत इत्युक्तौ व्यभिचारी हेतुः स्यादित्यर्थः । कुत्रेत्यत आह **स्वयमिति** । आत्मन इत्यर्थः । व्यापारसाध्यप्रयोजनं स्वस्याप्तवतोऽपीत्यर्थः । इति **हेतुमिति** । आप्तप्रयोजनत्वादित्यर्थकं हेतुमित्यर्थः । **तद्व्याप्तं कमपीति** । स्वभाववत्त्वादिकमित्यर्थः । तावता परार्थमिति कथं ज्ञायत इत्यत आह **स्वप्रयोजनेति** । उत्तरवाक्यसङ्गत्यर्थमाह **उपलक्षणमिति** ।

सु०— "इह हि बुद्धिरेवेश्वरस्याव्याहता क्रियाशक्तिः, तयैव सर्वस्योपपत्तौ किमिच्छाप्रयत्नकल्पनया ।

यद्वा **प्रयत्नः** कर्तृत्वम्, तस्यैवाख्यातार्थतया निर्णीतत्वात् । स च द्वेधा बुद्धिमपेक्षते, उत्पत्त्यर्थं विषयनियमार्थं च । तत्रेश्वरप्रयत्नो यद्यपि नित्यत्वान्नोत्पत्तावपेक्षते बुद्धिम्, तथाऽपि विषयनियमार्थं तामपेक्षत एव । न हि निर्विषय एवासौ, व्यर्थत्वप्रसङ्गात् । न च स्वभावत एवार्थप्रवणः, बुद्धित्वप्रसङ्गात्, बुद्धिरेव हि स्वभावतोऽर्थप्रवणा । अतो ज्ञानप्रयत्नाभ्यामेव सर्वनिर्वाहान्नेश्वरस्येच्छाऽस्ति । न च इच्छया प्रयत्नस्य विषयनियमः । तस्या अपि स्वतो विषयप्रवणताभावात् । तदर्थं बुद्ध्यङ्गीकारे तयैव प्रयत्नस्य विषयनियमोपपत्तेः किमन्तर्गड्डुनेच्छया ।" इति मन्वा(न्यमा)नाः केचित्, 'का स्पृहे'ति श्रुतिर्नेश्वरस्य प्रयोजनेच्छामात्रनिषेधपरा, किन्त्विच्छालक्षणं गुणमेव निषेधतीति व्याचक्षते । तन्निराकरोति **इच्छामात्रमिति** ।

अनु०— इच्छामात्रं प्रभोः सृष्टिरिति सृष्टौ विनिश्चिताः।
इति प्रशंसया

'का स्पृहे'ति श्रुत्या नेश्वरस्येच्छामात्रं निषि(षे)ध्यते। कुतः। इच्छावत्त्वस्य प्रमाणतः सिद्धत्वात्। तथाहि। 'विभूतिं प्रसवं त्वन्ये मन्यन्ते सृष्टिचिन्तकाः। स्वप्नमायासरूपेति सृष्टिरन्यैर्विकल्पिता। कालात्प्रसूतिं भूतानां मन्यन्ते कालचिन्तकाः' इति परिणामवादं विवर्तवादं कालादिनिमित्तवादं चान्यमतत्वेनोक्त्वा 'इच्छामात्रमि'ति श्रुत्या स्वमतमुच्यते। ये सृष्टिविषये विशिष्टनिश्चयवन्तस्ते, प्रभोरिच्छामात्राधीना सृष्टिर्न ब्रह्मपरिणामो न च तद्विवर्तो नापि कालादिनिमित्तेति मन्यन्त इति।

अनया प्रभोरिच्छामात्रायत्ततां सृष्टेर्मन्यमानानां विनिश्चिता इति प्रशंसया तस्येच्छावत्त्वमवगम्यते। यदीश्वरस्येच्छा न स्यात् तदा तदायत्ततां सृष्टेर्मन्यमाना विपर्यस्ताः स्युः, विशिष्टनिश्चयवन्त इत्येषा प्रशंसाऽनुपपन्ना स्यात्। न च प्रशंसात्वादेवार्थासिद्धिः, पूर्वोत्तरपक्षावधारणप्रसङ्गे प्रशंसाया अपि याथार्थ्यावश्यम्भावात्। अन्यथा परिणामादिवादा अपि प्रशंस्येरन्।

परि०— उत्तरवाक्यमवतारयितुं श्रुतेरपव्याख्यानं पराभिप्रेतं युक्तिपूर्वकमनुवदति **इह हीति**। ईश्वरस्येच्छाविषये। केचिदिति मन्वाना इति व्याचक्षत इत्यन्वयः। इच्छाकृत्योर्द्वयोरप्यपलापप्रकारं तावदाह **बुद्धिरेवेति**। **क्रियाशक्तिरिति**। अव्याहता निर्माणशक्तिरित्यर्थः। बहुव्रीहिर्वा। इच्छामात्रापलापिनो मतमाह **यद्वेति**। **तस्यैवेति**। प्रयत्नरूपकर्तृत्वस्यैव 'लः कर्मणि च भावे चाकर्मकेभ्य' इत्यत्र चकारेण कर्तरि विहितलकारादेशस्य तिङ्रूपाख्यातस्यार्थत्वेन निर्णीतत्वात् 'भावनैव प्रयत्नात्मा(ख्या) सर्वत्राख्यातगोचर' इत्युक्तेश्चेति भावः। **विषयनियमार्थमिति**। यद्विषया बुद्धिः तद्विषयः प्रयत्न इति विषयनियमार्थमित्यर्थः। कुत एवं, घटादिवन्निर्विषयत्वेन वा स्वत एव विषयप्रावण्यादेवोपपत्तिरस्त्वित्यतो निराह **न हीति**। **व्यर्थत्वेति**। प्रयत्नो हि यद्विषयः तस्योत्पत्त्याद्यर्थमभ्युपगम्यते स चेन्निर्विषयस्तदा तेन साध्यांशाभावाद्व्यर्थ एवायमापद्यत इति भावः। तर्हि इच्छैवोपेयतां किं बुद्ध्येत्यत आह **न चेति**। **तन्निराकरोतीति**। तद्व्याख्यानं निराकरोतीत्यर्थः। शेषोक्त्या चरमपादं व्याचष्टे **का स्पृहेति**। तत्र हेतुत्वेन प्राक्तनपञ्चपादी व्याचष्टे **कुत इत्यादिना**। **प्रसवं** जगज्जननम्। **विभूतिं** ब्रह्मणो वियदादिरूपेण विविधभवनं मन्यन्त इत्यर्थः। **स्वप्नेति**। स्वाप्नपदार्थगतजाग्रत्त्वस्थौल्यबाह्योपादानकत्वादिकं यथा कल्पितं तथा वा मायाविनिर्मितं गन्धर्वनगरादिकं मायापदगृहीतं यथा मिथ्या तथेश्वरसृष्टं जगदपि मिथ्येति कल्प्यत इत्यर्थः। **विवर्तवादम्** आरोपवादम्। **कालादिति**। एतेन कालादित्युपलक्षणमिति सूचितम्। विनिश्चिता इति कर्तरि निष्ठान्तं वा भावार्थनिष्ठार्थत्वेऽपि अर्शआद्यच् प्रत्ययान्तं वा। सृष्टाविति च विषयसप्तमीत्युपेत्यार्थमाह **य इति**। राजा राष्ट्रमितिवदभेदोपचार इत्युपेत्याह **इच्छामात्राधीन इति**। इतिपदस्य स्वमतमुच्यत इत्यनेनान्वयः। शङ्कते **प्रशंसात्वादेवेति**। पूर्वतन्त्रे अर्थवादानां

स्वार्थे तात्पर्यस्यानङ्गीकारादिति भावः। समाधिमाह **पूर्वोत्तरपक्षेति**। विभूतिप्रसवादिपक्षः पूर्वोक्तः साधुर्वा चरमांक इच्छामात्राधीनत्वपक्षः साधुर्वेति चिन्तायां पूर्वोत्तररूपपक्षचतुष्टयमध्ये अयं समीचीन इति निर्धारणप्रसङ्गे प्राप्त-प्रशंसाया अपीत्यर्थः। **अन्यथेति**। प्रशंसायाः स्वार्थपरत्वाभाव इति वा प्रशंसया चरमपक्षस्याभिमतत्वाभाव इति वार्थः।

सु०—

अनु०— **कामश्रुतिभ्यश्चैव**

न केवलं श्रुतार्थानुपपत्त्या। अपि तर्हि 'कामस्तदग्रे समवर्तताधि', 'सोऽकामयते'-त्यादिभ्यो भगवतः **कामप्रतिपादकश्रुतिभ्यश्च** इच्छा अवगम्यते। एवशब्दः श्रुतीनामर्था-पत्तितः प्राबल्यसूचकः। इच्छाकामशब्दयोर्ज्ञानप्रयत्नोपलक्षणत्वस्य सम्भवान्नार्थापत्ति-श्रुतिभ्यामिच्छासिद्धिरिति चेन्न, मुख्ये बाधकाभावात्।

परि०— कामश्रुतिभ्यश्चेत्येतद्व्याचष्टे **न केवलमिति**।

सु०—

अनु०— **युक्तितः।**

मा वा सैत्सीदिच्छाऽर्थापत्तिश्रुतिभ्यां, युक्तितस्तावत्सेत्स्यति। तथा हि। ईश्वर इच्छा-वान् आत्मत्वात् यन्नदत्तवत्। न च मुक्तादौ व्यभिचारः, तत्रापि तस्याः साधयिष्यमाणत्वात्; ज्ञानवत्त्वात्, प्रयत्नवत्त्वात्, कर्तृत्वाद्वा।

ईश्वरज्ञानं वेच्छासमानाश्रयं ज्ञानत्वादस्मदादिज्ञानवत्। एवं तत्प्रयत्नमपि पक्षीकृत्य प्रयोक्तव्यम्।

यद्वा क्षित्यादिकमिच्छावज्जन्यं कार्यत्वाद्घटवत्।

परि०— अभ्युपेत्याह **मा वा सैत्सीदिति**। नैव सिध्यत्विच्छेत्यर्थः। **साधयिष्यमाणत्वादिति**। 'कामस्य यत्राप्ताः कामास्तत्र माममृतं कृधि। इति यल्लक्षणे मुक्तेः श्रुतिराह बलीयसी'त्यादिना तृतीयाध्यायान्त्यपादे। तथा 'अव्यक्तिरेव कामानां न नाशो मोहसुप्तयोरि'ति मूर्छितसुप्तयोरपि तत्रैव पादे साधयिष्यमाणत्वादित्यर्थः।

सु०— नन्वेवं दुःखादिकमपि साधयितुं शक्यमिति चेत् तत्किमतिप्रसङ्गभीरुणा क्षित्यादेर्बुद्धिमत्कारणकत्वानुमानमपि त्यक्ष्यते। दुःखादिसाधने बाधोऽस्ति न बुद्धिसाधन इति चेत्, समं प्रकृतेऽपि।

महातात्पर्ययुक्तेश्च

नन्वीश्वरस्य इच्छाभावे वाधकाभावादप्रयोजकत्वमनुमानानामिति । मैवम् । महातात्पर्ययुक्तेश्च । 'यदीश्वरस्य इच्छा न स्यात् तदा तस्मिन्सर्ववेदानां (वेदान्तानां) महातात्पर्यं न स्यादि'ति वाधकसद्भावात् । इच्छा निष्प्रयोजनेति चेत्, स्यादेवं यदि प्रयोजनमनुरुध्य कल्प्यते । अन्यतः सिद्धेऽर्थे किं प्रयोजनगवेषणया ।

परि०— यदीति । अयं च तर्कोऽग्रे व्याप्त्याद्युपपादनेन विवरिष्यते । बुद्ध्यैव सर्वकार्यसिद्धाविच्छाङ्गीकारो व्यर्थ इति शङ्कते इच्छेति । प्रमेयाङ्गीकारो न प्रयोजनानुरोधेन किन्तु प्रमाणवलेन । तच्चात्र इच्छावत्त्वे प्रागुक्तमिति भावः । अन्यतः प्रमाणतः ।

सु०—

अनु०— नेच्छामात्रं निषिध्यते ।

किञ्चैवं सति वुद्धिरपि नाङ्गीकरणीया, स्वरूपसामर्थ्येनैवेश्वरस्य कर्तृत्वोपपत्तेः । लोकवैरूप्यमिति चेत् । तत्किमुदासीनस्य वोद्धुः कर्तृत्वमुपलब्धं लोके, येनानिच्छतोऽपि तदीश्वरस्याङ्गीक्रियते । प्रयत्नवत एव वा कर्तृत्वं भविष्यति, तस्य विषयनियमार्थं वुद्धिरेष्टव्येति चेन्न; वुद्धिवत्स्वतो विषयप्रवणतोपपत्तेः । तथात्वे वुद्धितो भेदो न स्यादिति चेन्न, वुद्धित्वादिनैव तदुपपत्तेः; अन्यथा परोपाधिकविषयप्रवणत्वयोरिच्छाप्रयत्नयोरपि भेदो न स्यात् ।

विषयनियमार्थमिति च कोऽर्थः । किं विषयविशेषसम्वद्धतयोत्पाद(न)ार्थम्, उतोत्पन्नस्य स्थितस्यैव वा तत्सम्वन्धार्थम्, अथ तज्ज्ञानार्थम् । नाद्यः, अनादित्वात् । सादित्वेऽपि क(ा)रणसापेक्ष(त)या वुद्धेरपि परतो विषयप्रवणतापत्तेः । न द्वितीयः, पौर्वापर्याभावात्; न हि प्रयत्नः उत्पद्य स्थित्वा वा पश्चाद्विषयेण सम्वध्यते । न तृतीयः, स्वरूपग्राहकप्रमाणेनैव तद्ग्रहणात्, वुद्धेरपि परापेक्षाप्रसङ्गाच्चेति ।

परि०— उदासीनस्येति । अनिच्छत इत्यर्थः । निष्फलत्वेनेच्छानिरासे वुद्धिप्रयत्नौ द्वावपि न स्यातामिति आपादितम् । अधुना प्रयत्नमुपेत्य वुद्धिं निराह प्रयत्नवत एवेति । परोपाधिकेति वहुव्रीहिः । वुद्ध्यधीनविषयप्रवणत्वयोरित्यर्थः । तज्ज्ञानार्थमिति । विषयविशेषालिङ्गितत्वेन ज्ञानार्थम् । वुद्धेरपीति । इच्छाप्रयत्नतुल्यन्यायत्वादिति भावः ।

सु०— 'महातात्पर्ययुक्तेश्चेति यदुक्तं तदसत्, यदीश्वरो नेच्छावान् स्यात् तदा श्रुतिमहातात्पर्यविषयो न स्यादित्यत्र व्याप्त्यभावात्; इच्छारहितस्यापि धर्मादेस्तत्तच्छास्त्रमहातात्पर्यविषयत्वदर्शनात्; आपाद्यस्यानिष्टत्वाभावाच्च' इत्यत उक्तं विवृणोति मोक्षार्था इति ।

अनु०— **मोक्षार्थाः श्रुतयो यस्मात्स च तस्य प्रसादतः ।**
उन्निनीषतिवाक्याच्च लोकदृ(ष्ट्य)ष्टानुसारतः ।
इच्छानिमित्तको यस्मात्तदभावे कुतः श्रुतिः ।
महातात्पर्यरहिता प्रमाणत्वं गमिष्यति ।

यस्मात् कारणात् सर्वा अपि **श्रुतयो मोक्षार्थाः** मोक्षप्रयोजनाः तस्मात् **तदभावे** परमेश्वरस्येच्छाऽभावे तत एव मोक्षार्थताऽभावे **श्रुतिः** तत्र **महातात्पर्यरहिता** स्यात्। तथा च कथं **प्रमाणत्वं गमिष्यतीति** योजना।

मोक्षार्थत्वे किमीश्वरस्येच्छयेत्यत उक्तम् **स चेति। स च** मोक्षः **तस्य** ईश्वरस्य **प्रसादतो यस्मात्** तस्मात् **तदभाव** इति सम्बन्धः।

तथाऽपीश्वरस्य प्रसादेन भाव्यं किमिच्छयेत्यतः **प्रसादत** इत्येतद्व्याख्यातम् **इच्छानिमित्तक इति।**

ईश्वरज्ञानादेव मोक्षसिद्धेः किं तत्प्रसादेनेत्यत उक्तम् **लोकेति।** विमतो बन्धमोक्षः प्रभुप्रसादसाध्यो मोक्षत्वात् शृङ्खलामोक्षवत् इत्यादि**लोकदृष्टव्यास्युपेतानुमानानुसारतः** इत्यर्थः।

न केवलमनुमानात् किन्तु आगमादपीत्युक्तम् **उन्निनीषतीति** । 'एष ह्येव साधुकर्म कारयति तं, यमेभ्यो लोकेभ्य उन्निनीषते' इति **वाक्याच्च**। अत्र **कर्म** इत्युपलक्षणम्। **उन्निनीषते** ऊर्ध्वं नेतुमिच्छति।

यद्वा प्रसादशब्देनेच्छोच्यते इत्यत्र इदं वाक्यं (वाक्यमेतत्) ज्ञापकम्। लोकदृष्टा(ष्ट्य)नुसारत इत्येतदप्यस्यैव अर्थस्य ज्ञापकमुक्तम्।

श्रुतय इत्युपक्रम्य श्रुतिरित्येकवचनं कैमुत्यार्थम्, 'एकमपि वाक्यं न तत्र महातात्पर्यवत्स्यात्, किमुत सर्वाः श्रुतय' इति।

परि०— तत्तच्छास्त्रेति । धर्ममीमांसातात्पर्यविषयत्वं धर्मस्य, साङ्ख्यशास्त्रतात्पर्यविषयत्वं योगस्य व्याकरणतात्पर्यविषयत्वं शब्दस्येत्येवं दर्शनादित्यर्थः । बहुवचनलब्धार्थोक्तिः **सर्वा अपीति** । तदभाव इत्यत्र तत्पदं व्यस्तं समस्तं चेत्युपेत्य वा यत्तदोर्नित्यसम्बन्धाद्वाह **तस्मादिति** । तदभाव इत्यस्य अर्थद्वयमाह **परमेत्यादि** । **कर्मेत्युपलक्षणमिति** । प्रबोधयतीति ज्ञानस्योपलक्षणमित्यर्थः । कर्मणो मुक्तिहेतुप्रसादाहेतुत्वादिति भावः। लक्षणादोषं मन्वान आह **यद्वेति** ।

सु०— एतदुक्तं भवति। "शास्त्रं हि साध्यसाधनभाववद्विषयप्रयोजनवत्तया व्याप्तम्। तत्र श्रुतीनां मोक्ष एव प्रयोजनम्, 'तेषां दुःखप्रहाणाय श्रुतिरेषा प्रवर्तत' इति वचनात्, मोक्षादन्यत्रात्यन्तिकदुःखप्रहाणायोगात्। स्वर्गादिप्रयोजनं भवदप्यवान्तरमेव न प्रधानम्। विषयस्तु परमेश्वर एव, 'सर्वे वेदा यत्पदमामनन्ती'त्यादिवचनात्। धर्मादिकं त्ववान्तरप्रतिपाद्यम्। अभिप्रेतप्रयोजनसाधनं च विषयतामश्नुते। न च धर्मादिकं मोक्षसाधनम्, 'पुण्यचितो लोकः क्षीयत' इति श्रुतेः। अतो भगवत्येव मोक्षसाधनत्वात् सर्वश्रुतीनां महातात्पर्यम्।

न चाव्यापृतात्साधनात्फलसिद्धिः। व्यापारश्च प्रसाद एव, न तु श्रुतिजनितं तज्ज्ञानं साक्षात्कारो वा, 'यस्य प्रसादादि'त्यादिवाक्यादुक्तानुमानाच्च। ज्ञानं तु प्रसादसाधनमिति न सम्बन्धानुपपत्तिः। प्रसादो नामेच्छाविशेषः, तथा सति 'उन्निनीषते', 'तदिच्छया यतो ह्यस्य बन्धमोक्षौ प्रतिष्ठिताविं'त्यादिश्रुतिभिः 'यस्य प्रसादादि'ति श्रुतेरैकार्थ्यलाभात्, प्रसन्नोऽस्मीति प्रतीतौ परोपचिकीर्षाया एव स्फुरणात्।

तथा च यदीश्वरो नेच्छावांस्तदा न प्रसीदेद्घटवत्, सामान्याभावे विशेषाभावनियमात्। प्रसादरहितश्च न मोक्षसाधनं स्यात्, यद्यत्र विवक्षितावान्तरव्यापाररहितं न तत्तत्र साधनमिति व्याप्तेः। मोक्षं प्रत्यसाधनं च न मोक्षशास्त्रमहातात्पर्यविषयः स्यात्। तथा च मोक्षप्रयोजनता श्रुतीनां हीयेत। न च विषयान्तरं प्रयोजनान्तरं चास्तीति विषयप्रयोजनशून्यत्वादप्रामाण्यमेवापद्येत। न च तदपौरुषेयतयाऽनाशङ्कितदोषस्य वाक्यस्योपपद्यते। अतोऽवश्यमुक्तेन क्रमेणेच्छावत्त्वं भगवतोऽङ्गीकरणीयम्" इति।

परि०— **साध्यसाधनेति**। यथायोग्यमन्वयो न यथाक्रमम्। साधनसाध्यभाववती ये विषयप्रयोजने तद्वत्तयेत्यर्थः। तद्वत्त्वं च प्रयोजनसाधनं यो विषयस्तस्य सव्यापारीकारि(त्वेनेति)त्वमिति ज्ञेयम्। श्रुतौ मोक्षायेत्यश्रवणादाह **मोक्षादन्यत्रेति**। **विषयस्त्विति**। श्रुतीनामित्यनुषङ्गः। **अव्यापृतादिति**। व्यापाररहितादित्यर्थः। **उक्तेति**। विमतो बन्धमोक्ष इत्युक्तानुमानाच्चेत्यर्थः। एवं तर्हि श्रुतिरूपशास्त्रस्य साध्यं मोक्षरूपफलं प्रति साधनभावापन्नविषयेण सह कथं सम्बन्धः। तदनुत्पादकत्वात् प्रसादस्य। दृष्टहान्यदृष्टकल्पनापत्त्या श्रुत्यजन्यत्वेन सव्यापारीकारित्वस्याप्यभावादित्यतोऽस्ति ज्ञाप्यज्ञापकरूपसम्बन्ध इति भावेनाह **ज्ञानं त्विति**। श्रुतिजनितं विषयज्ञानं त्वित्यर्थः। तावता इच्छावत्त्वे किमायातमित्यत आह **प्रसादो नामेति**। **उन्निनीषत इति**। 'यमेभ्यो लोकेभ्य उन्निनीषत' इति प्रागुक्तश्रुतेः प्रतीकग्रहणम्। 'पराभिध्यानात्तु तिरोहितं ततो ह्यस्य बन्धविपर्ययौ' इत्यत्र भाष्योक्तस्मृतिमाह **तदिच्छयेति**। आपाद्यापादकयोर्व्याप्तिं व्यनक्ति **सामान्याभाव इति**। **अङ्गीकरणीयमितीति**-शब्दस्यैतदुक्तमिति पूर्वेणान्वयः।

सु०— ''ननु विषयाभावे स्यादप्रामाण्यम्, फलाभावे तु कथमप्रामाण्यापादनम् । 'न हि फलवत्त्वं प्रामाण्यम्, किन्तु याथार्थ्यमेवे'त्युक्तम् । नापि प्रामाण्यस्य व्यापकम् । तृणादि-दर्शनस्य प्रयोजनाभावेऽपि प्रामाण्याभ्युपगमात्'' इत्यत आह **याथार्थ्यमेवेति ।**

अनु०— **याथार्थ्यमेव मानत्वमपि वाक्यं प्रयोजकम् ।**
मानत्वमेति

यद्यपि **याथार्थ्यमेव मानत्वं,** न फलवत्त्वम्, नापि तेन व्याप्तम् । तथा **अपि वाक्यं प्रयोजकमेव मानत्वमेति** इति युक्तमापादनम् ।

एतदुक्तं भवति । प्रामाण्यमात्रस्य प्रयोजनवत्त्वेन व्याप्त्यभावेऽपि तद्विशेषस्य वाक्य-प्रामाण्यस्यास्त्येव; पदानामिष्टसाधन एव गृहीतसङ्गतिकत्वात्, पदसङ्गतिग्रहणसव्यपेक्षस्यैव वाक्यस्य बोधकत्वात्, फलस्य विषयविशेषे वाक्यप्रामाण्यनिर्णयहेतुत्वाच्च । अतो व्यापका-भावे व्याप्यवाक्यप्रामाण्याभावापादनमुपपन्नमेवेति ।

परि०— **अस्त्येवेति ।** प्रयोजनवत्त्वेन व्याप्तिरित्यनुषङ्गः । **पदानामिष्टसाधन एवेति ।** 'इष्टे व्युत्पत्ति-रिष्यते । अत्त्यपूपांस्तव भ्रातेत्यादावपातोऽपि चे'त्यादिव्याख्यावसरे जिज्ञासानय एव समर्थनादिति भावः । **फलस्येति ।** प्रयोजनवदर्थप्रतिपादकत्वरूपफलस्येत्यर्थः । 'उपक्रमोपसंहारावभ्यासोऽपूर्वता फलम् । अर्थवादोपपत्ती च लिङ्गं तात्पर्यनिर्णय' इत्युक्तेरभेदपरतया प्रतीतवाक्यानामभेदरूपविषयप्रमापकत्वं वा भगवद्गुणोत्कर्षप्रमापकत्वं वेति विचारे 'घातयन्ति हि राजानो राजाहमिति वदन्तं, ददति च सर्वमभिप्रेतं गुणोत्कर्षं वदत' इति सफलगुणोत्कर्ष-रूपविषयप्रमापकत्वस्य तद्गुणसारत्वादित्यत्र निर्णयात् । 'असम्भवस्तु सतो अनुपपत्तेरि'त्यत्र असतः सदजायते-त्यादिवाक्यस्य निष्फलभगवदुत्पत्तिरूपार्थपरित्यागेन सफलवायूत्पादकत्वरूपार्थप्रमापकत्वस्य निर्णयादिति भावः ।

सु०— ननु च महातात्पर्यगोचरस्य विषयस्य परमप्रयोजनस्य चाभावेऽप्यवान्तर-विषयेण धर्मादिनाऽप्रधानप्रयोजनेन च स्वर्गादिना विषयप्रयोजनवती श्रुतिः प्रमाणं भविष्यति इत्यत आह **तत्रापीति ।**

अनु०— **तत्रापि यत्सम्पूर्णप्रयोजनम् ॥**

वाक्ये **अपि** निर्धारणे सप्तमी । प्रयोजनवत्त्वे **अपि** इति वा । **यत्** वाक्यं **सम्पूर्णप्रयोजनं** महाप्रयोजनम् । उपलक्षणं चैतत्, प्रधानविषयं चेत्यपि द्रष्टव्यम् । **यत्** इति श्रवणात् तत् इति लभ्यते । **सम्पूर्णप्रयोजनम्** इति चावर्तनीयम् । 'मानत्वमेती'त्यनुवर्तनीयम् ।

तथा चायमर्थः । नावान्तरविषयप्रयोजनाभ्यां वाक्यस्य प्रामाण्यं सम्भवति, किन्नाम यद्वाक्यं यन्म(हा)हत्प्रयोजनमुद्दिश्य यं प्रधानं विषयं प्रतिपादयितुं प्रवृत्तं तत्ताभ्यां(एव) प्रयोजनविषयाभ्यामुपेतं प्रामाण्यमश्नुते, तदभावेऽवान्तरप्रयोजनादेरप्यसिद्धेः, सिद्धौ वा तस्यैव प्राधान्यप्राप्तेः । वेदवाक्यं च मोक्षोद्देशेन परमेश्वरे महातात्पर्यार्पितमित्युक्तम् । तत्तयोरेव विषयप्रयोजनयोरुपपत्तौ प्रमाणं स्यान्नान्यथेति ॥

परि०— पूर्वं वाक्यमिति प्रकृतत्वात् तत्रापीत्यस्य वाक्येऽपीत्येकवचनं युक्तम् । वाक्येष्वित्यर्थः । यतश्च निर्धारणमिति सूत्रे निर्धार्यमाणवस्त्वपेक्षया अवधिभूते सप्तमी षष्ठी वा भवति । गवां गोषु वा कृष्णा गौः बहुक्षीरेत्यादौ निर्धारणविधौ बहुवचनदर्शनादत एव प्रयोजनवत्त्वेऽपीति चेत्यर्थान्तरोक्तिः । इति चावर्तनीयमित्येतत् यत्तच्छब्दार्थाभ्यां अन्वयाय उपलक्षकस्यावृत्त्युक्त्याऽनुपलक्ष्यस्य प्रधानविषयं चेत्यस्याप्यावृत्तिरुक्तप्रायेति भावेन योजनामाह यद्वाक्यमिति । मानत्वमेतीत्यनुवृत्तस्यार्थः प्रामाण्यमश्नुत इति ।

सु०— " 'प्राणिनां विविधान्देहेन्द्रिय(ादि)विषयांस्तत्फलं च सुखदुःखलक्षणमुत्पादयन्नीश्वरः किं तदीयं धर्माधर्मरूपं कमपेक्षते न वा । आद्ये तस्य स्वातन्त्र्यप्रच्युतिः । द्वितीये निर्निमित्तं कांश्चित्सुखयन्विषमः स्यात्, कांश्चिद् दुःखयन्निर्घृणः स्यात् । इत्युभयथा न तस्य सर्वकर्तृत्वमि'त्येव पूर्वपक्षोऽत्राधिकरणे निराक्रियते ।

तत्र तावदाद्येन सूत्रेण कर्मादिसापेक्षस्य कर्तृत्वमभ्युपेत्य वैषम्यनैर्घृण्ये परिहृते । अपेक्षणीयं कर्मादि ईश्वरायत्तं न वा । नेति पक्षे सर्वकारणत्वहानिः । आद्ये निर्निमित्तं विषमाणां कर्मणां कारयितुर्वैषम्यनैर्घृण्ये स्यातामित्याक्षिप्य कर्मादीनामनादिता(त्वा)भ्युपगमेन समाधानमुक्तं **न कर्माविभागादिति चेन्नानादित्वात्** इति सूत्रेण ।

एवं तर्हि कर्मादिसापेक्षस्य स्वातन्त्र्यं न स्यादित्याशङ्क्योक्तम् **उपपद्यते चेति** । कर्माद्यपेक्षस्यापि तस्य स्वातन्त्र्यमुपपद्यते, कर्मादिसत्तादेरपि तदधीनत्वस्यारम्भणाधिकरणे समर्थितत्वात् । न हि स्वाधीनसत्तादिकमपेक्षमाणस्य स्वातन्त्र्यप्रच्युतिर्युक्तेति ।

एवं (च) तर्हि तदपेक्षा नामानपेक्षैव । तथा च पुनर्वैषम्याद्यापत्तिरित्याशङ्क्योक्तम् **उपलभ्यते चेति** । उपलभ्यते ही(चे)श्वरस्येदृशं वैषम्यं निर्घृणत्वं च प्रमाणैः, अतो नेदमनिष्टमिति ।"

तदिदमयुक्तम् । वैषम्यनैर्घृण्ये हि वस्तुतो दूषणे न वा । आद्ये कथमन्ततोऽप्यङ्गीक्रियेते । द्वितीये प्रथममेवाङ्गीकार्ये, किं सापेक्षतापक्षं कक्षीकृत्य तत्र दूषणपरिहारक्लेशेन । तथा च वक्रवन्ध(क)रीतिरित्यतोऽभिप्रायमाह **वैषम्यमिति** ।

अनु०— **वैषम्यं चैव नैर्घृण्यं वेदाप्रामाण्यकारणम् ।**
नाङ्गीकार्यमतोऽन्यत्तु न वैषम्यादिनामकम् ॥

द्विविधं खल्विदं वैषम्यं निर्घृणत्वं च । एकं (ध)कर्माद्यनपेक्षताप्रयुक्तम् । अपरं तु सापेक्षत्वेऽपि कर्मादिसत्तादेरपीश्वराधीनत्वप्रयुक्तम् ।

तत्राद्यं वेदाप्रामाण्यकारणत्वेन दूषणत्वात् नेश्वरस्याङ्गीकर्तुमुचितम् । वेदो हि धर्मं सुखसाधनमधर्मं च दुःखसाधनमाह, तत्र यदीश्वरो धर्माधर्मावनपेक्ष्य विषमो निर्घृणश्च स्यात् तदा वेदोदितं धर्माधर्मयोः सुखदुःखसाधनत्वमसत्स्यात्, तथा च तस्य कथं प्रामाण्यं स्यात् । अतः सूत्रकारेण कर्मादिसापेक्षतापक्षमुरीकृत्य तत्परिहृतम् ।

अतोऽन्यत्तु द्वितीयं वैषम्यं नैर्घृण्यं च न वैषम्यादिनामकं दूषणरूपं न भवतीति यावत् । तथा हि वैषम्यादिकं तावन्न स्वरूपेण दोषः किन्तु दोषहेतुतया । न चेदं वेदाप्रामाण्यकारणम्, कर्मादिसापेक्षत्वाङ्गीकारात् । नापि जीवानामिवेश्वरस्य प्रत्यवायहेतुः, तदभावात् ।

अतोऽदूषणत्वादङ्गीकृतं सूत्रकृतेति न कश्चिद्दोषः । तथा च भाष्यम् 'न च पुनर्वैषम्याद्यापातेन दोष' इति ॥

परि०— 'स्वयं कृतापि तद्व्याख्या क्रियते स्पष्टतार्थत' इति प्रतिज्ञामनुरुध्योपलभ्यते चेति चरमसूत्रखण्डस्य तात्पर्यस्पष्टीकरणे काऽनुपपत्तिरित्यतः तां वक्तुमधिकरणतात्पर्योक्तिपूर्वं सूत्रतात्पर्यार्थमाह **प्राणिनामि**त्यादिना । **उभयथापीति** । आद्ये स्वातन्त्र्याभावात् द्वितीये दोषित्वादिति भावः । **इत्येव पूर्वपक्ष इति** । एतेन पूर्वोक्तप्रयोजनरूपफलविषये युक्तिविरोधोऽत्र निरस्यत इति पूर्वसङ्गतिः । पादान्तर्भावश्चोक्तो भवति । कर्मादीत्यादिपदेन तदीयप्रयत्नसंस्कारादिग्रहः । **प्रमाणैरिति** । 'एष ह्येव साधु कर्म कारयति' 'स कारयेत्पुण्यमथापि पापम्' इत्यादिप्रमाणैरित्यर्थः । वेदाप्रामाण्यकारणत्वेनेत्युक्तं व्यनक्ति **वेदो हीति** । **अन्यत्त्विति** अनुवादः **द्वितीयमिति** व्याख्या । **तदभावादिति** । विधिनिषेधातीतत्वादीश्वरस्येति भावः । एवं तर्हीत्यादिना स्वोक्तार्थं भाष्यारूढमिति दर्शयति **तथा च भाष्यमिति** । यद्वा दूषणरूपं न भवतीति यावदिति स्वोक्तार्थसंवादायाह **तथा च भाष्यमिति** । यद्वा एतदनुभाष्यं भाष्यस्थैतद्वाक्यविवरणमिति दर्शयति **तथा च भाष्यमिति** । यद्वा । वैषम्यादि न स्वयं दोषः किन्तु दोषहेतुरित्युक्तार्थे संवादायाह **तथा चेति** ।

सु०— 'सर्वे चेतना अपूर्णगुणा दोषिणश्च दृष्टाः, तद्दृष्टान्तेन चेतनत्वादीश्वरस्यापि समासव्यासाभ्यामपरिपूर्णगुणत्वं दोषित्वं च स्यादि'ति पूर्वपक्षोऽत्राधिकरणे निरस्यते । तदिदमस्पष्टं भाष्ये, चशब्दसमुच्चितायाः श्रुतेरेवोदाहृतत्वात्, युक्तेरव्युत्पादनात् । ततः स्पष्टं व्याचष्टे यदधीना इति ।

अनु०— **यदधीना गुणाश्चैव दोषा अपि हि सर्वशः ।**
गुणास्तस्य कथं न स्युः स्युर्दोषाश्च कथं पुनः ।

चापिशब्दावन्योन्यसमुच्चये । एवशब्दस्य यदधीना एवेत्यन्वयः । हिशब्दः सर्वस्य भगवदधीनतायां श्रुत्यादिप्रसिद्धिं द्योतयति । कथम् इत्याक्षेपे ।

द्वेधा हि वस्तु न प्राप्यते, तत्र स्वातन्त्र्याभावाद्वा प्रेप्साऽभावाद्वा । द्वेधा च न हीयते, स्वातन्त्र्याभावाद्वा जिहासाऽभावाद्वा । अस्ति तावदीश्वरस्य सर्वत्र स्वातन्त्र्यम्; अस्ति च मया सर्वदाऽऽनन्दादिगुणवता दुःखादिदोषवर्जितेन भाव्यमितीच्छा, प्रेक्षावत्त्वात् । अतः कथं तस्यानन्दादिगुणपूर्णत्वं दुःखादिसर्वदोषदूरत्वं न भवति ।

अत्रैते प्रयोगाः । ईश्वरः सकलगुणपूर्णः सर्वदोषदूरश्च, स्वतन्त्रत्वात्, व्यतिरेकेण यज्ञदत्तवत् । ईश्वरो विप्रतिपन्नगुणवान्, तत्र प्रेप्सावत्त्वे सति स्वतन्त्रत्वात्, यो यत्र प्रेप्सावत्त्वे सति स्वतन्त्रः स तद्वान् यथा सम्प्रतिपन्नः । ईश्वरो न विमतदोषवान्, तज्जिहासुत्वे सति स्वतन्त्रत्वात्, यो यत्र जिहासावत्त्वे सति स्वतन्त्रः स तदभाववान् यथा सम्मत इति ।

परि०— पूर्वसङ्गत्यन्तर्भावसङ्गत्योः द्योतनायाधिकरणार्थमाह **सर्व इति** । **समासव्यासाभ्यां** सङ्क्षेपविस्तराभ्यामित्यर्थः । ईश्वरो न सर्वगुणः चेतनत्वात् चैत्रवत् । ईश्वरो न सर्वदोषदूरः चेतनत्वात् चैत्रवत् इति सङ्कोचतः । ईश्वरो न विमतसम्पूर्णज्ञानवान्, न पूर्णानन्दवान्, न सर्वशक्तिमान् । ईशो न विमतनिश्शेषदुःखहीनो न निश्शेषश्रमहीनः चेतनत्वादित्यादिरूपेण विस्तरतः प्रयोजक्तव्यमित्यर्थः । **युक्तेरिति** । उपपत्तिपदोक्तयुक्तेरित्यर्थः । वक्ष्यमाणप्रयोगानुकूलव्याप्तिं व्यनक्ति **द्वेधा हीति** । **तत्रेति** । वस्तुप्राप्तौ **स्वातन्त्र्याभावात्** शक्त्यभावादित्यर्थः । **प्रेप्सेति** । प्राप्तीच्छाभावादित्यर्थः । **न हीयत इति** । न त्यक्तो भवतीत्यर्थः । **जिहासाऽभावात्** त्यागेच्छाऽभावादित्यर्थः । **अस्ति च सर्वत्र स्वातन्त्र्यमिति** । आरम्भणाधिकरणे 'आत्मनि चैवं विचित्राश्च ही'त्यादौ समर्थनादिति भावः । समासेन पूर्वपक्षे अभिहितप्रयोगस्य प्रतिप्रयोगमाह **ईश्वरस्सकलगुणपरिपूर्ण इति** । व्यासेन पूर्वपक्षोक्तप्रयोगस्य प्रतिप्रयोगमाह **ईश्वरो विप्रतिपन्नगुणवानिति** । सम्पूर्णज्ञानवान् तादृशसुखवानित्यादिरादिपदार्थः । एवमग्रेतनप्रयोगेऽपि दुःखल्पदोषवान् श्रमल्पदोषवानित्येवं ध्येयम् ।

सु०—

अनु०— **सर्वधर्मोपपत्तेस्तद्वाक्यैरपि हि तादृशैः ।**
निर्दोषाशेषगुणको निर्णीतो भगवान् हरिः ॥

इति श्रीमदानन्दतीर्थभगवत्पादाचार्यविरचिते श्रीमद्ब्रह्मसूत्रानुव्याख्याने
द्वितीयाध्यायस्य प्रथमः पादः ॥

तत् एवमुक्तप्रकारेण, **सर्वेषां धर्माणां** गुणानां दोषाभावानां च सम्बन्धिन्यास्तत्प्रतिपादिकाया उपपत्तेः, **तादृशैः** सर्वगुणपूर्त्यादिरुपपादकैः। **हि**शब्दस्तेषां 'गुणाः श्रुताः' इत्यादीनां प्रसिद्धतां सूचयति।

तदनेन स्वपक्षे प्रमाणमभिदधतैव परकीययुक्तीनां कालात्ययापदिष्टत्वं स्वातन्त्र्याभावोपाधिदुष्टत्वं चोक्तं भवतीति॥

परि०— मूलवाक्यशेषं योजयति **तदेवमिति**। षष्ठीतत्पुरुषे सति षष्ठ्यर्थमाह **सम्बन्धिन्या इति**। तेषामित्यस्य विवरणम् **गुणाः श्रुता इत्यादीनामिति**। भाष्योक्तानामित्यर्थः। **परकीययुक्तीनामिति**। पूर्वपक्षोक्तयुक्तीनामित्यर्थः।

॥ इति श्रीमन्न्यायसुधापरिमळे सुधीन्द्रपादपूजकराघवेन्द्रयतिकृते द्वितीयाध्यायस्य प्रथमः पादः ॥ २-१ ॥

सु०—

इति श्रीमत्पूर्णप्रमतिभगवत्पादसुकृते-
रनुव्याख्यानस्य प्रगुणजयतीर्थाख्ययतिना।
कृतायां टीकायां विषमपदवाक्यार्थविवृतौ
द्वितीयाध्यायस्य प्रथमचरणः पर्यवसितः॥

॥ इति श्रीमन्न्यायसुधायां द्वितीयाध्यायस्य प्रथमः पादः ॥

श्रीमज्जयतीर्थयतिकृता

श्रीमन्न्यायसुधा

श्रीमद्राघवेन्द्रतीर्थकृत'**परिमळ**'टिप्पणीसमेता

॥ श्रीमद्धनुमद्भीममध्वान्तर्गतरामकृष्णवेदव्यासात्मकलक्ष्मीहयग्रीवाय नमः ॥

॥ श्रीगुरुभ्यो नमः ॥ हरिः ॐ ॥

अथ द्वितीयाध्यायस्य द्वितीयः पादः

॥ रचनानुपपत्त्यधिकरणम् ॥ २-२-१ ॥

सु०— सकलजगज्जन्मादिकारणे सकलगुणपरिपूर्णे समस्तावद्यगन्धविधुरे परे ब्रह्मणि विष्णौ समस्तश्रुतिसमन्वयो यः प्रथमाध्यायेऽभिहितः, तस्य साङ्ख्यादिसमयविरोधेनान्यथा-त्वश(ङ्कायां तन्निराकरणार्थमयं)ङ्कां निवारयितुं द्वितीयपाद आरभ्यते।

परि०— मूलमवतारयितुं शङ्कोत्थापनाय वा अत्राध्यायेऽन्तर्भावद्योतनाय वा, परमतानां दुष्टत्वोक्तिरत्र पादे व्यर्था इत्यतो वा पादप्रतिपाद्यमाह **जगज्जन्मादीति**। एतच्च लक्षणसूत्रोक्तं विशेषणम्। जगज्जन्मादिकारणत्वेनोपपादितं यौगिकब्रह्मपदोक्तं विशेषणमाह **सकलेति**। एतच्च वैशेषिकादिमतविरोधाय वा समस्तश्रुतिसमन्वयघटनाय वा उक्तम्। स्वातन्त्र्यसार्वज्ञ्यपूर्णानन्दादिगुणपूर्णत्वोक्त्या अर्थाल्लब्धपारतन्त्र्याल्पज्ञानादिदोषराहित्यरूपं विशेषणमाह **समस्तेति**। एतद्विशेषणद्वयोपपादकत्वेन जगत्कारण(त्व)विशेषणं प्रागुक्तम्। शैवादिमतविरोधाय ब्रह्मणीत्येतत् विष्णाविति व्याख्यातम्। उक्तविशेषणत्रयस्य विष्णावसम्भवनिरासाय सौत्रब्रह्मपदप्रयोगो **ब्रह्मणीति**। **समन्वयः** शक्ति-तात्पर्यावधारणम्। **तन्निराकरणार्थमिति**। अन्यथात्वशङ्कानिराकरणार्थमिति वा तन्मूलभूतसमन्वयविरोधनिराकर-णार्थं वेत्यर्थः।

सु०— नन्वनारम्भणीय एवायं पादः। तथा हि—

साङ्ख्यादिमतानि किं स्मृतित्वेनोक्तार्थमन्यथयन्तीति शङ्क्यते, किंवा युक्त्युपेततया, अथवा श्रुत्युपेततया, यद्वा प्रत्यक्षोपेततया॥ नाद्यः, प्रतिस्मृतिपराहतत्वेनासिनिश्चायकाभावेन च तेषामपस्मृतित्वस्य प्रथमपादे समर्थितत्वात्॥ अत एव न चतुर्थः॥ न द्वितीयः, उक्तार्थ-विरुद्धानां सकलयुक्तीनामाभासत्वस्य तत्रैव व्युत्पादितत्वात्। प्रबलयुक्तिविरोधोऽत्र निरस्यत

इति चेन्न । प्राबल्यं हि युक्तीनां श्रुत्यादिप्रमाणमूलत्वेन, तत्संवादित्वेन (वा,) बहुत्वेन वा स्यात् । सर्वथाऽपि नाधिकाशङ्कावकाशः, श्रुत्यादिसंवादिनीनां तन्मूलानां बह्वीनां च युक्तीनां तत्रैव निराकृतत्वात् । काश्चिदेव तत्र निरस्ता न समस्ता इति चेन्न, सूत्राणामुपलक्षणार्थत्वात्, अन्यथा युक्त्याभासानामनन्तत्वेन अपर्यवसानं स्यात्, पादभेदश्चैवं सति न स्यात् ॥ न तृतीयः, समस्तश्रुतीनां ब्रह्मणि समन्वयस्योक्तत्वात् ॥

परि॰— मूलोक्ताभ्यधिकाशङ्कोपपत्तये पूर्वेण गतार्थतया पादारम्भमाक्षिपति **नन्वित्यादिना** । 'स्मृतियुक्तिश्रुतिगुणे'तिमूलक्रमानुरोधेन विकल्पयति **किं स्मृतित्वेनेत्यादिना** । 'अवशिष्टस्यान्त' इति न्यायेनाह **यद्वा प्रत्यक्षेति** । अन्यस्मृत्यनवकाशेति सिद्धान्तसूत्रांशार्थोक्तिः **प्रतिस्मृतीति** । इतरेषां चेति सूत्रतात्पर्यार्थः अपस्मृतीत्यादि । **अत एवेति** । विष्णुप्रत्यक्षमूलप्रतिस्मृतिपराहतत्वादेवेत्यर्थः । **उक्तेति** । प्रथमाध्यायोक्तेत्यर्थः । **तत्रैवेति** । आद्यपादे 'न विलक्षणत्व', 'अभिमानिव्यपदेशस्त्वि'त्यधिकरणद्वय इत्यर्थः । श्रुतिगुणेत्येतद्व्यावर्त्य-(प्रदर्शन)पूर्वं विवृणोति **प्रबलेति** । श्रुतिगुणेत्यत्र श्रुतिपदमुपलक्षणं प्रत्यक्षस्येत्याशयेनोक्तं **श्रुत्यादीति** । गुणपदं मूलपरं संवादिपरं चेति भावेन मूलत्वेन तत्संवादित्वेन वेत्युक्तम् । बहुयुक्तय इत्येतद्व्यावर्त्यं **बहुत्वेनेति** । **श्रुत्यादिसंवादिनीनामिति** । **तत्रैवेति** । 'इतरव्यपदेशादि'त्यत्र श्रुत्यनुभवसंवादियुक्तेः 'असदिति चेदि'त्यत्र श्रुतिसंवादियुक्तेः, 'भोक्त्रापत्तेरि'त्यत्र श्रुतिमूलयुक्तेः 'तदनन्यत्वमि'त्यादौ बहुयुक्तीनां निरासादिति भावः ।

सु॰— अत्र कश्चिदाह, 'स्वपक्षसाधनपरपक्षप्रतिक्षेपाभ्यामेव निर्णयो भवति । तत्र प्रथमाध्याये स्वपक्षे प्रमाणमुक्तम् । तस्य युक्तिविरोधो द्वितीयस्य आद्यपादेन निरस्तः । एवं स्वपक्षस्थापने जाते परपक्षप्रतिक्षेपार्थमयं पाद आरभ्यत' इति । तदयुक्तम् । परपक्षप्रतिक्षेपो हि तदीयसाधननिरासादन्यो नास्ति । साधनानि च स्मृत्यादीन्येव । निरस्तानि च समस्तानि तानि प्रथमपाद इति किमस्य कृत्यम् । किञ्चैवं सति विरोधपरिहारोऽध्यायार्थो न स्यादिति ।

परि॰— परोक्तं गतार्थतापरिहारमनूद्य निराह **कश्चिदाहेत्यादिना** । **स्मृत्यादीति** । स्मृतितत्सहभूतयुक्तिश्रुतिप्रत्यक्षाणीत्यर्थः ।

सु॰— अपर आह, 'उक्तार्थे स्मृतिन्यायविरोधो नास्तीति स्थापितेऽप्यस्ति ब्रह्मणि समन्वयाभावशङ्का । कथम् । यद्यप्यनुमानं ब्रह्मणो जगत्कारणत्वमपबाधितुं नालम्, तथाऽपि कारणान्तरं जगतोऽवगमयितुमलम् । ततश्च वस्तुविकल्पानुपपत्तेरन्यतरपरिग्रहे हेत्वभावात् ब्रह्मैव जगत्कारणमिति न निश्चेतुं शक्यते, प्रत्युत सर्वज्ञप्रणेतृकत्वेनानुमानस्योपबृंहितत्वात् प्रधानाद्येव जगत्कारणं न ब्रह्मेति बुद्धिः स्यात् । अतो न केवलं ब्रह्मणो जगत्कारणत्वमपबाधितुमनुमानं नोत्सहते, किन्तु कारणान्तरमप्यवगमयितुं नालमिति प्रदर्शनार्थं द्वितीयः पाद

आरभ्यत' इति । एतदप्ययुक्तम् । तथा हि । किमनेनोक्तं स्यात् । यदि; प्राक् स्वाभिमतार्थे युक्तिविरोधपरिहारेण स्वपक्षस्थापना विहिता, इदानीं परपक्षप्रतिक्षेपो विधीयत इति; तदोक्तमेवोत्तरम् । अथ, 'युक्तिविरोधपरिहार एव पादद्वयार्थः, किन्तु स्वपक्षविरोधियुक्तिनिराकरणं प्रथमे, द्वितीये तु परपक्षसाधकयुक्तिनिराकरणम्' इति; तन्न, न्यायसाम्येन तासामपि शक्यनिराकरणत्वात्, (सार्वज्ञ्यं) सर्वज्ञत्वं च प्रणेतृणां प्रागेव निरस्तम् ।

परि०— उक्तमेवोत्तरमिति । 'परपक्षप्रतिक्षेपो ही'त्यादिनोक्तमेवेत्यर्थः । प्रत्युतेत्यादिनोक्तं मतं निराह सार्वज्ञ्यं (सर्वज्ञत्वं) चेति । प्रागेवेति । 'इतरेषां चानुपलब्धे'रि'त्यत्र 'न चाप्तिनिश्चयस्तत्र शक्यते व्यभिचारत' इत्यादिना पूर्वपाद एवेत्यर्थः ।

सु०— अतो नायं पाद आरम्भणीय इत्यत आह **स्मृतीति** ।

अनु०—　**स्मृतियुक्तिश्रुतिगुणयुक्तयो बहुयुक्तयः ।**
एवं चतुर्विधा नैव विरुद्ध्यन्तेऽन्वयं प्रति ।
इति प्रथमपादेन निर्णीतेऽप्यभियोगतः ।
दर्शनानां प्रवृत्तत्वान्मन्द आशङ्कते पुनः ॥

श्रुतयो **गुणा** उपसर्जना(नि) यासां तास्तथोक्ताः । **चतुर्विधा** विरोधिप्रतीतयः । **अन्वयं प्रति न विरुध्यन्ते इति** श्रुतिसमन्वयसिद्धमर्थं नान्यथयितुं शक्नुवन्ति इत्यर्थः । **अभियोग** आग्रहः । दृश्यते प्रमेयमेभिरिति **दर्शनानि** साङ्ख्यादिशास्त्राणि ।

एतदुक्तं भवति । यद्यपि परमतसाधकानामस्मन्मतबाधकानां च स्मृत्यादीनामाभासत्वव्युत्पादनेन स्वपरपक्षसाधनोपालम्भौ कृतावेवेति परमार्थः, तथाऽप्युक्तेऽर्थे पुनः पुरुषस्य आशङ्का भवत्येव, किमेतदेवमन्यथा वेति । कस्मात् । अभियोगतो (दर्शनानां) मतानां प्रवृत्तत्वात् तदुपलम्भादिति ।

परि०— उपसर्जना(नीति) इति । उपसर्जनत्वं च मूलतया संवादितया चेति ज्ञेयम् । एवं चतुर्विधा इत्यत्रापेक्षितविशेष्यं पूरयति **विरोधिप्रतीतय इति** । किमनेनोक्तशङ्कानिरासः कृत इत्यत आह **एतदुक्तमिति** । 'परमार्थ' इत्यन्तेन 'अप्य'न्तमूलतात्पर्यानुवादः । 'अभियोगत' इत्यादेस्तात्पर्यम् 'उक्तेऽर्थे पुनरि'त्यादि ।

सु०— 'ननु च श्रुतयस्तावदपौरुषेयतयाऽनाशङ्कितदोषाः बहुल(प्रबल)युक्तिभिश्चानुसंहितार्था निरस्तसमस्तप्रतिपक्षाश्च । तत्कथं तत्समन्वयसिद्धेऽर्थेऽभियोगप्रवृत्तदर्शनोप-

लम्भमात्रेणान्यथात्वशङ्का स्यात्, अतिप्रसङ्गात् । नन्वत एवोक्तं **मन्द इति**; मैवम्, प्राप्तिमनालोच्य शङ्कमानस्याविचिकित्सितशङ्कस्य शास्त्रेऽनधिकारात्' इत्यतः 'अभियोगतो दर्शनानां प्रवृत्तत्वादि'त्युक्तशङ्काकारणं विवृणोति **अनादीति** ।

अनु०— अनादिकालतो वृत्ताः समया हि प्रवाहतः ।
न चोच्छेदोऽस्ति कस्यापि समयस्येति

कपिलकणादादीनां प्रणेतॄणां स्मरणात् कथमनादित्वमित्यत उक्तं **प्रवाहत इति** । कपिलादयो हि पूर्वैः प्रणीतान्येव शास्त्राणि कालबलादुत्सन्नानि स्व(तपः)प्रभावादिनाऽवगम्य प्रबन्धान्तररचनया प्रवर्तयन्ति । एवं पूर्वेऽपि पूर्वतरैरित्येवं प्रवाहतोऽनादित्वाददोषः । तथैव च **स्मरणानीति** । **इति** हेतोः, आशङ्कत इति पूर्वेण सम्बन्धः ।

इदमुक्तं भवति । करणदोषबाधकप्रत्ययवशादेव ह्यप्रामाण्यं कल्पनीयम्, अन्यथा अतिप्रसङ्गात् । तत्र यथा श्रुतीनामनादित्वात् करणदोषाभावः, तथा **समयानामपि** । स्वरूपानादित्वं प्रवाहानादित्वमिति तु वैषम्यमात्रम्, पुरुषदोषसञ्चाराभावस्योभयत्रापि साम्यात् । यथा चानुच्छेदेनानुवृत्तेः श्रुतीनां बाधकाभावः, एवं समयानामपि । यदि करणदोषबाधकप्रत्ययोपेताः स्युः, तदोन्मत्तवाक्यवदिदम्प्रथमाः समुच्छेदवन्तश्च स्युः । न चैवम्, अतः कथमप्रामाण्यमश्नुवते । **यथा च श्रुतयो** बलवद्युक्त्यनुसंहितार्था एवं समया अपि । न च तासामाभासत्वमुक्तमिति वाच्यम्, सर्वेषां **तदनुवर्तिनाम**स्माभिरनवगतत्वेन तत्**परिहार**सम्भावनात् । एवमेवाप्रतिपक्षत्वं श्रुतीनामिव समयानां सम्भावितम्; **कथमन्यथा सूत्रकृदेकधुरीणाः** शौद्धोदनिप्रभृतयः अभियोगतः तान् प्रवर्तयेयुः, कथं च प्रेक्षावन्तोऽनेकेऽभियोगेनैवोपाददीरन् । तदेवं श्रुतितुल्य(समान)योगक्षेमतां समयानां मन्यमानस्य स्यादेवोक्तार्थे सन्देह इति ।

परि०— अतिप्रसङ्गादिति । प्रमाणनिर्णीतार्थमात्रेऽप्येवं सम्भवादित्यर्थः । तथा च निःशङ्कप्रवृत्तिः क्वापि न स्यादिति भावः । प्राप्तिं शङ्काबीजमित्यर्थः । **स्मरणानीति** । कपिलकणादादिप्रणेतृणां स्मरणान्यप्येवमेव सन्तीति वा, नेयानीति वार्थः । एतावता किमाशङ्काबीजमुक्तमित्यत आह **इदमुक्तमिति** । **अतिप्रसङ्गादिति** । प्रमाणमात्रो-(त्सादन)च्छेदप्रसङ्गादित्यर्थः । **समयानामपीति** । अनादित्वात् करणदोषाभाव इत्यन्वयः । तर्कैर्दृढतरैरित्यग्रे अभिधानात् तद्व्यावर्त्यं स्वयमाह **यथा च श्रुतय इति** । तासां युक्तीनां आभासत्वं पूर्वपाद इत्यर्थः । **तदनुवर्तिनामिति** । तत्तन्मतानुवर्तिनां पुंसामित्यर्थः । **परिहारेति** । उक्तस्य परोक्तयुक्तीनामाभासत्वदोषस्य परिहारसम्भावनादित्यर्थः । प्रतिपक्षत्वादिकं समयानां कथं ज्ञेयमित्यत आह **कथमन्यथेति** । **सूत्रकृदेकधुरीणा इति** । सूत्रकृतामेकधुरां मुख्यभारं

वहन्तीति वा, सूत्रकनां मध्ये श्रेष्ठा इति वा, सूत्रकृतश्च ने एकधुरीणाश्च इति वार्थः। 'एकधुराल्लुक्चेति' ख(श)प्रत्ययं तस्य ईनादेशे अन्त्यलोपे (रेफोत्तरस्य आकारस्य लोपे) णत्वे च रूपम्। **शौद्धोदनिप्रभृतयः** जिनादय इत्यर्थः। सन्देह इतीतीतिशब्दस्य इदमुक्तमिति पूर्वेणान्वयः।

सु०— नन्वेवं सति परस्परविरुद्धानामनेकेषां प्रामाण्यं तावन्न सम्भवति, वस्तुविकल्पापत्तेः; तथा चावश्याश्रयणीये कस्यचिदेव प्रामाण्ये अनादिकालतोऽनुवृत्तत्वादेः अन्येष्वन्यथासिद्धौ सर्वथा कल्पनीयानाम् 'इतरेषां चानुपलब्धेः' इत्युक्तदिशा साङ्ख्यादिसमयानाम् अप्रामाण्यं कल्पयितुं शक्यत एव; तत्कथं श्रुतिसमन्वयसिद्धेऽर्थे पुनः शङ्केति। उच्यते। यो हि 'इतरेषां चानुपलब्धेः' इति सङ्क्षेपेणोदितं न्यायं पर(परि)कल्पितेषु प्रमेयविशेषेषूत्प्रेक्षितुं क्षमते, तं प्रत्येवमेतत्। यस्त्वेवं न क्षमः स यावदयं सङ्क्षेपो न प्रपञ्च्यते तावदन्यपरित्यागेनैकग्रहणस्यानीशानः शङ्केतैव। न चैवं शास्त्रे नाधिक्रियेत। सङ्ग्रहप्रपञ्चोच्छेदप्रसङ्गात्। तदिदमुक्तं मन्द आशङ्कत इति। किमतो यद्येवमित्यत आह अत इति।

अनु०— अतो विभुः।
भ्रान्तिमूलत्वमेतेषां पृथग्दर्शयति स्फुटम्॥

भ्रान्तिपदं विप्रलम्भस्याप्युपलक्षणम्। पृथक् विस्तरेण। स्फुटं सुबोधम्। तत्तत्समयोक्तार्थानामप्रामाणिकत्वं प्रमाणविरुद्धत्वं (च) प्राक् सङ्क्षेपेणास्फुटं चोक्तम्, अत्र विस्तरेण स्फुटं दर्शयन् तेषां भ्रान्त्यादिमूलत्वं ज्ञापयतीत्यर्थः।

एतेन पूर्वपादेनास्य पादस्य प्रपञ्च्यप्रपञ्चकभावलक्षणा सङ्गतिः, प्रपञ्चने प्रयोजनं चोक्तं भवति। तदिदमुक्तमितरेषामित्यादि भाष्येण।

परि०— अनेकेषामिति। समयानामित्यर्थः। **कस्यचिदेवेति।** समयस्येत्यर्थः। **न्यायमिति।** तदुक्तफलविसंवादिरूपन्यायमित्यर्थः। **अनीशानः** असमर्थः।

बौद्धादिमतसाधारण्यायाह **भ्रान्तिपरमिति। एतेनेति।** 'अतो विभुः। भ्रान्तिमूलत्वमेतेषां' इत्यादिवाक्येनेत्यर्थः। **पूर्वपादेनेति।** विरोधिभूताशेषस्मृतियुक्तीनां सङ्क्षेपेण पूर्वपादेन निरस्तानामप्यत्र प्रपञ्चनेन निरासादिति भावः। **प्रयोजनं चेति।** अल्पमतीनामपि इतरप्रहाणेन पूर्वाध्यायोक्तार्थस्यैव बुद्धौ सुदृढमवस्थानरूपप्रयोजनं चेत्यर्थः।

सु०— नन्वेतदशक्यम्, तैः स्वप्रमेयाणां दृढतर्कागमसाधितत्वात् परकीयतर्कादिनिरस्तत्वात्; इत्यत आह तर्कैरिति।

अनु०— तर्कैर्दृढतमैरेव वाक्यैरा(श्चा)गमवादिनाम् ॥

तर्कशब्दः सोपस्क(ा)रानुमानार्थः । **दृढतमैः** परकीयतर्कबाधकैः तदबाध्यैः (च), **वाक्यैश्च** दृढतरै(मै)रिति सम्बध्यते । पूर्वेण सम्बन्धः (अन्वयः) । वेदादिवाक्यानां प्रामाण्यमनभ्युपगच्छन्तं प्रति कथं तदुपन्यास इत्यत उक्तम् **आगमवादिनामिति** । आगमस्य वेदादेः प्रामाण्यमभ्युपगच्छतां पुंसां समयानामिति सम्बन्धः । यद्वा स्वागमप्रामाण्यवादिनामित्यर्थः, ततश्च स्वागमप्रामाण्याभ्युपगमन्यायेन वेदादेरपि प्रामाण्यं तैरङ्गीकार्यमिति(रयित्वेति) (र्येति) भावः । अथवा आगमस्य वेदादेः प्रामाण्यवादिनां, शिष्याणां व्यपेक्षयेति शेषः, तथा च बौद्धाधिकरणान्तेन न विरोधः ।

यद्यप्येतदनुपदमेव प्रदर्शयिष्यते, तथाऽपि श्रोतृमनःसमाधानार्थमुक्तमिति ।

परि०— परकीयेति । स्वस्वमतविरोधिवाद्यन्तरोक्ततर्काणामित्यर्थः । तथा च सिद्धान्तीयतर्काणामपि निरासप्राप्तिरिति भावः । **सोपस्करेति** । व्याप्तिसमुचितदेशवृत्तित्वानुकूलतर्कादिपरिकरोपेतेत्यर्थः । ननु 'आगमवादिनामि'त्यस्य वेदादिप्रामाण्यवादिनां पुंसां सम्बन्धिसमयानां सुदृढतर्कागमैः भ्रान्त्यादिमूलकत्वं दर्शयतीति व्याख्याने 'विप्रतिषेधाच्चासमञ्जसमि'ति साङ्ख्यनयान्तिमसूत्रेण 'अपरिग्रहाच्चात्यन्तमनपेक्षे'ति वैशेषिकनयान्तिमसूत्रेण 'विप्रतिषेधाच्चे'ति शक्तिनयान्तिमसूत्रेण चाविरोधेऽपि 'सर्वथाऽनुपपत्तेश्चे'ति बौद्धनयान्तिमसूत्रेण विरोधः । तस्यापि सूत्रस्य 'सर्वश्रुतिस्मृतिविरुद्धत्वाच्च नैते पक्षाः ग्राह्याः' इति बौद्धान्प्रति तत्सूत्रे तन्मतविरोधिश्रुत्याद्युक्तेरित्यतो वेदादिवाक्यानामित्यादिना कृतचोद्यस्य 'सर्वथे'ति सूत्र एवोदयात् तन्निवृत्त्यर्थं व्याख्यानान्तरमाह **यद्वा स्वागमेति** । सर्वसाधारण्येन समाध्यन्तरमाह **अथवेति** । चरमव्याख्यानद्वयस्य फलमाह **तथा चेति** । **एतदिति** । तर्कैरित्यादिनोक्तमित्यर्थः । **अनुपदमिति** । 'चेतनेच्छानुसारेण' इत्यादिना अग्रेतनग्रन्थ एवेत्यर्थः ।

सु०— ननु चानाद्यनन्तकालेऽनुच्छेदेन प्रवर्तमानानां समयानां न भ्रान्त्यादिमूलत्वमुचितम्, न हि तथाविधस्योन्मत्तवाक्यादेरनाद्यनन्तकालेऽनुवृत्तिरस्ति । तदयं प्रयोगः । साङ्ख्यादिसमयाः; प्रमाणभूता, न भ्रान्त्यादि(न्ति)मूला वा; सर्वदाऽनुवर्तमानत्वात्, महाजनपरिगृहीतत्वात् (वा); वेदवदिति । तथा च वक्ष्यमाणस्य तर्कादिर्बाधितविषयत्वमिति । मैवम् । किमत्र सर्वेषामपि समयानां प्रामाण्यादिकं साध्यम्, उत एकस्य । नाद्यः, परस्परविरुद्धानां प्रामाण्यादिसाधने वस्तुविकल्पापत्त्या बाधितविषयत्वात्, परस्परप्रतिक्षेपरूपत्वेन सत्प्रतिपक्षत्वाच्च । न द्वितीयः, पक्षीकृतादन्यस्य प्रामाण्याद्यभ्युपगमे प्रागुक्तदोषानुषङ्गात्, अनभ्युपगमे तत्रैव व्यभिचारात्; वेदप्रामाण्याद्यभ्युपगमे प्रतिज्ञातार्थानुपपत्तिः, अनभ्युपगमे च दृष्टान्तदोषः ।

भवेदेवम्, भ्रान्त्यादिमूलत्वे समाने सत्युन्मत्तवाक्येऽविद्यमाना अनाद्यनन्तकालानुवृत्तिरेतेषामेव तर्हि किन्निमित्तेति सुहृद्भावेन पृच्छन्तं प्रत्याह **दौर्लभ्यादिति**।

अनु०—　दौर्लभ्याच्छुद्धबुद्धीनां बाहुल्यादल्पवेदिनाम्।
तामसत्वाच्च लोकस्य मिथ्याज्ञानप्रसक्तितः॥
विद्वेषात्परमे तत्त्वे तत्त्ववेदिषु चानिशम्।
अनादिवासनायोगादसुराणां बहुत्वतः।
दुराग्रहगृहीतत्वाद्वर्तन्ते समयाः सदा॥

समयप्रवर्तकानां पुंसां दुराग्रहगृहीतत्वाद्वर्तन्ते समयाः सदा। नैवमुन्मत्तवाक्ये विद्यते।

नन्वाग्रहेऽपि किं कारणमित्यत उक्तं **विद्वेषादिति**।

तर्हि द्वेषोत्पत्त्यनन्तरं प्रवर्तताम्, कथं सदा इति; अत उक्तम् **अनिशमिति**॥

ननु पुरुषार्थकामाः कथं (वि)द्वेषनिमित्तादाग्रहादन्यायं प्रवर्तयन्तीत्यत उक्तं **अनादीति**।

वासनावशात् तेभ्यः तदेव रोचयत इति भावः॥ नन्वनादिवासनाऽपि बलवत्प्रयत्नेन कुतो न निवर्तत इत्यत उक्तम् **असुराणामिति**। विपरीतप्रयत्नादिप्रेरकाणां बुद्ध्याद्यभिमानिनामिति शेषः।

ननु साधूनां विदुषां निवारणात् कुतो न निवर्तन्त इत्यत उक्तं **दौर्लभ्यादिति**। **अल्पवेदिनां** भ्रमाधिष्ठानस्वरूपमात्रविदां समयप्रवर्तकानाम्। तर्हि राजादिर्लोको निवारयिष्यति इत्यत उक्तं **तामसत्वादिति**। तत एव कुपण्डितनिमित्त**मिथ्याज्ञानप्रसक्तितश्च**। न चैतानि कारणानि स्वरूपतोऽप्यनादौ वेदे सम्भवन्तीति।

यद्यप्येतत्पादान्ते वक्तव्यम्; तथाऽप्यत्र प्रसङ्गा(दा)गतं बुद्धिसमाधानायोक्तमिति।

परि०— वक्ष्यमाणप्रयोगे अनुकूलव्याप्तिं व्यनक्ति **ननु चानाद्यनन्तेति**। अन्यथा हेतूच्छित्तिरिति भावेन साध्यहेतुव्यतिरेकयोः व्याप्तिं व्यनक्ति **तथाविधस्येति**। भ्रान्त्यादिमूलस्येत्यर्थः। **तदयमिति**। तस्माद्व्याप्त्यादेर्भावादित्यर्थः। **वक्ष्यमाणेति**। 'रचनानुपपत्तेः', 'प्रवृत्तेश्चे'त्यादौ वक्ष्यमाणेत्यर्थः। 'प्रामाण्यादिकमि'त्यादिपदेनाभ्रान्तिमूलत्वग्रहः। **बाधितेति**। प्रमाणभूतसमयेन समयान्तरस्य विषयस्यापहारेण तत्प्रामाण्यं तेन बाधितमिति भावः। **प्रतिक्षेपरूपत्वेनेति**। हेतुनेति योज्यम्। सर्वसमयाः न प्रमाणं भ्रान्तिमूला वा, परस्परनिषेधरूपत्वात्, अन्योन्यनिषेधकघटोऽस्ति घटो नास्तीत्यादिरूपवाक्यवदिति सत्प्रतिपक्षत्वाच्चेत्यर्थः। **प्रागुक्तेति**। बाधितविषय-

त्वदोषेत्यर्थः । **व्यभिचारादिति** । 'सर्वदानुवर्तमानत्वादि'ति हेतोरिति योज्यम् । दोषान्तरं चाह **वेदेति** । **प्रतिज्ञा-(ता)र्थानुपपत्तिरिति** । परेण पक्षीकृतसमयस्य तद्विरुद्धार्थकप्रमाणभूतवेदेन बाधादिति भावः । **दृष्टान्तदोष इति** । साध्यहीनतेत्यर्थः । चरमवाक्यं तावद्योजयति **समयप्रवर्तकानामिति** । आकाङ्क्षाक्रमेण पदानि योजयति **नन्वा-ग्रहेऽपीति** ।

साधूनामिति । साधुभिः विद्वद्भिः निवार्यमाणत्वादित्यर्थः । **स्वरूपमात्रेति** । मात्रपदेन तन्निष्ठासाधारण-धर्मविदित्वं निवार्यते । वेदादिवदित्युक्तवेदसाम्यं निराह **न चैतानीति** । ननु समयानां भ्रान्त्यादिमूलत्वव्युत्पादना-नन्तरमेव 'कथं तर्ह्युन्मत्तवाक्येऽविद्यमानं सर्वदा वर्तमानत्वादिकं समयानामि'ति शङ्कोदयात् तन्निवर्तनपरं दौर्लभ्यादिकं पादान्त एव वाच्यमित्याशङ्क्य निराह **यद्यप्येतदित्यादिना** । **प्रसङ्गेति** । 'भ्रान्तिमूलत्वमेतेषामि'त्युक्तिप्रसङ्गेत्यर्थः ।

सु०— यद्येवं तर्ह्येतेषां सुदृढनिरूढानां समयानां सर्वथोत्सादनस्याशक्यत्वात् व्यर्थेयं निराकृतिरित्यत आह तथापीति ।

अनु०— तथापि शुद्धबुद्धीनामीशानुग्रहयोगिनाम् ।
सुयुक्तयस्तमो हन्युरागमानुगताः सदा ।
इति विद्यापतिः सम्यक् समयानां निराकृतिम् ।
चकार

यद्यपि कुसुमया न सर्वथा समुच्छेद्याः, तथापि । तमः अज्ञानम् । सुयुक्तित्वस्य विवरणं सदाऽऽगमानुगता इति । प्रमाणगृहीतव्याप्त्यादियुक्ताः तत्संवादयुक्ताश्च । इति इत्येवमर्थम् ॥ एतदुक्तं भवति । न साङ्ख्यादिसमयसमुच्छेदार्थोऽयं प्रयत्नः, येनोक्तदोषः स्यात्; किन्नाम केषा-ञ्चित्पुंसां तैस्तैः समयैराहिता(न)ज्ञानसंशयविपर्ययान् आगमसहिताभिर्युक्तिभिः तत्त्वज्ञान-मुत्पाद्य अपनेतुमिति ।

नन्वेतदप्ययुक्तम् 'अतिनिरूढनिबिडवासनानुबद्धमनाद्यज्ञानम् इदानीमेवोत्पन्नेन तत्त्व-ज्ञानेनापनीयत' इति, किन्तु तत्त्वज्ञानं परिभूय स्ववासनावशात् पुनरुद्भवति, प्रवर्तयति च स्वोचितं कार्यमित्यत उक्तं शुद्धबुद्धीनामिति । यथार्थज्ञानस्वभावानां मोक्षयोग्यानाम् ॥ अयं भावः । वक्ष्यते हि केचन चेतना मोक्षयोग्याः केचन नेति । तत्र नायोग्यानामज्ञानमपनेतुमय-मारम्भः, किन्तु योग्यानामेव । ते च विशुद्धविज्ञानस्वभावाः । तथा च प्रमाणैरिदानीमेवोत्पन्न-मपीदं मनोवृत्तिरूपं तत्त्वज्ञानमन्तरङ्गभूतेन विशुद्धस्वरूपज्ञानेनोपोद्बलितं सत् बहिरङ्गमनाद्यपि सवासनमज्ञानं समूलघातं हन्ति, स्वभावस्य सर्वतोऽपि बलवत्त्वात् । न चैवं प्रमाणवैयर्थ्यम्, स्वभावस्य बाह्यप्रयत्नसचिवस्यैव कार्यकारित्वात् । यथोक्तम् 'विना यत्नं न हठो नापि कर्मे'ति ।

किञ्च सर्वतोऽपि बलीयानीश्वरानुग्रह इति तावत्सुप्रसिद्धम्। अस्ति चासौ मोक्षयोग्येषु (जीवेषु) अनादित इति वक्ष्यते। तथा च तत्सचिवमिदं वृत्तिज्ञानम् अज्ञानमतिनिरूढनिविड-वासनानुबद्धमनाद्यपि समूलकाषं कषत्येव। अतो न व्यर्थेयं समयानां निराक्रियेति भावेनोक्तम् ईशानुग्रहयोगिनामिति। न चैवं तत एवाविद्यानिवृत्तिर्भविष्यति किं तत्त्वज्ञानेनेति वाच्यम्, ईश्वरानुग्रहस्य पुरुषप्रयत्नानुसारेणैव फलजननस्वाभाव्यात्। तथा चोक्तम् 'फलप्रदो वासुदेवः अखिलस्ये'ति। **अखिलस्य योग्यताकर्मप्रयत्नसाकल्यस्य न पुनरेकैकस्येत्यर्थः।**

परि०— वक्ष्यत इति। 'अनिष्टादिकारिणामपि च श्रुतमि'त्यधिकरणे 'संयमने त्वनुभूयेतरेषामारोहा-वरोहावि'त्यादौ वैराग्यपादे मुक्त्ययोग्यानामप्युक्तेः। ज्ञानपादे च 'असार्वत्रिकी'तिनये 'मुक्तिहेतुज्ञाने केषाञ्चिदेवा-धिकारः न सर्वेषामि'त्युक्त्या केचिन्मुक्तियोग्याः केचिन्नेति लाभात्। तथा तत्रैव 'सर्वथापि तु त एवोभयलिङ्गात्', 'न चाधिकारिकमपि पतनानुमानात्तदयोगादि'त्यधिकरणयोश्च मुक्तियोग्यतदयोग्यानां च व्यक्तत्वाच्च। एतदधि-करणद्वयार्थव्याख्यानपरे(ण) 'अनादियोग्यतां चैव कल्प्याणीश्वरावधिमि'त्यादिना 'अदृष्टाच्चेद्विशेषोऽयमनादित्वं कुतो न तदि'त्यन्तग्रन्थेन योग्यताभेदस्य प्रपञ्चनाच्चेति भावः। **समूलघात हन्तीति।** 'समूलाकृतजीवेषु हन्कृञ्ग्रह इति णमुल्। 'अत उपधायाः' इति, वृद्धिः। 'हो हन्तेर्'िति कुत्वम्। 'हनस्त चे'ति नकारस्य तकारः। 'कषादिषु यथा-विध्यनुप्रयोगः' यस्माद्धातोर्णमुल्कृतः स एवानुप्रयोज्य इति समूलघातं हन्तीत्युक्तम्। समूलं हन्तीत्यर्थः। **यथोक्तमिति।** भारततात्पर्यनिर्णये द्वाविंशेऽध्याये। हठो योग्यता। हठः कर्म च द्वयं यत्नं विना न कार्यक्षममित्यर्थः। **इति वक्ष्यत इति।** 'सर्वथापि तु त एवे'ति ज्ञानपादीयाधिकरणे विशेषानुग्रहं चेति गुणसूत्रे वक्ष्यत इत्यर्थः। 'भृण्वे वीर उग्रमुग्रं दमायन्नन्यमन्यम्' इत्यादिनाऽनुव्याख्याने चेति भावः। **समूलकाषमिति।** समूलघातमितिवदयं ज्ञेयः। कषतेः 'निमूलसमूलयोः कषः' इति णमुल्। समूलं कषतीत्यर्थः। **तथा चोक्तमिति।** भारततात्पर्ये। सर्वजनस्येति भ्रान्तिनिरासाय व्याचष्टे **अखिलस्येति।**

सु०— "यद्येवं साधूनां कुसमयाहितमज्ञानमपनेतुं भगवान् समयानां निराकृतिं चकार, तदेयं ब्रह्मादिभिरनादर्तव्या स्यात्, तेषु कुसमयैरज्ञानस्यानाहितत्वेन प्रयोजनाभावात्, तथा च 'एवंविधानि सूत्राणि कृत्वे'त्यागमविरोध" इत्यत आह निजेति।

अनु०— निजभक्तानां बुद्धिशाणत्वसिद्धये।

कुसुमयैरनाहिताज्ञानानां ब्रह्मादीनां, **बुद्धिं प्रति,** युक्तीनां **शाणत्वसिद्धये** युक्तिशाणेन ज्ञानादेरतिशयितनैश(य)त्यसिद्ध्यर्थमिति यावत्। पूर्वेणैव सम्बन्धः। कुसुमया(हिता)ज्ञान-निरसनप्रयोजनाभावेऽपि ज्ञानवैशद्यप्रयोजनस्य विद्यमानत्वात् तैरिदमादरणीयमिति भावः।

परि०— इत्यागमेति। भाष्योक्तागमोऽयम्। तद्वाक्यशेषे 'ब्रह्मरुद्रादिदेवेषु ज्ञानं संस्थाप्य'त्युक्तेरिति भावः।

सु०—

ब्र०सू०— ॐ रचनानुपपत्तेश्च नानुमानम् ॐ ॥

तदेवं समर्थितः पादारम्भः।

तत्राद्याधिकरणे निरीश्वरसाङ्ख्यमतं निराक्रियते। न च तत्स्वरूपाज्ञाने दूषणं सुबोधं भवति इत्यतः तन्मतस्थितिं तावद्दर्शयति **चेतनेति**।

अनु०— **चेतनाचेतनं तत्त्वद्वयमेव निरीश्वराः।**
आहुः

चेतनमचेतनं चेति द्वन्द्वैकवद्भावः। **आहुः** साङ्ख्या इति शेषः।

ननु च विधान्तरासम्भवात् प्रामाणिकैः तत्त्वद्वयमेव वक्तव्यम्; तत्किं तेषां वैषम्यमुच्यत इत्यत उक्तं **निरीश्वरा इति**। ईश्वरमनभ्युपगम्य जीवजडात्मकं तत्त्वद्वयमेवाहुरित्यर्थः।

परि०— द्वन्द्वैकवद्भाव इति। सर्वो द्वन्द्वो विभाषयैकवद्भवतीत्युक्तेरिति भावः।

सु०— ननु साङ्ख्या मन्यन्ते, "सङ्क्षेपतस्तत्त्वस्य चतस्रो विधाः। कश्चिदर्थः प्रकृतिरेव। कश्चिदर्थो विकृतिरेव। कश्चित्प्रकृतिविकृतिः। कश्चिदनुभयः॥ तत्र सत्त्वरजस्तमसां साम्यावस्था प्रधानं प्रकृतिरेव। सा हि विश्वस्य कार्यस्य मूलम्। न त्वस्या मूलान्तरमस्ति, महदहङ्कारतन्मात्राः सप्त प्रकृतिविकृतयः। प्रकृतयो विकृतयश्चेति। तथा हि। महत्तत्त्वमहङ्कारस्य प्रकृतिः, विकृतिश्च मूलप्रकृतेः। एवमहङ्कारतत्त्वं तन्मात्राणामिन्द्रियाणां च प्रकृतिः, विकृतिश्च महतः। एवं पञ्च तन्मात्राणि (तत्त्वानि) भूतानामाकाशादीनां प्रकृतयो, विकृतयश्च अहङ्कारस्येति॥ पञ्च भूतान्येकादशेन्द्रियाणीति षोडशको गणो विकृतिरेव। यद्यपि पृथिव्यादीनामपि गोघटवृक्षादयो विकाराः, एवं तद्विकारभेदाः पयोबीजादयः, तेषां दध्यङ्कुरादयः; तथाऽपि गवादयो बीजादयो वा न पृथिव्यादिभ्यस्तत्त्वान्तरम्, स्थूलतेन्द्रियग्राह्यतासाम्यात्। तत्त्वोपादानत्वं च प्रकृतित्वमिह विवक्षितमिति॥ पुरुषस्त्वनुभयो न प्रकृतिर्नापि विकृतिः॥ तदेवं विस्तरतः पञ्चविंशति तत्त्वानि। यथोक्तम्, "मूलप्रकृतिर्महदाद्याः प्रकृतिविकृतयः सप्त। षोडशकस्तु विकारो न प्रकृतिर्न विकृतिः पुरुषः" इति। तत्कथमुच्यते तत्त्वद्वयमेवाहुरिति; आह **तदिति**।

अनु०— **तत्पञ्चपञ्चत्वविभागस्थमचेतनम्।**
चेतनं

पञ्च च ते पञ्चतश्च (पञ्चपञ्चतः) तेषां भावः पञ्चपञ्चत्वम्। स चासौ विभागश्च। तेनोपलक्षितं तिष्ठतीति **पञ्चपञ्चत्वविभागस्थम्**। **तत्** चेतनमचेतनं च तत्त्वद्वयमेव; सङ्क्षेपतः चतुर्विधम्, विस्तरतः पञ्चविंशतिप्रभेदमाहुरित्यतो न विरोधः।

ननु चेतनमचेतनं चासङ्ख्यातं प्रत्यक्षादिप्रमाणैरुपलभमानाः कथमेवमाहुरित्यत आह **तदिति**।

अनु०— **तदसङ्ख्यातं**

तत् इत्युभयपरामर्शः। उपाधिक्रोडीकारेण पञ्चविंशतिप्रभेदं वदन्तोऽप्यवान्तरभेदेन तत्त्वद्वयम् **असङ्ख्यातम्** आहुरित्यर्थः।

परि०— उत्तरवाक्यमवतारयितुमाह **ननु साङ्ख्या इति**। **चतस्र इति**। वक्ष्यमाणसम्मतिश्लोके चातुर्विध्यस्योपलम्भादिति भावः। **प्रकृतिरेवेति**। तत्त्वान्तरं प्रति परिणामिकारणमेवेत्यर्थः। श्लोकस्थाविकृतिशब्दार्थोक्तिरेवेति। **विकृतिरेवेति**। न कस्यापि तत्त्वस्योपादानमित्येवकारार्थः। प्रकृत्यादिरूपानर्थान् दर्शयति **तत्र सत्त्वेति**। **साम्यावस्थेति**। अन्योन्यमिश्रणेन विना स्वरूपेणावस्थानम्। तादृगवस्थापन्नानां तेषां नामान्तरमाह **प्रधानमिति**। मूलप्रकृतिरिति श्लोकस्थमूलपदार्थस्य ससम्बन्धिकत्वादाह **सा हीति**। 'महदाद्याः प्रकृतिविकृतयः सप्ते'ति श्लोकस्थं व्यनक्ति **महदिति**। **तन्मात्रा इति**। शब्दस्पर्शरूपरसगन्धाः। **आकाशादीनामिति**। आकाशवाय्वग्न्यप्पृथिवीनां यथाक्रमं शब्दादयः प्रकृतयः अहंकारस्य विकृतयश्चेत्यर्थः। 'षोडशकश्च विकार' इति श्लोकस्यार्थमाह **पञ्चभूतानीति**। वाक्पाणिपादपायूपस्थश्रोत्रत्वक्चक्षूरसनघ्राणमनांस्येकादशेन्द्रियाणीति षोडशकः षोडशसङ्ख्योपेतः गण इति शेषोक्तिः। प्रत्ययार्थोऽयम्। 'पञ्चद्दषतौ वर्गे वा' इन्यत्र वाशब्दाद्वर्गार्थे कन्प्रत्ययस्याप्युक्तेर्दशपदेन तदन्तस्यापि गृहीतत्वादिति केचिदाहुः। षोडषकस्त्वित्यत्र तुः एवार्थ इति भावेनोक्तं **विकृतिरेवेति**। विकृतिरेवेत्येतदयुक्तमित्याशङ्क्य, तुशब्दसूचितसमाधिमाह **यद्यपीत्यादिना**। **स्थूलतेति**। पृथिव्यादेर्यथा स्थूलत्वं इन्द्रियग्राह्यत्वं च तथा तेषामपि तदस्तीति गोघटादयः पृथिव्येव दध्यादयश्च पयआदय (पयोदध्यादय) एवेत्यर्थः। चरमपादार्थमाह **पुरुषस्त्विति**। **पञ्च च ते पञ्चतश्चेति**। विशेषणं विशेष्येण बहुलमिति समासः। स चेत्यस्य पञ्चपञ्चत्वपरामर्शित्वेऽपि विधेयलिङ्गापेक्षया पुन्निर्देशः। **उपलक्षितम्**। उपलक्षणतया व्यावर्तितं ज्ञापितमिति वार्थः। तदित्येतच्चेतनमचेतनमित्यनयोर्विशेषणमिति भावेन अनुवदति **तच्चेतनमचेतनं चेति**।

सु०— चेतनानां अचेतनानां च प्रत्येकमसङ्ख्यातत्वसाम्येऽपि नोभयोः भिन्नत्वेन साम्यम्, किं तर्हीत्यत आह **भिन्नमिति**।

अनु०— **भिन्नमन्यद्विदोज्झितम्।**

चेतनमिति शेषः । चेतनं परस्परतो **भिन्नम्** आहुः । **यथोक्तम्**, 'जननमरणकरणानां प्रतिनियमादयुगपत्प्रवृत्तेश्च । पुरुषबहुत्वं सिद्धं त्रैगुण्यविपर्ययाच्चैवे'ति ॥ **अन्यत्** चेतनात्; अचेतनं **भिदोज्झितम्** आहुः ।

परि०— भिन्नत्वेनेति । स्वान्तर्गतभेदवत्त्वेनेत्यर्थः । **जननमरणेति** । देहेन्द्रियादियोगत्यागरूपजन्म-मरणयोः चक्षुरादिकरणानां च प्रतिनियमात् प्रत्येकं व्यवस्थितत्वात् पुरुषबहुत्वं सिद्धमेवेति साध्येनान्वयः । पुरुषैक्ये हि एकस्मिञ्जाते मृते अन्धादौ च सति सर्वेऽपि तथा स्युरिति भावः । **अयुगपत्प्रवृत्तेश्च** । सर्वपुरुषाणां युगपत्प्रवृत्त्य-सम्भवाच्चेत्यर्थः । पुरुषैक्ये ह्येकत्र शरीरे पुरुषप्रयत्नेन चेष्टायां सर्वदेहेष्वपि चेष्टा स्यादेवेति भावः । **त्रैगुण्येति** । सत्त्वादित्रिगुणा एव त्रैगुण्यं तस्य विपर्ययाद्व्यत्यासाच्च । केचित्सत्त्वप्रधानाः महात्मानः, केचिद्रजःप्रधाना मनुष्याः, केचित्तमोगुणकाः पश्वादयः । पुरुषैक्ये तु तन्न स्यात् । अतश्च पुरुषबाहुल्यमित्यर्थः ।

सु०— नन्वीश्वरानभ्युपगमे कस्यापि प्रवृत्त्यनुपपत्तेः, सर्गाद्यसम्भवादीश्वराख्यं तृतीयं तत्त्वमङ्गीकरणीयम्, तत्कथं नाङ्गीकुर्वन्तीत्यत आह अचेतनस्येति ।

अनु०— अचेतनस्य कर्तृत्वं स्वातन्त्र्येण निगद्यते ।

निगद्यते साङ्ख्यैरिति शेषः । तथा हि "चेतनः सङ्घातपरार्थत्वादिहेतुसिद्धः । अचेतनं च व्यक्तं प्रत्यक्षादिसिद्धम्, अव्यक्तं च कारणकार्यविभागादिहेतुसिद्धम् । न चैवमनन्यथासिद्ध-मीश्वरे प्रमाणमस्ति, अचेतनस्यैव प्रधानस्य कर्तृत्वेन सर्गाद्युपपत्तेरदृष्टेश्वरकल्पनानुपपत्तेः" इति मन्यन्त इति ।

नन्वचेतनं चेतनानधिष्ठितं क्वापि न प्रवृत्तिमदुपलब्धम्, ततः प्रधानस्याधिष्ठात्रेश्वरेण भाव्यमित्यत उक्तं **स्वातन्त्र्येणेति** । चेतनाधिष्ठानेन विनेत्यर्थः । त(य)थोक्तम्, 'वत्सविवृद्धि-निमित्तं क्षीरस्य यथा प्रवृत्तिरज्ञस्य । पुरुषस्य विमोक्षनिमित्तं तथा प्रवृत्तिः प्रधानस्ये'ति ।

परि०— इत्यत आहेति । रचनेतिसूत्रव्यावर्त्यमाहेति योज्यम् । **सङ्घातपरार्थत्वादीति** । यथा शयना-सनादिकं देहार्थमेवं महदहङ्कारादिसङ्घातरूपो देहादिरपि परार्थ एवेति सङ्घातस्य यत्परार्थत्वमस्ति तेन हेतुना परः कश्चन सिद्धः । स एव चेतनः । तथा सुखदुःखादेरधिष्ठात्रा भाव्यम् । रथादिवद्योऽधिष्ठाता स चेतन इति । सुखदुःखादेरनुकूल-वेदनीयत्वदृश्यत्वादिरादिपदार्थः । तेनानुकूलवेदितुरङ्गीकार्यत्वात् दृश्यत्वस्य द्रष्टृविनाभावात् तेन द्रष्टुरुपेयत्वात् । **व्यक्तमिति** । योग्यरूपमचेतनमित्यर्थः । **अव्यक्तं चेति** । अयोग्यरूपमचेतनमित्यर्थः । **कारणकार्येति** । एतच्चाग्रे स्वयमेव विवरिष्यते । **कर्तृत्वेनेति** । स्वतः परिणामादिरूपप्रवृत्तिमत्त्वेनेत्यर्थः ।

सु०— अन्यद्भिदोज्झितमित्युक्तम् । तदसत् । अचेतनानामपि चेतनवत् परस्परतो भेदस्य प्रत्यक्षादिसिद्धत्वादित्यत आह **परस्परेति** ।

अनु०— परस्परविभेदश्च कार्याणामालयं भवेत् ।

आलयं प्रलयपर्यन्तम्, कार्याणां परस्परविभेदश्च भवेत् इति निगद्यते तैः ।

एतदुक्तं भवति । कार्यं तावत् कारणव्यापारात्प्रागपि सत्, असदकरणात् । असच्चेत् कारणव्यापारात्पूर्वं कार्यम्, नास्य सत्त्वं कर्तुं शक्यम् । न हि नीलं शिल्पिसहस्रेणापि पीतं शक्यं कर्तुम् ॥ किञ्च कार्येण सम्बद्धं कारणं कार्यस्य जनकम्, असम्बद्धं वा । आद्ये त्वसता सम्बन्धानुपपत्तेः सत्त्वमङ्गीकार्यम् । न द्वितीयः, असम्बद्धत्वाविशेषेण सर्वस्मात्सर्वसम्भवापत्तेः । असम्बद्धत्वेऽपि कारणं तदेव करोति यत्र शक्तमतो नातिप्रसङ्ग इति चेत्, सा शक्तिः शक्यविषया वा स्यात् सर्वत्र वा । सर्वत्र चेत् सैवाव्यवस्था । आद्ये त्वसति शक्ये कथं तद्विषया स्यादिति सदेव कार्यम् । न च कारणादन्यत्कार्यं सदुपलभ्यत इति कार्यकारणयोरभेदोऽङ्गीकरणीयः । किञ्च न पटस्तन्तुभ्यो भिद्यते तन्तुधर्मत्वात्, यद्यतो भिद्यते तत्तस्य धर्मो न भवति, यथा गौरश्वस्य, उपादानोपादेयभावाच्च । ययोरर्थान्तरत्वं न तयोरुपादानोपादेयभावः, यथा घटपटयोः, संयोगाप्राप्त्यभावाच्च । अर्थान्तरत्वे हि संयोगो दृष्टो यथा कुण्डबदरयोः, अप्राप्तिर्वा यथा हिमवद्विन्ध्ययोः । न चेह संयोगाप्राप्ती, तस्मान्नार्थान्तरत्वम्, गुरुत्वान्तरकार्यस्यावनतिभेदस्याग्रहणाच्च ।

एवञ्च कार्याणां परस्परं भेदेऽपि स्वस्वकारणैरभेदात् क्रमेण महाप्रलये मूलकारणभावं गतानामभेद एव; इत्यनेनाभिप्रायेणान्यद्विदोज्झितमित्युक्तमिति । तच्चोक्तम् 'असदकरणादुपादानग्रहणात्सर्वसम्भवाभावात् । शक्तस्य शक्यकरणात्कारणभावाच्च सत्कार्यमि'ति ।

परि०— सम्मतित्वेनोदाहरिष्यमाणश्लोके सत्कार्यमिति साध्यभागं व्यनक्ति **कार्यं तावदिति** । अत्रोपात्तहेतुपञ्चकं क्रमेण विवरिष्यन् आद्यं तावद्व्यनक्ति **असदकरणादिति** । कार्यं कारणव्यापारात्पूर्वमसच्चेदित्यर्थः । द्वितीयतृतीयहेतू क्रमात् कल्पद्वयनिरासकाविति भावेन विवृणोति **किञ्चेत्यादिना** ।

उपादानस्य कारणस्य कार्येण ममेदं कारणमिति ग्रहणात् सम्बद्धत्वादिति यावदित्यर्थमुपेत्यार्थमाह **आद्य इति** । शक्तस्येत्यादिनोक्तं सङ्घटयितुमाह **असम्बद्धत्वेऽपीति** । द्वेधा विकल्प्यान्त्यं सर्वेति पूर्वहेतुना निरस्य आद्यकल्पेऽस्य हेतोर्घटनां व्यनक्ति **सा शक्तिरित्यादिना** । **सैवेति** । सर्वस्मादित्युक्तेत्यर्थः । कारणभावात्कारणात्मकत्वादिति पञ्चमहेतोरसिद्धिं निरसितुं प्रत्यक्षं तावदाह **न च कारणादिति** । अनुमानैरपि कारणात्मकत्वं कार्यस्य साधयति **किञ्चेति । नार्थान्तरत्वमिति** । कार्यकारणयोरित्यनुषङ्गः । अभेदे हेत्वन्तरमाह **गुरुत्वान्तरेति** । तन्तुपटयोर्भेदे तन्तुषु यद्गुरुत्वं ततोऽन्येषु गुरुत्वं पटे स्यात् । न चेष्टापत्तिः । पूर्वं पटोपादानतन्तूनां तुलायां स्थापने यादृशमवनमनं

तदुपादानकपटस्थापनेऽपि तादृगवनमनं न स्यात् । किन्तु पुनरधिकावनतिः स्यात् । गुरुत्वद्वयसत्त्वात् । न च तथोपलभ्यते । अतो गुरुत्वान्तरकार्यस्यावनमनविशेषस्यादर्शनादनन्यत्वं कार्यकारणयोरित्यर्थः । एवं चेति । कार्यस्य कारणाभेदे प्रामाणिके सतीति वा कार्यस्य कारणव्यापारात्प्रागपि सत्त्वे सतीति वार्थः ।

सु०— तेष्वपि मतभेदमाह भोक्तृतामिति ।

अनु०— भोक्तृतां चेतनस्याहुः केचित्तामपि नापरे ।

सर्वेऽपि साङ्ख्याः पुरुषस्य कर्तृत्वं नानुमन्यन्ते । क्रियावेशो हि कर्तृत्वम् । न च आत्मनः परिस्पन्दलक्षणा क्रियोपपद्यते, सर्वगतत्वात् । नापि प्रयत्नलक्षणा, तस्याः अन्तःकरणवृत्तित्वात् । न च विक्रियालक्षणा, निर्विकारत्वात् । यथोक्तम्, 'तस्माच्च विपर्यासात्सिद्धं साक्षित्वमस्य पुरुषस्य । कैवल्यं माध्यस्थ्यं द्रष्टृत्वमकर्तृभावश्चेति' । तत्र केचिच्चेतनस्य भोक्तृतामाहुः, यथा भोक्तृभावादिति । अपरे तामपि नाहुः, यथा 'तस्मान्न बध्यते न मुच्यते नापि संसरति कश्चित् । बध्यते संसरति मुच्यते च नानाश्रया प्रकृतिरि'ति ।

परि०— तेष्वपीति । साङ्ख्येष्वपीत्यर्थः । क्रियेति किं परिस्पन्द उच्यते उत प्रयत्नः अथ परिणामः न त्रयमपीति क्रमेण निराह **न चात्मन** इत्यादिना । **तस्माच्चेति** । तदीयग्रन्थे पूर्वप्रकृतत्रिगुणमयत्वादिपरामर्शः । तस्माद्विपर्यासात् चेतनत्वादिकं तस्माच्चेतनत्वात्साक्षित्वं तत एव द्रष्टृत्वं च सिद्धम् । त्रैगुण्यहीनत्वात् कैवल्यम् । तत एवोदासीनत्वान्माध्यस्थ्यं मध्यस्थत्वं सिद्धम् । तत एवाकर्तृभावश्च सिद्ध इत्यर्थः । **नापि संसरतीति** । सुखदुःखभाङ् न भवतीत्यर्थः । **नानाश्रया** नानापुरुषसम्बन्धिनी ।

सु०— ननु कर्तृताभावे भोक्तृत्वमपि कथम् । तस्यापि क्रियावेशात्मकत्वादित्यत आह स्वरूपेति ।

अनु०— स्वरूपचैतन्यबलात्स्वप्रकाशाच्च भोगिताम् ।

सुखदुःखाद्यनुभवितृत्वं हि भोक्तृत्वम् । तच्चात्मनः(1) क्रियावेशमन्तरेण स्वरूपचैतन्येनैवोपपद्यत इत्याहुः । कुतो भोक्तृत्वमाहुरित्यत उक्तं **स्वप्रकाशादिति** । सुखाद्यनुभवितृत्वस्य स्वप्रतीतिसिद्धत्वादित्यर्थः । यथाऽऽह, भोक्तृत्वयोग्यता च पुरुषस्य चैतन्यमिति । न चैवं कर्तृत्वमप्यङ्गीकर्तुमुचितम्, उपपत्तिबाधितत्वेन कर्तृत्वप्रतीतेरध्यासरूपत्वात् ।

परि०— प्रकाशत इति प्रकाशः स्वस्य प्रकाशः तस्मात् स्वप्रकाशात् । भावसाधनं चेदमित्युपेत्यार्थमाह **स्वप्रतीतिसिद्धत्वादिति** । **उपपत्तीति** । क्रियावेशो हि इत्यादिना प्रागुक्तोपपत्तिबाधितत्वेनेत्यर्थः ।

सु०— नन्वेवं तर्हि प्रतीतिसिद्धं भोक्तृत्वमपरे कथं नाभ्युपयन्तीत्यत आह **प्रकृतेश्चेति**।

अनु०— प्रकृतेश्च स्वरूपस्य विवेकाग्रहमेव तु।
अभोगवादिनो भोगमाहुः

भोगं भोगव्यवहारकारणम्।

अयं तेषामाशयः, 'भोक्तृत्वं हि न पुरुषस्य स्वभावः, अपवर्गाभावप्रसङ्गात्। आगन्तुकं तु नोपपद्यते, अपरिणामित्वात्। अतः कर्तृत्वमिव भोक्तृत्वमप्यात्मनो न शक्यमङ्गीकर्तुम्। न च प्रतीतिविरोधः, प्रतीतेरभावात्। व्यवहार एव हि केवलं भोक्ताऽऽत्मेति, स च कर्तृत्वव्यवहारवत् प्रकृतिपुरुषविवेकाग्रहमात्रनिबन्धन इति।

स्यादेतत्। येषां पुरुषो भोक्ता तेषां मोक्षाभावः स्यात्। प्रकृतिसंयोगनिमित्तो हि पुरुषस्य भोगस्तैरङ्गीक्रियते, 'पुरुषस्य दर्शनार्थं कैवल्यार्थं तथा प्रधानस्य। पङ्ग्वन्धवदुभयोरपि संयोगस्तत्कृतः' इति वचनात्। न च प्रकृतिपुरुषसंयोगः कदाप्यपैति येन पुरुषस्य मोक्षः स्यादित्यत आह **भेदग्रहादिति**।

भेदग्रहात्तयोः।
भोगिनां मुक्तिरुद्दिष्टा

तयोः प्रकृतिपुरुषयोः **भोगिनां** पुरुषस्य भोगमभ्युपगच्छतां, मते। अयमभिसन्धिः तेषाम्। प्रकृतिसंयोगो हि पुरुषस्य न केवलं भोगार्थः, किन्नामापवर्गार्थश्च। तत्र विवेकाग्रहसचिवो भोगाय भवति, विवेकग्रहे चापवर्गाय। करोतु नाम पौनःपुन्येन शब्दाद्युपभोगं प्रकृतिः, अनया विवेकख्यातिरकृतेति। कृतविवेकख्यातिस्तु न शब्दाद्युपभोजयति, अविवेकख्यातिनिबन्धनो हि तदुपभोगो निबन्धनाभावे न भवितुमर्हतीति। तच्चोक्तम् 'दृष्टा मयेत्युपेक्षक एको, दृष्टाहमित्युपरमत्यन्या। सति संयोगेऽपि तयोः प्रयोजनं नास्ति सर्गस्य' इति। तथा 'रङ्गस्य दर्शयित्वा निवर्तते नर्तकी यथा नृत्तात्। पुरुषस्य तथाऽऽत्मानं प्रकाश्य विनिवर्तते प्रकृतिः' इति। न च निवृत्ताऽपि पुनः प्रवर्त्स्यतीति शङ्कनीयम्, प्रयोजनाभावात्। उक्तं च 'प्रकृतेः सुकुमारतरं न किञ्चिदस्तीति मे मतिर्भवति। या दृष्टाऽस्मीति पुनर्न दर्शनमुपैति पुरुषस्य' इति। न च भेदग्रहसद्भावात् कैवल्याभावः, तस्यापि स्वेनैव निवृत्तेः।

परि०— पुरुषस्य दर्शनार्थमिति । पुरुषकर्तृकप्रधानकर्मकदर्शनार्थम् । अत एव प्रकृतिपुरुषविवेके सति कैवल्यं भवतीति पुरुषस्य कैवल्यार्थमित्यर्थः । **पङ्ग्वन्धादिवदिति ।** अन्धपङ्गुवदित्यर्थः । अजाद्यदन्तमित्यंत-माश्रितम् । **कदाप्यपैतीति ।** विभुत्वादित्यर्थः । **विवेकग्रहे चापवर्गायेति ।** भवतीति पूर्वेणान्वयः । तत्कथमित्यतो द्वयमपि व्यनक्ति **करोतु नामेति । विवेकेति च । अनया प्रकृत्या ।** अकृतेतीतिशब्दो हेत्वर्थः पूर्वेणान्वयः । **कृतेति ।** अनयेत्यनुषङ्गः । **दृष्टेति ।** स्वविविक्तत्वेन दृष्टेत्यर्थः । **उपेक्षकः** शब्दादेरभोक्ता । **उपरमतीति ।** शब्दादिकं न भोजयति प्रकृतिरित्यर्थः । **रङ्गस्येति ।** रङ्गस्थजनस्येत्यर्थः । **दर्शयित्वा** स्वकीयनर्तनमिति योज्यम् । **तस्यापि स्वेनैवेति ।** कतकरजोन्यायेनेति भावः ।

सु०— ननु च येषां मते पुरुषस्य भोग एव नास्ति तेषां कथं मोक्षः, बन्धाभावात्; तथा च योगानुशासनवैयर्थ्यमित्यत आह स एवेति ।

अनु०— स एवाभोगवादिनाम् ।

स भेदग्रह, **एव मुक्तिरुद्दिष्टा ।** भेदाग्रहनिबन्धनो भ्रम एव हि बन्धः, स च भेदग्रहे सति निवर्तते, सैव मुक्तिः, न त्वपराऽस्तीत्यतः **स एव** इत्युक्तम् । न पुनर्भेदग्रह एव मुक्तिः, तस्यापि निवर्तनीयत्वात् । 'नापि विवेकख्यातिमि'त्युक्तत्वादिति ।

परि०— इत्युक्तत्वादिति । 'नापि विवेकख्यातिं प्राकृतीं ततो विविक्त आत्मा स्वार्थमभिमन्तुमर्हति' इति साङ्ख्यैरुक्तत्वात् प्रकृतिसम्बन्धविवेकख्यातिरपि नेत्यर्थः । **पूर्वपक्षोपन्यासः ॥**

सु०— एवमुपन्यस्तं मतमधुना निरसनीयम् ।

तत्र सूत्रकृता क्रममविवक्षित्वा 'रचनानुपपत्तेश्च नानुमानमि'ति प्रथमं परपक्षोपालम्भं विधायानन्तरं 'प्रवृत्तेश्चेति' स्वपक्षसाधनं विहितम् । भाष्यकारस्तु साधकप्रमाणस्य तत्त्व-प्रतिपत्त्यन्तरङ्गत्वेन तदुपन्यासस्य प्राथम्यं परपक्षनिरासस्य तत्स्थैर्यहेतोर्बहिरङ्गत्वेन तदुप-न्यासस्यानन्तर्यमिति क्रममपि ग्राहयिष्यन् व्यत्ययेन व्याचक्षाणः, प्रवृत्तेश्चेति सूत्रस्य पातनि-कार्थमाह **ईशस्येति ।**

अनु०— ईशस्यासङ्गहादेव न युक्तौ तावुभावपि ।

असङ्गहात् अनभ्युपगमात् । **एव** इत्यस्य दोषस्योल्बणत्वं सूचयति । **तावुभावपि** पुरुषस्य भोक्तृत्वाभोक्तृत्वपक्षौ ।

परि०— ग्राहयिष्यन् प्रतिबोधयिष्यन्नित्यर्थः । **पातनिकार्थमिति ।** अवतारिकोदयार्थमित्यर्थः ।

सु०— नन्वप्रामाणिकस्येश्वरस्यानभ्युपगमे कथमयुक्तत्वमित्यतः 'प्रवृत्तेश्च' इति सूत्रार्थतया ईश्वरे प्रमाणमाह **चेतनेति।**

अनु०— **चेतनेच्छानुसारेण यदा दृष्टः पटोद्भवः।**
एतादृशत्वमन्यस्य वस्तुत्वात्केन वार्यते ॥

यदा यस्मात्। तस्मादिति लभ्यते। **एतादृशत्वं** पटवच्चेतनेच्छानुसारेणोद्भूतत्वम्। **अन्यस्य** महदादेः, **वस्तुत्वात्** कार्यत्वादनुमीयमानमिति शेषः। **केन** इत्याक्षेपे।

अयमत्र प्रयोगः। महदादिकं चेतनेच्छाधीनोत्पत्तिकं कार्यत्वात् पटवदिति, यद्वा महदाद्युद्भवः चेतनेच्छाधीन उद्भवत्वात् पटोद्भववदिति प्रयोक्तव्यम्। प्रयोगद्वयसूचनाय पटोद्भवदृष्टान्तमुक्त्वा वस्तुत्वादिति हेतुमाह, एवमुक्तावुपलक्षणत्वं हि उभयत्र ज्ञायेत। उपलक्षणं चैतत्। महदाद्युपादानं चेतनाधिष्ठितं उपादानत्वात् तन्तुवदित्याद्यपि द्रष्टव्यम्। न चान्यश्चेतनस्तथा भवितुमर्हतीति सर्वातिशयी पुरुष ईश्वर एव सिद्ध्यतीति।

परि०— सूत्रार्थतयेति। पटादावपि चेतनप्रवृत्तेर्दर्शनात्, महदादावपि चेतनप्रवृत्तेरनुमातुं शक्यत्वादिति सूत्रार्थतयेत्यर्थः। वस्तुत्वादित्यस्यार्थः **कार्यत्वादिति**। वस्तुत्वमात्रस्य नित्ये(पि) सत्त्वे(पि)नात्र विवक्षितपरिणामरूपोद्भवत्वाभावेन व्यभिचारापत्तेरिति भावः। **उभयत्रेति**। हेतुदृष्टान्तयोरननुरूपयोरुक्तौ अनुरूपपक्षदृष्टान्तयोरुपलक्षणतया ग्रहणेन प्रयोगद्वयं ज्ञास्यन्ति। आप्तोक्तत्वस्य शिष्याणां निश्चयादिति भावेनैवमुक्तिरित्यर्थः। स्वातन्त्र्येण प्रकृतिकर्तृत्वस्य साक्षाद्विरोध्यनुमानं स्वयमाह **उपलक्षणं चैतदित्यादिना**। **इत्याद्यपीति**। महदादिकं प्रति स्वतन्त्रकारणं चेतनरूपं स्वतन्त्रत्वात् तादृशपटादिकारणवदित्यादिरादिपदार्थः। **ईश्वर एव सिद्ध्यतीति**। नन्वेवं शास्त्रयोनिसूत्रविरोधः। तत्रानुमानिकत्वनिरासेनेश्वरस्य शास्त्रैकगम्यतोक्तेः। अदृष्टद्वारा जीवानादायोक्तहेतूनामुपपत्तेश्चेति चेन्न। तत्र केवलानुमानगम्यत्वनिरासेऽपि श्रुत्युपेतानुमानगम्यत्वानिरासात्। श्रुतयश्चोत्तरत्र व्यक्ताः। हेतुवादस्य श्रुतौ अतीवादरमकुर्वाणं प्रत्यनुमानस्यैवादावुक्तिरिति तात्पर्यात्।

सु०— स्यादेतत्। महदादिकं न तावत्प्रत्यक्षसिद्धम्, अव्यक्तत्वात्, अतः साङ्ख्याचार्यवचनात् तत्प्रयुक्तानुमानाद्वा तदवगमोऽभ्युपगन्तव्यः। तैश्चानेवंविधमेव तदुक्तमनुमितं चेति बाधः, अन्यथाऽऽश्रयासिद्धिरिति। मैवम्, वेदतस्तदवगमात्। उक्तं हीदम् 'अजामेकाम्' इत्यादिश्रुतिः प्रधानमपि प्रतिपादयतीति।

ननु पुरुषश्चेतनो नान्तःकरणम्। इच्छा चान्तःकरणधर्मो न चेतनस्याविकारस्य। अतः अप्रसिद्धविशेषणता बाधो वा, पटादेरप्येवम्भावाभावाद् दृष्टान्तस्य साध्यवैकल्यं चेति चेन्न; आत्मन एवेच्छावत्त्वस्य वक्ष्यमाणत्वात्।

परि०— **तत्प्रयुक्तानुमानादिति** । कार्यकारणविभागादिति हेतुसिद्धमिति प्रागुक्तकार्यकारणविभागादि-रूपानुमानादित्यर्थः । **तदिति** । महदादिकम् । उक्तं अनुमितं च तैरित्यर्थः । ननु जगदुपादानश्रुतीनां परैरविद्यादिपरत्वेन व्याख्यानात् सिद्धान्ते च ब्रह्मपरत्वेन पूर्वत्रानुमानिकपादे अजामेकामित्यादिसर्वस्त्रीलिङ्गशब्दानां ब्रह्मनिष्ठतया प्रकृतिनये व्याख्यानात् कथं वेदतस्तत्सिद्धिरित्यत आह **उक्तं हीति** । 'अजामेकामिति प्राह श्रुतिरेतां यदा तदा । को दोष' इत्यादिना । अतो जगदुपादानं प्रधानं वक्ति सा श्रुतिरित्यनेन आनुमानिकपादे उक्तमित्यर्थः । 'वेदत' इत्युपलक्षणम् । 'पञ्चभिः पञ्चभिर्ब्रह्मे'त्यादिवचनान्महदादिसिद्धिरित्यपि ध्येयम् । 'यद्वा महतः परमव्यक्तमि'त्यादिश्रुत्या महदादि-सिद्धिर्ध्येयेति भावः । **वक्ष्यमाणत्वादिति** । 'इच्छाम्यहमिति ह्येवे'त्यादिना अत्रैवाधिकरणे उत्तरत्रेति भावः ।

सु०— 'तथाऽप्युद्भवो नामोत्पत्तिरभिव्यक्तिर्वा । नाद्यः; प्रथमप्रयोगे असिद्धविशेषणत्वात्, दृष्टान्तस्य साध्यविकलत्वाच्च । द्वितीये चाश्रयासिद्धेः, मया सत्कार्यवादस्य अभ्युपगतत्वात् ।

द्वितीयेऽप्येत एव दोषाः, त्वया व्यक्त्यनभ्युपगमात्' इति चेन्न; असत्कार्यवादस्य साधितत्वात्, सत्कार्यवादे प्रमाणाभावाच्च ।

परि०— **द्वितीये चेति** । प्रयोग इत्यनुषङ्गः । महदाद्युद्भवः चेतनेच्छाधीनः उद्भवत्वात् पटोद्भववदिति द्वितीयप्रयोग इत्यर्थः । **आश्रयासिद्धेः** पक्षासिद्धेर्दृष्टान्तासिद्धेश्चेत्यर्थः । अप्रसिद्धविशेषणत्वसाध्यवैकल्याश्रया-सिद्धिषु सकृद्धेतुमाह **मयेति** । तथा चासतः सत्तायोगरूपजनिर्वा परिणामरूपापूर्वावस्थान्तरापत्तिर्वा क्वापि नास्तीत्येते दोषा इति भावः । **द्वितीय इति** । व्यक्तिपक्षेऽपीत्यर्थः । **व्यक्तीति** । प्राक् सत एव कार्यस्य कुलालादिव्यापारेणाभि-व्यक्तिरूपोद्भवानभ्युपगमादिति भावः । **साधितत्वादिति** । 'असद्यत्कार्यरूपेण कारणात्मतयास्ति ही'त्यादिना तदनन्यत्वनय इति भावः ।

सु०— 'असदकरणात्' इत्यादिभिश्च किं कार्यस्य प्राक्करणव्यापारात् सत्त्वमात्रं साध्यम्, उत अत्यन्तसत्त्वम् । आद्ये सिद्धसाधनम्, सदसत्त्वाभ्युपगमात् । द्वितीये त्वस-दकरणादितिवत् सदकरणादित्यपि समानम्, न हि सन्नात्मा केनचित्क्रियते ।

परि०— असदकरणादित्यादिप्रागुक्तहेतव एव प्रमाणमित्यत आह **असदकरणादित्यादिभिरिति** । **सदसत्त्वाभ्युपगमादिति** । 'असद्यत्कार्यरूपेणे'त्यादिना अस्यार्थस्य साधितत्वादिति भावः ।

सु०— नन्वसतः कथं कर्मत्वम् । सतः कथं कार्यत्वमित्यपि समानम् । अनेन घटो जायत इत्यपि प्रत्युक्तम् ॥ तर्हि घटं करोतीत्यादेः कोऽर्थः । मृत्तिकां घटीकरोतीति । मृत्तिका घटीभवतीति ॥ असदुत्पत्तौ खरविषाणमपि कुतो नोत्पद्यत इति चेत् । तदात्मकस्योपादानस्या-भावादिति ब्रूमः । अन्यथा सत उत्पत्तावात्माऽपि कुतो नोत्पद्यत इति समानम् ।

परि०— **कर्मत्वमिति**। कर्तृप्रयवविषयत्वमित्यर्थः। एतेन कार्यत्वमप्युक्तार्थम्। यदपि घटो जायत इति प्रयोगः सत्कार्यवादे मानं जायत इति क्रियास्वातन्त्र्यरूपकर्तृत्वस्यासतोऽनुपपत्तेरित्युक्तं साङ्ख्यग्रन्थे, तदतिदेशेन निराह **अनेनेति**। यतः कथं कार्यत्वमिति कथनेनेत्यर्थः। **इत्यादेरिति**। घटो भवति घटो जायत इत्यादिरादिपदार्थः। **घटीकरोतीति**। घटत्वेनाभूतं घटत्वेन करोतीत्यर्थः। घटत्वेन प्रागभूतोऽधुना घटत्वेन भवतीत्यर्थः। अघटो घटः सम्पद्यत इत्यर्थे(ऽपि) अभूततद्भावे 'कृभ्वस्तियोगे सम्पद्यकर्तरि च्विरि'ति च्विप्रत्यये अस्य च्वावितीत्वे च्वेर्लोपे च घटीकरोतीत्यादिरूपनिष्पत्तिरिति ज्ञेयम्। यत्किञ्चिदुपादानस्य सर्वदा सत्त्वादुत्पत्तितादवस्थ्यमित्यत उक्तम् **तदात्मकस्येति**। खरविषाणात्मकतया परिणम्यमानस्येत्यर्थः।

सु०— य(द)द्यपि कार्येण कारणं सम्बद्धं तदुपजनयति उत असम्बद्धमेवेति पृष्टम्। तत्र कारणशब्देनोपादानं वा विवक्षितं निमित्तं वा।

आद्ये जनयतीत्येव नेष्यते, किन्तु निमित्तकारणानि तत् कार्यतां नयन्ति।

द्वितीये तु कार्याकारेणासम्बद्धं कारणाकारेण सम्बद्धमित्युत्तरम्। अत एव नातिप्रसङ्गः॥ शक्तिश्च कारणानां सदसद्विषया, अन्यथा निर्विषयत्वापातात्। न हि सत् कर्तुं शक्यं भवति।

परि०— **इत्येव नेष्यत इति**। कर्तरि प्रयोगो नेष्ट इत्यर्थः। **तदिति**। उपादानकारणमित्यर्थः। **द्वितीये त्विति**। निमित्तकारणमिति पक्षे त्वित्यर्थः। **अत एवेति**। कारणत्वरूपेण सम्बद्धं सदेव कार्यं जनयतीत्युक्तत्वादेव प्रागुक्तासम्बन्धपक्षोक्तातिप्रसङ्गदोषो नेत्यर्थः। शक्तस्य शक्यकरणादिति प्रागुक्तं निराह **शक्तिश्चेति**। कारणात्मना यत्सत् कार्यात्मना चासत् तद्विषयेत्यर्थः। कुत एतदित्यतोऽसदविषयत्वस्य परैर्वोपगमात्। सदसद(सद)विषयत्वमेव व्यनक्ति **न हीति**।

सु०— यच्च तन्तुपटयोरभेदानुमानं तत्राभेदमात्रसाधने सिद्धसाध(नम्)नत्वम्, भेदाभेदाङ्गीकारात्। अत्यन्ताभेदसाधने तन्तुधर्मत्वं तावदसिद्धम्, न हि स्वयमेव स्वस्य धर्मो भवति। न हि उपचारोऽनुमानप्रवृत्तेरङ्गम्, अतिप्रसङ्गात्।

परि०— **यच्चेति**। न पटस्तन्तुभ्यो भिद्यते तन्तुधर्मत्वादिति प्रागुक्तानुमानमित्यर्थः। 'स्वाङ्गे शेते' इतिवदुपचारः किं न स्यादित्यत आह **न हीति**। **अतिप्रसङ्गादिति**। चैत्रः केसरवान् सिंहत्वादित्यनुमानरूपातिप्रसङ्गादित्यर्थः। न च हेतोरसिद्धिः। उपचरितसिंहत्वसद्भावादिति भावः।

सु०— कथं च तन्तुधर्मत्वं पटस्य। तन्तुविशेषणत्वमिति चेन्न, पुरुषादिविशेषणे दण्डादौ व्यभिचारात्। तदाश्रितत्वमिति चेन्न, अभेदेनासिद्धिप्रसङ्गात्, कुण्डबदरादौ व्यभि-

चाराच्च। तदात्मकत्वमिति चेन्न, साध्याविशिष्टत्वापत्तेः। अभेदेन भेदाभावः साध्यत इति चेन्न, भेदाभावातिरिक्तस्याभेदस्य अनभ्युपगमात्, अभ्युपगमेऽपि बाधात्। एवमुपादानोपादेयभावोऽप्यसिद्ध एव; न हि स्वयमेवोपादानमुपादेयं चेति युक्तम्, करणत्वकर्मत्वयोर्भेदनियतत्वात्। संयोगाप्राप्त्यभावश्चात्यन्ताभेदाभावादुपपत्स्यते। गुरुत्वान्तरकार्यादर्शनं चाभेदाङ्गीकारेण भविष्यति।

परि०— अभेदेनेति। तन्तुधर्मत्वादित्यस्य तन्त्वात्मकत्वादित्यर्थोक्तेः। तन्त्वभेदेन हेतुना तन्तुभेदाभावसाधनान्न साध्यावैशिष्ट्यमित्यर्थः। बाधादिति। प्रत्यक्षादिना भेदस्याप्यवगमादिति भावः। उपादानोपादेयभावाच्चेति प्रागुक्तभेदसाधकहेत्वन्तरं निराह एवमुपादानेति। भेदनियतत्वादिति। एतेन बाधादिति प्रागुक्तं स्फुटीकृतं ध्येयम्। संयोगप्राप्त्यभावाच्चेति हेत्वन्तरं निराह संयोगेति। प्रागुक्तहेत्वन्तरं च प्रत्याह गुरुत्वेति।

सु०— एतेन 'कार्यत्वमभूत्वाभावित्वं चेदसिद्धमस्माकम्। अभिव्यक्तिधर्मकत्वं चेद्युष्माकमि'ति च निरस्तम्। तदिदमुक्तं केन वार्यत इति।

परि०— एतेनेति। उक्तदिशा सत्कार्यत्वादिहेतूनां अपाकरणेनेत्यर्थः।

सु०— तदेवं 'पटाद्युत्पत्तौ चेतनस्य कुविन्दादेः प्रवृत्तेरुपलम्भात्, तद्दृष्टान्तेन महदाद्युत्पत्तेरपि चेतनेच्छाधीनत्वमि'त्येवं स्वपक्षं प्रसाध्य परपक्षनिरासार्थं 'रचनानुपपत्तेश्च नानुमानमि'ति सूत्रं व्याख्यातुं पीठमारचयति न चेति।

अनु०— न च काचित्प्रमोक्तार्थे

न केवलमस्मन्मते प्रमाणसद्भावः, किन्तु साङ्ख्योक्तार्थे प्रधानस्य स्वातन्त्र्येण जगत्कारणत्वे, किमपि प्रमाणं न अस्ति।

परि०— व्याख्यातुमिति। 'इदं नाचेतनवशमि'त्यादिना व्याख्यातुं श्लोकद्वयेन तदुपोद्घातमारचयतीत्यर्थः। चशब्दस्यार्थो न केवलमित्यादि।

सु०— तथा हि। किमत्र प्रत्यक्षं प्रमाणं स्यादुत आगमोऽथवाऽनुमानं वा।

नाद्यः, तद्ध्यस्मदादीनां वा योगिनां वा। न प्रथमः, अस्यार्थस्यातीन्द्रियत्वात्। न द्वितीयः, असिद्धेः। न हि एवं योगिनः पश्यन्तीत्यस्माकं प्रमाणमस्ति।

परि०— मूले निरासक्रमानुरोधादागमानुमानयोर्व्युत्क्रमेण निर्देशः उतागम इत्यादि।

सु०— नाप्यागमः, स ह्यपौरुषेयः पौरुषेयो वा स्यात्। नाद्य इत्याह श्रुतिरेवेति।

अनु०— श्रुतिरेव प्रमा हि नः।

श्रुतिः नः अस्माकमेव मते **प्रमा हि**। सर्वाऽपि हि श्रुतिरीश्वरमेव स्वातन्त्र्येण सकलजगत्कारणं सर्वज्ञं सर्वशक्तिं प्रतिपादयति, प्रधानं च तदायत्तसत्ताप्रतीतिप्रवृत्तिमत्तदधिष्ठितं जगदुपादानमात्रमिति। तथा हि। 'यः सर्वज्ञः सर्ववित्', 'यो योनिमधितिष्ठत्येक' इत्यादि। तथा च श्रुतिः परस्य प्रतिपक्षभूतैव।

परि०— एवकारं भिन्नक्रम इत्युपेत्याह **अस्माकमेवेति**। योनिं जगदुपादानभूतकृतिमित्यर्थः। फलितमाह **तथा चेति**।

सु०— पौरुषेयोऽपि किं स्मृतीतिहासपुराणलक्षणः, उत साङ्ख्याचार्यप्रणीतः। नाद्यः, तस्याप्यस्मन्मतानुसारित्वात्, 'प्रकृतिं पुरुषं चैव प्रविश्य पुरुषोत्तमः। क्षोभयामास भगवान् सृष्ट्यर्थं जगतो विभुः' इत्यादिवचनात्। न द्वितीयः, तत्प्रामाण्यस्यासम्मतेः। आप्तोक्तत्वेन तत्प्रामाण्यसिद्धिरिति चेत् तत्राह **आप्तत्वमिति**।

अनु०— आप्तत्वमुक्तमार्गेण वक्तुर्नैवोपपद्यते।

उक्तमार्गेण 'श्रुतिरेव प्रमा हि न' इत्युक्तरीत्या, श्रुतिविरुद्धभाषित्वादित्यर्थः। **वक्तुः** साङ्ख्यप्रणेतुः।

यद्वा इतरेषां चानुपलब्धेरित्युक्तमार्गेण। साङ्ख्यशास्त्रेऽपि ह्याख्यायिकासु योग्यानुपलब्धिबाधिता बहवोऽर्थाः प्रतिपाद्यन्ते।

अथवा 'अविप्रलम्भस्तज्ज्ञानम्' इत्याद्युक्तमार्गेण आप्तत्वनिश्चायकप्रमाणाभावात् इत्यर्थः।

'कपिलो वासुदेवाख्यस्तन्त्रं साङ्ख्यं जगाद ह। ब्रह्मादिभ्यश्च देवेभ्यो भृग्वादिभ्यस्तथैव च। तथैवासुरये सर्ववेदार्थपरिबृंहितम्। सर्ववेदविरुद्धं च कपिलोऽन्यो जगाद ह। साङ्ख्यमासुरयेऽन्यस्मै कुतर्कपरिबृंहितमि'ति पुराणोक्तमार्गेणेति वा।

'ऋषिं प्रसूतं कपिलमि'त्यादिश्रुत्युदाहरणमप्यनेनैव निरस्तम्।

एतेनैव 'आगमाद्योगिप्रत्यक्षावगम' इत्यपाकृतम्।

परि०— मूले श्रुतिरित्युपलक्षणं मत्वा श्रुतिरेवेत्यादिवाक्यस्य फलितार्थमाह **तस्याप्यस्मन्मतानुसारित्वादिति**। **इत्युक्तमार्गेणेति**। इति पूर्वपादीयस्मृत्यधिकरणसूत्रेण 'न चाप्तिनिश्चयस्तत्र शक्यते व्यभिचारत' इत्यनुव्याख्यानोक्तमार्गेणेत्यर्थः। **इत्याद्युक्तमार्गेणेति**। जिज्ञासाधिकरणे वेदापौरुषेयत्वोक्तिप्रस्तावे 'अविप्रलम्भस्तज्ज्ञानं तत्कृतत्वादयोऽपि च। कल्प्या गौरवदोषेण पुंवाक्यं ज्ञापकं न तत्' इत्युक्तमार्गेणेत्यर्थः। **तथैवासुरय इति**। आसुरिनाम्ने मुनय इत्यर्थः। साङ्ख्यमासुरय इत्यत्र आसुरिरयोग्यः कश्चिज्ज्ञेयः। **इति पुराणेति**। प्रथमस्कन्धतृतीयाध्यायतात्पर्योक्तपद्मपुराणेति ज्ञेयम्। **ऋषिमिति**। 'ऋषिं प्रसूतं कपिलं यस्तमग्रे ज्ञानैर्बिभर्ति जायमानं च पश्येत्। सुखादनन्तात्पालनाल्लापनाच्चायं वै देवं कपिलमुदाहरन्ती'ति साङ्ख्यकृतश्रुत्युदाहरणमपि पुराणोदाहरणेन भगवदवतारपरत्वेनोपपादनेन तदभिमतार्थपरत्वं निरस्तमित्यर्थः। **एतेनैवेति**। वक्तुराप्तत्वनिश्चयायोगकथनेनेत्यर्थः।

सु०— न केवलमुक्तमार्गेण आप्तत्वानुपपत्तिः, किन्नाम अनुपपन्नभाषित्वादपीत्याह अप्रामाण्येति।

अनु०— अप्रामाण्यस्वतस्त्वस्य स्वीकारादपि

अपिशब्देन प्रामाण्यस्वतस्त्वमपि समुच्चिनोति। ज्ञानानां प्रामाण्यमप्रामाण्यं च ज्ञानकारणमात्राधीनोत्पत्तिकमिति स्वीकरोति साङ्ख्यः, तच्चानुपपन्नमित्यतोऽप्यसौ नाप्तः।

परि०— अपिपदस्य षष्ठ्यन्तपूर्वपदेनान्वयमुपेत्याह **अपिशब्देनेति**। स्वतस्त्वशब्दार्थः ज्ञानकरणेत्यादि।

सु०— कथं प्रामाण्याप्रामाण्ययोः स्वतस्त्वमनुपपन्नमित्यत आह मायिवदिति।

अनु०— मायिवत्।

स्वोक्ताखिलनिषेधी स्यात्

प्रामाण्याप्रामाण्ययोः ज्ञानकारणमात्रजन्यत्वे साङ्ख्यस्य वचनेनोत्पन्नं ज्ञानं प्रमाणमप्रमाणं चेत्युभयात्मकं वा स्यात्, परस्परविरोधेनोभयविकलं वा ज्ञानमात्रमुत्प(द्येत)द्यते, निःस्वभावस्य ज्ञानस्यानुपपत्त्या नोत्प(द्यते)द्येत वा।

आद्ये सदसद्विलक्षणं विश्वं मन्यमानो मायावादी यथा स्वोक्तनिषेधी; सद्विलक्षणमित्युक्त्या प्राप्तस्यासत्त्वस्य स्वयमेव असद्विलक्षणमिति निषेधात्, असद्विलक्षणमित्युक्त्या च प्राप्तस्य सत्त्वस्य स्वयमेव सद्विलक्षणमिति निषेधात्; तथा साङ्ख्योऽपि स्वोक्ताखिलनिषेधी स्यात्। तद्वाक्यजनितज्ञानस्य याथार्थ्ये हि प्रकृतिर्जगत्कारणमित्यादिकोऽर्थो यो लब्धः स एवार्थस्तस्यायाथार्थ्ये निषिद्धः स्यात्, अयाथार्थ्यस्य विषयविपर्यासानतिरेकात्।

उभयस्वतस्त्वे वस्तुनो विरुद्धाकारद्वयालिङ्गितत्वं प्रसज्येतेति भावः।

परि०— ज्ञानानां द्विरूपत्वेन प्रामाण्याप्रामाण्यघटकयोरन्योन्यविरहत्वात्याभावात् कथं 'स्वोक्ताखिल-निषेधी स्या'दित्युक्तिरित्यतोऽभिप्रायमाह **उभयस्वतस्त्व इति**।

सु०— मायाशब्दस्य व्रीह्यादित्वान्मायीति साधु।

परि०— ननु मायाशब्दान्मत्वर्थे 'अस्मायामेधास्रजोविनि'रिति विनिप्रत्यये मायावीति भाव्यम्। कथं मायियदिति मायिपदप्रयोग इत्यत आह **मायाशब्दस्य व्रीह्यादित्वादिति**। व्रीह्यादिगणे पठितत्वाद् 'व्रीह्यादिभ्यश्चे'ति सूत्रेण इनिप्रत्यये 'यस्ये'त्याकारलोपे मायीति साध्वित्यर्थः।

सु०— नन्वेवमपि याथार्थ्येन प्रकृतिर्जगत्कारणमित्यादिकोऽर्थस्तावत्सिद्ध्यतीत्यत आह न चेति।

अनु०— न च किञ्चित्प्रसिद्ध्यति।

न हि परस्परविरोधे किमपि सिद्ध्यतीति भावः। तर्हि प्रामाण्यस्य का गतिरिति चेत्, अप्रामाण्येऽपि दीयतां दृष्टिः।

परि०— **अप्रामाण्येऽपीति**। प्रकृतिर्जगत्कारणमित्यादेरर्थस्य भावे अप्रामाण्यस्य का गतिरित्यपि दृष्टिर्दीयतामित्यर्थः।

सु०— द्वितीये दोषमाह न चेति। ज्ञानं हि यथावस्थितमयथावस्थितं वाऽर्थं विषयी-कुर्यात्, तृतीयप्रकारानिरूपणात्। तथा च प्रामाण्याप्रामाण्यविकलं ज्ञानम् अयःशलाका-वदविषयमेव स्यात्, एवञ्च न साङ्ख्यवचनात् किञ्चित् प्रसिद्ध्यतीति।

परि०— प्रामाण्याप्रामाण्यविकलं ज्ञानमात्रमिति पक्षनिरासकत्वेनापि तदेव वाक्यं योजयति **द्वितीय इति**।

सु०— तृतीये तु जगदान्ध्यमेव स्यादित्याह न चेति।

परि०— **तृतीये त्विति**। ज्ञानमेव नोत्पद्यत इति पक्षे त्वित्यर्थः।

सु०— स्यादेतत्; यदा ज्ञानकरणं गुणोपेतं तदा तदीयायामप्रामाण्यजननशक्तौ गुणेन प्रतिबद्धायां प्रमाणज्ञानमेवोत्पद्यते, यदा तु दोषोपेतं तदा दोषेण प्रामाण्यजननशक्तौ प्रतिबद्धायां अप्रमाणज्ञानमेवोत्पद्यते; न हि किमपि करणं युगपदुभयोपेतमुभयविकलं वा सम्भवति, येनोक्त-दोषः स्यादिति। उच्यते। किमर्थमित्थं कल्प्यते। ज्ञानस्योभयाकारत्वप्रसक्तेरिति चेत्, तत्प्रस-क्तिरपि कुतो नाभ्युपगन्तव्या। विरोधभयादिति चेत्, करणेऽप्युभयशक्तिविरोधात् कुतो न बिभेषि।

यदपि विरुद्धकार्यद्वयजनकं करणं तत्सहकारिसाहित्याहितशक्तिकमेव । प्रकृते च तथा अभ्युपगमे द्वयोरपि परतस्त्वापत्तिः ।

किञ्च वचने कौ गुणदोषौ । आप्तानाप्तत्वप्रणीतत्वे इति चेत्, तर्ह्युभयाभावाद्वेदवाक्य- नोभयात्मकमनुभयात्मकं वा ज्ञानमुत्पद्येत नोत्पद्येत वा । अनाप्ताप्रणीतत्वं गुण इति चेत्, तर्ह्याप्ताप्रणीतत्वं दोषोऽपि किन्न स्यादिति स एव प्रसङ्गः ।

परि०— नन्वेवं वेत्रबीजस्य वेत्राङ्कुरजननशक्तिमत्त्वं कदलीकाण्डजननशक्तिमत्त्वं चोपलभ्यते । अभिज्ञा-जनकचक्षुरादेः प्रत्यभिज्ञाजनकत्वं च दृश्यते । तथैकमेव चक्षुरादिकं प्रमां भ्रमं चोपजनयदुपलभ्यते । तथा च कथं करणेऽप्युभयशक्तिविरोधादित्युक्तिरित्यत आह **यदपीति** । विरुद्धकार्यजनकं यत्करणमस्ति तदपि सहजशक्त्यैककार्यं जनयत्सहकारिसामर्थ्यादाहितशक्तिकं विरुद्धकार्यान्तरं जनयति । न तु शक्तिद्वयमपि सहजमेवेत्यर्थः । **प्रकृतेऽपि** तथाऽस्त्वित्यत आह **प्रकृते चेति** । गुणाहितशक्तिकं चक्षुरादिकं प्रमां जनयति । दोषाहितशक्तिकं तु भ्रममित्यङ्गीकारे चेत्यर्थः । एका शक्तिः सहजा । अपरा त्वाहितेत्युक्तौ तूभयं स्वत इत्युक्तिविरोध इति भावः । **उभयात्मकमिति** । प्रमाणमप्रमाणमित्यर्थः । **अनुभयेति** । परस्परविरोधाद्धेतोरिति भावः । **नोत्पद्येत वेति** । ज्ञानमित्यनुषङ्गः । निःस्वभावस्योदयायोगादिति भावः । **स एवेति** । प्रागुक्तत्रिविधकल्पदोषप्रसङ्ग इत्यर्थः ।

सु०— एतेन 'साङ्ख्याचार्यवचनं स्वत एव प्रमाणं किमाप्तिनिश्चयेने'त्यपि निरस्तम्, अप्रामाण्यस्यापि स्वतस्त्वेनोक्तसकलदोषापत्तेः । अथ महाजनपरिग्रहात् तत्प्रामाण्यनिश्चय इति चेन्न; पूज्यार्थत्वेऽसिद्धेः, बह्वर्थत्वे सव्यभिचारत्वात् सन्दिग्धासिद्धेश्चेति ।

परि०— **उक्तसकलेति** । प्रागुक्तत्रिविधेत्यर्थः । **सव्यभिचारत्वादिति** । बौद्धादिग्रन्थेष्वपि प्रामाण्यहीनेषु सत्त्वादिति भावः । ननु तदपेक्षयाऽपि बहुजनपरिगृहीतत्वं हेतुरस्त्वित्यत आह **सन्दिग्धेति** । ततोऽप्यधिकसङ्ख्या-वत्त्वस्यानिर्णयादिति भावः ।

सु०— मा भूत् प्रकृतिकारणत्वे प्रपञ्चस्य प्रत्यक्षं प्रमाणम्, मा च भूदागमः, अनुमानं तु भविष्यति । यथोक्तम्, 'भेदानां परिमाणात्समन्वयाच्छक्तितः प्रवृत्तेश्च । कारणकार्यविभागा-दविभागाद्वैश्वरूप्यस्ये'ति ।

अयमर्थः । कारणकार्यविभागादविभागाद्वैश्वरूप्यस्य मूलकारणमस्त्यव्यक्तम् । यथा कूर्मशरीरे सन्त्येवाङ्गानि ततो विभज्यन्ते, तस्मिन्नेवाव्यक्तीभवन्ति; एवं कारणान्मृत्पिण्डा-द्धेमपिण्डाद्वा कार्याणि घटमुकुटादीनि विभज्यन्ते । सन्त्येव च पृथिव्यादीनि कारणात् तन्मात्रात् । सन्त्येव च तन्मात्राण्यहङ्कारात् । सन्नेव चाहङ्कारो महतः । सदेव च महत्परमा-

व्यक्तादिति । सोऽयं कारणात्परमाव्यक्तात्पारम्पर्येण विश्वस्य कार्यस्य विभागः प्रतिसर्गे ॥ मृत्पिण्डं हेमपिण्डं वा घटमुकुटादयो विशन्तोऽव्यक्तीभवन्तीति तत्कारणरूपमेवानभिव्यक्त-घटमुकुटादिकार्यमपेक्ष्याव्यक्तं भवति । एवं पृथिव्यादयस्तन्मात्राणि विशन्तः स्वापेक्षया तन्मात्रमव्यक्तयन्ति । एवं तन्मात्राण्यहङ्कारं विशन्त्यहङ्कारमव्यक्तयन्ति । एवमहङ्कारो महान्तमाविशन्महान्तमव्यक्तयति । महान्प्रकृतिं स्वकारणं विशति । प्रकृतेस्तु न क्वचिन्निवेश इति सा सर्वकार्याणामव्यक्तमेव । सोऽयमविभागः प्रकृतौ वैश्वरूप्यस्य नानारूपस्य कार्यस्य ॥ तस्मात्कारणे कार्यस्य सत एव **विभागाविभागाभ्याम्** अव्यक्तं कारणमस्तीति ।

इतश्च, शक्तितः प्रवृत्तेः । कारणशक्तितो हि कार्यं प्रवर्तते, अशक्तात्कारणात्कार्यस्यानुत्पत्तेः । शक्तिश्च कारणगता न कार्यस्याव्यक्तत्वादन्या । अस्तु तर्हि महत एव परमाव्यक्तत्वमित्यत उक्तं **भेदानां परिमाणादिति** । महदादीनामव्यापकत्वादव्यक्तकारणकत्वं घटादिवदित्यर्थः । इतश्च, **समन्वयात्** । सुखदुःखमोहसमन्वितानि हि कार्याणि । यानि च यद्रूपमनुगतानि तानि तत्स्वभावाव्यक्तकानि, यथा मृद्धेमरूपमनुगता घटमुकुटादयो मृद्धेमपिण्डाव्यक्तकाः । तस्मादस्ति सुखदुःखमोहात्मकानां सत्त्वरजस्तमसां साम्यावस्थाऽव्यक्तं भेदानामिति ।

परि०— इदमित्यादिमूलमवतारयितुमाह **मा भूदित्यादिना** । उत्तरार्धं तावद्विवृण्वन् साध्योक्त्याऽऽकाङ्क्षां तावत्पूरयति **कारणकार्येति** । कारणकार्यविभागादिति हेतुं व्यनक्ति **यथेत्यादिना विभाग इत्यनेन** । **सन्त्येवेति** । विद्यमानान्येवेत्यर्थः । एवमग्रेऽपि । **विभज्यन्त इति** । विभक्ततया दृश्यन्त इ(ति भावः)त्यर्थः । **तस्मिन्नेवेति** । यथेत्यनुषङ्गः । अयं च दृष्टान्तः प्रतिसर्ग इत्यादावविभागहेतूपपादनस्थले उपयोक्ष्यमाणोऽपीह प्रसङ्गादुक्तः । **तन्मात्रादिति** । गन्धरसरूपादित इत्यर्थः । विभज्यन्त इत्यनुषङ्गोऽत्रोत्तरत्र च ध्येयः । वैश्वरूप्यस्येत्यस्यार्थो **विश्वस्य कार्यस्येति** । अविभागहेतुं च व्यनक्ति **प्रतिसर्ग इत्यादिना नानारूपस्य कार्यस्येत्यन्तेन** । यथा कूर्मशरीरे तदङ्गान्यव्यक्तीभवन्ति एवमित्येतावतो वाक्यस्यानुकर्षः । तन्मात्राणीति द्वितीया । विशन्तोऽव्यक्तीभवन्तीत्यनुषङ्गोऽत्र उत्तरत्र च ज्ञेयः । स्वापेक्षयेत्यस्य तन्मात्रादेर्व्यक्तत्वेऽपि पृथिव्यादेरव्यक्तत्वेन हेतुनाऽव्यक्तव्यवहार इत्यर्थो ध्येयः । वैश्वरूप्यस्येत्यनुवादः नानेत्यादि व्याख्या । स्वार्थे ष्यञ् इति भावः । **इतश्चेति** । अस्मादपि हेतोरिति भावः । तमाह **शक्तितः प्रवृत्तेरिति** । तद्व्याचष्टे **कारणेति** । परिमाणादित्यस्य परिमितत्वादित्यर्थमुपेत्याह **अव्यापकत्वादिति** । समन्वयादित्येतदवतार्य व्याचष्टे **इतश्चेति** । **समन्वितानि हि कार्याणीति** । सुखादिजनकानि वनितादिकार्यभूतवस्तूनीत्यर्थः । **यद्रूपमिति** । यज्जननस्वभावं प्राप्तानि तानि तज्जननस्वभावकाव्यक्तानीत्यर्थः । किञ्चिद्वनितादिवस्तु कस्यचित्स्वानुभवितुः पुंसः सुखहेतुर्भवति तं प्रति सत्त्वगुणस्योद्रेकात् । कस्यचित्सपत्नीप्रभृतेर्दुःखहेतुर्जायते तं प्रति

रजोगुणस्योद्रेकात् । कस्यचित् तत्कामुकादेर्मोहहेतुस्तमोगुणस्योद्रेकात् । इत्येवंरूपेण सुखादिहेतुभूतसत्त्वरज-स्तमोनुरूपाव्यक्तकानि कार्याणि सर्वाणीति भावेनाह **तस्मादस्तीत्यादिना** । **साम्यावस्थेति** । अन्योन्यमिश्रणंन विना विद्यमानावस्थान्येव सत्त्वादीन्यव्यक्तं मूलकारणमित्यर्थः ।

सु०— यद्यप्येतान्यनुमानान्यव्यक्तस्वरूपं साधयन्ति तथाऽपि महदादिकारणतयैव तदेतैः सिद्ध्यतीति ।

परि०— **कारणतयैवेति** । कार्याणामव्यक्तावस्था कारणमेवेत्यङ्गीकारादिति भावः ।

सु०— अत्र वक्तव्यम् । किमेतैरनुमानैर्जगदुपादानतामात्रेणाव्यक्तं सिद्ध्यति, उत स्वातन्त्र्येणा(पीति)पि । आद्ये सिद्धसाधनम्, अस्माभिरपि विश्वोपादानस्य प्रधानस्याभ्युप-गतत्वात्, 'शरीररूपके'ति ह्युक्तम् । द्वितीयं निराकर्तुं सूत्रम् **रचनानुपपत्तेश्च नानुमानमिति** । तद्व्याचष्टे **इदमिति** ।

अनु०— इदं नाचेतनवशं वस्तुत्वात्प्रतिपन्नवत् ।
इत्येव प्रतिषिद्धस्य केन मूलानुमा भवेत् ॥

महदादिकार्यमित्यर्थः । **अचेतनवशं** स्वतन्त्राचेतनाधीनोत्पत्तिकम् । **प्रतिपन्नवत्** । प्रधानवत् । आस्तां तावद्दूषणान्तरम् **इति** प्रत्यनुमानेन **एव प्रतिषिद्धस्य** प्रधानस्वातन्त्र्यस्य **मूलानुमा** साधिकानुमा **केन** सामर्थ्येन **भवेत्** प्रमाणमिति शेषः ।

मूलानुमेति वाऽऽवर्तनीयम् । **किम्** आक्षेपे । अकार्यत्वमत्रोपाधिरिति चेन्न; पटादौ साध्याव्यासेः, पटादेः कुविन्दाद्यधिष्ठिततन्त्वादिकार्यत्वस्यान्वयव्यतिरेकाभ्यामुपलम्भात् ।

परि०— नन्वव्यक्तादिशब्दानामपि ब्रह्मणि समन्वयात् कथमेवमुक्तिरित्यत आह **शरीररूपकेति** । शरीरस्य रूपमिव भगवत्तन्त्रं रूपं यस्येति व्युत्पत्त्या शरीररूपके शरीरवद्विद्यमाने प्रधाने विन्यस्तस्य हेरव्यक्तशब्देन गृहीते-रित्यानुमानिकपादे अव्यक्तपदेन प्रधानमपि तच्छब्दमुख्यार्थभगवत्सम्बन्धाद्गृह्यत इति ह्युक्तमित्यर्थः । एवकारतात्पर्यं व्यञ्जयन्नेवोत्तरार्धं व्याचष्टे **आस्तामिति** । **इति वा आवर्तनीयमिति** । तथा च **मूलानुमा** साधकानुमा । **केन** सामर्थ्येन **मूलानुमा** मूलभूतानुमा अव्यक्तानुमापिका स्यादिति तदर्थ इति भावः । **अत्रेति** । महदादिकं, स्वतन्त्रा-चेतनाधीनोत्पत्तिकं न, वस्तुत्वात् प्रधानवदिति प्रयोग इत्यर्थः ।

सु०— एवं प्रधानस्य **रचनायाः** स्वतन्त्रप्रवृत्तेरनुमानविरोधेन **अनुपपत्तेर्नानुमानं** तत्र प्रमाणमिति सूत्राक्षरयोजनां मनसि निधाय सूत्रतात्पर्यमुक्तम् । इदानीं तामेव विवृण्वन् प्रतिपक्षान्तरमाह **स्वतन्त्रेति** ।

अनु०— स्वतन्त्रवृत्ती रचना सा चैवाचेतने कुतः।

चशब्दोऽनुमानान्तरसमुच्चये। **कुत एव** इत्यन्वयः। अयमत्र प्रयोगः। प्रधानं स्वतन्त्रप्रवृत्तिरहितम् अचेतनत्वात्, तन्त्वादिवदिति।

परि०— **तामेवेति**। सूत्राक्षरयोजनामिति योज्यम्। रचनानुपपत्तिमेवेति वार्थः। **इत्यन्वय इति**। एवशब्दस्येति योज्यम्।

सु०— नन्वचेतनत्वेऽपि प्रधानस्य स्वातन्त्र्येण प्रवृत्तिरस्तु को विरोधः, तथा च विपक्षे बाधकाभावादप्रयोजकोऽयं हेतुरित्यत आह **अचेतनत्वमिति**।

अनु०— अचेतनत्वं स्वातन्त्र्यमिति चात्मप्रमाहतम्।

तावदेव ह्यनेनाशङ्कनीयं यस्मिन्नाशङ्क्यमाने स्ववचनस्वक्रियास्वन्यायप्रमाणान्तरविरोधो न प्रादुष्यात्। न हि कश्चिदेवं शङ्कते, 'मूकोऽपि वक्ता किन्न स्यात्', 'शब्दोऽप्रतिपादकः किन्न भवेत्', 'अनुमानत्वात् अनुमानमात्रमप्रमाणं कुतो न स्यात्', 'अग्निरनुष्णः कुतो न भवेत्' इति। न ह्येषा शङ्कापिशाची कदाचिच्छान्तिमुपगच्छति। तस्मादेवमाशङ्कमानो न लौकिको नापि परीक्षक इत्युन्मत्तवदुपेक्षणीयः। प्रकृते चाचेतनत्वं स्वातन्त्र्यं चात्मप्रमाहतम्, स्वव्याहतं, प्रमाणविरुद्धं च। तस्मादचेतनत्वेऽपि स्वतन्त्रप्रवृत्तिरस्तु प्रधानस्येति शङ्कैव नोत्पत्तुमर्हतीति किमत्र बाधकोपन्यासेनेति।

परि०— प्रकृते चेत्यादिना मूलं विवृण्वन्नुपोद्धानमाह **तावदेवेति**। **अनेनेति**। शङ्काकृता इत्यर्थः। **न प्रादुष्यात्** न प्रादुर्भवेदित्यर्थः। 'उपसर्गप्रादुर्भ्यामस्तिर्यच्पर' इत्यस्तेः षत्वम्। स्ववचनादिविरुद्धशङ्काचतुष्टयं क्रमेण व्यनक्ति **मूकोऽपीत्यादिना**। न भवेदितीतिशब्दस्येत्यंवं न हि कश्चिच्छङ्कत इति पूर्वेणान्वयः। एवं कुतो न शङ्कनीयमित्यत आह **न ह्येषेति**। ततश्च किं प्रकृते अप्रयोजकोऽयं हेतुरित्यस्योत्तरमित्यत आह **प्रकृते चेति**।

सु०— नन्वचेतनस्य स्वातन्त्र्यशङ्कायां कथं स्वव्याहतिः; न हि स्वातन्त्र्यं नाम चैतन्यम्, नाप्यचेतनत्वं नामास्वातन्त्र्यम्; कथं च प्रमाणविरोधः; इत्यतः स्वव्याघातं तावदुपपादयितुं स्वातन्त्र्यं व्याख्याति **स्वेच्छेति**।

अनु०— स्वेच्छानुसारितामेव स्वातन्त्र्यं हि विदो विदुः।

प्रवृत्ताविति शेषः। **विदो विदुः** इत्यनेन सकलविद्वत्सम्मतमेतदित्याह। अत एव हि स्वातन्त्र्याभावात् 'वृक्षस्तिष्ठती'त्यादिकर्तृत्वव्यवहारो गौण इति सर्वे प्रतिपन्नाः।

परि०— **स्वव्याघातं तावदिति** । इच्छामीत्यादिना प्रमाणविरोधोपपादनात् तावच्छब्दः । **उपपादयितुमिति** । कुत इत्यादिना श्लोकेनेति भावः । नन्वेवं सति स्वतन्त्रः कर्तेति पाणिन्युक्तदिशा स्वातन्त्र्यरूपकर्तृत्वस्य वृक्षादावचेतनेऽभावात्, तत्र कर्तृवाचितिङ्प्रयोगो न स्यादित्यत आह **अत एव हीति** । तर्कताण्डवे त्वाख्यातवादे मण्याद्युक्ताख्यातकृत्यर्थत्वभङ्गे रथो गच्छतीत्यादिप्रयोगोऽपि मुख्य (एवेत्यु)इत्युक्तिस्तु व्यापारवत्त्वं कर्तृत्वमित्युपेत्येत्यविरोधः ।

सु०— तथाऽपि कथं स्वव्याहतिः; न ह्यचेतनत्वं नामेच्छाविरहः, किन्नाम चैतन्यविरह; इत्यत आह कुत इति ।

अनु०— कुत इच्छाऽचेतनस्य

अचेतनस्येच्छा कुतः कारणाज्जायते, न कुतश्चित् । ज्ञानमेव हीच्छाया जनकमित्यर्थः । तथाऽपि किमित्यत आह **सेच्छं चेदिति** ।

सेच्छं चेत् किमचेतनम् ।

सेच्छं चेत् अङ्गीकृतं तदा तत् **अचेतनं किं** चेतनमेवेत्यर्थः ।

एतदुक्तं भवति । अचेतनमपि प्रधानं स्वातन्त्र्येण प्रवृत्तिमदस्त्विति वदताऽचेतनमिच्छावदस्त्वित्युक्तं स्यात्, स्वेच्छानुसारित्वस्य स्वातन्त्र्यशब्दार्थतया सर्वसम्मतत्वात् । अचेतनस्येच्छावत्त्वमङ्गीकुर्वाणेन चेतनत्वमप्यङ्गीकर्तव्यं स्यात्, अन्वयव्यतिरेकाभ्यामिच्छायाः स्वसमानाश्रयचैतन्यकार्यत्वावधारणात्, कार्याङ्गीकारे कारणानङ्गीकारस्यानुचितत्वात् । अचेतनं चेतनमिति च स्फुटा व्याहतिरिति ।

एतेनैतदपि निरस्तम्, 'अचेतनत्वं स्वातन्त्र्यं च यदि परस्परव्याहतं तर्हि अचेतनत्वेन स्वतन्त्रप्रवृत्तिराहित्यसाधने साध्याविशिष्टतादोषः स्यादि'ति । न ह्यस्माभिरचेतनत्वस्वातन्त्र्ययोः वन्ध्या अपत्यवतीतिवत् साक्षाद्विरोधोऽभिहितः, किन्तु स्वातन्त्र्यबलेन चैतन्यं परेण अङ्गी(कार्य)कारयित्वा । अनेनैव स्वातन्त्र्याङ्गीकारे अचेतनत्वानुपपत्तिरिति बाधकं च उक्तं भवति ।

परि०— **अङ्गीकारयित्वेति** । विरोधोऽभिहित इति पूर्वेणास्यान्वयः । तथैव प्रागुक्तेरिति भावः । अङ्गीकारशब्दादनुमत्यर्थकात्, तत्करोति तदाचष्ट इति णिचि कृते णाविष्ठवद्भावात् प्रातिपदिकस्य टिलोपे सनाद्यन्ता धातव इति धातुसंज्ञायां क्त्वाप्रत्यये 'न क्त्वा सेडि'ति कित्त्वाभावाद्गुणे समासपदत्वाभावेन समासेऽनञ्पूर्वे क्त्वो ल्यबिति

त्यपोऽनवकाशात् साधुरेवायं ध्येयः। **अनेनैवेति**। अचेतनत्वेऽपि प्रधानस्य स्वातन्त्र्येण प्रवृत्तिरस्त्विति शङ्कायां स्वव्याहत्युपपादकग्रन्थेनैव हेतूच्छित्तिरूपविपक्षबाधकं चोक्तमित्यर्थः। शङ्कोदयाङ्गीकारवादेन चेयं बाधकोक्तिर्ध्येया।

सु०— एवमचेतनस्य स्वातन्त्र्याङ्गीकारे स्वव्याहतिमुपपाद्य प्रमाणविरोधमप्युपपादयति इच्छामीति।

अनु०— इच्छाम्यहमिति ह्येव निजानुभवरोधतः।
अचेतनेच्छापगता

हिशब्देनास्यानुभवस्य विश्वजनप्रसिद्धत्वं सूचयति। एवशब्दस्य अपगतैव इत्यन्वयः। निजानुभवः साक्ष्यनुभवः।

अहमिच्छामीति तावदिच्छा आत्मसम्बन्धिनी साक्षिणानुभूयते। न च सा द्विकर्तृका सम्भवति, क्वाप्येकस्य व्यापारस्य द्विकर्तृकत्वानुपलम्भात्। ततश्चाचेतनस्येच्छाङ्गीकृता-(वैतद)चे(त्त)द् अनुभवविरोधादचेतनस्येच्छाऽपगता नास्तीति यावत्। इच्छाभावे च स्वेच्छानुसारित्वलक्षणं स्वातन्त्र्यं दूरोत्सारितमिति भावः।

परि०— प्रमाणविरोधमिति। चेतन एव इच्छावत्त्वगोचरसाक्षिरूपप्रमाणविरोधमित्यर्थः **द्विकर्तृकेति**। आत्मान्तःकरणरूपचेतनाचेतनकर्तृकेत्यर्थः।

सु०— ननु नायमस्त्यनुभवः किन्त्वहमिच्छा(मीच्छा)मीति व्यवहारमात्रम्। तस्यापि निमित्तं भेदाग्रहः। आत्मा हि नित्यो निर्विकारश्चैतन्यमात्रवपुर्न तस्येच्छादिकर्तृत्वमागन्तुकं सम्भवति; किन्त्वन्तःकरणस्यैव प्रसवधर्मत्वात्, तयोश्चात्मान्तःकरणयोर्भेदाग्रहादितरेतर-धर्मव्यवहारः प्रवर्तते। भेदाग्रहे च निमित्तं सन्निधानम्। यथोक्तम्, 'तस्मात्तत्संयोगादचेतनं चेतनावदिव लिङ्गम्। गुणकर्तृत्वे च तथा कर्तेव भवत्युदासीन' इति। अतोऽनुभवबलाच्चेतन-स्यैवेच्छावत्त्वं नाचेतनस्येत्ययुक्तमित्यत आह यदीति।

अनु०— यदि भेदाग्रहोऽत्र च।
कथं स न घटस्य स्यात्

यदि एवमनुभव एव नास्ति किन्तु व्यवहारमात्रम्, अत्र च व्यवहारे भेदाग्रह एव निमित्तमुच्यते, तदा स भेदाग्रहो घटस्य किं (कथं) न स्यात्। व्यवहारहेतुरिति शेषः।

इदमुक्तं भवति । स्वप्रकाशानुभवापलापदोषस्तावत् । व्यवहारे च निमित्तं नास्ति । न च भेदाग्रहः, विशिष्टव्यवहारस्य तादृशाज्ञानकार्यतानियमात्; अन्यथा घटपटावपीतरेतरभेदं न गृह्णीत इतीतरेतरधर्मसंसर्गव्यवहारः स्यादिति ।

परि०— **न तस्येच्छादिकर्तृत्वमिति** । नित्यत्वानुपपत्तिसिद्धनिर्विकारत्वविरोधादिति भावः । **प्रसवेति** । परिणामिधर्मिकत्वात् तस्येति भावः । तस्मादिति श्लोकस्यायमर्थः । तस्मादात्मा हीत्यादिना प्रागुक्तयुक्त्या चैतन्य-कर्तृत्वयोः क्रमादात्मान्तःकरणधर्मत्वात् । तत्संयोगात् तयोरात्मान्तःकरणयोः सन्निधानात् तत्सन्निधिनिमित्त-भेदाग्रहादिति यावत् । लिङ्गमन्तःकरणम् । अचेतनं चेतनावदिव चैतन्योपेतमिति व्यपदिश्यते । गुणकर्तृत्वे चान्तःकरणस्य कर्तृत्वे चोदासीनः कर्तृत्वहीनश्चेतनः कर्तेव कर्तेति व्यवह्रियत इति । 'यदी'त्यनुवादः । तस्यार्थः 'एवमि'त्यादि । 'अत्रे'त्यनुवादः । 'व्यवहार' इति व्याख्या । अस्फुटत्वाद्भावमाह **इदमुक्तमिति** । अनुभवापलापो-ऽनुभवगोचरानुभवविरुद्ध इति द्योतनाय स्वप्रकाशानुभवापलाप इति स्वप्रकाशत्वविशेषणम् । **विशिष्टव्यवहार-स्येति** । इच्छामीतीच्छाविशेषणकात्मविशेष्यकव्यवहारस्येत्यर्थः । **इतरेतरधर्मेति** । घटः पटभेदं स्वस्य न गृह्णाति पटश्च स्वस्य घटभेदं न गृह्णातीति घटोऽपि अहम् आतानवितानात्मक इति व्यवहरतु । पटोऽप्यहं पृथुबुध्नोदराकार इति व्यवहरत्वित्यर्थः । मूले घटस्येति उपलक्षणमिति भावः ।

सु०— 'ननु गृह्यमाणयोर्भेदाग्रहो व्यवहारहेतुर्न तु भेदाग्रहमात्रम् । न च घटपटौ स्वरूपं गृह्णीतस्तत्कथमतिप्रसङ्ग' इति चेत् । किमयं विशिष्टो भेदाग्रहोऽन्तःकरणस्य, उतात्मनः ।

नाद्यः; तस्याचेतनत्वेन स्वरूपग्रहानुपपत्तेः, उपपत्तौ वा **स कथं** विशिष्टो भेदाग्रहो **घटस्य न स्यात्,** तथा च व्यवहारोऽपि स्यात् । नन्वन्तःकरणेऽस्ति चैतन्यारोपो न घटे, अतो नातिप्रसङ्ग इति चेत्; किं तस्य निमित्तम्; सन्निधानमिति चेत्, तर्हि सर्वगतात्मसन्निधानं घटेऽप्यस्तीति **कथं स न घटस्य स्यात्** । ननु न संयोगमात्रं निमित्तम्, किन्तूपकार्योपकारकभावे सति; स चास्त्यात्मान्तःकरणयोः, 'पुरुषस्य दर्शनार्थमि'त्युक्तत्वात् इति चेत्; तर्हि घटोऽपि पुरुषस्योपकारक इति **कथं स न घटस्य स्यात्** ।

द्वितीये व्यवहारोऽपि किमात्मन उतान्तःकरणस्य । नाद्यः, तस्य निर्विकारस्य व्यव-हारक्रियानुपपत्तेः, उपपत्तौ वा किमिच्छयाऽपराद्धम् । द्वितीयेऽन्यगतेन भेदाग्रहेणान्य(त्र)स्य व्यवहारश्चेत् **कथं स न घटस्य स्यात्** ।

परि०— **ननु गृह्यमाणयोरिति** । स्वस्वरूपज्ञानवतोरन्योन्यभेदाग्रहोऽन्योन्यधर्मसंसर्गव्यवहारहेतुरित्यर्थः । **विशिष्ट इति** । स्वरूपग्रहणसहितो भेदाग्रह इत्यर्थः । **व्यवहारोऽपीति** । परधर्मसंसर्गव्यवहार इत्यर्थः । घटस्ये-त्यनुषङ्गः । **अन्तःकरणेऽस्तीति** । तथा च तस्य सम्भवति प्रागुक्तविशेषणयुक्तभेदग्रह इति भावः । **इत्युक्तत्वा-**

दिति। 'पुरुषस्य दर्शनार्थं कैवल्यार्थं तथा प्रधानस्य। पङ्ग्वन्धवदुभयोरपि संयोगस्तत्कृतः सर्ग' इति प्रागुक्तत्वात्। सत्त्वादिगुणात्मान्तःकरणस्य च प्रधानात्मकत्वादिति भावः।

सु०— किञ्च यदि भेदाग्रहात् अन्तःकरणधर्म एवेच्छा आत्मनि व्यवह्रियत इत्यङ्गीक्रियते तदा घटस्य अपि आत्मना भेदाग्रहात् पृथुबुध्नोदराकारोऽहमिति व्यवहारः कथं न स्यात् इति गूढाभिसन्धेरुत्तरम्।

यद्वा अत्र च आत्मान्तःकरणयोश्च, स्फुटं प्रतिभासमानभेदयोरपीति हृदयम्, यदि भेदाग्रहः स्यात् तदा कथं स घटस्य आत्मनश्च न स्यात् इति योजना।

अथवैवं वदन् प्रष्टव्यः, भेदाग्रहः किं भेदग्रहस्य विरोधी न वेति। नेति पक्षे कथं स घटस्य आत्मना पटादिना वा न स्यात् इत्युत्तरम्।

परि०— प्रकारान्तरेण योजयति किञ्चेति। गूढाभिसन्धेरिति। अत्र यथा भेदग्रहसत्त्वाद्भेदाग्रहो नास्त्येवमात्ममनसोरपि भेदग्रहसत्त्वात् तद्विरोधिभेदाग्रहोऽसिद्ध इत्यभिप्रायो निगूढोऽत्र 'मनो मे' इत्यग्रे व्यक्तं भविष्यतीति भावः। अत्र चेति मूलानुवादः। आत्मेन्त्यादि व्याख्या। चोऽप्यर्थः सन् विरोधद्योतक इति भावेन तदभिप्रायमाह स्फुटमिति।

सु०— 'ननु भेदग्रहो भेदाग्रहविरोधी, स चास्ति घटे; इति कुतस्तत्र भेदाग्रहस्तत्प्रयुक्तो व्यवहारो वे'ति गूढाभिसन्धिमजानतो द्वितीयपक्षमाशङ्क्याह मन इति।

अनु०—　　**मनो म इति भेदतः।**
मनसोऽपि गृहीतत्वात्

भेदत इति तृतीयार्थे तसिः। यदि भेदग्रहो भेदाग्रहविरोधीति भेदेन गृह्यमाणे घटे न भेदाग्रह इत्युच्यते, तदा मे **मन इति मनसोऽपि** भेदेन **गृहीतत्वात्** नात्मना भेदाग्रहः स्यात्। तथा च भेदाग्रहनिमित्तः 'अहमिच्छामी'ति व्यवहार इत्यसत्, किन्त्वनुभवनिमित्त एव।

अत एव नान्तःकरणधर्मस्यात्मन्यारोप इत्यपि युक्तम्, भेदग्रहसद्भावेन आरोपहेतोर्भेदाग्रहस्यायोगात्। न ह्यविदितभेदं सम्बन्धितया गृह्यते, आत्मन्यपि प्रसङ्गात्।

परि०— गूढाभिसन्धिमिति। आत्ममनसोरप्येवमित्यभिप्रायमजानत इत्यर्थः। द्वितीयेति। विरोधीति पक्षमित्यर्थः। तसिरिति। 'प्रतियोगे पञ्चम्यास्तसि'रिति सूत्रे 'आद्यादिभ्य उपसङ्ख्यानमि'त्युक्तेराद्यादेश्चाकृतिगणत्वादिति भावः। ननु मनो मे इत्यनेन कथं भेदग्रहः प्राप्त इत्यत आह न हीति। आत्मन्यपीति। ममाहमिति सम्बन्धितया ग्रहणप्रसङ्ग इत्यर्थः।

सु०— केन पुनः प्रमाणेन मनो गृह्यते। साक्षिणेति वदामः।

परि०— आनुमानिकत्व(लक्षण)पक्षे मनो म इति भेदग्रहायोगं मन्वानः पृच्छति **केनेति**।

सु०— तथा हि। न तावच्चक्षुरादिना तदवगमः, अरूपिद्रव्यत्वात्, चक्षुराद्यव्यापारेऽप्युपलब्धेः।

परि०— कुतः साक्षिणेत्यतः परिशेषादिति भावेन तमाह **तथा हीत्यादिना** तस्मात् सिद्धं साक्षिग्राह्यत्वं मनस इत्यन्तेन।

सु०— न चानुमानेन, लिङ्गाभावात्। नन्वस्ति युगपज्ज्ञानानुत्पत्तिर्मनसो लिङ्गम्। तथा हि। बाह्येन्द्रियेषु स्वैः स्वैर्विषयैर्युगपत्सन्निकृष्टेष्वात्मनाऽधिष्ठितेष्वपि न युगपज्ज्ञानानि जायन्ते। तेन ज्ञायतेऽस्त्येतेभ्योऽन्यत्सहकारि, यत्संयोगक्रमवशाज्ज्ञानक्रमः प्रक्रमत इति।

परि०— तार्किकमतमाशङ्कते **नन्वित्यादिना** अत्रोच्यत इत्यन्तेन। न्यायसूत्रं पठित्वा विवृणोति **युगपदित्यादिना**। **बाह्येन्द्रियेष्विति**। शष्कुलीं भक्षयतः पुंस इति योज्यम्।

सु०— अत्र कश्चिदाह 'आत्मन एवैवंविधसामर्थ्यकल्पनोपपत्तावन्यथासिद्धमनुमानम्। मनसः अतीन्द्रियसंयोगव्यापारे क्रमवति कारणान्तरशून्येऽनैकान्तिकं च। फलस्य च वृक्षात्पततः क्रमवर्तिन्याकाशसंयोगे कुठारादिव्यापारे च। इन्द्रियाणां प्रतिविषयसंयोगव्यापारे चे'ति।

तदयुक्तम्। दृष्टानुसारिणी हि कल्पना। कर्ता ह्यनेककरणाधिष्ठानेन युगपन्नानाकार्याणि कुर्वाणो दृष्टः। तथा हि, युगपन्माणवको गच्छति पठति पन्थानमीक्षते वहति च कमण्डलुम्, तस्मान्नैष कर्तृधर्मो युक्तः कल्पयितुम्, किन्तु दृष्टत्वाद्द्रव्यान्तरमेवाव्यापकम्॥ अनैकान्त्यं तु नास्त्येव, तत्रापि क्रियाक्रमादेर्निमित्तस्य विद्यमानत्वादिति।

परि०— **कश्चिदाहेति**। दूषणमिति योज्यम्। **एवंविधेति**। क्रमेण ज्ञानोत्पादरूपेत्यर्थः। **अनुमानमिति**। रूपरसादिज्ञानानि चक्षुरादीन्द्रियात्माऽन्यक्रमिकसंयोगवत् सहकारिसापेक्षाणि। अयुगपदुत्पत्तिमत्त्वात्। सम्मतवदित्यनुमानमित्यर्थः। न केवलमप्रयोजकं व्यभिचारि चेत्याह **मनस इति**। चक्षुरादीन्द्रियैः सह क्रमेणोत्पद्यमाने मनःसंयोगेऽयुगपदुत्पद्यमानत्वरूपहेतुसत्त्वेन पूर्वोक्तसहकारिरूपकारणान्तरशून्यतया साध्याभावेन व्यभिचार इत्यर्थः। मनस्सिद्ध्यसिद्धिभ्यां नानैकान्त्यमित्यतोऽन्यत्र तदाह **फलस्येति**। कुठारादिव्यापारे चेत्यादौ क्रमवर्तिनीति कारणान्तरशून्ये चेति अनैकान्तिकमिति चानुषङ्गः। तार्किको निराह **तदयुक्तमिति**। **अव्यापकमिति**। तादृशस्यैव क्रमिकसंयोगजननसम्भवादिति भावः। **क्रियाक्रमादेरिति**। प्रयत्नक्रमः आदिपदार्थः।

सु०— अत्रोच्यते । अस्ति तावदविवेकिनामपि मनःप्रतीतिः, मम मनोऽन्यत्र गतमित्यादिव्यवहारात् । न च ते युगपज्ज्ञानानुत्पत्तिं जानन्ति, प्रत्युत युगपदेव ज्ञानोत्पत्तिं मन्यन्ते । अन्यथा व्यासङ्गे क्रमदर्शिनान्यत्रापि क्रमानुमानं परस्य व्यर्थं स्यात् । तस्माल्लिङ्गदर्शनात्प्रागेव भवदिदं मनोज्ञानं न तन्निमित्तकमिति ।

अस्तु तर्हि बुद्ध्यादीनामसमवायिकारणस्य संयोगस्याश्रयतया मनःसिद्धिः । मैवम् । प्रत्यक्षज्ञाने तावदिन्द्रियात्मसंयोगस्यैवासमवायिकारणत्वस्योपपत्तेः, अनुमित्यादौ लिङ्गज्ञानादेः, स्मृतौ भावनायाः, सुखादाविष्टार्थोपलब्ध्यादेरिति । नित्यविशेषगुणानां संयोगासमवायिकारणत्वनियमान्नैवमिति चेन्न, विभाग(ज)शब्दजशब्दे व्यभिचारात् । अश्रावणत्वेन हेतुविशेषणान्नेति चेत्; यथा तर्हि विभागादिजशब्दे कारणान्तरदर्शनात् तन्निरासार्थं व्याप्तिग्रहणवेलायां प्रयत्यते तथा सुखादिनिरासाय प्रयतनीयम्, असमवायिकारणान्तरदर्शनस्य तुल्यत्वात् । निमित्तं तदिति चेन्न, असमवायिकारणलक्षणस्यातिव्याप्तिप्राप्तेरिति ।

न च सुखाद्युपलब्धिकरणत्वेन मनस्सिद्धिः, साक्षिसिद्धतयाऽन्यथासिद्धेः ।

एवमनुमानान्तरमपि निरसनीयम् ।

परि०— उक्तलिङ्गाप्रतिसन्धानेऽपि मनसः ज्ञायमानत्वात् नोक्तानुमानगम्यतेति समाधत्ते **अत्रोच्यत इत्यादिना** । **अन्यथेति** । पामराणां युगपज्ज्ञानानुत्पत्तिज्ञान इत्यर्थः । **अन्यत्रापीति** । सर्वेन्द्रियाणां स्वस्वविषयसन्निकर्षस्थले शष्कुलीभक्षणादावपीत्यर्थः । **बुद्ध्यादीनामिति** । बुद्धिसुखदुःखेच्छादीनां आत्ममनःसंयोगकारणत्वादिति भावः । शङ्कते **नित्येति** । नित्यद्रव्यनिष्ठविशेषगुणानामित्यर्थः । **नैवमिति** । लिङ्गज्ञानादेर्नासमवायिकारणत्वमित्यर्थः । **विभागजशब्दजशब्द इति** । वंशादौ दलद्वयविभागजे शब्दजे च शब्द इत्यर्थः । तयोः क्रमाद्विभागशब्दासमवायिकारणकत्वेन संयोगासमवायिकारणत्वरूपसाध्याभावेऽपि बुद्ध्यादयः संयोगासमवायिकारणकाः नित्यनिष्ठविशेषगुणत्वात् भेरीताडनजन्यशब्दवदित्यभिमतहेतोः व्यभिचारादित्यर्थः । व्यभिचारज्ञानस्य व्याप्तिग्रहप्रतिबन्धकत्वादाह **व्याप्तीति** । यो यो नित्यजन्यविशेषगुणः सोऽसौ संयोगासमवायिकारणक इति व्याप्तिग्रहणदशायां विभागादिजन्यशब्दैः अव्यभिचारायाश्रावणत्वे सति नित्यजन्यविशेषगुण इति विशेषणदानाय यथा प्रयत्नः क्रियते तथा सुखादावव्यभिचारायानात्मीयत्वे सतीत्यादिरूपविशेषणदानायापि प्रयत्यतामित्यर्थः । कुत इत्यतोऽविशेषादित्याह **असमवायीति** । **तदिति** । लिङ्गज्ञानादिकमित्यर्थः । **लक्षणस्येति** । समवायिकारणप्रत्यासन्नत्वे सत्यवधृतसामर्थ्यरूपासमवायिकारणलक्षणस्येत्यर्थः । **न च सुखादीति** । सुखाद्युपलब्धयः करणसाध्याः क्रियात्वात् छिदिक्रियावत् इति सामान्यतः करणसिद्धौ परिशेषात्सिद्ध्यतो मनस्त्वादित्यर्थः ।

सु०— न चागमो मनसि प्रमाणम्। जातिबधिराणामपि तत्प्रत्ययात्।

तस्मात्सिद्धं साक्षिग्राह्यत्वं मनसः। तस्य च तेनैवात्मनो भिन्नतया ग्रहणाद्भेदाग्रहासम्भवेनेच्छाम्यहमिति न भेदाग्रहनिबन्धनो व्यवहार इति।

परि०— ननु सुखदुःखाद्यनुभवः इन्द्रियजन्यः प्रत्यक्षाश्रयत्वात्। चाक्षुषज्ञानवत्। अहमित्यनुभव इन्द्रियजन्यः प्रत्यक्षानुभवत्वादित्यादिना अस्तु मनस्सिद्धिरित्यत आह **एवमिति**। साक्षिसिद्धतयान्यथासिद्धेरित्युक्तप्रकारेणेत्यर्थः। **तस्मादिति**। परिशेषादित्यर्थः।

सु०— ननु च 'कामः सङ्कल्पो विचिकित्सा श्रद्धाऽश्रद्धा धृतिरधृतिर्भीर्हीरित्येतत्सर्वं मन एवे'ति श्रुतौ कामस्यान्तःकरणरूपत्वं तावत् प्रतीयते। न च श्रौतेनार्थेनान्यथा भवितुं युक्तम्। अतो बलवद्बाधकोपनिपातात् 'इच्छाम्यहमि'ति भेदाग्रहनिमित्तं व्यवहारमात्रमेतदङ्गीकरणीयम्। न त्वात्मन इच्छासम्बन्धानुभवः। न च 'मे मन' इति भेदग्रहात् तदग्रहासम्भवः, 'मे चैतन्यमि'तिवद्व्यवहारमात्रत्वात्। न चोक्तानुपपत्तिः।

सत्त्वरजस्तमसामादिकार्यं हि बुद्धिरित्युच्यते। सा चांशत्रयवती। पुरुषोपरागो विषयोपरागो व्यापारावेशश्चेत्यंशाः। भवति ह्यहमिदं करोमीति। तत्र 'अहमि'ति चेतनोपरागो दर्पणस्येव मुखोपरागो भेदाग्रहादतात्त्विकः। 'इदमि'ति विषयोपराग इन्द्रियप्रनाडिकया परिणतिभेदो दर्पणस्येव मलसम्बन्धः पारमार्थिकः, तथोभयायत्तो व्यापारावेशः। एषैव दिगहमिच्छामीत्यत्रापीति।

अत आह **उभयेति**।

अनु०— उभयात्मकता यतः।

कामस्य तु मनः कामः

तुशब्दोऽवधारणे। तत इत्युपस्कर्तव्यम्। **यतः** कारणात् कामस्योभयात्मकता **अस्ति**, आत्मधर्मता मनोधर्मता च। **तत एव मनः काम** इति श्रुतिरुपपद्यते।

इदमुक्तं भवति। भवेदिदं भेदाग्रहकल्पनम्, यद्यात्मनः कामवत्त्वं पारमार्थिकं न स्यात्। न चैतदस्ति, बाधकाभावात्। द्विविधो हि कामोऽस्ति, एक आत्मधर्मोऽपरोऽन्तःकरणधर्मः। तत्रान्तःकरणधर्मं काममभिप्रेत्य श्रुतिः प्रवृत्ता, नात्मनः कामवत्त्वं बाधते। न हि 'देवदत्तो गोमानि'ति वाक्यं यज्ञदत्तस्य गोसम्बन्धं बाधितुं शक्नोतीति।

परि०— वलवद्बाधकेति। श्रुतिरूपेत्यर्थः। **मे चैतन्यमिति वदिति।** 'ते नानिष्टं कथं भवेदि'त्यत्र 'नत्रा निर्दिष्टमनित्यमि'त्युक्तदिशा 'वाक्यादौ ने'ति निषेधस्य अनित्यत्वात् 'तेमयावेकवचनस्ये'ति सूत्रेण प्राप्तो मे इति प्रयोगः माधुर्य्येयः। **न चोक्तानुपपत्तिरिति।** 'कथं स न घटस्य स्यादि'त्युक्तानुपपत्तिर्भेदाग्रहनिमित्तव्यवहारपक्ष इत्यर्थः। **आदिकार्यं हीति।** आदिकार्यस्य महत्तत्त्वरूपत्वेऽपि तस्यैव बुद्धित्वात् तस्या एव च तन्मतेऽन्तःकरणत्वोपगमादिति भावः। **व्यापारावेशश्चेति।** कृतिमत्त्वाद्यभिमान इत्यर्थः। **भवति हीति।** इत्याकारो भवतीति योजना। **परिणतिभेदः** बुद्धेः परिणामविशेषः। **इन्द्रियप्रनाडिकयेति।** इन्द्रियाणि विषयसन्निकृष्टानि तदाकारतया आदौ परिणमन्ते। पश्चात् तदनुसारितया मनः पश्चात् तदनुसारितया मनः पश्चात् बुद्धिरित्येवंरूपेण बुद्धेर्विषयाकारपरिणामभेद इत्यर्थः। **उभयायत्त इति।** चेतनोपरागविषयोपरागोभयाधीन इत्यर्थः। ततः किं प्रकृत इत्यत आह **एषैवेति।** इदमिति योज्यम्। अहमिति चेतनोपरागः। इदमिति विषयोपरागः। तदुभयाधीन इच्छामीतीच्छावत्त्वरूपव्यापारावेश इत्यर्थः। तत्रेन्द्रियप्र०ाड्या बुद्धेः कृत्यात्मना परिणामे करोमीति भवति। वृत्तिरूपेण परिणामे जानामीति इच्छादिरूपेण परिणामे त्विच्छामीत्यादिरूपेण भवतीत्येवं बोध्यम्। **मनः काम इति श्रुतिरिति।** कामः सङ्कल्प इत्यारभ्य एतत्सर्वं मन एवेति श्रुतिरित्यर्थः। शक्नोतीतिशब्दस्यैतदुक्तं भक्तीत्यन्वयः।

सु०— स्यादेतदेवम्, यदि कामद्वैविध्यं प्रमितं स्यात्। एतदेव कुत इति चेत्, श्रुत्यनुभवबलात् तावत्। प्रकारसहस्रानुसरणेऽप्यघटनायां खल्वनुभवापलापसाहसमभ्युपेयम्। प्रमाणान्तरं चाह प्रियेति।

अनु०— प्रियाप्रियविभेदतः।
द्वैविध्यं दृश्यते चास्य

प्रियम् इत्यात्यन्तिकेष्टमुच्यते **अप्रियमिति** च तात्कालिकेष्टम्। विषयेण विषयिण उपलक्षणम्। **अस्य** कामस्य।

अयमर्थः। अस्ति तावदास्तिककामुकस्य पुरुषस्य स्रक्चन्दनवनितादौ इदं मे स्यादित्येकतः कामः, अन्यतस्त्यजेयमिति। न चैक एवायम्, विरुद्धरूपत्वात्। न च द्वावपि मनोधर्मौ, यौगपद्यात्; युगपत्सजातीयधर्मजननायोगात्। न च यौगपद्यं नास्ति, अनुभवसिद्धत्वात्, बाधकाभावाच्च। तत्र योऽप्रियविषयः सोऽन्तःकरणधर्मः, यस्तु प्रियविषयः स आत्मधर्म इति।

यद्वा प्रियाप्रियशब्दाभ्यां मुक्तिसंसारावुच्येते। तत्सम्बन्धिविभेदेन कामद्वैविध्यं दृश्यत इति। "अस्ति तावत्संसारे प्रचुरोऽयमन्तःकरणवृत्तिरूपः कामः। अस्ति चासौ मुक्तौ, 'स यदि पितृलोककामो भवती'त्यादिश्रुतेः। न चैक एवायम्, मुक्तावन्तःकरणविलयात्। तथा चासावात्मधर्मोऽभ्युपेयः। न चागन्तुकधर्मसम्बन्धो मुक्तावि"ति प्रागपि कामद्वैविध्यं सिद्ध्यतीति।

परि०— **श्रुत्यनुभवेति** । श्रुतिबलान्मनोधर्मता । इच्छामीत्यनुभवबलादात्मधर्मतेत्यर्थः । अनुभवोऽयं नेत्युक्तमित्यत आह **प्रकारेति** । **प्रमाणान्तरं चेति** । श्रुत्यनुभवप्रमाणापेक्षया प्रमाणान्तरं कामद्वैविध्यमित्यर्थः । **विषयिण इति** । कामस्येत्यर्थः । आत्यन्तिकेष्टतात्कालिकेष्टरूपवस्तुविषयकेच्छाभेदत इत्यर्थः । यौगपद्यानुभवो भ्रम इत्यत आह **बाधकाभावाच्चेति** । **योऽप्रियविषय इति** । तात्कालिकेष्टस्रक्चन्दनादिविषय इत्यर्थः । मुक्तावितीति-शब्दो हेत्वर्थः ।

सु०— श्रुतिबाधपरिहारस्य प्रयोजनमाह **तस्मादिति** ।

अनु०— **तस्माद्भेदाग्रहः कुतः ।**

श्रुतिविरोधस्य परिहृतत्वाद्भेदाग्रहः कुतः प्रमाणात् कल्पनीयः । कुतश्चानुभवापलापेन व्यवहारस्य तन्निमित्तत्वम् । न कुतोऽपीत्यर्थः ।

परि०— **श्रुतिबाधेति** । मनः कामः इति मूलोपात्त 'कामः संकल्प' इत्यादिका या श्रुतिः तद्बाधपरिहार-स्येत्यर्थः । उपलक्षणं मत्वाह **कुतश्चेति** ।

सु०— अनेनाचेतनस्य प्रधानस्य स्वातन्त्र्येण जगत्कारणत्वं साधयतामनुमानाना-मपि स्ववचनविरोधः प्रमाणविरोधश्चोक्तौ भवतः; दृष्टान्तश्च साध्यविकलः, अचेतनस्वात-न्त्र्यस्य क्वाप्यसम्मतेरिति ।

परि०— **अनेनेति** । 'स्वतन्त्रवृत्ती रचना सा चैवाचेतने कुतः' इत्यत्रोक्तप्रतिपक्षानुमानस्याप्रयोजकत्व-शङ्कानिरासार्थं प्रवृत्तेन 'अचेतनत्वं स्वातन्त्र्यमिति चात्मप्रमाहतमि'त्यादिग्रन्थेनेत्यर्थः । **अनुमानानामिति** । भेदानां परिमाणादित्यादिना प्रागुक्तानुमानानां अचेतनत्वेच्छापूर्वप्रवृत्तिमत्वरूपस्वातन्त्र्ययोर्विरोधात् स्ववचनविरोधः । अह-मिच्छामीति चेतनस्येच्छावत्त्वानुभवरूपप्रमाणविरोधश्चेत्यर्थः । **दृष्टान्तश्चेति** । अनुमानानामित्यनुषङ्गः । तन्त्यादि-रूपदृष्टान्त इत्यर्थः ।

सु०— सूत्रार्थमुपसंहरन् 'नानुमानमि'त्येतत्प्रकारान्तरेण व्याचष्टे **रचनेति** ।

अनु०— **रचनानुपपत्तेस्तत्र सर्वज्ञानुमागतम् ।**
अचेतनं जगत्कर्तृ

तत् तस्मात् । **सर्वज्ञानुमागतम्** अनुमानं 'प्रकृत्यादिकं, कस्यचित्प्रत्यक्षं, प्रमेय-त्वादि'ति सर्वज्ञसाधकानुमयाऽवगतम् । एतदनुमानसिद्धसर्वज्ञवाक्यावगतमिति यावत् ।

यद्वा अनुमानसिद्धप्रामाण्यकत्वेनानुमानप्रधानत्वेन च सर्वज्ञाभिमतस्य वाक्यमेव **सर्वज्ञानुमा** उच्यते ।

व्याख्यानान्तरस्य चेदं प्रयोजनम्, यत्प्रागुक्तं 'न योगिप्रत्यक्षेण साङ्ख्याचार्यवचनेन वाऽयमर्थः सिद्धचती'ति तदपि सूत्रसूचितमेवेति ज्ञापनम्।

यदा तु **सर्वज्ञाभिमतोत्प्रेक्षितया भेदानां परिमाणादित्यादिकया अनुमया अवगतम्** अनुमानमिति योजना, तदा वैचि(त्र्य)त्रीप्रदर्शनं व्याख्यानान्तरप्रयोजनम्। **जगत्कर्तृ स्वातन्त्र्येण जगत्कारणम्।**

परि०— **प्रकारान्तरेणेति।** अनुमानस्येदमानुमानम् अनुमानावगतं प्रकृत्यादिकमिति यावत्। अनुमानपदेन चानुमानसिद्धसार्वज्ञोपेतपुरुषप्रोक्तत्वाद्वा अनुमानसिद्धप्रामाण्यकत्वेन वा अनुमानप्रधानकत्वाद्वा साङ्ख्याचार्यवाक्यं गृह्यते। तथा च साङ्ख्याचार्यवाक्यावगतप्रकृत्यादिकमित्येवं प्रकारान्तरेणेत्यर्थः। प्रागुक्तानुमानसिद्धमित्यर्थापेक्षया-ऽस्यार्थान्तरत्वात् प्रकारान्तरेणेत्युक्तम्। **अनुमानसिद्धेति।** प्रत्यक्षयोग्यफलसंवादिकिञ्चित्साङ्ख्यवाक्यदृष्टान्तेन साङ्ख्यवाक्यत्वहेतुना विप्रतिपन्नतदीयसर्ववाक्यप्रामाण्यस्य 'नानुमानमतच्छब्दादि'त्यत्र पूर्वपक्षटीकोक्तदिशा-ऽनुमीयमानत्वादनुमानसिद्धप्रमाणत्वेनेत्युक्तम्। **अनुमानप्रधानत्वेन चेति।** साङ्ख्यस्य हैतुकत्वेन स्वाभिमतप्रमेयेषु प्राधान्येनानुमानानामेवोक्तेरिति भावः। टीकाकारीययोजनामनूद्य तत्प्रयोजनमाह **यदा त्विति। वैचित्रीति।** अनुमानमिति अनुमानमित्येवंरूपेणेत्यर्थः। जगत्कर्त्रिति मूलानुवादः। कर्तृत्वस्येच्छाघटितत्वात् अचेतने तदभावाद्व्याचष्टे **स्वातन्त्र्येण जगत्कारणमिति।** अन्याप्रयोज्यत्वेन जगत्कारणमित्यर्थः।

सु०— "स्यादेतत्। परिमाणादिहेतुभिस्तावन्महदादिकार्याणां किमपि मूलकारणमस्तीत्यवगम्यते, तस्यापि कारणान्तरकल्पने प्रमाणाभावादनवस्थानाच्च। तस्य च स्वातन्त्र्यं कारकान्तराप्रयोज्यत्वमेव न तु स्वेच्छानुसारित्वम्, येनोक्तदोषः स्यात्। तच्च तत्प्रयोक्तुः कारकान्तरस्याप्रामाणिकत्वादेव सिद्धम्। न च अचेतनस्य तदसम्भावितम्, अचेतनेष्वपि पयोऽम्बुप्रभृतिषु दर्शनात्। अचेतनमेव हि पयोऽन्यानधिष्ठितमपि वत्सविवृद्ध्यर्थं प्रवर्तते, दधिभावं चापद्यते; घनविनिर्मुक्तं चाम्बु जम्बीरनारिकेलादिष्वनेकविधं विकारं प्राप्नोति, नादेयं चापसर्पति; तृणं च गवा जग्धं क्षीरीभवति; अयश्चायस्कान्तमभिसर्पति। न च 'इदं नाचेतनवशमि'त्यादिप्रमाणविरोधः, तस्योक्तस्थानेष्वेवानैकान्त्यात्। न चेदं ब्रह्मवादिनां सम्मतम्, येन सिद्धसाधनं स्यात्" इत्याशङ्कापरिहारार्थं सूत्रम् ॐ पयोऽम्बुवच्चेत्तत्रापि ॐ इति।

ब्र०सू०— ॐ पयोऽम्बुवच्चेत्तत्रापि ॐ ॥

तद्व्याचष्टे **पयोऽम्ब्वादि चेति।**

अनु०— पयोम्ब्वादि च नोपमा।
एतत्प्रशास्तिवचनाच्चेतनाचेतनस्य च ॥

उपमा स्वार्थसम्भावनायामस्मदीयहेतुव्यभिचारे चेति शेषः । यथाऽत्र साध्यं व्यभिचरति तथा पक्षेऽपि व्यभिचरतु हेतुरित्येवमर्थं हि व्यभिचारोद्भावनम् । तदत्र न युज्यते, **चेतनाचेतनस्यैतत्प्रशास्तिवचनात्** । पारमेश्वरप्रेरणाप्रतिपादकश्रुतेः । आद्यश्चशब्दो लौकिकानां स्वतन्त्रतया प्रतीयमानमपीत्यर्थे, द्वितीयस्तु न केवलमचेतनस्य किन्तूभयस्यापीति ।

एतदुक्तं भवति । कारकान्तराप्रयोज्यत्वलक्षणमपि स्वातन्त्र्यं न प्रधानस्योपपद्यते, असम्भावितत्वात्, उक्तानुमानविरुद्धत्वाच्च ।

परि०— 'पयोऽम्बुवच्चेत् तत्रापी'ति सूत्रभाष्यमादिपदार्थविवरणपूर्वमवतारयति **स्यादेतदित्यादि** । **परिमाणादीति** । भेदानां परिमाणादिति पूर्वोदाहृतश्लोकस्थहेतुभिरित्यर्थः । कथं तस्य मूलकारणतेत्यत आह **तस्यापीति** । सूत्रे पयोम्बुनोरुक्तिरूपलक्षणमित्युपेत्य मूले 'पयोम्ब्वादी'त्युक्तम् । अतः पयोम्बुप्रभृतिषु दर्शनादित्युक्त्वा तद्व्यनक्ति **अचेतनमेव हि पय इति** । क्षीरमित्यर्थः । नादेयं नदीसम्बन्धिरूपं सत् प्रवहतीत्यर्थः । 'नद्यादिभ्यो ढगि'त्युक्तेः । **अयस्कान्तं अयस्कान्ताख्यमणिम्** । **इत्यादिप्रमाणेति** । मूलकारोक्तप्रमाणेत्यर्थः । **स्वार्थेति** । प्रधानं स्वतन्त्रकारणं इत्येवंरूपार्थेत्यर्थः । **अस्मदीयहेत्विति** । 'इदं नाचेतनवशं वस्तुत्वादि'त्यादिनोक्तहेत्वित्यर्थः । ननु व्यभिचारे च नोपमेत्ययुक्तम् । स्वार्थसम्भावनायां साध्यसाधनवत्तयोक्तसाधर्म्यवत्त्वेनोपमापदस्वारस्ययत् व्यभिचारे पयोम्ब्वादि च न स्थलमित्येवं वाच्यत्वेनोपमापदस्वारस्यस्याभावादित्यतः तत्रापि तत्स्वारस्यं दर्शयन् व्याचष्टे **यथात्रेति** । पयोम्ब्वादावित्यर्थः । **पक्षेऽपीति** । 'इदं नाचेतनवशं वस्तुत्वादि'त्यादावित्यर्थः । एतत्प्रशास्तिपदयोरर्थः **पारमेश्वरप्रेरणेति** ।

सु०— यदुक्तमत्र पयोम्ब्वादिवदिति, तदसत्, तत्रापीश्वरप्रेरणाया 'एतस्य वा अक्षरस्य' इत्यादिश्रुतिसिद्धत्वात् । अत एव प्रधानस्य परप्रयोज्यत्वे प्रमाणाभावोऽपि परास्त इति ।

सूत्रे पयोऽम्बुवदित्युक्तेऽपि नोदाहरणमादरणीयम् । स्थलान्तरे सम्भावना व्यभिचारश्च भविष्यत इत्याशङ्कापरिहारार्थस्य 'व्यतिरेकानवस्थितेश्चानपेक्षत्वात्' इति उत्तरसूत्रस्यापि व्याख्यानाय **आदिपदप्रयोगः** ।

यद्वा पयोऽम्बुग्रहणमुपलक्षणमित्यभिप्रेत्य **आदिपदं** प्रयुक्तम्; उत्तरसूत्रं तु कैमुत्यार्थम्, चेतनप्रवृत्तेरपि ईश्वरव्यतिरेकेण अनवस्थितेः अचेतनप्रवृत्तेस्तदधीनत्वं किमु वाच्यमिति । तद्व्याख्यानाय **चेतनाचेतनस्य च** इत्युक्तम् ।

परि०— पयोम्ब्वादीति मूलस्थादिपदं नोत्सूत्रमित्याह **सूत्र इति** । **स्थलान्तर इति** । प्रागुक्ततृणायस्कान्तादिरूपस्थलान्तर इत्यर्थः । व्यतिरेकेत्यादिसूत्राणां अर्थः तन्त्रदीपिकायां व्यक्तः । एवं चेत् तर्हि पयोम्ब्वादिवच्चेत्तत्रापीत्येवं सूत्रणीयं न पुनः योगान्तरं कार्यमित्याशयादाह **यद्वेति** । **उत्तरेति** । व्यतिरेकेतिसूत्रं त्वित्यर्थः ।

सु०— किञ्च परिमाणादिति हेतुस्तावदनैकान्तिकः। सत्त्वरजस्तमसां साम्यावस्था हि प्रकृतिरुच्यते। सत्त्वादयश्च परिमिता एव। यथोक्तम्। 'अवग्रीरनभोऽहङ्कृन्महत्तत्त्वगुणत्रयैः। क्रमाद्दशोत्तरैः' (आदि.पु. वें.माहा. २-४६) इति। न च प्रकृतिरव्यक्तान्तरवतीति कथं नानैकान्त्यम्। न च परिमितस्यापि मूलप्रकृतित्वे बाधकमस्ति। सार्वत्रिककार्यानुत्पत्तिरिति चेन्न; सर्वत्र कार्यसद्भावे प्रमाणाभावात्, भावेऽप्यनेकैस्तदुत्पत्त्युपपत्तेः। युक्तं च परिमितानामेव कारणत्वम्, तन्त्वादिषु दर्शनात्, अपरिमितस्य कृत्स्नैकदेशविकल्पानुपपत्तेश्च। अस्माकं तु ईश्वरशक्त्यैवोपपद्यते।

समन्वयादित्यप्यसत्, यत्कार्यं 'यदनुगतिमत्तत्ताद्दक्कारणोपेतमि'त्यस्या व्याप्तेरव्यक्ताद्व्यक्तजन्माङ्गीकारेणैव भग्नत्वात्। शक्तितः प्रवृत्तेश्चेत्येतदपि न विवक्षितार्थसाधकम्; 'अन्तर्भावितकार्यत्वमेव कारणस्य शक्तिरि'त्यस्य सिद्धौ हि तथा स्यात्, तच्च सत्कार्यवादनिर्वाह्यमिति। अत एव विभागाविभागावपि निरस्तौ, विभागाविभागयोरेव सत्कार्यवादसिद्ध्यधीनयोरसत्त्वात्। स्वप्रक्रियामात्रेणार्थसिद्धौ 'स्थूलकार्यस्य लोष्टादेरि'त्यादिना तार्किकपरिकल्पिताभ्यां विभागाविभागाभ्यां परमाणुकारणत्वमपि स्यादित्यास्तां प्रपञ्चः।

परि०— मूलगतं चशब्दमनुक्तसमुच्चयार्थं च मत्वा साङ्ख्यमतानुवादोदाहृतश्लोकस्थान् भेदानां परिमाणात् समन्वयादित्यादीन् हेतून् प्रकृतिकारणत्वसाधकानपि विशिष्य निराह **किञ्चेत्यादिना आस्तां प्रपञ्च इत्यन्तेन**। **अनैकान्तिक इति**। सत्त्वरजस्तमोगुणेष्विति शेषः। कथमनैकान्तिकत्वमित्यतः साम्यावस्थापन्नसत्त्वरजस्तमोरूपप्रकृतौ परिमितत्वहेतौ सत्यपि त्वदभिमताव्यक्तकारणकत्वरूपसाध्याभावादिति भावेन तत्र साध्याभावहेतुसत्त्वे व्यनक्ति **सत्त्वेत्यादिना**। प्रकृतिरुच्यत इत्यनेन साध्याभाव उक्तः। तदुपपादनं च प्रकृतिरिति वाक्येऽग्रे व्यक्तम्। **यथोक्तमिति**। तात्पर्यनिर्णये एकविंशेऽध्याये। अप्रयोजकश्च हेतुरिति भावेनाह **न च परिमितस्यापीति**। **अनेकैरिति**। परिमितैरिति योज्यम्। **कृत्स्नैकदेशेति**। कात्स्न्र्येन परिणामे एककार्योत्पत्तौ कार्यान्तरमकारणकमापद्येत। अपरिमितपरिणामरूपकार्यस्याप्यपरिमितत्वं चापद्येत। एकदेशेन परिणामे तु निरंशत्वहानिरिति भावः। कथं तर्हि भवन्मतेऽप्यपरिमितायाः प्रकृतेः परिणाम इत्यत आह **अस्माकं त्विति**। **अन्तर्भावितेति**। अव्यक्तकार्यात्मत्वमित्यर्थः। **सत्कार्यवादेति**। स च तदनन्यत्वाधिकरण एव दूषित इति भावः। किञ्चेत्यादिनोपक्रान्तदूषणसमाप्तौ इतिशब्दः। अत एवेत्युक्तहेतुमाह **असत्त्वादिति**। तत्र हेतुतयोक्तं **सत्कार्येत्यादि**। **स्थूलकार्यस्येत्यादि**। द्रव्यकिरणावल्यां ह्युदयनेन परमाणुसिद्धौ विभागाविभागरूपौ हेतू उक्तौ। तथा हि। 'स्थूलकार्यस्य लोष्टादेः अवयवक्रियाविभागन्यायेन विभज्यमानात्पतरतमादिभावात् यतो नाल्पीयस्तं परमाणुमाचक्ष्महे' इति ग्रन्थेन विभागरूपो हेतुरुक्तः 'एष ह्यवयवावयविप्रसङ्गो न तावन्निरवधिरेव। अनन्तावयवारब्धत्वाविशेषे मेरुसर्षपादीनां परिमाणभेदा-

नुपपत्तेः । न चान्यस्तदवधिः सम्भवति । तस्मान्निरवयवावधिरवयवावयवविप्रसङ्ग' इति ग्रन्थेन कार्यद्रव्यस्यावयवा-विभागरूपो हेतुरुक्तः ताभ्यामित्यर्थः ।

सु०— नन्विदं घट्टकुटीप्रभातमनुसरति । 'इच्छावत्त्वमात्मन एव न तु जडस्ये'त्यत्र हि प्रथममनुभवः प्रमाणीकृतः । तत्र च श्रुतिविरोधे चोदितेऽन्तःकरणधर्म आत्मधर्मश्चेति कामस्य द्वैविध्यान्न विरोध इत्युक्तम् । एवञ्च 'आत्मन एवेच्छावत्त्वं न त्वचेतनस्ये'ति त्यक्तमेवेत्याशङ्कां सिंहावलोकनन्यायेन परिहरति **द्वैविध्येऽपीति** ।

अनु०— **द्वैविध्येऽपि तु कामादेः कुतः स्वामित्वमात्मनः ।**
साक्षादनुभवारूढं शक्यतेऽपोदितुं क्वचित् ।।

कामादेर्द्वैविध्येऽपि साक्षादनुभवारूढमात्मनः कामादेः स्वामित्वं तु कुतः प्रमाणात् **अपोदितुं शक्यते** न कुतोऽपीति योजना । श्रुत्यपेक्षया **आदिपदग्रहणम्** । अपोदितुमिति सम्प्रसारणं छान्दसम् ।

अयमत्रोत्तरक्रमः । सत्यं कामो द्विविध आत्मधर्मो मनोवृत्तिश्चेति । तत्र मनोवृत्तिमपि कामं प्रत्यात्मन एव स्वामित्वं न मनसः, 'अहं कामये' इति साक्ष्यनुभवसिद्धत्वात् । मनसस्तु कामं प्रत्युपादानत्वमेव, । यथा हि 'क्षेत्रोपादानकानामपि सस्यानां कृषीवल एव स्वामी न क्षेत्रं' तथैव । न च वाच्यं मनस एव कामस्वामित्वम्, 'अहं कामये' इत्यनुभवस्तु भ्रान्तिर्व्यवहारमात्रं वेति; बाधकप्रमाणाभावात् । न च कौटस्थ्यं बाधकम्; अन्तःकरणस्यैव कामोपादानत्वेनाङ्गी-कृतत्वात्, स्वामित्वमात्रेण च कौटस्थ्याविघातात्, अन्यथा कृपणधनस्येवात्मनो वैयर्थ्या-पत्तेरिति । तदिदमुक्तं **क्वचिदिति** ।

परि०— **घट्टकुटीति** । यत्र पान्थैः किञ्चिच्छुल्कं दत्वा गन्तव्यं स्थानं तत् घट्टमुच्यते । तत्रत्यं शुल्कग्राहिणां राजभटानां सूक्ष्मगृहं कुटीत्युच्यते । घट्टकुटीं विहाय मार्गान्तरेण गन्तुं रात्रावुत्थितानां मार्गाज्ञानहेतुनां घट्टकुट्यां प्रभातमुदयमनुसरतीत्यर्थः । कामस्यैकरूप्यैवात्र प्रकृतत्वात् कथं कामादेरित्युक्तिरित्यत आह **श्रुत्यपेक्षयेति** । कामः सङ्कल्प इति श्रुत्युक्तसङ्कल्पादिवृत्त्यन्तरापेक्षयेत्यर्थः । तथा च कामादेः कामसङ्कल्पादेरित्यर्थः उक्तो भवति । नन्वपपूर्वस्य वदतेः 'यजो वपो वहिश्चैव वेञ्व्येञौ श्वयतिस्तथा । वद्वसौ वयतिश्चैव स्मृता नव यजादय' इत्युक्त-यजादिगणमध्यस्थत्वेऽपि 'वचिस्वपियजादीनां किति'तिसूत्रेण किति परत एव सम्प्रसारणोक्तेः तुमुन्प्रत्ययस्य चाकित्त्वात् कथं वकारस्य सम्प्रसारणम् । येन (वकारस्य) सम्प्रसारणेनोकारे सम्प्रसारणाच्चेत्यकारस्य पूर्वरूपत्वे आद्गुणे च सति अपोदितुमिति स्यादित्यत आह **छान्दसमिति** । बहुलं छान्दसीत्युक्तेरस्यापि छन्दस्तुल्यत्वादिति भावः । कुत इत्याक्षेपलब्धार्थमाह **बाधकप्रमाणाभावादिति** । तस्यासिद्धिनिरासाय सम्भावितमाशङ्क्य निराह **न च**

कौटस्थ्यमिति। 'निर्विकारोऽक्षरः शुद्ध' इत्यादिनोक्तं निर्विकारत्वमित्यर्थः। **तदिदमिति**। मनस उपादानत्वमात्मनः स्वामित्वं स्वामित्वानुभवस्याभ्रान्तित्वम् अव्यवहारमात्रत्वमित्येतदित्यर्थः। क्वचिदित्यस्य मनसः उपादानत्वादिविषय इत्यर्थकत्वादिति भावः।

सु०— नन्वस्तु कामस्वामित्वमात्मन एव, मा भूच्च मनसः; तथाऽपि पूर्वोत्तरविरोध-स्तदवस्थ एव; इच्छास्वामित्वाभावेऽपि यादृशतादृशस्येच्छावत्त्वस्य मनस्यङ्गीकृतत्वा-दित्यत आह **इच्छेति**।

अनु०— इच्छास्वामित्वमेवोक्तमिच्छावत्त्वं न चापरम्।

'अचेतनेच्छापगते'त्यादौ **इच्छास्वामित्वमेवेच्छावत्त्वमुक्तम्, न च अपरम्** इच्छो-पादानत्वलक्षणम्।

एतदुक्तं भवति। स्यादत्र पूर्वापरविरोधः, यदि यदेवेच्छावत्त्वं प्राङ्मनसो निषिद्धं तदेवात्र पुनरङ्गीक्रियेत। न चैतदस्ति। पूर्वं हीच्छास्वामित्वलक्षणमिच्छावत्त्वमात्मन एव न त्वचेतन-स्येत्युक्तम्, तस्यैव कर्तृत्वोपयोगात्; श्रुत्यर्थतया त्विच्छोपादानत्वलक्षणमिच्छावत्त्वमिदानीं मनसोऽभ्युपगम्यत; इति कुतो विरोध इति।

परि०— **श्रुत्यर्थतयेति**। कामः सङ्कल्प इत्यादिश्रुत्यर्थतयेत्यर्थः।

सु०— यद्वा कामस्य द्वैविध्येन मनसोऽपि कामवत्त्वात् कर्तृत्वमुपपत्स्यत इत्यत आह **द्वैविध्येऽपीति**। द्वयोः कामवत्त्वेऽपि **कामस्वामित्वमात्मन एव** न तु मनसः, निरपवाद-साक्ष्यनुभवसिद्धत्वात्। मनसस्तु कामोपादानत्वमेवेति। ततः किमित्यत आह **इच्छेति**। इच्छास्वामित्वलक्षणमेवेच्छावत्त्वं प्राक् कर्तृत्वोपयुक्तमुक्तम्, न पुनरिच्छोपादानत्वलक्ष-णम्। यो हीच्छति स प्रयतते, न तु यदिच्छा भवति तदिति।

तस्मादिच्छास्वामित्वाच्चेतनस्यैव कर्तृत्वं नाचेतनस्य, तस्येच्छोपादानत्वेऽपीच्छा-स्वामित्वाभावादिति।

परि०— अव्यवहितपूर्वग्रन्थसङ्गततयेदानीं योजयति **यद्वा कामस्येति**।

सु०— 'स्यादेतत्। स्वं नाम तद्भवति, यद्यथेष्टविनियोगयोग्यम्, यथा गवादि। स्वामी च स उच्यते यो यथेष्टविनियोक्ता। न चेच्छात्मनोरेतदस्ति; यस्मादास्तिककामुकस्य निषिद्धेच्छां नियच्छतोऽपि (इच्छा) सा आविर्भवति, प्रयतमानस्यापि विहितेच्छा नोदेति;

तत्कथमिच्छास्वामित्वमात्मनः स्यादि'ति चेत्; किमिच्छा आत्मनः सर्वथापि वशा न भवति इत्युच्यते, उत किञ्चिद्वशत्वमङ्गीक्रियते । नाद्यः; अनुभवविरोधात्, इच्छति देवदत्त इत्यादि-व्यवहारविरहप्रसङ्गाच्च । द्वितीये तु सिद्धं स्वामित्वमित्याह **किञ्चिदिति** ।

अनु०— किञ्चित्तद्वशगत्वेऽपि स्वामित्वं लोकवद्भवेत् ।

प्रबलविरोधिवशादत्यन्तवशत्वाभावेऽपीच्छायाः **किञ्चित्** आत्मवशत्वमात्रेण **अपि** तां प्रत्यात्मनः स्वामित्वं **भवेदे**(वत्ये)व । कथम् । यथाऽत्यन्तमवशायामपि गवि किञ्चिद्वशत्व-मात्रेण देवदत्तस्वामित्वं **लोके** दृष्टं तथैव, अन्यथा तदपि न स्यादिति ।

परि०— इच्छास्वामित्वानुभवे विवदमानं प्रत्याह **इच्छति देवदत्त इत्यादीति** । इच्छतीत्यत्र स्वतन्त्रः कर्तेत्युक्तलक्षणव्यवहारस्य स्वामित्वव्यवहाररूपत्वादिति भावः । लोकवदित्येतत्प्रश्नपूर्वं व्यनक्ति **कथमित्यादिना** । **अन्यथेति** । किञ्चिद्वशत्वमात्रेण स्वामित्वाभावे गोः स्वामित्वमपि न स्यादित्यर्थः ।

सु०— नन्वेवं सत्येकं सन्धि(दि)त्सतो(परं प्रच्य)न्यच्चयवत इत्यापन्नम् । अचेतनस्य कर्तृत्वं निराकर्तुमात्मन एवेच्छास्वामित्वं न तु मनस इति समर्थितम्, तर्हीश्वरस्यापि कुला-लादिमनोवृत्तीच्छां प्रति स्वामित्वं नास्तीति घटादिकर्तृत्वं न स्यात्, तथा 'चेतरव्यपदेशादि'-त्यधिकरणविरोध इत्यत आह **सर्वात्मेति** ।

अनु०— सर्वात्मतन्त्रकामादेः किमुतैव परेशितुः ।

यदा जीवस्यापि कामादिस्वाम्यं तदा **सर्वात्मना तन्त्र**मधीनं **कामादि** यस्यासौ तथोक्तः । सर्वेषामात्मनां तन्त्रं साधनं यः कामः तस्यादिः कारणं तस्य **परेशितुः** कामस्वामित्वं **किमुतैव** वक्तव्यम् ।

एतदुक्तं भवति । जीवेश्वरौ द्वावपि शरीरमधितिष्ठतः । तत्रेश्वरोऽन्तःकरणं स्पष्टं दृष्ट्वा तत्र ज्ञानेच्छाप्रयत्नरूपा वृत्तीः स्वेच्छाज्ञानप्रयत्नैरुत्पाद्य बाह्यकरणानि चाधिष्ठाय घटाद्युत्पा-दयति । जीवस्तु तद्दत्तस्वाम्योऽवतिष्ठते, यथोक्तं 'बुद्धिर्ज्ञानमि'त्यादि । तस्मादीश्वरस्यैव मुख्यं स्वाम्यं कर्तृत्वं च, जीवस्य त्वमुख्यमेवेति । तथा चोक्तम् 'स्वस्वामिभावो ध्रुव एष यत्र तर्ह्यच्युतेऽसाविति कृत्ययोग' इति ।

परि०— सं(दि)धित्सत इति । सं(दा)धातुमिच्छत इत्यर्थः । **घटादिकर्तृत्वं न स्यादिति** । घटादि-कृतीच्छास्वामित्वस्यैव घटादिकर्तृत्वोपयोगित्वात् तस्य च कुलालादिमात्रनिष्ठत्वप्राप्तेरिति भावः । **इत्यधिकरणेति** ।

जन्माधिकरणोक्तमीशस्य सर्वकर्तृत्वं युक्तं उतायुक्तमितिविषये जीवस्य महदादावपि कर्तृत्वेऽनुभवविरोधेन तत्रेशस्य कर्तृत्वेऽपि न घटादौ । तत्र कुलालादेरेव कर्तृत्वेऽनुभवसिद्धे सति ईशस्यापि कर्तृत्वोपगमे गौरवात्र युक्तमिति प्राप्ते जीवस्यैव स्वतन्त्रकर्तृत्वे हिताकरणाहितकरणकृतप्रसक्त्यादिदोषप्राप्तेः अचिन्त्यशक्त्युपेतो भगवानेव घटादिकार्येऽप्यनन्यार्धीनकर्ता न जीवः इति युक्तं विष्णोः सर्वकर्तृत्वमिति प्रागुक्तत्वादिति भावः । **सर्वात्मनेति** । अनन्यापेक्षयेत्यर्थः । प्रकृतत्वाज्जीवाधीनकार्यमात्रहेतुत्वपरतयाऽपि व्याचष्टे **सर्वेषामिति** । यद्वा कामादेर्जीवानुबन्धित्वाप्रतीतेः योजनान्तरमाह **सर्वेषामिति** । **साधनमिति** । घटादिकार्यसाधनमित्यर्थः । अस्मिन्नर्थे सम्मतिमाह **यथोक्तमिति** । 'बुद्धिर्ज्ञानमसम्मोहः क्षमा सत्यं दमः शमः । सुखं दुःखं भवो भावो भयं चाभयमेव च । अहिंसा समता तुष्टिस्तपो दानं यशोऽयशः । भवन्ति भावा भूतानां मत्त एव पृथग्विधा' इति दशमगीतायां कामादिवृत्त्यादीनामपीशाकारणकत्वमुक्तमित्यर्थः । इच्छाकृत्योरपि अत्रोपलक्षणादिति वा, भावा इत्यत्र ग्रहणादिति वाऽभिप्रायः । **अमुख्यमिति** । इच्छास्वामित्वं कर्तृत्वं चेत्यनुषङ्गः । **तथा चोक्तमिति** । पञ्चमस्कन्धे दशमेऽध्याये रहूगणं प्रति ब्रह्मकुलोत्पन्नेन जडभरतेन ईशस्य मुख्यकर्तृत्वं जीवस्यामुख्यकर्तृत्वमुक्तमित्यर्थः । एषः स्वामिनः मे शासनं किमिति त्वं नानुवर्तस इति मां प्रति त्वयोक्तः स्वस्वामिभावः भृत्यस्वामिसम्बन्धः, ध्रुवः स्थिरः कदाऽप्यनिवर्त्यः अत एव मुख्योऽत्र यद्यभिमतः तर्ह्यसौ स्वामिभावः अच्युते हरौ वर्तते । मुख्यस्वामित्वं हरौ, अन्यत्र त्वदादिजीवेषु भृत्यत्वमेवेत्यर्थः । येन त्वयि स्वामित्वभ्रमेण भर्तुर्ममाज्ञामतिवर्तस इति मामब्रवीरिति भावः । उक्तं हि । 'स्वामित्वं तु हरावेव मुख्यमन्यत्र भृत्यते'ति । कुत एवं हरावेव मुख्यस्वामित्वमित्यतो मुक्तिहेतुध्यानविषयत्वादिति भावेनोक्तम् **इतिकृत्ययोग इति** । **इतिकृत्यः** = इतिकर्तव्यभूतः । साधनभूत इति यावत् । **मोक्षेति** योग्यतयान्वेति । **योगः** ध्यानम् । विषयविषयिणोरभेदोपचारेणायं निर्देशः । हेतुगर्भमिदम् । 'मम स्वामी हरिर्नित्यमि'त्येवंरूपमुक्तिहेतूपासनाविषयत्वाद्धरौ स्वामिभावो मुख्यः, अन्यत्र भृत्यभाव एवेति तात्पर्यार्थः ।

सु०— "यदुक्तं निरपवादानुभवबलादात्मन एवेच्छास्वामित्वमिति । तदयुक्तम् । 'कामः सङ्कल्प' इति मनसः कामस्वामित्वाभिधात्र्याऽपौरुषेयत्वेन बलवत्या वेदवाचैवापोदितत्वादि"त्यत आह **न चेति** ।

अनु०— **न चानुभवगं कामस्वामित्वं वेदवागपि ।**
शक्ताऽपवदितुं

कामस्वामित्वम् आत्मन इति शेषः ।

कामाद्यनुवादेन खल्वियं वेदवाक् आत्मोपादानत्वं वैशेषिकादिमतप्राप्तं वारयितुं तेषां मनोरूपत्वमाचष्टे । कामादिस्वरूपं च साक्ष्यनुभवेनैव सिद्धमिति तस्योपजीव्यत्वम् । स च तानात्मस्वामिकानेव विषयीकरोति । न चोपजीवकमुपजीव्यमपवदितुं शक्नोति । वेदस्योत्सर्गतो बलवत्त्वेऽप्युपजीव्यापेक्षया दौर्बल्यमेव । यथा आहुः, 'प्राबल्यमागमस्यैव जात्या तेषु

त्रिषु स्मृतम् । उपजीव्यविरोधे तु न प्रामाण्यममुष्य च' इति । अतो न श्रुतेरनुभवापवादकत्वं युक्तमिति ।

परि०— **कामस्वामित्वाभिधात्र्येति** । 'कामः सङ्कल्प' इत्यारभ्य 'एतत्सर्वं मन एवे'ति तादात्म्योक्तिः उपादानत्व इव 'राजा राष्ट्रमि'त्यादिवत् स्वस्वामिभावेनाप्युपपद्यते । तत्रोपादानत्वार्थकत्वे प्रयोजनाभावात् स्वस्वामिभाव एव श्रुत्यर्थ इति शङ्कितुरभिप्रायः । **यथाऽऽहुरिति** । तत्त्वनिर्णयोक्तब्रह्मतर्कस्मृतिकर्तार इत्यर्थः । **जात्येति** । उत्सर्गत इत्यर्थः । **तेषु त्रिषु** प्रागुक्तप्रत्यक्षानुमानागमेषु । **अमुष्य इति** । जात्या प्रबलस्यागमस्येत्यर्थः ।

सु०— तर्हि श्रुतेः का गतिरित्यत आह **तस्मादिति** ।

अनु०— **तस्मात्सा तदन्याभिधायिनी ।**

उपजीव्यत्वेन बलवताऽनुभवेन बाधितत्वादित्यर्थः । **तदन्याभिधायिनी** स्वामित्वादन्यस्योपादानत्वस्याभिधायिनी ।

न केवलमुपजीव्यबाधात् किन्तूपपत्तिविरोधाच्चेत्याह **मोक्षकाम इति** ।

मोक्षकामो भवेदन्यो यदि मुक्ताद्भविष्यतः ।

यदि कामोऽन्तःकरणकर्तृकः स्यात् तदा मोक्षकामोऽप्यन्तःकरणस्यैव स्यात् । मोक्षस्तु आत्मन इति च प्रसिद्धम् । तथा च **यो मुक्तो भविष्यति तस्मादन्य एव मोक्षकाम** इत्युक्तं स्यात् । कामस्यान्यगतत्वे साधनानुष्ठाताऽप्यन्य एवेत्यङ्गीकर्तव्यम्, फलकामनासाधनानुष्ठानयोरेकनिष्ठत्वदृष्टेः । तथा च अकृताभ्यागमकृतविप्रणाशप्रसङ्गः ।

परि०— पूर्वार्धं योजयति **तथा च यो मुक्त** इत्यादिना । 'मोक्षकामो भवेदन्य' इत्युक्त्यैव साधनानुष्ठाताप्यन्य इति प्राप्तमेवेति भावेनाह **कामस्येति** । **अन्येति** । मुक्तादिति योज्यम् । **एकनिष्ठत्वदृष्टेरिति** । 'योऽहं कामये सोऽहं साधनमनुतिष्ठामी'त्येकनिष्ठत्वानुभवादित्यर्थः । **अकृतेति** । आत्मनः स्वेनाननुष्ठितस्य साधनस्य प्राप्तिः स्यात् । अन्यथा मोक्षभाक्त्वायोगात् । साधनाभावे साध्यप्राप्तेरसम्भवात् । येनात्माऽन्येन साधनं कृतं तस्य विप्रणाशः स्यात् । तत्साध्यफलस्य तस्मिन्ननुष्ठातरि कदाप्यभावादित्यर्थः ।

सु०— ननु नायं दोषः, पुरुषविमोक्षार्थं प्रकृतिप्रवृत्त्यभ्युपगमात् । दृश्यते हि परप्रयोजनार्थं जनानां प्रवृत्तिरिति । अत्रेदमुपतिष्ठते **मोक्षकामस्येति** ।

अनु०— **मोक्षकामस्य किं तेन**

उपलक्षणमेतत् । साधनानुष्ठातेत्यपि द्रष्टव्यम् ।

परप्रयोजनार्थं प्रवर्तमानाः खलु लोके दृष्टमदृष्टं वा किमपि प्रयोजनमनुसन्दधानाः प्रायेणोपलब्धाः। तथाऽत्रापि प्रकृतेः प्रयोजनेन भाव्यम्। न च तदस्तीत्यर्थः।

परि०— त्रिपादीमेकवाक्यतया योजयितुं चोदयति नन्विति। दयालुव्यावृत्त्यर्थं प्रायेणेति। मोक्षकामस्य किं तेनेत्याक्षेपार्थककिंशब्दलब्धार्थमाह न च तदस्तीत्यर्थ इति।

सु०— 'स्यादेतत्। स्वप्रयोजनमननुसन्धायैव जीवमोक्षार्थं प्रकृतेः प्रवृत्तिः, यथा कृपालुत्वेन भवतामीश्वरस्ये'त्यत आह स्वनाशार्थं चेति।

अनु०— स्वनाशार्थं च को यतेत्।

न केवलं परप्रयोजनार्था प्रकृतेः प्रवृत्तिर्युज्यते। प्रकृतिलयो हि मोक्षो नाम। न हि कोऽपि कृपालुरात्मनाशार्थं यतमानो दृष्ट इति।

यद्यप्यत्रानाधेयातिशयस्य निष्क्रियस्योपकार्यत्वमपि क्वचिन्न दृष्टमित्येव वक्तव्यम्, तथाऽपि तच्छिष्यैरेवोह्यतामिति तदभ्युपगमेन दूषणान्तरमिदमुक्तम्।

नन्विदमयुक्तम्। चेतनो हि स्वप्रयोजनमनुसन्दध्यात्, स्वनाशाच्च बिभ्यत् परावर्तेत; प्रकृतिस्त्वचेतना कथमेवं पर्यनुयोगमर्हतीति। एवं तर्हि कथमात्ममोक्षमप्यनुसन्धाय प्रवर्तेत॥ स्वभावोऽयं प्रधानस्येति चेत्। तर्हि कदाऽपि संसारोऽस्य न स्यात्॥ भोगार्था प्रवृत्तिः प्रकृतेः स्वभाव इति चेत्, तर्हि मोक्षाभावः॥ उभयस्वभावत्वे तूभयं न स्यात्, विरोधात्। अविरोधे वा युगपदुभयं स्यात्, व्यवस्थापकाभावात्॥ भोगेषूपभुक्तेषु मोक्षार्थेति चेन्न, भोगानामानन्त्येन आपरिसमाप्तेरिति।

परि०— कदापि संसारोऽस्य न स्यादिति। मोक्षार्थ प्रवृत्तिस्वभावस्य प्रधानस्य संसारापादकत्वा-योगादिति भावः। उभयं न स्यादिति। मोक्षः संसारश्चेत्युभयमित्यर्थः (विरोधादिति भावः)। अविरोधे वेति। उभयस्वभावस्येति योज्यम्।

सु०— अयं प्रसङ्गार्थः। यद्यात्मा न कामकर्ता स्यात् तदा मुमुक्षुरपि न स्यात्, ततश्च न तदर्थं प्रयतेत, तथा च न मुच्येत; परप्रवृत्तेः स्वप्रयोजनभावाभावयोरयुक्तत्वादिति।

'बहुलमेतन्निदर्शनमि'ति स्मरणात् यतेदिति परस्मैपदम्। तथा चाह 'चन्द्रादयस्तु मन्यन्ते सर्वस्मादुभयं पदमि'ति।

परि०— अस्फुटत्वादाह **अयं प्रसङ्गार्थ इति । अयुक्तत्वादिति ।** प्रयोजनभावपक्षे प्रमाणाभावरूप-दोषस्याभावपक्षे च प्रवृत्त्ययोगरूपदोषस्योक्तत्वादित्यर्थः । ननु यती प्रयत्न इति धातोः 'अनुदात्तङित आत्मनेपदमि'त्यात्मनेपदे सति यतेतेति स्यात् । कथं यतेदिति परस्मैपदमित्यत आह **बहुलमिति** । पाणिनिना हि स्वकृतधातुगणपाठे परस्मैपद्यात्मनेपद्युभयपदिनो धातूनुक्त्वा 'बहुलमेतन्निदर्शनं' धातुषु परस्मैपदित्वादिनिदर्शनं बहुलं ज्ञेयम् । अन्यपदित्वमप्युपलभ्यते प्रौढप्रयोगेष्वित्युक्तत्वादित्यर्थः । 'इन्द्रश्चन्द्रःकाशकृत्स्नापिशली शाकटायनः । पाणिन्यमरजैनेन्द्रा एतेऽष्टावादिशाब्दिका' इत्युक्तव्याकरणान्तरकृतामपि सम्मतत्वादित्याह **चन्द्रादयस्त्विति** । धातुवृत्तौ तु चक्षिङ्व्यक्तायां वाचीत्यस्य धातोरनुदात्तत्वेनैवात्मनेपदसिद्धौ ङित्करणं व्यर्थं सत् एवमादिधातोः परस्मैपदित्वमप्यस्तीति ज्ञापयतीत्युक्तम् ।

सु०— एवमनीश्वरसाङ्ख्यमतं साधारणदूषणैरपाकृत्य, ये कर्तृत्वं प्रकृतेरेव भोक्तृत्वं त्वात्मन इति मन्यन्ते, तन्मतं दूषयति कर्तृत्वमिति ।

अनु०— कर्तृत्वं यस्य तस्यैव भोक्तृत्वमुपलभ्यते ।

यद्वैवमात्मनः कर्तृत्वमुपपाद्य भोक्तृत्वमप्यनेनैवोपपादयति । येन मयेदं कृतं स एवाहं तत्फलं भुञ्ज इति कर्तृत्वभोक्तृत्वयोः सामानाधिकरण्यानुभवात् तद्वैयधिकरण्याङ्गीकारेऽनुभव-विरोध इत्यर्थः ।

भ्रान्तोऽयमनुभव इति चेन्न, बाधकाभावादित्याह विभागे चेति ।

विभागे च तयोर्मानं नैव किञ्चित्क्वचिद्भवेत् ।

तयोः कर्तृत्वभोक्तृत्वयोः । विभागे व्यधिकरणत्वे । अकृताभ्यागमकृतविनाशौ चैवं सति स्यातामिति ।

परि०— एवं सति स्यातामिति । कर्तृत्वभोक्तृत्वयोर्वैयधिकरणत्वे सति कर्तुः फलाभावात् कृतस्य पुण्यस्य विनाशः अकर्तुश्च फलप्राप्त्या अकृतस्य पुण्यस्य अभ्यागमः स्यादित्यर्थः ।

सु०— 'यदुक्तमात्मनो मोक्षो न स्यादिति, तदिष्टापादनम्, प्रकृतेरेव मोक्षाभ्युपगमात् । न च बन्धमोक्षयोर्वैयधिकरण्यानुपपत्तिः बन्धस्यापि प्रकृतिगतत्वादि'ति चेन्न, सकलश्रुति-स्मृतीतिहासपुराणानुभवैर्बन्धमोक्षयोः आत्मगतत्वावगमेन तद्विरोधादित्याशयवानुपसंहरति सर्वेति ।

**अनु०— सर्वमानविरोधैकदुर्दीक्षादीक्षितस्त्वयम् ।
मायावाद्युपमां यायात्**

सर्वमानविरोध एव या प्रधानदुर्दीक्षा दुष्टोऽनुष्ठानसङ्कल्पः, तया **दीक्षितोऽयं तु साङ्ख्यो मायावादिनामुपमात्वं** प्राप्नुयात् । तेऽपि हि कर्तृत्वभोक्तृत्वादिसकलधर्मविकलमसत्कल्पं चैतन्यमात्रमङ्गीकृत्याविद्याया एवाचेतनायाः सर्वकारणत्वं वन्धमोक्षाधिकरणत्वं चाभ्युपगच्छन्ति । तदेतेषां सर्वप्रमाणविरुद्धार्थाङ्गीकारित्वे साङ्ख्योऽयं दृष्टान्तभावमापद्यत इति ।

परि०— 'तस्मान्न बध्यते न मुच्यते नापि संसरति कश्चित् । बध्यते संसरति मुच्यते च नानाश्रया प्रकृतिः' इति तदीयवाक्यं हृदि कृत्वाह **प्रकृतेरेव मोक्षाभ्युपगमादित्यादि** । अनुभवः अहं सुखी दुःखीत्यात्मगतत्वेनानुभवः । एकपदार्थः **प्रधानेति** । सुखदुःखादिरूपवन्धपरिणामत्वात् तद्भिन्नाधिकरणत्वाच्चाविद्याया इत्येवमुक्तम् ।

सु०— यत्पुरुषवहुत्वं साङ्ख्येनाङ्गीकृतं तदपि मायावादिभिरभ्युपगतमेव । जननादिप्रकृतिधर्मैरेव हि तद्बहुत्वम्, न तु स्वरूपे कश्चिदस्ति परस्परतो विशेषः । मायावादिनोऽपि उपाधिनिबन्धनं भेदमङ्गीकुर्वन्त्येव । न च प्रपञ्चसत्यत्वं विशेषः, कारणमात्रत्वाभ्युपगमेन कार्यप्रपञ्चस्य साङ्ख्येन निरस्तत्वादिति ।

परि०— जीवनानात्वं साङ्ख्यानां मते विशेष इत्यत आह **यत्पुरुषेति** ।

सु०— याऽपि साङ्ख्यपरिकल्पिता सृष्टिप्रलयवन्धमोक्षतत्साधनप्रक्रिया साऽपि सर्वप्रमाणविरुद्धेत्युक्तं भवति ।

न केवलं साङ्ख्यस्य मायावादिसदृशत्वमस्माभिरेवोच्यते, किन्तु सूत्रकृताऽपि सूचितमित्याह **तदिति** ।

अनु०— तत् चशब्दान्निराकृतः ॥

तस्मान्मायावादिसदृशत्वादेव हि साङ्ख्यो **'भोक्त्रापत्तेरविभागश्चेत्स्याल्लोकवत्'** इति प्राक् पराकृतेन मायावादिना **'रचनानुपपत्तेश्च नानुमानम्'** इति चशब्देन समुच्चित्य निराकृतः ।

यद्वा प्रमाणविरोधोऽपि नोत्सूत्रित इत्यनेनाह ।

तस्मात् सर्वमानविरोधित्वादेव । **चशब्दात्** सर्वमानविरोधसमुच्चयार्थं चशब्दं प्रक्षिप्य इत्यर्थः ॥

परि०— चशब्दादित्यस्यार्थः चशब्दं प्रक्षिप्येति । ल्यब्लोपे पञ्चमीति भावः ।

॥ इति रचनानुपपत्त्यधिकरणम् ॥ २-२-१ ॥

★ ★ ★

।। अथ अन्यत्राभावाधिकरणम् ।। २-२-२ ।।

ब्र०सू०— ॐ अन्यत्राभावाच न तृणादिवत् ॐ ।।

सु०— इदं सूत्रं केचिदित्थं व्याचक्षते " 'यथा तृणपल्लवादिकं गवादिनोपभुक्तं स्वयमेव क्षीरीभवति, एवं प्रधानं स्वयमेव महदादिरूपेण परिणमत' इत्याशङ्का किलात्र निरस्यते । न तृणादिवत् स्वयमेव प्रधानस्य परिणामो वक्तव्यः, यतस्तृणादीनामपि स्वयमेव परिणामो नास्ति । कुतः । अन्यत्रानडुहोपभुक्ते तदभावादि"ति । अत्राशङ्कैव तावदनुपपन्ना; पयोऽम्बुवच्चेत्तत्रापीत्यनेनैव परिहृतत्वात्, प्रत्युदाहरणं च सूत्रप्रणयनायोगात् । परिहारोऽप्ययमनुपपन्नः; गवाद्युपभुक्तस्यैव क्षीरत्वं नान्यत्रेति हि वदता प्रकृतेः सहकारिसद्भावमात्रमुपपादितं स्यात्, न पुनरीश्वरापेक्षत्वम् । अतो नायं सूत्रार्थः, किन्तु पातञ्जलमतमत्राधिकरणे निराक्रियत इत्याशयवांस्तदुपन्यस्यति **साङ्ख्यस्त्विति** ।

अनु०— **साङ्ख्यस्तु सेश्वरो ब्रूते क्षेत्रानुग्रहशक्तिमान् ।**
अस्तीश्वरः स्वयम्भातः क्लेशकर्मादिवर्जितः ।।

साङ्ख्यमतस्य निरस्तत्वात् किं पुनरुपन्यासेनेत्यतः अस्य मतस्य ततो विशेषं तुशब्देन सूचयति । तमेव विशेषं व्यनक्ति **सेश्वर इति** । सेश्वरश्चेन्न निराकार्यो विरोधाभावादित्यत उक्तं **क्षेत्रेति** । तुशब्दोऽवधारणार्थोऽत्राप्यन्वीयते ।

यद्यपि सेश्वर इत्यनेनैव ईश्वरोऽस्तीति ब्रूत इति सिद्धम्, तथाऽपि तदनुवादेन विशेषणविधानमेवैतत् 'य **ईश्वरोऽस्ति स क्षेत्रानुग्रहशक्तिमानेवेति ब्रूत**' इति । क्षियन्त्यस्मिन्कार्याण्यव्यक्ततयेति क्षेत्रमुपादानं प्रकृतिः । **तदनुग्रहशक्तिरेवे**श्वरस्य तेनाभ्युपगम्यते । अतो निराकरणीय एवासाविति ।

सर्वशक्तित्वाभावे किं तस्येश्वरत्वमित्यत उक्तं **स्वयम्भात इति** । स्वयमिन्द्रियाद्यनपेक्षमेव, **भातः** कर्तरि क्तः । ततश्च सर्वज्ञ इति लभ्यते ।।

ईश्वरत्वोपपादकं विशेषणान्तरमाह **क्लेशेति** । क्लेशकर्मविपाकाशयवर्जित इत्यर्थः । तथा चाह पतञ्जलिः, 'क्लेशकर्मविपाकाशयैरपरामृष्टः पुरुषविशेष ईश्वर' इति, तथा 'निर्माणकायमधिष्ठाय सम्प्रदायप्रवर्तकोऽनुग्राहकश्चे'ति ।

तत्र अविद्याऽस्मितारागद्वेषाभिनिवेशाः पञ्च **क्लेशाः**। अनात्मन्यात्मबुद्धिः **अविद्या**। इदं मदीयमित्यभिमानः **अस्मिता**। विषयेष्वासक्ती **रागः**। कोपो **द्वेषः**। भयम् **अभिनिवेशः**। एत एव पञ्च क्लेशास्तन्त्रान्तरे तमो मोहो महामोहः तामिस्रोऽन्धतामिस्र इति व्यवह्रियन्ते। वार्षगण्यस्त्वेतानविद्येत्येवाह।

कर्म इति विधिनिषेधावुच्येते। **आशयशब्देन** धर्माधर्मौ। **विपाक** इति तत्फलं सुखदुःखे तदुपायश्चेति।

इतिशब्दस्य आगामिनः प्रतिवाक्यं सम्बन्धः।

परि०— अत्र पादे परकृतसूत्रव्याख्यानस्य भाष्यकृता क्वाप्यनिरासात्, तदप्यनुमतमिति मन्दानां भ्रमनिरासाय तदनूद्य स्वयं निरस्यन्नवतारयति **इदं सूत्रं केचिदित्यादिना**। **अत्राशङ्कैव** इति। परकृतव्याख्याने सूत्रावतारिकारूपा शङ्कैव न युक्तेत्यर्थः। सूत्रार्थं च निराह **परिहारोऽपीति**। **अत्रापीति**। क्षेत्रानुग्रहशक्तिमानेवेत्यन्वीयत इत्यर्थः। अस्तीश्वर इत्यस्य पौनरुक्त्यमाशङ्क्यानुवादपरत्वेन सार्थक्यमाह **यद्यपीति**। **क्षियन्त्यस्मिन्निति**। क्षि निवासगत्योरिति धातोः। अधिकरणे औणादिके 'त्र'प्रत्यये गुणे च रूपमिति भावः। **कर्तरि क्त इति**। भातेरकर्मकत्वाद्गत्यर्थाकर्मकेत्यादिना क्तप्रत्यय इति भावः। **निर्माणकायमित्यस्य** तत्तन्निर्माणानुकूललीलाविग्रहमित्यर्थः। **तन्त्रान्तरे** तदीयग्रन्थान्तरे। **वार्षगण्यस्त्विति**। साङ्ख्यैकदेशी कश्चित्। **आगामिन इति**। बीजावपनकर्तैवेतीत्यत्रस्थेतिशब्दस्य क्षेत्रानुग्रहशक्तिमानेवेति स्वयं भात इति क्लेशकर्मादिवर्जित इत्यादिरूपेण सम्बध्य ब्रूत इत्यनेनान्वय इत्यर्थः।

सु०— वेदवादविरोधं स्फुटीकर्तुमवधारणव्यावर्त्यमाह **क्षेत्रेति**।

अनु०— **क्षेत्रशक्तिमती सैव प्रकृतिः**

या जगदुपादानं **सा प्रकृतिरेव** उपादानत्व**शक्तिमतीति ब्रूते**। न पुनर्वेदवादिन इव तामपि शक्तिमीश्वरायत्ताम्।

व्यावर्त्यान्तरमाह **बीजेति**।

बीजशक्तिमान्।

जीवः, पर्जन्यवत्

अत्रापि **एव** इति सम्बध्यते। शरीरेन्द्रियादिसम्बन्धेनोत्पत्तौ या शक्तिः सा **बीजशक्तिः**। **जीव** एव **तद्वानिति ब्रूते**। न तु तदीयां बीजशक्तिं तत्त्व(वादिन)विद इव भगवदधीनाम्।

यद्युपादानत्वोत्पत्तिशक्तिमत्त्वं प्रकृतिपुरुषयोरेव तदा किमीश्वरेणानुग्राहकेणेत्यत आह **पर्जन्यवदिति**। यथा हि पृथिव्याः कमलादिबीजानां चोपादानत्वबीजत्वशक्ती यद्यपि स्वायत्ते तथाऽप्यङ्कुरोत्पत्तौ पर्जन्यस्यास्ति पृथिव्यनु(ग्रहकारक)ग्राहकत्वम्, तथा प्रकृतिपुरुषयोः स्वायत्तशक्तित्वेऽपीश्वरः प्रकृत्यनुग्रहशक्तिमानङ्गीकरणीयः।

तत्किं पर्जन्यवदन्वयव्यतिरेकाभ्यामीश्वरस्य प्रकृत्यनुग्राहकत्वमवसेयं नेत्याह **दैवेति**।

दैवशक्तिमानीश्वरः स्मृतः।

दैवशब्दोऽदृष्टस्वरूपत्वमाह। तेनान्वयव्यतिरेकाविषयत्वं लक्षयति।

तत्किं निष्प्रमाणक एवेश्वरः प्रकृत्यनुग्राहकोऽङ्गीकरणीय इत्यत उक्तं **स्मृत** इति। 'मयाऽध्यक्षेण प्रकृतिः सूयते सचराचरमि'त्यादाविति शेषः। **स्मृत** इत्युपलक्षणम्, श्रुत इत्यपि ग्राह्यम्।

प्रकृतिपुरुषयोः स्वायत्तशक्तित्वं कुत इत्यत आह **पृथिवीवदिति**।

पृथिवीवत्प्रधानं तत्

यथा पृथिव्याः स्वायत्तोपादानत्वशक्तिः तथा, **तत्** तस्मात् उपादानत्वात्, **प्रधानम्** अपि स्वायत्तोपादानत्वशक्तिमदनुमेयमित्यर्थः। उपलक्षणं चैतत्। कमलादिबीजवत् बीजत्वाज्जीवोऽपि स्वायत्तबीजशक्तिमाननुमातव्य इत्यपि द्रष्टव्यम्।

परि०— अवधारणेति। क्षेत्रानुग्रहशक्तिमानित्यत्र अवधारणार्थतयान्विततुशब्दव्यावर्त्यमित्यर्थः। मयाध्यक्षेणेति गीतावाक्यम्। श्रुत इत्यपीति। यो योनिमधितिष्ठतीत्यादाविति भावः।

सु०— ननु यथा लोके कमलादिबीजानां कश्चित् आवपनकर्ताऽस्ति तथा अत्रापि तत्स्थानीयेन केनापि भाव्यम्, न चासावन्योऽस्ति परमेश्वरात्; तत्कथं क्षेत्रानुग्रहशक्तिमानेवेश्वर इत्यत आह **जीव** इति।

अनु०— **जीवः सन्निधिमात्रतः।**
बीजावपनकर्तैवेति

दृश्यते खल्वपत्यजीवो बीजभूतः, पितृजीवश्चावपनकर्तृस्थानीयः। तस्मात् किमीश्वरस्य तच्छक्तिकल्पनया। विषयोत्पत्तौ तु तदपेक्षैव नास्तीति भावः।

नन्वेवं पितृजीवस्यापत्योत्पादकत्वाङ्गीकारेऽपसिद्धान्तः स्यात्, साङ्ख्यैर्जीवस्य कर्तृत्वानभ्युपगमात्; इत्यत उक्तं **सन्निधिमात्रत इति**। शरीरादिरूपा प्रकृतिरेवापत्यो(त्पत्ति)-त्पादकर्त्री, तत्सन्निधिनिमित्ताद्विवेकाग्रहाज्जीवे तत्कर्तृत्वव्यवहार एवेति ब्रूत इति।

परि०— किं जीवोत्पत्तौ आवपनकर्तापेक्षित इत्युच्यते अथ तद्भोग्यशब्दादिविषयोत्पत्तौ। आद्ये आह **दृश्यते खल्विति**। अन्त्य आह **विषयेति**। बीजशक्तिमत एव आवपनकर्तृसापेक्षत्वात् इति भावः।

सु०— एवमुपन्यस्तमतनिरासार्थं सूत्रमवतारयति अत्रेति।

अनु०— अत्र प्राह स्वयं प्रभुः।

अत्र एतन्मतविषये दूषणं प्राह इत्यर्थः। स्वयं साक्षात् नोपचारेण। प्रभुः इति सूत्रकृतो दूषणसामर्थ्यमाचष्टे।

सूत्रं व्याचष्टे अन्यत्रेति।

अन्यत्र काऽपि शक्तिर्न स्वातन्त्र्येण

अन्यत्र प्रकृतौ, पुरुषे, तथा पृथिव्यां कमलादिबीजे च। काऽपीति क्षेत्रशक्तिर्बीजशक्ति-र्बीजावपनशक्तिश्च इत्यर्थः। कथं तर्ह्युपादानत्वादिकमित्यत उक्तं स्वातन्त्र्येणेति।

कुतो नास्तीत्यत आह ईशेति।

ईश एव हि।

शक्तीस्ताः प्रेरयत्यज्ञः

यस्मात् ईश एव ताः प्रधानादिशक्तीः प्रेरयति इति श्रुत्यादिप्रसिद्धम्, तस्मात् अन्यत्र काऽपि शक्तिः स्वातन्त्र्येण नास्ति इति।

न च प्रधानादिवदीश्वरस्यापि प्रेरणाशक्तिः परायत्ता इत्युक्तम् **अज्ञ इति**। क्रियाविशेषणमेतत्। तदनेन परकीयानुमानस्य बाधितविषयत्वं, दृष्टान्तस्य च साध्यविकलत्वमुक्तं भवति।

परि०— **परकीयानुमानस्येति**। प्रधानं स्वाधीनशक्तिमत्, उपादानत्वात्, पृथिवीवदिति अनुमानस्य श्रुत्यादिबाधितविषयत्वमित्यर्थः।

सु०— न केवलं प्रकृतिपुरुषयोः स्वातन्त्र्येण शक्त्यभावः, परमेश्वरायत्तशक्तित्वं च; किं तर्हीत्यतः **'च'** शब्दसमुच्चितमर्थमाह **तदधीनाश्चेति।**

अनु०— **तदधीनाश्च सर्वदा।**
सत्ता प्रधानपुरुषशक्ती नां च प्रतीतयः।
प्रवृत्तयश्च तास्सर्वाः

आद्यश्चशब्दः शक्तिप्रेरकत्वस्य सत्तादिप्रदत्वेन सह समुच्चयार्थः, उत्तरावन्योन्य-समुच्चये।

प्रधानपुरुषयोः तदीयानां **शक्ती नां** च, **सत्ता** स्वरूपं, **प्रतीतयश्च** प्रमाविषयत्वं चेति यावत्; **ताः** ताः **सर्वाः प्रवृत्तयश्च सर्वदा तदधीना** इति योजना। केचिन्मन्यन्ते स्वरूपमेव वस्तुनः सत्त्वमिति, अपरे तु प्रमाणयोग्यत्वम्, अन्ये पुनरर्थक्रियावत्त्वम्; तदिदं त्रयमपि प्रकृत्यादीनां भगवदधीनमेवेति।

परि०— सत्तेतिमूलपदमनूद्यार्थमाह **सत्ता स्वरूपमिति।** प्रवृत्तय इति। तत्तदुचिता(र्थ) क्रिया इत्यर्थः। सत्ताशब्दितस्वरूपप्रतीतिप्रवृत्तीनां तिसृणामुक्तिः किमर्थेत्यत आह **केचिदित्यादिना।**

सु०— नन्वेतदयुक्तम्; प्रधानादिसत्तादेर्नित्यत्वात्, नित्यस्य पराधीनताऽसम्भवात्; इत्यत आह **नित्यमिति।**

अनु०— **नित्यं नित्यात्मना यतः।**
यथाऽनित्यतयाऽनित्यं नित्यशक्त्या स्वयेश्वरः।
नियामयति नित्यं च

यथा **अनित्यं** घटादिकम् **अनित्यतया** नियम्यते, तथा **नित्यम्** अपि **नित्यात्मना नित्यं च** सर्वदा एव **ईश्वरो नियामयति।** यत एवं तस्मादुक्तमुपपन्नमिति योजना।

एतदुक्तं भवति। यथा हि घटादयोऽनित्य(त्व)स्वभावा अपि नाकस्मादनित्या भवन्ति, तथात्वे चोत्पत्त्युत्तरक्षण एव विनाशप्रसङ्गात्; एवं नित्यस्यापि नित्यता यदि पराधीना तदा को दोषः। न चानित्यता पराधीनेति कदाचिद्घटादेर्नित्यता प्राप्ता, विनाशकारणोपनिपातध्रौव्यात्। तथा नित्यस्य नित्यतायाः पराधीनत्वेऽपि न जात्वनित्यताप्रसक्तिः, तन्नियमननियमादिति। तदिदमुक्तं **नित्यं चेति।**

न चैतदलौकिकम्, नित्यकर्मभिर्दुरितप्रागभावानुवृत्तेः साध्यत्वेन वादिभिरभ्युपगतत्वात्, अनुवृत्तेर्नित्यतापादनानतिरेकात् । भवेदेतद(देवम)स्वरसनित्यस्य, न स्वरसनित्यस्येति चेन्न; ईश्वरातिरिक्तस्य तद्भावासम्मतेः ॥ इयांस्तु विशेषः । किञ्चिदस्मदायत्तनित्यत्वम्, किञ्चिच्चेश्वरायत्तनित्यत्वमिति । तदप्यस्मासु कस्मान्नायतते, तथाभूतं च कथमीश्वराधीनम्; इत्यत उक्तं **नित्यशक्त्येति**।

प्रधानादिशक्तेः प्रकृतत्वात् तद्ग्रहणमिदमिति मन्दाशङ्कां वारयितुं **स्वया** इत्युक्तम्।

परि०— मूले यथा नित्यतयेति दृष्टान्तोक्तिः किमर्थेत्यतो नित्यस्येशाधीनत्वे कदाचिदनित्यं स्यादिति शङ्कानिरासायेति भावेनाह **एतदुक्तमिति**। को दोष इत्ययुक्तं अनित्यताप्राप्तेरेव दोषत्वादित्यत आह **न चानित्यतेति**। कुतो न प्राप्तेत्यत आह **विनाशेति**। **तन्नियमनेति**। भगवन्नियमननियमादिति वा नित्यत्वनियमननियमादिति वार्थः। **न चैतदिति**। नित्यस्यान्याधीनत्वमित्यर्थः। **अस्वरसनित्यस्येति**। पुरुषप्रयत्नाधीननित्यताकस्येत्यर्थः। **तद्भावेति**। परानधीननित्यताकत्वस्येत्यर्थः। **किञ्चिदिति**। दुरितप्रागभावादिनित्यत्वम्। **तदपीति**। ईश्वरायत्तवेदादिनित्यत्वमपीत्यर्थः। **नायतते**। नाधीनतया वर्तत इत्यर्थः। **प्रकृतत्वादिति**। 'सत्ता प्रधानपुरुषशक्तीनामि'त्यनेनेति भावः।

सु०— यदुक्तं 'प्रधानादेरुपादानत्वादिशक्तिर्न स्वाधीना किन्त्वीश्वरप्रेरितैवे'ति, तत्कुत इत्यत आह **नेति**।

अनु०— **न ऋते त्वदिति श्रुतेः।**

'न ऋते त्वत्क्रियते किञ्चनारे' इति श्रुतेः। 'प्रागुक्तं प्रतिपत्तव्यमि'ति शेषः। शक्तिरेव हि क्रियोच्यते।

यत्प्रधानादिसत्तादेर्भगवदधीनत्वमुक्तं तस्य सम्भावनैवोक्ता, प्रमाणं तु तत्र किम्; इत्यत आह **स्वभावेति**।

अनु०— **स्वभावजीवकर्माणि द्रव्यं कालः श्रुतिः क्रियाः।**
यत्प्रसादादिमे सन्ति न सन्ति यदुपेक्षया।
इति श्रुतेर्न सत्ताद्या अपि नारायणं विना।

कर्मशब्देन धर्माधर्मव्यक्तयो गृह्यन्ते। **क्रियाः** परिस्पन्दाः। **श्रुतिः** वेदः। **सन्तीति** त्रिविधमपि सत्त्वं विवक्षितम्। **सत्ताद्याः** प्रधानादेः। **नारायणं विना** तत्प्रेरणां विना।

परि०— श्रुतौ क्रियाया एव श्रवणेन शक्तेरश्रवणादाह **शक्तिरेव हीति**। 'सविशेषोऽपि क्रियाशक्त्यात्मना स्थिर' इत्यादिलिङ्गपादोक्तेरिति भावः। यद्वा क्रियत इत्यत्र क्रियानुकूलशक्तिरेव विवक्षितेति भावः। **सत्तादेरिति**। स्वरूपप्रतीतिप्रवृत्तीनामित्यर्थः। **सम्भावनैवेति**। नित्यशक्त्या स्वयेत्यनेनेति भावः। अपौनरुक्त्याय कर्मक्रिया-शब्दयोरर्थभेदमाह **कर्मशब्देनेति**। प्रवाहस्याधीनतोक्त्यैव प्रवाहिणां कर्मस्वरूपाणां सा न प्राप्तीति व्यक्त्य इत्युक्तम्। सत्ताद्या इत्यग्रेऽभिधानादाह **सन्तीति त्रिविधमपीति**।

सु०— तस्मात् अन्यत्र उपादानत्वादिशक्तेः अभावात्, तत्सत्तादेरपीश्वरायत्तत्वात् च, न, तृणादीनामुत्पत्तौ पर्जन्यस्य एव पृथिव्यनुग्राहकत्वम्, ईश्वरस्य महदाद्युत्पत्तौ क्षेत्रानु-ग्राहकत्वमात्रम्; किन्तु सर्वस्वातन्त्र्यमेव; इति, यदन्यदभ्युपगतं पातञ्जलवैदिकमतविरुद्धं, तत्सर्वं प्रथमाधिकरण एव निरस्तम्। किं पुनः प्रयत्नेनेत्याशयवान् पूर्वमतेन सहैतस्य हेयता-मुपसंहरति तदिति।

अनु०— तत्पतञ्जलिविन्ध्यादिमतं न पुरुषार्थदम्॥

विन्ध्यः अनीश्वरः साङ्ख्यः। आदिपदेन तदेकदेशिनां पञ्चशिखेश्वरकृष्णादीनां ग्रहणम्, तदवान्तरमतयोरपि निरस्तत्वात्।

यद्वा पतञ्जलिविन्ध्यावादी यस्य तत्तथोक्तम्। पतञ्जलिनाऽङ्गीकृतोऽपीश्वरो अनी-(निरी)श्वरकल्प एव। अतः पूर्वस्यास्य च साम्याभिप्रायेण वा सहोपसंहार इति॥

परि०— तत्पतञ्जलीतिमूलस्थतत्पदं प्रागुक्तस्यान्यत्राभावाच्चेति सूत्रखण्डार्थस्य सङ्ग्रहरूपमित्युपेत्य तच्छब्दार्थमाह **तस्मादिति**। तस्मादित्येतद्विवृणोति **अन्यत्रेत्यादिना**। (पृथिव्यादा)प्रधानादावित्यर्थः। सौत्र-चशब्दार्थमाह **तत्सत्तादेरिति**। प्रधानस्वभावप्रतीतिप्रवृत्तीनामित्यर्थः। मतमित्येतत् 'न तृणादिवदि'ति सूत्रखण्डा-र्थोक्तिपरमिति भावेन तद्विवृणोति **न तृणेति**। तृणाद्युत्पत्तौ पृथिव्यनुग्राहकत्वं पर्जन्यस्य यथा, तथा क्षेत्रानुग्राहकत्व-मात्रमीश्वरस्य नेत्यर्थः। फलितार्थमाह **सर्वस्वातन्त्र्यमेवेतीति**। उपसंहरतीत्यन्वयोऽत्रेतिशब्दस्य। ननु शरीरस्यैवा-पत्योत्पादनादिकर्तृत्वं जीवस्य तद्विवेकाग्रहनिमित्तमित्यादिपरोक्तस्य दूष्यांशस्य सत्त्वात् कथमुपसंहार इत्यत उक्तम् **यदन्यदिति**। पञ्चशिखेत्यादिनामकानामित्यर्थः। **तदवान्तरेति**। पुरुषभोक्तृत्वाभोक्तृत्वमतयोरित्यर्थः। 'कर्तृत्वं यस्य तस्यैव भोक्तृत्वमुपलभ्यते' इति निरस्तत्वादित्यर्थः। **आदी यस्येति**। कारणभूतौ प्रवर्तकाविति यावत्।

॥ इति अन्यत्राभावाधिकरणम् ॥ २-२-२ ॥

★ ★ ★

॥ अथ अभ्युपगमाधिकरणम् ॥ २-२-३ ॥

ब्र०सू०— ॐ अभ्युपगमेऽप्यर्थाभावात् ॐ ॥

सु०— केचिदिदं सूत्रमेवं व्याचक्षते 'प्राक् प्रधानस्य प्रवृत्तिर्नोपपद्यत इत्युक्तम्, अथेदानीं प्रवृत्तेरभ्युपगमेऽपि तस्याः प्रयोजनाभावादि'ति । तदयुक्तम् 'अभ्युपगमेऽपी'त्येतावतो वैयर्थ्यात्, 'अर्थाभावाच्चे'त्येतावतैव पूर्णत्वात् ।

किञ्च अर्थाभावेन किं साध्यम्; साङ्ख्यमतस्यासामञ्जस्यं वा, प्रकृतेः प्रवृत्त्यनुपपत्तिर्वा । नाद्यः; व्यधिकरणत्वात्, कथञ्चिदेकाधिकरणतापादनेऽपि स्वमतेनानैकान्त्यात् । न द्वितीयः, अभ्युपगम(वाद)विरोधात्, न ह्यभ्युपगमवादेऽपि यदेवाभ्युपगम्यते तदेव निराक्रियते । अनास्थां खलु तात्कालिकीमभ्युपगमेन द्योतयन्ति, यथाऽस्तु शब्दो नित्योऽनित्यो वा, अनुशासनं तावत् कर्तव्यमिति ।

तस्मान्नायं सूत्रार्थः ।

परि०— अभ्युपगमेति । परैः साङ्ख्यापाकृतिपरत्वेन व्याख्यानेऽप्यन्यथा व्याख्याने किम्बीजमित्यतः तदनूद्य निराह **केचिदित्यादिना** । अर्थाभावादिति हेतोरन्तिमसूत्रे वक्ष्यमाणासामञ्जस्यरूपसाध्येनान्वयः, अथ प्रवृत्तेश्चेत्यत्र त्वदुक्तप्रवृत्त्यनुपपत्तिरूपसाध्येनेति भावेन विकल्प्य निराह **किञ्चेति** । **एकाधिकरणतेति** । प्रयोजन-हीनप्रधानप्रवृत्त्युपपादकत्वात् तन्मतमयुक्तमित्येवंरूपेणेति भावः । **स्वमतेनेति** । 'न प्रयोजनवत्त्वादि'ति प्रयोजन-हीनेश्वरप्रवृत्त्युपपादकस्यापि स्वमतस्य सूत्रकृता सामञ्जस्याङ्गीकारादिति भावः ।

सु०— किन्नाम 'मा भूदचेतनस्य कर्तृत्वं, शरीरस्यैव चेतनावत्त्वेन कर्तृत्वोपपत्तेः; किमीश्वरादिने'त्यधिकाशङ्कया प्रत्यवतिष्ठमानस्य चार्वाकस्य मतमत्राधिकरणे निरस्यत इति भावेन तन्मतमुपन्यस्यति **चार्वाकैरिति** ।

अनु०— **चार्वाकैरुच्यते मानमक्षजं नापरं क्वचित् ।**

चार्वी बुद्धिः । तत्सम्बन्धादाचार्योऽपि चार्वी । तस्येमे छात्राश्चार्वाकाः । तैः **अक्षजं मानमुच्यते** ॥ नन्वेतदस्माकमपि सम्मतमित्यतः सावधारणमिदमुक्तमित्याशयेनोक्तं विवृणोति **नापरमिति** । अनुमानमागमश्च मानं नोच्यत इत्यर्थः । एतदप्यस्माकमनुमतमेव ॥ प्रमेयविशेषे प्रत्यक्षस्यैव मानताऽभ्युपगमादित्यत आह **क्वचिदिति** ।

एतदुक्तं भवति। प्रमाणाधीना हि प्रमेयसिद्धिः। प्रमाणं च प्रत्यक्षमेव, नातोऽन्यदस्ति। न च प्रत्यक्षेणेश्वरं प्रतीमः। तस्मात्प्रमाणाभावान्नास्तीश्वर इति।

परि०— साङ्ख्यनिरासपरपूर्वोत्तराधिकरणेषु मध्ये चार्वाकस्य कुतः प्रसक्तिरिति पृच्छति **किं नामेति**। अवान्तरसङ्गतिबलादिति भावेनाह **मा भूदिति**। **चार्वीति**। समीचीनेत्यर्थः। वोतो गुणवचनादिति ङीष्प्रत्ययः। **तत्सम्बन्धादिति**। लक्षणयाऽऽचार्यश्चार्वीशब्देन गृह्यत इत्यर्थः। आचार्यस्य बृहस्पतेश्चारुबुद्धिमत्त्वं चैवंरूपमत-निर्माणेन अयोग्यजनव्यामोहकचातुर्याद्धयेयम्। **तस्येम इति**। चार्वीशब्दात्तद्धिते आक(च्)प्रत्यये यस्येति ईकारलोपे चार्वाक इति सिद्धिः। आक(च्)इति तद्धितप्रत्ययश्च तद्धिता इति सूत्रे बहुवचननिर्देशज्ञापकात् 'विचित्रा हि तद्धित-गतिरि'त्युक्तत्वाद्धयेय इति भावः। संज्ञापूर्वकविधेरनित्यत्वात् वृद्धच्छ इति छप्रत्ययो न कृतः। **प्रमेयविशेष इति**। स्वात्मीयसुखदुःखादिविषये घटादिगतरेखोपरेखादिविषये चेति भावः। **क्वचिदितीति**। कस्मिन्नपि वस्तुन्यक्षजा-दन्यन्मानं नेत्यर्थः। तर्हीश्वराद्यतीन्द्रियसिद्धिः कथमित्यतः, ब्रह्मणो जगत्कारणत्वाद्यविरोधादेतन्मतोपन्यासो व्यर्थ इत्यतो वाह **एतदुक्तमिति**।

सु०— ननु यदि प्रत्यक्षातिरिक्तं न प्रमाणं तदा धर्ममोक्षयोस्तत्साधनानां च प्रत्यक्षा-विषयाणामसिद्धिः स्यादित्यत आह देह इति।

अनु०— देह आत्मा पुमर्थश्च कामार्थाभ्यां विना न हि।

ज्ञानवान् खल्वात्मा, ज्ञानं च देहधर्मः; यथोक्तम् 'पृथिव्यापस्तेजोवायुरिति तत्त्वानि। तत्समुदाये शरीरेन्द्रियविषयसंज्ञा। तेभ्यश्चैतन्यं मदशक्तिवद्विज्ञानमि'ति। तस्मात् देह एव आत्मा, स च विनाशी; इत्यतः कालान्तरभाविनः पुंस एवाभावाद्धर्ममोक्षाख्यपुरुषार्थाभावो नानिष्टः।

पुरुषार्थौ तु कामार्थावेव, पुरुषान्वयसम्भवादिति। तत्रापि काम एव मुख्योऽर्थस्तु तत्साधनतयैव पुमर्थ इति ज्ञापयितुं कामस्यादौ सङ्कीर्तनम्। इति चोच्यत इति सम्बन्धः।

परि०— शरीरेति। शरीरसंज्ञा इन्द्रियसंज्ञा विषयसंज्ञेत्यर्थः। तेभ्यो देहरूपेण परिणतेभ्यो भूतेभ्यश्चैतन्यं तस्य च विज्ञानं जायते मदिरायां मदशक्तिर्यथा जायते तथा जडपरिणामेऽपि देहे चैतन्यमिति योजना। **पुरुषा-न्वयेति**। यस्य पुरुषेण सह भोग्यभोक्तृतया सम्बन्धः स हि पुरुषार्थः। पुरुषश्चेह ज्ञानवान् देह एवेति तेन भोग्यतया-ऽन्वीयमानौ कामार्थाविवेति तावेव पुरुषार्थावित्यर्थः। **कामः** स्रक्चन्दनवनितादिः। **अर्थः** सुवर्णादिः। 'धर्मे चार्थे च कामे च मोक्षे च भरतर्षभे'ति भारतोक्तेः 'अजाद्यदन्तमि'ति सूत्रकृन्मतानुसाराद्वाऽर्थकामाविति कुतो नोक्तम्। धर्मा-दिषूभयमिति वार्तिकोक्त्याऽर्थकामाविति वक्तुं शक्यत्वेऽपि एवमुक्तेः किं कृत्यमित्यत आह **तत्रापीति**।

सु०— एतन्मतनिरासार्थं सूत्रं व्याख्यातुमुपोद्घातं तावदाह **यदेवमिति** ।

अनु०— यदेवं

यद्येवमतीन्द्रियं वस्तु न स्यात्, 'तदा तदीयं शास्त्रं विषयप्रयोजनशून्यमापद्येते'ति शेषः ।

तत्कथमिति चेत् । किमनेन शास्त्रेण तत्प्रणेता विषयं प्रतिपद्यते प्रयोजनं च लभते, उत विनेया नराः ।

आद्यं दूषयति **दर्शनेनेति** ।

दर्शनेनास्य कोऽर्थः प्रत्यक्षगोचरः ।
लब्धस्तेनैव हि

किम् आक्षेपे । **अर्थः** विषयः प्रयोजनं च । **लब्ध** उपलब्धः प्राप्तश्च । **प्रत्यक्षगोचरो हि** इति तत्र हेतुः ।

ततश्चायमर्थः । न तावदनेन शास्त्रेण शास्त्रप्रणेत्राऽतीन्द्रियोऽर्थः उपलभ्यते, तदभावात्; नाप्यैन्द्रियकः, तस्य प्रत्यक्षगोचरत्वेन विषयत्वानुपपत्तेः । अप्राप्ते हि शास्त्रमर्थवत् ॥ किञ्च प्रत्यक्षेण तमर्थमुपलभ्य खल्वसौ शास्त्रं प्रणीतवान्, अन्यथा (तत्प्र)प्रणयनानुपपत्तेः । तथा च तं प्रति तमेवार्थमुपदर्शयत् कथं सविषयं स्यात् ॥ एवं प्रयोजनमपि न तावदतीन्द्रियम्, तदभावात् । नाप्यैन्द्रियकम्, तस्य योग्यानुपल(ब्धि)म्भबाधितत्वात् ।

ननु हितोपदेष्टरि जनोऽनुरज्यते, 'जनानुरागप्रभवाश्च सम्पद' इति चेत् । कृतघ्नतानिमित्त-प्रत्यवायानुसन्धाने सत्येवमेतत्, तत्तु परेण त्याजितमिति ।

द्वितीयं दूषयति **नरैरिति** ।

नरैः शास्त्रात् किं मोहनं विना ।

'लब्धमि'त्यनुवर्तते । अत्रापि पूर्ववदुत्तरम् ।

स्यादेतत् । धर्माद्यतीन्द्रियाभिमतार्थाभावः शास्त्रस्य विषयः, तस्य प्रत्यक्षत्वेऽपि वैदिकवासनानिमित्तशङ्काकलङ्कितत्वेन विषयत्वमुपपद्यते । प्रयोजनं च धर्माधर्मशङ्कोपरुद्धार्थ-कामोपभोगः । तत्कथं 'नरैः शास्त्रात् किं लब्धमि'त्युच्यते । मैवम् । विषयप्रतिपत्तौ हि प्रयो-

जनावाप्तिः। विषयं च किं शास्त्रमाप्तवाक्यतया प्रतिपादयेत्, उतोपपत्तिव्युत्पादनेन। नाद्यः, आगमप्रामाण्याभ्युपगमप्रसङ्गात्, 'नास्ति अतीन्द्रियं किमपी'त्येतावतैव पूर्णत्वे(नैव)न वाक्य-विस्तरवैयर्थ्याच्च। न द्वितीयः, उपपत्तिप्रामाण्याभ्युपगमप्रसङ्गात्।

शास्त्रं शङ्कामेव निवारयति, विषयप्रतिपत्तिस्तु प्रत्यक्षेणैवेति चेन्न; स्वयं वोपपत्ति-व्युत्पादनेन वा कमप्यर्थमनुपदर्शयतः शङ्कानिवारणासामर्थ्यात्॥ शङ्का हि संशयो वा स्यात् विपर्ययो वा। द्वावपि विपरीतार्थगोचरबलवत्प्रत्ययनिरसनीयौ, नाज्ञामात्रेण। तर्कव्युत्पादनं शास्त्रेण क्रियत इति चेत् (न), तस्यापि प्रमाणत्वात्। तदिदं 'दर्शनेने'ति प्रकृतानुवृत्तौ सत्यां **'शास्त्रात्किम्'** इति वदता सूचितम्। अन्यथा 'नरैश्चे'त्यवक्ष्यत्।

मोहनं विना इत्युभयवाक्यशेषः परिहासः। शास्त्रप्रणेत्रा सुरगुरुणाऽयोग्यजनव्यामोहनं प्रयोजनं लब्धम्। अन्यैश्च मिथ्याज्ञानम्। नातोऽधिकमिति।

परि०— किमिति सामान्ये नपुंसकम्। 'शक्यं हि श्व(स्व)मांसादिनापि क्षुत्प्रतिहन्तुमि'ति महाभाष्यप्रयोग-वदयं ध्येयः। **विनेया नरा इति**। शिष्यभूताः जनाः प्रतिपद्यन्ते लभन्ते चेति विपरिणामेनान्वयः। **किमाक्षेप इति**। किंशब्दादेशः क इति शब्दः। लब्धपदस्यापि विषयप्रयोजनरूपार्थद्वयान्वयाय क्रमेणार्थद्वयमाह **लब्ध इति**। तेनेत्यस्यार्थः **शास्त्रप्रणेत्रेति**। **शास्त्रमर्थवदिति**। सविषयं भवतीत्यर्थः। तेनैवेत्येवकारसार्थक्याय युक्त्यन्तरपर-त्वेन व्याचष्टे **किञ्चेति**। योग्यानुपलम्भबाधितत्वमसिद्धमिति शङ्कते **ननु हितेति**। **अनुरज्यते** अनुरागयुक्तो भवति। **कृतघ्नतेति**। कृतोपकारस्यानुरागादिरूपप्रत्युपकाराकरणं कृतघ्नता, तन्निमित्तो यः प्रत्यवायः पापं, तदनुसन्धाने सति हितोपदेष्टरि अनुरज्यते जन इत्यादिकं त्वदुक्तं प्रयोजनं स्यात्, न च तदस्ति। त्वयैव धर्माधर्मौ न स्त इत्युक्त्या तदनु-सन्धानस्य त्याजितत्वादित्यर्थः। **अत्रापीति**। द्वितीयपक्षेऽपि। **पूर्ववदुत्तरमिति**। प्रणेतृपक्ष इव उत्तरम्। शिष्यजनैर्न तावच्छास्त्रेणातीन्द्रियोऽर्थ उपलभ्यते। तदभावात्। नाप्यैन्द्रियकः प्रत्यक्षगोचरत्वेन विषयत्वानुपपत्तेः। अप्राप्ते हि शास्त्रमर्थवत्। नापि तैः प्रयोजनं लब्धम्। अतीन्द्रियस्याभावात्। ऐन्द्रियकस्य योग्यत्वे सत्यनुपलम्भबाधितत्वादिति ध्येयमित्यर्थः। अनुशासनार्थकशास्त्रपदप्रयोगसूचितां युक्तिं वक्तुमाह **स्यादेतदित्यादिना**। **तस्य प्रत्यक्षत्वेऽपीति**। प्रतियोग्यनुपलब्धिरेव अभावप्रत्यक्षत्वे हेतुरिति मन्वानस्या(यम)नुवादः। **वैदिकेति**। यजेतेत्यादिवेदार्थानुसन्धान-जन्यसंस्कारनिमित्ता या धर्माद्यभावनास्तित्वशङ्का तद्विषयत्वेनेत्यर्थः। **शङ्कामेवेति**। धर्माद्यस्तित्वशङ्कामेवेत्यर्थः। **स्वयं वेति**। आप्त(त्म)वाक्यात्मना वेत्यर्थः। असामर्थ्यमेव व्यनक्ति **शङ्का हीति**। **विपरीतेति**। शङ्काविषय-विरोध्यर्थेत्यर्थः। प्रसङ्गरूपतर्कव्युत्पादनेनार्थमुपदर्शयच्छास्त्रं शङ्कां च वारयिष्यतीति आशङ्कामनूद्य निराह **तर्केति**। **प्रमाणत्वादिति**। तच्च व्युत्पादयिष्यति भक्तिपादे इति भावः। **शास्त्रात्किमिति वदता सूचितमिति**। किं स्वय-मेवार्थं शास्त्युत तर्कादिव्युत्पादनेनैवेत्यर्थस्य ध्वनितत्वादिति भावः। **उभयवाक्यशेष इति**। तेन कोऽर्थो लब्धः। नरैश्च कोऽर्थो लब्ध इति वाक्यद्वयशेषतां व्यनक्ति **शास्त्रप्रणेत्रेति**।

सु०— किमतो यद्येवमित्यत आह **स्वेति**।

अनु०— **स्वपरार्थविहीनत्वात्**

'निष्फलं शास्त्रम्' इति वक्ष्यमाणं सिंहावलो(कनन्याये)कितेनानुवर्तते। तच्चोपलक्षणम्, निर्विषयं चेत्यपि द्रष्टव्यम्॥ विषयप्रयोजनवत्त्वं हि स्वपरविषयप्रयोजनवत्तया व्याप्तम्, तृतीयप्रकाराभावात्, सर्वप्रकारपरित्यागेन सामान्यानवस्थानात्। ततश्च व्यापिकायाः स्वपरविषयप्रयोजनवत्ताया अभावात् तद्व्याप्तं विषयप्रयोजनवत्त्वमपि नास्तीत्यर्थः।

अस्त्वेवं विषयप्रयोजनशून्यमस्मदीयं शास्त्रम्। ततः किमित्यतः सूत्रं व्याख्याति **स्वमतेनैवेति**।

स्वमतेनैव निष्फलम्।
किमित्युन्मत्तवच्छास्त्रं वृथा प्रलपति स्वयम्।

यत एवं **स्वमतेनैव निष्फलं** निर्विषयं च। न केवलं परोपपादनेन। तस्माद् **वृथा** विषयप्रयोजनशून्यम्। यस्माद्वादिना चार्वाकेण प्रतिवादिभिश्च तदितरैः सर्वैर्विषयप्रयोजनशून्यतयाऽभ्युपगतम्, तस्माद्विषयप्रयोजनशून्ये(मेवे)त्यर्थः। यस्माद् वृथा तस्मात् तत् **शास्त्रं किमिति स्वयं** प्रेक्षावान् **प्रलपति**। प्रेक्षावता नारम्भणीयमिति यावत्। विषयप्रयोजनशून्यं चारभमाणो न लौकिको नापि परीक्षक इति **उन्मत्तवत्** उपेक्षणीयः स्यादिति।

यद्वा **निष्फलमिति** प्रयोजनाभावाभिधानम्, **वृथेति** विषयाभाववचनम्। तथा चैवं सूत्रयोजना। न केवलं परोपपादनेन किन्तु **स्वाभ्युपगमेऽप्यर्थाभावात्** अनारम्भणीयं शास्त्रम्' इति शेष इति। अर्थाभावहेतोरसिद्धिपरिहाराय 'अभ्युपगमेऽपी'त्युक्तम्।

परि०— निष्फलमित्यस्य विशेष्याकाक्षां पूरयति **निष्फलमिति**। स्वपरार्थविहीनत्वादित्यत्रार्थपदस्य विषयप्रयोजनरूपार्थद्वयमुपेत्य निष्फलं निर्विषयं च शास्त्रमित्यत्र हेतुं व्यनक्ति **विषयप्रयोजनवत्त्वं हीत्यादिना**। **सर्वप्रकारेति**। स्वपरविषयप्रयोजनवत्त्वरूपप्रागुक्तप्रकारद्वयेत्यर्थः। **सूत्रं व्याख्यातीति**। व्याख्याप्रकारश्चाग्रे व्यक्तः। यत्तच्छब्दाध्याहारेण मूलं योजयति **यत एवमिति**। एवकाराभिप्रायो **न केवलमिति**। स्वमतेनैव निष्फलमित्यस्य वृथेत्यस्य च हेतुहेतुमद्भावस्यास्फुटत्वाद्व्यनक्ति **यस्माद्वादिनेत्यादिना**। 'किमित्युन्मत्तवच्छास्त्रं वृथा प्रलपति स्वयमि'त्येतदपि यत्तच्छब्दप्रयोगेन योजयति **यस्माद्वृथेति**। निष्फलमित्येतन्निर्विषयमित्यस्य नोपलक्षकमिति भावेनाह **यद्वेति**। योजना तु प्राग्वदेवेति भावः। **अर्थाभावादिति**। विषयप्रयोजनयोरभावादित्यर्थः।

सु०— ननु च प्रमाणानुरोधि प्रयोजनम्; न पुनः प्रयोजनमनुरुध्य अप्रामाणिकोऽप्यर्थोऽङ्गीकर्तुमुचितः, अतिप्रसङ्गात्। प्रमाणं च प्रत्यक्षमेव नान्यत्। न चैवं लोकव्यवहारोच्छेदः, सम्भावनयैव तदुपपत्तेः; संवादेन च प्रामाण्याभिमानात्। प्रत्यक्षेण च देह एवात्मोपलभ्यते, 'गौरोऽहं जानामी'ति। तथा च कालान्तरभाविप्रयोजनान्वयिनः पुरुषस्य अभावात् कथं धर्ममोक्षाख्यं प्रयोजनमतीन्द्रियश्च विषयोऽङ्गीकर्तुं शक्यत इत्यत आह **देहादिति**।

अनु०— **देहादन्योऽनुभवत आत्मा भाति शरीरिणाम्।**
मम देह इति व्यक्तं ममार्थ इतिवत् सदा॥

अनुभवतः पराभ्युपगतप्रामाण्येन प्रत्यक्षेणैव। 'मम देह' इति ह्यहङ्कारास्पदात्मसम्बन्धी देहः प्रतीयते। न चान्यताऽप्रतीतौ सम्बन्धप्रतीतिरुपपद्यते। यथा 'ममार्थ' इति प्रतीतौ भेदप्रतीतिपूर्वक एव सम्बन्धावभास इति।

परि०— अतिप्रसङ्गादिति। तृषार्तस्य चैत्रस्य मरुदेशे पानीयसिद्ध्युपगमप्रसङ्गादित्यर्थः। न चैवं लोकेति। प्रत्यक्षादन्यस्याप्रामाण्ये घनगर्जितादिना वृष्ट्यादेः (व्यवहारः) शब्दप्रयोगानन्तरं प्रवृत्तिनिवृत्त्यादिव्यवहारो लोकसिद्धो न स्यादित्यर्थः। संवादेनेति। अर्थदृष्टिरूपसंवादेनेत्यर्थः। न चान्यताप्रतीतावित्यत्र अन्यतायाः अप्रतीताविति पदच्छेदः। सम्बन्धेति। षष्ठी शेष इति सूत्रे स्वस्वामिभावादिरूपसम्बन्धे षष्ठ्याः विधानेन ममेति षष्ठ्या सम्बन्धप्रतीतिरिति भावः।

सु०— नन्वेवं प्रतिभास एव नास्ति, अपि तर्हि 'घटस्य स्वरूपमि'तिवद्व्यवहारमात्रम्; इति चेन्न कल्पकाभावात्। विपरीतप्रती(मि)तौ खल्वेवं कल्प्यते, न चैवं प्रकृते॥ कस्यचित्कदाचिदपि 'देहोऽहमि'ति प्रमाभावात्। तदिदमुक्तं **शरीरिणां सदेति**॥ अत एव प्रतिभासोऽपि भ्रमोऽस्त्विति निरस्तम्।

अस्ति 'गौरोऽहमि'ति प्रमेति चेन्न, प्रतिपक्षतया बाधकत्वानुपपत्तेः।

परि०— प्रतिभासत्वेऽपि भ्रमत्वं किन्नेत्यत आह अत एवेति। विपरीतप्रमित्यभावादेवेत्यर्थः। विपरीतप्रमां शङ्कते अस्ति गौरोऽहमिति। प्रतिपक्षतयेति। मम देह इति प्रतिभासेनेति योज्यम्।

सु०— किञ्च नायं देहात्मतावभासः, किन्तु देहधर्मस्यात्मधर्मतावभासः, न च व्यधिकरणयोर्विरोधोऽस्ति; तदभावे कथमसाविति चेत्। किमेतदनुमानमर्थापत्तिर्वा प्रश्नमात्रं वा। न प्रथमद्वितीयौ, अपसिद्धान्तात्, स्फटिकजपाकुसुमयोः अभेदाप्रतिभासेऽपि तद्धर्मस्य तत्र प्रतीतिदर्शनाच्च। तृतीये तु वक्ष्यते।

परि०— तावता न देहा(न्यात्मत्व)दनन्यत्वसिद्धिरित्यनुशयादाह **किञ्चेति**। **देहात्मतेति**। देहस्यात्मतावभास इत्यर्थः। **देहधर्मस्येति**। गौररूपस्येत्यर्थः। तावता कथं न प्रतिपक्षतेत्यत आह **न च व्यधिकरणयोरिति**। भिन्नविषययोर्मम देह इति गौरोऽहमिति च प्रतिभासयोरित्यर्थः। मम देह इत्यस्य देहात्मरूपधर्मिभेदग्राहित्वात्। गौरोऽहमित्यस्य चान्यधर्मस्यान्यधर्मतानवगाहित्वादिति भावः। **तदभाव इति**। देहात्मरूपधर्मिणोरैक्यावभासाभावेऽन्यधर्मस्यान्यधर्मतावभासो वा कथमिति शङ्कार्थः। **स्फटिकेति**। जपाकुसुमनिष्ठलौहित्यरूपधर्मवत्तया स्फटिकस्यावभासमानत्वेऽपि तदभिन्नत्वावभासाभावादित्यर्थः। **तृतीये वक्ष्यत इति**। 'उपचारश्च कृष्णोऽहमिति कर्दमलेपन' इत्यदिना तृतीयाध्याये भक्तिपादे वक्ष्यत इत्यर्थः।

सु०— अस्तु प्रतीतिः, प्रत्यक्षमिति तु कुतः। अबाधप्रतिभासस्य प्रत्यक्षादन्यस्य परेणानभ्युपगमात्। अभ्युपगमे वा प्रामाण्यापरिहारात्, अपरोक्षतयाऽनुभवाच्च। तदिदमुक्तं **व्यक्तमिति**।

न च तदेवासिद्धम्, लिङ्गाद्यनुसन्धानाभावेऽपि भावात्। अन्यथा देहप्रतिभासस्यापि तन्न स्यात्। एतदप्युक्तं **सदेति**।

केचिदाहुः 'देहात्मभेदज्ञानं समाधिपरिपाकवतामेवे'ति। तदसत्, आऽविपालगोपालं 'मम देह' इति प्रतिभासस्यानपलपनीयत्वात्। अत एवाह **शरीरिणां** अ(शरीरा)भिमानिनामिति।

परि०— अस्तु **प्रतीतिरिति**। मम देह इत्यस्याः प्रतीतित्वेऽतिप्रत्यक्षप्रतीतित्वं कुत इत्यर्थः। **प्रामाण्यापरिहारादिति**। अबा(धादे)ध्यत्वादेवेति भावः। **तदेवेति**। अपरोक्षानुभवत्वमेवासिद्धमित्यर्थः। **तन्न स्यादिति**। प्रत्यक्षत्वं न स्यादित्यर्थः। **सदेतीति**। लिङ्गाद्यननुसन्धानदशायामपीति तस्यार्थ इति भावः।

सु०— नन्वस्त्वात्मा देहातिरिक्तस्तथाऽप्यर्थकामातिरिक्ते पुरुषार्थे तत्साधनादौ च किं मानम्। वेदादिरागमोऽनुमानं चेति वदामः। तस्य प्रामाण्यमेव कुत इति चेत्, तत्राह **प्रत्यक्षस्यैवेति**।

अनु०— **प्रत्यक्षस्यैव मानत्वमिति केनावसीयते।**

यत्परेणाभ्युपगतमर्थादि तत्कुतः सिद्धमिति वक्तव्यम्। प्रत्यक्षेणेति चेत्, **प्रत्यक्षस्य मानत्वमित्येव केनावसीयते**। तथा च पुरुषार्थतत्साधनमात्रासिद्धौ जगदनीहमापद्येतेति।

'प्रत्यक्षज्ञानं तावत् प्रतीयते, प्रामाण्यं च ज्ञानग्राहकमात्रग्राह्यम्; अतः कथमुक्तो दोषः। प्रामाण्यपरतस्त्ववादेऽपि बाधकाभावादिना प्रत्यक्षप्रामाण्यसिद्धिरि'त्यत आह **यदीति**।

यदि तत्साधकं वेदप्रामाण्ये न कथं भवेत् ।

यदि प्रत्यक्षज्ञानप्रामाण्यस्य ज्ञानग्राहकं वा बाधकाभावादिकं वा **साधकम्** उच्यते । तर्हि **तत्** एव **वेदप्रामाण्यविषये कथं साधकं न भवेत्** । न हि वेदवाक्याज्ज्ञानं नोत्पद्यते, न च न प्रतीयते।

अत्र वेदग्रहणमुपलक्षणम् । अत एव 'अन्या' इति सामान्येन वक्ष्यति ।

परि०— मूलं सङ्गमयितुमाह **यत्परेणेति** । **अर्थादीति** । अर्थकामौ । एवकारं भिन्नक्रमं मत्वा योजयति **इत्येवेति** । **अनीहम्** प्रवृत्तिरूपचेष्टाहीनमित्यर्थः । **बाधकाभावादिनेति** । संवाद आदिपदार्थः । **उपलक्षणमिति** । अनुमानस्येति भावः ।

सु०— 'ननु ज्ञानग्राहकस्य प्रामाण्यग्राहकत्वमित्युत्सर्गः, अपवादे(न त्व)सत्यप्रामाण्यमपि गृह्यते, तत्कथं वेदादिप्रामाण्यसिद्धिः । परतस्त्वेऽपि बाधकाभावः कुत' इति चेत्, सममेतत् प्रत्यक्षेऽपि । अनुपलम्भादपवादाद्यभावः प्रत्यक्षसिद्ध इति चेत्, तुल्यमेतद्वेदादावित्याह **न चेति** ।

अनु०— न चान्यामानता क्वापि प्रमाणेनावसीयते ।

प्रत्यक्षात् **अन्ययोः**रनुमानागमयोः **अमानता** । **क्वापि** विषये ।

परि०— न चेत्यादि मूलमवतारयति नन्वित्यादिना ।

सु०— यद्वा प्रत्यक्षप्रामाण्यमभ्युपगच्छन् प्रष्टव्यः, किं त्वयाऽनुभूयमानस्यैकस्यैव प्रत्यक्षस्य मानत्वम् उत सर्वस्यापि प्रत्यक्षस्य । आद्ये दोषमाह **प्रत्यक्षस्यैवेति** । इतरेषामपि प्रत्यक्षाणां तत्तुल्यसामग्रीजन्यत्वे सत्येकस्य **एव प्रत्यक्षस्य मानत्वमिति केनावसीयते** । द्वितीये दोषमाह **प्रत्यक्षस्यैवेति** । **प्रत्यक्षस्य मानत्वमेव** सर्वमपि प्रत्यक्षं प्रमाणम् **इति केनावसीयते** । अनुभूयमानप्रत्यक्षादन्यस्य प्रत्यक्षस्य तत्प्रामाण्यस्य (वा) चावसायकं न किमपीत्यर्थः ।

परकीयवचनेन चेष्टया वा प्रत्यक्षमवगम्य प्रत्यक्षत्वेन तस्य प्रामाण्यमवगम्यत इत्यत आह **यदीति** । प्रत्यक्षस्य **तत्**प्रामाण्यस्य च **साधकं** वचनमनुमानं च **यदि** प्रमाणमिष्यते तर्हि **वेदादिप्रामाण्ये कथं न भवेत्** । अभ्युपगम इति शेषः ।

एवमनुमानागमाप्रामाण्यं प्रत्यपि विकल्पः । आद्यस्तु पूर्ववन्निरस्तः, अपसिद्धान्तश्च अधिकः । द्वितीयं दूषयति **न चेति** । **अन्ययोः** परपुरुषादिवर्तिनोरनुमानागमयोः **अमानता** । पूर्ववदाश्रयाद्यसिद्धेः, तत्साधकाङ्गीकारे च व्याघातादिति भावः ।

परि०— सार्धश्लोकं प्रकारान्तरेण योजयितुमाह **यद्वेति** । एवकारस्य यथान्यासान्वयमुपेत्यैकवचनार्थमाह **एकस्यैव प्रत्यक्षस्येति** । एवकारं भिन्नक्रममुपेत्याह **मानत्वमेवेति** । तद्भावमाह **सर्वमपीति** । **एवमनुमानागमेति** । अनुमानादेरप्रामाण्यं वदन् प्रष्टव्यः । किं त्वदीययोरेवानुमानागमयोरप्रामाण्यमुच्यते अथ सर्वेषामपीति विकल्प्य इत्यर्थः । **आद्यस्त्विति** । इतरेषामप्यनुमानागमानां तत्तुल्यसामग्रीजन्यत्वे सति त्वदीयस्यैवानुमानादेरमानत्वं केनाव-सीयते, न केनापीति निरस्त इत्यर्थः । **पुरुषादीति** । पशुपक्ष्यादिरादिपदार्थः । **आश्रयाद्यसिद्धेरिति** । परकीया-नुमानागमजन्यज्ञानयोः अप्रत्यक्षत्वेन तज्ज्ञानोपाधाभावाद् आश्रयहेत्वोरसिद्धेरिति भावः । **तत्साधकेति** । परकीय-वचनेन तच्चेष्टया च तदीयमनुमानादिकमवगम्य अनुमानत्वादिना हेतुना तदप्रामाण्यमवगम्यत इत्यङ्गीकारे च व्याघातादित्यर्थः ।

सु०— नन्वर्थसन्निकृष्टकरणजन्यत्वात् प्रत्यक्षं प्रमाणम्, अनुमानागमयोः अतीता-दिकमपि विषयीकुर्वतोस्तदभावात् कथं प्रामाण्यमिति । किं 'याथार्थ्यमेव प्रामाण्यं, तन्निया-मकश्च सन्निकर्षः, अन्यथाऽतिप्रसङ्गादि'त्यभिप्रायः, उत 'विषयसन्निकृष्टकरणजन्यत्वं प्रामा-ण्यमि'ति ।

आद्येऽपि किं यथाकथञ्चित्सन्निकर्षो नियामकः उत संयोग एव । आद्यं दूषयति **न चेति** । एवं तर्हि **अन्ययोरनुमानागमयोः अमानता न** अस्ति, अविनाभावादिसन्निकर्षस्य तत्रापि सत्त्वादिति भावः । द्वितीये दोषमाह **कापीति** । **कापि** प्रमाणे चाक्षुषे श्रावणे च, **नावसीयते** नाभ्युपगम्यतेऽर्थसंयुक्तकरणजन्यता, परेण गोलका(द्य)तिरिक्तस्य चक्षुरादे-रनभ्युपगमात्, तदात्मकस्य चार्थसंयोगाभावात् । ततः प्रत्यक्षस्यापि कस्यचित् प्रामाण्यं न स्यादिति ।

द्वितीयं दूषयति **न चेति** । याथार्थ्यात् **अन्या** अर्थसन्निकृष्टकरणजन्यतालक्षणा **मानता** न वक्तव्या । कुत इत्यत आह **कापीति** । पूर्ववच्चाक्षुषादावव्याप्तेरिति भावः । उपलक्षणं चैतत् । विपर्ययादावतिव्याप्तिश्चेत्यपि द्रष्टव्यम् ।

परि०— 'न चान्ये'त्यर्धं प्रकारान्तरेण योजयति **नन्वित्यादिना** । **अन्यथेति** । सन्निकर्षाभावे निमीलित-नेत्रस्यापि घटधीप्रसङ्गादित्यर्थः । नावसीयत इत्यत्र किमित्याकाङ्क्षां शेषेण पूरयति **अर्थसंयुक्तकरणजन्यतेति** ।

सु०— याथार्थ्ये सतीदं लक्षणमिति चेत्, तर्हि तदेवास्तु किं विशेष्येण । अनुमानादिव्यावृत्त्यर्थमिति चेन्न, तदप्रामाण्यस्याद्याप्यसिद्धेरित्याह **न चेति** ।

परि०— विषयसन्निकृष्टकरणजन्यत्वमेव प्रामाण्यमिति पक्षनिरासकतयापि 'न चे'ति मूलं योजयति **याथार्थे सतीति** ।

सु०— ननु वेदाद्यर्थस्यानुपलम्भबाधितत्वात् कथं तत्प्रामाण्यमिति चेन्न, वेदादिनैवोपलब्धेः । तदन्येन नोपलभ्यत इति चेत्, तत्किं प्रमाणान्तरसंवादित्वं प्रामाण्यम् । अद्धेति चेत् तत्राह **न चेति** । प्रमाणान्तरसंवादलक्षणा **मानता न** इत्यर्थः । कुतो नेत्यत आह **क्वापीति** । अनवस्थाप्रसङ्गात् **क्वापि प्रमाणे नावसीयते** यतः ।

यद्वा **क्वापि** स्वसुखादिज्ञाने **प्रमा(ण)णे** संवाद एव **नावसीयते** इति योज्यमित्यलम् ।

परि०— अद्धेति द्वितीयं दूषयति न चेतीति ।

सु०— सूत्रार्थमुपसंहरति **स्वमतेनेति** ।

अनु०— **स्वमतेनार्थरहित उपेक्ष्यः पक्ष ईदृशः ॥**

स्वसम्मत्यैव **अर्थरहितः** विषयप्रयोजनरहितः । **ईदृशः** ईश्वराद्यतीन्द्रियानभ्युपगमलक्षणः ॥

परि०— 'स्वमतेनैव निष्फलमि'त्यनेनापौनरुक्त्यायाह सूत्रार्थमुपसंहरतीति ।

॥ इति अभ्युपगमाधिकरणम् ॥ २-२-३ ॥

★ ★ ★

॥ अथ पुरुषाश्माधिकरणम् ॥ २-२-४ ॥

ब्र०सू०— **ॐ पुरुषाश्मवदिति चेत्तथापि ॐ ॥**

सु०— अ(त्रानीश्व)त्र निरीश्वरसाङ्ख्यैकदेशिनां पुरुषोपसर्जनप्रकृतिकर्तृकत्ववादिनां मतमपाक्रियते ।

नन्वेवं तर्हि तदनन्तरमेवेदमारम्भणीयम् । सत्यम्, तथाऽप्यभ्यधिकाशङ्कानुसारेण इयमुक्तिः ।

तथा हि । परमचेतनस्य भगवत एव सर्वकर्तृत्वं प्रागुक्तम् । तस्य केवलप्रकृति-कर्तृकत्ववादः साक्षाद्विरोधीति प्रथममपाकृतः । तत्र मा भूत् केवलस्याचेतनस्य प्रधानस्य जगत्कर्तृत्वम्, ईश्वरानुगृहीतस्य तु भविष्यतीत्याशङ्का द्वितीयाधिकरणे (निरस्ता) निराकृता । मा भूदचेतनस्य कर्तृत्वं किन्तु शरीरस्यैव चैतन्याश्रयस्य कर्तृत्वमस्त्वित्याशङ्क्य शरीरस्य चैतन्याश्रयताऽयोगात् पुनस्तदवस्थः कर्तृत्वायोग इति तृतीयेऽभिहितम् । इदानीं तु केवल-स्याचेतनस्य कर्तृत्वायोगेऽपि चेतनसन्निधानेन तदुप-पत्तेः किमीश्वरे(णेत्या)णेत्येषा शङ्का निराक्रियते ।

परि०— शङ्कोत्थापनायापौनरुक्त्याय च प्रतिपाद्यमाह अ(त्र निरीश्व)त्रानीश्वरेति । पुरुषेति । जीवोप-सर्जनेत्यर्थः । तदनन्तरमिति । अन्यत्राभावाच्चेत्यनः प्रागित्यर्थः । प्रागुक्तमिति । पूर्वाध्याये जन्माद्यस्येत्यत्रोक्त-मित्यर्थः । प्रथममिति । रचनेत्यत्रेत्यर्थः । तृतीय इति । अधिकरण इत्यनुवृत्तिः ।

सु०— तन्मतरीतिः सूत्र एवोक्तेति तदेव व्याचष्टे **सन्निधानादिति** ।

अनु०— **सन्निधानाच्चेतनस्य वर्तते यद्यचेतनम् ।**

यथा खल्वचेतनमेव शरीरं **चेतनस्य** आत्मनः **सन्निधान**मात्रेण अश्मानयनादिकं करोति, एवमचेतनाऽपि प्रकृतिः पुरुषसन्निधानान्महदादिकार्यं करिष्यति । तथा च प्रयोगः 'महदादिकं पुरुषोपसर्जनप्रकृतिकर्तृकम् कार्यत्वादश्मानयनादिवदि'ति । एवञ्च किमीश्वरेणेति शङ्कार्थः ।

परि०— यथैवं शब्दावध्याहृत्य पूर्वार्धं दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकोभयपरत्वेनावृत्त्या योजयति यथा खल्विति ।

सु०—

अनु०— **तथाऽप्यबुद्धिपूर्वत्वादुक्तदोषः समो भवेत् ॥**

यद्यप्येवमभ्यधिकमाशङ्कितं तथाऽपि रचनानुपपत्तेरिति उक्तदोषः समो भवेत् न परिहृतो भवेत् ॥ कुतः । अबुद्धिपूर्वत्वात् प्रकृतेरिति शेषः । बुद्धिः पूर्वा यस्य तत् बुद्धिपूर्वम्, ज्ञानेच्छा-प्रयत्ना इत्यर्थः । न विद्यते बुद्धिपूर्वं यस्य तत् तथोक्तं, तस्य भावः तत्वम्, तस्मात् ।

एतदुक्तं भवति । ज्ञानेच्छाप्रयत्नवत्वं हि कर्तृत्वम् । न च पुरुषसन्निधाने(ऽपि)न प्रकृतेर्बुद्धिमत्वं सम्भवति, अचेतनत्वाङ्गीकारविरोधात् । न च बुद्ध्यभावे तत्कार्ययोरिच्छा-प्रयत्नयोरपि सम्भवः, तथा चाचेतनस्य कर्तृत्वप्रतिज्ञा व्याहतैवेति ।

परि०— अपीत्यस्य यदीत्यत्राप्यन्वयमुपेत्य तदनूद्यार्थमाह यद्यपीति ।

सु०— नन्वात्मोपसर्जनस्य शरीरस्य अश्मानयनादिकर्तृत्वं निदर्शितम्, तत्कथ-(मेतदि)मिति चेन्न; शरीरस्याप्युक्तरीत्या कर्तृत्वासम्मतेः ।

परि०— उत्तरार्धं दृष्टान्तदूषणपरतयाऽपि योजयति शरीरस्यापीति । उक्तरीत्येति । ज्ञानेच्छाप्रयत्नवत्त्वं हीत्यादिनोक्तरीत्येत्यर्थः ।

सु०— दूषणान्तरं च दृष्टान्ते दर्शयितुं सूत्रम्—

ब्र०सू०— ॥ ॐ अङ्गित्वानुपपत्तेः ॐ ॥

तद्व्याचष्टे अङ्गित्वमिति ।

अनु०— अङ्गित्वं पुरुषस्यैव सर्वैरेवानुभूयते ।
तदङ्गत्वोक्तितश्चैव स्यात्सर्वस्यापलापकः ॥

चशब्दो दूषणान्तरसमुच्चयार्थः । एवशब्दो वक्ष्यमाणकैमुत्यस्फुटीकरणार्थः । अङ्गित्वं प्रधानत्वं, शरीरं प्रतीति शेषः । तदङ्गत्वोक्तितः तस्योपसर्जनत्वाङ्गीकारात् । स्यात् साङ्ख्य इति शेषः ।

परि०— दूषणान्तरेति । पूर्वसूत्रोक्तसाध्यवैकल्यरूपदृष्टान्तदोषेणाङ्गित्वानुभवविरोधरूपदूषणान्तरमित्यर्थः । सूत्रे चोत्तरसूत्राच्चशब्दाकर्षो वा पूर्वसूत्रात् अपिपदानुवृत्तिर्वेति भावः । एवशब्द इति । चशब्दात्पर इति भावः । तदङ्गत्वोक्तित इत्यनुवादः । तस्योपसर्जनस्येत्यादि व्याख्या ।

सु०— 'नन्वेतत्प्रकृतविरुद्धम् । परमेश्वरस्य हि सर्वकर्तृत्वमुपपादयितुमयमारम्भः । तथा च अश्मानयनादिकार्ये जीवस्य प्राधान्योपपादनं कथं न प्रकरणविरुद्धमि'ति चेन्न, 'जीव-गतस्य अमुख्यस्य कर्तृत्वस्य निरास एव यदा प्रमाणविरोधः तदा किमु वक्तव्यं सर्वकर्तुरीश्वर-स्यापलापे, इत्येतत्प्रदर्शनायैव सूत्रकृता जीवस्याङ्गित्वोपपादनादि'त्याशयवानाह किम्विति ।

अनु०— किमु सर्वेश्वरस्यास्य ह्यपलापाद्यतोऽखिलम् ॥

अस्य सर्वकर्तृत्वेन प्रतिपिपादयिषितस्य । उत्तरसूत्रे चास्याङ्गीकारवादत्वं स्फुटी-भविष्यतीति हिशब्देन सूचयति ।

परि०— अमुख्यस्य कर्तृत्वस्येति । शरीरादिकं किञ्चित् प्रत्येव स्वातन्त्र्यरूपस्यैव कर्तृत्वस्येत्यर्थः । नन्वत्र जीवस्य शरीरादिकं प्रत्यङ्गित्वोपपादनं सूत्रकारस्य कैमुत्यद्योतनायाभ्युपगमवादेनैव, न तु वस्तुत इति कुतो ज्ञायत इत्यत आह **उत्तरसूत्रे चेति** । 'ज्ञशक्तिवियोगादि'त्यंशेन ज्ञस्य जीवस्य क्वापि शक्तिर्नेति, 'विप्रनिषेधाच्चे'ति सूत्रे जीवस्वातन्त्र्यस्य प्रत्यक्षादिविरुद्धत्वाद्धिताकरणादिविरुद्धत्वाच्च इति (वा) वक्ष्यमाणत्वात् तेनात्र सूत्रकारोक्तिरङ्गीकारवादेनेति ज्ञायते । अन्यथा तद्विरोधापत्तेरिति भावः ।

सु०— कथं जीवस्य प्राधान्यनिरासादप्यतिशयेनेश्वरनिरासः प्रमाणविरुद्ध इत्यत आह यत इति ।

यतः कारणात् अखिलं प्रमाणं योगिप्रत्यक्षानुमानागमात्मकं सर्वकर्तारमीश्वरं प्रतिपादयति, तस्मादिति पूर्वेण सम्बन्धः ॥

परि०— पूर्वेणेति । किमु सर्वापलापकः स्यादिति सम्बन्ध इत्यर्थः ।

॥ इति पुरुषाश्माधिकरणम् ॥ २-२-४ ॥

★ ★ ★

॥ अथ अन्यथानुमित्यधिकरणम् ॥ २-२-५ ॥

ब्र०सू०— ॐ अन्यथाऽनुमितौ च ज्ञशक्तिवियोगात् ॐ ॥

सु०— प्रकृत्युपसर्जनपुरुषकर्तृत्ववादिनां निरीश्वरसाङ्ख्यैकदेशिनां मतम् अत्र निराक्रियते ।

तथा हि अश्मानय(नप्र)नादिप्रवृत्तौ तावत्पुरुषस्य प्राधान्यं शरीरस्य च उपसर्जनत्वमनुभवसिद्धमित्युक्तम् । तथा च तद्दृष्टान्तेन महदादिकार्यमपि प्रकृत्युपसर्जनपुरुषकर्तृकमनुमीयते । पुरुषस्य च चेतनत्वेन न कर्तृत्वानुपपत्तिः । सुषुप्त्यादौ च कर्तृत्वानुपलम्भात् प्रकृतिरुपसर्जनभूताऽङ्गीकरणीया । एवञ्च किमीश्वरेणेति ।

परि०— अपौनरुक्त्याय सङ्गतिसूचनाय चार्थ्यार्थमाह **प्रकृतीति** । **अनुमीयत इति** । महदादिकं जडोपसर्जनकपुरुषकर्तृकं कार्यत्वादश्मानयनादिवत् इत्यनुमीयत इत्यर्थः । न केवलं पूर्वत्रेव साध्यवैकल्यादिदृष्टान्तदोषोऽत्र नेति; प्रतिज्ञाव्याहतिरूपदोषोऽपि नेत्याह **पुरुषस्य चेति** । हेतोरप्रयोजकत्वं निराह **सुषुप्त्यादाविति** । मोहादिरादिपदार्थः । तदानीं प्रकृतेरुदासीनत्वादिति भावः । **कर्तृत्वेति** । ज्ञानेच्छाप्रयत्नरूपकर्तृत्वेत्यर्थः ।

सु०— अत्र वक्तव्यं किं पुरुषस्यैकाकिनः कुत्रापि स्वातन्त्र्यं नास्ति उत अस्तीति। आद्यं दूषयितुं सूत्रं व्याचष्टे **अङ्गित्वमिति**।

अनु०— अङ्गित्वं यदि तस्यैव स्वातन्त्र्यं चेन्न चाखिलम्।
तत्प्रेरणेऽप्यशक्तत्वात्स्वतन्त्रोऽन्यो ह्यपेक्षितः॥

यदि पुरुष(स्यैवाङ्गि)स्य **अङ्गित्वं** प्राधान्यं, कर्तृत्वमिति यावत्। प्रकृतेस्तूपसर्जनत्वमेवेति पूर्वमतादन्यथाऽनुमीयते। तत्रापि च पुरुषस्य **अखिलं स्वातन्त्र्यं न** अस्तीति पक्षो यद्यङ्गीक्रियते, तदा **स्वतन्त्रोऽन्यः** परमेश्वरोऽङ्गीकरणीय एव स्यात्। कुतः। प्रकृतिप्रेरणे पुरुषस्य **अशक्तत्वात्**। मा भूत्तावत्कार्यान्तरार्थमीश्वरापेक्षा, । तथाऽपि प्रकृतिप्रेरणार्थमपेक्षणीय एवासाविति **अपेरर्थः**।

एतदुक्तं भवति। न तावत् सत्तामात्रेण संयोगमात्रेण वा प्रधानस्य कर्तारं पुरुषं प्रत्युपसर्जनत्वम्, सुप्तिप्रलयादावपि प्रसङ्गात्; किन्तु करणत्वादिना। न च कर्त्राऽप्रयुज्यमानस्य करणत्वादिकं दृष्टम्। न च तदेव तत्प्रेरणे करणादि, स्ववृत्तिविरोधात्। तथा च प्रकृतिनिरपेक्षस्य पुरुषस्य क्वापि व्यापारासामर्थ्येऽवश्यमन्येन सहकारिणा भाव्यम्। न चासावप्येवंविध एव, तस्यापि सहकार्यन्तरापेक्षायामनवस्थाप्रसङ्गात्। अतः स्वतन्त्र एवासावङ्गीकरणीयः। स एव चेश्वर इति कथमसौ नाभ्युपगम्यत इति।

परि०— तस्यैवेति मूलपदस्यार्थः **पुरुषस्यैवेति**। 'अङ्गित्वमि'त्यनुवादः। 'प्राधान्यमि'ति व्याख्या। तस्यैवेत्येवकारतात्पर्यं **प्रकृतेस्त्वित्यादि**। भाष्यार्थं सूत्रारूढं दर्शयति इति **पूर्वमतादिति**। द्वितीयपादार्थमाह **तत्रापि चेत्यादिना**। चतुर्थपादं योजयति **तदेति**। तृतीयपादार्थः **प्रकृतिप्रेरण इत्यादि**। **करणत्वादिनेति**। इन्द्रियतद्विषयात्मिकायाः प्रकृतेः, करणत्वकर्मत्वाधिष्ठानत्वादिना कारकरूपेण सहकारितयोपसर्जनत्वमित्यर्थः। अप्रयुज्यमानस्येति पदच्छेदः। नन्विन्द्रियादिरूपप्रकृतिप्रेरणे स्वतो शक्तस्यापि पुरुषस्य तदेव करणादितयोपादाय तत्प्रेरयतीत्यस्तु किं स्वतन्त्रेश्वरेणेत्याशङ्क्य निराह **न च तदेवेति**। **स्ववृत्तीति**। एकस्यां प्रेरणक्रियायां तस्यैव करणत्वे कर्मत्वे अङ्गीकृते सति स्वस्य स्व(पूर्व)वृत्तिर्विरुध्यते। प्रेरणेन हि करणत्वम्। करणत्वेन च प्रेरणमिति प्रेरणे प्रेरणक्रियायाः अपेक्षितत्वादिति भावः। **एवंविध एवेति**। स्वातन्त्र्यहीन एव (न) भवितुमर्हतीत्यर्थः। कुत इत्यत आह **तस्यापीति**।

सु०— द्वितीयं निषेधति **न चेति**।

अनु०— न च स्वातन्त्र्यमस्यैव

तथा सति प्रकृत्यनपेक्षत्वप्रसङ्गेन (अस्य) स्वसिद्धान्तविरोधापत्तेरिति भावः।

अनेन **विप्रतिषेधाच्चेति** सूत्रं व्याख्यातं भवति।

सूत्रस्यार्थान्तरमाह **प्रत्यक्षादीति**।

प्रत्यक्षादिविरोधतः।

प्रत्यक्षादिप्रमाणैर्हि पुरुषस्यास्वातन्त्र्यं सर्वदा उ(सर्वत्रो)पलभ्यते।

प्रकारान्तरेण व्याचष्टे **हितेति**।

हिताक्रियादिदोषाच्च

आदिपदेनाहितक्रियोपादीयते।

परि०— द्वितीयमिति। क्वचित्स्वातन्त्र्यमस्तीति पक्षमित्यर्थः। एवकारसूचितं दोषं स्वयमाह **तथा सतीति। इति सूत्रं व्याख्यातमिति।** स्वसिद्धान्तविरोधाच्चेत्येवंरूपेण व्याख्यातमित्यर्थः। **प्रत्यक्षादिप्रमाणैरिति।** तत्तदनुभवरूपप्रत्यक्षेणापूर्णत्वाल्पशक्तित्वाद्यनुमानैः 'अपूर्णोऽयं जीवसङ्घोऽस्वतन्त्र' इत्यादि श्रुत्यादिप्रमाणैरित्यर्थः। **प्रकारान्तरेणेति।**

सु०— एवं पञ्च मतानि निराकृत्योपसंहरति भद्रमिति।

भद्रं नानीश्वरं मतम्।

पातञ्जलाभिमतस्येश्वरस्येश्वरलक्षणाभावात् तदप्यनीश्वरमेव मतमिति।

'नन्वन्यान्यपि भिन्नकसंसारमोचकादीन्यनीश्वराणि मतानि सन्ति, तानि कुतो न निराक्रियन्ते। उक्तदोषैरेव निरस्तत्वात्, अभ्यधिकाशङ्काऽभावाच्च' इत्याह **संसारिण इति**।

संसारिणोऽन्यं सर्वेशं सर्वशक्तिमनौपमम्।
चेतनाचेतनस्यास्य सत्त्वादेस्तदधीनताम्।
नाङ्गीकुर्वन्ति ये तेषां सर्वेषां च समा इमे॥

संसारिपदमीश्वरातिरिक्तोपलक्षणम्। सर्वेशम् इति विशेष्यपदम्। तेन न पौनरुक्त्यम्। उपमैवौपमम्, स्वार्थिकोऽण्; नास्त्यौपमं यस्यासौ **अनौपमः**। यद्वोपमाया अयमौपमः, सोपम इति यावत्, ततो नञ्समासः। **अस्य** प्रपञ्चस्य। **इमे** कथिता दोषा इति शेषः। न केवलं सर्वेशं

स्वरूपेणानङ्गीकुर्वतामिमे दोषाः, किन्तु तमङ्गीकृत्यापि जीवा(द्य)न्यत्वादिविशेषणानि तस्यानङ्गीकुर्वतामपि; तथात्वे फलतस्तस्यानीश्वरत्वादिति ।

परि०— हिताकरणाहितकरणविरोधाच्चेत्येवंरूपेणेत्यर्थः । मुक्तानां जडस्य च सङ्ग्रहायाह **संसारपदमिति** । **विशेष्यपदमिति** । रूढ्या विष्णुपरं न यौगिकत्वेन, तेन रूढत्वेन हेतुना चेतनाचेतनस्येत्यादिना न पौनरुक्त्यमित्यर्थः । सर्वेषां चेत्युक्तितात्पर्यमाह **न केवलमिति** । **तथात्व इति** । उक्तविशेषणहीनत्व इत्यर्थः ।

सु०— किमतो यद्येवमनीश्वरमतमसमञ्जसमित्यत आह **तस्मादिति** ।

अनु०— तस्माच्छ्रुतिप्रमाणेन युक्तिभिश्च परो हरिः ।
अङ्गीकार्यतमो नित्यः सर्वैरपि सुनिश्चितम् ॥

न परपक्षनिरासमात्रेण स्वपक्षसिद्धिरित्यतः **श्रुतिप्रमाणेन** इत्याद्युक्तम् । **पर** उत्कृष्ट उक्तविशेषणोपपन्नः । **नित्य** इति सामर्थ्यादङ्गीकारस्य विशेषणम्, सर्वदिति यावत् । निश्चयस्य स्वपरपक्षसाधनोपालम्भातिरिक्तानपेक्षत्वात् प्रामाणिकनिश्चयस्य च असमीचीनत्वायोगात् **सुनिश्चितम्** इत्युक्तम् । प्रथमाध्यायव्युत्पादितेन स्वपक्षसाधनेनात्र व्युत्पादितेन परपक्षोपालम्भेन च यथालक्षितं ब्रह्म सिद्धमित्याशयः ।

परि०— **श्रुतिप्रमाणेनेत्याद्युक्तमिति** । पूर्वाध्यायोक्तश्रुतियुक्तिभिरित्यग्रे व्यक्तम् । पर इत्यस्यार्थान्तरं **उक्तविशेषणोपपन्न इति** । विलक्षणार्थत्वात् तस्येति भावः । **सामर्थ्यादिति** । तद्विशेषणत्वयोग्यतावशादित्यर्थः । **सुनिश्चितमिति** क्रियाविशेषणम् । तत्र निश्चयस्य सुष्ठुत्वं व्यनक्ति **निश्चयस्येति** । **यथालक्षितमिति** । जगजन्मादिकारणत्वादिलक्षणवत्तयोक्तमित्यर्थः ।

सु०— नन्वेवं तर्हि उत्तराधिकरणानामनारम्भ एव, निराकरिष्यमाणै(रु)रप्युक्तविशेषणस्येश्वरस्यानभ्युपगतत्वादिति चेत् । सत्यम् । तथाऽपि तन्मतानामत्यन्तहेयताप्रदर्शनाय दूषणान्तराणि व्युत्पादयितुमुत्तरो ग्रन्थः ॥

॥ इति अन्यथानुमित्यधिकरणम् ॥ २-२-५ ॥

श्रीमन्न्यायसुधास्तुतिः

यदुतापसलभ्यमनन्तभवैस्तदुतोपरतत्त्वमिहैकपदात् ।
जयतीर्थकृतौ प्रवणो न पुनर्भवभाग्भवतीति मतिर्हि मम ॥ १ ॥

विहितं क्रियते ननु यस्य कृते स च भक्तिगुणो यदिहैकपदात् ।
जयतीर्थकृतौ प्रवणो न पुनर्भवभाग्भवतीति मतिर्हि मम ॥ २ ॥

वनवासमुखं यदवाप्तिफलं तदनारतमत्र हरिस्मरणम् ।
जयतीर्थकृतौ प्रवणो न पुनर्भवभाग्भवतीति मतिर्हि मम ॥ ३ ॥

निगमैरविभाव्यमिदं वसु यत् सुगमं पदमेकपदादपि तत् ।
जयतीर्थकृतौ प्रवणो न पुनर्भवभाग्भवतीति मतिर्हि मम ॥ ४ ॥

यदलभ्यमनेकभवैः स्वगुरोः सुपदं स्वपदं तदिहैकपदात् ।
जयतीर्थकृतौ प्रवणो न पुनर्भवभाग्भवतीति मतिर्हि मम ॥ ५ ॥

गुरुपादसरोजरतिं कुरुते हरिपादविनम्रसुधीः स्वफलाम् ।
जयतीर्थकृतौ प्रवणो न पुनर्भवभाग्भवतीति मतिर्हि मम ॥ ६ ॥

उदयादपगच्छति गूढतमः प्रतिपक्षकृतं खलु यत्सुकृतेः ।
जयतीर्थकृतौ प्रवणो न पुनर्भवभाग्भवतीति मतिर्हि मम ॥ ७ ॥

दशमान्त्यपतिः सदनं न कदाप्यथ मुञ्चति यत्स्वयमेव रसात् ।
जयतीर्थकृतौ प्रवणो न पुनर्भवभाग्भवतीति मतिर्हि मम ॥ ८ ॥

इति श्रीविष्णुतीर्थविरचिता श्रीमन्न्यायसुधास्तुतिः ॥

॥ श्रीकृष्णार्पणमस्तु ॥